

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHÆOLOGICAL
LIBRARY

CALL No. *sa 35/Hem*
ACC. No. *37250*

D.G.A. 79.

GIPN—84—2D. G. Arch. N. D./57.—25-9 58—1,00,000.

~~A384~~

80

Vol 69

चतुर्वर्गचिन्तामणौ

परिशेषखण्डे

आङ्गकल्पः ।

प्रथमोभागः ।

श्रीहेमाद्रिणा विरचितः ।

37250

आभियाटिक्-सोसारटिनामकसमाजानुसृत्या साहाय्येन च

प्रचारितः ।

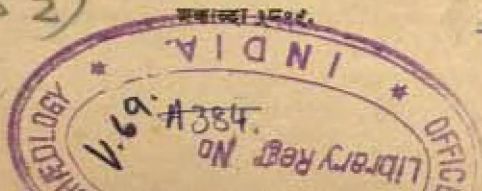
श्रीयज्ञेश्वरस्मृतिरत्नेन

श्रीकामाख्यानाथतर्करत्नेन च

परिशोधितः ।

कलिकाताराजधान्याम् ।

व्यापटिष्टमिसन्यन्ते मुद्रितः ।

३७२५

V. 69.

LIBRARY
Acc. No

Date

Call No

37250

25-7-63

Sa35

Hem.

ICAL

HL

.....

.....

.....

00312

विज्ञापनम् ।

सुधीसम्यक्-श्रीहेमाद्रिनामक-महापण्डितेन विरचितोऽयं चतु-
 र्वर्गचिन्तामणिनामा स्मृतिनिबन्धः व्रत-दान-तीर्थ-मोक्ष-परिशेष-
 खण्डैर्विभक्तौकृतश्च । तत्र व्रतखण्डं दानखण्डञ्च सोसादृशीसमाजा-
 यचमहोदयानामनुमत्या पण्डिताग्रणीस्वर्गीय^५ भरतचन्द्रशिरोमणि-
 महोदयानां परिशोधनप्रयत्नेन च सुद्वितमभूत् । तदनन्तरमुक्त-
 महोदयानां परलोकावाप्तौ परिशेषखण्डान्तर्गतश्राद्धखण्डमुक्त-
 माध्यायचमद्वारा
 रिशोधने त्रीणि श्राद्धर्गपुस्तकानि आवयोः परिशोधनप्रयत्नेन च सुद्वितं ।
 द्वयं क-सृष्टिर्जितं वारानस्या लब्धं, एकं गचिर्जितं कलि-
 ता-संस्कृतविद्यामन्दिर-पुस्तकालयाल्लब्धं । पुस्तकानि चानि
 इयं परिशुद्धं, एकमपरिशुद्धं, यत्र पुस्तकत्रये संशयो जातः तत्र
 शूलपाणि-मन्वादिस्मृतिनिबन्धानां साहाय्येन परिशोधितं ।
 त्रं परिशेषखण्डान्तर्गतकालखण्डस्य सुद्रुणं भविष्यति । सम्भा-
 यते एतन्मुद्रणं महात्मनामुपकाराय भविष्यति ।
 प्रपिच विज्ञाप्यते हेमाद्रिस्तु वात्सगोत्रीय-दाक्षिणात्यब्राह्मण-
 प्राप्तीत् । कामदेवो वासुदेवो वामनदेवस्य क्रमेणास्य पिता,
 पिता महः, प्रपितामहश्चासीत् । स हि देवगिरिस्थ-यादववंशज-
 महाराजाधिराजमहादेवनृपतेः सकलकरणाधिपतिपण्डित आसीत् ।
 स हि पञ्चमहधरेन्दुमते शकनृपतिर्भवत्सरे समुदितवान् । हेमाद्रिस्तु
 तत्समकालिक एवेत्यसं ।

श्रीवज्रेश्वरशर्मणः ।

श्रीकामाख्यानाथशर्मणः ।

44

10116

ॐ नमः श्रीगणेशाय ।

चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे श्राद्धकल्पे

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ श्राद्धविधिफलप्रशंसाप्रकरणम् ।

क्षीरोदार्यवसारसङ्गद्वकलालीलाममालिङ्गितो-
भ्राम्यन्मन्दरकूटकोटिघटनानिर्मृष्टरत्नाङ्गदः ।
उन्मीलन्नवनीलनौरजदलश्रेणिप्रभामण्डल-
स्नाघालङ्घनजाङ्घ्रिकच्छविरसौ पायादपायाङ्कुरिः ॥१॥
गणेशं वन्देऽहं मदजलगलनिर्झरसरित्-
परामोदास्वादप्रसृतमनसां क्रीडनवताम् ।
द्विरेफदन्धानां कलसरसङ्गङ्गारसुरस-
स्वरप्राचैर्गघैः श्रवणपुटपेघैः प्रमुदितम् ॥२॥
देवीं शारदकौमुदीमदहरस्कारप्रभामण्डली-
लेशक्लेशितदुस्तरान्तरतमस्तोमोद्भवापङ्गराम् ।
सीमन्तान्तनिवेशितोज्ज्वलकलामर्वाङ्गनिर्यत्सुधा-
धाराधोरणिपूरिताम्बरतलां वन्दामहे शारदाम् ॥३॥

यामासाद्य पदैश्चतुर्भिरभितो लब्धोदयामासते
 कर्त्तुं मन्व्यवहारमाज्जरिह ते सर्वेऽप्यमौ नान्यथा ।
 या वैशोपनिषन्मयीं तनुमनुप्राप्ता व्युदस्य भ्रमं
 स्त्रैरानन्दपदं परं वितनुते तां नौमि देवीं गिरम् ॥४॥
 तां वाचं समुपास्महे परिमिता यामौ चतुर्भिः पदैः
 वेदैर्यत्परिपाकमेतदखिलं ब्रह्माण्डमाज्जबुधाः ।
 यस्याः प्राप्य परं प्रसादमश्नते सर्वेऽपि सर्वज्ञतां
 ह्रीनस्त्रेन तु पङ्कजासनशयो ब्रह्मापि जिह्मायते ॥५॥
 यदग्रे सोदीयस्तरवदरमाचेऽपि विधिना
 बिना वा केनापि कचिदपि च पिण्डे विनिहिते ।
 गलत्पापालेषास्त्रिदशपदमायान्ति पितरो
 नमस्तस्यै कुर्भो मखमयगयास्त्राय हरये^(१) ॥६॥

प्रदत्तपिण्डान् स्वपुत्रः सपिण्डैः
 प्रभूतपापान्नरकौकशोऽपि ।
 समुद्धरन्तं कृपयादिदेवं
 गदाधरं नौमि गयाशिरस्त्रम् ॥७॥
 वसुन् वसुपाक्षरणे समुद्यतान्
 रुद्रान् विमुद्रान् हतयोगसम्पदः ।
 नमामि सत्कर्म्मपथप्रवर्त्तका-
 नादित्यनाम्नस्त्रिदशेशपूजितान् ॥८॥

(१) निरवहितगुह्याभाय संहते इति ख० ।

यन्निस्त्रिंशविंशैर्यमाण-सुमटचुखत्करोटीचटत्-

कारस्कारविरावभैरवरणलोणीचणक्रीडिनः ।

नृत्यन्ति स्म गलङ्गलास्त्रकलितस्त्रन्धाः^(१) कवन्धा मुञ्जः

योऽभृदिक्रमनिर्जितोर्जितरिपुः श्रीशङ्खो भूपतिः ॥८॥

यस्योद्यत्करवालकालभुजगौ निष्पीतभृयोऽखिल-

प्रत्यर्थिचितिपालपुष्कलयशःचीरातिद्वन्ता सती ।

तन्द्रालुः परिहृत्य घोरसमरक्रीडारसे निर्भरं

वध्नाति स्म महावकाशविलसत्कोपप्रवेष्टे मतिम् ॥९०॥

एतस्मादभवत् प्रौढप्रतापानलदुर्जयः ।

तनूजो विजितारातिर्जैचपाल इतीरितः ॥९१॥

तस्मादपि महादेवः पालिताशेषभृतलः ।

विजिताशेषदिक्चको विक्रमैकरसेऽभवत् ॥९२॥

यत्प्रतापानलज्वालाढलासु परिपातुकम् ।

अमिचमण्डलं भेजे शलभावलिकल्पताम् ॥९३॥

यस्येशस्य धनुर्विमुक्तविशिखनातत्रणास्त्रस्त्रव-

द्विभ्राड्स्त्रविनिर्मिताखिलसरित्पूरेषु भूरेणवः ।

मिश्रीभृय सकङ्कपङ्कविषमां भङ्गामभूमिं व्यधुः

यस्यामोघपराक्रमस्य महिमा वर्ण्यः कथं भूपतेः ॥९४॥

यः श्रीमत्करपुष्करच्युतमहादानाम्बुधाराभरात्

संसिञ्चन् वरविप्रवर्यनिवहान् यान् धर्मकल्पद्रुमान् ।

चक्रे पल्लवितान् महीतलमिलच्छायाघने तदने
 लोकः शोकमुदस्य निर्वृतिमयीं लेभे शुभां सुखितिम् ॥१५॥
 यदञ्जायविनिर्गतायकिरणप्राग्भावराज्यद-
 यस्ते वैरिकुलप्रतापतपने यः पुण्ड्रकालोऽभवत् ।
 तस्मिन्नायतवाहिनीषु धवलप्रोक्तालवञ्जावली-
 कल्लोलाकुलितासु वीरनिकरं स्खैरं न्यमञ्जधिरम् ॥१६॥

भूपेन तेनाथ कृतोऽधिनायः

स्मारश्रिया श्रीकरणे मनस्वी ।

हेमाद्रिनामास्य च वर्णमानं

वंशं समाकर्णयत प्रकाशम् ॥१७॥

स्वाध्यायाध्ययनप्रवीणधरणीगौर्व्याणचूडामणिः
 वंशे वत्समुनेर्मनोहरगुणयामाभिरामाकृतिः ।
 जज्ञे वामनसञ्ज्ञको वलिकथागाथासमुन्मीलित-
 प्रत्ययाप्रतिमप्रभावचिरां यः प्राप लक्ष्मीं पराम् ॥१८॥
 स प्राप्तुत सुतं नवोज्ज्वलकलासम्भारगोष्ठीसदं
 भूतस्थीतगलोद्गलन्नवरसप्रह्लादिवेदोदयम् ।
 पुण्यावर्त्तनसर्गसञ्जनमनःसन्तोषवर्षाम्बुदं
 ग्रन्थदेदरहस्यवस्तुरसिकं श्रीवासुदेवाङ्गयम् ॥१९॥
 आसीत्तस्मादभिनवसुधासोदरालापलीलः
 श्रीलाचारप्रवरधिषणातोषिताशेषलोकः ।
 सत्यां वाचं त्यजति न पुरा कापि यः सङ्कटेऽपि-
 प्रञ्जाराशिः सुकृतरसिको नामतः कामदेवः ॥२०॥

येनाचार्यवरार्यसङ्गतिमता निर्व्वाह्य मौञ्जीव्रतं
 कृत्वा दारपरिग्रहं विदधिरे कर्माणि गृह्याणि च ।
 वेद्यावेद्यमहेन्द्रजालदलनं सेमङ्करं शाङ्करं
 ज्योतिः किञ्चिदुपासितुं स जगद्दे वर्यस्तुरीयाश्रमम् ॥२१॥
 तस्मादिस्त्रयनीयपुण्यचरितो हेमाद्रिनामाजनि
 प्रत्ययाप्रतिमप्रभावविकशद्विद्योत्तरश्रीनिधिः ।
 योऽसौ सर्व्वकलाविशारदशिरोरत्नाङ्कुरो भास्वरः
 सर्व्वश्रीकरणेश्वरो नृपमहादेवस्य मान्योऽभवत् ॥२२॥
 यस्याज्ञां स्वविशालमौलिवलभीमिंहामने सादरं
 क्षापालाः परिपाल्य निर्जितनिजव्यापञ्चराः शेरते ।
 किञ्चोल्लासितदीप्यमानमहसो वर्द्धिष्णुजिष्णुश्रियः
 स्नाघां दिक्षु विदिक्षु चातिमहतीमासादयन्ति क्षणात् ॥२३॥
 यः कौर्त्तिप्रमरावधीरितविधुप्रत्ययरोचिश्च यः
 चक्रे विक्रमचातुरीमदजुषः शत्रून्पास्तश्रियः ।
 यश्च प्रहृष्टशिरःकिरीटघटनानिर्म्ह्यसेवावनं
 धन्यन्वन्त्यदुरापरैतिरमिकामृद्धिं निनायाचिरात् ॥२४॥
 सोऽयं सेवाप्रसङ्गे विनयनयनसन्मण्डलाधीशमौलि-
 प्रत्युप्तोद्दीप्तरत्नद्युमणिकरभरभ्राजमानाङ्घ्रिपद्मः ।
 श्रीहेमाद्रिः कराग्रक्षरदमलजलप्रत्तविन्नप्रवाहैः
 लोके कस्येह जिज्ञां निजगुणगणनालोलमूलां न चक्रे ॥२५॥
 आसिन्धोरातुषाराचलशिखरभुवः कौर्त्तिगङ्गायमङ्गीः
 स्त्रीकृत्योक्तष्टनृत्यप्रचयपरिचिता यस्य लोके चरन्ती ।

शन्यद्वैमानिकानामकुरुत रयभृन्मन्दरावर्त्तनृत्यत्-
 चीराकूपारवृद्धिं स जयति मतिमानेष हेमाद्रिसूरिः ॥२६॥
 ज्ञातुं नीतिरहस्यमस्य गुरुतां यद्येहते शिष्यतां
 नूनं सोऽपि वृहस्पतिः स च कविर्यस्त्रेण संस्पृष्टते ।
 सोऽयं चित्रचरित्रमान्यमहिमा मन्त्रौन्द्रचूडामणिः
 हेमाद्रिर्न निनाय विस्मयसं कं धीरधुर्यं नरम् ॥२७॥
 येनाचारविचारचारुचरितस्त्राध्येन तीव्रव्रत-
 मातप्रीणितनन्दनन्दनघनप्रेमप्रवृद्धश्रिया ।
 दत्तैर्विप्रगणाङ्गनानि गणनातीतैर्द्वैतैश्चक्रिरे
 भृष्टतृकोषनिवेशभङ्गिमचमत्कारोत्किराणि क्षणात् ॥२८॥
 सौमं दिङ्नायिकानां मितरुचिरुचिरा हारयष्टिः क्षमायाः
 सद्यः सम्पुष्पमल्लोक्तुसुमचयमयौ द्योवधूक्त्रैश्वभृषा ।
 ब्रह्माण्डोद्वेष्टवेगोदरनिहितसुधालेपलक्ष्मीर्यदीया
 कीर्त्तिर्हेमाद्रिमन्त्रौ स जयति जगतीभूषणं धर्मसेतुः ॥२९॥
 येनाभोज्यनुवासरं रमलसल्लेह्यादिभेदास्पदैः
 अन्नैर्भिन्नगुणक्रियाक्रमगतस्वादूपदंशान्वितैः ।
 विप्राणां खलु साङ्गवेदविदुषां तिग्मं सहस्रचयं
 हर्षोत्कर्षमनायि चातिवज्रभिः स्वर्णैर्विकीर्णैर्मुञ्चतः ॥३०॥
 हरिहरमहाभक्तियुक्तप्रभूतविभूतिमान्
 उपचितनिजप्रज्ञो यज्ञक्रियाक्रमसुन्दरः ।
 गुणमणिगणश्रेणिश्रौमत्प्रकाशविकश्वरः
 करणतिलकः श्रीहेमाद्रिः कथं स हि वर्ण्यते ॥३१॥

प्रणीतञ्च चतुर्वर्गचिन्तामणिसमाङ्गयम् ।

शास्त्रं तेन समस्तार्त्तनिःशेषार्त्तिनिवर्त्तकम् ॥ ३२ ॥

यो मन्याचलमूलवेगविचलदुग्धाभिभुग्धोत्कली-

निष्ठूतः स जगाम शक्रसदनं कश्चिन्मणियामणीः ।

इत्यालोच्य विमथ्य शब्दजलधिं हेमाद्रिणा निर्मिता

दाता वर्गचतुष्टयस्य विमलचिन्तामणिर्नूतनः ॥ ३३ ॥

इहानुपूर्व्वेण विनिर्मितानि

पञ्च प्रपञ्चेन च खण्डकानि ।

व्रतेषु दानेषु च तीर्थसार्थे

मौले च शेषेऽथ तथार्थजाते ॥ ३४ ॥

आराधनं ह्यभुजान्तु पञ्चमे

खण्डे समस्तं प्रतिपाद्य कथ्यते ।

हेमाद्रिणा सम्प्रति कथ्यभोजिनां

आहुस्य कल्पेन महोज्ज्वलश्रिया ॥ ३५ ॥

बह्विनि शास्त्रानि विनृप्य रच्यते

आहुस्य कल्पोऽयमतिप्रयत्नतः ।

इहोपनेयः सहसा न केनचित्

दोषो लघीयानपि बुद्धिशालिना ॥ ३६ ॥

तत्र चालो प्रकरणे स हेमाद्रिः शुभाशयः ।

फलप्रशंसासंयुक्तं वक्ति आहुविधिं सुधीः ॥ ३७ ॥

उक्तमादौ लिङ्गप्रतिमाद्यधिष्ठाने शिवविष्णुगणेशादिदेवतानामारा-
धनम् । अनन्तरं गवाधिष्ठाने देवतारूपाणां नन्दादिकामधेनूनां हरि-

हरादीनाञ्चाराधनम् । अयेदानौ ब्राह्मणादिरूपाधिष्ठाने वसु-रुद्रा-
दित्य-पितृमत्सोमाङ्गिरस-यम-कथवाचनाग्नि-सोमपाञ्चपाग्निश्चान्ता-
दीनां महामहिम्नां पितरूपाणां देवतानामाराधनमुच्यते । आराध-
नञ्च, मनसः प्रीणनं, तस्य चोपायः आङ्गुलक्षणं कर्म । अतस्तदुच्यते ।

तत्र तावद्विधिः स्वविधेयेऽर्थे पुरुषं प्रवर्त्तयन् स्वसाध्यपुरुषप्र-
वृत्त्यतिशयकारिणीं विधेयप्ररोचनामपेक्षमाणो विधेयरुच्युत्पादकानि
प्रशंसावचनान्यपेक्षते फलवचनानि च । यथैवैते पुरुषा विधेये प्रव-
र्त्तन्ते तथैव तद्विषये ग्रन्थे श्रोतारः । अतस्तेषामपि तत्र विधिफलप्रशं-
सावाक्यानि प्रवर्त्तकानीति आङ्गुविषयाणि । तान्येव प्रथममभिलि-
ख्यन्ते । तानि च परस्परान्वयादेकवाक्यतां गतानीत्येकमेवेदं प्रकरणम् ।

आह सुमन्तुः ।

आङ्गात्परतरं नान्यच्छ्रेयस्करमुदाहृतम् ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन आङ्गं कुर्याद्विचक्षणः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

तस्माच्छ्राद्धं नरो भक्त्या शाकैरपि यथाविधि ।

कुर्वीत अद्भुता तस्य कुले कश्चिन्न मीदति ॥

विष्णुपुराणे ।

पितृगीतास्तथैवात्र श्लोकास्तांश्च शृणुष्व मे^(१) ।

श्रुत्वा तथैव भवता भावं तच्चादृतात्मना^(२) ॥

अपि धन्यः कुले जायादस्माकं^(३) मतिमान् नरः ।

(१) पितृगीतास्तथैवात्र श्लोक्यस्ताः शृणु पार्थिव इति ग० ।

(२) तत्र दृतात्मना इति ख० ।

(३) भूयादस्माकमिति ग० ।

अकुर्वन् वित्तशायं यः पिण्डान् नो निर्वपिष्यति^(१) ॥

रत्नवस्त्रमहोद्यानसर्वभोगादिकं^(२) वसु ।

विभवे सति विप्रेभ्यो योऽस्मानुद्दिश्य दास्यति ॥

अन्नेन वा यथा शक्त्या कालेऽस्मिन् भक्तिनम्रधीः ।

भोजयिष्यति विप्राभ्यान् तन्मात्रविभवो नरः ॥

नागरखण्डे ।

लोकान्तरेषु ते तोयं लभन्ते नान्नमेव च ।

दत्तं न वंशजैर्येषां ते व्यथां यान्ति दारुणाम् ॥

क्षुत्पिपासासमुद्भूतांस्तेस्मात् सन्तर्पयेत्पितॄन् ॥

नित्यं शक्त्या यथा राजंस्तोयैर्भोज्यैः पृथग्विधैः ।

तथान्नैर्वस्त्रनैवेद्यैः पुष्पगन्धानुलेपनैः ।

पितृमेधादिभिः पुण्यैः आर्द्रैरुचावचैरपि ॥

तर्पितास्ते प्रयच्छन्ति कामानिष्टान् हृदि स्थितान् ।

चिवर्गश्च महाराज पितरः आहुतर्पिताः ॥

कूर्मपुराणे ।

योऽनेन विधिना आहुं कुर्यादै शान्तमानसः ।

व्यपेतकल्मषो नित्यं याति नावर्त्तते पुनः ॥

यमसूक्तौ ।

इममत्र विधिः श्रेष्ठं कामार्थं कल्पितं द्विजैः ।

ये विप्रा ह्यनुवर्त्तन्ते तेषां लोकाः सनातनाः ॥

(१) पिण्डान् निर्वापयिष्यति इति ग० ।

(२) रत्नवस्त्रमहोद्यानसर्वभोगादिकमिति ख० ।

आयुः पुत्रान् यशः स्वर्गं कीर्त्तिं पुष्टिं बलं त्रियम् ।

पशून् सौख्यं धनं धान्यं प्राप्नुयात् पितृपूजनात् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

एवं सन्ध्यागृहस्थेन देवताः पितरस्तथा ।

सम्पूज्या हव्यकव्याभ्यामन्नेनातिथिवान्धवाः ॥

आचारमाचरेत्तत्र पितृमेधाश्रितं नरः ।

आयुषा धनपुत्रैश्च वर्द्धन्ते नैव संशयः ॥

देवलसूतौ ।

अरोगः प्रकृतिस्थश्च चिरायुः पुत्रपौत्रवान् ।

अर्थवानर्थभोगी च आर्द्धकामो भवेदिह ॥

परत्र च परां पुष्टिं लोकांश्च विपुलान् शुभान् ।

आर्द्धकृत्स्नमवाप्नोति यश्च विपुलं नरः ॥

ब्रह्मवैवर्त्तवायुपुराणयोः ।

देवकार्यादपि सदा पितृकार्यं विप्रिष्यते ।

देवताभ्यः पितृणां हि पूर्वमाप्यायनं शुभम् ॥

सर्वेषु दैवेषु कर्माषु कर्माङ्गआर्द्धस्य पूर्वमनुष्ठानात् देवेभ्यः पूर्वं
पितृणामाप्यायनमिति विष्णुधर्मोत्तरे वराहवचनम् ।

अद्यप्रभृति लोकेषु प्रेतानुद्दिश्य वै पितृन् ।

ये तु आर्द्धं करिष्यन्ति तेषां पुष्टिर्भविष्यति ॥

आर्द्धकाले तयान्नेन पिण्डनिर्व्वपणं तथा ।

पितृणां ये करिष्यन्ति तेषां पुष्टिर्भविष्यति ॥

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

तेषां त्रयः पूजिताश्च भविष्यन्ति तथाग्रयः ॥
 त्रयो लोकास्तयो वेदास्तथैव च युगत्रयम् ।
 पूजिताश्च त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 पूजितस्त्रैर्भविष्यामि चतुरात्मा तथाप्यहम् ॥
 पैतृपैतामहः पिण्डो वासुदेवः प्रकीर्तितः ।
 पैतामहश्च निर्दिष्टस्तथा सङ्कर्षणः प्रभुः ॥
 पितृपिण्डस्तु विज्ञेयः प्रद्युम्नश्चापराजितः ।
 आत्मानिरुद्धो विज्ञेयः पिण्डनिर्व्वपणे बुधैः ॥
 एवं सम्पूजितस्तेन चतुरात्मा ह्यहं स्थितः ।
 भविष्यामि प्रदास्यामि तस्य कामान् तथेप्सितान् ॥
 चत्वारः पूजिता वेदाश्चत्वारश्च तथाश्रमाः ।
 पुरुषार्थाश्च चत्वारश्चतस्रश्च तथा दिशः ।
 चत्वारश्च तथा वर्णाश्चत्वारश्च तथा युगाः ॥
 पितृपितामहस्यायं पैतृपैतामहः प्रापितामह इत्यर्थः ।

यमस्ततौ ।

ये यजन्ति पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्च ऊताग्रनान् ।
 सर्वभूतान्तरात्मानं विष्णुमेव यजन्ति ते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

एवं विधानतः आहुं कृत्वा स्वविभवोचितम् ।
 आब्रह्मसम्पत्त्यन्तं जगत् प्रीणाति मानवः ॥

विष्णुपुराणे ।

ब्रह्मेन्द्र-रुद्र-नासत्य-सूर्याग्नि-वसु-मारुतान् ।

विश्वेदेवान् ऋषिगणान्^(१) वयांसि मनुजान् पशून् ॥

सरीसृपान् पिङ्गणान् यचान्यद्भूतसंज्ञकम्^(२) ।

आहूँ अह्वान्वितः कुर्वन् तर्पयत्यखिलं च तत्^(३) ॥

येन केनचित् पुरुषेण स्वीयपितृपितामहोद्देशेन आहुते क्रियमाणे ब्रह्मेन्द्रादीनामनुद्दिष्टानामप्यनेकेषामेकस्मिन्नेव प्रयोगे युगपत्प्रीतिरन्यत्कुलोत्पन्नानामपि सरीसृपादीनाञ्च हस्तिः स्यादिति वचनार्थः । आहूकर्तृकुलोत्पन्नान्तु नानाथोनिगतानामनुद्दिष्टानामप्यनेकेषामेकस्मिन्नेव प्रयोगे तत्तच्छ्राद्धक्रियाव्यवसृप्तिः स्यादिति व्यक्तमुक्तम् मार्कण्डेय-स्कान्द-ब्रह्मपुराणेषु ।

अन्नप्रकिरणं यत्तु मनुष्यैः क्रियते भुवि ।

तेन हस्तिमुपायान्ति ये पिशाचत्वमागताः ॥

यत्तोयं^(४) स्नानवस्त्रेभ्यो भूमौ पतति पुच्छक ।

तेन ये तर्हतां प्राप्तास्तेषां हस्तिः प्रजायते ॥

यास्तु गन्धाम्बुकणिकाः पतन्ति धरणीतले ।

ताभिरायायनं तेषां ये च तिर्यक्कुले गताः ॥

ये चादन्ताः कुले बालाः क्रियायोग्या ह्यसंस्कृताः ।

विपन्नास्ते तु विकिरसन्मार्ज्जनजलाग्निनः ॥

भुक्ता चाचमनं यच्च जलं यच्चाङ्गिग्रीवजम् ।

(१) पिङ्गगणानिति ग० ।

(२) यचान्यद्भूतसंज्ञितमिति ख० ।

(३) प्रीत्यत्यखिलं जगदिति ग० ।

(४) यदाम्बु इति ख० ।

ब्राह्मणानां तथैवान्ये तेन दृष्टिं प्रयान्ति वै ॥
 पिशाचत्वमनुप्राप्ताः कृमिकीटत्वमेव ये ।
 एवं यो यजमानस्य यश्च तेषां द्विजन्मनाम् ॥
 कश्चिज्जलान्नविशेषो हवितृच्छिष्टमेव वा ।
 तेनान्नेन कुले तच्च तत्तद्योन्यन्तरं गताः ।
 प्रयान्त्याप्यायनं वत्स सम्यक्श्राद्धक्रियावताम् ॥
 अन्यायोपार्जितैरर्थैर्यच्छ्राद्धं क्रियते नरैः ।
 दृष्यन्ति तेन चाण्डालपुङ्गवाद्यासु योनिषु ॥
 एवमाप्यायनं वत्स बहूनामपि बान्धवैः ।
 श्राद्धं कुर्वद्भिरन्नाम्बुशकैरपि हि जायते ॥

नागरखण्डे ।

श्राद्धे तु क्रियमाणे वै न किञ्चिद्भयं भजेत् ।
 उच्छिष्टमपि राजेन्द्र तस्माच्छ्राद्धं समाचरेत् ॥
 विप्रपादोदकं यच्च भूमौ पतति पार्थिव ।
 तेन ये गोचजाः केचिदपुत्रा मरणं गताः ।
 तावत् पुष्करपात्रैस्तु पिवन्ति पितरो जलम् ॥
 श्राद्धे प्रक्रियमाणे तु यत्किञ्चित् पतति क्षितौ ।
 पुण्यगन्धादिकं चान्नमपि तोयं नरेश्वर ॥
 तेन दृष्टिं परां यान्ति ये कृमिन्वमुपागताः ।
 कीटत्वं वापि तिर्यक्त्वं व्यालत्वं वा नराधिप ॥
 यदुच्छिष्टं क्षितौ याति पात्रप्रक्षालनोद्भवम् ।
 तेन दृष्टिं परां यान्ति ये प्रेतत्वमुपागताः ॥

ये वापमृत्युना केचिन्मृत्युं प्राप्ताः सर्वशजाः ।

विकिरेण प्रदत्तेन ते हस्तिं यान्ति वाखिलाः ॥

तदेवं श्राद्धावयवैः केषामपि वंशानां हस्तिरुक्ता । ब्राह्मणभोजनादिना प्रधानकर्मणा तु मुख्यानामुद्दिश्यमानानां पितृपितामहादीनां हस्तिर्भवतीत्युक्तम् ।

स्कान्दे ।

पितृनुद्दिश्य यत्कथं ब्राह्मणेभ्यश्च दीयते ।

सम्यक्श्रद्धापरैर्मर्त्यैस्तद्भवेत् हस्तिदं महत् ॥

पितृणां सर्वदेवेश इत्येषा वैदिकी श्रुतिः ।

पितुः पितामहस्यापि तत्पितुश्च ततः परम् ॥

समुद्देशेन दत्तेन ब्राह्मणेभ्यः प्रभक्तितः ।

सर्वेषां स्यात् परा हस्तिर्थावदाभृतसंश्रवम् ॥

ननु पुण्योत्कर्षवतां स्वर्गलोकं गतानां मनुष्यपितृपितामहादीनां अमृताहाराणां^(१) सतां कथं ब्राह्मणभोजनविनष्टेन मानुषेण चान्नेन हस्तिः सम्भवति । पापीयसां वा तिर्यग्गोनिगतानां हृणाद्याहाराणां सतां प्रेतादिरूपत्वं गतानां वा रुधिराद्याहाराणां सतामित्युक्तं पाद्म-माख्ययोः ।

यदि मर्त्यैर्द्विजैर्भुक्तं ह्रियते यदि वानले ।

शुभाशुभात्मकैः प्रेतैस्तदन्नं भुज्यते कथम् ॥

अस्याच्चेपस्य समाधानं तच्चैवोक्तम् ।

तत्राह देवलः ।

देवो यदि पिता जातः शुभकर्मानुयोगतः ।

तस्यान्नमष्टनं भूत्वा देवत्वेऽप्यनुगच्छति ॥

गान्धर्वं भोग्यरूपेण पशुत्वे च त्वणं भवेत् ।

आह्वानं वायुरूपेण नागत्वेऽप्यनुगच्छति ॥

पानं भवति यत्तत्त्वे राक्षसत्वे तथामिषम् ।

दानवत्वे तथा मांसं प्रेतत्वे रुधिरोदकम् ।

मनुष्यत्वेऽन्नपानादि नानाभोगरसो भवेत् ॥ इति ॥

ननु यथा चौरस्य दधिरूपेण परिणामः, दधश्च तक्रादिरूपेण प्रत्यक्षतो दृश्यते, नैवं भोज्यमानस्य ह्यमानस्य वा अमृतादिरूपेण त्वणादिरूपेण वा परिणामो दृश्यते । न च परिणतस्यापि स्वातन्त्र्येण क्रियाशक्तिशून्यस्य देशान्तरगतप्राणिप्राप्तिः सम्भवति । नापि नाना-
कर्षवशज्जतानां प्रमीतप्राणिनां आहुदेशोपसर्पणमुपपद्यते । नापि
चास्य सुपर्ण-गन्धर्व-यक्ष-राक्षस-प्रेत-पिशाच-नर-किन्नर-पशु-पक्षि-
क्षमि-कौटादिकौटिजातिसहस्रतिरष्कृतस्वरूपैः आहुकर्तृपूर्वजैः सह
स्वयं विविच्य सम्बन्धः सम्भवतीत्याद्याचेपाः पुराणेषु सूचिताः ।

पाद्म-मात्स्ययोः ।

कथं कव्यानि दत्तानि हव्यानि च जनैरिह ।

गच्छन्ति पितृलोकं वा प्रापकः कोऽत्र गद्यते ॥

विष्णुपुराणे ।

तप्तये जायते पुंसो भुक्तमन्येन चेत्ततः ।

दद्यात् आहुं अहुयान्नं न वहेयुः प्रवासिनः ॥

स्कान्दे ।

मृतानां यदि जन्तूनां आङ्गमाप्यायनं ततः ।
निर्वाणस्य प्रदीपस्य तैलं सम्बर्द्धयेच्छिखाम् ॥

नागरखण्डे ।

किमर्थं क्रियते आङ्गममावास्यादिषु द्विजैः ।
मृतास्य पुरुषा विप्र स्वकर्म्मजनितां गतिम् ।
गच्छन्ति ते कथं तस्य सुतस्याश्रममाप्नुयुः ॥
परिहारा अपि पुराणेष्वेव सूचिताः ।

तत्र मात्स्य-पाद्मयोः ।

नामगोचं पिष्टणान्तु प्रापकं ह्यथकथयोः ।

आङ्गस्य मन्वास्तद्वच्च उपलभ्यानि भक्तिः ॥

पिचादिनामादीनि उपलभ्यानि ज्ञातव्यानीत्यर्थः । नन्वेतेन-
त्वान्नामादीनां कथं ह्यथकथप्रापकत्वमित्याशङ्कोकम् ।

अग्निष्वात्तादयस्तेषामाधिपत्ये व्यवस्थिता इति ॥

अग्निष्वात्तादयः पिष्टविशेषाणामाद्यधिष्ठातारः प्रापका इत्युक्तं
भवति । ननु यदि नामगोचं प्रापकं तर्हि नामगोचाज्ञाने आङ्गं
क्रियमाणमनर्थकं स्यात् । तथा च “यदि नाम न विन्द्यात् स्वधा
पिष्टभ्यः पृथिवी षड्भ्य इति प्रथमं पिष्टं दद्यात्” इत्यापस्तम्बसूच-
विरोध इत्याशङ्क्य च ऊहपदस्यापि प्रापकत्वं दर्शितं तत्रैव ।

नाममन्वास्तदादेशा भवान्तरगतानपि ।

प्राणिनः प्रीणयन्त्येते तदाहारत्वमागतान् ॥

तदादेशा नामगोचमन्त्रादीनामादेशा ऊहादिप्रकारेण विपरिवर्तिताः शब्दा इत्यर्थः ।

अर्थान्तरञ्च । देवदत्तादिनामसु शून्यप्रकाशकेषु च मन्त्रेषु कश्चिदपि सम्बन्धमलभमानानां मग्निध्यान्तादिप्रकाशकानां मन्त्राणाम् अतत्प्रकाशका नाममन्त्राद्यादेशास्तत्कार्यकारिण इत्यर्थः ।

ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः स्वपितृणाञ्च नामधृक् ।

तानेवार्चयते सम्यक् विधिमन्त्रवहिष्कृतान् ॥

इति वाराहपुराणस्मरणात् ।

भवान्तरगतानपीत्यनेकदेशकालयोन्यवस्थान्तरगतानपीत्यर्थः ।

तदाहारत्वमागतानित्यनेन प्रदत्तस्य हविषस्तत्तद्योनिममुचितसुधाद्याहाररूपेण परिणामत्वं^(१) मन्त्रादेरेवालौकिकस्य हेतोरुक्तम् । मन्त्रादिग्रहणं आह्वीयस्य सर्वस्यापि विधेरुपलक्षणार्थम् ।

अतएव वायुपुराणे ।

काले न्यायागतं पात्रे विधिना प्रतिपादितम् ।

अन्नं नयन्ति तत्रैते जन्तुर्यचावतिष्ठते ॥

यथा गोषु प्रणष्टासु वासो विन्दति मातरम् ।

तथात्रं नयते विप्रो जन्तुर्यचावतिष्ठते ॥

नामगोचञ्च मन्त्रस्य दत्तमन्नं नयन्ति ते ।

अपि योनिशतं प्राप्तान् दृष्ट्वांस्तानुपतिष्ठति ॥

तदेवं आहुदेशं प्रत्यनागतान् लोकान्तरस्थानेव पितृन् प्रति मन्त्रादयो हविः प्रापयन्तीत्युक्तम् ।

(१) प्रीणयित्वमिति ग० ।

एवमेव वायुपुराणे निरवस्थान् प्रेतस्थानस्थितांश्च पितॄन्भिधा-
योक्तम् ।

तेषां लोकान्तरस्थानां विविधैर्नामगोचकैः ।
भूम्यामसक्यं दर्भेषु दत्ताः पिण्डाः सुतैस्तु वै^(१) ।
यान्ति तांस्तर्पयन्त्येव प्रेतस्थानस्थितान् पितॄन् ॥
अप्राप्ता घातनास्त्वनं श्रेष्ठा ये भुवि पञ्चधा ।
नानारूपास्तु जाता ये तिर्यग्द्योत्यादिजातिषु ॥
यदाहारा भवन्त्येते तास्तु तास्त्रिह द्योनिषु ।
तस्मिंस्तस्मिंस्तदाहारं श्राद्धाक्षमुपतिष्ठति ॥

विष्णुधर्मोत्तरे दिव्यान् पितृगणानभिधायोक्तम् ।

एते श्राद्धस्य भोक्तारो विश्वेदेवैः सदा सह ।
एते श्राद्धं सदा भुक्ता पितॄन् सन्तर्पयन्त्युत ।
यत्र कचन धर्मज्ञा वर्त्तमाना हि योगतः ॥
एते सुपुष्टा विनियोजयन्ति
श्राद्धस्य दातारमदीनमत्ताः ।
तस्या तथैते विनियोजयन्ति
दातुः पितॄन् सर्वगणान् महीपते^(२) ॥
याज्ञवल्क्यस्मृतौ ।

वसुहृदादितिसुताः पितरः श्राद्धदेवताः ।
प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितॄन् श्राद्धेन तर्पिताः ॥

(१) त्रयस्तु वै इति ख० ।

(२) महीयते इति ग० ।

यथा ह्यन्तर्ध्वनी सुहृदा दीयमानं दोहदादिद्रव्यमुपभुञ्जाना
स्वयं तृप्यति, तेनैव च दोहदद्रव्येन स्वकीयोदरवर्त्तिनं गर्भं तर्पयति,
दोहदप्रदानेनोपकारकर्त्तारं प्रत्युपकारैः परितोषयति, तथाग्निष्वा-
त्तादयो वस्त्रादयश्च देवताविशेषत्वादचिन्त्यमहिमानः आहुं भुक्त्वा
स्वयं तृप्यन्ति स्वाधिष्ठितांश्च मनुष्यपितृंस्तर्पयन्ति, आहुकर्त्तारञ्च
आयुष्यादिभिः फलैर्योजयन्तीत्याश्रयः । अत्र येषां पितॄणां देशकाल-
व्यवहितातीन्द्रियार्थज्ञाने आहुदेशं प्रत्यागमने च शक्तिर्नास्ति तेषां
देशान्तरस्थानामेव मन्त्रादिप्रापितेन हविषा हस्तिर्भवतीत्युक्तम् ।
अतीन्द्रियज्ञानयुक्तानामागमनशक्तियुक्तानां आहुदेशञ्च प्रत्यागतानां
वायवीयेन शरीरेण ब्राह्मणशरीराविष्टानां हस्तिर्भवतीत्युक्तम् कूर्म-
पुराणे ।

तृप्यन्ते पितरः श्रुत्वा आहुकालमुपस्थितम् ।

अन्योन्यं मनसा ध्यात्वा सम्यतन्ति मनोजवाः ॥

तैर्ब्राह्मणैः सहस्रान्ति पितरोह्यन्नरीक्षणाः ।

वायुभूतास्तु तिष्ठन्ति भुक्त्वा यान्ति परां गतिम् ॥

मत्स्यपुराणे ।

निमन्त्रितान् हि पितर उपतिष्ठन्ति तान् दिजान् ।

वायुवचानुगच्छन्ति^(१) तथामीनानुपासते ॥

तथा एकब्राह्मणपते बौधायनः ।

उरस्ताः पितरस्तस्य वामपार्श्वे पितामहाः ।

प्रपितामहा दक्षिणतः पृष्ठतः पिण्डभक्षकाः ॥

(१) वायुभूता नु गच्छन्तीति ग० ।

अतएव ब्रह्मपुराणदिषु उक्तम् ।

आश्वयुज्याञ्च कृष्णायां त्रयोदश्यां मघासु च ।

प्रावृद्धन्ते यमः प्रेतान् पितृंश्चाथ यमालयात् ।

विमर्जयति मानुष्ये हत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ॥

नुधार्त्ताः कौर्त्तयन्तश्च दुष्कृतञ्च स्वयं हतम् ।

काङ्क्षन्तः पुत्रपौत्रेभ्यो पायसं मधुमंयुतम् ।

तस्मात् तांस्तत्र विधिना तर्पयेत् पायसेन तु ॥

यतश्चागमनशक्तियुक्ताः पितरः आङ्गदेशं प्रत्यागच्छन्ति, अतएव पुष्करवाचायां वियोगवायां रामेण आङ्गे क्रियमाणे सीता ब्राह्मण-
शरीरे दशरथादीनपश्यत् ।

तथाच पद्मपुराणे ।

परिपक्वन्तु जानक्या सिद्धं रामे निवेदितम् ।

स्नात्वा वियोगवायां स सुखानन्वमपालयत्^(१) ॥

मघासु चलिते सूर्ये काले कुतपके तथा ।

आयाता ऋषयः सर्वे ये रामेण निमन्विताः ॥

तानागतान् मुनीन् दृष्ट्वा वैदेही जनकात्मजा ।

अपासर्पत् ततो दूरे विप्राणां मध्यतः स्थिता^(२) ।

गुल्मैराच्छाद्य चात्मानं निगूढा सा तदा स्थिता ॥

अपक्रान्तां तदा सीतां ज्ञात्वा राघवनन्दनः ।

विमृश्य सुचिरं कालमियं किमिति सत्वरम् ।

(१) सुखानन्वमपालयदिति ग० ।

(२) विप्रमध्ये सुसंस्थिता इति ख० ।

अन्यत्र च गता साध्वी मन्ये चाहं चपान्विता ॥
 किन्नावद्भोजये विप्रान् सौतामन्वेषयामि किम् ।
 कारणं नैव जानामि आह्नकाले ह्युपस्थिते ।
 रामेण भोजिता विप्रा इत्युक्ता च यथाविधि ॥
 गतेषु द्विजमुख्येषु प्रियां रामोऽब्रवीदिदम् ।
 किमर्थं सुभु नष्टासि सुनीन् दृष्ट्वा समागतान् ।
 तत्सर्वं मम तच्चङ्गि कारणं वद माचिरम् ॥
 एवमुक्ता तदा भर्ता चपयाधोमुखी स्थिता ।
 सुचिन्तौ चाश्रुमद्भातं राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥
 गृणु त्वं नाथ यत् पृष्टमाश्चर्यमिह^(१) यादृशम् ।
 पिता तव मया दृष्टो ब्राह्मणाङ्गेषु राघव ॥
 सर्वाभरणभङ्गुकौ द्वौ चान्यौ च तथाविधौ ।
 दृष्ट्वा चपान्विता चाहमपक्रान्ता तवान्तिकात् ॥
 वल्ललाजिनसंवीता कथं राज्ञः पुरःसरा ।
 भवामि रिपुवीरघ्न सत्यमेतदुदाहृतम् ॥
 स्वहस्तेन कथं राज्ञे वा नेयं भोजनं त्विदम् ।
 दासानामपि यत् दासा नोपभुञ्जन्ति कर्हिचित् ।
 तादृशन्तु कथं तस्मै क्षमा दातुं वदस्व मे ॥
 याहं राज्ञा पुरा दृष्टा सर्वालङ्कारभूषिता ।
 सा खेदमलदिग्धाङ्गी कथं पश्यामि भूमिपम् ॥ इति ॥

नागरखण्डे आङ्गदेशं प्रति पितृणामागमनमुक्तम् ।

अमावास्यादिने प्राप्ते गृहदारं समाश्रिताः ।

वायुभूताः प्रवाच्छन्ति आङ्गं पितृगणा नृणाम् ॥

यावदस्त्रमयं भानोः क्षुत्पिपासासमाकुलाः ।

ततश्चासौ गते भानौ निराशा दुःखमंयुताः ।

निश्चस्य सुचिरं यान्ति गर्हयन्तः स्ववंशजम् ॥

आनर्त्त उवाच ।

मृतास्तु पुरुषा विप्र स्वकर्मजनितां गतिम् ।

गच्छन्ति ते कथं तस्य सुतस्याश्रममाप्नुयुः ॥

भर्तृयज्ञ उवाच ।

सत्यमेतन्नाहाभाग यत्त्वया आहृतं वचः ।

स्वकर्मार्हा गतिं यान्ति मृताः सर्वत्र मानवाः ॥

परं यथा समायान्ति वंशजस्याश्रमं^(१) त्विह ।

तथा तेऽहं प्रवक्ष्यामि सन्देहो न यथा भवेत् ॥

मृता यान्ति यथा राजन् ये च केचिन्नाहामते^(२) ।

ते जायन्ते न मर्त्येऽत्र यावदंशस्य संस्थितिः ॥

परं शुभात्मका ये च ते तिष्ठन्ति सुरालये ।

पाप्मानस्य नरा ये च तेऽपि स्वर्गनिकेतने ।

अन्यदेहं समाश्रित्य भुञ्जते कर्मणः फलम् ॥

शुभं यदंशजैः आङ्गं स्वयं विहितमात्मनः ।

(१) वंशजस्याश्रयमिति ख० ।

(२) यत्र केचिन्महीपते इति ग० ।

पितृलोकस्थितानाञ्च स्वर्गस्थानामपि क्षुधा ।

पिपासा च तथा राजन् तेषां सञ्जायतेऽधिका ॥

यावन्नरचयं राजन् पितरो मातरस्तथा^(१) ।

उद्धृता ये गयाआहुं ब्रह्मलोकेषु ते शुभम् ।

भुञ्जते क्षुत्पिपासा वा न तेषां जायते क्वचित् ॥

न चापि पतनं तस्मात् स्थानात् भवति भूमिप ।

वंशोच्छेदात् पुनः सर्वं निपतन्ति महीतले ॥

आगत्यास्मात् ततो मर्त्या निपत्य जगतीतले ।

पापाः पापं समाद्यान्ति योनिश्रेष्ठं शुभान्विताः ॥

तदेवमुपपन्ना पितृणां आहुदत्तेन हविषा तृप्तिः, दिव्यपितृणाञ्च
फलदाढत्वमिति ।

तत्र केचिदाहुः । हविःप्रत्युद्देश्यत्वं देवतात्वम्, न तु हविर्भोक्तृत्वं
फलदाढत्वं वा । ग्रावज्ञः स्वाहेत्यादिव्यचेतनस्यापि देवतात्वदर्शनात् ।
इन्द्रादीनामपि विग्रहादिमन्त्रेण देवत्वानभ्युपगमात् । यत्किञ्चिद्रू-
पाणाम् पित्रादीनामुद्देश्यत्वसम्भवात् देवतात्वोपपत्तेः । फलहेतुत्वन्तु
कर्मण एव । तत् साधनभूतायां देवतायां स्तुत्यर्थमर्थवादरूपे
वाक्ये उपचर्यते । तृप्तिवाक्यमपि चेतनत्वादिगुणं गमयत्प्रागस्त्यपर-
मेवेति । तन्न अतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु सर्वत्र पितृतृप्तिप्राधान्ये-
नैव आह्वारस्मदर्शनात् फलदाढत्वस्यापि विधिमन्त्रयोरादिमन्त्राव-
सानेखनेकशोऽभिधानादभियुक्ततराणां शिष्टानां तादृग्धीदाढ्या-

लोकस्वायथाविचिकित्साप्रतीतेस्तृप्तिफलदाढत्वधोरलीकत्वकल्पनानुप-
पत्तेः । यथा ज्ञेयानि स्मृतिपुराणेषु पितृहत्याद्यनेकफलप्रतिपादकानि
आह्वविषयानि वाक्यानि दर्शितानि, तथा तदकरणे प्रत्यवायप्रति-
पादकान्यपि लिख्यन्ते ।

नागरखण्डे ।

तर्पयन्ति न चे पापाः स्नान् पितृन् नित्यशो नृप ।

पशवस्ते नरा ज्ञेया द्विपदाः शृङ्गवर्जिताः ॥

अल्पप्रयासं महाफलं आह्वमकृत्वा प्रत्यवायरूपमनर्थमङ्गीकुर्व्या-
णास्तुमेगुणादृतज्ञाना हिताहितमप्रतिपद्यमानाः पशुमाभ्यात् पशवः ।
तथा । जलेनापि च न आह्वं शाकेनापि करोति यः ।

अमायां पितरस्तस्य शापं दत्त्वा प्रयान्ति च ॥

हारीतस्ततौ ।

न तत्र वीरा जायन्ते नारोगा न शतायुषः ।

न च श्रेयोधिगच्छन्ति यत्र आह्वं विवर्जितम् ॥

अपि मूलैः फलैर्वापि तथाह्युदकतर्पणैः ।

अविद्यमाने कुर्वन्ति नैव आह्वं विवर्जयेत् ॥

कूर्मपुराणे ।

अमावास्याष्टकादिनित्यकालाननुक्रम्योक्तम् ।

तस्य पाकआहुकाला नित्याः प्रोक्ता मनीषिभिः^(१) ।

नैमित्तिकान्तु कर्त्तव्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

बान्धवानान्तु कर्त्तव्यं नारकी स्यादतोऽन्यथा ॥

ब्रह्मवैवर्तवायुपुराणयोः अष्टकासु आहुं विधायोक्तम् ।

पितरः पर्वकालेषु^(१) तिथिकालेषु देवताः ।

सर्वे पुरुषमायान्ति निपानस्तेव धेनवः ॥

मास्य ते प्रतिगच्छेयुरष्टकाभिरपूजिताः ।

मोघास्तस्य भवन्त्याशाः परचेह च सर्वशः ॥

पूजकानां सदात्कर्षा नास्तिकानामधोगतिः ।

देवांसु दायिनो यान्ति तिर्यग्गच्छन्त्यदायिनः ॥

वायुपुराणे पाठभेदः ।

मोघास्तस्य भवेज्जोको लभश्चास्य विनश्यति ॥ इति ॥

विष्णुस्मृतिविष्णुधर्मोत्तरयोः अमावास्यादिकाननुरक्तम् ।

एतांसु आहुकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।

आहुमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

न सन्ति पितरश्चेति कृत्वा मनसि यो नरः ।

आहुं न कुरुते मोहात्^(२) तस्य रक्तं पिवन्ति ते ॥

इत्येवं आहुप्रशंसाद्वारेण आहुमाहात्म्यमुक्तम् । अथेदानीं आहु-
देवतारूपपितृप्रशंसाद्वारेण^(३) आहुमहिमोच्यते । ब्रह्मवैवर्ते ।

न हि योगगतिः सूक्ष्मा न पितॄणां परा गतिः ।

(१) सर्वकालेष्विति ग० ।

(२) तेधामिति ख० । काले इति ग० ।

(३) आहुदेवता निरूपयन् पितृप्रशंसाद्वारेणेति ख० ।

तपसापि न दृग्भासौ^(१) किं पुनर्मांसचक्षुषा ॥
 चत्वारः पितरो मूर्त्ता मूर्त्निर्द्दीनास्त्रयस्तथा ।
 तेषां आङ्गानि सत्कृत्य देवाः कुर्वन्ति यन्नतः ॥
 भक्ताः प्राञ्जलयः सर्वे देवास्तद्गतमानसाः ।
 विद्ये च वसवस्यैव पृष्ठिनः^(२) शृङ्गिणस्तथा ।
 कृष्णाः श्वेतास्त्रजास्यैव विधिवन् पूजयन्त्युत ॥
 प्रजाता वातरसना दिवाकृत्यास्त्यैव च ।
 मेघाश्च मरुतस्यैव ब्रह्माद्याश्च दिवौकसः ॥
 अत्रिभृग्वङ्गिराद्याश्च ऋषयः सर्वे एव च ।
 यक्षा नागाः सुपर्णाश्च किन्नरा राक्षसैः सह ।
 पितृंस्तेऽपूजयन् सर्वे नित्यमेव फलार्थिनः ॥
 एवमेते महात्मानः श्राद्धैः सत्कृत्य पूजिताः ।
 सर्वान् कामान् प्रयच्छन्ति शतशोऽय सहस्रशः ।
 हित्वा चैलोक्षसंसारं जरामृत्युभयं तथा ।
 मोक्षं योगमथैश्वर्यं सुखं देहमदेहताम् ।
 कृत्वा वैराग्यमानन्तं प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥
 वरिष्ठः सर्वधर्माणां मोक्षधर्मः सनातनः ।
 पितृणां हि प्रसादेन प्राप्यते सुमहात्मना ॥
 मुक्तावैदुर्यवासोमि वाजिनागायुधानि च ।
 कोटिशस्यैव रत्नानि प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥

(१) दृग्भासा इति ग० ।

(२) पृष्ठिजा इति ग० ।

हंसवर्हिण्युक्तानि मुक्तावैदुर्यवन्ति च ।
 किङ्किणीजालनद्धानि मदा पुष्पफलानि च ॥
 विमानानां सहस्राणि जुष्टान्यम्बरमाङ्गणैः ।
 सर्वकामसमृद्धानि प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥
 प्रजां पुष्टिं स्रति मेधां राज्यमारोग्यमेव च ।
 प्रीता नित्यं प्रयच्छन्ति मानुषाणां पितामहाः ।
 पितृन् प्रीणाति यो भक्त्या पितरः प्रीणयन्ति तम् ॥

वायुपुराणे ।

आद्यो गणस्तु योगानां स नित्यं योगवर्द्धनः ।
 द्वितीयो देवतानाञ्च तृतीयो देववैरिणाम् ॥
 शेषास्तु वर्हिणां ज्ञेया इति सर्वं प्रकीर्तिताः ।
 देवास्त्रेतान् यजन्ते वै सर्वेऽप्येतेष्ववस्थितान् ॥
 आश्रमास्तु यजन्ते तांश्चत्वारस्तु यथाक्रमम् ।
 वर्णाश्चैव यजन्ते तान् चत्वारश्च यथाविधि ॥
 यथा सङ्गरजाताश्च स्वेच्छाश्चैव यजन्ति वै ।
 तथा वै पितरः पूज्याः सृष्टारो देशकालयोः ॥
 पितृभक्त्या ततो नित्यं योगं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
 योगेन मोक्षं लभते हित्वा कर्म शुभाशुभम् ॥
 यज्ञहेतोर्यदुद्धृत्य मोक्षयित्वा जगत्तदा ।
 गुहायां निहितो योगः कश्यपेन महात्मना ॥
 तच्च योगं समासेन पितृभक्तस्तु वृत्तशः ।

अथवात् प्राप्नुयाज्जन्तुः^(१) सर्वमेव न संशयः ॥
 यानि रत्नानि मेदिन्यां वाहनानि स्त्रियस्तथा ।
 क्षिप्रं प्राप्नोति तत्सर्वं पितृभक्तिपरो नरः^(२) ॥
 राजा तु लभते राज्यमधनद्योत्तमं धनम् ।
 क्षौणायुर्लभते चायुः पितृभक्तः सदा नरः ।
 यान् कामान्^(३) मनसा वाञ्छेत् दद्युस्तान् पितरोऽस्य^(४) वै ॥

मातृपाद्मादिषु ।

आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ।
 राज्यञ्चापि प्रयच्छन्ति प्रीताः पितृगणा नृप ॥
 रतिशक्तिः स्त्रियः कान्ता भोज्यं भोजनशक्ता^(५) ।
 दानशक्तिः सविभवा रूपमारोग्यसम्पदः ।
 आद्भुतपुण्यमिदं^(६) प्रोक्तं फलं ब्रह्मसमागमः ॥
 श्रूयते हि पुरा मोक्षं प्राप्ताः कौशिकस्तनवः ।
 पञ्चभिर्जन्मसम्बन्धैः प्राप्ताः ब्रह्मपदं परम्^(७) ॥
 कौशिको नाम धर्मात्मा कुरुचेत्रे महान् ऋषिः ।
 नामतः कर्मतस्तस्य सुतान् सप्त निबोधत ॥

(१) प्राप्यते जन्तुरिति ख० ।

(२) आदौ दाता न संशय इति ख० ।

(३) यत्किञ्चिदिति ग० ।

(४) पितरोऽस्य इति ग० ।

(५) भोजनशक्तिरिति ख० ।

(६) आदौ पुण्यमिदमिति क०, ग० च ।

(७) ब्रह्म परं पदमिति ग० ।

खट्वमः^(१) क्रोधनो हिंस्रः पिशुनः कविरेव च ।
 वाग्दुष्टः पिबवर्त्तो च गर्गश्चिख्यास्तदाभवन् ॥
 पितर्युपरते तेषामभृदुर्भित्तमुत्तणम् ।
 अनाट्टष्टिश्च महती सर्वलोकभयङ्करी ॥
 गर्गादेशादने दोग्ध्रीं रत्नन्तस्ते तदा दिजाः ।
 हनामः कपिलामेकां धेनुं क्षुत्पीडिता मृशम् ॥
 इति चिन्तयतां तेषां लघु प्राह तदानुजः ।
 अयावशमियं बद्धा आहूतूपेण योज्यताम् ।
 आहुं नियोज्यमानेयं पापात् वास्यति नो ध्रुवम् ॥
 एवं कुर्वित्यनुज्ञातः पिबवर्त्तो तदायजैः ।
 चक्रे समाहितः आहुमालभ्य कपिलां स ताम् ॥
 द्वौ दैवे भ्रातरौ कृत्वा पित्रे त्रींश्चापरान् क्रमात् ।
 तथैकमतिथिं कृत्वा आहुदः स्वयमेव तु ॥
 चकार मन्त्रवच्चाहुं स्मरन् पिबपरायणः ।
 तथा गवा विशङ्कास्ते गुरवे वै न्यवेदयन् ।
 व्याघ्रेण निहता धेनुर्वत्सोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥
 एवं सा भक्षिता धेनुः सप्तभिस्तेस्तपोधनैः ।
 वैदिकं बलमाश्रित्य क्रूरे कर्मणि निर्भयैः ।
 ततः कालापकृष्टास्ते व्याधा दाशपुरेऽभवन् ॥

अत्र दाशपुरं दशार्णदेशे विद्यत इति ज्ञायते । जाता व्याधा
 दशार्णेषु सप्त धर्मविचक्षणाः—इति हरिवंशदर्शनात् ।

जातिस्मरत्वं प्राप्तास्ते पितृभावानुभाविताः ।
 यत्कृतं क्रूरकर्मापि आद्भुतपेण तैस्तदा ॥
 तेन ते भवने जाता व्याधानां क्रूरकर्मणाम् ।
 पितृणाञ्चैव माहात्म्यात् जाता जातिस्मराश्च ते ॥
 नामधेयानि चाप्येषामिमान्यासन् महात्मनाम् ।
 निर्वैरो निर्वृतिः चान्तो निर्मन्युः कृतिरेव च ।
 वैधर्मो माद्वर्त्ती च व्याधाः परमधार्मिकाः ॥
 मृता वैराग्ययोगेन आस्त्रायानशनं पुनः ।
 जातिस्मराः सप्त मृगा जाताः कालञ्चरे गिरौ ॥
 उन्मुखो नित्यविचस्तः स्तब्धकर्णो विलोचनः ।
 पण्डितो घस्मरो नादी नामतस्ते प्रकौर्त्तिताः ॥
 जडः प्राणान् मरुं साध्य लब्धाहारा जितेन्द्रियाः^(१) ।
 तेषां मरुं साधयतां पदस्थानानि तत्र वै ॥
 तथैवाद्यापि दृग्मन्ते गिरौ कालञ्चरे शुभे ।
 मरुप्रपतनेनाथ जाता वैराग्ययोगिनः ॥
 मानसे चक्रवाकास्ते सञ्जाताः सप्त योगिनः ।
 नामतः कर्षतः सर्वान् शृणु त्वं चक्षिसत्तम ॥
 सुमनः कुमुदः शुद्धः क्षिप्रदर्शी सुनेचकः ।
 स्तनन्तः शकुनश्चैव सप्तैते योगपारगाः ॥
 दृष्ट्वा विभ्राजनामानमुद्याने स्त्रीभिरन्वितम् ।
 क्रौडन्नं विविधैर्भागैर्महाबलपराक्रमम् ॥

योगभ्रष्टास्तस्तेषां बभूवुश्चान्यचेतसः ।
 राज्यकामोऽभवच्चैकस्तेषां मध्ये जलौकसाम् ।
 पितृवर्त्ती च यो विप्रः आद्रुहत् पितृवत्सलः ॥
 अपरौ मन्त्रिणौ दृष्ट्वा प्रभूतबलवाहनौ ।
 मन्त्रित्वे चक्रतुश्चित्तं कण्डरीकसुवालकौ ॥
 ब्रह्मदत्तोऽभिषिक्तस्तु काम्बिल्ये नगरोत्तमे ।
 पञ्चालराजो विख्यातः सर्वशास्त्रविशारदः ।
 योगवित्सर्वजन्तूनां हतवेत्ताभवत्तदा ॥
 तस्य राज्ञोऽभवत् भार्या देवस्यैवात्मजा तदा ।
 सन्नतिर्नामविख्याता कपिला याऽभवत्पुरा ॥
 पितृकार्यनियुक्तादभवत् ब्रह्मवादिनी ।
 तथा चकार सहितः स राज्यं राज्यनन्दनः ॥
 ये च योगादविभ्रष्टास्तारस्ते महादिजाः ।
 तस्मिन्नेव पुरे जातास्ते तु चक्राङ्गयास्तदा ।
 दृढदिजस्य दायादाः विप्रा जातिस्रराः पुरा ॥
 स्रतिमान् तत्त्वदर्शी च विद्याचन्द्रसोपेत्युक्तः ।
 नामतः कर्मतश्चैव सुदरिद्रस्य ते सुताः ॥
 तपसे बुद्धिरभवत्तदा तेषां दिजन्मनाम् ।
 यास्यामः परमां सिद्धिमित्यूचुस्ते दिवोत्तमाः ॥
 ततस्तद्वचनं श्रुत्वा सुदरिद्रो महातपाः ।
 उवाच दीनया वाचा किमेतदिति पुत्रकाः ॥
 अधर्म एष इति वः पिता तानभ्युवाच ह ।

वृद्धं पितरमुत्सृज्य दरिद्रं वनवासिनम् ।
 को नु धर्मो नु भवतामन्याया गतिरेव च ॥
 ऊचुस्ते कल्पिता वृत्तिस्तव तावच्छृणुष्व नः ।
 वृत्तमेतत्पुरा राज्ञः स ते दास्यति पुष्कलम् ।
 धनं ग्रामसदृशाणि प्रभाते पठतस्तव ॥
 कुरुक्षेत्रे तु ये विप्रा व्याधा दाशपुरे तु ये ।
 कालञ्जरे मृगा भूताश्चक्रवाकास्तु मानसे ॥
 इत्युक्त्वा पितरं जग्मुस्ते वनं तपसे पुनः ।
 वृद्धोऽपि राजभवनं जगामात्मसमृद्धये ॥
 ततः प्रभाते नगरान्नृपः सेनाममावृतः ।
 निर्गच्छन् मन्त्रिसहितः सभार्यो वृद्धमागतं ।
 गदन् विप्रमायान्तं तं वृद्धं स ददर्श च ॥

वृद्ध उवाच ।

ये विप्रमुख्याः कुरुजाङ्गलेषु
 जातास्तथा दाशपुरे मृगाश्च ।
 कालञ्जरे सप्त च चक्रवाकाः
 ये मानसे ते वयमप्रसिद्धाः ॥

पुराणान्तरे तु कौशिकदायादानां सरद्वीपे कापि जलाशये
 चक्रवाकत्वमभिधाय पुनर्मानसे सरसि राजहंसत्वमुक्तम् । तथा च
 नन्दिखण्डादिषु तस्मिन्नुक्तोक्तः ।

ये ते गुरुवधाच्छापाद्गोवधेनातिपीडिताः ।
 पितृभक्ता हितज्ञाना जाताः सर्वे शिवोदयाः ॥

सप्त व्याधा दमार्जेषु मृगाः कालञ्जरे गिरौ ।

चक्रवाकाः सरदीये हंसाः सरसि मानसे ॥

एतदेव विदित्वैवं किमर्थञ्चावसीदथ ।

सम्प्रधार्य च तत्त्वेन राज्यं कृत्वातिचञ्चलम् ।

त्यक्त्वा मानुष्यकं जन्म कुरु त्वं वचनं हि नः ॥ इति ॥

हरिवंशादिषु तु सप्त व्याधा इत्यारभ्य हंसाः सरसि मानसे इत्युक्त्वा
तेऽपि जाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः प्रस्थिता दीर्घमध्वानं
यूयं तेभ्योऽवसीदथेति वाक्यशेष उक्तः ।

पाद्म-माख्ययोः ।

इत्याकर्ण्य नृपो वाक्यं स पपात शुचान्वितः^(१) ।

जातिस्रस्तमगमत्तौ च मन्त्रिवराबुभौ^(२) ॥

हा वयं योगविभ्रष्टाः कामतः कर्मबन्धनात् ।

एवं विलप्य बह्वक्षयस्ते योगपारगाः ॥

विस्मृताः आहुमाहात्म्यमभिनन्द्य पुनः पुनः ।

स तु तस्मै धनं दत्त्वा प्रभृतयामसंयुतम् ॥

विश्वक्सेनाभिधानन्तु राजा राज्येऽभ्यषेचयत् ।

मानसे मिलिताः सर्वे ततस्ते योगिनां वराः ॥

ब्रह्मदत्तादयस्तस्मिन् पितृभक्ता विमत्सराः ।

ततस्ते योगमास्थाय सर्व्वेऽव वनौकसः ॥

(१) वृषस्ताभ्यां स पपातायु यानत इति ख० ।

(२) मन्त्रिवरात्मजाविति ग० ।

ब्रह्मरन्ध्रेण परमं पदमापुस्तपोवलात् ।

सन्धतिश्चातिथोगेन पदमास्वाय चाव्ययम् ॥

हरिवंशे ।

एवमेतत् पुरावृत्तं मम प्रत्यक्षमच्युतं ।

तद्धारयस्व गात्रेय श्रेयसा योष्यसे ततः ॥

ये चान्ये धारयिष्यन्ति तेषां चरितमुत्तमम् ।

तिर्यग्गोनिषु ते जातु^(१) न भविष्यन्ति कर्हिचित् ॥

श्रुत्वा चेदमुपाख्यानं महार्थं महतां गतिम् ।

योगधर्मा इति सदा परिवर्त्तेत भारत ॥

स तेनैवानुबन्धेन कदाचित्कभते श्रमम् ।

ततो योगगतिं याति सिद्धानामपि^(२) दुर्लभाम् ॥ इति ॥

अस्य पुराकल्परूपाथवादात्मकस्य सप्रत्याधोपाख्यानस्येदं तात्पर्यं,
यद्गुरुस्वामिकामनननुज्ञातामपि स्वबुभुक्षानिवन्धनं भक्षणोद्देशेनापि
गुरुं वञ्चयित्वापि गामपि हत्वापि सपिण्डानामपि आहुभोजनं विधाय
हृदनापि आहुं हतवतामन्यस्मिन् जन्मानि तिर्यग्जातीनामपि यदा
पूर्वजन्मस्य तिस्रादृग्विधज्ञानवैराग्यपूर्वको योगलाभो राज्यलाभः,
सर्वसत्त्वतृप्तता मोक्षलाभ इत्येवं विधानि बभूवुः तदा किं वक्त-
व्यम् । न्यायार्जितधनसम्पादितशालिषवाज्यादिनिष्पादितैरतिशयर-
चनामयैरन्त्रैर्वेदवेदार्थविदः पात्रीभूतान् निमन्त्रणादिविधिना सम्यक्

(१) जाता इति ख० ।

(२) सिद्धानां सुवि इति ग० ।

सम्पादितान् दिजानुपवेष्ट यथाविधि आहुं कृतवतामायुरारोग्या-
दौनि निःश्रेयसपर्यन्तानि फलानि भवन्तीति । तथाह विष्णुधर्मोत्तरे ।

स्वर्गश्च मोक्षश्च यशः सुखानि

राज्यश्च पुत्रानथ भूमिपाल ।

स्त्रियश्च मुख्या विविधाश्च कामाः

देवेश्वरः आहुकृतो विधत्ते ॥ इति ॥

तथा अन्यान्यपि आहुविशेषजन्यानि फलानि भवन्ति । तद्यथा
आभुदयिकेऽभुदयः । कर्माङ्गे कर्मासागुणं । तीर्थयात्राङ्गे यात्रा ।
स्वतन्त्रेषु^(१) प्रत्यवायानुत्पत्तिरूपान्तदुरितक्षयश्च । गथादितीर्थआहुषु
पितृणां विनिष्ठलोकावाप्तिः । पितृद्वप्तिस्तु सर्वेष्वपि आहुषु प्रयो-
जनमिति । आहुविधिपाठस्यापि फलं हारीतेनेकम् ।

इमं आहुविधिं पुण्यं कुर्याच्चापि पठेच्च यः ।

स सर्वकामसंयुक्तो ह्यमृतवच्च विन्दति ॥

वृहस्पतिना तु आहुविधिज्ञानोपदेशानुमतानामपि फलमुक्तम् ।

य एवं वेत्ति मतिमान् तस्य आहुफलं भवेत् ।

उपदेशानुमन्ता च लोके तुल्यफलौ स्मृतौ ॥ इति ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवस्य सकलश्रीकरणाधिपति-

पण्डितश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ

परिशेषखण्डे आहुकल्पे आहुविधिफल-

प्रशंसाप्रकरणं नाम प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

पितृनिरूपणप्रकरणम् ।

करोति हेमाद्रिरिमं हिमाद्रि-

ऋद्धावलिश्रीमदहारिकौर्त्तिः ।

निरूपणं भूरिगुणं पितृणां

धीमत्सभानन्दकरं प्रबन्धम् ॥

उक्तमुक्ते प्रकरणे आद्वैतराधितानां पितृणां फलदाढत्वम् ।
अथैतेषामुत्पत्त्यादिभिर्निरूपणं कर्त्तुं प्रकरणान्तरमारभ्यते । तच्च
तावत् प्रकरणप्रतिपाद्योऽर्थः प्रअभज्ज्ञा प्रसूयते ।

ब्रह्मवैवर्त्त-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

क एते पितरो नाम वर्त्तन्ते कच ते प्रभो ।

पुत्राश्च के स्रतास्तेषां कथञ्च पितरः स्रताः ॥

कथं वा ते समुत्पन्नाः कस्य पुत्राः किमात्मकाः ।

स्वर्गे वै पितरोऽन्ये तु देवानामपि देवताः ॥

स्वर्गे च के तु वर्त्तन्ते पितरो नरके तु के ।

किमर्थं ते न दृश्यन्ते तच्च किं कारणं स्रतम् ॥

के च कैः पितरः पूज्याः कान् यजामो वयं पुनः ।

देवा ह्यपि पितृन् स्वर्गे यजन्तीति हि नः श्रुतम् ॥

एतद्देदितुमिच्छामो विस्तरेण वक्तुम् ।

स्रष्टाभिधानमर्थन्तु तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥

तदेतत्सर्वमुच्यते । तत्र तावदुत्पत्तिः । सा च द्विधा पुराणेषु
दृश्यते । क्वचित् साचाद्रह्मशरीराः क्वचिद्व्यवधानेन । तत्र तावत्
साचादभिधीयते ।

विष्णुपुराणे ।

सत्यमाचात्मिकामेव ततोऽन्यां जगृहे तनुम् ।

पितृवन्मन्यमानस्य पितरस्तस्य जज्ञिरे ।

उत्ससर्ज पितृन् सृष्ट्वा ततस्तामपि स प्रभुः ॥

वाराहपुराणे ।

पूर्वं प्रजापतिर्ब्रह्मा सिञ्चतुर्विविधाः प्रजाः ।

एकाग्रमानसः सर्वान्स्वप्नाचान् मनसो वहिः ॥

कृत्वा परमकं ब्रह्म ध्यायन् स्वर्गमगाच्च वै ।

तस्यात्मनि तदा योगं गतस्य परमेष्ठिनः ॥

तन्मात्रा निर्ययुर्देहाद्भूमवर्णकतत्पिः ।

पिवाम इति भाषन्तः खादाम इति चासकृत् ।

उद्ध्वं जिगमिषन्तो वै वियत्संस्थास्तपस्विनः ॥

तान् दृष्ट्वा सहसोवाच ब्रह्मा विश्वपितामहः ।

भवन्तः पितरः सन्तु सर्वेषां गृहमेधिनाम् ॥

वायुपुराणे ।

अतमग्निस्तु यः प्रोक्तः स तु संवत्सरो मतः ।

जज्ञिरे अतवस्तस्मादृतुभ्यश्चार्चवास्तथा ॥

आर्त्तवाह्यनुमासाख्याः पितरो ह्यनुसूतवः ।

अतुः पितामहा मासा आर्त्तवाश्चास्य सूतवः ।

प्रपितामहास्तु वै देवाः पञ्चाब्दाः ब्रह्मणः सुताः ॥

आदित्यपुराणे ।

अभ्यांसि जज्ञिरे पूर्वं तमोभूते जगत्तथे ।

ब्रह्मणो विश्रुताः पुत्रास्ततः स्वायम्भुवेऽनरे ॥

पितेव पूज्यमानास्तु जज्ञिरे पितरोऽस्य वै ।

प्रजापतिः स्मृतो यस्तु स तु संवत्सरो मतः ॥

संवत्सरः स्मृतो ह्यग्निरर्च्यतमित्युच्यते बुधैः ।

अतान्तु ऋतवो देवा जज्ञिरे अतवस्तु ते ॥

मासास्तु चार्त्तवा ज्ञेया अतोरेतेऽभवन् सुताः ।

ततोऽभवस्तु पितरो अतवस्तु पितामहाः ॥

स्वमेकान्तु प्रसूयन्ति प्रजा यस्मादशेषतः ।

तस्मात् स्मृतः प्रजानां वै स्वमेकः प्रपितामहः ॥

अत्र संवत्सरकालाभिमानिन्यो देवताः पितृशब्देनोच्यन्ते न कालमात्रं, फलदादृत्वस्य चेतनधर्मस्य तत्रासम्भवात् । संवत्सरादिशब्दास्तु संवत्सराद्यभिमानिनौषु देवतासु लाक्षणिका एतदप्यादित्यपुराणे एवोक्तम् ।

संवत्सरः स्वमेकस्तु नामान्येतानि स्थानिनाम् ।

स्थाने तु स्थानिनो ह्येते स्थानात्मानः प्रकीर्त्तिताः ॥

स्थानाख्यानं दधानास्तु तदात्मानः सुराः स्मृताः ।

मन्वन्तरे लिहान्ये ते स्थिताः कालाभिमानिनः ।

कार्यकारणमुक्तास्ते ऐश्वर्याधिप्यसंस्थिताः ॥

स्थानशब्देन चात्र काल एव । अतएव कालाभिमानिन इत्यभि-
धायोक्तम् ।

स्थानाभिमानिनो ह्येते तिष्ठन्तीह प्रसङ्गतः ॥ इति ॥

इत्येते पितरो देवाः पितरश्चार्चवाञ्च ये ।

अतुलञ्च पितृत्वञ्च आर्चवत्वञ्च कौर्त्तितम् ॥

तव ते पञ्च भवन्ति ।

आदित्यपुराणे ।

अतवः पितरो ज्ञेया अतात्पञ्चाभवन् सुताः^(१) ।

मनुष्याणां पशूनाञ्च पक्षिणाञ्च मरीचपाम् ।

स्यावराणाञ्च पद्मानां पुष्पकालर्चवः^(२) सुताः ॥

इत्यभिधानात् । कालिकापुराणे तु अतुसंज्ञाः पितरः षडुक्ताः
षड्मध्वादयः ते अतवः पितरो देवा इति वैदिकी श्रुतिः । मधुमाधवौ
वसन्तौ । शुचिशुक्रौ शुश्रिणौ । नभोनभस्यौ वार्षिकावृतुः । इषोर्जो
शरदृतुः । सहःसहस्यौ हेमन्तचतुः । तपस्तपस्यौ शैश्वर्यौ । अतवो
ब्रह्मण आत्मजा तैः षड्भिः संवत्सरः स प्रजापतिः संवत्सरोऽग्निर्चत-
सुच्यते । अताच्च अतवो जज्ञिरे तेभ्यः स्थानुजङ्गमा अतुः कालस्तस्मात्
सर्वमुत्पद्यते तस्मात् पितरश्चेति । इति ब्रह्मशरीरात् साक्षात् पितृणा-
मुत्पत्तिरुक्ता ।

तस्माद्ब्रह्मा समुत्पन्नः सोऽपि सप्तासृजनुनीन् ।

(१) अतात् पञ्चार्चवस्तुता इति ख० ।

(२) विसर्गलोपात् परं सन्धिरार्घः ।

मां यजध्वमनेनोक्तास्तदा ते परमेष्ठिना ॥
 आत्मनात्मानमेवापे ते यजन्त इति श्रुतिः ।
 तेषाञ्च यजतां ब्रह्मा महावैकारिकात्मवान् ॥
 अश्वपद्मभिचारो मे महानेष कृतो यतः ।
 प्रभ्रष्टज्ञानिनः सर्वे भविष्यथ न संशयः ॥
 एवं सप्तास्तस्तेन ब्रह्मणात्मसमुद्भवाः ।
 सद्यो वंशकरान् पुत्रानुत्पाद्य त्रिदिवं ययुः ॥
 ते च वैमानिकाः सर्वे ब्रह्मणः सप्त मानसाः ।
 तत्पिण्डदानमन्त्रोक्तं प्रपश्यन्तो व्यवस्थिताः ।
 ये च ते पितरो ब्रह्मन्निबोध मम शंसतः ॥ इति ॥

अथ त इति मरीच्यादयस्तत्पुत्राश्च ।

ते वर्त्तन्ते पुरा कल्पे देवानां सोमवर्द्धनाः ।

ये मरीच्यादयः सप्त स्वर्गे ते पितरः स्मृताः ॥

अथ मरीच्यादिपुत्रेषु पितृशब्दप्रवृत्तौ कारणम् ब्रह्मवैवर्तब्रह्मा-
ण्डपुराणयोरुक्तं तथाहि ।

देवानमृजत ब्रह्मा मां यक्ष्यन्तीति वै प्रभुः ।

तस्मत्सृज्य तदात्मानमयजन्त फलार्थिनः ॥

ते सप्ता ब्रह्मणा मूढा नष्टसंज्ञा भविष्यथ ।

मास्म किञ्चिदजानन्त ततो लोकेऽथ मुह्यत ॥

ते भूयः प्रणताः सर्वे प्रावेचन्त पितामहम् ।

अनुग्रहात् स लोकानां पुनस्तानब्रवीद्वचः ॥

प्रायश्चित्तञ्च कर्त्तव्यं व्यभिचारो हि वः कृतः ।

पुत्रान् स्वान् परिपृच्छं ततो ज्ञानमवाप्स्यथ ॥
 प्रायश्चित्तार्थिनस्ते वै पृष्ठवन्तः स्वकान् सुतान् ।
 तेभ्यस्ते नियतात्मानः पुत्राः शंसु^(१)रनेकशः ॥
 प्रायश्चित्तानि धर्मज्ञा वाङ्मनःकर्मजानि तु ।
 ते पुत्रानब्रुवन् प्रीता लब्धसंज्ञा दिवौकसः ॥
 यूयं वै पितरोऽस्माकं यैर्वयं प्रतिबोधिताः ।
 धर्मं ज्ञानञ्च कामञ्च को वरो वः प्रदीयताम् ॥
 पुनस्तानब्रवीद्वृद्धा यूयं वै सत्यवादिनः ।
 तस्माद्यदुक्तं युस्माभिस्तत्तथा न तदन्यथा ॥
 उक्ता वः पितरोऽस्माकमिति वै तनयाः स्म वः ।
 पितरस्ते भविष्यन्ति तेभ्योऽयं दीयतां वरः ॥
 यूयं शरीरकर्त्तारस्तेषां देवा भविष्यथ ।
 ते तु ज्ञानप्रदातारः पितरो वै न संशयः ॥
 तेनैव वचसा पूर्वं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 पुत्राः पिढत्वमापन्नाः पुत्रत्वं पितरः पुनः ।
 अन्योन्यं पितरो ह्येते देवाश्च पितरश्च वै ॥

वायुपुराणे ।

इत्येते पितरो ह्येते देवाश्च पितरश्च वै ।

ऋतार्त्तवाः स्वमेकान्तु अन्योन्यं पितरः स्यताः ॥

अथ वाराहादिपुराणेषु मरौच्यादीनां ऋषीनां पुत्राः पितर इति दृश्यन्ते । ब्रह्मवैवर्त्तादिषु पुनः देवानां पुत्राः पितर इति ।

(१) शंसुरित्ययं प्रयोग आर्यः ।

तत्र ब्रह्मवैवर्त्तादिषु दिव्यनीति देवा इति व्युत्पत्त्या देवशब्देन
मरीच्यादय एवोक्ता इति भवितुमर्हतीति वाराहपुराणेन सह सा-
दृश्यादेकत्वस्य प्रत्यभिज्ञानात् । तथा ब्रह्मवैवर्त्त एव लोकसृष्टि-
पूर्वकमेतेषां पितृशब्दप्रवृत्तौ कारणान्तरमुक्तम् ।

घोरान्तरौलं पृथिवी न च चाणि दिशस्तथा ।

सूर्या चन्द्रमसौ चैव तथा होराचमेव च ॥

न बभूव तथा तत्र तमोभूतमिदं जगत् ।

ब्रह्मैको दुश्चरं तत्र च चार परमं तपः ॥

सर्वेषां तपसां श्रेष्ठं यमाङ्गर्थ्यागमुत्तमम् ।

योगमन्विच्छता सृष्टा ब्रह्मणा योगचतुषा ॥

लोकाः सन्तानका नाम यत्र तिष्ठन्ति भास्कराः^(१) ।

वैराजा इति विख्याता देवानां दिवि देवताः ॥

तेषां सप्त समाख्याता गणास्तैलोक्यपूजिताः ।

उपरिष्ठात् त्रयस्तेषां वर्त्तन्ते च त्रिमूर्त्तयः ॥

ततो देवास्ततो भूमिरेवं लोकपरम्परा ।

वर्त्तन्ते ये तु लोकेऽस्मिन् तेभ्यः पर्जन्यसम्भवाः ॥

दृष्टिर्भवति वै दृष्ट्या लोकानां सम्भवः स्रुतः ।

ऊचुस्ते वै पितृस्तस्मात्लोकानां लोकसत्तमाः ॥

अथ ब्रह्मणरीरात् पितृणां व्यवधानेनैवात्पत्तिः ।

कालिकापुराणे ।

अथ क्रजन्मनः पुत्रा ये मरीच्यादयः स्रुताः ।

तेषां पितृगणा मुख्या जातास्तेभ्यश्च देवताः ॥

देवेभ्यश्च जगत्सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।

विद्धि तत्त्वं परं वत्स ऋषीणां पितरः सुताः ॥

तत्र या ब्रह्मशरीरात् पितृणां साक्षादुत्पत्तिः पुराणेषु दृश्यते, सा मरीच्यादीनां पितृत्वमपेक्ष्य, या तु ब्रह्मशरीराव्यवधानेन सा मरीच्यादिपुत्राणां पितृत्वमपेक्ष्येति विवेक्तव्यम् । अतो न विरोधः । एवञ्च सति मरीच्यादीनां ये पुत्रास्ते पितरः, मरीच्यादयः पितामहाः, ब्रह्मा प्रपितामह इति गम्यते । यश्च ब्रह्मा स प्रजापतिश्च दवाच्यः संवत्सरः प्रपितामहः । मरीच्यादयश्च ऋतवः पितामहाः । मासाश्चार्चवाः पितर इति न कश्चित् विरोधः पुराणानाम् ।

मनोर्हैरण्णगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः ।

तेषामृषीणां सर्वेषां पुत्राः पितृगणाः सुताः ॥

इति मनुवाक्ये यन्मरीच्यादीनामपि ब्रह्मशरीराव्यवधानेन जन्मोक्तं तदपि कल्पभेदेन सृष्टिभेदादुपपन्नम् । अथैतेषां पितृणां नामरूपादिभेदाः ।

तत्र विष्णुधर्मोत्तरे ।

पितृणां हि गणाः सप्त नामतस्तु निबोध मे ।

सुभास्वरा वर्हिषद अग्निध्वान्तास्तथैव च ॥

क्रत्यादाश्चोपहृताश्च आज्यपाश्च सुकालिनः ।

मूर्त्तिविहीनास्तथैषां चत्वारश्च समूर्त्तयः ॥

सुभास्वरा वर्हिषद अग्निध्वान्तास्तथैव च ।

त्रयो मूर्त्तिविहीनास्ते राजन् पितृगणाः सुताः ॥

कव्यादाद्योपहृताश्च आज्यपाश सुकालिनः ।

मूर्त्तिमन्तः पितृगणाश्चत्वारः परिकीर्तिताः ॥

ब्रह्मवैवर्त्तब्रह्माण्डपुराणयोः ।

तेषां सप्त समाख्याता गणात्त्रैलोक्यपूजिताः ।

अमूर्त्तयस्त्रयस्तेषां चत्वारश्च समूर्त्तयः ॥

उपरिष्ठाच्च ये तेषां वर्त्तन्ते ते अमूर्त्तयः ।

तेषामधस्ताद्वर्त्तन्ते चत्वारः सूक्ष्ममूर्त्तयः ॥

अतएव इन्दोगानामपि पितृकन्या सूक्ष्मान्पितृनपश्यत् । तदप्युक्तं
ब्रह्माण्डपुराणादिषु ।

सा तेन व्यभिचारेण मनसा कामरूपिणी ।

पितरं प्रार्थयित्वा न्यं योगभ्रष्टा पपात ह ॥

चीष्णपञ्चद्विमानानि पतन्ती सा दिवश्च्युता ।

वसरेणुप्रमाणानि तेष्पपश्यच्च तान् पितृन् ।

सुसुक्ष्मानपरिव्यक्तानग्नौ नग्निस्त्रिवाहितान् ॥

निगमे ।

ये हतास्ताव संयामे पितरस्ते त्रिधाभवन् ।

यद्दुतं पितृयज्ञेषु तेषां गच्छति तद्भुविः ॥

तत्रेति वृचसंयामे ये हता देवास्ते पितरोऽभवन् । त्रिधेति
शरद्धेमन्तशिशिरा इति । एतएव सोमवन्तो वर्षिषदोऽग्निश्वात्ताश्च ।

तथा च शतपथश्रुतिः ।

महाहविषा ह वै देवा वृचं जघ्नुः । तेनोऽएव व्यजयन्त येयमेषां
विजितिसामथ यानेवैषां तस्मिन्संयामेऽग्नं स्तान्पितृयज्ञेन समैरयन्त

पितरो वै तऽआसंस्तस्मात्पितृयज्ञो नाम ॥ तदसन्तो यौषो वर्षाः ।
 एते ते ये व्यजयन्त शरद्धेमन्तः शिशिरस्तऽउ ते यान्पुनः समैरयन्त ॥
 तद्ये सोमेनेजानाः । ते पितरः सोमवन्तोऽथ ये दत्तेन पक्वेन लोकं
 जयन्ति ते पितरो वर्हिषदोऽथ ये ततो नान्यतरच्च न यानग्निरेव
 दहन्त्वदयति ते पितरोऽग्निध्वान्ता एतऽउ ते ये पितरः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

अमूर्त्ता मूर्त्तिमन्तश्च पितरो द्विविधा सृताः ।
 नान्दीमुखास्त्वमूर्त्तास्तु मूर्त्तिमन्तोऽथ पार्वणाः ।
 एकोद्दिष्टाग्निः प्रेताः पितॄणां निर्णयस्त्रिधा ॥

वाराहपुराणे पितृसृष्टिसुक्तोक्तम् ।

तान् दृष्ट्वा प्राह स ब्रह्मा तिर्यक्संस्थानधोमुखान् ।
 भवन्तः पितरः सन्तु सर्वेषां गृहमेधिनाम् ।
 ऊर्द्ध्ववक्त्रास्तु ये तत्र ते नान्दीमुखसंज्ञिताः ॥

नन्दिपुराणे ।

निर्घिताः पितरो नाम पञ्च वै देवयोनयः ।
 ब्रह्मणा तपसा वत्स अर्यजाः शुद्धमूर्त्तयः ॥
 अग्निध्वान्ता वर्हिषदः कात्यायापि सुकाशिनः ।
 यामाश्च योनयो ह्येते पञ्चोक्ताः पितृयाजिनाम् ॥

नागरखण्डे ।

अग्निध्वान्ता वर्हिषद आज्यपाः सोमपाः स्मृताः ।
 रक्षिपा उपहृताश्च तथैवायन्तु नः परे ॥
 तथा स्वादुषदश्चान्ये स्मृता नान्दीमुखा नृप ।

एते पितृगणाः स्थातास्ते च देवसमुद्भवाः ॥
 आदित्या वसवो रुद्रा नामत्यावश्चिनावपि ।
 सन्तर्पयन्ति ते चैतान् मुक्ता नान्दीमुखान् पितृन् ॥

हारौतस्मृतौ ।

सोमो यमोऽङ्गिराश्चैव सोमपाः पितरस्तथा ।
 वर्हिषदोऽग्निव्यान्ताश्च ऊतादः षड्विधो गणः ॥
 चन्द्रमा चतवश्चैव मृतं योऽग्निर्दहत्यपि ।
 सोमोपहृताः प्राक्सोमा अनीजानाश्च ब्राह्मणाः ॥

एवमुक्ता नामतो रूपतश्च देवपितृणां भेदाः, सन्ति मनुष्य-
 पितृणामपि भेदाः, त इदानीमुच्यन्ते ।

वायुपुराणे ।

अतः पितृन् प्रवक्ष्यामि मासम्नाद्भुजस्तु ये ।
 देवानां पितरो देवाः पितरो लौकिकास्तथा ॥
 देवाः सौम्याश्च यज्वानो ह्ययज्वानो ह्ययोनिजाः ।
 देवास्ते पितरः सर्वे देवांस्तान् भावयन्त्युत ॥
 मनुष्याः पितरश्चैव तेभ्योऽन्ये लौकिकाः स्मृताः ।
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥
 यज्वानो ये तु सोमेन सोमवन्तस्तु ये स्मृताः ।
 ये यज्वानः स्मृतास्तेषां ते वै वर्हिषदः स्मृताः ॥
 कर्मव्येतेषु युक्ता ये भवन्त्यादेहसंभवात् ।
 अग्निव्यान्ताः स्मृतास्तेषां होमिनोऽथाज्ययाजिनः ॥

तेषां ते धर्मसाधर्म्यात् स्मृता सा योज्यकैः द्विजैः ।
 ये चाप्याश्रमधर्माणः प्रस्थानेषु व्यवस्थिताः ॥
 अन्ते च नावसीदन्ति आहुयुक्तेन कर्मणा ।
 ब्रह्मचर्येण तपसा यज्ञेन प्रजया च वै ।
 अहुया प्रज्ञया चैव प्रदानेन च सप्तधा ॥
 कर्मध्येतेषु ये युक्ता भवन्त्यादेहपातनात् ।
 देवैस्तैः पितृभिः साङ्गैः सुक्त्वैर्वै सोमपाज्यपैः ।
 स्वर्गता दिवि मोदन्ते पितृन् ये समुपासते ॥
 प्रजावतां प्रशंसैषा स्मृता शुद्धक्रियावताम् ।
 तेषां निर्वाणकपदं तत्कुलीनैश्च बान्धवैः ॥
 मासश्राद्धभुजस्मृतिं लभन्ते सोमलौकिकाः ।
 एते मनुष्यपितरो मासश्राद्धभुजस्तु ते ॥

उक्ताः सत्कर्मभिर्देवपितृसाम्यं प्राप्ता मनुष्यपितरः । अथ दुष्कर्म-
 भिरधोगतिं प्राप्ता मनुष्यपितरोऽभिधीयन्ते ।

तेभ्योऽपरे तु येऽप्यन्ये सङ्कीर्णाः कर्मयोनिषु ।
 भ्रष्टाश्चाश्रमधर्मैर्भ्यः स्वधास्वाहाविवर्जिताः ॥
 भिन्नदेहा दुरात्मानः प्रेतभूता यमक्षये ।
 स्वकर्माण्येव शोचन्ति यातनास्त्रानमागताः ॥
 दीर्घायुषोऽतिशुष्काश्च स्रग्शुलाश्च विवाससः ।
 चुत्पिपासापरीताश्च विद्रवन्ति ततस्ततः ॥
 सरित्सरस्तडागानि वापीस्यैवाभिलिप्तवः ।
 परान्नानि च लिप्सन्ते काममानास्ततस्ततः ॥

स्थानेषु पच्यमानाश्च^(१) यातनानिरयेषु वै ।
 शाल्मल्यौ वैतरण्याच्च कुम्भीपाकेषु तेषु च ॥
 करम्भवालुकायाञ्च अमिपचनेषु च ।
 शिलासम्पेषणे चैव पात्यमानाः स्वकर्मभिः ।
 तत्र स्थानानि तेषां वै दुःखितानामनेकशः ॥

उक्ता नरकस्था मनुष्यपितरः अथ भूमिस्थाः ।

अप्राप्ता यातनास्त्रानं श्रेष्ठा ये भुवि पञ्चधा ।
 पञ्चान्तु ये स्वावरान्ते भूतानां कैषु कर्मसु ॥
 नानारूपासु जाता ये तिर्यग्गोन्यादिजातिषु ।
 बाह्मीकाद्योग्रपाञ्चैव दिवाकीर्त्याश्च ते स्मृताः ।
 कृष्णपक्षस्त्रहस्तीषां शूद्राः स्वप्नाय शर्वरी ॥

नागरखण्डेऽपि ।

अथ ये पितरो मर्त्या निवसन्ति त्रिपिष्टये ।
 द्विविधास्ते प्रदृश्यन्ते सुखिनोऽसुखिनः परे ॥
 येभ्यः आह्वानि यच्छन्ति मर्त्यलोके स्ववंशजाः ।
 ते सर्वे तत्र संसृष्टा देववन्दिताः स्थिताः ॥
 येषां प्रयच्छते नैव किञ्चित्कश्चित् स्ववंशजः ।
 क्षुत्पिपासाकुलास्ते च दृश्यन्ते ते च दुःखिताः ॥

मनुस्मृतौ ।

य एते तु गणा सुख्याः पितृणां परिकीर्णिताः ।
 तेषामपौह विज्ञेयं पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥

वाराहपुराणे ।

एष ते पैतृकः सर्ग उद्देशेन महामुने ।

कथितो नान्त एवास्य वर्षकोऽथा हि दृश्यते ॥

याज्ञवल्करस्मृतौ ।

वसुहृदादितिसुताः पितरः आद्वदेवता इति ॥

अथ गुह्याः पितर उच्यन्ते नन्दिपुराणे । अग्निष्वात्तादीन् पितृ-
भेदानभिधाय महेश्वरेणोक्तम् ।

अयामरास्य पितरो गुह्याः शृणु नरोत्तम ।

विष्णुः पितास्य जगतो दिव्यो यज्ञः स एव च ।

ब्रह्मा पितामहो ज्ञेयो ह्यहञ्च प्रपितामह इति ॥

एते ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा अपि पितरः विश्वसृष्टिहेतुत्वात् ।
पितृपितामहाद्यधिष्ठानभूताग्निष्वात्ताद्यधिष्ठातृत्वेन आद्वे पितरो
देवतारूपास्तद्रूपेणानुसन्धीयमानाः आद्वस्य कामपूर्वामैहिकामुष्नि-
कफलोत्पादिकां शक्तिं जनयन्तीति सर्वेषु आद्वकल्पेषु गोपितत्वेन
आद्वोपदेशोपनिषन्निरूप्या, अग्निष्वात्तादिवत् पितृत्वेनाप्रसिद्धास्येति
गुह्याः अपूर्णां शक्तिं जनयन्तीत्येतदेव दर्शितम् ।

उद्दिश्य विष्णुर्यरिष्टः पितरस्मैस्तु तर्पिताः ।

ब्रह्मा समिष्टः प्रीणाति पुंसः सर्वान् पितामहान् ॥

प्रपितामहानुद्दिश्य त्विष्टोऽहं यैर्महात्मभिः ।

न यान्ति नरके घोरे तेषां वै प्रपितामहाः ॥

लोकानि दिव्यानि मनोरमाणि

प्रयान्ति सर्व्वं प्रसभं गणेश ।
 पिता च तेषान्तु पितामहश्च
 तथा च तेषां प्रपितामहश्च ॥
 ये वैष्णवज्ञानविदोऽर्चयन्ति
 विष्णुं समभ्यर्च्य तु सर्व्वभावैः ।
 भजन्ति तेषां पितरस्तु तुष्टिम् ।
 निरुद्धजातीश्च परित्यजन्ति ॥

वाराहपुराणे पितृन् प्रति वराहवचनम् ।

यमोऽधिदेवो भवतां सौम्यः स्वाध्यात्म ईरितः ।
 अधियज्ञस्तत्स्वग्निर्भवतां कल्पना त्वियम् ॥
 अग्निर्वायुश्च सूर्य्यश्च स्यान्श्च भवतामिति ।
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च भवतामधिपूरुषाः ॥
 आदित्या वसवो रुद्रा भवतां मूर्त्तयस्त्रिमेः ।
 योगिनो योगदेहाश्च योगाधाराश्च सुव्रताः ।
 कामतो विचरिष्यध्वं फलदाः सर्व्वजन्तुषु ॥

महाभारते वराहरूपेण विष्णुना जलनिमग्नां धरणीमुद्धृत्य
 द्रंष्ट्राविलग्नान् मृत्पिण्डान् पितृत्वेन कल्पयित्वा तानभ्यर्चयामास ॥

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 अहमेवात्र विज्ञेयस्त्रिषु पिण्डेषु संस्थितः ॥
 नास्ति मत्तोऽधिकः कश्चित्को वाभ्यर्च्य मया स्वयम् ।
 को वा मम पिता लोके अहमेव पितामहः ।
 पितुः पितामहश्चैव अहमेवात्र कारणम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

पितृपैताहः पिण्डो वासुदेवः प्रकौर्त्तितः ।
 पैतामहश्च निर्दिष्टस्तथा सङ्कर्षणः प्रभुः ॥
 पितृपिण्डश्च विज्ञेयः प्रद्युम्नश्चापराजितः ।
 आत्मानिरुद्धो विज्ञेयः पिण्डनिर्व्वपणे बुधैः ।
 आद्भुं कर्त्तुं कथं शक्यं विना वैष्णवतेजसा ॥

भविष्यपुराणे ।

अनिरुद्धः स्वयं देवः प्रद्युम्नस्तु पिता स्यतः ।
 सङ्कर्षणस्तज्जनको वासुदेवस्तु तत्पिता ॥
 स्वयं आद्भुकर्त्ता अनिरुद्धो देवः । आद्भुकर्त्तुः पिता प्रद्युम्नः ।
 तज्जनकः आद्भुकर्त्तृपितृजनकः सङ्कर्षणः । तत्पिता आद्भुकर्त्तृपितृज-
 नकपिता वासुदेवः स्यत इत्यर्थः ।

स्मृतिषु पिण्डानां वरुणादिरूपत्वमुक्तम् ।

प्रथमो वरुणो देवः प्राजापत्यस्तथापरः ।

तृतीयोऽग्निः स्यतः पिण्ड एव पिण्डविधिः स्यत इति ॥

अथास्मिन् प्रकरणे पूर्व्वमुद्दिष्टानां सुभास्वरवर्हिषदाग्निस्वान्ता-
 दीनां लोकजनकोपामनभेदाः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

सुभास्वरा ब्रह्मसुताः सोममाष्याययन्ति ते ।
 ब्रह्मलोकधरा राजन्नित्यं मूर्त्तिर्विवर्जिताः ॥
 तथा वर्हिषदो राजन् स्यताः पुत्रा मरौचिनः ।

37250

आप्याययन्ति ते देवल्लोके तिष्ठन्ति पूजिताः^(१) ॥
 विभ्राजल्लोके तिष्ठन्ति अग्निस्वात्ता नराधिप ।
 पुलस्त्यस्य चक्षुः पुत्रा भावयन्ति जनानिमे ॥
 क्रव्यादाश्चोपहृताश्च आच्यपाश्च सुकालिनः ।
 कवेरङ्गिरसश्चैव कर्दमस्य प्रजापतेः ।
 वशिष्ठस्य तथा पुत्राः क्रमेणैते प्रकीर्त्तिताः ॥
 ज्योतिर्भासाः स्मृताः लोका ये च लोका मरौचिनः ।
 तेजस्विनो मानसाश्च क्रमेणैषां प्रकीर्त्तिताः ॥

मात्स्यपाद्मादिषु ।

अमूर्त्तयः पितृगणा वैराजस्य प्रजापतेः ।
 यजन्ति यान् देवगणा वैराजा इति विश्रुताः ॥
 लोकाः सोमपया नाम यत्र मारौचनन्दनाः ।
 वर्त्तन्ते देवपितरो यान् देवा भावयन्त्यलम् ॥
 अग्निस्वात्ता इति ख्याता यज्जानो यत्र भर्त्सिताः ।
 यत्र वैभ्राजनामानो दिवि सन्ति सुवर्चसः ।
 लोका वर्हिषदो यत्र पितरः सन्ति सुव्रताः ।
 यत्र वर्हिण्युक्तानि विमानानि सहस्रशः ॥
 सङ्कल्पा वर्हिषो यत्र तिष्ठन्ति फलदायिनः ।
 यत्राभ्युदयशालासु मोदन्ते आङ्गदायिनः ॥
 यांश्च देवासुरगणाः^(२) गन्धर्व्वाप्सरसाङ्गणाः ।

(१) सोमपदे स्थिता इति ग० ।

(२) यान् दानवाः सुरगणा इति ख० ।

यत्तरलोगणायैव यजन्ति दिवि देवताः ॥
 पुलस्त्यपुत्राः शतशस्तपोयोगवान्विताः^(१) ।
 अमूर्तिमन्तः पितरो वशिष्ठस्य सुकालिनः ॥
 नाम्ना तु मानसाः सर्वे सर्वे ते^(२) धर्ममूर्त्यः ।
 ज्योतिर्भासेषु लोकेषु ये वसन्ति दिवं परम् ॥
 विराजमानाः क्रीडन्ति यत्र ते आद्धदायिनः ।
 सर्वकामसमृद्धेषु विमानेष्वपि पादपाः ।
 किं पुनः आद्धदा विप्रा भक्तिमन्तः क्रियान्विताः ॥
 मरीचिगर्भा नाम्ना तु लोका मार्त्तण्डमण्डले ।
 पितरो यत्र तिष्ठन्ति हविष्मन्तोऽङ्गिरस्सुताः ।
 तीर्थआद्धप्रदा यान्ति यत्र चचियसत्तमाः ॥
 राशान् पितरस्ते वै स्वर्गमोक्षफलप्रदाः ।
 सुस्रधा नाम पितरो यत्र तिष्ठन्ति ते सुताः ॥
 आञ्जपा नाम लोकेषु कर्द्दमस्य^(३) प्रजापतेः ।
 पुलहाङ्गजदायादा वैश्यास्तान् भावयन्ति च ॥
 यत्र आद्धकृतः सर्वे पश्यन्ति युगपद्गतान् ।
 पित्र-मातृ-स्वसृ-भ्रातृ-सखि-सम्बन्धि-बान्धवान् ।
 अपि जन्मायुतैर्दानहेतुभूतान् सहस्रशः ॥
 लोकास्तु मानसा नाम ब्रह्माण्डोपरिसंस्थिताः ।

(१) तपोयोगसमन्विता इति ग० ।

(२) सर्वे च इति ग० ।

(३) कल्माषस्येति ग० ।

सोमपा नाम पितरो यत्र तिष्ठन्ति शाश्वताः ॥

धर्ममूर्त्तिधराः सर्वे पितरो ब्रह्मणः सुताः ।

उत्पन्नाः स्वधया ये तु ब्रह्मत्वं प्राप्य योगिनः ॥

कृत्वा सृष्ट्यादिकं सर्वं मानसे संप्रतिष्ठिताः ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

लोकाः सनातना नाम^(१) यत्र तिष्ठन्ति भास्वराः^(२) ॥

अमूर्त्तयः पिहगणास्ते वै पुत्राः प्रजापतेः ।

विराजस्य प्रजाः श्रेष्ठा वैराजा इति विश्रुताः ॥

लोकाः सोमपथा नाम यत्र पूर्वं मरीचिनः ।

पितरस्तत्र वर्त्तन्ते देवास्तान् भावयन्त्यतः ॥

वर्चिषदस्तु विख्याताः पितरः सोमपायिनः ।

विभाजमाना लोकास्ते दिवि भान्ति सुदर्शिताः ॥

अग्निध्यात्ताः सृतास्तत्र पितरो ये परिश्रुताः ।

तान्दानवगणा यत्रा रक्षोगन्धर्वकिन्नराः ।

नागाः सर्पाः सुपर्णास्तु भावयन्त्यमितौजसः ॥

एते पुत्राः सृता ब्रह्मण पुलस्त्यस्य प्रजापतेः ।

भूय एते गणाः प्रोक्ता धर्ममूर्त्तिधराः स्मृताः ॥

उत्पन्ना ये स्वधायान्तु काव्या ह्यग्नेः कवेः सुताः ।

पितरो देवलोकेषु ज्योतिर्भासेषु भास्वराः ॥

सर्वकामसमृद्धेषु दिजास्तान् भावयन्त्यतः ।

(१) सन्तानकामाव इति ग० ।

(२) भास्वरा इति ख० ।

मरीचिगर्भास्ते लोकान् समाश्रित्य दिवि स्थिताः ॥
 एते ह्यङ्गिरसः पुत्राः साध्वैः संवर्द्धिताः पुरा ।
 उपहृताः स्मृतास्ते वै पितरो भास्करा दिवि ।
 तान् त्रिविधगणा दृष्ट्वा भावयन्ति फलार्थिनः ॥
 आज्यपा नाम पितरः कर्दमस्य प्रजापतेः ।
 समुत्पन्नस्य पुलहादुत्पन्नाः कर्दमस्य ते ॥
 तेजस्विनोऽपि वर्चन्ते कामगेषु विहङ्गमाः ।
 एतान् वैश्वगणाः आह्वे भावयन्ति फलार्थिनः ॥
 सुकाला नाम पितरो वसिष्ठस्य प्रजापतेः ।
 हिरण्यगर्भस्य सुताः शूद्रास्तान् भावयन्त्युत ।
 मानसा नाम ते लोका वर्चन्ते यत्र ते दिवि ॥
 मनुस्यूतौ ।

विराट्सुताः सोमसदः साध्वानां पितरः स्मृताः ।
 अग्निव्यान्ताश्च देवानां मारीच्या लोकविश्रुताः ॥
 दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्वैरगरक्षसाम् ।
 सुपर्णकिन्नराणाञ्च स्मृता वर्हिषदोऽत्रिजाः ॥
 सोमपा नाम विप्राणां त्रिविद्याणां हविर्भुजः ।
 वैश्वानामाज्यपा नाम शूद्राणान्तु सुकालिनः ॥
 सोमपास्तु कवेः पुत्रा हविर्भन्नोऽङ्गिरःसुताः ।
 पुलस्त्यस्याज्यपाः पुत्रा वसिष्ठस्य सुकालिनः ॥
 अनग्निदग्धाग्निदग्धान्^(१) काव्यान् वर्हिषदस्तथा ।

(१) अग्निदग्धानग्निदग्धानिति - मनुः १८६ श्लोकः, २४ अ० ।

अग्निध्वान्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव निर्दिशेत् ॥

अस्य वाक्यस्य मनुभाष्यकृता व्याख्योच्यते ।

विराट्सुताः विराजः सुताः सोममदो नाम, ते च साध्यानां देवविशेषाणां पितरस्तेषां पूज्याः । अनेनैतत् सूच्यते ईदृशमिदं पित्र्यं कर्मावश्वं कर्त्तव्यम्, यत्कृतकृत्यैरपि साध्यानामकैर्देवैः क्रियत इति । अग्निध्वान्तास्तु देवानां अग्नौ पक्वं चरुपुरोडाशादि स्वदन्ते इत्यग्निध्वान्ताः, देवानामिन्द्राग्न्यादीनां पितरस्तेषां पूज्याः । अनेनावश्वकर्त्तव्यता सूच्यते । एवमुत्तरचापि वेदितव्यम् ।

दैत्यदानवयक्षाणां वर्हिषदो नाम पितरः, अत्रेजोता अचित्राः । सुपर्णाः पक्षिणः, किन्नराः अश्वमुखाः, एतेषां तिरस्वामपि पितरोऽर्चनीयाः, किमुत कर्माधिकारिणां मनुष्याणामिति आद्व्युत्पावश्वकर्त्तव्यतैव सूचिता ।

सोमपा नामेत्यादि । सोमं पिवन्तीति सोमपाः, ज्योतिष्ठोमादिदेवताः इन्द्रवाय्वाद्याः । हविर्भुजः पुरोडाशादिभुजो दर्शपूर्णमासादिदेवताः । आज्यपा आचाराज्यभागादिदेवताः । सुकालिनः कालयन्ति अपवर्जयन्ति समापयन्ति कर्षीति सुकालिनः कर्मापवर्गहोमादिदेवताः, अयाश्चाग्नेस्वनभिश्शस्तिपाश्चेत्यादिविहिताः ।

सोमपास्तु कवेरित्यादि । हविर्भुज एव हविर्भन्तः ।

अनग्निदग्धेत्यादि । अनग्निदग्धः सोमः न ह्यग्निनास्य पाकोऽस्ति, तेन या देवता इज्यन्ते ता अपि तत्सम्बन्धेनानग्निदग्धा इत्युच्यन्ते । एवमग्निदग्धा इत्यग्निना पच्यमानपुरोडाशादिहविःसम्बन्धिन्यः, अत्रैवमभिषम्बन्धः क्रियते । येऽग्निदग्धा उच्यन्ते तानग्निध्वान्तानिति

विनिर्दिशेत् । ये अग्निदग्धाः तान् सौम्यान् सोमपानेव विनिर्दिशेत् । एवं काव्यान् वर्हिषद इति । कवेः पुत्राः काव्याः । तेन सोमपास्तु कवेः पुत्रा इत्युक्ताः । वर्हिषदोऽचिजा उक्ताः । नायमेवकारो यथादेशं द्रष्टव्यः । यथादेशवे ह्ययमर्थः स्यात् । विप्राणामेवेति पितरो न चचियादीनां । तच्च प्रागुक्तेन विरुध्यते । न चैते वर्णभेदेन पितृत्वेनाक्ताः, येन तत आच्छिद्य ब्राह्मणसम्बन्धितैषामुच्येत । तस्मादपक्षयैवकारः सम्बन्धनीयः, अग्निस्वात्तानेव सौम्यानेवेति । विप्रग्रहणमनुवादत्वात् चचियादिप्रदर्शनार्थं ।

एवंनामानश्च पितरो वेदे श्रूयन्ते । अग्निस्वात्ताः पितरो^(१) ये अग्निदग्धा येऽनग्निदग्धा इति^(२) । तान्मन्त्रान्नानाप्रकारेण सहङ्गत्वा विवृतवानिति ज्ञेयम् । अथवा विप्राणां निर्दिशेदिति न शब्दभेदेनार्थभेदाशङ्का कर्त्तव्या, विप्रग्रहणमपि चचियाद्युपलक्षणार्थम् । प्रधाने अग्निदग्धा अग्निदग्धा वर्हिषदः सौम्याश्च पितरः सोमपाग्निस्वात्तेभ्यः पितरोऽन्य एव । ते चैते अग्निदग्धादयः सौम्यान्तास्तुर्विधाः, कविपुत्राः सोमपा मरीचिपुत्रा अग्निस्वात्ताश्चेति द्विविधाः, एते षड्विधा अपि पितरः । न च वक्तव्यं सौम्या वर्हिषदोऽग्निस्वात्ताश्च साध्यादीनामपि पितर इति कृत्वा विप्राणामेव विरुध्यत इति । वर्णेषु मध्ये विप्राणामेवेति विवक्षितत्वेनाविरोधात् । न च वर्णान्तमाभ्यनुज्ञातः शूद्रः सर्वान् पितृन् यजेदिति वाराहपुराणोक्तेन सह विरोधः । अत्र हि विप्राभ्यनुज्ञया शूद्रस्य सर्वं विहिताः, न तु स्वतः ।

(१) यजुः मा. वा. १६. ५६ । ऋ १०. १५. ११० ।

(२) ऋ १०. १५. १४ । येऽग्निस्वात्ता येऽनग्निस्वात्ता इति यजुर्वेदे पाठभेदः ।

विप्राणामेवेति तु सूतो विवक्षितमित्यविरोधः । न च कविपुत्राणां
सोमपानां विप्रसम्बन्धस्य पूर्वमेवोक्तत्वात् पौनरुक्त्यम् । एतावन्तो
द्विजानामेवेति समुदायसम्बन्धस्य विवक्षितत्वाददोषः । वाराहपुराणे
ब्राह्मणान् प्रतीत्यं व्यवस्थावाक्यमुक्तम् ।

ऊर्ध्ववक्त्रास्तु ये तत्र ते नान्दीमुखमञ्जिताः ।

वृद्धिआह्वेषु सततं पूज्याः श्रुतिविधानतः ॥

अग्निः पुरस्कृतो यैस्तु तान् दिजास्तग्निहोत्रिणः ।

नित्यैर्नैमित्तिकैः काम्यैः पार्वणैस्तर्पयन्तु तान् ।

आज्यं पिवन्ति ये चात्र तानर्चन्ति विशः सदा ॥

अग्निहोत्रिण इति । एवं त्रिविधैश्चैरपि सम्बध्यते । एवञ्च साग्निकानां
चैवर्णिकानां पितृभागमभिधायानग्निकानामप्याह ।

अनाहिताग्नयो ये च ब्रह्मक्षत्रविशो जनाः ।

सुकालिनस्तेऽर्चयन्तु लोकाग्निषु रताः सदा ।

इत्येवं पूजिता यूयमिष्टान् कामान् प्रयच्छथ ॥

तथा वाराहपुराण एव ।

अनेकधा हि पितरः^(१) वर्त्तन्ते दिजसत्तम^(२) ।

भूलोकवासिनां याज्या भूवर्लोकनिवासिनः ॥

वस्वाद्यास्तु ततस्तेषां याज्याः स्वर्गनिवासिनः ।

ब्रह्मपुत्रा मरौच्याद्यास्तेषां याज्या महर्गताः ॥

कल्पवासिन इत्युक्तास्तेषामपि जनस्थिताः ।

सनकाद्यास्ततस्तेषां वैराजास्तपमि स्थिताः ॥

(१) एते त एकतनव इति क० ।

(२) दिजसत्तमा इति ग० ।

तेषां सत्यगणा उक्ताः इत्येषां पिढमन्ततिः ।

सप्तधा सप्तलोकेषु आदिमन्वन्तरक्रिया ॥

अन्येषां वसवः साध्या रूद्रादित्याश्विनावपि ।

मरुतः^(१) सर्ववर्णानां साधारण्येन संस्थिताः ।

अथयस्य तदुत्पन्ना इति सप्तविधा गणाः ॥

तेषां कन्या तु सञ्जाता सोमपा पिढमन्ततिः ।

अग्निश्वात्तेति मारीची वैराजी वर्हिंसंज्ञिता ॥

सुकाला नाम पितरो वशिष्ठस्य प्रजापतेः ।

तेऽपि याज्यास्त्रिभिर्वर्णैर्न शूद्रेण पृथक्श्रुतेः^(२) ।

वर्णोक्तमाभ्यनुज्ञातः^(३) शूद्रः सर्वान्पितृन् यजेत् ॥

अस्यार्थः । सुकालिनस्तु शूद्राणामित्येवंविधेषु मन्वादिवचनेषु पृथक्श्रुतिदर्शनात् शूद्राणामेव सुकालिनः, सुकालिन एव शूद्राणामित्येवंविधो विशेषो न गृहीतव्यः । किन्तु ब्राह्मणादीनामपि सुकालिनः पितरो भवन्ति । अन्येऽपि शूद्राणां ब्राह्मणानुज्ञयेति ज्ञातव्यम् ।

न तु सन्ति पृथक् तस्य पितरः शूद्रजातयः ।

सुक्ता स्वजनकान् ब्रह्मन् न तु दिव्येषु दृश्यते ।

विशेषः शास्त्रदृष्ट्या तु पुराणानां निदर्शनात् ॥

अस्यार्थः । न तु दिव्येषु पिढेषु शूद्रत्वादिरूपो विशेषो दृश्यते । अतः शास्त्रेण दृश्यमानानां दिव्यपितृणां विद्यते चेत् शूद्रत्वादिरूपो विशेषस्तर्हि शास्त्रेण दृश्येतेत्यर्थः । एवं अधिस्तुतैः शास्त्रैर्ज्ञात्वा याज्याः सम्भवाः ।

(१) अयत इति ख० ।

(२) पृथक्श्रुतमिति ख० ।

(३) वर्णवयाभ्यनुज्ञात इति क० ।

स्वयं दृष्ट्वा सृतिं लब्ध्वा पुराणं ब्रह्मणो यतः ।
 परं निर्व्याणमापन्नास्तेऽपि ज्ञानिन एव च ॥
 वस्त्रादीनां काश्चपाद्या वर्णानां ब्राह्मणादयः^(१) ।
 अविशेषेण विज्ञेया गन्धर्वाद्या अपि भुवम् ॥
 अग्निध्वान्ता ब्राह्मणानां पितरः परिकीर्त्तिताः ।
 राज्ञां वर्हिषदो नाम विशाङ्काव्याः प्रकीर्त्तिताः ।
 सुकालिनस्तु शूद्राणां व्यामा स्नेहान्ताजादिषु ॥

अथैतेषां माहात्म्यं ब्रह्मवैवर्त्तब्रह्माण्डयोः ।

वैराजा इति विख्याता देवानां दिवि देवताः ।
 योगेन तपसा युक्ताः पितरश्च सदा प्रभो ॥
 आदिदेवा इति ख्याता महासत्त्वा महौजसः ।
 सर्वकामैः सदा पूज्या देवदानवमानवैः ॥
 मनोजवाः स्वधाभलाः सर्वकामपरिच्छदाः ।
 लोभमोहभयापेता निश्चिन्ताः कामवर्जिताः ॥
 एते योगपरिभ्रष्टाः प्राप्य लोकान् सुदर्शनान् ।
 दिव्याः पुण्या विपाप्मानो महान्तस्ते भवन्त्युत ॥
 ततो युगसहस्रान्ते जायन्ते ब्रह्मवादिनः ।
 प्रतिलभ्य पुनर्योगं मोक्षमिच्छन्त्यमूर्त्तयः ॥
 व्यक्ताव्यक्तं परित्यज्य महायोगबलेन च ।
 नश्यन्त्युल्लेखेऽव गगने क्षणाद्विद्युत्प्रभेऽव च ॥
 उत्सृज्य देहजालानि महायोगबलेन च ।

निराख्योपाख्यतां यान्ति सरितः सागरं यथा ॥
 क्रियया गुरुपूजाभिर्योगं कुर्वन्ति यन्नतः ।
 ताभिराष्याययन्त्येते पितरो योगवर्द्धनाः ॥
 आद्धे पीत्वा पुनः सोमं पितरो योगमास्थिताः ।
 आष्याययन्ति सोमेन त्रैलोक्यं येन जीवति ॥
 आद्धैराष्यायिताश्चैव पितरः सोममव्ययम् ।
 आष्याययन्ति पुष्ट्याद्यैर्वर्द्धयिष्यन्ति नित्यशः ॥
 आद्धैराष्यायितः सोमो लोकमाष्याययिष्यति ।
 कृत्स्नं सपर्वतवनं जङ्गमाजङ्गमैर्हतम् ॥
 एवमाज्ञाकृतं सर्वं ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
 ते तु ज्ञानप्रदातारः पितरो वै न संशयः ॥
 पितॄणां हि बलं योगो योगात् सोमः प्रवर्त्तते ।
 मनुस्मृतौ ।

अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः ।
 न्यस्तशस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्वदेवताः ॥

अथ पितॄणां मार्गः वाराहपुराणे ।

इत्युक्त्वा तांस्तदा ब्रह्मा तेषां पन्थानमादिशत् ।
 दक्षिणायनसंज्ञन्तु पितॄयानं पितॄमहः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवस्य सकलश्रीकरणाधिपतिपण्डित-
 श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे आङ्गकल्पे
 पितृनिरूपणप्रकरणं नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

देवतानिर्णयप्रकरणम् ।

यस्यैता गुणरत्नहारलतिकाः कण्ठोपकण्ठे परां
शोभां कन्दलयन्ति दिव्यकवितासाम्राज्यभाजां भुवि ।
सोऽयं श्रीकरणेश्वरो वितनुते हेमाद्रिराद्यः सतां
आहुः दैवतनिर्णयं विदलयन्नानाविधं संशयम् ॥

अथैतेषां आहुः देवतात्वं निर्णयते । तत्र तावदिदं सन्दिष्यते ।
किमेतान्यग्निष्वान्तादिप्रतिपादकानि वाक्यान्यर्थवादाः, उत विधयः ।
विधित्वेऽपि किं गृह्येता गोचरनामनी आहुं कुर्यादित्येवं
विधिवाक्यैः सामान्यतो गोत्रेषु विहितेष्वग्निष्वान्तासोमपादिसंज्ञक-
गोत्रविशेषनियमविधयः । उत आहुः देवतारूपेषु यजमानस्य पितृ-
पितामहादिष्वग्निष्वान्ताद्यभेददृष्टिविधयः । उताग्निष्वान्तादीनां आहुः
देवतात्वस्य विधय इति । तत्र तावद्विधित्वासम्भवात्प्रधातिथिरेषां
वाक्यानामर्थवादत्वं मन्यते । तथाहि न तावदेते सोमपादयो
गोत्रविधयः । यतो नामनिर्द्देशोऽयं न गोत्रनिर्द्देशः सोमपा नामेति
अवणात् । गोत्रनामत्वेऽपि नामशब्द उपपद्यत एवेति चेत् एवं तर्हि
गोत्रनिर्द्देशे वैयधिकरणं स्यात् । पितृणां सोमपागोत्रमिति, न तु
सामानाधिकरण्यं पितरः सोमपा इति । अयामेदोपचारेण गोत्रेण
सन्तानभेदव्यपदेशो दृष्टः यथा वक्त्रमिन्दुरिति । अत्रोच्यते । इद-
मिदं निरूप्यं । किमेतद्गोत्रं नामेति । विद्याविज्ञाशौर्यादार्या-
दिगुणयोगाद्विख्यातमेतन् येन कुलं व्यपदिश्यते स कुलसंज्ञाकारौ
आदिमः पुरुषो गोत्रमिति । एवं हि सर्वेषामेव ब्राह्मणादीनाम-

वान्तरगोचभेदाः सन्ति । स्मरन्ति च तादृशं । तत्सन्तानजाः पुरुषा
वयममुष्य कुले जाता इति । अतस्तेनैव व्यपदेशो युक्तः । न हि
सोमपा वयमिति कश्चित् गोचत्वेन सोमपान् स्मरन्ति यथा मृगु-
गर्गगालवान् । ब्राह्मणानाञ्च तैरेव गोचैर्व्यपदेशो युक्तः । तानि हि
मुख्यानि गोचाणि रूढिरूपेण हि तत्र गोचशब्दः प्रवर्तते । न हि
तेषां गोचत्वे एतल्लक्षणम् । आदिमः पुरुषः संज्ञाकारी गोचमिति
अनादित्वादेव गोचाणां ब्राह्मणजातिवत् । न हि पराशरान्मुनेरूढं
पराशरव्यपदेशः । एवं हि सत्यादिमत्ता वेदस्य प्रसज्यते । अतो
नित्यत्वादेतस्य गोचव्यपदेशस्य आद्रुतर्पणादौ तदेव गोचं आवधि-
तव्यम् । न हि नित्ये सम्भवत्यनित्यस्योपादानं वैदिके कर्मणि युक्तम् ।
अतो ब्राह्मणैर्यथागोचं गर्गगोत्राद्यामुक्तकर्मण इत्येवमुद्देशं कृत्वा
आद्रादिकर्त्तव्यं । चत्रियादीनान्तु नैतादृशो गोचव्यवहारो विद्यते ।
न हि यथा ब्राह्मणा गोचं नियतं स्मरन्ति एवं चत्रियादयः ।
तस्मात्तेषां लौकिकमेव गोचमादिपुरुषः संज्ञाकारी ख्याततम
इति । अतस्तेन गोत्रेण ते आद्रादौ व्यपदिश्यन्ते, न तु हविर्भुज
इत्यादिगोत्रैः । आदिमत्तापि नामधेये नास्ति । ननु यद्येवं पुरुष-
विशेषस्य गोचत्वमभ्युपगम्यते तर्हि चत्रियादिषु तावदग्रास्त्रीयं गोच-
व्यवहारमुत्सृज्य शास्त्रस्यैरेव हविर्भुजादिभिर्गोचव्यवहारः प्रवर्त्तताम् ।
न हि । हविर्भुजादीनां गोचत्वे प्रमाणाभावात् । स्वायम्भुवेच्छाकुन-
ऊपनाभागभरतर्षभभगौरयादिवत्तेषां गोचत्वेनाप्रसिद्धेः । शिष्टापरि-
यहाच्च । तस्मान्न गोचविधयः । नापि आद्रदेवतारूपेषु यजमानस्य
पितृपितामहादिष्वग्निध्वान्नाद्यभेददृष्टिविधयः । तदनुगुणानां श्रुति-

लिङ्गवाक्यादीनामदर्शनात् । न ह्यादित्यो ब्रह्मेत्युपासीतेतिवत्
पित्रादिषु सोमपादिदृष्टिः कर्त्तव्येति दृश्यते । यदपि च मनुदेव-
लक्षातातपस्यतिषु ।

वसवः पितरो ज्ञेया रुद्राश्चैव पितामहाः ।

प्रपितामहास्तथादित्याः श्रुतिरेषा पुरातनी^(१) ॥

यदपि च मनुस्मृतौ ।

वसुन् वदन्ति वै पितृन् रुद्राश्चैव पितामहान् ।

प्रपितामहांस्त्वादित्यान् श्रुतिरेषा सनातनी ॥

यदपि नन्दिपुराणादिषु ।

विष्णुः पितास्य जगता दिव्यो यज्ञेश एव च ।

ब्रह्मा पितामहो ज्ञेयो ह्यहञ्च प्रपितामह इति ॥

यदप्यादित्यपुराणे ।

मासाश्च पितरो ज्ञेया चतवश्च पितामहाः ।

संवत्सरः प्रजानां वै सुमेकः प्रपितामहः ॥

इति वस्त्रादिविष्णादिमासादीनां पित्रादिभिः सहाभेदाभिधानं
तदपि न वस्त्रादिदृष्टिः कर्त्तव्येत्येवंपरं । आदित्योद्युप इतिवत् प्राश-
स्यपरतथाप्युपपत्तेः । न च सम्भवत्यर्थवादत्वे विधिकल्पना युक्ता ।
तदेवं प्रमाणाभावात् नाभेददृष्टिविधयः । नाप्यग्निष्वान्तादीनां आ-
हुदेवतात्वापि विधयः ।

यतः । न पुत्रः पितरं यस्तु जीवन्तमनुवर्त्तते ।

संस्थितं तर्पयेद्भक्त्या आहुतेन विविधेन च ॥

इत्यादयः आह्वविधयो मृतमनुष्यद्वयार्था एवेति मनुष्याणामेव देवतात्वमापादयन्ति, देवतैव हि त्यज्यमानेन हविषा तर्पणीया भवति । वहवश्च ते हस्तिममर्थनप्रकरणे प्रदर्शिताः श्लोकाः, ये मृतमनुष्याणां आह्वेषु तर्पणीयत्वं प्रतिपादयन्ति । अथैवं मन्यसे त्यज्यमानहविः-प्रत्युद्देश्यत्वं देवतात्वं न तर्पणीयत्वं, तच्चतुर्थ्यादिप्रमाणकमिति । तदपि तर्हि मनुष्येषु विद्यत एव । पित्रे, पितामहाय, मात्रे, मातामहाय पिण्डान्निर्वपेदित्यादेर्वाक्यस्याधिकारप्रकरणे वज्रशो दर्शनात् । तथाहि ब्रह्मपुराणादिषु ।

कुर्यान्मातामहायैव पुत्रिकातनयस्तथा ।

द्वामुश्यायणमंज्ञास्तु मातामहपितामहान् ।

पूजयेयुर्यथान्यायं आह्वैर्नैमित्तिकैरपि ॥

अत्र चतुर्थभावेऽपि मृतमनुष्याणां आह्वैः पूज्यत्वं देवतात्वं विना न सम्भवतीति ।

इच्छन्ति पितरः पुत्राश्चरकापातभीरवः ।

पितृभ्यो जातिहीनोऽपि तस्मात्कुर्यात् पितृक्रियामिति ॥

तथा तस्मै तस्मै य एषां प्रेताः स्युरिति गणगारिः । प्रेतेभ्य एव निष्ठुणीयादिति तौल्वलिरिति । शतपथश्रुतौ च चतुर्थ्यन्तपितृपितामहादिलिङ्गकमन्त्राच्चानं दृश्यते । अभावेतत्तऽइत्येव यजमानस्य पित्रे ऽभावेतत्तऽइति पितामहायामावेतत्तऽइति प्रपितामहायेति^(१) । तथा एतत्तेऽन्नं ये च त्वामन्वित्येवमादिषु पिण्डादीनामवनेजनाभ्यञ्जनादिप्रतिपादकेषु मन्त्रेषु मृतमनुष्यप्रकाशनस्य दर्शनात् । नहि प्रयोगा-

(१) शतपथब्राह्मणे २ अ०, ४. २. १६. ।

समवेतं मन्त्रं प्रकाशमिति युज्यते । न च मृतमनुव्याणां देवतात्म-
मन्तरेण प्रयोगसमवायः सम्भवति । साक्षाच्च मृतमनुव्योद्देशविधिः
आहुषेष्टेषु दृश्यते । तथाच विष्णुधर्मोत्तरे वाराहवचनम् ।

अद्यप्रभृति लोकेषु प्रेतानुद्दिश्य वै पितॄन् ।

ये तु आहुं करिष्यन्ति तेषां पुष्टिर्भविष्यति ॥

नागरखण्डे पितॄन् प्रति ब्रह्मवचनम् ।

पितुः पितामहस्यैव तत्पितुश्च ततः परम् ।

समुद्देशेन यदन्तं^(१) ब्राह्मणेभ्यः प्रभक्तिः ।

सर्वेषां स्थापरा तृप्तिर्यावदाहृतसंभवम् ॥

तथा सर्वेषु स्मृतिपुराणेषु आहुतीयहविः पितुः प्रत्युद्देशं समोचम-
म्बन्धनामानि यथावत्परिकीर्त्तयेदित्यादिना गोत्रादिसंकीर्त्तनविधिना
मृतमनुव्याणां देवतात्वावगमात् । द्विपितुः पिण्डदानं स्थापिण्डे पिण्डे
च नामनी इति । तथा ब्रामुव्यायणका दद्युर्दाभ्यां पिण्डोदके
पृथगिति बौधायननारदादिस्मृतिषु दर्शनाच्च । यदि द्विपितास्यादे-
कैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वावुपलब्धयेदित्यापस्तम्बसूत्रे विधानाच्च । भार्या-
दिषु गोत्रविशेषोपदेशात् । तृप्तिव्युत्पादनप्रकरणे आहुदेशं प्रति
मृतमनुव्यागमनस्योक्तत्वात् ।

अपि नः स्वकुले भयद्यो नो दद्यात्तथोदशीम् ।

पायसं मधुसंयुक्तं वर्षासु च मघासु च ॥

इत्यादि मृतमनुव्याणां स्वकुलोत्पन्नआहुकर्तृपुरुषप्रार्थनादर्शनात् ।
आहुदेवतारूपाणां प्रशंसाप्रकरणोक्तफलदातृत्वं मृतमनुव्येवमस्मावि-

तच्चेन्नन्यसे, तन्न । देवभूयं गतेषु मनुष्येषु सम्भवात् । तदेवं मृतम-
नुष्याणां पित्रादीनां आहुषे देवतालमवगम्यमानमग्निस्वात्तादीनां दे-
वतात्वं बोध्यत इति नाग्निस्वात्तादिप्रतिपादकानि वाक्यानि देवतालस्य
विधयः । न च पित्रादिभिः महाग्निस्वात्तादीनां विकल्पः सम्भवति ।
यतः पितृपितामहादिभ्यः आहुं कुर्यात्, तथा पित्रे पितामहाय
पिण्डान्निर्वपेत्, तथा अत ऊर्ध्वं पुत्रास्त्रिभ्यो दधुरित्येवमादिषु
आहुतोत्पत्तिविधिवाक्येषु पुत्रादिभिः कर्त्तव्यमिति श्रूयते पुत्रादि-
शब्दाश्च सम्बन्धिशब्दाः, अतः पित्रादीनामुत्पत्तिशिष्टत्वादग्निस्वात्ता-
दीनां तत्र विधानासम्भवात् । न ह्युत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धे कर्माणि
तद्विरुद्धं गुणान्तरं विधातुं शक्यम् । शुद्धानुवादे तदप्रत्यभिज्ञानात् ।
विशिष्टानुवादे गुणान्तरानुरक्ताविरोधात् । न च देवतान्तरविशिष्टं
आहुविध्यन्तरमेवेदमिति वाच्यम् । विहितविधानासम्भवात् कर्मान्त-
रत्वप्रसङ्गात् ।

किञ्च अग्निस्वात्तादयः पितर उपचर्या इत्येतावदेव श्रूयते ।
उपचारशब्दार्थश्च न कश्चिदानयागादिवदिभक्तः प्रतीयते । प्रायेण ह्ययं
करोतिवत् सन्निहितक्रियापरतया प्रयुज्यते । सन्निहितश्च आहुम् ।
आहुकर्त्तृसम्प्रदानकं विहितमशक्यं पुनर्विधातुम् । अविधेयत्वे च न
सन्निधिरस्ति । असन्निहितस्य च नोपचारनिर्वाचकः । योऽपि लोके
गुरुवदुपचर्य इत्यत्र प्रयोगेऽपि शुश्रूषालक्षणोर्थः पादधावनादिः
प्रतीयते, सोऽपि गुरुसम्बन्धित्वेन प्रसिद्ध उपमार्थेन वतिना
सन्निध्यर्थ एव । असन्निहितस्यापि पादधावनादेरुपचारस्य प्रतीता-
वतीन्द्रियेषु पितृषु तत्सम्पादनमशक्यमेव । अतो विधियोग्य-

भावार्थविशेषवाचकशब्दाभावात् विधानानुपपत्तेः । न च स्वतःसा-
ध्यभावार्थानन्तर्भूतगुणमात्रविधिः सम्भवति । इति नाम्निष्वान्तादीनां
पित्रादिभिः सह विकल्पेन समुच्चयेन वा देवतात्वम् । इतश्च न
समुच्चयः । चिन्म एव दद्यादिति संख्यानियमवाधापत्तेः । पित्रादी-
नामग्निष्वान्तादीनाञ्चैकस्मिन् प्रयोगेऽन्वयाम्भवात् । न चैवं वक्तव्यम् ।
ये विज्ञातपित्रादिनामकास्तत्कर्मकश्राद्धे पित्रादीनां देवतात्वं, ये
चाविज्ञातनामकास्तत्कर्मके सोमपादीनां देवतात्वमिति व्यवस्थया
देवतात्वविधय इति । यतो नामान्यविदांश्चेत् पितामहेऽति पिण्डा-
न्निर्वपेदिति । तथा यदि नाम न विन्द्यात् स्वधा पितृभ्यः पृथिवौ
षड्भ्य इति प्रथमं पिण्डं दद्यादिति कल्पसूत्रेषु नामाज्ञानविषये
श्राद्धप्रकारस्य विहितत्वात् तद्विरुद्धस्य कल्पस्य व्यवस्थाविधेरसम्भवात् ।
अतएव पतितपितृपितामहादिकर्मकनित्यामावास्यादिश्राद्धविषयेऽपि
न वस्त्रादिदेवताविधयः । इति न व्यवस्थापि सम्भवति ।

यदि च सोमपादयो यथावचनं श्राद्धदेवतात्वेनाभिप्रेताः स्युः
ततोऽभिजनवचनमनुपयोगि स्यात् । एकत्वे तु सर्वमुपपद्यते । यः
कश्चित्पितृद्वेषात् पित्रे कर्मण्यनादरपरः स्यात् तं प्रति प्रवृत्त्यर्थमिद-
मुच्यते, मैवं मंस्थाः । मृतमनुष्यरूपाः पितरः श्राद्धैः सन्तर्पिताः कमिव
गुणं करिष्यन्ति । अमन्तर्पिता वा कं दोषमिति । यत एते ब्रह्मपुत्राः
मरीच्याद्यृषिपुत्राश्चाग्निष्वान्तादयो महामहिमानो मृतमनुष्यरूपपि-
त्राद्यधिष्ठातारो मनुष्यनामभिः क्रियमाणैः श्राद्धैः सन्तर्पिताः सन्तः
सन्तर्पकस्यापेक्षितानेकफललाभरूपं गुणं करिष्यन्ति । अमन्तर्पि-
ताश्चापेक्षितहानिरूपं दोषञ्च करिष्यन्ति । इति सन्ति च प्रति-

पत्तारो य एतादृशेभ्योऽर्थवादवाक्येभ्यः कर्मकर्तृव्यतां प्रतिपद्यन्ते,
नान्यथा ।

अथ एतेऽर्थवादा एवेति । इत्यर्थवादा अग्निष्टग्निष्टत्वात् । न
हि सोममदः साध्यानां पितरः, अग्निव्यात्तास्य देवानां, वर्धिवदो
दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्व्वारगरक्षसां सुपर्णकिन्नराणामित्यादिना
सोममदादयः आहु देवतात्वेन विधीयन्ते । न हि साध्यादीनां
देवानां उरगसुपर्णादीनां तिरश्चां वा धर्मरूपे कर्मण्यधिकारोऽस्ति ।
देवानां ह्यधिकारे कर्तृत्वापत्तौ देवतात्वहानिप्रसङ्गः देवतात्वकर्तृत्व-
योर्भेदात् । तिरश्चाञ्च शक्तिज्ञानयोरभावात् । सोममदः साध्यानां
पितर इत्यादिना वा शिष्टेनैकवाक्यत्वात् 'सोमपा नाम विप्राणां
क्षत्रियाणां हविर्भूजः' इत्येवमादयोऽप्यर्थवादा एवेति । अत्रोच्यते ।
यद्यपि मनुवाक्यैर्विस्मृष्टमग्निव्यात्तादीनां आहु देवतात्वस्य विधिर्न
दृश्यते तथापीतिहासपुराणेषु चतुर्थ्यनैः शब्दैः आहुतेन सहैषां
सम्प्रयोगस्य दर्शनादवगम्यत एव देवतात्वम् । तथाहि पाद्ममातस्य-
योरग्निव्यात्तादीनभिधायोक्तम् ।

तेभ्यः सर्वे तु मनवः प्रजाः सर्गे तु निर्मिताः ।

ज्ञात्वा आहुनि कुर्वन्ति धर्ममेवेति सर्वदा ॥

न चैवं वक्तव्यम् । वर्त्तमानोपदेशात् मनुभिरनुष्ठितस्य आहुस्यानु-
वादोऽयं न ब्राह्मणादिकर्तृकस्य आहुस्य विधिरिति । यतोऽनुवाद-
मात्रमनर्थकम् । प्रश्नार्थमिति चेत्, न । प्रश्नमपि हि विधेयस्यैव
युज्यते । अतो ब्राह्मणादिकर्तृकाग्निव्यात्तादिदेवताकआहुविधिर्यमे-
वेदमिति मन्तव्यम् । विधिरपि साक्षात् दृश्यते ।

तथाच हरिवंशे ।

तेषामथाभ्युपगममनुसृते युगे युगे ।

प्रवर्त्तयति आह्वानि नष्टे धर्मे प्रजापतिः ॥

पितृणामादिसर्गन्तु सर्वेषां द्विजसन्तम ।

तस्मादेवं स्वधर्मेण आह्वं देयं वदन्ति वै ॥

एवमग्निस्वान्तादीनुद्दिश्य ब्राह्मणादिभिरपि आह्वं देयम् । स्वध-
र्मेणेति स्वेन स्वेन धर्मेण यथा ब्राह्मणादिभिः पक्षेनाच्चेन शूद्रे-
णामास्त्रेनैवमादिना प्रकारभेदेनेत्यर्थः ।

ब्रह्मवैवर्त्तब्रह्माण्डपुराणयोरपि ।

एतेषामभ्युपगमान्मनुर्मन्वन्तरेश्वरः ।

मन्वन्तरादौ आह्वानि प्रावर्त्तयत सर्वशः ॥

पितृणामानुपूर्व्वेण सर्वेषां वरवर्णिनाम् ।

तस्मादिह स्वधर्मेण आह्वं देयन्तु सर्वदा ॥

अत्र हरिवंशादिव्यग्निस्वान्तादीनां पठ्यापि आह्वसम्बन्धोऽभिधी-
यमानो देवतात्वरूपे विशेष एव पर्यवस्यतीति देवतात्वेनाभिम-
तेषु मृतमनुष्येष्वपि वङ्गशः पृष्टीप्रयोगदर्शनात् इतोऽप्येषां आह्व-
देवतात्वम् । यतो विष्णुधर्मोत्तरादिस्तेषामेव साक्षात् आह्व-
भोक्तृत्वं, मनुष्याणान्तु एतद्भारकं तृप्तियोगमात्रमुक्तम् ।

एते आह्वस्य भोक्तारो विश्वेदेवैः सदा सह ।

एते आह्वं सदा भुक्ता पितृन् मन्तर्पयन्त्युत ॥

तृप्या तथैते विनियोजयन्ति दातुः पितृन् सर्वगणान् महीपते ॥

न चैवं वाच्यम् । स्तुतिमात्रमेवेदं तृप्तियोगित्वमात्रं वा न तु

हविःप्रत्युद्देश्यत्वलक्षणं देवतात्वमिति । यतो विश्वेदेवैः सहेति हविः-
प्रत्युद्देश्यैर्विश्वेदेवैः सह समानभोक्तृत्वस्याभिधानात् । तथा ब्रह्मपुराणे
मूर्त्तामूर्त्तानां पितॄणां आहुभोक्तृत्वमुक्तम् ।

अमूर्त्ता मूर्त्तिमन्तश्च पितरो द्विविधाः स्मृताः ।

नान्दीमुखाः पार्वणाश्च एकोद्दिष्टाग्निस्तथा ॥

उद्दिष्ट एव मूर्त्तानां पितॄणां निर्णयस्त्रिधा ।

अत्र मूर्त्ता अमूर्त्ताः पितरोऽग्निव्यान्तादय एव पितृनिरूपण-
प्रकरणे दर्शिताः । अत्र च नान्दीमुखा इति वृद्धिआहुताग्निः । पार्वणा
इति पार्वणविधिनिष्पाद्यआहुताग्नि इति ज्ञायते । एकोद्दिष्टाग्नि
इत्येतन्प्रायपाठात्^(१) । तथा ब्रह्मवैवर्त्तादिषु ब्रह्मपुराणेषु आहुतर्प-
णीयत्वमेवामुक्तम् ।

आहुैराप्याधिताश्चैते पितरः सोममव्ययम् ।

आप्याय्यमानं शुक्ताभिर्वर्द्धयिष्यन्ति नित्यशः ॥

तथा । ऊर्द्धवक्त्रास्तु ये तत्र ते नान्दीमुखमञ्जिकाः ।

वृद्धिआहुतेषु सततं पूज्याः श्रुतिविधानतः ॥

इत्यादौ पितृनिरूपणप्रकरणे दर्शिते वाराहपुराणे आहुविभागे-
न वर्णविभागेन च स्पष्टमेव दिव्यपितॄणां देवतात्वं गम्यते । दृश्यते
चाचारे वृद्धिआहुते नान्दीमुखानां देवतात्वम् । न चैवं दृश्यमानेऽपि
विधावसति बाधकेऽर्थवादकल्पना न्याय्या । अर्थवत्त्वं हि विधावा-
नर्थक्यमर्थवादे । यतः स्तुतस्यास्तुतश्च तावानेव सोऽर्थः न न्यूनोतिरिक्त
इति न्यायविदो मन्यन्ते ।

यानि पुनर्योदकक्रियाप्रतिपादनपरैः फलकरणैतिकर्तव्यताभि-
 धायकैः सहपदैः समभिव्याहृतान्यतदर्थानि पदानि तान्मध्ययनविधि-
 विहितक्रियार्थत्वानुरोधेन “एषा हि वज्रचौरा” इत्यादिवाक्येषु लोक-
 व्युत्पत्तिमुपलभ्य च स्तावकत्वेन यथाकथञ्चिच्छास्ते क्रियापरतया वर्णि-
 तानि । यदि नामान्यनतिप्रयोजनवन्ति प्रयोजनशून्यानि वा तथापि
 तत्र न कश्चिदुपासकमनयोगोऽस्ति नित्यत्वादेदस्येति । अध्ययनवि-
 ध्यपेक्षितं क्रियाभिधानपरत्वन्तु समुत्तिकम्मतमनुष्णाणां देवतात्वमुत्प-
 न्तिशिष्टत्वाच्च देवतान्तरविधिः सम्भवतीति । न शुद्धोत्पत्तेरपि
 दर्शनात् । तथाहि पाद्ममाख्यादिषु ।

पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य तर्पणाख्यन्तु योऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं कुर्याच्छ्राद्धमिन्दुचये सदा ॥

मनुस्मृतावपि पार्वणस्य शुद्धैवोत्पत्तिः ।

पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रचयेऽग्निमान् ।

श्रुत्वान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकमिति ॥

अनेकेषु च श्राद्धकल्पेषु नित्यश्राद्धमावास्याश्राद्धादीनां पितृभ्यो
 दद्यादित्येवंविध एवोत्पत्तिविधिर्दृश्यते । अग्निष्वान्तादयोऽपि च
 पितृशब्दवाच्या इत्यग्निष्वान्तादीनामप्युत्पत्तिशिष्टत्वात् देवतात्वेनो-
 त्पत्तिशिष्टगुणावरोधदोषः । यानि पुनरेकोद्दिष्टानि प्रेतश्राद्धानि
 सपिण्डीकरणमावसरिके च पार्वणविकृतिभूते तत्रोत्पत्तिशिष्टम्मत-
 मनुष्यदेवताविरोधान्माहदग्निष्वान्तादीनां देवतात्वम् । तस्मादस्त्र-
 त्पत्तिशिष्टदेवतानवरुद्धेषु कचिदमावास्योपरागादिषु पुण्ड्रकालादि-
 विहितेषु नित्यनैमित्तिककाम्येषु श्राद्धेष्वग्निष्वान्तादीनां वैकल्पिकं

देवतात्वं । अस्ति च वसुरुद्रादित्यानां आद्वे देवतान्वस्य विधिः ।
याज्ञवल्क्यस्मृतौ ।

वसुरुद्रादितिमुताः पितरः आद्वदेवता इति ।

पैठीनसिरित्याह । य एवं विद्वान्पितृव्यजते वसवो रुद्रा आदि-
त्याश्चास्य प्रीता भवन्ति । क एते पितरो नाम येभ्यो दत्तमिहाक्षयं
भवति । वसवः पितरः, रुद्राः पितामहाः, आदित्याः प्रपितामहा-
स्तेभ्यो दत्तमिहाक्षयं भवति ।

देवलस्मृतौ ।

सर्व्वं च पितरः पूज्या देवतानाञ्च देवताः ।

शुचयो निर्मलाः शुद्धा दक्षिणां दिशमाश्रिताः ॥

वसवः पितरो ज्ञेया इत्यादि । अतो देवताविकल्पः । महा-
र्णवप्रकाशकारादयस्तु देवताव्यवस्थां मन्यन्ते । तथाहि चिः-
प्रकाराः पितरः । एके जनकादयः । अपरे मरीच्यादिमुताः
सोमपादयः । अपरे वस्त्रादयः । तत्र जनकादि चैतुर्गिकं आद्वं ।
तथाच शातपथी श्रुतिः । अमावेतत्त इत्येव यजमानस्य पित्र इति ।
तथा मनुस्मृतिः । प्रथिताः प्रेतकृत्येति । तथा प्रियमाणे तु
पितरि पूर्व्वेषामेव निर्व्वपेदिति । नाजौवन्तमतिक्रम्य किञ्चिदद्या-
दिति श्रुतेः । इत्येवमादिवाक्यैः मृतपिचाद्युद्देशेन पितृकार्यं विधी-
यते । तस्योद्देशस्य कचिदपवादः स्मर्य्यते ।

ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।

युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव ददात्यमौ ॥

आत्मनस्त्यागिनाञ्चैव निवर्त्तेतोदकक्रियेत्यादि ।

एवञ्च पतितपितृकः श्राद्धकर्त्ता पितामहादिभ्यः श्राद्धं करोति,
पतितपितृपितामहस्य प्रपितामहादिभ्यस्त्रिभ्यः ।

उक्तं हि । प्रपितामहपूर्वभ्यो जीवत्पितृपितामहः ।

भोजयेत् पार्वणे श्राद्धे प्रत्यक्षौ तौ च पूर्ववत् ।

पूर्वेषु त्रिषु दातव्यं जीवेच्च त्रितयं यदि ॥

महापितृयज्ञे चोक्तं । चीन् परतरान् पितृनाचष्टे, षष्ठं प्रथमे
पिण्डे, पञ्चमं द्वितीये, चतुर्थं तृतीये, सप्तमे निवृत्तिः प्रतीयत इति ।

तत्र पित्रादीनां त्रिचतुराणां पिण्डायोग्यत्वे सप्तमादिभ्यश्च
पिण्डनिवेधे पार्वणश्राद्ध-पिण्डपितृयज्ञयोश्च नित्यत्वे तयोः कथम-
नुष्ठानमित्यपेक्षायामुक्तं सोमपा नाम विप्राणामित्यादि । वसवः
पितरो ज्ञेया इत्यादि च । तस्मान्पतितपित्रादिविषये सोमपादीनां
वस्त्रादीनाञ्चामावास्यादिश्राद्धे पितृयज्ञे च देवतात्वम् ।

तथाचापस्तम्भगोभिलौ । यदि नाम न विन्द्यात्स्वधा पितृभ्यः
पृथिवीषड्भ्य इति प्रथमं पिण्डं दद्यात् । स्वधा पितृभ्योऽन्तरीक्षषड्भ्य
इति द्वितीयं, स्वधा पितृभ्यो दिविषड्भ्य इति तृतीयमिति । अनेन
स्वत्वेकत्वविशिष्टस्य कस्यचिद्देवतात्वं बोधितम् । वज्रत्वविशिष्टेन पितृत्वेन
च शालान्तरे सोमपादयो वस्त्रादयश्च दर्शिताः । अतस्तेषामेव पृथि-
वीषडादिशब्देनाभिधानमित्येषैव लघ्वी कल्पना । लिङ्गदर्शनाच्च
सोमपादीनां देवतात्वम् । तथाच ब्रह्मपुराणे ।

पितृन् पितामहान् यक्ष्येद्भोजनेन यथाक्रमम् ।

प्रपितामहान् सर्वांश्च तत्पितृश्वानुपूर्वशः ।

उग्रान्तस्तेति च जपन् पितृनावाहयेन्नतः ॥

सोमवन्तो वर्हिषदश्याग्निष्वात्ताश्च येऽपरे ।

पितरः पुण्यथशसः सर्वेऽप्यायन्तु नस्त्विति ॥

वैदिकस्य मन्त्रः । आयन्तु नः पितरः सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः पथि-
भिर्देवयानैरिति^(१) । तथा अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत मदः मदः
मदत सुप्रणीतय इति^(२) । तथा वर्हिषदः पितर उत्तर्वागिमा वो
हृथा चक्षमा जुषध्वमिति^(३) । तथा अङ्गिरसो नः पितरो नवम्वा
अथर्वाणो ऋगवः सोम्यास इति^(४) । तथा ये नः पूर्वे पितरः
सोम्यासोऽनूहिरे सोमपौथं वशिष्ठा इति^(५) । तथा उपहृताः पितरः
सोम्यासो वर्हिष्येषु निधिषु प्रियेस्त्विति^(६) । तथा अग्निष्वात्तानृतु-
मतो हवामहे नाराजंसे सोमपौथं य आशुरिति^(७) ।

हारीतस्तौ च । लिङ्गदर्शनं ब्राह्मणानुदपात्रे यथार्थमर्चयित्वेति
व्याख्यातञ्च जयस्वामिना । यस्य वर्णस्य येः पितृभिरर्चितैः आङ्गार्यस्य
आङ्गप्रयोजनस्य निवृत्तिस्तान्पितृननतिक्रम्यार्चयित्वेत्यर्थ इति । ते
च सोमपा नाम विप्राणामिति मन्वादिभिर्दर्शिताः । तथा हारीत
एव । सोमज्येष्ठान्पितृंस्तेन प्रीणाति सोमपांश्च पितृंस्तेन प्रीणातीति ।
अग्नौ करणे च दृश्यते । सोमाय पितृमते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवा-
हनाय स्वधा नमो यमायाङ्गिरसे पितृमते स्वधा नम इति ।
महाहविःसंज्ञकधृक्पास्तादि निर्वर्त्य पितृयज्ञे च दृश्यते । तथा च

(१) यजुः मा० वा० १६. ५८ । (५) यजुः मा० वा० १६. ५१ ।

(२) यजुः मा० वा० १६. ५६ । (६) यजुः मा० वा० १६. ५७ ।

(३) यजुः मा० वा० १६. ५५ । (७) यजुः मा० वा० १६. ६१ ।

(४) यजुः मा० वा० १६. ५० ।

ज्ञातपथे । महाहविषा ह वै देवा वृत्रं जघ्नुरित्युपक्रम्य तस्माद्वा एष
एतेन यजते^(१) इत्यन्तेन सार्थवादकेन वाक्येन पितृयज्ञं विधायोक्तम् ।
स पितृभ्यः सोमवद्भ्यः षट्कपालं पुरोडाशं निर्वपति सोमाय वा पितृमत
इत्यादि^(२) । तथा अथ पितृभ्यो वर्हिषद्भ्यः अन्वाहार्यपचने धानाः
कुर्वन्तीति^(३) । अथ पितृभ्योऽग्निध्वान्तेभ्यो निवान्वाये दुग्धे सह-
दुपमयित एकशलाकया मन्यो भवतीत्यादि^(४) । एतच्चाग्निध्वान्ता-
दिपदानामर्थवादमात्ररूपत्वे कथञ्चिन्नोपपद्यते । तर्पणे च दृश्यते ।
सोमं पितृमन्नं यममङ्गिरस्वन्नं अग्निं कथवाहनं तर्पयेदित्यादि ।
वस्त्रादीनाञ्च देवतात्वे लिङ्गं ब्रह्मपुराणे जीवच्छाद्रुप्रकरणे ।

आवाहनादिना पूर्वं विश्वान्देवान् प्रपूज्य च ।

अहं वसुभ्यस्त्वां विप्र रुद्रेभ्यस्त्वामहं ततः ।

सूर्येभ्यस्त्वामहं विप्र भोजयामौति तान्वदेदिति ॥

तदेवं कचिक्केषाञ्चिद्विष्यपितृणां देवतात्वदर्शनाद्भवत्येति हरि-
हरादयो मन्यन्ते । अभेददृष्टिविधयो व्रैते । अयन्तु पत्नः सिद्धान्ततया-
भ्युपगन्तुं न्यायः । अयमेव ह्याचारे दृश्यते । अयमेव हि सर्वेषां
विश्वरूपादीनां समस्तः । अयमेव ज्ञानवद्यः । न्यायो हि स्तावकत्वादि-
धिपरत्वमित्येतत्पूर्वमेवोक्तम् । आदित्यो यूष इति वेदवाक्ये यूषेपि
यदि नाम तथा स्यात्तदा किं नाम कर्मणे क्षीयेत वरं सगुणत्वमेव
भवेत् ।

(१) शतपथब्राह्मणे २ अ० ५, ४, १ ।

(२) शतपथब्राह्मणे २ अ० ६, १, ४ ।

(३) शतपथब्राह्मणे २ अ० ६, १, ५ ।

(४) शतपथब्राह्मणे २ अ० ६, १, ६ ।

विधिपक्षान्तराणाञ्चावद्यानि वक्ष्यन्ते । एतच्च दृष्टिविधानं न षड्गपालादिनिर्वर्त्ये पितृयज्ञादौ । तत्र हि वर्हिषदादीनामेव देवतात्वस्य विधानात् । यत्र तु आहुताख्ये कर्मणुभयेषां तत्र ह्यग्निश्वात्तादीनां देवतात्वे त्रिसंख्याबाधः, पितृपितामहादिबाधो विकल्पो वा स्यात् । विकल्पेऽपि नित्यवत् श्रुतस्य पक्षे बाध एव । एतेऽन्ये च विकल्पदोषाः स्युः । आहुप्रकरणश्रुतानामपि चेत् षड्गपालादिमाध्ये यज्ञे विनियोगस्तदा प्रकरणादुत्कर्ष इत्येष दोषः ।

पतितपितृकादिकर्तृकआहुते देवतात्वविधावापस्तम्बाद्युक्तार्थवो-
पज्ञादिदेवताबाधः स्यात् । अर्थवादत्वे च श्रुतदेवतात्वबाधप्रसङ्ग इति ।
तदेवं श्रुतदेवतात्वानुगुणानवद्यपक्षलाभे मनुष्यपितृभ्यो भेदेन श्रुता-
नामभेदोपदेशो भेदः श्रुत्यविरोधी देवतात्वविरोधी च कल्प्यते ।
आहुप्रयोगे देवतात्वेन मृतमनुष्योद्देशे क्रियमाणे मनुष्येषु सोमपादिव-
स्त्रादिविष्णवादि-प्रद्युम्नादि-मासादि-वरुणाद्यभेदारोपः कर्तव्य इति ।
अभेदारोपदाह्याय च द्विजैः सोमपरूपेभ्य इत्यादयः, चत्रियैस्तु हवि-
शद्रूपेभ्य इति, वैश्वैस्त्राज्यपरूपेभ्य इति, शूद्रैस्तु सुकालरूपेभ्य इति
शब्दाः प्रयोज्याः । अथवा अस्मत्पितृ-पितामह-प्रपितामहेभ्यो
वसु-रुद्रादित्यरूपेभ्य इति वा, प्रद्युम्न-सङ्कर्षण-वासुदेवरूपेभ्य इति वा,
मासर्तु-संवत्सररूपेभ्य इति वा, सर्वैरेव शब्दाः प्रयोज्याः । पितृदाने तु
अस्मत्पितृ-पितामह-प्रपितामहेभ्यो वरुण-प्रजापत्यग्निरूपेभ्य इत्यपि
प्रयोज्यम् । एतच्च स्वावसरे तत्र तत्र वक्ष्यते । एवं हि सत्येकस्मिन्नेव
प्रयोगे उभयेषामुद्देशेन देवतात्वं सिद्ध्यति । न च कस्यचिद्बोधो
भवति । भेदाभेदोपदेशौ च समर्थितौ भवतः । अत्र च मुख्यतया

मृतमनुष्याणामेवोद्देशः। सोमपाद्रीनां वस्त्रादीनाञ्चाभेददृष्टिविधयो-
द्देश्यस्वरूपे प्रवेशः । न पुनर्विपरौतम् ।

अतएव वायुपुराणे मनुष्यपितृणामेवोद्देशेन क्रियमाणे आहुते
दिव्यपितृणां हस्तिर्भवतीत्युक्तम् । न तु तेषां प्राधान्येनोद्देशो दर्शितः ।
उक्तं हि तत्र मनुष्यपितृभेदानभिधाय ।

तेषां निर्वापदत्तेऽमी तत्कुलीनैश्च बान्धवैः ।

मामयाद्भुजसृष्टिं लभन्ते सोमलोकिकाः ॥

नागरखण्डे दिव्यपितृन् प्रति ब्रह्मवचनम् ।

पितुः पितामहस्यैव तत्पितुश्च ततः परम् ।

समुद्देशेन दत्तेन ब्राह्मणेभ्यः प्रभक्तिः ।

सर्वेषां स्यात् परा हस्तिर्यावदाचन्द्रतारकम् ॥

तथा मातामहानाञ्च पते नास्त्यत्र संशयः ।

त्रिभिः सन्तर्पितैस्तेऽपि तर्पितास्ते ममाज्जया ॥

इति मनुष्यपितृहस्तिमभिधाय दिव्यपितृहृत्पर्यमुक्तम् ।

युष्माकं हृष्यये यश्च सुखोपायो भविष्यति ।

स श्रूयतां महाभागा गदतो मम मास्पृतम् ॥

पितृनन्वेन तेनैव समुद्दिश्य द्विजोत्तमान् ।

तर्पयिष्यन्ति तेनैव पिण्डान् दास्यन्ति च विभौ ।

तेनैव कर्मणा हस्तिः शाश्वती वा भविष्यति ॥

देवलस्यतावपि मृतमनुष्योद्देश एवोक्तः ।

प्रेतानुद्दिश्य यत्कर्म क्रियते मानुषैरिह ।

तुष्यन्ति पितरस्तेन न प्रेताः पितरः स्मृता इति ॥

न प्रेताः पितर इति निन्दार्थवादेन प्रेतानां हविःप्रत्युद्देश्यत्व-
लक्षणं देवतात्वं निषिध्यत इति न मन्तव्यम् प्रेतानुद्दिश्येत्युपक्रमवा-
धापत्तेः । किन्तु नानाद्योनिगतानां मनुष्याणां कथं दक्षिणतोषपूर्व-
कममानुषशक्तिं सम्याद्य फलविशेषदातृत्वमित्याशङ्कां वारयितुं वस्त्रा-
दीनां प्रेताधिष्ठातृत्वलक्षणं पितृत्वमुच्यत इति । अनेनैवाभिप्रायेण
याज्ञवल्क्येनोक्तम् ।

वसुरुद्रादितिमुताः पितरः आहुदेवताः ।

प्रौणयन्ति मनुष्याणां पितृन् आहुतेन तर्पिताः ॥

अत्र मृतमनुष्यादेशेन निर्वर्त्यैव आहुतेन वस्त्रादयः तर्पिताः,
अधिष्ठातृत्वेनैव मृतमनुष्यस्य दक्षिणं कुर्वन्तीति बोध्यम् । एतच्च
दक्षिणमर्थनप्रकरणे विस्तरेणाभिहितम् ।

यदपि च नन्दिपुराणे दिव्यान् पितृगणानभिधायोक्तम् ।

शुभाशुभगतिं प्राप्ता नानाद्योनिषु ये नराः ।

तैस्तैस्तु पुरुषैरिष्टाः पितरस्तर्पयन्ति तान् ॥

पुत्रैः पौत्रैश्च येषां हि स्त्रियस्तु पितरः सुराः ।

पितृपितामहांस्तेषां तर्पयन्ति सुरास्तु तानिति ॥

तदपि याज्ञवल्क्यवचनेनैव व्याख्यातम् ।

ये च नन्दिपुराणे । उद्दिश्य विष्णुर्धैरिष्टः पितरस्तैस्तु तर्पिताः ।

ब्रह्मा समिष्टः प्रौणायि पुंसः सर्वान् पितामहान् ॥

आहुकाले समुद्दिश्य त्रिष्टोहं धैर्महात्मभिः ।

न यान्ति नरके घोरे तेषां वै प्रपितामहा इति ॥

तदपि नृविण्वादीनां प्राधान्येनोद्देशं प्रतिपादयति, किन्त्वभेद-

दृष्टिप्रकारेणोद्देशस्वरूपान्तर्भावमेव । एवमन्येव्येवंविधेषु वचनेषु व्याख्यानं विधेयम् । तदेवं मृतमनुव्याणां आह्वे देवतात्वं । तदभेद-
दृष्टिविधया तु दिव्यपितृणां देवतास्वरूपेऽन्तर्भाव इति सिद्धम् ।
एवञ्च लिङ्गदर्शनान्येषुपपन्नानीति । तदेवं तावन्नोकान्तरगता
पित्रादयः आह्वे देवतात्वेनोद्देशा इति वर्णितम् ।

अथ के कुत्र कियत्संख्या उद्देश्या इत्यपेक्षायामुच्यते । तत्र ताव-
न्मुख्ये पार्वणे पितृ-पितामह-प्रपितामहास्तयः, मातामह-प्रमातामह-
वृद्धप्रमातामहाश्च त्रय इति । एवं षट् मनुष्यब्राह्मणभोजने पिण्ड-
दाने च सप्तमीका उद्देश्याः । तथा च वायुपुराणे । “प्राक्दक्षिणा-
भिसुखो दद्यात् पिण्डान् पिण्डादनन्तरं” । पिण्डानिति वज्रवचनात्
वज्रत्वेऽवगते प्रथमातिक्रमे कारणाभावादिति न्यायात् वसन्ताय
कपिञ्जलानालभत इतिवत् चीनेवेत्यवगम्यते । अतएवास्मिन्नेव
पुराणेऽभिहितम् ।

मधुसर्पिस्तिलयुतांस्त्रीन् पिण्डान्निर्व्वपेद्बुध इति ।

जातृकर्णेऽप्याह । कृत्वावनेजनं दद्याच्चीन् पिण्डान्मु यथाविधीति ।

त एते त्रयः पिण्डाः पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय इत्येवं
त्रिभ्यो देया इति ।

तथा च शातपथीश्रुतिः । असावेतत्तऽ इत्येव यजमानस्य पित्रेऽसावे-
तत्तऽ इति पितामहायामावेतत्तऽ इति प्रपितामहायेति ।

मत्स्यपुराणेऽपि पित्रादीनां त्रयाणां पिण्डभागित्वमुक्तम् ।

लेपभागास्तुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डां साप्तपौरुषमिति ॥

अत्र चतुर्थो वृद्धप्रपितामहः स आद्यो येषां ते तदाद्यास्तद्गुण-
संविज्ञानो वज्रप्रीतिः, तस्यातद्गुणसंविज्ञानाद्वलीयस्वात् । तद्गुणे हि
श्रुतग्रहणं, अग्रहणमतद्गुणे । तस्माच्चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठास्तयः पुरुषा
लेपभागिनः । पित्राद्याः पितृ-पितामह-प्रपितामहास्तयः । एते
पिण्डभागिनः । मार्कण्डेयपुराणे दैतद्युक्तमुक्तम् ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

पिण्डसम्बन्धिनो ह्येते विज्ञेयाः पुरुषास्तयः ॥

लेपसम्बन्धिनश्चान्ये पितामहपितामहात् ।

प्रभृत्युक्तास्तयस्तेषां यजमानश्च सप्तम इति ॥

तदेवं तावत् पिण्डदाने पित्राद्यस्तय उद्देश्याः । ब्राह्मणभोज-
नेऽप्येत एवोद्देश्याः । तथाच वायुपुराणादिषु ।

प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ।

आह्वेषु चैव सर्वेषु तत्पूर्वार्चयेत्पितृ निति ॥

ब्राह्मपुराणे च लिङ्गदर्शनम् ।

पितृन् पितामहान् यक्ष्ये भोजनेन यथाक्रमम् ।

प्रपितामहांश्च सर्वांश्च तत्पितृद्वन्द्वानुपूर्वम् इति ॥

तथा ग्रीनकादिमूत्रेषु लिङ्गदर्शनम् । पितरिदन्तेऽर्घ्यं पितामहेदन्ते-
ऽर्घ्यं प्रपितामहेदन्तेऽर्घ्यमिति ब्राह्मणहस्तोच्चर्यं निनयेदिति ।

यमस्मृतौ अर्घ्यपात्रस्थापने विधीयमाने तेषां पित्रादिसम्बन्धोऽवगम्यते ।

पैत्रकं प्रथमं पात्रं तस्मिन् पैतामहं न्यसेत् ।

प्रापितामहं ततो न्यस्य नोद्धरेन्न च चालयेत् ॥

अत्र चार्घ्यपात्राणां भोज्यब्राह्मणभोजनान्वयात् भोजनान्वये सति

तत्रस्यदेवतामन्त्रश्च उपपद्यते नान्यथेति ब्राह्मणभोजनेऽपि त्रयाणां देवतात्वम् । नन्वस्य त्रयाणामेव देवतात्वम् यतः कल्पसूत्रेऽस्मावा-
स्याश्राद्धे त्रयाणामेव देवतात्वमुक्तम् । मैवम् । यतः मातामहाना-
मण्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकमिति विष्णुना । याज्ञवल्क्येन च पिण्डदान-
प्रयोगमभिधायोक्तम् । मातामहानामण्येवं दद्यादाचमनं तत इति ।

अत्राह शङ्खश्रीधरः । स्वादेतदेवम् यदीदं याज्ञवल्क्यवचनमुप-
देशकं स्यात् यावतातिदेशकं वाक्यमिति विद्वांसो मन्यन्ते । कथमिति
चेत् ? एवं कर्त्तव्यमित्युपदेशात् । तद्वत्कर्त्तव्यमित्येतदेवास्मादाक्यादव-
गम्यते, न पुनरेतत्कर्त्तव्यमिति । न ह्येतदेकं वाक्यं विधातुमितिदेष्टुञ्च
शक्नोति, वाक्यभेददोषापत्तेरिति । अतोऽस्य वाक्यस्याद्यमर्थोऽव-
गम्यते । यः कश्चिद्वचनान्तरेण मातामहश्राद्धस्य कर्त्तावगतः पुत्रि-
कापुत्रादिः स मातामहश्राद्धं कुर्वन् पिण्डश्राद्धवत्कुर्यान्नान्यथेति ।
तदेतदयुक्तम् । विशिष्टविधौ वाक्यभेदाभावात् । श्रुत्यादिसर्व्वकर्त्तृ-
भ्रमन्त्रोऽवगम्यते प्रकरणेनापि स एव । ननु मातामहानामण्येवमि-
त्येतावदेवाच श्रूयते न तु श्राद्धं कुर्यादित्येतदपि । अतोऽस्य वाक्य-
स्यातिदेशमात्रपरत्वे श्रुतार्थविषयो विधिः । विशिष्टविधिपरत्वे च
श्रुतार्थविषय इति । मैवं । श्राद्धं कुर्यादित्येतावतो वाक्यावयव-
स्यावश्यमनुपपन्नेन वा अध्याहारेण वाच कल्पनीयत्वात् । न हि तम-
न्तरेण कस्यापि विधिः सम्भवति । ननु यावद्यावद्विधेयान्तरमुपादी-
यते तावत्तावद्विधिश्चक्रिस्तात्र तत्र सञ्चरति । यथा रक्तः पटो भवती-
त्यत्र वाक्ये पटो भवतीत्येतमर्थं परित्यज्य रक्तो भवतीत्येतमर्थमा-
श्रूयते । मैवं । अप्राप्तार्थविषयो हि विधिर्भवतीति विधेः स्वभावः,

न तु विधेयान्तरविषय इति । अन्यथा विधिष्टविधिभावोऽपि विलीयते । यस्तु विधेयान्तरविषया विधिशक्तिरित्येवंविधो न्यायः स तु प्राप्ते एकस्मिन् पदार्थे द्वितीयविषयपदार्थ एव भवति । अप्राप्ते तृत्तरपदार्थविषयोऽपौति विवेचनीयः ।

“ननु कुर्यात्मातामहश्चाहुं नियमात्पुत्रिकासुतः । उभयोरर्थसम्बन्धः कुर्यात्स उभयोरपौति” यमसंहितावचने मातामहश्चाहुं पुत्रिकापुत्र-
स्त्वैव नियमेन विहितम् । अतो दौहित्रमात्रस्य न तत्र नियमेनाधि-
कारोऽस्त्वौत्ववगम्यते । यतः पुत्रिकासुत इत्येतस्माच्छब्दादपुत्रिका-
सुतस्य निवृत्तिरेव गम्यते । शब्दवृत्तेरन्यनिवृत्तिपरत्वादिति ।
तस्मादेतद्वचनाविरोधाय मातामहानामप्येवमित्येद्वचनमतिदेशमात्रपरं
व्याख्येयमिति । मैवं । द्विविधो हि पुत्रिकापुत्रः । एको मातामहेनैव
सम्बद्धः, अन्यो मातामहेन पित्रा च । तत्र यो मातामहेनैव सम्बद्धः
पुत्रिकापुत्रः स मातामहश्चाहुमेव नियमात्कुर्यात्, पितृश्चाहुन्तु
कुर्यादा न वेति । तच्च पितृश्चाहुनियमनिवारणार्थं ‘नियमात्पुत्रिका-
सुतः’ इत्येतद्वचनम् । न तु दौहित्रान्तरस्य मातामहश्चाहुनियमनि-
वारणार्थमिति । एतच्चाधिकारिप्रकरणे विस्तरेणाभिधास्यते । कर्को-
पाध्यायेनाप्युक्तम् । आहुं कर्त्तव्यमित्येवंविधे विधौ विशेषानवगमा-
दुभयेषां आहुं कर्त्तव्यमित्यवगम्यते । सूत्रकारवचनाच्च त्रींस्त्रीन्
पिण्डानवनेज्य दद्यादिति, वीष्णा द्वौ च मातामहपिण्डापेक्षया सह
प्रयोग एवोपपद्यते । मन्त्रलिङ्गाच्च पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपिताम-
हेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्य इति । इतश्च
पार्वणे मातामहश्चाहुमावश्यकम् । मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा

वैश्वदेविकमिति वैश्वदेविकस्य तन्वतोपदेशात् । यदि मातामहश्राद्धं
पितृश्राद्धप्रयोगकाले न प्रयुज्येत तदा किमपेक्षा वैश्वदेवतन्वता
स्यात् । मरीचिरप्याह ।

तथा मातामहश्राद्धं वैश्वदेवसमन्वितम् ।

कुर्वीत भक्तिमन्त्रस्तन्त्रं वा वैश्वदेविकमिति ॥

तदेवं षड्देवत्यं मुख्यं पार्वणमिति सिद्धम् । यच्च पार्वणेन विना
क्रियमाणमष्टकसंक्रान्तिग्रहणादिसाधारणकालविहितं नित्यनैमित्तिकं
काम्यं वा अहन्यहनि यच्छ्राद्धं तन्नित्यमित्येवंलक्षणकं प्रतिदिनमनु-
ष्ठीयमानञ्च नित्यं तदपि षड्देवत्यमेव । पार्वणेतिकर्तव्यतातिदेशात्,
धौम्यवचनाच्च ।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्तरकं भुवमिति ॥

अचाह शङ्खश्रीधरः । यत्र चयोदशीश्राद्धवृद्धिश्राद्धादौ वर्गद्वयस्य
नियमेनैव श्राद्धं विहितं तद्विषयं धौम्यवाक्यं ह्यामुष्यायणदत्त-
पुत्रिकापुत्रादिविषयश्चेति तदयुक्तम् । सर्वविषयत्वे न्यायवचनाभ्यां
विरोधाभावात् । पराभिमतचयोदशादिविषयत्वे चानुवादकत्वापत्तेः ।
यतस्तयोदशादौ वर्गद्वयस्य श्राद्धं तत्प्रकरणे विशेषवचनैरेव विहितम् ।
अविशेषविधायकत्वानुवादकमिति चेत् । मैवं । पितरो यत्र पूज्यन्त
इत्यादिपूर्वार्थस्थानुवादत्वानिवृत्तेः । किञ्च अविशेषविधावप्यनुष्ठेया-
धिक्याभावाद्यावत्प्राप्तमेवोपदिश्यत इति सर्वस्याप्यनुवादकत्वम् ।
आदरस्यापि श्राद्धानतिरिक्तत्वात् श्रद्धान्वितः श्राद्धं कर्त्तव्येत्यादि-
नैव प्राप्तत्वात् । नन्वेनेनैव तर्हि सर्वत्र वर्गद्वयस्य श्राद्धे प्राप्ते चयो-

दद्यादौ वर्गद्वयश्राद्धोपदेशकानामनुवादकत्वं स्यात् । न स्यात् ।
प्रमादादन्यथाकरणे तेषां प्रत्यवायातिशयप्रतिपादनपरत्वात् विधित्वस्य
वचमाणत्वाच्च । दृढस्यतिस्रस्तावपि ।

सर्वस्मात् प्रकृतादन्यात् पिण्डान्मधुतिलान्वितान् ।

पितृ-मातामहादीनां दद्याद्भुक्षविधानतः ॥

पितृ-मातामहादीनामित्यस्यायमर्थः । पित्रादीनां चयाणां
मातामहादीनां चयाणामित्येवममावास्याश्राद्धे पिण्डान् दद्यादिति ।
कात्यायनोऽप्याह ।

कर्षूममन्त्रितं मुक्ता तथाद्यं श्राद्धषोडशम् ।

प्रत्याब्धिकं वा शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिरिति ॥

कर्षूममन्त्रितं सपिण्डीकरणम् । अनेनार्थात् कर्षूममन्त्रितादिषु
मातामहाश्राद्धं न विद्यत इति चोक्तं भवति । देवतादिस्रतिषु ।

एकेनापि हि विप्रेण षट्पिण्डं श्राद्धमाचरेत् ।

षडर्घ्यान् दापयेत्तत्र षड्भ्यो दद्यात्तथाशनम् ॥

पिता भुङ्क्ते द्विजकरे सुखे भुङ्क्ते पितामहः ।

प्रपितामहस्तु तालुस्थः कण्ठे मातामहः स्मृतः ।

प्रमातामहस्तु हृदये दृढो नाभौ तु संस्थितः ॥

एवमप्याचरेच्छ्राद्धं षड्देवत्यं महामुने^(१) ।

विभक्तं कारयेद्यस्तु पितृहा स प्रजायते ॥

मत्स्यपुराणे पिण्डान्वाहार्यप्रयोगे ।

प्राचीनावीतिना कार्यमतः सर्वं विजानता ।

वड्वत्तस्माद्भुविःशेषात् पिण्डान् कृत्वा तथोदकम् ।

दद्यादुदकपात्रेषु सलिलं सव्यपाणिना ॥

पुलस्त्योऽप्याह ।

मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्युताः ।

तेषाम्नु पित्रवच्छ्राद्धं कुर्युर्दुहितृसूनुवः ॥

पित्रवदिति त्रैपुरुषिकं श्रावश्चकलेन तुल्लादरतया च ।

व्यासोऽप्याह ।

पित्रन् मातामहांस्यैव द्विजः श्राद्धेन तर्पयेत् ।

अनृणः स्थात्पितृणाम्नु ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि ।

तस्मात्तु पैदकं श्राद्धं पित्रप्रभृतिषु त्रिषु ।

कुर्यान्मातामहानाञ्च तथैवानृणकारणात् ॥

अनृणकारणादित्यभिधानात् तस्याकरणे पित्राणां चणमनपाकृत-
मेव तिष्ठतीत्यवगमादावश्यकत्वं गम्यते । अतएव तस्याकरणे दोषो-
ऽपि ब्रह्माण्डपुराणे ।

पार्ष्वणं कुरुते यस्तु केवलं पित्रहेतुतः ।

मातामहान् कुरुते पित्रहा स प्रजायत इति ॥

ननु यदि दौहित्रमात्रस्य मातामहश्राद्धमावश्यकं तर्हि स्कन्द-
पुराणे धनहारिण एव दौहित्रस्य मातामहश्राद्धमावश्यकमिति कथं
प्रतिपादितम् । तथाहि ।

श्राद्धं मातामहानाम्नु अवश्यं धनहारिणा ।

दौहित्रेणार्यनिष्कृत्यै कर्त्तव्यं विधिवत् सदेति ॥

अतो धनहारिणो दौहित्रादन्यस्य मातामहश्राद्धमनावश्यकमिति गम्यते । मैवं । अलमेतन्मनुश्राणामित्यादिवाक्यशेषपर्यालोचनया दौहित्रधनहारिशब्दस्य दौहित्रमाचोपलक्षणपरत्वस्याधिकारिप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात् । किञ्च दौहित्रमाचस्यामावास्यादिकालिकमाता-महश्राद्धाधिकारे सत्यपि धनहारिणो दौहित्रस्य मातामहश्राद्धा-दावप्यधिकारलाभार्यमेतद्वचनमिति । न दौहित्रान्तराधिकारनिवृत्तौ पर्यवस्यति । यदपि मनुवचनम् ।

दौहित्रो ह्यखिलं श्रद्धयमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ।

स एव दद्याद्दौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय चेति ॥

अपुत्रमातामहश्राद्धस्यैवावश्यकत्वं दर्शयति तदपि पूर्व्वेण समानार्थतया व्याख्येयमिति । तदेवमेतत्सिद्धम् अमावास्यादिषा-धारणकालविहिते श्राद्धे पित्रादीनां चयाणां मातामहादीनामपि चयाणामित्येवं षणां देवतात्वमिति । तदेतदेषां देवतात्वं प्रत्येक-मेव, न पुनः समुदितानाम् ।

तथा च श्रुतिः प्रत्येकमेवेद्देशं दर्शयति ।

अमावेतत्त इत्येव यजमानस्य पित्रेऽमावेतत्त इति पितामहाया-ऽमावेतत्त इति प्रपितामहायेति ।

मनुः । यत्किञ्चिन्मधुसंमिश्रं गोक्षीरघृतपायसम् ।

दत्तमचयमित्याहुः पितरस्त्वेव देवता इति ॥

अत्र देवता इत्यस्मिन् बहुवचनान्ते शब्दे देवता च देवता चेत्येवं-विधविग्रहवाक्योपदेशात् देवतानां बहुलावगतेः प्रत्येकपरिसमाप्तमेव देवतात्वमवगम्यत इति हरिहरः ।

वैजवापश्च । उशन्तस्वेत्यनया यजमानस्य पितरं पितामहं प्रपितामहं नामभिरावाह्यायन्तु न इति जपित्वा पात्राण्युद्दिशति । पितरेतत्तेऽर्घ्यं पितामहेतत्तेऽर्घ्यं प्रपितामहेतत्तेऽर्घ्यमित्यावाहना-
र्घ्यादौ प्रत्येकमेव पित्रादीन् निर्दिशतीति प्रत्येकमेव देवतात्वं मन्यते ।

आश्वलायनश्च । स्वधा पित्रे स्वधा पितामहाय स्वधा प्रपिता-
महायेति प्रत्येकमेव निर्दिशति ।

विष्णुश्च । नमो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यन्वमादौ प्राप्नुष्वेषु निवेद-
येदित्यन्ननिवेदने पित्रादिप्रत्येकमेव चतुर्थ्यनैः शब्दैर्निर्दिशति ।

कात्यायनश्च । स्वधां वाचयिष्ये इति पृच्छति, वाच्यतामित्युक्ते
पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यश्च स्वधा वाच्यतामिति प्रत्येकमेव
निर्देशं दर्शयति । तथा अमाववनेनिच्छेति यजमानस्य पितृप्रभृतीं-
स्तौनित्यवनेजनप्रयोगे प्रत्येकमेव निर्देशं दर्शयति । ब्रह्मपुराणेऽपि ।

पितृभ्यश्च तथा दद्यादन्नमामन्त्रणेन तु ।

एकैकस्यापि विप्रस्य गृहीत्वाङ्गुष्ठमादरात् ॥

अमुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नम इति । अचामुकगोत्रैतत्तुभ्य-
मन्नमित्ययं व्यक्तं पृथङ्निर्देशो दृश्यते । तदेवमादिभिः श्रुति-
स्यति-पुराणवचनैः पित्रादीनां प्रत्येकमेव देवतात्वमवगम्यते । ननु
आहूतममावास्यायां पितृभ्यो दद्यादिति गौतमोक्तेः पितृभ्योदद्यात्
पूर्वेद्युः ब्राह्मणान् मन्त्रिधाष्येति वशिष्ठोक्तेः समुदितानां देवतात्वमव-
गम्यते । तत्र हि पितृभ्य इत्यनेनैकशेषेणेतरेतरयोगोऽवगम्यते ।
मैवं । न हि चतुर्थी देवतात्वं ब्रूते, किन्तु तथा कल्पनीयं तद्भवेत् । न

च कल्पयितुं शक्यते । पूर्वोपदर्शितश्रुतिस्मृतिविरोधात् । इतरेतर-
योगस्याभिधानक्रियापेक्षया लोके वेदे च दृष्टः । यथा गार्गा भोज्यन्तां
चौमे वसानावग्निमादधौयातामिति । ननु तदुभयविधवचनदर्शनात्
प्रत्येकं मिलितानां वा देवतात्वमिति किं न कल्प्यते । अत्र कश्चिदाह ।
तुल्यबलप्रमाणद्वयोपनिपाते हि विकल्पः स्यात् । न चैतदत्रास्ति । मन्त्र-
वर्णाद्वि प्रत्येकं देवतात्वमवगम्यते । समुदितानान्तु चतुर्थी, चतुर्थी च
मन्त्रवर्णात् दुर्बला । प्रयोगसमवायी हि मन्त्रवर्णः प्रयुज्यमानावस्थ-
पदार्थप्रकाशकत्वाद्देवतास्वरूपानभिधायकश्च इति चतुर्थीतोऽभ्यर्हितः ।
चतुर्थी तु साक्षाद्देवतास्वरूपानभिधायिकेति । अतो न प्रत्येकपक्ष-
समुदायपक्षयोर्विकल्पः प्रमाणवान् । तत्र । श्रुतिर्हि चतुर्थी, लिङ्गं
मन्त्रवर्णः, श्रुतिश्च बलीयसी । नन्वेवम्, तर्हि मिलितानां देवतात्वमाप-
तितम् । मैवम् । पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रत्येकदेवतात्वपक्षस्य निर्व्वाहात्
वज्रतरवचनावस्पृष्टत्वाच्च प्रत्येकपक्षस्य बलवत्त्वम् । यदि च समुदिता-
नामपि देवतात्वं स्यात्तदा ब्राह्मणवज्रत्वेऽपि कदाचिदेकैकस्मिन् ब्राह्मणे
समुदितानामुद्देश्यत्वं स्यात्, न तु नियमाङ्गेदेनेति । अथैकब्राह्मणपक्ष
एव समुदितानां देवतात्वम् । मैवम् । ब्राह्मणवज्रत्वैकत्वनिमित्तेन
देवतात्वाश्रवणात् । अथान्य एवायं समुदितदेवताकः प्रयोगः, अन्य
एव प्रत्येकदेवताकः प्रयोग इत्युच्यते तदा समुदितासमुदितदेवताभेदे-
नामृद्धमाणाविशेषतया चैकस्यापि प्रवृत्ततन्त्रत्वानवगमात्प्रसङ्गानुपपत्तौ
पृथगनुष्ठाने प्राप्ते चत्वारो ब्राह्मणाः स्युरिति क्त्वा 'द्वौ दैवे पिबन्त्ये
चौनेकैकमुभयव वा भोजयेत् सममृद्धोऽपि' इत्यादिका त्रिब्राह्मणैक-
ब्राह्मणपक्षयोः कल्पानुकल्परूपत्वप्रतिपादिका मन्वादिसृतिर्वाधेत ।

किञ्चैकब्राह्मणपक्षेऽपि परिवेषितस्त्रास्य विभागं कल्पयित्वा पृथ-
गेकैकमुद्दिश्य त्यागं दर्शयन् वृहस्पतिरेकैकस्यैव पित्रादेर्देवतात्वं
दर्शयति ।

यद्येकं भोजयेद्विप्रं स्तुत्यत्वात् प्रकृतस्य तु ।

स्तोकं स्तोकं समुद्भूत्य तेभ्योऽन्नन्तु प्रकल्पयेदिति ॥

अत्र केनचित्प्रचेतानास्त्रा वचनं कल्पितम् ।

उद्देश्यैको द्विजैको वा एकार्थैकपवित्रकम् ।

पिण्डनिर्व्वपणञ्चैकमिति गालवभाषितमिति ॥

अत्र वाक्ये उद्देश्यानेकत्वेऽपि द्विजैको विभागमपरिकल्प्यैव
पिण्डदानविधानात्ममुदितानां देवतात्वं गम्यते । तत्र विभागकल्पना-
वचनैः पृथक्पिण्डदानवचनैश्च विरोधे ध्येयमेव तावदेतद्वचनम् ।
एकोद्विष्टविषयत्वेन वा व्याख्येयम् । उद्देश्यैकत्वे सति ब्राह्मणभूयस्त्वं
वैकल्यं वास्तु, तथाप्येकमेव आहुं कर्त्तव्यमित्यर्थः । उद्देश्यभेदे हि
द्विजैकोऽपि पूर्व्ववचनैरेव भेदेनानुष्ठानस्य सिद्धत्वात् । एकब्राह्मण-
निमन्त्रणवति प्रयोगान्तरे समुदितदेवतात्वपक्षाश्रयणे तत्र 'उगन्नस्त्रा'
इत्यावाहनश्रव्योऽन्वयो न स्यात् । ननु 'उगन्नुगन्न आवह पितृन्' इति
वज्रवचनान्तेन पितृशब्देन दृढसमानार्थैकशेषवशादितरेतरयुक्ताना-
मेव पित्रादीनां देवतात्वमभिधीयत इति सिङ्गात् तत्रैव विनियोगे
कथमनन्वयाशङ्का क्रियते । उच्यते । 'उगन्नस्त्रा' इत्यनया यजमानस्य
पितरं पितामहं प्रपितामहं नामभिरावाह्येति प्रत्येकदेवतावत्येव
प्रयोगे वैजवापवचनैर्विनियोगादैर्नैवसिङ्गानुरोधात् । तस्मादेक-
ब्राह्मणपक्षेऽपि प्रत्येकमेव पित्रादीनां देवतात्वमिति प्रत्येकमेवोद्दिश्य

सर्वत्यागा विधेयाः, न तु कदाचिदितरेतरयोगाभिधायिना दन्ध-
समासेन समुदितानुद्दिश्येति स्थितम् । अथेदं विचार्यते । किमेषां
सपत्नीकानां देवतात्वं उत केवलानामिति । तत्र तावत् केवलाना-
मिति हरिहरो मन्यते । तथा च ब्रह्मपुराणे प्रयोगवाक्यं सपत्नीका
इति विशेषणशून्यमेव रचितं दृश्यते ।

एकैकस्याय विप्रस्य गृहीत्वाङ्गुष्ठमादरात् ।

अमुकामुकगोचैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नम इति ॥

अत्राद्ये अमुकशब्दे सम्बन्धनामनी विवक्षिते । द्वितीये गोत्रं स्पष्ट-
मेव । तदेवं प्रयोगवाक्यं निष्पद्यते । अस्मत्पितर्यज्ञदत्तशर्मन् वासिष्ठ-
गोचैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमो नम इति । कल्पसूत्रेष्वपि वाक्यरचना-
विशेषणशून्यैव दृश्यते । तद्यथा साङ्ख्यायनगृह्ये । अन्नञ्चाभावेतत्त
इत्युद्दिश्य भोजयेदिति । विष्णुग्न्येऽपि । पित्रे पितामहाय नामगो-
त्रेभ्यो गोत्राभ्यामुदङ्मुखेऽस्वित्यादि ।

न चात्र पत्नीविशेषणवतः पित्रादेर्देवतात्वे प्रमाणमस्ति । न चैवं
वाच्यम् । “अन्वष्टकासु दृढौ च प्रतिमंवत्सरं तथा । अत्र मातुः पृथक्
आहुमन्यत्र पतिना सहेति” शातातपस्तुतौ मातुः पत्या सह आहुं
कर्त्तव्यमिति वचनात् पत्नीविशेषणवतः पित्रादेर्देवतात्वं कल्पनीय-
मिति । यतः कल्पनायां पूर्वापदर्शितपुराणादिस्थितप्रत्यक्षप्रयोगवाक्य-
विरोधः स्यात् । किञ्च पतिना सहेति वचनात् सहयुक्तेऽप्रधान इति
शब्दानुशासनाच्च पत्युः सहयोगेनाप्रधानत्वात् प्राधान्योपस्थापकविशेष्य-
त्वानुपपत्तौ सभर्तृकायै मात्रे इति प्रयोगवाक्यं स्यात् । किञ्च यथा
‘पत्नीवतं ग्रहं गृह्णाति’ इत्यत्र पत्नीवतो निरपेक्षस्य देवतात्वे सिद्धे

‘मज्जूद्वेन त्वद्वा सोमं पिव’ इति सहस्रे श्रुतिसामर्थ्येन न त्वद्वा सहितस्य देवतात्वमेवमिहापि ‘पिवे पितामहाय आहुं कुर्यात्’ इति निरपेक्ष-
श्रुतेर्न पत्नीसहितस्य देवतात्वमिति । न च वाच्यम् तद्धितविरोधान्नच
तथा । अत्र तु कल्पनीयं देवतात्वम् । सहश्रुतिसामर्थ्यात् सपत्नीक-
स्यैव कल्प्यमिति । यतस्तत्रापि गृह्णातीति ग्रहणमात्र एवोद्देश्यत्वश्रव-
णोद्देश्यतात्वं कल्प्यमेव । यथैन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादिस्विन्द्रवाय्वादीनां ।
इतश्च न पत्नीविशेषणवतः पित्रादेर्देवतात्वम् । यतः ‘न योषिज्ञः
पृथग्दद्यादवमानदिनादृते । सभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता’
इत्यादीनि वाक्यानि योषितां विशेषणत्वेनाप्युद्देश्यत्वं नास्तीत्येतदेव
प्रतिपादयन्ति । न चैतद्वक्तव्यम् पृथग्दाननिषेधादपृथग्दानमनुमत-
मिति । पतिविशेषणत्वेनाप्युद्देश्यत्वमभ्यनुज्ञायत इति योषिद्व्यग्रहण-
स्याविशेषणत्वात् । यतोऽस्मिन् पले पत्नीसाहित्यात्पुरुषाणामपि
पृथग्दानाभावात् । तस्मान्न योषिज्ञो दद्यादित्येतावदेवात्र विधीयते ।

‘सभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता’ इत्ययं हेतुवन्निगदो-
ऽप्यसुमेवार्थं द्योतयति । अत्र हि भर्तृपिण्ड इति पिण्डो व्यपदिश्यते
न पत्नीपिण्ड इति । यदि पत्न्या अपि तस्मिन् पिण्डे भर्तृविशेषणत्वे-
नोद्देश्यत्वं स्यात्तदा द्वयोरेवासौ पिण्ड इति द्वाभ्यां व्यपदिश्येत ।
तस्मात्पुरुषानेवोद्दिश्य प्रदीयमानपिण्डांशेभ्यो योषितामपि तृप्ति-
र्भवतीति नोद्देश्या योषित इत्युक्तं भवति । अतएव मत्स्यपुराणे
अग्निमत्कर्तृकामावासाश्चाहुप्रयोगे पत्नीनां पृथक्पिण्डा विहिताः ।
न पुनः पितृविशेषणत्वेनोद्देश्यत्वं विहितमिति । तद्यथा

षड्वत्तस्माद्भुविःशेषात् पिण्डान् कृत्वा तथोदकम् ।

दद्यादुदकपात्रैस्तु मलिनं मय्यपाणिना ॥

इत्यादिनोक्तेखनावनेजन-ग्रहण-निनयन-प्रत्यवनेजन-नमस्कार-गन्ध-
पुष्पाद्यर्चनाद्यन्तं पित्रादिषट्पुरुषपिण्डदानप्रयोगमभिधायोक्तम् ।

ततः कृत्वान्तरे दद्यात्तत्पत्नीभ्यः कुशान् वुधः ।

तत्तत्पिण्डादिकं कुर्यादावाहनविमर्जनम् ॥

इति चतुर्विंशतिमतेऽप्युक्तम् ।

तथाहं वर्जयित्वैकं स्त्रीणां नास्ति पृथक्क्रिया ।

केचिदिच्छन्ति नारीणां पृथक्श्राद्धं महर्षयः ॥

इति माह्वायनमृच्छेऽपि पत्नीनां पृथगेव पिण्डदानं विहितम् । न
पुनः पतिविशेषणत्वेनेति । तस्मात् पित्रादीनां केवलानां देवतात्वात्
सपत्नीकेति विशेषणग्रहण्य एव पित्राद्युद्देशः कर्तव्य इति प्राप्तेऽभि-
धीयते । सपत्नीकानामेव देवतात्वमिति 'अन्यत्र पतिना सहेति वच-
नात् । न च सभर्तृकायै मात्र इति प्रयोगप्रसङ्गः । प्रतीयमानस्यापि
पत्न्याः प्राधान्यञ्चाविवक्षितत्वात् । पतिमहत्त्वस्य प्राधान्यस्य च
विवक्षितत्वे गौरवं स्यात् । प्राप्ते च कर्मणि गुणद्वयविधौ वाक्यभेदः
स्यात् । अप्राधान्यकारणानां भूयसामुपलभ्यान्तेषाञ्चैककारणापेक्षया
बलीयत्वात् । विपतिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात् सधर्मत्वमिति
न्यायात् । अथ तानि कारणानि प्रदर्शन्ते । तत्र तावत् 'अन्वष्टकासु
वृद्धौ च प्रति संवत्सरं तथा । अत्र मातुः पृथक्श्राद्धं' इत्येतावता
पदकदम्बकेन मातृश्राद्धस्य पृथक्मात्रमभिधाय अन्यत्र तद्व्यतिरेका-
भिधानं कृतम् । 'अन्यत्र पतिना सहेति तत्र पूर्वमभिहिताप्राधान्य-
व्यतिरेकात्मकस्य प्राधान्यस्याप्यभिधाने विवक्षिताभिधानमेव । विव-

चिताभिहितव्यतिरेकातिरिक्त्वात् । स्त्रीधर्मेषु स्त्रीणां पतिपार-
तन्त्र्यादप्राधान्यमुक्तम् । लोकतोऽपि तदेव गम्यते । तस्मादस्तु-
बलविरोधात् शब्दबलोपनीतं प्राधान्यमविवक्षितमिति कल्प्यते । ननु
शब्दैकप्रमाणके आहुकर्तृव्यापाररूपे देवतात्वेनाभिधाने प्राधान्यं
शब्दबलोपनीतम् । लोकादिभिश्च पत्नीव्यापारे पतिपारतन्त्र्यमवग-
तम् । न च तयोर्विरोधोऽस्तीति । कथं तद्वलात् प्राधान्यस्या-
विवक्षेति । उच्यते । 'प्रथिता प्रेतकृत्येत्यादिवचनपर्यालोचनया-
भोजनद्वारेण प्रमीतमनुष्योपकारिकेयं आहुक्रियेत्यवगमात् पत्या
सह पत्या अपि भोजने क्रियमाणे स्वकार्यं तत्परतन्त्रतास्तीति ।
तथैवाभिधाने प्राप्ते आहुकर्तृव्यापारेण सह विरुद्धं लोका-
द्यवगतमप्राधान्यमिति । तदनुरोधात् प्राधान्यमविवक्षितं गम्यते ।
पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय आहुं कुर्यादित्येवंविधे आहु-
त्यत्तिविधौ पित्रादीनां देवतात्वेऽवगते पूर्वावगतेन तेनैव प्रधान-
स्थानवरोधे पश्चादागच्छतस्तत्पत्नीनां देवतात्वस्यागन्तूनां निवेशोऽन्त
इति न्यायादप्रधानस्थानाश्रयणमेवोचितमिति नोत्पत्तिशिष्टगुणवि-
रोधोऽपि । न हि मुखान्तरेण निविशमानफलचमसवदुत्पत्ति-
शिष्टेन बाधितुं शक्यते । विशेषणत्वेन निविशमानं सुतरां न शक्यते ।
सर्वस्यापि विशेषणं प्रति साकाङ्क्षत्वात् । अतएव सामान्यतो विहितं
विशेषणेन सम्बध्यते । यथा सोमस्त्रिपर्वत्वादिना विशेषणेन । न
चैवं सति त्वष्टुरपि विशेषणत्वमुखेन प्रसङ्गः । विध्यभावात् । अत्र तु
पतिना सह मातुः आहुं कर्त्तव्यमिति आहु देवतात्वं विधीयत
इति, वैषम्यात् । इतश्च पित्रादिआहु देवतात्वमप्र-

धानत्वञ्च । यतः शातातपेन पतिश्राद्धे पत्न्या अंशभागित्वमुक्तम् ।

एकमूर्त्तित्वमायाति सपिण्डीकरणे कृते ।

पत्नी पतिपितृणान् तस्मादंशेषु भागिनौति ॥

अंशशब्दो हि महाद्रव्यस्यैकदेशं वदन् पित्रादिभोज्यस्यांशित्वरूपत्वं महाद्रव्यत्वं गमयन् तद्भाक्कृणां पित्रादीनां प्रधानदेवतात्वं गमयति । एकमूर्त्तित्वञ्चात्र प्रेतभावापगमेन पितृभावप्राप्ता सादृश्यसन्निकर्षादिरूपमेव आहुभोक्तृत्वयोग्यतापादकं सारूप्यम् । न पुनर्मुख्यमैकरूप्यं, तस्यासम्भवात् । न हि क्षेत्रज्ञद्वयस्यैक्यं शरीरैक्यं वा कचिच्छास्त्रे दृश्यते । नापि शिष्टसम्मतम् । न चाप्यबाधितम् । एकस्मिन्देहे क्षेत्रज्ञभेदात् बुद्धीच्छा-प्रयत्न-प्रवृत्तिवैमत्योत्पत्तेरिह नानात्मवादिनः । वृहस्पतिस्मृतावपि पित्रादिश्राद्धे मात्रादीनां सहभावेन देवतात्वं दृश्यते ।

स्वेन भर्ता समं श्राद्धं माता भुङ्क्ते सुधासमम् ।

पितामही च स्वेनैव स्वेनैव प्रपितामहीति ॥

शङ्खस्मृतावपि ।

अन्वष्टकां तथा मातश्राद्धञ्चैव स्मृताहनि ।

ऐकोद्विष्टं तथा सुक्ता स्त्रीषु नान्यत् पृथग् भवेत् ॥

षट्त्रिंशन्मतेऽपि ।

एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ।

न पृथक्पिण्डदानन्तु तस्मात् पत्नीषु विद्यत इति ॥

नन्वत्र यतो भर्ता सहैकत्वं सा गता पत्नी तस्मात्पत्न्याः पृथक्पिण्डदाननिषेधावगमादनुद्देश्यत्वमेवावगम्यते । मैवं । पृथक् न विद्यत

इत्यभिधानादपृथग्विद्यत एवेत्यनुज्ञा गम्यते । न च तदा पत्युरपि पृथ-
 गदानाभावात् पत्नीयदणमविवक्षितं स्यादिति वाच्यम् । यतोऽत्र पत्या
 सह पत्याः आह्वे क्रियमाणे पतिमपेक्ष्य प्राधान्याप्राधान्यनियमेन
 प्राधान्येनैव वा तुल्यप्रधानतया वा निर्देशो न कर्त्तव्यः, किन्तु
 पतिविशेषत्वेनैव, इत्येवंविधाप्राधान्यविवक्षार्थत्वात् पत्नीयदणस्य भवति
 चैवंविधप्रधानाप्रधानविषयो निर्देशः । पर्यद्भोजनार्थपाकात् पृथक्
 चैवभोजनार्थः पाक इति न ह्यत्र चैवभोजनार्थः पाको नास्ति, न वा
 चैवयदणमविवक्षितं जातम्, किन्त्वपृथग्भावेऽप्यप्रधानत्वगमकम् ।
 तथाच पत्या अपौति । एवमेव चैतद्वचनं व्याख्येयम् । अन्यथा
 न विद्यत इत्येतावन्मात्रेऽर्थे पृथक् न विद्यत इत्येतावदाक्यं स्यात् ।
 तथा च पृथगित्यनर्थकं भवेत् । अनेनैव च न 'योषिद्व्यः पृथग्द-
 द्यादवमानदिनादृते' इत्युक्तो योषिद्व्यदणस्याविशेषत्वप्रसङ्गोऽपि
 निराकृतः । यत्तूक्तं 'स्वभर्तृपिण्डमावाभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता' इत्यत्र
 भर्तृपिण्ड इति पिण्डो व्यपदिश्यते । न पत्नीपिण्ड इति कृत्वा न
 योषितां तत्रोद्देश इति । तदपि न वाच्यम् । पत्युः प्राधान्याभि-
 धानात् । पत्युः पत्याश्च देवतात्वाविशेषेऽप्येकेन प्रधानेनैव निर्देश-
 स्सोचितत्वात् । अतः सिद्धममावास्यादिकालिकेषु पित्रादिआह्वेषु
 तत्पत्नीनामप्यप्राधान्येनोद्देश्यत्वमिति । तथा चास्मत्पितृवर्जदत्त-
 शर्मन् वामिष्ठगोच मपत्नीकैतत्तुभ्यमन्नमित्यादिप्रकारप्रयोगवाक्य-
 माचारानुग्रहवशात् प्रत्येतव्यम् । येऽत्र मन्यन्ते । स्थितश्चेत्यतिआह्वे
 पत्नीनामुद्देश्यत्वं तर्हि सुखन्ध-नाम-गोत्राणि यथावत् परिकीर्त्तयेत्
 'नामगोत्रं पितृणान्तु प्रापकं ह्यव्यक्त्ययोः' इत्यादिविधिमिद्वयं पत्नी-

नामपि गोचनामनी कौर्त्तनीयेदति,तेषाम्नु मतेन अस्मत्पितर्यज्ञदत्त-
 शर्मन्वासिष्ठगोत्र सावित्रीनामिकया वासिष्ठगोत्रया पत्न्या सहैतत्तुभ्य-
 मन्नमित्यादिप्रकारकं प्रयोगवाक्यमनुसन्धेयम् । अस्मिंस्तु पक्षे यदा
 वज्रपत्नीकः पिता भवति तदा अमुकामुक्तनामिकाभिर्वासिष्ठगोत्राभिः
 पत्नीभिः सहैतत्तुभ्यमन्नमित्यादिप्रकारकं प्रयोगवाक्यं प्रयोज्यम् ।
 स्वजननीव्यतिरिक्तानामपि एकत्वं सा गता भर्तुरित्यादिवाक्यवशाद-
 विशेषेण पतिश्राद्धेऽंशभागित्वात् । “ननु स्वेन भर्त्ता समं श्राद्धं
 माता भुङ्क्ते इति” माहशब्देन व्यपदेशात् जननीव्यतिरिक्तानां पितृप-
 त्नीनां न सहेद्देश इत्यवगम्यते । नैतदेवम् । सर्व्वसामपि माहत्वात् ।
 कथमित्थं “सर्व्वसामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् । सर्व्वस्त्रा-
 स्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः” ॥ इति मनुवचनात् । नन्वस्यासां
 सोदरजातपुत्राभावे सपत्नीपुत्रेण पुत्रवत्त्वमितिवचनार्थावगमाच्च सप-
 त्नीपुत्रमात्रविषयत्वं वचनस्वेति कथमविशेषेणोक्तप्रयोगवाक्यरचनोप-
 पद्यते । उच्यते । सपत्नीपुत्रेणापि पुत्रवतीत्वं भवतीत्येतावन्मात्रस्यात्र
 वचने विवक्षितत्वात् । “एका चेत् पुत्रिणी नान्या” एवंविधायां विव-
 चायामेव शब्दार्थाध्याहारप्रसङ्गः । ननु सर्व्वस्यापि शब्दस्थान्यनिवृत्ति-
 परत्वान्नाध्याहारदोषः, मैवम् । स्वार्थसमर्पणपरत्वमेव शब्दानामौत्स-
 र्गिकं नान्यनिवृत्तिपरत्वम्, तत्परत्वे हि सर्व्वेषां परिसंख्यार्थत्वापत्तेः ।
 यदि कैकाचेदित्यन्यनिवृत्तिपरं स्यात्तदा द्वयोः पुत्रवत्योस्तत्पुत्राभ्यां
 द्वितीयाद्याः पुत्रवत्यो न स्युः । अथैका चेदित्येतन्न द्वितीयानिवृत्त्यर्थं
 किन्तु स्वेन पुत्रेण पुत्रिण्याः सपत्न्याः सपत्न्यन्तरपुत्रेण न पुत्रवतीत्वं
 स्वेनैव तु तद्भवेत्, अपुत्राया एव तु सपत्नीपुत्रेण पुत्रवतीत्वमिति ।

पुत्रवतीव्यावृत्त्यर्थमेवकेति पदमिति । मैवम् । एकपदस्य पुत्रवतीव्या-
वर्त्तनसामर्थ्याभावात् । स्वार्थविपर्ययोऽर्थः शब्देन व्यावर्त्तते नान्यः ।
अनेक एव चैकशब्दार्थविपर्ययो न तु पुत्रवतीत्येषः । नन्वस्तेकशब्दः
पुत्रिणीव्यावर्त्तनासमर्थः पुत्रिणीशब्द एव तु भविष्यति । ननु चित्र-
मिदम्, पुत्रिणीशब्द एव पुत्रिणीव्यावर्त्तक इति । स्वार्थादन्योहि
शब्देनार्था व्यावर्त्तते न पुनः स्वार्थ एव । न हि भवति पुत्रिणीं न
निमन्त्रयेत्यत्र सपुत्राद्याः व्यावृत्तिः । अथ किं पुत्रिणीं न निमन्त्रयेत्य-
त्रापि न भवति व्यावर्त्तकः । मैवम् । न ह्यत्र पुत्रिणीशब्दो व्यावर्त्तकः,
किन्तु नकारः, न चासौ प्रकृतेऽस्ति । अथ स्तेन पुत्रेण पुत्रिण्याः
पुत्रवतीत्वाभावशङ्काविषयत्वायोगात् सिद्धेन च तत्पुत्रिणीत्वेनान्यासां
पुत्रवतीत्वसाधनात् स्तेन पुत्रेण पुत्रवत्याः पुत्रवतीत्वप्रतिपादनमना-
काङ्क्षितमनर्थकमात्माश्रयदूषितञ्चेति । न हि भवत्येवंविध उपदेशः
या येन पुत्रेण पुत्रिणी भवति सा तेन पुत्रेण पुत्रवतीति । एवं हि
सत्येकस्यैव विधेयत्वानुवाद्यत्वे उपलक्षणत्वापलक्ष्यत्वे ज्ञातत्वाज्ञातत्वे
च युगपदेकं प्रत्येव स्याताम् । अतः पुत्रिणीशब्दः समभिव्याहृतप-
दान्तरसहकृतः पुत्रिणीं व्यावर्त्तयतीति न कश्चिद्विरोधः । उच्यते ।
या येन पुत्रेण पुत्रवती सा तेन पुत्रेण पुत्रवतीत्युपदेशासम्भवेऽपि
एकस्याः पुत्रेण सपत्नी पुत्रवत्यपुत्रा वा पुत्रवती भवतीत्यन्यस्याः
पुत्रवत्त्वोपदेशसम्भवात् समभिव्याहृतपदान्तरसहकृतोऽपि न पुत्रवती-
निवर्त्तने समर्थः पुत्रिणीशब्द इति । तदेवमेकस्याः पुत्रेण पुत्रवती पुत्र-
रहिता वा पुत्रवतीत्येवम्परत्वाद्वचनस्य सपत्नीपुत्रमात्रविषयं वचनमिति
सर्वथा अपि पितृपत्न्यः साधारणकालिके पितृश्राद्धे सहभावेनोद्देश्याः ।

नन्वेवं सति स्वे पुत्रे विद्यमानेऽपि सपत्नीपुत्रेणौर्द्धदेहिकं कर्त्तव्यं
 स्यात् पुत्रत्वेन तस्याप्यधिकारात् । मैवम् । तस्यौर्द्धदेहिकं यावताम-
 धिकारस्तावद्भिः पृथक् पृथक् क्रियते, किन्तु सर्वानुमत्या सहदेकेनै-
 वेति वक्ष्यते, अन्यथा सोदरैरपि सर्वैस्तस्य पृथगनुष्ठानमापद्येत । सप-
 त्नीपुत्रस्य ज्येष्ठत्वेऽपि सोदरजातस्यैवान्तरङ्गत्वात् मातुरौर्द्धदेहिकेस्व-
 धिकारः । ननु यदि स्वेन पुत्रेण पुत्रवत्यपि सपत्नीपुत्रेण पुत्रवती
 स्यात् तदा “भ्रातृणामेकजातानामेकस्यैत् पुत्रवान् भवेत् । सर्वे ते
 तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥” इति वचनादमावास्यादौ पितृश्राद्धे
 क्रियमाणे पुत्रवतः पितृव्यस्यापि पितृत्वात् द्विपितुः पिण्डदानं स्यादिति
 स्मृतेस्तस्याप्युद्देशः प्राप्नोति, इति चेत् हन्त तर्ह्यपुत्रपितृव्यस्योद्देशः
 पितृश्राद्धे प्रसज्यमानः केन वार्य्येत । अथ पितृव्ये पितृत्वस्य गौण-
 त्वादनुद्देश इति मतम् तर्हि कदाचिदपि भ्रातृसुतः सुतरहितस्य
 पितृव्यस्य श्राद्धं न कुर्यात् । अथ पुत्रकार्य्यकरत्वेनोक्त इति वृत्त्वा
 तत्कुर्यात्, हनोदानौममावास्यादिकालेऽपि पितृश्राद्धे किमिति
 पितृव्योद्देशं न कुर्यात् । योऽपि च द्वामुष्याद्यणेन द्वितौयः पितोद्विष्यते
 सोऽपि गौण एवेति नोद्देशमर्हतीति । अत्रोच्यते, न वयमत्र मातृ-
 त्वेन जननीव्यतिरिक्तानां पितृपत्नीनां सहभावेनोद्देश्यत्वं ब्रूमः, किन्तु
 पितृपत्नीत्वेनैव, “स्वेन भर्त्रा समं श्राद्धं माता भुङ्क्ते सुधामम”
 मित्यत्र मातृशब्दस्य पितृपत्नीमात्रोपसत्तत्त्वात्, वज्रपु वचनेषु
 पत्नीशब्दपुरस्कारेणैकश्राद्धे भोक्तृत्वविधिदर्शनात् । वज्रपत्नीके च
 पितामहे सर्व्यामां तत्पत्नीनां सहोद्देशे न कश्चित् सन्देहोऽस्ति ।
 तादृशे प्रपितामहेऽपि न सन्देह इत्यविचारितमिद्वः सर्वोद्देश

इति । मातामहादिश्राद्धेषु तु सहभावेन तत्पत्नीनामुद्देशे माताम-
हानामप्येवमित्यादिपितृश्राद्धसाम्योपदेशादवगन्तव्यः । “न योषिद्वाः
पृथग्दद्यादवसानदिनादृते स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्रुता”
इत्यादिभिर्वचनैश्चावगन्तव्यः । तदेवमेतन्निर्यूढं, यत् वज्रपत्नीकपित्रादि-
देवत्यामावास्यादिमाधारणकालिकश्राद्धप्रयोगे अस्मात्पितृव्यजदत्तशर्कन्
वामिष्ठगोत्रासुकासुकनामिकाभिर्वामिष्ठगोत्राभिः पत्नीभिः सहैतत्तुभ्य-
मन्नमित्यादिभिः स्त्रीपुंसेद्देशोपलक्षितैर्वाक्यैरनुष्ठानं कर्त्तव्यमिति ।

अत्र मिद्वान्तोभिधीयते । तत्र तावदुख्ये पार्वण्ये जननीव्यति-
रिक्तानां पितृपत्नीनां न सहोद्देशः कर्त्तव्यः । नापि पितृजननी-
व्यतिरिक्तानां पितामहपत्नीनाम्, नापि पितामहजननीव्यतिरिक्तानां
प्रपितामहपत्नीनाम् । तासां हि स्त्रोदरजातसुतसद्भावेऽन्योदरसुतानां
व्यवधानात् । श्राद्धेषु नियमेनाधिकारो नास्तीति वक्ष्यते । अनियमेन
तु कृपया स्नेहेन वा भवति । न चास्मै नित्येन विधिना सम्बन्धमर्हति,
नित्यानित्यमयोगविरोधात् । ननु तासां पितृपत्नीत्वेन सहभा-
वोऽयं नित्यविधिपृष्ठभावेनागतो नाधिकारमपेक्षते, नित्यविधिपृष्ठभा-
वेनागतत्वादेव वा नित्यमधिकारान्तरमनुमाय प्रवर्त्तते । मैवम् ।
पत्नीत्वेनापि सहभावोभवन् स्वतन्त्रश्राद्धमेवाधिकारमपेक्ष्य भवितु-
मर्हति । कृत्रो हि कल्प्यं बाधते, निश्चितश्चाप्यनिश्चितम्, संवादी च
असंवादिनम् । जननीश्राद्धाधिकारो हि कृत्रो निश्चितः संवादी च ।
अन्यस्तु विपरीतः । इतश्च जनन्यादिव्यतिरिक्तानां न सहभावेनोद्देशः
नित्यानित्यमयोगविरोधान्तरात् । न हि जनन्यादिव्यतिरिक्ता पितृ-
दिपत्न्यो भवन्त्येवेति नियमोऽस्ति । सोऽयं तासां पात्रिक-सहभावो

न नित्यकर्मसम्बन्धार्हः । जननी तु नियमेन भवत्येवेति सहभाव-
मर्हति । अतएवापुत्राणामपि तासां न नित्ये कर्मणि सहभावः,
यतः सद्भाव एव तासामनित्यो भवति । योऽपि मातृत्वादेव तासां
सहभावोऽभिमतः सोऽपि न समीचीनः । गौणं हि तासां मातृत्वं
पितृव्यस्यैव पितृत्वम् । गौणमुख्ययोर्हि मुख्ये सम्प्रत्यय इति न्यायात् ।
मातृशब्दवता वाक्येनोपदिश्यमानोऽर्थो जनन्या एव भवतीति ।
अन्यथा पितृव्यस्यापि गौणपितृरूपत्वात् ज्ञामुष्यायणकर्तृक इवामा-
वास्याश्राद्धे चेत्त्रिणः समुद्देशः प्राप्नोति । ननु यदि मुख्ये सम्प्रत्ययः
चेत्त्रिणोऽपि तर्हि नोद्देशः प्राप्नोति । मैवम् । “द्वौ द्वौ पिण्डौ
निर्वपेद्द्युरेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वावनुकूर्त्तयेयु” रित्यादिवचनवशात्
तदुद्देशेन तु पितृभ्यः पितामहेभ्यो दद्यादित्येतद्वशादिति । अतएव
द्वौ पिण्डावित्यादिवाक्यानामर्थवत्त्वमन्यथा पितृत्वेनैव तत्प्राप्तेरानर्थक्यं
भवेत् । किञ्च चेष्ट्यादिपिण्डदानार्थमेव चेत्त्रजादिपुत्रोत्पत्तिविधा-
नादमुख्येऽपि संप्रत्ययो न तु मातृविषये । इतश्च मातृरुद्देशत्वेन
जननीत्यतिरिक्तानां नोद्देशः तासां मातृत्वाभावात् । “सर्वास्तास्तेन
पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनु” रित्यनेन सपत्नीपुत्रस्य पुत्रकार्यकरत्वं
विहितं न मातृसपत्न्या मातृत्वं मातृकार्यकरत्वं वा । ननु किमिदं
मातृकार्यं नाम । उच्यते । नित्याधिकारविहितस्य पुत्र कर्तृकस्य
मातृश्राद्धस्य देवतात्वेन निष्पादनम् । अथ किं पुत्रकार्यं नाम ।
उच्यते । लोकान्तरगताया मातुः श्राद्धादिना तृप्त्यादिनिष्पादनम् ।
ननु कोऽत्र विशेषः । यदेव हि पुत्रकार्यं श्राद्धं तदेव देवतात्वेन
मात्रा निष्पाद्यत इत्येकमेव द्वयोः कार्यं । सत्यमेव । किन्त्वेकस्यैव

आहुस्य प्रयोजनभेदरूपः कार्यभेदोऽभिमतः । अतो यच्च नित्यानुष्ठानसिद्धिमनुसन्धाय पुत्रः आहुं प्रवर्त्तते तच्च पुत्रः स्वकार्यमेव करोतीति न मातृसपत्न्याः पार्वणे सहभावेनोद्देश इति । अनेनैवाष्टकामंक्रान्त्युपरागादिकालविहितानि नैयमिकानि यानि आहुतानि व्याख्यातानि पार्वणधर्मातिदेशवन्ति हि तानि भवन्ति । यानि पुनः शुद्धीच्छ्या^(१) फलेच्छ्या वा पितृदत्तौच्छ्या वा क्रियन्ते तान्यपि पार्वणधर्मातिदेशवन्ति । पितृआहुतान्येवंविधान्येव । तदेवममावास्यादिकालिकपितृआहुते जनन्याः सहभावेनोद्देशेन जननीसपत्नीनामिति स्थितम् । यच्च तु पृथग्मातृआहुतं विधीयते वृद्धिआहुतादौ तत्रापि मुख्ये सम्प्रत्यय इति न्यायाज्जनन्या एवोद्देशत्वं नान्यासामिति । यदा तु नानापितृदत्तिकामनया विशिष्टे महालयादिकालविशेषे गयादितीर्थविशेषे वा आहुं कुर्यात् तदा पुत्रवतीनामपुत्राणां वा मातृसपत्नीनामपि आहुं कुर्यात् । पुत्रवतीनामपि तासां आहुषु रूपया स्नेहेन वा सपत्नीपुत्रस्यापि पालिकाधिकारवत्त्वात् । एतेनैव पितृजननीव्यतिरिक्ताः पितामहपत्न्यः पितामहजननीव्यतिरिक्ताः प्रपितामहपत्न्योऽपि व्याख्याताः । जननीसपत्नीनां गौणत्वनिरूपणेन तज्जनकानामपि गौणमेव मातामहत्वमिति न पार्वणआहुते तेषां देवतात्वमित्यपि निरूपितं भवति । यदा तु विशिष्टदेशकालादौ नानापितृदत्तिकामनया आहुं कर्तुमिच्छेत् तदा पालिकेणाधिकारेण तेषामपि कुर्यादिति स्थितम् । तदेवं आहुकर्तृपितामहादौनां

मातामहादीनाञ्च सपत्नीकानां षण्णाममावास्यादिकालविहिते मुख्य-
 पार्वणे देवतात्वे व्यवस्थिते पार्वणधर्मातिदेशयुक्तेषु साधारणकालिकेषु
 नित्यनैमित्तिककाम्यगोष्ठीशुद्धिआहुष्वपि तेषामेव देवतात्वमिति
 स्थितम् । याचायान्तु यदाधिकार्येव स्वयं याचां कर्तुमारभेत्
 तदा तावत् स्त्रिपितृभ्य एव आहुं कुर्यादित्येतत् मिद्धमेव । यदा
 तु स्वयमशक्तस्तदारभ्य सामदानादिना समुत्साह्य कर्चन्तरं प्रेर-
 यति तदा सन्देहः । किमयं कर्त्ता स्त्रेभ्यः पितृभ्यः आहुं कुर्यात्
 उताधिकारिपितृभ्य इति । तत्र “यो यः कश्चित्तीर्थयात्रामनुग-
 च्छेत्” इत्यादिना कर्चवस्थस्य आहुपदेशात् आहुदेवताविधाय-
 कानां पित्रादिशब्दानां सम्बन्धपेक्षायां सन्निहितः कर्त्तैव सम्बन्धो
 भवितुमर्हति । ननु येन केनचित् क्रियमाणायामपि याचायामधि-
 कारवत्कर्तृत्वमप्यधिकारिण एव अधिकारकर्तृत्वयोः सामानाधिकर-
 ण्यात् । न हि परैकसमवेतफलोत्पादके कर्मणि कश्चिदात्मनः कर्तृत्वं
 बोद्धुमर्हति । न चानर्हं शब्दो बोधयति । तस्माच्छब्दप्रमाणकेषु
 कर्मव्यधिकारिण एव कर्तृत्वं शब्देन ज्ञापितम् । अतस्तस्यैव भवति ।
 कथमन्यथा अन्येन ह्यतमधिकारिणैव ह्यतमित्युच्यते । सत्यमेवं ।
 शक्तिरेव त्विह कल्प्यवचनेनापादिता । अतः कर्चन्तरेण ह्यते कर्मण्य-
 धिकारिणः^(१) फलभागित्वेन कर्तृत्ववादो गौण एव । लौकिकं हि
 कर्तृत्वं प्रत्यक्षादिप्रमेयम् । लोकश्च यस्मिन् प्रयतमाने यत् कर्म
 निष्पद्यते तमेव तत्र कर्त्तारं व्यवहरति । अस्तु वा कर्चन्तरेण क्रिय-

माणे कर्म्यधिकारिणः प्रयोजककर्तृत्वेन कर्तृत्ववादो मुख्य एव । किन्तु यदधिकारबोधममये साक्षात् कर्तृत्वमवगतं तदैयधिकरणं प्राप्तमेव । अतः कर्त्तैव स्वपितृभ्यः आहुं कुर्यादिति । अत्रोच्यते । मुख्यवदनु-
कन्यावस्थायामपि यथावगतान्वेवानुष्ठातव्यानि प्रकृते चाधिकारिकर्तृ-
मन्वन्धिपितृभ्यः आहुमवगतम् । तदन्योऽपि कर्त्ता कुर्वन्स्तेभ्य एव
करोति । कर्त्तृवस्थायां स्थितमपि आहुं याचाङ्गमेव न कर्त्तृङ्गम्
अनन्यनिष्ठभावार्थत्वे सत्यधिकारविधिना गृह्येतत्वात् । अतो याचा-
धिकारिपितृभ्यः आहुमिति । पुश्चर्यस्य तु काम्यवदेवताः । “एकोद्दिष्टन्तु
यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते” इत्येवं खण्डनलक्षिते तु नैमित्तिके
पार्वणधर्मातिदेशाभावान्न षष्ठां देवतात्वं किन्त्वेकस्यैव । अस्मिंश्च
साधारणकालिकेऽपि न सपत्नीकस्य देवतात्वमेकोद्दिष्टमसाख्याबाधप्रस-
ङ्गात् । “पत्नी पतिपितृणान्तु तस्मादंशेषु भागिनी” इत्यादिवाक्यबला-
ज्जघन्यप्रमाणस्य बाधोऽस्त्विति चेत् मैवं । समाख्यानधिष्ठिते विषये
वाक्यावकाशादविरोधात् प्रमाणसमावेशलाभे बाधस्थान्याय्यत्वात् ।
सांवत्सरिकन्तु केषाञ्चित् पितृपितामहाद्याचारपरम्परया स्मृतिविशेषा-
नुगृह्यणात्कदैवत्यं केषाञ्चित्तिदैवत्यं । तत्र च माचादीनां मातामहा-
दीनाञ्चानुद्देशः । तदेतत् सांवत्सरिकप्रकरणे विस्तरेण निर्णय्यते । षोडश-
आहुजानि त्वेकदैवत्यानीति प्रेतआहुप्रकरणे वक्ष्यते । तेषां तु आहुज-
नामाभ्युदयिकआहुजानुष्ठाने प्रसक्ते स्वकालात्सपिण्डीकरणापकर्षं तदन्त-
तयापकृत्यानुष्ठाने कृते तान्येव च पुनः कुर्यादिति वचनादावर्त्तमानानि
प्रतिमास्थानि त्रिदैवत्यानि कार्याणि । सपिण्डीकरणात् प्रेतभावा-
पगमे सति तेषामनुग्रीयमानत्वात् । सपिण्डीकरणञ्च पार्वणैकोद्दिष्ट-

कर्मदयात्मकमिति चतुर्दैवत्यं । नारायणबलिस्तु ब्रह्मा-विष्णु-शिवाः
सपरिवारो यमः प्रेतश्चेति पञ्चदैवत्यः । तथा चोक्तं भविष्योत्तरादिषु ।

पञ्चपिण्डान् प्रदद्याद् दैवं रूपमनुस्मरन् ।

प्रथमं विष्णवे दद्याद् ब्रह्मणेऽथ शिवाय च ॥

यमाय सपरिवाराय चतुर्थं पिण्डमुत्सृजेत् ।

मृतं सङ्कीर्त्य मनसा गोत्रपूर्वं ततः परम् ।

विष्णोर्नाम गृहीत्वैवं पञ्चमं पूर्ववत् त्रिपेत् ॥

इति विष्णोर्नाम गृहीत्वेत्यनेनाभेददृष्टिरुक्ता एवञ्च सत्येवंविधप्रयोग-
वाक्यमनुमीयते । वासिष्ठगोत्र अस्मात्पितर्यज्ञदत्त एतत्ते इत्यादि । तदेवं
मुख्यपार्वणनित्यनैमित्तिककाम्यगोष्ठीशुद्धियात्रापुष्टिश्राद्धेषु एकोद्दि-
ष्टसंज्ञके नैमित्तिके मांस्त्वरिकेषु पुनरावर्त्तमानेषु च प्रतिमास्येषु
सपिण्डीकरणे नारायणबली च देवतानिर्णयः कृतः । अथेदानीमा-
भ्युदयिके देवतानिर्णयः क्रियते । तत्र ब्रह्माभ्युदयिके मार्कण्डेय-
पुराणे ।

पितरश्चात्र मयूजाः ख्याता नान्दीमुखान्ध ये ।

याज्ञवल्क्यस्तौ ।

एवं प्रदक्षिणं कृत्वा ब्रह्मै नान्दीमुखान् पितॄन् ।

यजेत दधिकर्कन्धुमिश्राः पिण्डा यवैः क्रियाः ॥

विष्णुपुराणे ।

नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रथमो गृहीति ।

ब्रह्मपुराणे ।

जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च ।

पितृन् नान्दीमुखान् नाम तर्पयेद्विधिपूर्वकम् ॥

मत्स्यपुराणे ।

उत्सवानन्दसन्ताने^(१) यज्ञोदाहादिमङ्गले ।

मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् ।

ततो मातामहाः पूज्या विश्वेदेवास्तथैव च ॥

अत्र वज्रवचनान्तेन मातृशब्देन मातृ-पितामही-प्रपितामह्यस्ति स्म उच्यन्ते । अतएव आतातपस्ततौ ।

तिस्त्रस्तु मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्नत इति ।

पितृशब्देन च पितृ-पितामह-प्रपितामहाः, मातामहशब्देन च मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहाः ।

अतएव पुलस्त्यः ।

मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृता इति ।

कात्यायनोऽप्याह ।

आयुष्याणि च ग्रान्थयं जप्त्वा तत्र समाहितः ।

षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु आर्द्रदानमुपक्रमेदिति ॥

षड्भ्य इति पुंवर्गद्वयविवक्षया मातृआर्द्रस्य “संपूज्या मातरः पूर्वं” इति स्मृत्यन्तरे विहितत्वात् । अत्र नान्दीमुखः पितृगणः पूर्वं दर्शितः “ऊर्द्धवक्त्रास्तु ये तत्र ते नान्दीमुखसंज्ञिताः” इति । एते दिव्य-पितरः मातादयश्च मनुष्यपितरः प्राधान्येनोद्देश्याः नान्दीमुखास्तद-भेददृष्टिविधया उद्देश्यस्वरूपेऽन्तर्भावनीया इति पूर्वमेव पूर्वोत्तरपक्ष-प्रपञ्चनेन निर्णीतम् । अत्र नान्दीमुखानां पितृणामिदमासनं नान्दी-

(१) उत्सवानन्दसम्भारे इति ख० ।

मुखान् पितृनावाहयिष्य इत्येवमादिभिर्वाक्यैः प्रयोगो विधेयः । एवमेव च कात्यायनीयं प्रयोगवचनं । “नान्दीमुखान् पितृनावाहयिष्य इति पृच्छति नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यव्ययस्थाने नान्दी-मुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहाश्च” इति । कर्माङ्गाभ्युदयिकेयेत एव पितरो देवताः । “निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा । ज्ञेयं पुंसवने आहुं कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम्” इति वचनेन वृद्धिआहुधर्मातिदेशात् । तदेवमत्र मातृ-पितामही-प्रपितामहीनां पितृ-पितामह-प्रपितामहानां मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहानाञ्च वृद्धिआहुदेवतात्वे स्थिते वृद्धौ नान्दीमुखान् पितृन् यजेत इत्यादिषु त एव नान्दीमुखशब्दाभिधेयत्वेन विवक्षिताः ।

ये तु ब्रह्मपुराणमहिताः ।

ये स्युः पितामहादूर्ध्वं ते स्युर्नान्दीमुखास्त्विति ।

प्रसन्नमुखमंजाः स्युर्मङ्गलीया मतास्तु ते ॥

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

त्रयो ह्यशुमुखा ह्येते पितरः संप्रकीर्त्तिताः ।

तेभ्यः पूर्वं त्रयो ये तु ते तु नान्दीमुखा इति ॥

ते प्रौष्ठपदे पौर्णमासीनिमित्त एव आहुदेवताः न पुत्रजन्मादिकालिके नान्दीमुखान्तरे इति प्रकीर्णकालप्रकरणे वक्ष्यामः । इह तावदेतावत् सिद्धं । यन्नामकरण-चौलोपनयन-विवाहादिषु यः कर्त्ता स नान्दीमुखविशेषणवद्भ्यो मनुष्यपितृभ्यः आहुं कुर्यादिति सन्ति च प्रकृतेषु कर्मसु कर्त्तविकल्पाः । तथाहि तावन्नामकरणे दशन्या-सुत्याप्येति प्रकृत्य शङ्खलिखितौ । “तदहरेव नामकरणं कुलदेव-

तानुवादिस्मवद्धं पिता कुर्यात् । अन्यो वा कुलटद्धः इति । अनेन नामकरणात् प्रभृति ये संस्कारास्तेषु पित्रभावे आवश्यकसंस्कारापेक्षितकर्तृविधिमिद्वयं यथाप्रत्यामन्ति कुलीनानां कर्तृत्वमुक्तं ।

उपनयने लाह याज्ञवल्क्यः ।

उपनीय गुरुः शिष्यं महायाज्ञेतिपूर्वकं ।

वेदमध्यापयेदेनं श्रौचाचारांश्च शिष्येदिति ॥

अत्र गुरुग्रहणात् पितृव तावदुपनयनं कुर्यादित्यपरार्कादयः । पितुरभावे तस्मिन् उपनयनकर्तृत्वायोगे वा कर्चन्नरमापस्तम्बादयो दर्शयन्ति । “तमसो वा एष तमः प्रविशति यमविद्वानुपनयेत यश्च विद्वानिति हि ब्राह्मणं तस्मादभिजनविद्यासमुपेतं समाहितं संस्कारमौप्सेत” ।

याज्ञवल्क्यः ।

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैरिति । वक्ष्यमाणः स्वात्मानमुपनयेदित्यादिभिः पितृव्यतिरिक्तस्याप्युपनयनकर्तृत्वं गम्यते । कन्याविवाहे चाह कात्यायनः ।

स्वयमेवैरसीन्दद्यात् पित्रभावे तु बान्धवाः ।

मातामहस्ततोऽन्यो हि माता वा धर्मजां सुतामिति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि ।

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥

प्रकृतिस्थो नामाविश्रुतबुद्धिः । अप्रकृतिस्थेन हि स्वातन्त्र्यार्हेणापि कृतं कार्यमकृतमेव भवति ।

तदाह नारदः ।

स्वतन्त्रोऽपि हि यत्कार्यं कुर्यादप्रकृतिङ्गतः ।

तदप्रकृतमेव स्यादस्वतन्त्रत्वहेतुत इति ॥

स्वतन्त्रोऽपीति पित्रत्वादिना स्वतन्त्रत्वादिना स्वतन्त्रत्वाहोपाप्यर्थः ।

अप्रकृतिङ्गतो वातादिना विप्रुतबुद्धिस्तत्कृतं कन्यादेर्वाग्दानाद्यकृतमेव वेदितव्यम् । तथा ।

पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता चानुमतः पितुः ।

मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बान्धवस्तथा ॥

माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्त्तते ।

तस्यान्वप्रकृतिस्थायान्दद्युः कन्यां स्वजातय इति ॥

तदेवं कर्तृविकल्पे यदा पित्र्य उपनयनादिकर्त्ता स्यात्तदा वृद्धिआहुं केभ्यः पित्र्यः कुर्यात् । किं स्त्रेभ्य उतोपनेयादिसम्बन्धिभ्य इति । ननु पितैव तावत्स्त्रेभ्यः कुर्यान्नास्त्रेभ्य इति क्रमः कस्मात् । उच्यते । आहुदेवताविधायकानां माह-पितृ-मातामहादिशब्दानां सम्बन्धिशब्दात् सम्बन्धपेक्षायां वृद्धिआहुकर्तृत्वेनोपात्त एव सम्बन्धी गम्यत इति । कुतस्तर्हि सन्देहः । यदा हि पित्र्यतिरिक्त उपनयनाधिकारितां प्राप्तस्तदा प्रधानेऽधिकृत एवाङ्गेऽधिकृत इति न्यायात् स एव वृद्धिआहुधिकारिताङ्गत इति पित्र्यादिपदार्थस्य सम्बन्धित्वेन विशेषको भवति । अतः सोऽपि स्त्रेभ्य एव दद्यादिति निश्चयात् । ननु अत्र पितैव मुख्योऽधिकारी तदसम्भवे तन्यः, देवताविधिस्तु मुख्येनैव निराकाङ्क्षैकतो नासम्भवोपस्थापितममुख्यं स्वीकरोति । मैवं । अधिकारी हि विशेषको न पिता । नानिष्टातु पितृआहु कर्म वैदिकमाचरेदित्येवमुत्पन्ने वृद्धिआहुमात्रेऽयं देवताविधिः सम्बद्धः । न च वृद्धि-

आहुमात्रं पित्रेकसम्बद्धं । पुत्रसंस्कारव्यतिरिक्तेष्वपि कर्मसु तद्विधानात् । तस्माद्यो यदोपनयनादावधिकारं प्रतिपद्यते स तदा स्वपितृभ्यो वृद्धिआहुं कुर्यादिति प्रतिपद्यामहे । अतो यदा पितृव्यतिरिक्तः कश्चित् भ्रात्रादिरुपनयनादिकं कुर्यात्तदा स्वपितृभ्य एव आहुं दद्यादिति । ननूपनयनादावुपनेयादिरेवाधिकारी । उपनेता तु कर्त्तव्यं कल्मषादिवत् । ननु यदि कर्मफलभागेवाधिकारी तर्हि जातेष्टौ पुत्रस्यैवाधिकारः प्राप्त इति । न पुत्रगतस्य पूतत्वादेः पित्रैव काम्यमानत्वात् पितुरेवाधिकारः, प्रकृते तु पितृव्यतिरिक्तानामुपनेयादिसमवेतफलकामनाऽद्योगात् । मैवं । उपनयनं नामोपनेयादन्यस्य व्यापारः तत्र हि कर्मकारकौभूतस्योपनेयस्य कर्त्तृत्वानुपपत्तेः । कर्मकर्तुंस्तु विवक्षितमेव कर्त्तव्यम् । न चात्र तद्विवक्षाद्योतकं किमप्यस्ति पदजातं । तमहमात्मानं पातयामीत्यादिषु पुनरस्मदात्मादिशब्दसमभिव्याहारात् कर्त्तृकर्मणोरभेदाध्यवसानमुपपद्यते । अतो नोपनेयादीनां स्वसंस्काराधिकारः । ननु नात्र प्रापणार्थो नयतिः किन्तूपसर्गसन्निधानात् मौञ्जी वन्धनादिरूपकर्मान्तरवचनः । मैवं । उपसर्गयोगे ह्ययमाचार्यसमीपप्रापणार्थ एव भवति न पुनरप्रसिद्धार्थान्तरवाचकः । अस्य चार्थस्याध्ययनापेक्षितगुरुशिष्यसन्निधिर्विशेषोपापादकत्वेन दृष्टार्थत्वात् । उपनेयव्यतिरिक्तकर्त्तृकेऽस्मिन्नुपनयनरूपे व्यापारे विधिना नोपनेयः प्रवर्त्तयितुं शक्यः । स्वव्यापारे हि पुरुषाः कर्त्तृत्वेन नियुज्यन्त इति न्यायात् । यदि च कर्मफलभागित्वादुपनेयोऽधिकारी तदा गर्भेऽपि स्वसंस्कारकत्वेन स्वीकारकपुंसवनाद्यधिकारी स्यात् । प्रमौतयौर्द्धदेहिकादौ । अशक्तेनैवमिति चेत् । तुल्यमुपनयनेऽपि ननूपनेय आचा-

यादिप्रवर्त्तने न शक्तः । यथा पुरोहितप्रवर्त्तने न ऋत्विक् प्रवर्त्तते
न वा चत्रियवैश्वो यागे । ननु विधिना स्वयमप्रवर्त्तितः किमर्थमन्यं
प्रवर्त्तयेत् । चत्रियादयस्तु विधिना यागे प्रवर्त्तन्त एव पुरोहिता-
दिकं याजने प्रवर्त्तयन्ति । अध्ययने च प्रवर्त्तितोऽध्यापने । न
चाचोपगच्छेदित्युपगमनं विहितं । येन तत्र विधिना प्रवर्त्तितः
सन्नाचार्यमुपनयने प्रवर्त्तयेत् । उपनयनविधिनार्थादुपगमनं माणवकस्य
विहितं परिणयनविधिना परिगमनञ्च कन्याया इति चेत् मैवं ।
अर्थप्राप्ते विधेरव्यापारात् । यच्चान्यस्याधिकारिणो विधौयमानं कर्म
स्वमिद्व्यर्थमन्यस्याधिकारिकर्त्तन्तरगतं कर्माक्षिपति न तत्तस्यावश्यकं ।
यथा यागविधिनाक्षिप्यमाणा याजकप्रवृत्तिः, यथा वा क्रयविधि-
नाक्षिप्यमाणा विक्रयः कस्यचित् । न च तस्याकरणे प्रत्यवायः । अतः
किमर्थमुपनयनाक्षिप्तो गमनकर्त्तापनेतारं प्रवर्त्तयेत् । किन्तूपनेतैव
स्वविहितक्रियामिद्व्यर्थमुपनेयं प्रवर्त्तयेदिति ।

उच्यते । अस्ति ह्युपनयनाद्यभावे कर्माभूतस्योपनेयादेरनर्थ-
सम्बन्धः । स च तत्प्रतिघातमपेक्षमाणस्तदुपाये मुख्योऽधिकारी । तदु-
पायस्योपनयनादिरेव । यथा जले कर्दमे वा निमज्जन् कश्चित् स्वतः
स्त्रोद्धरणे शक्तिरहितोऽपि स्नानार्थप्रतिघातमपेक्षमाणस्तदुपायेऽधिकारी
भवन् मासुद्धरेति पुलिनवर्त्तिबलवत्पुरुषान्तरप्रेरणयाधिकारं निर्व-
र्त्यनर्थं प्रतिहन्ति तथायमुपनेयादिरूपनयनादौ । यस्तु गर्भः प्रमीतो
वा पिचादिः पुंसवनादवौर्द्धदेहिकादौ वा स्नानार्थप्रतिघातोपाये
परप्रेरणयाप्यधिकारनिर्वर्त्तनासमर्थः स तु नाधिकारी । किञ्च यः
स्वोपकारके यस्मिन् कर्मणि परप्रेरकत्वेनोक्तः स एव तत्राधिकारी ।

उक्तशायमष्टादिवर्षा ब्राह्मणादिः स्त्रोपनयने विशिष्टाचार्यप्रेरकत्वेन ।
तथा च स्युतिमहार्णवे आह बुधः । गर्भाष्टमे वर्षे वसन्ते ब्राह्मण
आत्मानमुपनाययेत् । एकादशे चतुर्थो ग्रीष्मे । द्वादशे वैशाखे वर्षा-
स्थितिः ।

स्युत्यन्तरे तु उपनेययतिरिक्तानामप्यधिकारिणां स्वयमशक्ताना-
मन्यप्रवर्त्तकत्वमुपलभ्यते । यथाह यमः । गर्भाष्टमेऽन्धे ब्राह्मणमुपना-
ययेत् । एकादशे तु राजन्यानुपनाययेत् । वैशाखे द्वादशे वर्षे
उपनाययेदिति ।

मनुशंखव्यासाः । गर्भाष्टमे वै कुर्वीत ब्राह्मणस्त्रोपनायनम् ।

एतच्च हेतुमणिजन्तमुपनायनशब्दं व्याचक्षाणैरपरार्कादिभिरुपपा-
दितम् । तस्मादुपनयनादिषूपनेयादीनामस्यधिकार इति । अतएव
सत्यकामो नाम जावालो मातरमामन्व्यात्मानमुपनाययितुं गौतम-
माजगामेति क्कान्दोग्योपनिषदि श्रूयते । कन्यानाञ्च स्वयमपि स्ववि-
वाहकर्तृत्वं कारयित्वञ्च दृश्यते । अतस्त्वामामपि स्वानर्थप्रतिघातके
स्वविवाहेऽस्यधिकारः । तदानौमन्येषां नदधिकारनिर्वर्त्तकत्वेनैव कर्तृ-
त्वकारयित्वे । पित्रमातृभावादीनान्त्वनन्यप्रेरितानां विधित एवाधि-
कारनिर्वर्त्तकत्वं अनिर्वर्त्तकत्वे दोषश्रवणात् । तदन्येषां विध्यभावात्
कन्या प्रेरणसहकृतपाणीति^(१) तत्र तानि वचनानि “गम्यन्त्वभावे
दाहणां कन्या कुर्यात्स्वयम्बरं” इत्यादीनि याज्ञवल्क्याशुक्रानि ।
अतो मातृमातुलादिभिः क्रियमाणेऽपि विवाहे कन्याया एव पित्रा-
दिवर्गभ्यो वृद्धिश्चाहं कुर्यादिति । ननु मातृमातुलादीनामपि विवाह-

(१) कन्या प्रेरणसहकृत कृपाणितीति ग० ।

कर्तृत्वोपदेशादकरणे च दोषाभिधानात्तेषामप्यधिकारे तदौषपितृ-
भ्योऽपि आहुं देयमेव । नैतदेवं । नहि प्रत्यधिकारमङ्गावृत्तिः । प्रधा-
नेनैक्यात् सत्र इव तत्र हि प्रत्येकमधिकारभेदेऽपि^(१) प्रधानमेकमेव
समुचितानां कर्तृत्वविधेः । न चात्र वैपरीत्यं विकल्पो वास्त्विति शङ्क-
नीयम्, फलभागित्वेन कन्यानामेव मुख्याधिकारित्वात् । न चैवं सति
विवाहाख्यप्रधानैक्यात् कन्यादाह-प्रतिग्रहीचोरण्येकमेव नान्दीमुखं
आहुं स्थान पुनः पृथक् आहुद्वयम् । हे एवैते प्रधाने य एष प्रति-
ग्रहो दानञ्च । कन्यापुत्रविवाहे चेति पृथग्विधानाच्च । अन्यथा
विवाह इत्येवोच्यते । तस्मात् कस्यिदाचार्यः परपुत्रमुपनयन्नुपनेय-
पितृभ्य एव नान्दीआहुं कुर्यात् । मातृमातुलादिषु कन्याविवाहं
कुर्वन् कन्यापितृभ्य एवेति । अतएव संस्कार्यैव पितृभ्यः आहुकरणे
प्राप्ते यदा पितुः संस्कारकत्वं तदा संस्कारकस्य पितृभ्य एव आहु-
मित्याह कात्यायनः ।

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु ।

पिण्डानोदाहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्कमादिति ॥

यदि पुनः सर्व एव कर्त्ता स्वपितृभ्यो दद्यात् तदैतन्न वक्तव्यं स्वपि-
तृभ्यः पितेति । ननु संस्कारकर्मसु पितृभ्यः पिण्डान् दद्यादित्येता-
वक्ताचं विधीयते, अन्यदनूद्यते इत्यतः पिता चेत् स्वपितृभ्यः इत्येष
सम्बन्धो न विधीयते । मैवं । गुणविधौ हि प्रधानानुवादस्त्वादर्थ्यादुप-
युज्यते न प्रधानविधौ गुणानुवादः । गुणानुवादादनुवादः प्रधानविधिना

(१) तददेवाधिकारभेदेऽपीति ग० ।

अर्थादुपस्थापितानां वक्तव्यः, स चायं विधेकवाक्यतानुपपत्तेरयुक्तः ।
 पर्थ्यवभिते हि प्रधानविधायकव्यापारे गुणानां प्राप्तिः । तत्पर्यवमानञ्च
 स्वमहचरितपदार्थानुवादपूर्वकम् । अतः प्रधानोत्पत्तिवाक्यैर्गुणानुवादे
 परस्पराश्रयं, अनेकवाक्यता, विरम्य व्यापारः, एकस्मिन्नेव वाक्ये एकस्यैव
 विधिवानुवादत्वे चेति एते दोषाः प्रसज्येरन् । विध्यनुवादयुक्ते च वाक्ये
 पूर्वमानुवादिकं पश्चाद्विधिः । यतस्तत्रोद्दिश्यविधिर्भवति । ननु विध्य-
 नुवादमन्तरेणैव तावत्पदानि स्वार्थाभिधानेनैकार्थपराणि मन्येक-
 वाक्यतामनुभवन्ति पश्चात् प्राप्ताप्राप्तविवेकेन शब्दप्राप्यार्थप्राप्यविवे-
 केन वा विध्यनुवादरूपतां । मैवं । विधिवानुवादत्वप्रतीतिमन्तरेण
 वाक्यार्थस्यैवानवगमात् । प्राप्ताप्राप्तविवेकादिना यत्पश्चात् विधेयविवे-
 चनं क्रियते तदपि पूर्वप्रतीतिविपरीतविध्यनुवादभावनितृत्त्यर्थं सन्देह-
 नितृत्त्यर्थं वा । अनिवर्त्तमाने हि तस्मिन्नन्यादृशं विध्यनुवादभाव-
 माश्रित्यैव वाक्यार्थं प्रतिपादयन्ति । तस्यामवस्थायान्तु विरोधमा-
 वहन्येव । अतएव कर्मात्पत्तिवाक्ये श्रूयमाणो गुणः सोमादिर्नानुवा-
 दोऽस्तत्र गुणविधिः । आ उदाहनादित्ययन्तु गुणो विधीयतां । उदा-
 हात्यपरेषु सुतसंस्कारेषु पितुरधिकाराभावात् तस्य तेषु वृद्धिश्चाद्धा-
 प्राप्तेस्तत्रितृत्त्यर्था विधिरनर्थकः प्राप्तार्थत्वाच्चाविधित्वं जज्ञात् । अतः
 पिता चेत् स्वपितृभ्य एव सम्बन्धो विधीयते नान्य इति । अतएव
 तस्याभावे तु तत्कमादित्येतदुपपद्यते । पितुरभावेऽन्योपि यः कश्चित्
 संस्कारं कुर्यात् स तत्क्रमात् तं पितरमारभ्य यः संस्कार्यस्व पितृणां
 क्रमः तेन क्रमेण दद्यान्न तु स्वकीयेभ्यः पितृभ्य इति । ननु नायम-
 स्मार्थः किन्तु तत्क्रमादनन्तराधिकारिकमादिति । मैवं । एवं हि

सति तुगन्धापातितपूर्वविहितवैपरीत्यावगतिपर्यालोचनया पूर्वं पितुः कर्त्तृत्वं विहितमिति मन्तव्यम् । तथा चानर्थक्यं पितृकर्तृकेषु सुत-
संस्कारेषु अन्यस्य आहुकर्तृत्वाप्राप्तेः । प्रधानेऽधिकृतोऽङ्गेऽधिक्रियत
इति न्यायात् पितुः प्राप्तेः । तदनन्तराधिकारिक्रमादित्यं विधे चार्थे
गृह्यमाणे अमन्त्रितपरामर्शः प्रमज्येत । किञ्च अस्मिन् पक्षे वच-
नान्तरावगतः क्रमोऽनुमन्वीयमानोऽनुवाद एव स्यात् । नन्विदं वचनं
पितृव्यतिरिक्तैर्मातृमातुलादिभिर्विवाहादिसंस्कारं कुर्यादैः स्वपितृभ्य
एव आहुं कर्त्तव्यमित्यमुमेवार्थं विधत्ते कथं स्वपितृभ्य इत्यस्यानु-
षङ्गात् । भवेदेवं यदि तत्क्रमादित्यत्र कर्तृक्रम उच्यते पितृतस्त्वेष इति
व्याख्यातत्वात् । किञ्च यदि सर्वेऽपि कर्त्तारः स्वपितृभ्यो दद्युस्तदा स्वपि-
तृभ्यः पितेति न वक्तव्यं स्यात् । तस्मादाचार्यमातृमातुलादयः संस्का-
र्यस्योपनेद्यादेरेव पितृभ्यः आहुं दद्युर्न स्वपितृभ्य इति ।

अथात्र पारमार्थिकः पक्षोऽभिधीयते । यदा पिता पुत्रादे-
र्विवाहोपनयनादि कुर्यात् तदा स्वेभ्य एव पितृभ्यो नान्दीआहुं
कुर्यात् स्वेभ्य एव दद्यादितिवचनात् । यदा चान्ये वचनलब्धाधिकाराः
पितामहभ्रातृमकुल्यजनन्यादयस्तदापि स्वपितृभ्यः, तस्याभावे तु त-
त्क्रमादित्यत्र स्वेभ्य एवेत्यनुषङ्गात् प्रधानेऽधिकृत एवाङ्गेऽधिक्रियते ।
मातृपितृमातामहानां आहुं कुर्यादित्येवंविधस्य विधिर्मात्रादिशब्दानां
सम्बन्धिश्चत्वादाधिकारिणमेव सम्बन्धिनमुपादाय पर्यवस्यतीति । ये
पुनः केचनाहत्यवचनेनानुक्ताधिकारास्ते तदीयेभ्यः आहुं कुर्युरिति ।
इत्याभ्युदयिकआहुर्देवताः ।

अथ देवानुद्दिश्य क्रियते यत्तद्दैविकमुच्यते इत्येवं लक्षणलक्षिते

तु दैविके आहुते प्रीणनीयतयाभिमता या काचन देवता इत्येवमुक्ताः सर्वेष्वपि आहुतेभेदेषु देवताः । अथेदानीन्नेष्वेव आहुतेष्वधिकारिविशेषप्रयुक्तदेवतानिर्णयः । तत्र तावद्द्वामुध्यायणमधिकृत्योच्यते । नारदस्मृतौ ।

द्वामुध्यायणका दद्युर्द्धाभ्यां पिण्डोदके पृथक् ।

रिक्त्यादर्द्धात्समादद्युर्वीजिनेचिकयोस्तथा ॥

अत्र पृथगित्यभिधानादेकैकस्मिन् पितृवर्गे त्रयस्त्रयः पिण्डा इत्येवं षट्पिण्डाः प्रदेया इत्युक्तं भवति । अतएव देवलस्मृतौ ।

द्वामुध्यायणका दद्युर्द्धाभ्यां पिण्डोदके पृथक् ।

षण्णान्देयास्तु षट्पिण्डा एवं कुर्वन्न मुञ्चतीति ॥

बौधायनादयस्तु षड्दैवत्यास्तस्य एव पिण्डा इत्याहुः ।

द्विपितुः पिण्डदानं स्यात् पिण्डे पिण्डे च नामनी ।

त्रयश्च पिण्डाः षणां स्युरेवं कुर्वन्न मुञ्चतीति ॥

आपस्तम्बोऽपि ।

यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्षयेदिति । तदेवं षणां षट्पिण्डास्तयोवेति विकल्पः । यथा गृहमवस्था चेत्यवगन्तव्यम् । अत्र देवलबौधायनादिस्मृतिषु पिण्डशब्दः आहुतौपलक्षणपरः । अत एव प्रवराध्याये द्वे आहुते कुर्यादेकं आहुतं वा पितृनुदिग्नैकपिण्डे द्वावनुकौर्त्तयेत् प्रतिगृहीतारञ्चोत्पादयितारञ्च आ तृतीयात् पुरुषादिति । अत्र पितृवर्गद्वयस्य द्वे आहुते कुर्यात् षट्पिण्डांश्च प्रदद्यात् । अथ वा वर्गद्वयस्यैकमेव आहुतं कुर्यादेकैकस्मिन् ब्राह्मणे द्वौ द्वौ पितरौ पितामहौ प्रपितामहौ च सम्बन्धनामगोचैरनुकौर्त्तयेदित्यनु-

सन्धेयम् । हारीतसूत्रे तेषामुत्पादयितुः प्रथमः प्रवरो भवति द्वौ द्वौ निर्वापे दद्युरेकस्मिन्नेव वा दावनुकूर्त्तयेयुर्द्वितीये पुत्रसृतीये पौत्र इति ।

अस्यार्थः । प्रवरस्त्वार्येयादिः, सबीजिसम्बन्धी चेन्नैव प्रथममाश्रयणीयः । ततः चेन्नसम्बन्धी । निरुप्यतेऽस्मिन्निति निर्वापः पितृयज्ञः । तत्र चेन्नजादयो ब्रह्मसूत्रायणा द्वौ द्वौ पिण्डौ दद्युः । द्वौ दाविति वीष्मावशादिदमवगम्यते । द्वयोः पित्रोर्द्वा पिण्डौ । द्वयोः पितामहयोः द्वौ । द्वयोः प्रपितामहयोर्द्वाविति । एवं सत्यमावास्याश्राद्धे पितृवर्गद्वयाय दीयमानाः षट्पिण्डा भवन्ति । एकस्मिन्नेव वा दावनुकूर्त्तयेयुरित्यत्र द्वौ दाविति वीष्मा वेदितव्या । एवञ्च वर्गद्वयाय दीयमानास्तत्र एव पिण्डा भवन्ति । ब्रह्मसूत्रायणस्य पुत्रो द्वितीये पितामहे द्वौ पिण्डौ दद्यादेकस्मिन् पिण्डे वा द्वौ पितामहौ सम्बन्धनामगोत्रौ कूर्त्तयेत् । उपलक्षणञ्चेत् । तदेवं ब्रह्मसूत्रायणपुत्रस्य पिण्डभेदपत्रे अमावास्यायामेकः पित्रे द्वौ दावितरयोरिति षट्पिण्डाः प्रदेया भवन्ति । अभेदपत्रे तु त्रय एव । ब्रह्मसूत्रायणस्य पौत्रस्तु तृतीये प्रपितामहे एव पिण्डभेदे द्वौ पिण्डौ अभेदे तु प्रपितामहद्वयस्य नाम कूर्त्तयेदिति तस्य चत्वारः पिण्डाः प्रदेया भवन्ति त्रय एव वेति । केनचित् पुनरेकस्मिन्नेव वा दावनुकूर्त्तयेयुरित्यस्य व्याख्यानान्तरं कृतं । दावपि^(१) चेन्नजौ भवतः । एकः कुण्डः अपरो गोलक इति । तत्र यः कुण्डः स प्रथमे पितृसम्बन्धिन्नेव पिण्डे द्वौ बीजिचेचिणौ पितरावनुकूर्त्तयेत् इतरयोस्तु पिण्डयोः चेचिसम्बन्धिनमेवैकैकं पुरुषं कूर्त्त-

येदिति । गोलकसु प्रथमे द्वौ पितरौ कौर्तयित्वा अन्ययोः पिण्डयो-
र्वीजिनः पितृपितामहावेवैकैकशः कौर्तयेदिति । कुण्डगोलकयोस्तु
पुत्रौ द्वितीये पितामहपिण्ड एव, द्वौ वीजिलेचिणौ पितामहौ कौर्त-
यतः । प्रथमद्वितीययोस्तु पिण्डयोरेकैकमेव पितरं प्रपितामहश्चेति । तत्र
कुण्डपुत्रः कुण्डं स्वपितरं लेचिवीजिनौ द्वावपि स्वपितामहौ लेचिज-
नकं स्वप्रपितामहश्चेति चतुरः कौर्तयेत् । गोलकपुत्रो गोलकं स्वपितरं
वीजिलेचिणौ पितामहौ वीजिजनकं स्वप्रपितामहश्चेति चतुरः
कौर्तयेत् । कुण्डगोलकयोः पौत्रौ द्वितीय एवैकत्र पिण्डे प्रपितामहौ
कौर्तयेतामिति । तदेतद्व्याख्यानं न सत्यन्तरसम्वादीत्येकस्मिन्नेव
वा दावनुकौर्तयेयुरिति वीक्षां पुरस्कृत्य पूर्वोक्तव व्याख्या गृहीतुं न्या-
येति अनेन हारीतवचनेनैवाविष्कृतं । यत् षट्पिण्डत्रिपिण्डपञ्चविकृत्यो
वाशब्दाद्भुक्त ईरितः । द्वायुध्यायणमधिकारिणं प्रकृत्य षण्णान्देयास्तु
षट्पिण्डा इत्येवंविधेषु मातामहपिण्डापेक्षया षट्संख्येयमिति या
शङ्का सा च निराकृता इति द्वायुध्यायणसम्बन्धिश्राद्धदेवनानिर्णयः
कृतः । ददानीन्तु अनेकद्वायुध्यायणसम्बन्धिषु^(१) क्रियते । तत्र यदि
द्वायुध्यायणस्यान्यतरः पिता द्वायुध्यायणे भवेत् तदा पितृभ्यां
पिण्डद्वयं प्रदाय पितामहेभ्यः पिण्डत्रयं दत्त्वा प्रपितामहेभ्यस्तय-
मित्यष्टौ पिण्डान् दद्यात् । यदा तु तस्यान्यतरः पिता पितामहस्या-
न्यतर एव द्वायुध्यायणः स्यात् तदा पितृभ्यां पिण्डद्वयं निरूप्य
पितामहेभ्यस्तौन पिण्डान् दत्त्वा प्रपितामहेभ्यस्तुरो दद्यादित्येवं नव ।
यदा तु द्वायुध्यायणस्य द्वावपि पितरौ द्वायुध्यायणौ स्यातां तदा

(१) अनेक द्वायुध्यायणसम्बन्धेनेति ग० ।

पितृभ्यः द्वौ पिण्डौ दत्त्वा पितामहेभ्यश्चतुरः प्रपितामहेभ्योऽपि चतुरो दद्यादित्येवं दश । यदा तु द्वामुध्यायणस्य द्वावपि पितरौ द्वामुध्यायणौ पितामहस्त्वेक एव द्वामुध्यायणः तदा पितृभ्यां द्वौ पिण्डौ प्रदाय पितामहेभ्यश्चतुरो दत्त्वा प्रपितामहेभ्यः पञ्च दद्यात् इत्येवमेकादश । यदा तु द्वामुध्यायणस्य द्वावपि पितरौ द्वामुध्यायणौ द्वावेव पितामहौ द्वामुध्यायणौ भवतः तदा पितृभ्यां पिण्डद्वयं प्रदाय पितामहेभ्यश्चतुरो दत्त्वा षट् प्रपितामहेभ्यः षड्भ्योदद्यादिति द्वादश । अस्यैव यदा त्रयः पितामहा द्वामुध्यायणाः स्युः तदा पितृभ्यां पितामहेभ्यश्च पूर्वाक्रमस्थकान् दत्त्वा प्रपितामहेभ्यः सप्त सप्तभ्यो दद्यादित्येवं त्रयोदश । यदि चास्यैव सर्वे पितामहा द्वामुध्यायणास्तदा पितृपितामहेभ्यः पूर्ववद्दत्त्वा प्रपितामहेभ्योऽष्टावष्टभ्योदद्यादित्येवं चतुर्दश । एकत्र पिण्डे अनेकनामकङ्गीर्त्तनपत्रे तु सर्वेषां त्रय एव पिण्डा इति सिद्धमेव । यस्य पुनरस्य द्वामुध्यायणस्य पितामह एव द्वामुध्यायणः स चतुरः पिण्डान् दद्यात् । यस्य पितैव स पञ्च । यस्य पिता द्वामुध्यायणोऽन्यतरः पितामहश्च स षट् । यस्य पिता द्वामुध्यायणो द्वावपि च पितामहौ स सप्तेति । एषु पत्रेषु मध्ये तु आद्यौ द्वौ द्वितीये पुत्रपुत्रीतीये पौत्र इत्यत्र गतावपि सङ्गत्यनुरोधात् पुनर्लिखितौ । नन्वत्र द्वौ द्वौ पिण्डौ निर्वापे दद्युः । पणान्देयाश्च षट् पिण्डा इत्येवमादिभिर्वचनैः षडैव पिण्डा विहितान्तेनाधिकसंख्याव्यावृत्तिरेव गम्यते । मैवं । यदि षट्संख्याविधिपराणि वचनानि कथमन्यसंख्यानिवृत्तिपराण्यपि भवेयुः । ब्रौह्मादिविधायकान्यर्थात् प्रियङ्गादिनिवृत्तिपराणि यथा, तथैतान्यपि स्युरिति चेत् । न । भवेदयं

प्रकारो नियमार्थेषु वाक्येषु, पक्षेऽप्राप्तौ नियमार्थं वाक्यं । यत्र तु
सर्वात्मना अप्राप्तं विधीयते तत्र प्रापकत्वमेव नान्यनिवर्तकत्वं । प्रकृते
च षट्सप्तादिभ्यः पिण्डदानस्याप्राप्तत्वान्न सप्तमादिव्यावर्त्तनपराणीति ।
नन्वमावास्यायां पित्रभ्यो दद्यादिति सामान्यतो विधेर्यथा स्वमिच्छया
षट्सप्तादिभ्यो दानं प्राप्तमेवेति षणामित्यादिभिर्वाक्यैर्नियम्यते ।
उच्यते । पित्रादिभ्यस्त्रिभ्यो दद्यादित्यनन्तरमेव नियमितत्वात् पित्रा-
दिशब्दैश्च मुख्ये सम्प्रत्यय इतिन्यायाद्गौणपित्राद्यग्रहणादप्राप्तमेव षणां
आहुदेवतात्वं विधीयत इति नान्यनिवर्त्तकमिति । ननु मास्तु षट्-
संख्याविधिवाक्यानां सप्तादिसंख्यानिवृत्तिपरत्वं, भवदभ्युपगतायास्तु
पितामहादिदेवतागतायास्तदुद्देशेन प्रदीयमानपिण्डगतायाश्च कुतः
प्राप्तिः । षणां देयास्तु षट्पिण्डा इत्यस्मादेव विधेः समानन्यायत्वात् ।
नात्र त्रिसंख्यानियमः, गौणपित्रादीनामपि ग्रहणादित्येतावन्मात्रस्य
विवक्षितत्वात् । तस्मात् मुख्यार्थग्रहणन्यायस्य त्रिसंख्यानियमवाक्यस्य
वापवादं कर्त्तुमयं विधिरिति सप्तादीनामपि प्राप्तिः, गौणानां पित्रा-
दीनामुपलक्षणार्थ एवायं षट्संख्याविधिरिति युक्तं पश्यामः । ननु
विधौ न परः शब्दार्थ इति न्यायात् कथमुपलक्षणपरत्वं । इत्थं अस्य
नियमविधिलाभावात् सप्तनिवर्त्तकत्वानुपपत्तौ त्रिसंख्यानियममात्र-
परत्वे अवधारिते षट्संख्यायाः स्त एव प्राप्तौ विध्यनुपयोगे संख्यावचन-
स्योपलक्षणार्थत्वं गम्यते । नन्वेवं सतीच्छावशाद् गृह्यमाणया ययाकया-
चिचतुरादिसंख्यया कृतार्थः आहुकर्त्तानियमेन षडादिसंख्यामुपा-
ददीत । तथा वृद्धप्रपितामहादौनपि वा देवतात्वेनोपाददीतेति । मैव ।
न्यायावष्टम्भवचनलभ्यो मुख्यपित्रादिगतस्त्रिसंख्याग्रहणनियमो ह्यनेन

वचनेन बाध्यते । न पुनर्वचनमात्रसम्भवित्रादिसामान्यगतचिसंख्या-
नियम इति पूर्वोक्तदोषद्वयानवकाशः । विध्यन्तरानुरोधाच्च षट्पिण्डा
इत्यस्योपलक्षणपरत्वमेव न्याय्यं । तथा हि पारस्कारस्मृतौ ।

द्विगोत्रैः परतो जातास्तेषाञ्चेत् पुत्रिकासुतः ।

स त्रिगोत्रस्त्रिवर्गस्य मृताहान्यत्र कारयेत् ॥

ये द्व्यामुष्यायणत्वाद्दिगोत्रा भवन्ति तैस्त्यादितः उत्पादकैः
पितृभिः पितामहेन च सम्बद्धत्वाद्भयसम्बन्धौ स चेत् पुत्रिकापुत्र-
स्त्रिगोत्रं, द्वे द्व्यामुष्यायणजनकसम्बन्धिनी गोत्रे मातामहसम्बन्धि-
चैकमित्येवं स त्रिवर्गसम्बन्धितया वर्गत्रयस्य मृताहान्यत्र अमावा-
स्यादौ साधारणे काले आर्द्धं कारयेत् कुर्यादिति । अतः कार्ष्णा-
जिनिः सपिण्डीकरणं विषयीकृत्याह ।

यावन्तः पितृवर्गाः सुस्तावद्भिर् दत्तकादयः^(१) ।

प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयैः पितृभिः सह ॥

दाभ्यां सहाय तत्पुत्राः पौत्रास्त्रेकेन तत्समम् ।

चतुर्थपुरुषे छन्दस्तस्मादेषा त्रिपौरुषी ॥

साधारणेषु कालेषु विशेषो नास्ति वर्गिणाम् ।

मृताहे त्वेकमुद्दिष्य कुर्युः आर्द्धं यथाविधीति ॥

अस्यार्थः । दत्तकादिद्व्यामुष्यायणानां यावन्तः पित्रोः सम्बन्धिनः
पितामहवर्गाः सुस्तत्सम्बन्धेन च स्वं प्रति पितृव्यादिरूपतां गताः,
ये च मुख्यगौणपितृसम्बन्धेन भ्रात्रादिरूपताङ्गताः ते सर्वे दत्तका-

(१) तावद्वै दत्तकादय इति ख० ।

दौर्णां पितृवर्गाः । तेषु मध्ये ये प्रेताः सुखेष्वां तत्समानजातीयवर्गजैः
 पितृभिः सह ते दत्तकादयो योजनं सपिण्डीकरणं कुर्युः । द्यामु-
 ध्यायणपुत्रास्तु तेषु तेषु वर्गेषु मध्ये स्वकीयेन पित्रा तत्पूर्वाम्भाच्च
 द्वाभ्यां तस्य तस्य प्रेतस्य सपिण्डीकरणं कुर्युः । द्यामुध्यायणपौत्रस्तु
 स्वेन पित्रा द्यामुध्यायणेन च पितामहेन तत्पित्रा चैकेन तत्समं
 तत्तद्गोत्रपुत्रं तेन तेन योजयेत् । द्यामुध्यायणप्रपौत्रस्तु गौणपितृ-
 वर्गमध्यस्थितं प्रेतं योजयेत् वा न वा । एषा हि गौणपितृसन्तति-
 स्त्रिपौहृष्येव । यथा दत्तकादिभिः सर्वपितृवर्गसम्बन्धिनः सपिण्डी-
 करणं कार्यं तथैवामावास्यादौ साधारणे काले सर्ववर्गसम्बन्धेन
 नैयमिकं आहुं कर्त्तव्यमित्येतदनुसृतं साधारणेषु कालेषु विशेषो-
 नास्ति वर्गिणामिति । मृताहे त्वेकमुद्दिश्येति । यो यस्मिन्नहनि मृतस्त-
 स्मिन्नहनि तु यच्छ्राद्धं तत्तस्यैव नान्यस्येति । तदेवमेतत् सिद्धं, यावन्तः
 पितामहाः प्रपितामहाः सुस्तावतां द्यामुध्यायणैरमावास्यादिश्राद्धे-
 षूद्देशं कृत्वा पृथक्पिण्डाः प्रदेयाः । एकैकस्मिन् वा पिण्डे तावतां
 नामानि कौर्त्तनीयानि ।

अथ पुत्रिकापुत्राधिकारिकश्राद्धदेवताः । तत्र तावत् पुत्रिका-
 पुत्रस्तुःप्रकारो भवति । एकस्तावत् पुत्रिकैव पुत्र इत्येवंविधया
 संविदा कृतः । अस्यास्तु पुत्रोयः परः स संविदमन्तरेणैव योगसामर्थ्यात्
 पुत्रिकापुत्रसंज्ञां लभते । एतावांस्तु विशेषो यदयं न पुत्रस्थानीयः
 किन्तु पौत्रस्थानीयः दौहित्र एव वा । अतएव शङ्खलिखितयो-
 र्वचने दौहित्रत्वेनायं निर्दिष्टः । पुत्रिका हि पुत्रवदिति प्राचेतस-
 स्तास्या अपत्यं पुत्रिकासुतो मातामहपितामहानां पिण्डदः, पौत्रदौ-

हिचयोर्न विशेषोऽस्त्यनुग्रह इति । तृतीयस्तु पुत्रिकापुत्रः “यदपत्यं भवेदस्यान्तन्मम स्यात् स्वधकरं” इत्येवंविधया संविदा दत्तायां दुहितर्युत्पन्नः । स तु गौणपुत्रत्वेन मातामहसम्बन्धेव । चतुर्थस्तु “यदपत्यं भवेदस्यान्तद्वयोः स्यात् स्वधाकरं” इत्येवंविधया संविदा दत्तायां दुहितर्युत्पन्नः स मातामहस्य जनयितुश्च, इत्येवमुभाभ्यां पुत्रत्वेनैव सम्बन्धौ भवति । चिन्तितापि पुत्रिका भवतीत्यस्मिन् पक्षे संविदमन्तरेणापि स्वचित्तपरिकल्पनामात्रेणैव एवं पुत्रिकापुत्र-भेदा भवन्ति । पुत्रभेदप्रकरणे चैते व्यक्ता भविष्यन्तीति । एवं स्थिते स्रष्टिः ।

मातामह्यन्तु माचादिपैतृकं पित्रपूर्वकम् ।

मादृतः पिदृतो यस्मादधिकारोऽस्ति धर्मत इति ॥

न चैतद्वचनं दौहित्रमात्रविषयमिति मन्तव्यम् । मनुस्मृत्यावेवैतद्वचनार्थस्तु पुत्रिकापुत्रसम्बन्धावगमात् ।

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत् पुत्रिकासुतः ।

द्वितीयन्तु पितुस्तस्याः तृतीयन्तु पितुः पितुरिति ॥

एतच्च वचनद्वयं न सामान्यतः पुत्रिकापुत्रविषयम् । किन्तु पुत्रत्वेन परिकल्पिता या पुत्रिका तत्पुत्रैकविषयम् । ननु निर्वपेत्पुत्रिकासुत इति सामान्योपन्यासात् कुतः पुत्रिकापुत्रविशेषैकविषयः । उच्यते । या हि पुत्रिका पुत्रत्वेन न कल्पिता तत्पुत्रस्तु कल्पितः, स तु गौणसुतत्वेन मातृमातामहसम्बन्धौ कृत्वा मातामहश्चाहुं कुर्वन्मातामहाद्येव कुर्यात् । पुत्रस्तु हि पिदृश्याद्धे पिदृप्रभृत्येवाधिकारात् । या तु पुत्रत्वेन कल्पिता पुत्रिका तस्मात्सु सुतो मातामहपुत्रस्तु सुत इति

मातामहस्य पौत्रस्थानीय इति पौत्रक्रियमाणश्राद्धतुल्यं स्वमातामह-
 श्राद्धं करिष्यन् पित्रस्थानीयमाहप्रभृत्येव कुर्यादिति । ननु नास्ति-
 वचनस्थातिभार इति न्यायाद्वचनात् पुत्रिकापुत्रमात्रक्रियमाणमाता-
 महश्राद्धे मात्रादिवमसु । मैवं । सञ्ज्ञिताभिहितेनौचित्येन वचनस्य
 विशेषेऽवस्थापनात् । ननु किमिदमौचित्यमदृष्टार्थेषु पदार्थेषु “कृते
 सपिण्डौकरणे तत्पूर्वं श्राद्धमाचरेत्” इत्यादिवचनान्तरावगतकर्म्मस्वरू-
 पानुसरणमेवेत्यवैहि एकवाक्योपात्तहेतुसामर्थ्यञ्च । यतोऽत्र माह-
 पूर्वकत्वं पितृपूर्वकत्वञ्चोपदिश्य तत्पूर्वकत्वसाधकस्तथाविधाधिकारस-
 झावो हेतुरक्तः “माहृतः पितृतो यस्मादधिकारोऽस्ति धर्मत इति” ।
 स चायं हेतुर्हेतुत्वादेव पूर्वसिद्धतामपेक्षमाणः पौत्रस्थानीयमेव
 श्राद्धाधिकारिणं विषयौकरोति । अनेनैवंविधस्य पूर्वसिद्धत्वाभा-
 वात् हेतुवन्निगदोऽस्त्विति चेन्न । हेतुत्वासम्भवे हि हेतुवन्निगदो
 न पुनस्तस्य सम्भवे । इतश्च गौणपुत्रीभृतस्य पुत्रिकापुत्रस्य नायं मा-
 हपूर्वकत्वविधिः किन्तु दौहित्ररूपस्यैव मातामह्यमिति निर्देशात् ।
 अन्यथा पैतृकमिति निर्देशोऽभविष्यत् । ननु पौत्रस्थानीयत्वात्पैतामह्य-
 मिति निर्देशः प्राप्नुयात् । पुत्रस्य हि पुत्रः पौत्रो भवति यमपेक्ष्य
 च यः पौत्रस्तदपेक्षया स पितामहो भवति यतः । मैवं । पुत्रत्वमेव
 हि सविदोत्पादितं पुत्रिकायां तत्पुत्रस्य मातामहं प्रति पौत्रत्वं कल्प-
 नामाचभवं न लौकिकं न वैदिकमिति नोत्तरव्यवहारोत्पादनसमर्थः ।
 नन्वेवं सति चेचजादीनां पुत्रैः पितृश्राद्धादीनि कुर्वाणैः श्रेयादयः
 पितामहत्वेन न सङ्कीर्त्तरन् । उच्यते । त्रयमत्र गौणत्वेन स्वरसतो
 लौकिकव्यवहारगम्यत्वेन च सूक्ष्मतरं पितृपितामहादिरूपसम्बन्धान्तरं

शास्त्रोपदिष्टप्रकारसमुत्पादितं नात्यन्तं निवारयामः किन्तु तदाचक-
 शब्दप्रयोगेण व्यवहारः । यस्मादयं व्यवहारः स्वारसिकतया सकलजन-
 साक्षितया च समुद्भूततरं बलवत्तरं मातृमातामहादिस्मन्धं गोचरयता
 जनकमन्ततिवाचकताभ्रमविषयतामलभमानेन मातृमातामहादिशब्द-
 प्रयोगरूपेण व्यवहारान्तरेण बाध्यते । अतोऽयं पुत्रिकापुत्रो माता-
 महश्चाहुं कुर्वन्मातृमातामहादिशब्दप्रयोगेण पित्रपितामहादिशब्द-
 प्रयोगं बाध्यते । यथा भ्रातृसुतः गौणपितृताङ्गतस्य सुतस्य पित्रव्यस्य
 गौणसुतः आहुमन्यमपि वा कमपि लौकिकव्यवहारं कुर्वन् स्वारसि-
 कसर्वजनसाक्षिक-पित्रव्यस्वरूपसम्बन्धवाचक-शब्दप्रयोगेण पित्रव्यरूपस-
 म्बन्धवाचक-शब्दप्रयोगरूपं व्यवहारम् । नन्वेवं सत्यन्येनापि पुत्रिका-
 पुत्रेण न्यायमास्यात् मातामहादिशब्दैरेव आहुप्रयोगोऽनुष्ठेयः । मैवं ।
 तथाहि सति पुत्रिकापुत्रोपदेशोऽनर्थकः स्यात् । आवश्यकश्चाहुधि-
 कारप्राप्त्यर्थं स इति चेन्न । विनापि हि पुत्रौकरणं दौहित्रस्यापुत्रमा-
 तामहश्चाहुधिकारस्यावश्यकत्वात् । न चैष दायहरस्यैव दौहित्रस्येति
 शङ्कनीयं । अग्रे निराकरिष्यमाणत्वात् । अतः पुत्रौक्तस्य पुत्रिका-
 पुत्रस्य पित्रादिशब्दप्रयोगयोग्येव मातामहश्चाहुं मातामहाद्येव च ।
 पुत्रौकरणरहितस्य तु पुत्रिकापुत्रस्य मात्रादि मातृमातामहादिशब्द-
 प्रयोगयोग्येव चेति । इतश्चैतन्मातामहादिशब्दप्रयोगयुक्तं । यतो माता-
 महन्तु मात्रादि मातुः प्रथमतः पिण्डमित्यादिषु तच्छाहुप्रकार-
 विधायकवाक्येषु मातृमातामहशब्दप्रयोग एव श्रूयते^(१) विधिशब्दस्य
 च मन्त्रकार्यकरत्वं न्याय्यम् । ननु नात्र मातृमातामहादिशब्दाः आहु-

प्रयोगकालेयेत एव प्रयोज्या इत्यनेनाभिप्रायेण प्रयुक्ताः किन्तु माचा-
दित्वमात्रविधानार्थवाक्यावयवभावेनेति । सत्यं । किन्तु यत्र विधिशब्दः
प्रयोगकाले मन्त्रवदनुष्ठेयस्मारकत्वेन प्रयुज्यते तत्र सर्वत्र विधेयस्मा-
रकशक्तियुक्तत्वेनैवाकाङ्क्षावशादेव च स्वीक्रियते न तु तदभिप्रायप्रयु-
क्तत्वादित्यदोषः । न च क्षेत्रजादिषु सम्बन्धान्तरमस्ति । न चास्ति
कश्चित् पितृपितामहादिशब्दव्यतिरिक्तो विधिशब्दः । अतस्तेषां पितृपि-
तामहादिशब्दव्यतिरिक्तो विधिशब्दः । अतस्तेषां पितृपितामहादिशब्दै-
रेव सङ्कीर्तनं न्याय्यमिति । यत्तु पुत्रिकापुत्रस्य मातामहशब्दे मातृ-
पूर्वकत्वमुक्तं तस्य वृद्धापवादमाह व्याघ्रपात् ।

कुर्यान्माताहशब्दं^(१) सर्वदा मातृपूर्वकम् ।

विधिज्ञो विधिमास्थाय वृद्धौ मातामहादिति ॥

न चात्रैवं शङ्कनीयं मातृशब्दे मातामहशब्दे च दौहित्रमात्रस्यैक-
स्मिन् काले कदाचिदन्वष्टकादौ तीर्थ्यादिविशेषे वा देशकालादीनां
साधारणत्वेन युगपत्कर्तव्ये प्राप्ते तत्र द्वयोः क्रमप्रतिपादनार्थं वचनं
न पुनः पुत्रिकापुत्रकर्तृके मातामहशब्दे मातृदेवतात्वस्य विधाय-
कज्ञापवादकञ्चेति । यतः पुत्रिकापुत्रक्रमेऽस्य वचनस्योपलम्भात् वृद्धि-
शब्दप्रकरणे वक्ष्यमाणस्य मातृशब्दपूर्वकत्वस्य बाधापत्तेः । न च
क्रमविकल्पो न्याय्यः । सर्वस्यतिपुराणेषु वचनशतेन प्रत्यहं मातृशब्द-
पूर्वकत्वस्य विधानात् । इति पुत्रिकापुत्रकर्तृकशब्दशब्दे देवताः । तदे-
वमुक्तं श्वासुय्यायणाधिकारिकेषु नैयमिकेषु शब्देषु गौणस्यापि
पितृवर्गस्य देवतात्वम् ।

अथेदं वक्तव्यं किमेतत्कर्तव्येतेषु आहुषु गौणपितृवर्गिणः पत्नीवर्गाऽपि मुख्यपितृवर्गियपत्नीवर्गवत् स्वपतिमहभावेन देवतात्वं लभते वा न वेति । तत्र तावद्गौणपितृवर्गेण देवतात्वे लब्धे सति वचनान्तरेण तस्य पत्नीमहितस्य देवतात्वमुक्तमिति, न तद्रहितस्य देवतात्वं शब्दम् । नन्वेवं तर्हि गौणस्य पितुरविद्यमानायां पत्न्यां विद्यमानायामपि वा जीवन्त्याममावास्यादिआहुषु तस्यानुदेशः प्राप्नोति । तथा च सति “षण्णन्देयास्तु षट्पिण्डाः” इत्यादिका नित्यवच्छ्रुतिर्बाधते । अथ किं नित्यवच्छ्रुतिबाधभयादप्रमीतेऽपि पितरौति पितुरुद्देशः कार्यः । यदि पुनः सा पित्रादिमरणपेक्षा नित्यवच्छ्रुतिस्तर्हि मातृमरणपेक्षाप्यस्तु, जीवत्पितृकाधिकारिक-आहुन्यायो वास्त्विति । न चात्र मुख्ये सम्प्रत्यय इत्यर्थं न्यायः प्रवेशं लभते गौणपितृपत्नीत्वं गताया मुख्याया मातुरभावात् गौणपितृनिवेशस्य न्याय्यत्वात् । अतोऽत्र गौणस्य पित्रादेर्देवतात्वे गौणीनां मातृणां सहभावेन देवतात्वमस्तु । अत्रोच्यते । यथा मुख्यपितृआहुषु गौणीनां न सहभावेन देवतात्वं तथात्रापि^(१) यामां हि स्वतन्त्राधिकारेण पृथक्आहुं प्राप्नोति तामामेवैष सहभावो विहितः । पृथक्आहुविध्यपवादरूपत्वादस्य सहभावविधेः । न चास्ति गौणमातृआहुषु पृथङ्नित्योधिकारः । मातृआहुविधेर्मुख्यमातृपरिग्रहेण कृतार्थत्वात् । नन्वेवं तर्हि गौणपितृपत्नीनां आहुनि कः कुर्यात् । लोकदृष्ट्या पुत्रस्यानपातात् स एवेति ब्रूमः । सोऽपि

(१) यथा मुख्ये पितृआहुषु नित्यानित्यसंयोगे विरोधादिना गौणमातृणां न सहोद्देश्यत्वं तथा गौण-पितृआहुषुऽपि इति ग० ।

लोकविरोधपरिहाराय परिच्छेदादानकलङ्कबालनाय वा कृपया स्नेहेन वा करोतीति न तत्र तस्य नित्योऽधिकारः । यस्तु स्त्री-
पुंसाभ्यामेव गौणत्वेण गृहीतः पुत्रः स यथा वज्रभिः पुरुषैः गृहीतो
वह्नीनां पुरुषाणां करोति एवं स्त्रीपुंसाभ्यामपीति । अत्र तु माता-
महानामनेकत्वेऽपि मातामहश्चाद्विविधेर्मुख्यमातामहश्चैवैव कृतार्थ-
त्वात् न वह्नी मातामहश्चाद्भानि । न चाप्येकस्मिन्नेव आद्वे सर्वेषां
नामानि कौर्त्तनीयानि, तथा विध्यभावात् । अथ वा यः पत्या
सम्पादितो गौणः पुत्रः सम्मत एव पत्या अपि पुत्रो भवति । विवा-
हसमये हि तस्याः पत्या धर्मकामार्थेष्वनतिचरणीयत्वप्रतिज्ञानात् ।
अतएव तदुपार्जितधनधर्मयोस्तस्याः स्वतः स्वत्वं । उक्तं हि इदमाप-
स्तम्बादिभिः “जायापत्योर्न विभागो विद्यते सहाधिकाराद्भूतधर्मयोः” ।
नहि प्रोषिते प्रेते वा पत्या आवश्यकेषु धनसाधेषु धर्मकार्येषु पति-
धनेन क्रियमाणेषु पत्याः स्वेयमुपदिशन्तीति । अतोऽस्ति गौणसुतस्य
गौणमातृश्चाद्वे पृथगधिकार इति कृत्वा अन्यत्र पतिना सहेत्यपवा-
दोऽप्यस्तीति सिद्धं पार्ष्वणे तस्याः सहभावेन देवतात्वमिति । न
चैवं जननीसपत्नीव्यपि वाच्यं । तत्र मुख्यमातृसद्भावेन कृतार्थत्वादिति
पूर्वमुक्तत्वात् । एवञ्च सति गौणमातामहानामपि गौणपितृवश्चाहं
कर्त्तव्यमिति । एवमुक्ता ह्यामुष्यायणाधिकारिकेषु आद्वेषु देवताः ।

अयेदानीं जीवत्पितृकाधिकारिकेषु आद्वेषूच्यन्ते ।

तत्राह विष्णुः ।

पितरि जीवति आहं कुर्यात् येषां पिता कुर्यात् तेषां कुर्यात् ।
पितरि पितामहे च जीवति येषां पितामहः । पितरि पितामहे प्रपि-

तामहे च जीवति नैव कुर्यात् यस्य पिता प्रेतः स्यात् स पित्रे पिण्डं निधाय प्रपितामहात्परं दाभ्यां दद्यात् । यस्य पिता पितामहस्य प्रेतौ स्यातां स ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा पितामहपितामहाय दद्यात् । यस्य पितामहः प्रेतः स्यात् स तस्मै पिण्डं निधाय प्रपितामहात्परं दाभ्यां दद्यात् । यस्य पिता प्रपितामहस्य प्रेतौ स्यातां स ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा पितामहपितामहाय दद्यात् ।

मातामहानामप्येवं कुर्यात् आहुं विचक्षणः ।

संख्योहेन यथान्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितं ।

अस्यार्थः । पितरि जीवति आहुं कुर्यात् चेपां पिता कुर्यात् । पितर्येव जीवत्यन्येषु प्रमौतेष्विति प्रथमः पक्षः । पितरि पितामहे च जीवति अन्येषु प्रमौतेष्विति द्वितीयः । त्रयो जीवन्तीति तृतीयः । यस्य पिता प्रेतः स्यात् पितामहप्रपितामहौ जीवत इति चतुर्थः । यस्य पिता पितामहस्य प्रेतौ स्यातां प्रपितामहस्य जीवतीति पञ्चमः । पितामहपितामहो वृद्धप्रपितामहः । यस्य पितामहः प्रेतः स्यात् पिता प्रपितामहस्य जीवत इति षष्ठः । यस्य पिता प्रपितामहस्य प्रेतौ स्यातां पितामहस्य जीवति इति सप्तमः । अयमवाग्रयः । अन्तर्हितेभ्योऽनन्तर्हितेभ्यो वा प्रेतेभ्यस्तिभ्यः क्रमेण आहुं कर्त्तव्यमिति । न्यायप्राप्ते ऊहे पुनर्वचनं एकप्रयोगतया तदप्राप्त्याशङ्कायां शेषाणां मन्त्रवर्जितमिति । पित्रमातामहव्यतिरिक्तानां ऊहितमन्त्रवर्जितं पित्रपदवानेव मन्त्रः स्यादित्यर्थः । अत्र च संख्योहवचनं लिङ्गं, न पुनः पित्रव्यादिआहुमन्त्रनिषेधः । कुर्यादिति यच्छब्दा-

योगादकरणे न जीवत्पितृकस्य प्रत्यवायः किन्तु कुर्वाणस्य फलविशेषो भवतीति ।

अथ जीवच्छाह्णदेवताः ।

ब्रह्मा, विष्णुः, ईश्वरः, रुद्रः, इन्द्रः, प्रकृतिः, सुब्रह्मः पुरुषः, शिव इत्यष्टौ । शर्वः, शर्वपत्नी, भवो, भवपत्नी, रुद्रो, रुद्रपत्नी, उग्रः, उग्रपत्नी, भीमो, भीमपत्नी, ईशः, ईशपत्नी, महादेवो, महादेवपत्नी, पशुपतिः, पशुपतिपत्नी, इति षोडश । प्राणापानव्यानसमानोदानाः एषामधिपतयः पृषातका रुद्राश्चेति दश । अग्निवाय्वादित्या व्याहृतिदेवतास्त्रिः । सपत्नीकाः पित्रादयो मातामहादयश्चेति षट् । पार्वणोपदिष्टाग्नौकरणवैश्वदेविकदेवताश्च एताश्च विधिना मन्त्रवर्जनातिदेशेन चावगताः । विधादींश्च तत्तत्प्रकरणे दर्शयिष्यामः । इति जीवच्छाह्णदेवताः ।

अथ सत्रासाङ्गभूतश्राद्धेषु देवताः ।

तत्र देवश्राद्धे ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । ऋषिश्राद्धे देवर्षिब्रह्मर्षिचतुर्वर्षयः । कचिद् ग्रन्थे देवर्षिचतुर्वर्षिमनुष्यर्षयः । दिव्यश्राद्धे वसुह्रादित्याः । मनुष्यश्राद्धे सनकसनन्दनसनातनाः । भूतश्राद्धे प्रचिव्यादीनि भूतानि, चतुरादीनि कराणि, चतुर्विधभूतयाम इति तिस्रः । पितृश्राद्धे पितृ-पितामहा मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहाश्च । मातृश्राद्धे मातृपितामहीप्रपितामह्यः । आत्मश्राद्धे आत्मपितृपितामहाः । एते च सर्वे नान्दीमुखविशेषणवन्तो देवताः । यतः ज्ञानकप्रोक्ते सत्रासविधौ पद्यते ।

अथातः सत्रासविधिं व्याख्यास्यामः ।

पूर्वेद्युर्नान्दीमुखश्चाहं कुर्यादेव । ऋषिदिव्यमनुष्यभूतपितृमा-
त्रात्मादीनां पृथक्पिण्डदानैर्युग्मैर्ब्राह्मणैरष्टौ आहुतानि कुर्यादिति ।
एषाञ्च आहुतानां सत्र्यासार्थत्वेन कर्माङ्गत्वादितिश्चाह कृतुर्दत्त इति,
विश्वेदेवाः सत्यवसुसंज्ञका वा “सत्यो नान्दीमुखे वसुः” इति वच-
नात् । इति सत्र्यासाङ्गश्चाह देवताः ।

तदेवमुक्ताः आहुतशब्दार्थान्तर्गत-ब्राह्मणभोजन-पिण्डनिर्व्वपणात्म-
कप्रधानकर्म्मद्वय-सम्बन्धिन्यो देवताः । अथेदानीं आहुतान्तर्गताग्नौक-
रणसंज्ञक-प्रधानकर्म्म-सम्बन्धिन्योऽभिधीयन्ते ।

तत्तावच्छतपथे पिण्डपितृयज्ञप्रकरणे ।

स उदास्याग्नौ दे आहुतौ जुहोति देवेभ्यः । देवान्वा एष
उपावर्त्तते य आहिताग्निर्भवति यो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजतेऽथैतत्-
पितृयज्ञेनेवाचारीत्तदु देवेभ्यो निष्कृते स देवैः प्रसूतोऽथैतत्पितृभ्यो
ददाति तस्मादुदास्याग्नौ दे आहुतौ जुहोति देवेभ्यः ॥ स वा अग्नये
च सोमाय च जुहोति^(१) ।

महाभारतेऽपि पुराकल्पस्यैवार्थादसहितोऽग्नौकरणे अग्निविधि-
र्दृश्यते । तथा ।

तत्र यज्ञे प्रवृत्ते^(२) तु सर्व्व एव महर्षयः ।

पितृयज्ञानकुर्व्वंस्ते विधिदृष्टेन कर्मणा ॥

ऋषयो धर्म्मनित्याद्य कृत्वा निवपनान्युत ।

तर्पणञ्चाप्यकुर्व्वन् वै तीर्थान्मोभिर्यतव्रताः ॥

(१) शतपथब्राह्मणे २ अ० . ४ . २ . १ .

(२) पुराकल्पप्रवर्त्ते इति ग० ।

निवापैर्दीयमानैश्च चातुर्वर्ण्येन भारत ।
 तर्पिताः पितरो देवास्तेऽन्नं न जरयन्ति वै ॥
 अजीर्णेनाभ्यहन्यन्त ते देवाः पितृभिः सह ।
 सोममेवाभ्यपद्यन्त निवापान्नाभिपौडिताः ॥
 तेऽब्रूवन् सोममासाद्य पितरो जीर्णपौडिताः ।
 निवापान्नेन पौडा नः श्रेयो नोऽथ विधीयताम् ॥
 तान् सोमः प्रत्युवाचाय श्रेयश्चेदौषितं सुराः ।
 स्वयम्भूसदनं यात स च श्रेयो विधास्यति ॥
 ते सोमवचनाद्देवाः पितृभिः सह भारत ।
 मेरुगृह्णे समामीनं पितामहमुपागमन् ॥

देवपितर उचुः ।

निवापान्नेन भगवन् मृशं पौड्यामहे वयम् ।
 प्रसादं कुरु नो देव श्रेयो नः संविधीयताम् ॥
 इति तेषां वचः श्रुत्वा स्वयम्भूरिदमब्रवीत् ।
 ऐष मे पार्श्वतो वङ्क्तिर्युगच्छेयो विधास्यति ॥

अग्निरुवाच ।

सहितास्तत्र भक्ष्यामो निवापे समुपस्थिते ।
 जरिष्यत्यथ वोऽप्यन्नं मया साद्धं न संशयः ॥
 एतच्छ्रुत्वा तु पितरस्ततस्ते विज्वरा वभुः ।
 एतस्मात् कारणादग्नेः प्राक्तनं दीयते नृप ॥
 नृपे त्वेवाग्निपूर्वं वै निवापे पुरुषर्षभ ।
 न ब्रह्मराक्षसास्तं वै निवापं धर्षयन्त्युत ॥

रक्षांसि चापवर्चन्ते स्थिते देवे विभावसौ ।

ब्रह्मवैवर्त्तब्रह्माण्डपुराणयोः यमस्यापि देवतालमाहुतिमन्त्रास्त्रा-
नादवगम्यते ।

अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा चाङ्गिरसे नमः ।

सोमाय पिबमते स्वधा चाङ्गिरसे नमः ।

यमाय वैवस्वते स्वधा नम इति ब्रुवन्निति ।

आपस्तम्बसूत्रे यमस्य वैकल्पिकं देवतालमुक्तम् । न यमाय जुहोती-
त्येक इत्यभिधानात् । एवमुक्ताः आहुते प्रधानकर्म्मदेवताः ।

अथेदानीं वैश्वदेविकाख्याङ्गसमवायिन्योऽभिधीयन्ते ।

तत्र विश्वेषां देवानामुत्पत्तिर्ब्रह्माण्डब्रह्मवैवर्त्तयोः ।

दक्षस्य दुहिता साक्षाद्विश्वा नामेति विश्रुता ।

विधिना सा तु धर्मज्ञ दत्ता धर्माय धीमते ॥

तस्याः पुत्रा महात्मानो विश्वेदेवा इति श्रुतिः ।

विख्यातास्त्रिषु लोकेषु सर्वलोकनमस्कृताः ॥

एतेषां स्वरूपं गरुडपुराणे ।

विश्वाद्यां दक्षकन्यायां जाता धर्मान्महात्मनः ।

विश्वेदेवा इति ख्याता देववर्या महाबलाः ॥

शक्रेण सह योद्धृणां विजेतारस्तु रचमां ।

यन्नामस्मरणादेव प्रद्रवन्त्यसुराः क्षणात् ॥

वाणवाणामनधरा द्विभुजाः श्वेतवाससः ।

केयूरिणः कुण्डलिनः किरीटकटकान्विताः ॥

धैर्यमौन्दर्यसंयुक्ता दिव्यस्त्रगनुलेपनाः ।

इन्द्रस्यानुचराः सर्वे गोप्तास्त्रिदिवस्य ते ॥

यमसंहितार्या ।

विश्वेऽपि विश्वेदेवान्मु दक्षिणे वाणपाणयः ।

द्विहस्ता वामभागे तु शरासनपरायणाः ॥

पद्मपुराणे ।

विश्वान्मु देवान् शरचापपाणीन्

ध्यायेद्विचित्राभरणान् सुवेगान् इति ।

एतेषां आङ्गदेवताले इतिहासस्तु ब्रह्माण्डब्रह्मवैवर्तयोः ।

समानवमहात्मानस्यैकरूपमहत्तपः ।

हिमवद्विखरे रम्ये देवर्षिगणसेविते ॥

सर्वाप्सरोभिश्चरिते नित्यं गन्धर्व्वसेविते ।

शुद्धेन मनसा प्रीताः पितरस्तानथानुवन् ॥

वरं वृणीध्वं प्रीताः स्म कं कामं करवामहे ।

ब्रह्मा चाह महातेजास्तपसासौ सुतर्पितः ॥

प्रीतोऽस्मि तपसानेन कं कामं वितरामि वः ।

एवमुक्तास्तदा विश्वे ब्रह्मणा विश्वकर्माणा ॥

ऊचुस्ते संहिताः सर्वे ब्रह्माणं लोकपावनं ।

आङ्गेऽस्माकं भवेद्देयं स क्षोष काङ्क्षितो वरः ॥

प्रत्युवाच ततो ब्रह्मा तान् वै चिदग्रपूजितः ।

भविष्यत्येवमेवेति काङ्क्षितो वो वरस्तु यः ॥

पितृभिश्च तथेत्युक्तमेवमेतच्च संग्रहः ।

सहस्राभिस्तु भोक्तव्यं यत् किञ्चित् पच्यते त्विह ॥

अस्माकं कल्पिते आहुते भवन्तोऽय्याग्निनो हि वै ।

भविष्यन्ति मनुष्येषु सत्यमेतदुदाहृतम् ।

माल्यैर्गन्धैस्त्याग्वेन युष्मांश्चैवार्चयन्तु वै ॥

दत्ते दत्ते तु युष्मभ्यमस्मभ्यन्दास्यते ततः ।

विसर्जनमयास्माकं पूर्वं पश्चात्तु दैवतं ॥

रक्षणस्यैव आहुतस्य अतिथेस्तु विधिश्च यः ।

भूतानां देवतानाञ्च पिढ्मणां आहुतकर्मणि ॥

एवं कार्यञ्च सम्यक् तु सर्वमेतद्भविष्यति ।

एवं दत्त्वा वरं तेषां ब्रह्मा पिढ्मणैः सह ।

भूतानुग्रहकृद्देवः स चचार यथासुखमिति ॥

तथा क्रतुस्ततिभविष्यत्पुराणयोः ।

सदैवं भोजयेच्छ्राद्धं तत्पूर्वञ्च प्रवर्त्तयेत् ।

अन्यथा ह्यवलुम्पन्ति सदेवासुरराक्षसाः ॥

अत्र विश्वान्देवानुदिश्य क्रियमाणं आहुताङ्गभूतं कर्म दैवमित्युच्यते । तेन सहितं सदैवं, सदैवेतिनियमेन तत्पूर्वं दैवपूर्वञ्च प्रवर्त्तयेत् कुर्यात् । यदि तत्र क्रियते तदा आहुतफलं रक्षांस्त्वपन्नानि स्वयं वा आददत्ते । अत्र खलु दैवेन कर्मणा सह वर्त्तते आहुतशब्दवाच्यं कर्मिति समासार्थावगमात् आहुताङ्गेदेनाप्रधानत्वेन च दैवस्य व्यपदेशादङ्गत्वमवगम्यते । आहुतरक्षार्थत्वाभिधानेनोपकारकत्वावगमात् ।

मनुस्मृतावपि ।

दैवकार्याद्विजातीनां पिढ्मकार्यं विशिष्यते ।

दैवं हि पिढ्मकार्यस्य पर्वमाप्यायनं स्मृतम् ॥

तेषामारक्षभृतन्तु पूर्वं दैवं नियोजयेत् ।

रक्षांसि हि विलुम्पन्ति^(१) आद्धमारक्षवर्जितं ॥

अस्यार्थः । पितृकार्यं विग्रह्यते प्रधानतया श्रेष्ठतां लभते । कथमित्यत आह दैवं हि पितृकार्यस्य पूर्वं क्रियमाणं विप्रकारकराक्षमनिवारणदारेणाप्यायननिर्वाहिकं भवतीति । अनेनापि वैश्वदेविकमङ्गकर्मैवेति ज्ञायते, पित्रादिदैवत्यमातामहदैवत्य-प्रधानद्वयवत्यमावास्याआद्धप्रयोगे “तन्त्रं वा वैश्वदेविकम्” इति याज्ञवल्क्येन प्रधानप्रवृत्तत्वाभिधानाच्च^(२) तत्पूर्वं प्रवर्त्तयेदित्युक्तं । अतोवक्ष्यमाणान् पदार्थान् प्रत्येकं वैश्वदेवस्थाने कृत्वा पितृस्थाने कुर्यात् ।

नथा च देवलः ।

यत्र तत् क्रियते कर्म पैलके ब्राह्मणान् प्रति ।

तत्पूर्वं तत्र कर्त्तव्यं वैश्वदैवत्यपूर्वकं ॥

पैलके पितृदेवत्ये कर्मणि आद्ध इत्यर्थः ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि ।

आदौ समर्चयेद्विप्रान् वैश्वदेवनिवेशितान् ।

निवेशितांश्च पित्र्यै ततः पश्चात् समर्चयेत् ॥

दृढशाततपेऽपि ।

उदङ्मुखस्तु देवानां पितृणां दक्षिणामुखः ।

प्रदद्यात् पार्वण्यआद्धे दैवपूर्वं विधानतः ॥

पार्वण्यगृहणादमावास्याआद्ध एव वैश्वदेवपूर्वकत्वं नियम्यते ।

(१) रक्षांसि विप्रलुम्पन्तीति ग० ।

(२) प्रधानद्वयोपकारार्थमिति ख० ।

एकोद्दिष्टाभ्युदयिकनित्यश्राद्धेषु वैश्वदेविकाभावोक्त्युक्ते भविष्यत्-
पुराणे ।

तथ्यमानास्तपस्तीव्रं प्रेषिता ब्रह्मशामनात् ।

विश्वेदेवास्तु रत्नार्थं पितृयज्ञे च सर्वदा ।

अतः पूर्वं प्रदातव्यं तेभ्योऽन्नं पितृकर्माणि ॥

अन्नग्रहणं गन्धादीनामप्युपलक्षणार्थं । एवं सर्वेषां श्राद्धमन्त्र-
न्विनां पदार्थानां वैश्वदेवपूर्वत्वप्राप्तौ कचिदपवादः प्रदृश्यते ब्रह्मा-
ण्डपुराणे ।

पश्चाद्विभर्जयेद्देवान् पूर्वं पैतामहान् द्विजान् ।

मातामहानामप्येवं सह देवैः क्रमः स्मृतः ॥

पैतामहग्रहणं पैत्रप्रपैतामहयोरप्युपलक्षणार्थं ।

शातातपस्मति-विष्णुधर्मोत्तरयोः ।

विश्वेदेवनिविष्टानां चरमं हस्तधावनं ।

विभर्जनञ्च निर्दिष्टं तेषु रत्ना यतः स्थिता ।

सर्वमन्यत् प्रदातव्यमादौ तेषां नराधिप ॥

‘चरमं’ पाश्चात्यं । ‘हस्तधावनं’ भोजनान्नावलिप्रहस्तचालनार्थज-
लदानम् ।

तदेवमेतद्ब्रह्मवैवर्ताद्युक्तं विश्वेषां देवानां श्राद्धे देवतात्वं नित्य-
श्राद्धादावपेक्ष्यते ।

आह शातातपः ।

नित्यश्राद्धमदैवं स्यादेकोद्दिष्टं तथैव च ।

मातृश्राद्धन्तु युग्मैः स्याददैवं प्राप्नुयैः पृथक् ।

योजयेद्देवपूर्वाणि आहुन्यन्यानि यत्नतः ॥

मातृआहुमचाभ्युदयिकपूर्ववर्त्तिं विवर्त्तिनं । ब्राह्मणयुग्मत्वप्रा-
प्तुखोपवेशनलिङ्गात् । तच्च यदापि पित्रा मातामहादिआहुद्वयात्
पृथग्भिन्नकालेऽनुष्ठायते तदानीमदैवं वैश्वदैवरहितं कर्त्तव्यम् । यदा
पुनरेकस्मिन्नेव काले आहुत्रयं क्रियते तदा तन्मेणावृत्त्या वा वैश्वदे-
विकानुष्ठानमिति आहुत्रयं प्रकुर्वीत । “तन्त्रं वा वैश्वदेविकमिति”
वशिष्ठवचनादवगन्तव्यं । तत्र भिन्नकाले आहुत्रयानुष्ठानं ।

पूर्वेद्युर्मातृकं आहुं कर्माहे पितृकं तथा ।

उत्तरेद्युः प्रकुर्वीत मातामहगणस्य तु ॥

इत्यादिभिर्वचनैराभ्युदयिकआहुप्रकरणे दर्शयिष्यते । पृथगनुष्ठी-
यमानमातृआहुव्यतिरिक्तान्याभ्युदयिकनिमित्तकानि आहुनि विक-
ल्पेन वैश्वदेवविहीनानि कार्याणि । तथाचाभ्युदयिकं प्रकृत्य मार्क-
ण्डेयपुराणे उक्तं ।

विश्वदेवविहीनन्तु केचिदिच्छन्ति मानवाः ।

युग्माद्यात्र द्विजाः कार्यास्तो पूज्याश्च प्रदक्षिणम् ॥

केचिद्ब्रह्मणादत्र विकल्पो गम्यते ।

प्रातातपभविष्यत्पुराणयोः ।

एकोद्दिष्टन्तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

तदप्यदैवं कर्त्तव्यमयुग्मानाशयेत् द्विजान् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

पार्वणं देवपूर्वं स्यादेकोद्दिष्टं सुरैर्विना ।

तथा एकोद्दिष्टं देवहीनमेकार्थैकपवित्रकमित्यादि चैकोद्दिष्टप्र-

करणे वक्ष्यते । अत्रैकोद्दिष्टेषु वैश्वदेविककर्माभावे कारणं नागर-
खण्डेऽभिहितं ।

वृत्रामुरस्य सङ्ग्रामे प्रसीतानां दिवौकसां ।
निवापाय गयाकूपमवाप चिदशेश्वरः ॥
नगरे नगरे तत्र चतुर्दशां महालये ।
आङ्गानि अङ्गया कर्त्तुमारेभे विधिवद् वृषा ॥
आङ्गमन्त्रैरयाङ्गतानग्निस्वात्तादिकान् पितृन् ।
अन्यान्पि स्ववर्गीयान्^(१) प्रेतान् शस्त्रहतांश्च तान् ॥
ब्राह्मणानां शरीरेषु विप्रतः सन्दर्ध सः ।
विश्वान्देवांस्तु नापश्यत्तदर्थञ्च बलम्बत ॥
अथ शक्रेण सहसा दृष्टः पृथश्च नारदः ।
विशेषां प्राह देवानामनागमनकारणं ॥
गयायां कुर्वतः आङ्गं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
विश्वेदेवा मया दृष्टाः तत्किमर्थं विलम्बसे ॥
इति नारदवाक्येन क्रुद्धो वृद्धश्रवास्ततः ।
विश्वेर्देवैर्विना आङ्गमेकोद्दिष्टविधानतः ॥
चक्रे शतक्रतुस्तेऽपि प्रेताः प्रापुः परां गतिं ।
एवंविधञ्च समयं आवयामास तान्^(२) द्विजान् ॥
विश्वे हि देवाः आङ्गस्य रक्षणार्थं व्यवस्थिताः ।
तैर्विना आङ्गमंरत्ता मयैव हि विधास्यते ॥

(१) अन्यांश्च पितृवर्गीयान्चेति ग० ।

(२) स इति ग० ।

अविश्वदेविकं आहुमत ऊर्द्धं प्रवर्त्तताम् ।
 इति तस्मिन् वदत्युच्चैर्विश्वदेवाः समाययुः ॥
 पुरुहूत पुरा हता वयं देवेन वेधसा ।
 त्वया तु चरमं नाय^(१) विमृश्यैवं प्रसीद नः ॥
 मघवन्नघवन्तोऽद्य न भवामः कथञ्चन ।
 वहिः करोषि आहु^(२) कस्मादस्मान् दिव्यते ॥
 इति वाप्याम्बुकसोत्तलालितः चितिशोकतः ।
 ॥ अभ्यर्थनाभिस्तेषां स प्रमसाद न सीदताम् ॥
 अथ वाप्योन्नतस्तस्मादण्डान्यामन्त्रनेकशः ।
 जज्ञिरे पुरुषास्तेभ्यो लक्षशो रत्नसोपमाः ॥
 विश्वेदेवैस्तथादिष्टास्ते जगद्गामलालसाः ।
 अस्मादिरहितं आहुमाहारो वो भविष्यति ॥
 जाताः क्षित्युन्नजैरण्डैस्तेन कूष्माण्डमञ्जिताः ।
 विहरध्वमिति प्रोच्य विश्वेदेवास्तिरोदधुः ॥
 अथ कूष्माण्डमङ्कीर्णंविश्वमालोक्य विश्वसृक् ।
 आह्वय विश्वानिन्द्रश्च यवस्यां विदधे विधिः ॥
 एकोद्दिष्टाभिधानानि सदा आहुन्यतः परं ।
 विश्वेदेवैर्विना सन्तु सत्यवागस्तु वृत्रहा ॥
 अविश्वदेविकं आहुमन्यत् कूष्माण्डहस्तये ।
 भविता भस्मरेखाभिः पात्ररक्षा च यत्र न ॥

(१) तातेतिख० ।

(२) आहुभ्य इति ग० ।

कूष्माण्डौभिरतोरग्निः सलिलैरभिमन्वितैः ।
 अप्रोक्षितः आह्रुपाको भवद्भिर्भुज्यतां सुखम् ॥
 इत्युक्त्वा प्रीणणञ्चक्रे कूष्माण्डानां पितामहः ।
 अग्नये वायवेऽर्काय प्रददौ प्रविभज्य तान् ॥
 पितृपते चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टविधानतः ।
 आह्रुं शस्त्रहतस्यैव कार्यं नान्यस्य कस्यचिन् ॥
 इत्युचिवाप्तिरिष्टोऽन्नदर्धे सर्वान् विभर्ज्य तान् ।
 अथैश्वदेविकं आह्रुमेकोद्दिष्टं ततोऽभवत् ॥

अथैतेषां विशेषां नामान्युच्यन्ते । तत्र तावन्महाभारते ॥

विश्वे नाग्निमुखादेवाः संख्याताः पूर्वमेव ते ।
 तेषां नामानि वक्ष्यामि भागार्हाणां महात्मनाम् ॥
 सहः कृतिर्विपात्रा च पुण्ड्रकत् पावनस्तथा ।
 ग्राणिजमः समूहश्च दिव्यभानुस्तथैव च ॥
 विवस्वान् वीर्यवान् द्वीमान् कौर्त्तिमान् कृत एव च ।
 विध्वर्थः सोमपूर्वश्च सूर्यश्चैवेति नामतः ॥
 सोमाय सूर्यः सावित्रो दत्तात्मा पुण्डरीयकः ।
 उष्णीलाभो नभोदश्च विश्वायुर्दीप्तिरेव च ॥
 समुहनः सुवेषश्च यमारिः शङ्करोभवः ।
 ईशः कर्त्ता कृतिर्धाता भुवनो दिव्यकर्मकृत् ॥
 गणितः पञ्चवीर्यश्च प्राचीनो रक्षितस्तथा ।
 सप्तकल्पोमवर्चाश्च विश्वकृत् कविरेव च ॥
 अनुगोप्ता सुगोप्ता च नप्ता चेश्वर एव च ।

जितात्मा मुनिवीर्यश्च दृप्तरोमा प्रभङ्करः ॥

अतिकर्मा प्रतीतश्च प्रदाता चांशुमांस्तथा ।

शैलाभः परमक्रोधी धारोष्णी भृपतिस्तथा ॥

सजीवो विकरी चैव विश्वेदेवाः सनातनाः ।

कौर्त्तितास्ते महाभागाः कालस्थ गतिगोचराः ॥

एते च महाभारतोक्ता सहस्रत्यादिनामानो विश्वेदेवाः यथो-
क्तैर्नामभिः संबुद्धादिविभक्त्यन्तैः प्रतिपदार्थं सङ्कीर्त्य आद्धे समु-
च्चयेन विनियोज्याः । संक्षेपेण वा सकृत् सर्वानपि बुद्धावारोप्य सह-
स्रत्यादयो विकरीपर्यन्ता विश्वेदेवा इदं वः पाद्यमित्यादिप्रकारः
प्रयोगो विधेयः । एते च परस्परमेव समुच्चयन्ते न तु दृहस्रत्याद्युक्त-
पुरूरवश्चाद्र्द्रवादिभिः सहेति । यतस्तेषां नामानि वक्ष्यामि भागा-
हंसां महात्मनामित्यनेन भागशब्दवाच्यहविःसंबन्धविधायकेन शा-
स्त्रेण तेषामिति सर्व्वनामरूपैकपदोपात्तानामेतेषामेव सहस्रत्यादीनां
परस्परसापेक्षाणामेव प्रयोगनिर्वर्त्तकत्वमवगम्यते । ननु शास्त्रान्तर-
विहितपुरूरव-श्चाद्र्द्रवादिमापेक्षाणामिति न वाच्यं । इष्टिआद्धे क्रतुर्दक्ष
इत्यादिना वचनेन विशेषविहितपुरूरव-श्चाद्र्द्रवादिभिरेव सर्व्वेषां
आद्भुतानामवद्भुत्वात्सहस्रत्यादयो न कचिदवकाशं लभन्त इति न
वैश्वदेविके देवतात्वेन कौर्त्तिनार्हा इति । आनर्थक्यप्रवृत्तानां विपरीतं
बलाबलमिति न्यायात् सामान्यतो विहिता अपि विशेषतो विहितान्
पुरूरवश्चाद्र्द्रवादीन् बाधित्वा देवतात्वेन निविशन्ते । ते च विशेष-
ग्रहणाभावात् सर्व्वेष्वपि आद्धेष्ट्विति मन्यमानं प्रतिविशेषग्रहणमु-
च्यते । प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादिति न्यायात् प्रकरणात् पार्व्वण एव

निविशन्ते । न पार्वणविकृतिभूतेषु कर्माङ्गादियाहुषु । नन्वतिदेशा
ङ्गविध्यति । न । अतिदेशिकैः कलादिभिर्बाधात् । तदेवं पार्वणआहु
सहकृत्यादीनां वैश्वदेविके कर्माणि पुरुरवशार्द्रवाभ्यां सह विकल्पेन
देवतात्वं सिद्धम् । अथैतेषां यैर्नामभिः कर्मासमावायः प्रसिद्धस्ता-
न्युच्यन्ते । बृहस्पतिसूतौ ।

ऋतुर्दत्तो वसुः सत्यः कामः कालस्तथैव च ।

धुरिश्च रोचनश्चैव तथा चैव पुरुरवाः ।

शार्द्रवश्च दशैते तु विश्वेदेवाः प्रकीर्त्तिताः ॥

एते एषु आहुषु विभज्य विनियोज्याः ।

उक्तं बृहस्पतिसूतावेव ।

इष्टिआहुः ऋतुर्दत्तः सत्यो नान्दीमुखे वसुः ।

नैमित्तिके कालकामौ काम्ये च धुरिरोचनौ ।

पुरुरवा शार्द्रवश्च पार्वणे समुदाहताविति ॥

शङ्खसूतावपि ।

इष्टिआहुः ऋतुर्दत्तः संकीर्त्या वैश्वदेविके ।

नान्दीमुखे सत्यवसू काम्ये च धुरिरोचनौ ॥

पुरुरवाशार्द्रवौ चैव पार्वणे समुदाहता ।

नैमित्तिके कालकामाविति सर्वत्र कीर्त्तयेत् ॥ इति ।

इष्टिआहुशब्देनात्र कर्माङ्गं आहुं गृह्यते । तथा चाधानसोम-
यागनिषेकादिसंस्कारादिभूतमपि आहुं लभ्यते । कर्माङ्गश्च आहु-
भेदप्रकरणे वक्ष्यते ।

निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

श्रेयं पुंसवने आहुं कर्माहुं वृद्धिवदितमिति ।

अत्र कर्माहुमिति परिभाष्यते । वृद्धिवदिति नान्दौमुखे दैवतत्व-
स्वाहाशब्दप्रयोगो दधिवदरादिमिश्रपिण्डवत्त्वादयो वृद्धिआहुधर्मा
अतिदिश्यन्ते । विहितं वृद्धिआहुं याज्ञवल्क्यादिसूत्रिषु । एवं प्रद-
क्षिणीकृत्य वृद्धौ नान्दौमुखान् पितृन् यजेतेत्यादिभिर्वचनैः वृद्धि-
आहुश्च वृद्धवशिष्ठादिभिर्दर्शितं । पुत्रजन्मविवाहादौ वृद्धिआहुसु-
दाह्यतमिति । अत्राभ्युदयिकआहुविशेषे वृद्धिआहुशब्दः परिभाष्यते ।
आदिशब्देन गर्भाधान-पुंसवन-सीमन्तोन्नयन-व्यतिरिक्तानामन्नप्राशन-
चूडाकरणादिसंस्कारकर्मणां ग्रहणं । गर्भाधानादिसंस्कारवयाङ्गभूत-
स्वाभ्युदयिकस्य कर्माहुशब्देनाभिधानात् । एतच्च वृद्धिआहुर्वाङ्मिन्नं क-
र्माहुं वृद्धिवदिति पारस्करेऽतिदेशे दर्शनात् । भेदे ह्यतिदेशो भवति ।
आहुर्भेदेऽहं भेदाभिधानाच्च । काम्यपार्ष्वणादिभेदास्तत्प्रकरणे
वक्ष्यन्ते । ननु नैमित्तिके कालकामावित्युक्तं एकोद्दिष्टञ्च आहुं नैमि-
त्तिकशब्देनाच्यते, एकोद्दिष्टञ्च यच्चाहुं तन्नैमित्तिकमुच्यते इत्येवं
परिभाषितत्वात् । एकोद्दिष्टं दैवहौनमेकार्थैकपवित्रकमित्येवञ्चै-
कोद्दिष्टे वैश्वदेविकनिषेधात् कथं कालकामौ । न च निमित्ते भवं
नैमित्तिकमित्येवं व्युत्पत्त्या नवाग्रलाभादिनिमित्तविहितमपि नैमि-
त्तिकशब्देनाभिधातुं शक्यं । तस्य सामान्यशास्त्रस्यानीयस्य योगस्य
विशेषशास्त्ररूपिण्या परिभाषया बाधस्य न्याय्यत्वात् । सत्यमेवं तथापि
प्रकृते विरोधात् योगमेवाश्रित्य नैमित्तिकशब्देन नवाग्रलाभादि-
निमित्तविशेषे क्रियमाणं आहुमुच्यते । यदुक्तमादित्यपुराणे ।

विश्वेदेवौ क्रतुर्दत्तः सर्वस्त्रिष्टिषु कीर्त्तितौ ।
 नित्यं नान्दीमुखश्राद्धे वसुमत्यौ च पैतृके ॥
 नवान्नलाभे द्वौ देवौ कालकामौ सदैव हि ।
 अपि कन्यागते सूर्य्ये श्राद्धे च धुरिरोत्तमौ ।
 पुरुरवार्द्रवौ चैव विश्वेदेवौ तु पार्वणे ॥ इति ।

सर्वस्त्रिष्टिषु सर्वेषु कर्माङ्गश्राद्धेषु, नवान्नलाभे नवान्नलाभनि-
 मित्ते सति । अत्रापि श्राद्धविधिः श्राद्धकालप्रकरणे ब्रीहियव-
 पाकैरित्यादिना वक्ष्यते । सत्यचन्द्रिकाकारस्तु नवान्नलाभे सति
 नवान्नभोजनोपक्रमात् पूर्वं पितृभक्त्या नवान्नेन श्राद्धे क्रियमाणे
 द्वौ कालकामौ वैश्वदेविके कर्मणि देवतात्वेन कीर्त्तनीयावित्याह ।
 एतच्च निमित्ताधिकारेण क्रियमाणानां वैश्वदेविकान्तितानामुपरा-
 गादिश्राद्धानामुपलक्षणार्थं । कन्यागते सूर्य्य इति भाद्रपदापरपक्षे,
 एतच्च काम्यश्राद्धोपलक्षणार्थं । तदेवं विरोधादचनाच्च नैमित्तिकश-
 ब्देन नवान्नलाभादिनिमित्ते क्रियमाणं श्राद्धमुच्यत इति सिद्धं ।
 अथवा नैमित्तिके कालकामावित्यत्र नैमित्तिकशब्देनैकोद्दिष्टाभि-
 धायिना एकोद्दिष्ट्युक्तं सपिण्डीकरणमुच्यते । तत् हि एकोद्दिष्ट-
 पार्वणरूपप्रधानद्वयात्मकं अतोविश्वदेविकं तत्रास्तीति कालकाम-
 योर्विधिर्युक्तः । शङ्खधरहरिहरौ पुनरेवमाहतुः । केचित् प्रत्यब्दमे-
 कोद्दिष्टमिच्छन्ति । अन्ये तु पार्वणं । अतो नैमित्तिकशब्दवाच्यस्यैको-
 द्दिष्टस्य स्थाने क्रियमाणं लयादिकं पार्वणमपि नैमित्तिकशब्दं
 लभुमर्हतीति तस्मिन् कालकामविधिरिति । इयं वा अनयो-
 र्भूतप्रेक्षा प्रागुक्तरीत्या वचनार्थव्यस्योपपत्तेर्नाविचार्य्य गृहीतव्या ।

अयेदं चिन्त्यते । किं पुरुरवआर्द्रवयोः पार्वणप्रयोगे समुच्चि-
तयोः प्रयोग उत विकल्पितयोरिति । एवमिष्टिआर्द्धे क्रतुदत्तयोः, एवं
नान्दीमुखादिविहितसत्यवस्त्रादिषु युग्मेष्वपि विकल्पनीयम् । तत्र
तावद्विकल्पितयोरिति गृह्यते । व्यवस्थापने क्रतुर्द्वय इति पृथगेकै-
कस्य कर्मसम्बन्धावगमात् । न त्वेकैकस्य पृथग्देवतात्वात् द्रव्यदेव-
तासम्बन्धभेदात् कर्मण एव भेदः स्यात् । को विकल्पस्यावकाशः ।
एककर्मान्वयिनोर्ह्येकद्वारत्वे विकल्पाभिधा । अस्तु नाम कर्मभेदः
एकप्रयोगानन्वयमात्रेण विकल्पाभिधा । वस्तुतस्तु न देवताभेदात्
कर्मभेदः । शब्दान्तराभ्यास-संख्या-गुण-प्रक्रिया-नामधेयानां कर्मभे-
दकत्वाभिधानात् । ननु देवतापि गुण इति भेदिका भवितुमर्हति ।
मैवं । न हि गुण इत्येव भेदकः किन्त्वेकस्मिन् कर्मण्यल्लभमानोऽन्वयम् ।
अन्यथा द्रव्यविकल्पो देवताविकल्पः तयोः समुच्चयो वा कश्चिन्न स्यात् ।
दृश्यते चाग्निहोत्रादीनां द्रव्यादौ विकल्पः समुच्चयश्च । सोमे च देव-
तासमुच्चयः । न च वाच्यं । यथा सप्तदशप्राजापत्यानित्यात्र पृथक्-
त्वनिवेशिन्या संख्यया द्रव्यदेवतासम्बन्धभेद एवमचापि देवताभेदेन
सम्बन्धभेदात् कर्मभेद इति । यत एवं मन्यमानोभवानिन्द्रवाय्वाद्य-
नेकदेवतान्वितं सोमयागमेव स्मरतु । ननु स्मरत एवं किन्तु तत्रेन्द्र-
वाय्वादीनामेकयागसम्बन्धित्वेनावगतद्रव्यसम्बन्धावगमात् न कर्मभेद-
कत्वं । इह तु न तथेति भेदकत्वमिति । न । उत्पत्तिवाक्ये हि
श्रूयमाणो गुणो भेदकः । ननूत्पत्ते कर्मणि गुणं विधातुं प्रवृत्ते
वाक्ये तस्य हि कर्मभेदकत्वेन कापि विकल्पसमुच्चयौ स्यातां ।
अतोविकल्पितयोः प्रयोग इति प्राप्ते उच्यते । “यत्तत्र क्रियते कर्म

पैत्रिकैर्ब्राह्मणान् प्रति । तत् सर्वं तत्र कर्त्तव्यं वैश्वदेविकपूर्वकम्” इत्यादिषु देवतादिवाक्येषु वैश्वदेविकं कर्त्तव्यमित्येवंविधे उत्पत्ति-विधावगते विशेषां देवानामेकपदोपादानादन्योन्यमहितानां देवतात्वेऽवगते सति तेषां समुच्चयोवगम्यमानो न गुणवाक्यत्वेन पृथक्-प्रयोगेण बाधितुं शक्यते । नन्वेकपदोपादानेन स्वरसतः सर्वेषामेव विशेषां साहित्यमवगतम् । तच्चेद्भवस्यावचनेन त्रिचतुरादिषु विश्वे-देवेषु भग्नं तदा भग्नमेवास्य साहित्यप्रतिपादनपरत्वमिति कथं समुच्चयः । उच्यते । सामान्यतोऽवगम्यमानो वचनार्थो यावत्त्यंशे वचनान्तरेण बाधितस्तदन्यस्मिन्नंशे ध्वनिष्ठतीति समुचितयोर्देवतात्वम् । अस्त्वैवमिदन्तु सन्दिह्यते । किमेकैकं स्वेन स्वेन नाम्ना पृथग्विभक्त्यन्तेनोद्दिश्यैकैको वैश्वदेविकपदार्थोऽनुष्ठेयः उत द्वौ द्वौ द्वन्द्वसमासप्रयुक्तेन नामद्वयेनोद्दिश्येति । तदर्थमिदं विचिन्त्यते । किं सहितयोर्देवतात्वं उत देवतयोः साहित्यमिति । यदि देवतयोः साहित्यं तदा प्रत्येकं देवतात्वात् प्रत्येकमुद्देशे तत्सम्पूर्वत्वात् पृथक्पृथक् चतुर्थ्यादिप्रयोगं कृत्वा पदार्थोऽनुष्ठेयः । उक्तं हि । एतस्या इति सङ्ख्य उपदेशोऽत्राभिधीयते इति । यदा तु सहितयोर्देवतात्वं तदा पुरुरवश्चाईवसंज्ञकयो-रग्निमोमयो-रिवैकदेवतात्वरूपाधिष्ठानभूतत्वाद्द्वन्द्वसमासेनोद्देशं कृत्वा प्रयोगो विधेयः । तत्र “इष्टिश्चाद्धे क्रतुर्दक्षः सङ्कीर्त्तयो वैश्वदेविके” इत्येवंविधेन शङ्खादिवचनेन देवताविधिः, वैश्वदेविकपूर्वकमित्येवंविधेन देवतादिवचनेन कर्मविधिः, क्रमविधिर्वा वैश्वदेविकशब्दस्तत्प्रत्ययन्यायेन नामधेयमिति वा मन्यमानः एकैकस्य पृथग्विभक्त्यन्तेन नाम्नोद्देशमाह । न च वाच्यं । तद्धितचतुर्थ्यादिविधायकभावार्था-

नामश्रवणात् कथं देवताविधिः । इत्थं वैश्वदेविके इत्यनेनानूदिते भावार्थे क्रतुदत्तादीनां विधौ तेषां द्रव्यरूपत्वाभावात्परिशेष्यादेवतात्वेन विनिवेशे तद्धितचतुर्थ्यादीनामनुपयोगात् । एवम्प्राप्तेऽभिधीयते । यच्च तद्धितभावार्थविधायकास्तच्च न विधिरन्यच्च विधिरित्येतत् कस्य हृदयं प्रवेशं लभेत् । ननु यत्रैते सर्वे तस्य क्रमपरत्वमवगम्यते । यावत्तथावद्विधेयान्तरमुपादीयते तावत्तावद्विधिशक्तिस्तच्च तच्च सञ्चरतीति न्यायात् । सत्यमेवं । कर्मविधौ तु सर्वविशेषणविशिष्टं कर्म विधातुं शक्यमिति तच्च देवताविधौ न दोषः । तच्च चेद्विहिता देवताः द्वयोरेकपदोपादानात् साहित्यविशिष्टयोर्देवतात्वमित्यग्नौषोमवत्पुरुषवश्चार्द्रवयोर्द्वन्द्वसमासेनोद्दिश्य प्रयोगो विधेयः । नामधेयतापि तत्प्रत्यशास्त्रान्तरोपपादनान्निरस्येति । ननु पुरुषवश्चार्द्रवप्रभृतिनामद्वन्द्वनिर्देशो विवक्षित एव नामद्वयस्याप्रयोज्यत्वात्तत्कृतस्तदनुरोधादिकल्पसमुच्चयन्याससमासानां प्रसङ्गः । यदि पुनः प्रयोज्यं स्यान्नदा एतन्नामद्वयानभिज्ञस्य देवतानभिज्ञत्वाच्चाह्वे नाधिकार एव स्यात् । दर्शितश्च तस्याप्यधिकारः ।

उत्पत्तिनाम वै तेषां न विदुर्यं द्विजातयः ।

अयमुच्चारणीयस्तैः श्लोकः अद्भुतमन्वितैः ॥

आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः ।

ये यच्च विहिताः आह्वे सावधाना भवन्तु ते ॥

इत्यनेन शास्त्रेण यदि च नामद्वयं प्रयोज्यं स्यात् तदा विश्वेदेवाम आगतं गृणताम इमं हवमित्यादिमन्त्रेण श्रूयमाणं वज्रवचनं विरुध्यते । तस्माद्विश्वेदेवा इत्येतच्छब्दोत्तिष्ठन्तैर्वा अर्घ्यादिदानं कर्त्तव्यं । नन्वनुष्ठा-

नकाले नामदयानुच्चारणे तत्कथनस्य किं प्रयोजनमिति चेत्
 समुद्रस्थानवदनुचिन्तनमात्रमिति ब्रूमः । अत्रोच्यते । नामदया-
 प्रयोगेऽपि व्यवस्थावाक्यस्य देवतासंख्याप्रतिपादनपरत्वादस्तुवृत्त्या इयो-
 रेव देवतात्वात् मन्त्रस्य वज्रवचनविरोधस्तदस्य एवेति । अथैतद्भूयः
 प्रमुखस्य गणस्य विवक्षितत्वात् पूजार्थत्वाद्वा न विरोधः । तर्हि
 नामदयप्रयोगेऽपि तस्मैव विवक्षितत्वादविरोध इति कतुदत्तादि-
 नामद्वन्द्वानि प्रयोज्यान्वेव । एवञ्च सति “इष्टिआहुते कतुर्दत्तः सङ्कीर्त्यो
 वैश्वदेविके” इति सङ्कीर्तनविधिरभ्युपपन्नः स्यात् । यत्तु हरिहरेणा-
 विवक्षितत्वाभिधानं कृतं तद्वित्वाभिप्रायेण न नामाभिप्रायेण ।
 अतो नामदयप्रयोगेऽपि वज्रवचनमेव प्रयोक्तव्यं न द्विवचनमिति
 तस्याभिप्रायो वेदितव्यः । यदत्र सतिचन्द्रिकाकारेण वज्रवचनप्रयोगे
 कारणमुक्तं विश्वान्देवानावाहयिष्य इति पृच्छतीति सतिपुराणेषु
 वज्रपु वज्रवचनान्तप्रयोगदर्शनादिति तदस्तु नाम । मन्त्रस्थानीयस्य
 प्रैषस्य एकैकप्रयोगसमवायात् प्रैषवाक्याभिप्रायेणेदमुक्तमित्यभिप्राया-
 न्तरोत्प्रेक्षासम्भवात् । यत्तु “निरङ्कुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान् देवान्
 समाहूयेत्” इत्यादिवज्रवचनप्रयोगदर्शनादित्युक्तं, तत् सर्वप्रयोगसम-
 वायिविश्वेदेवानुसन्धानेनापि विधिवैक्ये वज्रवचनोपपत्तेरसाधकमेव ।
 इतश्चासाधकं । “नैमित्तिके कालकामौ काम्ये च धुरिरोचनौ”
 इत्यादिद्विवचनान्ततयापि प्रयोगदर्शनात् । इतश्च वज्रवचनान्त-
 प्रयोगः । प्रायेण विश्वशब्दस्य वज्रार्थवाचकत्वात् वज्रवचनान्ततया
 प्रयोगे प्राप्ते तद्विशेषणीभूतानां पुरुषवत्त्वाद्वादिशब्दानां तत्सामा-
 नाधिकरणेन प्रपूज्यमानानां वज्रवचनान्तता उचितेति । इदमुच्यते ।

किमेकैकेब्राह्मणपुरोभागस्यापितैकैकपाचस्यमन्नं पृथक् पृथग्विश्वान्
 देवानुदिश्य त्याज्यं उत सक्तदेवोद्दिश्येति । तत्र देवतैक्यात्सद्व्यागो
 लाघवादितिन्यायात् सक्तदिति । अथोच्येत । पृथक्परिकल्पनस्य
 दृष्टार्थत्वानुरोधात् पृथक्त्याग इति । तन्न । तस्य पृथग्भोजनार्थ-
 त्वेनापि दृष्टार्थत्वनिर्वाहान् । एकपाचपरिवेषितानां नानाजातीया-
 नामन्नानां सक्तद्वुद्धौ निवेशवन्नानापाचपरिवेषितानामपि निवेश-
 सम्भवात् सक्तत्यागोपपत्तिः । एवञ्च परिकल्पनाङ्गानुरोधेन प्रधा-
 नावृत्तिर्न भविष्यति । एवं प्राप्त उच्यते । आपस्तम्बादिभिर्ब्राह्मणा-
 नामाह्वनीयस्थानीयत्वाभिधानात् तत्प्राप्तिपर्यन्तस्तावद्भ्यादित्याग-
 वदन्नत्यागः कार्यः । ते च पृथङ्निवेशिताः पृथङ्निवेशितान्यन्नानि
 न सक्तत् प्रापयितुं शक्यन्ते । प्राप्तीनां पृथग्विष्टत्वात् । तस्मात् पृथक्
 त्याज्यान्यन्नानि । अगत्या च त्यागावृत्तिर्न दोषाय इत्येकैकस्मिन्न-
 धिष्ठाने पुरुषवश्चाद्रवसंज्ञकेभ्यो विद्मेभ्यो देवेभ्य इदमन्नं न ममेत्या-
 दिप्रयोगैस्त्वयागो विधेयः । अत्रैतेषु विचारेष्वेवमवस्थानामुद्देश इत्येता-
 वत्येवांशे तात्पर्यम् । यत्पुनरेवम्भूतः प्रयोगोऽप्येवम्भूत इत्युपन्यस्तं तत्प्र-
 योगस्य विचारप्रयोजनभूतत्वाभिप्रायेण न साक्षाद्विचार्यत्वाभिप्राये-
 णेति । अतो देवतास्वरूपविचाराय प्रकृतिप्रकरणे^(१) सङ्गतिर्विचारण-
 मिति । इति वैश्वदेविकदेवतानिर्णयः ।

अथ विकिरभुक्तोच्छिष्टयोर्देवताः ।

मनुविष्णू । असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम् ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्भिर्भेषु विकिरञ्च यः ॥

हारीतः । अरूढदन्ता ये नाम मृता गर्भाद् विनिःसृताः ।

मृता ये चाप्यसंस्कारास्तेषां भूमौ प्रदीयते ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

अन्नप्रक्रिणं यत्तु मनुष्यैः क्रियते भुवि ।

तेन हस्तिमुपाद्यान्ति^(१) ये पिशाचवमागताः ॥

ये चादन्ताः^(२) कुले बालाः क्रियायोग्या ह्यसंस्कृताः ।

विपन्नास्तेऽन्नविकिरसम्मार्जनजलाग्निः ॥

मनुः । उच्छेपणं भूमिगतमजिह्वाग्रठस्य च ।

दासवर्गस्य तत् पित्र्ये भागधेयं प्रचलते ॥

वसिष्ठः । प्राक्संस्कारात् प्रमीतानां^(३) सप्रेषाणामिति^(४) श्रुतिः ।

भागधेयं मनुः प्राह उच्छिष्टोच्छेपणे उभे ॥

उच्छेपणं भूमिगतं विकिरं लेपनोदकम्^(५) ।

अनुप्रेतेषु विसृजेदप्रजानामनायुषाम् ॥

इति विकिरभुक्तोच्छिष्टयोर्देवताः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवस्य सकलश्रीकरणाधिपतिपण्डित-

श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे आद्भुतकल्पे

देवतानिर्णयप्रकरणं नाम तृतीयोऽध्यायः ।

(१) हस्तिमुपाद्यान्तीति ख० ।

(२) ये वा दग्धा इति ग० ।

(३) प्राक्संस्कारप्रमीतानामिति ग० ।

(४) प्रवेशनमितीति ग० ।

(५) विकिरेलेपनोदकमिति ख० ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

आह्वदेशकथनप्रकरणम् ।

यत्पुष्पाचरितप्रवाहसरलस्रोतस्त्रिनीनिर्मित-

श्रीमत्तीर्थरसावगाहविगलत्पापोपतापो जनः ।

रोमाञ्चैरुपचीयते स सुकृतौ हेमाद्रिरुद्गारधीः

कर्तुं आह्वपदार्थनिश्चयमथो यत्नं समालम्बते ॥

तदेवमुक्ते प्रकरणे अह्वया पिचादिरूपदेवतोद्देशेन ब्राह्मणभोज-
नादि आह्वपदार्थ इत्येतत्सिद्धवत्कृत्योद्देश्यपिचादिनिर्णयः कृतः ।
अथामुमेव आह्वशब्दार्थं विचार्य निश्चेतुं प्रकरणान्तरमारभ्यते । तत्र
तावच्छाह्वनिर्वचनेन विचार्योऽर्थः प्रसूयते ।
वृहस्पतिसूतौ ।

संस्कृतं वञ्जनाब्जं पयोमधुघृतान्वितम् ।

अह्वया दीयते यस्मात् आह्वं तेन निगद्यते ॥

नागरखण्डे ।

आह्वे अह्वा यतो मूलं तेन आह्वं प्रकीर्तितम् ।

तस्मिन् प्रक्रियमाणे तु न किञ्चिद् व्यर्थतां व्रजेत् ॥

मूलमिति श्रेष्ठमङ्गं । तथाच कात्यायनकृते आह्वकल्पे । अह्वा-
न्वितः आह्वं कुर्वीतेति विहितं । न ह्यत्र अह्वानिमित्तत्वेन
चोत्पद्यते, किन्तु यः आह्वं कुर्वीत स अह्वयान्वितः सन् कुर्वीतेति
अह्वायाः आह्वाङ्गत्वमुच्यते । तथाच बार्हस्पत्यपाराशरेण द्वतीया-

विभक्त्या आहुविशेषणत्वेन अहुक्ता ।

देशे काले च पात्रे च विधिना हविषा च यत् ।

तिलैर्दर्भैश्च मन्त्रैश्च आहुं स्यात् अहुयान्वितम् ॥

अतएव मनुस्मृतौ अहुयायोगेन वैशिष्टमुक्तम् ।

यद्यद्दाति विधिवत् सम्यक् अहुसमन्वितः ।

तत्पितृणाञ्च भवति परत्रानन्तमक्षयमिति ॥

नन्दिपुराणेऽपि ।

अहु पवित्रं सर्व्वेषां पवित्राणां प्रकीर्तितम् ।

अहुैव धर्मं परमं पावनञ्चैव सर्व्वदा ॥

अहुभूतानि भूतानि पवित्राणि सदैव तु ।

अहु तु माता भूतानां अहु आहुषु शस्यते ॥

अतएव यमस्मृतौ अहुभावेन वैगुण्यमुक्तम् ॥

विधिहीनमष्टष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।

अअहुया ऊतं दत्तं तद्दे रक्षांसि भुञ्जते ॥

बौधायनोऽप्याह ।

अहुया बोध्यते बुद्धिः अहुया शोध्यते मनः ।

अहुया प्राण्यते ब्रह्म अहुया पापविमोचनौ ।

तस्मादअद्धानस्य हविर्नाश्रन्ति देवता इति ॥

ननु सर्व्वस्यापि सत्कर्मणः अहुङ्गं, तत् केन विशेषेणास्यैव आहु-
शब्दोऽयम् ।

तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ।

अद्भुतचितेन मनसा यद्यत् किञ्चित् समाचरेत्^(१) ।

तत्तदङ्गफलं तस्य जायते लोकयोर्दयोः ॥

अद्भुतमयोऽयं पुरुषो यो यच्छब्दः स एव सः ।

देवअद्भुत नरा देवाः कथिता देवभाजिनः ॥

पितृअद्भुतश्च पितरो दैत्यअद्भुत दितेः सुताः ।

पापअद्भुतस्तथा पापा विज्ञेया नरकङ्गमाः ॥

तस्माच्छ्रद्धां समास्थाय धर्मं धर्मी समाचरेत् ।

पुण्यं वज्रफलं तस्य अद्भुतामास्थाय यत्कृतम् ॥

अद्भुत पवित्रं परमं हि लोके

अद्भुत शरीरं पुरुषस्य चोक्तम् ।

अद्भुतं समास्थाय नरास्तु कृत्वा

पुण्यानि पुण्याङ्गतिमाप्नुवन्ति ॥

वृहत्पाराशरे ।

अद्भुतपूतं प्रदातव्यं पात्रे दानमयाचितम् ।

याचितेऽपि हि दातव्यं पूतं स्वं अद्भुतया धनमिति ॥

तदेवं सर्वस्यापि सत्कर्षणः अद्भुतरूपाङ्गयुक्तत्वात् कथमस्यैव
आद्भुतशब्दो नामधेयमिति । उच्यते । त्रिविधा शब्दस्यार्थेषु वृत्तिः रूढ्या
योगेन योगरूढ्या चेति । तत्र यः समुदायशक्त्या वर्त्तते स तत्र प्ररूढ
इव भवतीति रूढ्या वर्त्तते । यस्त्ववयवशक्त्या यावद्योगं वर्त्तते स तु
अवयवार्थयोगाद्वर्त्तत इति योगेन वर्त्तत इत्युच्यते । यस्त्ववयवशक्त्या

वर्त्तमानोऽपि नियतप्रयोगात् यावत् योगं वर्त्तते स योगरूपा वर्त्तत इत्युच्यते । तथा च आहुशब्दो योगरूपा वर्त्तत इत्यस्यैव नामधेयं । ननु विप्रतिषेधान्न योगरूढिर्घटते । यद्यवयवशक्त्या वर्त्तते न तर्हि समुदाय-
शक्त्येति विप्रतिषेधः । सत्यं । अवयवशक्त्यैव वर्त्तमानः प्रयोगनियमात् सङ्कुचितावयवशक्तित्वेन नात्यन्तयोगपरतन्त्र इति रूढ्यैव वर्त्तत इति गौणवादादविरोधः । केचित् पुनराहुः । प्रत्यक्षपरोक्षानिवृत्तियोगेनैव शब्दोऽर्थे वर्त्तते । यत्राविकृतैरेवावयवैर्व्वर्त्तते । यथा निघण्टुशब्दस्तत्रैव शेषोऽपि परोक्षया वृत्त्या वर्त्तते इत्युच्यते । तत्रायं आहुशब्दः प्रत्य-
क्षयैव वृत्त्या अह्नायोगेन कर्मविशेषे वर्त्तते । किन्तु प्रयोगनियमात् सङ्कुचितावयवशक्तित्वान्नान्यत्र वर्त्तते । यथा गोशब्दो गच्छतीति गौरित्यनया व्युत्पत्त्या प्रवर्त्तमानो योगिकोऽपि न अश्वादिषु वर्त्तते एवं द्रव्यादावप्रसिद्धेः आहुशब्दः कर्मणो नामधेयं । ननु कर्मण्यपि प्रसिद्धभावात् विधेश्च प्रवृत्त्यर्थत्वात् गुणविधित्वे च गुणांशे पुरुष-
प्रवृत्तिविशेषजनकत्वेन प्रयोजनवत्त्वात् द्रव्याभिधानं भवेत् । तदुक्तं ।

प्रसिद्धेर्बलवत्त्वेन प्रयोजनवशेन च ।

अधिकत्वात् प्रवृत्तेश्च गुणरूपं विधीयते इति ॥

अथोच्यते । न तावत्कर्मणि गुणविधिः समभिव्याहृतकर्मविशेषा-
श्रुतेः । न च करोतिवाक्ये भावनामात्रे विधिः । सिद्धरूपस्य साक्षा-
द्भावनानन्वयात् । नापि फले गुणविधिः । आश्रयरूपकर्मानन्वितस्य
फलान्वयासम्भवात् । प्रणयनाद्याश्रित एव हि गोदोहनादिः फले
विधीयते । तत्र । नामधेयत्वेऽपि हि कस्य नामधेयमिति पर्थनयो-
गमाभ्यात् । नामापि हि न भावनामात्रस्य सम्मतम् । सर्वकर्मनाम-

त्वापत्तेः । अथ “प्रमौतस्य पितुः पुत्रैः आहुं देयं प्रयत्नतः । ये
यजन्ति पितृन् देवान् ब्राह्मणांश्च ऊताशनान्” इत्यादि प्रकरणा-
न्नातवाक्यावगतस्य कर्मणोनामधेयं मन्यसे तदा तदवगत एव कर्मणि
फले वायं गुणविधिरिति ममापि निःसरणसरणिः सुलभैव । अद्वा-
द्योगलक्षणं नाम प्रवृत्तिनिमित्तञ्च तुल्यमेव । “आहुमामनु कर्त्तव्य-
मिति वेदविदां स्थितिः” इत्यत्र द्रव्यभामानाधिकरणदर्शनाच्च गवा-
दिवत् आहुं देयमिति देयत्वावगमाच्च । न हि दानादिकर्मणो देयत्वं
सम्भवति । सार्वणिको द्रव्ये प्रयोग इति चेन्न । लक्षणायां प्रमाणा-
भावात् । वाक्यान्तरावगते च कर्मणि गुणे विधीयमाने न मत्वर्थ-
लक्षणा । पदैकवाक्यत्वे हि सा न वाक्यैकवाक्यत्वे, नित्यनैमित्तिकका-
म्यादिव्यपदेशोऽपि चममगोदोहनादिष्विव द्रव्येऽपि न विरुध्यते ।
तस्मान्नैतत् कर्मणामधेयमिति प्राप्त उच्यते । तदर्थशास्त्रान्तरसद्भावा-
दग्निहोत्रपदवचनमता । यथा हि यदग्नये च प्रजापतये च मायं जुहो-
तीत्यादिना प्रकरणान्नातेन शास्त्रान्तरेण विधित्सितदेवताप्राप्तिः एव-
मत्रापि माष-यव-तिल-गोधूम-मांसादिद्रव्यं पित्रादिभ्यः अद्भ्या
देयमित्यादिना आहुशब्दविहितद्रव्यप्राप्तिरस्येव । प्रसिद्धभावाच्च न
गुणविधिः । प्रसिद्धेरेव हि सोमेनेत्यादिर्गुणविधिः । यत् पुनः क्वचित्
आहुशब्दस्यामशब्दसामानाधिकरण्यं तल्लक्षणावृत्त्या । देयत्वञ्च द्रव्यस्य
लक्षण्या द्रव्ये आहुशब्दं प्रयुज्योक्तं । नित्यनैमित्तिकादिव्यपदेशश्च
कर्मणि भूयसीं प्रसिद्धिं गतः स्वरसवृत्त्या न कर्मपक्षपातञ्च ज्ञाति । ननु
सर्व्वं प्रधानकर्मणोऽयागादेः करणत्वान्नमत्वे आहुमिति द्वितीयान्तता
न स्यात् । उक्तं हि । विधाने चानुवादे च यागः करणमिष्यते इति ।

उच्यते । यथा दार्वदिद्वैधीभावफलोद्देशप्रवृत्तायां परशूचमन-
 निपतनात्मिकायां करणीभूतोऽपि परशुस्तद्ग्राह्यंममंयोगविभागपर-
 म्पारूपक्रियाफलभागित्वादनौष्ठितकर्मभूतस्तथा स्वर्गादिफलोद्देशप्र-
 वृत्तायां भावनायां करणीभूतोऽपि यद् यज्याद्यर्थस्तद्भावनानिर्वर्त्यत्वेन
 कर्मैत्यग्निहोत्रमित्यादिकं तदवस्थाविवक्षायां द्वितीयान्ततोपपद्यते ।
 भावनास्वरूपनिर्वर्त्यस्य यागादेर्निर्वर्त्तकभावनायाः स्वर्गादिफलकत्वा-
 वस्थायां करणत्वमित्येकं प्रति कर्मात्मकरणत्वयोर्न विरोधः । स्वतः
 पूर्वापरौभूतस्य साध्येकस्वभावस्य धात्वर्थस्यैव भावनारूपेण करोत्यर्थेन
 साक्षादन्वयः । मिद्धस्य द्रव्यादेर्भावार्थद्वारेणेति व्यवहितत्वाज्जघन्य इति
 कर्मणे नामधेयं आहुतशब्दः । आपस्तम्बवचनादपि कर्मनामत्वमवगम्यते ।
 अथैतन्मनुः आहुतशब्दं कर्मं प्रोवाच प्रजानिःश्रेयसार्थं तत्र पितरो
 देवता इति । एवं स्थिते विचार्यते । किमिदं पिण्डदानस्य ब्राह्मण-
 भोजनस्य वा केवलस्य नामधेयं उत प्रकृतानां पिण्डदानब्राह्मण-
 भोजनाग्नौकरणरूपाणां कर्मणां समुदायस्येति । तत्र तावत् कर्त्तव्या-
 ध्यायः पिण्डदानस्यैव नामधेयमित्याह । तथा हि । प्रधानस्य हि इदं
 नामधेयमधिकारवाक्यगतत्वात् । पिण्डदानञ्च प्रधानतया अस्मिन्
 प्रकरणेऽवगम्यते । तथा च लिङ्गदर्शनं ।

अपि नः स कुले भूयात् यो नो दद्यात्चयोदर्शो ।

पायसं मधुसर्पिभ्यां वर्षासु च मघासु च इति ॥

अत्र खलु आहुतदेवतानां पितृणां पिण्डविषये प्रार्थनातिशयद-
 र्शनात् पिण्डदानं प्रधानमवगम्यते । महाभारते गयायां पिण्डे प्रदौ-
 यमाने पिण्डयज्ञाय पितृणां हस्तोत्पानस्याभिधानाच्च । तथा आहु-

कर्त्तव्यतायां विवक्षायां स्मृतिषु पिण्डनिर्व्वपणस्य कर्त्तव्यतोक्ता “सह-
 पिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्मतः । अनघैवावृता कार्यं पिण्डनि-
 र्व्वपणं सुतैः” इत्यादिना वचनेन ब्राह्मणभोजनासम्भवे पिण्डदानमाच-
 विधानाच्च । तदेवमेतैर्लिङ्गदर्शनैः पिण्डदानस्य प्राधान्यावगमादस्यैव
 आहूशब्दो नामधेयमिति । ननु ब्राह्मणभोजनस्यापि पितृरूपप्रधान-
 देवताभिषम्बन्धात् प्राधान्यमस्यैव । मैवं । भोजनस्य “यद्येकं भोज-
 येच्छाह्ने” इति वचनात् भोजनक्रियासामर्थ्याच्च साक्षात् ब्राह्मणसम्ब-
 द्धात् पितृव्यत्वे प्रमाणाभावात् । नन्वेवं सति पिण्डपितृव्यज्ञवदुपचारः
 पितृत्वाभिधानं स्यात् । न । आहूयार्थब्राह्मणार्थत्वेन तदुपपत्तेः । ननु
 पिण्डदानमात्रे आहूशब्दार्थे पिण्डाभोजनेऽपि आहूतमेव भुक्तमिति
 प्रयोगः कथं । लक्षण्या आहूतभूतभुज्यर्थ इति ब्रूमः । तत् सिद्धं
 पिण्डदानस्यैव नामधेयमिति । एवञ्च क्वचित् प्रयोगे पिण्डदानानि-
 ष्यक्तौ प्रयोगे विधेः समुत्पन्ने सति पिण्डदानार्थं पुनर्ब्राह्मणभोजनाभ्या-
 वृत्तिः प्रधानार्थत्वादज्ञानां । अङ्गं हि तद्दानस्य ब्राह्मणभोजनादि ।
 अन्ये त्वाहुः ब्राह्मणभोजनमेव प्रधानमिति तस्यैव आहूशब्देनामधेय-
 मिति । तथाचापस्तम्बसूत्रे । अथैतन्ननुः आहूशब्दं कर्म प्रोवाच प्रजानिः-
 श्रेयसार्थं तत्र पितरोदेवता ब्राह्मणास्त्वाहवनीयार्थे इति । आहवनी-
 यार्थे आहवनीयकार्ये प्रक्षिप्यमाणहविर्द्धारणलक्षणे वर्त्तते । न चा-
 भुञ्जानास्ते तत्कार्यं कर्त्तुं शक्नुवन्तीत्यर्थात् ब्राह्मणभोजनपर्यन्ततास्य
 वाक्यस्य भवति । अतएव याज्ञवल्क्यः ।

ततो यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यता इति ।

तदेवं ब्राह्मणभोजनात्मकप्रयोजकव्यापारविषयकस्य प्रयोजकव्यापारस्य

गौणाहवनीयप्राप्तिपर्यन्तत्वात् अधिगतहोमाभिधानस्य आहुशब्दो
नामधेयमिति विश्वरूप-मेधातिथि-वामदेव-प्रभृतीनां मतं । विहित-
स्वायं व्यापारविशेषः फलसम्बन्धित्वेन आहुप्रकरणे वक्तव्यमपि सतिषु ।

एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् ।

पुष्कलं फलमाप्नोति तस्मात् यत्नेन भोजयेदिति ॥

ज्ञानकमृद्भ्योऽपि ।

नवावरान् श्रोत्रियान् भोजयेदयुजो वेति ।

मनुस्मृतावपि ।

द्वौ दैवे पितृकार्ये^(१) चीनेकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत् सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे इति ॥

तदेवं यजमाननिष्ठस्य ब्राह्मणभोजनाख्यस्य प्रयोजकव्यापारस्य
आहुशब्दो नामधेयः । यत्तु हरिहरेण विश्वरूपादीनां मतमुपन्यस्तं
प्रयोजकव्यापारात् विनाभूतत्वात् प्रयोज्यव्यापारस्य ब्राह्मणकर्तृकं
प्रयोज्यव्यापाररूपमपि भोजनं आहुशब्दवाच्यं । अतएव आहुं भुक्त-
मनेनेति आहुशब्दस्य भुजिसामानाधिकरण्यं दृश्यते । तथा । एषा-
मन्यतमो यश्च भुञ्जीत आहुमर्चित इत्यादिनिर्देशश्च । अपिच ।
जीवत्पितृकआहुः जीवद्भिः पिण्डदानाभावे नियते भोजनविधानं
भोजनतदनुकूलव्यापारयोः प्राधान्यबोधकं । विप्रवदापि तच्छ्राद्धे
स्वकं पितरमाश्रयेदिति । पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतेत्यादि ।
तदेतन्मतमयुक्तमिवावगम्यते । यतः प्रयोज्यव्यापारस्याधिकारिव्यापार-
त्वाभावात्तस्य फलासम्बन्धे प्रधानत्वानुपपत्तौ कुतः प्रधानकर्माभिधा-

(१) पितृकार्ये इति ग० ।

यकश्चाद्भुशब्दाभिधेयत्वं । नन्वेवं तर्हि च्छलिग्व्यापाराणामग्नेयादीनां प्रधानत्वाभावे दर्शपूर्णमासशब्दाभिधेयत्वं न स्यात् । मैवं । यजमानव्यापारत्वेनैव विहितस्याग्नेयादेर्वाक्यान्तरविहितयजमानापादित-च्छलिग्व्यापारनिर्वर्त्यत्वेऽपि यजमानभावनारूपव्यापारनिर्वर्त्यत्वात् प्रधानकर्माभिधायकदर्शपूर्णमासशब्दाभिधेयत्वं न विरुध्यते । भोजनस्य पुनर्यजमानव्यापारनिर्वर्त्यस्य यजमानव्यापारत्वेऽभिधानात् यजमाननिर्वर्त्यभावनाव्याप्यत्वेऽपि न आद्भुशब्दाभिधेयत्वं । यथा दानभावनाविधौ प्रतिग्रहस्य व्याप्यत्वाद्भावान्तर्भावेऽपि न दानशब्दवाच्यत्वम् । अत्रापि हि स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वेनात्पादनं दानशब्दार्थः । परस्वत्वापादनञ्च न प्रतिग्रहमनापाद्य सिद्ध्यति । प्रतिग्रहेण हि परस्वत्वं निष्पद्यते । अतः प्रतिग्रहस्यापि दानभावनाव्याप्यत्वमस्यैव । किन्तु यजमानव्यापारत्वेन विध्यभावादप्रधानत्वं । प्रतिग्रहे यजमाननियोगासम्भवात् । स्वव्यापारे हि पुरुषः कर्तृत्वेन नियुज्यत इति न्यायात् । न च प्रतिग्रहेऽयजमानव्यापार इति ।

अथ आद्भुदेशाः ।

तत्र मनुः

शुचिं देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत् ।

दक्षिणाप्रवणञ्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥

अवकाशेषु चोत्तेषु नदीतीरेषु चैव हि ।

विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ॥

यमसूतौ ।

दक्षिणाप्रवणं स्निग्धं विविक्तं शुभलक्षणम् ।

शुचिं देशं परीक्ष्याद् गोमयेनोपलेपयेत् ॥

अगारेषु विविक्तेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।

विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ॥

नदीतीरेषु तीर्थेषु स्नभूमौ च प्रयत्नतः ।

उपह्वरनितम्बेषु तथा पर्वतसानुषु ।

गोमयेनोपलिप्तेषु विविक्तेषु गृहेषु च ॥

उपह्वरमत्र पर्वतान्तिकम् ।

पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णुधर्मे ।

दक्षिणाप्रवणे देशे तीर्थादौ च गृहेऽपि वा ।

भूमंस्कारादिसंयुक्ते आङ्गं कुर्यात् प्रयत्नत इति ॥

स्कान्दे ।

तुलसीकाननच्छाया यत्र यत्र भवेद्विज ।

तत्र आङ्गं प्रदातव्यं पित्र्यैर्वा ऋषिभ्योऽपि ॥

देवलोऽप्याह ।

आङ्गस्य पूजितो देशो गया गङ्गा सरस्वती ।

कुश्चेत्तं प्रयागस्य नैमिषं पुष्कराणि च ॥

नदीतटेषु तीर्थेषु ग्रैलेषु पुलिनेषु च ।

विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेनेह पितामहाः ॥

शङ्खस्मृतावपि ।

गङ्गायमुनयोत्तरे पयोष्णामरकण्डके ।

नर्मदावाज्जदातीरे भृगुलिङ्गे हिमालये ॥

गङ्गाद्वारे प्रयागे च नैमिषे पुष्करे तथा ।

सन्निरुत्यां गयायाश्च दत्तमन्त्रयतां व्रजेत् ॥
 अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।
 गयाश्रीर्षे वटे आहूँ यो नो दद्यात् समाहितः ॥
 एष्टया वहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
 व्रजेत वाय्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेदिति ॥
 अथ निषिद्धदेशाः ।

पृथ्वीचन्द्रोदये स्कान्दे ।

त्रिशङ्कोर्वर्जयेद्देशं सर्व्वं द्वादशयोजनम् ।
 उत्तरेण महानद्या दक्षिणेन तु कौकटात् ॥
 देशस्त्वैशङ्गवो नाम आहूकर्मणि वर्जितः ।

वायुपुराणे ।

कारस्कराः कलिङ्गाश्च सिन्धोरत्तरमेव च ।
 प्रणष्टाश्चमधर्माश्च देशा वर्ज्याः प्रयत्नत इति ॥
 कारस्करो देशविशेषः । कौकटोमगधः ।

ब्रह्मपुराणे ।

परकीयग्रहे यस्तु खान् पितृस्तर्पयेज्जङ्घः ।
 तद्भूमिस्त्रामिनस्तस्य हरन्ति पितरो बलात् ॥

यमकृतौ

परकीयप्रदेशेषु पितृणां निर्व्वपेत्तु यः ।
 तद्भूमिस्त्रामिपितृभिः आहूकर्म विहन्यते ॥
 अट्यः पर्व्वताः पुण्या नद्यस्तीर्थानि यानि च ।
 सर्व्वाण्यस्त्रामिकान्याहुर्न हि तेषु परिग्रहः ॥

रुचं छामियुतं क्लिन्नं मङ्गौर्णानिष्टगन्धिकं ।

देशन्वनिष्टशब्दश्च वर्जयेच्छाहुकर्मणि ॥

अनिष्टशब्दं प्रतिकूलशब्दमित्यर्थः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवस्य सकलश्रीकरणाधिपतिपण्डित-

श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे आहुकल्पे

आहुदेशकथनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

आहुकालनिर्णयप्रकरणम् ।

नमेरोर्मैरोवा महिमहरणे धौरिकमिति-

ह्रौशयोरम्यप्रकृतिरह्रौशप्रतिकृतिः ।

मनीषी हेमाद्रिर्गुणगरिमगम्भीरचरितः

करोतीह आहु हितविहितकालप्रकरणम् ॥

अथाधिकरणत्वेन दृक्प्रयोगाङ्गत्वेन साहचर्याद्देशानन्तरं आहु-
कालोऽभिधीयते ।

गङ्गपुराणे ।

विश्वं सृजत्यवत्यन्ति कालात्मैव जनार्दनः ।

अतोऽयं कालमेवेह परमं कारणं विदुः ॥

न हि कालमनाश्रित्य लोके वेदेऽपि कुवचित् ।

विधयः प्रतिषेधाश्च सम्भवन्ति विशान्यते ॥

काल एव ततः साध्यः साधनं पुण्यपापयोः ।

तस्मात् कर्माणि पुण्येषु कुर्यात् कालेषु धार्मिकः ।

नाकाले विदुषा किञ्चित् कर्त्तव्यमिति निश्चयः ॥

पुण्येषु पुण्यसाधनत्वेनास्मातेषु, कालेषु कालावयवेषु । नन्वमूर्त्तत्व-
नित्यत्वविभुत्वैर्हेतुभिर्निरवयवत्वात् कालस्य कथमवयव इत्येतच्छङ्का-
परिहारो देवीपुराणे ।

नित्यो विभुः स्थितः कालो ह्यवस्थास्यस्य हेतुजाः ।

निमित्तादिविशेषैः स लोके पुण्यफलप्रद इति ॥

अर्थः । सत्यमस्य न सन्धेवावयवाः स्वाभाविकाः धतोऽयं
 नित्यः ते चानित्यस्यैव भवन्ति । यतः सावयवं नामावयवजन्यं । अन्यञ्च
 विनाशादन्यद्दिनस्यत्येव । नन्ववयवसमवेतमात्रं सावयवं न तु तज्जन्यं ।
 मैवं । सामान्यस्यापि सावयवत्वप्रसङ्गात् । किञ्च कालस्यावयवास्तज्जा-
 तीया अवयविनमपेक्ष्य वात्सपरिमाणा वक्तव्याः । तथाचास्य विभुलै-
 कत्वयोर्हानिः । लिङ्गविशेषाच्च^(१) अस्यैकत्वविभुले कणादाक्षपादादिमु-
 निसम्भते स्रुतिपुराणादिप्रसिद्धे चेति । अतो न सन्धेवास्यावयवाः
 स्वाभाविकाः । तथायौपाधिकाः सम्भवन्तीत्याह अवस्थास्तस्य हेतुजा
 इति । अवस्थाः पूर्वाह्ण-मध्याह्णापराह्ण-दिवस-क्षपा-पक्ष-मास-चतु-
 थन-संवत्सरादिरूप-विभागात्मिकाः, हेतुः रविपरिसन्दप्रचयविशेषरू-
 पोपाधिभेदः, तज्जाः तदवच्छेदनिबन्धनाः । तास्यास्य नित्य-नैमित्तिक-
 काम्यकर्माङ्गलोपाधिभेदेन त्रिविधाः । अतोऽयं कालो नित्यो नैमि-
 त्तिकः काम्य इति त्रिधा व्यपदिश्यते । सोऽयमेवं त्रिधा विभक्तः पुण्य-
 फलप्रद इति । अत्र अतपयत्युतिः । वसन्तो घोषो वर्षाः । ते देवा
 चतवः शरद्धेमन्तः शिशिरस्ते पितरो य एवापूर्यतेऽर्द्धमासः स देवा
 योऽपचीयते स पितरोऽहरेव देवा रात्रिः पितरः पुनरहः पूर्वाह्णो
 देवा अपराह्णः पितर इति^(२) । अत्रोत्तरायणदक्षिणायनशुक्लकृष्ण-
 पक्षाहोरात्रपूर्वाह्णापराह्णविभागेन देवपितृसम्बन्धः कालस्योच्यते ।

हारीतोऽप्याह । “संवत्सरः प्रजापतिस्तस्योदगयनं शुक्लोऽहः
 पूर्वाह्णश्च देवानां दक्षिणायनन्तामिस्रो रात्र्यपराह्णश्च तत् पितॄणां

(१) लेखाविशेषाच्चेति क० ।

(२) काण्डं २. प्रपां १ अर्थां १. १. १.

नान्यभावः कृत्स्नभावादुभयथा इज्यन्ते व्यामिश्रत्वादहरहरथाप्यत्रो-
दाहरन्ति । यस्थेमे वर्त्मनौ हव्यकथ्ये वहतो देवा यस्याहं पितरोऽहं
तथैव निमेषा चतवो यस्य मूलं तं वै यजन्तममृतमियादिति ।

अस्यार्थः । योऽसौ प्रजापतिर्नाम देवताविशेषः श्रूयते स
एवायं संवत्सरात्मकः कालः । तस्यैतस्य भागद्वयं भवति । तत्रोदगयनं
ऋक्लोऽहः पूर्वाह्न इत्येकोभागः । उदगयनं सूर्योपभुज्यमानमकरादि-
राशिषट्कोपलक्षितः कालः, ऋक्लः पलः अमावास्याउत्तरां प्रतिपदमारभ्य
पौर्णमासीपर्यन्तः कालः । अहर्दिनं । पूर्वाह्नो दिधाकृतस्याह्नः
पूर्वाभागः । तथा च स्कन्दपुराणे ।

आवर्त्तनात्तु पूर्वाह्नो ह्यपराह्णस्तःपरमिति ।

आश्वर्यादायां । आवर्त्तनाच्छायायाः परिवर्त्तनं मर्यादीकृत्य यः
कालः स पूर्वाह्नः । तदेतत् संवत्सरावयवजातं देवानां । अत्र दैवि-
कानि कर्माणि कर्त्तव्यानीत्यर्थः । दक्षिणायनं तामिस्रो रात्रिश्चेति
द्वितीयोभागः । दक्षिणायनं सूर्योपभुज्यमानकर्कटकादिराशिषट्कोप-
लक्षितः कालः । तामिस्रः कृष्णपलः पौर्णमास्युत्तरां प्रतिपदमार-
भ्यामावास्यापर्यन्तः कालः । रात्रिर्मह्यवहितसूर्यादर्शनावच्छिन्नः
कालः । तदेतत् संवत्सरावयवजातं पितॄणां । अत्र पित्र्यं कर्म कर्त्तव्य-
मित्यर्थः । एवं दैवत्वेन पितृत्वेन च दैविध्यमेव कालस्य नान्यभावो
नान्यरूपत्वं । कस्मादित्याह कृत्स्नभावात् । यस्मात् संवत्सरातिरिक्त-
कालाभावादेतावानेव सर्वः कालः । अतो दैवपित्र्यरूपपूर्वाह्णपराह्ण-
त्मककालव्यामिश्रत्वाद्वैवपित्र्यरूपत्वेन देवाश्च पितरश्चोभयथा पूर्वाह्ण-
पराह्णविभागेनाहरहः प्रतिदिनमिज्यन्ते त्यज्यमानस्य हव्यस्य कथस्य

चोद्देश्यत्वं प्रार्थने^(१) । अथास्यार्थस्य नेदं प्रथमवाक्यमिति संवादं दर्शय-
ति । अथाप्यत्रोदाहरन्तीति । अत्रास्मिन् विषये पूर्वं महर्षयः उदाहरन्ति
पठन्ति चेत्यर्थः । यस्येमे वर्त्मनौ हव्यकव्ये वहतः । यस्य संवत्सरात्म-
कस्य प्रजापतेर्देवान् पितॄंश्च प्रति हव्यकव्ये नयतः । उत्तरायणदक्षि-
णायनात्मके देवयानपितृयानात्मके वा द्वे वर्त्मनौ द्वौ मार्गौ यस्माद्ध्वं
देवाश्चार्द्धंश्च पितरः । यस्य च मूलं निमेषाः । निमेषः काष्ठाकला-
दयः मूलं अवयवरूपत्वेनारम्भका इत्यर्थः । तथा यस्य चतवो मूलं ।
चतवः षट् । ते च श्रुतावुक्ताः । मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृत् ।
शुक्रश्च शुचिश्च यैश्चावृत् । नभश्च नभस्श्च वार्षिकावृत् । रपश्चो-
र्जश्च शारदावृत् । सहश्च सहस्श्च हैमन्तिकावृत् । तपश्च तपस्श्च
शैशिरावृत् । मधुश्च माधवश्च चैत्रश्च वैशाखश्च द्वौ मासौ वासन्तिकौ
वसन्तसम्पन्निनौ, चतु चतुर्वयवौ । अनेन चैत्रवैशाखमासद्वयात्मको
वसन्ताख्यचतुर्भवतीत्युक्तं भवति । एवमुत्तरे यौष्मादयः । त एते
यस्य संवत्सरस्य मूलं तं संवत्सरं प्राप्य यथाविभागं देवांश्च पितॄंश्च
यजन्तं पुरुषममृतं मोचादिफलाभिमुखेन दद्यात् आगच्छतीत्यर्थः ।
इति दैवपित्र्यविभागेन कालनिरूपणं ।

अथ आद्रविशेषः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

अमावास्याष्टकावृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयं ।

द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिर्विषुवत्सूर्य्यसंक्रमः ॥

यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्य्ययोः ।

(१) प्राप्यन्ते इति ख० ।

आहुं प्रति रुचिश्चैव आहुकालाः प्रकीर्त्तिताः ॥

अमावास्यादिकालाः स्वस्वप्रकरणे एकैकशो वक्ष्यन्ते । रुचिरिच्छा
सा यदा आहुानुष्ठानविषया भवति तदुपलक्षितोऽपि कालः आहुान्न
भवति । अस्थानिमित्तत्वं पूर्वोक्तआहुानिमित्तत्वनिराकरणन्यायेनैव
निराकरणीयं । तत्रामावास्याोच्यते । अमावास्या कृष्णपक्षस्य
पञ्चदशी तिथिः । अस्याश्च स्रवणं गोभिलेनोक्तं । यः परमो विप्रकर्षः
सूर्याचन्द्रमणोः सा पौर्णमासी, यः परमः सन्निकर्षः सामावास्येति ।
तत्रामावास्याशब्दनिर्वचनं शतपथश्रुतौ । ते देवा अब्रुवन् । न
वा इममन्यत्सोमाहुिनुयात्सोममेवास्मै सम्भरामेति तस्मै सोमं सम-
भरन्नेष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः स यत्रैष एतां रात्रिं
न पुरस्तान्न पश्चाद्दृशे तदिमं लोकमागच्छति स इहेवापश्यौषधीश्च
प्रविशति स वै देवानां वस्त्रं च्छेषां तद्यदेष एतां रात्रिमिहामा
वसति तस्मादमावास्या नामेति^(१) । अत्र प्रथमवाक्ये वृत्रवधानन्तरं
प्रोषितेन्द्रसमागमे देवानामुक्ते वसुनेन्द्रेण अमा सह निवासादमा-
वास्येति । द्वितीयवाक्ये तु वसोः चन्द्रमसोऽस्यां रात्रावस्मिन् लोके
निवासादमावास्येति द्विधा निर्वचनम् ।

पद्मपुराणे ।

अग्निश्वाप्ता इति ख्याता यज्वानो यज्ञसंस्थिताः ।

अच्छामा^(२) नाम तेषान्त्मानसी कन्यका मता^(३) ॥

(१) काण्डे १. प्रपां ५. अध्यां ६. ४. ५.

(२) अच्छोदा इति ग० ।

(३) सतीति ख० ।

तमथामावसुं नाम पितरं वीक्ष्य साङ्गना ।
 वत्रे वरार्थिनी सङ्गं कुसुमायुधपौडनात् ॥
 योगाद् भ्रष्टा तु तेनासौ व्यभिचारेण भामिनी ।
 धरात्र स्पृशते पूर्वं पपाताथ भुवस्तले ॥
 पिता चामावसुर्यस्मादिच्छाञ्चक्रे न तां प्रति ।
 धैर्येण तस्य सा लोके अमावासेति विद्युता ।
 पितॄणां वल्लभा यस्माद् तत्तस्माच्चकारिणी ॥

परमसंयमिपितृगणाभिमतब्रह्मचर्याप्रच्युतिहेतुभूतामावसुधैर्य-
 निर्वहणप्रतीतमहिमत्वादमावासेत्युच्यते इत्येतदितिहासतात्पर्यं ।
 स्कान्दे नागरखण्डे ।

अमा नाम कलारग्निः सहस्रप्रमुखस्थितः ।
 यस्यास्य तेजसा सूर्यः प्रोक्तस्तैलोक्यदीपकः ॥
 तस्मिन् विनति येनेन्दुरमावास्या ततः स्यता ।
 अक्षया धर्मकृत्ये सा पितृकृत्ये विशेषतः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

अमा नाम कलारग्निः सहस्रप्रमुखस्थितः ।
 तैलोक्यदीपकः प्रोक्तश्चन्द्रलोके प्रतिष्ठितः ॥
 यस्मात् सोमो विनत्यस्याममावास्या ततः स्यता ।

मत्स्यवायुपुराणयोः ।

अमा वसेतां च्छन्ते तु यदा चन्द्रदिवाकरौ ।
 एषा पञ्चदशी रात्रिरमावास्या ततस्तु सा ॥

अमा सह एकत्रेत्यर्थः ।

आश्रित्य ताममावास्यां पश्यन्तस्तु समागतौ ।

अन्योन्यं चद्रसूर्या तौ यदा तद्दर्शनं उच्यते ॥

सा च द्विविधा । तथा च स्कन्दपुराणे ।

राका चानुमतिश्चैव पौर्णमासी द्विधा स्यता ।

मिनीवाली कुहश्चैव अमावास्या द्विधैव तु ।

तयोश्च लक्षणं श्रुतौ । या पूर्वा पौर्णमासी चानुमतिर्योत्तरा
सा राका, या पूर्वामावास्या सा मिनीवाली, योत्तरा सा कुहुरिति
विज्ञायते । अत्र चतुर्दशीमिश्रा मिनीवालीत्युक्तं भवति । अस्याञ्च
विमुहूर्त्ताधिकचतुर्दशीमिश्रायां चन्द्रे भवतीति ज्योतिर्विद्वचनात् प्रा-
थिकं चन्द्रोदयोपलक्षितेयमित्यभिप्रेत्याह व्यासः ।

दृष्टचन्द्रा मिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहः स्यता ।

मिनीवाली सदा पित्र्ये कुहदैवे तु कर्मणौति ॥

अद्यानयोनिर्वचनं पर्वसन्धिं प्रकृत्य ।

मिनीवालीप्रमाणस्तु चौणशेषो निशाकरः ।

अमावास्यां विशत्यर्कः मिनीवाली तथा स्यता ॥

मिनी सिता अवसितेति यावत् । अल्पो बालो बाली । मिनी-
चामी बाली च मिनीवाली तत्परिमाणः मिनीवालीप्रमाणः बाला-
यमात्र इत्यर्थः ।

कुहुरिति पिकेनोक्ते यावत्कालः समाप्यते ।

तत्कालसंज्ञिता क्षोषा अमावास्या कुहः स्यतेति ॥

कोकिलोच्चारितकुहश्चपरिमितपर्वसन्ध्युपलक्षितमहोरात्रं कुहः ।
नित्यस्यायं आह्निककालः ।

तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ।

आइकालममावास्यां नित्यं पार्थिवसत्तम ।

पौर्णमासीं तथा माघीं श्रावणीञ्च प्रचक्षत इति

मनुस्मृतावपि ।

पितृयज्ञं निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रचयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्नाहार्यकं आहुं कुर्यान्नामानुमासिकं ॥

चन्द्रचयोऽमावास्या तस्यां आहुं कुर्यात् । तत्रापि न सर्वस्यां
वेलायां किं तर्हि पितृयज्ञं पिण्डपितृयज्ञं कृतेत्यर्थः । विप्रग्रहणमुप-
लक्षणं । पिण्डान्नाहार्यकमिति आहुस्य नामधेयं । मासश्चानुमासश्च
तयोर्भवं मासानुमासिकं । मासानुमासशब्दो मासगतां वीक्षामाचष्टे
मासि मासि कर्त्तव्यमिति । अतश्च नित्यतासिद्धिः ।

मार्कण्डेये ।

कार्यं आहुममावास्यां मासि मास्युपचये ।

तथाष्टकास्त्रयवशमिष्टद्वालं निबोध मे ॥

उदुपचन्द्रः । इष्टद्वालं निबोध मे इत्येषा वक्ष्यमाणस्त्रीच्छिकस्य
कालस्य प्रतिज्ञा ।

ब्रह्मपुराणे ।

आहुं देवमुशन्तीह मासि मास्युपचये ।

पौर्णमासीषु च आहुं कर्त्तव्यं चतुर्गोचरे ॥

चतुर्गोचरे मासचतुस्रसंयोगे । अत्रापि वीक्षया नित्यत्वं ।

विष्णुपुराणेऽपि ।

मासि मास्यसिते पक्षे पञ्चदशां नरेश्वर ।

तथाष्टकासु कुर्वति काम्यान् कालान् गृणुष्व म इति ।

अथ काम्यान् कालानिति वक्ष्यमाणानां काम्यत्वं वदन् पूर्वोक्तानां नित्यत्वमनुसन्धत्ते ।

नागरखण्डे ।

आर्द्रं चन्द्रचयेऽवस्थं सदा कार्यं विपश्चिता ।

यदि वेच्छति स खर्गं सन्तानञ्च तथा नृप ॥

प्रीतात्तां यददिच्छन्ति वक्त्रिं प्रावरणानि च ।

पितरस्तददिच्छन्ति क्षुत्तामास्यन्त्रसङ्गयं ॥

दरिद्रोपहृता यदद्भुतं वाञ्छन्ति मानवाः ।

पितरस्तददिच्छन्ति क्षुत्तामास्यन्त्रसङ्गयं ॥

यथा वृष्टिं प्रवाञ्छन्ति कर्षकाः शस्यवृद्धये ।

तथात्मवृत्तये प्रीताः प्रवाञ्छन्तीन्दुसङ्गयम् ॥

ययोषश्चक्रवाकश्च वाञ्छन्ति रविदर्शनम् ।

पितरस्तददिच्छन्ति आर्द्रं दर्शममुद्भवम् ॥

जलेनापि च यः आर्द्रं शाकेनापि करोति न ।

दर्शाहे पितरस्तस्य यान्ति शापप्रदायिनः ॥

तथा ।

अमावास्यादिने प्राप्ते गृहद्वारं समास्थिताः ।

वायुभूताः प्रवाञ्छन्ति आर्द्रं पितृगणा नृणाम् ॥

यावदस्तमयं भानोः क्षुत्पिपासासमाकुलाः ।

ततश्चासौ गते भानौ निराशा दुःखमंयुताः ।

निःश्वस्य सुचिरं यान्ति गर्हयन्तः स्ववंशजमिति ।

अस्यामावास्याआड्ढस्वावश्वकत्वार्थमितिहासे ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

सशरीरो नृपः स्वर्गं तदा प्राप्य पुहुरवाः ।
 शक्रेणाभ्यर्चितः काले विजहार यथासुखम् ॥
 देवोद्यानेषु सर्वेषु उर्व्वश्वा सहितस्तदा ।
 नापवारयितुं^(१) शक्यः कदाचिदपि पार्थिवः ॥
 अमावास्याममावास्यां नियतं चन्द्रभास्करो ।
 द्रष्टुं याति महीपालस्त्वेकराशिगतौ भदा ॥
 सहेर्वश्वा तु पौत्रस्य यदा वसति चन्द्रमाः ।
 तदा सुधारसं देवः स्नेहात् स्ववति मानवः ॥
 सोमामृततरसं तच्च पिवन्ति पितरस्तदा ।
 आड्ढकालस्तदा प्रोक्तो नृणां नृपवरोत्तम ॥
 तदा आड्ढं हि यद्दत्तं सुधारसविमिश्रितम् ।
 तदग्रन्ति महीपाल पितरो जलसन्निभाः ॥
 अमावास्याममावास्यां तदा आड्ढं प्रयत्नतः ।
 कुरुष्व भूमिपथेष्ट सर्वकामानवाप्स्यसि ॥
 ये चान्येऽपि करिष्यन्ति तदा आड्ढं नरार्धिप ।
 तेषामायुर्यशः स्वर्गं दास्यन्ति प्रपितामहाः ॥
 राज्यकामः स्वर्गकामः पुष्टिकामस्तथैव च ।
 पितृन् सन्तर्पयेच्छाड्ढे चन्द्रसूर्य्यसमागमे ॥

(१) नापचारयितुमिति ख० ।

वसन्ति सततं राजन् पितरश्चन्द्रमण्डले ।

तेषां मासमहोरात्रविभागं तत्र मे शृणु ॥

क्षणापक्षाष्टमीमध्ये तेषान्नूद्यते रविः ।

शुक्लाष्टम्यां तथैवास्त्रं तेषां याति दिवाकरः ॥

अमावास्या सदा तेषां मध्याह्नो जायते नृप ।

तस्मात् आह्नानि देवानि तस्मिन् काले प्रयत्नतः ॥

अथास्यास्तियेर्वारविशेषेण पुण्ययोगतमत्वमाह व्यासः ।

अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।

चतुर्थी भौमवारेण विषुवत्सदृशं फलम् ॥

अमा अमावास्या ।

शृणुतेऽपि ।

अमावास्या तु सोमेन सप्तमी भानुना सह ।

चतुर्थी भूमिपुत्रेण सोमपुत्रेण चाष्टमी ॥

चतस्रस्त्रिययस्त्रैस्तु तुल्याः सूर्यहणादिभिः ।

सर्वमक्षयमत्रोक्तं खानदानजपादिकम् ॥

भूमिपुत्रो मङ्गलः । सोमपुत्रो बुधः ।

अथ नक्षत्रयोगे पुण्यतमत्वं ।

मङ्गपुराणे ।

अमावास्यायां श्रवणं रक्षोघ्नं वैष्णवं यदा ।

तदा पितृभ्यः श्राद्धन्तु दत्तमक्षय्यमुच्यते इति ॥

विष्णुपुराणे ।

अमावास्या यदा मैत्रविशाखास्त्रातियोगिनी ।

आहुते पितृगणस्तृप्तिं तदाप्नोत्यष्टवार्षिकीम् ॥

मैत्रमनुराधानक्षत्रम् ।

अमावास्या यदा पुष्ये रौद्रश्चते पुनर्वसौ ।

द्वादशाब्दां तदा तृप्तिं प्रयान्ति पितरोऽर्चिताः ॥

रौद्रमार्द्रानक्षत्रम् ।

वासवाजैकपादर्क्षे पितृणां तृप्तिमिच्छताम् ।

वारुणेनाप्यमावास्या देवानामपि दुर्लभा ॥

वासवं वसुदैवत्यं धनिष्ठानक्षत्रम् । अजैकपादश्चतुर्ल पूर्वंभाद्रपदा-
नक्षत्रम् । वारुणं शतभिषानक्षत्रम् ।

माघासिते पञ्चदशी कदाचित्

उपैति योगं यदि वारुणेन ।

श्चतेण कालः स परः पितृणां

नक्षत्रपुण्यैर्नृप लभ्यतेऽसौ ॥

काले धनिष्ठा यदि नाम तस्मिन्

भवेत्तु भूपाल तदा पितृभ्यः ।

दर्शनं जलावृक्षं ददाति तृप्तिं

वर्षायुतं तत्कुलजैर्मनुजैः ॥

तस्मिन् काले माघे मासि असितपञ्चदश्यामित्यर्थः ।

तत्रैव चेत् भाद्रपदास्तु पूर्वा

काले तदा यत् क्रियते पितृभ्यः ।

आहुतं परां तृप्तिमुपेत्य ते च

युगं समयं पितरः स्वपत्नीति ॥

तत्रैव तस्यां माघपञ्चदशामित्यर्थः ।

अथामावास्याद्वैधनिर्णयः ।

तत्राह कात्यायनः ।

पिण्डान्वाहार्यकं आहुं क्षीणे राजनि शस्यते ।

वासरस्य तृतीयेंऽग्रे नातिसन्ध्यासमौपतः ॥

अत्र विधाविभक्तस्य वासरस्य तृतीयेंऽग्रे । इन्दुक्षयसु कदा भव-
तीत्यपेक्षार्यां स एवाह ।

अष्टमेंऽग्रे चतुर्दशाः क्षीणा भवति चन्द्रमाः ।

अमावास्याष्टमेंऽग्रे तु पुनः किल भवेदणुः ॥

इह खलु गृहचारविदे । रात्रिचिंशागैर्द्वादशभिर्द्वादशभिश्चन्द्रमसः
सूर्येण सन्निकर्षे विप्रकर्षे वा एकैका तिथिर्भवतीति वर्णयन्ति । अत-
स्तुर्दशौ वामावास्या वा द्वादशागैर्भवति । तत्र चतुर्दश्याष्टमांशान्ते चन्द्रः
क्षीयते । अमावास्याष्टमांशान्ते चाणुर्भूत्वा पुनर्जायते । किलशब्दोऽत्र
ज्योतिषिकैः किलैतद्वाग्व्यातमिति । एतमर्थमाह शतपथश्रुतिः । स एष
संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य रात्रय एव पञ्चदशकलाः । ध्रुवैवास्य
षोडशौ कला सा रात्रिभिरेव च पूर्यते न च क्षीयते । सोमः अमा-
वास्यां रात्रिमेतया षोडशा कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः
प्रातर्जायते । तस्मादेतां रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि कल-
लासस्यैतस्या एव देवताया अपचित्या इति । अत्रायमाशयः । षोड-
शकलस्यास्य चन्द्ररूपस्य प्रजापतेः कृष्णपत्रप्रतिपदमारभ्य चतुर्दशान्तासु
तिथिषु क्रमादेकैककलालयेण चतुर्दशकलाः क्षीणा भवन्ति । चतुर्दशौ-

तृतीयांशे तु पञ्चदशपि कला चीयते । ततोऽमावास्यायां भुवया
अविनश्वरया षोडशकलया भूर्लोकमागत्य सर्व्वं प्राणिजातं संविशति ।
अमावास्यातृतीयांशे तु तथैव षोडशा कलया दिवमारुह्य पुनः प्रादु-
र्भवतीति । अमावास्याविशेषे चन्द्रवयस्य कालमाह कात्यायन एव ।

आयहायण्यमावास्या तथा ज्यैष्ठस्य या भवेत् ।

विशेषमस्यां ब्रुवते चन्द्रचारविदो जनाः ॥

अत्रेन्दुराद्ये^(१) प्रहरेऽवतिष्ठते

चतुर्थभागोनकलावशिष्टः ।

तदन्त एव वयमेति छत्त्र

मेवं ज्योतिश्चक्रविदो वदन्ति ॥

अस्यार्थः । वृषस्ये चन्द्रे ज्यैष्ठस्यमावास्यान्ते वृश्चिकस्ये च अग्र-
हायण्यमावास्यान्ते च चन्द्रस्य परमोचनीचस्थाने तदशाचन्द्रस्य गति-
वैलक्षण्यात् यदन्यास्यमावास्यास्वष्टमे प्रहरेऽस्य रूपं तदनघोरमात्रा-
स्थयोः प्रथम एव भवतीति । ये तु चन्द्रादर्शन एव पिण्डपितृयज्ञा-
दिकं मन्यन्ते तस्मिन्नवयेऽपि तान्निराकर्तुं कदाचित् तृतीयायामपि
चन्द्रादर्शनं दर्शयति ।

यस्मिन्नब्दे द्वादशैकस्य वय-

सस्मिन् तृतीयापरतो न दृश्यते^(२) ।

एवं चारं चन्द्रमसो विदित्वा

क्षीणे तस्मिन्नपराहे च दद्यात् ॥

(१) अत्रेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठेदिति ग० ।

(२) तृतीयाया परिदृश्येनोपजायते इति ग० ।

अस्यार्थः । यद्यो मासः यस्मिन्नब्दे द्वादशाधिको भवति तस्मिन्नब्दे
 मलमासानन्तरद्वितीयाया अपरस्यां द्वितीयायां चन्द्रे न दृश्यते ।
 न चैतावता चन्द्रादर्शनविहितः पिण्डपितृयज्ञस्तत्र क्रियते । अतश्चन्द्र-
 चारं विदित्वा तस्मिन् क्षीणेऽपि चतुर्दशीमिश्रायाममावास्यायामपराह्णे
 पिण्डपितृयज्ञादि कुर्यादिति । अतश्चतुर्दश्यन्तेऽपि पिण्डान्वाहा-
 र्यकार्यं निर्व्वापः कर्त्तव्य इति स्थितिः । पूर्वपक्षमवतारयन्ति ।
 नैतदस्ति चतुर्दश्यन्ते निर्व्वाप इति पिण्डपितृयज्ञानन्तरं विहितं ।
 पिण्डपितृयज्ञस्यामावास्यायामपराह्णे विहितः । अमावास्यायामपराह्णे
 पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति कल्पसूत्रकारवचनात् । यत्तु मतं । औपव-
 स्यदिनोपलक्षणार्थेऽमावास्याशब्द इति । तत्र । लक्षणायां प्रमाणा-
 भावात् । विधावन्याय्यत्वाच्चास्याः । या तु श्रुतिः । तस्मात् पूर्वद्युः
 पितृभ्यः क्रियत उत्तरमहर्देवान् यजति पितृभ्य एव तद्यज्ञं निक्रीय
 यजमानः प्रतनुत इति तथाम्यन्वाधानं प्रकृत्यापराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन
 चरन्तीति कल्पसूत्रकारवचनम् । तदेतद्यस्मिन्नौपवस्येऽहन्यपराह्णे
 अमावास्यास्ति तद्विषयमिति कृत्वा न पूर्वदिनमात्रपरं सप्तलक्षणायां
 प्रमाणं भवितुमर्हति । अन्ये तु पूर्वपक्षयन्ति । चन्द्रादयोपलक्षितदिना-
 न्तर्गतायाममावास्यायामपि पिण्डान्वाहार्यकं न कर्त्तव्यं । तस्य पिण्ड-
 पितृयज्ञानन्तरं विहितत्वात् । पिण्डपितृयज्ञस्य चन्द्रादर्शगवत्याममावा-
 स्यायां विहितः । तथा च श्रुतिः । यदैवैष न पुरस्तात् पश्चाद्दृश्येऽर्थेभ्यो
 ददातीति^(१) । सूत्रकारवचनं । यदहश्चन्द्रमसं न पश्यन्ति तदहः पितृयज्ञं
 कुरुत इति । नात्रादर्शनं लयोपलक्षणपरं । क्षीणे राजनीत्यस्यादर्शनेऽ-

यनतिक्रमात् । न च क्रमो विवक्षितः, प्रमाणाभावात् । अथ मतं ।
यदैकस्मिन् दिने द्वयं तदायं क्रमो नान्यदेति । यदा चोपवसथ एव
चन्द्रादर्शनं तदैकस्मिन् दिने द्वयमन्यदा पिण्डपितृयज्ञं यजनीयदिनं
प्रकृत्य कुरुत इति । तत्र । तदाद्युत्कर्षन्यायेनान्वाहार्यकस्याप्युत्कर्ष-
णात् । यत्तु लौगाक्षिवचनं ।

मिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणि ।

स्त्रीभिः गृहैः कुलैः कार्या तथा चानग्निकैर्द्विजैरिति ॥

तत् पिण्डपितृयज्ञपिण्डान्वाहार्यकान्यपितृकार्यविषयमसु । अत्रे-
दमुच्यते । चतुर्दश्यन्ते न निर्व्वाप इति । तदयुक्तं । यतश्चन्द्रोगप-
रिशिष्टे पिण्डपितृयज्ञं प्रकृत्याह कात्यायनः ।

यथोक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया ।

अमावास्यां प्रतीचेत तदन्ते वापि निर्व्वपेदिति ॥

यच्च दृश्यमानेऽपि चन्द्रे पिण्डपितृयज्ञं कुर्यादिति श्रुतावुक्तं तच्च-
तुर्दशीविवक्षया । अतोऽमावास्यां प्रतीचेत चतुर्दश्यन्ते एव एषां निर्व्व-
पेदिति । अनेन चन्द्रदर्शनदिने पितृयज्ञः श्रुत्यनुगृहीत एवेति च
दर्शितम् । अदर्शनश्रुतेः चयोपलक्षणत्वञ्चाह स एव ।

यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नैति चन्द्रमाः ।

तत् चयापेक्षया^(१) ज्ञेयं क्षीणे राजनि चेत्यपीति ॥

यद्यान्यत् पूर्व्वपक्षितं । चन्द्रोदयोपलक्षितदिनान्तर्गतायाममावा-
स्यायामपि न पिण्डपितृयज्ञपिण्डान्वाहार्यक इति । तदपि यथोक्तं

दृश्यमानेऽपीत्यादिना कात्यायनवचनेन निराकृतमेव । दृश्यमानेऽप्य-
नेन गोभिलवचनेन हारीतेनापि निराकृतम् । “यस्यां मन्ध्यागतः
सोमो मृणालमिव दृश्यते । अपराह्णे चयस्तस्यां पिण्डानां करणं
ध्रुवमिति” निर्देशः पिण्डपितृयज्ञं नातिवर्त्तितुमीदृते ।

पुनः कात्यायनः ।

यदा चतुर्दशीयामन्तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या चौयमाणा तदैव आहुमिथ्यत इति ॥

किञ्च । यजनीयदिनात् पूर्वदिने हि पिण्डपितृयज्ञश्चाह्णे वि-
हिते तस्मात् पितृभ्यः पूर्वैद्युः क्रियत इति । यदा च प्रतिपदिने
पूर्वाह्णेऽथवा मध्याह्णेऽमावास्या समाप्यते तदा तदहरेव याग इति
पूर्वस्यां चन्द्रोदयवत्यां । एवं पिण्डपितृयज्ञादि । सिनीवाली द्विजैः
कार्या श्राद्धिकैः पितृकर्मणीत्यस्य पिण्डान्वाहार्यकार्यव्यतिरिक्तविषयत्वे
प्रमाणाभावाच्चेति । तदेवममावास्यादौ सिनीवाल्यां आहुमिति
सिद्धम् । अस्यापवादो बौधायनेनोक्तः ।

मध्याह्नात् परतो यत्र चतुर्दश्यनुवर्त्तते ।

सिनीवाली तु सा ज्ञेया पितृकार्ये तु निष्कलेति ॥

वृहस्पतिरप्याह ।

मध्याह्नाद्या त्वमावास्या परस्तात्संप्रवर्त्तते ।

भूतविद्धा तु सा ज्ञेया न सा पञ्चदशी भवेत् ॥

ततश्च ।

भूतविद्धाममावास्यां मोहादज्ञानतोऽपि वा ।

आहुकर्मणि ये कुर्युस्तेषामायुः प्रहीयते ॥

इत्येतत् कार्णाजिनिवचनमपराहप्रविष्टचतुर्दशीविद्वसिनीवाली-
विषयमेव आख्येयं । अनेनाभिप्रायेणाह वृद्धमनुः ।

यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्तामुपासते ।

तिथिनेभ्यो यतोदत्तस्वपराहः स्वयम्भुवेति ॥

अनेनापराहव्यापिनौ चेत् सिनीवाली तर्ह्येव सा ग्राह्या अन्यदा
तु कुहरेव ग्राह्येत्युक्तं भवति ।

तदाह शरीतः ।

अपराहः पितृणान् या पराहानुयायिनी ।

सा ग्राह्या पितृकार्ये तु न पूर्वास्तानुयायिनी ॥

एवमपराहव्यापिन्याः सिनीवाल्याः पितृकार्यार्थं ग्रहणे सिद्धे
पूर्वाहव्यापिन्यासापराहव्यापकत्वेऽस्यावश्यकत्वात् सिद्धे तस्या अपि
ग्रहणे पुण्यतमत्वं प्रतिपादयितुमाह बौधायनः ।

घटिकैकाग्र्यमावास्या पूर्वाहव्यापिनौ यदि ।

भूतविद्वैव सा कार्या पित्र्ये कर्मणि सर्वदेति ॥

अमुमेवार्थं प्रकारान्तरेणाह आवालः ।

प्रतिपत्स्वयमावास्या पूर्वाहव्यापिनौ यदि ।

भूतविद्वैव सा कार्या पित्र्ये कर्मणि सर्वदेति ॥

पूर्वदिने पूर्वाह एव प्रवृत्ता परदिने पूर्वाह एव समाप्यते तदा
सिनीवात्येव कर्त्तव्या इत्यर्थः ।

यत्तु शरीतवचनं ।

तुलामकरमौनेषु कन्यायां मिथुने तथा ।

भूतविद्व्याप्यमावास्या पूज्या भवति यन्नत इति ॥

तत् व्रतोपवासादिविषयमिति मन्यन्ते । अथ यथोक्तमिनीवाली-
परित्यागेन कुङ्कुमप्रहणपराणि वृश्चन्ते तत्र कैश्चिन्निबन्धकारैर्हारीत-
नाम्ना वचनं लिखितं ।

पूर्वाह्णे चेदमावास्यापराह्णेन भवेद्यदि ।

प्रतिपद्यपि कर्त्तव्यं आहुं आहुविदो विदुरिति ॥

अत्र हरिहरेणोक्तं । अनिर्ज्ञातमूलमिदं वचनं परस्परव्याहत-
पदोपबन्धश्चेति । तथाहि पूर्वाह्णे चेदित्येतावत् प्रतिपदिनविषयं ।
पूर्वाह्णस्य दिवसस्य तृतीयभागो वा पूर्वाह्णं वा । एवं च सति सर्वथा
कस्मिंश्चिदपराह्णे न भवेदित्येतन्न युज्यते प्रतिपदिने पूर्वाह्णमात्राव-
स्थितायाश्चतुर्दशीदिनेऽपराह्णसम्बन्धावगच्छकत्वात् । षट्षटिकाधिकस्य
तिथिज्ञानस्याभावात् । अथ यदि प्रतिपदिनापराह्ण एव न भवेदित्यु-
च्यते तर्हि पूर्वाह्णे चेदित्यनर्थकं स्यात् । अथ यदि पूर्वाह्णशब्दस्य
मुख्यार्थमभ्युपेत्य कश्चिद्विरुद्धोऽर्थः कल्प्यते तदा सतिमहार्णवे तु
कल्पितः ।

तथाहि । तिथिवृद्धौ प्रतिपद्युक्तायाममावास्यायां आहुमुक्तं ।
तच्च पित्रयज्ञं निर्व्वर्त्त्यत्यादिना पिण्डपितृयज्ञानन्तरमेव मनुना
विहितं । पिण्डपितृयज्ञश्चाहत्य श्रुत्यापराह्णे विहितो नान्यथा कर्त्तुं
शक्यः । तस्य च तिथेरेककालत्वान्तेनैव सकलापराह्णव्याप्तावमावास्या-
आहुस्य का गतिरित्यत उक्तं पूर्वाह्ण इति नापराह्णे कस्त्र इत्यर्थः ।
तदा प्रतिपद्यपि पिण्डान्वाह्यार्थकं कर्त्तव्यमिति । सतिचन्द्रिकाका-
रस्वाह ।

यत्र पूर्व्वेद्युसन्नादर्शनासम्भवेन पिण्डपितृयज्ञोत्कर्षस्तत्र प्रतिपदि

पिण्डपितृयज्ञविधानार्थमिति । इदं नु व्याख्यानमपरिस्फुटार्थं मन्दञ्चे-
त्युपेक्ष्यते । अथान्यान्यपि हरिहरेण कुङ्कमहणपराख्येवानिज्ञातकर्मत्वेन
महार्णवलिखितत्वेन चोपालभ्य कैश्चिदुक्तानीत्युक्तोपन्यस्तानि ।

अरुणोदयवेलायाममावास्या यदा भवेत् ।

स कालः परमो ज्ञेयः पितृणां दत्तमन्त्र्यं ॥

घटिकैका त्वमावास्या प्रतिपत्सु न चेत् तदा ।

भूतविद्धा तु सा कार्या देवे पित्र्ये च कर्मणि ॥

सुहृन्मथमावास्या प्रतिपद्यपि चेद्भवेत् ।

तदा तदुत्तमं ज्ञेयं पर्वशेषन्तु पर्ववदिति ॥

अचारुणोदयवेलायामित्येतस्मान्नान्यप्रवृत्तं विशेषोल्लेखप्रवृत्तवाधा-
यासमर्थं । अतः कस्मिंश्चिच्छ्राद्धविशेषे प्रवर्त्तते । पित्र्ये कर्मणौदमस्तु ।

एवमन्यदपि सुहृन्मथमावास्थेत्येतत् तुलापुरुषादिदानविषयम् ।

अथवा विमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या पूर्वा दर्शा च वज्रचैः ।

कुङ्करध्वर्युभिः कार्या यथेष्टं सामगायिभिः ॥

इत्येतद्वचनानुसारिणी व्यवस्थाम् ।

अथ कुतपव्याप्तिप्रयुक्तपूर्वापरामावास्यायहणपराणि ।

तत्र हारौतः ।

भूतविद्धाण्यमावास्या प्रतिपन्निश्रितापि वा ।

पित्र्ये कर्मणि विदद्भिर्गच्छा कुतपकालिकौति ॥

सत्यन्तरेऽपि ।

मध्याह्नव्यापिनी या तु तिथिः पूर्वापरापि वा ।

तदहः कर्म कुर्वीत द्वाप्तद्वौ न कारणमिति ॥

आह प्रचेताः ।

मिनीवाली कुह्यैव श्रुत्युक्ते आहूकर्मणि ।

स्यातां न चेत्तु मध्याह्ने^(१) आहूदि स्यात् कथं तदा ॥

तिथिवये मिनीवाली तिथिवृद्धौ कुह्यर्माता ।

साम्येति च कुह्यर्जाया वेद-वेदाङ्ग-वेदिभिरिति ॥

अत्र आहूङ्गत्वेन कुतपोऽपराहृत्य विहितः ।

तत्र येऽपराहृमाद्रियन्ते यत्र पिण्डपिदयन्नपिण्डान्वाहार्यकादिकं विशेषतोऽपराहृते विहितं ते च तच्चापराहृत्याग्निं पुरस्कृत्य मिनीवाल्यां कुह्यां वा आहूतं कुर्युः । ये तु कुतपमाद्रियन्तेऽनग्निकादयः यत्र विशेषतः कुतपविहितमेकोद्दिष्टमामआहूदि ते तच्च कुतपव्याग्निं पुरस्कृत्य पूर्वस्थां परस्थां वा अमावास्यायां आहूतं कुर्युः । तदा विहितकालसमुच्चयो लभ्यते । तथा च स्मृतिः ।

कर्मणे यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत ह्यमवृद्धौ न कारणमिति ॥

अत्र येऽन्येऽपि केचन मिनीवालीनिषेधास्ते तिथिवृद्धिविषयत्वेनानग्निकविषयत्वेनापराहृत्याग्निराहित्यविषयत्वेन दानादिविषयत्वेनापवादत्वेनोपसंहारत्वेन कल्पसूत्रविभागेन वा सति संभवे व्याख्येयाः । कुह्यविधयोऽप्येवं न तु मद्यसा विहितप्रतिषिद्धत्वेन विकल्पोऽभ्युपेयः ।

श्रुतिद्वैधन्तु यत्र स्यात् तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ ।

स्मृतिद्वैधे तु विषयः कल्पनीयः पृथक् पृथक् ॥

इत्यमावास्यानिरूपणं ।

अथाष्टकाः ।

अष्टकाशब्देन मार्गशीर्षादिमासचतुष्टयापरपचाष्टम्यः । हेमन्त-
शिशिरयोस्तुर्णामपरपचाणामष्टमौखष्टका इति शैलकस्मरणात् ।
केषाञ्चिन्मते तिस्र एवाष्टकास्तिस्रश्चान्वष्टकाः ।

तथा च विष्णुः ।

अमावास्यास्तिस्रोऽष्टकास्तिस्रोऽन्वष्टका इति । अष्टकानामनु-
पचाङ्गवन्तीत्यन्वष्टकाः । अष्टकानामुपरितना नवम्यः ।
कूर्मपुराणे ।

अमावास्याष्टकास्तिस्रः पौषमासादिषु त्रिषु ।

तिस्रश्चान्वष्टकाः पुण्या माघी पञ्चदशी तथेति ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

अग्रहायण्यतिक्रान्तौ कृष्णास्तिस्रोऽष्टकास्तथेति ।

अथ पूर्वोक्ताष्टकाचतुष्टयव्यतिरिक्तापि भाद्रपदापरपचेऽष्टका ।
तस्याष्टेतिहासपूर्वकमुत्पत्तिः प्रशंसा चोच्यते ।
पद्मपुराणे ।

अग्निस्वात्ता इति ख्याता यज्जानो यज्ञसंस्थिताः ।

अच्छोदा नाम तेषान्तु मानसी कन्यका मता^(१) ॥

तमयामावसुं नाम पितरं वीक्ष्य साङ्गना ।

वज्रे वरार्थिनौ सङ्गं कुसुमायुधपीडनात्^(२) ॥

योगाद्भ्रष्टा तु तेनाथ व्यभिचारेण भामिनौ ।

धरान्न स्पृशते पूर्वं पपाताथ भुवस्तले ॥

(१) नदीति ख० ।

(२) कुसुमायुधपीडितेति ग० ।

अञ्जोदाधोमुखी दीना लज्जिता तपसः क्षयात् ।
 सा पितृन् प्रार्थयामास पुनरात्मसमृद्धये ॥
 विलयमाना पितृभिरिदमुक्ता तपस्विनी ।
 इदमुत्सृज्याभागाः प्रसादं शुभया गिरा ॥
 अष्टाविंशे भवित्री तु द्वापरे मत्स्योनिजा ।
 नाम्ना मृत्यवती ख्याता व्यासस्य जननी शुभा ॥
 व्यतिक्रमात् पितृणां त्वं कष्टं कुलमवाप्स्यसि ।
 तस्माद्राज्ञो वशोः कन्या तमवशं भविष्यसि ॥
 प्रौढपद्यष्टका भूयः पितृलोके भविष्यसि ।
 आयुरारोग्यदा नित्यं सर्वकामफलप्रदा ॥

ब्रह्मवैवर्तवायुपुराणयोः ।

अथ कालं प्रवक्ष्यामि आहुकर्मणि पूजितम् ।
 काम्यनैमित्तिकाजस्रआहुकर्मविधायिभिः ॥
 पुचदा धर्ममूलं^(१) सूरष्टकास्तिस्र एव च ।
 कृष्णपद्मे त्रिग्रहा^(२) हि पूर्वा चैन्द्री उदाहृता^(३) ॥
 प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेविकी^(४) ।
 आद्याष्टपैः सदा कार्या मांसैरन्या भवेत्तदा ॥
 शकैः कार्या तृतीया स्वादेष द्रव्यगतो विधिः ।

(१) पित्र्यदानाय मूले इति ग० ।

(२) वरिष्ठा इति ग० ।

(३) विभाव्यते इति ख० ।

(४) वैश्वदेविकीति ग० ।

अष्टका च पितॄणां वै नित्यमेव विधीयते ॥

या वायव्या चतुर्थी स्यात्ताच्च कुर्याद्विशेषतः ।

तासु आर्द्रं बुधः कुर्यात् सर्वस्वेनापि नित्यशः ॥

परचेह च सर्वेषु नित्यमेव सुखी भवेत् ।

पूजकानां सदोत्कर्षो नास्तिकानामधोगतिः ॥

पितरः सर्वकालेषु तिथिकालेषु देवताः ।

सर्वे पुरुषमायान्ति निपानमिव^(१) धेनवः ॥

यस्य ते प्रतिगच्छेयुरष्टकाभिरपूजिताः ।

मोघस्तस्य भवेन्नोको लब्धञ्चास्य विनश्यति ।

देवांसु दायिनो यान्ति तिर्यग्गच्छन्त्यदायिनः ॥

अत्र चतुर्थी फाल्गुनकृष्णपक्षाष्टमी “हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णाम-
परपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाष्टमी” इति श्रौतकस्मरणात् । पौषमासकृष्णा-
ष्टमीमारभ्य तिथोऽष्टका इत्येवमनपरिग्रहे चतुर्थी भाद्रपदापरप-
क्षाष्टमीष्वभिहिता दर्शिता पद्मपुराणे इतिहासानुसारात् ।
मत्स्यपुराणे च ।

चतस्र्वष्टकासु क्रमेणाधिदेवतानिरूपणे पितृतर्पणद्रव्यनिरूपणे
च भाद्रपदापरपक्षाष्टम्या ग्रहणात् ।

ऐन्द्रान्तु प्रथमायाञ्च शकैः मन्तर्पयेत् पितॄन् ।

प्राजापत्या द्वितीया स्थान्मानैः शुद्धैश्च तर्पयेत् ॥

वैश्वदेव्यां तृतीयायामपूपैश्च यथाक्रमं ।

वर्षासु मध्ये शकैश्च चतुर्थ्यामेव सर्वदेति ॥

(१) निपानस्येवेति ग० ।

अथ शाकमांसापूपशब्दाः आहुते विहितस्य सर्वस्यापि भोज्यस्य
तत्तद्द्रव्यप्रधानत्वप्रतिपादनपराः न तु द्रव्यान्तरनिवृत्तिपराः । यतो
विधेरेकविध्यन्तरावाधेनैव तावद्भतिं न्याय्यां मन्यन्ते । किमु वज्रत-
रविध्यन्तरावाधेन दृष्टाविरोधेन च । दृष्टं हि शाकप्रधानस्य भोज्यस्य
तर्पकत्वं न तु केवलस्य शाकस्येति ।

आह वज्रिष्ठः ।

“आवण्णायहायण्णोखाष्टकासु पित्तभ्यो दद्यात्” । अष्टकान्वष्टका-
स्यपि चावण्णकमेव आहुं ।

यदाह पितामहः ।

अमावास्याव्यतीपात-पौर्णमास्यष्टकासु च ।

विद्वान् आहुमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यत इति ॥

वायुपुराणे तिर्यग्गच्छन्त्यदायिन इत्यष्टकाआहुमकुर्वाणस्य ति-
र्यग्गेनिप्राप्तिरूपानिष्ठाभिधानाच्च । विष्णुना अमावास्यास्तिस्रोऽष्ट-
कास्तिस्रोऽन्वष्टकाः माघीप्रौष्ठपद्यूहं कृष्णत्रयोदशी ब्रौह्मिवपाको-
वेत्यनुक्रम्योक्तं ।

एतांश्च आहुकालान्वै नित्यानाह प्रजापतिरिति ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

आहुकालममावास्या नित्यं पार्थिवसन्तम ।

पौर्णमासी तथा माघी आवणी च नृपोत्तम ॥

प्रोष्ठपद्यामतौतायां तथा कृष्णत्रयोदशी ।

आग्रहायण्यतिक्रान्तौ कृष्णास्तिस्रोऽष्टकास्तथा ॥

शाकैश्च प्रथमा कार्या मांसैश्च तदनन्तरा ।

तृतीया च तथापूपैर्नित्यमेव विजानता ॥
 एतानि आङ्गकालानि नित्यान्याह प्रजापतिः ।
 आङ्गमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यत इति ॥

देवलः ।

मनुना आङ्गकल्पोऽयं मानवः समुदाहृतः ।
 वज्रपिण्डाष्टका तु स्यादेकपिण्डा तु नाष्टकेति ॥
 अत्र वज्रपिण्डैकपिण्डश्चैव पार्वणिकोद्दिष्टविधिनिषेधपरौ
 मन्त्रपुराणे ।

अष्टकासु च कर्त्तव्यं आङ्गं हैमनिकासु वै ।
 अन्वष्टकासु क्रमशो मातृपूर्वं तदिष्यत इति ॥

अत्र स्मृतिः ।

अन्वष्टकासु तृद्धौ च प्रतिमंत्रसरं तथा ।
 मातृआङ्गं प्रथक् कुर्यादन्यत्र पतिना सहेति ॥

शङ्खस्मृतिः ।

अन्वष्टका तथा मातुः आङ्गश्चैव मृताहनि ।
 एकोद्दिष्टं तथा सुक्ता स्त्रीषु नान्यत् प्रथमवेदिति ॥
 विष्णुधर्मोत्तरे चास्मिन् मातृआङ्गे कर्षुविधिरुक्तः ।
 अन्वष्टकासु च स्त्रीणां आङ्गं कार्यं तथैव च^(१) ।
 अष्टकाविधिना जुता क्रमेणैतासु पञ्चकं ॥
 मातुः राजन् पितामहौ आङ्गं कार्यं यथाविधि ।
 तथैव प्रपितामहौ वैश्वदेवपुरःसरम् ॥

पिण्डनिर्व्वपणं कार्यं तस्यैव पितृवन्नृप ।
 भुक्तवत्सु तु विप्रेषु तच्च कार्यं^(१) निबोध मे ॥
 प्रादेशमात्रा राजेन्द्र चतुरङ्गुलमायताः ।
 तावदेव समुत्पेधाः षड्कर्षूस्तत्र कारयेत् ॥
 प्रत्येकं कर्षूमूले तु परिसीर्य्य ऊताशनं ॥
 अग्नीसोमयमानाञ्च यागं कृत्वा यथा पुरा ।
 कर्षूचितयमूले तु पुरुषाणान्तु कारयेत् ॥
 पिण्डनिर्व्वपणं प्राग्बदेकैकस्मिन् यथाविधि ।
 कर्षूणां चितयं तच्च क्षीराक्षाभ्यां प्रपूरयेत् ॥
 कर्षूचितयमूले च स्त्रीणां निर्व्वपणं भवेत् ।
 दध्ना मांसेन पयसा कर्षूणाञ्चैव पूरणं ॥
 अन्नोदकविमिश्रेण कार्यं मनुजपुङ्गव ।
 भवतीभ्यो भवत्वेतदक्षयमिति न त्यजेत् ॥

इत्यष्टकानिरूपणं ।

अथ दृष्टिश्चाद्वं ।

दृष्टिर्नाम पुत्रजन्मादिनिमित्तोपलब्धितः कालः ।
 तथा च दृष्टवश्चिष्टः ।
 पुत्रजन्मविवाहादौ दृष्टिश्चाद्वमुदाहृतमिति ।
 जावालिः ।
 यज्ञोदाहप्रतिष्ठासु मेखलाबन्धमोचयोः ।

पुत्रजन्मदृष्टोत्सर्गं दृष्ट्वा आहुं समाचरेदिति ॥

विष्णुपुराणे ।

जातस्य जातकर्मादिक्रियाकाण्डमशेषतः ।

पुत्रस्य कुर्वीत पिता आहुञ्चाभ्युदयात्मकं ॥

कात्यायनः ।

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्म्मसु ।

पिण्डानोदहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्कमादिति ॥

अथ संस्काराः ।

गर्भाधान-पुंसवन-सौमन्तोन्नयन-जातकर्म्म-नामकरण-निष्क्रमणा-
न्नप्राशन-चौडोपनयन-व्रतचर्याध्ययन-समावर्त्तन-विवाह-यज्ञदानादि ।
तत्रैतेषु सुतसंस्कारेषु पिता स्वपितृभ्यो दद्यात् । शेषेषु संस्कारेषु
स्वयमेवाधिकारीत्येतद्विस्तरेणोक्तमेवाधिकारनिरूपणे ।

विष्णुपुराणे ।

कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेग्ननः ।

नामकर्म्मणि बालानां चूडाकर्म्मादिके तथा ॥

सौमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

नान्दौमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृही ॥

पुत्रादिमुखदर्शने पुत्रजन्मनीत्यर्थः ।

महापुराणे ।

कर्म्मण्याभ्युदयिके मङ्गल्ये चातिशोभने ।

जन्मान्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च ॥

पितृनान्दौमुखान्नाम तर्पयेद्दिधिपूर्वकम् ।

वशिष्टः ।

पूर्वैद्युर्मातृकं आहूतं कर्माहे पैतृकं तथा ।

उत्तरेद्युः प्रकुर्वीत मातामहगणस्य तु ॥

दृढशातातपः ।

पृथग्दिनेष्वशक्तस्येदेकस्मिन् पूर्ववासरे ।

आहूचयं प्रकुर्वीत वैश्वदेवस्य तान्त्रिकम् ॥

एकस्मिन्नपि दिने क्रियमाणानां कालभेदेनानुष्ठानं कार्यमित्याह

शातातपः ।

पूर्वाहे मातृकं आहूतमपराहे च पैतृकम् ।

ततो मातामहानाञ्च दृष्ट्वा आहूचयं स्यात् ॥

एवंविधस्यापि कालभेदस्यासम्भवे आह दृढमनुः ।

अलाभे भिन्नकालानां नान्दीआहूचयं बुधः ।

पूर्वैद्युर्वै प्रकुर्वीत पूर्वाहे मातृपूर्वकम् ॥

बौधायनसूत्रे ।

वेदकर्माणि प्रयोक्ष्यन् पूर्वैद्युरेव युग्मान् ब्राह्मणान् भोजयेदिति ।
नान्दीमुखे ऐवैते उक्ता भवन्ति । नैकाहेन पित्र्यं देवस्य कुर्वन्ति ।
यस्यैकाङ्गा पित्र्यं देवं च कुर्वन्ति प्रजा अस्य प्रमायुका भवन्ति ।
तस्मात् पितृभ्यः पूर्वैद्युः करोति पितृभ्य एव तद्यज्ञं निष्क्रीय यजमानः
प्रतनुत इति । ब्राह्मणमप्यत्र पूर्वमुपन्यस्तं ।

सकलआहूकालोद्देशस्थानीये याज्ञवल्क्यवचने दृष्टिग्रन्थस्थाशेष-
नान्दीमुखआहूकालोपलक्षणपरत्वात् कर्माङ्गआहूकाला अपि संगृ-
हीताः ।

तेनाह पारस्करः ।

निषेककाले सोमे च सौमन्नोन्नयने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवने आहुं कर्माहुं वृद्धिवत्ततम् ॥

निषेककालः षोडशरात्रात्मको भार्याया ऋतुकालः । तत्र पुष्पनक्षत्रान्विते गर्भाधानाख्यकर्माहुं आहुं कार्यम् । सोमशब्दे-
ऽत्राग्निहोत्रादिकर्माणामुपलक्षणार्थः ।

इति वृद्धिआहुनिरूपणम् ।

अथ कृष्णपक्षः ।

तत्र वाजसनेयसूत्रे कात्यायनः ।

अपरपक्षे आहुं कुर्वीतोर्द्धं वा चतुर्थ्या यदहः सम्पद्येतेति । अप-
रपक्षे प्रतिपत्प्रभृत्यमावास्यान्ते कृष्णपक्षे ऊर्द्धं वा चतुर्थ्या यस्मिन्
वा अहनि आहुसाधनसम्पत्तिस्तस्मिन्नहनि आहुं कुर्वीतेति ।

गौतमोऽपि ।

आमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमौप्रभृति वापरपक्षस्य यथा-
आहुं सर्वस्मिन् वा द्रव्य-देश-ब्राह्मणसम्भवे कालनियमः शक्तिरिति ।
अपरपक्षे एकस्मिन्नहनि आहुमित्येकः पक्षः । प्रत्यहमित्यपरः । काल-
नियमः शक्तिरिति तृतीयः । यथासामर्थ्यं कालव्यवस्थेत्यर्थः । अत्र
नित्यं आहुं । तथा च कात्यायनः । “शक्तेनापि नापरपक्षमतिक्रामेत्”
इति । यत्तु मार्कण्डेयपुराणादिषु “प्रतिपद्भुनलाभाय द्वितीया
पशुसम्यदे” इत्यादिभिर्वचनैरपरपक्षान्तर्गतासु तिथिषु प्रत्येकं फल-
सम्बन्ध उक्तो न तेनापरपक्षे आहुस्य नित्यता दृश्यते । दर्शपूर्णमास-
वन्नित्यत्व-काम्यत्वयोरुपपत्तेः । यदापि चैतदेकस्मिन्नेवाहनि क्रियते

तदायमावास्याश्राद्धात् पृथगेव कार्यं । “अमावास्याश्राद्धाद् वृद्धिः
कृष्णपक्षः” इत्यत्र याज्ञवल्क्यवचने अमावास्यातः कृष्णपक्षस्य पृथगु-
पन्यामात् । अनेन यदत्र कैश्चिदुक्तं, अमावास्यादिश्राद्धेन सहापरपा-
क्षिकं श्राद्धं विकल्पत इति तदपास्तम् । यत्तु निगमस्मरणम्, “अपर-
पक्षे यदहः सम्पद्येतामावास्यायां विशेषेणेति”, तत् पृथक्पृथक्को-
भयपक्षाविरोधीति न विकल्पे प्रमाणमिति स्युतिचन्द्रिकाकारः ।
केचित्तु विकल्पमेव मन्यन्ते ।

आह आपस्तम्बः ।

“मासि मासि कार्यमपरपक्षस्यापराहः श्रेयांस्तथापरपक्षस्य जघ-
न्यान्यहानौति” । जघन्यानि दशम्यादीनि । नैतत् पूर्वेषां नवम्या-
दीनामश्रेयस्त्वाभिधानार्थं किन्तु पूर्वभ्यः परेषां श्रेष्ठतमत्वप्रतिपाद-
नार्थं । तदेतच्चतुर्दशीं वर्जयन्नाह मनुः ।

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

श्राद्धे प्रशस्तास्तियथो यथैता न तथेतरा इति ॥

अत्र चतुर्दशी नात्यन्तं वर्जनीया किन्तु शस्तादिहृतव्यतिरिक्त-
दैवत्यश्राद्ध एवेत्याह याज्ञवल्क्यः ।

प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

शस्त्रेण तु हता ये वै तेषां तत्र^(१) प्रदीयत इति ॥

शस्त्रग्रहणमन्येषामपि केषाञ्चिन्मरणकारणानामुपलक्षणार्थमिति
वक्ष्यते ।

अथ भाद्रपदापरपक्षः ।

अथ यद्यप्यपरपक्षे आहुं कुर्वीत, शाक्तेनापि नापरपक्षमतिक्रामेदित्यादिभिर्दादशपरपक्षपादकैः सामान्यवचनैः भाद्रपदापरपक्षोऽपि गृहीत एव । तथापि तस्य पुण्यतमत्वप्रतिपादनार्थं तदतिक्रमे प्रत्यवायप्रतिपादनार्थञ्च स्मृतिपुराणादिषु विशेषतस्तस्याभिधानं कृतम् । तद्यथा विष्णुधर्मोत्तरे ।

उत्तरादयनाद्राजन्^(१) श्रेष्ठं स्याद्विष्णुनायनम् ।

याम्नायनाच्चतुर्मासं तत्र सुप्ते तु केशवे^(२) ॥

प्रौष्ठपद्याः परः पक्षस्तथापि च विशेषतः ।

पञ्चमूर्द्धन्तु तत्रापि दशमूर्द्धन्ततोष्यति ।

मघायुक्ता तु तत्रापि शस्ता राजंस्तथोदशीति ॥

उत्तरायणाद्विष्णुनायनं आहुकरणे श्रेष्ठम् । सर्वस्माद्विष्णुनायनादपि तन्माध्यवर्त्युपेन्द्रनिद्रादिनादाषाढराः पौर्णमास्याः प्रसृति मासचतुष्टयं श्रेष्ठम् । तस्मादपि सर्वस्मात् प्रौष्ठपदस्य मासस्यापरपक्षः । तत्रापि पञ्चम्या ऊर्द्धं दशदिवसाः, तत्रापि दशम्या ऊर्द्धं पञ्च । तत्रापि मघायुक्ता चथोदशीति ।

ब्रह्मपुराणे ।

अस्ययुक्कृष्णपक्षे तु आहुं कार्यं दिने दिने^(३) ।

त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागन्त्वर्द्धमेव वा ॥

श्यामाकैस्तु विशेषेण प्रमिद्धैस्तु पितृप्रियैः ।

(१) आहु इति ग० ।

(२) चातुर्मास्यश्च तत्रापि प्रसृप्ते केशवे हितमिति ख० ।

(३) कुर्यादिने दिने इति ग० ।

अत्र विष्णुधर्मोत्तरे ।

प्रौष्ठपदमाससम्बन्धिनि कृष्णपक्षे आहुमित्युक्तम् । ब्रह्मपुराणे तु
अश्वयुज्माससम्बन्धिनीति, सोयमनयोर्विसंवादः परिह्रियते । तथाहि
इह खलु शुक्लपक्षप्रतिपद्युपक्रम्य मासनामप्रवर्त्तिकां पौर्णमासीं
मध्यावयवीकृत्यामावास्यान्तं चान्द्रमासं दाक्षिणात्याः परिकल्पयन्ति ।
औत्तराश्व कृष्णपक्षप्रतिपद्युपक्रम्य नामप्रवर्त्तकपौर्णमास्यन्तम् ।
एवं च सति दाक्षिणात्यव्यवहारेण प्रौष्ठपदयुक्तायां पौर्णमास्यां
प्रौष्ठपदमावास्याद्यपक्षमाप्तौ तदुत्तरः पक्षः प्रौष्ठपद्यो भवति ।
उत्तरव्यवहारेण तु तस्मादेव पौर्णमास्यां प्रौष्ठपदमासमाप्तौ तदु-
त्तरः पक्षः अश्वयुज्मासमध्ये भवतीत्येक एव व्यवहारद्वयेन व्यपदेशद्वयं
लभते ।

आदित्यपुराणे ।

प्रावृट्छतौ यमः प्रेतान् पिहंश्चाय यमालयान् ।

विमर्जयति मानुष्ये कृत्वा शून्यं स्वर्कं पुरम् ॥

लुधार्त्ताः कौर्त्सयन्तश्च दुष्कृतन्ते स्वयं कृतम् ।

काङ्क्षन्ति पुत्रपौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतम् ॥

तस्मात्तांस्तत्रविधिना तर्पयेत्पायसेन तु ।

मध्वाज्यतिलमिश्रेण तथा शीतेन चाभक्षया ॥

यासमात्रं परगृहादन्नं यः प्राप्नुयान्नरः ।

भिक्षामात्रेण यः प्राणान् सन्धारयति वा स्वयम् ॥

यो वा सन्धारयेद्देहं प्रत्यहं स्वात्मविक्रयान् ।

आहुन्तेनापि कर्त्तव्यं तैर्दुर्दैवैः सुसञ्चितैरिति ॥

नागरखण्डे पिहन् प्रति ब्रह्मवचनम् ।

आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंख्ये दिवाकरे ।

यो वै आङ्कं नरः कुर्यादेकस्मिन्नपि वासरे ॥

तस्य संवत्सरं यावत् दत्ताः स्युः पितरो ध्रुवम् ।

शाव्यायनिरप्याह ।

नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकस्तु यः ।

कन्यागतान्वितस्येत् स्यात् स कालः आङ्ककर्माणि ॥

ब्रह्मपुराणमार्कण्डेयपुराणयोः ।

दिव्यभौमान्तरीक्षाणि स्यावराणि चराणि च ।

पिण्डमिच्छन्ति पितरः कन्याराशिगते रवौ ॥

कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि देवो नारायणोऽब्रवीत् ॥

राजस्रयाश्रमेधाभ्यां य इच्छेदुर्लभं फलम् ।

अप्यमुशाकमूलाक्षैः पिहन् कन्यागतेऽर्चयेत् ॥

यद्यपि कन्यागते मासमात्रं भवति तथाप्यपरपक्षस्यैव पैश्या-
द्वचनान्तरसंवादाच्च तत्रैव आङ्कमित्यनुसन्धेयम् ।

आदित्यपुराणे ।

कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि पिहणां दत्तमक्षयमिति ॥

अत्र यद्यपि वज्रपु वचनेषु पक्षस्यैव आङ्ककालत्वमुक्तं, पक्षश्च पञ्च-
दशतिथ्यात्मक एव । तथापि कदाचित् तिथिवृद्धौ षोडशदिनात्मको
भवति । तत्रैकदिनहानिर्भाभूदित्यनेनाभिप्रायेणाच्च तिथिषोडशक

इत्युक्तं । अमावास्यात्तरां प्रतिपदमपि वा संयहीतुं पूर्वां पौर्ण-
मासीं वा तस्यां हि नान्दीमुखानां आहुं वक्ष्यते । अत्र पक्षमध्ये
यस्मिन् कस्मिंश्चिदप्यहनि कन्यासंक्रमे सति प्रतिपदादिषोडशायहान्यु-
पादेयानि । न तु संक्रमणात् पूर्वाणि हेयानीत्येवं वेदितव्यम् ।

अतएवाह बृहन्मनुः ।

मध्ये वा यदि वाप्यन्ते यत्र कन्यां रविर्ब्रजेत् ।

स पक्षः सकलः पूज्यः आहुं तत्र विधीयते ॥

अत्र कन्यागतत्वस्योक्तिः प्रशस्ततरत्वप्रतिपादनार्था, न तु कन्या-
गतत्वराहित्ये तत्परित्यागार्था ।

तथा चादित्यपुराणे ।

पचान्तरेऽपि कन्यास्ये रवौ आहुं प्रशस्यते ।

कन्यागते पञ्चमे तु विशेषेणैव कारयेत् ॥

आषाढीमवधिं कृत्वा यः स्यात्पक्षस्तु पञ्चमः ।

आहुं तत्र प्रकुर्वीत कन्याङ्गच्छति वा न वेति ॥

कार्ष्णाजिनिः ।

पुत्रानायुस्तयारोग्यमैश्वर्यमतुलं तथा ।

प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा आहुं कामांश्च पुष्कलान् ॥

एवं भाद्रपदापरपक्षे कृते विशिष्टेष्टप्राप्तिरुक्ता । तस्मिन्नकृते
त्वनिष्टप्राप्तिमाह ।

कार्ष्णाजिनिः ।

प्रेतास्तस्यैव हिंसन्ति पञ्चमं यो व्यतिक्रमेत् ।

तस्मान्नातिक्रमेद्दिद्वान् पञ्चमे पैतृकं विधिम् ॥

नागरखण्डे ।

आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे यः आहुं न करिष्यति ।

शाकेनापि दरिद्रोऽपि सोऽन्यजत्वमुपेक्ष्यति ॥

आसनं शयनं भोज्यं स्पर्शनं भाषणं तथा ।

तेन साहुं न कर्त्तव्यं ह्ययं कथं कदाचन ॥

ये न आहुं करिष्यन्ति ते ते पापतरा नराः ।

भविष्यन्ति न सन्देहः सन्तत्या च त्रिवर्जिताः ।

न सुखं धनधान्यञ्च तेषां भावि कदाचनेति ॥

ब्रह्मपुराणे ।

सूर्ये कन्यागते कुर्यात् आहुं यो न गृह्यान्नमी ।

धनं पुत्राः कुतस्तस्य पित्रनिःश्वामपौडया ॥

न सन्ति पितरस्तेति कृत्वा मनसि यो नरः ।

आहुं न कुरुते तत्र तस्य रक्तं पिवन्ति ते ॥

अथ केनचित्प्रकारेण आहुमन्तरेणैवोक्तस्य पक्षस्थातिक्रमे तन्निमित्तस्य आहुस्य तदुत्तरदिनेष्ववधिविशेषावच्छिन्नेषु कर्त्तव्यतोच्यते यमस्मृतौ ।

इमे आहुन्तु कन्यास्ये शाकेनापि गृहे वसन् ।

पञ्चम्योरन्तरे दद्यादुभयोरपि पक्षयोः ॥

इमं सूर्यः । उभयपक्षपञ्चम्योरन्तर इति भाद्रपदकृष्णपञ्चम्याः परस्तादाश्विनशुक्लपञ्चम्याः पूर्वमन्तरालकाल इत्यर्थः । अनेनाश्विन-शुक्लपञ्चमीपर्यन्तं आहुमभ्यनुज्ञातं भवति ।

ब्रह्मपुराणे ।

यावच्च कन्यातुल्योः क्रमादास्ते दिवाकरः ।
तावच्छ्राद्धस्य कालः स्थात् शून्यं प्रेतपुरं तदा ॥

तथा ।

कन्यागते सवितरि पितरो यान्ति वै सुतान् ।
शून्या प्रेतपुरौ सर्वा यावदृश्चिकदर्शनम् ॥
ततो वृश्चिकसम्प्राप्ता निराशाः पितरो गताः ।
पुनश्च भवनं यान्ति ग्रापं दत्त्वा सुदारणम् ॥

नागरखण्डे ।

न ददाति नरः श्राद्धं पितॄणां चन्द्रमङ्गये ।
क्षुत्पिपासापरीताशाः पितरस्तस्य दुःखिताः ॥
प्रेतपलं प्रतीचन्ते^(१) गुरुवाङ्मसमन्विताः ।
कर्षका जलदं^(२) यदद्विवानक्तमतन्त्रिताः ॥
प्रेतपलेऽप्यतिक्रान्ते यावत्कन्यागतो रविः ।
तावच्छ्राद्धं प्रवाञ्छन्ति दत्तं वै पितरः सुतैः ॥
ततस्तुलागतेष्वेके सूर्ये वाञ्छन्ति पार्थिव ।
श्राद्धं स्ववंशजैर्दत्तं क्षुत्पिपासासमाकुलाः ॥
तस्मिन्नपि व्यतिक्रान्ते काले वृश्चिकगे रवौ ।
निराशाः पितरो दीनास्ततो यान्ति निजालयम् ॥
मासद्वयं प्रतीचन्ते^(३) गृहद्वारं समाश्रिताः ।
वायुभृताः पिपासार्त्ताः क्षुत्क्षामाः पितरो नृणाम् ॥

(१) परीचन्ते इति ग० ।

(२) कर्षुका हि जलमिति ख० ।

(३) परीचन्ते इति ख० ।

यावत्कन्यागतः सूर्यः तुलास्थस्य महीपते ।

सुमन्तुराह ।

कन्याराशौ महातेजा यावन्निष्ठेद्विभावसुः ।

तस्मात् कालानु वै देयं वृष्टिकं यावदागमः ॥

येयं दौपान्विता राजन् ख्याता पञ्चदशौ भुवि ।

तस्यां दद्यान् चेदत्तं पितृणां वै महालये ॥

अत्र महालयो भाद्रपदापरपक्षः ।

यन् जातृकर्णनेोक्तं ।

आकाङ्क्षन्ति स्वपितरः पञ्चमं पक्षमाश्रिताः ।

तस्मात्तत्रैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलमिति ॥

तत् फलातिशयहानिपरं, न सर्वथा फलहानिप्रतिपादकम् ।

अद्यात्र त्रयोदशीश्राद्धं प्रपञ्चेनोद्यते ।

मनुस्मृतौ ।

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात् त्रयोदशीम् ।

तदप्यक्षयमेव स्यात् वर्षासु च मघासु च ॥

यमः ।

गाथाश्च पितृभिर्गीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः ।

अपि नः स्रकुले भूयात् यो नो दद्यात् त्रयोदशीम् ।

पायसं मधुसर्पिर्भ्यां वर्षासु च मघासु च ॥

अथ पितृगीते गाथे भवतः ।

विष्णुः ।

अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।

प्रावृद्धाले मिते पत्ने त्रयोदशां समाहितः ॥
 मधून्वटेन यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत् ।
 कार्तिकं सकलं वापि प्रच्छाये कुञ्जरस्य च ॥

पैठौनसिरण्याह ।

ह्वागेन सर्वलोहेन वर्षासु च मघासु च ।
 पुत्रो वा यदि वा पौत्रो यो नो दद्यात् त्रयोदशीम् ॥
 जायेत किमसौ कश्चिद्भार्मिको वंशवर्द्धनः ।

महाभारते ।

अपि नः स्वकुले भूयात् यो नो दद्यात् त्रयोदशीम् ।
 मघासु सर्पिषा युक्तं पायसं दक्षिणामुखः ॥

शङ्खलिखितौ ।

पिता पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ।
 जातं पुत्रं प्रशंसन्ति पिप्पलं शकुना इव ॥
 मधुमांसेन खड्गेन पयसा पायसेन वा ।
 एष दास्यति नः श्राद्धं वर्षासु च मघासु च ॥

याज्ञवल्क्यः ।

यो ददाति^(१) गयास्त्रय सर्वमानन्त्यमश्रुते ।
 तथा वर्षात्रयोदशां मघासु च विशेषतः^(२) ॥
 प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् ।
 प्राण्य श्राद्धं हि कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च ॥

(१) यद्ददातीति ख० ।

(२) न संशय इति ग० ।

प्रशस्ततरा चैवा तिथिर्भाद्रपदापरपालिकाभ्योऽपि तिथिभ्यः ।

तथा च ब्रह्मपुराणे ।

यो वा सम्बर्ह्येद्देहं प्रत्यहं स्वात्मविक्रयात् ।

आहुं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तैर्द्रव्यैः सुसञ्चितैः ।

चयोदक्षां प्रयत्नेन वर्षासु च मघासु च ॥

नास्मात्परतरः कालः आहुध्वन्येषु वर्त्तते ।

यदत्र पितरो दत्तं गृह्णन्ति स्रुतमवयम् ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

उत्तरादयनाद्राजन् श्रेष्ठं स्याद्वृत्तिणायनम् ।

चातुर्मास्यन्तु तत्रापि प्रसुप्ते केशवेऽधिकम् ॥

प्रौष्ठपद्याः परः पञ्चमास्यपि च विशेषतः ।

पञ्चपूर्वन्तु तत्रापि दशपूर्वं ततोऽप्यति^(१) ।

मघायुक्ता च तत्रापि शस्ता राजन्त्रयोदशीति ॥

अत्र पञ्चपूर्वं पञ्चमीमारभ्य, दशपूर्वं दशमीमारभ्येत्यर्थः ।

आवश्यकश्चेदं आहुमुक्तम् विष्णुधर्मोत्तरे ।

आहुकालममावास्या नित्यं पार्थिवसत्तम ।

पौर्णमासी तथा माघी आवणी च नृपोत्तम ॥

प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णा चयोदशी ।

अष्टकान्वष्टकास्त्रिंशस्तथैव च नृपोत्तम ॥

एतानि आहुकालानि नित्यान्याह प्रजापतिः ।

(१) पञ्चपूर्वन्तु तत्रापि दशपूर्वन्ततोऽप्यतीति ग० ।

आद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यत इति ॥

विष्णुरपि अमावास्यास्तिस्रोऽष्टकास्तिस्रोऽन्वष्टकाः । माघीप्रौष्ठ-
पयूढं कृष्णा चयोदशीत्युपन्यस्य एतानि आद्धकालानीत्यमुमेव
शोकमुक्तवान् । अथात्र निषेधवचनानि ।

ज्योतिर्दृश्यतिः ।

कृष्णपक्षे चयोदशां यः आद्धं कुरुते नरः ।

पञ्चत्वं तस्य जानीयात् ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितं ॥

षट्त्रिंशन्मते ।

गृही चयोदशीआद्धं न कुर्यात् पुत्रवानपि ।

उपवामञ्च संक्रान्तौ पक्षणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

चयोदश्यान्तु वै आद्धं न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ।

नेष्यते चोपवामस्य कैश्चिदप्यनदये ॥

आपस्तम्बः ।

चयोदशां वज्रपुत्रो वज्रमित्रो दर्शनीयापत्न्यो युवमारिणस्तु
भवन्तीति ।

कात्यायनस्याह ।

युवानस्तत्र म्रियन्त इति ।

स्कान्दे नागरखण्डे ।

यो वाञ्छति नरो मुक्तिं पितृभिः सह चात्मनः ।

अमन्तानस्य यस्तस्य आद्धे प्रोक्ता चयोदशौ ।

मन्तानयुक्तो यः कुर्यात्तस्य वंशचयो भवेत् ॥

शानर्त्त उवाच ।

त्रयोदश्यां लुते आह्ने कस्मादंशलयो भवेत् ।

एतन्मे सर्वमाचक्षु विस्तरेण मद्यामुने ॥

भर्तृयज्ञ उवाच ।

आसीद्भयन्तरे कल्पे पूर्वं पार्थिवसत्तम ।

सिताश्वो नाम पञ्चालदेशीयः पितृभक्तिमान् ॥

मधुना कालशाकेन खड्गमांसेन केवलम् ।

स हि आह्ने त्रयोदश्यां कुरुते पायसेन वा ॥

कदाचिद्ब्राह्मणैर्भूयः स पृष्टः कौतुकान्वितैः ।

अन्येषु विद्यमानेषु विचित्रेषु कुतो नृप ॥

अस्मादुखड्गमांसञ्च कालशाकञ्च यच्छसि ।

अप्रत्याख्येयमत्याज्यं आह्ने दत्तं हविर्दिजैः ॥

इति तद्बुध्यतेऽस्माभिस्तदा मे कारणं वद ।

एतच्छ्रुत्वा वचस्तेषां ब्राह्मणानां वचोऽप्रवीत् ॥

अवाच्यमपि वक्ष्यामि शृणुध्वं सुसमाहिताः ।

अहमासन् पुरा हिंस्रो लुब्धकः पितृभक्तिमान् ॥

भमन् कदाचित् प्राप्तोऽहं अग्निवेश्माश्रमं निशि ।

शिव्यानुपदिशन् विप्रो दूरस्थेन मया श्रुतः ॥

अग्निवेश उवाच ।

एते पैत्रे यदा चन्द्रो हंसश्चैव करे स्थितः ।

त्रयोदश्यान्तु सा द्वाया विज्ञेया कुञ्जराङ्गया ॥

आह्नेश्वतिप्रशस्ता सा पितृणां तृप्तिकारिणी ।

तत्प्रातः आह्नसम्भाराः सम्भियन्तामतः शृभाः ॥

“पैत्रवृत्तं” मघा । “हंसः” सूर्यः । “करे” हस्ते ।

मिताश्र उवाच ।

इति तस्य मुनेर्वाक्यमाकर्ण्येदमचिन्तयम् ।
 अहञ्चापि करिष्यामि प्रातः श्राद्धक्रियामिति ॥
 ततः प्रभाते आह्वीयद्रव्यायं पर्यटन् वने ।
 खड्गमांसं कालशार्कं मधु च प्राप्तवानहम् ॥
 यथोपपन्नैस्तेर्द्रव्यैस्तयोदशां समाहितः ।
 निजान् पितृन् समुद्दिश्य स्वजातीयान् त्वभोजयम् ॥
 आह्वेन तादृशेनापि पितरो द्वादशाब्दिकीम् ।
 दक्षिमापुरहञ्चापि नृपो जातिस्मरोऽभवम् ॥
 अतो मघात्रयोदश्यामेतैरेव हि साधनैः ।
 करोमि श्राद्धया श्राद्धं तत्प्रभावमनुस्मरन् ॥
 तस्य तदन्नं अन्ना ते चान्ये च जना भुवि ।
 नभस्यस्य चयोदशां श्राद्धं चक्रुर्मुदान्विताः ॥
 प्रापुश्च परमां सिद्धिं स्पर्द्धमानाः सुरोत्तमैः ।
 ईर्ष्यालवस्ततस्तेषु वसुरुद्रादयः सुराः ॥
 असंशयं चयोदशां श्राद्धकर्तृन् लुधान्विताः ।
 अद्यप्रभृति यः श्राद्धं चयोदशां करिष्यति ॥
 कन्यासंस्थे सहस्रांशौ तस्य स्यादंशसंलयः ।
 इति शापेन देवानां निर्दग्धेयं महातिथिः ।
 ततः प्रभृति नैतस्यां क्रियते श्राद्धमुत्तमम् ॥
 यः प्रमादेन कुरुते तस्य स्यादंशसंलयः ।

एतन्नयोदशीआहुं वंश्चेदस्य कारणम् ॥

अतः आहुं विना देयं तद्दिने मधुपायसम् ।

खड्गमांसं कालशाकं वार्ध्नीणसास्यमेव च ॥

वार्ध्नीणसो वक्ष्यमाणलक्षणो वृद्धच्छागः ।

तस्याभावे प्रदानव्यं क्षीरोदनमनुत्तमम् ।

तस्मिन्नहनि विप्रेभ्यः पितृणां तुष्टये नृप ।

तस्याभावेऽपि दातव्यं जलं तिलविमिश्रितमिति ॥

अथात्र केचिदाहुः । चयोदशीआहुनिषिद्धवाक्यानामप्रामाण्यमेव ।

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रमित्यादिमनुवचनविरोधात् । मनुस्मृतिर्हि

स्वाध्यायात् प्रसिद्धत्वात् वज्रभिः सम्प्रदायेन पथ्यमानत्वात् अपभ्रष्ट-

पाठसम्भवात् मूलान्तरा वेति क्षुद्रतरेभ्यो नाममात्रेणाप्रसिद्धेभ्यः

केनचिदप्यपथ्यमानेभ्योऽनवस्थितपाठेभ्यः सम्भावितभ्रान्त्यादिमूलेभ्यः

स्वविरोधप्रत्यक्षश्रुतिवद्बलीयसीति ।

अतएव वृहस्पतिः ।

वेदार्थोपनिबन्धत्वात् प्रामाण्यन्तु मनोः सत्यम् ।

मन्वर्थविपरीता तु या सतिः सा न शस्यत इति ॥

मनुरप्याह ।

यः कश्चित् कस्यचिद्धर्मा मनुना परिकीर्तितः ।

स सर्वो विहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि स इति ॥

उच्यते । यत्तावदुक्तं मनुस्मृतेः श्रुतितुल्यत्वेन विधेः सत्यन्तरेभ्यो

बलीयस्त्वमिति तत्कल्पमात्रं । वृहस्पतिवचन मन्वर्थविपरीतानां

बुधादिस्मृतीनामप्रामाण्यमाह । ननु शिष्टवैवर्णिकस्त्रीवृत्तानां का-

त्यायनादिस्मृतीनां वेदार्थप्रतिबद्धत्वादित्यप्रामाण्यहेत्वविद्यमानत्वात्
अतो मनुशब्देनात्र सर्व्वे वेदार्थस्मर्त्तारः कात्यायनादयोऽभ्युपलक्ष्यन्ते ।
अथवा मनश्ज्ञान इति धातुपाठात् वेदार्थज्ञानवान् मुनिर्मनुरुच्यते ।
अन्ये त्वाहुः । कस्यचिदपि आहुस्य निषेधानुपपत्तेः निषेधवा-
क्यानामप्रामाण्यमिति । तथाहि न तावन्नित्यस्य आहुस्य निषेधोऽयं ।
यत आह मनुः ।

दद्यादहरहः आहुमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वापि पिबेभ्यः प्रीतिमाहरन्निति ॥

दक्षोऽप्याह ।

अज्ञात्वा वायुज्जत्वा वा अदत्त्वा यः समश्नुते ।

देवादीनामृणी भूत्वा अप्रजः स व्रजत्यध इति ॥

अहरहः स्वाध्यायं कुर्यादुदपाचान्तथैनं पिबेद्यज्ञं समाप्नोतीति ।
एवमेतैर्ब्रह्मचरैर्नित्यस्य आहुस्याहरहर्विधानादकरणादधोगमनाभिधा-
नात् त्रयोदश्यां तदनुष्ठानमर्हति । नापि नैमित्तिकस्य निषेधः ।
न तावन् मृताहादिनिमित्तकस्य ।

यत आह याज्ञवल्क्यः ।

मृताहनि तु दातव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम् ।

प्रतिमंवत्सरश्चैवमाद्यमेकादशेऽहनीति ॥

कात्यायनोऽप्याह ।

ततः संवत्सरे संवत्सरे प्रेतायान्नं दद्यात् । यस्मिन्नहनि प्रेतः स्वादिति
सिद्धान्तेनैकोद्दिष्टं कुर्यादित्यर्थः । एवमन्येष्वपि स्मृतिपुराणेषु च ।
मृताहादिविहितस्य मृताहादिव्यपेक्षितत्वात्तदनुष्ठानं न प्रतिषेधः

प्रतिषेद्धमर्हति । नापि वृद्ध्यादिनिमित्तस्य “पुत्रजनानि कर्त्तव्यं
जातकर्म्म समं नरैः” इत्यादिभिर्वाक्यैः पुत्रजन्मादिकालेषु जातकर्म्मव-
दावश्यकत्वेन विहितत्वान्ननुष्ठानमपि प्रतिषेधाः प्रतिषेद्धमर्हन्ति ।
नापि चयोदशीनिमित्तकस्य पार्वणस्यैव, यतः “अन्ये चयोदशींश्चाहुं
पुत्रवत्यशुभाय वै । एकस्यैव न तत् कुर्यात् पार्वणन्तु समाचरेत्” इति
तस्यावश्यकत्वेन विधानात् एकस्यैव वर्गस्य न कुर्यात् पार्वणं समा-
चरेदिति पितृवर्गस्य मातामहवर्गस्य च इत्येवं वर्गद्वयस्य कुर्यादित्यर्थः ।
न चैकवर्गाय दीयमानस्य आहुस्य निषेधः । तथाविधस्य तन्निमित्तकस्य
आहुस्य प्राप्तेरभावात् । पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा भुवमिति
धौम्यवचनेन वर्गद्वयस्यैव आहुविधिदर्शनात् । नापि काम्यस्य, तस्यापि
चयोदशीसम्बन्धेनैव विशेषविहितत्वात् । तदेवंविषयसम्भवात्प्रतिषे-
धवाक्यानामप्रामाण्यमित्युच्यते । नित्यस्य नैमित्तिकस्य वैशेषिकस्य
च कदाचित् प्रतिषेधः । यथा सूतकादौ विशेषविहितत्वस्यापि
चयोदशीनिमित्तकस्य विशेषवचनेन तस्माच्चविषयकेन प्रतिषेधः सम्भ-
वति । यथा नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यत्र गृहणप्रतिषेधः ।
चयोदशीआहुस्य च नित्यवद् यथाकथञ्चिदनुष्ठाने प्राप्ते सत्यामपि
धौम्यसूतौ व्यामोहादेकवर्गीयआहुस्यानुष्ठाने प्रतिषेधसम्भवात् । त-
स्मादिषयसम्भवात् प्रतिषेधवाक्यानामप्रामाण्यमिति मतं । तस्माच्च
व्यवस्था वक्तव्या । तत्र तावच्छङ्खधरः । मघाचयोदशीआहुविधि-
वाक्यानि वर्गेद्देशेनानुष्ठेयमानं आहुमाश्रयन्ते । निषेधास्तेकवर्गी-
द्देशेनानुष्ठेयमानं आहुमाश्रयन्ते । अतएव कार्णाजिनिः ।

आहुं नैवैकवर्गस्य चयोदश्यानुपक्रमेत् ।

न दत्तास्तत्र ये यस्य प्रजा हिंसन्ति तस्य त इति ॥

एकस्य वर्गस्य पित्रादिमात्रस्य मातामहादिमात्रस्य वा नोपक्रमेत् ।
किन्तु मातामहादिसहितस्य कुर्यात् । येषां पुरुषाणां आहूतकरणे
चयोदशौप्रतिषेधोदेष इत्यर्थः । अन्ये तु, सन्ति प्रमीतानां पितृभाव-
ज्ञातानां वर्गाः पितृव्यवर्गा भ्रातृवर्गा मातृसुवर्ग इत्येवमादयः । अथवा
पितृपत्नीयाणां सपिण्डानां वर्गा मातृपत्नीयाणां सपिण्डानाञ्चेत्येवं
वर्गद्वयं । एषां वर्गाणां मध्ये आहूते सन्धाधिकारेण पुरुषेण दिनान्तरे
कस्यचिद्वर्गस्य आहूतं कृतं, करिष्यते वा कस्यचिदित्येवं किञ्चित्कारण-
मनुसन्धाय मघाचयोदशां न कर्त्तव्यं । किन्तु सर्वेषां वर्गाणां कर्त्तव्यं ।
यतो मघाचयोदशाः पितृहत्तिकारणभूतानां तिथीनां मध्ये
श्रेष्ठतमत्वात् सर्वेषां पितृणां मधुमिश्रपायसादिद्रव्येण दौयमानस्य
आहूतस्यापेक्षितत्वात् । येभ्य एव न दौयते त एव कुपिताः आहूकर्त्तुः
प्रजां नाशयन्ति । तदेवं निषेधवाक्यानामेकस्यैव वर्गस्य क्रियमाणं
आहूतं विषय इति । अन्ये लाङ्कः, पुत्रवता गृहिणा क्रियमाणं चयो-
दशौआहूतं विषय इति ।

ज्योतिर्वृद्धसतिः ।

लृणपत्ते चयोदशां यः आहूतं कुरुते नरः ।

पञ्चत्वं तस्य जानीयात् ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितं ॥

षट्चिंशन्मते ।

गृही चयोदशौआहूतं न कुर्यात् पुत्रवानपि ।

उपवासश्च सङ्गान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

स्मरन्ति च ।

चयोदशान्तु वै आह्नं न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ।

नेष्यते चोपवासस्य कैश्चिदप्यनद्वये ॥

आपस्तम्बः ।

चयोदशां बज्रपुत्रो बज्रमिचोदर्शनीयापत्यो युवमारिणस्तु भव-
न्तीति ।

कात्यायनः ।

युवानस्तत्र म्रियन्त इति ।

केचित्पुनः पुत्रमरणरूपेण दोषेण न चयोदशीआह्ननिवृत्तिं
मन्यन्ते ।

ते ह्याहुः । नैथोगिकत्वादस्य फलस्य काम्यमानमेवैतद्भवति
नत्वेवमेव, तदुक्तं, काम्यमानं फलं ज्ञातं नानिच्छेत्तद्भविष्यतीति ।
तस्मात् क्रियमाणेऽपि आह्ने न पुत्रमरणरूपं काम्यमानं कर्मफलं
भवतीति गृहिणा पुत्रवतापि कर्त्तव्यं चयोदशीआह्नमिति । तदयुक्तं ।
चयोदशान्तु वै आह्नं न कुर्यात् पुत्रवान् गृहीत्यादिनिषेधवा-
क्यापेक्षितानर्थरूपफलविशेषप्रापणं “पञ्चत्वं तस्य जानीयाज्ज्येष्ठपुत्रस्य
निश्चितं” इत्यादिवाक्यैः क्रियते न पुनः कस्यचित्पुत्रमरणेच्छोरभिचा-
ररूपं चयोदशीआह्नं विधीयते । निषेध्यमानक्रियाफलज्ञानार्थरूप-
त्वान्न कश्चिदिच्छति । न च स्रष्टुच्चरितं वाक्यं कश्चित्पुरुषं प्रत्यर्थ-
त्वेन कश्चिच्च प्रत्यनर्थत्वेन पुत्रमरणं बोधयितुं शक्तं । वाक्यभेदप्रस-
ङ्गात् । यत्तु कैश्चिदुक्तं मघानचयोदशां आह्नाचरणस्य धर्मरूपत्वान्त-
दनुष्ठाने पुत्रमरणाद्यनिवृत्तिं भवतीति न युक्तमिति । तथा ब्रह्माः सन्तः
पितरोऽनिवृत्तिं फलं प्रयच्छन्तीत्यपि न युक्तमिति । तत्र वक्तव्यं । यतः

शास्त्रबोधितोऽर्थो न युक्तिमात्रेण निवर्त्तयितुं शक्यते । शास्त्रैकगम्य-
स्वार्थस्य युक्त्यविषयत्वात् । यत्तु महाभारते दानधर्मेषु । “ज्ञातीनानु
भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वन् आहुं चयोदशीं । नावशन्तु युवानोऽस्य प्रमीयन्ते
नरा गृहे” इति युवमरणरूपस्य दोषस्य आपस्तम्बाद्युक्तस्य निराकरणं
कृतं । तदपि नात्यन्तं कृतं । नावशमित्यभिधानेन दोषस्य पाक्षिक-
त्वाभ्यनुष्ठानात् । यत्त्ववशं न म्रियन्त एवेति स्मृतिचन्द्रिकाकारस्य
व्याख्यानं तच्छङ्खधरहरिहरादीनां न सम्मतमिति ।

अन्वे तु । “अयनदितये आहुं विषुवदितये तथा । युगादिषु च
सर्वासु पिण्डनिर्व्वपणादृते” ॥ इति पुस्तक्यवचनाद्भाद्रपदापरपक्ष-
चयोदशाश्च युगादित्वात् पिण्डनिर्व्वपणं विना आहुं कर्त्तव्यमिति
निषेधवाक्यानां पिण्डदानसहितं आहुं विषय इत्याहुः । केचित्तु
पायसादिद्रव्यव्यतिरिक्तद्रव्येण आहुत्वाचरणं निषिद्धमित्येवंविधं विषय-
माहुः, तदयुक्तं । पायसादिद्रव्यव्यतिरिक्तद्रव्येणामआहुत्वाचरणे नागर-
खण्डे दोषस्तोक्तत्वात् । हरिहरस्तत्रैवं कारणमुक्तवान् । तदयुक्तं ।
अपदार्थवाक्यार्थापत्तेः । पुत्रवान् गृही चयोदशीआहुं न कुर्यादि-
त्येते पदार्थाः । पायसव्यतिरिक्तद्रव्येण आहुं न कर्त्तव्यमिति वाक्यार्थ
इति, हरिहरः स्वयन्त्वौदशीं व्यवस्थामाह । भाद्रपदापरपक्षान्तर्गत-
मघान्तितचयोदशां नित्यं महाफलञ्च आहुं । तदर्थमेव च पितृणां
पौराणिकीषु गाथासु पुत्रप्रार्थनं महता प्रवन्धेन श्रूयते । अतस्तयो-
दशीमात्रमन्व्यौनि निषेधवाक्यानि सामान्यशास्त्ररूपत्वाद्भाद्रपदाप-
रपक्षचयोदशीं परित्यज्य शेषास्तेकादशसु चयोदशीषु कृतार्थवन्त्वा-
त्मानमिति । एतत्तु विज्ञेयतो भाद्रपदापरपक्षचयोदशामेव आहु-

निषेधस्य नागरखण्डेतिहासे स्पष्टमेव दर्शितत्वात् । अनतिज्ञार्थं काम्यआहुविषयत्वेन वा प्रतिषेधवचनानि व्यवस्थापनीयानि । यतः कामसम्बन्ध एव आहुः दोषः स्मर्यते ।

तथाहि । त्रयोदशीआहुकर्तुंज्ञातिश्रेष्ठं वज्रपुत्रत्वादिकलं सकीर्त्य व्यासापस्तम्बाभ्यां युवमरणलक्षणे दोषोऽपि तत्रैवोदितः । तदेवं निषेधवाक्यानामेतावन्तो विषयाः, एकवर्गआहुं पिण्डवच्छाहुं पुत्रवद्गृहमेधिकर्तकं आहुं काम्यआहुमिति । विधिवान्यानाञ्चान्यानि आहुनि विषय इति मन्यन्ते ।

इति मघात्रयोदशीआहुनिरूपणं ।

अथापरपत्र एव चतुर्दशीआहुं ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीं ।

शक्लेण^(१) तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ॥

मार्कण्डेयब्रह्मपुराणयोः ।

युवानः पितरो यस्य मृताः शक्लेण वा हताः ।

तेन कार्यं चतुर्दशीं तेषां दक्षिमभौषता ॥

ब्रह्मवैवर्तवायुपुराणयोः ।

युवानस्तु गृहे यस्य मृतास्तेषां प्रदापयेत् ।

शक्लेण वा हता ये वै तेषां दद्याच्चतुर्दशीं ॥

वृद्धमनुः ।

चतुर्दशीं वर्जयित्वा आहुं आहुविशारदाः ।

प्रीयन्ते पितरस्तस्य ये च शस्त्रहता रणे ॥

काम्यप्रक्रमे च मनुः ।

ज्ञातिश्रेष्ठ्यं त्रयोदशां चतुर्दशान् सुप्रजाः ।

प्रीयन्ते पितरस्तस्य ये च शस्त्रहता रणे इति ॥

शस्त्रयहणमुपलक्षणं ।

ब्रह्मपुराणे ।

प्रायोऽनश्नश्नश्नान्निविषोद्वन्धनिनान् तथा ।

चतुर्दशान् कर्त्तव्यं तृप्त्यर्थमिति निश्चयः ॥

नागरखण्डे ।

येषाञ्च शस्त्रमृत्युः स्यादपमृत्युरपि वा ।

उपसर्गात् मृतानाञ्च विषमृत्युमुपेयुषां ॥

वज्रिना च प्रदग्धानां जलमृत्युमुपेयुषां ।

सर्पस्याघहतानाञ्च श्टङ्कैरुद्वन्धनैरपि ॥

आहं तेषां प्रकर्त्तव्यं चतुर्दशां नराधिप ।

तेषां तस्मिन् कृते तृप्तिस्तत्तत्पत्नजा भवेत् ॥

अपमृत्युरकालमृत्युरप्राप्तजरसामेव मृत्युरित्यर्थः । यत्कभृतयहा-
द्युपसृष्टानां चन्मरणं तदुपसर्गान्मरणं । तत्पत्नजा सर्वस्मिन्नपरपत्ने
आह्वयकरणात् यावती तृप्तिस्तावतीत्यर्थः ।

मरौचिरपि ।

विषशस्त्रापदादितिर्यग्ब्राह्मणघातिनां ।

चतुर्दशां क्रिया कार्या अन्येषान् विगर्हिता ॥

विषादिभिर्घातो येषां ते तयोक्ताः । अनेन शस्त्रादिहतानामेव

चतुर्दशीति कालमात्रं नियम्यते । न तु चतुर्दश्यामेव शब्दादिहतानां ।
किन्तु तेषामन्यस्मिन्नपि काले भवत्येव आहुमिति । प्रचेता अपि ।

वृत्तारोहणलोहाद्यैर्विद्युज्वालाविषादिभिः ।

नखद्वैर्विपन्नानां तेषां शक्ता चतुर्दशी ॥

आदिशब्देन गिरिशिखरादिविषमस्थलारोहणपतनलगुडाद्यभि-
घातोद्बन्धनोपघातादयः प्रागुक्तसधर्माणो मरणोपायाः संगृह्यन्ते ।
यत्तूक्तविरुद्धार्थं शाकटायनवचनं “जलाग्निभ्यां विपन्नानां संन्यासे वा
मृहे पथि । आहुं कुर्वीत तेषां वै वर्जयित्वा चतुर्दशीमिति” तत्
प्रायश्चित्ताद्यर्थविहितजलाग्निदिमरणयुक्तप्राणिविषयं । ये हि पापमृ-
त्यवस्तेषामत्र चतुर्दश्यां आहुं कर्त्तव्यं । वृत्तारोहणेत्यादौ प्रचेतोवचने
पापमृत्युप्रायपाठात् । अतएव प्रमीते पत्यौ विहिताग्निप्रवेशविधि-
नानुमरणकृतां योषितामपि चतुर्दशीआहुं न कर्त्तव्यं । तदेवमविहि-
तैर्ज्वलनादिभिर्मृतानां मनुब्रह्मपुराणवचनप्रामाण्यात् संधामप्रायोप-
वेशनमृतानाञ्च कृष्णचतुर्दशीआहुमिति सिद्धं । अथैतत्सपिण्डीक-
रणादूर्द्धमप्येकोद्दिष्टमेव कर्त्तव्यम् ।

यदाह गार्ग्यः ।

चतुर्दश्यान्तु यच्चाहुं सपिण्डीकरणात्परं ।

एकोद्दिष्टविधानेन तत्कार्यं शस्त्रघातिन इति ॥

मनुः ।

एकपिण्डीकृतानान्तु पृथक् नोपपद्यते ।

सपिण्डीकरणादूर्द्धं मृते कृष्णचतुर्दशीमिति ॥

भविष्यत्पुराणे ।

समत्वमागतस्यापि पितुः श्रद्धाहतस्य तु ।

एकोद्दिष्टं सुतैः कार्यं चतुर्दश्या महालये ॥

प्रेतत्वपरित्यागेन पिबत्वं प्राप्तैः पितामहादिभिः सह सपिण्डीकरणात् प्रेतत्वपरित्यागेन पिबत्वप्राप्त्या साहचर्यमागतस्यापौत्यर्थः । श्रद्धाहतस्य पितुर्महालये चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टश्राद्धे कृतेऽपि दिनान्तरे पार्वणं श्राद्धं कार्यं । एकोद्दिष्टश्राद्धेन पितामहादिदत्तमिद्धैः । नन्वेवं मृताहेष्येकोद्दिष्टश्राद्धे कृते पार्वणश्राद्धमपि पितामहादिदत्तमिद्धयै कर्त्तव्यं स्यात् । मैवं । पितुर्मृताहे पितामहादेः सर्पणीयत्वस्मरणान्तत्तृप्त्यर्थं श्राद्धस्नानगुह्यत्वात्^(१) । महालये तु । काङ्क्षन्ति पुत्रपौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतं । तस्मात्तांस्तत्र विधिना तर्पयेत्पायसेन तु । मध्वाज्यतिलमिश्रेणेति पितामहादेरपि तर्पणीयत्वस्मरणान्तत्तृप्त्यर्थे दिनान्तरे पार्वणश्राद्धं कार्यमिति । यस्य तु पितामहोऽपि श्रद्धादिना हतस्तस्य महालये पितामहश्राद्धमपि चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टरूपं कार्यं ।

तथा च सूत्रान्तरे ।

एकस्मिन् द्वयोर्वैकोद्दिष्टविधिरिति । एकस्मिन् पितरि पितामहे वा श्रद्धादिना हते पित्रादिचयमध्ये द्वयोर्वा श्रद्धादिना हतयोश्चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टविधिना प्रत्येकं श्राद्धं कार्यमित्यर्थः । द्वयोरेकोद्दिष्टविधानेन प्रत्येकं श्राद्धे कृतेऽपि प्रपितामहदत्तमिद्धयै दिनान्तरे पार्वणश्राद्धं कार्यं । पित्रादिषु चिच्चपि श्रद्धादिहतेषु नैकोद्दिष्टविधिरिति गम्यते ।

अथ केचिदाहुः । पृथगेकोद्दिष्टानि कार्याणीति ।

अन्ये आहुः । एकस्मिन् द्योर्वैत्यभिधानात् चिबु पित्र-पितामह-
प्रपितामहेषु श्रद्धादिना हतेषु नैकोद्दिष्टविधिरिति । तेन चिबु
श्रद्धादिहतेषु चतुर्दशां पार्वणविधिरेव । युक्तञ्चैतत् । सपिण्डी-
हृतानां श्रद्धादिहृतानां चयाणामपि चतुर्दशीरूपविहितकालसम्भवै
सत्यश्रद्धाहताप्राप्तिकृतकालासम्भवनिवन्धनस्यैकोद्दिष्टविधेरनवतारात् ।
अनेनैवाभिप्रायेणापरार्कलोक्तं । “तत्र सैकस्य श्रद्धाहते एकोद्दिष्टवि-
धानं, न तु चयाणां तथात्वे तत्र तु पार्वणमेव” इति । चयाणां
तथात्वे नैकोद्दिष्टविधानं, किन्तु तत्र पार्वणमेवेति तस्यार्थः ।
तदयुक्तं । एकस्मिन् द्योर्वैत्येतस्योपलक्षणत्वात् । एकोद्दिष्टविधेः
श्रद्धादिहृतनिमित्तत्वात् न कालासम्भवः, निवन्धनकालासम्भवस्या-
सुतत्वात् । एकोद्दिष्टविधेस्तु तन्निवन्धनत्वे कल्पनामात्रमूलत्वापत्तेः ।
अतएव देवस्वामिनाभिहितं । चिबुपि श्रद्धादिहतेषु पृथगेकोद्दिष्टचय-
मेव कार्यं, न तु पार्वणं, आहत्यवचनाभावादिति । अथ श्रद्धा-
दिहृतानां चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टमिति वाक्यार्थावगमात् मृताहादौ
पार्वणमेव कर्तव्यं । ये तु चतुर्दश्यामेव श्रद्धादिभिर्मृतास्तेषां मृताहे
किं पार्वणमेकोद्दिष्टं वेति संशयेऽभिधीयते । चतुर्दशीनिमित्तकस्य
मृताहनिमित्तकस्य च आहुस्य कालसमवायप्रकरणे वक्ष्यमाणन्यायेन
भेदेऽपि युगपदनेकनिमित्तोपनिपाते एकैव नैमित्तिकेन कुतपादि-
कालावरोधे द्वितीयस्थानवकाशे देश-काल-कर्तृ-देवतैश्च विशेषाग्रह-
णान्तत्वेन नैमित्तिकानुष्ठाने सति स्वकुलवृद्धपरम्परानुसारात् मृताहे-
ऽपि यैरेकोद्दिष्टपत्रपरिग्रहः कृतस्तेषां मृताहनिमित्तकमपि चतुर्दश्यामे-

कोद्दिष्टमेव । यैस्तु पार्वणपक्षपरिग्रहः कृतः स तैर्हृदितानुदितहोम-
वत् थावज्जीवं परिगृहीत एवेति चतुर्दश्यामपि न तैरसौ परित्याज्यः ।
यस्तु चतुर्दश्यां पार्वणत्वनिषेधः आहूतस्य, स चतुर्दशीनिमित्तकस्य, न
मृताहनिमित्तकस्यापि । ननु चतुर्दश्यां न पार्वणमित्यत्र चतुर्दशी-
निमित्तकं न चतुर्दश्यामिति विशेषणेऽध्याहारवाक्यभेदौ स्यातां । मैवं ।
प्रकृतत्वादिना विशेषलाभस्योपन्यस्तदोषानास्यदत्वात् । यच्च नागर-
खण्डे चतुर्दश्यां क्रियमाणस्य पार्वणस्य वैफल्यमुक्तं तदपि चतुर्दशी-
निमित्तकस्यैव, न मृताहनिमित्तकस्येति ।

अथ चतुर्दशीनिमित्तमेकोद्दिष्टं मृताहनिमित्तकञ्च पार्वणमिति
आहूदयं कुर्यादेकमेव वा अङ्गवैधर्म्यात् गृह्यमाणविशेषत्वेन तन्वा-
नुष्ठानासम्भवात् संशयः । तत्र समानेऽहनि नैकः आहूदयं कुर्या-
दित्यस्य निषेधस्य भिन्ननिमित्तकआहूतगोचरत्वाभावात् आहूदयं
कुर्यात् । मैवं । देवतैक्यात् प्रधानद्वयस्य सहानुष्ठाने भूयसां आहू-
धर्माणामनुग्रहाय पार्वणधर्मैरेकोद्दिष्टधर्मबाधे पार्वणेन नैमित्तिकस्य
सिद्धौ न भेदेन आहूदयानुष्ठानमिति । ननु काम्यमपि चतुर्दशी-
आहूतमस्ति कामप्रवणप्रवृत्तित्वाच्च नराणां कामप्रवृत्तेरुत्कटत्वाच्चतु-
र्दशीनिमित्तके आहूतेऽनुष्ठेये सत्येकोद्दिष्टधर्मा एव प्राप्नुवन्ति । भवेदेवं
यदि भूयसामनुग्रहेऽत्र विशेषो नावगम्येत । अस्तु वास्तान्तिथौ
निमित्तभेदे आहूदयमिति, महालयपक्षे च यथाकथञ्चित्चतुर्दश्यां
आहूतासम्भवे तत्पक्षमध्ये कस्मिंश्चिदपि दिने कर्त्तव्यं । प्रशस्ततरमुख्य-
कालासम्भवेऽपि तत्पक्षकर्त्तव्यस्य आहूत्यावश्यकत्वात् । दिनान्तरे च
शक्यहतानामपि पार्वणमेव, चतुर्दश्यामेवैकोद्दिष्टविधानात् । चतुर्दश्यां

शस्त्रादिहतानामेकोदिष्टमेव कर्त्तव्यमित्यत्र कारणमुक्तं नागरखण्डे ।

अनर्त्त उवाच ।

कस्माच्छस्त्रहतानाञ्च प्रोक्ता आह्ने चतुर्दशी ।

एकोदिष्टं कुतः आह्नं कारणं प्रववौहि मे ॥

भर्द्वायश्च उवाच ।

वृहत्कल्पे पुरा राजन्^(१) हिरण्याक्षो महासुरः ।

वभूव बलवान् शूरः सर्वदेवभयङ्करः ॥

ब्रह्मा प्रतोषितस्तेन विधाय विविधन्तपः ।

हृष्यपत्ते चतुर्दशां नभस्ये मासि संस्थिते ॥

ब्रह्मोवाच ।

परितुष्टोऽस्मि ते वत्स प्रार्थयस्व यथेष्टितं ।

अदेयमपि दास्यामि दुर्लभं यत्पुरासुरैः ॥

हिरण्याक्ष उवाच ।

भूताः प्रेताः पिशाचाश्च राक्षसा दैत्यदानवाः ।

बुभुक्षिताः प्रधावन्ति मां नित्यं पद्मसम्भव ॥

पितृपत्ते हते आह्ने कन्याभंश्ये दिवाकरे ।

एतस्मिन्नहनि प्रायस्सृग्निः स्याद्वर्षसम्भवा ॥

तदेषामत्र दिवसे^(२) तृप्त्युपायं कुरु प्रभो ।

ब्रह्मोवाच ।

(१) महाराज इति ग० ।

(२) तदेषामेकदिवसे इति ग० ।

यः कश्चिन्मानवः आहुं स्वपितृभ्यः प्रदास्यति ।
 पितृपत्ने चतुर्दश्यां नभस्ये मासि संस्थिते ।
 प्रेतानां राक्षसानाञ्च भूतानां तद्भविष्यति ॥
 एवमुक्त्वा ततो ब्रह्मा गतश्चादर्शनं नृप ।
 हिरण्माचोऽपि संहृष्टः स्त्रीयमेव गृहं ययौ ॥
 यच्च शस्त्रहतानाञ्च तस्मिन्नहनि दीयते ।
 एकोद्दिष्टं नरैः आहुं तत्ते वक्ष्यामि कारणं ॥
 संख्ये शस्त्रहता ये च निर्विकल्पेन चेतसा ।
 युध्यमाना न ते मर्त्ये जायन्ते मनुजाः पुनः ॥
 पराङ्मुखा ये हन्यन्ते पलायनपरायणाः ।
 ते भवन्ति नराः प्रेता एतदाह पितामहः ॥
 सन्मुखा अपि ये दैन्यं हन्यमाना वदन्ति च ।
 पश्चान्नापञ्च वा कुर्युः प्रहारैर्जर्जरौहताः ॥
 तेऽपि प्रेता भवन्तीह मनुः स्त्राचभुवोऽब्रवीत् ।
 कदाचिच्चित्तचलनं गृह्णन्तं संप्रजायते ॥
 तेषामपि दिने तत्र देयं प्रेतत्वशङ्कया ।
 अपमृत्युगतानाञ्च सर्वेषामेव देहिनां ॥
 प्रेतत्वं जायते यस्मात्तस्मात्तेषां हि तद्दिनं ।
 आहुहं पार्थिवश्रेष्ठ विशेषेण प्रकीर्तितं ॥
 एकोद्दिष्टं प्रकर्तव्यं तस्मात्तत्र दिने नरैः ।
 सपिण्डीकरणादूह्यं तत्ते वक्ष्यामि कारणं ॥
 यदि प्रेतत्वमापन्नः कदाचित्कल्पिता भवेत् ।

दृश्यते तस्य कर्त्तव्यं आहुं तस्य दिने नृप ॥
 पितामहाद्यास्तवाङ्गि आहुं नार्हन्ति कुचक्षित् ।
 अथ चेद्भान्नितो दद्यात् द्वियते राक्षसैस्तु तत् ॥
 ब्रह्मणो वचनाद्राजन् भूतप्रेतैश्च दानवैः ।
 तेनैकोद्दिष्टमेवात्र कर्त्तव्यं न तु पार्वणं ॥
 पित्रपत्ने चतुर्दश्यां कन्यामंख्ये दिवाकरे ।
 एतस्मात् कारणाच्छ्राद्धं पार्वणं न विधीयते ।
 तस्मिन्नहनि सम्प्राप्ते यथै आहुं भवेद्यतः ॥

इति चतुर्दशीआहुनिष्पणं ।

अथैतद्वाद्रपदापरपक्षआहुं मलमासे न कर्त्तव्यमित्युच्यते ।

काठकण्ठे ।

यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव च ।

मलमासः स विज्ञेयो मासे विंशत्तमे भवेत् ॥

वार्हस्पत्ये ज्योतिःशास्त्रे ।

यस्मिन् मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव च ।

संमर्षाहस्यतीमासावधिमासश्च निन्दितः ॥

नन्दिपुराणे ।

अमावास्यामहोरात्रे यदा सङ्क्रमते रविः ।

स तु मासः पवित्रः श्राद्धतीर्त्ते ह्यधिको भवेत् ॥

आह भृगुः ।

एकराशिस्थिते सूर्ये यदा दर्शद्वयभावेत् ।

इयकव्यक्रियाहन्ता तदा ज्ञेयोऽधिमासक इति ॥

पैठीनभिरपि ।

श्रौतस्मार्त्तक्रियाः सर्वा द्वादशे मासि कौर्त्तिताः ।

त्रयोदशे तु सर्वास्ता निष्फला इति संज्ञिताः ।

तस्मात् त्रयोदशे मासि कुर्यात् ता न कथञ्चनेति ॥

उक्तं सुमन्तुना ।

न कुर्यादधिके मासि कर्मा कर्म कदाचन ।

मलं वदन्ति कालस्य मासं कालविदोऽधिकमिति ॥

मृद्वपरिशिष्टेऽपि ।

मलिम्लुचस्तु मासो वै मलिनः पापसम्भवः ।

गर्हितः पितृदेवेभ्यः सर्वकर्मसु सन्यजेत् ॥

ज्ञातातपः ।

वत्सरान्तर्गतः पापो यज्ञानां फलनाशकः ।

नैर्ऋत्यथातुधानाद्यैः समाक्रान्तो विनाशकः ॥

मलिम्लुचः समाख्यातः सूर्यसंक्रान्तिवर्जितः ।

मलिम्लुच इति ख्यातो गर्हितः सर्वकर्मसु ॥

सत्यव्रतः ।

मलिम्लुचस्तु यो मासः स मासः पापसंज्ञितः ॥

न चैषां वचनानां पितृकार्यव्यतिरिक्तविषयत्वं मन्तव्यं । इयकव्य-
क्रियाहन्तेति गर्हितः पितृदेवेभ्य इति च पितृकार्यस्यापि निषेधात् ।

यन्तु ज्योतिःपराशररेणोक्तं ।

उपाकर्षं तथोत्सर्गं प्रवासाद्युत्सवाष्टकाः ।

मासद्वौ पराः कार्या वर्जयित्वा तु पैदकमिति ॥

तत् प्रसवनिमित्तकपैदकमात्रविषयं ।

उक्तं हि मत्स्यपुराणे ।

चन्द्रसूर्यगहे चैव मरणे पुत्रजननि ।

मलमासेऽपि देयं स्याच्छ्राद्धमन्त्रयकारकं ॥

अष्टकागतस्य तु पैदकस्य नात्र प्रतिप्रसवः । तत्र साक्षाद्विषेधस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् । नन्वावश्यकत्वादपरपक्षश्राद्धस्य मलमासेऽपि कर्त्तव्यता न विरुध्यते ।

उक्तं हि गृह्यपरिशिष्टे ।

मलं वदन्ति कालस्य मासं कालविदोऽधिकं ।

नेहेतात्र विशेषेज्यामन्यचावश्यकादिधेरिति ॥

नैतदेवं । अस्य वचनस्यानन्यगतिकनित्यविषयत्वात् ।

तथा च सृतिः ।

अनन्यगतिकं नित्यं कुर्यान्नैमित्तिकं तथेति ॥

यस्य नित्यस्य मुख्यकालातिक्रमे जघन्यस्य कालान्तरस्थानभ्यनु-
ज्ञानादत्यन्तलोपः, प्रायश्चित्तञ्च प्रसज्यते तत्कर्मानन्यगतिः । तत्
मलमासेऽपि कुर्यात् । भाद्रपदापरपक्षश्राद्धस्य उत्तरकालाभ्यनु-
ज्ञादर्शनाच्चानन्यगतिकत्वं । अतो मलमासे न कर्त्तव्यं । अतएवास्य
मलमासे स्पष्टो निषेधो दृश्यते ।

तत्र तावत्काठकगृह्यपरिशिष्टे ।

तथा मलेऽनन्यगतिं नित्यां नैमित्तिकीं क्रियां ।

शेमयागादिकर्माणि नित्यान्यपि मलिच्छुचे ॥

पुष्टीश्यामयणाधानचातुर्मास्यादिकान्यपि ।
महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्षोत्सर्गकर्म यत् ।
स्यष्टं मासविशेषाख्याविहितं वर्जयेन्मले ॥

महालयो भाद्रपदापरपक्षः ।

शुक्लस्यतावपि ।

वृद्धिश्चाहुं तथा सोममग्न्याधेयं महालयं ।
राजाभिषेकं कान्यश्च न कुर्याद्भानुलङ्घिते ॥

ज्योतिःपितामहोऽपि ।

मासः कन्यागते भानावसंक्रान्तो भवेद्यदि ।
दैवं पित्र्यं तदा कर्म तुल्यस्थे कर्तुरुच्यमिति ॥

देवतः ।

अर्के तु तस्य कन्यास्थे श्राद्धपक्षः प्रकीर्तितः ।
शिनीवालीमतिक्रम्य यदा कन्यां व्रजेद्रविः ।
तदा कालस्य वृद्धत्वादतीतैव पितृक्रियेति ॥

तस्मान्नक्षत्रमासान्तर्गते भाद्रपदापरपक्षे श्राद्धं न कर्त्तव्यं ।

यत्तु ज्योतिःसिद्धान्ते ।

धटकन्यागते सूर्ये वृश्चिके वापि धन्वनि ।
मकरे वायु कुम्भे वा नाधिमासो विधीयत इति ॥

तत् संवत्सरमध्ये मलमासद्वये ऋति वेदितव्यं ।

तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते ।

मासद्वयेऽब्दमध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत् ।
प्राक्ततस्तत्र पूर्वः स्यादधिमासस्तथोत्तरः ॥

अत्र सिंहसङ्क्रान्तिमारभ्य मीनसङ्क्रमणावधिके काले द्यो मासः
पूर्वः स प्राकृत एव, तत् पुनर्वसुतो मलमासो भवतीत्यर्थः । “चैत्रा-
दर्वाङ्नाधिमासः परतस्त्वधिको भवेत्” इत्यस्यापि ब्रह्मसिद्धान्तवचन-
स्यायमेवार्थो व्याख्येयः । तस्मात् मलमासान्तर्गते महालयापरपक्षे आर्द्रं
न कर्त्तव्यमिति स्थितं । ननु किं तदा लुप्यत एव तत्, कालान्तरे वा
क्रियमाणमपुण्यकालं स्यात् । नहि । यतस्तदुत्तरकाले कर्त्तव्यमिति ।
अत आह पराशरः ।

रविणा लङ्घितो मासश्चान्द्रः ख्यातो मलिम्लुचः ।

तत्र यदिहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत् ॥

तथा ।

पञ्चदशेऽर्कसङ्क्रान्तिर्यदा न स्यात् सितामिति ।

तदा तन्मासिकं कार्यमुत्तरे मासि कारयेत् ॥

एवं षष्टिदिनोमासस्तदर्द्धं च मलिम्लुचं ।

त्यक्त्वा तदुत्तरे^(१) कुर्यात् पितृदेवादिकाः क्रियाः ।

प्रजापतिः ।

उपाकर्म च हव्यञ्च कथं पर्वात्सवं तथा ।

उत्तरे नियतं कुर्यात् पूर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥

ज्योतिःशास्त्रेऽपि ।

षष्ठा तु दिवसैर्मासः कथितो वादरायणेः ।

पूर्वमर्द्धं परित्यज्य उत्तरार्द्धं प्रशस्यते ॥

अमावास्यादयं यत्र रविमङ्क्रान्तिवर्जितं ।

(१) तत्कालादुत्तरे इति ग० ।

मल्लिङ्गुचः स विज्ञेय उत्तरस्तूतमाभिधः ॥

अथ मलमासे आहुकर्षणां प्रतिप्रसवाः ।

आह यमः ।

गर्भे वाहुर्षिके कृत्ये आहुकर्षणि मासिके ।

सपिण्डीकरणे नित्ये नाधिमासो विधीयते ॥

तीर्थस्नानं जपो होमो यवत्रीहितिलादिभिः ।

जातकर्मान्यकर्माणि नवश्राद्धं तथैव च ॥

मघात्रयोदशीश्राद्धं श्राद्धान्यपि च षोडश ।

चन्द्रसूर्यग्रहे स्नानं श्राद्ध-दान-जपादिकं ।

कार्याणि मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा ॥

नारदीयपुराणे ।

नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन्मल्लिङ्गुचे ।

तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेतश्राद्धं तथैव च ॥

काठकपरिशिष्टेऽपि ।

प्रेतसंस्कारमारभ्य श्राद्धपिण्डोदकक्रियाः ।

सपिण्डीकरणान्ताश्च यथाकालमुपस्थिताः ॥

यवत्रीहितिलैर्होमो जातकर्मादिकाः क्रियाः ।

मघात्रयोदशीश्राद्धं प्रत्युपस्थितहेतुकं ।

अनन्यगतिकत्वेन कर्त्तव्यं स्यान्मल्लिङ्गुचे ॥

शौरपुराणे ।

एकोदिष्टन्तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

तत्त्वायं मलमासेऽपि कालाधिक्येऽपि धर्मतः ॥

व्यासः । जातकर्षणि यच्छ्राद्धं दर्शश्राद्धं तथैव च ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं व्यासस्य वचनं यथा ॥

शातातपः ।

प्रतिमावत्सरे श्राद्धे नाधिमासं विवर्जयेत् ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं श्राद्धं यत् प्रतिवत्सरं ॥

एतदाद्यमावत्सरिकविषयं । मलमासे मावत्सरिकं श्राद्धं कृत्वा
तदुत्तरमासे पुनस्तदेवावर्त्तनैयमित्येवंविधमतानुसारि चेद् वचनमत्र
वचनानि ।

दृढवसिष्ठः ।

अमङ्गलान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः ।

तथैव मासिकं श्राद्धं सपिण्डीकरणन्तथा ॥

पैठीनसिः ।

मलमासमृतानाञ्च श्राद्धं यत् प्रतिवत्सरं ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं नान्येषान्तु कदाचन ॥

यमः ।

आब्दिकं प्रथमं यस्यात्तत्कुर्वीत मलिम्लुचे ।

चयोदशे तु सम्प्राप्ते कुर्वीत पुनराब्दिकं ॥

लघुहारीतः ।

प्रत्यब्दं द्वादशे मासि कार्या पिण्डक्रिया द्विजैः ।

कचिचयोदशेऽपि स्यादाद्यं मुक्त्वा तु वत्सरं ॥

वसिष्ठः ।

आब्दिकाहनि सम्प्राप्ते अधिमासो भवेद्यदि ।

आहुद्वयं प्रकुर्वीत एवं कुर्वन् सुहृति ॥

तदेवं सपिण्डीकरणान्तानि प्रेतश्राद्धानि पुत्रजन्मनिमित्तकमुप-
रागनिमित्तकमाद्यं सांवत्सरिकमनाद्यमपि मलमासमृतसांवत्सरिकं
गजच्छायाश्राद्धममावास्याश्राद्धं प्रत्यहमनुष्ठीयमानञ्च नित्यश्राद्धं
वर्जयित्वान्यच्छ्राद्धं मलमासे नानुष्ठेयमिति स्थितं ।

इति मलमासनिरूपणपूर्वको मलमासेऽपरपक्षादिश्राद्धाप-
वादः । पर्यवसितञ्चापरपक्षनिरूपणं ।

अथायनादयः श्राद्धकालाः ।

तत्र यद्यपि याज्ञवल्क्यवचने द्रव्यब्राह्मणसम्पत्तिभ्यां व्यवधाय
अयनविषुवत्सङ्क्रान्तयो निरूपितास्तथाप्यत्र सङ्क्रान्तित्वसाधर्म्यादयव-
स्थानेन निरूप्यन्ते ।

तत्र विष्णुपुराणे ।

उपप्लवे चन्द्रमसो रवेश्च

त्रिष्वष्टकास्त्रय्यनद्वये च^(१) ।

पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं

दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ॥

श्राद्धं कृतं तेन समासहस्रं

रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ।

अत्र किल पानीयमपीतिवचनादावश्यकता श्राद्धद्वयस्योच्यत
इति मन्यन्ते ।

यत्तु । आदित्यमङ्गमद्योमे अयने विषुवदयं ।

व्यतीपातोऽथ जन्मर्क्षे चन्द्रसूर्यग्रहस्तथा ।

एतांस्तु आहुकालान् वै काम्यानाह प्रजापतिः ॥

इति विष्णुवचनेन ग्रहणादेः काम्यआहुकालत्वमुक्तं, तत्र नित्य-
त्वनिराकरणत्वं, वाक्यद्वयवलेनाग्निहोत्रादिवन्नित्यत्वकाम्यत्वयोरवि-
रोधात् ।

आह शङ्खः ।

हस्तिच्छायासु यदन्तं यदन्तं राजदर्शने ।

विषुवत्ययने चैव सर्वमानस्यमुच्यते ॥

अत्रायनद्वयं विषुवत्सूर्यमङ्गम इत्यस्मिन् याज्ञवल्क्यवचने च अय-
नयोर्विषुवतोश्च सङ्क्रान्तिपदेनैव मंग्रहसिद्धावपि द्वयोरपि यत् पृथग्-
भिधानं तत् सङ्क्रान्त्यन्तरेभ्यो विषुवः, विषुवादयनमिति यथापूर्वं
प्राशस्त्यातिशयप्रतिपादनार्थमिति मन्तव्यं ।

तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ।

आहुं सङ्क्रमणे भानोः प्रशस्तं पृथिवीपते ।

विषुवद्वितीयं तत्राप्ययने द्वे विशेषतः ॥

विषुवतोऽयनयोश्च लक्षणं ।

नागरखण्डे ।

यदा स्यान्मेषगो भानुस्तुलाञ्चाथ यदा व्रजेत्^(१) ।

तदा स्याद्विषुवाख्यस्तु कालशास्त्रकारकः ॥

मकरे कर्कटे चैव यदा भानुर्व्रजेच्चृप ।

(१) तुलायां वा यदा भवेदिति ग० ।

तदायनाभिधानस्य विषुवत्स्य विशिष्यते ॥

अस्मिंश्च काले पिण्डनिर्व्वपणं विनैव आहुं कर्त्तव्यं ।

यदाह पुलस्त्यः ।

अयनदितये आहुं विषुवदितये तथा ।

युगादिषु च सर्व्वासु पिण्डनिर्व्वपणादृते ॥

ब्रह्मपुराणे सर्व्वास्वपि सङ्क्रान्तिषु पिण्डनिर्व्वपणं विना आहुमुक्तं ।

अयनदितये आहुं विषुवदितये तथा ।

सङ्क्रान्तिषु च सर्व्वासु पिण्डनिर्व्वपणादृत इति ॥

एतेषु कालेषु पिण्डनिर्व्वपणं विना आहुं कर्त्तव्यं । एतत्कालनिमित्तक एव आहुं पिण्डनिर्व्वपणप्रतिषेधोक्तं, न मृताहादिनिमित्तके प्रसङ्गादयनादिषु पतिते । यस्मादयनदितये आहुमित्यनेनायनादिभिर्निर्त्त्यान्वितं आहुमवगम्यते । तन्निमित्तकमेव च तैर्निर्त्त्यान्वितं नान्यत् । नित्यान्वयस्यानित्यान्वयादलौघान् भवति ।

किञ्च ।

अत्र हि विधीयमानस्य आहुस्य पिण्डनिर्व्वपणादृत इति विशेषणं न प्रसङ्गात्तत्कालपतितं मृताहादिआहुमाश्रयितुमर्हति । यद्येवंविधं आहुमेतेषु कालेषु विधीयते तदा भावार्थविधिरित्येव गुणो भवति ।

अथ सङ्क्रान्तितद्भेदतत्कालपरिमाणायुच्यते ।

नागरखण्डे ।

रवेः संक्रमणं राशौ सङ्क्रान्तिरिति कथ्यते ।

स्नान-दान-जप-आहु-होमादिषु महाफलं ॥

राशौ मेघादिभञ्जे ज्योतिःशालप्रसिद्धे ।

देवीपुराणे ।

समायनं चतुर्मासपञ्चादादि क्रमेण तु ।
 सूक्ष्म-स्थूलविभागेन देवी सर्वगता विभो ॥
 दादशैव समाख्याताः समा सङ्गान्तिकल्पनाः ।
 सप्तधा सा तु बोद्धव्या एकैका तु^(१) यथा शृणु ॥
 मन्दा मन्दाकिनी ध्वाङ्गी घोरा चैव महोदरी ।
 राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता सङ्गान्तिः सप्तधा नृप ॥
 मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी यथा ।
 क्षिप्रे ध्वाङ्गी विजानीयादुघे घोरा प्रकीर्तिता ॥
 चारैर्महोदरी^(२) ज्ञेया दारुणैश्च राक्षसी ।
 मिश्रिता चैव निर्दिष्टा मिश्रितैस्तु सङ्ग्रमे ॥
 त्रिचतुःपञ्चसप्ताष्टनवदादश एव च ।
 क्रमेण घटिका क्षेतास्तत्पुण्यं पारमार्थिकं ॥
 अतीतानागतो भोगो नाद्यः पञ्चदश स्रताः ।
 एष स्थूलविभागस्तु सुक्तिकामस्य कौर्त्तितः ॥
 परमार्थेन या संख्या कथयामि नृपोत्तम ।
 स्वस्य नरे सुखामीने यावत् स्रन्दति लोचनं ।
 तस्य त्रिंशत्तमं भागं तत्परं परिकौर्त्तितं ॥
 तत्पराञ्छतभागस्तु वृष्टिरित्यभिधीयते ।
 बुधाः सहस्रभागाद्धै तत्कालं रविमङ्गम इति ॥

(१) एकैकेवेति ख० ।

(२) चारैर्महोदरीति ख० ।

समायनेत्यादि । 'देवी' सङ्क्रान्तिरूपा, सा समायनादिभिः स्थूलैः
सूक्ष्मैश्चावयवैः 'सर्वगता' सर्वव्यापिनी । संवत्सरादयः सङ्क्रान्त्यवयवाः ।
कथमित्याह द्वादशैवेत्यादि । द्वादशैव सङ्क्रान्तिकल्पनाः, 'समा'
संवत्सरो भवति । अयमाश्रयः, द्वादशभिः सङ्क्रान्तिभिरेकः संवत्सरः ।
पक्षिः सङ्क्रान्तिभिरयनं । सङ्क्रान्तिद्वयेन चतुः । एकसङ्क्रान्त्यवच्छिन्नः
कालो मासः । संक्रान्त्यर्द्धः पक्षः । सङ्क्रान्तेष्विंशंशोऽहोरात्रं । आदि-
शब्देन यामार्द्धं-याममुहूर्त्तादयः । एवमयं सङ्क्रान्तिरूपस्तपनपरि-
स्थन्दः शतधात्मिका देवीति । एकैकस्याः सङ्क्रान्तेर्भुवादिनक्षत्रसंयोगे
पुण्यकालपरिमाणार्थं मन्दादिसंज्ञामाह । मन्देत्यादि । 'भुवाणि'
रोहिण्युत्तराचयश्चेति चत्वारि । मृदूनि चिचानुराधामृगशिरोरेवतीति
चत्वारि । 'चिप्राणि' अश्विनी पुष्यो हस्तोऽभिजिदिति चत्वारि ।
'ज्याणि' पूर्वचयं भरणी मघेति पञ्च । 'चराणि' श्रवणा धनिष्ठा
शततारका पुनर्वसुः स्नातीति पञ्च । 'दारुणानि' मूलं ज्येष्ठार्द्राश्लेषेति
चत्वारि । 'मित्रे' विशाखा कृत्तिकेति द्वे । एकैका सप्तधेति निर्देशात्
भुवादौनि दिननक्षत्राणि विज्ञायन्ते, न महानक्षत्राणि । तेषु न
एकैकस्याः सप्तधात्वमुपपन्नं । पुण्यकालपरिमाणमाह ।

चिचतुःपञ्चेति । मन्दायां तिष्ठो घटिकाः पुण्यकालः । मन्दा-
किन्यां चतस्रः । ध्वाङ्क्यां पञ्च । घोरायां सप्त । महोदर्यां अष्टौ ।
राक्षस्यां नव । मिश्रायां द्वादशेति । तत्र ह्यते दानयज्ञतपःश्राद्धादि-
कर्मणि सङ्क्रान्तिकालनिमित्तकं पुण्यं पारमार्थिकमतिशयितमित्यर्थः ।
इतः किञ्चिदूनफलः सर्वसङ्क्रान्तिषु पञ्चदशघटिकात्मकः पुण्यकालो-
स्तीत्याह अतीतानागत इत्यादि । 'भोगः' व्याप्तिः, 'अतीते' सङ्क्रमणात्

पूर्वस्मिन् । 'अनागते' परस्मिन् काले । सङ्क्रान्तिसमयात् पूर्वतः परतश्च पञ्चदश घटिकाः पुण्यकाल इत्यर्थः । अतीतानागतकाल-
व्याप्तिश्च पूर्वोक्तेषु व्यादिश्यामानेष्वपि वेदितव्या । अत्र पुण्यकालस्य
पूर्वभावित्वं पश्चाद्भावित्वञ्च वक्ष्यमाणव्यवस्थयानुसर्तव्यं । एवं स्थूलं
पुण्यकालमुक्त्वा प्रशस्ततमफलं सूक्ष्मकालमाह परमार्थेनेत्यादि । घटि-
सहस्रतमभागाद्धस्य दुर्लभत्वेऽपि तत्सन्निहितकालगृहणार्थप्रतिपादनं ।
आह वसिष्ठः ।

सङ्क्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दूर्जेयः पिशितेक्षणेः^(१) ।

तद्योगाच्चाप्यधस्रोद्धं त्रिंशन्नाद्यः पविचिताः ॥

अत्र त्रिंशन्नाद्यः पूर्वं पञ्चदश, पश्चात् पञ्चदशेत्येवंसङ्कलनया
द्रष्टव्याः । एवं हि सति देवीपुराणेन सह संवादो भवति ।
ब्रह्मवैवर्ते ।

मेषादिराशिषु रविः क्रमाद्गच्छति सङ्क्रमात् ।

द्वादशैव भवन्त्येषां द्विज नामानि मे शृणु ॥

मेषादिराशिषु सूर्यगत्या तद्राशिसंज्ञका एव द्वादश सङ्क्रमाः स्युः ।
तेषामेव प्रागस्त्यतारतम्यभोगपौर्व्यापर्याद्युपदेशार्थं विष्णुपदादिसंज्ञा-
चतुष्टयमाह ।

एकं विष्णुपदं नाम षडंशौतिमुखं तथा ।

विषुवच्च द्वितीयञ्च त्रयने दक्षिणोत्तरे ॥

कुम्भालिगोहरिषु विष्णुपदं वदन्ति

स्त्रीचापमौनमिथुने षड्भौतिवक्त्रं ।

अर्कस्य दानमयनं शशिधात्रि दाम्भ्यं

सौम्यं भवे तु विषुवं तजतौलिनाः स्यात् ॥

‘कुम्भः’ प्रसिद्धः । ‘अलिः’ वृश्चिकः । ‘गोः’ वृषः । ‘हरिः’ सिंहः ।
एषु राशिषु रवेरयनं सङ्क्रमणं ‘विष्णुपदं’ विष्णुपदसंज्ञं भवति ।
‘स्त्री’ कन्या । ‘चापं’ धनुः । ‘मौनमिथुनौ’ प्रसिद्धौ । एतेषु षड्भौ-
तिमुखं । ‘शशिधात्रि’ कर्कटके, दाम्भ्यायनं । ‘भवे’ मकरे । सौम्यायनं,
‘अजः’ मेषः । ‘तौली’ तुलाधारः । तयोर्विषुवसंज्ञं ।
वसिष्ठोऽपि ।

अयने द्वे विषुवे चैव चतस्रः षड्भौतयः ।

चतस्रो विष्णुपद्यश्च सङ्क्रान्त्यो द्वादश स्युताः ॥

भयकर्कटसङ्क्रान्ती द्वे तदग्दक्षिणायने ।

विषुवती तुला-मेषौ तयोर्मध्ये ततोऽपराः ॥

वृष-वृश्चिक-कुम्भेषु सिंहे चैव यदा रविः ।

एतद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकं फलं ॥

कन्यायां मिथुने मौने धनुष्यपि रवेर्गतिः ।

षड्भौतिमुखा प्रोक्ता षड्भौतिगुणा फले ॥

लौगाचिः ।

यस्यायने विष्णुपदे तथादौ

दानायनन्तं विषुवे तु मध्ये ।

वदन्त्यतीते षड्भौतिवक्त्रे-

महर्षयः खल्वयने च सौम्ये ॥

बौधायनः । भविष्यत्ययने विष्णोर्वर्त्तमाने विषुवति ।

षडशीतिमुखेऽतीते व्यतीते चोत्तरायणे ॥

देवीपुराणे ।

षडशीतिमुखेऽतीते मध्ये^(१) च विषुवदये ।

भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे ॥

वृद्धवशिष्ठः ।

अतीतानागते पुण्ये द्वे उदग्दक्षिणायणे ।

तृपरागे तु तत्कालं व्यतीते चोत्तरायणे ॥

वायुपुराणे ।

मध्ये दानं विषुवति दक्षिणे वैष्णवे पुरः ।

षडशीतिमुखेऽतीते व्यतीते चोत्तरायणे ॥

अत्र सर्वेषु वचनेष्वतीते चोत्तरायण इत्यत्र चकारादनागते चेति स्मृतिनिबन्धकारा मन्यन्ते । उक्तस्य पूर्वोत्तरादिपुण्यकालस्य परिमाणमाह ।

बौधायनः ।

नाद्यो विषुवति प्रोक्ता दश पूर्वा दशापराः ।

पुण्यः कालोऽर्कसङ्क्रान्तौ खानदानजपादिषु ॥

वशिष्ठः । चिंशत् कर्कटके नाद्यो मकरे विंशतिः स्मृताः ।

वर्त्तमाने तुलामेषे नाद्यस्त्रभयतो दश ॥

षडशीत्यां व्यतीतायां पष्टिरुक्तास्तु नाड़िकाः ।

पुण्यास्तु विष्णुपद्याश्च प्राक्पद्यादपि षोडश ॥

ब्रह्मवैवर्ते । विषुवत्षण्मुहूर्तं स्यात् षडशीतिमुखे त्रयं ।
 तथा विष्णुपदे त्रीणि पुष्पानि कवयो विदुः ॥
 त्रिंशत् कर्कटके नाद्यो मकरे तु दशाधिकाः ।
 भविष्यत्ययने पुष्पा अतीते चोत्तरायणे ॥

वृहस्पतिः ।

भविष्यत्ययने पुष्पास्त्रिंशदेव तु दक्षिणे ।
 अतीत उत्तरे नाद्य इति प्राहुः पुराविद इति ॥

गौतमः ।

अर्वाक् षोडशनाद्यस्तु परतः षोडशैव तु ।
 ता एव दक्षिणे पूर्वमतीते चोत्तरायणे ॥

मरीचिः ।

नाद्यः षोडशपूर्वेण सङ्क्रान्तेरपरेण वा ।
 राहोर्दर्शनमात्रेण पुष्पकालः प्रकीर्तितः ॥

शातातपः ।

संक्रान्तेः पुष्पकालस्तु षोडशोभयतः कलाः ।
 चन्द्रसूर्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचराः ॥

अत्र केपुचिद्वचनेषु पुष्पकालपरिमाणमधिकमुक्तं । केपुचिन्न्यून-
 मुक्तं । तत्र यन्न्यूनं तत् फलातिशयप्रतिपादनार्थं । यत्तदधिकं तत्
 पुष्पकालत्वमात्रप्रतिपादनार्थं । न पुनर्न्यूनमधिकनिराकरणार्थमधिकं
 वा न्यूननिराकरणार्थमिति मन्तव्यं ।

अतएवाह शातातपः ।

या याः सन्निहिता नाद्यस्तास्ताः पुष्पतमा मताः ।

एवञ्च सति सर्वेषां पुण्यकालावधिवचनानां अविरोधे सति विरोधपरिहारार्थं वचनार्जवभङ्गो न कर्त्तव्यो भवति ।

अत्राह वसिष्ठः ।

अङ्गि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्त्तितं ।

रात्रौ संक्रमणे पुण्यं दिनाह्नं^(१) स्नानदानयोरिति ॥

अनेन संक्रमणसन्निहितोऽपि रात्रिरूपः पुण्यकालो न भवति । किन्तु दिनाह्नरूप एवेत्युक्तं भवति । सोऽपि यः संक्रमणसन्निहितः स एव याज्ञः ।

तदाह गोभिलः ।

रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिवा कुर्यात्तु तत्क्रियां ।

पूर्वस्मिन् परतो वापि प्रत्यासत्तेः तत्फलमिति ॥

प्रत्यासत्तेरित्यनेनेदमुक्तं, यदि पूर्वरात्रे संक्रमणं भवति, तदा पूर्वस्य दिनस्योत्तराह्नं पुण्यं । यद्यपररात्रे तदा अपरस्य दिनस्य पूर्वाह्नमिति । यदि मध्यरात्रे तदा विशेषग्रहणाभावात् पूर्वस्योत्तराह्नमुत्तरस्य च पूर्वाह्नमित्येतद्वयमपि पुण्याहमिति ।

तदाह वसिष्ठः ।

अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरि क्रिया ।

ऊर्द्धं संक्रमणे भानोरुदयात् प्रहरद्वयं ॥

पूर्णे चेदर्द्धरात्रे तु यदा संक्रमते रविः ।

तदा दिनद्वयं पुण्यं मुक्ता मकरकर्कटाविति ॥

मकरकर्कटविषये तु यज्ञपार्श्ववचनं ।

आसन्नसंक्रमं पुण्यं दिनाद्धं स्नानदानयोः ।

रात्रौ संक्रमणे भानोर्विषुवत्ययने दिने ॥

अयने दिन इति । दक्षिणोत्तरायणयोस्तु दिन एव संक्रमणे सति दिने पुण्यकालः । तेन रात्रावयनसंक्रमे रात्रावेव प्रशस्ततरः पुण्यकालः ।
बौधायनः ।

अस्तङ्गते यदा सूर्यं भयं याति दिवाकरः ।

प्रदोषे वार्द्धरात्रे वा तदा पुण्यं दिनान्तरं ॥

कार्मुकस्तु परित्यज्य भयं संक्रमते रविः ।

प्रदोषे वार्द्धरात्रे वा तदा भोगः परेऽहनि ॥

स्कन्दपुराणे ।

धनुर्मीनावतिक्रम्य कन्याञ्च मियुनं यदा ।

पूर्वापरविभागेन रात्रौ संक्रमते यदा ।

दिनान्ते पञ्च नाद्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्यताः ।

उदये च तथा पञ्च दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥

अत्र पुण्यतमत्वाभिधानाद्दिनार्द्धपक्षेण सहाविरोधः ।

निगमः । विष्णुपद्यां धनुर्मीननृयुक्कन्यासु वै यदा ।

परतः पूर्वतो वापि रात्रौ^(१) संक्रमणं भवेत् ॥

पूर्वाह्णे पञ्चनाद्यस्तु पुण्याः प्रोक्ता मनोषिभिः ।

अपराह्णे तु पञ्चैव श्रौते स्मार्त्ते च कर्मणीति ॥

‘नृयुक्’ मियुनराशिः । तिथिभेदनिबन्धनमपि संक्रान्तिभोगस्य
पूर्वापरविभागमाह ।

आदौ पुण्यं विज्ञानीयात् यद्यभिन्ना तिथिर्भवेत् ।

अर्द्धरात्रे व्यतीते तु विज्ञेयमपरेऽहनि ।

अर्द्धरात्रादनन्तरमपि यदि पूर्वतिथिमध्ये संक्रमस्तदा पूर्वमेव दिनं पुण्यं । अपरतिथिसंक्रमे त्वपरमेवेति वचनार्थः । अथ रात्रौ निषिद्धस्य स्नानादेः संक्रान्तिविशेषप्रतिप्रसवाभिधानार्थं निषेध-
स्तावदुच्यते ।

भविष्यत्पुराणे ।

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः ।

नैमित्तिकन्तु कुर्वीत स्नानं दानञ्च रात्रिषु ॥

विष्णुः ।

विवाह-व्रत-संक्रान्ति-प्रतिष्ठा-चतु-जन्मसु ।

तथोपरागपातादौ स्नाने दाने निशा शुभा ॥

‘चतुः’ गर्भाधानं । चन्द्रार्कदृष्टिसन्निपातसमयः पातः ।

गोभिलः ।

राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु ।

स्नानदानादिकं कुर्युर्निशि काम्यव्रतेषु च ॥

‘अत्ययः’ वन्धुमरणं । अत्र संक्रान्तिशब्देन मकरकर्कटावेव गृह्यते, रात्रौ संक्रमणे दिनस्य पुण्यतां वदता वशिष्ठेन मुक्ता मकरकर्कटा-
वित्यभिधानात् । अतो मकरकर्कटयोरेव रात्रौ स्नानादेः प्रतिप्रसव
इति गम्यते । संक्रान्त्यन्तरेषु गोभिलादिवचनानुसारादस्यैव रात्रौ
स्नानादेर्निषेध इति । अत्र मन्यन्ते । मुक्ता मकरकर्कटावित्येष
पूर्वदिनोभयग्रहणापवादो, न तु सर्वात्मना दिनापवादेन रात्रि-

ग्रहणोपदेशः । बौधायनादिवचनेषु रात्रौ मकरसंक्रमणे परदिनस्यैव पुण्याहताभिधानात् दिनाह्नं ग्रहणवचनानि तु केनचित् प्रकारेण रात्रौ संक्रमण-सन्निहित-षोडशनाडिकादिपरिमितकाले स्नानदानाद्यसम्भवे व्यवहितमपि दिनाह्नं ग्राह्यमित्येवंपराण्येति सर्व्वास्वपि संक्रान्तिषु रात्रौ स्नानदानादिप्रतिप्रसव इत्याहुः । अन्ये तु रविसंक्रमणे दिनं पुण्यं, ग्रहान्तरसंक्रमणे तु रात्रिरेव पुण्येत्याहुः । ग्रहान्तरसंक्रमण-समयस्यापि पुण्यतामाह जैमिनिः ।

नक्षत्रराशौ रविसंक्रमे स्यु-

रवाक्परचापि रसेन्दुनाद्यः ।

पुण्यास्तयेन्दोस्त्रिधरापलैर्यु-

गेकैव नाडी मुनिभिः शुभोक्ता ॥

नाद्यश्चतस्रः सपलाः कुजस्य

बुधस्य तिस्रो मनवः पलानि ।

मार्द्धाश्चतस्रः पलसप्तयुक्ता

गुरोश्च शुके सपलाश्चतस्रः ॥

दिर्नागनाद्यः पलसप्तयुक्ताः

शनैश्चरस्याभिहिताः सुपुण्याः ।

आद्यन्तमध्ये जपदानहोमं

कुर्वन्तवाप्नोति नरेन्द्रधाम ॥

नक्षत्रे राशौ वा सूर्यस्य संक्रमणे मतिः, पूर्वतः परतोऽपि रसेन्दु-
नाद्यः षोडशघटिकाः पुण्यकालः । इन्दोस्तु त्रिधरापलैर्युक्त्रयो-
दशभिः पलैर्युक्ता एकैव घटिका । 'कुजस्य' भौमस्य तु एकपलयुक्ता-

श्वतसो घटिकाः । बुधस्य चतुर्दशपल्युक्तास्तिस्रः । 'गुरोः' वृहस्पतेः,
मङ्गलचिंशत्पल्युक्ताश्चतस्रः । शुक्रस्य पलाधिकाश्चतस्रः । शनैश्चरस्य
पलसप्तयुक्ताः द्विर्नागनाद्यः । 'नागाः' अष्टौ, द्वादशानां नागा
द्विर्नागाः । तदेतेषु रात्रित्यागपरिग्रहपक्षेषु चोदचमो यावत् ।

इति संक्रान्तिनिरूपणम् ।

अथ व्यतीपातः ।

तत्र प्रशंसादि याज्ञवल्क्यः ।

शतमिन्दुचये दानं^(१) सहस्रन्तु दिनचये ।

विषुवे शतसाहस्रं व्यतीपाते त्वनन्तकम् ॥

वाराहपुराणे ।

दर्शे शतगुणं दानं तच्छतघ्नं दिनचये ।

तच्छतघ्नञ्च संक्रान्तौ शतघ्नं विषुवे ततः ॥

युगादौ तच्छतगुणमयने तच्छताहतं ।

सोमग्रहे तच्छतघ्नं रविग्रहे त्वसंक्षयं ।

व्यतीपाते त्वनन्तञ्च दानं वेदविदो विदुः ॥

'शतघ्नं' शतगुणमित्यर्थः । व्यतीपातोऽत्र विष्कम्भादिषु योगेषु

संक्रान्तिषु ।

अथ गालवः ।

चन्द्रार्कयोर्नयनवीक्षणजातमूर्त्तिः

कालानलद्युतिनिभः पुरुषोऽतिरौद्रः ।

(१) पुष्कमिति ग० ।

अस्त्रोद्यतोऽनुनिपतंश्च^(१) निरौद्धमाणः
सङ्घातयेवमिति च व्यतीपातयोगः ॥

अस्य चोत्पत्ति-भ्रमण-पतनसमयेषु पतनानन्तरञ्च क्रियमाणं
स्नानदानश्राद्धादिकं महाफलं भवति ।

तथाह याज्ञवल्क्यः ।

उत्पत्तौ लक्षगुणं, कोटिगुणं भ्रमणनाडिकायान्तु ।

अर्बुदगुणितं पतने, जपदानाद्यक्षयं पतिते ॥

उत्पत्त्यादिमानञ्च ज्योतिःशास्त्रे ।

विंशतिर्ह्युत्पत्तौ भ्रमणे चैकविंशतिः ।

पतने दशनाद्यस्तु पतिते सप्तनाडिकाः ॥

दृढमनुना तु प्रकारान्तरेण व्यतीपातो दर्शितः ।

श्रवणाश्लिधनिष्ठार्द्रानागदैवतमस्तके ।

यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥

नागदैवतमस्त्रेषा । मस्तक इति श्रवणादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते
केचित्तु मस्तकं मृगशिर इति व्याचक्षते । 'अमा' अमावास्या । सा
यद्येतेषु नक्षत्रेष्वदित्यवारयुक्ता भवति तदा स एव योगो
व्यतीपातसञ्ज्ञो भवति ।

शास्त्रान्तरे ।

पञ्चाननस्यौ गुरुभूमिपुत्रौ

मेघे रविः स्थाद्यदि शुक्लपक्षे ।

(१) अस्त्रोद्यतोऽनुविपतंश्चेति क० ।

पाशाभिधाना करभेण युक्ता

तिथिर्यतीपात इतीह योगः ॥

अस्मिन् हि गोभूमिद्विरण्वस्त्र-

दानेन सर्वं परिहाय पापं ।

शूरत्वमिन्द्रत्वमनामथत्वं

मर्त्याधिपत्यं लभते मनुष्यः ॥

‘पञ्चाननः’ सिंहः । ‘गुरु-भूमिपुत्रौ’ वृहस्पत्यङ्गारकौ । ‘पाशा-
भिधाना’ दादशी । ‘करभं’ हस्तनक्षत्रं ।

आह भृगुः ।

क्रान्तिसाम्यसमयः समीरितः

सूर्यपर्वसदृशो मुनीश्वरैः ।

तत्र दत्तज्जतजप्तपूजनं

‘‘यागकोटिगुणमाह^(१) भार्गवः ॥

अयमर्थः । सूर्याचन्द्रमसोः क्रान्तिसाम्ये पुण्यकालद्वयं भवति ।
एको व्यतीपाताख्यः । अपरो वैधृत्याख्यः । तत्र क्रान्तिसाम्यलक्षणस्य
व्यतीपातस्य गण्डोत्तरार्द्धादारभ्य क्रमात् सार्द्धेषु पञ्चयोगेषु सम्भ-
वोऽस्ति । वैधृतिमंजस्य तु शुक्रयोगादारभ्य क्रमात् सार्द्धेषु पञ्चयोगेषु
सम्भवः । तत्पर्वकालसंख्या च दशघटिकाभ्यः समारम्भैकसप्तत्यधिक-
शतपर्यन्तं सम्भाव्यते ।

तथा च वेदाङ्गे ज्योतिषे ।

(१) लक्षकोटिगुणमाहेति ख० ।

गण्डोत्तरार्द्धाद्वातिपातसम्भवः
 शुक्लादितो वैधृतिमंजको भवेत् ।
 सार्द्धेषु पञ्चसु परेषु तथेष्ट्यते सः
 एवं द्वयं तत् सुकृतैकसाधकं ॥

आह विष्णुः ।

वैधृतौ च व्यतीपाते दत्तमचयकृतं भवेत् ।

भरद्वाजः ।

व्यतीपाते वैधृते च दत्तस्थान्तो न विद्यते ।

व्यतीपाते विशेषेण स हि सूक्ष्मः प्रकीर्तितः ॥

सूक्ष्मप्रकारेण प्रसिद्धस्तु सप्तविंशतितमो योगो वैधृत इति ।

अत्र च व्यतीपाते आर्द्धं कर्त्तव्यमित्याह पितामहः ।

अमावास्याव्यतीपातपौर्णमास्यष्टकासु च ।

विद्वान् आर्द्धमकुर्व्वणः प्रायश्चित्तीयते तु सः ॥

अत्र प्रायश्चित्तीयते इति वचनं आर्द्धस्यावश्यकतां गमयति ॥

इति व्यतीपातनिरूपणं ॥

अथ गजच्छाया ।

स्कन्दपुराणे ।

यदेन्दुः पितृदेवत्ये हंसस्यैव करे स्थितः ।

तिथिर्वैश्रवणौ या च गजच्छायेति सा स्यता ॥

‘इन्दुः’ चन्द्रमाः । ‘पितृदेवत्ये’ नक्षत्रे मघायां । ‘हंसः’ सूर्यः ।

‘करः’ हस्तः । ‘तिथिर्वैश्रवणौ’ त्रयोदशी ।

नरसिंहपुराणे । हंसे हंसस्थिते या तु मघायुक्ता चयोदशी ।

तिथिर्वैश्रवणी नाम सा काया कुञ्जरस्य तु ॥

ब्रह्मपुराणे ।

योगो मघाचयोदस्योः कुञ्जरच्छायसंज्ञकः ।

भवेन्मघायां मस्ये च शशिन्यर्के करस्थित इति ॥

अयमर्थः । सूर्ये हस्तस्थिते चन्द्राधिष्ठिताभिर्मघाभिल्लयोदश्या
योगो गजच्छायसंज्ञकः । स च भाद्रपदापरपक्षे सम्भवति ।

विभाषासेनासुराच्छायेति कायाशब्दस्य नपुंसकत्वं ।

हंसे हंसस्थिते या तु अमावास्या करान्विता ।

सा ज्ञेया कुञ्जरच्छाया इति बौधायनोऽप्रवीत् ॥

‘हंसः’ सूर्यः । हंसदैवतत्वात् हस्तनक्षत्रमपि हंसः । ‘करान्विता’
चन्द्रयुक्तहंसान्विता ।

सैहिकेयो यदा सूर्यं यमते पर्वसन्धिषु ।

गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्यां आह्नं प्रकल्पयेदिति ॥

‘सैहिकेयः’ राज्ञः । ‘पर्वसन्धिषु’ अमावस्याप्रतिपदोः सन्धिषु ।
‘गजच्छाया’, प्रसंगाद्देशरूपापि गजच्छायोच्यते ।

मनुः ।

अपि नः स कुले भूयाद्यो नो दद्यात् चयोदशी ।

पायसं मधुमर्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ॥

प्राचीच्छाया यस्मिन् देशे स प्राक्छायो देशः तस्मिन् कुञ्जरः
प्रसिद्धः ।

महाभारतेऽपि । अजेन सर्वलोहेन वर्षासु नियतव्रतः ।

हस्तिच्छायासु विधिवत् कर्णव्यजनवीजितः ।

आहुं दद्यादिति शेषः ।

‘सर्व्वलोहेन’ लोहितसर्व्वान्नेन । कर्णव्यजनवीजित इत्यनेनैतद्व-
चनं प्रत्यक्षगजच्छायाविषयमित्यवगम्यते ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

वनस्पतिगते सोमे छाया तु प्राप्नुष्वी भवेत् ।

गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्यां आहुं प्रकल्पयेत् ॥

अमावास्यापराह इत्यर्थः ।

वायुपुराणे ।

घृतेन भोजयेद् विप्रान् घृतं भूमौ समुत्सजेत् ।

क्षायायां हस्तिनस्यैव दद्याच्छ्राद्धं न शोचति ॥

विष्णुधर्मोत्तरे पितृवाक्यं ।

गयायां दर्शने राहोः खड्गमांसेन योगिनं ।

भोजयेत् तु कुलेऽस्माकं क्षायायां कुञ्जरस्य च ॥

आकल्पकालिकी दक्षिणेनास्माकं भविष्यति ।

दाता सर्व्वेषु लोकेषु कामचारौ भविष्यति ॥

यदैतत्पञ्चकं न स्यादेकेनापि वयं तदा ।

दक्षिं प्राप्स्यामो महतीं किं पुनः सर्व्वसम्यदेति ॥

अथ आहुभोक्तुर्दोषः सत्यन्तरे दर्शितः ।

हृष्णाजिनप्रतिग्राही विक्रीयौ चैव रेतसः ।

गजच्छायाश्रितो भुक्ता न भूयः पुरुषो भवेदिति ॥

ब्रह्मपुराणेषुक्तं ।

मृतके सूतके चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

कायायां कुञ्जरस्थाय भुक्त्वा तु नरकं व्रजेदिति ॥

अथञ्च गजच्छायायां भोजने दोषः ।

केनचित्प्रत्यक्षगजच्छायायामित्युक्तं । केनचित् पारिभाषिकगज-
च्छायायामिति । तत्र वित्यष्टो विशेषहेतुर्नोपलभ्यते । इति सार्वत्रिक
एवं दोषः ।

इति गजच्छायानिरूपणं ।

अथ चन्द्रसूर्ययोरग्रहणं ।

तत्र प्रशंसादि शातातपः ।

स्नानं दानं तपः आहूतमनन्तं राजदर्शने ।

आसुरीं रात्रिमन्यत्र तस्मान्तां परिवर्जयेत् ॥

देवलः ।

यथा स्नानञ्च दानञ्च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा ।

सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

चन्द्रे वा यदि वा सूर्ये दृष्टे रात्रौ महाग्रहे ।

अन्नयं कथितं पुण्यं तत्रार्के तु विशेषतः ॥

‘दृष्टे’ दर्शनयोग्य इत्यर्थः ।

व्यासः ।

सर्व्वं भूमिसमं दानं सर्व्वं ब्रह्मसमा दिजाः ।

सर्व्वं गङ्गासमन्तोयं राजग्रस्ते दिवाकरे ॥

इन्दोर्लक्ष्मणं पुण्यं रवेर्दशगुणं ततः ।

गङ्गातोये तु सम्प्राप्ते इन्दोः कोटीरवेर्दश ॥

देवीपुराणे ।

कार्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गङ्गायमुनसङ्गमे ।

मार्गे तु ग्रहणं पुण्यं देविकायां महामुने ॥

पौषे तु नर्मदा पुण्या माघे सन्निहती शुभा ।

फाल्गुने वरणा पुण्या चैत्रे पुण्या सरस्वती ॥

वैशाखे यक्षणे पुण्या चन्द्रभागा सरिद्धरा ।

ज्येष्ठे तु कौशिकी पुण्या आषाढे तापिका नदी ॥

श्रावणे सिन्धुनामा च प्रौष्ठे श्रेष्ठा च गण्डकी ।

आश्विने सरयूः श्रेष्ठा भूयः पुण्या तु नर्मदा ॥

गोदावरी महापुण्या चन्द्रे राजसमन्विते ।

सूर्ये च शशिना यस्ते तमोरूपे महामते ॥

नर्मदातोयसंसर्गात् कृतकृत्यो भवेन्नरः ।

स्पृशन्ति चावगाहन्ति नराः प्रकृतिमानुषाः ॥

स्मृत्वा शतकतुफलं दृष्ट्वा गोदानजं फलं ।

स्पृष्ट्वा गोमेधजं पुण्यं पीत्वा सौचामणौ लभेत् ।

स्नात्वा वाजिमखं पुण्यं प्राप्नुयादविचारतः ॥

रविचन्द्रोपरागे च अयने चोत्तरे तथा ।

एवं गङ्गापि द्रष्टव्या तद्देवौ सरस्वती ॥

गङ्गायमुनमित्यत्र सर्वोऽपि इन्दो विभाषयैकवद्भवतीत्येक-

वङ्गावः ।

अत्र यद्यपि पौषे तु नर्मदा पुण्येत्यातिदेशप्रधानो व्यपदेशो
दृश्यते तथापि कार्तिके ग्रहणं श्रेष्ठमित्याद्युपक्रमानुरोधात् सर्वत्र
ग्रहणकालस्यैव प्राधान्यमवगन्तव्यम् ।

व्यासः ।

सूर्यवारे भवेद्भानोः सोमे सोमग्रहस्तथा ।

चूडामणिरिति ख्यातस्तुचानन्तं फलं भवेत् ॥

वारेष्वन्येषु यत्पुण्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

तत्पुण्यं कौटिगुणितं योगे चूडामणौ स्यतम् ॥

विष्णुपुराणे ।

राहोय दर्शने दत्तं आहुमाचन्द्रतारकम् ।

गुणवत् सर्वकामीयं पित्राणामुपतिष्ठते ॥

अथ्यशुक्लः ।

राहुपक्षे तु वै सूर्यो यस्तु आहुं प्रकल्पयेत् ।

तेन वै सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वै करे ॥

वृद्धवसिष्ठः ।

चिदशाः स्पर्शसमये दृष्यन्ति पितरस्तथा ।

मनुष्या मध्यकाले तु सुक्तिकाले च राक्षसा इति ॥

ग्रहणस्यादिमध्यावसानेषु कृते आहुः क्रमात् चिदशादयस्तृप्त्यन्ती-
त्यर्थः ।

लिङ्गपुराणे शतातपः ।

सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं आहुं वै राहुदर्शने ।

अकुर्वाणस्तु तच्छाहुं पङ्के गौरिव भीदति ॥

इतिवचनं आहुत्यावश्यकताङ्गमयति । कूर्मपुराणे चास्य आहुस्य
नैमित्तिकत्वेनावश्यकतां प्रतिपाद्य काम्यत्वमपि प्रतिपादितम् ।

अमावास्याष्टकास्तिस्रः पौषमासादिषु विषु ।

तिस्त्रयान्वष्टकाः पुष्पा माघी पञ्चदशी तथा ॥

चयोदशी मघायुक्ता वर्षासु च विशेषतः ।

तस्य पाकआहुकाला नित्याः प्रोक्ता दिने दिने ॥

नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

वान्धवानाञ्च मरणे नारकी स्यादतोऽन्यथा ॥

काम्यानि चैव आहुतानि शस्यन्ते ग्रहणादिषु ।

अयने विषुवे चैव व्यतीपातेऽप्यनन्तकम् ॥

सङ्क्रान्त्यामक्षयं आहुं तथा जन्मदिनेऽपि ।

नक्षत्रेषु च सर्वेषु कार्यं काम्यं विशेषत इति ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

विगिष्टत्राक्षणप्राप्तौ सूर्येन्दुग्रहणेऽयने ।

विषुवे रविमङ्क्रान्तौ^(१) व्यतीपाते च पुत्रक ॥

आहुर्हर्षद्रव्यसम्प्राप्तौ^(२) तथा दुःखप्रदर्शने ।

जन्मर्क्षग्रहपौडासु आहुं कुर्वीत चेच्छयेति ॥

अत्र सूर्यग्रहणादिकालेषु तथा 'इच्छया' स्वर्गफलकामनया, आहुं
कुर्यादिति इच्छयेत्यस्यार्थः, न पुनर्यदौच्छति कर्त्तुं तर्हि कुर्यात्
न चेन्न कुर्यादिति ।

(१) सति मङ्क्रान्तौ इति ग० ।

(२) आहुर्हर्षद्रव्यसम्प्राप्तौ इति ख० ।

मत्स्यपुराणे । चन्द्रसूर्य्यगहे चैव मरणे पुत्रजन्मनि ।

मलमाचेऽपि देयं स्थादत्तमन्त्रकारकम् ॥

शातातपः ।

आपचनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्य्यगहे तथा ।

आमशाद्धं द्विजे दद्याच्छूद्रे दद्यात्सदैव तु ॥

षट्चिंशन्मते ।

सूर्य्यगहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तव स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च कश्चित् ॥

इति ग्रहणनिरूपणं ।

अथ युगादयः ।

भविष्यपुराणे ।

वैशाखस्य तृतीया या नवमी कार्तिकस्य तु ।

पौर्णमासी च माघस्य नभस्ये च त्रयोदशी ।

युगादयः स्मृता ह्येता दत्तस्नानयकारिकाः ॥

नभस्यो भाद्रपदः । अथ त्रयोदशीत्यतिरिक्ताः सर्वाः शुक्लाः ।

तथा च ब्रह्मपुराणे ।

वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम् ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु चेता च नवमेऽहनि ॥

अथ भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यान्तु द्विपरम् ।

माघे तु पौर्णमास्याश्च घोरं कलियुगं तथा ।

युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तोन संस्मृताः ॥

कृतयुगं प्रवृत्तमिति शेषः । अथ केचित् । 'दे शुक्ले दे तथा कृष्णे

युगादौ कवयो विदुः' इति नारदीयपुराणवचनात् युगादिद्वयस्य
कृष्णपञ्चसत्वं मन्यमाना माघस्यामावास्यामेव युगादिमाहुः ।

तथा च नागरखण्डे ।

अधुना शृणु राजेन्द्र युगाद्याः पितृवत्तमाः ।
यासां सङ्कीर्त्तनेनापि क्षीयते पापसञ्चयः ॥
नवमी कार्तिके शुक्ला तृतीया माघवे सिता ।
अमावास्या च तपसो नभस्ये च त्रयोदशी ।
चेता-कृत-कलीनानु दापरस्यादयः क्रमात् ॥
खाने दाने जपे होमे विशेषात् पितृतर्पणे ।
कृतस्याक्षयकारिणः सुकृतस्य महाफलाः ॥

'माघवे' वैशाखे, 'सिता' शुक्ला, 'तपसः' माघस्य ।

विष्णुपुराणे ।

वैशाखमासस्य तु या तृतीया
नवम्यमौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्यमासस्य च कृष्णपक्षे
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥
पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं
दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुजः ।
आहुं कृतं तेन समामहसं
रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥

यामौ तृतीया यामौ नवमीत्यादिसम्बन्धः ।

भविष्योत्तरे ।

वैशाखस्य तृतीया या समा कृतयुगेन सा ।
 नवमी कार्त्तिके या तु चैतायुगसमा तु सा ॥
 चयोदशी नभस्ये तु द्वापरेण समा मता ।
 माघे पञ्चदशी राजन् कलिकालसमा स्मृता ॥
 एताश्चतस्रो राजेन्द्र युगानां प्रभवाः शुभाः ।
 युगादयस्तु कथ्यन्ते तेनैताः पूर्वस्मरिभिः ॥
 उपवासस्तपोदानं श्राद्धं ह्येता जपस्तथा ।
 यदत्र क्रियते किञ्चित् सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥

कृतयुगेन समेति । समयेऽपि कृतयुगे प्रत्यहं क्रियमाणेन कर्मणा
 यावत् पुण्यं भवति तावदस्यामेव तियावित्यर्थः । कोटिशब्देऽत्र
 बाहुल्यातिशयपरः ।

मत्स्यपुराणे ।

वैशाखस्य तृतीया या नवमी कार्त्तिकस्य तु ।
 पञ्चदश्यपि माघस्य नभस्ये तु चयोदशी ।
 युगादयः स्मृता ह्येता दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥

देवसः ।

तृतीया रोहिणीयुक्ता वैशाखस्य तु या मिता ।
 मघाभिः सहिता कृष्णा नभस्ये तु चयोदशी ।
 युगादयः स्मृता ह्येता दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

वैशाखस्य तृतीयायां नवम्यां कार्त्तिकस्य तु ।
 श्राद्धं कार्यन्तु शुक्लायां संक्रान्तिविधिना नरैः ॥

चयोदश्यां भाद्रपदे माघे चन्द्रचयेऽहनि ।

आहूतं कार्यं पायसेन दक्षिणावनवच्च तत् ॥

पिण्डनिर्वपणं विनेत्यर्थः ।

इति युगादयः ।

अथ युगान्ताः ।

ब्रह्मपुराणे ।

सूर्यस्य सिंहसंक्रान्त्यामन्तः कृतयुगस्य तु ।

अथ वृश्चिकसंक्रान्त्यामन्तस्तेतायुगस्य तु ॥

जेयस्तु वृषसंक्रान्त्यां द्वापरान्तस्य संज्ञया ।

तथा च कुम्भसंक्रान्त्यामन्तः कलियुगस्य तु ।

युगादिषु युगान्तेषु आहूतमन्तयमुच्यते ॥

इति युगान्ताः ।

अथ मन्वन्तरादयः ।

तत्र मातृब्रह्मपुराणयोः ।

अथयुक्शुक्लानवमी द्वादशी कार्तिकस्य च ।

चैत्रस्य तु तृतीया या तथा भाद्रपदस्य तु ॥

फाल्गुनस्य त्रयोविंश्या पौषस्यैकादशी तथा ।

आषाढस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढस्य पूर्णिमा ॥

आषाढस्य तु दशमी माघमासस्य सप्तमी ।

कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठे पञ्चदशी तथा ।

मन्वन्तरादयस्त्रैता दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥

स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पिबतर्पणम् ।

सर्वमेवाचयं विद्यात् कृतं मन्वन्तरादिषु ॥

अमावास्याष्टमीव्यतिरेकेण सर्वाः शुक्ला एव ।

नारदीयपुराणे ।

आवणस्यामावास्या भाद्रपदस्य कृष्णाष्टमी मन्वन्तरादय इति
प्रदिपादितम् ।

तद्यथा ।

आश्विने शुक्लनवमी द्वादशी कार्तिके तथा ।

द्वतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥

आवणस्याप्यमावास्या पौषस्यैकादशी तथा ।

आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य मग्नमी ॥

नभस्यस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढौचपूर्णमा ।

कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठे पञ्चदशी तथा ।

मन्वन्तरादयो ह्येता दत्तस्यान्त्यकारिकाः ॥

नागरखण्डे माघशुक्लद्वतीयापि मन्वन्तरादिरित्युक्तं ।

मन्वादिरपि ते वत्स ताः शुशुख नराधिप ।

पितृणां वल्लभा नित्यं सर्वपापक्षयावहाः ॥

यासु तोयमपि स्नायां प्रदत्तं तिलमिश्रितम् ।

पितृभ्योऽन्त्यतां याति अद्धापूतेन चेतसा ॥

अथयुक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्तिकस्य च ।

द्वतीयापि च माघस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥

अमावास्या तपस्यस्य पौषस्यैकादशी तथा ।

तथाषाढस्य दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥
 श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढस्य पूर्णिमा ।
 तथा कार्तिकमासस्य तथा वे फाल्गुनस्य च ॥
 चैत्रस्य ज्यैष्ठमासस्य पञ्चैताः पूर्णिमा नृप ।
 मन्वन्तरादयः प्रोक्ता आसां पूर्णाश्च या तव ॥
 आसु तोयमपि खात्वा तिलदर्भविमिश्रितम् ।
 पितृनुद्दिष्य यो दद्यात् स गतिं परमां लभेत् ॥
 इह लोके परे चैव पितृणाञ्च प्रसादतः ।
 किं पुनर्विविधैरस्त्रैरसैर्वस्त्रैस्तु दक्षिणेः ॥

मात्स्यब्राह्मपुराणयोः ।

यस्यां मन्वन्तरस्यादौ रथमाप दिवाकरः ।
 माघमासस्य सप्तम्यां सा तु स्याद्रथसप्तमी ॥
 पानीयमप्यथ तिलैर्विमिश्रं
 दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुज्यः ।
 आहुं कृतं तेन समासहस्रं
 रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥

इति मन्वन्तरादयः ।

अथ कल्पादयः ।

तत्र नागरखण्डे ।

अथ कल्पादयो राजन् कथ्यन्ते तिथयः शुभाः ।
 यासु आहुते कृते दक्षिणः पितृणामक्षया भवेत् ॥

चैवशुक्लप्रतिपदि श्वेतः कल्पः पुराभवत् ।
 तस्य शुक्लत्रयोदश्यामुदानः समजायत ॥
 कल्पस्तु नारसिंहाख्यः कृष्णायां प्रतिपद्यभूत् ।
 अथ कृष्णत्रयोदश्यां गौरीकल्पोऽप्यकल्पयत् ॥
 वैशाखस्य तृतीयायां शुक्लायां नीललोहितः ।
 चतुर्दश्यान् शुक्लायां प्रवृत्तो गारुडाभिधः ॥
 समानस्तु द्वितीयायां कृष्णायामुपपद्यते ।
 माहेश्वरस्तुर्दश्यां कृष्णपक्षे समागमत् ॥
 ज्यैष्ठशुक्लतृतीयायां वामदेवस्य सप्तमः ।
 पौर्णमास्यान् तस्यैव कौर्मः प्रवृत्ते नृप ॥
 कृष्णपक्षे तृतीयायामाग्नेयः समगच्छत ।
 पितृपक्षे तमावास्यान्तस्यैवाश्विन्य पप्रथे ॥
 शुचौ शुक्लचतुर्थ्यान् कल्पो रथ्यन्तरोऽभवत् ।
 तस्यान्तस्यैव कृष्णायां सोमकल्पः समापतत् ॥
 श्रावणे शुक्लपञ्चम्यां रौरवः समवर्त्तत ।
 तस्यैव कृष्णपञ्चम्यां मानवः समपद्यत ॥
 षष्ठीं प्रौष्ठपदे शुक्लां प्राप्य प्राणाधिपोऽभवत् ।
 सितेतरायां षष्ठ्यान् तस्य तत्पुरुषाङ्गयः ॥
 वज्रकल्पस्तु सप्तम्यां शुक्लायामाश्विनस्य तु ।
 कृष्णायामपि वैकुण्ठः प्रविवेश विग्राम्यते ॥
 कार्तिकस्य सिताष्टम्यां कल्पः कन्दर्पसंज्ञकः ।
 अमितायां पुनर्जज्ञे लज्जीकल्पस्य कल्पना ॥

मार्गे शुक्लनवम्यान् कल्पः सप्तोऽभ्यपद्यत ।
 अमितायान् माविचौकल्पः प्रारम्भमभ्यगात् ॥
 पौषे दशम्यां शुक्लायां ईशानः प्रादुरास ह ।
 अमितायामधोरस्य कल्पस्योपक्रमोऽभवत् ॥
 एकादश्यान् शुक्लायां माघे व्यानः प्रज्जिवान् ।
 तस्यामेव तु मिश्रायां वाराहः प्राप भूपते ॥
 मारस्तप्तु द्वादश्यां शुक्लायां फाल्गुनस्य च ।
 कृष्णायामथ वै राजन् विराजस्तु महामते ॥
 इति त्रिंशदमी कल्पास्थितयः परमेष्ठिनः ।
 आरम्भतिथयस्तेषामुक्ताः पुण्यतमा मया ।
 तासु आहुते कृते पुण्यमाकल्पाय प्रकल्पते ॥

मत्स्यपुराणे ।

वैशाखस्य तृतीया या कृष्णा या फाल्गुनस्य च ।
 पञ्चमी चैवमासस्य तस्यैवान्या तथा परा ॥
 शुक्ला त्रयोदशी माघे कार्तिकस्य च सप्तमी ।
 नवमी मार्गशीर्षस्य सप्तैताः संस्मराम्यहं ।
 कल्पानामादयो ह्येता दत्तस्थान्त्यकारिकाः ॥

'अन्या' अमावास्या । वैशाखतृतीया, फाल्गुनतृतीया, चैवपञ्चमी,
 चैवामावासेति कृष्णाः । माघत्रयोदशी, कार्तिकसप्तमी, मार्गशीर्ष-
 नवमी एताः शुक्लाः ।

इति कल्पादयः ।

अथ द्रव्यब्राह्मणसम्पत्त्युपलक्षितः कालः ।

तत्र हारीतः । तीर्थद्रव्योपपत्तौ तु न कालमवधारय ।

पाचञ्च ब्राह्मणं प्राप्य सद्यः आहुं विधीयते ॥

‘तीर्थं’ गयादि, ‘द्रव्यं’ अन्नादि वक्ष्यमाणं । ओचियेत्यादिविशेषणविशिष्टञ्च ब्राह्मणं प्राप्य न कालान्तरं प्रतीयेत, किन्तु तस्मिन्नेव काले आहुं कुर्यात् । अत्र सद्य इति वचनादावगमकत्वं प्रतीयते ।
मार्कण्डेयपुराणे ।

विशिष्टब्राह्मणप्राप्तौ सूर्येन्दुग्रहणेऽयने ।

आहुहर्षद्रव्यसम्पत्तौ तथा दुःखप्रदर्शने ।

जन्मर्तुग्रहपीडासु आहुं कुर्वीत चेच्छयेति ॥

अत्रेच्छापदं यथा नित्यत्वेन न विरुध्यते तथा व्याख्यातमेव ग्रहण-
प्रकरणे ।

ब्रह्मपुराणे ।

यदा च ओचियोऽभ्येति गेहं वेदविदग्नित् ।

तेनैकेनापि कर्त्तव्यं आहुं विषुववच्छुभम् ॥

आहुहीयद्रव्यसम्प्राप्तिर्यदा स्वात् साधुमङ्गलम् ।

पार्वणेन विधानेन आहुं कार्यं द्विजोत्तमैः ॥

विष्णुपुराणे द्रव्यब्राह्मणसम्पत्त्युपलक्षिते काले काम्यमपि आहुमुक्तं ।
तथाहि तत्र ‘काम्यान् कल्पान् प्रष्टुञ्च’ इत्यस्मान्तरं भवति वचनं ।

आहुहर्षमागतं द्रव्यं विशिष्टमथवा द्विजं ।

आहुं कुर्वीत विज्ञाय व्यतीपातेऽयने तथा ॥

इति द्रव्यब्राह्मणसम्पत्त्युपलक्षितकालनिरूपणं ।

अथ प्रकीर्णकालः ।

मत्स्यपुराणे ।

अतःपरं प्रवक्ष्यामि विष्णुना यदुदीरितम् ।
 आहूँ साधारणं नाम भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥
 अथने विषुवे शुभे सामान्ये वार्कसंक्रमे ।
 अमावास्याष्टकायां वा कृष्णपक्षे विशेषतः ॥
 आर्द्रा-मघा-रोहिणीषु द्रव्यब्राह्मणसङ्क्रमे ।
 गजच्छायाव्यतीपाते विष्टिवैष्टतवासरे ॥

तथा ।

वैशाख्यामुपरागे तु तयोत्सवमहालये ।

ब्रह्मपुराणे ।

आहून्देयमुश्लीह मासि मास्युदुपक्षये ।
 पौर्णमासेऽपि च आहूँ कर्त्तव्यमृषगोचरे^(१) ॥
 नित्यं आहूँ विधेयञ्च मनुष्यैरिह गोपते ।
 वृद्धिआहूञ्च कर्त्तव्यं जातकर्मादिके बुधैः ॥
 कन्यागते सवितरि दिनार्णि दश पञ्च च ।
 पार्वणेनेह विधिना आहूँ तत्र विधीयते ॥

आह जातकर्णः ।

ग्रहोपरागे च सुते च जाते
 पित्र्ये मघायामयनद्वये वा ।

(१) कर्त्तव्यं वृषगोचरे इति ख० ।

नित्यञ्च शङ्खे च तथैव पद्मे
दत्तं भवेन्नित्यमसहस्रतुल्यम् ॥

अत्र यन्नित्यं दत्तमित्यवयवं मन्यमाना ग्रहोपरागादिषु आङ्गा-
देर्नित्यतां ब्रुवते। अथवा 'नित्यम्' अहरहर्थावज्जीवं। 'पिञ्चे मघायाम्'
इति भाद्रपदापरपक्षस्थितासु मघास्वित्यर्थः ।

शङ्खपद्मयोर्लक्षणमपि स एवाह ।

शङ्खं प्राञ्जरमावास्यां लीणसेमां द्विजोत्तमाः ।
अष्टकासु भवेत्पद्मं तयोर्दत्तं तथाक्षयमिति ॥

शङ्खस्त्वाह ।

यदा विष्टिर्यतौपातो भानुवारस्तथैव च ।
पद्मकं नाम तत् प्रोक्तमयनाच्च चतुर्गुणमिति ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

आश्विनस्यापरे पक्षे प्रथमे कार्तिकस्य च ।
यम्बु आङ्गं सदा कुर्यात् सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
निद्रां त्यजति सर्वात्मा तस्मिन् काले जनार्दनः ।
तत्र आङ्गमथानन्तं नात्र कार्या विचारणा ॥

तथा ।

अक्षयञ्च तथा आङ्गं विज्ञेयं राजदर्शने ।
ग्रीष्मापके च कर्त्तव्यं यवपाके च पार्थिव ।
न तौ त्याज्यौ महाराज विना आङ्गं कथञ्चन ॥

शातातपः ।

नवोदके नवाक्षे च गृहप्रच्छादने तथा ।

पितरः स्पृहयन्त्यन्नं वर्षासु च मघासु च ।

तस्माद्द्यात् सदा युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च ॥

आह पितामहः ।

अमावास्या-द्वितीया-तृतीया-चतुर्थी-पञ्चम्या-षष्ठी-सप्तम्या-अष्टम्या-नवम्या-दशम्या-एकादश्या-द्वादश्या-त्रयोदश्या-चतुर्दश्या-पञ्चमि-शुक्लपक्षे ।

विद्वान् आहुमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति प्रकीर्णकालाः ।

अथ काम्यआहुकालाः ।

तत्र तावन्तिथयः ।

आह कात्यायनः । अथ काम्यानि भवन्ति । स्त्रियः प्रतिरूपाः प्रतिपदि । द्वितीयायां स्त्रीजन्म । अश्याः तृतीयायां । चतुर्थ्यां बुध-पशवः । पुत्राः पञ्चम्यां । षष्ठ्यामध्वभागौ । कृषिः सप्तम्यां । वाणिज्य-मष्टम्यां । एकशफं नवम्यां । दशम्याङ्गावः । परिचारका एकादश्यां । द्वादश्यां धनधान्यं कुप्यं जातिश्रेष्ठ्यं । हिरण्यानि त्रयोदश्यां । युवानः शस्त्रहतस्य चतुर्दश्यां । अमावास्यायां सर्वमिति ।

आपस्तम्बः ।

सर्व्वेश्वरपरपत्न्याहःसु क्रियमाणे पितृन् प्रीणाति । कर्तुस्तु कालनियमात् फलविशेषाः । प्रथमेऽहनि क्रियमाणे स्त्रीप्रायमपत्यं जायते । द्वितीये स्तैर्ण । तृतीये ब्रह्मवर्चसं । चतुर्थे बुधपशुः । पञ्चमे पुमान् वज्रपत्यो न चानपत्यः प्रसीयते । षष्ठेध्वशीलोऽक्षशीलश्च । सप्तमे कृषेराग्निः । अष्टमे पुष्टिः । नवमे एकसुरं । दशमे व्यवहारमिद्धिः । एकादशे कृष्णायमन्त्रपुत्रीमं । द्वादशे पशुमान् । त्रयोदशे वज्रमित्रो

दर्शनैयापत्यो युवपरिमाणस्तु भवति । चतुर्दशे आयुधमिद्धिः ।
पञ्चदशे पुष्टिः ।

सततं आहुं कुर्वन्नामोतीत्यधिकारे विष्णुः ।

गृहे मरुपास्त्रियः प्रतिपदि । कन्यां वरां द्वितीयायां । अस्यां-
स्तृतीयायां । यशश्चतुर्थी । श्रियं पञ्चम्यां । द्यूतविजयं षष्ठ्यां । कृषिः
सप्तम्यां । वाणिज्यमष्टम्यां । पशून् नवम्यां । वाजिनो दशम्यां । पुत्रान्
ब्रह्मवर्चस्त्रिंशत्कादश्यां । कनकरजते द्वादश्यां । मौभाग्यं त्रयोदश्यां ।
सर्वान् कामान् पञ्चदश्यां । शस्त्रहतानां आहुकर्मणि चतुर्दशी
प्रशस्ता ।

आहुं कुर्यादित्यधिकारे हारीतः ।

पञ्चमीं पुत्रकामः । षष्ठीं धनकामः । सप्तमीं पशुकामः ।
अष्टमीं राज्यकामः । नवमीं जेतुकामः । दशमीमन्त्रकामः ।
एकादशीं वृद्धिकामः । द्वादशीं स्त्रीकामः । त्रयोदशीं यशस्कामः ।
चतुर्दशीं भृतिकामः । स्रष्टिकामोऽमावास्यायां सर्वकामः ।
पैठीनसिः ।

पञ्चम्यां पुत्रकामो यजेत । षष्ठ्यां पशुकामः । सप्तम्यां वृद्धि-
कामः । अष्टम्यामन्त्राद्यकामः । नवम्यां ब्रह्मवर्चसकामः । दशम्यां
सर्वकामः । एकादश्यां धनकामः । द्वादश्यां जेतुकामः । त्रयोदश्यां
स्त्रीवशित्वं । चतुर्दश्यां शस्त्रेण हतानां । सर्वकामोऽमावास्यायां ।
मनुः ।

कुर्वन् प्रतिपदि आहुं मरुपान् लभते सुतान् ।

कन्यकान् द्वितीयायां तृतीयायान् वन्दिनः ॥

पञ्चान् चतुर्दशतुल्यान्, पञ्चम्यां शोभनान् सुतान् ।
 षष्ठ्यां द्यूतं कृषिञ्चापि सप्तम्यां लभते नरः ॥
 अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते आर्द्धदः सदा ।
 नवम्यामेवैकसुरं दशम्यां द्विसुरं तथा ॥
 एकादश्यां तथा रौप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ।
 द्वादश्यां जातरूपञ्च रजतं कूष्ममेव च ॥
 त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां चतुर्दश्यान् सुप्रजाः ।
 प्रौढान्ते पितरश्चास्य ये च शस्त्रहता रणे ॥
 पञ्चत्यादिविनिर्दिष्टान् विपुलान् मनसः प्रियान् ।
 आर्द्धदः पञ्चदश्यान्तु सर्वान् कामान् समश्नुते ॥

‘वन्दिनः’ स्तावकान् ।

ब्रह्मपुराण-मार्कण्डेयपुराणयोः ।

कन्यागते सवितरि दिनानि दश पञ्च च ।
 पार्वणेनेह विधिना आर्द्धं तत्र विधीयते ॥
 प्रतिपद्नलाभाय द्वितीया द्विपदप्रदा ।
 वरार्थिनी तृतीया तु चतुर्थी पापनाशिनी^(१) ॥
 अयं प्राप्नोति पञ्चम्यां षष्ठ्यां पूज्यो भवेन्नरः ।
 गणाधिपत्यं सप्तम्यां अष्टम्यां बुद्धिसुत्तमाम् ॥
 अथो नवम्यां प्राप्नोति दशम्यां पूर्णकामताम् ।
 वेदांस्त्याग्न्यात् सर्वानेकादश्यां क्रियापरः ॥

(१) शत्रुनाशिनीति ग० ।

दादस्यां जयलाभञ्च प्राप्नोति पितृपूजकः ।
 प्रजां मेधां पशून् वृद्धिं स्वातन्त्र्यं पुष्टिसुखमां ॥
 दीर्घमायुरयैश्वर्यं कुर्वाणस्तु त्रयोदशौ ।
 अवाप्नोति न सन्देहः आहुं अद्वापरो जनः ॥
 युवानः पितरो यस्य मृताः शस्त्रेण वा हताः ।
 तेन कार्यं चतुर्दशां तेषां वृत्तिमभीप्सता ॥
 आहुं कुर्वन्ममावास्यां यत्नेन पुरुषः शुचिः ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गे वासं समश्नुते^(१) ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

स्त्रियः सुरुपाश्च गृहे कन्याजन्म तथा धनं ।
 सर्वान् कामान् यशस्यैव श्रियं शूतजयं वृषिं ॥
 वाणिज्यञ्च पशून्सर्वैव वाजिनश्च तथा सुतान् ।
 सुवर्णरौप्यसौभाग्यं प्राप्नोति आहुदः कस्मात्^(२) ॥
 प्रतिपत्प्रभृतिष्वेतच्चावद्वाजन् त्रयोदशौ ।
 चतुर्दशान्तु कर्त्तव्यं ये नराः शस्त्रधातिताः ॥

आहुं सदा पञ्चदशीषु कुर्वन्
 कामान् समयान् लभते मनुष्यः ।
 तस्मात् प्रयत्नेन नरेन्द्र कार्यं
 आहुं सदा पञ्चदशीषु तज्जैः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

(१) स्वर्गस्नानन्तमश्नुते इति ग०

(२) सदेति क० ।

कन्यागते सवितरि कृष्णपक्षेऽष्टमौ तु या ।
 सा च पापहरा पुण्या शिवस्थानन्दवर्द्धनौ ॥
 स्नानं दानं जपो होमः पिबदेवाभिपूजनं ।
 सर्वं प्रीतिकरं स्याद्भिक्तं तस्यां त्रिलोचने ॥
 विशेषतः कृतं श्राद्धं होमश्च विधिवन्मुने ।
 तस्मात् श्राद्धं प्रयत्नेन तस्यां कुर्यादित्तक्षणः ॥
 एकभक्तन्तु पञ्चम्यां षष्ठ्यां नक्तं विदुर्बुधाः ।
 उपवासस्तु सप्तम्यां अष्टम्यां पूजयेच्छिवं ॥
 पूजयित्वा शिवं भक्त्या पिबश्राद्धन्तु कल्पयेत् ।
 कृत्वा तु विधिवच्छ्राद्धं भुञ्जीत पिबसेवितं ॥
 यस्त्वस्यां कुरुते श्राद्धं पूजयित्वा त्रिलोचनं ।
 तस्य वर्षाणि द्वाप्राः स्युः पितरो दश पञ्च च ॥

इति कान्यास्तिययः ।

अथ नक्षत्राणि ।

तत्र मनुः ।

युतु कुर्वन् दिनर्त्तपु सर्वान् कामान् समश्नुते ।
 अयुतु च पितृनर्त्तन्^(१) प्रजां प्राप्नोति पुष्कलां ॥
 'युतु' समेषु । 'अयुतु' विषमेषु ।

यमः ।

युतु कुर्वन् दिनर्त्तपु सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 गजच्छायां पितृनर्त्तन् प्रजां प्राप्नोति पुष्कलां ॥

याज्ञवल्क्यः । स्वर्गं ह्यपत्यमोजस्य शौथ्यं चेन्नं वलं तथा ।
 पुत्रं श्रेष्ठं ससौभाग्यं समृद्धिं मुखतां श्रुतम् ॥
 प्रवृत्तचक्रतां चैव वाणिज्यप्रभृतौस्तथा ।
 अरोगित्वं यशो वीतशोकतां परमाङ्गतिं ॥
 धर्मं विद्यां भिषक्मिद्धिं कुण्डलाद्याप्यजादिकम् ।
 अयानायुश्च विधिवत् यः आहुं संप्रयच्छति ॥
 कृतिकादिभरण्यन्तं सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 आस्तिकः अह्मन् यः व्यपेतमदमत्सरः ॥

‘प्रवृत्तचक्रता’ अप्रतिहताज्ञाशास्त्रित्वं ।

विष्णुः ।

स्वर्गं कृतिकासु । अपत्यं रोहिणीषु । ब्रह्मवर्चं सौम्ये । रौद्राणां
 मिद्धिं रौद्रे । भुवं पुनर्वसौ । पुष्टिं पुष्ये । श्रियं मार्गे । सर्वान्
 कामान् पैश्वे । सौभाग्यं भाग्ये । धनमार्थ्यम् । ज्ञातिश्रेष्ठं
 हस्ते । रूपवतः सुतांस्त्राष्ट्रे । वाणिज्यमिद्धिं स्वातौ । कनकं विशा-
 खासु । मित्राणि मैत्रे । राज्यं श्राक् । कृषिं मूले । समुद्रयान-
 मिद्धिमाष्ये । सर्वान् कामान् वैश्वदेवे । श्रेष्ठमभिजिति । सर्वान्
 कामान् अवणे । वलं वासवे । आरोग्यं वारुणे । कुण्डल्यमाजे ।
 गृहमाहिबध्रे । गाः पौष्णे । तुरङ्गमा अश्विने । जीवितं याम्ये ।

‘सौम्यं’ मृगशिरः । ‘रौद्रं’ आर्द्रा । ‘मार्गम्’ अक्षेष्वा । ‘पैश्वं’
 मघा । ‘भाग्यं’ पूर्वफाल्गुन्यः । ‘अर्थ्यम्’ उत्तराफाल्गुन्यः । ‘त्राष्ट्रं’
 चित्रा । ‘मैत्रम्’ अनुराधा । ‘श्राक्’ ज्येष्ठा । ‘अर्थ्यं’ पूर्वषाढा ।
 ‘वैश्वदेवम्’ उत्तराषाढा । ‘वारुणं’ शनभिषा । ‘वासवं’ धनिष्ठा ।

‘आजं’ पूर्वा भाद्रपदा । ‘आहित्रधः’ उत्तरा भाद्रपदा । ‘पौष्णं’
रेवती । ‘आश्विनम्’ अश्विनी । ‘याम्यं’ भरणी ।
विष्णुधर्मात्तरे ।

स्वर्गं ह्यपत्यानि तथा ब्रह्मवर्चसमेव च ।
रौद्राणां कर्षणां सिद्धिं भुवं पुष्टिं तथा श्रियं ॥
सर्वान् कामांश्च सौभाग्यं धर्मं ज्ञातिप्रधानतां ।
रूपयुक्तांश्च तनयान् वाणिज्यं धनसम्पदं ॥
कनकं सुहृदो राज्यं सफलाञ्च तथा कृषिं ।
समुद्रयानलाभञ्च सर्वान् कामांस्तथैव च ॥
श्रेष्ठ्यं कामांस्तथा सर्वान् बलमारोग्यमेव च ।
कुप्यद्रव्यं गृहज्ञाञ्च तुरगांश्चैव जीवितं ॥
कृत्तिकादिभरण्यन्ते क्रमादुदुगणे नरः ।
एकैकस्मिन् क्रमात् कुर्वन् श्राद्धमाप्नोत्यसंशयम् ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

कृत्तिकासु पितृनर्चन्^(१) स्वर्गमाप्नोति मानवः ।
अपत्यकामो रोहिण्यां सौम्ये तेजस्वितां^(२) लभेत् ॥
शौर्यमार्द्रास्त्रवाप्नोति स्त्रेवादि च पुनर्वसौ ।
पुष्टिं पुष्ये सदाभ्यर्च्य अश्लेषासु वरान् सुतान् ॥
मघासु स्वजनश्रेष्ठ्यं सौभाग्यं फल्गुनीषु च ।
प्रदानशीलो भवति सापत्यश्चोत्तरासु च ॥

(१) पितृनर्चति ख० ।

(२) चैजस्वितामिति ग० ।

प्रयाति श्रेष्ठतां यस्य हस्ते आहुप्रदो नरः ।
 रूपयुक्तस्तु^(१) चित्रासु तथापत्यान्यवाप्नुयात् ॥
 वाणिज्यलाभदा स्वाति विंशखा^(२) पुत्रकामदा ।
 कुर्वन्तश्चानुराधासु लभन्ते चक्रवर्त्तितां^(३) ।
 आधिपत्यञ्च ज्येष्ठासु मूले चारोग्यमुत्तमं ॥
 आषाढासु यशःप्राप्तिमुत्तरासु विशोक्ततां ।
 श्रवणे च शुभान् लोकान् धनिष्ठासु धनं महत् ॥
 वेदवित्त्वमभिजिति भिषकसिद्धिं च वारुणे ।
 अजादिकं प्रौष्ठपदे विन्देद्भार्यां तथोत्तरे ॥
 रेवतीषु तथा कुप्यमश्विनीषु तुरङ्गमान् ।
 आहुं कुर्वन्तथाप्नोति भरणीष्वायुरुत्तमं ॥
 तस्मात् काम्यानि कुर्वीत ऋक्षेस्वतेषु तत्त्ववित् ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

यमस्तु यानि आहुजानि प्रोवाच शशिविन्दवे ।
 तानि त्वं शृणु काम्यानि नक्षत्रेषु पृथक् पृथक् ॥
 अह्नायोगे तु यः आहुं करोति सततं नरः ।
 अग्निदाता सुधीमान् यो यजते स गतज्वरः ॥
 अपत्यकामो रोहिण्यां मौम्ये तेजस्वितां लभेत् ।
 क्रूराणां कर्षणां सिद्धिं आर्द्रायां आहुमाचरन् ॥

(१) रूपयुक्तानीति ग० ।

(२) वाणिज्यलाभं स्वात्यान्विति क० ।

(३) कुर्वन्तश्चानुराधासु दयुश्चक्रप्रवर्त्तनमिति क० ।

लेचभागी भवेत् पुत्री आर्द्धं कुर्वन् पुनर्वर्चसौ ।
 पुष्टिकामः पुनः पुत्र्ये आर्द्धं कुर्वीत मानवः ॥
 अश्लेषासु पितृनर्चन् वीरान् पुत्रानवाप्नुयात् ।
 श्रेष्ठो भवति ज्ञातीनां मघासु आर्द्धमाचरन् ॥
 फाल्गुनीषु पितृनर्चन् सौभाग्यं लभते नरः ।
 प्रधानशीलः सोऽवश्यमुत्तरासु करोति यः ॥
 स सर्वसुख्यो भवति हस्ते यस्तर्पयेत् पितृन् ।
 चित्रायाश्चैव यः कुर्यात् पश्येद्रूपवतः सुतान् ॥
 स्वातीषु चैव यः कुर्यादाणि ज्येष्ठाभमाप्नुयात् ।
 पुष्यार्थौ तु विशाखासु आर्द्धमौहेत मानवः ॥
 अनुराधासु कुर्वाणो नरस्त्वं प्रवर्त्तयेत् ।
 आधिपत्यं लभेच्छ्रेष्ठं ज्येष्ठासु सततन्तु यः ॥
 मूलेनारोग्यमिच्छन्ति आषाढासु महेश्वरः ।
 उत्तरासु त्राषाढासु तीर्णशोको भवेन्नरः ॥
 श्रवणे मनुलोकेषु प्राप्नुयात् परमाङ्गतिं ।
 राज्यभोगं धनिष्ठासु प्राप्नुयाद्विपुलं धनं ॥
 आर्द्धन्वभिजिते कुर्वन् वेदान् साङ्गानवाप्नुयात् ।
 नक्षत्रे वारुणे कुर्वन् भैषज्ये सिद्धिमाप्नुयात् ॥
 पूर्वे प्रौष्ठपदे भक्तो विन्देताजादिकं वज्र ।
 उत्तरास्त्रनतिक्रम्य विन्देद् गावश्च महस्त्रयः ॥
 वज्रकुण्डलं द्रव्यं विन्देत् कुर्वन् रेवतीं ।
 अश्वानाश्वयुजे भुङ्क्ते भरण्यामायुर्त्तमं ॥

इमं आहुविधिं कुर्वन् शशिविन्दुर्महौमिमाम् ।

कृत्वा च लेभे सोत्कृष्टो^(१) लब्ध्वा च प्रशशास तां ॥

कूर्मपुराणे ।

स्वर्गञ्च लभते कृत्वा कृत्तिकासु दिजेत्तमः ।

अपत्यमथ रोहिण्यां सौम्ये तु ब्रह्मवर्चसं ॥

रौद्राणां कर्षणां मिद्धिमार्द्रायां शौर्यमेव च ।

पुनर्वसौ चेन्नमिद्धिं पुष्टे पोषमवाप्नुयात् ।

सर्वान् कामांस्तथा सार्षे पैत्र्ये सौभाग्यमेव च ॥

आर्यगणे तु धनं विन्द्यात् फाल्गुन्यां पापनाशनं ।

ज्ञातिश्रेष्ठ्यं तथा हस्ते चित्रायाञ्च वह्निं सुतान् ॥

वाणिज्यमिद्धिं स्वातौ तु विशाखासु सुवर्णकं ।

मैत्रे वह्निं मित्राणि राज्यं शक्रे तथैव च ॥

मूले कृषिं लभेत् यानमिद्धिमाप्ये समुद्रतः ।

सर्वान् कामान्चैश्वदेवे श्रेष्ठ्यन्तु अवणे पुनः ॥

धनिष्ठायां तथा कामान् वारुणे च परं बलं ।

अजैकपादे कुप्यं स्यादाहिब्रध्ने मृचं शुभं ॥

रेवत्यां बहवो गावः अश्विन्यान्तुरगांस्तथा ।

याम्ये तु जीवितयं स्यात् यः आहुं सम्प्रयच्छति ॥

अत्रान्यान्यपि ब्रह्मपुराणादिवचनानि विलक्ष्येऽपि सर्वथा
पूर्वोक्तानतिरिक्तार्थानीति न लिख्यन्ते ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

(१) विसर्गलोपे सन्धिरात्वः ।

मघासु कुर्वन् आहुनि सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

प्रत्यक्षमर्चितास्तेन भवन्ति पितरः सदा ॥

इति काम्यानि नक्षत्राणि ।

अथ वाराः ।

अत्र विष्णुः ।

सततमादित्येऽङ्गि आहुं कुर्वन्नारोग्यमाप्नोति । सौभाग्यं चान्द्रे ।
समरविजयं कौजे । सर्वान् कामान् बौधे । विद्यामभीष्टां जैवे । धनं
शौक्रे । जीवितं शनैश्चरे । 'कौजे' मङ्गलदिने । 'जैवे' वृहस्पतिदिने ।
विष्णुधर्मोत्तरे ।

अथ काम्यानि वक्ष्यामि आहुनि तव पार्थिव ।

आरोग्यमथ सौभाग्यं समरे विजयं तथा ॥

सर्वान् कामांस्तथा विद्यां धनञ्जीवितमेव च ।

आदित्यादिदिनेष्वेवं आहुं कुर्वन् सदा नरः ।

क्रमेणैतदवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

कूर्मपुराणे ।

आदित्यवारे त्वारोग्यं चान्द्रे सौभाग्यमेव च ।

कुजे सर्वत्र विजयं सर्वान् कामान् बुधस्य तु ॥

विद्यामभीष्टाञ्च शुरौ धनं वै भार्गवे पुनः ।

शनैश्चरे लभेदायुरारोग्यञ्च सुदुर्लभम् ॥

भविष्यत्पुराणे ब्रह्मोवाच ।

ये त्वादित्यदिने प्राप्ते आहुं कुर्वन्ति मानवाः ।

सप्तजन्मानि ते जाताः सम्भवन्त्यविरोधिनः ॥

पञ्चतारं भवेद्यत्र नक्षत्रं गोदृषध्वज ।

वारे तु देवदेवस्य स वारः पुषदः स्मृतः ॥

उपवासे भवेत्तत्र आहुं कार्यं तथा भवेत् ।

प्राशनञ्चापि पिण्डस्य मध्यमस्य प्रकौर्त्तितं ॥

सोपवामस्तु वै भक्त्या पूजयेच्चैव गोपतिम् ।

धूप-माख्योपहारैस्तु दिव्यगन्धममन्त्रितैः ॥

एवं पूज्य विवस्त्रन्तं तस्यैव पुरतो निशि ।

भूमौ स्तपिति वै वीर जपन् श्रुतं महामते ॥

प्रातस्त्याय च खानं कृत्वा दत्तार्घ्यमुत्तमं ।

रक्तचन्दनमंसिभ्यः करवीरैर्गणाधिपं ॥

संपूज्य यद्भुतेष्टमासीनस्तु चिलोचनं ।

वीरञ्च पूजयित्वा तु ततः आहुं प्रकल्पयेत् ॥

पञ्चभिर्ब्राह्मणैर्देवं दिव्यैर्भौमैश्च सुव्रत ।

मगमंजैस्तत्र देवं ब्राह्मणैः परिकल्पयेत् ॥

पित्र्यास्तु ब्राह्मणान् भौमान् प्रकल्प्यान्वकसुदन ।

कुर्वादेवं ततः आहुं पार्ष्वणं भास्करप्रियं ॥

आहुं समाप्ते विधिना तद्यात् पिण्डन्तु मध्यमं ।

पुरतो देवदेवस्य स्तिता मन्त्रेण सुव्रत ॥

स एष पिण्डो देवेश योऽभीष्टस्तव सर्वदा ।

अग्न्यामि पुरतस्तुभ्यं येन मे सन्ततिर्भवेत् ।

प्रसादान्नव देवस्य यन्मेऽभ्यर्चयते मनः ॥

इत्थं संपूजितो यत्र भास्करः पुषदो भवेत् ।

अतोऽयं पुत्रदो वारो देवस्य परिकीर्तितः ॥

एवमत्र सदा यस्तु भास्करं पूजयेन्नरः ।

उपवासपरः आहूते स पुत्रं लभते धनं ॥

धनं धान्यं हिरण्यञ्च आरोग्यं सुखमुत्तमं ।

सूर्यलोकं स्वयं प्राप्तस्ततो राजा भवेन्नृप ॥

प्रभया द्विजसङ्घातः कान्ध्या जम्बुकसन्निभः ।

वीर्येण गोपतेस्तुल्यो गाम्भीर्ये कलशोद्भवः ॥

‘अविरोधिनः’ शत्रुशून्याः । रोहिण्यश्वेषामघादस्तास्यानि चत्वारि
नक्षत्राणि पञ्चताराणि । श्रेष्ठो गौः ‘गोवृषः’, स ध्वजो यस्य स
‘गोवृषध्वजः’ । वृष-व्याघ्र-पुङ्गव-कुञ्जराणां श्रेष्ठ्यवाचिना उत्तरपदे,
भरतर्षभादिषु दर्शनात् । ‘देवदेवः’ सूर्यः । उपवासोऽत्र जनैश्चरदिने ।
आहूमादित्यवारे । एतच्च प्रातरुत्यायेत्यादिना रथेन व्यक्तीभवि-
ष्यति । मध्यमपिण्डप्राशनमत्र यजमानस्यैव प्रतीयते, आह्वान्तरेषु
तु पत्न्या विहितत्वान्तत्कृतमेव । अत्र तु दम्पत्योः पुत्रकामयोः
सहाधिकारादिशेषानभिधानाच्च द्वयोरपि पिण्डप्राशनमिति युक्तं ।
दृश्यते च पुत्रकामकर्मान्तरे द्वयोरपि शेषप्राशनं । तद्यथा शतपथे
“वीरोदनं पाचयित्वा सर्पिर्भन्तमश्रीयातां” इत्यादि । तथाचैव
होमानन्तरं ऊल्लोढृत्य प्राश्नाति प्राश्नेतरस्याः प्रयच्छतीति । ‘गोपतिः’
सूर्यः, स सुवर्णादिप्रतिमायां भविष्यत्पुराणोक्तप्रकारेण व्योम्नि वा
पूजनीयः । ‘श्वेतः’ महाश्वेताख्यः षडक्षरः सूर्यमन्त्रः खगोलज्ञाय नमः
इत्येवं प्रसिद्धः । अर्थदानमम्बरस्यसूर्याभिमुखो भूत्वा स्वण्डिले
कुर्यात् । ‘पूजयित्वा’, इति पुनः पूजनोपादानात् पूजनान्तरावगतौ

ग्रहभृतेषादयः पञ्चदेवताः प्रणवादिभिस्तुर्थनैः स्वस्वनामभिः पौठे पूज्याः । 'दिव्या मगाः' भोजकाख्या ब्राह्मणविशेषत्वेनोत्तरापथे प्रसिद्धाः, तदन्ये 'भौमाः' । अत्र वैश्वदेवौकस्य स्थाने मगानुपवेश्य पित्र्यस्थाने ब्राह्मणान्तराण्युपवेशयेत् । एवमत्र 'सदा' इति विशिष्ट-फललाभार्थमावृत्तिकथनं । 'प्रभा' औज्वल्यं । 'द्विजः' चन्द्रमाः । 'कान्तिः' तेजः । 'जम्बुकः' वरुणः । वरुणो वै जम्बुक इति । वरुणस्यादित्यविशेषः, वरुणो माघमासे तु तपतीति दर्शनात् । 'गोपतिः' शम्भुरित्यर्थः । 'कलशोद्भवः' अगस्त्यः, स च गम्भीरतया विवर्धितः ।

पद्मपुराणे ।

शुक्राङ्गारकयुक्ता या चतुर्थी जायते तदा ।

अङ्गुया आङ्गुलिदिप्रो न प्रेतो जायते मृतः ॥

स्कन्दपुराणे

अमायां यदि सोमः स्यात् सप्तम्यां वै दिवाकरः ।

चतुर्दश्यां चतुर्थ्यां वा वारः स्यान्मङ्गलस्य चेत् ॥

तदा आहुतं प्रकर्त्तव्यं पित्र्येण हविमिच्छता ।

षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च ॥

नन्दन्ति पितरः स्वर्गं विमानाम्बरमास्थिताः ।

तावन्तमेव कालं हि आहुतकर्तुंस्तथा फलं^(१) ॥

इति काम्यवाराः ।

अथ काम्याः प्रकीर्णकालाः ।

तत्र विष्णुपुराणे । मामि माससिते पक्षे पञ्चदश्यां नरेश्वर ।

तथाष्टकाः प्रकुर्वीत काम्यान् कालान् शृणुष्व मे ॥

आहुर्हर्षमागतं द्रव्यं विशिष्टमथवा दिजं ।

आहुं कुर्वीत विज्ञाय व्यतीपातेऽयने तथा ॥

विषुवे चापि सम्प्राप्ते ग्रहणे शशिसूर्ययोः ।

समस्तोक्तेष्वेव भूपाल राशिष्वर्केणुगच्छति ॥

नचत्रयहपौडासु दुष्टसंप्रावलोकने ।

इच्छाआहुनि कुर्वीत नवमस्यागमे तथा ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

कार्यं आहुममावास्यां मामि मास्युपपत्तये ।

तथाष्टकास्त्रयवर्षमिच्छाकालं^(१) निबोध मे ॥

विशिष्टब्राह्मणप्राप्तौ सूर्येन्दुग्रहणेऽयने ।

विषुवे रविसङ्क्रान्तौ व्यतीपाते च पुत्रक ॥

आहुर्हर्षद्रव्यसम्प्राप्तौ^(२) तथा दुःखप्रदर्शने ।

जन्मर्क्षग्रहपौडासु आहुं कुर्वीत चेच्छया ॥

विष्णुरण्यह । सङ्क्रान्तिविषुवे चैव विशेषेणायनद्वयं ।

व्यतीपातोऽथ जन्मर्क्षं चन्द्रसूर्यग्रहस्तथा ॥

इत्येतान् आहुकालांस्तु काम्यानाह प्रजापतिः ।

आहुमेतेषु यद्दत्तं तदानन्त्याय कल्प्यते ॥

(१) इष्टं कालमिति ग० ।

(२) आहुर्हर्षद्रव्यसम्प्राप्ताविति ग० ।

ब्रह्मवैवर्ते । अमावास्यां प्रयत्नेन आद्रं कुर्याच्छुचिः सदा ।

सर्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गं द्यान्ते समश्नुते ॥

घृतं दद्यादमावास्यां सोमस्थायायनं महत् ।

एवमायायितः सोमः चीन् लोकान् धारयिष्यति ॥

सिद्धचारणगन्धर्वैः स्तुयते नित्यपूजितः ।

सर्वैः पुष्यैर्मनोज्ञैश्च सर्वकामपरिच्छदैः ॥

नृत्यवादिचर्गातैः स्यादपरोभिः सहस्रशः ।

उपक्रीडेद्दिमानस्यः पिबभक्तो दृढव्रतः ।

स्तुवन्ति देवगन्धर्वाः सिद्धसङ्गाश्च तं सदा ॥

पिबभक्तस्त्वमावास्यां सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

पिबदेवान् यजन् भक्त्या यतोऽस्यामर्चयं फलं ॥

तथा ।

पुष्टिं प्रजां सति मेधां पुत्रानैश्वर्यमेव च ।

कुर्वाणः पौर्णमास्यान्तु सर्वं संपूर्णमश्नुते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

नान्दीमुखानां प्रत्यब्दं कन्याराशिगते रवौ ।

पौर्णमास्यान्तु कर्त्तव्यं वराहवचनं यथा ॥

भाद्रपदमासान्तर्गते यत्र कचन दिने कन्याराशौ रविमङ्गले जाते तस्मात्समध्वनिन्यां पौर्णमास्यां नान्दीमुखानां पिबणां आद्रं कर्त्तव्यं । तच्चावश्यकं प्रत्यब्दमिति वचनात् । नान्दीमुखशब्देन चात्र त्रयः प्रपितामहात्परे विवक्षिताः । यस्मादग्निन्नेव पुराणे अस्य वचनस्थानान्तरमेवोक्तं ।

ये स्युः पितामहादूर्ध्वं ते सुर्नान्दीमुखास्त्रयः ।

प्रसन्नमुखसंज्ञास्तु मङ्गलीया यतस्तु त इति ॥

अत्र पितामहशब्देन प्रपितामहे लक्षणीयः ।

यदुक्तं ब्रह्मपुराणे ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

त्रयोऽहश्चमुखा ह्येते पितरः सम्प्रकीर्त्तिताः ।

तेभ्यः पूर्वं त्रयो ये तु ते तु नान्दीमुखाः स्मृता इति ॥

अस्य नान्दीमुखवचनस्यैतत्पौर्णमासीनिमित्तकश्राद्धविधिनैक-
वाक्यतापन्नत्वात् श्राद्धान्तरे नान्दीमुखशब्देन प्रपितामहात्परे त्रयो
न गान्धाः । अथैतेषां नान्दीमुखसंज्ञा किमर्था । अथ यथा वसवः
पितरोऽज्ञेया इत्यादौ वस्त्रादिशब्दो वस्त्राद्यभेददृष्टिविधानार्थः, तथाच
वाराहकल्पीयपितृगणभेदप्रकरणोक्तनान्दीमुखास्त्रयपितृगणभेददृष्टि-
विधानार्थ उच्यते । तत्र । यतोऽत्र प्रसन्नमुख इत्यादिना नन्दन-
मुखयोगान्नान्दीमुखशब्दनिष्पत्तिरभिप्रेतेति^(१) दर्शितं । अतो नाभे-
ददृष्ट्युपदेशार्थः । अथ यथा कौण्डपापौनीये मासहोमेऽग्निहोत्र-
मिति परशब्दः परत्र प्रयुज्यमानः परमाख्यभावङ्गमयत्रैयमिका-
ग्निहोत्रधर्मातिदेशार्थः, तथाच नान्दीमुखशब्दोऽपि पुत्रजन्मादि-
कालविहितप्रसिद्धनान्दीमुखधर्मातिदेशार्थ इति । तत्र । उक्तोत्त-
रत्वात् । नह्ययं परशब्दः परमाख्यविवक्षया प्रयुक्तः, किन्तु नन्दन-
मुखत्वयोगादिति । अतोऽस्य प्रशंसैव प्रयोजनं मन्यामहे ।

(१) नान्दीमुखशब्देनैषां व्युत्पत्तिरभिप्रेतेतीति ख० ।

हारीतः । अष्टका माघाभ्युदयास्तीर्थयात्रोऽपपत्तयः ।

पितृणामतिरेकोऽयं मासि कार्ये ध्रुवः स्मृतः ॥

ब्रह्मवैवर्तवायुपुराणयोः ।

अथ कालं प्रवक्ष्यामि आहुकर्मणि पूजितं ।

काम्यनैमित्तिकाजस्रआहुकर्मविधायिभिः ॥

पुत्रदा धनमूलं सुरष्टकास्तिष्ठ एव च ।

इति काम्याः प्रकीर्णकालाः ।

अथ वैशेषिकाः आहुकालाः ।

तत्र याज्ञवल्क्यवचनोपबद्धकालप्रक्रममनुसरद्विरस्माभिर्द्विआहु-
कालाः पूर्वमेव निरूपिताः । अथेदानीं सांवत्सरिकआहुकालाः
कथ्यन्ते । तत्र तावत् चयाहनिर्णयः ।

ब्रह्मपुराणे ।

प्रतिमावत्सरं कार्यं मातापित्रोर्मृताहनि ।

पितृव्यस्याप्यपुत्रस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य चैव हि ॥

मात्रादीनां आहुं कार्यमित्यनेनार्थात् पुत्रादीनां कर्त्तव्यमुक्तं ।
एतच्चाधिकारमात्रोपलक्षणार्थं । भ्रातुरित्यत्रापुत्रस्येत्यनुपञ्चनीयं ।
ज्येष्ठस्येत्यनेन कनिष्ठस्य भ्रातुर्भावस्यकं सांवत्सरिकमिति दर्शितं ।
तथा च । “न पुत्रस्य पिता दद्यान्नानुजस्य तथारजः”

इति नियताधिकारनिराकरणात् स्नेहादिना तनियतेनाधि-
कारेणापुत्रस्य कनिष्ठस्यापि सांवत्सरिकं कर्त्तव्यमेव ।
तथादीनां ।

अपि खेहेन कुर्याच्चेत् सपिण्डीकरणं विनेति ।

एतच्च प्रागेवाधिकारप्रकरणे प्रपञ्चेनाहं ।

प्रभासखण्डे ।

मृताह्नि पितुर्घसु न कुर्यात् आहुमादरात् ।

मातुश्चैव वरारोहे वत्सरान्ते मृताह्नि ।

नाहं तस्य महादेवि पूजां गृह्णामि नो हरिः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

सर्वेषामेव आहुतानां श्रेष्ठं सांवत्सरं मतं ।

क्रियते यत् खगश्रेष्ठ मृतेऽह्नि बुधैः सदा ॥

मृतेऽह्नि पितुर्घसु न कुर्यात् आहुमादरात् ।

मातुश्च खगशार्दूल वत्सरान्ते मृतेऽह्नि ॥

नाहं तस्य खगश्रेष्ठ पूजां गृह्णामि नो हरिः ।

न ब्रह्मा न च वै रुद्रो न चान्ये देवतागणाः ॥

तस्माद्यज्ञेन कर्त्तव्यं वर्षे वर्षे मृतेऽह्नि ।

नरेण खगशार्दूल भोजकेन विशेषतः ॥

भोजको यस्तु वै आहुं न करोति खगाधिप ।

मातापितृभ्यां सततं वर्षे वर्षे मृतेऽह्नि ॥

स याति नरकं घोरं तामिस्रं नाम नामतः ।

ततो भवति दुष्टात्मा नगरे शूकरः खग ॥

अत्र मृताह्न्यन्धेन मरणार्धवर्त्तिनी तिथिर्विवक्षिता संवत्सरान्ते मुख्यमृताह्न्यासम्भवात् । न हि तान्येवाहानि परिवर्त्तन्ते । नक्षत्राणि प्रातिस्विकं नामास्ति चिह्नं । अतो यत्र कचनाङ्गि सांवत्सरिकं

प्राप्नुयात् संवत्सरान्तिमार्ह्यहणाच्चेति चेत् । न । मृताह्र्यहण-
नर्थक्यापत्तेः । अतो मरणार्हवर्त्तिनी तिथिर्विवक्षिता । अह्र्यहणं
रात्रेरुपलक्षणार्थं । तेन रात्रिमृतस्यापि सा तिथिर्लभ्यते ।
एवं च संवत्सरान्ते मृताह्रसम्बन्धिन्यां तिथौ सांवत्सरिकं कर्त्तव्य-
मिति लभ्यते ।

अथ च ।

यान्तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

यान्तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिष्विति ॥

देवतादिवचनानुसाराद्यथा कर्मकालेष्वविद्यमानाया अपि तिथेः
सम्पूर्णत्वकल्पनया ग्रहणं, न तथा मृताह्रवर्त्तिन्यास्तियेर्मरणसम्बन्धितया
ग्रहणं, किन्तु मरणकालिन्या एव । अतः सांवत्सरिके मृताह्रशब्देनोक्ता
मरणकालिकेव तिथिर्वेदितव्या ।

तदाह नारदीयपुराणे वसिष्ठः ।

पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्यात् ।

पित्र्येऽस्तमयवेलायां सृष्टा पूर्णा निगद्यते ॥

‘तात्कालिकी’ यस्मिन् काले उपवासादिव्रतपारणं मरणं वा
तत्कालवर्त्तिन्येव तयोस्तिथिः । न पुनरतत्कालवर्त्तिनी । प्रातरा-
दिषु विमुहूर्त्तादिना पित्र्ये सांवत्सरिकादावस्तमयवेलायामहरन्ते
सृष्टापि मरणकालिकी तिथिः सम्पूर्णा निगद्यते । मरणकालिक्या-
न्तिथौ सांवत्सरिके कर्त्तव्ये प्राप्ते यदि सास्तमयवेलायामपि दिना-

नोऽस्ति तदा सा कुतपापराह्योरस्तीति मत्वा तदुपलक्षित एव
दिवसे कुतपादिषु आह्वं कर्त्तव्यमिति ।

अथवाच मृताहशब्देनोपलक्षणत्रयविशिष्टमहोरात्रमभिप्रेतं ।

तदाह व्यासः ।

मासपक्षतिथिस्पृष्टे यो यस्मिन् क्षियतेऽहनि ।

प्रात्यब्दन्तत्तयाभूतं क्षयाहं तस्य तं विदुरिति ॥

तथाभूतमित्युपलक्षणत्रयोपेतं । अत्र मासपक्षाहोरात्राणि
चान्द्राण्येव याज्ञाणि, न सौरमावनानि । सन्ति च तानि ब्रह्मसिद्धान्ते
निष्पितानि ।

दर्शादर्शश्चान्द्रस्त्रिंशद्विषससु सावनो मासः ।

रविमङ्गान्ति विशिष्टः सौरो मासे निगद्यते तज्ज्ञेः ।

तथा ।

चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः ।

एकराशौ रविर्यावत्कालं मासः सभास्कर इति ॥

एषु च मासेषु मध्ये सांवत्सरिकादिपितृकार्ये च चान्द्रस्यैव
ग्रहणमाह व्यासः ।

विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनः स्मृतः ।

आब्दिने पितृकार्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृत इति ॥

लघुहारैतः ।

चक्रवत्परिवर्त्तित सूर्यः कालवशाद् यतः ।

अतः सांवत्सरं आह्वं कर्त्तव्यं मासचिह्नितं ॥

मासचिह्नन्तु कर्त्तव्यं पौषमाघाद्यमेव हि ।

यतस्तत्र विधानेन मासः स परिकीर्तितः ॥

पौषादिमंशा चान्द्रस्यैव ग्राह्या । तत्र यद्यपि परस्मिन्नपि दिने
कर्षकालव्याप्तिरसम्भवाः, तथापि प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् पूर्व-
स्मिन्नेवाहनि आहुं ।

आह सुमन्तुः ।

द्विरहर्ष्यापिनौ चेत्स्यात् मृताहस्य तु या तिथिः ।

पूर्वस्यान्निर्व्वपेत् पिण्डमित्याङ्गिरसभाषितं ॥

दृढुयाजवल्क्यः ।

दैवकार्यं तिथिर्ज्ञेया यस्यामस्तमितोरविः ।

शिवरहस्यसौरपुराणयोः ।

प्रायः प्रान्त उपोष्यः स्यान्तिथेर्दैवफलेभ्युभिः ।

मूलं हि पितृद्वय्यं पैत्र्यं चेत्तं महर्विभिः ॥

‘मूलं’ आरम्भः ।

नारदीयपुराणे ।

तिथिप्रान्तं सुराख्यं हि उपोष्यं कवयो विदुः ।

पैत्र्यं मूलं तिथेः प्रोक्तं शास्त्रज्ञैः कालकोविदैः ॥

निगमः ।

पूर्वाह्निकास्तु तिथयो देवकार्यं फलप्रदाः ।

अपराह्निकास्तथा ज्ञेया पित्र्यं तु शुभावहाः ॥

अवापराह्नः सूक्ष्मकालः वक्ष्यमाणेष्वपराह्णेष्वन्यतमो वेदितव्यः ।

अतः पूर्वदिनमम्बन्धिनौ मृताहतिथिः सांवत्सरिकेऽभ्युपेया सा च

यद्यपराहे चिमुहूर्त्ता भवेत् तदैव याह्या । न तु चिमुहूर्त्तान्तरना ।
तदाह बोधायनः ।

उदिते दैवतं भानौ पित्र्यञ्चास्तमिते रवौ ।

दिमुहूर्त्ते चिरहृद्य सा तिथिर्हव्यकथयोरिति ॥

अस्यार्थः । भानावुदिते सत्युत्तरकाले अहो मुहूर्त्तद्वयं 'दैवतं'
देवदेवत्यं । तस्मिंश्चास्तमिते तत्पूर्वकालीनमहो मुहूर्त्तद्वयं 'पित्र्यं'
पितृदेवत्यं । अतस्तावत्कालव्यापिनी या तिथिर्भवति सैव क्रमात्
हव्यकथयोर्ग्राह्येति । तदेवमस्तमयात् पूर्वं चिमुहूर्त्ता ग्राह्येति स्थिते
यद्भवित्युपराणे ।

अतोपवासस्नानादौ घटिकैकापि या भवेत् ।

उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैतृक इति ॥

'विपरीता' अस्तमयसम्बन्धिनी । यच्च व्यासोक्तं ।

अहोऽस्तमयवेलायां कलामात्रापि या भवेत् ।

सैव प्रत्याब्दिके ग्राह्या इतरा पुत्रहानिदेति ॥

यच्च वसिष्ठोक्तं ।

पित्र्येऽस्तमयवेलायां स्पृष्टा पूर्वा निगद्यत इति ।

तदेतत् पूर्वदिनापराहचिमुहूर्त्तव्यापि, किं पुनर्न्यायेन प्रश-
सार्थं । न तु घटिकादिमात्रकालीनायाः परिग्रहायै, तथाविधायाः
कर्मापर्याप्तत्वात् । उत्तरदिने कर्मपर्याप्तापराहे व्याप्तिलाभाच्च ।
अतएव हारीतः ।

तथाहि ।

पुष्येण युक्तश्चन्द्रो यस्यां पौर्णमास्यां सा पौषी । सा यस्मिन् मासे

स पौषमासः । एवं माघादयोऽपि । तदाह पाणिनिः । नक्षत्रेण युक्तः कालः । सास्मिन् पौर्णमासीति मंज्ञायामिति । न च सौर-
मावतयोः एवंविधास्ति मंज्ञा, एवंविध पौर्णमासीयोगनियमो वा
अतः सांवत्सरिकादौ चान्द्र एव मासो ग्राह्यः ।

यत् पुनर्व्वचनं ।

यस्मिन्नाशौ गते सूर्य्ये विपत्तिं याति मानवः ।

तद्राशवेव कर्त्तव्यं पितृकार्य्यं मृताहनि ॥

तदेतदधिमासविषयं ।

अधिमासे विपत्तिश्चेत् सौरं मानं समाश्रयेत् ।

स एव दिवसस्तस्य आह्नं पिण्डोदकादिषु ॥

व्याख्यातो मासः । अस्याह्नं पक्षः । तिथिस्तु चान्द्रमहोरात्रं ।

तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते ।

सावनं स्यादहोरात्रमुदयादुदयो रवेः ।

रवेस्त्रिंशत्तु राश्वंशस्तिथिसम्भोग ऐन्दवः ॥

सूर्य्योदयात् सूर्य्योदयान्तरपर्य्यन्तं सावनमहोरात्रं । मेघादिसंज्ञ-
कराशिचिंशांशभोगे रवेः राश्वंशः सौरसंज्ञक इत्यर्थः । तिथिसम्भोग
इति । यावता कालेन राश्वेर्द्वादशचिंशांशाश्चान्द्रमसा भुज्यन्ते तावत्
कालस्तिथिसम्भोगः, तच्चान्द्रमहोरात्रं, तदेतत् प्रतिपदादिसंज्ञाभि-
र्व्ववहियते । एवं मासोपलक्षितमासविशेषणवथोपेतं सावनमहोरात्रं
मृताह्नशब्देनोक्तं वेदितव्यं ।

इति जयाहनिर्णयः ।

अथ जयाहृदधनिर्णयः ।

तत्र जयाहृदधतिथिदैधे कर्मकालव्यापिनौ ग्राह्या ।

यदाह व्यासः ।

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनौ तिथिः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत ह्यसद्वृद्धौ न कारणं ॥

यदा तु तिथिमास्ये द्वयोरपि तिथ्योरपराहसम्बन्धस्तदानीं पार्व-
णेतिकर्त्तव्यताके सांवत्सरिके पूर्व्वेव तिथिः ।

अपराह्णे पितृणान्तु या पराह्णानुयायिनौ ।

सा ग्राह्या पितृकार्यं तु न पूर्वाह्णानुयायिनौ ॥

भविष्यत्पुराणेऽपि ।

व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया पितृर्थे चापराह्णिकीति ॥

अस्तादिशब्दाश्चापराह्णपरा एव ।

तथा च बृह्मनुः ।

यस्यामस्तं रविर्ध्याति पितरस्तामुपासते ।

तिथिस्तोभ्यो यतो दत्ता ह्यपराह्णे स्वयम्भुवा ॥

मनुरपि । यस्यामस्तं रविर्ध्याति पितरस्तामुपासते ।

सा पितृभ्यो यतो दत्ता ह्यपराह्णे स्वयम्भुवा ॥

अतएव शिवरहस्य-ब्रह्मवैवर्त्त-भैर-नारदौयपुराणेषु ।

दर्शे च पौर्णमासे च पितुः सांवत्सरं दिनं ।

पूर्व्वविद्धमकुर्व्वाणो नरकं प्रतिपद्यते इति ।

यत्तु युग्माग्रियुगभूतानामित्यादि निगमवाक्यं, तद्ब्रतोपवा-
मादिविषयं ।

तदाह व्यासः ।

द्वितीयादिषु युग्मानां पूज्यता नियमादिषु ।

एकोद्दिष्टादिवृद्ध्यादौ वृद्धिद्वामादिचोदनादिति ॥

एकोद्दिष्टेत्यादि पैलकथाद्वेोपलक्षकं । तदेवं तिथिसाम्ये पूर्वा
याच्चेति मिद्धं । वैषम्ये तु आह वैधायनः ।

सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदयाद्रविः ।

वर्द्धमानस्य पक्षस्य हामे त्वस्तमियाद्रविः ॥

अथाहमेव विषयौक्त्य स एवाह ।

अपराहृदयव्यापिन्यतीतस्य यदा तिथिः ।

क्षये पूर्वा तु कर्त्तव्या वृद्धिकार्यं तथोत्तरा ॥

यत्तु व्याप्तेण तिथिसाम्येऽपि परतिथिपक्षणमुक्तं ।

खर्व्या दर्पस्तथा हिंसा चिविधन्तिथिलक्षणं ।

खर्वदर्पो परौ पूज्यौ हिंसा स्यात् पूर्वकालिकीति ॥

‘खर्वः’ साम्यं । ‘दर्पः’ वृद्धिः । ‘हिंसा’ क्षयः । तदेतत्साम्येनाहं
अथाहृदयतिरिक्तितिथिविषयमाहं ।

यच्च ।

शुक्लपक्षे तिथिर्याह्या यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्याह्या यस्यामस्तमितो रविरिति ॥

मार्कण्डेयवचनं ।

तत्तु शुक्लपक्षशब्दयोर्देवपिच्यकर्मापलक्षकत्वात् देवपिच्यकर्मा-

कालविभागमात्रपरत्वेन व्यवस्थापनीयं । तदेवं पार्वणैकसम्बन्धोऽप-
राहस्यशंपराधीननिर्णयः । पार्वणैतिकर्त्तव्यताकस्य सांवत्सरिकस्या-
यमङ्गभूतः कालो विवेचितः । एकोद्दिष्टस्य माध्याह्निकत्वात् पूर्वा-
त्तरयोर्मध्याह्नस्यशंपुरस्कारेणैव एकोद्दिष्टविधिं निर्व्वर्त्त्य सांवत्सरिक-
श्राद्धाङ्गकालनिर्णयो विधेयः ।

तत्र मनः ।

पूर्वाह्णे दैविकं श्राद्धमपराह्णे तु पार्वणं ।

एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्ने प्रातर्द्विनिमित्तकं ॥

हारीतोऽपि ।

श्रामश्राद्धन्तु पूर्वाह्णे एकोद्दिष्टन्तु मध्यतः ।

पार्वणञ्चापराह्णे तु प्रातर्द्विनिमित्तकं ॥

वृद्धगौतमः ।

मध्याह्नव्यापिनी या स्यात् सैकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत् ।

अपराह्नव्यापिनी या पार्वणे सा तिथिर्भवेत् ॥

मध्याह्नव्यापिनी या तु तिथिः पूर्वा परापि वा ।

तस्यां पितृभ्यो दातव्यं द्वाप्तवृद्धौ न कारणं ॥

इति त्रयाहर्द्वैधनिर्णयः ।

अथ त्रयाहापरिज्ञाने सांवत्सरिकश्राद्धकालाः ।

भविष्यत्पुराणे ।

अरुण उवाच ।

न जानाति दिनं यस्तु मामं वाण्यमराधिप ।

रुतयोस्तु महाप्राज्ञ पित्रोस्तु स कथं नरः ।

आहुं करोतु वै ताभ्यां विधिवत् वत्सरात्मकम् ॥

अत्र पित्रोरित्युपलक्षणम् ।

आदित्य उवाच ।

मृताहं यो न जानाति मानवो विनतात्मज ।

तेन कार्यममावास्यां आहुं सांवत्सरं नृप ॥

यस्य प्रोषितस्याप्रोषितस्य वा मृतस्य तिथिर्न ज्ञायते तस्य
तन्मासामावास्यायां सांवत्सरिकं कार्यमित्यर्थः ।

तदाह बृहस्पतिः ।

न ज्ञायते मृताहस्येत् प्रमौते प्रोषिते सति^(१) ।

मासस्येत् प्रतिविज्ञातसहर्षे स्थान्मृताहनि ॥

प्रोषिते इत्यज्ञानकारणोपलक्षणम् । 'दर्शे' तन्मासामावास्यायां ।

'मृताहनि' तत्र कर्त्तव्यन्तदिति शेषः ।

अस्मिन्नेव विषये एकादश्यां आहुमाह मरीचिः ।

आहुविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृताहनि ।

एकादश्यान्तु कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥

अत्र विशेषत इति कृष्णपक्षस्य प्रशस्ततरत्वाभिधानेन शुक्लपक्षो-
ऽप्यनुज्ञायत इति गम्यते । ततश्च शुक्ल-कृष्णैकादश्याविकल्पे प्राप्ते
एवं व्यवस्था । मासे पक्षे च विज्ञाते तिथिमाचक्ष्णपरिज्ञाने तस्य
मासस्य तत्पक्षस्थितायामेकादश्यां आहुं कार्यं, विज्ञायमानपक्ष-
परित्यागे कारणाभावात् । पक्षस्याप्यपरिज्ञाने कृष्णैकादश्यां तदन्ताभे
शुक्लैकादश्यामपीति ।

(१) प्रोषिते संख्यिते सतीति ग० ।

भविष्यत्पुराणे ।

दिनमेव विजानाति मामं नैव तु यो नरः ।

मार्गशीर्षेऽथ वा भाद्रे माघे वाथ समाचरेत्^(१) ॥

यस्य तु मृताहः परिजायते मामस्तु न जायते तस्य मार्गशीर्षे
भाद्रपदे माघे वा तस्मिन्नहनि आर्द्धं कार्यम् ।
तदाह वृहस्पतिः ।

यदा मासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव तु ।

तदा मार्गशिरे मासि माघे वा तद्दिनं भवेत् ॥

यदा तु प्रोषितमृतस्य दिनमासावुभावप्यविज्ञातौ स्यातां तदा
तत्प्रस्थानकालिकयोर्दिनमासयोस्तत्सांवत्सरिकं कार्यम् ।
तदाह वृहस्पतिः ।

दिनमासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः ।

प्रस्थानदिनमासौ तु याचौ पूर्वोक्तया दिशा ॥

इत्युक्त्यायमर्थः । प्रस्थानतिथ्यज्ञाने तन्मासज्ञाने च तन्मासवर्तिन्या-
ममावास्यायां सांवत्सरिकं, प्रस्थानतिथिज्ञाने मासाज्ञाने च मार्गशीर्षे
माघे वा तस्यामेव तिथौ कुर्यात् । प्रस्थानतिथिमासयोरुभयोरप्य-
ज्ञाने तु तन्मरणश्रवणकालिकयोस्तिथिमासयोः कुर्यात् । तदाह
प्रचेताः । अविज्ञातमृते अमावास्यायां श्रवणदिवसे वा । 'श्रवणदिवसे'
मरणवार्त्ताकर्णनतिथौ ।

भविष्योन्तरेऽपि ।

मृतवार्त्ताश्रुतौ याद्वौ तौ पूर्वोक्तक्रमेण तु ।

श्रवणतिथिस्मरणे च मार्गशीर्षे माघे वा तस्यामेव तिथौ कार्यम् ।
श्रवणतिथिमासयोरुभयोरपि विस्मरणे माघस्य मार्गशीर्षस्य वा
अमावास्यायां कार्यम् ।

तदुक्तं प्रभाषखण्डे ।

मृतस्याहो न जानाति मासं वापि कथञ्चन ।

तेन कार्यममावास्यां आहुं माघेऽथ मार्गके ॥

‘कथञ्चन’ मरण-प्रस्थान-श्रवणरूपेण केन केनाप्युपलक्षणेनेत्यर्थः ।
भविष्योत्तरे ।

प्रवासमन्तरेणापि स्थातान्तौ विस्मृतौ यदा ।

तदानीमपि तौ याद्वौ पूर्ववन्मृतकादिके ॥

यस्य तु प्रोषितस्य मरणवार्त्ता तज्जीवनवार्त्तापि नागता पञ्चद-
शवर्षपर्यन्तमागमनं नास्ति तस्य तदूर्द्ध्वे पालाशौभिः समिद्धिः कुशैर्वा
शरीरप्रतिकृतिं कृत्वा यथाविधि दाहसंस्कारं निर्वर्त्य तदानीन्तन-
पक्षमासतिथिस्पृष्टेऽहनि सांवत्सरिकं कर्त्तव्यमित्याह जाटुकर्णः ।

पितरि प्रोषिते यस्य न वार्त्ता नैव चागतिः ।

ऊर्द्ध्वं पञ्चदशादृषात् कृत्वा तु प्रतिरूपकम् ॥

कुर्यात्तस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना ततः ।

तदादीन्येव सर्व्याणि शेषकर्माणि सञ्चरेत् ॥

एतच्च प्रोषितमृतआहुप्रयोगप्रकरणे विस्तरेण दर्शयिष्यते ।

इति चयाहापरिज्ञाने सांवत्सरिकदिनकालः ।

इति सांवत्सरिककालनिरूपणं ।

अथ प्रेतश्राद्धानां कालाः ।

तत्र तावन्नवसंज्ञकानां श्राद्धानां, तत्र चान्तर्द्देशाहं क्रियमाणानां
नवश्राद्धसंज्ञां निवेशयन्नाश्वलायनो दशाहपर्यन्तं नवश्राद्धसंज्ञकत्वमाह ।
नागरखण्डे भर्तृयज्ञः ।

त्रौणि सञ्चयनस्थार्ये तानि वै शृणु साम्प्रतं ।
यत्र स्थाने भवेत् मृत्युस्तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥
एकोद्दिष्टं ततो मार्गे विश्रामो यत्र कारितः ।
ततः सञ्चयनस्थाने तृतीयं श्राद्धमिष्यते ॥
पञ्चमे सप्तमे तददष्टमे नवमे तथा ।
दशमैकादशे चैव नवश्राद्धानि तानि च ।
वैतरण्यामसम्प्राप्तः प्रेतस्मृतिमवाप्नुयात् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

तृतीयेऽहनि कर्त्तव्यं प्रेतदाहावनौ द्विजाः ।
सुतकान्ते गृहश्राद्धमेकोद्दिष्टं प्रचलते ॥

आह कात्यायनः ।

चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ।
यदत्र दीयते जनोस्तन्नवश्राद्धमुच्यते ॥

व्यासः ।

प्रथमे सप्तमे चैव नवमैकादशे तथा ।
यत्तु वै दीयते जनोस्तन्नवश्राद्धमुच्यते ॥

आह शङ्खः ।

आद्यं श्राद्धमगृहोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि ।

कर्तुंस्वात्कालिकौ शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥

‘आद्यं’ नवं ।

पैठौनमिः ।

सद्यःशौचे प्रदातव्यं प्रेतस्यैकादशेऽहनि ।

स एव दिवसस्तस्य आहुभय्यासनादिषु ॥

कूर्मपुराणे ।

प्रेताय च गृहदारि प्रथमे भोजयेद्विजान् ।

द्वितीयेऽहनि कर्त्तव्यं खुरकर्म सबान्धवैः ॥

चतुर्थे बान्धवैः सर्वैरक्ष्णां सञ्चयनं भवेत् ।

पूर्वान्विप्रान् प्रयुञ्जीत युग्मांस्तु श्रद्धया शुचीन् ॥

पञ्चमे नवमे चैव तथैवैकादशेऽहनि ।

युग्मांस्तु भोजयेद्विप्रान् नवआहुन्तु तदिदुः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

चतुर्थे ब्राह्मणानाञ्च पञ्चमेऽहनि भुञ्जतां ।

नवमे वैश्वजातीनां शुद्धाणां दशमात्परे ॥

अत्रिः ।

प्रेतार्थे स्मृतिकान्ते तु ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ।

अत्र आहुनिमित्तन्तु एकमेकादशेऽहनि ॥

एवंसत्येकादशाहिकाश्रवआहुदशौचान्तविधीयमानं ब्राह्मणभोजनं
कर्मान्तरमिति गम्यते ।

वृहस्पतिः ।

चतुर्थेऽहनि विप्रभ्यो देयमन्नं हि दातव्यैः ।

गावः सुवर्णं वित्तञ्च प्रेतमुद्दिश्य शक्तिः ॥

‘चतुर्थे’ सञ्चयादनीत्यर्थः ।

यदिष्टञ्जीवतश्चामीक्ष्णदद्यात्तस्य यत्नतः ।

तस्य प्रेतस्य जीवतो यत्किञ्चिदभौष्टमामीक्ष्णदद्यादित्यर्थः ।

इति नवश्राद्धकालाः ।

अथ षोडशश्राद्धानीत्येवं प्रसिद्धानां प्रेतश्राद्धानां कालाः ।

तत्र ब्रह्मपुराणे ।

पितृणान्यतदेहानां श्राद्धषोडश सर्वदा ।

चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ॥

ततो द्वादशभिर्मासैः श्राद्धा द्वादशसंख्यया ।

कर्त्तव्याः श्रुतितस्तेषां तत्र विप्राञ्च तर्पयेत् ॥

जातृकर्णः ।

द्वादश प्रतिमास्यानि श्राद्धं घण्टामिके तथा ।

सपिण्डीकरणञ्चैव इत्येतच्छ्राद्धषोडशं ॥

घण्टामिके इत्येतेन विहितयोः श्राद्धयोर्निरूपणार्थमाह ।

एकाहेन तु घण्टामा यदा स्युरपि वा विभिः ।

न्यूनाः संवत्सराश्चैव स्यातां घण्टामिके तदा ॥

एकेनाह्ना विभिर्वा यदा घण्टामाः, न्यूनाः स्युः संवत्सराश्च
तदा घण्टामाब्दिके कार्ये इत्यर्थः ।

भविष्यत्पुराणे ।

अग्निसञ्चयने श्राद्धं त्रिपत्ते मासिकानि च ।

पैठीनसिः ।

षाण्मासिकाब्दिके आहुं स्यातां पूर्वैद्युरेव ते ।
मासिकानि स्वकौये तु दिवसे द्वादशेऽपि च ॥

तथा ।

सपिण्डीकरणादव्यक्तं कुर्याच्छ्राद्धानि षोडश ।
एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वानि तानि तु ॥

ब्रह्मपुराणे ।

द्वादशेऽहनि मासे च त्रिपक्षे च ततः परं ।
मासि मासि तु कर्त्तव्यं यावदावत्सरं द्विजाः ।
ततः परतरं कार्यं सपिण्डीकरणं क्रमात् ॥
कृते सपिण्डीकरणे चरमं प्रोच्यते पुनः ।
ततःप्रभृति निर्मुक्तः प्रेतत्वात् पिबताहृतः ॥

व्याघ्रपादः ।

एकादशे चतुर्थे च मासि मासि च वत्सरं ।
प्रतिमंवत्सरं चैवमेकोद्दिष्टं मृताहनि ॥
अग्निमत्प्रेतश्राद्धे विशेषमाह कात्यायनः ।
श्राद्धमग्निमतः कार्यं द्वादशेकादशेऽहनि ।
ध्रुवाणि तु प्रकुर्वीत प्रमौताहनि सर्वदा ॥
चैरन्धिकादूर्ध्वानि ध्रुवाणि ।

अतएवाह जातुकर्णः ।

ऊर्ध्वं त्रिपक्षात् यच्छ्राद्धं मृताहस्येव तद्भवेत् ।
अधस्तु कार्येद्वाहमाहिताग्नेर्दिजन्मन इति ॥
हारौतस्त्वसमर्थविषये मासिकानां कालविकल्पानाह ।

मुख्यं आहुं मामि मामि अपर्याप्तावृतुं प्रति ।

द्वादशाहेन वा कुर्यादेकाहे द्वादशायवेति^(१) ॥

तत्रोपरितने प्रकरणे वृद्धावुपस्थितायां सपिण्डीकरणापकर्षणं
वक्ष्यते । तन्निवन्धनं मासिकानामपकर्षं अपुनरावृत्तिञ्च तत्रैव
वक्ष्यामः ।

इति षोडशश्राद्धानीत्येवंप्रसिद्धश्राद्धानां कालः ।

अथ सपिण्डीकरणकालः ।

तत्र यथाकालं द्वादशसु मासिकेष्वनुष्ठितेषु पूर्णं संवत्सरे तदूर्द्ध्वमौ-
त्सर्गिकोऽनग्रिमपिण्डीकरणस्य कालः ।

तथा च मार्कण्डेयपुराणे मासिकान्तानि श्राद्धान्युक्ताभिहितं ।

अथ संवत्सरे पूर्णं यथावत् क्रियते नरैः ।

सपिण्डीकरणं सम्यक् तत्रापि विधिरुच्यते ॥

अस्य च कालस्थानग्रिमत्कर्तृकानग्रिमदैवत्यसपिण्डीकरणाङ्गत्वं
नैमित्तिकञ्च कालान्तरमुक्तं भविष्यत्पुराणे ।

सपिण्डीकरणं कुर्याद्यजमानो ह्यनग्रिमान् ।

अनादिताग्नेः प्रेतस्य पूर्व्वेद्युर्भरतर्षभ ॥

उक्तञ्च पुलस्त्येन ।

निरग्निः सहपिण्डत्वं पितुर्मातुश्च धर्मातः ।

पूर्णं संवत्सरे कुर्याद्दृष्ट्वा यदि वा भवेत् ॥

वृद्धिश्चौडमौञ्जीविवाहादिरूपोऽभ्युदयः ।

उपलक्षणञ्चैतवान्दीश्राद्धनिमित्तभूतस्य कर्ममात्रस्य । एतच्चा-

(१) द्वादशाहेन वा भोज्या एकाहे द्वादशायि चेति क० ।

धानाद्युपसंप्राप्तावित्युशनेवचने “कर्त्तुं नान्दीमुखं” इति शास्त्रायनि-
वचने च स्फुटीभवति । सैषा यस्मिन् दिने वृद्धिरापद्यते ततः प्रागेवा-
पह्यमपिण्डीकरणं कृत्वा तदङ्गभूतं नान्दीमुखसंज्ञकं कुर्यादित्यर्थः ।
अनेन प्रवृत्ताधिकारस्यापरिसमापितप्रेतश्राद्धस्य चौड़-मौञ्जी-विवा-
हाधानादौ तदङ्गभूते च नान्दीश्राद्धेऽनधिकारोऽपि दर्शितः ।

आह लघुहारीतः ।

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव च ।

सहपिण्डक्रियां कुर्यात्^(१) कुर्यादाभ्युदयं ततः ॥

नागरखण्डे ।

ततः सपिण्डीकरणं वत्सरादूर्द्धतः स्थितम् ।

वृद्धिर्वा नामिनी चेत् स्यात्तदवांगपि कारयेत् ॥

आधानाङ्गभूतान्नान्दीश्राद्धात् प्रागपकर्षमभिप्रेत्याहोमनाः ।

पितुः सपिण्डीकरणं वार्षिकं मृतवत्सरे ।

आधानाद्युपसंप्राप्तावेतत् प्रागपि वत्सरात् ॥

अत्र चापह्यमाणसपिण्डीकरणे तदन्तमपकर्षं स्यादिति न्यायात्
पूर्वाणि मासिकान्यपह्य सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यम् ।

वृद्धवमिष्ठोऽप्याह ।

श्राद्धानि षोडशादन्ता न तु कुर्यात् सपिण्डनम् ।

तद्धानौ तु यतः प्रेतः पिबन् न प्रपद्यते ॥

अपकर्षपक्ष एवैतत् । अनपकर्षं क्रमविधानादेव तस्मिन्ने ।

अतएव शास्त्रायनिः ।

प्रेतश्राद्धानि सर्वाणि सपिण्डीकरणं तथा ।

(१) कृत्वा इति ख० ।

अपहृत्य प्रकुर्वीत कर्तुं नान्दीमुखं द्विजः ॥

यन् लौगाक्षिवचनम् ।

यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं भवेत् ।

मासिकं चोदकुम्भञ्च देयं तस्यापि वत्सरमिति ॥

तन्नु तदन्तापकर्षन्यायेन कृतेष्वपि मासिकेषु “तान्येव तु पुनः कुर्यात्” इति कल्पसूत्रकारवचनोक्तपुनरनुष्ठानविषयत्वेन व्याख्येयम् ।

अपहृत्येत्यनुवृत्तावाहोश्रनाः ।

वृद्धिश्राद्धविहीनस्तु प्रेतश्राद्धानि यश्चरेत् ।

स श्राद्धौ नरके घोरे पिबतिः सह पच्यते ॥

अनुपस्थितायां वृद्धौ यः प्रेतश्राद्धान्यपकर्षेदित्यर्थाद् वृद्धिमन्तरेणानपकर्षोऽयं समर्थविषयः । असमर्थविषये तु वृद्धिश्राद्धप्रत्युपस्थानं विनाशपक्ष्यमाणस्य च कालविकल्पानाह गोभिलः । “पूर्णे संवत्सरे षण्मासे त्रिपत्ते वा यदर्वा वृद्धिरापद्येत” । अत्र केचित् पूर्णे संवत्सरे यदर्वा वृद्धिरापद्येतेत्येतयोः पक्षयोरनग्निकैकविषयत्वं । षण्मासे त्रिपत्ते वेत्येतयोस्तु साग्निकैकविषयत्वमिति श्ववस्थां मन्यन्ते । उद्भावयन्ति चात्र पैठौनसिवचनम् ।

त्रिपत्तेऽग्निमतः कालो वृद्धौष्टापूर्नकर्षसु ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्णे संवत्सरेऽपि वेति ॥

अग्निमत्सपिण्डीकरणकालप्रकरणे वक्ष्यमाणानि वचनानुपन्यस्यन्ति । अत्रेदं वक्तव्यं । यद्यग्निमत्त्वविशेषणवत्स्त्रिपत्तादिपत्ताः सन्ति, सन्तु तेऽस्य संवत्सरान्ते कर्तुं समर्थस्यापि मुख्यकल्पाः । अनग्निकत्वसामर्थ्यप्रयुक्ताः प्रकृते गोभिलवचनोक्तसंवत्सरपत्तेर्नैकवाक्यतां गताः

सन्तः सन्तनुकल्पाः । व्याघ्रस्त्वग्निरहितानामपि सह षोडशभिः आहुः
सपिण्डीकरणस्य द्वादशाह एव प्रशस्तः काल इत्याह ।

आनन्धात् कुलधर्माणां पुंसां चैवासुषः ज्ञात् ।

अस्थितेषु शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते ॥

इत्यनग्निकसपिण्डीकरणकालाः ।

अथ साग्निकसपिण्डीकरणकालः ।

तत्राह लघुहारीतः ।

अनग्निस्तु यदा वीर भवेत् कुर्यात्तदा गृही ।

प्रेतस्थेदग्निमान् यस्तु विपत्ते वै सपिण्डनम् ॥

अत्र गृही आहुकर्त्ता यद्याहवनीयरहितः प्रेतस्याहवनीयवान्
भवेत् तदा स कर्त्ता तस्य प्रेतस्य मृताहदिवसादारभ्य पञ्चम्ये पूर्णं
सपिण्डीकरणं कुर्यात् ।

तथा ।

यजमानोऽग्निमान् राजन् प्रेतस्थानग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे भवेत् कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः ॥

अत्र मृताहदारभ्य द्वादशे दिने इति वेदितव्यम् ।

आह कात्यायनः ।

एकादशाहं निर्वर्त्य पूर्णं दर्शाद्यथाविधि ।

प्राक् कुर्वीताग्निमान् विप्रो मातापित्रोः सपिण्डताम् ॥

अस्याभिप्रायः । अग्निमता ह्यमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञः पिण्डा-
न्वाहार्यकं कर्त्तव्यम् । तच्च प्रमोतमातापितृकस्य सपत्नीकपित्रादिदेवता
न चालतसपिण्डीकरणस्योक्तयोर्दर्शआहुदौ देवतात्ममुपपद्यते । तस्य

सपिण्डीकरणोत्तरकालिकत्वस्मरणात् । अतः पिण्डपितृयज्ञश्राद्धयो-
र्लापो माभूदिति मत्वा अग्निमान् विप्र एकादशाहकर्त्तव्यं प्रेतकार्यं
निर्वर्त्य दर्शात् प्रागेव यस्मिन् कस्मिन्नप्यहनि मातापित्रोः सपिण्डी-
करणं कुर्यादिति । विप्रग्रहणमुपलक्षणम् । चचियादिष्वपि न्यायस्य
तुल्यत्वात् ।

पचान्तरमाह हारीतः । या तु पूर्वममावास्या तस्यामिति ।

अतएवाह जावालः ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्वे दर्शेऽग्निमान् सुतः ।

परतो दशरात्रस्य पूर्णत्वे तु तथापरः ॥

मृताहमारभ्य यद्दशरात्रं तस्मात् परतो यः प्रथमो दर्शो भवेत्
तस्मिन्नग्निमान् सुतः पित्रोः सपिण्डीकरणं कुर्यादित्यर्थः । दशरात्र-
ग्रहणमग्नौचकालोपलक्षणार्थम् । तदेवं साग्निकस्य त्रयः सपिण्डी-
करणकाला उक्ता भवन्ति । “द्वादशाहः, दशाहात् परकालीनाया
अमावास्यायाः पूर्वं किमप्यहः, दशाहात् परामावास्या चेति” ॥

इति साग्निकसपिण्डीकरणकालाः । इति चैवर्णिकाणाम् ॥

अथ शूद्रस्य सपिण्डीकरणकालाः ।

तत्र सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यमित्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

मन्त्रवर्ज्यं हि शूद्राणां द्वादशेऽहनि कौर्त्तितमिति ।

अमावास्याश्राद्धकारिशूद्रविषयमेतदिति वृद्धाः । वचनबलादग्नौच-
मध्य एव श्राद्धकरणं ।

इति शूद्रस्य सपिण्डीकरणकालाः ।

इति सपिण्डीकरणकालाः ।

तदेवमेते सपिण्डान्वाहार्यक-साधारणसंज्ञकोभयविध-पार्वण-
 वृद्धिकर्माङ्ग-काम्य-सांवत्सरिक-आहुतानां नवआहुषोऽग्न्याहुतानौत्येवं
 प्रसिद्धानां सपिण्डीकरणस्य चास्मिन् प्रकरणे कालाः प्रतिपादिताः ।
 अथान्येषां आहुकालेषु वक्तव्येष्टिदमुच्यते । तीर्थआहु-शुद्धिआहु-
 दैविकआहु-याचाआहु-जीवच्छ्राद्ध-गोष्ठीआहुतानां स्वधिकारवाक्योप-
 दिष्टा एव काला इति । ते विशेषाधिकारप्रकरण एव निरूपिताः ।
 तत्र च अकाले काले वा तीर्थप्राप्तिस्तदनन्तरमेव तीर्थआहुकालः ।
 अकालेऽप्यय काले वा तीर्थे आहुं यथा नरैः । इति मत्स्यपुराणस्म-
 रणात् । पापवयार्यकच्छूद्धिब्रतसमाप्तौ शुद्धिआहुकालः । “आहुं
 कुर्याद्ब्रतान्ते तु गोहिरण्यन्नदक्षिणाः ।” इति जाबालवचनात् ।
 प्रीणनीयतत्तद्देवताधिष्ठितं तिथिवारादिकं दैविकआहुस्य कालः ।
 तन्नित्यआहुवच्छ्राद्धं दर्शादिषु च यत्नत इति भविष्यत्पुराणदर्शनात् ।
 तीर्थयात्रादिनात् पूर्वदिनं, समापिततीर्थयात्रस्य गृहप्रवेशानन्तर-
 दिनञ्च याचाआहुस्य कालः । गच्छेद्देशान्तरमित्यादिभविष्यत्पुराणस्य
 यः कश्चित्तीर्थयात्रामित्यादिब्रह्मपुराणाग्निपुराणयोश्च श्रवणात् । अरि-
 ष्टदर्शनानुमितमरणकालस्य मुमुक्षोरुत्तरकालः जीवच्छ्राद्धकालः ।
 “जीवच्छ्राद्धं प्रकर्त्तव्यं” इत्यादिभविष्यत्पुराणादिप्रतिपादनात् । कस्य-
 चिद्ब्रह्मणः समागमममूढसमय एव गोष्ठीआहुकालः । गोष्ठ्यां यत्
 क्रियते आहुमित्यादिभविष्यत्पुराणोक्तेः । सत्र्यामाहुतानां षोडशआ-
 हुतानां देवादिआहुष्टकदिनात् प्राचीनदिनमेव कालः । देवादीनान्तु
 सत्र्यामादित्यादिस्मरणात् ।

इति देवताप्रकरणं निरूपितं ।

अथातः सत्यासविधिं व्याख्यास्यामः ।

पूर्वेद्युर्नान्दीमुखं आह्नमित्यादिना शौनकवचनेन दुर्मरणमृतानां
पातकविशेषवतां मृताश्चमारभ्य संवत्सरे पूर्णे या काचिच्छुक्लैकादशी
स एव नारायणबलिमंजकस्य आह्नस्य कालः ।

तथाच भविष्योत्तरे दुर्मृत्युमृतान् पापविशेषकारिणश्चानुकम्प्योक्तं ।

पूर्णे संवत्सरे तेषामथ कार्यं दद्यालुभिः ।

एकादशीं समासाद्य शुक्लपक्षस्य वै तिथिमित्यादि ॥

इति तीर्थश्राद्धादिकालाः ।

इति वैशेषिकश्राद्धकालाः ।

अथ मुख्यकालातिक्रमकालाः ।

ते च गौणा वाचनिकानुकल्पिकाश्चेति द्विप्रकाराः । तत्रेदं
तावद्विचार्यते । मुख्यकालासम्भवे गौणकालग्रहणं कार्यं न वेति ।
ननु को मुख्यः को वा गौणः । यो विहितः स मुख्यः । यथा
वृद्धिश्राद्धादौ प्रातरादिः । यथाविहितः तत्समौपवर्त्ती तेष्वेवाङ्ग-
भावं नीयमानः सङ्गवादिर्गौणः ।

तदाह त्रिकाण्डमण्डनः ।

स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः ।

यदागामिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत् ।

गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्मण्येति ॥

अस्यार्थः । पूर्वोत्तरयोः कर्मणोर्यः स्वकालस्तस्मादुपरितनः ।

उत्तरकर्मस्वकालाच्च पूर्वभावी पूर्वापरयोः कर्मणोरन्तरालकाल

इति यावत् । स पूर्वस्मिन् कर्मणि गौणो ज्ञेयः । यदा यथोक्ता-
 न्नरालवदागमिक्रियामुख्यकालस्यापि पूर्वस्मिन् कर्मणि गौणकालतां
 मन्यन्त इति । कथं पुनरुत्तरकर्मकालस्य पूर्वकर्मानुष्ठानाग्रहणमा-
 शङ्क्येत येन स्वकालात् प्रच्युतं पूर्वं कर्म तावदिनष्टप्रायं उत्तरञ्च
 स्वकालाप्रच्युतत्वादविनष्टरूपं । तत्र यद्युत्तरकर्मकाले पूर्वं क्रियते
 तदा विनष्टमभाधानार्थमविनष्टविनाशनं प्रसज्येत । तन्मृतजीवना-
 शया जीवनमरणस्योपक्रमः । उत्तरकर्मकाले द्वयोरवकाशे सतीद-
 मुच्यते न पुनरसत्यपि तस्मिन्निति । ननु मुख्यकालममीपवर्त्तिनः
 कालस्याभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तिलभ्यत्वात्प्राक्तिकमेवोचितं । सत्यमेव ।
 तथापि तत्र बालातपकालोपलक्षणीभूतयातपमार्दवादिगुणोपनीतया
 लौकिक्या प्रातरादिशब्दप्रवृत्त्या तस्य गौणत्वोक्तिर्न विरुध्यते । ननु
 तस्यानुपदेशात् कथं याञ्छत्वमाशङ्क्यते । प्रतिनिधिन्यायेनेति ब्रूमः ।
 नन्वेवं तर्हि यथाकथञ्चित् सादृश्यान्मध्याह्नादावपि कदाचित् प्रात-
 रादिशब्दाः प्रसज्येरन् । किमत्रानिष्टं, क्रियत एव हि कदाचिदत्यन्त-
 सादृशवतः प्रचुरगौणप्रयोगमङ्गिनः सङ्गवादेरलाभे । तदेवम-
 स्मिन् संशये क्वचित् पूर्वाह्णे दैविकं आहुमित्यादिकालमन्युक्ते वाक्ये
 कालं प्रति कर्मणो गुणभावेन विधानं सत्त्वा प्रधानभूतविहितकाला-
 तिक्रमे गुणभूतकर्मानुग्रहाय कालान्तरानुष्ठानं न कार्यमिति
 पूर्वपक्षमभिप्रेत्य सिद्धान्तितवान् । काले हि कर्म स्याद्यते न कर्मणि
 कालः । अतः कर्मणामेव प्राधान्यं कालमनूय कर्मणो विधानात् ।
 ततः कर्म प्रति गुणभूतविहितकालातिक्रमे प्रधानभूतकर्मानुग्रहायै
 गौणकालोऽप्यनुष्ठानं कार्यं । कालहानेः कर्मणोऽपि त्यागस्यान्याथ-

त्वात् । न ह्येकस्यैवविनाशे भोजनमेव संत्यज्यत इति । तदयुक्तं ।
 न तावत्कर्म्मगुणैर्भावेनात्र पूर्वपक्षो घटते । कर्मणः फलसम्बन्धात् ।
 फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति न्यायेन कालस्यैवाङ्गत्वात् । न च
 कर्मणः कालार्थतया परार्थत्वात् फलयुतिरर्थत्वानुवाद इति वाच्यं ।
 कालस्य फलवत्कर्म्मार्थत्वावगमाभावात् । नापि कालभावस्य गुणै-
 रभावेनाङ्गः सिद्धान्तो घटते । अमिद्धहेतुत्वात् शेषपण्यासात् । न ह्यत्र
 कालानुवादेन कर्म विधीयते । कालस्यान्यतः प्राप्तिविरहात् । ननु
 कालस्य वाक्यान्तरेण प्राप्त्यभावेऽमावास्यादिरूपेण लोकव्यवहाराय
 देवज्ञातस्यानुवादो भविष्यति । मैवं । लोकमिद्धकालस्वरूपानुवादेन
 कर्मविधौ तस्य स्वयमेव फलतया फलवत्कर्म्माङ्गत्वाभावेन च विधेरा-
 नर्थक्यप्रसङ्गः स्यात् । किञ्चास्मिन् कर्मण्युद्देश्यस्य कालस्य न कर्मा-
 न्तरसम्बन्धो घटते । तस्यैतत्कर्म्मानुष्ठानानन्तरमेव विवक्षितत्वात् । नन्वेवं
 तर्हि यजेत स्वर्गकाम इत्यत्रापि स्वर्गकामिनमनूद्य यागविधेरवधार-
 णात्कथं न विधेरानर्थक्यं । उच्यते । यद्यपि स्वर्गकामस्योद्देश्यतया
 वाक्यान्वयस्तथापि भावनायाः प्रथमं भाव्यस्यापेक्षत्वात् पुरुषस्यैव
 सिद्धरूपतया तदनर्हत्वात् स्वर्गकामवत्कामनाविषयभूतः स्वर्ग एव
 साध्यत्वेन समर्थ्यते । स्वर्गकामस्तु पूर्वमिद्ध एवानूद्यते । यथा लोहि-
 तोष्णीशमृत्विजं प्रचरन्तीत्यादौ विशेष्याणामृत्विजां प्राप्तत्वादप्राप्त-
 विशेषणमात्रपरं वाक्यं, एवमिहापि ।

तदुक्तं मण्डनमिश्रैः ।

अपेक्षितत्वाद्भावस्य कामशब्दा हि तत्पराः ।

विशेषणप्रधानत्वं दण्डौत्यादिषु दर्शितमिति ॥

अतः कालानुसारेण तत्र कर्मविधिरित्युक्तं । तदेवं यथोक्तपूर्वो-
त्तरपक्षावयुक्तैकावचं तर्हि तौ युक्तौ उच्येते । तत्र तावत् पूर्वपक्षः ।
नित्यनैमित्तिकेषु आवश्यकत्वेन प्राप्तेषु तादृग्विधस्वरूपनिर्वाहार्थं
यथा ऋजुयादित्युपबन्धे विहितायां सम्पत्तौ तत्सदृशप्रतिनिधियहणं
कर्त्तव्यमिति स्थिते मुख्यकालसम्पत्तौ गौणकालग्रहणं कार्यम् ।

तदाह त्रिकाण्डमण्डनः ।

मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्तुं न शक्यते ।

गौणकालेऽपि कर्त्तव्यं गौणोऽप्यवेदृशो भवेदिति ॥

‘ईदृशः’ मुख्यकालसदृशः । अनेनास्य प्रतिनिधिव्ययोग्यता
दर्शिता । सततयोऽपि गौणकालग्रहणं दर्शयन्ति ।

यथाकथञ्चित्कर्त्तव्यं नित्यं कर्म विजानता ।

न प्राप्तेऽस्य विलोपोऽस्ति पैटकस्य विशेषत इति ॥

तथा ।

दिनोदितानि कर्माणि प्रमादादक्षतानि वै ।

यामिन्याः प्रहरं यावत्तावत् सर्वाणि कारयेत् ।

मन्थाराद्येन कर्त्तव्यं आहुतं खलु विचक्षणैः ॥

इत्यादिकः स्मार्त्तमन्थ्यादिकालविशेषनिषेधस्यागौणत्वेन तत्काल-
ग्रहणप्राप्तौ सत्यामेवावकल्प्यते । नित्यनैमित्तिके च यथा कुर्या-
दित्युपबन्धसामर्थ्यान्नित्यवदास्यातान्यथज्ञान्यनित्यानि भवन्ति ।

तदाह पैठौनसिः । “प्रधानसहितान्यङ्गानि भवन्ति न भवन्ति चेति” ।

ननु यदि मुख्यकालातिक्रमे गौणकालग्रहणमविरुद्धं तर्हि दर्श-
पौर्णमासपार्वणश्राद्धादीनाममावास्यादिविहितकालालाभे पञ्चम्या-

दिर्कर्त्तव्यत्वं प्रसज्येत । का नामैषा प्रसक्तिः । अभिमतमेव हि गौण-
कालस्वीकारवादिनस्तदनुष्ठानं । एतच्च गौणकालग्रहणं न काम्येषु ।
तत्र हि सर्वज्ञोपहारशक्तस्यैवाधिकारप्रतिपादनात् । गौणकालग्रहणेन
कर्मानुष्ठाने कश्चिदिशेषत्विकाण्डमण्डनेनोक्तः । प्रसङ्गादुच्यते । गौणे-
स्वतेषु कालेषु कर्म चोदितमाचरेत् । प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तां निष्कृ-
तिमाचरेत् । कालान्तरे चोदितं कर्मैतेषु पूर्वोक्तलक्षणेषु गौणेषु काले-
स्वाचरन् प्रायश्चित्तप्रकरणोक्तां निष्कृतिं प्रायश्चित्तमाचरेत् । पक्षान्तर-
मपि तेनैवोक्तं । “प्रायश्चित्तमकृत्वा वा गौणकाले समाचरेत्” । अत्रा-
कृत्वा इत्यत्र पूर्वकालताप्रतीतिरविवक्षिता । तदेवं गौणकालग्रहणे प्राप्ते
विधीयते । सर्वत्र सप्तम्यन्तनिर्दिष्टकालस्यानुपादेयत्वेनाद्देश्यैकस्वभा-
वस्य निमित्तत्वेनाभिधानादधिकारिविशेषणत्वे विहितकालमन्त्रेणा-
धिकाराभावात् कालान्तरे कृतमकृतमेव स्यादिति गौणकालग्रहणं न
कार्यं । विहितकालाभावे चाधिकाराभावः सान्तपनौयाधिकरणे
प्रापणावनिमित्तस्येत्यत्र सूत्रे प्रतिपादितः ।

अतएव लौगाक्षिः ।

गणितात् ज्ञायते कालः काले तिष्ठन्ति देवताः ।

वरमेकाङ्गतिः काले नाकाले ललकोटयः ॥

यन्नु त्रिकाण्डमण्डने ।

गौणकालग्रहणमुक्तं तत्पूर्वपक्षन्यायशैवसिद्धान्तमभिमन्य नोक्तमि-
त्युपेक्षणीयं । यन्तु यथाकथञ्चिदित्यादि स्मरणं न तत्र गौणकाल-
ग्रहणं प्रतिपद्यते किन्त्वग्रहणमेव । यतस्तस्यायमर्थोऽवगम्यते । स्वकालं
प्राप्तस्य कर्मणो मुख्यद्रव्याद्यसम्पत्तिवशात् लोपोऽननुष्ठानं न कार्यं ।

किन्तु स्वकाल एव यथाकथञ्चिन्मुख्यद्रव्यादिसद्दृशद्रव्यान्तरोपादानेन किञ्चिद्विफलमपि कर्त्तव्यमिति । यच्च दिनोदितानि कर्माण्येत्यादिवचनं, तेन न सर्वेष्वपि कर्मसु सर्वेषाञ्च गौणकालानां गौणत्वप्रयुक्त्या ग्रहणमुच्यते । किन्तु केषुचिदेव कर्मसु किञ्चिदेव कालान्तरमनुकल्पत्वेन मुख्यकालवत्त्वाद्यादप्राप्तमेव विधीयते । श्रुतान्येव तद्वचनवलेन संवत्सरर्तुसामन्तिव्यादिकालविशेषविहितानि कर्माणि तत्कालातिक्रमे कालान्तरेऽपि कर्त्तुं युज्यन्ते । यस्तु मन्धाराद्योः आहु-निषेधः सोऽपि रागप्राप्तस्य भवणादेरिव न्यायाभासादिना प्राप्तस्योपपद्यते । अथवा “द्रव्यं ब्राह्मणमन्यतिः आहुं प्रति ह्वयिष्य ह । अकाले यदि वा काले तीर्थं आहुं सदा नरैः । प्रातरेवाह्नि कर्त्तव्यं” इत्यादिभिरपराह्वयतिरिक्तकालप्राप्तस्य आहुस्य मन्ध्यादिकालेऽप्ययं प्रतिषेधः । यत्तु मुख्यकालातिक्रमे नित्यनैमित्तिकानां गौणकालेऽनुष्ठानं दृश्यते तत् क्वचित्तु गर्हापरिहारमनःपरितोषाद्यर्थं, क्वचिच्चानुकल्पत्वेन कालान्तरविधेरित्यनवद्यम् । उपदिष्टकालातिक्रमे चाधिकाराभावादेव मुख्यद्रव्यालाभानुस्यकालातिक्रमो न कार्यः । एतदेव च सन्देहपूर्वकमुपन्यस्य त्रिकाण्डमण्डने निश्चितं । मुख्यकाले हि मुख्यज्ञेय्यात् कालातिक्रमो न कार्यः । धनं नैव लभ्यते चेत्कालद्रव्ययोः कस्य मुख्यत्वं गौणतापि वा ।

मुख्यकालमुपश्रित्य गौणमप्यस्तु तद्धनं ।

न मुख्यद्रव्यलाभेन गौणकालप्रतीक्षणं ॥

तदेवमेतत्सिद्धवचनमन्तरेण गौणग्रहणं न कार्यं । मति तु वचने गौणस्य तस्मात्परस्यापि वा कार्यमिति ।

तत्राह च्यव्यष्टङ्गः ।

देये पितृणां आहुते तु अग्नौचं जायते यदा ।

अग्नौचे तु व्यतिक्रान्ते तेभ्यः आहुं विधीयते ॥

मुख्यकालिकोपक्रमात् प्राग्यदा आहुधाधिकारिणामग्नौचं जायते ।
तदा मुख्यकालप्रत्यासन्ने अग्नौचेन चादूषिते अग्नौचापगमानन्तरकाल
एव पैत्यकं कर्म कार्यमित्यर्थः ।

यन्त्रविवचनं ।

तदहस्येत् प्रदुष्येत केनचित्सूतकादिना ।

सूतकानन्तरं कुर्यात् पुनस्तदहरेव वेति ॥

तत्र तिथिपक्षस्वादिशब्दोक्तनिमित्तान्तरविघ्निते मुख्यकालविषये
इति पूर्ववचनाविरोधाय कल्पनीयं । एतच्च पक्षान्तरत्वाद्वाहकक्रियमाण-
प्रतिमासिक-आहुविषयं । तत्र मासस्पृष्टकालाभावेऽपि पक्षतिथिमा-
सस्पृष्टस्यापि शास्त्रत्वात् । अतएवाह देवलः । पक्ष इति सूतकसूत-
काभ्यां सूताहोपघाते तदतिक्रम्याग्नौचनिवृत्तौ आहुं कर्त्तव्यमित्युक्तं ।
तत्पाकोपक्रमाच्चिमन्वणाद्वा पूर्वमेवाग्नौचविज्ञाने सति नोत्तरकालं ।
तथा च ब्रह्मपुराणे ।

सृष्टीतमधुपर्कस्य यजमानस्य चत्विजः ।

पश्चाद्ग्राहे पतिते नाग्नौचमिति निश्चयः ॥

तदद्भुतदौर्घ्यस्य चैविद्यस्य महामथे ।

स्नानमवभृथे यावन्तावन्तस्य न विद्यते ॥

निवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ।

सृष्टीर्नियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचित् ॥

नैष्ठिकस्याथवान्यस्य भित्तयै प्रसृतस्य च ।
 वानप्रस्थस्य वान्यस्य साधिकारस्य सर्वदा ।
 प्रतिग्रहाधिकाराच्च निवृत्तस्य न विद्यते ॥
 गोमण्डलादौ वैश्वानां रक्षाकालात्ययादपि ।
 निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे आहुकर्मणि ॥
 निमन्त्रणाद्धि विप्रस्य स्वाध्यायादिरतस्य च ।
 देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं विद्यते कश्चित् ॥
 अपि दाहग्रहीतोऽथ सूतके मृतके तथा ।
 अविज्ञाते न दोषः स्नाच्छाद्धादिषु कदाचन ॥
 विज्ञाते भोक्तुरेव स्यात् प्रायश्चित्तादिकं तथा ।
 भोजनाद्धै तु संभुक्ते विप्रैर्दातुर्विपद्यते ॥
 यदा कश्चिन्नदोच्छिष्टशेषन्यक्ता समाहितः ।
 आचम्य परकौचेन जलेन गृचये द्विजाः ॥
 विवाहयज्ञयोर्मध्ये सूतके मति वान्तरा ।
 शेषमन्नं परैर्देयं दाहन् भोक्तुं च न स्पृशेत् ॥

अत्र “निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे आहुकर्मणि” इति तद्वयोप-
 न्यासात् पाकारश्चात् प्राक् यदा निमन्त्रणात् प्रभृत्या कर्मसमाप्तेरा
 शौचाभावः, यदा तु पाकात्पूर्वं निमन्त्रणं कृतान्तदा पाकारश्चप्रभृत्या
 कर्मसमाप्तेराशौचाभावः तदादिपाकोपक्रमस्यैव प्रथमावयवरूपत्वेन
 आह्वारश्चाभावः । भोजनाद्धै तु संभुक्ते यदि दातुः कश्चिद्विपद्यत
 इत्येतस्य तत्कालमृतदाहस्यपिण्डनिवन्धनाशौचविषयत्वेन आहुग्रह-
 ताशौचविषयत्वेन वा निमन्त्रितेषु विप्रेस्वित्यादिना पूर्वोक्तेन सह

विरोधपरिहारो विधेयः । शेषमन्नं परैर्देयमित्येतत् भोक्तृगृह-
व्यतिरिक्तजनमरणविषयं । दातृन् भोक्तृंश्च न स्पृशेदित्यत्र दोष इति
शेषः ।

आह क्रतुः ।

पूर्वमङ्कलितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति ।

उक्तमिदमग्नौचदूषितेऽधिकारिणि मुख्यकालमतिक्रम्याग्नौचनि-
वृत्तौ आहुं कर्त्तव्यमिति । गृहमेधिनश्च भार्यया सहैवाधिकारात्तस्यां
रजोदर्शननिवन्धनाग्नौचित्यदूषितायां मुख्यकालमतिक्रम्याग्नौचित्यनि-
वृत्तावेव आहुं कर्त्तव्ये प्राप्ते रजस्वलापतिनैवैकाकिना मुख्यकाल
एवामआहुं कर्त्तव्यमित्याहोश्रनाः ।

अपत्नीकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला ।

सिद्धान्तेन न कुर्वीत आमं तस्य विधीयत इति ॥

अस्यामद्रव्यआहुविधेः कचिदुपसंहारपूर्वकमपवादः । “आहु-
विधौ द्विजातीनामामआहुं प्रकौर्त्तितं । अमावास्यादिनियतं मासं
संवत्सरादृते” । मासिकमासवत्सरिकविषये आमआहुनिषेधः । मृताहे
प्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला भवति तस्मिन्नेव दिने अन्तेनैव आहुं
कुर्यात् नामेन कालान्तरे वा ।

स्मृत्यन्तरे ।

आब्दिके समनुप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।

पञ्चमेऽहनि तच्छ्राद्धं न कुर्यात्तन्मृतेऽहनि ॥

तद्गर्तः प्रत्याब्दिके अपुत्रा पत्नी स्वयमेव आहुकर्त्री यदि ।

“अपुत्रा तु यदा भार्या समुप्राप्ते भर्तुराब्दिके । रजस्वला भवेत्सा

हि तत् कुर्यात् पञ्चमेऽहनि” इति गौतमस्मरणात् यद्वाथारजोदर्श-
नादिरूपे आहुविघ्ने सत्यामआहुं कर्त्तव्यमिति प्रकीर्तितं तदमा-
वास्यादिकालिकमेव न तु यन्मृताहकालिकं मासिकं मावत्सरिकञ्च
तदपीत्यर्थः । किन्तु तत् पञ्चान्तेनैव कर्त्तव्यम् । तच्चैकभार्य्येण ।

एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।

अन्यस्मिंस्तत्तिथौ तस्मिन् आहुं कुर्यात् प्रयत्नतः ॥

‘अन्यस्मिन्’ अनन्तरे मासि । ‘तत्तिथौ’ मृततिथौ ‘तस्मिन्’ शुक्ले
कृष्णे वा मृतस्तस्मिन् पक्षे । आहुं विघ्नवशादतिकान्तं कुर्यादित्यर्थः ।
यदि विघ्न इत्यत्रापि ऋष्यशृङ्गवचनाविरोधाद्याशौचव्यतिरिक्तनिमित्ते-
नेति विशेषो द्रष्टव्यः । अशौचनिमित्तेन विघ्ने जाते मासिकविषये-
ऽपि सूतकानन्तरमेव आहुनानुष्ठानं ऋष्यशृङ्गवचनोक्तमनुसन्धेयं ।
अतएव देवस्वामिनाप्युक्तं । एतत् ऋष्यशृङ्गवचनं सूतकाशौचविषयं,
निमित्तान्तरैस्तु तदहर्विधाते “एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नः प्रजा-
यते” इत्यादि सूत्यन्तरवचनमिति ।

यत्पुनर्यामवचनं ।

आहुविघ्ने समुत्पन्ने अन्तरामृतसूतके ।

अमावास्यां प्रकुर्वीत शुद्धावेके मनौषिण इति ॥

‘अन्तरामृतसूतके’ आहुप्रयोगमध्ये पाकोपकमात् प्राक् सूतके
सूतके वा जाते । ‘अमावास्यां’ अमावास्यायां । ‘शुद्धौ’ शुद्धानन्तरं ।
एतद्विज्ञातमृताहमावत्सरिकआहुविषयम् । अमावास्याग्रहणं शुक्लै-
कादश्याः कृष्णैकादश्याश्चोपलक्षणम् ।

अतएव मरौचिः ।

आहुविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि ।

एकादशान्तु कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥

कृष्णपक्षे या एकादशी तस्यां विशेषतः कर्त्तव्यमित्यन्वयः । पितृ-
कार्येषु कृष्णपक्षस्यैव याज्ञवल्क्यः । कृष्णैकादशीताप्यमावास्यायाः
पितृकार्यैश्च दण्डापूपन्यायमिदृशोद्भवम् । यत्तु षट्त्रिंशत्तमं ।

मासिकान्दे तु सम्प्राप्ते अन्तराष्टतसूतके^(१) ।

वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शे वापि विचक्षणा इति ॥

तावतोक्तान्येव तु पुनः कुर्यादिति विहितानुमासिकआहुपिषयं ।
एकोद्दिष्टरूपमासिके पूर्वमेवानुकल्पलोक्तत्वात् । अत्र शुद्धानन्तर-
कालो मुख्यकालप्रत्यासन्नत्वाच्चेष्टः । दर्शकालस्तु ततो जघन्यः ।
मुख्यकालप्रत्यासत्त्यभावादिति मन्तव्यं ।

तथा च चक्षुःशुद्धः ।

शुचीभूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते ।

सा तिथिस्तस्य कर्त्तव्या न तस्या वै कदाचनेति ॥

अयमर्थः । शुचीभूतेन तावदातव्यं । तेन मुख्यकाले शुद्धसम्भवे
शुद्धानन्तरं या तिथिः प्रतिपद्यते लभ्यते सा तिथिस्तस्य कर्त्तव्या
कर्माङ्गतया नेत्या । या मुख्या तिथिरगौचदूषिता कदाचन सा
नानुष्ठेयेति । अगौचादूषिता तु मुख्या तिथिः सदानुष्ठेयेति ।

तिथिच्छेदो न कर्त्तव्यो विनागौचं यदृच्छया ।

पिण्डं आहुञ्च दातव्यं विच्छिन्ति नैव कारयेदिति ॥

'यदृच्छया' स्वेच्छया, 'आहु' ब्राह्मणतर्पणं, चशब्देनाग्नौकरणमपि

(१) मासिके चाब्दिके त्वजि सम्प्राप्ते मृतसूतके इति (ख०)

कर्त्तव्यमिति, ममुचित्येति । आहुशब्देनात्र ब्राह्मणतर्पणमात्रमुपचारा-
दुच्यते । न तु मुख्यार्थतया । अग्नौकरण-ब्राह्मणतर्पण-पिण्डदानात्म-
ककर्मचितयममुदायस्यैव मुख्यार्थत्वात् । विच्छिन्ति नैव कारयेदित्य-
स्यायमर्थः । कृत्स्नस्य आहुशब्दार्थस्य कर्तुमशक्यत्वेऽपि तद्देशमात्रं वा
यथासामर्थ्यं कुर्यात् । सर्वथा कर्मविच्छिन्ति नैव कुर्यादिति ।

अतएव निगमः ।

आहिताग्नेः पितृर्चनं पिण्डैरेव ब्राह्मणानपि वा भोजयेदिति ।
तत्र यथासामर्थ्यं व्यवस्था । ततश्च द्वितीयपक्षासामर्थ्यं प्रथमोक्त-
प्रतीतिर्जायते । तदाधो मा भूदित्येतदर्थमेवमभ्युपगन्तव्यं । ननु
दर्शयिष्यमाणैस्त्रिधाचतुर्धादिविभागवचनैर्यौगिको दृष्टान्तसारूप्यक-
ल्पनामूलकश्च विभागो बाध्यताम् । सत्यं । पारिभाषिकस्य प्रत्यक्ष-
वचनोपदिष्टस्य वानवकाशत्वेन प्रत्यक्षत्वेन च यौगिकात् काल्पनिकाच्च
वल्लीयस्त्वादेव बाधः । किन्तु परिभाषया यौगिकस्य बाधो मा भूदि-
त्येतदर्थमेव यौगिसिद्धोपपत्त्यर्थः ।

स्कन्दपुराणे ।

आवर्त्तनान्तु पूर्वार्हो ह्यपराहस्ततः परमिति ।

‘आवर्त्तनं’ दिनम्, इति विधाविभक्तस्याहो द्वितीयो यो भागो-
ऽपराह इत्येकं मतम् । अथ विधाविभक्तस्याहो द्वितीयो भागोऽपराह
इत्यपरं मतं । उच्यते तत्र श्रुतिः । पूर्वार्हो वै देवानां मध्यन्दिनं
मनुष्याणामपराहः पितृणां । तस्मादपराह्णे ददातीति । अत्र पञ्च-
दशमुहूर्त्तात्मकदिवसस्य पञ्चदशमुहूर्त्तपरिमितं पूर्वार्हादिनाखलौन्
भागान् परिकल्प्य क्रमाद्देवमानुषपैतकेषु कर्मासु विनियुक्ते श्रुति-

रितिप्रतीतिर्जायते । अत्रापराहकाले विहितस्य पार्ष्वणश्राद्धस्य वास-
रहतौयांशमानतः कर्त्तव्यतोपदेशकालं विनियोगप्रकरणे दर्शयिष्ये ।
सोऽपि त्रिधाविभक्तस्याह्नूकृतौयोभागोऽपराह इत्यन्यत्रप्रदर्शितेना-
नुसन्धेयः, इति सहाधिकारिभार्यादूषणाद्भार्यान्तरस्य वा रजस्व-
लाभावे तद्विषयवचनाभावाद्भोजोदर्शनरूपविघ्नापगमकाल एव कर्त्त-
व्यम् । स चोक्तः प्रभासखण्डे ।

संशुद्धा स्याच्चतुर्थेऽह्नि खाता नारौ रजस्वला ।

देवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति ॥

सत्यन्तरे ।

मृतेऽहनि तु सम्प्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।

श्राद्धन्तदा न कर्त्तव्यं कुर्यान्तत् पञ्चमेऽहनि ॥

अधिकारिभार्यान्तरयुक्तेन त्वधिकारानपगमानुस्यकाल एव कर्त्तव्यं ।

इति मुख्यकालातिक्रमे कालाः ।

अथात्र कस्मिंश्चिच्छ्राद्धे प्रातःकालः । कस्मिंश्चित् पूर्वाह्नः कस्मिं-
श्चिन्मध्याह्नः कस्मिंश्चिदपराह्णो विहितः । सायंकालश्च निषिद्धः ।
अतस्तदिवेकार्थं पूर्वाह्णादपराह्णो विगृह्यत इति । नन्वत्र श्राद्धवि-
षये पूर्वाह्णादपराह्नस्य वैशिष्ट्यमात्रमुच्यते । न पुनरहः त्रिधा विभज्य
पूर्वभागस्य पूर्वाह्नसंज्ञकत्वमिति । अथोच्यते । त्रिधा विभक्तस्य
मासस्य भागौ पूर्वापरौ पक्षौ भवतः । तौ चात्र दृष्टान्तौतौ
स्वभारूप्यादह्नोऽपि त्रिधाविभक्तस्य पूर्वापरयोर्भागयोः पूर्वापराह्न-
संज्ञकत्वकृतमयत इति । तत्र वैशिष्ट्यमात्रेण सारूप्यादृष्टान्तलोप-
पत्तेः । सत्यं । तथाविभागान्तरानुपादानात् सर्व्वभारूप्यानुरोधाच्च

विवक्षितविभागप्रतीतिर्जायते । तदाधो मा भदित्येतदर्थमेवमभ्युप-
गन्तव्यं ।

इति त्रिधा विभक्तस्य तृतीयोभागोऽपराह इति मतं ।

अथ विषमैर्भागैश्चतुर्द्धा विभक्तस्य तृतीयोभागोऽपराह इत्यपरं ।

तथा च गोभिलः ।

पूर्वाह्नं प्रहरं सार्द्धं मध्याह्नं प्रहरं तथा ।

आ तृतीयादपराह्नं सायाह्नञ्च ततः परमिति ॥

अत्र सूर्योदयात् प्रभृति सार्द्धप्रहरपरिमितं दिनभागं पूर्वाह्नम् ।

तदूर्द्ध्वं प्रहरपरिमितं मध्याह्नं । तदूर्द्ध्वं तृतीयप्रहरसमाप्तिपर्यन्त-
मूर्द्ध्वप्रहरपरिमितमपराह्नं । तदूर्द्ध्वं प्रहरमात्रं सायाह्नमाह्वरित्यर्थः ।

इति चतुर्द्धा विभक्तस्य तृतीयोभागोऽपराह इति मतं ।

अथ समविभागेः पञ्चधा विभक्तस्याह्वरित्युर्ध्वोभागोऽपराह इत्य-
परमपि मतं ।

तत्र शतपथश्रुतिः ।

आदित्यस्त्वेव सर्वं चतवः । यदैवोदेत्यथ वसन्तो यदा मङ्गवोऽथ
शीघ्रो यदा मध्यन्दिनोऽथ वर्षा यदापराह्नोऽथ शरच्चदैवास्तमेत्यथ
हेमन्तः^(१) इति । एवं पञ्चदशमुहूर्त्तसंमितस्य दिवसस्य पञ्चधा विभागे
क्रियमाणे त्रिमुहूर्त्तपरिमिताः प्रातरादयः पञ्च काला भवन्ति ।
अत्र यद्यपि तस्मान्नु मध्यन्दिन एवादधौतेत्यनन्तरमेवाध्यायनस्याधा-
नसम्बन्धो मध्यन्दिनविधिः । जेषभूतया पञ्चधा विभागः श्रूयते ।
तथाहि प्रातरादिर्विहितैः कर्मभिराकाङ्क्षित-सूकालपरिमाणज्ञाप-

(१) शतपथब्राह्मणे — काण्ड० २, अध्या० २, प्रपा० २, सू० ८ ।

कतयोपजीव्यमानः सर्वकामसम्पन्नितां लभते । अतएवायन्तिमुद्ध-
र्त्तपरिमाणवयवः पञ्चधा विभागः साधारण्येनैव दृश्यते ।

तथा च प्रभासखण्डे ।

मुद्धर्त्तचित्तयं प्रातस्तावानेव च सङ्गवः ।

मध्याह्नस्त्रिमुद्धर्त्तः स्यादपराह्णोऽपि तादृशः ।

सायाह्नस्त्रिमुद्धर्त्तोऽथ सर्वकर्मवद्विष्कृत इति ॥

अतएव तत्कालविहितकर्ममात्रोपयोगितामस्य विभागस्याह पराशरः ।

लेखाप्रभृत्ययादित्यान्मुद्धर्त्तस्त्रय एव च ।

प्रातस्तु स स्यतः कालो भागश्चाह्नः स पञ्चमः ॥

सङ्गवस्त्रिमुद्धर्त्तोऽथ मध्याह्नस्तत्समस्ततः ।

ततस्त्रयो मुद्धर्त्ताश्च त्वपराह्णो विशिष्यते ॥

पञ्चमोऽपि दिनांशो यः स सायाह्न इति स्यतः ।

यद्यदेतेषु विहितं तत्तत् कुर्याद्विचक्षण इति ॥

उदयमानस्य भास्वरखण्डस्य रेखावत्प्रकाशमानः प्रथमोपलम्भ-
योग्यभागो 'लेखा' । 'आदित्यात्' आदित्योदयात् । तथाच लेखा-
प्रभृत्यादित्योदयादारभ्य ये तत्र मुद्धर्त्तास्ते प्रातःसंज्ञा भवन्तीत्युक्तं
भवति ।

उक्तं चि स्कन्दपुराणे ।

लेखाप्रभृत्ययादित्यो त्रिमुद्धर्त्तात्यिते तु वै ।

प्रातस्ततः स्यतः कालो भागश्चाह्नः स पञ्चम इति ॥

यद्यदेतेषु प्रातरादिकालेषु कर्म विहितं तत्तदेतेषु यथोक्तेषु
त्रिमुद्धर्त्तपरिमितेषु कुर्यादित्यर्थः ।

अथ यथोक्तवचनप्रपञ्चमिताः पूर्वाह्नादिकालाः कल्पा एवोच्य-
न्ते । तत्र द्विधाहर्ष्विभागे भास्वन्मण्डालार्द्धांशनिरीलणादारम्भाष्टम-
मुहूर्त्त-पूर्वार्द्धसमाप्तिपर्यन्तः पूर्वाह्नः । त्रिधा विभागे लेखाप्रकाशात्
प्रभृति पञ्चमुहूर्त्तावसानावधिः । चतुर्धा विभागे तत एवारभ्य षष्ठ-
मुहूर्त्ततृतीयपादपूर्वार्द्धसमाप्तिपर्यन्तः । पञ्चधा विभागे तदद्या-
दारभ्य षण्मुहूर्त्तपरिमितस्य कालस्य पूर्वाह्नत्वं वक्तव्यं । तदा हि
योगिकीं वृत्तिं परिकल्प्य पूर्वाह्नशब्दस्यार्थो वाच्यः । यद्यपि
दिनाद्यस्य मुहूर्त्तषट्स्य प्रातःसङ्गवात्मकसंज्ञादद्यावरोधोऽस्ति तथा-
प्यसौ निद्योगविरोधोति न पूर्वाह्नसंज्ञानिवेशपरिपन्थितां प्रति-
पद्यते ।

इति चतुर्विधपूर्वाह्नविवेकः ।

अथ मध्याह्नकल्पाः ।

द्विधाविभागे दिवसस्य मध्यमक्षणादुभयतो मध्याह्नविहितकर्म-
प्रयोगपर्याप्तो मध्याह्नः । न चात्र विरुद्धसंज्ञान्तरनिवेशोऽप्यभ्युपेयः ।
त्रिधा विभागे षष्ठमुहूर्त्तादारभ्य दशममुहूर्त्तावसानावधिर्षम्याह्नः ।
चतुर्धा विभागे षष्ठमुहूर्त्ततृतीयपादोत्तरार्द्धादारभ्य दशममुहूर्त्त-
द्वितीयपादपूर्वार्द्धसमाप्तिपर्यन्तः । पञ्चधा विभागे तु षष्ठमुहूर्त्तादा-
रभ्य दशममुहूर्त्तसमाप्तिपर्यन्तः ।

इति चतुर्विधमध्याह्नविवेकः ।

अथापराह्नकल्पाः ।

द्विधा विभागे अष्टममुहूर्त्तोत्तरार्द्धादारभ्य पश्चिमसन्धारम्भपर्य-

नोऽपराहः । त्रिधा विभागे त्रैकादशमुहूर्त्तादारभ्य पञ्चमसन्ध्यापर्यन्तः । चतुर्धा विभागे दशममुहूर्त्त-द्वितीयपादोत्तरार्द्धादारभ्य द्वादशमुहूर्त्ताद्यपादावसानपर्यन्तः । पञ्चधा विभागे दशममुहूर्त्तादारभ्य द्वादशमुहूर्त्तावसानपर्यन्तः ।

इति चतुर्विधापराहविवेकः ।

अथ सायाह्नकल्पाः ।

अथ सायन्नाह्नौ त्रिधा त्रिधा विभागे तत्कालविहितकर्मप्रयोगपर्याप्तोऽस्त्वमयात्पूर्वं कल्पनीयः । चतुर्धा तु विभागे द्वादशमुहूर्त्त-द्वितीयपादादारभ्य सूर्यास्तमयावधिः । पञ्चधा विभागे त्रयोदशमुहूर्त्तादारभ्य सूर्यास्तमयं सायाह्न इति ।

एते च पूर्वाह्णादयो वक्ष्यमाणविनियोगानतिक्रमेण यथाकामं याह्नाः । प्राशस्त्यतारतम्यक्रमेण च यो यं कालमपेक्ष्य सूत्रेणः स तस्मात् प्राशस्त्यतरः । महावधिवचनेन महतः कालस्य पूर्वाह्णत्वे प्रमिते तदेकदेशस्यापि प्रमितमेव पूर्वाह्णत्वं । यथा हिमवत्कुहरादारभ्य पूर्वसमुद्रसौम्यो जलप्रवाहविशेषस्य गङ्गात्वे प्रमिते प्रमितमेव तदन्तर्वर्त्तिनः प्रवाहैकदेशस्यापि गङ्गात्वं । कथमन्यथा गङ्गायां स्नानं कुर्यादपराह्णे पितृयज्ञमाचरेदिति विहितस्य तदेकदेशेऽनुष्ठाने विधेः सिद्धिर्दृश्यते च । केचित्समुदायतदेकदेशयोः साधारणशब्दाः । यदुक्तमाचार्यैः ।

विन्दौ च समुदाये च तोयशब्दो यथेक्ष्यते ।

संसर्गिद्रव्यरूपत्वात्कृतं वाक्यं पदं तथेति ॥

अतोऽवान्तरावधिवचन-प्रमितपूर्वाह्नैकदेशान्तरनिवर्त्तकत्वेन वा
स्वाभिधेयस्यापि प्राशस्त्यप्रतिपादनपरत्वेन चार्थवत्त्वं वक्तव्यम् । तत्राद्ये
पक्षे महावधिवचनानर्थक्यवाधौ स्यातां । अतोऽवान्तरावधिवचनं
प्रशस्ततरत्वार्थमिति निश्चीयते ।

अथ कुतपकालाः ।

स्कन्द-वायुपुराणयोः ।

कुं यत्र गोपतिर्गोभिः कार्त्स्न्येन तपति क्षणे ।

स कालः कुतपो ज्ञेयस्तत्र दत्तं महाफलम् ॥

‘कुः’ पृथ्वीः तां, ‘गोपतिः’ सूर्यः, ‘गोभिः’ स्तकीयैः करैः,
‘कार्त्स्न्येन’ समयां, यस्मिन् क्षणे ‘तपति’ उष्णां करोति, स कालः
कुतपो ज्ञेयः । तदनेन कुतपशब्दनिर्व्वचनं कृतं । निरूपितश्च कुत-
पोऽयमिति । सर्व्वच्छायामङ्कोचादिवसमध्य एव हि सूर्यः कृत्स्नां
पृथ्वीं तपति, अतो दिवसमध्यः कुतप इत्येवमसौ निर्द्धारितो भवति ।
स च मुहूर्त्तपरिमितोऽपि स्वल्पमनुमन्थाद्योपचारवृत्त्या क्षणशब्देनोक्तः ।

उक्तं हि वायुपुराणे एव ।

मुहूर्त्तात् सप्तमादूर्द्धं मुहूर्त्ताच्चवमादधः ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमक्षयमिति ॥

प्रभासखण्डेऽपि ।

अह्नोमुहूर्त्तां विख्याता दश पञ्च च सर्व्वदा ।

तचाष्टमो मुहूर्त्ता यः स कालः कुतपः सततः ॥

खड्गपाचादिकं तु कुतपपदशक्यमप्याह्नवाच्यवस्वितत्वात् पृथक्कर्तु-
मशक्यमिति मप्याह्नप्रसङ्गादिहैव लिख्यते ।

कालिकापुराणे ।

त्राक्षणाः कम्बलो गावो हृष्याश्रयितययोऽपि च ।

तिला दर्भाश्च मध्याह्नः सर्व्वेते कुतपाः स्मृताः ॥

प्रभासखण्डे ।

मध्याह्नः खड्गपात्रश्च तथा नेपालकम्बलः ।

हृष्य दर्भास्तिला गावो दौहित्रस्याष्टमः स्मृतः ॥

पापं कुक्षितमित्याह्नस्तस्य सन्तापकारिणः ।

अष्टावेते यतस्तस्य कुतपा इति विश्रुताः ॥

कौषीतकिना तु तथान्यः कालकम्बल इति पठितं ।

इति कुतपः ।

अथैतेषामपराह्णादिकालानां पार्व्वणादिषु आह्वेषु विनियोगः कथ्यते ।

तथाह शातातपः ।

आमश्राद्धन्तु पूर्वाह्णे प्रातर्द्विनिमित्तकम् ।

मनुरप्याह ।

पूर्वाह्णे मादकं श्राद्धमपराह्णे तु पार्व्वणं ।

एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्णे प्रातर्द्विनिमित्तकमिति ॥

आह मार्कण्डेयपुराणे ।

शुक्रपक्षस्य पूर्वाह्णे श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

कृष्णपक्षापराह्णे तु रोहिणन्तु न लङ्घयेदिति ॥

अत्र शुक्रपक्षे पूर्वाह्णान्तर्गते कुतपपूर्वाह्णं एव पार्व्वणमेकोद्दिष्टं
वा श्राद्धमारम्भणीयं । कृष्णपक्षे त्वपराह्णान्तर्गते कुतपोत्तराह्णं एव ।

एतच्च वचनं पार्वणे कुतपस्य पूर्वार्द्धमेकोद्दिष्टे तु परार्द्धं प्रापयितुं ।
 वैपरीत्येन हि पूर्वोपरार्द्धयोः मध्याह्नापराहो विध्यन्तरादेव प्राप्तः ।
 अथवा शुक्लपक्षेत्यनेन तत्पक्षविहितं दैविकं आहुमुपलक्ष्य
 पूर्वोहो विधीयते । कृष्णपक्षेत्यनेन पैतृकमुपलक्ष्यापराह इति ।
 एवञ्च विध्यन्तराविरोधेनैव सत्याङ्गतौ मध्याह्नापराहौ च बाधितौ
 न भविष्यतः । तत्रापराहस्य तावद्दिनियोगो विविच्यते ।

ज्ञातातपः ।

दर्शआहुन्तु यत् प्रोक्तं पार्वणं तत् प्रकीर्तितं ।

अपराहे पितृणान्तु तत्र दानं प्रशस्यत इति ॥

यत्पिण्डपितृयज्ञानुष्ठानरहिताग्निकर्तृकं स्त्रीशूद्रादिकर्तृकं वा
 दर्शआहुं तत्रामावास्यायामपराहे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति कल्प-
 सूत्रकारोक्तापराहकालानुष्ठेयपिण्डपितृयज्ञोत्तरकालत्वं विधेः, तदनु-
 सारेणैव विधा विभक्तस्याङ्गस्तृतीयभागो ययालाभमासन्ध्यं याङ्गः ।
 तथाचाह मनुः ।

पिण्डान्वाहार्यकं आहुं क्षीणे राजनि शस्यते ।

वासरस्य तृतीयेऽग्रे नातिसन्ध्यासमौपत इति ॥

तथा ।

पितृयज्ञान्तु निर्वर्त्य विप्रस्रन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं आहुं कुर्यान्नासानुमाशिकमिति ॥

नचैतद्वक्तव्यम् । “पितृयज्ञान्तु निर्वर्त्य तर्पणाख्यन्तु योऽग्निमान् ।
 पिण्डान्वाहार्यकं कुर्याच्छ्राद्धमिन्दुक्षये सदा” इति मत्स्यपुराण-
 वचनात्पञ्चमहायज्ञान्तुतर्पणाख्यपितृयज्ञानन्तर्त्यमन्वाहार्यकस्य न

पिण्डपिहयज्ञानन्तर्यमिति । तदनुरोधेनापराहयज्ञमिति ।

अत आह लौगाचिः ।

पक्षान्नं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवश्च भाग्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुध इति ॥

अतः पिण्डपिहयज्ञादूर्द्धमनुष्ठेयस्य दर्शश्चादूर्ध्वस्य पिहयज्ञस्य समाप्त्यनुसारेण नातिसन्ध्यासामौष्यपर्यन्तो वासरस्य द्वौ वांशौ याज्ञः ।

इत्यपराहकालविनियोगः ।

अथ पूर्व्राहकालविनियोगः ।

तत्र पूर्व्राहो दैविकं आहुमिति दविकश्चाह्नाङ्गभूते पूर्व्राहो वक्तव्याभावादामश्नाह्नाङ्गभूतं प्रत्युच्यते । तत्र चामश्नाहुन्तु पूर्व्राह इत्ययं पूर्व्राहविधिर्दिगजकर्तृकामश्नाहुविषय एव न पुनः शूद्रकर्तृकामश्नाहुविषयोऽपौति कश्चिन्निश्चिकाय । स हि मन्यते, उभयकर्तृकामश्नाहुविषयत्वे एकवापराहस्यात्यन्तिकं बाधं कृतवान्यत्र पात्तिकं निवेश्यमानस्यैकत्र नित्यत्वमन्यत्र पात्तिकत्वमिति वैश्वस्यमापद्यते ।

तथाहि ।

दिजामश्नाहु तावदातिदेशिकस्यापराहस्यात्यन्तं बाधङ्गत्वा पूर्व्राहं निवेशयेत् । पूर्व्राहोपदेशो भवत्वित्युपदेशस्यादेशादलौक्यत्वेन नातिदेशिकस्यापराहस्य पात्तिकं बाधङ्गत्वा निवेशयेदिति । अतो शूद्राभश्चाहु तूपदेशान्तरेण तुल्यवज्जलादौपदेशिकस्यापराहस्य पात्तिकं बाधङ्गत्वा निवेशयेत् ।

अतोवैषम्यं । कथं पुनः द्विजामश्राद्धे अपराह्ण आतिदेशिकः, शूद्रामश्राद्धे चौपदेशिक इति । उच्यते । मुख्यं हि पार्वणं ब्राह्मण-भोजनात्मकं नित्यं । तद्विजरूपकर्तृविषयमेव न शूद्रकर्तृविषयं । तस्य ब्राह्मणभोजनात्मकश्राद्धनिषेधेन नित्यमेवामश्राद्धविधानात् । निषेधं बाधित्वापि यदि तत्र पक्वान्नविधिरपि निविशेत् तदा शूद्र-विषये निषेधबाधसापेक्षो द्विजविषये निरपेक्ष इति वैषम्यमापद्यते । तदेवं ब्राह्मणभोजनात्मकं यद्ब्राह्मणं यन्मुख्यं पार्वणं तद्विजरूप-कर्तृविषयं नित्यञ्च । अनित्यन्तु द्विजानां पाकासम्भवादिनिमित्तावि-हितमामश्राद्धं । एवं च सत्यपराह्णप्रभृतयः प्रकृतावुपदिश्यमाना धर्मा ब्राह्मणभोजनात्मकस्य नित्यस्यैवोपदेशतो भवितुमर्हन्ति नान्यस्य । द्विजकर्तृकामश्राद्धस्यापि नित्यानित्यसंयोगविरोधात् । यथोपदिश्य-माना दौचणैयादयो धर्मा नित्यस्यैवाग्निष्टोमसंस्तस्य ज्योतिष्टोम-स्योपदेशतो भवन्ति । नानित्यस्यान्यस्यापि । यथा वा क्रयादयः सोमद्रव्यसाध्यस्य नित्यस्यैव ज्योतिष्टोमस्य, नानित्यस्य अन्यद्रव्यसाध्य-स्यापि । किन्त्वनित्येऽतिदेशत एव भवन्ति । अतश्चानित्ये द्विजकर्तृ-कामश्राद्धेऽतिदेशत एवापराह्णः । शूद्रामश्राद्धस्य तु अनैमित्तिकत्वेन नित्यत्वादुपदेशत एवापराह्ण इत्यौपदेशिकः । पूर्वाह्णस्तेन सह तत्र विकल्पतो द्विजामश्राद्धत्वातिदेशिकत्वेन बाधते । अतश्चायं पूर्वाह्ण-विधिः एकत्र नित्योऽन्यत्र पाक्षिक इत्येवंविधवैषम्याकुलीकृतः सन्ने-कमेव विषयमाश्रयितुमर्हति । सचान्यस्य विकल्पदुष्टं शूद्रामश्राद्धं परिहृत्य द्विजामश्राद्धमेवाश्रयते । एवं च सति “मध्याह्नात्परतो यस्तु कुतपः समुदाहृतः । आसमावेण तत्रैव पितृणां दत्तमश्वं”

इति वचनमवापराहानुवादकं, साधारणेनैव वचनेनाप्राप्यापराह-
लाभात् । तस्माच्छुद्रामश्राद्धं कुतपोत्तरार्द्धात् प्रभृति प्रवृत्तेऽपराहे ।
दिजामश्राद्धन्तु पूर्वाह इति ।

इति पूर्वाहविनियोगः ।

अथ मध्याह्नविनियोगः ।

तत्र चैकोद्दिष्टन्तु मध्याह्न इत्यत्र यद्यपि मध्याह्नत्वेन षष्ठोपक्रमाः
पञ्च मूहूर्त्ता एकोद्दिष्टकालत्वेनोपदिष्टास्तथापि कुतपस्थातिप्राशस्त्यात्
प्रथमेन कुतपेन आहारम्भं सम्पादयेत् ।

तदुक्तं मत्स्यपुराणे ।

मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मन्दौभवति भास्करः ।

तस्मादनन्तफलदस्तु चारम्भो विशिष्यते ॥

यथा कुतपे आहारम्भो विशिष्टस्तथा रोहिणे समाप्तिरपीत्याह ।

गौतमः ।

प्रारम्भ कुतपे श्राद्धं कुर्यादारोहिणादुधः ।

विधिज्ञो विधिमास्थाय रोहिणन्तु न लङ्घयेदिति ॥

‘रोहिणं’ नवमो मूहूर्त्तः । न लङ्घयेदित्येतदपि रोहिणान्तः-
समाप्तिप्रशंसार्थं । न रोहिणातिक्रमनिषेधार्थं । तस्यापि मध्याह्नत्वेना-
पराहत्वेन च श्राद्धाङ्गत्वात् । अतएव मत्स्यपुराणे कुतपात्प्रभृतिमुह-
ूर्त्तपञ्चकस्य श्राद्धाङ्गत्वमुक्तं ।

मुहूर्त्तात् कुतपादूर्ध्वं यन्मुहूर्त्तचतुष्टयं ।

मुहूर्त्तपञ्चकं ह्येतत् स्रधाभवनमिष्यत इति ।

स्वधाभवनमित्यस्याभिप्रायः । स्वधाशब्दवतः पार्वणस्यैकोद्दिष्टस्य चायङ्कालो न पुनः स्वाहाशब्दवतो दैविकस्य नान्दीआहुस्य वेति । तयोर्हि पूर्व्याह-प्रातःकालयोरेव विधानात् ।

इति मध्याह्नविनियोगः ।

अथ प्रातःकालविनियोगः ।

तत्र प्रातर्द्विनिमित्तकमित्यथ प्रातःकालविधिः पुत्रजन्मनिमित्तकव्यतिरिक्तद्विआहुविषयः । तस्य हि पुत्रजन्मरूपे निमित्ते सति विधानात् । तदनन्तरमेवानुष्ठेयत्वे जन्मनस्यानियतकालत्वे नियतकालत्वमेवावसीयते । ननु निमित्ते विहितमपि आहुं वैश्वानरीयस्वकालं प्रति किं नेत्स्यते । उत्कर्षकारणभावादिति जानीहि, न तस्यागौचमुत्कर्षकारणं । न हि वैश्वानरीयेष्टिरागौचदोषनिवृत्त्यर्थमुज्जृम्भिता ।

अथोच्यते ।

दानं प्रतिग्रहो हेमः स्वाध्यायं पितृकर्म च ।

प्रेतपिण्डक्रियावर्जमागौचविनिवृत्तये ॥

इत्यादिनिषेधानुरोधादुत्कर्ष इति ।

तत्र पुत्रे जाते आहुं कुर्यादिति नैमित्तिकविधेर्विशेषशास्त्रेण निषेधबाधकत्वात् । अस्ति च तत्काले नास्त्यगौचमित्येवमपरो वचनप्रपञ्चः ।

तत्र तावच्छङ्खलिखितौ ।

पिता पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ।

भूयस्तत्रैव जायन्ते तदहर्षेदयन्ति च ।

तस्मात् स दिवसः पुण्यः पितृणां प्रीतिवर्द्धनः ॥

आदित्यपुराणेऽपि ।

देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् ।

आयान्ति तस्मात्तदहः पुण्यं पूज्यञ्च सर्वदा ॥

तत्र दद्यात् सुवर्णं भूमिं गां तुरगं रथं ।

ऊवं वस्त्रञ्च माख्यञ्च शयनञ्चासनं गृहं ॥

हारीतेऽप्याह ।

जाते च कुमारे पितृणामामोदात्पुण्यन्तदहरिति ।

‘पितृणामामोदात्’ अतिशयेन हर्षोत्पन्नेः, ‘पुण्यं’ ‘पावनं’, तदहः दानादेव । पुण्यस्य स काल इत्यर्थः । अत्र पुत्रजन्मादिवसस्यागौचदूषितत्वाभावात्तत्काल एव जन्मनिमित्तं आहुं कर्त्तव्यं । नागौचोत्तरकालं प्रत्युत्कर्षणीयं । अत्र यद्यपि शङ्खनादिवचने तदहः पुण्यमिति प्रतिभाति तथापि शूश्रुनाभ्युच्चेदात् पूर्वमेवेति वेदितव्यं । तथा च हारीतः ।

प्राङ्नाभ्युच्चेदात् संस्कारपुण्यार्थान् कुर्वन्ति, नाभ्यामुच्छिन्नायामागौचमिति । ‘संस्कारः’ जातकर्म । ‘पुण्यार्थान्’ गुडितिलतैल-गोमूत्रहिरण्यवस्त्रधान्यादिदानानिति ।

मनुरप्याह ।

प्राङ्नाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयत इति ।

‘वर्द्धनं’ वृद्धेः ।

जैमिनिरपि ।

यावत् न नश्यते नालं तावन्नाभ्येति सूतकं ।

क्षिप्ते नाले ततः पश्चात् सूतकन्तु विधीयते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेय आह ।

अच्छिन्ननाभ्यां कर्त्तव्यं आहुं वै पुत्रजन्मनि ।

अशौचोपरमे कार्यमथ वा नियतात्मभिः ॥

पुत्रजन्मन्यानाभिकर्त्तनात्पुण्यं तदहः । तत्र जातकर्मामआहुं
कुर्यात्, पाचाणि सहिरण्यानि वा दद्यात्, प्रजापतये नाभ्यां
क्षिन्नायामशौचं । अतो नालच्छेदात् पूर्वमेव आहुं । एतच्च
नैमित्तिकत्वाद्वाचावपि कर्त्तव्यं ।

यदाह व्यासः ।

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः ।

नैमित्तिकन्तु कुर्वीत स्नानं दानञ्च रात्रिषु ॥

तथा ।

ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तियाचार्त्तिप्रसवेषु च ।

दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं राचावपि न दुष्यति ।

पुत्रजन्मनि याचार्यां सर्वर्थान्दत्तमक्षयमिति ॥

एतच्च तत्काले सूतकान्तरनिमित्ताशौचमन्निपाते सत्यपि
कर्त्तव्यं ।

तदाह प्रजापतिः ।

सूतके तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

कर्तुंस्नात्कालिकौ शुद्धिः पूर्वशौचेन शुध्यति ॥

‘कर्तुः’ जातकर्मकर्तुः । पूर्वप्रवृत्तजन्माशौचनिवृत्तौ सत्यां स

कर्माणि शुद्धो भवतीत्यर्थः । यदि पुनरिदं तत्काले जातकर्माकर्तुर-
नुपपत्तेः श्वाशौचान्तरनिपाताद्वा न कृतं स्यात्तदा सूतकानन्तरं
कस्मिंश्चिद्दिने प्रातःकाल एव कार्यं । ननु स्वकालात् परिभ्रष्टमिदं
किमिति कालान्तरे कर्तव्यं । न ह्युपरागादिकर्माणि निमित्तबन्धनानि
कर्माणि वा तत्कालातिक्रमेऽपि क्रियन्ते । सत्यमेवं । इदं वचनात्
क्रियते ।

तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ।

अच्छिन्नाभ्यां कर्तव्यं आहु वै पुत्रजन्मनि ।

अशौचोपरमे कार्यमथवा नियतात्मभिरिति ॥

तत्राशौचोपरमोऽप्यस्य कालः । स तु नालच्छेदपूर्वकालामश्व-
वनिबन्धनः । इत्येतत् कुतः । वैजवापायनवचनाद् ब्रूमः ।

जन्मनोऽनन्तरं कार्यं जातकर्म यथाविधि ।

देवादतीतकालच्छेदतीते सूतके भवेदिति ॥

इति प्रातःकालविनियोगः ।

अथ निषिद्धकालाः ।

तत्र व्याघ्रपाद आह ।

स्मार्त्तकर्मपरित्यागो राक्षारन्यत्र सूतके ।

श्रौतकर्मणि तत्कालं स्नानं शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

राजसूतकादन्यस्मिन् सूतके स्मार्त्तं आहुदिकर्म न कुर्वीत ।
श्रौतन्तु दर्शपूर्णमासाग्निहोत्रादि स्नात्वा सद्य एव कुर्यादित्यपरार्कः ।
स हि जननाशौचे राजसूतचन्द्रार्कमात्रात्पूर्वकाले च मृते सूतक-
शब्दप्रयोगोऽस्तीत्यभिप्रेत्यैवं व्याख्यातवान् । अन्यथैवं व्याचक्षते । सूतके

जन्माशौचे सर्वकर्मत्यागः कर्त्तव्यः । “स च राहोरन्यत्र” स च
राहुदर्शननिमित्तात्मककर्माणि विहायेत्यर्थः । तत्र प्रथमव्याख्याने
जन्ममरणाशौचयोर्द्वितीयव्याख्याने तु जन्माशौचे आहुं न कर्त्तव्यमिति
सिद्धं भवति । कर्मशब्दस्य प्रेतपिण्डक्रियाव्यतिरिक्तकर्मविषयः ।

तथा च पैठौनसिः ।

दानं प्रतिग्रहे होमः स्वाध्यायः पित्रकर्म च ।

प्रेतपिण्डक्रियावर्जमाशौचे विनिवर्त्तयेदिति ॥

मनुशातातपौ ।

रात्रौ आहुं न कुर्वीत रात्रमौ कीर्त्तिता हि सा ।

सन्ध्योस्तृतीयोद्यैव^(१) सूर्ये चैवाचिरोदित इति ॥

रक्षांसि अस्याश्चरन्ति बलवन्ति वा भवन्तीति रात्रमौत्युच्यते ।

तस्यां हि रात्रोभिः आहुमवलुण्ठते । पूर्वापरयोरपि सन्ध्योः
आहुं न कर्त्तव्यं ।

सन्ध्योर्मानन्तु याज्ञवल्क्य आह ।

उदयात् प्राक्तनौ सन्ध्या मुहूर्त्तद्वयमुच्यते ।

सा च सन्ध्या विघटिका अस्तादुपरि भासते इति ॥

सूर्ये चैवाचिरोदित इति यदुक्तं तत्सन्ध्यासमीपकालस्योपलक्षणं ।

तेनास्तमयसन्ध्यासमीपोऽपि कालो लभ्यते । तदनेन प्रातःकालविहितं
पूर्वसन्ध्या-तत्समीपकालयोः प्रसक्तं वृद्धिआहुं निषिध्यते । अपराह-
विहितञ्च पार्श्वे पश्चिमसन्ध्या-तत्समीपकालयोश्च प्रसक्तं निषिध्यते ।
मध्यमसन्ध्या-तत्समीपकालयोस्तु कुतपत्वाच्च कचिन्निषेधः ।

(१) सन्ध्योस्तृतीयोद्यैवपीति ख० ।

स्कन्दपुराणे ।

उपसन्ध्यं न कुर्वीत पितृपूजां कथञ्चन ।

स काल आसुरः प्रोक्तः आहूँ तत्र विवर्जयेत् ॥

अनेन सन्ध्यासमीप्यनिषेधे सायङ्कालात् पूर्वं आह्वारभ्रममाप्नो-
रसमर्थं प्रति सन्ध्यासमीप्यतिरिक्तः सायङ्कालः सोऽनुज्ञातो भवति ।
यत्तु “सायान्ते त्रिमुहूर्तस्य सर्वकर्मावहितकृतः” इति प्रभासखण्डवचनं,

चतुर्थे प्रहरे प्राप्ते आहूँ यः कुरुते नरः ।

आसुरन्तद्भवेच्छाहूँ दाता च नरकं व्रजेदिति च ॥

बौधायनवचनं ।

दिवसस्थान्तिमे भागे मन्दीभूते दिवाकरे ।

आसुरन्तद्भवेच्छाहूँ पितॄणां नोपतिष्ठत इति ॥

याज्ञवल्क्यः ।

प्रायः प्रान्त उपोष्यः स्थान्तिथिर्देवफलेषुभिः ।

मूलं हि पितृदृष्ट्यर्थं पैत्रं चोक्तं मर्हर्षिभिः ॥

‘मूलं’ आरम्भः ।

नारदीयपुराणे ।

तिथिप्रान्तं सुराख्यं हि उपोष्यं कवयो विदुः ।

पैत्र्यं मूलं तिथेः प्रोक्तं शास्त्रज्ञैः कालकोविदैः ॥

निगमः ।

“पूर्वाह्निकासु चेच्छाहूँ दाता च नरकं व्रजेत्” । इति हारी-
तवचनं तत् सायङ्कालात् पूर्वमेव आह्वारभ्रममाप्तिममर्थं प्रत्येव ।

आह व्याचपात् ।

विधिज्ञः अद्भ्योपेतः सम्यक् पात्रे नियोजकः^(१) ।

रात्रेरन्यत्र कुर्वाणः श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तममिति ॥

‘रात्रिः’ सन्ध्या । सन्ध्यातत्समीपकालनिषेधस्यापवादमाह
विष्णुः ।

सन्ध्यारात्र्योर्न कर्त्तव्यं आहुतं खलु विचक्षणैः ।

तयोरपि च कर्त्तव्यं यदि स्याद्राहुदर्शनमिति ॥

‘राहुदर्शनं’ चन्द्रोपरागः ।

इति निषिद्धकालाः ।

अथ प्रेतक्रियासु निषिद्धकालाः

तत्राह गार्ग्यः ।

प्रत्यक्षशवसंस्कारे दिनं नैव विशेषयेत् ।

आशौचमध्ये क्रियते पुनः संस्कारकर्म चेत् ॥

शोधनीयं दिनं तत्र यथासम्भवमेव तु ।

आशौचविनिवृत्तौ चेत् पुनः संष्क्रियते मृतः ॥

संशोध्यैव दिनं गच्छामूर्द्धं संवत्सराद्यदि ।

प्रेतकार्याणि कुर्वति श्रेष्ठं तत्रोत्तरायणं ।

कृष्णपक्षस्य तत्रापि वर्जयेत्तु दिनचयम् ॥

इह द्विविधः प्रेतसंस्कारः । एकः प्रत्यक्षशरीरस्य । प्रतिकृतेरपरः ।

तत्र प्रत्यक्षशरीरसंस्कारे शुभाशुभदिनपरीक्षानवकाशः । प्रतिकृति-

(१) सम्यक् पात्रेऽभियोजक इति ख० ।

संस्कारस्य तु त्रयः कालाः । आशौचमध्ये, संवत्सरान्तः, संवत्सरादक्षि-
येति । तत्राशौचमध्ये प्रतिकृतिसंस्कारः सति सम्भवे वक्ष्यमाणति-
थिनक्षत्रादिवर्जिते काले विधेयः । यदा तत्राशौचादक्षिः संवत्सरमध्ये
प्रतिकृतिसंस्कारस्तदानीं वक्ष्यमाणप्रकारेणारम्भकालशोधनमवश्यं कार्यं ।
संवत्सरादक्षिरपि क्रियमाणे तस्मिन् शोधनीय एव कालः । किन्तु
तत्रोत्तरायण-क्षणापत्तौ मन्वाद्यमानौ गुणोत्तरौ भवतः । दिनक्षय-
दिनान्तु सर्वत्र वर्जनीयं ।

मरौचिः ।

नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दशां चिपुष्करे ।

तत्र आहुं न कुर्वीत गृहौ पुत्रधनक्षयात् ॥

प्रतिपत् षष्ठ्येकादशी च नन्दा । 'भार्गवदिनं' शुक्लवारः । कृत्ति-
का-पुनर्वसुत्तराफाल्गुनी-विशाखोत्तराषाढा-पूर्वभाद्रपदाख्यानि
नक्षत्राणि 'चिपुष्कराणि । आहुशब्देनात्र प्रेतक्रिया विवचिता ।
नन्दादिष्वेव मध्ये दुष्टतमान्याह स एव ।

एकादश्यान्तु नन्दायां सिनीवाल्यां भृगोर्दिने ।

नभस्यस्य चतुर्दशां कृतिकासु चिपुष्करे ॥

अत्र आहुं न कुर्वीतित्यनुपङ्गः । सिनीवाल्यां भृगोर्दिन इति
सम्बन्धः ।

महाभारते ।

नक्षत्रेण न कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः ।

न प्रौष्ठपदयोः कार्यं तथाग्रेये च भारत ।

दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरे च विवर्जयेत् ॥

जन्मनक्षत्रमच आहुकर्तुः । 'प्रौष्ठपदयोः' भाद्रपदादये । 'आ-
ग्नेयं' कृत्तिका । 'दारुणानि' आर्द्रा-श्लेषा-ज्येष्ठा-मूलानि । जन्मनक्ष-
त्रात्पञ्चमं चतुर्दशं त्रयोविंशच्च 'प्रत्यरं' ।

ज्योतिःपराग्रः ।

साधारणभुवोयमैत्रेषु न शस्यते मनुष्याणां प्रेतक्रिया कथञ्चित्
पुष्करे यमलाधिष्ठे च ।

'साधारणे' कृत्तिकाविशाखे । 'भुवाणि' उत्तराचयं रोहिण्यस्य ।
'उयाणि' पूर्वाचयं भरणी मघा च । 'मैत्राणि' मृग-चित्रानुराध-
रेवत्यः । त्रिपुष्कराण्युक्तानि । 'यमलाधिष्ठं' धनिष्ठा । मृग-चित्र-
योर्मैत्रेषु उक्तत्वात् ।

वाराहपुराणे ।

चतुर्थाष्टमगे चन्द्रे द्वादशे च विवर्जयेत् ।

प्रेतहृत्यं व्यतीपाते वैधृते परिधे तथा ॥

करणे विष्टिसंज्ञे च शनैस्वरदिनेषु च ।

त्रयोदश्यां विशेषेण जन्मताराचये तथा ॥

उत्पत्तिनक्षत्रं दशममेकानविंशच्चेति जन्मताराचयं ।

आह काश्यपः ।

भरण्यार्द्रा मघाश्लेषा मूलं चित्ररणानि च ।

प्रेतहृत्येतिदुष्टानि धनिष्ठाद्यञ्च पञ्चकं ॥

फाल्गुनीद्वितयं रोहिण्यनुराधा पुनर्वसुः ।

हे आषाढे विशाखा च भानि दिचरणानि च ।

एतानि किञ्चिदुष्टानि वर्जयेत्सति सम्भवे ॥

तदेवमेषु प्रेतकृत्यमात्रस्य प्रतिषेधे प्राप्ते कचिदपवादमाह
गोभिलः ।

नन्दायां शुक्लवारे च चतुर्दश्यां विजन्मसु ।

एकादशप्रभृतिषु नैकोद्दिष्टं निषिध्यते ॥

‘विजन्मानि’ जन्मतारात्रयं ।

वैजवापः ।

प्रेतस्य साक्षाद्ग्रन्थस्य प्राप्ते त्वेकादशेऽहनि ।

नचत्रतिथिवारादि शोधनीयं न किञ्चन ॥

युगमन्वादिभक्तान्तिदर्शे प्रेतक्रिया यदि ।

दैवादापतिता तत्र न नचत्रादिशोधनं ॥

इति प्रेतक्रियासु निषिद्धकालाः ।

अथ पिण्डदाने निषिद्धकालाः ।

तत्राह पुलस्त्यः ।

अथनदितये आर्द्धं विषुवद्वितये तथा ।

युगादिषु च सर्व्वासु पिण्डनिर्व्वपणादृते इति ॥

एतेषु कालेषु आर्द्धं ‘पिण्डनिर्व्वपणादृते’ पिण्डदानं विना कर्त्तव्य-
मिति ।

मत्स्यपुराणे ।

वैशाखस्य तृतीयायां नवम्यां कार्त्तिकस्य च ।

आर्द्धं कार्यन्तु शुक्लायां सङ्क्रान्तिविधिना नरैः ॥

अत्र सङ्क्रान्तिस्वित्यनेनैवायनादीनामपि लाभे पुनस्तदभिधानं
तत्कालकृतस्य पिण्डदानस्यातिनिन्दितत्वद्योतनार्थं । सङ्क्रान्तिविधिने-

त्यनेन पिण्डदानराहित्यमुक्तं । वैशाखस्य तृतीयायामित्यादिकं सर्व-
युगाद्युपलक्षणं । युगादिषु च सर्वस्वस्थितिं पुनस्त्यवचनात् ।
ब्रह्मपुराणे ।

अथनद्वितये आहुं विषुवद्वितये तथा ।

सङ्क्रान्तिषु च कर्त्तव्यं पिण्डनिर्व्वपणादृते ॥

वैशाखस्य तृतीयायां नवम्यां कार्त्तिकस्य तु ।

आहुं कार्यन्तु शुक्लायां सङ्क्रान्तिविधिना नरैः ॥

त्रयोदश्यां भाद्रपदे भाषे चन्द्रचयेऽहनि ।

आहुं कार्यं पायसेन दक्षिणायनवच्च तत् ॥

यदा च ओचियोऽभ्येति गेहं वेदविदग्निवित् ।

तेनैकेन तु कर्त्तव्यं आहुं विषुवदुत्तमं ॥

‘विषुवतो विषुवच्छाहुत् उत्तमं’ अथ । ओचियागमननिमित्तक-
मपि आहुं प्रायःपाठादपिण्डमेव भवितुमर्हति ।

बृहत्पाराशरः ।

युगादिषु मघायाञ्च विषुवत्ययने तथा ।

भरणीषु च कुर्व्वीत पिण्डनिर्व्वपणं न हि ॥

मघाद्युक्तां भाद्रपदापरपक्षत्रयोदशीमधिकृत्य देवीपुराणे ।

तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या पितृदैवते ।

ऋते पिण्डप्रदानन्तु ज्येष्ठपुत्रौ विवर्जयेत् ॥

‘तत्रापि’ भाद्रपदापरपक्षत्रयोदश्यामपि, ‘पितृदैवते ऋते’ म-
घानक्षत्रे जाते सति, ‘महती’ आहुतलक्षणा पूजा कर्त्तव्या । स तु कर्त्ता
‘ज्येष्ठपुत्रवान्’ जीवत्प्रथमपुत्रस्येहवेत् तर्हि तत्र आहुं कुर्व्वन् पिण्ड-

प्रदानं वर्जयेत् । पिण्डरहितं श्राद्धं कुर्यादित्यर्थः । ज्येष्ठपुत्रीत्यनेन
मघाकालिकस्य च योदशकालिकस्य उभयसमवायकालिकस्य च
पिण्डदानस्य ज्येष्ठपुत्रविनाशकलक्षणे दोषः सूचितः ।

तत्र च महाभारते ।

सङ्क्रान्तावुपवासेन^(१) पारणेन च भारत ।

मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यतीति ॥

ज्योतिःपाराशरः ।

विवाहे विहिते मासांस्त्वज्येयुर्वा दशैव हि ।

सपिण्डाः पिण्डनिर्व्वापं मौञ्जीबन्धे षडेव हि ।

अस्थापवादः ।

महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोः च येऽहनि ।

यस्य कस्यापि मर्त्यस्य सपिण्डीकरणे तथा ।

कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्व्वपणं सदेति^(२) ॥

वृद्धशतातपः ।

पिण्डनिर्व्वपरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते ।

स्वधावाचनलोपोऽच विकिरंस्तु न लुप्यते ।

अक्षय्य-दक्षिणा-स्वस्ति-सौमनस्यं यथास्थितम् ॥

इति पिण्डदाने निषिद्धकालाः ॥

अत्रेदं विचार्यते । सपिण्डीकरणोत्तरकालिकानि मृताद्यापरपञ्चमा-
वास्थाष्टका-अतीपात-सङ्क्रान्त्युपराग-युगमनुकल्पादि-गजच्छायादि-

(१) संक्रान्तावुपरागेणेति ग० ।

(२) सत इति ख० ।

युक्तानि आहुतानि प्रतिकालं भिद्यन्ते न वेति तदर्थमिदं विचार्यते । किं कालयुक्तानि वाक्यानि कर्मात्पत्तिविधय उतोत्यन्त्रे कर्मणि कालस्य विधय इति । तत्र यद्यपि गुणविधाने भावार्थे विधिः वाक्यार्थविधिस्थापाद्यते तथापि विशेषणे विधिशक्तिसंक्रमात् लाघवाच्च गुणविधय एवेति न कर्मभेदमापादयन्ति । अतः कर्मकाद्युगपद्भाविव्वपि वैकल्पिकेषु कचिदेकस्मिन् कालेऽनुष्ठानं न सर्वस्मिन् । कुतस्तु युगपद्भाविवु पृथगनुष्ठानमिति कालसमवाये सकृदेकमेव आहुं कर्त्तव्यमिति । नहि कस्यचित्कालरूपगुणानुरोधेन प्रधानावृत्तिः सम्पत्ता । या तु सायंप्रातरादिकालानुरोधेन होमावृत्तिः सा तत्कालावच्छिन्नजीवनरूपनिमित्तावृत्त्येति ।

अत्रोच्यते । यत्र शुद्धोत्पत्तिः सन्निधावस्ति तत्र गुणयुक्तेषु वाक्येषु तत्प्रत्यभिज्ञानाद्गुणमात्रविधिर्भवति । अत्र तु शुद्धोत्पत्त्यभावादगत्या विशिष्टविधौ गौरवाद्यदोषः । शुद्धोत्पत्तिकल्पनायान्तु सर्वत्र विशिष्टविधिलोपेन कचिद्गुणाद्भेदः स्यात् । अतो विशिष्टविधित्वात् प्रतिकालं आहुभेदः । निमित्तत्वाच्चोपरागादीनान्तद्भेदे स्पष्टो भेदः । अतस्तत्कालागमने तत्तच्छ्राद्धमनुष्ठेयमिति स्मितम् ।

अथेदानौ कालसमवाये निमित्तसमवाये च सन्दिह्यते । किं तदा तत्तत्कालिकानां तत्तन्निमित्तकानां आहुतानां मध्ये किञ्चिदेकमेवानुष्ठेयमुत सर्वाणि पृथक् पृथक् । अथ तन्त्रेणेति । तत्रैकदिनेऽनेक-आहुनिषेधात् किञ्चिदेकमेवेति प्राप्त उच्यते ।

एककाले गतासूनां बहूनामथवा द्वयोः ।

तन्त्रेण अपणं कृत्वा कुर्याच्छ्राद्धं पृथक् पृथक् ॥

पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः ।

द्वितीयस्य ततः कुर्यात् सन्निपातेष्वयं क्रमः ॥

इति मृगुणा समानेऽप्यहनि नानानिमित्तानामनेकेषां^(१) आह्वाना-
मनुष्ठानस्योक्तत्वात् “द्वादशाहः प्रशस्यते” इत्यादौ नानानिमित्तकानां
प्रेतआह्वानामेकस्मिन्नेवाहनि अनुष्ठानस्य व्युत्पादितत्वात् “नैकः
आहूद्वयं कुर्यात् समानेऽहनि कुचचित्” इति अस्य निषेधस्य अह्ना-
जडारभ्यमाणैकनिमित्तआहूद्विद्विविषयत्वे स्थिते सर्वाण्यपि पृथगनुष्ठे-
यानौति पक्षो गृह्यते । यत्तु देशकालकर्त्तव्यादिशेषग्रहणाभावेना-
ग्नेयादिथागाङ्गानां प्रयागादीनां तन्त्रमनुष्ठानमुक्तं तदेकप्रयोगवि-
धिगृहीतेष्वङ्गेष्वेवोचितं न तु स्वतन्त्रेषु प्रधानेष्वपि । यस्तु काम्या-
पूर्वार्थमनुष्ठितयोर्दर्शपूर्णमासयोर्नित्यापूर्वप्रसङ्ग उक्तः सोऽपि कर्मैक्ये
वक्तुमुचितः । यावेव ह्याग्नेयादिसमुदायौ काम्यापूर्वार्थौ तावेव नित्या-
पूर्वार्थौ उत्पत्तिवाक्यैक्यादवगमात् । यस्तु तत्र भेदव्यवहारः स का-
मरूप-निमित्तरूपोपाधिसम्बन्धनिबन्धनप्रतीतिकारुच्यवस्थाभेदाश्रयो
न वस्तुभेदाश्रयः । अपूर्वभेदस्तु वास्तवोऽधिकारभेदात् । अतस्त्वा-
यमौपाधिकोऽप्यपूर्वभेदानुनिष्पादीति कृत्वा भेदलक्षणे विचारितः ।
ननु तत्तत्प्रकृत्यर्थरूपोपाधिभेदोपरागप्रतीतिभेदनिबन्धनो वास्त-
वोऽपि यागदानहोमभावानां भेदः प्रतिपादितः । सत्यं । किन्तु प्रकृ-
त्यर्थोपरागप्रत्यायितो भेदस्तत्र बाधकाभावाद्वास्तवोऽङ्गीकृतः । प्रकृ-
तेतत्प्रतिपत्तिशाल्यैकत्वापादितकर्मैक्यप्रतिरूपबाधकसद्भावादवास्तवः ।

अतोऽत्र कर्मैक्यात्काम्यापूर्वार्थमनुष्ठिताभ्यामेव दर्शपूर्णमासाभ्यां

(१) भिन्ननिमित्तानामनेकेषामिति ग० ।

नित्यानुष्ठानसिद्धौ न पृथक् अनुष्ठानं क्रियते । भिक्षे तु कर्षण्यया
पूर्वस्थान्येनाभिहेस्तदर्थमन्यस्यायननुष्ठानमिति । अस्तु वाच कश्चिदास्तवो
ऽपि सूक्ष्मः कर्मभेदः । स तु भेदान्तरेभ्यो विलक्षणः । न स्वप्ना-
मान्याभ्यगतं किमप्यन्यचार्थयितुमर्हतीति ।

अत्रोच्यते । कर्मभेदेऽपि देशकालकर्त्तृद्येकत्वे सकृदनुष्ठानेन सर्व-
कर्मसिद्धिर्युगपदेव सर्वापूर्वनिष्पत्तिर्जायते । न गृह्यते हि तदा
विशेषः, इदं निष्पन्नं नेदमिति । अभ्युपगतञ्च यागभेदेऽपि देव-
तैक्ये तन्त्रमनुष्ठानं । सान्नाय्ये स्वप्नदौतरणाभिवर्षणामेध्यप्रतिम-
न्त्रेषु चैवमित्यत्र युगपदनेकामेध्यदर्शनरूपनिमित्तसमवाये प्रति-
निमित्तं आरब्धं मनो दरिद्रं चतुरित्येतन्मन्त्रजपरूपनैमित्तिकावृत्तौ
प्राप्तायां विशेषग्रहणाभावात् सकृन्नैमित्तिकानुष्ठानमिति चैकदेशे
स्थितम् ।

अतः आहुनिमित्तसमवाये कालसमवाये च देशैक्ये च कर्त्तृक्ये
देवतैक्ये च विशेषग्रहणाभावात्तन्त्रेण सर्वश्राद्धानुष्ठानं कर्त्तव्यमिति ।
एवञ्च सति संक्रान्तिनिमित्तकसमावास्यानिमित्तकं व्यतीपातनि-
मित्तकान्येतानि तन्त्रेण करिष्य इति सङ्कल्पं कुर्यात् ।

इति कालसमवायनिर्णयः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसमस्तकरणाधीश्वरसकल-
विद्याविशारदसकलश्रीकरणाधिपतिपण्डितश्रीहेमाद्रिविरचिते
चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे आहुकल्पे आहुकाल-
निरूपणं नाम पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥०॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

यत्सारस्वतनिर्झरव्यतिकरप्रारब्धपूरोर्मिषु
स्नाथ्यन्ते घनमीनकच्छपकुलस्यर्द्धानिवद्धादराः ।
आघ्राय-स्मृति-नीति-शास्त्रनिकराः सोऽथ विधत्तेऽधुना
आद्धे योग्य-तदन्यविप्रकथनं हेमाद्रिमन्त्रौश्वरः ॥

अथ ब्राह्मणा निरूप्यन्ते ।

अत्र देशकालानन्तरं आद्धप्रयोगे निरूपणीये हविःप्रक्षेपाधिक-
रणभूताहवनीयस्थानीयानां प्रथमसम्पाद्यत्वात् द्रव्यादिभ्यः पूर्वं
निरूपणं क्रियते । तत्र चतुर्भिरेपि वर्णैः क्रियमाणेषु आद्धेषु
ब्राह्मणानामेवामन्त्रणीयत्वेन विहितत्वात् त एव नियोज्याः ।

तत्र ब्राह्मणप्रशंसा ।

तत्र तैत्तिरीयश्रुतिः । यावतीर्वि देवतास्ताः सर्व्वा वेदविदि ब्राह्मणे
वसन्ति । तस्माद्ब्राह्मणेभ्यो वेदविज्ञो दिवे दिवे नमस्कुर्यान्नाश्नीलं
कीर्त्तयेत् । एता एव देवता एव प्रीणातीति । नमस्कारोऽत्र
पूजापलक्षणार्थः ।

शतपथश्रुतिरपि । दद्या वै देवाः । देवा अहैव देवा अथ ये
ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवास्तेषां देधा विभक्त एव
यज्ञ आहुतय एव देवानां दक्षिणा मनुष्यदेवानां ब्राह्मणानां
शुश्रुवुषामनूचानानामाहुतिभिरेव देवान् प्रीणाति दक्षिणाभिर्मनुष्य-

देवान् ब्राह्मणां च्छुश्रुवुषोऽनूचानांस्त एनमुभये देवाः प्रीताः सुधायां
दधतीति^(१) ।

भविष्यत्पुराणे ।

ब्राह्मणा दैवतं भूमौ ब्राह्मणा दिवि दैवतम् ।

ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति भूतं किञ्चिज्जगत्त्रये ॥

अदैवं दैवतं कुर्युः कुर्युर्दैवमदैवतम् ।

ब्राह्मणा हि महाभागाः पूज्यन्ते सततं द्विजाः ॥

ब्राह्मणेभ्यः समुत्पन्ना देवाः पूर्वमिति श्रुतिः ।

ब्राह्मणेभ्यो जगत्सर्वं तस्मात् पूज्यतमा द्विजाः ॥

एषामश्रन्ति^(२) वक्त्रेण देवताः पितरस्तथा ।

छषथश्च तथा नागा किम्भूतमधिकं ततः ॥

याज्ञवल्करः ।

तपस्तप्त्वा सृजद्ब्रह्मा ब्राह्मणान् वेदगुप्तये ।

दृष्ट्यर्थं पिबद्देवानां धर्मसंरक्षणाय च ॥

मत्स्यपुराणे ।

नास्ति विप्रसमो देवो नास्ति विप्रसमो गुरुः ।

नास्ति विप्रात्परः शत्रुर्नास्ति विप्रात्परो विधिः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे भगवद्वाक्यम् ।

ब्राह्मणेः पूजितैर्नित्यं पूजितोऽहं न संशयः ।

निर्भर्त्सितैश्च निर्भर्त्स्यस्त्वेह सर्वकर्मासु ॥

(१) शतपथब्राह्मणे — का० २, प्रपा० १, अध्या० २, सू० ६ ।

(२) येषामश्रन्तीति ख० ।

विप्राः परागतिर्मह्यं यस्तान् पूजयते नृप ।

तमहं स्वेन रूपेण प्रपश्यामि युधिष्ठिर ॥

स्कन्दपुराणे देवीं प्रति ईश्वरवचनम् ।

श्रुतीनामाकरा ह्येते रत्नानामिव सागराः ।

विप्रा विप्राधिपमुखि पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥

“विप्राधिपमुखि” चन्द्रमुखीति देव्याः सम्बोधनम् ।

यत्र वेदविदो विप्रा न प्राश्नन्त्युत्तमं हविः ।

न तत्र देवा देवेशि हविरश्रन्ति^(१) कर्हिचित् ॥

अपि नारायणोऽनन्तो ब्रह्मा स्कन्दोऽनलः शिखी ।

तत्कर्म नाभिनन्दन्ति यत्र विप्रा न पूजिताः ॥

येषां प्रसादात् सुलभमायुर्धर्मः सुखं धनम् ।

और्यशः स्वर्गवासश्च तान् विप्रानर्चयेद्बुधः ॥

इति ब्राह्मणप्रशंसा ।

अथ ब्राह्मणलक्षणम् ।

अचाङ्गराचार्याः ।

ब्राह्मणत्वजात्याश्रयो ब्राह्मण इति । अत्र यद्यप्युपदेशानपेक्षा-
लिसन्निपातमात्रानुभवनीय-तत्त्रियवैश्यादिव्यावृत्त-ब्राह्मणत्वाभिमत-
व्यक्तिमात्रानुवृत्त-द्रव्यगुणकर्मसंस्थानादिकृत-वैलक्षण्यभावान्मनुष्यत्वा-
वान्तरसामान्याभिव्यञ्जक-स्थूलतरकारणसम्भवस्तथापि विशुद्धमा-
तापिहसन्ततित्रयोपदेशसापेक्ष-बुद्धिविशेषसमुद्भासित-सूक्ष्मतरसौशौ-
ल्याद्यात्मक-ब्राह्मणत्वाभिव्यञ्जकसम्भवः परीक्षकापरीक्षकसान्निभो-

ऽस्येव । अभ्युपगतस्य राजादावुपदेशमापेक्षोऽपि सामान्याभिव्यञ्जका-
वभासः सर्वैः । ननु विशुद्धमातापितृसन्ततिजलं नाम ब्राह्मणजा-
तीयमातापितृजलमेव तथा चापदेशे ज्ञप्तिप्रतिबन्धकमन्योन्याश्रयत्व-
मापद्यते । उपदेशार्थज्ञानाधीनं ब्राह्मणत्वज्ञानं ब्राह्मणत्वज्ञानाधीन-
मुपदेशार्थज्ञानमिति । मैवं । अयमत्रोपदेशार्थः । ब्राह्मणत्वसामा-
न्यवान् ब्राह्मणः । ब्राह्मणत्वव्यवस्थापकस्तु तज्जन्यत्वमिति । ननु
तर्हि यत्र ब्राह्मणैकजन्यत्वं व्यवतिष्ठत इत्येवंविधे व्यवस्थापकोपदेशे
व्यवस्थापकधर्मगर्भीकृतस्य ब्राह्मणत्वस्य व्यवस्थाज्ञानाभावान्नयाभूतस्य
व्यवस्थाज्ञानसाधनत्वसम्भवादन्योन्यात्माश्रयानवस्थाद्यापातः । मैवं ।
अस्तु नाम व्यवस्थाज्ञापकत्वेऽन्योन्याश्रयादिकं कारकहेतुत्वे तु न तस्य
प्रसङ्गः । सत्तामात्रेण कारकत्वात् । कारकस्य चायमुपदेशः । न ज्ञाप-
कस्य । तदेवं व्यवस्थाकारकोपदेशानन्तरं ब्राह्मणत्वाभिव्यञ्जकपूर्वजा-
धर्मविशेषावभासकतो ब्राह्मणत्वसामान्यावगमोऽस्येव । नत्वेवं सती-
दृग्विधोपदेशश्रवणवतो नरस्यादृष्टचरमविज्ञातकुलनामानमुपलक्षि-
ताचारवेषविशेषं ब्राह्मणपुरुषमुपलभ्याक्षिप्तमन्त्रिपातमात्रेण निर्विचि-
कित्सा ब्राह्मणत्ववुद्धिरुत्पद्येत । तथा च प्रश्नपरौत्ते न स्थातां ।
अथ ब्राह्मणत्वव्यवस्थापकस्य विशुद्धमातापितृसन्ततिजललक्षणस्यो-
पाधेः तद्वृत्तिनिष्ठतयानवगमोक्तज्ञतसामान्यानभिव्यक्तिः, तर्हि व्यवस्था-
पकस्योपाधेः ज्ञापकत्वापाते सति इतरेतराश्रयादिकमापतितमेव ।
मैवं । उपदेशदशातिक्रान्तमिदं लिङ्गत्वेन कारकस्य ज्ञापकत्वमदृष्ट-
मेव । अथोच्यते । अनादाविह संसारे दुर्वारे मकरध्वजे कुले च
कामिनीमूले का जातिपरिकल्पनेति । तत्र प्रतिकूलं कुलाभिमानि-

भिः पुरुषैस्त्रादृग्विधाभिः स्त्रीभिश्च रक्ष्यमाणानि कुलान्युपप्लुतान्ये-
वानुवर्त्तमानानि दृश्यन्ते । प्रपञ्चितस्यायमर्थस्तेषु तेषु शास्त्रेष्वित्युप-
रम्यते । न च यजन-याजनाध्ययनाध्यापन-दानप्रतिग्रहाचारसम्पदहिं-
सा-सत्य-शौचादिसम्पन्नत्वं ब्राह्मणलक्षणं । अस्य हि याजनाध्यापनप्रति-
ग्रहादीनामन्यतमवैकल्येऽपि अध्ययनयजनदानादिमात्रसद्भावे ब्राह्म-
णजातीये ब्राह्मणव्यवहारस्यानुपप्लवान्न समुचितस्य लक्षणत्वं । न
चासमुचितस्य, चर्चियादिषु सत्वात् । न च याजनाध्यापनप्रतिग्रहसमुच्च-
यस्य ब्राह्मणलक्षणत्वं । प्रतिग्रहवर्जनव्रतवनोऽप्रतिषिद्धव्रते ब्राह्मणत्वं
न स्यात् । एतत्त्रयवतः चर्चियत्वेनाभिमतस्य च ब्राह्मणत्वं स्यात् ।
किञ्च वृत्त्यर्थं ब्राह्मणः प्रतिगृहीयाद्याजयेदध्यापयेदेति ब्राह्मणस्य
सतः प्रतिग्रहादयो विहिताः । पश्चाद्भाविनो न पूर्वमिदुब्राह्मण-
संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तं भवितुमर्हन्ति, पूषदिति चेन्न । अन्यन्यगति-
न्यायलभ्यानामर्थानामन्यगतिमदर्थविषयत्वाभावात् ।

यत्तु वक्रिपुराणे वृत्तान्येव ब्राह्मणलक्षणमित्युक्तं ।

न जातिर्न कुलं राजन् न स्वाध्यायः श्रुतं न वा ।

कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव हि कारणं ॥

किं कुलं वृत्तहीनस्य करिष्यति दुरात्मनः ।

हमयः किं न जायन्ते कुसुमेषु सुगन्धिषु ॥

नैकमेकान्ततो याज्ञं पावनं हि विश्राम्यते ।

वृत्तमन्विष्यतां तात रक्षोभिः किं न पश्यते ॥

वज्रना किमधीतेन नटखेव दुरात्मनः ।

तेनाधीतं श्रुतं वापि यः क्रियामनुतिष्ठति ॥

कपालस्थं यथा तोयसुन्दने च यथा पथः ।
 दूष्यं स्यात् स्थानदोषेण वृत्तहीनं तथा श्रुतं ॥
 चतुर्वेदोऽपि दुर्दत्तः शुद्रादल्पतरः स्मृतः ।
 तस्माद्विद्धि महाराज वृत्तं ब्राह्मणलक्षणम् ॥
 मृत्यं दमस्तपोदानमहिषेन्द्रियनिरहः ।
 दृश्यन्ते यत्र राजेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥

यच्च ब्रह्माण्डपुराणे उक्तम् ।

जातकर्मादिभिर्यसु संस्कारैः संस्कृतः शुचिः ।
 वेदाध्ययनसम्पन्नः षट्षु कर्मस्ववस्थितः ॥
 सत्यवाक् विघमाश्री तु शीलवांश्च गुरुप्रियः^(१) ।
 सत्यव्रती सत्यपरः स वै ब्राह्मण उच्यते ।
 तपःश्रुते च योनिस्थायेतत् ब्राह्मणकारणं ॥
 सत्यं दानं तपोहोम आनृशं चमा नृणां ।
 तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥

‘षट्षु कर्मसु’ यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिप्रहेषु ।

‘विघमाश्री’ अवश्यभोजनौयातिथिप्रभृतिभुक्तावशिष्टभोजी ।

तथा च व्यासः ।

देवेभ्यश्च पित्रेभ्यश्च मृत्येभ्योऽतिथिभिः सह ।

इत्था शिष्टन्तु योभुङ्क्ते तमाहुर्विघमाग्निमिति ॥

यच्च यम-ज्ञातातपाभ्यामुक्तं ।

(१) शौचाचारे स्थितः सम्यक् विघमाश्री गुरुप्रिय इति ग० ।

तपो धर्मो दया दानं सत्यं ज्ञानं श्रुतिर्घृणा ।

विद्या विनयमस्तेयमेतद्ब्राह्मणलक्षणं ॥

यच्च वशिष्ठेनोक्तं ।

योगस्तपो दया दानं सत्यं शौचं श्रुतं घृणा ।

विद्या विज्ञानमास्तिक्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणं ॥

यत्र सन्तं न वासन्तं नाश्रुतं न वज्रश्रुतं ।

न सुव्रतं न दुर्व्रतं वेदे कश्चित्स ब्राह्मणः ॥

यच्च यमेनोक्तं ।

अहिंसानिरतो नित्यं जुक्तानो जातवेदसं ।

स्वदारनिरतो दाता स वै ब्राह्मण उच्यते ॥

श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव^(१) श्रुतानुगा ।

असम्भितार्थमर्थ्यादः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥

आशिषोऽर्थार्थं^(२) पूजाञ्च प्रसङ्गास्तु करोति यः ।

निवृत्तो लोभमोहाभ्यां तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

‘आशिषः’ आशीर्वादान् । ‘अर्थार्थं’ धनलाभाय । ‘पूजां’ सक्तियां, देवतापूजां वा । ‘प्रसङ्गाः’ तास्ताः प्रस्तावनाः, तेषु तेषु विषयेषु आसक्तौर्त्वा ।

सत्यं दानं क्षमा शीलमानृशंसं दया घृणा ।

दृश्यन्ते यत्र लोकेऽस्मिन् तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

‘घृणा’ कुम्भितविषये विवादः । तदेतत्सर्वं न ब्राह्मणत्वजा-

(१) यस्येति ख० ।

(२) आशिषोऽर्थार्थेति ग० ।

तिनिराकरणेन ग्रीलवृत्तादेरेव ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वप्रतिपादनपरं, किन्तु ह्यकव्यभोक्तृत्वार्हतापादकब्राह्मणगतप्राशस्त्यप्रतिपादनपरं । अपशवोऽन्ये गोऽन्येभ्यः, पशवो गोअथा इत्येतद्यथा गोऽन्येभ्यः प्राशस्त्यप्रतिपादनपरं ।

अतएवाह बौधायनः ।

विद्या तपस्य योनिषु एतद्ब्राह्मणलक्षणं ।

विद्यातपोभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः ॥

इति विद्यादियुक्तत्वं ह्यकव्यार्हप्रशस्तब्राह्मणलक्षणं । विद्यादिरहिते तु यद्ब्राह्मणत्वं तद्ब्राह्मणत्वरूपजानियोगमात्रमित्यर्थः । 'जातिब्राह्मण एव' इत्यत्र जात्यैव स ब्राह्मण इत्यन्वयविग्रही । अतएव विद्यादियोगो ब्राह्मणानां पात्रत्व एव स्रुतिपुराणेषु हेतुस्को न ब्राह्मणशब्दप्रवृत्ताविति ।

इति ब्राह्मणलक्षणं ।

अथ पात्रीभूतब्राह्मणलक्षणं ।

याज्ञवल्क्यः ।

न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता ।

यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितं ॥

अङ्ग-स्रुति-पुराण-न्याय-मीमांसासहिता वेदा विद्या ।

तपोलक्षणमाह देवलः ।

अथ तपोविधिं व्याख्यास्यामः । तद्यथा व्रतोपवास-नियमैः शरीरोत्तापनं तप इति । व्रतादीन्यपि तेनैव दर्शितानि । तत्र ब्रह्मवर्णसत्यवचनं मधुमांसवर्जनं मौनमयाचनमृतुकालाभिगमनमित्येवमा-

दीनि व्रतानि । अनशनमुपवासः । स्वाध्यायशीलत्वं, मातापितृ-गो-
ब्राह्मणशूश्रूषा, पुण्यत्वेचाभिगमनं, तीर्थावगाहनं, शीतोष्णवर्षातपा-
व्यायानामप्रतीकारः, कण्टक-शर्करा-दर्भ-दारुफलक-वल्लज-सिक-
ता-भूमिशयनं, हेमन्त-शिशिरयोर्दार्द्रपटप्रावरणं, वर्षासु जलग्रथ्या,
शौण्वसन्तयोः पञ्चाग्निमध्याधिष्ठानेन दिवसावस्थानं, गुह-लवण-गोरस-
खेह-धान्यादीनां स्वादूनामनुपभोजनं, फल-मूल-शाक-पुष्पकपि-
प्लाकभोजनमिति नियमाः । निजवर्णाश्रमविहितधर्मानुष्ठानन्तपः ।
बुद्धशातातपः ।

स्वाध्यायवान् नियमवांस्तपस्वी ज्ञानविच यः ।

चान्तो दान्तः सत्यवादी विप्रः पात्रमिहोच्यते ॥

‘स्वाध्यायः’ वेदः, तस्माध्यापनार्थावबोध-व्याख्यानादिभिर्युक्तः
‘स्वाध्यायवान्’ । ‘नियमवान्’ यम-नियममन्यन्नः । ते च ।

ब्रह्मचर्यं दया चान्तिर्ध्यानं सत्यमकल्मषता ।

अहिंसा स्तेयमाधुर्यं दमश्चेति यमाः स्मृताः ॥

ज्ञान-मौनोपवासेज्या-स्वाध्यायोपत्यनियमाः ।

नियमा गुरुशूश्रूषा-शौचाक्रोधाप्रमादताः ॥

इति याज्ञवल्क्योक्ता विज्ञेया । तत्र निषिद्धल्लौभङ्गवर्जनं ‘ब्रह्मचर्यं’ ।
प्राणिमात्रविपत्प्रतीकारेच्छा ‘दया’ । इन्द्रदुःखमहिष्णुता ‘चान्तिः’ ।
अभिमतदेवानुचिन्तनं ‘ध्यानं’ । भूतहिताय ययार्थवचनं ‘सत्यं’ । दम्भ-
राहित्यं ‘अकल्मषता’ । अविहितवधवर्जनं ‘अहिंसा’ । अहार्यपरस्त्रानपहारः
‘अस्तेयं’ । परप्रौतिकरवेष-भाषणचेष्टावत्त्वं ‘माधुर्यं’ । स्त्रैरवृत्तिनिवृत्ति-
प्रयोजनकं परिमितयासभोजनादिभिरूपायैरिन्द्रियमदापहरणं ‘दमः’ ।

नित्यनैमित्तिकं जलनिमज्जनादिरूपं 'स्नानं' । निषिद्धवाक्प्रवृत्तिवर्जनं 'मौनं' । नित्यनैमित्तिकमहेराचानशनं 'उपवासः' । आवश्यकं देवता-
मुद्दिश्य स्वकीयद्रव्यत्यागः 'इज्या' । वेदाध्ययनं 'स्वाध्यायः' । अविहितप्र-
कारकशुक्रविमोचनव्यापारवैमुख्यं 'उपस्थनिग्रहः' । गुरोरनुकूलाचरणं
'गुरुशुश्रूषा' । बाह्याभ्यन्तरमलापहरणं 'शौचं' । हनन-भर्त्सन-शपना-
दिकूरकर्षारम्भनिदानौभृतान्तर्विकारविशेषवर्जनं 'अक्रोधः' । विहिते
निषिद्धार्थाननुष्ठाने च सावधानत्वं 'अप्रमादताः' इति । ज्ञानस्यात्म-
तत्त्वज्ञानस्य वेदेन साभात् 'ज्ञानवित्' ।

महाभारते ।

साङ्गान्शु चतुरो वेदान् योऽधीते वै दिजर्षभ ।

षड्यो निवृत्तः कर्मभ्रंशं पाचमृषयो विदुः ॥

वसिष्ठः ।

किञ्चिद्देदमयं पाचं शूद्रान्नं यस्य नोदरे ।

शूद्रद्रव्यप्रतिग्रहसम्पादितमन्नं 'शूद्रान्नं' । साक्षाच्छूद्रान्नस्य वर्जने
हि का नामातिपाचता ।

बृहस्पतिः ।

ब्रह्मचारी भवेत्पाचं पाचं वेदस्य पारगः ।

पाचाणामुत्तमं पाचं शूद्रान्नं यस्य नोदरे ॥

व्यासः । किञ्चिद्देदमयं पाचं किञ्चित्पाचं तपोमयं ।

असङ्कीर्णं तु यत्पाचं तत्पाचं परमं सुतं ॥

योनिमङ्कर-वृत्तिमङ्कर-पतितादिसंस्मरणरहितं 'असङ्कीर्णं' ।

अथश्रुतः ।

किञ्चिद्देदमयं पात्रं किञ्चित्पात्रं तपोमयं ।

अतिथिपरं यत्पात्रं तत्पात्रं परमं विदुः ॥

अतिथिलक्षणं वक्ष्यते ।

भविष्यत्पुराणे ।

चान्यस्पृहा दमः सत्यं दानं शीलं तपः श्रुतं ।

एतदष्टाङ्गमुद्दिष्टं परमं पात्रलक्षणं ॥

शीललक्षणमुपरिष्टाद्वक्ष्यते ।

देवलः । चिशृक्तः कृशवृत्तिश्च घृणालुः सकलेन्द्रियः ।

विमुक्तो योनिदोषेभ्यो ब्राह्मणः पात्रमुच्यते ॥

त्रौणि कुल-विद्या-वृत्तानि 'शृक्तानि' विशृद्धानि यस्यामौ
'चिशृक्तः' । 'घृणालुः' दयालुः । 'सकलेन्द्रियः' अद्वीनाधिकाङ्गः ।
'योनिदोषैर्विमुक्तः' योनिमङ्करकारणानामकर्त्ता ।

वृद्धवसिष्ठोऽप्याह ।

स्वाध्यायाद्यं योनिमन्तं प्रशान्तं वैतानञ्जं पापभीरुं वज्रञ्जं ।

स्त्रीषु चान्तं धार्मिकं गोशरण्यं व्रतैः क्लान्तं ब्राह्मणं पात्रमाहुः ॥

'स्त्रीषु चान्तः' स्त्रीविषये सद्विष्णुरलोलुप इत्यर्थः । 'गोशरण्यः'
गोशुश्रूषापरः । 'व्रतैः क्लान्तः' व्रतानुष्ठानेन संशोषितशरीरेन्द्रियः ।
यमोऽप्याह ।

विद्यायुक्तो धर्मशीलः प्रशान्तः चान्तो दान्तः सत्यवादी कृतज्ञः ।

वृत्तिम्लानो गोहितो गोशरण्यो दाता यज्वा ब्राह्मणः पात्ररूपः ॥

'वृत्तिम्लानः' शिलोच्छादिभिः कामशरीरैः । 'यज्वा' यागानुष्ठानवान् ।

इति पात्रीभूतब्राह्मणलक्षणं ।

अथ पाचसंज्ञाभिधानप्रसङ्गादुत्तम-मध्यमाधमविभागज्ञानोप-
योगिन्यः कुल-शील-वृत्तादियोग-वियोगनिवन्धना अन्या अपि ब्रा-
ह्मणानां संज्ञाः कथ्यन्ते ।

तत्राह देवलः ।

मात्रस्य ब्राह्मणस्यैव ओचियस्य तपःपरः ।

अनूचानस्तथा भूण ऋषिकल्पो ऋषिर्मुनिः ॥

इत्येतेऽष्टौ समुद्दिष्टा ब्राह्मणाः प्रथमं श्रुतौ ।

तेषान्तपःपरः श्रेष्ठो विद्यावृत्तविशेषतः ॥

विद्यावृत्तातिशयकृताद्वैशिष्ट्याद्धेतोरित्यर्थः ।

उद्देशक्रमेणैवैतेषां लक्षणान्याह स एव ।

ब्राह्मणानां कुले जातो जातिमात्रो यदा भवेत् ।

अनुपेतः क्रियाहीनो मात्र इत्यभिधीयते ॥

‘अनुपेतः’ उपनयनरहितः ।

एकादशमतिक्रम्य वेदस्याचारवान्निजः ।

स ब्राह्मण इति प्रोक्तो निवृत्तः सत्यवान् घृणी ॥

‘एकादशतिक्रमः’ वेदस्य किञ्चिद्व्यूनस्याध्ययनं । ‘निवृत्तः’ शान्तः ।

एकां शाखां सकलां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य वा ।

षट्कर्म्मनिरतो विप्रः ओचियो नाम धर्म्मवित् ॥

यमोऽपि ।

ऐकारपूर्विकास्तिस्रः सावित्रीं यस्य विन्दति ।

चरितब्रह्मचर्यस्य स वै ओचिय उच्यते ॥

‘ऐकारपूर्विकाः,’ महाव्याहतीरिति शेषः ।

ब्रह्मवैवर्तेऽपि ओचियलक्षणमुक्तं ।

जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्दिज उच्यते ।

विद्यया चापि विप्रत्वं त्रिभिः ओचिय उच्यते ॥

देवलः ।

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञः शुद्धात्मा पापवर्जितः ।

शिष्टः ओचियतां प्राप्तः सोऽनूचान इति स्मृतः ॥

अनूचानगुणोपेतो यज्ञस्त्राध्याययन्त्रितः ।

भूषण इत्युच्यते शिष्टैः शेषभोजी जितेन्द्रियः ॥

वैदिकं लौकिकञ्चैव सर्वं ज्ञानमवाप्य यः ।

आश्रमस्थो वनौ नित्यष्टधिकल्प इति स्मृतः ॥

‘लौकिकं’ अर्थार्जनादिज्ञानं ।

ऊर्द्धरेतास्तपस्त्वयो नियताग्नी न संशयं ।

शापानुग्रहयोः शक्तः सत्यसन्धो भवेदृषिः ॥

सत्या सन्धा अभिसन्धिरभिप्रायो यस्य असौ ‘सत्यसन्धः’ सत्य-
सङ्कल्प इत्यर्थः ।

निवृत्तः सर्वतत्त्वज्ञः कामक्रोधविवर्जितः ।

ध्यानस्थो निःक्रियो दाता चिशुक्लश्च स्मृतो मुनिः ॥

‘निवृत्तः’ निषिद्ध-काम्यकर्मभ्यः । ‘निःक्रियः’ अर्थार्जनादि-
क्रियारहितः ।

एवमन्वयविद्याभ्यां वृत्तेन च समुच्चिताः ॥

चिशुक्ला नाम विप्रेन्द्राः पूज्यन्ते श्वनादिषु ।

सम्बर्त्तः ।

उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामगतिङ्कृतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स भवेद्देदपारगः ॥

महाभारते ।

अध्यापयेत्तु यः शिष्यं कृतोपनयनं द्विजः ।

सरहस्यञ्च सकलं वेदं भरतसत्तम ।

तमाचार्यं महाबाहो प्रवदन्ति मनोविणः ॥

आह बृहस्पतिः ।

आचिनोति च शास्त्राणि आचारे स्थापयत्यपि ।

स्वयमाचरते यस्तु तमाचार्यं प्रचक्षते ॥

मनुः ।

अल्पं वा बज्रं वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।

तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तथा ॥

सर्वं वा यदि वाप्यर्द्धं पादं वा यदि वाचरं ।

सकाशाद्यस्य गृहीयान्नियतं तस्य गौरवमिति ॥

शिवधर्मैः ।

संस्कृतैः प्राकृतैर्व्याकृतैः यः शिष्यमनुरूपतः ।

देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः ॥

महाभारते ।

एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा गुरुः ।

योऽध्यापयेत् स्ववृत्त्यर्थं^(१) उपाध्यायः स उच्यते ॥

(१) योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमिति ग० ।

व्यासः ।

अग्न्याधेयं पाकयज्ञमग्निष्टोमादिकं तथा ।

यः करोति वृतो नूनमृत्विजन्तं प्रचक्षते ॥

शिवधर्मान्तरे ।

चराचरस्य कर्त्तारमनन्तविभवं विभुं ।

आत्मानमेव यो वेत्ति स चात्मज्ञ इति स्मृतः ॥

शिवधर्मरताः शान्ताः शिवज्ञानपरायणाः ।

शिवधर्मप्रवक्तारो विप्राः स्युः शिवयोगिनः ॥

मनुः ।

शान्तानिकं यत्समाप्तमध्वगं सार्ववेदसं ।

गुर्वर्थं पितृमाचर्थं स्वाध्यायार्थ्युपतापिनं ।

नवैतान् स्नातकान् विद्यात् ब्राह्मणान् धर्मभित्तुकान् ॥

‘शान्तानिकः’ सन्तानप्रयोजनः विवाहार्थीत्यर्थः । ‘अध्वगः’ अत्र धर्मार्थं प्रचलितः । ‘सार्ववेदसः’ सर्वस्वदक्षिणयज्ञकृत् । ‘उपतापी’ व्याधिपीडितः ।

आदित्यपुराणे ।

अक्रोधना धर्मपराः शान्ताः शमदमे रताः ।

निस्पृहास्तु महाराज ते विप्राः साधवः स्मृताः ॥

सौरपुराणे ।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये मध्यदेशः प्रकीर्तितः ।

तत्रोत्पन्ना दिवा ये वै साधवस्ते प्रकीर्तिताः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

अष्टवर्षा तु या दत्ता श्रुतशीलममन्विता ।

सा गौरी तत्सुतो यस्तु स गौरः परिकीर्तितः ॥

हारीतः ।

काण्डमेवाकुलव्याख्या पर्वणाङ्गुगानि तु ।

यस्तु तन्मापयेत् रचेत् स कुलीन इति श्रुतिः ॥

देवलः ।

धर्माधर्मविभागज्ञो निविष्टो वेदशासने ।

क्रियालज्जाचमाधीमानार्योऽपेक्षो विपर्यये ॥

यमः ।

श्रुता स्पृष्टा च दृष्टा च भुङ्क्ता घ्राता च यो नरः ।

न ह्वयति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो द्विजः ।

न च वाक्चपलश्चैव इति श्रिष्टस्य लक्षणं ॥

इति प्रशस्तब्राह्मणसंज्ञाः ।

अथाब्राह्मणाः ।

आह शातानपः ।

अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिः शातानपोऽब्रवीत् ।

आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः कथविक्रयो ॥

तृतीयो वज्रयाज्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजकः^(१) ।

पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च ॥

अनागतान्तु यः पूर्वां सादित्याश्चैव पश्चिमां ।

(१) ग्रामयाजक इति ख० ।

नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः ॥

श्यामः ।

ब्रह्मबीजममुत्पन्नो मन्त्रसंस्कारवर्जितः ।

जातिमात्रोपजीवी च भवेद्ब्राह्मणस्तु सः ॥

मनुः ।

नानृगब्राह्मणो भवति न वणिक् न कुशीलवः ।

न शूद्रवेषणं कुर्वन्न स्तेनो न चिकित्सकः ॥

‘अनृक्’ चम्वर्जितः, वेदशून्य इत्यर्थः ।

‘कुशीलवः’ गौतमृत्यवृत्तिः ।

देवलः ।

कूपमात्रोदकयामे विप्रः संवत्सरं वसन् ।

शौचाचारपरिभ्रंशाद् ब्राह्मणाद्धि प्रमुच्यते ॥

अथ दुर्ब्राह्मणाः ।

अत्राह हारीतः ।

पक्षिमौनमृगघ्ना ये सर्पकच्छपघातिनः ।

नानाजन्तुवधासक्ताः प्रोक्ता दुर्ब्राह्मणा हि ते ॥

तथा ।

अथ वेदस्य वेदी च त्रियुगं यस्य मीदति ।

स वै दुर्ब्राह्मणः प्रोक्तो ब्रह्मवादिषु गर्हितः ॥

‘वेदः’ वेदाध्ययनं । ‘वेदी’ वेदसाधनका दर्शपूर्णमासादयो
यागाः । ‘त्रियुगं’ प्रपितामहप्रभृतिपितृपर्यन्तं त्रियुगचयं यावत्,
‘मीदति’ अवमीदति उच्छिद्यत इत्यर्थः ।

आह यमः ।

यस्य वेदस्य वेदी च विच्छिद्येते त्रिपौरुषम् ।

स वै दुर्ब्राह्मणो नाम यस्यैव वृषलीपतिः ॥

अथ वृषलीपतिप्रभृतयः ।

अथ वृषलीपतिशब्देन शूद्रापतिरेव योगसामर्थ्यात्प्रभृते । तस्य च निन्दा त्रयोदशविधपुत्रप्रकरणे विस्तरेण विवृता । पारिभाषिकन्तु वृषलीपतिमाहोशनाः ।

बन्ध्या च वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा ।

अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला ॥

यस्त्वेतामुदहेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्वलः ।

अश्रद्धेयमपाङ्ग्रेयं तं विद्याद्वृषलीपतिं ।

चमत्कारखण्डे ।

वृषो हि भगवान् धर्मस्तस्य यः कुरुते त्वलं ।

वृषलन्तं विदुर्देवाः सर्वधर्मवद्विष्कृतं ॥

तथैव स्त्री वृषली तत्पतिः वृषलीपतिः । 'श्रुतं' वारणं यः कुरुते सः 'वृषलः' धर्मापघातीर्यः ।

प्रभासखण्डे ।

वृषलीत्युच्यते शूद्री तस्या यस्य पतिर्भवेत् ।

लालोच्छिष्टस्य संयोगात् पतितो वृषलीपतिः ॥

स्वं वृषन्तु परित्यज्य परेण तु वृषायते ।

वृषली सा तु विज्ञेया न शूद्री वृषली भवेत् ॥

चाण्डाली बन्धकी वेश्या रजस्वा या च कन्यका ।

ऊढा या च स्वर्गोवा स्यात् वृषल्यः संप्रकीर्तिताः ॥

पितुर्महे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंज्ञता^(१) ।

पतन्ति पितरस्तस्याः सा कन्या वृषली भवेत् ॥

यस्तु तां वरयेत् कन्यां ब्राह्मणे ज्ञानदुर्वलः ।

अश्रद्धेयमपाङ्ग्यं तं विद्याद्वृषलीपतिं ॥

परदारभिगो मोहात् पुरुषोऽज्ञान उच्यते ।

स एव पतितो ज्ञेयो यः सदा सेवते गृहे ॥

यमः ।

पुनर्भुवः पतिर्यस्तु स भवेद्दिधिषूपतिः ।

मनुः ।

परपूर्वापतिं धीरा वदन्ति दिधिषूपतिं ।

द्विजोऽप्ये दिधिषूश्चैव यस्य सैव कुटुम्बिनी ॥

देवलस्तु ।

ज्येष्ठस्य भार्या सम्प्राप्ता सकामान्दिधिषूपतिः ।

द्विजोऽप्ये दिधिषूश्चैव यस्य सैव कुटुम्बिनी ॥

वृद्धमनुः ।

भ्रातुर्मृतस्य भार्यायां योऽनुरज्येत कामतः ।

धर्मैणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः ॥

देवलः ।

गूढलिङ्गवकीर्णी स्यात् यस्य भगवतस्तथा ।

‘गूढलिङ्गी’ ब्रह्मचर्याद्याश्रमोपदिष्टदण्डादिलिङ्गरहितः । ‘भग्न-
व्रतः’ विभुतब्रह्मचर्यः ।

यमः ।

व्रती यः स्त्रियमभ्येति सोऽवकौर्णी निरुच्यते ।

“व्रती” ब्रह्मचारी ।

अथ शूद्रतुल्याः ।

तत्र देवलः ।

अनुपासितमन्धा ये नित्यमखानभोजनाः ।

नष्टशौचाः पतन्येते शूद्रतुल्याश्च धर्मतः ॥

वसिष्ठः ।

उदक्यान्वासते येषां ये च केचिदनग्रयः ।

कुलञ्चाश्रयत्रियं येषां सर्वे ते शूद्रधर्माणः ॥

‘उदक्या’ रजस्रला, सा येषां खानभोजनदेवपूजादिकाले
समीपे तिष्ठति ।

बौधायनः ।

गोरक्षकान् वाणिजिकांस्तथाकारकुशीलवान् ।

विप्रान् बार्हृषिकांश्चैव राजन् शूद्रवदाचरेत् ॥

‘कारवः’ वर्द्धक्यादिकर्मकरवृत्त्युपजीविनः । ‘बार्हृषिकाः’ वक्ष्य-
माणलक्षणाः ।

मनुः ।

गोरक्षकान् वाणिजिकांस्तथाकारकुशीलवान् ।

विप्रान् प्रैष्यान् क्षीनवर्णैः राजन्^(१) शूद्रवदाचरेत् ॥

(१) प्रैष्यान् बार्हृषिकांश्चैव विप्रानिति ग० ।

‘प्रेक्ष्यान् हीनवर्णैः’ शूद्रादिभिः प्रेक्ष्यान् ।

ये व्यपेत्य स्वकर्मभ्यः परपिण्डोपजीविनः ।

दिजत्वमभिकाङ्क्षन्ति तांश्च शूद्रवदाचरेत् ॥

भविष्यपुराणे ।

न यस्य वेदो न जपो न विद्या च विज्ञास्यते ।

स शूद्र इव मन्तव्य इत्याह भगवान् मनुः ॥

वैश्वदेवेन ये हीना आतिथ्येन बहिष्कृताः ।

सर्वे ते वृषला ज्ञेयाः श्रुतवन्तोऽपि हि द्विजाः ॥

वैश्वदेवग्रहणं पञ्चयज्ञोपलक्षणाथै ।

समत्कारखण्डे ।

वृषोहि भगवान् धर्मस्तस्य यः कुरुते त्वलं ।

वृषलन्तं विरुर्देवाः सर्वधर्मवहिष्कृतं ॥

आह देवलः ।

द्वितीयस्य पितुर्योऽन्नं भुक्त्वा परिणतो द्विजः ।

श्वरेड इति ज्ञेयः शूद्रधर्मा स जातिः ॥

‘द्वितीयस्य’ प्रतिग्रहीतुः । क्रतुर्वा पितुरन्नादिना यः संतुष्टः सः
‘श्वरेडः’ दत्तकक्रीतकादिरित्यर्थः ।

अन्यमप्यश्वरेडमाह मनुः ।

द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते ।

श्वरेड इति ज्ञेयः शूद्रधर्मा स जातिः ॥

अथ ब्राह्मणब्रवादयः ।

व्यासः ।

गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयनेन च ।

न कर्मवान्^(१) न चाधीते स भवेद्ब्राह्मणनुवः ॥

समर्त्तः ।

अत्रतौ वैश्वराजन्यौ शूद्रश्चब्राह्मणान्वयः ।

वेदव्रतविहीनश्च ब्राह्मणो ब्राह्मणनुवः ॥

वसिष्ठः ।

यश्च काष्ठमयो हस्ती यश्च चर्ममयो मृगः ।

यश्च विप्रोऽनधीयानस्तयस्ते नामधारकाः ॥

गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयनादिमान् ।

न कर्मवान् वाधीते स भवेद्ब्राह्मणनुवः ॥

हारीतः ।

शूद्रप्रेष्यो भूतो राज्ञा वृषलो ग्रामयाजकः ।

बधवन्धोपजीवी च षडेते ब्रह्मवान्भवः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

आत्मार्यं यः पचेदन्नं न देवातिथिकारणात् ।

नार्हत्यसावपि आह्नं स चोक्तो ब्रह्मराक्षसः ।

हारीतः ।

अपि विद्याकुलैर्युक्ता हीनवृत्ता नराधमाः ।

लौद्रेषु निरता नित्यं यातुधानाः प्रकौर्चिताः ॥

विष्णुः ।

देशं गोत्रं कुलं विद्यामन्त्रार्थं यो निवेदयेत् ।

वैवस्वतेषु धर्मेषु वान्ताशी सः प्रकीर्तितः ॥

सर्वज्ञा वयमित्येवमभिमानरता नराः ।

वान्ताशिनः परित्याज्याः आह्ने दाने च लम्पटाः ॥

अथ कुण्डगोलकादयः ।

मनुशातातपौ ।

परदारेषु जायेते दौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।

पत्यौ जीवति कुण्डसु मृते भर्त्तरि गोलकः ॥

तौ तु जातौ परचेचे प्राणिनां प्रेत्य चेह वै ।

नियुक्तौ ह्यकथ्यानि नाशयेतां प्रदायिनां ॥

तृहस्यतिः ।

पारदार्यमधर्मन्नु तज्जातौ कुण्डगोलकौ ।

अत्राह्नेयावभोज्यान्त्रौ चेचजाद्यास्तौऽशुभाः ॥

आह यमः ।

जीवत्पितरि योऽन्येन जातः कुण्डः स उच्यते ।

तस्य यो ब्राह्मणे भुङ्क्ते स कुण्डाशी निगद्यते^(१) ॥

पराशरः ।

जीवतो जारजः कुण्डो मृते भर्त्तरि गोलकः ।

यस्तयोरजमश्राति स कुण्डाशीति कथ्यते ॥

कुण्डगोलकावभिधायाह मनुः ।

यस्तयोरजमश्राति स कुण्डाशुच्यते द्विजः ।

ब्रह्मपुराणे ।

चतुःषष्टिपलैः शुद्धैः कुण्डं प्रस्यचतुष्टयं ।

भवेत्तद्यस्तु निगिरेत् स कुण्डाग्री पतत्यधः ॥

एकस्मिन्नेव भोजने यः प्रस्यचतुष्टयपरिमाणमन्नं निगिरेत् भव-
त्यति स कुण्डाग्री ।

अथ काण्डपृष्ठाः ।

तत्र द्वारौतः ।

शूद्रापुत्राश्च दत्ता ये ये च वै क्रीतकाः स्मृताः ।

सर्वे ते मैत्रिणा प्रोक्ताः काण्डपृष्ठा न संशयः ॥

स्वकुलं पृष्ठतः कृत्वा यो वै परकुलं व्रजेत् ।

तेन दुश्चरितेनासौ काण्डपृष्ठो न संशयः ॥

स्वकुलं काण्डमित्युक्तं तत् कृत्वा पृष्ठतस्तु यः ।

कुलान्तरं व्रजेद् यस्मात् काण्डपृष्ठस्ततः स्मृतः ॥

यमेऽप्याह ।

आपदतो ह्यपङ्क्तो यस्य स्याद् वैष्णवीसुतः ।

इत्येते मनुना प्रोक्ताः काण्डपृष्ठास्तयस्तथा ॥

मासोपवसादिब्रतैर्विष्णोराराधनपरा विधवा 'वैष्णवी', तस्यां
तदवस्थार्यां सवर्णादुत्पन्नः 'वैष्णवीसुतः' । विस्तीर्णापदे ब्राह्मणस्य
चत्विर्वैश्ववृत्तित्यागोपदेशानन्तरमाह नारदः ।

तस्यामेव तु यो वृत्तौ ब्राह्मणो रमते रमात् ।

काण्डपृष्ठस्युतो मार्गात् सोऽपाङ्केयः प्रकीर्तितः ॥

देवस्यः ।

वैष्णापतिः कृष्णपृष्ठः काण्डपृष्ठो भटो भवेत् ।

अथ वैडालव्रतिकादयः ।

मनु-विष्णू ।

धर्मध्वजौ सदा सुखः काङ्क्षितो लोकदम्भकः ।

वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वभिसन्धकः ॥

यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रितः ।

प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतं ॥

यमः ।

यः कारणं पुरस्कृत्य व्रतचर्यां निषेवते ।

पापं व्रतेन प्रच्छाद्य वैडालं नाम तद्व्रतं ॥

अर्थश्च विपुलं गृह्य हिला लिङ्गं निवर्त्तयेत् ।

आश्रमान्तरितं रचेत् वैडालं नाम तद्व्रतं ॥

यो ह्यन्यायेन विपुलमर्थं संगृह्य राजादिभिरुदपहारमाशङ्कमानः
पूर्वाश्रमलिङ्गानि परिवर्त्य अतिमाननीययत्याद्याश्रमस्वीकारेण
तद्व्रतं रचति तस्य तद्व्रतं वैडालमञ्जं भवति ।

प्रतिगृह्याश्रमं यस्तु स्थित्वा तत्र न तिष्ठति ।

आश्रमस्य तु लोपेन वैडालं नाम तद्व्रतं ॥

दत्तोदकेन कन्यान्तु कृत्वा चैव प्रतिग्रहं ।

कृतार्थो नार्थवान् यस्य वैडालं नाम तद्व्रतं ॥

यो जलपूर्व्यं योग्याय कन्यां प्रदाय कृतार्थः सन्नपि तामेव
भूयोऽप्यन्यस्मै दातुमिच्छन् नार्थवान् अकृतार्थ इव भवति तस्य तच्चरितं
वैडालं व्रतं । यस्य नियतकृत्यपर्याप्तं प्रतिगृह्याप्यमनोपादकृतार्थमि-
वात्मानं मन्यते तस्यापि तच्चरितं वैडालं ।

यतीनामाश्रमं गत्वा प्रत्यवास्य तु यः पुनः ।
 यतिधर्मविलोपेन वैडालं नाम तद्रुतं ॥
 अधोदृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।
 गठो मिथ्याविनीतश्च वक्रव्रतचरो द्विजः^(१) ॥

कूर्मपुराणे ।

बौद्ध-श्रावक-निर्धन्याः पञ्चरात्रविदो जनाः ।
 कापालिकाः पाशुपताः पाषण्डा ये च तदिधाः ॥
 अनाश्रमी द्विजो यः स्यादाश्रमी वा निरर्थकः ।
 मिथ्याश्रमास्तु ये विप्रा विज्ञेयाः श्राद्धदूषणे ॥

देवलः ।

देवार्चनपरो विप्रो विचारार्थी वत्सरचयं ।
 असौ देवलको नाम ह्ययकव्येषु गर्हितः ॥

तथा ।

देवतात्रोपजीवी च नास्ती देवलको भवेत् ।
 भवेत् करणसंज्ञश्च सङ्घेषु श्ववहारवान्^(१) ॥
 अगारदाही स ज्ञेयः प्रेतदग्धा ह्यनेकजः^(२) ।

‘प्रेतदग्धा’ प्रेतदाहकः ।

स चाप्यगारदाही स्याद्यो द्वेषाद्वैश्वदेवदाहकः ।
 सेच-सखावनौनाश्च दग्धारोऽरण्यदाहिनः ॥
 मर्हिषीत्युच्यते भार्या सा चैव व्यभिचारिणी ।

(१) वक्रव्रतचरो द्विज इति ख० ।

(२) स क्रयव्यवहारवानिति ग० ।

(३) प्रेतदग्धाधमेन य इति ख० ।

तस्यां यो जायते गर्भः स वै माहिषकः स्यतः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

महिषौत्युच्यते भार्या सा चैव व्यभिचारिणी ।

तस्यां यः क्षमते दोषं स वै माहिषकः स्यतः ॥

देवलः ।

गोरसानाञ्च विकेता गेविकेता च वै द्विजः ।

गुड-लवण-तिलानां विकेता दुष्टविकयी ॥

निलटेत्कृष्टमध्ये यो वर्णेषु अनवपहः ।

आचरत्यपराचारं वर्णसम्भेदकस्तु सः ॥

एकाकी व्यसनाक्रान्तो धन्य इत्युच्यते बुधैः ।

विप्रं वार्हृषिकं विन्द्यान्तृणदृष्ट्युपजीविनं ॥

विष्णुः ।

यस्तु निन्देत्परं जीवं प्रशंसत्यात्मनो गुणान् ।

स वै वार्हृषिको नाम सर्वकर्मसु गर्हितः ॥

वसिष्ठः ।

समर्घं धान्यमादाय महाघै यः प्रयच्छति ।

स वै वार्हृषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः ॥

यः सगोत्रां समाकूटः स विप्रो गोचवाङ्भवेत् ।

राजप्रेषकरो नित्यं ब्राह्मणोऽधिष्ठितः स्यतः ॥

नारदः ।

पुत्राचार्यः स विज्ञेयो ग्रामे यो बालपाठकः ।

पुत्रादवाप्तविद्यो वा पुत्राचार्यो निगद्यते ॥

यो भ्राम्यति भ्रमरवद्भिभवार्थं गृहे गृहे ।

अतिलुब्धतया विप्रो भ्रामरी स निगद्यते ।

यस्तु दुष्टतपश्चर्यः स मूढो नाम संज्ञया ॥

हृन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

यः स्वाध्यायाग्निमालस्थाद्देवादीन्त्रैभिरिष्टवान् ।

निराकर्त्तामरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिः ॥

गौतमः ।

अधीत्य विस्मृतो वेदं भवेद्विप्रो निराकृतिः ।

देवलः ।

आत्मानं धर्मकृत्यञ्च पुत्रदाराञ्च पौडयेत् ।

लोभाद् यः प्रचिनोत्यर्थं स कदर्यं इति स्मृतः ॥

उशना ।

राज्ञः प्रबोधसमये घण्टाश्रित्यन्तु घण्टिकः ।

हृद्गौतमः ।

आत्मानं धर्मकृत्यञ्च पुत्रदाराञ्च पौडयेत् ।

मोहाद् यः पितरौ भृत्यान् स कदर्यं इति स्मृतः ॥

हारीतः ।

ये दिवं वज्रभिः पापैः क्षादयन्ति नराधमाः ।

दुष्प्रापणान्तु देहस्य दुरालाना हि ते स्मृताः ॥

‘दिवं’ परलोकं, ‘क्षादयन्ति’ तिरस्कुर्वन्ति । ‘देहस्य दुष्प्रापणात्’ दुष्टेन कर्मणा निर्व्वहणात् ॥

यमः ।

परद्रव्योपहर्त्तारस्तेनाः स्रुव्राह्मणाधमाः ।
 दुष्प्रापणान्तु देहस्य दुरालाना हि ते स्रुताः ।
 ये व्यपेताः स्वकर्षभ्यः ते नास्तिकाः प्रकीर्त्तिताः ॥

कात्यायनः ।

ऊङ्कारं कामनञ्चैव लोके यच्च विगर्हितं ।
 अनुकुर्यादनुब्रूयाद्वाग्दुष्टं तं विवर्जयेत् ॥
 अथ पतिताः ।

उभयनाः ।

असमान-याजकाश्च श्रुतिविक्रयिकाश्च ये ।
 अन्यपूर्वाप्रजाताश्च पतितान् मनुरब्रवीत् ॥
 'अन्यपूर्वाः' पुनर्भूप्रभृतयः ।

यमः ।

शूद्रस्थाध्यापनादिप्रः पतत्यत्र न संशयः ॥

देवलः ।

भृतकाध्यापको यस्य भृतकाध्यापितश्च यः ।
 तावुभौ पतितौ विप्रौ स्थाध्यायकयविक्रयात् ॥

उक्तञ्च गार्ग्येण ।

भेदर्थं तिष्ठति ज्येष्ठे कुर्याद्यो दारसंग्रहं ।
 श्रावसर्थं तथाधानं पतितस्तु तथा भवेत् ॥

वायुपुराणे ।

आत्मार्यं यः पचेदन्नं न देवातिथिकारणात् ।
 नार्हत्यसार्वापि श्राद्धं पतितो ब्रह्मराक्षसः ॥

अथ षण्डाः ।

देवलः ।

षण्डको वातजः षण्डः षण्डः क्लीवो नपुंसकः ।

कीलकश्चेति षण्डोऽयं षण्डभेदो विभाषितः ॥

तेषां स्त्रीतुल्यवाक्शिष्टः स्त्रीधर्मात् षण्डको भवेत् ।

पुमान् भूत्वा खलिङ्गानि पश्चाच्छिन्द्यान्त्यैव च ॥

स्त्री च पुंभावमास्थाय पुरुषाचारवद्गुणा ।

वातजो नाम षण्डः स्यात् स्त्रीषण्डो वापि नामतः ।

अस्त्रीलिङ्गोऽपि षण्डः स्यात् षण्डसु स्थानभेदनः ॥

स कीलक इति ज्ञेयो यः क्लैयादात्मनः स्थियं ।

अन्वेन सह संयोज्य पश्चात्तामेव सेवते ॥

अथ नग्नाः ।

तत्राह पराशरः ।

नग्नः काषायवस्त्रः स्यान्नग्नः कौपीनमात्रपृक् ।

नग्नः स्यान्मलवदासा नग्नश्चार्द्धपटावृतः ॥

रज्जुकद्रव्यनिर्यासः काषायस्तेन रक्तं वस्त्रं काषायं तद्वसनो नग्न इत्युच्यते । गुह्यप्रदेशमात्राच्छादनपर्याप्ता पुरतः पृष्ठतः कटिसूत्रवय-
नोपायेन वसनौघा वस्त्रचौरिका कौपीनं तत्परिधानाधिकारित्वेना-
नुक्तो गृहस्थादिस्तन्मात्रपृङ्गनग्नः । अधौतवस्त्रो रजकादिधौतवस्त्रयुक्तो
वामलवदासाः । एकस्त्रैवानवच्छिन्नस्य पटश्चार्द्धं वसनोऽर्द्धं प्रावृ-
ण्वानोऽर्द्धपटावृत इत्युच्यते खण्डपटवसनो वा ।

भृगुस्सति-प्रभासखण्डयोः ।

नग्नः स्थान्मलवदासा नग्नः कौपीनकेवलः ।

विकच्छेऽनुत्तरीयश्च दिकतोऽवल एव च ।

नग्नः काषायवल्गः स्थान्मलस्यार्द्धपटः स्मृतः ॥

‘कौपीनकेवलः’ कौपीनमात्रवृत्क् । परिहितवाससो गुह्यप्रदे-
शाच्छादनोपयोगी प्रान्तःकच्छः स यस्य विमुक्तस्तिकच्छनिषङ्गर-
हितः । ‘अनुत्तरीयः’ उत्तरीयरहितः । कटिवन्धनवल्गं कक्षा ।
परिहितवल्गे परिहितदुत्तरार्द्धेन वस्त्रान्तरेण वा तिर्यक्सम्मिलन-
संकुचितविस्तरेण कटिवन्धनं द्वितीया कक्षा । तद्वान् ‘दिकच्छः’ ।
इमाश्च द्वितीयां कक्षामासुरीशब्देनाह याज्ञवल्क्यः ।

परिधानादहिःकक्षा निवद्धा ह्यासुरी भवेदिति ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

सर्वेषामेव भूतानां त्रयी संवरणं यतः ।

ये वै त्यजन्ति तां मोहात्ते तु नग्नाः प्रकीर्त्तिताः ॥

अथ परिवित्यादयः ।

आह देवलः ।

ज्येष्ठे चाप्यनिविष्टे च ज्येष्ठमुत्क्रान्य यः पुनः ।

विन्देत परिवित्तिश्च परिवेत्ता च तावुभौ ॥

‘ज्येष्ठे’ भ्रातरि, ‘अनिविष्टे’ अछतविवाहे, यदा कनीयान्
‘विन्देत’ दारसंयहं कुर्यात्, तदा ज्येष्ठः ‘परिवित्तिः’ इतरः ‘परि-
वेत्तेति’ वचनार्थः ।

मनुः ।

दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽयजे स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥

‘स्थिते’, दाराग्निहोत्रसंयोगं विनेति शेषः । अग्निहोत्राद्युत्तर-
क्रियाप्रयोज्यमाधानं विवक्षितं ।

उक्तञ्च गार्ग्येण ।

सोदर्यं तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्धारसंग्रहं ।

आवसथ्यं तथाधानं पतितस्त्वन्यथा भवेत् ॥

‘आवसथ्यं’ आवसथ्याधानं, दायविभागकाले क्रियमाणमौपा-
सनाधानमिति यावत् । विवाहकाले क्रियमाणस्यौपासनाधानस्य न
कुर्याद्धारसंग्रहमित्यनेनैवार्थाच्चिरस्रत्वात् । अतएवौपासनं समादध्या-
त्स्वकाले परिवेदयन्निति ब्रह्मगर्भवचनेऽपि स्वकालग्रन्थेन दायवि-
भागकाल एवोक्तः न तु विवाहकालोपेत्यवगम्यते । ‘आधानं’
गार्हपत्याद्याधानं । ‘पतितो भवेत्’ उपपातकौ भवेदित्यर्थः । उप-
पातकपरिगणनावचने परिवेत्तृ-परिवित्थोः कीर्त्तनात् ।
लौगाक्षिः ।

सोदर्यं तिष्ठति ज्येष्ठे योऽन्याधेयं करोति हि ।

तयोः पर्याहितो ज्येष्ठः पर्याधाता कनिष्ठकः ॥

सोदर्यग्रहणादसोदर्यं ज्येष्ठे तिष्ठति कनिष्ठस्य दारसंग्रहादौ
जातेऽपि न पातित्यदोष इत्यवगम्यते । ज्ञातातपेन त्वसोदर्यविषये
दोषाभावः साक्षादेवोक्तः ।

पितृव्यपुत्रमापन्नपरनारीसुतेषु च ।

ज्येष्ठेऽपि च तिष्ठतु भ्रातृणान्तु कनीयसां ।

दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥

‘पितृव्यपुत्राः’ पितृभ्रातृसुताः । ‘मापद्माः’ भिन्नमातृजाः ।
‘परनारीसुताः’ ह्यामुखायणपरिभाषया स्वजनकेन परस्त्रीवोत्पादिता
भ्रातरः । मत्स्वयेतेषु ज्येष्ठेषु भ्रातृषु कनिष्ठानां पूर्वमपि दाराग्नि-
संयोगं कुर्वतां परिवेत्तृत्वमञ्जको दोषो नास्तीत्यर्थः । परनारीसुत-
ग्रहणं दत्तकादेरप्युपलक्षणार्थं ।

अतएवाह यमः ।

पितृव्यपुत्रान् मापद्मान् परपुत्रांस्तथैव च ।

दाराग्निहोत्रधर्मेषु नाधर्मः परिविन्दने ॥

परपुत्रान् दानक्रयादिना स्वपितुः पुत्रत्वमापन्नान् ज्येष्ठान् भ्रा-
तृन् परिविन्दतो नाधर्मोऽस्ति । सोदरेऽपि ज्येष्ठे सति कदाचित्प-
रिवेदने कनिष्ठस्य दोषो नास्तीत्याह शातातपः ।

क्षीवे देशान्तरस्ये च पतिते भिक्षुकेऽपि वा ।

योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने ॥

‘भिक्षुकः’ प्रव्रजितः । ‘योगशास्त्राभियुक्तः’ विरक्तः ।

कात्यायनोऽप्याह ।

देशान्तरस्थक्षीवैकवर्षणानसहोदरान् ।

वैशाभिसक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥

जड़मूकान्धबधिरकुब्जवामनखोडकान् ।

अतिवृद्धानभार्यांश्च कृषिसक्तामृपस्य च ॥

धनवद्विप्रसक्तांश्च कामतोऽकारिणस्तथा ।

कुहकांस्तस्करांश्चापि परिविन्दन्न दुष्यति ॥

‘एकदणः’ रोगप्रवृद्धदणः । ‘रोगी’ अचिकित्स्यरोगः ।
 ‘खोडकः’ भग्नचरणद्वयः । ‘अभार्यान्’ नैष्ठिकव्रह्मचारिणः । ‘कामतोऽ-
 कारिणः’ स्वेच्छयैव नित्यं विवाहमकुर्व्वाणाः । ‘कुहकाः’ परवञ्चनाय
 द्योद्योगपराः । अत्र ये सर्व्वात्मना विवाहानधिकारिणः क्रीवादयः
 तेषु सन्तु कालविशेषमन्तरेणापि परिवेदने न दोषः । ये तु कालान्तरे
 सम्भावितविवाहाधिकाराः देशान्तरस्थ-विरक्त-वेष्टानिमक्त-शूद्रतुल्य-क-
 षिमक्त-राजपरतन्त्र-धनवद्विप्रमक्त-कामतोऽकारि-कुहक-तस्कराः तेषु
 सन्तु वक्ष्यमाणकालप्रतीक्षां कृत्वा परिवेदनं कुर्व्वातां न दोषोऽस्ति ।

तत्र देशान्तरस्थे ज्येष्ठे वशिष्ठ आह ।

अष्टौ दश द्वादशवर्षाणि ज्येष्ठं भ्रातरमनिविष्टमप्रतीक्षमाणः
 प्रायश्चित्ती भवतीति । देशान्तरादागतस्य विवाहादावधिकार-
 सम्भवादित्यभिप्रायः । अत्र धर्मार्थमर्थार्थं वा देशान्तरगतस्य ज्येष्ठस्य
 द्वादशवर्षं प्रतीक्षा ।

तथा च स्मृतिः ।

द्वादशैव तु वर्षाणि ज्येष्ठान् धर्मार्थयोगतः ।

न्यायः प्रतीक्षितुं भ्राता श्रूयमाणः पुनः पुनः ॥

धर्मार्थयोरिति विद्याया अयुपलक्षणार्थं । अतएव गौतमेन नष्टे
 भर्त्तरौति प्रकृत्य द्वादशवर्षाणि ब्राह्मणस्य विद्यासम्बन्धेनेति भार्याया
 भर्तृप्रतीक्षाकालमुक्ताभिहितं भ्रातरि चैवं ज्येष्ठसि यवीद्यान् कन्या-
 ग्याधेयेष्विति । ‘नष्टे भर्त्तरि’ कुत्र गत इत्यज्ञाते भर्त्तरि अत्यन्तदूरदे-
 शान्तरगत इति यावत् । ‘विद्यासम्बन्धेन’ विद्याग्रहणार्थं देशान्तरगते
 भर्त्तरि, ब्राह्मणभार्याया द्वादशवर्षाणि प्रतीक्ष्य तत्कियादिकं कार्यं ।

एवं ब्राह्मणः कनिष्ठो ज्येष्ठे भ्रातरि विद्याग्रहणार्थं देशान्तरगते द्वाद-
शवर्षाणि प्रतीक्ष्य विवाहसम्पादने कुर्यात् । कार्यान्तरार्थं देशान्तर-
गमने तु अष्टौ दश वेति पक्षद्वयं । अत्रेदं विवक्षितं, देशान्तरगतस्य
स्वाभिमतं कार्यं निर्वर्त्य प्रत्यागमनयोग्ये कार्येण नागतस्य जीवित-
मन्देहे मति विवाहसम्भावनानिरुक्तौ तदुत्तरकालं कनिष्ठेन दाराग्नि-
होत्रसंयोगे क्रियमाणे न परिवेत्तृत्वरूपो दोषो भवतीति । एवमेवं
विरक्त-वेष्टातिसक्तादिष्वपि च कियन्तमपि कालं तथैवावस्थितेषु तत्-
स्वभावत्वावधारणेन विवाहसम्भावनानिरुक्तौ तदुत्तरकालं कनिष्ठेन
विवाहादौ क्रियमाणे न दोषः । अनेनैवाभिप्रायेण सुमन्तुनाप्युक्तं ।

व्यसनासक्तचित्तोवा नास्तिको^(१) वाय वायजः ।

कनीयान् धर्मकामसु आधानमद्य कारयेत् ॥

अधानग्रहणं विवाहस्याप्युपलक्षणार्थं क्लीवादयस्तु स्वभावतः
सर्व्वथा विवाहानर्हत्वात्कियन्तमपि कालं न प्रतीक्षणीयाः ।

तथाच स्मृतिः ।

उन्नतः किल्बिषी कुष्टी पतितः क्लीव एव वा ।

राजयत्स्यामयावी च न न्याय्यः स्यात् प्रतीक्षितुं ।

खञ्ज-वामन-कुजेषु गङ्गदेषु जडेषु च ।

जात्यन्धे वधिरे मूके न दोषः परिवेदने ॥

एवंविधे ज्येष्ठे मति कनिष्ठस्य परिवेदने दोषो नास्तीत्यर्थः । एव-
माधानाधिकारिण्युक्तताधाने ज्येष्ठे विद्यमाने तदनुज्ञातस्य कनि-
ष्ठस्य नाग्न्याधाने परिवेत्तृत्वदोषः ।

तथाच बद्धवसिष्ठः ।

अग्रजस्य यदानग्निरादध्यादनुजः कथं ।

अग्रजानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि ॥

आधानेऽधिकार्यऽप्यग्रजो यदाधानविधिमतिक्रम्यान्वाधेयं ना-
द्रियते तदा तदनुमतिं गृहीत्वा अनुज आधानं कुर्यादित्यर्थः ।

अयमेवार्थः सुमन्तुनायुक्तः ।

ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत् ।

अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा ॥

ज्येष्ठभ्रातृग्रहणं पितुरपि प्रदर्शनार्थं ।

तथाच स एव ।

पितुर्यस्य तु नाधानं कथं पुत्रस्तु कारयेत् ।

अग्निहोत्राधिकारोऽस्ति शङ्खस्य वचनं यथा ॥

तथा ।

अनुज्ञातस्य पित्रा तु आधानं सर्वदा भवेत् ।

पित्रानुज्ञातस्य पुत्रस्येति शेषः । पितृग्रहणं पितामहस्यापि प्रदर्श-
नार्थम् ।

अतएवाश्रयः ।

पिता पितामहो यस्य अग्रजो वाप्यनग्निमान् ।

तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु^(१) न दोषः परिवेदने ॥

अत्रापि पित्रानुज्ञातस्येति शेषः । मन्त्रशब्दे वेदोपलक्षणार्थः ।

तथाच शातातपः ।

(१) यथाग्निहोत्रमन्त्रेष्विति ख० ।

नाग्नयः परिविन्दन्ति न वेदा न तपांसि च ।

न च आर्द्धं कनिष्ठस्य या च कन्या विरूपिका ॥

यथा वेदाध्ययनतपःआद्धराहित्येन स्थितेऽपि ज्येष्ठे तानि तदनुज्ञामन्तरेणापि कनिष्ठेनानुष्ठितानि परिवेदनहेतवो न भवन्ति । तथा ज्येष्ठानुज्ञयाग्नयोऽप्याधीयमाना परिवेदनहेतवो न भवन्तीत्यर्थः । या च कन्या विरूपिकेत्यस्यामर्थः । विवाहाधिकारिणां ज्येष्ठायां कन्यायां विवहतरूपायामनूढायां स्थितायां तदनुज्ञया विनापि कनिष्ठाया विवाहकालातिक्रमभौत्या कृतो विवाहो न दोषायेति । एवं चैवंविधविषयव्यतिरिक्तविषये कन्यास्वपि परिवेदने वरपरिवेदनात् सर्वमनुसन्धेयं । अनुजस्य ज्येष्ठविवाहात् पूर्वं विवाहे तु ज्येष्ठानुज्ञायामपि दोषो भवतीत्याह^(१) हारीतः ।

शोदराणान्तु सर्व्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।

दारैस्तु परिविन्दन्ते नाग्निहोत्रेण नेज्यया^(२) ॥

अग्निहोत्रादिष्वनुज्ञाता न परिविन्दन्त इति स्थितं । दारैः पुनरनुज्ञाता अपि परिविन्दन्त इति वचनार्थः ।

वृद्धयाज्ञवल्करः ।

आवसथ्यमनादृत्य चेतायां यः प्रवर्त्तते ।

शोऽनाहिताग्निर्भवति परिवेत्ता तयोच्यत इति ॥

अस्यार्थः ।

‘आवसथ्य’ औपासनाग्निं, ‘अनादृत्य’ ‘अनाधाय, ‘चेतायां’

(१) ज्येष्ठानुज्ञयापि दोषो नापैतीत्याहेति क० ।

(२) नाधानेन न नेज्ययेति क० ।

गार्हपत्याद्यग्निचयाधाने, 'यः', प्रवर्त्तते 'भोऽनाहिनाग्निः', एव भवति । तथा प्रथममौपासनाग्निनाधाय गार्हपत्याद्याधानकारणात् परिवेत्तेति गौयते ।

इति परिवित्त्वाद्यः ।

इत्यप्रशस्ता ब्राह्मणसंज्ञाः ।

इति ब्राह्मणसंज्ञाप्रकरणं ।

अथ आहुते प्रशस्ता ब्राह्मणा निरूप्यन्ते ।

तत्र मनुशातातपौ ।

तत्र ये भोजनीयाः सूर्ये च वर्ज्या द्विजोत्तमाः ।

यावन्तस्यैव यैश्चान्यैस्तावदक्ष्याम्यशेषतः ॥

ओत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दाढभिः ।

अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलं ॥

यः स्वकीयां कृत्स्नां मन्त्रब्राह्मणात्मिकां शाखामधीते सः 'ओत्रियः' । आहुते विश्वेदेवानुद्दिश्य विहितानि हवींषि 'हव्यानि', पितृनुद्दिश्य विहितानि 'कव्यानि' 'अर्हत्तमाय' कुलबीलविद्याधारायेत्यर्थः । 'तस्मै' आहुतादन्यदपि 'दत्तं महाफलं' भवतीति ।

वसिष्ठः ।

ओत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि नित्यशः ।

अओत्रियाय यद्दत्तं तस्मिन् नार्हन्ति देवताः ॥

आह मनुः ।

सहस्रं हि सहस्राणामनुवां यत्र भुञ्जते ।

एकस्नान् मन्त्रवित् प्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः ॥

‘अनृचां’ अवेदार्थविदामिति ज्ञेयं । यतः ओचियाद्यैव देयानी-
त्युक्तेरनधीयानानां प्राप्तिरेव नास्ति । मेधातिथिस्तु अनृचा इति
प्रथमावहवचनानां पाठान्तरं दर्शितवान् । तस्मिन् पक्षे अनृचाः
सहस्रं यव भुञ्जत इति सम्बन्धः । ‘मन्त्रवित्’ वेदार्थवेत्ता । ‘प्रौतः’
तर्पितो भोजित इति यावत् । ‘सर्वान्’ ‘तान्’ ‘अनृचान्’ ‘अर्हति’
स्वीकरोतीति अभेदमापद्यते । अभेदे च यत्नेषु सहस्रसंख्येषु भोजितेषु
फलान्तदेकस्मिन्नवाप्यत इत्यर्थः ।

ज्ञानोत्कृष्टेषु देयानि कथानि च हवींषि च ।

नहि हस्तावसृग्दिग्धौ रुधिरेणैव शुद्ध्यतः ॥

ज्ञानेन विद्यया उत्कृष्टा अधिका ‘ज्ञानोत्कृष्टाः’, तेभ्यः ह्यथकथानि
देयानि नेतरेभ्य इति । यथा ‘असृजा रुधिरेण’ ‘दिग्धौ’ लिप्तौ,
‘हस्तौ’ ‘रुधिरेण’ प्रक्षाल्यमानौ न निर्मलौ भवतः, एवमविद्वद्भा-
षणभोजनेनोपक्रियमाणाः पितरो न तत्फलं लभन्त इत्यर्थः ।

तथा ।

दातृन् प्रतिगृहीतृन् कुरुते फलभागिनः ।

विदुषे दक्षिणा दत्ता विधिवत् प्रेत्य चेह च ॥

‘विदुषे’ या ‘दक्षिणा’ दौयते सा ‘दातृन् प्रतिगृहीतृन्’ अपि
‘फलभागिनः’ ‘कुरुते’ । प्रशंसैषा ईदृशमेतद्विदुषे दानं यत्प्रतिगृही-
तारमप्यदृष्टफलेन योजयति किं पुनर्दातारमिति । ‘प्रेत्य’, स्वर्गः
फलं, ‘इह’, कौर्त्तिः । भोजयेदित्यनुवृत्तौ गौतमः ।

ओचीयावागूपवयःशीलसम्यन्नयुवभ्यो दानं प्रथममेके पितृवत् ।
‘वाक्सम्यन्नाः’ संस्कृतभाषिणः । ‘रूपसम्यन्नाः’ मनोज्ञशरीराः । ‘वयः-

सम्पन्नाः' परिणतवयसः । ते हि प्रायेण प्रशान्तविषयानुरागतया विशुद्धमतयो भवन्ति । 'शौलसम्पन्नाः' मनोवाक्कायैः सकलप्राणिहितकारिणः । वयःसम्पन्नत्वस्यापवादमाह । 'युवभ्य' तरुणेभ्यः, 'प्रथमं,' दानं, प्रथमश्चाह्नानि नवश्चाह्नानीत्यर्थः । प्रथमं प्रधानं वा, यूनां सकलश्चाह्ननियमसम्पादनसमर्थत्वात् । 'एके पिबवत्' इति पिब-तुल्यान् ब्राह्मणान् भोजयेदित्येके मन्यन्ते । पितरमुद्दिश्य तरुणं, पितामहमुद्दिश्य स्वविरं, प्रपितामहमुद्दिश्य स्वविरतरमिति ।

वसिष्ठः ।

पितृभ्यो दद्यात् पूर्वेषुः ब्राह्मणान् सन्निपात्य यतीन् गृहस्थान् ।

साधून्परिणतवयसोऽविकर्मस्थान् श्रोत्रियान् शिष्यान्नेवासिनः ॥

'पूर्वेषुः' आह्नदिनात् पूर्वस्मिन्नहनि, 'ब्राह्मणान्,' 'सन्निपात्य' आमन्त्र्य, 'यतयः' प्रव्रजिताः । तदसम्भवे 'गृहस्थान्' ।

साधुलक्षणमुक्तं । 'अपरिणतवयसः' नातिस्यविरान् । 'अविकर्मस्थान्' प्रतिषिद्धवर्जकान् । ये च न शिष्या चान्नेवासिनः न सेवका इत्यर्थः । कात्यायनः ।

स्नातकानेके यतीन् गृहस्थसाधून्वा श्रोत्रियान् ब्रह्माननवस्थान् स्वकर्मस्थानभावेऽपि शिष्यान् सदाचारान् ।

कृतसमावर्त्तनोऽस्तविवाहः 'स्नातकः' । 'टद्धः' विद्यातपोभ्यां श्रेष्ठः । येषां मातृतः पितृतयावद्यं दोषो नास्ति ते 'अनवस्थाः' ।

'स्वकर्मस्थाः' स्वाश्रमविहित-श्रौतस्मार्त्तकर्मनिरताः, उक्तलक्षणब्राह्मणभावे 'सदाचारान् शिष्यान्' अपि निमन्त्रयेत् । आपस्तम्बः ।

उत्सृगुणेषु वयोऽटद्धः श्रेष्ठान् ब्रह्मकृष्व, श्रम-तपः-श्रुत-शौला-

दिभिस्तुल्यत्वे वयोवृद्धः श्रेष्ठः। वयमापि तुल्यत्वे द्रव्यकृशः क्षीणवृत्तिः
श्रेयान्। स च यदि निजेच्छया द्रव्यकृशो भवति न पुनरयोग्यत्वे-
नालम्बप्रतियह्यतया ।

पैठीनमिः ।

प्रयताय शुचये सर्व्वं देयं हव्यं कव्यं च तस्माच्छुचिरिति
विज्ञायते ।

‘प्रयताय’ संयताय । ‘शुचये’ वाङ्माभ्यन्तरशौचयुक्ताय । ‘सर्व्वं’
जनने मरणे देवभोजनादौ च । अयमर्थः श्रुतौ विज्ञायते । श्रुति-
प्रतीकम्यठति ‘तस्माच्छुचिः’ इति ।

आपस्तम्बः ।

शुचीन्मन्त्रवतः सर्व्वकृत्येषु भोजयेत् ।

‘मन्त्रवन्तः’ अधीतवेदाः । ‘सर्व्वकृत्येषु’ विहितब्राह्मणभोजनेषु
श्रौतस्मार्त्तैषु कर्म्मसु । अत्र केचिद्यथा कन्या तथा हविरिति कन्या-
साधर्म्येण हविषां स्वशाखीयप्रतिपाद्यत्वं मन्यमानाः स्वशाखीयमेव
श्रोत्रियत्वादिगुणविशिष्टं ब्राह्मे नियोजयन्ति । तदसत् । स्मृती-
तिहास-पुराण-गृह्य-कल्पसूत्रेषु कचिदपि स्वशाखीयनियमाश्रवणात् ।
प्रत्युत स्मृत्यादिषु ‘हणाचिकेतस्त्रिमधुक्त्रिसुपर्णां ज्येष्ठसामगः’ इत्यादि-
भिर्नानाशाखीयानां नानावेदाध्यायिनामेव विधिदर्शनाच्च । न चैतेषां
शूद्रकर्मकश्राद्धविषयत्वमिति मन्त्रव्यं । व्यवस्थायां प्रमाणाभावात् ।
नापि कन्यासादृशदर्शनमात्रेण नियमाध्यवस्थानं युक्तं । सादृशस्या-
न्यथाप्युपपत्तेः । किञ्च कन्यायामेव तावदेकशाखाध्यायिनियमः कुतो
ऽवगतः यद्वत्त्वेन हविव्यपि साध्यते । आचारादिति चेत् । कन्यादान-

प्रतिपक्षेषु स्वशाखीयैरेव सह व्यवहरन्तः परशाखीयांश्च प्रयत्नेन
परिवहरन्तः शिष्टा दृश्यन्ते । तेन ज्ञायते अस्त्वत्र नियम इति । मैवं ।
शिष्टव्यवहारस्य कुलादिज्ञानाज्ञानमूलत्वात् । तयोश्च सन्निधानव्यव-
धानाधीनत्वात् । प्रायेण हि तुल्यशाखिनः स्वाध्यायाध्ययन-वेदव्रत-
गृह्यकर्म-सन्धोपासनादि-क्रियाकलाप-विचारणार्थमन्योन्यसङ्गमम-
भिलषन्तः समानदेशवासिनो भवन्ति । सन्निधानाच्च विज्ञातकुलगौ-
लाचाराः परस्परं यौनसम्बन्धविधिमाद्रियन्ते । अन्यशाखीयांस्तु देशा-
न्तरनिवासमादविज्ञातस्वरूपतयैव न अद्ध्यते । आर्यावर्त्तेषु च
समानदेशवासिनां नानाशाखाध्यायिनामप्युपलभ्यन्त एव परस्परमनव-
गौयमानाः सर्वतो विवाहसम्बन्धाः । अविज्ञातपरस्परराणामेक-
शाखाध्यायिनामपि नोपलभ्यन्ते । अतः । समानदेशवासिनामसु-
त्यकुलादिज्ञानमेव परिणयनसम्बन्धप्रवर्त्तकमिति । या तु केषाञ्चि-
त्सत्यपि सादृश्ये न दृश्यते सम्बन्धप्रवृत्तिः तत्रैतन्निदानं येषां
पूर्वपुरुषैः पूर्वमतिविदूरानेकदेशवासिभिर्विगर्हिते तरेतरदेशाचारैः
कालान्तरे कथञ्चन सह संवासमासादयद्भिरपि स्वस्वकुलश्रेष्ठह्वारं
समुदाहद्भिरन्योन्यं न प्रवर्त्तते समुदाहविधिस्ततस्तत्सन्तानेषु सैवाप्र-
वृत्तिः कियन्तं कालमनुवर्त्तत इति । अतो न कन्यादाने नापि
हविर्दाने स्वशाखीयदिजनियम इति सिद्धं । एवं च सति वक्ष्यमा-
णानि वचनानि समञ्जसार्थानि स्युः ।

यमः ।

वेद-विद्या-व्रतस्त्राताः श्रोत्रिया वेदपारगाः ।

स्वधर्मनिरताः चान्ताः क्रियावन्तस्तपस्विनः ।

तेभ्यो ह्यश्च कव्यञ्च प्रशान्तेभ्यः प्रदीयते ॥

वेदान्तेदौ वेदश्चाधीत्य समावृत्ताः 'वेदस्त्रातकाः' । विद्यां वेदार्थ-
विचारं समाप्य निवृत्ताः 'विद्यास्त्रातकाः' । व्रतं ब्रह्मचर्यं समाप्य
निवृत्ताः 'व्रतस्त्रातकाः' । सत्यपि वेदपारगत्वे नित्यं वेदाभ्यासनिरत-
त्वप्रदर्शनार्थं श्रोत्रियग्रहणं । इन्द्रदुःखसहिष्णवः 'शान्ताः' । अक्रोधनाः
'शान्ताः' ।

मनुः ।

वेद-विद्या-व्रतस्त्रातान् श्रोत्रिधान् गृहमेधिनः ।

पूजयेद्भुव्यकथेन विपरीतांश्च वर्जयेत् ॥

'गृहमेधिनः' गृहस्थाः ।

तथा ।

यत्नेन भोजयेच्छाद्धे वङ्गुचं वेदपारगं ।

शाखान्तगमयाध्वर्युं कन्दोगञ्चासमाप्तिकं ॥

एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत आहुर्मर्चितः ।

पितृणान्तस्य हस्तिः स्याच्छाश्वतौ साप्तपौरुषौ ॥

वेदपारगशाखान्तगासमाप्तिकशब्दैरेकार्थैः सकलशाखाधेतार उच्यन्ते ।
अथवेदाध्यायी 'वङ्गुचः' । वेदस्य पारं पर्यवसानं गच्छतीति 'वेदपा-
रगः' । नायमृतिविशेषोऽध्वर्युः किन्तु अध्वर्युर्वेदस्य यजुर्वेदस्याध्येता
पुरुषः 'अध्वर्युः' । शाखाया मन्त्रब्राह्मणात्मिकाया अनन्तं पारं गच्छ-
तीति 'शाखान्तगः' । "कन्दोगः" सामवेदाध्यायी । आसमाप्तिरस्या-
स्तीति 'आसमाप्तिकः' । एषां त्रिविधानां 'अन्यतमः' एकोऽपि, यस्य
आहुं भुञ्जीत तस्य पितृणां साप्तपौरुषौ हस्तिः स्यात् । 'अर्चितः'

‘मात्रपौरुषी’ । कालमहन्तोपलक्षणार्थञ्चेतत् । यावत् सप्तपुरुषा
 आगामिनः पुत्रपौत्रादयो जाताः जनिष्यन्ते च तावत्कालमिति
 मेधातिथिः । ‘शश्वती’ अनवच्छिन्ना । ननु वज्रुचादिशब्दैरेव तत्तदे-
 दाध्यायिनः प्रत्येकं विहिताः । अत एवामन्यतम इति किमर्थं ।
 केचिदाहुः । आयर्च्येणिकनिवृत्त्यर्थमेतत् । एषां वज्रुचाध्वर्युः कुन्दोगा-
 नामेवान्यतमः आहुते भोजनीयो न तु तद्व्यतिरिक्तः कश्चित् । त्रयी
 वै विद्या ऋचो यजूंषि सामानीति शतपथेऽयर्चाङ्गिरसां विद्यावि-
 नानभिधानात् । तदयुक्तं । आयर्च्येणिकं विदधद्भिः तदतिक्रमे
 दोषश्चाभिदधद्भिर्वज्रुभिर्मन्त्रातातपादिवचनैः सह विरोधात् । शत-
 पथश्रुतेऽयमर्थः । ऋग्यजुःसामसंज्ञका त्रयेव विद्या वैतानिक-
 कर्षोपयोगिनी नान्येति न पुनरेतदतिरिक्ता विद्यैव न भवतीति ।
 श्रूयते च शतपथब्रह्मयज्ञ एव । ब्राह्मणस्वाध्यायसंश्लेष्टेन पूर्विकायर्चा-
 ङ्गिरसां प्रशंसा स एव विद्वानयर्चाङ्गिरसोऽहरहः स्वाध्यायमधीते मेद
 आहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्पयति त एनं ब्रह्मास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन
 रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः सम्यङ्निर्घृतकुल्या मधुकुल्याः
 पितृन् स्वधा अभिवहन्तीति शतपथः । आश्वमेधिककाण्डे पारिप्लवब्राह्मणे
 तेषां वेदसंज्ञाशब्दतापि दृश्यते । अथर्व्वणो वेदः सोऽयमित्यथर्व्वणा-
 मेकं पर्व्व व्याचक्षाणवानुद्रवेत् । अङ्गिरसो वेदः सोऽयमित्यङ्गिरसा-
 मेकं पर्व्व व्याचक्षाणवानुद्रवेदिति । अङ्गानि वेदाश्चत्वार इति
 स्मृतिपुराणादिष्वपि अथर्व्वङ्गिरसामेव चतुर्थवेदत्वेनाभिधानमभिमतं ।
 अतो नाथर्व्वेणिकनिवृत्त्यर्थमिदं किन्तु पितृहृत्ये चयस्तावन्निमन्त्र-
 णीयाः । ते च कुन्दोगश्चेति चशब्देन वज्रुचोऽध्वर्युः कुन्दोग इत्येवं

चयः सर्वदा गृह्येरन् नन्वन्यतरवेदाध्यायिनोऽपौति ब्रह्मानित्यर्थमु-
क्तमेषामन्यतम इत्यादि ।

यमः ।

वङ्कृचो यस्मिन्मौपर्ण्यन्दोगो ज्येष्ठसामगः ।

पञ्चाग्निर्वा यजुर्वेदौ अथर्वा ब्रह्मशीर्षकः ॥

आत्मविद्याङ्गविधेव ब्रह्मदेयासुतस्तथा ।

एते सर्वे यथावत्सुरेकदेशोऽपि वा भवेत् ॥

अथः परेवराद्यैव आत्मा तत्रैव सप्तमः ।

ते सप्तपुरुषाः सर्वे तदन्नमुपभुञ्जते ॥

त्रिसुपर्णः । अग्न्यजुषयोः एकदेशः तदध्ययनाङ्गं व्रतञ्च तदस्यास्ति
असौ 'त्रिसौपर्णः' । 'ज्येष्ठसाम' सामविशेषः । पञ्चाग्निर्नाम यजुर्वेदविद्या
तदध्ययनाङ्गं व्रतञ्च तत्सम्बन्धात् पुरुषः 'पञ्चाग्निः' । अथवा गार्हपत्या-
हवनीयदक्षिणाग्निमभावमस्याः अग्नयो यस्य स 'पञ्चाग्निः' । ब्रह्मशीर्ष-
मयर्वोपनिषदेकदेशः तदेत्ता 'ब्रह्मशीर्षकः' । 'आत्मवित्' आत्मतत्त्व-
वेत्ता । 'ब्रह्मदेया' ब्राह्मविवाहोदा तस्यासुत्यन्तः 'ब्रह्मदेयासुतः' ।
'एते सर्वे' वङ्कृचाद्याः । 'एकदेशोऽपि' इति उक्तानां सर्वेषां असम्भवे
यावन्तो लभ्यन्ते तावन्तो याज्ञाः । 'परे' चतुर्थ्यात् पुरुषात् प्रभृतयः,
'अवरे' चतुर्थ्यात् पूर्वे अथः पितृपितामहप्रपितामहाः । 'आत्मा'
यजमानः, एते सप्त पुरुषाः विशिष्टपात्रे दत्तं अन्नं भुञ्जते । यथा
पित्रादीनां षणां पुरुषाणां आद्वसुपकारकं भवति एवं यजमान-
स्यापि परलोके विशिष्टफलोत्पादकं भवति ।

आह ब्रह्मस्यतिः ।

यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे कन्दोगं तत्र भोजयेत् ।

अथो यजुषि सामानि त्रितयं तत्र विद्यते ॥

अटेत पृथिवीं सर्वां सशैलवनकाननां ।

यदि लभ्येत पितृर्थे साम्नामन्तरचिन्तकः ॥

अथा तु दृश्यति पिता यजुषा च पितामहः ।

पितुः पितामहः साम्ना कन्दोगोऽभ्यधिककृतः ॥

यम-शातातपौ ।

कन्दोगं भोजयेच्छ्राद्धे वैश्वदेवे च बहुचं ।

पुष्टिकर्मणि चाध्वर्युः शान्तिकर्मण्यथर्वणं ॥

पुष्ट्यर्थं कर्म पुष्टिकर्म । अरिष्ठोपशमनार्थं यत्क्रियते तच्छा-
न्तिकर्म ।

शातातपः ।

भोजयेद् यद्यथर्वणं दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।

अनन्तमन्त्रयज्ञैव फलन्तस्येति वै श्रुतिः ॥

‘अनन्तं’ अपर्यावसानं । ‘अन्त्रयं’ अकृशं ।

यस्त्वन्यं भोजयेच्छ्राद्धे विद्यमानेष्वथर्वसु ।

निराशास्तस्य गच्छन्ति देवताः पितृभिः सह ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन आहुकाले तथर्वणं ।

भोजयेत् हव्यकव्येषु पितृणाञ्च तदन्त्रयं ॥

याज्ञवल्क्यः ।

अग्न्यः सर्वेषु वेदेषु ओचियो ब्रह्मविद् युवा ।

वेदार्थवित् ज्येष्ठसामा त्रिमधुस्तिसुपर्णिकः ॥

कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पञ्चाग्निब्रह्मचारिणः ।

पितृमातृपराश्चैव ब्राह्मणाः आहुमम्पदे ॥

‘अय्यः’ मुख्यः अध्येतृणां । ‘सर्वेषु’ चतुर्षु वेदेषु । ‘ओत्रियः’
यथाविधि स्त्रशाखाध्यायी । ‘ब्रह्मवित्’ उपनिषत्पुरुषवित् । ‘युवा’
मध्यमवयस्कः । ‘वेदार्थवित्’ मन्त्रब्राह्मणार्थवेत्ता । चिमध्याख्यं व्रतं
कृत्वा यस्तदाख्यमृग्वेदैकदेशमधीते सः ‘चिमधुः’ । चिसुपर्णव्रतपूर्वकं
तदाख्ययजुर्वेदभागाध्येता ‘चिसुपर्णिकः’ । ‘कर्मनिष्ठाः’ विहिता-
नुष्ठानपराः । ‘आहुमम्पदे’ आहुममृद्धये ।
ब्रह्माण्डपुराणे ।

ये च भाव्यविदः केचिद्ये च व्याकरणे रताः ।

अधीयानाः पुराणं ये धर्मशास्त्रमथापि वा ॥

ये च पुण्ड्रेषु तीर्थेषु हतस्त्राताः हतश्रमाः ।

मखेषु ये च सर्वेषु भवन्त्यवमृथश्रुताः ॥

ये च सत्यव्रता नित्यं स्वधर्मनिरताश्च ये ।

अक्रोधनाः चान्तिपरास्तान् आहुषु नियोजयेत् ॥

मत्स्यपुराणे ।

आयर्ष्वणः^(१) वेदविच्च ज्ञातवंशः कुलान्वितः ।

पुराणवेत्ता ब्रह्मण्यः स्वाध्यायजपतत्परः ॥

शिवभक्तः पितृपरः सूर्यभक्तोऽथ वैष्णवः ।

ब्रह्मण्यो योगविच्छान्तो विजितात्मा सुशौलवान् ।

एतांस्तु भोजयेन्नित्यं दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥

मण्डलब्राह्मणज्ञा ये ये सुतं पुरुषं विदुः ।
 तांस्तु दृष्ट्वा नरः क्षिप्रं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 शतद्रोयजाप्येषु निरता ये दिजेत्तमाः ।
 पितृन् सन्तारयत्येते आद्वे यज्ञेन भोजिताः ॥

तथा ।

गायत्रीज्ञाप्यनिरतं दृश्यकल्पेषु योजयेत् ।
 पापं तिष्ठति नो तस्मिन्नबिन्दुरिव पुष्करे ॥
 अपां विन्दुः 'अबिन्दुः' । 'पुष्कर' पद्मपत्रं ।

ब्रह्मपुराणे ।

षडङ्गविद्याज्ञो योगी^(१) यज्ञतत्त्वज्ञ एव च ।
 अद्याचिनाशौ विप्रो यः आहुकल्पविदेव च ॥
 अष्टादशानां विद्यानामेकस्या अपि पारगः ।
 विमधुश्च विमौपणः पञ्चाग्निर्ज्येष्ठसामगः ॥

चत्वारो वेदाश्चत्वार उपवेदाः, षडङ्गानि, स्मृतयः, पुराणानि,
 मीमांसा न्याय इत्यष्टादशविद्याः ।

चान्द्रायणेः पराकैर्वा नियमैर्यश्च संलुतः ।
 वार्हस्पत्यं नौतिशास्त्रं शब्दविद्याञ्च वेत्ति यः ॥
 इतिहामपुराणैश्च यः पवित्रोक्ततः सदा ।
 अकृत्यमपि कुर्वाणः स पवित्रज्ञतादरः ॥
 ब्रह्मनाच किमुक्तेन इतिहामपुराणवित् ।
 अथर्वसिरसोऽध्येता तावुभौ पितृभिः पुरा ।

(१) षडङ्गवित् ज्ञानायोगीति ग० ।

तपः कृत्वा नियोगार्थं प्राचिंतौ पितृकर्मणि ॥

महाभारते ।

ये च पुण्ड्रेषु तीर्थेषु अभिषेककृतश्रमाः ।

मखेषु च सप्तत्रिंशु भवन्त्यवश्यमुताः ॥

अवाधना अचपलाः चान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः ।

सर्वधर्मरता ये च आद्वेष्टेनानियोजयेत् ॥

अक्रोधनाः कर्मपराः सन्तो नित्यन्दमे रताः ।

तादृशाः साधवो विप्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलं ॥

अमानिनः सर्वमहाः सुहृष्टा विजितेन्द्रियाः ।

सर्वभूतहिता मैत्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलं ॥

अलुब्धाः शुचयो वैद्या ह्रीमन्तः सत्यवादिनः ।

स्वकर्मनिरता ये च तेभ्यो दत्तं महाफलं ॥

प्रज्ञाश्रुताभ्यां शीलेन कुलेन च समुच्छिताः ।

तारयेत्तत् कुलं कृत्स्नमेकोपौह द्विजर्षभः ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

अकृपान्नं घृणिक्रान्तं कृष्णवृत्तिमयाचकं ।

एकान्तशीलं ह्रीमन्तं सदा आद्वेष्टुं भोजयेत् ॥

न विद्यते कृष्णमन्त्रं यस्यामौ 'अकृपान्नः' । 'घृणा' दया सा विद्यते
यस्यामौ 'घृणौ' । 'क्रान्तः' व्रतश्रान्तः, घृणौ चासौ क्रान्तश्च घृणिक्रान्तः ।
तीर्थयात्राशीलतया वा घृणिभिः सूर्यरश्मिभिः क्रान्तो 'घृणिक्रान्तः'
प्रतिगृहादिमङ्कुचिततया कृष्णवृत्तिर्वर्त्तनं यस्यामौ 'कृष्णवृत्तिः' । 'ह्रीमान्'
सज्जावान् । तथाविधान् विप्रान् गृहस्थान् वेदार्थविदो निरभिमानिनः ।

पत्नीपुत्रसमायुक्तान् आहुकर्मणि योजयेत् ।
 देहस्याहुं स्यता पत्नी न समयो विना तथा ।
 न वा पुत्रस्य लोकोऽस्ति श्रुतिरेषा मनातनी ॥

स्कान्दे प्रभासखण्डे ।

अथ विप्रान् प्रवक्ष्यामः आहुं वै केतनक्षमान् ।
 विशिष्टः श्रोत्रियो योगी वेदवित् क्षोष्ठसामगः ।
 पञ्चाग्निः कर्मनिष्ठश्च तपोनिष्ठो जितेन्द्रियः ॥

नन्दिपुराणे ।

यतीन् वा वालखिल्यान् वा भोजयेच्छ्राद्धकर्मणि ।
 वानप्रस्थोपकुर्व्याणौ पूजयेत्परितोषयेत् ॥
 गृहस्थं भोजयेद् यस्तु विश्वेदेवास्तु पूजिताः ।
 वानप्रस्थेन ऋषयो वालखिल्यैः पुरन्दरः ॥
 यतीनां पूजनाद्यापि^(१) साक्षाद्ब्रह्मा सुपूजितः ।
 आश्रमाः पावनाः पञ्च उपधाभिरताश्रमाः ।
 चत्वार आश्रमाः पुण्याः आहुं देवे तथैव च ॥

तथा ।

आहुं देयन्तु विप्रेषु संयतेष्वग्निहोत्रिषु ।
 श्रवदातेषु विदत्सु श्रोत्रियेषु विशेषतः ॥
 मण्डलब्राह्मणज्ञश्च पुराणार्थविशारदः ।
 अकल्मः स्वल्पसन्तुष्टः प्रतिग्रहविवर्जितः ।

एते आहुः निचोक्त्या ब्राह्मणाः पङ्क्तिमूर्द्धनि ॥
नागरखण्डे ।

त्रिणाचिकेतः सौपर्णी धर्मद्रोणस्य पाठकः ।

सद्यः प्रक्षालको यस्य परोपकरणे रतः ॥

मृष्टान्नदो मृष्टवांश्च सदा जपपरायणः ।

एते वै ब्राह्मणा ज्ञेया विशेषाः आहुःसिद्धये ॥

वार्हस्पत्यमंहितायां ।

अङ्गिरोनारदमृगुच्छस्पत्युदिताः स्मृतौः ।

पठन्ति ये अद्धानास्तोऽभिषोज्याः प्रयन्नतः ।

वेदान्तनिष्ठाः आहुःषु व्याख्यातारो विशेषतः ॥

प्रचेताः ।

त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ।

ज्ञाननिष्ठस्तपोनिष्ठः कर्मनिष्ठस्तथापरः ॥

दान्तस्य मातृभक्तस्य अद्भुत्या देवपूजकः ।

श्रिलोङ्कनादिवृत्तिस्य ओचिस्य सुतस्तथा ।

एते विप्रा महापुण्या ह्यव्यक्त्येषु चाश्रिताः ॥

यमः ।

न च चतिषिपुण्याहान्^(१) मुहूर्त्तान्मङ्गलानि च ।

न निर्दिशन्ति ये विप्रास्तैर्भुक्तं ह्यन्नं भवेत् ॥

प्रयत्नाद्भ्यक्त्यानि पाचौभूते द्विजन्मनि ।

(१) न च चतिषिपुण्यादीनिति ख० ।

प्रतिष्ठाप्यानि विद्वद्भिः फलानन्तमभीप्सुभिः ॥

याज्ञवल्क्यः ।

गोभृतिलहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितं ।

नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेयश्छेत्ता ॥

कूर्मपुराणे ।

असमानप्रवरको ह्यसगोचस्तथैव च ।

असम्बन्धौ च विज्ञेया ब्राह्मणाः आहुसिद्धये ॥

गङ्गपुराणे ।

आहुषेः विनियोज्याः सूर्वाह्वणा ब्रह्मवित्तमाः ।

ये योनिगोचमन्त्रान्तेवासिसम्बन्धवर्जिताः ॥

‘योनिःसम्बन्धाः’ मातुलादयः । ‘गोचरसम्बन्धाः’ सपिण्डादयः ।

‘मन्त्रसम्बन्धाः’ अथापकादयः । ‘अन्तेवासिसम्बन्धाः’ शिल्पशास्त्रोपा-
ध्यायाः ।

इति प्रशस्ता ब्राह्मणाः ।

अथ पाङ्क्त्याः ।

तत्र शङ्खलिखितौ ।

अथ पाङ्क्त्या वेदवेदाङ्गवित्पञ्चाग्निरनूचानः शास्त्रयोगोपनिष-
द्वर्धशास्त्रविच्छेदत्रियस्त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णी ज्येष्ठसामगः ।
शास्त्रयोगोपनिषद्वर्धशास्त्राध्यायी वेदपरः सदाग्निको मातृपितृशु-
षुर्धर्मशास्त्ररतिरिति ।

‘शास्त्रशास्त्रं’ कापिलं, ‘योगशास्त्रं’ पातञ्जलं । ‘उपनिषच्छास्त्रं’
वेदान्ताः । ‘सदाग्निकः’ नित्यमग्निहोता ।

पाङ्क्त्येयनिरूपणार्थं कुलश्रुतश्रीलवन्नरूपगुणानाह हारीतः ।

स्थितिरविच्छिन्नवेदवेदिता अयोनिमङ्गरित्वमार्पेयत्वञ्चेति कुल-
गुणाः । वेदो वेदाङ्गानि धर्मोऽध्यात्मं विज्ञानं स्थितिरिति षड्विधं
श्रुतं । ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता समता सौम्यतापरोपतापिताऽनसृ-
यता मृदुतापारुष्यं मैत्रता प्रियवादित्वं कृतज्ञता शरण्यता प्रशान्ति-
ञ्चेति चयोदशविधं श्रीलं । तस्मा दसोदया दानमहिंसा गुरुपूजनं
श्रीचं स्नानं जपोहोमस्तपः स्वाध्यायः सत्यवचनं सन्तोषो दृढव्रतत्वं
उपव्रतित्वञ्चेति षोडशगुणं वृत्तं । तस्मात्कुलौनाः श्रुतवन्तः श्रीलवन्तो
वृत्तस्थाः सत्यवादिनोऽव्यङ्गाः पाङ्क्त्या इति ।

अस्यार्थः ।

सन्ततिरूपेण चिरकालावस्थानं स्थितिरिति स्यतिचन्द्रिका-
कारः । हरिहरस्त्वाह । शास्त्रोक्तवर्णाश्रमादिधर्मेष्ववस्थानमापद्यपि
ततोऽप्रचयनं स्थितिः ।

यदाहुः ।

अथाच्याप्रचलनममार्गे चाप्रवर्त्तनम् ।

आपद्यपि यतो धैर्यं स गुणः स्थितिरुच्यते इति ॥

ब्राह्मण्यादिवत् पितृपितामहादिप्रबन्धेन तोरणायणीयादिचरणा-
ख्यातत्वेनाविच्छिन्नस्य वेदस्य वेत्तृत्वं अविच्छिन्नवेदवित्वं ।

यथाहुः ।

जातिवद्विप्रबन्धेन स्मर्यते चरणं कुले ।

तद्वेदनमविच्छिन्नवेदवित्ता प्रकीर्त्तिता ॥

अपरे तु वेदवेद्योऽविच्छिन्नत्वेन पूर्वपुरुषेष्वपि वेदाध्ययनयागानु

ष्ठानयोरव्यवच्छेदं कुलगुणमाहुः । विजातीयायामपत्यानुत्पादनेन दत्तक्रीतादिरूपपरकुलसंसर्गरहित्येन चामङ्गीर्षयोनिमयोनिमाङ्ग्यं, स्त्रीयप्रवरगतरिज्ञातृत्वमार्षेयत्वं, “अनूचानपुत्रत्वपरो यो वै ज्ञातोऽनूचानः स ऋषिः आर्षेय” इति शतपथश्रुतिदर्शनात् ।

एते तावत्कुलगुणाः शुद्धिहेतवः । ऋगादिभेदेन चतुर्विधो वेदः । वेदाङ्गानि शिवादीनि तदुक्तं ।

शिवा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषाङ्गतिः ।

कन्दोविचितिरित्येवं वेदाङ्गानि षड्विचरे ॥

‘धर्माः’ मन्वादिधर्मशालं । ‘अध्यात्मं’ आत्मविवेकशालं । ‘विज्ञानं’ प्रमाणप्रमेयादिपदार्थविशेषज्ञानहेतुन्यायदर्शनादि । स्थिति-हेतुवार्त्तादिशालं ‘स्थितिः’ । अधीताविस्मरणं वा ‘स्थितिः’ । धर्मा-दिक्रमावस्थितं वा यच्चेतिहासादौ कथ्यते सा ‘स्थितिः’ । एवं च वेद-प्रभृतिचतुर्दशविद्यास्थानान्युक्तानि भवन्ति । एतेषां षष्ठां श्रवणं ‘श्रुतं’ । ब्रह्मणि साधुत्वं ‘ब्रह्मण्यता’ । अमायया देवपितृकर्मानुष्ठानं ‘देवपितृभक्तता’ । जीवतोर्त्वा पित्रोरशाद्येन शुश्रूषणं ‘पितृभक्तता’ । विगलितरागद्वेषता ‘समता’ । सर्वजनहृद्यचरित्वं ‘सौम्यता’ । वागादिभिः परपीडाराहित्यम् ‘अपरोपतापिता’ । परदोषाना-विष्करणं ‘अनसूयता’ । अकठिनहृदयत्वं ‘मृदुता’ । कलहविरहितत्वं ‘अपाहृद्यं’ । प्रसन्नमनस्कता ‘मैत्रता’ । साधुकारिणामनुमोदनं ‘प्रियवादिता’ । उपकारसम्प्रतिपत्तिः ‘कृतज्ञता’ । शरणं गृहरत्नि-चौरित्यभिधानकोशस्मरणात् शरणमाश्रयो रक्षिता वा, शरणमेव शरण्यः । स्वार्थिकोऽत्र तद्धितः । अथवा शरणे आश्रयत्वे रक्षितत्वे

या साधुः शरण्यः, तस्य भावः 'शरण्यता' । विद्याद्यनुत्प्रेकः 'प्रशान्तिः' ।
 चमादिषु व्याख्यातानि न व्याख्यायन्ते । यथाविधि स्वस्य सत्त्वनि-
 द्यत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादनं 'दानं' । विशिष्टमन्त्रारत्तिः 'जपः' ।
 देवतोद्देशेन प्रक्षेपान्तः स्वत्त्वत्यागो 'हेमः' । 'मन्त्रोपः' विद्वत्पणा ।
 स्त्रीकृतव्रतापरित्यागः 'दृढव्रतत्वं' । 'उपव्रतित्वं' दशग्यादावेकभक्ता ।
 व्रतान्युपव्रतानि चाह
 व्यासः ।

अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्मषता ।
 अस्तेयमिति पञ्चैते यमाश्चैव व्रतानि च ॥
 श्रुकोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवं ।
 अग्रमादश्च नियमाः पञ्चैवोपव्रतानि च ॥

आह यमः ।

पाङ्क्त्यान् ब्राह्मणान् वक्ष्ये येभ्यो दत्तमयाचयं ।
 यं दृष्ट्वा सर्वभूतानां मनसो निर्द्वेतिर्भवेत् ॥
 येषाञ्चैवोपविष्टसु पङ्क्तिमेकोऽपि प्रावयेत् ।
 शतं शतसहस्रञ्च पश्यन्नपि समन्ततः ॥
 नमस्कृत्य द्विजातिभ्यः प्रवक्ष्याम्यहमगतः ।
 वेदश्रुतो न सङ्कीर्णस्तान् मे निगदतः शृणु ॥
 ये सोमपा विरजसो धर्मज्ञाः शान्तबुद्धयः ।
 व्रतिनो नियमस्थाश्च ऋतुकालाभिगामिनः ॥
 पञ्चाग्निरप्यधीयानो यजुर्वेदविदेव च ।
 बह्वृचश्च तिस्रोपणंस्त्रिमधुर्व्याथ यो भवेत् ॥

‘विमधुः’ अथ्वेदैकदेशः तद्व्रतञ्च ।

चिणाचिकेतो विरजाः कुन्दोगो ज्येष्ठसामगः ।

अथर्वशिरोऽध्येता सर्वे ते पङ्क्तिपावनाः ॥

विरजा नाम मन्त्रविशेषस्तदध्ययनात् पुरुषोऽपि ‘विरजाः’ ।

अथर्वशिरो नाम अथर्ववेदैकदेशः ।

शिष्टुरप्यग्निहोत्री च न्यायविद् यः षडङ्गवित् ।

मन्त्रब्राह्मणविचैव यथ स्याद्गर्भपाठकः ॥

अथिब्रतौ अथीकश्च तथा द्वादशवार्षिकः ।

ब्रह्मदेयासुतस्यैव गर्भशुद्धः सदसदः ॥

चान्द्रायणव्रतचरः सत्यवादी पुराणवित् ।

निष्णातः सर्वविद्यासु शान्तो विगतकल्मषः ॥

गुरुदेवाग्निपूजासु प्रसक्तो ज्ञानतत्परः ।

विमुक्तः सर्वतो धीरो ब्रह्मभूतो द्विजोत्तमः ॥

अनमिचो नचामिचो मैत्रयात्मविदेव च ।

स्नातको जाप्यनिरतः सदा पुष्पवलिप्रियः^(१) ॥

अजुर्मुदुः क्षमी दान्तः सत्यव्रतपरः शुचिः ।

वेदज्ञः सर्वशास्त्रज्ञ उपवासपरायणः ॥

गृहस्थो ब्रह्मचारी च चतुर्वर्षदविदेव च ।

एते द्विजातयः पुण्याः पाङ्क्त्याः संप्रकीर्तिताः ।

नियतं तारयन्त्येव इत्यकथ्ये च योजिताः ॥

‘अथीकः’ अथेः किञ्चिदूनगुणः । “अथेः किञ्चिदुणैर्नून

(१) पुष्पवलिप्रिय इति ख० ।

‘श्वीक इति कीर्त्तितः’ इति सुमन्तुस्मरणात् । ‘डादश्वार्धिकः’ दाद-
श्वार्धिकवेदव्रतचारी । ‘महस्रदः’ गोमहस्रद इति मेधातिथिः ।
‘विमुक्तः सर्व्वतः’ इत्यत्र षष्ठादिति शेषः । ‘अनमित्रः’ शत्रुरहितः ।
‘न चामित्रः’ न कस्यापि शत्रुः । ‘मैत्रः’ मैत्रीरतः । ‘घृणी’
दयालुः ।

इति पाङ्क्त्याः ।

अथ पङ्क्तिपावनाः ।

आपस्तम्बः ।

अपाङ्क्त्योपहता पङ्क्तिः पाच्यते चैर्दिजोन्नमेः ।

तान्निबोधत कार्त्स्न्येन द्विजाय्यान् पङ्क्तिपावनान् ॥

‘अपाङ्क्त्यः’ वक्ष्यमाणलक्षणेः पाङ्क्त्यैः ‘उपहता’ दूषिता, ‘पङ्क्तिः’
परिषत्, ‘चैः’ ब्राह्मणैः ‘पाच्यते’ निर्दोषा क्रियते, तान् ‘कार्त्स्न्येन,’
वक्ष्यमाणान् ‘निबोधत’ शृणुत । अर्थवादोपाख्येतानि पदानि ।
यथा श्लोकपङ्क्त्यां भुञ्जानो दुष्टोऽन्यानदुष्टानपि दूषयति एवं पङ्क्ति-
पावनः स्वगुणातिशयादन्यत्रतमपि दोषमपनुदतीत्यस्यार्थः । न चाने-
नापाङ्क्त्यानां भोजनमनुज्ञायते । किं तर्हि पङ्क्तिपावनस्तावदवश्यम-
न्वेषितव्यः ।

अय्याः सर्व्वेषु वेदेषु सर्व्वप्रवचनेषु च ।

श्रोत्रियान्वयजास्रैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥

‘अय्याः’ उक्तमाः । ‘सर्व्वेषु’ चतुर्व्वपि, ‘वेदेषु’ सर्व्वमंगलय्युदासेन
सम्प्रदायतः स्वीकृतसर्व्ववेदा इत्यर्थः । श्रोत्र्येति व्याख्यायते वेदार्थो
यस्तानि ‘प्रवचनान्यङ्गानि षडङ्गो वेदो चैरभ्यस्तोऽभ्यस्यते वा त

इत्यर्थः । 'ओचियान्वयजाः' पितृ-पितामहादयो येषां तादृशा एवेत्यर्थः ।

ननु विद्वद्भ्यो दानमुक्तं न चेह विद्वत्तोपात्ता न च तथा विना पंक्ति-
पावनत्वोपपत्तिः । गुणविशेषापेक्षं हि पंक्तिपावनत्वं न गुणापचये युक्तं ।
उच्यते ।

विद्वदभावे केवलाय ओचियाय दानार्थमेतत् । अस्मिन् विदुषि
ओचियाय दानं गौणमपि मुख्यमेवेत्युक्तं भवति ।

त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ।

ब्रह्मदेयानुमन्तानो ज्येष्ठसामग एव च ॥

त्रिणाचिकेतास्थो वेदभागोऽध्वर्यूणां पीतोदका जग्धतृणा इत्यादिः
तदध्ययनसम्बन्धात् पुरुषोऽप्यत्र 'त्रिणाचिकेतः', उच्यते । अन्ये तु
त्रिणाचिकेतमधीयानानां व्रतमाह्वातं तद्येन चौर्णं सः, 'त्रिणाचिकेतः' ।
अत्रापि लक्षणयैव पुरुष उच्यते । न चैवं मन्तव्यं तावन्मात्रेण पङ्क्ति-
पावनत्वं । किं तर्हि, सति ओचियत्वादिगुणयोगे अधिकोऽयं गुणो
द्रष्टव्यः । पञ्चाग्निविद्या नाम च्छान्दोग्योपनिषदिति तद्देदनसम्बन्धात्
पुरुषोऽपि 'पञ्चाग्निः' । अन्ये तु यस्य त्रयः वेताग्रयः सभ्यावमथ्यावपि
द्वौ स पञ्चाग्निरित्याहुः । 'त्रिसुपर्णः' मन्त्रः, तैत्तिरीयके वाङ्मते वा ये
ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्तीत्यादि पठ्यते त्रिसुपर्णाख्यं व्रतञ्च । षडङ्गं
वेदं वेत्तीति 'षडङ्गवित्' । 'ब्रह्मदेयानुमन्तानः' ब्राह्मणाय दानेन या
दत्ता तस्या अनुमन्तानस्तथा जातः । 'ज्येष्ठसामगः' आज्यदोहानि
आरण्यकसामानि सन्ति ज्येष्ठसामाख्यं व्रतञ्च । यद्ब्रताचरणेन
यस्तदधीते स एवमुच्यते ।

वेदार्थवित् प्रवक्ता च ब्रह्मचारी महस्रदः ।

शतायुष्यैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

षडङ्गवित्तस्योक्तत्वान्नदङ्गैर्विना स्वयमेवातिप्राञ्जतया यो वेदार्थं वेत्ति सोऽत्र 'वेदार्थवित्', अभिप्रेतः । 'प्रवक्ता' वेदस्याध्यापको व्याख्याता वा । 'ब्रह्मचारी' ब्रह्मचर्याश्रमवान् । ब्रह्मचारिग्रहणं यौवनापलवणार्थमित्यन्ये । अतएव ओचियो ब्रह्मविद्युवेति याज्ञवल्क्येनोक्तं । युवभ्यो दानं प्रथमं पितृवयस इत्येके इति गौतमीयेषुक्तं ।

पितृवयस इति । पितृपितामहप्रपितामहैस्तुल्यवयस्कान् तत्तत्स्थानीयान् ब्राह्मणान्निमन्त्रयेदित्यर्थः । महस्रशब्दस्य वङ्गर्थवाचि-त्वात् 'महस्रदः' वङ्गप्रदः । 'शतायुः' षड्वयसाः, स हि परिपक्वकपोलतया पाचतामश्रुते । शतमित्यत्र प्रसिद्धिवशाद्दर्पाणि संख्येयतयावगम्यन्ते । आह यमः ।

वेदविद्याम्रतस्त्राता ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ।

व्रतचर्यासु निरता ये कृशाः कृशवृत्तयः ॥

अत्युत्क्रान्तास्त्वधर्मेभ्यस्ते द्विजाः पङ्क्तिपावनाः ।

सचिणो नियमस्याश्रये विप्राः श्रुतिसम्पत्ताः ॥

अत्र मन्त्रिण इति वा पाठः । तस्मिन् पक्षे मन्त्रिणो गायत्र्या-दिमन्त्रजपनिरताः ।

प्राणिहिंसानिरुत्ताश्च ते द्विजाः पङ्क्तिपावनाः ।

अग्निहोत्ररताः शान्ताः क्षमावन्तोऽनसूयकाः ।

ये प्रतिग्रहनिःस्नेहास्ते द्विजाः पङ्क्तिपावनाः ॥

सचिणो नियमस्याश्रये विप्राः श्रुतिसम्पत्ताः ।

मङ्गल्याचारयुक्ताश्च ते विप्राः पङ्क्तिपावनाः ॥

एते वै भूतले देवाः पूर्वं देवैर्विनिर्मिताः ।

यत् किञ्चित् पितृदेवत्वमेभ्यो दत्तं तदच्युतं ॥

तथा ।

विदांसः सुव्रताः शान्ता ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ।

तैर्भुक्तं व्रजते देवास्तैर्भुक्तं व्रजते पितृन् ।

आह ब्रह्मः ।

षडङ्गवित्त्रिसौपर्णा बह्वृचो ज्येष्ठसामगः ।

त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निर्ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

ब्रह्मदेयानुमन्तानो ब्रह्मदेयाप्रदायकः ।

ब्रह्मदेयापतिर्यश्च ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

यजुषां पारगो यश्च साम्नां यश्चातिपारगः ।

अथर्वमिरसोऽध्येता ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

नित्यं योगपरो विद्वान् समलोष्टाश्वकाश्चनः ।

धानशीलो यतिर्विद्वान् ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

देवलः ।

अथान्यांश्च प्रवक्ष्यामि^(१) ब्राह्मणान् पङ्क्तिपावनान् ।

समर्थान् इत्यकथेषु स्वगुणैरभिपूजितान् ॥

वेदवेदाङ्गनिष्णाता विशुद्धान्वययोनयः ।

स्वकर्मादुत्थिता विप्राः स्वपङ्क्तिं पावयन्ति हि ॥

त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ।

(१) अथान्यान् संप्रवक्ष्यामीति ग० ।

कुन्दोगः सोमयाजौ च ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

ज्येष्ठायमनिविष्टस्य शतायुर्ज्येष्ठसामगः ।

अग्निवित् सोमपाश्चैते ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

अग्रजुःसामधर्मज्ञाः स्नातकाश्चाग्निहोचिणः ।

ब्रह्मदेयानुमन्तानां विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥

हारीतः ।

दशोभयतः ओचियास्त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिमौपर्णस्त्रिशीर्षा
ज्येष्ठसामगः पञ्चाग्निः षडङ्गविद्रुद्रजाप्यूर्द्धरेता ऋतुकांक्षाभिगामौ
तत्त्वविचेति पङ्क्तिपावना भवन्ति ।

अथाप्यत्रोदाहरन्ति ।

पचनः पाचनस्तेता यस्य पञ्चाग्नयो गृहे ।

सायं प्रातः प्रदोष्यन्ते स विप्रः पङ्क्तिपावनः ॥

सहस्रसन्धितं प्राङ्गः स्नातकं पूर्ववद्गुणैः ।

पञ्चान्यादिगुणैर्युक्तः शतसाहस्र उच्यते ॥

अनृचां यदि वा कृत्स्नां पङ्क्तिं योजनमायतां ।

पुनाति वेदविद्धिप्रो नियुक्तः पङ्क्तिमूर्द्धनि ॥

‘दशोभयतः ओचियाः’ इत्यनेन याज्ञवल्क्याद्युक्ता माहृतः पितृ-
तोऽपि दशपुरुषशृङ्घिरभिहिता । रुद्रशिरो वैश्वानरशिरोऽथर्वशिरो-
स्तेति त्रयाणां शीर्षांमध्येता ‘त्रिशीर्षा’ । ‘रुद्रजापौ’ नमस्ते रुद्रमन्यव
इत्यादि रुद्रध्यानजपपरः । ऊर्द्धमेव रेतो यस्य स ‘ऊर्द्धरेताः’ । स च
नैष्ठिकब्रह्मचारी । गृहस्थे तु नित्यमूर्द्धरेतस्त्वस्यायुक्तत्वात् । ऋतु-
काल एव गच्छतीति ‘ऋतुकालाभिगामौ’ । स च धर्मपत्नीषु, यः

मदेति व्यासवचनात् । 'तत्त्ववित्' आत्मतत्त्वज्ञः, स च विनापि चिद-
 ण्डयदृष्ट्यात्, गृहस्थाश्रमादावप्यात्मज्ञानाभ्यासस्योक्तत्वात् । पञ्चयज्ञा-
 द्यर्थमन्नं पचतीति 'पचनः' आवास्यः । पाचयतीति 'पाचनः'
 मन्थः । नियतपक्वप्रत्यामन्तिलक्षणधर्मयोगादौपचारिकं प्रयोजकत्वं ।
 गार्हपत्य आहवनौयो दक्षिणाग्निरित्यग्निचयं 'चेता' । एते पञ्चाग्नयो
 यस्य गृहे दौष्यन्ते । वेदव्रताचरणपूर्वकमर्थज्ञानपर्यन्तं गृहीतवेदः
 'स्नातकः,' तमेतं श्रमदमादिभिर्गुणैरूपेतं सहस्रसङ्ख्यकभोक्तृद्विजपरिक-
 ल्पितपक्लिपावनत्वात् सहस्रसम्मितमित्याहुः । भूणइत्यां वा एते
 भवन्ति ये ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्ति आमहस्तात् पक्लिं पुनन्तीति ।
 स एव पञ्चाग्नित्वाद्विगुणैरूपेतः 'श्रतमाहस्तः', लक्षपरिमितपक्लि-
 पावन इत्यर्थः । 'अनृचां' वेदरहितानां, समन्ताद्योजनपरिमितदेश-
 व्यापिनीं पक्लिं वेदरहस्यविद्ब्राह्मवित् पुनाति ।

आह गौतमः ।

पक्लिपावनाः । षडङ्गवित् ज्येष्ठसामगः त्रिणाचिकेतस्त्रिसुपर्णः
 पञ्चाग्निः स्नातकोमन्त्रविद्ब्राह्मणविद्वर्षश्चो ब्रह्मदेयानुमन्तान इति ।
 आह विष्णुश्चैवं ।

यथा पित्र्येषु कर्मास्ति पक्लिपावना एवं देवेष्वपि ।

वसिष्ठः ।

त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निसुपर्णश्चतुर्धौ वाजसनेयौ षडङ्गवित्
 ब्रह्मदेयानुमन्तानः कुन्दो गो ज्येष्ठसामगो मन्त्रब्राह्मणविद् यस्य धर्म-
 मधीते यस्य च दशपुरुषं मातृपितृवंशः श्रोत्रियो विज्ञायते विद्वांसः
 स्नातकाश्चैते पक्लिपावना भवन्ति ।

‘चतुर्वर्गो’ चातुर्वर्गस्ययाजौ । तत्र हि चत्वारो मेधा भवन्ति ।
ज्योतिष्टोमयाजौ वा । एवंपरो वाजसनेयौति सम्बन्धः । विद्वांस
इति वज्रवचनं वैदुष्यस्थानेकरूपत्वात् ।

आपस्तम्बः ।

त्रिमधुस्त्रिसुपर्णस्त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निः छन्दोगो ज्येष्ठसामगो
वेदाध्याय्यनूचानपुत्र इत्येते आह्वे सुज्ञानाः पङ्क्तिपावना भवन्ति ।
बोधायनः ।

त्रिमधुस्त्रिणाचिकेतस्त्रिसुपर्णः पञ्चाग्निः षडङ्गवित्त्रिमौर्धको
ज्येष्ठसामग इति पङ्क्तिपावनाः ।

पैठीनसिः ।

अथातः पङ्क्तिपावना भवन्ति त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णश्चौर्ण-
म्रतच्छन्दोगो ज्येष्ठसामगो वेदाध्याय्यनूचानपुत्रो ब्रह्मदेयानुसन्तानः
सहस्रदो रुद्राध्यायी चतुर्वेदषडङ्गविदयवर्गशिरोऽध्यायी पञ्चाग्निर्वेद-
जापौ चेति पङ्क्तिपावनाः । तेषामैकैकः पुनाति पङ्क्तिं नियुक्तो मूर्धनि
सहस्रैरथाह्वयतां । ‘रुद्राध्यायी’ अतरुद्रीयजपशीलः ।

उग्रनाः ।

तत्र ब्राह्मणो वेदविद्याव्रतस्नातकः पञ्चपुरुषपारम्यव्यविखण्डि-
तचारित्रमर्थ्यादस्त्रिसुपर्णोऽङ्गविल्लेज्येष्ठसामगः अतवर्षालुप्रधर्माध्ययनः
मन्त्रप्रभृतिजाप्यप्रवचनपात्रपारगो ऋतुकालाभिगामी छन्दसा षड्-
दशपुरुषः स्नातक इति पङ्क्तिपावनाः ।

अथ विष्णुः ।

अथ पङ्क्तिपावनाः त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निर्व्येष्ठसामगो वेदपार-

गो वेदाङ्गस्याप्येकस्य पारगः पुराणेतिहासव्याकरणपारगः धर्मशा-
स्त्रैकस्यापि पारगः तीर्थपूतो यज्ञपूतस्तपःपूतः सत्यपूतो दानपूतो
मन्त्रपूतो गायत्रीजपनिरतो ब्रह्मदेवानुसन्तानस्त्रिसुपर्णो जामाता
दौहित्रश्चेति पाचं विशेषेण वयोन इति ।

ब्रह्मदेया ब्राह्मविवाहेहा एव सन्तानो यस्य असौ 'ब्रह्मदेवानु-
सन्तानः' ।

ब्रह्मदेवानुसन्तानो ब्रह्मदेयाप्रदायकः ।

ब्रह्मदेयापनिश्चैव ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

षडङ्गवित् ज्ञानयोगी सर्वतन्त्रस्तथैव च ।

यायावरस्य पञ्चैते विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥

सर्वतन्त्रशालीनास्थो गृहस्थविशेषः । यायावरोऽपि गृहस्थविशेषः ।

ये भाष्ये वैदिके केचिद् ये च व्याकरणे रताः ।

अधीयानाः पुराणञ्च धर्मशास्त्राण्यपि वा ॥

चतुर्दशानां विद्यानामेकस्या अपि पारगः ।

आङ्गकच्यं पठेद् यस्य सर्वे ते पङ्क्तिपावनाः ॥

गार्ग्यः ।

दातुं भोक्तुञ्च जानन्ति ये विप्राः शंसितव्रताः ।

संस्कारकर्मविज्ञानमभ्यन्ताः पङ्क्तिपावनाः ॥

कूर्मपुराणे ।

महादेवार्चनरतो महादेवपरायणः ।

वैष्णवो वाद्य यो नित्यं स विप्रः पङ्क्तिपावनः ॥

आह वसिष्ठः ।

अथाणुदाहरन्ति ।

अथ चेन्मन्त्रविद्युक्तः शारीरैः पङ्क्तिदूषणैः ।

अदूष्यन्तं धमः प्राह पङ्क्तिपावन एव सः ॥

मन्त्रविद्यदूषणं गुणप्रकर्षोपलक्षणार्थं । तस्मिन् सति शरीरगतैर्दोषैर्युक्तोऽपि न दूषयितव्यः । जन्मान्तरीयदुःखानुभवेन क्षीणप्राय-
दोषचिह्नसम्बन्धित्वात् । यमदूषणं स्तुत्यर्थं । स हि कर्मविपाकाभिज्ञ
इति । पङ्क्तिपावन एवासौ सम्प्रत्यनपराधित्वादिति ।

इति पङ्क्तिपावनाः ।

अथ पङ्क्तिपावनपावनाः ।

हृद्भुवनः ।

यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसतेऽध्वरं ।

यश्च वेत्यात्मकैवत्यं पङ्क्तिपावनपावनाः ॥

यः पाणिनिप्रभृतिप्रणैतशब्दानुशासनानुसारेण प्रकृतिप्रत्यय-
विभागेन शब्दान् व्युत्पादयति, यश्च मीमांसाशास्त्रविचारपरिणतत-
या अध्वरं यज्ञकर्म मीमांसते विविच्य प्रतिपादयति, यश्च आत्म-
कैवत्यं ब्रह्मादितं वेत्ति साक्षात्कुरुते, एते पङ्क्तिपावनेभ्योऽपि पावनाः,
अतिशयेन पुण्यतमा इत्यर्थः । अतः सर्वेभ्योऽपि पूर्वप्रतिपादितेभ्यः
प्रथमं प्रयत्नादेते गवेषणीया इत्यवगन्तव्यम् ।

मन्त्रपुराणे ।

यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसतेऽध्वरं ।

सामखरविधिश्च पङ्क्तिपावनपावनाः ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

वेदवेदाङ्गविद्यया शान्तो दान्तः समान्वितः ।

वीतस्पृहस्तपस्वी च पङ्क्तिपावनपावनाः ॥

धीमानलोलुपः शान्तः सन्तुष्टो येन केनचित् ।

समदृष्टिः सत्यवादी पङ्क्तिपावनपावनाः ॥

समः शत्रौ च मित्रे च समलोष्टाश्मकाश्चनः ।

न रज्यते न च द्वेष्टि पङ्क्तिपावनपावनाः ॥

गरुडपुराणे ।

शास्त्रशास्त्रार्थनिपुणः^(१) योगशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।

वेदान्तनिष्ठबुद्धिश्च पङ्क्तिपावनपावनाः ॥

प्रियवादी शुचिर्मैत्री सर्वभूतहिते रतः ।

एकान्तशीलो ध्यानी च पङ्क्तिपावनपावनाः ॥

यमैश्च नियमैः पूतः प्रत्याहारपरायणः ।

प्रियाप्रियाभ्यामस्पृष्टः पङ्क्तिपावनपावनाः ॥

प्राणायामपरो धीरो मैत्रः करुण एव च ।

अथात्मज्ञानपूतात्मा पङ्क्तिपावनपावनाः ॥

शौरपुराणे ।

यो न निन्दति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।

आत्मारामः पूर्णकामः पङ्क्तिपावनपावनाः ॥

यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानपश्यति ।

सर्वभूतेषु चात्मानं स च पावनपावनः ॥

(१) शास्त्रशास्त्रेतिनिपुण इति ग० ।

अशनायापिपासाभ्यां शीतोष्णादिभिरेव च ।

अस्पृष्टः शोकमोहाभ्यां पङ्क्तिपावनपावनाः ॥

ओमित्येकाचरं ब्रह्म व्याहरत्यनिशं शुचिः ।

आत्मैकतानधीर्योऽसौ पङ्क्तिपावनपावनः ॥

यतेन्द्रियस्तपोनिष्ठो निराशीरपरिग्रहः ।

ज्ञानविज्ञानचित्तात्मा पङ्क्तिपावनपावनाः ॥

इति पङ्क्तिपावनपावनाः ।

अथ योगिनां आहुते नियोग उच्यते ।

तत्राह दृढज्ञातातपः ।

योगिनो भोजयेन्नित्यं दृष्टतत्त्वान् मनौषिणः ।

तेषान्तु दत्तमच्यं भवतीति न संशयः ॥

‘योगिनः’ अष्टाङ्गयोगयुक्तान् । ‘तत्त्वानि’ महदादीनि, देशकाल-
स्मरणवस्थासत्तास्वरूपेण विशिष्टानि शास्त्रतः प्रत्यक्षतश्च चैर्दृष्टानि
तान् । अथवा ‘तत्त्वं’ आरोपितसंशयानध्यवसतोऽस्य दृष्टात्मस्वभावः,
स वेदान्तवाक्यविचारसमुद्बोधैः उदर्कनिश्चयालोकनसमुत्पन्नजितान्तः-
करणजन्यमात्मात्कारगोचरीकृतो यैस्तान् । अतएव मनौषिणः हेयो-
पादेयविवेकपूर्वकं हेयाद्विषयपञ्चकादुपादेयात्मतत्त्वलाभोपायनिष-
त्तास्तान् । भोजयेदित्यविशेषतोऽभिधानाद्वैवर्षिक्यमानुष्येषु कर्मस्विति
लभ्यते, प्रकरणाद्वा पिच्येस्विति । नित्यमिति नियमेन । नात्र जीवन-
वतोऽहरह्यैर्वाग्लिनिमित्तं भोजनं विधीयते । किन्तु निमित्तान्त-
रादेव प्राप्तेषु देवपितृयादिषु भोजनात्मकेषु कर्मसुपस्थितेषु भोज-
नीयानां योगिनां च स्नाभे सति योगिनोऽवश्यं भोजनीया यथेष्टमन्ये

इत्येष नित्यमित्यस्यार्थः । आदरार्थो वा नित्यशब्दः । फलाधि-
कार्यश्चादरः । आधिक्यमाह तेवान्तु दत्तमवश्यं भवतीति निश्चय
एव न संशय इति ।

ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि योगिप्रशंसापूर्वकं तद्भक्तस्य फलगौरवं दर्शितं ।

अचोहि यो वेद स वेद वेदान्

यजूंषि यो वेद स वेद यज्ञान् ।

सामानि यो वेद स वेद ब्रह्म

योगान् हि यो वेद स वेद सर्वं ॥

स खलु वेदान् वेद यो अचो वेद स एव भुङ्क्ते य एव घृतेन
भुङ्क्ते इति च । एषा श्रुतिः । एवमुत्तरत्रापि । अथ अग्निः आहो-
क्तानां यः अचां वेत्ता स सर्ववेदवेत्तैव भवतीति श्रुतिः । 'यजूंषि'
सन्निपत्योपकारकारादुपकारकान्तरवर्गसहितदर्शपूर्णमासादियज्ञविधा-
यकवाक्यरूपाणि स्मारकाणि च मन्त्ररूपाणि, 'यो वेद स यज्ञान्
वेद' । 'सामानि' ज्येष्ठसामादीनि अगाधारगौतिरूपाणि, तानि यो
वेद असौ परब्रह्मज्ञानोपायभूतं शब्दब्रह्म वेद । विशुद्धमनोजन्यसा-
क्षात्कारत्वान्मानस आत्मा यस्य 'वेद', स सर्वं 'वेद' नास्य किञ्चिदे-
दितव्यमवशिष्यत इत्यर्थः ।

तथा ।

सर्वं योगीश्वरैर्व्याप्तं वैलोक्यं हि निरन्तरं ।

यस्मात् पश्यन्ति ते सर्वं यत्किञ्चिज्जगति स्थितं ॥

व्यक्ताव्यक्तं वशीकृत्य सत्त्वज्ञापि ततः परं ।

सच्चासच्चोभयं सृष्टं सर्वं सत्त्वं महात्मना ॥

सर्वज्ञज्ञानसृष्टानि मोक्षदीनि महात्मना ।

तस्मात् तेषां सदा भक्तः प्राप्नोत्युन्मेषच्छुभं ॥

त्रयाणां लोकानां समाहारः 'त्रैलोक्यं', 'तत् सर्वं' योगीश्वरैः
अविचलतयोगतया योगिष्वैश्वर्यं महिमानं प्राप्नोति, 'निरन्तरं सर्वकालं'
'व्याप्तं' स्वेन रूपेण सह सम्बन्धं नीतं। व्याप्यनुमापकं लिङ्गमाह। 'यस्मात्
पश्यन्ति ते सर्वं', इति। 'सर्वं' वेदजातं, 'पश्यन्ति' साक्षात्कुर्वन्ति।
तथा च पातञ्जलं सूत्रं। "भुवनज्ञानं सूर्यसंयमात्" इति। 'व्यक्तं'
सर्वलोकप्रतीतियोग्यं स्थूलं वस्तु, कार्यमित्यर्थः। 'अव्यक्तं' सूक्ष्मं,
कारणमित्यर्थः। अथवा 'व्यक्तं' गुणकार्यं चित्तादिः, 'अव्यक्तं'
प्रकृतिः। 'वशीकृत्य' सन्त इति शेषः। 'सत्त्वं' सत्त्वप्रधाना बुद्धिरन्तः-
करणं वा। तस्मात् परं परमात्मानञ्च पश्यन्ति। "मनसस्तु परा
बुद्धिर्ह्यो बुद्धेः परतस्तु सः" इति भगवदचनात्। सत्प्रयोगमोक्षरं
'सत्'। तदिपरीतं 'असत्'। 'उभयात्मकं' सदसत्। महता आत्मना
भगवता ब्रह्मणेत्यर्थः। 'सर्वज्ञः' ईश्वरः, तदिष्यं ज्ञानं 'सर्वज्ञ-
ज्ञानं'। यतस्तेषां महात्मनां सर्वज्ञज्ञानेन 'सृष्टानि मोक्षदीनि'।
यत एवं शिष्टास्ते अतस्तेषां 'भक्तः' शूश्रूषादिकर्त्ता, 'उन्मेषवत्' उत्त-
रोत्तरमुपचीयमानं, 'शुभं' वज्रविधं फलं, 'प्राप्नोति'।
तथा ।

क्रियया गुरुपूजाभिर्योगं कुर्वन्ति योगिनः ।

तेन चाप्याययन्ते ते पितरो योगवर्द्धनात् ।

आप्यायिताः पुनः सोमं पितरो योगभूषिताः ।

आप्याययन्ति योगेन त्रैलोक्यं येन जीवति ॥

पितृणां हि बलं योगो योगात्सोमः प्रवर्तते ।

तस्माच्छ्राद्धानि देयानि योगिनां यत्नतः सदा ॥

‘क्रियया’ वर्णाश्रमाधिकारविहितेनाग्निहोत्रादिकर्मणा, ‘गुरुपूजाभिः’ परापरगुरुभक्तिभिश्च, विशिष्टं योगिनां योगमष्टाङ्गं कुर्वन्ति । तद्योगजन्येन चापूर्व्वेण स्वपितृपितामहादीनग्निष्वान्तादींश्च ‘आषाढ-यन्ते’ प्रीणयन्ति । ते चाषाढयिताः ‘सोमं’ चन्द्रं आषाढयन्ति । येन ह्याषाढयितेन सता चन्द्रेण वैलोक्ष्यमाषाढ्यमानं ‘जीवति’ चिरमनुवर्तते । अस्त्वामाषाढयनपरम्परायां हेतुरुक्तः पितृणां हि बलमि-त्यादिना । अतो योगिनां विश्वजीवनेापयोगियोगानुष्ठानवच्चेन सर्व्वेभ्योऽपि वैशिष्ट्यादभ्यर्चनानादिक्लेशमयेनातिप्रयत्नेनापि तानामन्तर मत्कृत्य च तेभ्यः श्राद्धानि देयानि ।

तथा ।

अश्वमेधसहस्राच्च राजसूयशतादपि ।

पुण्डरीकसहस्राच्च योगिभुक्तं विशिष्यते ॥

‘अश्वमेधादयः पुण्डरीकान्ताः क्रतवः ।

सोमाध्वरः पितृगणो योगाध्वरश्च चन्द्रमाः ।

श्राद्धे योगिनियोगस्तु तस्मात्कार्थ्या विजानता ॥

तस्मात् सर्व्वे परिच्छिन्नं विश्वमेतदियत्तथा ।

अविद्यान्तर्गतं योगे नचेयत्ताप्रमा मता ॥

तस्मादनन्तफलदं प्रदत्तं योगिनां हविः ।

कारणानुगतं कार्य्यमिति त्वं मान्यथा कृथाः ॥

ज्ञानौ यस्य गृहेऽग्राति जलं पिवति वा क्वचित् ।

कृतकृत्यो भवेदेष यजमानो न मंशयः ॥

‘नियोगः’ निमग्नत्वं । अविद्यान्तर्गतमेतद्विश्वं सर्वमेव इयन्तया ‘परिच्छिन्नं’ कलितं । योगे तु ‘इयन्ताप्रमा’ परिमाणपरिकलना, नास्ति । अतोऽपरिमितयोगविशिष्टेभ्यः प्रदत्तं हविः ‘अनन्तफलदं’ अपरिमितफलदं, एव भवति । अत्र हेतुः । कारणानुगतं कार्यमिति । कारणधर्मोऽनुविधायिनो हि कार्यधर्मा दृष्टाः । अतोऽपरिमितात्कारणादपरिमितमेव कार्यं भवितुमुचितं । इत्येतत् ‘मान्यथा कथाः’ मान्यथामंस्था इत्यर्थः ।

कागलेयः ।

मूर्त्तं ब्रह्म हरिः साक्षादित्यारिर्योगविन्मतः ।

अतो योगविदो भोज्याः आहूतेषु पिबद्वय्ये ॥

दृढशतातपः ।

ज्ञानी यस्तु गृहेऽश्रान्ति उदकं वा पिबेद्यदि ।

कृतन्तेनेह सत्कृत्यं तारितञ्च कुलत्रयं ॥

ब्रह्मपुराणे ।

यद्वृत्तिं ज्ञानयोगी योगतत्त्वज्ञ एव च ।

अयाचिताशी विप्रो यः आहुकर्मणि भोजयेत् ॥

समाधिश्चब्दवाच्यगुह्यात्मपरामर्शरूपयोगभूमिकानिषण्णज्ञानयोगीत्युच्यते ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

वज्रच्छिद्रः पुरा प्रोक्तः पैत्रो यज्ञो महर्षिभिः ।

निष्प्रत्यक्षं निष्छिद्रो जायते योगरत्नया ॥

‘निष्प्रत्यूहः’ यातुधानादिष्ठतोपघातरहितः । ‘निष्किद्रः’ न्यूनाति-
रिक्तादिदोषजनितफलवैकल्यविवर्जितः ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

योगिनश्च तदा आद्वे भोजनीया विपश्चिता ।

योगाधारा हि पितरस्तस्मात्तान् पूजयेत् सदा ॥

तदेतदमावास्याष्टकाकुतपापराह्यादिकाले । सदेति सर्वेषु आहु-
प्रयोगेषु ।

तथा ।

ब्राह्मणानां सहस्रस्य योगी त्वयामनौ यदि ।

यजमानश्च भोक्तृश्च नैरिवाम्भसि तारयेत् ।

ब्राह्मणानां सहस्रस्य पङ्क्त्यावये आरम्भे स्थितमासनं यस्यासौ
‘अयामनौ’ । तारयेत् संसृतिमहर्षणादितिशेषः ।

तथा ।

पिष्टगाथास्तथैवात्र गीयन्ते ब्रह्मवादिभिः ।

या गीताः पिष्टभिः पूर्वमैलस्यामन्महीपतेः ॥

कदा नः सन्ततावश्यः कस्यचिद्भविता सुतः ।

यो योगिभुक्तशेषाच्चात् भुवि पिण्डान् प्रदास्यति ॥

‘ऐलस्य महीपतेः’ पुरुरवसः, पुरस्तात् पिष्टभिर्था ‘गीताः’
कौर्त्तिताः आसन् भुक्तशेषादन्नात्कियदप्युद्धृत्य ‘नः’ अस्मभ्यं, पिण्डान्
प्रदास्यतीति ।

गायान्तरमाह आपस्तम्बः ।

अपि स्यान्न कुले जातो भोजयेद् यस्तु योगिनं ।

विप्रं आहुते प्रयत्नेन तेन हृष्यामहे वर्यं ॥

इति योगिनां आहुते नियोगः ।

अथ योगिनां सर्व्वात्कृतमुच्यते ।

पद्मपुराणे ।

साङ्गान् यद्यतुरो वेदान् योऽधीते स कृतार्थवत् ।

जन्मवान् कर्मसंगुहः स आहुते प्रयतो मतः ।

तादृशादयुताच्छ्रेयानेको योगसमाश्रयः ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

सहस्रशस्तु विप्रान् वै भोजयेद् यान् यथागतान् ।

एकस्तान् मन्त्रविप्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः ॥

एतानैव च धर्मज्ञान् भोजयेद् यः सहस्रशः ।

एकस्तान् स्वातकः प्रीतः सर्वानर्हति गृहणतः ॥

सङ्कल्पिनां सहस्रेण स्वातकानां शतेन च ।

योगाचार्येण द्यूतं प्रायते महतो भयात् ॥

गृहस्थानां सहस्राच्च वानप्रस्थशतादपि ।

ब्रह्मचारिसहस्राच्च योगी त्रैको विशिष्यते ॥

नास्तिको वा विधर्षी वा सङ्कीर्णस्तस्करोऽपि वा ।

अत्यन्तं तारयेन्नूनं योगीत्याह प्रजापतिः ॥

यस्तिष्ठेदेकपादेन वायुभक्तः शतं समाः ।

ध्यानयोगी परस्तस्मादिति ब्रह्मानुशासनं ॥

‘यथागतान्’ यथाप्राप्तान्, स्वाध्यायाध्ययनतदर्थज्ञानादिगृह्या-
नितिष्ठावत् । तानेतान् सहस्रशस्तु भोजितानेक एव स्वाध्यायतदर्थविद्-

ब्राह्मणो भोजितः सन्नर्हति । तावत्सङ्ख्यकब्राह्मणभोजनोत्पाद्यं सुकृतं
जनयितुं समर्थ इत्यर्थः । 'स्नातकः प्रीतः' भोजनेनेति शेषः । 'सङ्क-
ल्पिनः' नानाव्रतानुष्ठानशीलाः । योगाचार्येण चैकेन तत्तुल्यतया
महतः पापभयाद्भोजयितारं 'वायते' रचति ।

कूर्मपुराणे ।

भोजयेद्योगिनं शान्तं तत्त्वज्ञानरतं यतिं ।

अलाभे नैष्ठिकं दान्तमुपकुर्वाणकं तथा ॥

तस्मात् यत्नेन योगीन्द्रमीश्वरज्ञानतत्परं ।

भोजयेद्भुव्यकव्येषु अलाभादितरान् द्विजान् ॥

वायुपुराणे ।

गृहस्थानां सहस्रेण वानप्रस्थशतेन च ।

ब्रह्मचारिसहस्रेण योगी त्वेको विशिष्यते ॥

नास्तिको वा विकर्षा वा सङ्कीर्णस्तस्करोऽपि वा ।

नान्यत्तु कारणं दाने योगिष्वह प्रजापतिः ॥

पितरस्तस्य तुल्यन्ति सुदृष्टेनेव कर्षकाः ।

पुत्रो वाण्यथवा पौत्रो ध्यानितं यस्तु भोजयेत् ॥

आद्योशनाः ।

यं कच्चिदपि यो वेद योगधर्मममाश्रितः ।

सम्यग्वर्णाश्रमास्तेभ्यस्तत्पात्रं परमं मतं ॥

ये सम्यग्वर्णाश्रमाचाराः, 'तेभ्यः' 'तत्' पूर्वार्द्धेनोक्तं, 'परमं पात्रं
मतं' इत्यर्थः । एतद्योगिनः प्रशंसा शातातपेन दृष्टतत्त्वानिति
विशेषितत्वात् ।

ब्रह्मवैवर्ते च “ये तु वृत्ते स्थिता नित्यं ज्ञानिनो ध्यानिनस्तथा”
इति वृत्तस्थानामेव ज्ञानिनां ध्यानिनां भोजनीयत्वाभिधानात्
आत्मादितत्त्वपरिस्थितिः ‘ज्ञानं’ मूर्त्तामूर्त्तब्रह्मानुद्दिननं ‘ध्यानं’ ।
महाभारते भगवद्गीतासु ।

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्यश्चाधिको मतः ।

कस्मिंभ्यश्चाधिको योगी तस्मात् योगी भवार्जुनेति ॥

इति योगिनां सर्वोत्कृष्टत्वनिरूपणं ।

अथान्यत्र योगिनोऽतिक्रमदोषमाह ।

ह्यागलेयः ।

योगिनं समतिक्रम्य गृहस्थं यदि पूजयेत् ।

न तत्फलमवाप्नोति सर्वं गोचं प्रतापयेत् ॥

‘गृहस्थं’ अयोगिनम् । तस्य कर्मणः फलं न लभते । तथा ‘सर्वं
गोचं’ सर्वानपि स्वगोचोद्भवान् पूर्वपुरुषान्, ‘प्रतापयेत्’ योग्यति-
क्रमजनितप्रत्यवायेन दुःखिनः कुर्यादित्यर्थः ।

तथा ।

योगिनं समतिक्रम्य भोजयन्ति परस्परं ।

दाता भोक्ता च नरकं गच्छतः सह बान्धवैः ॥

अत्र दातृभोक्तोरुभयोरपि नरकगमनं, द्वयोरपि योग्यतिक्रमा-
भिप्राये सतीति वेदितव्यं । अत आह परस्परं भोजयन्तीति ।
अयमिदानीं भोजितः सन् स्वगृहे मां भोजयिष्यति किं योगिनेत्य-
भिप्रायवान् योगिनं दाता भोजयति । भोक्तापि तथैवानुसन्धानेन
शुद्ध इति । द्वयोरपि योग्यतिक्रमाभिप्रायः । यदा तु दातुरेवा-

तिकमोऽभिप्रेतस्तदा न भोक्तुः प्रत्यवायः । अभिप्रायमन्तरेण प्रमाद-
कृते व्यतिक्रमे आद्भुवैकल्यमात्रं, न तदा कस्यापि निरवपात इति ।
दृढशतातपोऽपि ।

योगिनं समतिक्रम्य गृहस्थं यदि भोजयेत् ।

न तत् फलमाप्नोति स्वर्गस्यमपि पातयेत् ॥

यो गृह एव तिष्ठति न योगोऽसौ अत्र 'गृहस्थः' । 'स्वर्गस्यं',
स्वर्गवर्गमिति शेषः ।

योगिनन्तु व्यतिक्रम्य पूजयन्ति परस्परं ।

भोक्तारस्तु सदातारो नरके स्तुः सवान्धवा इति ॥

इति योगिनोऽतिक्रमे दोषनिरूपणं ।

अथ गृहस्थादीनां योगित्वमुच्यते ।

तत्र योगो नाम मुख्यया वृत्त्या जीवपरमात्मनोरेकौभावलक्षणः
सम्बन्धः । स यद्यपि नैसर्गिकत्वेन सर्वत्रैकज्ञसाधारणस्तथाप्यनाद्यविद्याह-
तभेदाभासतिरस्कृतः सन्न संसृतिमताञ्जीवानां, किन्तु मुक्तानामेवास्ति ।
अस्य चोपाय आत्मतत्त्वज्ञानं । तदुपायश्च यमादिसमाधन्तोऽष्टाङ्गोऽपि
योगः । युज्यतेऽनेन जीवः परमात्मना सहेति करणव्यूत्पत्तिमाश्रित्य
मुख्यया वा वृत्त्या स योगः । तदन्तो गृहस्थादयोऽपि श्रुतिसामर्थ्यात्
योगिनः । न चैतद्वक्तव्यं । मोक्षोपायत्वात् योगस्य, मुमुक्षोरेव योग-
सम्बन्धो न गृहस्थस्येति । मेवं । यतो वज्रतरदोषदूषितविषयरसविरज्य-
मानमनसो गृहस्थस्यापि सर्वपुरुषार्थतिशायिनि मोक्षे कामनोपप-
द्यते । सत्याञ्च तस्यान्तदुपायानुष्ठानसमर्थस्य विदुषो निर्बुद्धाधिकार-
तया युक्तमेव योगानुष्ठानं । सम्यगनुष्ठितयोगस्य च मोक्ष इति । न च

स्वाश्रमकर्मानुष्ठानावरुद्धकालस्य गृहस्थस्य योगाभ्यासानवकाश इति वाचं । भित्तोरिव नियतकालकर्मानुष्ठानान्तरालेषु तस्याप्यवकाश-सम्भवात् । न च तुरीयाश्रमसंप्रौचीनस्यैव योगस्य मोक्षसाधनत्वात् गृहस्थस्थानर्थकं योगानुष्ठानं । यतः स्मरन्ति ।

न्यायार्जितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

आद्वैतसत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यत इति ॥

श्रूयते च गृहस्थानामेव जनक-जावाल-वामदेव-प्रह्लादप्रभृतीनां योगाभ्यासान्मोक्ष इति । अत्र च तत्त्वज्ञाननिष्ठ इत्यात्मतत्त्वज्ञाननिष्ठ इत्यवगन्तव्यं । अनेन चार्थादात्मतत्त्वज्ञानोपायभूतो यमादिः समाध्य-न्तोऽष्टाङ्गोऽपि गृहस्थस्योक्तो भवति ।

तथा च कूर्मपुराणे ।

गृहस्था नैष्ठिकाः शान्ता वनस्था यतयोऽपि वा ।

योगिनः पर्युपासन्ते परमात्मानमात्मनोति ॥

अतो गृहस्थादयोऽपि योगिनः । एवं च सति स्वाध्यायादिगुण-सम्पदा तुल्येषु गृहस्थादिष्वपि मध्ये ये योगिनस्तत्पुरःसरेभ्यः आद्वैतानि देयानौति ।

अथ यतेरत्यन्तविशिष्टतया आद्वैतियोग उच्यते ।

तत्र आह मनुः ।

ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठास्तथापरे ।

तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथैव च ॥

ज्ञाननिष्ठेषु कथानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः ।

हव्यकथानि देयानि^(१) सर्व्वेध्वेव चतुर्व्वपि ॥

(१) हव्यानि च यथान्धायं इति क० ।

‘ज्ञाननिष्ठः’ परिव्राजकः । तस्य ज्ञात्मतत्त्वज्ञाने निष्ठा प्रकर्षा भवति । ‘तपोनिष्ठः’ वानप्रस्थः । स हि तापस इत्याख्यायते । यौग्रे पञ्चतपास्तु स्यादिति तपोविधानात् । ‘तपःस्वाध्यायनिष्ठाः’ ब्रह्मचारिणः । ‘कर्मनिष्ठाः’ गृहस्थाः । एषामपि ‘कव्यानि’ पितृनुद्दिश्य दौयमानान्यन्नानि, ‘ज्ञाननिष्ठेषु प्रतिष्ठाप्यानि’ तेभ्यो देयानौत्तर्यः । प्रयत्नवचनान्तदभावे अन्येभ्योऽपि देयानि । इद्यानि चतुर्ष्वपि प्रतिष्ठाप्यानि । ‘यथान्यायं’ शास्त्रोक्तेन विधिना ।

वार्हस्पत्यमंहितायां ।

ज्ञाननिष्ठा हि यतयस्तपोनिष्ठा वनाश्रयाः^(१) ।

कर्मनिष्ठा हि गृहिण आद्याः स्वाध्यायनिष्ठिताः ॥

‘आद्याः’ ब्रह्मचारिणः ।

ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिपाद्यानि यन्नतः ।

इयंकव्यानि देयानि सर्व्वेभ्येव चतुर्ष्वपैति ॥

यमस्मृति-कूर्मपुराणयोः ।

प्रकृतेर्गुणतत्त्वज्ञो यस्याऽऽति यतिर्हविः ।

फलं वेदविदान्तस्य सहस्रादतिरिच्यते ॥

तस्मादयासने भोज्यो यजता संयतो यतिः ।

श्रोत्रियो ब्रह्मचारी वा यज्ञस्तेन न लुप्यते ॥

यतेरनयभोजने दोषमाह यमः ।

यस्य वै यजमानस्य नाग्रे भुङ्क्ते यतिसुया ।

(१) वनाश्रमा इति ग० ।

अनिष्टमद्भुतं तस्य हरते रत्नमाङ्गणः ॥

‘अद्भुतमनिष्टं’ पुचकलचादिनागरूपं, तस्य सम्बन्धितया रत्नमा-
ङ्गणः ‘हरते’ उपाहरतौत्यर्थः ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

यानि आहुनि योगीन्द्रा यतयो ब्रह्मनिष्ठिताः ।

अलङ्कुर्वन्ति तान्येव पितृणां हस्तये भुवं ॥

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञान् पञ्चतन्त्राश्रमे रतान् ।

यतीनाङ्गः स्वधा-स्वाहायोग्यान् पाचतया बुधाः ॥

रागद्वेषविनिर्मुक्तानाम्नान् ये योगिनो यतीन् ।

भोजयन्ति फलं तेषामनन्तं^(१) तत्प्रदायिनां ॥

ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः ।

हव्यानि च यथान्यायं न मिथ्याहङ्कुतात्मसु ॥

योगाचार्यं यतिं सम्यग्गः पूजयति भक्तिः ।

स फलं समवाप्नोति कारणानुगतं बुधः ॥

मूर्त्तं ब्रह्म हरिः साक्षाद्देव्यारिर्व्योगवित्ततः^(२) ।

अहं नारायणो ब्रह्मा यतिदेहसमाश्रयः ॥

ध्यानेन सततं युक्तं सर्वसङ्गविवर्जितं ।

दैवे कार्ये^(३) च पित्र्ये च पूजेयद्भर्मरेतसं ॥

हागलेयः ।

(१) तेषामनन्तमिति ख० ।

(२) दैव्यारिर्व्योगवित्तत इति ख० ।

(३) देवकार्ये इति ग० ।

गन्धमाख्यफलैश्चैव^(१) भोजनैः चौरसंस्तृतैः ।

पूजयेच्च^(२) यतिं आद्वे पितृणां तुष्टिकारकं ॥

ब्रह्मचारी यतिश्चैव पूजनीयौ हि नित्यशः ।

तत्कृतं सुकृतं यत् स्यात् तस्मात् पद्मागमाप्नुयात् ॥

जायं योगस्य यज्ञस्य यतस्तस्मिंस्त्वयं स्थितं ।

तस्य प्रणामः पूजा च दत्तं भवति चाक्षयं ॥

गृहस्थस्याश्रमं गच्छेद् ब्रह्मचारी यतिस्तथा ।

खाद्यं पानं फलं पुष्पमात्मानं परिवेदयेत् ॥

सततं योगयुक्तानां वीतरागतपस्विनां ।

सर्वारम्भनिवृत्तानां यतीनां दत्तमक्षयं ॥

यतये वीतरागाय दत्तमन्नं सुपूजितं ।

न क्षीयते श्रद्धया वै कल्पकोटिशतैरपि ॥

अथ यतेः सर्वोत्तमाश्रमाश्रयत्वेन ज्ञानध्यानधुरीणत्वेन च भोज-
नौघेषु मुख्यतया सन्यासनं कर्त्तव्यं ।

तथा च वायुपुराणे ।

यतिस्तु सर्वविप्राणां सर्वेषामग्रभुग्भवेत् ।

इतिहासपञ्चमान् वेदान् यः पठेत द्विजोत्तमः ॥

अनन्तरं यतेः सोऽयं नियोक्तव्यो विजानता ।

त्रिवेदोऽनन्तरस्तास्मात् द्विवेदस्तदनन्तरः ॥

एकवेदस्ततः पश्चात् नित्याध्यायी ततःपरं ।

(१) गन्धमाख्योपलैष्येति क० ।

(२) यः पूजयेदिति ख० ।

‘सर्वविप्राणां’ ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थानां, ‘सर्वेषां’ विमधुचि-
सुपर्णत्रिणाचिकेतादीनां । अय्यः सुख्यः भोक्ता यः तस्माद्भि ‘अयमुक्’,
न तु पूर्वकालभोजी । योद्विजमन्नमः सेतिहामांश्चतुरोवेदानधीते
सोऽयं यतेरनन्तरं पश्चान्नियोजनीयः । एवं त्रिवेदादीनां पौर्वापर्यं ।
‘नित्याध्यायौ’ अधीयमानवेदः ।

नागरखण्डे ।

आमन्त्रयेद्यतीन् पूर्वं स्नातकान् वा चिकर्म्मिणः ।

तदभावे गृहस्थाश्च ब्रह्मज्ञानपरायणान् ॥

याजनाध्यापनदानानि त्रीण्येव कर्म्माणि येषां ते ‘चिकर्म्मिणः’ ।

‘स्नातकाः’ वानप्रस्था इत्यर्थः ।

आह वसिष्ठः ।

पितृभ्योदद्यात् पूर्व्वद्युर्ब्राह्मणान् मन्त्रिपात्य यतीन् गृहस्थान्
साधून् परिणतवयस इति ॥

‘मन्त्रिपात्य’ निमन्त्रणेन आहुक्रियामन्त्रमापाद्य ।

नारदस्मृतौ ।

यो वै यतीननादृत्य^(१) भोजयेदितरान् द्विजान् ।

विजानन् वसतो ग्रामे हव्यमाप्नोति राक्षसान् ॥

यः स्वग्रामे वसतो यतीन् जानन्नपि ताननादृत्यान्वान् गृहस्था-
दीनेव आहुं भोजयेत् तस्य तत्सकलं आहुभोजनीयमन्नं राक्षसानेव
तर्पयति न पितृनिति । अनेन स्वग्रामे वसतो यतेः आहुं निमन्त्रणी-

यत्नमुक्तं । अनिमन्त्रितस्यापि आहुकाले भिचार्यमागतस्य यतेर्भोजनीयत्वमुक्तं ।

ब्रह्म-मार्कण्डेयपुराणयोः ।

भिचार्यमागतांस्यापि काले संयमिनो यतीन् ।

भोजयेत् प्रणिपाताद्यैः प्रसाद्य यतमानसः ॥

अत्र निमन्त्रितस्य यतेर्निमन्त्रणादेव द्वारदेशगतस्य चातिथित्वेनैव निमन्त्रित-ब्राह्मण-पङ्क्तिभोजनीयत्वे सिद्धे तदयामस्यस्यैव तु प्रमादादनिमन्त्रितस्य आहुकालेऽप्युपस्थितस्य यतेः आहु भोजनीयत्वार्थमिदं वचनं । वज्रवचनन्तु वज्रनामपि प्राप्त्यर्थं यतिभेदसंग्रहार्थं वा । यतेरुपवेशने स्थानविशेष उक्तः ।

वार्हस्पत्यसंहितायां ।

आहुकाले यतिं प्राप्तं पिबस्थाने तु भोजयेत् ।

परिवेषयेत् तत्प्रथमं यदि वा पार्श्वतः स्थितं ॥

‘पिबस्थाने भोजयेत्’ इति प्रमीतोद्देशेन त्यज्यमानान्नं भोजितं कुर्यादित्यर्थः^(१) । ‘परिवेषयेत् तत् प्रथमं’ इति मुख्यं पिब्यं कुर्यादित्यर्थः ।

पचान्तरमाह ‘यदि वा पार्श्वतः स्थितं’ इति निमन्त्रितब्राह्मण-पङ्क्तावतिथिवदा भोजयेत् ।

अत्रेयं व्यवस्था । ब्राह्मणेषु पिबपितामहादिकल्पनातः पूर्वमागतं यतिं पिबस्थाने भोजयेत् । पश्चादागतं तु पूर्वानुष्ठितपदार्थक्रमस-

(१) सम्मानेनात्र भोजनं कुर्यादित्यर्थः इति काचिज्जितपुस्तकपाठः । परन्त्वयं न समीचीनः ।

हृत्पाद्यविरोधाय आहूयदिजसन्निधावतिथिवत् भोजयेदिति ।
आहूकालात् पूर्वमपि प्राप्तं सम्यक्संप्रार्थनेन आहूकालं यावदवस्थाप्य
भोजयेत् ।

आहूकालागतस्य यतेः ब्रह्मचारिणश्च आहूयत्वेनातिथित्वेन वा
भोजनीयत्वमाह यमः ।

भिनुको^(१) ब्रह्मचारौ वा भोजनार्थमुपस्थितः ।

उपविष्टेष्वनुप्राप्तः कामन्तमपि भोजयेत् ॥

भोजने फलविशेषं कारणञ्चाह ङागलेयः ।

भोजयेच्छ्राद्धकालेऽपि यतिं स ब्रह्मचारिणं ।

विप्रानुद्धरते पापात् पितृमातृगणानपि ॥

भुञ्जते यत्र तत्रापि यतयो ब्रह्मचारिणः ।

गृह्णन्ति पितरो देवाः स याति परमाकृतिं ॥

तारयन्ति च दातारं पुत्रान् दारान् पितृंस्तथा ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन अर्चयेदाश्रमागतं ॥

ब्रह्मचारौ यतियैव पक्वान्नस्नामिनावुभौ ।

पचमानाः पचन्त्येते नापचः पचते पुनः ॥

ब्रह्मचार्यादिभ्यो यतेर्विशेषमाह स एव ।

ब्रह्मचारिसहस्रैस्तु वानप्रस्थ्यश्नैरपि ।

गृहस्थानां सहस्रैस्तु यतिरेको विशिष्यते ॥

तदेवं सति सभावे श्राद्धे यतयो भोजनीयाः । तेषामस्नाभे
ब्रह्मचार्यादयः ।

तथा च ब्रह्मवर्त्ते ।

अलाभे यतिभिलूणां वनस्पमपि पूजयेत् ।

तदलाभेषु दासीनं नैष्ठिकं संयतेन्द्रियं ॥

‘उदासीनः’ दातुरसम्बन्धी ।

आह शातातपः । यतीन् भोजयेदिति ।

तत्र विशेष उक्तः ।

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

मुण्डान् जटिलकाषायान् आहुकाले विवर्जयेत् ।

शिखिभ्यो धातुरक्तेभ्यस्त्रिदण्डिभ्यः प्रदापयेत् ॥

ते हि व्रतस्थिता नित्यं ज्ञानिनो ध्यानिनस्तथा ।

देवभक्ता महात्मानः पुनर्युर्दर्शनादपि ॥

‘मुण्डाः’ शिखया सह मुण्डितमस्तकाः । ‘जटिलाः’ शैवपाण्डु-
पतकालमुखादयः । ‘काषायाः’ आश्रत्यादिकषायरक्तवसनाः ।

बौधायनः ।

एतान् आहुकाले विशेषेण वर्जयेत् । ये तु शिखावन्तो गैरिक-
रक्तवसनाः त्रिदण्डाश्च तेभ्यः प्रयत्नेन दद्यात् । एतेन सर्व्वाण्यपि
योगिवचनान्येतत्तत्त्वचरान्वितयतिविषयाण्येवेति विज्ञायते ।

ननु भैक्षेण वर्त्तते नित्यं नैकान्नाशी भवेद्ब्रती । भैक्षेण व्रतिनां
वृत्तिरूपवासममा स्यतेति मनुना ब्रह्मचारिणामेकप्रदत्तान्नभोजन-
निषेधात् अष्टौ भित्ताः समादाय दश द्वादश वा यतिः । अखिलाः
शेषयेत्तास्तु ततोऽश्रूयाद्विजोत्तम इति सम्बर्त्तनं यतोर्भिलाकदम्ब-
कभोजनविधानात्तयोः कथं आहुं भोजनं ।

अत्र ब्रूमः । भित्तार्थभ्रमणाशकावनेकान्नलाभापम्भवे परानुस-
हार्थं च यतिरेकान्नभोजनाभ्यनुज्ञादर्शनात् ।

तदाह कार्ष्णाजिनिः ।

अन्नकोऽनुसहार्थं वा यतिरेकान्नभुग्भवेत् । —

वसिष्ठोऽपि ।

ब्राह्मणकुले वा यन्नमेत तद्भुञ्जीतेति ।

ब्रह्मचारिणस्त्वेकान्नभोजनमनुजज्ञे याज्ञवल्क्यः ।

ब्रह्मचर्यं स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि ।

ब्राह्मणः काममश्रीयाच्छाङ्गे व्रतमपौडयन् ॥

ब्रह्मचार्यनापद्येकस्त्रात्रं नाश्रीयात् । ब्रह्मचारौ ब्राह्मणश्चेत्तदा-
र्यितः सन्नेकान्नमनापद्यपि श्राङ्गे भुञ्जीत । तदा व्रतपौडाकरं
मधुमांसादिवर्ज्ययित्वाश्रीयात् ।

मनुरपि ।

व्रतवद्देवदेवत्ये पित्र्ये कर्मण्यथर्षिवत् ।

काममभ्यर्थितोऽश्रीयाद्व्रतन्तस्य न लुप्यते ।

‘देवदेवत्ये’ दैविके कर्मणि, अभ्यर्थितो ब्रह्मचारी भुङ्क्ते । भुञ्जीत
कथं । ‘व्रतवत्’ व्रतयुक्तं, व्रताविरोधेन मधुमांसवर्जमित्यर्थः । ‘पित्र्ये’
पितृदेवत्येऽपि कर्मणि, भुञ्जीत । ‘अथर्षिवत्’ मधुमांसवर्जमित्यर्थः ।
‘कामं’ इच्छया । एवमस्य ब्रह्मचारिव्रतं न लुप्यते । अन्यथा लुप्यत
इत्यर्थः । अतः सङ्गिरभ्यर्थ्यमानस्य तदनुग्रहमिच्छतो यतेः श्राङ्गे
भुञ्जानस्य न प्रत्यवायो भवति । अथ वैकान्नभोजनजनितं स्वल्प-
तमं प्रत्यवायं प्रायश्चित्तरूपेण वर्त्तमानैः प्राणायामादिभिर्व्यागाङ्गै-

नाशयति । ननु तथापि आह्ने भोज्यत्वेन मुख्यतया मधुमांस-
विधानात् कथं यतेर्भोजनमुपपद्यते । उच्यते । मधुमांसनियमा-
भावात् । तन्नियमे हि तदन्तरेण मुन्यन्नादिमात्रेण आह्नं न सिद्ध्येत् ।
न चैतदिष्टं । न चास्ति आह्ने यतिनियमः । तन्नियमे हि यतिम-
न्तरेण श्राद्धिचैस्त्रिणाचिकेतादिभिर्गृहस्थैः आह्नं न सिद्ध्येत् । न
चैतदपौष्टं । अतो मधुमांसवर्जिते आह्नप्रयोगे यतेर्भोजनं, यतिव-
र्जिते च प्रयोगे मधुमांसोपकल्पनमिति न किञ्चिदनुपपन्नं ।
मधुमांसस्य यतेश्च नित्यवद्विधेरुभयावकाशार्थमगत्या पात्रिकत्वमा-
श्रीयते । अथ कस्मान्मधुमांसवत्यपि आह्नप्रयोगे मध्वादिवर्जितं
यतेर्भोजनं नाभ्युपगम्यते । निर्व्वाप-पाकयोः सर्व्वपिचर्यत्वाविरोधा-
च्चेति ब्रूमः ।

अथ कस्माच्छ्राद्धे यतेर्न मधुमांसभोजनं । न यतिर्मधुमांसमश्री-
यादिति निषेधादिति चेत् । तत्र । निषेधस्य पुरुषार्थत्वात् क्रत्वर्थ-
भोजनबाधे सामर्थ्याभावात् । हिंसानिषेधस्येव यज्ञीयहिंसाबाधे ।
ननु पुरुषार्थस्यापि गोदोहनस्य क्रत्वर्थचमसबाधकत्वं दृष्टं । सत्यं ।
यत् क्रत्वर्थपदार्थसाध्यकार्य्यनिष्पादकं पुरुषार्थं तत्र तदव्यवतिष्ठते ।
न चेह क्रत्वर्थमधुमांसभोजनकार्य्यं पुरुषार्थं भोजनं निष्पादयितु-
मीष्टे । क्रतुना क्रतुीयेन वा पदार्थेन सहास्य सम्बन्धाभावात् ।
गोदोहनस्य तु पुरुषार्थस्यापि क्रतुीयेन प्रणयनेन सहाश्रयाश्रयि-
भावलक्षणस्य सम्बन्धस्य विद्यमानत्वात् । अथ कस्मान्न यतिर्मधुमांस-
मश्रीयादित्येष निषेधः क्रत्वर्थस्य आह्नभोजनस्येव न स्यात् ।
ब्रूमः । शास्त्रप्राप्तनिषेधत्वापत्तौ दुष्टं विकल्पमापादरेत् रागप्राप्तं

च मधुमांसभोजनं यतेरनगलमापद्यते । उभयनिषेधोऽस्त्विति चेत् ।
 एवं तर्ह्येकत्र विध्यन्तरसापेक्षोऽन्यत्र निरपेक्ष इति वैषम्येण पौडैव ।
 एक एव चायं क्लृप्त्यर्थः पुरुषार्थस्येति विप्रतिषिध्यते । अतारागप्राप्तस्य
 मधुमांसभोजनस्य पुरुषार्थो निषेधो न विधिप्राप्तस्य कृतूपकारकस्य
 भोजनस्य निवर्त्तकः । अतः आह्वे यतेर्मधुमांसभोजनं न दूष्यतीति ।
 अवोच्यते । भोजयेदिति आह्वाधिकारिकर्त्तकं प्रयोजकव्यापारात्मकं
 मधुमांसभोजनं विहितं । न तु आह्वनिषेधव्ययतिव्यापारात्मकमपौति
 कथं न निषेधः । प्रयोजकव्यापारविधिनाथोचितं तद्विहितमेवेति चेत् ।
 तर्हि मेघौमुभयतोमुखौ वा दद्यादित्येतद्विधाक्षिप्तः प्रतियहोऽपि
 विहित एवेति न दूष्येत । किञ्चेदं भोजनं यदि सर्वस्य श्रोत्रिया-
 देर्विहितं तर्हि केनचिदेकेनाप्यमुक्ते आह्ववैगुण्यमापद्येत ।

अथ निमन्त्रितस्य विहितं तर्हि किमर्थं मधुमांसभक्षणं दूष-
 णीयं । यतिं आह्वकर्त्तुं निमन्त्रयेत् स्वाधिकारविधिमिद्वयं
 प्रतियहवदिति चेत् । यतिः तर्हि किमर्थं निमन्त्रणमभ्युपगच्छेत् ।
 निमन्त्रयितुरनुग्रहार्थमिति चेत्^(१) । न हि कश्चिदात्मानमेतावति
 पातकपट्टे निमन्त्रयन्तं परानुग्रहलेशमिच्छति, इति विदालोच्यते ।
 अतो रागत एव यतेर्निमन्त्रणग्रहणमवशिष्यते । तथा च निषेधानु-
 प्रवेशान्न आह्वेऽपि मधुमांसभोजनं । अयानिन्दितेनामन्त्रितो नाप-
 क्रामेदिति निषेधात् निमन्त्रणमङ्गीकरोति, अङ्गीकृतनिमन्त्रणस्य
 भुञ्जीरन्तेऽपि वाग्यता इति भोजनविधानात् परिवेषितपरित्याग-
 प्रतिषेधाच्च निमन्त्रणाङ्गीकरणपूर्वकं विहितमेव यतेः आह्वीयमधु-

(१) निमन्त्रयितारमनुग्रहीतुमिति चेदिति ग० ।

मांसभोजनमिति । अत्र ब्रूमः । अपक्रमणे प्रत्यवायमात्रं मधुमांस-
भक्षणे त्वाश्रमभ्रंश एव भवेत् । ततोऽपक्रमणस्यैव न्याय्यत्वात् । न
वापक्रमणे प्रत्यवायोऽपि यत्वाश्रमधर्म्मविरुद्धत्वादनपक्रमणादिविधीनां
यतिव्यतिरिक्तविषयत्वात् । तदेवमेतत् सिद्धं मधुमांसविवर्जिते
आहुप्रयोगे यतेर्नियोगः, यतिनियोगवर्जिते च प्रयोगे मधुमांसो-
पकल्पनमिति ।

इति यतेः आहुते नियोगः ।

अयातिथेः आहुपक्षौ भोजनीयत्वं वक्तुमतिथिस्वरूपं तावदुच्यते ।
अत्र मार्कण्डेयपुराणे ।

अज्ञातकुलनामानं तत्कालसमुपस्थितं ।

बुभुक्षुमागतं आन्नं याचमानमकिञ्चनं ।

ब्राह्मणं प्राङ्हरतिथिं स पूज्यः शक्तिो बुधैः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

अचिन्त्यमानो नाहृतो वैश्वदेवमुपागतः ।

अतिथिं तं विजानीयात् न पुनः पूर्वमागतं ।

अचिन्तितागतो यस्मात् तस्मादतिथिरुच्यते ॥

ज्ञातातपोऽप्याह ।

प्रियो वा यदि वा द्वेष्टो भूयः पण्डित एव च ।

प्राप्तस्तु वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥

मनुरपि ।

एकरावन्तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।

अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥

ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियादेर्व्युदासायं ।

तदप्याह मनुरेव ।

न ब्राह्मणस्य क्षत्रियिर्गृहे राजन्यं उच्यते ।

वैश्यशूद्रौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव चेति ॥

आह यमः ।

तिथिपूर्वात्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ।

सोऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान् विदुः ॥

व्रतौ यतिर्वैकराचं निवमनुच्यतेऽतिथिः ।

यस्मादनित्यं वसति तस्मात्तमतिथिं विदुः ॥

‘तिथिः’ दौपालिका प्रतिपदादिः । ‘पूर्वाणि’ अमावास्यादीनि ।

‘उत्सवाः’ विवाहादयः । एतान्यन्नविशेषप्राप्तिहेतुभूतानि येन यति-

धर्मप्रवणेन सता त्यक्तानि सोऽतिथिरित्यर्थः । ‘व्रतौ’ ब्रह्मचारी,

‘यतिः’ परिव्राजकः, अनयोरेव विधिधर्मकयोरतिथिसंज्ञकत्वं, न

पुनर्गृहस्थवनस्थयोः । तयोरभ्यागतसंज्ञकत्वमुक्तं

वायुपुराणे ।

वालखिल्यो यतिश्चैव विज्ञेयो ह्यतिथिः सदा ।

अभ्यागतः पचानः स्यादतिथिः स्यादपाचक इति ॥

‘वालखिल्यः’ ब्रह्मचारी । ‘पचानः’ पचमानः, पक्ता गृहस्थोवा-
नप्रस्थश्चेत्यर्थः । द्विविधस्यातिथिः मध्याह्नागतः सायमागतश्च ।

तत्र मध्याह्नागतः ।

आदित्यपुराणे ।

मध्याह्नसमये चैव वैश्वदेवे ज्ञतेऽपि च ।

अतिथिश्चैव सम्प्राप्तं पांशुपादं अमातुरं ।

तं पूजयेत यत्नेन सोऽतिथिर्ब्राह्मणः मदा इति ॥

सायमागतस्तु सूर्योढशब्दवाच्यः ।

तमाह प्रचेताः ।

यः सायं वैश्वदेवान्ते सायं वा गृहमागतः ।

देववत् पूजनीयोऽसौ सूर्योढः सोऽतिथिः स्मृतः ॥

सायन्तनो वैश्वदेवः । नचैवं मन्तव्यं माध्याह्निकसायन्तनवैश्वदेव-
काल एवागतोऽतिथिः नान्यकालागत इति ।

यतोमनुराहः ।

अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योढो गृहमेधिना ।

काले प्राप्नस्वकाले वा नास्थानश्रन् गृहे वसेदिति ॥

आह याज्ञवल्क्यः ।

अप्रणोद्योऽतिथिः सायमपि वाग्भूतृणोदकैः ।

सायमागतोऽतिथिरन्नाभावे वाग्भूतृणोदकदानतोऽपि संपूज-
नीयः । न पुनः प्रत्याख्येयः ।

अचिन्तितागतत्वादिलक्षणकस्यास्य आहुकालोपस्थितस्य नामा-
न्तरमप्युक्तं पैठीनसिना ।

कुतोऽपि आहुवेलायां श्रोत्रियो यदि दृश्यते ।

आहुं पुनाति वै यस्मात् कुतपस्तेन संज्ञितः ॥

कुतोऽप्यविज्ञायमानाद्देशादागतः पुनाति आहुमित्यतिथिरेव
कुतपसंज्ञयोच्यते ।

समानग्रामवासिनोऽचिन्तितागतस्याप्यतिथिसंज्ञकत्वं नास्तीत्युक्तं ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

नैक्यामीणमतिथिं विद्यान्नात्राह्वणं तथा ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

न मित्रमतिथिं कुर्यान्नैक्यामनिवासिनं ।

आदित्यपुराणे ।

नैक्यामीणमतिथिं कथयन्ति मनीषिणः ।

यन्तु वायुपुराणे ।

न घोरो नापि सङ्कीर्णो नाविद्यो नाविशेषवित् ।

नावसन् न सन्द्धानो न सेवनपरोऽतिथिरिति ॥

तदतिथिवृत्तत्वे शतयभावे च द्रष्टव्यं ।

यदाह शङ्खः ।

यदि वङ्गनां न शक्रयादेकस्मै शीलवते दद्यात् प्रथममुपागतः
स्याच्छ्रोत्रियस्तस्मा इति । तदेवमविज्ञातगोचनामा यामान्तरतो
ऽकस्मादैश्वदेवादिकाले मैत्र्यादिसम्बन्धरहितः समागतो ब्राह्मणे
ऽतिथिरिति लक्षणमुक्तं वेदितव्यं ।

इत्यतिथिस्वरूपनिरूपणं ।

अथातिथिप्रशंसा ।

शिवधर्मोत्तरे ।

अनुपहाय लोकानां आद्वयसंश्लेषणाय च ।

चरन्त्यतिथिरूपेण देवा योगाश्च भूतले ॥

‘योगाः’ योगिनः ।

आदित्यपुराणे ।

तस्मात् गृहाश्रमस्यस्य नान्यद्देवतमुच्यते ।

च्यतेऽतिथेर्महाभागे सत्यमेतद्विचारय ॥

विष्णुपुराणे ।

धाता प्रजापतिः शुक्रो वह्निर्विसृगणो यमः ।

प्रविश्यातिथिमेते वै भुञ्जतेऽन्नं नरेश्वर ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

देवा ब्राह्मणरूपेण चरन्ति पृथिवीमिमां ।

तस्मात् संप्राप्तमतिथिं प्रघट्नेन तु पूजयेत् ॥

प्रभासखण्डे ।

नातिथेः परमो बन्धुर्विद्यते गृहमेधिनां ।

गृहानुपेत्य कृपया सन्तारयति यः कुलं ॥

सिद्धाश्चरन्ति पृथिवीं कौतुकेन यदृच्छया ।

अनुगृह्णन्ति सततं धर्मिष्ठा गृहमेधिनः ॥

अतिथीनां हि रूपेण गृहाङ्गणमुपागताः ।

तस्मादतिथयो मान्वाः सर्वेषां सर्वदा नृप ॥

नारदीयपुराणे ।

पुनन्ति गृहिणाङ्गेहान् यदीयाः पादपांशवः ।

चालयत्यखिलं पापं यत्पादचालनोदकं ॥

सत्कृतिः प्रणतिर्येषां यज्ञादपि विग्नियते ।

येषामन्त्रोदकं दत्तं तारयत्यखिलं कुलं ॥

अतिथिभ्यः परन्तेभ्यः किमस्ति भुवनत्रये ।

देवानामभिवन्द्याः सुदूरादतिथयः शुभाः ।

किं पुनः कर्मनिष्ठानां गृहस्थानां महामते ॥

कार्णार्जुनिः ।

तिला रत्नं त्वसुरात् दर्भा रत्नं राक्षसात् ।

अपङ्कगात् ओत्रियो रत्नेदतिथिः सर्व्वरत्नकः ॥

इति अतिथिप्रशंसा ।

अथातिथिपरौक्षानिवेधः ।

तत्र मार्कण्डेयपुराणे ।

न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायश्चापि पण्डितः ।

शोभनाशोभनाकारं तं मन्येत प्रजापतिं ॥

विष्णुपुराणेऽपि ।

स्वाध्यायगोत्रचरणमष्टुष्टा च तथा कुलं ।

हिरण्यगर्भबुद्ध्या तं मन्येताभ्यागतं गृहौ ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

रूपान्वितं विरूपं वा मलिनं मलिनाम्बरं ।

योगीन्द्रशङ्कया नित्यमतिथिं न विचारयेत् ॥

वायुपुराणेऽपि ।

अविज्ञातं द्विजं शूद्रे न परीक्षेत् सदा बुधः ।

सिद्धा हि विप्ररूपेण चरन्ति पृथिवीमिमां ॥

ऊर्ध्वीं सागरपर्य्यन्तां देवा योगीश्वरास्तथा ।

नानारूपाश्चरन्त्येते प्रजाधर्मेण लीलया ॥

नारसिंहपुराणे ।

न परीक्षेत चरितं न विद्यां न कुलं तथा ।
 न शीलं न च देशादीनतिथेरागतस्य हि ॥
 कुरूपं वा सुरूपं वा कुचेलं वा सुवासयं ।
 विद्यावन्तमविद्यं वा सगुणं वाय निर्गुणं ॥
 मन्येत विष्णुमेवैतं साक्षान्मारायणं हरिं ।
 अतिथिं समनुप्राप्तं विचिकित्सेन्न कर्हिचित् ।

वायुपुराणे ।

अतिथिं ह्यागतं दृष्ट्वा द्वेष्ट्यं बन्धुमिवागतं ।
 यादृशन्तादृशं वापि विचिकित्सेन्न जातुचित् ॥
 न हि विद्यादयस्तस्मिन् पूज्यताहेतवः स्मृताः ।
 केवलेनातिथित्वेन स भवेत् पङ्क्तिपावनः ॥
 अनुग्रहार्थिलोकानां महात्मानो महीमिमां ।
 चरन्त्यतिथयो भूत्वा न विचार्यास्ततस्तु ते ॥
 गुणागुणविचारेण भवन्त्येतेऽवमानिताः ।
 निर्दहत्याशु गृहिणं तादृशेष्ववमानना ।
 अतोतिथेर्न कर्त्तव्या कापि चर्या कदाचन ॥

इत्यतिथिपरौक्षानिषेधः ।

अयातिथिपूजाविधिः ।

तत्र मनुः ।

सम्प्राप्ताय त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके ।
 अन्नञ्चैव यथाशक्ति सत्कृत्य विधिपूर्वकं ॥

हारौतोऽप्याह ।

तस्य स्वागतमर्थं पाद्यमाचमनीयमासनं प्रदद्यादिति ।

पराशरोऽपि ।

अतिथिं तत्र सम्प्राप्तं पूजयेत् स्वागतादिना ।

तथासनप्रदानेन पादप्रक्षालनेन च ॥

अद्भुता च तथान्नेन प्रियप्रसादरेण च ।

गच्छतश्चानुयानेन प्रीतिसुत्पादयेत् गृही ॥

यमस्तौ ।

चतुर्दशान्नोदद्यात् वाचन्दद्याच्च सूनृतां ।

उत्थाय चासनं दद्यात् स धर्मः पञ्चदक्षिणः ॥

उत्थायेति श्रोत्रियातिथिविषयं ।

अतएवापस्तम्बः ।

ब्राह्मणाया न धौयानायासनमन्नमुदकमिति देयं । न प्रत्युत्तिष्ठेद-
भिवादनीये चोत्तिष्ठेदभिवादयेदिति ।

आदित्यपुराणे ।

चतुर्दशान्नोदद्यात् वाचन्दद्याच्च सूनृतां ।

अनुव्रजेदुपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥

पाद्यमासनमेवाथ दौपमन्नं प्रतिश्रयं ।

दद्यादतिथिपूजार्थं स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥

येन येन च तुल्येत नित्यमेव यथातिथिः ।

अथात्मनः प्रदानेन तत्तत्कुर्याद्विचक्षणः ॥

शिवधर्मोत्तरे ।

तस्मादतिथिमायाक्तमभिगच्छेत् कृताञ्जलिः ।

स्वागतासनपादार्धस्नानावशयनादिभिः ॥

वायुपुराणे ।

तस्मादतिथिमायान्तमभिगच्छेत् कृताञ्जलिः ।

पूजयेच्चाथपाद्येन पादान्यञ्जनभोजनैः ॥

पिपामिताय आन्ताय संज्ञाताय बुभुक्षिने ।

तस्मै सत्कृत्य दातव्यं यज्ञस्य फलमिच्छता ॥

न वक्तव्यं सदा विप्रे लुब्धिते नास्ति किञ्चन ।

तस्मै सत्कृत्य योदद्यादपूर्वोयज्ञ उच्यते ॥

हीनोत्तमातिथिसमवाये पूजाप्रकारमाह मनुः ।

आसनावसथौ शय्यामनुब्रज्यामुपासनाम् ।

उत्तमेषूत्तमं कुर्याद्धौने हीनं समे सममिति ॥

एकपङ्क्त्युपविष्टानामेषाम्भोजने तु वैषम्यं निराकरोति हारौतः ।

विद्यातपोधिकानाञ्च प्रथमासनमुच्यते ।

पङ्क्तौ सहस्रितानान्तु भोजनादि समं स्यतमिति ॥

वैषम्ये दोषमाह वभिष्ठः ।

यद्येकपङ्क्तौ विषमन्ददाति

स्नेहाद्भयाद्वा यदि वार्यहेतोः ।

वेदेषु दृष्टां ऋषिभिश्च गौतां

तां ब्रह्महत्यां मुनयो वदन्ति ॥

‘विषमं’ एकस्योत्तममन्यस्य हीनमित्यर्थः ।

इत्यतिथिपूजाविधिः ।

अथातिथिपूजाफलं ।

तत्राह मनुः ।

अतिथिं पूजयेद्यस्तु आन्तं वा दृष्टमागतं ।

सद्यः शोभतं तेन दत्तं स्यादिति मे मतिः ॥

विष्णुरपि ।

स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा ।

नावाप्नोति गृही लोकान् यथा त्वतिथिपूजनात् ॥

आदित्यपुराणे ।

अतिथिः पूजितो यस्तु ध्यायते मनसा शुभं ।

तत्तु क्रतुशतेनापि फलमाङ्गर्मनैषिणः ॥

महाभारते ।

अन्नं हि दत्त्वातिथये^(१) ब्राह्मणाय यथाविधि ।

प्रदाता सुखमाप्नोति देवैश्चापि प्रपूज्यते ॥

शिवरहस्ये ।

नित्यं ददाति यश्चान्नमतिथिभ्यः सुसंस्कृतं^(२) ।

स याति ब्रह्मसालोक्यमेवमाह पराशरः ॥

अत्र महाभारतेऽतिथिधर्मेण वा जयलुब्धकायाविद्यमानान्नतया
स्वशरीरायोग्यञ्चातिथ्यं चिकीर्षतः कपोतकस्य वाक्यं ।

देवतानामृषीणाञ्च संवादेषु पुनः पुनः ।

श्रुतपूर्वा मया धर्मो महानतिथिपूजने ॥

सदूरादाश्रया प्राप्तः कुतृषाश्चमकर्षितः ।

(१) अन्नं दत्त्वा त्वतिथये इति ग० ।

(२) अतिथिभ्यश्च संस्कृतमिति ख० ।

यः पूज्यतेऽतिथिः सम्यक् स तपः क्रतुरेव सः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

सततमिह नरोयः पूजनञ्चातिथीनां

जलक्षणमृदुवादैः सारवद्विविदधात् ।

सुरसमितिषु पूज्यो देवतानां सदा स्याद्

भवति च नरलोके जायमानः समृद्धः ॥

इत्यतिथिपूजाफलं ।

अथातिथ्यमकुर्वतोदोषः कथ्यते ।

तत्र व्यासः ।

पथि श्रान्तमविज्ञातमतिथिं क्षुत्पिपासिनं ।

यो न पूजयते भक्त्या तमाहर्ज्रह्मघातकं ॥

अथञ्च ब्रह्महत्यातुल्यः प्रत्यवायः सत्यां शक्तावत्यन्तपात्रीभूतस्या-
तियेरतिक्रमे विज्ञेयः ।

तथा आदित्यपुराणे ।

पावनत्वतिथिमासाद्य शीलाढ्यं यो न पूजयेत् ।

आदत्ते सुकृतं तस्य पातकञ्च प्रयच्छति ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

वैश्वदेवे तु सम्प्राप्ते न कश्चिदवमानयेत् ।

आदाय सुकृतं याति भग्नाशस्त्वतिथिर्गतः ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।

स दत्त्वा दुष्कृतं तस्य पुण्यमादाय गच्छति ॥

‘तस्य’ गृहमेधिनः, ‘स्वकीयं’ दुष्कृतं दत्त्वा तदीयं पुण्यमादाय
गच्छति ।

देवलोऽपि ।

अतिथिर्गृहमभ्येत्य यस्य प्रतिनिवर्त्तते ।

असंस्कृतनिराशस्य स मद्यो हन्ति सत्कुलं ॥

आह मनुः ।

आसनाशनशय्याभिरङ्गिर्मूलफलेन वा ।

नास्य कश्चिद्वसेद्देहे शक्तितानार्चितोऽतिथिः ॥

मनु-विष्णु-शातातपाः ।

येषामनश्नतिथिर्विप्राणां व्रजते गृहात् ।

ते वै खरत्नमुद्रत्नमश्वत्वं प्रतिपेदिरे ॥

यस्य चैव गृहे विप्रो वसेत्कश्चिदभोजितः ।

न तस्य पितरो देवाः इव्यं कथ्यन्ते भुञ्जते ॥

अतिथिर्यस्य वै ग्रामे भिक्षमाणः प्रयत्नतः ।

स चेन्निरमितस्तत्र ब्रह्महत्या विधीयते ॥

अपि शाकम्बानस्य शिलोञ्छेनापि जीवतः ।

स्वदेशे परदेशे वा नातिथिर्विमना भवेत् ॥

विष्णुपुराणे ।

देवातिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं नृप ।

तदेवाष्टगुणं पुंसां सूर्योद्वेगे विमुखे गते ॥

इत्यातिथ्यमकुर्वतो दोषनिर्हृपणं ।

अथ आहुकालागतस्यातिथेः आहुपङ्क्तौ भोजनीयत्वमुच्यते ।

तत्राह मनुः ।

ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि भोजनार्थमुपस्थितं ।

ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तिः प्रतिपूजयेत् ॥

तत्कालागतं भिक्षुकं ब्राह्मणं भोजयेत् ब्राह्मणानुमतेन ।

यसोऽपि ।

भिक्षुको ब्राह्मचारौ वा भोजनार्थमुपस्थितः ।

उपविष्टेऽभ्यनुज्ञातः कामन्तमपि भोजयेत् ॥

वाराहपुराणे ।

काले तत्रातिथिं प्राप्तमन्नकामं द्विजेत्तमं ।

ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः कामन्तमपि भोजयेत् ॥

योगिनो विविधैः रूपैर्भवन्तीत्युपकारिणः ।

भ्रमन्तः पृथिवीमेतामविज्ञातस्वरूपिणः ॥

तस्मादभ्यर्चयेत् प्राप्तं आहुकालेऽतिथिं बुधः ।

आहुकिचाफलं हन्ति द्विजेन्द्रोऽपूजितोऽतिथिः ॥

अस्याभोजने दोषमाह शातातपः ।

अतिथिर्यस्य नाश्नाति तच्छ्राद्धं न प्रशस्यते ।

श्रुतवृत्तविहीनैश्च भुक्तमश्रोत्रियैश्च यत् ॥

एवंविधश्राद्धकर्तुः प्रत्यवायो भवतीत्युक्तं ।

वायुपुराणे ।

यस्तु आहुतेऽतिथिं प्राप्तं दैवे वाण्यवमन्यते ।

तं वै देवा निरस्यन्ति इतो यद्वत् परावसुः ॥

सर्वस्वेनापि तस्माद्धि पूजयेदतिथिं बुधः ।

वानप्रस्थगृहस्थौ च सतामभ्यागतौ तथा ।

कालागतो यतिर्ब्रह्मचारौ वातिथिमंशकः ॥

तमवस्थं श्राद्धे पूजयेत् । यतस्तस्यापूजितारं श्राद्धकर्तारं देवाः स्वर्गाज्जोकात् 'निरस्मृति' अपनुदन्ति । यथा होता होत्रघटन उपविश-
न्निरस्तः परावसुरितिमन्त्रेणासुरविशेषं परावसुन्निरस्मृति । अवज्ञाता-
तिथिके श्राद्धे भोक्तॄणामपि प्रत्यवायं ह्यगलेय-वृद्धशातातपावाहृतः ।

श्रातिथ्यरहिते श्राद्धे भुञ्जते चेऽबुधा दिवाः ।

यथा तेनान्नपाकेन काकयोनिं व्रजन्ति ते ॥

लोभात् प्रमादाद्वा कर्तृच्चिदतिथिमवजानन्तं यजमानमतिथिध-
र्मापदेशेन तत्स्वीकारमकारयतां ब्राह्मणानामयं प्रत्यवायः । एतत्त्वति-
थिभोजनमतिथिलक्षणलक्षित आगते सति द्रष्टव्यं, न पुनरतिथिवर्जित-
श्राद्धकरणे दोषश्रवणादनुपस्थितेऽपि तस्मिन् कथमप्यतिथिवेन परिक-
स्याप्यनुष्ठेयं । स्वयं परिकल्पितस्य तल्लक्षणत्वेनातिथित्वाभावात् ।

अतिथित्वरहितानान्तु त्रिविधादीनां दूरदेशतत्कालागतत्वादि-
नातिथिममानधर्मेण ब्राह्मणभोजनानन्तरं भोजनीयत्वमाह मनुः ।

यदि त्वतिथिधर्मेण त्रिविधो गृहमाव्रजेत् ।

भुक्तवन्तु च विप्रेषु कामन्तमपि भोजयेत् ॥

अथ कामशब्दग्रहणात् भोजनं तेषामनावश्यकमिति गम्यते ।
यन्तु "अतिथित्वे तु वर्णानां देयं शक्त्यानुपूर्वशः" इति विष्णुपुराणे
अतिथिधर्मेण महागतानां ब्राह्मणत्रिविधवैश्यानां ब्राह्मणक्रमेणैक
पङ्क्तवेवोपवेशनं कारयित्वा भोजनं दातव्यमिति प्रतिभाति तच्छ्रा-
द्धव्यतिरिक्तविषयमेवेति वेदितव्यं । अब्राह्मणानां श्राद्धेऽन्वयाभावात् ।

यच्च पुराणे, “शेषान् वित्तानुसारेण भोजयेदन्यवेष्मनि” इति वेष्मा-
न्तरं निमग्नितान्ब्राह्मणभोजनविधावतिथेः आह्नौषपक्विभोजनेन
सह विरुद्धमिव प्रतिभाति तदपि तद्देशन्यवकाशलाभासम्भावविषयं
अतिथिच्यतिरिक्तआह्नोत्तरकालभोजनीयब्राह्मणविषयं वा द्रष्टव्यं ।
तदाप्याद्यो यः सोऽयं आह्नौषब्राह्मणोच्छिष्टान्तोपकरणपत्र एव ।
पचान्तरे तु वेष्मन्येवेति । अतिथिलक्षणरहितमेवास्तीकातिथिभाव-
माविष्कृत्य भोजनयाचनेन प्रकारान्तरेण आह्ने विघ्नकर्तारं प्रत्याह
शरीतः ।

चतुर्णां दुष्कृतं हन्ति ब्राह्मणोविघ्नकारकः ।

अन्नस्नानपतेः पक्लेभोजनाकाङ्क्षिणां तथा ॥

‘भोजनाकाङ्क्षिणां’ शेषान्नभोजनीयानां, आह्ने वा आह्नार्थपा-
कतर्पणीयानां पितृणामित्यर्थः ।

इत्यतिथेः आह्नपक्वौ भोजनीयत्वनिरूपणं ।

अथैवमुक्तलक्षणानां ब्राह्मणानामसम्भवे न्यूनगुणैरपि आह्नं निर्व्व-
र्त्तयितुमनुकल्पोऽभिधीयते । तत्र ज्ञानोत्कृष्टादौनुत्कृष्टतमान् दिजा-
नभिधायाह मनुः ।

एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ।

अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥

‘एषः’ अनन्तरोक्तः, ‘प्रथमः’ मुख्यः, ‘कल्पः’ विधिः, ‘हव्यकव्ययोः’
प्रदाने ‘अयं’ तु वक्ष्यमाणः, ‘अनुकल्पः’ अनु पद्यात्कल्पनं इत्यनुकल्पः,
मुख्याभावेऽनुष्ठेयत इत्यर्थः । पूर्व्वमुत्कृष्टतमाय देयमित्युक्तं । अतःपरं
तदभावे उत्कृष्टतराय, तस्याप्यभावे उत्कृष्टाय, तस्याप्यभावे किञ्चि-

दुक्तष्टाय देयमिति वक्ष्यति । तथा पूर्वमसम्बन्धिने देयमित्युक्तं ।
तदभावे सम्बन्धिभ्यो देयमित्यतः परं वक्ष्यति । स चायमनुकल्पः
सङ्गिरनुष्ठित इति प्रशंसा ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

अलाभे सति भित्तूणां भोजयेद्धानिनः शुभान् ।

असम्भवे तु तेषां वै नैष्ठिकान् ब्रह्मचारिणः ।

तदभावेऽप्युदासीनं गृहस्थमपि भोजयेत् ॥

‘भित्तवः’ चिदण्डा यतयः, धानिनो वानप्रस्थाः ‘उदासीनः’ दातुर-
सम्बन्धौ मिचारिभावशून्यो वा । प्रथमन्तावत् सर्वोत्कृष्टत्वेन भित्तव
एव याच्या इति पूर्वमेव प्रतिपादितं । तदलाभे वानप्रस्थाः । तेषा-
मयसम्भवे वेदपारगा नैष्ठिकब्रह्मचारिणः । तेषामप्यभावे पङ्क्तिपाव-
नत्वादिगुणयुक्तगृहस्थाः ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

योगिनः प्रथमं पूज्याः श्राद्धेषु प्रयतात्मभिः ।

तदभावे वेदविदः पाठमात्रास्ततः परं ।

विनियोज्या महानेष पात्रमाध्या विधिर्भूतः ॥

गृहस्थानामपि मध्ये ‘योगिनः’ ब्रह्मविदः, मुख्याः । तदभावे
‘वेदविदः’ वेदार्थज्ञाः । तेषामप्यभावे ‘पाठमात्राः’ वेदस्य पाठमात्रं
ये कुर्वन्ति ।

निष्कृत्कारोऽपि वेदविदां प्रशंसामाह ।

स्थाणुरयमभारह्वरः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थं ।

योऽर्थज्ञः सकलं भद्रमश्रुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥

कूर्मपुराणे ।

स्वाणुर्भारहरो विप्रः पठन्नर्थे^(१) न वेत्ति यः ।

स कथं पात्रतामेति कथमर्हति केतनं ॥

अतोविद्वत्तमाद्यैव ह्यवकथ्यानि दापयेत् ।

अधौतमाचवेदन्तु तदभावे नियोजयेत् ॥

ओचियत्वं ओचियपुत्रत्वञ्चेति मिलितमुभयं श्रेयहेतुतया
पूर्वमुक्तं । इदानीमन्यतरापाये किञ्चायमिति संशये मनुराह ।

अओचियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः ।

अओचियो वा पुत्रः स्यात्पिता स्याद्वेदपारगः ॥

ज्यायांसमनयोर्विद्याद् यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता ।

मन्त्रसम्पूजनार्थन्तु सत्कारमितरोऽर्हति ॥

एकस्य तु पिता अपठः, स्वयन्तु साङ्गवेदाध्यायी । इतरस्य तु
पिता वेदपारगः, स्वयन्तु अपठः । तयोः कः श्रेयानिति संशयस्य
सिद्धान्तमाह । अनयोर्द्वयोर्मध्ये यस्य पिता ओचियस्तं 'ज्यायांसं'
आहुयोग्यं, विद्यात् । 'इतरः' स्वयमेव यः ओचियः, सोऽपि 'मन्त्र-
संपूजनार्थं' तेन ये मन्त्रा अधौताः तत्सम्माननार्थं, पूर्वाभावे 'सत्कारं'
आहु भोजनीयत्वम् अर्हति । यस्तु ओचियगोचरप्रसूतोऽपि वृत्तहीनो
न तस्य विहिताक्रियया कुलमात्रेण श्रेयः ।

तदुक्तमग्निपुराणे ।

किं कुलेन विशालेन वृत्तहीनस्य देदिनः ।

हमयः किं न जायन्ते कुसुमेषु सुगन्धिषु ॥

जातृकणोऽपि ।

अपि विद्याकुलैर्युक्तान् दत्तहीनान् द्विजाधमान् ।

अनर्हान् दृव्यकक्षेषु वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥

यस्य तु कुले कश्चिद्भरौयान् गुणो न विज्ञायते न च कश्चिदो-
षोऽपि श्रूयते स्वयञ्च विद्यादत्तसम्पन्नः सोऽपि विख्यातवंशस्य विद्व-
त्तमस्याभावे पाद्मः ।

आह मनुः ।

किं ब्राह्मणस्य पितरं किंवा पृच्छसि मातरं ।

श्रुतश्चेदस्ति वेद्यं वा तत् मातापितरौ स्मृतौ ॥

प्रश्नवचनादेव सम्बन्धकुलदोषापरिज्ञानमवगम्यते । 'श्रुतं'
शास्त्रं, 'वेद्यं' शास्त्रावबोधं कर्षं, वानुष्ठेयतया यद्यस्ति तर्हि तावेव
मातापितरौ किमस्य मातापिद्विज्ञानेनेति । विद्यादत्तयोर्दत्तं
ज्याय इत्याह मनुः ।

गायत्रीसारमात्रोऽपि वरं विप्रः सुयन्तिनः ।

नायन्तिनश्चतुर्वर्दे सत्त्वांशौ सर्वविक्रयौ ॥

अन्यतरविद्योऽपि स्नानुष्ठाननिष्ठः श्रेष्ठः, वज्रतरविद्यो यथेष्टचैष्टो
नेति वाक्यार्थः ।

मत्स्यपुराणे ।

सावित्रीं जपते यस्तु त्रिकालं भरतर्षभ ।

भैरवदत्तिक्रियावाञ्छं स राजन् केतनचमः ॥

केतने निमन्त्रणे चमो योग्यः 'केतनचमः' ।

स्कन्दपुराणे ।

सदाचारपरा नित्यं स्वल्पविद्या अपि द्विजाः ।

पितृणान्तेऽपि कुर्वन्ति दग्धिं भुक्त्वाः कुलोद्भवाः ॥

कुलाचारसमोपेतान् तस्माच्छाद्धे नियोजयेत् ।

ब्राह्मणान् नृपशार्दूलं मन्दविद्याधरानपि ॥

ये स्वल्पदोषा अपि वङ्गगुणाः, ये च निर्विद्या अपि खानु-
ष्ठानशौलाः, ये च सदोषा अपि प्रायश्चित्तपूतात्मानस्तेषामपि सर्व-
गुणसम्पन्नपाचालाभेऽनुग्रह उक्तो महाभारते ।

आद्धे ये च विनिर्दिष्टाः^(१) ब्राह्मणा भरतर्षभ ।

दातुः प्रतिग्रहौतुश्च शृणुष्वानुग्रहात्पुनः ॥

चौर्यप्रतापगुणैर्युक्ता भवेयुर्ये च कर्षुकाः ।

सावित्रीज्ञाः^(२) क्रियावन्तस्ते राजन् केतनक्षमाः ॥

चचधर्षिणमप्याजौ केतयेत् कुलजं द्विजं ।

नत्वेव वणिजन्तात आद्धेषु परिकल्पयेत् ॥

अग्निहोत्रौ च यो विप्रो ग्रामवासी च यो भवेत् ।

अस्तेयस्यातिभौरुश्च स राजन् केतनक्षमः ॥

सावित्रीं जपते यश्च द्विकालं भरतर्षभ ।

भिचावृत्तिः क्रियावांश्च स राजन् केतनक्षमः ॥

उदितास्तमिते होमौ नित्यं कर्मपरायणः ।

अहिंसश्चाल्पदोषश्च^(३) स राजन् केतनक्षमः ॥

(१) देवे च निर्दिष्टा इति ग० ।

(१) सविद्याना इति क० ।

(३) अहिंसश्चात्यकोपयेति ख० ।

ग्रहस्यवृत्तिर्यथापि ब्राह्मणो भरतर्षभ ।

संवृत्तिः शुद्धवृत्तिश्च स राजन् केतनक्षमः ॥

अब्रवी कितवः स्नेहः प्राणविक्रयथो वणिक् ।

पश्चाच्चेत् पौतवान् सोमं सोऽपि केतनमर्हति ॥

अर्जयित्वा धनं पूर्वं दारुणैः कृषिकर्माभिः ।

पश्चात्तपो निषेवेत् स राजन् केतनक्षमः ॥

अर्जयित्वा धनं पूर्वं दारुणैः कृषिकर्माभिः ।

भवेत्सर्वातिथिः पश्चात् स राजन् केतनक्षमः ।

असम्बन्धिनां आह्वे भोजनीयत्वमभिधाय गारुडपुराणे ।

उदासीनेष्वलक्ष्येषु भोज्याः सम्बन्धिनाऽपि हि ।

मातुलः श्यालयाज्यत्विक्शिष्याचार्यादयोऽपि च ॥

‘मातुलः’ मातुर्भ्राता । ‘श्यालः’ पत्नीभ्राता । ‘याज्यः’ यस्या-
त्विज्यं क्रियते । ‘चत्विक्’ याजकः । ‘शिष्यः’ अध्याप्यः । ‘आचार्यः’
वेदाध्यापकः ।

आपस्तम्बः ।

भोजयेद् ब्राह्मणान् ब्रह्मविदोऽपि निगोत्रमन्त्रान्तेवाह्यसम्बन्धान्
गुणहान्या तु परेषां समुदेतः सोदर्थ्याऽपि भोजयितव्यः एतेनान्ते-
वासिनो व्याख्याताः । ‘ब्रह्मविदः’ वेदार्थज्ञान् अध्यात्मज्ञाननिष्ठान्
वा, योन्यादिसम्बन्धरहितान् ब्राह्मणान् भोजयेत् । ‘परेषां’ यो-
न्यादिसम्बन्धरहितानां, यदि वृत्तविद्यादिगुणहानिः तदा ‘समुदेतः’
सकलगुणोपेतः, सोदर्थ्याऽपि भोजयितव्यः । किमङ्ग पुनः व्यवहित-
सम्बन्धाः श्याल-श्वशुर-जामातृ-मातुलादयः । ‘एतेन’ समुदितेन

सोदर्थेण, 'अन्तेवासिनः' समीपवासिनः, व्याख्याताः । तेन भोज-
येदित्यनुवृत्तौ गौतमः ।

शिष्यांश्चैके सगोत्रांश्च भोजयेदूर्ध्वं त्रिभ्योगुणवतः ।

चशब्दाद्याज्याद्यांश्च द्वितीयचशब्दात्समानार्धेयांश्च । 'ऊर्ध्वं
त्रिभ्यः' इति मुख्यास्तयस्तावदसम्बन्धिन एव निमन्त्रणीयाः । अस्-
म्बन्धिभ्यस्त्रिभ्य ऊर्ध्वं पङ्क्तिपावनगुणयुक्तं शिष्यादिकं भोजयेदि-
त्यर्थः । अन्येत्वेवं व्याचक्षते । सगोत्रेषु मध्ये त्रिभ्यः पुरुषेभ्य ऊर्ध्वं
गुणवान् भोजनीय इति ।

अत्र वमिष्ठः ।

शिष्यानपि गुणवतो भोजयेत् ।

'गुणवतः' गुणप्रकर्षवतः । अपिशब्दादन्तेवासिनोऽपि ।

मनुकूर्मपुराणयोः ।

मातामहं मातुलञ्च स्वस्त्रीयं शशुरं गुरुं ।

दौहित्रं विटपतिं वन्धुमृन्निग्याज्यांश्च भोजयेत् ॥

'मातामहः' मातुः पिता । 'स्वस्त्रीयः' भगिन्याः पुत्रः । 'गुरुः'
उपाध्यायः । विशः प्रजाया दुहितुः पतिरिति व्युत्पत्त्या 'विटपतिः'
जामाता । अतिथिर्वा विटपतिः । स हि गृहाभ्यागतः सन् सर्वासां
विशां लोकनिष्ठ इति मेधातिथिः । आहूयद्विजमन्निधावतिथिर्भा-
जनीय इत्युक्तं । यदि तु आहूये भोक्ताः प्रकृष्टगुणा न स्युः आहूये
एवासौ भोजनीय इत्यनुकल्पत्वं ।

वन्धुमातुलशालादिरसगोत्रस्तथा गुणी ।

कामं आहूयेऽर्चयेन्नात्र नाभिरूपमपि त्वरि ।

द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्कलं ॥

‘अभिरूपमपि’ विद्वांसमपौत्यर्थः । काममित्यभिधानादनुरक्तो-
ऽयमिति गम्यते ।

आहूयस्य द इत्यनुवर्त्तमाने याज्ञवल्क्यः ।

स्वस्त्रीयच्छलिक्जामादयाज्यश्वशुरमातुलाः ।

विष्णाचिकेतदौहिचशिश्यसम्बन्धिवान्धवाः ॥

वायुपुराणे ।

मातापितृपरश्चैव स्वस्त्रीयः सामवेदवित् ।

च्छलिकपुरोहिताचार्यमुपाध्यायश्च भोजयेत् ॥

मातुलः श्वशुरः श्यालः सम्बन्धौ द्रोणपाठकः ।

एते आहूये नियोक्तव्या ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥

मत्स्यपुराणे ।

भोजयेच्चापि दौहित्रं यज्ञतः श्वशुरं गुरुं ।

विद्वत्पतिमातुलवन्धुमृत्विगाचार्यश्यालकान् ॥

गुरुरत्र शिष्यादिश्यालोपाध्यायः ।

प्रभासखण्डे ।

दौहित्रच्छलिगजामादस्वस्त्रीयाः श्वशुरस्तथा ।

मातापितृपरा भोज्याः शिष्यसम्बन्धिवान्धवाः ॥

विष्णाचिकेतादीनभिधायोक्तं विष्णुपुराणे ।

च्छलिकस्वस्त्रीयदौहित्रा जामादश्वशुरास्तथा ।

मातुलोऽथ तपोनिष्ठः पितृमादस्वसुः पतिः ॥

शिष्याः सम्बन्धिनश्चैव मातापितृरतश्च यः ।

एतान्नियोजयेच्छास्त्रे पूर्वोक्तान् प्रथमं नृप ।

ब्राह्मणान् पितृतुल्यार्थमनुकल्पेध्वनन्तरान् ॥

पूर्वोक्तांस्त्रिणाचिकेतादीन् प्रथमं नियोजयेत् । एतान् चत्वि-
गादीन् तदनन्तराननुकल्पे नियोजयेत् ।

अत्र ब्रह्मधरेणोक्तं ।

कुडकुणित्वादिदोषरहिताः सन्धोपासनमात्रगुणा एते मातुला-
दयोऽनुकल्पतया नियोज्याः । यदि तु विदांस एते भवन्ति तदा
मुख्यकल्पत्वेनैवेति । तदेतस्याः कल्पनायाः किं मूलमिति न विद्मः ।
वयन्तु ब्रूमः । उत्कृष्टगुणोदासीनाभावे प्रतिनिधीयन्ते स्वत्वे ।
प्रतिनिधिय प्रथमन्तावत् सुसदृश एवेति तदलाभे असदृश एवेति ।
उत्कृष्टगुणोदासीनानामुत्कृष्टगुणा एव मातुलादयः सुसदृशा इति
प्रथमतः प्रतिनिधीयन्ते^(१) । तदभावे मध्यमगुणाः । तेषामप्यभावे
हीनगुणा इति । एवं सति गुणवत्तरत्नवेदपारगत्वादीनि तद्विशेषणा-
न्यपि समञ्जसानि स्युः ।

ननु यद्येते प्रतिनिधयस्तर्हि सुख्याभावे सादृश्यात् स्वयमेव
प्राप्यन्ति इत्यनुकल्पवचनानामानर्थक्यमेव^(२) स्यात् । न । पूतिकवच-
नवन्नियमार्थवोपपत्तेः । यथा सोमाभावे वज्रेषु सुसदृशेषु प्राप्तेषु
वचनेन नियमः क्रियते, पूतिका एवाभिषेकतया इति । एवमिहापि
नियमार्थानि वचनानि भविष्यन्ति । तदुक्तं जैमिनिना “नियमार्थः
कचिद्विधिः” इति । नियमश्चैवं अत्र यथैवोत्कृष्टगुणानामुदासीना-

(१) प्रथमतो विधीयन्ते इति ख० ।

(२) इत्यनुकल्पवचनमनर्थमेव इति ग० ।

नामभावे प्रथमं गुणोत्कर्षसादृश्यादुत्कृष्टगुणा मातुलादयः प्राप्ताः ।
 एवमौदासीन्यसादृश्येन मध्यमगुणा उदासीनाः प्राप्ताः तत्र नियम्यते
 मातुलादय एव याच्या इति । एवं च सति वक्ष्यमाणानि सम्बन्धि-
 नमतिक्रम्य^(१)वचनान्यपि नियमार्थानि स्युः । सुखब्राह्मणाभावे मातु-
 लादौनतिक्रम्यान्वे न याच्या इति । तत्र श्वशुरानपीति । किं पुनर्न्याये-
 नार्थवादत्वेन नेयं । अमूर्खानिति तु पाठे सर्वमनवद्यमेव । अथवा शेष-
 मन्नमिष्टैः सह भुज्यतामिति ब्राह्मणाभ्यनुज्ञातश्राद्धोपयुक्तशेषान्नप्रति-
 पत्त्यर्थं यदिष्टभोजनं तदिषयाणि मूर्खानतिक्रमवचनानि ।

आह गार्ग्यः ।

नैकगोत्रे हविर्दद्यात्समानप्रवरे तथा ।

न चाज्ञातकुले दद्यात् यथा कन्या तथा हविः ॥

अभावे ह्यन्यगोत्राणामेकगोत्रांस्तु भोजयेत् ।

असमप्रवराभावे समानप्रवरानपि ॥

कूर्मपुराणे ।

अभावे ह्यन्यगोत्राणां सगोत्रानपि भोजयेत् ।

अत्र सगोत्रशब्देन यथैकगोत्राः असम्बन्धिनोऽनुज्ञायन्ते तथा
 सपिण्डसमानोदकाद्याः सम्बन्धिनोऽप्यनुज्ञायन्त इति गम्यते ।

तत्र विशेषमाहातिः ।

षड्भ्यस्तु पुरुषेभ्योऽर्वाक् न श्राद्धीयास्तु गोत्रिणः ।

भस्तु परतो भोज्या श्राद्धे स्तुर्गोत्रजा अपि ॥

ये षड्भ्यः परे न भवन्ति त इहर्वाक्शब्देन गृह्यन्ते ।

ततश्च गोत्रे षट्पुरुषाः आहुते न भोजनीया इति तद्वचनार्थः ।
गुणवतां तेषामभावे श्रुताध्ययनसम्पन्नाः सप्तमादयोऽपि भोजनीयाः ।
अत्र पङ्क्तिपावनानन्तरं बौधायनः ।

तदभावे रहस्यविद्वेषो यजूंषि सामानीति आहुस्य महिमा
तस्मादेवंविद्यं सपिण्डमप्याशयेदिति ।

‘रहस्यवित्’ वेदान्तार्यवित् । यस्माद्ग्यजुःसामानि आहुस्य
‘महिमा’ महत्त्वापादकानि, तस्मात् ‘एवंविद्यं’ च्छग्यजुःसामविदं,
सपिण्डमपि भोजयेत् । तथायं सपिण्डशब्दः साप्तपुरुषमात्रपिषयः ।
चिभ्य ऊर्द्धं सपिण्डानां भोजनीयत्वदर्शनात् । तदुक्तं गौतमेन ।

भोजयेदूर्ध्वं चिभ्योगुणवन्तमिति । चतुर्थादर्शाश्चक्षु न भोज-
नीया एव ।

तदाह सुमन्तुः ।

पिता पितामहश्चैव आहुषे प्रपितामहः ।

पितुः पितृव्यः स्वस्त्रीयो न भोज्याश्च सुतादयः ॥

पितुः सुतादय इति सम्बन्धः । अत्र पितृपितामहानामुद्दिश्यमा-
नाधिष्ठानभृतत्वेन आहुभोजनं निषिध्यते । न पुनरन्याधिष्ठानी-
भृतत्वेनापि पृथक् आहुतादिषु । “विप्रवदापि तं आहुते स्वकं पितर-
माशयेत् । पितामहो वा तत् साक्षात् भूञ्जीत आहुमर्चित इत्या-
दिभिस्तेषां आहुते भोजनीयत्वदर्शनात् । अत्रिस्तु पित्रादीनां गुण-
वत्तराणां वैश्वदेवे नियोज्यत्वमुक्तवान् ।

पिता पितामहो भ्राता पुत्रो वाय सपिण्डकः ।

न परस्परमर्हाः स्त्रुः न आहुते कृत्विजस्तथा ॥

कृत्रिकृपचादयो ह्येते सकुल्या ब्राह्मणाः स्मृताः ।

वैश्वदेवे नियोक्तव्या यद्येते गुणवन्तराः ॥

अतो यदापस्तम्बेन समुदेतस्य सोदर्यस्य भोजनीयत्वमुक्तं तदपि
वैश्वदेवे इति मन्तव्यं । सगुणानामनुकल्पानामलाभे निर्गुणानामनुक-
ल्पतया स्त्रीकारमाह वसिष्ठः ।

आनृशंसं परो धर्मो याचते यत् प्रदीयते ।

अयाचतः सीदमानान् सर्वोपायैर्निमन्त्रयेत् ॥

आनृशंसं पर उक्तष्टो धर्मस्तेन सगुणानामभावेऽपि निर्गुणाद्यापि
याचते यत् प्रदीयते तदप्यनुकल्पो भवति अयाचतः सीदमानान्
अयाचनशीलान् कुत एव कारणात् सीदतो निर्गुणानपि सगुणानाम-
लाभे मन्त्रयेत् । सर्वोपायैरिति यादृशैस्ते निमन्त्रणमभ्युपगच्छन्ति
तादृशैरुपायैरित्यादरेण निमन्त्रणं तदयाचनेन सीदतामलाभे याच-
मानाय प्रदानमिति दर्शयति । एवंविधेषु विधेषु सदाचारविकल्प-
दर्शनेऽपि निन्दा न कार्येत्याह स एव ।

युगे युगे तु ये धर्मास्तेषु धर्मेषु ये दिजाः ।

तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते दिजाः ॥

‘युगे युगे तु ये धर्माः’ युगानुरूपरागद्वेषादितारतम्यनिवद्धा
ये ये असत्यभाषणादयो दुःखभावाः, ‘तेषु धर्मेषु ये दिजाः’ तेषु
दुःखभावेषु वर्त्तमाना ये दिजाः, युगानुरूपविधेष्वपि यथासम्भवं श्रेष्ठा
एव ग्राह्याः । प्रथमकल्पशक्तस्य तु अनुकल्पानुष्ठातुर्दोषमाह मनुः ।

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पे तु वर्त्तते ।

न सम्पराधिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलं ॥

‘प्रभुः’ मन्वाद्ने समर्थः । ‘सम्परायः’ उत्तरकालः । सम्पराय-
शब्दस्य तदाचकताया अमरमिच्छेनाभिहितत्वात् । एवं वायमर्थः ।
‘सम्पराये’ भविष्यकाले भवं स्वर्गादिकं फलं न विद्यते इति ।

इत्यनुकल्पनिरूपणं ।

अथ सन्निहितब्राह्मणानतिक्रमः ।

तत्र ज्ञातातप-पराशरस्येत्योः ।

सन्निहृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यस्त्वतिक्रमेत् ।

भोजने चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलं ॥

अत्रैकयामनिवासिनां तुल्यगुणानां द्विजानां मध्ये स्वेच्छया
आद्रूपर्थाप्रेषु गृह्यमाणेषु दैवात् केषाञ्चिदतिक्रमोभवन्नपि न दोषाय
भवतीति । बुद्ध्या सन्निहृष्टं ब्राह्मणं नातिक्रमेत् तं परित्यज्यान्यं
नोपाददीतेत्यर्थः । यस्मादतिक्रामन् ‘आसप्तमं’ स्वप्रवृत्ति सप्तमपुरु-
षपर्यन्तं स्वकुलं, ‘दहति’ निरयाग्निना भस्मीकरोति ।

षड्चिंशन्मते ।

सन्निहृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् ।

भोजने चैव दानेषु दहेत् त्रिपुरुषं कुलं ॥

‘त्रिपुरुषं’ त्रिपुरुषपर्यन्तं । अधीतवेदस्य सन्निहृष्टस्यातिक्रमे योदोष
उक्तः सोऽन्यस्यातिक्रमे नास्तीत्यर्थात् सिद्धमपि व्यास-वशिष्ठ-ज्ञाता-
तपैर्हेतुपन्थासेन दृढीकृतं ।

ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति विप्रे वेदविवर्जिते ।

ज्वलन्नामग्निसुत्तुज्य न हि भस्मनि ह्यते ॥

‘वेदविवर्जिते’ वेदाध्ययनरहिते विप्रेऽतिक्रान्ते अनुपात्ते सति तस्य

तदतिक्रमकृतप्रकृतप्रयोजनहानिप्रत्यवायादिरूपो न कश्चिदोषो जा-
यते । यस्मान्नान्नमौ हविःप्रतिष्ठापनयोग्यः । यथा वज्रं विहाय भस्म-
नि हविः प्रक्षेपयोग्यं न भवतीति दृष्टान्तः ।

भविष्यत्पुराणे ।

व्यतिक्रान्ते न दोषोऽस्ति निर्गुणं प्रति कर्हिचित् ।

द्विविधोऽत्र सन्निकृष्टः समीपगृह्वासी शरीरसम्बन्धी मातुला-
दिषु । ननु द्विविधस्यापि सन्निकृष्टस्यातिक्रमो निषेद्धं न शक्यते ।
यस्मादसन्निकृष्टपेक्षयोत्तमस्य प्रथमकल्पत्वादेवानतिक्रममिद्वेः समस्य
तु सन्निकृष्टातिक्रमे कारणाभावादितिन्यायादतिक्रमाप्राप्तेः । न चेयं
प्राप्तिरिति वाच्यं । यत्र साधवेन निमन्वितत्वात्तस्य हीनस्य त्वति-
क्रमोनिषिध्यमानः सर्वानपि योग्यायोग्यविधिनिषेधान् बाधेत ।
तस्मादतिक्रमस्य निषेधोऽनुपपन्नः । अस्तु तर्हि नैराद्यदादित्यवत्पर्युदा-
सोऽयं व्यतिक्रमादन्यत् कर्त्तव्यमिति । किं तदन्यत् निमन्त्रणं, नैतदेवं,
निषेधपक्षोक्तविकल्पदूषणैरेव निरस्तत्वात् । अतो न पर्युदासोऽपि
सम्बन्धिषु व्यतिक्रमनिषेधस्य सम्बन्धिनिषेधानुकल्पविधिभ्यां विरोध-
स्यापरोदोषः । अतोऽतिक्रमनिषेधसम्बन्धिनिषेधानुकल्पविधौनामवि-
रोधेन वक्तव्यो विषयविभागः । उच्यते । यदा सर्वोत्तमगुण उदा-
सीनो न लभ्यते तदानुकल्पविधिस्तदानीमेव मध्यमगुणोदासीनग्रहणे
प्राप्ते उत्तमगुणा वा मध्यमगुणा वा सम्बन्धिनः पूर्वं गृहीतव्याः ।
हीनगुणेषु तु उदासीनेषु मध्यमगुणा वा हीनगुणा वा सम्बन्धिन
एव याच्याः । सोऽयमतिक्रमनिषेधस्य विषयः । उत्तमधीयानस्य सन्निकृ-
ष्टित्यातिक्रमो न कर्त्तव्यः अनधीयानस्य च कर्त्तव्य इति ।

इदानीमनधीयानस्यापि सन्निहितस्यातिक्रमो न कर्त्तव्य इत्युच्यते ।
भविष्यत्पुराणे ।

अरुण उवाच ।

एवमेतज्जगन्नाथ देवदेव जगत्पते ।
किन्तु यस्मै पुरा देव श्रुतं वाक्यं महात्मनः ॥
गदतो नारदस्येह शृणु त्वं ग्रहनायक ।
गदतो मे सुरश्रेष्ठ धर्ममर्थं सुखावहं ॥
सन्निवृत्तं द्विजं यस्तु श्रुत्वाजातिं प्रियम्बदं ।
मूर्खं वा पण्डितं वापि वृत्तहीनमथापि वा ॥
नातिक्रमेन्नरोविद्वान् दारिद्र्याभिहतं तथा ।
सप्तपूर्वान् सप्तपरान् पुरुषानात्मना सह ॥
अतिक्रम्य द्विजो घोरे नरके पातयेत् खग ।
तस्मान्नातिक्रमेत् प्राज्ञो ब्राह्मणान् प्रातिवेशकान् ॥
सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् दौहित्रं विट्पतिं तथा ।
भागिनेयं विशेषेण तथा सम्बन्धिनः खग^(१) ॥
नातिक्रमेन्नरस्वेतान् स्वस्थितानपि गोपते ।
अतिक्रम्य महारौद्रं रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

प्रभासखण्डे ।

सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् दौहित्रं विट्पतिं तथा ।
भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धुगणानपि ॥
नातिक्रमेन्नरस्वेतान् मूर्खानपि वरानन इति ।

(१) बन्धून् खगाधिप इ ग० ।

महाभारते ।

गायत्रीमात्रमारोऽपि ब्राह्मणः पूजितः खग ।

गृहामन्त्रो विशेषेण न भवेत्पतितः स चेत् ॥

यस्मिन् ब्राह्मणे गायत्रीमात्रमेव सर्वविद्यासारभूतं ब्राह्मण्यसारभूतं
वास्ति सोऽप्यनुकल्पत्वेन आहुतादौ पूज्यतां प्राप्नोत्येव । यदि नामैव-
विधो भूत्वा स्वगृहप्रत्यामन्त्रगृहवासौ भवेत्तदासौ प्रत्यामन्त्रत्वेन विशेषे-
षतः पूज्यतां लभते । विशेषेणेति वचनं तस्यानतिक्रमं सूचयति ।

अयन्तु भविष्यत्पुगणायुक्तो निर्गुणमन्त्रिहितब्राह्मणानतिक्रमो गुण-
युक्तमन्त्रिहितब्राह्मणालाभ एव लाभे व्यतिक्रम एव ।

तथा च महाभारते ।

यदि स्यादधिको विप्रो दूरे वृत्तादिभिर्युतः ।

तस्मै यज्ञेन दातव्यमतिक्रम्यापि मन्त्रिधौ ॥

‘अधिकः’ वेदाध्ययनवृत्तादिगुणसम्पदा ।

अधिकगृहणाद्यदि तु समस्तदा मन्त्रिहितातिक्रमो न कर्तव्य
इति गम्यते ।

निश्चम्याथ गुणोपेतं ब्राह्मणं साधुसम्पदं ।

दूराद्गत्वा च सत्कृत्य यज्ञतश्चापि पूजयेदिति ॥

मन्त्रिहितं वेदाध्ययनवृत्तादिगुणरहितं ब्राह्मणमतिक्रम्य गुणयुक्तं
दूरमपि गते आहुतादिरूपे कर्मणि भोजयेदित्यर्थः ।

वैधायनोऽप्याह ।

यस्य त्वेकगृहे मूर्खो दूरे वापि वज्रश्रुतः ।

वज्रश्रुताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः ॥

षट्त्रिंशन्मतेऽपि ।

यस्य त्वेकगृहे मूर्खो दूरतस्य गुणान्वितः ।

गुणान्विताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः ॥

‘व्यतिक्रमो नास्ति’ व्यतिक्रमदोषो नास्तीत्यर्थः । ‘एकगृहे’ इत्यनेन चैतत् सूच्यते एवंविधे विषये अत्यन्तमन्निधिरप्यतिक्रम-
प्रयोजको न भवतीति । यन्तु दूरस्थे गुणाख्ये सत्यपि मन्निहितस्य
निर्गुणस्यातिक्रमो न कर्त्तव्य इत्युक्तं भविष्यत्पुराणे ।

यस्त्वासन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं पतितादृते ।

दूरस्थं भोजयेन्मूढो गुणाख्यं नरकं व्रजेत् ॥

तस्मात् संपूजयेदेनं गुणं तस्य न चिन्तयेत् ।

केवलं चिन्तयेज्जातिं^(१) गुणान् वा विततान् खग ।

तस्मादामन्त्रयेत् पूर्वमासन्नं ब्राह्मणं बुधः ॥

तत् पूर्वोक्तवृद्धतरवाक्यविरोधाद्यानतिक्रमणमध्ये मन्निहितान-
तिक्रमदर्शनार्थं, न तु दूरस्थगुणाद्यन्नाभेऽप्यनतिक्रमार्थमिति व्याख्येयं ।
अथवायं मूर्खानतिक्रम्य गृहप्रत्यासन्न-तत्समानाधिकरण-शरीरप्रत्या-
सन्नत्वविशिष्ट-ब्राह्मणविषयो वर्णनीयः । दैवविषयत्वेन वा वर्णनीयः ।
तत्र हि परीक्षानिषेधमुखेन गुणिनो गृहस्थस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।
ईदृशौ वा वचनानां व्यवस्था । यः सम्बन्धनिषेधः स पित्र्ये, यद्यानु-
कम्पत्वेन विधिः स वैश्यदेविके ।

तदाहातिः ।

(१) तथा न चिन्तयेज्जातिमिति ग० ।

पिता पितामहोभ्राता पुत्रो वाय सपिण्डकः ।

न परस्परमर्हाः स्युः न श्राद्धे ऋत्विजस्तथा ॥

ऋत्विक्पुत्रादयोऽप्येते सकुल्या ब्राह्मणा द्विजाः ।

वैश्वदेवे नियोक्तव्या यद्येते गुणवत्तरा इति ॥

अथवा यः सम्बन्धानतिक्रमः स श्राद्धादन्यस्मिन् देवे मानुषे वा कस्मिंश्चिदभ्युदयादिकालिके भोजने अथवा श्राद्धप्रयोगोत्तरकालिके शेषान्नप्रतिपत्तिभोजन इति सर्व्वमनवद्यं ।

इति सन्निहितब्राह्मणानतिक्रमः ।

अथ वर्ज्या ब्राह्मणाः ।

ब्राह्मपुराणे ।

इदानीं सम्प्रवक्ष्यामि वर्जनीयान् द्विजाधमान् ।

महाभारते ।

अत ऊर्द्धं विसर्गस्त परीक्षां ब्राह्मणे शृणु ।

‘विसर्गः’ विसर्जनं त्याग इति यावत् ।

अत्र याह्यब्राह्मणलक्षणाभिधानेनैव तदन्येषामर्थ्यादपहणे सिद्धेऽपि यद्वर्जनायै दोषाभिधानं तत् पूर्व्वोक्तानां गुणवतामन्त्राभे कदाचिदेतद्दोषरहितानां ग्रहणार्थं । दोषवतां ग्रहणे द्वन्द्वं सिद्धमपि प्रकृतकर्मविनाशं स्पष्टमाह सत्यव्रतः ।

विधिहीने फलं किञ्चित् दुर्ब्राह्मणमुते न च ।

दुर्ब्राह्मणे प्रदत्तश्चेन्नेह नामुच तद्भवेत् ॥

विधिना यथोक्तद्रव्यैः पुत्रेण गुणवन्तो ब्राह्मणा भोजनीया इत्यान्त्यातं । तत्र विधिहीनं यथोक्तद्रव्यादिहीनमपुत्रेणापि क्रियमाणं

आहुं किञ्चित् फलं ददात्येव । वक्ष्यमाणे दोषदूषिते दुर्ग्राह्ये तु भोजिते सर्वथा आहु विनश्यतीत्यर्थः ।

यमः ।

ऊषरे तु यथेष्टां वीजमाहु विनश्यति ।

तथा दत्तमनर्हभ्यो हव्यं कश्च नश्यति ॥

‘ऊषरं’ चारुचिकोदेशः ।

महाभारते ।

यथोषरे वीजमुग्रं न रोहेन वास्योप्ता च प्राप्नुयाद्वीजभागं ।

एवं आहुं भुक्तमनर्हमाणेन चेह नामुत्र फलं ददाति ॥

व्यासश्चातातपौ ।

प्रसूरे वापितं वीजं भिन्नभाण्डे च दोहनं ।

भस्मन्यपि ऊतं हव्यं तद्वह्निमसाधुषु ॥

मनुः ।

अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते ।

अर्हानर्हानभिज्ञानात् सेऽपि धर्माश्च शीयते ॥

दोषवतां ग्रहणे न केवलं प्रकृतकर्षविनाशः किन्तु प्रत्यवायोऽपि भवतीत्येतत् ज्ञापनमपि दोषाभिधानस्य प्रयोजनं । प्रत्यवायश्च दर्शितो वायुपुराणे ।

न आहु भोजनीयाः स्युर्निन्दिता ब्राह्मणाधमाः ।

यैर्भुक्तं नश्यति आहुं पितृन् दाहंश्च पातयेत् ॥

‘पातयेत्’ प्रत्यवायेन संयोजयेत् ।

ब्रह्मपुराणे ।

असताम्प्रयहो यच्च मताच्चेवावमाननं ।

दण्डो दैवकृतस्तत्र मद्यः पतति दारुणः ।

दत्तः ।

विधिहीने तथा पात्रे यो ददाति प्रतिग्रहं ।

न केवलं हि तदयाति शेषमप्यस्य नश्यति ॥

विष्णुः ।

यथा भुवेनौपलेन निमज्जत्युदके नरः ।

दाहप्रतिग्रहीतारौ तथैवान्यौ निमज्जतः ।

तथाह वसिष्ठः ।

विदङ्गोऽन्यविदांशो येषु राशेषु भुञ्जते ।

तान्यनाट्टिष्टृच्छन्ति महदा जायते भयं ॥

‘श्च्छन्ति’ प्राप्नुवन्ति ।

कथञ्चिद्गुणहीना अपि दोषवन्तः पङ्क्तिपावनमिश्रितयोपवे-
शिता नानर्थवद्वाः । “अपाङ्क्तयोपहता पङ्क्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः”
इति मनुनाभिहितत्वात् । अतएव सुमन्तुना कथञ्चिद्गृह्यमाणानां
दोषवतां पङ्क्तिपावनमिश्रणमुक्तं ।

काणाः कुण्डाश्च मण्डाश्चाप्यचर्माणः कचैर्विना ।

सर्वे आद्रे निद्योक्तव्या मिश्रिता वेदपारगैः ॥

‘काणाः’ एकाकाः । ‘कुण्डाः’ चङ्क्रमणालमचरणाः । ‘मण्डाः’
वक्रजङ्घाः । ‘अचर्माणः’ दुश्चर्माणः । ‘कचैर्विना’ खलतय
इत्यर्थः ।

काश्रपेन तु मिश्रणे विशेष उक्तः ।

काणादीन् भोजयेद्देवे आहुते दाने तु वर्जयेत् ।

आहुते प्रसक्तौ वैश्वदेविके भोजयेत् । दाने तु वर्जयेत् । पक्लि-
पावनामिश्रितेषु प्रमादाद्दोषवत्सु भोजितेषु दोषतारतम्यवशादेनसि
“गुरुणि गुरुणि लघुनि लघूनीति” वचनात् यथायथं प्रायश्चित्तं
विधेयं । एतच्च वीक्षन्त्यो न च ते काणा इत्येतन्मनुज्योकाभिप्रायं
वर्णयता मेधातिथिना समुद्भेदितं । अद्योग्यस्य आहुते भोक्तुरपि
प्रत्यवायमाहुः यम-मनु-शातातपाः ।

यावतो यमते पिण्डान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् ।

तावतो यमते प्रेत्य दौप्तान् षष्टीनयोगुडान् ॥

‘पिण्डान्’ यामान् । ‘अमन्त्रवित्’ वेदरक्षितः । ‘दौप्तान्’ अग्निस-
न्तप्तान् । ‘षष्टिः’ आयुधविशेषः । ‘अयोगुडाः’ अयोगोलकाः ।
यमः ॥

देवतानां पितृणाञ्च हव्यकव्यविनाशकः ।

विप्रोऽधर्मपरोमूर्खो न लोकान् प्राप्नुयात् कश्चित् ॥

तदेतत् सर्वमभिप्रेत्य याज्ञवल्क्येनोक्तं ।

गोभूतिलहिरिणादि पात्रे दातव्यमर्चितं ।

नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेयदृच्छता ॥

वर्ज्या निरूप्यन्त इति प्रतिज्ञातं । तत्र मित्रादयस्तावत् मनुः ।

न आहुते भोजयेन्मित्रं धनैः कार्योऽस्य संग्रहः ।

नारिं न मित्रं यं विद्यात्तं आहुते भोजयेद्विजं ॥

सत्यामेव श्रोत्रियत्वादिपूर्वगुणसम्पदि मैत्र्यानिमित्तेन प्रतिषे-
धोऽयं । मनोवाक्कायैरनुकूलैकप्रवृत्तिः ‘मित्रं’ ।

‘संग्रहः’ चित्तानुरञ्जनं । ‘अरिः’ शत्रुः । यो रागद्वेषयोरद्वेषस्तं भोजयेत् ।

यस्य मित्रप्रधानानि आह्वानि च हवींषि च ।

तस्य प्रेत्य फलं नास्ति आह्वेषु च हविःषु च ॥

पूर्वस्य प्रतिषेधस्यार्थवादोऽयं । मित्रशब्दो भावप्रधानः मैत्री-
प्रधानानीत्यर्थः । ‘हवींषि’ हव्यानि । प्रेत्येति परलोकावाचकमव्ययं
असमानकार्त्तकत्वेन कथप्रत्ययानुपपत्तेः ।

यः सङ्गतानि कुरुते मोहात् आह्वानि मानवः ।

स स्वर्गात् प्यवते लोकात् आहुमित्रं दिजाधमः ॥

‘सङ्गतानि’ सख्यानि । ‘मोहात्’ शास्त्रार्थमजानन् । ‘स्वर्गाच्चवते’
स्वर्गेण न सम्बध्यत इत्यर्थः । आहुं मित्रं मित्रलाभहेतुर्यस्य ।
दिजयहणं प्रदर्शनार्थं, गृहद्रेणापि मित्रीभृता ब्राह्मणा न याच्या
इति मेधातिथिना वज्र प्रपञ्चितं ।

सम्भोजनी याभिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः ।

इहैवास्ते तु सा लोके गौरवे चैकवेष्मनि ॥

सम्भोजनी या सहभोजनी । मैत्र्या हि सहभोजनौ प्रवर्त्तते ।

पिशाचानामयं धर्मा यच्छ्राद्धे मित्रसंग्रहः ।

सा दक्षिणा इहैवास्ते मिचार्जनफला हि सा ।

मिचार्जनमात्रफला भवतीत्यर्थः ।

यस्य मित्रप्रधानानि आह्वानि च हवींषि च ।

पितृषु दैवयज्ञेषु दाता स्वर्गं न गच्छति ॥

आह्वेन यः कुरुते सङ्गतानि

न देवयानेन पथा स याति ।
 विनिर्मुक्तं पिप्पलं बन्धतो वा
 स्वर्गालोकाद्भ्रमति आहुमित्रः ॥

देवयानशब्दः पितृयाणस्याप्युपलक्षणं । वाशब्द उपमार्थः । 'पिप्पलं'

पिप्पलफलं ।

हारौतः ।

आहुनेन यः कुरुते मङ्गतानि
 न देवयानेन पथा स याति ।
 वृन्नाच्युतं पिप्पलं बन्धनाद्वा
 लोकात् स्वर्गात् च्यवते आहुमित्रः ॥

यमापस्तम्बौ ।

सम्भोजनी नाम पिशाचभिन्ना
 नैषा पितृन् गच्छति नेत देवान् ।
 इहैव सा भ्रमति लीणपुण्या
 शालान्तरे गौरिव नष्टवत्सा ॥

आहुमधिष्ठत्य गौतमः ।

न च तेन मित्रकर्म कुर्यात् ।

वार्हस्पत्यमंहितायां ।

यस्य मित्रप्रधानानि आहुनि च हवींषि च ।
 तस्य प्रेत्य फलं नैव स्यादित्यन्योन्यभोजनात् ॥

महाभारते ।

यस्य मित्रप्रधानानि आहुनि च हवींषि च ।

न प्रीणाति पितृन् देवान् न स्वर्गं स च गच्छति ॥

यस्तु आद्धैः कुरुते सङ्गतानि

न देवयानेन पथा स याति ।

स वै मुक्तं पिप्पलं वन्धनाद्वा

स्वर्गाप्तोकाच्चरते आद्धमिवः ॥

तस्मान्मित्रं आद्धकत्राद्रियेत

दद्यान्मित्रेभ्यः संग्रहार्थं धनानि ।

यं मन्यते नैव शत्रुं न मित्रं

तं मध्यस्थं भोजयेत् आद्धकल्पे ॥

उक्तशृणुषोदासीनाभावे कदाचिदुक्तशृणुषं मित्रं याच्यं । शत्रुस्त्व-
नुकल्पतयापि न याच्य इत्याह मनुः ।

कामं आद्धेऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिं ।

द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्कलं ॥

‘अभिरूप’ योग्यं ।

सम्भवत्युदासीने मित्रं न याच्यमेवेत्युक्तं बार्हस्पत्यसंहितायां ।

उदासीनमतिक्रम्य यः आद्धे मित्रमाशयेत् ।

परस्परस्य दानाद्धि तस्य नामुच तत्फलं ॥

वायुपुराणे ।

न भोजयेदेकगोचान् समानप्रवरांस्तथा ।

एतेभ्यो हि हविर्दत्तं भुञ्जते न पितामहाः ॥

कूर्मपुराणे ।

न आद्धे भोजयेद्विप्रान् संगोचान् त्राह्मणान् कचित् ।

सगोचैर्हि हविर्भुक्तमिदं परिवर्तते ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

न भोज्या योनिसम्बन्धा गोचरसम्बन्धिनस्तथा ।

मत्त्वान्तेवासिसम्बन्धाः श्राद्धे विप्राः कदाचन ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

श्रियाय चत्विजो याज्याः सुहृदः श्ववस्तथा ।

श्राद्धेषु श्वसुरः श्वान्ता न भोज्या मातुलादयः ॥

इति मित्रादयः ।

अथानधीयानादयः ।

तत्र मनु-व्यास-यमाः ।

ब्राह्मणो ह्यनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति ।

तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भक्षानि हृतये ॥

यथा स्तेनादयः पक्लिद्रूपकाः, एवमनधीयानस्तत्कल्पदोष इत्येवमर्थे पुनर्वचनं । यथा तृणाग्निर्न शक्नोति हवींषि पक्नुं ऊतमात्रे च हविषि 'शाम्यति' क्षीणशक्तिर्भवति, एवमनधीयानोमूर्खः ।

यथेरिणे वीजमुष्मा न वप्ता लभते फलं ।

तथानृचे हविर्दद्यान् दाता लभते फलं ॥

'इरिणं' ऊषरं । 'अनृचे' वेदरहिते ।

शातातपः ।

नाविदत्सु प्रदेयन्तु हव्यं वा कथमेव च ।

महाभारते ।

यथा प्रशान्ते ज्वलने जुहोति
 तन्नैव देवान् पितृनुपैति ।
 तथा दत्तं नृत्यते गायते च
 याज्ञानृचे दक्षिणामाहणेऽङ्गि ॥
 उभौ दिनस्ति न भुनक्ति चैषा
 या चानृचे दक्षिणा दीयते वै ।
 अयायनीगर्जनेषा पतन्ती
 तेषां प्रेतान् पातयेद्देवयानात् ॥

‘उभौ’ दाह-भौक्तारौ । ‘न भुनक्ति’ न पालयति । ‘अयनी’
 पापगतिः ।

कूर्मपुराणे ।

यस्य वेदश्च वेदौ च विच्छिद्येते त्रिपौरुष ।
 स वै दुर्ब्राह्मणो गार्हः आह्नादिषु कदाचन ।

व्यासः ।

सन्ध्याहीने व्रतभ्रष्टे विप्रे वेदविवर्जिते ।
 दीयमानं रुदत्यन्नं किं मया दुष्कृतं हतं ॥

विष्णुः ।

न वार्यपि प्रयच्छेत विडालव्रतिके द्विजे ।
 न वक्त्रतिने पापे नावेदविदि धर्मवित् ॥
 चिष्येतेषु यद्दत्तं विधिनापार्जितं धनं ।
 दातुर्भवत्यनर्थाय परचादातुरेव च ॥

यमः ।

अन्नतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनां ।
नैषां प्रतिग्रहे देयो न शिला तारयेच्छिलां ॥

तथा ।

राजधानी यथा शून्या यथा कूपस्य निर्जलः ।
यथा हतमनग्नौ च तथा दत्तं द्विजेऽनृचे ॥

वायुपुराणे ।

प्राह वेदान् वेदमृतो वेदाद्यस्योपजीवति ।
उभौ तौ नार्हतः आहूँ पुत्रिकापतिरेव च ॥

वेदप्राप्तये दत्तवेतनः 'वेदमृतः' । 'वेदोपजीवनं' घटिकाध्य-
यनादिद्रव्यग्रहणं ।

महाभारते ।

अनुयोक्ता च यो विप्रो योऽनुयुक्तश्च भारत ।
नार्हतस्तावपि आहूँ ब्रह्मविक्रयिणौ हि तौ ॥
यस्यादेशपूर्वकं हि स्वाध्यायमात्मनोऽब्रवीत् ।
वेदविक्रयिणो ह्येते नैतान् आह्वेषु भोजयेत् ॥

अमुं वर्गममुमध्यायं पठेत्यादिष्टाः सन्तो योऽधीयते ते दत्तानु-
योगाः ।

ये कुर्वन्ति यदग्नन्ति जुह्वते ददते च यत् ।
विधिवत्तेन पापेन महच्छ्रमं पतन्ति ते ॥
अभोजनीयास्तो मद्भिस्तो चाभोज्यास्तथा स्मृताः ।
तेभ्यो दाता च भोक्ता च महादोषानवाप्नुयात् ॥
स्वकर्मकुलशुद्धानां सत्यस्यानां महात्मनां ।

संमत्सव्यवहार्यान्ते^(१) स्त्रौशूद्रकृतनिश्चयाः ॥

अमंलताध्यापकाश्च भृतकाध्यापकाश्च ये ।

तमोविशन्ति ते घोरमिति वैवस्वतोऽब्रवीत् ॥

सौरपुराणे ।

वेदान् ये निगदन्तीह लोभान्मोहात् फलार्थिनः ।

ब्रह्मविक्रयिणस्ते वै श्राद्धकर्मणि वर्जिताः ॥

यमः ।

न प्रतिग्रहमर्हन्ति वृषलाध्यापका द्विजाः ।

शूद्रस्थाध्यापनादिप्रः पतत्यत्र न संशयः ॥

इत्यनधीयानादयः ।

अथ शरीरदोषिणः ।

तत्र वमिष्ठः ।

भोजयेद्दिर्नग्न-शूक्त-विक्रव-श्यावदन्त-कुनखि-वर्जं ।

‘दिर्नग्नः’ दुश्चर्मा खलतिरित्यपरे । ‘शूक्तः’ श्वेचौ । ‘विक्रवः’ कुष्ठौ । ‘श्यावदन्तः’ स्वभावात् एव कृष्णदन्तः । ‘कुनखौ’ कुन्नि-
तनखः ।

शङ्खलिखितौ ।

न वै दुष्टान् भोजयेत् । दुश्चर्म-कुनखि-कुष्ठि-श्विचि-श्यावदन्ता
ये चान्ये ह्येनातिरिक्ताङ्गास्तानपि वर्जयेत् ।

‘दुश्चर्मा’ गजचर्मरोगौ । कुष्ठौ प्रसिद्धः । ‘श्विचौ’ श्वेतकुष्ठ-
वान् । ‘ह्येनं’ परिमाणतः मल्लया वा न्यूनं, ‘अङ्गं’ अवयवो यस्य स

(१) सदस्यव्यवहार्यान्ते इति ग० ।

‘हौनाङ्गः’ । एवमतिरिक्ताङ्गः । हौनत्वं चाङ्गानां स्वभावतः कदा-
दिना वापि भवति । तच्चोभयमपि संगृह्यते । आमन्त्रयेदित्युक्त-
नौ कात्यायनः ।

दिर्नग्ना-ग्रा-क्ता-विक्ताव-श्यावदन्त-विद्वप्रजनन-व्याधित-व्यङ्ग शिचि-
कुनखि-वर्जं ।

‘विद्वप्रजननः’ विद्वग्निशः । ‘व्याधितः’ दुश्चिकित्स्यरोगः,
देवलोक्तपापरोगवान्वा । ‘व्यङ्गः’ हौनाङ्गः ।

ब्रह्मपुराणे ।

भोक्तुं श्राद्धे न चार्हन्ति देवोपहतचेतमः ।

षण्डोमूकश्च कुनखौ खल्वाटोदन्तरोगवान् ॥

श्यावदन्तः पूतिनामः किन्नाङ्गस्याधिकाङ्गुलिः ।

गलरोगी च गडुमान् स्फुटिताङ्गश्च सज्वरः ।

खञ्जद्वरमण्डाश्च ये चान्ये हौनरूपिणः ॥

‘षण्डः’ षोढा पूर्वोक्तलक्षणः । ‘मूकः’ वायहितः । ‘खल्वाटः’
केशरहितः । ‘पूतिनामः’ पूतिवन्नामाक्षिरोगी । ‘गलरोगी’ गल-
गण्डादिकण्ठरोगवान् । ‘गडुमान्’ कुञ्जः । ‘खञ्जः’ कुण्डः । ‘यौवने-
ऽप्यजातश्मश्रुः’ तृपरः ।

स्कन्दपुराणे ।

काणाः कुण्डाश्च मण्डाश्च खल्वाटाः श्यावदन्तकाः ।

कुनखाः कुष्ठिनश्चैव दिर्नग्ना विद्वमेहनाः ॥

काणाः कुण्डाश्च मण्डाश्च मूकान्धवधिरा जडाः ।

अतिदीर्घा अतिह्रस्वा अतिस्पृशा भृशं कृशाः ॥

निर्लोमानोऽतिलोमानो गौराः कृष्णा अतीव ये ।

एतान्निवर्जयेत् प्राज्ञः श्राद्धेषु श्रोत्रियानपि ॥

‘जडाः’ मूकमनसः ।

शालङ्कायनः ।

अविदुर्कर्णैर्यद्भुतं लम्बकर्णैस्तथैव च ।

दग्धकर्णस्य यद्भुतं तदै रत्नासि गच्छति ॥

लम्बकर्णलक्षणमाह गोभिलः ।

अविदुर्कर्णः कृष्णस्य लम्बकर्णस्तथैव च ।

वर्जनीयाः प्रयत्नेन ब्राह्मणाः श्राद्धकर्माणि ॥

हारीतः ।

हनुस्तलादधः कर्णौ लम्बौ तु परिकीर्त्तितौ ।

झङ्गुलौ चङ्गुलौ श्लौ तेन श्रातातपोऽब्रवीत् ॥

इति शरीरदोषिणः ।

अथ निन्दिताचाराः ।

धाम श्रातातपो ।

ऊषरे वापितं बीजं यच्च भस्मानि ह्रयते ।

क्रियाहीनेषु यद्दत्तं तस्य नाशोविधीयते ॥

‘क्रियाहीनाः’ विहितानुष्ठानशून्याः ।

भविष्यत्पुराणे ।

नाब्राह्मणाय दातव्यं न देयं ब्राह्मणेऽक्रिये ।

न ब्राह्मणब्रूवे चैव न च दुर्ब्राह्मणे धनं ॥

अब्राह्मणादीनां लक्षणान्युक्तानि संज्ञाप्रकरणे ।

हारीतः ।

विक्रयी शंसते पणं क्रयी निन्दति तद्गुणान् ।

व्याव्योपायश्च कितवमश्राद्धेयं प्रजापतिः ।

‘व्याजः’ कलं, ‘कितवः’ धूर्तः ।

यमः ।

नाश्रन्ति पिशुने देवा नाश्रन्त्यनृतवादिनि ।

भार्याजितस्य नाश्रन्ति यस्य चोपपतिर्दहे ॥

न खरैरुपयातस्य न रक्तान्तरवाससः ।

द्यङ्गुलातीतकर्षस्य भुञ्जते पितरो हविः ॥

‘पिशुनः’ परदोषप्रकाशकः । ‘भार्याजितः’ भार्यापरतन्त्रः ।

‘उपपतिः’ नित्यजारः । रक्तमान्तरं वासः परिधानवस्त्रं यस्य स रक्तान्तरवासाः । वेधस्थाने तालपत्रादिप्रवेशेन यस्य कर्षपाशावङ्गुल-
द्वयादधिकं प्रवृद्धौ स ‘द्यङ्गुलातीतकर्षः’ ।

आपस्तम्बः ।

नीलीकर्षणकर्त्ता तु नीलीवस्तानुधारकः ।

किञ्चिन्न तस्य दातव्यं चाण्डालसदृशो हि सः ॥

यः लेचे नीलीवीजानि निवपति स ‘नीलीकर्षणकर्त्ता’ ।

मनुः ।

अव्रतैर्यद्विजैर्भुक्तं परिवेत्तादिभिस्तथा ।

अपाङ्गैर्यैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥

हारीतः ।

आमपात्रे पयो यदद्भस्मन्येव ऊतं यथा ।

क्षुद्रकर्मण्यवत्तस्ये तदद्वित्तं प्रणम्यति ॥

यमः ।

मोहादुत्तानि नम्यन्ति कव्यानि च हवींषि च ।

विप्रेभ्यो भस्मभूतेभ्यो वीजानि च तथोपरि ॥

शान्ते यथाग्नौ घृतमाजुर्होति

तदेव देवान्नपितृनुपैति ।

तथा दत्तं नृत्यते गायते च

याच्ञानृचे दक्षिणां वै ददाति ॥

कामं विप्रं वृत्तवन्तं निवृज्या-

न्न त्वेवमन्येभ्यस्तथा प्रदेयं ।

कोश्रत्यन्नमनृचे दीयमानं

तस्मै दत्तं यातुधाना हरन्ति ॥

तस्मात् तुल्यविशिष्टेभ्यो दानं दद्यात् प्रयत्नतः ।

विद्यातपःसमृद्धा हि तारयन्ति दिजातयः ॥

अविवाहिकजातस्य हविर्दद्याच्च यो नरः ।

न तस्य पित्रोर्देवाः प्रतिगृह्णन्ति तद्भविः ॥

दैवे वा यदि वा पैत्रे यत्र भुङ्क्ते तु मद्यपः ।

देवानाञ्च पितृणाञ्च^(१) दातुस्तन्नोपतिष्ठते ॥

मद्यपाय न दातव्यं दैवे पित्र्ये तथा हविः ।

तस्मै नम्यति तद्वत्तं यथा भस्मानि वै ऊतं ॥

दातुस्तु क्लिद्यते हस्तो भोक्तुर्जिह्वा च भिद्यते ।

(१) देवतानां पितृणाञ्चेति ग० ।

ज्वलितान् यमते यामान् आहुतदन्तं भवेत् ।
 मद्यप्य निषादस्य यत्र भुङ्क्ते द्विजाधमः ॥
 न तत्र भुञ्जते देवा न पिवन्ति इविस्तथा ।
 वृषलीपतिभुक्तानि आहुतानि च हवींषि च ॥
 न प्रीणन्ति पितृन् देवान् दाता स्वर्गं न गच्छति ।

हारीतः ।

वृषलीपतिभुक्तानि आहुतानि च हवींषि च ।
 देवानां नोपतिष्ठन्ति दाता स्वर्गं न गच्छति ॥

यमः ।

ये ह्यपेताः स्वकर्माभ्यः स्तेनास्ते परिकीर्त्तिताः ।
 कथं ददाति यस्तेभ्य स्तस्य तत् प्रेत्य नश्यति ॥
 ज्ञानपूर्वन्तु ये तेभ्यः प्रयच्छन्त्यल्पमेधमः ।
 पुरीषं भुञ्जते सर्वे शतवर्षाणि सुव्रत ॥
 तस्माद्भि दातुकामेन दैवं आहुतं सर्वशः ।
 प्रशान्तेभ्यः प्रदातव्यं नाशान्तेभ्यः कदाचन ॥
 नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठन्तु बाहुर्धुषे ।
 यन्तु वाणिज्यके दत्तं नेह नामुच तद्भवेत् ॥
 भस्मनीव द्रुतं हयं दत्तं पौनर्भवे द्विजे ।
 सोमविक्रयिणे विष्टा भिषजे पूयशोणितं ।
 श्लेष्मा तु पतिते चैव कृतघ्ने विषमुच्यते ॥
 दतरेषु त्वपाङ्गेषु यथोदिष्टेष्वमाधुषु ।
 मेदस्त्वङ्मांसमज्जादि भवति प्रतियाचितं ॥

वायुपुराणे ।

यथा दारांश्च योगश्चेत् याजयेच्चावृतोऽध्वरे ।
 नार्हत्यमावपि आहुं द्विजो यस्यैव नास्तिकः ॥
 आत्मायं यः पचेदन्नं न देवातिथिकारणात् ।
 नार्हत्यमावपि आहुं पतितो ब्रह्मराक्षसः ॥
 सदा रक्ताम्बरा ये च परिवादरताश्च ये ।
 अर्थकामरता ये च न तान् आहुषु भोजयेत् ॥

महाभारते ।

अधीयानः पण्डितं मन्यमानो
 योविद्यया हन्ति यशः परेषां ।
 ब्रह्मन् स आचरति ब्रह्महत्यां
 लोकास्तस्य ह्येतदन्ता भवन्ति ॥
 सर्व्वं च वेदाः सह षड्विंशतैः
 साङ्ख्यं पुराणं च कुले च जन्म ।
 नैतानि सर्व्वाणि गतिर्भवन्ति
 शीलव्यपेतस्य नरस्य राजन् ॥
 आकर्षणं शत्रुनिवर्हणं च
 कृषिर्व्वणिर्व्वं पशुपालनञ्च ।
 शूश्रूषणञ्चाप्यगुरोरहेतोः
 कार्य्यं नैतद्विद्यते^(१) ब्राह्मणस्य ॥
 एते द्विजा निन्दितमाचरन्तः

(१) कियते इति ख० ।

पित्र्ये च दैवे च विवर्जनीयाः ।

तान् निन्दितान् मोक्षवशेन गृह्यन्

सहात्मना मज्जयते पितृंश्च ॥

इति निन्दिताचाराः ।

अथाश्रमवाह्याः ।

कार्ष्णजिनिः ।

चत्वार आश्रमाः पुण्याः आहुते दैवे^(१) तथैव च ।

चतुराश्रमवाह्ये तु आहुतं नैव प्रदापयेत् ॥

प्रचेताः ।

आश्रमाद् ये वदिर्भूता द्विजरूपेण राक्षसाः ।

तेभ्यो ह्ययं न दातव्यं न हि भस्मानि ह्रियते ॥

देवस्यः ।

चतुराश्रमवाह्याय दत्तं भवति निष्फलं ।

वायुपुराणे ।

यस्मिंश्चेद् वायुभक्षस्तु चतुराश्रमवाह्यतः ।

अयतिर्भौतवादी च उभौ तौ पङ्क्तिदूषकौ ॥

‘अयतिः’ असंयतेन्द्रियः ।

उग्रेण तपसा युक्तः श्रोत्रियोऽपि वज्रश्रुतः ।

अनाश्रमे तपस्तेपे तं विप्रं न निमज्जयेत् ॥

औपपत्तिस्तथा शाक्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ।

ध्यानितं ये च निन्दन्ति सर्वे ते पङ्क्तिदूषकाः ॥

‘शौपपत्तिः’ उपपत्तिवादी शुष्कतर्कैः ग्राह्यमाहवर्थात् ।

वृथामुण्डाश्च जटिलाः सर्वे कार्पाटिकास्तथा ।

निर्घृणान् भिन्नवृत्तांश्च^(१) सर्वभिर्चांश्च वर्जयेत् ॥

मुण्डजटिलकाषायान् श्राद्धे यत्नेन वर्जयेत् ।

कूर्मपुराणे ।

बुद्धश्रावकनिर्यन्थाः पञ्चरात्रविदोजिनाः ।

कार्पाटिकाः^(२) पाशुपताः पाषण्डा ये च तदिधाः ॥

यस्याश्रन्ति हवींश्चेते दुरात्मानस्तु तामसाः ।

न तस्य यद्भवेच्छार्द्धं प्रेत्य चेह फलप्रदं ॥

अनाश्रमी यो द्विजः स्यादाश्रमी वा निरर्थकः ।

मिथ्याश्रमाश्च ये विप्रा विज्ञेयाः पङ्क्तिदूषकाः ॥

आदित्यपुराणे ।

अनाश्रमी तु यो विप्रो जटौ मुण्डौ वृथा च यः ।

व्याकर्मपरित्यागः श्राद्धे तं दूरतस्त्यजेत् ॥

नन्दिपुराणे ।

ब्रह्मज्ञानापदेशेन ये कुर्वन्त्यशुभं महत् ।

सर्वकर्मसु वर्ज्यास्ते चाण्डाला द्विजरूपिणः ॥

सर्वावस्था द्विजा ये ते ब्रह्मविद्यापदेशतः ।

देशान्निर्वासनौघास्ते राज्ञा वै धर्मचारिणः^(३) ॥

पद्मपुराणे ।

(१) निर्घृणान् विरतांचैव इति ग० ।

(२) कापालिका इति ख० ।

(३) सङ्करचारिण इति ख० ।

मिथ्यामङ्गुलिपनः सर्वे दुर्दन्ता वा दिजातयः ।
 मिथ्यातत्त्वविदो वर्णा दाम्भिकाः सर्वकर्मसु ॥
 ब्रह्मोपदेशं कुर्वन्ति जनानामर्थलिप्सया ।
 स्वयं मूढास्तु मूढानां धूर्ता वै विप्रलम्भकाः ॥
 ब्रह्मविक्रमिणः पापान् प्रीत्यावापि न पूजयेत् ।
 वर्णाश्रमविरुद्धानां कर्मणां ये तु सेवकाः ॥
 मुण्डान् जटिलकाषायांस्तांस्तु आह्वे विवर्जयेत् ।

कालिकापुराणे ।

अनाश्रमी तु यो विप्रो जटी मुण्डौ वृथा च यः ।
 वृथाकाषायधारौ यः आह्वे तं दूरतल्यजेत् ॥
 ये सन्यासापदेशेन दुरात्मानो जडाधमाः ।
 परित्यजन्ति कर्माणि तेऽपि वर्णाः प्रयत्नतः ॥
 अदृष्टत्वा अपि ये कर्ममार्गादहिः स्थिताः ।
 पतितास्ते न सन्देहः सन्याज्याः सर्वकर्मसु ॥

विष्णुपुराणे ।

पुमां जटाधरणमुण्डवतां वयैव
 मद्याग्निनामखिलशौचविवर्जितानां ।
 तोयप्रदानपितृपिण्डवह्निष्कृतानां
 सम्भाषणादपि नरोनरकं प्रयाति ॥

इत्याश्रमवाच्याः ।

अथ केतनानर्हाः ।

तत्र महाभारते ।

यावन्तः पतिता विप्रा जडोन्मत्तास्तथैव च ।

दैवे वाप्यथवा पिश्ये राजन्नार्हन्ति केतनं ॥

‘पतिताः’ पातित्यहेतुपातकवन्तः । ‘उन्मत्ताः’ उन्मादरोगिणः ।

श्विची कुष्ठौ च क्लीवश्च तथा पचहतश्च यः ।

अपस्मारी च यस्यान्धोराजन्नार्हन्ति केतनं ॥

‘क्लीवः’ नपुंसकः । पक्षाघातरोगेण कर्मात्मनो देहाद्धः ‘पच-
हतः’ ।

चिकित्सका देवलकाः दयानियमधारिणः ।

सोमविक्रयिणश्चैव राजन्नार्हन्ति केतनं ॥

‘देवलकाः’ मूढ्येन देवपूजकाः । ‘दयानियमधारिणः’ दान्धि-
काः । ‘सोमविक्रयिणः’ सोमलताविक्रेतारः ।

गायका नर्तकाश्चैव श्रवका वादकास्तथा ।

कथका बोधकाश्चैव राजन्नार्हन्ति केतनं ॥

‘श्रवकाः’ नाटिकाः । ‘बोधकाः’ वैतालिकाः ।

होतारो दृषलानां ये दृषलाध्यापकास्तथा ।

तथा दृषलशिष्याश्च श्राद्धे नार्हन्ति केतनं ॥

ये शूद्रान् व्याकरणादिशास्त्रमध्यापयन्ति ते दृषलाध्यापकाः ।
एवं दृषलशिष्याः ।

येन कामात् कृतः पूर्वं वर्णान्तरपरिग्रहः ।

ब्राह्मणः सर्वविद्योऽपि राजन्नार्हन्ति केतनं ॥

येन ब्राह्मणादिकुमारीरपरिणीय मुख्यतया वर्णान्तरपरिग्रहः
कृतः ।

अनग्नयश्च ये विप्रा मृतनिर्थातकाश्च ये ।

स्तेनाश्च पतिताश्चैव राजन्नाहन्ति केतनं ॥

‘अनग्नयः’ अनाहिताग्नयः । मूलेन प्रेतनिर्धारकाः ‘मृतनिर्था-
तकाः’ । ‘स्तेनाः’ चौराः ।

अपरिज्ञातपूर्वाश्च गणपूर्वाश्च भारत ।

पुत्रिकापुत्रपूर्वाश्च आद्वे नार्हन्ति केतनं ॥

अपरिज्ञाताः पूर्वे पूर्वजा येषान्ते ‘अपरिज्ञातपूर्वाः’ । गणेषु
महेषु पूर्वा मुख्याः ‘गणपूर्वाः’ । ‘पुत्रिकापुत्रपूर्वाः’ पुत्रिकापुत्र-
सन्तानौघाः ।

ऋणकर्त्ता च यो राजन् यश्च वार्हुषिको दिजः ।

प्राणविक्रयवृत्तिश्च राजन्नाहन्ति केतनं ॥

योऽनावश्यकव्ययार्थं ऋणं कुरुते सः ‘ऋणकर्त्ता’ । ‘वार्हुषिकः’
धान्यवृद्धिजीवी । ‘प्राणविक्रयवृत्तिः’ सेवकः ।

त्रिपूर्वः काण्डपृष्ठश्च यवनो भरतवर्षभ ।

अक्रियो ब्राह्मणश्चैव आद्वे नार्हन्ति केतनं ॥

‘त्रिपूर्वः’ त्रिजातः । ‘काण्डपृष्ठः’ पूर्वोक्तलक्षणः । ‘यवनः’ यव-
नदेशोत्पन्नः ।

इति केतनानर्हाः ।

अथापाङ्क्त्याः ।

आहोशनाः ।

अथापाङ्क्त्या भवन्ति । तथा जड-वधिराश्व-सिचि-कुष्ठि-कुणि-
श्चावदन्त-वार्हुषिक-देवलक-वणिक्षण्डगणाभ्यन्तर-चिकित्सक-पौन-

भवं-काण-शिल्पोपजीवि-पतित-सम्प्रयोक्तृ-कितवानृत-दाम्भिक-परप-
रिभाविताद्याः ।

विधिनिषेधप्रतिपत्तिमूढः 'जडः' । ओचेन्द्रियविकल्पः 'वधिरः' ।
अचलः 'अन्धः' । श्वेतकुष्ठवान् 'श्विनी' । 'कुष्ठौ' प्रसिद्धः । कुस्तिचक्षुः
'कुण्डः' । स्वभावतः कृष्णदन्तः 'श्यावदन्तः' । सत्यन्यस्मिन् जीविको-
पाये धान्यवृद्धिजीवनः 'वाहुषिकः' । मूढ्येन देवतापूजको देवद्रव्य-
भोक्ता वा 'देवलकः' । क्रयविक्रयव्यवहारोपजीवी 'वणिकः' । 'षण्डः'
षोढा संज्ञाप्रकरणे कृतलक्षणः । 'गणः' सहः, ये सदैक्या क्रियया जीवन्ति
तेऽत्र गणशब्दवाच्याः, तदन्तर्गतस्यातुर्विद्योऽपि ब्राह्मणः 'गणाम्यन्तरः' ।
धनार्थं रुजां प्रतिकर्त्ता 'चिकित्सकः' । धर्मार्थिनस्तु तस्य प्रशस्तत्वा-
दिति मेधातिथिः । पुनःपरिणीता 'पुनर्भूः', तस्या अपत्यं पौनर्भवः ।
एकेनात्तुण विकलः 'काणः' । तिर्यक्प्रेषी वा 'काणः' । गृहप्रा-
सादादिनिर्माणवृत्तिः 'शिल्पोपजीवी' । महापातकिसंसर्गदूषितः
'पतितः' । 'सम्प्रयोक्ता' द्यूतकारौ । कृष्णप्रयोक्ता 'कितवः' । असत्यवद-
नशीलः 'अनृतः' । लोकप्रीत्यर्थं कृद्गना धर्मानुष्ठाता 'दाम्भिकः' ।
गुरुतरपातकाभियोगेन परैः परिभवं प्रापितः 'परपरिभावितः' ।
आह मनुः ।

ये स्तेनाः पतिताः क्लीवा ये च नास्तिकवृत्तयः ।

तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् ॥

जटिलज्ञानधीयानं दुर्वलं कितवं तथा ।

याजयन्ति च ये पूगान् तांश्च आह्वे न भोजयेत् ॥

चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।

विपणनेन च जीवन्तः^(१) वर्ज्यास्तो ह्यथकव्यथोः ॥
 प्रेक्ष्यो यामस्य राज्ञश्च कुनखौ श्यावदन्तका ।
 प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्द्धुषौ तथा ॥
 यन्मौ च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ।
 ब्रह्मद्विद् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥
 कुण्ठोलवोऽवकीर्णश्च वृषलीपतिरेव च ।
 पौनर्भवश्च काणश्च यश्च चोपपत्तिर्गृहे ॥
 भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितश्च यः^(२) ।
 भूदृशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥
 अकारणात् परित्यक्ता माता पित्रोर्मुरोस्तथा ।
 ब्राह्मेयैर्नैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥
 आगारदाहौ गरदः कुण्डाशौ सोमविक्रयी ।
 समुद्रयायी वन्दौ च तैलिकः कूटकारकः ॥
 पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा ।
 पापरोग्यभिषक्तश्च दाक्षिको रसविक्रयी ॥
 धनुःशराणां कर्त्ता च यस्यापेदिधिषूपतिः ।
 मित्रभृक् द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥
 भ्रामरौ गण्डमालौ च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा ।
 उन्नततोऽन्धश्च वर्ज्याः स्रुर्वैदनिन्दक एव च ॥
 हस्तिगोशोद्गदमको नलचैर्यश्च जीवति ।

(१) जीवन्तीति ग० ।

(२) भृतकाध्यापितकथेति ख० ।

पक्षिणां पोषकोयश्च^(१) द्युद्धाचार्यस्तथैव च ॥

स्रोतसां भेदकोयश्च^(२) तेषाञ्चावरणे रतः ।

गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च ॥

श्वक्रीडो ग्नेनजीवी च कन्यादूषक एव च ।

हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानाञ्चैव याजकः ॥

आचारहीनः क्लौवश्च नित्ययाचनकस्तथा ।

रुषिजीवी स्त्रीपदौ च मङ्गिर्निन्दित एव च ॥

चौरभिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा ।

प्रेतनिर्यापकश्चैव^(३) वर्ज्यनीयाः प्रयत्नतः ॥

एतान् विगर्हिताचारानपाङ्क्त्यान् द्विजाधमान् ।

द्विजातिप्रवरोविद्वान् उभयत्र विवर्जयेत् ॥

‘स्तेनाः’ ब्राह्मणव्यतिरिक्तद्रव्यापहर्तारः । इतरेषान्नु पतितपदेनै-
वाभिधानात् । ‘पतिताः’ महापातकिनः । ‘क्लौवः’ नपुंसकः, “मा क्लैवं
गच्छ कौन्तेय” इति लिङ्गदर्शनात् । “सत्त्वशून्यः क्लौवः” इति हरि-
हरः । नास्ति दत्तं नास्ति ऊतं नास्ति परलोक इति ये स्थितप्रज्ञाः तेषां
‘वृत्तिः’ आचारोऽव्यवधानता ‘नास्तिकवृत्तिः’ सा वृत्तिर्येषां ते ‘ना-
स्तिकवृत्तयः’ । उत्तरपदलोपी समामः । अथवा नास्तिक्यं वृत्तिः
जीवनं येषान् एवमुच्यते । मनुग्रहणं प्रतिवेधादरार्थं । जटिलो ब्रह्म-
चारौति मेधातिथिः । स चानधौयानोऽप्रारब्धाध्ययनोऽत्र निषिध्यते ।
प्रारब्धाध्ययनस्य तु ब्रह्मचारिणो विहितत्वात् । न च सर्वथाध्य-

(१) पाणकोयश्चेति ख० ।

(२) भेदकश्चेति क० ।

(३) प्रेतनिर्धारकश्चेति ग० ।

यनमन्त्रस्य प्राप्तिरेव नास्ति तत्कथं प्रतिषेध इति वाच्यं ।
 प्रतस्यमपि दौहित्रमित्यादिना प्राप्तिमश्वजात् । 'दुर्बालः' लोहितकेशः,
 खलतिर्व्या दुर्बल इत्यन्ये पठन्ति । 'दुर्बलः' विकोशध्वजः, भोक्तु-
 मक्षसो वा । 'पूगान्' सङ्घातान्, याजयन्ति । मांसविक्रयिणः प्रसिद्धाः ।
 'विपण्णे' लवणादिना प्रतिषिद्धेन पण्येन । धामस्य राज्ञो वा
 'प्रेष्यः' आज्ञाकरः । 'कुनस्त्रौ' कुत्सितनखः । सर्वकार्येषु यो गुरोः
 प्रतिषेधेन प्रातिकूल्ये वर्त्ततेऽसौ 'गुरोः प्रतिरोद्धा' । 'त्यक्ताग्निः' चेता-
 वसथ्ययोरन्यतरस्यापि परित्यक्ता । 'यन्त्रौ' राजयन्त्रगृहीतः । अजी-
 वनायै यः पशून् रक्षति स 'पशुपालः' । सत्यधिकारे महायज्ञानु-
 ष्ठानरहितः 'निराकृतिः', विस्मृतवेदो वा । दुराकृतिरित्यन्ये ।
 ब्राह्मणानां वेदस्य वा देश 'ब्रह्मदिष्ट' । परिवेत्तृपरिविन्तौ, पूर्वोक्त-
 लक्षणे । चारणनर्त्तकगायनादयः 'कुशीलवाः' । 'अवकीर्णौ' विभ्रुत-
 ब्रह्मचर्यः । 'वषलौ' शूद्रा, तस्याः पतिः । अदूतन्यायं वाच
 मन्यन्ते, वषल्या एव पतिः । 'उपपतिः' जायाजारः । स चोपेक्ष्यमा-
 णोयस्य गृह एव वसति । इयता धनेनेदं करोमीति वचनव्यवस्थया
 वेतनग्राही 'भृतकः' भृतकस्यामावध्यापकश्च 'भृतकाध्यापकः' । एवं
 भृतकेनाध्यापितः 'भृतकाध्यापितः' । व्याकरणादिविद्यासु शूद्रस्य
 शिष्यः 'शूद्रशिष्यः' । 'गुरुः' शूद्रस्यैव । अत्रोपमर्जनौभूतस्यापि शूद्रस्य
 सम्बन्धः । विगर्हिताचारत्वस्य सर्वशेषत्वात् शूद्रस्यैव च गुरुत्वं गर्हितं
 नान्यत् । वाचा दुष्टः 'वाग्दुष्टः' परुषानृतभाषी अभिप्रसक्तो वा ।
 कुण्डगोलकावुक्तलक्षणे । गुरुरवाचार्यः । अस्मिन् ब्रह्महत्यादिदोष-
 परित्यागकारणे यो मातरं पितरमाचार्यं च परित्यजति । परि-

त्यागश्च शुश्रूषाद्यकरणं । 'गृहत्यागः' तस्मिन्नध्यापनसमर्थेऽध्यापयति
 तत्त्यागेनान्यवाध्ययनं । ब्राह्मैः याजनाध्यापनादिभिः, 'यौनैः कन्या-
 दानादिभिः सम्बन्धैः, यः पतितैः सह संसर्गं गतः, संवत्सरेण पतति
 पतितेन सहाचरन्निति । पतितपदेनैव लब्धेऽपि संसर्गिणि वत्सराद-
 र्वांगपि प्रतिषेधार्थमिदं । 'आगारदाहौ' गृहादिदाहकः । छत्रिमा-
 छत्रिमविषप्रदाता 'गरदः' । कुण्डगोलकयोरन्वमश्राति सः 'कुण्डाशी' ।
 'कुण्ड' आढकः, तत्परिमाणान्नभोक्ता वा 'कुण्डाशी' । 'सोमं' क्षता-
 विग्रेवं यागार्थमौषधाद्यै वा योविक्रीणाति सः 'सोमविक्रयी'
 सोमसाधनकयागविक्रेता वा । समुद्रं उदधिं याति प्रवहणादि-
 भिरुहयति 'समुद्रयायौ' । 'वन्दौ' स्तुतिपाठकः । तिलादीनां पेष्टा
 'तैलकः' । साक्षित्वेऽनृतवादी 'कूटकारकः', 'कूटानां' नाणकादीनां
 कर्त्ता वा । पित्रा सह भागादिनिमित्तं पूर्वोत्तरपक्षभङ्गा योविवदते
 विरुद्धं लपते । 'कितवः' कलितप्रेक्षी अर्धद्वन्द्वदृष्टिः । कातर इत्यन्ये
 पठन्ति । स एव शुक्पक्षमदृशतारकः । 'मद्यपः' सुराव्यतिरिक्तस्सारिष्टस्य ।
 'पापरोगी' कुष्ठौ । 'अभिग्रस्तः' पातकोपपातकयोः । 'दाम्भिकः'
 लोके प्रसिद्धः । असत्यपि तत्कारितानिश्चये । 'रसविक्रयी' विषस्य विक्रे-
 तेति मेधातिथिः । मधुरादिरसाधिष्ठानानां गुडलवणचौद्रतक्रप्रभृतीनां
 विक्रेतेति शङ्खधरः । 'रसः' पारद इत्यपरे । अग्नेदिधिषूपतिरित्यत्र
 दिधिषूश्चस्य अग्नेपदेन पतिपदेन च पृथक्सम्बन्धः । ततोऽग्नेदिधिषू-
 रेकः दिधिषूपतिरन्यः । समासान्तर्गतस्याप्येकशब्दस्य द्वाभ्यां भिन्नप्र-
 स्थानाभ्यामभिषम्बन्धः स्मृतिशास्त्रत्वादुपपद्यत इति समाहितं मेधाति-
 थिना । मृतस्य भ्रातृभार्यायां धर्म्येण नियुक्तायामपि चोऽनुरागवशा-

दालिङ्गनचुम्बनादीनि कुर्यादसकृद् वा प्रवर्तते स 'दिधिषूपतिः' । जीवतप्लावत् भातुर्भार्यायामनुरक्तः 'अग्नेदिधिषूः' । अथवा विवाहा-
र्हायां ज्येष्ठायामनूढायां या कनीयसी परिणीयते सा 'अग्नेदिधिषूः',
तस्याः पतिः 'अग्नेदिधिषूपतिः' । मित्रान् द्रुक्षतीति 'मित्रधृक्', मित्र-
कार्योपघातक इत्यर्थः । द्यूतं दन्तिर्जीविका यस्य सः 'द्यूतदन्तिः' । यो
द्यूतकारान्नियोज्य तेभ्योऽग्रं लभते सोऽत्राभिधीयत इति स्वयन्देवित्वात्
कितवेन महापौनरुक्त्यं । पुत्रः 'आचार्यः अध्यापको यस्य सः
'पुत्राचार्यः' । मूर्खस्याचार्यत्वस्य पुत्रे सम्भवात् । 'भामरी' 'अपस्मारी' ।
'गण्डमाली' प्रसिद्धः । परमर्मप्रकाशकः 'पिशुनः' । वातादिदोषेण
पिशाचादिगृहीतत्वेन वा अनवस्थितचित्तः 'उन्मत्तः' । हस्यादीनां
दमनः गतिश्चिन्थिता 'हस्तिगोश्लोष्टदमनः' । नक्षत्रगच्छणं ज्योतिः-
शास्त्रोपलक्षणार्थं । 'पक्षिणां' श्वेनादीनां, आखेटकार्थं पोषयिता ।
धनुर्वेदोपदेष्टा 'युद्धाचार्यः' । यो ज्ञौघादिसेचनार्थं ओतांसि
भिनन्ति अनेकधा नयति । यश्चिरहृद्प्रवृद्धानां ओतमाङ्गतिबन्धार्थं
सेतुबन्धेनावरणं करोति । 'गृहसंवेशकः' वास्तुविद्योपजीवी स्वप-
तिसूत्रधारादिः । यः सन्धिविग्रहादिषु प्रेक्ष्यते सः 'दूतः' । यो
मूलेन वृक्षान् रोपयति स 'वृक्षारोपकः' । शभिः शुनकैः क्रीडति
'शक्रीडौ' । श्वेनानां क्रयेण जीवति 'श्वेनजीवौ' । यः सता असता
वा दोषेण कन्यान्निन्दति सः 'कन्यादूषकः', यो मिथुनसम्प्रयोगेण
कन्यामकन्यां करोति सोऽपि कन्यादूषकः । 'हिंसः' स्वभावन
एव प्राणिघातनिरतः^(१) । वृषलेभ्यः शुद्धेभ्यः सेवादिना दन्ति-

(१) प्राणिघातनिरत इति ग० ।

जीवनं यस्याऽसौ 'रुषलरत्निः' । गणानां देवताविशेषाणां याजकः । गणयागाः प्रसिद्धा इति मेधातिथिः । आचारः गृहाभ्यागतानां पूजामत्कारादिः, तेन वर्जितः 'आचारहीनः' । कर्त्तव्येषु भग्नोत्साहः 'क्लौवः' । सदैव याचनया लोकानुद्देजयति सः 'नित्ययाचनकः' । निन्दादिभ्यः स्वार्थं कप् । 'कृषिजीवौ' यः प्रतिमिद्धया कृष्या जीवति, सा चानापदि प्रतिषिद्धा आपद्यपि स्वयं क्रियमाणा अन्यतः कार्यमाणापि यथोक्तविधिविरहिता प्रतिमिद्धा । कृषिविधित् "राज्ञो दत्त्वा च षड्भागं देवतानाञ्च विंशकं । विषड्भागञ्च विप्राणां कृषिं कृत्वा न दोषभाक्" इत्यादिः स्मृतिकारैः प्रतिपादितः । दोषवशात् मूलैकपादः 'सौपदी' । यस्य प्रत्यक्षेण दोषो न लक्ष्यते सद्भिश्च निन्द्यमानो दृश्यतेऽसौ 'सद्भिर्निन्दितः' । उरभ्राः मेषाः पण्यं यस्य स 'औरभ्रिकः' । एवं माहिषिकः । परः पूज्यो यस्याः सा 'परपूर्वा' स्त्रैरिष्ठादिः, तस्याः पतिः 'परपूर्वापतिः' । यो मूच्येन प्रेतान्निर्व्यापयति वहति स 'प्रेतनिर्व्यापकः' । 'विगर्हिताचाराः' निन्दिताचाराः । 'अपाङ्ग्लेयाः' पङ्कजनर्हाः । 'उभयत्र' द्वौ पित्र्यौ च कर्मणि ।

अत्राह सुमन्तुः ।

तस्कर-कितवाजपाल-गण-गणिका-शूद्र-प्रेष्यागम्यागामि-परिवेत्तु-परिवित्ति-पर्याहित-पर्याधात-पौनर्भवान्ध-वधिर-चारण-क्लौवाव-कौर्णिवार्हुषिक-गरदायि-कूटमानि-नास्तिक-रुषलौपत्युपज्जतादोत्तृ-ष्टाग्नि-सोमविक्रयविक्रेयविक्रेह-पौस्तिक-कथक-कुण्डाग्नि-कुण्डगो-लकयन्त्रकार-काण्डपृष्ठ-दुश्चर्म-चण्ड-विद्वग्निम्न-देवलक-षण्डारूढप-

तित-प्रायोत्थित-कुनखि-किलाशि-श्यावदन्त-वणिक-शिल्पवादिजन-
त्यगैततालोपजौवि-मूक्यमांस्तरिक-महापथिकाश्मकुट्टक-हीनातिरि-
क्ताङ्गा विरागवाससञ्चापाङ्ग्रेयाः । 'तच्छरः' चैरः । अजीवनार्थमजाः
पालयति 'अजपालः' । 'गणः' सङ्घः । 'गणिका' वेश्या । शूद्रः
प्रसिद्धः । एतेषां 'प्रेय्यः' । शूद्रसेवकप्रतिषेधान्महापदि वर्णान्तरसे-
वकस्य दोषान्तररहितस्यानुज्ञावगम्यते ।

यदाह प्रचेताः ।

महदापद्रुतो विप्रः चतुर्ष्वेवां समाश्रयेत् ।

शूद्रसेवा न कर्त्तव्या प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥

अगम्याः परस्त्रियोगच्छतीति 'अगम्यागामी' । ज्येष्ठे भ्रातर्यक्त-
तागम्याधाने यदि कर्त्तव्यतागम्यादितः स्यात्तदासौ पर्याधत्तेत्युच्यते
ज्येष्ठस्तु पर्याधित इति । एतच्च प्राग्विस्तरेण निर्णीतं । चारणो-
ऽव नग्नाचार्यः इतस्ततः कौर्त्तिप्रचारणात् । नर्त्तकविशेषस्य तु
चारणस्य नृत्योपजौविशब्देन वक्ष्यमाणत्वात् । कूटमलौकं साक्ष्य-
ङ्करोतीति 'कूटमाक्षी' । पञ्चयज्ञानविधाय यो भुङ्क्ते सः 'उपज्जतादः' ।
'उत्सृष्टाग्निः' परित्यक्ताग्निः । अविक्रेयं तिलयवादि विक्रीणति
'अविक्रेयविक्रेता' । पुस्तकलेखनकर्म्मणा जीवति इति 'पौस्तिकः',
पुस्तकविक्रेता वा मूक्येन पुस्तकलेखको वा । विटजनरञ्जनाय बृहत्-
कथादिकथानां कथयिता 'कथकः' । आखेटनार्थं दुर्गादिषु सङ्ग्र-
मार्थं वा यन्त्रनिर्माता 'यन्त्रकारः' । शस्त्रोपजौवी 'काण्डपृष्ठः' ।
काण्डपृष्ठः शस्त्रजौवीतिनामानुशासनस्मरणात् । अन्ये तु काण्डस्पृष्ट
इति पठन्ति । तस्य लक्षणमुक्तं प्राक् । 'दुश्कर्मा' दुश्चिकित्स्यत्वयोगी ।

‘चण्डः’ क्षिप्रमेहनचर्मा, चण्डि वस्त्रापनयन इति चौरादिकोधातुः,
चण्डयतीति चण्डः । विद्वग्निश्रोत्रविडेषु प्रसिद्धः । तत्र हि
शिअदृषणाधःशिरायां क्षिद्रं विधाय विटाः सुवर्णघटिकाघटितं
मुक्ताफलादि विरचयन्ति । चिदण्डादिप्रतमारुह्य तस्मात् परि-
भ्रष्टः ‘आरूढपतितः’ । मन्यासपूर्वकं मरणान्तिकमनश्चनं ‘प्रायः’ ।
“मन्यासवत्यनश्चने पुमान् प्रायः” इति त्रिकाण्डश्ररणात् । प्रायं
परित्यज्योत्थितः । ‘किलाशी’ मिश्ररोगौ । ‘वादित्रं’ आतोद्यं । ‘नृत्यं’
नर्तनं । ‘गीतं’ गानं । ‘तालः’ चञ्चत्पुटादिः, एतदिद्याप्रावीक्ष्येन यो
जीवति । धनलिप्सया नववाद्यादेशकः ‘मूढ्यभावंसरिकः’ । उक्तञ्च
मनुना । “तिथिं परस्य न ब्रूयान्नचवाणि न निर्दिशेत्” इति । ‘महा-
पथिकः’ समुद्रपथचारी नित्याध्वगो वा । ‘अम्सकुट्टकः’ प्रामादा-
दिनिर्माणाय पाषाणतत्त्वकः । ‘हीनाङ्गाः’ स्वच्चादयः । ‘अधिकाङ्गाः’
षडङ्गुलिप्रभृतयः । विविधमाञ्जिटादिरागयुक्तवाससः ‘विरागवाससः’,
चिदण्डग्रहणं विना लोकवञ्चनार्थं गैरिकादिरक्तवाससो वा ।

आह च यमः ।

अपाङ्गैश्च दिजाश्चान्ये तान्मे निगदतः शृणु ।
येभ्यो दत्तं न देवानां न पितॄणाञ्च कर्मकृत् ॥
काणाः कुब्जाश्च षण्डाश्च हतप्रा गुरुतल्पगाः ।
ब्रह्मप्राश्च सुरापाश्च स्तेना गोप्राश्चिक्षित्तकाः ॥
राइकामास्तयोक्तताः पाण्डुविक्रयिणश्च ये ।
यामकूटामुलाकूटाः शिल्पिनो यामथाचकाः ॥
वृषलौभिः प्रपौताश्च श्रेणीराजन्यवाजकाः ।

राजभृत्यान्धवधिरभूकखल्वाटपङ्कवः ॥
 कलोपजीविनस्यैव ब्रह्मविक्रयिणस्य ये ।
 दण्डध्वजास्य ये विप्रा यामकृत्यकरास्य ये ॥
 आगारदाहिनस्यैव गरदा वनदाहकाः ।
 कुण्डाग्निनो देवलकाः परदाराभिमर्षकाः ॥
 श्वावदन्ताः कुनखिनः शिल्पिनः कुष्ठिनस्य ये ।
 वणिजो मधुहन्तारो हस्त्यश्चदमका दिजाः ॥
 कन्यानां दूषकास्यैव ब्राह्मणानाञ्च दूषकाः ।
 सूचकाः पोषकास्यैव कितवास्य कुशौलवाः ॥
 समयानाञ्च भेत्तारः प्रदाने ये च वारकाः ।
 आज्ञाविका माहिषिकाः सर्वविक्रयिणस्य ये ॥
 वैष्णवीषु च ये सक्ताः शलाकादाहिनस्य ये ।
 धनुःकर्त्ता धूतवृत्तिर्मित्रभूक् शठ एव च ॥
 द्रुपकर्त्ता तथा वर्ज्या यस्याग्रेदिधिषूपतिः ।
 पाण्डुरोगी गण्डमाली यक्ष्मी च भ्रामरी तथा ॥
 पिशुनः कूटमाली च दीर्घरोगी वृथाश्रमी ।
 प्रव्रज्योपनिवृत्तस्य वृथाप्रव्रजितस्य यः ॥
 यस्तु प्रव्रजिताज्ज्ञानः प्रव्रज्यावसितस्य यः ।
 तावुभौ ब्रह्मचण्डालावाह वैवस्वतो यमः ॥
 राज्ञः प्रेक्षकरो यश्च यामस्य नगरस्य च ।
 समुद्रयायी वार्त्ताश्री केशविक्रयिणस्य ये ॥
 श्रवकौर्णी च वीरघ्नो गुरुघ्नः पिबद्दूषकः ।

गोविक्रयी च दुर्बालः पूगानाञ्चैव याजकः ॥
 मद्यपञ्च कदर्यञ्च सह पित्रा विवादहतः ।
 दाण्डिको बन्धुकौभर्त्ता त्याक्तात्मा दारदूषकः ॥
 मद्भिश्च निन्दिताचारः^(१) स्वकर्म्मपरिवर्जितः ।
 परिवर्त्तिः परिवेत्ता श्रुत्याचार्य्यो निराकृतिः ॥
 शूद्राचार्य्यः सुताचार्य्यः शूद्रशिष्यश्च नास्तिकः ।
 दुष्टस्तु दारकाचार्य्यो मानहन्तैलिकस्तथा ॥
 चौरा बाहुषिका दुष्टाः परस्त्रानाञ्च नाशकाः ।
 चतुराश्रमवाद्याश्च ये चान्ये पङ्क्तिदूषकाः ।
 इत्येतैर्लक्षणैर्वृत्तांस्तान् द्विजान् न नियोजयेत् ॥

'गुरुत्पगः' गुरुभार्यागामी । पौरोहित्यार्थं यज्ञार्थं वा राष्ट्रं
 वशीकर्तुं कामयते सः 'राष्ट्रकामः' । यामं कूटयति हलयतीति
 'यामकूटकः' । वज्रभिरलीकयवहारैर्धामद्रव्यं भक्षयतीत्यर्थः । अलीक-
 तुलाव्यवहारेण वञ्चयिता 'तुलाकूटः' । दृषत्या प्रपीतोऽमरुचुम्बितः
 'दृषलीप्रपीतः' । 'श्रेणः' सुवर्णकाराद्याः प्रकृतयः, तामां याजकः 'श्रेणी-
 याजकः' । कलया सुवर्णदृष्ट्या जीवतीति 'कलोपजीवी' । चतुःषष्टि-
 कलोपजीवी वा । ब्रह्मणो वेदस्य पुत्रस्य वा विकेता 'ब्रह्मविकयी' ।
 जीविकार्थं ब्रह्मविद्योपदेष्टा वा । यो महापराधी राज्ञा च पदाद्यङ्गनेन
 हतदण्डः सः 'दण्डध्वजः' उच्यते । मधुग्रहणाय मधुमक्षिकोपघाती
 'मधुहन्ता' । 'सूचकः' परदोषज्ञानोपायप्रयोक्ता । अन्येन प्रकाशितं
 परदोषं पुष्पाति सम्बद्धवचनेन कूटयति । राजादिकृता व्यवस्थाः

(१) निन्दितचौर इति ख० ।

‘समयाः’ । अजाविकेन जीवन्तीति ‘आजाविकाः’ । एवं माहिषिकाः । व्यभिचारिणीपुत्रा वा । ‘वैष्णवौषु’ इन्द्रजालादिमायासु, ‘सक्ताः’ निषण्णमतयः । ‘शलाका’ शस्त्रं, ‘दाहः’ अग्निकर्म, ताभ्यां च भैषज्यमाचरन्ति ते ‘शलाकादाहिनः’ । अपकारशीलः ‘शठः’ । ‘दपुकर्त्ता’ शराणां कर्त्ता । यः शास्त्राविहितेष्वाश्रमेषु वर्त्तते स ‘व्याश्रमी’ । प्रव्रज्यां विधास्यामीति सङ्कल्प्य प्रव्रज्यां न कुरुते स ‘प्रव्रज्योपनिवृत्तः’ । यस्तु वैराग्यादिकमन्तरेणैव प्रव्रजति सः ‘व्याप्रव्रजितः’ । प्रव्रजितेनोत्पादितः ‘प्रव्रजिताज्जातः’ । विधिवत्प्रव्रज्यां स्वीकृत्य ततः परिभ्रष्टः ‘प्रव्रज्यावसितः’ । वार्त्ताया कृषिवाणिज्यादिरूपया वैश्ववृत्त्या यो जीवति सः ‘वार्त्ताशी’ । यो वा निगूढप्रचारेण सकललोकवृत्तान्तमधिगम्य राज्ञे निवेदयति सोऽपि वार्त्ताजीवनादार्त्ताशी पुरुष इति लोके प्रसिद्धः । वान्ताशीति वा पाठः । तल्लक्षणमुक्तं संज्ञाप्रकरणे । ‘केशविक्रधी’ चामरादिविक्रेता । ‘वीरघ्नः’ बालहन्ता । अवीरामिव मामयमित्यस्याः श्रुतेरबालामिव मामयमिति नैरुक्तिर्याख्यानात् । ‘पूगयाजकः’ समानजातीयानामपि समानव्यवसायानां समूहः पूगस्तस्य याजयिता ‘पूगयाजकः’ । कदर्यलक्षणमुक्तं । अपराधप्रयोज्यदण्डाधिकृतः ‘दाण्डिकः’ । ‘वन्धुकौभर्त्ता’ पुंसलीपतिः । ‘त्यक्तात्मा’ कृतात्मघातोद्यमः । सुखसुखादिना पुरुषान्तरसंयोजनेन वा कुलस्त्रीणां दूषयिता ‘दारदूषकः’ । वनितान्तरानुरक्ततया पूर्वदाराणां मिथ्याभियोक्ता वा ‘दारदूषकः’ । भृतकाध्यापको भृतकाध्यापितो वा ‘भृत्याचार्यः’ । एवं शूद्राचार्यः । शिशूनामचरपाठको ‘दारकाचार्यः’ । धान्यभृत्यादिमानव्यवसायेन यो जीवति स ‘मानकृत्’ । एषु किञ्चिद्वाक्यान्तं किञ्चित्सुबोधं ।

शङ्खलिखितौ ।

अनृक् तत्करो राजभृत्यो वृत्तारोपकवृत्तिर्गरोऽग्निदः श्यागणिकः
शूद्रोपाधायो वन्दौ घाण्डिको देवलः पुरोहितो नवचादेशवृत्ति-
ब्रह्मपुरुषो मद्यपो ब्रह्मविक्रयी कितवः कूटकारको मानुषपशुविक्र-
यिणश्चेत्यपाङ्गैयाः ।

अनधीतवेदः 'अनृक्' । श्यगणैः चरतीति 'श्यागणिकः' । यः शूद्र-
घण्डिकादिनिबन्धनपुरःसरेण नृत्यगीतादिना जीवति स 'घाण्डिकः' ।
यो वा मद्यतौ घण्टां वादयन्नेव प्रतिगृहं भिचते सोऽपि 'घाण्डिकः' ।
गूर्जरदेशे घण्टाल इति प्रसिद्धः । यो जीवन्मुक्तवेषेण लोकं प्रता-
रयन् द्रव्यमर्जयति स 'ब्रह्मपुरुषः' ।

पैठौनमिः ।

कुनखि-किलाशि-श्यावदन्ताः पित्रा विवदमानश्च यश्च स्त्रीजितः
कुष्ठौ क्लौवः कितवोदुर्ध्वरो दुश्कर्मा सुरागर्भो विद्वज्जननः पतितः
पिग्गुनः सोमविक्रयी यज्ञवेदविक्रयी वाणिजको यामयाजौ मि-
थ्याभिज्ञस्तो वषट्कामभिजातः परिवृत्तिः परिविन्दानो दिधिषू-
पतिः पुनर्भूपुत्रः गोलककुण्डाजाविकाश्रयैरः काण्डपृष्ठः सेवकश्चेत्य-
पाङ्गैयाः । श्राद्धे चैतान्न भोजयेत् यज्ञकर्मणि ।

यस्य गृहे प्राधान्येन भार्यैव सर्वव्यवहारान् विधत्ते स च भीतः
सन् तत्पारतन्त्र्येण वर्तते स 'स्त्रीजितः' ।

उक्तञ्च यमेन ।

नाश्रन्ति पितरो दैवे नाश्रन्त्यनुतवादिनि ।

भार्याजितस्य नाश्रन्ति यस्य चोपपतिर्गृह इति ॥

सुरापत्नीगर्भमन्वृतः 'सुरागर्भः' कृतप्रायश्चित्तेन सुरापेण जनितो
वा । तीर्थयात्राद्यर्चितधर्मविक्रेता 'तीर्थविक्रयी' ।

शातातपः ।

अग्निष्ठोमादिभिर्यज्ञैर्यं यजन्यल्पदक्षिणैः ।

तेषामन्वं न भोक्तव्यमपाङ्ग्रेयाः प्रकीर्णिताः ॥

देवलः ।

देवकोशोपजीवी च नाम्ना देवलको भवेत् ।

अपाङ्ग्रेयः स विज्ञेयः सर्वकर्मसु सर्वदा ॥

मनुः ।

अब्रतैर्यत् द्विजैर्भुक्तं परिवेत्तादिभिस्तथा ।

अपाङ्ग्रेयैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥

यमः ।

अपाङ्ग्रेयो दहत्यागु यावत्समनुपश्यति ।

भ्रश्यते तत्फलं तेभ्यो दानञ्चापि विनश्यति ॥

भ्रश्यते तत्फलमिति काम्यस्य भ्रंशः । दानञ्चापि विनश्यतीति
नित्यकर्मभ्रंशः ।

इत्यपाङ्ग्रेयाः ।

अथ पङ्क्तिदूषकाः ।

शङ्खः ।

ब्राह्मणा ये विकर्मस्था वैडालव्रतिकाः शठाः ।

हीनाङ्गा ह्यधिकाङ्गाश्च विज्ञेयाः पङ्क्तिदूषकाः ॥

कुनखौ श्वावदन्तश्च दुश्चर्मा वृषलीपतिः ।

कुष्ठौ च राजयक्ष्मी च ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूषकाः ॥

गुरुणां प्रतिकूलाश्च वेदाग्न्युत्सादिनश्च ये ।

गुरुणां त्यागिनश्चैव ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूषकाः ॥

अनध्यायेष्वधीयानाः शौचाचारविवर्जिताः ।

शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गा ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूषकाः ॥

अविहितप्रतिषिद्धकर्मानुष्ठातारो 'विकर्मस्थाः' । विस्मृतवेदा-
स्त्यक्ताग्रयश्च 'वेदाग्न्युत्सादिनः' शूद्रदत्तस्थानस्य भोक्तारः 'शूद्रान्न-
रसपुष्टाङ्गाः' ।

क्षारीतः ।

चिकित्सक-वृषलप्रेष्य-कारक-कितव-यक्ष्मीडक-शकुनिजैव-मीन-
घातकावेष्टिक--पौंश्चल-वाङ्मूषिकादितुण्डिक-प्रत्यवसित--भृतकाध्या-
पकाध्यापित-तैलिक-सूचक-नियामक-कुशीलवादीन् दैवे पित्र्ये च
विवर्जयेत् । नास्तिक-कौव-कदर्याकौडिनोऽनृतवादिनो जपहोम-
सन्ध्याशौचविवर्जिताः सौव-यौन-सौवसङ्कर-सङ्कीर्णपुण्याब्राह्मण-
वृत्तिभ्रववन्धोपजैव-वृषलीपति-शूद्र-यामयाचक-तस्करागारदाहि-
गरद-सोमविक्रयि-गायन-नर्त्तक-धनुःशरयोजका-अण्डगोक्षौ नराशंस-
प्रघाण्टिक-नचत्रजैवि-महाध्विगामि-दीर्घरेगि-महापथिकाः पति-
ताः पतितपुरोहिताश्चानिवर्त्तमानाः पङ्क्तिदूषकाः । 'कारकः' शिष्यी,
शकुनिभिः श्रेणादिभिर्जीवतीति 'शकुनिजैव' । मरणफलकङ्ग्रीवा-
वेष्टनं 'आवेष्टः' । आवेष्टेन पशुमंजपनार्थं यो यज्ञे परिक्रीयते स
'आवेष्टिकः' । मङ्गुहौतपुंश्चलीशूलकेन यो जीवति स 'पौंश्चलः' ।
अदितुण्डेन दीव्यतीति 'अदितुण्डिकः' सर्पकौडीत्यर्थः । आश्रमा-

त्परिच्युतः 'प्रत्यवसितः' । तैलविक्रयादिना जीवति सः 'तैलिकः' ।
पोतवाहकः 'नियामकः' । प्रपणस्य नेतेति यावत् । मृगयाशीलः
'आक्रीडौ' । खं धनं स्वस्वायं 'मौवः' सचामौ सङ्करश्च 'मौवसङ्करः'
वृत्तिसङ्कर इत्यर्थः । नृशंस एव 'नराशंसः' यो नरानाशंसति स्त्रीति
सोऽपि 'नराशंसः' । 'महाश्विगामी' द्वीपान्तरगता । समूर्पुतया
प्रस्थितः 'महापथिकः' । महापथात् दूरदेशान्तरादागतो वा स
चाज्ञातकुलशीलत्वात्प्रतिषिध्यते । 'अनिवर्त्तमानाः' प्रायश्चित्तमकु-
र्वाणाः ।

विष्णुरपि ।

द्वौनाधिकाङ्गान् विवर्जयेदिकर्मस्थांश्च वैडालव्रतिकान् दद्या-
ल्लिङ्गिनो नक्षत्रजीविनो देवलकांश्चिकित्सकांश्चानूढपुत्रान् वज्रया-
जिनो यामयाजिनः शूद्रयाजिनो ब्राह्म्यास्तद्याजिनः पर्वकारान् सूच-
कान् भृतकाध्यापकान् भृतकाध्यापितान् शूद्रान्नपुष्टान् पतितमंयु-
क्ताननधीयानान् मन्ध्योपासनभ्रष्टान् राजसेवकानुषान् पित्रा विवद-
मानान् पित्रगुर्वग्निस्त्राध्यायत्यागिनश्चेति आहुते वर्जयेत् ।

ब्राह्मणाय सदा ह्येते कथिताः पङ्क्तिदूषकाः ।

एतान्विवर्जयेद्यन्नात् आहुकर्मणि पण्डितः ॥

'ब्राह्म्याः' पतितभाविचौकाः । 'पर्वकाराः' काण्डकाराः । उग्रशृङ्गो-
ऽतिकोपनः इति यावत् ।

आपस्तम्बः ।

श्विचौ शिपिविष्टः परतत्पगाम्युपपन्नः शूद्रोत्पन्नो ब्राह्मण्या-
मिति ।

यो विशुद्धजातीयायामपि ब्राह्मण्यां शुद्राच्छूद्रसमानात् ब्राह्म-
णादुत्पन्नः । शुद्रसमस्य लक्षणमुक्तं संज्ञाप्रकरणे ।

देवलः ।

गोभर्हविश्वस्तान्नद-प्रव्रजितवन्धुमित्रघातकाः । मातृपितृपुत्रदा-
राग्निहोचत्यागिनो यज्ञापहन्ता वृषलौपतिः सोमविक्रयी ब्राह्मो
निःक्रियस्येति पतिताः जारोपपतिः कुण्डगोलभर्त्ता दिधिषूपतिः ।
मूढभृतकाध्यापकायान्ययाजकब्रह्मधर्मदुष्टद्रव्यविक्रयि-कदर्यवर्णसम्भेद-
कानार्यभ्रष्टशौचाधन्यदेवलकवार्हुषिकगोचमित्परिवित्ति-परिवेत्तृ-
कृष्णपृष्ठ-काण्डपृष्ठ-निराकृत्यवकौर्णि-स्तेच्छावरेटकरणागारदाहिनः
षड्विधाः क्लीबाशेत्युपपत्यनपत्यकूटोपमाक्षि-पुष्टोपघाति-स्त्रीजित-
सेतुभेदक-तालावचरण-खड्गोपजौविधर्मपाठका नित्ययाचक-प्राय-
श्चित्तवृत्ति-धूर्त्तसाधनिकमृगयुक्तिव-नास्तिक-पिशुन-श्वरवणिग्व-
न्दि-पौनर्भावात्मभरि-शुक्लि-समुद्रयायि-कृत्याभिचारशील-तैलिक-
शास्तिक-वैद्यभृतक-कन्यादूषक-भूणन्न-क्रूर-कुक्षक-मित्रधृक्-दत्ताप-
व्ययि-समयभेदक-वाग्दण्डपरुषाशक्त्यशिल्पिक-हस्त्यारोहाश्च बन्धका-
स्येति पातनीयकाः सष्टाभिः पापरोगैरभिभूता विकलेन्द्रिया
हीनाङ्गा अधिकाङ्गास्येति पङ्क्तिदूषकाः । उन्मादस्वग्दोषो राज-
यक्षा श्वासमधुमेहोभगन्दरमग्नरीत्यष्टौ महारोगाः । जडान्ध-काण-
वधिर-कुणिः इति विकलेन्द्रियः । उभयभागक्षेदा दुष्टव्रणाः पापिष्ठ-
तमास्येति ।

एते पञ्चविधाः प्रोक्ता वर्जनीया जराधमाः ।

स्वसंज्ञालक्षणास्ते स्युर्विशेषश्चात्र दृश्यते ॥

तथा ।

एते दुर्ब्राह्मणाः सर्वे कमशः समुदाहताः ।

कर्मणा योनितयैव देहदोषैश्च कुम्भिताः ॥

एतेषां कर्मदोषेण पतिता ये नराधमाः ।

यान्ति ते निरयान् घोरान् त्याकाः सद्भिरिहैव च ॥

योनिदोषेण ये दुष्टा ये च दोषैः शरीरजैः ।

इहैव वर्जनं तेषां भवेदनपराधिनां ॥

कृतघ्नः पिशुनः क्रूरो नास्तिकः कुहकः शठः ।

मिचध्रुक् चेति सर्वेषां विशेषान्निरयालयाः ॥

सर्वे पुनरभोज्याः स्मरदानार्हाश्च कर्मसु ।

ब्रह्मभावाच्चिरस्ताश्च पापदोषवशानुगाः ॥

घातकशब्दो गवादिभिः सप्तभिः प्रत्येकं सम्बध्यते । मावा-
दिभिश्च पञ्चभिस्त्यागिशब्दः । तत्र मातापितरौ बृह्मौ पुत्रः शिशुः
दाराः साधव इति ज्ञेयम् ॥

‘यज्ञापहन्ता’ यज्ञविघ्नकारी, नित्यनैमित्तिकयोरकर्त्ता ‘निष्क्रियः’ ।
‘गोलस्य’ वैधवेयस्य, ‘भर्त्ता’ पुत्रत्वेन स्वीकर्त्ता, ‘गोलभर्त्ता’ । मूढवर्ण-
सम्बेदकस्तु ‘अन्यगोवर्भित्’ । कृष्णपृष्ठमेच्छावरेटकरणानां लक्षणानि
संज्ञाप्रकरणे द्रष्टव्यानि । ब्रह्मैव धर्मोयस्य स ‘ब्रह्मधर्मा’ ब्रह्मवित्त-
व्याजेन सकलधर्मत्यागौत्यर्थः । ‘अनार्यः’ अशिष्टः । ‘निष्ठतः’ कृष्ण-
प्रयोगपरः । पृष्ठोपघाती ‘पृष्ठघातकः’, परोक्षे घातोपायप्रयोक्तव्यर्थः,
चमरौपुच्छेक्षेत्ता वा बलीवर्दपुच्छोत्पाटनेन बाणिज्यादिकर्त्ता वा ।
‘तालावचरणः’ तालवादकः, चरतेर्भक्षणार्थत्वात्तालफलस्य तालनि-

र्यामस्य भक्षयिता वा । अतिसूत्यविहितानां धर्माणामध्येता 'धर्म-
पाठकः' । प्रायश्चित्तोपदेशलब्धेन प्रायश्चित्तप्रत्यान्वायभूतेन वा
परप्रायश्चित्ताचरणलब्धेन वा द्रव्येण वृत्तिर्जीवनं यस्यामौ 'प्रायश्चि-
त्तवृत्तिः' । 'धूर्त्तः' वञ्चकः । तुरगादिमाधनेज्वधिकृतः 'माधनिकः' ।
'भृगयुः' पापहिंस्यमनौ । देवपिचादिभ्योऽप्रदाय निजोदरभरणमा-
त्रपरायणः 'आत्मभरिः' । 'भूणन्नः' गर्भघातौ । 'कुहकः' दाम्भिकः ।
'दत्तापव्ययौ' परैर्दत्तस्य धनस्यामद्वयकर्त्ता ।

यमः ।

अपक्लिपावनः पङ्क्त्या यावत्समनुपश्यति ।

अश्रुते तत्फलं तस्माद्दर्शनात्तस्य दुर्मतेः ॥

तथा ।

यावतो ब्राह्मणान् पङ्क्त्या वीक्षते शूद्रयाजकः ।

निरर्थकन्तु तत्सर्वं दातुर्दानं न संशयः ॥

मनुः ।

यावतः संस्पृशेदङ्गैः ब्राह्मणान् शूद्रयाजकः ।

तावतां न भवेद्दातुः फलं दानस्य पौर्त्तिकम् ॥

अङ्गस्पर्शोऽत्राविवक्षितः वीक्षत इति यमेनाभिधानात् । पूर्त्तं
भवं 'पौर्त्तिकं' वह्निर्वेदिदानोद्भवं फलं ।

तथा ।

अपाङ्क्त्या यावतः पङ्क्त्यो भुञ्जानाननुपश्यति ।

तावतां न फलं तेषां दाता प्राप्नोति बालिशः ॥

'बालिशः' मूर्खः ।

वीक्ष्यान्धो नवतेः काणः षष्ठेः श्विचौ शतस्य तु ।

पापरोगी महस्य दातुर्नाशयते फलम् ॥

अन्धस्य दर्शनाभावात्तत्सन्निधानमनेन लक्ष्यते । श्वतो यावान्
देशश्चक्षुःक्षतो दृष्टिगोचरस्तावतो देशादनादृतादन्धो नोपासनीय
इत्यर्थः । तत्र 'पापरोगी' कुष्ठौ ।

यमः ।

षष्टिं काणः शतं षण्डः श्विचौ यदनुपपद्यति ।

शतञ्च पाण्डुरोगी च महसं पतितस्तथा ॥

दूषयतीति शेषः । मङ्गलाभेदो दोषतारतम्येन प्रायश्चित्तभेदार्थः ।

महाभारते ।

पङ्क्तिदूष्यास्तु ये राजन् कौर्त्तयिष्यामि तान् शृणु ।

कितवोभूण्हा यच्छ्री परिवेत्ता निराकृतिः ॥

यामप्रेष्यो वार्दुषिको गायनः सर्वविकयी ।

आगारदाक्षी गरदः कुण्डाग्नी मोमविकयी ॥

सामुद्रिको राजसूतसैलिकः कूटकारकः ।

पित्रा विवदमानश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥

अभिग्रस्तस्तथा स्नेहः शिल्पं यद्योपजीवति ।

पर्वकारश्च सूची च मित्रधृक् पारदारिकः ॥

अव्रतानामुपाध्यायः काण्डपृष्ठस्तथैव च ।

परिवित्तिश्च योऽपि स्थात् दुश्कर्मा गुरुतत्पणः ॥

कुशीलवो देवस्तको नचनैर्यश्च जीवति ।

एतानिह विजानीयात् ब्राह्मणान् पङ्क्तिदूषकान् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

मित्रधुक् कुनखी क्लीवः चयी शिबी वणिक्पयः ।
 श्वावदन्तोऽथ खत्वाटः काणोऽन्धो बधिरोजडः ॥
 मूकः पङ्गुः कुण्डिः पण्डोदुश्चर्मा व्यङ्ग-केकरौ ।
 कुष्ठी रक्तेचणः कुजोवामनोविकटोऽलसः ॥
 मित्रश्चतुर्दंष्ट्रुलीनः पशुपालो निराकृतिः ।
 परिवित्तिः परिवेत्ता परिवेदनिकासुतः ॥
 वयलीपतितत्पुत्रः^(१) आद्यश्राद्धस्य भुगदिजः ।
 दृषलीपुत्रसंस्कृतां अगृचोदिधिषूपतिः ॥
 भृतकाध्यापकोयस्य भृतकाध्यापितस्य यः ।
 शूनीसुतेभपोष्टा च मृगयुः सोमविक्रयी ॥
 अभिशस्तस्तथा स्तेनः पतितोवार्दुषिः शठः ।
 पिशुनोवेदमन्त्रागी दाराग्निव्यागनिष्ठुरः ॥
 राज्ञः पुरोहितोभृत्यो विद्याहीनोऽथ मत्सरी ।
 दिधिषुः किङ्करः कूरो मूढोदेवलकस्तथा ॥
 नक्षत्रसूचकस्यैव पर्वकारस्य गर्हितः ।
 अथाज्ययाजकः पण्डोगर्हितोऽन्ये च येऽधमाः ;
 न ते श्राद्धे नियोक्तव्या दुष्टं स्यात्पङ्क्तिदूषकाः ॥

कूर्मपुराणे ।

दुश्चर्मा कुनखी कुष्ठी शिबी च श्वावदन्तकः ।
 मद्यपो वयलीसक्तो भूण्णहा दिधिषूपतिः ॥

(१) दृषलीपतितत्पुनरिति ख० ।

आगारदाही कुण्डागी सोमविक्रयिणो द्विजाः ।
 परिवेत्ता हिंस्रश्चैव परिवित्तिर्निराहतिः ॥
 पौनर्भवः कुम्भीदश्च तथा मत्तचमृचकः ।
 गौतवादिचण्डूकश्च व्याधितः काण एव च ॥
 हीनाङ्गश्चातिरिक्ताङ्गो ह्यवकीर्णो तथैव च ।
 अन्नदूषी कुण्डगोलावभिग्रस्तश्च देवलः ॥
 मित्रधुक् पिशुनश्चैव नित्यं भार्यानुवर्त्तितः ।
 मातापितृर्गुरोस्त्वागी दारत्यागी तथैव च ॥
 गोचधुक् भ्रष्टग्रीवश्च काण्डपृष्ठस्थैव च ।
 अनपत्यः कूटमाली यास्कोरङ्गजीवकः ॥
 समुद्रयायी छतहा तथा समयभेदकः ।
 वेदनिन्दारतश्चैव विशेषात्पङ्क्तिदूषकाः ॥
 सर्वे पुनरभोज्यान्नास्तयानर्हाश्च कर्मसु ।
 ब्रह्माचाराभिग्रस्ताश्च वर्जनैयाः प्रथमतः ॥
 शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गः सन्ध्योपासनवर्जितः ।
 महायज्ञविहीनश्च ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूषकाः ॥
 अधीननाशनश्चैव^(१) खानमौनविवर्जितः ।
 तामसो राजसश्चैव ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूषकाः ॥

इति पङ्क्तिदूषकाः

अथ प्रकीर्णकाः ।

तत्र गौतमः ।

(१) अधीननाशनश्चैवेति ख० ।

न भोजयेत् स्नेह-क्लौव-पतित-तट्टन्ति-नास्तिक-वीरहायेदिधिषू-
 दिधिषूपति-स्त्रीयामयाजकाजपालोत्सृष्टाग्नि-मद्यपकुचर-कूटमाचि-
 प्रातिहा-कानुपपतिर्यस्य^(१) च स-कुण्डाग्निसोमविक्रयमारदाहि-गरदा-
 वकीर्ण-गणप्रेष्यागम्यागामि-हिंस्र-परिवित्ति-परिवेत्तु-पर्याहित-पर्या-
 धाव-त्यक्तात्मादुर्बलि-कुनखि-स्त्रावदन्त-पौनर्भव-कितवाजाप-राजप्रेष्य
 प्राति-रूपिक-शूद्रापति-निराकृति-विलासि-कुसौदि-वणिक्-शिल्प-
 जीवि-ज्याशील-वादित्र तालनृत्यगीतशीलान् पित्रा चाकामेन विभक्तां-
 श्चिह्न्यांश्चैकसगोचांश्च ।

तेभ्यः पतितेभ्यो वृत्तिर्यस्य सः 'तट्टन्तिः' । 'वीरहा' राज-
 हन्ता । स्त्रीणां यामस्य याजकः 'स्त्रीयामयाजकः' । प्रतिहार एव
 'प्रातिहारिकः' ऐन्द्रजालिको वा । 'उपपतिर्यस्य' इति । यस्य भार्या
 नित्यं व्यभिचारिणीत्यर्थः । 'त्यक्तात्मा' प्राणत्यागे कृतप्रयत्नः ।
 'अजापः' गायत्र्यादिजपरहितः । 'प्रातिरूपिकः' द्रव्याणां कूटप्रति-
 कृतिकर्त्ता । 'ज्याशीलः' आयुधाभ्यामरतः । ये चानिच्छतोऽपि पितु-
 र्गृहाद्भागं गृहीतवन्तः ।

याज्ञवल्क्यः ।

रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा ।

भृतकाध्यापकः क्लौवः कन्यादूष्यभिग्रस्तकः ॥

मित्रभुक् पिशुनः सोमविक्रयी परिविन्दकः ।

मातापित्रोः गुरोस्त्रागौ कुण्डाग्नी वषलात्मजः ।

परपूर्वापतिस्नेहः कर्मदुष्टाश्च निन्दिताः ॥

(१) समुपपतिर्यस्येति पाठान्तरं ।

कश्यपः ।

दारुर्निम्भूषणहन्तृषु व्यङ्गान्नचवसूचकान् ।

वर्जयेद्ब्राह्मणानेतान् सर्वकर्मसु यत्नतः ॥

नागरखण्डे ।

अनर्हा ये च निर्दिष्टास्तानेतान् शृणु वच्मि ते ।

हीनाङ्गानधिकाङ्गांश्च सर्वभक्षान्निराकृतौन् ॥

श्वावदन्तान् वथावेदान् वेदविक्रयकारकान् ।

वेदविप्लावकान् वापि वेदशास्त्रविवर्जितान् ॥

कुनखान् रोगसंयुक्तान् दिर्नग्मान् परहिंसकान् ।

जनापवादसंयुक्तान् नास्तिकाननृतानपि ॥

वार्द्धुषिकान् विकर्मस्थान् शौचाचारविवर्जितान् ।

अतिदीर्घान् कृष्णान् वापि स्थूलानप्यतिलोमशान् ॥

निर्लोमान् वर्जयेच्छ्राद्धे य इच्छेत् पितृतर्पणं ।

परदाररतश्चैव तथा यो वृषलीपतिः ॥

शठोमलिप्सुचोलोभी^(१) राजभृच्छून्यवृत्तयः ।

सगोत्राद्याश्च सम्भूतस्तथैकप्रवरामु च ।

कनिष्ठः प्राकृताधानः कृतोदाहस्त्वपङ्क्तयः ॥

तथा ।

प्राग्दीक्षितोयः कनिष्ठः सन्त्यज्यायजसंयुजं ।

मातापितृपरित्यागी तथा च गुरुतल्पगः ॥

निर्दोषा यस्त्यजेत्पत्नीं कृतोदाहश्च कर्षकः ।

शिल्पजीवी प्रमादी च पण्यजीवी धृतायुधः ।
एतान् विवर्जयेच्छास्त्रे येषां न ज्ञायते कुलं ॥

वायुपुराणे ।

वर्जनीयांस्तु वक्ष्यामि गदतो मे निबोधत ।
कितवो मद्यपो यक्त्री पशुपालो निराकृतिः ॥
शामप्रेथो वार्हुषिको गायनो वणिजस्तथा ।
आगारदाहो गरदः कुण्डाशी सोमविकयी ॥
धमुद्रयायी दुश्चर्मा तैलिकः कूटकारकः ।
पिचा विवदमानश्च यस्य चोपपत्तिर्गृहे ॥
अभिग्रस्तस्तथा स्तेनः शिल्पं यशोपजीवति ।
सूचकः पापकारी च यश्च मित्रेषु द्रुहति ॥
गणयाचनकसैव नास्तिको वेदवर्जितः ।
उन्मत्तः पापण्डशठो भ्रूणहा गुरुतन्यगः ॥
भिषक्जीवी प्रेषणिकः परस्त्रीं यस्तु गच्छति ।
विक्रीणति च यो ब्रह्म व्रतानि च तपांसि च ॥
नष्टं स्यान्नास्तिके दत्तं नेह नामुच तद्भवेत् ।
निक्षेपहारिणे चैव कितवे वेदनिन्दके ॥
तथा वाणिजके चैव कारुके धर्मवर्जिते ।
भस्मनीव कुतं द्रव्यं दत्तं पौनर्भवे दिजे ॥

मत्स्यपुराणे ।

एते भोज्याः प्रथमेन वर्जनीयान्निबोध मे ।
पतिताभिग्रस्त-क्रीवान्ध-पिशुन-व्यङ्ग-रोगिणः ॥

कुनखी श्वावदन्तः शिचि-कुण्ड-गोल-जटाधरान् ।

परिवित्तिर्विसुक्तात्मा मन्तोन्मत्तवक्रताः ॥

विडालव्रत-दन्तिव्र-दम्भि-देवलकादयः ।

कृतव्रा नास्तिकासदन्स्तेच्छदेशनिवासिनः ॥

चिशङ्कुकरवीरान्भ्राः चीनद्रविडकुङ्कुणाः ।

एतांस्तु वर्जयेत् सर्वान् आडुकालेषु धर्मवित् ॥

सौरपुराणे ।

अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च सौराष्ट्रान् गूर्जरांस्तथा ।

आभीरान् कौङ्कुणांश्चैव द्राविडान् दक्षिणापथात् ।

आवग्यान् मागधांश्चैव ब्राह्मणांस्तु विवर्जयेत् ॥

इति प्रकीर्णकाः ।

अथ ब्राह्मणानां हानोपादानहेतुभूतदोषगुणपरिज्ञानार्थं परी-
चोच्यते तत्र महाभारते ।

आद्वेषु च महाराज परीचेद् ब्राह्मणान् बुधः ।

कुलशीलवयोऽप्यैर्विद्यया विनयेन च ॥

कुलादिग्रहणं आडुभोजनयोग्यतामाचोपलक्षणार्थं ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

तस्मात् परीक्षिते देयं पाचभूते दिजन्मनि ।

कष्टः आडुविधिर्नित्यं जायतेऽसौ वज्रच्छलः ॥

यतोऽयं आडुविधिः 'वज्रच्छलः' केनाप्यल्पतमेनापि दोषेण
पराङ्मुखी भवितुमिच्छति, अतः षण्डपाषण्डवार्द्धुषिकदेवलवैडाल-
प्रतिकलादिदोषनिराकरण-पूर्वकं वेदविद्याव्रतशीलादिमत्त्वेन पाच-

तथा परीक्षिते द्विजन्तानि आह्वन्देयं । तथायं विधिर्देशकालक्रिया-
द्रव्यकर्मभोक्तृगतमल्पमपि दोषमवाप्य नश्यति । तथा कुलयाहि-
आहुविप्रकर्मरत्नः सञ्चारदारभतदुर्निवारानेकसृज्जच्छिद्रवान् । अतः
कष्टानुष्ठानः । अतः स पङ्क्तिपावनैस्त्रिणाचिकेतादिविशेषणयुक्तैर्यागनि-
ष्ठैश्च निम्बिद्रः क्रियते ।

तदुक्तं ।

वज्रच्छिद्रः पुरा प्रोक्तः पैत्रो यज्ञो महर्षिभिः ।

निष्प्रत्यूहश्च निम्बिद्रो जायते योगिरक्षयेति ॥

अतः पङ्क्तिपावनार्थं ब्राह्मणं परीक्षेत ।

अत्र परीक्षायां मनुष्मातातपाभ्याङ्गुणोपदेशः क्रियते ।

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगं ।

तीर्थन्तद्रव्यकथानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥

परीक्षेत दूरादिति आह्वकालात् पूर्वं दूरतरे काले परीक्षेत,
तत्काले हि परीक्षा क्रियमाणा ब्राह्मणस्य खेदं जनयेत् । अथवा न
स्वयं साक्षात्परीक्षां कुर्वीत । किन्तु पुरुषान्तरेण कारयेत् । यथा
मामयमस्मै कार्याय परीक्षत इत्येवं ब्राह्मणो नोपलक्षयेत् । अथवा
दूरान्माततः पितृतश्च दशपुरुषं त्रिपुरुषं वा वेदपारगत्वं परीक्षेत ।
अथ पितृवंशे मातृवंशे च दश त्रयो वा पुरुषा वेदपारगत्वेन विख्याताः
स्वयं च वेदपारग इत्येवंविधा परीक्षा आह्वेऽवश्यं विधेयेत्यर्थः ।
अतएव दशोभयतः ओचिथा इति हारीतव्यासाभ्यामुक्तं ।

मातापित्रोर्यस्य वंशाः ओचिथा दश पूरुषाः ।

शत्रुकायाभिगामी च धर्मपत्नीषु यः सदा ॥

शङ्खलिखितावप्याहतुः ।

यस्य दशपुरुषाः मातृपितृवंशाः श्रोत्रिया ज्ञायन्ते विद्वांसः स्नात-
काश्चेति पङ्क्तिपावना भवन्तीति ।

दशपुरुषानवगतौ पुरुषत्रयपरीक्षापि च्छागलेयेनाक्ता ।

सर्व्वलक्षणमंशुक्तं विद्याशीलं गुणान्वितं ।

पुरुषत्रयविख्यातं सर्व्वं आह्वे प्रकल्पयेदिति ॥

वेदविहितकर्मवेदनं 'वेदः', तस्य पारः समाप्तिस्तं गच्छति
स 'वेदपारगः' इति मेधातिथिः । अतो मन्त्रसंहिताब्राह्मणमावा-
ध्यायी श्रोत्रियशब्दवाच्यो वेदपारगः । वेदपारगग्रहणं पङ्क्तिपावन-
गुणानामुपलक्षणार्थं । तौर्थं तद्व्यकव्यानामिति 'तौर्थं' तौर्थमिव ।
यथा तौर्थेनावतरणमार्गेणोदकार्थिनोगच्छन्त उदकं लभन्ते, एवं
तादृग्विधब्राह्मणगतानि ह्यव्यकव्यानि पितृन् प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।
प्रदाने सोऽतिथिरिति प्रसङ्गादिदमुच्यते । स एवंविधोब्राह्मणोन्व-
स्त्रिन्त्रधिप्रवृत्ते गोभूमितिलहिरण्यादिदानेऽतिथिर्भवति । यथातिथये
स्वयमुपस्थिताय निर्व्विकित्सतया दत्तमन्नं महाफलमेवमौदृशाय
ब्राह्मणाय ह्यव्यकव्ये निर्व्विकल्पे दत्ते महाफले भवत इत्यर्थः ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।

इष्टान् वा यदि वानिष्टांस्तान् तत्कालमानयेत् ॥

'इष्टान्' मित्राणि, 'अनिष्टान्' शत्रून् । पूर्व्वमेव दूरतरकाले
परीक्षितानां तेषामानयनं तत्काले कर्मकाले कर्त्तव्यम् ।

यमस्मृतौ ।

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणांश्चरितव्रतान् ।

स्त्वविरान् तपस्विनो दान्तानिष्टान्वा यदि वेतरान् ॥

तथा ।

पूर्वमेव परीक्षेत ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।

शरीरप्रभवैर्दोषैर्विग्रहैश्चरितव्रतान् ॥

‘पूर्वं’ आहुदिनात् प्रागेव । ‘शरीरदोषाः’ काणलकुण्डितादयः ।

‘व्रतानि’ ब्रह्मचर्यादीनि ।

यदाह देवलः ।

ब्रह्मचर्यं सत्यवचनं मधुमांसविवर्जनम् मौनमथाचनमृतुकालाभि-
गमनमेवमादीनि व्रतानीति ।

आह उग्रनाः ।

तच्चादित एवं पाचपरीक्षा कार्या पाचमिति शोभनस्याख्या
भवति ।

ननु ब्राह्मणपरीक्षानिवेधपराष्टपि वचनानि दृश्यन्ते भविष्यपुराणे ।

आदित्य उवाच ।

एवमेव न सन्देहो यथा वदमि खेचर ।

ममाप्येतन्मतं वीर ब्राह्मणं न परीक्षयेत् ॥

सर्वदेवमयं विप्रं सर्वलोकमयं तथा ।

तस्मात् संपूजयेदेव न गुणं तस्य चिन्तयेत् ॥

केवलं चिन्तयेज्जातिं न गुणान् विमतात्मज ।

आह विश्वामित्रः ।

न ब्राह्मणं परीक्षेत कदाचिदपि बुद्धिमान् ।

दाहन् परीक्ष्य दत्तानि नयन्ति नरकं भुवं ॥

परीक्षामनुमन्येत यः प्रतियदलिप्तया ।

निरये कर्मचण्डालः पच्यतेऽसौ दिजाधमः ॥

यो दाहभिः क्रियमाणामात्मनः परीक्षां प्रतियक्षीतानुजानीते,
परीक्ष्य मां गुणवानस्मि चेत्ततो यदभिरुचितं तत् प्रदीयतामिति ।

असौ कर्मचण्डालो नरके पच्यते भुवं । तदेवं परीक्षाकर्तुमन्वो-
र्दाहप्रतियक्षीचोः प्रत्यवायश्रवणं परीक्षाविधेर्विहङ्गमिति । नैष दोषः ।

निषेधवाक्यानां साक्षात्परीक्षणविषयत्वात् । कस्मिन् देशे जातोऽसि
कीदृशन्ते कुलं किमधीषे किं श्रुश्रुवान् अभीत्येवं प्रश्नप्रतिवच-
नाभ्यां यत्परीक्षणं तदेभिः प्रतिषिध्यते ।

तदाह गोभिलः ।

कीदृशस्त्वमिति ब्रूयात् किं वेत्सीत्यपि योद्विजः ।

संवत्सरायुतं सास्त्रमन्ये तमसि मज्जति ॥

आह गौतमः ।

दाता तु यो दिवं पृच्छेदधीतश्च श्रुतं कुलं ।

यश्च तस्मै प्रतिब्रूते तावुभावपि नारकौ ॥

हृदयस्यतिः ।

अधीतेस्मिन्निदं दास्ये इत्युक्ते यस्तु दुर्मतिः ।

पठेत् शास्त्राणि वेदं वा स प्रेत्य श्वाभिजायते ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

नानुयोगोऽस्ति वेदानां योनयुक्ते स पापकृत् ।

भोक्ता वेदफलान्नुत्प्रेदाता दानफलान्नया ॥

भविष्यत्पुराणे ।

अनुयोगेन घोदद्याद्ब्राह्मणाय प्रतियहं ।

स पूर्वं नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरं ॥

अथयनादिविषयः प्रश्नः 'अनुयोगः' ।

वेदाक्षराणि यावन्ति नियुज्यादर्थकारणात् ।

तावतीर्भूणहत्या वै वेदविक्रयमाप्नुयात् ॥

साक्षात्परीक्षणमन्तरेण प्रकारान्तरेण तु परीक्षायां न कश्चि-
द्दोषः । गुणवते दानविधानात् । गुणवन्तायाश्च परीक्षया विना
दुर्ज्ञेयत्वात् ।

यत्तु विष्णुधर्मात्तरे ।

अन्नदाने न कर्त्तव्यं पात्रावेक्षणमपि ।

अन्नं सर्वत्र दातव्यं धर्मकामेन वै द्विज ॥

सदोषेऽपि तु निर्दोषं मयुषेऽतिगुणावहं ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन देयमन्नं सदैव तु ।

पित्र्ये कर्मणि तु प्राज्ञः परीक्षेत प्रयत्नतः ॥

एतत्तु आह्वयतिरिक्तान्नदानविषयं । आह्वे परीक्षाया विहित-
त्वात् ।

तदाह मनुः ।

न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित् ।

पित्र्ये कर्मणि तु प्राज्ञः परीक्षेत प्रयत्नतः ॥

शङ्खः ।

ब्राह्मणान्न परीक्षेत दैवे कर्मण्यतन्द्रितः ।

पित्र्ये कर्मणि संप्राप्ते युक्तमाहुः परीक्षणं ॥

अथ ब्राह्मणपरीक्षायां शङ्खलिखितौ ।

आहुः परीक्षा न दैवे ।

विष्णुः । दैवे कर्मणि ब्राह्मणं न परीक्षेत यन्नात् परीक्षेत पित्र्ये ।

अथ ब्राह्मणपरीक्षायां गौतमः ।

हविःषु चैवं दुर्जालादीन् आहु एवैके ।

‘हविःषु’ दैवकर्मसु । वज्रवचनं व्याप्यर्थं । केवलं पित्र्याङ्गभूते दैवेऽन्येष्वपि दैवेषु ओचिया भोजनीयाः स्तेनादयो वर्ज्याः । दुर्जालादारभ्य येऽनुक्रान्तास्ते तु आहु एव वर्ज्याः न दैव इत्येकेषां मतं । वायुपुराणे ।

न ब्राह्मणान् परीक्षेत सदा दैवे तु मानवः ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये तु श्रूयते वै परीक्षणं ॥

महाभारते ।

ब्राह्मणान्न परीक्षेत त्रिचियो दानधर्मवित् ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये तु न्यायमाहुः परीक्षणं ।

देवताः पूजयन्तीह दैवेनैवेह तेजसा ॥

दैवेन तेजसा संरक्ष्यमाणाः सन्तः पूजयितारो देवताः पूजयन्ति । न तत्तत्कर्माप्रत्यूहनिवारणाय पङ्क्तिपावनादीन् गोघृतमिवापेक्षन्ते । अतोदेवताभ्य उपहृत्य परिकल्प्य सर्व्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । न तत्रात्यन्तगुणदोषपरीक्षां कुर्वतित्यर्थः । अत्रेदमनुयुज्यते केन पुनः-
प्राप्ता सती दैवेऽन्नदाने परीक्षा निषिध्यते । गुणवद्विधिदोषवत्प्रति-

वेधाभ्यां प्राप्ता सतीति ब्रूमः । तथा हि तस्य परीक्ष्यमाणो ब्राह्मणो गुणवत्त्वेन दोषवत्त्वेन वा ज्ञायते । नचाज्ञात एवोपादातुं हातुं वा शक्यते । तथाच गुणदोषवद्विधिप्रतिषेधावतारार्थकौ स्याताम् । अत-
स्ताभ्यामेवार्थात् परीक्षा प्रापितेति । कथं तर्हि परीक्षानिवेधापादितं गुणदोषवत्विधिप्रतिषेधानर्थक्यं परिहर्त्तव्यं । अथ गुणदोषवद्-
ब्राह्मणविधिप्रतिषेधयोः पितृकान्नदानकविषयत्वं ज्ञापयितुमयम् परीक्षाया नित्यानुवादो न प्रतिषेधः । निषेधे वा सामान्यशास्त्ररूप-
योर्विधिप्रतिषेधयोः पित्र्य एवान्नदाने उपसंहारायेति मतं । तन्न । विशेषत एव दैवेऽन्नदाने गुणदोषवद्ब्राह्मणविधिप्रतिषेधयोर्दर्शनात् ।
तथा हि ।

श्रीचियायैव देयानि कथानि च हवींषि च इति ।

तथा ।

ये स्तेनाः पतिताः क्लीवा ये च नास्तिकवृत्तयः ।

तान् हव्यकथयोर्विप्राननर्हान्ननुरव्रवीत् ॥

तत्र हव्यशब्देन दैवमुक्तं । अतश्चायुक्तौ दैवेऽन्नदाने परीक्षानिवेधः ।

अत्र तावत् शङ्खधरानुमतं समाधानं ब्रूमः । मुख्यकल्पिकानु-
कल्पिकेषु ब्राह्मणेषु मिलितेषु ये मुख्यास्ते प्रधानभूते पित्र्ये नियो-
क्तव्याः । वेऽस्ये दोषरहिता नातीव गुणवत्तरास्ते वैश्वदेविक इत्येवं-
विधा न परीक्षेति दैवे कर्मणीत्यस्याशय इति । स्वाभिमतं पुनरिदं ।
श्रीचियायैवेत्यादिना योऽयं गुणवन्नियमः, ये स्तेनेत्यादिना यस्य
दोषवत्प्रतिषेधस्तयो आहुसम्मन्त्रिन्येव हव्ये प्रकरणेन व्यवस्थापितत्वा-
च्छाङ्खाङ्गभूतवैश्वदेविकव्यतिरिक्तानि देवतोद्देश्यव्यमानहविर्भोज-

नीयब्राह्मणकान्यन्यानि दैवानि कर्माणि दैवे कर्माणि न परीक्षेत्यस्य
विषय इति ।

यत्तु स्कन्दपुराणे ।

सौरण्येन आहुते भोजनीयस्यापरीक्षणीयत्वमुक्तं परीक्ष्य आहुतं
दातव्यमित्येवं वैदिकी श्रुतिः ।

परीक्षणाच्च रक्षोर्ह आर्जवङ्गुणवत्तरं ।

अपरीक्ष्य तु द्योदद्याच्छ्राद्धमार्जवमास्थितः ।

तस्य तुष्यन्ति पितरो देवतास्य न संशय इति ॥

तदप्यनयैव व्यवस्थया समाधेयं । अथवा तत्तीर्थश्राद्धविषय-
मतिथिविषयञ्च व्याख्येयम् ।

तथा च पद्मपुराणे ।

तीर्थेषु ब्राह्मणान्नैव परीक्षेत कथञ्चन ।

अन्नार्थिनमनुप्राप्तं भोजयेन्नागुशासनादिति ॥

अतिथिपरीक्षानिषेधस्तु ब्रह्मवैवर्ते ।

अविज्ञातं द्विजं आहुष्वतिथित्वे निधोजयेत् ॥

अतिथिव्यतिरिक्तस्य च ब्राह्मणस्य परीक्षाकर्त्तव्येति ।

परीक्षाप्रकारस्तु बृहन्मनुस्मृति-मत्स्यपुराणयोर्दर्शितः ।

श्रीलं संवसनात् ज्ञेयं श्रौचं संयवहारतः ।

प्रज्ञा संकथनात् ज्ञेया त्रिभिः पात्रं परीक्षते ॥

चिरकालमतिमन्निहितदेशे वासः 'संवसनं' । तत्त्वार्थनिर्द्धार-
णार्थं सुहृद्भावे शास्त्रचर्चा 'सङ्कथनं' । 'प्रज्ञा' मेधा प्रकटं
ज्ञानं वा ।

परीक्ष्यगुणवत्त्वेन निर्द्धारितानां ब्राह्मणानां श्राद्धे स्वीकारमाह
जातुकर्णः ।

तस्मात्परीक्ष्य युञ्जीत श्राद्धे वेदार्थवित्तमान् ।

आनक्तं स्रज्जपमथेति प्रदत्तं सुपरीक्षिते ॥

दोषवत्त्वेन निर्द्धारितत्यागस्तु ब्रह्मवैवर्त्त उक्तः ।

यस्मिन् देवाः प्रदृश्येयुः सङ्निवां वर्जितस्तु यः ।

जानीयाद्वापि संवामाद्वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥

आह देवलः ।

ब्राह्मणेष्वप्यपाङ्क्तैर्यान् सर्वान् काम्येषु वर्जयेत् ।

परीक्ष्य बलुधा विप्रानाहरेत् पङ्क्तिपावनान् ॥

इति ब्राह्मणपरीक्षा ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसकलश्रीकरणाधिपति-

पण्डितश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे

श्राद्धकल्पे ब्राह्मणनिरूपणं नाम षष्ठो-

ऽध्यायः समाप्तः ॥०॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

अपासनीयनिरूपणप्रकरणम् ।

पुण्यानां परमाकरेण करुणाकलोलिनौभृमता
तत्तातत्वविचारचारुनिधिना प्रज्ञाप्रभाभास्वता ।
नर्मालापमुधार्षवेन सुधिया हेमाद्रिणा वर्ण्यते
आह्लासन्नभुवोपनेयमधुना दुष्प्राणिजातन्विह ॥

अथ वर्जनीयब्राह्मणप्रसङ्गादन्यान्यपि आह्लादपासनीयान्युच्यन्ते ।
तत्र देवलः ।

घीनाङ्गः पतितः कुटी ब्रणी पुक्कस-नास्तिकौ ।
कूकुटः शूकरः श्वानो वर्ज्याः आह्लेषु दूरतः ॥
वौभत्सुमशुचिं नग्नं मत्तं धूर्तं रजस्वलां ।
नीलकाणायवसनं क्षिन्नकर्णञ्च वर्जयेत् ॥
शल्लं कालायसं सीसं मलिनाम्बरवाससं ।
अन्नं पर्युषितञ्चापि आह्लेषु परिवर्जयेत् ॥

‘पुक्कसः’ मृच्छविशेषः । ‘नास्तिकः’ परलोकवासशून्यः । ‘शूकरः’
विड्वराहः । ‘वौभत्सुः’ जुगुप्सितः । ‘अशुचिः’ शुचिरहितः । ‘नग्नः’
संज्ञाप्रकरणोक्तलक्षणः । ‘क्षिन्नकर्णः’ सन्धितकर्णः । इतरस्य घीनाङ्गत्वेनै-
वोक्तत्वात् । ‘शल्लं’ खड्गचुरिकादि । ‘कालायसं’ लोहं । ‘सीसं’
नागाख्योष्मातुः । मलिने अम्बरवाससी अन्नरौयोत्तरौये यस्यासौ
‘मलिनाम्बरवासाः’ । कालायसमादिवत् पर्युषितमन्नमपि आह्लाददेशा-
सन्निहितं कार्यम् ।

विष्णुः ।

न हीनाधिकाङ्गाः आङ्गं पश्येयुर्न शूद्रा न पतिता न महा-
रोगिणः ।

आपस्तम्बः ।

अभिरपपात्रैश्च आङ्गस्य दर्शनं परिरुचेत ।

‘अपपात्रैः’ अपभ्रष्टपात्रगुणैः । ‘परिरुचेत’ निवारयेत् ।

उग्रनाः ।

विह्वराह-माज्जर-कुक्कुट-नकुल-शूद्र-रजस्रला-शूद्रौभर्त्ता रस्य दू-
रमपनेतव्याः ।

आङ्गप्रदेशादिति शेषः । ‘शूद्रौभर्त्ता’ अविद्यमानसजातीयभार्य्या
ब्राह्मणादिरित्यर्थः ।

मनुः ।

चाण्डालस्य वराहस्य कुक्कुटः स्या तथैव च ।

रजस्रला च षण्डस्य नेत्रेरन्वअतो द्विजान् ॥

ईक्षणेन सन्निधिरथ लक्ष्यते ।

होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिवीक्षितं ।

दैवे हविषि पित्र्ये वा तद्गच्छत्यथयातथं ॥

‘होमे’ अग्निहोत्रादौ शान्त्यादिहोमे वा । ‘प्रदाने’ गो-भू-
क्षिरादि-विषयेऽभ्युदयार्थं । ‘भोज्ये’ अदृष्टार्थं ब्राह्मणभोजने ।
‘दैवे हविषि’ दर्शपूर्णमासादौ । ‘पित्र्ये’ आङ्गे । ‘एभिः’ चाण्डालादि-
भिर्यद्वीक्षितं तदयथातथं गच्छतीति, यदर्थं क्रियते तद्विपरौतमेव
साधयतीत्यर्थः । यद्यपि आङ्गप्रकरणं तथापि वाक्यादन्यथापि

होमादावयं प्रतिषेधः । अन्ये तु आहुमन्विष्येव होमादिष्वयं प्रतिषेध इत्याहुः । ते चैवं व्याचक्षते । 'होमे' अग्नौकरणहोमदेशे । 'प्रदाने' पिण्डप्रदानाद्यन्त्यागदेशे । 'भोज्ये' भोज्योपकल्पनदेशे महा-
नसादौ । चशब्दादन्यस्मिन्नपि स्थाने यदन्नादिकं चाण्डालादिभि-
रभिवौचितं तदयथातथं गच्छति तेन आहुदेशादेते दूरतोपनेया इत्यभिप्रायः ।

घ्राणेन शूकरो हन्ति पक्ष्वातेन कुक्कुटः ।

आ तु दृष्टिनिपातेन स्पर्शेनावरवर्षजः ॥

'अवरवर्षजः' गृह्णः । तस्य च द्विजातिश्राद्धे आहुोपकरणस्पर्श-
निषेधेऽयं नास्मीत्ये ।

खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेथ्योऽपि वा भवेत् ।

हौनातिरिक्ताग्राचो वा तमप्यपनयेत्ततः ॥

'प्रेथ्यः' परिचारकः । अपिशब्दादन्योऽपि यदृच्छासन्निहितो
वान्धवादिरपनेयः ।

यमः ।

कुक्कुटोविद्वराहश्च काकश्चापि विडालकः ।

वृषलीपतिश्च वृषलः षण्डोनारी रजस्वला ।

एतानि आहुकाले तु परिवर्ज्यानि नित्यशः ॥

कुक्कुटः पक्ष्वातेन हन्ति आहुमसंवृतं ।

घ्राणेन विद्वराहश्च वायसश्च रुतेन तु ॥

आ तु दृष्टिनिपातेन मार्जारः अवणेन तु ।

वृषलीपतिश्च दानेन चक्षुर्भ्यां वृषलस्तथा ।

हायया हन्ति वै षण्डः स्पर्शेन तु रजस्वला ॥

खञ्जः काणः कुणिः स्त्रिची दातुः प्रेष्यकरो भवेत् ।

जनाङ्गोवातिरिकाङ्गस्तमाशु निनयेत्ततः ॥

‘विडालः’ मार्जारः । ‘वृषलः’ संज्ञाप्रकरणोक्तः, शूद्रोवा । ‘अमंयतं’ अनाद्यतप्रदेशं । ‘अवणेन’ शब्दश्रवणेन । ‘दानेन’ पात्रीकृतः शस्त्रित्यर्थः । हारीतः ।

दैवे वा यदि वा पित्रे सुराण्याद्यतनं स्पृशेत् ।

रजस्वला पुंशुली च निवापे समुपस्थिते ॥

‘निवापः’ पितृकर्म । समुपस्थितशब्दात् पात्रोपक्रमात् प्रभृतीतिविज्ञेयं । तदाह व्याघ्रपात् ।

मद्यपः स्त्रैरिणी या च परपूर्वापतिस्रया ।

नैव आद्धेभिवीचेरन्नावापात् प्रभृतिक्रमात् ॥

‘आवापः’ पाकं कर्तुं तण्डुलादीनां पिठरादौ प्रक्षेपः, तत्प्रभृति-भोजननिष्पत्तिपर्यन्तं, कचित् पाकस्थाने भोजनस्थानेऽन्यत्र वा स्थितान् भोज्यपदार्थान् भुञ्जानांश्च विप्रोम्खाद्वकर्मणि यथा मद्यपादयोनाभिवीचेरन् तथा दूरत एवापासनीया इत्यर्थः । मद्यपादिग्रहणमप्रशस्तानामुपसृचणार्थं ।

आह गौतमः ।

श्व-चण्डाल-पतितावेक्षणे दुष्टं तस्मात् परिहृते दद्यात्तिलैर्वावकिरेत् पङ्क्तिपावनो वा शमयेत् ।

श्वादीनामवेक्षणे ‘दुष्टं’ दोषवद्भवति । अतः कारणात् ‘परिहृते’ प्रच्छन्ने, आद्धं कुर्यात् । तथा न हतं चेत्तर्हि समन्तात् तिलानव-

किरेत् । पङ्क्तिपावनो वा पङ्क्तिमूर्धनि निवेक्षितस्त्वं सर्वमपि दोषं
शमयेत् ।

दृष्टस्यातिरण्याह ।

श्वपाकषण्डपतितश्चान्द्रकुकुटात् ।

रजस्रलायाश्चण्डालात् आद्धे कुर्याच्च रक्षणं ॥

परिश्रितेषु दद्याद्वा तिलैर्वा विकिरेन्महीं ।

निनयेदोपविष्टस्तु तं दोषं पङ्क्तिपावनः ॥

‘श्वपाकः’ निषादः । ‘षण्डः’ नपुंसकः । ‘रक्षणं कुर्यात्’ इति यथा-
श्वपाकदृष्ट्युपघातो न स्यात् तथा कुर्यादित्यर्थः । ‘परिश्रितेषु’ परिह-
तेषु । महीमित्युपलक्षणं, यावन्तः पदार्थाः श्वपाकादिभिर्दुष्टास्तावन्तः
क्षणातिलैरवकौर्णाः । पङ्क्तिपावनोवा दोषं ‘निनयेत्’ अपहरेत् ।

दूरस्थानपि निषिद्धदर्शनान् आद्रकर्त्ता यथा न पश्येत् तथा
आद्रदेशः परिहृतोविधेय इत्याह विष्णुः ।

संवृते च आद्रं कुर्यान्न रजस्रलां पश्येन्न स्थानं न विद्धराचं न
ग्रामकुकुटं प्रयत्नात् आद्रमजस्र्य दर्शयेत् ।

‘आद्रं’ आद्रार्थान् पदार्थान् । ‘अजः’ क्षणाच्छ्रागः । तद्दर्शनेन
हि दुष्टदृष्टिदूषिताः पदार्थाः पूता भवन्तीति हत्वा तस्य प्रय-
त्नेन दर्शयेत् ।

ब्रह्माण्डपराणे ।

नग्नादयो न पश्येद्युः आद्रमेतत् कदाचन ।

गच्छन्त्येतैस्तु दृष्टानि न पितृन् पितामहान् ॥

एतैर्दृष्टानि हर्षोषीतिशेषः । ‘नग्नाः’ वेदपरित्यागिनः ।

आदिशब्देन तत्प्रकारा वैदिककर्मानुष्ठानत्यागिनो गृह्यन्ते ।
तथा च तत्रैवोक्तम् ।

सर्वेषामेव भूतानां त्रयी संवरणं यतः ।

ये वै त्यजन्ति तां मोक्षत् ते वै नग्ना इति स्मृताः ॥

‘त्रयी’ वेदः, ‘संवरणं’ प्रावरणं यथा प्रवरणं श्रौतवातादिभ्यः
पुरुषां स्त्रायते एवं त्रय्यपि स्वधर्माननुष्ठापयन्ती दुःखेभ्यः त्रायत
इति प्रावरणमादृश्यं ।

बौद्ध-श्रावक-निर्यन्त्र-शाक्त-जीवक-कापिलान् ।

ये धर्माननुवर्त्तन्ते ते वै नग्नादयो जनाः ॥

‘बौद्धाः’ सौगताः । ‘श्रावकाः’ श्वेतपटाः । ‘निर्यन्त्राः’ जैनाः ।
‘शाक्ताः’ कौलाः । ‘जीवकाः’ वार्हस्पत्याः चार्वाका इति यावत् ।
‘कपिलः’ लोकायतिकदेशीयः, तेन प्रणीताः ‘कापिलाः’ ।

वायुपुराणे ।

वृथाजटी वृथामुण्डी वृथानग्नश्च यो नरः ।

महापातकिनो ये च ते वै नग्नादयो नराः ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

शम्भुस्त्वाच ।

नग्नादीन् भगवन् सम्यक् ममाद्य परिपृच्छतः ।

आचक्षु सर्वथा सर्वान् विस्तरेण यथातथं ॥

एवमुक्तो महातेजा वृद्धस्सतिस्त्वाच तं ।

पुरा देवामुरे युद्धे निर्जितेव्यमुरेस्त्वथ ।

पाषण्डाधिकृताः सर्वे ह्येते स्मृताः स्वयम्भुवा ॥

तपश्चरत्सु सर्वेषु असुरेषु च पार्थिव ॥

विष्णुः ।

सुदुस्तरां महामायामास्त्राय सुरनोदितः ।

मोहयामास योगात्मा ततो विघ्नाय तान् विभुः ॥

स मूढान् बुद्धरूपेण तानुवाच महामनाः ।

शक्या जेतुं सुराः सर्वे युष्माभिरिति दर्शनैः ॥

बौद्धं धर्मं समास्थाय ब्राह्मणस्तेन बभूवुरे ।

तानुवाचार्हते मन्त्रे यूयं भूत्वा च तद्विधाः ।

ज्ञानेन सद्धितं धर्मं तेनार्हन् इति स्मृताः ॥

बुद्ध-आवक-निर्यन्त्याः सिद्धपुत्रास्तथैव च ।

एते च सर्वे चार्हन्तो विज्ञेया दुष्टचारिणः ॥

पथीकृशं समुत्सृज्य जीवतेत्यब्रवीन्तु यान् ।

जीवका नाम ते जाताः सर्वधर्मबहिष्कृताः ॥

यान् भूत्वा दिव्यवज्रोष्णि धर्मान् वै प्रत्यपादयन् ।

कापिलास्तेऽपि संप्रोक्ताः कपिलो हि दिवाकरः ॥

चरध्वन्तानुवाचेदं मच्छामनमतिद्युति ।

चरकास्तेऽपि विज्ञेया अधर्मचरणाः शृठाः ॥

दीर्घे चिरमिति प्रोक्तं सूक्ष्मं वा धर्मरूपकम् ।

धर्मश्चरध्वमित्युक्त्वा यस्मान्ने दीर्घचक्षुषः ।

चौराणि चैव नीलानि विभ्राणाञ्छीरकास्ततः ॥

एष चोचति संबुद्धो धर्मस्थं श्रयतेतियत् ।

उवाच मायया विष्णुस्ते हि चैलाः प्रकौर्त्तिताः ॥

स त्वं सर्वेषु भूतेषु भगवानिति चाब्रवीत् ।
 सात्वतास्तेऽपि विज्ञेया उक्ता भागवताश्च ये ॥
 विद्भक्षाश्चैव ये केचित् कपालकृतभूषणाः ।
 शैवाः पाशुपताश्चान्ये पाञ्चरात्रास्तथापरे ॥
 तथान्ये च दुरात्मानः सर्वेऽप्यासुरदैवताः ।
 शब्देन च त्रयीधर्मपालनाज्जगतां स्मृताः ॥
 तं षण्डयन्ति यस्मात्ते पाषण्डास्तेन हेतुना ।
 ततस्ते कर्मणा बद्धा इव सम्यग्यवस्थिताः ॥
 असुरेभ्यः पुनर्जाता भावितास्तेन कर्मणा ।
 निरयं प्राप्य तैरेव कर्मभिर्भाविताः पुनः ॥
 बौद्ध-आविक-निर्गन्थाः शाक्या जीवकपालिकाः ।
 चरकाश्चैरकास्यैलाः सिद्धपुत्राः समालताः ॥
 नैरात्म्यवादिनश्चैव अथज्ञा नास्तिवादिनः ।
 वर्त्तमानाः सुधर्मेषु जायन्ते च पुनः पुनः ॥
 वृथाजटी वृथामुण्डौ वृथानद्याश्च ये नराः ।
 एतेऽन्ये च त्रयीवाद्याः सर्वे नद्यादयो जनाः ॥

वायुपुराणे ।

वैदिकैश्चापि ये मन्त्रैर्दक्षिता विधिवद्विजाः ।
 यज्ञेष्वधिकृता नित्यमाश्रमास्ते न संशयः ॥
 अमन्त्रसंस्कृता ये तु यज्ञेभ्यश्च बहिष्कृताः ।
 पाषण्डांस्तान्मदा बद्धा उवाचाध्वरांस्तथा ॥
 कुलधूमा निस्त्रासाश्च व्याधा मुष्टिकलङ्घनाः ।

कुकर्म्मसंक्रान्ता ये च कुपथाः परिकीर्त्तिताः ॥
 पूजयिष्यन्ति वः सर्व्वं ह्येच्छा दुर्मतयश्च ये ।
 एतस्मात् कारणादेते निन्द्या नग्नादयः स्मृताः ॥
 एभिः संस्पृष्टं दृष्टं वै आहूतं गच्छति दानवान् ।
 ब्रह्मघ्नांश्च कृतघ्नांश्च नास्तिकान् गुरुतल्पगान् ॥
 दक्षांश्चैव नृशंसांश्च दर्शनेन विवर्जयेत् ।
 ये चान्ये पापकर्माणः सर्व्वैस्तानपि वर्जयेत् ॥
 देवतानामृषीणाञ्च पापवादरताश्च ये ।
 असुरान् यातुधानांश्च दृष्टमेभिर्ब्रजत्यधः ॥
 अपुमानपविद्धश्च कुक्कुटो यामशूकरः ।
 सा चैव हन्ति आहूतानि दर्शनादेव सर्व्वशः ॥
 नष्टं क्षूतकिभिर्दृष्टं दीर्घरोगिभिरेव च ।
 पतितैर्मलिनैश्चैव न द्रष्टव्यं कथञ्चन ॥

नागरखण्डे ।

शरटोलूखलोत्थे च यच्च शब्दे व्यवस्थितम् ।
 शूर्पस्य वा विशेषेण तच्छ्राद्धं व्यर्थतां व्रजेत् ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलश्रीकरणाधिपति-
 पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-
 खण्डे आङ्गकल्पे अपासनीयनिरूपणं नाम
 सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥०॥

अथाष्टमोऽध्यायः ।

प्रलेप्यद्रव्यनिरूपणप्रकरणम् ।

यन्मूर्त्तिमालोक्य तमः प्रशस्तं
जहाति लोकः सह शोकवेगैः ।
योग्यान्ययोग्यानि च सोऽभिधत्ते
द्रव्याणि हेमाद्रिरिहाखिलानि ॥

अथ आह्वय इविःप्रलेपाधिकरणेषु निरूपितेषु प्रलेप्यजिज्ञा-
सायां द्रव्याणि निरूप्यन्ते । तानि च स्वभूतानि पिष्टपितामहा-
द्युद्देशेन त्यक्त्वा प्रलेपाणि । स्वभावश्च तेषां लोकमिद्वेरेवोपायैः ।
ते चोपाया धर्मोपायार्जितस्य द्रव्यस्य विधिरुच्यते ।

तथा च आपस्तम्बः प्रशस्तानि द्रव्याणि अनुक्रम्याह ।

एतैस्तीव्रतरा पिष्टाणां प्रीतिसृष्टिर्द्राघीयांसश्च कालं तथा
धर्मानुवृत्तेन द्रव्येण तीर्थप्रतिपन्नेन ।

‘प्रीतिः’ परितोषातिशयः । ‘दृप्तिः’ आर्त्तिनिवृत्तिः । ‘द्राघीयांसं’
दीर्घतरं । ‘धर्मानुवृत्तेन’ धर्मोपायार्जितेन । ‘तीर्थप्रतिपन्नेन’ सत्या-
चप्रतिपादितेन ।

गङ्गालिखितावपि ।

धर्मोण वित्तमादाय पिष्टभ्यो दद्यात् ।

अथ पञ्चमहायज्ञानुद्दिश्य सुमन्तुः ।

अनुतिष्ठेद्यायागतेन द्रव्येणेत्याह बुधः । न्यायागतेन द्रव्येण
कर्माणि कुर्यादिति ।

अतो धर्मैरेवोपायैरर्जितानि धान्य-शाक-फल-मूल-पथःप्रभृ-
तीनि श्राद्धे देयानि । धर्म्याश्च द्रव्यार्जनोपायाः स्मृतिषु दर्शिताः
तत्राह मनः ।

सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगस्य सत्प्रतिग्रह एव च ॥

‘वित्तागमाः’ द्रव्यार्जणोपायाः । ‘धर्म्याः’ पुरुषार्थत्वपक्षे प्रत्यवा-
यानुत्पादकाः, वक्ष्यमाणप्रकारेण क्रत्वर्थत्वे तु क्रियमाणाय धर्माय
हिताः साद्रुणहेतवः । तत्र स्वामिसम्बन्धेनैव निमित्तेन यदन्यदौघं
द्रव्यमन्यस्य स्वभावति सः ‘दायः’ । अत्र स्वामिसम्बन्ध एवोपायत्वेनोक्तः ।
अनन्यपरिग्रहीतस्य जलदणकाठादेर्निध्यादेर्वाधिगमः ‘लाभः’ । द्रव्य-
विनिमयः ‘क्रयः’ । शत्रुपराभवः ‘जयः’ । वृद्ध्यर्थं परस्य द्रव्यसमर्पणं
‘प्रयोगः’ । कर्मणा आर्त्तिज्याध्यापन-पौरोहित्यादिना श्रित्येन
शुश्रूषया वा सम्बन्धः ‘कर्मयोगः’ । दीयमानद्रव्यस्वीकारः ‘प्रति-
ग्रहः’ । सन् साधुरनिषिद्धः प्रतिग्रहः ‘सत्प्रतिग्रहः’ । अत्र दायोदित्वपि
सत्त्वमनुसन्धेयं । एतेषु च दाय-लाभ-क्रयाः साधारणाः । जयः
चत्रियस्यैव, स च दण्डाकरकरादीनामुपलक्षणं । प्रयोगो वैश्यस्यैव,
स च छविवाणिज्यादेरुपलक्षणं । आर्त्तिज्याध्यापनपौरोहित्यलक्षणः
कर्मयोगः प्रतिग्रहस्य ब्राह्मणस्यैव । श्रित्यलक्षणः कर्मयोगः कारका-
णामेव । शुश्रूषालक्षणस्तु शूद्रादेरेवेति ।

तथा च गौतमः ।

स्वामी रिक्यक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं
क्षत्रियस्य विजितं निर्बिष्टं वैश्यशूद्रयोरिति ।

यद्यग्रहणं स्वामिजीवनेन प्रतिस्मन्धेन क्रियते स दायः
 'रिक्थम्' । यथा पुत्राणां पौत्राणां च पित्रधनं पैतामहं च
 धनं । स्वामिजीवनप्रतिबहुग्रहणको दायः 'संविभागः', यथा भ्रात्रा-
 दीनां विभक्तभ्रात्रादिद्रव्यं । अनन्यप्रतिगृहीतस्य जलदणकाष्टादेः
 स्वीकारः 'परिग्रहः' । निध्यादेः प्राप्तिः 'अधिगमः' । एतेषु
 निमित्तेषु सत्सु 'स्वामी' भवति । 'अधिकम्' असाधारणं । 'लब्धं'
 प्रतिग्रहाभ्यापनयाजनैः प्राप्तं । 'विजितं' विजयदण्डादिलब्धं, चविय-
 स्वाधिकं । वैश्वशूद्रयोर्निर्विष्टमधिकं । तत्र वैश्यस्य क्षत्रिगोरक्षादिलब्धं
 'निर्विष्टम्' । शूद्रस्य द्विजशूद्रशूपादौ भतिरूपेण लब्धं 'निर्विष्टम्' ।
 एवमनुलोमजानां प्रतिलोमजानां च लोकप्रसिद्धेषु स्वस्वहेतुषु यद्य-
 दसाधारणमुक्तं सूतानामश्वसारथ्यमित्यादि तत्तत्सर्वं निर्विष्टशब्देना-
 च्यते । सर्वस्यापि भतिरूपत्वात् । निर्विष्टो भतिभोगयोरित्यभिधान-
 कोशानुशासनात् ।

अचार्यनीयत्वेन धनं प्रकृत्याह नारदः ।

तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं शूक्रं श्वलमेव च ।

कृष्णञ्च तस्य विज्ञेयो विभागः सप्तधा पुनः ॥

एकैकस्य शूक्रादेः सप्त सप्त भेदा भवन्तीत्यर्थः ।

श्रुतशौर्व्यतपःकन्यायाज्यश्रिव्याऽन्वयागतं ।

धनं सप्तविधं शूक्रमुदयोऽप्यस्य तद्विधः ॥

आगतशब्दः श्रुतादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते । श्रुतेन विद्यया नि-
 मित्तेन यः प्रतिग्रहस्तेन यत् प्राप्तम्, शौर्व्येण निमित्तेन यद्विजितं
 भतिरूपेण वा लब्धं । तपसा निमित्तेन प्रतिग्रहेण च लब्धं । अथ

प्रतिगृह्यस्य शुक्लत्वे दाढप्रतिगृह्यशुद्धिरपि कारणत्वेनानुसन्धेया ।
 'कन्यागतं' कन्याप्रतिगृह्यकाले श्वशुरादिभ्यो यत्नम् । 'श्रियागतं'
 श्रियादध्याप्यादध्यापनेन निमित्तेन यत् प्राप्तं गुरुदक्षिणादि । 'अन्व-
 यागतं' दायप्राप्तं । अत्र यथाधिकारं शुक्लत्वमनुसन्धेयं । 'उदयोऽपि
 तदिधः' इति तद्धनविहितकर्मजं फलमपि शुक्लं । 'शुक्लं' दुःखसंभि-
 ज्ञमित्यर्थः ।

कुमीद-कृषिवाणिज्य-श्रित्यशुक्लानुवृत्तिः ।

कृतोपकारादाप्तञ्च श्रवणं समुदाहृतं ॥

न्यायोपचयार्थं द्रव्यप्रयोगः 'कुमीद' । 'कृषिः' लाङ्गलकर्म ।
 कथविक्रयव्यवहारेण धनवर्द्धनं 'वाणिज्यं' । अत्र कुमीदादीनि वैश्व-
 व्यतिरिक्तेनापदि क्रियमाणानि द्रव्यस्य श्रवणत्वकारणानि । अनापदि
 तु कृष्णत्वकारणान्येव । वैश्वस्य तु सदा शुक्लान्येव । 'श्रित्यं' कारकर्म ।
 तदप्यन्यदौयमन्येनानुष्ठितं श्रवणत्वहेतुः । 'शुक्लं' वणिजादेः यः करः ।
 तच्च राजव्यतिरिक्तानां श्रवणं । 'अनुवृत्तिः' दिजातिशुश्रूषा, तदर्जितं
 धनं शुद्रव्यतिरिक्तस्य श्रवणं । कृतोपकाररूपेण यदुपहीतं तत् सर्वेषां
 श्रवणं । श्रवणत्वञ्च किञ्चित्प्रत्यवायकरत्वं । एतद्धनविहितस्य कर्मणः
 फलमपि 'श्रवणं' दुःखानुविद्धं ।

पार्श्विकश्रूतचैर्यार्त्तिप्रतिरूपकमाहमैः ।

व्याजेनोपार्जितं यत् तत् सर्वेषां कृष्णमुच्यते ॥

योऽहि राजादिपार्श्वं वर्त्तमानः कस्यापि स्वतः सम्भावितमुपकारं
 कथञ्चिदुपलभ्य तं प्रतिव्रूते तवेमञ्चेदुपकारं कारयामि तदा त्वयेदं
 मम देयमित्येवं धनमर्जयति स 'पार्श्विकः' । एवं विपत्प्रशमनप्रदर्श-

नेनापि धनार्जयिता 'पार्थिकः' । यद्योत्तमवर्णादित्तमादाय प्रत्यर्पणा-
निच्छुस्तत् पुरतो नावतिष्ठते सोऽपि 'पार्थिकः' । तेनैवं यदुपार्जितं
धनं तत्कृष्णम् । 'धूतं' अन्नदेवनादि । तदर्जितं धनं लविययतिरिक्तानां
कृष्णम् । 'चौर्यं' प्रच्छन्नापहारः । 'आर्त्तिः' परपौडा । 'प्रतिरूपकं'
परवच्चनार्थं मणिसुवर्णादेः प्रतिवृत्तिकरणं । 'साहसं' स्वप्राणव्यवा-
ह्रीकारेण पश्यतोहरत्वं । 'व्याजः' दक्षेन तपःप्रभृति । एतैरुपार्जितं
धनं सर्वेषां 'कृष्णं' दुःखप्रायफलं ।

तेन क्रयां विक्रयश्च दानं ग्रहणमेव च ।

विविधाश्च प्रवर्त्तन्ते क्रियाः सम्भोग एव च ॥

यथाविधेन द्रव्येण यत्किञ्चित् कुरुते नरः ।

तथाविधमवाप्नोति तत्फलं प्रेत्य चेह च ॥

'यथाविधेन' शुक्लेन शबलेन कृष्णेन च द्रव्येण, 'यत्किञ्चित्'
पारलौकिकं दानादिकमैहिकञ्च शान्तिकपौष्टिकादि 'कुरुते', तस्य
फलं तथाविधं भवति । शुक्लेन शुक्लं दुःखरहितं । शबलेन शबलं
मिश्रं सुखदुःखं । कृष्णेन कृष्णं बज्रदुःखहेतुसुखसुखम् ।

पद्मपुराणे ।

शुक्लेन विन्नेन कृतं पुण्यं बज्रफलं भवेत् ।

शबलं मध्यमफलं कृष्णं हीनफलं धनं ॥

ब्रह्मप्रोक्ते ।

शुक्लविन्नेन योधर्मं प्रकुर्याच्छुद्ध्यन्वितः ।

तदर्थं पाचमासाद्य देवत्वेन तदश्नुते ॥

राजसेन च भावेन विन्नेन शबलेन च ।

प्रदद्याद्दानमर्थिभ्यो मानुषत्वे तदश्रुते ॥
तमोवृत्तस्तु यो दद्यात् कृष्णं चित्तं तु मानवः ।
तिर्यक्ते तत् फलं प्रेत्य समन्नाति नराधमः ॥

नारदः ।

तत्पुनर्द्वादशविधं प्रतिवर्णाश्रयात् स्मृतं ॥
तदेवं शुक्लादिभेदेन चिविधं धनं प्रत्येकवर्णचतुष्टयाश्रयणादा-
श्रयभेदेन द्वादशविधं भवति ।
तस्यैव प्रकारान्तरेण द्वादशभेदानाह ।
साधारणं स्यात् चिविधम् ।
असाधारणं तु त्रिषु वर्णेषु प्रतिवर्णं वैविध्यान्नविधमित्युभयं
मिलित्वा द्वादशविधं शूद्राश्रितस्यासाधारणधनभेदस्य पृथग्वक्ष्यमा-
णत्वात् ।

क्रमागतं प्रीतिदायः प्राप्तञ्च सह भार्यया ।
अविशेषेण सर्वेषां वर्णानां चिविधं धनं ॥
'प्रीतिदायः' प्रीतिदानेन लभ्यम् ।

वैशेषिकं धनं ज्ञेयं ब्राह्मणस्य चिलक्षणं ।
प्रतिग्रहेण यत्नञ्चं याज्यतः शिष्यतस्तथा ॥
चिविधं त्रिविद्यस्यापि प्राङ्गवैशेषिकं धनं ।
युद्धोपलब्धं काराच्च दण्डाच्च व्यवहारतः ॥
'कारात्' करग्रहणात् । 'व्यवहारतः' न्यायेन ।
वैशेषिकं धनं ज्ञेयं वैश्यस्यापि चिलक्षणं ।
कृषिगोरक्षबाणिज्यैः शूद्रस्यैभ्यस्त्वनुगृह्यात् ॥

शूद्रस्य पुनः 'एभ्यः' द्विजातिभ्यः, 'अनुयहात्' शूश्रूषाजनितम-
नःप्रमादात्, यत्तत्त्वं तदमाधारणम् ।

सर्वेषामेव वर्णानामेवं धर्म्या धनागमः ।

विपर्ययादधर्म्यः स्थान्नेचेदापह्नीयसी ॥

तदेवं स्त्रीपुंसयोरविशेषेण धर्म्या द्रव्यार्जनेपाया उक्ताः ।

अथ स्त्रीनामेवोच्यन्ते ।

अध्यग्न्यावाहनिकं दत्तञ्च प्रीतिकर्म्मणि ।

भ्रातृ-मातृ-पितृप्राप्तं वद्विधं स्त्रीधनं स्मृतं ॥

अध्यग्न्यादिधनस्वरूपं तु कात्यायनेनाभिहितं ।

विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ ।

तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्त्तितं ॥

यत्पुनर्लभते नारी दीयमाना पितुर्महात् ।

अथावाहनिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतं ॥

प्रीत्या दत्तं तु यत्किञ्चित् शस्त्रा वा शस्त्रुरेण वा ।

पादवन्दनिकं सैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते ॥

ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽपि वा ।

भ्रातुः सकाशात् पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतं ॥

किञ्च,—

वन्मुदत्तं तथाशुक्लमन्वाधेयकमेव च ।

कन्याया मातृवन्मुभिः पितृवन्मुभिश्च दत्तं 'वन्मुदत्तं' । यद्वत्ता
परिणीयते तच्छुक्लं । परिणयनादनु पश्चादयदीयते तत् 'अन्वाधेयकं' ।

उक्तञ्च कात्यायनेन,—

विवाहात्परतो यच्च लब्धं भ्रातृकुलात् स्त्रिया ।

अन्वाधेयन्तु नद्रव्यं लब्धं भर्तृकुलान्तथा ॥

याज्ञवल्क्यः ।

पितृ-मातृ-पति-भ्रातृ-दत्तमध्यग्न्युपागतं ।

आधिवेदनिकाद्यञ्च स्त्रीधनं परिकीर्तितं ॥

पित्रादिभिर्यद्दत्तं यच्च विवाहकालेऽग्निसमक्षं मातुल्यादिभिर्दत्तं ।

‘आधिवेदनिकं’ आधिवेदननिमित्तं । “अधिविज्ञस्त्रियै दद्यादाधिवेद-
निकं समम्” इत्यादिवक्ष्यमाणं पत्नीदुहितरस्येत्यादिना प्राप्तं ।

भगिन्यस्य निजादंशादन्वाञ्चन्तु तुरीयकमिति ।

भगिनीशुल्कं सोदर्याणामूद्धं मातुरिति ।

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयादिति ।

मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्भूतमिति ।

जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्वे सहोदराः ।

भजेरन्मातृकं रिक्त्यं भगिन्यस्य सनाभयः ॥

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्थतः ।

मातामह्या धनात् किञ्चित् प्रदेयं प्रीतिपूर्वकमिति ॥

मातुस्तु द्यौतकं यत्स्यात् कुमारीभाग एव स इति ।

स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां चेति पत्नी हि
पारिणयस्येष्ट इत्यादिभिः प्राप्तं स्त्रीधनं स्त्रीणां धर्म्यं । तदेवं धर्मो-
पायार्जितस्य द्रव्यस्य आह्नादौ विधिर्दर्शितः ।

इति धर्मोपायार्जितद्रव्यविधिः ।

अथाधर्मोपायार्जितस्य प्रतिषेधः प्रदर्शयते ।

आह वदुशातातपः ।

द्रव्येणान्यायलब्धेन यः करोत्यूर्ध्वदैहिकं ।

न स तत् फलमाप्नोति तत्कार्यस्य दुरागमात् ॥

‘ऊर्ध्वदैहिकं’ आह्लादि ।

देवलोऽप्याह ।

अन्यायाधिगतां दत्ता सकलां पृथिवीमपि ।

अह्लावर्जमपाचाय न काञ्चिद्भूतिमाप्नुयात् ॥

‘भूतिः’ फलं ।

वक्तिपुराणे ।

अन्याथोपगतं द्रव्यं गृहीत्वा यो ह्यपण्डितः ।

धर्माभिकाङ्क्षी यजते न धर्मफलमश्नुते ॥

धर्मवैतण्डिको यस्तु पापात्मा पुरुषस्तथा ।

ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकविश्रामकारणं ॥

पापेन कर्मणा विप्रो धर्मलुब्धो निरंशकः ।

रागमोहान्वितः शान्तः कलुषां योजिमाप्नुयात् ॥

एवं लब्ध्वा धनं लोभाद् यजते यो ददाति च ।

स पापकर्मणा तेन न सिद्ध्यति दुरागमात् ॥

एतैरन्यैश्च वज्रभिरन्यायोपार्जितैर्धनैः ।

आरभ्यन्ते क्रिया यास्तु पिशाचास्तत्र दैवतं ॥

आह शातातपः ।

वेदविक्रयजं नेष्टं स्त्रिया यच्चार्षितं धनं ।

न देयं पिह देवेभ्यो यच्च क्लीवादुपार्जितं ॥

‘वेदविक्रयजं’ वेदविक्रयलब्धं । वेदविक्रयस्य पद्धिः, स चोक्तो भविष्यत्पुराणे ।

प्रख्यापनञ्च व्याख्यानं प्रअपूर्वः प्रतियहः ।

याजनाध्यापने वादः पद्धिर्वा वेदविक्रय इति ॥

ईदृशोऽहं वेदवेदाङ्गेष्वधीतीति धनार्थं तत्र तत्राध्ययनप्रकाशनं ‘प्रख्यापनं’ । अर्थलिप्सया वेदार्थविवरणं ‘व्याख्यानं’ । स्वातिलाभपूजार्थं श्रोत्रियपराजयपर्यवसानो वेदतदर्थसम्बन्धौ विवादः ‘वादः’ । स्त्रीव्यापारोपजीवनेनार्जितं स्त्रीव्वर्जितं स्त्रीविक्रयार्जितं वा । ‘क्लौवः’ षण्डः । व्यासः ।

वेदविक्रयजं नेष्टं स्त्रिया यच्चार्षितं धनं ।

न देयं पिबदेवेभ्यो यच्च क्लौवादुपार्जितं ॥

स्त्रिया स्वातन्त्र्येण कुमौदसेवाद्युपायैर्यदर्जितं तत्पत्या नादेयं । मार्कण्डेयपुराणे ।

यच्चोत्कोचादिना प्राप्तं पतितादयदुपार्जितं ।

अन्यायकन्यागुल्कोत्थं द्रव्यं चात्र विगर्हितं ॥

पित्रर्थं मे प्रयच्छस्तेत्युक्ता यच्चाणुपार्जितं ।

वर्जनीयं मदा सद्भिस्तत्तद्वै आहूकर्मणि ॥

कार्यप्रतिबन्धनित्यर्थमापत्प्रतीकारार्थं वा राजाधिकृतेभ्यो यदीयते स ‘उत्कोचः’ तेन रूपेण यत्प्राप्तम् । गोमिथुनाधिक-
कन्यागुल्कसम्भूतं ‘अन्यायकन्यागुल्कोत्थं’ । तथा आहूक्रियाप्रयोज-
नत्वेनाभिधाय यद्याचितं तत्सर्वप्रकारं द्रव्यं आहूकर्मणि वर्जयेदिति ।
रेवाखण्डे ।

देवद्रव्यं गुरुद्रव्यं द्रव्यं चण्डेश्वरस्य च ।

त्रिविधं पतनं दृष्टं दानसङ्घनभक्षणात् ॥

मत्स्यपुराणे ।

हृष्यस्यौ गामनद्वाचं मणिसुतादिकाक्षनं ।

परोक्षं हरते यस्तु पश्चाद्दानं प्रयच्छति ॥

न ते गच्छन्ति वै स्वर्गं दातारो यत्र भोगिनः ।

अनेन कर्मणा युक्ताः पच्यन्ते नरकेऽधमाः ॥

अपहृत्य परस्वार्थं दानं यस्तु प्रयच्छति ।

स दाता नरकं याति यस्वार्थस्तस्य तत्फलं ॥

तथा ।

परिभुक्तमविज्ञातमपर्याप्तमसंस्कृतं ।

यः प्रयच्छति विप्रैर्भस्मद्भस्मन्यवतिष्ठते ॥

‘परिभुक्तं’ परिगृहीतोपयोगं वस्त्रादि, ‘अपर्याप्तं’ स्वकार्यात्मनं
जरङ्गवादि ।

इत्यधर्मापार्जितद्रव्यप्रतिषेधः ।

तदेवं धर्मरूपाद्यैरर्जितेन आङ्गादीनि कर्त्तव्यानि । न तु यत्-
किञ्चिदुपायार्जितेनेति । ननु लिप्तासूत्रेऽर्जननियमानां पुरुषार्थ-
तोक्ता । एतैस्तु पुरुषार्थैर्वचनैः सा समुद्दिष्यते । नान्याद्येनार्जन-
नियमानां पुरुषार्थतोक्ता वचनैस्तु नियमार्जितस्य धनस्य क्रत्वर्थतो-
ऽच्यते । इति धनार्जनाधिकरणस्य वचनानाञ्च विषयभेदाद्विरोधा-
भावे कथं वचनैरर्जननियमानां पुरुषार्थता समुद्दिष्यते । नियमा-
र्जितस्य क्रत्वर्थत्वं प्रतिपादयद्भिर्वचनैरर्थान्वित्यमानामपि क्रत्वर्थता-

पादिता तथा धनार्जनाधिकरणोक्तेन न्यायेन नियमानां पुरुषार्थत्वं कुर्वता तैरर्जितस्य धनस्यापि पुरुषार्थत्वमापादितमिति न्यायस्य वचनानां चैकविषयत्वमेवेति चेत् । तत्र । पुरुषार्थैरेव नियमैरर्जितस्य धनस्य क्लृप्त्यन्ताविरोधात् । नन्वर्ज्यमानस्य पुरुषार्थतामनापाद्य कथं नियमाः पुरुषार्था भवेयुः । अत्र ब्रूमः । अदृष्टमपि पुरुषोपकारं निवर्त्तयन्तो नियमाः पुरुषार्था भवन्ति । कथं पुनः पुरुषोपयोगिनि धनस्त्वत्वे दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पना । उच्यते । पुरुषोपकारिणो धनस्त्वत्वे नियममन्तरेणोपायमात्रादेव सिद्धेर्नियमस्यादृष्टमात्रैकफलत्वात् । तस्माद् दृष्टद्वारा पुरुषार्था भवद्भिः प्रतिग्रहादिनियमैरर्ज्यमानं धनं पुरुषक्रतुभयार्थतोदासीनेन रूपेण पुरुषसम्बन्धं लभते । पुरुषार्थेर्जितलौकिकवैदिकक्रियामात्रार्थतारूपेण वा । तत्रोदासीनेन रूपेण पुरुषसम्बन्धं प्राप्तस्य क्रतुपयोगयोग्यता वचनेनोच्यते । यदा तु क्रियामात्रार्थतारूपेण तदा नियमानियमप्रकारार्जितस्यापि क्रतुपयोगयोग्यत्वे प्रसक्ते नियमान्यप्रकारार्जितस्य क्रतुपयोगयोग्यत्वाभावो वचनेनोच्यत इति न कश्चिद्विरोधः ।

अस्तु वा धनस्य पुरुषार्थैकरूपता, तथापि पुरुषार्थस्यैव सतोऽर्थात् क्रतुपकारकतास्तु । उपकारकत्वे योग्यतामात्रं तु वचनैरुच्यते । न क्लृप्त्यन्तेति न विरोधः । असत्प्रतिग्रहाद्यर्जितस्य योग्यताभावस्तन्निषेधवचनैरिति । अथवा लिप्तास्तुचे प्रतिग्रहादिनियमवाक्ये सामर्थ्यापनीयमाना पुरुषार्थतोक्ता न पुनर्वचनान्तरोपकल्प्यमाना क्लृप्तर्यता निराकृता ।

नन्वेवं सति नियमार्जितेनैव क्रतवः कर्त्तव्याः, तथाविधेनैव च

स्वार्थः साधनीयः, ततश्चार्जननियमानां महता प्रवन्धेन पुरुषार्थताप्रतिपादनं किमर्थं । न्यायव्युत्पत्तिमाचार्यमिति ब्रूमः । अथवा नियमातिक्रमे प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थम् । अथवा धनान्तरालाभे नियमातिक्रमार्जितेनापि धनेन नित्यनैमित्तिककृतसिद्धिः सम्भवतीति प्रतिपादनार्थमित्यनवद्यम् ।

इति धनार्जनाधिकरणविरोधपरिहारः ।

अथ त्रीक्षादिद्रव्योत्पत्तिः ।

मार्कण्डेयपुराणे भुरिचं पुरा कदाचिदोषधीरभ्रमतेति प्रतिपाद्योक्तं ।

ग्रस्तासु च पुनस्तासु विभ्रान्तास्ताः पुनः प्रजाः ।

ब्रह्माणं शरणं जग्मुः क्षुधार्ताः परमेष्ठिनं ॥

स चापि तत्त्वतो ज्ञात्वा तदा ग्रस्तां वसुधरां ।

वत्सं कृत्वा सुमेरुन्तु दुदोह भगवान् विभुः ॥

दुग्धेयं गौस्तदा तेन सस्यानि पृथिवीतले ।

जज्ञिरे तानि बीजानि ग्राम्यारण्यास्तु ताः पुरा ॥

क्षोषथः फलपाकान्ताः गणाः सप्तदश स्रताः ।

त्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाश्चानवस्तिलाः ॥

प्रियङ्गुवोह्यदाराश्च केरदूषाः सचीनकाः ।

माषा मुद्गा मसूराश्च निष्पावाः सकुलत्पकाः ॥

आढक्यश्चणकाश्चैव गणाः सप्तदश स्रताः ।

इत्येता अभवन् ग्राम्यास्तथारण्याश्च जज्ञिरे^(१) ॥

(१) इत्येता क्षोषधीनान्तु ग्राम्याणां जातयः पुरा इति श० ।

श्लोषधो यज्ञियाश्चैव ग्राम्यारण्यास्तुर्दश ।
 ब्रौह्मस्य यवाश्चैव गोधूमाश्चाणवस्तिलाः ॥
 प्रियङ्गुसहिता ह्येते सप्तमासु कुलत्यकाः ।
 श्यामाकास्तथ नौवारा जर्त्तिलाः सगवेधुकाः ॥
 कुरुविन्दा मर्कटकास्तथा वेणुयवास्तथे ।
 ग्राम्यारण्याः स्मृता ह्येता श्लोषधस्य चतुर्दश ॥

फलपाकेन अन्तो नाशो ग्रामान्ताः 'फलपाकान्ताः' । 'ब्रौह्मस्यः'
 षष्टिकाः । सितगौरमहा ब्रौहि-कृष्णब्रौहि-जटुमुख-कुर्कुण्डक-लाचक-
 परापतक-सुकर-कोडाल-कोजाल-चीनशार-वर्दुर-गन्धन-कुरुविन्द-
 पाटलादयः । 'अणवः' वर्यिकाः । 'प्रियङ्गुः' कङ्गुः, उदारचीनः । 'कुरु-
 विन्दाः' ब्रौह्मविशेषाः । 'कोरदूषकः' कोद्रवः । 'नौवाराः' अरण्य-
 ब्रौह्मस्य । 'जर्त्तिलाः' कृष्णतिलाः । 'गवेधुकाः' कुसुम्भवीजसदृशाः ।
 'मर्कटकः' हणधान्यविशेषः । 'वेणुयवाः' वंशवीजानि, 'यज्ञियाः'
 यज्ञार्हाः ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

तद्वा वै यजमानेन वार्यमाणो महात्मना ।
 पपौ शचीपतिः सोमं पृथिव्यां विप्रवोऽपतन् ॥
 श्यामाकास्तु ततो जाताः पितृर्यमपि पूजिताः ।
 गोधूमास्तथवाश्चैव समुद्रा रक्तशालयः ॥
 एते सोमात् समुद्भूताः पितृणाममृतं ततः ।
 तस्मात् प्रयत्नतो देया एते आद्वेषु वंशजैः ॥

वायुपुराणे ।

त्वद्वा वै वार्यमाणस्य शचीशस्य महात्मनः ।
 शक्रस्य पिवतः सोमः पृथिव्यामपतत्पुरा ॥
 श्यामाकास्तत उत्पन्नाः पिचर्थमभिपूजिताः ।
 विप्रुषस्तस्य कतिचित् पृथिव्यामपतन् पुरा ॥
 लिप्सिताः शीतला हृद्या मधुरास्तत इक्षवः ।
 श्यामाकैरितुभिश्चैव पितृणां सार्वकामिकं ।
 कुर्यादाययणं यस्तु स शीघ्रं सिद्धिमाप्नुयात् ॥
 श्यामाका हस्तिनामानो विद्धि तान् यज्ञनिश्चितान् ।
 यस्मात्ते देवसृष्टास्तु तस्मात्ते यज्ञियाः सृताः ॥

मत्स्यपुराणे ।

अमृतं पिवतो वज्रात् सूर्यस्यामृतविन्दवः ।
 निपेतुर्ये तण्डुलादिशालिमुद्गेक्षवः सृताः ॥
 शर्करापरतस्तस्मादित्तुषारोऽमृतात्मवान् ।
 इष्टा रवेरतः पुण्या शर्करा हृद्य-कथयोः ॥

‘शालयः’ रक्तशालि-महाशालि-कलम-दूर्णक-शकुनाङ्ग-सारामुख-
 दीर्घशूक-रोध्रशूक-सुगन्ध-पतङ्ग-तपनीयादयः । ‘मुद्गाः’ शिम्विधान्य-
 विशेषः । ‘इक्षवः’ पौण्ड्रक-वांशिक-कर्मार-नेपालशात-शातपर्वकादयः ।
 ‘शर्करा’ इक्षुविकारविशेषः । मत्स्यखण्डिका-खण्डमितादयो यद्भेदः ।
 नागरखण्डे ।

सृष्टिं प्रकुर्वता पूर्वं पञ्चवो लोककारिणा ।
 खड्ग-वाभीण-शार्दूलाः पूर्वं सृष्टास्ततोऽपरे ॥
 यो यथा प्रथमं सृष्टः स तथा मेध्यतां गतः ।

यद्येते प्रथमं सृष्टाः पशवोऽच गराधिप ॥
 ग्रस्यानि सृजता तद्वन्तिलाः पूर्वं विनिर्मिताः ।
 ततो यवा ग्रीहयश्च ततस्त्रैव प्रियङ्गवः ॥
 गोधूमाश्च मसूराश्च माषा मुद्गास्तथाणवः ।
 नीवाराश्चापि श्यामाका एवं सृष्टा यथाक्रमं ॥
 यदा पुष्पलताः सृष्टास्तदा प्राक् शतपत्रिका ।
 सृष्टा तेन च पुष्पा सा आहुकर्मणि सर्वदा ॥
 शाकानि सृजता पूर्वं कालशाकः स्वयम्भुवा ।
 असृज्यत ततः आहु म स्यादन्नयकारकः ॥
 धातृश्च सृजता पूर्वं रूपं सृष्टं स्वयम्भुवा ।
 तेन तद्विहितं आहु दक्षिणार्थं द्विजोत्तमाः ॥
 राजतानि च पात्राणि पितृणां प्रीतये ततः ।
 रमांश्च सृजता पूर्वं मधु सृष्टं स्वयम्भुवा ॥
 तेन तच्छस्यते आहु पितृणां तुष्टिदायकम् ।
 यच्छ्राद्धं मधुना ह्येनं तद्रसैः सकलैरपि ॥
 मिष्टान्नैरपि संयुक्तं पितृणान्नैव तृप्तये ।
 अणुमात्रमपि आहु यदि न स्याच्च मानिकं ॥
 नामापि कीर्त्तनीयं स्यात् पितृणां प्रीतये ततः ।
 वीरुधः सृजता तेन दर्भाः सृष्टाः पुरा नृप ॥
 तेन ते मेघ्यतां प्राप्ता विघ्नेषात् आहुकर्मणि ।
 पात्राणि सृजता तेन विधिना नृपसत्तम ॥
 योगिनः प्रथमं सृष्टाः आहुर्हस्तोऽन ते स्रताः ।

पशून् वै सृजता तेन पूर्वं गावो विनिर्मिताः ॥
 तेन तासां पयः शस्त्रं आहुते सर्पिर्विशेषतः ।
 प्रजा वै सृजता तेन पूर्वं सृष्टा द्विजोत्तमाः ।
 तेन तैस्तर्पितैः आहुते पित्रदृष्टिः प्रजायते ॥
 देवांस्र सृजता तेन विश्वेदेवाः पुरा कृताः ।
 तेन ते प्रथमं पूज्याः प्रवृत्ते आहुकर्मणि ॥
 एतैर्मुख्यतमैः सृष्टैः पुरा आहुं विनिर्मितं ।
 स्वयं पितामहेनैव ततो देवा विनिर्मिताः ॥
 तेन ते पूर्वलोकेषु गताः स्वातिं परां नृप ।
 एतत् आहुस्य सर्वस्वं मया ते परिकीर्तितं ॥
 पितॄणां परमं गुह्यं दत्तस्वाच्यकारकं ।
 यद्येतत्कीर्तयेत् आहुते क्रियमाणे नृपोत्तम ।
 विप्राणां भोक्तुकामानां तच्छ्राद्धं चाच्यं भवेत् ॥
 यद्येतच्छृणुयाद्राजन् सम्यक्श्राद्धासमन्वितः ।
 विहितस्य भवेत्पुण्यं श्राद्धस्य तदवाप्नुयात् ॥

इति श्रीद्वादिद्रव्योत्पत्तिः ।

अथ याज्ञाणि धान्यानि निरूपयन्ते ।

मनुः ।

हविर्यच्चिररात्राय यच्चानन्थाय कल्पयते ।

पित्रभ्यो विधिवद्दत्तं तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥

चिररात्रशब्दो दीर्घकालवचनः । यच्चानन्थाय केनचिद्भविषा

दीर्घकाला दृष्टिर्जायते, केनचिदननैव तदुभयं ब्रवीमीति प्रणिधानार्थमुच्यते । कल्प्यते प्रीतय इत्यध्याहार्यम् ।

तिलैर्नीहियवैर्माषैरङ्गिर्मूलफलेन च ।

दत्तेन मांसं प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणां ॥

तिलादियदणं नेतरधान्यपरिमद्धानार्थम् । किन्तु पात्रानां फलविशेषप्रदर्शनार्थम् ।

कालशाकं महाशक्ताः खड्गलोहमिवं मधु ।

आनन्यायैव कल्पन्ते सुन्यन्नानि च सर्वशः ॥

‘कालशाकं’ कालिकाशाकं । ‘महाशक्ताः’ शल्यका उच्यन्ते । अन्ये तु मत्स्यान् शक्तानाहुः । ‘खड्गः’ गण्डकः । ‘लोहः’ कृष्णकागः सर्वरक्तो वा । ‘कृष्णकागस्तथा’ रक्त आनन्यायैव कल्प्यते’ इति स्मरणात् । लोहशब्दो वर्णलक्षणतया तदुण्युक्ते कागे वर्तते । ‘कृष्णायसे च तासे च लोहशब्दः प्रयुज्यते’ इत्यभिधानात् । यद्यपि चैष वर्णो मेषादिष्वपि सम्भवति तथापि स्मृत्यन्तरप्रसिद्धः काग एव गृह्यत इति । अन्ये तु शकुनिर्लोहपृष्ठनामा देवदत्तो दत्त इति वदुच्यत इत्याहुः । ‘मधु’ माक्षिकं । ‘सुनयः’ वानप्रस्थाः, तेषां ‘अन्नानि’ जीवारादीनि ।

तथा ।

सुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यद्यानुपप्लुतं ।

अक्षारलवणञ्चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥

‘पयः’ क्षीरं, अवास्थ विकारा अपि दध्यादयो गृह्यन्ते । स्मृतिसदाचारानुसारात् । ‘सोमः’ ओषधीविशेषः । ‘अनुपप्लुतं’ अविकृतं ।

अप्रगल्भविकाररहितं, अप्रतिषिद्धञ्च । ‘अक्षरलवणं’ चारमृत्तिका-
कृतलवणादन्यलवणं । चारस्य लवणञ्चेति दन्तगर्भे हि नञ्समासे
वृत्तिद्वयमाश्रयणीयं प्रतिपदञ्च नञ्सम्बन्ध ईत्येतद्वैरवं स्यात् ।
‘प्रकृत्या हविः’ इत्येतं अनाश्रितविशेषासु हविव्येण वर्तते, हविषा
प्रातराशं भुङ्क्ते इत्याद्यासु सामान्यचोदनासु विज्ञेयं ।
आह प्रचेताः ।

कृष्णमाषाशिलाश्चैव श्रेष्ठाः स्युर्नवशालयः ।

महायवा ब्रीहियवास्तथैव च मधूलिकाः ।

कृष्णाः श्वेताश्च लोहाश्च याह्याः स्युः आद्वकर्मणि ॥

‘श्वेताः’ शिरश्रुकाः, महायवा ब्रीहियवाश्च यवविशेषाः । ‘मधू-
लिकाः’ यावनालविशेषः । अस्यैव विशेषणं कृष्णाः श्वेताश्च लोहा-
श्चेति । ‘लोहाः’ लोहिताः । शालिविशेषो वा ‘मधूलिकाः’ ।

अत्रिरपि ।

अगोधूमञ्च यच्छ्राद्धं कृतमप्यकृतं भवेत् ।

ब्रह्मपुराणे ।

यवैर्ब्रीहितिलैर्माषैर्गोधूमैश्चणकैस्तथा

सन्तर्पयेत् पितृन् सुद्वैः श्यामाकैः सर्षपद्रवैः ।

नीवारैश्च तथा माषैः प्रियङ्गुभिरथार्चयेत् ॥

‘चणकः’ हरिमन्थकः, महाराष्ट्रदेशेऽस्याहारत्वेन प्रसिद्धः । ‘सर्षपाः’

गौरसर्षपाः ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

राजश्यामाकश्यामाकौ तद्वच्चैव प्रशान्तिका ।

नीवाराः पौष्कराश्चैव घण्टासं पितृहृत्प्रये ॥

यवमाषौ मगोधूमौ तिलमुद्गाः ससर्षपाः ।

प्रियङ्गवः कोविदारा निष्पावाश्चात्र शोभनाः ॥

‘प्रशान्तिका’ मध्यदेशे प्रसिद्धोधान्यविशेषः । ‘पौष्कराः’ पद्मवौ-
जानि । ‘निष्पावाः’ वल्लाः ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

प्रशान्तिका प्रियङ्गुश्च याव्या स्वाच्छाहुकर्मणि ।

एतान्यपि समानानि श्यामाकानाहुणैस्तु तैः ॥

कूर्मपुराणे ।

ब्रीहिभिश्च यवैर्मगधैरङ्गिर्मुलफलेन वा ।

श्यामाकैश्चणकैः शकैर्नीवारैश्च प्रियङ्गुभिः ।

गोधूमैश्च तिलैर्मुद्गैर्मसम्प्रौण्यते पितृन् ॥

व्यासः ।

हवींषि आहुकाले तु यानि आहुविदो विदुः ।

तानि मे शृणु काम्यानि फलञ्चैषां बुधिष्ठिर ॥

वर्द्धमानतिलं आहुमलयं मनुरब्रवीत् ।

सर्वेष्वेव तु भोज्येषु तिलाः प्राधान्यतः स्युताः ॥

‘वर्द्धमानतिलं’ तिलवज्जलं ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

गोधूमैरितुभिर्मुद्गैः सतीनैश्चणकैरपि ।

आहुषु दत्तैः प्रीयन्ते मासमेकं पितामहाः ॥

‘सतीनाः’ कलायाः ।

कलायस्तु सतीनक इत्यभिधानात् ।

इति याज्ञाणि धान्यानि ।

अथ वर्ज्यानि धान्यानि ।

तत्र वायुपुराणे ।

अकृताग्रयणं धान्यजातं वै परिपाटलाः ।

राजमाषानणूंश्चैव मसूरांश्च विवर्जयेत् ॥

नवान्ननिष्पन्तावाहिताग्नेरिष्टिविशेषः 'आग्रयणं' । अनाहिताग्नेस्तु नवान्नेन 'आग्रयणं' ।

तदुक्तं वायुपुराणे ।

श्यामाकैरितुभिश्चैव पितृणां सार्वकामिकं ।

कुर्यादाग्रयणं यस्तु स शीघ्रं सिद्धिमाप्नुयादिति ॥

'धान्यजातं' विहितं धान्यमात्रं । 'परिपाटलाः' प्रादेशमात्राः । शिम्बिसम्बन्धि-नीलसान्द्रापरनामधेयाः 'राजमाषाः' । 'अणवः' व्याख्याताः । 'मसूरः' मङ्गल्यकाख्यस्त्रिपिटाकृतिः शिम्बिधान्यविशेषः ।

षट्त्रिंशन्मते ।

कृष्णधान्यानि सर्वाणि वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि ।

न वर्जयेत्तिलांश्चैव मुद्गान् माषांस्तथैव च ॥

अत्र तिलमुद्गमाषाणामवर्जनमुच्यमानं न तज्जातिमात्रेण सम्बध्यते, किन्तु कृष्णवर्णवतैव । प्रसक्ते हि वर्जने तन्निषेधो वक्तव्यः । वर्जन-प्रसक्तिश्च कृष्णानामेव । कृष्णधान्यवर्जनेन सहैकवाक्यतापन्नत्वाच्चार्यस्य प्रतिप्रसवस्य कृष्णैकविषयत्वं । कृष्णेतराणान्तु तिलमुद्गमाषाणां न

विधिर्न निषेधः । यस्मै स्मृतिचन्द्रिकाकारेण भरद्वाजवचने सुद्रमाषयोः सामान्यतेन निषेधो दर्शितः, “सुद्राङ्गकौमाषवर्जं विदलानि दद्यात्” इति । स तु नञ्भाव-भ्रान्तिमूलकः । अन्यथा सर्वस्मृतिपुराणनिषिद्धानां कुल्यमसूरादीनां ग्राह्यत्वमापद्येत । दृश्यते च महार्णवादिषु नञ्युक्त एव पाठः, “सुद्राङ्गकौमाषवर्जं विदलानि न दद्यात्” इति ।

‘आङ्गकौ’ त्वरौशब्दवाच्यः त्रिभिधान्यविशेषः । ‘सुद्रमाषौ’ प्रसिद्धौ । भ्रमत्याषाण्यन्तर्गर्भसंभृतानि धान्यानि प्रायशो द्विधा-भियन्ते, तानि विदलानि मसूरप्रभृतीनि । अस्मिंश्च ग्राह्यवर्ज्यधान्य-प्रकरणे यथ्यणकाङ्गकौनिष्पावादीनां विधिर्दृश्यते स कृष्णेतरविषयः । यथ्य निषेधः स कृष्णविषय इति पूर्वप्रदर्शितकृष्णधान्यवर्जनवचन-वशाद्भवस्थापनीयं । विहितप्रतिषिद्धन्यायादिकन्यो वा वक्तव्यः ।
आह सुमन्तुः ।

“वैजपूरकमाषञ्च न आह्वे दद्यात्” इति । ‘वैजपूरकं’ मातुलुङ्गं ।

महार्णवे चारितवचनपाठः ।

“पालङ्गा-नालिका-पोतीक-शिशु-स्रसुक-वार्त्ताक-भृक्षूण-माष-मसूर-कृतलवणानि च आह्वे न दद्यात्” ।

शङ्खधरे पाठान्तरं । “पालङ्गा-पोतका-नालिका-स्रसुक-निष्पा-व-मसूर-चणकादि आह्वे न दद्यात्” इति ।

पालङ्गादीनां व्याख्यानं शाकप्रकरणे करिष्यते । ‘कृतलवणं’ सारमृत्तिकया कृतं लवणं । अत्र भाषाः कृष्णमाषेतेरे राज-माषशब्दवाच्याः । ते हि “वर्ज्या मर्कटकाः आह्वे राजमाषास्तथैव च” इत्यादिवचनैर्निषिद्धाः ।

ननु ये राजमाषशब्दवाच्यास्ते कथं केवलमाषशब्देन प्रत्येतव्याः,
न हि दिजराजशब्दाभिधेयं केवलेन दिजशब्देन प्रत्याययितुं
शक्यते । विशेषेषु सामान्यस्य विद्यमानत्वात् सामान्यशब्देन तत्-
प्रत्ययो न विरुध्यते । यथा शालिशब्देन लेहितशालि-महाशालि-
प्रत्ययः । यच्च तु तद्विशेषावच्छेद्यसामान्यवाचकत्वाभावो न तच्च
तेन पथा प्रत्ययः । अपि च वाचकशब्दैकदेशा अपि वाचका
दृश्यन्ते । यथा मातुलुङ्गोलुङ्ग इति ।

चतुर्विंशतिमते ।

कोद्रवा राजमाषाश्च कुलत्या वरकास्तथा ।

निष्पावाश्च विशेषेण पञ्चैतांस्तु विवर्जयेत् ।

यावनालानपि तथा वर्जयन्ति विपश्चितः ॥

‘कुलत्याः’ सुद्रवत्सूपव्यूषाद्यनेकोपकारकारित्वेन त्रिविधान्ध-
विशेषरूपाः प्रसिद्धाः । ते च श्वेताः कृष्णाश्च द्विविधा अपि वर्ज-
नीयाः । कृष्णमुद्गादिवत् प्रतिप्रसवाभावात् । ‘वरकाः’ वनमुद्गाः ।
‘यावनालाः’ जोन्वलाः । ते च मधूलिकाखजोन्वलयतिरिक्ता एव
वर्ज्याः । मधूलिकाशब्दं शालिभेदवचनं वा वर्णयन्ति । तन्मते सर्व
एव यावनालाः वर्जनीयाः ।

आह निगमः ।

यावनालानपि तथा वर्जयन्ति विपश्चितः ।

तैलमप्यापदि प्राज्ञाः संप्रयच्छन्ति याज्ञिकाः ॥

तैलमपि विपश्चितो वर्जयन्तीत्यन्वयः । आपदि त्वभयोरणभ-
नुज्ञानार्थमाह । “आपदि प्राज्ञाः संप्रयच्छन्ति याज्ञिकाः” । इति तस्मा-

दन्यवस्तुभावे आभ्यामपि आहुं कर्त्तव्यमेवेत्यत्र तात्पर्यं । न
प्राप्तस्य विलोपोऽस्ति पैलकस्य विशेषत इति वचनात् ।
षट्चिंशत्यते ।

वर्ज्या मर्कटकाः आहुं राजमाषास्तथैव च ।

विप्रुषीका मसुराश्च आहुकर्म्मणि गर्हिताः ॥

‘मर्कटकाः’ लङ्काः । ‘विप्रुषीकाः’ शालिभेदाः ।

कात्यायनः ।

आहुं न देयाः पालङ्का निष्पावाः सहकोद्वाः ।

मसुर-चार-वार्त्ताक-कुलत्वा-शण-शियवः ॥

‘चारः’ व्यवचारादिः । ‘वार्त्ताकं’ कण्टकारिकाफलात् किञ्चिदधि-
कपरिमाणं तदाकृतितुद्भवार्त्ताकीमञ्जकवृक्षतूपलं । ‘शणः’ धान्य-
विशेषः । अस्य स्वयंजातस्य सर्वदा प्रतिषिद्धत्वाच्च प्राप्त्यसम्भवेऽपि
कृष्यादिजातस्य प्राप्तिमन्त्रवात् । शियोरपि रक्तपुष्पस्य सर्वदा निषि-
द्धत्वेनात्र प्राप्त्यभावेऽपि श्वेतपुष्पस्य पञ्चशाकत्वेन प्राप्तिरस्तीति प्रति-
षेधोऽर्थवान् । अथवा पुरुषार्थे प्रतिषेधे कृतेऽपि आहुवैगुण्यपरि-
हारार्थं पुनःप्रतिषेधः ।

आह मरीचिः ।

कुलत्वाशुणकाः आहुं न देयास्तथैव कोद्वाः ।

कटुकानि च सर्वाणि विरमानि तथैव च ॥

‘कटुकानि’ पिप्पल्यादीनि ।

वर्जयेदित्यनुवृत्तौ विष्णुस्मृतिः ।

राजमाष-मसुर-पर्युषितकृतलवणानि च ।

‘पर्युषितम्’ मोदकादिवर्जं ।

शङ्खः ।

राजमाषाक्षसुरांश्च कोद्रवान् कोरदूषकान् ।

लोहितान् वल्गुनिर्यासान् आद्रुकर्मणि वर्जयेत् ॥

अत्र ‘कोरदूषकः’ वनकोद्रवः ।

महाभारते ।

अश्राद्धेयानि धान्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा ।

‘कोद्रवाः’ कोरदूषकाः । ‘पुलकाः’ कोद्रवाद्यपेक्षया सूक्ष्माणि धान्यानि । स्यात् पुलकः सूक्ष्मधान्य इत्यनुशासनात् । मध्याक्षरदीर्घाभावः पुराणे ह्यन्दसः ।

पद्मपुराणे ।

दादृणाञ्च प्रवक्ष्यामि श्राद्धे वर्ज्यानि नित्यशः ।

मसुर-शण-निष्याव-राजमाष-कुलत्पकाः ॥

कोद्रवोद्दाल-वरक-कुसुम्भ-मधुकातमी ।

एतानि नैव देयानि पितॄणां प्रियमिच्छता ॥

‘मधुकं’ ज्येष्ठीमधु । तच्छाकत्वेन शाकसंस्कारकद्रव्यत्वेन वा प्रसज्यमानं निषिध्यते । ‘अतमी’ उमासंज्ञिका तैलप्रकृतिभूताना-
मतिमसृणानां त्रिपिटाकृतौनां बीजानामुत्पादिका श्लेषधिः । सा
शाकत्वेन तैलप्रकृतित्वेन वा प्रसक्ता सती निषिध्यते ।

मत्स्यपुराणे ।

द्वेधाणि संप्रवक्ष्यामि श्राद्धे वर्ज्यानि यानि च ।

मसुर-शण-निष्याव-राजमाष-कुसुम्भिकाः ।

कोद्रवोद्दाल-वरक-कपित्थ-मधुकातसौ ॥

‘कपित्थं’ दधित्थं फलं ।

विष्णुपुराणे ।

आहे न देयाः पालङ्गास्तथा निष्याव-कोद्रवाः ।

मसुर-चार-वान्नाक-कुलत्थ-शण-शियवः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

सर्व्वश्चाहेऽञ्जनं पुष्यं कुसुमं राजसर्वपाः ।

तोवरी राजमाषच्च कोद्रवं कोरदूषकं ।

वर्ज्यञ्चापक्रियं सर्व्वं निशि यत्वाहृतं जलं ॥

‘अञ्जनं पुष्यं’ अञ्जनद्रुमकुसुमं । ‘तोवरी’ त्वरी । ‘अपक्रियं’ अपगतस्त्रोचितक्रियं । अपक्रियं चात्रं यथोचितक्रियाराहित्येन विनष्ट-प्रशस्तरसगन्धवर्णमिति यावत् ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

वर्ज्याश्चाभिषवा नित्यं शतपुष्यं गवेधुकं ।

‘अभिषवाः’ सन्धानानि । ‘शतपुष्यं’ निशि ।

ब्रह्मपुराणे ।

राजमाषानणुंश्चैव मसुरान् कोरदूषकान् ।

विपुषान् मर्कटांश्चोरान् कोद्रवांश्चापि वर्जयेत् ॥

‘चोरः’ चोरकः ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

वर्ज्या मर्कटकाः आहे राजमाषास्तथाणवः ।

विपूषिका मसुराश्च आद्रुकर्म्मणि गर्हिताः ॥

कूर्मपुराणे ।

आङ्कौ केविदारांश्च पालङ्गां मरिचं तथा ।

वर्जयेत् सर्व्वयत्नेन आङ्ककाले द्विजोत्तमः ॥

‘केविदारः’ काञ्चनपुष्पं । मरिचान्यार्द्राणि स्वतन्त्रशाकतया
प्राप्तानि प्रतिषिध्यन्ते न तु शाकमंस्कारकद्रव्यत्वेन शुष्काणि ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

राजमाषास्तथैवान्धे वर्ज्याः सङ्गिः प्रथमतः ।

मसूराः शतपुष्पाश्च कुसुमं श्रीनिकेतनं ।

वर्ज्याश्चातिथवा नित्यं तथा दुरालभा यवा ॥

‘अतिथवाः’ शालिभेदाः । ‘श्रीनिकेतनं’ रक्तविल्वं ।

देवलः ।

न वीजान्युपयुञ्जीत रोगापत्तिमृते बुधः ।

फलान्येषामनन्तानि वीजानां हि विनाशयेत् ॥

‘रोगापत्तिमृते’ रोगाद्यापदं विना ‘नोपयुञ्जीत’ न नियुञ्ज्यात् ।

उपयुञ्जानो हि तज्जन्यां भूयसीं शस्यममृद्भिं नाशयेत् ।

इति वर्ज्यानि धान्यानि ।

अथ याद्वानि फलमूलानि ।

तत्र आह शङ्खः ।

आम्रान् पालेवतानिचून्मृद्वीका-भय-दाडिमान् ।

विदार्थांश्च भरुण्डांश्च आङ्ककाले प्रदापयेत् ।

दद्यात् आङ्गे प्रयत्नेन शृङ्गाट-विष-केवुकान् ॥

‘आम्राः’ चूतफलानि । ‘पालेवतं’ जम्बीराकारं फलं काश्मीरेषु

प्रसिद्धं । 'मृद्वीका' द्राक्षा । 'भयं' कर्मरङ्गं । 'विदार्यान्' भृकुशा-
ण्डीकन्दान् । कृष्णकृष्णण्ड्याः फलानि वा । 'भरुण्डाः' काश्मीरदेशे
प्रसिद्धाः । 'शृङ्गाटकं' जलजं चिकटं । "शृङ्गाटोजलकन्दः स्यात्
विकोणस्तिकटस्तिकः" इति मदननिर्घण्टः । 'बिसं' पद्मिनीमूलं ।
'केवुकं' आर्द्रकमदृशः कन्दः महाराष्ट्रदेशे प्रसिद्धः । केवुकस्य विषे-
धस्वारण्यककेवुकविषयो वर्णनीयः ।

ब्रह्मपुराणे ।

आम्रमाश्रातकं विन्वं दाडिमं बीजपूरकं ।

चीणाकं लकुचं जम्बु भयं भृतं तथारुकं ॥

प्राचीनामलकं चीरं नारिकेलं परुषकं ।

नारङ्गञ्च मखर्जूरं द्राक्षा नीलकपित्थकं ॥

पटोलञ्च प्रियालञ्च कर्कन्धुवदराणि च ।

वैकङ्कतं वत्सकञ्च एवाहर्षारुकानि च ।

एतानि फलजातीनि आह्वे देयानि यत्नतः ॥

'आम्रातकं' कपीतस्य फलं । 'विन्वं' बालश्रीफलं । 'चीणाकं'
अतिदीर्घाकारमेवार्कमदृशं । 'लकुचं' लिकुचस्य फलं एलावनेषु
प्रसिद्धं । 'जम्बु' राजजम्बूफलं । 'भृतं' बहिःकेसरारुतं फलं कर्णा-
टदेशे प्रसिद्धं । 'आरुकं' आरण्यैर्वारुकं । 'प्राचीनामलकं'
पानीयामलकं । 'चीरं' राजादनफलं । 'नारिकेलं' प्रसिद्धं । 'परु-
षकं' कुङ्कुणे प्रसिद्धं । नारङ्गादीनि प्रसिद्धानि । 'नीलकपित्थकं'
हरितवर्णं दधित्यस्य फलं । 'पटोलं' स्वादुपटोलौफलं । 'प्रियालं'
चारुतस्य फलं । 'कर्कन्धुः' आरण्यवदरीफलं । 'वैकङ्कतं' सुवद्रुमस्य

फलं । 'वास्तुकं' कुटजस्य फलं । 'एवाहः' सादुकर्कटी । 'वास्तकानि'
वास्तकीफलानि । 'फलजातौनि' फलत्वजातियुक्तानौत्तर्यः । यत्रत
इति वचनमेषामन्येभ्योविशिष्टतां गमयन्ति न त्वन्यनिवृत्त्यर्थः । अतः
एषामलाभेऽपि भोज्यवैचित्र्यार्थमन्येषामपि फलानां नित्यनिवेधवचनै-
रनिषिद्धानां श्राद्धे देयत्वमभ्यनुज्ञातं भवति ।
तथा ।

कालशकं तन्दुलीयं वास्तुकं मूलकं तथा ।

शाकमारण्यकश्चैव दद्यात् पुष्पाण्यमूनि च ॥

'तन्दुलीयः' अल्पमारिषः । 'वास्तुकं' कण्टवास्तुकं । मूलकशब्देन
दीर्घमूलकं ग्राह्यं । पिण्डमूलकस्य निषिद्धत्वात् । 'आरण्यकशकानि'
फञ्जीपुसुप्रभृतौनि । अमूनीति वक्ष्यमाणाभिप्रायेण ।
तथा ।

दाडिमं मागधी चैव नागरार्द्रकतिन्निडीः ।

आघातकं जीरकञ्च कुम्भरञ्च नियोजयेत्^(१) ॥

'मागधी' पिप्पली । 'नागरं' शृण्ठी । 'आर्द्रकं' गृह्ववेरं ।
'तिन्निडी' चिञ्चा । 'जीरकं' गौरजीरकं । 'कुम्भरं' कुम्भरं ।
कूर्मपुराणे ।

विल्वामलकमृद्धीकम्पनसाघातदाडिमं ।

भयं पारावताचोटखर्जूराम्बुफलानि च ॥

कसेरुः कोविदारञ्च तालकन्दस्तथा विमं ।

तमालं शतकन्दञ्च मध्वालुः शीतकन्दली ॥

कालेयं कालशाकञ्च सुनिषणः सुवर्चला ।
 मांसं शाकं दधि क्षीरं चुञ्चुर्वचाङ्कुरस्तथा ॥
 कट्फलं कौङ्कणी द्राक्षा लकुचम्बोचमेव च ।
 उद्दगीवं कचोरस्य तिन्दुकं मधुसाङ्ग्यं ॥
 वैकङ्कतं नागिकेलं गृह्णाटकपरूषकं ।
 पिप्पली मरिचञ्चैव पटोलं वृहतीफलं ॥
 सुगन्धगन्धि सिञ्चन्ती कलायाः सर्व एव च ।
 एवमादीनि चान्यानि खादूनि मधुराणि च ।
 नागरञ्चात्र वै देयं दीर्घमूलकमेव च ॥

‘आमलकं’ धात्रीफलं । ‘पनसं’ कण्टकिफलस्य फलं । ‘पारावतं’
 पालेवतं । ‘आखोटं’ दीपान्तरीयपौलुफलं ‘आखरोटइति प्रसिद्धं ।
 ‘कसेरुः’ पन्थलेषु रोमशः कन्दः सेरुनाम्ना प्रसिद्धः । ‘कोविदारं’
 काञ्चनारस्य तत्सदृशस्य वा वृक्षविशेषस्य कोमलावस्य फलं पुष्पं वा ।
 कोविदारस्य निषेधेऽपि वक्ष्यते, अतो विकल्पः । ‘तालकन्दः’
 भृम्यन्तर्निहिततालफलप्रभवमारण्यफलाकारं पाण्ड्यादेशादौ प्रसिद्धं
 मूलं । तालमूलीकन्दो वा ‘तालकन्दः’ । ‘तमालं’ तापिञ्चं ।
 ‘शतकन्दं’ शतावरी । ‘मन्थालुः’ दीर्घरोमा मधुरैकरसः कन्दविशेषः
 मोहालुरिति प्रसिद्धः । ‘शीतकन्दली’ शीतकन्दः, शालूकमिति
 यावत् । ‘कालेयं’ करालाख्यं शाकमिति गोविन्दराजः । ‘सुनिषणः’
 चाङ्गेरिसदृशो जलप्रभवः शाकविशेषः । सुणसुणेति प्रसिद्धः ।
 ‘सुवर्चला’ आदित्यभक्ता । ‘चूचुः’ चूचुरिति प्रसिद्धः । ‘कट्फलं’ कट्फ-
 लाख्यस्य वृक्षस्य फलं । ‘कौङ्कणी द्राक्षा’ कुङ्कुणदेशप्रभवा । उपलक्षण-

क्षैतत् खादुरमाया द्राक्षायाः । 'मोचं' कदलीफलं । 'उड्डीव' उड्डी-
 यीवालतिफलमुत्तरापथे प्रसिद्धं । 'तिन्दुकं' मौतिसारकस्य फलं ।
 'मधुमाङ्गयं' जेष्ठौमधु । 'वृक्षतीफलं' कण्टकारिकाफलं । 'सुगन्ध-
 गन्धि' कर्पूरकचोरकः । पिण्डालुकमदृशः चोरितपर्णः सोधौति
 लाटदेशे प्रसिद्धः । कन्दविशेष इत्यपरे । 'सिञ्चन्ती' रुदन्ती ।
 'दौर्घमूलकं' पिण्डकादन्यमूलकं ।
 वायुपुराणे ।

वित्तामलकमृदौकमित्यादिकूर्मपुराणमदृशं पठित्वैतावान् विशेष-
 षोदर्शितः ।

अगस्त्यस्य शिखास्ताम्राः कषायाः सर्व एव च ।

सुगन्धि मत्स्यं मांसञ्च कलायाः सर्व एव च ॥

'अगस्त्यः' सुनिद्रुमः, तस्य 'शिखाः' किशलयानि । 'ताम्राः' लोहि-
 ताः । 'कषायाः' कषायरसाः । अन्याः अपि सूतादिवृक्षाणां शिखाः ।
 प्रभासखण्डे ।

वित्तामलकमृदौकं द्राक्षा चासातदाङ्गिमं ।

भयं पारेवतञ्चैव खर्जूराम्फलानि च ॥

कसेरुका वदर्यञ्च तालकन्दस्तथा विमं ।

तमालं शतकन्दञ्च मध्वानुः शीतकन्दली ॥

कालेर्यं कालशाकञ्च मुद्गान्नञ्च सुवर्चलं ।

मांसं शाकं दधि लीरं चोरं वेत्राङ्कुरास्तथा ॥

कट्फलं कतकं द्राक्षा लकुचं मोचमेव च ।

प्रियालामलपुत्रीकासिन्दुकं मधुमाङ्गयं ॥

विकटतं नारिकेलं शृङ्गाटकपक्ष्पकं ।

पिप्पली मरिचञ्चैव पटोलं वृहतीफलं ॥

आरामस्य तु मीमन्ताः कलायाः सर्व एव तु ।

एवमादौनि चान्यानि शलानि आहुकर्मणि ॥

‘कतकं’ जलप्रसादनं । ‘चुकीका’ चाङ्गेरी चिञ्चा वा । ‘आरामस्य’
उद्यानस्य ‘मीमन्ताः’ नवपल्लवानि ।

इति याज्ञाणि फलमूलादौनि ।

अथ वर्ज्यानि फलमूलादौनि ।

वायुपराणे ।

वर्जनैयानि वक्ष्यामि आहुकर्मणि नित्यशः ।

लशुनं शृङ्गनञ्चैव पलाण्डुं पिण्डमूलकं ॥

कलम्बा यानि चान्यानि द्वीनानि रसगन्धतः ।

आहुकर्मणि वर्ज्यानि कारणञ्चात्र वक्ष्यते ॥

पुरा देवासुरे युद्धे निर्जितस्य बलेः सुरैः ।

ब्राह्मणेभ्यो विस्फुरन्तः पतितास्त्रोयविन्दवः ॥

तत एतानि जातानि वर्ज्यानि आहुकर्मणि ।

पिप्पली मरिचञ्चैव पटोलं वृहतीफलं ॥

वांशं करीरं सुरसमर्जकं भृङ्गणानि च ।

अवेदोक्ताश्च निर्यासा लवणान्युषराणि च ॥

आहुकर्मणि वर्ज्यानि याश्च नार्थ्या रजस्वलाः ।

‘लशुन-शृङ्गन-पलाण्डवः’ पलाण्डुभेदाः । एतच्च भेदत्रयं सर्वेषां
मपि पलाण्डुभेदानामुपलक्षणार्थं । ते च भेदाः सुश्रुते दर्शिताः ।

लगुनं दीर्घपत्रस्य पिच्छगन्धा महौषधं ।

करणस्य पलाण्डुस्य लतार्कस्य परारिका ।

गृञ्जनो यवनेष्टस्य पलाण्डोर्देश जातय इति ।

पलाण्डुशब्दस्यैतद्विशेषदशकव्यापके सामान्ये वर्तते । विशेषे
चैकस्मिन् उभयत्र प्रयोगात् । तत्र हरिद्रकवर्णः 'गृञ्जनः' । श्वेतकन्दः
'पलाण्डुः' । लगुनादीनां तु भेदका धर्मा वैद्यकादौ द्रष्टव्याः ।
पिण्डाकृतिमूलं 'पिण्डमूलकं' । 'कलम्बा' वेणुपचाकृतिपत्रोजलजः
शाकभेदः कटुफला तुम्बी वा । पिप्पल्यः आर्द्राः स्तनन्तशाकतया
प्रतिषिध्यन्ते । शुष्काणां तु संस्कारकत्वेनाभिमतत्वात् । पटोलं
आरण्यपटोलस्य फलं न लता । लतार्या हि पटोलसिद्धकः कटुरिति
पटोलशब्दस्य लिङ्गानुशासने पुंलिङ्गतया प्रयोगात् । 'वृक्षतीफलं'
कुट्टवान्ताकीफलं । 'वांगः करीरः' वंशाङ्कुरः । 'सुरभं' निर्गुण्डीपत्रं ।
'अर्जकं' श्वेतकुठेरकपत्रं । 'भृत्तणः' भृतीकसंश्लोकः शाकविशेषः ।
स च काष्ठीरेषु प्रसिद्ध इत्येके । कलम्बीकेत्यपरे । स्मृतिचन्द्रिका-
कारेण त्वेवमुपलक्षितः । यस्य नाले यन्निस्थाने परिमण्डला-
वयवा भवन्ति स भृत्तण इति । अस्य च मालावृणकभृत्तृणौ
इत्यभिधानकोशे वक्ष्यमाणसु च स्मृतिषु सुडागमसहितस्यैव प्रयोगो
दृश्यते । अतस्तद्रहितस्यात्र प्रयोगः हान्दसः ।

'अवेदोक्तासु निर्यासा' इति । वेदे भक्ष्यत्वेनाभ्यनुज्ञातेभ्योऽन्ये
वृक्षनिर्यासा लोहितवर्णा अश्वनप्रभवासु निर्यासा इति यावत् ।

अथो खलु य एव लोहितो यो वा अश्वनाच्चिर्वेषति तस्य
नाशं काममन्यसेति तैत्तिरीयश्रुतेः । 'अश्वनं' वेदः । तस्मात्लोहित-

वर्णादन्योऽपि वृत्तादीनां रमोनिर्धाति, योवा ब्रह्मनमन्तरेण लोहि-
तवर्णां निर्धाति तस्य रमस्यैकदेशोऽपि न भक्षणीयः । अन्यस्य तु
कामं यद्येष्टं भक्षणीयः । लवणानि चारमृत्तिकाकृतानि कृष्णानि
विटसंज्ञकानि प्रत्यक्षानि चात्र निषिध्यन्ते । सत्यन्तरेखेतेषामेव
निषिद्धत्वात् । तत्र प्रत्यक्षाणां निषेधं विष्णुराह ।

न प्रत्यक्षं लवणं दद्यादिति ।

कृष्णकचिमविटानां तु निषेधः पुरस्ताद्दर्शयिष्यते । अतो न सामु-
द्रादीनामप्रत्यक्षाणां निषेधः । तथाच देयमित्यनुवृत्तौ ब्रह्मपुराणे ।

गन्धं पयो दधि घृतं तैलञ्च तिलसम्भवं ।

सैन्धवं लवणञ्चैव तथा मानससम्भवं ।

पवित्रे परमे ह्येते प्रत्यक्षे अपि नित्यम् इति ॥

‘सैन्धवं’ सागरोत्थं । सैन्धवमानससम्भवयोस्तु प्रत्यक्षयोरप्यनिषेधः ।

तथा च ब्रह्मपुराणे ।

शाकसंस्कारमरिचपिप्पलीवर्जं शुण्ठीवर्जञ्च कटुरसानि द्रव्याणि ।
लवणान्यौषराणि चेत्यस्मिंस्तु पाके ऊषरमृत्तिकया कृतानि लवणा-
नीति ॥

‘रजस्वलाः’ चिराचाद्यनन्तरमप्यनिवृत्तरजस्वाः इति ।

आह विष्णुः ।

भूतल-शिशु-सर्प-कूष्माण्डालावु-वार्त्ताक-पालङ्गा-तन्दुलीयक-
कुसुम-महिषीक्षीराणि वर्जयेदिति ।

‘शिशुः’ सोभाञ्जनकः । तस्य रक्तपुष्पस्य सर्वदा निषिद्धत्वेनात्र
प्राप्तभावेऽपि श्वेतपुष्पस्य पत्रशाकत्वेन प्राप्तिरस्तीति प्रतिषेधोर्थवान् ।

सर्वपस्य राजसर्वपो विवक्षितो न तु सर्वपमात्रं, कुसुमं राजसर्वप इति स्रत्यन्तरे विशेषप्रतिषेधात् । तस्य च शेषाभ्यनुज्ञार्थत्वात् । अतः सामान्यवचनं सर्वपविशेषे सङ्कोच्यं । सामान्यानि हि विशेषं प्रति साकाङ्क्षाणि विशेषमनुरन्वन्ति । न त्वपलक्षणीभूय विशेषः सामान्यानुसारी भवति । सामान्यापेक्षया विशेषस्य बलीयस्त्वात् । अन्यथैकस्मिन्नपि वाक्ये सामान्यशब्दोविशेषमुपलक्षणीकृत्य शब्दविशेषव्यवहारं हन्यात् । को ह्येकवाक्यगतस्य वाक्यान्तरगतस्य वा विशेषशब्दस्यास्ति विशेषः । यदि तु स्याद्विशेषः तर्हि चतुर्द्धाकरणं नाग्रेयपुरोडाश उपसंह्रियेत । अतः सर्वपोऽत्र राजसर्वप एव । अतश्च गौरसर्वपो याद्व्य एव । 'कूष्माण्ड' कर्काह । 'अलावु' तुम्बिनीफलं । तच्च वर्तुलमेव वर्ज्यं । अलावु वर्तुलश्चेति वचनान्तरे विशेषदर्शनात् । 'वार्त्ताक'ं क्षुद्रवार्त्ताकीफलं । पालङ्का' सुकुन्दाख्यो गन्धद्रव्यविशेषः । 'कुसुमं' प्रसिद्धं । कुसुमस्य चाकण्टकिना नित्यनिषिद्धत्वात् कण्टकिनाऽपि कोमलावस्यस्य शाकलसम्भवान्निवृत्त्यर्थः प्रतिषेधः । विष्णुवचने पाठान्तरं ।

पिप्पली-स्रसुक-भट्टणासुरी-सर्वप-सुरस-कूष्माण्डालावु-वार्त्ताक-पालङ्का-तन्दुलीयक-कुसुम-पिण्डमूल-मच्चिषीचीराणि वर्जयेदिति ।

'स्रसुक' खदिरशकं । 'आसुरी' राजसर्वपः । आसुरी चासौ सर्वप-श्चेति वा विग्रहः । तथा च गौरसर्वपो न वर्ज्यः ।

हारौतेऽप्याह ।

पालङ्का-नालिका-पौतीक-शिशु-स्रसुक-वार्त्ताक-भृशूण कफेक्ष-माष-मसुर-हतलवणानि च आहुते न दद्यादिति ।

नालिका नाम दीर्घनाला शिरोभागावस्थितस्त्वल्पपन्ववा जलाश-
योद्भवा शाकत्वेन प्रसिद्धनालदलावहः । 'पैतृक' पैतिक आपाद-
केतिपर्यायाभिधेयं शाकं । 'कफेक्षः' 'आरण्यविशेषः' काश्मीरेषु प्रसिद्ध
इति हारीतस्मृतिभाष्यकारः । 'कृतलवणानि' कृत्रिमलवणानि ।

आह शङ्खः ।

भूस्तृणं सुरसं शिथुः पालङ्गा ससुकं तथा ।

कृष्णण्डालावु-वार्त्ताक-कोविदारांश्च वर्जयेत् ॥

पिप्पलं मरिचञ्चैव तथा त्रै पिण्डमूलकं ।

कृतञ्च लवणं सर्वं वंशापञ्च विवर्जयेत् ॥

'वंशायं' वंशाङ्कुरः, न त्वग्रमात्रं ।

शास्त्रायनोऽप्याह ।

मारिषं नालिका चैव रक्ता या च कलम्बिका ।

असुरान्नमिदं सर्वं पिहणां नोपतिष्ठति ॥

'मारिषः' जीवशाकसंज्ञकस्तन्दुलीयकसदृशस्तदपेक्षया मूलतरः
शाकविशेषः । 'कलम्बिका' वेणुपत्राकृतिपन्ववा जलजैव, रक्तेतिविशे-
षणात् श्वेता न प्रनिषिध्यते ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

वर्ज्याश्चाभिषवा नित्यं शतपुष्पा गवेधुका ।

जम्बीरजं फलवर्ज्यं कोविदारञ्च नित्यशः ॥

सर्षप-लवणादियुक्तेषु जल-तक्र-काञ्चिका द्रवेषु निक्षिप्य त्रिपञ्च-
सप्तमाहादिकालेनास्त्रवारादिरसान्तरमप्युक्तं । अतो विकल्पः प्रशस्त-
जम्बूफलविषयो वा निषेधो वर्णनीयः । यस्य फलमूलास्त्रादेरुपरि

केनचित् क्षुतं हतं तदवक्षुतमित्युच्यते, यस्योपरि केनचिद्रोदनं हतं
तदवक्षुतं । उपलक्षणञ्चैतदपविचक्षेष्वादिसंसर्गापादकानां निष्ठैवना-
दिक्रियाप्रमङ्गानां ।

उशना अपि ।

नालिका-शण-ह्वाक-कुसुमालावु-विड्भवान् ।

कुम्भी-कम्बुक-वृन्ताक-कोविदारांश्च वर्जयेत् ॥

वर्जयेद्गन्धनं श्राद्धे काञ्चिकं पिण्डभूषकं ।

करञ्जं येऽपि चान्ये वै रसगन्धोत्कटास्तथा ॥

‘ह्वाक’ शतपुष्पा, वर्षाकाले भूमौ वृक्षेषु वा समुद्भूतं ह्वाभि-
त्यपरे ।

“भूमिजं वृक्षजं वापि ह्वाकं भवयन्ति ये । ब्रह्मप्रांस्तान्विजा-
नीयाद्ब्रह्मवादिषु गर्हितान्” इति । यमस्मरणात् ।

‘विड्भवान्’ विष्टासंसर्गदूषितभूप्रदेशोद्भवान् । उपलक्षणञ्चैतद-
पविचभूप्रदेशसम्भवानां । ‘कुम्भी’ श्रीपणीका । ‘कम्बुक’ वृन्ताकारमला-
वुफलं । अलावुशब्दस्तु पचादेः शाकत्वप्रतिषेधार्थोऽस्ति । कम्बुकमित्य-
चाम्बुकमिति पाठान्तरं । ‘वृन्ताकं’ श्वेतवृन्ताकं । ‘गन्धनं’ गाजर-
इति प्रसिद्धम् । ‘काञ्चिकं’ ख्यातं । करञ्जं, नक्तमालफलं । एवमन्येऽपि
ये ‘रसगन्धोत्कटाः’ आहत्योपरसगन्धयुक्ताः तेऽपि वर्जनीयाः ।

भारद्वाजः ।

नकोट्टतनु यन्नोयं पल्लवाम्बु तथैव च ।

स्वल्पन्तु कृष्णशङ्खफलं वज्रकन्दश्च पिप्पली ॥

तन्दुलीयकशकञ्च माहिषञ्च पयो दधि ।

शैम्बिकानि करीराणि कोविदारं गवेधुकं ॥

कुलत्य-शण-जीराणि करम्भाणि तथैव च ।

अज्जादन्यद्रक्तपुष्पं शिगुः चारसायैव च ॥

नौरमान्यपि सर्वाणि भोक्ष्य-भोज्यानि यानि च ।

एतानि नैव देयानि सर्वस्मिन् आहुकर्मणीति ॥

‘नक्तोद्धृतं’ रात्रौ जलाशयात् उद्धृतं पृथक्कृतं । ‘पल्ललासु’ गामे वा अरण्ये वा स्वन्यतरनिष्ठावटट्टीणादिसमभृतं जलं । पल्ललासुनो विशेषणं स्वन्यमिति एकस्या अपि गोसूत्रैरपर्याप्तं । ‘वज्रकन्दः’ आरण्यसूरणः । माहिषमिति पयोदधिविशेषणान्माहिषमात्रं पयोदधि वर्ज्यमिति गम्यते । मरुहरं, कृष्णाङ्गी, कृष्णनिष्पावं, कृष्णचणकं, कृष्णोत्तरमाष-कृष्णोत्तरमुद्गादीनि शिम्बिधान्यानि शैम्बिकानीत्युच्यन्ते । ‘करीरः’ पत्रशून्योवदराक्षतिफलो जाङ्गलोद्भवोवृक्षविशेषः । ‘जीरकं’ कृष्णजीरकं, सत्यन्तरे विशेषितत्वात् । ‘करम्भाणि’ दधिमिश्राः सक्तवः । अज्जशब्दोजलजातपुष्पजातिविशेषवचनः । ‘चारः’ सर्जिकायवचारादिः । ‘नौरमानि’ मन्दरमानि निकृष्टरमानि वा । ‘भोक्ष्याणि’ दन्तैरवखण्ड्याव गौर्याणि, अवखण्डनमन्तरेणाभ्यवहारयोग्यानि ‘भोज्यानि’ । सर्वस्मिन्निति नित्यश्राद्धादन्यत्र सर्वस्मिन् । प्रतिदिनं हि कुम्भाणादिद्रव्यवर्जनपूर्वकमन्ननिष्पादनस्याशक्यत्वात् । अतएव नित्यश्राद्धं विषयीकृत्य रामायणादावुच्यते ।

इङ्गदेर्वदरैर्विल्लैरामस्तपयते पितृन् ।

यदन्नं पुरुषो भुङ्क्ते तदन्नास्तस्य देवता इति ॥

आह सुमनुः ।

बीजपूरकमावाणि आद्रे न दद्यात् ।

ब्रह्मपुराणे ।

तालं करुणकाकोले वज्रपुत्रार्जुनीफलं ।

जम्बीरं रक्तविन्धुञ्च शालस्यापि फलं त्यजेत् ॥

अलावु तिलपर्णी च कुष्माण्डी कटुपत्रिका ।

वार्त्ताकं शिम्बिजातिञ्च लोमशानि जटीनि च ॥

कालिङ्गं रक्तचारञ्च चौणकं धृतचारकं ।

आद्रुकर्मणि वर्ज्यानि गन्धचिर्भटिकं तथा ॥

कपालं काकमाचीञ्च करम्भं पिण्डमूलकं ।

गृञ्जनं चुक्रिकां चुक्रं गाजरं पोतिकां तथा ॥

जीवकं शतपुष्पाञ्च नालिकां घाम्यशूकरं ।

हलं नृत्यं सर्षपञ्च पलाण्डु लशुनं त्यजेत् ॥

माणकन्दं तन्दुलीयं विषकन्दं गतास्रिगं ।

पुरुषालं सपिण्डालुं आद्रुकर्मणि वर्जयेत् ॥

नोरगन्धञ्च दातयं कोविदारकशिपुकौ ।

अत्यक्षं पिच्छिलं रूतमन्यच्च मुनिसत्तम ॥

न वै देयं गतरसं मद्यगन्धञ्च यद्ववेत् ।

हिङ्गुगन्धापनसं भृनिम्बनिम्बराजिके ।

कुसुम्वरं कलिङ्गोत्थं वर्जयेदस्त्रुवेतसं ॥

तथा ।

कुसुमशकं जम्बीरं शिपुकं कोविदारकं ।

पिष्टाकं शिपुषाञ्चैव मसूरं गृञ्जनं शणं ॥

कोद्रवं कोकिलाचञ्च चुकं कम्बु च पद्मकं ।

चकोरश्लेनमांसञ्च वर्तुलालावुनालिनीं ॥

फलं तालतरुणाञ्च भुक्ता नरकमृच्छति ।

दत्त्वा पिष्टभ्यस्तैः सार्द्धं व्रजेत् पूयवहं नरः ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नाहरेत् विचक्षणः ।

निषिद्धानि वराहेण स्वयं पिचर्यमादरात् ॥

‘करणं’ करणस्य फलं गूर्जरदेशे प्रसिद्धं । ‘काकोलं’ काकोली-
फलं उत्तरापथे प्रसिद्धं । ‘वज्रपुत्रा’ शत्रावरी तस्या मूलं किम-
ल्यञ्च । ‘अर्जुनीफलं’ ककुभलताफलं । ‘शालः’ सर्जः । ‘तित्कपर्णी’
कटुकरोहिणी । ‘कटुपत्रिका’ राजिका । ‘शिम्विजातिः’ कुलत्थममूरा-
दिशिम्विधान्यानि । ‘रोमशानि’ कपिजम्बूफलानि । ‘रक्तचारं’
लोहितचारफलं । ‘धृतचारकं’ चिरमंग्रहीतचारबीजं । ‘कपालं’
नालिकेरं । गुडमधुकाञ्जिकमस्तादिद्रवद्रव्यं धान्याद्युष्मणि चक्षुषष्ठा-
दादिकालमवस्थाप्यातिशुक्लतां नीतं ‘चुकं’ इत्युच्यते । ‘गाजरं’ गाजर
इति लोके प्रसिद्धं । ‘जीवकः’ काकोल्यादिजीवनीयादिके पठिते
जीवकमंशयैवोत्तरापथे प्रसिद्धः । ‘हलं’ लाङ्गली । ‘नृत्यं’ नट्टी ।
‘उग्रगन्धा’ वचा । ‘भृनिम्बः’ किराततित्ककः । ‘पिण्डाकं’ यन्त्रस-
माहृतैस्तानां तिलानां कल्पाः । ‘कोकिलाचः’ ईशुरः, कोलिमा
इति लोके प्रसिद्धः । ‘पद्मकः’ खनायैव प्रसिद्धः । ‘चकोरश्लेनौ’,
पक्षिविशेषौ ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

लशुनं गन्धनञ्चैव पलाण्डुं पिण्डमूलकं ।

करम्भं यानि चान्यानि ह्रीनानि रसवर्णतः ॥

गन्धारिकामलावूनि लवणान्यौषराणि च ।

वर्जयेत्तानि वै श्राद्धे यच्च वाचा न शस्यते ॥

‘गन्धारिका’ गंजाधिका भङ्गीत्यर्थः । यच्च वाचेति । दाचा प्रदानकाले सत्कारार्थं वाचा यन्न ख्यते तदपि श्राद्धसाङ्गुष्याय न भवतीत्यर्थः ।

तथा ।

पूति पर्युषितश्चैव वार्त्ताकाभिषवास्तथा ।

वर्जनीयानि वै श्राद्धे तथा वसु च लोहितं ॥

‘पूति’ दुर्गन्धं, ‘लोहितं’ वसुकाख्यं शाकं । यदा लोहितवर्णं वसु द्रव्यं करवीरपुष्पादि । अन्ये तु तथा वत्सश्च लोहितमिति पठन्ति । कूर्मपुराणे ।

पिप्पलीं रुचकश्चैव तथा चैव मसूरकं ।

कुशाण्डालावुवार्त्ताकभृशृणं सुरमं तथा ॥

कुमुभं पिण्डमूलञ्च तन्दुलीयकमेव च ।

राजमाषांस्तथा चौरं माहिषाख्यं विवर्जयेत् ॥

श्राङ्कीं कोविदारञ्च पालक्यां मरिचं तथा ।

वर्जयेत् सर्वयज्ञेन श्राद्धकाले दिजेत्तमः ॥

‘रुचकं’ मौवर्चलं ।

पद्म-मत्स्यपुराणयोः ।

पद्म-विन्वक-धुसूरपारिभद्राङ्गुषकाः ।

न देयाः पिष्टकार्येषु पयस्याजाविकं तथा ॥

‘पारिभद्रः’ निम्बः । ‘आह्वयकः’ सिंहास्यः ।

महाभारते ।

हिङ्गुद्रव्येषु शाकेषु मालानं लघुनं तथा ।
पलाण्डुसौभाञ्जनकौ तथा गृञ्जनकादयः ॥
किष्किण्डजान्यलावूनि कृष्णं लवणमेव च ।
शाम्यं वराहमांसञ्च यच्चैवाप्रोषितं भवेत् ॥
कृष्णाज्जो विटञ्चैव शीतपाकी तथैव च ।
अङ्कुराद्यास्तथा वर्ज्या गृह्णद्गङ्गाटकानि च ॥
वर्जयेल्लवणं सर्वं तथा जम्बुफलानि च ।
अवचुतावरुदितं तथा आह्वेषु वर्जयेत् ॥

किष्किण्डजान्यलावूनीत्यत्र कुकुण्डकान्यलावूनीत्यपि पठन्ति ।
व्याचक्षते च ‘कुकुण्डकानि’ इवाकसमानप्रकृतिद्रव्याणि पिण्डोप-
मानि । ‘कृष्णं लवणं’ सौवर्चलं । शाकादिसंस्कारद्रव्येषु मध्ये हिङ्गु-
वर्जनीयं । यत्तु हिङ्गुनो ग्राह्यत्वमुक्तं आदित्यपुराणे ।

मधुकं रामठञ्चैव कर्पूरं मरिचं गुडं ।

आह्वकर्मणि शस्तानि सैन्धवं चिपुसन्तयेति ॥

तद्विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पेनेति मन्तव्यं । अन्ये तु तच्छेतहिङ्गु-
विषयं वर्णयन्ति । लोहितान् वृक्षनिर्यामान् वर्जयेदिति स्मृत्यन्तरे-
दर्शनात् । अन्ये च शाकसंस्कारद्रव्यान्तरालाभेऽनुकल्पत्वेन हिङ्गु-
पादेयमित्याहुः । अपरे च शाकरूपादि हिङ्गुविषयं वदन्ति ।
हिङ्गुलवणमरिचानामभिश्रवणेन प्रत्यक्षाणां निषेधादिति । एतत्तु
हिङ्गुनः पृथक्भूतस्यानुपयोज्यत्वाल्लवणस्यैव च प्रत्यक्षस्य निषेधादयुक्तं ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

सुगन्धं पञ्चशिम्वच्च कलायाः सर्व एव च ।

वांशं करौरं सुरसमर्जकं भृशृणानि च ।

भक्ष्यत्वेन निषिद्धञ्च न देयं श्राद्धकर्माणि ॥

‘सुगन्धं’ गन्धनाकुल्याः पत्रादि । निष्पाव-मसूर-राजमाष-मठ-कुलत्याख्यानि पञ्चशिम्विधान्यानि ‘पञ्चशिम्वं’ । यच्च धर्मशास्त्रेषु भक्षणीयत्वेन प्रतिषिद्धं तदपि न देयं ।

किं पुनस्तदित्यपेक्षायां पैठौनसिराह ।

रन्ताक-नालिका-पौतीक-कुसुभाश्लक्ष्मकाशेति शाका न भक्ष्याः इति ।

‘रन्ताकं’ श्वेतरन्ताकं ।

तथा च देवलः ।

कण्डूरं श्वेतरन्ताकं कुम्भाण्डञ्च विवर्जयेत् ।

‘कण्डूरं’ कण्डूरायाः प्रादुषेऽष्टापरनामधेयायाः फलं । तच्चा-त्यन्तकण्डूतिजनकवज्रोमयुक्तं भवति । ‘कुम्भाण्डं’ कुम्भवद्वर्तुलमदी-र्घालावुसदृशं फलं । ‘कुसुभं’ कण्टकरहितं । स्मृत्यन्तरे विशेषित-त्वादिति देवस्वामी ।

कुसुभादीनां भक्षणे दोषमाहोशनाः ।

कुसुभं नालिकाशकं रन्ताकं पौतिकं तथा ।

भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः^(१) ॥

भविष्यत्पुराणे ।

(१) अपि दाता तथा द्विजः ।

लशुनं गृह्यन्तश्चैव पलाण्डुं कवकानि च ।

वार्त्ताकं नालिकालावु ह्यवेयाज्जातिदूषितं ॥

एतज्जात्यैव दूषितं 'अवेयात्' जानीयात् ।

हारीतः ।

न वट-अचोदुम्बर-दधित्य-नीप-मातुलिङ्गानि भक्षयेत् ।

'दधित्यं' कपित्थफलं । 'नीपं' कदम्बपत्रं ।

आह मनुः ।

लोहितान् रत्ननिर्यासान् ब्रह्मणप्रभवांस्तथा ।

शैलु गव्यश्च पौयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥

'शैलुः' श्लेष्मातकः । प्रसृताया दशाहं पयः 'पौयूषं' ।

इति वर्ज्यानि फलमूलादीनि ।

अथ ग्राह्याणि वर्ज्यानि च क्षीरादीनि ।

कूर्मपुराणे ।

क्षीरं क्षीरविकारश्च पायसं शर्करा मधु ।

देयं श्राद्धेषु यत्नेन सर्वदा पिबेत्तृप्तये ॥

पद्मपुराणे ।

अश्वश्च मदधिक्षीरं गोघृतं शर्करान्वितं ।

मांसं प्रीणानि वै सर्वान् पितृनित्यब्रवीदजः ॥

पितरस्मृत्यन्ति इत्यनुवृत्तौ मनु-देवल-कात्यायनाः ।

संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन च ।

मनुः ।

अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्टमैकसर्पं तथा ।

आविकं सन्धिनीचौरं विवत्सायाश्च गोः पथः ॥

आरण्यानाञ्च सर्वेषां मृगानां माक्षिषं विना ।

स्त्रीचौरश्चैव वर्ज्यानि सर्वग्रुह्यानि चैव हि ॥

इह अनिर्दशाहञ्च गोः चौरमिति पाठे अनिर्दशाहशब्दानुवृत्तौ
उद्गादीनामपि दाशाहिकः प्रतिषेध आशङ्क्यते । तत्रात्यन्तिकतत्प्रतिषे-
धार्थं समाचार आश्रयणीयः । अनिर्दशाया इति स्त्रीलिङ्गपाठे आश-
ङ्क्यं नास्ति । न हि तद्धितान्नैरौष्ठमित्यादिभिरनिर्दशाया इत्यन्वेति ।
यस्याः प्रसूताया दशदिनान्यनपक्वान्तानि सा गौरनिर्दशा । उद्ग्रा-
करभ्या इदम् 'औष्ट्रं' । एकग्रफादीनाम् वड्वाप्रभृतीनां इदं 'ऐकग्रकं' ।
अविकानामिदम् 'आविकं' । उत्तरत्र पुनः चौरायहणसमाचाराच्च औष्ट्रै-
कग्रफाविकानिर्दशगवादिचौराणि सविकाराणि प्रतिषिध्यन्ते । सन्धिन्या
अवत्सायाश्च गोः चौरमेव । वृषभेण ज्ञान्ता 'सन्धिनी' । मेधातिथि-
स्त्वाह । या उभयोः कालयोः प्राप्तदोहा कथञ्चिदन्यतरत्र दुह्यते, साय-
मदुग्धा प्रातर्दुग्धा प्रातरदुग्धा सायं वा दुग्धा सा 'सन्धिनी' । अन्या
तु स्वल्पदुग्धत्वान्नित्यमेकस्मिन्नेव काले दुह्यमाना अत्र दोहशब्दस्य
सन्धानात् सन्निकर्षात् सन्धिनीशब्दप्रवृत्तौ सन्धाशब्दात् सन्धिशब्दाद्वा
बीद्यादिपाठादिनिः । कश्चिदाह या मृतवत्सा वत्सान्तरसन्धानेन दुह्यते
सः सन्धिनीति । सन्धिनीशब्दस्यावस्थाविशेषवचनत्वान्तदवत्साया एव
चौरं वर्ज्यं । नोत्तरकालमपि विवत्सायाः । मृतवत्सायास्तु गोर्वत्सवि-
रहजनितशोकशान्तिपर्यन्तं पथोवर्ज्यं । या तु जीवदत्सापि वत्समन्त-
रेणैव तुष-हूक-पिण्डाकादिना दुह्येत तस्या अपि विवत्सायाः पथो
वर्ज्यं । पथोयहणञ्च समाप्तान्तर्गतस्य चौरपदस्योत्तरचान्वयात् । आर-

एषानां मृगाणामित्यत्र पुंलिङ्गस्य पथः प्रकृतिभावेनाव्यासम्भवाज्जा-
तिमात्रविवक्षायां सामर्थ्याच्चमरीप्रभृतीनां पथोवर्ज्यमिति लभ्यते ।
'माहिषं विना' आरण्यमहिषीचौरमन्तरेण । 'स्त्रीचौरं' मानुषीचौरं ।
तदपि नित्यं वर्ज्यं । सर्वाणि श्रुक्तान्यपि वर्ज्यानि ।

यमः ।

अनिर्दशाया गोः चौरं आजं माहिषमेव च ।
आविकं सन्धिनीचौरं श्रौद्रमैकशफञ्च यत् ।
वर्जयेद्गोरवत्सायाः पथस्यैवान्यवत्सायाः ॥
आरण्यानान्तु सर्वेषां वर्जयित्वा तु माहिषं ।
आविकादीनि वर्ज्यानि सदा स्त्रायम्भुवोऽज्रवीत् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

सन्धिन्यनिर्दशावत्सागोः पथः परिवर्जयेत् ।
श्रौद्रमैकशफं ऐषं आरण्यकमथाविकं ॥

वशिष्ठः ।

अग्रामपाशविपथः सन्धिनीचौरं गोमहिषजानामनिर्दशाहानां ।

गौतमः ।

गोश्च चौरमनिर्दशायाः सूतके अग्रामहिव्योश्च नित्यमाविकम-
पेयमौद्रमैकशफञ्च सन्दिनी-यमसू-सन्धिनीनाञ्च याश्च वत्स्यपेताः ।
'सन्दिनी' स्वयमेव चौरं प्रसृन्दमाना प्रसृन्दमानयोनिर्वा । 'यमसूः'
प्रसृतयमस्ता ।

बौधायनः ।

अनिर्दशाहासन्धिनीचौरमपेयं विवत्सायाश्चाविकमैकशफश्चापेयं ।

आपस्तम्बः ।

अपेयं तथैणकं पय उद्वीचीरं मृगीचारं सन्धिनीचीरं यमसूचीरं
गोयानिर्दशायाः ।

हारीतः ।

स्यन्दिनी वृषसन्ती तस्याः पयो न पिबेत् । न चतुमङ्गवति ।
न हतवत्सायाः शोकाभिभूतत्वात् । न दुग्धाया विना वत्सात् ।
यथा ह्यश्वत आच्छिद्यात्मनाश्रीयादेवं तत् । न नवमूतायाः सरजस्क-
त्वात् । सप्तरात्रादित्येके दशरात्रादित्यपरे मासेनापि पूयं भवतीति
धर्मविदः ।

एवं ह्याहुः ।

द्वौ मासौ पाययेद्वत्सं तृतीये द्विस्तनं दुहेत् ।

चतुर्थे चिस्तनञ्चैव यथान्यार्थं यथाबलं ॥

वृषेण मैथुनमिच्छती 'वृषसन्ती' तदीयं पयः । 'चतुमङ्गवति'
चतुमत्याः सम्बन्धि भवतीत्यर्थः । अनेन निवृत्तमैथुनेतरायाः पयो
न निषिद्धमिति गम्यते । 'हतवत्सा' मृतवत्सा । शोकाभिभूतत्वादिति
हेतुः । तेन विस्तृतवत्सशोकायाः पयसि न प्रतिषेधः । अस्य हेतुव-
न्निगदार्थवादता स्यतिचन्द्रिकारेणैव निराकृतेति तत्र प्रपञ्च्यते ।
वत्साद्विनेति चीरलोभात् । जीवन्तमेव वत्सं अन्यतोनिधाय दुग्धायाः
पयो न पिबेत् । दृष्टान्तेन निषिद्धं द्रष्टव्यम् । यथा 'अश्वतः' भुञ्जानात्,
'अत्रं' 'आच्छिद्य' हटात् गृहीत्वा, 'आत्मना' स्वयं, अश्रीयात् । एवं
तदिति । नवमूतायाः पयो न पिबेदिति सम्बन्धः । रजस्कत्वादिति हेतुः ।
सप्तरात्रादुपरि पूयं भवतीत्येके । दशरात्रादुपरीत्यपरे । मासादुप-

रीति धर्मविदः मन्यन्त इति शेषः । एतेषु सप्तरात्रादिपक्षेषु यथा रजोनिवृत्तिव्यवस्था द्रष्टव्या । धर्मविदग्रहणं मासान्ते रजोनिवृत्ति-संशयोऽपि नास्तीति ज्ञापनार्थं तेन यदा सप्तरात्रादावपि रजोनि-वृत्तिनिश्चयः तदा पयःपानेऽपि न धर्महानिः ।

शङ्खलिखितौ ।

माहिषं गव्यमाजञ्च भक्ष्यं चौरन्तु निर्दशं ।

शङ्खः ।

सर्वाभां दिस्तनीनां चौरमभोज्यं अजावर्जमिति ।

आपस्तम्बस्तु ब्राह्मण्यतिरिक्तेन कापिलं पथो न पेयमित्याह ।

क्षत्रियस्यैव वृत्तस्यो वैश्वः शूद्रोऽथवा पुनः ।

यः पिबेत् कापिलं चौरं ततोऽन्योनास्त्यपुण्यकृत् ॥

तेन ब्राह्मण्यतिरिक्तः कपिलाया गोः चौरं आहुतादिकर्मोप-युक्तशेषमपि प्रयत्नेन वर्जयेदित्यर्थः । ब्राह्मणस्य ऊतशेष्यतिरिक्तका-पिलचौरपाने दोषोभविष्यत्पुराणे दर्शितः ।

कापिलं यः पिबेत् शूद्रो नरके स विपश्यते ।

ऊतशेषं पिबेदिप्रो विप्रः स्यादन्यथा पशुरिति ॥

ऊतशेषे पीते विप्रस्य जन्मान्तरेऽपि विप्रत्वं भवति ।

तथा ।

ऊतशेष्यतिरिक्तकापिलचौरे पीते विप्रस्य जन्मान्तरे पशुत्वं भवतीत्यर्थः । चौरवर्जनविधानादेव चौरविकारस्यापि कूर्चिकादे-र्वर्ज्यत्वं सिद्धं । कूर्चिकादिविकारेऽपि चौररसस्य सङ्गावात् । अतएव चौरे वर्जयितव्ये तद्रसवतः पायसादेरपि वर्जनं कार्यमिति मौमांसायां

प्रतिपादितं । अतएव निषिद्धचौरविकाराणां भक्षणे निषिद्धातिक्र-
मस्य कृतत्वात् प्रायश्चित्तमाह शङ्खः ।

चौराणि धान्यभक्ष्याणि तद्विकाराग्ने बुधः ।

सप्तरात्रव्रतं कुर्यात् प्रथमेन समाहित इति ॥

आह्वेषु महिषीचौरस्य निषेधेऽपि वचनान्तरेण प्राशस्त्यप्रति-
पादनान्महिषीघृतं याद्वमेव ।

भविष्यत्-पुराणे ।

आह्वेषु महिषीचौरमजाचौरश्च वर्जयेत् ।

गवाश्चानिर्दशाहानां सन्धिनीनां पयस्यजेत् ॥

आदित्यपुराणे ।

न च गोव्यतिरिक्तानां पयः आह्वेषु शस्यते ।

सविकारं गवामेव पितृणां दत्तये पयः ॥

सुमन्तुः ।

पयोदधि घृतञ्चैव गवां आह्वेषु पावनं ।

महिषीणां घृतं प्राजः श्रेष्ठं न तु पयः क्वचित् ॥

देवलः ।

अजावि-महिषीणान्तु पयः आह्वेषु वर्जयेत् ।

विकारान् पयसश्चैव माहिषं तु घृतं हितं ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

मार्गमाविकमौडश्च सर्वमैकशफश्च यत् ।

माहिषश्चामरश्चैव धेन्वा गोश्चाप्यनिर्दशं ॥

पित्र्यं मे प्रथक्स्वेत्युक्ता यच्चाप्युपाहतं ।

वर्जनीयं सदा सद्भिः तत्पथः आहुकर्माणि ॥

ब्रह्मपुराणे ।

माद्विषञ्चामरं मार्गमाविकैकशफोद्धवं ।

ऐणमौडं याचितञ्च दधिचीरं त्यजेत् घृतं ॥

घृतात्फेनं घृताम्नण्डं पौषूषमथ चार्द्रगोः ।

सगुडं मरिचाकन्तु तथा पथ्युषितं दधि ।

दीर्घं तक्रमपेयञ्च नष्टास्वादञ्च फेनवत् ॥

अयमर्थः । 'घृतात् फेनं' घृतादुद्धृत्य फेनं, अपेयं । 'घृताम्नण्डं' घृतादुद्धृता सन्नानिका । तथा 'चार्द्रगोः पौषूषं' यावत् प्रसूतागौरा-
र्द्रयोनिस्तावत् चीरमपेयं । तथा पथोदधिगुडमरिचमिश्रितं यत् पथ्यु-
षितं तदपेयं । तथा यत्तत्र 'दीर्घं' दर्वीधट्टन-शून्याग्नितापादिना
स्वतोवा स्फुटितं । यच्च 'नष्टास्वादं' शुक्लं नष्टरसं । यच्च वज्रदिनस्येत्या
सञ्ज्ञातफेनं तदपेयम् ।

इति याज्ञाणि वर्ज्यानि च चीरादीनि ।

अथ याज्ञाणि मांसानि ।

तच्च तावत् सामान्यतः आहुते मांसदानविधिः ।

मनुः ।

सुन्यन्त्रानि पयोसोमो-मांसं यच्चानुपल्लतं ।

अक्षारलवणञ्चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥

पूर्वं व्याख्यातः श्लोकः ।

पितृणां मासिकं आहुं अन्वाहार्यं विदुर्बुधाः ।

तदामिषेण कर्त्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः ॥

तदेतत्प्रतिमासममावास्यायां विहितं आहुं तत्पितृणामन्वा-
हार्थमिति मुनयोमन्यन्ते । तदेतदामिषेण मांसेन कर्त्तव्यं । प्रशस्तेना-
प्रतिषिद्धेन द्वौ मासौ मत्स्यमांसेनेत्यादिविशेषविहितेन वा । अथञ्च
मुख्यः कल्पः । तदभावे दधिघृतसूपादि विधायिष्यते । मांसञ्च
व्यञ्जनं भक्तादेर्भोज्यस्य न पुनरेतदेव केवलं भोज्यं । येन वक्ष्यति ।
गुणांश्च सूपशकाद्यानामिति । तथा यावन्तस्यैव यैश्चान्नानि इति
स्मृत्यन्तरे ।

विना मांसेन यत् आहुं कृतमप्यहुतं भवेत् ।

क्रथादाः पितरो यस्मादभावे^(१) पायसादयः ॥

पुराणे ।

मांसं शाकं दधि क्षीरं मधु चान्यत्तथैव च^(२) ।

इति सामान्यतः आहुं मांसदानविधिः ।

अथ मांसभक्षणे विधिरुच्यते ।

मनुः ।

यत्प्रोक्षितं भवेन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च काम्यया ।

यथाविधि नियुक्तश्च प्राणानामेव चात्यये ॥

पशुं प्रोक्षतौत्यादि विहितप्रोक्षणादिमंस्कारयुक्ताग्नौषोमीयादि-
पशुप्रकृतिकं मांसं प्रोक्षितमित्युच्यते । 'ब्राह्मणकाम्यया' ब्राह्मणे-
च्छया । काम्यशब्दः क्लान्दशः ।

(१) यस्मादभावे इति क० ।

(२) मुन्यन्नमेव चेति ग० ।

यदा ब्राह्मणाः प्रार्थयन्ति तदा प्रोक्षणार्हपकृतिकमप्यप्रोक्षितं
 कृताभक्षणसङ्कल्पोऽपि भक्षयेत् । 'यथाविधि' यथाशास्त्रं, मधुपर्कयज्ञ-
 आह्वेषु 'नियुक्तः' नियोगमङ्गीकारितः मांसं भक्षयेत् । अतः आह्वे
 भोक्ष्य इत्युपेत्य इदमश्रामौदं नाश्रामौति नार्हति वक्तुं । यतिब्रह्म-
 चारिभ्यां तु नियुक्ताभ्यामपि मांसं न भक्षणीयमिति प्रतिपादितं
 प्राक् । 'प्राणानामत्यये' अशनान्तराभावात् भाविप्राणापगमनिश्चये
 देवपितृकार्योपयुक्तशेषादन्यदपि निषिद्धमपि पौनःपुन्येनापि ब्रह्मचर्य-
 ऽपि मांसं भक्षयेत् । सर्वत आत्मानं गोपायेदिति वचनादात्मघात-
 पातकपरिहारस्त्वावश्यकार्थत्वाच्च ।

यमोऽपि ।

भक्षयेत्प्रोक्षितं मांसं सक्तं ब्राह्मणकाम्यया ।

दैवे नियुक्तः आह्वे वा नियमे तु विवर्जयेत् ॥

अनियमे पूर्वपादत्रयोक्तनियमाभावे मांसं विवर्जयेत् ।

याज्ञवल्क्य-विश्वामित्रौ ।

प्राणान्त्यये तथा आह्वे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया ।

देवान् पितृन् समभ्यर्च्य खादन्मांसं न दुष्यति ॥

देवस्यः ।

भक्षयन्नपि मांसानि शेषभोजी न लिप्यते ।

शेषधार्म्यमशक्तौ वा नियोगाद्यज्ञकारणात् ॥

बहस्पतिः ।

रोगी नियुक्तो विधिनाहितं विप्रवृत्तस्तथा ।

मांसमद्याच्चतुर्ह्येषा परिमज्जा प्रकीर्त्तिता ॥

‘रोगी’ मांसभक्षणैकपरिहार्यरोगवान् । नियुक्तः आहुतादौ ।
विधिनाहितं ऊतशेषं । ‘विप्रवृतः’ विप्राभ्यर्चितः । ‘चतुर्द्धा परिसङ्ख्या’,
चतुर्द्धा चतुःप्रकारेण नियम इत्यर्थः ।

क्षरीतः ।

वृथामांसं भक्षयन्तु पुष्पकच्छरेदुधः ।

कास्यया ब्राह्मणानान्तु यथाकामं समश्नीयात् ॥

‘यथाकामं’ यावदिच्छं ।

विष्णुः ।

असंस्कृतान् पशून् मन्त्रैर्नाद्यादिप्रः कथञ्चन ।

मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्यात् शाश्वतं विधिमास्थितः ॥

‘शाश्वतं’ नित्यं वैदिकमित्यर्थः ।

यजुषा संस्कृतं मांसं भक्षयीत यथाविधि ।

न भक्षयेद्वृथामांसं वृथामांसं विवर्जयेत् ॥

आहुते मांसं समश्नीयात् यदातिथ्ये निवेदयेत्^(१) ।

इति मांसभक्षणविधिः ।

अथ नियुक्तस्य मांसभक्षणे प्रत्यवाय उच्यते ।

पैठीनसिः ।

निमन्त्रितो योनाश्राति आहुते मांसं द्विजोत्तमः ।

यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमृच्छति ॥

यावन्ति हतस्य पशोः रोमाणि तावत् सङ्ख्यानि च वर्षाणि नरके
वसतीत्यर्थः ।

(१) यदातिथ्यनिवेदितमिति ग० ।

मनुः ।

नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नास्ति मानवः ।

स प्रेत्य पशूनां याति सन्भवानेकविंशतिं ॥

‘सन्भवान्’ जन्मानि ।

वशिष्ठः ।

नियुक्तस्तु यदि आह्ने देवे मांसं समुत्पृजेत् ।

यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमृच्छति ॥

यमः ।

आमन्त्रितस्तु यः आह्ने देवे मांसं समुत्पृजेत् ।

यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमृच्छति ॥

इति नियुक्तस्य मांसाभक्षणे प्रत्येयव्यनिरूपणं ।

अथ प्रशस्तमांसप्रकृतयः ।

प्रशस्तेनामिषेण आह्नं कुर्यादिति मनुवचने पूर्वमुक्तत्वात् ।

तत्राह शङ्खः ।

तित्तिरश्च मयूरश्च लावकश्च कपिञ्जलं ।

वार्धौणसं वर्त्तकश्च भक्ष्यानाह यमः सदा ॥

‘तित्तिरः’ चित्रपलः । ‘मयूरः’ शिखण्डी । ‘लावकः’ प्रसिद्धः ।

‘कपिञ्जलः’ शर्वभुवर्णः पक्षी । ‘वार्धौणसः’ कृष्णग्रीव इत्यादिना

द्वादशवार्षिककटपौ वक्ष्यमाणलक्षणः । ‘वर्त्तकः’ दत्ताकृतिश्चिवविन्दु-

लाञ्छितः तुलपुच्छः पक्षिविशेषः ।

मनुः ।

पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकवयोः ।

राजीवान् मिहत्तुण्डांश्च मशक्तांश्चैव सर्वशः ॥

‘पाठीनः’ वज्रदंष्ट्रोमत्स्यः, महस्रदंष्ट्रः पाठीन इत्यभिधानात् ।
 ‘रोहितः’ रक्तवर्णोमत्स्यः । एतावुभौ ह्यव्यवयवयोगेन ब्राह्मदौ
 भवन्तीधौ । ‘राजीवाः’ पद्मवर्णा मत्स्या इति केचित्, राजीभिः
 रेखाभिर्युक्ता इत्यपरे । ‘मिहत्तुण्डाः’ मिहमुखाकृतिमुखाः । ‘मशक्ताः’
 पृष्ठप्रतिष्ठितशुक्रयाकारशकलाः, राजीवाद्याः सर्वशोऽनियुक्तेनापि भक्ष्याः ।
 तथा ।

श्याविदं शल्यकां गोधां खड्गं कूर्मं शशांस्तथा ।

भक्ष्यान् पञ्चनखानाञ्जरनुङ्गांश्चैकतोदतः ॥

‘श्याविदः’ श्वभक्षकोव्याघ्रविशेषः । ‘शल्यकः’ शललीसंज्ञतनूरुहः
 श्यापदविशेषः । ‘गोधा’ दौर्घाकृतिर्विलेशयः प्राणिविशेषः । ‘खड्गः’
 गण्डकः । ‘कूर्मः’ कच्छपः प्रमिद्धः । शशः पञ्चनखानां मध्ये श्याविप्र-
 सृतीन् भक्ष्यानाञ्जः । सत्यन्तरे तु खड्गे विकल्पः ।

तथाच वशिष्ठः ।

खड्गे तु विवदन्त इति ।

उद्धवर्जितानेकविभागस्थितदन्तपङ्क्तीन् गोजाविमृगान् भक्ष्या-
 नाञ्जः ।

भक्ष्या इत्यनुवृत्तौ बोधायनः ।

मत्स्याः सहस्रदंष्ट्रा गोजाविमृगा वृहक्षिरसः तित्तिरिरोक्षितरा-
 जीवाः ।

भक्ष्या इत्यनुवृत्तौ गौतमः ।

मत्स्याश्चाविभक्ताः ।

वशिष्टः ।

श्रावि स्त्रुत्य तत्र गतकूपगोधाः पञ्चनखानां भक्ष्याः अनुदाः पशूनां
अदन्ताश्च ।

देवलः ।

पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः धर्मतः परिकीर्त्तिताः ।

गोधाकूर्मशशाः श्रावित् शल्यकस्येति ते स्मृताः ॥

भक्ष्या इत्यनुवृत्तौ बोधायनः ।

पक्षिणः तित्तिरि-कपोत-कपिञ्चल-साव-वृणमय-वारणाचार-
णाऽवर्जाः पञ्च विष्किराः ।

‘कपोतः’ प्रसिद्धः । विष्किराणां मध्ये एते पञ्च भक्ष्याः । ‘वार-
णाचारणौ’ कपोतभेदौ ॥

शङ्खलिखितौ ।

माहिषञ्चाजमौरभ्रं मार्गं रौरवमेव च ।

भक्ष्यमांसं समुद्दिष्टं यच्च वै पार्षतं स्मृतं ।

वराहाश्च तथा भक्ष्या महारण्यनिवासिनः ॥

माहिषस्येदं ‘माहिष’ । उरभ्रस्य मेषस्य मांसं ‘औरभ्रम्’ ।

मृगस्य तासहरिणस्य ‘मार्ग’ । हरोः कृष्णमारुहस्य वज्रशृङ्गस्य वा
मृगस्य मांसं ‘रौरवं’ । पृषतस्य विन्दुवतो मृगस्य ‘पार्षतं’ । ‘वराहाः’

शूकराः ।

हारीतः ।

याम्यारण्यानां पशूनामृच्छन्ति यथाजमेष-हिरण्य-खड्ग-रुह-
पृषत-क्षत्र-वभ्रु-महारण्यवासिनश्च वराहास्तथा शक-शल्यक-मेधा-

गोधा-कूर्ध-वर्जक-तिन्तिर-मयूर-वाध्रौणस-लावक-कुरर-कपिञ्जलान्
सगन्तांश्च मत्स्याद्यायोपपन्नान् भक्षयेत् ।

इति प्रशस्तमांसप्रकृतयः ।

अथ मांसभक्षणप्रतिषेधः ।

मनुः ।

अमंस्कृतान् पशून्मन्त्रैर्नाद्यादिप्रः कदाचनः^(१) ।

मन्त्रैस्तु मंस्कृतानद्यादौदिक^(२) विधिमाश्रितः ॥

प्रोक्षणादिमंस्कारमन्त्रेण ये निहितास्त्रान्नाद्यात् । ये तु वैदि-
कैर्मन्त्रैः संस्कृतास्तानेव भक्षयेत् ।

पुलस्त्योऽपि ।

वर्जयेद्दूरतः आह्ने यदप्रोक्षितमामिषं ।

राजानुत्पादितं यच्च व्याधिनाभिहतञ्च यत् ॥

‘अप्रोक्षितं’ प्रोक्षणादिरहितं मांसं, आह्ने ब्राह्मणादिर्दाता वर्ज-
येत् । राजा तु मृगश्वेन स्वयं यदनुत्पादितं । व्याधिनाभिहतात्
पशोर्यद्गृहीतं तत्सर्वं वर्ज्यं । अयमप्रोक्षितप्रतिषेधो ग्राम्यपशुविषयः ।

आरण्यास्तु प्रोक्षणमन्त्रेणापि प्रशस्ता एव ।

ब्रह्मपुराणे ।

आरण्यानाञ्च सर्वेषां प्रोक्षणं ब्रह्मणा कृतं ।

अतएव तु ते भक्ष्या ब्राह्मणचर्चियादिभिः ॥

व्यासोऽपि ।

(१) कथञ्चन इति ग० ।

(२) शास्त्र मिति ख० ।

प्रजानां हितकामेन अगस्त्येन महात्मना ।

आरण्याः सर्वदेवत्याः प्रोचिताः सर्वशोभृगाः ।

तस्मादप्रोचिता एव प्रयोज्यास्ते सदा बुधैः ॥

आरण्यानां पशूनां अगस्त्येन ब्रह्मणा च सर्वार्यतया प्रागेव प्रोक्षणस्य कृतत्वादन्वैर्न कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

अत्र कश्चिदाह । असंस्कृतान् पशून्नाद्यादित्ययं फलविशेषकामस्य पर्युदासवचनो^(१) न प्रतिषेधः । अतः फलार्थित्वाभावेऽसंस्कृतमपि मांसं भक्षणौघमेवेति । तन्न । यतः प्रतिषेधत्वे सम्भवति पर्युदासत्वं फलकल्पना चेति न न्याय्यं । “न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने । प्रवृत्तिरेषा जन्तूनां^(२) निवृत्तिस्तु महाफला” इत्यादिवचनोक्तन्यायादिति चेत् । न । अस्य वचनस्य मन्त्ररहितशूद्रादिविषयत्वेनैवोपपत्तेः । अतो विशेषमन्त्रसंस्कृतमेव मांसमद्यान्नान्यत् । येन हि मांसेन देवास्त पितरश्चार्च्यन्ते तन्मन्त्रसंस्कृतमेव भवति । देवपित्रर्चनसम्बद्धस्यैव ब्राह्मणभोज्यत्वेन विहितत्वात् ।

तदुक्तं मनुना ।

देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन्मांसं न दोषभागिति ।

विधिपूर्वकभक्षणे गुणमभिधायाविधिपूर्वकभक्षणे दोषमाह स एव ।

यस्तु भक्षयते मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ।

स लोकेऽप्रियतां याति व्याधिभिश्चैव पीड्यते ॥

तथा

(१) मांसविशेषवर्जनव्रतोपदेशः इति ग० ।

(२) भूतानामिति ग० ।

यज्ञाय जग्धिर्मांसस्येत्येष देवोविधिः स्मृतः ।

ततोऽन्यथा प्राकृतस्तु राक्षसोविधिरुच्यते ॥

‘जग्धिः’ भक्षणं ।

विष्णुः ।

नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञोनापदि द्विजः ।

जग्ध्वा तु विधिना मांसं प्रेत्य तैरर्च्यते तु सः ॥

तैः पशुभिरर्च्यते ।

हारीत-शातातपौ ।

विषकृद्भक्षतं मांसं व्याधिभिर्जग्धितञ्च यत् ।

न प्रशंसन्ति वै श्राद्धे यच्च मन्त्रविजर्जितं ॥

‘विषेण’, ‘कृद्भक्षणा’ कूटयन्त्रादिप्रकारेण, हतस्य तथा व्याधिभिः
मिहव्याघ्रव्यतिरिक्तस्यापदैश्च हतस्य पशोर्यन्मांसं यच्च मन्त्रविजर्जितं
तच्छ्राद्धादौ न प्रशंसन्ति अहं न मन्यन्ते ।

आपस्तम्बः ।

हिंसार्थेनामिना च्छिन्नं तदभोज्यं विदुर्बुधाः ।

इति मांसभक्षणप्रतिषेधः ।

अथ निषिद्धमांसप्रकृतयः ।

तत्राह मनुः ।

क्रव्यादः शकुनीन्^(१) सर्वान् तथा यामनिवामिनः ।

अनिर्दिष्टाश्चैकशफान् टिट्ठिभांश्च विवर्जयेत् ॥

कलविङ्गं श्रवं हंसं चक्राङ्गं^(१) ग्रामकुक्कुटं ।
 मारसं रज्जुवालञ्च दात्यूहं शुकसारिके ॥
 प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान् ।
 निमज्जतश्च मत्स्यादान् मौनं वल्लुरमेव च ॥
 वकञ्चैव बलाकाश्च काकोलं खञ्जरीटकं ।
 मत्स्यादान् विड्वराडांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः ॥

क्रयं मांसमदत्तौति 'क्रय्यादः' केवलमांसमलकाः काकगृध्रादयः ।
 'ग्रामनिवासिनः' अक्रय्यादोऽपि पारावतादयः । 'एकग्रफाः' अश्व-
 तरगर्दभादयः । 'अनिर्दिष्टाः' श्रुतौ भक्ष्यत्वेन नोक्ताः । घेतृक्तास्ते
 तत्र भक्ष्याः । यथा "लाङ्गं वाड्वमालभेत गौरं वा गर्दभं प्रजाकामस्य
 च मांसमश्रीयान्" इति । 'टिट्ठिभाः' अत्युत्तरशब्दोपलक्षिताः ।
 कदुत्काणनामानः पक्षिविशेषाः^(२) 'टिट्ठिभाः' । 'कलविङ्गः'
 ग्रामचटको निगमे दृष्टः । तस्य ग्रामवासित्वेन प्रसिद्धौ सत्यामपि
 पुल्लिङ्गशब्देन पुनस्तत्प्रतिषेधः तत्पक्षियाद्याभ्यनुज्ञानार्थम् । अन्ये तु
 कलविङ्गशब्दस्य चटकजातिमात्रवचनत्वं मन्यमानाः आरण्यनिवृत्त्यर्थं
 तत्प्रतिषेधं वर्णयन्ति । 'श्रवः' जलकुक्कुटः । 'हंसः' मरालः । 'चक्राङ्गः'
 चक्रवाकः । श्रवहंसचक्रवाकानां वर्ज्यमानजालपादप्रतिषेधात् सिद्धे
 प्रतिषेधे नित्यार्थं वचनं । अतश्चाषादीनां विकल्पेन भक्षणं गम्यते ।
 ग्रामग्रहणादारण्यकुक्कुटोभक्ष्यः । 'मारसः' पुष्कराङ्गयः । स च दीर्घ-
 गलजङ्घोनीलाङ्गः पक्षी । 'रज्जुवालः' रज्जुसदृशदीर्घकोशः पक्षी ।

(१) चक्राङ्गमिति क० ।

(२) कदुत्काणनासाः पक्षिविशेषा इति ग० ।

रजुदाल इति तु पाठे वृत्तकुटुकोज्येयः । 'दात्यूहः' कालकण्ठः ।
 'शुकः' कौरः । 'मारिका' 'मारिका' एवं नामप्रसिद्धा । प्रतुद्य
 प्रहत्य चञ्चा ये भक्तयन्तीति 'प्रतुदाः' । जीव-जीवक-भृङ्गाङ्ग-
 लदार-कोकिल-हारित-कपोत-शतपचादयः । 'जालपादाः' जालम-
 दृशपादाः । चाषादयः । 'कोयष्टिः' आरण्यपक्षिविशेषः । नखैर्विकीर्य
 भक्तयन्ति ये ते 'नखविष्किराः' वातीकवर्तीरक्तवर्त्मककुभोपच-
 क्राङ्गचकोरकुरराङ्गककचकरणानर्द्धगिरिवर्त्मकगारपदेद्राभवाडादयः ।
 निमज्ज्य ये मत्स्यान् भक्तयन्ति जलवायमप्रभृतयः तेऽपि वर्ज्याः ।
 यत्र मांसविक्रयार्थं पशवो हन्यन्ते सा मूना । आपणोमांसस्येत्येके ।
 सुनायां भवं 'मौनं' । 'वज्रूरं' संगोष्ठ्य स्थापितं द्वागादिमांसं ।
 वकः प्रसिद्धः । 'वलाका' विकण्टका^(१) । 'काकोलः' कृष्णकाकः ।
 'खच्चरीटः' खच्चनः । यो वर्षासु शिखोद्गमेनाह्व्यो भवति । वकव-
 लाकाकाकोलानां निमज्जन्मात्सादैः सह पौनरुक्त्यं परिहर्तुं ये कदा-
 चिदुन्मज्ज्य न भक्तयन्ति ये च केवलान् मत्स्यान्वाहन्ति तत्र मक-
 रादयो मत्स्यादशब्देन गृह्यन्ते । विद्वराहप्रतिषेधादारण्यस्याभ्युज्ज्ञा ।
 पूर्वसूचस्यितस्य ग्रामनिवासिशब्दस्य प्रकरणात् पक्षिविशेषणत्वे सिद्धे
 विद्वराहविषयात्माभावादपौनरुक्त्यम् । 'मत्स्याः' मौनाः । 'सर्वशः'
 सर्वदा । उत्सर्गेऽयं ।

यमः ।

मत्स्यानशक्तान् वै सर्वान् वेदाध्यायी विवर्जयेदिति ।

'अशक्तान्' पृष्ठभागे शक्करहितान् । 'वेदाध्यायी' वैवर्णिकः ।

देवलः ।

बलाकोहंस-दातूह-मृङ्गराड्वक-चिचकाः ।

उलूक-कुरर-श्वेन-गृध्र-कुक्कुट-वायसाः ॥

चकोरः कोकिलोरज्जुबालकशाव-मङ्गुको ।

पारावत-कपोतौ च न भक्ष्याः पविणः स्मृताः ॥

‘मृङ्गराजः’ तेनैव नाम्ना प्रसिद्धः । ‘चिचकः’ मयूरः । ‘उलूकः’ कौशिकः धूकश्च । ‘कुररः’ क्रोशकः । ‘चकोरः’ चन्द्रिकाहरो लोहितचञ्चुचरणचक्षुः पक्षी । ‘कोकिलः’ कुहकण्ठः । ‘वायः’ किक्कीदिविः । ‘मङ्गुः’ जलवायसः ।

देवलः ।

अभक्ष्याः पशुजातीनां गो-खरोद्वाश्च कुञ्जराः ।

मिंह-व्याघ्रर्च-शरभ-सर्पाजगरकास्तथा ॥

आरु-सूकर-मार्जार-नकुल-शाम्यसूकराः ।

श्व-सृगाल-कपि-दीपि-गोलाङ्गूलक-मर्कटा इति ॥

‘खरः’ गर्दभः । ‘मृजः’ भल्लुः । ‘शरभः’ अष्टचरणः मिहशत्रुः । ‘आरुः’ मूलोन्दुरः । ‘नकुलः’ बभ्रुः । ‘सृगालः’ जम्बुकः । ‘कपिः’ श्ववङ्गः । ‘दीपि’ महाव्याघ्रः । ‘गोलाङ्गूलः’ गोपुच्छसदृशपुच्छो वानरविशेषः । ‘मर्कटः’ लोहितमुखः शाखामृगः । अत्रोक्ताः पञ्चनखाश्चावित्प्रभृतिपञ्चनखव्यतिरिक्तपञ्चनखोपलक्षणार्थाः । अतएव न भक्ष्येदित्यनुवृत्तौ आह मनुः ।

सर्वान् पञ्चनखांस्तथेति ।

इति निषिद्धमांसप्रकृतयः ।

अथ कालविशेषावच्छेदेन हस्तिकराणि द्रव्याण्युच्यन्ते ।

तत्राह मनः ।

तिलैर्नीहियवैर्माषैरङ्गिर्मूलफलेन वा ।

दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिनात् पितरो नृणां ॥

द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन चीन्मासान् हारिणेन तु

श्वारभ्रेणाय चतुरः शाकुनेनेह पञ्च तु ॥

षण्मासान् छागमांसेन पार्षतेनाय सप्त तु ।

अष्टावैणेन मांसेन रौरवेण नवैव तु ॥

दश मासांस्तु दण्डन्ति वराहमहिषामिषैः ।

शशकूर्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु ॥

संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन वा ।

वार्षर्षिणस्य मांसेन दत्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥

कालशाकं महाशक्लः खड्गलोहामिषं मधु ।

आनन्याद्यैव कल्प्यन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः ॥

आहुविधिमाश्रित्य दत्ततिलादिद्रव्यैकवारं मासमेकं पितर-
स्मृत्यनुवृत्त्या प्रीयन्ते । अत्र द्विजातिकर्तृकस्य मुख्यस्य आहुस्य
ब्राह्मणभोजनात्मकत्वादन्नाकाङ्क्षायां तत्प्रीतियोग्यानां तिलव्रीह्या-
दीनां दत्तिमाधनत्वेन विधीयमानानां दृष्टदारेण साधनत्वोपपत्तये
स्वविकारभूतावधारणैव दत्तिमाधनत्वं तेषां च तत्प्रथमं समुचिता-
नामेव भोजनस्य लोकतः समुचितनानाविधानफलमूलादिमाध्यत्वा-
वगमात् । अलाभे तु दत्तिकरत्वयोग्यान्नप्रकृतिभृतस्यैकस्यापि आहु-
द्यभोजनसाधनत्वं । लौकिकोपायसाधनकं हि भोजनं समुचितालाभे

एकेनापि दृश्यते । एवं चामश्राद्धेऽपि समुच्चयाममुच्चयौ वेदितव्यौ,
तत्रापि तेषां भोज्यान्नप्रकृतिभावानुपसन्धानेनैवोपकल्पितत्वात् । उक्त-
न्यायादन्नदारेणैषां साधनत्वमामश्राद्धे च वचनादपोद्यत इति नैष
दोषः ।

अन्नदारेणैवैषां आहुसाधनत्वमुक्तं प्रचेतसा ।

हरित-सुद्ध-कृष्णमाष-श्यामाक-प्रियङ्गु-गोधूमेक्षुविकारांश्च दद्या-
दिति । विधीयन्ते चापूपपायसादीन्यन्नानि आहुते । तानि च प्रकृति-
द्रव्यसाकाङ्क्षाणि । अतोत्रौहिण्युरोडासयोरिव तिलत्रीह्यादीनां अन्नानां
प्रकृतिविकारभावेनान्वयमिद्धिः । न विकल्पो दोषवाज्ज्यात् ।

कात्यायनवचने चान्नीभृतानामेवैतेषां हस्तिसाधनत्वं स्फुटं भवि-
ष्यति । सत्यपि समुच्चये अङ्गिर्मूलफलेन वेति विकल्पवचनं ब्राह्मण-
हस्तिपर्याप्तान्नसाधनीभृतत्रीह्याद्यन्नाभेनुकल्परूपपचान्तराभिप्रायेणेति
कात्यायनव्याख्यानं च दर्शयिष्यते ।

मासहस्तिकराणि तु मूलफलानि मार्कण्डेयेन प्रपञ्चितानि ।

विदार्यैस्तु परुषैस्तु विमैः शृङ्गाटकैस्तथा ।

कम्बुकैश्च तथा कन्दैः कर्कश्वुदरैरपि ॥

पाल्लवतैराहकैश्च अलोटेः पनसैस्तथा ।

काकोल्या चौरकाकोल्या तथा पिण्डालुकैः श्लुभैः ॥

लाजाभिश्च सधानाभिः चपुमैश्चाहचिर्भटैः ।

सर्वपाराजशकाभ्यामिङ्गुदैराजजम्बुभिः ॥

प्रियाल्लामलकैर्मुखैः फल्गुभिश्च विलम्बकैः ।

वंशाङ्गुनैस्तालकन्दैः शुक्रिकाचौरिकाधवैः ॥

वोचैः समोच्चैर्लकुचैस्तथा वै बीजपूरकैः ।

मुञ्जातकैः पद्मफलैर्भक्ष्यभोज्यैस्तु मंजुतैः ॥

रागषाड्वचोव्यैश्च त्रिजातकसमन्वितैः ।

दनैस्तु मांसं प्रीयन्ते श्राद्धेषु पितरो नृणां ॥

‘कन्दः’ सूरणः । अर्घोपः सूरणः कन्द इत्यभिधानात् ।
 ‘वदरं’ वदरीफलं । ‘काकोली-वीरकाकोली’ गौडदेशे प्रसिद्धौ ।
 सर्वपेति स्त्रीलिङ्गतया निर्देशः कान्दमः । ‘राजशाकं’ राजवृक्षाख्यं
 शाकं । ‘इङ्गदी’ तापसतरुः । ‘राजजम्बुः’ जम्बुविशेषः । ‘सुख्यान्या-
 मल्लकानि’ स्थूलामल्लकानि । ‘फलगूनि’ क्षुद्रामल्लकानि । ‘विलम्ब-
 कानि’ पटोलानि । ‘वंशाङ्कुरः’ प्रसिद्धः । ‘चौरिका’ फलाध्यक्षः ।
 राजादनः फलाध्यक्षे चौरिकायामित्यमरसिंहेनाभिधानात् । ‘मोचं’
 कदलं । ‘लकुचः’ लिङ्गुचः । स च जम्बीरफलतुल्यसर्वफलवान्
 गुल्मविशेषः । ‘बीजपूरः’ मातुलिङ्गः । ‘मुञ्जातं’ गौडदेशे प्रसिद्धं
 फलं । ‘पद्मफलं’ पद्मबीजकोशकर्णिकेति यावत् । मुद्गाङ्गु-
 दीनि मांसानि वा मूलफलादीनि निष्काव्य गृहीता रसाः शर्करा-
 मध्वादिद्रव्यसङ्गेन मधुरीकृताः ‘रागाः’ । अक्षद्रव्यसंयोगेनास्त्रीकृतास्तु
 ‘षाड्वाः’ उच्यन्ते । ‘चोव्याणि’ वक्ष्यमाणलक्षणानि । ‘त्रिजातकं’
 लवङ्गैलापत्रकाणां समाहारः । एतैर्द्रव्यैर्मांसमेकं पितरः प्रीयन्ते ।
 एवमनिषिद्धेन मत्स्यमांसेन द्वौ मांसौ । ‘हरिणः’ ताम्रमृगः तस्य
 मांसं ‘हारिणं’ । उरभोमेघः तस्य मांसं ‘श्रौरभं’ । शकुनिः पक्षी ।
 स चाचारणकुक्कुटतिक्षिरादिरनिषिद्ध एव विवर्चितः । तस्य मांसं
 ‘शाकुनं’ ‘कागः’ वस्तु । पृथतः चित्रमृगः तस्मै ‘पार्श्वतं’ । एणः

कृष्णमृगः । तस्येदमैष । एणः कृष्णमृगो ज्ञेयस्तासोहरिण उच्यते
इत्यभिधानात् । येत्त्वष्टाविषेयमांसेनेति पठन्ति तत्र हरिणीमांसेनेत्यु-
च्यते । 'रुरुः' वज्रमृगोमृगः । तस्य मांसं 'रौरवं' । 'वराहः' अरण्य-
सूकरः । यामसूकरस्य निषिद्धत्वात् । 'महिषः' लुलापः । 'आमिषं'
मांसं । अत्र माहिषाणि च मांसानि आह्वेषु परिवर्जयेदिति
विष्णुपुराणदर्शनात् माहिषमांसस्य विहितप्रतिषिद्धत्वेन विकल्पो
वेदितव्यः । स च तदामिषेण कर्त्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नत इति विना
मांसेन यत् आह्वं कृतमप्यकृतं भवेदित्यादिवचनावगतावश्यकान्तराभावस्य
मांसान्तरस्याभावे माहिषस्य ग्रहणं कर्त्तव्यमन्यदा नेत्येकरूप इति
केचित् । तद्विचारणीयं । अप्रशस्तस्य ह्यवगतत्वेन सर्वथा प्रतिषेधे
गृह्यमाणस्य प्रशस्तहरिणोरभ्रकागादिमांसेभ्योधिकं माहिषमुच्यमानं
विरुद्धं स्यात् । 'शशः' प्रसिद्धः । 'कूर्मः' कच्छपः । श्रुतसम्बन्धलो-
यस्तान्माहिषेण पयसेति सम्बन्धो न मांसेनेति ।

शङ्खधरस्त्वाह ।

गव्यं प्रकरणान्मांसमेव ।

अतएव व्यासः ।

गवयस्य तु मांसेन तृप्तिर्मांसं सदैव तु ।

मासानेकादश प्रीतिः पितृणां माहिषेण तु ।

गव्ये तु दत्ते आह्वेषु संवत्सरमिहोच्यत इति ॥

तत्र कसौ गवालभस्य निषिद्धत्वात् लोकविद्विष्टत्वाच्चेति ।
पथसा सिद्धमोदनं 'पायसं' पयोविकारो दध्नादि च । 'वाध्रैर्णसः'
कागविशेषः पक्षिविशेषो वा ।

तथा च निगमविष्णुधर्मोत्तरयोः ।

त्रिःपिवन्त्रिन्द्रियक्षीणं श्वेतं बृह्मजापतिं ।

वार्ध्रौणसन्तु तं प्राज्ज्याञ्जिकाः श्राद्धकर्मणि ॥

यस्य पिवतो जलं कर्णा स्पृशतः स किल कर्णाभ्यां मुखेन पिव-
तीति 'त्रिःपिवः' । 'क्षीणेन्द्रियः' संभोगाक्षमः । 'श्रजापतिः' श्रज
इत्यर्थः । पाठान्तरे ।

त्रिःपिवन्त्रिन्द्रियक्षीणं यूथस्यायचरं तथा ।

रक्तं वर्णेन राजेन्द्र श्रजं वार्ध्रौणसं विदुः ॥

तथा निगम एव ।

कृष्णयौवोरक्तशिराः श्वेतपक्षो विहङ्गमः ।

स वै वार्ध्रौणसः प्रोक्त इत्येषा नैगमी श्रुतिः ॥

कालशकादीनि धान्यप्रकरणे व्याख्यातानि । इह सर्वत्र प्रौढ्य-
तिशयो विवक्षितः । न तु यथाश्रुत एव कालः । तथा सति द्वादश-
वर्षपर्यन्तं पितृणां वृत्तत्वात् श्राद्धाकरणे प्राप्ते सति न "प्रतिवर्षं
यत्नात् कार्यं" इत्येतद्वचनं विरुद्धात् इति हरिहरादयः ।

आह कात्यायनः ।

अथ तृप्तिर्याम्याभिरोषधौभिर्मांसं तृप्तिरारण्याभिर्वा तदलाम्भे
मूलफलैर्गङ्गिर्वा महाक्षेणेनान्नरामर्षयन्ति । कागोस्त्र-मेषा आलश्वय्याः
शेषाणि क्रीत्वा लब्ध्वा वा स्वयं मृतानां वा हृत्य पचेन्मांसदयं मात्स्यैः,
चौन्मासान् क्षारिणमृगमांसेन, चतुरः शाकुनेन, पञ्च रौरवेण, षट्
कागेन, सप्त कौर्मैण, अष्टौ वाराहेण, नव मेषमांसेन, दश माहिषेण,
एकादश पार्वतेन, संवत्सरं गव्येन पायसेन पयसा वा, वार्ध्रौणसस्य

मांसेन च द्वादशवर्षाणि अक्षया दत्तिः । खड्गकालशाकलोहकागोम-
हाशलोवर्षासु मघासु च आहुं हस्तिच्छायायाञ्च ।

‘यान्याभिः’ शालियवगोधूम-मुद्गाद्याभिः, ‘ओषधीभिः’ सङ्घट्ता-
भिर्मांसं दत्तिर्भवति । ‘आरण्याभिः’ अरण्यौषधीभिः मांसमेव दत्तिः ।
यत्तारण्यानामेव स्मृत्यन्तरे दत्तिमाधनत्वमुक्तं, तद्वानप्रस्थादिकर्तृक-
आहुविषयं । ‘तदन्नाभे’ यान्यारण्यानामोषधीनामन्नाभे, मूलफलैर-
ङ्घ्रिष्व मांसमेव दत्तिः । मूलादीनां केवलानां दत्तिमाधनत्वं निराकर्तु-
माह सहाच्चेनेति । ‘उत्तराः’ मूलफलादयः । ओषधीनामुपरिष्ठान्नि-
र्दिष्टत्वादुत्तराः अन्नेन सहैव दत्ताः सत्यस्तर्पयन्ति न केवलाः, तद-
ओषधमर्जनैभूता एव दत्तिकारित्वेन लोके प्रसिद्धाः ।

नन्वोषधीनामन्नाभे मूलादीनां प्रदेयत्वमन्नसाहित्यञ्चेति विप्र-
तिषिद्धम् । मैवं । इह हि सम्पूर्णदत्तिमाधनैभूतान्नसम्पादनपर्याप्ताना-
मोषधीनामन्नाभे स्तृप्तान्नसहितानां मूलादीनां दत्तिमाधनत्वमुच्यत
इत्यविरोधात् ।

अथ चोत्तराः सत्यन्ने सहान्नेन, अस्मिन् तु तस्मिन् केवला
इत्यनुसन्धेयं ।

अथ चैवं व्याख्या । यान्यौषधिमिद्वान्नान्नाभे मूलफलैरङ्घ्रिष्व-
सहिताः ‘उत्तराः’ आरण्या ओषध्यः, ‘अन्नेन’ अन्नद्वारा, मांसं तर्पयन्ति ।
यद्यपि यान्यौषधिमिद्वान्नसाहित्यं शाकत्वेन मूलादीनामस्यैव तथा-
प्यारण्यानां मन्दरसत्वात् शाकसाहित्यमपेक्षिततरमिति प्राधान्येन
तत्रोक्तमिति मन्तव्यं । अन्नादिभिर्मांसं दत्तिमुक्त्वा मांसैर्दिमासादिदत्तिं
प्रतिपादयिष्यंस्तदुपादानविधिं तावदाह । कागोस्तमेषा आलम्ब्या

इत्यादि । 'उक्तः' अनङ्गान् । प्रोक्षणादिसंस्कारपूर्वकं संज्ञपनं 'आलम्बः' ।
एतत्पशुत्रयव्यतिरिक्तानां तु पशूनां प्रोक्षणादिसंस्कारमन्तरेणापि
स्वयं परेण वा हतानां क्रयाद्युपायसम्पादितं मांसं आद्धादावुप-
योजनीयं ।

तथा चाहतुः क्षारीतशातातपौ ।

चचियैस्तु मृगव्येन विधिना समुपार्जितं ।

आद्धुकाले प्रशंसन्ति सिंहव्याघ्रहतञ्च यत् ॥

मनुः ।

क्रीत्वा स्वयं वायुत्पाद्य परोपहतमेव वा ।

देवान् पितृंश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दुष्यति ॥

गौतमः ।

ब्यालहतादृष्टदोषवाक्प्रशस्तान्यभुक्ष्योपयुञ्जीतेति ।

आहोशनाः ।

तत्र त्रीह्रियवैर्माषैरर्चिता मांसं पितरस्तृप्ता भवन्ति, मासद्वयं
मास्येन मांसेन, त्रयं हरिणमृगमांसेन, चतुरोभासान् कृष्णसारङ्गेन,
पञ्च शाकुनेन, षट् कागेन, सप्त पार्श्वतेन, अष्टौ वराहेण, नव रुरुणा,
मेघेण दश, एकादश कूर्मेण, पायसेन पथसा गव्येन संवत्सरं, वार्ध्री-
णसस्तु मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी । खड्गमांसेनानन्यमपि चोदा-
हरन्ति ।

खड्गश्च कालशाकञ्च लोहकागस्तथैव च ।

महाशक्तश्च भक्षं पित्र्येनन्याय कल्प्यते ॥

याज्ञवल्क्यः ।

हविष्यान्नेन वै मांसं पायसेन तु वत्सरं ।
 मात्स्य-हारिण-कौरभ-शाकुन-ह्यग-पार्श्वतैः ॥
 ऐण-रौरव-वाराह-शाशैर्मैसैर्यथाक्रमं ।
 मासकृद्धाभितप्यन्ति दत्तैरिह पितामहाः ॥
 खड्गामिषं महाशक्तं मधु मुन्यन्नमेव च ।
 लोहामिषं कालशाकं मांसं वार्ध्नीणमस्य च ।
 यद्दाति गयास्यस्य सर्वमानन्धमश्रुते ॥

‘हविष्यं’ हविर्योग्यं तिलव्रीह्यादि, तत्प्रकृतिकेनान्नेन सकृदन्नेन
 मासपर्यन्तं पितृणां दत्तिर्भवति । तत् ऊर्द्धं तु यथाक्रममेकैकमास-
 दृद्धा मात्स्यादारभ्य शाशपर्यन्तैर्मैसैस्तृप्तिर्भवति । मत्स्या अनिषिद्धा
 रोहितादयः । ‘शाशं’ शशमांसं । ‘मुन्यन्नं’ नौवारादि ।

यमः ।

अङ्गिर्मूलफलैः शाकैः पुष्पैर्ब्रीहियवैस्तिलैः ।
 प्रीणाति मांसं दत्तेन आह्वेनेह पितामहान् ॥
 मत्स्यैः प्रीणाति मांसौ द्वौ चोन्मासान् हारिणेन तु ।
 शल्यकश्चतुरो मासान् रुहः प्रीणाति पञ्च च ॥
 शशः प्रीणाति षण्मासान् कूर्मः प्रीणाति सप्त तु ।
 अष्टौ मासान् वराहस्तु मेघः प्रीणयते नव ॥
 माहिषं दशमासांस्तु गावर्थं रुद्रमश्रितान् ।
 गव्यं द्वादशमासांस्तु पयः पायसमेव वा ॥
 वार्ध्नीणमस्य मांसे तु दत्तिर्द्वादशवार्षिकौ ।
 आनन्दाय भवेद्दत्तं खड्गमांसं पितृचये ।

पितृक्षयो गया ज्ञेया^(१) तत्र दत्तं महाफलं ॥
 कालशाकञ्च खड्गञ्च लोहकागस्तथैव च ।
 महाशक्ताय मत्स्याय पित्र्येऽनन्याय कल्पिताः ॥
 यत्किञ्चिन्माधुमंयुक्तं तदानन्याय कल्पयेत् ।
 उपाकृतन्तु विधिना मन्त्रेणाक्षं तथाकृतं ॥

गवयोनामारण्यो गवा सहात्यन्तसदृशः पशुस्तस्य मांसं 'गावयं' ।
 'रुद्रसन्निधानं' एकादशेति यावत् । 'पितृक्षये' पितृणां क्षयो गृहं,
 तच्च गयासंज्ञकं तीर्थं । 'उपाकरणं' वैदिकसंस्कारविशेषः ।
 देवलः ।

अङ्गिर्मूलफलैः शाकैर्ब्रह्मिमाषयवैरपि ।
 मांसं दध्यन्ति पितरः आह्वेस्विह निवेदितैः ॥
 तुष्यन्ति मत्स्यैर्दं मासौ चीन्मासान् रुग्भिर्मृगैः ।
 शाकुनैश्चतुरो मासान् पञ्च दध्यन्ति पार्षतैः ॥
 शृगैः षाण्मासिकौ दग्निः कूर्मैः स्यात्सप्तमासिकौ ।
 अष्टौ मासान् वराहेन नव दध्यन्त्यजेन च ॥
 दश माद्विमांसेन दध्यन्त्येकादशविक्कैः ।
 संवत्सरन्तु गव्येन पथसा पाचसेन वा ॥
 वार्ध्वाणसस्य मांसे तु दग्निर्द्वादशवार्षिकौ ।
 आनन्याय भवेद्दत्तं खड्गमांसं पितृक्षये ॥
 महाशकलिना मत्स्याङ्कागो वा सर्वलोहितः ।
 कालशाककमित्येतदानन्याय प्रकीर्तितं ॥

(१) पितृक्षयाहे सा तचेति- ख० ।

आह विष्णुः ।

तिलैर्नीहिथवैर्माषैरङ्गुमूलफलैः शाकैः प्रियङ्गुनीवारैः सुद्वैः गो-
धूमैश्च मांसं प्रीयन्ते । द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन, त्रीन्मासान् हारिणेन
तु, चतुरस्रैरभ्रेण, पञ्च शाकुनेन, षट् क्वागेन, सप्त रौरवेण, अष्टौ
पार्षतेन, नव गावयेन, दश माहिषेणैकादश त्वपरेणाजेन, सप्तत्सरन्तु
गव्येन पथसा पायसेन च तदिकारैर्वा । कालशाकं महाशक्ता वा
वार्ध्नीणसमांसं खड्गमांसमक्षय्याय ।

अत्र पितृगौता गाथा भवन्ति ।

कालशाकं महाशक्ता मांसं वार्ध्नीणसस्य च ।

विषाणवर्ज्या ये खड्गा आसुर्यं तान् लभेमहि ॥

‘गाथाः’ श्लोकविशेषाः । ‘आसुर्यं’ यावच्चन्द्रसूर्यादिपदार्थाना-
मवस्थानं, तावत्कालं तान् वयं लभेमहीति पितरः प्रार्थयन्ते ।
विष्णुधर्मोत्तरे ।

खड्गा विषाणैः परिवर्जिता ये तेषां हि मांसेन भवत्यनन्तम् ।

आह पैठौनसिः ।

घृतेन मांसं प्रीणाति । कालशाकेन द्विमासं, यवाग्वपूपक्षशरेण
त्रिमासं, मत्स्यैश्चतुरो मासान्, आजेण मांसेन पञ्च, पायसेन षण्मा-
सान्, शाकुनेन सप्त मासान्, अष्टौ मासानैषेयेन, नव मासान् पार्षतेन,
दश मासान् गव्येन, एकादशमासान् माहिषेण, द्वादशमासान् क्वागेन,
खड्गेन त्रयोदशमासान्, सर्वलोहक्वागेनानन्यमिति ॥

ब्रह्मपुराणे ।

मांसं तपिः पितृणान्तु हविष्यान्नेन जायते ।

मासद्वयं मत्स्यमांसैस्तृप्तिं यान्ति पितामहाः ॥
 चौन्मासान् हारिणं मांसं विज्ञेयं पितृद्वयम् ।
 प्रीणाति चतुरोमासान् शशीयैः पिशितैः पितृन् ।
 शाकुनं पञ्च वै मासान् घण्टाघान् शूकरामिषं ।
 कामलं सप्त वै मासान् नैषैवाष्टमासिकीं ॥
 करोति दंष्ट्रिं नव वै हस्मांसं न संशयः ।
 गवयस्य मांसं दंष्ट्रिं करोति दशमासिकीं ॥
 तथैकादश मासांस्तु औरभ्रं पितृदंष्ट्रिदं ।
 संवत्सरं तथा गव्यं पयः पायसमेव च ॥
 वार्ध्वाणामिषं लोहं कालशाकं तथा मधु ।
 दुहित्रामिषमन्नञ्च दत्तान्यात्मकुलोद्भवैः ॥
 अनन्तां वै प्रयच्छन्ति दंष्ट्रिं गौरीसुतस्तथा ।
 पितृणां नात्र सन्देहो गयाआहुञ्च भो दिजाः ॥

‘दुहित्रामिषं’ खड्गमांसं ।

कूर्मपुराणे ।

त्रीहिभिस्तथैवैर्माषैरङ्गिर्मूलफलैर्न वा ।
 श्यामाकैश्शणकैः शाकैः नौवारैस्तु प्रियङ्गुभिः ।
 गोधूमैस्तिलैर्मुद्गैर्मांसं प्रीणयते पितृन् ॥
 द्वौ मासौ मत्स्यमासेन चौन्मासान् हारिणेन तु ।
 औरधेणाय चतुरः शाकुनेनेह पञ्च तु ॥
 घण्टाघान् मृगमासेन पार्श्वतेनेह सप्त वै ।
 अष्टावेणस्य मासेन रौरवेण नवैव तु ॥

दशमासांस्तु तृण्यन्ति वराहमहिषामिधैः ।
 शशकच्छपयोर्मासं मासानेकादशैव तु ॥
 संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन तु ।
 वार्षाणिसस्य मासेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥
 कालशाकं महाशक्ताः खड्गलोहामिधं मधु ।
 आनन्द्यायैव कल्प्यन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः ॥

प्रभासखण्डे ।

गुणैश्च सुपशाकाद्यैर्नागाभैस्तथैव च ।
 अन्नन्तु सुदधिलीरगोघृतं शर्करान्वितं ॥
 मासं प्रीणाति वै सर्वान् पितृनित्याह वाज्रजः ।
 द्वौ मासौ मत्स्यमासेन चीन्नामान् हारिणेन तु ॥
 शैरभेणाय चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै ।
 सप्त लोहस्य मासेन तथाष्टावेणजेन तु ॥
 पृथतस्य तु मासेन तृप्तिर्मासान् नवैव तु ।
 दश मासांस्तु तृण्यन्ति वराहमहिषामिधैः ॥
 शशकृष्यस्य मासेन मासानेकादशैव तु ।
 संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन वा ॥
 वार्षाणिसस्य मासेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ।
 कालशाकेन चानन्दं खड्गमासेन चैव हि ॥
 यत्किञ्चिन्मधुसंमिश्रं गोलौरघृतपायसं ।
 दत्तमन्नमृत्याहुः पितरः पूर्वदेवताः ॥

वायुपुराणे ।

तिलैर्त्रैर्ह्रियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा ।
 दत्तेन मासं प्रीयन्ते आद्धेन तु पितामहाः ॥
 मत्स्यैस्तृण्यन्ति द्वौ मासौ चीन्मासान् हारिणेन तु ।
 शशस्तु चतुरो मासान् पञ्च प्रीणाति शकुनं ॥
 वराहेण तु षण्मासान् कागलं सप्तमासिकं ।
 अष्टमासिकमित्युक्तं यच्च वै पार्थतं भवेत् ॥
 रौरवेण तु प्रीयन्ते नव मासान् पितामहाः ।
 गवयस्य तु मांसेन दन्तिः स्याद्दशमासिकी ॥
 कूर्मस्यैव तु मांसेन मासानेकादशैव तु ।
 आद्धमेवं विजानीयात् गव्यं संवत्सरं भवेत् ॥
 तथा गव्यसमायुक्तं पायसं मधुसर्पिषा ।
 वार्प्रिणस्य मांसेन दन्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥
 आनन्याय भवेद्दत्तं खड्गमांसं पितृक्षये ।
 गद्यायामक्षयं आद्धं जपोहोमस्तथैव च ॥
 पितृक्षये हि सा प्रोक्ता तस्मात्तत्राक्षयं स्मृतं ।
 कृष्णकागस्तथा लोह आनन्यायैव कल्प्यते ॥

महाभारते ।

तिलैर्त्रैर्ह्रियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा ।
 दत्तेन मासं प्रीयन्ते आद्धेन पितरो नृप ॥
 द्वौ मासौ तु भवेत्तृप्तिर्मात्स्यैः पितृगणैः सह ।
 चीन्मासानाविकेनाज्जस्यतुर्मासान् शशेन तु ॥
 अजेन मासान् प्रीयन्ते पञ्च वै पितरो नृप ।

वाराहेण तु षण्मासान् सप्त वै शाकुनेन च ॥
 मासानष्टौ पार्वतेन रौरवेण नवैव तु ।
 गवयस्य तु मासेन दशभिर्मासान् दशैव तु ॥
 मासानेकादश प्रीतिः पितॄणां माहिषेण तु ।
 गव्येन दत्ते आद्धे तु संवत्सरमिहोच्यते ॥
 यथा गव्यं तथा युक्तं पायसं सर्पिषा सह ।
 वार्ध्रिणस्य मासेन दशभिर्मासान् वार्षिकी ॥
 आनन्थाय भवेद्दत्तं खड्गमांसं पितृभ्यः ।
 कालशाकञ्च लोहञ्चाप्यन्तं द्वागमुच्यते ॥
 गाथाञ्चाप्यत्र गायन्ति पितृगीता युधिष्ठिर ।
 अपि नः स कुले जातो यो नो दद्यात् त्रयोदशीं ॥
 आपोमूलफलं मांसमन्नञ्चापि पितृभ्यः ।
 यत्किञ्चिन्मधुमंमिश्रं तदानन्थाय कल्प्यते ॥

नागरखण्डे ।

अप्राप्तौ खड्गमांसस्य तथा वार्ध्रिणस्य च ।
 मधुना सह दातव्यं पायसं पितृदत्तये ॥
 तेनापि वार्षिकी दत्तिः पितृणाञ्चोपजायते ।
 अभावे चापि तस्यापि शिशुमारसमुद्भवं ॥
 मांसन्तु दत्तये प्रोक्तं वत्सरं मासवर्जितं ।
 तदभावे वराहोत्थं दशमासप्रतुष्टिदं ॥
 आरण्यमाहिषोत्थेन दत्तिः स्थान्नवमासिकी ।
 रुरोश्चैवाष्टमासान् वै एणस्य सप्तमासिकी ॥

ह्यगस्य मासषट्कञ्च शशकस्य च पञ्च वै ।

चतुरः शल्यकस्योक्तास्तथो विष्किरिकस्य च ॥

मासद्वयञ्च मस्यस्य मांसं कपिञ्चलस्य च ।

नान्येषां योजयेन्मांसं पिष्टकार्यं कथञ्चन ।

एतेषामपि चाभावात् पायसञ्च नराधिप ॥

योजयेदिति शेषः ।

इति कालविशेषावच्छेदेन दक्षिणकरणानि द्रव्याणि ।

अथात्रानि ।

तत्र धान्यफलमूलादीनां मालादभ्यवहार्यभक्ष्यभोज्यलेह्यपेयचोद्य-
रूप-स्वविकारप्रकृतिभावेन आद्रुमन्वन्नात् धान्यादीनां शास्त्रत्ववर्ज्य-
त्वप्रतिपादनं तद्विकारशास्त्रत्ववर्ज्यत्वपर्यन्तमिति शास्त्रद्रव्यसाध्यस्यान्यस्य
शास्त्रत्वं वर्ज्यसाध्यस्य च वर्ज्यत्वमिति सिद्धमेव । अतो यद्वाङ्मद्रव्यवि-
काराणां सामान्यतो शास्त्रत्वं वचनैः प्रतिपाद्यते तत् स्पष्टत्वायै । यच्च
विशेषतो विकारविशेषाणामपूपपायसादीनां तदन्येभ्यो विकारेभ्यो-
ऽपि प्रशस्ततरत्वप्रतिपादनार्थमिति विवेक्तव्यं ।

तत्र शास्त्राण्युच्यन्ते ।

आह प्रचेताः ।

पायस-तिलकृशर-ब्रह्मसुवर्चला-हरित-सुद्ध-कृष्णमाष-श्यामाक-
प्रियङ्गु-यव-गोधूमेतुविकाराञ्च दद्यात् । तिलतण्डुलसिद्धोदनः 'कृशरः'
'ब्रह्मसुवर्चलाः' आदित्यभक्ताः । विकारशब्दः प्रत्येकं प्रकृतिभिः सम्ब-
ध्यते । विहितद्रव्यप्रकृतिकाभ्यवहार्यशेषविकारोपलक्षणार्थमिति ।

देवलः ।

ततोन्नं वज्रसंस्कारं नैकव्यञ्जनभक्ष्यवत् ।

चोव्यपेयसमृद्धञ्च यथाशक्त्युपकल्पयेत् ॥

‘वज्रसंस्कारं’ सूपकारशास्त्रोपदिष्टैः समृद्धतरमृद्वजनप्रतिसिद्धैर्हि-
 ऋमरिचैलाकर्पूरादियुक्तिजन्यैरभिन्नरसनौयैरतिशयविशेषैर्युक्तं । ‘नैक-
 व्यञ्जनभक्ष्यवत्’ व्यज्यतेनेनान्नस्य रस इति ‘व्यञ्जनं’ सूपशाकादिकं ।
 दनैरवखण्ड्यं यहुज्यते तद् ‘भक्ष्यम्’ । यस्य श्रोतदशनरसनादिभि-
 र्निपीडितस्य सफूत्कारेण मुखमारुतेन रसोनिःष्यीयते तत् ‘चोव्यं’
 यथेतुखण्डादिकं । ‘पेयं’ द्रवैकस्वभावं पानकादि । उपसत्त्वं चैत-
 न्नोज्यलेह्ययोः । यत्नगतिकाठिन्यादतिप्रयत्नवत्खण्डनानपेक्षं चर्वयि-
 त्वैव निगौर्यते तत् ‘भोज्यं’ । यत्तु सान्द्रद्रवस्वभावतया दशनानपेक्षेण
 रसनाव्यापारेणाश्र्यते तत् ‘लेह्यं’ । ‘यथाशक्ति’ शक्तिमनतिक्रम्य ।
 ‘उपकल्पयेत्’ सम्यादयेत् ।

ब्रह्मपुराणे ।

गुड-शर्कर-मत्स्यण्डो देयं फाणित-सुसुरं ।

गव्यं पयो दधि घृतं तैलञ्च तिलसम्भवं ॥

पाकादघनीभूतो गोलाकारेणोपनिबद्धेतुरमः ‘गुडः’ । दलुरम-
 पाकप्रभव एव श्वेतवर्णचूर्णात्मकोविकारः ‘शर्करा’ । उत्कृष्टः शर्करा-
 भेदः ‘मत्स्यण्डी’ । ईषत्क्वथितस्त्रेतुरमस्य द्रव एव विकारः ‘फाणितं’ ।
 गुडमरिचैलामिश्रो गोधूमस्यूलचूर्णविकारः ‘सुसुरः’ । तैलमित्यादि,
 तिलसम्भवमेव तैलं देयं नान्यत् । अथञ्च आहार्यप्रदौपप्रवर्त्तकस्य
 आह्वीयशाकपाकार्यस्याभ्यङ्गोदर्शनार्थस्य च तैलस्य नियमाद्योपदेशो-
 ऽनुसन्धेयः ।

तथा ।

पायसं शालिसुद्धान् मोदकादींश्च भक्तिः ।

पूरिकाश्च रसालाश्च गोक्षीरश्च नियोजयेत् ॥

यानि चाभ्यवहार्याणि स्वादुस्निग्धानि भो दिवाः ।

ईषदुष्णकटून्येव देयानि आङ्गकर्षणैः ॥

‘मोदकः’ सज्जुकः । ‘पूरिका’ अग्नेर्नैव गाव्या प्रसिद्धः अपूपवि-
शेषः । शर्करात्वगेलानागकेसरमधुमरिचमिषमनुद्धृतस्त्रैर्भागं वक्ष्ये
संघृष्टं शालितं गोदधि ‘रसाला’ ।

तदुक्तमायुर्वेदे ।

सिताचतुर्जातमधूषणाङ्गं

दधि प्रघृष्टं सरसं रसालेति ।

तथा ।

भृष्टस्निग्धानि यानि सुखीषत्कट्वश्चकानि च ।

स्वादूनि देवभोज्यानि तानि आह्वे नियोजयेत् ॥

कूर्मपुराणे ।

लाजान् मधुयुतान् दद्यात् सक्तून् शर्करया सह ।

दद्याच्छ्राद्धे प्रयत्नेन शृङ्गाटविमसेवकान् ॥

किञ्चिदार्द्रैकृत्य भृष्टाः शालयः ‘लाजाः’ । शर्करायुतानि भृष्ट-
यवपिष्टानि ‘सक्तवः’ ।

वायुपुराणे ।

भक्ष्यान् वक्ष्ये करम्भाश्च दृष्टका घृतपूरकाः ।

कृशरं मधु सर्पिंश्च पयः पायसमेव च ।

स्निग्धमुष्णञ्च यो दद्यादग्निष्टोमफलं लभेत् ॥

करश्मस्य विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पः । इष्टकाकृतिः स्फण्डेष्ट-
काख्यो भक्ष्यविशेषः 'इष्टका' । घृताक्तदुग्धालोदितैः शालिगोधूम-
पिष्टमारैर्विहिताणूपविशेषाः^(१) 'घृतपूराः' । 'सर्पिः' आज्यं, तच्च गव्यं
माहिषं वा । 'पयः' क्षीरं, तच्च गव्यमेव । 'स्निग्धं' स्नेहद्रव्यसंयुतं ।
'उष्णं' ईषदुष्णं । 'अग्निष्टोमः' ज्योतिष्टोमस्याद्या संज्ञा ।

उष्णं दद्यादित्यस्यापवादः सौरपुराणे ।

विविधं पायसं दद्याद्भक्ष्याणि विविधानि च ।

लेह्यं चोष्यं यथाकाममुष्णमेव फलं विना ।

विविधान्यपि मांसानि पितृणां पितृपूर्वकं ॥

अचाग्निपक्वात् फलादन्यत् फलं विनेति बोद्धव्यं । पक्वस्य कदुष्ण-
स्यैव स्वादुत्वात् तथाविधस्यैव दानं युक्तं । उपलक्षणं चैतदपक्वभ-
क्ष्याणां कन्दमूलादीनां ।

अतएव कूर्मपुराणे ।

उष्णमन्नं दिजातिभ्यो दातव्यं श्रेय इच्छता ।

अन्यत्र फलमूलेभ्यः पानकेभ्यस्तथैव च ॥

'पानकानि' गुडमरिचश्चर्करैलाकर्पूरादिसंज्ञतापक्वद्राक्षाकदला-
दिफलद्रवाः ।

भविष्योत्तरे ।

उष्णमन्नं विप्रेभ्यः श्रद्धया विनिवेदयेत् ।

अन्यत्र फलमूलेभ्यः पानपण्यादिकांस्तथा ॥

(१) पूरीविशेषा इति ख० ।

वायुपुराणे ।

दधि गव्यममंसृष्टं भक्ष्यान्नाविधानपि ।

दत्त्वा न शोचति आहुते वर्षासु च मघासु च ॥

‘अमंसृष्टं’ अमंसृष्टं । मद्दित्यादिचौरविकारैः अपवित्रद्रव्यान्तरेण वा भक्षवटकमण्डकमोदकादयो लोकसिद्धप्रकारका एव विशिष्टतर-
आहुताचरणसमुत्पादितपरिपुष्ट-पारलौकिक-सुखोत्पादक-सुष्ठतराशि-
त्वादकृतान्यवज्जपुष्टोऽपि स्वर्गसुखाभावनिमित्तकं शोकं न करोति ।
तथा ।

घृतेन भोजयेद्विप्रान् घृतं भूमौ समुत्सृजेत् ।

शर्कराक्षीरसंयुक्ताः पृथुका नित्यमचयाः ॥

स्युश्च संवत्सरं प्रीता वर्करैर्मेषकैणकैः ।

सक्तूलाजांस्तथा पूषान् कुल्माषान् व्यञ्जनैः सह ॥

सर्पिःस्निग्धानि सर्वाणि दध्ना संकृत्य भोजयेत् ।

आहुष्वेतानि यो दद्यात् पितरः प्रीणयन्ति तं ॥

घृतं भूमौ समुत्सृजेदित्यस्य घृतवाज्जस्य तात्पर्यं । तथा घृतं
परिवेद्यं यथा पाचमापूर्य्य भूमावप्युपसर्पति । अङ्गारसृष्टकणिशगलिता
धान्यकणाः ‘पृथुकाः’ । ‘वर्करैः’ तरुणैः । ‘मेषैः’ उरभैः । ‘पूषाः’
पूपलिकादिवज्जभेदाः । अर्द्धस्निग्धानि धान्यानि ‘कुल्माषाः’ ।
कूर्मपुराणे ।

अथ पिण्डावशिष्टान्नं विधिवद्भोजयेद्विजान् ।

मांसान्यपूपान् विविधान् दद्यात् क्षमरपाचसं ॥

पूपशाकफलानीतून् पयोदधि घृतं मधु ।

अन्नं चैव यथाकामं विविधं भोज्यपेयकं ॥

यद्यदिष्टं दिजेन्द्राणां तत्तत्सर्वं निवेदयेत् ।

धानास्त्रिलांस्य विविधान् शर्करा विविधास्तथा ॥

अथेत्यग्नौकरणकालीनपिण्डप्रदानानन्तरं ।

कालिकापुराणे ।

पायसं मधुमर्पिर्भां खण्डेन च विमिश्रितं ।

आदौ पिण्डान् समुद्दिश्य दिजेभ्यस्तदनन्तरं ॥

दद्यादिति शेषः ।

देवलेन तु प्रदेयस्त्रान्नस्य तिलादिमाहित्यमुक्तम् ।

अथ पिण्डावग्निष्टान्नं भोजयेत्प्रयतोद्दिजान् ।

भोजनैः सतिलैः स्नेहैर्भक्ष्यपूपविमिश्रितैः ॥

मित्रायणीयसूत्रे तु परिवेषणीयस्य मध्वादिसाहित्यमप्युक्तम् ।

तिलवन्मधुमच्चान्नं मामिषञ्च दद्यादिति ।

प्रदेयस्त्रान्नस्य प्रभृतत्वं तु पिप्पलादसूत्रे प्रतिपादितं ।

मांसैः शकैर्माषैर्मधुना घृतेन दध्ना पयसा च प्रभृतमन्नमिष्टं दद्यात् ।

शङ्खलिखितौ ।

ततस्तिलैर्माषैः शकैः पूपैः क्षणरपायसापूपैर्लाजैर्भक्ष्यैः पानैर्मधुना घृतेन दध्ना पयसा च प्रभृतमिष्टमन्नं दद्यात् ।

तत इत्यग्नौकरणशेषप्रतिपत्त्युत्तरकालं । यच्च जीवतः पित्रादेर्भक्ष्य-
भोज्यादिकं प्रियमासीत् तत्पितृताङ्गताय तस्मै आहुते देयम् ।

तदाह कार्णाजिनिः ।

यदिष्टं जीवतश्चाभीक्ष्ण्यं यन्नतः ।

सुदृप्तौ दुस्तरं मार्गं ततोयाति न संशयः ॥

पायमाद्यन्नविशेषदाने फलविशेषाः ।

तत्र ब्रह्मवैवर्ते ।

सदान्नं पायसं सर्पिर्मधुमूलफलानि च ।

भक्षांश्च विविधान् दत्त्वा परचेह च मोदते ॥

नवशस्यानि योदद्याच्छ्राद्धं सत्कृत्य यन्नतः ।

सर्वान् भोगानवाप्नोति पूज्यते च दिवङ्गतः ॥

भक्ष्यभोज्यानि चान्यानि प्रलेह्यान्पराणि च ।

सर्वश्रेष्ठानि योदद्यात् सर्वश्रेष्ठोभवेन्नरः ।

वैश्वदेव्यञ्च शौम्यञ्च खड्गमांसं वरं हविः ॥

प्रभासखण्डे ।

तिलानिचून्साया भोज्यं आद्धे सत्कृत्य दापयेत् ।

मित्राणि लभते लोके स्त्रीषु शौभाग्यमेव च ॥

भगवतौपराणे ।

सर्वेषामेव चान्नानां परमान्नञ्च पायसं ।

सर्वान्नदः स तु प्रोक्तो येन दत्तन्तु पायसं ॥

पायसेन पिबन् प्रीणन् प्रीणाति सुधया नरः ॥

कपिलापायसं गव्यं पयः सर्पिस्तथामिश्रं ।

मधु वेत्यन्त्यां द्रष्टुं पिबिष्यां साधयन्ति हि ॥

मत्स्यपुराणे ।

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं गोक्षीरघृतपायसैः ।

दत्तमक्षयमित्याहुः पितरं पूर्वदेवताः ॥

यत्किञ्चिद्वक्ष्यभोज्यं मधुमिश्रितं गोक्षीरघृतपाचसैः सहितमक्षय-
मित्यर्थः ।

पयसा प्राप्नुयाच्चैव गोक्षीरं गोसवे फलं ।

सर्पिषा तु शुभं चक्षुः षोडशाहफलं लभेत् ।

मधुना तु चिराचस्य फलञ्च समवाप्नुयात् ॥

अन्नं नरः प्राप्नुयाच्छुद्धधानः सर्वैः कामैर्भोजयेद्यस्तु विप्रान् ।

सर्वार्थदः सर्वविप्राभिवन्धः फलं भुङ्क्ते सर्वमेधस्य नित्यम् ॥

इति ग्राह्याष्टवानि ।

अथ वर्ज्यान्यन्नानि ।

तत्राह शाखायनिः ।

वर्ज्यमन्नं त्रिधा प्रोक्तमाद्यमाश्रयगर्हितं ।

जातितो गर्हितं यच्च यच्च भावादिदूषितं ॥

अभोज्यान्नं विज्ञानीयादन्नमाश्रयगर्हितं ।

लघुनादिकमन्नं यत् ज्ञेयं जातिविगर्हितं ।

दुष्टं भावक्रियावस्थामसंमर्गस्तु तृतीयकं ॥

अभोज्यान्नमिति तच्च परिभाषाप्रकरणे वक्ष्यते । तच्च कारण-
गतजातिदुष्टतया वर्ज्यानि वर्ज्यधान्याभिधानेनैवाभिहितानि भावक्रि-
यासंमर्गावस्थादुष्टतया वर्ज्यानि वृक्ष्यन्ते ।

विद्यामित्रः ।

जातिक्रियादुष्टमसत्संमर्गदुष्टं सप्तल्लेखं न भक्षयेत् ।

आह गोभिलः ।

अतिशुक्तोऽप्यलवणं विरसं भावदूषितं

राजसं तामसञ्चैव हव्यकव्येषु वर्जयेत् ॥

‘अतिशुक्तं’ यत् स्वयमनसं द्रव्यान्तरेण संपृष्टं वा कालवशादु-
त्पन्नातिकुस्मितरसं । ‘अलवणं’ लवणाधिक्येन सुखोद्देगकरं । ‘विरसं’
स्वभावतोऽतिमन्दरसं, कालादपगतस्वाभाविकरसं वा । ‘भावदूषितं’
कार्पण्यकुत्साकुस्मितसारूप्यारोपादिभिरन्तःकरणविकारैर्दूषितं । ‘रा-
जसं’ रजोगुणस्य कार्यं कारणं वा । एवं तामसं ।

तच्चोभयमुक्तं भगवद्गीतासु ।

कद्रुश्चलवणात्युष्णतीक्ष्णरूचविदाहिनः ।

आहारा राजसस्तेष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥

यातयामङ्गतरसं पूतिपर्युषितञ्च यत् ।

उच्छिष्टमपि चामेधं भोजनं तामसप्रियं ॥

अतः सात्विकमेवात्र प्रशस्तं । तदपि तच्चैव दर्शितं ।

आयुःमत्वबलारोग्यसुखप्रौतिविवर्द्धनाः ।

रसाः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्विकप्रिया इति ॥

‘हव्यकव्येषु’ हव्यकव्यमाद्येषु कर्मसु ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

आमनारूढमन्नाद्यं पादोपहतमेव च ।

अमेध्यादागतैः सृष्टं शुक्तं पर्युषितञ्च यत् ॥

द्विःस्त्रिः परिदग्धञ्च तथैवाद्यावलेहितं ।

शर्कराकौटपाषाणैः केशैर्यक्षाण्युपद्रुतं ॥

पिण्याकं मथितञ्चैव तथातिलवणञ्च यत् ।

सिद्धाः कृताश्च ये भक्ष्याः^(१) प्रत्यक्षलवणीकृताः ॥

वाग्भावदुष्टाश्च तथा^(२) दुष्टैश्चोपहृता अपि ।

वाससा चोपधूतानि वर्ज्यानि आह्नककर्मणि ॥

‘आसनाह्नं’ साक्षादासनस्योपरिस्थापितं, भूव्यतिरिक्ताधिकरण-
स्थापितपात्रस्थितं वा । ‘अन्नाद्यं’ अदनार्हमन्नं । ‘पादोपहृतं’ साक्षात्
भाजनद्वारा वा पादस्पर्शदूषितं । ‘अमेध्यादागतैः’ अपवित्रस्पर्शदूषितै-
स्तेतनाचेतनैः, स्पृष्टम् । ‘ग्रुतं’ पूर्वमुक्तं । ‘पर्युषितं’ रात्र्यन्तरितं ।
‘द्विःस्त्रिः’ वारद्वयं पक्वम् । यदन्नमवश्रयणान्तं पचिक्रियया सिद्धं
सन्मार्दवाद्य पुनरुदकं निनीयावत्तावरणान्तमेव पच्यते तत् द्विःस्त्रिः ।
न तु यत्सिद्धमेव पुनरौष्ण्यनिर्वाहार्थमग्निमन्निधौ स्थाप्यते । “अत्युष्णं
सर्वमन्नं स्यात्” इति वचनात् । अतएव पुनर्विलाप्यमानमाज्यमपि
न द्विःस्त्रिः । यस्य तु सूरणादेरधिश्रयणद्वयेनैव सिद्धिः प्रसिद्धा
तस्य तावदवश्यव एक एवासौ पाक इति तथापि न द्विःपकता ।
‘परिदग्धं’ द्रवांशमंशोषणात् भाण्डाग्निना परिशुष्टं । ‘अवावलेहितं’
अग्रे उपरिभागे मार्जारादिभिरवलीढं, पूर्वमन्येनास्त्रादितैकदेशं वा ।
‘शर्कराः’ श्वेताश्लजातिविशेषः । ‘कौटाः’ पिपीलिकादयः । ‘पाषाणः’
दृषत् । ‘केशः’ कचः । एतैर्दूषितं अन्तःप्रविश्याभक्ष्यतां नीतं ।
‘मथितम्’ आलोलितं दधि । ‘अतिलवणम्’ अतिमात्रलवणयुक्तं ।
‘सिद्धाः कृताश्च ये भक्ष्याः’ येषु तैलपक्वगोधूमचूर्णमयवर्निशोषित-
फल-फाणि-पर्पटकादिरूपेषु भक्ष्येषु चिरकालस्थितेष्वपि पर्युषित-

(१) भक्ष्या इति ग० ।

(२) वासावदुष्टाश्च तथेति ग० ।

व्यवहारो नास्ति ते भक्ष्याः सिद्धाः कृता इत्युच्यन्ते । 'प्रत्यक्षलवणी-
कृताः' भोक्तारि पश्यति लवणेन संयोजिताः । 'वाग्दुष्टाः' निन्दा-
दिरूपया वाचा दूषिताः । 'दुष्टैशोपहृताः' श्व-शूकर-काक-कुक्कुटा-
दिभिर्नग्न-पतित-पाषण्डादिभिश्च दर्शन-स्पर्शनादिगोचरीकृताश्च ये
भक्ष्याः । 'वासमा चोपधूतानि' येषामुपरि मलिकापगमार्थमौष्ण्य-
निवृत्तये वा प्रसङ्गान्तरेण वा वस्त्रमवधूयते तान्यत्रानि तथोच्यन्ते ।
मनुः ।

केशकौटावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामतः ।

भूणघ्नावेक्षितञ्चैव संस्पृष्टञ्चाप्युदक्या ॥

पतत्रिणावलीढञ्च शूना संस्पृष्टमेव च ।

गवा चास्त्रमुपघातं घृष्टञ्च विशेषतः ॥

शूक्तं पर्युषितञ्चैव गृहस्थोच्छिष्टमेव च ।

दृष्ट्याकृशरसंघावपायसापूपमेव च ।

अनुपाकृतमांसञ्च देवान्नानि हवींषि च ॥

केशकौटैरवपन्नं संस्पृष्टं 'केशकौटावपन्नं' । केशग्रहणं नस्त्ररोक्षां
दूषिकादिमलानाञ्च प्रदर्शनार्थं । कौटग्रहणं चुद्रजन्नूनां कृमि-पत-
ङ्गानां । कौटेषु च मलिकादयो मृता एव दूषयन्ति न जीवन्तः, अन्ये
तु जीवन्तोऽपि । 'कामतः' बुद्धिपूर्वं, कामकारेण यत्पादस्पृष्टं, अतः
प्रमादस्पृष्टे न दोषः । 'भूणघ्ना' ब्रह्महा, तेनावेक्षितं निपुणमवलो-
कितं । प्रदर्शनार्थं चैतदन्वेषां महापातकिनां । स्पृष्टस्य तु प्रतिषेधः स्नान-
विधानादेव सिद्धः । 'उदक्या' रजस्वला, तथा स्पृष्टस्यैव प्रतिषेधोना-
वेक्षितस्य । उदक्यास्पृष्टस्यापि स्नानविधानादेव प्रतिषेधसिद्धौ प्रचा-

लितमपि तदन्नं भोज्यमित्येतदर्थं स्पृष्टग्रहणं । 'पतची' पची स च
समाचारात् क्रव्यादो गृध्र-वायमादिः, न तु गृक-हंसादिः । 'वृष्टात्रं'
भुज्यतामत्र ये केचिदर्थिन इति यदुद्घुष्य दीयते । यदान्यस्मै प्रति-
श्रुत्यान्यस्मै दीयते । प्रतिज्ञाने ह्ययं धातुः पच्यते । 'गृह्स्व' गृह्स्वा-
मिकं यदन्नं । 'उच्छिष्टं' भुक्तावशिष्टं । तिलैः सह सिद्धौदनः 'लज्जरः' ।
'मंयावः' तिलसर्पिर्गुंडादिमहित-गोधूमशकलनिर्मितो भक्ष्यविशेषः
सदेषु प्रसिद्धः । पचसि सिद्धौदनः 'पायसः' । 'अपूपः' अन्नेह-
पक्वो गोधूमविकारः । वृथाशब्दः सर्ववानुपच्यते । यदात्मार्थं क्रियते
देवान् पितृनतिथीन् वानुद्दिश्य तद्वृथा । 'अनुपाकृतम्' अप्रोक्षितं
मांसं । 'देवान्नानि' देवस्त्रीभूतान्यन्नानि । 'हवींषि' देवतार्थमुप-
कल्पितानि ।

थाज्ञवल्क्यः ।

अनर्चितं वृथामांसं केकौटसमन्वितं ।

गृह्णं पर्युषितोच्छिष्टं^(१) श्वस्पृष्टं पतितेक्षितं ॥

उदक्यास्पृष्ट-मंघुष्ट-पर्यायान्नञ्च वर्जयेत् ।

गोघातं शकुनोच्छिष्टं पदा स्पृष्टञ्च कामतः ॥

तथा ।

वृथाकृमरमंयावपायसापूपशङ्कुलीः ।

'अनर्चितं' अर्चार्हाय यदवज्ञया दीयते । 'वृथामांसं' देवाद्यर्च-
नश्रिष्टं न भवति, आत्मार्थमेव यत्साधितं, तच्च प्राणात्ययादिव्यति-
रेकेण वर्जयेत् । 'श्वस्पृष्टं' गृह्णा स्पृष्टं । अन्यसम्बन्धव्यपदेशेन यद्दी-

यते तत् 'पर्यायात्रम्' । पर्याचान्तमिति पाठे परिगतमाचान्तं
गण्डूषग्रहणं यस्मिन् भुज्यमाने तत् 'पर्याचान्तं' । पार्श्वोचान्तमिति
पाठे एकस्यां पङ्क्तौ पार्श्वे आचान्ते न भोक्तव्यं, भक्षोदकादिवि-
च्छेदो न कृत्येत् । 'शकुनः' क्रव्यादपक्षी । खेहपक्षोगोधूमविकारः
'शष्कुली' ।

यमः ।

उदक्यथा च संस्पृष्टं गवाघ्रातश्च यद्भवेत् ।
काक-कुक्कुटसंस्पृष्टं शुक्रश्च हृमिसंयुतं ।
अभोज्यश्च द्विजातीनां धर्मराजवचो यथा ॥
यवागूं हृशरश्चैव पायसापूपशष्कुलीः ।
खजौषपक्वमांसश्च मत्स्यानयनुपाकृतान् ॥
वर्जयेत्सर्वशुक्रानि देवान्नानि हवींषि च ।
खेहेन तु समायुक्तं नैव सर्वं प्रयोजयेत् ॥

तथा ।

अवधूतमवज्ञातं मरोषं विस्मयान्वितं ।
गुरोरपि न भोक्तव्यमन्नं संस्कारवर्जितं ॥
अवधुष्टं यदुच्छिष्टं वाग्दुष्टमपि यद्भवेत् ।
अश्रद्धया कृतं दत्तमभोज्यश्च द्विजातिभिः ॥

तथा ।

भिन्नभाण्डे न भुञ्जीत न रात्रौ दधिसक्तुकान् ।
दिवा दधित्यधानापु रात्रौ च दधिसक्तुषु ।
ह्येष्मातके तथा लक्ष्मीर्नित्यमेव कृतात्मया ॥

यवागूप्रभृतीन्यात्मोद्देशेन साधितान्यभक्ष्याणि । अनवश्रावितो-
विरलद्रव ओदनः 'यवागूः' । 'क्षजौष' पिष्टपचनभाण्डं । अनाग्निक
उष्मा 'क्षजौष' तेन धान्यराश्यादिगतोष्मपक्वमिति स्मृतिचन्द्रिकायां ।
'अवधूतं' वाससा । 'दधित्यं' कपित्थं । 'धानाः' मृष्टयवाः ।
देवलः ।

अभोज्यं प्राञ्जराहारं शुकं पर्युषितञ्च यत् ।
अन्यत्र मधु-सक्तुभ्यां भक्ष्येभ्यः सर्पिषो गुडात् ॥
नाश्रीयत् पयसा नक्तं भुक्तं चेन्न स्तपेन्निति ।
न चौरमुत्सृजेत् प्राप्तं पवित्रं हि पयः स्तुतम् ॥

गौतमः ।

उद्धृतक्षेदविलयन-पिण्याक-मथितप्रभृतीनि चान्नवीर्याणि ना-
श्रीयत् ।

'विलयनं' भक्तमण्डः ।

आपस्तम्बः ।

विलयनं मथितं पिण्याकं मधुमांसं वर्जयेत् । कृष्णधान्यञ्च
शूद्रान्नं ये चान्ये नास्य सन्मताः । अहविष्यमनृतं क्रोधं येन च क्रोधः
स्मृतिमिच्छन् यशोमेधां स्वर्गं बुद्धिं द्वादशैतानि वर्जयेत् ।
तथा ।

अप्रयतोपहतमन्त्रमप्रयतमभोज्यं । अप्रयतेन शूद्रेणोपहतमभोज्यं ।
यस्मिंश्चान्ने केशः स्यादन्यदा मेध्यममेधैरवस्पृष्टं कीटो वाऽमेध्यः । सदा
मूलकलिङ्गं वा पदा चोपहतं शिवया शूना वायपत्रेण वा दृष्टं
शूचा वोपहतं भुञ्जानं वा शूद्रो वा उपस्पृशेदनर्हद्भिर्वा समानपक्वौ

भुञ्जानेषु वा यवानुत्सायोच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामेदा कुत्सयित्वा वा
यवान्नं दद्याुः गोभिरवघातमन्यैर्वाऽमेधैः ।

तथा ।

नापणीयमन्नमश्रीयात्तथा रसानां मांसं मधुलवणानि परि-
हाय तैल-सर्पिषी तृपयोजयेत् । उदके वधाय कृतान्नं पर्युषितमण्यद्यात्
तद्यानाद्यं शुक्तं चेत्यपराणि च पृथुकतण्डुलकरम्भतरुजसक्तुशाकमांस-
पिष्टबीरवृक्षौषधिवनस्पतिमूलफलवर्जं शुक्तञ्चापरियोगं ।

शङ्खलिखितौ ।

तत्रापेयान्यभक्ष्याणि वर्जयेदमेधपतितचण्डालपुष्कभरजखलाकु-
णपकुष्ठिसंस्पृष्टानि ।

तथा ।

नापणीयमन्नमश्रीयात्त द्विःपक्वं न शुक्तं न पर्युषितमन्यच रागचु-
क्रखाडवदधिगुडगोधूमयवपिष्टविकारेभ्यः ।

अश्रीयादित्यनुवृत्तौ हारीतः ।

न रजखलादन्नं न पुंश्चल्या न कुडूया न मलवद्वासमा नापरया
द्वारापन्नं न द्विःपक्वं न शुक्तं न पर्युषितमन्यच गुडपिष्टमकुच्छेद्गो-
रसतैलादिषु पक्वान्नतैलदध्यन्नपानं नावचुत्तान्नं न जुगुप्सितं ।

गौतमः ।

नित्यमभोज्यं केशकौटावपन्नं रजखलाकृष्णशकुनिपदेपहतं भूण-
प्रावेलितं गवाप्रातं भावदुष्टं शुक्तं केवलमदधि पुनःसिद्धं पर्युषिता-
न्यशाकमल्यच्छेदमांसमधूनि ।

अभोज्यमित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः ।

अन्नं पर्युषितं भावदुष्टं मललेखं पुनः सिद्धमामृतजौषपकञ्च कामं
तु दद्या धृतेन वामिघारितमुपभुञ्जीत ।

तथा ।

उच्छिष्टमगुरोर्न भोज्यं समुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतञ्च यदमनकेश-
कौटोपहतञ्च ।

वृहस्पतिः ।

नाद्याच्छास्त्रनिषिद्धन्तु भक्ष्यभोज्यादिकं द्विजः ।

मांसं विगर्हितञ्चैव शूक्तं वज्रविधं तथा ।

अत्यम्रं शूक्तमाख्यातं निन्दितं ब्रह्मवादिभिः ॥

यमः ।

घृतं वा यदि वा तैलं विप्रो नाद्यान्नश्च्युतं ।

यमस्तदशुचि प्राह तुल्यं गोमांसभक्षणैः ॥

हस्तदत्ताश्च ये स्नेहा व्यञ्जनं लवणानि च ।

दातारं नोपतिष्ठन्ति भुक्त्वा भुञ्जीत किल्बिषं ॥

एकेन पाणिना दत्तं शूद्रदत्तञ्च यद्वेत् ।

घृतं तैलञ्च लवणं पाणीयं पायसं तथा ॥

वर्ज्यमिति शेषः । दर्शयन्नन्तर्ह्ययं साक्षाद्भस्तेनैव यदन्नं तद्भस्मदत्तं ।

तथा हस्तेन दत्तं शौद्रं यदपि किमानौयतां तदपि शीतलं शौद्रं
शूद्रैः परिविष्टं भवति । अथवा शौद्रं शूद्रोचितं आह्वायोग्यमिति
यावत् । यदप्योदनाद्यन्नं किं तत्तदर्थमानौयतामिति पृष्ट्वा आनौतं
तदपि शौद्रम् ।

भविष्यपुराणे ।

सुरालशून्यसंसृष्टं पीयूषादिसमन्वितं ।
 संसर्गात् दुष्यते तद्धि शूद्रोच्छिष्टवदाचरेत् ॥
 इति वर्ज्यान्त्रानि ।

अथैतेषु वर्ज्यत्वेनोक्तेष्वन्त्रेषु केषाञ्चित्प्रतिप्रसवः क्रियते ।

तत्राह मनुः ।

दधि भक्ष्यञ्च शूक्तेषु सर्वञ्च दधिसम्भवं ।
 यानि चैवाभिषूयन्ते पुष्पमूलफलैः शूभैः ॥

तथा ।

यत्किञ्चित्स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितं ।
 तत्पर्युषितमप्याद्यं हविःशेषञ्च सर्वशः ॥
 चिरस्थितमपि त्राद्यमल्लेह्याक्तं द्विजातिभिः ।
 यवगोधूमजं सर्वं पयसश्चैव विक्रियाः ॥

‘दधिसम्भवं’ उदश्चिन्मधुकिलाटकूर्पकादि । शूक्तानुच्यन्ते । यानि मधुररसान्यपि कालात्ययेन द्रव्यान्तरसंसर्गेण वात्यस्त्रीभावमापद्यन्ते, यथासद्राक्षादीनि, यानि तु स्वभावतोऽस्मानि दाडिमामलकजम्बीरादीनि तानि नैव शूक्तानि यानि चाप्राप्तपाकान्यासादीनि । न ह्ययमम्बुपर्यायः शूक्तशब्दः । तेषु च केवलानि कालतः शूक्तानि प्रतिषिध्य द्रव्यान्तरैर्मूलादिभिः मिश्रितान्यनुज्ञायन्ते । तथा च गौतमेनोक्तम् केवलमदधीति ।

उदकेन संसृज्य परिवासनं ‘अभिषवः’, पुष्पादिभिः सह यान्यभिषूयन्ते । ‘भक्ष्यं’ धानाश्चकुल्यानि । खरविशदभोज्यमोदनादि । अगर्हितमनपेतगन्धवर्णरसं तच्चेत्स्नेहसंयुक्तं सत्पर्युषितं तदा भक्षणार्थं ।

अभिघारणखेदसंयुक्तस्यापि हविःशेषस्य पृथक्पक्षणमादराय । 'चिर-
स्थितं' दिविराच्यन्तरितं । 'यवगोधूमजं' अपूप-सक्तादि, अखेदाक्तमपि
भोज्यं । 'पयसः', 'विक्रियाः' विकाराः दधि-मयितादयः ।

याज्ञवल्क्यः ।

अन्नं पर्युषितं भोज्यं खेदाक्तं चिरसंस्थितं ।

अखेदा अपि गोधूम-यव-गोरसविक्रियाः ॥

बृहस्पतिः ।

दधि भक्ष्यं शुक्तमपि यच्चैव दधिसम्भवं ।

अचौषपक्वं भक्ष्यं स्यात् समर्पिष्कमिति श्रुतिः ॥

तथा ।

यवगोधूमजं सर्वं विकाराः पयसश्च ये ।

राग-खाडवचुक्राद्यं भक्ष्यं पर्युषितं भवेत् ॥

अपूपाय करम्भाय धानावटक-सक्तवः ।

शाकमांसानि पूषश्च सुषं कृशमेव च ॥

यवागूं पायसश्चैव यच्चान्यत् खेदमयुतं ।

सर्वं पर्युषितं भोज्यं शुक्तञ्च परिवर्जयेत् ॥

वशिष्ठः ।

अपूप-धाना-करम्भ-सक्तु-वटक-तैल-पायस-शाकानि विना
शुक्तानि वर्जयेत् । अन्वांश्च क्षीरयवपिष्टविकारान् ।

पैठीनसिः ।

कामं दध्ना घृतेनाभिघारितं पर्युषितान्नं भुञ्जीत ये ह्यत्र शुक्त-
पर्युषितादीनां प्रतिप्रसवास्तेषां पुरुषार्थैकरूपत्वान्न आह्वानविष-

गन्ध-वर्णशुद्धा आपो भूमिगताः विदृष्ट्वा यत्र गौर्भवेत् ।
विपर्यस्तं महोदकमपि वक्ष्ये ।

यमः ।

प्रपामरण्ये च घटञ्च कूपे द्रोण्यां जलं कोशगतास्तथापः ।

क्षतेऽपि शूद्रान्तदपेयमाज्जरापद्गतो भूमिगतं पिबेत् ॥

हारीतः ।

भूमिष्ठाः पुण्या आपोऽशुभवर्जमथापि ब्राह्मणं देवानां वागेषा
मत्स्यापः प्राविशंस्ते देवा अद्भ्यो वाचमैच्छंस्तानापोऽब्रुवन् यदस्माकं
प्रजाभ्यो यदन्येभ्योऽशुभं तत् पावयध्वं ततो वाचं दास्याम इति तथेति
देवाः प्रत्याज्जस्ता अग्निं प्राविशंस्ताः अग्निपूता अभवंस्तस्मादेता यत्र
तिष्ठन्ति तद्दृष्ट्वा ताः वायुं प्राविशंस्ता वायुपूता अभवंस्तस्मादेता
यतो यन्ति ततो दारयन्ति ताः सोमं प्राविशंस्ताः सोमपूता अभवंस्त-
स्मादेता स्निग्धाः शैत्यरसवत्यः कल्प्यन्ते । असावादित्यो ब्रह्मा यज्ञः
सर्वा देवतास्ता अन्वहं देव-गवादिभौरग्निभिरपाययंस्तस्मादेता अहनि
शुद्धाः पूताः शुद्धौ कल्प्यन्ते । तस्माद्यद्यन्मीमांस्यं स्यात् तत्तदग्निः
संस्पृशेच्छुद्धिर्भवति । रात्रावेताश्चापो वरुणं प्राविशंस्तस्मान्न रात्रौ
गृहीयाद्वाचो धाव इत्यग्निमुपरिष्ठाद्धारयन् गृहीयात् ।

कात्यायनः ।

अपो निशि न गृहीयाद्गृह्णन्नपि कदाचन ।

विष्टत्याग्निमुपर्यासां धावो धाव इतीरयन् ॥

अस्ममित आदित्यमुदकं गृहीयादापदि रात्रौ यदि गृहीया-
दग्निमुपरि धारयन् धावोधावोराजन्निति यजुर्जपन् गृहीयात् ।

वैधात्यनः ।

अस्ममितआदित्य उदकं गृहीयान्न गृहीयादिति मीमांसन्तेन
गृहीयादित्येके आह्रज्जवादिनो गृहीयादित्येतदपरे यावदुदकं
गृहीयान्तावत् प्राणमायच्छेदग्निर्ये वा उदकं गृह्णाति ।

उशनाः ।

नद्यः कूप-तडागानि सरांसि सरितस्तथा ।

असंहतान्यदोषाणि मनुः स्त्रायश्रुवोऽब्रवीत् ॥

पराशरः ।

अन्यैरपि कृतान् दोषान् कूपसेतुपथेषु च ।

तेषु वेगेषु यत्तोयं सम्यक् सेतुपथेषु च ।

प्रतिपाद्याश्च पेयाश्च न दुष्टान् मनुरब्रवीत् ॥

इति पाद्याण्युदकानि ।

अथ वर्ज्याण्युदकानि ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

दुर्गन्धि फेनिलं वर्ज्यं तथा वै पल्लवोदकं ।

न लभेत् यत्र गौस्तृप्तिं नक्तं यच्चैव गृह्यते ॥

यत्र सर्वाय चोत्सृष्टं यच्चाभोज्यं निपानजं ।

तद्वर्ज्यं सलिलं तात सदैव पिबकर्मणि ॥

‘यत्’ कूपादिकं, तत्कर्तृभिः सर्वप्राण्युपजीवनार्थं ‘नोत्सृष्टं’ न
परित्यक्तं, तत्सलिलं पिबकर्मणि वर्ज्यं । कूपममुद्धृतं पश्चादिपेयोदकधार-
णार्थो जलाशयः ‘निपानं’ ‘तज्जं’ तत्र स्थितमपि, सलिलं वर्ज्यनीयं ।
योगयाज्ञवल्क्यः ।

अयाह्यास्त्वयिमा आपो नद्याः प्रथमवेगगाः ।

प्रचोभिताश्च केनापि याश्च तीर्थान्तयोद्भूताः^(१) ॥

‘अयिमाः’ प्रथमवृष्टिसम्भूताः, ता नद्याः कलुषतरैकदिच्यादिदिन-
स्याचिवेगगता एव न याह्याः । निवर्त्तमाने तु प्रथमवेगे प्रसादवत्यो-
याह्याः । द्वितीयादिवेगे च वेगानिवृत्तावपि याह्याः । नदीत्यतिरि-
क्ताशयसंस्तृतास्त्वयिमाः दशरात्रमयाह्याः ।

तथा च वचनं ।

अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मण्यश्च प्रसृतिकाः ।

दशरात्रेण शुध्यन्ति भूमौषु च नवोदकं ॥

याश्च केनचित् सङ्कोभ्य कलुषीकृताः याश्च तीर्थान्जलावतरण-
मार्गादुद्भूतास्तु अपि न याह्याः ।

व्यासः ।

नद्या यच्च परिभ्रष्टं नद्या यच्च विवर्जितं ।

गतप्रत्यागतं यच्च तत्तोयं परिवर्जयेत् ॥

यौष्माद्युत्संसृज्यज्जलान्नदीप्रवाहात् पृथग्भूय पल्लवे स्थिरीभूतं
‘नद्याः परिभ्रष्टं’ । यच्च स्तल्पनिर्झररूपेण पृथक्भूय पुनर्महाप्रवाहेण
सह संसर्गं न लभते तत् ‘नद्या विवर्जितं’ । सकृदसकृदा स्वतो वा का-
रणान्तरेण वा यत्प्रतिलोमं स्रन्दते तत् ‘गतप्रत्यागतं’, तत्परिवर्जयेत् ।
मरीचिः ।

नभोनभस्ययोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत देवर्षिपितृतर्पणं ॥

(१) तीर्थेषु विद्युता इति ख० ।

तर्पणशब्दः आह्लाद्युपलक्षणार्थं । नभास्य नभस्वस्य नभोनभस्यौ
 आवण-भाद्रपदौ तयोर्मध्ये तयोरन्तरं तावत्कालमिति यावत् ।
 रजस्वलाशब्दो गौण्या वृत्त्या पवित्रत्वविपर्ययं वदन् तज्जलस्य कर्मार्हतां
 वारयति ।

मार्कण्डेयः ।

आदित्यदुहिता गङ्गा स्रजजाता सरस्वती ।

रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञकाः ॥

‘आदित्यदुहिता’ यमुना । ‘गङ्गा’ भागीरथी । ‘स्रजजाता
 सरस्वती’ कुरुक्षेत्रे स्थिता सती ।

सत्यन्तरे ।

कालिन्दी नर्मदा गङ्गा स्रजजाता सरस्वती ।

एतास्तु पुण्याः सरितः सङ्गोभपरिवर्जनात् ।

वैमल्यगुणसंयोगाद्रजोनाभिभवत्युत ॥

गङ्गा धर्मद्रवः पुण्या यमुना च सरस्वती ।

अन्तर्गतरजोयोगात् सर्वाहेष्वपि चामलाः ॥

निगमः ।

प्रतिस्वीतो रजोयोगो रथ्याजलनिवेशनं ।

गङ्गायां न प्रदुष्यन्ति य हि धर्मद्रवः स्वयं ॥

इति वर्ज्याणुदकानि ।

अथाभ्युत्थणाहरणं ।

तत्र शाश्वदायनिः ।

ततः सूर्यमुपस्थाय सम्यगाचम्य च स्वयं ।

अभ्युत्थणं समादाय सञ्चितात्मा गृहं व्रजेत् ॥

आचम्येत्यत्र द्विरिति शेषः ।

तथा च वृद्धशातातपः ।

तपःसिद्धे द्विराचम्याभ्युत्थणार्थमयाहरेत् ।

न विनाभ्युत्थणं जातु विधिज्ञः किञ्चिदाचरेत् ॥

आहरणेतिकर्त्तव्यतामाह शाखायनिः ।

सोपानत्कः सदर्भः सदशोत्तरीयः समाहर्त्ता ।

‘सोपानत्कः’ उपानद्युगलारूढः । ‘सदर्भः’ दर्भपवित्रयुक्तपाणिः ।

‘सदशोत्तरीयः’ दशायुक्तोत्तरीयवस्त्रावृतः, ‘समाहर्त्ता’ पात्रस्यमभ्युत्थणार्थं जलमाहरेदित्यर्थः ।

प्रचेताः ।

अनुगुप्ता अपो गृह्य प्रचारार्थं गृहं व्रजेत् ।

सवने प्रोक्षणं कुर्याद्गृहीतेन सदा शुचिः ॥

‘अनुगुप्ताः’ अन्येनादृष्टाः । ‘अपः’ जलं । ‘गृह्य’ गृहीत्वा । ‘प्रचारार्थं’ गृहनिर्वर्त्यकर्मणानुष्ठानार्थं । ‘सवने’ प्रातरादिकाले । गृहं गच्छेत् । गत्वा च तेन जलेन कर्मार्थद्रव्यदेशानां शुचिर्भूत्वा प्रोक्षणं कुर्यात् ।

उग्रनाः ।

स्रवन्त्यादिष्वयाचम्य सोपानत्को ह्यसंस्पृशन् ।

आगतः सोदपाचस्तु यत्नेन शुचिरेव सः ॥

तेनोदकेन द्रव्याणि प्रोक्ष्याचम्य पुनर्गृहे ।

ततः कर्माणि कुर्वीत नित्यं वै यानि कानिचित् ॥

शातातपः ।

बहिर्नद्यादिस्वात्मानः सोदकः कश्चिदस्पृशत् ।

रथ्यागतोऽपि यत्नेन शुचिरेव हि मानवः ॥

गर्गस्तु जलाहरणे नियमान्तरमाह ।

चिसन्ध्यं वाग्यतोवारि गुप्तमाहृत्य शोधयेत् ।

आहृत्य वारा द्रव्याणि देशञ्च प्रोक्ष्य शोधयेदिति ॥

‘वाग्यतः’ मौनी ।

गोभिलः ।

पुरा प्रादुष्करणवेलायाः सायंप्रातरनुगुप्ता अपो हरेत् परिचर-
णीया वा इति ।

अग्निविहरणं ‘प्रादुष्करणं’, तस्य ‘वेला’ कालः तस्मात्, ‘पुरा’ पूर्वकालं ।

अत्र मुख्यामुख्यानि जलाहरणपात्राणि ।

आह योगियाज्ञवल्क्यः ।

सौवर्णं राजतं ताम्रं मुख्यं पात्रं प्रकौर्त्तितं ।

तदलाभे स्युतं पात्रं स्रवते यत्र धारितं ॥

शाश्यायनिः ।

अयं हिरण्ययं रौप्यं दारवं मृत्पात्रं दृढं ।

ताम्रं पत्रपुटं पुण्यं पात्रमभ्युत्तणाय वै ॥

‘पत्रपुटं’ प्रशस्तपत्रनिर्मितं जलाहरणयोग्यं पात्रमित्यर्थः । एतच्च
पात्रान्तरालाभे वेदितव्यं ।

तदाह आपस्तम्बः ।

सर्वालाभे तु पात्राणां पर्णपात्रं विधीयते ।

पात्रं तदपि विज्ञेयं स्रवते यत्र धारितं ॥

वर्ज्यपात्राण्यप्याह आपस्तम्भः ।

सैवाल-वास्तुका-दूर्वा-वृण-पर्णायमैरपि ।

अभ्युत्तणं न गृहीयादापस्तम्बोऽत्रवीक्षुनिः ॥

पर्णनिषेधोऽत्र पाचान्तरसङ्गावविषयः । अनापादितपुटाकृति-
विषयो वानुसन्धेयः ।

नलिकाभिन्नपात्रेण कांस्यपात्रेण चैव हि ।

प्राण्डङ्ग-फलजेनापि कुर्यान्नाभ्युत्तणं द्विजः ॥

‘नलिकया’ वेष्टादिमय्या ‘भिन्नेन’ स्फुटितेन, ‘कांस्यपात्रेण’
घोषपात्रेण, घोषमिति निघण्टौ कांस्यनाम । ‘प्राण्डङ्गेन’ शङ्खशुक्त्या-
दिरूपेण । ‘फलजेन’ नालिकेर-विज्वादिमयेन ।

उद्धृतातातपः ।

सैवाल-वृण-पर्णाद्यैरसंस्काराम्बुभाजनैः ।

सिकतावस्त्रलेपैश्च न कुर्यात्प्रोत्तणं बुधः ॥

आदिशब्देन नलिका-प्राण्डङ्गादि गृह्यते ।

द्रव्यशुद्धिप्रकरणोक्तसंमार्जनादिमंस्काररहितैः ‘अम्बुभाजनैः’ जल-
पात्रैः, सिकताभिर्वस्त्रेण वा संगृहीतानि ‘सिकता-वस्त्रलेपानि’ ।

यमोऽपि ।

पात्रादिरहितं तोयं उद्धृतं सव्यपाणिना ।

न तेन प्रोत्तणं कुर्यादस्त्रनिष्पीडनेन च ॥

‘पात्रादिरहितं’ शैवलाद्याहतं । ‘सव्यपाणिना’ वामेन पाणिना ।
अनेन दक्षिणपाणिना समाहृतं तोयं प्रोत्तणार्हमित्यभ्यनुज्ञातं । पात्र-
स्थितं सव्यपाणिनाप्याहतमभ्यनुज्ञातं ।

ज्ञातातपः ।

यत्पात्ररहितं तोयं धृतं सव्येन पाणिना ।

न तेन प्रोक्षयेद्द्रव्यं वस्त्रनिष्पीडनेन च ॥

नाधोवस्त्रैकदेशेन शुद्ध्यर्थमपि आहरेत् ।

अथानीते तु सव्येन प्रोक्षयेद्दक्षिणेन तु ॥

शाश्वत्यायनिः ।

नाहरेदेकजातिस्तु नावृत्तो न च जल्पकः ।

न पाणिना न वस्त्रेण जलमभ्युक्षणाय वै ॥

‘एकजातिः’ शूद्रः । “ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यक्षत्रयोवर्णा द्विजातयः ।

चतुर्थं एकजातिस्तु शूद्रोऽनान्यस्तु पञ्चमः” इति मनुस्मरणात् ।

‘जल्पकः’ अमौनी ।

अभ्युक्षणाहरणानन्तरकृत्यमाह प्रचेताः ।

संगृह्याभ्युक्षणं पाद्यात्सोपानत्को गृहं प्रति ।

तदनुत्को गृहं प्राप्य सर्वानुष्ठानमाचरेत् ॥

अभ्युक्षणोदपाचन्तु न तावत् स्थाप्यते कचित् ।

यावन्नाचमनं दर्शनं प्रोक्षिता न गलनिका ॥

अनेनाहृत्याभ्युक्षणं कचिदनिधायैव केनचिद्वस्त्रेण जलान्तरेणा-

चम्य संगृह्याभ्युक्षणपात्रं निदध्यादित्युक्तं भवति ।

शाश्वत्यायनिरपि ।

आदाय प्रोक्षणं पात्रं न निदध्याद्गृहं गतः ।

अकृत्वाचमनं भूमावाचान्तः प्रयतोभवेत् ॥

आचमनमकृत्वा प्रोक्षणं भूमावस्थापयन्नाचान्तः प्रयतोभवतीत्यर्थः ।

आचमनानन्तरं पुनस्त्यः ।

तेन द्रव्याण्येषाणि प्रोक्ष्याचम्य पुनर्गृहे ।

ततः कर्माणि कुर्वीत सन्निधाद्य द्विजोत्तमाः ॥

अत्र गृहे पुनराचम्य तेन द्रव्याणि प्रोक्ष्येत्यन्वयः ।

प्रोक्षणीयानि द्रव्याणाह गर्गः ।

चिसन्ध्यं वाग्यतोवारि गुप्तमाहृत्य शोधयेत् ।

होमोपहारभोगे ह द्रव्यात्मपरिचारकान् ॥

यमोऽपि ।

अभ्युक्षेत्तु प्रयत्नेन प्रचाराधुषितं गृहं ।

मध्याह्ने चैव सन्ध्यायां न चानभ्युक्षिते यजेत् ॥

गर्गः ।

गोचर्धर्माचमस्विन्दु गां शोधयति पातितः ।

समूहामशुचौनान्तु यत्र लेपो न विद्यते ॥

अपां विन्दुः 'अस्विन्दुः', 'गां' भूमिं, 'समूहां' कृतपरिसमूहनां
अपसारितावकरामिति यावत् ।

उक्ताभ्युक्षणासमर्थं प्रत्याह

प्राथ्यायनिः ।

नद्यादौ सम्यगाचान्तः संयतो गृहमागतः ।

उद्धृत्य मणिकान्तोयं तथाभ्युक्षणाचरेत् ॥

गृहे वा समुपस्पृश्य कृत्वा स्वर्णकुशोदकं ।

कृत्वाचमनमाचान्तः पुनः प्रोक्षणाचरेत् ॥

सम्यग्द्विराचम्य संयतो नद्यादेः स्वयं शिष्यादिभिर्वा प्रोक्षणाच-

रेदित्येकः पक्षः । तथैव समुपसृश्य गृहे स्नितात् मणिकादभ्युत्थ-
तोयमाहरेदित्यपरः पक्षः । पूर्ववदाचमनं कृत्वा गृह एव यत्र कुच-
चित् स्नितामुदकमादाय निचितमुवर्णकुशं कृत्वा पुनराचान्तस्तदभ्यु-
त्थार्यमुपकल्पयेदित्यन्यः ।

तथा—

आग्नेयं प्रथमं प्रोक्तं विप्रहस्ताद्वितीयकं ।

तृतीयमुदकस्थानाच्चतुर्थं मणिकात् स्नतं ॥

नद्यादेः स्वयमाहृतं प्रथमं, अन्येन शुचिना ब्राह्मणेन तत एवा-
नीतं द्वितीयं, गृहस्थितादेव कूपादेर्जलस्थानात् गृहीतं तृतीयं,
मणिकादुपान्तं चतुर्थं । वृहज्जलसंश्रयं भाण्डं मणिकः ।

प्रचेताः ।

वैश्वानरेण यत्किञ्चित् कुरुते प्रोक्षणं दिजः ।

गङ्गातोयसमं सर्वं वदन्ति ब्रह्मवादिनः ॥

‘वैश्वानरम्’ आग्नेयं ।

इत्यभ्युत्थणाहरणं ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवोय-सकलश्रीकरणाधिपति-
पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-

खण्डे आङ्गकल्पे प्रक्षेप्यद्रव्यनिरूपणं नाम

अष्टमोऽध्यायः ॥ ० ॥

अथ नवमोऽध्यायः ।

आहोपकरणानि ।

शैलान् कैलासयन्ती भुवि बलिमदने शेषयन्ती भुजङ्गा-
नाकाश्च भानुमन्तं शिशिरकरतुलां प्रापयन्ती मितिष्ठा ।
यत्कीर्त्तिः कौतुकेन त्रिभुवनमटनि स्पष्टपुण्यः स एषः
श्रीहेमाद्रिः पुरस्तादुपकरणगणं आह्वयुक्तं ब्रवीति ॥

अथान्यान्यपि आहोपप्रकरणान्युच्यन्ते ।

तत्र कुशास्तावत् । तत्राप्युत्पत्तिपूर्वम् यस्तेषां महिमा तत्र शतपथश्रुतिः ।

या वै वृचाद्वीभक्षमाना आपो धन्व दृभन्त्य उदायंस्ते दर्भा
अभवन् यद्दृभन्त्य उदायंस्तस्माद्दर्भास्ता हैताः शुद्धा मेधा आपो
वृचाभिप्रचरिता यद्दर्भा इति^(१) । 'वृचात्' लघुपुत्रात्, 'व्रीभक्षमा-
नाः' विभ्यत्यः, 'आपः' उदकानि, 'धन्व' मरुत्सुखं, 'दृभन्त्य' संदृ-
भ्यमानाः, 'उदायन्' उदपतन्, 'शुद्धाः' निर्दोषाः । 'मेधाः' यज्ञि-
याः । 'अवृचाभिप्रचरिताः' वृत्रेण कालुष्यमप्रापिताः ।

आह-गोभिलः ।

कुशमूले स्थितो ब्रह्मा कुशमध्ये तु केशवः ।

कुशाये शङ्करं विद्यात् सर्वे देवाः समन्ततः ॥

दर्भान् प्रहृत्य शतपथश्रुतिः ।

अयमिव वै देवानां मध्यमिव मनुष्याणां । मूलमिव पिहणामिति ।
हारितोऽपि ।

कुशहस्तेन यज्जपं दानञ्चैव कुशैः सह ।
 कुशहस्तस्य यद्गुह्यं तस्य मञ्ज्या न विद्यते ॥
 कुशपूतं भवेत्स्नानं कुशेनोपसृष्टेद्विजः ।
 कुशेन चोद्धृतं तोयं सोमपानेन समितं ॥
 कुशमालान्तु यः कण्ठे समावहति सर्वदा ।
 लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भमा ॥
 करे कण्ठे शिखायाञ्च कर्णयोस्त्रभयोरपि ।
 पवित्रधारको यश्च न स पापेन लिप्यते ॥

कौशिकः ।

कुशासनं सदा पूतं यतीनान्तु विशेषतः ।
 कुशासिनोपविष्टस्य सिध्यते योग उत्तमः ॥
 यथा पुष्करपर्णेषु अपां लेपो न दृश्यते ।
 एवं पवित्रहस्तस्य न लोपो विद्यते क्वचित् ॥

क्षरीतः ।

जपहोमहरा ह्येते असुरा व्यक्तरूपिणः ।
 पवित्रकृतहस्तस्य विद्मन्ति दिशो दश ॥

गोभिलः ।

वज्रो यथा सुरेन्द्रस्य गृहलं हस्ते हरस्य च ।
 चक्रायुधं यथा विष्णोरेवं विप्रकरे कुश इति ॥

अथ कुशविधिः ।

आह कौशिकः ।

गृह्यौ देशे गृहिर्भूत्वा स्थित्वा पूर्वोत्तरामुखः ।

ॐकारेणैव मन्त्रेण कुशाः स्पृश्या द्विजोन्नमैः ॥

उत्पाटनमन्त्रस्तत्रैव ।

विरञ्चिना सहोत्पन्नः परमेष्ठोति सर्गजः ।

नुद पापानि सर्वाणि मम स्वस्तिकरो भव ॥

स्रत्यन्तरेऽपि तमेव मन्त्रमभिधाय ।

एवं मन्त्रं समुच्चार्य ततः पूर्वोत्तरामुखः ।

ॐ फट्कारेण मन्त्रेण सकृच्छ्रित्वा समुद्धरेत् ॥

कार्णाजिनिः ।

भुवन्तु त्रिधिलौकिक्य खनिचेण विचक्षणः ।

आदद्यात् पितृतीर्थेन ॐ फट् ॐ फट् सकृत् सकृत् ॥

अथ कालनियममाह हारीतः ।

मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भाद्यो मतः ।

अथातयामास्ते दर्भा नियोक्तव्याः पुनः पुनः ।

नार्द्रान् लुनीयाद्रात्रौ तु लुनीयाद्वापि सन्ध्ययोः ॥

‘नभः’ श्रावणः । ‘थातयामं’ अनेकत्र प्रयोगान् है । ‘अथातयामाः’ उपयुक्ताः अथानेकत्रः क्रियान्तरोपयोगयोग्या इति भावः । अतश्चैते उपयुक्ताः । अथापवादस्यानं विहाय क्रियान्तरेऽपि पुनः पुनरुप-
योज्याः । कालान्तरे गृहीतास्तु सकृदप्युपयुक्त्या तथा मतया क्रिया-
न्तरानर्हाः ।

शालङ्कायनः ।

नभोमामस्य दर्भे तु शुचिर्दर्भान् समाहरेत् ।

अथातयामास्ते दर्भा नियोज्याः स्तुः पुनः पुनः ॥

यदपि साह्यवचनम् ।

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्राः ब्राह्मणाश्च विशेषतः ।

अथातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥

यच्च गृह्यपरिशिष्टे ।

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्राः ब्राह्मणा हविरग्नयः ।

अथातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनरिति ॥

तदपि पूर्ववचनानुसारेण नभोऽमावास्यागृहीतदर्भविषयमेव
मन्तव्यम् ।

मार्कण्डेयोऽप्यमीषां सापवादामथातयामतामाह ।

सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियां ।

नोच्छिष्टं तत् पवित्रं भुक्तोच्छिष्टं वर्जयेत् ॥

येन पवित्रेण सहाचमनं कृतं तदुच्छिष्टं न भवति, येन तु सह
भोजनं कृतं तदुच्छिष्टतया त्याज्यं । एतच्च गन्धिरहितपवित्रविषयं ।

गन्धिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनञ्चरेदिति हारीतस्मरणात् ।

एतदपि ब्रह्मगन्धिमत्पवित्रविषयं ।

न ब्रह्मगन्धिनाचामेन च काशादिभिः कचिदित्यादित्यस्मरणात् ।
हारीतः ।

आचामेत्यथेतो नित्यं पवित्रेण द्विजोत्तमः ।

नोच्छिष्टञ्च भवेत्तत् भुक्तशेषं वर्जयेत् ॥

‘पवित्रेण’ सह पवित्रयुक्तपाणिरित्यर्थः । ‘तत्’ पवित्रं, उच्छिष्टं न
भवति, कर्मानर्हं न भवतौत्यर्थः । ‘भुक्तशेषं’ भोजनाङ्गतां नीतं,
‘वर्जयेत्’ त्यजेत् । एतच्च गृचेराचामतोवेदित्वं ‘प्रयतः’, इति

वचनात् । अन्ये तु कर्माङ्गाचमनविषयमेतदित्याहुः ।

तथा च कात्यायनः ।

सपवित्रः सदर्भो वा कर्माङ्गे पितृकर्मणि ।

अग्रून्यं तु करं कृत्वा सर्वत्राचमनञ्चरेत् ।

नोच्छिष्टान्तत्सदर्भश्च मुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत् ॥

अत्र पवित्रशब्देन ग्रन्थिमत्पवित्रमित्येके ।

आह श्रुतातपः ।

जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृकर्मणि ।

अग्रून्यन्तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः ॥

जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे ।

सव्यापसव्यौ कुर्वीत सपवित्रौ करौ बुधः ॥

कश्यपः ।

स्नाने होमे जपे दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे ।

सपवित्रौ सदर्भो वा करौ कुर्वीत नान्यथा ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

कुशपाणिः सदा तिष्ठेद्वाह्यणो दम्भवर्जितः ।

स नित्यं हन्ति पापानि त्वलराशिमिवानलः^(१) ॥

पुराणेऽपि ।

कौशेयं विभृत्यान्नित्यं पवित्रं दक्षिणे करे ।

मुञ्चानस्तु विशेषेण गृहीतान्न च शोधनं ॥

(१) त्वलराशिमिवानल इति ग० ।

‘कौशेयं पवित्रं’ कुशपवित्रं ।

अचिरपि ।

उभाभ्यामेव पाणिभ्यां विप्रैर्दर्भपवित्रके ।

धारणीये प्रयत्नेन ब्रह्मयन्त्रिसमन्विते ॥

ब्रह्मयज्ञे जपे चैव ब्रह्मयन्त्रिर्विधीयते ।

भोजने वर्तुलः प्रोक्तः एवं धर्मो न हीयते ॥

द्विगुणीकृतानां दर्भशिखानां पाशः प्रदक्षिणमर्द्धवेष्टनं विधाय
पश्चाद्भागेन यदा प्रवेक्ष्यते तदा वर्तुलयन्त्रिः । यदा स एव प्रादक्षिणेन
समग्रवेष्टनं विधाय पुरोभागेन प्रवेक्ष्यते तदा ब्रह्मयन्त्रिः ।

दर्भधारणायाङ्गुलिनियमः स्कन्दपुराणे दर्शितः ।

अनामिकाधृतो दर्भो ज्येष्ठानामिकयापि वा ।

उभाभ्यामनामिकाभ्यां धार्यं दर्भपवित्रके ॥

सत्यन्तरे ।

अनामिकाभ्यामेवैते पवित्रे यन्त्रिसंयुते ।

धारयेद्दक्षिणेनैव पाणिना वा कुशग्रहः ॥

‘अनामिका’ उपकनिष्ठिका ।

पवित्रलक्षणमाह कात्यायनः ।

अनन्तर्गर्भितं साद्यं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुचचित् ॥

पवित्रकरणप्रकारमाह योगयाज्ञवल्क्यः ।

पवित्रे स्वेति मन्त्रेण द्वे पवित्रे च कारयेत् ।

नान्तर्गर्भं कुशच्छिन्ने कौशे प्रादेशमभिते ॥

‘नान्तर्गर्भे’ गर्भे शिखारहिते । ‘कुशच्छिन्ने’ कुशेनावेद्य छिन्ने ।
‘कौशे’ कुशमये । “पवित्रेस्यो वैष्णवी” इति हेदनमन्तः ।

अत्र विशेष उक्तो देवीपुराणे ।

पवित्रेस्य इति किञ्च मूलदेशे कुशद्वयं ।

कुशचयेण प्रादेशमात्रे ते स्तः पवित्रके ॥

आपस्तम्बोऽपि ।

समौ साद्यौ दर्भौ प्रादेशमात्रौ पवित्रे कुरुते । पवित्रेस्यो वैष्णवी
वा पुनर्मनसा पुनान्विति दणं काष्ठं वान्तर्द्धा यच्छिनत्ति न नखेनेति ।
यज्ञपार्ष्णीऽपि ।

या ओषधीमन्त्रेण कृत्वाङ्गुष्ठाङ्गुलिपर्वणि ।

किन्द्यात्प्रादेशमात्रेण पवित्रं विष्णुदेवतं ॥

न नखेन न काष्ठेन न खोहेन न मृण्मयैः ।

नखेन तु भवेद्वाधिः काष्ठेनार्थो न सिद्ध्यति ॥

आयसेन भवेन्मृत्युः मृण्मयैः कलहोभ्रुवं ।

वृत्तयन्त्रिमत्पवित्रलक्षणमुक्तं गारुडपुराणे ।

अङ्गैः प्रदक्षिणीकृत्य शिखां पात्रं प्रवेशयेत् ।

वैष्णवैर्नैव मार्गेण वृत्तयन्त्र्या पवित्रके ॥

‘वैष्णवोमार्गः’ पश्चाद्भागः ।

ब्रह्मयन्त्रिमत्पवित्रलक्षणमपि तत्रैवोक्तं ।

सन्त्यज्य वैष्णवं मार्गं ब्रह्ममार्गविनिःसृतं ।

सकृत्प्रदक्षिणीकृत्य पवित्रमभिधीयते ।

तद्ब्रह्मयन्त्रिमत्प्रोक्तं पवित्रं वेदवादिभिः ॥

पवित्रकर्तुरभिमुखः प्रदेशः 'ब्रह्ममार्गः' ।

पवित्रदर्भशिखामङ्ग्यापि तत्रैवोक्ता ।

सप्तभिर्दर्भपिञ्जलैः कुर्याद्वाङ्मं पवित्रकं ।

पञ्चभिः चतुर्विधैव चतुर्भिस्तु तथा विशः ।

दाभ्यां शूद्रस्य विहितमन्तराणां तथैव च ॥

मार्कण्डेयस्तु ।

चतुर्भिर्दर्भपिञ्जलैर्वाङ्मणस्य पवित्रकं ।

एकैकं न्यूनमुद्दिष्टं वर्णं वर्णं यथाक्रमं ॥

सर्वेषां वा भवेद्दाभ्यां पवित्रं गन्धितं न वा ।

त्रिभिस्तु शान्तिके कार्यं पौष्टिके पञ्चभिस्तथा ।

चतुर्भिश्चाभिचाराख्यं कुर्वन् कुर्यात्पवित्रकं ॥

दर्भलक्षणमाह कौशिकः ।

सप्तपचाः शुभा दर्भास्तिललेचसमुद्भवाः ।

ते प्रशस्ता द्विजातीनां दैवे पित्र्ये च कर्माणि ॥

अप्रसृताः सृता दर्भाः प्रसृतास्तु कुशाः सृताः ।

समूलाः कुतपाः प्रोक्ताश्चिन्नापास्तृणमंजिताः ॥

'अप्रसृताः' असञ्जातप्रसवाः अपुष्पिता इत्यर्थः ।

हारौतोऽपि ।

दर्भायं दैवमित्युक्तं समूलायं तु पैदकं ।

तत्र मूलं विना ये तु ते कुशाः कुतपाः सृताः ॥

अच्छिन्नायान् सपचांश्च समूलान् कोमलान् शुभान् ।

पितृदेवजपार्थश्च समादद्यात् कुशान् द्विजः ॥

एतत्प्रसूरादित्यतिरिक्तविषयं ।

तथाच ब्रह्माण्डपुराणे ।

हरिता वै सपिञ्जलाः स्निग्धाः पुष्टाः समन्विताः ।

रत्निमात्रप्रमाणेन पित्ततैर्येन संकृताः ॥

क्षिन्नमूला गृहीतव्याः प्रसूराय कुशोत्तमाः ।

अग्निकार्ये च यागे च समूलान् परिवर्जयेत् ॥

‘सपिञ्जलाः’ अष्टयकृतदन्ताः । बहुमुष्टिकारपरिमाणं रत्निः,
तथा संकृताः पित्ततैर्यद्गहणेनोत्पादितातिशयाः ।

सुमन्तुः ।

अच्छिन्नायाः शुभा दर्भाः पित्र्ये तु हरिताः शुभाः ।

अमूला देवकार्येषु प्रयोज्याश्च जपादिषु ।

सप्तपचाः कुशाः शस्ता दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥

आह कात्यायनः ।

हरिता यज्ञिया दर्भाः पौतकाः पञ्चयज्ञिकाः ।

समूलाः पितृदेवत्याः कल्माषा वैश्वदेविकाः ।

हस्ताः प्रचरणीयाः स्तुः कुशा दीर्घाश्च बर्हिःकाः ॥

‘पञ्चयज्ञियाः’ पञ्चयज्ञार्हाः । ‘प्रचरणं’ अनुष्ठानं, तदर्हाः ‘प्रचर-
णीयाः’, ‘पितृदेवत्याः’ पित्र्याः ।

तथाच यमः ;

समूलस्तु भवेद्दर्भः पितृणां आहुकर्मणि ।

वह्निर्लूनाः सकलूनाः सर्वत्र पितृकर्मणि ॥

‘वह्निर्लूनाः’ उपमूललूनाः ।

एवञ्च यदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ।

उपमूले तथा लूनाः आह्वार्य तु कुशाः स्मृताः ।

तथा श्यामाकनीवारौ दूर्वा च समुदाहृतेति ॥

यदपि गोभिलेनोपमूललूनाः पित्रकार्येष्विति तदेकोद्दिष्टेतर-
आहुविषयमित्यवगन्तव्यम् ।

अत्र पुराणे ।

सपिण्डीकरणं यावदृजुभिश्च कुशैः क्रियाः ।

समूलैश्चापि कर्त्तव्याः सायैः शुचिसमाहितैः ॥

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं दिगुणैर्विधिवद्भवेत् ।

तिलवेचोद्भवेर्दर्मैः प्रयत्नाद्विगुणैरुतैः ॥

पितृणां तर्पणं कार्यं देवतानां यदृच्छया ।

पैत्र्यं मूलेन मध्येन नारं दानं प्रयत्नतः ।

दैवं कर्म कुशायेण कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ॥

‘यदृच्छया’ अनियमेनेत्यर्थः ।

नारदीयपुराणे ।

तर्पणादीनि कार्यानि पितृणां यानि कानिचित् ।

तानि स्युः दिगुणैर्दर्मैः सप्तपत्रैर्विशेषतः ॥

अत्र वर्ज्यानाह द्दारीतः ।

चितौ दर्भाः पथि दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।

प्रस्तरासन-पिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्जयेत् ॥

ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भाः ये दर्भाः पितृतर्पणे ।

धृता मूत्रपुरीषाभ्यां तेषां त्यागो विधीयते ॥

अपूता गर्भिता दर्भा ये च दर्भा नखैस्तथा ।

कथितानग्निदग्धांश्च कुशान् यत्नेन वर्जयेत् ॥

‘गर्भिताः’ गर्भदल्युक्ताः । ‘कथिताः’ श्रुतिताः ।

पुराणेष्वपि ।

पिण्डार्थं ये कृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणं ।

मूत्रोच्छिष्टधृता ये च तेषां त्यागो विधीयते ॥

शाव्यायनः ।

यैः कृतः पिण्डनिर्वापः श्राद्धं वा पितृतर्पणं ।

भोजने च मलोत्सर्गं ये धृतास्तान् परित्यजेत् ॥

कात्यायनः ।

पिण्डार्थं ये कृता दर्भास्तर्पणार्थं तथैव च ।

धृतैः कृते तु विण्मूत्रे त्यागस्तेषां विधीयते ॥

त्यागापवादमाह हारीतः ।

नौवीमध्वे तु ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये कृताः ।

पवित्रांस्तान् विजानीयाद्यथाकायस्तथैव ते ॥

गौतमोऽप्याह ।

नौवीमध्वे स्थिता ये च यज्ञसूत्रे स्थितास्तथा ।

उच्छिष्टमूत्राद्युत्सर्गं न तेषूपहतिर्भवेत् ॥

वामहस्ते स्थिते दर्भे न पिवेद्दक्षिणेन तु ।

वस्त्रादिनोपग्रहणे न दोषः पिवतो भवेत् ॥

हारीतः ।

समित्पुष्पकुशादीनि श्रोत्रियः स्वयमाहरेत् ।

गूढाहृतैः कुर्वैर्विप्रः कर्मा कुर्वन् व्रजत्यधः ॥

कुशपुष्पाणि समिधं श्रोषधं तु विशेषतः ।

निषेधेऽपि च गृहीयादमावास्याहनि द्विजः ॥

कुशालाभे प्रतिनिधिमाह शङ्खः ।

कुशभावे द्विजश्रेष्ठः काशैः कुर्वीत यवतः ।

तर्पणादौनि कर्माणि काशाः कुशममाः स्मृताः ॥

अथ शतपथश्रुतिः ।

यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम सोऽस्यो भूत्वापराडाववर्त्त तस्य देवा
अनुहाय बालानभिपेदुस्तानालुपुस्तानालुष्य सार्द्धं सन्यासुस्तत
एता श्रोषधयः समभवत् पदस्य बाला इति ।

प्रभासखण्डे ब्रह्मवेवर्त्तपराणेषु ।

पूर्वं कौर्त्तिमतां श्रेष्ठो बभूवामौ प्रजापतिः ।

तस्य बाला निपतिता भूमौ काशत्वमागताः ॥

तस्मान्मेधाः सदा काशाः आहुकर्मणि पूजिताः ।

पिण्डनिर्वपणं तेषु कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ॥

प्रजापुष्टियुतिप्रज्ञाकौर्त्तिकान्तिममन्विताः ।

भवन्ति रुचिरा नित्यं विपाप्तानो विवर्जिताः ॥

पिण्डप्रदानं काशेषु ये कुर्वन्ति यथाविधि ।

विष्णुः ।

कुशभावे कुशस्थाने काशं दूर्वां वा दद्यात् ।

यज्ञपार्श्वः ।

कुशभावे तु काशाः स्युः काशाः कुशममाः स्मृताः ।

काशाभावे गृहीतव्या अन्ये दर्भा यथाक्रमं ॥

‘अन्ये दर्भाः’ दर्भकार्यकराः । ते चाचिणा प्रोक्ता दशदर्भेषु ।

कुशाः काशा यवा दूर्वा उशीराश्च सकुन्दुराः ।

गोधूमा त्रीहयो मुञ्जा दशदर्भाः सवल्जजाः ॥

‘उशीरः’ बालकः । ‘कुन्दुरः’ कुन्द इति नाम्ना प्रसिद्धः
दणविशेषः । ‘वल्जजः’ काशसदृशस्तृणविशेषः यस्य रज्जुभिः पामरैः
खट्वा वितन्यते ।

वर्हिः प्रत्याह यमः ।

कुशाः काशास्तथा दूर्वा यथा त्रीहय एव च ।

वल्जजाः पुण्डरीकाणि सप्तधा वर्हिरुच्यते ॥

उग्रताः ।

पिण्डवर्हिः कुशाः काशा दूर्वा मुञ्जाश्च वल्जजाः ।

मुञ्जेतुत्रीहिगोधूमयवकुन्दुहवालकाः ॥

एकादश्यां त्रयोदश्यां मघाकृत्तिकयोरपि ।

पिण्डदानं न कर्त्तव्यं दूर्वासु श्रियमिच्छता ॥

पिण्डवर्हिषि तु वल्जजनिषेधमाह गोभिलः ।

वर्हिरूप मूललूनं पितृभ्यस्तेषामलभे शूकदणशरवल्जजवर्जं सर्व-
दणानि ।

‘शूकदणं’ शूकवत्तृणं ।

अवापस्तम्बसूत्रम् ।

समूलं सक्तदाच्छिन्नं वर्हिराहरन्ति । सक्तदाच्छिन्नानि वा दणा-
न्युपमूलं दितानौति । ‘उपमूलं’ मूलसमीपे, ‘दितानि’ क्षिन्नानि ।

निषिद्धानि दणान्युक्तानि वायुपुराणे ।

सदा आद्रे चुपाद्यैव वज्रजास्तरवस्तथा ।

वौरणाश्च लवाद्यैव वर्ज्या वर्णाश्च नित्यशः ।

एवमादीन्यथान्यानि दणाणि परिवर्जयेत् ॥

इति कुशनिरूपणम् ।

अथ तिलाः ।

तत्र तेषामुत्पत्तिस्त्वावन्निरूप्यते वाराहपुराणे ।

धरण्युवाच ।

कथं तिलाः समुत्पन्नाः केन चोत्पादिताः प्रभो ।

पितृणां वज्रभाः कस्मादिति मे वक्तुमर्हसि ॥

श्रीवराह उवाच ।

ब्रह्मचेचे कुरुचेचे देवा ब्रह्मपुरोगमाः ।

आदित्या वसवः साध्याः भास्करा मरुतोऽश्विनौ ॥

विश्वेदेवाश्च उषिता रुद्राश्चेन्द्रो वृहस्पतिः ।

अरेभिरे महायज्ञं गोसवं संसितव्रतः ॥

आहतास्तत्र वै देवाः सर्वशो वरवर्णिनि ।

ऋषयश्च जितात्मानो नानादेशनिवासिनः ॥

अध्वर्यूद्गाह-होतारस्तत्र ब्राह्मणपुङ्गवाः ।

स्नाह्वाकारवषट्कारैरध्वरं तं वितेनिरे ॥

आव्याहृतिभिरय्याभिर्मन्त्रपुताभिरेव च ।

सामिधेनौसमिद्धेषु दीयमानेषु^(१) वज्रिषु ।

विचित्राणां तथान्नानां प्रदानैरनिवारितैः ॥
 यथाकामाभिसम्पन्नैस्त्वं माणेषु भोक्तृषु ।
 गो-भू-हिरण्य-वाषोभिर्दीयमानैर्यदृच्छया ॥
 अनानिभूमिदेवेषु नीयमानेषु कृत्स्नशः ।
 दक्षिणाभिरनन्ताभिः प्रीतेऽश्वलिङ्गु चैव हि ॥
 समागतेषु देवेषु तत्र सर्वेषु केवलं ।
 राज्ञा सोमेन सहिता आजग्मुः पितरस्तदा ॥
 यज्ञसम्भारसम्पन्नैर्नाड्यतास्तो पुरामरैः ।
 अथ ते पितरः श्रुत्वा तावमानं^(१) तु गोसर्वं ॥
 सोमेन राज्ञा सहिताः समाजग्मुस्त्वरान्विताः ।
 तान् दृष्ट्वा सवनस्थाने विलला भूतमानसाः ॥
 प्रोचुः प्राञ्जलयः सर्वे गम्यतां गम्यतामिति ।
 ततः ससोमाः पितरः क्रोधसंरक्तलोचनाः ॥
 प्रत्यूचुर्वेपमानाङ्गाः किमस्माभिरिहागतैः ।
 पूर्वमस्मानवज्ञाय युष्माभिवर्तितः क्रतुः ॥
 बाहुमात्रेणापि वै देवाः किं न सम्भाविता वयं ।
 शस्त्रामहे ततः सर्वान् यजमानान् सच्छत्रिजः ॥
 अथ ते विबुधा भूता रत्नेतूचुः पितामहं ।
 उवाचाथ विरिञ्चोऽपि कश्यपं तैर्भुवं तदा ॥
 ससोमकान् पितृगणान् सान्त्वय त्वं महामुने ।
 कश्यपोऽपि सदाभागो निदेशात्परमेष्ठिनः ॥

प्रणम्य सोमं राजानं भक्त्या पितृगणानपि ।
 तुष्टाव विविधैः स्तोत्रैर्चर्चयजुःमामसम्भवैः ॥
 तमूचुः पितरः सर्वे तुष्टास्तव महामुने ।
 न च शापप्रदानस्य विघ्नः कार्यस्त्वयाधुना ॥
 अकृत्वा दण्डमेतेषामवलेपवतां मुने ।
 नास्माकं मनसः शान्तिरतोऽस्मान्मा निवारय ॥
 अत्रवीत्कश्यपोऽथैतान् चमध्वं योगवित्तमाः ।
 यज्ञभागादपि श्रेष्ठं भवद्भ्योऽन्नं ददाम्यहं ॥
 इत्यूचिवान् मुनिः स्नेह्यो गात्रेभ्योऽप्यसृजत्तदा ।
 तिलान् कृष्णानतिश्लान् सुमृष्टानमृतादपि ॥
 सृष्टवानथ रोमभ्यस्तिलान् श्वेतान् मुनीश्वरः ।
 तेषामधिपतिं सोमं राजानं समकल्पयत् ॥
 प्रकल्प्य तिलरामीन् वै पितृन् प्रोवाच कश्यपः ।
 इदमन्नं मया दत्तं पितरः प्रतिगृह्यतां ॥
 आकल्पं हस्तये वोऽस्तु त्यज्यतां शापसम्भ्रमः ।
 अयातः पितरः सर्वे प्रीताः सोमपुरोगमाः ॥
 तिलानां दर्शनेनैव परमां हस्तिमागताः ।
 ऊचुः प्रसन्नमनसस्त्राताः स्मो मुनिपुङ्गव ।
 किं कार्यं यज्ञभागेन तिला एव भवन्तु नः ॥
 वयं शापान्निवृत्ताः स्मस्त्रिदशाः सन्तु निर्भयाः ।
 अतः परं तिला एव देया नः अद्भुतान्वितैः ॥
 नास्मृतेनापि नः कृत्यं तिलान् यदि लभामहे ।

यस्तर्पणञ्च आर्द्रं च तिलपूतं करिष्यति ॥
 भक्ष्यांस्तिलमयांश्चापि भक्ष्या नः सम्प्रदास्यति ।
 देयद्रव्याणि चान्यानि प्रदास्यन्ति तिलोदकैः ॥
 तस्य प्रजां धनं स्वर्गं प्रीता दास्यामहे वयं ।
 इत्युक्त्वान्तर्दधुस्ते वै पितरो दिव्ययोगिनः ॥
 द्विरण्यगर्भप्रमुखा ययुर्देवा यथागतं ।
 इत्येवं सोमदेवत्या गोमवे देवनिर्मिताः ।
 तिलाः कृष्णाश्च शूक्लाश्च किमन्यच्छ्रोतुमर्हसि ॥

मत्स्यपुराणे ।

विष्णोर्देहसमुद्भूताः कुशाः कृष्णतिलास्तथा ।
 धर्मस्य रक्षणायालमेतत्प्राज्जर्दिवौकसः ॥

प्रभासखण्डे ।

विष्णोः स्वेदान्निला जाताः कुशा रोमभ्य एव च ।
 आर्द्रस्य रक्षणार्थाय इति प्राज्जर्महर्षयः ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

तिला विष्णोः समुद्भूतास्तस्ते परमं हविः ।
 तिलैः आर्द्राच्च होमाच्च स्यात् जगत्प्रीतिभार्गव ॥
 अथ तिलानां महिमविधिरुच्यते ।

आदित्यपुराणे ।

दुर्वासा उवाच ।

कथं तिलाः समुत्पन्नाः कथञ्चैवावतारिताः ।
 एवं मे संग्रहं देव केतुमर्हस्यशेषतः ॥

भानुरुवाच ।

शृणुस्वावहितो विप्र सर्वं वक्ष्याम्यशेषतः ।
 पुरा कृतयुगे शशदनावश्यान्निलक्षये ॥
 क्षुत्क्षामकण्ठास्तृषिताः पितरः सर्वे आगताः ।
 तपस्येरुक्ष विपुलं तिलार्थं नावमंशयः ॥
 दिव्यवर्षमहस्रन्तु निराहारास्तपस्विनः ।
 परितृप्तः सर्वगणैः सर्वैर्देवैर्विशेषतः ॥
 गन्धर्वैश्चरुणैर्यक्षैः सिद्धैः किन्नरपद्मगैः ।
 प्रजापतिः पितृपतिः साक्षाद्देवपितामहः ॥
 परितुष्टोऽस्मि वो दक्षि ब्रूत यच्चेषितं हि वः ।

पितर ऊचुः ।

तिलान् देहि महाभाग काङ्क्षितान् वै न मंशयः ।
 तिलैर्विना न जीवामो नातिलस्तिष्ठते हृदि ॥

ब्रह्मा उवाच ।

गच्छध्वं वै तिला दत्ताः सर्वेषां वो दिजोत्तमाः ।
 परितुष्टाश्च पितरः तिलानादाय निर्ययुः ॥
 ततः पितृणामाहारः सर्वस्तिष्ठमयोऽभवत् ।
 तिलामृतेन सन्तुष्टाः पितरो निर्धृतिं ययुः ॥
 तिलान् यस्तु प्रयच्छेत् पितृणां तृप्तिकाम्यया ।
 अग्निष्टोममहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 वैशाखां पौर्णमास्याञ्च तिलान् चौद्रेण संयुतान् ।
 यः प्रयच्छेद्द्विजाग्रेभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

कृषिभागौ च धनवान् जायते नात्र संशयः ।
 यः श्रद्धालुः श्राद्धेषु गुडेन तिलमोदकान् ॥
 मितया वापि मत्स्यपण्ड्या कृत्वा भक्त्या प्रयच्छति ।
 तस्य दत्ताः पित्र्यगणाः प्रयान्ति परमां गतिं ।
 तस्मैवायुः प्रयच्छन्ति स्वर्गमारोग्यमेव च ।
 तिलैस्तु कृशरान् कृत्वा दद्याच्च तिलशष्कुलीः ॥
 ददाति यः पित्र्यैर्णां वै तस्य लोकोऽक्षयो मतः ।
 यश्चावयदनीयायां तिलपात्राणि यच्छति ॥
 अयने चोत्तरे चैव तस्य पुण्यमनन्तकं ।
 यो धर्मराजाय तिलान् ददाति श्रद्धया नरः ॥
 महर्षेः कश्यपस्यैव गात्रेभ्यः प्रसृतास्तिलाः ।
 ततो दिव्यं गता भावं प्रदानेषु तिलाः प्रभो ॥

महाभारते ।

तिलाच्छ्राद्धे प्रशंसन्ति दानमेतदनुत्तमं ।
 तिला नित्यं प्रदातव्या यथाशक्त्या दिजर्षभ ॥

अत्राह सत्यव्रतः ।

जर्त्तिलास्तु तिलाः प्रोक्ताः कृष्णवर्णा वनोद्भवाः ।
 जर्त्तिलाश्चैव ते ज्ञेया अकृष्टोत्पादिताश्च ये ॥

आपस्तम्बोऽपि ।

अटव्यां ये समुत्पन्ना अकृष्टफलितास्तथा ।
 ते वै श्राद्धे पवित्रास्तु तिलास्ते न तिलास्तिलाः ॥

येऽटव्यामुत्पन्ना अकृष्टायां च भूमौ फलितास्ते जर्त्तिलास्तिलाः

आह्नकर्मणि प्रशस्ततमाः । ये तु ग्राम्याः कृष्टेचेचे फलिताः प्रसिद्धास्ति-
लास्ते न तिलाः । नार्थं तेषां तिलरूपस्य निषेधः । अशक्यत्वात् ।
नापि तिलकार्यकारित्वनिषेधः । लौकिकतत्कार्यकारित्वनिषेधस्य
प्रत्यक्षादिबाधितत्वात् । नापि वैदिककार्यकारित्वस्य निषेधः । वचन-
विरोधात् ।

तथा च ब्रह्माण्डपुराणे ।

यतिस्त्रिदण्डौ करणं राजतं पाचमेव च ।

दौहित्रः कुतपः कालः क्षागः कृष्णाजिनं तथा ॥

गौराः कृष्णास्तयारण्यास्तथैव विविधास्तिलाः ।

पितृणां द्वाप्रये सृष्टा दग्धेते ब्रह्मणा खयमिति ॥

अत्र चिदण्डौति अत्रेर्विशेषणं । राजतमिति पाचस्य । कुतप इति
कालस्य । गौरास्तिलाः कृष्णास्तिलाः आरण्यास्तिला इति विशेषण-
भेदात् त्रयः पदार्थाः । एवं च दशमह्या घटते । अस्मिंश्च वचने सर्वप्रका-
राणां तिलानां वैदिककार्यकारित्वाभिधानाच्च प्रसिद्धानां तिलानां
तत्कारित्वनिषेधो घटते । अतः “न तिलास्तिलाः” इति “अपशवो वा
अन्ये गोऽश्वेभ्यः” इतिवदिधीयमानजर्त्तिलप्रशंसार्थं निन्दामात्रमिति ।

इति तिलनिरूपणम् ।

अथ यवाः ।

तत्र तेषामुत्पत्तिः शतपथश्रुतौ ।

पुरुषं च वै देवाः । अये पशुमालेभिरे तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम
सोऽश्वं प्रविवेश तेऽश्वमालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम स गां
प्रविवेश ते गामालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम सोऽविं प्रविवेश

तेऽविमालभन्त तस्यालक्ष्यस्य मेधोऽपचक्राम सोऽलं प्रविवेश तेऽजमा-
लभन्त तस्यालक्ष्यस्य मेधोऽपचक्राम । स इमां पृथिवीं प्रविवेश । तं
खनन्त इवान्धीपुस्तमन्वविन्दंस्त्राविमौ त्रीहि-धवौ तस्मादप्येतावेतर्हि
खनन्त इवैवानुविन्दन्ति स यावद्दीर्घवद् वाऽश्रमैते सर्वे पशवः
आलभ्याः स्युस्तादीर्थ्यवद्वास्य हविरेव भवति य एवमेतद्वेदेति^(१) ।

एतान् सर्वान् पशूनालभ्य यजमानस्य यावत् फलं तावद्त्रीहि-
भिर्यवैर्वा यजमानस्य फलं स्यादिति वचनार्थः ।

चमत्कारखण्डे ।

प्रजाकामः पुरा लघा तुष्टाव परमेष्ठिनं ।

ततो गोचभिदः शत्रुं वचं पुचमजीजनत् ॥

जातमावः स लोकानां महाकायो महाबलः ।

भयं सञ्जनयामास भुवनयासलालसः ॥

अधस्तादूर्ध्वतस्त्रिर्गुणपुमाचं हि सर्वशः ।

प्रत्यहं वर्द्धते तस्य शरीरममितौजसः ॥

स विश्वं शानशे वीरः स्वल्पकेनाप्यनेहसा ।

जिघत्सुर्गुणपदिश्वं स हि पित्रा निवारितः ॥

पूर्वाङ्गे वुमुजे देवैर्दोषमानं बलिं बली ।

मध्यन्दिने च मनुजैरपराद्धे पितृप्रजैः ॥

एवं स सर्वमन्त्राद्यमेकाकी यसते तदा ।

एक एव यपौ सोममेक एवाहरद्वविः ॥

ततो वृहस्पतिर्देवैः संभृतो यज्ञसक्तिभिः ।

विलेप लेपणायास्य ज्वलन्तमग्निं ग्रने ॥
 स दम्भोऽलिप्रहारेण दुर्हरेण धरातले ।
 वचः पपात पातालकुहराणि प्रदारयन् ॥
 ततः प्रस्कन्नमन्नाक्षरं सर्वं वसुञ्चरा ।
 दधार जगदाधारा धाराभिरभिपातितं ॥
 अथ तस्मान्नक्षौषधो जज्ञिरे यज्ञसाधनं ।
 मित्राक्षरमजातवाङ्मयीयमाना यवास्थया ॥
 ततो वचासुरवधात् परितुष्टा दिवौकसः ।
 यवानालोक्य परमं परितोषमुपाययुः ॥
 ऊचुः सर्वे प्रमुदिताः सुधाहाराः परस्परं ।
 आरक्षानामोषधीनां ग्राम्याणामप्यथं रसः ॥
 राज्ञः सोमस्य सारोऽयमाविर्भूतो यवात्मना ।
 वचासुरस्य वीर्येण परमेणोपदंष्टिताः ॥
 एते पवित्रमस्माकमेत एव परं हविः ।
 एते पौयूषमधुराः सर्वदा प्रीणयन्तु नः ॥
 हविर्यज्ञाः प्रवर्त्तन्तामेतैरमृतभोजिनां ।
 कर्माण्येते नियुज्यन्तां शान्तिके पौष्टिकेऽपि च ॥
 यत्किञ्चिद्देवदेवत्वं अद्भुतवद्भिः प्रदीयते ।
 तदेतन्मिथितैरेव सलिलैः संप्रदीयतां ॥
 आहुतेषु वैश्वदेवानि यानि कर्माणि कानिचित् ।
 एतैरेव विधीयन्तां तानि श्रोत्रियपुङ्गवैः ॥
 यवैरर्था यवैर्दानं यवैरवा यवा हविः ।

वैश्वदेवे तु यत्र स्नान्तृप्तिस्तचास्तु शान्तती ॥

इत्युक्ता विबुधाः प्रीताः स्वानि धामानि भोजिरे ।

पूर्व्ववद्भुवनान्यासन् पाकशासनशासने ॥

अथ यवानां महिमा ।

तत्र शतपथश्रुतिः ।

देवास्य वा असुरास्य । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततो देवेभ्यः सर्वा एवौषधय ईयुर्यवा ह्वेभ्यो नेयुः । तद्वै देवा असृण्वत । त एतैः सर्वाः सपत्नानामोषधीरयुवत यदयुवत तस्माद्यवा नाम । ते होचुः । इन्त यः सर्वासामोषधीनां रससं यवेषु दधामेति स यः सर्वासामोषधीनां रस आभीक्ष्णं यवेष्वदधुस्तस्माद्यवान्या ओषधयो स्नायन्ति तदेते मोदमाना वर्द्धन्त एवं ह्येषु रसमदधुस्तथोऽ एवैष एतैः सर्वाः सपत्नानामोषधीर्युते^(१) इति ।

पुरा देवासुरविग्रहे प्रवृत्तिबलिभिरसुरैर्देवेभ्यः सर्वा एवौषधयोऽपहृत्य नीताः । केवलं रक्षोघ्नशक्तिविशेषवद्भ्यो यवेभ्यो विभ्यद्भिरसुरैस्त एव नेतुं नाशक्यन्त । ततो देवा देवानामेव महिम्ना सर्वानप्यसुरान् विद्राव्य सर्वा अप्योषधीरात्मना सह दधुरतः सर्वतस्त यवा इति वाक्यार्थः ।

अथ कृष्णाजिनम् ।

तत्र शतपथश्रुतिः ।

मद्यः स यज्ञस्तत्कृष्णाजिनमिति ।

तथा ।

(१) का० ३, प्र ४, अ० ६, सू ८, ९ ।

श्रेयांसं वा एष उपाधिरोहति यो यज्ञं यज्ञो हि कृष्णाजिनमिति ।

चैलोक्यात्मकत्वेनापि कृष्णाजिनस्य स्तुतिस्तत्रैव ।

यद्यु एकं भवति तदर्थां लोकानां रूपं तदेनमेषु लोकेष्वधिदीक्षयति
यानि शुक्लानि तानि दिवो रूपं यानि कृष्णानि तान्यस्यै यदिवेतरथा
यान्येव कृष्णानि तानि दिवोरूपं यानि शुक्लानि तान्यस्यै यान्येव वभू-
नीव हरीणि तान्यन्तरिक्षस्य रूपं तदेनमेषु लोकेष्वधिदीक्षयतीति ।

शुक्लानीत्यादिषु रोमाणीतिशेषः । 'अस्यै' इयिष्याः । 'वभूणि'
कडारानि, 'हरीणि' हरिणवर्णानि ।

नागरखण्डे ।

भर्हयज्ञ उवाच ।

ततः शक्त्या पुरा सृष्टः सृष्टिकामेन वेधसा ।

आसीत्कृतक्रियादत्तो दत्तो नाम प्रजापतिः ॥

शतमेकोत्तरं कन्याः स प्राप्तुत महातपाः ।

तासु धर्मेण विधिना सुरेभ्यः प्रत्यपादयत् ॥

ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।

पौयूषभानवे चैव प्रीतात्मा सप्तविंशतिं ॥

अन्येभ्यो मतिमानन्यास्ताः कन्याः स च दत्तवान् ।

सुता दाचायणी नाम सर्वाभ्योऽपि यवीयसी ॥

तेन त्रिभुवनेशाय प्रदत्ता कृत्तिवाससे ।

स कदाचित् कृतं कर्तुमारम्भे धर्मकर्मठः ॥

संभृताशेषसम्भारः पुरुहूतपुरोगमान् ।

सुरानाकारयामास तेन तत्र महोत्सवे ॥

जामातरस्तु सत्कृत्य ह्यतिवाससमन्तरा ।
 आहूतास्तेन सर्वेऽपि गीर्वाणगणवन्दिना ॥
 अभवन् नृत्तिजस्तत्र मरीच्याद्या महर्षयः ।
 ततः प्रवितते तस्मिन् न ध्वरे वज्रदक्षिणे ॥
 यश्चान् सुपर्वणः सर्वान् गन्धर्वानुरगानृषीन् ।
 पश्यन्ती दीव्यतोऽग्नेयान् वसन्ती भवने पितुः ॥
 दधितं स्वमनालोक्य परिस्त्रान्मुखाम्बुजा ।
 दाक्षायणी क्षणात् क्षणैर्विलिखन्ती यदा तदा ॥
 उपेत्य पितरं साध्वौ साध्वसाकुललोचना ।
 आलम्बमाना मन्दाचं मन्दावरमुवाच सा ॥
 तात नातः परः कश्चिदुत्सवो भविता ततः ।
 कस्मादस्माकमीशोऽसावेतस्मिन्नपि विस्मृतः ॥
 अद्यापि जगतां कर्त्ता मङ्गलार्त्ताह्वयतामिह ।
 तं विना यज्ञपुरुषं यज्ञोऽपि तव कीदृशः ॥
 इत्युक्तो बालया दक्षः कोपविस्फुरिताधरः ।
 उवाच बभूवौ भक्तदर्शनोऽसौ निराकृतिः ॥
 कापालिकः कथंकारं प्रवेश्यो यज्ञभूमिषु ।
 इह तेन वयं पुत्रि जामात्राऽपत्रपामहे ॥
 पतिव्रतानामेतासां पश्यन्तीनां पुरः कथं ।
 अमावस्यमङ्गलाचारः समानेयो दिगम्बरः ॥
 इति रोषेण पुरुषं दक्षेऽनक्तं प्रजल्पति ।
 पिथाय कर्णे तन्वङ्गी स्मरन्ती स्मरवैरिणं ।

विसर्जं तदा प्राणान् न वाचं शोकसंयुता^(१) ॥
 ततो जगत्प्रशेषेऽपि हाहाकारो महानभूत् ।
 आकर्ण्य तमपर्णाया वृत्तान्तं त्रिपुरान्तकः ।
 शूचाः संपीड्यमानोऽपि क्रोधस्यैवाभवदशः ॥
 अथ क्षणेन संनद्धां कुद्धां गणपताकिनीं ।
 पुरस्कृत्य पुरां भेत्तो प्रतस्थे दुःस्वयं जगत् ॥
 ततः प्रववते युद्धं सार्द्धं विबुधसैनिकैः ।
 दक्षस्य पक्षपातेन प्राप्तिर्नारायणादिभिः ॥
 अथ रुद्रगणैः रुद्धां समरेऽमरवाहिनीं ।
 वर्षाधिकसम्बद्धाः शरसारैर्निरन्तरं ॥
 घोरैः शस्त्रास्त्रसम्पातैः प्रहरन् वृत्तनादयं ।
 सस्मार योगशक्तिं स्वामनादिनिधनः शिवः ॥
 ततः चणात्पराभूताः प्रभुता दिविषद्वटाः ।
 कां दिशं कां दिशं जम्बुराकान्तस्ते समन्ततः ॥
 असहन्त न हन्तारं नाकिनस्ते पिनाकिनं ।
 तेनाविन्दन्त गोविन्दप्रमुखा न तु धीरतां ॥
 अथ यज्ञपतिं वसं कृष्णसारवपुर्धरं ।
 पलायमानमद्राक्षीत् भगवान् भगनेचहा ॥
 विव्याध त्रिपुरव्याधस्तं शरेण त्रिपर्वणा ।
 चिच्छेद च शिरो व्योम्नि तदेनन्मृगशीर्षकं ॥
 अद्यापि दृश्यते लोके लोकेशस्य यशोद्भवं ।

भूमौ मखतुरङ्गस्य कवन्धं निपपात यत् ॥
 तं वास्तुपुरुषं प्राङ्मूर्ध्वास्तुशास्त्रविशारदाः ।
 अङ्गाङ्गजाधरस्तस्य कृत्तिसुत्कृत्य कृत्स्नशः ॥
 ससर्जं धूर्जटिः पुण्यं कृष्णाजिनमनुत्तमं ।
 अब्रवीच्च विरूपाक्षो दीक्षासाधनमुत्तमं ॥
 इदमस्तु समस्तानां दानानामपि चाधिकं ।
 सन्निधापयिता यच्च आह्वे कृष्णाजिनं नरः ॥
 प्राप्स्यन्ति पितरस्तस्य द्वाप्रमाकल्पकालिकौ ।
 इत्युक्त्वा वामदेवस्तु देवदारुवनं ययौ ॥
 इत्येवमिदमुत्पन्नं मेधं कृष्णाजिनं पुरा ।
 एतच्छ्राद्धे प्रयत्नेन सन्निधाप्यं मनीषिभिः ॥
 एतस्य सन्निधानेन पितृणामक्षया गतिः ।
 आस्तौर्यं दक्षिणपीवमेतदुत्तरलोभकं ।
 सर्वान् आहूय सभारान् तस्योपरि निवेशयेत् ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

कृष्णाजिनस्य सान्निध्यं दर्शनं दानमेव च ।
 रत्नोन्नं ब्रह्मवर्चस्यं पशून् पुत्रांश्च तारयेत् ॥

नागरखण्डे ।

संस्पर्शनात् कृष्णाष्टगाजिनस्य
 सर्व्वं पदार्थाः शुचयो भवन्ति ।
 तस्मात् प्रयत्नेन निवेशनीयं
 आहूयप्रदेशेष्विदमागमञ्जैः ॥

इति कृष्णाजिननिरूपणं ।

अथ रजतं ।

तत्र तावदुत्पत्तिर्नन्दिपुराणे ।

अथ देवो विरूपाक्षः प्रत्यालीढं समाश्रितः ।

स्थानकं श्रमादाय सर्वदेवमयं तदा ॥

आकृष्य मन्दरं चापं वासुकिं ज्यावनामितं ।

त्रिपुरस्य वधार्थाय निर्निमेषैर्विलोचनैः ॥

ततोऽश्रुकण एकस्मादपतत्तस्य लोचनात् ।

तस्माद्रूपं समभवत्सशाखं पिटपोज्वलं ॥

द्वितीयादपतन्नेचादशुविन्दुस्तु वामकात् ।

तस्माद्रजतमुत्पन्नं पिटकर्मसु शंसितं ॥

अथ पिटकर्मस्त्रितिविशेषणाद्देवकर्मसु रजतस्य निषेधो गम्यते ।

अतएव मत्स्यपुराणे रजतं प्रकृत्योक्तं ।

शिवनेत्रोद्भवं यस्मान्नस्मात् तत्पिडवस्त्रभं ।

अमङ्गलञ्च यज्ञेषु देवकार्ये विवर्जितं^(१) ।

रजतं दक्षिणमाहुः पिडकार्येषु सर्वदेति ॥

तैत्तिरीयशाखायां ।

देवासुराः संयता आसंस्ते देवा विजयमुपयन्तोऽग्नौ वामं वसु
संयदधन्ते दसु नो भविष्यति यदि नोजेयन्तीति तदग्निर्न्यकामयत
तेनापाक्रामन्ते देवा विजित्यावरुह्यमानां अन्वायंस्तदंश्च सहमादि-
त्सन्त सोऽरोदीत् यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं । यदश्रुशीर्यत् तद्रजतं

(१) देवकार्ये च वर्जितमिति ख० ।

हिरण्यमभवत् तस्माद्रजतं हिरण्यमदन्तिष्ठमश्रुजं यो वर्हिषि ददाति
पुरास्य संवत्सराद्गृहे रुदन्ति तस्माद्वर्हिषि न देयमिति ।

अस्यार्थः ।

‘देवाद्यासुराद्यान्योन्याः, ‘संयताः’ संयामोद्यताः, पुरा बभूवुस्तच्च
विजयकामाः सन्तो देवाः संयामभूमिं प्रतिष्ठमानाः ‘वामं’ रमणीयतमं,
‘वसु’ धनं, स्वकीयं, रक्षणायान्निहस्ते न्यदधुर्यदि नामासुरैर्जिता वयं
भवेम तदैतत् धनमस्माकं निर्वासाय भविष्यतीत्यनुसन्धाय, तदिदं
धनमग्निरतिलुब्धतया ममैवेदमस्त्विति नितर मकामयत, स तत्रो-
पायं विचार्य तस्माद्देशात् ‘अपाकामत्’ अपलायत । अथासुरान्
विजित्य देवाः सद्भूतं ‘अवरूढसमानाः’ अवरोढुमवाप्नुमिच्छन्तः,
अग्निं ‘अन्वायन्’ अगच्छन् ‘तदस्य’ अग्नेः, सकाशात् ‘सहसा’ बलेन,
‘आदिशन्त’ आदातुमैच्छन्, तदासावग्निररोदीक्षतोऽसौ रुद्रनामा-
भवत् । तदस्य रुदतः ‘यदश्रु’ लोचनजलं, ‘अश्रौर्यत’ भूमावपतत्,
तद्रजतमभवत् । तस्मात् ‘वर्हिषि’ देवदेवत्ये कर्मणि, रजतं न देयमिति ।

अथ रजतमहिमा ।

नन्दिपुराणे ।

रजतेन समायुक्तं यद्यच्छास्त्रेषु किञ्चन ।

तत्तद्वचयमित्युक्तं रहस्यं पिबभिः स्वयं ॥

अथात्र रजताभावे वरं रजतसंश्रयं ।

कृत्वा आद्वेषु प्रीणाति पितृनन्दानि षोडश ॥

स्कन्दपुराणे ।

यः प्रयच्छति विप्राय रजतं चातिनिर्मलं ।

स विधूयाम्गु पापानि स्वर्गलोके महीयते ।

रूपकः सुभगः श्रीमानिह लोके च जायते ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

रजतस्य कथा वापि दर्शनं दानमेव च ।

अनन्तमलयं स्वर्गं राजतं दानमेव च ।

पितृनेतेन दानेन सत्पुत्रास्तारयन्त्युत ॥

नागरखण्डे ।

धातूस्तु सृजता पूर्वं रौप्यं सृष्टं स्वयम्भुवा ।

तेन तद्विहिता आद्वे दक्षिणा पिढवप्रथे ॥

अलाभे सति रूप्यस्य नामानि परिकीर्त्तयेत् ।

तुष्यन्ति पितरो राजन् कीर्त्तनाद्रजतस्य च ॥

न हि रूप्यात्परं किञ्चित् पिढणां विद्यते प्रियं ।

रूप्यं दृष्ट्वैव पितरो यान्ति प्रीतिमनुत्तमां ॥

नारदीयपुराणे ।

य इच्छेत्परमां तृप्तिं पिढणां चाक्षयां गतिं ।

तेन आद्वेषु यत्नेन रूप्यं देयं द्विजोत्तम ॥

रूप्यं हस्तेन दातव्यं यत्किञ्चित् पिढदैवतं ।

तेन स्युः पितरस्तृप्ता यावदाभूतसंश्रवं ॥

रजतं दक्षिणां दद्याच्छ्राद्धकर्मणि यो नरः ।

पिढनेतेन तेन स्युरिष्टाः पिढपितामहाः ॥

वाराहपुराणे ।

तर्जन्या रजतं धृत्वा पिढभ्यो यत्प्रदीयते ।

अन्नोऽस्ति परमाणूनां तस्यान्नो नैव विद्यते ॥
 राजतान्यर्थपात्राणि कारयेत् पितृकर्मणि ।
 तथा भोजनपात्राणि कुर्याद्रूपमयानि तु ॥
 परिवेषणपात्राणि पिण्डपात्राणि चैव हि ।
 रूपेणैव प्रकुर्वीत पितृभक्तिपरो नरः ॥
 एवं कृतं तु यच्छ्राद्धं यच्च कुत्र स्थितेन हि ।
 तद्भयाश्राद्धमेव स्थानाच्च कार्था विचारणा ॥
 रजतं दक्षिणां दत्त्वा श्राद्धेषु प्रयतो नरः ।
 आत्मानश्च पितृंश्चैव नयति ब्रह्म शान्ततं ॥

प्रभाषखण्डे ।

रूपं पितृणामतिवक्तव्यं तत्
 दत्त्वा नरो वक्तव्यतामुपैति ।
 सोमस्य लोके लभते स तावद्
 ध्रुवे निवद्धा ऋषयो हि यावत् ॥

'ध्रुवे निवद्धा ऋषयः' सप्तर्षिसंज्ञका ऋषयः । रजतदानमत्र
 दक्षिणादिरूपेण श्राद्धब्राह्मणेभ्यो वेदितव्यं । रजतभाजनप्रशंसा तु भा-
 जनप्रकरणे वक्ष्यते ।

इति रजतनिरूपणं ।

अत्र हिरण्यं ।

तत्र शतपथश्रुतिः ।

अश्वस्य वा आलशस्य रेत उदक्रामन्तत् सुवर्णं हिरण्यमभवदिति ।

तथा ।

अग्निर्ह वा आपोऽभिदधौ मिथुन्याभिः स्थामिति ताः संवभृव
तासु रेतः प्रासिञ्चत्तद्विरण्मभवत् तस्मादेतदग्निसंकाशमग्नेर्हि रेत-
स्तस्मादप्सु विन्दन्त्यप्सु हि प्रासिञ्चत्तस्मादेनेन न धावयति न किञ्चन
करोत्यपयशो देवरेतसं हि तद्यशसैवेनमेतत्समर्ह्यथिति ।

स्कान्दे-काशीखण्डे भगवानुवाच ।

महेश्वरस्य यद्रेतः पवित्रं शुक्रमुत्तमं ।

समाकृष्टं पुरा गौर्या दुराधर्वतमात् पतेः ॥

देवतानां हितार्थाय तदग्नौ प्राक्षिपत्पुरा ।

मुखेनैवापिवद्रेतः शुक्रं चैव पिनाकिनः ॥

ततो ज्वलति वै वह्निः काष्ठमध्यस्थितो यथा ।

तदौष्णेन परीतोऽसौ गङ्गायां प्राक्षिपत्पुनः ॥

काचित्वा च पुनर्गङ्गा सममुद्रमरिद्वणा ।

भूम्यां निखनिता माय पर्वतैरभ्यपातयत् ॥

तप्तायःपिण्डवद्भूमिः सदीपकुलपर्वता ।

ततस्तदैश्वरं रेतः स्वरसेन सपावकं ॥

दग्ध्वा समस्तं सुवनं यातं शरवनं प्रति ।

ततः स्कन्दः समभवत् स्कन्दमर्षार्कं यज्जलं ॥

तत्स्वच्छं स्वर्णमभवद्विप्रवो याः समुत्थिताः ।

स्वेदकाद्यापतन्मेरावासीदाद्यन्तसंयुतः ॥

वचगुल्ललतायुक्तो मेरुः परमकाञ्चनं ।

दधित्यः समभूत्प्रान्ते जम्बूपककचिद्विरेः ॥

तस्य मूलेन संयुक्तो व्यवर्द्धत महातरुः ।

तस्य पर्वतमात्राणि फलानि लघुजीवनः ॥
महास्त्रादूनि न्यपतन् सर्वतुल्यविशेषतः ।
तेषां रसौघान्महतः सरिदासीत्समुद्रगा ॥
जाम्बूनदीति विख्याता पुराणे तरलोर्ध्विका ।
जाज्वल्यमाना सततं वह्निज्वालासमौष्णतः ॥
द्रष्टुं न शक्यते कैश्चिद्विशयोजनमायता ।
तौरमृतद्रुमं प्राप्ता हेमत्वमभिगच्छति ॥
तत्संस्तकसंस्तका तद्रसाद्भूषितापि वा ।
मृत्तिका मृद्वते लोके वरिष्ठं स्वर्णमिच्छति ।
तत्संस्तकं यदप्यन्यत् काञ्चनं परिकीर्त्यते ।
एतत्पवित्रं हेमाभूत् पुरा धर्ममनुत्तमं ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

हिमवदुद्धिता पूर्वमुमानाप्तेति विश्रुता ।
पूर्वजन्मनि सा चाभीदृक्ष्य तनया सती ॥
दक्षकोपाच्च तत्याज सती चात्मकलेवरं ।
हिमवदुद्धिता जज्ञे लोके गौरीति विश्रुता ॥
दत्ता तेनापि सा तस्मै प्रणिपत्य पिनाकिने ।
विवाहं कारयामास विधिवदुद्धितस्तदा ॥
वैवाहिकेन विधिना जुहावाग्निं पितामहः ।
होमञ्च कुर्वतस्तस्य विकारो मान्मथोऽभवत् ॥
रूपं दृष्ट्वा तदा देव्या रेतस्कनं महात्मनः ।
पद्माञ्च मृदितं तेन वज्रधा समपद्यत ॥

तचोत्पन्नामहात्मानो बालखिल्या मरीचिपाः ।

अग्नौ च शेषमपतत् तच्चाभूज्वलनप्रभं ॥

जाज्वल्यमानदीप्त्या च अग्निमध्यगतं तथा ।

शशंसिरे ततोदेवा दृष्ट्वा पुत्रं विभावशेः ॥

जगत्तः शिरसा चैव पुण्यत्वात्ते सुदान्विताः ।

विभूषणञ्च देवाश्च चक्रुस्तत्तमेजसः ॥

अथ हिरण्यमहिमा ।

तत्र शतपथश्रुतिः ।

देवरूपममृतं हिरण्यमिति ।

स्कान्दे-काशिस्रष्टे ।

द्वैशितुर्हृदयाज्जातं भोक्तृणाञ्च प्रियं धनं ।

समुद्रस्य तथा मेरोर्जम्बूनद्यास्तटस्य च ॥

तस्माद्देवमनुष्याणां पवित्रं प्रियमुत्तमं ।

यत्पवित्रं पवित्राणां तद्विरण्यमुदाहृतं ॥

शिरसा धार्यते देवैरौश्वरेणापि किं परैः ।

धारणात् स्पर्शनादानाद्दर्शनात्कीर्तनादपि ॥

लिङ्गाच्चैनं समं पुण्यं मयापि श्रियते यतः ।

हरणान्नाशनाद्द्वेषादवमानादयं ततः ॥

महत्प्रजायते हेम शिरो नष्टं हि पुष्कलं ।

तस्मादेव ह्यभूदण्डं प्रथमन्वादिमर्गिकं ॥

अतो हेममयं कुर्यादङ्गुलीयकसंज्ञकं ।

पवित्रं परमं ह्येतदनामाङ्गुलिसंज्ञकं ॥

अन्यानि च पवित्राणि कुशदूर्वात्मकानि वै ।

हेमात्मकपवित्रस्य ह्येकां नार्हन्ति वै कलां ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

जाम्बूनदं तद्देवानामिन्द्रगोपकसन्निभं ।

पितृणां चन्द्रशेखराभं दैत्यानां शबलोपमं ॥

नागानां ततश्शुक्राभं स्यान्नारौणां पीतमुच्यते ।

वल्किपुराणे सुवर्णं प्रकृत्य रामा उवाच ।

एतत्पवित्रमतुलं सम्भूतमिह विश्रुतं ।

शम्भोर्वीजं परं ह्येतदपत्यं जातवेदसः ॥

सहजं कार्त्तिकेयस्य रुद्रशुक्रसमुद्भवं ।

पवित्रत्वात्सुरैः सर्वैर्धार्यते मुकुटादिषु ॥

अग्निस्तु देवताः सर्वाः सुवर्णञ्च तदात्मकं ।

तस्मात् सुवर्णं ददतां प्रीताः स्युः सर्वदेवताः ॥

दशपूर्वान् परांसैव नरकान्तरयन्ति ते ।

सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति प्रोवाचेदं ब्रह्मस्यतिः ॥

सर्वान् कामान् प्रयच्छन्ति ये प्रयच्छन्ति काञ्चनं ।

मरीचिर्भगवान् पूर्वं पितामहसुतोऽब्रवीत् ॥

यः सुवर्णं नरो नित्यं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।

स चिरं विरजा विद्वान् देववद्वि मोदते ॥

सर्वेषामेव दानानामेकजन्मानुगं फलं ।

हाटकन्विति गौरीणां सप्तजन्मानुगं फलं ॥

कृत्वापि सुमहत्यापं जातरूपं ददाति यः ।

स सद्यस्तेन पापेन मुच्यते नात्र संशयः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

सुवर्णे परमं दानं सुवर्णे दक्षिणा परा ।

पवित्राणां पवित्रं च दानानां नात्र संशयः ॥

पवित्रं परमं लोके सुवर्णेन समं कश्चित् ।

न विद्यते द्रव्यजातं दानं वा भूषणं तथा ॥

बृहस्पतिः ।

गृहादिके पुण्यफलं भवेन्मूल्यानुसारतः ।

तस्मात् सर्वप्रदानानां हिरण्यमधिकं स्मृतं ॥

तथा सन्नानिकादीनां हेत्वां सम्यच्यते क्रिया ।

तथा न गृहदानेन हिरण्यमधिकं ततः ॥

वेदव्यासः ।

सर्वान् कामान् प्रयच्छन्ति ये यच्छन्ति काङ्क्षन् ।

एवं हि भगवानचिः पितामहसुतोऽब्रवीत् ॥

पवित्रमथ वा पुण्यं पित्रणामक्षयञ्च तत् ।

सुवर्णे मनुजैर्द्रेण मनुना संप्रकीर्तितं ॥

मनुः ।

भूमिदः सर्वमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।

समर्चः ।

हिरण्यदो महावृद्धिं दीर्घमायुश्च विन्दति ।

विष्णुः ।

सुवर्णदानेनाग्निशालोक्यमाप्नोति ।

विश्वाभिचः ।

यच्चास्ते लिखिता गेहे स्वर्णदानस्य संश्रुतिः ।

रक्षोभूतपिशाचास्ते न पश्यन्ति तु पार्थिव ॥

देवीपुराणे ।

ज्ञात्वा मानं सुवर्णादेः पात्रेषु प्रतिपादयेत् ।

कामानिष्टानवाप्नोति विधिश्चद्वासमन्वितः ॥

वशिष्ठः ।

तस्मादग्निमुखाः सर्वदेवता इति शुश्रुम ।

ब्रह्मणे हि प्रसूतोऽग्निरग्रेरपि च काश्चन ॥

तस्मादेव प्रयच्छन्ति हिरण्यं सर्वदेवतं ।

तस्य वै वैधमा लोका गच्छतः परमाङ्गतिं ।

स्वर्गलोके च राज्येन सोऽभिविद्येत भार्गव ॥

सुवर्णमित्यनुवृत्तौ कालिकापुराणे ।

पूतमेतत्परं पुण्यं सुरकार्येषु नित्यशः ।

धारयन्ति यतः सर्वे त्वमलार्थं मलोद्भिन्नं ॥

अतः सर्वाणि पापानि पात्रेभ्यो विधिपूर्वकं ।

दत्तं पुनाति काले च देशे च हरसन्निधौ ॥

महामारते भीष्मं प्रति पितृवाक्यम् ।

वेदोपनिषदे चैव सर्वकर्मसु दक्षिणं ।

सर्वकृतषु चोद्दिष्टा भूमिगावोऽथ काश्चन ॥

ततः श्रुतिस्तु परमा सुवर्णं दक्षिणेति वै ।

तदिदं सम्यगारब्धं तयाद्य भरतर्षभ ॥

किन्तु भूमेर्गवां चार्थं सुवर्णं दीयतामिति ।

एवं वयञ्च धर्माज्ञाः सर्वे चास्मात्पितामहाः ।

तारिता वै तरिष्यन्ति पावनं परमं हि तत् ॥

दश पूर्वान् दशैवान्यास्तथा सन्तारयन्ति ते ।

सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति एवं ते पितरोऽब्रुवन् ।

रामं प्रति वमिष्ठवाक्यानि ।

सर्वरत्नानि निर्मथ्य तेजोराशिसमन्वितं ।

सुवर्णमेभ्यो विप्रेन्द्र रत्नं परममुत्तमं ॥

एतस्मात् कारणाद्देवा गन्धर्वोऽरगराक्षसाः ।

मनुष्याश्च पिशाचाश्च प्रयत्नाद् धारयन्ति तत् ॥

सुकुटैरङ्गदयुतैरलङ्कारैः पृथग्विधैः ।

सुवर्णरचितैरत्र विराजन्ते रघूत्तम ॥

तस्मात् सर्वपवित्रेभ्यः पवित्रं परमं स्मृतं ।

पृथिवीं गां च दत्तेह तथान्यदपि किञ्चन ॥

विशिष्यते सुवर्णस्य दानं परमकं विभो ।

अक्षयं पावनञ्चैव सुवर्णमिह कथ्यते ॥

प्रयच्छेद्विजमुख्येभ्यः पावनं ह्येतदुत्तमं ।

सुवर्णमेव सर्वत्र दक्षिणासु विधीयते ।

सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति सर्वदाप्ते भवन्त्युतः ॥

नन्दिपुराणे ।

कृष्णलाः पञ्च मापस्तु मावैः षोडशभिः स्मृतं ।

सुवर्णमेकं यद्दानात् स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥

तथा ।

सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।
 एतत् पवित्रं परममेतत् स्वस्वयनं महत् ॥
 दशपूर्वान् परान् वंशानात्मानञ्च विश्राम्यते ।
 अपि पापशतं कृत्वा दत्त्वा विप्रेषु तारयेत् ॥
 सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति नराः गुह्येन चेतसा ।
 देवतासो न सन्देहः समस्ता इति नः श्रुतं ॥
 अग्निर्हि देवताः सर्वाः सुवर्णञ्च ऊताशनः ।
 तस्मात् सुवर्णं ददता दत्ताः सर्वाश्च देवताः ॥
 अम्यभावे च कुर्वन्ति वज्रिस्थानेषु काञ्चनं ।
 सर्व्वेदप्रमाणज्ञाः श्रुतिशास्त्रनिदर्शनात् ॥
 ये स्वेन चालयित्वाग्निमादित्योदयनं प्रति ।
 दद्युर्वै व्रतमुद्दिश्य सर्व्वकामानवाप्नुयुः ॥

‘व्रतमुद्दिश्य’ व्रतमनुसन्धायेत्यर्थः ।

सुवर्णदः स्वर्गलोके कामानिष्टान् समश्नुते ।
 विरजोऽम्बरसंवीतः परिधाति यतस्ततः ॥
 विमानेनार्कवर्णेन भास्वरेण विराजितः ।
 अप्सरोगणकौर्णेन भास्वता स्वेन तेजसा ॥
 हंसवर्हिण्युक्तेन कामगेन नरोत्तमः ।
 दिव्यगन्धवहः स्वर्गे परिगच्छन्नितस्ततः ॥

बृहस्पतिः ।

अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णं
 भूर्वैष्णवी सूर्यसुताश्च गावः ।
 लोकास्त्रयस्तेन भवन्ति दत्ताः
 यः काञ्चनं गाञ्च महीञ्च दद्यात् ॥

स्कान्दे-प्रभासखण्डे ।

द्रव्यं पृथिव्यां परमं सुवर्णं
 हव्यन्ति देवा यदि दीयते तत् ।
 सूर्योऽपि तस्मै सुचिरं विमानं
 ददाति तावद्भुमतेऽत्र यावत् ॥

इति हिरण्यनिरूपणं ।

अथ पात्राणि ।

तवार्धार्धपात्राणि क्षारीतः ।

कांस्यपार्ण-राजत-ताम्रपात्राण्यर्धोदकधारणानि सर्वाण्युपकल्प्यानि
 'सर्वाणि' ब्रूयानि ।

वैजवापः ।

खादिरौदुम्बराण्यर्धपात्राणि आङ्गकर्मणि ।

अथशमस्तृणयानि सूरपि पर्णपुटान्तयेति ॥

'खादिरं' बालपत्रतद्दास्यमयं । 'औदुम्बरं' जन्तुफलवृत्तनिर्मितं,
 ताम्रमयं वा । 'पर्णपुटाः' यज्ञौघवृत्तपर्णनिर्मिताश्चमसाकृतयः पात्र-
 विशेषाः ।

कात्यायनः ।

सौवर्ण-राजतौदुम्बर-खड्ग-मणिमयानां पात्राणामन्यतमेषु मृण्म-
यवर्जं यानि वा विद्यन्ते पलाशपत्रपटेषु वा ।

‘खड्गमयं’ गण्डकशृङ्गनिर्मितं । अत्र मृण्मयवर्जनं सति सम्भवे ।
असम्भवे तु तदणुपादेयं तैजसाग्नमयमृण्मयेष्वित्याश्रलायनवचनात् ।
अयाग्नमृण्मयानि स्युरिति वैजवापवचनात् शास्त्राभेदेन व्यवस्थिते
वा मृण्मयवर्जनोपादानेऽवगन्तव्ये ।

दृढज्ञातातपः ।

दौहित्रं खड्गशृङ्गान्तु ललाटे यत्तु दृश्यते ।

तस्य शृङ्गस्य यत्पात्रं दौहित्रमिति कीर्तितं ॥

मत्स्यपुराणे ।

पात्रं वनस्पतिमयं तथा पर्णमयं पुनः ।

जलजं वापि कुर्वीत तथा सागरसम्भवं ।

सौवर्णं राजतं ताघं पिहृणां पात्रमुत्तमं ॥

पुष्पं विना ये फलन्ति ते वनस्पतयः तद्दारुमयं ‘वनस्पतिमयं’ ।

पर्णमयमित्यत्र पर्णान्यपि वनस्पतीनामेव । ‘जलजं’ कमलिनौपचं ।

‘सागरमयं’ शङ्ख-शृङ्गादि ।

रजतस्य कथा वापि दर्शनं दानमेव वा ।

राजतैर्भाजनैर्देयमपि वा रजतान्वितैः ॥

वार्थ्यपि श्रद्धया दत्तमक्षय्याद्यैव कल्प्यते ।

यच्चार्यपिण्डभोज्येऽपि पिहृणां रजतं मतं ॥

शिवनेचोद्भवं यस्मात्तस्मात्तत् पिहवत्तमं ।

अमङ्गलञ्च यज्ञेषु देवकार्येषु वर्जितं ।

एवं पात्राणि सङ्कल्प्य यथास्वाभं विमत्सरः ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

पालाशे ब्रह्मवर्चस्यमयस्यै राज्यभागिता ।

सर्वभूताधिपत्यञ्च प्रचे नित्यमुदाहृतं ॥

‘प्रचः’ जटी ।

पुष्टिः प्रजाश्च न्ययोधे बुद्धिः प्रज्ञा धृतिः स्मृतिः ।

‘न्ययोधः’ वटः ।

रत्नोन्नञ्च यज्ञस्यञ्च काश्वर्याः पात्रमुच्यते ।

‘काश्वरी’ श्रीपर्णी ।

सौभाग्यमुत्तमं लोके मधूके समुदाहृतं ।

‘मधूकः’ गुडपुष्पः ।

फलगुपात्रेण कुर्वाणः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

‘फलगुः’ काकोदुम्बरिका ।

परां द्युतिमयार्कं च प्राकाम्यञ्च विशेषतः ।

‘शर्कः’ रूपिका ।

बिल्वे लक्ष्मीस्तपो मेधा नित्यमायुष्यमेव च ।

चेन्नाराम-तडागेषु सर्वसङ्गेषु चैव हि ॥

वर्षत्यजस्रं तत्रैव पर्जन्यो वेणुपात्रतः ।

एतेषां लभते पुण्यं सौवर्णं राजते तथा ॥

पलाश-फलगु-न्ययोध-प्रचायस्य-विकङ्कताः ।

उदुम्बरस्तथा बिल्वश्चन्दनो यज्ञियाश्च ये ॥

सरलोदेवदारुश्च शालोऽथ खदिरस्तथा ।

एते ह्यर्थादिपात्राणां योनयः स्मुरशेषतः ।

यस्मैर्दद्यात् स यज्ज्ञानां सर्वेषां फलमाप्नुयात् ॥

‘विकङ्कतः’ सुवट्ठः, ‘सरलः’ पीतद्रुः, ‘शालः’ सर्जकः । अर्था-
दीत्यादिशब्देनावनेजनादिपात्राणि तिलकुशादिश्राद्धोपकरणधारणा-
र्थानि पात्राणि च गृह्यन्ते ।

तस्मिन्नेव पुराणे ।

राजतं रजताक्तं वा पितृणां पात्रमुच्यते ।

रजतस्य कथा वापि दर्शनं दानमेव च ॥

अनन्तमवयं स्वर्ग्यं राजतं दानमेव च ।

पितृनेतेन दानेन सतपुत्रास्तारयन्त्युत ॥

राजते हि सुधां दुग्ध्वा पात्रेऽस्मिन् पृथिवी पुरा ।

सुधावयवार्थिभिस्तात तस्मिन् दत्तं ततोऽवयं ॥

अथ भोजनपात्राणि ।

वायुपुराणे ।

पात्रं वै तैजसं दद्यान्मनोज्ञं श्राद्धभोजने ।

पात्रं भवति कामानां विद्यानाञ्च धनस्य च ॥

‘तैजसं’ सुवर्ण-रजत-कांस्य-ताम्रमयं ।

राजतं काञ्चनस्यैव दद्याच्छ्राद्धेषु यः पुमान् ।

दत्त्वा स लभते दाता प्राकाम्यं धनमेव च ॥

राजतैर्भाजनैरेषामपि वा रजतान्वितैः ।

वार्थ्यपि श्राद्धया दत्तमवयवार्थोपकल्प्यते ॥

तत्र यद्यप्यविशेषेण राजतानि सौवर्णानि च पात्राणि श्राद्धे

विहितानि तथापि वैश्वदेविके सौवर्णानि पित्रे राजतानीति गुण-
प्रकर्षार्थं व्यवस्थामाह्वचिः ।

भोजने हेमरूप्याणि देवे पित्र्ये यथाक्रमं ।

विष्णुः ।

तैजसानि च पात्राणि दद्याद्विशेषतो राजतानि ।

अत्र हेमपात्राभावे हारीतः ।

राजत-कांस्य-पर्ण-ताम्रपात्राणि ब्राह्मणभोजनार्थानि महानि
कार्याणि भोजनार्थोपकल्पितसर्वाङ्गधारणपर्याप्तं महत्त्वमात्रमवानुस-
न्धेयं । कांस्यपात्रं तु द्विपञ्चाशत्पलपरिमितकांस्यनिर्मितमेव याद्वं
तदसम्भवे यथोपपन्नं ।

तथाच अत्रिः ।

पञ्चाशत्पलिकं कांस्यं ह्यधिकं भोजनाय वै ।

गृहस्थैस्तु सदा कार्यमभावे हेमरूप्ययोः ॥

‘गृहस्थैरिति’ गृहस्थाश्रमिभिरित्यर्थः । पर्णमयं चात्र भोजनपात्रं
पलाशपत्रमेव याद्वं । तद्व्यतिरिक्तस्य पत्रपात्रस्याचिणा प्रतिसिद्धत्वात् ।
तद्यथा ।

पालाशेभ्यो विना न स्युरन्यपत्राणि भोजने ।

इति विशेषितत्वाद्वादिषु तु न प्रतिषेधः । पर्णपात्रपत्रेऽपि
घृतादिद्रव्यधारणार्थं, मति सम्भवे तैजसानि सन्पाद्यानि । घृतादिदाने
तैजसानि पात्राणीति विष्णुस्मरणात् । तेषामलभागे पलाशपत्रनि-
र्मिताः पुटकाः घृतादिद्रव्यधारणार्थं विनियोज्याः ।

वाराहपुराणे ।

सौवर्णानीह पात्राणि सन्पाद्यानि प्रयत्नतः ।
 तदभावे तु रूपाणि कांक्षानि तदसम्भवे ॥
 पलाशपर्णजानि स्युः श्राद्धेषु दिव्यभोजने ।
 अन्यान्यपि हि पात्राणि दारुजान्यपि जानना ॥
 यथोपपन्नं कार्याणि मृण्मयानि न तु क्वचित् ।
 नायमान्यपि कुर्वीत पैत्तलानि न चैव हि ।
 न च सीममयानीह शस्यन्ते त्रपुजान्यपि ॥

बहुश्रुतातपः ।

पात्रे तु मृण्मये यस्तु श्राद्धे भोजयते पिबन् ।
 तत्र दाता पुरोधस्य भोक्ता च नरकं व्रजेत् ॥

कूर्मपुराणे ।

पात्रे तु मृण्मये यो वै श्राद्धे भोजयते पिबन् ।
 स याति नरकं घोरं भोक्ता च सपुरोहितः ॥ इति ।

अङ्गिराः ।

न जातीकुसुमानि दद्यान्न कदलीपत्रमिति ॥
 अथ परिवेषणपात्राणि ।

हारीतः ।

काञ्चनेन तु पात्रेण राजतौदुम्बरेण वा ।
 दत्तमल्लयतां याति खड्गपात्रेण चैव हि ॥

विष्णुः ।

धृतादिदाने तैजसानि पात्राणि खड्गपात्राणि फल्गुपात्राणि वा
 प्रशस्तानि ।

अथ च गाथा भवति ।

सौवर्णराजाताभ्याश्च खड्गेनौदुम्बरेण वा ।

दत्तमक्षयतां याति फल्गुपात्रेण वाप्यथ ॥

अथ विशेषमाह पैठौनसिः ।

दैवे सौवर्णानि श्रेष्ठानि पित्र्ये तु राजतानि परिवेषणपात्राणीति ।

मनुः ।

राजतैर्भाजनैरेषामपि वा रजतान्वितैः ।

वार्यपि श्रद्धया दत्तमक्षयायोपकल्पते ॥

अवय्वं चेदं परिवेषणं दद्यादिना पात्रेणैव विधेयं साक्षाद्भस्तेन
परिवेषणस्य निषेधश्रवणात् ।

कूर्मपुराणे ।

न दद्याद्भित्तहस्तेन प्रत्यक्षं लवणं तथा ।

न चायसेन पात्रेण न चैवाश्रद्धयान्वितः^(१) ॥

काश्वनेन तु पात्रेण राजतौदुम्बरेण च ।

दत्तमक्षयतां याति खड्गेन च विशेषतः ॥

विष्णुः ।

प्रत्यक्षलवणं न दद्याद् हस्तेन न घृतव्यञ्जनादि दद्यात् ।

पात्राद्यभावे द्रव्येन पर्णेन वा हस्तमन्तर्ह्राय प्रदेयमित्याह वृद्धशातातपः ।

हस्तदत्ताद्य ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनानि च ।

दातारन्नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुञ्जीत किञ्चिद्वं ॥

तस्मादन्नरितं देयं पर्णेणैव द्रव्येन वा ।

(१) पुनरिति ख० ।

प्रदद्यान्न तु हस्तेन नायसेन कदाचन ॥

दृढशतातप-लघुहारौत-वसिष्ठाः ।

आयसेन तु पात्रेण यदन्नं संप्रदीयते ।

भोक्ता विष्टाशनं भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत् ॥

पैठौनसिः ।

सौमकायसपात्राणि रीतिशेषाणि पात्राणि सेत्ययश्चिदानिः ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

नापवित्रेण हस्तेन न नैकेन विना कुशं ।

नायसे नायसेनैव आह्ने तु परिवेषयेत् ॥

‘अपवित्रेण’ दुर्लभसंस्पर्शादिना अपूतेन । ‘आयसेन’ अयोमयदर्ब्या-
दिना । ‘आयसे’ अयोमयपात्रेऽपि न परिवेषयेत् ।

अथ पचनभाण्डानि ।

चमत्कारखण्डे ।

स्वर्णभाण्डेषु कुर्वीत पितृणां पाकमुत्तमं ।

तेनासौ भाग्यमायुष्यं लभते चात्तयां श्रियं ॥

राजतेषु तु भाण्डेषु कुर्वन् पाकन्तु पैटकं ।

पितृणां कुरुते हस्तिं यावदाभूतसंश्रवं ॥

पचमानस्तु भाण्डेषु भक्त्या ताम्रमयेषु तु ।

समुद्धरति वै घोरात् पितृन् दुःखमहार्णवात् ॥

तैजसानामभावे तु पिठरे मृण्मये तु यः ।

नवे शुचौ प्रकुर्वीत पाकं पित्र्यमादरात् ।

तस्य तुष्यन्ति पितरः प्रीता यच्छन्ति वाञ्छितं ॥

नागरखण्डे ।

शुचीनि पितृपाकार्यं पिठराणि प्रकल्पयेत् ।
 सौवर्णान्यथ रौप्याणि ताम्रकांस्योद्भवानि च ॥
 मार्त्तिकांन्यपि भव्यानि नूतनानि दृढानि च ।
 न कदाचित् पचेदन्नमयःस्थालीषु पैतृकं ॥
 अयसो दर्शनादेव पितरो विद्रवन्ति हि ।
 अयस्त्रियममङ्गल्यं लोहमाहुर्मनीषिणः ॥
 दैवेषु चैव पित्र्येषु गर्हितं सर्वकर्मसु ।
 कालायसं विशेषेण निन्दितं पितृकर्मणि ॥
 फलानाञ्चैव शाकानां क्सेदनार्थानि यानि तु ।
 महानसेऽपि शस्त्राणां तेषामेव हि सन्निधिः ॥
 दृश्यते नेतरस्यात्र शस्त्रमाचस्य दर्शनं ।
 आहुदेष्टे तु विदुषां पितृणां प्रीतिमिच्छता ॥
 महानसोपयुक्तानां अपि कार्यं निदर्शनं ।
 अयःशङ्कुमयं पीठं प्रदेयं नोपवेशनं ॥

आदित्यपुराणे ।

पचेदन्नानि सुस्नातः पात्रेषु शुचिषु स्वयं ।
 स्वर्णादिधातुजातेषु मृण्मयेष्वपि वा बुधः ॥
 अर्चिद्रेषु विलेपेषु तथानुपहतेषु च ।
 नायसेषु न भिन्नेषु दूषितेष्वपि कर्हिचित् ॥
 पूर्वं छतोपयोगेषु मृण्मयेषु तु न क्वचित् ।
 पक्वान्नस्थापनार्थन्तु शस्यन्ते दारुजान्यपि ॥

दर्श्यादौन्यपि कार्याणि यन्निधैरेव दारुभिः ।

इति पावनिरूपणं ।

अथ गन्धाः ।

गरुडपुराणे ।

यस्तु गन्धान् पितृणां वै दद्यादामोदितो नृप ।

गन्धर्वाप्सरसां लोकान् स प्राप्य दिवि मोदते ॥

गन्धा यथोपचारेषु पितृणामतिवत्तभाः ।

न तथा विद्यते ह्यन्यदतो देयाः प्रयत्नतः ॥

विशेषामपि देवानामत्यन्तं प्रीतिहेतवः ।

गन्धास्तस्मात् प्रयत्नेन गन्धैस्तानपि पूजयेत् ॥

वाराहपुराणे ।

यः श्राद्धेषु प्रदद्यादै गन्धानतिमनोहरान् ।

स्वर्गे वराङ्गरागास्तमालिङ्गन्ति सुराङ्गनाः ॥

योऽनुलिम्पति गात्राणि श्राद्धं कुर्वन् द्विजक्षणां ।

देवाश्च पितरश्चैव तस्य तुष्यन्ति सर्वदा ॥

भगवतीपुराणे ।

यश्चन्दनेन शृङ्गेण सुस्रवणेन सुगन्धिना ।

अनुलिम्पति वै विप्रान् स कदाचिन्न तथ्यते ॥

तेनैवागुरुमिश्रेण परं सौभाग्यमद्भुते ।

शृगुरोस्तु विलेपेन^(१) भुङ्क्ते भोगानमानुषान् ॥

यः श्रीखण्डं सकर्पूरं पितृभ्यः प्रतिपादयेत् ।

(१) युक्तेनेति।ग० ।

यशः प्राप्नोति विपुलं स पृथिव्यां महामतिः ॥

यः कुङ्कुमसोपेतं ददाति मलयोद्भवं ।

केवलं कुङ्कुमं वापि रूपवान् स प्रजायते ॥

दद्यान्मलयजं दिव्यं यस्तु कस्तुरिकान्वितं ।

कस्तुरीं केवलां वापि स प्राप्नोति महाश्रियं ॥

योयत्तकर्दमं दत्ते आङ्गेषु अङ्गयान्वितः ।

स भूपतितमासाद्य महेन्द्र इव मोदते ॥

यस्तु आङ्गे ददेद्गन्धानाङ्गुसुमवासितान् ।

स सर्वकामसम्पन्नः स्वर्गे वैमानिको भवेत् ॥

यत्तकर्दमलक्षणं “कर्पूरागुरुकङ्कोलदर्पकुङ्कुमचन्दनैः । यत्तकर्दम इत्युक्तो गन्धः स्वर्गेऽपि दुर्लभः” इति विष्णुधर्मोत्तरोक्तमनुसन्धेयं ।
विष्णुः ।

चन्दन-कुङ्कुम-कर्पूरागुरु-पद्मकान्यनुलेपनाय ।

मार्कण्डेयः ।

चन्दनागुरु-कर्पूर-कुङ्कुमानि प्रदापयेत् ।

अश्वमेधमवाप्नोति पितृणामनुलेपनात् ॥

मरीचिः ।

कर्पूर-कुङ्कुमोपेतं सुगन्धिसितचन्दनं ।

दैविके त्वय वा पित्र्ये गन्धदानं प्रशस्यते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

श्वेतचन्दन-कर्पूर-कुङ्कुमानि शुभानि च ।

विलेपनार्थं दद्यात्तु यच्चान्यत् पितृवक्त्रभं ॥

कुष्ठं मांसौ बालकञ्च त्वक्कुष्ठौ जातिपक्वं ।
 नालिकोशीरमुस्तञ्च ग्रन्थिपर्णञ्च दुम्बरं ।
 मुरा चेत्येवमादीनि गन्धयोग्यानि पैतृके ॥
 अथ वर्ज्या गन्धाः ।

विष्णुपुराणे ।

आहे न देया पालङ्गा तथा निष्पावकोद्भवाः ।
 'पालङ्गा' सुकुन्दाख्यं गन्धद्रव्यं । बालकञ्चाथ पालङ्गा सुकुन्दः
 कुन्दकुन्दुरू इति त्रिकाण्डीस्मरणात् ।
 नृसिंहपुराणे ।

आहेषु विनियोज्यया न गन्धा जीर्णदारुजाः ।
 शुक्लीभावं समासाद्य न च पर्युषिताः क्वचित् ।
 न विगन्धाश्च दातव्या भुक्तशेषा विशेषतः ॥

नारदीयपुराणे ।

जीर्णं विहृतगन्धञ्च गन्धं आहे न योजयेत् ।
 पितृकर्मणि तज्ज्ञेन प्रदेयं न च वर्वरं ॥

ब्रह्मपुराणे ।

पूतीकं मृगनाभिञ्च रोचनां रक्तचन्दनं ।
 कालीयकं जोङ्गकञ्च तुरुष्कञ्चापि वर्जयेत् ॥

'पूतीकं' सुगन्धित्वविशेषः, पूतिकं करञ्जकाष्ठं वा प्रकीर्यः पूति-
 करजः पूतिकः कलिकारक इत्यमरसिंहेनाभिधानात् । 'मृगनाभिः'
 कस्तुरी, तस्याश्च विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पः । 'रोचना' मोरोचना ।
 'रक्तचन्दनं' प्रसिद्धं । 'कालीयक-जोङ्गके' गन्धद्रव्यविशेषौ । कालीयकञ्च

कालानुसार्यद्वाथ समानार्यकं, “वंशकागुराजार्हलोहं कृमिजोङ्गक-
मिति सुगन्धद्रव्यप्रकरणे अमरमिहेनाभिधानात् । ‘तुल्यः’ मिलकः ।

इति गन्धनिरूपणं ।

अथ पुष्पाणि ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

पितृभ्योऽयः सुमनसः सुगन्धस्तत्परायणः ।

सदा दद्याद्द्विजातिभ्यः सोऽपि याति दिवाकरं ॥

वायुपुराणे ।

पितृभ्योऽयम् मातृभ्यां सुगन्धौनि च दापयेत् ।

सदा दद्यात् श्रिया युक्तः सोऽपि याति दिवाकरं ॥

भविष्यत्पुराणे ।

यस्तु श्राद्धे द्विजाग्र्याणां पुष्पाणि प्रतिपादयेत् ।

सुगन्धौनि मनोज्ञानि तस्य स्थातुं पुण्यमक्षयं ॥

सुगन्धिपुष्पगन्धेन प्रीतिं यान्ति पितामहाः ।

प्रीयमाणस्य यच्छन्ति दातुः कामान् ययेषितान् ॥

अतः पुष्पैश्च पत्रैश्च मञ्जरौभिरथापि वा ।

सुकुमारैः किञ्चलयैर्यवदूर्वाङ्कुरैरपि ।

संपूजनीयाः पितरः श्रेयःकामेन सर्वदा ॥

स्कन्दपुराणे ।

गन्धमात्यप्रिया नित्यं पितरः श्राद्धदेवताः ।

अतोऽगन्धैश्च पुष्पैश्च पूजयेत्तान् सुगन्धिभिः ॥

श्रेष्ठानि सर्वभोगेषु पुष्पाणीह परत्र च ।

अतोभक्त्या प्रदेयानि पितृणां कुसुमानि वै ॥
 विपरीतफलं लोके यदसक्तस्य दीयते ।
 अतः सक्तस्य संपूज्य दानमिच्छन्ति सुरयः ॥
 न प्रसूनैर्विना पूजा कृता पुण्यतमा भवेत् ।
 अतः आङ्गपरोविद्वान् आद्वेन प्रीणयेत् पितृन् ॥
 संपूजयौत प्रथमं पुष्पैः सर्वोत्तमैः सदा ।
 अपर्युषितरूपैश्च तथानुपहतैरपि ।
 कृमिकौटाद्यविद्वैश्च शुचिभिः प्रोक्षितैरपि ॥

पद्मपुराणे ।

यव-नीवार-सुद्गाश्च शुक्लाः सुमनसस्तथा ।
 वज्रभानि प्रशस्तानि पितृणामिह सर्वदा ॥

नन्दिपुराणे ।

पुष्पजातिर्यदा सृष्टा तदा प्राक् शतपत्रिका ।
 सृष्टा तेन च मुख्या सा आङ्गकर्षणि सर्वदा ॥

वायु-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि च ।
 गन्धवर्णोपपन्नानि यानि चान्यानि कृत्स्नशः ॥
 अत्र पद्मोत्पलानि शुक्लेतराण्यपि देयानि ।

अत्र विष्णुः ।

जलजानि रक्तान्यपि दद्यात् ।

प्रभासखण्ड-मार्कण्डेयपुराणयोः ।

जात्यश्च सर्वा दातव्या मल्लिका श्वेतयूथिका ।

जलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च चम्पकं ॥

‘जात्यः’ मालत्यः । ‘मल्लिका’ मुद्रराख्यान पुष्पाणि । ‘श्वेत-
यूथिका’ हेमकुसुमानि ।

धान्यफलशकान्यभिधाय

ब्रह्मपुराणे ।

शकमारण्यकञ्चैव दद्यात् पुष्पाण्यमूनि च ।

जाती-चम्पक-रोध्रांश्च मल्लिका-बाण-वर्वरैः ॥

चूताशोकाटरूषश्च तुलसीं तिलकं तथा ।

पारन्तीं शतपञ्च गन्धनेपालिकामपि ॥

कुजकं तगरञ्चैव मृगमारञ्च केतकीं ।

यूथिकामतिमुक्ताञ्च आङ्गयोग्यानि भो द्विजाः ॥

कमलं कुमुदं पद्मं पुण्डरीकञ्च यवतः ।

इन्द्रीवरं कोकनदं कल्हारञ्च नियोजयेत् ॥

‘चम्पकः’ चाम्पेयः । ‘रोध्रः’ गालवः । ‘बाणः’ आर्त्तगलः । ‘वर्वरैः’
कर्वरैः । ‘चूतः’ आम्रः । ‘अशोकः’ वञ्जुलः । ‘आटरूषः’ सिंहास्यः ।
‘तुलसी’ सुरभा । अस्याञ्च आङ्गे वर्जनीयत्वमुक्तं स्मृत्यर्थमारकारेण ।
तनु वज्रसूतीतिहासपुराणेष्वदृष्टत्वास्मिन्मूलमिति जानीमः । ‘तिलकः’
तुरकः । ‘पारन्ती’ शेषालिकामदृशपुष्पं । ‘शतपञ्च’ प्रसिद्धं । ‘नेपा-
लिका’ नवमालिका । ‘कुजकं’ कुजकं । ‘तगरं’ गन्धतगरं ।
‘मृगमारं’ आवणिकापुष्पं । ‘अतिमुक्तं’ माधवीलतापुष्पं । कम-
लादयः पद्मजभेदाः प्रसिद्धाः ।

अथ वर्ज्यानि पुष्पाणि ।

तत्र वायु-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

जपादि सुमना भण्डी रूपिका च कुरण्डकः ।

पुष्पाणि वर्जनीयानि आद्भुतकर्मणि नित्यशः ॥

यानि गन्धादपेतानि उग्रगन्धानि यानि च ।

वर्जनीयानि पुष्पाणि आद्भुतकर्मणि नित्यशः ॥

यानि गन्धादपेतानि उग्रगन्धानि यानि च ।

वर्जनीयानि पुष्पाणि भूमिमन्विच्छता मदा ॥

‘जपा’ रुद्रपुष्पम् । आदिशब्दः प्रकारवचनः, तेन जपाकुसुम-
सदृशानां करवौरादिकुसुमानां वर्ज्यत्वं । ‘सुमना’ जातिः । सुमना
मालतीजातिरिति स्मरणात् । ‘भण्डी’ मञ्जिष्ठा । ‘रूपिका’ अर्कः ।
‘कुरण्डकः’ पीतपुष्पमहासहा । जातीकुसुमनिषेधोऽत्र न नित्यः नित्य-
निषेधे “जात्यस्य सर्वा दातव्याः” इति पूर्वोक्तवचनस्य निर्विषयत्वमापद्यते ।
नागरखण्डे ।

जातीपुष्पसमायुक्तं तच्छ्राद्धं कथ्यतां व्रजेत् ॥

आह अङ्गिराः ।

न जातीकुसुमानि दद्यान् कदलीपत्रमिति ।

कदलीपत्रमत्र भोजनपाचतया प्राप्तं निषिध्यते ॥

कतुराह ।

असुराणां कुले जाता जाती पूर्वपरिग्रहे ।

तस्या दर्शनमात्रेण निराशाः पितरोगताः ॥

‘पूर्वपरिग्रहे’ पूर्वजन्मनि देहपरिग्रहावसरे, यद्यपि चीणि च वै यज्ञ-
स्योदराणि अत्र ह्येवावयन्ति अतएवोदयतीति वर्त्तमानापदेशतयार्थ-

वादसरूपे वाक्ये अर्थवादनिर्वाहार्थं गायत्र्यादिष्वावापोदापविधि-
कल्पनवदव निन्दार्थवादरूपे वाक्ये निषेधविधिः कल्प्यते तथापि
पालिक एवायमपि प्रतिषेध इति न मार्कण्डेयवचनं निर्विषयं किन्त्व-
निषिद्धपुष्पान्तरालाभविषयं । प्रतिषेधद्वयं तु तन्नाभविषयमिति
मन्तव्यम् ।

आह शङ्खः ।

उपगन्धान्यगन्धानि चैत्यवृक्षोद्भवानि च ।

पुष्पाणि वर्जनौयानि रक्तवर्णानि यानि च ।

वनोद्भवानि देयानि रक्तान्यपि विशेषतः ॥

‘उपगन्धानि’ अक्षुधगन्धानि । ‘चैत्यवृक्षः’ अश्वत्थवृक्षः ।

सौरपुराणे ।

अज्जादन्यद्रक्तपुष्पं शिशुमारं तथैव च ।

नौरमान्यपि सर्वाणि भक्ष-भोज्यानि यानि च ।

एतानि नैव देयानि सर्वस्मिन् आह्निककर्मणि ॥

वर्जयेदित्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

उपगन्धानि कण्टकिजातानि रक्तानि च पुष्पाणि ।

तथा ।

सितानि सुगन्धानि कण्टकिजातानि अपि ।

पद्म-मत्स्यपुराणयोः ।

पद्म-विल्वार्क-धुस्तर-पारिभद्राटरूपकाः ।

न देयाः पित्रकार्येषु पयश्चाजाविकं तथा ॥

पद्मपत्रं स्थलजं प्रतिषिध्यते । जलजस्य विहितत्वात् । ‘विन्मः’

श्रीफलः । 'धुस्तरः' उन्नतः । 'पारिभद्रः' रक्तस्तवकयुक्तो मन्दारः ।
'आढरूषः' सिंहास्यः ।

इति पुष्पनिरूपणं ।

अथ धूपाः ।

वायुपुराणे ।

धूपं गन्धगुणोपेतं ददत्पितृपरायणः ।
लभते स्त्रीष्वपत्यानि इह चासुत्र जन्मनि ॥
गुग्गुलादीर्लक्ष्या धूपान् पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।
संयुज्य मधुमर्पिभ्यो सोऽग्निष्टोमफलं लभेत् ॥

अग्निपुराणे ।

गन्धपुष्पैरलंकृत्य ब्राह्मणान् आहूकर्मणि ।
तदामोदेन सन्तुष्टाः पितरो भुञ्जते इविः ॥

आदित्यपुराणे ।

धूपैर्मनोरमैर्दिव्यैस्ततः सम्प्रीणयेत् पितृन् ।
प्रौतास्ते ह्यखिलैः कामैर्दातारं प्रीणयन्त्युत ॥
गन्धमात्राय धूपस्य मनःप्रह्लादनं परं ।
पितृणामक्षया प्रीतिर्जायते नात्र संशयः ॥
नास्ति धूपममं किञ्चित् पितृणां प्रीतिकारकं ।
अतः आह्वे प्रदातव्यो धूपः पुण्यमभीष्टुभिः ॥

कूर्मपुराणे ।

आमोदिना तु धूपेन ततः संधूपयेद्विजान् ।
प्रयान्ति तस्मिन्मन्त्रेण तेन सर्वे पितामहाः ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

चन्दनागुरुणी चोभे तमालोद्गीरपत्रकं ।

धूपञ्च गुग्गुलुश्रेष्ठं तुरुष्कं धूपमेव च ॥

धूपाद्याच घृतमधुसंयुक्ता देयाः । “मधु-घृतसंयुक्तं गुग्गुलुं दद्या-
दिति विष्णुस्मरणात् ।

शङ्खोऽप्याह ।

धूपार्थं गुग्गुलुं दद्यात् घृतयुक्तं मधूक्तं ।

चन्दनञ्च तथा दद्यात् कर्पूरं कुङ्कुमं शुभं ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

गुग्गुलादींस्तथा धूपान् पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।

संयुक्तान्मधुसर्पिर्भां सोऽग्निष्टोमफलं लभेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

चन्दनागुरुणी चोभे तथैवोद्गीरपत्रकं ।

तुरुष्कं गुग्गुलुञ्चैव घृताक्तं युगपद्देत् ॥

तथा ।

गुग्गुलुं चन्दनञ्चैव श्रीवासमगुरुं तथा ।

धूपानि पितृयोग्यानि ऋषे गुग्गुलुमेव च ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

धूपोगुग्गुलुजोदेयस्तथा चन्दनसारजः ।

अगरश्च स कर्पूरस्तुक्ष्णश्च तथैव च ॥

धूपभेदास्तु भविष्यत्पुराणोक्ता याज्ञाः ।

तद्यथा ।

अगुरु चन्दनं सुस्ता सिद्धकं वृषणं तथा ।
 समभागान् कर्त्तव्यं धूपोऽयममृताङ्गवः ॥
 श्रीखण्डं गन्धिसहितमगुरुं सिद्धकं तथा ।
 सुस्तामिन्दुञ्च भृतेऽं शर्कराञ्च दहेदिह ॥
 इत्येषोऽनन्तधूपश्च कथितो देवसत्तम ।
 कृष्णागुरुं सिद्धकञ्च बालकं वृषणं तथा ॥
 चन्दनं तगरं सुस्ता प्रबोधः शर्करान्वितः ।
 कर्पूरं चन्दनं कुष्ठमुशीरं सिद्धकं तथा ॥
 गन्धिकं वृषणं भीमं कुङ्कुमं गन्धनं तथा ।
 हरीतकी तयोशीरं यवधूप उदाहृतः ॥
 वृषणं सिद्धकं विप्र श्रीखण्डमगुरुं तथा ।
 कर्पूरञ्च तथा सुस्ता शर्करां सत्वचं द्विज ॥
 इत्येष विषयो धूपः स्वयं देवेन निर्मितः ।
 कर्पूरं चन्दनं मांसौ लक्ष्मणैला लवङ्गकं ॥
 अगुरुं सिद्धकं धूपं प्राजापत्यं प्रचक्षते ।
 श्रीखण्डतगरं कुष्ठं कर्पूरं सिद्धकं तथा ॥
 व्यञ्जनं शर्करा कृष्णं महाङ्गं सिद्धकं तथा ।
 महाङ्गोऽयं स्तुतो धूपः प्रियो देवस्य सर्वदा ॥

देवीपुराणे ।

बालारालसमायुक्तः तथा कुन्दुरसंयुतः ।

श्रीवेष्टगुगुलकतो धूपः पद्मरसोमतः ॥

कालोत्तरे ।

कर्पूरदार्वगुग्भी रक्तचन्दनसंयुतैः ।

धूपः समुद्रको नाम सर्वदेवतवक्त्रभः ॥

एते चामृतादयो धूपाः प्राणङ्गद्रव्यपरिहारेणोपकल्प्य आहुते
नियोज्याः । “श्रीवज्रं सर्वं न धूपार्थं तैले घृते च दद्यात्” इति
विष्णुस्मरणात् ।

देवलोऽप्याह ।

ये हि प्राणङ्गजा धूपा हस्तवाताहताश्च ये ।

न ते आहुते नियोज्या ये च के चोद्यगन्धयः ।

घृतं न केवलं दद्यात् दुष्टं वा द्रव्यगुगुलं ॥

इति धूपनिरूपणं ।

अथ दीपाः ।

वायुपुराणे ।

दीपं पिबन्मः प्रयतः सदा यस्तु प्रयच्छति ।

गतिमप्रतिमञ्चुस्तस्मात् स लभते शुभं ॥

तेजसा यज्ञसा चैव आयुषा च बलेन च ।

भुवि प्रकाशो भवति भ्राजते च चिविष्टपे ।

अप्सरोभिः परिवृतो विमानाद्ये स मोदते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

आहुतदीपप्रदानेन तेजस्वी जायते नरः ।

रूपवान् धनवान् भोगी सुखमैश्वर्यमश्नुते ॥

तस्माद्दीपः सदा देवो यजमानेन वै पिबन् ।

दीपहीनं ददच्छाहुतमन्त्रे तमसि मज्जति ॥

प्रतिभोक्तृद्विजं दीपाः स्थापनीयाः प्रयत्नतः ।

पितृयाणेषु मार्गेषु स ह्यलोकः प्रकाशते ॥

विष्णुधर्मात्तरे ।

अङ्गया आददेशेषु दीपदशतुत्तमं ।

लभते नात्र सन्देहः कान्तिमांश्च प्रजायते ॥

दीपः प्रकाशः परमः प्रकाशो ज्ञानमुत्तमं ।

अतः आङ्गे ददद्दीपं ज्ञानवानभिजायते ॥

य इच्छेद्विमलं ज्ञानं तमोनिर्मूलनं परं ।

स भक्त्या पितृदेवेभ्यो दीपमेव प्रयच्छतु ॥

यः स्वेन तेजसा विश्वं प्रदाता येन ह्यत्पन्नः ।

वाञ्छति व्याप्यमानं वै आङ्गे दीपप्रदोऽस्तु सः ॥

यथा निहन्ति ध्वान्तानि दीपः प्रज्वलितोऽभितः ।

तथैव सर्वपापानि आङ्गे दत्तो निहन्ति सः ॥

स्कन्दपुराणे ।

स्थाप्याः प्रतिद्विजं दीपाः श्वेतसूत्रजवर्त्तयः ।

गव्येन माहिषेणापि घृतेन भृतभाजनाः ॥

अथवा तिलतैलेन पूरिता विमलार्चिषः ।

पितृनुद्दिश्य दातव्याः प्रत्येकं ते यथाविधि ॥

तेनालोकेन पितरो दीव्यन्ते दिवि सर्वतः ।

दातुरिष्टान् प्रयच्छन्ति कामान् कामावसायिनः ॥

पद्मपुराणे ।

घृतप्रज्वलितं दीपं पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।

स विराजेषु लोकेषु चरन् न प्रतिहस्यते ॥
 गवां घृतेन तत्रापि यो दीपयति दीपकं ।
 गवामेव स लोकेषु लोकेष्टैः सह भोदते ॥
 घृताभावे तु यो दीपं तिलतैलप्रवर्जितं ।
 प्रयच्छति पितॄणां वै मालोक्यं तस्य भानुना ॥
 अलाभे तिलतैलस्य खेदैः प्राण्यङ्गवर्जितैः ।
 यः आह्ने दीपदः सोऽपि तमस्तरति दुस्तरं ॥

कालिकापुराणे ।

श्वेतवर्चिस्तान् दीपान् गन्धमर्पिःप्रपूरितान् ।
 दीपिकां धातुमभूतां सारदारुमयीमपि ॥
 अलाभे मृत्प्रयौ वापि मनोज्ञामधिमंस्त्रितां ।
 यो ददाति पितॄभ्यस्तु तस्य पुण्ड्रफलं शृणु ॥
 तेजसा यज्ञसा कान्त्या प्रज्ञया परया श्रिया ।
 भाजमानः स हि स्वर्गे विमानवरमास्थितः ॥
 रमते भुवने दिव्ये रत्नालोकममाकुले ।
 अभ्यर्च्य यः पितॄणां वै कुर्यादाराचिकं नरः ॥
 स हि नीराज्यते नाके दिव्यैरम्बरमाङ्गणैः ।
 धात्वादिनिर्मितां रम्यां दीपिकां आह्नकर्मणि ॥
 पितॄनुद्दिश्य यो दद्यात् स भवेद्भाजनं श्रियः ।
 यो धूपदहनं पात्रं पात्रमाराचिकस्य च ।
 दद्यात् पितॄभ्यः प्रयतस्तस्य स्वर्गेऽक्षया गतिः ॥

विष्णुः ।

दीपायै खेदद्रव्येषूपकल्पनीयम् ।

मरीचिः ।

घृतादा तिलतैलादा नान्यद्रव्यान् दीपकमिति ।

‘अन्यद्रव्यं’ वसामेदोरूपं विवर्तितं । न पुनरतसीकुसुमादि-
बीजसम्भवं खेदद्रव्यं ।

यत आह शङ्खः ।

घृतेन दीपो दातव्यस्तथवायोषधीरमैः ।

वसामेदोद्भवं दीपं प्रयत्नेन विवर्तयेत् ॥

‘वसा’ पाकात्समुद्भूतो मांसखेदः । मेदस्तु हृदयकमलाच्चादको
मांसविशेषः । पाकात्समुद्भूतस्तदीयखेदो मेदश्चन्द्रेण लक्ष्यते । मेदः-
शब्दोऽकारान्तोऽप्यस्ति । मेदिनीत्यादिषु दर्शनात् ।

अथाच्चादनं ।

पद्मपुराणे ।

मण्डूञ्च गन्धपुष्पाद्यैर्दद्यादाच्चादनं ततः ।

रूघ्नातं सदृशं नूनं निम्बिद्रुममलौमसं ॥

तस्याभावे तु देयं स्यात् सर्वर्षेः क्षालितन्तु यत् ।

प्रदेयं पितृकार्येषु कारुघ्नातं न जातुचित् ॥

भगवतीपुराणे ।

अधरीयोत्तरीयार्थमुद्दिश्यैकैकमादरात् ।

वासोयुगं प्रदातव्यं पितृकृत्ये विपश्चिता ।

निष्क्रियो वा यथाशक्ति वस्त्रालाभे प्रदीयते ॥

स्कन्दपुराणे ।

महाधनानि वासांसि पिबन्धो यः प्रयच्छति ।
 धनधान्यसमृद्धोऽसौ सुवेषश्च प्रजायते ॥
 रूपवान् सुभगः श्रीमान् वनितानाञ्च वक्त्रभः ।
 आयुरागोग्यसम्यक् कौर्त्तिं विन्दति चामलां ॥
 चन्द्रिकाजालशुभाणि यः सौमाणि प्रयच्छति ।
 स चान्द्रमसमासाद्य लोकं दीव्यति देववत् ॥
 दत्त्वा सौमाणि रत्नानि सूर्यलोकं समश्नुते ।
 पीतानि तानि दत्त्वा वै याति लोकं मधुद्विषः ।
 चित्राणि दत्त्वा माहेन्द्रे लोके नित्यं महीयते ॥
 पट्सूत्रमये दत्त्वा वाससौ पिबतत्परः ।
 रूपसौभाग्यसम्यक्नो राजराजो भवेदिह ॥
 कौमुद्यान्यपि वासांसि पिबन्धो यः प्रयच्छति ।
 स नाकपृष्ठे रमते दिव्यैर्भागेः समाश्रितं ॥
 कार्पाससूत्रजं वासः सुसूक्ष्मञ्चाति शोभनं ।
 यो ददाति पिबन्धं वै सोऽनन्तं सुखमाप्नुयात् ॥
 मञ्जिष्ठाद्यैः शुभैरागैरञ्जितं वा मनोरमं ।
 प्रदाय पिबदेवेभ्यः परमासृद्धिमृच्छति ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

बज्रमूल्यानि वासांसि सौमादीनि महामतिः ।
 आद्वे विश्राणयेद्यस्तु तस्य विष्णुः प्रसीदति ॥
 यः कञ्चुकं तथोष्णीषं पिबन्धः प्रतिपादयेत् ।
 दन्तोद्भवानि दुःखानि स कदाचित् पश्यति ॥

ददाति यः प्रसन्नात्मा पटान् कञ्चुकबन्धनान् ।

विमुक्तः पापबन्धेभ्यः सोऽय्यां विन्दति सम्पदं ॥

स्त्रीणां श्राद्धेषु सिन्दूरं दधुश्चण्डातकानि च ।

निमन्त्रिताभ्यस्त्रीभ्यो ये ते स्त्र्यः सौभाग्यसंयुताः ॥

‘चण्डातकानि’ स्त्रीपरिधानोचितान्यंशुकानि ।

वस्त्रस्थापनभाण्डानि सवस्त्राणि प्रयच्छति ।

यः पितृभ्यः स सम्पद्भिः सर्वाभिरभिपूर्यते ॥

श्रीतवातसमुद्भूतां पीडां वारयितुं क्षमान् ।

यः प्रावारानतिघनान् विशालान् सुदृढान् चवान् ॥

दद्यात् पितृभ्यस्त्वस्येह हृन्दुःखं न विद्यते ।

ऊर्णायुलोमरचितान् सुविशालान् महापटान् ॥

विचित्रान् विविधैरागैर्वातप्रावरणोचितान् ।

प्रयच्छति पितृणां यः स सदारोग्यवान् भवेत् ॥

वायुपुराणे ।

कौशेयं चौमकार्पासं दुकूलमहतं तथा ।

श्राद्धे श्वेतानि यो दद्यात् कामानाप्नोति पुष्कलान् ॥

तथा ।

वासो हि सर्वदेवत्यं सर्वदेवैरभिष्टुतं ।

वस्त्राभावे क्रिया न स्याद्यज्ञदानादिका क्वचित् ॥

तस्माद्वस्त्राणि देयानि श्राद्धकाले विशेषतः ।

ददन्तेतान्यवाप्नोति यज्ञदानतपांसि च ॥

प्रभासखण्डे ।

आच्छादनञ्च यो दद्यादहतं आद्रकर्मणि ।

आयुः प्रकाममैश्वर्यं रूपञ्च लभते तु सः ॥

अहतलक्षणमाह प्रचेताः ।

ईषद्भूतं नवं चैव सदृशं यत्र धारितं ।

अहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनं ॥

‘ईषद्भूतं’ अकारुधूतं ।

अतएव वृद्धमनुः ।

स्वयं धौतेन कर्त्तव्या क्रिया धर्म्या विपश्चिता ।

न तु नेजकधौतेन नोपभुक्तेन वा क्वचित् ॥

‘नेजकः’ रजकः । स्वयंग्रहणादेव नेजकनिवृत्तौ पुनर्नेजकप्रतिषे-
धोऽन्येनापि सर्वार्थेन धौतस्य क्रियार्हत्वज्ञापनार्थः ।

आद्रमधिकृत्य ब्रह्मवैवर्त्ते ।

सौमकौशेयपत्रेणैस्तथा प्रावरकं बलात् ।

अजिनं रौरवं यत् स्यादौर्णिकं मृगलोमकं ॥

दत्त्वा ह्येतानि विप्रेभ्यो भोजयित्वा यथाविधि ।

प्राप्नोति अद्धानस्तु वाजपेयस्य यत्फलं ॥

बल्लोनार्यः सुरूपाश्च पुत्रा भृत्याश्च किङ्कराः ।

वशे तिष्ठन्ति भूतानि वपुर्विन्दत्यनामयं ॥

अलङ्कीर्णं नाशयत्याशु तमः सूर्योदये यथा ।

भाजते च विमानाये नलचेखिव चन्द्रमाः ॥

नित्यश्राद्धेषु यो दद्यादस्त्रं पितृपरायणः ।

सर्वान् कामानवाप्नोति राज्यं स्वर्गं तथैव च ॥

आदित्यपुराणे ।

न कृष्णवर्णं दातव्यं वासः कार्पाससम्भवं ।
पितृभ्यो नापि मलिनं नोपभुक्तं कदाचन ।
न च्छिट्रितं नापदशं न धौतं कारुणापि च ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

कार्पासं नैव दातव्यं पितृभ्यः कृष्णमंशुकं ।
कृष्णं वापि प्रदातव्यमन्यत्कार्पाससम्भवात् ॥
नामापि न ग्रहीतव्यं नीलौरक्तस्य वाससः ।
दर्शनात् कौर्त्तनान्नीत्या निराशाः पितरो गताः ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

यज्ञोपवीतं दातव्यं वस्त्राभावे विजानता ।
पितृणां वस्त्रदानस्य फलं तेनाश्रुतेऽखिलं^(१) ॥

शातातपः ।

सुवा सुवासा इति वस्त्रं दद्यात् । अभावे यज्ञोपवीतमिति ।
अयेदं यज्ञोपवीतं शूद्रेण स्वपितृभ्यो देयं न वेति विचार्यते । तच्च
तावदेयमित्युच्यते । सामान्येन आह्वे देयत्वाभिधानात् । न च शूद्रस्य
यज्ञोपवीताभावादशक्तेरदानमिति वाच्यं । क्रयसम्पादितस्य दानसम्भ-
वात् । न च क्रीतस्याहवनीयत्वाभाववत् क्रयोत्पादितस्य ब्रह्मसूत्रस्य
क्रेतारं प्रति यज्ञोपवीतत्वाभाव इति वाच्यं । आदधीतेति कर्तृगामि-
क्रियाफलप्रतिपादकात्मनेपदसामर्थ्यावगताधातुपुरुषैकसम्बन्धादाहव-
नीयत्वोत्पत्त्यनुरोधात् । क्रीतस्याहवनीयत्वाभावोवर्ण्यते । ननु यज्ञो-

(१) तेनाश्रुतेऽखिलमिति ग० ।

पवीतविधावात्मनेपदमस्ति । विद्यमानमथविवक्षितं भविष्यति
 यज्ञोपवीतदानविधिदर्शनात् । न च शूद्राद्दे न दातव्यं यज्ञोपवीत-
 मित्यपवादो दृश्यते । ननु येन पितरः प्रीयन्ते तत्पितृभ्यो देयं ।
 आहूयस्य दानस्य पितृप्रीत्यर्थत्वात् । न च यज्ञोपवीतं शूद्रपितृन्
 प्रीणयति । न तावद्भूषणत्वेन हारकैयूरादिवत् वर्जनिकभूषणप्रत्यय-
 वेद्यत्वाभावेनाभूषणत्वात् । यस्तु परिचयविशेषप्रसूतवासनोपनीतो-
 ऽस्य भूषणभावः सोऽपि त्रैवर्णिकान् प्रत्येवेति न शूद्रपितृप्रत्ये
 प्रभवति । मैवं । यद्विहितमप्रतिषिद्धं वा आहूे दीयमानं ब्राह्मणान्
 प्रीणयति तदेतदधिष्ठानतयोद्देश्यान् पितृन् । न तु यज्जीवनं प्रीण-
 यति तदेव पितृत्वं गतमपीति नियमोऽस्ति । को जानीते जन्मान्तरे
 कां योनिं गतोऽसाविति । अतएव स्त्रीआहूे स्त्रीभूषणानि न
 दीयन्ते, यज्ञोपवीतानि दीयन्ते । न च परिव्राजकआहूे यज्ञोपवीतं
 न दीयते, अलामुपवादि वा दीयते । न च यतिब्रह्मचारिआहूे
 मधुमांसं न दीयते, येन जीवता यत्पायमादिकं वर्जितमासीत्
 तत्तदीयआहूे न दीयते । नन्वनौचित्यादनुपयोगात्तदपि न देय-
 मेवेति चेत् । शिष्टाचारे तथानुपलम्भात् । किञ्चेदमाच्छादनस्थाने
 यज्ञोपवीतं विधीयते । आच्छादनेन च शूद्राणामप्युपयोगोऽस्त्येव ।
 अतः शूद्रआहूे कामं यज्ञोपवीतं देयम् । आच्छादनप्रतिनिधित्व-
 व्यतिरेकेण गन्धादिवत् वक्ष्यमाणप्रकारेण यद्विहितं तदपि देयमेव ।
 अपवादाभावात् ।

इत्याच्छादननिरूपणम् ।

अथ यज्ञोपवीतं ।

आदित्यपुराणे ।

पितृन् सत्कृत्य वाचोभिर्दद्याद्यज्ञोपवीतकं ।
यज्ञोपवीतदानेन विना आहुं तु निष्फलं ।
तस्माद्यज्ञोपवीतस्य दानमावश्यकं स्मृतं ॥

भविष्यत्पुराणे ।

दद्याद्यज्ञोपवीतानि पितॄणां प्रीतये सदा ।
अद्भुतान् धार्मिकस्तेन जायते ब्रह्मवर्चसि ॥

कूर्मपुराणे ।

यो ब्राह्मणेन शुचिना ब्रह्मसूत्रं विनिर्मितं ।
पितॄभ्यो यच्छति प्राज्ञः स भवेद्देवपारगः ॥

वायुपुराणे ।

उपवीतं तु यो दद्याच्छ्राद्धकर्मणि धर्मवित् ।
पावनं सर्वविप्राणां ब्रह्मदानस्य तत्फलं ॥

चमत्कारखण्डे ।

सितसूक्ष्मेण सूत्रेण रचितं मन्त्रपूर्वकम् ।
उपवीतं ददच्छ्राद्धे मेधावानपि जायते ॥
चामीकरमयं दिव्यं पितॄणामुपवीतकं ।
दत्त्वा चामीकरमयैर्विमानैर्दिवि दीव्यति ॥
राजतान्युपवीतानि पितॄणां ददतः सदा ।
आयुः प्रजा च तेजश्च यशस्यैवाभिवर्द्धते ॥

पूर्वं वस्त्रालाभे तत्प्रतिनिधित्वेन यज्ञोपवीतदानमुक्तं । अत्र तु
अत्यपि वस्त्रे गन्धपुष्पादिवन्मुख्यतयैव यज्ञोपवीतं देयत्वेन विधीयत

इति गम्यते । पितृन् मल्लत्थ वामोभिरित्यादिषु समुच्चयदर्शनात् ।
तथा च न्युज्जपाचं कृत्वाह वैजवापः ।

तस्योपरि कुशान् दत्त्वा प्रदद्यादेवपूर्वकं ।

गन्धपुष्पाणि धूपञ्च दीपं वस्त्रोपवीतकम् ॥

इत्युपवीतस्य देयत्वेन विधानात् गन्धपुष्पादिवस्तुस्यतयैव
यज्ञोपवीतं देयत्वेन विधोयत इति गम्यते ।

इति यज्ञोपवीतनिरूपणम् ।

अथ दण्ड-योगपट्टौ ।

विष्णुधर्मेक्षरे ।

दण्डान् आङ्गेषु यो दद्यात् पितृप्रीत्यै महात्मवान् ।

कदाचित्तं न बाधन्ते व्यापदः श्वापदोद्भवाः ॥

दण्डांश्च योगपट्टांश्च योगिभ्यो यः प्रयच्छति ।

कामैस्तमभिवर्द्धन्ते पितरो योगविन्मयाः ॥

पालाशान् वैणवान्वापि यस्तु दण्डान् यथोचितं ।

व्रतिभ्योऽथ गृहस्थेभ्यो यतिभ्यः पितृतृष्टये ॥

ददाति योगपट्टांश्च पट्टसूत्रादिनिर्मितान् ।

स योगिनां कुले भूत्वा योगिराजः प्रजायते ॥

आदित्यपुराणे ।

वैणवान् सुदृढान् दण्डान् हृद्यान् सन्नतपर्वणः ।

पितृप्रीतिरुते दत्त्वा न भयं जातु विन्दति ॥

आयसेन खनित्रेण मूलदेशे परिष्कृतान् ।

सृत्कुशानां यथाकालं^(१) खननेषु क्षमान् सृशं ॥

केवलान्वाथ दण्डान् वा यः आह्वे प्रतिपादयेत् ।
 तस्य अद्वाक्ष मेधाञ्च शौचमास्तिक्यमेव च ।
 इह जन्मनि चान्यत्र प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥

स्कन्दपुराणे ।

योगपट्टान् मृदून् भव्यान्^(१) यो वै पितृपरायणः ।
 विश्राणयति विप्रेभ्यः स योगं विन्दते ध्रुवम् ॥
 योगिनामुपयुक्तानि वस्तुन्यन्यानि चानि च ।
 तानि दत्त्वा पितृन् प्रीणन् सद्यस्तरति दुष्कृतं ॥
 पदार्थान् यस्तु दण्डादीन् योगिनामुपयोगिनः ।
 ददाति अद्भुता युक्तः स सुखीह परच च ॥

आह जातृकर्षः ।

दण्डं दत्त्वा दिजाय्याणां पित्र्ये कर्मणि भक्तिमान् ।
 अदण्डनीयो भवति यमस्यापि न संशयः ॥

आह शालङ्कायनः ।

प्रदाय वैणवीं यष्टिं नूतनां सुदृढां मृदुं ।
 अदृष्टान्मनुक्त्वणम्यं दिजाय आद्भुभोजिने ॥
 विजयी जायते नित्यं न पश्यति पराजयं ।
 सा चेद्भवति कल्पाधी सर्वन्तरति कल्पाधं ॥

इति दण्डयोगपट्टौ ।

अथ कमण्डलादिजलपात्राणि ।

भविष्यत्पुराणे ।

आह्वेषु भक्तिसंयुक्तो जलपूर्णं कमण्डलुं ।
 दद्यादभिनवं रम्यं द्विजेभ्यः पितृदत्तये ॥
 पितरो दादशाब्दानि तेन स्युरभितर्पिताः ।
 दाता च सुखकृत्सर्वं सर्वतोऽप्यभिविन्दति ॥

अग्निपुराणे ।

सर्वेषु पितृदेवेषु प्रधानं दयमेव हि ।
 अन्नञ्च सलिलञ्चेति परं दत्तिकरे ह्युभे ॥
 अन्नादपि वरं नूनं जलमेव न संशयः ।
 न बाधते क्षुधा तादृक् यथा पौड्रयते द्रुषा ॥
 विनाप्यन्नं कदाचित्तु प्राणिनः प्राणितुं क्षमाः ।
 क्षणार्द्धमपि जीवन्ति द्रुषार्त्ता नैव देहिनः ॥
 मूर्च्छासुपागतास्तैव संसृक्ताः शिशिरैर्जलैः ।
 लभन्ते चेतनां मद्यस्तस्मात् सञ्जीवनं हि तत् ॥
 अतोऽयं सलिलं देयं प्रमीतानां विषयतः ।
 परां निर्वृतिमायान्ति सलिलाप्यायनेन ते ॥
 परतन्त्राः परे लोके प्राणिनः पौड्रितास्तृषा ।
 सलिलान्यभिवाञ्छन्ति दीयमानानि वंशजैः ॥
 अतोऽयं तर्पणं कार्यं पितॄणां सलिलैः शुभैः ।
 जलपूर्णानि पात्राणि प्रदेयानि च पर्वसु ॥
 शीघ्रे धर्मघटा देया ब्राह्मणेभ्योऽनुवासरं ।
 तथाक्षयवतीवायां पूर्णान् कुम्भान् प्रदापयेत् ॥
 अथत्यसेचनं कार्यं पितॄणां दत्तयेत्तद्वत् ॥

आद्धे कमण्डलून् दद्यात् पूरितान् हिमवारिणा ॥

एवं नानाप्रकारं यः पितृणां यच्छते जलं ।

सर्वकामैः समं तप्तश्चिरं स्वर्गोऽभिमोदते ॥

नागरखण्डे ।

कमण्डलुं जलापूर्णं दत्त्वा आद्धे समाहितः ।

पूर्णकामैरशेषैश्च सोऽर्चयां लभते गतिं ॥

प्रभामखण्डे ।

कमण्डलुञ्च यो दद्याद्ब्राह्मणे वेदपारगे ।

मधुवीरस्रवा धेनुर्दातारमनुगच्छति ॥

चक्रवर्जन्तु यो दद्याच्छ्राद्धकाले कमण्डलुं ।

काञ्चनेन विमानेन किङ्किणौजालमालिना ।

रमते चिररात्राय सुदृष्टो मेरुमूर्धनि ॥

वायुपुराणे ।

यः काञ्चनमयं दिव्यं प्रयच्छति कमण्डलुं ।

धेनुं स लभते दिव्यां घटप्रसूतिदोहनां ॥

नरसिंहपुराणे ।

दद्यात् पितृणामापूर्णं यः कमण्डलुमम्भसा ।

घृतकुल्यामध्वगतं मधुकुल्यानुयाति तं ॥

स्वर्णादिधातुघटितं यः प्रदद्यात् कमण्डलुम् ।

पितृभ्यः स चिरं भोगैर्मोदते काञ्चनाचले ॥

यो ददाति पितृणां हि राजतं वै कमण्डलुम् ।

सत्यत्रः सकलैरङ्गैः स राजा धार्मिको भवेत् ॥

कमण्डलुं ताम्रमयं आहुेषु प्रददाति यः ।
 स महत्याश्रिया युक्तः कुले महति जायते ॥
 काष्ठेन निर्मितं यस्तु नालिकेरमथापि वा ।
 दद्यात् कमण्डलुं आहुे स श्रीमानभिजायते ॥
 चर्मणा निर्मितं वारिपात्रं नानाविधन्तु यः ।
 प्रतिपादयति आहुे स सुखी जायते चिरं ॥
 यो मृत्तिकाविरचितान् आहुेषु करकान्नवान् ।
 प्रयच्छति महामेधाः स दुःखं नैव विन्दति ॥

स्कन्दपुराणे ।

यस्तङ्गागांस्तथा वापीरपि कूपान् प्रपास्तथा ।
 उत्सृजेत् पितृदण्डार्थं ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥
 मणिकानक्षमा पूर्णान् प्रदद्याद्वा गलन्तिकां ।
 प्रदद्यात्करकान्वापि यदि वा करपत्रिकाः ।
 आहुकाले यथाशक्ति सोऽक्षयं विन्दते सुखं ॥

वायुपुराणे ।

दत्त्वा पवित्रं योगिभ्यो जन्तुवारणमम्भसः ।
 आहुे निष्कसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 इति कमण्डल्लादिजलपात्राणि ।

अथ क्वचम् ।

वायुपुराणे ।

श्रेष्ठं क्वचञ्च यो दद्यात् पुष्पमालादिशोभितं ।
 प्रासादे ह्युत्तमो भूत्वा गच्छन्मनुगच्छति ॥

वृहद्विष्णुपुराणे ।

कृत्रं विचित्रं यो दद्यात् पितृणां श्रेयसान्वितः ।

स विन्दति न सन्देहः सन्तापं कुवच्चिन्न हि ॥

पद्मपुराणे ।

यो वै प्रयच्छति कृत्रमसुकस्येदमस्त्विति ।

तेन सन्तारितस्तापात् स भवेदायुगन्धयात् ॥

भगवतीपुराणे ।

वर्षातपवाणयोग्यमातपत्रं प्रयच्छता ।

समुद्धृताः स्युः पितरो दुस्तरात् दुःखवारिधेः ॥

नारदीयपुराणे ।

दद्यात् पितृणां यः कृत्रं वृक्षातपनिवारणं ।

महाभूतसमुद्धृतां नैव पौङ्गां स पश्यति ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

कृत्रं नरपतेर्योग्यं नानाशोभासमन्वितं ।

कृत्रवाद्याय वृत्तिञ्च परिकल्प्य यथोचितं ॥

प्रदद्यादिप्रमुखाय पितृनुद्दिश्य यः स्वकान् ।

स प्रशान्तिं नरः हृत्स्त्रमेकच्छत्रं महीतलं ॥

कृत्रं शतशलाकं यः सितवस्त्रोपशोभितं ।

पितृणां प्रयतो दद्यात् सोऽपि राजा भवेदिह ॥

मयूरपिच्छैर्वज्रभिर्निर्मितं वचिराकृति ।

कृत्रं ददाति यस्तस्य विहारो नन्दने वने ॥

यः प्रदद्यात्तुच्छत्रं रम्यमातपवारणं ।

आहुकाले स मनुजो न क्वचित्परित्यजेत् ।
 यो दृष्टिवारणं कृत्वं वर्षाकाले प्रयच्छति ॥
 स्वपितृणां हितार्थाय स दुःखैर्नाभिभूयते ।
 इति कवनिरूपणम् ।

अथोपानत्पादके ।

वायुपुराणे ।

आहुषूपानहौ दद्याद्वाह्मणेभ्यो विशेषतः ।
 दिव्यं स लभते चतुर्वाजियुक्तान् रथास्तथा ॥

ब्रह्मपुराणे ।

उपानदयुगलं यस्तु आहुकर्मणि धर्मवित् ।
 एकैकस्मै दिवाय्याय पित्र्यं संप्रयच्छति ॥
 पितृणां तत्परे लोके विमानमुपतिष्ठते ।
 दातापि स्वर्गमाप्नोति सुयुक्तैर्वड्वारयैः ॥

देवौपुराणे ।

उपानहौ प्रयच्छन्ति ये पितृभ्यः समाहिताः ।
 अश्वदानं हतं तैस्तु नात्र कार्या विचारणा ॥

आदित्यपुराणे ।

प्रतप्तबालुकाः केचित् केचिदङ्गारमकुलाः ।
 लोहकण्टकमङ्घ्रीर्णाः केचिद्ब्यालममाकुलाः ॥
 यमलोकस्य पन्थानः प्रमीतानां सुदुस्तराः ।
 उपानदानमेवैकं तेषु तारयितुं चमं ॥
 उपानहौ स्वयं दत्त्वा दिजेभ्यो वै यथाविधि ।

धेभ्योवा वंशजैर्दत्ते पन्थानं ते तरन्ति तं ॥
 एतस्मात् कारणान्नित्यं श्राद्धे दानमुपानह्यं ।
 पुराणज्ञाः प्रशंसन्ति दानमन्यसमं न तत् ॥

सौरपुराणे ।

निर्माथ सुदृढे दद्याददुर्गन्धेन चर्मणा ।
 न न्यूने नातिरिक्ते च पादयोः सुखदे स्मृदू ॥
 उपानह्यौ ब्राह्मणेभ्यः पिबृणां सुखहेतवे ।
 प्रीयन्ते पितरस्तस्य प्रीता यच्छन्ति वाञ्छितं ॥

वायुपुराणे ।

अज्रू पूर्णे तु यो दद्यात् पादुके श्राद्धकर्मणि ।
 शोभनं लभते यानं पादयोः सुखमेव च ॥

नन्दिपुराणे ।

यः पादुके प्रदद्यात् पिबृहस्पत्यर्घमादरात् ।
 तस्य पुण्येषु लोकेषु भवेदप्रतिष्ठा गतिः ॥

चमत्कारखण्डे ।

धात्वादिनिर्मितं दद्यात् पिबृभ्यः पादुकायुगं ।
 यस्तस्य देवलोकेषु गतिर्वैमानिकी भवेत् ॥
 गजदन्तकृते यस्तु पादुके संप्रयच्छति ।
 स वै चित्राणि यानानि लभते प्रेत्य चेह चेति ॥
 यः पादुके प्रयच्छेत्तु मारदारुमये शुभे ।
 पिबृभ्यः सोऽपि मेधावी सुखमत्यन्तमश्रुते ॥

इत्युपानत्पादुकानिरूपणम् ।

अथासनानि ।

ब्रह्मपुराणे ।

आसनानि च रम्याणि पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।

स आस्ते सुविरं कालं त्रिदशैरभिपूजितः ॥

देवीपुराणे ।

पौठान्यतिमनोज्ञानि पितृणां प्रददाति यः ।

तस्य पौठेश्वरी नित्यं वरान् यच्छति वाञ्छितान् ॥

आदित्यपुराणे ।

सुसज्जणानि विशालानि प्रददात्यासनानि यः ।

आह्वेषु तस्य भवने सदास्ते पद्मसम्भवा ॥

गारुडपुराणे ।

प्रयच्छत्यासनं यस्तु पितृभ्यः सुमहामतिः ।

स्वैरं वैरविनिर्मुक्तश्चिरमास्ते त्रिविष्टपे ॥

चमत्कारखण्डे ।

चामीकरमयं आह्वेष्यासनं यस्तु दापयेत् ।

तस्यासनं मेरुपृष्ठे समीपे परमेष्ठिनः ॥

यः पितृणां सुघटितं दद्याद्राजतमासनं ।

स स्वर्गे सुखमासीनः क्रीडते कालमन्ययं ॥

येन तावमयं दत्तमासनं पितृकर्मणि ।

स वै दिव्यासनारूढो न हि प्रच्यवते चिरं ॥

प्रदद्यादासनं यस्तु निर्मितं सारदारुभिः ।

तस्य नाकगतलोचैः कल्प्यते भव्यमासनं ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

यस्तु भद्रासनं चारु पितृणां प्रतिपादयेत् ।
 स वै सिंहासनामौनश्च्यवते न चिरादपि ॥
 यस्त्रासनं वत्समयं हंसपिच्छैः सुसभृतं ।
 प्रयच्छति महीपालास्तमामौनमुपासते ॥
 तूलैः पूर्णोदरं वास्तमासनं यो निवेदयेत् ।
 पितृणामादरादेनं प्रत्यासीदन्ति सम्यदः ॥
 यः पट्टगदिकाः श्राद्धे गदिकाश्च मनेहराः ।
 ददाति तस्य हि स्वर्गे कल्प्यते दिव्यमासनं ॥
 पितृनुद्दिश्य योगिभ्यो दत्त्वा कुशमयीर्दशैः ।
 सर्वसङ्गविनिर्मुक्तो विशुद्धात्मा स जायते ॥
 चैत्रासनानि चित्राणि पितृभ्यः प्रतिपादयेत् ।
 नीरोगः सुभगः श्रीमान् पुरुषः सम्यजायते ॥
 यस्त्रासनेपयोगार्थं प्रदद्यात् कम्बलान् नवान् ।
 अष्टाङ्गयोगमसिद्धिस्तस्य पुंशोऽभिजायते ॥
 यस्तृणैर्दुभिः सत्तणं निर्माय शुभमासनं ॥
 दद्याच्छ्राद्धेषु तस्यास्तु स्त्रियाः स्युः सर्वतः श्रियः ।
 इत्यासननिरूपणम् ।

अथ शय्यास्तरणप्रच्छादनपटोपधानानि ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

शय्यामास्तरणोपेतामुत्तरच्छदसंयुतां ।
 उपधानेन संयुक्तां पित्रुद्देशेन यो ददेत् ॥

मोदन्ते पितरस्तस्य सुखिनः शाश्वतीः समाः ।
 दातापि स्वर्गमासाद्य विमानं दिव्यमाश्रितः ।
 सेव्यते सुरनारीभिर्गीयमानश्च किन्नरैः ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

यो मञ्चकञ्च दद्याद्दे चारु तूलिकयान्वितं ।
 विण्मूढाच्छादनपटं रमणीयोपधानकम् ॥
 पितृभ्यः श्रद्धया युक्तः श्राद्धकाल उपस्थिते ।
 स त्रिविष्टपमासाद्य दिव्यभोगसमन्वितं ॥
 सहस्रैः सुरनारीणां रमते परिवारितः ।
 कालक्षयादिहागत्य नारीणां वत्तभोभवेत् ॥

कूर्मपुराणे ।

श्रद्धां सतूलिकां दद्यात् पितृकर्मणि यो नरः ।
 रमयन्त्यनुरक्तास्तं स्वर्गे सारङ्गलोचनाः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

मञ्चकं तूलिकायुक्तं निर्मितं हारुभिः शुभैः ।
 भक्त्या विप्राय प्रयतो द्विजेभ्यः पितृकर्मणि ।
 अग्नैरक्षरसां तृन्दैरश्वान्तं परिचर्यते ॥
 आन्दोलकं साक्षरं चोपधानं प्रसुन्दरं ।
 धातुजाभिः सुरग्याभिः शृङ्खलाभिश्च संयुतं ॥
 मन्त्रवारणशोभायां यथितं मृदुभिः पटैः ।
 ददाति पितृकार्देषु योहि श्रद्धापरायणः ॥
 गन्धर्वाक्षरसां लोके गीयमानो निरन्तरं ।

स भुङ्क्ते विविधान् भोगांस्त्रिदशैरपि दुर्लभान् ॥
 पट्टान् काष्ठमयान् यच्च शयनेषूपयोगिनः ।
 दत्त्वा स्वास्तरणोपेतान् मत्तवारणलाञ्छितान् ।
 वर्षायुतञ्च रमते लोके वै विश्वकर्माणः ॥

चमत्कारखण्डे ।

दारुभिर्घटितान्तस्यैः स्वर्णपत्रैरलङ्कृतान् ।
 शय्यां ददाति यस्तस्य वासः शक्रस्य वैश्वनि ॥
 भूषितां पित्तलमयैः पत्रच्छदैर्यथोचितां ।
 आद्वे शय्यां प्रयच्छेद् यः सूर्यलोके स राजते ॥
 गजदन्तमयं दिव्यं आद्वे दत्त्वा तु मञ्चकं ।
 गत्वा चान्द्रमसं लोकं शरदामयुतं वसेत् ॥
 पट्टसूत्रमयैः पट्टैर्यथोचिताञ्च ददाति यः ।
 शय्यां पितृभ्योमेधावौ देवीलोकं स गच्छति ॥
 कार्पाससूत्रजैः पट्टैः सुदृढां यः प्रयच्छति ।
 चन्द्रस्य भवने सोऽपि कामान् भुङ्क्ते यथेष्टितान् ॥
 कृतां शनमयैः पट्टैः सूत्रैर्वा वल्बजैरपि ।
 दत्त्वा जन्मान्तरे जातः स्त्रियो विन्दति सुन्दरीः ॥
 हंसपिच्छमयैः तूलीं पितृभ्यः प्रददाति यः ।
 गन्धर्वाप्सरसां लोके मोदतेऽसौ ययासुखं ॥
 कार्पासनिर्मितां तूलीं दत्त्वा मृदो सुशोभनां ।
 उपधानेन संयुक्तां लज्जीवान् जायते नरः ॥
 हंसपिच्छमयं रम्यं उपधानं ददाति यः ।

कीर्त्तिमान् जायते नित्यं सुखानामपि भाजनं ॥

क्षौमं वा पद्मसूत्रं वा यो दद्यादुत्तरच्छदं ।

स्त्रावण्येन समायुक्तो जायतेऽसौ जनप्रियः ॥

यः प्रयच्छेदुत्तरपटं सूक्ष्मकार्पाससूत्रजं ।

तस्यायुर्विपुलं लोके प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥

मृदुचर्ममयीं दद्यात् यो नरः पद्मगद्दिकां ।

सोऽपि त्रिया समायुक्तो नौरोगो जायते भुवि ॥

विचित्रैश्चर्मभिर्युक्तं रचितं मृदुभिल्लतृणैः ।

प्रदायास्तरणं आह्ने न दुःखं पश्यति कचित् ॥

दद्यादास्तरणं यस्तु निर्मितं मृदुभिल्लतृणैः ।

आह्नकाले तु योगिभ्यः स दुःखैर्नाभिभूयते ॥

इति श्रव्यास्तरणप्रच्छादनपटोपधानानि ।

अथ चामरव्यजनदर्पणकेशप्रसाधनानि ।

वृहद्विष्णुपुराणे ।

चामरव्यजनञ्चैव भक्त्या यः प्रतिपादयेत् ।

स वै दिवस्पतेर्लोके वज्रकालं महीयते ॥

राजोपकरणं ह्येतत् पित्रणामपि वज्रभं ।

अतो विद्वान् प्रयत्नेन तेभ्यो दद्यादतन्द्रितः ॥

प्रदाय दर्पणं तेभ्यश्चक्षुषानभिजायते ।

केशप्रसाधनं दत्त्वा तथा कूर्चप्रसाधनं ॥

सुपुष्टां रूपसामर्थीं लभते सोऽन्यजन्मनि ।

सौरपुराणे ।

चामरं तालवृन्तञ्च सेतञ्चनञ्च दर्पणं ।

दत्त्वा पित्राणामेतानि भूमिपालो भवेदिदं ॥

प्रभामखण्डे ।

केशप्रसाधनीं रम्यां दद्यात् कङ्कतिकान्तु यः ।

आदर्शं निर्मलञ्चैव पूर्णचन्द्रसमाकृतिं ।

आद्भुतकाले प्रसन्नात्मा तस्य स्वर्गेऽक्षया गतिः ॥

गजदन्तनिर्मितं केशसंस्कारसाधनं 'कङ्कतिका' ।

वाराहपुराणे ।

चामरौघेनुलाङ्गूलश्चेतवालसमुद्भवं ।

चामौकरविचित्रेण तथा दण्डेन निर्मितं ॥

पितृभ्यश्चामरं दत्त्वा स्वर्गे स्त्रीभिस्तु वीज्यते ।

तदेव कृष्णवर्णन्तु दत्त्वा भूमिपतिर्भवेत् ॥

मयूरपिच्छनिर्माणं हेमदण्डन्तु चामरं ।

प्रतिपाद्य पितृभ्यस्तु राजराजोऽभिजायते ॥

बालैर्दीर्घैरतिशैतैरश्वबालधिमश्वैः ।

निर्मितं चामरं आद्वे दत्त्वा माण्डलिको भवेत् ॥

कृष्णाश्वबालरचितं चामरं यस्तु यच्छति ।

सोऽपि पुण्येन तेनेह धनी भवति धर्मभाक् ॥

कूर्मपुराणे ।

द्विजेभ्यश्चामरं दद्यात् स्थापयेद्दामरालये ।

पितृनुद्दिश्य यस्तु पितरः सर्वकामदाः ॥

वायुपुराणे ।

व्यजनं तालवृन्तञ्च दत्त्वा विप्राय संकृतं ।

प्राप्नुयात् स्पर्शयुक्तानि सुगन्धौनि मृदूनि च ॥

‘तालवृन्तं’ वस्त्रव्यजनं ।

चमत्कारखण्डे ।

नानाकषायधौतेन निर्मितं मृदुचर्मणा ।

चित्ररागैरनेकैश्च स्पर्शदण्डेन शोभितम् ॥

दन्तिदन्तमयेनापि दण्डेन सुविराजितं ।

व्यजनं ये प्रयच्छन्ति ते वै गत्वामरावतीं ।

नारीभिरभिवीज्यन्ते नित्यं सत्कङ्कणैः करैः ॥

मयूरपिच्छघटितं व्यजनं यः प्रयच्छति ।

पितृभ्यः सोऽपि देहान्ते स्कन्दलोके महीयते ॥

रचितं बालकेनाथ यदोशीरेण निर्मितं ।

प्रदाय व्यजनं आहुते मनस्तापं न विन्दति ॥

वेचपट्टेन रचितं वस्त्रैरन्यैरथापि वा ।

प्रयच्छेत्तालवृन्तं यः स भूपालो न संशयः ॥

तालीदलैर्विरचितं कृतं भूर्जत्वचाथ वा ।

प्रदाय व्यजनं आहुते महदारोग्यमश्नुते ॥

कृतञ्च विदलच्छेदैः सुसूक्ष्मैश्चैव गुम्फितं ।

दत्त्वा पितृभ्यो व्यजनमनन्तं सुखमश्नुते ॥

गारुडपुराणे ।

समर्थं दर्पणं भक्त्या पितृभ्यः पितृकर्मणि ।

भुवि प्रकाशो भवति यशोभिरभिपूजितः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

दर्पणं कलघातेन निर्मलेन सुनिर्मितं ।
 प्रतिपाद्य पितृभ्यो वै लोकं चाद्भुतं व्रजेत् ॥
 विमलेनापि कांक्षेन पञ्चाशत्पलिकेन तु ।
 कल्पितं दर्पणं दत्त्वा तेजस्वी जायते ध्रुवम् ॥
 चिंशत्पलेन कांक्षेन कृतमादर्शमण्डलं ।
 पञ्चविंशतिजं वापि दत्त्वा वै कान्तिमान् भवेत् ॥
 यो दर्पणं विरचितं कांक्षस्य दशभिः पलैः ।
 प्रतिपादयते सोऽपि लभते चक्षुरुत्तमं ॥

स्कन्दपुराणे ।

केशप्रसाधनं दत्त्वा करिदन्तविनिर्मितं ।
 पितृकर्मणि धर्मात्मा सोऽश्विनोर्लोकमश्नुते ॥
 तालस्य नालिकेरस्य वेणोर्वेचस्य वा पुनः ।
 शलाकाभिर्विरचितं दत्त्वा केशप्रसाधनं ।
 सुभगस्य सुवेशस्य निश्चितं जायते नरः ॥
 दारुणा निर्मितं दत्त्वा केशसंस्कारसाधनं ।
 प्राप्नोति सुन्दरान् केशान् दौर्घमाद्युश्च विन्दति ॥
 वराहरोमरचितां शशुवैशद्यकारिणीं ।
 पितृभ्यः कूर्चिकां दत्त्वा सुरूपः सुभगोभवेत् ॥
 इति चामरव्यजन-दर्पण-केशप्रसाधननिरूपणम् ।
 अथान्न-मधु-फल-पात्र-पात्राधार-पतद्गृह-तान्मूल-तत्पात्राणि ।
 आहुमधिकृत्य ब्रह्मवैवर्ते ।

तरुणादित्यमङ्गाशं विमानं सार्वकामिकं ।
 अन्नदो लभते तिस्रः कन्याकोशस्तथैव च ॥
 अन्नदानात्परं दानं विद्यते नेह किञ्चन ।
 अन्नाद्भूतानि जायन्ते जीवन्ति च न संशयः ॥
 जीवदानात्परं दानं न किञ्चिदिह विद्यते ।
 अन्नाज्जीवति त्रैलोक्यं तेन तत्परमं भवेत् ॥
 अन्नाम्लोकाः प्रतिष्ठन्ते लोकदानस्य तत्फलं ।
 अन्नं प्रजापतिः साक्षात्तेन सर्वमिदं ततं ।
 तस्मादन्नममं दानं न भूतं न भविष्यति ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

वज्रप्रकाराण्यन्नानि मृष्टानि च मृदूनि च ।
 फलानि चैव स्वादूनि यथाकालोद्भवानि च ॥
 निवेदयेत्पितृभ्यो यः समुत्थं स्वयमादरात् ।
 स पितॄणां प्रसादेन ब्रह्मसायुज्यमश्नुते ॥

नारदीयपुराणे ।

भक्ष्यं भोज्यञ्च लेह्यञ्च पेयञ्चोष्यं तथैव च ।
 पञ्चप्रकारं ह्यन्नं द्रव्यगन्धरसान्वितं ॥
 द्राक्षाकदलनारङ्गमहकारादिकानि च ।
 वर्ण-गन्ध-रस-स्पर्शसमन्तानि फलान्यपि ।
 समर्पयेच्चाद्भुतकाले मन्त्रजिह्वेषु यवतः ॥
 तेन तृप्तिं परां यान्ति पितरः सपितामहाः ।
 कामानसौ प्रयच्छन्ति दुर्लभानन्यकर्मणः ॥

यस्तु भोजनपात्राणि पिढभ्यः प्रतिपादयेत् !
 मौवर्ण-राजतादौनि तथा कांस्यमयानपि ।
 स पुमान् पात्रतामेति सर्वासामपि सत्यदाम् ॥
 धात्वादिनिर्मिता भुक्तिपात्राधारास्त्रिपादिकाः ।
 उत्सृज्य स्वपिढप्रीत्यै प्रापयेद्ब्राह्मणालयं ।
 स ज्ञातीनामशेषाणामाधारत्वं प्रपद्यते ॥
 पतद्गृहं धातुमयं धौवनाचमनादिषु ।
 उपयुक्तं श्राद्धकाले पिढभ्यः परिकल्प्य तु ।
 द्विजस्य भवने स्थाप्य श्रियमाप्नोति पुष्कलां ॥

वज्रपुराणे ।

अन्नं ब्रह्म समुद्दिष्टमखिलैः श्रुतिपारमैः ।
 तच्च भूरिगुणोपेतं देवलोकैऽपि दुर्लभं ॥
 तत्पिढणामतिप्रीत्या यः प्रयच्छति भूरिगः ।
 अशेषक्लेशनिर्मुक्तः स याति ब्रह्म शाश्वतं ॥
 ताम्बूलं यो ददातीह शूचिकर्पूरसंयुतं ।
 ऐश्वर्यं सोऽतिविपुलं परत्रेह च विन्दति ॥
 यस्तूर्णपर्णपूगादिस्थापनार्थानि कृत्स्नशः ।
 दद्यान्ताम्बूलपात्राणि पूगाद्यैः पूरितानि च ॥
 तथा कर्पूरभाण्डञ्च कर्पूरेणाभिपूरितं ।
 दिशं वर्षसहस्रं हि भुङ्क्ते भोगान् भुवि स्थितः ॥

पद्मपुराणे ।

अन्नं हि प्राणिनां प्राणाः अन्नमेवास्मृतं दिवि ।

अन्नदः प्राणदः प्रोक्तो ह्यन्नदोऽमृतदस्तथा ॥
 तस्मात्पुत्रेण कर्त्तव्यं पित्र्यं भूरिभोजनं ।
 भूर्यन्नदाता पुरुषो न मन्तव्यो हि मानुषः ।
 तस्य निर्दग्धपापस्य निवासो वैष्णवे पुरे ॥
 फलानि च सुगन्धीनि पक्वानि मधुराणि च ।
 मृद्वीकादीनि यो दद्यात् पितृभ्यः प्रणयान्वितः ।
 स स्वर्गे नन्दनोद्यानफलपीयूषभाग्भवेत् ॥
 उल्लष्टैः क्रमुकैश्चैव नागवल्लीदलैरपि ।
 कल्पितं घनमारादिसुगन्धिद्रव्यसंयुतं ।
 दत्त्वा पितृभ्यस्ताम्बूलमनन्तां लभते त्रियं ॥
 नात्रात् परतरं किञ्चित् प्राणिनां विद्यते प्रियं ।
 ताम्बूलाच्च परं नास्ति भोगेषु प्रवरं यतः ॥
 तेनैतदुभयं देयं पितॄणां हृष्टिभिश्चता ।
 आरोग्यमन्नदो याति भोगी ताम्बूलदो भवेत् ॥

प्रभासखण्डे ।

जाम्बूनदमयं दिव्यं विमानं सूर्यसन्निभं ।
 दिव्याप्सरोभिः सङ्कीर्णमन्नदो लभतेऽन्नयं ॥

भगवतीपुराणे ॥

अन्नं हि प्राणिनां प्राणाः सुप्रसिद्धमिदं वचः ।
 तस्मादन्नप्रदो यस्य प्राणानेव ददाति सः ॥
 तस्मादन्नं प्रदातव्यं पितॄणामपि भूरिशः ।
 आरोग्यमन्नदो याति दौर्धमायुश्च विन्दति ॥

सद्वाद्विखण्डे ।

ओषधीनां हि सर्वाणां परमो वै रसो मधु ।
 सर्वाच्चानामयं सारो विश्रुतो मधुसंज्ञया ॥
 देवानाञ्च पितॄणाञ्च तदेतदतिवज्रम् ।
 अतः श्राद्धं न कर्त्तव्यं यत्किञ्चिन्मधुना विना ॥
 मधुना रक्षिते श्राद्धे निराशाः पितरो गताः ।
 देवाश्च पितरश्चैव मधुना तर्पिता भुवम् ॥
 सुधारसेन दृष्यन्ति यावदाभूतसंभवम् ।
 कथञ्चित्पि विप्रेभ्यः प्रदत्तं भोजने मधु ।
 पिण्डास्तु नैव दातव्याः कदाचिन्मधुना विना ॥
 पुत्रेण मधुमर्पिभ्यो यैर्दत्ताः पायसेन वै ।
 पिण्डाः पितॄभ्यस्ते पैत्रात् समुत्तीर्णा शृणार्णवात् ॥
 यैर्वा मघात्रयोदृष्टां मधुना पायसेन च ।
 विहितः पिण्डनिर्वापः कृतकृत्यास्तु ते नराः ॥
 अन्नाद्यैर्मधुसंपृक्तैः सक्तुभिर्वा मधुपुत्रैः ।
 यैर्निरूप्रा नरैः पिण्डा गद्याग्नीषे मद्वात्मभिः ॥
 कल्पकोटिशतं सायं नानाभोगसमन्विताः ।
 ते स्त्रीयैः पूर्वजैः श्राद्धं ब्रह्मलोके निवासिनः ॥
 मधु मध्विति वै श्राद्धे त्रिःसमुच्चरितं वचः ।
 श्रावणान्मधुनाश्लेः पितरः स्युः सुतर्पिताः ॥
 अतोऽयं मधु शंसन्ति धर्मज्ञाः श्राद्धकर्मणि ।
 सौवर्णं राजतं वापि कांस्येनाप्यथ निर्मितं ॥

शक्त्या भोजनपाचन्तु विनालञ्चातिनिर्मलं ।
घृतादिपाचैर्लघुभिर्युतं स्वर्णादिमभवैः ॥
हेमादिधातुसंभूते स्थितमाधारयन्त्रके ।
पतद्वह्निभिधानेन मलपात्रेण चान्वितम् ॥
यो ददाति द्विजायेभ्यः पितृणामिदमस्त्विति ।
सुचिरं स दिवि स्थित्वा सदाद्भवति भूतले ॥

वायुपुराणे ।

पात्रं वै तैजसं दद्यान्मनोज्ञं आहुभोजिनां ।
पात्रं भवति कामानां विशानाञ्च धनस्य च ॥
राजतं काञ्चनञ्चैव दद्याच्छ्राद्धेषु यः पुमान् ।
दत्त्वा स लभते दानात् प्राकाम्यं धनमेव च ॥
रौप्यं रजतयुक्तं वा पितृणां पात्रमुच्यते ।
पितृनेतेन दानेन सत्पुत्रास्तारयन्त्युत ॥
लवणेन तु पूर्णानि आहु पात्राणि दापयेत् ।
रसाः समुपतिष्ठन्ति भक्ष्यं सौभाग्यमेव च ॥
तिलपूर्णानि यो दद्यात्पात्राणीह द्विजन्मनां ।
तिले तिले निष्कशतं स ददाति न संशयः ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

सुरभिद्रव्यतैलैस्तु गन्धवह्निस्तथैव च ।
पूरयित्वा तु पात्राणि आहु सक्त्य दापयेत् ॥
गन्धवहा महानद्यः सुखानि विविधानि च ।
दातारमुपतिष्ठन्ति युवत्यश्च पतिव्रताः ॥

नरसिंहपुराणे ।

फलानि कदलादीनि पितृणां यः प्रयच्छति ।

पितृभक्तस्य लोकेऽस्मिन् सफलं तस्य जीवितम् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

वृक्षैर्मनोहरफलैर्लताभिश्च समाकुलान् ।

आरामान् ये प्रयच्छन्ति पितृभ्यो जलपूर्वकं ।

ते चक्रवर्त्तिनो भूत्वा प्रशासन्ति वसुन्धरां ॥

ये पुष्पवाटिकां वापि वृक्षैः कतिपयैर्युतां ।

प्रयच्छन्ति पितृभ्यस्ते भूमिपाला न संशयः ॥

येऽप्येकं फलितं वृक्षं लतामण्डपमेव वा ।

प्रयच्छन्ति पितृप्रीत्यै ब्राह्मणानां महात्मनां ।

वज्रपुत्रा वज्रधनास्ते दृश्यन्ते महीतले ॥

ये तु क्रीलाश्च लब्धा वा फलान्यादाय भक्तिः ।

पितृणां सम्प्रयच्छन्ति धनिनस्तेऽपि निश्चितम् ॥

स्कन्दपुराणे ।

ये तु पूगद्रुमान् भव्यान् ताम्बूलौमण्डपानपि ।

पितृभ्यो ददते तेषामश्वरोभिः सह स्थितिः ॥

पूर्णं क्रमुकपालीभिः क्रमुकावापभाजनं ।

पूगविच्छेदनिर्यन्तैर्युतं कालायसोद्भवैः ॥

पर्णस्थापनपात्रञ्च पूर्णं पूर्णैः समुज्ज्वलैः ।

तथा कर्पूरपात्रं चेत्येवमादीनि कत्तशः ।

समाहृत्य द्विजायेभ्यः श्राद्धेषु प्रतिपादयेत् ॥

ताम्बूलयक्ष्णार्थञ्च द्रव्यं संवत्सरोचितं ।

पूर्णे संवत्सरे भृत्यः सर्वमेव प्रदापयेत् ॥

एवं यः कुरुते तस्य पितरः प्रीतमानमाः ।

आयः प्रजां धनं तस्मै प्रयच्छन्ते सुखानि च ॥

इत्यन्न-मधु-फल-पाच-पाचाधार-पतद्ग्रह-ताम्बूल-तत्पाचनिरूपणं ।

अथ हिरण्यालङ्कार-यानानि ।

नन्दिपुराणे ।

सर्वेषामपि दानानां हिरण्यमधिकं स्मृतं ।

प्रभवन्ति हि सर्वेऽपि पदार्थान्तु हिरण्यतः ॥

अतो हिरण्यं दातव्यं पितृणान्तु विशेषतः ।

अतः संपूज्य गन्धाद्यैर्वस्त्राद्यैरभिपूज्य च ॥

हिरण्यं सम्प्रदातव्यमिदमस्मै स्वधेति हि ।

दक्षिणादौ तु रजतं पित्रे कर्मणि श्रस्यते ॥

अलङ्काराः प्रदातव्या यथाशक्ति हिरण्यमथाः ।

केयूर-हार-कटक-मुद्रिका-कुण्डलादयः ॥

स्त्रीश्राद्धेषु प्रदेयाः सुरलङ्कारान्तु योषिता ।

मञ्जौरमेखलादामकर्णिकाकङ्कणादयः ॥

हारमाणिक्यवैदूर्यमुक्तागारुत्मतादिभिः ।

रत्नैर्विरचिताः स्वच्छैरलङ्कारा मनोहराः ।

पितृभ्यः सम्प्रदातव्या निजवित्तानुरूपतः ॥

यानानि शिविका-गन्त्री-तुरङ्गादीनि यत्रतः ।

श्राद्धे देयानि विदुषा स्वमार्थानुसारतः ॥

अन्नानि च विचित्राणि स्वादूनि सलिलानि च ।

दातव्यानि यथाकामं पितृभ्योदयता सदा ॥

एवं यः कुरुते आद्धे अद्धया धार्मिकोत्तमः ।

प्रचीणाशेषपापस्य तस्य संशुद्धचेतसः ।

विच्छिन्नश्लोकाजालस्य^(१) मुक्तिरेवामलं फलं ॥

आदित्यपुराणे ।

हिरण्यममृतं साक्षादेवरूपमिति श्रुतिः ।

हिरण्यदाता आद्धे स्वात् पितृणाममृतप्रदः ॥

अतो हिरण्यं दातव्यं पितृणां प्रीतये सदा ।

रजतं वा यथाशक्ति तेषां तदतिवल्लभं ॥

पितृन् संपूज्य चाच्छाद्य हिरण्यं प्रददाति यः ।

तुलादानममं पुण्यं लभते नात्र संशयः ॥

रजतस्य प्रदानेन गोमहस्यफलं लभेत् ।

दक्षिणार्थं पृथग्देयं स्वर्णं रूप्यमथापि वा ।

तेनास्य वर्द्धते लक्ष्मीरायुर्दौर्धञ्च विन्दति ॥

वायुपुराणे ।

रजतस्य कथा वापि दर्शनं दानमेव च ।

विशेषादक्षयं स्वर्गं राजतं दानमुच्यते ॥

भविष्यपुराणे ।

यो ददाति सुवर्णं वै रूप्यं वा पितृपूजकः ।

(१) विच्छिन्न-श्लोकाजालस्येति ख० ।

तस्य दिव्यायुतं पूर्णं निवासः काञ्चनाचले^(१) ॥
 ददाति रजतं वापि यः पितृणां महामतिः ।
 तस्यापि बह्वंते वंशः पितृणां हि प्रसादतः ॥
 अलङ्कारांस्तथानर्घान् पितृणां भक्तिपूर्वकं ।
 यो ददाति महाभागः सुरक्लीणां सुवक्त्रभः ॥
 जाम्बूनदेन शुद्धेन यः कृत्वा भूषणानि वै ।
 प्रयच्छति द्विजाग्र्येभ्यः आद्रुकाले विग्रुद्धधौ
 यशोभागी वज्रधनः स नरो जायते भृशं ॥
 अलङ्कारान् कृतान् दद्याद्यस्तु त्वैर्महाधनैः ।
 स भूमिपालो भवति सर्वसामन्तवन्दितः ।
 ततः काले वज्रतरे विष्णोः सालोक्यमाप्नुयात् ॥

गारुडपुराणे ।

अलङ्कारं महामुख्यं पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।
 तस्य पुण्यवतः पुण्यं गण्यते केन सत्तम ॥
 यस्तु यानानि रम्याणि सुखहेतूनि वाहने ।
 दद्यात् पितृभ्यस्तस्य स्वादिमानैश्चर्यमद्भुतं ॥

स्कन्दपुराणे ।

मूर्ध्नालङ्करणं दत्त्वा आद्रे वज्रधनोचितं ।
 मूर्ध्नाभिषिक्तो भवति पृथिव्यां नात्र संग्रयः ॥
 कर्णभूषणदानेन निश्चितं स्याद्वज्रश्रुतः ।
 कण्ठालङ्कृतिदाता तु वाग्मी स्यान्मधुरस्वरः ॥

मेधावी जायते विद्वान् दत्तैर्हृदयभूषणैः ।
 जायते बाहुभूषाभिः प्रदत्ताभिर्महावलः ॥
 हस्तालङ्करणं दत्त्वा दाता भवति विश्रुतः ।
 स विश्ववन्द्यो भवति यो दद्यात् पादभूषणं ॥
 स्वर्गच्युतानामेतानि फलानुक्तानि स्मरिभिः ।
 पित्रभूषणदानस्य स्वर्गो मुख्यतमं फलं ।
 राजैर्भूषणैर्दत्तैर्न सुक्तिरपि दुर्लभा ॥

ब्रह्मपुराणे ।

यद्यदिष्टं त्रिंशद्वच्च तत्तदेयं पितृन् प्रति ।
 तत्राप्यन्नं जलं वस्त्रं भूषणानि विशेषतः ।
 यानान्यपि प्रदेयानि पितॄणां परितुष्टये ॥

मत्स्यपुराणे ।

आद्वे वामांसि देयानि शयनान्यासनानि च ।
 दातव्यानीह विदुषा यानानि तु विशेषतः ॥

पद्मपुराणे ।

सुदुर्गमाः प्रमीतानां पन्थानः पारलौकिकाः ।
 यानदानादृते ते वै न शक्यन्ते विलङ्घितुं ।
 अतो यानानि देयानि पितॄभ्यो वंशजकृमिभिः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

शिविकां यः प्रपञ्चेत्तु सर्वोपकरणैर्युतां ।
 दोलावाहनकर्माभ्यो वृत्तिं संवत्सरोचितां ॥
 वर्षपर्याप्तमशनं कुटुम्बार्थं दिजस्य तु ।

ह्यप्रदानमप्येवं कर्त्तव्यं पितृकर्षणि ॥
 भूयोऽपि सर्वं दातव्यं वर्षान्ते पितृतुष्टये ।
 प्रतिवर्षं सप्तदापि य एवं कुरुते नरः ।
 वैमानिकत्वं प्राप्तस्य तस्यावृत्तिर्न विद्यते ॥
 यस्तु चित्रगतिं दद्यात् तुरगं लक्षणान्वितं ।
 आङ्गेषु तस्य देशान्ते सूर्यलोकेऽक्षया स्थितिः ॥

चमत्कारखण्डे ।

दद्यान्मतङ्गजं यस्तु युवानं चारुलवणं ।
 स लोके लोकपालानामेकैकमयुतं वसेत् ॥
 तेजस्विनं चारुगतिं लक्षणं यस्तुरङ्गमं ।
 दद्यात् पितृभ्यो विजयः तस्याप्रतिहतो भुवि ॥
 रथं ददाति यो रथं युग्मैर्युक्तं तुरङ्गमैः ।
 उत्तभिर्वा महाकायैस्तुष्टैः सर्वलक्षणैः ।
 माहाद्वेषु कुचापि न तस्य स्यात्पराजयः ॥
 गन्तीं वा प्रकटं वापि लौहचक्राचक्रवरां ।
 दत्त्वा पितृणां प्राप्नोति धनर्हिमतिभूयसीं ॥

ब्रह्मवैवर्त्त ।

आङ्गे समोदते दत्तैः स्रन्दनैस्तु सुखावहैः ।
 राजभिः पूज्यते वापि धनधान्यैश्च वर्द्धते ॥
 इति हिरण्यालङ्कार-याननिरूपणम् ।
 अथ गो-महिषी-बलीवर्द्धादयः ।

मत्स्यपुराणे ।

आहे गावो महिष्यस्य बलीवर्दास्तथैव च ।

प्रदातव्या महोद्गास्य यच्चान्यदस्तु शोभनं ॥

पद्मपुराणे ।

गो-महिष्यादयो देवाः पदार्थाः आहूकर्षणि ।

प्रीतिः आह्वेषु कर्त्तव्या पितृणां सार्वकामिकौ ॥

नानापदार्थैर्यः आह्वे पितॄन्तु परितोषयेत् ।

पदार्थास्तस्य सर्वेऽपि नित्यं गृहमुपासते ॥

तृहदिष्णुपुराणे ।

तरुणीं सुखसन्दोह्यां जीववत्सां पयस्विनीं ।

ददाति धेनुं विप्रेभ्यः तृष्टिमुद्दिश्य पैतृकौ ।

यस्तस्य सा दिविष्ठस्य सर्वकामदुष्ठा भवेत् ॥

सुशीलां लक्ष्मणवतीं सवत्सां वज्रदोहनां ।

दत्त्वा पितृभ्यः कपिलां घण्टाचामरभूषितां ॥

सुञ्जवत्काद् यथेषीका पृथग्भवति निर्मला ।

एवं स सर्वपापेभ्यः पृथग्भवति निर्मलः ॥

अयुतानां शतं मायं ब्रह्मलोके महीयते ।

ददाति यः सुमहिषीमव्यङ्गाङ्गीमकोपनां ।

भूरिचौरां गुणवतीं मापत्यां वज्रसर्पिषां ॥

चौरस्य सर्पिषो दध्नः परिपूर्णा दिवि हृदाः ।

पितृणामुपतिष्ठन्ते यावदाभूतमंशवम् ।

दातापि स्वर्गमाप्नोति वर्षाणामयुतानि षट् ॥

यस्तु धुर्यान् बलीवर्दान् पृष्टीभारवहानपि ।

अविद्वनासिकान् दद्यादक्षुण्वृषणांस्तथा ॥
 वृषरूपः स्वयं धर्मस्तस्य साक्षात्प्रसीदति ।
 प्रसन्ने भगवत्यस्मिन् किं किं नाम न लभ्यते ॥
 क्रमेलकान् भारवहान् वज्रयोजनगामिनः ।
 येऽलङ्कृत्य प्रयच्छन्ति राजानस्ते न संशयः ॥
 अजास्रैवावयस्यैव महिषा भारवाहिनः ।
 पित्रभ्यः सम्प्रदातव्याः सर्वपापक्षयार्थिना ॥

नारदीयपुराणे ।

दत्त्वा पित्रभ्यः श्वेतां गां श्वेतदीपे महीयते ।
 प्रदाय धेनुं कृष्णाङ्गीं यमलोकं न पश्यति ॥
 पीतवर्णान्तु गां दत्त्वा न शोचति कृताकृते ।
 प्रदाय रोहिणीं धेनुं सर्वं तरति दुष्कृतं ।
 नीलां तु सुरभीं दत्त्वा वंशच्छेदं न विन्दति ॥
 अन्येन येन केनापि धेनुं वर्णेन लक्षितां ।
 दत्त्वा पित्रभ्यो जयति नाके सुखमनुत्तमं ॥
 बलीवर्दान् बलवतो यो ददाति धुरन्धरान् ।
 समयं भूमिदानस्य फलमाप्नोति मानवः ॥
 पृष्ठे वहन्ति ये भारमुत्ताणो वहनक्षमाः ।
 तान् प्रयच्छन् पित्रेणां तु धनाढ्यो जायते मृशं ॥

देवीपुराणे ।

महिषीं पुष्कलक्ष्मीं पित्रभ्यः शस्तलक्षणां ।
 यः प्रयच्छति नाकेऽस्य सुधाधारा प्रवर्त्तते ॥

महिषं भारवोढारं यः पितृणां निवेदयेत् ।

तस्य पुंसो भगवती महिषघ्नी प्रसीदति ॥

स्कन्दपुराणे ।

उद्भौर्वैगवहा यस्तु दद्यादुद्धानयापि वा ।

तस्य स्वर्गं प्रयातस्य गतिर्नैव विहन्यते ॥

पशूनजाविकादींश्च यस्तु आद्धे प्रयच्छति ।

प्रजया पशुभिश्चैव गृहं सुपरिपूर्यते ॥

इति गो-महिषी-वलीवर्द्धादिनिरूपणं ।

अथ भू-गृह-पुस्तकाभयानि ।

ब्रह्मपुराणे ।

यथाशक्त्या प्रदातव्या भूमिः आद्धे विपश्चिता ।

पितृणां सम्प्रदे सा हि सर्व्वकामं प्रसूयते^(१) ॥

भूमिप्रदं हि पुरुषं प्राहुः सर्व्वप्रदं जनाः ।

सर्व्वप्रदः परे लोके सर्व्वान् कामान् समश्नुते ॥

कूर्मपुराणे ।

भूमिप्रदानेन समं दानमन्यत्^(२) न विद्यते ।

अतः पितृणां दातव्या भूमिर्भूतिमभौषता ॥

भूमिदानेन पितरः सर्व्वान् कामानवाप्य वै ।

मोदन्ते ब्रह्मणा साद्धं यावदाभूतसंप्रभं ॥

भगवतीपुराणे ।

(१) पितृणां सम्प्रदेयानि भूमिदानानि यत्नत इति ग० ।

(२) दानं मर्त्ये न विद्यत इति ग० ।

भूमेर्भवन्ति धान्यानि भूमेर्वस्त्राणि चैव हि ।
 भूमेर्गावो महिष्यश्च वराश्चा वरवारणाः ॥
 उद्यानानि च रम्याणि नद्यः कूपाः सरांसि च ।
 आतपत्राणि यानानि शयनान्यासनानि च ॥
 अन्नपानानि हृद्यानि गन्धमाल्यानि चैव हि ।
 रूप्यञ्च कनकञ्चैव रत्नानि विविधानि च ॥
 अलङ्कारा मनोज्ञाश्च यचान्यत्सुखमाधनं ।
 प्रभवस्तस्य सर्वस्य भूमिरेव न संशयः ॥
 अतोऽयं पितृभक्तेन भूमिर्देया प्रयत्नतः ।
 पितृणामक्षयां तृप्तिमिच्छता सार्व्वकामिकीं ॥
 भूमिप्रदस्य पितरो वैरिञ्चं लोकमास्थिताः ।
 विचरन्ति विमानाद्यैर्यथाकामप्रचारिभिः ॥
 भूमेर्दाता च पुरुषः प्रध्वस्ताशेषकल्मषः ।
 प्रयाति ब्रह्मसालोक्यं यद्गत्वा न निवर्त्तते ॥

गारुडपुराणे ।

य इच्छेदखिलैर्भागैः पितृंस्तर्पयितुं नरः ।
 भूमिस्तेन प्रदातव्या पितृनुद्दिष्य धीमता ॥
 भूमिदानान्तरः स्वर्गे कौडते शश्वतौः समाः ।
 कालक्षयादिहागत्य भूपतिः स्यात् प्रतापवान् ॥
 गृहाणि च विचित्राणि पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।
 जाम्बूनदमयं दिव्यं यथाकामगमं शुभं ।
 सर्वसम्पत्समोपेतं विमानं सोऽधिरोहति ॥

पुस्तकान्यपि यः श्राद्धे पितृभ्यः प्रतिपादयेत् ।

अर्हणां लभते सोऽपि सभायां परमेष्ठिनः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

पितृन् भक्त्वा समभ्यर्च्य भूमिं दद्यात् समाहितः ।

भूमिदानेन संदग्ना विदन्त्यान्ति न ते कश्चित् ॥

शमं वा खर्वटं वापि पितृभ्यः प्रददाति यः ।

शक्रस्य भवनं गत्वा यावदिन्द्रं स मोदते ॥

श्राद्धे ददाति यः चेत्तं दशलाङ्गुलसम्भितं ।

पञ्चलाङ्गुलिकं वापि यदा गोचर्ममात्रकं ॥

अलाभे द्विहलं वापि हलमात्रमथापि वा ।

लाङ्गुलैः सवलीवर्दैर्योङ्ग-तोत्रादिसंयुतैः ॥

अन्यैश्चैवोपकरणैरञ्जुफालादिभिर्युतं ।

वाजपेयस्य यज्ञस्य स फलं प्राप्नुते नरः^(१) ।

काले स्वर्गात् परिभ्रष्टो भूपतिर्ह्यार्थिको भवेत् ॥

जालीनामथवेत्तूणां यव-गोधूमयोरपि ।

माष-सुद्ग-तिलानाञ्च चेत्तमुत्पत्तिहेतु यत् ।

पितृणां तन्नरोदत्त्वा विष्णोः सायुज्यमाप्नुयात् ॥

पुनर्मानुष्यमायातो धनधान्यसमन्वितः ।

तेजसा यज्ञसा युक्तो विद्वान् वाग्मी च जायते ॥

यदहं पक्वेष्टकचितं सुधाभिर्धवलीकृतं ।

मत्तवारणशोभाञ्च गवाक्षद्वारभित्तिमत् ॥

(१) फलं सत्त्वाप्यते नर इति ख० ।

अनेकभूमिसंयुक्तमेकभूमिकमेव वा ।
 पित्रभ्यो यो ददातीह स याति ब्रह्मविष्टपं ॥
 प्रामादा यव सौवर्णा नानामणिविभूषिताः ।
 तत्रासौ रमते नित्यं नृत्यवादित्रगायनैः ।
 दिव्यं वर्षाद्युत्पन्नं तत्रैव परिवर्तते ॥
 दत्त्वा गृहं पित्रभ्यस्तु तृणच्छन्नमथापि वा ।
 लभतेऽग्न्याणि वेद्यानि स्त्रीमन्त्रि धनवन्ति च ॥
 प्रामादान् केशवादीनां निर्णाय सुमनोहरान् ।
 पित्रोः पितामहादिभ्यो यस्तु श्रेयः समर्पयेत् ॥
 वैकुण्ठादिषु लोकेषु स्वकौट्यैः पित्रभिः सह ।
 मोदतेऽसौ महाभागो यावदिन्द्रास्तुर्दश ॥
 पुस्तकानि सुवाच्यानि सच्छास्त्राणां ददाति यः ।
 ब्राह्मणानां कुले यज्जा जायतेऽसौ बज्रश्रुतः ॥

ब्रह्मैवर्त्ते ।

आडकाले गुणवतां विप्राणां समुपस्थिते ।
 दद्याच्छास्त्राणि धर्माणि स्मृतिं मेधाञ्च विन्दति ॥

चमत्कारखण्डे ।

यः पुस्तकानि विप्राणां पित्रर्थं विनिवेदयेत् ।
 स विद्वान् जायते वाग्मी मेधावी च बज्रश्रुतः ॥
 पुस्तकानि पित्रभ्यस्तु वेदान्तानां ददाति यः ।
 स ओत्रियाम्बधे^(१) भूत्वा जायते वेदवित्तमः ॥
 दत्त्वा व्याकरणं तु स्याच्छ्रुत् ब्रह्मविदां वरः ।

(१) स ओत्रियाणां कुले इति क० ।

मीमांसायाः प्रदानेन सोमयाजी भवेन्नरः ॥
 प्रदाय न्यायशास्त्राणि भवेद्विद्वत्तमः पुमान् ।
 पुराणदाता भक्तः स्यात्पुराणपुरुषे हरौ ॥
 मन्वादिधर्मशास्त्राणां दानाद्भवति^(१) धार्मिकः ।
 कलाशास्त्रप्रदानेन कलासु कुशलो भवेत् ॥
 यः श्राद्धदिवसे विद्वान् प्राणिनामभयं ददेत् ।
 भयं न तस्य किञ्चित्स्यादिह लोके परच च ॥

शौरपुराणे ।

यद्यस्य भयमुत्पन्नं स्वतो वा परतोऽपि वा ।
 श्राद्धकर्मणि सम्प्राप्ते तत्तस्यापनयेत् सुधीः ॥
 राजतश्चौरतो वापि व्यालाच्च यापदादपि ।
 सञ्जातान्तु हरेद्भीतिं पितृकर्मणि शक्तिः ॥
 एकतः क्रतवः सर्वे सर्वस्ववरदक्षिणाः ।
 एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणं ॥
 अतोऽयं सर्वकालेषु दद्यादभयदक्षिणां ।
 श्राद्धकाले विशेषेण स हि धर्मः परो मतः ॥
 यथा ह्यभयदानेन तुष्यन्ति प्रपितामहाः ।
 न तथा वस्त्र-पानाच्च-रत्नालङ्कारकाञ्चनैः ॥
 एतस्मादभयं देयं श्राद्धकाले विजानता ।
 अभयस्य प्रदातारो भयं विन्दन्ति न कश्चित् ॥
 जन्म-मृत्युभयाभावादभयं मोक्ष उच्यते ।

मोक्षमेव नरो याति प्राणिनामभयप्रदः ॥

श्राद्धमधिकृत्य ब्रह्मवैवर्ते ।

जीवितस्य प्रदानाद्भि नान्यद्दानं विशिष्यते ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन देयं प्राणाभिरक्षणं ॥

अहिंसा सर्वदेवत्यं पवित्रं सर्वपावनं ।

दानं हि प्राणिनामाज्जर्दानानां परमं बुधाः ॥

प्रभासखण्डे ।

यः श्राद्धे ह्यभयं दद्यात् प्राणिनां जीवितैषिणां ।

अश्वदानसहस्रेण रथदानशतेन च ।

दन्तिनाञ्च सहस्रेण अभयं वै विशिष्यते ॥

यानि रत्नानि मेदिन्यां वाहनानि स्त्रियस्तथा ।

क्षिप्रं प्राप्नोति तत् सर्वं श्राद्धकालेऽभयं ददत् ॥

बन्धमोचन्तु^(१) यः कुर्यात् श्राद्धकाले तु मानवः ।

न तस्य गदितुं शक्यं सुकृतं साधुकर्मणः ॥

वामनपुराणे ।

बन्दीकृतास्तु ये केचित् स्वयं वा यदि वा परैः ।

येन केनाप्युपायेन यस्तान्मोचयते नरः ।

पितरस्तस्य गच्छन्ति शाश्वतं पदमव्ययं ॥

बन्दिनो मोचयेत्तस्मात् पितृकार्येषु यो नरः ।

स याति विष्णुमायुज्यं निर्मुक्तः कर्मबन्धनात् ॥

इति भूमि-गृह-पुस्तकाभयनिरूपणं ।

अथाञ्जनाभ्यञ्जन-सूत्राणि ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

अञ्जनाभ्यञ्जने चैव पिष्टम्भः प्रतिपादयेत् ।

सूत्रञ्चाभिनवं सूक्ष्मं पिण्डानामुपरि न्यसेत् ॥

तत्र चैककुदं शस्त्रमञ्जनं पिष्टकर्मणि ।

तिलतैलोल्लवाद्दीपात् कज्जलं वापि यद्भुतं ॥

‘त्रिककुत्’ नीलपर्वतः, तत्र भवं ‘चैककुदं’ स्त्रोतोऽञ्जनाख्य-
नीलपर्वतशिलाचूर्णजमित्यर्थः ।

तिलतैलेन दातव्यं तथैवाभ्यञ्जनं बुधैः ।

क्षौमं कार्पासजं वापि पिष्ट्वा सूत्रमिष्यते ॥

अभावङ्गलं तथाभ्यङ्ग्येत्यञ्जनादीनि दापयेत् ।

अभावेतत्त इत्येवं सूत्रञ्चापि निवेदयेत्^(१) ॥

इत्येवमञ्जनं दत्त्वा चतुशान् जायते नरः ।

अभ्यञ्जनप्रदानेन लभते रूपमुत्तमं ।

लभेदस्त्राण्यनन्तानि पिण्डसूत्रप्रदानतः ॥

वायुपुराणे ।

अञ्जनाभ्यञ्जने चैव पिण्डनिर्वपणे तथा ।

अश्वमेधफलेनैव सन्नितं मन्त्रपूर्वकं ।

क्रियाः सर्वा यथोद्दिष्टाः प्रयत्नेन समाचरेत् ॥

प्रभासखण्ड-वायुपुराणयोः ।

श्रेष्ठमाहुस्त्रिककुदमञ्जनं नित्यमेव च ।

दीपात् कृष्णतिलोद्भूततैलजाद्यच्च धारितं ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

अपसव्यं पितृभ्यस्तु दद्यादञ्जनमुत्तमं ।

नामान्युच्चार्य सर्वेषां वस्तार्थं सूत्रमेव च ॥

पेषयित्वाञ्जनं सम्यक् वेद्या उत्तरतो बुधः ।

मृद्व्वा तद्दर्भपिञ्जुलैस्त्रिभिः कुर्याद्यथाविधि ॥

तथा ।

एकं पवित्रं हस्ते स्थात्पितृणान् सकृत्सकृत् ।

तैलं पात्रेण दातव्यं पिण्डेभ्योऽभ्यञ्जनं हि तत् ॥

तथा ।

क्षौमं सूत्रं नवं दद्याच्छणकापांसजं तथा ।

पत्रोर्णं पट्टसूत्रञ्च कौशेयञ्च विवर्जयेत् ॥

‘पत्रोर्णं’ धौतकौशेयं ।

वर्जयेत्तु दशाः प्राज्ञो यद्येता हतवस्त्रजाः ।

न प्रीणन्ति तथैतान् हि दातुमप्यफलं भवेत् ॥

आपसमसूत्रे तु वस्त्रदशा अपि दातव्या इत्युक्तम् ।

एतानि वः पितरो वामांस्ततो नान्यत् पितरो मयोद्वेति वाम-
सोदशां हित्वा निदधात्पूर्णासुकां वा पूर्वं वयस्युत्तरायुषि स्वं लोमेति
‘ऊर्णासुकाः’ मेघलोमदशाः । ‘उत्तरे वयसि’ पञ्चाशद्वर्षेभ्य ऊर्द्धं ।
स्वं लोम उरःसम्भवमिति शेषः । “पञ्चाशत ऊर्द्धमुरोलोम यज-
मानस्य” इति शाय्यायनिवचनात् ।

कात्यायनसूत्रे ।

एतद् इत्यपास्त्यति सूत्राणि प्रतिपिण्डमूर्णादशा वा वयस्युत्तरे
यजमानलोमानि वेति ।

ब्रह्मपुराणे ।

दद्यात्कमेण वामांसि दशा वा श्वेतवल्गजाः ।

ततो वयसि दृष्टे च खानि लोमान्यथापि वा ॥

क्षौमं सूत्रं नवं दद्याच्छाणं कार्पासमेव वा ।

पत्रोर्णनीलरक्ताक्तकौशेयानि विवर्जयेत् ॥

नागरखण्डे ।

सूत्रञ्च प्रतिपिण्डन्तु दद्यात्तेषु पृथक् पृथक् ।

अन्यन्तु सर्वपिण्डेषु सततं विनियोजयेत् ॥

न चुष्यति यथा तन्तुस्तथा तन्निशिपेच्छनैः ।

विरोधमाशरेत्तेषां चोटनाच्च परस्परं ॥

तच्च रक्तं प्रदातव्यं रागैर्वा कुङ्कुमेन वा ।

रक्तसूत्रविहीनं यत्तत्ते श्राद्धं भवेदिति ॥

ब्रह्मणैव वरो दत्तः कव्यभक्षाय रक्षसे ।

एवं ददाति यः सूत्रं सोऽक्षयां लभते श्रियं ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

अञ्जनाभ्यञ्जने गन्धं सूत्रप्रणयनं तथा ।

कुशैः पुनर्भवैः कुर्वन् अश्वमेधफलं लभेत् ॥

इत्यञ्जनाभ्यञ्जन-सूत्रनिरूपणं ।

अथ प्रकौर्णकम् ।

प्रभासखण्डे ।

लोके श्रेष्ठतमं सर्वमात्मनश्च प्रियं सदा ।

तत्तत् पितॄणां दातव्यं तदेवावयमिच्छता ॥

वायुपुराण-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपैस्तथाहुतिभिरेव च ।

फलमूलनमस्कारैः पितॄणां प्रयतः शुचिः ।

पूजां कृत्वा दिजान् पश्चात् तर्पयेदन्नसम्पदा ॥

आहुकालेषु नियतं वायुभृताः पितामहाः ।

आविशन्ति दिजान् श्रेष्ठान् तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ॥

कूर्मपुराणे ।

प्रदद्याद्गन्धमाख्यादि धूपादीनि च शक्तिः ।

तत्रैव पुराणे विश्वान् देवान् प्रति पितृवाक्यं ।

पुष्पैर्गन्धैस्तथान्नैः युष्मानपेक्षयिष्यति ।

अपे दत्त्वा तु युष्माकमस्माकं दास्यते पुनः ।

एवं कृते कृतं सम्यक् सर्वमेव भविष्यति ॥

वायुपुराणे ।

वल्लैरन्नप्रदानैश्च भक्ष्यपेक्षैस्तथैव च ।

गोभिरश्वैस्तथा यामैः पूजयेद्विजसत्तमान्^(१) ॥

भवन्ति पितरः प्रीताः पूजितेषु दिजातिषु ।

तस्मादनेन विधिना पूजयेत दिजान् सदा ॥

वाराहपुराणे ।

(१) सम्युजयेद्द्विजोत्तमानिति ख० ।

गन्धाः पुष्पाणि ताम्बूलधूपदीपाक्षतानि च ।
 पिष्टकृत्ये प्रशस्तानि स्वादन्नं मलिलं हिमं ॥
 एतानि अद्भुतोपेतः पिष्टभ्यो यो निवेदयेत् ।
 स एव धर्मशीलो मे प्रियकारौ वसुन्धरे ॥

तथा ।

उपवेशासने शुभं क्वचं तत्र प्रकल्पयेत् ।
 आवरणार्थञ्च तत् क्वचं ब्राह्मणाय प्रदापयेत् ।
 ततो वस्त्राणि रम्याणि सर्वाण्यभरणानि च ॥

विष्णुपुराणे पिष्टवाक्यं ।

रत्नवस्त्रमहायानं सर्वभोगादिकं वसु ।
 विभवे सति विप्रेभ्यो योऽस्मानुद्दिश्र दास्यति ।
 स भुक्ता निखिलान् भोगानन्ते स्वर्गं गमिष्यति ।

नरसिंहपुराणे ।

उपानच्छ्वचवस्त्राणि भुक्तिपात्रं कमण्डलुं ।
 शयनासनयानानि दर्पणव्यजनानि च ॥
 अन्नं सुसंस्कारं गन्धं ताम्बूलं दीपचामरं ।
 पिष्टभ्यो यः प्रयच्छेत्तु अदधानो विमत्सरः ।
 स शोकमोहौ तरति प्राप्य ज्ञानमनुत्तमं ॥

नन्दिपुराणे ।

अक्षोदके धूपदीपवस्त्रमाख्यानुलेपनं ।
 गोमहिष्यस्य करभवलीवर्दादिकं तथा ॥
 आदर्शव्यजनञ्च शयनासनपादुकाः ।

शिविका रथगन्त्रीका मुखवामाश्च शोभनाः ॥
 मनोज्ञाः पटवामाश्च सुगन्धार्चुर्लसुष्टयः ।
 अङ्गारधानिकाः श्रौते योगपट्टाश्च यष्टयः ॥
 कटिस्तुत्राणि शिख्यानि मेखलाश्चैव कमलाः ।
 यज्ञोपवीतं पौठानि कौपीनं कुण्डिकासु तथा ॥
 वस्तुन्येतान्ययान्यानि पितृणां श्रौतये बुधैः ।
 यथोपयोगं देयानि ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ॥
 एवं ददाति यो भक्त्या यथालाभं यथाधनं ।
 सोऽश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥

स्कन्दपुराणे ।

अलङ्कारान् वज्रविधान् काञ्चनेन विनिर्मितान् ।
 रत्नैर्विरचितांश्चापि लौभादीन्यङ्गुकान्यपि ॥
 कर्पूरागुरुकस्तूरीकुङ्कुमादीनि यान्यपि ।
 गन्धद्रव्याणि रम्याणि श्रीखण्डशकलान्यपि ॥
 कर्पूरादेश्च भाण्डानि ताम्बूलावपनं तथा ।
 दीपपात्रं धूपपात्रं तथा भोजनभाजनं ।
 भाजनाधारयन्त्राणि पतङ्गाहस्तथैव च ॥
 आन्दोलकान्मञ्चकांश्च मृदुला इमंढलिका ।
 कटाहास्ताम्रधातुस्त्यास्ताम्रजाः कलशास्तथा ॥
 चरुका दर्विका लौही भाण्डानि विविधानि च ।
 ताम्रादिधातुमभूताः गङ्गुकाः करकास्तथा ॥
 भद्रपौठानि पौठानि गहिकास्त्यामनानि च ।

वस्त्रपूर्णाश्च मञ्जूषा मनोज्ञाश्च विहङ्गिकाः ॥
 मीमांसादेश्च शास्त्रस्य पुस्तकानि नवानि च ।
 सौधानि कमनीयानि वापीकूपादिकं तथा ॥
 ग्रामान् चेचाणि केदारान् उद्यानान्यथ वाटिकाः ।
 वृक्षान् स्रतावितानानि पूगादिद्रुमवाटिकाः ॥
 शकटान् शोपकरणान् लाङ्गलानि च भूरिशः ।
 सुमलोलूखलं दात्रं शिला मन्थानमण्डकं ॥
 तथाञ्जनशलाकाश्च केसानाञ्च प्रसाधनं ।
 एतान् पदार्थानन्यांश्च चतुराश्रमकाङ्क्षितान् ॥
 आत्मनश्च प्रियान् दद्यात् पितृणां युक्तमानसः ।
 विभवस्थानुसारेण देशकालानुरूपतः ॥
 एतान् दद्यात्तु यः सम्यक् पदार्थान् भोगसाधनान् ।
 न तस्य दुर्लभं किञ्चिदिह लोके परत्र च ॥

रामायणे ।

समतीते दशाष्टे तु कृतशौचो विधानतः ।
 चक्रे द्वादशकं श्राद्धं त्रयोदशकमेव च ॥
 ततस्त्रोद्दिश्य पितरं ब्राह्मणेभ्यो ददौ धनं ।
 महार्हाणि च रत्नानि गाश्च वाहनमेव च ॥

अत्र भरत इति शेषः ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि दानानि सफलानि च ।
 तारणानि पितृणां वै स्वर्ग्याण्यात्मसुखानि च ॥

लोके श्रेष्ठतमं यच्च आत्मनश्चापि यन्प्रियं ।
 सर्वं पितृणां दातव्यं तेषामेवाग्निषोर्यिना ॥
 वापीसंक्रीडनं दत्त्वा महासचफलं लभेत् ।
 वनं पुष्पफलोपेतं दत्त्वा गोमेधमश्रुते ॥

तथा ।

दद्याद्यः शिशिरे वज्रिं वज्रकाष्ठं प्रयत्नतः ।
 कायाग्निदीप्तिप्राकाशं रूपं सौभाग्यमेति सः ॥
 इन्धनानि तु यो दद्याद्विजेभ्यः शिशिरागमे ।
 नित्यं जयति संयामे श्रिया युक्तश्च दीप्यते ॥

तथा ।

शरणं सर्वसम्पूर्णं सश्रय्यासनभोजनं ।
 आहुते दत्त्वा यतिभ्यस्तु नाकपृष्ठे महीयते ॥

‘शरणम्’ आवासः ।

मुक्तवैदूर्यवासांसि रत्नानि विविधानि च ।
 वादनानि च दिव्यानि जायन्ते तस्य कोटिशः ॥
 गन्धर्वाप्सरसस्तच्च गायन्ते वादयन्ति च ।
 सुमहज्ज्वलनप्रस्थं सर्वकामममन्वितं ॥
 सूर्यचन्द्रप्रभन्दित्यं विभानं लभतेऽक्षयं ।
 अक्षरोभिः परिवृतं कामगन्तु मनोजवं ॥
 वसते स विमानाये स्त्रियमानः समन्ततः ।
 दिव्यैः पुष्पैः प्रमिञ्चन्ति चूर्णमुष्टिभिरेव च ॥
 कन्यायुवत्यस्त्रामाञ्च दामाभरणनिखनैः ।

सुखिनस्ते विबुधन्ति सततं हि मनोरमैः ।

अश्वदानमहस्त्रेण रथदानशतेन च ।

दन्तिदानमहस्ताच्च योगिष्वावसथो वरः ॥

अश्वमेधमहस्त्रेण राजसूयशतेन च ।

पुण्डरीकमहस्त्रेण योगिष्वावसथो वरः ॥

तथा ।

भोजनायासनं दत्त्वा अतिथिभ्यः कृताञ्जलिः ।

सर्वयज्ञकट्वनाञ्च फलं प्राप्नोत्यनुत्तमं ॥

विप्रमत्युष्णमस्निग्धं स्वादु दत्तम्बुभुजिते ।

सव्यञ्जनं सदा स्निग्धं सत्कृत्य च प्रयत्नतः ॥

प्रतिश्रयं सदा दद्यादतिथिभ्यः कृताञ्जलिः ।

देवावामं प्रतिष्ठन्ति दिव्यातिथ्यैः सहस्रशः ॥

सर्वाण्येतानि यो दद्यात् पृथिव्यामेकराड्भवेत् ।

त्रिभिर्द्वाभ्यामथैकेन दानेन तु सुखी भवेत् ॥

दानानि परमो धर्मः सद्भिः सत्कृत्य पूजितः ।

त्रैलोक्यस्याधिपत्यं हि दानादेव भ्रुवं स्थितिः ॥

राज्यभ्रष्टस्तु राजा स्यादधनः स्त्रोत्तमं धनं ।

जीणायुर्लभते वायुः पित्रभक्तः सदा नरः ॥

यान् कामान्मनसा चेच्छेत्तांस्तस्य पितरो ददुः ।

यानि रत्नानि मेदिन्यां वाहनानि स्त्रियस्तथा ।

विप्रमाप्नोति तत्सर्वं पित्रभक्तस्तु मानवः ॥

महाभारते ।

अन्नपानाश्वगोवस्तुवस्त्रय्यासनानि च ।
 प्रेतलोके प्रशस्तानि दानान्यष्टौ विशेषतः ॥
 दासीदासानलङ्कारान् भोगोपकरणानि च ।
 दत्त्वा पितृभ्यः प्राप्नोति साम्राज्यं नेह संशयः ॥

तथा ।

इत्युक्त्वा धर्मराजस्तु वासुदेवस्य धीमतः ।
 मातुलस्य च द्यूहस्य रामादीनां तथैव च ।
 आह्वान्युद्दिश्य सर्वेषां चकार विधिवत्तदा ॥
 ददौ रत्नानि वासांसि ग्रामानश्चाक्षयानपि ।
 स्त्रीष्वैव द्विजमुख्येभ्यस्तथा शतमहस्रशः ॥
 अलङ्कारांस्तथाश्वांश्च गांश्च काम्या वरस्त्रियः ।
 आदिश्यादिश्व विप्रेभ्यो ददौ स नृपसत्तम ॥
 द्रोणं सात्यञ्च भीष्मञ्च सोमदत्तञ्च वाह्निकं ।
 दुर्योधनञ्च राजानं पुत्रांश्चैव पृथक् पृथक् ॥
 जयद्रथपुरोगांश्च सुहृदश्चैव सर्वशः ।
 आदिश्यादिश्व विप्रेभ्यो ददौ स नृपसत्तम ॥
 तथा स पुत्रपौत्राणां पितृणामात्मनस्तथा ।
 गान्धारस्य महातेजाः प्रददौ चौहूददेहिने ॥

आहूमेवोपक्रम्य विष्णुधर्मात्तरे पितृगाथाः ।

अपि स्वात्स कुलेऽस्माकं कश्चित्पुरुषसत्तमः ।
 दद्यात्कृष्णाजिनं यो नः स्वर्णशृङ्गं विधानतः ॥
 अपि स्वात्स कुलेऽस्माकं कश्चित्पुरुषसत्तमः ।

प्रसूयमानां यो धेनुं दद्याद्ब्राह्मणपुङ्गवे ॥

अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं कश्चित्पुरुषमत्तमः ।

कूपारामतडागानां वापीनां यस्य कारकः ॥

आह बौधायनः ।

वापीकूपतडागानि दत्तानाराममेव च ।

शालीकुचेचकेदाराः समृद्धाः पुष्पवाटिकाः ॥

आह्वेषु दत्त्वा प्रयतः पितृनात्मानमेव च ।

उद्धरत्येवमो दुःखाद्यावदाभूतमंज्रवं ॥

तदेवमेतेष्वभिहितेषु प्रदेयेषु यानि प्रदेयानि आहुप्रयोगान्त-
र्गतार्चनाङ्गभूतानि तानि तत्तत्पितृनामगोचरसङ्कीर्तनपूर्वकं पितृभ्य
एव देयानि । यानि पुनरन्यानि गोभृक्षिरण्यलक्षणाजिनप्रभृतौनि
आहुकाले स्वपितृणां श्रेयःसिद्ध्यर्थं दानखण्डोक्तप्रकारेण ब्राह्मणेभ्यः
प्रदेयानि । तत्र निमित्तान्तरापेक्षा न कर्तव्या आहुमेवाधिकृत्य
तेषां विधानात् । तानि चैवं प्रदत्तानि पितृणामात्मनश्च विशिष्ट-
स्वर्गादिफलप्राप्त्यर्थं भवन्तीति ।

इति प्रकीर्णकं ।

अथ दक्षिणाद्रव्याणि ।

ब्रह्मपुराणे ।

यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे ।

दक्षिणार्थन्तु तद्देयं तस्य तस्याक्षयार्थिना ॥

मत्स्यपुराणे ।

सतिलं नामगोत्रेण दद्याच्छ्रुत्याय दक्षिणां ।

गो-भू-हिरण्य-वामांसि यानानि शयनानि च ॥

दद्याद्यदिष्टं विप्राणामात्मनः पितुरेव वा ।

वित्तशाय्येन रहितः पितृभ्यः प्रीतिमाचरन् ॥

‘नामगोत्रेण’ सम्प्रदानस्यात्मनश्च नामगोत्रोच्चारणेन ।

नामगोत्रे समुच्चार्य सम्प्रदानस्य चात्मनः ।

सम्प्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने तु पुंस्त्वयम् ॥

इति व्यासस्मरणात् ।

‘शक्त्या’ स्वशक्त्यनुसारेण, ‘पितृभ्यः प्रीतिमाचरन्’ पौत्रेण कर्मणा
पितृन् प्रीणयन् ।

आह जमदग्निः ।

सत्तिलं नामगोत्रेण दद्याच्छक्त्याथ दक्षिणां ।

हिरण्य-धन-वामांसि धर्माणि शयनानि च ॥

वज्रपुराणे ।

भक्त्याथ दक्षिणा देया आहुकर्मणि शक्तिः ।

यामान् चेचाण्यथारामान् विचित्राः पुष्पवाटिकाः ॥

वज्रभौमानि रम्याणि शयनानि गृहाणि च ।

सुवर्ण-रत्न-वामांसि रजतं भूषणानि च ॥

अनडुहो महिव्यश्च विधिधान्यासनानि च ।

पादुका दामदामौश्च क्वच-व्यजन-चामरं ।

स्नाङ्गलान् शकटान् गन्धोपकरणानि च ॥

येन येनोपयोगोऽस्ति विप्राणामात्मनस्तथा ।

तत्तत्प्रदेयं आहुषु दक्षिणार्थं हितैषिणा ॥

यथा यथा हि गुणवद्भूयं भूरि यथा यथा ।
जायते फलभूयस्त्वं आहूकर्तुस्तथा तया ॥

वायुपुराणे ।

धेनुं आह्वेषु यो दद्यात् गृष्टिं कुम्भोपदोहनां ।
गावस्तमुपतिष्ठन्ति गवां पुष्टिश्च जायते ॥
शयनासनानि तथा भूमयो वाहनानि च ।
आह्वेष्वेतानि यो दद्यादश्वमेधफलं लभेत् ॥
सर्पिःपूर्णाणि पात्राणि आह्वे सत्कृत्य दापयेत् ।
कुम्भादिदोहधेनूनां बह्वीनां फलमश्नुते ।
यथेष्टां दक्षिणां दद्यात् पुण्डरीकफलं लभेत् ॥

‘पुण्डरीकः’ क्रतुविशेषः ।

रत्नमावसथं दत्त्वा राजसूयफलं लभेत् ।
कूपाराम-तडागानि क्षेत्रघोषगृहाणि च ।
गां दत्त्वा मोदते स्वर्गे नित्यमाचन्द्रतारकं ॥
स्वासीर्णं शयनं दत्त्वा आह्वे रत्नविभूषितं ।
पितरस्तस्य तुष्यन्ति स्वर्गे चानन्यमश्नुते ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

सौवर्णरौप्यपात्राणि मनोज्ञानि शुभानि च ।
हस्त्यश्व-रथ-यानानि समृद्धानि गृहाणि च ।
उपानत्पादुकाञ्च चामराण्यजिनानि च ॥
यज्ञेषु दक्षिणा पुण्या चेति सञ्चिन्तयेत्तदा ।
हरिद्रोऽपि यथाशक्ति दद्यादिप्रेषु दक्षिणां ॥

सैवेयमिति बुद्धिः कार्येत्यर्थः ।

शौरपुराणे ।

वज्रीभिर्दक्षिणाभिर्यः आह्वे प्रीणयति द्विजान् ।

स पिहृणां प्रसादेन याति स्वर्गमनन्तकं ॥

अशक्तस्तु यथाशक्त्या आह्वे दद्यान्तु दक्षिणां ।

अदक्षिणन्तु यच्छ्रद्धं ह्वियते तद्धि राक्षसैः ॥

यज्ञोपवीतमथवा ह्यतिदारिद्र्यपीडितः ।

प्रदद्याद्दक्षिणार्थं वै तेन स्थात् कर्म सद्गुणं ॥

इति दक्षिणाद्रव्यनिरूपणम् ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवौय-समस्तकरणाधिपति-

पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-

खण्डे आह्नकल्पे आह्नोपकरणं नाम

नवमोऽध्यायः ॥ ० ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

गणकणसहस्रैरप्यशक्यो यदौयः

कल्पयितुमखिलानां रात्रिरुच्चैर्गुणानां ।

कृतमुकृतमष्टद्विः सोऽथ हेमाद्रिसुरिः

कथयति परिभाषां आहुकर्मण्यशेषाम् ॥

अथ परिभाषा ।

तत्र सर्वशास्त्रोपसंहारः तदर्थमिदं चिन्त्यते । किंस्वित् शाखा-
कल्पसूत्रगृह्येषु यावद्भूमकं आहुमुक्तं तावन्मात्रमेव कर्तव्यम् उत
मन्वादिस्मृतिविहितसर्वधर्मोपसंहारेणेति । तत्र यदि तावन्मात्रधर्मकं
क्रियते तदा शाखाकल्पसूत्रगृह्येषु तावन्मात्रोपदेशार्थवानन्यथानर्थकः
स्यात् । ननु यदि स्मृतिविहितधर्मोपसंहारः क्रियते तदा स्मृतयोऽर्थवत्यः
अन्यथानर्थिकाः स्युरिति समानन्यायतया स्मार्त्तधर्मकलापोपसंहारो-
ऽपि निरवद्यमासीदिति । न च प्रातिस्निकशाखाकल्पसूत्रगृह्यशून्यान्
पुरुषान् प्रति स्मृतयोऽर्थवत्यो भविष्यन्तीति वाच्यं । प्रातिस्निक-
शाखादिशून्यानां चैवर्णिकानामभावात् । न च शूद्रान् प्रत्यर्थवत्यो
भविष्यन्तीति वाच्यं । चैवर्णिकाधिकारिकोपनयनाध्ययनाग्निहोत्रा-
दिकर्मोपदेशप्रधानत्वात् स्मृतीनां चैवर्णिकान् प्रत्यपि तामामर्थवत्त्वेन
भाष्यम् । मैवं । कर्मविशेषे शूद्रान् प्रत्येवार्थवत्त्वं कल्प्यताम् । अथवा

त्रैवर्णिकान् प्रत्यपि वज्रधर्मकआह्नान्तरोपदेशेनोपयोगित्वं वर्णतां ।
अतः स्वशाखाकल्पसूत्रगृह्योक्तआह्नप्रयोगस्तावानेव कर्त्तव्यो न स्मार्त्त-
पदार्थप्रवेशेनातिरेच्यः । अतिरेच्यमानो हि प्रयोगविध्यभिमतौ
क्रमकालौ हितान्यावाप्तादयेत् । अतएव स्वशाखाकल्पसूत्रगृह्यो-
क्तआह्नप्रयोगः परशाखासूक्तपदार्थप्रवेशेन न बह्वर्ण्यः ।

किञ्च । कल्पसूत्रगृह्याणामध्येदविशेषसम्बन्धित्वनिधमास्तिङ्गलि-
ङ्गिनोऽस्यैकाग्र्यत्वात् कर्त्तव्यविशेषाश्रितेन कल्पसूत्रेण लिङ्गेन तदाश्रितैव
लिङ्गिनी अतिः कल्प्यते । अतः स्वशाखाकल्पसूत्रगृह्योक्तानां आह्नकर्मणां
व्यवस्थैव ।

किञ्च । शाखान्तरगृह्यान्तरादौ विधीयमानस्य पौनरुक्त्यादिदो-
षपरिहारस्याशक्यत्वाच्चर्मान्तरत्वे तदन्वितस्य धर्मजातस्यातिदेशमन्त-
रेण शाखान्तरीयकर्मसम्बन्धानुपपत्तौ सर्वोपसंहारो निष्प्रमाणकः ।
न चोपपदासम्भवेन व्यवस्थानुपपत्तिः । तत्तच्छाखागृह्याध्येदत्वलक्ष-
णस्य तत्तच्छाखौयताभिमानित्वरूपस्य चोपपदस्य कर्त्तव्यविशेषकस्य
सम्भवात् । न च प्रतिविधिवाक्यमुपपदकल्पने गुर्वी कल्पनेति वाच्यं ।
सर्वानपि विधीनिदमादिना केनचित् सर्वनाम्ना परास्मिन् युगपदुप-
पदान्वयस्य कल्प्यमानत्वात् ।

मैवं । परम्परागतस्वशाखापरित्यागेन शाखान्तराध्ययनकर्त्तापि हि
स्वकुलपरम्परागतशाखागृह्योक्तधर्मानेवानुतिष्ठति । द्विचिवेदाध्यायी
च वेदान्तरान्तर्गतं स्वशाखान्तरमधीयानोऽपि स्वशाखागृह्योक्तानेव
धर्मानाचरति । अनधीतवेदोऽपि आह्नादिकं कर्म कुर्वन् शाखावि-
शेषगृह्यविशेषोपदिष्टामेव सरणिमाश्रयत इति न तत्तच्छाखागृह्य-

ध्येतृत्वलक्षणमुपपदं यावदाचारमनुवर्त्तते तच्चाखीयत्वाभिमानोऽपि
तच्चाखाध्येतृत्वभ्रम एव वाच्यः । न चासौ स्वशाखामधीतवतो-
ऽनधीतवतो वा सम्भवति । प्रथमे तच्चाखाध्येतृत्वज्ञानस्य सत्यत्वात्,
द्वितीये तादृशस्य ज्ञानस्यैवासम्भवात् । अतस्तयोः शाखागृह्या-
चारविशेषानुसरणं नोपपद्येत । अन्यशाखाध्येतुरपि च वातादिदोष-
वशोपजातशाखान्तराध्येतृत्वभ्रमस्य तच्चाखागृह्यानुसरणं प्रसज्येत ।
दोषमन्तरेण समुत्पन्नभ्रमस्यायं नियम इति चेत् । न । कारण-
मन्तरेण भ्रमस्यासम्भवात् । अथाचार्यारोपरूपभ्रमस्य दोषमन्तरे-
णापि सम्भव इत्युच्यते । तर्हि तस्य सर्वत्र सम्भवादव्यवस्थैव प्राप्नोति ।
गौणे च शाखान्तरीयत्वव्यपदेशे तस्य विद्यमानत्वात् परशाखागृह्यो-
क्तविधिरुपपन्नः । अतः कर्तृविशेषणौभूतोपपदासम्भवात् सर्वशा-
खाकल्पसूत्रगृह्यस्यत्याचारप्राप्तानां आहूकर्मणां सर्वान् प्रति साधा-
रणमेव न पुनर्यवस्येति । नैतदेवं । शाखाविशेषाध्येतृमन्तिजत्वा-
नपायान्तच्चाखीयत्वमस्यैव । अतः स्वशाखाकल्पसूत्रगृह्योक्तधर्ममाच-
युक्तमेव आहूकं कर्तव्यं नाधिकस्मार्त्तपदार्थप्रवेशेन परशाखाकल्पसूत्र-
गृह्योक्तपदार्थप्रवेशेन वातिरेच्यमिति स्थितं ।

अत्रोच्यते । अनन्यथाभिदुप्रत्यभिज्ञाबलादशेषशाखाप्रत्ययमेक-
मेवाग्निहोवादिकर्मेति शाखान्तराधिकरणे स्थापितं “एकं वा
संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात्” । सर्वास्तपि शाखासु ज्योतिष्टोमा-
दिकर्मणः संयोगरूपचोदनाख्यानविशेषात् प्रत्यभिज्ञायमानस्यैकत्वं
निश्चीयते । संयोगोऽत्र प्राधान्यात् फलसम्बन्धो विवक्षितः । रूपज्ञा-
नारङ्गत्वात्कर्मस्वरूपनिरूपकत्वाच्च द्रव्यदेवता । चोदना च धात्वर्थ-

सहितभावनाविषयोविधिः । आख्या तु ज्योतिष्टोमादिनामधेयं ।
एतदेव सूत्रं व्याचक्षाणाः प्राज्जराचार्याः । “सर्वं प्रत्यभिज्ञानात्
संज्ञारूपगुणादिभिः । एककर्मत्वविज्ञानं न शाखास्वपगच्छति” इति ।
न चात्र किञ्चिद्भेदकं कारणमस्ति । शाखान्तरेकस्य भेदप्रयोजकत्वा-
नवधारणात् । प्रकरणान्तरं इव परस्परामन्विधानं भेदकमिति चेत् ।
न । एकस्याध्येतुः शाखान्तराध्ययनाभावात् तत्प्रतिपाद्यमानज्योतिष्टो-
मादिकर्मानुपलब्धे भेदावभासामश्रवात् । कुतः पुनरेकस्य शाखान्त-
राध्ययनाभावः । इत्थं यथैवाहुतिरेकस्यां व्यक्तौ समाप्यते तथा
स्वाध्यायत्वमेकैकस्यां शाखायान्ततश्च स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यत्राधीतेन
स्वाध्यायेन कर्मावबोधं भावयेदित्युक्तेः स्वाध्यायस्य कर्मावबोधनं प्रत्यु-
पादीयमानत्वाद्विवर्चिनैकसंख्येका शाखाध्येतव्येति गम्यते । कुतस्तर्हि
वेदान्तराध्ययनमपि वेदानधीत्य वेदौ वेत्यादिवचनैरिति ब्रूमः ।

किञ्च । वेदान्तरे कर्मणः साकाङ्क्षत्वात्कर्मावबोधं प्रति वेदानां
समुच्चये सत्येकस्य नैकवेदाध्ययनं । एकवेदान्तर्गते तु शाखान्तरेपि परि-
पूर्णधर्मकं शाखान्तरनिरपेक्षमेव ज्योतिष्टोमादिकर्मावगम्यते । अतस्तु-
त्यकार्यत्वादेकवेदान्तर्गतैकशाखाध्ययननित्यमे शाखानां विकल्प इति ।

तदाज्जराचार्याः । “स्वाध्यायग्रहणे नैका शाखा हि परिगृह्यते ।
एकार्थानां विकल्पस्य कर्मैकत्वे भविष्यति” इति । ननु यद्येकस्यैकवेदान्त-
र्गतानेकशाखाध्ययनाभावाच्चाखान्तरीयकर्माप्रतीतिस्तर्हि कुतः प्रत्य-
भिज्ञापि भवेत् । अथ स्वयमनधीयमानेऽपि परैरधीयमाने शाखा-
न्तरे समाकर्ण्यमाने तत्प्रतिपाद्यमानकर्मावगतिर्भवतीति प्रत्यभिज्ञो-
पपद्यत इत्युच्यते तर्हि तथैव भेदावगतिरपि भविष्यति ।

उच्यते । कर्मस्वरूपगतविशेषाभावात् प्रत्यक्षभेदप्रतीत्यभावे नाम-
रूपाद्यविशेषनिवन्धनापरोक्षप्रत्यभिज्ञोत्पत्तौ परस्परसन्निधानप्रयुक्ता-
नुमानजन्यभेदप्रतीतेरुत्पत्तिप्रतिबन्धात् । अस्तु वा भेदबुद्ध्यभावम-
हङ्गतास्वरूपप्रतीतिरेवाभेदप्रमात्मकप्रत्यभिज्ञाकार्यकरत्वादप्रत्यभिज्ञैव
सती गौणौ प्रत्यभिज्ञा । गुणान्तरं तर्हि भेदकमस्तु । न । तस्मै-
कस्मिन्नेव कर्मणि विकल्पेनान्वयोपपत्तेः । ननुत्पत्तिवाक्यशिष्टे गुणे
सति गुणान्तरानवकाशाद्वाजिन इव गुणान्तरे कर्मभेद एव । मैवं ।
इयोरुत्पत्तिवाक्यशिष्टयोस्तुल्यबलत्वे सत्येकस्मिन् कर्मणि विकल्प-
सम्भवात् ।

ननु यदि सर्वासु शाखाखेकमेव कर्म प्रतिपाद्यते तदा पुनरुक्त-
ताप्रसङ्गः । अतस्तत्परिहारार्थमभ्यासन्यायेन शाखान्तरे कर्मभेदो
वाच्यः । मैवं । यत्र तावन्मात्रार्थत्वेन पुनः श्रुतिः प्रयोजनशून्या
भवेत् तत्र भेदमापादयति । शाखान्तरे तु गुणान्तरार्थत्वेन प्रशंसा-
र्थत्वेन वा प्रयोजनवती सती न भेदं करोति । न चेयं पुनः श्रुतिः ।
यत आहः ।

एकशाखानिवद्भूतानां ज्ञायते हि पुनः श्रुतिः ।

कण्ठादिचरणानान्तु प्रतिशाखं सकृच्छ्रुतिः ॥

अत्रैकशाखाध्ययननियमाद्येनैकशाखागतमग्निहोत्रादि श्रुतं नासौ
शाखान्तरगतं शृणोति । कदाचित् परैरधीयमानं शाखान्तरगतं
शृण्वन्नपि च परप्रतिपत्त्यर्थमेवैतदित्यध्यवस्यति । अतः पुरुषा-
न्तरप्रतिपत्त्यर्थत्वाच्चाखान्तरस्य न पुनः श्रुतित्वं । अपि च शाखानां
युगपद्दृष्टेर्न पुनः श्रुतिकल्पना तर्हि तत्रैकशाखावत्कमेणाध्ययन-

स्थितिः । क्रमेणाध्ययने हि काचित्पुनः श्रुतित्वमापद्यमाना कर्म-
भेदं करोति । अत्र तु युगपच्छ्रुतेः का पुनः श्रुतिर्भवेत् । अतो-
यथैकशाखागतं कर्म देशान्तरपुरुषान्तरादिषु पुनः श्रूयमाणमपि प्रति-
पाद्यभेदाच्च पुनरुक्तमेवमेव शाखान्तरे स्थितिः । यत्नेकयैव शाखया सर्व्वे
प्रतिपद्यन्तामनर्थकं शाखान्तरमिति । तच्छाखान्तराणामवृत्तिमत्वात्
प्रतिशाखं चाध्येद्वनियमस्थानादित्वादनृपालम्भ एवेति । अतएवै-
तदपि न वाच्यं । यथा कृतस्य करणसम्भवस्तथा विहितस्य विधाना-
सम्भवोऽपौत्येकस्यां शाखायां विहितस्य शाखान्तरे तावद्विधानास-
म्भवः । शाखानां युगपदुपस्थानाच्चानुवादसम्भवोऽपौत्यतो भेद एवेति ।
यतस्तत्तच्छाखाध्यायिनः प्रवर्त्यन् प्रतिपाद्यांश्च पुरुषान् प्रति प्रवृत्ति-
भेदेन प्रतिपत्तिभेदेन च विहितस्यापि विधानं न विरुध्यते । तदेवं
कर्मैकत्वे स्थिते यत्र कचनोपदिष्टैर्धर्मैः सम्बध्यमानमग्निहोत्रादिकं
शाखान्तराध्येदभिरण्यनुष्ठेयमानं नचैकं प्रतिश्रियत इति न्यायात्
तद्धर्मयुक्तमनुष्ठेयमिति सर्वशाखोपसंहारे स्थिते सर्वशाखाग्न्या-
कल्पसूत्र-स्मृति-पुराणेतिहासाचारावगतधर्ममात्रयुक्तमेव सर्वैः श्राद्धं
कर्त्तव्यमिति स्थितम् ।

अतएवैकां कामपि शाखां पुरस्कृत्य कल्पसूत्राणि रचयन्तो-
मुनयः स्वशाखोक्तधर्ममात्रोपनिबन्धनेनापरितुष्यन्तः शाखान्तरीय-
धर्मसंग्रहं कुर्वाणा दृश्यन्ते ।

अनु सर्वशाखाग्न्यादिषु कर्मैकत्वेऽपि तत्तच्छाखाग्न्याध्येदपुरुष-
भेदव्यवस्थया तत्तच्छाखाविधुक्तेतिकर्त्तव्यताभेदव्यवस्थोपपत्तेः न
सर्वशाखोपसंहारः ।

मैव । ईदृग्निधायां व्यवस्थायां श्रुतिलिङ्गादिरूपमानाभावात् ।
न च श्रुत्यादिवत् केनचिच्छाखान्तरं व्यवस्थामानत्वेनाभ्युपगतं ।

नन्वस्ति तावत्स्वाध्यायोध्येतव्य इति वचनादाचारपरम्परागत-
पुरुषविशेषाणां शाखाविशेषाध्ययनव्यवस्था । अतो व्यवस्थितप्रमाणो-
पनीयमानं प्रमेयमपि तदद्भ्यवस्थातुमर्हति । तथा हि । यथा दृष्टे
सम्भवति नादृष्टकल्पना न्यायेति स्वाध्यायाध्ययनविधेः कर्मावबोधा-
र्थत्वेन दृष्टार्थत्वमिष्यते । एवमेव शाखाविशेषाध्ययनव्यवस्थाया अपि
दृष्टार्थत्वाय कर्तृविशेषव्यवस्थितकर्मावबोधार्थत्वमेष्टव्यम् ।

उच्यते । प्रज्ञाविशेषशालिनां स्ववेदवत् परवेदाध्ययनस्याप्यनुज्ञा-
तत्वात् परवेदान्तर्गतशाखायां च व्यवस्थाभावादव्यवस्यैकशाखाध्ययनं
कर्त्तव्यं । तदपि कर्मावबोधार्थं बोधोऽप्यनुष्ठानार्थं इति शाखान्तरीय-
कर्मानुष्ठाने कुतो व्यवस्था । नह्यदृष्टार्थं द्वितीयवेदाध्ययनम्,
अध्ययनविधिवैषम्यापत्तेः ।

अन्येभ्यस्तद्वर्मापदेशार्थमन्यशाखाध्ययनं दृष्टार्थमेवास्ति । न ।
अधीतेन वेदेन कर्मावबोधं कुर्यादिति विध्यर्थो निर्णयः । न तु
कर्मावबोधं कारयेदिति ।

यत्तु स्वशाखागताधिकार्यन्तरकर्त्तव्यकर्मविधायकवेदप्रदेशाध्ययनं
क्रियते तत् कर्मावबोधार्थं समयशाखाध्ययने विहिते सति नान्तरी-
यकत्वेनेति न दोषः ।

अथ पराध्यापनार्थमध्यापनविधिना द्वितीयवेदाध्ययनं प्रयो-
जितं नाध्ययनविधिनेति न वैषम्यं । न चादृष्टार्थत्वमिति चेत् । तत्र ।
एकवाध्ययनविधिप्रयुक्तमध्ययनम् अन्यवाध्ययनविधिप्रयुक्तमिति वैरूप्यं

प्रसज्येत । न च सर्ववाध्ययनविधिप्रयुक्तमध्ययनमिति वाच्यम् ।
अध्ययनविधानर्थक्यप्रसङ्गात् ।

किञ्च । अध्ययनविधिप्रयुक्ते परवेदाध्ययने प्रज्ञाविशेषशालिनोः
चचियवैश्वर्योर्विद्वान्तराध्ययनं न प्राप्नोति तथोरनधापकत्वात् । अतो
न शाखागृह्यादिव्यवस्थया कर्मणां व्यवस्था ।

यन्तुं । सर्वशाखोपसंहारे क्रमकालौ विरुध्येते इति । तत्र ।
प्रयोगविधिर्हि श्रुतिस्मृत्याचारादिप्रमाणप्रापित-सर्वपदार्थप्रतीक्षां कृत्वा
प्रयोगं विधत्ते । न पुनः स्वमन्त्रिधिसमाप्तातपदार्थमात्रप्राप्ति-
परितुष्टः सद्भवति । अतएव वेदवेद्याद्यन्तरा प्रविशतः स्मार्त्तस्या-
चमनादिपदार्थस्यापि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्नित्यत्र
प्रयोगविधिपरिग्रहे वर्णितः । किञ्च पदार्थानां धर्मः क्रमो न
हीनप्रमाणप्रापितमपि पदार्थं बाधितुं समते ।

अपि च कस्याञ्चिच्छाखायां सामान्यमेवोपदिष्टं न विशेषः ।
तत्रानुष्ठानकालेऽवश्यं स्वबुद्ध्याध्यवस्य कश्चिदिशेषो गृहीतव्यः । स च
गृह्यमाणः कदाचिच्छाखान्तरोपविष्टो गृह्यते । तत्र यदि शाखान्त-
रानुसारेण स एव गृह्यते तदा किन्नामाममञ्चमं कृतं स्यात् । योऽपि
तत्सामान्यानन्तर्गतो भिन्नद्वारतया समुच्चयेनैकप्रयोगनिवेशं लभमानः
स्वशाखोक्तपदार्थाविरोधी शाखान्तरीयः पदार्थः शेषपूर्वस्थानिर्ज्ञा-
तोपायपरिमाणत्वादिरुद्धप्रमाणान्तरानिवारितप्रवेशो गृह्यमाणो न
किञ्चिद्दुष्येत् । यस्तु स्वशाखोक्तविरुद्धः शाखान्तरीयः सोऽपि
प्रमाणस्यापक्षपातित्वादेकद्वारकत्वे सति तुल्यबलत्वादिकल्पन्यायेन
गृह्यमाणो नातौवानौचित्येन नैवाधिकानां ममत्तः ।

अतः सर्वशाखाकल्पसुखगृह्यसूतिपुराणेतिहासाचारावगतान्
पदार्थानुपसंहृत्य प्रयोगोऽनुष्ठेय इति सिद्धम् ।

अचार्थं लिङ्गदर्शनम् ब्रह्मपुराणे ।

रामेण भोजिता विप्रा मुन्युक्तेन यथाविधि ।

वैदिकी च कृता सर्वा क्रिया या मानवौ सृता ।

पुराणोक्तो विधिसैव वैश्वदेविकपूर्वकः ॥

‘मुन्युक्तेन’ मुनिभिः प्रेरितेन । ‘वैदिकी’ वेदविहितपिण्डपितृ-
यज्ञसम्बन्धिनी, पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पित्र्य इत्यतिदेशेन आह्वे
प्रापिता । ‘मानवौ’ मनुप्रणीतशास्त्रविहिता, ‘सृता’ अन्यैरपि हारीत-
गौतमप्रभृतिभिर्धर्मशास्त्रकारैर्वेदार्थमनुसृत्योपदिष्टा । सर्गप्रतिसर्गादि
पञ्चलक्षणवन्ति ब्राह्म्यादीनि ‘पुराणानि’ तेषु ‘उक्तः’ प्रतिपादितः ।
‘विधिः’ अनुष्ठानप्रकारः । एवं सर्वशास्त्राण्युपसंहृत्य रामेण आह्वं
कृतमित्यर्थः ।

अचाह कार्णाजिनिः ।

आत्मतन्त्रेषु यन्त्रोक्तं न कुर्यात्पारतन्त्रिकं ।

विशेषाः खलु सामान्या वेदोक्ता वेदवादिभिः ॥

‘आत्मतन्त्रे’ शाखागृह्यादिरूपे स्वकीये शास्त्रे, यदनुष्ठेयपदार्थ-
स्वरूपं नेत्रं तत्परकीयतन्त्रोक्तमपि कुर्यात् । यतो वेदोक्ताः सर्वे
विशेषाः सर्वेषामनुष्ठादृणां सामान्याः साधारणा इति वेदवादिभि-
र्निर्णीतम् ।

यत्पुनरेतद्विरुद्धं वैजवापायनस्य वचनम् । “वङ्गल्यं वा खगृह्योक्तं यस्य
कर्म प्रचोदितं । तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वकृतो भवेत्” इति ।

तत्तावत् केचिदेवं व्याचक्षते यद्गर्भाधानचौड़ोपनयनविवाहादिकं कर्म गृह्येषु सम्यगुक्तं मन्वादिस्मृतिग्रन्थेषु चासम्यगुक्तं तत्र स्मृत्यपेक्षा न कर्त्तव्या । यत्तु आहुताष्टकादिकं स्मृतिषु सम्यग्गृह्ये चासम्यगुक्तं तत्र स्मृत्यपेक्षा कर्त्तव्येवेति । अतः स्रग्गृह्योक्तस्य स्मृत्यपेक्षा निवार्यते ।

न तु परगृह्याद्यपेक्षापीति सर्वोपसंहारन्यायस्य वचनस्य च प्रतस्य च विषयव्यवस्येति ।

नन्वसम्यगुक्तत्वं नाम स्वरूपधर्मकस्याभिधानं तत्राप्यल्पं वेत्यभिधानात् स्मृत्यपेक्षा वार्यत एवेति कुतस्तथाविधे तदपेक्षोक्ता । नैतदेवं असम्यक्तं नामाच्च कर्मस्वरूपनिष्पादकेन सन्निपातिना दृष्टार्थेन धर्मेण विनाभिधानं । सम्यक्तञ्च स्वरूपनिष्पादकधर्माभिधानेन सम्पूर्णत्वम् । अल्पत्वञ्च तदभिधानसमाप्तावन्यत्रोक्तादृष्टैकार्यधर्मानभिधानम् । अतोऽसम्यगभिधाने युक्ता स्मृत्यपेक्षेति ।

तदिदं व्याख्यानमयुक्तं गृह्योक्तस्य स्मृतिमात्रापेक्षानिवेधवचने स्वशब्दानर्थक्यप्रसङ्गः ।

अस्तु तर्ह्येवम् । यत्स्रग्गृह्ये सम्यगुक्तं तत्र परगृह्यास्मृत्याद्यपेक्षा न कर्त्तव्या । यत्तु सम्यगनुक्तं तत्र कर्त्तव्या । अतएवैकवेदान्तगतानां शाखानां कर्मावबोधे विकल्पोद्गीहृतः वेदानाञ्च समुच्चय इति ।

तदपि न युक्तं । शाखान्तरोक्तधर्मोपसंहारन्यायस्यासम्यगुक्तकर्मविषयत्वे वेदान्तरवदसम्यगभिधायकशाखाया अपि शाखान्तराधिकरणेऽनुदाहरणत्वमेव प्रसज्येत । न चैकवेदान्तगता काचिदस्ति तादृशी ग्राह्येत्यधिकरणवैयर्थ्यं चापद्येत । अत एव व्याख्येयं, स्वशाखागृह्योक्ते स्वरूपधर्मके कर्मणि परशाखोक्ताधिकधर्मोपसंहारं कृत्वैव तावत्-

प्रयोगोऽनुष्ठेयः । यदि कदाचिद्देवान्मानुषाद्वा प्रतिबलात् परशाखा-
गृह्योक्ताधिककर्मापसंहारो न शक्यते कर्तुं तदा स्वशाखागृह्यमा-
चोक्तस्वल्पधर्मयुक्तमपि कर्त्तव्यं । तावति च कृते सर्वशाखागृह्योप-
संहारेण यत्समयशास्त्रार्थरूपं कियते तददेव तदपि समयशास्त्रार्थ-
रूपमेव तेन कृतं भवतीत्यनुकल्पोऽयमिति ।

अन्ये तु पुनः स्वगृह्योक्तधर्मविरुद्धपरगृह्यधर्मानुष्ठाननिषेधपरमिदं
वचनं वर्णयन्ति । तत्र । न्यूनाधिकधर्मविवयत्तस्य वचने प्रत्यक्षेणोप-
लब्धात् विरुद्धधर्माणां वैकल्पिकत्वादेकोपादानेऽन्यद्धानात् प्रयोग-
परिमाणसाम्ये सति वङ्गत्वं वेत्यनुपयोगात् ।

यच्च विरुद्धशाखान्तरीयधर्मापसंहारनिषेधकमिदं लौगाचि-
वचनं “जनो वाप्यतिरिक्तो वा यः स्वशाखोदितोविधिः । तेन सन्तनु-
पाद्यज्ञं न कुर्यात् पारतन्त्रिकमिति” तदप्यनुकल्पत्वेन स्वशाखामाचोक्त-
ग्रहणे क्रियमाणे यदर्थात् परशाखीयाग्रहणं प्राप्तन्तदनुवादपूर्वकमनु-
कल्पविधिपरमेव । न तु शाखान्तरीयधर्मापसंहारनिषेधपरमित्येवं
व्याख्येयम् ।

यत्तपरं लौगाचिवाक्यं । “यः स्वशाखां परित्यज्य परशाखां समा-
चरेत् । अप्रमाणमृषिं कृत्वा सोऽन्ये तमसि मज्जति” इति ।
तज्ज्ञाखान्तराश्रयननिषेधकमस्तु ।

अथ प्रकरणादिपर्यालोचनया यदि शाखाशब्दस्तदुक्तकर्मपर-
स्तदेवं व्याख्येयं । स्वशाखोक्तपरित्यागेन शाखान्तरीयग्रहणे दोषोऽयं न
पुनः स्वशाखोक्तेन सह समुचितपरशाखीयग्रहणे, परित्यज्येति वच-
नात् । अथवा परशाखोक्तस्यापि ग्रहणे क्रियमाणे तदविरुद्धस्वशा-

खोक्तधर्मपरित्यागस्याप्रसक्तत्वात् स्वशाखीयविरुद्धपरशाखीयग्रहण-
निषेधपरमिदं वचनं निश्चीयते । अत्र स्वग्रहणमूलभूतवेदो गृह्यकारो
वा व्यवस्थितआचारो वा दर्शनादृषिरुच्यते, तं 'अप्रमाणं कृत्वा'
अप्रमाणत्वेन परिकल्प्य 'अन्धे तमसि' कृमि-कीट-पतङ्ग-पिपीलि-
कास्त्रावरादियोनैवैशेषिके तमोगुणेऽविद्यार्था पाप्मनि निरयविशेषे वा,
निमज्जतीत्यर्थः । अविरुद्धानि तु परशाखास्त्रातानि सर्वाण्यङ्गान्यु-
पसंहृत्य कर्मानुष्ठेयम् ।

तदुक्तं भविष्यत्पुराणे ।

यत्रास्त्रातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकं धरेति ॥

इति सर्वशास्त्रोपसंहारनिर्णयः ।

अयानुसमयस्य निर्णयः ।

स चायं द्विविधः । पदार्थानुसमयः काण्डानुसमयश्चेति । द्विविध-
मपि चैतमाद्रियन्ते याज्ञिकाः कर्षणि । तथाह्याग्नेयाग्नीषोमीययोः
पुरोडाशयोः कपालोपधानाधिश्रयणोदासनादीनां पदार्थानामेवा-
नुसमयमिच्छन्ति । अथप्रतिपक्षेष्टावपि स्वल्पसङ्ख्यकेषु पुरोडाशेष्वेवमेव
शतसहस्रादिसङ्ख्यकेषु तु तेषु काण्डानुसमयमङ्गीकुर्वते । तथा
पशुगणे उपाकरणादीनां पशुधर्माणां पदार्थानुसमयमाश्रयन्ते ।
यूपगणे चाञ्चनादीनां यूपधर्माणां काण्डानुसमयः । अतः सन्देहः
क पदार्थानुसमयः क काण्डानुसमय इति । किञ्च पदार्थानु-
समयेऽपि चिकीर्षिते कियानेकः पदार्थ इत्येवं पदार्थपरिमाणे कचित्
संगेरते । यथा मुष्टिकपालावदानाज्जनवपनपावनेषु, यथा चावघाते

कृष्णाजिनास्तरणोलूखलाधिवर्त्तनादिषु फलीकरणान्तेषु कर्मसु, किञ्च कश्चित्क्रियात्मा कश्चित् पदार्थावयवीभूतोऽप्यन्यत्र पदार्थतामश्रुवानो दृश्यते । यथा चरूपुरोडाशसान्नाय्यादिषु प्रदानं तस्य चतुरवत्तस्य पदार्थावयवीभूतं चतुरवत्तमात्रं सान्नाय्यविकृतिभूतेष्वग्नीषोमीये पशौ स्वतन्त्रैकपदार्थतां प्राप्तम् अग्नीषोमीयविकृतिभूते सम्प्रतिपन्न-देवताके पशुगुणेष्वेवमेव । विप्रतिपन्नदेवताके तु प्रदानान्तचतुरवत्त-पदार्थावयवतामेवागतम् । अत इह आह्वेऽपि निमन्त्रणादिविमर्ज-नान्तेषु आहूतभोक्तृद्विजसम्बद्धेष्ववनेजनादिप्रतिपत्त्यन्तेषु पिण्डसम्ब-द्धेष्वामनादिन्युज्जीकरणान्तेष्वर्घ्यपात्रसम्बद्धेषु प्रक्षालनस्यापनपरिचय-कादिषु भोजनपात्रसम्बद्धेषु कुश-यव-तिल-गन्ध-पुष्पादिप्रक्षेपेषु म-ण्डलसम्बद्धेषु क पदार्थानुसमयः क काण्डानुसमय इति विचार्य निर्णेतव्यम् ।

तत्र तावदयमुत्सर्गं यत्पदार्थानुसमयेनानुष्ठानम् । अतो ब्राह्मणादिषु प्रत्येकं सन्निपत्योपकारकं पदार्थमावर्त्य तेनैव न्यायेना-न्यमावर्त्तयेत् न तु प्रत्येकं पदार्थकाण्डमिति ।

ननु पिण्डवृत्तिकामः पुत्रादिकामो वा ब्राह्मणान् भोजयेत् पिण्डान् प्रदद्यादित्यत्र तावत्कर्मविभक्तिनिर्दिष्टा अपि ब्राह्मणाः पिण्डाश्च भूतभाव्युपयोगान्तररहितत्वाद्भोमदानाभ्यामिव सक्तुगावौ भोजनेन प्रदानेन वा न चिकीर्ष्येते । अतो यैस्तु द्रव्यं न चिकी-र्ष्यत इति न्यायान्तयोः प्रधानकर्मताफलवत्सन्निध्यान्वातफलरहित-कर्मभ्योऽन्यानि च प्रधानकर्माण्यधिकारवाक्ये करणत्वेनोपादीयन्ते । अतश्च ब्राह्मणभोजनेन पिण्डप्रदानेन वा पिण्डवृत्तिं पुत्रपशुसर्गादि

वा भावयेदिति वचनव्यक्तिर्जायते । तत्र न किञ्चिदपीतिकर्त्तव्यता-
शून्यं करणं भवतीति कृत्वा करणाभिधायिना पदेन सहेत्यमितीति-
कर्त्तव्यताभिधायकमपि पदं सम्बध्यते । अतः फलकरणेतिकर्त्तव्यता-
नामेककालत्वं प्रयोगविधिनावगम्यते । शब्दवृत्तं तावदेवं यदुत चया-
णामेककालत्वं वस्तुमेवमेव । तथा हि । यदि तावद्भूतकालं भाव्यं
भविष्यत्काले करणेतिकर्त्तव्यते ततः करणेतिकर्त्तव्यतामेव न
स्यात् । न हि पञ्चाङ्गाविकरणमितिकर्त्तव्यत्वं वा भवति । तथा
भविष्यति भाव्ये भूतयोश्च करणेतिकर्त्तव्यतथोरसावेव दोषः । न हि
विनष्टस्य करणत्वमितिकर्त्तव्यतात्वं वा सम्भवति । करणेतिकर्त्तव्यतयो-
र्मिथो भिन्नकालत्वेऽप्ययमेव दोषः । न हि विनष्टमनागतं वानुयाह-
कमनुयाह्यं वा भवितुमर्हति । तदेवं प्रयोगविधिना प्रधानकालत्वम-
ज्ञानां बोधितं ।

नन्वेवमशक्यार्थोपदेशप्रसङ्गः । नह्येकेन कर्त्ता युगपदेकानुष्ठानं
कर्त्तुं शक्यते । सत्यं । किन्त्वत्र यावन्तं विप्रकर्षमन्तरेणानुष्ठानमशक्य-
न्तावान् विप्रकर्षोऽभ्युपगम्यते । क तर्हि प्रयोगविधिबोधितमेकका-
लत्वं । मैवं । यतः प्रयोगवचनं यावतः पदार्थाननुष्ठापयति तावद्वि-
रवर्जनीयतया यावान् कालो व्याप्यते तावानेकः कालः तावत्येव
सर्वेषां साहित्यं विधीयते न त्वेकस्मिन् क्षणे । अशक्यार्थविधिप्रस-
ङ्गात् । अतः प्रत्यामन्तिरेषां साहित्यं । सा च श्रुत्यर्थादिभिः यस्य
यावती प्रमिता तस्य तावती क्रियते । अतो नानवस्थिततास्याः
स्मर्यता वा श्रुत्यर्थादेः । तदेवं महाप्रयोगवचनः सर्वेषां प्रधाना-
नामङ्गसाहित्यं बोधयन्नेकस्मिन् प्रधानेऽवान्तरप्रयोगवचनान् परि-

कल्पयन् स्वयं वा तदवस्थतामाविष्कृत्यैकैकस्य प्रधानस्य स्वस्वाङ्गमा-
 हित्यं ब्रूते । एवमवान्तरावान्तरप्रयोगवचनत्वमभ्युपेत्याङ्गानामपि
 प्रत्येकं स्वस्वाङ्गवर्गसाहित्यं प्रतिपादयति । तथा चैकैकस्य ब्राह्मणस्य
 पिण्डस्य पात्रस्य वा परधर्मानुष्ठानव्यवधानरहितस्वाङ्गवर्गसहितस्वा-
 नुष्ठाने प्राप्ते काण्डानुसमय एव न्यायः न पदार्थानुसमय इति ।
 अत्राभिधीयते । ब्राह्मणान् भोजयेत् पिण्डान् प्रदद्यात् पात्राणां-
 सादयेदित्यादौ द्वन्द्वसमासार्थकशेषवशात् प्राजापत्यैश्वरन्तोतिवत्
 ब्राह्मणादीनां परस्परसाहितानामेवानुष्ठानं गम्यते । तच्च तदङ्गभूत-
 पदार्थानुष्ठानद्वारकमेव न स्वरूपतः । तत्र यद्येकस्मिन् ब्राह्मणादौ
 समयमप्यङ्गकाण्डमनुष्ठायपरस्मिन्नप्यनुष्ठेयते तदैकस्यानुष्ठानेऽपवृत्ते
 सत्यपरस्परभात् साहित्याभिद्धिः । यदि पुनरेकं पदार्थमेकस्मिन्
 कृतानन्तर एव क्षणे तमेवान्यस्मिन्नपि कुर्यात् तदा ब्राह्मणा-
 दीनामन्योन्यसाहित्यमापादितं भवति ।

ननु प्रयोगवचनानुयहाय परस्परसाहित्यवचनं सर्वार्थतया तन्त्रा-
 नुष्ठेयमानारादुपकारकाङ्गमात्रविषयमस्य ।

मैवं । काल्पनिकं हि प्रयोगवचननिबन्धनं साहित्यं, न तद्वत्तात्
 श्रुतप्रत्यक्षसाहित्यबाधः सङ्कोचो वापि कर्तुं न्यायः ।

तस्मात् पदार्थानुसमय एवौत्सर्गिक इति स्थितं ।

निमन्त्रणादीनां काण्डानुसमये च वज्रबाध इत्यपरो दोषः ।
 तथाहि पूर्वद्युरेकस्य निमन्त्रणं कृत्वा यदि तस्यैवान्येद्युरन्योपकल्पन-
 पर्यन्तं पदार्थकाण्डं कृत्वा तं तथैवावस्थाप्यान्यस्य निमन्त्रणादि कर्तुं
 प्रवर्तते तदा पूर्वद्युर्ब्राह्मणाग्निमन्त्रयेदिति सर्वनिमन्त्रणस्य पूर्वदिन-

सम्बन्धावगतिः, यावत्प्रयोगं प्रयोगदेशे कर्तव्यमिति, शौचं, कुतपापरा-
द्धादिकालः, पाकोष्णता, सक्तसर्वसम्बन्धयोग्यानां प्रेषादीनां तन्त्रता,
आवृत्त्यादिप्रसङ्गात् प्रयोगप्राग्भावाः, समाचारस्येतत्सर्वं बाध्येत ।
तत्र तावन्निमन्त्रणीयसमीपेऽपगमनस्य निमन्त्रणाक्षिप्तस्य पृथक्पदार्थ-
त्वविरहादनर्थकावृत्तिप्रसक्तेरनवस्थानाद्विमन्त्रणासिद्धेर्निमन्त्रणान्तस्या-
नुसमयः । निमन्त्रणस्यापि नियमश्रावणान्तस्य केवलस्थानुसमये
निमन्त्रणीयद्विजानामन्योन्यं दूरेऽवस्थानादुपगमनद्वये प्रयोगविध्य-
पेक्षितप्राग्भावभङ्गप्रसङ्गः ।

किञ्च ।

दक्षिणं जानुमालभ्य त्वं मयात्र निमन्त्रितः ।

एवं निमन्त्रय नियमान् श्रावयेत् पौष्टिकान् बुध ॥

इत्यत्रैकवचनोपात्तैकैकनिमन्त्रणस्य क्ताश्रुत्या पूर्वकालतामुक्त्वा नि-
यमश्रावणस्याव्यवहितोत्तरक्षणवर्त्तितोच्यते सापि बाध्येत ।

न चैतद्वक्तव्यम् । “अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः
भवितव्यं भवद्भिश्च मया च आहूकर्मणि” ॥ इति देवलोपदिष्टे निय-
मश्रावणवाक्ये वज्रवचनात् सम्मिलितानां युगपन्नियमश्रावणेन सह
सम्बन्धोऽवगम्यमानः केवलस्य निमन्त्रणस्य नियमश्रावणान्तस्य वानु-
समयेन युज्यत इति । वज्रवचनस्य पूजार्थलोपपत्तेः । आहूदि-
नपूर्वाह्णे प्रावृत्तिकक्रमानुरोधाय निमन्त्रणक्रमेण विप्रेभ्यः पदार्था-
नुसमयेन दन्तकाष्ठं प्रदाय तैलोदन्तनपानौघादिस्नानौघद्रव्यप्रदा-
नानि काण्डानुसमय इव समुदिताभ्येकैकस्मिन्ब्राह्मणे कुर्यात् ।
तथा हि कृष्णाजिनास्तरणादिफलीकरणान्तानि कर्माणि तण्डुल-

निष्पत्तिफलकावघातभावनाक्षिप्रत्वेन तदवयवौभूयैकपदार्थताङ्गतानि सन्ति नानात्रीजेष्टौ सन्तानादावेकैकस्मिन्त्रीजे काण्डानुसमय इव समुदितान्येव क्रियन्ते । तथा तैलादिप्रदानान्यपि स्नानभावनाक्षिप्रत्वेनैकपदार्थौभूतत्वात् समुदितान्येवैकैकस्मिन् ब्राह्मण इति ।

आकारणमपि निमन्त्रणक्रमेण पदार्थानुसमयेनैव स्वागतप्रश्रयस्तन्मानुष्ठानभ्रमं निराकर्तुं पदार्थानुसमयमुपदिशति मार्कण्डेयः ।

“स्नातः स्नातान् समाहृतान् स्वागतेनार्चयेत् पृथक्” इति ।

यवगन्धाद्यर्चनद्रव्यप्रक्षेपास्त्रैकैकस्मिन्मण्डले लाघवात्तन्त्रेणैव तावत्कर्तव्याः । पृथगनुष्ठानपक्षेप्यर्चनभावनाक्षिप्रत्वेनैकपदार्थाभावादेकैकस्मिन्मण्डले काण्डानुसमय इव समुदायवन्तोऽनुष्ठेयाः । चरणप्रक्षालनाद्यमनप्रदानासनोपवेशनानि पदार्थानुसमयेन । आसनचणावाहनाद्ये-गन्ध-पुष्प-धूप-दीपाच्छादनानां पदार्थानां कृत्स्नं काण्डं वैश्वदैविकेषु द्विजेश्वपवर्ज्यपैतृकेष्वारम्भणीयं । याज्ञवल्क्य-मत्स्यपुराणयोस्तथा वचनात् ।

वचनान्तु परिख्याणान्तमञ्जनादीत्यत्र कैमिनिनापि पूगगणे वचनात् काण्डानुसमयो वर्णितः सोऽत्रापि वचनाद्भवितुमर्हति ।

तथा च याज्ञवल्क्यः ।

पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशानपि ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्यृचा ॥

या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिःक्षिपेत् ।

दत्तोदकं गन्धमाल्यं धूपदानं मदीपकं ॥

अपसव्यं ततः कृत्वा पिष्टाणामप्रदक्षिणं ।

दिगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा ह्युन्नतस्तेत्यृषा पितृन् ॥

आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायन्तु नस्ततः ।

यवार्थस्तु तिलैः कार्यः कुर्यादर्घ्यादि पूर्ववत् ॥ इति ।

इह वैश्वदेविकेषु द्विजेष्वासनाद्याच्छादनान्तपदार्थकाण्डस्य परि-
समाप्तिमुक्ता पैत्रकेषु तदारम्भः प्रतिपादितः ।

मत्स्यपुराणेऽपि ।

विश्वान् देवान् यवैः पुष्पैरभ्यर्च्यामनपूर्वकं ।

पूरयेत्पात्रयुग्मन्तु स्थाप्य दर्भपवित्रके ॥

ग्रन्थो देवीत्यपः कुर्याद्यवोमीति यवांस्तथा ।

गन्धपुष्पैश्च संपूज्य वैश्वदेवं प्रति न्यसेत् ॥

विश्वेदेवास इत्याभ्यामावाह्य विकिरेद्यवान् ।

गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य या दिव्येत्यर्घ्यमुत्सृजेत् ।

अभ्यर्च्य तैरनुज्ञातः पितृकार्यं समारभेत् ॥ इति ।

तदेवमासनाद्याच्छादनान्ताः पदार्था वैश्वदेविके पैत्रके च
वचनात् काण्डानुसमयेनानुष्ठेयमानाः । अथैकैकवर्गान्तर्गतेषु ब्राह्मणेषु
पदार्थानुसमयेनैव निर्वर्त्तनीयाः परित्यन्त्रोपकल्पनपात्रावस्थापनति-
स्त्वावकिरणोपस्तरणपरिवेषणानि सर्वेष्वपि द्विजेषु पदार्थानुसमयेनैव
कार्याणि । परिविष्टान्त्रप्रोक्षणाभिमन्त्रणाङ्गुष्ठनिवेशनानि देवतोद्देश-
हविस्स्यागाद्य प्रदानान्तावदानवदेकपदार्थोभृताः समुदिता एकै-
कस्मिन् ब्राह्मणे काण्डानुसमयवदनुष्ठेयाः । एकैकशोऽन्ये प्रतिपात्रं
सोमवत् प्रधानावृत्तिः । सहस्रयोगयोग्यानां तन्त्रतेति ब्राह्मणेषु ।
अवनेजनादीन्येकैकशः । अञ्जनाभ्यञ्जनवासांसि त्रिज्जिरेकैकस्मिन्

निर्वापमुष्टिपुरोडाशकपालाग्नेयाद्यवदानदीक्षिताभ्यञ्जनादिवत् पि-
ण्डाञ्जनादीनामपि सङ्ख्याविशेषविशिष्टानामेव विहितत्वादिति
पिण्डेषु ।

अथानेकाग्नौकरणानुष्ठानपक्षेऽन्वोद्धरणात् प्रभृत्यवदानात् प्राक्
सर्वं पदार्थानुसमयेन कृत्वा प्रदानान्तेनैव चतुरवत्तेनानुसमेतव्यं ।
दैवतान्यवदाय न तावत्येव हेतव्यं सौविष्टकृतान्यवद्यतीत्यग्नीषो-
मौयपञ्चावतिदेशागतं चतुरवत्तस्य प्रदानान्तत्वं यथा वचनादपोद्यते
तथाच कुतश्चिदपवादाभावादित्यग्नौ करणे । अथ पात्रेषु सर्व-
मेकैकम् इति ।

इत्यनुसमयनिर्णयः ।

अथ भोज्याभोज्यान्नाः निमन्त्रणप्रकरणे वक्ष्यन्ते । अनिन्द्येनाम-
न्त्रितो नापक्रामेदिति । तच्चानिन्द्या भोज्यान्नाः निन्द्या अभोज्यान्नाः ।
अतस्तद्विवेकः क्रियते । तत्र गौतमः ।

प्रशस्तानां स्वकर्मसु दिजातीनां ब्राह्मणो भुञ्जीत ।

यमः ।

ओचियाणां सदाश्रीयाद्दोषस्तेषां न विद्यते ।

विकल्पोपहतानाञ्च नाश्रीयान्नैव दापयेत् ॥

परत्र परलोकशास्त्रार्थेषु सदर्थेषु सदसद्विकल्पैर्निर्णयमव्यवस्थित-
चित्तवृत्तयो विकल्पोपहताः ।

यम-हारीत-जमदग्नि-पैठौनमयः ।

ब्राह्मणस्य सदाश्रीयात् चरियस्य च पर्वसु ।

प्रकृतेषु च वैश्यस्य शूद्रस्य न कदाचन ॥

अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं चचियस्य पयः स्मृतं ।

वैश्वस्य लघ्नमेवान्नं शूद्रान्नं रुधिरं स्मृतं ॥

ब्राह्मणान्नं चचियान्नं वैश्वान्नं शौद्रमेव च ।

तां तां योनिं व्रजेद् विप्रो भुक्तान्नं यस्य वै स्मृतः ॥

‘सदा’ कालनियममन्तरेण । ‘पूर्वसु’ प्रशस्तदिवसेषु, अद्भुत्या आह्लाद्यर्थं निमन्त्रितः चचियस्य गृहेऽश्रीयात् ‘प्रकृतेषु’ प्रकरणेषु विवाहाद्युत्सवेऽपि यावत् । ‘अमृतमित्यादिः पूर्वस्वार्थवादः । ‘तां तां योनिं व्रजेदित्यनेनानिन्दयोरपि चचियवैश्वयोरन्नमसकृन्न भोक्तव्यमिति गम्यते ।

पैठौनसिः ।

ब्राह्मण-चचिय-विष्ठां यस्यान्ने जठरस्थे त्रियते तामेव योनिं व्रजतीति ।

आपस्तम्बः ।

चयाणां चचियप्रभृतीनां समावृत्तेन भोक्तव्यं प्रकृत्या ब्राह्मणस्य भोक्तव्यं कारणादभोक्तव्यं यदप्रायश्चित्तं कर्मासवते प्रायश्चित्तवति कर्मणि चरितनिर्वेशस्य भोक्तव्यं सर्ववर्णानां स्वधर्मं वर्त्तमानानां भोक्तव्यं शूद्रवर्जमित्येके ।

‘प्रकृत्या’ उत्सर्गतः । ‘कारणात्’ निमिज्जात् । ‘अप्रायश्चित्तं कर्म’ प्रायश्चित्तानर्हमभ्यस्तं महापातकादि । ‘आसवते’ सम्बध्यते । ‘प्रायश्चित्तवति’ प्रायश्चित्तयोग्ये, तु कर्मणि । ‘चरितनिर्वेशस्य’ कृत-प्रायश्चित्तस्य ।

वसिष्ठः ।

अद्विधानस्य भोक्तव्यं चौरस्यापि विशेषतः ।

न त्वेव वज्रयाज्यस्य यज्ञोपनयते बहन् ॥

चौरस्यापीति अद्वाप्रशंसार्थं ।

तथा च मनः ।

ओचित्यस्य कदर्यस्य वदान्यस्य च वार्द्धुषेः ।

मीमांसितोभयन्देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥

तान् प्रजापतिराह स माकृद्धं विषमं समं ।

अद्वापूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ॥

यो धनवानप्यतिलोभादात्मानं धर्मकृत्यं पोष्यवर्गञ्च न पुष्पाति
स 'कदर्यः' । 'वदान्यः' वज्रप्रदानशैलः । निषिद्धवृद्ध्युपजीवी 'वार्द्धु-
षिकः' । 'मीमांसित्वा' विचार्य । एकः श्रोत्रियोऽपि सन् कदर्यः ।
इतरश्च वार्द्धुषिरपि सन् वदान्यः । अनयोरन्नं तुल्यत्वेन कल्पयतो
देवान्निवार्य वदान्यस्यैव अद्वापूतत्वेन श्रेष्ठ्यं प्रजापतिः समर्थितवा-
नित्यर्थः ।

बोधायनः ।

अचिरश्रद्धधानस्य श्रद्धधानस्य चाश्रुतेः ।

मीमांसितोभयन्देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥

तान् प्रजापतिरित्याह माकृद्धं विषमं समं ।

हतमश्रद्धधानस्य श्रद्धापूतं विशिष्यते ॥

यमः ।

अवलिप्तस्य मूर्खस्य दुर्दत्तस्य च दुर्मतेः ।

अन्नमश्रद्धधानस्य योभुङ्क्ते स तु भूणहा ॥

श्वशुरात्रन्तु योभुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलं ।

नृणामाजर्मलञ्चान्नं सर्वमन्ने प्रतिष्ठितं ॥

दुष्कृतं हि मनुष्यस्य अन्नमाश्रित्य तिष्ठति ।

यो यस्यान्नं समश्नाति स तस्याश्नाति किल्बिषं ॥

‘अवलिप्तः’ गर्वितः । ‘मूर्खः’ अनधीतवेदः । ‘दुष्टवृत्तः’ दुराचारः ।

‘दुर्मतिः’ क्रूराशयः । श्वशुरात्रमिति सर्वदा श्वशुरात्रभोजनस्यैव प्रतिषेधः ।

अन्नेषामपि भोज्यान्नानां गृहे नित्यं न भोक्तव्यमित्याह

याज्ञवल्क्यः ।

परपाकरुचिर्न स्यादनिन्द्यामन्त्रणादृते ।

‘परपाकरुचिः’ । परपाकाभिलाषुकः ।

मनुरप्याह ।

उपासते ये गृहस्थाः परपाकमशुद्ध्यः ।

तेन ते प्रेत्य पशुतां व्रजन्त्यन्नाद्यदायिनां ॥

अन्नानापदौति शेषः ।

तदाह यमः ।

स्वपाके वर्त्तमाने यः परपाकं निषेवते ।

सोऽश्वत्वं शूकरत्वञ्च गर्दभत्वञ्च गच्छति ॥

परपाकेन पुष्टस्य द्विजस्य गृहमेधिनः ।

इष्टं दत्तं तपोऽधीतं यस्यान्नं तस्य तद्भवेत् ॥

यस्यान्नेन तु भुक्तेन भार्य्या समधिगच्छति ।

यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा अन्नाद्भूतः प्रवर्त्तते ॥

हारीत-जमदग्नी ।

ब्राह्मणास्त्रेण दारिद्र्यं क्षत्रियास्त्रेण प्रेष्यताम् ।

वैश्यास्त्रेण तु शूद्रत्वं शूद्रास्त्रेर्नरकं व्रजेत् ॥

पैठौनसिः ।

गृहमेधी नान्यस्यान्नं काङ्क्षेदित्युदाहरन्ति ।

परपाकमुपाश्रन्ति ये द्विजा गृहमेधिनः ।

यभास-रामभानान्ते योनिं गच्छन्ति दुर्द्धियः ॥

उप समीपं गत्वा येऽश्रन्ति अनिमन्त्रिता एव स्वयं याचित्वाश्रन्तीत्यर्थः ।

भोज्यान्नयोरपि ब्राह्मणशूद्रयोः कदाचिदभोज्यान्नतामाङ्गर्थम-
ज्ञातानप-द्वागलेयाः ।

अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमन्त्रितम् ।

तथैव वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमन्त्रितम् ॥

ब्राह्मणात्नं ददच्छूद्रः शूद्रात्नं ब्राह्मणोददत् ।

उभावेतावभोज्यान्नौ भुक्ता चान्द्रायणञ्चरेत् ॥

‘निमन्त्रितं’ निमन्त्रितभोक्तृकं, भुक्ता तदन्नमिति शेषः ।

अन्यानप्यभोज्यान्नानाह मनुः ।

नाश्रोत्रियतते यज्ञे यामयाजङ्गते तथा ।

स्त्रिया स्त्रीवेन च ऊते भुञ्जीत ब्राह्मणः कश्चित् ॥

‘अश्रोत्रियः’ अनधीयानः, तेन ‘तते’ प्रारब्धे, यज्ञे । अतिगम्भि-
र्वाऽश्रोत्रियैस्तेन भुञ्जीत ब्राह्मणः । ‘यामयाजः’ वज्रयाजकः, तेन,
स्त्री-स्त्रीवाभ्याञ्च यत्र ह्यते, यत्र यज्ञे भर्त्ता दारिद्र्योपहतः स्त्री च
सौदार्यिकेन धनेन जातिवलेन वा दर्पिता सती प्रधानं भवति
स स्त्रिया ऊत इति मेधातिथिः ।

मत्त-कुड्मातुराणाञ्च न भुञ्जीत कदाचन ।

गणान्नं गणिकाञ्च विदुषा च जुगुप्सितम् ॥

यावन्मदादियोग एतेषां तावदभोज्यान्नाः । अन्ये तु बाहुल्यं मन्यन्ते । बाहुल्येन यः क्लीबोभवति तदन्नं न भोक्तव्यम् । एवं क्रोधप्रधानस्वभावस्य । ‘आतुरः’ दीर्घरोगी, ‘गणः’ सङ्घातः, तस्मान्नं गणान्नं । भ्रातृणान्वविभक्तानां न गणव्यपदेशः । “भ्रातृणामविभक्तानामेकोधर्मः प्रवर्त्तते” इति वचनात् ।

एकञ्च धर्मस्तेषामातिथ्यादिक्रियैवेति तद्धर्मं वर्णितं । ‘गणिका’ वेष्ट्या । यद्बल्यमपि विदुषा ‘जुगुप्सितं’ निन्दितं ।

स्नेह-गायनयोश्चान्नं तत्क्षोर्बाहुपिकस्य च ।

दीक्षितस्य कदर्यस्य बह्वस्य निगडस्य च ॥

‘गायना’ अत्र गीतापजीवी । अन्यस्य त्वपरान्तकादिगानं विहितमेव । ‘तवा’ बर्द्धकिः । ‘दीक्षितः’ दीक्षणीयेत्यादिजनितदीक्षाख्य-संस्कारवान् । दीक्षाख्यसंस्कारवत्तावावभृथेष्टेः प्रागेव, अवभृथेष्ट्या तत्संस्कारापगमात् । एवञ्च दीक्षणीयेष्वनुष्ठानप्रभृत्यवभृथेष्वनुष्ठानपर्यन्तं दीक्षितस्याभोज्यान्नत्वमनया स्मृत्याक्तमिति यद्यपि प्रतिभाति तथापि संस्थितेऽग्नीषोमीये यजमानस्य गृहेऽग्नितव्यमित्यादि श्रुत्या सत्यपि दीक्षाख्यसंस्कारेऽग्नीषोमीयपशुयागसमाप्तेः प्रागेव भोज्यान्नत्वावगमात् तदविरोधाय तत्पर्यन्तमेवाभोज्यान्नत्वमनया स्मृत्याद्युक्तमिति मन्तव्यं ।

आपस्तम्बस्तु पूर्वमप्यग्नीषोमीयपाहोमाद् यज्ञार्थं द्रव्ये पृथक्कृते यदवशिष्टं तदेव दीक्षितस्यापि भोक्तव्यमित्युक्तवान् । न दीक्षितस्य

वसनं परिदधौत नास्य पापं कौर्त्तयेत् नात्रमश्रीयात् यज्ञार्थं वा निर्दिष्टे शेषाहुञ्जीरन् संस्थिते वाग्नौषोमौये ज्ञतायां वा वपायामिति । शतपथे तु दीक्षितस्याङ्गुलीर्विसर्जनात् पूर्वमभोज्यान्नत्वं तदुत्तर-काले च भोज्यत्वं सार्थवादमुक्तं । तस्मादस्मान्नाश्रन्ति मानुषो हि भवति तस्मादस्यात्र नाम गृह्णन्ति मानुषो हि भवत्यथ यत्पुरा नाश्रन्ति यथा हविषो ज्ञतस्य नाश्रीयादेवं तत्तस्माद्दीक्षितस्य नाश्री-यादयाचाङ्गुलीर्विसृजत इति । 'निगडः' निगडितः । बद्धनिगडयोरि-यान् विशेषः । एकोवाङ्मात्रेणावरुद्धः, अपरोरज्वादिना नियन्त्रितः ।

अभिग्रस्तस्य षण्डस्य पुंश्चन्द्या दाम्भिकस्य च ।

चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः ।

उद्यान्नं सूतिकान्नञ्च पर्याचान्नमनिर्दशं ॥

'अभिग्रस्तः' पतनीयकर्मकारित्वेनाभियुक्तः । 'षण्डः' नपुंसकः । 'पुंश्चली' व्यवहारिणी । 'दाम्भिकः' ख्यातिलाभादिप्रयोजनाभिसम्भानेनैव धर्मानुष्ठाता । 'चिकित्सकः' चिकित्सावृत्तिः, अमम्वक्चि-कित्सक इतरोऽपि । 'मृगयुः' मृगव्याधः, य आखेटकार्यं मांसविक्रयार्थं वा प्राथोमृगान् हन्ति । 'क्रूरः' अनृजुप्रकृतिर्दुःप्रसाद इति यावत् । 'उच्छिष्टभोजी' परभुक्तोष्कृतान्नभोजनशीलः । 'उद्यः' जातिविशेषः, शुद्राक्षत्रिययोरुभय इत्यमरसिन्हेनाभिधानात् । पुरुषभाषणादिना दुःसहसन्निधिर्वा । 'सूतिकान्नं' सूतिकामुद्दिश्य यज्जतं तत्कुलीनैरपि तत्र भोज्यम् । 'अनिर्दशं' दशाहं यावदशौचिनामन्नं न भोक्तव्यं । तेन यद्यपि क्षत्रियादीनां दशाहादूर्ध्वमप्यशौचं तथापि दशैवाहानि न भोज्यं । सूतकान्नमिति पाठान्तरे सूतकशब्देन तदन्नः पुरुषा

लभ्यन्ते, ते च दशाहमभोज्यान्नाः । अनिर्देशग्रहणमगौचानि-
 वृत्त्युपलक्षणार्थं तेन यस्य धावानगौचकालः स तावत्कालमभोज्यान्नः ।
 प्रथमपाठे व्याख्यानान्तरम् । स्रुतिकायाः प्रसूताया गवादेरन्नमद-
 नीयं दुग्धादि अनिर्देशमनतिक्रान्तदशाहं न भोज्यं । 'परि' मध्ये,
 'आचान्तं' आचमनं यस्य तत्पर्याचान्तमाचनव्यपेतमित्यर्थः । अर्द्धभुक्तः
 केनचित् कारणेन यदाचामति तदा भुक्तोच्छिष्टं पुनर्नाश्रितव्यं ।

अनर्चितं वृथामांसमवीरायाश्च योषितः ।

द्विपदन्नं नगर्यन्नं पतितान्नमवचुतं ॥

अर्चनीयेभ्यो यदवज्ञया दीयते तदनर्चितं, न तु सुहृदादेः ।
 'वृथामांसं' देवार्चनश्रिष्टं यन्मांसं न भवति आत्मार्यं यत्साधितम् ।
 अवीरा स्त्री यस्या न भर्ता नापि पुत्रः । 'द्विपद' शत्रुः । 'नगरौ'
 राज्यतिरिक्तो नगरस्त्रामौ । 'अवचुतं' यस्योपरि त्वयुः कृतः ।

पिशुनानृतिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयिकस्य च ।

शैलूषतन्नुवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च ॥

'पिशुनः' यो विश्रम्भमर्थं कथितं भिनत्ति । परोक्षं परकिद्वादी
 वा । 'अनृती' कृतकोटमाच्छः । 'क्रतुविक्रयिकः' क्रतुर्यज्ञः तं
 कृत्वा विक्रीणीते क्रतुफलं मदीयं तवास्त्विति मूढ्येन तद्ददाति ।
 यद्यपि परमार्थतः क्रतोर्विक्रयोजनास्ति तथापि यस्यैवंविधभ्रान्त्या
 विप्रलम्भेन वा प्रवृत्तिस्तदन्नस्य प्रतिषेधः । 'शैलूषः' नटभार्यः,
 'तन्नुवायः' सूचीशिल्पोपजीवी । 'कृतघ्नः' कृतमुपकारं विनाशोप-
 कर्तुरपकारे वर्त्तते' यस्य तस्य न प्रत्युपकरोति ।

कर्मारस्य निषादस्य रङ्गावतरकस्य च ।

सुवर्णकर्तुर्वेनस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥

‘कर्मारः’ लोहकारवृत्तिजौवौ । शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः ‘नि-
षादः’ । ‘रङ्गावतरकः’ नटगायनकेभ्योऽन्योमन्नादिः । यो वा कुट्ट-
हत्वेन प्रतिरङ्गमुपतिष्ठते । ‘वेनः’ वादित्रजौवनः । ‘शस्त्रविक्रयी’
स्तस्य खट्वादेरुक्तस्य वा अयमोविक्रेता ।

श्ववतां शैण्डिकानाञ्च चैलनिर्णेजकस्य च ।

रजकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥

आखेटकाद्यर्थं ये शूनोविभ्रति ते ‘श्ववन्तः’ । ‘शैण्डिकाः’
मद्ययमजिनः, तत्पण्यजौविनो वा । चैलं वस्त्रं निर्णेनेकौति ‘चैलनि-
र्णेजकः’ वस्त्रधावक इत्यर्थः । ‘रजकः’ वाससां नीलादिरागकरः ।
‘नृशंसः’ नृन् मनुष्यान् शंसति स्तौति यो लोके वन्द्येति प्रसिद्धः,
अथवा निर्दयाशयो नृशंसः । ‘उपपतिः’ जारः, यस्य भार्याया गृहे
जारोपि वर्त्तते ।

पुष्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानाञ्च सर्वशः^(१) ।

दशाहिकञ्च प्रेतान्नमतुष्टिकरमेव च ॥

पूर्वश्लोके भर्त्ता अविदितोभार्याजारोगृहे वसतीत्युक्तम् । अत्र
तु गृहादन्यत्रापि वसन्तं भार्याजारं विदित्वापि यः लभते, न भार्याया
नियमं करोति, नापि जारस्य, तदन्नस्य प्रतिषेधः । अतो येषामवि-
दिता गृहान्तरवामिनश्च भार्याजारास्ते भोज्यान्नाः । ‘स्त्रीजिताः’
येषां गृहेषु भार्यैव कर्त्तव्यं इत्थं च, स्वयं परिजनस्य धनस्य वा

नेशते । दशाहिकं प्रतिषेधति, तदेव प्रेताह्नं, प्रेतमुद्दिश्य यदह्नं कृतं ।
यस्याशौचं नास्ति सुहृदान्धवादेः तस्यापि कारुण्याच्चतुर्थीश्राद्धादि-
प्रवृत्तस्य यदह्नं तन्न भोक्तव्यं । “दशाहिकं नावमिकं चतुर्थीश्राद्धं”
इत्यादिना रामायणे वर्णितम् । वर्णितमन्यैरपि गृह्यकारः । ‘अतु-
ष्टिकरं’ यस्मिन् भुज्यमाने चित्ततुष्टिर्न भवति ।

अथ याज्ञवल्क्यः ।

अदत्तान्यग्निहोतस्य नात्रमद्यादनापदि ।
कदर्थवद्भूचौराणां क्लीवरङ्गावतारिणाम् ॥
वैणाभिश्चत्वार्युध्य-गणिकागणदौर्बिणां ।
चिकित्सकातुरकुड्ड-पुंस्यलीमत्तविदिषां ॥
क्रूरोयपतितप्रात्य-दाम्भिकोच्छिष्टभोजनाम् ।
अवीरास्त्रीस्वर्णकार-स्त्रीजितयामयाजिनां ॥
शस्त्रविक्रयिकर्णार-तन्तुवायश्चट्टिनां ।
नृशंभराजरजककृतघ्न-वधजीविनाम् ॥
चैलधावसुराजीव-सहोपपतिवेश्मनां ।
पिशुनानृतिनोस्यैव तथा चाक्रिकवन्दिनां ।
एषामह्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ॥

अदत्तानीति पूर्ववाक्यावयवः, औत्सर्गिकान्यधिकाररहितस्य शू-
द्रस्य प्रतिलोमजस्य च तथा सत्यप्यधिकारेऽग्निपरिग्रहमकुर्वाणस्योत्सृ-
ष्टाग्नेश्चान्नमनापदि न भुञ्जीतेत्यर्थः । अनेनार्थादाऽस्यग्निहोतस्यान्न-
मद्यादित्युक्तं भवति । ‘चौरः’ ब्रह्मस्त्वयतिरिक्तपरद्रव्यापहन्ता, ‘वैणः’
वीणावादनजीवी । ‘वार्युध्यं’ निषिद्धवृद्ध्युपजीवनं, तेन च तद्वान्

लक्ष्यते । 'दौक्षी' दौक्षितः । 'विद्विष्ट' शत्रुः । 'पतितः' ब्रह्महत्यादिमहापातककर्त्ता । 'ब्राह्म्यः' पतितभाविचौकः । 'श्वृत्ती' श्वृत्तवान् सेवक इति यावत् । यदा शूनां हन्तमस्ति यस्मिन् स श्वृत्ती शूनकवान् । 'राजा' जनपदपुरपरिपालकः । यः प्राणिवधेन जीवति स 'वधजीवी' । 'चैलधावः' वस्त्रप्रचालकः । 'सुराजीवी' सुराविक्रयी । 'सहोपपतिवेश्या' निजभार्याजारसहितगृहः । 'सोमविक्रयी' सोमलताविक्रेता । 'चाक्रिकः' तैलिकः । 'वन्दी' परस्मृतिपाठकः । एषां कदर्यत्वादोषदुष्टानां चैवर्णिकाणामन्नं कदर्यत्वादोषदुष्टस्त्रासिसम्बन्धात् परम्परया दुष्टं न भोक्तव्यमित्यर्थः । यद्यपि दौक्षितान्नस्याश्रयदोषाभावान्न हतदुष्टत्वभावस्तथापि तस्य वचनबलादेवाभोज्यत्वम् ।

यमः ।

नटनर्त्तकतलाणश्चर्मकारः सुवर्णकृत् ।

स्त्रायुकाः षण्डगणिका श्रमोज्यान्त्राः प्रकीर्त्तिताः ॥

गाभ्रर्वोलोहकारश्च सौचीकस्तनुवायकः ।

चक्रोपजीवी रजकः कितवस्तस्करस्तथा ॥

ध्वजी मानोपजीवी च शूद्राध्यापकजीवकौ ।

कुलार्त्ताश्च चर्मार्त्ता च वार्द्धुषी चर्मविक्रयी ॥

'नटः' स्वयं नृत्यकर्त्ता । 'नर्त्तकः' नृत्यक्रियोपदेष्टा ।

'स्त्रायुकाः' यामाधिकृताः, स्त्रायुकोऽधिकृतोयाम इत्यमरसिंहेनाभिधानात् । 'गाभ्रर्वः' गायनः । 'सौचीकः' सूचीशिल्पोपजीवी ।

'तनुवायः' कुविन्दः । 'चक्रोपजीवी' शाकटिकः । 'कितवः' द्यूत-

कारः । 'ध्वजो' मद्यविक्रयी । 'मानोपजीवी' धान्यादिमानकर्माणा-
यो जीवति । 'दारोपजीवीति कश्चित् पाठः । तत्र दाराजितेनार्थेन
यो जीवति स तथा ।

सुमन्तुः ।

अभिग्रस्त-पतित-पौनर्भव-भूण्ड-पुंश्लुचि-श्लकार-तैलिक-
चाक्रिक-ध्वजि-सुवर्णकार-लेखक-पण्डक-बन्धकौ-गण-गणिकान्त्रानि
चामोज्यानि । मौकरिक-व्याध-नित्यन्द-रजक-बुहड-चर्मकारा अभो-
ज्यान्ना अप्रतिग्राह्याः ।

'चाक्रिकः' वैतालिकः । "वैतालिका बोधकराश्चाक्रिका घाष्टि-
कार्यकाः" इत्यमरसिंहेनाभिधानात् । 'लेखकः' चित्रकरः । 'पण्डकः'
पण्डः । 'बन्धकौ' पुंश्लुचौ । 'मौकरिकः' यः सूकरैश्चरति । 'व्याधः'
मृगवधजीवी । 'बुहडः' शूर्पपिटकादिवंशपाचकर्त्ता ।

वमिष्टः । चिकित्सक-मृगयु-पुंश्लुचौ-दाण्डिक-स्तेनाभिग्रस्त-शठ-प-
तितानामन्नमनाद्यं तथा कदर्य-दीक्षित-ब्रह्मातुर-सोमविक्रयि-तचक-
रजक-शौण्डि-मौनिक-वार्द्धुषिक-चर्मवस्तुतानां । शूद्रस्य चास्त्रभृतस्य
उपपतेर्यस्योपपत्तिं मन्यते यस्य मृहान् दहेत् यस्य वधाहानुपह-
न्यात् । को भोक्ष्यत इति चावकुष्ठं गणान्नं गणिकान्नं चेति ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

नाश्रन्ति श्वतो देवा नाश्रन्ति वषलीपतेः ।

भार्याजितस्य नाश्रन्ति यस्य चोपपतिर्गृहे ॥

'दाण्डिकः' यो दण्डं गृहीत्वा राजादीनामथश्चरन् मनुष्यानु-
त्सारयति स 'दाण्डिकः' । 'शठः' अनुशुद्धदयः । 'तचकः' वर्द्धकः ।

‘अस्त्रभृतस्य’ चं प्रति स्वस्वामिसम्बन्धो नास्ति । यः स्वभार्याया उपपति
‘मन्यते’ अनुमन्यते । श्वानो विद्यन्ते यस्यासौ श्वान् तस्य ‘श्वतः’

गौतमः । उत्सृष्ट-पुंश्चल्यभिग्रस्तानपदेश-दाण्डिक-तलक-कदर्य-
बन्धनिक-चिकित्सक-मृगयु-विषचार्युच्छिष्टभोजि-गण-विदिषाणा-
नामपङ्क्त्यानां प्राग्दुर्बलादन्नं नाद्यात् । वृथान्नाचमनोत्थानव्यपेतानि
समासमाभ्यां विषम-समे पूजितानर्चितञ्च ।

‘उत्सृष्टः’ स्वजातिवहिष्कृतः । ‘अनपदेशः’ अविज्ञातकुलशील-
देशादिः । ‘बन्धनिकः’ वागुरादिवन्धनेः प्राणिहन्ता । ‘विषचारी’
योविषविद्यया जीवति । ‘विदिषाणः’ शत्रुः । अपङ्क्त्यप्रकरणे
दुर्बलात् पूर्वं यावन्तः कथिताः एतेषामन्नं नाद्यात् । ‘आचमन-
व्यपेतं’ अनाचान्तेन दत्तं । ‘उत्थानव्यपेतं’ अभ्युत्थानादिसत्कारशून्यं ।
तथा समेन विषमं, विषमेण समं, पूजार्हेण चानर्चितं नाशितव्यं ।

आपस्तम्बः । महान्नमभोज्यं परिकुष्टञ्च सर्वेषां च शिल्पजीवानां
ये च शत्रेण जीवन्ति ये चान्निभिर्भिषग्वाधुषिको दौक्षितोऽक्रौत-
राजकोऽग्नीषोमीयसंस्थायामेव ऊतायां वा वपायां दौक्षितस्य
भोक्तव्यं । यज्ञार्थं वा निर्दिष्टे शेषाद्भुञ्जीरन्निति ब्राह्मणं कौवो
राजप्रेषकरो हविर्याजी चाविधिना प्रव्रजितो यथाग्नीनपास्तेत् यश्च
सर्वान् वर्जयेत् सर्वान्नीनो ओवियो निराकृतिर्यलौपतिर्मत्त उन्नतो
बद्धो बणिक्प्रत्युपविष्टो यश्च प्रत्युपविष्टयते तावन्तं कालं । के अस्त्रान्नो
य ईप्सेदिति काण्वः । पुण्ड इति कौत्सः । यः कश्चिद्दद्यादिति वार्ष्णे-
यणिः । यदि हि रजः स्थावरं पुरुषेण भोक्तव्यमप्यचेदन्नदानेन निर्दोषो
भवति शुद्धा भिला भोक्तव्यैकतः कुणिकौ कण्टकुत्सौ तथा पौष्कर-

मादिः । सर्वतोऽप्यन्नं वार्यायणिः । पुण्यस्थेऽप्यतो भोक्तव्यं पुण्यस्था-
प्यनौष्ठतो न भोक्तव्यं यः सर्वान् वर्जयते कस्यापि गृहे नाश्नाति ।

‘सर्वन्नौनः’ सर्वान्नभोजी । “सर्वान्नौनस्तु सर्वान्नभोजी गृध्रस्तु
गर्धनः” इति अमरसिंहेनाभिधानात् ।

श्लोकापस्तम्बः ।

‘दावेवान्नमिणौ भोज्यौ ब्रह्मचारी तथा गृही ।

मुनेरन्नमभोज्यं स्यात् सर्वेषां लिङ्गिनां तथा ॥

‘मुनिः’ वानप्रस्थो यतिश्च । ‘लिङ्गिनां’ श्रुतिवाङ्मलिङ्गधारिणां ।

शङ्खलिखितौ ।

भीत-हृदिताक्रन्दितावकुष्टाववृत-परिभुक्त-विस्मितोन्मत्तावधूत-
राजपुरोहितान्नानि वर्जयेत् ।

पुनः शङ्खलिखितौ ।

विदिषाणस्य नाश्रीयत् ब्रह्मविद्यापकारिणः ।

आहूयतगणान्नानि परिभृतानि यानि च ॥

देवलः ।

पतितान्नमभोज्यान्नमपाङ्गेषान्नमेव च ।

गृह्णान्नं कुस्मितान्नञ्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥

वशिष्ठः ।

अनिर्दशाहे प्रसवे नियोगाङ्गुतवान् द्विजः ।

कमिर्भूत्वा स देहान्ते तां विष्टां समुपाश्रुते ॥

यमः ।

यस्तु प्राणान्निमुञ्चेत्तु भुक्त्वा आह्नं नवं द्विजः ।

अथाद्यासु सुधोरासु तिर्यग्योनिषु पच्यते ॥

यस्य प्रजायते गर्भो भुक्ता श्राद्धं नवं द्विजात् ।

न स विद्यामवाप्नोति चौणायुश्चैव जायते ॥

तथा ।

भुक्तं राजभृतस्थानं चौरस्थानं तथैव च ।

सूतके मृतके चान्नं स्वर्गस्थमपि पातयेत् ॥

ब्रह्मः ।

पराशौचेनरो भुक्ता कृमियोनौ प्रजायते ।

भुक्तान्नं म्रियते यस्य तस्य जातौ प्रजायते ॥

आपस्तम्बः ।

यस्य कुले म्रियते तत्रानिर्देशे न भोक्तव्यं । तथानुत्थितायां
सुतिकायामन्नः शवे च ।

अङ्गिराः ।

जन्मप्रभृतिसंस्कारे बालस्थानस्य भोजने ।

असपिण्डैर्न भोक्तव्यं शशानान्ते विशेषतः ॥

शातातपः ।

यस्य नाश्रन्ति वै देवाः पितरश्च तथातिथिः ।

वृथा पाकः स विज्ञेयो न तस्याद्यात्कथञ्चन ॥

आपस्तम्बः ।

दिषन् दिषतो वा नाजमश्रीयाद्दोषेण वा मौमांसमानस्य
मौमांसितस्य वा तथा पाप्मानं हि तस्य भक्षयतीति विज्ञायते ।

मनु-वसिष्ठौ ।

अन्नादेर्भूणहा मार्ष्टि पत्नौ भार्यापचारिणी ।

गुरौ शिष्यश्च याज्याश्च स्तेनो राजनि किल्बिषं ॥

शङ्खलिखितौ ।

अन्नादेर्भूणहा मार्ष्टि पत्नौ भार्यापचारिणी ।

गुरौ शिष्यश्च याज्याश्च स्तेनो राजनि किल्बिषं ॥

अङ्गिराः ।

अप्रजानान्तु नारीणां नाश्रीयाज्जातु तद्गृहे ।

मोहादा यस्तु भुञ्जीत सपूयं नरकं व्रजेत् ॥

‘नारीणां’ दुहितृणां ।

तथा च ङागलेयः ।

अप्रजायास्तु कन्याया नाश्रीयाज्जातुचिद् गृहे ।

गान्धर्वं चैव राजन्यः कुर्यादै गमनागमं ॥

ब्रह्मदेयां न वै कन्यां दत्त्वाश्रीयात् कदाचन ।

अथ भुञ्जीत मोहात्मा पूयं स नरकं व्रजेत् ॥

ब्राह्मादिविवाहचतुष्टयपरिणीता ‘ब्रह्मदेया’ ।

यमः ।

अधौत्य चतुरो वेदान् साङ्गोपाङ्गान् विशेषतः ।

नरेन्द्रस्य गृहे भुक्ता हामियोनौ प्रजायते ॥

राजान्नं हरते तेजः शूद्रान्नं ब्रह्मवर्षसं ।

वैश्वान्नं सृत्तिकान्नञ्च लोकेभ्यः परितृणन्ति ॥

हारीतः ।

राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्षसम् ।

गणान्नं गणिकान्नञ्च लोकानपि निहन्तति ॥

य इच्छेच्छुद्धमात्मानं दृष्टान् लोकांश्च वेदितुं ।

गणान्नं गणिकान्नञ्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥

अथञ्च स्वधर्मव्यपेतस्य राज्ञोऽन्नभोजने प्रतिषेध इति द्रष्टव्यम् ।

“प्रजापालनक्षीनानां राज्ञामुच्छास्त्रवर्त्तिनां । अन्नं न जातु भोक्तव्यं
भुञ्जानो रौरवं व्रजेत्” ॥ इति कागलेयस्मरणात् ।

आह मनः ।

राजान्नं तेज आदत्ते गृहान्नं ब्रह्मवर्चसं ।

आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मावकर्त्तिनः ॥

कारुकात्रं प्रजां हन्ति बलं निर्णेजकस्य च ।

गणान्नं गणिकान्नञ्च लोकेभ्यः परित्यजति ॥

पूयं चिकित्सकस्यान्नं पुञ्चल्यास्त्रनिन्दितं ।

विष्टा बार्हृषिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलं ॥

य एभ्योऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिताः ।

तेषान्वगस्थिलोमानि वदन्त्यन्नं मनौषिणः ॥

‘पूयं’ पूयतुल्यं, चिकित्सकस्यान्नं भोजने । एभ्यः प्रतिपदनि-
र्दिष्टेभ्यो येऽन्ये अभोज्यान्ना अस्मिन् प्रकरणे पठितास्तेषां यदन्नं
तत् त्वगस्थिरोमतुल्यं । यस्तदीयायां त्वचि भुक्तायां देवः स
एवाग्नेयीति ।

आह पैठीनसिः ।

गणान्नं गणिकान्नञ्च दुष्कृतं, बार्हृषेर्विष्टा सांवत्सरघाण्टिकग्राम-
कौटान्नं विषः, बन्धकीनां रेतः, भिषक्शस्त्रहताः पूयं, परिवर्त्ति-

परिविविदान-विद्ध-प्रजनन-वृषलीपति-दिधिषूपति-अपेदिधिषूपति-
पुनर्भूषुवाणां रुधिरं पतितानां च दुष्कृतहेतुत्वाद्दुष्कृतं ।

‘मावत्सरः’ सुङ्गत्तोपदेशजौवौ, ‘ग्रामकौटः’ ग्रामेष्टनन्याधीनः
तत्रा । “कौटतत्त्वोऽनधीनकः” इत्यमरमिहेनाभिधानात् । ‘ग्रामकूटः’
इति तु पाठे ग्रामवासिनामनेकोपद्रवैरात्मभरिः ‘ग्रामकूटः’ ।
यमः ।

विष्टा वाङ्मुषिकस्यान्नं रुधिरं ब्रह्मघातिनः ।

पूयं चिकित्सकस्यान्नं बन्धक्यास्तन्नमिन्द्रियं ॥

मलं वि रजकस्यान्नं चर्मकारस्य किल्बिषं ।

यक्षा तथान्नं शौण्डस्य घाण्टिकस्य तथैव च ॥

इतरे धे त्वभोज्यान्नालेषामन्नं विवर्जयेत् ।

तेषान्त्वगस्थिरोमाणि वदन्यन्नं मनीषिणः ॥

‘यक्षा’ रोगः । ‘शौण्डः’ सुराविकयी ।

हारौतः ।

विष्टा वाङ्मुषिकस्यान्नं भिषजाद्यैव शोणितं ।

रेतोऽन्नं बन्धकीनान्तु गणान्नमिह दुष्कृतं ॥

दुष्कृतं पतितस्यान्नं तास्करं पूयशोणितं ।

सुतिकान्नं रजः प्राहुः श्वविष्टा शुद्रयात्रके ॥

‘रजः’ आर्त्तवं ।

पैठौनमिः ।

गृहमेधीनशूद्रान्नमश्रीयादस्माद् ब्रह्मवर्चसं बलं तेजः इति
व्यपकामति ।

हारौतः ।

शूद्राच्चेन तु भुक्तेन जठरस्थेन यो मृतः ।

स वै खरत्वमुद्भवं शूद्रत्वं चोपगच्छति ॥

वशिष्टः ।

शूद्राच्चेनोदरस्थेन यः कश्चिन्म्रियते दिजः ।

स भवेत् सकरोयाम्यस्तस्य वा जायते कुले ॥

शूद्राच्चरमपुष्टाङ्गो ह्यधीयानोऽपि नित्यशः ।

जुह्वापि जपन्वापि गतिमूर्द्धां न विन्दति ॥

शूद्राच्चेन च भुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति ।

यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा न च स्वर्गाहको भवेत् ॥

यमः ।

शूद्राच्चेनोदरस्थेन ब्राह्मणो यस्यजेत्तनुम् ।

आहिताग्निस्तथा यज्वा स शूद्रगतिमाप्नुयात् ॥

यथाहिताग्निर्विप्रस्य शूद्रान्नान्नं निवर्त्तते ।

पञ्च तस्य प्रणश्यन्ति ह्यात्मा ब्रह्म च योऽग्नयः ॥

अङ्गिराः ।

षण्मासान् यो दिजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितं ।

स च जीवन् भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते ॥

शूद्रस्य न कदाचनेत्यादिभिः सकृदपि शूद्राच्चस्याभोज्यत्वे सिद्धे
षण्मासवचनं दोषाधिक्यप्रतिपादनार्थं ।

वशिष्टः ।

अगौचे यस्तु शूद्रस्य स्रतके वापि भुक्तवान् ।

स गच्छेन्नरकं घोरं तिर्यग्गोनौ च जायते ॥

आशौचादिवचनमपि देधातिशयार्थमेव ।

अविशेषेणोक्तस्य शूद्रान्नप्रतिषेधस्य विषयविशेषमाह मनुः ।

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः ।

आददीताममेवास्मादयन्नैकरात्रिकं ॥

‘अश्राद्धिनः’ श्राद्धशब्देन पाकयज्ञादिक्रिया शूद्रस्य विहितो-
पलक्ष्यते । तेन तदुक्तमत्क्रियानुष्ठायिनः सच्छूद्रादन्यस्य यत्पक्वमन्नं
तन्नाद्यात् । ‘अश्राद्धिनः’ इति वा पाठः अश्रद्धानस्येत्यर्थः । ‘आमं’
अपक्वं धान्यतण्डुलादि, तच्च ‘ऐकरात्रिकं’ एकाहपर्याप्तं न वज्ज ।
‘अदत्तौ’ प्रकारान्तरेण वृत्त्यभावे सति ।

न शूद्रान्नमश्रीयादित्युक्तं तत्र प्रतिप्रसवार्थमाह तुमनु-विष्णू ।

श्रद्धिकः कुलमित्रश्च गोपालो दास-नापितौ ।

एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥

‘श्रद्धिकः’ यो भूमिकर्षणादिना सस्वार्द्धभागी । ‘कुलमित्रं’ पितृ-
पितामहादिक्रमायातं । ‘गोपालः’ गवां पालनेन यो जीवति । ‘दासाः’
गर्भदासादयः । दास-गोपालौ सम्बन्धिष्वद्वौ । यो यस्य दासः यश्च
यस्य गाः पालयति स तस्य भोज्यान्नः । ‘नापितः’ चौरकर्मा । अहं
त्वच्छरणः त्वयि संवद्भोवत्स्यामीत्येवं वाङ्मनःकायकर्मभिरात्मानं यो
निवेदयति । शूद्रेष्विति निर्द्धारणे सप्तमी । तेन शूद्राणां मध्ये
श्रद्धिकादयो भोज्यान्नाः नान्ये शूद्राः ।

आत्मनिवेदनमपि यत्कीकरोति मनुः ।

यादृशोऽस्य भवेदात्मा यादृशश्च चिकीर्षितं ।

यथा चोपवरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत् ।

यन्मुलीनो यच्च वेधो यच्छिल्पश्च चिकीर्षितं ॥

अनेन कार्येण त्वामहमाश्रितो धर्मेणान्येन वा राजकुलरक्षादिना प्रयोजनेन यथा क्षोपचरेच्छिल्पेनानेन त्वां सेवे पादमर्दनादिना गृह-
हृत्यकारित्वेन वा, एवं सर्वस्मिन्निवेदिते आत्मा निवेदितो भवति ।
अन्ये तु आत्मा वै पुत्र नामासौत्यपत्यवचनमात्मशब्दं मन्यमानाः यस्य
शूद्रस्य कामतः प्रवृत्तौ दुहिता विवाह्यते तस्यानेन भोज्यान्नतोच्यत
इत्याहुः । तदयुक्तं । न तावदयमात्मशब्दो दुहितरि स्पष्टं प्रयुक्तः, पुत्र-
शब्दश्च पुंस्त्वेव प्रसिद्धतरः । न च परोक्षशब्दोपदेशेन किञ्चित्प्रयोजन-
मस्ति । तथा हि मति एतावदेव वक्तुं युक्तं दद्यादुहितरञ्च य इति ।

अन्ये त्वर्द्धिकादियहणं मम्मन्निशूद्रोपलणायै वर्णयन्ति तेन पार-
श्वस्यापि शूद्रस्य भोज्यान्नता सिद्धा भवति ।

याज्ञवल्क्यः ।

शूद्रेषु दास-गोपाल-कुलमित्रार्द्धश्रीरिणः ।

भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥

‘अर्द्धश्रीरी’ ममूयममुत्यापितया हलपर्यायश्रीरोपलक्षितकृषि-
फलभागवाही ।

यमः ।

कुलमित्रं चार्द्धश्रीरी गोपालो दास-नापितौ ।

एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥

पैठौनसिः ।

दास-नापित-गोपाल-कुलमित्रार्द्धश्रीरिणः ।

एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥

देवलः ।

सदासो नापितो गोपः कुम्भकार-कृषीवलौ ।

ब्राह्मणैश्चैव भोज्यान्नाः पञ्चैते शूद्रयोऽनयः ॥

कागलेयः ।

गोप-नापित-कुम्भकार-कुलमित्रार्द्धिक-निवेदितात्मानो भोज्या-
न्नाः । शूद्राधिकारे गौतमः ।

पशुपाल-क्षेत्रिक-कुलसङ्गत-कारयित्-परिचारका भोज्यान्नाः ।

‘पशुपालः’ गोपालः । ‘क्षेत्रिकः’ अर्द्धसौरी । ‘कारयिता’ ना-
पितः । ‘परिचारकः’ दासः ।

सुमन्तुः ।

कृषि-गोपाल-क्षेत्रिक-परिचारक-नापित-निवेदितात्मानश्च भोज्यान्नाः ।
शाक्यायनिः ।

कुलमित्रं कुलपुत्रो भक्षदः शिष्यकः सुहृत् ।

भवेद्यस्य सुखं लाभे भये ज्ञाता च यो भवेत् ।

एते तु शूद्रा भोज्यान्ना मनो यत्र विभाव्यते ॥

‘कुलपुत्रः’ दासः । अन्ये तु कुलकर्षकः तत्पुत्रः कुलपुत्र इत्याहुः ।

‘विभाव्यते’ प्रसीदति ।

इति भोज्यान्ननिरूपणं ।

अथद्रव्यशुद्धिराद्याः ।

तत्राशुद्धिर्नाम द्रव्यादेः स्पर्शनाद्यनर्हतापादको दोषविशेषः ।

शुद्धिस्तु संस्कारविशेषोत्पादिता तन्निवृत्तिः । शुद्धिमत एव च

सकलकर्मापयोगयोग्यत्वं ।

तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ।

श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा ।

शुचिना साधनैः शुद्धैः सम्यक्शुद्धान्वितेन चेति ॥

अतो यथाशास्त्रं शुचिना शुचिभिरेव द्रव्यैः प्रचरणीयं । नन्वत्र किं शास्त्रेण, लोकव्यवहारेण प्रसिद्धत्वात् शुद्धशुद्धोः, व्यवहरेत्येव हि लोको जुगुप्सितमूत्रपुरीषादिसंसृष्टं द्रव्यमशुद्धमिति प्रचालनाद्यपनीतगन्धलेपश्च शुद्धमिति । सत्यं । किन्त्वयं लोकव्यवहारः कचिदेव जुगुप्सितस्पर्शापहत एव द्रव्ये न सर्वत्र । सामान्यतयाभौ व्यवहारो न द्रव्यदेश-कालावस्थादिहृतभेदशुद्धशुद्धितारतम्यविशेषेणापि । अतः सर्वत्र विशेषतश्च शुद्धशुद्धोः शास्त्रादेव विनिश्चयः । यस्तु चण्डालस्पर्शादावपि विशेषतश्च लोकव्यवहारः स तु शास्त्रमूलिकामेव सिद्धिमाश्रित्य^(१) यागदानहोमादिषु श्रेयःसाधनत्वव्यवहारवत् । कथं पुनः कार्यार्थपरेण धर्मशास्त्रेण शुद्धशुद्धिरूपस्य सिद्धार्थस्यावगतिः श्रुतार्थापत्त्येति ब्रूमः । तथा हि यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र क्षणिकानां यागानां श्रूयमाणकालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या सुकृतापूर्वसिद्धिः, यथा वा क्षणिकस्यावगोरेणस्य श्रुतकालान्तरभाविश्रुतयातनासाधनत्वान्यथानुपपत्त्या दूरिता पूर्वसिद्धिः । तथा मूत्रपुरीषादिस्पृष्टेन न व्यवहर्त्तव्यं प्रचालनप्रोक्षणादिसंस्कारवता तु तेन व्यवहर्त्तव्यमिति श्रुतव्यवहारनिबधतदभ्यनुज्ञान्यथानुपपत्त्या द्रव्यादिगतशुद्धशुद्धिरूपसिद्धार्थकल्पना न विरुध्यते । अथवा शुद्धशुद्धिसत्तौनां सिद्धार्थ-

(१) शास्त्रमूलप्रसिद्धिमाश्रित्येति ग० ।

परत्वमेवास्त्व । तासाञ्च तादृशमेव वेदवाक्यं मूलं कल्प्यते । स्मृत्य-
माणार्यानुसारिणी हि कल्पना । नास्ति नियमः कार्यार्थेनैव वेद-
वाक्येन भाव्यमिति ।

ननु मिह्रार्यानां स्मृतीनां शब्दस्मृतिवदनिन्द्यप्रथमवृद्धव्यवहा-
रमूलत्वसम्भवात् किं वेदमूलत्वकल्पनया । मैवं । व्यवहारमूलत्वे विधा-
नर्थक्यं स्यात् । कथं तर्हि “साधुभिर्भाषितयमसाधुभिर्न” इति पाणि-
निसूत्रेतर्यत्वं । कथं च स्वत्वविषये “स्वांशं हरेत्” इत्यस्य विधेः ।
उच्यते । या तावत्साधुभाषणनियमस्मृतिः सा न पाणिनेः किन्तु कल्प-
सूत्रकाराणां । या च “स्वांशं हरेत्” इति स्मृतिः, न तत्र विधिरस्ति
यस्यानर्थक्यं स्यात् । न च लिङ्युतेर्विधिकल्पना, प्राप्तकालादावपि
लिङ्सम्भवात् । न चात्र विधेयमस्ति, अंशहरणस्य रागतः प्राप्तेः ।
हरेदिति च विधावहरणे प्रत्यवायः स्यात् । स्वांशमेव हरेदिति
नियमे परांशं न वा हरेदिति परिसङ्ख्यायां भ्रातृभिरभ्यनुज्ञातमपि
विभागरूपेणाधिकमंशं गृह्णन् प्रत्यवेद्यात् । यदि चेयं प्रतिषेधरूपा
परिसङ्ख्या स्यात् तदा प्रतिषेधातिक्रमकृतं प्रत्यवायमभ्युपगम्य यः
कश्चिदनुज्ञातमपि परांशं गृहीयान्तत्र तस्य स्वत्वं प्रसज्येत । न
हि तदा परियदादन्यत्स्वत्वकारणं किञ्चित्स्यात् । तथाच चौर्यादिना-
प्यर्ज्येत धनं । अतश्च स्वांशं गृहीयादित्येवा स्मृतिः स्वांश एव स्वत्वं
नान्यचेत्येतावन्मात्रप्रतिपादनपराश्वसौयते । अतएव गौतमः स्वत्वमे-
वाह । “स्वामौ रिक्यक्रयमंविभागपरियहाधिगमेषु” इत्यादि । तदे-
वमनिन्द्यप्रथमवृद्धव्यवहारमिद्वेऽर्थे नास्ति विधिः । इह तु प्रचालि-
तेनैव व्यवहर्त्तव्यमिति नियमे विधिर्दृश्यते । अतो वेदमूलत्वकल्पना ।

ननु तर्हि व्यवहारनियमोऽस्तु वेदमूलः न शुद्धिरूपं । मैवं ।
 श्रुताद्योपत्तिकल्पितेन वाक्येन स्वरूपमिद्विसम्भवात् । अतः शुद्ध-
 शुद्धौ उभे अपि शास्त्रावसेधे । तदुक्तं । “शुद्धशुद्धौ दृष्टदृष्टादि-
 ज्ञायेते यथाश्रुति” इति । तदेवं वमाश्रुक्रमित्यादिभिरशुद्धिवचनैर-
 शुद्धिर्गम्यते । जलेनैव विशुद्धतीत्यादिभिश्च शुद्धिरवधीयते ।
 अतोऽष्टकादिविधिमूले एव शुद्धशुद्धौ । एतावांस्तु विशेषः । अष्ट-
 कादयः प्रधानविधिमूलाः शुद्धशुद्धौ संस्कारविधिमूले इति ।
 शुद्धिवचनैश्चाशुद्धिरवगम्यते । शुद्धिर्हि सूचाद्यपघातेनाशुद्धानां
 द्रव्याणां संस्काररूपा कर्तव्यतया विधीयते, न पुनरेवमेव प्रयुज्य-
 मानानां । न हि सुवर्णादयो भावाः स्वभावेनाशुद्धाः । येन
 प्रयोगकाले शुद्धिमपेक्षेरन् । अथादृष्टार्थो दृष्टप्रयोगाश्रयः संस्का-
 रो विधीयते प्राप्नुस्वतेव भोजने । तत्र । तथा सति हि शुद्धि-
 वचनं विरुद्ध्यते । ये तु पात्राणां भोजनारम्भे समार्जन-प्रक्षालने ते
 समाचारतो न पुनरस्याः शुद्धिरस्यते । अतः सिद्धं शुद्धशुद्धोः
 शास्त्रगम्यत्वमिति ।

इति शुद्धशुद्धोः शास्त्रीयत्वनिरूपणं ।

अथाध्यात्मशुद्ध्युपायाः ।

तत्रोपशान्ताः ।

अत ऊर्ध्वं शौचाध्यायं व्याख्यास्यामस्तत्र द्विविधं शौचं बाह्यमा-
 भ्यन्तरञ्च । तत्राभ्यन्तरशौचं नाम यदुद्वाहङ्कारनिन्दितेभ्यो मनो
 निवर्त्तयेत् । बाह्यमपि गन्धलेपस्नेहोपघातेऽङ्गिरनिष्टरूपस्यर्गगन्धनाशे
 प्रोक्षणाभ्युक्षणाङ्गुचिरित्याशुचिप्रतिषेधः ।

पुनरुशनाः ।

तत्र हृदयशौचमनुत्पानां साधुता, कर्मशौचमर्हितकर्मण्यता,
शरीरशौचं मृद्गिरिज्ञस्य, वाचामप्रियानृतनैष्ठूर्यवर्जनं, मनसो मिथ्या-
मङ्गल्यप्रतिषेधः, बुद्धेर्ज्ञानं ।

बोधायनः ।

अथातः शौचाधिष्ठानं ।

अग्निः शुद्धान्ति गात्राणि बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्ध्यति ।

अहिंसया च भूतात्मा मनः सत्येन शुद्ध्यति ॥

मनःशुद्धिरन्तःशौचं, बहिर्व्याख्यास्यामः ।

पुनर्बोधायनः ।

श्रूयते द्विविधं शौचं यच्छिष्टैः पर्युपासितं ।

वाच्यं निर्लेपनिर्गन्धमन्तःशौचमहिंसनं ॥

पुनर्बोधायनः ।

कालोष्णिर्मनसः शुद्धिरुदकान्यनुलेपनं ।

अविज्ञानञ्च भूतानां षड्विधं शौचमुच्यते ॥

देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनं ।

उपपन्निमवस्थाञ्च परिज्ञाय यथाविधि ॥

शौचञ्च कुशलो धर्मे धर्मेषु शौचमाचरेत् ।

शौचमित्यनुवृत्तौ हारीतः ।

पञ्चविधमाभ्यन्तरं भवति मानसञ्चालुषं घ्राणं वाच्यं स्वाद्यञ्चेति ।

युनर्हारीतः ।

अग्निलानल-सोम-सूर्याग्नि-काञ्चन-रजत-भस्म-तोय-ताम्रैः ।

अजमुख-बालगोमय-रजआद्यैः स्पर्शगुणैरिह मेध्यतां नयति ॥

कुल-श्रुत-शौल-शौचशुद्धौ धनजन-वस्तु-भाजनैश्च विद्वान् ।

अतमोरजाः सत्त्वभावपरममचलं पदमाप्नुवतेति ॥

शुद्धिरित्यनुवृत्तौ खड्ग-लिखितौ ।

आत्मयाजिनां शरीरस्याद्भिर्द्विष्य, ज्ञानेन बुद्धेः, तपसा पापानां, सन्तानजानां मातृपितृकाणां दोषाणां यम-नियम-मन्त्र-व्रतोपवासदिभिः ।

वसिष्ठः ।

कालोद्भिर्मनसस्तृष्टिरुदकान्यवलेखनं ।

अविज्ञानञ्च भूतानां षड्विधा शुद्धिरिव्यते ॥

मनु-विष्णू ।

ज्ञानं तपोऽग्निराहारो मृत्तयो वार्युपाञ्चनं ।

वायुः कर्मार्ककालौ च शुद्धिकर्तृणि देहिनां ॥

सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतं ।

योऽर्थं शुचिर्हि स शुचिर्न मृदारिशुचिः शुचिः ॥

चान्द्या शुद्धान्ति विद्वांसो दानेनाकार्यकारिणः ।

प्रच्छन्नपापा जायेन तपसा वेदवित्तमाः ॥

शोषं शुद्ध्यति मृत्तौर्यैर्नदीवेगेन शुद्ध्यति ।

रजसा स्त्री मनोदुष्टा सद्यस्मेन दिजेत्तमाः ।

अद्भिर्गाचाणि शुद्धान्ति मनः सत्येन शुद्ध्यति ॥

याज्ञवल्क्यः ।

कालोऽग्निः कर्म मृदायुर्मनो ज्ञानं तपो जलम् ।

पद्यान्तापो निराहारः सर्वेऽमी शुद्धिहेतवः ॥
 अकार्यकारिणां दानं वेगो नद्याश्च शुद्धिलत् ।
 शोधस्य मृच्च तोयञ्च सत्रासे वै दिज्जनानां
 तपो वेदविदां चान्तिर्विदुषां वर्षाणो जलं
 जपः प्रच्छन्नपापानां मनसः सत्यमुच्यते ॥
 भूतात्मनस्तपो-विद्ये बुद्धिर्ज्ञानं विशोधनं ।
 चेचक्षस्त्रैश्वरज्ञानादिशुद्धिः परमा मता ॥

यमः ।

मत्तं शौचं तपः शौचं शौचमिन्द्रियभंयमः ।
 सर्वभूतदया शौचं शौचमद्भिस्तु पञ्चमं ॥

तथा ।

कालाग्निमनसा शुद्धिरुदकेन तथा मृदा ।
 अविज्ञानन्तु भूतानां षड्विधं शुद्धिलक्षणं ॥

तथा ।

गात्राण्यङ्घ्रिर्विशुध्यन्ति नदी वेगेन शुध्यति ।
 रजसा शुध्यते नारी सत्रासेन दिजोत्तमः ॥

तथा ।

गात्राण्यङ्घ्रिर्विशुध्यन्ति मनः सत्येन वाक्धिया ।
 भूतात्मा तपसा बुद्धिर्ज्ञानेन चमया बुधः ॥

वृहस्पतिः ।

गात्रं मृदन्मसा शुध्येच्चित्तं भूतातिशंसनात् ।
 विद्यया तपसा देही मतिर्ज्ञानेन शुध्यति ॥

स्वाध्यायेनानुतापेन होमेन तपसैव च ।

धानेन ज्ञेयवासेन दानेनेह परिब्रजः ॥

तथा ।

परापवादाश्रयणं परस्त्रीणामदर्शनं ।

एतच्छौचं श्रोत्र-दृशोर्जिह्वाशुद्धिरपैशुनं ॥

अप्राणिवधमस्तेयं शुचित्वं पाद-हस्तयोः ।

अशंस्येष्टः परस्त्रीणां शरीरं शौचमिच्छते ॥

तथा ।

सवाङ्माभ्यन्तरं शौचमेतदुक्तमशेषतः ।

सर्वस्यास्याधिकं प्रोक्तमर्थशौचं स्वयम्भुवा ॥

पैठौनसिः ।

उच्छिद्योपेतोऽभुक्षणाच्छुचिर्विष्णूचं संस्पृशोन्मृज्याचम्य प्रयतो
भवति चिः प्रक्षाल्य च तं प्रदेशं ।

विष्णुः ।

प्राणिनामपि^(१) सर्वेषां मृद्भिरङ्गिस्त कारयेत् ।

अत्यन्तोपहतानाञ्च शौचं नान्यदतद्भिः ॥

मनु-विष्णू ।

विष्णूचोत्सर्गशुद्ध्यर्थं मृद्वार्यादेयमर्थवत् ।

दैहिकानां मलानाञ्च शुद्धिषु द्वादशस्वपि ॥

वधा शुक्रमसृज्ज्वा मूत्रविट्कर्णविट्नखाः ।

क्षेमाशुदूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥

देवलः ।

तथा शरीरे श्रोत्रेभ्यो मलविष्यन्दविस्त्रवः ।
 अन्त्रादीनां प्रदेशश्च स्यादगुचिर्विशेषतः ॥
 पतितागुच्यमेध्यानां स्पर्शनाच्चागुचिर्भवेत् ।
 स्वप्नाद्वस्त्रविपर्यासात् क्षुतात् बुद्धिपरिश्रमात् ॥
 उक्तावाचमनं शुक्तमनृतं क्रूरमेव च ।
 ईप्साविह्वं धनुर्लक्ष्यं दृष्ट्वा वायुगुचिर्भवेत् ॥
 प्रलेप-स्नेह-गन्धानामगुचौ चापकर्षणं ।
 शौचलक्षणमित्याहुर्दृढभो-गोमयादिभिः ॥
 लेपे स्नेहे च गन्धे च व्यपकृष्टे च दूरतः ।
 पञ्चादाचमनञ्चापि शौचायं वक्ष्यते विधिः ॥

हारीतः ।

अत्र शरीरं दुष्टाभिग्रस्त-पतित-तिर्यग्गन्ध-वर्षोपहतानां संस्पर्शः ।
 स्पर्शनाच्चास्य स्नेह-तोय-पूय-शोणित-च्छर्दि-लाला-निष्ठीवित-रेणुक-
 र्दमोच्छिष्टजलविष्मूत्र-पुरीषादिभिर्वाङ्गशरीरोपघातादिभिरुपपूता-
 भिरङ्गिर्द्विष्य भस्म-गोमयौषधिमन्त्र-मङ्गलाचारविद्वैः प्रयुक्तैर्वाङ्ग-
 शरीरोपघातात्पूतो भवति ।

विष्णुः ।

नाभेरधस्तात् प्रवाङ्गेषु च कायिकैर्मलैः सुराभिर्मद्यैर्वोपहतौ
 मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रचाख्यातद्वितः शुध्येत् । अन्यत्रोपहतौ मृत्तोयैस्त-
 दङ्गं प्रचाख्य स्नानेन चतुःपूषहतस्त्रयोव्य स्नात्वा पञ्चगव्येन दशनच्छ-
 दोपहतश्च ।

अङ्गिराः ।

ऊर्द्धं नाभेः करौ सुक्ता यदङ्गमुपहन्यते ।
तत्र स्नानमधस्तात्तु चालनेनैव शुध्यति ॥
इन्द्रिये तु प्रविष्टं स्यादमेधं यदि कर्हिचित् ।
सुखेऽपि संस्पृश्य मलं तत्र स्नानं विशेषधनं ॥

शङ्खः ।

रथ्याकर्दमतोयेन छीवनाद्येन वा तथा ।
नाभेरूर्द्धं ततः^(१) स्पृष्ट्वा सद्यः स्नानेन शुध्यति ॥

यमः ।

सकर्दमे तु वर्षासु प्रविश्य ग्रामसङ्करं ।
जङ्गाभ्यां मृत्तिकास्त्रिभ्यः पद्माच्च दिग्गुणाः स्रताः ॥

भनुः ।

दिवाकीर्त्तिमुदक्याञ्च स्रतिकां पतितं तथा ।
शवं तत्स्पृष्ट्विनञ्चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति ॥
आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदङ्गुलिदर्शने ।
सौर्यान्मन्त्रान् यथोत्साहं पावमानौञ्च शक्तिः ।
नारं स्पृष्ट्वास्त्रि मन्त्रेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति ॥
आचम्यैव तु निःस्नेहं गां स्पृष्ट्वा वीक्ष्य वा रविं ।
वान्तोविरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् ।
आचामेदेव भुक्तान्नं स्नानं मैथुनिनः स्रतं ॥
'दिवाकीर्त्तिः' चण्डालः, 'तत्स्पृष्टी' चण्डालादिस्पृष्टेन यः स्पृष्टः ।

स्नानञ्चाव सचेलं । 'वान्तोविरिक्तः' सञ्ज्ञातवमनविरक्तः । स यदि भोजनादन्यदिवसे तर्हि स्नात्वा घृतप्राशनं, भोजनदिवसे चेदाचमनमात्रं कुर्यात् । मैथुनानन्तरमृतौ गर्भशङ्कायां स्नानं । "सृतौ तु गर्भं शङ्कित्वा स्नानं मैथुनिनः सृतं । अनृतौ तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवत्" ॥ इति शतातपस्मरणात् ।

तथा ।

अजीर्णैऽभ्युदिते वान्ते श्मश्रुकर्मणि मैथुने ।

दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमात्रं विधीयते ॥

शुना चैव श्वपाकेन मृतनिर्हारकेण वा ।

स्पृष्टमावस्तु कुर्वीत सचेलं स्नावनं जले ॥

बृहस्पतिः ।

दुःस्वप्नदर्शने चैव वान्ते वा चुरकर्मणि ।

मैथुने कटधूमे च मद्यः स्नानं विधीयते ॥

उदक्या-पतितान्धानां स्पर्शे स्नानं विधीयते ।

वान्तोविरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् ॥

तथा ।

पतितं सृतिकामन्यं शवं स्पृष्ट्वा तु कामतः ।

स्नात्वा सचेलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥

श्वस्पृशन्दिवाकौर्त्तिं चितिं यूपं रजस्सलां ।

स्पृष्ट्वा प्रमादतो विप्रः स्नानं कृत्वा विशुध्यति ॥

याज्ञवल्क्यः ।

उदक्याशुचिभिः स्नायात्संस्पृष्टस्त्रैरुपस्पृशेत् ।

अप्लिङ्गानि जपेच्चैव गायत्रीं मनसा सहत् ॥

उपस्पृशिरत्र स्नानार्थः, उदक्यादिस्पृष्टः स्नायात् । 'तैः' उदक्या-
दिस्पृष्टैः, संस्पृष्टोऽपि स्नायादिति वचनार्थः ।

अङ्गिराः ।

श्वस्पृशं तथोदक्यां सृतिकां पतितं तथा ।

स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यन्ति सचेलेन न संशयः ॥

वृद्धशातातपः ।

चण्डालं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं श्वमन्त्यजं ।

सृतिकं सृतिकां नारीं रजसा च परिशुतां ॥

श्व-कुक्कुट-वराहांश्च ग्राम्यान् संस्पृश्य मानवः ।

सचेलं सशिराः स्नात्वा तदानीमेव शुध्यति ॥

देवलः ।

श्वपाकं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं श्वहारकं ।

अशुद्धान् स्वयमप्येतान्शुद्धश्च यदि स्पृशेत् ॥

विशुध्यत्युपवासेन पुनः कच्छेण वा पुनः ।

उपस्पृश्याशुचिस्पृष्टं तृतीयं वापि मानवः ॥

हस्तौ पादौ च तोयेन प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति ।

साक्षाच्चण्डालादिना यः स्पृष्टः स प्रथमः । चण्डालादिस्पृष्टेन स्पृष्टो
द्वितीयः तेनापि स्पृष्टस्मृतीयः । एतेषां त्रयाणां स्नानेन शुद्धिः ।
वक्ष्यमाणगौतमवचनोक्त्यायं व्यक्तमेव प्रतीयमानत्वात् । तृतीयं यः

स्पृशति तस्य पाणिपादप्रक्षालनपूर्वकमाचमनमेव । यानि तु द्वितीय-
स्थाचमनविधायीनि वचनानि तान्यशक्तविषयाणीति वेदितव्यं ।

तथा ।

मानुषास्थि वसां विष्टामार्ज्जवं मूचरेतसी ।
मज्जानं शोणितञ्चापि परस्य यदि संस्पृशेत् ॥
स्नात्वा प्रसृज्य लेपादीनाचम्य स शुचिर्भवेत् ।
तान्येव स्नानि संस्पृश्य पूतः स्नात्परिमार्ज्जनात् ॥

क्वाणलेयः ।

चण्डालं पतितं स्पृष्ट्वा सचेलो जलमाविशेत् ।
शवं तत् स्पृष्ट्विनक्षैव चितिं यूपं रजस्वला ॥

पराशर-बौधायनौ ।

चैत्यवृक्षस्थितिर्यूपश्चण्डालः सोमविक्रयी ।
एतांसु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सचेलो जलमाविशेत् ॥
दुःखग्रं यदि पश्येन्नु वान्ते च क्षुरकर्मणि ।
मैथुने कटधूमे च स्नानमित्यभिधीयते ॥
श्व-काकैरुपलीङ्गस्य नखैर्विलिखितस्य च ।
अङ्गिः प्रक्षालनं शौचमग्निना चोपचूलनम् ॥

हारौतः ।

अपचमूष्टिकप्रेतहारकशवानि संस्पृश्य देवीराप इत्येताभिरन्त-
र्जले स्नातः पूतोभवत्यजीर्णवान्त-श्वश्रुकर्मायोनिपशुदिवामैथुनग-
मनेन च ।

आह गौतमः ।

पतित-चण्डाल-सुनिकोदक्या-श्वस्पृष्टि-तत्सृष्ट्युपस्यर्शनं तद्वा-
न्धवैः सदाश्रुपातं कृत्वा स्नानेनाकृतेऽस्त्रिमञ्जये सचेलस्नानेन ।

विष्णुः ।

चिताधूमावसेचने सर्वे वर्णाः स्नानमाचरेयुः । मैथुने दुःस्वप्ने
वमनविरेकयोश्च श्मश्रुकर्मणि कृते च श्वं स्पृष्ट्वा रजस्वलां श्वचण्डाल-
यूपांश्च भक्ष्यवर्जं पञ्चनखश्वं तदस्त्रि मस्त्रेष्टश्च सर्वेऽस्त्रेषु स्थानेषु
पूर्ववत् नान्प्रक्षालितं विभृयात् ।

अथ ब्रह्मचर्यानुवृत्तौ पैठीनसिः ।

स्कन्दने स्पर्द्धने सचेलस्नानमनुदकघृतप्राशनञ्च । काककेशमल-
स्यर्शने सचेलं स्नानमनुदकमूत्रपुरीषकरणे सचेलस्नानं महाव्याहृति-
होमश्च अस्त्रेष्टमस्त्रि संस्पृश्य अचेलस्नानं । मस्त्रेष्टमस्त्रि संस्पृश्य
सचेलस्नानं महाव्याहृतिहोमश्च खरोष्ठ-चण्डालस्यर्शने सचेलस्नानं ।
कश्यपः ।

अथ सांस्पृशिकं व्याख्यास्यामः । चण्डाल-श्मशान-मृतद्वार-रज-
स्वला-सुनिकामंस्पृशने उदितास्तमिते स्कन्दिताक्षित्यन्दने कर्णक्रोशने
चितारोहणे यूपसंस्पृशने चैव प्रायश्चित्तं ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य सचेलं
स्नात्वा पुनर्मनोजपात् महाव्याहृतिभिः सप्ताज्याहुतौर्जुह्यात् ततः
शुद्धिर्भवति

यवनः । स्नानं श्वपाकं प्रेतधूमं देवद्रव्योपजौविनं ग्रामयाजकं यूपं
चितिं चितिकाष्ठं समदभाण्डं मस्त्रेष्टं मानुषास्त्रि श्वस्पृष्टं रजस्वलां
महापातकिनं श्वं स्पृष्ट्वा सचेलवासा श्मशोऽवगाह्य उत्तीर्थ्याग्निमुप-
स्पृशेत् । गायत्र्यष्टशतं जपेत् । घृतं प्राश्य पुनः स्नात्वा त्रिगचमेत् ।

शातातपः ।

शुनाघातावलीङ्गस्य नखैर्विलिखितस्य वा ।

अङ्घ्रिः प्रचालनं प्रोक्तमग्निना चोपचूलकम् ॥

आपस्तम्ब-बोधायनौ ।

शुनोपहतः सचेत्तोऽवगाहेत् । प्रक्ष्यात्य च तं देशमग्निना संस्पृश्य
पुनः प्रक्ष्यात्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति ।

वृद्धशतातपः ।

अशुचिं संस्पृशेद्यस्तु एक एव स दुष्यति ।

तं स्पृष्ट्वान्यो न दुष्येत्तु सर्वद्रव्येष्वयं विधिः ॥

यस्य स्पर्शे आचमनमात्रं विहितं सोऽचाशुचिश्चन्देनोच्यत इति
भाष्यकारः । यद्यप्यचाशुचिस्पृष्टस्पर्शिनः सर्वथा निर्दोषत्वमुच्यते
तथापि समाचारादाचमनं विधेयम् ।

सम्वर्त्तः ।

श्व-वराह-खरानुष्टान् वृक-गोमायु-वानरान् ।

काक-कुक्कुट-शृङ्गश्च स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत् ॥

व्यासः ।

भाम-वानर-मार्जार-खरोष्ट्रानां शुनां तथा ।

सूकराणामेवमर्थं वै स्पृष्ट्वा स्नायात् सचेलकं ॥

हारीतः ।

षण्डकं कुक्कुटं काकं श्व-शृङ्गाल-शिवा-वृकान् ।

चित्ति-सूय-शृङ्गानानि विह्वराह-खराशुचौन् ।

अवकीर्णनमन्यश्च स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

अभोज्य-सूतिका-षण्ड-मार्जारारु-श-कुक्कुटान् ।

पतितापविद्ध-चाण्डाल-मृतहारांश्च धर्मवित् ॥

संसृष्ट्य शुध्यते स्नानादुदकामन्य-सकरौ ।

तदत्र सूतिकाशौचं दूषितौ पुरुषावपि ॥

षट्चिन्मतेऽपि ।

बुद्धान् पाशुपतान् जैनान् लोकायतिक-कापिलान् ।

विकर्मस्थान् द्विजान् स्पृष्ट्वा सचेलो जलमाविशेत् ।

कपिलां गां तु संस्पृष्ट्य प्राणायामोऽधिको मतः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

शौचान् पाशुपतान् स्पृष्ट्वा लोकायतिक-नास्तिकान् ।

विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान् सवासा जलमाविशेत् ॥

सम्बर्त्तः ।

शूद्रोच्छिष्टं द्विजः स्पृष्ट्वा उच्छिष्टं शूद्रमेव वा ।

शुचिमण्यवगाह्येन सचेलं स्नानमाचरेत् ॥

हागलेयः ।

स्पृष्ट्वा देवलकक्षैव सवासा जलमाविशेत् ।

विष्णुः ।

नाभेरधः कराग्रं वा शुना यद्युपहन्यते ।

प्रक्षाल्य तदवच्छाल्य पुनराचम्य शुध्यति ॥

नाभेरुर्ध्वं शुना स्पृष्टो लिप्तो मेघेन वा पुनः ।

प्रमृज्य मृद्विरङ्गानि^(१) सचेलं स्नानमर्हति ॥

ज्ञातातपः ।

रजकश्चर्मकश्चैव व्याध-जालोपजीविनौ ।
 निर्णेजकः श्रौण्डिकश्च नटः शैलूपकस्तथा ॥
 सुखेभगस्तथा श्वा च वनिता सर्व्ववर्णगा ।
 चक्री ध्वजौ वध्यघातौ याम्यकुक्कुट-सूकरौ ॥
 एभिर्यदङ्गं स्पृष्टं स्याच्छिरोवर्जं दिजातिषु ।
 तोयेन चालनं कृत्वा आचान्ताः प्रयता मताः ॥

जातृकर्णः ।

ऊर्द्धं नाभेः करौ सुक्ता यदङ्गं स्पृशते खगः ।
 खानं तत्र प्रकुर्वीत शेषं प्रचाल्य शुध्यति ॥

कूर्मपुराणे

उच्छिष्टोऽङ्घ्रिरनाचान्तश्चाण्डालं स्पृशते दिजः ।
 प्रमादाद्वै जपेत्प्राज्ञा गायत्र्यष्टमहस्तकं ॥
 चाण्डाल-पतितादींस्तु कामादयः संस्पृशेद्विजः ।
 उच्छिष्टस्तत्र कुर्वीत प्राजापत्यं विशुद्ध्यै ॥

विष्णुः ।

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टे खानं येन विधीयते ।
 तेनैवोच्छिष्टसंस्पृष्टे प्राजापत्येन शुध्यति ॥

सम्बर्त्तः ।

नीली-नीलिविकारांश्च मानुषास्त्रीन्यपि दिजः ।
 चाण्डाल-पतितच्छायां स्पृष्ट्वा खानं समाचरेत् ॥

स्कन्दपुराणे ।

सृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माख्यं सवास आश्रुतः शुचिः ।

शाक्यायनिः ।

अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि मैथुनं ।

कृत्वा सचेतं ज्ञात्वा तु वारुणीभिश्च मार्जयेत् ॥

अङ्गिराः ।

ज्ञानं रजस्वलायास्तु चतुर्थेऽहनि निर्दिशेत् ।

कुर्व्याद्रजमि निर्वृत्ते शौचार्यन्तु ततः पुनः ।

रजस्युपरते साध्वी ज्ञानेन स्त्री रजस्वला ॥

रजोनिवृत्त्यनन्तरं पुनः ज्ञानेन साध्वी दैवादिकर्मयोग्येत्यर्थः ।

यत्पुनस्तस्मैव वचनं “शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽह्नि स्वाता नारी रजस्वला ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुध्यति” तद्रजोनिवृत्तिकालोप-
लक्षणार्थं ।

यदाह शङ्खः ।

साध्वाचारा न तावत्स्यात्स्नातापि स्त्री रजस्वला ।

यावत् प्रवर्त्तमानं हि रजो नैव निवर्त्तते ॥

‘साध्वाचारा’ कर्मयोग्या । स्पर्शयोग्या तु स्नानादनन्तरं भवत्येव ।

तदाह कात्यायनः ।

रजस्वला चतुर्थेऽह्नि स्नानाच्छुद्धिमवाप्नुयात् ।

यदा तु रोगेण रजो निःसरति तदा तु न तेनाशुद्धिरित्याह
शङ्खः ।

रोगेण यद्रजः स्त्रीणामत्यर्थन्तु प्रवर्त्तते ।

अशुच्यो नैव तास्तेन येन वैकारिकं हि तत् ॥

एवमकालेऽपि रजोदर्शने द्रष्टव्यं ।

तथा च कामलेयः ।

अकाले यद्भवेत् स्त्रीणां रक्तमाहुर्मनौषिणः ।

काले तु यद्रजः प्रोक्तं तस्मात्तत्रैव सा शुचिः ॥

इत्यध्यात्मशुद्धपाचाः ।

अथ तैजसादिद्रव्यशुद्धपायाः ।

तत्राह मनुः ।

एष शौचस्य वः प्रोक्तः शरीरस्य विनिर्णयः ।

नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धेः शृणुत निर्णयं ॥

तैजसानां मणीनाञ्च सर्वस्याग्नमयस्य च ।

भस्मनाद्भिर्म्हदा चैव शुद्धिरुक्ता मनौषिभिः ॥

निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति ।

अजमग्नमयश्चैव राजतं चानुपस्कृतं ।

अग्नेयापाञ्च संयोगाद्देमरूपञ्च समभौ ॥

तस्मात्तयोः स्वयोन्यैव निर्णयो गुणवत्तरः ।

ताम्रायःकांश्चरौषाणां चपुणः सौमकस्य च ।

शौचं यथाहं कर्तव्यं चाराम्बोदकवारिभिः ॥

द्रव्याणाञ्चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पवनं स्रतं ।

प्रोक्षणं संहतानाञ्च दार्वाणाञ्चैव तक्षणं ॥

मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ।

चमसानां गहाणाञ्च शुद्धिः प्रचालनेन तु ॥

चरुणां सुक्कुवाणाञ्च शुद्धिरुष्णेन वारिणा ।

स्फ्य-शूर्प-शकटानां च मुश्लोलूखलस्य च ॥
 अङ्गिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवामर्मा ।
 प्राक्षालनेन तत्पानामङ्गिरेव विधीयते ॥
 चेलवचर्मणां शुद्धिर्वेदलानां तथैव च ।
 शक-मूल-फलानाञ्च धान्यवच्छुद्धिरिष्यते ॥
 कौशेयाविकयोरूपैः कुतपानामरिष्टकैः ।
 श्रीफलैरशुपट्टानां चौमाणां गौरमर्षपैः ॥
 चौमवच्छङ्ख-शटङ्गाणां अस्थि-दन्तमयस्य च ।
 शुद्धिर्विजानता^(१) कार्या गोमूत्रेणोदकेन वा ॥
 प्रोक्षणात् दणकाष्ठानां पलालञ्च विशुध्यति ।
 मार्जनोपाङ्गनैर्वशा पुनःपाकेन मृन्माथं ॥

यमः ।

सुवर्णस्थाय रूपस्य यज्ञेषु चमसस्य च ।
 यतीनाञ्चैव पात्राणां अङ्गिः शौचं विधीयते ॥

तथा ।

रजतस्य सुवर्णस्य ताम्रस्य त्रपुणस्तथा ।
 रौप्ययः-कांस्य-मौसानां भस्मना शौचमुच्यते ॥
 मणि-मुक्ता-प्रवालानां शङ्खानामुपलस्य च ।
 अञ्जानाञ्चैव सर्वेषामङ्गिः शौचं विधीयते ॥
 नदी शुध्यति वेगेन दारवं तलणेन च ।
 फलमात्रस्य सर्वस्य वालरज्ज्वा प्रघर्षणं ॥

(१) शुचिर्विजानतेति ग ।

अभ्युक्ष्य दणकाष्ठानां वैणवे गोमयेन च ।
 मृन्मयानाञ्च सर्वेषां पुनर्दाहो विशोधनं ॥
 द्रव्याणां संहतानाञ्च शुद्धिरद्भिर्ददा तथा ।
 सोमपानान्नु यत्पात्रमद्भिस्तच्छुद्धिमाप्नुयात् ॥
 धान्यानां प्रोक्षणाच्छुद्धिरद्भिः प्रवालनेन वा ।
 चेलवचर्मणां शुद्धिर्वैदलानां तथैव च ॥
 शक-मूल-फलानाञ्च पुष्पाणामासनस्य च ।
 जर्णाकार्पासिकानाञ्च शुद्धिरद्भिर्ददा सह ।
 दुकूल-पट्ट-कौशेयाः शुद्धान्यद्भिः सदैव तु ॥

तथा ।

कुतपानामरिष्टैस्तु औफलैरंगु-पट्टयोः ।
 कृष्णाजिनानां विल्वैश्च बालानां मृद्भिर्भस्मा ॥
 गोमूत्रेणास्त्रिदन्तानां चौमाणां गौरसर्वपैः ।
 पांशुकं परिवर्त्तेन मृत्तिकाभिश्च क्वादनं ॥

वृहस्पतिः ।

अभस्मा हेमरूपायःकांस्यं शुद्ध्यति भस्मना ।
 अस्त्राभस्मा तास्ररैत्यं पुनर्दाहेन मृन्मयं ॥
 शकमूलफलानान्नु शुद्धिः प्रवालनेन तु ।
 दारुभृम्योस्तक्षणेन प्रोक्षणेन दणोदके ॥
 वस्त्रवैदलचर्मोदेः शुद्धिः प्रवालनं सततं ।
 अतिदृष्ट्वास्तु तन्मात्रव्यागम्बिलान्यशुद्ध्ये ।
 अभ्युक्षणेन शुद्धिः स्यात् वज्रनां धान्यवाससां ॥

प्रचालयेद्यज्ञपात्राण्यम्भोष्णेन यजतः ।

गृहस्य मार्जनं लेपः शुद्धिः श्रावो द्रवस्य तु ।

श्राकमूलफलानान्तु शुद्धिः प्रचालनेन तु ॥

याज्ञवल्क्यः ।

सौवर्णराजताजानामूर्द्धपात्रद्वयश्रमणां ।

श्राकरज्जुमूलफलवासेविदलचर्मणां ॥

पात्राणाञ्चमसानाञ्च वारिणा शुद्धिरिष्यते ।

चरुस्तुक्स्तुवसस्त्रेहपात्राण्युष्णेन वारिणा ॥

स्फाशूर्पाजिनधान्यानां मुसलोत्सूलानसां ।

तत्रणं दारुगृह्णाद्य्वां गोवालैः फलसम्भुवां ॥

मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ।

सौषेहदकगोमूत्रैः शुद्ध्यत्याविकौशिकं ॥

सश्रीफलैरंशुपट्टं सारिष्टैः कुतपं तथा ।

सगौरसर्षपैः क्षौमं पुनःपाकान्महीमयं ॥

तथा ।

चपुसीमकताम्राणां चाराम्बोदकवारिभिः ।

भस्माग्निः कांस्यलोहानां शुद्धिः श्रावो द्रवस्य तु ॥

शङ्खः ।

अम्बोदकेन ताम्रस्य सीमस्य चपुणस्तथा ।

चारेण शुद्धिः कांस्यस्य लोहस्य च विनिर्दिशेत् ॥

मुक्ताफलप्रवालानां शुद्धिः प्रचालनेन तु ।

अजानाश्चैव भाण्डानां सर्वस्याश्रमयस्य च ॥

शक-रज्जु-मूल-फल-वैदलानां तथैव च ॥
 मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ।
 उष्णाम्बसा तथा शुद्धिं सन्नेहानां विनिर्दिशेत् ॥
 ग्रथनासन-यानानां स्फ्य-शूर्प-कटकस्य च ।
 शुद्धिः संप्रोक्षणात् ज्ञेया पलालेन्धनयोस्तथा ॥
 समर्जितारतोयेन वामसां शुद्धिरिष्यते ।
 वह्मनां प्रोक्षणाच्छुद्धिर्धान्यानाञ्च विनिर्दिशेत् ॥
 शुद्धिर्द्रवाणां विज्ञेया नित्यमुत्पवनेन तु ।
 प्रोक्षणात्संहतानाञ्च दारवाणां च तक्षणात् ॥
 सिद्धार्थकानां कल्केन शृङ्गदन्तमयस्य च ।
 गोवालैः फलपात्राणामसूत्रां स्याच्छृङ्गवत्तथा ॥
 निर्यामानां गुडानाञ्च लवणानां तथैव च ।
 कुसुम-कुङ्कुमानाञ्च ऊर्णा-कार्पासयोस्तथा ।
 प्रोक्षणात्कथिता शुद्धिरित्याह भगवान् धमः ॥

तथा ।

मृदायं भाजनं सर्वं पुनःपाकेन शुष्यति ।

देवलः ।

हेम-स्फाटिक-रौप्याणां यज्ञेषु चमसस्य च ।

यतीनां चैव पात्राणामग्निः शौचं विधीयते ॥

तथा ।

तान्तवं मलिनं पूर्वमग्निः चारैश्च शोधयेत् ।

अंशुभिः शोषयित्वा वा वायुना वा समाहरेत् ॥

ऊर्णा-पट्टांशुक-सौम-दुकूलाविकचर्मणा ।
 अल्पाशौचे भवेच्छुद्धिः कर्मभिः शोषणादिभिः ॥
 तान्येवामेध्ययुक्तानि निषिध्यात् चारमर्षपैः ।
 धान्यारिष्टक-कल्कैश्च रमैश्च फल-वल्कलैः ॥
 त्वलिकासुपधानानि पुष्परक्ताम्बराणि च ।
 शोषयित्वातपे किञ्चित् करैरन्मार्जयेन्मुहुः ॥
 पञ्चाक्ष वारिणा प्रोक्ष्य शुचीन्येवमुदाहरेत् ।
 तान्यप्यतिमलिष्टानि यथावत् परिशोधयेत् ॥
 खोहानां दहनाच्छुद्धिः भस्मना गोमयेन च ।
 दहनात् श्वसनादापि त्रैलोक्यानामस्ममापि वा ॥
 काष्ठानान्तवर्णाच्छुद्धिर्मुद्गोमयजलैरपि ।
 मृन्मयानान्तु पात्राणां दहनाच्छुद्धिरिष्यते ॥
 सर्वद्रवाणां पत्राणां लवणस्य गुडस्य च ।
 नान्यच्छौचं परित्यागादशुद्धानामिति स्यतिः ॥
 तोयाभावे परस्पर्शे भूमिसंवेशनेऽपि च ।
 कुण्डिकायाः परित्यागो दहनं वापदि स्यतं ॥
 द्रव्याणामवशिष्टानां तोयाग्निभ्यां विशोधनं ।
 शोधनार्थं हि सर्वेषामुभयं ब्राह्मणैः स्यतं ॥
 श्वपाको यत्सृष्टेद्रव्यं मृन्मयं द्रवमेव वा ।
 पक्वं वा भोज्यकल्कं वा तत् सर्वं परिवर्जयेत् ॥
 लज्जिष्टाशुचिभिः सृष्टमद्रवं शोध्यतेऽस्ममा ।
 ऊनं वापि प्रभूतं वा शोधयेत् प्रोक्षणादिभिः ॥

विष्णुः ।

सौवर्ण-राजताञ्ज-मणिमयानां निर्लेपानामद्भिः शृङ्गिरसमया-
नाञ्च चमयानां यवाणाञ्च, चरुसुकुसुवाणामुष्णेनाश्रमा यज्ञकर्मणि ।
यज्ञपात्राणां पाणिसंमार्जनेन रथ-शूर्प-शकट-मूशूलोलूखलानां प्रोक्षणेन
च । शयनयानासनानाञ्च बहूनां धान्याजिन-रज्जु-तान्ताव-वैदल-सूत्र-
कार्पासवाससाञ्च शाक-मूल-फल-पुष्पाणाञ्च दण-काष्ठ-पलानाञ्च
एतेषां प्रचालनेनाल्पानामूषैः, कौशेयाविकयोररिष्टकैः, कुतपानां
श्रीफलैः, अंगुष्ठपट्टानाङ्गौरमर्षपैः, चौमाणां शृङ्गान्नि-दन्तमयानाञ्च
पद्माक्षैः, मृगलोमिकानां ताम्र-रौति-वपु-मौसमयानां अश्लोदकेन,
भस्मना कांस्थलोहयोः, तक्षणेन दारवाणां, गोवालेः फलसम्भवानां,
प्रोक्षणेन संहतानां, उत्पवनेन द्रवाणां गुडादीनामिषुविकाराणां,
प्रभृतानां गृहनिहितानां मृदार्थमिदानेन, सर्वलवणानाञ्च पुनःपा-
केन, मृन्मयानां द्रव्यवत्कृतशौचानां देवार्थानां भूयः प्रतिष्ठापनेन,
अभिदूष्यान्त्रस्य यन्मात्रमुपहतन्तन्मात्रं परित्यज्य शेषस्य कण्डन-
प्रचालने कुर्यात् ।

हारौतः ।

अथार्थशौचमद्भिः काञ्चन-राजतानां । तत्तद्रुण-वर्ण-स्नेह-वैव-
र्ण्योपहतानां यव-गोधूम-कलाय-माम-गोमयचूर्णैर्मार्जनं शोधनमद्भिः
प्रचालनं स्यादम्ब-लवणाभ्यान्ताम्राणां, भस्मना कांस्थानां, शैल-तैल-
घर्षणेः कार्पासयसानां, सिकतावघातन-घर्षणेः शैलानां, शैलावघर्षण-
मार्जनेर्मणिमयानां, निर्लेखनैर्दारुमयानां, पुनःपाकान्मार्त्तिकानां ।
गोमुच-गोमय-विष्वैर्वदलानां, गोवासरज्जा शोदकया फलपात्राणां ।

मार्जनं कमण्डलूनां यतिपात्राणाञ्च । क्षारोषाभ्यां कार्पास-शणमयानां,
पुत्रजीवकारिष्टकैः क्षौमदकूलानां, पुत्रजीवकोदस्त्रिङ्गिः चौराणां,
श्रीफलैः श्वेतमर्षणैः कौशेयानां, मुदस्त्रिङ्गल्लौकमृदा सर्वपैर्हृणां,
खेह-सक्तु-कुल्लाषोदन्तैः गुरुणां ।

गौतमः ।

द्रव्यशुद्धिः परिमार्जन-प्रदाह-तत्रण-निर्णेजनानि तैजस-मार्त्तिक-
दारव-तान्तवानां, तैजसवदुपल-मणि-शङ्ख-शुक्तीनां, दारुवदस्त्रि-
भृम्योः, श्रावणं च भृमेः, चैलवद्रज्जुविदलचर्मणां । उत्सर्गो वा ।
तैजस-मार्त्तिक-दारव-तान्तवानां भस्मपरिमार्जन-प्रदाह-तत्रण-धा-
वनानि, तैजसवदुपल-मणीनां । मणिवच्छङ्ख-शुक्तीनां । दारुवदस्यां ।
रज्जुविदलचर्मणाश्चैलवच्छौचं । गोवालैः फलमयानां । गौरमर्ष-
कज्ज्वेन क्षौमानां । तथा शङ्खिरेव केवलं काञ्चनं पूयते तथा राजतं ।
शङ्ख-लिखितौ ।

अत ऊर्द्धं शौचविधिः । कारुहस्तः शुचिः । तथा करस्यद्रव्याणि
च प्रोक्षितानि शुचौनि । आकरजातानान्वभ्यवहरणीयानां घृतेना-
भिधारितानां शुद्धिः, श्वनेन खेहानां, संहतानां मृद्भिरङ्गिः, द्रवाणा-
मुत्पवनं, शुष्काणामुद्धृतदोषाणां संस्कारः । परिष्ठावितानां दोषाणां
ततस्त्रयागः । चैलानां मृद्भस्म-गोमूत्र-क्षारोदकैः । चैलवद्धान्यानां पञ्च-
चामर-चर्म-दण-बालवेच-वल्कलजानाञ्च । सुवर्णरजतानां मृद्भिरङ्गिः,
भस्मना तैजसानामभ्यवहरणीयानां, पुनर्दाहो मृन्मयानां, परिलेखनं
वैणवानां, तत्रणं दारवाणां, दारुवदस्त्रि-दन्त-शृङ्गाणां, तैजसव-
दुपल-मणि-शङ्ख-शुक्तीनां ।

वौधायनः ।

तैजसानां पात्राणामसहस्रद्व्यस्रभिः परिमार्जनमन्यतमेन वा ।
ताम्र-रजत-सुवर्णानामस्त्रैः । अमवाणां दहनं । वैणवानां गोमयेन ।
फलमयानां गोवालरज्जा । कृष्णाजिनानां विन्यतण्डुलैः । कुतपाना-
मरिष्टैः । ऊर्णवानामादित्येन । लौमाणाङ्गौरसर्षपकल्मेन । मृदा
चैलानां । चैलवचर्मणां । तैजसवदुपल-मणीनां । दारुवदस्यां ।
लौमवच्छङ्ख-शृङ्ग-शुक्ति-दन्तानां पयसा वा चतुर्धाणानुकूल्यादा ।
पैठीनसिः ।

चमसानाञ्चोच्छिष्टगन्ध-हिरण्य-रजत-ताम्राणामलेपानामङ्गिः,
मलेपानां गोमयेन । भिन्नमभिन्नमिति न दोषः । कार्णायमानां
सिकताभिः । दाहेन मृत्तयानां । अङ्गिः शैलानां । चपुषीसकानां
गोमयतुषैः । कांश्चं भस्मना । काष्ठमयन्तच्छणेन । लीरोदकाभ्यां शङ्ख-
शुक्लौ । वल्ताणां निर्णेजनेन । चैलवदुपल-मणीनां । कृष्णाजिनानां
गौरसर्षपैः । गवाविबस्ताजिनानां विन्यतण्डुलैः । कुतपानामरिष्टैः ।
उशनाः ।

काष्ठानां परिलेखनं । फल-मूल-पुष्प-भूमि-दण-दारु-पलाल-
धान्यानां अभ्युत्थणं । रज्जु-वैणव-यज्ञ-चर्म-कार्पासिक-लौम-दुकूल-
चीनांशुक-पट्टकौशेयार्णकानामङ्गिरेव प्रचालनं । सुवर्ण-रजत-ताम्र-
लोह-चपु-षीसकानामङ्गिरेव भस्मसंयुक्ताभिः, मणिमयानामङ्गिरेव
मृत्संयुक्ताभिः, तैजसानाञ्चोच्छिष्टानां भस्मना चिः प्रचालनं । फल-
मयानां गोवालरज्जा । वैणवानां गोमयेन । कृष्णाजिनानां विन्य-
तण्डुलैः । कुतपानामरिष्टैः । कौशेयानां गौरसर्षपकल्मेन । मृद्भि-
श्चान्येषां वाससां ।

सुमन्तुः ।

मणि-कनक-रजत-शङ्ख-शत्रुपल-प्रवालानां प्रमार्जनं शुद्धिः ।
वस्त्र-विदल-रज्जु-चर्मणामग्निः प्रचालनं । भृम्यस्थि-काष्ठानां तच्छणं ।
मृत्पात्र-लोहानामग्निनोत्तापनं । मीस-त्रपु-कांस्य-ताम्रायमकुहाला-
नामुदकभस्मभ्यां त्रिःप्रमार्जनाच्छुद्धिः । गोबालरज्जा पुष्पफलानां ।
अन्यत्र शकुनोच्छिष्टेभ्यस्तोषामदोषः । श्वदष्टानाञ्च मांसादीनां सुक्-
सुवाणामन्येषाञ्च भाण्डाणां उष्णेन वारिणा शौचं । तैजसानाञ्च
भृ-जतु-चर्म-चौर-वेणु-फलवल्कलानामग्निः प्रचालनं ।

कम्पः ।

अथ पात्राणां शौचविधिं व्याख्यास्यामः । परिलेखनं दारुपात्राणां ।
श्लोपलानां घर्षणं । मृन्मयानां पुनर्दाहः । रौतौनां परिमार्जनं ।
भस्मना कांस्य-त्रपु-मीसक-ताम्रायमानां । सिकताभिर्दन्त-शृङ्ग-
शङ्ख-शुक्ति-मणौनां । वस्त्र-राजत-सौवर्णानामग्निः शौचं । ढण-
काष्ठ-रज्जु-भूर्जशाण-क्षौम-चौर-चर्म-वेणु-वैदलपत्रवल्कलानाञ्चैलव-
च्छौचं । अत्यन्तोपहतानां परित्यागो विधीयते ।

हारौतः ।

पयसा दन्तानां । क्रीतानामवहनननिव्यवनैः । ब्रीहि-धव-गोधू-
मानां घर्षण-दलन-पेषणैः । शिविधान्यानां खण्डन-विमृशनप्रचालनैः ।
फलकृतानां घर्षण-प्रचालन-पर्यग्निकरणैः । शाक-मूल-फलानां भृम्य-
यवण-प्रचालनैः इलुकाण्डानाञ्च । विधिविधानात् यज्ञद्रव्यहविव्यस्य ।
उत्पवनमेव खेहानां । पुनःपाकः कृतलवणानां । पुष्कमादिभिः
सृष्टानां भूस्थानां ढण-काष्ठानामादित्यदर्शनाच्छौचं ।

आपस्तम्बः ।

अनाप्रीते मृन्मये भोक्तव्यमाप्रीतश्चेदभिदग्धे परिमृष्टं लोहं
प्रयतं विलिखितं दारुमयं यथागमं यज्ञे तापनीयमश्रीयात् ।

तथा ।

रसानामर्मासमधुलवणानौति परिहाण तैल-सर्पिषौ तृपयोजये-
दुदकेऽवधाय ।

शातातपः ।

गवाघ्रातेषु कांसेषु शूद्रोच्छिष्टेषु वा पुनः ।

दशभिर्भस्मभिः शुद्धिः श्व-काकोपहतेषु च ॥

शङ्ख-लिखितौ ।

चमसानामद्भिर्वज्रोमेकशौचमध्वरेषु चमसवद्व्यतिपात्राणां
व्यतिसमवपात्राणां भस्मोदकेन परिघर्षयेत् ।

बौधायनः ।

वचनात् यज्ञे चमसपात्राणां न सोमेनोच्छिष्टा भवन्तीति श्रुतिः ।

पैठौनसिः ।

व्यतिपात्राणामद्भिः शौचं ।

उशनाः ।

यज्ञे चमसपात्राणां नोच्छिष्टं न सोमेनोच्छिष्टं भवतीति श्रुतिः ।

बौधायनः ।

आसनं शयनं दानं गवां पश्यास्तृणानि च ।

मारुतार्केण शुध्यन्ति पकेष्टकचितानि च ॥

आत्मशय्यासनं वस्त्रं जायापत्यं कमण्डलुः ।

शुचीन्यात्मन एतानि परेषामशुचीनि तु ॥

शङ्कः ।

स्वभार्या-शिष्ट-वस्त्रं स्वमुपवीतं कमण्डलुः ।

आत्मनः कथितं शुद्धं न तु शुद्धं परस्य तु ॥

दुष्टाभिग्रस्त-पतित-तिथ्यग्नाश्ववर्णोपहतानीत्यनुवृत्तौ ।

हारौतः ।

पानशयनासनानि परिहाराण्येके मन्यन्ते । तत्र वर्णविशेषाच्छुष्क-
मलिनरुसर्गदर्शनात् पादोपसर्गाद्व्याधिसंकमणयोगाच्च । तस्मात् पृथक्
श्रीवाः श्रेयांस इति । स्नानुपपत्तौ शुच्यन्तर्वासः समामनन्ति, सचैलं
संस्पर्शं स्नानमेवं ह्याह । आसनं शयनं पानमन्तर्ह्याय समाचरेत् ।
बौधायनः ।

असंस्तृतानां भूमौ न्यस्तानां दण्डानां प्रचालनं नरोत्तमद्वयानामभ्यु-
त्थणं । एवं लुद्रममिधां महतां काष्ठानामुपघाते प्रक्षाल्यावशोषणं,
दारुमयानां पात्राणामुच्छिष्टमन्वारश्चानामुत्तेजनं उच्छिष्टलेपो-
पहतानामेव तत्क्षणं । मूत्र-पुरीष-लोहित-रेतःप्रभृतिभिरुत्सर्गः सृन्म-
थानां, पात्राणामुच्छिष्टमन्वारश्चानामवन्वलयनं उच्छिष्टलेपोपहतानां
पुनर्दहनं । मूत्र-पुरीष-लोहित-रेतःप्रभृतिभिरुत्सर्गः । तदेतदन्यत्र
निर्देशात् ययैतदग्निहोत्रे च धर्माच्छिष्टे च दधिधर्मं च कुण्डपायि-
नामयने चोत्सर्गिणामयने च दात्रायणयज्ञे चेडादौ च चतुश्चक्रे च
वृहच्चक्रे च ब्रह्मादनेषु च तेषु सर्वेषु दर्भैरङ्गिः प्रचालनं सर्वेषु च सोमभ-
क्ष्येष्वङ्गिरेव मार्जारलीङ्गे प्रचालनं मूत्र-पुरीष-लोहित-रेतःप्रभृतिभि-
रुत्सर्गः । तैजसानां पात्राणामुच्छिष्टोपहतानान् त्रिःसप्तकालः परि-

मार्जनं परिमार्जनद्रव्याणि गोशकनसृङ्गस्नानि । मूत्र-पुरीष-लोहित-
 रेतःप्रसृत्युपहतानां पुनःकरणं गोमूत्रे वा सप्तरात्रं परिश्रायनं ।
 महानद्याञ्चैवमश्वमयानामलावु-बिल-वैदलानां गोबालैः परिमार्जनं ।
 नल्लवेषु-शर-कुशच्युतानां गोमयेनाङ्गिरिति प्रचालनं । व्रीहीणामुप-
 घाते प्रचान्धावशोषणं । तण्डुलानामुत्सर्ग एव ।

पैठीनसिः ।

काष्ठं दणं चाण्डालादिस्पृष्टमादित्यदर्शनान्पूतं भवति ।

आपस्तम्बः ।

गूढः प्रसूरे वामः स्पृशन्नन्यान्प्रयतानप्रयतो मन्थे तयोस्तृण-
 काष्ठेषु निखातेषु प्रोक्ष्य वाम उपयोजयेत् ।

बौधायनः ।

परिहितमधिरूढप्रचालितप्रावरणं नापक्षितं मनुष्यसंयुतं देव-
 वायुञ्चते ।

अङ्गिराः ।

शौचं सहस्रोमाणां वाख्यर्केन्दुरग्निभिः ।

रेतःस्पृष्टं श्वस्पृष्टमाविकं नैव शुध्यति ॥

शयनासन-यानानि रोमवद्भानि यानि तु ।

वस्त्राण्येतानि सर्वाणि संहतानि प्रचरते ॥

चैलानामित्यनुवृत्तौ

शङ्ख-लिखितौ ।

सर्वेषामपो मृदरिष्टकेद्गूद-बिल-तण्डुल-सर्षप-कल्क-चार-गोमूत्र-
 गोमयादीनि शौचद्रव्याणि संहतानां प्रोक्षणमित्येके ।

मनुः ।

यावन्नापैत्यमेधाक्तो गन्धो लेपश्च तत्क्षतः ।

तावन्मृदारि देयं स्यात् सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥

गौतमः ।

लेपगन्धापकर्षणे शौचममेध्यस्त्रिप्रस्थान्निर्मुदा च ।

याज्ञवल्क्यः ।

अमेध्याक्तस्य मृत्तोयैः शुद्धिर्गन्धापकर्षणात् ।

वाक्शस्त्रमम्बुनिर्णिक्तमज्ञातञ्च सदा शुचिः ।

मनु-वसिष्ठ-बौधायनाः ।

त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयत् ।

अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥

पैठीनसिः ।

शुचिरित्यशुचिरिति प्रतिषेधो वाग्दुष्टानि वर्जयेत् वाक्प्रश-
स्तानि च कुर्वीत ।

हारीतः ।

उपघातवशं शौचं प्रतिघातलक्षणं गन्धलेपापकर्षणं द्रव्यस्य भाव-
शुद्धिः शौचं वाद्धार्येषु ।

बृहद्वातातप-हारीतौ ।

शोधितानान्तु पात्राणां यद्येकमशुचिर्भवेत् ।

इति तैजसादिद्रव्यशुद्ध्युपायाः ।

अथात्यन्तोपहतद्रव्यशुद्ध्युपायाः ।

तत्र विष्णुः ।

शारीरैर्मलैः सुराभिर्मद्यैरुपहतन्तदत्यन्तोपहतं । अत्यन्तोपहतं
सर्वं लोहभाण्डमग्नौ प्रविष्टं शुध्येत । मणिमयमङ्गमयमजश्च सप्त-
राचं महीनिखननेन । शृङ्गदन्तास्थिमयं सन्तच्छणेन । दारवश्च मृन्म-
यश्च जङ्घात् । अत्यन्तोपहतस्य प्रक्षालितस्य चिरवद्य तत् क्षिन्वात् ।
हारीतः ।

अत्यन्तोपहतानां सर्वतैजसानामग्निना शौचं । मृन्मय-चर्मणा-
न्यागः । तन्माचच्छेदनमित्येके वाससां । नववाससां धारणं हि
शौचमित्याचार्याः । तस्मात्सर्ववाससामाम्रवनादेव शुद्धिः ।
शङ्खलिखितौ ।

तैजसानां कुणप-रेतो-मूत्र-पुरीषोपहतानामावर्त्तनमुद्देश्यं भ-
क्षना त्रिःषष्ठकतः परिमार्जनमुच्छेदनं तन्माचच्छेदनं वा ।
बौधायनः ।

मूत्र-पुरीषाष्टकुणपस्यूष्टानां पात्राणां पूर्वोक्तानामन्यतमेन त्रिः-
षष्ठकतः पारमार्जनमतैजसानामेवभूतानामुत्सर्गः ।
पुनर्बौधायनः ।

क्षौमानि वासांसि तेषामल्लाभे कार्पासिकान्यौर्णिकानि भवन्ति ।
मूत्र-पुरीष-लोहित-रेतःप्रमत्त्युपहतानां मृदाङ्गिरिति प्रक्षालनं, वा-
सोवत्तार्ण-वल्कानां वल्कलवत् कृष्णाजिनानां ।

शङ्ख-वमिष्ठ-कम्पपाः ।

मद्यैर्मूत्र-पुरीषैश्च श्लेष्म-पूयाश्रुशोणितैः ।

संस्यूष्टं नैव शुध्येत पुनःपाकेन मृन्मयं ॥

एतैरेव तथा स्यूष्टं तास्र-सौवर्ण-राजतं ।

शुध्यत्यावर्जितं पश्चादन्यथा केवलाश्रया ॥

यमः ।

अलावु-दारुपात्राणां वैदलानां तथैव च ।

अत्यन्तोपहतानाञ्च परित्यागो विधीयते ॥

तथा ।

अत्र मूत्र-पुरीषाभ्यां रेतसा रुधिरेण वा ।

चैलं यदुपहन्येत पुनः प्रक्षालयेत्तु तत् ॥

यद्यश्रमा न शुध्येत्तु वस्त्रञ्चोपहतं दृढं ।

केदनं तस्य दाहो वा अन्नाच्चमुपहन्यते ।

मृत्तिकाचारपातेन अशुद्धं तत् परित्यजेत् ॥

दृढस्थितिः ।

वल्ल-वैदल-वर्माद्ये शुद्धिः प्रक्षालनं स्मृतं ।

अतिदुष्टस्य तन्मात्रं त्यजेच्छित्तात्मशुद्धये ॥

उग्रनाः ।

मूत्र-पुरीष-रेतो-रक्तोपहतानामत्यन्तोत्सर्गः ।

देवलः ।

दूषितं वर्जितं दुष्टं कम्पलञ्चेति लिङ्गिनां ।

चतुर्विधममेधञ्च सर्वं व्याख्यास्यते पुनः ॥

शुच्यप्यशुचिसंस्पृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते ।

अभक्ष्य-भोज्य-पेयानि वर्जितानि हि वक्ष्यति ॥

न्यङ्गुः पतित-चण्डालो ग्राम्यसुकर-कुक्कुटौ ।

श्वा च नित्यं विसर्ज्याः स्युः षड्देते धर्मतः समाः ॥

सव्रणः सुतकौ सुती मत्तोन्नत-रजस्वलाः ।
 मृतबन्धुरशुद्धश्च वर्ज्यान्यष्टौ स्वकालतः ॥
 खेदाश्रुविन्दवः फेणो निरस्तं नखरोम च ।
 आर्द्रचर्मासृगित्येतत् दुष्टमाहुर्दिजातयः ॥
 मानुषास्त्रि कफो विष्टा रेतो मूचार्त्तवानि च ।
 कुण्ठं पूयमित्येतत् कम्बलञ्चेत्युदाहृतं ॥
 दूषितप्रोक्षणेनापि^(१) शुद्धिस्तृता विधानतः ।
 दुष्टैर्मार्जन-संस्कारैः कम्बलैः सर्वथा भवेत् ॥
 इति अत्यन्तोपहते द्रव्ये शुद्ध्युपायाः ।
 अथ भृशशुद्ध्युपायाः ।

तत्राह मनुः ।

सम्यार्जनेनाङ्गनेन सेकेनोलेखनेन च ।
 गवाञ्च परिवासेन भूमिः शुध्यति पञ्चधा ।

यमः ।

खननात् पूरणाद्वाहासेपनादभिघर्षणात् ॥
 गोभिराक्रमणात् कालाद्भूमिः शुध्यति सप्तभिः ॥

देवलः ।

पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेष्ट्या विशुध्यति ।
 दुष्टा द्विधा त्रिधा वापि शोध्यते मलिनैकधा ॥
 दहनं खननं भूमेरुपलेपन-वापने ।
 पर्जन्यमार्जनञ्चेति शौचं पञ्चविधं स्मृतं ॥

(१) दूषितप्रोक्षितेनापीति ख० ।

प्रसूते गर्भिणी यत्र सियते यत्र मानुषः ।
 चण्डालैरुपितं यत्र यत्रोपन्यस्यते शवं ॥
 विण्मूत्रे वहती यत्र कुणपं यत्र दृश्यते ।
 एवं कल्याणभूयिष्ठा भूरमेधेति लक्ष्यते ॥
 कृमि-कौट-पतङ्गाद्यैर्दूषिता यत्र मेदिनी ।
 द्रुमैः प्रकर्षाच्छिष्टैर्वा वान्तैर्वा दुष्टतां व्रजेत् ॥
 नख-दन्त-तनूज-त्वक्तुष-पांसु-रजोमलैः ।
 भस्म-पङ्क-दण्डैर्वापि प्रच्छन्ना मलिना भवेत् ॥

वैधायनः ।

घनाया भूमेरुपघाते उपलेपनं सुषिरायाः कर्षणं, आच्छिन्नाया
 मेधमाहृत्य प्रच्छादनं, चतुर्भिः शोध्यते भूमिः गोभिराक्रमणात्
 खननाद्दहनादभिघर्षणात्पञ्चमाचोपलेपनात् षष्ठात्कालात् ।
 वसिष्ठः ।

भूमिस्तु संमार्जन-प्रोक्षणेपलेपनोक्तेखनैर्यथास्थानं दोषविशेषात्
 प्रायत्यमुपैति । अथाप्युदाहरन्ति । “खननाद्दहनाद्वर्षाद्गोभिराक्रमणा-
 दपि चतुर्भिः शोध्यते भूमिः पञ्चमादुपलेपनां” इति ।
 शुद्धानुवृत्तौ शङ्ख-लिखितौ ।

कर्षणमुपलेपनमङ्घ्रिरभ्युत्थणं कालो दाहश्च भूमेः ।
 हारीतः ।

खननात् पूरणाद्दाहात्पेपनादभिघर्षणात् ।

गोभिराक्रमणात् कालात् भूमिरेतैर्विशुध्यति ॥

याज्ञवल्क्यः ।

भृशुद्धिर्मार्जनादाहात् कालाद्भोक्रमणान्तरा^(१) ।

सेकादुल्लेखनालेपात् गृहं मार्जन-लेपनात् ॥

विष्णुः ।

मार्जनोपाञ्चनैर्वैश्व प्रोक्षणेन च पुस्तकं ।

मार्जनेनाञ्चनेनापि सेकेनोल्लेखनेन च ॥

दाहेन च भुवः शुद्धिर्वासेनाप्यथवा गवां ।

गावः पवित्रं मङ्गलं गोषु लोकः प्रतिष्ठितः ॥

गावो वितन्वते यज्ञं गावः सर्वाघसूदनाः ।

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं सर्पिर्दधि च रोचना ॥

षडङ्गमेतत् परमं मङ्गलं सर्वदा गवां ।

शुद्धोदकं गवां पुण्यं सर्वाघविनिषूदनं ॥

मनु-बोधायनौ ।

भृशेस्तु संमार्जन-प्रोक्षणेपलेपनोपस्तरणैर्यथास्थानं दोषविशेषात्
प्रायत्यं । यथाचाप्युदाहरन्ति ।

गोचर्ममात्रमन्विन्दुर्गाः शोधयति पातितः ।

समूढमसमूढं वा यत्र लेपो न दृश्यते ॥

गीतमः ।

दारुवदस्त्रि-भृशोरावपनञ्च भृशेः ।

शङ्खः ।

मार्जनादेशनां शुद्धिः चितौ शोधनतत्त्वं ।

वृहस्पतिः ।

गृहस्य मार्जनं लेपः शुद्धिः श्रावो द्रवस्य तु ।

यमः ।

भ्राह्मणावसथे भूमिर्देवागारे तथैव च ।

मेधाश्चैव सदा मन्ये गवां गोष्ठे च या भवेत् ॥

पराशरः ।

रथ्या-कर्दम-तोयानि नावः पन्यासृणानि च ।

स्पर्शनाच्च प्रदुष्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च ॥

वापी-कूप-तडागेषु उद्यानोपवनेषु च ।

त्रिःसप्तमार्जनं कृत्वा एवं शौचं विधीयते ॥

याज्ञवल्क्य-विष्णु ।

रथ्या-कर्दम-तोयानि स्पृष्टान्यन्य-श्च-वाससैः ।

भारुतार्केण शुद्ध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च ॥

तथा ।

पन्यानश्च विशुद्ध्यन्ति सोम-सूर्याग्नि-भारुतैः ।

शातातपः ।

वस्त्रौकादुत्कराक्षेपाज्जलाच्च पथिवृत्तयोः ।

कृतशौचावमिष्टाश्च न याह्याः सप्तमृत्तिकाः ।

शुचौ देशे च संयाह्याः सकण्डाग्नादिवर्जिताः ॥

इति भृशुद्भुपायाः ।

अथ पक्वान्शुद्भुपायाः ।

तत्र शातातपः ।

केश-कौटहताघातं वामभोपहतञ्च यत् ।
 कौवाभिग्ल-पतितैः सूतिकोदक्य-नास्तिकैः ॥
 दृष्टं वा स्याद्यदन्नन्तु तस्य निष्कृतिरुच्यते ।
 अभ्युक्ष्य किञ्चिदुद्धृत्य तद्भुञ्जीताविगदितः ॥
 भस्मना वापि संस्पृश्य संस्पृशेदुत्सुकेन वा ।
 सुवर्ण-रजताभ्याञ्च भोज्यं घातमजेन वा ॥
 घृतं सपायमं चीरं तथैवेत्तुरसो गुडः ।
 शुद्धभाण्डस्थितं तर्कं तथा मधु न दुष्यति ॥

केशादीनां वासेन्तानां सूतिकोदक्ययोश्च दन्दैकवद्भावः ।
 'उदक्या' रजस्तला । 'निष्कृतिः' शुद्धिः । यावन्मज्जिकादिमंसृष्टं तत्
 सन्निहितेन कियतापि सहोद्धृत्य वक्ष्यमाणमन्तैः सलिलेनाभ्युक्ष्य ततो
 भस्मनोत्सुकेन वा संस्पृश्य ततः सुवर्णेन रजतेन वा संस्पृशेत्, अजेन
 वा घ्रापयेत् । 'पायमाः' पयोविकाराः दध्यादयः ।

अत्राभोज्यमित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः ।

यद्रसन-केशकौटोपहतञ्च कामन्तु केशकौटानुद्धृत्याङ्गिः प्रोक्ष्य
 भस्मनावकीर्य वाचा प्रशस्तमुपभुञ्जीत, निर्दोषमिदं पूतमिदं इदानीं
 सवृत्तमिति वाचा प्रशंसनीयं ।

बौधायनः ।

तक्-केश-कौट-रोम-नखान्यासुपुरीषाणि दृष्ट्वा तद्देशपिण्डान्न-
 सुद्धृत्याङ्गिरभ्युक्ष्य भस्मनावकीर्याभिघार्य पुनरपि प्रोक्ष्य वाचा प्रशस्तं
 ॐ भूर्भुवःस्वरित्युपष्टात् ध्यात्वा पुनरेवमुपभुञ्जीत ।

‘आखुपूरीषं’ मूषकस्य श्रुत्वा । तद्देशस्थितं याममात्रमन्नमुद्धृत्यावातादिभिः संस्क्रुत्यात् ।

पैठीनसिः ।

केश-कौट-गवाघातमन्नं हिरण्येन भस्मना स्पृष्टं प्रोक्षितञ्च ।

उपभुञ्जीतेतिशेषः ।

यमः ।

शुक्रानि हि द्विजोऽन्नानि न भुञ्जीत कदाचन ।

प्रक्षालयित्वा निर्दोषाण्यापद्धर्मा यदा भवेत् ॥

मसूर-माष-संयुक्तं तथा पर्युषितञ्च यत् ।

तत्तु प्रक्षालितं कृत्वा भुञ्जीत ह्यभिघातितं ॥

‘माषाः’ राजमाषाः ।

तथा ।

मलिका-केशमन्त्रेषु पतितं यदि दृश्यते ।

मूषकस्य पूरीषं वातुतं यच्चावधूनितं ।

भस्मना स्पृष्टं वाग्रीयादभ्युक्ष्य मलिलेन वा ॥

क्षुतेनाक्रान्तम् ‘आतुतं’ । ‘अवधूनितं’ वस्त्रेणेति शेषः ।

तथा ।

अवतुतं केश-पतङ्ग-कौटैरुदक्यया वा पतितैश्च दृष्टं ।

अलात-भस्मान्-हिरण्य-क्षौद्रैः संस्पृष्टमन्नं मसूराह भोज्यं ॥

तथा ।

वाक्यशस्तानि भुञ्जीत वाग्दुष्टानि विवर्जयेत् ।

शुचौनि ह्यन्न-पानानि वाक्शस्तानि न संशयः ॥

तथा ।

मलिका मशका दंशा घृणाः सूक्ष्माः पिपीलिकाः ।

आमिषामेधसेवी च नैते कौटा विपत्तयः ॥

मनु-विष्णु ।

पक्षिजग्धङ्गवाघातमवधूतमवलुतं ।

दूषितं केश-कौटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति ॥

याज्ञवल्करः ।

गोघातेऽन्ने तथा केश-मलिका-कौटदूषिते ।

सलिलं भस्म मृदापि प्रक्षेप्यं विशुद्ध्यै ॥

वृहस्पतिः ।

गोघातेऽवलुते चान्ने मलिका-केशदूषिते ।

मृद्भस्म सलिलं तत्र प्रक्षेप्यं विशुद्ध्यै ॥

सुमन्तुः ।

केश-कौट-लुत-निष्ठौवित-वचोऽभिहतं अभिराघातं प्रेक्षितं वा
दधि पर्युषितं पुनः सिद्धं चण्डालावेक्षितमभोज्यमन्नमन्यत्र हिरण्यो-
दकस्पृष्टादिति ।

उग्रनाः ।

अजाघ्राणेनाघातानां स्नेह-घृत-गुड-मधु-लवणानां पाकेन ।

शङ्ख-लिखितौ ।

आकरजानान्वभ्यवहरणीयानां घृतेनाभिधारितानां शुद्धिः पुनः-
पचनमेव, स्नेहानां स्नेहवद्रसानां संहतानामग्निः, द्रवाणामुत्पवनं,
शुष्काणामुद्धृतदोषाणां संस्कारः, परिष्ठावितानां दोषाणां ततस्त्यागः ।
आपस्तम्बः ।

परोक्षमन्त्रं संस्तुतमग्रावधिश्रित्याङ्गिः प्रोक्षेत्तदन्त्रं पवित्रमित्याचक्षते ।
हारीतः ।

अनिष्टगन्धोपघाण-श्रवण-दर्शने केश-कौट-पिपीलिकाभिरन्त्रा-
द्योपघाते काञ्चन-रजत-वैदूर्य-प्रवाल-गोबालाजिनदर्भाणामेकतमे-
नाङ्गिः संस्पृष्टेन मन्त्रप्रोक्षणं पर्यग्निकरणमादित्यदर्शनात् पूतं भवति ।
वङ्गजोपघाते ब्राह्मणमतान्तदन्तरपनीय अजमवचाप्य पूतं भवति ।
त्यागो रसमयानां ।

बौधायनः ।

सिद्धहविषां महतां श्रवायमप्रभृत्युपहतानां तद्देशे पिण्डमुद्धृत्य
पवमानः सुवर्जन इत्येतेनानुवाकेनाभ्युक्षणं, मधूदके पयोविकारे च
पाचान्तरनयने शुद्धिः । एवं तैल-सर्पिषी । उच्छिष्टममन्वारब्धे
तृदकेऽवधायोपयोजयेत् ।

‘महतां’ भृयसां । ‘तद्देशे’ उपघातदेशे । ‘पवमानः सुवर्जन इत्या-
दिर्जातवेदामूर्जयन्त्या पुनात्वित्यन्तोऽनुवाकसैत्तिरीयाणां प्रसिद्धः ।
माथन्दिनादिभिस्तु “पुनन्तु मा पितरः सोम्यास इत्यादिभिः पवन-
प्रकाशकैर्यज्ञाभिरभ्युक्षणं विधेयं । ‘उच्छिष्टममन्वारब्धे’ उच्छिष्ट-
संस्पृष्टे, ‘श्रवाय’ पाचान्तरे निधाय ।

लौगाचिः ।

पयोदधिविकारादि शुचि पाचान्तरस्थितं ।

पावनोत्पवनाभ्याञ्च पर्यग्निकरणेन च ॥

‘पावनं’ वस्त्रादिगालनं । ‘उत्पवनं’ दर्भपवित्रेण “मवितुस्त्वा
प्रभव उत्पुनामीत्यनेन मन्त्रेण याज्ञिकप्रसिद्धप्रकारेण संस्करणं ।

यमः ।

आमर्मांसं घृतं चौद्रं क्षेहाश्च फलसम्भवाः ।

क्षेच्छभाण्डस्थिता दूष्या निष्क्रान्ताः शुचयः स्रुताः ॥

शङ्खः ।

घृत-दधि-पयस्तक्राणामाकरभाण्डस्थितानामदोषः ।

तथा ।

आधारदोषे तु नयेत् पात्रात् पात्रान्तरं द्रवं ।

घृतं तु पायसं चौरं तथैवेत्तुरसो गुडः ।

शृङ्गभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न दुष्यति ॥

तथा ।

अपणं घृत-तैलानां स्नावनं गोरसस्य च ।

भाण्डानि स्नावयेदङ्घ्रिः शक-मूल-फलानि च ॥

सिद्धमन्नं तथा सर्पिः चौरञ्च दधि चाम्बु च ।

एतेषामवलीढानां तेजसा शुद्धिरिष्यते ॥

काक-मार्जार-नकुल-सर्प-मूषक-पक्षिभिः ।

संस्नातन्तु यदा ह्यन्नमवल्लिङ्गते केनचित् ॥

सुवर्णवर्णताम्रोष्कैर्गोवालैः रजतेन च ।

स्पृष्टमेकतरेणापि भोज्यं घातमजेन वा ॥

‘अपणेन’ पात्रेन, घृत-तैलयोः शुद्धिः । ‘स्नावनेन’ भाण्डस्य वहिः-
प्रदेशे सलिलपूरणेन, गोरसानां शुद्धिः कार्या । ‘तेजसा शुद्धिः’
पर्याग्निकरणं । सुवर्णवर्णत्वं ताम्रस्य विशेषणं । इयञ्च शुद्धिः कृमि-
केशादिकं दूषकमुद्धृत्य कार्या ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

द्रवद्रव्याणि भूरीणि परिष्ठाव्यानि चाम्बसा ।
 मस्यानि व्रीहयश्चैव शाक-मूलफलानि च ।
 त्याक्ता तु दूषितं भागं प्राव्यान्वय जलेन वा ॥

विष्णुः ।

द्रोणादभ्यधिकं सिद्धमन्नमुपहतं न दुष्यति । तस्योपहतमात्रमपास्य
 गायत्र्याभिमन्त्रितं सुवर्णाम्बुः क्षिपेत् । वस्तस्य च दर्शयेद्ग्रेष्ठे ।

षट्पञ्चाशदधिकं पलशतद्वयं 'द्रोणः' । इदञ्च द्रोणाधिकपरि-
 माणकथनं काक-शुनक-विह्वराहावलेहनादिमहोपघातेष्वनुसन्धेयं ।
 केशकीटस्रक्त्योपघाते तु स्रक्त्यपरिमाणस्यापि यथोक्ता गृह्णित्विधिः ।
 पराशरः ।

गृह्यतं द्रोणाधिकस्यान्नं श्व-काकैरुपघातितं ।
 न त्याज्यं तस्य शुद्ध्यर्थं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
 कर्तव्यं वन्दनन्तेषामन्नसंस्कारकर्मणि ।
 वेदवेदाङ्गविदिषा धर्मशास्त्रवज्जुताः ॥
 उच्चार्य धर्मशास्त्रन्तु च्षेर्वक्त्रादिनिःसृतं ।
 सुनिवृत्तच्युतान्धर्मान् गायन्तो धर्मपाठकाः ॥
 एभिर्य उक्तो धर्मो वै सेव्यः स्थान्तेतरस्तथा ।
 द्रोणाधिकस्य गृह्णितुः धर्मशास्त्रेषु पथते ॥
 श्वकाकैरवलौढन्तु द्रोणान्नं न विमर्जयेत् ।
 याममुदृत्य तन्मात्रं यच्च लालायितं भवेत् ॥
 सुवर्णादक्तेनाभ्युक्ष्य ज्वलनेन तु तापयेत् ।
 ऊताशज्वालया स्पृष्टं सुवर्णमल्लिलेन च ।

विप्राणां मन्त्रघोषेण पूतं भोज्यञ्च तद्भवेत् ॥

द्रोणान्नूपरिमाणस्य तन्नस्य शुनकाद्यवलेह-महोपघातदृषितस्य
त्याग एव कर्त्तव्य इति स एवाह ।

श्व-वायस-गवाद्यैस्तु जग्धमन्त्रं यदा भवेत् ।

खेहो वा गोरसो वापि तत्र शुद्धिः कथम्भवेत् ॥

अन्नं परित्यजेत्तत्र खेहस्योत्पत्तनेन तु ।

अश्वत्यलतया शुद्धिर्गोरसस्य विधीयते ॥

देवलोऽपि ।

श्वलीढं श्व-मार्जार-ध्वाञ्च-कुक्कुट-मूपकैः ।

भोजने नोपयुञ्जीत तदमेध्यं हि सर्वतः ॥

चाण्डालस्पृष्टस्य द्रोणाधिकस्यापि त्याग एव कर्त्तव्य इत्याह
स एव ।

चाण्डालेन शुना वापि दृष्टमन्नमयज्जियं ।

चाण्डालादिभिरुच्छिष्टं स्पृष्टं भूयोऽपि वर्जयेत् ॥

यमः ।

देवद्रोणां विवाहेषु यज्ञेषु प्रसवेषु च ।

काकैः शभिश्च यत् स्पृष्टन्तदन्नं न विवर्जयेत् ॥

तन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति ।

घनानां प्रोक्षणाच्छुद्धिर्द्रवाणामपि तापनात् ।

संस्पर्शनाद्भवेच्छुद्धिरपामग्नेर्धृतस्य च ॥

हागेन सुखमस्पृष्टं शुचित्वेन विनिर्दिशेत् ॥

वसिष्ठः ।

देवद्रोष्णां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च ।
 काकैः यमिष्य संस्पृष्टमन्नं तत्र विवर्जयेत् ॥
 तन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति ।
 द्रवाणां प्लावनेनैव घृतानां प्रोक्षणेन च ॥
 ह्यग्नेन सुखसंस्पृष्टं शुचित्वेन हि तद्भवेत् ॥

वृहस्पतिः ।

तौर्धे विवाहे यात्रायां मंगामे देशविप्रवे ।
 नगरे यामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टं न दुष्यति ॥
 गोकुले कन्दुशालायां तैलचक्रेलुयन्त्रयोः ।
 अभीमांस्थानि शौचानि स्त्रीभिराचरितानि च ॥

शातातपः ।

गोकुले कन्दुशालायां तैलचक्रेलुयन्त्रयोः ।
 अभीमांस्थानि शौचानि स्त्रीषु बालान्तरेषु च ॥

हारीतः ।

कन्दुपक्वानि तैलानि पायसं दधि सक्तवः ।
 एतानि शूरास्त्रभुजो भोज्यानि मनुरब्रवीत् ॥

इत्यन्तु यथोक्ता शुद्धिरन्नान्तरसम्पादनाशक्तिरूपायामापद्येव कर्त्तव्या ।

अनापदि दुष्टमन्नं परित्यज्यान्नान्तरमेव सम्पादनौघं ।

यच्च नग्नादीनभिधायोक्तं वायुपुराणे ।

अन्नं पश्येयुरेते तु यदि वै हव्य-कव्ययोः ।

उत्स्पृष्टव्यं प्रधानार्थं संस्कारस्त्वापदि स्मृतः ॥

नग्नादिभिर्दुष्टमन्नं 'उत्स्पृष्टव्यं' परित्याज्यं । 'प्रधानार्थं' अग्नौ-

करणब्राह्मणभोजन-पिण्डप्रदानात्मक-प्रधानसम्यन्तर्यं अन्यदन्नं सम्याद्यं ।
आपदि तु नग्नादिदृष्टमन्नं नात्सृष्ट्यं । किन्तु तस्मैव पवित्रीकरणं
कर्त्तव्यं । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे ।

हविषां संस्तुतानान्तु पूर्वमेवापवर्जनं ।

मृत्संश्रुताभिरङ्गित्य प्रोक्षणन्तु विशुद्धये ॥

मिद्धार्थकैः क्षणतिलैः कार्यञ्चाप्यवकीरणं ।

द्विज-सूर्याग्नि-वस्तानां दर्शनञ्च प्रयत्नतः ॥

अस्यार्थः । 'हविषां' हव्यकव्यानां, पाकेन संस्तुतानां नग्नादिदर्शने
मति 'अपवर्जनमेव' परित्याग एव, कर्त्तव्य इत्येषः सुस्थः कल्पः ।
आपदि तु दोषापगमहेतुभूतसंस्कारमिद्धये प्रशस्तमृत्तिकामंश्रुता-
भिरङ्गित्य प्रोक्षणं विधेयं । तथा गौरमर्षपैः क्षणतिलैश्चावकीरणं
दुष्टहव्य-कव्ययोरुपरि प्रक्षेपणं कार्यं । तथा द्विज-सूर्याग्नि-ज्ञागानां
दर्शनं कार्यं । एवं यथा हव्य-कव्ये शुध्यतस्तथा प्रयतितव्यमिति ।
अथवा जमदग्निनोक्तामन्नशुद्धिं कुर्यात् ।

शुद्धवत्योऽथ कृष्णण्डाः पावमान्यस्तरत्समाः ।

पूतेन वारिणा दभैरन्नदोषानपानुदेत् ॥

शुद्धवत्यादिमन्त्राभिर्मन्वितमुदकं दभैरुपादाय नग्नादिवीक्षण-
दिप्रभवदोषापनोदनार्थं प्रोक्षणं कुर्यादित्यर्थः । एतेन लिङ्गं स्वामेत्या-
द्यास्तिस्त्वं चतः शुद्धवत्यः । यदेवा देवहेलनमित्याद्यास्तिस्त्वं कृष्ण-
ण्डो यजुर्वेदे प्रसिद्धाः । यदन्ति यच्च दूरक इत्याद्याः पावमान्यः ।
तरत्समन्दौधावतौत्याद्यास्तरत्समाः ।

इति पक्वान्नशुद्धरूपायाः ।

अथोदकशुद्धिरूपायाः ।

तत्राह बृहस्पतिः ।

उच्छिष्टं मलिनं क्लिष्टं यच्च विष्ठानुलेपितं ।

अङ्गिः शुध्यति तत्सर्वमपां शुद्धिः कथं भवेत् ॥

सूर्येन्दुरग्निपातेन मारुतस्पर्शनेन च ।

गवां मूत्रपुरीषेण शुध्यन्त्याप इति स्थितिः ॥

विष्णुः ।

मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहतान्तथा ।

आपः समुद्वरेत्सर्वाः शेषं शान्तेन शोधयेत् ॥

वज्रिप्रज्वालनं कृत्वा कूपे पकेष्टकाचिते ।

पञ्चगव्यं न्यसेत्पश्चात्ततोयममुद्भवे ॥

जलाशयेष्वथान्तेषु स्यावरेषु मदीतले ।

कूपवत्कथिता शुद्धिर्महत्तु च न दूषणं ॥

पराशरः ।

वापी-कूपतडागेषु आपो याह्यास्तु सर्वशः ।

पश्चात्पथ्येदमेथन्तु पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

अस्त्रि-चर्मावमिक्तेन श्व-मार्जारैस्तु मूषकैः ।

दूषितं तद्भवेत्तोयं तथाधस्तात्तु शोधनं ॥

अस्त्रि-चर्मावपतितं खर-वानर-सुकरैः ।

उद्वरेदुदकं सर्वं शोधनं परिमार्जनं ॥

वापी-कूप-तडागेषु दूषितेषु कथञ्चन ।

उद्धृत्य वै कुक्ष्यगतं पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

खनि-कूप-तडागेषु सन्दिग्धेषु विशेषतः ।
 तोयं ^(१) हत्वा घटशतं पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
 पादुकोपानविष्मूत्रं कूपे यदि निमज्जति ।
 षष्ठिकुम्भान् समुद्धृत्य पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
 दूषितञ्च मलैः क्लिन्नं यच्च विष्ठानुलेपितं ।
 अग्निः शुध्यति तत्सर्वमपां शुद्धिः कथं भवेत् ॥
 गवां मूत्रपुरीषेण सोम-सूर्याग्निरग्निभिः ।
 मारुतस्य तु वेगेन आपः शुद्धिमवाप्नुयुः ॥

इत्युदक-शुद्धिरुपायाः ।

अथाशुद्धापवादाः ।

तत्र मनु-विष्णु ।

नित्यमाख्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः फलपातने ।

प्रसवे च शुचिर्वत्सः श्वा मृगयद्गणे शुचिः ॥

वशिष्ठात्रि-शातातप-बौधायनाः ।

वत्सः प्रसवने मेधः शकुनिः फलपातने ।

स्त्रियश्च रतिमंसर्गं श्वा मृगयद्गणे शुचिः ॥

उशनाः ।

रहस्ये स्त्रीमुखं शुचि । शुचयः फलपातने पक्षिणः । प्रसवने

वत्सः ।

मृगयद्गणे श्वा मेधतीत्यनुवृत्तो पैठीनसिः ।

वत्सः प्रसवने, श्वा मृगयद्गणे, शकुन्ताः फलपातने, स्त्रीमुखं रतिमङ्गमे ।

शङ्खः ।

नारीणाञ्चैव वत्सानां शकुनानां शुनां मुखं ।
रतौ प्रसवने वृत्ते मृगयायां तथा शुचि ॥
आकराः शुचयः सर्वे शकुनिः फलपातने ।
वत्सः प्रसवणे मेध्यः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ॥

हारीतः ।

वत्सः प्रसवणे मेध्यः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ।
आकराः शुचयः सर्वे शकुनिः फलपातने ॥

मनु-विष्णू ।

शभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तस्मिन्नुरज्वीत् ।
क्रव्याद्विश्वं हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दसुभिः ॥

शुचौत्यनुरक्तौ याज्ञवल्क्यः ।

तथा मांसं श्व-चण्डाल-क्रव्यादादिनिपातितं ।

वमिष्ठः ।

श्वहताश्च मृगाः धन्याः पातितश्च खगैः फलं ।
वाल्मीक्यपरिक्रान्तं स्त्रीभिराप्रितश्च यत् ॥
प्रसारितं च यत्पण्यं ये दोषाः स्त्रीमुखेषु च ।
मशकैर्मलिकाभिश्च निस्त्रीनं नोपहन्यते ॥

यमः ।

याः सुभूमिगता ह्यापो यच्च मांसं शभिर्हतं ।
स्त्रीणां मुखेषु ये दोषा न दोषा मनुरज्वीत् ॥

तथा ।

बालकैर्यत्परिकान्तं स्त्रीभिराचरितञ्च यत् ।
मशकैर्मल्लिकाभिश्च निलीनं नेपथ्यते ।
चित्तिस्त्रास्यैव या आपो गवां लम्बिकराश्च याः ॥

याज्जवल्लयः ।

रश्मिरग्निरजम्बुकाया गौरश्चो वसुधानिलः ।
विप्रुषो मल्लिकाः स्पर्शं वत्सः प्रसवने शुचिः ॥

तथा ।

कारुहस्तः शुचिः पयं भैक्ष्यं योषिन्मुखं तथा ।

यमः ।

आत्मशय्यामनं वत्सं मेध्यं वा मलदूषितं ।
ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः ॥

तथा ।

आमनं शयनं यानं स्त्रीमुखं कुतर्पं तुरं ।
न दूषयन्ति विद्वांसो यज्ञेषु चममं तथा ॥
गौरश्चो विप्रुषम्बुकाया मल्लिकाः शलभाः शुकाः ।
अजो हस्ती रणे शल्वं रश्मयश्चन्द्र-सूर्ययोः ॥
भूमिरग्नौरजो वायुरापो दधि घृतं पयः ।
सर्वाण्येतानि शुद्धानि स्पर्शं मेध्यानि नित्यशः ॥

तथा ।

शुचिरग्निः शुचिर्वायुः पवित्रा ये वह्निश्चराः ।
आपश्च शुचयो नित्यं पन्थाः सचरणाच्छुचिः ।

तथा ।

आपः शुद्धा भूमिगताः शुचिर्नारो पतिव्रता ।

शुचिर्धर्मपरो राजा सन्तुष्टो ब्राह्मणः शुचिः ॥

मनु-बोधायनौ ।

नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितं ।

ब्रह्मचारिणं भैक्ष्यं नित्यशुद्धमिति स्थितिः ॥

मनु-ब्रातातपौ ।

मलिका विप्रपत्न्याया गौरश्चः सूर्यरश्मयः ।

रजो भूर्वायुरग्निश्च स्रग्भे मेधानि सर्वदा ॥

विष्णुः ।

नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितं ।

ब्राह्मणान्तरितं भैक्ष्यमाकराः सर्व एव तु ॥

मलिका विप्रपत्न्याया गौरश्चः सूर्यरश्मयः ।

रजो भूर्वायुरग्निश्च मार्जारश्च सदा शुचिः ।

सुमन्तुः ।

स्त्री-बाल-मशक-मलिका-काया-आसन-शयन-यानास्तु-विप्रुषो-

नित्यं मेधाः । घृत-कदलागाराणामत्याज्यानामशेषः ।

क्षरीतः ।

मलिका विप्रुषो नार्यो भूमिस्तोयं ऊताशनः ।

मार्जारश्चैव दर्वो च मारुतश्च सदा शुचिः ॥

ब्रह्मः ।

शुद्धं नदीगतन्तोयं सर्व एव तयाकराः ।

शुद्धं प्रसारितं पण्यं शुद्धमश्वाजयोर्मुखं ।

मुखवर्जं च गौः शुद्धा मार्जारसङ्क्रमे शुचिः ॥

वहस्यति-पराशरै ।

अदुष्टा सन्नता धारा वानोद्धूताश्च रेणवः ।

स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च न दुष्यन्ति कदाचन ॥

मलिका विप्रुषो नारौ भूमिरापो ज्ञताशनः ।

मार्जारस्यैव दक्षी च मारुतश्च सदा शुचिः ॥

शङ्ख-लिखितौ ।

बाल-स्त्रीपरिगतान्यगारेषु न दुष्यन्ति, धूमाग्निरजांसि वाय्वी-
रितानि विप्रुषः कृथा मलिका इति स्पर्शं मेधाः ।

उज्जनाः ।

कारुहस्तः शुचिर्नित्यं पण्यं यच्च प्रसारितं ।

आकराः सोमपानञ्च वाचा यच्च प्रशस्यते ॥

बौधायनः ।

अदूष्याः सन्नता धारा वानोद्धूताश्च रेणवः ।

आकराः शुचयः सर्वे वर्जयित्वा सुराकरं ॥

पैठीनमिः ।

आकराः शुचयः सर्वे पण्यं यच्च प्रसारितं ।

रजसा स्त्री मनोहृद्वा नदी वेगेन शुध्यति ॥

पुनः पैठीनमिः ।

गैरजोऽय्यरजोवायुर्मलिका वेति स्पर्शं मेधानि ।

शातातपः ।

रेणवः शुचयः सर्वे वायुना समुदीरिताः ।

अन्यत्र रासभाजावि-श्व-समुद्गनिवाससां ॥

उग्रनाः ।

गजाश्च-रथ-नागानां^(१) प्रशस्ता रेणवः सदा ।

अप्रशस्ताः समूहान्याः श्वावि-रासभ-वाससां ॥

बोधायनः ।

पुरे रेणुगुण्डितशरीर-स्वप्रतिपूर्णनेत्रवदनश्च नगरे वसन् स
नियतात्मा सिद्धिमवाप्स्यतीति नैतदस्ति ।

रथाश्च-गज-धान्यानां गवाश्चैव रजः शुभं ।

अप्रशस्तं समूहान्याः श्वाजावि-स्वरवाससां ॥

शातातपः ।

अपां नोच्छिष्टदोषोऽस्ति मधुनो न च सर्पिषः ।

न फलानां न सेनूणां नाकराणां न योषितां ॥

बालकैर्दत् परिक्लान्तं स्त्रीभिराचरितञ्च यत् ।

मशकैर्मलिकाभिश्च निलीनं नोपहन्यते ॥

पैठौनसिः ।

मधु-सर्पिः-फल-बाल-स्त्रीणामनुच्छिष्टं ।

देवलः ।

शुचिपूतं स्वयंशुद्धं पवित्रञ्चेति केवलं ।

मेधश्चतुर्विधं लोके प्रजानां मनुरब्रवीत् ॥

तथा ।

नवश्चानिर्मलं वापि शुचीति द्रव्यमुच्यते ।

शोधितन्तु यदान्येन तत्पूतमभिधीयते ॥

(१) गवाश्चरथनागानामिति ख० ।

स्वयमेव हि यद्रूपं केवलं धन्यतां गतं ।
 स्यावरं जङ्गमं वापि स्वयं शुद्धमिति स्मृतं ॥
 अन्यद्रूपैरद्रूपं यत् स्वयमन्यानि शोधयेत् ।
 इव्य-कवेषु पूज्यं यत्तत्पवित्रमिति स्मृतं ॥
 अथ सर्वाणि धान्यानि द्रव्याण्याभरणानि च ।
 अवर्ज्यभक्ष्य-भोज्यानि शुचीन्येतानि केवलं ॥
 वर्जिते निखिलद्रव्येऽशुचिमंशा प्रवर्तते ।
 तस्मिन्नेवेह धर्मज्ञः^(१) शुद्धता न पुनर्भवेत् ॥
 तन्माच्छुद्धं तु कर्मण्यं शुचीत्याज्जर्दिजातयः^(२) ।
 निर्मलं संकृतं द्रव्यं क्रियाहं पूतमुच्यते ॥
 वसतिश्चमसो यानं वाहनं साधनानि च^(३) ।
 क्षुरो नौरामनश्चेति स्वयं शुद्धमिति स्मृतं ॥
 शिशवश्च स्वयं शुद्धा योषितश्चानृतौ तथा ।
 ब्रह्महत्या हि नारीणामृतुकालेन संस्पृशेत् ॥
 आकरा हि स्वयं शुद्धा द्रव्याणामिति निर्णयः ।
 कीतञ्च व्यवहारिभ्यः पण्यं शुद्धमिति स्मृतं ॥
 अदुष्टं वाक्प्रशस्तं हि स्वयं शुद्धञ्च केवलं ।
 चीण्येतानि विशुद्धानि भगवान् मनुरब्रवीत् ॥
 अजाश्वा सुखतो मेध्या गावो मेध्यास्तु पृष्ठतः ।
 तरवः पुष्पिता मेध्या ब्राह्मणाश्चैव सर्वदा ॥

(१) सर्वज्ञ इति ग० ।

(२) मनीषिन इति ख० ।

(३) साधनान्मु चेति ग० ।

भस्म लौहं सुवर्णञ्च सदर्भाः कुतपास्तिलाः ।
 अपामार्गं शिरीषार्काः पद्ममामलकं मणिः ॥
 मात्स्यानि सर्पपा दूर्वाः सदा भद्राः प्रियङ्गवः ।
 अक्षता रोचना लाजा हरिद्रासुन्दरं यवाः ॥
 पलाश-खदिराश्वत्थ-तुलसी-धातकी-वटाः ।
 एतान्याहुः पवित्राणि ब्राह्मणा हव्य-कव्ययोः ॥
 पौष्टिकानि मलानि शोधनानि च देहिनां ।
 तथापोऽग्निः शकन्मृच्च पवित्राणि विशेषतः ।
 सर्वाण्यौचविशुद्ध्यर्थं सर्वेषां सर्वतः सदा ॥

तथा ।

अकण्ठलैः समिद्धोऽग्निर्दुर्मनुष्यैरदूषितः ।
 सर्वेषामप्यग्नौचानां समर्थः शोधनाय सः ॥
 द्रव्याणामग्निदग्धानां मेध्यत्वमुपदिश्यते ।
 ज्वालाभिमृष्टपात्राणां शुचित्वं नियतमवेत् ॥
 अग्नेर्दण्डमुक्तस्य ग्रहणं नास्त्यनापदि ।
 स्वपाको वृषलो भोक्तृब्राह्मणोऽग्निरनाहितः ॥
 चण्डालाग्नेरमेध्याग्नेः स्रुतिकाग्नेश्च कर्हिचित् ।
 पतिताग्नेश्चिताग्नेश्च न शिष्टैर्ग्रहणं स्मृतं ॥
 गोशकृच्छुद्धदेशस्था शस्त्रानाद्यचिता शिवा ।
 अपाम्ना मृद्भवेच्छुद्धा सन्त्या विष्णुचवर्जिता ॥

मनु-विष्णु ।

उद्धं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः ।

यान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाच्चैव मलाश्रुताः ॥

बौधायनः ।

नाभेरधःसंस्पर्शं कर्मयुक्तो वर्जयेत् । उद्धं वै पुरुषस्य नाभेर्मैध्यं
आवाचीनममेधमिति श्रुतिः ।

विष्णु-याज्ञवल्क्यौ ।

अजाश्वं सुखतो मेध्यं न गौर्न नरजा मलाः ।

उग्रनाः ।

ऊर्द्धं नाभेः पुरुषः, गौर्मैध्यः पृष्ठे, पुरस्तादजाः, स्त्रियः सर्व-
तोद्दयमासामशुचि ।

यमः ।

मेध्या रक्षोगता नारी स्त्रीमुखेषु च वारुणौ ।

स्पर्शने न तु दुष्यन्ति वातो गन्ध-रसाः स्त्रियः ॥

स्त्रीणां मुखरसश्चैव गन्धो निश्वास एव च ।

सुखतो गौरमेध्या स्यान्मेधोऽजो मुखनः स्यतः ॥

पृष्ठतो गौर्गजः स्कन्धे सर्वतोऽश्वः शुचिस्तथा ।

नृणां मूत्रपुरीषे तु अमेधे मल एव च ॥

गोः पुरीषञ्च मूत्रञ्च नित्यं मेधमिति स्थितिः ॥

वृहस्पतिः ।

पादौ शुचौ ब्राह्मणानामजाश्वस्य सुखं शुचि ।

गवां पृष्ठानि मेध्यानि सर्वगात्राणि योषितां ॥

रोमोद्भेदे शङ्खौ भुङ्क्ते गन्धर्वः कुचदर्शने ।

अनलम्बु रजो भुङ्क्ते स्त्रियो मेध्याम्बु नानाया ॥

बलात्कारोपभुक्ता वा चौरहस्तगतापि वा ।
 स्वयं विप्रतिपन्ना वा अथवा विप्रमादिता ॥
 अत्यन्तदूषितापि स्त्री न परित्यागमर्हति ।
 सर्वेषां निष्कृतिः प्रोक्ता नारीणाम्नु विशेषतः ॥
 स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्हिचित् ।
 मासि मासि रजस्तासां दुष्कृतान्यपकर्षति ॥
 सोमः शौचं ददावासां^(१) गन्धर्वाश्च शुभां गिरं^(२) ।
 पावकः सर्वभक्ष्यत्वं मेधा वै सर्वतो^(३) ह्यतः ॥

यमः ।

ब्राह्मणाः पादतो मेधा गावो मेधास्तु पृष्ठतः ।
 अजाग्र्यं मुखतो मेध्यं स्त्रियो मेधास्तु मूर्ध्नतः ॥
 चौष्णाङ्गः पातकान्यासां स्त्रीणां सर्वविदो जनाः ।
 भर्तुर्वधो भूणहत्या स्वस्य गर्भस्य पातनं ॥
 यानि कानिचिदन्यानि कुर्वन्ति भुवि योषितः ।
 सर्वाण्यासां स्वकर्माणि देवैर्दत्तवराः स्त्रियः ॥
 पूर्वं नार्यः सुरैर्भुक्ताः सोम-गन्धर्व्य-वज्रिभिः ।
 तैश्च दत्तवरा ह्येता नैव दुष्यन्ति कर्हिचित् ॥
 सोमस्तासां ददौ शौचं गन्धर्वः श्रित्तितां गिरं ।
 ऊताशः सर्वभक्ष्यत्वं तेन निष्कममाः स्त्रियः ॥

यमाची ।

(१) ददौ स्त्रोणामिति ग० ।

(२) गन्धर्वाः श्रित्तितां गिरमिति ग० ।

(३) योषितः इति क० ।

न स्त्री दुष्यति जारेण नाग्निर्दहनकर्मणा ।

नापो मूत्रपुरीषाभ्यां न द्विजो वेदकर्मणा ॥

गावो न दुष्यन्त्यमृतं वहत्यः ।

स्त्रियो न दुष्यन्ति परोपभुक्ताः ।

आपो न दुष्यन्ति महीतलस्थाः ।

विप्रो न दुष्यन्ति प्रतिग्रहेण ॥

वशिष्ठ-बोधायनौ ।

न स्त्री दुष्यति जारेण न विप्रो वेदकर्मणा ।

स्वयं विप्रतिपन्ना वा यदि वा विप्रमादिता ॥

बलात्कारोपभुक्ता वा चौरदहस्तगतापि वा ।

न त्यजेद्वृषितां नारीं नास्याख्यागो विधीयते ॥

पुष्पकालमुपामीना षट्कालेन शुध्यति ।

स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्हिचित् ।

मासि मासि रजो ह्यासां दुष्कृतान्यपकर्षति ॥

पूर्वं स्त्रियः सुरैर्भुक्ताः सोम-गन्धर्व-वज्रिभिः ।

तैश्च दत्तवरा ह्येता नैव दुष्यन्ति कर्हिचित् ॥

तासां सोमो ददौ शौचं गन्धर्वः शिञ्जितां गिरं ।

अग्निश्च सर्वभक्ष्यत्वं तस्मान्निष्कसमाः स्त्रियः ॥

चौणि स्त्रियः पातकानि लोके धर्मविदो विदुः ।

मर्त्युर्वधो भूणहत्या स्वस्य गर्भस्य पातनं ॥

अचिः ।

बलात्कारोपभुक्ता वा चौरदहस्तगतापि वा ।

शुध्येत रजसा नारी नदी वेगवती यथा ॥
 स्वयं विप्रतिपन्ना वा अथवा विप्रमादिता ।
 अत्यन्तदुषिता नारी नास्त्रास्यागो विधीयते ॥
 स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कश्चित् ।
 मामि मामि रजो ह्यासां दुष्कृतान्यपकर्षति ॥
 पूर्वं स्त्रियः सुरैर्भुक्ताः सोम-गन्धर्व-वज्रिभिः ।
 सोमस्तासां ददौ शौचं गन्धर्वः शिचितां गिरं ।
 पावकः सर्वमेध्यत्वं तस्मान्निष्कसमाः स्त्रियः ॥

याज्ञवल्क्यः ।

सोमः शौचं ददौ स्त्रीणां गन्धर्वश्च शुभां गिरं ।
 पावकः सर्वमेध्यत्वं मेध्या वै योषितो ह्यतः ॥
 व्यभिचारादृतौ शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते ।
 भर्तृ-गर्भवधादौ च तथा महति पातके ॥

स्वधिकारे पैठीनसिः ।

चौणि पातकानि भर्तृवधो ब्रह्मवधः स्वगर्भपातगच्चेति । अतौ
 मामि मामि शुध्यन्तीत्याह ।

मामि मामि रजस्तासां दुष्कृतान्यपकर्षति ।
 पुष्यकालमुपासित्वा चतुकालेन शुध्यति ॥
 सोमस्तासां ददौ शौचं गन्धर्वः शिचितां गिरं ।
 अग्निश्च सर्वमेध्यत्वं तस्मान्निष्कसमाः स्त्रियः ॥

यमः ।

बलात्कारोपभुक्ता वा चौरहस्तगता च या ।

कन्दर्पमदमूढा या यदि वा मद्यमोहिता ॥
 स्वयं विप्रतिपन्ना वा यदि वा विप्रमादिता ।
 अतुकालेन शुध्येत्तु धर्मापेता च या भवेत् ॥
 शुध्येत्तु रजसा नारी नदी वेगवती यया ।
 पुष्पकालमुपासीना पुंसां सह विशुध्यति ॥

तथा ।

स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कश्चित् ।
 मासि मासि रजः स्त्रीणां दुष्कृतान्यपकर्षति ॥
 मृन्मयस्याग्निना शुद्धिर्दारवस्य तु तवणात् ।
 भस्मना चैव तु कांस्यस्य स्त्रीणान्तु रजसा स्यता ॥
 नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
 नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥

वसिष्ठः ।

रजसा शुध्यते नारी नदी वेगेन शुध्यति ।
 भस्मना शुध्यते कांस्यं पुनःपाकेन मृन्मयं ॥

शङ्ख-लिखितो ।

न वै स्त्रीणां व्रतं न मन्त्रक्रिया न कार्यमिति ।

प्रजापतिः ।

पाणिग्रहीताः सन्तानार्थिना परैरवकीर्णं न दुष्यन्तीति स्मृति-
 वादः । ता ह्यार्चनेन शुध्यन्तीति वैवस्वतः । कामानुपगमप्रवृत्तिर-
 कार्यमिति ।

हारीतः ।

तद्वत्तत्वादात्कसम्भावाच्च दोष इति ।

गौतमः ।

चान्द्रायणमासां पावनमित्याचार्याः । प्राज्ञापत्योवा ।

हारीतः ।

गर्भघ्नीं मध्ये वर्षे शिष्यसुतगामिनीं पानव्यसनामक्तां धनधान्यच-
यकरीन्तु वर्जयेत् । नाभिचारिणीं रजसा शुध्यतीत्येके । व्यक्ति-
भोगान् परैरसृज्य न दुष्यतीत्यन्ये ।

वसिष्ठः ।

शोभो ददौ शौचमासां गन्धर्वः शिचिताङ्गिरं ।

अग्निश्च सर्वभक्ष्यत्वं तस्मान्निष्कसमाः स्त्रियः ॥ इति ।

अपरे ।

एकव्रतस्कन्धभावत्वात् परेन्द्रियोपहतत्वाच्च दुष्याः कुलमंकर-
कारिण्यो भवन्ति ।

यमः ।

स्वच्छन्दगा हि या नारी तस्यास्वागो विधीयते ।

नैव स्त्रीवपनं कुर्यात् न चैवाङ्गविकर्तनं ॥

स्वच्छन्दव्यभिचारिण्या विवर्त्तास्वागमव्रवीत् ।

चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या ।

पतिघ्नी च विशेषेण जघन्योपगता च या ॥

शातातपः ।

शामे तु यच्च संस्पृष्टं याचार्या कलहादिषु ।

शामसंदूषणे चैव स्पृष्टिदोषो न विद्यते ॥

‘यामे’ राजमार्गादौ ।

देवयाचा-विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च ।

उत्सवेषु च सर्वेषु स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति ॥

बहस्यतिरपि ।

तीर्थे विवाहे यात्रायां संगामे देशविप्रवे ।

नगर-यामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति ॥

एतच्च वाक्यत्रयं यवाहमनेन स्पृष्ट इति ज्ञानं नास्ति तद्विषय-
मिति केचित् । उच्छिष्टाशुचि-मंस्पृष्टविषयमित्यन्ये ॥

इत्यशुद्धापवादः ।

अथ स्नानमुच्यते ।

तच्च स्नानप्रशंसा ।

अह विष्णुः ।

स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।

पवित्राणां तथा जप्ये दाने च विधिचोदिते ॥

अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःखप्रं दुर्विचिन्तितं ।

अप्माचेनाभिषिक्तस्य नश्यन्त इति धारणा ॥

याम्यं हि यातनादुःखं नित्यस्त्रायी न पश्यति ।

नित्यस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृता नराः ॥

उपलुप्तमि यत्स्नानं सन्ध्यावासुदिते रवौ ।

प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनं ॥

अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रममन्वितः ।

स्वत्येष दिवारात्रौ प्रातःस्नानं विशेषधनं ॥

किञ्चन्ति च सुपुत्रस्य इन्द्रियाणि स्वन्ति च ।
 अङ्गानि समतां यान्ति उत्तमान्यधमानि च ॥
 अस्त्राणां नाचरेत् कर्म जप-होमादि किञ्चन ।
 लाला-स्नेहसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ॥
 अतः स्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं शुभं ।
 सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकं ॥

सत्यव्रतः ।

बलं रूपं यशो धर्मो ज्ञानमायुः सुखं धृतिः ।
 आरोग्यं पुष्टिमाप्नोति सम्यक् स्नानेन मानवः ॥

योगयाज्ञवल्क्यः ।

अगम्यागमनात्पापात् पापेभ्यश्च प्रतिग्रहात् ।
 रहस्याचरितात्पापान्मुच्यते स्नानमाचरन् ॥
 प्रकर्तुमसमर्थयेत् जुहोति-यजति क्रियाः ।
 स्नान-ध्यान-जप-दानैरात्मानं बोधयेद्बुधः ॥
 यदेव स्नानं कुरुते विशुद्धेनान्तरात्मना ।
 तेनैव सर्वमाप्नोति विधियज्ञक्रियाफलं ॥
 मनःप्रसादजननं रूप-सौभाग्यवर्द्धनं ।
 शोकदुःखप्रहं स्नानं मोक्षदं ज्ञानदं तथा ॥
 स्नानमूलाः क्रियाः सर्वाः श्रुति-स्मृत्यदिता नृणां ।
 तस्मात्स्नानं निषेवेत श्री-पुष्पारोग्यवर्द्धनं ॥

गुणा दश स्नानपरस्य साधे

रूपञ्च तेजश्च बलञ्च शौचं ।

आयुष्यमारोग्यमलोलुपत्वं

दुःखप्रघातश्च तपश्च मेधा ॥

इति स्नानप्रशंसा ।

अथ स्नानभेदाः ।

तत्राह दत्तः ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।

तेषां मध्ये तु यन्नित्यं तत् पुनर्भिद्यते त्रिधा ॥

मलापकर्षणं पार्श्वं समन्तन्तु जले स्नतं ।

सन्ध्यास्नानमुभाभ्यान्तत्स्नानदेशाः प्रकीर्त्तिताः ॥

वृद्धोमथाभ्यां शरीरच्छालनं 'मलापकर्षणं' । 'पार्श्वं' तटे ।

'सन्ध्यास्नानं' मार्जनं । तत् 'उभाभ्यां' जलस्नानाभ्यां, कार्यं ॥

शङ्खः ।

स्नानं तु द्विविधं प्रोक्तं गौण-मुख्यप्रभेदतः ।

तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत् पुनः षड्विधं भवेत् ॥

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणं ।

क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोढा स्नानं प्रकीर्त्त्यते ॥

एतेषां क्रमेण लक्षणान्याह स एव ।

अस्नातस्तु पुमाश्चाहो जपाग्निहवनादिषु ।

प्रातःस्नानं तदर्थञ्च नित्यं स्नानं प्रकीर्त्तितं ॥

चण्डाल-शव-पूयादि स्पृष्ट्वा स्नानं रजस्वलां ।

स्नानार्हंस्तु यदा स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि तत् ॥

पुष्पस्नानादिकं यत्तु देवज्ञ विधिचोदितम् ।

स्नानं समाचरेद्यत्तु क्रियाङ्गं तत् प्रकौर्त्तितं ॥

मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकं

मलापकर्षणार्था तु प्रवृत्तिस्तस्य नान्यथा ॥

सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।

क्रियास्नानं समुद्दिष्टं स्नानं तत्र मता क्रिया ॥

स्नानमेव तत्र 'क्रिया' कार्य्यं, 'मता' विहितेत्यर्थः ।

तत्र काम्यन्तु कर्त्तव्यं यथावद्विधिचोदितं ।

नित्यं नैमित्तिकञ्चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणं ॥

तीर्थाभावे तु कर्त्तव्यं उष्णोदक-परोदकैः ।

स्नातस्य वज्रितप्तेन तथैव परवारिणा ॥

शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं भवेत् ।

अङ्गिर्गावाणि शुध्यन्ति तीर्थे स्नानात्तमेत्^(१) फलं ॥

सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।

स्नानमेव क्रिया यस्मात् स्नानात् पुण्यफलं स्रतं ॥

गोभिलः ।

नित्यं सततनिर्वर्त्यं काम्यं कामाय यद्वितं ।

निमित्तादथ जातन्तु स्नानं नैमित्तिकं स्रतं ॥

अनेन मध्यन्दिनस्नानस्यापि नित्यत्वमुक्तं भवति । तस्यापि
नित्यनिर्वर्त्यत्वात् ।

तथा च वैयासपादः ।

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं मध्यस्नायी सदा भवेत् ।

(१) स्नानाद्भवेदिति ग० ।

यथोक्तस्नानासमर्थं प्रत्यन्यान्यपि स्नानान्याह योग-याज्ञवल्क्यः ।

असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ।

मन्त्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥

मान्त्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।

वारुणं मानसञ्चैव सप्त स्नानान्यनुक्रमात् ॥

एतेषां लक्षणमाह स एव ।

आपोहिष्ठादिभिर्मान्त्रं मृदालम्बस्य पार्थिवं ।

आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतं ॥

यत्तु सातपथ्येण स्नानं तद्विद्यमुच्यते ।

वारुणं चावगाहन्तु मानसं विष्णुचिन्तनं ॥

शस्तं स्नानं यथोद्दिष्टं मन्त्रस्नानात्क्रमेण तु ।

कालाद्देशादसामर्थ्यात् सर्वं तुल्यफलं स्मृतं ॥

मानसं प्रवरं स्नानं केचिदिच्छन्ति सूरयः ।

आत्मतौर्यप्रशंसायां व्यासेन पठितं यतः ॥

तथा ।

अथ आपस्तु द्रुपदादापोहिष्ठाद्यमर्षणं ।

एतैश्चतुर्भिर्ह्येकमन्त्रैर्मन्त्रस्नानमुदीरितं ॥

अप्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेवेन्तु कारयेत् ।

पूर्वाद्दिष्टैस्तथा मन्त्रैरन्यथा मार्जनं भवेत् ॥

आह गौतमः ।

दिव्य-वायव्यमाग्नेयं ब्राह्मं सारस्वतन्तथा ।

मानसञ्चेति विज्ञेयं गौणस्नानन्तु षड्विधं ॥

पराशरोऽपि ।

पञ्च स्नानानि पुण्यानि यान्यभाषन्त तद्विदः ।
 सम्यक् तानि प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥
 आग्नेयं वारुणञ्चैव तृतीयं ब्राह्ममेव च ।
 चतुर्थञ्चैव वायव्यं पञ्चमं दिव्यमुच्यते ॥
 आग्नेयं भस्मना स्नानमवगाह्य तु वारुणं ।
 आपोहिष्ठेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजोभवं ॥
 काले वा यदि वाकाले सूर्ये मेघविवर्जिते ।
 तस्मिन् दृष्टे तु यत्स्नानं तद्विद्यमिति चोच्यते ॥

जागलेयः ।

आग्नेयं भस्मना स्नानमद्भिर्वारुणमुच्यते ।
 आपोहिष्ठेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजः स्मृतं ॥
 अद्भिरातपवर्षाभिर्दिव्यं स्नानमिहोच्यते ।
 एतैस्तु मन्त्रतः स्नात्वा तीर्थानां फलमाप्नुयात् ॥

अत्र विशेषः कूर्मपुराणे दर्शितः ।

आग्नेयं भस्मना पाद-मस्तकाद्देहधूलनं ।

तृहस्यतिः ।

वायव्यं गोरजः प्रोक्तमस्तङ्गच्छति गोपतौ ।

विदत्सरस्वतौप्राप्तं सारस्वतमित्यर्थः ॥

तत् स्वरूपं व्यासः ।

स्त्रयमेवोपसन्नाय विनयेन दिजातये ।

तज्ज्ञः सन्पादयेत् स्नानं शिष्याय च सुताय च ॥

दातायणमयैः कुम्भैः मन्त्रविज्ञाङ्गवोजलैः ।

कृतमङ्गलपुण्याहैः स्नानमस्तु तवानघं ॥

इत्युक्त्वा जाङ्गवौस्थाने तीर्थान्यन्यानि कीर्तयेत् ।

सर्वतीर्थाभिषेकस्ते भूयादित्यन्ततोवदेत् ॥

इत्येवं विप्रवर्याणां वचनेन महात्मनां ।

सर्वतीर्थेषु सुस्नातः पूतो भवति नान्यथा ॥

‘उपसन्नाय’ समीपे उपविष्टाय, ‘दातायणं’ हिरण्यं ।

जावालः ।

अग्निस्त्वं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणां ।

आर्द्रेण वासमा वापि मार्जनं दैहिकं विदुः ॥

एतत्कापिलं स्नानं ।

तदाह बृहस्पतिः ।

आर्द्रेण कर्पटेनाङ्गशोधनं कापिलं स्रतं ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यन्त्रिविधं स्नानमुच्यते ।

तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन प्रकीर्तितं ॥

कचिन्नैमित्तिके तर्पणापवादमाहापस्तम्भः ।

असृग्मसृग्गर्भे वान्ते अश्रुपाते क्षुरे भगे ॥

स्नानं नैमित्तिकं कार्यं दैव-पितृविवर्जितं ॥

अत्र विशेषमाह विष्णुः ।

स्नानार्हो यो निमित्तेन कृत्वा भूयोऽवगाहनं^(१) ।

(१) तोयावगाहनमिति ख० ।

आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत् ॥

‘कृत्वावगाहनं’ दृष्णीमिति शेषः ।

तथा योगयाज्ञवल्क्यः ।

दृष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिर्नरः ।

आचम्य प्रयतः पश्चात्स्नानं विधिवदाचरेत् ॥

वृद्धवमिष्ठः ।

चण्डालादेस्तु संसृज्जे वारुणं स्नानमाचरेत् ।

इतराणि तु चत्वारि यथायोगं स्मृतानि वै ॥

‘इतराणि’ ब्राह्मादीणि ।

वारुणस्नानेऽपि नित्यविशेषमाह गार्ग्यः ।

कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानं श्रौताङ्गिः काम्यमेव च ।

नित्यं यादृच्छिकं चैव यथारुचि समाचरेत् ॥

‘यादृच्छिकं’ मलापकर्षणार्थं । “मलव्यपोहनं स्नानं प्राञ्ज्र्या-
दृच्छिकं पुनः” इति तेनेवोक्तत्वात् ।

आतुरस्नानं प्रत्याह पराशरः ।

आतुरे स्नान उत्पन्ने दशहत्वोद्धनातुरः ।

स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शुद्धेन आतुरः ॥

स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला ।

पाचान्नरिततोयेन स्नानं कृत्वा व्रतचरेत् ॥

भिक्षुगात्रा भवेदङ्गिः साङ्गोपाङ्गं कथञ्चन ।

न वस्त्रपीडनं कुर्यान्नान्यदामश्च धारयेत् ॥

उशनाः ।

ज्वराभिभूता या नारी रजसा च परिमुता ।
 कथन्तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्नात केन कर्मणा ॥
 चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते स्पृशेदन्वा तु तां स्त्रियं ।
 सा सचैलावगाह्यापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् ॥
 दश-द्वादशकृत्वो वा आचामेच पुनः पुनः ।
 अन्ते च वामसां त्यागस्ततः शुद्धा भवेत्तु सा ।
 दद्याद्भक्त्या ततो दानं पुण्याङ्गेन विशुध्यति ॥

सूतिका रजस्त्रयोर्मरणे विशेषमाह आगलेयः ।
 सूतिकायां मृतायाश्च कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ।
 कुम्भे सलिलमादाय पञ्चगव्यं तथैव च ॥
 पुण्यर्म्भिरभिमन्त्रयापो वाचा शुद्धिं लभेत्ततः ।
 तेनैव स्नापयित्वा तु कुर्यात्स्नानं यथाविधि ॥
 पञ्चभिः स्नापयित्वा तु मृतां गव्यैरजस्त्रयां ।
 वस्त्रान्तराहतां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकं ॥

इति स्नानभेदाः ।

अथ स्नानकर्तुं प्रतिषेधाः ।

तत्राह व्यासः ।

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः ।

नैमित्तिकं तु कुर्वीत स्नानं दानञ्च रात्रिषु ॥

एतन्महानिशाभिप्रायं ।

यदाह मनुः ।

न स्नानमाचरेद्भुक्ता नातुरो न महानिशि ।

न वासेभिः सदाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये ॥

जावालिः ।

न पारक्ये सदा स्नायान्न भुक्ता न महानिशि ।

नार्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात् कदाचन ॥

महानिशालवणमाह मार्कण्डेयः ।

महानिशो द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः ।

नैमित्तिकं तदा कुर्यात् काम्यं न तु मनागपि ॥

काम्यमत्राविहितकालविशेषं । द्वितीययामस्नान्या तृतीयस्य
चाद्येति घटिकादयं ।

मध्यमयामदयस्यैव महानिशालमाह देवलः ।

महानिशो तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयं ।

तस्यां स्नानं न कुर्वीत काम्य-नैमित्तिकादृते ॥

काम्यं तत्कालविहितं । यथा,—

प्रतियामं ततोरात्रेः स्नायाच्छीतैर्घटाम्भिरित्यादि ।

पैठौनसिरपि ।

अपेयं हि सदा तोयं रात्रौ मध्यमयामयोः ।

स्नानं चैव न कर्त्तव्यं तथैवाचमनक्रिया ॥

विश्वामित्रः ।

महानिशो तु विज्ञेया रात्रौ मध्यमयामयोः ।

तस्यां स्नानं न कुर्वीत काम्यमाचमनन्तथा ॥

षट्चिंशन्मतेऽपि ।

अपेयं हि सदा तोयं रात्रौ मध्यमयामयोः ।

स्नानं तत्र न कुर्वीत काम्यमाचमनक्रिया ॥
 निमित्तविशेषे त्वाचमनप्रतिप्रसवोऽपि तत्रैव ।
 मूत्रोच्चारे महारात्रौ कुर्यादाचमनन्तु यः ।
 प्रायश्चित्तीयते विप्रः प्राजापत्याहुर्मर्हति ॥

‘उच्चारः’ पुरीषोत्सर्गः ।

तदेवं महानिशायामेव स्नाननिषेधादन्यत्र रात्रावप्यविरुद्धमिति
 गम्यते ।

अतएव पराशरः ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयं ।
 प्रदोषे पश्चिमे यामे दिनस्नानं समाचरेत् ॥
 ‘प्रदोषः’ पूर्वयामः ।
 एतच्च दिने स्नानासम्भवे सति वेदितव्यं ।

यदाह स एव ।

दिवाकरकरैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते ।
 अप्रशस्तं निशि स्नानं रात्रोरन्यत्र दर्शनात् ॥

व्यासः ।

अप्रशस्तं निशि स्नानं रात्रोरन्यत्र दर्शनात् ।
 पराम्भसि तथैवाल्पे नाशिरस्कं कथञ्चन ॥
 ‘राजदर्शनं’ यज्ञं, संक्रान्त्यादेरपि प्रदर्शनार्थं ।

अतएव देवलः ।

राजदर्शन-संक्रान्ति-विवाहात्यय-वृद्धिषु ।
 स्नान-दानादिकं कुर्यान्निशि काम्यव्रतेषु च ॥

‘अत्ययः’ मरणं । ‘बुद्धिः’ जननं ।

योगयाज्ञवल्क्योऽपि ।

यह्णोदाह-सङ्क्रान्ति-याचार्त्ति-प्रसवेषु च ।

स्नानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते ॥

‘अर्त्तिः’ मरणं ।

पराशरोऽपि ।

पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा संक्रमणे रवेः ।

राहोश्च दर्शने स्नानं प्रशस्तं नान्यथा निशि ॥

‘यज्ञे’ अवस्ये ।

यस्तु रात्रौ नदीस्नानप्रतिषेध उक्तो व्यासेन,

नद्यामस्तमिते स्नानं वर्जयेत् सर्वथा नरः ।

नद्यां स्नातो नदीमन्यां न प्रशंसेत्तु धर्मवित् ॥

अन्तर्द्वाय न च स्नायान्न च तीर्थे जलान्तरे ।

न मेहेत जलद्रेण्यां स्नातुं च न नदीन्तरेत् ॥

सोऽयमसृग्मसृष्टविषयः ।

यदाह वृद्धशातातपः ।

आदित्योऽस्तमिते रात्राववसृग्म सृग्मेद्यदि ।

भगवन् केन शुद्धिः स्यात्तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितं ॥

अनस्तमित आदित्ये संगृहीतं तु यज्जलं ।

तेन सर्वात्मना शुद्धिः श्रवत्सर्गञ्च वर्जयेत् ॥

पराशरः ।

अस्तं गते यदा सूर्यो वण्डालं पतितं प्लिवं ।

सुतिकां स्पृशतश्चैव कथं शुद्धिर्विधीयते ॥
 जातवेदाः सुवर्णञ्च सोममकं तथैव च ।
 ब्राह्मणानुमते चैव स्नात्वा स्पृष्ट्वा च शुध्यति ॥
 आचान्तमनुगच्छे वा निशि स्नानं न विद्यते ।
 स्नानमाचमनं प्रोक्तं दिवाहृतजलेन तु ॥

यमः ।

विप्रः स्पृष्टो निशायां तृदक्षया पतितेन वा ।
 दिवानीतेन तोयेन स्नापयेदग्निमग्निधौ ॥
 दिवाहृतं तोयमपि कृत्वा स्वर्णयुतं तु तत् ।
 रात्रिस्नाने तु सम्प्राप्ते स्नायादनलमग्निधौ ॥

यदा तु दिवाहृतं तोयं न सम्भवति तदा विशेषमाह
 मरीचिः ।

दिवाहृतं तु यत्तोयं गृहे यदि न विद्यते ।
 प्रज्वालयाग्निं ततः स्नायान्नदी-पुष्करिणीषु च ॥

अत्र विशेषमाह कात्यायनः ।

प्रचेता वरुणस्याप्सु न रात्रौ जलमुद्धरेत् ।
 अन्यत्र धाम्न इत्येतत्तौरस्यः स्नानमाचरेत् ॥

धाम्नोधास इति प्रतीकोपलक्षितमन्त्रमन्तरेण रात्रौ जलं नोद्धरे
 दित्यर्थः । एवमुद्धृतेन च जलेन नद्यादितौरस्यः स्नायात् । मापो
 मौषधीर्हिंस्रौर्धाम्नोधासो राजन्नित्यादिर्याजुर्वेदिको मन्त्रः ।
 जलोद्धरणे विशेषमाह पैठीनसिः ।

यदि गेहे न तोयं स्नानावच्छुद्धिः कथम्भवेत् ।

लोधाद्य इति मन्त्रेण गृहीयादग्निमन्त्रिधौ ॥

‘अग्निमन्त्रिधौ’ जलस्रोपरि ज्वलन्तमग्निं धारयित्वेत्यर्थः ।

तथा च हारौतः ।

धात्रो धात्र इत्यग्निमुपरिष्ठाद्धारयन् गृहीयात् ।

राजदर्शनादौ तु रात्रावपि नद्यादावेव स्नानं प्रशस्तं ।

यदाह व्यासः ।

चन्द्र-सूर्यग्रहे चैव योऽवगाहेत जाह्नवीं ।

स स्नातः सर्वतीर्थेषु किमर्थमटते महीं ॥

देवीपुराणे ।

गोदावरी महापुण्यां चन्द्रे राजसमन्विते ।

सूर्ये च शशिना यस्ते तमोरूपे महामते ॥

सौरपुराणे ।

चन्द्रग्रहे श्रवत्यर्धे रवेः संक्रमणेषु च ।

नक्तमप्यवगाहेत सलिलं सरिदादिषु ॥

देवलः ।

यथा स्नानञ्च दानञ्च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा ।

सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते ॥

यच्च सूर्योदयादूर्ध्वं यस्तस्य चन्द्रस्यास्तमयस्तत्र सूर्योदयात् प्रागेव राजदर्शननिमित्तं स्नानादि कार्यं । न तु पश्चादित्यर्थः ।

बृहवशिष्ठः ।

सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राजसूतके ।

मसैलन्तु भवेत्स्नानं स्नतकात्र च वर्जयेत् ॥

‘स्नतकात्रं’ राजस्नतकात्रं ।

गौतमः ।

न कदाचिद्वाचौ नम्रः स्नायात् ।

बौधायनः ।

नम्रः स्नायान्न नक्तं स्नायात् ।

आपस्तम्बः ।

मश्विरोमज्जनमप्यु वर्जयेदस्तमिते न स्नानं ।

मश्विरोमज्जनप्रतिषेधः स्नावरोदकविषयः ।

तथा च नन्दिपुराणे ।

मग्नो नदीजले स्नायात् प्रविश्यान्तर्जले द्विजः ।

तडागादिषु तोयेषु प्रत्यक्षं स्नानमाचरेदिति ।

मनुः ।

न नम्रः स्नानमाचरेदिति ।

उशनाः ।

न नम्रः स्नायात् ।

हारीतः ।

न मग्नो जलं पेयात् ।

शङ्ख-लिखितौ ।

अमग्नो अनम्रः स्नायान्नाप्यु मेहेन्नोद्वर्षणं कुर्यान्न पादेन पाणिना वा जलमभिहन्त्याद्यस्नादापो वै सर्वा देवता न स्तवन्तीं दयाभिक्रामे-
दवमिच्छामेधोदकं परिहरेन्नाल्पोदके स्नायान्न समुद्रमवगाहेत न
नदीषु नदीं ब्रूयान्न पर्वतेषु पर्वतान् ।

योगयाज्ञवल्क्यः ।

पादेन पाणिना वापि यश्चा वस्त्रेण चोदकं ।

न हन्यान्नैव वादेच्च न च प्रशोभयेद्बुधः ॥

न कुर्यात् कस्यचित् पौङ्गं कर्मणा मनसा गिरा ।

आचरेन्नाभिषेकन्तु कर्माण्यन्यानि वाचरेत् ॥

देवलः ।

न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्वतेषु च पर्वतं ।

नान्यत् प्रशंसेत्तत्रस्थस्तीर्थेष्वायतनेषु च ॥

अन्यासु नदीषु स्थितोऽन्यां नदीं न ब्रूयात् । अन्येषु
पर्वतेषु स्थितोऽन्यं पर्वतं न ब्रूयात् । न प्रशंसेत् । तथा
अन्येषु तीर्थेष्वायतनेषु पुण्येष्वायतनेषु च स्थितो नान्यत्तीर्थं केचं
वा प्रशंसेदित्यर्थः ।

हारीतः ।

न चलोपहारयोः स्नायात् ।

पुनर्हारीतः ।

न स्नात-वर्णकयोरयं प्रयच्छेदन्यच्च देव-गुरु-ब्राह्मणेभ्यः ।

स्नानमाचरेदित्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

नाजीर्णं न चातुरो न नम्रो न राज्ञदर्शनवर्जरात्रौ न मन्थ्यायां ।

जावालिः ।

नित्यं न हापयेत्स्नानं काम्यं नैमित्तिकञ्च यत् ।

दशम्यादिषु कर्त्तव्यं न च यादृच्छिकं क्वचित् ॥

‘यादृच्छिकं’ मलापकर्षणार्थं ।

आपस्तम्बोऽपि ।

यादृच्छिकन्तु यत्त्रानं भोगार्थं क्रियते द्विजैः ।
तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यं नैमित्तिकं न तु ॥

हारीतः ।

दशमीं पञ्चमीञ्चैव पूर्णमासीं त्रयोदशीं ।
एकादशीं तृतीयाञ्च यस्मैलमुपसेवते ।
उत्तीर्णा तस्य वृद्धिः स्यादनापत्तिबलायुषां ॥

बोधायनोऽपि ।

नन्दासु चैव रिक्तासु पूर्णासु च जयासु च ।
द्वादश्याञ्चैव सप्तम्यां व्यतीपाते सर्वेधृते ।
रविसंक्रमणे चैव नाभ्यङ्गं स्नानमाचरेत् ॥

‘नन्दाः’ प्रतिपत्-षष्ठ्यैकादश्याः । ‘रिक्ताः’ चतुर्थी-नवमी-चतुर्दश्याः ।
‘पूर्णाः’ पञ्चमी-दशमी-पञ्चदश्याः । ‘जयाः’ तृतीयाष्टमी-त्रयोदश्याः ।
तदेवं द्वितीयां विहायेतरासु तिथिषु अभ्यङ्गस्नानं न कार्यमि-
त्युक्तं भवति ।

वारनिषेधोऽपि पराशरेण दर्शितः ।

मन्तापः कान्तिरल्पायुर्धनं निर्द्वन्द्वता तथा ।
आरोग्यं सर्वकामाः सुखभङ्गाङ्गास्करादिषु ॥

अथ प्रचेताः ।

मार्घपं गन्धतैलञ्च यत्तैलं पुष्पवासितं ।
अन्यद्रव्ययुतञ्चैव न दुष्यति कदाचन ॥

यमोऽपि ।

घृतञ्च सार्षपं तैलं यत्नैलं पुष्पवासितं ।

न दोषः पक्तैलेषु स्नानाभ्यङ्गे तु नित्यञ्च ॥

ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ।

पक्षयोर्हमयोराजन् सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।

विद्या-पुत्र-कलत्रार्थी तिलैः स्नानं विवर्जयेत् ॥

तिलस्नानं सदा पुण्यं कुर्यादामलकैः श्रियं ।

सप्तमी-नवमी-दर्श-रविसंक्रमणादृते ॥

वायुपुराणे ।

नवम्यां दर्श-सप्तम्योः संक्रान्तौ रविवासरे ।

चन्द्र-सूर्योपरागे च स्नानमामलकैस्त्यजेत् ॥

व्यासः ।

दशम्याश्च द्वितीयायां त्रयोदश्यां तथैव च ।

न वर्णवैरुणं स्नानं कर्त्तव्यं चित्रियादिभिः ॥

जादालिरपि ।

त्रयोदश्यां द्वितीयायां दशम्यां तु विशेषतः ।

शूद्र-विट्चवजाः^(१) स्नानं नाचरेयुः कथञ्चन ॥

अत्र प्रतिप्रसवमाह गर्गः ।

पुत्रजन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मादिने तथा ।

नित्यस्नाने च कर्त्तव्ये तिथिदोषो न विद्यते ॥

गारुडपुराणेऽपि ।

(१) शूद्र विट् चवजा इति ग० ।

नित्यस्नाने च कर्त्तव्ये तिथिदोषो न विद्यते ॥

भविष्यत्पुराणे ।

न स्नायादुत्सवेऽतीते मङ्गल्यानि निवर्त्य च ।

अनुव्रज्य सुहृदभून्र्चयित्वेष्टदेवताः ॥

प्रतिप्रसवोऽपि तत्रैव ।

मङ्गल्येऽख्यते स्नानं वृद्धौ पर्वोत्सवेषु च ।

स्नेहमन्त्रममायुक्तं मध्याह्नात् प्राग्विशेषतः ॥

इति स्नानकर्त्तुः प्रतिषेधाः ।

अथ स्नानार्थे ग्राह्याणि वर्ज्यानि चोदकानि ।

तत्र मनुः ।

नदीषु देवस्नातेषु तडागेषु सरःसु च ।

स्नानं समाचरेन्नित्यङ्गर्त्तप्रसवणेषु च ॥

‘नदी’ अशोथ्यसलिला स्रवन्ती । यौगशोथ्यसलिलासु स्रज्यसरित्सु स्नाननिषेधात् । देवैः स्नातमिति यत्स्मर्यते तत् ‘देवस्नातं’ । सहस्र-
द्वयहस्ताधिकपरिमाणः कृचिमोजलाशयः ‘तडागः’ । हस्तसहस्राधिक-
परिमाणं तडागाच्च न्यूनं ‘सरः’ ।

गर्त्तस्वरूपं उक्तं कात्यायनेन ।

धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।

न ता नदीशब्दवाच्या गर्त्तास्ते परिकीर्त्तिताः ॥

अष्टधनुःसहस्रायामभूत्प्रदेशावस्थितानामपां यत्र परतो गतिः
प्रवाहो नास्ति स जलाशयो गर्त्तशब्दवाच्यो न नदीशब्दवाच्यः ।

‘प्रसवणं’ निर्झरः, पर्वतादेः प्रस्रन्दमानस्तोकजलप्रवाह इत्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः ।

स्त्रायाश्चदौ-देवखात-हृद-प्रसवणेषु च^(१) ॥

स्तिमितप्रवाहोऽतिगम्भीरजलो नद्येकदेशः 'हृदः' ।

इत्थः ।

स्नानं चाहचिमे जले ।

विष्णुपुराणे ।

नदी-नद-तडागेषु देवखात-सरःसु च ।

नित्यक्रियार्थं स्नायीत गर्त-प्रसवणेषु च ॥

'नदाः' हिरण्यवाङ्मप्रभृतयः ।

अपामुत्तरोत्तरं पुण्यत्वमाह मार्कण्डेयः ।

भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्यं ततः प्रसवणोदकं ।

ततोऽपि मारसं पुण्यं तस्मान्नादेयमुच्यते ।

तीर्थतोयं ततः पुण्यं गाङ्गं पुण्यन्तु सर्वतः ॥

'तीर्थं' साधुजुष्टं । "यदध्यासितमर्हद्भिस्सद्भि तीर्थं प्रवक्ष्यते"

इति स्मरणात् ।

विष्णुरपि ।

उद्धृतात् पुण्यं भूमिष्ठमुदकं तस्मान्नादेयं तस्मादपि साधुपरि-
गृहीतं सर्वत एव गाङ्गमिति ।

विवस्नानपि ।

एकतः सर्वतीर्थानि जाह्नवेकैव चान्यतः ।

ब्रह्मलोकेऽपि शिरसः पतिता या महीतलं ॥

(१) नदी-देवखात-हृदेषु च सरःसु चेति ख० ।

मरीचिरपि ।

भूमिष्ठमुद्धृतं वापि शीतमुष्णमथापि वा ।

गाङ्गं पथः पुनात्याशु पापमामरणान्तिकं ॥

पद्मपुराणे ।

उद्धृतं तु शुभं तोयमप्युषितमेव हि ।

भागीरथ्यास्तु यत्तोयं न तत्प्युषितं भवेत् ॥

आदित्यपुराणे ।

चिरं प्युषितं वापि शूद्रस्पृष्टमथापि वा ।

जाङ्गव्याः स्नानदानादौ पुनात्येव सदा पथः ॥

अतएव गाङ्गव्यतिरिक्तेनोद्धृतोदकेन शूद्रादिस्पृष्टेन न स्नातव्य-
मित्याह योगवाज्रवल्क्यः ।

अशुचिस्पर्शदुष्टाभिरुद्धृताभिस्तु मानवः ।

स्नानं समाचरेद्यस्तु न स शुध्यति कर्हिचित् ।

तथा ।

चिराचफलदा नद्यो याः काश्चिदसमुद्रगाः ।

समुद्रगास्तु पक्षस्य मासस्य सरितां पतिः ॥

‘चिराचफलदाः’ चिराचोपवामव्रतफलप्रदा इत्यर्थः । एवं पक्ष-
मासयोरपि ।

वाराहपुराणे ।

त्रिभिः सारस्वतं तोयं पञ्चाहेन तु यामुनं ।

सद्यः पुनाति गाङ्गेयं दर्शनादेव नार्मदं ॥

समुद्रगानां सरितामन्यासामपि यत्पथः ।

पावनं स्नान-दानेषु प्राजापत्यममं स्मृतं ॥
 अममुद्रगताद्यापि याः काश्चिद्विपुलोदकाः ।
 अशोष्या यौष्मकालेऽपि तासु स्नानं समाचरेत् ॥
 शुष्यन्ति याः कुमरितो यौष्मे सृय्यांशुतापिताः ।
 तासु स्नानं न कर्त्तव्यं दृष्टतोयास्यपि कचिन् ॥

निगमः ।

याः शेषमुपगच्छन्ति यौष्मे तु मरितो भुवि ।
 तासु स्नानं न कुर्वीत प्रावृष्यन्मुदर्शने ॥
 प्रशस्नानामपि नदीनां रजोदोषकालं तत्र स्नानाद्यनर्हत्वमाह,
 कात्यायनः ।

सम्प्राप्ते आवणे मासि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।
 तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा तु जाक्रवौ ॥
 आवणे इति वर्षाकालोपलक्षणार्थं ।
 अतएव मार्कण्डेयः ।

द्विमासं मरितः सर्वा भवन्तीह रजस्वलाः ।
 अप्रशस्तं ततः स्नानं वर्षासु नववारिणा ॥
 कर्कटसंक्रान्तेरारभ्य मासद्वयं वर्षाकालः । “वर्षाः कर्कटमिंहयोः”
 इति ज्योतिःपराशरस्मरणात् ।

स्नानग्रहणं तर्पणादेरपि प्रदर्शनार्थं । यदाह कात्यायनः ।
 नभो-नभस्ययोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।
 न स्नानादौनि सर्वाणि तासु कुर्वीत मानवः ॥
 कर्कटादिमासद्वयं यावद्रजस्वला इत्यर्थः ।

चन्द्रसूर्ययहे चैव संक्रान्त्यादिदिने तथा ।

यदाह स एव ।

प्राष्टङ्गाले महानद्यः सन्ति नित्यं रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा तु जाह्नवीं ॥

जाह्नव्यास्तु दिनचयमेव रजोदोष इत्याह स एव ।

प्रवृत्ते आवणे मासि त्र्यहं गङ्गा रजस्वला ।

चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्ते शुद्धा भवति जाह्नवी ॥

एतदपि सौरमानाभिप्रायमेव । अन्यथा “प्रथमे कर्कटे देवी
त्र्यहं गङ्गा रजस्वला । सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी ॥”
इति योगयाज्ञवल्क्यवचनविरोधः स्यात् । सौरमाने संक्रान्तिवशादेव
आवणादिव्यवहारदर्शनात् । ‘करतोया’ नदीविशेषः ।
तथा ।

कर्कटादौ रजोदुष्टा गोमती वासरचयं ।

चन्द्रभागा सती सिन्धुः श्रयूर्नर्मदा तथा ॥

उक्त्यतिरिक्तानां सर्वामामपि नदीनां मासद्वयं रजोदोषे प्राप्ते
विशेषमाह स एव ।

यद्यद्वयं आवणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

‘यव्याः’ मासाः, “युरेकः संवत्सर” इति शतपथश्रुतेः ।
समुद्रगामिनीनां तु षड्राचं रजोयोग इत्युक्तं भगवतीपुराणे ।

मासद्वयं कर्कटादि सर्वानद्यो रजस्वलाः ।

समुद्रगामिनीनान्तु षड्राचं रज इव्यते ॥

ममुद्रगामिनीष्वपि कासाञ्चित्सर्वथा रज एव नास्तीत्युक्तं
वामनपुराणे ।

सरस्वती नदी पुण्या तथा वैतरणी नदी ।
आपगा नर्मदा चैव गङ्गा मन्दाकिनी नदी ॥
मधुसूदा अङ्गुमती कौशिकी यमुना तथा ।
दृषदती महापुण्या तथा हैरण्यती नदी ॥
वर्षाकालवहाः सर्वा वर्जयित्वा सरस्वतीं ।
एतासामुदकं पुण्यं वर्षाकाले प्रकीर्तितं ।
रजस्वलात्वमेतासां विद्यते न कदाचन ॥

कात्यायनोऽपि ।

तपनस्य सुता गङ्गा श्रवजाता सरस्वती ।
रजसा नाभिभृयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञकाः ॥

कुरुत्ते चे या सरस्वती सा 'श्रवजाता' ।

एवमुक्तरजोदोषस्य कचिदपवादमाह स एव ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रातस्नाने तथैव च ।
चन्द्र-सूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

गार्ग्यः ।

प्रत्यावर्त्तेऽभ्रमि स्नानं वज्यं नद्यां द्विजातिभिः ।

यस्यां रजकतीर्थेऽथ दशहस्तेन चोपरि ॥

प्रत्यावर्त्ते आवर्त्तयुक्ते ।

बौधायनोऽपि ।

तथावर्त्तोदके स्नानं वज्यं नद्यां द्विजातिभिः ।

तस्यां रजकतीर्थं तु दशहस्तेन वर्जयेत् ॥

स्नानं रजकतीर्थे तु भोजनं गणिकागृहे ।

पश्चिमोत्तरशायित्वं शक्रादपि हरेच्छ्रियं ॥

निरुद्धासु न कुर्वीरन् अंगभाक् तत्र सेतुकत् ॥

अत्र स्रवन्तीष्वित्यनुवृत्तौ जमदग्निः ।

न परेण निरुद्धासु स्रवन्तीषु कदाचन ।

स्नानं समाचरेद्विप्रः सेतुकर्तुः फलं यतः ॥

शङ्खः ।

नान्योदके स्नायात् न समुद्रमवगाहेत ।

एतच्च प्रभृतोदकसम्भवाभिप्रायं ।

यदाह छागलेयः ।

नद्यां सन्निहितायान्तु नान्यत्र स्नानमाचरेत् ।

प्रचुराणामपां लाभे न च स्वल्पोदके क्वचित् ॥

स्वल्पोदकलक्षणमुक्तं स्कन्दपुराणे ।

नाभिमाचन्तु यत्तोयं तन्तु स्वल्पमुदाहृतं ।

तत्र स्नानं प्रकुर्वीत जानुमात्रे न तु क्वचित् ॥

योगयाज्ञवल्क्यः ।

प्रभृते विद्यमाने तु उदके सुमनोहरे ।

नान्योदके द्विजः स्नायान्नदीं चोत्सृज्य कृत्रिमे ॥

नारदीयपुराणे ।

नद्यां तु विद्यमानायां न स्नायादन्यवारिषु ।

न स्नायादन्यतोयेन विद्यमाने बह्वदके ॥

नद्यसन्निधाने तडागादिष्वपि स्नातव्यमित्याह मरीचिः ।

असन्निधाने मरितां तडागेषु मरःसु च ।

वज्रतोयासु वापीषु कूपेष्वपि कदाचन ॥

विष्णुपुराणे ।

कूपेषूत्तानतोयेषु स्नानं कुर्वीत वा दिजः ।

स्नायीतोद्भूततोयेन अन्यथा रुच्यमम्भवे ॥

मार्कण्डेयोऽपि ।

पुराणानां नरेन्द्राणामृषीणाञ्च महात्मनां ।

स्नानं कूपतडागेषु देवतानां समाचरेत् ॥

महात्मनामित्यनेन पतिताद्युदपानेषु न स्नायादित्युक्तं भवति ।

अतएव ब्रह्मणुः ।

अन्याथोपार्जितार्थस्य पतितस्य च बार्हृषेः ।

न स्नायादुदपानेषु स्नात्वा कृच्छ्रं समाचरेदिति ॥

एवमनुत्सृष्टेष्वपि द्रष्टव्यं ।

यदाह व्यासः ।

अनुत्सृष्टेषु न स्नायान्नयैवासंस्कृतेषु च ॥

‘असंस्कृतं’ अकृतप्रतिष्ठं । ‘अनुत्सृष्टं’ सर्वार्थत्वेनात्यक्तं परकीय-
मिति यावत् ।

अतएव जाबालिः ।

न पारको मदा स्नायात् ।

मनुरपि ।

परकीयनिपानेषु स्नायाच्चैव कदाचन ।

निपानकर्तुः स्नायी हि दुष्कृतांशेन लिप्यत इति ।

यत्पुनर्वासेनाक्तं ।

पञ्चपिण्डानुद्धृत्य पारको स्नानमाचरेदिति ।

यच्च याज्ञवल्क्येन ।

पञ्चपिण्डान् समुद्धृत्य न स्नायात्परवारिषु ।

यच्च शङ्खलिखिनौ । नैष्ठिकचित्ते पितृस्मर्पयेत् । वापीकूपतडागो-
दपानेषु मग्न पञ्च चीन् वा पिण्डानुद्धृत्य देवपितृस्मर्पयेदिति ।

यच्च पैठौनमिना ।

परकृतान् सेतुकूपाञ्च वर्जयेत् ।

अंशभाक् तच्च सेतोल्लीन् पिण्डानुद्धृत्य स्नायादिति । तत्र-
श्चाद्यत्राभविषयः ।

तथा च मनः ।

अस्त्राभे देवघातानां सरसां सरितां तथा ।

उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारको स्नानमाचरेदिति ।

बौधायनोऽपि ।

तस्मात्परकृतान् सेतून् कूपाञ्च परिवर्जयेत् ।

उद्धृत्य वापि चीन् पिण्डान् कुर्यादापत्सु नो मदा ॥

निरुद्धात्पञ्चमृत्पिण्डान् कूपाच्च चीन् घटांस्तथा ।

श्रौतकोऽपि ।

वापीकूपतडागेषु यदि स्नायात् कदाचन ।

उद्धृत्य मृत्तिकापिण्डान् दम्र पञ्चाथवा विपेत् ॥

योगयाज्ञवल्क्योऽपि ।

परकीयनिपानेषु यदि स्नायात् कदाचन ।

सप्तपिण्डांस्तदोद्धृत्य ततः स्नानं समाचरेत् ॥

विष्णुरपि ।

परनिपानेषु न स्नायात् स्नानमाचरेद्वा पञ्चपिण्डानुद्धृत्यापदीति ।

अत्र यथासामर्थ्यं व्यवस्था । एवञ्च यचानुद्धृत्य परकीये स्नानं
तत्रैव तद्दोषभाक्तमित्युक्तं भवति ।

तदाह शौनकः ।

अनुद्धृत्य तु यः स्नायात् परकीयजलाशये ॥

वथा भवति तस्मान्न कर्तुः पापेन लिप्यत इति ॥

‘वथा’ निष्फलमित्यर्थः । सर्वार्थत्वेनोत्सृष्टे तु परकीयत्वाभावा-
दनुद्धरणे न दोष इति भावः ।

एवमुष्णोदकस्नानेऽपि नैष्कल्यमाह शङ्खः ।

स्नातस्य वङ्कितप्तेन तथैव परवारिणा ।

शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं भवेत् ॥

योगयज्ञवल्क्योऽपि ।

वथा उष्णोदकस्नानं वथा जप्यमवैदिकं ।

वथा तत्रोच्ये दानं वथा भुक्तमभाविकमिति ॥

यत्तु यमेनेतत् ।

आप एव मदा पूतास्तासां वङ्किर्विशोधकः ।

तस्मात् सर्वेषु कालेषु उष्णाम्बः पावनं स्नतमिति ॥

यदपि षड्विंशन्मते ।

आपः स्वभावतो मेधाः किं पुनर्वङ्कितापिताः ।

तेन मन्तः प्रशंसन्ति खानमुष्णेन वारिणेति ॥

तदातुरस्नानविषयं ।

तथा च यमः ।

आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतन्तु वज्रिणा ।

आस्नातमातुरस्नाने प्रशस्तन्तु शृतोदकमिति ॥

यदा तु नद्यादिकं न लभ्यते तदानौमनातुरस्नायुष्णोदकस्नान-
मविरुद्धमित्याह स एव ।

नित्यं नैमित्तिकञ्चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणं ।

तीर्थाभावे तु कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकैरिति ॥

यत्तु रुद्धमनुनेक्तम् ।

मृते जन्मनि संक्रान्त्यां आह्वे जन्मदिने तथा ।

अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥

संक्रान्त्यां भानुवारे च सप्तम्यां राजदर्शने ।

आरोग्यपुत्रमिचार्यौ न स्नायादुष्णवारिणा ॥

पौर्णमास्यां तथा दर्शे यः स्नायादुष्णवारिणा ।

स गोहत्याकृतं पापं प्राप्नोतीह न संशय इति ॥

तेनाप्युक्तेषु मरणादिषु तीर्थाभावेऽपि नोष्णोदकैः स्नायात्, किन्तु
परोदकैरुद्धृतैर्वैद्युक्तमित्यविरोधः ।

उष्णस्नाने तु विशेषमाह व्यासः ।

श्रीताम्रसु निषिच्योष्णा मन्तसम्भारसम्भृताः ।

मृद्देऽपि शस्यते स्नानमफलं स्यात्तदन्यथा ॥

‘सम्भाराः’ मृदादयः ।

अतएव मध्यन्दिनस्नानाधिकारे विवस्त्रान् ।
 मन्त्रसम्भारसंयुक्तमुपस्यर्जनमुच्यते ।
 स्नानेऽवगाहने चैव श्रावणं विधिवर्जितमिति ॥
 इति स्नानार्थं याज्ञाणि वर्ज्यानि चोदकानि ।
 अथ स्नानसम्भाराः ।

तत्राह दत्तः ।

चतुर्थे तु तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।
 तिलपुष्पकुशादीनि स्नानं वा शुचिमे जले ॥
 अष्टधा विभक्तचतुर्थी भागोऽव ज्ञेयः ।

योगयाज्ञवल्क्यः ।

मृत्तिलान् गोमयं दर्भान् पुष्पाणि सुरभीनि च ।
 आहरेत्स्नानकाले तु स्नानार्थं प्रयतः शुचिः ।
 गत्वोदकान्तं विधिवत् क्रमात् स्नानं पृथक्चित्तौ ॥

शौनकः ।

नदीतीरे शुचौ देशे आहरेन्मृत्तिकां कुशान् ।
 प्रयतो मृदमादाय दूर्वापामार्गगोमयं ।
 एकदेशे पृथक् कुर्यान्मृदः श्लोकं ततः क्रमात् ॥

जाबालिः ।

ततश्च मृत्तिकां शुद्धामदुर्गन्धामनूषरां ।
 शुचिदेशादतिशृङ्खलं कायशुद्ध्यर्थमाहरेत् ॥
 अमेध्याशनशून्यानां नीरुजानां तथा गवां ।
 अव्यङ्गानाञ्च मद्यत्नं शुचि गोमयमाहरेत् ॥

आर्द्रप्रतानिनीं देशात् कशानादिविवर्जितात् ।
 मार्जनायं हरेत् दूर्वा अपामार्गं तथैव च ॥
 सर्वकर्मापयोगार्थं कुशान् काशानथापि वा ।
 आनयेत्तर्पणार्थं तु यवानपि तिलांस्तथा ॥
 देवतार्चनकर्मायं नवाः सुमनसः शुभाः ।
 आददौत विशुद्धात्मा धौतवासेयुगं तथा ॥
 तथाभ्युक्षणमाहर्तुं पात्रमौदुम्बरं दृढं ।
 जपार्थमवमालास रुद्राद्यादिविनिर्मितां ।
 एवं सञ्चृतसम्भारः स्नानकर्म समारभेत् ॥

अत्र ज्ञातातपः ।

वल्लीकाखुत्कराक्षेपाज्जलास पथिव्ययोः ।
 कृतशौचावशिष्टा च न याद्याः सप्त मृत्तिकाः ॥
 शुचौ देशे तु संयाद्या शर्कराश्मादिवर्जिता ।
 रक्ता गौरा तथा श्वेता मृत्तिका त्रिविधा स्मृता ॥
 न मृदं नोदकं वापि न निशायां तु गोमयं ।
 न गोमूत्रं प्रदोषे तु मृद्वौयादुद्भिमात्रः ॥
 तिलोदन्तीं तिलस्त्रायौ शुचिर्नित्यं तिलोदकी ।
 होता भोक्ता च दाता च षट्तिलौ नावसौदति ॥

मरीचिः ।

मृद्वर्भतिलपुष्पाणि दूर्वापामार्गगोमयं ।
 तिलामलकवासंसि पात्रमभ्युक्षणस्य च ॥
 एकान्तमुदकं गत्वा तटं प्रक्षाल्य पाणिना ।

सम्भारान् स्थापयेत्तत्र^(१) यथादेशं पृथक् पृथक् ॥

अङ्गिराः ।

विना दर्भेण यत्नानं यच्च दानं विनोदकं ।

असङ्घातञ्च यज्जप्यं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

व्यासः ।

आदाय परया भक्त्या गङ्गातीरोद्भवां मृदं ।

संवर्द्धयति गात्राणि तस्य धर्मो महान् भवेत् ॥

वसिष्ठः ।

प्रथतोमृदमादाय दूर्वामाद्र्वाच्च गोमयं ।

स्थापयित्वा तथाचम्य ततः स्नानं समाचरेत् ॥

इति स्नानसम्भाराः ।

अथ प्रातःस्नानं ।

तत्राह दत्तः ।

दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते ।

उषःकाले तु संप्राप्ते शौचं कुर्याद्यथार्यवत् ।

ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकं ॥

शौनकः ।

प्रातराचमनं कृत्वा श्रद्धायुक्तो यथार्यवत् ।

दन्तशौचं ततः कृत्वा प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥

गौतमः ।

स्तनौचविधिः सम्यक् स्नाचान्नो दन्तधावनं ।

विधाद्येषमि कुर्वीत स्नानञ्च विधिपूर्वकं ॥

जातुकर्णः ।

सर्व्वर्णैः प्रकर्त्तव्यं प्रातःस्नानं दिने दिने ।

मन्त्रवन्तु द्विजाः कुर्युः शूद्रा मन्त्रविवर्जितं ॥

सत्यव्रतः ।

चतुर्णामपि वर्णानां प्रातःस्नानं त्रिगोधनं ।

द्विजातिभिः प्रकर्त्तव्यं मन्त्रैस्तु श्रुतिचोदितैः ॥

बौधायनः ।

अश्वोऽवगाहनं स्नानं विहितं सार्व्ववर्णिकं ।

मन्त्रवप्रोचणञ्चापि द्विजातीनां विग्राह्यते ॥

महाभारते ।

ब्रह्म-क्षत्र-विशाक्षैव मन्त्रवत्स्नानमिष्यते ।

तृण्यैव हि शूद्रस्य स्त्रीणाञ्च कुरुनन्दन ॥

कूर्मपुराणे ।

नित्यमभ्युदयात् पूर्वं स्नातव्यं शुद्धिमिच्छता ।

एष साधारणो धर्मश्चातुर्वर्ण्यस्य कौर्त्तितः ।

स्त्रीभिः शूद्रैश्च कर्त्तव्यं मन्त्रवर्जं विगाहनं ॥

गोभिलः ।

कुर्यादहरहः स्नानं उपस्यनुदिते रवौ ।

नित्यमप्लिङ्गकैर्मन्त्रैस्तर्पयेच्च तथा पितृन् ॥

विष्णुः ।

प्रातःस्नाय्यरुणकरयक्षां प्राचीमवलोक्य स्नायात् ।

यन्तु चतुर्विंशतिमते “उषस्त्वपि यत् स्नानं सन्ध्यायामुदितेऽपि च” इति तदपि पूर्ववचनाविरुद्धं । ‘उदिते’ उदयाभिमुख इति व्याख्यानम् । अन्यथा “प्रातःसन्ध्यां सनत्तवाम्” इत्यादिविरोधः स्यात् । “स्नातोऽधिकारी भवति” इत्यादिभिः स्नातस्त्वैव सन्ध्यादधिकारात् । न चैतद्वचनबलादेव सन्ध्यात्कथ्यतामिति युक्तं । “सन्धौ सन्ध्यामुपासौत नास्त्ये नोद्गते रवौ” इति योगयाज्ञवल्क्येनोदिते निषेधस्मरणात् । याज्ञवल्क्यः ।

उभे सन्धे तु स्नातव्यं ब्राह्मणैश्च गृहस्थितैः ।

तिसृष्वपि च सन्ध्यासु स्नातव्यन्तु तपस्विना ॥

‘उभे सन्धे’ प्रातर्मध्याह्नाख्ये । ‘गृहस्थितैः’ गृहस्थैः । ‘तपस्वी’ यतिः ।

विश्वामित्रः ।

प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वनस्थ-गृहमेधिनाः ।

दिने दिने यतीनां तु स्नानं त्रिषवणं स्मृतं ।

महदेव हि तत्प्रोक्तं नियतं ब्रह्मचारिणः ॥

दत्तः ।

प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वाणप्रस्थ-गृहस्थयोः ।

यतेन्त्रिषवणं प्रोक्तं महत्तु ब्रह्मचारिणः ॥

कात्यायनः ।

यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादतन्द्रितः ।

दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गृहे चैतदमन्त्रवत् ॥

‘अमन्त्रवदिति सर्वथा मन्त्रनिषेधपरं न भवति किन्तु मन्त्र
वज्रनिषेधार्थं ।

यदाह जैमिनिः ।

गृहेऽपि हि द्विजातीनां मन्त्रवत्स्नानमिष्यते ।

विधेर्लोपं न ते कुर्युः सामर्थ्ये सति कर्हिचिदिति ॥

सर्वथा मन्त्रनिषेधे दोषमाह विवस्वान् ।

अविदित्वैव यः स्नानं विधानं स्नानमारभेत् ।

स याति नरकं घोरमिति धर्मस्य धारणा ॥

व्यासोऽपि ।

मन्त्रपूतं तु यत्स्नानं प्राहुः स्नानं^(१) फलप्रदं ।

न वृथा वारिमग्नानां यादमामिव तत्समं ॥

‘यादमां’ जलजन्तूनां ।

योगयाज्ञवल्क्योऽपि ।

उपस्थानादिर्यस्तासां मन्त्रवत्कौर्त्तितो विधिः ।

निवेदनान्तस्तत्स्नानमित्याहुर्वैष्णवादिनः ॥

निषेकात् प्रभृति यावत् स्नानं श्रुतिदर्शनात् ।

नामन्त्रवद्विजातीनां कर्म किञ्चित् प्रवर्त्तते ॥

विधिदृष्टन्तु यत् कर्म करोत्यविधिना तु यः ।

न फलं किञ्चिदाप्नोति क्लेशमात्रं हि तस्य तत् ॥

मत्स्य-कच्छप-मण्डूकास्तोत्रे मग्ना दिवानिशं ।

वसन्तोऽपि च ते स्नानात् फलं नार्हन्ति कर्हिचित् ॥

श्रद्धाविधिममायुक्तं कर्म यत् क्रियते नृभिः ।

शुचिशुद्धेन भावेन तदानन्थाय कल्प्यते ॥

विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् ।

तद्धरण्यसुरास्तस्य मूढस्य तल्लतात्मानः ॥

ब्रह्म-क्षत्र-विशाक्षैव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते ।

तृणौमेव हि शुद्रस्य मनमस्कारकं स्मृतमिति ॥

अतो हेमादिकर्मलोपसम्भवात्^(१) संक्षेपेण प्रातःस्नानं त्वमन्त्रकं
कुर्यात् ।

यदाह शाव्यायनिः ।

कालान्पत्वाद्धि शङ्केत यदि हेमादिवाधनं ।

तदा संक्षेपतः कुर्यात् सर्वथा तत्त्वमन्त्रकं ॥

कात्यायनोऽपि ।

अन्यत्वाद्धोमकालस्य वज्रत्वात्तन्नामकर्मणः ।

प्रातःसंक्षेपतः स्नानं हेमलोपो विगर्हित इति ॥

संक्षेपस्नानप्रकारमाह योगयाज्ञवल्करः ।

योऽसौ विस्तरतः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः ।

असामर्थ्याच्च कुर्याच्चेत् तत्रायं विधिरुच्यते ॥

स्नानमन्तर्जले चैव मार्जनाचमने तथा ।

जलाभिमन्त्रणञ्चैव तौर्यस्य परिकल्पनं ॥

अचमर्षणसृक्तेन विराट्तेन नित्यशः ।

स्नानाचरणमित्येतत् समुद्दिष्टं महात्मभिः ।

(१) हेमादिकर्मलोपशङ्कयेति ख० ।

अन्यान् वा वारुणान्कनान् कामतः संप्रयोजयेत् ॥
स्नानं चतुर्विंशतौ ।

स्नानमब्धेय तैर्मन्त्रैर्वारुणैश्च सृदा सह ।

कुर्याद् व्याहृतिभिर्वाय यत्किञ्चेदसृचापि वा ॥

द्रुपदादिवेति वा स्नानं तर्पयेद्देवमानुषान् ।

इदञ्च तर्पणं स्नानाङ्गं । “तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन प्रकीर्तितं”
इति ब्रह्माण्डपुराणस्मरणात् ।

बौधायनः ।

तपस्यमपामवगाहनं देवतास्तर्पयित्वा पितृतर्पणमनुतीर्यमप
उच्छिद्यत्यूर्जे वहन्तीरित्यथाणुदाहरन्ति ।

स्ववन्तीस्वनिरुद्धासु त्रयोवर्णा द्विजातयः ।

प्रातस्त्याय कुर्वीरन् देवर्षिपितृतर्पणं ॥

चतुर्विंशतौ ।

स्नानस्थानान्तरन्तावत्तर्पयेत् पितृदेवताः ।

इदञ्च तर्पणं जलस्थेनैव कर्त्तव्यं । यदाह व्याघ्रः ।

नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयन्मूर्द्धमानसः ।

आगच्छन्तु मे पितरो गृह्णन्ते तान् जलाञ्जलीन् ॥

पितृणामम्बरस्यानामम्बरस्योदक्षिणामुखः ।

चौत्थीन् जलाञ्जलीन् दद्यादुच्चैरुच्चतरान् बुध इति ॥

प्रादेशमात्रमुद्धृत्य पितृदेशेनाञ्जलिचयं देयं । ततो हस्तमात्र-
मुद्धृत्य पितामहादेशेन, ततो गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य प्रपितामहादेशे-
नेति क्रमेणोच्चैरुच्चतरत्वं ।

तदुक्तं गारुडपुराणे ।

प्रादेशमाचमुद्धृत्य हस्तमाचं ततः परं ।

ततो गोष्ठङ्गमाचञ्च पिवादिभ्योजलं क्षिपेत् ।

प्रादेशमाचमुद्धृत्य तर्पयेद्देवमानुषान् ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

नाभिमाचे जले स्थित्वा कुर्यात् स्नानाङ्गतर्पणं ।

देवानृषीन् पितृगणान् स्वपितृंश्चापि तर्पयेत् ॥

उद्धृतैरुदकैः स्नातो न कुर्यादन्यदा पुनः ।

स्नानाङ्गतर्पणं विद्वान् कदाचिन्नैव ह्यपयेत् ॥

अतो मथाङ्गस्नानेऽपि स्नानाङ्गतर्पणमश्वस्तेनैव कार्यं । न चापराङ्गः पितृणामिति श्रुतेः कथं प्रातः पितृतर्पणमिति शङ्कनीयं । तथात्वे पूर्वाह्णे वै देवानामिति श्रुतेर्मध्यन्दिने स्नाने देवतर्पणं न स्यात् । न च भाभृदिति वाच्यं । “स्नानेषु चैव सर्वेषु तर्पयेत् पितृदेवताः । काम्ये नित्ये विशेषेण तत् प्रकुर्यात् प्रयत्नतः” इति व्यासस्मरणात् । अतः श्रुतिद्वयं तर्पणव्यतिरिक्तविषयमित्यवगन्तव्यं ।

किञ्च अकरणे दोषोऽपि वशिष्ठेन दर्शितः ।

नास्तिक्यभावाद्यः स्नात्वा न तर्पयति वै पितृन् ।

पिवन्ति देहनिःस्त्रावं पितरोऽस्य जलार्थिन इति ॥

‘देहनिःस्त्रावः’ देहमलः ।

कथञ्च ।

देवानृषीन् मनुष्यांश्च शुचिः पितृगणानपि ।

स्नातः सन्तर्पयेद्दिदांस्तदाधारा हि ते यतः ॥

एवं कृते फलमाह दत्तः ।

प्रातरुत्थाय योविप्रः प्रातःस्नायी सदा भवेत् ।

सप्तजन्मकृतं पापं त्रिभिर्वर्षे व्यपोहति ॥

शौतकोऽपि ।

प्रातरुत्थाय योविप्रः प्रातःस्नायी सदा भवेत् ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

इति प्रातःस्नानं ।

अथ मध्याह्नस्नानं ।

तत्र योगयाज्ञवल्क्यः ।

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं याज्ञवल्क्यस्य वै तदा ।

क्षयः शंसितात्मानः पृच्छन्ति स्नाननिर्णयं ॥

स्नानमवदेतैर्मन्त्रैर्यत्प्रयोजकं पुराणघ ।

तदाच्च विशेषेण स्नानस्य तु विधिं प्रभो ॥

तान् प्रत्युवाच प्रीतात्मा याज्ञवल्क्योऽमितद्युतिः ।

शृणुध्वं वक्ष्यते स्नानं सर्वपापप्रणाशनं ॥

मृदादीनि समाहृत्य गत्वा शुद्धं जलाशयं ।

कुर्यादहरहः स्नानं प्रातर्मध्याह्नयोर्द्विजः ॥

सुमन्तुः ।

ततो मध्याह्नसमये पुनःस्नानं समाचरेत् ।

सूर्यस्य चाप्युपस्थानं जप-होमादिकं ततः ॥

वसिष्ठहारीतावपि ।

पवित्रपाणिरेकाग्रः पार्श्वाननवलोकयन् ।

अरुग्दिवाचरेत् स्नानं मध्याह्नात् प्राग्विशेषतः ॥

‘अरुक्’ रोगरहितः । अतारोगिणा न स्नातव्यमित्युक्तं भवति ।

उक्तञ्च व्यासेन ।

स्नानं मध्यन्दिने कुर्यात् सुजीर्णोऽन्ने निरामयः^(१) ।

न भुक्तालङ्घितारोगी नाज्ञाताम्भसि नाकुलः ॥

शङ्खः ।

प्रातः सङ्क्षेपतः स्नानं शौचार्थेन तु तदिष्यते ।

मन्त्रैस्तु विधिनिष्पाद्यं माध्यह्ने तु सविस्तरं ॥

पारस्करः ।

मृद्गोमय-कुश-तिलं सुमनस आदायोदकान्तङ्गत्वा शुचौ देशे
संस्थाप्य पाणि-पादं यज्ञोपवीतञ्च प्रक्षाल्य शिखाम्बुजाचामेत् ।

स्कन्दपुराणे ।

प्रक्षालयेद्यज्ञसूत्रं मृद्गिरङ्गिः शनैः शनैः ।

शृगुः ।

मन्त्रपूतं स्थितं काये यस्माद्यज्ञोपवीतकं ।

नोत्तारयेत्ततः प्राज्ञो य इच्छेच्छेय आत्मनः ॥

देहस्यमेव तत्क्षाल्यमुत्तार्यं न कदाचन ।

व्यासः ।

स्वलोङ्कारञ्च गायत्रीं निवध्रीयाच्छिखां ततः ।

पवित्रपाणिराचम्य नाभिस्कन्धौ च संस्पृशेत् ॥

बौधायनः ।

अथ हस्तौ प्रक्षाल्य कमण्डलुं मृत्पिण्डञ्च परिमृद्व्य तोर्यं गत्वा
चिः पादौ प्रक्षालयेत् । चिरात्मानमथ हैके व्रुवते श्मशानमापो देव-
मृदं गोष्ठं यत्र ब्राह्मणा अप्रक्षाल्य पादौ तत्र प्रवेष्टव्यमिति ।
योगयाज्ञवल्क्यः ।

विधा कृत्वा मृदं तान् गोमयञ्च विचक्षणः ।

अधमोत्तममध्यानामङ्गानां क्षालनन्तु तैः ॥

भागैः पृथक् पृथक् कुर्यात् क्षालने मृदमङ्गरः ।

अङ्गिर्मङ्गिश्च चरणी प्रक्षाल्याचम्य वै शुचिः ॥

अत्र नाभेरूर्ध्वभागं दक्षिणहस्तेनाधोभागं वामहस्तेन प्रक्षालयेत् ।
“धर्मविद्वन्निष्णं हस्तमधः शौचेन योजयेत् । तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्ध्वं
न शोधयेत्” इति मृगुस्मरणात् ।

नन्दिपुराणे ।

आयुष्कामः शिरोक्षेपं मृदा कुर्याद्विजः पुरा ।

श्रीकामः पादयोः शौचं मृदापूर्वं समाचरेत् ॥

मलशोधनं प्रकृत्य व्यासेऽपि ।

षड्भिः पादौ चतसृभिर्जङ्गा नाभि-कटौ त्रिभिः ।

मृदैकया शिरः क्षाल्यं ततः कुर्यात् प्रमार्जनं ॥

वसिष्ठोऽपि ।

मृदैकया शिरः क्षाल्यं दाभ्यां नाभेस्तयोपरि ।

अथ च तिसृभिः कायं पादौ षड्भिरुपरि च ।

प्रक्षाल्य सर्वकायन्तु द्दिराचम्य यथाविधि ॥

पारस्करः ।

एकया तु शिरः क्षाल्यं द्वाभ्यां नाभिं तथोपरि ।

मृद्धिस्तस्यभिः कायं षड्भिः पायुं तथैव च ॥

कटिवस्त्ररुजङ्गाय पादौ च तिसृभिस्ततः ।

तथा हस्तौ परितोऽस्य द्विराचामेत् समाहितः ॥

अथ यथास्वशास्त्रं व्यवस्था ।

मृदादिपरिमाणन्तु कूर्मपुराणे दर्शितं ।

मृत्तिका च समुद्दिष्टा त्वार्द्रामलकमात्रिका ।

गोमयस्य प्रमाणन्तु येनाङ्गं लेपयेत्ततः ॥

एतच्च मलशोधनं तटे कार्यं ।

तथा च नृसिंहपुराणे ।

शुचौ देशे समभ्युक्ष्य स्थापयेत् कुश-मृत्तिलान् ।

मृत्तोयेन स्त्रकं देहं बद्धिः संशोधयेत्ततः ॥

यमः ।

मलस्नानं ततः कृत्वा आचम्य प्राङ्मुखः शुचिः ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा ततोऽध्यात्वा दिवाकरं ॥

आचम्य द्विरिति शेषः । एतच्चाचमनमेकं पादञ्जलान्तर्निधाय कार्यं ।

यदुक्तं चतुर्विंशतिमते ।

स्थले जलस्य आचान्तो जलान्तस्तु स्थले शुचिः ।

पादौ स्थाप्योभयत्रैव ह्याचान्तः शुचितामिसादिति ॥

स्नानशायी तटे शोधयित्वेदमाचमनं कार्यं ।

मृत्तोयेन स्त्रकं देहं बद्धिदत्तं यत्रतः ।

स्नानशायी च संशोध्य कुर्यादाचमनं बुधः ॥

इति मरीचिस्मरणात् ।

उपवेशनाद्ययोग्ये च तीरे जानुभ्यामूर्द्ध्वं तिष्ठतोऽप्याचमने न दोष इत्याह जातृकण्यः ।

ऊर्ध्वजानुर्जले तिष्ठन्नाचान्तो न प्रदुष्यतीति ।

व्यासः ।

शुचिर्भूत्वा शुचौ देशे उदकान्ते समाहितः ।

नित्यं विराचमेत्प्राणांस्ततः खानमुपकमेत् ॥

‘शुचिर्भूत्वा’ मलशुद्धिं कृतेत्यर्थः । नित्यमहणान्मलशुद्धि-
प्राणायामौ खानादावावश्यकौ ।

प्राणायामस्वरूपमाह सम्मर्त्तः ।

प्रणवेन तु संयुक्ता व्याहृतीः सप्त नित्यशः ।

गायत्रीं शिरसा साह्रं मनसा त्रिः पठेद्विजः ।

निगच्छ त्वात्मनः प्राणान् प्राणायामो विधीयते ॥

अथ च प्रथमं नासिकायां वायोरापूरणं । ततः पूरितस्य वायो-
निश्चलौकरणं । ततस्त्रिर्मन्त्रजपः । ततो रेचनक्रमेण पूरक-कुम्भ-
करेवकानुष्ठानं ।

तथाचोक्तं वसिष्ठेन ।

नासिकागृह उच्छ्वासो ध्यातः पूरक उच्यते ।

कुम्भको निश्चलश्वासे रिच्यमानस्तु रेचकः ॥

पूरकादिषु च स्थानविशेषे देवताविशेषध्यानमभिहितं तेनैव ।

नौलोत्पलदलश्यामं नाभिमध्ये प्रतिष्ठितं ।

चतुर्भुजं महात्मानं पूरकेण तु चिन्तयेत् ॥

कुम्भकेन हृदि स्थाने ध्यायेत्तु कमलामनं ।

मन्त्राणं रक्तगौराङ्गं चतुर्वक्त्रं प्रजापतिं ॥

रेचकेणेश्वरन्ध्यायेज्जलाटस्थं महेश्वरं ।

शुद्धस्फटिकसङ्काशं निर्मलं पापनाशनमिति ॥

कूर्मपुराणे ।

ततो देशविशेषकालावयवाननुसृत्योपात्तदुरितव्यार्थं मध्यन्दिन-
स्नानमहं करिष्ये इति सङ्कल्पं कुर्यात् । “ततः उरुं हि राजा बह-
णश्चकारेत्युदकप्रार्थनं कृत्वा “ये ते शतं बहणेति प्रदक्षिणमुदकमावर्त्य
सुमित्रियान इत्यञ्जलिनादकमादाय दुर्मित्रियान इत्यनेन काम-
क्रोधादौनुद्दिश्योत्तरतः प्रक्षिपेत् ।

तदाह योगी ।

उरुं ह्येति तृचा तोयमुपस्नाथ प्रदक्षिणं ।

आवर्त्तयेत्तदुदकं ये ते शतमिति तृचा ॥

सुमित्रियान इत्यञ्जलिमुद्धरेद्देवतं स्मरन् ।

दुर्मित्रियान इति देव्यं ध्यायंश्चापः प्रसेचयेत् ॥

अत्र मृदोभागद्वयं विधाय त्रिधाकृतेन प्रथमभागेन पूर्वोक्तं
मलस्नानं विधायारविष्टं भागं मृत्तिकास्नानार्थं “अथकान्त इति
मन्त्रेणाभिमन्त्रयेत् ।

तथा च मत्स्यपुराणे ।

स्नानं कुर्यान्मृदा तददामन्त्रं च विधानतः ।

अथकान्ते रथकान्ते विष्णुकान्ते वसुन्धरे इति ॥

तदनन्तरम् ।

उद्धृतामि वराहेण कृष्णेन शतवाज्जना ।

मृत्तिके ब्रह्मादत्तामि काश्यपेनाभिमन्त्रिता ॥

मृत्तिके हन तत्सर्वं यन्मया दुष्कृतं कृतं ।

मृत्तिके देहि मे पुष्टिं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितं ।

तया हतेन पापेन जीवामि शरदः शतम् ॥

इत्यनेन ब्रह्माण्डपुराणोक्तेन मन्त्रेण मृदमुद्धृत्य “नमो मित्रस्य
वरुणस्येत्यनयर्चा सूर्याय दर्शयित्वा ।

आरुह्य मम गात्राणि सर्वं पापं प्रमोचय ।

मृत्तिके त्वाञ्च मृहामि प्रजया च धनेन च ॥

इत्यनेन कश्यपोक्तेन मन्त्रेण शिरःप्रभृतिगात्राणि विलिप्य द्विराचमेत् ।

तदुक्तं शिवपुराणे ।

अथकान्त इति स्मृत्वा मन्त्रेणामन्तर मृत्तिकां ।

उद्धरेदुद्धृतामीति मन्त्रेण सुममाहितः ॥

नमोमित्रस्येति ऋचा दर्शयित्वा च भानवे ।

आरुह्येति च गात्राणि समालभ्य द्विराचमेत् ॥

आह जमदग्निः ।

अथकान्तेति वै शुद्धां मृत्तिकामाहरेच्छनैः ।

नमोमित्रस्येत्यादित्याय दर्शयेत् समृद्धौ करे ॥

गन्धद्वारामिति जप्त्वा स्वान्यङ्गानि विलेपयेत् ।

अङ्गलेपने मन्त्रान्तरमाह योगौ ।

आलभेत मृदाङ्गानि इदं विष्णुरिति तृचा ।

तथा ।

अङ्गिरङ्गिषु गात्राणि क्रमशस्त्ववने जपेत् ।
 ग्रीर्वाद्या नाभिसर्वाणि स्मरन् विष्णुमनामयम् ।
 कटि-वस्त्रग्र-जङ्घे च चरणौ च विभिक्षिमिः ॥
 तथैव हस्तावाचन्य नमस्कृत्य जलं ततः ।
 यत्किञ्चेदमिति मन्त्रेण नमस्तेप्रयताञ्जलिः ॥

जमदग्निः ।

हिरण्यशृङ्गं वरुणमित्यपोऽभिप्रपद्यते ।
 सुमित्रा इत्यपः सृष्ट्वा दुर्मित्रास्तु वह्निःक्षिपेत् ॥
 यदपां क्रूरमित्यपस्त्रिरालोच्य तु पाणिना ।

बौधायनः ।

अथापोभिप्रपद्यते ।

हिरण्यशृङ्गं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि याचितः ।
 यन्मया मुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः ।
 यन्मे मनसा वाचा कर्मणा दुष्कृतं कृतं ॥

तन्म इन्द्रोवरुणो बृहस्पतिः सविता च पुनक्तु न इत्यथाञ्जलिना
 अप उपहन्ति सुमित्रियान आप ओषधयः सन्त्विति तां दिशं निरु-
 चति यस्यामस्य दिशि देव्यो भविष्यति दुर्मित्रास्तु सौ भूयासुः
 योस्मां देष्टि यच्च वयं दिश इत्यथाप उपस्पृश्य त्रिःप्रदक्षिणमुदक-
 मावर्त्तयति यदपां क्रूरं यदमेध्यं यदग्रान्तं तदपगच्छतामिति ।
 मत्स्यपुराणे ।

अनुदृतैरुदृतैर्वा जलैः स्नानं समाचरेत् ।

तीर्थं कस्य द्विहस्तञ्च चतुरस्रं समन्ततः ॥

दर्भपाणिस्तु विधिना आचान्तः प्रयतः शुचिः ।
 तीर्थन्तु कल्पयेद्विद्वान् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥
 ॐ नमो नारायणायेति मूलमन्त्र उदाहृतः ।
 चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः ॥
 प्रकल्प्यावाहयेद्गङ्गामेभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ।
 विष्णोः पादप्रसृतासि वैष्णवी विष्णुदेवता ॥
 चाहि न स्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणान्तिकात् ।
 तिष्ठः कोट्योर्द्व्योकोटिश्च तीर्थानां वायुरब्रवीत् ॥
 दिवि भुव्यन्तरौले च तानि ते देवि जाह्नवि ।
 नन्दिनीत्येव ते नाम देवेषु नलिनीति च ॥
 दद्याद् पृथ्वी च विहगा विश्वकाया शिवामृता ।
 विद्याधरौ सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसाधनौ^(१) ॥
 क्षेमा च जाह्नवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी ।
 एतानि पुण्यनामानि^(२) स्नानकाले प्रकीर्तयेत् ।
 भवेत्सन्निहिता तत्र गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥

तथा गङ्गावाक्यमपि ।

नन्दिनी नलिनी भीता मालती च महायणा ।
 विष्णुपादार्धसम्भूता गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥
 भागीरथी भोगवती जाह्नवी त्रिदशेश्वरी ॥
 दादशैतानि नामानि यत्र यत्र जलाशये ।

(१) लोकप्रसादनीति ग० ।

(२) गङ्गानामानीति ख० ।

स्नानोद्यतः स्मरेन्नित्यं तस्य तत्र भवाम्यहं ॥

वसिष्ठः ।

कृत्स्नं मार्जनं मन्त्रैरश्वक्रान्तादिभिस्ततः ।

इहैव देवीरमृतं पारावर्यस्वरादिषु ।

ये ते शतमिति द्वाभ्यां तौर्यान्वावाहयेद्बुधः ॥

व्यासः ।

कुरुत्तेवं गयां गङ्गां प्रभासं पुष्कराणि च ।

तौर्यान्वेतानि सर्वाणि स्नानकाले भवन्तु मे ॥

एतत्सर्वं कृचिमेष्ट्वेव जलेषु कर्त्तव्यं । “गङ्गादिपुण्ड्रतौर्यानि
कृचिमादिषु संस्मरेदिति” योगयाज्ञवल्क्यस्मरणात् ।

यत्र स्थाने तु यत्तीर्थं नदी पुण्ड्रतमा च या ।

तां ध्यायन्मनसा स्नायादन्यत्रेष्टविचिन्तनम् ॥

इत्यकृचिमेषु तत्तीर्थध्यानस्यैव मृगुणा स्मृतत्वात् न नदीषु नदीं
ब्रूयादिति तौर्ये तौर्यान्तरस्मरणनिषेधाच्च । एवं तौर्यान्वावाह्य स्न-
शास्त्रोक्तेन^(१) विधिना स्नायात् ।

योगयाज्ञवल्क्यः ।

उदुत्तममिति विशेत्तज्जलं प्राङ्मुखः शुचिः ।

येन देवाः पवित्रेति कुर्यादालम्बनं त्रिभिः ॥

महाव्याहृतिभिः पश्चादाचामेत् प्रयतोऽपि सन् ।

भास्कराभिमुखो मज्जेदापो अस्मानिति तृचा ॥

जमदग्निः ।

(१) स्नशास्त्रोक्तेनेति ग० ।

आदित्याभिमुखोमज्जेदापो अस्मान्निति त्युचा ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

आपो अस्मान्निति ह्युक्ता भास्कराभिमुखः स्थितः ।

इदं विष्णुर्जपित्वा च प्रतिस्त्रोतो निमज्जति ॥

आपस्तम्बः ।

शनैरपोभ्युपेयादनभिघ्नन्नभिमुखादित्यमुदकमुपस्पृजेदिति सर्व-
त्रोदकोपस्पर्शनविधिः ।

आदित्याभिमुखत्वं स्यावरोदकविषयं ।

तथा च नरसिंहपुराणे ।

नद्यां स्रवत्सु च स्नायात् प्रतिस्त्रोतःस्थितो द्विजः ।

तडागादिषु तोयेषु प्रत्यर्कं स्नानमाचरेत् ॥

वामनपुराणे ।

श्रोतसोऽभिमुखोमज्जेद्यत्रापः प्रवहन्ति वै ।

स्नावरेषु च तोयेषु आदित्याभिमुखः सदेति ॥

योगयाज्ञवल्क्यः ।

ततोऽवघृष्य गात्राणि निमज्ज्योन्मज्ज्य वै पुनः ।

आचम्य गोमयेनापि मानसोक्त्वा समालभेत् ॥

अत्राचमनमन्त्रमाह जमदग्निः ।

मध्यन्दिने य आचामेन्मन्त्रेणापः पुनन्विति ।

अग्निश्च मे च सायञ्च प्रातः सूर्यश्च मे इति ॥

एतच्चाचमनं तीरमागत्य कर्त्तव्यं ।

तदाह बौधायनः ।

अप्सु निमज्जोन्मज्ज नाप्सु सतः प्रणयं विद्यते न वाससः पल्लूलनं
 नेपस्यश्रनं यद्युपरुद्धाः स्युः नेपतिष्ठते नमोऽग्नयेऽप्सुमते नम इन्द्राय
 नमो वरुणाय नमो वारुण्यै नमोऽद्भ्य इत्युत्तीर्याचम्याचान्तः पुनरा-
 चामेत् । आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथ्वी पूता पुनात मां । पुनातु
 ब्रह्मणस्पतिर्वृक्षपूता पुनातु मां । यदुच्छिष्टमभोज्यं वा यदा दुश्चरितं
 मम सर्वं पुनन्तु मामापोऽसताञ्च प्रतियहं स्वाहेति । गोमयं भानवे
 प्रदह्यं मानसोक इत्यनेन,

अयमयश्चरन्तीनामोषधीनां रसं वने ।

तासां क्षधभपञ्चीनां पवित्रं कायशोधनं ।

त्वमेव रोगान् शोकांश्च पापं मे हर गोमय ॥

अनेन वा शिरःप्रवृत्तिगाचाणि लिम्पेत् ।

तदाह विष्णुः ।

अयमयमिति स्मत्वा मानसोकेन वा पुनः ।

गोमयेर्ज्येपयेत् प्राज्ञः सोदकैर्भानुदर्शितः ।

वसिष्ठः ।

पुनश्च गोमयेनैव अयमयमिति ब्रुवन् ।

अथापामार्ग-दूर्वाभ्यां मार्जनं ।

तदाह विष्णुः ।

अपास्तमित्यपामार्गं दूर्वां काण्डादिति स्मरन् ।

द्विस्तिरेकैकसादाय मार्जयेत्सुसमाहितः ।

वसिष्ठः ।

काण्डात् काण्डादिति दाभ्यामङ्गमङ्गमुपसृशेत् ।

दूर्ध्वयेति शेषः । काण्डात्काण्डादित्यादिरेकः, पाशतेन प्रतनो-
यीति द्वितौयो मन्त्रः ।

बौधायनः ।

पवित्रे कृत्वाङ्गिर्मार्जनं आपोहिष्ठामयोभुव इति तिसृभिः, हिरण्य-
वर्णाः शुचयः पावका इति चतसृभिः । पवमानः सुवर्जन इत्यनु-
वाकेनेति ।

वशिष्ठः ।

ततो महाव्याहृतिभिर्गायत्र्या वाभिमन्त्रयेत् ।

आपोहिष्ठेदमापस्य द्रुपदादिव इत्यपि ॥

तथा हिरण्यवर्णाभिः पावमानौभिरन्तः ।

ततोऽर्कमीक्ष्य सोढारं निमज्जान्तर्जले बुधः ॥

जमदग्निः ।

सुरभिमत्याप्लिङ्गाभिः प्रोक्षयेत् कुशपाणिना ।

हिरण्यवर्णयाभिश्च पावमानौभिरेव च ॥

योगयाज्ञवल्क्यः ।

ततोऽभिषिच्य मन्त्रैस्तु वारुणैश्च यथाक्रमं ।

इमं मे वरुण इत्यृग्भ्यां त्वन्नः मत्वं न इत्यपि ॥

माप उदुत्तममिति सुञ्चत्ववभृथेति च ।

अभिषिच्य तदात्मानं निमज्जाचम्य वै पुनः ॥

ततः सायैः प्रादेशमात्रैस्त्रिभिरगर्भैः कुशैर्नाभेरारभ्य मुखप्राद-
क्षिण्येनापां मध्ये स्थितः प्रतिमन्त्रं मार्जनं कुर्यात् ।

तदाह योगी ।

दर्भैस्तु पावयेन्ननैरव्यङ्गैः पावनैः शुभैः ।
 आपोहिष्ठेति तिसृभिरिदमापोहविश्रतैः ॥
 देवौराप इति द्वाभ्यामापोदेवौरितित्यूचा ।
 द्रुपदादिव इत्युचा शस्त्रादेवौरपां रसं ॥
 आपोदेवौः पावमान्यः पुनन्वाद्यास्तृचो नव ।
 चित्पतिर्मेति च शनैः पाव्यात्मानं समाहितः ॥
 हिरण्यवर्णा इति च पावमान्यस्तथापराः ।
 तरत्समाः शुद्धवतीः पवित्राण्यपि शक्तिः ॥
 वारुण्यश्च च्चः सुक्तं शक्तिः सम्प्रयोजयेत् ।
 जलमध्ये स्थितो विप्रः शुद्धभावो हरिं स्मरेत् ॥
 ॐकारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्या तु समाहितः ।
 आदावन्ते च कुर्वीत अभिवेकं यथाक्रमं ।
 अपां मध्यस्थितस्त्वेवं मार्जनञ्च विधीयते ॥

विष्णुः ।

सृक्तोयैः कृतमलापकर्षणोऽप्सु निमज्ज्योपस्पृश्यापोहिष्ठेति तिसृ-
 भिर्हिरण्यवर्णेति चतसृभिरिदमापः प्रवहतेति च तैर्यमभिमन्त्रयेत् ।
 ततोऽप्सु निमग्नः त्रिरवमर्षणं जपेत् । तद्विष्णोः परमं पदमिति वा
 द्रुपदां सावित्रीं वा युञ्जते मन इत्यनुवाकं पुरुषसुक्तं वा ।

पैठीनमिः ।

हिरण्यवर्णा इति सुक्तेन स्नात्वा शौचं कृत्वा अपां मध्ये चीन्
 प्राणाद्यामान् कुर्यात् ।

जमदग्निः ।

सुतचेत्येतदपस्वन्तस्त्रिःपठेदघमर्षणं ।

यथाश्वमेधेवभृयस्तथा स्नानेऽघमर्षणं ॥

अन्तर्जल इत्यनुदत्तौ वशिष्ठः ।

प्राणायामांश्च कुर्वीत गायत्रीं वाघमर्षणं ।

यथोक्तैः क्षोभितस्तेषु मज्जेत् त्रिर्दण्डवत्ततः ॥

यथोक्तैर्वायोरादान-रोधोत्सर्गरूपैरित्यर्थः ।

बौधायनः ।

मार्जयित्वान्तर्जलगतेऽघमर्षणेन चोन् प्राणायामान् धारयित्वेति ।

योगयाज्ञवल्क्यः ।

अन्तर्जले जपेन्मन्त्रं त्रिःशतस्त्रिघमर्षणं ।

द्रुपदा वा त्रिरभ्यसेत् आपङ्गौरिति वा तृचं ॥

हंसः शुचिषदितृचं चिरावर्त्य जपेदथ ।

अन्यानि चैव सूक्तानि स्मार्तदृष्टान्यनुस्मरेत् ॥

सव्याहृतिं सप्रणवाङ्गायत्रीं त्रिर्जपेदथ ।

आवर्त्तयेद्वा प्रणवं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययं ॥

विष्णोरायतनं ह्यापः स ह्यपां पतिरुच्यते ।

तस्यैव सुनवद्यैतास्तस्मान्नं ह्यप्सु संस्मरेत् ॥

नरादापः प्रसृता वै तेन नारा इति स्मृताः ।

ता एवास्थायनं ह्यापस्तस्माद्वारायणः स्मृतः ॥

यो हि व्रतानां वेदानां यमस्य नियमस्य च ।

भोक्तारं यज्ञतपसां ध्यायिनां ध्यानमेव च ॥

ध्यायेन्नारायणं नित्यं स्नानादिषु च कर्मसु ।

वशिष्टः ।

योऽनेन विधिना स्नाति यत्र तत्राम्भसि द्विजः ।
 स तीर्थफलमाप्नोति तीर्थेषु दिगुणं फलं ॥
 मनोवाक्कर्मभिरपि यत्पापं कुरुते तु सः ।
 नाशमायाति तत्सर्वमामपात्रमिवाम्भसा ॥

शङ्खः ।

अनेन विधिना स्नातः पुण्यं फलमुपाश्रुते ।
 इति मध्याह्नस्नानं ।
 अथ क्रियास्नानं ।

तत्राह शङ्खः ।

क्रियास्नानं प्रवक्ष्यामि यथावद्विधिपूर्वकं ।
 मृद्गिरद्भिश्च कर्त्तव्यं शौचमादौ यथाविधि ॥
 जले निमग्नस्तन्मज्ज्य उपस्पृश्य यथाविधि ।
 तीर्थस्थावाहनं कुर्यात् तत् प्रवक्ष्याम्यतः परं ॥
 प्रपद्ये वरुणं देवमम्भसां पतिमूर्जितं ।
 याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापानुपत्तये ॥
 तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वाघविनिषूदनं ।
 सान्निध्यमस्मिन् स्वे तोये भज्जताम्बुदनुग्रहात् ॥
 रुद्रान् प्रपद्ये वरदान् सर्वानप्सुषदस्त्वहं ।
 सर्वानप्सुषदस्यैव प्रपद्ये प्रणतः स्थितः ॥
 देवमप्सुषदं वज्रं प्रपद्येऽघनिषूदनं ।
 आपः पुण्याः पवित्रास्तु प्रपद्ये शरणं तथा ॥

रुद्राद्याग्निश्च सर्पाश्च वरुणश्चाप एव च ॥
 शमयन्त्वाग्ने मे पापं पुनन्तु च सदा मम ।
 इत्येवमुक्त्वा कर्तव्यं ततः सम्यार्जनं कुशैः ॥
 आपोहिष्ठेति तिसृभिर्यथावदनुपूर्वशः ।
 हिरण्यवर्णं इति च ऋषिश्चतसृभिर्यथा ॥
 शन्नोदेवीति च तथा शन्न आपस्तथैव च ।
 इदमापः प्रवहत तथा मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 एवं सम्यार्जनं कृत्वा कृन्द आर्घं सदैवतं ।
 अधमर्षणसूक्तस्य संस्मरेत् प्रयतः सदा ॥
 कृन्द आनुष्टुभं तस्य ऋषिश्चैवाधमर्षणः ।
 देवता भावदत्तञ्च पापघ्नस्य प्रकीर्त्तिता ॥
 ततोऽम्भसि निमज्जंस्तु त्रिःपठेदधमर्षणं ।
 यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापप्रनोदनः^(१) ॥
 तथाधमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदनं ।
 प्रपद्यान्मूर्ध्नि तथा व्याहृतौभिर्जलं ततः ॥
 अनेन विधिना स्नात्वा अश्वे स्नानवामसी ।
 परिवर्त्तितवामाश्च तीर्थतौर उपस्पृशेत् ॥

इति क्रियास्नानं ।

अथ जलादुत्तीर्णस्य कृत्यं ।

तत्राह बोधायनः ।

उत्तीर्थ्य वामः पीडयित्वा प्रक्षालितोपवातान्यक्रियानि वामांनि

(१) सर्वपापापलेपन इति ख० ।

परिधायाप आचम्य दर्भेष्वासीनेदर्भाभ्यारयमाणः प्राङ्मुखः सावित्रीं
सहस्रकृतः आवर्त्तयेत् ।

‘प्रक्षालितोपवातानि’ प्रक्षालनानन्तरं शुष्काणि ।

अथ व्यासः ।

पीडनात् पूर्वमसंस्कृतप्रमीतोद्देशेन स्थले जलाञ्जलिर्देयः ।

इत्युक्तं पद्मपुराणे ।

प्राचीनावीतसंयुक्तः कुशपाणिः तिलैः सह ।

असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलाञ्जलिं ॥

प्रेक्ष्यमाणोदिशं याम्यां मन्त्रेणानेन यत्नतः ।

असंस्कृतप्रमीता ये गोवजा दुर्गतिङ्गताः ।

तेषां हि दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकं ॥

व्यासोऽपि ।

असंस्कृतप्रमीतानामेकमेवावटे क्षिपेत् ।

अग्निदग्धा ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले सम ।

भूमौ दत्तेन दृष्यन्तु दत्ता यान्तु पराङ्गतिं ॥

स चायञ्जलाञ्जलिर्जलस्थेनैव स्थले प्रक्षेपणीयः । यतोऽन्यथाकरणे

दोषमाह सुमन्तुः ।

जलार्द्रवासाः स्थलगो यः प्रदद्याज्जलाञ्जलिं ।

वस्त्रनिष्ठोत्तनं प्रेता अपवार्यं पिबन्ति ते ॥

‘अपवार्यं’ जलाञ्जलिं त्यक्तव्यम् ।

वस्त्रोदकस्त्रावरणार्थञ्च किञ्चित्कालं तटे स्यात्तथं ।

तदाह भरद्वाजः ।

वस्त्रोदकमपेक्षन्ते ये मृता दामवर्णिणः ।

किञ्चित्कालं स्थितस्तस्माज्जलं भूमौ निपातयेत् ॥

ततः स्नानवस्त्रं निष्पीडयेत् ।

पुनस्त्यः ।

कृत्वा तर्पणमेवन्तु समुत्तीर्य जलाशयात् ।

पीडयेत्स्नानशाटीन्तु तट एव विचक्षणः ॥

तट एव निष्पीडयेदित्यत्र हेतुस्तो वायुपुराणे ।

वस्त्रनिष्पीडितं तोयं आह्वे षोच्छिष्टमाग्निनां ।

भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले ॥

जलमध्यनिष्पीडने निषेध उक्तो नारदीयपुराणे ।

जलमध्ये तु यः कश्चिद् ब्राह्मणो ज्ञानदुर्वलः ।

निष्पीडयति वस्त्रं तत् स्नानं तस्य कथा भवेत् ॥

कृत्वा तर्पणमिति वचनात् पूर्वं वस्त्रनिष्पीडनं न कुर्यात् ।

तदोह योगयाज्ञवल्क्यः ।

यावद्देवानृषींसैव पिबंसैव न तर्पयेत् ।

तावन्न पीडयेद्वस्त्रं येन स्नातो न चोदके ॥

येन वस्त्रेण स्नातस्तन्न पीडयेत् ।

निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रन्तु तर्पणात् ॥

निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवैः सहर्षिभिः ।

पराशरः ।

निराशाः पितरो यान्ति वस्त्रनिष्पीडने कृते ।

तस्मान्न पीडयेद्वस्त्रमकृत्वा पिबतर्पणं ॥

देवताः पितरस्तेत्यनुवृत्तौ श्रातातपः ।

निराशास्ते निवर्त्तन्ते वस्त्रनिष्पीडने कृते ।

तस्मान्न पीडयेदस्त्रमकृत्वा पिहतर्पणं ॥

शङ्खः ।

उदकस्याग्रदानाद्धि स्नानश्राटीं न पीडयेत् ।

विष्णुः ।

अकृत्वा देवपिहतर्पणं स्नानश्राटीं न पीडयेत् ।

वस्त्रनिष्पीडने प्रकारमाह सुमन्तुः ।

दक्षिणाभिमुखस्तिष्ठन् प्राचीनावीतवानपि ।

वेष्टयन्नपस्येन स्नानवस्त्रन्तु पीडयेत् ॥

अथ मन्त्रमाह कार्ष्णाजिनिः ।

ये चास्माकं कुले जाता अपुत्रा गोचिणो मृताः ।

ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकं ॥

वस्त्रनिष्पीडनान्तरमाचमनं कर्त्तव्यं इत्याह स एव ।

स्नानवस्त्रं ततः पीड्य पुनराचमनञ्चरेदिति ।

एतच्चाचमनं केवलं स्थलस्थितेन कर्त्तव्यं ।

सदाह हारीतः ।

जलार्द्रवासा स्थलगो य आचामेच्चराधमः ।

वस्त्रनिष्ठोतनं तस्य पिवन्ति पितरोऽशुचि ॥

तस्मादेकं जलस्थान्तः पादमेकं स्थले तथा ।

कृत्वाचामन् विधानज्ञः पूतो भवति नान्यथा ॥

पैठौनधिरपि ।

अन्तरुदक आचान्तोऽन्तः शुद्धो भवति । बहिरुदक आचान्तो-
बहिरेव शुद्धः स्यात् । तस्मादन्तरेकं बहिरेकञ्च कृत्वा पादमाच-
मेत्सर्वत्र शुद्धो भवति ।

मत्स्यपुराणे ।

एवं स्नात्वा ततः पश्चादाचम्य तु विधानतः ।

उत्थाय वामभौ शुद्धे शुक्ले तु परिधाय वै ॥

द्विराचमेदिति शेषः ।

तथा च व्याघ्रः ।

ततो वस्त्रद्वयं शुद्धं गृहीत्वा द्विरुपसृजेत् ।

वसिष्ठोऽपि ।

प्राग्बोदम्बा शुचौ देशे उपविश्य द्विराचमेत् ।

वस्त्रपरिधानाचमनयोर्मध्ये जङ्गादिशोधनं कर्त्तव्यं ।

तथा च जाबालपराशरौ ।

स्नात्वा निवस्य वामोऽन्यज्जङ्गे शोध्ये मृदम्भसा ।

अपवित्रीकृते ते हि कौपीनास्नानवारिणा ॥

अत्रापवित्रीकृत इति हेतुविधानात् जङ्गाग्रहणमपवित्रीकृता-
ङ्गोपलक्षणार्थं ।

अतएव योगयाज्ञवल्क्यः ।

स्नात्वैवं वामभौ धौते अश्विन्ने परिधाय च ।

प्रनाम्नोरु मृदाद्भिश्च हस्तौ प्रचालयेत्ततः ॥

स्नानार्द्रवामाश्च विष्णुचोत्सर्गं न कुर्यात् ।

तथा च लिङ्गपुराणे ।

स्नानं कृत्वाद्रवामासु विण्मूत्रं कुरुते यदि ।

प्राणायामवयं कृत्वा पुनस्नानेन शुध्यति ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

अवमृज्यान्न च स्नातो गात्राण्यम्बरपाणिभिः ।

न च निर्दुन्नुयात् केशात् वामशैव न निर्दुनेत् ॥

अत्र हेतुमाह व्यासः ।

तिस्रः कोट्योर्द्व्योर्कोटिश्च यावन्वङ्गरूपाणि वै ।

स्वन्ति सर्वतौर्यानि तस्मान्न परिमार्जयेत् ॥

गोभिलोऽपि ।

पिवन्ति शिरसो देवाः पिवन्ति पितरो मुखात् ।

मध्यतः सर्वगन्धर्वा अधस्तात्सर्वजन्तवः ।

तस्मान्नोद्यं नावमृज्यात् स्नानशाय्या न पाणिना ॥

विष्णुपुराणे ।

स्नातो न मार्जयेदङ्गं स्नानशाय्या न पाणिना ।

स्नानशाय्येति विशेषग्रहणात् वस्त्रान्तरेण मार्जनमनुमतमिति केचित् ।

मनुः ।

शिरःस्नातस्तु तैलेन नाङ्गं किञ्चिदपि स्पृशेत् ।

लघुहारीतः ।

स्नानं कृत्वा तु यः कश्चित् पुष्पं गृह्णाति वै द्विजः ।

देवतास्तत्र गृह्णन्ति भस्मी स्यात् स च दारुवत् ॥

विष्णुः ।

स्नातः शिरो नावधुन्यात् । नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेन्न तैलं स्पृशेन्ना-

प्रक्षालितं पूर्वधृतं वासोविध्यात् । न स्नेहान्धजपतितेः रुद्ध मन्त्रा-
घणं कुर्यात् ।

व्यासः ।

न चानुलिम्बेदस्नात्वा वासोवापि न निर्धुनेत् ।

आर्द्र एव तु वामांसि स्नात्वा सेवेत मानवः ॥

हारीतः ।

स्नात्वा न गात्रमवमृज्यात् न शिरो विधुनुयात् न वासो विधु-
नुयात् नोत्तरीयविपर्यासं कुर्यात् ।

व्यासवसिष्ठौ ।

नोत्तरीयमधः कुर्यान्नोपर्याधस्तमम्बरं ।

नान्तर्वासो विना जातु विवसेदसनं बुधः ॥

आचमनानन्तरं तीर्थमृदादितिलकं विधाय यथाशक्ति गायत्र्या-
दिजपं कुर्यात् ।

तथा च भविष्यत्पुराणे ।

धौतवस्त्रयुगं शुक्लं परिधाय समाहितः ।

उरु जङ्घे च मङ्गोष्ठ परिग्राह्य तथा करौ ॥

द्विराचम्य कुशाम्बीनः सावित्रीजपमाचरेत्

अन्यानि पुण्यशक्तानि मन्त्रांश्च नियतो जपेत् ॥

इति जलोत्तौर्णहृत्यं ।

अथ परिधेयवस्त्राणि ।

तत्राह भृगुः ।

ब्राह्मणस्य मितं वस्त्रं नृपतेरक्तमुज्ज्वलं ।

पीतं वैश्वस्य शूद्रस्य नीलं मलवदिश्यते ॥

‘उल्लणं’ निविडुरक्तं, तच्च धातुरक्तमेव ।

न वेष्टितशिराः कृष्णकषायवामा वा देवपितृकार्याणि वा कुर्मा-
दित्युशनसा कषायरक्तस्य निषेधस्मरणात् “अहतं धातुरक्तञ्च तत्पवि-
चमितिस्थितिः” इति तत्स्थानुयहस्मरणाच्च ।

अनेनैवाभिप्रायेण गौतमोऽपि ।

न रक्तमुल्लणमन्यधृतञ्च वासोविभ्रयादिति ।

अहतलक्षणमुक्तमाख्यादनप्रकरणे ॥

अत्र विशेषमाह देवलः ।

स्वयन्धौतेन कर्त्तव्याः क्रिया धर्मा विपश्चिता ।

न तु नेजकधौतेन नाहतेन च कर्हिचित् ॥

‘अहतेन’ अधौतेन, तच्चाप्यहतशब्दप्रयोगात् ।

यथोक्तं सत्यतपसा ।

अहतं यन्त्रनिर्मुक्तमुक्तं वामः स्वयध्रुवा ।

शस्त्रान्तन्माङ्गलिकेषु तावत्कालं न सर्वदा ॥

‘माङ्गलिकं’ विवाहादि ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

अन्यदेव भवेदासः शयनीये नराधिप ।

अन्यद्रथ्यासु देवानामर्चयामन्यदेव हि ।

अन्यच्च लोकयाचायामन्यदौश्वरदर्शने ॥

वौधायनः ।

उत्तरं वामः कर्त्तव्यं पञ्चस्त्रेतेषु कर्मसु ।

स्वाध्यायोत्सर्गदानेषु भुक्ताचमनयोस्तथा ॥

‘उत्सर्गः’ मूत्रादेः, ‘भुक्तं’ भोजनं ।

योगयाज्ञवल्क्यः ।

स्नानं दानं जपं होमं स्वाध्यायं पितृतर्पणं ।

नैकवस्त्रोद्विजः कुर्याच्छ्राद्धभोजनसत्क्रियाः ॥

भविष्यपुराणे ।

न दान-जप-होमेषु श्राद्धाध्ययनकर्मसु ।

एकवस्त्रः प्रवर्त्तेत द्विजवाचनके तथा ।

‘द्विजवाचनकं’ पण्ड्याहवाचनं ।

विष्णुपुराणे ।

होम-देवार्चनादयस्तु द्विजानां वाचनं तथा ।

नैकवस्त्रः प्रवर्त्तेत द्विजो नाचमने जपे ॥

गोभिलः ।

एकवस्त्रो न भुञ्जीत न कुर्याद्देवतार्चनं ।

न चार्चयेद्विजान्नान्यं कुर्याद्देवविधौ नरः ॥

एकवस्त्रस्य लक्षणमाह स एव ।

सव्यादंसात्परिभृष्टकटिदेशघृताम्बरः ।

एकवस्त्रन्तु तं विद्यात् देवे पित्र्ये च वर्जयेत् ॥

सव्यात् स्कन्धात् परिलुप्तं कटिदेशघटनं अम्बरं यस्य स तथोक्तः ।

एवं द्वितीयवासेविहीनस्यापि वेदितव्यं ।

श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म न नग्नश्चिन्तयेदपीति ॥

विष्णुपुराणे नग्नलक्षणमुक्तं ।

आह जातृकर्णः ।

स्वाध्याये तु जपे चैव दान-होमार्चने तथा ।

वध्नीयान्नासुरीं कदां दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।

परिधानादहिःकचा निबद्धा ह्यासुरी भवेत् ॥

अत्र वामःपरिधाने पारस्करेण मन्त्रोदर्शितः ।

परिधात्यै यशोधायै दौर्घायुष्टाय जरदक्षिरस्मि

शतञ्च जीवामि शरदः पुरौचौरायस्त्रोषमभिमन्त्र्यपिष्यत इति ।

तथोत्तरीयेऽपि ।

यशसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्राष्टहस्पती यशोभगश्च मा
विद्दयशो मा प्रति-पद्यतामिति ।

एतच्च मन्त्रद्वयं नववस्त्रपरिधाने पठितव्यं । वामःऋचोपानक्षत्रा-
पूर्वाणि सेन्मन्त्र इति तेनैवोक्तत्वात् ।

अत्र वर्ज्यान्याह मृगुः ।

न रक्तमुल्लणं वामो न नीलञ्च प्रशस्यते ।

दशाक्षीनं मलाक्तञ्च वर्जयेत् कुत्सितं बुधः ॥

जातृकर्णः ।

कषायं कृष्णवस्त्रं वा मलिनं केशदूषितं ।

द्वित्रागञ्चोपवस्त्रञ्च कुत्सितं धर्मतो विदुः ॥

अथच मलिनवामोनिषेधः सति सामर्थ्यं ।

यदाह गौतमः ।

सति विभवे न जीर्णमलवामाः स्यादिति ।

तत्रानुकल्पमाह योगयाज्ञवल्क्यः ।

अभावे धौतवस्त्रस्य श्राणलौमाविकानि च ।

कुतपं योगपट्टं वा दिवासा येन वै भवेत् ॥

मृद्वीयादिति शेषः ।

‘कुतपः’ पार्वतीयाजरोमनिर्मितकमलः ।

विश्वामित्रोऽपि ।

यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौते स्मार्त्ते च कर्मणि ।

तृतीयमुत्तरीयञ्च वस्त्राभावे तदिष्यते ॥

उत्तरीयलक्षणमाह जातकर्मणः ।

वस्त्रोत्तरीयाभावे त्रिकाङ्गुलं द्वाङ्गुलं त्र्यङ्गुलञ्चतुरङ्गुलं वा स्रवे-
रेव कृतं परिमण्डलनदुत्तरीयं कुर्यादिति ।

इति परिधेयापरिधेयवस्त्राणि ।

अथ तर्पणं । तत्र कालदेशौ तावत् ।

आह श्रुतातपः ।

तर्पणन्तु ततः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः ।

याज्ञवल्क्योऽपि ।

स्नात्वा देवान् पितृन्सर्वे तर्पयेदत्तयेत्तथा ।

व्यासः ।

तर्पणं द्विविधं प्राङ्मूर्धनयः शंसितव्रताः ।

एकं जले स्थितः कुर्यादपरन्तु स्थले स्थितः ॥

अनयोर्व्यवस्थामाह विष्णुः ।

स्नातश्चार्द्रवासा देव-पितृतर्पणमस्मःस्य एव कुर्यात् परिवर्त्तित-
वासाश्च तीर्थतौरमुत्तीर्थ ।

हारीतोऽपि ।

आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपं ।

शुष्कवासा स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपं ॥

जले स्थि ति शेषः ।

उक्तव्यवस्थातिक्रमे दोषमाह लिखितः ।

शुष्केणान्तर्जले चैव बहिरप्यार्द्रवामसा ॥

स्नानं दानं जपोहोमो निष्कलं पिबतर्पणं ।

स्नानं ब्राह्मं । अतएव हारीतः ।

ब्राह्मं स्नानं तथा दानं देवता-पिबतर्पणं ।

जलमध्ये तु कुर्वाणः शुष्कवस्त्रोऽतिशुष्यति ॥

मार्कण्डेयः ।

नार्द्रवासा स्थले स्थित्वा बुधस्तर्पणमाचरेत् ।

जानुदन्नजलस्योवा विगलत्स्नानश्राटकः ॥

मरीचिः ।

स्नानाङ्गमेव कुर्वीत तर्पणं सलिलस्थितः ।

स्नानाङ्गादितरत् कुर्यान्मध्याह्ने स्थल एव तु ॥

मध्याह्नस्नानानन्तरं जपविधिमभिधाय मत्प्रव्रतः ।

जपानेन विधानेन देवर्षि-पिबतर्पणं ।

स्वशाखाविहितं कुर्यात् स्नानाङ्गं पृथगेव हि ॥

वसिष्ठोऽपि ।

अक्षामायर्ववेदोक्तान् जपेन्मन्त्रान् यजूंषि च ।

जापित्वैवं ततः कुर्याद्देवर्षि-पिबतर्पणं ॥

यत्तु योगयाज्ञवल्क्येन ।

जपेदेदादिमेकाग्रस्तटे बद्धाञ्जलिः शनैः ।

ब्रह्मयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं ब्रह्मविद्यामद्यापि वा ।

जप्त्वा वा प्रणवं शक्त्या ततस्तर्पणमाचरेदिति ॥

ब्रह्मयज्ञानन्तर्यमुक्तं तत्प्रातराहुतेरनन्तरं ब्रह्मयज्ञाकरणविषयं तत्रापि
तस्य विधानात् । तथा च बृहस्पतिः ।

सचार्वाकृतर्पणात्कार्यः पश्चादा प्रातराहुतेः ।

वैश्वदेवावसाने वा नान्यदा त्वनिमित्तत इति ॥

यदा तु स्थले स्थितस्तर्पणं कुर्यात् तदा तर्पणोदकमुदकमध्ये न
निक्षिपेदित्याह विष्णुः ।

स्थले स्थित्वा जले यस्तु प्रयच्छेदुदकं नरः ।

नोपतिष्ठति तदारि पितृणां तन्निरर्थकं ॥

स्थलतर्पणमेव प्रकृत्याह गोभिलः ।

नोदकेषु न पात्रेषु न कुड्डो नैकपाणिना ।

नोपतिष्ठति तन्नोद्यं यन्न भूमौ प्रदीयते ॥

अतः स्थलस्थेन भूमावेव देयमित्यभिप्रायः ।

शङ्खोऽपि ।

उदके नोदकं कुर्यात्पितृभ्यस्तु कदाचन ।

उत्तोर्य तु शङ्खौ देशे कुर्यादुदकतर्पणमिति ॥

अत्र विशेषमाह हारीतः ।

वसित्वा वसनं शङ्खं स्थले विस्तीर्षवर्हिषि ।

विधिज्ञस्तर्पणं कुर्यान्न पात्रे तु कदाचन ॥

पाचाद्वा जलमादाय शुभे पाचान्तरे क्षिपेत् ।

जलपूर्णेऽथवा गर्ते न स्थलेषु विवर्हिषु ॥

पाचञ्चात्र पितामहेनोक्तं ।

हेम-रूप्यमयं कार्यं ताम्र-कांस्यसमुद्भवं ।

पिट्ठणां तर्पणे पाचं मृन्मयन्तु परित्यजेदिति ॥

परिस्तरणविशेषो योगयाज्ञवल्क्येन दर्शितः ।

आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरास्तौर्त्यं च कुशान् शुभान् ।

प्रागेषु सुरान् सम्यग्दक्षिणायामेषु वै पिट्ठनिति ॥

तर्पयेदिति शेषः ।

यत्र पुनर्नेष्टकाचिते पिट्ठंस्तर्पयेदित्यादिना प्रतिषिद्धमशुचि
वा स्थलं तत्र जले दद्यादित्याह विष्णुः ।

यत्राशुचि स्थलन्तु स्यादुदके देवता-पिट्ठन्^(१) ।

तर्पयेत्तु यथाकाममसु सर्वं प्रतिष्ठितं ॥

यदा त्वदकमध्यस्थितस्तर्पणं कुर्यात् तदा तर्पणोदकं स्थले न
निक्षिपेत् । तदुक्तं षड्विंशन्मते ।

न तर्पयेत्पिट्ठन्देवान् जलमंश्वः स्थले क्वचित् ।

स्थलस्थसु क्वचित् कुर्यात् जलेऽशुचि चेत् स्थलं ॥

अमंस्कृतप्रमीताञ्जलिस्तु सर्वदा स्थल एव क्षेपणीय इत्याह
कार्ष्णाजिनिः ।

देवतानां पिट्ठणाञ्च जले दद्याज्जलाञ्जलिं ।

अमंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलं पुनरिति ॥

(१) उदकादय तान् पिट्ठनिति ।

इति तर्पणकाल-देशनिरूपणं ।

अथ तर्पणसाधनानि ।

तत्राह लौगालिः ।

खड्गमौक्तिकहस्तेन कर्त्तव्यं पितृतर्पणं ।

मणिकाञ्चनयुक्तेन न शूद्धेन कदाचन ॥

‘खड्गं’ गण्डकास्थि । ‘शूद्धेन’ केवलेन ।

योगयाज्ञवल्क्यः ।

अनामिकाधृतं हेम तर्जन्यां रूप्यमेव च ।

कनिष्ठिकाधृतं खड्गं तेन पूतो भवेन्नरः ॥

कात्यायनोऽपि ।

अशून्यन्तु करं कला सुवर्णरजतैः कुशैः ।

प्रयतस्पर्पणं कुर्यान्मणिखड्गतिस्त्रैरपि ॥

शङ्खेऽपि ।

विना रूप्य-सुवर्णेन विना ताम्र-तिलैस्तथा ।

विना दर्भैश्च मलैश्च पितृणां नोपपद्यते^(१) ॥

सौवर्णराजताज्जाभ्यां खड्गेनोदुम्बरेण वा ।

दक्षमञ्चयतां याति पितृणान्तु तिलोदकं ॥

हिमेन सह यदक्षं क्षीरेण मधुनाथवा ।

तदप्यञ्चयतां याति पितृणान्तु तिलोदकं ॥

‘हिमं’ कर्पूरं चन्दनं वा ।

मरौचिः ।

(१) नोपपिठतीति ख० ।

रजते मनसा यायात्सुवर्णे हस्तनिर्गतं ।

तिलेषु च चणाद्गच्छेत् ताम्रं तु दिसुहर्त्ततः ॥

दर्भे सप्तसुहर्त्तन मन्त्रयुक्तं तदचयं ।

यव यव हि घोषस्य तस्य तत्रोपतिष्ठते ॥

नैतानि सुवर्णादिसमुद्द्ययार्थानि वचनानि ।

यदाह स एव ।

एषामन्यतमेनापि युक्तपाणिः समाचरेत् ।

द्वाभ्यां वाय त्रिभिर्वापि सर्वैर्वा तर्पणं बुधः ॥

याज्ञवल्क्योऽपि ।

तिलानामप्यलाभे तु सुवर्ण-रजतान्वितं ।

तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण वा पुनः ॥

अनेन मन्त्रस्यावश्यकत्वं भवति ।

अतएव जावालिः ।

सुवर्णे रजतं दर्भान् यथास्त्राभं प्रयोजयेत् ।

न मन्त्रेण विना कार्यं कदाचित्^(१) तर्पणं बुधैः ॥

मरौचिः ।

वज्रगोषु यथा नष्टां मातरं लभते सुतः ।

मनुना यस्य यद्वत्तं तद्वि तस्योपतिष्ठते ॥

योगयाज्ञवल्करः ।

नाम-गोच-स्त्रधाकारैस्तर्पयेदनुपूर्वज्ञः ।

मन्त्रैश्च देयमुदकं पितृणां प्रीतिवर्द्धनं ॥

गौतमः ।

कुशानामप्यलाभे तु काशान्दूर्वामथापि वा ।

संयोज्य तर्पणं कुर्यान्न तु गृह्यकरः कश्चित् ॥

अथ विशेषमाह प्रजापतिः ।

तर्पणादौनि कार्याणि पितॄणां यानि कानिचित् ।

तानि सृद्धिगुणैर्दर्भैः सपवित्रैर्विशेषतः ॥

मृगः ।

प्रागयैस्तर्पयेद्देवानुदगयैस्तु मानुषान् ।

तानेव द्विगुणीकृत्य तर्पयेत् प्रयतः पितॄन् ॥

तानेवेति देवतर्पणविनिधुक्तानामपि तेषां पितृतर्पणयोग्यतेत्युक्तं ।

तथा च मृद्वपरिशिष्टे ।

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरग्नयः ।

अथातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥

छागलेयः ।

लघुपात्रं करे कृत्वा सौवर्णं खड्गमेव च ।

राजतं ताम्रजं वापि तेन सन्तर्पयेत् पितॄन् ॥

शङ्खः ।

सौवर्णेन पात्रेण राजतेन औदुम्बरेण खड्गपात्रेण वा शङ्खनाप्युदकं पितृतैर्यैः स्पृशन् दद्यात् ।

‘औदुम्बर’ ताम्रमयं । ‘शङ्खना’ सुवर्णादिनिर्भित्तया शलाकया ।

विष्णुः ।

यवोदकेन देवेभ्यः पितॄभ्यस्तु तिलोदकैः ।

तर्पणं कुर्यादिति शेषः ।

कूर्मपुराणे ।

देवान् ब्रह्मचर्यीष्वेव तर्पयेदक्षतौदकैः ।

पितृभक्त्या तिलैः कृष्णैः स्वसुचोक्तविधानतः ॥

मत्स्यपुराणे ।

यवैस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् मनकादिकान् ।

तिलैर्विशेषतः कृष्णैरग्निध्यात्तादिकान् पितृन् ।

आत्मनश्च पितृन् सर्वान् सुहृत्सम्बन्धिभिः सह ॥

दृढमनुः ।

यथा योधसहस्रैस्तु राजा गच्छति धार्मिकः ।

एवं तिलसमायुक्तं जलं प्रेतेषु गच्छति ॥

चतुः रामायणे ।

पादशौचमनभ्यङ्गं तिलहीनञ्च तर्पणं ।

सर्वान्तत्विजटे तुभ्यं यच्च आह्वमदक्षिणमिति ॥

तन्तिललाभेऽपि तद्विहीनतर्पणाभिप्रायं, अन्यथा तिलानामप्य-
लाभे इत्यादिवचनविरोधः स्यात् ।

गोभिलः ।

शुक्रैस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् श्वलैस्तिलैः ।

पितृन् तु तर्पयेत्कृष्णैः तर्पयन् सर्वदा द्विजः ॥

तिलपक्षणे विशेषमाह मरौचिः ।

मुक्तहस्तेन दातव्यं न सुद्रां तत्र दर्शयेत् ।

वामहस्ते तिला ग्राह्या मुक्तहस्तस्तु दक्षिणः ॥

‘सुद्रा’ प्रदेशिन्यङ्गुष्ठायसंयोगः । एतदनुद्धृतोदकतर्पणाभिप्रायं ।

यथा च योगयाज्ञवल्क्यः ।

यद्युद्धृतं निषिञ्चेत्तु तिलान् समिश्रयेज्जले ।

अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला याज्ञा विचक्षते ॥

‘अतोऽन्यथा’ अनुद्धृतोदकतर्पणे ।

तत्र जलस्यस्य विशेषमाह जालङ्गायनः ।

वाङ्गं पूर्णं तिलैः कृत्वा जलस्यस्तर्पयेत्पितृन् ।

स्थलस्थेन न कर्त्तव्यं पितृणां दृष्टिमिच्छता ॥

एवञ्च यदुक्तं गोभिलेन ।

रोमसंस्थान् तिलान् कृत्वा यस्तु तर्पयते पितृन् ।

पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरेण मलेन चेति ॥

तत् स्थलतर्पणविषयमित्यवगन्तव्यं । यदा तु स्थलस्थोऽप्यनुद्धृतेन
चोदकेन तर्पणं कुर्यात् तदा वामहस्तस्थालोमके प्रदेशे शाय्या वा
तिलान्निधाय तर्पणं कार्यं ।

तदाह कार्ष्णजिनिः ।

रोमसंस्थान् तिलान् कृत्वा तर्पयेत् पितृदेवताः ।

जले स्थले तलस्थास्तु कृत्वा शाय्यामथापि वा ॥

उक्ततिलतर्पणस्य कचिदपवादमाह मरौचिः ।

सप्तम्यां रविवारे च गृहे जन्मदिने तथा ।

भृत्य-पुत्र-कलत्रार्थी न कुर्यात् तिलतर्पणं ॥

पत्न्योरुभयोराराजन् सप्तम्यां निशि-सन्धयोः ।

विद्या-पुत्र-कलत्रार्थी तिलान् पञ्चसु वर्जयेत् ॥

निम्बस्य भक्षणं तैलं तिलैस्तर्पणमञ्जनं ।

सप्तम्यां नैव कुर्वीत ताम्रपात्रे च भोजनं ॥

कालिकापुराणे ।

रवि-शुक्र-चयोदय्यां सप्तम्यां निम्बि-सन्धयोः ।

तिलतर्पणसंयोगात् तज्जलं रुधिरं स्मृतं ॥

अधिकारिविशेषेण तिलतर्पणप्रतिषेधमाह कौण्डिन्यः ।

दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धञ्चापरपत्तिकं ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात् तिलैस्तर्पणमेव च ॥

इति तर्पणमाधनानि ।

अथाञ्जलिषड्व्या ।

तत्राह व्यासः ।

एकैकमञ्जलिं देवा दौ दौ तु मनकादयः ।

अर्हन्ति पितरर्होस्त्रीन् स्त्रियस्त्रैकैकमञ्जलिं ॥

आह सत्यतपाः ।

देव-पितृ-मनुष्यादि स्वशाखाविधिचोदितां ।

एकैकाञ्जलिना तृप्तिं प्रथमान्तेन वाचयेत् ॥

विष्णुपुराणे ।

चिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् ।

तयर्षीणां यथान्यायं सहृदापि प्रजापतिः ।

पितृणां प्रीणनार्थाय चिरपः पृथिवीपते ॥

‘अपवर्जयेत्’ दद्यात् ।

कुर्मपुराणे ।

देवतानान्तु सर्वासामेकैकाञ्चलिख्यते ।

अषौणामेक एव स्थान्मनुष्याणां दयं तथा ।

त्रयस्त्रयः पितृणान्तु स्त्रीणामेकैक एव हि ॥

मन्त्राण्डपुराणे ।

अञ्चलिद्वितयं दद्याद्देवान् सन्तर्पयन् बुधः ।

अषौणाञ्च मनुष्याणां सप्तदेव प्रदापयेत् ॥

त्रिस्त्रिः पितृभ्योदद्यात्तु स्त्रीणान्तु सप्तदेव हि ।

द्वौ द्वौ मातामहानाञ्च मातुलानां सप्ततथा ।

गुरुर्वाचार्य-श्वशुराणां सुहृत्सम्बन्धिनां सप्तत् ॥

बौधायनः ।

जलाञ्चलित्रयं देयं ये चान्ये संकृता भुवि ।

असंकृतप्रमीतानामेकमेवावटे क्षिपेत् ॥

तत्र यथास्वशाखं व्यवस्था वेदितव्या । येषां तु शाखिनामनाञ्चातं
तेषां विकल्प इति ।

इत्यञ्चलिसङ्ख्या ।

अथ तर्पणीयगणक्रमः ।

तत्र हागलेयः ।

देवान् देवगणांश्चैव मुनीन् मुनिगणानपि ।

पितृन् पितृगणांश्चैव नित्यं सन्तर्पयेत्ततः ॥

ज्ञातातपः ।

देवेभ्यश्च अषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमं ।

वसिष्ठोऽपि ।

देवानृषीन् मनुष्यांश्च भूतयामं चराचरं ।
 वसुन् रुद्रांस्तथादित्यांस्ततः पितृगणानपि ।
 प्रमीतानात्मनश्चापि क्रमशस्तर्पयेदुधः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

प्रथमन्तर्पयेद्देवान् ब्रह्मादीन् सुममाहितः ।
 ततः सन्तर्पयेद्विद्वान् मरौचिप्रमुखानृषीन् ॥
 वसुन् रुद्रांस्तथादित्यान् क्रमशस्तदनन्तरं ।
 यत्नान् पशून् सुपर्णांश्च भूतयामं चतुर्विधं ॥
 आचार्यानितरांश्चैव कालस्यावयवानपि ।
 सनकप्रमुखांश्चैव मनुष्यांस्तदनन्तरं ॥
 कथ्वालनलादींश्च ततः पितृगणानपि ।
 स्वपितृभ्यस्ततोदद्यान्मातृभ्यस्तस्य चाप्यनु ।
 ततो मातामहानाञ्च पितृव्याणां ततः परं ॥
 पत्नीनाञ्च सुतानाञ्च पितृ-मातृसुसुततः ।
 मातुलानी च दुहिता स्वमाचार्यर्त्विजस्तथा ॥
 शिष्याश्च ज्ञातयश्चैव सुहृत्सम्बन्धिनस्तथा ।
 एतेषां तर्पणं कार्यं यथावदनुपूर्वशः ॥
 ज्ञाताज्ञातान् समुद्दिश्य प्रदेयश्चाञ्जलिस्ततः ।
 अमंलतप्रमीतानां पृथग्देयोऽञ्जलिस्ततः ॥
 इति क्रमेण यः कुर्याद्देवादीनान् तर्पणं ।
 तेन सुसुर्त्तपितास्ते तु सुधाभिर्नाच संग्रहः ॥

स्कन्दपुराणे ।

पूर्वं मोदप्रमोदादीन् तर्पयेत् षड्विनायकान् ।
 ततो ब्रह्मादयो देवास्तर्पणीया महामते ।
 ततश्च सनकादीनां प्रथमतस्तर्पिमाचरेत् ॥
 अग्निध्यात्तादिकानान्तु पितृणामप्यनुक्रमात् ।
 यमाय धर्मराजाय कुर्यात्सन्तर्पणं ततः ॥
 पितृणामथ मातृणां ततो मातामहस्य च ।
 पत्नी-श्वशुर-बन्धूनां सुत-सम्बन्धिनां ततः ॥

नारदीयपुराणे ।

अग्निप्रभृतयो देवास्तर्प्याः स्युः प्रथमं नृप ।
 ततः शतर्चिनाद्यास्तु मुनयः शंसितव्रताः ॥
 ततः काण्डश्चयीन् सर्वास्तर्पयेच्छुद्धयान्वितः ।
 मनुष्यांश्च पितृंश्चैव यथापूर्वं प्रतर्पयेत् ॥

सत्यव्रतः ।

पूर्वं स्रपितरस्तर्प्याः पश्चादन्यांश्च तर्पयेत् ।
 पितृभ्यः प्रत्यहं दद्यात्ततो मातृभ्य एव च ।
 ततो मातामहानाञ्च पितृव्यस्य सुतस्य च ॥

पित्रादितर्पणानन्तरं याज्ञवल्क्यः ।

सुहृत्सम्बन्धि-बन्धूनां ततः कुर्यात्तु तर्पणं ॥

यमः ।

सपिण्डानाञ्च बन्धूनां कृत्वादाबुदकक्रियां ।
 सुहृत्सम्बन्धिवर्गाणां ततोदद्यान्मन्त्राञ्चलिं ॥

विष्णुः ।

आदौ स्ववस्त्रानां तर्पणं कुर्यात्ततः समन्त्रि-वाम्भवानां, ततः
सुहृदामेवञ्च नित्यस्नायी स्यात् ।

शङ्खः ।

आसन्नमात्तु पुरुषात् पिष्टपक्षे यावदान्तु नाम जानीयात् तावतां
पिष्टपक्षाणामुदकतर्पणं कृत्वा गुरुणां कुर्यात् । गुरुणां कृत्वा माद-
पक्षाणां कुर्यात् । मादपक्षाणां कृत्वा तत्समन्त्रि-वाम्भवानां कुर्यात् ।
तेषां कृत्वा सुहृदां कुर्यात् ।

इति तर्पणीयगणक्रमः ।

अथ हस्त-तीर्थोपवीत-जानु-दिङ्गनियमाः ।

तत्र यमः ।

हौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयेदुदकाञ्चलिं ।

गोष्ठद्वारमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ॥

यत्तु व्याघ्रेणोक्तं ।

उभाभ्यामथ पाणिभ्यामुदकं यः प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति कालसूचमवाक्शिराः ॥

तच्छाब्दादिविषयं ।

तथा च कार्णाजिनिः ।

आहुं विवाहकाले च पाणिनैकेन दीयते ।

तर्पणन्तु भवेन्नैवं विधिरेष पुरातन इति ॥

अतएव भविष्यत्पुराणे ।

उभाभ्यामथ हस्ताभ्यामावध्याञ्चलिमादरात् ।

देवानृषीन्मनुष्याञ्च पिबंश्चैवाभितर्पयेत् ॥

मत्स्यपुराणे ।

उभयोर्हस्तयोः कृत्वा मल्लिलैः पूर्णमञ्जलिं ।

देवानाञ्च पितॄणाञ्च गुचिर्तर्पणमाचरेत् ॥

अथ विशेषमाह योगयज्ञवल्क्यः ।

उभाभ्यामथ हस्ताभ्यां अपराजितदिङ्मुखः ।

संहताङ्गुष्ठकाभ्यान् सव्योपग्रहमेव वा ॥

प्रक्षिपेत्तोयमिति शेषः ।

वायुपुराणे ।

उभाभ्यामथ हस्ताभ्यां पितॄन् देवांश्च तर्पयेत् ।

सव्योपग्रहयुक्तेन दक्षिणेनैव वा पुनः ॥

वसिष्ठः ।

एकेन वा हस्तेन कुर्याद्देवपितृतर्पणं सव्यारध्वेनोभाभ्यां वेति ।

कूर्मपुराणे ।

अन्वारध्वेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ।

देवर्षींस्तर्पयेद्भूमानुदकाञ्जलिभिः पितॄन् ॥

अन्वारध्वेन दक्षिणपाणिना सदाञ्जलेर्विकल्पः ।

विष्णुपुराणे ।

गुचिवस्त्रधरः स्नातो देवर्षिपितृतर्पणं ।

तेषामेव हि तौर्ध्वेन कुर्वीत सुसमाहितः ॥

‘तेषां’ देवादीनां, ततश्च देवतौर्ध्वेन देवानां, प्रजापतितीर्थेन ऋषीणां, पितृतीर्थेन पितॄणां तर्पणं कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति ।

नरसिंहपुराणे ।

देवतौर्ध्वेन कुर्वीत देवानां तर्पणं सदा ।

सनकादिमनुष्याणां ऋषीणामपि सर्वशः ॥

प्राजापत्येन मिच्छेत्तु मलिलं अद्भुत्या शुचिः ।

पितृतीर्थेन कर्त्तव्यं पितृणां तर्पणं बुधैः ।

अन्यथा तर्पणं कुर्वन्नेनसा युज्यते नरः ॥

अग्निपुराणे ।

दैवेनैव हि तीर्थेन देवानां तर्पणं स्मृतं ।

प्राजापत्येन तीर्थेन तर्पयेत् ब्रह्मणः सुतान् ।

पितृणामपि तीर्थेन तेषामेव हि तर्पणं ॥

विष्णुः ।

आदावेव दिश्येत् तीर्थेन देवानां तर्पणं कुर्यात् पित्र्येण पितृणां ।
तीर्थलक्षणमुक्तं योगयाज्ञवल्क्येन ।

पञ्च तीर्थानि विप्रस्य करे तिष्ठन्ति दक्षिणे ।

ब्राह्मं दैवं तथा पित्र्यं प्राजापत्यञ्च सौमिकं ॥

अङ्गुष्ठमूले ब्राह्मन्तु दैवं ह्यङ्गुलिमूर्धनि ।

प्राजापत्यन्तु मूलेषु मध्ये सौम्यं प्रतिष्ठितं ॥

अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या मध्ये पित्र्यं प्रकीर्तितं ।

एवं ज्ञात्वा न सुहृन्ति सर्वकर्मसु वै द्विजाः ॥

हारौतेन तु । मध्ये आग्नेयमुक्तं । अङ्गुष्ठस्योत्तरतो रेखा ब्राह्मं
तीर्थं, कनिष्ठिकायाः पश्चात् प्राजापत्यं, अग्रेऽङ्गुलीनां दैवं, अङ्गुष्ठ-प्रदे-
शिन्योरन्तरा पित्र्यं, मध्ये आग्नेयं । क्षुत्-निष्ठौविताशत-पौत-लीङ्गेषु
मूत्र-पुरीषयोर्दशनोत्सर्गे स्त्री-शूद्रोच्छिष्टाभिभाषणे देवतामभिगन्तुका-
मोऽप्येष्ट्यमाणो वा ब्राह्मेण तीर्थेनाचामेत् । आवपन-होम-तर्पणानि

प्राजापत्येन कुर्यान्मार्जनाचन-वलिकर्म-भोजनानि दैवेन, पित्रार्यान्
पित्र्येण, प्रतिग्रहमाग्नेयेनेति ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

नान्दीमुखानां कुर्वीत प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियां ।

प्राजापत्येन तौर्येन यच्च किञ्चित् प्रजापतेः ॥

जमदग्निः ।

यज्ञोपवीती देवेभ्यः प्रदद्यात् सलिताञ्जलीन् ।

निवीती तु मनुष्याणां कुर्यात्तर्पणमादृतः ।

प्राचीनावीतसंयुक्तः पितृभ्यो निर्वपेच्चलं ॥

यज्ञोपवीतादिलक्षणमाह भरद्वाजः ।

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य वामस्कन्धे निवेशितं ।

यज्ञोपवीतमित्युक्तं देवकार्येषु शस्यते ॥

कण्ठावलम्बितश्चैव ब्रह्ममूचं यदा भवेत् ।

तत्रिवीतमिति ख्यातं शस्तं कर्मणि मानुषे ॥

उत्तिष्ठे वामबाहौ च दक्षिणस्कन्धमाश्रितं ।

प्राचीनावीतमित्याहुस्तत् पित्र्येव कर्मसु ॥

सत्यव्रतः ।

कृतोपवीतौ देवेभ्यो निवीतौ च भवेत्ततः ।

मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ब्रह्मपुत्रानृषींस्तथा ॥

अपसव्यं ततः कुर्यात् सव्यं जान्वाथ भृतले ।

दर्भपाणिस्तु त्रिधिना प्रेतान् मन्तर्पयेत्ततः ।

पित्रादीन्नामगोत्रेण ततोमातामहानपि ॥

पुलस्त्यः ।

अन्वाच्य दक्षिणं जानुं प्रागग्रैस्तु कुशैर्दिजः ।
 देवान् सन्तर्पयेन्नित्यं श्रद्धापूर्तेन चेतसा ॥
 अन्वाच्य जानुं सव्यन्तु कुशैश्च दिगुणैरपि ।
 सन्तर्पयेत् पितृन् भक्त्या ध्यायंस्तद्गतमानसः ॥

गोभिलः ।

देवं सन्तर्पयन् प्राञ्चो दक्षिणं जानु भूतले ।
 निदध्यादथ वामन्तु पितृनपि विचक्षणः ।
 मनुष्यतर्पणं कुर्वन्न किञ्चिज्जानु पातयेत् ॥

सुमन्तुः ।

नुजं जानुं निवेश्याधो दक्षिणं तर्पयेत्पुरान् ।
 तथैव सव्यं वित्यस्य पितृणान्तर्पणश्चरेत् ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

पूर्वाशाभिमुखो भूत्वा पूर्वाग्रेषु कुशेषु च ।
 अपोनिषचेत् प्रयतो देवानुद्दिश्य धर्मवित् ॥
 सौम्याशाभिमुखो नित्यमुदगये च वर्हिषि ।
 मनुष्याणाञ्च तत्पर्यं निर्वपेत्तु जलाञ्जलीन् ॥
 यमाशामस्तुखः स्थित्वा दक्षिणायकुशेषु च ।
 पितृभ्यः सलिलं दद्यान्नृक्ष्यै प्रीतमानसः ॥

विश्वामित्रः ।

उभाभ्यामथ हस्ताभ्यामपराजितदिक्मुखः ।
 आदाय सलिलं सम्यग्यथौन् देवांश्च तर्पयेत् ॥

आग्नेयीमथ वा याम्यां प्रेक्षमाणो दिशं नरः ।

दद्यात् पितृन् समुद्दिश्य वींस्त्रीनथ जलाञ्जलीन् ॥

नन्दिपुराणे ।

ऐन्द्रौदिगाभिमुख्येन त्रिदशानान्तु तर्पणं ।

ऐशान्यामथ कौवेर्यां ब्रह्मपुत्रांश्च तर्पयेत् ।

दक्षिणस्यान्तु काष्ठायां विधेयं पितृतर्पणं ॥

इति हस्त-तीर्थोपवीत-जानु-दिङ्निर्णयमाः ।

अथ प्रत्येकतर्पणीयदेवादिनिरूपणं ।

भविष्यत्पुराणे ।

प्रथमं तर्पयेद्देवानुपवीतौ विनायकान् ।

मोदस्यैव प्रमोदस्य सुमुखो दुर्मुखस्तथा ।

अविग्रो विग्रकर्त्ता च इत्येते षड्विनायकाः ॥

योगयाज्ञवल्क्यः ।

ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं ।

देवान् छन्दांसि वेदांश्च ऋषींश्चैव तपोधनान् ॥

आचार्यश्चैव गन्धर्वाणाचार्यानितरांस्तथा ।

संवत्सरं सावयवं देवैरप्सरसस्तथा ॥

तथा देवानुगान्नागान् सागरान् पर्वतानपि ।

सरितोऽथ मनुष्यांश्च यज्ञान् रक्षांसि चैव हि ॥

पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भूतान्यथ पशून्स्तथा ।

वनस्पतीनोषधींश्च भूतयामञ्चतुर्दिधं ॥

शोनकोऽपि ।

अग्निर्विष्णुः प्रजापतिर्वद्वा वेदा ऋषयः सर्वाणि कृन्दाः स्योद्धारो
वषट्कारो व्याहृतयः सावित्री यज्ञो द्यावा पृथिवी अन्तरिक्षमहो-
रात्राणि सङ्ख्याः सिद्धाः समुद्रा नद्यो गिरयः क्षेत्रौषधि-वनस्पति-
गन्धर्व्वाप्सरसो नागाः वयंसि गावः साध्या विप्रा यक्षा रक्षांसि भृता-
न्येवमन्यान्यथर्षयः शतर्चिणो माध्यमा मृत्युमदो विश्वामित्रो वाम-
देवोऽत्रिभरद्वाजोवसिष्ठः प्रगाथाः पावमान्यः क्षुद्रसूक्ता महासूक्ता
इति प्राचीनावौतौ सुमन्तु-जैमिनि-वैशम्पायन-पैल-सूत्रभाष्य-भारत-
महाभारत-धर्मशास्त्राः जानन्ति-बाह्वि-गार्ग्य-गौतम-शाकल्य-वा-
भस्य-माण्डूक्य-माण्डूकेयाः गार्गी वाचस्पती वड्वा प्रावोथेयी सुलभा
मैत्रेयी कह्लोः कोषीतकं महाकोषीतकं योग्यं महायोग्यं सुयज्ञं
साङ्ख्यायनमेतरेयं महैतरेयं वाष्कलं गार्ग्यं सुजातवक्रामोदवाहिं
महौदवाहिं भौजामिं शोनकमाश्वलायनं ये चान्ये आचार्यास्ते सर्वे
दृष्यन्त्विति प्रतिपुरुषमिति ।

पैठिनसिः ।

गौतमोय भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च ।

जमदग्निर्वसिष्ठश्च कश्यपोऽत्रिस्तथैव च ॥

स्वारोचिषश्चोत्तमश्च तामसो रैवतस्तथा ।

चानुषश्च महातेजास्तथैव वैवस्वतस्तथा ॥

इत्येवं यज्ञोपवीतौ प्राङ्मुखः अन्वाचितदक्षिणजानुः प्रागग्रेषु
कुशेषु प्रागगैः कुशैर्देवतैर्यनं गृह्णातिलमिश्रैर्यवमिश्रैर्वा उदकैः देवा-
नृषींश्च तर्पयित्वा निवीतौ शानदिगभिमुख उदङ्मुखो वा उदगग्रेषु

कुशेषु कुशमध्येन प्रजापतितीर्थेन श्वलतिलमिश्रैर्यवमिश्रैर्वा उदकैः
सनकादीन् मरीच्यादींश्च तर्पयेत् ।

तदाह संवत्सः ।

निवीतन्तु ततः कृत्वा यज्ञसूत्रं उदङ्मुखः ।

प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत् पृथक् ॥

एवं देवान् ऋषींश्चैव तर्पयित्वाय भक्तिः ।

मनुष्यान् ब्रह्मपुत्रांश्च निवीती तर्पयेदृषीन् ॥

सनकस्य सनन्दस्य तृतीयस्य सनातनः ।

कपिलस्यामुरिष्यैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ।

एते ब्रह्मसुताः सप्त मनुष्याः परिकीर्त्तिताः ॥

मरीचिरच्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।

प्रचेतास्य वसिष्ठस्य भृगुर्नारद एव च ।

देव-ब्रह्मऋषीनेतांस्तर्पयेदक्षतोदकैः ॥

अथ प्राचीनावीती दक्षिणामुखोऽन्वाचितमव्यजानुर्दक्षिणागेषु
कुशेषु दिगुणीकृतैः कुशैः पिबतीर्थेन कुश-तिलमिश्रैरुदकैः पिब-
तर्पणमारभेत् ।

आह योगयाज्ञवल्करः ।

आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरास्तीर्थं च कुशाञ्जुमान् ।

सव्यं जानु ततोऽन्वाच्य पाणिभ्यां दक्षिणामुखः ॥

तल्लिङ्गैस्तर्पयेन्मन्त्रैः सर्वान् पिबगणांस्तथा ।

प्राचीनावीत्युदकं प्रमिश्रेद्द्वै तिलाश्विनं ॥

तथा ।

कव्यवाल्मलं सोमं यममर्यमणं तथा ।

अग्निव्याक्तान् सोमपांश्च तथा बर्हिषदः पितृन् ॥

यदि स्याज्जीवपितृकः एतान् दिव्यान् पितृंस्तथा ।

येभ्यो वापि पिता दद्यात् तेभ्यो वापि प्रदापयेत् ॥

एतांश्च वक्ष्यमाणंश्च प्रमौतपितृकौद्विजः ।

वसून् रुद्रांस्तथादित्यान् नमस्कारस्वधान्वितान् ॥

एते सर्वेऽपि पितर एवायत्ताश्च मानुषाः ।

आचार्याश्च पितृन् स्वांश्च पितृप्रभृतिनामतः ॥

यदि जीवपितृकस्तर्पणं कुर्यात् तदा देव-ऋषिमनुष्य-तर्पणान-
न्तरं कव्यवाल्मलप्रभृतीन्ष्टौ देवपितृन् सन्तर्प्य तर्पणं समापयेत् ।

येभ्यः पिता दद्यात् तेभ्यो वापि तर्पणं कुर्यात् । प्रमौतपितृ-
कस्तेतान् कव्यवाल्मलप्रभृतीन् वक्ष्यमाणान् वसून् रुद्रादित्यान् स्वान्
पितृपितामहांश्च तर्पयेत् ।

पितृतर्पणं प्रकृत्य पैठौनभिः ।

अपसव्यं ततः कृत्वा स्त्रिया च पितृदिङ्मुखः ।

पितृन् दिव्यानदिव्यांश्च पितृतीर्थेन तर्पयेदिति ॥

‘दिव्याः’ वस्त्रादयः । ‘अदिव्याः’ स्वपित्रादयः ।

ते च दिव्यास्तेनैव दर्शिताः ।

भुवोऽध्वरश्च सोमश्च आपयैवानलो नलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभावश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥

अजैकपादद्विर्बुध्नो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।

हरश्च वज्ररूपश्च व्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥

सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।
 एते रुद्राः समाख्याता एकादश सुरोत्तमाः ॥
 इन्द्रो धाता भगः पूषा मित्रोऽथ वरुणोऽर्यमा ।
 अत्रिर्विवस्वांस्त्वष्टा च सविता विष्णुरेव च ॥
 एते वै द्वादशादित्या देवानां प्रवरा मताः ।
 एते च दिव्याः पितरः पूज्याः सर्वैः प्रयत्नत इति ॥

जैमिनिः ।

दिव्यान् पितॄंश्च सन्तर्प्य स्वपितृनथ तर्पयेत् ।

जाबालिः ।

स्वपित्रादीनथ ध्यायन् दक्षिणाभिमुखः स्थितः ।
 तर्पयेद्य मात्रादीन्मातामहगणांस्तथा ॥
 आचार्यांश्च पितॄणांश्च बन्धूनान्श्च तर्पयेत् ।
 सुहृत्सन्धिनश्चान्यान् याज्यश्रित्यन्विजोऽपि च ॥
 इति प्रत्येकं तर्पणीयदेवतानिरूपणम् ।
 अथ तर्पणैतिकर्तव्यता ।

आह योगयाज्ञवल्क्यः ।

अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ।

दृष्यतामिति सेक्तव्यं नास्तीति तु प्रणवादिना ॥

दृष्यतामित्यत्र तर्पणीयव्यापारस्य प्रतीयमानत्वात् अभिहिते कर्त्तरि
 प्रथमैव युक्तेति प्रणवादिप्रथमान्तं नाम सङ्कीर्त्य तदन्ते दृष्यतामिति
 वक्तव्यं इति प्रयोगं दर्शितवान् ।

जादृकर्षणं परस्मैपदेनापि प्रयोगं दर्शितवान् ।

दृष्यत्विति समुच्चार्य दृष्यतामित्यथापि वा ।

विधिज्ञः प्रक्षिपेत्तोयं देवादीनामशेषतः ॥

‘देवादीनां’ देवर्षिमनुष्यपितृणां ।

कात्यायनस्तु उत्तमपुरुषान्तस्याख्यानपदस्य प्रयोगमुक्तवान् ।

अथाङ्गिस्तर्पयेद्देवान् सतिस्त्राभिः पितृनपि ।

नामान्ते तर्पयामीति आदावोमिति च ब्रुवन् ॥

कूर्मपुराणे ।

ततः सन्तर्पयेद्देवान् पितृनृषिगणांस्तथा ।

आदावोद्धारमुच्चार्य नमोऽन्ते तर्पयामि चेति ।

तर्पयामीत्यत्र तर्पणीयस्य कर्मात्वेनाभिमन्त्रणात् प्रणवादि देवता-
नाम द्वितीयान्तमुच्चार्य तर्पयामि नमः इत्यन्ते समुच्चारयेत् । ततश्च
ॐ ब्रह्मा दृष्यतां । ॐ ब्रह्मा दृष्यतु । ॐ ब्रह्माणं तर्पयामि नम इति
वा एकवचनेन । ॐ वेदास्तृप्यन्तां । ॐ वेदास्तृप्यन्तु । ॐ वेदांस्तर्पयामि
नम इति वा वज्रवचनेन प्रयोगः कर्त्तव्य इत्युक्तं भवति । अत्र यथा-
स्तृशाखं व्यवस्था ।

अत्र, वस्त्रादितर्पणे विशेषमाह कश्यपः ।

वस्त्रान् रुद्रांस्तथादित्यान् नमस्कारभमन्वितान् ।

अङ्गिः सन्तर्पयेन्नित्यं नामभिः प्रणवादिभिः ।

तर्पयन् यमराजञ्च नमस्कारं प्रकीर्त्तयेत् ॥

अत्र, स्रुतिचन्द्रिकाकारादिभिः ॐ भुवाय नमः इत्येवं प्रयोगो-
दर्शितः । अन्ये तु वाक्यपरिपूर्त्तये ॐ भ्रुवं तर्पयामि नमः इति प्रयोग-
माहुः । अतः स्त्राचारोऽनुमर्त्तव्यः । यमतर्पणे तु स्रुतिवचनस्य चतुर्थ-

नानमोन्तनामानुकीर्तनात् ॐ यमाय नमः इत्यादय एव प्रयोगा विधेयाः ।

तथा च कागलेयः ।

यमाय धर्मा राजाय इत्यनुकीर्तयन् ।

यमं सन्तर्पयन्नङ्गिर्निरयं नैव पश्यतीति ।

अत्रापि, ॐ यमाय नमः इति । यमं सन्तर्पयामीत्येके ।

सख्यशृङ्गेण तु पिहत्तर्पणे मध्यमपुरुषान्तस्यापि पदस्य प्रयोगो दर्शितः ।

पिवादिभ्योऽञ्जलिं दद्यात् जपन्मन्त्रान् यथाविधि ।

दण्डधूमिति च चिर्वै ततो मादभ्य एव च ॥

मन्त्रानुदीरतामित्यादि वक्ष्यमाणात् चिरिति एकैकस्य पुरुषस्य चोत्थीन् जलाञ्जलीन् दद्यादित्यर्थः ।

तथा च पैठौनसिः ।

सनामगोत्रग्रहणं पुरुषं पुरुषं प्रति ।

तिलोदकाञ्जलींस्त्रींस्त्रीन् उच्चैरुच्चैर्विनिःक्षिपेत् ॥

उच्चैरुच्चैरिति पितुरञ्जलिभ्यः पितामहाञ्जलयः किञ्चिदुच्चैरुच्चैरुच्चैरुच्चैरिति प्रपाणिना देयाः । ततोऽपि प्रपितामहाञ्जलय इति स्नानप्रकरणे व्याख्यातम् । योगयाज्ञवल्क्यः ।

दक्षिणे पिहतीर्थेन जलं सिञ्चेद्यथाविधि ।

दक्षिणेनैव गृहीत्वात् पिहतीर्थमभीपतः ॥

सर्वर्णेभ्यो जलं देयं नामवर्णेभ्य एव च ।

गोत्रनामस्त्रधाकारैस्तर्पयेदनुपूर्वशः ॥

नामादिग्रहणेऽपि विशेषमाह बौधायनः ।

शर्मन्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्तं चत्रियस्य तु ।

गुप्तान्तं चैव वैश्यस्य दामान्तं शूद्रजन्मनः ॥

चतुर्णामपि वर्णानां पिढ्दणां पिढ्दगोचता ।

पिढ्दगोत्रं कुमारीणामूढानां भर्तृगोचता ॥

अत्र सम्बन्धानुकीर्तनमपि कर्त्तव्यं ।

“गोत्रसम्बन्धनामानि पिढ्दकर्म्मणि कीर्त्तयेत्” इति भृगुस्मरणात् ।

अत्र गुरुषु गौरवार्यमाचारानुसाराद्वचनं, कनिष्ठेषु पत्नीषु चैकवचनं प्रयोक्तव्यं । ततश्च ॐ अमुकसगोवान् अस्मत्पिढ्दन् अमुकशर्म्माणस्तर्पयामि स्वधा नमः इति । ॐ अमुकसगोवाः अस्मत्पितरः अमुकशर्म्माणस्तृप्यध्वं स्वधेति वा प्रयोगः कर्त्तव्यः । कनिष्ठेषु तु अमुकसगोचं अस्मन्निचं अमुकशर्म्माणं तर्पयामि स्वधा नमः इति । ॐ अमुकसगोच अस्मन्निच अमुकशर्म्माणं तृप्यस्व स्वधेति वा प्रयोगः ।

अत्राह पैठीनसिः । पवित्रैरभुक्ष्याचम्य वसुभ्यो ब्रह्मणे वैश्रवणायेत्युदकं निनयेदुदौरतामिति त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रीनुदकाञ्जलीन्निनयेत् । पिढ्दवंशस्य नाम गृह्णन् आचार्याय मात्रे मातामहाय मातुलेभ्यश्चेति । योगयाज्ञवल्काः ।

मन्त्रैश्च देयमुदकं पिढ्दणां प्रीतिवर्द्धनैरिति ।

ते च मन्त्रास्तेनैव दर्शिताः । उदौरतामङ्गिरस आयन्वित्यूजमि-
त्यपि पिढ्दभ्य इति ये चेह मधुवाता इति त्यूचं ।

पिढ्दन् ध्यायन् प्रसिञ्चेद्दे जपमन्त्रानिमान् क्रमात् ।

तृप्यध्वमिति तु चित्रै ततः प्राञ्जलिरानतः ॥

अस्यार्थः । उदौरतामिति मन्त्रान्ते अमुकसगोवाः अस्मत्पितरः

अमुकशर्माणस्तृप्यध्वं स्वधेति प्रथमं तिलाञ्जलिं दद्यात् । ततश्चाङ्गिरसेन
इति मन्त्रान्ते तथैव वाक्यमुच्चार्य द्वितीयं । तत आयन्तु न इति मन्त्रेण
तथैव तृतीयमित्येवं पित्रेऽञ्जलिचयं दद्यात् । तत ऊर्जं वहन्ती-
रिति मन्त्रान्ते ॐ अमुकसगोत्राः अस्मत्पितामहाः अमुकशर्माणस्तृप्यध्वं
स्वधेति प्रथमं । पित्रभ्यः स्वधा इति तथैव द्वितीयं । ये चेह पितर
इति तथैव तृतीयमित्येवं पितामहायाञ्जलिचयं दद्यात् । ततो मधु-
वाता इति मन्त्रान्ते ॐ अमुकगोत्राः अस्मत्प्रपितामहाः अमुकशर्माण-
स्तृप्यध्वं स्वधेति प्रथमं । मधुनक्तमिति तथैवद्वितीयं । मधुमात्र इति
तथैव तृतीयमित्येवं प्रपितामहायाञ्जलिचयं दद्यात् । अत्रावसरे प्रथमं
मात्रादीनां तर्पणन्ततो मातामहादीनां ।

पूर्वं पित्रादयस्तर्था स्ततोमात्रादयोऽपि च ।

ततोमातामहाश्चैव मातामह्यस्ततः परमिति ॥

यामस्मरणात् ।

ॐ अमुकसगोत्राः अस्मन्मातरः अमुकदास्तृप्यध्वं स्वधेति मात्रे ।
अमुकसगोत्राः अस्मत्पितामह्यः अमुकदास्तृप्यध्वं स्वधेति पितामह्यै ।
अमुकगोत्रा अस्मत्प्रपितामह्यः अमुकदास्तृप्यध्वं स्वधेति प्रपितामह्यै ।
इत्येवं मात्रादिभ्य एकैकमेवाञ्जलिं स्वधाकारवता नाममात्रेण दद्यात् ।

तथा च पित्र-मातामहादिमन्त्रविधेरनन्तरमाह योगयाज्ञवल्क्यः ।

माता मातृस्वसा चैव मातुलानी पित्रस्वसा ।

दुहिता च स्वसा चैव शिष्यत्विक्ज्ञातिबान्धवाः ।

नामतस्तु स्वधाकारैस्तर्थाः स्युरनुपूर्वश इति ॥

तदनन्तरं नमो व इति मन्त्रान्ते ॐ अमुकसगोत्राः अस्मन्मातामहाः ।

अमुकशर्मणस्तृष्यध्वं स्वधेति प्रथमं, तथैव द्वितीय-तृतीयावित्येवं माता-
महायाञ्जलिचयं दद्यात् । एवमेव प्रमातामह-दृढप्रमातामहयोस्त्री-
स्त्रीनञ्जलीन् दद्यात् । मन्त्रस्तु नमो व इत्येक एव पुनः पुनरावर्त्तते ।

तथा च योगयाज्ञवल्क्यः ।

नमो व इति जप्त्वा वै ततो मातामहानपि ।

तर्पयेदानृशंस्वार्थं धर्मं परममाश्रितः ॥

अथ मातृवत्प्रयोगमुच्चार्य मातामहादीनामेकैकाञ्जलिर्देयः । ततः
पत्नीभ्यः कृत्वा पित्रव्यादीनां तर्पणं कार्यं मातामहतर्पणानन्तरं ।

तदुक्तं गरुडपुराणे ।

अथ मातामहीनाञ्च स्वपत्नीनामनन्तरं ।

तर्पणञ्च पित्रव्याणां तत्पत्नीभ्यस्ततोऽपि च ॥

पित्रस्वसृश्च तद्भर्तुर्मातुलस्यापि नित्यशः ।

मातुलान्यास्ततो मातृस्वसृस्तत्पत्युरेव च ॥

श्वशुरस्य च कर्त्तव्यं श्वश्रूणामपि तर्पणं ।

आचार्याणां ततः कुर्यादाचार्याणीभ्य एव च ॥

वन्धूनां भ्रातृपत्नीनां पुत्रं चैव स्नुषामपि ।

पुत्रौ तस्याः पतिं चैव भगिनीं तत्पतिं तथा ॥

भागिनेयञ्च पौत्रञ्च दौहित्रं याज्यमृत्विजं ।

शिष्यं मित्रञ्च सन्तर्प्य तत्पत्नीस्तु तथैव च ॥

अन्वेषामपि दातव्यं येभ्योऽयं दातुमिच्छति ।

मातामहादि सर्वेषामेकैकं सलिलाञ्जलिं ।

दद्यात्तीर्थे विशेषेण धर्मं परममाश्रितः ॥

वाराहपुराणे ।

प्रेतेभ्यस्तु पृथग्दद्यान्मनसा तत्परः स्मरन् ।

आत्मनोऽपि जलं दद्यादिति द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥

अत्रावसानाञ्जलिमाह कात्यायनः ।

पितृवंशा मातृवंशा ये चान्ये मत्त उदकमर्हन्ति तांस्तर्पयामीत्यन्तेन
तिलाञ्जलिं दद्यात् ।

ब्रह्मवैवर्तेऽपि ।

यत्र कचन संख्यानां क्षुत्तृणोपहृतात्मना ।

तेषां हि दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकं ॥

ये मे कुले क्षुत्रपिण्डाः पुत्रदारविवर्जिताः ।

तेषां हि दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकं ॥

मातृवंशा मृता ये च पितृवंशास्तथैव च ।

तेषां हि दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकं ।

इत्युच्चार्य ततो दद्यात् भलिले सलिलाञ्जलिमिति ॥

कामोदकाख्यमन्यमप्यञ्जलिं दद्यात् तदुक्तं विष्णुपुराणे ।

इदञ्चापि जपेदम्बु ददेदात्मेच्छया नृप ।

उपकाराय भूतानां कृतदेवादितर्पणः ॥

देवासुरास्तथा यक्षा गन्धर्वारगराक्षसाः ।

पिशाचा गुह्यकाः मिह्नाः कूष्माण्डास्तरवः खगाः ॥

जलेचरा भूनिलया वाय्वाधाराश्च जन्तवः ।

हस्तिमेते न दान्वाग्धु मद्गतेनाम्बुनाखिलां ॥

नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये गताः ।

तेषामाष्यायनायैव दीयते मलिलं मया ॥

येऽवान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।

ते हस्तिमखिलां यान्तु यथाशक्तोऽभिवाञ्छतीति ॥

विस्तरासमर्थस्तु सङ्क्षिप्तं मत्स्यपुराणोक्तप्रकारेण तर्पणं कुर्यात् ।

देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्वाप्सरसोऽसुराः ।

सर्पाः क्रूराः सुपर्णाश्च तरवो जृम्भकाः खगाः ॥

वाय्वाधारा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः ।

निराधाराश्च ये जीवा ये च धर्मरतास्तथा ॥

कृतोपवीती दत्तैव निवीती च भवेत्ततः ।

सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ॥

कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ।

सर्वे ते हस्तिमायान्तु मदत्तेनास्तुनाखिलां ॥

मरौचिमयङ्गिरसं पुलस्त्यं पुलहं कतुं ।

प्राचेतसं वसिष्ठञ्च शृगुं नारदमेव च ।

देवव्रद्धाच्छपीन् सर्वान् तर्पयाम्यक्षतोदकैः ॥

अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जान्वाच्च भूतले ।

अग्निष्वात्तास्तथा सौम्या हविष्मन्तस्तथोन्नपाः ॥

विकालिनो बर्हिषदस्तथान्ये कामचारिणः ।

तर्पयामि पितृन् भक्त्या सतिलैश्चन्दनोदकैः ।

दर्भपाणिस्तु विधिना प्रेतान् सन्तर्पयेत्ततः ॥

विष्णुपुराणे अतिमङ्गेषतर्पणमुक्तं ।

आव्रज्ज स्तब्धपर्यन्तं जगत्तृप्यत्विति ब्रुवन् ।

चिपेत्पयोच्चलीन् चींस्तु कुर्वन् सङ्क्षेपतर्पणं ।

अचावसरे स्नानवस्त्रनिष्पीडनं कर्त्तव्यं । तदाह वसिष्ठः ।

तीरे जलाशयस्यैवं निर्वर्त्य पितृतर्पणं ।

निष्पीडयेत्स्नानवस्त्रं दक्षिणाभिमुखः स्थले ॥

अतो मध्याह्नस्नाने जलमध्यस्थितः स्नानाङ्गतर्पणं कृत्वा बहि-
निर्गतो वस्त्रम् निष्पीड्यैवाचमनं कुर्यात् ।

वस्त्रनिष्पीडनन्तु स्थलतर्पणानन्तरं कुर्यात् ।

तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ।

ततः स्नात्वा विधानेन सन्नर्त्य पितृदेवताः ।

जलाशयादिनिर्गत्य द्वाचाचमेत् समाहितः ॥

स्नानवस्त्रमनिष्पीड्य स्थाप्यमास्थलतर्पणात् ।

स्थलेऽपि तर्पणं कृत्वा ततो वस्त्रं निपीडयेत् ॥

तदनु द्विरुपस्पृश्य सूर्यायाथैवं निवेदयेत् ।

ततो देवार्चनं कुर्यात् एष माध्याह्निको विधिः ॥

योगयाज्ञवल्क्यः ।

पूर्वं निष्पीडनं केचित् प्राग्देव-पितृतर्पणात् ।

स्नानवस्त्रस्य नेच्छन्ति तस्मादूर्ध्वं निपीडयेत् ॥

अन्नप्रकरवत्तस्य अपमयेन पीडनं ।

निष्पीड्य स्नानवस्त्रन्तु आचम्य प्रयतः शुचिः ।

देवानामर्चनं कुर्यात् ब्रह्मादीनाममन्तरः ॥

अथ विशेषमाह बहस्पतिः ।

प्रचात्य पादौ हस्तौ च स्वयमेव द्वाचाचमेदिति ।

एवं कुर्वतः फलमाह शङ्खः ।

स्नातः सन्तर्पणं कृत्वा पित्रेणान्तु तिलाभ्रसा ।

पितृलोकमवाप्नोति प्रीणाति च तथा पितृन् ॥

मनु-शातातप-योगयाज्ञवल्क्याः ।

यदेव तर्पयत्यङ्घ्रिः पितृन् स्नात्वा द्विजेत्तमः ।

तेनैव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलं ॥

अत्र पितृगायामु यमः ।

अपि नः सकुले भूयाद्यो नो दद्याज्जलाञ्जलीन् ।

नदीषु वज्रतोयासु शीतलासु विशेषतः ॥

अत्र तथैव विष्णुः ।

कुलेऽस्माकं स जन्तुः स्नात् यो नो दद्याज्जलाञ्जलीन् ।

नदीषु वज्रतोयासु शीतलासु विशेषतः ॥

तर्पणाकरणे दोष उक्तो ब्रह्मवैवर्ते ।

देवतास्य सुनीयैव पितृन् वै यो न तर्पयेत् ।

देवादीनामृणी भूत्वा नरकं स व्रजत्यधः ॥

हारीतः ।

न खवन्तीं यथाक्रामेदेवं ह्याह पितामहः^(१) ।

देवास्य पितरस्यैव काङ्क्षन्ति मरितं प्रति ।

अदत्ते तु निराशास्ते प्रतियान्ति यथागतं ॥

पराशर-शातातपौ ।

ब्राह्मणं स्नातुमायान्तमनुगच्छन्ति देवताः ।

पितरश्च महाभागा वायुभूता जलार्थिनः ।

अप्रदत्ते जले शय्या निराग्नाः प्रतियान्ति ते ॥

कात्यायनोऽपि ।

हारां यथेच्छैश्चरदातपार्तः

पयः पिपासुः क्षुधितोऽलमन्नं ।

बालो जनिर्वीं जननी च बालं

योषित् पुमांसं पुरुषश्च योषां ॥

तथा सर्वाणि भूतानि स्यावराणि चराणि च ।

विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वेऽभ्युदयकाङ्क्षिणः ॥

तस्मात् सदैव कर्त्तव्यमकुर्वन् महतैतमा ।

युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतद्विभर्त्ति हि ॥

कूर्मपुराणे ।

एवं यः सर्वभूतानि तर्पयेदन्वहं दिवः ।

स गच्छेत् परमं स्थानं तेजोमूर्तिरनामय इति ॥

इति तर्पणेतिकर्त्तव्यता ।

अथ यम-भौषतर्पणे ।

तत्र स्कन्दपुराणे ।

कृष्णपक्षे चतुर्दश्यामङ्गारकदिनं यदा ।

तदा स्नात्वा शुभे तोये तर्पयेद्यमनामभिः ॥

तत्राह बृहद्भुवनः ।

यां काञ्चित् सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशीं ।

यमुनां वा विशेषेण ब्राह्मणो^(१) नियतेन्द्रियः ॥

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥

श्रौदुम्बराय दध्राय नीलाय परमेष्ठिने ।

रुकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥

इत्येतैर्नाममन्त्रैश्च प्रणवादिनमोन्तकैः ।

तर्पयित्वा यमं देवं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अथ ॐ यमाय नमः इत्येवं प्रयोगः ।

अथ विशेषमाह बृहस्पतिः ।

एकैकस्य तिलैर्मिश्रास्त्रींस्त्रीन् कृत्वा जलाञ्जलीन् ।

यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

पद्मपुराणे ।

पितृतादपमयेन दाक्षणाभिमुखस्तिलैः ।

देवतादेवतीर्येन यमं सन्तर्पयेद्बुधः ॥

श्यामः ।

कृष्णत्रयोदश्यां चतुर्दश्यां वा ।

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥

इत्येतैः सप्तनामभिर्नमस्कारमन्त्रैः सप्तोदकाञ्जलीन् दद्यात्
सर्वपापेभ्यः प्रमुच्यत इति ।

श्यामः ।

दत्त्वा जलाञ्जलीन् सप्त कृष्णपत्रे चतुर्दशीं ।
 धर्मराजं समुद्दिश्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 अनर्काभ्युदिते काले माघकृष्णचतुर्दशीं ।
 स्नातः सन्नर्घ्यं तु यमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 यत्र कचन नद्यां हि स्नात्वा कृष्णचतुर्दशीं ।
 सन्नर्घ्यं धर्मराजानं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

एवं कुर्वतः फलमाह मनुः ।

इहजन्मकृतं पापमन्यजन्मकृतञ्च यत् ।

अङ्गारकचतुर्दश्यां तर्पयंस्तद्भूपोहति ॥

तथा माघशुक्लाष्टम्यां भौषतर्पणं स्मरन्ति महाभारते ।

शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य दद्याद्भौषाय यो जलं ।

संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणदेव नश्यति ॥

अत्रायं मन्त्रः ।

वैद्यान्नपदगोत्राय साङ्कृत्यप्रवराय च ।

गङ्गापुत्राय भौषाय प्रदास्येऽहं तिलोदकं ।

अपुत्राय ददाम्येतज्जलं भौषाय शर्मण इति ।

इति यम-भौषतर्पणे ।

अथ बौधायनोक्तं तर्पणं ।

पूतः पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञैरङ्घ्रिरेवासु यथोत्तरं देवतास्तर्पयति ।

अग्निः प्रजापतिः सोमोऽद्रोऽदितिर्ऋक्षतिमर्षा इत्येतानि प्राग्द्वाराणि
 देवतानि मनक्त्राणि मग्नहाणि साहोरात्राणि समुद्भूतानि तर्प-
 यामि । वसुंश्च तर्पयामि । पितरोऽर्यमा भगः सविता तृष्टा वायुरि-

द्वाग्नौत्येतानि दक्षिणद्वाराणि दैवतानि मनञ्जवाणि सयहाणि
 साहोरात्राणि समुहर्त्तानि तर्पयामि । मित्र इन्द्रा महापितर
 आपो विश्वेदेवा ब्रह्मा विष्णुरित्येतानि प्रत्यग्द्वाराणि दैवतानि
 मनञ्जवाणि सयहाणि साहोरात्राणि समुहर्त्तानि तर्पयामि । आदि-
 त्यांश्च तर्पयामि । वसुन् तर्पयामि वरुणं तर्पयामि । प्रजापतिं तर्प-
 यामि । परमेष्ठिनं तर्पयामि । चतुर्मुखं तर्पयामि हिरण्यगर्भं तर्पयामि ।
 ब्रह्मपारिषदांश्च तर्पयामि । ब्रह्मपारिषदींश्च तर्पयामि । ॐ भूः पुरुषं
 तर्पयामि । ॐ भुवः पुरुषं तर्पयामि । ॐ स्वः पुरुषं तर्पयामि ।
 ॐ भूर्भुवः स्वः पुरुषं तर्पयामि । ॐ भूस्तर्पयामि । ॐ भुवस्तर्पयामि ।
 ॐ स्वस्तर्पयामि । ॐ महस्तर्पयामि । ॐ जनस्तर्पयामि । ॐ तपस्तर्प-
 यामि । ॐ सत्यं तर्पयामि । ॐ भवं देवं तर्पयामि । ॐ शवं देवं
 तर्पयामि । ॐ ईशानं देवं तर्पयामि । ॐ पशुपतिं देवं तर्पयामि ।
 ॐ रुद्रं देवं तर्पयामि । ॐ उग्रं देवं तर्पयामि । ॐ भीमं देवं तर्प-
 यामि । ॐ महान्तं देवं तर्पयामि । ॐ भवस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि ।
 ॐ ईशानस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि । ॐ पशुपतेर्देवस्य पत्नीं तर्पयामि ।
 ॐ रुद्रस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि । ॐ उग्रस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि ।
 ॐ भीमस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि । ॐ महतो देवस्य पत्नीं तर्पयामि ।
 ॐ भवस्य देवस्य सुतं तर्पयामि । ॐ शर्वस्य देवस्य सुतं तर्पयामि ।
 ॐ ईशानस्य देवस्य सुतं तर्पयामि । ॐ पशुपतेर्देवस्य सुतं तर्पयामि ।
 ॐ रुद्रस्य देवस्य सुतं तर्पयामि । ॐ उग्रस्य देवस्य सुतं तर्पयामि ।
 ॐ भीमस्य देवस्य सुतं तर्पयामि । ॐ महतो देवस्य सुतं तर्पयामि ।
 ॐ रुद्रांश्च तर्पयामि । ॐ रुद्रपारिषदांश्च तर्पयामि । ॐ रुद्रपारि-

षदौश्च तर्पयामि । ॐ विनायकं तर्पयामि । ॐ वीरं तर्पयामि । ॐ गुरुं
 तर्पयामि । ॐ उग्रं तर्पयामि । ॐ वरदं तर्पयामि । ॐ हस्तिमुखं
 तर्पयामि । ॐ एकदंष्ट्रं तर्पयामि । ॐ लम्बोदरं तर्पयामि । ॐ विघ्न-
 पारिषदांश्च तर्पयामि । ॐ विघ्नपारिषदौश्च तर्पयामि । ॐ मनकुमारं
 तर्पयामि । ॐ स्कन्दं तर्पयामि । ॐ इन्द्रं तर्पयामि । ॐ षष्ठौ
 तर्पयामि । ॐ षण्मुखं तर्पयामि । ॐ विशाखं तर्पयामि । ॐ सुवह्मणं
 तर्पयामि । ॐ महासेनं तर्पयामि । ॐ स्कन्दपारिषदांश्च तर्पयामि ।
 ॐ स्कन्दपारिषदौश्च तर्पयामि । ॐ नारायणं तर्पयामि । ॐ माधवं
 तर्पयामि । ॐ गोविन्दं तर्पयामि । ॐ विष्णुं तर्पयामि । ॐ मधुसूदनं
 तर्पयामि । ॐ त्रिविक्रमं तर्पयामि । ॐ वामनं तर्पयामि । ॐ श्रीधरं
 तर्पयामि । ॐ हृषीकेशं तर्पयामि । ॐ पद्मनाभं तर्पयामि ।
 ॐ दामोदरं तर्पयामि । ॐ श्रियं देवीं तर्पयामि । ॐ सरस्वतीं
 तर्पयामि । ॐ पुष्टिं तर्पयामि । ॐ गह्वरं तर्पयामि । ॐ विष्णु-
 पारिषदांश्च तर्पयामि । ॐ विष्णुपारिषदौश्च तर्पयामि । ॐ यमं
 तर्पयामि । ॐ यमराजं तर्पयामि । ॐ धर्मराजं तर्पयामि । ॐ कालं
 तर्पयामि । ॐ नीलं तर्पयामि । ॐ मृत्युं तर्पयामि । ॐ चित्रगुप्तं
 तर्पयामि । ॐ वैवस्वतं तर्पयामि । ॐ वैवस्वतपारिषदांश्च तर्पयामि ।
 ॐ वैवस्वतपारिषदौश्च तर्पयामि । ॐ भूमिदेवं तर्पयामि । ॐ काश्यपं
 तर्पयामि । ॐ विद्यां तर्पयामि । ॐ धन्वन्तरिं तर्पयामि । ॐ धन्वन्तरि-
 पारिषदौश्च तर्पयामि । ॐ धन्वन्तरिपारिषदौश्च तर्पयामि ।

अथ निवेदीती ।

ॐ चण्डौ तर्पयामि । ॐ महर्षौ तर्पयामि । ॐ परमर्षौ तर्पयामि ।

ॐ ब्रह्मर्षीं स्तुपयामि । ॐ देवर्षीं स्तुपयामि । ॐ राजर्षीं स्तुपयामि ।
 ॐ ऋतर्षीं स्तुपयामि । ॐ तपस्वीं स्तुपयामि । ॐ सत्यर्षीं स्तुपयामि ।
 ॐ सप्तर्षीं स्तुपयामि । ॐ काण्डर्षीं स्तुपयामि । ॐ ऋषिको स्तुपयामि ।
 ॐ ऋषिपत्नीं स्तुपयामि । ॐ पुत्रकां स्तुपयामि । ॐ काण्डं बौधायनं
 तर्पयामि । ॐ आपस्तम्बं सूत्रकारं तर्पयामि । ॐ सत्यापाहं तर्प-
 यामि । ॐ हिरण्यकेशं तर्पयामि । ॐ ध्यानं तर्पयामि । ॐ प्रणवं
 तर्पयामि । ॐ व्याहृतीं स्तुपयामि । ॐ सावित्रीं तर्पयामि । ॐ गायत्रीं
 तर्पयामि । ॐ इन्द्रांसि तर्पयामि । ॐ ऋग्वेदं तर्पयामि । ॐ
 यजुर्वेदं तर्पयामि । ॐ सामवेदं तर्पयामि । ॐ अथर्ववेदं तर्पयामि ।
 ॐ अथर्वान्निरसं तर्पयामि । ॐ इतिहासपुराणं तर्पयामि । ॐ सर्व-
 वेदजनान् स्तुपयामि । ॐ सर्वभूतानि तर्पयामि ॥ ३९ ॥

अथ दक्षिणतः प्राचीनावीती ।

पितृन् स्वधानमस्तुर्पयामि । पितामहान् स्वधानमस्तुर्पयामि ।
 प्रपितामहान् स्वधानमस्तुर्पयामि । मातुः स्वधानमस्तुर्पयामि ।
 पितामहीः स्वधानमस्तुर्पयामि । प्रपितामहीः स्वधानमस्तुर्पयामि ।
 मातामहान् स्वधानमस्तुर्पयामि । मातुः पितामहान् स्वधानम-
 स्तुर्पयामि । मातुः प्रपितामहान् स्वधानमस्तुर्पयामि । मातामहीः
 स्वधानमस्तुर्पयामि । मातुः पितामहीः स्वधानमस्तुर्पयामि । मातुः
 प्रपितामहीः स्वधानमस्तुर्पयामि । आचार्यान् स्वधानमस्तुर्पयामि ।
 आचार्यपत्नीः स्वधानमस्तुर्पयामि । गुरुन् स्वधानमस्तुर्पयामि ।
 गुरुपत्नीः स्वधानमस्तुर्पयामि । सखीन् स्वधानमस्तुर्पयामि । सखि-
 पत्नीः स्वधानमस्तुर्पयामि । ज्ञातीः स्वधानमस्तुर्पयामि । ज्ञातिपत्नीः

स्वधानमक्षर्पयामि । अमात्यान् स्वधानमक्षर्पयामि । अमात्यपत्नीः
स्वधानमक्षर्पयामि । सर्वान् स्वधानमक्षर्पयामि । सर्वपत्नीः स्वधानम-
क्षर्पयामि । इत्यमुत्तीर्थ्य अपउत्सिञ्चति “ऊर्जं वहन्तीरमृतं धृतमयः
कौलालं परिभुतं । स्वधा स्य तर्पयत मे पितृन् दृष्यत दृष्यत” इति ।
नार्द्रवासा नैकवस्त्रो दैवानि कर्माण्यनुसञ्चरेत् पितृकर्माणि चेत्येकेषां ।

इति बौधायनोक्ततर्पणं ।

अथ शङ्खोक्ततर्पणं ।

स्नातः कृतजप्योऽन्तर्जानुः उदङ्मुखश्च दिव्येन तीर्थेन देवानुदकेन
तर्पयेत् ।

अथ तर्पणविधिः ।

भगवन्तं शेषं तर्पयामि इति प्रत्येकशस्तर्पयामीति शब्दौ द्वावाद्यन्ते
लिखितौ न मध्ये पुनरुक्तत्वात्तदोद्बुधं इति । कालाग्निरुद्रं श्वेतवराह-
मजितं ह्यक्काभौमं शैलभौमं नीलभौमं रक्तभौमं पीतभौमं श्वेतभौमं
कृष्णभौममिति पातालसप्तकं । जम्बूद्वीपं शाकद्वीपं कुशद्वीपं क्रौञ्चद्वीपं
शाल्मलिद्वीपं गोमेदं पुष्करद्वीपं प्रचद्वीपमिति द्वीपसप्तकं । लोका-
लोकाख्यं पर्वतं सुधामानं शङ्खपदं केतुमन्तं हिरण्यरोमाणमिति
कल्पस्वायिनो लोकपालान् । लवणं क्षीरोदं दध्नादं घृतोदकं सुरो-
दकं इतुरशोदकं स्वादूदकमिति समुद्रसप्तकं । सागरचतुष्कं । शृङ्ग-
वन्तं श्वेतं नीलं मेरुं मान्द्यवन्तं गन्धमादनं निषधं हेमकूटं हिमवन्त-
मिति महापर्वतान् । महेन्द्रं मलयं सत्यं श्रुतिमनं अचलवन्तं विन्ध्यं
पारियात्रमिति सप्तकुलपर्वतान् । कैलास-मैनाकप्रमुखान् सर्वपर्व-
तांश्च विन्दुप्रमुखानि सरांसि सप्तप्रवाहां गङ्गां त्रिलोकवाहिनीं

शतद्रूँ ममसरस्वतीषु । यमुनां प्रथमं पुष्करं द्वितीयं पुष्करं
 तृतीयं पुष्करं प्रयागं नैमिषं हयग्रीवं सर्वतीर्थानि सर्वप्रसवणानि
 सर्वाः सरितश्च ह्रदं तीर्थं अत्यप्रमुखान् वनस्पतीन् यवप्रमुखा-
 नोषधींस्तु मानसोत्तराख्यं पर्वतं लोकपालांश्च इन्द्रं शचीं वज्रमैरावतं
 मातलिं चित्रमेनप्रमुखान् गन्धर्व्यांस्तु अप्सरसः प्रमुदोनामाप्सरसः
 पृष्ठयोनामाप्सरसः आयुवोनामाप्सरसः स्तावा नामाप्सरसः भेकुरयो-
 नामाप्सरसः ऊर्ज्ज्वानामाप्सरसः अग्निं सन्तं स्वाहां सन्तं आग्नीध्रं यमं
 धर्मं प्रियं सत्यं तपः सन्तं । यज्ञदक्षिणां दीक्षां ब्रह्मवर्च्यं व्यवसायं
 धर्मराजानं दण्डपिङ्गलं पाशौ आयुधं । स्वर्गं मृत्युं चित्रगुप्तं यम-
 पुरुषान् श्यामश्वत्थौ विरूपाक्षं निर्वर्त्ति धर्मप्रधानान् । दैत्यदान-
 वान् । विद्याधरान् । यक्षान् । राक्षसान् । पिशाचान् । रोगान् । ज्वरं
 रोगाधिपमारोग्यं वरुणं गौरीं नागान् । वासुकिमनन्तं । सर्पान् ।
 वनस्पतीन् वायून् सर्वान् प्राणापान-समानोदान-व्यानान् । इन्द्रियाणि
 इन्द्रियार्थान् जीवं । सोमं नक्षत्राणि वर्त्तमानं नक्षत्रं पितृन् अभा-
 स्वरान् बर्हिषदोऽग्निव्याक्तान् क्रव्यादानुपहृतानाज्यपान् सुकालिनः
 महादेवं पार्वतीं सेनान्यं स्कन्दं विशाखं स्कन्दग्रहान् । बालहान्
 मातृग्रहान् स्कन्दपारिषदान् स्कन्दपारिषदीः भुतानि । भौमान्
 रुद्रीयान्तरिक्षान् रुद्रान् दिव्यान् रुद्रान् मङ्गतान् रुद्रान् मातः
 योगीश्वरीः देवपत्नीः देवमातः गणान् धनाधिपान् । विनायकं
 मितं मन्त्रितं मन्त्रं शालं मङ्कटं कूष्माण्डं राजपुत्रं धर्ममर्थं कामं गतिं
 प्रीतिं निद्रां क्षुधमदितिं आयतिं नियतिं कौर्त्तिं प्रज्ञां वृत्तिं मेधां
 आकृतिं रुचिं श्रद्धां वाणीं सरस्वतीं चक्षुं दाक्षायणीः प्रजां

प्रजापतिं सनत्कं सनातनं सनत्कुमारं कृतं पितृन् ब्रह्मर्षीन्
 देवर्षीन् राजर्षीन् ऋषिकान् । ऋषिपत्नीः ऋषिपुत्रान् गायत्रीसु-
 ष्णिहमनुष्टुभं पङ्क्तिं जगतीं सर्व्यच्छन्दांसि गरुडमरुणं हव्यं जातं
 सुरभिं दिनाथं गामुच्चैःश्रवणं धन्वन्तरि भुवननागान् दिङ्नागान्
 कुलनागान् विश्वकर्माणं वैश्रवणं ऋद्धिं नलं कुबेरं रेवतं शङ्ख-पद्मौ
 वज्रपुत्रं तत्पत्नीं तत्पत्नीं कश्यपं तत्पत्नीं तत्पत्नीं । धन्वं तत्पत्नीं
 तत्पत्नीं । प्रजापतिं तत्पत्नीं तत्पत्नीं । चन्द्रं तत्पत्नीं तत्पत्नीं । अरिष्ट-
 नेमिं तत्पत्नीं तत्पत्नीं । छत्रानुक्तज्यायां तत्पत्नीं शस्त्राणि शास्त्राणि
 अस्त्राणि । ऋग्वेदं यजुर्वेदं सामवेदं अथर्ववेदमितिहासान् पुराणं
 धनुर्वेदं गान्धर्ववेदमायुर्वेदं फलवेदं ज्योतिषं शिवां कल्पं व्याकरणं
 निरुक्तं छन्दोविचितिं धर्मशास्त्राणि भारतं मनुं विष्णुं यमं अङ्गि-
 रसं वसिष्ठं नारदं दक्षं संवत्सरं शातातपं पराशरमायलायनमौशनसं
 छण्डौपायनं कात्यायनं बृहस्पतिं गौतमं शङ्खं लिखितं हारीतमचि-
 याज्ञवल्क्यमथ भगवन्तं धर्मसुतानपादं यज्ञं नारायणं नामयं
 वरुणार्थमाणौ संवत्सरं मित्रमित्राग्नी मरीचि-कश्यपौ ध्रुवमगस्त्यं
 धातारं मार्त्तण्डं रामं वास्तोकिं कल्पं महाकल्पं मत्वनतरं वर्त्तमा-
 नमित्रमोजस्विनं स्वायम्भुवं स्वारोचिषमौत्तमं तामसं रैवतं चाक्षुषं
 महातैजसं वैवस्वतमकं सावर्णिं ब्रह्मसावर्णिं रुद्रसावर्णिं दक्षसावर्णिं
 धर्मसावर्णिं रौच्यं भौग्यं युगं वर्त्तमानं संवत्सरं वर्त्तमानमयनं वर्त्त-
 मानमृतुं वर्त्तमानं मासं वर्त्तमानपत्रं वर्त्तमानं आदित्यं सोमं
 कुजं बुधं जीवं शुक्रं ग्रहैस्वरं राज्ञं केतुन् ऋषिणां वर्त्तमानं दिक्षं
 रात्रिं सत्ये किमुत्पान् सर्वाणि भूतानि देवानुचरान् देवाग्रान् ।

ॐ एकज्योतिषं दिव्यज्योतिषं त्रिज्योतिषं चतुर्ज्योतिषं एकशकं
 दिशकं विशक्रमौदृशमन्यादृशं शान्तं प्रीतं प्रीतमदृशं मितं सञ्चितम-
 मितं चतुर्जितं सत्यजितं सुषेणं सेनजितमतिमित्रममित्रं पुरुषमित्रं
 चतुं सत्यं धर्तारं विधर्तारं वरुणं धृतं विधारयमौदृचमेतादृचमसितं
 सितं । प्रीतिनं प्रीतिमदृचं सवरसमतिधर्तारमुगं धुनिं भीमम-
 भियुक्तवृत्तपादं । सहं युतिं वसुमनाष्टयं वासं कामजयं विजयं
 जयमित्येकोनपञ्चाशन्निरुतः भुवनं भावनमजन्यं सुधाजनं क्रतुं वसुं
 मूर्धनं वाजं व्यसुवं प्रस्रवमाप्यायनमृचामति द्वादशभृगून् । मनुं
 मन्तारं प्राणमपानं चितिं नयं रूपं हंसं नरं नारायणं विभुं प्रभुमिति
 द्वादशसाध्यान् । सवितारं धातारं मित्रमर्थमणं पूषणमंशुं त्वष्टारं
 विवस्वन्तमित्रं विष्णुं वरुणं भगमात द्वादशादित्यान् । अङ्गारकं
 सूर्यं निर्घृतिं सखमजैकपादमहिर्बुध्नं धूमकेतुं वहं मृत्युं कपालिनं
 हरमित्येकादशरुद्रान् । आत्मानं अपं समं चतुं वृमं प्राणं हविश्रन्तं
 गरिष्ठं चतुं सत्यमिति द्वादशाङ्गिरसः । क्रतुं दत्तं वसुं सत्यं कामं धुरिं
 कालं रोचनं पुरुरवसमार्द्रवमिति दशविद्यान् । देवान् धरं ध्रुवं सोमं
 आपं अनलं अनिलं प्रत्यूषं प्रभासं इत्यष्टौ वसून् । नामत्यं दक्षमित्य-
 श्विनौ । एतास्त्रवदेवगणान् सानुचरान् स्वयन्धुवं सावित्रौ सर्वान्
 देवान् मतीं देवीं लक्ष्मीञ्चरीं अनिरुद्धं प्रद्युम्नं सङ्कर्षणं वासुदेवं
 भूर्लोकं भुवर्लोकं स्वर्लोकं महर्लोकं जनलोकं तपोलोकं सत्यलोकं
 ब्रह्माण्डं पृथिवीं अपः वज्रिं । वायुमाकाशं मनः बुद्धिं आसनं
 अव्यक्तं पुरुषं तयंयामौत अन्ते शब्दः प्रयुक्तः । अत्यृचं पुरुषसूक्ते-
 नाञ्जलीन्दद्यात् पुष्पाणि च भक्त्या । अथ कृतापसव्यो दक्षिणाभि

मुखः अन्तर्जानुः पित्र्येण तीर्थेन पितृणां यथाश्रद्धं यथाप्रकाश-
मुदकं दद्यात् ।

इति शङ्खोक्ततर्पणं ।

अथाचमनमुच्यते ।

सकलकर्मणामाचमनपूर्वकत्वात्कर्मणि व्याप्रियमाणानामपि चुता-
दिनिमित्तोपनिपाते चाचमनस्यावश्यककार्यत्वादस्ति आहुकर्तृणामाच-
मनविधिज्ञानापेक्षेति । तत्र कर्मणामाचमनपूर्वकत्वमाह
मार्कण्डेयः ।

सम्यगाचम्य तोयेन क्रियाः कुर्वीत वै शुचिः ।

देवतानामृषीणाञ्च पितृणाञ्चैव यन्नतः ॥

अहताचमनस्य क्रियाकरणे दोष उक्तो ब्रह्मपुराणे ।

यः क्रिधां कुरुते मोहादनाचम्यैव नास्तिकः ।

भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वा न संग्रहः ॥

तचाचमननिमित्तानि मनुः ।

कृत्वा मूत्रं पुरीषञ्च खान्याचान्त उपस्पृशेत् ।

वेदमध्येष्यमाणश्चाप्यन्नमन्नं सर्वदा ॥

अनेकार्थत्वात्करोतेः 'कृत्वा' उत्सृज्येति प्रतीयते । उत्सृज्य मूत्रं
पुरीषञ्च पारूपस्यं बालघिला यथोक्तविधिनाचान्त 'खानि' इन्द्रियाणि,
उपस्पृशेत् । वेदमध्येष्यमाण इति लौकिकानि क्रियान्तराणि कृत्वाऽना-
चान्तो वेदाक्षराणि नोच्चारयेत् । 'अन्नमन्नं' अन्नं भोक्ष्यमाणः ।
मन्त्रद्विरोद्धस्यतयः ।

सुप्ता कृत्वा च भुक्ता च निष्ठीयोक्तानृतानि च ।

पौत्वापोऽध्येयमाणस्याप्याचामेत् प्रयतोऽपि मन् ॥

‘सुप्ता’ शयित्वा, ‘क्षुत्वा’ क्षुतं कृत्वा, ‘भुक्त्वा’ भोजनं कृत्वा, ‘निष्ठौच्य’ सुखेन स्नेहाणमुत्सृज्य, ‘अनृतं’ असत्यं, ‘अपः पौत्वा’ जलं निपौय, प्रयत इत्यध्येयमाणपदेनैव सम्बध्यते । प्रयतोऽप्यध्येयमाण आचम्याधीत अध्ययनविध्यङ्गतया आचमणं कुर्यादित्यर्थः ।

विष्णुः ।

क्षुत्वा सुप्ता भुक्त्वा भोजनाध्ययनेषुः पौत्वा क्षात्वा निष्ठौच्य वासोविपरिधाय रथ्यामाक्रम्य कृतमूत्रपुरीषः पञ्चनखाख्यस्त्रेहं स्पृष्ट्वा-
चामेत् चाण्डाल-स्तेच्छमस्त्रावणे च ।

शङ्खः ।

कृत्वा मूत्रं पुरीषञ्च क्षात्वा भोक्तुमनास्तथा ।

भुक्त्वा क्षुत्वा तथा सुप्ता पौत्वा चाभ्योवगाह्य च ।

रथ्यामाक्रम्य चाचामेद्वासो विपरिधाय च ॥

आपस्तम्बः ।

मूत्रं कृत्वा पुरीषं वा मूत्र-पुरीषान्नशेषलेपान् रेतसश्च ये लेपा-
स्तान् प्रक्षाल्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति ।

आचमनविध्यनन्तरं देवलः ।

रेतो-मूत्र-शङ्खोक्ते भोजनेऽध्वपरिश्रमे ।

शौचमेवंविधं प्रोक्तमौषधान्यच्च वर्त्तते ॥

विशेषशौचं वक्ष्यामि भोजन-तुरकर्मणोः ।

सामान्येन हि निर्दिष्टः सर्वचाचमनक्रमः ॥

उच्छिष्टं मानवं स्पृष्ट्वा भोज्येष्वपि तथाविधं ।

तथैवं हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्याचम्य शुद्ध्यति ॥

तथा ।

यदस्मः शौचमंयुक्तं क्षितिं प्राप्य विनश्यति ।

प्रक्षाल्याशुचिलिप्तञ्च तत्स्पृष्ट्वाचम्य शुद्ध्यति ॥

आचमने वक्ष्यमाणे हारीतः ।

रथ्यामाकम्य सुषुप्तुः कृतमूत्रपुरीषोभविता ।

‘सुषुप्तुः’ निद्रां करिष्यन् ।

दृढस्यतिः ।

अधोवायुसमुत्सर्गे आकन्दे क्रोधसम्भवे ।

मार्जार-मूषकस्यर्धे प्रहासेऽनृतभाषणे ।

निमित्तेष्वेव धर्मार्धे कर्म कुर्वन्नुपस्पृशेत् ॥

‘उपस्पृशनं’ आचमनं ।

कूर्मपुराणे ।

चण्डालग्लेच्छसम्भावे स्त्री-शूद्रोच्छिष्टभाषणे ।

उच्छिष्टं पुरुषं स्पृष्ट्वा भोज्यञ्चापि तथाविधं ।

आचामेदश्रूपाते च लोहितस्य तथैव च ॥

अग्नेर्गवामयालम्भे स्पृष्ट्वाप्रयतमेव वा ।

स्त्रीणामयात्मनः स्पर्शं नौत्रौवां परिधाय च ॥

नीवीशब्देनात्राधोवाशोलक्ष्यते साहचर्यात् । अधोवाशोयन्वनं हि नीवी ।

आपस्तम्बः ।

स्वप्ने चवथौ सिङ्गाणि वाश्वालम्भे लोहितस्य केशानामग्नेर्गवां

ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चालम्बे महापथङ्गत्वामेध्वोपसृष्ट्याप्रयतञ्च मनुष्यं
नौवीञ्च परिधाय उपसृष्टेर्दार्द्रं वा शकृदोषधौर्भूमिं वा ।

‘चवयुः’ लुतं । ‘सिद्धाणिका’ नाभिकामलः । ‘अश्रु’ नेत्रजलं ।
‘आर्द्रमिति’ शकृदादिभिः सर्वैः सम्बध्यते । ‘शकृत्’ गोमयं ।
बौधायनः ।

नौवीं विमस्य परिधायाचमेत् उपसृष्टेर्दार्द्रं वा भूमिं गोमयं वा
संसृष्टेत् ।

‘आर्द्रं’ दण्णादिस्पर्शनं तु कथञ्चिदप्याचमनासम्भावे वेदितव्यं । अन्यथा
विषमश्लिष्टविकल्पापत्तेः । एवं च सत्याचमने न सहं विकल्पमानतया
दक्षिणश्रवणस्पर्शनं ।

यदुक्तं यमपुराणे^(१) ।

चण्डालादीन् जपे होमे दृष्ट्वाचामेद्विजोत्तमः ।

आदीन् दृष्ट्वा तथैवापि कर्णं वा दक्षिणं सृष्टेत् ॥

जप-होमादिक्रियायां क्रियमाणायां चण्डालादि-आदिदर्शने
वाचमनं कुर्याद्विष्णुकर्णं वा सृष्टेदिति ।

यदपि वसिष्ठेन ।

लुते निष्ठौवने सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।

पञ्चस्त्रोतेषु वाचामेच्छोच्चं वा दक्षिणं सृष्टेत् ॥ इति ।

यच्च सार्थवादं पराशरेण ।

लुते निष्ठौविते चैव दन्तश्लिष्टे तथानृते ।

पतितानाञ्च सम्भावे दक्षिणं श्रवणं सृष्टेत् ॥

(१) यदुक्तं यमपुराणे इति ख० ।

प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे सन्तीति मनुरब्रवीत् ॥

आदित्यो वरुणः सोमो वह्निर्वायुऋतयैव च

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः ॥ इति ।

तदेतदाचमनासम्भवविहितार्द्रवणादिस्पर्शस्थाप्यसम्भवे सति वेदितव्यं ।
तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे ।

क्षुतादौ सम्यगाचामेत् स्पृष्टेदार्द्रवणादिकं ।

कुर्वीतालम्भनं वापि दक्षिणश्रवणस्य वै ॥

यथाविभवतो ह्येतत् पूर्वाभागे^(१) ततःपरं ।

न विद्यमाने पूर्वत्र उत्तरप्राप्तिरिष्यते ॥ इति ।

अप्राप्यकारणे समुत्पन्ने झटिति यथासम्भवं शुद्धौ प्रयतनीय-
मित्याह दौधायनः ।

शक्तिविषये सुहृत्तमपि नाप्रयतः स्यादिति ।

आपस्तम्बोऽपि ।

रिक्तपाणिः पयसे उद्यम्याप उपस्पृष्टेऽशक्तिविषये सुहृत्तमप्यप्रयतो
न स्यात् । नद्यो वा नाप्सु सतः प्रयमणं विद्यत उत्तीर्य त्वाचामेत् ।

‘रिक्तपाणिः’ जलपाचग्रन्थहस्तः । ‘पयसे उद्यम्य’ जलार्थमुद्यमं
कृत्वा । जलस्थितस्तु प्राप्तेष्वचमनकारणे जलादुत्तीर्याचामेत् । अत्र
हेतुमाह ‘अप्सु सतः’ जले वर्त्तमानस्याचमतोऽपि, ‘प्रयमणं’ प्रयतता
शुद्धिः, न विद्यतदिति ।

जलमित्यनुवृत्तौ हारीतः ।

(१) पूर्वाभागे इति म० ।

नोत्तरेदनुपसृम्य ।

यमः ।

उत्तीर्ण्योदकमाचम्य अवतीर्य उपसृशेत् ।

एवं स्वाच्छेयसा युक्तो वरणस्यैव पूजितः ॥

पूर्वमाचम्योदकं 'अवतीर्य' प्रविश्य, तदनन्तरं 'उत्तीर्य' जला-
न्निर्गत्यापि, आचामेत् ॥

दत्तः ।

स्नानादनन्तरन्तावदुपसृशर्गनमिष्यते ।

प्रजापतिः ।

उपक्रमे विशिष्टस्य कर्मणः प्रयतोऽपि सन् ।

आचामेदिति शेषः ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

देवार्चनादिकार्याणि तथा गुर्वभिवादनं ।

कुर्वीत सम्यगाचम्य तद्देव भुजिक्रियां ॥

कमण्डलधिकारे वसिष्ठः ।

कृत्वा वावश्यकार्याणि आचामेच्छौचवित्तमः ।

'अवश्यकार्याणि' नित्यानि कर्माणि ।

हारीतः ।

देवतामभिगन्तुकाम आचामेत् ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

सन्देहेषु च सर्वेषु शिखामोले तथैव च ।

विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुपसृशेत् ॥

शातातपः ।

आचामेचर्वणे नित्यं मुक्ता ताम्बूलचर्वणं ।

ओष्ठौ विलोमकौ स्पृष्ट्वा वासेविपरिधाय च ॥

आपस्तम्बः ।

श्यावान्तपर्यन्तावोष्ठावुपस्पृशेत् ।

‘श्यावान्तपर्यन्ताविति दन्तमूलादारभ्य श्मश्रुसमीपवर्तिश्याम-
लेखावधि इत्यर्थः ।

मार्कण्डेयः ।

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तौ निधाय च ।

आचम्य द्रव्यमभ्युक्ष्य पुनरादातुमर्हति ॥

उच्छिष्टशब्देनावाचमनार्हणाप्राप्त्येन युक्तः पुरुष उच्यते ।

मुक्तावग्निष्टमत्र वा द्रव्यमात्राभ्यवहार्ये ।

तथा च वसिष्ठः ।

प्रचरन्नभ्यवहार्येषूच्छिष्टं यदि संस्पृशेत् ।

भूमौ निक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्य प्रचरेत्पुनः ॥

‘प्रवरन्’ परिवेषणं कुर्वन् । ‘अभ्यवहार्येषु’ अन्नपानेषु, हस्तगृहो-
तेष्विति शेषः ।

बृहस्पतिरपि ।

प्रचरन्नन्नपानेषु यदोच्छिष्टमुपस्पृशेत् ।

भूमौ निधाय तद्द्रव्यमाचान्तः प्रचरेत्पुनः ॥

कूर्मपुराणे ।

तैजसं वै समादाय यद्युच्छिष्टो भवेद्भिजः ।

भूमौ निक्षिप्य तद्रूपमाचान्तः प्रचरेत् पुनः ॥

बौधायनः ।

तैजसं चेदादायोच्छिष्टौ स्यात्तदुदस्याचम्यादास्यन्नङ्गिः प्रोचेत् । स चेत्तदन्वेनोच्छिष्टौ स्यात् तदुदस्याचम्यादास्यन्नङ्गिः प्रोचेत् । स चेदङ्गि-
रुच्छिष्टौ स्यात्तदुदस्याचम्यादास्यन्नङ्गिः प्रोचेत् ।

‘उदस्य’ निधाय, ‘तदन्यत्’ तस्मात् तैजसादन्यदभ्यवहार्यं, तेन हस्तस्येन मतेत्यर्थः ।

यत् नु मनुनोक्तं ।

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।

अनिधायैव तद्रूपमाचान्तः शुचितामियादिति ॥

तत्र सेधातिथिनेक्ता व्यवस्था । गरीयो द्रव्यं निधीयते अन्य-
दनिधायैवाचम्यत इति । अनभ्यवहार्यस्य वस्त्रादेरनिधानं इतरत्र
निधानविधानादिति स्यतिचन्द्रिकाकारः । अथवा अमन्त्राख्यस्य
द्रव्यस्यानिधानं अभ्यवहार्य-तैजसयोर्निधानं तद्वातिरिक्तेषु वस्त्रादिषु
विकल्पः ।

तद्रुक्तं कूर्मपुराणे ।

यद्यमन्त्रं समादाय भवेदुच्छेदणान्वितः ।

अनिधायैव तद्रूपमाचान्तः शुचितामियात् ।

वस्त्रादिषु विकल्पः स्यात् तत्स्पृष्टावेवमेव हि ॥

‘तत् स्पृष्टौ’ उच्छेदणस्पृष्टौ, निधानमनिधानं वा कार्यमित्यर्थः ।

निधानं प्रकृत्य बौधायनः ।

एतदेव विपरितममन्त्रे वानस्यत्ये विकल्पः । कथं पुनर्हस्तस्ये द्रव्ये

आचमनसम्भवः उच्यते । आ मणिवन्धनात्पाणी प्रक्षाल्येति हि, तत्र विधिः । शरीरसंसर्गमात्रं द्रव्यस्य विवर्चितं न हस्तस्यतैव । एवमशुद्धा-
वपि स्कन्धाद्यारोपितेष्वपि द्रव्येषुच्छिष्टस्पृष्टस्याशुद्धतैव । तथैवा-
चान्तस्य शुद्धिः । अतोहस्ताग्रदेशान्तरे प्रकोष्ठकक्षादिके तत् द्रव्यं
गृहीत्वाचामेत् । अथमभिप्रायः यथैव पुरुषाशौचसम्बन्धादशुच्येव
तच्छुद्धेः शुद्धमिति । यदा तु तद्रव्यं भूमौ निधायाचमनं तदा
कथं द्रव्यस्य शुद्धिः । प्रयतेन पुरुषेण ग्रहणात् । आचम्य द्रव्यमभ्युत्ते-
दिति स्मृत्यन्तरविहितेनाभ्युत्तनादिना वेति । एवं च व्यवस्थायाञ्च
वक्ष्यमाणेषु गौतमादिवचनेष्वनिधायेति वा निधायेति वा यथेष्टं
केदः कियतां ।

गौतमः ।

द्रव्यहस्त उच्छिष्टोनिधाय्याचामेत् ।

शङ्खलिखितौ ।

द्रव्यहस्त उच्छिष्टोनिधाय्याचम्याभ्युत्तेद्रव्यं ।

पक्वान्नमादाय मूत्रकरणे श्लोकापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यं ।

भूमौ निक्षिप्य तद्रव्यं शौचं कृत्वा यथाविधि ।

उत्सङ्गापन्नपक्वान्न उपस्पृश्य ततः शुचिः ॥

एतदापद्यशक्तविषयं ।

अरण्येऽनुदके रात्रौ चौर-व्याघ्राकुले पथि ।

कृत्वा मूत्रपुरीषं तु द्रव्यहस्तो न शुद्ध्यति ॥

शौचं प्रकुर्यात् प्रथमं पादौ प्रक्षालयेत्ततः ।

उपस्पृश्य तदाभ्युत्स्य गृहीतं शुचितामिषात् ॥

इति वृहस्पतिस्मरणात् ।

मार्कण्डेयस्तु शौचमप्यनिधायैव कार्यमित्याह ।

पक्वान्नेन गृहीतेन सूत्रोच्चारं करोति यः ।

अनिधायैव तद्व्यमङ्गे कृत्वा ममाश्रितं ॥

शौचं कृत्वा यथान्यायमुपस्पृश्य यथाविधि ।

अक्षमभ्युचयेच्चैव उद्धृत्यार्कस्य दर्शयेत् ।

त्यक्त्वापमाचं वा तस्माच्छेषं शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

इत्याचमननिमित्तानि ।

अथ द्विराचमननिमित्तानि ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्याप्रसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेदासौ विपरिधाय च ॥

पैठीनसिः ।

भुक्त्वा क्षुत्वा च सुप्ता च वामस्य विपरिधाय कलिलकामश्चासागमे
च रथ्या-चत्वर-श्लशानाक्रान्तेष्वाचान्तः पुनराचामेत् ।

मन्वङ्गिरोवृहस्पतयः ।

सुप्ता क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्टीव्योक्तानृतानि च ।

पीत्वापोऽध्यैवमाणस्य आचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥

आचामेदित्यनुवृत्तौ गौतमः ।

सुप्ता भुक्त्वा क्षुत्वा च पुनः ।

भोजनविधौ हारीतः ।

ध्यायेदव्यक्तं पुरुषं मूत्रपुरीषे रथ्यामाक्रम्य श्मशानञ्चाचान्तः पुन-
राचामेत् ।

पैठीनसिः ।

रथ्यामाक्रम्य कृतमूत्रपुरीषः पञ्चनखास्थश्चेहं स्पृष्ट्वाचान्तः पुन-
राचामेत् चण्डालस्तेच्छसम्भाषणे च ।

शङ्ख-लिखितौ ।

स्नान-भोजनकालेष्वाचान्तः पुनराचामेत् ।

आपस्तम्बः ।

भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतो द्विराचामेत् दिःपरिमृज्यात् सकृदुपस्पृशेत् ।

व्यासः ।

प्रवाल्य पाणि-पादौ तु भुञ्जानो द्विरुपस्पृशेत् ।

कूर्मपुराणे ।

प्रवाल्य पाणि-पादौ तु भुञ्जानो द्विरुपस्पृशेत् ।

शुचौ देशे समासीनो भुक्ता च द्विरुपस्पृशेत् ॥

वसिष्ठः ।

भुक्ता सुप्ता क्षुत्वा पीत्वा चाचान्तः पुनराचामेत् वामश्च परिधाय
ओष्ठौ च संस्पृश्य विलोमकौ ।

कूर्मपुराणे ।

ओष्ठौ विलोमकौ स्पृष्ट्वा वामोपि परिधाय च ।

रेतोमूत्र-पुरीषाणामुत्सर्गे शुक्लभाषणे ॥

द्वौ विलाध्ययनारम्भे काम-श्यामागमे तथा ।

चत्वरं वा श्मशानं वा समागम्य द्विजोत्तमः ॥

मन्ध्ययोरुभयोस्तद्वदाचान्कोप्याचमेत् पुनः ॥

शङ्ख-लिखितौ ।

मूत्र-पुरीष-घ्रीवनादिषु शुक्रवाक्याभिधानेषु च पुनरुपसृशेत् ।

बोधायनः ।

भोजने हवने दाने उपहारप्रतियहे ।

हविर्भक्षणकाले च न द्विराचमनं सृतं ॥

व्यासः ।

दाने भोजनकाले च मन्ध्ययोरुभयोरपि ।

आचान्तः पुनराचामेज्जप-होमार्चनादिषु ॥

इति द्विराचमननिमित्तानि ।

अथ आह्वाचमनानि ।

तत्र ब्रह्माण्डपुराणे

आह्वामारभ्यमानस्तु प्रक्षाल्याङ्घ्रौ करौ तथा ।

अङ्घ्रिः सम्यग्विगुह्याभिः द्विराचामेदुदङ्मुखः ॥

ततस्तु मण्डले शुद्धे द्विजाः प्रक्षालिताङ्घ्रयः ।

कुर्युराचमनं दिव्यं मण्डलोत्तरतः स्थिताः ॥

आह्वाकर्त्ताय भूयोऽपि समाचम्य यथाविधि ।

दर्भपाणिश्च दर्भेषु ब्राह्मणानुपवेशयेत् ॥

आह सत्यव्रतः ।

क्षालिताङ्घ्रिषु विप्रेषु द्विराचान्तेषु च स्वयं ।

धौतपादः प्रकुर्वीत कर्त्ताप्याचमनन्ततः ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

आचान्तः पुनराचम्य द्विजपादावनेजनं ।

विधाय पुनराचमेत्पादौ प्रवाल्य यन्नतः ॥

जातुकर्णः ।

अभ्यर्च्य गन्धमाल्याद्यैर्विद्यान् देवान् पितृनपि ।

आचम्य चाग्नौकरणं कुर्वीत सुसमाहितः ॥

जमदग्निः ।

जलपूर्वन्ततो दत्त्वा गन्धादीन्यनुपूर्वशः ।

आचामेदाचयित्वा तु पूर्णतामर्चनस्य वै ॥

विष्णुपुराणे ।

पितृन् समूज्य गन्धाद्यैराचम्याथ द्विजायतः ।

सौवर्ण-राजतादीनि भाजनानि निवेशयेत् ॥

ब्रह्मपुराणे तर्प्यदानानन्तरमेव आचमनमुक्तं ।

जलं चौरं दधि घृतं तिलं तण्डुल-सर्वपान् ।

कुशायाणि च पुष्पाणि दत्त्वाचामेऽपुनः स्वयं ॥

आदित्यपुराणे ।

येऽग्निदग्धा इति प्राज्ञो भुव्यन्नं विकिरेत्ततः ।

स्वयमाचम्य विप्राणामपोदद्यात् सहस्रकृत् ॥

विष्णुः ।

उच्छिष्टममीपे तिलोदकेनाभ्युक्ष्यामंक्षतप्रमीतानामन्नं विकी-
र्याप उपसृज्य तप्तिं पृच्छेत् ।

संवर्त्तः ।

दक्षिणाभिमुखः स्थित्वा विकीर्यान्नं ततो भुवि ।

निर्णिक्तहस्त आचम्य ततो मधुमतीर्जपेत् ॥

आदित्यपुराणे ।

पिण्डनिर्वपणं कृत्वा पिण्डानामनुपूर्वशः ।

तथा मातामहानाञ्च कुर्यादाचमनं ततः ॥

कात्यायनः ।

निरूप्य प्रयतः पिण्डानाचम्योदकपरीत्य च ।

नमस्कुर्वीत षट्कृतः पूजयेच्चैकमानसः ॥

विश्वामित्रः ।

निधाय पिण्डान् संपूज्य गन्ध-माल्यादिभिस्ततः ।

उपस्पृशेदपस्तञ्च देशं प्रोक्षेदमात्मरः ॥

अग्निपुराणे ।

गन्ध-माल्यादिभिः पिण्डानभ्यर्च्याचम्य संयतः ।

द्विजहस्तेष्वपो दद्यात् सपुष्पाः साक्षतास्ततः ॥

बृहस्पतिः ।

समाप्य च ततो विप्रान् सौमान्तमनुगम्य च ।

प्रक्षालिताङ्घ्रिपाणिश्च द्विराचमनमाचरेत् ॥

पाराशरः ।

आर्द्धं समाप्य विधिवत् विसर्ज्य ब्राह्मणानपि ।

द्विराचम्य प्रकुर्वीत वैश्वदेवादि नैत्यकं ॥

तदेतदाचमनसप्तकं समासेनाह सङ्ग्रहकारः ।

आदौ विप्राङ्घ्रिशौचान्तोऽभ्यर्चने विकिरे कृते ।

पिण्डान् दत्तार्चयित्वा च विसर्ज्य ब्राह्मणांस्तथा ॥

आचामेच्छाद्भुक्ता तु स्थानेऽस्थितेषु सप्तसु ।

आद्यन्तयोर्दिराचामेच्छेषु तु सकृत्सकृत् ॥

गोभिलः ।

आरम्भे चावमाने च दिराचमनमिष्यते ।

अन्यत्र पितृकार्येषु सकृदाचमनं स्मृतं ॥

अत्र कैश्चिदुक्तं ।

आहुारम्भेऽवमाने च पादशौचार्चनान्तयोः ।

विकिरे पिण्डदाने च दिराचमनमिष्यते ॥ इति ।

तथा ।

आदावन्ते तथार्चायां विप्रपादप्रशोधने ।

विकिरे पिण्डदाने च षड्विराचमनं स्मृतमिति च ॥

तच्च तस्मत्ते पिण्डनिर्वापानन्तरमुदगावर्त्तनात् पूर्वं आचमनं न विद्यते किन्तु गन्धादिदानान्तं सकलमपि पिण्डदानप्रयोगं समाप्या-
चमनं क्रियते इति ।

इति आहुाचमनानि ।

अथाचमनापवादः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

मुखजा विप्रषो मेध्यास्तथाचमनविन्दवः ।

शश्रु चास्यगतं दन्तमर्कं त्यक्त्वा ततः शुचिः ॥

‘मुखजाः’ मुखान्निःसृताः, ‘विप्रषः’ ज्ञेयविन्दवः, ‘मेध्याः’
नेच्छिष्टतामापादयन्ति । निष्टौष्योक्त्वा नृतानि चेति निष्कृतवत
आचमनविधानादनाचान्तस्याशुद्धता ज्ञायते । विप्रषामपि मुखान्नि-

क्रमणं निष्ठीवनमेव । अतोऽत्रापि प्राप्तस्याचमनस्यापवादार्थमिद-
मुच्यते । तथा आचमतो हतादधोऽङ्गुलिविवरैः पतन्त उदबिन्दवो-
ऽपि मेध्याः । 'श्लश्रु' सुखलोम, तत् आस्यगतं सुखान्तःप्रविष्टं,
अपि मेध्यं । दन्तसक्तमण्यत्रादिकं अनाचामन्नपि शुचिर्भवति । विप्रुषां
स्पर्शं तु मलस्पर्शनिमित्तमाचमनं कर्त्तव्यमेव ।

तथाचापस्तम्भः ।

यदास्याद्विन्दवः पतन्त उपलभ्यन्ते तेष्व्वाचमनं विहितं ये
भूमौ न तेष्व्वाचामेदित्येक इति ।

'उपलभ्यन्ते' संस्पृश्यन्ते ।

अतएव गौतमः ।

न सुख्या विप्रुष उच्छिष्टं कुर्वन्ति न चेदङ्गे निपतन्तीति ।
वसिष्ठोऽपि ।

न सुख्या विप्रुष उच्छिष्टं कुर्वन्त्यनङ्गुलिष्ठाः ।

मनुरपि ।

नोच्छिष्टं कुर्वते सुख्या विप्रुषोऽङ्गं न यान्ति याः ।

न श्लश्रूणि गतान्यासन्न दन्तान्तरधिष्ठितं ॥

'दन्तान्तः' दन्तानां मध्ये किङ्के वा । 'अधिष्ठितं' संसक्तं ।

आचमनविन्दवो मेध्या इत्युक्तं तत्र विशेषमाह मनुः ।

स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ य आचमयतः परान् ।

भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ।

अत्र परानाचमयतः पादाविति सम्बन्धः ।

यः परस्मै आचमनं ददाति तस्याचमयितृहस्तपतितैरुदविन्दु-

भिर्यदि पादौ स्पृशेते तदासौ नाशुचिः । यतस्ते भौमिकैः समाः
यथानुपहतार्या भूमौ स्थिताः काश्चिदुदकमात्राः शुद्धाः एव-
मुच्छिष्टहस्तात्पतन्तोऽपि ते शुद्धा एवेत्यर्थः । आचमयितुरेवात्र
शुद्ध्यभिधानादाचमनकर्तुरन्वेषां च समीपस्थानामाचमनविन्दुस्पर्शं
भवत्येवाप्राप्त्यमिति ज्ञायते ।

बौधायनोऽपि ।

स्पृशन्ति विन्दवः पादौ यस्याचामयतः परान् ।

न तैरुच्छिष्टभावः स्नातुञ्च्यास्ते भौमिकैः सह ॥

वमिष्ठोऽपि ।

परान्णाचामयतः पादौ या विप्रुषो गताः ।

ताभिर्नौच्छिष्टतां याति भूम्या ताम्बु समाः स्मृताः इति ॥

अत्र पादग्रहणमवयवान्तरस्यापि प्रदर्शनार्थं ।

तथा च यमः ।

प्रयान्थाचमतो यास्य शरीरे विप्रुषो नृणां ।

उच्छिष्टदोषो नास्त्यत्र भूमितुल्यास्तु ताः स्मृताः इति ॥

एते च भूम्यभिघातोत्थिता एव शुद्धाः नान्तरालस्पृष्टाः ।

यथाह पैठीनसिः ।

भूमिगता विन्दवः परामृष्टाः पूताः विप्रुषः शुद्धा विलोमक्लि-
न्नेष्वचामेदिति । मुखप्रविष्टैः श्मश्रुभिर्नौच्छिष्टेति ।

देवलोऽप्याह ।

श्मश्रुभिश्च मुखाविष्टैराशौचं नोपदिश्यते ।

अत्र विशेषमाह आपस्तम्बः ।

न आशुभिरुच्छिष्टो भवत्यन्तराख्ये सङ्गिर्यावन्न हस्तेनोपसृञ्चन्ति ।
हस्तग्रहणमवयवन्तरस्याप्युपलक्षणार्थं अङ्गान्तराणामपि सुखमलस्यैर्ग
आचमनविधानात् । यच्च दन्तमक्तस्य त्यागमात्रेणैव प्रागशुचि-
मुक्तं तत् स्वयं च्युतदन्तमक्तविषयमिति ज्ञेयं । “सखेषु तेषु नाचा-
मेत्तेषां संश्रावणाच्छुचिः” इति बोधायनस्मरणात् । ‘संश्रावणं’ सुखात्
वह्निर्निरसनं ।

स्वयं प्रच्युतस्य निगिरणादेव शुद्धिरित्याह मनः ।

परिच्युतेष्ववस्थानान्निगिरन्नेव तच्छुचिः ।

‘निगिरन्’ श्रन्तः प्रवेगयन् । निगिरण-त्यागयोश्च विकल्पः ।

गौतमोऽपि ।

च्युतेष्वश्राववद्विद्यान्निगिरन्नेव तच्छुचिरिति ।

‘आश्रावः’ सुखोदकं, तत् यथा च्युतमप्यशुचि न भवति तद-
दित्यर्थः । निगिरन्नेवेत्येवकारात् चर्वणकियायां “आचामेचर्वणे नित्यं”
एवं विष्णुनेक्तमाचमनं कर्त्तव्यमेव बलात्प्रत्याविते तु दन्तलम्बे
आचान्तव्यं “भोजने दन्तलम्बानि निर्द्धत्याचमनं चरेत्” इति देवल
स्मरणात् ।

दन्तादपरिच्युतन्वन्नादिकं दन्तवन्नेच्छिष्टं करोति ।

तदाह बोधायनः ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

दन्तवदन्तलम्बेषु यथाप्यन्तर्मुखे भवेत् ।

आचान्तस्यावशिष्टं स्थान्निगिरन्नेव तच्छुचिः ॥

वसिष्ठः ।

न श्लथुगतोलेपः ।

दन्तवदन्तलग्नेषु यच्चाप्यन्तर्मुखे भवेत् ।

आचान्तस्यावशिष्टं स्यान्नगिरन्नेव तच्छुचिः ॥

क्षारीतः ।

दन्तवदन्तलग्नेषु यच्चाप्यन्तर्मुखे भवेत् ।

आचान्तस्यावशिष्टं स्यान्नगिरन्नेव तच्छुचिः ॥

पैठीनसिः ।

दन्तवदन्तलग्नानां दन्तान्तरगतेषु च निगिरन्नेवान्तर्मुखे शुद्धः ।

दन्तवदन्तलग्नेष्विति रसानुपलब्धौ सत्यां वेदितव्यं ।

तत्राह शङ्खः ।

दन्तवदन्तलग्नेषु रसवर्जमन्यत्र जिह्वाभिमर्शनादिति ।

अन्यत्रेत्यादिरसानुपलब्धावपि जिह्वाभिमर्शने सत्यशुचित्वमित्यर्थः ।

मनुः ।

दन्तवदन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शे शुचिर्भवेत् ॥

केचित्तु जिह्वाभिमर्शनेऽपि यावच्छुतिर्न भवति तावन्नाशुचिरित्याहुः ।

तथा च गौतमः ।

दन्तस्निग्धेषु दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिमर्शनात् प्राक्च्युतेरित्येके ।

“दन्तवदन्तलग्नं” इत्यनिर्द्धार्यलेपाभिप्रायं ।

तथा च देवलः ।

दन्तलग्नमसंहाय्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ।

न तत्र वज्रशः कुर्याद् यन्नमुद्धरणे पुनः ॥

भवेदशौचमत्यर्थं दणवेधाद्ब्रणे कृते ॥

शातातपः ।

दन्तलग्ने फले मूले भक्ष्ये स्नेहे तथैव च ।

ताम्बूले चेवुदण्डे च नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥

स्नेहेऽत्र कृताचमनस्यापि यो हस्तादिलग्नो भोजनस्नेहः ।

षट्त्रिंशन्नाते ।

ताम्बूले च फले चैव भुक्तस्नेहावशिष्टके ।

दन्तलग्नस्य संस्पर्शं नोच्छिष्टम् भवेन्नरः ॥

त्वग्भिः पत्रैर्मुलपुष्पैरुष्णकाष्ठमयैस्तथा ।

सुगन्धिभिस्तथा द्रव्यैर्नोच्छिष्टम् भवेद्विजः ॥

दन्तलग्नस्य संस्पर्शं जिह्वयेति शेषः ।

पराशरः ।

ताम्बूलेषु फले चैव भुक्तस्नेहानुलेपने ।

मधुपर्के च सोमे च नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् ॥

अथद्विरसौ ।

मधुपर्के च सोमे च अप्सु प्राणाज्जतीषु च ।

नोच्छिष्टम् भवेद्विप्रो यथाचेर्वचनं तथा ॥

अप्सिति प्राणाज्जतिमन्निधानादस्तृतापिधानमसौत्यादिनोदकपाने

कर्त्तव्ये भुक्तवानपि मन्त्रोच्चारणं प्रति नोच्छिष्ट इत्यर्थः ।

वसिष्ठः ।

प्राणाज्जतीषु सोमे च मधुपर्के तथैव च ।

आस्यहेमेषु सर्वेषु नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥

‘आस्यहोमेषु’ दष्टावग्नितृभक्ष्येषु ।

इत्याचमनापवादः ।

अथाचमने निषेधः ।

तत्र हारीतः ।

नायज्ञोपवीतौ न मुक्तशिखो न तिष्ठन्न हसन्न जल्पन्न विलोकयन्नावि-
लोकिताभिरङ्गिर्नोष्णाभिर्न कलुषाभिर्न फेनाभिर्न सवदुदाभिराचामेत् ।

‘तिष्ठन्’ ऊर्ध्वचक्षुः ‘विलोकयन्’, दिश इति शेषः तस्मिन्नेव जले
निजप्रतिबिम्बं वा ।

आचामेदित्यनुवृत्तौ शङ्खलिखितौ ।

न तिष्ठन्न प्रणतो नाङ्गुलिभिर्न मुखशब्दं कुर्वन्नाधीतपादो
नायज्ञोपवीतौ न मुक्तशिखः ।

बौधायनः ।

नाङ्गुलीभिर्न सवदुदाभिर्न सफेनाभिर्न चाराभिर्नोष्णाभिर्न कलु-
षाभिरङ्गिर्न हसन्न विलोकयन्न प्रह्ला न प्रणतो न मुक्तशिखो नायुक्त-
शिखोनावडुकच्छो न वह्निर्जानुरपस्पृशेत् ।

‘प्रह्लाः’ नवीकृतकायः ।

तथा ।

पादप्रक्षालनोच्छेपेण नाचामेत् यद्याचामेद्भूमौ प्रावयित्वाचामेत् ।

आपस्तम्बः ।

न वर्षधारास्त्राचामेत्तथा प्रदरोदके तप्ताभिद्याकारणात् ।

‘प्रदरः’ किञ्चिदभिन्ननिस्सीभृतोभृभागः । ‘अकारणात्’ रोगा-
दिकारणमन्तरेण ।

तथा नान्योदकशेषेण वृथाकर्माणि कुर्वीताचामेदा पाणिमंतुश्चे-
नोदकेनैकपाण्यावर्जितेन नाचामेत् ।

आचामेदित्यनुवृत्तौ गौतमः ।

न शूद्राण्येकपाण्यावर्जितेन जलेन ।

वसिष्ठः ।

त्रजंस्तिष्ठन् श्रयानः प्रणतो वा नाचामेत् ।

आपस्तम्बः ।

न तिष्ठन्नाचामेत्प्रज्ञो वा ।

प्रचेताः ।

नान्तर्वासा न निर्वासा नाश्रु कुर्वन्नासमपाद आचामेत् ।

गौतमः ।

नाञ्जलिना पिवेन्न तिष्ठन्नानुवृत्तेनोदकेनाचामेत् न पशून्मुखेन
पिवेदित्यर्थः ।

आचामेदित्यनुवृत्तौ वसिष्ठः ।

न वर्ण-रसदुष्टाभिर्याद्य सुराण्युभागमाः ।

क्षारीतः ।

विवर्णं गन्धवत्तोयं फेनिलघु विवर्जयेत् ।

शङ्खः ।

विना यज्ञोपवीतेन तथा मुक्तशिखो द्विजः ।

अप्रक्षालितपादस्तु आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

वह्निर्जानुरूपसृष्ट्य एकद्व्यष्टार्पितैर्जलैः ।

सोपानत्कस्तथा तिष्ठन्नैव शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

आचामेदित्यनुवृत्तौ देवलः ।

न गच्छन्न ग्रयानद्य न स्खलन्न परान्त्युग्रन् ।

न हसन्नेव वा जल्पन्नात्मानञ्चापि वीक्षयन् ॥

केशान्नौवीमधःकायं न स्पृशन् धरणीमपि ।

यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रचालयेत्करं ॥

‘स्खलन्’ प्रचलन् ।

तथा ।

सौपान्त्यो जलस्थो वा मुक्तकेशोऽपि वा पुनः ।

उष्णीषी वापि नाचामेदस्त्रेणावेष्ट्य वा शिरः ॥

अश्रुदेशेऽपि वेष्टनवान् ‘उष्णीषी’ ।

व्यासः ।

शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा ।

अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

अपः पाणिनखाद्येषु आचामेदस्य ब्राह्मणः ।

सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवमष्टपिरत्रवीत् ॥

विष्णुः ।

न गच्छन्न ग्रयानद्य न स्थितः प्रह्व एव च ।

न स्पृशन्न हसन् जल्पन्न श्व-चाण्डालदर्शने ॥

‘स्थितः’ उद्धूर्तः, ‘न स्पृशन्’ अन्यमिति शेषः ।

गोभिलः ।

नान्तरीयैकदेशस्य कृत्वा चैवोत्तरीयतां ।

आचामेदिति शेषः । ‘अन्तरीयं’ अधोवासः, यस्याधोवस्त्रैकदेशस्य

प्रथमपरिधानसमये मन्त्रपूर्वमुत्तरीयता न कल्पिता तद्विषयमेतत् ।
द्वितीयवस्त्राभावे हि परिधानवस्त्रोत्तरार्द्धस्यैवोत्तरीयत्वं क्रियते ।
“एकस्त्रेदासो भवति तस्यैवोत्तरवर्गेण प्रच्छादयति” इति समन्त्रको-
त्तरीयग्रहणविधेरनन्तरं पारस्करस्मरणात् ।

सम्बन्धः ।

शूद्राशुच्येकहस्तैश्च दत्ताभिर्न कदाचन ।

आरूढपादुकश्चापि न शूद्रेत द्विजोत्तमः ॥

मरीचिः ।

न बहिर्जानुस्वरया नामनस्यो न चोत्थितः ।

न पादुकास्यो नाचितः शुचिः प्रयतमानसः ।

भुक्तासनस्योऽथाचामेन्नान्यकाले कदाचन ॥

भृगुः ।

विना यज्ञोपवीतेन तथा धौतेन वामसा ।

मुक्ता शिखां वाचान्तस्य कृतस्यैव पुनः क्रिया ॥

शोष्णीषो बद्धपर्यङ्कः प्रौढपादश्च यानगः ।

दुर्दंशे प्रपदस्यश्च नाचामन् शूद्रिमाप्नुयात् ॥

‘बद्धपर्यङ्कः’ वस्त्रादिना वेष्टितजघनभागः ।

प्रौढपादलक्षणमाह गोभिलः ।

आसने रूढपादो वा जान्तेर्वा जह्योस्तथा ।

कृतावसक्तिको यश्च प्रौढपादः स उच्यते ॥

योगपट्टाकृतिना वस्त्रेणावेष्टितशूद्र-जानुद्वयमवस्त्रानम् ‘अवस-
क्तिका’ ‘प्रपद’ पादाद्यं ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

कण्ठं शिरो वा प्रावृत्य रथापणगतोऽपि वा ।

अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोप्यशुचिर्भवेत् ॥

‘आपणः’ क्रय-विक्रयभूः ।

कौशिकः ।

अपविचकरः कश्चित् ब्राह्मणो य उपसृष्टेत् ।

अपूतं तस्य तत्सर्वं भवत्याचमनं तथा ॥

विष्णुः ।

जान्वोरूर्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् ।

अधस्ताच्छतकृत्वोपि समाचान्तो न शुध्यति ॥

जान्वोरधस्तादाचमननिषेधाज्जानुमात्रेण विरुद्धमाचमनमिति ज्ञायते ।

तदाह जातृकर्णः ।

जानुमात्रे जले तिष्ठन्नामीनः प्राङ्मुखः स्थले ।

सर्वतः शुचिराचान्तस्तथोक्तं युगपत्स्थितः ॥

‘तथोः’ जल-स्थलयोरित्यर्थः ।

अतएव हारीतः ।

जलस्थो वा स्थलस्थो वा द्वयोर्वा समतः स्थितः ।

जलस्थो जलकृत्येषु स्थलस्थः स्थलकर्मसु ।

उभयोस्तुभयस्यसु कर्मस्वधिकृतोभवेत् ॥

यदि जलस्थित आचमति तदा जलकृत्य एवाधिकृतोभवति ।

यदा तु स्थलस्थः तदा स्थलकृत्य एव, यदि पुनरुभयस्यः तदोभयोरपि क्रियमाणेषु कर्मस्वधिकृतो भवति ।

दत्तोऽपि ।

स्नात्वाचामेदयदा विप्रः पादौ कृत्वा जले स्थले ।

उभयोरप्यसौ शुद्धः ततः कार्यक्षमो भवेत् ॥

यमः ।

अपः करनखसृष्टा य आचामति वै दिजः ।

सुरां पिवति सुव्यक्तं यमस्य वचनं तथा ॥

उद्धृत्य वामहस्तेन यत् पिवेत् ब्राह्मणोजलं ।

सुरापाणेन तत्तुल्यं मनः स्वायम्भूवोऽब्रवीत् ॥

अत्र विशेषः कूर्मपुराणे दर्शितः ।

न वामहस्तेनोद्धृत्य पिवेत् वज्रेण वै जलं ।

‘वज्रेण’ शुद्धेनेति शेषः ।

श्राव्यायनिः ।

अस्त्रावुतास्रपावस्रं करकस्तद्ध यत्पयः ।

गृहीत्वा स्वयमाचामन्न तेनाप्रयतोभवेत् ॥

हागलेयः ।

करकालावुकाष्ठेन तास्र-वर्मपुटेन च ।

स्वहस्ताचमनं कार्यं स्नेहालापांश्च वर्जयेत् ॥

करपत्रे च यत्तोयं यत्तोयं तास्रभाजने ।

सौवर्षे राजते चैव नैवाशुद्धेन कर्हिचित् ॥

इत्याचमननिषेधः ।

अथाचमनोदकानि ।

तच्च मनः ।

अनुष्णाभिरफेनाभिरदुष्टाभिश्च धर्मतः ।

शौचेष्णुः सर्वदाचामेदासौनः प्रागुदङ्मुखः ॥

अनुष्णाभिरित्यवाग्निसंयोगजमौष्णं प्रतिषिध्यते ।

“अनग्न्युष्णाभिरफेनिलाभिरशूद्रैककरावर्जिताभिरचाराभिरङ्गि-
राचामेत्” इति विष्णुस्मरणान् ।

‘अदुष्टाभिः’ अमेध्यसंसर्गादिदोषरहिताभिः ।

समुपस्पृशेदित्यनुवृत्तौ याज्ञवल्क्यः ।

अङ्गिस्तु प्रकृतिस्त्राभिर्होनाभिः फेनबुद्बुदैः ।

‘प्रकृतिस्त्राभिः’ अविहृतगन्ध-वर्ण-रसाभिः ।

शङ्खः ।

अङ्गिः समुद्धृताभिस्तु होनाभिः फेनबुद्बुदैः ।

वज्रिणा च न तन्नाभिरचाराभिरुपस्पृशेत् ॥

उद्धृतपक्ष्णं जलाशयस्थानामपां मुखेन पक्ष्णं निराकर्तुं ।

गौतमः ।

उद्धृतोदकेनाचामेत् ।

आचामेदित्यनुवृत्तौ शङ्ख-लिखितौ ।

उद्धृतपरिपूताभिरङ्गिरवेक्षिताभिरचाराभिरनधिञ्जिताभिरफेना
भिरबुद्बुदाभिः ।

‘परिपूताभिः’ वस्त्रपरिस्नुताभिः । ‘अनधिञ्जिताभिः’ अवज्जि-
तप्राभिः ।

आपस्तम्बः ।

भूमिगतास्त्रपस्त्राचम्य प्रयतोभवति यं वा प्रयत आचामयति ।
 प्रदरोदकेन नाचामेदित्युक्तं तत्र विशेषमाह ।
 वसिष्ठः ।

प्रदरादपि या गोस्तर्पणाः स्युः ताभिः ।
 आचामेदिति शेषः ।
 आचामेदित्यनुवृत्तौ पैठौनभिः ।
 अष्टनाभिरफ्रेनाभिरवुहुदाभिः ।
 'अष्टनाभिः' अपकाभिः । एतच्चानातुरविषयं ।
 अतएव यमः ।

राचावनीचितेनैव शुद्धिरुक्ता मनोविषां ।
 उदकेनातुराणाञ्च तयोष्णेनोष्णपायिनां ॥
 'उष्णपायिनां', आतुराणां, न पुनरातुरमाचाणामित्यर्थः ।
 यत्र पुनरुक्तलक्षणा आपो न लभ्यन्ते तत्र कथमित्यपेक्षिते देवलः ।
 येषु देशेषु ये देवा येषु देशेषु ये दिजाः ।
 येषु देशेषु यन्नोयं या च यत्रैव मृत्तिका ॥
 येषु स्थानेषु यच्चैवाचं धर्माचारश्च यादृशः ।
 तत्र तान्नावमन्येत धर्मस्तत्रैव तादृशः ॥

एतच्चोदकं यावदामेन न स्पृशति तावन्नाचामेदित्याह यमः ।
 तावन्नोपस्पृशेद्विद्वान्यावदामेन न स्पृशेत् ।
 वामे हि द्वादशादित्या वरुणश्च जलेश्वरः ॥

इत्याचमनोदकानि ।

अथाचमनोदकपरिमाणं ।

तत्र मनुः ।

हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।

वैश्वोद्भिः प्राणिताभिस्तु शूद्राः स्पृष्टाभिरन्ततः ॥

इदं गच्छन्ति प्राप्नुवन्तीति 'हृद्गाः,' 'पूयते' पवित्रतां प्राप्नोति । 'कण्ठगाभिः' कण्ठमात्रस्पर्शिनोभिः, 'भूमिपः' क्षत्रियः । 'प्राणिताभिः' मुखान्तःप्रवेष्टिताभिरपि कण्ठमप्राप्ताभिः, वैश्यः । अन्तत इति तृतीयार्थे तसिः । समीपवचनस्थान्तशब्दः । स च सम्बन्धान्तरमपेक्षते । ततश्च यत्र स्थाने वैश्यस्याचमनं विहितं तत्समीपवर्तिना स्थानेन स्पृष्टाभिरद्भिः शूद्रः पूयते । वैश्यस्य च स्थानं जिज्ञा तत्समीपवर्तिस्थानं दन्ता एव । अत्र यद्यपि दन्तनिहितस्योदकस्य द्रवत्वाज्जिज्ञास्योऽपरिहार्यः । तथापि पूर्वपरिमाणान् किञ्चिद्व्यूनताश्चापनार्थमिदं ।

शङ्ख-लिखितौ ।

इदं हृद्गाभिरद्भिर्ब्राह्मणः शूचिः । कण्ठगाभिः क्षत्रियः । तालुगाभिरवैश्यः । स्त्री शूद्रः स्पर्शान्तिकाभिः ।

वसिष्ठः ।

इदं हृद्गाभिरबुदुदाभिरफेनाभिर्ब्राह्मणः । कण्ठगाभिस्तु क्षत्रियः शूचिः । वैश्वोद्भिः प्राणिताभिः । स्त्री शूद्रः स्पृष्टाभिरेव तु ।

शङ्खः ।

विप्रः शूच्यति हृद्गाभिः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।

तालुगाभिस्तथा वैश्यः शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः ॥

देवलः ।

असु पीतासु हृदयं प्राप्तासु ब्राह्मणः शुचिः ।

राजन्यः कण्डमाख्यं वै विदुःशूद्रः स्पर्शनाच्छुचिः ॥

पैठीनसिः ।

हृदयङ्गमाभिरद्भिर्ब्राह्मणः । राजन्यः कण्डगाभिः । आख्यं प्राप्ता-
भिर्वैश्वः । स्त्री शूद्रः स्पृष्टाभिः ।

बौधायनः ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

गताभिर्हृदयं विप्रः कण्थाभिः क्षत्रियः शुचिः ।

वैश्वस्त्रद्भिः प्राशिताभिः स्त्री-शूद्रौ स्पर्शतोऽन्ततः ॥

याज्ञवल्क्य-विष्णू ।

हृत्कण्ठ-तालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः ।

शूद्रोऽयुः स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः ॥

हारीतः ।

गताभिर्हृदयं विप्रः कण्थाभिः क्षत्रियः शुचिः ।

वैश्वोऽन्तःप्राशिताभिः स्नात् स्त्री-शूद्रौ स्पर्शनादपि ॥

शालङ्कायनः ।

असु प्राप्तासु हृदयं ब्राह्मणः शुद्धिमाप्नुयात् ।

कण्डं राजा च नाभौ च वैश्वः शूद्र-स्त्रियोऽन्ततः ॥

शूद्राधिकारे गौतमः ।

आचमनार्थं पाणि-पादप्रक्षालनमेवैके ।

हृदयङ्गमादीनामपि परिमाणमाहोशनाः ।

मायमज्जनमावा हृदयङ्गमा भवन्ति ।

तदेकैकपादहान्या कण्ठ-तालु-दन्तगास्त्राभिस्त्रैवर्णिकाः । स्त्री-
शूद्रास्त्राचामेरन्निति ।

भरद्वाजोऽपि ।

मायमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिवेदप इति ।

हृदयङ्गमानां परिमाणज्ञाने प्रकारान्तरमाह कण्ठः ।

संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना दिजः ।

मुक्त्वाङ्गुष्ठ-कनिष्ठे तु शेषेणाचमनञ्चरेत् ॥

इत्याचमणोदकपरिमाणं ।

अथाचमने दिङ्निचमः ।

तत्र द्रुपराशरः ।

हस्ताथ शौचं प्रचाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जलैः ।

निवद्धशिखकच्छस्तु प्रागुदङ्मुख आचमेत् ॥

पादप्रचालनमाजङ्गामूलान्, हस्तप्रचालनमा मणिवन्धात् कर्त्तव्यं ।
“आ मणिवन्धात्पाणी प्रचाल्य आजङ्गाम्भां पादौ” इति हारीत-
स्मरणात् । “इत्येवमङ्घ्रिराजानु प्रचाल्य चरणौ पृथक् । हस्तौ चा-
मणिवन्धाभ्यां पञ्चादासीत संयतः” इति देवलस्मरणाच्च ।

‘शिखा’ चूडा । परिधानवस्त्रगुह्यसंसक्तोऽञ्चलः ‘कच्छः’ । तस्य
निवन्धनं कटिदेशे निगूहनं । ‘प्रागुदङ्मुख इति मुखशब्दः प्रत्येकमभि-
सम्बध्यते । अतः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वाचामेदिति । विग्रहश्चैव । प्रागु-
दङ्मुखमस्येति । न चैष दन्द्गर्भो वज्रवीहिरिति वाच्यं । दन्द्गर्भतायां
समाहारे तावत्समासान्तेनाकारेण भवितव्यं । इतरेतरयोगोपि तथैव ।
न हि युगपत्प्रागुदङ्मुखता सम्भवति । तत्र कश्चिदाचमनभागः प्राङ्मु-

खेन कर्त्तव्यः । कश्चिदुदङ्मुखेनेत्यापत्तिः । न चैकदेश आचमनं, न च दिग्गर्थ उपादेयः, येन परस्परपेते दिग्गौ सम्बध्येयातां । नापि दक्षिण-पूर्वादिवत्प्रागुदङ्मुखोऽपराजिताया दिग्गोवाचकत्वेन प्रसिद्धः, येन दिक्प्रमासवज्जत्रौचिपूर्वको वज्जत्रौहिर्विज्ञायेत । तस्मान्नायं वृत्त्यन्तर-गर्भा वज्जत्रौहिः । अतोऽव प्राच्यदौच्यो विंकल्पः । यथा वृहद्रथन्तरं साम पठतीत्यव केषुचिदहःसु वृहत्केषुचिद्रथन्तरं न त्वेकैकस्मिन्नहनि समस्तोभयसामत्वमिति ।

तथाच याज्ञवल्क्यः ।

अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।

प्राग्वा ब्राह्मेण तौर्येन द्विजो नित्यमुपसृजेत् ॥

‘अन्तर्जानु’ जानुनेर्मध्ये दक्षौ कृत्वा, ‘शुचौ’ अशुचिद्रव्यासंस्पृष्टे, ‘देशे’ भुवि नोपानच्छयनासनादौ । ‘उपविष्टः’ आसीनः, न स्थितः, शयानः, प्रज्ञोगच्छन्वा । ‘प्राक्’ प्राङ्मुखः । दिग्गोहणात् स्त्रीशुद्धयो-र्नैते नियमा इति विज्ञायते । ‘नित्यं’ सर्वकालं, आश्रमान्तरस्थोऽपि । शङ्खः ।

अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्टेन्द्रदिङ्मुखः ।

उदङ्मुखो वा प्रयतो दिग्गोहानवलोकयन् ॥

गौतम-बौधायनौ ।

प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा शौचमारभेत् ।

वसिष्ठः ।

प्राग्वोदङ्मासीन आचामेत् ।

हारीतः ।

पाणि-पादौ प्रक्षाल्योक्तस्य च नीवि प्राङ्मुख उदङ्मुखो वोपवि-
श्यापः पिवेत् ।

विष्णुः ।

शुचौ देशे स्नासीनोऽन्तर्जानुः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा तन्मनाः
सुमनाश्वाचामेत् ।

ब्रह्म-लिखितौ ।

प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा शुचौ देशे उपविष्टोऽन्तर्जानुरूपसृजेत् ।
ईशान्यभिमुखत्वमप्याह हारीतः ।

ईशान्यभिमुखो भूत्वापः सृजेत्तु यथाविधि ।

अत्र मनुष्य-देव-पितृकार्येषु दिग्व्यवस्थामाह पैठीनसिः ।

अथ प्रथमकल्पः । प्राङ्मुख उदङ्मुखो वोपविश्यान्तर्होर्वाहसौ
कृत्वा शुद्धा आपः संगृह्य आमर्णिवन्धनात्पाणी प्रक्षाल्याभिमुखं
ब्रह्मदारं मनुष्याणां प्राचीनञ्चैव देवानां पितॄणां दक्षिणं स्मृतं ।

‘अभिमुखं ब्रह्मदारं’ ध्रुवमण्डलाख्यं । “मण्डलस्यास्य पुच्छन्तु
शिशुमाराकृतेर्ध्रुवः । मध्ये नारयणस्येति ब्रह्मदारमिदञ्जगुः” इति
गारुडपुराणेभिधानात् । ध्रुवमण्डले न चोत्तरा दिक् लक्ष्यते । अत-
स्त्रोदीची-प्राची-दक्षिणा मनुष्य-देव-पितॄणान्दिशः । मनुष्यादिकर्मसु
तत्तद्दिग्भिमुखेनाचान्तव्यमित्यर्थः ।

देवलोऽपि ।

प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्चनैः ।

उदङ्मुखो वा देवत्ये पैठके दक्षिणामुखः ॥

शिखाम्बुजा वसित्वा च निर्णिके वाससी शुभे ।

तृष्णीं भूत्वाप आचामेदकुण्ठं विलोकयन्निति ॥

इत्याचमने दिङ्नियमः ।

अथाचमने तीर्थनियमः ।

तत्र आसः ।

बाह्व्वा ज्ञान्तरा कृत्वा तीर्थेन शुचिराचमेत् ।

तारणाय पापप्रमोचनाय तिष्ठतीति तीर्थशब्देन कश्चित्पावनतमो देश उच्यते । तरत्यनेन तीर्थमिति कचिज्जलावतरणमार्गः । इह तृदकाधारे करतलैकदेशे स्तुत्यर्थं तीर्थशब्दप्रयोगः । अतः करविशेष-तलैकदेशेनाचामेदित्यर्थः । पात्रादिनिराकरणार्थमेतत् ।

अत्र विशेषमाह देवलः ।

अथापः प्रथमात्तीर्थाद्विष्णुं त्रिः पिवेत्समं ।

अशब्दमनवसावमवर्हिर्जान्वबुद्धुदं ॥

‘प्रथमात्तीर्थात्’ ब्रह्मतीर्थात् । ‘द्विष्णुं’ द्विष्णुहस्तस्थितात् ।

‘त्रिः’ वारचयं । ‘समं’ तुल्यकालं, अव्यवधानेनेत्यर्थः ।

ग्रह-लिखितौ ।

ब्रह्मतीर्थेनाचमेत् ।

विष्णुः ।

ब्राह्मेण तीर्थेन त्रिःपौत्रा द्विः परिमृज्यात् ।

ब्राह्मेणेति स्तुत्यर्थं ब्रह्मा देवतास्तेति । न हि तीर्थस्य देवता सम्भवति । अहविःसुकूरूपत्वात् । तद्रूपतान्त्वेन किञ्चिद्भूर्मेण शुद्धि-हेतुत्वादिनाधारोऽयं देवता तद्धितः । परिमृज्यान्मुखमिति शेषः ।
बोधायनः ।

इवै देश आसीनो दक्षिणं वाङ्मं जानन्तरा कृत्वा प्रक्ष्यान्त्य
पादौ पाणी चामणिवन्धनात् ब्राह्मणे तीर्थेनाचामेत् ।

ब्राह्मतीर्थं लक्षयन्नाह ।

पैठीनमिः ।

अङ्गुष्ठमूलस्योत्तरतो रेखा ब्राह्मं तीर्थं चिराचामेत् ।

वसिष्ठः ।

प्रक्षाल्य पादौ पाणी चामणिवन्धनादङ्गुष्ठमूलस्योत्तरतो रेखा
ब्राह्मं तीर्थं, तेन चिराचामेदशब्दवत् ।

प्राजापत्यतीर्थेनाप्याचमनमाह शङ्खः ।

प्राजापत्येन तीर्थेन चिःप्राश्नीयाञ्जलं शुचिः ।

देवतीर्थस्याप्याचमनाङ्गुलमाह मनुः ।

ब्राह्मणे विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपसृशेत् ।

काय-चैदशकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन ॥

विप्रग्रहणं चित्रियादेरप्युपलक्षणार्थं । “द्विजो नित्यमुपसृशेत्” इति
स्मरणात् । नित्यकालं शौचार्यं कर्माङ्गत्वेन वा । कः प्रजापतिः स
देवता अस्मेति ‘कायं’ प्रजापत्यं । चिदशा देवास्ते देवा अस्मेति
‘चैदशकं’ दैवं । चिदशशब्दाद्देवताणि कृते स्मार्थिकः कप्रत्ययः ।
कदाचनेति स्फोट-पिटकादिना ब्रह्मादितीर्थेष्वयोग्यतामापन्नेष्वपि
‘पित्र्येण’ पितृतीर्थेन, न आचामेत् ।

इत्याचमनतीर्थेनियमः ।

अथाचमने गण्डूषसङ्ख्या ।

तत्र विष्णुपुराणे ।

निष्पादिताङ्घ्रिशौचम् पादावभृक्ष्य वै पुनः ।

त्रिः पिवेत्सलिलं तेन तथा द्विः परिमार्जयेत् ॥

तेन सोदकेन हस्तेन दिरभ्यासेन परिमृज्यात् । परिमार्जनञ्चात्र
ओष्ठस्निष्टानामुदकानामपनयनं ।

याज्ञवल्क्यः ।

त्रिःप्राश्यापो द्विरभृज्य खान्यङ्गिः समुपस्पृशेत् ।

‘खानि’ इन्द्रियच्छिद्राणि । अङ्गिर्हृदयहीताभिः ।

मनुः ।

त्रिःप्राशयेदपः पूर्वं द्विरभृज्यान्ततो मुखं ।

खानि चैव स्पृशेदङ्गिरात्मानं शिर एव च ॥

‘मुखम्’ ओष्ठद्वयं । मुखशब्दस्याचैकदेशवृत्तित्वात् । मुख्यानामेव
खानामेष स्पर्शविधिः मुखस्य प्रकृतत्वात् । ‘आत्मानमिति हृदयं
नाभिं वा निर्दिशति । उपनिषत्सु “अन्तर्हृदय आत्मानं पश्येत्” इति
कथ्यते । अतो हृदस्यायं स्पर्शः । चेच्चक्ष्मात्मनो विभोरमूर्त्तस्य
स्पर्शासम्भवात् । स्मर्यते च “नाभिमात्मनेतेति ।

व्यासः ।

त्रिःप्राशयेदपः पूर्वं द्विःप्रमृज्यान्ततो मुखं ।

पादावभृक्ष्य मूर्द्धानभभुञ्जेत्तदनन्तरं ॥

अत्र विशेषमाह दत्तः ।

अनेनैव विधानेन आचान्तः शुचितामियात् ।

प्रचात्य पादौ हस्तौ च त्रिःपिवेदमु वीक्षितं ॥

अनेनैवेति वक्ष्यमाणस्याचमनविधेः परामर्शः । उत्तरकालमेव

तस्याभिधानात् । 'वीक्षितमिति दिवसाभिप्रायं । "राचावनीक्षितेनैव
शुद्धिरुक्ता मनोषिणा" इति यमस्मरणात् ।

विशेषान्तरमाह हारीतः ।

अन्तर्ज्वररत्नीकृत्वा चिरपोहाई पिवेत् ।

'अन्तः' मध्ये, 'ज्वरः' जानुनोः 'अरत्नी' हस्तौ, कृत्वा चिरपः
'हाई' हृदयसम्बन्धि यथा भवति तथा फुत्कारादिशब्दमन्तरेणैव,
पिवेत् । अतएव बोधायनः ।

शब्दमकुर्वन्तिरपो हृदयङ्गमाः पिवेत् ।

एतच्चोदकपानमुपविष्टेनैव कार्यम् ।

तथाचापस्तम्भः ।

आसीनस्तिराचामेत् हृदयङ्गमाभिरङ्गिरिति ।

चित्तेन सह वैकल्पिकं ।

संख्यानन्तरमाह प्रचेताः ।

अनुष्णाभिरफेनाभिरशूद्राहताभिरशब्दाभित्तिश्चतुर्वाङ्गिराचामेत् ।
गौतमोपि ।

शुचौ देशे आसिनो दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा कृत्वा यज्ञोपवीत्या-
मणिवन्धनात्पाणी प्रक्षाल्य वाग्यतो हृदयस्युग्लिश्चतुर्वाप आचामेत्
पादौ चाभ्युक्षेत् ।

'हृदयस्युग्लः' हृदयङ्गमाः ।

एतच्च संख्याद्वयं द्विजातिविषयमेव । स्त्री च शूद्रश्च सहस्रस्युष्टा-
भिरिति याज्ञवल्क्येन स्त्री-शूद्रयोः सहस्रविधानात् ।

उपस्यर्गन-परिमार्जने प्रकृत्य बोधायनेनाप्युक्तम् ।

महदुभयं शूद्रस्य स्त्रियाद्येति ।

उक्तञ्च दृढमनुना ।

चिराचामेदपः पूर्वं द्विःप्रसृज्यान्ततो मुखं ।

शारीरं शौचमन्विच्छन् स्त्री-शूद्रन्तु सकृत् सकृत् ॥

स्त्री-शूद्रमिति समाहारद्वन्द्वः ।

आचमने हस्तस्य संस्नानविशेष उक्तो भविष्यत्पुराणे ।

दक्षिणन्तु करं कृत्वा गोकर्णाकृतिवत्पुनः ।

विःपिवेद्दक्षिणेनाम्बु द्विरास्यं परिमार्जयेत् ॥

दक्षिणं हस्तं गोकर्णाकृतिं कृत्वा चिरम्बु पिवेत् । दक्षिणेन हस्तेन द्विरास्यं परिमार्जयेदिति सम्बन्धः । पुनर्यद्वेनात् पूर्वं गोकर्णाकृतिना हस्तेनादकं गृहीत्वा ततोऽङ्गुष्ठ-कनिष्ठे बहिःकृत्य पुनरपि गोकर्णाकृति-हस्तं कुर्यादिति गम्यते । कथितञ्चाङ्गुष्ठकनिष्ठावहिःकरणं परिमाण-प्रकरणे ।

हस्तस्य विशेषान्तरमप्याह मार्कण्डेयः ।

मपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियां ।

नेच्छिष्टं तत्पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत् ॥

हस्तेनेत्येकवचनमविवर्चितं हस्तद्वयेऽपि पवित्रधारणस्य प्रशस्त-तमत्वात् ।

तथाच गोभिलः ।

उभयत्र स्थितैर्दभैः समाचमति यो द्विजः ।

सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं लभेत् ॥

यत्पूर्वं वर्जितेन ।

वामहस्ते कुशान् कृत्वा समाचामति यो दिशः ।

उपस्पृष्टं भवत्येव रुधिरेण मलेन चेति ॥

तत् केवलवामहस्तविषयं ।

इत्याचमने गण्डूषसंख्या ।

अथ द्वादशाङ्गस्पर्शनं ।

तत्र सम्बर्त्तः ।

परिमृज्य द्विरासन्तु द्वादशाङ्गानि चालभेत् ।

मुखं नासिकादयं नेत्रद्वयं श्रोत्रद्वयं नाभिर्हृदयं मूर्ध्ना वाङ्म-
द्वयञ्चेति द्वादशाङ्गानि । परिमार्जनञ्च त्रिःप्राशनानन्तरं कार्यं ।

तथा च शङ्ख-लिखितौ ।

त्रिःप्रास्य द्विरुन्मृज्य शिरश्चतुः श्रोत्रं चाणं हृदयं मूर्ध्ना चालभेत् ।

परिमार्जने सङ्ख्यानन्तरमप्याह बौधायनः ।

त्रिःपरिमृज्यात् द्विरित्येके ।

आपस्तम्बोऽपि ।

चिरोष्ठौ परिमृज्याद्विरित्येके ।

श्रोष्ठशब्देनात्र तत्समौपस्रः सलोमकः प्रदेशोविवक्षितः ।

अथर्ववेदेतिहास-पुराणानि ध्यायन् ब्राह्मेण तीर्थेन श्रोष्ठयोः
सलोमदेशमुन्मृज्यादिति कण्वस्मरणात् । ब्राह्मं तीर्थमद्भुष्टमूलं ।

देवलः ।

द्विस्तथाद्भुष्टमूलेन परिमृज्यात्ततो मुखं ।

एतच्छ्रोष्ठयोरलोमकप्रदेशे यथा हस्तस्पर्शा न भवति तथा
विधेयं ।

अतएव दत्तः ।

संवत्स्याङ्गुष्ठमूलेन द्विःप्रमृज्यात्ततो मुखं ।

नायाङ्गुल्या न पृष्ठैर्वा परिमृज्यात्कदाचन^(१) ॥

संमृज्य निर्लामकमोष्ठदेशमिति शेषः । एतच्च चालितपाणिना कर्त्तव्यं ।

अतएव पैठीनसिः ।

अङ्गुष्ठमूलेन द्विःपरिमृज्यान्निर्लेपपाणिः कृतशौचः ।

‘निर्लेपपाणिः’ चालनादपनीताचमनोदकलेपपाणिः ।

परिमार्जनानन्तरं खस्यश्रनं कुर्यात्तदाह शङ्खः ।

द्विःप्रमृज्यान्मुखं पश्चात् खान्यन्ते समुपस्पृशेत् ।

खानि च मुखमितान्येव स्पृशेदित्याह गौतमः ।

खानि चोपस्पृशेच्छीर्षणानि मूर्द्धानि च दद्यात् ।

अप इति शेषः ।

तानि च जलेन स्पृशेदित्याह विष्णुः ।

खान्यङ्गिर्मूर्द्धानं हृदयञ्च स्पृशेत् ।

वसिष्ठोऽपि ।

द्विःपरिमृज्यात् खान्यङ्गिः संस्पृशेत् मूर्द्धन्यपो निनयेत्सव्ये पाणौ च ।

अत्रैवं क्रमः । चिरपः पौत्वा प्रचालितपाणिर्दिरोष्ठौ परिमृज्य दक्षिण-
हस्तेन सव्यपाणौ जलं निषिच्य शेषेण पादौ मूर्द्धानञ्च प्रोक्ष्य सव्य-
पाणिस्थितमुदकं गृहीत्वा वक्ष्यमाणप्रकारेण मुखादीनि संस्पृश्यान्ते-
ऽपः स्पृशेत् ।

तदाहापस्तम्भः ।

दक्षिणेन पाणिना सर्वं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्चेन्द्रियाण्युपसृशेच्चतुषी
नासिका-ओचे चेत्यथाप उपसृशेत् ।

वैथान्नपादपि ।

ओचस्थानानि सर्वाणि स्पृष्ट्वा चैव जलं स्पृशेत् ।

आचामन् ब्राह्मणो नित्यमित्याह भगवान् ऋगुः ॥

व्यासः ।

अक्षिणी नासिके कर्णावोष्ठौ च तदनन्तरं ।

ततः सृशेन्नाभिदेशं पुनरापश्च संस्पृशेत् ॥

संस्पर्शनान्ते पुनः सर्वपाणिं प्रोक्षयेदित्याह बोधायनः ।

खान्यद्भिः संस्पृश्य पादौ नाभिं शिरः सर्वं पाणिमन्ततः ।

प्रोक्षयेदिति शेषः ।

पैठीनसिस्तु पादप्रोक्षणपूर्वकं सर्वपाणिप्रोक्षणमाह ।

तत्र श्लोकः ।

नासिका चतुषी ओचे मुखं नाभिं ततः शिरः ।

स्पृष्ट्वा प्राणान् यथासंख्यं पादौ प्रोक्ष्य ततः शुचिः ॥

संस्पर्शनञ्च सकृत्सकृदिधेयमित्याह हारीतः ।

द्विःपरिसृज्योष्ठौ सकृन्मूर्ध्नि चतुः ओचे नासिकां हृदयं
पादौ चाभ्युक्ष्योपसृश्य प्रयतो भवति नाप्रयताय ह्यर्थं कथं न
स्वाध्यायं ।

संख्यानन्तरमथाहापस्तम्भः ।

सकृदुपसृशेत् द्विरित्येके ।

कामेनाविशेषेण संस्पर्शनात् पूर्वं कर्त्तव्यान्तरमाह हारीतः ।

ज्ञातिश्रेष्ठकामोऽन्नाद्यकामो वा दक्षिणचरणाङ्गुष्ठे पाणिमवस्थाप्य
प्राणानालभ्य नाभिसुपस्पृशेत् । पाणिमाचमनोदकसंपृक्तं ।

श्रोष्ठौ परिस्पृज्य प्रथमं मुखस्पर्शं कुर्यादित्याह भार्गवः ।

श्रोष्ठौ परिस्पृज्य ततो मुखं परिस्पृशेदग्निं ध्यायन् ।

आस्यस्पर्शनानन्तरमपि ध्यानमाह व्याघ्रपात् ।

आस्यं स्पृष्ट्वा कराग्रेण तोयं स्पृष्ट्वा समाहितः ।

संस्तृत्य पद्मनाभन्तु विप्रः सम्यग्विशुध्यति ॥

अथ सोङ्कारं यज्ञेशं मनसा स्मरेदिति नारायणः ।

संस्पर्शनं चाङ्गुलीभिर्विधेयमित्याह देवलः ।

ततः कृत्वाङ्गुलिस्पर्शं दृक्प्राण-श्रोत्र-नाभिषु ।

मूर्द्धानश्चरणौ चाग्निः संप्रोक्ष्याथ शूचिर्भवेत् ॥

स्थानविशेषेणाङ्गुलीविशेषमाह दत्तः ।

संहृत्य तिसृभिः पूर्वं आस्यमेवमुपस्पृशेत् ।

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरं ॥

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु चतुः श्रोत्रं पुनः पुनः ।

नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयन्तु तलेन वै ।

सर्वाभिसु शिरः पश्चाद्वाह्यं चाग्रेण संस्पृशेत् ॥

ब्रह्मन् ।

पूर्वमेव मूर्द्धिंस्पर्शनमङ्गुलीनां स्थानान्तरं क्रमान्तराह ।

ततोऽङ्गुलिचतुष्केण स्पृशेन्मूर्द्धानमादितः ।

मध्यमाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नेत्रद्वयं पृथक् ॥

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु स्पृशेन्नासापुटे क्रमात् ।

अङ्गुष्ठेन कनीयस्या कर्णा संयोगतः स्पृशेत् ।

तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन नाभिं हृदि तलं न्यसेत् ॥

‘तलं’ हस्तमध्यं, हृदये न्यसेत् ।

पैठौनसिस्तु प्रकारान्तरेण सार्धवादसंस्पर्शनमाह ।

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या च नाभिके स्पृशेदङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च नेत्रे
कनिष्ठिकाङ्गुष्ठाभ्याश्च ओत्रे मध्यमिकया सुखमङ्गुष्ठेन नाभिं सर्वाभिः
शिरः, प्रदेशिनी वायुरनामिका सूर्यः कनीनिका मध्वान्मध्यमिका
प्रजापतिरग्निरङ्गुष्ठस्तस्मान्नेनैव सह सर्वाणि स्थानानि स्पृशति वायुः
सूर्यः इन्द्रः प्रजापतिरग्निरित्येता देवता एनं पुनीयुरिति ।

वृद्धशङ्खस्त्वन्यथा संस्पर्शनमाह ।

तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटद्वयं ।

अङ्गुष्ठमध्यायोगेन स्पृशेन्नेत्रद्वयं ततः^(१) ॥

अङ्गुष्ठानामिकया च योगेन श्रवणौ स्पृशेत् ।

कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत् स्कन्धद्वयं ततः ॥

सर्वासामेव योगेन नाभिश्च हृदयं तथा ।

संस्पृशेच्च तथा शीर्षं अयमाचमने विधिः ॥

इह येषां शाखिनामङ्गुस्पर्शनं नाम्नातं तेषां विकल्प एव ।

येषान्तु तदुक्तं तेषामविरोधात् वचनान्तरानुसाराच्च अङ्गान्तरोप-
स्पर्शनमप्यस्तीत्यवगन्तव्यं ।

अचार्थवादमाह स एव ।

त्रिःप्राञ्जीयाद्यदभस्तु प्रीतालोनास्य देवताः ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च भवन्तीत्यनुशुश्रुमः ॥

गङ्गा च यमुना चैव प्रीयेते परिमार्जनात् ।

नामत्य-दसौ प्रीयेते स्पृष्टे नामापुटद्वये ॥

स्पृष्टे लोचनयुग्मे तु प्रीयेते शशि-भास्करौ ।

कर्णयुग्मे तथा स्पृष्टे प्रीयेते चानिलानलौ ॥

स्कन्धयोः स्पर्शनादेव प्रीयन्ते सर्वपर्वताः ।

नाभिर्धंसस्पर्शनान्नागाः प्रीयन्ते चास्य नित्यशः ॥

संस्पृष्टे हृदये चास्य प्रीयन्ते सर्वदेवताः ।

मूर्ध्निर्धंसस्पर्शनादस्य प्रीतस्तु पुरुषो भवेत् ॥

एवमाचमनं कुर्वतः फलमाह वैयाघ्रपात् ।

य एवं ब्राह्मणो नित्यमुपस्पर्शनमाचरेत् ।

ब्रह्मादिसम्भर्षयन्तं जगत् स परितपंयेत् ॥

इति द्वादशाङ्गस्पर्शनं ।

इत्याचमनप्रकरणं ।

अथ नियमाः ।

तत्र निमन्त्रितनियमस्तावत् ।

आह कात्यायनः ।

अनिन्दितेनामन्त्रितो नापक्रामेत् ।

‘अनिन्दितेन’ भोज्यान्नेन, ‘निमन्त्रितो’ निमन्त्र्यमाणः । ‘नाप-
क्रामेत्’ निमन्त्रणं नेच्छेत् । किन्तु तदभ्युपगच्छेदेव ।

तथा चाङ्गिरसां दूततया समागतेनाग्निना तत्परिस्फुर्द्धिनामादित्यानां
वरणे स्वीकृते सति कुड्मेष्वङ्गिरःस्रग्नेः प्रति वचनं शतपथे श्रूयते ।
सहो वा चानिन्द्या वै मातृषत सोऽनिन्दौर्दतो नाशकमपक्रमौतुमिति
तस्मादुहानिन्द्य वृत्तो नापक्रामेदिति ।

अनिन्द्यामन्त्रणमवश्यमभ्युगम्यमित्याह देवलः ।

कामं प्रतिश्रवस्तेषामनिन्द्यामन्त्रणे कृते ।

‘अनिन्द्यामन्त्रणे कृते’ तेषां निमन्त्रितानां काममस्वित्त्वेदं,
‘प्रतिश्रवः’ अङ्गीकार एव युक्त इत्यर्थः । एतच्च सामर्थ्यं सतीति
वेदितव्यं ।

तथाच गौतमः ।

अनिन्दितेनामन्त्रितेन शक्तेन न प्रत्याख्यानं कर्त्तव्यमिति ।

अनेनार्थान्निन्द्यामन्त्रणे भोक्तुमसामर्थ्यं च प्रत्याख्यानं कर्त्तव्यमि-
त्यवगम्यते । अङ्गीकृतनिमन्त्रणस्याङ्गीकारादूर्ध्वमपि भोक्तुमसामर्थ्यं
सत्यतिक्रमो न युक्त इत्यर्थात् ज्ञापयितुमाह स एव ।

विधिवत् केतनं प्रतिगृह्य शक्तः सन्नापक्रामेदिति ।

‘केतनं प्रतिगृह्य’ आमन्त्रणमङ्गीकृत्येत्यर्थः ।

अतएव ।

आमन्त्रितस्तु विधिवत् ब्राह्मणे हव्य-कव्ययोः ।

कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः शूकरतां व्रजेत् ॥

ब्राह्मणश्च सुखं कृत्वा देवताः पिबेभिः सह ।

यदन्नं समुपाश्रन्ति तस्मात्स न व्यतिक्रमेत् ॥

इति यमवचनमपि अनिन्द्यामन्त्रितशक्तविषयमेवेति व्याख्येयं ।

यस्तु निमन्त्रणमङ्गीकृत्य भोजनसमर्थोऽपि तत्परित्यजति तं
प्रत्याह मनुः ।

केतितस्तु यथान्यायं हव्ये कव्ये द्विजोत्तमः ।

कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः शूकरतां व्रजेत् ॥

‘केतितः’ उपनिमन्त्रितः । निमन्त्रणमभ्युपगम्य यद्यतिक्रामेत्
तदा शूकरः स्यात् । ‘कथञ्चित्’ कामादिसूत्र्य वा । अन्ये त्वाङ्गः, प्रार्थ-
मानस्थानभ्युपगम एवातिक्रम इति । तच्च मेधातिथिता दूषणमुक्तं ।
तथाहि लिप्साया हि प्रवृत्तिः आद्धे न पुनः शान्ततः । अत्र मर्त्या
लिप्सायां यदि नाङ्गीकरोति को दोष इति । तदेतच्छतपथीय-
लिङ्गदर्शनविरुद्धमित्युपेक्षणीयं ।

धमः ।

आमन्त्रितस्तु यो विप्रो भोक्तुमन्यत्र गच्छति ।

नरकाणां शतं गत्वा चाण्डालेष्वभिजायते ॥

नारायणः ।

आमन्त्रितस्तु यः आद्धे कुर्वीतान्यस्य तु चणं ।

संवत्सरं हतं पुण्यं तस्य नश्यति दुर्मतेः ॥

कूर्मपुराणे ।

आमन्त्रितो ब्राह्मणो वै योऽन्यस्मिन् कुरते चणं ।

स याति नरकं घोरं शूकरत्वं प्रयाति च ॥

मत्स्यपुराणे ।

आमन्त्रितस्तु गुणिना निर्धनेनापि च द्विजाः ।

नान्यमिष्टारुलोभेन तमतिक्रमयन्ति हि ।

निमन्वितास्तु येनादौ तस्माद्गृह्णन्ति नान्यतः ॥

तदेतत्सर्वमाद्यविषयं । “विद्यमानधनेविद्वान् भोज्यान्नेन निमन्वितः । कथञ्चिदप्यतिक्रामन्पापः शूकरतां व्रजेत्” इति षट्चिंशक्वतेऽभिधानात् । अतोऽत्यन्तनिर्धनस्य वज्रदक्षिणादिलाभलोभात् कदाचिदतिक्रमेऽपि न दोषोऽस्तीति गम्यते ।

यस्तु गृहीतनिमन्त्रणोन्यस्मादपि प्रतिगृह्णाति तं प्रति निषेधमाह कात्यायनः ।

आमन्वितोन्यदन्नं न प्रतिगृहीयात् ।

‘आमन्वितः’ पूर्वमन्येन निमन्वितः, अन्यदीयादन्नादन्यत् पश्चान्निमन्त्रकस्त्रान्नं आहोपकृतं तण्डुलादिरूपमप्यन्नं न प्रतिगृहीयादित्युपाधायकर्को व्याख्यातवान् । अन्ये त्वेवं व्याचक्षते । यच्चाह्वार्यं निमन्वितस्तदस्यादन्नादन्यदाममपि आह्वयतिरेकेणपि केनचिदीयमानं तच्चाहोपलक्षिताह्वारान्नपर्यन्तं न प्रतिगृहीयादिति ।

यः पुनः प्रतिगृह्णाति तस्य दोषमाह देवलः ।

पूर्वं निमन्वितोऽन्येन कुर्यादन्यप्रतिग्रहं ।

भुक्ताहारोऽथवा भुङ्क्ते सुकृतं तस्य नश्यति ॥

‘निमन्वितः’ पूर्वं भुक्ताहारः, यदि तस्मिन्नह्वारान्ने पुनर्भुङ्क्ते तदा तस्य पूर्वकृतं सुकृतं नश्यति ।

यस्यामन्वितः कृताङ्गानोप्यनागमनेन कुतपादिकालातिपत्तिं करोति तस्य दोष आदित्यपुराणे दर्शितः ।

आमन्वितश्चिरं नैव कुर्याद्विप्रः कदाचन ।

देवतानां पित्राञ्च दातुरन्यस्य चैव हि ॥

देवतः ।

तस्मादोषान् परित्यज्य चीनेतानपरानपि ।

ब्रह्मचारी शुचिर्भूत्वा आहुं भुञ्जीत शक्तिमान् ॥

‘चीन्’ स्त्रीसम्भोगान्यप्रतिग्रह-पुनर्भोजनाख्यानम् ।

तथा ।

आहुं निमन्त्रितो विप्रो वृषलीं यदि गच्छति ।

दातुः पापं समयं यत् क्षयात्तत्प्रतिपद्यते ॥

यमोशनसौ ।

आमन्त्रितस्तु यः आहुं वृषल्या सह मोदते ।

भवन्ति पितरस्तस्य तं मामं शुक्रभोजनाः ॥

मनुः ।

आमन्त्रितस्तु यः आहुं वृषल्या सह मोदते ।

दातुर्यदुष्कृतं किञ्चित् तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥

वृषलीशब्दः स्त्रीमात्रोपलक्षणार्थः । सामान्येन ब्रह्मचर्यस्य विधानात् । वृषस्तुली वृषं भर्त्तारं ज्ञाति स्त्रीकुलत इति व्युत्पत्त्या ब्राह्मण्यपि वृषत्येव । तेनाद्यमर्थः । निमन्त्रणमङ्गीकृत्य तदर्थः स्त्रिया सह मोदते तस्यायं दोषः । ‘मोदनं’ हर्षात्पत्तिः । तेन संलापालिङ्गनाद्यपि न कर्त्तव्यं । ‘दातुः’ आहूकर्तुः, ‘यदुष्कृतं’ पापं यत्किञ्चित्, ‘तत्सर्वं’, तस्मिन् संक्रामति । अभौष्टफलयोगमात्रमनेन च निर्दिश्यतेऽन्यथा यच्च दाता पुण्यकृत्तत्र न कश्चिद्दोषः स्यात् ।

ब्रह्मवैवर्त्त-वायुपुराणयोः ।

आमन्त्रितस्तु यः आहुं योषितं सेवते नरः^(१) ।

पितरस्तस्य तं मासं तस्मिन् रेतसि शेरते ॥

कूर्मपुराणे ।

आहुं निमन्त्रितो विप्रो मैथुनं योऽधिगच्छति ।

ब्रह्महत्यामवाप्नोति तिर्यग्योनौ च जायते ॥

अथ च मैथुनं स्वभार्यायामृतमत्यामपि देवरादिना नियुक्ते-
नापि न कर्त्तव्यं । तदाह बृहस्पतिः ।

कृतकाले नियुक्तो वा नैव गच्छेत् स्त्रियं क्वचित् ।

तत्र गच्छन् समाप्नोति ह्यनिष्टं फलमेव तु ॥

नियुक्त इत्यनेन रागतः प्रवृत्त्यभावेऽपि दोष इत्युक्तं भवति ।

कूर्मपुराणे ।

निमन्त्रितस्तु योविप्रो ह्यध्वानं याति दुर्धतिः ।

भवन्ति पितरस्तस्य तं मासं पांसुभोजनाः ॥

यमः ।

आमन्त्रितस्तु यः आहुं अध्वानन्तूपपद्यते ।

भवन्ति पितरस्तस्य तं मासं पांसुभोजनाः ॥

उग्रनाः ।

आमन्त्रितस्तु यः आहुं अध्वानं वहति द्विजः ।

भवन्ति पितरस्तस्य तं मासं पांसुभोजनाः ॥

कूर्मपुराणे ।

आमन्त्रितस्तु यः आहुते कुर्याद्वै कलहं द्विजः ।

भवन्ति पितरस्तस्य तं मांसं मलभोजनाः ॥

यमः ।

आमन्त्रितस्तु यः आहुते कलहं कुरुते द्विजः ।

भवन्ति पितरस्तस्य तं मांसं रुच्छभोजनाः ॥

उग्रनाः ।

आमन्त्रितस्तु यः आहुते कलहं कुरुते द्विजः ।

पितरस्तस्य तं मांसं दुःखमृच्छन्ति दारुणं ॥

यमोजनसौ ।

आमन्त्रितस्तु यः आहुते भारमुदहति द्विजः ।

पितरस्तस्य तं मांसमभवन्ति स्वेदभोजनाः ॥

आमन्त्रितस्तु यः आहुते हिंसां वै कुरुते द्विजः ।

तं मांसं पितरस्तस्य भवन्ति राधराशनाः ॥

आमन्त्रितस्तु यः आहुते आयासं कुरुते द्विजः ।

भवन्ति पितरस्तस्य तं मांसं पित्तभोजनाः ॥

उग्रनाः ।

आमन्त्रितस्तु यः आहुते शूतं संसेवते द्विजः ।

भवन्ति पितरस्तस्य तं मांसं मलभोजनाः ॥

तस्माच्चिमन्त्रितः आहुते नियतात्मा भवेत् द्विजः ।

अक्रोधनः शौचपरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥

यमः ।

अहिंसा सत्यमक्रोधो दूरे चागमनक्रिया ।

अभारोदहनं कान्तिः आहुतेऽस्योपासनाविधिः ॥

दूरे सौम्यः पुरस्तादगमनविधानात् सौममध्ये गच्छतो न दोष इति ।

तथा च ब्रह्माण्डपुराणम् ।

न सौमानमतिक्रामेच्छाद्द्वार्यं वै निमन्त्रितः ।

पर्यटन् सौममध्ये तु कदाचिन्न प्रदुष्यतीति ॥

यमः ।

पुनर्भोजनमध्वानं भाराध्ययनमैयुनं ।

सन्ध्यां प्रतिग्रहं होमं आहुभुग्वर्जयेत् सदा ॥

होमं स्वयं न कुर्यात् अन्येन तु कारयेत् ।

यदाह कात्यायनः ।

सृतके च प्रवासे च अशक्तौ आहुभोजने ।

एवमादिनिमित्तेषु हावयेदिति योजयेत् ॥

हावयेदिति यद्गोभिलादिभिरुक्तं तदेवमादिनिमित्तेषु योजयेदित्यर्थः ।

होतुरन्यस्त्रालाभे भविष्यत्पुराणे उक्तं ।

दशकलः पित्रेदापो गायत्र्या आहुभुगदिजः ।

ततः सन्ध्यामुपासीत जपेच्च जुहुयादपि ॥

इति निमन्त्रितनियमाः ।

अथ आहुकर्तुर्नियमाः ।

आदित्यपुराणे ।

तदहस्तं शुचिर्भूत्वाक्रोधनोऽलरितो भवेत् ।

अप्रमत्तः सत्यवादी यजमानोऽथ वर्जयेत् ॥

अध्वानं मैथुनञ्चैव अमं स्वाध्यायमेव च ।

‘तदहः’ तस्मिन् आहुपोपलक्षिते काले, स च निमग्नः स्यादिति आहुभुक्ताक्षपरिणामावधिः कालोऽहःशब्दार्थः । “विनीतः प्रार्थयन् भक्त्या विप्रानामन्त्र्य यज्ञतः । आहुभुक्ताक्षपाकान्तं नियमानाचरे-
त्ततः ॥” इति लेखाक्षिप्तरणत् ।

‘शुचिः’ स्नानादिभिः शुद्धदेहः । ‘अक्रोधनः’ क्रोधवर्जितः । उपलक्षणञ्चैतन्मात्सर्य-दम्भादीनां मनोदोषाणां । ‘अलरितः’ द्रुतकारित्वहीनः । तथाहि हि कदाचिद् यथावत्कार्यानिष्पत्तिः स्यात् । ‘अप्रमत्तः’ अनवधानविधुरः । प्रमाणवत्पदार्थविषयो लक्षणोपेतश्च शब्दः । ‘सत्यः’ तददनशीलः ‘सत्यवादी’ । अध्वशब्देन लक्षणया दूराध्वगमन-
मवसीयते । ‘मैथुनं’ स्त्रीसम्भोगः । ‘अमः’ भारोदहनादिजनितः
क्लेशः । स्वाध्यायशब्देन साङ्गस्य वेदस्वाध्यायनमध्यापनञ्च विवक्षितं ।
कूर्शपुंराणे ।

अक्रोधनोऽलरोऽप्रमत्तः सत्यवादी समाहितः ।

भारमैथुनमध्वानं आहुल्लदर्वर्जयेज्जपं ॥

‘अलरः’ तराशून्यः । ‘अप्रमत्तः’ अप्रमादी । ‘जपः’ स्वाध्यायाध्ययनं ।

तद्वमनः ।

निमग्न्य विप्रांस्तदहर्वर्जयेन्मैथुनं चुरं ।

प्रमत्तताञ्च स्वाध्यायं क्रोधाशौचं तथानृतं ॥

‘चुरं’ चुरकर्म ।

एतच्च नखनिहन्तनादेरप्युपलक्षणं ।

जावालः ।

ताम्बूलं दन्तकाष्ठञ्च स्नेहन्नानमभोजनं ।

रत्यौषधपरान्नानि आहुकर्त्ता तु वर्जयेत् ॥

आहुः प्रकृत्य हारीतः ।

घौणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वरं ।

देवलः ।

अक्रोधो निर्द्वन्द्वः स्वल्पः अद्भुतवान्तरः शुचिः ।

समाहितमनः आहुक्रियायामसकृद्भवेत् ॥

पैठीनसिः ।

आहुः सत्यश्चाक्रोधश्च शौचश्चान्वराश्च प्रशंसन्ति ।

विष्णुः ।

कोपं परिहरेन्नाशु पातयेन्न त्वरां कुर्यात् ।

उग्रनाः ।

न त्वरया न क्रोधेन कुर्वीत ।

वराहपुराणे ।

दन्तकाष्ठञ्च विमृजेद्ब्रह्मचारी शुचिर्भवेत् ।

वायुपुराणे ।

न दीनो नापि वा क्रुद्धो न चैवान्यमना नरः ।

एकाग्रमाधाय मनः आहुं कुर्यात्सदा गुधः ॥

निमन्त्रितब्राह्मणपरित्यागेन ब्राह्मणान्तरनिमन्त्रणप्रतिषेधः

कूर्मपुराणे ।

आमन्त्रयित्वा यो मोहादन्यश्चामन्त्रयेद्द्विजः ।

स तस्मादधिकं पापौ विष्ठाकीटोऽभिजायते ॥

यो ब्राह्मणोऽन्येन निमन्त्रितोऽन्यस्मै चणं कुरुते तस्माद्ब्राह्मणा-
त्पूर्वोक्तोक्तादुक्तलक्षणो यजमानोऽधिकं पापौत्यर्थः ।

दोषान्तरमाह नारायणः ।

केतनं कारयित्वा तु निवारयति दुर्मतिः ।

ब्रह्मवध्यामवाप्नोति शूद्रयोनौ च जायते ॥

एतस्मिन्नेनमि प्राप्ते ब्राह्मणो नियतः शुचिः ।

यतिचान्द्रायणं कृत्वा तस्मात्पापात् प्रमुच्यते ॥

‘एनः’ पापं । यतिचान्द्रायणं नाम चान्द्रायणविशेषः । तदेतदङ्गी-
कृतकेतनस्य भोजनयोग्यस्य निराकरणे सति द्रष्टव्यं ।

यमः ।

आमन्त्र्य ब्राह्मणं यस्तु यथान्यायं न पूजयेत् ।

अतिकृच्छ्रासु घोरासु तिर्यग्यानिषु जायते ॥

हारीतः ।

दैवे वा यदि वा पित्र्ये निमन्त्र्य ब्राह्मणं यदि ।

तर्पयेन्न यथान्यायं स तत्तस्य फलं हरेत् ॥

प्रमादादित्यतं ज्ञात्वा प्रमाद्यैनञ्च यन्नतः ।

तर्पयित्वा विशेषेण सर्वं तत्फलमाप्नुयात् ॥

गौतमस्तु आहुकर्तुर्दण्डलीगमने दोषाधिक्यमाह ।

सद्यः आहुी शूद्रातत्पगस्तत्पुरुषे मासं नयते पितृन् ।

आहुं करिष्यमाणं कृतं वास्य विद्यत इति ‘आहुी’ दाता । ‘सद्यः’
तत्क्षणमारभ्य, मासं नयतीत्यर्थः ।

निमन्त्रणप्रभृति आहुकर्मसमाप्तिपर्यन्तं आहुकर्तुर्निराहारत्वमा-
ह्वापस्तम्भः ।

आरब्धे चाभोजनमासमापनादिति ।

निमन्त्रणदिने तु भोजननियममाह जातृकर्णः ।

निरामिषं सकृद्भुक्ता भुक्तधर्वजने गृहे ।

निमन्त्रयौत पूर्वद्युरूपगम्य द्विजोत्तमान् ॥

एतेषां नियमानामवश्यकार्थत्वमुक्तमग्निपुराणे ।

अमैथुनादयः सर्वे नियमाः आहुकारिणा ।

अप्रमत्तेन कर्त्तव्याः प्रमाद्य निरयं व्रजेत् ॥

गुरुतरकार्याद्युपनिपाते तु स्वयमपारयन् यदि कदाचित्पुत्र-शि-
ष्यत्विगादिनान्येन आहुं कारयेत् तदानेन यजमानेन चेतुभाभ्यामपि
ब्रह्मचर्यादिनियमा यथावदनुष्ठेयाः ।

तदुक्तं वाराहपुराणे ।

न शक्नोति स्वयं कर्तुं यदा ह्यनवकाशतः ।

आहुं शिष्येण पुत्रेण तदान्येनापि कारयेत् ॥

नियमानाचरेत्सोऽपि विहितांश्च वसुन्धरे ।

यजमानोऽपि तान् सर्वानाचरेत् सुसमाहितः ॥

ब्रह्मचर्यादिभिर्भूरिनियमैः आहुमच्चयं ।

अन्यथा क्रियमाणन्तु मोघमेव न भण्यः ॥

इति आहुकर्तुर्नियमाः ।

अथोभवनियमाः ।

तत्र हारीतः ।

आमन्त्रिताः आमन्त्रयिता च शुचयस्तां रात्रिं वसेयुः ।

निमन्त्रणानन्तरं प्राप्तातपः ।

वसेन् प्रयतो नित्यं सह विप्रैः कृतव्रतः ।

ब्राह्ममार्कण्डेय-नागरखण्डेषु ।

तैश्च संयमिभिर्भावं यस्य आहुं करिष्यति ।

मनुर्यमस्य ।

निमन्त्रितो दिजः पित्र्ये नियतात्मा भवेत्सदा ।

न च क्कन्दांसधीयीत यस्य आहुञ्च तद्भवेत् ॥

पित्र्ये आहुं निमन्त्रितो नियतात्मा भवेत् संयतात्मा ब्रह्मचर्यं
परिरुहेत् । अन्यांश्च यम-नियमाननुतिष्ठेत् । अत्र स्नातकव्रतादीनां
पुरुषव्रतादीनां नृत्यगीतादिप्रतिषेधानां कर्माङ्गता विधीयत इति
सोऽपि नियतात्मा भवेत् । तथा कर्त्तव्यं आहुकृता यथासौ ब्राह्मणो निमन्त्रणात्
प्रभृति संयतेन्द्रियो भवति अन्यथा आहुं दुष्येत् । न च 'क्कन्दांसि'
वेदान्, अधीयीत वाचा वेदाचरोच्चारणमध्ययनं । उपस्तु मन्त्रोपास-
नादावप्रतिषिद्धः । यस्य च तत्कर्त्तव्यं आहुं भवेत् सोऽपि नियतात्मा
भवेदिति योजना । अतो भोक्तुः कर्त्तुंश्च निमन्त्रणात्प्रभृति तुल्यो
नियमोऽनध्ययनञ्च ।

कात्यायनः ।

तदहः शुचिरक्रोधनोऽव्रितोऽप्रमत्तः सत्यवादी स्वादध्व-मैयुन-
श्म-स्वाध्यायांश्च वर्ज्येदावाहनादि वाग्यत ओपस्पर्शनादामन्त्रिताश्चैव-
मिति ।

'आवाहनादि' आवाहनप्रभृति, उपस्पर्शनपर्यन्तं यजमानः 'वा-
ग्यतः' मौनौ स्यादिति । 'आमन्त्रिताश्चैवमिति' आमन्त्रिता ब्राह्म-
णास्त्राण्येवं शुचित्वादि-वाग्यमादिनियमवन्तो भवेयुः ।

कूर्मपुराणे ।

तस्माद्विमलितः आहुते नियतात्मा भवेद्द्विजः ।

अक्रोधनः शौचपरः कर्त्ता चैव जितेन्द्रियः ॥

आदित्यपुराणे ।

तां निशां ब्रह्मचारी स्याच्छ्राद्धकृच्छ्राद्धकैः सह ।

अन्यथा वर्त्तमानौ तौ स्यातां निरयगामिनौ ॥

पाद्म-मातस्ययोः ।

पुनर्भोजनमध्वानम्भारमायाम-मैथुनं ।

आहुलकृच्छ्राद्धभुक् चैव सर्वमेतदिवर्जयेत् ।

सद्यश्च कलहश्चैव दिवास्वापनयैव च ॥

विष्णुपुराणे ।

ततः क्रोधव्यवायादि नायामश्च द्विजैः सह ।

यजमानो न कुर्वीत दोषस्तत्र महानयं ॥

अवादिशब्देन हिंसा-द्युतानृतादीनि गृह्यन्ते ।

तथा आहुते नियुक्तो वा भोजयित्वा नियुज्य च ।

व्यवायी रेतसो गर्त्ते मज्जयत्यात्मनः पितृन् ॥

‘नियुक्तः’ निमन्त्रितो ब्राह्मणः, आहुतभोजनात्प्राक् भुक्त्वा आहुत-
भोजनोत्तरकालं वा यदि ‘व्यवायी’ मैथुनकर्त्ता, स्नानदासौ स्नपितृन्
रेतोगर्त्ते मज्जयेत् । एवं यजमानोपि ‘नियुज्य’ निमन्त्रणं कृत्वा
ब्राह्मणभोजनात् पूर्वं, तथा ‘भोजयित्वा’ ब्राह्मणभोजनानन्तरमपि
भुक्त्वात्रपरिणामपर्यन्तं यदि ‘व्यवायी’ स्नानदा सोऽप्युक्तदोषं प्राप्नुयात्
तथा च प्रचेताः ।

स्यादन्नपरिणामान्तं ब्रह्मचर्यं द्वयोस्ततः ।

तत इति निमन्त्रणात् प्रभृतीत्यर्थः । ब्रह्मचर्ययत्तुं द्वयोर्निमन्त्रित-यजमानयोर्विहितनियमोपलक्षणार्थं, “भुक्तान्नपरिणामान्तं नियमान्न विवर्जयेत् । निषिद्धं कुर्वतां दोषान्नदद्वैधमकुर्वतां” इति बृहस्पतिस्मरणात् ।

शङ्खः ।

निमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे मैथुनं सेवते द्विजः ।

श्राद्धं दत्त्वा च भुक्ता च युक्तः स्थान्महतेनसा ॥

नागरखण्डे ।

श्राद्धं दत्त्वा च भुक्ता च मैथुनं योऽनुतिष्ठति^(१) ।

पितरस्तस्य तं मासं तस्मिन् रेतसि शेरते ॥

गत्वा तु योषितं श्राद्धे यो भुङ्क्ते यश्च गच्छति ।

रेतोमूत्रकृताहारास्तं मासं पितरस्तथोः ॥

ब्रह्मवैवर्त्त-वायुपुराणयोः ।

श्राद्धदाता च भोक्ता च मैथुनं यदि गच्छतः ।

पितरस्तु तयोर्मासं रेतोऽग्नौ न संशयः ॥

उभयोर्नियमाचरणे हेतुमाह हारीतः ।

पूर्वेद्युरामन्त्रितान्विप्रान् पितरः संविशन्ति २ ।

यजमानञ्च तां रात्रिं वसेयुर्नियतास्ततः ॥

इत्युभयनियमाः ।

अथ श्राद्धभोक्तुर्नियमाः ।

तत्र प्रचेताः ।

पीत्वापोशनमस्त्रीयात् पात्रे दत्तमगर्हितं ।

सर्वेन्द्रियाणां चापत्न्यं न कुर्यात् पाणि-पादयोः ॥

इन्द्रियादिषु चापत्न्यं भोजनार्थव्यापारादभ्यधिकव्यापारः ।

मनुः ।

अभुष्णं सर्वमन्नं स्याद्भुञ्जीरं सैव वाग्यतः ।

नच द्विजातयोनूयुर्दावा पृष्टा हविर्गुणान् ॥

ईषदुष्णम् 'अभुष्णं' । उष्णत्वेऽपि यथा मुखे सुखस्यञ्च भवति ।

यस्योष्णस्य भोजनमुचितं तत्रैवेदमुष्णताविधानं न तु दध्योदनादे-

स्त्वौष्णं व्याधिकरमप्रौतिकरं च । तादृशस्य च प्रदाने हर्षयेत् ब्राह्म-

णानिति विरुध्यते । उष्णभोजनविधानाच्च न सर्वमन्नं सकृत्परिवेष्ट्यं ।

तथा हि वज्रभोजिनः शीतलीभवेदन्नं तस्मात् पूर्वपरिविष्टे भुक्ते पुनर-

न्यद्दद्यात् । न च मुञ्जानेभ्य उच्छिष्टत्वादानमयुक्तमिति वाच्यम् । भोज-

नविधिरेवं रूप एव । आ हस्तेर्भोजयितुर्व्यापारः । न ह्यत्र ओदनादि-

प्रतियाहृतया सम्बध्यते । अतएव न तत्र प्रतिग्रहमन्त्र ओदनादिषु

युज्यते । "इष्टमुष्णं हविव्यञ्ज दद्यादन्नं शनैः शनैः" इति जावालि-

स्मरणाच्च । 'वाग्यतः' नियमितवाचः । व्यापारनिरोधः 'निधमनं' ।

वाचस्य व्यापारः शब्दोच्चारणं । तन्निरोधविधानात् । व्यक्ताव्यक्तं

शब्दोच्चारणं न कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति । दात्रेत्यविवक्षितं । अन्येनापि

पृष्टैर्हविर्गुणा न वक्तव्याः । ननु वाङ्निधमादेवैतत्सिद्धं । सत्यं ।

अभिनयादिनापि न कर्त्तव्यमिति प्रतिपादयितुं भविष्यति । न

नूयुरिति कथञ्चिद्वाख्येयं ।

तथाचाचिः ।

ऊङ्कारेणापि योत्रूयाद्भूसादापि गुणान् वदेत् ।
 भूतलाचोदरेत्पात्रं मुञ्चेद्भूमेन वा पिबेत् ॥
 प्रौढपादो वह्निःकचोवहिर्जानुकरोऽथवा ।
 अङ्गुष्ठेन विनाश्रान्तिं मुखग्रन्थेन वा पुनः ॥
 पौलावशिष्टतोयानि पुनरुद्धृत्य वा पिबेत् ।
 खादितार्द्धात् पुनः खादेन्मोदकानि फलानि वा ॥
 मुखेन वा धमेदन्नं निष्ठौवेद्भाजनेऽपि वा ।
 इत्यमश्रद्भिजः श्राद्धं दत्त्वा गच्छत्यधोगतिं ॥

‘प्रौढपादः’ आसनारोपितपादः । “आसनारूढपादस्तु प्रौढपादः
 स उच्यते” इति भविष्यपुराणेऽभिधानात् । ‘वहिःकचः’ उत्तरीयवा-
 सोवहिर्भूतकचद्वयः । भूतलात्पाचोद्धरणे दोषोऽन्नाद्याधारमहाभाजन-
 विषयः । पानाद्याधारलघुपात्रस्य “पुनरुद्धृत्य वा पिबेत्” इत्यनेनो-
 द्द्वाराभ्यनुज्ञावगमात् ।

यत्तु देवलेनोक्तं ।

अन्न-पानक-शीतोदं ददद्भ्योन्नतलोकितः ।

वक्तव्ये कारणे संज्ञां कुर्वन् भुञ्जीत पाणिना ॥ इति ।

अपेक्षानुसारेणान्न-पान-शीतलवार्थादि दाढभिरपेक्षां ज्ञातुमव-
 लोकिताः, लुत्पिपासालक्षणे अपेक्षादेः कारणे वक्तव्ये पाणिना संज्ञां
 सङ्केतमपेक्षादिसूचकं कुर्वन् भुञ्जीतेति तस्यार्थः प्रत्येतव्यः । न तु
 खादुत्पादिहविर्गुणरूपे अपेक्षाकरणे संज्ञां कुर्वन्निति । एवंविधार्थ-
 परिग्रहे पूर्वोक्तवचनविरोधापत्तेः ।

अभ्युष्णं सर्वमन्नं स्वादित्यादिविधेर्यवादमाह मनुः ।

यावदन्नं भवत्युष्णं यावदन्नं वाग्यताः ।

तावदन्नं पितरो यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ॥

वायुपुराणेऽपि ।

यावन्नं सूयते चान्नं यावदौष्ण्यं न मुञ्चति ।

तावदन्नं पितरो यावदन्नं वाग्यताः ॥

प्रभासखण्डे ।

रसा यत्र प्रशस्यन्ते भोक्तारो बन्धुगोचिणः ।

राजवार्त्तादिसंकन्दो रजःश्राद्धस्य लक्षणं ॥

हविर्गुणकथनप्रतिषेधस्तु श्राद्धसमाप्तेः प्रागेव ।

श्राद्धसमाप्तौ तु हविर्गुणप्रशंसा कर्त्तव्येत्याह वृद्धवसिष्ठः ।

श्राद्धावसाने कर्त्तव्या द्विजैरन्नगुणैः स्तुतिरिति ।

शङ्खलिखितौ ।

ब्राह्मणा अन्नगुणं दोषं नाभिवदेयुः नानृतं ब्रूयुरन्योन्यं न प्रशं-
सेयुरन्नपानं न प्रभूतमिति ब्रूयुरन्यत्र हस्तसंज्ञायाः ।

अभ्यधिकस्यान्नस्याप्रतिपक्षार्थं पूर्वपरिविष्टं प्रभूतमवाप्ति किम-
न्येनेति भोक्तृभिर्न वक्तव्यं किन्तु हस्तसंज्ञेतेन सूचनीयमित्यर्थः ।

निगमोऽपि ।

नान्नपानादिकं श्राद्धे वारयेन्मुखतः कश्चित् ।

अनिष्टत्वाद्दत्तत्वाद्वा वारणं हस्तसंज्ञया ॥

एवमभीष्टयाचनमपि न मुखतः कुर्यात् मौनभङ्गप्रसङ्गात् ।

तेन तदपि हस्तसंज्ञया कार्यम् ।

अपेक्षितं चावश्यं याचनीयमेवेत्याह वृद्धशातातपः ।

अपेक्षितं याचितव्यं आद्वार्यमुपकल्पितं ।

न याचते द्विजोमूढः स भवेत्पितृघातकः ॥

यत्तु वायुपुराणेऽभिहितं ।

याचते यदि दातारं ब्राह्मणो ज्ञानवर्जितः ।

पितरस्तस्य रुध्यन्ति दातुर्भोक्तुर्न मंग्रयः ॥

यच्च यमेन ।

कच्छदादशरात्रेण मुच्यन्ते कर्मिणस्ततः ।

तस्माद्विजो नैव दद्यान्न याचेन्न च हापयेदिति ॥

तच्छ्राद्धार्थमननुकल्पितवस्तुविषयं । सामान्येनाभिधानात् ।

आद्वार्यमुपकल्पितमप्यत्रादिकमत्यन्ताधिकं दाता न दद्यात् भोक्ता
च न प्रतिगृहीयात् तदाहतुः शङ्क-लिखितौ ।

नारायणस्तः पूर्वमश्रीयान्नाधिकं दद्यान्न प्रतिगृहीयात् ।

वृद्धशातातपः ।

आसने पादमारोप्य यद्भुङ्क्ते तु द्विजोत्तमः ।

हन्ति दैवञ्च पित्र्यञ्च तदन्नञ्च प्रजाः पशून् ॥

बौधायनः ।

पादेन पादमाक्रम्य यो भुङ्क्तेऽनापदि द्विजः ।

नैवाप्तौ भौज्यते आहुते निराशाः पितरो गताः ॥

तथा तृष्णौ भुञ्जीरन्नविलोकयमाना अदुःसूत्य पात्रमिति ।

अविलोकयमाना इतस्तत इति शेषः ।

पात्रोद्धरणे दोषान्तरमुक्तं वाराहपुराणे ।

उद्धरेद्यदि पावन्तु ब्राह्मणो ज्ञानवर्जितः ।

हरन्ति राक्षसास्तस्य भुञ्जतोऽवञ्च सुन्दरि ॥

मनुः ।

यदेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।

सोपानत्कस्य यद्भुङ्क्ते तदै रचांसि भुञ्जते ॥

वेष्टितमुष्णीषादिना । दक्षिणाभिमुखस्य दोषवचनादनवकाशे
देशे दक्षिणैतरयत्किञ्चिदभिमुखानामपि भोजनमनुमतं भवतीति
ज्ञायते । अन्ययोदङ्मुखानां विधानात् कुतो दक्षिणाभिमुखत्वप्राप्तिः ।
'उपानक्षौ' चर्मपादुके ।

देवस्यः ।

योऽप्रसन्नमना भुङ्क्ते सोपानत्कोऽपि वा पुनः ।

प्रलापशीलः क्रुद्धो वा स विप्रः पितृदूषकः ॥

विष्णुः ।

अश्रौयुर्ब्राह्मणा न सोपानत्का न पौठोपनिहितपादाः ।

शङ्खः ।

एकवासाश्च योऽश्रौयान्निराशाः पितरोगताः ।

प्रभासखण्डे ।

यस्य सृत्कारबहुङ्क्ते यस्य पाणितले दिवः ।

न तदश्रन्ति पितरोयस्य वायुं समुत्सृजेत् ॥

'सृत्कारवत्' सृत्कार-फुसृत्कारादिशब्दवत् ।

पाणितले निषेधादङ्गुल्यग्रेण ग्रासेग्राह्यः । ग्रामं गृहीत्वा उष्ण-
स्नानस्य निर्वापणार्थं योवायुं मुखमाहतमुत्सृजेत् ।

यमः ।

यच्च पाणितले भुङ्क्ते यच्च वायुं समुत्सृजेत् ।

न तस्य पितरोऽग्नन्ति यद्यैवाप्ये प्रशंसति ॥

‘अये’ आह्वयमाप्तेः पूर्वं ।

हारीतः ।

जर्द्वपाणिः प्रविहसन् सक्रोधो विस्मयान्वितः ।

आह्वयकाले तु यद्भुङ्क्ते न तस्मीणाति वै पितृन् ॥

शातातपः ।

भग्नपृष्ठस्तु योभुङ्क्ते वह्निर्जानुकरस्तथा ।

हमते वक्ति चाजस्रं स ज्ञेयः पितृघातकः ॥

तथा ।

अभ्युष्णाविरसं सर्वमनिवारितमद्रुतं ।

अलोलुपो जितक्रोधो मुञ्चीतास्त्रं मनोहितं ॥

कार्पण्यजिनिः ।

भुञ्चीत चापरिश्रान्तो दम्भाहङ्कारवर्जितः ।

क्रोधं लोभं तथा मोहं वर्जयेच्चाह्वयकर्मणि ॥

वक्तृचपरिशिष्टे ।

यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्नमुपकल्पितं ।

एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते ॥

पाणितले दत्तमग्नौकरणान्नं । ‘उपकल्पितं’ द्विजभाजनेषु पितृ-
हेत्रेणोत्पृष्टं । एतद्वयमपि मिश्रयित्वा भोक्तव्यं ।

प्रचेताः ।

न स्पृशेदामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।

न पादौ न शिरो वस्त्रिं पदा न भाजनं स्पृशेत् ॥

यमः ।

यत्तु भुक्ता पुनर्भुङ्क्ते यच्च तैलाभिघारितं ।

रजस्वलाभिर्यद्दृष्टन्तहै रत्नांसि गच्छति ॥

रजस्वलादिभिरिति व्याख्येयं बह्वचनोपदेशात् ।

वायुपुराणे ।

आह्ने नियुक्ता ये विप्रा दशं क्रोधञ्च चापलं ।

अन्योन्यस्पर्शनं कामात् वर्जयेयुर्मदन्तथा ॥

कामग्रहणादुद्धिपूर्वमन्योन्यस्पर्शपरिहारं कुर्युः ।

प्रमादादितरेतरस्पर्शे तु यत् कर्त्तव्यं तदाह शङ्खः ।

आह्नपङ्क्तौ तु भुञ्जानो ब्राह्मणो ब्राह्मणं स्पृशेत् ।

तदन्नमत्यजन् भुक्ता गायत्र्यष्टगतं जपेत् ॥

वसिष्ठः ।

नियुक्तस्तु यदा आह्ने दैवे वा मांसमुत्सृजेत् ।

थावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमृच्छति ॥

मांसग्रहणमुपलक्षणार्थं यतोऽन्यदपि आह्ने परिविष्टमन्नमपरि
त्याज्यमेव ।

तदाह यमः ।

नियुक्त्यैव यः आह्ने यत् किञ्चित् परिवर्जयेत् ।

पितरस्तस्य तं मांसं नैराशं प्रतिपेदिरे ॥

वृहस्पतिः ।

देवे नियुक्तः आद्वे वा नियमं न विमर्जयेत् ।

निषिद्धं कुर्वतां दोषस्तद्वै द्वैधमकुर्वतां ॥

जातृकर्णः ।

भाजनं परिविष्टान्नं हस्तेन ब्राह्मणः स्पृशेत् ।

रक्षोभ्यस्त्रायते यस्माद्भारणीयं प्रयत्नतः ॥

आह्वानमपहर्तुकामेभ्यो रक्षोभ्यो हस्तेन पात्रं स्पृशन् ब्राह्मण-
स्त्रायते “ब्राह्मणो हि रक्षसामपहन्ता” इति श्रुतपथश्रुतेः । अतः
परिवेषणात्प्रभृति हस्तेन पात्रम्भारणीयं ।

वसिष्ठः ।

उभयोर्हस्तयोर्मुक्तं पित्रभ्योऽन्नं निवेदितं ।

तदन्तरं प्रतीचन्ते ह्यसुरा दुष्टचेतसः ॥

तस्मादप्रहृत्यं हस्तेन कुर्यादन्नमुपागतं ।

भाजनं वा समालभ्य तिष्ठेदोर्च्चेषणाद्विजः ॥

उभयोर्ब्राह्मणहस्तयोरन्यतमेनापि यदा तदन्नमनधिष्ठितं भवति
तदन्तरालमसुराः सर्वदा प्रतीचन्ते लब्धान्तराद्य तदन्नमपहरन्ती-
त्यर्थः । तस्माद् यदैवान्नमुपागतं भवति । ततः प्रभृत्योर्च्चेषणात्
मुक्तशिष्टान्नस्य भाजनाद्वह्निःकरणपर्यन्तं वामहस्तेन भाजनं विधृत्य
तिष्ठेत् । कण्डूयनाद्यर्थं वामहस्तव्यापारसमये तु दक्षिणहस्तेन भाजनं
समालभ्य वर्त्ततेति तात्पर्यार्थः ।

देवतोद्देशेन त्यागात् पूर्वं परिविष्टमन्नं हस्तेन न स्पृश्यमित्या-
ह्वानिः ।

असङ्कल्पितमन्नाद्यं पाणिभ्यां य उपस्पृशत् ।

अभोज्यं तद्भवेदन्नं पितृणां नोपतिष्ठते ॥

निगमः ।

मांसापूपफलेष्वादिदन्तच्छेदं न भवयेत् ।

ग्रामशेषं न पात्रेऽख्येत्पौतशेषन्तु नो पिबेत् ॥

‘दन्तच्छेदं न भवयेत्’ हस्तेन मांसादि धृत्वा स्वल्पं स्वल्पं दन्तैः
क्षित्वा न भवयेत् । ‘ग्रामशेषं’ मुखार्पितग्रामशेषं, पुनर्भोजने ना-
ख्येत् न निक्षिपेत् ।

प्रचेताः ।

दन्तच्छेदं हस्तपानं वर्जयेच्चातिभोजनं ।

‘हस्तपानं’ हस्तेन पाणीयादिपानं, वर्जयेत् । अपि तु स्रग्धुपा-
नेनैव कुर्यात् । ‘अतिभोजनं’ दृष्टौ सत्यामपि भोजनं ।

शातातपः ।

अहं भुङ्क्ते तु यो विप्रस्तस्मिन् पात्रे जलं पिबेत् ।

यद्भुक्तं तत्पितृणान्तु शेषं विन्द्यादद्यासुरं ॥

जमदग्निः ।

न क्षिदेयुर्नावशेषयेयुः ।

नावशेषयेयुरिति निषेधो दृष्टस्तु क्रोधमदादिवशात् स्वेच्छया
यदवशेषणं तदिषयः ।

यतः आह सुमन्तुः ।

आ दृष्टेर्भोजनं तेषां कामतो नावशेषणं ।

दृष्टौ जातायां दध्यादीनि विहाय यत्किञ्चिदवशेषणीयं ।

तदाहोमनाः ।

भोजनन्तु न निःशेषं कुर्यात् प्राज्ञः कथञ्चन ।

अन्यत्र दध्नः क्षीरादा क्षौद्रात्सक्तुभ्य एव च ॥

‘क्षौद्रं’ मधु ।

जमदग्निरपि ।

अन्यत् पुनरुक्तृष्ट्यं । तस्यासंस्कृतप्रमौतानां भागधेयत्वात् ।

‘अन्यत्’ दध्यादिभ्यः ।

इति श्राद्धभोक्तृनियमाः ।

अथ भोजयितृनियमाः ।

तत्राद्य मनुः ।

हर्षयेद्ब्राह्मणान्स्त्रियो भोजयेच्चाग्रजं शनैः ।

अन्नाद्येनामलकैरान् गुणैश्च परिचोदयेत् ॥

तुष्ट इति सत्यपि निमित्ते न खदुःखं दीर्घश्वासेच्छासादिना
केनचित् प्रकारेण प्रकटयेत् । अपि तु हृष्टवत्स्यात् । ब्राह्मणान्
हर्षयेत् । गीतादिना परप्रयुक्तेन । अविहृष्टेन स्वयं प्रयुक्तेन वा ।
प्रसङ्गागतेन परिहासेन वा । तेन चिरकालं स्वाध्याये पश्यमाने
यदि कश्चिदुद्विजेत् ततो वीरस्याख्यानैः गीतादिभिर्वा रञ्जयेत् ।
‘शनैर्भोजयेत्’ कतिचिद्द्यामान् गृहीत्वा तत् स्वादेतत्सम्यग्व्यञ्जन-
मित्येवमादिभिः प्रियवचनैरसंरम्भेन वदन् भोजयेत् । ‘अन्नाद्येन’
पायसादिना, ‘गुणैः’ व्यञ्जनैः । ‘अमलकत्’ पुनः पुनः, ‘परिचोदयेत्’
साध्य इमाः शङ्कुल्यः सरसेयं क्षीरिणीति पाचस्यमेवमादि हस्तेन
गृहीतं कृत्वा पुरः स्थितः पुनः पुनर्ब्रूयादित्येवा परिचोदना ।

तथा ।

यद्यद्रोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्द्यादमत्सरः ।

ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्यात् पितृणामेतदौषितं ॥

ब्राह्मणैरुद्यन्ते कथ्यन्ते यास्ताः ब्रह्मोद्याः । देवासुरयुद्धं वृत्रवधः,
सरमादूतमित्याद्याः । अथवा कश्चिदेकाकी चरतीत्याद्याः । ब्रह्मोद्या
इति वा पाठः, ब्रह्मप्रधाना वा मन्त्रार्यवादनिरूपणाद्याः, 'कथाः'
संलापान् लौकिकैः शब्दैः कुर्यात् । पितृणामेतदौषितमित्यर्थवादः ।
याज्ञवल्क्यः ।

अन्नमिष्टं हविष्यञ्च दद्यादक्रोधनोऽत्सरः ।

'इष्टं' ब्राह्मणानां प्रियं । वाचं यमत्वादकथयत्स्वपि ब्राह्मणेषु
तेषामादरातिशयादा तत् कृतहस्तमङ्गतेन वानुमाय यद्यश्भीष्टं
जानीयात्तत्तत्प्रयत्नेन दद्यादित्यर्थः ।

सुमन्त्रुरपि ।

अक्रोधनो रसान् सम्यग्दद्याद्यद्यस्य रोचते ।

अपेक्षिताप्रदाने दोषमाह बद्धशतातपः ।

अपेक्षितं यो न दद्याच्छ्राद्धार्थमुपकल्पितं ।

कृपणोमन्दबुद्धिश्च न स आहुफलं लभेत् ॥

न केवलं आहुफलालाभः अपि तु कष्टतरजन्मप्राप्तिरपि ।

तथाच निगमः ।

अपेक्षितं यो न दद्याच्छ्राद्धार्थमुपकल्पितं ।

अधःकृच्छ्रासु घोरान्स्तिर्यग्योनिषु जायते ॥

यम-शतातपौ ।

यावद्बुद्धिर्भवति यावत् स्तिष्टं प्रदीयते ।

तावदन्नन्ति पितरो यावन्नाह ददाम्यहं ॥

‘नाहेत्यादि’ । भुञ्जानेषु ब्राह्मणेषु पुनरन्नदानसमये नाभ्यधिकं भविष्यतीति ज्ञापनार्थमीषददामीति दावा मुखतो न वक्तव्यं किन्तु त्वष्णीं किञ्चित्प्रदर्शनाभ्यनुज्ञासु चकदस्तसङ्केते सत्यन्नाद्यगुणाननुकौत्थं दातव्यं ।

यत आह बृहस्पतिः ।

भक्ष्य-भोज्यगुणानुक्ता भोजयेत् ब्राह्मणान् शनैः ।

आख्यानैः सेतिशमैश्च पूर्ववृत्तैश्च दृषयेत् ॥

तांश्च हविर्गुण-देशौ न पृच्छेदित्याह शङ्खः ।

आह्वे नियुक्तान् भुञ्जानान् न पृच्छेन्नवणादिषु ।

उच्छिष्टाः पितरो यान्ति पृच्छतो नात्र संशयः ।

दातुः पतति वाज्रैर् जिह्वा भोक्तुस्तु भिद्यते ॥

नवणादिषु न्यूनाधिक्याभावेन हविषः मादुष्यं पुनरपि प्रदानार्थं न पृच्छेत् । न च पृष्ट्वा सम्यक्तेन ज्ञातं दद्यात् । दातुः पतति वाज्र-रिति दोषस्मरणत् । जिह्वा भोक्तुस्तु भिद्यत इति निन्दावलाढ्यविषः मादुष्यं सङ्केतेनापि भोक्ता न सूचयेदिति निषेधविधिर्गम्यते ।

ब्रह्मपुराणे ।

एकाग्रः पर्युपामौत प्रयतः प्राञ्जलिः स्थितः ।

तत्परः श्रद्धधानश्च कामानाप्नोति मानवः ॥

यमः ।

निरोद्धारेण यहुकं परिविष्टं समन्युना ।

दुरात्मना च यहुकं तदै रत्नांसि गच्छति ॥

अवेदव्रतचारिवास्त्रिभिर्वर्णैर्द्विजातयः ।

मन्त्रवत् परिविद्यन्ते तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणं ।

अश्रद्धया ऊतं जप्तं तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥

मनुः ।

नास्त्रमापादयेज्जातु न कुप्येन्नानृतं वदेत् ।

न पादेन स्पृशेदन्नं न वै तदवधूनयेत् ॥

‘अस्त्रं’ रोदनं न कुर्यात् । प्रायेण प्रेतआह्वादाविष्टविशोग-
जनितः दुस्मानुस्मरणदशुपातो जायते तस्य निषेधः नानन्दाश्रुणः ।
अनृतवदनस्य पुरुषार्थतया निषिद्धस्य कर्मार्थोच्यं निषेधः । उच्छिष्ट-
मनुच्छिष्टं वा अन्नं पादेन न स्पृशेत् । वस्त्रेण चान्नं नावधूनयेत् ।
अस्यार्थवादः ।

असक्तमयति प्रेतं कोपोऽरीननृतं शूनः ।

पादस्पर्शस्तु रक्षांसि दुष्कृतीनवधूननं ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

नचाशु पातयेज्जातु न शूक्ताङ्गिरमौरयेत् ।

न चोदीचेत भुञ्जानान् न च कुर्वीत मासुरं ॥

‘शूक्तां’ शोकवतीं परुषाञ्च ।

देवलः ।

नाशु वा पातयेच्छास्त्रे न जल्पेन हसेन्नियः ।

न विभ्रमेन संकुहेन्नोद्विजेच्च कर्हिचित् ॥

प्राप्ते हि कारणे आह्वे नैव क्रोधं समुचरेत् ।

आश्रितः स्निग्धगात्रो वा न तिष्ठेत्पितृसन्निधौ ॥

न चात्र श्वेन-काकादीन् पक्षिणः प्रतिषेधयेत् ।

तद्रूपाः पितरस्ते हि समाद्यान्तीति वैदिकं ॥

‘क्रोधं’ न सृजेत् नोत्पादयेत् । सह मुदा वर्त्तत इति समुत् ।

अश्रुपातादिकारणे मत्यपि सदर्प एव स्यादित्यर्थः । ‘आश्रितः’ भित्ति-स्तम्भादौ निहितशरीरभागः । श्वेन-काकादिनिवारणप्रतिषेधस्तौर्ध्वश्राद्धविषयः । अन्यथा “क्रव्यादाः पक्षिणः श्राद्धं नेत्तेरन” इत्यादिवचनविरोधः स्यात् । तौर्ध्वं च काकादिनिवारणं न कार्यमिति तौर्ध्वश्राद्धे वक्ष्यते ।

विष्णुः ।

नात्रमासनमारोपयेन्न पदा स्पृशेन्नावलुतं कुर्यात् ।

आसनग्रहणमाधारोपलक्षणार्थं । ततश्चान्नपाचमाधारोपरि न स्थापयेदित्यर्थः ।

यमः ।

इष्टं निवेदितं दत्तं भुक्तं जप्तं तपः श्रुतं ।

यातुधानाः प्रलुम्पन्ति शौचं भ्रष्टं द्विजन्मनः ॥

तथा क्रोधेन यद्वत्तं भुक्तं यत्वरया पुनः ।

उभयं तद्विलुम्पन्ति यातुधानाः सराक्षमाः ॥

पितृनावाहयित्वा तु नायुक्तप्रभवो भवेत् ।

तस्मान्नियम्य वाचञ्च क्रोधञ्च श्राद्धमाचरेत् ^(१) ॥

न क्रोधं कस्यचित्कुर्यात् कस्मिंश्चिदपि कारणे ।

(१) क्रोधं श्राद्धं समाचरेदिति ग० ।

अकुडूपरिविष्टं हि आह्ने प्रीणयते पितृन् ॥

बौधायनः ।

अश्रद्धा परमः पाप्मा पाप्मा ह्यज्ञानमुच्यते ।

अज्ञानो लुप्तधर्मः स्वास्तुप्तधर्मोऽधमः स्मृतः ॥

अद्वया शोध्यते^(१) बुद्धिः अद्वया शोध्यते मतिः ।

अद्वया प्राप्यते ब्रह्म अद्वया पापप्रमोचनी ।

तस्मादश्रद्धा नस्य हविर्नाश्रन्ति देवताः ॥

कात्यायनः ।

अद्वान्वितः आह्नुं कुर्वीत शक्तेनापि ।

मनुः ।

यद्यद्वदाति विधिवत्सम्यक् अद्व्यासमन्वितः ।

तत्तत् पितृणां भवति परचानन्तमन्नयं ॥

आपस्तम्बः ।

प्रयतः प्रसन्नमनाः तुष्टो भोजयेद् ब्राह्मणान् ।

इति भोजयित्वनियमाः ।

अथ गन्धादिदानसम्प्रदाननिर्णयः ।

तत्रायं संग्रहः । किं गन्ध-पुष्प-धूप-दौषाच्छादनानि ब्राह्मणेभ्यो
देयान्युत पितृभ्य इति । तत्र तावदचनार्यदर्शनन्यायोपलब्धेर्ब्राह्मणेभ्यो
देयानौति महार्णवप्रकाशकारो मन्यते ।

वचनन्तावदाह मरौचिः ।

गन्धान् ब्राह्मणमात्कुर्वेति । अथ सातिप्रत्ययश्रवणाद्गन्धादीनां

ब्राह्मणस्वामिकत्वं कर्त्तव्यमित्येतस्यार्थस्य विधानमुपलक्ष्यते । तदधीन-
वचने इत्येतस्मिन् हि सूत्रे सातिप्रत्ययस्य तत्त्वामिकद्रव्यवचनत्वेना-
नुशासनात् । ब्राह्मणस्वामिकत्वञ्च तेभ्य एव दीयमानेषूपपद्यते नान्यथा ।
ब्रह्मपुराणवचनं ।

अयं वो धूप इत्युक्ता तदग्रे च दहेत्तत इति ।

अत्र तच्छब्दस्य सर्वनामत्वेन प्रकृतवचनत्वादयं व इत्यत्र ये वःशब्दे-
नोक्तास्त एव तदग्रे इत्यत्र तच्छब्देनोच्यन्ते । ते च पितरो यदि विवचि-
तास्तर्हि तेषाममूर्त्तत्वादयपदार्थविशेषणत्वं नोपपद्यते । अतस्तच्छब्दस्य
मूर्त्तिमद्ब्राह्मणवचनत्वे तत्परामर्शनीयस्य वःशब्दार्थस्य ब्राह्मणरूपत्वे ब्रा-
ह्मणेभ्यो धूपदानं सिध्यति । उपलक्षणञ्चैतत् गन्धादीनामर्चनद्रव्याणां ।
अन्यार्थदर्शनानि तु पुराणेषु ।

तत्र महाभारते ।

इत्युक्ता धर्मराजस्तु वासुदेवस्य धीमतः ।

मातुलस्य च वृद्धस्य रामादीनां तथैव च ॥

आहुतान्युद्दिश्य सर्वेषाञ्चकार विधिवत्तदा ।

ददौ रत्नानि वासांसि शामानश्चान् रथानपि ॥

स्त्रीस्यैव द्विजमुख्येभ्यस्तथा शतमहस्त्रजः ।

अलङ्कारांस्तथाश्यांश्च गाश्च कान्या वरस्त्रियः ॥

आदिश्यादिश्व विप्रेभ्यो ददौ स नृपसत्तमः ।

द्रोणं सात्यञ्च भीष्मञ्च शोमदत्तञ्च वाह्निकं ॥

दुर्योधनञ्च राजानं पुत्रांस्यैव प्रयक् प्रयक् ।

जयद्रथपुरोगांश्च सुहृदस्यैव सर्वशः ॥

आदिष्ठादिभ्य विप्रेभ्यो ददौ स नृपमनमः ॥

तथा सपुत्रपौत्राणां पितृणामात्मन स्तथा ।

गान्धारस्य महातेजाः प्रददौ चोर्द्ध्वदेहिकं ॥

दशरथस्य लोकान्तरगमनानन्तरं रामायणे ।

समतीते दशाहे तु कृतशौचो विधानतः ।

चक्रे द्वादशकं आहुतयोदशकमेव च ॥

ततश्चोद्दिश्य पितरं ब्राह्मणेभ्यो ददौ धनं ।

महार्हाणि च रत्नानि गोऽश्ववाहनमेव च ॥

भरत इति शेषः ।

विष्णुपुराणे च पितृवाक्यं ।

रत्नवत्त्वमहायानं सर्वभोगादिकं वसु ।

विभवे सति विप्रेभ्यो योऽस्मानुद्दिश्य दास्यति ॥

वाराहपुराणे ।

उपविश्यासने शुभ्रभूषणं तत्र प्रकल्पयेत् ।

आवरणार्थं च तद् वस्त्रं ब्राह्मणाय प्रदापयेत् ।

ततो वस्त्राणि विप्राय सर्वाण्याभरणानि चेत्यादि ॥

अत्र सर्वत्र ब्राह्मणेभ्य इति श्रवणान्तेभ्य एव देयानौति गम्यते ।
कात्यायनाश्वलायनप्रोक्ते चार्घ्यपाचन्युज्जीकरणोक्त्यनन्तरं भवति वचनं ।
एतस्मिन् काले गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानां प्रदानमिति । अत्र
पाठक्रमादेव विवक्षितक्रमालाभेऽपि यदिदमेकस्मिन् काले इति श्रुत्या
क्रमविधानं तेनैतद्गम्यते । यदि हि एताभ्यामृषिभ्यामेवमाशङ्कितं
यथा पितृणां श्रेयःसिद्ध्यर्थं क्रियमाणं कनोपानत्कमण्डल्वादिदानं

ददाति चोदनाचोदितत्वेन ब्राह्मणसम्प्रदानकत्वेन च सामान्येन दक्षिणा-
दानकाले कुर्वते । एवं गन्धादिदानमपि ददाति चोदनाचोदितं
ब्राह्मणसम्प्रदानकञ्चेति साम्यात् । पाठक्रममतिक्रम्यापि दक्षिणादानं
काले करिष्यतीति तच्च सा भूदित्येतदर्थं शब्देन क्रम उक्तः । अत-
स्तथोर्गन्धादिदानं ब्राह्मणसम्प्रदानकमेवेति अभिप्रायो गम्यते । अन्यथा
एतत्काल इत्यनर्थकं स्यादिति । अपिच न्यायोप्यत्र भवति । यदि
हि पितृनुद्दिश्य गन्धादिदानं स्यात् तर्हि तेषां विग्रहाद्यभावेन
प्रतिग्रहीतृत्वाम्भावे सम्प्रदानत्वाभावात् गन्धादीन् ददातीत्यत्र सत्या-
मपि गतौ ददातिशब्दे स्वार्यैकदेशलक्षणाप्रसङ्ग इति । यदि च गन्धा-
दीनि पितृभ्यो दीयेरत्र द्विजेभ्यस्तदा गन्धादीनां देवद्रव्यत्वापत्तिः ।
चतुर्थ्यन्तेन हि नाम्ना किञ्चिदुद्दिश्य न समेदमिति यत् द्रव्यन्यज्यते
तदेव द्रव्यमुच्यते । न पुनर्यत्प्रतिमाद्युद्देशेनैव त्यज्यते यत्र वा विष्णु-
दिदेवस्य स्तवबुद्धिस्तदेव देवद्रव्यं । अमूर्त्तदेवतोद्देशेन त्यक्तस्यादेव-
द्रव्यत्वप्रसङ्गात् । यद्यपि च स्तोत्रेण त्यक्तद्रव्यविषयत्वबोधवती देवता
तथाप्यर्थवादावगतचेतनत्वानुरोधेन हरि-हर-हिरण्यगर्भादिवदेवपितृ-
णामपि स्तवबोधोपपत्तेः ।

उक्तञ्चापस्तम्बेन ।

पितृणामपि देवतालं । तत्र पितरो देवता ब्राह्मणास्त्राहवनी-
यार्थमिति ।

अतः पितृभ्यस्त्यक्तं गन्धादिकं देवद्रव्यमेव भवति, विश्वेभ्यस्तु
देवेभ्यस्त्यक्तं स्पष्टमेव देवद्रव्यं । तथा च तत्र स्तवबुद्धिं बद्ध्वा तद्रव्य-
मुपयुञ्जानो द्विजः सर्वोत्तमदेवद्रव्यचौर्यान्महापतकी महासाहसेक्तेन
दण्डेन दण्डाद्यापयेत । तत्र देवस्तस्योत्तमद्रव्यत्वम् ।

तच्चौर्यस्य लक्षणं चाह नारदः ।

हिरण्य-रत्न-कौशेय-स्त्री-युग्य-गज-वाजिनः ।

देव-ब्राह्मण-राज्ञां च ज्ञेयन्तु द्रव्यमुत्तमं ॥

उपायैर्विविधैरेषां चालयित्वापकर्षणं ।

सुप्तमत्त-प्रमत्तभ्यस्तेष्वमाहर्मनीषिण इति ॥

स्तेयपापन्तु मनु-यमावाहतुः ।

देवस्य ब्राह्मणस्य वा लोभेनोपहिनस्ति यः ।

स पापात्मा परे लोके गृभ्रोच्छिष्टेन जीवति ॥

देवद्रव्यापहर्त्तारं ब्रह्मसूहरणं तथा ।

पुरुषं पापकर्मानं नरकः प्रतिपद्यते ॥

दण्डप्रकरणे चोक्तं ।

साहसेषु च यः प्रोक्तस्त्विषु दण्डो मनौषिभिः ।

स एव दण्डः स्तेयेपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात्^(१) ॥

पुरुषाणां वधस्यात्र पुराज्जिर्वासनं तथा ।

तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे ॥

आह वृहस्पतिः ।

स्त्री-युग्य-हेम-रत्नानि देव-विप्रधनं तथा ।

कौशेयश्चोत्तमं द्रव्यन्तेषां मूल्यममो दमः ॥

दिग्गुणो वा कल्पनीयः पुरुषापेक्षया नृपैरिति ।

अतः पिबद्भ्यस्त्वैर्गन्धादिभिर्व्यजमानेन ब्राह्मणाभ्यर्चनं कार्यमि-
त्येतावति विहिते सति व्यजमानेन तयागतेऽभ्युपगतलक्षणेऽव्यमान-

(१) स्तेये तु पिबद्भ्यस्त्वैर्गन्धादिभिर्व्यजमानेन ग० ।

आङ्गीकृत्यप्रलेपणाधिकरणभूतैर्द्रव्यैरभ्युपगम्य कियत्पापं यावत्प्रयो-
गसमाप्तिं गन्ध-पुष्प-वासांस्तुपादाय प्रयोगसमाप्ता यजमानवेश्मन्येव
मन्यन्त्य गन्तव्यं स्यात् । नचैतच्छिष्टसम्पत्तं, तस्माद्वाङ्मणेभ्य एव गन्धा-
दीनि प्रदेयानीति ।

अचोच्यते ।

पितृहस्ति-प्रीतिकरं कर्म आह्वस्यते । दीयमानेन चान्नालङ्कार-
णादिना हस्ति-प्रीती सम्पाद्यमाने दृष्टे । अतो यच्चाह्वे देयत्वेनोच्यते
तावत्प्रायेण पितृभ्यो देयमित्यवगम्यते । भवति चैवं गन्धादि । अत-
स्तत्पितृनुदिश्य देयं । पैत्रेण कर्मणा पितृणां हस्तिप्रीतौ च मन्त्र-
लिङ्गादवगम्यते ।

अचन् पितरोऽमीमदन्त पितरोऽतीदृष्यन्त पितरः पितरः
शुन्धध्वमिति ।

अस्य च व्याख्यानं शतपथे । अप आनीय निनयति 'अचन्
पितरः इति । अन्नाद्यमेवैषु दधाति 'अमीमदन्त पितर इति ।
मदयत्येवैतान् 'अतीदृष्यन्त पितर इति । तर्पयत्येवैतान् 'पितरः
शुन्धध्वमित्यनुपूर्वमेवैतान् सर्वान् पावयतीति हर्षयति ।

तथा ।

अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषा यध्वं । अमीमदन्त
पितरो यथाभागमावृषा यिषतेति ।

अनयोर्व्याख्यानं शतपथे ।

तत्र जपति 'अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषा यध्वमिति ।
यथाभागमश्रीतेत्येवैतदाह तथा । अथोपायस्य जपति 'अमीमदन्त

पितरो यथाभागमावृषा यिषतेति यथाभागमाग्निपुरित्येवैतदाहेति । सातिप्रत्ययस्तु निषिद्धोपभोग्यत्वलक्षणस्त्वफलमङ्गावाभिप्रायेण पितृभ्यस्तुक्ते गन्धादौ दिजानां स्वाभ्यविधानार्थत्वेन चास्मिन्नपि पले व्याख्यातो न क्षुभ्यति । चण्डनिर्देशस्तदवचनज्ञाधिष्ठानभूतेषु ब्राह्मणेषु पिवाद्यावेशादभेदबुद्धिमाश्रित्य पितृसन्निधिमाश्रित्य वा पितरे-तत्तेर्थं पितरयन्ते पिण्ड इतिवत्प्रवर्तन्ते । पिण्डोपचारेषु चैतदः पितरो वास इत्यस्मिन् यजुषि वःशब्देन साक्षात् पितृनेवोद्दिश्य वत्सदानं दृश्यते । श्रूयते च पुराणादिषु साक्षात् पितृभ्य एव गन्धादिदानं ।

तथाच वाराहपुराणे ।

गन्धाः पुष्पाणि वस्त्राणि धूपद्वीपाक्षतानि च ।

पितृकृत्ये प्रशस्तानि स्वादन्नं मलिलं हिमं ॥

एतानि श्रद्धयोपेतः पितृभ्यो निवेदयेत् ।

स एव धर्मशैलो मे प्रियकारौ वसुन्धरे । इति ॥

यानि पूर्वं गन्धादिदानस्य ब्राह्मणसंप्रदानकतानिङ्गत्वेन दर्शितानि महाभारतादिवचनानि तानि तानि गन्धादिश्रुतिशून्यत्वात्तद्विषयाण्येव न भवन्तीत्यन्यार्थदर्शनभ्रमेणैवोपन्यस्तानि । तत्प्रतिपाद्यानान्तु रज्यामादिदानानां ब्राह्मणसंप्रदानकत्वं न प्रत्याचक्षते । कात्यायनाश्वलायनयोस्तेतस्मिन् काल इतिवचनमनियतकालप्रदेशगवादिसान्धनि-दृष्ट्या कालनियमार्थं । एतत्कमपठितान्यपि हि गवादीनि भोजना-त्प्राक् तदुत्तरकाले वेत्यनियमेन दीयमानानि दृश्यन्ते । ददाति-शब्दोपवादाविवेकदेशलक्षणार्थापि सन्न निरुध्यते । तथाचायमेक-

देशलक्षणार्थं एवास्मिन् प्रकरणे वज्रशो दृश्यते । तथाच शतपथे ।

तदा एतस्मिन्मासि मास्येव पितृभ्यो ददतो यदैव न पुरस्तात् पश्चाद्दृशेन्नेभ्यो ददात्येष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः स एवं रात्रिं क्षीयते तस्मिन् क्षीणे ददाति तथैवेभ्यो समदं करोत्यथ यदक्षीणो दद्यात्समदः । ह कुर्यादेवेभ्यश्च पितृभ्यश्च तस्माद्यदेवैष न पुरस्तात् पश्चाद्दृशेयैवेभ्यो ददाति स वा अपराह्णे ददाति पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यन्दिनो मनुष्याणामपराह्णः पितृणान्तस्मादपराह्णे ददातीति ।

पिण्डनिर्वापेपि तत्रैव स ददात्यभावेतत्त इत्येव यजमानस्य पित्रे ये च त्वामन्विहैक आहुस्तदु तथा न ब्रूयात् स्वयं वै तेषां सह घोषां सह तस्मादु ब्रूयादभावेतत्त इत्येव यजमानस्य पित्रे अभावेतत्त इति पितामहाय अभावेतत्त इति प्रपितामहायेति ।

यदि च पित्राद्युद्देशे त्यक्तेषु गन्धपुष्पादिषु स्वीक्रियमाणेषु द्विजानां देवस्वापहारदोषः स्यात् । स तर्हि वैश्वदेविकद्विजानां दुर्वार एव स्यात् । तत्र हि ब्रह्मपुराणोक्ते गन्धादिदानवाक्ये विशेषां देवानां साक्षाद्दृशदर्शनात् ।

इदं वः पाद्यमर्घ्यञ्च पुष्प-धूप-विलेपनं ।

अयं दीपप्रकाशश्च विश्वेदेवान् समर्प्यत इति ॥

अथैवमुच्येत । विश्वान् देवानुद्दिश्य गन्धादिदानं बोधयतानेन वाक्येन वाक्यान्तरौयत्राह्मणसम्प्रदानगन्धादिदानप्रतिपत्तेर्बोधयितुमशक्यत्वादस्यदेवेदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो गन्धादिदानं बोध्यते । अतैवैश्वदेविके गन्धपुष्पादिकं विश्वेभ्यो देवेभ्यो दत्त्वा प्रथमब्राह्मणेभ्यो देयं । कुर्वन्ति च तदैव श्रिताः । अतएवास्मिन् ब्रह्मपुराणवाक्ये ब्राह्मणे-

कभोग्यत्वेन निश्चितं वस्त्रं नोपानं । कथं पुनर्विशेषविषयेण विशिष्टार्थेन
ब्रह्मपुराणवाक्येन सामान्यविषया स्पष्टार्थवाक्यान्तरौया प्रतिपत्तिर्न-
बाध्यते । अथैवमुच्येत । आपाततः सन्दिग्धार्यस्य सामान्यशास्त्रस्य
वाक्यगतपौर्वापर्यालोचनन्यायोक्तीतार्थविशेषस्य नियतैकार्थविषये-
णापि विशेषशास्त्रेण बाधनं । विशेषशास्त्रस्य च विशेषमात्रपरत्वं
दृष्टं । यथा प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनयत् स स्नां देवतामार्च्छत् पर्य-
दीर्यत । स एतं वारुणञ्चतुःकपालमपश्वत्तन्निरवपर्त्ततो वै स वरुण-
पाशादमुच्यत वरुणो वा एतं गृह्णाति सोऽश्वं प्रतिगृह्णाति यावतो-
ऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्तावतः चतुःकपालान्वारुणात्रिर्वपेदित्यत्र पौर्वा-
पर्यापल्यालोचनप्रसूताया दाढकर्द्वकेष्टिप्रतीतेः प्रतिगृहीढकर्द्वकेष्टि-
विधायकेन स एषोऽश्वः प्रतिगृह्यत इति मैत्रायणीयवाक्येन बाधो
न कृतः किन्तु प्रतिगृहीतुरपौष्टिर्विहिता । तदुक्तं वाचिककृता ।
प्रतिगृहीतरि स्पष्टं यदि वाक्यान्तरं ततः भवेत्तस्यापि तेनेर्हिदातुस्तु
न निवार्यत इति । प्रकृते त्वेष विशेषः । यद्वाङ्मणमम्प्रदानकदान-
प्रतिपादकानि बह्वनि स्पष्टतराणि वाक्यान्पलभ्यन्त इति । तत्र अतश्च
प्रतिगृहेष्टौ हि परस्परपरिचारावस्थितदाढ-प्रतिगृहीढरूपविशेषद्वय-
विषयत्वाच्चास्तद्वयस्य बाध्य-बाधकभावोनास्ति । प्रकृते तुदैवपिच्यो-
भयविशेषव्यापकमेकं वाक्यं । अपरन्तु वैश्वदेविकरूपविशेषविषयं ।
अतोविशेषविषयेणान्यवादोपपत्तौ न वैश्वदेविके पृथग्गन्धादिदानं ।
किञ्च । यद्विश्वेभ्यो गन्धादि दीयते, न हि तेन ब्राह्मणार्चनमकृत्वा
अन्यत्र तत्पच्यते । अतस्तदपि ब्राह्मणैः स्वीक्रियमाणं कथं देवस्वापहा-
रदोषं नापादयेत् । यदप्युक्तं शिष्टास्तथैव कुर्वन्तीति तदपि उपेक्षा-

मात्रं कुत्राप्यदर्शनात् । अतः पितृनेवोद्दिश्य गन्धादीन् साक्षाद्ब्राह्म-
 णेष्वर्पयेदित्युपपन्नं । किञ्च यथा पित्राद्युद्देशेन त्यक्तेन भुज्यमानेऽपि
 ब्राह्मणानां न देवस्वापहारदोषः । तथा गन्धाद्युपयोगेऽपि नास्त्विव ।
 अथैवमुच्येत । अनिन्द्येनामन्त्रितो नापक्रामेदिति कात्यायनवचनेना-
 नपक्रमणस्य विधानात्तस्य च भोजनप्रयोजनकत्वेन तत्पर्यन्तत्वाद्-
 चनेन भोजने विहिते तत्करणे पापं नात्पद्यते । यथा “हणं काष्ठं
 फलं पुष्पं प्रकाशं वै हरन् द्विजः । गो-ब्राह्मणार्थं गृह्णन् न स पापेन
 सिध्यते” इति यमेन विशेषविहिते चौर्ये । तत्र निन्द्यश्राद्धभोजने
 तर्हि देवस्वापहारदोषः प्रसज्येत । अस्त्विवेति चेत् । न । निन्द्यभो-
 जननिवन्धनोऽप्यौ न देवस्वापहारनिवन्धनः । तस्य श्राद्धभोजनाद-
 न्यस्मिन् देवस्वभक्षणरहितेऽपि निन्द्यभोजने सद्भावात् । दोषान्तरस्य
 तु निन्द्यश्राद्धभोजनेऽप्यस्मरणात् । अथ यत्र देवस्वीयत्वबुद्धिं कृत्वोप-
 योगः क्रियते तत्रापहारनिमित्तको दोषः । यत्र तु श्राद्धसाध-
 नमन्त्रं स्वीयबुद्धिमकृत्वैवोपयुज्यते तत्रामौ न जायते । न चायं
 नियमो यदुपयुज्यते तत्र स्वबुद्धौवोपयुज्यत इति । न हि गङ्गायां
 स्नानं कुर्वैश्चस्तामात्मनीयामवगच्छतीति । उच्यते । एवं तर्हि प्रसि-
 द्धमपि देवस्वं स्वबुद्धिमकृत्वा देवस्वबुद्धौवोपयुञ्जानः पापी न स्यात् ।
 अपि च अन्नवदेव गन्धादावपि स्वत्वबोधमन्तरेणैवोपयोगसम्भवाच्च
 पापसम्बन्धः ।

नन्वस्तु गन्धादावेवं, आच्छादने तु चिरकालोपभोग्ये कथं
 स्वीयत्वबुद्धिमन्तरेऽप्युपयोगस्य सम्भवः । मैवं । चिरकालोपभोग्येऽपि
 गङ्गाप्रवाहादौ स्वीयत्वबुद्ध्यदर्शनात् ।

ननु स्वत्वबुद्धिमन्तरेणैवाच्चादनस्योपभोगेऽभिमतोऽन्येन तदप-
हारे कियमाणे मदीयमिदं वासे न त्वदीयमिति नाभिदधीत ।

मैवं । राजाश्वपालकस्याश्वेषु कारावरुद्धस्य च तत्कोणदेशे
स्त्रीयताव्यपदेशवत्तद्व्यपदेशोपपत्तेः ।

ननु तत्त्वत्यादिवदेवाच्चादनस्य यथेष्टविनियोगो न स्यात् ।

मैवं । अदृष्टदोषस्य सूक्ष्मत्यायप्रमेयत्वेनानुपलक्षितत्वाद् दृष्ट-
दोषस्याभावादानस्वरूपेण समर्पणात् स्वेन कर्मणा सम्बध्यमानत्वेनानु-
पलभ्यमानस्याभ्यन्तरत्वेन च स्वत्वाभ्रमात्तदुपपत्तेः ।

अथास्येव आहूतयात्रभोजनेपि देवस्वभक्षणनिमित्तको दोषः ।
अतएव शिष्टाः आहूतभोजने गर्हा कुर्वन्ति । न चैतावता भोक्तुरव्यव-
हार्यत्व-दण्ड्यत्व-महाप्रायश्चित्तानां प्रसक्तिः । अनपक्रमणवाक्येन
भोजनविधेः पापलाघवात् । अस्यवशिष्टेपि निषेधे निषिद्धक्रियैक्येपि
केनचिदिशेषेण पापगौरवव्यवस्था । यथा प्रकाशकृते ब्रह्मवधे
द्वादशवार्षिकव्रतविनाशत्वोपदेशात्पापगौरवं । तस्मिन्नेव रक्षकृते-
ऽवमर्षणादिमुक्तजपमात्रापनोद्यत्वप्रतिपादनात्पापलाघवं । अस्तिच
प्रकृतेऽपि प्रायश्चित्तोपदेशालघुयः ।

यदाह शातातपः ।

दशकलः पिवेदापोगायत्र्या आहुभुग्दिजः ।

ततः सन्ध्यामुपासीत जपेच जुहुयान्तयेति ॥

एवं तर्हि गन्धाद्युपयोगेऽप्युक्तदोषानवकाश एव ।

इति गन्धादिदान-सम्प्रदान-निर्णयः ।

अथ दक्षिणा ।

तत्र तावद्दक्षिणाशब्दनिर्वचनं शतपथश्रुतौ ।

स एष यज्ञो हतो न दददक्षिणां तं देवा दक्षिणाभिरदक्षयंस्त-
द्वदेनं दक्षिणाभिरदक्षयंस्तस्माद्दक्षिणा नाम तस्यदेवाच यज्ञस्य हतस्य
व्यथते तदेवास्यैतद्दक्षिणाभिर्दक्षयत्ययः समृद्ध एव यज्ञो भवति ।
तस्माद्दक्षिणां ददाति ।

हननं च यज्ञस्योलूखल-मुसल-दृषदुपलादिक्रियमाणवहनन-
पेषणादिरूपं शतपथ एव निरन्तरपूर्ववाक्ये प्रतिपादितं । देवतोद्देशेन
द्रव्यत्यागो यज्ञः । एतन्नक्षत्रयोगाच्छ्राद्धस्यापि यज्ञत्वं । अतो यज्ञम-
मृद्धिकरणत्वाच्छ्राद्धेऽपि दक्षिणादानमावश्यकमेव । दक्षिणावश्यकत्वेऽपि
शतपथ एव श्रुत्यन्तरं । “नादक्षिणं इविः स्यात्” इति ।

चतुर्विंशतिमते तु आहुमेवाश्रित्य दक्षिणादानस्यावश्यकत्वमुक्तं ।

दर्भहीना वृथा सन्ध्या वृथा दानं विनोदकं ।

वृथा जप्तममंख्यातं वृथा आहुमदक्षिणं ॥

स्मृतिश्रदाश्रयाद्यनोऽप्याह ।

हतमश्रोत्रियं आहुं हतो यज्ञस्तदक्षिणः ।

तस्मात्पणं काकिणीं वा फलं पुष्पमथापि वा ।

प्रदद्याद्दक्षिणां यज्ञे तथा स सफलो भवेत् ॥

पणं काकिणीं वेत्यनुक्त्यः । मुख्यकल्पस्तु “गो-भू-हिरण्य-वार्मांसि
नव्यानि शयनानीत्यादिभिः स्मृतिपुराणे द्रव्यप्रकरणे द्रष्टव्यः ।

देवव्यवस्था तु नागरखण्डे ।

हिरण्यं देवतानान्तु पित्राणां रजतं तथा ।

बहुमनुः ।

हिरण्यं वैश्वदेवे तु दद्यादै दक्षिणां बुधः ।

पित्र्ये तु रजतं देयं शक्र्या भूमि-गवादिकं ॥

आह पारस्करः ।

हिरण्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो रजतं पितृभ्योऽन्वच गो-ह्यष्टाजिनादिकं
यावच्छक्रयादिति ।

अथ विश्वेभ्यो देवेभ्यो दौयमानाद्रजतान्नेभ्यो दौयमानं हिरण्यं
गुणवत्तरमित्येव तात्पर्यार्थः । न पुनर्विश्वेभ्यो देवेभ्यो रजतं न देयं
पितृभ्यश्च हिरण्यं न देयमिति । गो-भू-हिरण्य-वामांसीत्यादिषु
पितृभ्योऽपि हिरण्यदानविधानात् ।

अतएव ब्रह्माण्डपुराणे पितृसम्बन्धिनो रजतदानस्य गुणवत्तरत्वेवोच्यते ।

अनन्तमलयं स्वर्ग्यं राजतं दानमुच्यते ।

पितृनेतेन दानेन सत्पुत्रास्तारयन्त्युतेति ॥

यदुक्तं यावच्छक्रयादिति तदनेकजातीयगो-भू-हिरण्यादिदेय-
द्रव्यसङ्ख्यापरिमाणकल्पनस्य शक्तिमात्रपरिच्छेदतां वक्तुं । सम्भावित-
भविष्यद्द्रव्यास्त्राभात् पूर्वकालीनानामावश्यकानां लौकिक-वैदिकानां
चिकीर्षितकाम्यानाञ्च यावता निष्पत्तिः स्यात् तद्व्यतिरिक्तद्रव्य-
सङ्गावः 'शक्तिः', अशक्तिस्त्वेवंविधद्रव्याभावः ।

दक्षिणादाने वैषम्यमप्यनुजानौते पारस्करः ।

एकपङ्क्तुगपविष्टानां विप्राणां आहुभोजने ।

भक्ष्यं भोज्यं समन्देयं दक्षिणा त्वनुसारतः ॥

पाचगुणतारतम्यानुसारेण, सम्बन्ध-सम्बन्धितारतम्यकल्पितपितृ-
गौरवजनितदिक्षानुसारेण वेत्यर्थः ।

दृष्टस्मृतिरपि ।

दद्यात्तु दक्षिणान्तेषां सर्वेषामनुरूपतः ।

गो-भू-हिरण्य-वासांसि तुष्टिर्भुक्तवतां यथा ।

भवेत्तथैव कर्त्तव्यं समर्थेन विशेषतः ॥

सर्वमेतत्तु यो दद्यात् दिजपावानुसारतः ।

अन्येषां दक्षिणादानं श्रुतिः श्राद्धसम्पदे ॥

दक्षिणादानस्य कालमाह श्रुतातपः ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु दद्याच्छ्रद्धा च दक्षिणां ।

अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थमिष्टान् कामांश्च वाचयेत् ॥

अथ शुचिभ्यो देयमिति दानसामान्यविधेः प्रकृतत्व-योग्यताभ्यां
वाचान्तेभ्यः श्राद्धभोक्तृभ्य एव च दद्यादिति गम्यते ।

तदाह देवलः ।

आचान्तेभ्यो दिजेभ्यस्तु प्रयच्छेदथ दक्षिणामिति ।

अनेनाचमनोत्तरकालत्वमाचमुक्तं न पुनराचमनाव्यवहितोत्तर-
कालत्वं । आचमनोत्तरकालन्तु स्वस्तिवाचनादीन् कियतः पदार्थान-
भिधाय स्मृतिपुराणादिषु दक्षिणादानविधेर्दर्शनात् ।

तथाहि सौरपुराणे ।

हस्तप्रचालनं कृत्वा कुर्यादै स्वस्तिवाचनं ।

दद्यात्तु दक्षिणां श्रद्धा स्वधाकारमुदीरयेदिति ॥

मत्स्यपुराणेऽपि ।

स्वधानिनयनं कुर्यादव्योदकमेव च ।

सतिलं नामगोत्रेण दद्याच्छ्रद्धा च दक्षिणामिति ॥

नागरखण्डेऽपि पिण्डदानादिस्वधावाचनान्तान् पदार्थानभिधाय
दक्षिणादानमुक्तं ।

उत्तानमर्घ्यपाचन्तु कृत्वा दद्याच्च दक्षिणामिति ।

सा चेयं दक्षिणा प्रथमं वैश्वदेविकद्विजेभ्यस्तदनन्तरं पित्रद्विजेभ्यः
प्रदेयेति तावत् प्रतीयते । आहुकर्मणि विमर्जनवर्जितानां सर्वेषां
पदार्थानां दैवपूर्वकत्वविधानात् ।

तथाच मनुः ।

दैवाद्यन्तं समीहेत पिवाद्यन्तं न तद्भवेत् ।

विमर्जनात् प्राचीनाः पदार्था दैवादयो वैश्वदैविकपूर्विका यस्मिं-
स्तद्देवादि । तथा दैवः पदार्थाऽन्ते यस्मिंस्तद्देवान्तं । सर्वान् पदार्थान्
वैश्वदेविकादौन् कृत्वा विमर्जनन्तु वैश्वदेविकमन्ते कर्त्तव्यमित्यर्थः ।
मार्कण्डेयोऽपि ।

आहु प्रयत्नतः सर्वं दैवपूर्वं समाचरेदिति ।

तदेवं सामान्यवचनैर्दक्षिणायां प्रतीयमानस्य दैवपूर्वकत्वस्यापवा-
दमाह बृह्मणुः ।

दक्षिणां पितृविप्रेभ्यो दद्यात् पूर्वं ततो द्वयोरिति ।

पूर्वं पितृविप्रेभ्यो दत्त्वा तदनन्तरं द्वयोर्वैश्वदेविकविप्रयोर्दद्यात् ।
तयोश्च सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी व्याख्येया ।

दक्षिणादाने प्रकारमाह जमदग्निः ।

सर्वकर्मापसव्येन दक्षिणादानवर्जितमिति ।

अनेन दक्षिणायां सव्यमुक्तं ।

अपसव्यपक्षोऽपि तेनैवोक्तः ।

अपसव्यन्तु तत्राह मत्स्योहि भगवान्मनोः ।

सव्यं प्रदक्षिणं यज्ञोपवीतञ्च । अपसव्यमप्रदक्षिणं प्राचीनावीतञ्च ।
अतः सव्यापसव्ययोर्विकल्पः । अथवा दक्षिणादाने यदा ब्राह्मणानां
सम्प्रदानत्वं इति पक्षस्तदा सव्यं । यदा पितृनुद्दिश्य दानमित्येष
पक्षस्तदापसव्यमिति व्यवस्था । वक्ष्यते च पक्षद्वयमिदं ।

आह जमदग्निः ।

मतिलं नामगोत्रेण दद्याच्छ्रद्धया च दक्षिणामिति ।

अत्र पितृनुद्दिश्य दक्षिणादानमित्येतस्मिन् पक्षेऽपसव्यं कृत्वा कुश-
तिल-जलमहितं रजतादिद्रव्यं करे गृहीत्वा देयद्रव्यमन्त्रं दक्षिणा-
मन्त्रं शोचार्थं पितृणां नामगोत्रसम्बन्धांश्चतुर्थ्यनैः पदैः सङ्कीर्त्य-
दममुकद्रव्यं दक्षिणाक्षयरूपेण स्वधा सम्यद्यतां नम इति तत्तत्पित्र-
वधिष्ठानभूतविग्रहस्ते पितृतीर्थेनार्पयेत् । ततः सव्यं कृत्वा यव-कुश-
कुसुम-मलिलमहित-हिरणादिद्रव्यं करे गृहीत्वा मन्त्रद्वयमुच्चार्य
च चतुर्थ्यन्तं विश्वेदेवनाम सङ्कीर्त्यदममुकं दक्षिणाक्षयरूपेण स्वाहा
सम्यद्यतां नम इति तदधिष्ठानविग्रहस्ते देवतीर्थेनार्पयेत् । ब्राह्मणेभ्यो
दक्षिणादानमित्येतस्मिन् पक्षेऽपसव्यं कृत्वा तिल-कुश-कुसुमाक्षत-
मलिलमहितं रजतादिद्रव्यं करे गृहीत्वा देयद्रव्यमन्त्रं दक्षिणामन्त्र-
शोचार्थं पितृणां नामगोत्रसम्बन्धांश्चतुर्थ्यनैः पदैः सङ्कीर्त्यदम-
मुकद्रव्यं दक्षिणाक्षयरूपेण स्वधा सम्यद्यतां नम इति तत्तत्पित्र-
वधिष्ठानभूतविग्रहस्ते पितृतीर्थेनार्पयेत् । ततः सव्यं कृत्वा यव-
कुश-कुसुम-मलिलमहितहिरणादिद्रव्यं दक्षिणाक्षयरूपेण स्वाहा
सम्यद्यतां नम इति तदधिष्ठानविग्रहस्ते देवतीर्थेनार्पयेत् । ब्राह्मणेभ्यो

दक्षिणादानमित्येतस्मिंस्तु पक्षे सव्यङ्गत्वा तिल-कुसुमाक्षत-कुश-सलिल-
सहितं रजतादिद्रव्यं करे गृहीत्वा देयद्रव्यमन्त्रं दक्षिणामन्त्रं चोच्चार्य
ब्राह्मणस्य चतुर्थ्यन्ताभ्यामात्मनस्तु प्रथमान्ताभ्यां पदाभ्यां नाम-गोत्रे
सङ्कीर्त्यास्त्रामुकर्मणः प्रतिष्ठार्थं तुभ्यममुकं दक्षिणां सम्प्रददे
नम इति पित्र्यविप्रक्षते देवतीर्थेनार्पयित्वा वैश्वदेविकद्विजेभ्योऽप्येव-
मेव हिरण्यादि दद्यात् ।

इति दक्षिणानिर्वचनावश्यकत्वमुख्यकल्पानुकल्पव्यवस्था-

परिमाणवैषम्यकालक्रमनिरूपणं ।

अथ दक्षिणामम्प्रदाननिर्णयः ।

तत्र तावदेके पितृभ्यो दक्षिणा देयेति मन्यन्ते । ते ह्याहुः ।
दक्षिणादाने जमदग्निना तिलापसव्यसम्बन्धस्य पितृनामगोत्राभिधा-
नस्य च विधानात् ब्रह्माण्डपुराणे च दक्षिणाद्रव्याननुकौर्त्य सर्वं
पितृणां दातव्यमिति पितृसम्बन्धाभिधानाच्च पितृनुद्दिश्य दक्षिणा
देयेत्यवगम्यत इति ।

अत्र स्मृतिचन्द्रिकाकारेणालेपस्तत्समाधानं चोक्तं । तत्र ताव-
दालेपः । यदि पित्र्यद्युद्देशेन द्रव्यत्यागः न पुनर्द्विजोद्देशेन कथं
तर्हि ब्राह्मणानां दक्षिणाद्रव्ये स्वाभ्यं । समाधानन्तु । यथा दार्शपौर्ण-
मासिके दक्षिणादाने ब्राह्मणाश्रयश्च ओदन इत्युक्ता यजमानेनोदने
समर्पिते सति ब्राह्मणेद्देशेनौदनत्यागभावेऽप्युत्तिजां कर्मकरत्वेनैवो-
दने स्वाभ्यमुत्पद्यते तथेहापि हिरण्य-रजतादिसमर्पणे कर्मकरत्वेनैव
तत्र ब्राह्मणानां स्वाभ्यमिति । यथा वा प्रतिष्ठादौ प्रतिष्ठायां देवता-
सुद्दिश्य त्यक्ते वस्त्राभरणादौ प्रतिष्ठान्ते सर्वमुपकरणमाचार्या गृह्णा-

तौत्येतद्वचनानुगृहीतकर्मकरत्वेनाचार्यस्य स्वाम्यं भवति तथेहापि
 “ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु दद्याच्छक्त्या च दक्षिणां” इत्येतद्वचना-
 नुगृहीतकर्मकरत्वेनैवान्योद्देशेन त्यागायामपि दक्षिणायां ब्राह्मणानां
 स्वाम्यं सम्यद्यत इति तदेतच्चतमयुक्तमिवाभाति । तथा हि दिजा-
 नामपि सम्प्रदानत्वे दक्षिणादानस्य पित्र्यकर्माङ्गत्वेन पित्र्यत्वान्नि-
 स्लापसव्यसम्बन्धो घटत एव । सतिलं नामगोत्रेणेतस्मिन् वचने
 ब्राह्मणसम्बद्धयोर्नाम-गोत्रयोर्विवक्षापि सम्भाव्यते ।
 स्मर्यते च दानविधौ ।

नाम-गोत्रे समुच्चार्य सम्प्रदानस्य चात्मनः ।

सम्प्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने तु पुंस्त्वयमिति ॥

पितृणां दातव्यमित्यत्रापि लक्षणेना पितृविप्रेभ्यो दातव्यमिति
 कल्पयितुं शक्यते । अतः पूर्वोक्तैर्दत्तुभिरेकान्ततः पितृणामुद्देश्यत्वमव-
 गन्तुं न पार्यते ।

यद्योक्तं । अदत्त एव दार्शपौर्णमासिके श्रोदने कर्मकरत्वेनैवर्विजां
 स्वाम्यमिति । तत्र । दत्त एव ह्यभावोदनः ।

अतएवाहापस्तम्बः ।

तेभ्योन्वाहार्यं ददाति ब्राह्मणा अयच्च श्रोदन इति ।

अतएव च प्रतिगृहीत इति ब्राह्मणानामुत्तरं देवतोद्देशेन त्यक्ते
 तु द्रव्ये प्रतिष्ठाचार्याद्यादत्तेऽप्याचार्या गृहीतेति तस्य स्वाम्यवचनाद-
 विरुद्धं स्वाम्यं । प्रकृते तु न तादृशं वचनमस्ति । स्थितञ्चैतत् ।
 यज्ञकर्मकारिणामनतिकरौ भूतिर्दक्षिणेति । अतो दक्षिणाशब्दमा-
 मञ्जस्यार्यं लोकप्रसिद्धस्त्वनिर्वाहार्यश्च ब्राह्मणेभ्य एव दक्षिणा देये-
 त्येतद्व्याप्यमिति प्रतीयते ।

वचनानि चात्र भवन्ति ।

आचान्तेभ्यो दिजेभ्यस्तु प्रयच्छेदथ दक्षिणामिति ।

तथा ।

दक्षिणां पितृविप्रेभ्यो दद्यात्पूर्वं ततो द्वयोरिति ।

दक्षिणादानस्य ब्राह्मण-सम्प्रदानकालेपि पित्र्यकर्माङ्गलनिवृत्त्य-
भावादपसव्य एव प्राप्ते वचनं ।

सर्वं कर्मापसव्येन दक्षिणादानवर्जितमिति ।

अपसव्यापवादेन सव्यस्यैकान्तिकत्वं माभूदिति पुनस्तत्रैवापसव्य-
विधिः । अतो विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पः । अपसव्यविधेशार्थवत्तमिति ।
आचान्तेभ्यो दिजेभ्य इत्यादिना आहुभोजिभ्यो दक्षिणा देयेत्युक्तं ।

वृहस्पतिस्त्वन्येभ्योऽपि आहार्यपाकशेषभोजिभ्यस्तदन्वेभ्योऽपि
तत्कालोपस्थितेभ्यो दक्षिणा देयेत्याह ।

ज्ञातयो बान्धवा निष्ठास्तथा चातिथयोऽपरे ।

प्रदद्याद्दक्षिणान्तेषां सर्वेषामनुरूपतः ॥

‘ज्ञातयः’ पितृसम्बन्धाः । ‘बान्धवाः’ मातृसम्बन्धाः ।

इति दक्षिणामसम्प्रदाननिर्णयः ।

इति दक्षिणानिरूपणं ।

अथ वैश्वदेवनिर्णयः ।

तत्र पाककालौ सांशयिकावर्थौ । तत्र तावत्पाके संशयः । किं
वैश्वदेवाद्यर्थः आहार्यस्यैक एव पाकः उत भिन्न इति । तत्र तावत्पञ्च
सहायशान्तर्गतस्य नित्यआहुस्य वैश्वदेवादेशैक एव पाकः । आन्व-
हिकस्य हि पाकस्यान्वहमनुष्ठायमानान्न निम्पाद्यसर्वकर्मार्यत्वात् ।

आशौचविशेषे त्वेकादशाह्यापूर्वं वैश्वदेवाद्येव नास्तीति तदानीन्तन-
नवश्राद्धेषु पाकैक्यशङ्कैव नास्ति । एकादशाहिके तु श्राद्धे वैश्वदेवस्य
पाकान्तरेणैवानुष्ठानं “एकोद्दिष्टेषु शेषन्तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत्” इति
देवत्वेन नवश्राद्धसंज्ञकेष्वेकोद्दिष्टेषु सर्वस्याप्यनशेषस्य ब्राह्मणेभ्यो
देयत्वविधानात् प्रेतश्राद्धेषु चैतद्वक्ष्यते । अमावास्याश्राद्धविज्ञति-
भूतेषु सांवत्सरिकादिषु तु प्रकृतिनिर्णयेनैव निर्णय इत्यमावास्या-
श्राद्धार्थे पाके संशयः कुतः विप्रतिपत्तेः ।

ननु विप्रतिपत्तेः किं मूलं हेतु-तदाभासोत्थापितौ भिन्नप्रति-
पत्तुसमाश्रयौ यथार्थायथार्थाध्यवसायौ । क्रियते हि प्रतिवास-
रिकं श्राद्धं वैश्वदेवार्थेन पाकेनातोऽन्यदपि कर्त्तव्यमिति हेत्वाभास-
जनितोऽयथार्थोऽध्यवसायः । कारणविशेषं विनान्यार्थस्यान्यत्र विनि-
योगो नास्त्यतो न वैश्वदेवार्थेन पाकेन दर्शश्राद्धमिति यथार्थोऽध्यवसायः
संशये मूलं । अथवा विशेषमपश्यतोऽयमुभयथा दर्शनात् संशयः ।
दृश्यते ह्यनेकेषामपि कर्मणामेकानेकपाकसाध्यत्वनियमः ।

तत्र तावत्कर्त्तव्यपाध्यायो वैश्वदेवार्थेनैवाच्चेन श्राद्धं कर्त्तव्यमिति
स्वसिद्धान्तं प्रतिज्ञाय पाकान्तरेण कर्त्तव्यमित्येवं रूपं परसिद्धान्तं
पूर्वपक्षतयोपन्यस्तवान् । तथा हि । न हि वचनमन्तरेणान्यत्रोपयुक्त-
मन्नं कर्मान्तरोपयोगमर्हति । ज्ञायते चेदं शेषमन्नमनुज्ञाप्योच्छिष्ट-
समीपे पिण्डान् दद्यादिति पिण्डदानेऽनुज्ञावचनात् । किञ्च । यदि
ह्यन्यत्रोपयुक्तं कर्मान्तरोपयोगयोग्यं स्यात् । तर्हि ब्राह्मणभोजनोप-
योजितमन्नं स्वत एव पिण्डदानक्रियार्हमित्यनुज्ञापनमनर्थकं स्यात् ।

किञ्च । यदि वैश्वदेवार्थादन्नात् श्राद्धमपि स्यात् तर्हि ततो गृह-

बलिं कुर्यादित्येतद्वचनं विरुध्यते । अत्र हि आहुतोत्तरकालं गृहवलि-
 विहितः । स च वैश्वदेवाख्यकर्मकदेशः । अतो वैश्वदेव एवायं आहुतो-
 त्तरकालमुक्तो भवति । आहुच्चैतस्मात्पूर्वं, न चैतद्वदते, स्वप्रयुक्तपा-
 कमाध्वेन वैश्वदेवेन हि पूर्वं भवितव्यं । परप्रयुक्तोपजीवकेन आहुतेन
 च पश्चात् । न च आहुतार्थमेव पक्ता आहुमनुष्ठाय तेनैव पाकेन
 वैश्वदेवानुष्ठानं करिष्यत इत्येकपाकत्वमुभयोरिति वाच्यं । एकपाकत्वे
 ह्यन्नसाध्यसर्वक्रिया-सम्पादन-समर्थ-वैश्वदेवार्थेऽपकल्पमानान्नोपजीवक-
 त्वेनाप्यन्यस्य भिद्वेर्नारम्भान्तरप्रयोजकतेति वैश्वदेवार्थाङ्गिन्न एव
 आहुतार्थः पाक इति । एवं पूर्वपक्षतयोपन्यस्य स्वभिद्वान्तमुक्तवान् ।
 सर्वकर्माहस्य वैश्वदेवार्थस्य पाकस्य विद्यमानत्वात् पृथक्पाकस्य वा
 वचनाद्वैश्वदेवार्थेनैव आहुमपि कर्तव्यमिति । अतएव पितृयज्ञन्तु निर्व-
 र्त्त्यत्यादिना ववनेन पितृयज्ञोपलक्षितं पित्र्योदकतर्पण-वैश्वदेवहोमा-
 दिपञ्चमहायज्ञ-निर्वपणं आहुतात् पूर्वमेवोपदिष्टं । ततः आहुः । सोऽयं
 क्रमः आहुस्य वैश्वदेवार्थान्नोपजीवकत्वे घटते । अन्यथा^(१) स्वतन्त्र-
 पाकमाध्यत्वात् आहुस्य वैश्वदेवात् पूर्वमप्यनुष्ठानं स्यात् । न च वाच्यं
 पिण्डपितृयज्ञेन सह आहुस्यायं क्रमो न तु पितृतर्पणादिभिः पञ्चम-
 हायज्ञैः सहेति । पिण्डपितृयज्ञस्य केवलेन पितृयज्ञशब्देनानभि-
 धानात् ।

यत्तु ततो गृहवलिं कुर्यादिति आहुतोत्तरकालं गृहवलेर्विधानं
 न तत्पाञ्चयज्ञीयस्य वैश्वदेवात्मकस्य वलेः किन्त्वन्यस्यैव वास्तुदेवता-
 पूजात्मकस्य ।

यत्तु पिण्डदानेन ज्ञावचनं तत्तृप्तप्रश्रवददृष्टरूपाजसंस्कारार्थं
न त्वन्यार्थस्य कर्मान्तरोपयोज्यत्वरूपदोषपरिहारार्थमिति ।

स एष कर्कोपाध्यायसिद्धान्तः सद्द पूर्वपक्षहेतुभिस्तदूषणैश्चापि
सार्द्धमयुक्तः । न हि पिण्डदानार्थं तदनुज्ञापनं किन्तु यथेष्टविनि-
योगार्थं । अतएवेष्टैः सद्द भुज्यतामित्येवानुज्ञादानं न तु पिण्डार्थ-
मुपयुज्यतामिति । किञ्चैवं सति यदा ब्राह्मणभोजनात् पूर्वं
कदाचित् पिण्डदानं क्रियेत तदा ब्राह्मणभोजनारम्भे शेषमन्नं इति
प्रश्नेनानुज्ञापनं ब्राह्मणभोजने उपयुज्यतामित्यनुज्ञा च प्रसज्येत ।

यद्योक्तं स्वप्रयुक्तपाकसाध्यत्वे पूर्वं गृहवलिना भवितव्यमिति
तदपि नैयायिकस्य क्रमस्य वचनमहिम्नान्यथाभावसम्भवादयुक्तमिति
पूर्वपक्षोऽनुपपन्नः । यद्योक्तं सर्वार्थस्य विद्यमानत्वादिति तदपि न ।
आन्वहिकस्य हि पाकस्यान्यहमनुष्ठेयमानकर्ममाचार्यतावधारणा-
न्नामावास्यादिश्राद्धार्थता । यद्योक्तं पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्येत्यादिना
पितृयोदकतर्पणादिपञ्चमहायज्ञानां श्राद्धात् पूर्वमनुष्ठेयत्वमुक्तमिति ।
तत्र । पितृयज्ञशब्देनाव पिण्डपितृयज्ञाभिधानात् । केवलस्यापि
पितृयज्ञशब्दस्याथैतत्पितृयज्ञेनेवाचारौदित्यादिश्रुतपथवाक्येषु पिण्ड-
पितृयज्ञाभिधायकत्वेन दर्शनात् । यत्तु वचनं पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य
तर्पणाख्यमिति तदपि पिण्डपितृयज्ञमेव तस्मिन्माधनत्वात्तर्पणाख्यम-
नुवदतीत्यविरुद्धं ।

अतोवैश्वदेवार्थेनैव पाकेनामावास्यादिश्राद्धं कर्त्तव्यमित्यर्थं
सिद्धान्तोऽनुपपन्नः । तत इदमुच्यते । वैश्वदेवार्थात् पृथग्भूत
एवामावास्यादिश्राद्धार्थः पाक इति । यतः निरूप्य हविरन्यस्यै

अन्यस्मै न हि ह्यते । यत्तु कर्कोपाध्यायेनोक्तं पृथक् पाकस्य
चावचनादिति तत्र ।

यत आह लौगाक्षिः ।

पित्रर्थं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव च ।

वैश्वदेवं न पित्रर्थं न दार्शं वैश्वदेविकं ॥

अत्र यद्यपि पूर्वाह्णं एकमेव पाकमुभयार्थं निर्वपेदित्यपि प्रति-
भाति । तथाप्युत्तराह्णेन पाकभेदः स्फुटीक्रियते । वैश्वदेवं न
पित्रर्थमिति । वैश्वदेवार्थं नित्यहोमार्थं पक्वमन्नं वैश्वदेवं तत्र पित्रर्थं,
दर्शश्राद्धार्थमपि न भवति । अन्वहमनुष्ठेयमानानां देव-पितृ-भूत-
मनुष्योपपदानां यज्ञानामेकपाकसाध्यत्वनिश्चयात् दर्शश्राद्धार्थं न
भवति । दर्शश्राद्धार्थं पक्वमन्नं दार्शं तद्वैश्वदेवार्थं न भवति । दर्श-
शब्देन चात्र दर्शश्राद्धेतिकर्त्तव्यतावलम्बित्यनैमित्तिककाम्यान्त्येकोद्दि-
ष्टान्तानि श्राद्धानि लक्ष्यन्ते । वैश्वदेवशब्देन भूतयज्ञ-पितृयज्ञ-
मनुष्ययज्ञा अप्युपलक्ष्यन्ते । कथं पुनरन्यार्थस्य सतोऽन्यार्थताशङ्का ।
अधिष्ठानलक्षणयापि विना कारणं विनियुक्त-विनियोगानभ्युपगमात् ।
सत्यं । नचात्रान्यार्थस्य सतोऽन्यार्थत्वमाशङ्कितं निषिद्धं वा, किन्तु
निर्वापपाकयोस्तत्त्वताशङ्का निराकृता । अन्यार्थस्य सतोऽप्यन्यत्र प्रसङ्गि-
ताचेति तत्र प्रसङ्गः शङ्का च प्रत्यासन्नकालानां कर्मणां एकपाक-
साध्यत्वोपपत्तौ साधनोपादानलाघवादिति । अत्र न दार्शं वैश्वदेविक-
मिति यत्तौगाक्षिवचनैकदेशेनोक्तं तद्वैश्वदेवस्य श्राद्धात् पूर्वं मध्ये वा-
नुष्ठाने क्रियमाणे मत्थेव वेदितव्यं न तदुत्तरकालमिति ।

यत आह पैठीनसिः ।

पितृपाकात् समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

आसुरन्तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥ इति ।

ननु दृष्टेत्यनर्थकं, नह्यनवदाय शक्यो हेमः कर्तुम् । श्वदानश्च समुदायादेकदेशस्योद्धरणमेव । मैवं । अत्र हि पितृपाकशब्देन संकल्पितपितृदेवत्वत्वावस्थः पाकोभिधीयते । तदवस्थोद्धरणमेकदेशस्य तदवस्थता प्रच्यावनमेव । न विभागमात्रं तदवस्था । प्रच्यावनञ्च पूर्वदेवतासम्बन्धापनयने सत्येवोपपद्यते । अतः पितृरूपदेवताभ्योऽपनयणवायमुद्धरति नाप्रतिपाद्यते । स चायं निर्वाणकालीनं पितृदेवत्वममुं पाकं करिष्यामीत्येवंविधानुसम्भारूपं संकल्पविशेषं बाधित्वा आहुतात् पूर्वं तन्मध्ये वा शक्यः, न तूत्तरकालं । न हि पितृनुद्दिश्य त्यक्तस्य तत् आच्छेदः शक्यः तद्देवत्वत्वस्य निष्पन्नत्वात् । न हि निष्पन्नमनिष्पन्नं शक्यं कर्तुं । ननु न ब्रूमे निष्पन्नमनिष्पन्नं कियतइति किन्तर्हि तन्नाशत इत्युच्यते । मैवं । नाशकामश्रवात् । अन्यदेवतोद्देशेनोद्धरणं नाशकमिति चेत् । न । तस्योत्तरदेवतासम्बन्धमात्रपरत्वेन पूर्वदेवतासम्बन्धनाशकत्वे प्रमाणाभावात् । ननु पूर्वसम्बन्धनाशमन्तरेणोत्तरसम्बन्धासिद्धेः पूर्वनाशकत्वमनुमीयते, न सम्बन्धद्वयस्यैकत्राविरोधात् । वचनोपदिष्ट आच्छेदो नाशक इति चेत् । मैवं । तद्दृष्टेन त्यज्यमानत्वमेव हि तद्देवत्वत्वं । तच्च त्यागनिष्पत्त्युत्तरकालमेव भूत्वा विनष्टं । अतः किमाच्छेदेन विनाशं किञ्चोद्धृत्यवादस्याभिधेयं । नन्वेवं प्रतिमाद्यधिष्ठातृदेवतोद्देशेन त्यक्तस्यापि द्रव्यस्य त्यागोत्तरकालमेव देवतासम्बन्धो भूत्वा विनष्टः ततश्च द्रव्यस्य प्रहौणत्वे तदपहारे देव-

स्थापहारदोषो न स्यात् । मैवं । यत्तावन्नित्यं प्रतिमाद्युपभोग्यत्वाद्य
द्रव्यन्त्यक्तं तत्र तदैवत्यत्वस्योपभोगफलकत्वाद्यावदुपभोगमविनाशात् ।
विनाशे हि निमित्तनिवृत्ते नैमित्तिकानुवृत्तिर्दुर्घटा स्यात् ।

यत्तु परिसमाप्तोपभोगं द्रव्यं तत्र देवस्वतामुपलक्षणैक्य
निर्मास्यवदुपभोगनिषेधोऽस्तु, अतः आहुत्तोरकालं पाकस्य पितृसम्बन्धो
भूत्वा विनष्टः इति किमाच्छेदो विनाशयेत् । वस्तुतस्तु आहुतशेषे
नास्त्येव पितृसम्बन्धः को विनाशः । उपभुक्तशेषे ह्युपलक्षणभूत एवास्मै ।
न चायं तदवस्थो निवर्तनमर्हति । अथ कस्मात्पितृपाकशेषादुद्धृत्य
विभज्येति न व्याख्यायते । तत्तूद्धरणार्थक्यादित्युक्तप्रायमेव । अतो-
वानारब्ध एव पित्र्ये प्रारब्धापरिसमाप्ते वा यः पित्र्यार्थात् पाकान्
समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति तस्य तच्छ्राद्धमासुरं भवेदिति वचनार्थः ।
युक्तश्चेत् । यदर्थं यदुपकल्प्यते तददत्तैव तस्मै परस्मै दीयमानश्च
यत्किञ्चित् लौकिकमप्युपहतं मन्यमानाः पृथग्जना अपि तस्य
कर्मणो युक्तां मन्यन्ते किमुत यत् पित्र्यं देवतार्थं वोपकल्प्यते
तस्मिन् प्रागेव परस्मै दीयमाने । यदा तु तत्तस्मै दत्त्वान्यस्मै दीयते
न तदा कश्चिदुपहतत्वमयुक्तां वा मन्यते । उक्तञ्च आहुत्तोरकाले
आहुतार्थस्यापि वैश्वदेवे विनियोगः ।

तथा च पैठीनसिः ।

आहुं निर्वर्त्य विधिवदैश्वदेवादिकं ततः ।

कुर्याद्भिजां ततो दद्याद्भुक्तकारादिकं तथेति ॥

अत्राद्येन तत इति शब्देन पूर्वश्लोकार्थो हेतुत्वेनोच्यते । द्विती-
येन आहुतावशिष्टादन्नादित्युच्यते । तेनायमर्थः । यतः आहुतात्

पूर्वं पितृपाकात् समुद्भूतेनाच्चेन वैश्वदेवे क्रियमाणे तच्छ्राद्धमा-
सुरं स्यात् ततः कारणात् श्राद्धं निर्वर्त्य ततस्तच्छ्राद्धावशिष्टादस्मात्
किञ्चिदादाय वैश्वदेवादिकं कुर्यादित्यर्थः । न चावान्नस्याप्रकृतत्वेन
तच्छब्दपरामर्शायोग्यत्वं वाच्यं । पितृपाकात् समुद्भूत्येत्यस्मिन् पूर्व-
श्लोकेऽन्नप्रक्रमात् । सन्निहितं सर्वनाम्ना परामृश्यते । न चोपन्यासे-
नैव सन्निधिरिति नियमः । बुद्धिसन्निधिस्तु सन्निधिरित्यभ्युप-
गमात् ।

अत्रादिशब्देन सर्वमन्नसाध्यं नैत्यकं कर्म गृह्यते । तेन नित्य-
श्राद्धमपि दर्शश्राद्धोपयुक्तपाकशेषात् कर्तव्यं । तदेवं यदि ब्राह्मण-
विमर्जनान्ते वैश्वदेवं कुर्यात् तदा श्राद्धार्थेनैव पाकेनेति । यदा तु
वक्ष्यमाणप्रकारेण ब्राह्मणविमर्जनात् प्राचीनकालत्रयान्यतमकाले
वैश्वदेवं कुर्यात् तदा पृथक् पाकेनेति ।

अत्र स्यतिचन्द्रिकाकारः ।

पित्रर्थं निर्वपेत् पाकमित्यादि न दाशं वैश्वदेविकमित्यन्तं लौगा-
क्षिवचनं पठित्वा दर्शश्राद्धार्थं निरुक्तमन्नं कृतेऽपि श्राद्धे न वैश्वदेवार्थं
भवतीति च व्याख्यायैतद्दर्शमदर्शश्राद्धविषयमिति चाभिधायान्न
न्यायमुक्तवान् । साम्निकस्य हि दर्शश्राद्धात् प्रागेव वैश्वदेवविधानेन
श्राद्धान्ते श्राद्धशिष्टेन वैश्वदेवायोगादिति । स एष न्यायस्तद्विव-
चिनार्थविपरौतमेवायं साधयति । उत्तरकालं वैश्वदेवाभावे श्राद्ध-
शेषसाध्यत्वप्रसक्तिविरहान्निषेधानुपपत्तेः पूर्वकाल एवायं निषेध इति
साम्निकान्निकविषय एव स्यादिति । अयं प्रसक्त्याभावान्निषेधवि-
धित्वानुपपत्तावपि यदि नित्यानुवादः स्यादित्युच्यते । तदा ताव-

दनुवादत्वमानर्थक्यञ्चेति दोषद्वयं प्रसज्येत वषम्यञ्च । अयं हि
 साग्निकैकविषयो भवन् पूर्वकालीनमुत्तरकालीनञ्च वैश्वदेवमाश्रयते ।
 तत्र पूर्वकालीने निषेधविधिरुत्तरकालीने च निषेधानुवाद इति ।
 अतो ब्राह्मणविमर्जनात् प्राचीनेषु कालेषु विहितस्य वैश्वदेवस्य
 आहुतेन सह पाकैक्यनिषेधाज्ञौगाच्चिवचनं साग्निकानग्निकविषयमेवास्ते ।
 यस्तु मन्यते “आहुं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः” इत्यादिना
 आहुशेषेण वैश्वदेवादिकर्त्तव्यताविधायकानाञ्च वचनानां दर्शनाद्-
 विवृतिभूतेषु प्रतिमांस्त्वरिकादिषु आहुषु निवेशः, “न दार्शवैश्वदे-
 विकं” इत्यादेस्तु दर्शनाद् एव निवेश इति, स एवं प्रतिबोध्यः ।
 सर्व एवैते सामान्यविधयो दर्शनाद्मेवारभ्यासायन्ते । न कश्चिद-
 प्यचानारभ्यवादोऽस्ति । अस्तु वा सोऽपि तथापि प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वा-
 दिति न्यायेन यस्य पर्णमयौ जुहूर्भवतौतिवत्तस्य प्रकृतिगामित्वनिय-
 मादर्शनाद् एव निवेशः । अयोच्येत आरभ्याधौतविरुद्धधर्मावरुद्धायां
 प्रकृतावनारभ्यवादस्य विवृतौ विनिवेश इति तत्र । पूर्वोक्तया विषय-
 व्यवस्थया आरभ्याधौतविरोधस्य परिहृतत्वात् । अतोऽचायं दर्शनाद्-
 विषयो विधिरयं नेति वक्तव्यं ।

पिण्डदानात् प्राक् पाकभेदे सत्यन्तरं ।

आतुरेभ्यः प्रक्षौणेभ्यो बालेभ्यो यच्च पच्यते ।

वैश्वदेवं न तत्कुर्याच्छ्राद्धार्थं यच्च पच्यते ॥

तथा ।

गृह्णाग्नि-शिण्ड-देवेभ्यो याये ब्रह्मचारिणे ।

आहुपाकः^(१) न दातव्यो यावत् पिण्डान्न निर्वपेत् ॥

(१) पिण्डपाक इति ग० ।

प्रचेतसायुक्तं ।

गृह्यपाकादलिं कृत्वा निर्वर्त्य पित्र्यज्ञियं ।

ततो निरुपमन्नं यत्तेभ्योऽपि तन्निवेदयेत् ॥

गृह्यकर्मार्थः 'गृह्यः', बलिश्च वैश्वदेवः, 'पित्र्यज्ञियं' साङ्गं पिण्डपित्र्यज्ञं, 'निर्वर्त्य' समाप्य, 'ततः' तदनन्तरं, आह्वार्यनिरुपमन्नं यदन्नं तत् 'तेभ्यः' आह्वोद्देश्येभ्यः, 'अग्रे' पूर्वं, 'निवेदयेत्' दद्यात् । अर्थादुत्तरकालमन्येभ्योऽपि दद्यात् ।

इति वैश्वदेवकपाकनिर्णयः ।

अथ वैश्वदेवककालनिर्णयः ।

तत्र तावदनग्निकेन आह्वात् पूर्वं वैश्वदेवः कार्य्या न वेति संशये पूर्वपक्षः । वैश्वदेवहोमं कुर्यादिति वैश्वदेवविधिनैवानग्निककर्तृकस्य वैश्वदेवस्य कस्मिंश्चित् काले कर्त्तव्यतायां आह्वात्पूर्वकालेऽपि पात्निकी कर्त्तव्यता प्राप्तेव । यस्तु षड्विंशक्ते पूर्वकालतायाः प्रतिषेधः ।

प्रतिवासरिको होमः आह्वादौ क्रियते यदि ।

देवा इत्थं न गृह्णन्ति कव्यञ्च पितरस्तथेति ॥

यस्य गौतमकृतः प्रतिषेधः ।

पितृआहुमकृत्वा तु वैश्वदेवं करोति यः ।

अकृतान्तद्भवेत् आहुं पित्र्यं नोपतिष्ठत इति ॥

स तु आहुपाकेनैव वैश्वदेवस्य पूर्वकालमनुष्ठाने वेदितव्यः न तु पाकान्तरेणाप्यनुष्ठाने । अतएव वैश्वदेवे कृते अन्नशेषस्यैव आहुतानर्हतामाह वशिष्ठः ।

वैश्वदेवमकृतैव आहुं कुर्यादनग्निकः ।

लौकिकेऽग्नौ हुते शेषः पितृनां नोपतिष्ठत इति ।

दर्शितचास्मिन्नेवार्थे आहुपाकात् समुद्धृत्येत्यादिपैठीनसिवचनं ।

न ह्येतच्छ्राद्धोत्तरकाले आहुपाकात् समुद्धृत्य वैश्वदेवानुष्ठानस्य निषेधकं । आहुपाकात् समुद्धृत्येत्यत्रोद्धरतेविभागमात्राभिधायकत्वं मन्यमानस्यापि मते आहुं निर्वर्त्य विधिवदित्यादिवचनप्रतिपादितआहुशेषकर्त्तव्यताविरोधापत्तेः । अतोऽनग्निकस्य पाकान्तरेण आहुतात् पूर्वं वैश्वदेवहोमो न केनचित् प्रतिषिद्धोऽतस्तेनापि कर्त्तव्यः । उच्यते । तथा आहुोत्तरेकाले आहुशेषेणान्नेन वैश्वदेवस्य विहितत्वाच्छ्राद्धपाकात् समुद्धृतेनैकदेशेन कर्त्तव्यताया निषेधात्तदन्यकालविषया व्याख्यायन्ते । तथा आहुतात् पूर्वकाले वैश्वदेवस्य सर्वथा निषिद्धत्वात्तदन्यकालविषया अपि ते व्याख्येयाः । तथाचानग्निकेन आहुोत्तरकालं आहुपाकेनापि वैश्वदेवः कर्त्तव्यः । आहुमध्ये तु न कदाचिच्छ्राद्धपाकेन किन्तु पाकान्तरेणैव । आहुतात् पूर्वन्तु सर्वथा न कर्त्तव्य एवेति । ननु सर्वेषामेकपाककर्त्तव्यता निषेधानां आहुमध्यकालिकवैश्वदेवैकविषयत्वेनानग्निकैकविषयत्वे च सङ्कोचत्रयमापद्यते । तथा हि क्रियामामान्यालिप्रमाख्याताभिधेयं सङ्ख्यालिप्रं चाख्याताभिहितं वा साग्निकानग्निकविषयद्वयव्यापकं कर्त्तव्यसामान्यमनग्निककर्त्तरूप एवैकस्मिन्विशेषे व्यवस्थाप्यते । साग्निककर्त्तकस्य वैश्वदेवस्य पूर्वकालत्वनियमेन मध्यकालत्वाभावादिति कर्तुः सङ्कोचः । केवलं वैश्वदेवशब्दावगतस्य पूर्वमध्यमकालीनानेकवैश्वदेवक्रियाव्यक्त्यापकस्य वैश्वदेवरूपक्रियासामान्यसमकालीनवैश्वदेवव्यत्येकविषयत्वे क्रियामङ्कोचः । अतएव कारुमङ्कोच इति

सङ्कोचत्रयमापद्यते । किञ्च एवं सति साग्निककर्तृकस्य वैश्वदेवस्य
 आहुपाकसाध्यता न निवर्त्तते । पूर्वकालतानिषेधवाक्यस्य चानग्निकै-
 कविषयत्वे कर्तृसङ्कोचः स्यादिति । अत्राभिधीयते । तत्रेदन्तावदि-
 चायं । किं आहुतात् पूर्वं वैश्वदेवहोमो न कर्त्तव्य इत्येष निषेधः
 क्रियाभामान्यावगतकर्तृसामान्यान्वयनिर्वाहार्थं आहुपाकादुद्धृत्य न
 कर्त्तव्यमिति वाक्यान्तरेण सहैकवाक्यतया आहुपाकेन न कर्त्तव्य
 इत्येवं साग्निकानग्निकविषयत्वेन व्याख्येयः । उत यथा श्रुतत्वानुगहाय
 वैश्वदेवस्य स्वरूपमात्रनिषेधतयानग्निकैकविषयत्वेनेति तत्र

नैरपेक्ष्याच्छ्रुतत्यागादिधेयान्तरमङ्गमात् ।

आनर्थक्यप्रसङ्गाच्च नान्येनास्यैकवाक्यता ॥

न वास्याः पूर्वमेवास्य साग्निकेन सहान्वयः ।

पूर्वकालोपदेशेन बाधितत्वात् प्रतीयते ॥

अन्योन्याश्रयदोषोऽत्र प्रसज्येतान्वये स्फुटः ।

अन्वयो ह्येकवाक्यत्वे तच्चापि प्रमितेऽन्वये ॥

न च भाव्यैकवाक्यत्वप्रतिसन्धानतोऽन्वयः ।

योग्यः कर्तुमुपपन्नदोषजातं विजानता ॥

न च प्रत्यक्षबाधेन कल्पस्यानुगहोमतः ।

कल्पं हि कर्तृसामान्यं निषेधं बाधते श्रुतं ॥

वैश्वदेवस्वरूपनिषेधेनाप्युपपद्यमानं वाक्यं न वाक्यान्तरेण सहैक-
 वाक्यतामपेक्षते । वाक्यान्तरमपि तथा । एकवाक्यत्वे च श्रुत-
 वैश्वदेवस्वरूपनिषेधपरत्वज्ञानेन आहुपाकसाध्यतानिषेधपरत्वं निषेध-
 विधेः कल्पेत । एवञ्च सत्यानर्थक्यमपि एकपाककर्त्तव्यतानिषेध-

कैरेव कृतार्थत्वादित्याद्यश्लोकार्थः । द्वितीयादयस्तु व्यक्तार्था एव
श्लोकाः । अतः आहुतात् पूर्वं वैश्वदेवो न कर्त्तव्य इत्येष निषेध-
स्तावदनग्निकमेवाश्रयते । आहुपाककर्त्तव्यतानिषेधास्तु सर्वे सा-
ग्निकमनग्निकश्चाश्रयन्ते । तच्चानग्निकं प्रति आहुपूर्वकाले सर्वथा
वैश्वदेवस्य निषिद्धत्वादनग्निकं मध्यकाले वैश्वदेवकर्त्तव्यमाश्रयन्ते
साग्निकन्तु पूर्वकाले कर्त्तव्यं । अतो न पूर्वोक्ताः सङ्कोचदोषाः ।
अनग्निकपूर्वकालात्तु तेषां सङ्कोचो वचनाद्युक्त एव अतोऽनग्निकेन सर्वथा
आहुतात् पूर्वकाले वैश्वदेवो न कर्त्तव्यः । मध्यमोत्तरकालतानियम-
विधिरप्यनग्निकैकविधैस्तस्य पूर्वकाले वैश्वदेवो निवर्त्तितः । न चैवं
प्रतिषेधस्थानर्थक्यं वाच्यं स्मृतिग्रन्थान्तस्तत्वादिति, तदेवं यत्र कर्त्तव्य-
मान्यान्वयवादितापि वाक्यान्तरैकवाक्यता न सत्या कुतस्तच्चानग्निक-
रूपैकविधेयान्वयवादितामवाप्स्यति ।

आहुमध्ये वैश्वदेवकर्त्तव्यता तु ब्रह्माण्डपुराणे ।

वैश्वदेवाहुतीरग्नावर्वाक् ब्राह्मणभोजनात् ।

जुहुयाद्भूतयज्ञादि आहुं कृत्वा तु तत्सूतम् ॥ इति ।

‘अर्वाक् ब्राह्मणभोजनात्’ इत्यनेनाग्नौकरणानन्तरं वैश्वदेवाहुती-
र्जुहुयादित्युक्तं । ‘आहुं कृत्वा भूतयज्ञादि स्मृतं’ इत्यनेन भूतयज्ञस्यैव
आहुतान्ते कर्त्तव्यतेति कृतार्थाद्वैश्वदेवाहुत्यनन्तरमेव बलिहरणं कार्य-
मिति दर्शितमिति स्मृतिचन्द्रिकाकारः ।

अथमेकोऽनग्निकवैश्वदेवस्य कालः, द्वितीयोऽपि भविष्यत्पुराणे ।

पितृन् सन्तर्प्य विधिवद्वलिं दद्याद्विधानतः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यात् पश्चाद्ब्राह्मणवाचनम् ॥

बलिशब्दोपि तत्रैव व्याख्यातः ।

ये अग्निदग्धा मन्त्रेण भूमौ यन्त्रिलिपेद्बुधः ।

जानीहि तं बलिं वीर आहुकर्मणि सर्वदेति ॥

अनेन विकिरमंजकबलिप्रदानानन्तरं स्वस्तिवाचनात् पूर्वं वैश्वदेवं
कुर्यादित्युक्तं भवति । अयं द्वितीयकालः । तृतीयोपि स्मृतिपुराणा-
दावुक्तः । तत्राह मनः ।

उच्छेषणन्तु तत्तिष्ठेद्यावदिप्रा विमर्जिताः ।

ततो गृहबलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥

अस्य मेधातिथिकृता व्याख्योच्यते । भुञ्जानेषु दिजेषु यद्भुज्यधि-
करणपाचल्लग्नं भूमौ च पतितमन्नं तस्माद्देशान्तावन्न मार्ष्टव्यं यावत्
ब्राह्मणा न निष्क्रान्ताः । ततो निष्पन्ने आहुकर्मणि अनन्तरं वैश्वदेव-
होमान्वहिकातिथ्यादिभोजनञ्च कर्त्तव्यं । बलिशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात् ।
अन्ये त्वाहुः । भूतयज्ञ एव बलिशब्देन प्रसिद्धतरः ततश्चाग्नौ होमः
आहुतात् प्राक् न विरुद्ध्यत इति । न चैतदाद्यं, पित्र्ये कर्मणि प्रारब्धे
कथं तन्मध्ये कर्मान्तरस्य करणं । यतो यथा पूर्वद्युर्निमन्त्रितेषु
ब्राह्मणेषु आहुमन्त्रैव सायं प्रातर्होमकरणं न विरुद्ध्यते एवमौप-
सदिकस्य वैश्वदेवहोमस्त्रायन्तराकरणं न विरुद्ध्यत एव । अतोभूत-
यज्ञे समुत्कृष्यमाणे तदाद्युत्कर्षन्यायाद्भूतयज्ञात्पराच्च एव पदार्था
उत्कृष्यन्ते नावाञ्चोपि वैश्वदेवादय इति । अत्रोच्यते । यदि आहुतात्
प्राक् वैश्वदेवहोमः क्रियते ततः आहुं ततो बलिहरणं तदा देवयज्ञ-
भूतयज्ञौ व्यवधीयेयातां । तथा च वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैत्यकं बलि-
मेव चेत्यादिवचनप्रतिपाद्यमानस्तथोक्तव्यवहितपौर्वापर्यात्मकः कृप्तः

क्रमो बाधेत । तदन्योत्कर्षनयोपि हि कृत्तकमावाधयैवाश्रीयते ।
 अतस्तदबाधयैव तदन्योत्कर्षोपि कचिदाश्रयनीयः । न चैवं सति
 तदाद्युत्कर्षनियमविरोधः । यत्र हि पूर्वोत्कर्षे तदीययोः क्रम-काल-
 योर्बाधः तत्रासौ नियतः । न च कृतेऽपि आहुऽनुष्ठायमाने वैश्वदेवे
 तदीययोः क्रम-कालयोर्बाधः । तस्मात् सर्वमहायज्ञानुष्ठानं आहु-
 दौत्तरकालिकमिति । समाप्ताच्च मेधातिथिज्ञता व्याख्या ।

अथमेवार्थो मध्यपुराणे ।

उच्छेषणन्तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्रा विसर्जिताः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यान्निरुत्ते पितृकर्मण्येति ॥

भविष्यत्पुराणे ।

कृत्वा आहुं महावाहो ब्राह्मणांश्च विसर्ज्य च ।

वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यान्निराधिप ॥

सत्यन्तरे ।

यदा आहुं पितृभ्यस्तु दातुमिच्छति मानवः ।

वैश्वदेवं तदा कुर्यान्निरुत्ते आहुकर्मणि ॥

आह पृथैनसिः ।

आहुं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः ।

कुर्याद्विधां ततो दद्याद्भुक्तकारादिकं तथा ॥ इति ।

आहुसमाप्तौ मार्कण्डेयः ।

ततो नित्यक्रियां कुर्याद्भोजयेच्च तथातिथीन् ।

ततस्तद्वत् भुञ्जीत सह सत्यादिभिर्वरः ॥

नित्यक्रियां वैश्वदेवहोम-वलिहरण-नित्यआहुदिखां । तदेव-

मनश्चिकर्तृकस्य वैश्वदेवादेस्तयः कालाः । एकोऽग्नौकरणानन्तरं । अन्यो
विकिरादुपरि । तृतीयो ब्राह्मणविमर्जनात्पश्चादिति ।

इत्यनग्नि-क-क-वैश्वदेवकाल-निर्णयः ।

अथ साग्निककर्तृक-वैश्वदेव-निर्णयः ।

अस्य न आहुतमध्ये आहुतान्ते वानुष्ठानं कित्वकृत एव आहुते ।
यतः आहुतात् पूर्वं पिण्डपितृयज्ञो विहितः तस्मादपि पूर्वं वैश्वदेवः ।
तथा च देवलः ।

अकृते वैश्वदेवे तु स्थालीपाकाः प्रकीर्त्तिताः ।

अन्यत्र पिण्डयज्ञान्तु सोऽपराहे विधीयते ॥

अत्र स्थालीपाकसाध्यानि कर्माणि स्थालीपाकशब्देनोच्यन्ते ।
तानि पिण्डपितृयज्ञादन्यानि अकृत एव वैश्वदेवे क्रियन्ते । पिण्ड-
पितृयज्ञस्तु कृते वैश्वदेवे पश्चादपराहे क्रियते ।

पितृयज्ञश्च आहुतात् पूर्वमुक्तो मनुना ।

पितृयज्ञान्तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं आहुतं कुर्यान्नामानुमासिकमिति ।

अमुमेवार्थं स्पष्टमेवाह लौगाक्षिः ।

पचान्तं कर्मा निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुध इति ॥

‘पचान्तं कर्म’ अन्यन्वाधानं । ‘अन्वाहार्यं’ दर्शआहुतम् ।

ननु पचान्त-पिण्डपितृयज्ञयोर्मध्ये विधानादेव वैश्वदेवस्य साग्निक-
कर्तृकत्वावगमात् किमर्थं साग्निकग्रहणं, पचादिस्थालीपाकपिण्ड-
पितृयज्ञकर्तुर्निरग्नि-स्यैवापासनाग्नेर्निवृत्त्यर्थं । अतस्तेनाप्यनग्नि-

कान्तरवत्पूर्वप्रकरणोक्तेषु कालेषु वैश्वदेवः कर्त्तव्यः । गोभिलेनापि पित्र्यस्य वा स्वस्ययनवाक्यार्थस्य वेत्यत्र सूत्रे सर्वप्रकारस्यापि आहुत्यादावेव वैश्वदेव इत्युक्तं । श्रुतावपि साम्निकस्यादावेव वैश्वदेवः श्रूयते । नाहुतस्याश्रौयुर्नाहुतं दद्युरिति । साम्निकस्यापि आहुविशेषे पश्चादेव वैश्वदेवः ।

तथा च परिशिष्टे ।

सम्प्राप्ते पार्वणआहुते एकोद्दिष्टे तथैव च ।

अग्रतो वैश्वदेवः स्यात्पश्चादेकादशेऽहनि ॥

अत्र पार्वणग्रहणमनेकदैवत्योपलक्षणार्थं । ततश्चैकादशाहिक्य-
तिरिक्तेषु आहुतेषु साम्निकस्य पूर्वमेव वैश्वदेवः । एकादशाहिक एव
तु पश्चादिति निर्णयः ।

तदाह शालङ्कायनः ।

आहुताग्रागेव कुर्वीत वैश्वदेवन्तु साम्निकः ।

एकादशाहिकं सुक्ता तत्र ह्यन्ते विधीयत इति ॥

इति साम्निककर्त्तव्यवैश्वदेवकालनिर्णयः ।

अथ भूतयज्ञादिकालनिर्णयः ।

तत्र कर्कोपाध्यायो मन्यते । यदैव वैश्वदेवस्तदैव तदनन्तरं भूत-
यज्ञसंज्ञकोवलिः । यस्तु ततो गृहवलिं कुर्यादिति मनुना आहुतान्ते
वलिरुक्तः स तु वास्तुदेवताभ्यः न भूतयज्ञाख्यः । अतएव ब्राह्मण-
विमर्जनमभिधायाह पारस्करः ।

विस्तृत्य वलिदानेन पूजयेद्गृहदेवता इति ।

शङ्खधरोऽपि ।

यदेव वैश्वदेवस्तदेव तदनन्तरं भूतयज्ञोऽपि । न कदाचिदपि
वैश्वदेव-भूतयज्ञयोर्मध्ये कर्मानुष्ठानेन व्यवधानं कर्त्तव्यं । अथवधान-
वचनात् ।

तथा हि ।

देवयज्ञः स्रुतः पूर्वं भूतयज्ञस्तथापर इति ।

तथा ।

देवेभ्यस्तु ऊतादन्नाच्छेषाङ्गतबलिं हरेदिति ।

यत् पुनः पूर्वं कृते वैश्वदेवे आहुताङ्गतया तावन्मात्रस्य पुनरनुष्ठानं
नन्तरमेव भूतयज्ञे कृतेपि आहुताङ्गतया तावन्मात्रस्य पुनरनुष्ठानं
कर्त्तव्यमित्येवं परं । यदपि पूर्वं कृते वैश्वदेवे आहुतान्ते गृह्यबलेर्वचनं
तदपि वैश्वदेवकाल एव कृतस्यापि गृह्यबलेः आहुताङ्गतयैव ताव-
न्मात्रस्य पुनः करणार्थमिति । तदेतदनुपपन्नं । भूतयज्ञादेः पुरु-
षार्थआहुताङ्गविरोधात् । अथ संयोगपृथक्कविधिवदेकस्योभयार्थता न
विरुद्धत इति मन्यसे । तन्न । श्रुत्यादेः आहुताङ्गतापादकस्या-
दर्शनात्संयोगपृथक्कस्यासिद्धेः । अथ कर्मान्तरमेवेदं प्रकरणापादित-
आहुताङ्गभावं विधीयत इत्युच्यते तदपि न । पुरुषार्थस्यैव भूतयज्ञस्य
वैश्वदेवत्वप्रत्यभिज्ञानात् । अन्यथा वैश्वदेवं ततः कुर्यादित्यत्रापि
आहुताङ्गतया वैश्वदेवान्तरविधिप्रसङ्गः । न चैतद्युज्यते, गौरवात् ।
क्रममात्रविधौ हि लाघवं प्रत्यभिज्ञानुग्रहस्येति गुणः, अतो वचनाङ्ग-
वधानमपि कदाचिदभ्युपेयं । वचनञ्च स्रुतिचन्द्रिकाकारेण दर्शितं ।

वैश्वदेवाञ्जतौरग्रावर्वाक् ब्राह्मणभोजनात् ।

जुहुयात् भूतयज्ञादि आहुतृत्वा तु तत् स्रुतमिति ॥

न चाचाञ्जलिमात्रश्रवणाद्वैश्वदेवाङ्गं बलिहरणं पश्चान्न कर्त्तव्यमिति
मन्तव्यं । उत्तरार्द्धे भूतयज्ञादेरेव आह्वानन्तरकाले विधानात् ।
अतएव वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैत्यकं बलिमेव चेति आहुप्रकरण एव
मत्स्येनानयोर्नैरन्तर्यमुक्तं ।

इति भूतयज्ञादिकालनिर्णयः ।

अथ नित्यआहुकालनिर्णयः ।

भूतयज्ञादिप्रकरणनिर्णीतमपि नित्यआहुं किञ्चिद्विशेषाभिधा-
नाय पुनः प्रसूयते ।

तत्र मार्कण्डेयः ।

ततो नित्यक्रियां कुर्याद्भोजयेच्च तथातिथीन् ।

ततस्तदन्नभुञ्जीत सह स्रत्यादिभिर्नरः ॥

‘ततः’ तेन आहुशेषात्नेन, ‘नित्यक्रियां’ अन्नमाध्यां, अतो नित्य-
आहुमपि तेनैव कर्त्तव्यं । अथ वा नित्यआहुं पृथक्पाकेन कार्यं ।
तस्य आह्वात्मकत्वेन आहुकर्मभूतस्य पाकस्य पृथक्प्रयुक्तिसम्भवात् ।

अत एव नित्यआहुमधिकृत्य मार्कण्डेयपुराणेऽभिहितं ।
पृथक्पाकेन नैत्यमिति ।

अस्यार्थः । दर्शादिआहुपाकात् पृथक्पाकेन नित्यआहुं कर्त्तव्यं ।
अन्ये स्वेतचेत्याहुः । दर्शादिआहुपाकशेषेण नित्यआहुमपि
कर्त्तव्यमिति मन्यन्त इत्यर्थः ।

एतच्च आह्वान्तरे कृते सत्यनियतं । यदुक्तं तत्रैव ।

नित्यक्रियां पितृणाञ्च केचिदिच्छन्ति मानवाः ।

न पितृणां तथैवान्ये श्रेष्ठं पूर्ववदाचरेत् ॥

पितृणां 'नित्यक्रियां' नित्यश्राद्धं, अस्य च नित्यश्राद्धविकल्पस्यैवं
व्यवस्था । अमावास्यादिसाधारणकालिकेषु श्राद्धेषु तथा नान्दीमुख-
तीर्थश्राद्धेषु च नित्यश्राद्धदेवतानामिष्टत्वात् प्रसङ्गमिद्धतया नित्य-
श्राद्धं न कर्त्तव्यं । सांवत्सरिकैकोद्दिष्टादिषु तु सर्वासां नित्यश्राद्ध-
देवतानां इव्यानियमाभावान्नित्यश्राद्धमवश्यं कर्त्तव्यं । 'शेषं' वैश्वदेवा-
दिकं, 'पूर्ववदाचरेत्' नियमेनैव कुर्यादित्यर्थः ।

तदुक्तं चमत्कारखण्डे ।

नित्यश्राद्धं न कुर्वीत प्रसङ्गाद्यत्र सिध्यति ।

श्राद्धान्तरे कृतेऽन्यत्र नित्यत्वात्तत्र ह्यपयेत् ॥

इति नित्यश्राद्धकालनिर्णयः ।

अथ जप्यानि ।

तत्र तावच्छ्राद्धभोक्तृब्राह्मणानां जप्यानि आह, शृंगः ।

आमन्त्रितो जपेद्दोग्ध्रीमासीनस्तु निषङ्गिणः ।

मुक्त्वा तु वामदेव्यञ्च श्राद्धे भोक्ता न दुष्यत ॥

'आमन्त्रितः' निमन्त्रणाभ्युपगमानन्तरं, 'दोग्ध्रीमिति' दोग्ध्री
धेनुरित्यादिपदोपलक्षितानि आब्रह्मन् ब्रह्मणो ब्रह्मवर्चसो जायता-
मित्यादौनि योगचेमो नः कल्पतामीत्यन्ता नित्यं यजुषि जपेत् ।
'आसीनः' श्राद्धदेशोपकल्पितसदर्भासनोपविष्टः । निषङ्गिण इति ।
नमः कृत्स्नायताया धावते सत्त्वानां पतय इत्याद्येकं यजुः, नमो वक्षते
परिवक्षते स्थायूनां पतय इत्यादि द्वितीयं, नमो धृष्णवे च प्रमृशाय
चेत्यादि तृतीयं, ये तीर्थानि प्रचरन्तीत्यादि चतुर्थं, स इषुहस्तैः
च निषङ्गिभिरित्यादि पञ्चमं, एवमेतान्निषङ्गिपदयुक्तान् पञ्चमन्त्रान्

जपेत् । वामदेव्यं कयानश्चित्र आभुव इत्यादि त्वचं । 'मुक्ता' कृत-
आहुतान्नभोजनः, विमर्जनानन्तरं जपेत् । सामविशेषो वामदेव्यं
कयानश्चित्र आभुव इत्यादि त्वचं ।

गोभिलः ।

आमन्त्रितो जपेद्गोहान्नियुक्तसृषभान् जपेत् ।

अनिषङ्गांश्च तत्रैव जप्ताग्नौयात् द्विजोत्तमः ॥

भुक्त्वाचम्य पदस्तोभान् जपेत्तत्र समाहितः ।

गोसूक्तश्चायसूक्तश्च मध्ये तस्य मनीनरं ॥

गलासौनः शुचौ देशे वामदेव्यं ततो जपेत् ।

एवं सामभिराच्छन्नो भुञ्जानस्तु द्विजोत्तमः ॥

आहुतभोजनदोषैस्तु महद्भिर्नोपलिप्यते ।

अन्यथैव हि भुञ्जानो हय-कव्येष्वमन्त्रवित् ।

आत्मानमन्नदातारङ्गमयत्यासुरीं स्थितिम् ॥

इति आहुतभोक्तृब्राह्मणजप्यानि ।

अथ यजमानजप्यानि ।

तत्राह मनुः ।

स्वाध्यायं श्रावयेत्पैत्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि ।

आख्यानानौतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च ॥

'स्वाध्यायः' वेदः । 'धर्मशास्त्राणि' मन्वादिप्रणीता गन्धाः ।

'आख्यानानि' सौपर्ण-मेवावरुण-पारिश्रवादीनि, वाङ्मये पच्यन्ते ।

अन्यान्यपि पितृसम्बन्धीनि पौराणानि सप्तव्याधाख्यानप्रसूतीनि ।

'इतिहासाः' महाभारतादयः । 'पुराणानि' सर्गादिपञ्चलक्षणलक्षितानि

शास्त्राणि तद्यथा ।

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितञ्चेति पुराणं पञ्चलक्षणमिति ॥

‘खिलानि’ स्त्रीसूक्तमहानादिकादीनि । एतानि भुञ्जानान्
ब्राह्मणान् आवयेत् ।

पाद्म-मात्स्य-प्रभासखण्डेषु ।

स्वाध्यायं आवयेत् पैत्र्ये पुराणानि खिलानि च ।

ब्रह्म-विण्णर्क-रुद्राणां स्तोत्राणि विविधानि च ॥

अथ विशेषमाहृतः शङ्ख-लिखितौ ।

पवित्रपाणिर्दर्भेष्वासीनो मधुवाता इति जपेत् ।

‘पवित्रपाणिः’ दर्भहस्तः । ‘दर्भेष्वासीनः’ दर्भोपर्युपविष्टः । मधु-
वाता अतायत इति तिष्ठः अचोजपेत् । एतच्च विहितसमस्तजपेपल्लव-
णार्थम् । कुशपाणिः कुशासीन उपवीतौ जपेत्ततः । वेदोक्तानि पवि-
त्राणि पुराणानि खिलानि चेति ॥ ब्रह्माण्डपुराणेऽभिधानात् ।

अथ मधुवाता इत्यादिजपः प्राचीनावीतिनैव कार्यः । यस्तु
भुञ्जानानां ब्राह्मणानामग्रे यजमानेन क्रियते स यज्ञोपवीतिनैव-
कार्यं इत्युपरिष्ठाद्वक्ष्यते ।

अग्रे कर्त्तव्यमथ जपस्य यमेनोक्तं ।

स्वाध्यायं आवयेत्सम्यक् धर्मशास्त्राणि चामृतम् ।

इतिहामांश्च विविधान् कौर्त्तयेन्नेषु चाद्यतः ।

हर्षवेद् ब्राह्मणान् हृष्टोभोजयेद्दशनं शनैः ॥

‘तेष्वपतः’ तेषां पुरतः ।

पुरतः स्थितेनाप्यभिमुखेनैव कर्त्तव्यमित्याह, प्रचेताः ।

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु ऋग्यजुःसामस्तत्तणं ।

जपेदभिमुखो भूत्वा पित्र्यैव विशेषतः ॥

‘ऋग्यजुःसामस्तत्तणं’ जप्यमिति शेषः । तेषामृग्यचार्यवशेन पाद-
व्यवस्था । गीतिषु सामाख्या शेषे यजुःशब्दः । ‘पित्र्यं’ पितृदेवतं ।
निगमः ।

भुञ्जत्सु जपेत्पवित्रमन्त्रान् ऋग्यजुःसामेति द्वाप्तपुराणानि रक्षो-
घ्नीपावमानीरुदीरतामवरमध्वन्नवतीत्य मन्त्रान द्वादशाष्टाक्षर-
प्रभृतीन् ।

‘रक्षोघ्नीः’ कृणुष्वपाजः प्रसितिं न पृथ्वीमित्याद्याः पञ्चदशर्चः ।
रक्षोक्षरणं वाजिनमाजिष्ठमीति पञ्चविंशतिः । इन्द्रासोमातपतं रक्ष
उज्जलमिति पञ्चविंशतिः । अग्ने हंसिन्यचिणमिति नव पावमान्यः ।
पुनन्तु मा पितर इत्याद्याः षोडशर्चः । तरत्समन्दीति वर्गः । पवस्व
विश्वचर्षण इति त्रिंशदृचः । त्वं सामाशीतिद्वाविंशतित्येताः ।
उदीरतामवर इत्याद्यास्तुर्दश । मधुमत्यः मधुवाता ऋताद्यत
इत्याद्याः । तद्वा नरासनयेदमित्येवं प्रकारश्च । अन्नवत्यः पिनुं नुस्तो
षमित्याद्याः एकादशर्चः ।

बौधायनः ।

मध्वचोऽय पवित्राणि श्रावयेदाशयेच्छनैः ।

‘मध्वचः’ मधुमत्य ऋचः । ‘पवित्राणि’ पुरुषसूक्तादीनि सूक्तानि ।
हरीतः ।

यद्यत् पूतं मन्येत पुनन्तु मा पितर इति षोडशपावमानीर्जपेदा-
दितस्तीन् । पूर्वं पावनसिद्धकं यद्यन्मन्येत तज्जपेत् । पुनन्तु मा

पितर इत्येता षोडश पावमानीय । तास्यैवादितस्त्रीन् मन्त्रान्
विशेषेण जपेत् ।

प्रचेताः ।

यजुंषि चैव रुद्रांश्च रक्षोघ्नीः ऋच एव च ।

पावमानीः पुराणञ्च धर्मशास्त्राणि चैव हि ॥

‘रुद्रान्’ शतरुद्रियप्रध्दतीन् रुद्रप्रकाशकान् मन्त्रान् जपेदिति-
शेषः ।

जपेदित्यनुवृत्तौ शङ्ख-लिखितौ ।

पवित्रं धर्मशास्त्रमप्रतिरथं मध्ये गायत्रीमनुश्राव्य ।

‘अप्रतिरथं’ सामेति भाव्यकारः । आशुः शिशान इत्यादिद्वाद-
शर्चमित्यन्ये ।

विष्णुः ।

ततस्त्वदसु ब्राह्मणेषु ये मे प्रकामा अहोरात्रैर्यदः क्रव्यादिति
जपेदितिहासपुराणं धर्मशास्त्राणि च ।

अस्यार्थवाद आदित्यपुराणेऽभिहितः^(१) ।

वह्न्यमृतनद्यस्तु पितृलोके महाहुताः ।

इतिहासपुराणैस्तु पठितैः पितृकर्मणीति ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

यन्मे प्रकामाहोरात्रैर्यदः क्रव्यात्तथैव च ।

इतिहासपुराणानि धर्मशास्त्राणि चाप्यथ ।

सप्तार्चिः परमं मन्त्रं आवधेदन्नतो द्विजान् ॥

(१) दर्शित इति ग० ।

सौरपुराणे ।

धर्मशास्त्रं पुराणानि तथाथर्वगिरस्तथा ।

ऐन्द्रं च पौरुषं सूक्तं श्रावयेद्ब्राह्मणास्ततः ॥

पाद्म-मातृ-प्रभामखण्डेषु ।

इन्द्रेशमोमसूक्तानि पावमानौ च शक्तिः ।

सुरूपकत् नु सुतय इत्यादि सूक्तत्रयं प्रत्येकं दशर्चं, इन्द्रमिन्द्राग्निं इत्यादिसूक्तत्रयञ्च । एतान्यैन्द्राणि । ^(१) इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने इत्येकादशर्चं । कद्रुदाय प्रचेतस इति नवर्चं । आते पितर्मरुतां सुसमे-
निति पञ्चदशर्चं । इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिर इति चतुर्दशर्चं ।
एवमादीन्यैशानानि सूक्तानि । स्वादिष्ठयेत्यादीनि चत्वारि सूक्तानि
सौम्यानि ।

भविष्योत्तर-भविष्यत्पुराणयोः ।

शुद्धवत्यस्य कृष्णण्डः पावमान्यस्तरसमाः ।

रघोन्नानि च सूक्तानि पिष्टसूक्तान्यथापि च ।

भुञ्जानेषु द्विजैश्चन्यानपि मन्त्राञ्जुभास्तथा ॥

याज्ञवल्क्यः ।

आदित्येस्तु पवित्राणि जप्त्वा पूर्वजपं तथा ।

पूर्वजपं सत्यादितिकाङ्गायचीमित्यादि पूर्वोक्तं । तद् यथा वृद्ध-
चामग्रिमौल इति नवर्चं सूक्तं । वायवाया हि दर्शतेति च । अग्निना
यन्त्ररौरिष इति द्वादशर्चं । गायन्ति त्वा गायत्रिण इति च । इन्द्रं
विश्वे अवीरुधन्नित्यष्टौ चतुर्चः । अस्य वामस्य पलितस्य हेतुरिति

(१) वाजसनेयसंहिता १६. ४८.

दिपश्चादृचं सुक्तं । आरण्यकं विदा भवन् विदा गातुमिति
खण्डं । साह्यायनीयानान्तु नवा उ देवाः सुधमिदृधन्दुरिति
नवर्चं । अग्निमीले पुरोहितमित्यादीन्वेकादश सुक्तानि ।

अथ यजुर्वेदिनां जप्यानि ।

तत्र चारीतः ।

अत्र पितर इति यजुः । नमो वः पितर इति यजुः स्मन्तं ।
(१)मधु वाता ऋतायत इति तिस्रः । (२)पुनन्तु मा पितर इत्यनुवाकः ।
नं सोम प्रचिकित इति चैषा पिब्या मंहिता । एताञ्जपन् पितृन्
प्रीणाति पितृणां चास्वाचयं भवति ।

‘स्मन्तं’ वयन्तेषां वसिष्ठा भृयास्मेत्येतदन्तं । यजुःप्रकरणादग्रता-
मयतो जपतः पितृप्रीतिः । अस्वाचं च पितृणामचयं भवति ।
बोधायनः ।

रक्षोग्रानि च सामानि स्वधावन्ति यजुंषि च ।

‘रक्षोग्रानि’ रक्षोहननलिङ्गानि देवव्रतसंज्ञानि । स्तौभिकानि
सामानि । अथवा द्वा उत्विशति श्रिता इति प्रस्तावं अहो वाहे
इडा इति निधनकं साम रक्षोग्रं । मनादग्न इति आहोवाहा-
मनादग्न इह सृणमि यातुधानानिति प्रस्तावं, विश्वपाचा इति
निधनकञ्च । ‘स्वधावन्ति’ स्वधाशब्दयुक्तानि, स्वधाविभ्यः स्वधानम
इतिप्रकाराणि यजुंषि ।

साक्य-पाद्म-प्रभास-खण्डेषु ।

(१) वाजसनेयसंहिता १३. १७.

(२) वाजसनेयसंहिता १२. ३७.

तथैव शान्तिकाध्यायं मधुब्राह्मणमेव च ।

मण्डलब्राह्मणं तद्वत् प्रौतिकारि च यत् पुनः ॥

विप्राणामात्मनश्चापि तत्सर्वं समुदीरयेत् ।

भारताध्ययनं कार्यं पितृणां परमं प्रियं ॥

अत्रोवातः पवतामित्यादिः शान्तिकाध्यायः । इयं पृथिवीत्यादि मधुब्राह्मणं । यदेतन्मण्डलं तपतीत्यादि मण्डलब्राह्मणं । तथा भुञ्जानानां विप्राणां आत्मनश्चापि यत्प्रौतिकरमितिहासाख्यानादि वीणा-वेणुध्वन्यादिकं, 'तद्वत्' वेदजपवत्, अद्वापूतेन मनसा तदपि कारयेत् । तथा च ब्रह्मपुराणे ।

वीणा-वंशध्वनिं वाय विप्रेभ्यः सज्जिवेदयेत् ।

अन्यान्यपि समाचारात् पवित्राणि जप्यानि । तद्यथा तैत्तिरी-याणां । दिवो वा विष्णव उत वा पृथिव्या इत्यादि विष्णवेत्यन्तानि यजुषि । अग्न उदधियात इषुर्युवानामेत्यादि वन्यपक्ष्म इत्यन्तानि च । रत्नोद्दणो वो वल्लगद्दनो वैष्णवान् खनामीत्यनुवाकः । सोमाय पितृमते पुरोडाशं षट्कपालं निर्वपेदित्यनुवाकः । उग्रन्तस्त्रा हवामश्च उग्रन्तः समिधीमहौत्यनुवाकः । असौ वा आदित्योऽस्मिन् लोकेश्च आसीदित्यनुवाकः । ^(१)ध्रुवासि धरुणास्तृतेत्यनुवाकः । इन्द्रोदृचं हत्वेत्यनुवाकः । वैश्वदेवेन वा प्रजापतिः, प्रजा अष्टजत तावरुणप्रघामै-र्वरुणपाशादमुञ्चतेत्यनुवाक इयं । अयं वा वयः पवत इत्यनुवाक-त्रयं । अचां प्राची महती दिगुच्यत इत्यनुवाकः । अमृतोपस्तरण-मभीत्यादयः पञ्चानुवाकाः । ब्रह्ममेरुमामिति त्रिसुपर्णाद्यनुवाकत्रयं ।

(१) वाजसनेयसंहिता १३. १६.

अणोरणीयान्महतोमहीयानित्यनुवाकः । मेधाम इन्द्रो ददातु मेधा
देवी सरस्वतीत्यादयश्चत्वारोऽनुवाकाः । न कञ्चन वसतौ प्रत्याच-
क्षीतेत्यादि । य एवं वेद इत्युपनिषदित्यन्तं खण्डं ।

वाजसनेयिनान्तु । सप्रणवां स्याद्वह्निकाङ्गायचीन्तिः सहदा
पठित्वा, राजोप्रीः कृणुष्व पाजः इति पञ्चर्चः । अग्नये कव्यवाहनाय
स्वाहेत्याद्याः षट्कण्डिकाः । सुरावन्तमित्याद्याः सप्तदश । ^(१)आद्या-
जान्वित्याद्यान्त्रय पित्र्यमन्त्रान् । पुरुषसूक्तं ^(२)सहस्रगोपैति षोडशर्चं ।
^(३)आशुः शिग्रान इत्यादि सप्तदशर्चं । अपतिरथं यज्जायत इत्यादि
षट्शर्चं । शिवमङ्गल्यं प्रजापतिं वै भूतानौत्यादि पिण्डपितृयज्ञब्रा-
ह्मणं । महाहविषेति पितृयज्ञब्राह्मणं । पञ्चैव महायज्ञा इत्यादि
ब्रह्मयज्ञब्राह्मणं । इन्द्रस्य वै यचेत्यादि सुरादि सुराहोमब्राह्मणमिति ।
मैत्रायणीयानान्तु । इषेत्वा सुभूताय वायवः स्य देवोवः सवितेत्यादयः
पञ्चानुवाकाः । कठानान्तु । सोमाय पितृमध्वाज्यं पितृभ्यो वर्हिषद्वा
इत्यनुवाकः । उग्रन्त स्वा हवाम इत्यनुवाकाः । न प्रात्कित्पात्
पितृयज्ञ इत्याद्यनुवाकः ।

अथ छन्दोगानां जप्यानि ।

तत्र गोभिलः ।

अश्रत्सु जपेद्वाहतिपूर्वां सावित्रीं तस्याञ्चैव गायत्रं पित्र्याञ्च
संहितां माधुच्छन्दसञ्च खलोके महीयते इदञ्चास्याक्षयं भवति ।

(१) वाजसनेयसंहिता १२—२०.

(२) वाजसनेयसंहिता ३१. १.

(३) वाजसनेयसंहिता १७. ३३.

‘अश्रत्सु’ भुञ्जानेषु । ‘सावित्री’ सविहदेवत्या सा च गायत्री ।
 व्याहृतयस्य महः जन इति द्वयन्त्यङ्का इतराः पञ्च जप्याः । तस्य
 प्राणायामपूर्विकाः । प्राणायामपूर्वकं पञ्च सत्यान्तं कृत्वा गायत्रीं
 सप्रणवां सव्याहृतिं पठेदिति वरतन्तुस्मरणात् । ॐभूः ॐभुवः ॐस्वः
 ॐतपः ॐसत्यमिति पञ्च सत्यान्तं कृत्वा भूर्भुवः स्वः इति प्रणव-
 व्याहृतिपूर्वां गायत्रीं जपेदित्यर्थः । तस्याञ्च गायत्र्यां गायत्रं साम
 गायेत् । तत्सवितुर्वरेण्यमिति प्रस्तावः, आ इति निधनं । यद्वा उवि-
 श्यतिः सनादग्रे अचन्न गामदन्तही अभिवी पृष्टः अर्कं समुद्रः कनि-
 कन्तीति हे एषा पित्र्या मंहिता । माधुच्छन्दमन्त्रामिदाहो नर इति
 साम । तस्य प्रस्तावः त्वामिदाहो इहीयेनराण । निधनं रसा गाः हा
 इनु इडा इदं ह्यन्वोजमेति प्रथमोत्तमे हे च । प्रथमस्य प्रस्तावः इद-
 मैदियान्न ओजा असा, निधनं वासा । द्वितीयस्य प्रस्तावः ओजसा ।
 निधनं घृतस्स्युताः, सुरूपकञ्जुमिति च । प्रस्तावः सुरूपकञ्जु मूतघे
 सुदुस्वामा । निधनं, ज्योतीः पवस्व सोममधुमंशतावेति च । प्रस्तावः
 हा हैडहाड इहापवस्व सोममधुमारुतावा । निधनं द्राघानाः ।
 मात्स्य-पाद्म-प्रभास-खण्डेषु ।

वृहद्रथन्तरे तद्वज्येष्टसाम सरौरवं ।

जपेदिति शेषः । ‘वृहत्’ वृहत्संज्ञकं साम । प्रस्तावः त्वामिद्वि-
 ह्वामहाण । निधनं हस्सुरथन्तरं । प्रस्तावः अभित्वा गृह्णोनुमोवो ।
 निधनं अशु । ज्येष्टसामानि मूर्ध्निानन्दिव इत्यस्यामृचि गीयमानानि
 चौणि । तत्र प्रथमस्य प्रस्तावः आज्यदोहं मूर्ध्निानन्दा । निधनं
 आज्यदोहं । द्वितीयस्य प्रस्तावः त्विदोहं मूर्ध्निानं । निधनं व्योहं

मूर्द्धाद । द्वितीयस्य प्रस्तावः क्यौहं मूर्द्धादाद । निधनं चतु ।
 रौरवाख्यमात्रः प्रस्तावः पुनानः सोमाधाराया । निधनं ण्वया
 ऊहो वा ।

प्रचेताः ।

पुरुषव्रतानि ज्येष्ठसामानि विविधानि च ।

‘पुरुषव्रतानि’ पुरुषसूक्ते गीयमानानि पञ्चसामानि । नच प्रथ-
 मस्य प्रस्तावः । सहस्रग्रीर्षा पुरुषः । निधनं इट् इडा । द्वितीयस्य
 प्रस्तावः त्रिपादूर्द्धं उदेत्पुरुषः । निधनंऊ । द्वितीयस्य प्रस्तावः पुरुष
 एवेदं सर्वं । निधनं इट् । चतुर्थस्य प्रस्तावः । एतावानस्य महिमा ।
 निधनं इट् इडा । पञ्चमस्य प्रस्तावः । ततोविराडजायत । निधनं ईट् ।
 ब्रह्माण्डपुराणे ।

आदित्य-ब्रह्मणोश्चैव विष्णोरुद्रस्य चैव हि ।

सामानि आवयेच्छ्राद्धे तथान्यान्यपि भूरिशः ॥

‘आदित्यसामानि’ आदित्यव्रताख्यान्येकविंशतिः सामानि । ^(१)ब्रह्म
 जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिति प्रस्तावः । इडा इति निधनकं । विष्णु-
 रुद्रयोः सामानि छन्दोगानामेव पुष्पयन्त्रे दर्शितानि । इदं विष्णुः
 प्रक्षस्य वृष्णः प्रकाव्यमुशले च ब्रुवाण इति वाराहमन्थं पुरुषव्रते
 चैषा वैष्णवी नाम मंहितैतां प्रयुञ्जन् विष्णुं प्रीणाति । आवोराजा
 तदोवर्गः, आज्यदोहानि देवव्रतानि चैषा रौद्री नाम मंहितैतां
 प्रयुञ्जन् रुद्रं प्रीणाति । अन्यान्यपि सामाचारात्सामानि गेयानि ।
 तद्यथा शार्दूलशाखिनां । स पूर्वामहानामिति मधुश्रुचिधनं । प्रस्तावः

स पूर्व्वमिहानामिति । निधनं मधुश्रुताः । पुराभिन्दुर्युवाकविरिति
 मारुतं । प्रस्तावः पुरां भिन्दुर्युवाकविः । निधनं पुरुष्टुताः । हो इडा
 उपग्रहे मधुमती चियन्त इति वाचः सामां । प्रस्तावः ॐ वा उपग्रहे
 मधुमती चियन्तः ॐ वा । निधनं ऊपा । ताद हो वाचेत्यादि-
 सप्तखण्डानि कौमुदशाखिनां । यद्वा उविष्मतिरित्यादीनि पञ्चदश-
 सामानि असौ वा आदित्योदेवे मध्येष्टध्यायः । राणायनीयशाखिनां ।
 महानास्त्रीषाम् । प्रस्तावः ए विदामघवन् विदा । निधनं एवा हि देवाः ।

अथार्यर्वेदिनां जप्यानि ।

इन्द्रस्य वाह इत्यप्रतिरथं सुक्तं । प्राणाय नम इत्यादीनि त्रीणि प्राण-
 सुक्तानि । सहस्रवाजः पुरुष इति पुरुषसुक्तं । कालोऽथो वहतु सप्तरश्मि-
 रिति कालसुक्तं । उपनिषदमध्यात्मं । प्राणाग्निहोत्रमहोपनिषदं ।

उक्तसर्वप्रकारजपामन्त्रवे प्रकारान्तरसुक्तं मत्स्यपुराणे ।

अभावे सर्वविद्यानां गायत्रीजपमारभेत् ।

अथ पुराणोक्तान्यन्यापि जप्यानि ।

तत्र सप्तार्चिमन्त्रः विष्णुधर्मोत्तर-भविष्यत्पुराण-ब्रह्मवैवर्त-ब्रह्म-
 पुराण-वायुपुराण-प्रभासखण्ड-भविष्योत्तरेषु ।

पाप्मापहं पावनौयमश्वमेधसमं तथा ।

मन्त्रं वक्ष्याम्यहं तस्मादमृतं ब्रह्मनिर्मितं ॥

देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।

नमः स्वधायै स्वाचार्यैः नित्यमेव नमो नमः ॥

आद्यावसाने आद्रस्य चिरावर्त्तं जपेत्सदा ।

अश्वमेधफलं ह्येतद्विजैः सत्कृत्य पूजितं ॥

पितरस्तृप्तिमायान्ति राक्षसाः प्रद्ववन्ति च ।
 पितृंश्च त्रिषु लोकेषु मन्त्रोऽयं तारयत्युत ॥
 पयमानः सदा आहुते नियतैर्ब्रह्मवादिभिः ।
 राज्यकामो जपेदेतं सदा मन्त्रमतन्द्रितः ॥
 वीर्यसर्वार्थशौर्यादिश्रीरायुष्यविवर्द्धनं^(१) ।
 प्रीयन्ते पितरोऽनेन जप्तेन नियमेन च ॥
 इति मन्त्रार्चिमन्त्रः ।

अथ विष्णुहृदयमन्त्रः ।

गारुडपुराणे ।

यो विष्णुहृदयं मन्त्रं आहुतेषु नियतः पठेत् ।
 पितरस्तृप्तिमास्तेन पयसा च घृतेन च ॥
 चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च ।
 ह्रयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥
 यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु ।
 नूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतं ॥
 आदिमध्यावसानेषु आहुस्त नियतः शुचिः ।
 जपन् विष्णुहृदं मन्त्रं विष्णुलोकं समश्नुते ॥
 न्यूनश्चैवातिरिक्तश्च यत् किञ्चित् कर्मणोभवेत् ।
 सर्वं यथावदेव स्यात् पितृंश्चैव समुद्धरेत् ॥

ॐ आवयेति चत्वारि अक्षराणि, अस्तु औषडिति चत्वारि,

(१) वीर्यसर्वार्थशौर्यादिश्रीरायुर्वृद्धिवर्द्धनमिति ग० ।

यजेति द्वे । ये यजामहे इति पञ्च । वौषडिति द्वे । एतैर्यो ह्ययते
स यज्ञपुरुषो विष्णुर्मम प्रसीदलित्यर्थः ।

तथा चैतदर्थानुसारि शतपथेऽपि वाक्यं दृश्यते ।

तदेतश्चज्जस्यायातयामो आवयामु औषट् यजये यजामहे वौषडि-
ति । एतासां व्याहृतीनां सप्तदशाक्षराणि । औषट् यजेति चतुरक्षरमस्तु
औषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामहे इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो
वषट्कारः स एष सप्तदशः प्रजापतिः अधिदेवतज्ञाध्यात्मश्च प्रतिष्ठितं
वेद प्रतिष्ठति प्रजया पशुभिः अस्त्रिंश्लोकेऽमृतत्वेनामुष्मिन्निति ।

इति विष्णुहृदयमन्त्रः ।

अथ सप्तार्चिस्तोत्रं ।

प्रभासखण्ड-प्रह्लाण्डपुराण-विष्णुधर्मोत्तरेषु ।

सप्तार्चिषं प्रवक्ष्यामि सर्वकामप्रदं शुभं ।

अमूर्त्तीनां समूर्त्तीनां पिहृणां दीप्ततेजसां ।

नमस्यामि सदा तेषां ध्यायिनां योगचतुषां ॥

इन्द्रादीनां जनेतारः^(१) दक्ष-मारीचयोस्तथा ।

सप्तर्षीणां पिहृणाञ्च तान् नमस्यामि कामदान् ॥

मन्वादीनां जनेतारः सूर्याचन्द्रमशोस्तथा ।

तान्नमस्यामि सर्वान् वै पिहृणस्तर्षणेषु च ॥

नक्षत्राणां ग्रहाणाञ्च वाय्वग्नि-पितरस्तथा ।

द्यावापृथिव्योश्च सदा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥

देवर्षीणां जनेतारः सर्वलोकनमस्कृताः ।

(१) जनेतारः इत्ययं पाठः आर्षः । जनयितारः इत्येव समीचीनः पाठः ।

चातारो ये च भूतानां नमस्ते तान् पितामहान् ॥

प्रजापतेर्गवां वज्रेः सोमाय च यमाय च ।

योगेश्वरेभ्यश्च सदा नमस्ते तान् कृताञ्जलिः ॥

पितृगणेभ्यः सप्तभ्यो नमो लोकेषु सप्तषु ।

स्वयम्भुवे नमस्कृत्य ब्रह्मणे लोकचक्षुषे ॥

एतत्तदुक्तं सप्तार्चिर्ब्रह्मर्षिगणपूजितं ।

पवित्रं परमं ह्येतत् औमद्रूपोविनाशनं ॥

एतेन विधिना युक्तस्त्रीन् वरान् सभते नरः ।

अन्नमायुः सुतांश्चैव ददते पितरो भुवि ॥

भक्ता परमया युक्तः श्रद्धावान् जितेन्द्रियः ।

सप्तार्चिषश्चपेक्षस्तु नित्यमेव समाहितः ।

सप्तद्वौपसमुद्राद्यां पृथिव्यामेकराट् भवेत् ॥

इति सप्तार्चिस्तोत्रं ।

अथ पितृस्तवः ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

ब्रह्मा चाह रुचिं विप्रं श्रुत्वा तस्याभिवाञ्छितं ।

प्रजापतिस्त्वं भविता स्रष्टव्या भवता प्रजाः ॥

स्रष्टु प्रजास्तु ता विप्रः समुत्पाद्य क्रियास्तया ।

कृताकृताधिकारस्त्वं ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥

स त्वं यथोक्तं पितृभिः कुरु दारपरिग्रहं^(१) ।

कामक्षेममनुध्याय कुरु तत्पितृपूजनं ॥

(१) कुरु दारोपसंग्रहमिति ग० ।

एवं च तुष्टाः पितरः प्रदास्यन्ति तत्रेष्टितं ।
 पत्नीः सुतांश्च सन्तुष्टाः किञ्च दद्युः पितामहाः ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युषेर्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मणोऽव्यक्तजनानः ।
 नद्या विविक्ते पुलिने चकार पितृतर्पणं ॥
 तुष्टाव च पितृन् विप्रस्तवैरेभिरथादृतः ।
 एकाग्रः प्रयतो भूत्वा भक्तिनम्रात्मकम्बरः^(१) ॥

रुचिरवाच ।

नमस्येऽहं पितृन् भक्त्या^(२) ये च सन्त्यधिदेवताः ।
 देवैरपि हि तर्प्यन्ते ये आद्वेषु^(३) स्वधोत्तरीः ॥
 नमस्येऽहं पितृन् स्वर्गे ये तर्प्यन्ते महर्षिभिः ।
 आद्वैर्मनोमयैर्भक्त्या भुक्तिमुक्तिमभिषुभिः ॥
 नमस्येऽहं पितृन् स्वर्गान् सिद्धाः सन्तर्पयन्ति यान् ।
 आद्वेषु दिव्यैः सङ्कल्पैरुपहारैः^(४) अनुत्तमैः ॥
 नमस्येऽहं पितृन् भक्त्या येऽर्च्यन्ते गुह्यकैर्दिवि ।
 तन्मथत्वेन वाञ्छद्भिर्बद्धिमात्यन्तिकीं शुभां ॥
 नमस्येऽहं पितृन् मर्त्यैरर्च्यन्ते भुवि ये सदा ।
 आद्वेषु अद्भुत्याभीष्टलोकप्राप्तिप्रदायिनः^(५) ॥
 नमस्येऽहं पितृन् विप्रैरर्च्यन्ते भुवि ये सदा ।

(१) भक्तिनम्रात्मको रुचिरिति क० ।

(२) आद्वे इति ग० ।

(३) ये च आद्वे इति ग० ।

(४) सकलैरुपहारैरिति ख० ।

(५) अद्भुत्याभीष्टलोकप्राप्तिप्रदायिनः इति ख० ।

वाञ्छिताभीष्टलाभाय प्राजापत्यप्रदायिनः ॥

नमस्तेऽहं पितृन् भक्त्याभ्यर्च्यन्ते भुवि ये^(१) सदा ।

धन्यैः आर्द्धैर्यथाहारैस्तपोनिर्द्भूतकिन्निषैः ॥

नमस्तेऽहं पितृन् विप्रैर्नैष्ठिकव्रतचारिभिः ।

ये मंयतात्मभिर्नित्यं सन्नर्प्यन्ते समाधिभिः ॥

नमस्तेऽहं पितृन् आर्द्धे राजन्यास्तर्प्यन्ति यान् ।

कथैरशेषैर्विधिवत् लोकदयफलप्रदान् ॥

नमस्तेऽहं पितृन् वैश्वैरर्च्यन्ते भुवि ये सदा ।

स्वकर्मनिरतैर्नित्यं^(२) पुष्प-धूपान्न-वारिभिः ॥

नमस्तेऽहं पितृन् आर्द्धे ये शूद्रैरपि भक्तिः ।

सन्नर्प्यन्ते जगत्पत्र नाद्या ख्याताः सुकालिनः ॥

नमस्तेऽहं पितृन् आर्द्धे पाताले ये महासुरैः ।

सन्नर्प्यन्ते सुधाहारैः^(३) त्यक्तदम्भमदैः सदा ॥

नमस्तेऽहं पितृन् आर्द्धैरर्च्यन्ते ये रसातले ।

भोगैरशेषैर्विविधैर्नागैः^(४) कामानभीष्टुभिः ॥

नमस्तेऽहं पितृन् आर्द्धे सर्पैः सन्नर्पितान् सदा ।

तत्रैव विविधैर्मन्त्रैर्भागसम्पत्समन्वितैः ॥

पितृन् नमस्ते निवसन्ति साक्षात्

ये देवलोकेषु महीतले वा ।

(१) नमस्तेऽहं पितृन् ये वै तर्प्यन्तेऽरण्यवासिभिरिति ग० ।

(२) स्वकर्मभिरतैर्नित्यमिति ख० ।

(३) सुधाहारा इति ख० ।

(४) विविधवद्भागैरिति ग० ।

तथान्तरीक्षे च सुरादिपूज्या-
 स्ते सम्प्रतीच्छन्तु मयोपनीतं ॥
 पितृन्ममस्ते परमाणुभूताः^(१)
 ये वै विमानेषु वसन्त्यमूर्त्ताः ।
 यजन्ति यान्तामलैर्मनोभि-
 र्योगैश्चराः क्लेशविमुक्तिहेतोः ॥
 पितृन्ममस्ते दिवि ये च मूर्त्ताः
 स्वधाभुजः काम्यफलाभिमन्यौ ।
 प्रदानशक्ताः सकलेष्पितानां
 विमुक्तिदा येऽनभिमंहितेषु ॥
 दृष्यन्तु येऽस्मिन् पितरः समस्ताः
 इच्छावतां ये प्रदिशन्ति कामान् ।
 सुरत्व-मिन्द्रत्व-मतोधिकत्वं
 वस्त्रात्मजान् व्यामवलां गृहाणि ॥
 सूर्यस्य ये रश्मिषु चन्द्रविम्बे
 शूक्रे विमाने च सदा वसन्ति ।
 दृष्यन्तु तेऽस्मिन् पितरोऽन्नतोयै-
 र्गन्धादिना तुष्टिमतो व्रजन्तु ॥
 देवां ऊतेऽग्नौ हविषा च दत्ति-
 र्यं भुञ्जते विप्रश्चरौरमंस्थाः ।
 ये पिण्डदानेन मुदं प्रयान्ति

दृष्यन्तु तेऽस्मिन् पितरोऽन्नतोयैः ॥
 ये खद्विमांसेन सुरैरभीष्टैः
 कृष्णैस्त्रिलैर्दिव्यमनोहरैश्च^(१) ।
 कालेन प्राक्तेन महर्षिवर्यैः
 सम्प्रीणितास्ते सुदमच यान्तु ॥
 कव्यान्यशेषाणि च यान्वभीष्टा-
 न्यतैव तेषाममरार्चितानां ।
 तेषान्तु सान्निध्यमिहाशु पुष्प-
 गन्धाम्भोज्येषु मयाहतेषु ॥
 दिने दिने ये प्रतिगृह्यतेऽर्चां
 मासान्तपूज्या भुवि येऽष्टकास्तु ।
 ये वत्सरान्तेऽभ्युदयेषु पूज्याः
 प्रयान्तु ते मे पितरोऽद्य दृष्टिं ॥
 पूज्या द्विजानां कुसुदेन्दुभासा-
 ये सचियाणाञ्च नवार्कवर्णाः ।
 तथा विशां ये कनकावभासाः
 नीलीनिभाः शृङ्गजनस्य ये च ॥
 तेऽस्मिन् समस्ता मम पुष्प-गन्ध-
 धूपाक्ष-तोयादिनिवेदनेन ।
 तथाग्निहोमेन च यान्तु दृष्टिं
 सदा पितृभ्यः प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥

ये देवपूर्वाण्यपि तन्निहेतो-

रश्रन्ति कथानि शुभाहृतानि ।

तन्नास्तु ये भूमिसृजो भवन्ति

तप्यन्तु तेऽस्मिन् प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥

रक्षांसि भूतान्यसुरांस्तथोपान्

निःसारयन्तस्त्वश्विं प्रजानां ।

आधाः सुराणाममरैश्च पूज्या-

स्तृप्यन्तु तेऽव प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥

अग्निस्वान्ता वर्हिषद आज्यपाः सोमपास्तथा ।

व्रजन्तु तन्नि आद्वेऽस्मिन् पितरस्तर्पिता मया ॥

अग्निस्वान्ताः पितृगणाः प्राचीं रजन्तु मे दिशं ।

तथा वर्हिषदः पान्तु याम्नां ये पितरस्तथा ॥

प्रतीचीमाज्यपास्तददुदौचीमपि सोमपाः ।

रजोभूतपिशाचेभ्यस्तथैवासुरदोषतः ॥

सर्वतस्याधिपस्तेषां यमो रक्षां करोतु मे ।

विश्वो विश्वभुगाराधो धन्यो धर्मः सनातनः ।

भूतिदो भूतिदा भूतपिबर्णा ये गणा नव ॥

कल्याणः कल्पपः कर्त्ता कल्पः कल्पतराश्रयः ।

कल्पताहेतुरनघः षड्वित्येते गणाः स्मृताः ॥

वरो वरेण्यो वरदस्तृष्टिदः पुष्टिदस्तथा ।

विश्वधाता तथा दाता सप्त चैते तथा गणाः ॥

महान् महात्मा महतो मतिमांश्च महाबलः ।

गणाः पञ्च तथैवेते पितृणां पापनाशनाः ॥
 सुखदो धनदद्यान्वो धर्मदोन्यच्च भूतिदः ।
 पितृणां कथ्यते चैतत् तथा गणचतुष्टयं ॥
 एकत्रिंशत्पितृगणाः सौर्याग्रमखिलं जगत् ।
 ते मेऽत्र दृष्टाः पुण्यन्तु यच्छन्तु च सदा हितं ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।

एवन्तु सुवतस्तस्य तेजसां राशिरुच्छिष्टः^(१) ।
 प्रादुर्बभूव सहसा गगनव्याप्तिकारकः ॥
 तद्वष्टा सुमहत्तेजः समाच्छाद्य स्थितं जगत् ।
 जानुभ्यामवनीं गत्वा रुचिस्रोत्रमिदं जगौ ॥
 रुचिरुवाच ।

मूर्त्तिर्नानाममूर्त्तानां पितृणाममितौजसां ।
 नमस्त्यामि सदा तेषां ध्यायिनां दिव्यचक्षुषां^(२) ॥
 इन्द्रादीनां जनेतारो दत्त-मारौचयोस्तथा ।
 सप्तर्षीणां तथान्येषां तान्नमस्त्यामि कामदान् ॥
 मन्वादीनाञ्जनेहंश्च^(३) सूर्याऋद्धममोस्तथा ।
 तान्नमस्त्याम्यहं सर्वान् पितरखार्णवेषु च ॥
 नक्षत्राणां गृहाणाञ्च वाय्वग्नि-नभसां तथा ।
 द्यावा-पृथिव्योश्च तथा नमस्त्यामि कृताञ्जलिः ॥

(१) राशिरुच्छिष्ट इति क०, राशिरुच्छिस्त इति ख० ।

(२) ध्यायिनां योगचक्षुषामिति क० ।

(३) मन्वादीनां मुनीन्द्राणामिति ग० ।

देवर्षीणां जनेहंसु सर्वदेवनमस्कृतान् ।
 अभयस्य सदा दातृन् नमस्येऽहं कृताञ्जलिः ॥
 प्रजापते कश्यपाय सोमाय वरुणाय च ।
 योगेश्वरेभ्यश्च तथा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥
 नमो गणेशः सप्तभ्यस्तथा लोकेशु सप्तसु ।
 स्वयम्भुवे नमस्यामि ब्रह्मणे योगचतुर्वे ॥
 यदाधाराः पितृगणा योगमूर्तिधरा हि ते ।
 नमस्यामि ततः सोमं पितरं जगतामहं ॥
 अग्निरूपांस्तयैवान्वात्रमस्यामि पितृनहं ।
 अग्नीषोममयं विश्वं यत एतदशेषतः ॥
 ये तु तेजोमयाश्चैते सोम-सूर्याग्निमूर्त्तयः ।
 जगत्स्वरूपिणश्चैव तथा ब्रह्मस्वरूपिणः ॥
 तेभ्योऽखिलेभ्यो योगिभ्यः पितृभ्यो यतमानसः ।
 नमो नमो नमस्ते मे प्रवीदन्तु स्वधाभुजः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

एवं स्मृतास्तस्मै तेजसो मुनिमत्तम ।
 निश्चक्रमुक्ते पितरो भासयन्तो दिशो दश ॥
 निवेदितञ्च यत्तेन गन्धमाख्यानुलेपनं ।
 तद्भूषितानय स तान् ददृशे पुरतः स्थितान् ॥
 प्रणिपत्य पुनर्भक्त्या पुनरेव कृताञ्जलिः ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यमित्याह पृथगादृतः ॥
 ततः प्रसन्नाः पितरस्तमूचुर्मुनिमत्तमं ।

वरं वृणीष्वेति स तानुवाचानतकम्बरः ॥

रुचिरुवाच ।

साम्प्रतं सर्गकर्तृत्वमादिष्टं ब्रह्मणा मम ।

योऽहं पत्नीमभीष्टामि धन्यां दिव्यां प्रजावतीं ॥

पितर ऊचुः ।

अद्यैव सद्यः पत्नी ते भविष्यति मनोरमा ।

तस्याञ्च पुत्रो भविता रुचिरो मुनिमत्तमः ॥

मन्वन्तराधिपो धीर्मांस्त्वन्नास्त्वैवोपलक्षितः ।

रुचे रौच्य इति ख्यातिं प्रयास्यति जगत्त्रये ॥

तस्यापि बहवः पुत्रा भविष्यन्ति महात्मनः ।

महाबला महावीर्याः पृथिवीपरिपालकाः ॥

तच्च प्रजापतिर्भूत्वा प्रजाः सृष्ट्वा चतुर्विधाः ।

क्षीणाधिकारो धर्मज्ञः ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥

स्तोत्रेनानेन हि रुचे योऽस्मांस्तोष्यति भक्तितः ।

तस्य तुष्टा वयं भोगान् दास्यामो ज्ञानमुत्तमं ॥

शरीरारोग्यमैश्वर्यपुत्र-पौत्रादिकं तथा ।

वाञ्छन्ति सततं स्तव्याः स्तोत्रेणानेन यज्ञतः ॥

आहुं च य इमं भक्त्या अस्मत्प्रीतिकरं स्तवं ।

पठिष्यति द्विजाद्याणां भुञ्जतां पुरतः स्थितः ॥

स्तोत्रश्रवणमम्भीत्या सन्निधाने परे हते ।

अस्माकमवयं आहुं तद्भविष्यत्यसंशयं ॥

यद्यप्यस्तोत्रं च आहुं यद्यप्युपहतं भवेत् ।

अन्यायोपात्तविज्ञेन यदि वा कृतमन्यथा ॥
 अथाहुर्हैरुपहृतैरुपहारैस्तथा कृतं ।
 अकालेऽप्यथवाऽदेशे विधिद्वौनमथापि वा ॥
 अश्रद्धानैः पुरुषैर्दक्षमाश्रित्य वा कृतम्
 अस्माकं तप्तये आहुं तथाप्येतदुदीरणात् ॥
 यत्रैतत् पथते आहुः स्तोत्रमस्मात्सुखावहं ।
 अस्माकं जायते तप्तिस्तत्र द्वादशवार्षिकौ ॥
 हेमन्ते द्वादशाब्दानि तप्तिमेतत् प्रयच्छति ।
 शिशिरे द्विगुणाब्दानि तप्तैः स्तोत्रमिदं श्रुतं ॥
 वसन्ते षोडशममासुप्तये आहुकर्मणि ।
 शीघ्रे च षोडशैवैतत् पठितं तप्तिकारकं ॥
 विकलेऽपि कृते आहुः स्तोत्रेणानेन शोधिते ।
 वर्षासु तप्तिरस्माकमक्षया जायते रुचे ॥
 शरत्कालेऽपि पठितं आहुकाले प्रयच्छति ।
 अस्माकमेतत् पुरुषैस्तृप्तिं पञ्चदशाब्दिकौ ॥
 यस्मिन् गृहेऽपि लिखितमेतत्तिष्ठति नित्यदा ।
 सन्निधानं कृते आहुः तत्रास्माकं भविष्यति ॥
 तस्मादेतत्तथा आहुः विप्राणां भुञ्जतां पुरः ।
 आवणीयं महाभाग अस्माकं प्रीतिहेतुकं^(१) ॥

अथान्यान्यपि जप्यानि ।

भविष्योत्तर-वाराह-विष्णुपुराणेषु ।

(१) पुष्टिहेतुकमिति म० ।

लोकानिमांश्च पौराणां श्रावयेद्ब्राह्मणान् बुधः ।

पिता पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ।

मम हस्तिं प्रयान्त्वद्य विप्रदेहेषु संस्थिताः ॥

पिता पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ।

मम हस्तिं प्रयान्त्वग्निहोमाप्यायितमूर्त्तयः ॥

पिता पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ।

हस्तिमायान्तु पिण्डेन मया दत्तेन भूतले ॥

पिता पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ।

हस्तिमायान्तु मे भक्त्या यन्मयैतदुदाहृतं ॥

मातामहस्तन्पिता च पिता तस्यापि हृष्यतु ।

द्विजानां तर्पणाद्भोमात् पिण्डदानाच्च मे सदा ॥

मातामहस्तृप्तिमुपैतु तस्य

तथा पिता तस्य पिता तु योऽन्यः ।

विश्वे च देवाः परमां प्रयान्तु

हस्तिं प्रणम्यन्तु च यातुधानाः ॥

यज्ञेश्वरो हव्यसमस्तकव्य-

भोक्ताव्ययात्मा हरिरीश्वरोऽत्र ।

तत्सन्निधानादपयान्तु सद्यो

रक्षांस्यशेषाण्यसुराश्च सर्व्वे ॥

अथ ब्रह्मवैवर्त्त-वाराहपुराणोक्तानि गयाप्रशंसावचनान्यपि श्रिष्टाः पठन्ति।

गयायां धर्मपृष्ठे च सरसि ब्रह्मणस्तथा ।

गयाशीर्षे वटे चैव पित्राणां दत्तमक्षयं ॥

गयायां पितृरूपेण स्वयमेव जनार्दनः ।
 तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं मुच्यते च चण्डनयात् ॥
 शमीपत्रप्रमाणेन पिण्डं दद्याद्गयाशिरः ।
 उद्धरेत् सप्तगोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतं ॥
 भूमिष्ठास्तु दिवं यान्ति स्वर्गस्था मोक्षगामिनः ।
 स्वर्ग-पाताल-मर्त्येषु नास्ति तीर्थं गयाभूमम् ।
 पितरो यान्ति देवत्वं दत्ते पिण्डे गयाशिर इति ॥

कालिकापुराणे ।

स्वाध्यायमौरेत पुराणमाद्यं
 स्वधर्मशास्त्रं पितृसम्मतञ्च ।
 कथां विरिञ्च्यादिचरित्रविप्र
 तुष्टौ च तेषामितिहासमेव ॥

कूर्मपुराणे ।

स्वाध्यायं आवयेदेषां धर्मशास्त्राणि चैव हि ।
 इतिहासपुराणानि आहुकल्याणस्तु शोभनान् ॥

नारदीयपुराणे ।

आख्यानानि पितृणाञ्च आद्धेयवयवप्रये ।
 गाथाश्च पितृभिर्गीता मुञ्चानान् आवयेद्विजान् ॥

पितृणामाख्यानानि आवयेदित्युक्तं, तत्र सप्तव्याधाख्यानं आहु-
 प्रशंसाप्रकरणे द्रष्टव्यं । पौरुषवसमाख्यानममावास्याप्रकरणे विलोक-
 नीयं । अच्छोदाख्यानमष्टकाप्रकरणे प्रतिपादितं विज्ञेयं । अन्यान्यपि
 ब्रह्मपुराणोक्तख्यानमार्कण्डेयपुराणोक्तमरीत्याख्यानप्रभृतौन्यतिप्रसङ्ग-

भयादिहालिखितानि पित्र्याख्यानानि तत्तत्पुराणेषु विलोक्य आ-
वणौयानि । समयमप्रव्याधाख्यानपठनासमर्थं तु तत्सङ्ग्रहरूपं मात्स्य-
पद्मपुराणोक्तमिदं श्लोकद्वयं पठेत् ।

सप्तव्याधा दशारण्ये सृगाः कालञ्जरे गिरौ ।

चक्रवाकाः सरादीपे हंसाः सरसि मानसे ॥

तेऽपि जाताः कुहूत्तरे ब्राह्मणा वेदपारगाः ।

प्रस्थिता दौर्धमध्वानं यूयन्तेभ्योऽवसीदतेति ॥

पितृगाथास्तु नानासूतिपुराणेभ्यः समाहृत्य प्रदर्शन्ते ।

तत्र यमसूतौ ।

गाथाश्च पितृभिर्गौताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः ।

अपि नः स कुले भूयाद् यो नो दद्यात्तयोदशीं ॥

पायसं मधुसंयुक्तं प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ।

अजेन सर्वलोहेन वर्षासु च मघासु च ॥

आह विष्णुः । अथ पितृगौते गाथे भवतः ।

अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चित् नृपोत्तम ।

प्रावृत्कालेऽमिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ॥

मधूत्कटेन यः आहुं पायसेन समाचरेत् ।

कार्त्तिकं सकलं वापि प्राक्छाये कुञ्जरस्य वा ॥

पैठौनसिः ।

छागेन सर्वलोहेन वर्षासु च मघासु च ।

पुत्त्रो वा यदि वा पौत्त्रो यो नो दद्यात् त्रयोदशीम् इति ॥

इदं सतिः ।

काञ्चन्ति पितरः पुत्रान् नरकापातभीरवः ।
 गद्यां यास्यति यः कश्चित् सोऽस्मान् सन्नारयिष्यति ॥
 करिष्यति दृषोत्सर्गमिष्टापूर्त्तं तथैव च ।
 पातयिष्यति गार्हस्थ्यं आहुं दास्यति वान्वहं ॥

याज्ञवल्क्यः ।

कुलेऽस्माकं स जन्तुः स्यात् यो नो दद्याज्जलाञ्जलिं ।
 नदीषु वज्रतोयासु श्रौतलासु विशेषतः ॥
 अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।
 गयाशीर्षवटे आहुं यो न कुर्यात् समाहितः ॥

यम-याज्ञवल्क्य-विष्णुधर्मोत्तर-ब्रह्मवैवर्त्त-भविष्योत्तर-कूर्मपुराणेषु ।

एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्यप्येको गद्यां व्रजेत् ।
 यजेत वायसेधेन नीलं वा दृषमुत्सृजेत् ॥

मत्स्यपुराण-विष्णुधर्मोत्तरयोः ।

अनः परं प्रवक्ष्यामि पितृभिर्याः प्रकौर्तिताः ।
 गाद्याः पार्थिवग्राहूलकामयद्भिः स्वके पुरे ॥
 अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं यः आहुं नित्यमाचरेत् ।
 पयोमूल-फलैः पुष्पैस्तिलतोयेन वा पुनः ॥
 अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं यो नो दद्याज्जलाञ्जलिं ।
 नदीषु वज्रतोयासु श्रौतलासु विशेषतः ॥
 अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं हेममिश्रं जलाञ्जलिम् ।
 तिल-मालिकर्षयुक्तं यो नो दद्यात् समाहितः ॥
 अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं यो नो दद्याच्चयोदर्शी ।

पायसं मधुमर्पिभ्यां वर्षासु च मघासु च ॥
 अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं खड्गमांसेन यः सक्तः ।
 आर्द्धं कुर्यात् प्रयत्नेन कालशाकेन वा पुनः ॥
 कालशाकं महाशाकं मधु मुन्यन्नमेव च ।
 विषाणवर्ज्या ये खड्गा आसुर्यादाशयामहे ॥
 गयायां दर्शने राहोः खड्गमांसेन योगिनम् ।
 भोजयेद्वै कृतेऽस्माकं ज्ञायायां कुञ्जरस्य तु ।
 आकल्पकालिकी हस्तिस्तेनास्माकं भविष्यति ॥
 दाता सर्वेषु लोकेषु कामचारौ भविष्यति ।
 आभूतसंज्ञं कालं नात्र कार्या विचारणा ॥
 यदेतत् पञ्चकं तस्मादेकेनापि वयं सदा ।
 हस्तिं यास्यामहेऽनन्तां किं पुनः सर्वसम्पदा ॥
 अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं वृषभं यः समुत्सृजेत् ।
 प्रसूयमानां वै धेनुं दद्याद्ब्राह्मणपुङ्गवे ॥
 अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं कश्चित् पुरुषसत्तमः ।
 सर्वोपकरणैर्युक्तं गृहं यः सम्प्रदास्यति ॥
 अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं दद्यात् कृष्णाजिनश्च यत् ।
 सुवर्णशृङ्गं सखुरं विधिना च नरोत्तम ॥
 अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं कश्चित् पुरुषसत्तमः ।
 सर्ववर्णं हयं दद्याच्छुक्लनौलं विशेषतः ॥
 अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं यः कुर्याच्छृङ्गद्वयान्वितः ।
 सुवर्णदानं गोदानं पृथिवीदानमेव च ॥

अपि स्यात् स कुलेऽस्माकं कश्चित् पुरुषमत्तमः ।
 कूपारामतडागानां वापीनां यश्च कारकः ॥
 अपि स्यात् स कुलेऽस्माकं सर्वभावेन यो हरिं ।
 प्रयायाच्छरणं विष्णुं देवेशं मधुसूदनं ॥

वायुपुराण-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

अत्र गाथाः पितृगीताः कौर्त्तयन्ति पुराविदः ।
 तास्त्वहं सम्प्रवक्ष्यामि यथावच्च निबोधत ॥
 अपि नः स कुले जायात् यो नो दद्यात् त्रयोदशीं ।
 पायसं मधुमर्पिभ्यां कायायां कुञ्जरस्य च ।
 अजेन सर्वलोहेन वर्षासु च मयासु च ॥
 एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
 गौरीं वायुदहेद्गाथ्यां नीलं वा लृषमुत्सृजेत् ॥

प्रभासखण्डे ।

अब्रुवन् पितरस्त्वेतां गाथां पौराणिकीं प्रिये ।
 गयां गन्तुं न शक्नोति यदि पुत्रः कथञ्चन ॥
 तदा यत्नेन गन्तव्यं गोप्यदं तीर्थमुत्तमं ।
 कन्दैर्मूलैः फलैर्वापि पिष्ठाकेज्जुदकेन वा ।
 अपि नः स कुले भूयाद्योऽत्र आर्द्धं प्रदास्यति ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

पितृगाथाः सदैवात्र गीयन्ते ब्रह्मवादिभिः ।
 या गीताः पितृभिः पूर्व्वं रहस्यामन्महीपते ॥
 कदा नः सन्ततावश्यः कस्यचिद्भविता सुतः ।

यो योगिभुक्तशेषानैर्भुवि पिण्डं प्रदास्यति ॥
 गयायामथवा पिण्डं खड्गमांसं महाहविः ।
 कालशाकं तिलाद्यं वा कृसरं समद्वयम् ॥
 वैश्वदेव्यञ्च मौस्यञ्च खड्गमांसं परं हविः ।
 विषाणवर्जं ये खड्गा आसूर्यादाशयामहे ॥
 तथा वर्षात्रयोदशां मघासु च यथाविधि ।
 मधुसर्पिःसमायुक्तं पाचयन् दक्षिणायने ॥

महाकालखण्ड-वराहपुराणयोः ।

पितृगौतास्तथैवात्र श्लोकांस्तान् शृणु सत्तम ।
 श्रुत्वा तथैव भवता भाव्यञ्चैव धृतात्मना ॥
 अपि धन्यः कुले जायादस्माकं भक्तिमान्नरः ।
 अकुर्वन् वित्तशायं यः पिण्डान्नो निर्व्वपिष्यति ॥
 रत्न-वल्गु-महायान-सर्व्वभोगादिकं वसु ।
 विभवे सति विप्रेभ्यस्त्वस्मानुद्दिश्य दास्यति ॥
 अन्नेन वा यथाशक्त्या कालेऽस्मिन् भक्तिनम्रधीः ।
 भोजयिष्यति विप्राय्यान् तच्चात्रविभवो नरः ॥
 असमर्थोऽन्नदानस्य धान्यशाकं स्वशक्तिः (१) ।
 प्रदास्यति द्विजाय्येभ्यः स्वल्पान्त्वां वापि दक्षिणां ॥
 तत्राप्यसामर्थ्ययुतः करायाश्रयितांस्तिलान् ।
 प्रणम्य द्विजमुखाय कस्मैचिद्विज दास्यति ॥
 तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि समवेतं जलाञ्जलिं ।

भक्तिनमः समुद्दिश्य यद्यस्माकं प्रदास्यति ॥

यतः कुतश्चित् संप्राप्य गोभ्यो वापि गवान्निहं ।

अभावे प्रीणयन्नस्मान् भक्तियुक्तः प्रदास्यति ॥

सर्वाभावे वनं गत्वा कन्दमूलप्रदर्शकः ।

सूर्यादिलोकपालानामिदमुच्चैः पठिष्यति ॥

न मेऽस्ति वित्तं न धनं न वान्यत्

आद्धोपयोग्यं स्वपितृव्रतोऽस्मि ।

दृष्यन्तु भक्त्या पितरो मया नृतौ

कृतौ भुजौ वर्त्मनि मास्तस्य ॥

सयवं पायसं वापि श्यामाकं सन्निवारकं ।

सकृन् चौद्रतिलैर्युक्तान् कृत्वा पिण्डान् प्रदास्यति ॥

तेन पिण्डप्रदानेन वाचोऽस्माकं त्रिपिष्टपे ।

तर्पणञ्चैव योऽस्माकमिह कुर्यात् समाहितः ।

तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि सोऽपि दक्षिणं परां नयेत् ॥

कूर्मपुराणे ।

गायन्ति पितरो गायाम्स्तृणन्ति च मनीषिणः ।

एष्टव्या बहवः पुत्राः शीलवन्तो गुणान्विताः ॥

तेषान्नु समवेतानां यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।

गयां प्राप्यानुषङ्गेण यदि आद्धं समाचरेत् ॥

सन्तारिता वयन्तेन स याति परमाङ्गतिं ।

वराहपर्वते चैव गयायां वै विशेषतः ॥

वाराणस्यां विशेषेण यत्र देवः स्वयं हरः ।

नन्दिपुराणे ।

अपि तेषां शृणु मत्तं पिबृणां निश्चितं तदा ।

रहस्यं तैरिदं प्रोक्तं मुनीनां भावितात्मनां ॥

शाकानि मूलानि फलानि वापि

ये आह्वसुद्दिश्य तु निर्वपन्ति ।

सिक्तानि तोयेन सुतीर्थजेन

ते पुत्तिष्ठां पुत्तफलं सुपुष्पं ॥

न यज्ञयाजी न च सर्ववेदी ।

प्रियः पिबृणां न गयां प्रयातः ।

प्रियः स पुत्तोऽभिमतः पिबृणां

यः सादरोऽभः स ह देव दद्यात् ॥

अलं हि दानाध्ययनैस्तपोभि-

स्तयापरैः संयमयन्त्वणैश्च ।

सुतीर्थमेकं परमं पवित्रं

पापापहं प्राप्य निरस्तदोषं ॥

पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं

दद्यात् पिबृभ्यः प्रयतो मनुजः ।

आहूतं कृतं येन समाख्यहस्यं

रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥

इति जप्यानि ।

अथ विभक्तयः ।

गोच-सम्बन्ध-नामानि यथावत्प्रतिपादयेत् ।

इति वचनात् गोत्रप्रतिपत्तिहेतोः शब्दस्योच्चारणं कर्त्तव्यं, तच्चा-
विभक्ति कर्तुमशक्यमिति विकल्पमानासु यस्यां विभक्तौ प्राप्तायां
शास्त्रेण नियमः क्रियते तत्र विभक्तिविशेषैरेव आहुं देयमित्याह
नारायणः ।

विभक्तिभिस्तु संयुक्तं दीयते पितृदेवतं ।

दत्तमच्यतां याति विपरीतमनर्थकं ॥

‘पितृदेवतं’ पित्रर्थं देवतार्थं च द्रव्यं विभक्तिभिः संयुक्तं इति । वि-
भक्तिभिर्यासादिधर्मशास्त्रप्रणेतनियमिताभिस्तुतुर्थ्यादिभिः सम्बद्धम् ।
तद्योद्दिश्यमानदेवताभिधायिपदस्य विभक्तिसम्बन्धेन परम्परया त्यज्य-
मानस्य द्रव्यस्य सम्बन्धाभिप्रायेण । न तु साक्षाद्द्रव्यवाचकस्य पदस्य
विभक्तिसम्बन्धो विधेयदर्शयिष्यमाणैर्वचनैरुद्दिश्यमानाभिधायिपदस्य
चतुर्थ्यादिविभक्तिनियमविधानावगमात् । क्रियाविशेषणपक्षे तु न
किञ्चिदनुपपन्नं । ततश्चतुर्थ्यादिविभक्त्यन्तैः पदैर्देवान् पितृनुद्दिश्य
गन्धादिद्रव्यं देयमित्यर्थः । ‘विपरीतं’ यथाविहितविभक्तिरहितं ।
‘अनर्थकं’ निष्फलं ।

नागरखण्डेऽपि ।

विभक्तिरहितं आहुं क्रियते यदिपर्ययात् ।

अकृतं तद्विजानीयात् पितृणां नेपतिष्ठते ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन ब्राह्मणेन विजानता ।

विभक्तिभिर्यथोक्ताभिः आहुं कुर्याच्चभिः सदा ॥

‘विपर्ययात्’ भ्रान्तेः । ‘यथोक्ताभिः’ यथाशास्त्रविहिताभिः । ‘चभि-
रिति ह्यान्दसं विभक्तौनां विशेषणम् । अतस्तिष्ठभिर्विभक्तिभिः सर्वदा

आहुं कर्त्तव्यं । एतच्च तिसृणां विभक्तीनां सर्वदा आहुमात्रसम्बन्धा-
भिप्रायेण न तु तिसृणांमेव आहुमात्रसम्बन्ध इति मन्त्रव्यं विभक्ति-
चतुष्टयस्य वक्ष्यमाणत्वात् । कथं तर्हि चतसृणां न आहुमात्र-
सम्बन्धः एकोद्दिष्टे आवाहनाभावेन द्वितीयाया मन्त्रभावात् । का
पुनस्ता विभक्तयः इत्यपेक्षायामुक्तं तत्रैव । प्रथमा च चतुर्थी च षष्ठी
स्याच्चाहुसिद्धये । 'प्रथमा चेति चशब्देन तद्विशेषः समुद्भिरुपादीयते ।
उत्तरेण चकारेण द्वितीया, तेन प्रथमा-समुद्भि-द्वितीया-चतुर्थी-
षष्ठीनां यथौचित्यं प्रयोगेण आहुं साधयेत् ।

उक्तविभक्तीनां विनियोगमाह व्यासः ।

चतुर्थी चासने नित्यं सङ्कल्पे च विधीयते ।

प्रथमा तर्पणे प्रोक्ता समुद्भिर्मपरे जगुः ॥

'चतुर्थी चासने नित्यं' इति भूयोदर्शनाभिप्रायेण न तु तन्नित्यार्थं
तस्यापात्तिकस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् । अथवा नित्यमित्युपरितनेन
सम्बध्यते अन्नसङ्कल्पे तस्यानियतत्वात् । 'तर्पणं' पित्राद्युद्देशेन जल-
दानं । तत्रासुकगोत्राः अस्मत्पितरः हव्यन्त्विति प्रथमया असुकगोत्रा
अस्मत्पितरः हव्यध्वमिति समुद्भ्या वा प्रयोगः कर्त्तव्यः । समुद्भिर्मि-
त्यादेर्वाक्यान्तरत्वम् । 'अपरे' अपरस्मिन् अर्थदानादौ, कर्त्तव्यं । स-
मुद्भिप्रयोज्यं शास्त्रविदः प्राहुः ।

आह धर्मः ।

पृच्छाक्षत्यासने षष्ठी चतुर्थी चासने मता ।

अर्घ्यावनेजनं पिण्डं तथा प्रत्यवनेजनं ।

समुद्भौतानि कुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदः ॥

‘पृच्छा’ अनुज्ञा ब्राह्मणार्थं आह्वारभ्ये प्रश्नवाक्यं, ‘अक्षय्यं’ अक्षय्यो
दकदानं ।

भृगुः ।

पृच्छामने तु वै षष्ठी तथैवाक्षय्यदानके ।

आवाहने द्वितीया स्यादेष शास्त्रविनिश्चयः ॥

अर्थावनेजने पिण्डे तथा प्रत्यवनेजने ।

सम्बुद्धितां प्रयुञ्जीत शेषे षष्ठी विधीयते ॥

गन्धं माल्यञ्च धूपञ्च दीपमञ्च सदक्षिणं ।

अपृथक्त्वेन दातव्यं चतुर्थ्या विधिभिच्छ्रुता ॥

‘अपृथक्त्वेन’ अविशेषेण अवैषम्येणेति यावत् ।

प्रचेताः ।

अप्रदक्षिणमेतेषामेकैकान्तु पितृक्रमात् ।

सम्बोध्य गोचनामभ्यामेष तेऽर्थ्य इतीरयेत् ॥

एतेषां पितृ-पितामह-प्रपितामहानां मध्ये पितृक्रमादेकैकं गोत्र-
नामभ्यां सम्बन्धप्रतिपादकेन च पित्र्यादिशब्देन सम्बोध्यैष तेऽर्थ्य इति
कीर्त्तयेत् ।

ब्रह्मपुराणे ।

इदं वः पाद्यमर्थञ्च चतुर्थ्यन्तं निवेदयेत् ।

अत्रापि नाम-गोत्र-पित्र्यादिशब्दान् सम्बुद्धान्तानेव सङ्कीर्त्त्यैव इति
युगपदिव चतुर्थ्यन्ता विधेया इत्यर्थः ।

नागरखण्डे ।

अक्षय्यं मतिलं देयं षष्ठ्या चैव ततः परं ।

पवित्राणि समादाय स्वधेति च प्रकीर्त्तयेत् ॥

संग्रहकारोप्यक्षयदाने षष्ठीमाह ।

अक्षय्यासनयोः षष्ठी द्वितीयावाहने स्मृता ।

अन्नदाने चतुर्थी स्याच्छेषाः समुद्भूयः स्मृताः ॥

भविष्योत्तरेऽपि ।

चतुर्थी सर्वकार्येषु प्रथमा तर्पणे स्मृता ।

षष्ठी विभक्तिरक्षये पितृकार्यं यथाविधि ॥

अत्र विकल्पे यथास्वशास्त्रं व्यवस्था ।

आवाहने तु द्वितीयानियमो विभक्त्यन्तरनिषेधश्चोक्तो नागर-
खण्डे ।

आवाहनन्तु कर्त्तव्यं विभक्त्याथ द्वितीयया ।

ये नागच्छन्ति ते सर्वे समाहृताः पृथक् पृथक् ॥

अन्यथा तु विभक्त्या च पितृन्नावाहयेत् कश्चित् ।

नागच्छन्ति महाभागा यद्यपि स्तुर्वुभुचिताः ॥

अथेत्यासनदानानन्तरं पितृणामावाहनं करिष्ये आगच्छन्तु पितरः
पितर आगच्छेति विभक्त्यन्तरसम्भवादन्वनिषेधोऽयमुच्यते । अन्यैस्तु
सविभक्तिकपदप्रयोगदर्शनेनैव विभक्तौनां विनियोग उक्तः ।

तत्र तावद्गोत्रसंबन्धनामानि यथावत् प्रतिपादयेदित्युक्तक्रमेणैव
प्रयोग उक्तो वक्तृचपरिशिष्टे ।

गोत्रं स्वरान्तं सर्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्मणि ।

गोत्रस्य तर्पणे कुर्यादेवं दाता न मुञ्चति ॥

‘गोत्रं’ गोत्रशब्दः, ‘स्वरान्तं’ अजन्तं । सर्वत्र स्वापवादव्यतिरेकेण,

अजन्तता च गोत्रशब्दस्य । सप्तम्यर्थसम्भवात् प्रयोगायोग्यतयैव सप्त-
मीव्युदासोभविष्यति । अथवा स्वरान्तमिति यत्किञ्चित्स्वरान्तता-
प्राप्ता प्रथमं वा नियम्येतेति न्यायाद्वर्णमसमासाद्ये प्रथमनिर्दिष्टस्या-
कारस्यैवान्धावयवता तथा चाकारान्तः गोत्रशब्द उच्चारणीय इति
गम्यते । अथवा स्वरान्तमित्युदात्तस्वरान्तं वर्णधर्मरूपेषु स्वरेषु
प्रथमत्वात् प्रधानत्वाच्च निर्विशेषणेनापि स्वरशब्देन निर्दिश्यते,
तस्यैव विज्ञातुं शक्यत्वात् । ततश्चोदात्तताविशिष्ट एव वर्णो यस्यान्तो
न वर्णान्तरं । तदत्र स्वरान्तता च गोत्रशब्दस्य सम्बुद्धावेव
घटत इति । अत्रैकवचनपुंलिङ्गपित्रादिशब्दाः प्रदर्शनार्थाः वज्रवचन-
स्त्रीलिङ्गमाहमातामहादिशब्दानामिति तत्र प्रयोजकत्वात् । एवञ्चात्र
प्रयोगो भवति अमुकगोत्र पितरमुकशर्मन्नेतन्नेऽर्थ्यमिति । एवं पिता-
महादिष्वपि । अत्रत्ये त्वमुकगोत्रस्य पितुरमुकशर्मणोऽत्रत्यमस्त्विति
प्रयोगः । एवं पितामहादिष्वपि । तर्पणे तु अमुकगोत्रः पिता
अमुकशर्मा ह्यस्त्विति प्रयोगः । एवं पितामहादिष्वपि । एवमासन-
दानादावपि स्वयमूहं । विस्तरेण तु प्रतिविभक्तिप्रतिपदार्थत्वप्रयोग-
वाक्यान्वपराहृत्यप्रतिपादने दर्शयिष्यन्ते ।

दृष्टव्यचेतापि ।

गोत्रं स्वरान्तं सर्वत्र गोत्रस्यात्रत्यकर्मणि ।

गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः एवं कर्त्ता न सुह्यति ॥

सर्वत्रैव पितः प्रोक्तः पिता तर्पणकर्मणि ।

पितुरत्रत्यकाले तु पित्राणां दत्तमत्रत्यं ॥

नागरखण्डे तु विभक्त्यन्तपित्रादिपदपूर्वकप्रयोगपूर्वकं तदिनियोग उक्तः ।

सर्वत्रैव पितः प्रोक्तः पिता तर्पणवर्मणि ।

पित्र्ये सङ्कल्पकाले तु पितुरक्षय्यदापने ॥

गोचं स्वरान्तं सर्वत्र गोचस्तर्पणकर्मणि ।

शर्मणे सख्यदाने तु शर्मणोऽक्षय्यके विधौ ॥

‘सङ्कल्पकाले’ अन्नत्यागकाले । ‘सख्यदाने’ अन्नदाने । स्त्रीलिङ्गेऽपि विभक्त्यन्तपदप्रयोगदर्शनेन तद्विनियोगस्तत्रैव ।

मातुर्मात्रे तथा मातः आसने कल्पनेऽक्षये ।

गोत्रे गोत्राञ्च गोत्राद्याः प्रथमाद्या विभक्तयः ॥

देवि देव्यै तथा देव्या एवं मातुश्च कीर्तयेत् ।

गोभिलोऽपि ।

गोत्राद्याश्चासने कुर्यात् गोत्रे चैवार्ध-पिण्डयोः ।

गोत्राद्याश्चाक्षय्यकाले गोत्रायै त्याग एव च ।

गोत्रामावाहने कुर्यात् स्त्रीलिङ्गे तु न संशयः ॥

अन्यान्यपि नमो विद्येभ्यो देवेभ्य इत्यन्नमादौ प्राङ्मुखेभ्योऽपि निवेदये-
दित्येवम्प्रायाणि विभक्त्यादिवचनानि प्रयोगसमवायात्तत्रैव दर्शयिष्यन्ते ।

॥ इति विभक्तयः ॥

॥ अथ प्राचीनावीत-यज्ञोपवीतनिर्णयः ॥

तत्र तत्सामान्येन इह खलु चतुर्विधं कर्म भवति किञ्चित् पित्रेक-
सम्बन्धित्वात् पित्र्यं स्वधानिनयनादि । किञ्चिदैवैकसम्बन्धित्वादैवं यथा
विद्येदेवाः प्रीयन्तामिति वाचनं । किञ्चिदुभयसम्बन्धित्वादुभयात्मकं
यथा पाकप्रेक्षणादिस्तन्मात्राद्यनुवादेन शमीमथादिचोदितम् । ज्ञायते
लिङ्गप्रधानार्थं पूर्वं सिद्धान्तपक्षयोरित्यादौ दृश्यते चाङ्गप्रधानयोः

साधारणधर्मत्वं । किञ्चित् देव-पितृसम्बन्धरहितत्वात्लौकिकमेव । यथा
स्वागतप्रश्नादि । तत्र यत्पित्र्यं यच्चोभयात्मकं तत्प्राचीनावीतिना
कार्यमित्याह मनः ।

प्राचीनावीतिना सम्यगपसम्यमतन्द्रिणा ।

पित्र्यमानिधनात्कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना ॥

‘प्राचीनावीतिना’ दक्षिणस्कन्धोपरि वामकक्षाया अधस्ताच्च विन्यस्त-
ब्रह्मसूत्रेण, ‘आनिधनात्’ आसमाप्तेः । दर्भपाणिनेति दर्भपाणित्वस्य पित्र्ये
अयोग्यादृक्त्यर्थं न तु दैवमानुषेभ्यो निवृत्त्यर्थं आहुदेशं प्रोक्त्य दर्भ-
पाणिः सर्वं कुर्यादिति विष्णुना तस्य सर्वार्थत्वेनोपदेशात् । अत्र पित्र्य-
ग्रहणात् पितृसम्बन्धि यावत् किञ्चित्कर्म तत्रैव प्राचीनावीतित्वं विधी-
यते । अतो यत्पित्र्येकसम्बद्धं यच्च देवपितृसाधारणं तत्प्राचीनावी-
तिना कार्यं । साधारणेपि हि पित्र्य एव धर्मा न्यायो न तु कदाचि-
द्देवधर्मः विप्रतिषिद्धप्रधानाप्रधानधर्मसमवाये प्रधानधर्मस्य बलीय-
स्त्वात् । यथाग्नौकरणस्य दैवपित्र्योभयात्मकत्वपक्षे यज्ञोपवीत-प्राची-
नावीतयोर्विकल्पाभिधानं तत्कस्यचिदेव मत इति न विरुद्धम् । अतः
साधारणेऽपि प्राचीनावीतमेव कार्यं दैवेषु तु यज्ञोपवीतमेव कार्यं
अतएवाश्वलायनः ।

सव्येनैव च देवानां कर्त्तव्यं आहुमुत्तमं ।

अपसव्यं पितृणाञ्च कुर्यात्कृतिनिर्दर्शनात् ॥

देवानां आहुं पित्राङ्गभूतं वैश्वदेविकं अन्यच्च आहुभेदप्रकरण-
प्रदर्शितमभौष्टदेवदेवत्वं तत्सव्येन प्रादक्षिण्येन यज्ञोपवीतिना च कार्यं ।
आहुश्च दद्यात् होमादिदेवदेवत्यकर्ममात्रोपलक्षणार्थः । पितृणाञ्च

आहुमपसव्यमप्रदक्षिणं प्राचीनावीतिना च कर्तव्यं । आहुशब्दस्यात्र
पित्र्यकर्ममात्रोपलक्षणार्थः । 'श्रुतिनिर्दर्शनादिति प्राचीनावीतं पितृ-
णामुपवीतं देवानामित्युपवीतविधिवाक्यशेषे दर्शनादित्यर्थः ।

प्रभामखण्डेऽपि ।

यज्ञोपवीतिना कार्यं दैवं कर्म विजानता ।

प्राचीनावीतिना चैव पितृणामप्यशेषतः ॥

नागरखण्डे तु प्राचीनावीतस्य कचिदपवादोदर्शितः ।

एवं सर्वाः क्रियाः कार्या दैविक्यः सव्यपूर्विकाः ।

पैतृक्यस्यापसव्येन मुक्त्वाकं स्वस्तिवाचनमिति ॥

'स्वस्तिवाचनं' पितृब्राह्मणान् प्रति यः स्वस्तिवाचनप्रैषः, यानि तु
ब्राह्मणैकसम्वद्धानि प्रत्युत्पानस्वागतप्रश्नादीनि विजिह्वपुरुषसत्कारतया
आहुतानङ्गत्वात्त्रौकिकानि तेषु नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीतीत्यादिभि-
रुत्सर्गतः प्राप्तं यज्ञोपवीतमेवानुसन्धेयम् ।

इति सामान्येन प्राचीनावीतिनिर्णयः ।

अथ विशेषतः प्राचीनावीतादिनिर्णयः ।

तत्र यद्यपि पित्रपाकादिमाधनौभूतब्रीह्यादिद्रव्यसम्बन्धिनां क्रया-
दीनां कथञ्चित् पितृसंबन्धेन मनुवाक्यगतपित्र्यपदवाच्यत्वं वक्तुं शक्यं
तथाप्यत्र विहितमेव तद्धितश्रुत्यादि पितृसम्बन्धित्वेन विवक्षितं न पितृ-
सम्बन्धिमात्रं इति प्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमवच्छेदाकाङ्क्षायां शब्दसन्निधापि-
तान्तरङ्गपदार्थग्रहणस्य न्याय्यत्वात् । न च क्रयादयोविहिताः, तेषाम-
नुष्ठानं तु विहितब्रीह्यादिमिद्धिकरत्वेनार्थादेव प्राप्तं क्रियते अतस्तेषां
न प्राचीनावीतधर्मकत्वं । अथ प्राचीनावीतिना कार्यमित्येतस्मिन्

मनुवचने विधिवच्छब्दस्य पिश्यामित्यनेन सह सम्बन्धः क्रियते, अतश्च विधिवद्विधियुक्तं विहितं यत्पिश्यं तत्प्राचीनावीतिना कार्यमित्येवं विधानार्थनिष्पत्तावविहितेषु क्रयादिषु न प्राचीनावीतप्राप्तिः । अविहितत्वादेव प्रयोगान्तःपातिनां कयकृषिप्रतिग्रहादीनां यदा कदाचिदनुष्ठानं न प्रधानप्रत्यासत्तिनियमः । अवघात-निष्पवनफलीकरण-पेषण-संयमनादीनामप्यविधानादेव प्राचीनावीतयोगः । ननु पक्षादिखालीपाक इव आद्धेष्ववघातादीनामतिदेशतः प्राप्ते कथं न विधानम् । उच्यते । धान्यस्य हि निरुप्तस्यावघातो विहितः । न चाव धान्यावस्त्वस्य निर्वपापोऽस्ति । सोप्यतिदेशतोऽस्त्विति चेत् । न । “अग्निमान्निर्वपेत् पैंवपाकं वा सक्तुमुष्टिभिः । पिष्टम्भो निर्वपामीति सर्वदक्षिणतो न्यसेत्” इति पद्मपुराणवचने पाकग्रहणात् पाकसाधनप्रत्यासन्नपण्डुतावस्त्वस्यैव द्रव्यस्य निर्वपावगमनात् । अतोऽतिदेशागतो धान्यावस्त्वस्य निर्वपापो बाध्यते, अतोऽवघातादिषु न प्राचीनं “अग्निमानिति ग्रहणादतिदेशेन सामान्येन प्रापितोऽपि निर्वपः साग्निक एव नियम्यते । अस्तु तर्हि वस्तुशौचादिकर्त्तव्यमिति विहिते दैवपिश्याधारणे वस्तुशौचरूपेऽङ्गे प्राचीनावीतं । मैवं । शुद्धद्रव्यविधेरर्थप्राप्ताया वस्तुशौचभावनायाः कालमात्रं विधीयते न भावनास्वरूपं, अतोऽत्र न प्राचीनावीतप्रसङ्गः । उपहतभाण्डादिपदार्थशौचेऽपि न प्राचीनावीतं । न हि द्रव्येषु शौचभावनाविधिरस्ति । तथा सुलभशुचिद्रव्यान्तरस्याशुचौ द्रव्ये त्यागेच्छया शुद्धिमकुर्वतः प्रत्यवायः स्यात् । अस्याः शुद्धेरप्राकरणिकत्वाच्च न प्राचीनावीतं । पानभोजनभाण्डशौचं कृतेत्याद्या संमार्गद्रव्यसंस्कारार्थप्रकरणे भाण्डशुद्धिरा-

स्थायते तस्या अपि नियतयजमानकर्तृकत्वानवगमान्न नित्यवत्तत्र
 प्राचीनावीतान्वयः । आङ्गभूपलेपनभावनापि शुचित्वविशिष्टआङ्ग-
 देशविधेरेवार्थात् प्राप्तानुद्यत एव न विधीयते । अतएव येन केनापि
 समीकरणोपलेपनादिभिः संस्कारेषु गृहेषु सुत-शिष्य-पत्नीप्रमुखेन
 केनचित्सम्भारजितेषु शुचिषु प्रदेशेषु कुर्वत्येवानियमेन शिष्टः आङ्गानि ।
 असु तर्हि निरामिषं सकृद्भुक्तेतिवचनेन विहिते पूर्वदिने निमन्त्र-
 णाङ्गभृते भोजने प्राचीनावीतं । मैवं । न ह्यत्र भोजनविधिरस्ति ।
 किन्तु रागतः प्राप्त एव भोजने निरामिषत्वादिनियमो विधीयते ।
 ननु तर्हि नियमस्य पित्र्याङ्गत्वेन विहितत्वात् तद्विशिष्टभोजनानुष्ठाने
 प्राचीनावीतं कर्तव्यमेव । तन्न । द्रव्यक्रियागुणादीनां ह्यप्राप्तांश-
 प्राप्तिः कृत्स्नप्रयोगव्याप्यपरपर्यायानियमः । न चासावेकस्मिन् प्रयोगे
 अनवस्था शक्येति, नैकैकप्रयोगषाङ्गुष्ठादनवस्था स्यात् । अतो नियमस्य
 विधावपि नियमस्वरूपाधिकस्यानुष्ठेयस्य विज्ञानं तत्प्रयुक्त्या प्राची-
 नावीतप्राप्तिः । नन्वेवं तर्हि एकस्य कर्तुरनेकस्य वासः सर्वप्रकर-
 णासम्भवादनुष्ठेयार्थत्वमेव विधेः प्रसज्येत । नियमविधितः प्रागेव
 प्राप्तनियमस्वरूपातिरिक्तानुष्ठेयविरहे चानर्थकमेवापद्येत । अतः प्रतिप्र-
 योगं पक्षीभूतद्रव्याद्युपादानपक्षे यः प्राप्तिविरहस्तदुपमर्दनेन तवापि
 या प्राप्तिः स नियमः स च नियम्यधर्मस्तदतिरिक्तः प्रतिप्रयोगमनुष्ठेय
 एवेत्यभ्युपगन्तव्यं । ततश्च तत्प्रयुक्त्या प्राचीनावीतप्राप्तिः । आह ।
 नियम्यस्वरूपव्यतिरिक्तानुष्ठेयविरहेपि पाक्षिकत्वापादकद्रव्यनिवृत्त्यर्थं
 विधेः । न च निवृत्तौ किञ्चिदनुष्ठेयमस्ति । प्रवृत्त्यात्मकत्वादनुष्ठा-
 नस्य । अतो न तत्प्रयुक्त्या प्राचीनावीतकरणं । मैवं । अस्ति निवृ

त्तावपि विधायकप्रयत्नानुवृत्तिरूपमनुष्ठेयं । तत्रापि विधिनैव प्रवृत्त-
त्वात् । निषेधस्यापि विधिमन्तरेणानिष्यन्ते । अथ केषुचित्प्रयोगेष्व-
प्राप्तिव्यावृत्त्या तत्स्वरूपमात्रानुष्ठापकत्वेनैव विधेरर्थवत्त्वमिति मन्यसे
तर्हि तत्स्वरूपानुष्ठानस्य विहितत्वात् सुतरां तत्र प्राचीनावीतप्राप्तिः ।
अथोच्यते । केषु प्रयोगेष्वप्राप्तिं व्युदस्य विधिना प्राप्तिः क्रियते केषु
पुनः प्राप्तिरिति विवेकाभावान्न विभागेन प्राचीनावीतानुष्ठानपरिनि-
ष्ठेयत्वं तर्ह्यशङ्कितवैगुण्यपरिहारार्थं सर्वत्र प्राचीनावीतमेव कर्त्तव्यं ।
न । चाशङ्कितविहितपदार्थकरणभयाद्देवरीत्यमेव किं न स्यादिति
वाच्यं । यतो विहितत्यागाद्वैतविहितोपादानम् अधिकं नैव दुष्य-
तीत्यादेरेवंविधविषयसावकाशत्वात् । तस्मात् भोजनाश्रितत्वेन विहि-
तस्य निरामिषत्वादिनियमस्यानुष्ठाने प्राचीनावीतं कर्त्तव्यमिति ।
अथोच्यते । भोजनस्वरूपस्य रागतः प्राप्तत्वात्पुरुषार्थं तदाश्रितो
निरामिषत्वादिनियमः आह्वयनिमन्तणार्थत्वात् कर्मार्थः कर्मार्थाच्च
पुरुषार्थं बलीयः अतः कर्मार्थनियमविधिप्रयुक्तप्राचीनावीतवाधेन
पुरुषार्थस्वरूपभोजनप्रयुक्तं यज्ञोपवीतमेव कार्यं । किञ्च धर्मरूपं
हि भोजनं तदाश्रितो नियमस्तु धर्मरूपः धर्म-धर्मिणोर्धर्मी
बलीयान् अतो भोजनप्रयुक्तमत्र यज्ञोपवीतमेवाश्रयणीयं । किञ्च
“सोत्तरच्छादनस्यैव यज्ञोपवीती भुञ्जीतेत्यापस्तम्बवचनात् भोजना-
श्रितस्य यज्ञोपवीतस्य पुरुषार्थत्वेन प्रधानत्वं निरामिषत्वनियमा-
श्रितस्य प्राचीनावीतस्य निमन्तणाङ्गत्वेनाप्रधानत्वं प्रधानाप्रधानयो-
र्विरोधे च प्रधानस्य बलीयस्त्वेनाप्रधानबाधो न्यायः । अतो न
निरामिषत्वादिनियमप्रयुक्तस्य प्राचीनावीतस्यानुष्ठानं । किञ्च पित्र्य-

त्वेन प्राप्तस्य प्राचीनावीतस्य तत्रापसव्यपूर्वकं पिष्टपूर्वं निमन्त्रयेदित्यादिना सङ्कल्पात्प्रभृति निमन्त्रणे पुनर्विधिना कृते पूर्वकृते निरामिषभोजनादौ प्राचीनावीतं परिसङ्ख्यायते । अत्र निमन्त्रणाय सुतशिश्यादिप्रेषणमादरार्थं निमन्त्रणीयस्थानोपसर्पणञ्च लोकतः प्राप्तप्रमादार्थमनूद्यत इत्यतोपि न प्राचीनावीतहेतुतामवगाहते अतो वाकायशुद्धार्थं पुरश्चरणरूपेण सङ्घिराचर्यमाणानां विशिष्टेष्टदेवतासंस्मरण-कीर्त्तन-प्राणायामानां आङ्गाङ्गत्वान्न प्राचीनावीतप्रयोजकत्वं देशकालं संकीर्त्तनपूर्वकं आहुं सङ्कल्पवाक्यं परिसङ्ख्याङ्गत्वविरहात् प्राचीनावीतिनैव प्रयोज्यं वैश्वदेविकं द्विजनिमन्त्रणञ्च यज्ञोपवीतिना कार्यं । तदाह स एव मध्येन वैश्वदेवार्थान् प्रणिपत्य निमन्त्रयेदिति । 'मध्येन' यज्ञोपवीतेन विशिष्टः, विस्तरो निमन्त्रणप्रकरणे जान्वाल्म्यादिनियमश्रावणान्तयोर्देवपित्र्यनिमन्त्रणेतिकर्त्तव्यतयोरपि यथास्वं सव्यापसव्यसम्बन्धोऽनुसन्धेयः । ब्रह्मचर्यादिनियमपालनञ्च आङ्गार्थत्वेन विहितत्वात् पितृमपि यज्ञोपवीतधर्मकदेवमानुषानेककार्यसङ्कीर्णत्वात् भूयसां स्यात् स्वधर्मत्वमिति न्यायेन यज्ञोपवीतवतैव कार्यं । ब्राह्मणकर्मकेषु स्तुतिवचन-मन्त्रजप-दन्तधावन-जख-ग्न्यश्रुकर्त्तनोदत्तनाभ्यञ्जनप्रतिपाद्यमानस्त्रीकरणाभ्यवहरणवमनादिषु पदार्थेषु पितृत्वात् प्राचीनावीतिरस्त्विति चेत् । न । उक्तरीत्यैव प्रायो निरस्तत्वात् । सर्वेषां प्राचीनावीतिना सम्यगित्यादीनां प्राचीनावीतिविधिवाक्यानां आङ्गकर्मकसंबद्धत्वात् को वा ब्राह्मणेषु प्रसङ्गः । पाकभूस्यापलेपनप्रोक्षणोस्तुकोपनयन-तिलसर्षपाविकिरण-वस्त्रबन्धनापासनीयनिरसनभाण्डादिमेलन-चालन-तण्डुलाद्यधिश्रायण-अयणावश्रावणोदासनादीनि तु

दिव्यपितृमाधारणत्वेन विहितत्वात् पित्र्यत्वेऽपि पत्यादिकर्तृकाण्यपि
 भवन्तीति न प्राचीनावीतधर्मनियतत्वेन शक्यानि वक्तुं । अतो यजमाने-
 नापि क्रियमाणान्यात्सर्गिकयज्ञोपवीतधर्मकाण्येव कर्त्तव्यानि । वक्ष्य-
 माणतन्मुलादिनिर्वापस्तु पितृभ्यो वोजुष्टं निर्वपामि पितामहेभ्यो
 वोजुष्टं निर्वपामीत्येवमादिमन्त्रकरणको यजमानकर्तृक एवेति प्राची-
 नावीतयुक्त एव युक्तः । अत्र पित्रर्थो वैश्वदेविकार्थश्चैक एव पाक इति
 न वैश्वदेवार्थः । पृथक्निर्वापेऽपि न तत्प्रयुक्तमपि यज्ञोपवीतत्वं वाच्यं ।
 ननु तर्हि कथं पित्रर्थं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव चेति पृथक् वैश्व-
 दैवनिर्वापवचनं । मैवं । वैश्वदेवशब्दमात्रपञ्चमहायज्ञान्तर्गतदेवयज्ञत्वे
 प्रसिद्धवैश्वदेवाभिधानात् । कथमिति । चेत् । न । दार्शन्यवैश्वदेविकमित्यनेन
 सहैकवाक्यत्वात् । अत्र हि दार्शन्य वैश्वदेविकत्वं निषिध्यते, न च तद्दार्श-
 न्याद्वाङ्मन्यवैश्वदेविके घटते तस्यापि दार्शन्यशब्दार्थान्तर्गतत्वात् । न च दार्श-
 न्येव दार्शन्यनिषेधः सम्भवतीति । ब्राह्मणनखरोमकर्त्तनदन्तधावनतै-
 लामलकादिस्नानार्थद्रव्यप्रापणानि तु दैवपित्र्यधर्मविभागशून्यत्वादौ-
 त्सर्गिकयज्ञोपवीतवतैव कार्याणि । उक्तधर्मविशेषे विभागशून्यत्वं
 त्विह पात्रैरौदुम्बरैर्दद्याद्वैश्वदेवत्यपूर्वकमित्युत्तरपदार्थं तद्विभागविधेरव-
 गम्यते । दाने च वैश्वदेवत्यपूर्वकमिति दैवपित्र्यधर्मविशेषोपदेशलि-
 ङ्गाद्यज्ञोपवीतप्राचीनावीतादिधर्मविभागोऽपि गम्यते । नित्यकर्माङ्ग-
 स्नानयोस्तन्त्रेणानुष्ठाने क्रियमाणे तद्धर्मयोर्यज्ञोपवीतप्राचीनावीत-
 योर्विरुद्धत्वादवश्यमन्यतरस्मिन् हातव्ये सत्यागन्तुकप्राचीनावीतं हित्वौ-
 त्सर्गिकं यज्ञोपवीतमेवाश्रयणीयं । ननु कर्माङ्गस्नानस्य तावन्नित्य-
 स्नानविहितेतिकर्त्तव्यतायादकतया तद्विहितत्वम्, अस्ति च यज्ञो-

पवीतिना कर्त्तव्यं दक्षिणान्तरेण कर्त्तव्यमित्येवमादिवाक्यैरनारभ्य
 विहितं प्रकृतत्वान्नित्यस्थाने यज्ञोपवीतं, अतोऽतिदेशतः प्राप्तस्य यज्ञो-
 पवीतस्योपदेशिकं प्राचीनावीतं बाधकं भविष्यात् । न च क्रिया-
 ज्ञानं परिहृत्यान्यस्मिन्पात्रे प्राचीनावीतविधानसम्भवात् तस्यो-
 पदेश एव नास्तीति वाच्यम् । अतिदेशानुरोधेनोपदेशसङ्कोचस्या-
 न्याय्यत्वात् । न च नित्यस्थान-कर्माज्ञानयोस्तन्वानुष्ठाननियमोपार्थि-
 धर्मभेदात् । अतः पृथगनुष्ठायमाने कर्माज्ञाने सुतरां प्राचीना-
 वीतं प्रसज्यमानं केन वार्यते । उच्यते । पित्र्यमानिधनादित्यनु-
 वाक्येन तावत् पित्र्यमात्रे प्राचीनावीतं विधीयते । सम्भवति च
 प्रेतक्रियायामपि पितृभेदशब्दप्रयोगात् पित्र्यपदव्यपदेशत्वं एका-
 ञ्छलिं प्रेताय दद्यादमुस्मै स्वधेति वैजवापगणविहितस्वधाशब्दलिङ्गाच्च ।
 अतस्तदङ्गभूते स्थाने पित्र्यत्वात् सामान्याकारेण प्राचीनावीतेः प्राप्ति-
 रस्ति, दृश्यन्ते च पुनर्विशेषतोऽपि तत्र प्राचीनावीतविधयः ।

तथा च शृङ्खल-लिखितौ । प्रेतस्य बान्धवा यथापट्टमुदकमवतीर्य
 नेहार्घ्येरेक्षपः प्रसिञ्चेरन् सकृत्प्रादक्षिणाभिमुखा राजन्यवैश्यावप्येव-
 मेवापसव्यं वासोयज्ञोपवीते कृत्वेति ।

‘प्रेतस्य’ प्रमीतस्य, ‘बान्धवाः’ सपिण्डसमानोदकादयः, ‘यथापट्टं’
 पट्टकममनतिक्रम्य ‘उदकमवतीर्य’ जलाशयस्यमुदकमवगाह्य, अङ्गानि
 करेण वा वासमा बान्धवेन वा केनचिन्नोर्ध्वधरेन्, पुनस्तीरमागत्य तत्रा-
 ञ्छलिना ‘सकृत्’ एकवारं, प्रादक्षिणाभिमुखा, सकृदित्यादिविशेषण-
 मुदकावतरेणापि सम्बध्यते, राजन्यवैश्यावप्येवं । ब्राह्मणवद्देवोदकमव-
 तीर्य अपः प्रसिञ्चेरन्, ‘अपसव्यं’ वासोयज्ञोपवीते कृत्वा ‘वासः’ उक्त

रीयं, 'यज्ञोपवीतं' ब्रह्मसूत्रं, ते उभे अपसव्यं यथा स्नानं तथा कृत्वा तथा प्रयत्नं विधाय प्राचीनावीतरूपेणावस्थाप्येत्यर्थः । राजन्य-वैश्ययोस्तु पृथगभिधानात् दिगन्तराभिमुख्यमपि गम्यते । अतएव प्रचेताः ।

प्रेतस्य बान्धवा यथावृद्धमुदकमवतीर्य नोद्वर्षयेद्युदकान्ते प्रसिञ्चेद्यु-रपसव्यैः यज्ञोपवीतवाससी दक्षिणाभिमुखा ब्राह्मणस्योदङ्मुखाः प्राङ्मुखा राजन्य-वैश्ययोः ।

तत्रापसव्यस्य प्रसेकेनैव सम्बन्ध इति वाच्यं यतः स्पष्टमेव स्नाने-नाप्यस्य सम्बन्धः ।

बौधायनेनोच्यते । मरणे तु यथावृद्धं पुरस्कृत्य यज्ञोपवीतान्यपे-शलानि कृत्वा तीर्थमेवावतीर्य सङ्गत्तीर्जिमज्ज्योन्मज्ज्य तत्रत्ययमुदकं निषिच्य ततोवतीर्याचामन्ति ।

‘अपेशलानि’ अमङ्गलानि प्राचीनानीत्यर्थः ।

बान्धवमरणं प्रकृत्य पारस्करोप्याह ।

एकवस्त्राः प्राचीनावीतिनः सव्यसामा-नामिकयापनोद्वापो नः शो-शुचदघमिति दक्षिणामुखा निमज्जन्ति ।

‘एकवस्त्राः’ उत्तरीयशून्याः, एतत्रापसव्यं वा यज्ञोपवीते कृतेत्य-नेनात्तरीयदर्शनेन सह विकल्पते शाखाविशेषे व्यवतिष्ठते वा, सव्यपाणे-रनामिकयोपकनिष्ठिकयाङ्गुल्या जलावयवांस्तत्रत्यञ्चामलद्वणादि ‘अप-नोद्य’ अपसार्य, आपोनः शोशुचदघमित्यनेन मन्त्रेण दक्षिणाभिमुखा ज्ञातयः स्नानं कुर्युः । तदेवं प्रेतस्नाने पुनः प्राचीनावीतविधेः पार्व्वण-आङ्गादिरूपकामार्थस्नाने प्राचीनावीतपरिसङ्ख्याध्वसीयते । ननु

प्राचीनावीतिनेत्यादिमनुवचनं दर्शश्राद्धप्रकरणे समाखातं तत् प्रकृता-
दन्यत्र न स्यादेवेति प्रेतस्त्वाने प्राचीनावीतप्राप्तिविरहात् कथं परि-
सङ्ख्या । नचास्थानारभ्यवादस्थितत्वेन साधारणप्राप्तिरिति वाच्यं ।
अनारभ्यवादानां प्रतिगामित्वनियमात् । उच्यते । दर्शश्राद्धाङ्ग-
भूतस्यापि प्राचीनावीतस्यातिदेशेन प्रेतक्रियायां प्राप्तौ तदङ्गभूते
स्त्वाने प्रकृतवत् प्राप्तिरस्येव । अतोऽतिदेशतः प्राचीनावीतप्राप्तौ स्त्वान-
विशेषे पुनर्विधानात् भवत्येव परिसङ्ख्या । अथवा प्राचीनावीतिपिटृणा-
मिति वैदिकलिङ्गदर्शनात् सामान्याकारेण पित्र्यमात्रे प्राचीनावीत-
प्राप्तिः । तस्मात् प्रेतक्रियाङ्गस्त्वानादन्यस्मिन् दर्शश्राद्धाङ्गभूते पित्रेऽपि
स्त्वाने न प्राचीनावीतं किञ्चौत्सर्गिकं यज्ञोपवीतमेव कार्यमिति सिद्धं ।
पित्र्यकर्माङ्गस्त्वानार्थमाचमनं यज्ञोपवीतिनैव कार्यं यज्ञोपवीती स्ता-
यादित्यत्र भेतिकर्त्तव्यताके स्त्वाने यज्ञोपवीतविधानात् । यानि च
श्राद्धारभ्यब्राह्मणपादशौचार्चनविकिरपिण्डदानश्राद्धान्तेषु कर्माङ्गान्धा-
चमनानि तान्यपि यज्ञोपवीतविधानात् यज्ञोपवीतयुक्तानि कार्याणि ।

अतएवाह यज्ञोपवीतकरणे गौतमः ।

यज्ञोपवीत्यामणिवन्धनात् पाणी प्रक्षाल्य वाग्यतोद्दश्यं स्पृशंस्ति
चतुर्वाप आचामेदिति ।

अत्र शिष्टाचारदार्ढ्याद्यज्ञोपवीतशब्देन पूर्वव्याख्यातसंस्नानविशेषयुक्तं
ब्रह्मसूत्रं विवक्षितं न ब्रह्मसूत्रमात्रम् ।

आचमनं प्रकृत्य तत्र यज्ञोपवीतित्वनिषेधभङ्गा यज्ञोपवीतविधि-
माह हारीतः ।

नायज्ञोपवीती न मुक्कशिश्व इत्यादि ।

शङ्खोपवीतं नाघौतपादौ नायज्ञोपवीती इति ।

ननु सामान्यवचनान्येतानि पित्र्यं कर्म प्राचीनावीतिना कार्यमित्यनेन विशेषवचनेन स्वविषये बाध्यन्ते । मैवं । पित्र्यमिति तद्विश्रुतिस्मात् पितृसम्बन्धितया विहितं कर्माभिधत्ते । तत्र किञ्चित्साक्षात् पितृसम्बन्धितया विहितं पित्र्यमभवति यथा पितृब्राह्मणगन्धादिदानादि किञ्चित्पितृकर्माङ्गत्वात् पित्र्यं यथा पाकप्रोक्षणादि तत्राचमने साक्षात् पितृसम्बन्धात् प्रकरणाख्यप्रकरणारम्भप्रमाणवगतान्यात्वानुसन्धानेन पितृत्वं भवतीति तद्विषये प्राचीनावीतशास्त्रं विश्वस्मेन प्रवर्तते । यज्ञोपवीतशास्त्राणि त्वन्तरा प्रमाणान्तरव्यापारानुसन्धानमन्तरेणैव भट्टिति सर्वस्मिन्नाचमने प्रवर्तते । अतः क्रियाङ्गेष्वचमने प्रथमं प्राप्तं यज्ञोपवीतं पश्चात् प्राप्यमानेन प्राचीनावीतेनाचमनव्यतिरिक्तविषये सावकाशेन न बाध्यते । तस्मात् तत्रापि यज्ञोपवीतमेव कार्यं दक्षिणामुखत्वं तु वचनात् कर्तव्यं । तथा चाचमनाधिकारे देवलः ।

प्रथमं प्राङ्मुखं स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः ।

उदङ्मुखोवा देवत्ये पैदके दक्षिणामुख इति ॥

यानि तु प्रयोगमध्ये क्षुतादिनिमित्तकान्याचमनानि तेषां कर्माङ्गत्वाभावादेव तत्र प्राचीनावीतविरहः । ननु तेषामपि वैगुण्यहेतुभृताश्चक्षुर्विनिवृत्त्या पाङ्गुण्यापादकश्चक्षुर्विजननद्वारेण च कर्माङ्गत्वमस्त्वैव एतदेवानुसन्धाय स्मार्तश्चार्थ्याचमनप्रवेशे अश्रौतकर्मकालादिविरोधं परिहरद्भिराचार्यैरुक्तम् ।

वेदं कृत्वा यदा वेदिमञ्जलाचामति क्षुते ।

वेदिमेव करोतीति स वक्तुं शक्यते तदेति ॥

उच्यते । शुचिना कर्म कर्तव्यमित्यनेन वाक्येन शुद्धेः कर्माङ्गल-
मवगमितं सा च पुरुषार्थतया विहितेनाचमनेन क्रतुप्रयोगमध्ये निष्पा-
द्यमाना तन्त्रेण क्रतुनापि सम्बध्यते । न च पुरुषार्थस्याध्याचमनस्य
खादिरत्वादिवत् कर्तव्यत्वमस्त्विति वाच्यं । संयोगपृथक्त्वाभावात् ।
आचार्योक्तिराचमनजनितायाः शुद्धेरव्यवधायकत्वमित्येवंपरा, यतः
शुद्धिमात्रस्याव्यवधायकत्वमित्येवं परा, यतः शुद्धिमात्रस्याव्यवधा-
यकत्वमुक्तं तैरेव ।

वेदिमेव ह्यनाचम्य कुर्वीत विगुणीभवेत् ।

तामेव मगुणीकर्तुं शुद्ध्या न व्यवधास्यत इति ॥

शुद्ध्याचमने यज्ञोपवीतविरहे दोषमाह शङ्खः ।

विना यज्ञोपवीतेन तथा मुक्तशिखो द्विजः ।

अप्रचालितपादस्तु आचान्तोऽथशुचिर्भवेदिति ॥

यानि पुनरिहाशुचित्वमनापदङ्गिरेव निमित्तैः प्रयुक्तान्याच-
मनानि तेषु प्राचीनावीतशङ्कैव नास्तीति सर्वमनवद्यं । दर्भच्छेदना-
हरणयोर्दर्भविधिनैवार्थप्राप्तयोरनुवादात् प्रयोगवद्भिर्भावाच्च कृषिकि-
यादिवदौत्सर्गिकयज्ञोपवीतधर्मकत्वं । किञ्च । गृहाहृतस्य आहु-
देशं प्रत्याहरणे प्राचीनावीतोपदेशाहृतं प्रत्याहरणे तन्निदन्तिरव-
सीयते । वरुणस्तुत्यादीतिकर्तव्यतासहितस्याभ्युक्षणाहरणस्य च पञ्च-
महायज्ञादि सर्वकामार्थित्वाद्भूयसां स्यात् सधर्मत्वमित्यनेन न्यायेन
यज्ञोपवीतकर्तव्यत्वं आह्वार्यद्रव्याणां, आहुप्रदेशं प्रत्याहरणं प्राचीना-
वीतेन कार्यम् । आहरेदपस्येन सर्वं दक्षिणतः शनैरिति मत्स्य-
पुराणवचनात् । द्रव्यप्रोक्षणस्य च दैवपितृसाधारणत्वेन पित्र्यत्वादित्यप-

सद्यं ज्ञानुष्ठानं । ब्राह्मणाङ्गानस्य चार्थप्राप्तस्यानुवादात् पूर्ववद्यज्ञोपवी-
 तिकर्तव्यत्वं । प्रत्युत्थानस्वागतप्रश्नाशनोपवेशरथारजोपनयनार्थपाद-
 प्रक्षालनादीनि गन्धमाख्याद्यलङ्करणं चेति लौकिकत्वात् सद्येनैव
 कार्याणि । पुनर्निमन्त्रणद्वयं च पूर्वनिमन्त्रणवदैवपित्र्यस्थाने सव्यापस-
 व्यविभागेनैवानुसन्धेयं । यथाप्रथममेकं द्वितीयं तृतीयं चेत्यापस्तम्ब-
 वचनात् मण्डलकरणदर्शनब्राह्मणचरणक्षालनतदभ्यर्चनार्थदानादीनि
 दैवानि पित्र्याणि च पूर्वप्रकरणस्यं मत्वाश्रयायनप्रोक्तसामान्यवचन-
 प्रतिपादितेनोपवीतधर्मविभागेन कार्याणि । इह केषुचित्पदार्थेषु
 विभागेन सव्यापसव्यधर्मप्रतिपादका नागरखण्डोक्ताः श्लोकाः प्रयो-
 गप्रतिपादने प्रदर्शयिष्यन्ते । देवपित्र्यपादप्रक्षालनार्चनाद्युपयुक्तद्रव्य-
 शेषप्रतिपत्तिः । सव्यापसव्यविभागेनैव आङ्गभूम्यागमनमप्यर्थप्राप्तं यज्ञो-
 पवीतयुक्तस्यैव आङ्गसिद्धिवाचनं चोभयात्मकत्वाद्विहितत्वाच्च प्राची-
 ना वीतिना कार्यं ननु जपाग्नीःस्त्वितिवाचनमित्यनेनाग्निवि यज्ञोप-
 वीतिविधानादस्य चार्थरूपत्वात् कथं प्राचीनावीतमिति । मैवं ।
 अभ्यर्थनात्मकत्वेनास्य तृप्याग्नीःसारूप्ये कर्मस्वरूपसम्यत्त्वर्थत्वेन कर्मैक-
 संबद्धत्वात् तत्प्रयुक्तं प्राचीनावीतमिति । एतेनैव पैतृकाभ्यर्चनपिण्ड-
 दानआङ्गानि पैतृकब्राह्मणे सङ्कल्पसिद्धिवाचनमच्छिद्रवाचनं चेत्येतेषु
 प्राचीनावीतमनुसन्धेयं । गोमयगोमूत्रोपलेपनौल्लुकपरिभ्रमणकुशति-
 लविकिरणवस्त्रवन्धनादयः आङ्गभूमिंस्काराः प्राचीनावीतवन्त एव ।
 आसनोपकल्पनं तेषु च द्विजपादयोरधस्ताच्च कुशनिधानं द्विजोपवेश-
 नमपहता इति तिलविकिरणं भाजनदीपिकादिस्थापनं पङ्क्तिभेदार्थं
 भस्मादिमर्यादाकरणं भाजनक्षालनं करगौचदानं तयोरुदकस्य प्रति-

भाजनेष्वाद्योपस्तरणं चेत्येतानि दैवपिच्यस्थाने यथायथं यज्ञोपवीत-
प्राचीनावीतवता कार्याणि । अतिष्ठुपवेशनपृथिव्यादिभुतिदेवता-
भुतिप्राणायामाः सव्येनैव देशकालमङ्गीर्तनादि युष्मदनुज्ञया करिष्ये
इत्येवं प्रश्नवाक्यं प्राचीनावीती समुच्चारयेत् ।

एतदुच्चारणपूर्वभाविनो मन्त्रविशेषजपस्यापि प्राचीनावीतधर्मकल्-
माह प्रचेताः ।

अपसव्यं ततः कृत्वा जप्त्वा मन्त्रान्तु वैष्णवं ।

गायत्रीं प्रणवञ्चापि ततः श्राद्धमुपकमेदिति ॥

‘ततः’ इति ब्राह्मणोपवेशनानन्तरकालीनप्राणायामोत्तरकाल-
मित्यर्थः । श्राद्धोपक्रमश्च श्राद्धमङ्गल्यकरणं ब्राह्मणभोजनकाला-
दन्यत्र सप्तार्चिरादिजपस्तु प्राचीनावीतेनैव मुक्त्वा यस्तुश्रतां जप
इत्यनेन भोजनकालीन एव जपे प्राचीनावीतापवादवचनानामुप-
संहारात् । नौवीवन्धस्यापसव्येनैव कर्तव्यः पितृदेवत्या वै नौविरिति पि-
तृकत्वश्रुतेः । दर्भासनदानाद्याच्छादनान्तं वैश्वदेविकं यज्ञोपवीतिनां
कर्तव्यं ।

पिच्यञ्च तदादितदन्तं प्राचीनावीतिनेत्याह बृहस्पतिः ।

ऋजून् सव्येन वै दत्त्वा देवे दर्भान् प्रदक्षिणं ।

दिगुणानपसव्येन दद्यात्पित्रेपसव्यवत् ॥

अत्र सव्यापसव्याभ्यां यज्ञोपवीतप्राचीनावीतयोर्ग्रहणं न तु प्रद-
क्षिणत्वाप्रदक्षिणत्वयोः । प्रदक्षिणापसव्यवच्छब्दाभ्यां तयोः पृथगुपा-
दानात् । दर्भानिति दर्भासनं एतच्च सव्यमाच्छादनदानान्तेषु वैश्वदेवि-
कपदार्थकाण्डसमाप्त्यनन्तरं ।

प्राचीनावीतमुपदिशंस्तावत्कालं यज्ञोपवीतानुवृत्तिं सूचयति या
ज्वल्यः ।

अपमव्यं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणं ।

दिगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा ह्युग्रन्तस्वेत्यृचा पितृन् ॥

आवाहयेदित्युत्तरेण समन्धः । एतच्च प्राचीनावीतमव्यसंस्वविनियोगं
विहायाच्चादनान्तमनुवर्त्तते । अतएव दर्भासनाद्याच्चादनान्तक्रिया-
काण्डमध्यवर्त्तिषु केषुचित्पदार्थेषु कण्ठोक्त्यैव प्राचीनावीतवचनं दृश्यते ।
तथा च ब्रह्माण्डपुराणे ।

अपमव्यं ततः कृत्वा तिलानादाय संयतः ।

पितृणावाहयामीति पृच्छेद्विप्रानुदङ्मुखान् ॥

अव्यं पात्राण्यधिकृत्य वैजवापकतग्रह्ये

प्राचीनावीतपात्राण्यपूर्णानि सदभाणि सतिलानि पश्चादग्नेर्दर्भेषु
निधायेति ।

‘अग्नेः’ अन्वाहार्यपचनादेः, अतो दर्भासनदानाद्याच्चादनान्तं पितृ-
कर्मकाण्डमपमव्येन कर्त्तव्यं । न च गन्ध-पुष्प-धूप-दीपाच्चादनं ब्राह्म-
णेभ्य एव क्रियते, पितृभ्य इति तस्य लौकिकत्वाद्यज्ञोपवीतधर्मकत्वमिति
वाच्यम् । ब्राह्मणाधिष्ठानकं पितृभ्य एव तद्दानमित्युक्तत्वात् । अग्नौ-
करणन्तु कात्यायनमतानुसारिभिरनुज्ञाभ्यर्थनात्प्रसृत्येव प्राचीना-
वीतिभिः कार्यं । आश्वलायनमतानुसारिभिश्चानुज्ञाभ्यर्थनात्प्रसृति
तदुत्तरकालभाविपदार्थात्प्रसृति वा प्राचीनावीतिभिरेव कार्यं ।
अथवा सर्वैरेवादितः प्रसृति प्राचीनावीतेन यज्ञोपवीतेन वा कार्य-
मिति । एतत् सर्वमग्नौकरणप्रयोगान्तर्वर्त्तिप्राचीनावीतादिनिर्णय-

प्रकरणे प्रपञ्चेनोपपादयिष्यते । ऊतशेषप्रतिपत्तिस्तु सर्वैः प्राचीना-
वीतेनैव कार्या यतोऽत्र साधारण्येनापसथ्यमाह शौनकः ।

इत्वाग्नौ परिशिष्टन्तु पितृपात्रेष्वनन्तरम् ।

निवेद्यैवापसथ्येन परिवेषणमाचरेत् ॥

इत्येवंविधोऽन्वयः प्रतिपत्तयः । यत आह कार्पाजिनिः ।

अपसथ्येन कर्त्तव्यं पित्र्यं कृत्यमशेषतः ।

अन्नदानादृते सर्वमेवं मातामहेष्वपि ॥

अन्नदानमत्र परिवेषणं विवक्षितं । न तु पित्र्याद्युद्देशेनास्तत्यागः ।
तस्य साक्षात् पितृसम्बद्धत्वेन मुख्यतया पित्र्यशब्दवाच्यत्वात् प्राधान्येन
प्राचीनावीतविधिविषयत्वात् ।

अपसथ्येनान्नपरिवेषणे दोषमाह स एव ।

अपसथ्येन यस्त्वन्नं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।

विष्टामग्नान्ति पितरः ते च सर्वे दिजोत्तमाः ॥

पाचालभनाङ्गुष्ठनिवेशनान्नत्याग-भोजन-प्रैषा वैश्वदेविके सथ्येन
पित्र्ये अपसथ्येन कार्याः । अतियेः सर्वं यज्ञोपवीतयुक्तमेव पिता पिता-
महस्येत्यादिः श्लोकजपो भोजनात् प्रागुत्तरकालीनो गायत्रीमधु-
वातेत्यादिजपस्यापसथ्येन । यद्यपि चात्र प्रदक्षिणं शिवा आपो जपा-
ग्नौरित्यादिजमदग्निवचनसामान्येन जपमात्रे यज्ञोपवीतित्वमुक्तं, तथापि
सत्यन्तरे सूक्तसोत्रजपं मुक्तेति, मुक्ता यस्त्वग्नतां जप इति च, जप-
विशेष एव प्राचीनावीतित्वापवाददर्शनात् आपोशानन्तु नित्यभोजन-
विहितमेवानुष्ठीयते इत्यस्य पितुः सम्बन्धविरहाद्यजमानकर्तृकमपि
तस्य दानं पित्र्यमेवेति यज्ञोपवीतिनैव कार्यं । भुञ्जानेषु ब्राह्मणेषु
पित्र्यसूक्तसोत्रमन्त्रगाथाख्यानादिजपो यज्ञोपवीतिना कार्यः ।

तथा च मरीचिः ।

प्रदक्षिणं शिवा आपोजपाश्रीः-स्वस्तिवाचनं ।

विप्रेषु दक्षिणादानं षट् सव्यानि प्रचक्षते ॥

‘प्रदक्षिणं’ विमर्जनानन्तरं वह्निर्निर्गत्य मण्डलोपर्यवस्थितानां ब्राह्मणानां प्रदक्षिणीकरणं । ‘शिवा आपः’ सञ्चित्यादिभिर्मन्त्रैः क्रियमाणं जलकुसुमाक्षतचेमात्मकं कर्म लक्ष्यते । अदृष्टार्थं मन्त्राद्युच्चारणं ‘जपः’ । ‘आशीश्च यजमानगतफलप्रार्थनात्मिका दातारोनेऽभिवर्द्धन्तां इत्यादिकाभिप्रेता, न पुनः कर्मस्वरूपमात्रसम्बन्धिधर्मसम्पत्तिप्रार्थनारूपा । ‘स्वस्तिवाचनं’ स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्विति वाचनं । ‘विप्रेषु दक्षिणादानं’ यत्पिचाद्युद्देशमन्त्रेण विप्रेभ्य एव दक्षिणादानं क्रियते तदत्राभिमतं । न तु यत्पिचाद्युद्देशेन विप्ररूपाधिष्ठाने क्रियते तदपि, विप्रशब्देन विशेषितत्वात् । एतानि षट्कर्माणि ‘सव्यानि’ सव्यधर्मकानि यज्ञोपवीतधर्मकाणीत्यर्थः ।

जमदग्निरपि ।

अपसव्येन कर्त्तव्यं सर्वं आहुं यथाविधि ।

सूक्तसोत्रजपं मुक्ता विप्राणाञ्च विमर्जनम् ॥

सूक्तसोत्राणि व्याख्यातानि । वाजे वाज इत्यनया कुशायेण यत् क्रियते तत् ‘विमर्जनं’, यत्पिचसम्बन्ध्यपि सव्येनैव कार्यं । सूक्तसोत्रग्रहणं भुञ्जानेषु ब्राह्मणेषु यद्यज्यं तस्य सर्वस्योपलक्षणार्थं ।

तथा च वृद्धं ज्ञातातपः ।

हतापसव्यः कुर्वीत मुक्ता यस्त्वश्रताञ्चपः ।

अश्रतामित्यश्रत्सु ब्राह्मणेषु यजमानेन क्रियमाणो जप इत्यर्थः ।

अश्रतामितिग्रहणाद् ब्राह्मणभोजनकालादन्यत्र योजपस्तत्र प्राचीना-

वीतमेव कर्त्तव्यं । प्राच्योदीच्याशेषस्त्रयीयाङ्गमर्हितं विकिरदानमप-
सव्येन । भाजनविमोचनार्थं सकृत् गण्डूषदानमापोशानदानसमान-
न्यायत्वाद्यज्ञोपवीतिना कार्यं । तप्ताः स्येति प्रश्नः, शेषान्नविनियोग-
प्रश्रयः । दैवपित्र्यमाधारण्येनेष्टत्वादपसव्येन कार्यः । आचान्तेषु च
द्विजेषु सुप्रोक्षितमस्त्विति आहुदेवप्रोक्षणमाशिषा सह समानरूपेणाभ्य-
र्चनेनानुविद्धमपि कर्मैकसम्बन्धाच्छ्राद्धविधिसमूर्णताभ्यर्थनवत् प्राची-
नावीतिनानुष्ठेयं । ब्राह्मणपाणिषूदकपुण्याक्षतदानानि तु स्रत्याचा-
रप्रमाणकशिवाश्रयः सन्त्वित्यादियजमानसम्बन्धयोग्याशौःप्रतिपादकम-
न्त्रानुविद्धत्वात् सर्वमङ्गल्यकर्मसम्बन्धात्पित्र्याद्युद्देशमन्तरेण क्रियमाण-
त्वाच्च यज्ञोपवीतिना कार्याणि ।

तथाचात्र शङ्खधरेण च्चागलेयस्सतिः दर्शिता ।

इतः पुण्याणि सव्येन सोदकानि पृथक् पृथक् ।

दर्भपाणिः प्रदद्यात्तु वाङ्मनःकायमंयत इति ॥

अतोऽध्यापककर्क आह ।

आचान्तेषूदपुण्याक्षतदानान्तश्च दैवपूर्वं ततोऽपसव्यं पित्र्ये केचित्तु
सव्येनेच्छन्ति । तत्र दानसंयोगात् । पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पितृत्वे-
पदेशादिति ।

तच्चिरन्तरं प्रदर्शितन्यायवचनाभ्यां दूषितमित्यनादेयमिवोपल-
क्ष्यते । अत्रथोदकञ्च देवोद्देशेन पित्र्याद्युद्देशेन विहितमिति दैवेषु
यज्ञोपवीतेनापित्र्येषु प्राचीनावीतिना कार्यं । अघोराः पितरः सन्तु
गोत्रं नावर्द्धन्तां दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां इत्येवमादिकानामाशिषां
जपाशौःस्मृतिवाचनमित्यादिपूर्वप्रदर्शितजमदग्निवचनाद्यज्ञोपवीतिक-

न्यत्वं । स्वधावाचनञ्च साङ्गं पित्र्यत्वात् प्राचीनावीतधर्मकं पाचस्वार्थ-
संस्वमोचनं न्युजपात्रोत्तानीकरणञ्च प्राचीनावीतिना कार्यं ।

अतएवाग्नीःप्रतिग्रहानन्तरमाहाविः ।

अपसव्यं ततः कृत्वा पिण्डपार्थं समाहितः ।

क्षिप्त्वा दर्भपवित्राणि मोचयेत् संस्वांस्ततः ॥

इति दक्षिणादानन्तु कैश्चित् ब्राह्मणेभ्य एवानत्यर्थं क्रियते, कैश्चिद्
ब्राह्मणरूपाधिष्ठाने पित्र्येभ्य एव तत्प्रतीत्यतिशयकामैः क्रियते, तच्च
पूर्वैर्यज्ञोपवीतेन कार्यं, उत्तरैस्तु प्राचीनावीतेन ।

अतएव जमदग्निना पक्षद्वयं दर्शितम् ।

सर्वं कर्मापसव्येन दक्षिणादानवर्जितम् ॥

तथा । सर्वं कर्मापसव्येन यत्किञ्चिदिह कौर्त्तितं ।

विहाय दक्षिणामेकां तथा विप्रविमर्जनं इति ॥

विश्वदेवप्रतीतिवाचने च यज्ञोपवीतं पूर्वमेवोक्तं । भोजनपाचत्वा-
स्तनस्य दैवपित्र्यस्वानकस्य सव्यापसव्यविभागानुष्ठानं । स्वस्तिवाचनं
केचित् पित्र्यसम्बन्धितया कुर्वन्ति, केचित्तु यजमानसम्बन्धितया, तदु-
भयमपि जपाग्नीःस्वस्तिवाचनमिति वचनाद्यज्ञोपवीतिनैव कार्यं । दैवे
पित्र्ये च विमर्जनं यज्ञोपवीतिना कार्यमित्यपि प्रागेव दर्शितम् ।

श्रीनकोऽप्याह ।

उपचीय स्वधेति विमृजेदस्तु स्वधेति चेति अनुव्रजनन्तु प्राचीनावी-
तिनैव कार्यं ।

ब्राह्मणप्रदक्षिणकरणे यज्ञोपवीतिकार्यत्वं । ब्राह्मणदत्तपुण्यात्तत्तद-
ष्टादश मे सफलं जन्मेत्यादिप्रियभाषण-मनुचारण-संवाहन-स्वस्वानग-

मनार्थानुज्ञापन-सौमन्तानुगमनानि तु प्रस्थाप्यमानविशिष्टपुरुषसुष्ठ-
तिरूपत्वेन लौकिकत्वाद्यज्ञोपवीतिना निष्पाद्यानि । उच्छिष्टाच्छादनस्य
च नित्यभोजन इव कार्यप्रयुक्तैवानुष्ठीयमानस्य लौकिकत्वेनैव यज्ञो-
पवीतनिर्वर्त्यत्वं । योष्यवोच्छेषन्तु तन्निष्ठेदित्यादिभिर्विहितः काल-
नियमो दृश्यते सोऽस्य लौकिकत्वेऽपि न विरुध्यते । पत्नीकर्तृकस्य
मध्यमपिण्डभक्षणस्य पुत्रकामसम्बन्धेन विधानात् काम्यैकस्वरूपत्वे
यजमानकर्तृकपत्नीसम्प्रदानकपिण्डदानस्य पितृसम्बन्धराहित्यात् ।
यज्ञोपवीतधर्मकत्वं । या तु पिण्डास्तु गोऽजविशेष इत्यादिका नित्य-
त्वश्रुता पिण्डनिर्वापाङ्गभूता प्रतिपत्तिस्तस्याः पित्र्यकर्मसम्बन्धेन पित्र्य-
त्वात् प्राचीनावीतिधर्मवत्त्वं । अस्याश्च प्रतिपत्तेः कामसम्बन्धाच्चानेपि
नित्य-काम्योभयरूपत्वात् पित्र्यत्वसद्भावेन प्राचीनावीतिकर्तव्यत्वमेवा-
ध्ववसातुं युक्तं, न तु काम्यप्रयुक्त्यानुष्ठीयमाने प्राचीनावीतं निवर्तेत ।
स्वजनकर्तृकस्य यजमानकर्तृकस्य च आहुशेषभोजनस्य अशेषाश्रितत्वेन
आहुषेयकारकत्वेऽपि प्रयोगसामान्युत्तरकालविहितपञ्चमहायज्ञानुष्ठा-
नानन्तरकालीनत्वेन प्रयोगवहिर्भावं मन्यमानाः सर्वेऽपि शिष्टा यज्ञोप-
वीतधर्मकत्वमाचरन्तो दृश्यन्त इति तस्य तद्वर्त्मकत्वमाश्रयणीयम् ।

इति विशेषतो निर्णयः ।

इति प्राचीनावीतिनिर्णयः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-
पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-
खण्डे आहुकल्पे परिभाषाप्रकरणं नाम

दशमोऽध्यायः ॥ ० ॥

अथ एकादशोऽध्यायः ।

दाने दानवपुङ्गवं वलिमथ द्वैपायनं वाङ्मये
सर्वानप्यजयन्मुनींस्तपसि यः प्रज्ञाप्रकर्षं गुरुं ।
सोऽयं प्रारभते पयोधितनयाप्राणेश्वरं संस्मरन्
हेमाद्रिर्विहितं प्रयोगमधुना आहूय वक्तुं सुधीः ॥
आदौ तत्र निमन्त्रणप्रकरणं प्रसूति विस्फारित-
प्रज्ञालोकसमुद्भूतकतुल्यसत्सूक्तार्थसार्था विधिः ।
यस्मिन्निर्मलितप्रयोगविततिश्चालोचिता मञ्जनै-
रानन्दामृतमेदुरीभवदभिप्रायास्पदैः स्वास्वति ॥

अथ निमन्त्रणं ।

इह किल आहूययोगे प्रारिषितेऽर्थान्निमन्त्रणमन्तरेणापि तदुप-
योगिब्राह्मणोपादाने प्रसज्यमाने निमन्त्रणप्रकारेणैव ब्राह्मणोपादानं
कर्तव्यं इत्येवंविधनियमार्थो निमन्त्रणीयविशिष्टो निमन्त्रणविधिः
प्रतिपाद्यते ।

तत्र वायुपुराणे ।

सर्ववेदव्रतस्त्राताः षड्क्लीनां पावना द्विजाः ।

ये च भाष्यविदो मुख्या ये च व्याकरणे रताः ॥

अधीयानाः पुराणञ्च धर्मशास्त्रं तथैव च ।

दृष्टाचिकेतः पञ्चाग्निस्तिसुपर्णः षडङ्गवित् ॥

ब्राह्मदेयसुतस्यैव हृन्दोगो ज्येष्ठसामगः ।

पुण्येषु देवतीर्थेषु अभिषेककृतव्रताः ॥

मुख्येषु ये च सन्नेषु भवन्त्यवस्थयन्तु ताः ।

ये च सद्योव्रता नित्यं स्वकर्मनिरतास्तु ये ।

अक्रोधनाः शान्तिपरास्तान् वै आद्धे निमन्त्रयेत् ॥

ये चापि नित्यन्दशसु सुकृतेषु व्यवस्थिताः ।

स्वकर्मनिरता नित्यं तान् आद्धेपु निमन्त्रयेदिति ॥

‘सर्वे वेदः’ मन्त्रब्राह्मणात्मिका एका समया शाखा, तत्सम्बन्धानि च सर्वाणि व्रतानि अन्यान्यपि च कच्छादिरूपाणि, अथवा सर्ववेदाः ऋग्यजुःसामसंज्ञकानां वेदानां शाखावयवं तत्सम्बन्धीनि शास्त्राणि व्रतानि । तत्र ‘स्नाताः’ पारङ्गताः, तेषु निष्णाताः निष्णा इति वा । ‘पङ्क्तौनां’ भोजनार्थोपविष्टब्राह्मणपरम्पराणां, मध्ये समुपविष्टाः ‘पावनाः’ पवित्रतापादका भवन्ति । द्विजशब्देन विप्रा विवक्षिताः । ‘ये च भाष्यविदः’ वेद-तदर्थविषयाणां भाष्यनामधेयानां ग्रन्थानामर्थस्य सम्यग्वेत्तारः । ‘ये च व्याकरणे रताः’ । ‘अधीयानाः पुराणं च’ ब्राह्मादिपुराणमध्ये किञ्चिदेकमधीतमधीयते वा एतेपि पङ्क्तिपावनाः । ‘धर्मशास्त्रं’ मनु-याज्ञवल्क्यादिप्रणीतं स्मृतिशास्त्रं । दृष्टाचिकेतादिशब्दानामर्थः पूर्वमेव व्याख्यातः । ‘पुण्येषु’ पावनेषु, विश्वेश्वरादिदेवविशेषोपलक्षितेषु वाराणस्यादितीर्थेषु, अभिषेकैरङ्गभूतैः कृतानि निष्पादितान्यङ्गानि व्रतानि यैस्तीर्थस्नाने कृतनियमा वा ते तथा, अभिषेककृतश्रमा इति वा पाठः । ‘सत्राणि’ अहर्गणनिष्पाद्याः वज्रयजमानकाः आश्विनोपाधिचोदनाचोदिताः द्वादशाहगवामयनकुण्डपायिनामयनादिभंजकाः सोमविकारभृताः

यागविशेषास्तेषु योऽवभृथः जलाशयसमीपे क्रियमाणः समाप्यत्वात्मकः
 कर्मविशेषस्तत्र ये 'व्रताः' कृतजलाप्लवनाः, ये च 'सद्योव्रताः' सद्यस्तदानी-
 मेव समापितव्रतपविचौकताः, अथवाज्ञान-प्रमादादिभिः प्रत्यवायलेषे
 समुत्पन्ने सद्यस्तदानीमेव तत्प्रचालनाय कृच्छ्रादिव्रताचरणशीलाः,
 'स्वकर्मनिरताः' स्वाधिकारविहितनित्य-नैमित्तिककर्मानुष्ठाननिष्ठाः,
 ये च 'दशसु सुकृतेषु व्यवस्थिताः' दशलक्षणे धर्मे विशेषेण स्थिताः आदर-
 विशेषेण नित्यं तदनुष्ठानप्रवृत्ताः । दशलक्षणश्च धर्मो मनुनेकः । धृतिः
 चमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं
 धर्मजलक्षणं ॥ 'धृतिर्नाम धनादिसंचये सत्त्वाविनाशः' यदीदं चौणं
 ततः किं स्वात् शक्यं हि मयान्यदप्यर्जयितुमिति । एवमिष्टवियो-
 गादौ संसारगतिरियमौदृशीति चिन्तस्य यथापूर्वमवस्थापनञ्च । 'चमा'
 अपराधमर्षणं, कस्मिंश्चिदपराधे प्रत्युद्देजनानारक्षः । 'दमः' अनौद्धत्यं
 विद्यामदादित्यागः । 'अस्तेयं' प्रसिद्धं । 'शौचं' आहारादिशुद्धिः ।
 'इन्द्रियसंयमः' अप्रतिषिद्धेष्वपि विषयेष्वप्रसङ्गः । 'धीः' सम्यक्ज्ञानं,
 प्रतिपत्तौभूतसंग्रयादिनिराकरणसमर्था बुद्धिः । 'विद्या' आत्मज्ञानं ।
 कर्माध्यात्मज्ञानभेदेन धीर्विद्ययोर्भेदः । 'सत्यं' यथार्थवचनं । 'अक्रोधः'
 रोषाभावः । 'स्वकर्मरताः' परकर्मवर्जनपरत्वादस्यापौनरुक्त्यं । एवंवि-
 धलक्षणान् ब्राह्मणान् आर्द्धेषु निमन्त्रयेत् ।

महाभारते ।

ये च पुण्ड्रेषु तीर्थेषु अभिषेककृतश्चमाः ।

अक्रोधना अचपलाः चान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः ।

सर्वभूतहिता ये च आर्द्धेष्वेतान्निमन्त्रयेत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

ये वेदभाष्यवेत्तारो ये वै व्याकरणे श्रुताः ।

धर्मशास्त्र-पुराणानि मीमांसां येऽप्यधीयते ॥

पुण्यतीर्थानुता ये च तपसा क्षीणकिल्बिषाः ।

ये श्रौतसोमाः सत्यस्थाः व्रतोपव्रतसंयुताः ।

रहिताः क्रोध-लोभाभ्यान्तांस्तु आह्वे निमग्नयेत् ॥

‘श्रौतसोमाः’ इत्यत्र सोमपानकर्तृत्वेन सोमयागकर्तृत्वं लक्ष्यते ।

‘व्रतानि’ धर्माः, ‘उपव्रतानि’ नियमाः, ते च पूर्वं दर्शिताः ।

नागरखण्डे तु निमग्नविधौ निमग्नणीयानामाश्रमक्रमेण कल्या-
नुकल्पविभागोऽपि दर्शितः ।

निमग्नयेद्यतीन् पूर्वं वनस्थान् वर्णिनस्तथा ।

तदभावे गृहस्थांश्च ब्रह्मज्ञानपरायणान् ॥

अग्निहोत्रयुतान् वापि वेदविद्याविचक्षणान् ।

ओत्रियांश्च तथा वृद्धान् स्वधर्मनिरतान् सदा ॥

वज्रभृत्यकुटुम्बांश्च दरिद्रान् कुलसंयुतान् ।

अव्यङ्गानतिरिक्ताङ्गान् यथार्थज्ञांस्तथा शूचीन् ॥

‘वर्णिनः’ नैष्ठिकब्रह्मचारिणः ।

इति निमग्नणीयविशिष्टो निमग्नणविधिः ।

अथ विहितेऽपि निमग्नणे तत्कालविशेषे चाविहिते यस्मिन् कस्मिं-
श्चित् काले चाङ्ग-प्रधानप्रत्यासत्त्यतिशयानुयुक्त्यै प्रयोगकाल एव वा
निमग्नणे प्रसक्ते कालविशेषः प्रतिपाद्यते । स च स्थूल-सूक्ष्मविभागेन
द्विधा । तत्र तावत् स्थूलः प्रतिपाद्यते ।

आह विष्णुः ।

अथ आहुःसुः पूर्वद्युः ब्राह्मणानुपनिमन्त्रयेत् ।

‘आहुःसुः’ योभूते आहुः कर्त्तुमिच्छुः आहुकर्त्ता तत्प्रेषितो वा सर्वर्णः,
‘पूर्वद्युः’ पूर्वस्मिन् दिवसे, आहुभोजनाहान् ब्राह्मणान् ‘उपनिमन्त्रयेत्’
निमन्त्रणेन संयोजयेत् । निमन्त्रणं नाम देवपितृकार्यार्थाऽप्रत्याख्येयो
नियोग इति स्मृतिचन्द्रिकाकारः । अथेषणपूर्वकमभ्युपगमसम्पादन-
मिति मेधातिथि-महार्णवप्रकाशकारौ । एते निमन्त्रिताः आहुङ्गता-
मापद्यन्ते ।

तथा च वसिष्ठः ।

पितृभ्यो दद्यात् पूर्वद्यु ब्राह्मणान् सन्निपात्येति ।

आहुदिनात् पूर्वद्यु ब्राह्मणान् ‘सन्निपात्य’ निमन्त्रणेनैकक्रियाङ्गभा-
वतां नीत्वा(१), सन्निपातनमेकक्रियाङ्गभावनानयनमिति मेधातिथि-
हरिहराभ्यां व्याख्यातत्वात् । अतो निमन्त्रणात् प्रभृति तेषां शौचादि-
गुणलोपेऽङ्गापचाराच्छ्राद्धवैगुण्यं ज्ञेयं ।

आह देवलः ।

यः कर्त्तास्मीति लक्षणात् दाता विप्रान्निमन्त्रयेत् ।

निरामिषं सक्तद्रुक्ता सर्वभुक्तजने गृहे ॥

असन्धे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान् निमन्त्रयेत् ।

अज्ञातीनसमानार्थानयुग्मानात्मशक्तिः ॥

‘अज्ञातीन्’ यजमानभिन्नगोत्रान् । ‘असमानार्थान्’ भिन्नप्रवरान् ।

(१) निमन्त्रणात्मकक्रियाङ्गभावतां नीत्वेति ग० ।

‘अयुष्मान्’ विषमसंख्यानं । याज्ञवल्क्येन विशेष उक्तः । निमन्त्रणकर्त्ता च शौचादिमता भाव्यं ।

अतएव आहुस्तुत्यन्तरमाह हारीतः ।

यत्नेनैवं विद्वान् आहुमाचरिष्यन् पूर्वद्युर्ब्राह्मणान्निमन्त्रयेदिति ।
‘एवं विद्वान्’ आहुस्तु महाफलतां जानन् ‘यत्नेन’ शौचादिगुणलोप-
प्रमादवर्जनार्थेन प्रयत्नेन, संयुक्तः । एते तु निमन्त्रणकर्त्तुर्निमन्त्रणीय-
दिजानाच्च शौचादिगुणा याज्ञवल्क्येन व्यक्तसेवोक्ताः ।

निमन्त्रयीत पूर्वद्युर्ब्राह्मणानात्मवाञ्छुचिः ।

तैश्चापि संयतैर्भाव्यं मनोवाक्यायकर्मभिः ॥

‘आत्मवान्’ संयतेन्द्रियः क्रोध-मद-मात्सर्यादिवर्जित इत्यर्थः ।
‘शुचिः’ कृतयथोक्तवाह्यशौचः स्नानोदकोपस्पर्शनादिभ्यश्च शुद्धकायः,
‘तैः’ च निमन्त्रणीयैर्ब्राह्मणैः, मनोवाक्यायकर्माभिः ‘संयतैः’ संयमकारि-
भिः, भवितव्यं । संयमो नाम विहितक्रियानुष्ठानपूर्वकनिषिद्धक्रियावर्जनं ।
विष्णुधर्मोत्तरेऽपि ।

वक्ष्यमाणगुणान् विप्रान् पूर्वद्युरूपमन्त्रयेत् ।

कर्त्ता समेतैस्तैर्भाव्यं संयतैश्च निमन्त्रितैः ॥

पूर्वद्युर्ब्राह्मणनिमन्त्रणं कार्यमित्युक्तं ।

आहुदिनेऽपि कदाचित् निमन्त्रणं कार्यमित्याह तुः शङ्खलिखितौ ।

जन्म-शरीरलक्षणगुणोपेतान् ब्राह्मणानुपनिमन्त्रयेत् श्रोऽद्य वा
आहुमाचरिष्य इति ।

श्रोऽद्य वा आहुमाचरिष्य इत्येवमाकलय्य ब्राह्मणानुपनिमन्त्रयेत् ।

‘जन्मलक्षणैः’ श्रोत्रियपुत्रत्व-गौरौसुतत्व-धर्मपत्नीजत्व-गर्भाधान-पुंसव-

नादिभिः, उपेतान् ब्राह्मणान् उपनिमन्त्रयेत् । 'शरीरलक्षणेः' काण-
कुञ्ज-कुनखिकुष्ठि-शिवि-श्यावदन्तल-हीनातिरिक्ताङ्गत्वादिदोषविपरितैः
शरीरधर्मैः, उपेतान्, 'गुणैः' श्रोत्रियत्व-सदाचारत्व-वेदतद्व्यार्थवेदित-
त्रिमधु-त्रिमुपर्ण-त्रिणाचिकेत-ज्येष्ठसामगत्वादिभिश्च, उपेतान्, श्रोऽद्य
वा आहुतमाचरिष्य इति ब्राह्मणानुपमन्त्रयेदित्येतस्मादाक्याच्छ्राद्धदिनात्
पूर्वेद्युः श्राद्धदिने वा निमन्त्रणं कार्यमिति गम्यते ।

तदेतद्वक्तमाह कात्यायनः ।

तदहर्ब्राह्मणानामन्त्रयौत पूर्वद्युर्वेति ।

मनुरप्याह ।

पूर्वेद्युरपरेद्युर्ग आहुतकर्मण्युपस्थिते ।

निमन्त्रयौत अवरान् सम्यग्विप्रान् यथोदितान् ॥

'पूर्वेद्युः' यदहः श्राद्ध कर्त्तव्यममावास्यायां वा त्रयोदश्यां वा ततः
पूर्वस्मिन्नहनि चतुर्दश्यां द्वादश्यां वा, अपरेद्युरिति श्राद्धदिने एव । विक-
ल्पश्चात्र शतयपेक्ष्यः । यो निमन्त्रणप्रयुक्तान्नियमान् पूर्वदिनादारभ्य
शक्नोति पालयितुं स पूर्वद्युर्निमन्त्रणं कुर्यात्, अशक्नु तदहरेवेति ।
अधिकनियमानुपालनाच्च फलातिशय इति तस्यार्थवत्ता । अन्ये तु
पूर्वमेव संसृते श्राद्धदिने पूर्वद्युर्निमन्त्रणमसंसृते तु तदहरिति
विकल्पं व्याचक्षते । अन्ये तु च असंभवे परेद्युर्वा ब्राह्मणां स्नात्त्रिमन्त्र-
येदिति देवलवचनात् येन केनचित् कारणेन पूर्वद्युरसंभवे तदह-
र्निमन्त्रणमिति व्याचक्षते । अन्ये च गृहस्थानां पूर्वद्युर्निमन्त्रणं यति-
ब्रह्मचारिणोस्तु तदहरितिव्यवस्थां वर्णयन्ति । एतच्च न युक्तं अन्ये च
परेद्युरिति वचनविरोधात् यतः परेद्युरेव निमन्त्रणं न पूर्वद्युरित्येवं-

विधयोर्नियम-निषेधयोरभावाच्च । यत्नेतद्भवस्याप्रमाणत्वेनोद्भावितं
मधुशर्मणा । अप्राप्तौ तद्दिने वापि हित्वा योषित्प्रसङ्गिनं । भिन्नार्थमा-
गतान् वापि काले संयमिनो यतौनिति ॥ न तत् यद्यादेः परेद्युरेव
निमन्त्रणं कर्त्तव्यं न पूर्वद्युरित्येवं परं, गृहस्थं पूर्वद्युरेव निमन्त्रयेन्न
परेद्युरेवंपरं वा, किन्तु पूर्वस्यां रात्रौ कृतमैद्युनविप्रवर्जनमात्रपरमिति ।
'अवरान्' संख्यया कृत्वा त्रयः अवरे हीना येषान्ते अवरा इति तद्गुण-
समिञ्जानो वज्रब्रीहिः । तेन चीन् वा पञ्च वा सप्त वेत्यादि वेदितव्यं ।
एतच्च निमन्त्रणीयब्राह्मणसंख्याप्रकरणे विवरिख्यते ।
पञ्चपुराणेषुपि ।

विप्रान् पूर्वं परे वाङ्गि विनौतात्मा निमन्त्रयेत् ।

शील-वृत्त-गुणोपेतान् वयोरूपसमन्वितान् ॥

भविष्योत्तरेऽपि ।

पूर्वेद्युस्तद्दिने वा स्यात् ब्राह्मणानां निमन्त्रणं ।

न वाप्रवन्ति पितरः आहु हीननिमन्त्रणं ॥

अत्र ब्राह्म-मार्कण्डेयपुराणयोः पूर्वदिननिमन्त्रणे कारणमुक्त्वा पूर्व-
दिनातिक्रमे आहुदिनेऽपि निमन्त्रणकर्त्तव्यतामभिधाय तत्र ब्राह्मण-
विशेषवर्जनमनिमन्त्रितानामपि आहुकालागतानां यतौनां आहु-
भोजितमुक्तं ।

निमन्त्रयेत् पूर्वद्युः पूर्वोक्तान् द्विजसत्तमान् ।

दैवे नियोगे पित्र्ये च तांस्तथैवोपकल्पयेत् ॥

गत्वा तु योषितं आहुं यो भुङ्क्ते यश्च भोजयेत् ।

रेतोमूत्रकृताहारास्तं मांसं पितरस्तयोः ।

तस्मात्तु प्रथमं कार्यं प्राज्ञेनोपनिमन्त्रणं ॥

अप्राप्तौ तद्दिने वापि हित्वा योषित्यसङ्गिनं ।

भित्तार्थमागतान् वापि काले संयमिनो यतीन् ।

भोजयेन् प्रणिपाताद्यैः प्रसाद्य यतमानसः ।

‘देवे नियोगे’ वैश्वदेविकर्मार्थनियोगे, ‘पित्र्ये’ पितृ-पितामहादि-
देवत्यकर्मार्थे च नियोगे, विभागेन तान् ब्राह्मणानुपकल्पयेत् त्वं दैवे
निमन्त्रितोऽसि त्वं पित्र्ये निमन्त्रितोऽसि त्वं पितामहार्थं त्वं प्रपिताम-
हार्थं इत्यादि कथयेदित्यर्थः । गत्वा तु योषितमित्यादिना कृतमैथुनस्य
आहुभोजननिषेधात् पूर्वस्थां रात्रौ कृतमैथुनेन निमन्त्रणनिषेधः
कर्त्तव्य इति गम्यते ।

वैष्णव-वाराहपुराणयोरपि ।

प्रथमेऽङ्गि बुधः शस्तान् ओत्रियादौन्निमन्त्रयेत् ।

कथयेच्च तदैवैषां नियोगान् पितृदैविकान् ॥

आहुं नियुक्तो यो भुक्ता भोजयित्वा नियुज्य च ।

व्यवाचीरेतसो गर्त्तं मञ्जयत्यात्मनः पितृन् ॥

तस्मात् प्रथममर्चात् द्विजाध्याणां निमन्त्रणं ।

अनिमन्त्र्य द्विजान् गेहमागतान् भोजयेद्यतीन् ॥

कूर्मपुराणे ।

शोभविष्यति मे आहुं पूर्वद्युग्भिपूज्य च ।

असंभवे परेद्युर्वै यथोक्तैर्लक्षणैर्युतान् ॥

तस्य ते पितरः श्रुत्वा आहुकालमुपस्थितं(१) ।

(१) आहुकालमुपागतमिति ख० ।

अन्योन्यं मनसा ध्यात्वा सन्तपन्ति मनोजवाः ॥

तैर्ब्राह्मणैः महाश्रन्ति पितरोद्यन्तरौचगाः ।

वायुभृतास्तु तिष्ठन्ति भुक्त्वा यान्ति परां गतिं ॥

आपस्तम्बस्वेकैकस्य ब्राह्मणस्य निमन्त्रणत्रयमुक्तवान् ।

पूर्वेद्युर्निवेदनं अपरेद्युर्द्वितीयं तृतीयमामन्त्रणं त्रिप्रायमेके आहुमु-
पदिशन्ति । यथा प्रथममेवं द्वितीयं तृतीयञ्च सर्वेषु वृत्तेषु ।

अस्यार्थः । पूर्वेद्युः रात्रौ ब्राह्मणेभ्यो भोजननिवेदनं कर्तव्यं । पुनश्चा-
परेद्युः स्वागतप्रश्नानन्तरं तृतीयं चासनदानानन्तरमिति । अचार्यवादः ।
यतः आहुं 'त्रिप्रायं' त्रिसंख्यापदार्थवद्भूलं, तच्च हि तिस्रो देवताः, त्रीणि
पवित्राणि, त्रीणि पात्रानि, त्रिःसावित्रीजपः, त्रयः पिण्डाः, त्रिराञ्जना-
भ्यञ्जनादीनीति । तेषु पदार्थेषु यथा प्रथमस्तथैव द्वितीय-तृतीयाविति ।

इति निमन्त्रणसूक्तकालाः ।

अथ निमन्त्रणसूक्तकालाः ।

तत्र नागरखण्डे ।

पूर्वेद्युः सायमासाद्य आहुर्होणां द्विजकर्ता ।

गृहं गत्वा शुचिर्भूत्वा संयतस्तान्निमन्त्रयेत् ॥

ब्राह्मणाणां गृहङ्गतेत्यनेन स्वगृहं प्रति समारूढतान् न प्रसङ्गान्तरे-
णागतान् २ व्यामिलितान् नान्यवेश्मगतानिति गम्यते । अनेनैव च स्वगृ-
हस्थितयोरपि यति-ब्रह्मचारिणोः सामान्तरगतस्य च गृहस्थस्य निवास-
स्थानं गत्वेति सूच्यते । यदि पुनर्यामान्तराद्यजमानगृहं प्रत्येवागतः
आहुर्हो भवेत्तदा स्वगृह एव निमन्त्रणीयः । निमन्त्रणीयगृहगम-
नस्यावज्ञानिवृत्तिद्वारेणोपयोगित्वात् स्वगृहाभावेऽवज्ञाप्रसङ्गविरहा-

यतीन् गृहस्थान् साधून्श्च ओत्रियान् ब्रह्मचारिणः ॥

‘तां रात्रिमिति तस्यां रात्रावित्यर्थः । ‘केतयेत्’ निमन्त्रयेत् । रात्रा-
वपि प्रदोषात्परतो निमन्त्रणं कर्त्तव्यं । यतः स एवाह ।

जाति-क्रियावबोधाद्यैर्गुणैर्भुक्तानलोलुपान् ।

प्रार्थयीत प्रदोषान्ते भुक्तानशयितान् द्विजान् ॥

‘जातिः’ ब्राह्मणत्वं । ‘क्रिया’ स्वाचारः । ‘अवबोधः’ वेद-तदङ्गाद्यर्थज्ञानं,
आदिशब्देन शरीरकुणखित्वादिदोषराहित्यसंग्रहः क्रियते । ‘अलोलु-
पान्’ अतिदृष्ट्याकुलितहृदयेभ्योऽन्यान् । उपलक्षणं चैतत् क्रोधादिमा-
नसावद्यवर्जितानां, ‘प्रार्थयीत’ भोक्तृत्वेन देव-पितृकार्यसम्पादनमाहा-
व्यायाभ्यर्थयीत । ‘प्रदोषान्ते’ रजनीमुखं प्रदोषः । ‘भुक्तान्’ कृत-
भोजनान् । ये द्विवारं भोजिनस्तान् दिवा रात्रौ च भुक्तान् । ये त्रे-
कवारभोजिनस्तान् दिवा रात्रौ वा भुक्तान् । उपवासिनस्त्वकृतभोज-
नानेव । यतोनात्र भोजनं विधीयते किन्तु लुधितानां निमन्त्रणो-
पर्युपभुञ्जानानां शरीरपीडनाद्बुद्ध्या आह्वं न भुञ्जीतेति निमन्त्रणा-
दूर्ध्वं आह्वानव्यतिरिक्तभोजनप्रतिषेधाच्च रागतः प्राप्तस्यैव भोजन-
स्थायं क्रमोविधीयते । शयितानां व्यवहारमज्ञानतां निमन्त्रणप्रस-
क्तभावात्पर्युदासानर्थक्याऽशयितानित्यनेन शयितान् प्रबोध्य न
निमन्त्रयेदित्युक्तं भवति । प्रदोषान्तेऽपि सर्वास्मिन् स्रग्दृष्टजने भुक्तवत्येव
निमन्त्रणं कार्यं । सर्वभुक्तजने गृह इति वचनस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् ।
यदा तु पूर्वदिने निमन्त्रणं न कृतं तदानीमभुक्तौवाभुक्ते च गृहजने
अकृतभोजनानेव ब्राह्मणान् आहूदिने एव सत्युत्पाचारमौकार्यानुसा-
रास्ति सम्भवे प्रातरेव निमन्त्रयेत् ।

इति निमन्त्रणसूक्तकालः ।

अथ निमन्त्रणकर्त्तारः ।

तत्र तावत्स्यमेव निमन्त्रणं कुर्यात् । दाता विपान्निमन्त्रयेदिति देवत्ववचनात् । असम्भवे त्वन्येनापि निमन्त्रणं कारयितव्यं, तत्र साधुना पुरुषेण ।

तथा च कूर्मपुराणे ।

गोमयेनोदकैर्भूमिं शोधयित्वा प्रयत्नतः* ।

समामन्त्र्य द्विजान् सर्वान् साधुभिः सन्निमन्त्रयेत् ॥

‘समामन्त्र्य’ निमन्त्रणाय प्रेषणीयान् साधून् सम्बोध्य मदीयशा-
ङ्गोपयोगिनः सर्वान् ब्राह्मणान्निमन्त्रयेति प्रैषं दत्त्वा, निमन्त्रणं सम्या-
दयेत् । अथवा ‘समामन्त्र्य’ निमन्त्रणीयानेव सविनयमभ्यर्थनेनाभिमु-
खीकृत्येत्यर्थः । साधुभिरिति वज्रवचनमविवक्षितं । सर्वेण प्रेषयेदाप्त-
मित्येकत्वस्यापि दर्शनात् ।

यमोऽप्याह ।

साधूभिः सन्निमन्त्रयेत् ।

साधुभिरपि सर्वेणैव निमन्त्रणं कारयितव्यं ।

अतएव प्रचेताः स्मृति-प्रभासखण्डयोः ।

सर्वेण प्रेषयेदाप्तं द्विजानामुपमन्त्रणे ।

सर्वणशब्दोऽत्र सजातीयोपलक्षणार्थः ।

असर्वणप्रेषणे दोषमाह नारायणः ।

अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं चक्षियाद्यैर्निमन्त्रितं ।

तथैव चक्षियादीनां वृषलेन निमन्त्रितं ॥

चक्षियाद्यैरिति चक्षिय-वैश्व-सङ्करजाति-शूद्रैः, 'निमन्त्रितं' परम्परया निमन्त्रणेन योजितं, 'निमन्त्रितं' उपकल्पितं, इति भाउ-लाचार्य इति हरिहरः । एतस्मिन्नपि व्याख्याने निमन्त्रितशब्दस्यासामञ्जस्यं तदवस्थमेवेति को विशेषायहः । 'चक्षियादीनामिति चक्षिय-वैश्व-सङ्करजातीनां, 'वृषलेन' शूद्रेण । सर्वेण प्रेषयेदित्येतन्निषमसामर्थ्यात् वृषलशब्दस्यात्र भिन्नजात्युपलक्षणपरत्वं मन्तव्यं । शूद्राद्यन्न-भोजनायै ब्राह्मणेन तु निमन्त्रणे क्रियमाणे दोषोऽयं शातातपस्यति-प्रभासखण्डेषुक्तः ।

अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमन्त्रितं ।

तथैव वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमन्त्रितं ॥

अत्र पूर्वोक्तादेव हेतोर्ब्राह्मणशब्दस्य भिक्षोक्तमजात्युपलक्षणत्वं वेदितव्यं । यत्तु स्यतिचन्द्रिकाकारेणोक्तं सर्वणाभावे त्वसर्वणमपि शूद्रव्यतिरिक्तं निमन्त्रणाय प्रेषयेदिति तन्नारायणप्रोक्तवचनविरोधादुपेक्षणीयं । निमन्त्रणाय च प्रेषणीयेषु साधुषु सर्वेषु सुतशिष्याद्योन्तरङ्गाः । स्वयं शिष्योऽयवा सुत इति वृहस्पतिवचने विशेषतस्तदुपदेशात् । शिष्यादपि सुतोऽन्तरङ्गः, यथैवात्मा तथा पुत्र इत्यादिदर्शनात् ।

इति निमन्त्रणकर्तारः ।

अथ निमन्त्रणीयब्राह्मणसंख्या ।

तत्र तावन्निमन्त्रयीत ब्राह्मणानित्यनुवृत्तावाह देवलः ।

अथुगमान् विषमसंख्यकान् ।

इयं चाभ्युदयिकब्राह्म्यतिरिक्तेषु ब्राह्मेषु पित्र्यब्राह्मणसंख्या ।
 आभ्युदयिके वैश्वदेविके तद्विरुद्धिभूतेऽन्यस्मिन् वैश्वदेवत्ये युग्मसंख्यका
 एव ब्राह्मणा निमन्त्रणीयाः । तत्राभ्युदयिके वचनानि दर्शयिष्यन्ते । वैश्व-
 देविकविषये युग्मब्राह्मणविधिं पित्र्यविषये च युग्मनिषेधमाहाङ्गिराः ।

अयुजो भोजयेच्छ्राद्धे न समा दैविके समाः ।

‘न समाः’ समसंख्यकाः पित्र्यै न ग्राह्या इत्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः ।

दैवे युग्मान् यथाशक्ति पित्र्येऽयुग्मांस्तथैव चेति ।

‘युग्मान्’ समसंख्यकान् ।

मार्कण्डेयपुराणे ब्रह्मपुराणे च ।

पितृणामयुजः कामं युग्मान् दैवे दिजोत्तमान् ।

एकैकं वा पितृणाञ्च देवानाञ्च स्वशक्तिः ॥

विष्णुपुराणे ।

पितृणामयुजोयुग्मान् देवानामिच्छया दिजान् ।

देवानामेकमेकं वा पितृणाञ्च नियोजयेत् ॥

अत्र यथाशक्त्ययुग्मान् पित्र्य इत्युक्तेष्वेकैकस्य पित्रादेः शक्ति-
 मतापि नवभ्योऽधिका न निमन्त्रणीया इत्याह गौतमः ।

नवावरान् भोजयेद्युजोवा यथोत्साहमूर्ध्वन्निभ्यो गुणवन्तमिति ।

नवभ्यः संख्याधिक्येन वराः वरिष्ठा दशादिसंख्यकाः तद्व्यतिरिक्ता
 अवराः इत्यर्थः ।

नन्वेतदनुपपन्नं प्रतिषेधपक्षे तावन्नञ्जः क्रियान्नयित्वादरश्चन्देना-
 समन्वाप्तमासानुपपत्तिः पर्युदासाश्रयणेऽपि नवशब्दोवावधिवचनः,

स च साक्षात् अवधिमद्वचनेनैवान्वेतुं शक्यः । न चावरणशब्दोऽवधिम-
द्वचनः । अथ नञ् समासान्तर्गतस्य वरणशब्दस्यावधिमद्वचनत्वं । तत्र ।
तथा सति सापेक्षत्वाद्वरणशब्दो न नञा समस्येत । न च नवभ्योन्यूनसं-
ख्याभिधाने विवक्षितेष्वेवंविधसमासानुपपत्तावरणशब्दप्रयोग एव न
स्यादिति वाच्यं । निरवयवस्यैवावरणशब्दस्य तत्राभिमतत्वात् । उच्यते ।
असुर्यन्यथादिवत्प्रतिषेधकस्यापि नञः समासोद्दिश्यते पर्युदासपक्षेऽपि
नित्यसापेक्षत्वान्नवाधिकादिशब्दवदुपपद्यत एव समासः । तानेताव-
वावरानेकैकस्य पित्र्यादेः स्थाने भोजयेत् । प्रत्येकमेव देवतानान्यत्र्य-
मानहविरधिष्ठानापेक्षितत्वात् ।

नवावरेष्वपि संख्याविशेषार्थमाह अयुज इति । 'अयुजः' विषम-
संख्यान । तेनैकैकस्य स्थाने नव सप्त वा पञ्च वा चीन् वैकैकं वा निम-
न्वयेत् । ततश्चैकैकस्मिन् पित्र्यप्रयोगे उत्तमपक्षे सप्तविंशतिः सप्तविं-
शतिः सम्पद्यते, मध्यमपक्षे एकविंशतिरेकविंशतिः, किञ्चिद्हीनपक्षे
पञ्चदश पञ्चदश, हीनपक्षे नव नव, हीनतरपक्षे त्रयस्त्रयः, हीनतम-
पक्षे एकैक इति ।

अतिसमृद्धं प्रत्यधिकाभ्यनुष्ठानार्थमाह, 'वा यथोत्साहमूर्ध्वमिति ।
'उत्साहः' शक्तिः, सा चेत् तर्हि 'ऊर्ध्वं' पूर्वोक्तसंख्याया उपरिष्ठान् ।
ततश्च यथाशक्त्यधिकानपि भोजयेदित्युक्तं भवति । यत्र पित्रादिव-
यस्थाने एकस्यैव निमन्वणं तत्र गुणविधानार्थमाह, 'विभ्योगुणवन्त-
मिति । पित्रादिवयस्यार्थं 'गुणवन्तं' अध्यात्मविद्यादिर्बोत्कृष्टगुणयुक्तं,
भोजयेत् । अत्र ब्राह्मणवाङ्मयेऽपि सत्क्रियादेश-काल-शेषगुणवद्-
ब्राह्मणसम्पादनसमर्थेन समृद्धतमेन यजमानेन पित्रादिवर्गे सप्त-

विंशतिः मातामहादिवर्गे सप्तविंशतिरित्यमावास्यादौ चतुःपञ्चाशद्-
ब्राह्मणाः सम्पादनीयाः । सुमसृद्धतरेण तु पित्रादिवर्ग एकविंशतिः
मातामहादिवर्गे चैकविंशतिरित्येव द्विचत्वारिंशत्सम्पादनीयाः । सुम-
सृद्धेन तु पित्रादिवर्गे पञ्चदश मातामहादिवर्गे पञ्चदशेत्येवं विंश-
त्सम्पादनीयाः । मसृद्धेन तु पित्र्यद्वयेष्टादश । मध्यममसृद्धिना तु
षट् । दरिद्रेण द्वौ । दरिद्रतमेन त्वेक इत्येवं सम्पादनीयाः । अत्रो-
त्तमादिपक्षेषु यथौचित्यं क्रमेण दशाष्ट-षट्चतुर्द्विकसंख्या वैश्वदेविक-
ब्राह्मणा निमन्त्रणीयाः । तत्र वैश्वदेविकैकब्राह्मणपक्षः, पित्र्यैक-
ब्राह्मणपक्षः । इयं च वैश्वदेविकब्राह्मणसंख्यामावास्यादिश्राद्धेषु वैश्वदे-
विकतन्त्रानुष्ठानपक्षे वेदितव्या । पृथग्वैश्वदेविकानुष्ठानपक्षे तु द्वैगुण्ये-
नेति । यदा तु दरिद्रतमेन यजमानेन ब्राह्मणानलभमानेन वा
पित्र्यद्वयेऽप्येक एव ब्राह्मणानिमन्त्र्यते तदा वैश्वदेविकासने देव-
तार्चान्दर्भवटुं वा निवेद्य तत्पुरस्तात्पात्रोद्धृतमन्नं वैश्वदेवोद्देशेन
त्यक्ताग्नौ प्रास्तेद्वद्वाचारिणे वा निवेदयेत् ।

अत्र पित्रादेरेकैकस्य स्थाने सप्त सप्त पञ्च पञ्च वा निमन्त्र-
णीया इत्येतौ पक्षावाह पैठीनसिः ।

अथ श्राद्धं करिष्यामीति सङ्कल्प्य ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा
श्रोत्रियान् निमन्त्रयेदिति ।

अन्ये तु गौतमवचनमेवं व्याचक्षते । नव अवराः संख्याया कृत्वा
न्यूनाः येषु ते नवावराः, तद्गुणसंविज्ञानो वज्रब्रौहिः । तेन
नवप्रसृत्ययुजो भोजयेदित्युक्तं भवति । इयं च पित्रादित्रयस्थाने
भोजनीयानां ब्राह्मणानां मिलितानां संख्या । तत्तथैकैकस्य पित्रादेः

स्थाने त्रिषु त्रिषु निमन्त्रितेषु सङ्कलनया नव ब्राह्मणाः सम्य-
द्यन्ते । स चायमवरः पक्षः । पक्षसु पक्षसु निमन्त्रितेषु सङ्क-
लनया पञ्चदश सम्यद्यन्ते । स एव पूर्वाक्तपक्षापेक्षया मध्यमः ।
तथा सप्तसु सप्तसु निमन्त्रितेषु सङ्कलनया एकविंशतिः सम्यद्यन्ते ।
अथ च प्राचीनपक्षद्वयोत्तमः । ब्राह्मणनवकपक्षमवरत्वेनाभिदधानस्य
तदुत्तरं मध्यमोत्तमाख्यं पक्षद्वयमेवाभिमतमिति गम्यते । ततश्च
समृद्धतमेनाप्येकविंशतेः परतो न निमन्त्रणीया इति सिध्यति । अव-
रपक्षानुष्ठानेऽप्यसमर्थं प्रत्याह, 'अयुजोवा यथोत्साहमिति । अत्र
पदार्थस्तु यथाव्याख्यातः । अनेन ऐकैकस्य स्थाने एकैक इत्येवं त्रयः
सर्वेषां ऐक एवेत्युक्तं भवति । यदि पुनः आहुकाले गुणवान् कश्चि-
दागच्छेत्तदा तं चतुर्थमप्यतिथिरूपेण आहुतीयरूपेण वा भोजये-
दित्याह, 'ऊर्ध्वं त्रिभ्योगुणवन्तमिति ।

अत्र स्यतिचन्द्रिकाकारमतेन पैठीनसिवचनस्यैवं व्याख्या । तद्यथा
सप्त पञ्च वेति पैतृक-वैश्वदेविकब्राह्मणानां मिलितानां संख्या । अस्यैव
वाक्यस्थान्त्यभागे प्राङ्मुखान् वैश्वदेवानुपवेशयेत्पितृहन् दक्षिणपूर्वणेत्य-
भिधानात् । अत्र पक्षसंख्यापक्षे द्वौ देवे त्रयः पित्र्य इति विभागो
द्रष्टव्यः । द्वौ देवे पितृहृत्ये चैनित्यादिवचनदर्शनात् । सप्तसंख्यापक्षे
तु चत्वारो देवे त्रयः पित्र्य इति विभाग ऊह्यः । ननु द्वौ देवे पञ्च
पितृहृत्य इति विभागोहः कस्मान्न भवति । अनुपपन्नत्वाच्च भवति ।
तथा हि देवे युष्मानयुष्मान् यथाशक्ति पित्र्य एकैकस्येति कात्यायनेन
पित्र्ये एकैकस्य यथाशक्ति अयुष्मानिति वदता पितृ-पितामह-प्रपिता-
महानां प्रत्येकमयुष्मब्राह्मणकल्पनं न पुनः समुदायस्येति दर्शितं ।

ततश्च पञ्चानां समं स्यादश्रुतित्वादिति न्यायेन प्रत्येकमयुग्मसंख्यायाः समो विभाग उच्यनीयः । न च पित्रादिषु त्रिषु पञ्चानां समतया विभागः सम्भवति, सम्भवति तु त्रयाणां । तस्माच्चत्वारो देवै चयः पित्र्य इति विभागः कार्य्य इति ।

पित्र्यादेरेकैकस्य स्थाने चयस्तथोनिमन्त्रणीया इत्येतं पल-
माहाश्वलायनः ।

अथातः पार्वणे आहुते काम्य आभ्युदयिक एकोदिष्टे वा ब्राह्म-
णान् श्रुत-शील-वृत्तसम्पन्नानेकेन वा काले ज्ञापितान् स्नातान्
क्षतवर्च्छौवानाचान्तानुदङ्मुखान् पूर्वं विश्वेभ्यो देवेभ्यः पितृवदुपवेश्यै-
कैकस्य द्वौ द्वौ चोत्थीन् वा द्यूतौ फलभूयस्त्वं न त्वेवैकं सर्वेषां
पिण्डैर्वाख्यातं काममनाद्ये ।

‘अयशब्दः आनन्तर्यार्थः । ‘अतःशब्दो हेत्वर्थः, यस्मादुक्तं आहु-
मस्मै द्युरिति अतः पिण्डपितृवज्ज्ञानान्तरं पार्वणादिआहुचतुष्टय-
विधिं वक्ष्यामीति शेषः । पर्वशब्देनामावाप्तोच्यते तत्र भवं ‘पार्वणं’ ।
कर्मशब्देन काम्यमानं पुत्रादिरूपफलं तन्नाभोपायभूतं ‘काम्यं’ । आभ्यु-
दयः पुरुषार्थश्रौत-स्मार्त्तकर्मारम्भः गर्भाधानादयः संस्काराश्च तेषाम-
ङ्गभूतं ‘आभ्युदयिकं’ । एक एवाद्देश्यो यस्मिंस्तत् ‘एकोदिष्टं’ । ‘वाशब्दः
समुच्चये । श्रुतशीलवृत्तानि प्रागेव व्याख्यातानि । श्रुतादित्रयसमुदा-
येनोपेतान् ब्राह्मणांस्तदलाभे त्वेकेन श्रुतादिवा गुणेनोपेतान् । ‘काले’
पूर्वेषु क्षतवर्ष्वा, ‘ज्ञापितान्’ निमन्त्रितान्, ‘स्नातान्’ समारवृत्तानां श्रुतान्
वा । अहरहः स्नायादिति सामान्यस्यैवाश्विनस्य प्राप्तत्वात्तद्व्यवहृणं तैला-
भ्यङ्गादियुक्तस्य तस्य प्राप्त्यर्थं । ‘क्षतवर्च्छौवान्’ प्रयोगकाले आहुकर्त्ता

कृतपादप्रवाहानान् 'आचान्तान्' कृताचमनान् । सामान्यस्यैव भोजने प्राप्नोत्याचमनस्य आहुताङ्गत्वार्थं पुनर्वचनं । तेन प्रसादात्तदकरणे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं । 'पूर्वं विश्वेभ्यो देवेभ्य इति वैश्वदेविकान् पूर्वमुपवेश्य तदनन्तरं, उदङ्मुखान् उत्तराभिमुखोपवेशनीयान् पित्र्यब्राह्मणानुपवेश्य 'पितृवत्' पितृतुल्यवयस्कान् बृह-बृहतर-बृहत्तमानित्यर्थः, अथवा 'पितृवत्' पित्रादिक्रमेण । एकैकस्य पित्रादेः स्थाने द्वौ द्वौ ब्राह्मणौ, एतच्चाभ्युदयिकआहुविषयं । उपक्रमे आभ्युदयिकस्याप्युपशेषात् । अमावास्यादिआहुषे पित्रादेरेकैकस्य स्थाने एकैकं चोन् चोन् उपवेशयेत् । फलभूयस्त्वकामस्त्वधिकानपीत्याह, 'बृहौ' फलभूयस्त्वमिति, 'बृहौ' ब्राह्मणसंख्याधिक्ये, 'न त्वेवैकं सर्वेषां पिण्डैव्याख्यातं' यथा सर्वेषां पितृणामेकः पिण्डो न दीयते किन्तु प्रतिपुरुषमेकैको दीयते तथा ब्राह्मणोऽपि प्रतिपुरुषं निमन्त्रणीयः न सर्वार्थमेकमिति । एतमपि पक्षं सपिण्डीकरणव्यतिरिक्ते आहुषेभ्यनुजानाति । 'काममनाद्य इति आद्यादन्यस्मिन् आहुषे सर्वेषां स्थाने काममिच्छया एकमपि ब्राह्मणमुपवेशयेत् । पार्वणधर्मिकाणां आहुतानां आद्यं सपिण्डीकरणं तस्मादन्यत् 'अनाद्यं' । अथवा अन्नमाद्यन्तदभावोऽनाद्यं तस्मिन् सति । यदा अनाद्यं सात्ताददनीयद्रव्यवर्जितं आमद्रव्यकं आहुमपीत्यर्थः ।

एकैकस्य पितृवर्गस्य स्थाने एकैकः एकैकस्मिंश्च देविके एकैक इति पितृवर्गद्वयं वैश्वदेविकद्वयवत्यमावास्यादिआहुषे चत्वारो ब्राह्मणा निमन्त्रणीयाः इत्येव पक्षमाहोश्रनाः ।

ब्राह्मणास्त्रिमन्त्रयेचतुरवरानिति ।

वैश्वदेविकतन्त्रतामाश्रित्य आहुद्वये त्रयो निमन्त्रणीया इत्याह

मनुः ।

पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा आद्वकर्मणुपस्थिते ।

निमन्त्रयौत चवरान् सम्यक् विप्रान् यथोदितान् ॥

सम्यक् निमन्त्रयौतेत्यन्वयः ।

ननु देवे युग्मान् दैविके समा इत्यादिवचनविरोधात् कथं वैश्वदेविकद्वयार्थमेको ब्राह्मण इति युज्यते । मैवं । एकैकमुभयत्र वेत्यनेन अयुग्मासु संख्यासु वैश्वदेविके एकत्वस्याप्यनुज्ञातत्वात् । अतो देवे युग्मानीत्यादीनि वचनानि एकैकमुभयत्र वेत्यमुं पक्षं परिगृह्य अवतिष्ठन्ते । अत्र केचित् चवरानित्येकैकस्य स्थाने एकैक इत्येवं पित्रादित्रयस्य ब्राह्मणत्रयविधानमेतदित्याहुः । तदयुक्तं । द्वौ देवे पितृकृत्ये चीनिति स्त्रोक्ते पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । एतद्दोषपरिहारार्थमेकैकस्य पित्रादेस्त्रीन् स्त्रीनिति स्रतिचन्द्रिकाकारो व्याख्यातवान् तदध्याहारद्वयमलीमसत्वादसमञ्जसं ।

पित्रादीनां षण्णामपि स्थाने एक एव ब्राह्मण इत्येवं पक्षमाह देवसः ।

एकेनापि हि विप्रेण षट्पिण्डं आद्वमाचरेत् ।

षड्वर्ध्यान्दापयेत्तस्मै षड्भ्योदद्यात्तथासनं ॥

वसिष्ठस्यति—कूर्मपुराणयोः ।

अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगं ।

श्रुत-शील-वृत्तसम्पन्नं सर्वालक्षणवर्जितमिति ॥

श्रुत-शील-वृत्तानि पूर्वमेव व्याख्यातानि । 'अलक्षणानि' कुन-
खिशिवादीनि, तैर्वर्जितं ।

अस्मिंश्च पक्षे वैश्वदेविकनिर्णयमाह स एव ।

यद्येकं भोजयेत् आहुते दैवं तच्च कथं भवेत् ।

अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य तु ॥

देवतायतने कृत्वा ततः आहुतं प्रवर्त्तयेत् ।

प्रास्नेदन्नं तदग्नौ तु दद्यादा ब्रह्मचारिणे ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

एक एव यदा विप्रो द्वितीयो नोपपद्यते ।

पितृणां ब्राह्मणे योज्यो दैवे तस्मिं^(१) नियोजयेत् ॥

शङ्खोऽप्याह ।

भोजयेद्यवाप्येकं ब्राह्मणं पङ्क्तिपावनं ।

दैवे कृत्वा तु नैवेद्यं पश्चात्तस्य तु निर्वपेत् ॥

दैवे वैश्वदेविकस्थाने नैवेद्यं पात्रे समुद्धृतस्यान्नस्य तदुद्देशेन
त्यागं कृत्वा पश्चात्तस्य ब्राह्मणस्य परिवेशितमन्नं पिचुद्देशेन त्यजेत् ।

अत्र चतुरवरान् अवरानित्यादिवचनाच्च निर्णयसमर्थवचनमाह
वृद्धवसिष्ठः ।

आहुद्वयं करिष्यन्तु दश वा चतुरोऽथवा ।

त्रैन् वा निमन्त्रयेद्विप्रानेकं वा ब्रह्मवादिनं ॥

अत्रैकैकस्मिंश्चाहुते दशादीनां समोविभागः कर्त्तव्यः ।

तमेवाह धर्मः ।

पञ्चभिः पञ्चभिर्विप्रैः द्वाभ्यां द्वाभ्यामथापि वा ।

आहुतं देयं त्रिभिर्वा स्यादेकेनैवाथ वा पुनरिति ॥

(१) दैवेऽपीति ग० ।

पञ्चानामप्यवान्तरो विभागः । त्रयः पित्र्ये द्वौ दैवे द्वयोश्च
एकः पित्र्ये एको दैव इति वेदितव्यं ।

तदुक्तं कूर्मपुराणे ।

द्वौ दैवे प्राकृतौ पित्र्ये त्रयश्चोदगुच्छास्तथा ।

एकैकं तत्र दैवन्तु पित्र्य-मातामहेष्वपि ॥

वृहस्पतिरपि ।

एकैकमथ वा द्वौ त्रीन् दैवे पित्र्ये च भोजयेत् ।

सत्क्रियाकालपात्रादि न सम्यजेत विस्तरात् ॥

दैवे पित्र्ये च कर्मणि एकैकं वा भोजयेत् ।

एकं दैवे एकं पित्र्य इत्यर्थः । 'द्वौ त्रीन् वा' द्वौ दैवे त्रीन् पित्र्य
इत्यर्थः । सर्वेषां ब्राह्मणसंख्याविकल्पानां मध्ये एतावदेव कल्पौ सत्क्रि-
याद्यविघातकत्वात् प्रशस्ताविति विस्तारनन्दाभिप्रायः ।

अथमेवार्था व्यक्त उक्तो वसिष्ठेन ।

द्वौ दैवे पित्र्यकृत्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत्समष्टद्वेऽपि विस्तरन्तु विवर्जयेत् ॥

मनु-शातातप-बौधायन-स्मृति-पद्मपुराणेष्वप्युक्तः ।

द्वौ दैवे पित्र्यकृत्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत्समष्टद्वेऽपि न प्रमज्जेत विस्तरे ॥

चीनिति प्रत्येकं चींस्त्रीनिति । एकैकमिति एकस्य पित्र्यादेरेकै-
कमिति यन्मेधातिथिना व्याख्यातं तदप्याहारदोषोद्भावनेन प्रागेव
निरस्तं । यदप्येकैकमुभयत्र वेत्ययं विधिरेव न भवतीति तेनैवोक्तं तत्तु
ब्रह्मप्रभृतिभिर्निबन्धकारैः पराकृतमित्यस्माभिर्नाद्रियते । 'सुम-

मृद्धेऽपि' अत्यर्थमाहोपि, 'न प्रमज्जेत' न प्रवर्त्तेत, विस्तरे । न चाय-
मदृष्टार्थो विस्तरप्रतिषेधः, किन्तु सत्क्रियादिमम्यत्वविधातार्यः ।
अतएव सत्क्रियादिविधातकत्वेन विस्तरनिन्दा तेषु कूर्मपुराणोक्ता ।

सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणमम्यत् ।

पञ्चैतान् विस्तरोहन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरं ॥

'सत्क्रिया' अन्नसंस्कारविशेषः, ब्राह्मणानां मनोवाक्यकर्मभिः परि-
तोषातिशयजननं वा । 'देशः' दक्षिणाप्रवणादिः, अवकाशवान् वा
उष्णत्वादिगुणयोगी । 'कालः' कुतपापराह्यादिः । 'शौचं' यजमानब्रा-
ह्मणप्रेष्यगतमुक्तलक्षणं शुचिर्त्वं । 'ब्राह्मणमम्यत्' गुणवद्ब्राह्मणलाभः ।
एतान् पञ्च पदार्थान् 'विस्तरः' ब्राह्मणवाङ्मयं, 'हन्ति' नाशयति । तस्मात्तं
'नेहेत' न कुर्यात् । यस्तु ब्राह्मणवाङ्मयेऽपि सत्क्रियादिमम्यादनममर्थः
स गौतमादिवचनोक्तं प्रथमकल्पिकं विस्तरपञ्चमेवाश्रित्य आह्वं कुर्यात् ।

अतएव ब्रह्मपुराणे देश-कालादिमम्यादनाममर्थं प्रत्येव संक्षेप-
लोभिहितः । मौननाशादिदोषशङ्कया च विस्तरनिन्दा कृता ।
तथाहि ।

देश-काल-धनालाभादेकैकमुभयत्र वा ।

शेषान् वित्तानुसारेण भोजयेदन्यवेश्मनि ॥

यस्माद्ब्राह्मणवाङ्म्यादोषो वज्रतरो भवेत् ।

आहुनाशो मौननाशः आहुतन्त्रस्य विस्मृतिः ॥

उच्छिष्टोच्छिष्टमंस्पर्शा निन्दा दातुर्न भोक्तृषु ।

वितण्डया परीवादो जल्पार्थैव पृथग्विधाः ॥

ब्राह्मणवाङ्मये यस्मादेते दोषाः सम्भवन्ति तस्मादेतद्दोषपरिहारा-

समर्थनोभयवैकैक एव भोजनीय इत्यर्थः । शेषानभ्यागत-प्रतिवेशादी-
नवश्वभोजनीयान् आह्वानन्तरं भोजयेत् । आह्वदेशादासायमुच्छि-
ष्टानि नापभारणीयानीति वक्ष्यते, ततश्च आह्वदेशस्योच्छिष्टावरुद्ध-
त्वादन्यवेक्षनीयत्वं ॥

इति निमन्त्रनीयब्राह्मणसंख्या ॥

अथैवं निरूपितेषु कालादिषु निमन्त्रणे निरूपणीये प्रथमानुष्ठे-
यत्वान्तत्पूर्वकालकृत्यं प्रतिपाद्यते ।

तत्र वाराहपुराणे ।

वस्त्रशौचादिकर्त्तव्यं यः कर्त्तास्मीति जानता ।

स्थानोपलेपनं भूमिं कृत्वा विप्रान्निमन्त्रयेत् ॥

पिचादिचयाहसंस्मरणयत्नेन तिस्रिदैधे आह्वार्हतिथिसंग्रोधनेन च
'यः' परेद्युः, आह्वस्याहं कर्त्ता भविष्यामीति निश्चित्य आह्वकर्त्ता वस्त्र-
शौचादिकं कर्त्तव्यं । अत्र धौतवस्त्रः सदा भवेदिति वचनान्तर्दिनोप-
योगिवस्त्रक्षालनस्यार्थप्राप्तत्वाद्वचनानर्थक्यं । उत्तरदिनोपयोगिनाम-
पि वस्त्राणां शौचविधानं न युज्यते ।

काषायं मलिनं वस्त्रं कौपीनञ्च परित्यजेत् ।

अधौतं कारुधौतञ्च पूर्वद्युर्धातमेव चेति ॥

भविष्यत्पुराणे आह्वकर्त्तुः पूर्वधौतवस्त्रपरिधाननिषेधात् । अतो
वस्त्रशौचादीत्यतद्वृणसंविज्ञानो वज्रव्रीहिः । आदिशब्दस्य प्रकार-
वचनः । तेन आह्वोपयोगिसम्भारसम्पादनभाण्डमेलनशोधनादि
यत्नते । आह्वभूमिं परिगृह्य मृद्वोमय-गोमूत्रैः तामुपलिप्य समी-
कृत्य आह्वार्हान् विप्रान्निमन्त्रयेत् ।

एतच्च व्याख्यातमर्थं स्फुटमाहोशनाः ।

तच्च गोमयोदकैर्भूमिभाजनभाण्डशौचं कृत्वा श्वः कर्त्तास्मीति ब्राह्मणान्निमन्त्रयेच्चतुरवरान् । अनुपहतानां भूमिभाजनादीनां गोम-
योदकैः कर्मार्थं संस्कारं कुर्यात् । उपहतानान्तु तैस्तैर्द्रव्यशुद्धिप्रकर-
णोक्तैर्लोकतोऽवगतसामर्थ्येण द्रव्यैः शुद्धिं विधाय संस्कारं कुर्यात् ।

‘भाजनानि’ भोजनसाधनान्यर्थादिमाधनानि च । ‘भाण्डानि’
पाकार्यानि पिठराणि । एतच्चान्यच्च वक्ष्यमाणं सर्वं कृत्वा ब्राह्मणान्नि-
मन्त्रयेत् । ‘चतुरवरान्’ चत्वारः अवरा येषान्ते चतुरवराः । एतच्च
निमन्त्रणौघसंख्याप्रकरणे विवृतं ।

आह देवलः ।

श्वः कर्त्तास्मीति निश्चित्य दाता विप्रान्निमन्त्रयेत् ।

निरामिषं सकृद्भुक्ता सर्वभुक्तजने गृहे ॥

असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेत् ।

अज्ञातीनसमानर्षानयुग्मानात्माशक्तिनः ॥

यदि पूर्वद्युर्निमन्त्रणं कुर्यात्तदामिषेण मांसेन रहितं ‘सकृत्’ एक-
वारं, भुक्ता कुर्यात् । एतच्चानुपवासदिनविषयं । उपवासदिने त्वभुक्तापि
कुर्यात् । निमन्त्रणात् पूर्वं भोजने सकृत्त्वविधानात् आरब्धे न भोजन-
सामसापनादित्यापस्तम्बेन निमन्त्रणादूर्ध्वं भोजननिषेधाच्च तद्दिने
द्वितीयभोजनं न कर्त्तव्यमिति निश्चीयते । पूर्वद्युर्निमन्त्रणस्य तद्दिने
सकृन्निरामिषभोजनमङ्गमिति महार्णवप्रकाशकारः । तस्मत्ते तु
भोजनस्यावश्यकत्वादुपवासदिनेऽवघाणं विधेयं । शिष्यादावपि निम-
न्त्रयितरि यजमानस्यैव तन्नियमानुष्ठानं तत्सम्बन्धितयैव श्रूयमाणत्वात्

‘सर्वभुक्तजने गृहे’ सर्वे भोज्या गृहजना मुक्ताः कृतभोजना यस्मिन् गृहे तत्तथा । गृहशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वाच्चिमन्त्रणदिने स्वगृह एव भोक्तव्यमिति गम्यते । यत्तु आहुदिने विहितं निमन्त्रणं तदभुक्तौवा-
भुक्तजने च गृहे विध्यन्तरानुसाराद्विधेयं । ‘अज्ञातौन्’ भिन्नगोत्रान् । ‘अप्रमानर्षेन्’ भिन्नप्रवरान् । ‘अयुग्मान्’ विषमसंख्यकान् । निमन्त्र-
णात्पूर्वक्षणकृत्यमाह, ‘अः कर्त्तास्मौति निश्चित्येति शोभते आहु-
महङ्करिष्य इति ‘निश्चित्य’ दृढमध्यवस्य सङ्कल्पं कल्पेत्यर्थः ।
सुव्यक्तैतत्पूर्वलिखिते पैठौनसिवचने ।

तद्यथा । अः आहुं करिष्यामीति सङ्कल्प्य ब्राह्मणान् सप्त पञ्च
वा ओचिद्यान्निमन्त्रयेदिति ।

अत्राचारानुसाराद्यज्ञोपवीतौ विष्णुस्मरणपूर्वकं प्राणायामत्रयं वि-
धाय प्राचीनावीतौ देशकालानुकीर्त्तनपुरःसरं सङ्कल्पवाक्यमुच्चारयेत् ।
तद्यथा ।

इह पृथिव्यां जम्बुद्वीपे भारतवर्षे कुमारिकाखण्डे प्रजापतिज्ञेने
दण्डकारण्ये अमुकस्मिन् प्रदेशे इत्यादिदेशमनुकीर्त्त्य ॐ अद्य ब्रह्मणो
द्वितीयपराह्णे श्रीश्वेताश्वतथकल्पे वैवश्वतमन्त्रन्तरे ऋष्टाविंशतितमस्य
कलियुगस्य प्रथमचरणे इत्यभिधाय प्रभवादिसंवत्सरपङ्ककात्मकम-
वान्तरयुगमनुकीर्त्तयेत् । तानि च युगानि द्वादशैवमाहुः ।

वैष्णवं प्रथमं तत्र वार्हस्पत्यं ततः परं ।

ऐन्द्रमाग्नेयमेतस्मादाहिर्बुध्नं च पैठकं ॥

वैश्वदेवञ्च सौम्यञ्च प्राजापत्यञ्च मातृतं ।

आश्विनं भाग्यमित्येवं युगानि द्वादशैव हीति ॥

ततः श्वः संवत्सर-परिवत्सरेदावत्सरानुवत्सरोदावत्सरेषु वर्त्तमानं
 युगमनुकौत्थं वर्त्तमानसंवत्सरायनर्तु-मास-पक्ष-तिथि-वार-नक्षत्रयो-
 ग-करण-कुतपादिकाल-नामानि सप्तम्यन्तानि संकौत्थं अत्र पार्व-
 णश्राद्धनामधेयकर्मणि अमुकगोत्रा अस्मत्पितृ-पितामह-प्रपितामहा
 अमुकामुकशर्मणः सपत्नीका वसु-रुद्रादित्यरूपा अमुकगोत्रा अस्म-
 न्मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहाः अस्मन्मातामहमातुः पिता-
 महमातुः प्रपितामहा इति वा अमुकामुकशर्मणः सपत्नीका
 वसुरुद्रादित्यरूपा अग्निश्च सोमश्चेत्येताः प्रधानदेवताः पूरुषो-
 मार्द्रवःसंज्ञका विश्वेदेवाः अङ्गदेवता यथोक्तलक्षणं अन्नं हविर्वाह्यण-
 आहवनीयार्थं अमुकगोत्राणामस्मत्पितृणाममुकशर्मणां सपत्नीकानां
 वसुरुद्राणाममुकशर्मणां सपत्नीकाणां अस्मत्पितामहानाममुकशर्मणां सपत्नीका-
 नां रुद्ररूपाणाममुकशर्मणां सपत्नीकाणां अस्मत्प्रपितामहानाममुकशर्मणां सप-
 त्नीकानामादित्यरूपाणां तथा अमुकगोत्राणामस्मन्मातामहानाममु-
 कशर्मणां सपत्नीकानां वसुरुद्राणाममुकशर्मणां सपत्नीकाणां अस्मद्वृद्ध-
 प्रमातामहानाममुकशर्मणां सपत्नीकानामादित्यरूपाणां पृथग्वैश्वदे-
 विकसहितं सपिण्डनिर्वाणं पार्वणश्राद्धद्वयं पितृवृत्तिकामोऽहं करिष्य
 इति सङ्कीर्त्तयेत् । अन्यकर्मके तु आहुःस्रश्चन्द्रस्याने यजमानशब्दः
 प्रयोक्तव्यः । अग्नौकरणदेवताधिक्ये तु यावद्देवतं देवतानुकीर्त्तनं । वैश्व-
 देविकतन्त्रपक्षे तु वैश्वदेविकसहितमित्यनुकीर्त्तनीयं । अपिण्डके तु
 पिण्डनिर्वापरहितमिति वाच्यं । एवं सङ्कल्पं विधाय निमन्त्रणमारभेत ।

इति निमन्त्रणपूर्वकालकृत्यं ।

अथ निमन्त्रणेति कर्त्तव्यता ।

तत्र समत्कारखण्डे ।

तथैवामन्त्रयेद्विप्रांस्तान् विद्वानुपसक्तम् ।

आह्वार्यं अद्भुता युक्तः प्रसादः क्रियतामिति ॥

प्रचेतः स्मृति-प्रभासखण्ड-भविष्योत्तरेषु ।

कृतापसव्यः पूर्वेषुः पितृन् पूर्वं निमन्त्रयेत् ।

भवद्भिः पितृकार्यं स्यः सम्पाद्यं नः प्रसीदत ।

सव्येन वैश्वदेवार्थान् प्रणिपत्य निमन्त्रयेत् ॥

‘कृतापसव्यः’ कृतप्राचीनावीतः, ‘पूर्वेषुः’ आहुदिनात् पूर्वदिने, ‘पितृन्’ पित्र्यान् ब्राह्मणान्, ‘पूर्वं’ वैश्वदेविकब्राह्मणेभ्यः पुरस्तात् । अत्र पित्र्यब्राह्मणान् प्रतिनिमन्त्रयितुरभ्यर्चनवाक्यं ‘भवद्भिः पितृकार्यं स्यः सम्पाद्यं नः प्रसीदतेति । अत्र यजमानस्येत् स्वयं निमन्त्रणकर्त्ता तदैवं प्रयोगः । ॐ स्यः करिष्यमाणे आहुते भवद्भिस्त्वय्यमान-हविराधारत्वेनाहवनीयस्थाने भुतास्माकं पितृकार्यं सम्पादनौघं इत्येतस्मिन्नर्थे प्रसादङ्कुरतेति । यजमानप्रेषितस्येन्निमन्त्रणकर्त्ता तदास्माकमित्यस्य स्थानेऽमुकस्य यजमानस्येतिपदं प्रयुज्य शेषं तथैव वाक्यं प्रयुञ्जीत । एवमभ्यर्चनेन ब्राह्मणान् सम्प्रसादनपूर्वकमुन्मुखी-कृत्य निमन्त्रणवाक्यं प्रयोक्तव्यं तद्यथा श्रोऽस्य वा करिष्यमाणे अमुकगोचस्यामुकशर्मणोऽस्मत्पितुर्भ्यजमानपितुर्वा सपत्नीकस्य वसुरु-पस्य आहुते क्षणः क्रियतामिति पैतृके निमन्त्रणे, ॐ अमुकगोचस्या-मुकशर्मणोऽस्मत्पितामहस्य यजमानपितामहस्य वा सपत्नीकस्य रुद्ररूपस्येति पैतामहे, ॐ अमुकगोचस्यामुकशर्मणोऽस्मत्प्रपिताम-

हृद्ययजमानप्रपितामहस्य वा सपत्नीकस्यादित्यरूपस्येति प्रपितामहे,
 एवमेव गोवाद्युच्चारणं कृत्वा मातामहाद्यर्थानां निमन्त्रणं कृत्वा एवं
 पित्र्यान्निमन्त्र्यानन्तरं मध्येन मध्यस्कन्धस्थितयज्ञोपवीतेन विगृह्यः
 सन्निमन्त्रणकर्त्ता वैश्वदेवार्थान् ब्राह्मणान्निमन्त्रयेत् । तत्र च पित्र-
 कार्यशब्दस्थाने वैश्वदेविकार्यशब्दं निधाय पूर्ववत् प्रसादनवाक्य-
 मुच्चार्य देवे ज्ञेयः कियतामिति निमन्त्रणवाक्यं प्रयोक्तव्यं । ततः
 पित्र्यैवैश्वदेविकैश्च ब्राह्मणैः ॐ तथेति निमन्त्रणाभ्युपगमवाक्यमुच्चार-
 णीयं । अथ भूयोऽपि प्राप्नोतु भवानिति निमन्त्रयित्रीकं प्राप्तवानीति
 निमन्त्रणीयेन प्रयोक्तव्यं । एतच्चोभयेषां निमन्त्रणं नमस्कारपूर्वकं
 कर्त्तव्यं ।

तदेतत्सर्वमुक्तं नागरखण्डे ।

ब्राह्मणानां गृहकृत्वा तान् प्रार्थ्य विनयान्वितः ।

अमुकस्य त्वया आह्वे ज्ञेयो वै कियतामिति ॥

वदेदभ्युपगच्छेयुर्विप्राश्चैवं तथेति च ।

भूयोऽपि व्याहरेत् कर्त्ता तं प्राप्नोतु भवानिति ।

द्विजस्तु प्राप्नुवानीति विधिरेष निमन्त्रणे ॥

अत्र पित्र्यानां ब्राह्मणानां पूर्वं वैश्वदेविकानां पश्चान्निमन्त्रणमि-
 त्युपक्रमः प्रतिपादितः सचानुपपन्न इव लक्ष्यते । यतोनिमन्त्रयेदित्य-
 नुवृत्तौ क्रमान्तरमुक्तं वार्हस्पत्यस्मृति-भविष्योत्तरयोः ।

उपवीतौ तनो भूत्वा देवतार्थं द्विजोत्तमान् ।

अपमयेन पित्र्येऽथ स्वयं शिष्योऽथवा सुत इति ॥

‘उपवीतौ’ मध्यस्कन्धस्थितब्रह्मसूत्रः, भूत्वा, ‘द्विजोत्तमान्’

दिजेस्वनूचानत्वादिभिर्गुणैः प्रशस्ततरान् 'देवतार्थे' वैश्वदेविककर्मायै
पूर्वं निमन्त्रयेत् । 'अयं' अनन्तरं 'अपसव्येन' दक्षिणस्कन्धस्थितेन
ब्राह्मणवेण, तथा युक्तः, भूत्वा 'स्वयं' आहुताधिकार्यैव, तत्प्रेषि-
तस्तदीयः सुतः शिष्यो वा ब्राह्मणोत्तमान् 'पित्रे' पित्र-पिताम-
हादिदेवत्ये कर्मणि, निमन्त्रयेत् । अनेन च वैश्वदेविकानां पूर्वं
पित्र्याणान्तु पश्चाद्विमन्त्रणमुक्तं, कथं पाठक्रमादिति चेत् । तत्र ।
प्रचेतोवाक्यगतेन औतेन तदाधात् । अथायशब्दावगतानन्तर्यात्कम
इति चेत् । तदपि न । अथ शब्दस्थानेकार्थत्वादर्थान्तरत्वेनाप्युपपत्तेः ।
अथापेक्षितविध्यनुगृहानन्तर्यार्थत्वं मन्यसे । तत्र । प्रचेतोवाक्यगतऔ-
तकमविरोधपरिहारार्थमयशब्देऽर्थान्तरपरत्वस्यैवापेक्षितत्वात् ।

ननु तथापि कथं पित्र्याणां पूर्वं निमन्त्रणं । यतो मनुर्वैश्वदेविक-
पूर्वं निमन्त्रणमाह ।

दैवाद्यन्तं तदीहेत पित्राद्यन्तं न तद्भवेत् ।

पित्राद्यन्तन्वीहमानः क्षिप्रं नश्नति सान्वय इति ॥

दैवो वैश्वदेविकः पदार्थ आदिरादिमः दैव एव चान्तोऽन्तिमः
पदार्थो यत्र आहुते तदैवाद्यन्तं आहुते चादिमः पदार्थो निमन्त्रणमेव
अतो दैवं निमन्त्रणमादौ कर्त्तव्यमिति वचनाद्गम्यते । मैवं । विप्र-
पादचालनमादिमः पदार्थो न निमन्त्रणं, निमन्त्रणस्य प्रयोगवद्भिर्भा-
वात् । ननु निमन्त्रणस्यापि पादचालनादिवच्छ्राद्धाङ्गत्वात् कथं प्रयो-
गवद्भिर्भावः । उच्यते । माभूत् प्रयोगवद्भिर्भावः किन्तु निमन्त्रणात्
पूर्वं महासङ्कल्पसावद्भिहितोऽस्ति अतस्तस्यैवादिमत्वात्तद्विषयं मनुवचनं
न प्रचेतोवचनोपदिष्टनिमन्त्रणक्रमविरोधीति स एव निमन्त्रणे क्रमो

न्यायः । एवं स्थितेयेतयोर्मनु-वृहस्पतिः । अथोनिमन्त्रणक्रमपरत्वं
मन्यमानाः पूर्वं निबन्धकाराः क्रमविकल्पमवर्णयन् ।

तथा च विप्रान्निमन्त्रयेदित्यनुवृत्तौ नागरखण्डे ।

कुलाचारममोपेतान् गृहीत्वा चरणौ ततः ।

प्रसादयेच्च सव्येन विश्वेदेवार्चने पुरा ॥

युग्मानेव यथाशक्त्वा मन्त्रमेतदुदीरयेत् ।

आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवासूनौ तव ॥

भक्त्याहृता मया चैव त्वं चापि व्रतभागभव ।

एवं युग्मान् समामन्त्र्य वैश्वदेवकृते द्विजान् ।

अयुग्मानपसव्येन पित्रर्थं चापि मन्त्रयेत् ॥

ब्राह्मणञ्च यथाशक्त्वा एकैकस्य पृथक् पृथक् ।

एकैकञ्च चयाणां वाय्वेकमेव निमन्त्रयेत् ॥

द्विजं मातामहानामप्येष एव विधिः स्मृतः ।

ततः पादौ परिसृज्य द्विजस्वेदमुदीरयेत् ॥

अहुतापूतेन मनसा पितृभक्तिपरायणः ।

पिता मे तव कार्येऽस्मिंस्तथैव च पितामहः ।

स्वपित्रा सहितोऽभ्येतु तच्च व्रतपरोभव ॥

एवं पितृन् समाहूय तथा मातामहानय ।

सर्वं कृत्वा नमस्कृत्य तान् विप्रान् स्वगृहं व्रजेत् ॥

अत्र प्रचेतोवाक्ये प्रणिपत्य निमन्त्रयेदित्युक्तं, तत्तु स्मृतिचन्द्रिका-
कारः शूद्रकर्तृविषयमित्यभिधाय ब्रह्माण्डपुराणवाक्यं प्रमाणत्वेन
दर्शितवान् ।

दक्षिणं चरणं विप्रः मय्यं वै रुचिचक्षया ।
 पादावादाय वैश्वो द्वौ शूद्रः प्रणतिपूर्वकं ।
 निमन्त्रयेत् पूर्वद्युः श्राद्धकर्त्ता द्विजोत्तमानिति ॥
 दक्षिणचरणोपादाने प्रदेशविशेषो निमन्त्रणीयं प्रति निमन्त्रपि-
 त्प्रयोज्यं वाक्यं नियमश्रावणं च पाद्म-मातृशयोः पुराणयोर्दर्शितं ।
 पूर्वद्युरपरेद्युर्वा विनीतात्मा निमन्त्रयेत् ।
 दक्षिणं जानुमालम्ब्य त्वं मयाच निमन्त्रितः ॥
 एवं निमन्त्र्य नियमान् श्रावयेत् पितृबान्धवः ।
 अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः ।
 भवितव्यं भवद्भिश्च मयाच श्राद्धकारिणा ॥

‘पितृबान्धवः’ प्रकृतश्राद्धसम्बन्धिपितृसपिण्ड-समानोदकादिल्लुत्-
 प्रेषितो वा निमन्त्रणकर्त्ता । अत्र केचिद्दक्षिणजान्मालम्बनं वैश्वदेवि-
 कद्विजनिमन्त्रणविषयमाहुः । तदयुक्तं । तत्पुराणव्यतिनिमन्त्रणविषय-
 निखिल-वचनपौर्वापर्य-पर्यालोचनायां साधारणस्यैव प्रतीयमानत्वात् ।
 अत्रिरपि नियमश्रावणमाह ।

प्रथमेऽङ्गि निवासस्थान् ओत्रियादीन्निमन्त्रयेत् ।
 कथयेच्च तदैवैषां नियोगान् पितृदैविकान् ॥
 सर्वायामविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः ।
 भवितव्यं भवद्भिर्वै शोभते श्राद्धकर्मणीति ॥
 ‘प्रथमेऽङ्गि’ पूर्वद्युरित्यर्थः । एवं निमन्त्रणकर्त्ता वाक्येऽभिहिते
 निमन्त्रणीयब्राह्मणाभिधेयमाह स एव ।
 ततस्तथेत्यविघ्नेन गतेयं रजनौ यदि ।

यथाश्रुतं प्रतौचेरन् आहुकालमतद्दिताः ॥

तेन निमन्त्रिता विप्रास्तं निमन्त्रणकर्तारं तथास्तु यद्यविघ्नेनेयं
रजनीगतेत्युक्ता धर्मशास्त्रादौ यथानियमजातं श्रुतं तथैव तन्नियम-
जातं 'प्रतौचेरन्' परिपालयेयुः । 'आहुकाले' स्वादितान्नपरिणाम-
पर्यन्तमित्यर्थः ।

यमेनापि । निमन्त्रणीयाभिधेयमुक्तम् ।

तेन तथेत्यविघ्नेन गतेयं रजनी यदीति ।

'तेन' निमन्त्रणीयेन, ॐ तथेत्याद्यभिधेयमित्यर्थः ।

देवलः ।

कामं प्रतिश्रवस्तेषामनिन्द्यामन्त्रणे कृते ।

'तेषां' ब्राह्मणानां अनिन्देनामन्त्रणे क्रियमाणे कामं निकामं
अत्यर्थं, 'प्रतिश्रवः' अभ्युपगमः, कर्त्तव्यो भवति । अभ्युपगतनिम-
न्त्रणस्तु आत्रह्मणो ब्रह्मवर्चसौ जायतामित्यादौनि योगजेमो नः
कल्पतामित्यन्तानि यजूषि जपेत् ।

आमन्त्रितो जपेदोग्रौमिति मृगुस्मरणात् ।

इति निमन्त्रणेतिकर्त्तव्यता ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-समस्तकरणाधिपति-

पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-

खण्डे आहुकल्पे निमन्त्रणप्रकरणं नाम

एकादशोऽध्यायः ॥ ० ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

गोष्ठीशालाकलानां कुलशृङ्गमलघुः साध्यपुण्योदयानां
विद्यानां पर्वदाद्यो मधुमधुरवचः मन्यदां यश्च कोषः ।
सोऽयं हेमाद्रिसुरिः कुश-मुकुलशिखातीक्ष्णबुद्धिः प्रसिद्धः
आहुते पूर्वाह्नकृत्यं निगदति दलयन् मंशयं तत्पराणाम् ॥
अथ आहुदिनपूर्वाह्नकृत्यं ।

तत्र पाकादिकृत्यं ।

अथ आहुकर्त्ता ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थाय यथोपदेशं शौचविधिं
विधायाचामेत् । दन्तधावनन्तु न कुर्यात् ।
तथाच श्रुतिः ।

क्लिन्नदन्तः पितृन् यजेतेति ।

‘क्लिन्नदन्तः’ अनपनीतमललेपदन्तः ।

ज्ञातातपोऽपि आहुदिने दन्तधावननिषेधमाह ।

शुद्ध्यर्थं प्रातरुत्थाय भक्षयेद्दन्तधावनं ।

आहुते यज्ञेऽयं नियमे पत्न्या च प्रोषिते न तु ॥

आहुदादौ निष्पाद्यत्वेन प्रसूते सति दन्तधावनं न कुर्यादन्यत्र
कुर्यादित्यर्थः ।

प्रभासखण्डे ।

उपवासे तथा आहुते न खादेद्दन्तधावनं ।

दन्तानां काष्ठसंयोगो हन्ति सप्तकुलानि वै ॥

अथ निषेधः आह्नकस्तु रेव न पुनः आह्नभोक्तुरपि ।

अतएव प्रचेतः सति भविष्योत्तरयोः ।

आह्नभुक् प्रातरुत्थाय प्रकुर्यादन्तधावनं ।

आह्नकर्त्ता न कुर्वति दन्तानां धावनं बुधः ॥

अतः आह्नकर्त्ता दन्तधावनमकृत्यैव शौचाचमनविधिं निष्पादयेत् ।
ततो नद्यादौ यथालाभं सुखकल्पिके वा जलाशये यथोक्तान्
कुर्यात्, स्नातोऽधिकारी भवतीत्यादिविष्णुवचनात् । ततः पूर्वाह्न-
विधिना तर्पणं विधाय जलादवतीर्थं स्वयं वा सुतश्रियादिना
धौते अहते मिते वाससी परिधानादहिः कञ्चाबन्धमकुर्वन् परिद-
धीत । अनन्तरं मन्ध्यामुपास्य प्रोक्षणमादाय गृहं गत्वा नैत्यिकं प्रात-
र्हामं कृत्वा पाकभूमिसुपलेपनादिभिः संस्तुर्यात् ।

तथा च ब्रह्माण्डपुराणे ।

भूमिः आहुते पञ्चगव्यैः लिप्ता शोभ्या तथोक्तमुक्तैः ।

गौरमृत्निकया च्छन्वा प्रकौर्णतिलमर्षपा ॥

देवलसृति-कूर्मपुराणयोः ।

तिलानवकिरेत्तत्र सर्वतो बन्धयेदजान् ।

आसुरोपहतं सर्वं तिलैः शुध्यत्यजेन चेति ॥

अनन्तरं पाकारभ्यं चिकीर्षन् पाकभूमेः सकाशादपासनीयप्रकर-
णोक्तान् वीभत्स-मत्सरि-मत्त-धूर्ज-शूद्र-शूद्री-पतित-पाषण्ड-षण्ड-
काण-कुणि-भूणहन्तृ-शिवि-कुष्ठि-रजस्वला-स्त्रैरिणी-सङ्कीर्णयोनि-
कुञ्ज-वामन-द्वित्रहोनातिरिक्ताङ्ग-पङ्गु-विड्वराह-खर-करभ-करट-
कुक्कुट-शूनक-नकुल-विडाल-चण्डाल-नीलीकपायवामसो दूरतरमु-

स्यार्थं भोजनभाण्डादीनि यथाहं चालयेत् । अथैवं संस्कृतार्थां भुवि
शोधितेषु नवेषु च भाण्डेषु पाकं कर्तुमुपक्रमेत् ।

तथा च देवलः ।

तथैव यन्त्रितो दाता प्रातः स्नात्वा सहाम्बरः ।

आरभेत नवैः पात्रैरन्वारम्भश्च बान्धवैः ॥

अयमर्थः । स्नातः स्नातया परिहिताधावकधौतयेतवासभा पत्न्या
सह शक्तियुक्तः स्वयमेव समस्तपाकारम्भ-समाप्तौ कुर्यात् । अशक्तयेत्स्वय-
मारम्भमात्रं कृत्वा अन्वारम्भं बान्धवैः स्वजनैः कारयेत् । अत्र पाठान्तरं
अन्वारम्भश्च बान्धवैरिति । पाठान्तरं च अन्वारम्भवतां विधिरिति ।

पत्न्या सहस्तेन पाकः कर्त्तव्य इत्युच्यते स्निग्धदर्शनं चमत्कारखण्डे ।

ततश्च उपयामास तदर्थं जनकौड्गवा ।

रामादेशात्स्वयं साध्वी विनयेन समन्विता ॥

प्रभासखण्डेऽपि ।

अथैतानि पपाचाशु सीता जनकनन्दिनी ।

अथञ्च पाकारम्भोऽग्निमता मन्त्रवन्निर्वापपूर्वकः कर्त्तव्यः ।

तथा च पाद्म-मात्स्यपुराणयोः ।

अग्निमान्निर्वपेत्पैत्रे चरुह्यसममुष्टिभिः ।

पितृभ्यो निर्वपामीति सर्वं दक्षिणतो न्यसेत् ॥

चरुगृहणादोदन एव निर्वापो विज्ञायते न सूप-शाकादिषु ।

‘असममुष्टिभिः’ विषमसंख्यकैर्मुष्टिभिः ।

अत्र नवैः पात्रैरित्यस्य सांवल्लरिक एवावश्यकत्वं नान्यत्रेति वदन्तः
केचिद्वचनं दर्शयन्ति ।

नूतनामन्त्रकरणं ब्राह्मणाभ्यञ्जनं तथा ।

आहुतात् पूर्वमदानञ्च प्रत्यब्दे चितयश्ववेदिति ॥

तदयुक्तं । प्रत्यब्दग्रहणस्यादरातिशयार्थत्वेनाभ्युपपत्तेः दर्शनाद्-
प्रकरणाच्चातानां नूतनभाण्डादीनां उत्कर्षापत्तेश्च ।

भृभाण्डसंस्कारानन्तरमुक्तं देवलस्यति-कूर्मपुराणयोः ।

ततोऽन्नं वज्रसंस्कारं नैकव्यञ्जनमभ्यवत् ।

चोद्य-पेयमष्टद्रुच यथाशक्ति प्रकल्पयेत् ॥

अस्यार्थः । विचित्रसंस्कारमतिचमत्कारिवज्रप्रकारवैभवमारं त्रीहि-
यव-गोधूमविकारप्रायमभिप्रायानुकूल-मूल-मुकुलफल-कुसुम-कन्द-
कन्दल-शकलकल्पिताल्पव्यञ्जनमतिरुच्यकूर्चिकापानकपायस-रसाला-
रसारं अमृत-तिल-मुद्ग-खड्ग-च्छाग-मेषामिष-माषविरचितरुचिर-
पाकविशेषं उपचितमरीच-गुडखण्ड-मास्यण्डिका-हिङ्गु-मैन्धव-कर्पूर-
कुङ्कुमैला-धूपादिमाधितं भक्ष्य-भोग्य-लेह्य-चोद्य-पेयादिभेदभिनं
गन्धवर्णरसमन्त्रमन्नं निष्पादयेत् । एतच्च यथाशक्ति सम्पादनौयं ।
अतएवाह गौतमः ।

शक्तिः प्रकर्षयेद्गुणसंस्कारविधीनमन्त्रेति ।

अन्नानां समीचीन-जाति-रूप-रस-गन्ध-स्पर्शवत्त्वं 'गुणाः' ।
द्रव्य-क्रियादिभिरतिशयाधानं 'संस्कारः', एतयोः 'विधीन्' प्रकारान्,
यथाशक्ति 'प्रकर्षयेत्' शक्तानुसारेण प्रकृष्टात् सम्पादयेदित्यर्थः ।

आह पराशरः ।

इष्टापूर्त-मृताद्येषु^(१) पर्व-वृद्धावकाषु च ।

(१) इष्टापूर्तमृताद्येषु इति ग० ।

पात्रेभ्यस्तु यथाशक्ति स्वादन्नं प्रतिपादयेत् ॥

अथ साग्निक्तेन वैश्वदेवार्थं पृथक्पाकः कर्त्तव्य इति वैश्वदेवादि-
प्रकरणेऽभिहितं ।

समाप्ते च पात्रे आहुभूमिसंस्कारः कर्त्तव्यः । तत्र आहुयोग्या
भूमिर्विष्णुधर्माक्षरे ।

गोमयेनोपलिप्तेषु आहुकार्यगृहेषु च ।

मनोज्ञेषु विचित्रेषु रुचिरेषूत्तमेषु च ।

उद्यानेषु विचित्रेषु मैकतेषु समेषु च ॥

पद्मपुराणे ।

तीर्थायतन-गोष्ठेषु द्वीपोद्यान-गृहेषु च ।

विविक्तेषूपलिप्तेषु आहुं देयं विजानता ॥

यमः । दक्षिणाप्रवणं स्निग्धं विविकं शुभलक्षणं ।

शुभन्देवं परीक्ष्याशु गोमयेनोपलेपयेत् ॥

मत्स्य-पाद्मपुराणयोः ।

गोमयेनोपलिप्ते तु दक्षिणाप्रवणे स्थले ।

आहुं समारभेद्भक्त्या गोष्ठे वा जलमन्निधौ ॥

अथ प्रयत्नेनापि दक्षिणाप्रवणत्वं सम्पादयेदित्याह मनुः ।

शुचिन्देवं विविकञ्च गोमयेनोपलेपयेत् ।

दक्षिणाप्रवणञ्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥

‘शुचिः’ भस्मास्त्रिकपालिकाद्यनुपहतः । ‘विविकः’ विस्तीर्णः
बहुभिर्जनैरनाकौर्णस्य, ‘दक्षिणाप्रवणः’ दक्षिणस्यां दिग्भवतः, तादृशं
देवं प्रयत्नेन सम्पादयेत् । तच्च गोशकृतोपलोपयेत् ।

कूर्मपुराणे ।

दक्षिणाप्रवणं स्निग्धं विविक्तं शुभलक्षणं ।

शुचिं देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत् ॥

पैठीनसिः ।

शुचौ देशे गवां गोष्ठेऽन्यागारे वा गोमयेनोपलिप्य पुष्पोपहारं कृत्वा ।

पुष्पाणां 'उपहारः' उपहरणं विकिरणमिति धावत्, द्विजानुप-
वेशयेदित्युत्तरेण सम्बन्धः ।

आह विष्णुः ।

संवृते च आहुं कुर्यात् न रजस्वलां पश्येन्न श्रानं न विद्वराहं न
ग्राम्यकुक्कुटं प्रयत्नाच्छ्राद्धमजस्रं दर्शयेत् ।

रजस्वलादिग्रहणमपासनीयप्रकरणोक्तानां सर्वेषां नद्यादीनां उप-
लक्षणार्थं । 'अजः' क्लृप्तः । स यथा सन्निधौ निबद्धः क्रियमानं
आहुं पश्येत्तथा प्रयत्नेन कर्तव्यं ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

रजस्वला च वण्डश्च श्रानः शूकर-कुक्कुटाः ।

यथा आहुं न पश्यन्ति तथा कार्यं विजानता ।

रक्षार्थश्चास्य वै तेषां गुप्तिः कार्या नरेभ्यः ॥

तथा ।

वस्तुसंदर्शनं शस्तं आहुते नित्यमरिन्दम ।

कुतपस्य च सान्निध्यं तथा कृष्णाजिनस्य च ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

तस्मात् परिवृते दद्यान्तिलैश्चान्वकीरयेत् ।

राक्षसानां तिलरत्नां शुनां वै संवृतेन च ।

महाभारते ।

श्वानश्च पङ्क्तिदूषाश्च नावेलेरन् कथञ्चन ।

तस्मात् परिवृते दद्यात्तिलांश्चान्वक्रीरयेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

जघान दानवौ विष्णुः पूर्वन्तु मधु-कैटभौ ।

वृचं महेन्द्रश्च ततः पृथ्वी तन्मेदमावृता ॥

ततोऽथ मेदिनी सा तु लोके वै ज्ञायते जनैः ।

तस्माच्छ्राद्धे पञ्चगव्यैर्लेप्या शोधा तथोत्सुकैः ।

गौरमृत्तिकयाच्छस्त्रा प्रकीर्णा तिलमर्षपैः ॥

‘उत्सुकैः’ समन्तादुत्सुकनिधानेन, तच्च “ये रूपाण्येति पिण्डपि-
हयज्ञोपदिष्टो मन्त्रश्च प्रयोज्यः ।

केलायां वराहकृतं आहुमधिकृत्य ब्रह्मपुराणे ।

दंष्ट्रयोस्त्रिष्य च महीमभुक्ष्य सलिलेन च ।

धर्मोद्भवेनोपस्त्रिष्य कुशैरुस्त्रिष्यतां पुनः ।

परिणौयोत्सुकैर्नैनामभुक्ष्य च पुनः पुनः ॥

अथ आहुं कुर्वता वराहेणैवंविधो भूतसंस्कारः कृत इत्यतो लिङ्ग-
दर्शनादन्येनाप्येवमेव कर्तव्य इत्यवगम्यते । आहुप्रकृतिभूतेऽपि पिह-
यज्ञे वज्रस्योल्लेखनसाधनत्वेन विधानादंशायहणमविवक्षितं । ‘धर्मो-
द्भवः’ गोमयं । ‘परिणौय’ समन्तादप्रदक्षिणपरिभ्रमितेनोत्सुकेन
परिगतां कृतेत्यर्थः ।

एवं समाप्ते गृहकर्माणि गृहजनकृत्यमाह द्वारौतः ।

कृतकर्माणः मल्ली-वाल-वट्टाः सुरभिष्ठाताः शुचयः शुचिवामसः सुः ।

‘सुरभिष्ठाताः’ सुगन्धितैलादिद्रव्यष्ठाताः । एतच्च प्रायेणाभ्यु-
दयिकविषयं भवितुमर्हति ।

भविष्यपुराणे ।

मल्ली-वाल-वट्टैः स्नातव्यं तद्दिने आङ्गकारिभिः ।

नियतैश्चैव तैर्भावं यावच्छ्राद्धं समाप्यते ॥

अथाङ्गः सार्द्धप्रहरे व्यतीते निमग्नितानां ब्राह्मणानां नख-रोम-
कल्पनं कारयेत् ।

वाराहपुराणे ।

प्रभातायां तु शर्वथ्या उदिते च दिवाकरे ।

दिवाकीर्त्तिं समानीय विप्राय विधिपूर्वकः ॥

ग्न्युक्तं च कर्त्तव्यं नखच्छेदस्तथैव च ।

स्नापनाभ्यञ्जनं दद्यात्पितृभक्तस्तु सुन्दरि ॥

‘दिवाकीर्त्तिः’ नापितः ।

भविष्यपुराणे ।

तैलमुदत्तं स्नानं दद्यात् पूर्वाह्ण एव तु ।

आङ्गभूमौ नख-ग्न्युच्छेदनश्चापि कारयेत् ॥

तैलोदत्तनादिदाने पाचविशेषो देवलस्मृति-कूर्मपुराणयोर्दर्शितः ।

ततो निवृत्ते मध्याह्ने लुप्तरोम-नखान् दिजान् ।

अभिगम्य यथामागै प्रयच्छेदन्तधावनं ॥

तैलमुदत्तनं स्नानं स्नानीयञ्च पृथग्विधं ।

पाचैरौदुम्बरैर्दद्याद्देवैकपूर्वकं ॥

‘लुप्तरोमनखान्’ कृत्तरोमनखान् । ‘यथामार्गे’ यथाविधि । ‘स्नानं’ स्नानार्थं उष्णोदकं, ‘स्नानीयं’ स्नानोपकरणभूतं सुरभिद्रव्यादि । ‘श्रीदुम्बरैः’ ताक्षमयैः । उदुम्बरादियन्त्रियवृक्षजैर्वा । तैलदानन्वनि-
षिद्धतैलासु तिथिषु वेदितव्यं । “ततोऽनिवृत्ते मध्याह्न इत्यत्र अनिवृत्ते
मध्याह्न इत्यकारप्रक्षेपो द्रष्टव्यः । अन्यथा प्रधानकर्मकालातिपातः
स्यात् पूर्वाह्नपूर्वाह्नकालविरोधश्च ।
अतएव मार्कण्डेयः ।

अह्नः षट्सु सुहर्त्तेषु गतेषु त्वय तान् दिजान् ।

प्रत्येकं प्रेषयेत् प्रेष्यान् स्नानायामलकोदकान् ॥

द्वादशघटिकाभ्य ऊर्ध्वं निमन्त्रितब्राह्मणानां स्नानार्थं परि-
चारकाणां हस्ते आमलककल्पां प्रदाय निमन्त्रितब्राह्मणेभ्यः प्रत्येकं
दीयतामिति तान् प्रति परिचारकान् प्रेषयेदित्यर्थः । एतदामलक-
कल्पादानं प्रतिषिद्धतैलासु तिथिषु द्रष्टव्यं । तास्यमावास्यादिव्य-
तिरिक्तासु देयमिति स्मृतिचन्द्रिकाकारः । धात्रीफलैरमवास्यायां न
स्नायादित्यामलकोदकस्नानस्यामावास्यायां निषेधात् । अनिषिद्ध-
तैलायान्तु तिथौ स्नानार्थं तैलादि देयमिति देवलवचने दर्शितमेव ।
कात्यायनस्मृति-प्रभासखण्डयोरपि ।

तैलमुद्धर्त्तनं स्नानं दन्तधावनमेव च ।

कृत्तरोम-नखेभ्यस्तु दद्यात्तेभ्योऽपरेऽहनि ॥

कृत्तरोमनखेभ्यो निमन्त्रितेभ्य स्त्रीलादिकं स्नानसाधनं दन्तधावन-
साधनञ्च काष्ठादिकं दद्यादित्यर्थः ।

यत्तु प्रचेतसोक्तं ।

तैलमुदत्तनं स्नानं दद्यात् पूर्वाह्न एव तु ।

आहुभुग्भ्यो नखादिच्छेदननिषेधो न तु कारयेदिति ॥

तत्र आहुभुजां नखादिच्छेदननिषेधो निषिद्धचुरकर्मतिथि-
विषयः । अथवा आहुकर्त्ता आहुभुग्भ्यः तैलादिकं दद्यात् । आत्मनश्च
नखादिच्छेदनं न कारयेदिति व्याख्येयं । ब्राह्मणानां गृहं प्रति तैलो-
दत्तनादि प्रेषणीयमित्युक्तं । येषान्तु यामान्तरादागतानां गृहं नास्ति
तेषां यजमानेन स्वगृहमागतानां शशुकर्माभ्यञ्जनादि कारयितव्य-
मित्याह यमः ।

आहुकाले समाहृतानलङ्घुर्वीत तान् दिजान् ।

शशुकर्म-शिरःस्नान-धूपनाभ्यञ्जनाञ्जनैः ।

आसनं कुतपं दद्यादितरहा पवित्रकं ॥

आहुध्यानाञ्च भाजनासन-गन्ध-पूष्य-धूपादीनां द्रव्याणां पूर्वाह्न
एव सम्भरणं कर्त्तव्यं । अथ यजमानो यथालाभं तीर्थं माध्याह्निकं
कर्माङ्गञ्च स्नानं तन्त्रेण निर्वर्त्तयेत् ।

उक्तं हि कर्मारम्भे स्नानं मत्स्यपुराणे ।

नैर्मल्यं भावशुद्धिश्च विना स्नानं न विद्यते ।

तस्मान्मनोविशुद्ध्यर्थं स्नानमादौ विधीयते ॥

नागरखण्डेऽपि ।

पितृनुद्दिश्य यद्द्रव्यं ब्राह्मणेभ्यः प्रदीयते ।

स्नातैर्ध्यातामरैर्मर्त्यैस्तद्भवेत्तृप्तिदं महत् ।

पितृणां सर्वदेवेश इत्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥

अत्र आहुमधिकृत्य विशेषो भविष्यपुराणे ।

कर्तुः स्नानं भवेत्तीर्थं प्रातर्मध्याह्न एव तु ।

उष्णोदकेन वाशक्तः कुर्वीत स्रुदेव तत् ॥

ततो देवर्षि-पितृतर्पणं कृत्वा जलादवतीर्थ्याहते धौते शेते
वाससौ पूर्ववत् परिदधौत ।

तथा च वसिष्ठः ।

जप-होमोपवासेषु धौतवस्त्रः सदा भवेत् ।

अलङ्कृतः शुचिर्मनो आह्लादौ विजितेन्द्रियः ॥

आह प्रचेताः ।

आह्वयच्छुक्लवासाः स्यादिति ।

यन्तु वस्त्रप्रकरणोक्तव्यासवचने धातुरक्तस्यापि पवित्रत्वं स्मर्यते
तत् आह्वयतिरिक्तविषयं चक्षियादिविषयं वा ।

काषायरक्तस्य निन्दामाह बौधायनः ।

काषायवासाः कुरुते जप-होम-प्रतिपहान् ।

न तद्देवगमं भवति हव्यकथेष्वथो हविरिति ॥

‘हव्य-कथेष्विति तत्साध्येषु कर्मस्वित्यर्थः ।

विज्ञेयान्तरं भविष्यत्पुराणे ।

अवाग्यतो धौतपादः पाटिताम्बरसंयुतः ।

तस्मादहर्निर्बद्धकक्षो वह्निर्जानुकरस्तथा ॥

एवं वाससौ परिधाय दिराचम्य माध्याह्निकं सन्ध्याविधिं
विधाय कर्मायै तीर्थोदकान्याहरेत् ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

उदकानयनं कृत्वा पश्चादिप्राह्ण भोजयेत् ।

अथ विशेषमहितं जलाहरणं कुशाहरणञ्च कूर्मपुराणे ।

शोभते दक्षिणां गत्वा दिशं दर्भान् समाहितः ।

समूलानाहरेदारि दक्षिणायन्तु निर्मलं ॥

‘दक्षिणायं’ दक्षिणाप्रवाहं जलाशयं दक्षिणभागस्थितं वा ।

पूर्वेद्युर्निमन्त्रणं विधायाह हारौतः ।

अथ शोभते दक्षिणां दिशं गत्वा दक्षिणाप्रणतान् समूलान्
दर्भानाहरेत् । अपरिगृहीताश्चाप इति ।

‘अपरिगृहीताः’ पूर्वमन्येनास्त्रौकताः ।

आह यमः ।

समूलस्तु भवेदर्भः पितृणां आहुकर्मणि ।

मूलेन लोकान् जयति प्रकस्य तु महात्मनः ॥

अथ विस्तरेण दर्भलक्षणं जललक्षणं तदुभयाहरणे विधिय पूर्वोक्तः ।

आह्वार्योदकाहरणे विशेषो महाभारते ।

उदकानयने चैव स्तोतव्यो वरुणः प्रभुः ।

अथ स्तुतिस्वरूपविशेषानभिधानादिमं मे वरुण इत्यादिना येन
केनचिद्वरुणदैवत्येन मन्त्रेण स्तोतव्य इति गम्यते । तौर्यादभुक्षण-

जलाहरणसम्भवे मणिकादपि तदाहरणं पूर्वमेव प्रतिपादितं ।

तौर्यान्मणिकादेर्वा समाहृतस्योदकस्य कार्यमाह योगयाज्ञवल्क्यः ।

तेनोदकेन द्रव्याणि प्रोक्ष्याचम्य पुनर्गृहे ।

ततः कर्माणि कुर्वीत विहितानि च कानिचित् ॥

प्रोक्षणेति कृत्यव्यता तु पृथिवीस्तुत्यादिद्रव्यप्रकरणे वक्ष्यते ।

ततो नृवराः पूजां कुर्यादित्युक्तं विष्णुधर्मोत्तरे

आहुज्जि प्रयतः स्नातः स्नाचान्तः सुममाहितः ।

शुक्लवामाः समभ्यर्च्य नृवराहं जनार्दनं ॥

आहुमारभेतेति शेषः ।

शिवपुराणे ।

पूजयित्वा शिवं भक्त्या पिढश्चाहुं प्रकल्पयेत् ।

कृत्वा तु विधिवच्छ्राद्धं भुञ्जीत पिढसेवितं ॥

अत्र साग्निकोऽमावास्याश्राद्धं करिष्यन् पूर्वं वैश्वदेवं पिण्डपिढ-
यज्ञश्च क्रमेण कुर्यात् । आहुनान्तरं करिष्यन्तु पूर्वं वैश्वदेववलिहरणादि
कुर्यादिति पूर्वं प्रपञ्चितं ।

इति पाकादिकृत्यं ।

अथ आहुसम्पदः ।

तत्र सम्पादनीयोद्देशः ।

मनु-वमिष्ठ-यम-हारीत-शानातपाः ।

अपराहस्तिला दर्भा वास्तुसम्पादनं तथा ।

सृष्टिर्मुष्टिर्दिजाद्यायाः आहुकर्षणं सम्पदः ॥

अत्रापराहस्तिल-दर्भाः पूर्वमेव स्वप्रकरणे व्याख्याताः । 'वास्तु'
आहुतार्थं वेङ्ग, तस्य 'सम्पादनं' अविद्यमानस्योत्पादनं विद्यमानस्य च
परकीयस्य क्रयाद्युपायेन स्वीकरणं दक्षिणाप्रवणत्व-समीकरणोपलेप-
संमार्जनादीनां संस्करणञ्च । 'सृष्टिः' उत्सृष्टिरुत्सर्गस्त्वाग इत्यनर्था-
न्तरं अकार्पणेनात्र व्यञ्जनादिदानमिति यावत् । 'मुष्टिः' मार्जनं
स्नादुता वा । 'अद्याः' ओवियत्वादिविशेषशालिनः । एतानि वस्तूनि

‘आहुसम्पदः’ आहुार्थं द्रव्यसमूहयः । सम्पच्छब्दाच्च आहुार्थिना
सर्वाण्येतानि सम्पादनौघानीति सूचितं ।

एवं पित्र्यकर्मसम्पदोऽभिधाय दैविककर्मसम्पदोऽपि त एवाहुः ।

दर्भाः पवित्रं पूर्वाहो हविष्याणि च सर्वशः ।

पवित्रं यच्च पूर्वोक्तं विज्ञेया हव्यसम्पदः ॥

अत्रापवित्रशब्देन मन्त्रा जलादिगालनार्थं वस्त्रं वा कुशपवि-
त्राणि वा । ‘पूर्वाहः’ पूर्वमेव व्याख्यातः । ‘पवित्रं’ पावनं शुच्याचार-
तादि । यच्च पूर्वोक्तं वास्तुसम्पादनादि हव्यशब्देन दैविकं कर्म तत्
सम्बन्धिब्राह्मणभोजनादि चोपलक्ष्यते ।

महाभारते ।

आहुस्य ब्राह्मणः कालः पात्रं दधि घृतं पयः ।

सोमक्षयश्च मासश्च तदारण्यं युधिष्ठिर ॥

आहुस्येत्यत्रैताः सम्पद इति पुरणीयं ।

आह पराशरः ।

कालः पात्रं तथा देशो द्रव्यं कर्त्ता पितामहः ।

निष्पत्तिकारणान्याहुः कर्मणोऽस्य विपश्चितः ॥

सत्यव्रतः ।

पितृप्रीतिनिमित्तानि द्रव्यं पात्रं सुतो विधिः ।

प्रधानपात्रमेतेषां पात्रमिद्वौ यतेदतः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

उपमूलं सकलान् कुशांस्त्रयोपकल्पयेत् ।

यवांस्तिलान् वृषीः कांस्थं आपः शुद्धैः समाहृताः ॥

पार्ण-राजत-ताम्राणि पात्राणि स्युः समिन्धु ।

पुष्प-धूप-सुगन्धादि चैमसूचं मेक्षणं ॥

‘तत्र’ आहुदेश इत्यर्थः । ‘वृषी’ व्रतियोग्यानि कुशादिनिर्मितान्यासनानि । ‘कांस्यं’ कंस्यमयं अग्नौकरणाद्यर्थं भाजनं ‘शुद्धैः’ आर्हर्हभिः, ‘समाहृताः’ इत्यपां विशेषणं । अनेन च निषिद्धानामपासुपकल्पननिषेधः सूच्यते । ‘पार्ण-राजत-ताम्राणि’ पर्ण-राजत-ताम्रनिर्मितानि । यथामामर्थ्यञ्चैतान्युपकल्पनीयानि । ‘चैमसूचं’ दुकूलसूचं, ‘मेक्षणं’ यज्ञियदारुमयी दर्वी, वृषीणां भोजनभाजनानाञ्चोपकल्पनं प्रतिब्राह्मणं कर्तव्यं । सुगन्धादीत्यत्रादिग्रहणाद्व्रत-दौपाच्छादनादिकं गृह्यते । ब्रह्माण्डपुराणे ।

यतिस्त्रिदण्डौ करुणा राजतं पात्रमेव च ।

दौहित्रः कुतपः कालम्बागः कृष्णाजिनं तथा ॥

गौराः कृष्णास्तथारण्यास्तथैव चिविधास्तिलाः ।

पितृणां वृषये सृष्टा दशैते ब्रह्मणा स्युः ॥

अत्र त्रिदण्डौति यतेर्विशेषणं राजतमिति पात्रस्य, कुतप इति कालस्य । गौरास्तिलाः कृष्णास्तिलाः आरण्यास्तिला इति गुणानुरूपेण त्रयः पदार्थाः, एवञ्च दशमंख्या घटते ।

आह देवलः ।

प्रधानञ्च पवित्रञ्च शौचमेवाष्टकाविधौ ।

पितरः शौचकामा हि निःस्पृहा धौतकल्पायाः ॥

दर्भास्तिला गजच्छाया दौहित्रो मधुमर्षिवौ ।

कुतपोनीलषाण्डश्च पवित्राष्टाह पैतृके ॥

‘अष्टकाविधौ’ आङ्गविधौ । अष्टकाविधिशब्दः पित्र्यकर्मोपलक्षणार्थं
मिति हरिहरः । ‘नीलपाण्डः’ नीलवृषः ।

पैठीनमिः ।

तिला दौहित्रकुतपा इति पवित्राणि आङ्गे सत्यज्ञाक्रोधञ्च
शौचं चाचारञ्च प्रशंसन्तीति ।

विष्णुः ।

कुतप-कृष्णाजिन-तिल-मिद्धार्थाक्षतानि पात्राणि रक्षोघ्नानि
वा दद्यात् ।

आह मनुः ।

त्रीणि आङ्गे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः ।

त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्तरां ॥

पद्मपुराणे ।

पितृणामम्बरस्थानां दक्षिणा दिक् प्रशस्तते ।

प्राचीनावीतमुदकं तिलाः सव्याङ्गमेव च ॥

दत्तं स्वर्धा पुरोधाय पितृन् प्रीणाति सर्वदा ।

यव-नीवार-मुद्गेषु-शुक्रपुष्प-घृतानि च ।

वस्त्रभानि प्रशस्तानि पितृणामिह सर्वदा ॥

मत्स्यपुराणे ।

प्राचीनावीतमुदकं तिलाः सव्याङ्गमेव च ।

यवनीवारमुद्गाश्च शुक्रपुष्पघृतानि च ।

वस्त्रभानि प्रशस्तानि पितृणामिह सर्वदा ॥

कूर्मपुराणे ।

स्वलोदुम्बर-वस्त्राणि रजतं खड्गमेव च ।

आद्धे महापवित्राणि फलानि समिधस्तथा ॥

‘स्वलोदुम्बरः’ स्वलोदुम्बरमयानि पात्राणि ॥

अत्र आद्धे पवित्रतया पितृवत्प्रभृतया चोक्तानि वस्तूनि आद्धात्
पूर्वं आद्धदेशे सम्पादनीयानि ।

तत्र चैषां समाहरणविधिः मात्स्य-पाद्मयोः ।

उदपात्रञ्च कांस्यञ्च मेतलञ्च समित्कुशं ।

तिलाः पात्राणि मद्वासेगन्ध-धूप-विलेपनं ।

आहरेदपमयेन सर्वं दक्षिणतः शनैः ॥

‘अपमयेन’ प्राचीनावीतेन अप्रादक्षिणेन वा । अत्रोदपात्रादि-
ग्रहणमन्येषामपि पुष्पादीनां आद्धोपयोगिनामुपलक्षणार्थं ।

आद्धमभारान् प्रकृत्य ब्रह्माण्ड-भविष्यपुराणयोः ।

उत्तरेणाहरेद्देद्या दक्षिणेन विमर्जयेत् ।

‘वेदिः’ आद्धभूमिः । आद्धदेशात् देशान्तरं प्रति नयनं ‘विमर्जनं’ ।

इति आद्धसम्पादनौद्योदेशः ।

अथ तेषां आद्धसम्पादनौद्येषु केषाञ्चित् स्वरूपसम्पादनौद्येषु
केषाञ्चित् स्वरूपप्रशंसाविनियोगाः कथ्यन्ते ।

तत्र प्रभासखण्डे ।

ब्राह्मणाः कम्बलो गावो रूपाग्रतिययस्तथा ।

तिला दर्भाश्च कालश्च नवैते कुतपाः सुताः ॥

पैठीनमिना तु कम्बले विशेषः कुतपश्चन्दनिर्वचनं चोक्तं ।

मध्याह्नः खड्गपात्रञ्च तथा नेपालकम्बलः ।

रूपं दर्भास्तिला गावो दौहिचश्चाष्टमः स्तुतः ॥

पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य सन्तापकारिणः ।

अष्टावेते यतस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः ॥

नेपालदेशप्रभवकम्मलः 'नेपालकम्मलः' । हरिदरेण तु पार्वतीयाज-
लोमसुचैर्निर्मितः कम्मलाकारः पट उदीचेषु प्रसिद्ध इत्येवं व्याख्यातः ।
शातातपः ।

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः ।

स कालः कुतपो नाम पितृणां दत्तमचयं ॥

पैठीनसिः ।

कुतोऽपि आहुवेलायां ओचियो यदि दृश्यते ।

आहुं पुनाति वै यस्मात् कुतपसेन संज्ञितः ॥

बहुशातातपः ।

दुहिचं खड्गग्रङ्गन्तु ललाटे यत्न दृश्यते ।

तस्य ग्रङ्गस्य यत् पाचं दौहिचमिति कीर्तितं ॥

चीणेन्द्रपः पिवेद् या गौस्तत्तीराद् यत् घृतं भवेत् ।

तदौहिचमिति प्रोक्तं दैवे पित्र्यं च पूजितं ॥

चीणेन्द्रावमावास्यायां या गौर्या अपः पिवेत् तस्या गोस्तत्परि-
णामजन्यात् चीरात् यद् घृतं जायते तदौहिचशब्देनोच्यत इत्यर्थः ।
अत्राप इत्यौषधीनाममुपलक्षणार्थं, अमावास्यायां ह्यौषधीन्वपु च
सोमः प्रविशति । “स इहापस्यौषधीश्च प्रविशतीति श्रुतेः ।

अमावास्याव्यतिरेकेणापि गोविशेषप्रभवस्य घृतस्य दौहिचत्वमुक्तं
षट्चिंशन्ते ।

अपत्यं दुहितुस्यैव खाङ्गं पात्रं तथैव च ।

धृतञ्च कपिलाया गोदौहित्रमिति कीर्त्तितं ॥

उशनाः ।

कुशा दर्भाः समाख्याताः कुतपाः वृषयस्तथा ।

दुहितुस्यैव ये पुत्रा दौहित्रास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥

कुशाख्या दर्भाः, कुतपश्चन्द्रवाच्याश्च पदार्थाः, वृषयाः, दुहितुः
पुत्रास्ते दौहित्राः ।

आद्य यमः ।

यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे दौहित्रं प्रतिनं शिशुं ।

दत्त्वा मनन्तु कुतपं तिलैरम्बवकीर्य च ॥

शिशुत्वेन विद्याद्यतिशयानाधारभूतमपि व्रतस्यमुपनीतं दुहितुः
पुत्रं 'यत्नेन' आदरविशेषेण, भोजयेत् । 'कुतपं' प्रागुक्तं कम्बलविशेषं
तस्यामनन्दद्यात् । न चास्यामनस्य तिलानां वा दौहित्रेणैव सम्बन्ध
इति मन्यं । यतोऽमुमेव श्लोकं पठित्वा एतामेव श्रद्धां निवर्त्तयितुं
“वीणि आद्धे पवित्राणि दौहित्रं कुतपस्तिलाः” इत्याद्यन्यतरश्लोके
सामान्येनैव कुतपादेः आद्धसम्बन्धो मनुनोक्तः ।

विष्णुः । तिलैश्च सर्षपैर्वापि यातुधानान् विमर्जयेत् ।

परितो विकीर्णैरिति शेषः ।

यमः ।

रक्षन्ति दर्भा असुरांस्तिला रक्षन्ति राक्षसान् ।

वेदविद्रक्षति त्वत्तं यतयेद्दत्तमक्षयम् ॥

हारीतः ।

तिला रक्षन्ति दैतेयान् दर्भा रक्षन्ति राक्षसान् ।

रचन्ति श्रोत्रियाः पङ्क्तिं सर्व्वं रचन्ति चातिथिः ॥

प्रभासखण्डे ।

विष्णेर्देहसमुद्भूताः कुशाः कृष्णतिलास्तथा ।

आङ्गस्य रक्षणार्थाय एतत् प्राङ्गर्दिवौकसः ॥

हारौतः ।

दर्भैरङ्गिस्तिलैर्दन्तं तृष्णौमप्याप्रुते दिवं ।

विधिना चानुपूर्वेण अक्षयं परिकल्पते ॥

काचनादिषु दर्भाद्यैर्मन्त्रवत्प्रतिपादिताः ।

पितृणामक्षया यान्त्वमृता भूत्वा मर्होर्मिभिः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

दर्भैर्मन्त्रैस्तिलैर्हस्ता रजतेन विना जलं ।

दन्तं हरन्ति रक्षांसि तस्मादद्यान् केवलं ॥

दर्भादिभिर्जलेन च विना दन्तं तद्रक्षांसि हरन्तीत्यर्थः ।

वायुपुराणे ।

कृष्णाजिनस्य सान्निध्यं दशनं दानमेव च ।

रक्षोघ्नं ब्रह्मवर्चस्यं पशून् पुत्रांश्च दापयेत् ॥

शेषाणान् स्वरूप-प्रशंसा-विनियोगास्तत्प्रकरण एव द्रष्टव्याः ।

इति आङ्गसम्पादनीयानां स्वरूप-प्रशंसा-विनियोगाः ।

इति आङ्गसम्पदः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-पण्डित-

श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे आङ्ककल्पे

पूर्वाङ्गकृत्यं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ ० ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

निःशेषसामन्तकिरीटकूट-
रत्नाङ्कुरोपासितपादपीठः ।
हेमाद्रिसुरिः सगुणं तनेति
आहुतेऽपराह्णश्रितकृत्यजातं ॥

अथापराहृत्य ।

तत्र ब्राह्मणाङ्गानादिआहुतिद्विवाचनान्तं इह ब्राह्मणेभ्यः स्नानो-
पकरणप्रेषणं तस्य च दृष्टार्थत्वेनार्थात् स्नानकरणं चाभिधायोक्तं ।
प्रभामखण्डे ।

ततोऽपराह्नसमये आहुकर्त्ता समाहितः ।

स्वयं समाह्वयेद्विप्रान् सर्वैर्वा समाप्नुतान् ॥

‘समाप्नुतान्’ स्नातान् ।

वाराह-विष्णुपुराणयोः ।

पादशौचादिना गेहमागतानर्चयेद्विजान् ।

‘अर्चयेत्’ सत्कुर्यात् । आदिशब्दादाचमनीयदानेनापि ।

तथा च देवलस्मृति-कूर्मपुराणयोः ।

ततः स्नानान्निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ।

पाद्यमाचमनीयञ्च सम्प्रयच्छेद्यथाक्रमं ॥

‘स्नानान्निवृत्तेभ्य इति स्नानसमाप्त्युत्तरकालमाह्वानेन यजमान-
गृहमागतेभ्यः, ‘प्रत्युत्थाय’ अञ्जलिमावध्य स्वागतं भवतामिति प्रश्नं
कृत्वा रथ्याप्रसर्पणनिबन्धनाऽप्रायत्यनिवृत्तये पादप्रक्षालनार्थमाचम-
नार्थं चोदकं प्रयच्छेत् । पादप्रक्षालनं कृत्वाचमनं दद्यादित्यर्थः ।

अत्राह्वानाद् गृहमागतेभ्यः पृथक् पृथक् स्वागतप्रश्नकरणमाह
मार्कण्डेयः ।

स्नातः स्नातान् समाह्वतान् स्वागतेनार्चयेत् पृथगिति ।

‘स्वागतेन’ भवतां स्वागतमिति प्रश्नवाक्येन, ‘अर्चयेत्’ सम्मानयेत् ।
‘पृथक्’ एकैकं ब्राह्मणं, प्रश्नस्य चोत्तरापेक्षित्वादेवंविधे च विषये प्रति-
वचनस्य साधुकर्तव्यत्वस्मरणत्वात् सुस्वागतमस्माकमिति प्रतिवचनं प्रत्येकं
ते ब्रूयुः ।

स्वागतप्रश्नश्चायं प्रयतत्वादिविशेषणवता कर्तव्य इत्याहृतुः शङ्ख-
लिखितौ ।

प्रयतोऽपराहे शुचिः शुक्लवासाः दर्भेषु तिष्ठन् स्वागतमिति
ब्रूयादिति ।

प्रयतः शुचिरिति पदद्वयं बाह्याभ्यन्तररूपद्विविधशुद्धियुक्तो
यथास्वादित्येवमर्थः ।

अत्र यादृग्विधदेशावस्थितानां स्वागतप्रश्नः कार्यस्तथाविधदेश-
मुपदिशन् स्वागतादेरपराहृत्यत्वं स्फुटीकरोति धर्मः ।

स्थितान् देशे विविके तु प्रकीर्णतिलवर्द्धिषि ।

अपराहे समभ्यर्च्य स्वागतेनागतांस्तु तान् ॥

‘तान्’ स्नातानागतान् विप्रान् यजमानगृहमागतान् अपराहे

द्विधाविभक्तस्याहो द्वितीये भागे त्रिधाविभक्तस्य वा तृतीये भागे
पञ्चधाविभक्तस्य वा चतुर्थे सार्द्धयामदद्यादुपरितने यामार्द्धं वा स्वाग-
तेन यद्योक्तेन समभ्यर्च्य आसनेषूपवेशयेदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ।
मार्कण्डेयपुराणे ब्रह्माण्डपुराणे च ।

सम्पूज्य स्वागतेनैतानभ्युपेतान् गृहे द्विजान् ।

पवित्रपाणिराचान्तानासनेषूपवेशयेत् ॥

अस्मिन्नवसरे पूर्वद्युर्निवेदनमित्याद्यापस्तम्बवचनं प्रमाणयता पूर्व-
दिननिमन्त्रितानामपि ब्राह्मणानां पूर्ववद्वितीयं निमन्त्रणमाच-
रणीयं । “सुखोपविष्टांश्च ब्राह्मणान् आहूकाले समाहूतानलङ्कु-
र्वीतेति यमवचनाद्भस्ममाख्याञ्जन-धूपनैरलङ्कुर्यात् ।

उक्तञ्च देवलस्मृति-कूर्मपुराणयोः ।

यद्योपविष्टान् सर्वांस्तानलङ्कुर्यादिभूषणैः ।

स्नग्दामभिः शिरोवेष्टैर्धूप-दीपानुलेपनैः ॥

निगमः ।

यः स्ननापिताभ्यङ्गोदत्तन-स्नान-दन्तधावनादिभिरभ्यर्च्य स्नातान्
पाद्याचमनीय-सदर्भासनानुलेपन-धूप-सुमनोभिरभ्यर्च्य पितृनावाहा-
यिष्य इति वृच्छतीति ।

‘स्नः’ निमन्त्रणादुत्तरदिने । अभ्यङ्गग्रहणं नखादिकल्पनोपलव-
णार्थं । तच्च ‘स्ननापितेन’ मूल्यादि प्रदाय यजमानोपकल्पितेन
नापितेन । एतच्च प्रत्युत्थानात्प्रभृति निमन्त्रणं वर्जमलङ्करणान्तं
मनुष्यसत्कारादिरूपत्वान्मानुषमेव न पित्र्यं अतो यथालोकं यज्ञो-
पवीतादिधर्मवतैव कार्यं न पित्र्यधर्मवता ।

यत्तु वक्ष्यमाणमण्डल-तदर्चन-पादप्रक्षालनादितत्परिभाषाप्रकरणोक्तेन वैश्वदेविकेन पैदकेण वा धर्मेण युक्तं कर्त्तव्यं, तच्च तावत् मण्डलकरणं आह बौधायनः ।

उपलिप्ते ममे स्थाने शूचौ शुक्लममन्त्रिते ।

चतुरस्रन्त्रिकोणान्तु वर्त्तुलञ्चाङ्गचन्द्रकं ।

कर्त्तव्यमानुपूर्वेण ब्राह्मणादिषु मण्डलं ॥

‘ब्राह्मणादिषु’ यजमानेषु । आनुपूर्वेणेत्यस्यायमर्थः । ब्राह्मणे यजमाने चतुरस्रं, क्षत्रिये त्रिकोणं, वैश्ये वर्तुलं, शूद्रेऽङ्गचन्द्राकारमिति ।

अत्र शूद्रं प्रति विशेष उक्तः सौरपुराणे ।

चतुरस्रं ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य त्रिकोणकं ।

वर्त्तुलञ्चैव वैश्यस्य शूद्रस्याभ्युत्थणं स्मृतं ॥

अत्र विशेषमाह शम्भुः ।

मह्यार्जितोपलिप्ते तु द्वारि कुर्वीत मण्डले ।

उदक्प्रवमुदीच्यं स्यादक्षिणं स्यादक्षिणाश्रवं ॥

द्वारोति गृहद्वाराभिमुखस्थिते अङ्गणप्रदेशे । मण्डले इति द्विवचनात् द्वे, तच्चैकमुत्तरतः, तस्य दक्षिणतोऽपरं । तच्च यदुत्तरतस्तदुदक्प्रवं । उदीचीप्रवणं उदीच्याभिमुख्येन क्रमनिष्क्रमित्यर्थः । एवमितरदक्षिणाश्रवं । तत्रादावुत्तरं ॐ वैश्वदेविकमण्डलं करोमीति वैश्वदेविकधर्मेण कुर्यात् । तदनन्तरं दक्षिणं ॐ पितृमण्डलं करोमीति पितृधर्मेण कुर्यात् ।

एते च गोमूत्र-गोमथाभ्यां कर्त्तव्ये, तदुक्तं मात्स्यपाद्मयोः पुराणयोः ।

एवमासाद्य तत्सर्वमवनस्यायतो भुवि ।

गोमयेनानुलिप्तायां गोमूत्रेण तु मण्डले ॥

‘एवं’ “आहारदपस्येन सर्वं दक्षिणतः” इति पूर्वाङ्गेन प्रका-
रेण, ‘सर्वं’ आहूतपकरणं, ‘आसाद्य’ आहूतप्रदेशे स्थापयित्वा, ‘अनु-
लिप्तायामयतोभुवि’ गोमयोपलेपनादिसंस्कृते गृहद्वारसमुखावस्थिते-
ऽङ्गणप्रदेशे, गोमयेन गोमूत्रेण च मण्डले कुर्यात् ।

अत्र गोमये विशेषमाह जाबालिः ।

अमेध्यान्नशून्यानां नीरूजानां तथा गवां ।

अव्यङ्गानाञ्च सद्यस्कां शुचि गोमयमाहरेत् ॥

गोमयविशेषे निषेधमाह शृगुः ।

अत्यन्तजीर्णदेहाया बन्धायाश्च विशेषतः ।

आर्त्ताया नवसृताया न गोर्गोमयमाहरेत् ॥

मण्डलपरिमाणमाह लौगाक्षिः ।

हस्तद्वयमितं कार्यं वैश्वदेविकमण्डलं ।

तदक्षिणे चतुर्हस्तं पितृणामद्विशोधने ॥

एतयोर्मण्डलयोः क्रमेणाक्षतकुशादिभिरर्चनमाह व्याघ्रपात् ।

दक्षिणप्रवणे कार्यं मण्डलद्वयमेव च ।

उत्तरेऽक्षतसंयुक्तान् पूर्वायान् विन्यसेत् कुशान् ।

दक्षिणे दक्षिणायांश्च सतिलान् विन्यसेद्विजः ॥

अक्षतादियहणं गन्धपुष्पोपलक्षणाद्यै वक्ष्यमाणमस्यपुराण-
वचनात् । अत्रोदीचीं स्थितत्वादिना वैश्वदेविकधर्मेण उत्तरस्य
मण्डलस्य वैश्वदेविकत्वं ज्ञायते । दक्षिणास्थितत्वादिना पितृकधर्मेण

दक्षिणस्य पित्रत्वं । अतश्च गन्ध-पुष्प-यवैरार्जवविशिष्टैः प्रागयैः कुशैश्च
प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा यज्ञोपवीतौ दक्षिणं जान्वाच्य ॐ वैश्वदेविक-
मण्डलमर्चयामि इत्युत्तरतः स्थितं मण्डलमर्चयेत् । एवं गन्ध-पुष्पति-
लैर्दिगुणभुग्नेर्दक्षिणायैः कुशैश्च दक्षिणामुखः प्राचीनावीतौ मथं जान्वाच्य
ॐ पित्र्यमण्डलमर्चयामीति दक्षिणतः स्थितं मण्डलमर्चयेत् । ब्राह्म-
णाङ्गानात्प्रभृति मण्डलार्चनान्तं किञ्चिद्विशेषमहितमुक्तं नागरखण्डे ।

प्रणम्यामन्त्रिता ये च आह्वार्यं ब्राह्मणोत्तमाः ।

आनीय कुतपे काले तान् सर्वान् प्रार्थयेत्ततः ॥

आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः ।

ये यत्र विहिताः आह्वे सावधाना भवन्तु ते ॥

अपसव्यं ततः कृत्वा पित्रंस्तान् प्रार्थयेत्ततः ।

ये मया मन्त्रिताः पूर्वं पितरो माहपचजाः ।

आश्रित्य पित्रकार्येषु सावधाना भवन्तु ते ॥

एवमभ्यर्च्य तान् सर्वंस्ततः कृत्वा प्रदक्षिणं ।

जानुनी भूतले न्यस्य ततश्चार्घ्यं प्रदापयेत् ।

मन्त्रेणानेन राजेन्द्र सपुष्याक्षतचन्दनैः ।

अर्घ्यमेनं प्रगृह्णन्तु मया दत्तं दिवोत्तमाः ।

पादप्रक्षालनार्थाय प्रकुर्वन्तु मम प्रियं ॥

एवमुक्त्वा महीपृष्ठे अनुलिप्ते ततःपरम् ।

साक्षतान् प्रक्षिपेद्भान् विश्वेदेवान् प्रकीर्त्तयेत् ॥

अपसव्यं ततः कृत्वा दर्भाक्षिलसमन्वितान् ।

दिगुणान् प्रक्षिपेत्तत्र पित्रनुद्दिश्य चात्मनः ॥

एवमभ्यर्चितयोर्मण्डलयोर्ब्राह्मणपादप्रचालनं कर्त्तव्यमित्युक्तं शौर-
पुराणे ।

प्रचालयेत्ततः पादावर्चिते मण्डले शुभे ।

मातस्य-पद्मपुराणयोरपि ।

अक्षताभिः सपुष्पाभिसदभ्यर्च्योपमव्यवत् ।

विप्राणां चालयेत्पादानभिवन्द्य पुनः पुनः ॥

अक्षताभिः सपुष्पाभिरिति देवमण्डलार्चनं देवधर्मयुक्तत्वात् ।
एतच्च तिलैः सपुष्पैरित्यादिकस्य पित्र्यमण्डलार्चनस्योपलक्षणाद्यं ।
अपमव्यवदिप्राणां चालयेत्पादाविति पित्र्यधर्मकत्वात् पित्र्यविप्रपाद-
प्रचालनं कर्त्तव्यं । तच्च पूर्वभाविनो वैश्वदेविकपादप्रचालनस्योपल-
क्षणं । तत आदावुत्तरतोऽवस्थिते मण्डले वैश्वदेविकविप्रपादप्रचालनं
कर्त्तव्यं ।

तथा च ब्रह्मनिरुक्ते ।

पाद्यञ्चैव तथार्घ्यञ्च देव आदौ प्रदापयेदिति ।

वाराहपुराणेऽपि ।

स्वागतं ह्यर्घ्य-पाद्यञ्च दद्याद्भासनं द्विजः ।

वैश्वदेवकृते पूर्वं तर्पयित्वा ऊताग्रने ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

इदं वः पाद्यमर्घ्यञ्च चतुर्थ्यन्तं निवेदयेत् ।

पादप्रचालनमन्त्रो ब्रह्मनिरुक्ते ।

अक्षोदेवौतिमन्त्रेण पाद्यञ्चैव प्रदापयेदिति ।

भविष्यत्पुराणेऽपि ।

प्रक्षालयेद्विप्रपादान् शस्त्रोदेवीरिति तृचा ।

पादप्रक्षालनं कुर्यात् स्वयमेव विनोतवत् ॥

मर्त्यां शक्तौ स्वयमेव असत्यान्तु कर्चन्तरेणपीति ।

अथ पादप्रक्षालनप्रयोगः । यज्ञोपवीति दक्षिणां जान्वाच्योद-
ङ्मुखः शस्त्रोदेवीरभिष्टये आपोभवन्तु पीतये । शंघोरभिस्त्वन्तु न इति
मन्त्रमुच्चार्य ॐ पुरुरव आर्द्रवः संज्ञका विम्बे देवाः इदं वः पाद्यं स्वाहा
नमः इति प्रयुज्यैकैकस्यैव ब्राह्मणस्योत्तरमण्डलावस्थापितामनोप-
विष्टस्य मण्डलमाक्रम्य तिष्ठतो वा स्वाचारानुसारेण गन्ध-पुष्पाक्षत-
कुशजलोपेतमञ्जलिं देवतीर्थेन पादयोर्निनीयान्येन जलेन पादौ प्रक्षाल-
येत् । अथ चकारेण पादप्रक्षालनानन्तरं अर्चनं अर्चदानं स्रज्यते ।
अतः प्रत्येकं गन्ध-पुष्पाक्षतैर्वर्च्यमाणप्रकारेण पादादि मूर्द्धानां महस्र-
शीर्वर्त्यभ्यर्च्य गन्ध-पुष्पाक्षत-कुशादिप्रक्षालद्रव्यमिश्रजलपूर्णेन यथालाभं
सुवर्णादिपात्रेण पाद्यवत्प्रयोगवाक्यमुच्चार्याष्टे दत्त्वा “मण्डलादुत्तरे
शेदे दद्यादाचमनीयकमिति लौगाक्षिस्मरणान्मण्डलादुत्तरत उप-
विष्टानामाचमनीयं दद्यात् । ब्राह्मणैश्च तथाचान्तव्यं यथा तदाचम-
नोदकं पादप्रक्षालनोदकेन न संबध्यते । तत्सङ्गमे नारदीयपुराणे
दोषाभिधानात् ।

यत्राचमनवारौणि पादप्रक्षालनोदकैः ।

सङ्गच्छन्ते बुधाः आद्रुमासुरं तत् प्रचक्षत इति ॥

अवाहतुः शङ्ख-लिखितौ ।

पाद्यार्थाचमनीयोदकानि दत्त्वा ब्राह्मणानुपसंगृह्योपवेशयेदामन-
मन्त्रालम्भेति ।

‘आचमनीयोदकं’ आचमनार्थमुदकं । ‘उपसंगृह्य’ दक्षिणकरेण गृहीत्वा, ‘अन्वालयन्’ वामहस्तेन आहुदेशावस्थापितमासनमुपसृष्ट्वा, तत्रोपवेशयेत् । अथ वैश्वदेवीकब्राह्मणानामाचमनीयदानानन्तरं दक्षिणमण्डलावस्थापितासनेषु पश्चिमादिप्रागपवर्गं पित्र्यादिक्रमेणोदङ्मुखोपविष्टानां दक्षिणामुखः प्राचीनावीत्यन्वाचितमथ्यजानुः पित्र्याब्राह्मणानां पाद्यादिदानमारभेत । देवताप्रकरणोक्तदिव्यमानुष-पित्रभेददृष्टिन्यायात् द्विजः सोमपाख्यपितृरूपेण, त्रिविधो हविमदाख्यपितृरूपेण, वैश्वस्वाज्यपाख्यपितृरूपेण, रुद्रस्तु सुकान्त्याख्यपितृरूपेण सर्वान् पितॄन् ध्यायन् कीर्त्तयंश्च ब्राह्मणादित्यः कोऽपि वा आहुकर्त्ता पितृ-पितामह-प्रपितामहान् क्रमादसु-रुद्रादित्यरूपेण ब्रह्म-विष्णु-महेश्वररूपेण वा प्रद्युम्न-सङ्कर्षण-वासुदेवरूपेण वा मास-तुर्भवत्सररूपेण वा ध्यायन् कीर्त्तयंश्च पाद्यार्चनार्थ-सङ्कल्प-दर्भा-सनदानादीन् सर्वान् पैतृकान् पदार्थान् कुर्यात् । तत्र च “नाम-गोचं पितृणान्तु प्रापकं हव्यकथयोः” इतिवचनात् “सम्बन्ध-नाम-गोचाणि पितृणां प्रतिपादयेत्” इतिवचनाच्च प्रत्येकं पित्रादीन् गोच-सम्बन्ध-नामभिः संबुध्य तैः सङ्कीर्त्य यथोक्तविभागेन संबुद्धान्तैरेव आज्यपादिनामभिः कीर्त्तयन् गन्ध-पुष्प-तिल-कुश-जलपूर्णमञ्जलिं पित्र्यस्यैकैकस्य ब्राह्मणस्य पादयोर्निनीयाभिवन्द्यान्वेन जलेन पादौ प्रक्षालयेत् । तत्र प्रयोगवाक्यं । शन्नोदेवीरित्याहुचार्य्यं ॐ अमुक-गोचा अस्मत्पितरोऽमुकशर्माणः सपत्नीका वसुरुपा इदं वः पाद्यं स्वधा नम इति पितृस्थाने, शन्नोदेवीरित्याहुचार्य्यं ॐ अमुकगोचा अस्मत्-पितामहा अमुकशर्माणः सपत्नीकाः रुद्ररुपा इदं वः पाद्यं स्वधा

नम इति पितामहस्थाने, शन्नोदेवौरित्याद्युच्चार्य्यं ॐ अमुकगोचा
अस्मत्प्रपितामहाः अमुकशर्माणः सपत्नीकाः आदित्यरूपाः इदं वः
पाद्यं स्वधा नम इति प्रपितामहस्थाने समुच्चारयेत् ।

अथ यथोक्तप्रकारेण शन्नोदेवौरिति मन्त्रान्ते ॐ अमुकगोचा
अस्मन्मातामहाः अमुकशर्माणः सपत्नीका वसुरूपाः इदं वः पाद्यं
स्वधा नम इति मातामहस्थाने, शन्नोदेवौरित्यादिमन्त्रमुच्चार्य्यं
ॐ अमुकगोचा अस्मत्प्रमातामहाः मातुः पितामहाः इति वोच्चार्य्यं
अमुकशर्माणः सपत्नीकाः रुद्ररूपाः इदं वः पाद्यं स्वधा नम इति
प्रमातामहस्थाने, अथ तथैव शन्नोदेवौरित्यादिमन्त्रं पठित्वा ॐ अमु-
कगोचा अस्मद्बृहद्रूपमातामहाः मातुः प्रपितामहाः इति वाभिधा-
यामुकशर्माणः सपत्नीका आदित्यरूपा इदं वः पाद्यं स्वधा नम इति
बृहद्रूपमातामहस्थाने समुच्चारयेत् ।

पादप्रक्षालनानन्तरं च गन्ध-पुष्प-तिलैर्वर्च्यमाणप्रकारेण मूर्द्धा-
दिपादान् पितृभ्यः स्वधा पितृभ्य इत्यादिना मन्त्रेण प्रत्येकं क्रमात्
पितृवर्गीयब्राह्मणानर्चयेत् । एवमेव नमो वः पितर इत्यादिना मन्त्रेण
मातामहवर्गीयान् । तदनन्तरं गन्ध-पुष्प-तिल-कुशादिप्रशस्तद्रव्यमि-
अजलपूर्णेन यथास्त्राभं राजतादिपात्रेण पाद्यवत्प्रयोगवाक्यमुच्चार्य्यं
पाद्यक्रमेणैवार्थं दत्त्वा वैश्वदेविकमण्डलादुत्तरत उपविष्टानां द्विजा-
नामाचमनीयं दद्यात् । तेऽप्याचमनोदकपादप्रक्षालनोदकान्यमङ्ग-
मयन्त आचमेयुः ।

अथ मण्डलार्चन-पादप्रक्षालनाद्याचमनान्तपदार्थोपयुक्तद्रव्यशेषा-
नतिनिपुणशिष्टसम्प्रदायानुसारात् तत्तन्मण्डलोपरि निक्षिपेत् । ततो

दर्भपाणिर्दिराचस्येत्यादिवक्ष्यमाणक्रतुवचनाद्यजमानो ब्राह्मणचरण-
चालनोदकसंसर्गमकुर्वन् स्वपादप्रचालनपूर्वकं द्विराचस्य ब्राह्मणैः सह
आहुभूमिमागत्य आहुमिहिरस्त्विति भवन्तोब्रुवन्त्विति ब्राह्मणान्
प्रत्युक्त्वा तैश्चासु आहुमिहिरित्युक्ते तदुपवेशनार्थमासनान्युपकल्पयेत् ।
तथा च यमः ।

ततः सिद्धिमिति प्रोच्य कल्पितेष्वामनेषु च ।

आध्वमित्यादिनोत्तरेण सम्बन्धः ।

इति ब्राह्मणाङ्गानादिसाहुमिह्निवाचनान्नं ।

अथ ब्राह्मणोपवेशनार्थमासनोपकल्पनं ।

आह्राविः ।

तचासनानि देयानि तिलांश्चैव कुशैः सह ।

पृथक् पृथगासनेषु तिलतैलेन दीपिकाः ॥

तत्र आहुदेशे आसनानि देयानि कुशैः सहितास्तिलाश्च देयाः
आहुभूमौ प्रलेपणीया इत्यर्थः । पृथक् पृथगेकैकस्यासनस्य समीपे
एकैका दीपिकेत्येवन्ताः देयाः, अथवा देयानौत्यस्य विपरिणतस्यानु-
पङ्गुः । अथवा तेष्वामनेषु पृथक् पृथक् कुशैः सह तिला देया इति
संबन्धः । तिलतैलग्रहणं घृतादिप्रशस्तस्नेहोपलक्षणार्थं । वसाद्यप्रशस्त-
स्नेहनिवृत्त्यर्थं च । आसनानि च प्रशस्ततरत्वात् सति सम्भवे कुतपा-
ख्यकम्बलमयानि वृषीरूपाणि वा देयानि । प्रशस्ततरत्वं च तेषां
आहुमग्न्यप्रकरणेऽभिहितं, तदलाभे प्रशस्तश्वेतकम्बल-श्रीर्क्षादिदारु-
मयाणि तदलाभेऽपि निषिद्धदारुमयाणि ।

आसनविशेषे निषेधमाह गार्ग्यः ।

गोश्लक्ष्म्यं भिक्षमाचं पालाशमेव च ।

लोहवर्द्धं सदैवार्कं वर्जयेदासनं बुधः ॥

गोश्लक्ष्म्यं मृत्तयश्च, 'भिन्नं' स्फुटितं । यत्किञ्चित्प्रकृतिकस्यायं निषेधः । 'आचं' विभौतकमयं । 'पालाशं' किञ्चकवृक्षमयं । 'लोहवर्द्धं' कालायसपट्टिकाकौलकादियुक्तं । अनेन च सर्वायसस्य सुतरां निषेधः सूचितः । लोहशब्दस्याप्रशस्तमौसकादिधातुपलक्षणार्थः । 'आर्कं' रूपिकामयं । सदैववर्जयेदित्यन्वयः ।

कालिकापुराणे ।

उपलिप्ते दिजान् स्थाने पित्र्यैर्गृह्ययोजिते ।

कुशोत्तरे तिस्रास्तौर्णे अभिन्ने लोहवर्जिते ॥

दाता च स्वासने पूते विप्रानावेशयेत्सुधीः ।

ऋष्यासने समाचान्तान् प्रविष्टः पूर्वमेव तु ॥

दैविकपैतृकामनस्थापने प्रकारभेदो देवलस्मृति-कूर्मपुराणयोः ।

ये चात्र विश्वेदेवानां विप्राः पूर्वं निमन्त्रिताः ।

प्राङ्मुखान्यासनान्येषां द्विदर्भापहितानि च ॥

दक्षिणामुखयुक्तानि पितृणामासनानि च ।

दक्षिणार्धैकदर्भाणि प्रोचितानि तिलोदकैः ॥

प्राङ्मुखानि दक्षिणामुखयुक्तानीत्यत्र मुखशब्दो दधी-पीठादिषु मुखस्थानीयकल्पितावयवाभिप्रायेण, कमलादिषु दशादिरूपायाभिप्रायेण प्रयुक्त इति वेदितव्यं, 'द्विदर्भापहितानि' प्रत्येकमुपरिस्थापितपूर्वायदर्भशिखायुगलानि, 'दक्षिणार्धैकदर्भाणि' उपरिस्थापित-दक्षिणार्धैकैकदर्भशिखानि ।

महाभारतेऽपि वृषीं प्रकृत्य आहूकर्त्तारं निमिं प्रत्याह ।

कुरु चैनां पूर्वश्रीर्षा भव चोदङ्मुखस्तथा ।

त्वं दैवे इति शेषः ।

तथा दानधर्मेषु आहूकल्ये ।

अमावास्यां महाप्राज्ञो विप्रानानाथ्य पूजितान् ।

दक्षिणावृत्तिकाः सर्वा वृषीः स्वयमयाकरोत् ॥

दक्षिणायास्ततो दर्भा विष्टरेषु निवेशिताः ।

पादयोश्चैव विप्राणां ये तत्रमुपभुञ्जते ।

‘अनाथ’ आह्वानेन स्वगृहं प्रवेश्य । ‘पूजितान्’ पूजार्हान्, अञ्जनाभ्यञ्जनादिभिरलङ्कृतान्वा । दक्षिणावृत्तौ नि शिरांसि धामान्ता दक्षिणावृत्तिकाः दक्षिणस्यान्दिशि कृतश्रीर्षा इत्यर्थः, दक्षिणवाङ्-भागे कृतश्रीर्षा इति केचित् । विष्टरेषु दध्याद्यासनेोपरि द्विजपा-दयोश्च स्थापनार्थं दक्षिणाया दर्भा निवेशिताः । अतो लिङ्गदर्शना-दन्येनाप्येवं कर्त्तव्यमिति गम्यते । तानि चामनानि तथा विविकानि स्थापनीयानि यथा तत्रोपविष्टानां ब्राह्मणानां परस्परस्पर्शा न स्यात् ।

अतएवाह क्रतुः ।

दर्भपाणिर्द्विराचम्य लघुवासा जितेन्द्रियः ।

परिश्रिते शुचौ देशे गोमयेनोपलेपिते ॥

दक्षिणाप्रवणे सम्यगाचान्तान् प्रयताञ्जुचीन् ।

आसनेषु सदर्थेषु विविक्तेषूपवेशयेत् ॥

‘लघुवासाः’ प्रचालनेन मलादिकृतगौरवरहितवस्त्रः सूक्ष्मवस्त्रो

वा । 'परिश्रिते' परितः पटादिनाऽवरणद्रव्येणावृते । 'विविकेषु'
उपविष्टानामन्योन्यस्पर्शपरिहारचमान्तरालवत् । 'शेषं' गतार्थं ।
अथ हेतुमाह गार्ग्यः ।

स्पर्शे स्पर्शं भवेत्पापमेकपङ्क्तिनियोगतः ।

हीनवृत्तादिपङ्क्तौ तु युक्तं तस्मात् विवेचनं ॥

यावत्कृत्वोद्धुत्तमवृत्तानां एकपङ्क्त्युपविष्टहीनवृत्तस्पर्शा भवेत्
तावत्कृत्वलोपामप्रायत्वं । अथयतानाञ्च कर्मणि व्यवहरतां तेषां
प्रत्यवायः । प्रकृतस्य कर्मणो वैगुण्यं चेत्युभयविधपापं स्यात्, अतः
कारणादिवेचनं कर्तव्यं । तच्च हीनवृत्तत्वानिर्द्धारणे सत्यासनानां
तन्निर्द्धारणे तु पङ्क्तेरेवेति ।

पङ्क्तिभेदसाधनान्याह वृहस्पतिः ।

एकपङ्क्त्युपविष्टा ये न स्पृशन्ति परस्परं ।

भस्मना कृतमर्यादा न तेषां सङ्करो भवेत् ॥

परस्परास्पर्शनमन्तराले भस्मलेखाकरणश्चेत्युभयमिह पङ्क्तिभेद-
साधनत्वेनोपदिष्टं ।

वार्हस्पत्यस्मृति-प्रभाषणखण्डयोः ।

अग्निना भस्मना वापि स्तम्बेनाप्युदकेन वा ।

द्वारसंक्रमणेनापि पङ्क्तिभेदः प्रकौर्त्तितः ।

'स्तम्बं' गुल्मं, स्तम्बेनेति कचित्पाठः, द्वारसंक्रमणश्चेति साधनद्वयं ।

'संक्रमणं' मार्गः ।

इति ब्राह्मणोपवेशनार्थमासनोपकल्पनं ।

अथ ब्राह्मणोपवेशनं ।

तवाहर्तुमनु-वृहस्पती ।

आमनेषु तु कृत्रेषु वर्हिष्मसु पृथक् पृथक् ।

उपस्पृष्टोदकान् सम्यग् विप्रांस्तानुपवेशयेत् ॥

‘कृत्रेषु’ स्थापितेषु । ‘वर्हिष्मसु’ दर्भोत्तरेषु । पृथक् पृथगिति प्रतिब्राह्मणं विविकृतया च । ‘उपस्पृष्टोदकान्’ कृताचमनान् ।

वाराह-विष्णुपुराणयोः ।

पवित्रपाणिराचान्तानामनेषूपवेशयेत् ।

अत्र विशेषमाह शाय्यायनिः ।

पाणिपादमुखार्द्राश्च स्वाचान्ताः सुसमाहिताः ।

तेष्वासनेषु संस्थाप्या विप्रास्तेन क्रमेण तु ॥

‘पाणिपादमुखेष्वाार्द्राः अशुष्कप्रचालनाचमनसंलग्नजलाः’ यावन्मुख-पाणि-पादमार्द्रतां न जहाति तावदविलम्बितमुपवेशनीया इत्यर्थः । तथा च विष्णुः ।

अपराहे विप्रान् सुस्नातान् स्वाचान्तान् यथाभूयोविद्यं क्रमेण कुशोत्तरेष्वासनेषूपवेशयेत् ।

‘यथाभूयोविद्यं’ विद्याबाहुल्यानुसारेण । एतच्च तपोवाङ्म-त्यादीनामुपलक्षणार्थं ।

यत आह सुमन्तः ।

विद्या-तपोधिकानां वै प्रथमासनमुच्यते ।

एकपङ्क्त्युपविष्टानां समं गन्धादिभोजनं ॥

‘प्रथमं’ प्रथमस्थाने स्थापितं गुणैश्च श्रेष्ठं । अन्यदन्येषाङ्गान्य-पुण्या-दिकं भोज्यं चात्र सर्वेषां ‘समं’ तुल्यं, नोत्कृष्टापकृष्टविभागेन विषमं देयं ।

आश्रमविशेषेणाप्यश्रामनाह्नाह्नयमः ।

यस्य वै यजमानस्य नागे भुङ्क्ते यतिस्तथा ।

अनिष्टमद्भुतं तस्य हरते रक्षसां गणः ॥

तस्मादश्रामने भोज्यो यजतां संयतोयतिः ।

श्रोत्रियो ब्रह्मचारौ वा यज्ञस्तेन न क्षुप्यते ॥

उक्तकमातिक्रमे दोषमाह सुमन्तुः ।

अर्हेषु विद्यमानेषु नानर्हाय भवेद्वरं ।

दुष्कृतं हरते पङ्क्त्या आयुषा च वियुज्यते ॥

‘अर्हेषु’ योग्येषु, ‘अनर्हाय’ अयोग्याय, ‘वरं’ वरिष्ठमासनं न भवेत् ।

अयोग्यो वरिष्ठमासनं नाध्यासीतेत्यर्थः । यदि पुनरध्यासीत तर्हि

पङ्क्त्याः दुष्कृतं ‘हरते’ प्राप्नोति । ‘आयुषा च’ जीवितेन, परित्यज्यते ।

हारीतोऽपि ।

सन्निष्ठमानेष्वर्हसु योऽनर्ह्याश्रामनं श्रयेत् ।

सह्यति स मलं पङ्क्तेरायुषा च वियुज्यते ॥

‘सन्निष्ठमानेषु’ विद्यमानेषु । ‘मलं’ दुष्कृतं ।

यमः ।

प्रायेण मूर्खः सृति-मन्तहीनो

योऽश्रामनं गच्छति मुख्यभावात् ।

नान्यद्भयं पश्यति मूढचेताः

देहप्रनाशे नरकं सुघोरं ॥

यो वै न विद्वान्न च ब्रह्मचारौ

न चाश्रमस्थो न च मन्त्रपूतः ।

हवींषि चाग्नाति धुरि स्थितम्

सोऽग्नाति पङ्क्त्या मलकिल्विषाणि ॥

‘धुरिस्थितः’ अग्न्यामने स्थितः ।

अर्हणापीहास्यतामित्येवं यजमानाभ्यनुज्ञातेनैवाग्न्यामने उपवेष्टव्यं
नाननुज्ञातेन ।

तथा च पङ्क्तिपावनानन्तरं पैठीनभिः ।

तेषामेकैकः पुनाति पङ्क्तिनियुक्तो मूर्द्धनि सहस्रैरप्युपहता तस्मा-
न्नानियुक्तोऽग्न्यामणं गच्छेत् यदि गच्छेत् पङ्क्त्या हरति दुष्कृतं ।

सहस्रैरपि पङ्क्तिदुष्कैः उपहतां पाङ्क्तं तेषां पूर्वाक्तानां पङ्क्तिपाव-
नानां मध्ये एकैकोपि यजमाननियुक्तः सन् मूर्द्धन्यग्न्यामने समुप-
विष्टः पुनाति पावयतीति ।

शङ्ख-लिखितौ ।

नानियुक्तोऽग्न्यामनं गच्छेत् ।

अथ वैश्वदेविकानामादावुपवेशनं कार्यं पित्र्याणान् पश्चात् ।
उच्छिष्टावलिप्रहस्रालालनं विमर्जनञ्च वर्जयित्वा सर्वेषां आङ्गोपदा-
र्यानां वैश्वदेविकपूर्वकत्वात् ।

तत्राह कात्यायनः ।

दैवपूर्वं आङ्गं पिण्डपिण्डयज्ञवदुपचारः पित्र्य इति ।

कर्त्तव्य इति शेषः ।

दैवपूर्वकत्वकारणमाह तुः शङ्ख-लिखितौ ।

देवादिश्राद्धमात्मानं च रचन्ति पिण्डणामग्रे नियुक्ताः पूर्वमुप-
वेशिताः ।

हारौतोऽपि ।

अमृतं दैवमित्याहुर्मृतं पित्र्यं विधीयते ।

तस्माद्देवात् प्रवर्त्तन्ते तिष्ठन्ति ह्यमरेषु च ॥

‘अमृताः’ अमरा देवाः, तत्सम्बन्धित्वात् कर्माण्यमृतं । मृता हि पितरः, तत्सम्बन्धित्वात् कर्मापि मृतं । अतः कारणाद्देविकात्ममृति आहुक्रियाः ‘प्रवर्त्तन्ते’ प्रारम्भणीयाः । तथा अमरेषु वैश्वदेविक एव कर्मणि ‘तिष्ठन्ति’ संस्थापनीया इत्यर्थः । एवं कृते सति मृताख्य-ममङ्गलं कर्म मङ्गलरूपेणामृतेन कर्मणोभयतः परिवेष्टितं मङ्गलमेव भवतीति भावः । उक्तदैव-पित्र्यपौर्वापर्यविपर्ययदोषः “दैवाद्यन्तं तदीहेतेत्यादि मनुवाक्ये दर्शितः ।

यमोऽप्याह ।

आसुरन्तद्भवेच्छ्राद्धं पूर्वं दैवविवर्जितं ।

तस्माच्छ्राद्धेषु सर्वेषु पित्र्यं पूर्वं विवर्जयेत् ॥

दैवं पूर्वं नियुञ्जीत पश्चात् पित्र्यं यथाविधि ।

पूर्वं पित्र्यं नियुञ्जानः क्षिप्रं पश्यति सात्वयः ॥

‘आसुरं’ असुरोपभोग्यं । असुरनिवारकाणां वैश्वदेवानां पूर्व-मनिवेशितत्वात् । अतो वैश्वदेविकानां पूर्वमुपवेशनं पश्चात् पित्र्याणां ।

तच्च यथाक्रमं पूर्वाभिमुखानामुत्तराभिमुखानां च कर्त्तव्यं ।

तथा ब्रह्माण्डपुराणे ।

विप्रौ तु प्राङ्मुखौ दैवौ दैौ तु पूर्वे निवेशयेत् ।

उत्तराभिमुखान् विप्रांस्त्रीन् पितृभ्यश्च सर्वदा ॥

इति वैश्वदेविकार्यनिमन्त्रितब्राह्मणसंख्यायाः उपसत्त्वणार्थं ।

चीनिति च पित्र्यार्थनिमित्ततत्राङ्गणसंख्यायाः ।

अतएव वाराह-विष्णुपुराणयोः ।

प्राङ्मुखान् भोजयेद्विप्रान् देवानामुभयात्मकान् ।

पितृ-पैतामहानाञ्च भोजयेच्चाणुदङ्मुखान् ॥

‘उभयात्मकान्’ पित्रादि-मातामहादिआहूतयार्थं वैश्वदेविक-
द्वयसम्बन्धिनः ।

पृथक्कयोः केचिदाहुः आहूतस्य करणं नृप ।

एकत्रैकेन पाकेन कुर्वन्त्यन्ये महर्षयः ॥

‘तयोः’ पितृ-मातामहवर्गयोः ।

मार्कण्डेयपुराणे ब्रह्मपुराणे च ।

प्राङ्मुखो दैवसङ्ख्यान् पितृन् कुर्यादुदङ्मुखः ।

याज्ञवल्क्यः ।

पवित्रपाणिराचान्तानामनेषूपवेशयेत् ।

द्वौ दैवे प्राक्तयः पित्र्ये उदगेकैकमेव वा ॥

विष्णुरपि ।

द्वौ दैवे प्राङ्मुखौ चीन् पित्र्ये उदङ्मुखान् एकैकमुभयत्र वा ।

ब्रह्मणेऽपि ।

द्वौ दैवे प्राक्तयः पित्र्ये ब्राह्मणांस्त उदङ्मुखान् ।

भोजयेद्विधिवद्विदानेकैकमुभयत्र वा ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

द्वौ दैवे प्राक्तयः पित्र्ये एकैकमुभयत्र वा ।

उदङ्मुखान् पित्र्यान् स्नातान् विद्यागुणक्रमात् ।

। तलदर्भावकीर्णेषु आसनेषूपवेशयेत् ।

कात्यायनोऽपि ।

स्नातान् शुचीनाचान्तान् प्राङ्मुखानुपवेश्य देवे युष्मानयुष्मान्
यथाशक्ति पित्र्य एकैकस्योदङ्मुखान् ।

उग्रनाः ।

कृष्णस्यु-नख-रोमाणः शुचौ देशे प्राङ्मुखा वैश्वदेविका उदङ्मुखाः
शेषा दर्भामनेषूपवेश्या इति ।

वेदविशेषेणोपवेशनविशेषः

ज्ञातातपस्वति-प्रभासखण्डयोः ।

द्वौ देवेऽथर्वणौ विप्रौ प्राङ्मुखानुपवेशयेत् ।

पित्र्ये तदङ्गुष्ठांस्त्रींश्च वक्रुवाध्वर्युसामगान् ॥

अत्राह पैठीनसिः ।

प्राङ्मुखान् विश्वेदेवानुपवेशयेत् वर्चिष्मत्त्वामनेषु पितृन् दक्षिण-
पूर्वणेत्युक्तं ।

‘विश्वेदेवान्’ वैश्वदेविकान् ब्राह्मणान्, प्राङ्मुखानुपवेशयेत्,
‘पितृन्’ पित्र्यथान् ब्राह्मणान्, ‘दक्षिणपूर्वेण’ दक्षिणपूर्वाभिमुखान् ।
अथोपविष्टान् वैश्वदेविकानपेक्ष्य दक्षिणापूर्वस्यामाग्नेयान्दिशि निवे-
शितपङ्क्तौनुत्तराभिमुखान् इत्येतत्सर्वं ‘उक्तं’, गृह्य इति शेषः ।

हारीतस्त्रुत्तराभिमुखानां पित्र्यब्राह्मणानामुपवेशनमित्यस्य पक्षस्य
निन्दां कृत्वा तेषां पूर्वाभिमुखतया वैश्वदेविकानाञ्चोत्तराभिमुख्येनो-
पवेशनमुक्तवान् । शुभानुपसृष्टाचमनीयान् शुचौ दक्षिणायेषु दर्भेषु
प्राङ्मुखान् ब्राह्मणान् भोजयेत् उदङ्मुखानित्येकेन वा प्राङ्निर्देशात्

कूरा ह्येतेभिमुखा हिंसका भवन्तीति मैत्रायणिः । तस्मात् प्राङ्मुखान्
ब्राह्मणान् भोजयेत् । अत्र प्राधान्यादक्षिणायदभंलिङ्गाच्च पित्र्यं
एव ब्राह्मणा विवक्षिताः । एके तु मन्यन्ते तानुदङ्मुखान् भोजये-
दिति । अथवैतत् पित्र्याणामुदङ्मुखत्वं न कर्त्तव्यं । अत्र हेतुः प्राङ्गि-
र्देशादित्यादिः । यत एते ब्राह्मणाः पूर्वनिमन्त्रणेन पित्रादिस्थाने
भोग्मत्वेन निर्दिष्टाः परिकल्पिताः ततश्च “निमन्त्रितान् हि पितर
उपतिष्ठन्ति तान् दिवान्” इतिवचनात् ते कूरात्मकपित्रधिष्ठिताः
सन्त उत्तराभिमुखाः पित्र्यं कर्म कुर्वतो दक्षिणाभिमुखस्य यजमान-
स्याभिमुखाः सन्तो हिंसका भवन्तीति मैत्रायणिराचार्यो मन्यते ।
तस्मात् पूर्वाभिमुखानेव भोजयेत् । वैश्वदेविकांस्तु उदङ्मुखान् यतस्ते
दक्षिणादिगभिमुखस्य यजमानस्य कर्म कुर्वतः आहूतस्तत्रैव देवाधि-
ष्ठितत्वादभिमुखाः सन्तो रक्षका भवन्ति ।
बौधायनोऽपि ।

सदर्भापकृतस्वामनेषु द्वौ दैवे चौन् पित्र्य एकैकमुयत्र वा प्राङ्मुखा-
नुपवेशयेत् उदङ्मुखान् वा ।

तदेवमत्र दिग्बिम्बेषामिमुख्ये पञ्च पक्षा भवन्ति । तत्र वैश्वदेविकाः
प्राङ्मुखाः पित्र्या उदङ्मुखा इत्येकः, वैश्वदेविका उदङ्मुखाः पित्र्याः
प्राङ्मुखा इति द्वितीयः, उभये उदङ्मुखा इति तृतीयः, उभये
प्राङ्मुखाः इति चतुर्थः, दैविकाः प्राङ्मुखाः पित्र्याश्चाग्नेयाभिमुखा
इति पञ्चमः, एतेषु च वैश्वदेविकानां प्राङ्मुखत्वं पित्र्याणाञ्चोदङ्-
मुखत्वमित्यथमेव पक्षोवज्जभिराश्रितः । अत्र च “प्रदक्षिणन्तु देवानां
पितृणामप्रदक्षिणं” इति बौधायनवचनाद्यद्यदेवानां कार्यं तत्तत्र-

दक्षिणप्रचारेण कर्त्तव्यं । ततश्च दक्षिणादिगुपक्रममुद्गपवर्गं वैश्व-
देविकानां उपवेशनं कार्यं पश्चिमोपक्रमं सर्वदिगपवर्गञ्च पैटकाणां ।
यत्तु यमेनोक्तं, “दक्षिणासंस्था आसौरत्न सृष्टेयुः परस्वरः” इति ।
तत्र दक्षिणवाङ्मभागे संस्था येषान्ते दक्षिणसंस्था इति विग्रहः ।
एतच्च पङ्क्तेः पश्चिमोपक्रमप्रागपवर्गत्वे घटते ।
अतएव ह्यगलेयः ।

प्रतीच्यां समुपक्रम्य गार्च्यां निष्ठा यदा भवेत् ।

दक्षिणासंस्थता ह्येषा पितृणां आहुकर्मणि ॥

अथवा पित्र्याणां प्राङ्मुखोपवेशनमाश्रित्येदं दक्षिणासंस्थित-
त्वाभिधानं ।

उपवेशनप्रकारस्तु शङ्ख-लिखिताभ्यामुक्तः ।

ब्राह्मणानुपसंगृह्योपवेशयेदासनमन्वालाभ्येति ।

अत्र ब्राह्मणोपसंगृहे आसनस्पर्शं चाकाङ्क्षितं विशेषमुपवेशन-
वाक्यञ्चाह यमः ।

आसनं संस्पृशन् सव्येन पाणिना दक्षिणेन ब्राह्मणानुपसंगृह्य
समाध्वमिति चोक्तोपवेशयेत् ।

ल्लोकेनोपवेशनवाक्यान्तरमपि स एवाह ।

आसध्वमिति तान् ब्रूयात् आसनं संस्पृशन्नपि ।

कूर्मपुराणेऽपि ।

तेषूपवेशयेदेतानासनं संस्पृशन्नपि ।

आसध्वमिति सञ्ज्ञत्य आसौरंस्तौ पृथक् पृथक् ॥

व्यासस्तु वाक्यान्तरमाह ।

आस्यतामिति तान् ब्रूयादासनं संस्पृशन्नपि ।

उपस्तीर्णेषु चामौरन् स्पृशेयुः परस्परं ॥

‘उपस्तीर्णेषु’ उपरि समीपे वा आस्तीर्णदर्भेषु ।

उपवेशने मन्त्रमाह धर्मः ।

अन्वालिभ्य ततोदेवानुपवेश्य ततः पितृन् ।

समस्ताभिर्यादृतिभिरासनेषूपवेशयेत् ॥

अत्र पैद्वकाणामेवोपवेशने व्याहृत्य इत्यपरार्क-स्यतिचन्द्रिका-
काराभ्यां व्याख्यातं । तत्र विशेषायहणादुभयेषामप्युपवेशने व्याह-
तिप्रयोग इति सूचितं । अन्वारभ्येत्यत्र जन्वारभ्येति पठित्वा ब्राह्म-
णस्य जानूपस्पर्शनपूर्वकमुपवेशनं स्यतिचन्द्रिकाकारेणोक्तं । तत्र
वक्तव्यमपि मूलस्यतिपुस्तकेष्वनुपलभ्यमानं कुतस्तेन समानीतोऽयं
पाठ इति न विद्मः । अविमंवादेन ब्राह्मणस्य दक्षिणं पाणिं उपसंगृ-
ह्यानाः शिष्टाश्च कथं न दृष्टा इति ।

भविष्यत्पुराणेषु ।

ऐभृर्भुवः स्मरित्युक्ता तान् सम्यगुपवेशयेदिति ।

अत्र समन्त्रकमुपवेशनप्रयोगवाक्यं । ऐभृर्भुवः स्मः समाध्वमिति
वा अवास्यतामिति वा यजमानेनोच्चारणीयं । तदनन्तरं द्विजैरप्यो
सुसमास्मह इति प्रतिवदद्भिरुपवेष्टव्यं । एवं पित्रादिश्राद्धार्थान्
ब्राह्मणानुपवेश्य मातामहश्राद्धार्थानप्युपवेशयेत् ।

तथा च पित्रादिश्राद्धार्थब्राह्मणोपवेशनं प्रतिपाद्याह, याज्ञवल्क्यः ।

मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकं ।

‘एवं’ पितृश्राद्धार्थदैवपिच्यवत्, मातामहश्राद्धार्थानपि पृथग्दैव-

पित्र्यान् ब्राह्मणानुपवेशयेत् । अथवा पित्र्यानेव पृथगुपवेशयेत् ।
देवास्तुभयत्र तानेव कल्पयेत् । तदेतदाह, 'तन्नं वेति । 'वैश्वदेविकं'
विश्वेदेवदेवत्यं कर्म सक्तदनुष्ठाय आह्नद्वयाङ्गतां नेयमिति ।
मार्कण्डेयपुराणे ब्रह्मपुराणे च ।

तथा मातामहानाञ्च तन्नं वा वैश्वदेविकं ।

पृथक्तयोस्तथा चान्ये केचिदिच्छन्ति मानवाः ॥

आसनासीनानां कर्त्तव्यमाह सुमन्तुः ।

पवित्रपाणयः सर्वे ते च मौनव्रतान्विताः ।

उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शं वर्जयन्तः परस्परं ॥

ते विप्राः सर्वे देवार्थाः पितृर्थाञ्च पवित्रपाणयो मौनव्रतान्विताः
प्रमादसम्भवमुच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शं वर्जयन्तः आ भोजनसमाप्तिर्वर्त्तेर-
न्नित्यर्थः । चण्डदात् आह्नकर्त्तापि मौनव्रतान्वितो वर्त्तेतेति गम्यते ।
प्रमादान् मौनलोपे तु प्रायश्चित्तमुक्तं नियमप्रकरणे । एतच्च पूर्वाक्तानां
नियमानामुपलक्षणार्थं ।

मौनव्रतान्वयस्य कचिदपवादमाह यमः ।

ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्युः पितृणामेतदीप्सितं ।

एवमुपवेशितेष्वपि ब्राह्मणेष्वगतमतिथिमपि आह्नपङ्क्त्यानुपवेश-
येदिति प्रागेवोक्तं ।

इति ब्राह्मणोपवेशनं ।

अथ पृथिवीसुत्यादिकृत्यं ।

तत्र तावदासनेपविष्टानां ब्राह्मणानां पुरतः कुशोपस्कृतायां
भुवि यज्ञोपविती प्राङ्मुख उपविश्य प्रमादकृताविज्ञाताश्चित्रनिवृत्त्यर्थं

शुचिवातिशयाद्यं वा प्रथमतः पुण्डरीकाक्षस्मरणं कुर्यात् ।
यतः ।

पुण्डरीकाक्षस्मरणस्य शुचिवापाकत्वमाह क्रतुः ।

अपवित्रः पवित्रोवा सर्वावस्थां गतोपि वा ।

यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स वाह्याभ्यन्तरः शुचिः ।

अनन्तरं च पृथिवीस्तुतिः कर्त्तव्या । तथा च महाभारतीयश्राद्ध-
कल्पे निमन्त्रितं प्रत्यक्षिवाक्यं ।

स्तोतव्या चेह पृथिवी निवापाख्योतधारिणी ।

वैष्णवी काश्यपी चेति तथैवेह चयेति च ॥

‘निवापे’ पितृदेवत्यत्यागे, यः ‘आख्योतः’ प्रक्षिप्तव्यं द्रव्यं, तस्या-
धारभूता यस्मान्नस्मात् पूर्वं पृथिवीस्तोतव्या । ‘इति’ करणे, वैष्ण-
व्यादिनाम्नां स्तुतौ करणत्वप्रदर्शनार्थं । ततश्च स्तुत्यभिव्यक्त्यर्थं वैष्ण-
व्यस्त्रीत्येवमादीनि नामान्युच्चारणीयानि, आराधनवचनो वा स्तौतिः ।
तस्मिन् पक्षे प्रणवादीनि नमोऽन्तचतुर्थ्यन्तानि वैष्णव्यादिनामानि
प्रयोज्यानि । ॐवैष्णवे नमः । ॐकाश्यवे नमः । ॐक्षयायै नम इति ।
चयेति क्षीनिवास-गत्यारित्यस्य धातोरूपं ।

वाराहपुराणे ।

प्रणम्य शिरसा भूमिं निवापस्य च धारिणी ।

वैष्णवी काश्यपी चेति अचयेति च नामतः ॥

पृथिवीं प्रति वराहवाक्यमपि तत्रैव ।

प्रणम्य शिरसा देवि निवापस्नानमागतः ।

सुवीतानेन मन्त्रेण त्राह्य भक्त्या व्यवस्थितः ॥

मेदिनी लोकमाता च चितिरूर्ध्वी धरा मही ।

भूमिः शैलशिला च त्वं स्त्रिरा तुभ्यं नमो नमः ॥

धरणी काश्यपी लौणी रसा विश्वभरा च भूः ।

जगत्प्रतिष्ठा^(१) वसुधा त्वं हि मातर्नमोऽस्तु ते ।

वैष्णवी भूतदेवी च पृथिवी त्वं नमोऽस्तु ते ॥

ततः आहुप्रदेशं गयात्मकत्वेन तदेकदेशस्थितं गदाधरञ्च ध्यात्वा
तयोश्च नमस्कारं कृत्वोत्तरं कर्म प्रवर्त्तयेत् ।

तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ।

आहुभूमिं गयीं ध्यात्वा ध्यात्वा देवं गदाधरं ।

ताभ्याञ्चैव नमस्कृत्य ततः आहुं प्रवर्त्तयेत् ॥

‘ताभ्यामिति चतुर्थी द्वितीयार्थे । ‘नमस्कारश्च मनोवाक्यार्थैर्वि-
धेयः । तत्र वाचिकस्तन्नामभ्यां एवं कर्त्तव्यः । ॐ भगवत्यै गयायै नमः ।
ॐ भगवते गदाधराय नम इति ।

आहुारम्भात्पूर्वं जप्यमाह प्रचेताः ।

अपसव्यं ततः कृत्वा जप्त्वा मन्त्रं तु वैष्णवं ।

गायत्रीं प्रणवं वापि ततः आहुमुपक्रमेत् ॥

‘वैष्णवमन्त्राः’ तद्विष्णोः परमं पदमित्यादयः ।

ब्रह्मपुराणे ।

उपवेश्य जपेद्धीमान् गायत्रीं तदनुज्ञया ।

अथ स्थूल-सूक्ष्मविभागावस्थितयोः कर्माङ्गभूतयोर्देशकालयोः

शिष्टाचारप्रामाण्येन सङ्कीर्तनं कृत्वा ब्राह्मणाभ्यनुज्ञायदृणार्थं वक्ष्यमा-
णेतिकर्त्तव्यतायां पृच्छां कुर्यात् ।

तत्र वराहकृतं श्राद्धं प्रगृह्य लिङ्गदर्शनं ब्रह्मपुराणे ।

कुशानादाय प्रागयान् रोमकूपान्तरस्थितान् ।

अथौणां हृदि पप्रच्छ करिष्ये पिबतर्पणं ॥

‘प्रागयान्’ पुरतोऽयान् स्वाभिमुखीभूतदिक्स्वमुखाग्रानित्यर्थः ।

‘रोमकूपान्तरस्थितान्’, यज्ञवराहस्य बर्हिर्मयरोमत्वादिसमुच्यते ।

मनसा ध्यातान् अथौन् ‘हृदि’ मनस्येव, पप्रच्छ ।

अपृच्छायां दोषः कालिकाखण्डे ।

अपृच्छन् प्रचरेद्यस्तु नरो विप्रांश्च पार्ष्वति ।

तस्य प्रियं सप्रमुखा नाचरन्ति दिवौकसः ॥

इतिकर्त्तव्यता ब्रह्माण्डपुराणे ।

उभौ हस्तौ समौ कृत्वा जानुभ्यामन्तरे स्थितौ ।

सप्रश्रयस्योपविष्टान् सर्वान् पृच्छेत् द्विजोत्तमान् ॥

‘सप्रश्रयः’ विनयाश्रितः, पृच्छेत् । विनयाभिव्यक्तये शरीरसंस्थान-
माह । ‘उभावित्थादि’ जानुभ्यां जानुनोरन्तरं द्वावपि पाणी ‘समौ’
समदेशौ समसंस्थानौ स्थितावाभिमुख्येनावस्थितौ बद्धाञ्जलिं कृत्वे-
त्यर्थः । अथवा ‘जानुभ्यां समौ’ जानुद्वयेन तुल्यसंस्थानौ, जानु-
नोरेवान्तरे कृत्वा पृच्छेत् । एतच्च संस्थानमुपविष्टस्यैव सम्भवति ।
सप्रश्रयो ब्राह्मणान् पृच्छेदित्यनेन ब्राह्मणाभिमुखीभावोऽपि कर्त्तव्यं
इति गम्यते । ततश्च ब्राह्मणाभिमुख्येनैवमुपविष्टस्तान् सर्वान् पृच्छेत्
सर्वप्रश्नपत्रस्य वैकल्पिकः ।

अत एव कात्यायनः ।

प्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्द्धन्यं पृच्छति सर्वान्वेति ।

‘प्रश्नेष्विति वज्रवचननिर्देशात् सर्वप्रश्नविषयत्वमस्य विज्ञायते ।
‘पङ्क्तिमूर्द्धनि’ पङ्क्तादौ, उपविष्टः ‘पङ्क्तिमूर्द्धन्यः’ । अत्रैकं प्रति प्रश्ने
स एव प्रतिब्रूयात्, सर्वान् प्रति प्रश्ने सर्वं प्रतिब्रूयुः । असाधारण्येन
तत्तत्पङ्क्तिकर्त्तव्ये कर्मणि योयस्यां पङ्क्तेः मूर्द्धन्यः स एव प्रष्टव्यः ।
तत्तत्पङ्क्तिस्त्वा एव वा सर्वं प्रष्टव्याः ।

अत्र आहुतकर्त्तुः प्रश्नवाक्यं ब्रह्मपुराणे ।

पितृन् पितामहान् यक्ष्ये भोजनेन यथाक्रमं ।

प्रपितामहान् सर्वांश्च तत्पितृद्वानुपूर्वशः ॥

‘पितृनित्यादिवज्रवचनं पूजायै । एवमन्यत्रापि समाचारानुसा-
रात् कचिन् वज्रवचनं प्रयोज्यं ।

द्विजोत्तरवाक्यमहितं प्रश्नवाक्यं ब्रह्माण्डपुराणे ।

आहुं करिष्य इत्येवं पृच्छेद्विप्रान् समाहितः ।

कुरुष्वेति स तैत्तिरीको दद्याद्दर्भासनन्तः ॥

अत्र यज्ञपुरुषपरब्रह्मरूपश्रीविष्णुस्मरणपूर्वकप्राणायामचित्तयानु-
ष्ठानानन्तरं प्राचीनावीती दक्षिणायेषु दर्भेषु पूर्वाक्तमंथ्यानेन पित्र्य-
द्विजाभिमुखमुपविष्टः शिष्टाचारप्राप्तेन वाक्येन पृच्छेत् । इह सर्वत्र
प्रश्नोत्तरेषु प्रणवपूर्वकाः प्रयोगा विधेयाः ।

तथा च महाभारते श्रीभगवद्गीतासु ।

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञ-दान-तपःक्रियाः ।

प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनां ॥

प्रश्नवाक्यरचना तु ईदृह पृथिव्यामित्यादि पितृहप्रिकामोऽह-
मित्यन्तं निमन्त्रणप्रकरणे प्रदर्शितं महत्त्ववाक्यमुच्चार्य युष्मदनुज्ञया
करिष्य इत्यन्तेऽनुकीर्तयेदिति, अथमेव च प्रश्नः स्मृतिचन्द्रिकाकारे-
णावान्तरमहत्त्वशब्देनोक्तः प्रश्नानन्तरं कुरुष्वेति ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातो
वैश्वदेविकपूर्वकं दर्भासनानि दद्यात् । दर्भासनदानात् पूर्वं चिवारं
जप्यः सप्तार्चिर्मन्त्र उक्तः विष्णुधर्मोत्तर-ब्रह्मवैवर्त्त-ब्रह्मपुराण-वायुपु-
राण-प्रभासखण्ड-भविष्योत्तरेषु ।

पाश्चापहं यावतौयमश्वमेधममन्त्रया ।

मन्त्रं वक्ष्याम्यहं तस्मादमृतं ब्रह्मनिर्मितं ॥

देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।

नमः स्त्रधायै स्त्राहायै नित्यमेव नमो नम इति ॥

आद्यावमाने आहुस्य चिरावर्त्तं जपेत्सदा ।

पिण्डनिर्वपणे वापि जपेदेनं समाहित इति ॥

अन्यमपि प्रभासखण्ड-ब्रह्मपुराण-विष्णुपुराणोक्तस्य सप्तार्चिःस्तोत्रस्य
प्रथमश्लोकं आहुस्यादि-मध्यावमानेषु श्रोत्रियास्त्रिरावर्त्तयन्ति ।

अमूर्त्तीनां समूर्त्तीनां पितृणान्दौप्रतेजसां ।

नमस्यामि सदा तेषां ध्यायिनां योगचतुषामिति ॥

अन्ये तु व्याघोतं मन्त्रान्तरमप्यनुकीर्तयन्ति ।

चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च ।

ह्रयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदत्विति ।

अथावसरे नौवीवन्धो विधेयः, “पितृदैवत्या वै नौविरिति शत-
पथीयलिङ्गदर्शनेन पितृदैवत्यं कर्म नौविमता कर्त्तव्यमित्यवगमात् ।

भविष्यत्पुराणे ।

बभ्रूयान्तु तथा नीवीं न च प्रेतैत दुर्जनं ।

स्थात्कर्त्ता नियतस्त्वेवं यावच्छाद्रं समाप्यते ॥

तथा आद्रप्रकृतिभूतपिण्डपितृयज्ञप्रकरणान्तर्वर्त्ति “नीविं विस्मंश्च नमो व इत्यञ्जलिं करोति” इति कात्यायनसूत्रं व्याचक्षणेनोपाध्यायकर्त्तव्यमभिहितं । अत्र नीवीविस्मंसनविधानात्कर्त्तारम्भे नीवीवन्धः कर्त्तव्य इत्यर्थाद्भूम्यत इति । इह निबद्धा चेयं वचनाद्वैश्वदेविककर्मावसरेष्वनुक्तोच्यमाना पिण्डनमस्कारपर्यन्तमनुवर्त्तते, नीविर्नामा च तिल-कुशान्वितानां परिहितवस्त्रोत्तराञ्चलदशानां वामकटिमंलग्नवस्त्र-बहिर्भागेन सम्येक्ष्य गोपनं । नीवीवन्धे अङ्गालवः आद्रकृतः “निहन्मि सर्वं यदमेध्यवत्” इत्यादिकं तिलविकिरणे दर्शयिष्यमाणं मन्त्रं पठन्ति, तदनन्तरं च रक्षार्थं प्रथमं वैश्वदेविकप्रदेशे यवान् विकिरेत् ।

उक्तं हि ब्रह्मपुराणे वराहकृतं आद्रं प्रकृत्य यवानां दैवरक्षार्थत्वं ।

अक्षतैर्देवतारक्षां चक्रे चक्रगदाधरः ।

अक्षतास्तु यवीवध्यः सर्वदेवास्तमन्मवाः ॥

रक्षन्ति सर्वां स्त्रिदशान् रक्षार्थं निर्मिता हि ते ।

देव-दानव-दैत्येषु यत्न-रत्नःसु चैव हि ॥

न चि कश्चित् क्षतं तेषां कर्त्तुं शक्त्यराचरे ।

देवानान्ते हि रक्षार्थं नियुक्ता विष्णुना पुरा ॥

एवं च सति वैश्वदेविकस्थानेऽपि तिलानामेव विकिरणं कर्त्तव्यं, न तु यवानां तेषामनुपदेशात् । न च तिलैः क्रियमाणमदैवं भवतीति

यदुपाध्यायकर्केणोक्तं तत् पुराणापर्यालोचनमूलमिति ज्ञेयं । एवं
दैवप्रदेशे यवान् विकीर्य पैतृकप्रदेशे परितस्तिलान् गौरमर्षपांश्च
विकिरेत् ।

तथा च मार्कण्डेयपुराणे ।

रक्षोघ्नांश्च पठेन्मन्त्रांस्तिलैश्च विकिरेन्मही ।

सिद्धार्थकैश्च रक्षार्थं आह्वे हि प्रचुरं क्लृप्तं ॥

‘क्लृप्तं’ यातुधानादिकृतो विघ्नः ।

गौरपुराणे ।

उपवेश्य ततो विप्रान् दत्त्वा चैव कुशामनं ।

पश्चात् आहूय रक्षार्थं तिलांश्च विकिरेन्नतः ॥

कुशामनं दत्त्वोपवेश्येति सम्बन्धः । तिलाश्चात्र कृष्णा यास्याः ।

तथा भविष्यत्पुराणे ।

सिद्धार्थकैः कृष्णतिलैः कार्यञ्चाप्यवकीरणं ।

कुरु सूर्याग्नि-वल्ग्वानां दर्शनञ्चापि यत्नतः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

तिलावकिरणं कार्यं यातुधानविनाशनं ।

तथा ।

अपयन्त्वसुरा दाभ्यां यातुधानविवर्जनं ।

तिलैः कुर्यात् प्रयत्नेन अथवा गौरमर्षपैः ॥

“अपयन्त्वसुराः पिष्टरूपा ये रूपाणि प्रतिमुञ्चात्सरन्ति परापू-
रोनिपुरोये भयन्त्यग्निष्ठान् लोकान् प्रणुदात्वस्मात्” । “अपयन्त्वसुरा
ये पिष्टवदः उदीरतामवर उत्परास उन्मथमाः पितरः

सौम्यास असुं य ईयुरवृका स्रुतज्ञासो नोऽवन्तु पितरे
हवेयु" इति ।

तथा ।

निहन्ति सर्वं यदमेध्यवद्भवे-

द्वृतास्य सर्वेऽसुर-दानवा मया ।

ये राक्षसा ये च पिशाच-गुह्यकाः

हता मया यातुधानास्य सर्वे ॥

एतेन मन्त्रेण सुसंयतात्मा तिलान् क्षिपेद्विच्छेद्य सर्वपांश ।

यस्मिन्देगे पश्यते ह्येव मन्त्रस्तं वै देशं राक्षसा वर्जयन्ति ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

तत्र सिद्धार्थकान् भूमौ क्षिपेद्रक्षोऽपनुत्तये ।

दिक्षु सर्वासु च तिलान् मन्त्रेणानेन निक्षिपेत् ॥

निहन्ति सर्वं यदमेध्यवद्भवे-

द्वृतास्य सर्वेऽसुर-दानवा मया ।

रक्षांसि यक्षाः सपिशाचगुह्यका

हता मया यातुधानास्य सर्वे इति ॥

द्वारदेशे तिल-कुशप्रक्षेपणे मन्त्रः स्कन्दपुराणोक्तः शिष्टाचारे

दृश्यते ।

तिला रत्नत्वसुरान् दर्भा रत्नान् राक्षसान् ।

पङ्क्तिं वै श्रोत्रियो रक्षेदतिथिः सर्वरक्षक इति ॥

आहुप्रदेशस्य परितः प्राच्यादिदिक्षु मध्ये च तिलावकिरणे

मन्त्राः भविष्यत्पुराणे ।

अग्निध्वात्ताः पितृगणाः प्राचीं रक्षन्तु मे दिशं ।

तथा वर्धिषदः पान्तु याम्यां ये पितरः स्थिताः ॥

प्रतीचीमाज्यपास्तददौचीमपि सोमपाः ।

अधोर्ध्वमपि कोणेषु विकोणेषु च सर्वशः ॥

रक्षोभृत-पिशाचेभ्यस्तथैवासुरदोषतः ।

सर्वतश्चाधिपक्षेष्वां यमोरक्षां करोतु मे ।

वायुभृतपितृणाञ्च तन्निर्भवतु शास्त्रतौ ॥

इत्येतान्मन्त्रान् यथा लिङ्गं विभज्य प्राच्यादिदिक्षु अथ ऊर्ध्वं कोणेषु
सर्वतश्च तिलान्विकिरेत् ।

तद्यथा ।

अग्निध्वात्ताः पितृगणाः प्राचीं रक्षन्तु मे दिशमिति प्राच्यां ।

तथा वर्धिषदः पान्तु याम्यां ये पितरः स्थिता इति दक्षिणस्यां ।

प्रतीचीमाज्यपास्तददिति प्रतीच्यां । उदौचीमपि सोमपाः इत्यु-

दीच्यां ।

अधोर्ध्वमपि कोणेषु विकोणेषु च सर्वशः ।

रक्षोभृत-पिशाचेभ्यस्तथैवासुरदोषतः ॥

सर्वतश्चाधिपक्षेष्वां यमोरक्षां करोतु मे ।

वायुभृतपितृणाञ्च तन्निर्भवतु शास्त्रतौ ॥

इत्यधस्तादूर्ध्वं कोणेषु सर्वतश्च तिलान्विकिरेत् ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

रक्षार्थं पितृसचस्र चिःकृतः सर्वतोदिशं ।

तिलांस्तु प्रक्षिपेन्मन्त्रमुच्चार्यापहता इति ॥

अस्त्रार्थवादोऽपि तत्रैवोक्तः ।

य इदं आङ्गकाले तु कुर्याद्वै पिढपूजनं ।

अत्रयं तत् भवेच्छाङ्गं पिढभिः परिरक्षितमिति ॥

निगमे तु तिलादिविकिरणे मन्त्रान्तरमुक्तं ।

अपहतासुररक्षांसि वेदिषद् इति तिलान् गौरसर्षपांश्च आङ्गभूमौ
घनं विकिरेदिति ।

‘घनं’ निविडं ।

सृतिचन्द्रिकाकारादयस्तु निगमवाक्यमेवंविधं पठितवन्तः ।
अपह तिलान्विकिरेदिति । अत्र प्रतीकेन गृहीतं मन्त्रं च प्रदर्शित-
वन्तः । अपहता असुरा रक्षांसि पिशाचाद्येक्षयन्ति पृथिवी । मनु ।

अचेतो गच्छन्तु यच्चैषां गतं मन इति ।

मन्त्रान्तरमपि ब्रह्माण्डपुराणे ।

परितः पिढविप्राणामपेतो यन्वितौरयन् ।

असुं य ईयुरिति चापसव्यं विकिरेत्तिलान् ॥

अपेतो यन्तु पण्योऽसुखादेवपौषवः शुभिरहेभिरक्षुभिर्व्यक्तं
यमोददात्ववमानमसौ इत्येकोमन्त्रः । असुं य ईयुरित्येतः पदैरुप-
लक्षित उदीरतामवर इत्यादिरपरः ।

तद्यथा ।

उदीरतामवर उत्परास उन्नाधमाः पितरः सौम्यासः । असुं य
ईयुरवका ऋतज्ञास्तेनोऽवन्तु पितरो हवेऽस्मिन् तिलादिविकिरणान-
न्तरं प्रमादोपजातस्य प्रमितस्य शङ्कितस्य वा मार्जारादिदृष्टिदोषस्य
निवृत्तये कस्मिंश्चित्पात्रे निधाय कुशशङ्खवत्यादिभिश्च मन्त्रितेन

प्रागुक्तेनाभ्युत्तणजलेन दुष्टदृष्टिनिपातादिदूषितः पाकः पूतो
भवतीति सङ्कीर्त्याशेषपाकप्रोक्षणं कृत्वा आहुदेशासादितानन्या-
नप्युपयोगिनः कुश-कुसुमादीन् सर्वान् पदार्थान् प्रोक्षेत ।
तथा च वशिष्ठः ।

शुद्धवतीभिः कुष्माण्डीभिः पावमानीभिश्च पाकादि प्रोक्षेत् ।
शुद्धवत्यादयो व्याख्याताः । कन्दोगो यजमानः शुद्धवतीभिः । यजु
वेदाध्यायी कूष्माण्डीभिः । वङ्कचः पावमानौभिरिति । उपस्रवणस्यै-
तत्पाकशुद्धिप्रकरणोक्तानान्तरत्नमन्दीनां । आदिशब्देनान्येषामपि
आहुपयोगिनां पुष्यादीनां ग्रहणं ।

अत एव ब्रह्माण्ड-भविष्यत्पुराणयोः ।

पुष्यादीनां दणानाञ्च प्रोक्षणं हविषां तथा ।

पराहृतानां द्रव्याणां^(१) निधायाभ्युत्तणं पुनः ॥

नाप्रोक्षितं स्पृशेत्किञ्चिद्वैवे पिच्येऽयवा पुनः ।

उच्चावचाः आहुधर्माः साधारण्यात् प्रकीर्त्तिताः ॥

‘उच्चावचाः’ अनेकप्रकाराः ।

उक्तनिषेधातिक्रमे दोषं प्रदर्शयन् प्रोक्षणविधिमाह याज्ञवल्क्यः ।

अनभ्युत्त्यानुपस्पृश जुहोति च ददाति च ।

नैर्घृतं भागधेयं स्यात्तस्मात् प्रोक्षणमाचरेत् ॥

इति पृथिवीसुत्यादिकृत्यं ।

हेमाद्रिणा गुणश्रेणिशोभमानश्रियाधुना ।

वैश्वदेवार्चनस्येदं काण्डमेवं वितनते ॥

अथ दर्भासनादयः पदार्थाः ।

ते च सर्वस्य देवपूर्वकत्वात् पूर्वं देवदिजेष्वनुष्ठेयाः । ततः
पैत्र्यदिजेषु । तत्र यद्यपि प्रयोगविध्यनुमतप्रधानप्रत्यासत्त्यनुग्रह-
पन्यायपर्यालोचनया देवपित्र्यक्रियासमवायिनः सर्वेऽपि पदार्थाः पदा-
र्थानुसमयेनानुष्ठेया इत्यवगम्यते । तथापि याज्ञवल्क्यादिवचनप्रामा-
ण्याद्दर्भासनदानाद्याच्छादनान्ता दैवेषु पित्र्येषु च काण्डानुसमयेनानु-
ष्ठेया इति पूर्वमेवोक्तं । तत्र तावद्दर्भासनदानं तच्चिकीर्षन् जानुपातनं
कुर्यात् ।

तथा च चक्षुःशृङ्गः ।

दक्षिणं पातयेज्जानु देवान् परिचरन् सदा ।

पातयेदितरज्जानु पिहन् परिचरन्नय ॥

जानुपातनानन्तरमासनदानाच्च पूर्वं दिग्जहस्ते जलं प्रक्षिपेत् ।

तथा च याज्ञवल्क्यः ।

पाणिप्रक्षालनन्दत्वा विष्टरार्थान् कुशानपि ।

यद्यपि चात्र पाणिप्रक्षालनार्थमुदकं ब्राह्मणदक्षे दत्त्वा विष्टरार्थाः
कुशा अपि तत्रैव देया इत्यापाततोऽपिशब्दात् प्रतिभाति, तथापि
विष्टरार्थान् कुशानासने दत्त्वेति विष्टरार्थशब्दप्रयोगात् प्रत्येतद्व्य-
मिति सतिचन्द्रिकाकारः ।

अतएवोक्तं काठके ।

प्रदद्यादासने दर्भान्न तु पाणौ कदाचनेति ।

प्रचेतसायुक्तं ।

दर्भाद्यैवासने दद्यान्न तु पाणौ कदाचन ।

पितृ-देव-मनुष्याणां स्यात् रुष्टिः शास्त्रतौ तथेति ॥

‘रुष्टिः’ कलहः । ब्राह्मणहस्ते देव-पितृ-मनुष्य-प्रजापत्यग्नितीर्थानां
मद्भावाद्भस्त्रविन्यस्तेषु दर्भेषु ममेदं ममेदमिति देवादीनां कलहः
स्यात् ।

अतएव नागरखण्डे हस्ते दर्भासनदानस्य वैफल्यमुक्तं ।

हस्ते तोयं परिक्षेप्यं नोदर्भास्तु कथञ्चन ।

योहस्ते चासनं दद्यात्तं दर्भं बुद्धिवर्जितः ।

पितरो नामने तत्र प्रकुर्वन्ति निवेशनं ॥

यत्तु प्रचेतसोक्तं गृहीयुस्ते तु तान् कुशानिति, तदपि मनसा
स्वीकुर्युरिति व्याख्येयं न तु हस्ते गृहीयुरिति, अतो न विरोधः ।
देवस्वामी तु मन्यते । यः पाणौ दर्भदानप्रतिषेधः स आसनास्त-
रणार्थदर्भविषयः । यस्तु ग्रहणविधिः स याज्ञवल्क्यवचनान्तस्य
पर्यालोचनया पाणवेव विष्टरार्थं कुशविषय इति । तदयुक्तं ।
आसनस्तरणार्थानां दर्भाणां विग्रहस्ते प्रदानाप्रसक्तेः प्रतिषेधानव-
काशात् ।

अत्र कुतुपाद्यामनोपरि प्रदेशस्य कुशासनस्य प्रदेशविशेषो
ब्रह्माण्डपुराणे दर्शितः ।

आसने चासनं दद्याद्दामे वा दक्षिणेऽपि वेति ।

वामेति ब्राह्मणस्य आसनावस्थितस्य वामभागावस्थिते आसन-
प्रदेशे, एवं दक्षिणे । अत्र दक्षिण इति वैश्वदेविकविषयं । वाम
इति पैतृकविषयं ।

तथा च तत्रैवानन्तरमुक्तं ।

पितृकर्मणि वामे वै दैवे कर्मणि दक्षिण इति ।

एतच्चामनं देवानां यद्यवमहितादैर्भर्तृदयं पितृणां तु तिलमहिताः ।

अत एव प्रदद्यादामने दर्भानित्यभिधायोक्तं काठके ।

देवानां मयवा दर्भाः पितृणाञ्च तिलैः सहेति ।

बौधायनेन तु विशेषान्तरमप्युक्तं ।

प्रदक्षिणन्तु देवानां पितृणामप्रदक्षिणं ।

देवानां मयवा दर्भाः पितृणां दिगुणास्तिलैः ॥

सहिता इति शेषः ।

भविष्यत्पुराणे ।

प्रदद्यादामने दर्भान् पितृणां दिगुणांस्तिलैः ।

‘दिगुणान्’ मध्यमङ्गेन दिगुणौष्ठतान् ।

अतएव शौनकः ।

अपः प्रदाय दर्भान् दिगुणभग्नानामने प्रदायेति ।

अनेन भङ्गपर्यन्तं दिगुणौकरणमुक्तं । अपः हस्तचालनार्थाः ।

ब्रह्मपुराणे वराहकृतश्राद्धप्रयोगे ।

स्निष्टमूलाग्रदर्भास्तु सतिलान् वेदवादवित् ।

तानारोप्यामने तत्र ददौ मध्येन वामनं ।

दिगुणौकरणेन स्निष्टानि परस्परं संलग्नानि मूलान्यथाणि च
येषाम्ने ‘स्निष्टमूलायाः’ ।

मध्येन उपविष्टब्राह्मणवामभागे पितृणां दिगुणा इति वदता
बौधायनेनार्थात् देवानामृजव इत्यभिहितं भवति ।

अत एवाह बृहस्पतिः ।

‘अजुन् सव्येन वै कृत्वा देवे दर्भाः प्रदक्षिणं ।

द्विगुणानपसव्येन दद्यात्पित्र्येऽपसव्यवत् ॥

‘अजवः’ द्वैगुणरक्षिताः ।

‘सव्येन’ सव्यस्कन्धस्थितयज्ञोपवीतेन, ‘अपसव्येन’ तद्विपरीतेन,
‘अपसव्यवत्’ अप्रदक्षिणं ।

नागरखण्डे ।

‘अजुभिः साक्षतैर्दर्भैः सोदकैर्दक्षिणादिभिः ।

देवानामासनं दद्यात् पितृणान्वनुपूर्वशः ।

विषमैर्द्विगुणैर्दर्भैः सतिलैर्वामपार्श्वगैः ।

‘दक्षिणादिभिः’ ब्राह्मणस्य दक्षिणभागे ‘विषमैः’ विषमसंख्यैः ।
तेन देवानां समसंख्यैर्दर्भैरासनं देयं ।

प्रचेतास्तु वैश्वदेविकासनदर्भाणां दानं प्रति ब्राह्मणमुपदिशन्
प्रतिग्रहमन्त्रमाह ।

देवे तु अजवोदर्भाः प्रदातव्याः पृथक् पृथक् ।

धर्मोऽस्मीत्यथ मन्त्रेण गृह्णीयुस्ते तु तान् कुशान् ॥

धर्मोऽस्मि विशि राजा प्रतिष्ठितः इत्यनेन मन्त्रेण यजुषा वैश्व-
देविकवाह्यणाः कुशान् गृह्णीयुः । अत्र गृह्णीयुरित्यस्यार्थः पूर्वमेव
व्याख्यातः । केचित्तु धर्मोऽस्मीतिपाठान्तरमाहः । तस्मिन् पक्षे
अयं मन्त्रः । धर्मासि सुधर्मा मेऽन्यस्मै ब्रह्माणि धारय त्वाणि
धारय विश्वन्धारय तेन त्वाचान्तः स्कन्दयात् इति ।

आसनादिदाने दिङ्निघममाह क्रतुः ।

उदन्मुखस्तु देवानां पितृणां दक्षिणामुखः ।

आसनार्थादिकं दद्यात् सत्यमेव यथाविधि ॥

आसनदाने विभक्तिविशेषस्तु अत्रयथासनयोः षष्ठीत्यादिना चतुर्थी
त्वासने नित्यमित्यादिना च वैकल्पिकः पूर्वमेव दर्शितः ।

षष्ठीं प्रकृत्य नागरखण्डेऽप्युक्तं ।

विभक्त्या पूर्वया तेषां आसनञ्च प्रदापयेदिति ।

इष्टिआहुते क्रतुर्दक्ष इत्यादिवचनावगतैः आहुविभागेन व्यवस्थितै-
र्विशेषां देवानां नामभिरासनदानादिकं प्रदेयं । तदेवमेतावदचन-
सन्दर्भसम्बन्धो वैश्वदेविकासनदानप्रयोग उच्यते । उदङ्मुखो दक्षिणं
जान्याच्च यज्ञोपवीत्यन्तर्जातुकरो द्विजदक्षिणहस्तमुत्थानं निज-
वामहस्तेन धृत्वा जल-यवममन्त्रितं दभंशिखादयं चक्ष्मेवादाय
पुष्करव-आर्द्रवःसंज्ञकानां विशेषां देवानां इदमासनं पुष्करव-
आर्द्रवःसंज्ञकेभ्यो विशेषेभ्यो देवेभ्य इदमासनमिति वोच्चार्य द्विज-
हस्ते तदुदकमासिच्य कमलपद्मासनदक्षिणभागस्योपरि देवतातीर्थेन
तद्दभंशिखादयं प्रक्षिपेत् । विप्रोऽपि धर्मोऽस्मिन्निविशति राजा प्रतिष्ठित
इति यजुर्व्याख्यानं स्वासनमस्त्विति ब्रूयात् ।

तथा च नागरखण्डे ।

गन्ध-माध्यासनादीनां प्रदानेषु द्विजोत्तमः ।

सुगन्धोऽस्तु सुदीपोऽस्तु चेत्यादि समुदाहरेत् ॥

अत्रासनदानानन्तरं द्विजकरे जलमासिञ्चेत् । तथा चाश्वलायन-
ग्रन्थसूत्रं ।

अपः प्रदाय दर्भान्द्विगुणमुद्रानासनं प्रदाय अपः प्रदायेति ।

इति दर्भासनदानं ।

अथ द्वितीयनिमन्त्रणं ।

तथा च पाद्म-माख्योक्तं ।

आसनेषूपकृष्टेषु दर्भवत्सु विधानतः ।

उपस्पृष्टोदकान् विप्रानुपवेश्य निमन्त्रयेत् ॥

नन्वासनेषूपवेश्येत्यनेन कम्बलादिमयासनोपवेशनस्य निमन्त्र-
णात् पूर्वकालतोच्यते न पुनर्दर्भासनदानस्येति वज्रसमतं । अतो यदि
कम्बलाद्यासनोपवेशनानन्तरमन्तरा दर्भासनदानं कृत्वा निमन्त्रणं क्रियेत
तदोपवेश्येत्येषा पूर्वकालताश्रुतिर्बाधेत । मैवं । भुक्ता गच्छेदित्यादौ-
भोजन-गमनयोः पदार्थान्तरव्यवधानेऽपि पूर्वकालताश्रुतेर्विरोधा-
दर्शनात् । क्वाप्रत्ययानुशासनमपि पूर्वकालतामात्रे न पुनरव्यवहित-
पूर्वकालतायां । अस्तुवा तस्यामपि तत् तथाप्यत्रान्तरापदार्थान्तर-
विधायकवाक्यानुगृह्यार्थं व्यवहितायामेव पूर्वकालतायान्तात्पर्यं
परिकल्पनीयं । शक्यते चासनश्रुतिमाधारण्यादनेन वचनेन दर्भासनो-
पवेशनानन्तर्यमप्यभिधातुं । अतएव दर्भासनदानानन्तरमाह गृह्य-
सङ्गहकारः । ततः पुनरपोदत्वा निमन्त्रयेद्देवे क्षणः क्रियतामिति, तत
ऽतथेति विप्रोब्रूयात्, प्राप्नोतु भवानिति कर्त्ता पुनर्ब्रूयात्, प्राप्नवानिति
विप्रः पुनर्ब्रूयात् इति । बौधायनस्तु विश्वेभ्यो देवेभ्यः क्षणः कर्त्तव्य
इति निमन्त्रणवाक्यं दर्शितवान् । यत्तु निरङ्कुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान्
देवान् समाङ्गयेदित्यस्य ब्रह्मपुराणवचनस्य निरङ्कुष्ठं विप्रकरं गृहीत्वा
निमन्त्रणे कृते सत्यनन्तरं विश्वेदेवाङ्गानं कर्त्तव्यमिति व्याख्यानं
कृत्वा निमन्त्रणे निरङ्कुष्ठद्विजहस्तगृहणं कर्त्तव्यमिति स्मृतिचन्द्रिका-
कारोभिहितवान् । तदयुक्तं । अत्र निमन्त्रणरूपपदार्थाध्याहारे प्रमाणा-

भावात् । ब्रह्मपुराणे च देवानावाहयिष्य इत्यावाहनं प्रकृत्य निरङ्कुष्ठ-
गृहणस्योक्तत्वात् पदार्थान्तरोपन्यासशून्ये च निरङ्कुष्ठवाक्ये अन्यसम्बन्धि-
त्वेनानवभासादावाहनेनैवास्य सम्बन्धोऽवगम्यते । अतः पूर्ववत् ब्राह्मण-
जानुविन्यस्तहस्तोर्नैवेदमपि निमन्त्रणं विधेयमिति ।

इति तृतीयनिमन्त्रणं ।

अथावाहनं ।

तथावाहनविधिप्रश्नानुज्ञाः कालिकापुराणे ।

रक्षणाय ततो देवान् विश्वाख्यांस्तत्र योजयेत् ।

रक्षणाय आहूयेति शेषः । 'तत्र योजयेत्' तेषु ब्राह्मणेषु आवा-
हनेन सन्निधापयेत् । 'ततः' तृतीयनिमन्त्रणानन्तरं । केचित्तु ब्राह्म-
णानां पुरतोऽर्घ्यपात्रस्थापनानन्तरमावाहनं कुर्वते ।

तथा च मार्कण्डेयपुराण-विष्णुपुराणयोः । विष्टरार्थं कुशान्
दत्त्वा सम्यूर्ध्वार्थं विधानतः । कुर्यादावाहनमिति ।

नागरखण्डेऽपि । गन्धपुष्पैश्च सम्यूर्ध्वेत्याद्यभिधायावाहनमुक्तं ।
निमन्त्रणानन्तर्यन्तु वज्रशास्त्रसम्मतमित्यादिच्यते ।

आह्नं द्वागलेयः ।

विष्टरार्थमृजुन्दर्भान् प्रदायापस्तथैव च ।

आवाहयेदनुज्ञतो विश्वेदेवाननुस्मरन् ॥

अथ दर्भान् प्रदायेत्यनेन दर्भासनदानस्यावाहनात् पूर्वकालता-
यामभिधीयमानायामपि सत्यन्तरानुसारान्मध्ये निमन्त्रणानुष्ठानेऽपि
पूर्वकालताश्रुतिविरोधाभावः पूर्ववदवाप्यनुसन्धेयः । 'अनुस्मरन्निति
विश्वेषां देवानामुत्पत्ति-महिम-स्वरूपाणि पूर्वोक्तानि अनुचिन्तयन् ।

‘अनुज्ञात इत्यत्र सन्निधानादावाद्याधिष्ठानभावादौचित्याच्च वैश्वदे-
विकैर्द्विजैरिति विशेषोऽवगम्यते ।

उक्तञ्च विष्णुपुराणे ।

सूर्यादावाहनं प्राज्ञो देवानान्तदनुज्ञया ।

तदनुज्ञयेत्यावाहनीयदेवाधिष्ठानभूतद्विजानुज्ञया । तथा च
यजमानकर्त्तृकः प्रश्नोऽपि लक्ष्यते प्रश्नाभावेनुज्ञाप्रसङ्गाविरहात् ।
प्राश्नानुज्ञयोः स्वरूपन्तु ब्रह्मपुराणे दर्शितं ।

देवानावाहयिष्ये तं प्राञ्जरावाहयेति च ।

निरङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान् देवान् समाह्वयेत् ।

‘निरङ्गुष्ठमित्यत्र द्विजहस्तमितिशेषः । अन्ये तु विप्राङ्गुष्ठमिति
पाठान्तरमाहुः । दक्षिणाचारेण कर्त्तव्यमिति वचनाच्च दक्षिणाङ्गुष्ठ-
मिति ज्ञेयं । ‘गृहीत्वा’ निजदक्षिणकरेण धृत्वा । ‘देवानावाहयिष्य
इति यजमानेन वैश्वदेविकद्विजान् प्रति प्रश्ने कृते तं यजमानं
प्रत्यावाहयेति ते विप्रा ब्रूयुरित्यर्थः । अतः प्रश्नवाक्ये देवानित्ये-
तस्मात् पूर्वं विश्वानिति पदं प्रयोज्यं ।

यत आह कात्यायनः ।

आमनेषु दर्भानास्तौर्यं विश्वान् देवानावाहयिष्य इति पृच्छत्या-
वाहयेत्यनुज्ञात इति ।

पृच्छति यजमानः, अनुज्ञातोद्विजैः ।

अत्र चेष्टिआहुः क्रतुर्दत्तः सङ्कीर्त्तौ वैश्वदेविक इत्येवमादिवचना-
र्थवत्त्वार्थं विश्वान् देवानित्येतस्मात् पूर्वं क्रतुदत्तादिके द्वे द्वे विशेषां
देवानां विशेषनामनी तत्तच्छ्राद्धकर्त्ता प्रयोज्ये, ते च इन्द्रसमासेनेति

देवताप्रकरणे वर्णितं द्वितीयया च विभक्त्येति विभक्तिप्रकरणे स्थितं ।
 वज्रवचनान्ते चेति देवताप्रकरण एवोक्तं । इहापि विश्वान् देवानिति
 वज्रवचनान्तपदसामानाधिकरणार्थं तदन्ते एवेति गम्यते । तथा च
 पार्वणादिषु पुरुरव आर्द्रवःसंज्ञकान् विश्वान् देवानावाहयिष्ये इत्यादि-
 प्रकारकं प्रश्नवाक्यं निष्पद्यते । येषान्तु विशेषनामज्ञानं नास्ति
 तैस्तु विश्वान् देवानावाहयिष्य इत्येतावन्मात्रं प्रयोज्यं ।

सहितानां देव-पितॄणां आवाहनप्रश्नोत्तरे प्रार्थनाविशेषश्चाह
 पैठौनसिः ।

देवांश्च पितॄंश्चावाहयिष्य इत्यनुज्ञाप्य सौम्याः सन्वित्युक्ता अग्नौ
 करिष्यामीति अनुज्ञाप्येति ।

सौम्याः सन्विति प्रार्थनानुरूपं सौम्याः सन्वित्वेव द्विजानां
 प्रतिवचनमनुमीयते ।

तथा च शौनकसूत्रे ।

ततोऽनुज्ञापयेद्देवांश्च पितॄंश्चावहयिष्यामीत्यावाहयेत् । सौम्यास्ते
 सन्वित्यनुज्ञातः पूर्वं देवानावहयेत् ।

अनुज्ञातो द्विजैरिति शेषः ।

पिप्पलादसूत्रेपि ।

देवांश्च पितॄंश्चावाहयिष्य इत्यनुज्ञाप्यावाहयेत् सौम्याः सन्वि-
 त्युक्ते पूर्वं देवानावहयेत् ।

अथ ह्य प्रश्नो यवहस्तेन यजमानेन काव्ये इत्याह यमः ।

यवहस्तस्ततोदेवान् विज्ञाप्यावाहनं प्रति ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवा स इत्युक्ता ॥

देवान् विज्ञाप्येति वैश्वदेविकद्विजान् सवितयं यथोक्तप्रकारेण
 पृच्छेदित्यर्थः । अत्र देवानां सयवा दर्भा इति परिभाषया मदर्भयव-
 युक्तहस्त इति ज्ञेयं । तद्युक्तता च हस्तस्य तेषामावाहने साधनत्वं
 कर्तुं । आवाहनञ्च प्रादक्षिण्येन कार्यं ।

अतएवोक्तं भविष्यत्पुराणे ।

आवाहयेद्यवैर्देवानपमर्त्य तिलैः पितृन् ।

यवैरिति तृतीयया यवानामावाहने साधनत्वमुक्तं । तत्र
 वक्ष्यमाणवाहनाङ्गभूतविकिरणद्वारा । अपमर्त्यमित्यनेन पितृव्यप्राद-
 क्षिण्यविधानात् प्रादक्षिण्येन देवानिति सूचितं । अत्र विनाश-
 प्रतिबन्धार्थं शिष्टाचारपरिपालनाय आर्जवेन परमसम्बोधनरूपकार्य-
 निष्पत्त्यर्थे च प्राङ्मुखोपविष्टवैश्वदेविकद्विजसङ्मुखतया प्रश्नकर्त्त-
 व्यता यद्यपि प्रतिभाति तथाप्युदङ्मुखत्वविधिवलेन सा त्याज्या ।
 उक्तं हि कूर्मपुराणे ।

ततस्त्वावाहयेद्देवान् ब्राह्मणानामनुज्ञया ।

उदङ्मुखो यथान्यायं विष्टेदेवाम इत्यृचा ॥

अत्र ह्युदङ्मुखत्वावाहनभावनया साङ्गत्या सह सम्बन्धोऽवगम्यते
 अतः प्रश्नोऽप्युदङ्मुखेनैव कार्यः । स चायं वैश्वदेविकपङ्क्तिमूर्धन्यमेकं
 तत्पङ्क्तिभाजः सर्वान् वा प्रति कार्यः ।

इत्यावाहनविधि-प्रश्नानुज्ञाः ।

अथ मन्त्रादयः पदार्थाः ।

तत्र मार्कण्डेयपुराणे ।

पवित्रकाणि दत्त्वा च तेभ्योऽनुज्ञासवाप्य च ।

कुर्यादावाहनं प्राज्ञो देवानां मन्त्रतो द्विजः ॥

‘पवित्रकाणि’ अर्घ्यपात्रस्थितानि, दत्त्वा द्विजपाणाविति शेषः ।
एतच्च येषां द्विजाग्रतोऽर्घ्यपात्रस्थापनानन्तरमावाहनं तन्मतेनेति
वेदितव्यं । ‘मन्त्रत इति मन्त्रेण ।

केन मन्त्रेणेत्यपेक्षायामाह याज्ञल्क्यः ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्युक्ता ।

‘यवैरन्ववकीर्येति’ आवाहनं नाम देवतायाः स्वस्थानात् कर्मदेशं
प्रति प्रेषणानयनं, तस्य च प्रकाशिकेयमृक् ‘यवरन्ववकीर्येति’ ब्राह्मण-
हस्तमङ्गुष्ठस्योक्त्युक्त्युक्तं सुकरस्मितं कुम्भ-यवं द्विजानां पुरतोभुवि प्रदक्षिणं
विकीर्येत्यर्थः । केचित्त्वावाहनमन्त्रं पठन्तो ब्राह्मणशरीर एवार्चन-
प्रकारेण यवविकिरणं कुर्वन्ति ।

तथा च भर्ह्यज्ञः ।

विश्वेदेवास आगतमन्त्रेणानेन पार्थिव ।

तेषामावाहनं कार्यमस्तैश्च शिरोऽन्तत इति ॥

दक्षिणपदात् प्रभृति शिरःपर्यन्तमित्यर्थः, तत्रकारस्तु वक्ष्यते ।

आह कात्यायनः ।

विश्वेदेवास आगतेत्यनयावाह्यावकीर्य विश्वेदेवाः शृणुतेममिति
जपितेति ।

विश्वेदेवास आगत शृणुताम इमं हवं इदं वर्हिर्निषीदतेत्यन-
याचो, ‘आवाह्य’ आवाहनं कृत्वा, तदनन्तरं विश्वेदेवाः शृणुतेमं हवं
मे ये अन्तरिक्षे ये उपर्यविष्ट ये अग्निजिह्वा उतवा यजत्रा आसद्या-
स्मिन् वर्हिषि मादयध्वं इत्येतामृचं कृताञ्चलिर्जपेत् ।

पाद्ममाख्यघोस्तु पुराणयोरेतन्मन्त्रजपानन्तरं समन्त्रकं यव-
विकिरणमुक्तं ।

विश्वेदेवास इत्याभ्यामावाह्य विकिरेद्यवान् ।

यवोमि धान्यराजस्त्वं वारुणो मधुमिश्रितः ।

निर्णोदः सर्वपापानां पवित्रमृषिसंस्तुतं ॥

अत्राभ्यामिति द्विवचनात् ऋग्वेदयमावाहनसाधनत्वेनोक्तमिति
गम्यते । तदनन्तरं यवविकिरणं । यवप्रकाशनद्वारकस्य तद्विकिरणे
यवोमीत्यादि मन्त्रोक्तः ।

यमेन तु विकिरणे प्रादक्षिण्यं मन्त्रान्तरद्व्योक्तं ।

विश्वेदेवाः शृणुतेति जप्त्वादाय ततोऽस्तान् ।

ओषधय इति मन्त्रेण विकिरेत्तु प्रदक्षिणं ॥

अत्र प्रतौकेन ओषधयः समवदन्त सोमेन सह राज्ञा । यस्मै
हृणोति ब्राह्मणस्त्वं राजन् पारथामसीत्येव मन्त्रो दर्शितः ।

ब्रह्मपुराणे चावाहने मौनं मन्त्राश्चोक्ताः ।

ततो मन्त्रं जपेन्मौनौ विश्वेदेवास आगत ।

द्वितीयञ्च जपेन्मन्त्रं विश्वेदेवाः शृणुतेति च ॥

जपेत्तृतीयं मन्त्रञ्च पौराणं पुण्यवर्द्धनं ।

आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा महावलाः ।

ये यत्र विहिताः आद्वे सावधाना भवन्तु ते ॥

अत्र यस्तृतीयो मन्त्र उक्तः स वैश्वदेविकोत्पत्तिविशेषनामान-
भिर्भिन्नं प्रति वेदितव्यः । तथा च विस्तेषां देवानां उत्पत्तिस्थानं
नामानुकीर्तनं वाभिधाद्योक्तं भविष्यत्पुराणे ।

अजानन् श्लोकमेकन्तु पठेद्विप्रसमीपतः ।

सदेवेषु तु सर्वेषु आद्रेष्वादौ सक्तुदुधः ॥

आगच्छन्तु महाभागा इत्यादि पूर्ववत् । 'अजानन्निति वैश्वदे-
विकौमुत्पत्तिं विशेषणानामानि वा अजानन्निति व्याख्येयं ।

तथा च शब्दः ।

नामञ्चैव तद्योत्पत्तिं न विदुर्ये द्विजातयः ।

श्लोकमेतं पठेयुस्ते ब्राह्मणानां समीपगाः^(१) ॥

आगच्छन्तु महाभागा इत्यादि । अनेन चैतद्विज्ञायते, यैरेषा-
मुत्पत्तिर्विशेषणानामानि च ज्ञायन्ते तैरुत्पत्तिमनुष्मरद्भिर्विशेषणामा-
नि च प्रयुञ्जानैरावाहनं कार्यमिति । उत्पत्तिश्चैषां “देवकन्यायां
विश्यायां धर्माज्जातेति देवताप्रकरणे दर्शिता । नामप्रयोगश्चैवं ।
पुह्रव-आर्द्रवःसंज्ञका इत्युच्चार्य विश्वेदेवास आगतेत्यादिमन्त्रोच्चारणं
कर्त्तव्यमिति । मानवे आद्रकल्पे “विश्वान् देवानावाहयिष्ये इत्युक्ता
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः “विश्वेदेवा च्छतावृधः-विश्वेदेवासो अस्त्रिध इति
यवान् प्रकिरेत् । एतस्मिन्मन्त्रे लिख्यते । विश्वेदेवा च्छतावृध-
च्छतुभिर्हवनश्रुतः जुषन्तायु । ज्यम्ययः, विश्वेदेवासो अस्त्रिध एहि
मायासो अद्रुहः मेधं जुषन्त वज्रय इति । अत्र वैश्वदेविकब्राह्मणा-
नेकत्वेऽपि न प्रतिब्राह्मणमावाहनावृत्तिः सप्तदावाहनेनैवानेकब्राह्म-
णाधिष्ठाने देवतासन्निधानसम्भवात् । आवाहनादूर्ध्वन्तु प्रतिब्राह्मणं
देवतासन्निधानात् ब्राह्मणभेदेन देवताया अयौपाधिकोभेदो भवति,
तेनावाहनोत्तरकाले देवताराधनार्थं यज्ञवारोपणादिसन्निपत्योपकारकं

(१) समीपत इति ग० ।

क्रियते तत्सर्वं पुरोडाशप्रथनादिवत् प्रतिब्राह्मणमावर्त्तनीयं । सन्निप-
त्योपकारके आवृत्तिं विना ब्राह्मणान्तरे कार्यामिद्वेः । “विश्वेदेवाः
शृणुतेत्यादिमन्त्रजपस्त्वावाहनोत्तरकाले क्रियमाणोऽप्यारादुपकारकत्वेन
सकृत्क्रियमाण एव सर्वोपकारजननसमर्थो भवतीति नावर्त्तत इति ।

इति मन्त्रादयः पदार्थाः । इत्यावाहनं ।

अथोपवेशन-संवेशन-पाद्यार्घ्याचमनीयानि देवानां ।

महाभारते ।

विश्वान् देवान् समाहूतान् प्राक्प्रदत्तं कुशासनं ।

मनसा निर्दिशन् विद्वान् प्रणिपत्योपवेशयेत् ॥

इहासने माहाभागाः समाध्वमिति कीर्त्तयन् ।

संवेशयेत्ततस्तान् वै सुखं संविशतेति च ॥

संवेशनमिह दूराध्वलवृणात् आन्तस्थ विश्रान्तये क्षणमात्रं नि-
र्निमेषं शयनं ।

अथैवं प्रयोगः ।

यज्ञोपवीतौ प्राङ्मुखो दक्षिणं जान्वाच्च आवाहनविहित-
सन्निधानात् द्विभुजान् शरशरासनसनाथपाणीन् मनोहरहार-केयूर-
किरीट-कटक-कुण्डलादिमण्डितावयवान् परिहितमहार्हपरिधानान्
सुरभिसन्तानप्रसूनपरिष्कृतान् विविधगन्धानुलेपननेपथ्यान् विजि-
तजातरूपसम्पदुपहसितकन्दर्पदर्पान् पुरतः पद्ममिव पूर्वापकल्पितं
दर्भासनं बुद्ध्या समुद्दिश्य ॐ इहासने महाभागाः पुरुरव-आर्द्रवः-
सञ्जका विश्वेदेवाः समाध्वमित्यनेन मन्त्रेणोपवेशयेत् । ततः
ॐ पुरुरव-आर्द्रवःसञ्जका विश्वेदेवा इव सुखं संविशतेति संवेशयेत् ।

केचित्तु “इदं वर्चिर्निषीदत मादयध्वमिति लिङ्गादेतयोरेव मन्त्रयो
र्विनिद्योगं मन्यन्ते । पाद्यादीनि तु श्रौतकार्यवर्णस्वीकृते कौशिकप्रणिते
आह्नकल्पे आवाहनानन्तरमुक्तानि । अथ यज्ञोपवीती सावित्र्योदपात्र-
मभिमन्त्र्य विश्वेभ्यो देवेभ्यः पाद्यमर्घ्यमाचमनीयमिति ब्राह्मणहस्तेषु
निनयेत् । उदकपूर्णपात्रं ‘उदपात्रं’ । उदकपूरणञ्च “शन्नोदेवीरित्या-
दिना मन्त्रेण कर्त्तव्यं । तथा च पिप्पलादाद्यवर्णस्तु च शन्नोदेवीरितिपूर्णं
सावित्र्योदपात्रमभिमन्त्र्य विश्वेभ्यो देवेभ्यः पाद्यमर्घ्यमाचमनीयमिति
द्विजकरे निनयेदिति । ‘सावित्री’ तत्सवितुर्वरेण्यमित्यादिका सविह-
देवत्या ऋक् । शन्नोदेवीरितिप्रतीकगृहीतोमन्त्रः संलिख्यते । शन्नो-
देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये शंघोरभिस्रवन्तु न इति ।

अथ विश्वरेणार्घ्यनिरूपणं ।

अर्घ्यानामार्घ्यनीयानां पुरतः समाननार्थः प्रशस्तद्रव्यप्रक्षेपः । तत्र
द्रव्यविशेषविशिष्टो वैश्वदेवार्घ्यविधिर्वाराहपुराणे ।

विष्टराद्यं कुशान् दत्त्वा समूर्थार्घ्यं विधानतः ।

यवाम्बुना तु देवानां दद्यादर्घ्यंविधानवित् ॥

‘समूर्थार्घ्यं’ अर्घ्यार्थं द्रव्यं पात्रे संभृत्य । अत्र याज्ञवल्क्यादिभि-
रावाहनोत्तरकालमर्घ्यपात्रसमूरणमुक्तं । वैजवापादिभिस्त्वावाहनात्
पूर्वकालं ।

विष्णुपुराणेऽपि पूर्वमुक्तं ।

विष्टराद्यं कुशान् दत्त्वा समूर्थार्घ्यं विधानतः ।

कुर्यादावाहनं प्राज्ञो देवानां तदनुज्ञया ।

यवाम्बुना च देवानां दद्यादर्घ्यं विधानवित् ॥

मार्कण्डेयपुराणेऽपि ।

विष्टराधं कुशान् दत्त्वा सम्पूर्णाध्यान् विधानतः ।

पवित्रपाणिः^(१) दत्त्वा च तेभ्योऽनुज्ञामवाप्य च ॥

कुर्यादावाहनं प्राज्ञो देवानां मन्त्रतो द्विजः ।

यवाभ्योभिस्ततश्चार्धं दद्यादै वैश्वदेविके ॥

अत्रार्थपात्रोपरि पवित्राणि स्थापनीयानीति वक्ष्यते । तानि पवित्राणि ब्राह्मणहस्तेषु दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यश्चावाहनानुज्ञां लब्ध्वा आवाहनं कुर्यादित्यर्थः ।

इति द्रव्यविशिष्टोऽर्घ्यदानविधिः ।

अथ पात्रादिसंस्कारः ।

तत्र तावत्पात्रसंस्कार्यता उक्ता ब्रह्माण्डपुराणे ।

सौवर्णराजताभोजमणिपात्राण्यपि वा ।

अर्घ्यार्थं संस्करोत्येव शुभम्यत्रपुटादि वा ॥

‘सौवर्णं’ सुवर्णनिर्मितं, ‘राजतं’ रजतसम्भवं । तच्च पित्र्य एव कर्मणि प्रयोज्यं दैवे तन्निषेधदर्शनात् ।

तथा च राजतमधिकृत्य मत्स्यपुराणे ।

शिवनेत्रोद्भवं यस्मादतस्तत्पितृवल्लभं ।

अमङ्गलं तद्यत्नेन देवकार्येषु वर्जितं ॥

‘शिवनेत्रोद्भवं’ रुद्राश्रुसम्भवं । “यद्यशु अशीर्यत् तद्रजतं हिरण्यमभवदिति तैत्तिरीयश्रुतेः । अशुप्रभवत्वादेवामङ्गलं ।

अतएव पित्र्य एव कर्मणि राजतस्य प्रागस्त्यमाह वैजवापः ।

(१) पवित्रपाणीति ख० ।

राजतानि प्रशस्तानि पिच्ये हैमानि दैविके ।

अपिवा तासपाचाणि दैवे पिच्येऽर्थकर्मणि ॥

अचोत्तराङ्गैऽपि प्रशस्तानौत्यनुषज्यते ।

‘आभोजे’ तासमयं । रसशास्त्रे कमलनाभां ताम्रवाचिवप्रसिद्धेः ।

‘मणिपाचाणि’ मणिकय-मरकत-स्फटिकादिरत्ननिर्मितानि पाचाणि ।

‘पत्रपुटाः’ पलाशपत्रवृक्षतानि पाचाणि । ‘यज्ञियं’ यज्ञियवृक्षमयं ।

पलाशाश्वत्योदुम्बर-विकङ्कत-काश्वर्य-विल्व-खदिर-शमीप्रमृतयो य-

ज्ञियवृक्षाः । आदिशब्दादन्यान्मपि पात्रप्रकरणोक्ताणि पाचाणि

संगृह्यन्ते । ‘संस्करोति’ संस्कुर्व्यात् । वर्त्तमानापदेशस्याप्यप्राप्तेऽर्थे ।

अग्निहोत्रे जुहोतौत्यादिवद्विधायकत्वाभ्युपगमात् । ‘अर्थार्थमित्यर्थं’

निष्पादयितुं । अत्र यद्यप्यसंज्ञितैरपि पात्रैरर्थस्वरूपं निष्पद्यते,

तथापि तद्विशिष्टं कर्त्तुमसंज्ञितैर्न शक्यत इति तदर्थं संस्कारः कर्त्तव्यः,

स च सञ्चार्यतामादन-प्रोचण-पवित्रोपधानस्वरूपः । आमादिते च

पात्रे जलादिभिः समूरीणीये ।

तदाह प्रजापतिः ।

सौवर्णं राजतं खातुं ताम्रं मणिमयं तथा ।

यज्ञियं चमसं वापि अर्थार्थं पूरयेद्बुधः ॥

सौवर्णमित्याद्येकवचनमविवक्षितं । पात्रानेकत्वस्य प्रतिपात्रञ्च

पूरणविधेर्वक्ष्यमाणेषु स्मृत्यन्तरवचनेषु दर्शनात् । पात्रानेकत्वेऽप्येकैकस्य

पृथक् पृथक् पूरणकर्त्तव्यतापरञ्चैकवचनं । एतच्च पात्रपूरणं पात्रयो-

र्द्धर्भ-पवित्रे निधाय कर्त्तव्यमिति पात्रद्वित्वसहितपूरणेति कर्त्तव्यतावि-

धिपूर्वकमाह याज्ञवल्क्यः ।

यवैरन्वकीर्त्याय भाजने सपवित्रके ।

शस्त्रोदेव्या पयः क्षिप्त्वा यवोसौति यवांस्रथा ॥

यवैरन्वकीर्त्यैत्यावाहनेतिकर्त्तव्यताप्रतिपादकत्वेन पूर्वमेव व्याख्यातं । अथवा भाजने सपवित्रक इत्येतच्छब्दना व्याख्यातं । सपवित्रे भाजने कर्त्तव्ये वैश्वदेविकार्थार्थं । तत्र च शस्त्रोदेवीरभिष्टय इत्यनयार्चा उदकं निक्षिप्य यवोसौतिमन्त्रेण यवान्निक्षिपेत् । अत्र केचिदाहुः ।

अर्द्धणीयदेवतैक्यादर्शक्ये तदर्थस्य पात्रस्यैकत्वमेव न्याय्यं । तथा च भाजने इति सप्तम्येकवचनमेवोचितं न विभक्त्यन्तरदिवचनमिति तदयुक्तं ।

देवतैक्येपि तदधिष्ठानभूतब्राह्मणानेकत्वे प्रत्यधिष्ठानं देवताध्यासादौपाधिके तद्भेदे पात्रभेद एव न्याय्यः । नन्वेवं तर्हि द्विब्राह्मणपत्र एवार्थपात्रद्वित्वं ब्राह्मणाधिक्ये तु तदाधिक्यमपि प्राप्नुयात् । भवेदेवं यद्यधिष्ठानोपाधिकदेवताभेदस्य स्रतन्त्रस्यैव पात्रभेदहेतुत्वमुच्यते । न तु तदिहोच्यते । किन्तु पात्रैकत्वापादकदैवतैक्यरूपन्यायनिराकरणद्वारा संख्याविशेषविशिष्टपात्रभेदप्रतिपादकप्रमाणानुयाहकत्वेन परतन्त्रस्यैव सतः । तच्चानुयाह्याविरोधेन व्यतिष्ठते । अतोद्विब्राह्मणपत्रे तदधिकद्विजपत्रेऽपि वा “भाजने सपवित्रक इति दिवचनात् पात्रद्वित्वमेव ।

सष्टं च पात्रद्वित्वं पाद्म-मात्स्ययोरुक्तं ।

विश्वेदेवान् यवैः पुण्यैरभ्यर्च्यामनपूर्वकं ।

पूरयेत् पात्रद्युग्मन्तु स्थाण्डर्भ-पवित्रके ।

शस्त्रोदेवीत्यपोदद्याद्यवोसौतियवानपि ॥

एवञ्च मत्थेकब्राह्मणपत्रेऽप्यर्घ्यपात्रद्वित्वमेव । न चानुपाहकन्या-
यविरहात्तन्नेति वाच्यं । वचनस्थानुपाहकापेक्षाविरहात् । नापि चाचा-
रात्तत्र पात्रैकत्वं, आचारात् स्रुतेर्वर्त्तनीयत्वात् । न चैकैकस्य तु
विप्रस्य अर्घ्यपात्रं विनिक्षिपेदिति प्रचेतोवचनेनापि ब्राह्मणमंख्यया
पात्रमंख्योपादानमवगम्यते, अस्य प्रतिब्राह्मणमर्थ्यादकप्रचेपमात्रविधिना
कृतार्थत्वात् । अर्घ्यं पात्रे विनिक्षिपेदित्यस्मिन् पाठे द्वैवे द्विब्राह्मण-
विषयत्वेन पित्र्ये चिब्राह्मणविषयत्वेन चरितार्थत्वात् ।

मानवमैवायणीयास्त्वेकमपि पात्रमामनन्ति ।

चौणि पाचाणुपकल्पयेत् द्वे वैश्वदेविके एकेकमुभयत्र वेति ।

अथञ्च पात्रैकत्वविधिरेकब्राह्मणपत्रे अनेकब्राह्मणपत्रेऽप्यनेक-
पात्रालाभविषयत्वेन व्याख्येयः । अत्र पवित्रकरणे मन्त्रमर्घ्यपात्रो-
परि पवित्रनिधानञ्चाह पारस्करः ।

पवित्रे स्था इति पवित्रं कृत्वा पात्रे निधाय च ।

अन्नं इत्यपोनिनयेत्थवान् पित्र्ये तिलांस्ततः ॥

तत एव वैश्वदेविकानन्तरं करिष्यमाणे पैत्रे कर्मणीत्यर्थः ।

प्रचेता अपि ।

पवित्रे स्था इति मन्त्रेण पवित्रे कारयेद्बुधः ।

ते निधायार्घ्यपात्रेषु अन्नोदेवीत्यपः क्षिपेत् ॥

पवित्रे इति प्रतीकोपदिष्टं शाखाभेदेन व्यवस्थितं मन्त्रद्वयं समर्थं
दर्भप्रकरणे दर्शितं । अत्र पवित्रप्रातिपदिकं विधिविशेषच्छिखायां
दर्भशिखायां वर्त्तते, ततश्च तदुपरि प्रयुज्यमानं द्विवचननाङ्गतं द्वित्व-
मेवाभिधत्ते, अतः पवित्रे स्था इति द्विवचनयुक्तो मन्त्रोऽप्यपि द्वित्व-

युक्ते वैश्वदेविक एव पवित्रे मुख्यरत्नान्वितः त्रिलयुक्ते पित्र्ये, तथापि तत्करणेऽप्यसौ प्रयोज्य एव, तत्रापि कात्यायनेनैतद्दिनियोगस्य प्रतिपादितत्वात् । “कुशौ समावप्रकीर्णावधानन्तर्गभौ कुशैश्चिह्नयन्ति पवित्रे स्य इति चीन् वेति । वाजसनेयिब्राह्मणेऽपि तत्र विनियोगो दृश्यते । तत्र “अथ पवित्रे करोति पवित्रे स्यो वैष्णव्यावित्युक्ता अयापि चीणि स्युरित्युक्तं । पवित्रवये प्रयुज्यमानस्यायं वज्रवचनोऽहमन्तरेणैव प्रयोज्यः न प्रकृतावपूर्वत्वादिति कात्यायनेन प्रकृतौ प्रयुज्यमानेषु मन्त्रेषूहस्य निषिद्धत्वात् । एकोद्दिष्टे त्वेकस्मिन्नेव पवित्रेऽतिदेशप्राप्तत्वादूहितैकवचनयुक्त एवायं मन्त्रः प्रयोज्यः । अत्र पात्रेऽस्थिति वज्रवचनं न विकल्प्यमानसौवर्णादिनानाजातीयपात्रवज्रत्वापेक्षया । एतच्च पवित्रद्वयं प्रतिपात्रमन्यदन्यविधेयं । तथा च चतुर्विंशतिमते ।

हे हे शलाके देवानां पात्रे कृत्वा तपः क्षिपेत् ।

कूर्मपुराणे ।

हे पवित्रे गृहीत्वास्य भाजने चालिते पुनः ।

शत्रोर्देवौर्जलं क्षिप्त्वा यवोमीति यवांस्तथा ॥

भाजने अस्य क्षिप्त्वा चालिते सम्भार्याङ्गिः प्रचालिते, शत्रोर्देवौ रित्ययं जलपत्रपमन्त्रः पूर्वं दर्शितः ।

मानव-मैत्रायणीयसूत्रे मन्त्रान्तरमप्युक्तं । “समं न्यायन्तीत्यप आशिच्येति । समत्रायत्युपयन्त्यन्याः समानपूर्वे नद्यः पृणन्ति । तम-शुचिशुचयो दीदिवांसमपात्रपातं परितस्तुरापः । यवोमीत्ययन्त्वेकेन प्रकारेणावाहनोत्तराङ्गभूते यवविकरण एवेकः ।

तमेव पाठान्तरेणाह गोभिलः ।

यज्जीयतृचमसेषु पवित्रान्मर्हितेष्वेकैकस्मिन्प आसिञ्चति शन्नो-
देवैरित्येकैकस्मिन्नेव यवानावपति यवोसि सोमदेवत्यो गोमवो देव-
निर्मितः प्रथममग्निः पृक्तः स्वाहया विश्वान् देवान् प्रीणाहि नः स्वाहेति ।
अथ पाचभेदादेकैकस्मिन्नेव जलादिप्रक्षेपे सिद्धे प्रतिपाचं मन्त्रा-
वृत्त्यर्थोऽयं विधिरिति गम्यते ।

नागरखण्डे तु यवोऽमीत्यादिरन्य एव मन्त्रोदर्शितः ।

शन्नोदेवैतिमन्त्रेण अर्थपाचे विनिक्षिपेत् ।

यवोऽसि यवयाम्नेति अक्षतांस्तत्र निर्वपेत् ॥

‘अक्षतान्’ यवान् । ‘तत्रेति’ निक्षिपार्थोऽदकपाचे । यवोऽसि यव-
याम्ने द्वेषो यवयारातिरित्यनेन मन्त्रेण निक्षिपेत् ।

यवप्रक्षेपानन्तरं गन्ध-पुष्पप्रक्षेपः शौरपुराणेऽभिहितः ।

शन्नोदेव्या जलं क्षिप्त्वा सपवित्रे तु भाजने ।

यवान् यवोऽमीति तथा गन्ध-पुष्पञ्च निक्षिपेत् ॥

गन्ध-पुष्पप्रक्षेपे गन्धद्वारां श्रौश्च त इत्यनयोर्मन्त्रयोर्विनिर्योग-
स्तुविंशतिमते दर्शितः ।

हे हे पवित्रे देवानां पाचे हत्वा पयः क्षिपेत् ।

शन्नोदेवैति वै तोयं यवोऽमीति च वै यवान् ॥

श्रौश्च तेति च वै पुष्पं गन्धद्वारेति चन्दनं ।

पुष्प-धूपादिभिः पूज्यदेवपाचाणि मानवः ॥

अत्रादिशब्देन दीपोऽपि संगृह्यते । गन्धाद्युपचारानन्तरमुत्पवन-
मुक्तं मानव-मैत्रायणीयसूत्रे ।

सुमनसस्योत्पूय यवान् प्रक्षिप्येति ।

उदकप्रक्षेपानन्तरं यवोसीत्यादिना मन्त्रेण तत्र यवान् प्रक्षिप्य
 त्रीत्यु त इत्यनेन सुमनसः पुष्पाणि निधाय प्रोक्षणीवदुत्पन्नं कृत्वा
 वक्ष्यमानप्रकारेणार्घ्यदानं कुर्यादित्यर्थः । अनन्तरश्चैतान्यर्घ्यपात्राणि
 सावित्र्याभिमन्त्रणीयानि, “सावित्र्योदपात्रमभिमन्त्र्येतिवचनात् ।
 पाद्म-मात्स्ययोः ।

शन्नोदेवौत्यपो दद्यात् यवोऽसीति यवानपि ।

गन्ध-पुष्पैस्तु सम्युज्य वैश्वदेवं प्रति न्यसेत् ॥

‘वैश्वदेवं प्रति’ वैश्वदेविकब्राह्मणानां पुरतः, ‘न्यसेत्’ अर्घ्यपात्रं
 स्थापयेत्तच्च स्थापनमर्घ्यपात्रमम्यन्तिरस्त्विति प्रश्नपूर्वकं स्नाहार्थ्या
 इत्यनेन वाक्येनेत्याह जातुकर्णः ।

ततोर्घ्यपात्रमम्यन्तिं वाचयित्वा द्विजेत्तमान् ।

तदग्रे चार्घ्यपात्रन्तु स्नाहार्थ्या इति विन्यसेत् ॥

अस्यार्थः ।

दैवार्घ्यपात्रमम्यन्तिरस्त्विति कृताञ्जलिर्देवब्राह्मणान् पृच्छेत् ।
 त्रैश्वस्तु दैवार्घ्यपात्रमम्यन्तिरिति ब्राह्मणैः प्रतिवचने कृते सत्यास्तीर्ण-
 दर्भमहितमेकैकं पात्रमुद्धृत्य स्नाहार्थ्या इत्यनेन वाक्येन वैश्वदेविक-
 ब्राह्मणानां पुरतः स्थापयेत् । अनन्तरञ्च वैश्वदेविकद्विजहस्तो तत्पात्र-
 स्थितोदकनिक्षेपः कर्त्तव्यः ।

तच्च समन्त्रकमाह प्रचेताः ।

यवोसीति यवान् कीर्य गन्ध-पुष्पैः सुपूजितं ।

या दिव्या इतिमन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनित्तिपेत् ॥

‘कीर्य’ अर्घ्यपात्रे प्रक्षिप्य, गन्ध-पुष्पादिभिः सुपूजितं तत्प्रविच-

स्थितमर्घ्यमर्घ्यार्थमुदकं “या दिव्या आपः पयसा सम्बभूवुर्या अन्त-
रिक्षा उत पार्थिवीर्या हिरण्यवर्णा यज्ञीयास्ता न आपः संस्त्रोताः
सुहवा भवन्वित्यनेन मन्त्रेण आह्निकर्त्ता द्विजहस्ते प्रक्षिपेत् । अत्र यदि
वैश्वदेविके द्वौ विप्रौ द्वे चार्थपात्रे तदा समं स्यादिति न्यायात् प्रथम-
विप्रकरे प्रथमपात्रेणार्घ्यः द्वितीयकरे द्वितीयेनार्घ्या देयः । यदि तु
चतुःसंख्यका विप्रास्तदा प्रथमार्घ्यस्थितं पवित्रं प्रथमद्विजकरे दत्त्वा
तत्रत्यमर्घ्यादकं स्लोकं तत्करे निक्षिप्य तत्पवित्रमादाय द्वितीयविप्रहस्ते
दत्त्वा तत्पात्रस्थितं शेषमुदकं तत्र निक्षिपेत् । एवं द्वितीयार्घ्यपात्रस्थितं
पवित्रं द्वितीयविप्रकरे दत्त्वा तेन पात्रेण चतुर्थं पूर्ववत् कुर्यात् ।
एवमष्टसंख्यकेषु वैश्वदेविकेषु समं विभज्य पात्रद्वयस्थितमर्घ्यादकं
प्रक्षेप्य । यदा त्वेकमेवार्घ्यपात्रं अनेके च विप्रास्तदा तत्पात्रस्थित-
मर्घ्यादकं सर्वेषामपि हस्ते पृथक् पृथक् स्लोकं स्लोकं प्रक्षेप्य । तत्र च
प्रतिप्रक्षेपं मन्त्रावृत्तिः ।

अत्र केचिदाहुः ।

महदुच्चारणेनैवार्घ्यपात्रस्यद्रव्यप्रकाशनस्य कृतत्वात् पुनः प्रकाश-
नप्रयोजनाभावेन महदेव मन्त्रप्रयोग इति ।

तन्न ।

एकया मन्त्रोच्चारणक्रियैकब्राह्मणहस्तप्रदेशद्रव्यैकदेशस्य संस्तु-
तत्वादेकदेशान्तरसंस्कारार्थं मन्त्रावृत्तेर्युक्तत्वात् । प्रतिद्रव्यज्ञाना-
वृत्तिः^(१) प्रक्षेपकरणमन्त्रत्वे । अनुमन्त्रणमन्त्रत्वे तु महदेव प्रयोग
इत्येतत् पित्र्यार्थप्रकरणे वक्ष्यमाणन्यायवशात् प्रत्येत्यं । अथञ्च

(१) इयञ्च स्यादवृत्तिरिति ख० ।

मन्त्रो याज्ञवल्क्यस्मृति-भौर-कूर्मपुराणेष्वथस्मिन्नेवार्थे विनियुक्तः ।
 मानवमैत्रायणीयसूत्रे त्वर्घपात्रस्थितयोः पवित्रचोरर्घ्यनिनयनात् पूर्वं
 विप्रपाणावर्पणमर्घ्यदाने च मन्त्रान्तरं सम्बुद्धियुक्तं वाक्यश्लोकं ।
 पवित्रपाणौ प्रदाय हिरण्यवर्णाः शुचय इत्युक्ता विश्वेदेवा एष वो
 अर्घ्य इति । हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः यत् । सुजातः कथ्यपो-
 यास्त्रिन्द्रः । अग्निर्या गर्भं दधिरे विरूपास्ता न आपः संस्थोनाः
 सुहवा भवन्तु । द्विजहस्ते चार्घ्यप्रक्षेपो द्विजस्य पूजां कृत्वा कर्त्तव्यः ।
 अतएव गन्ध-पुष्पैश्च संपूज्येत्यर्घ्यपात्रपूजनमभिधायोक्तं पाद्म-
 मात्म्ययोः ।

गन्ध-पुष्पैरलङ्कृत्य या दिव्येत्यर्घ्यमुत्सृजेदिति ।

अस्य च पूजनस्यार्घ्यपात्रस्थितपवित्रदानानन्तर्यं प्रकारविशेषश्चाह
 मार्गः ।

दत्त्वा हस्ते पवित्रञ्च कृत्वा पूजाञ्च पादतः ।

या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिक्षिपेत् ॥

इह “दत्त्वा हस्ते पवित्रञ्च कृत्वा पूजाञ्च पादतः” इत्यत्रोपक्त-
 मोपसंहारगतैकवचन-बहुवचनयोर्विरोधेऽनुपजातविरोधित्वादुपक्रम-
 स्य तदनुसारेणैवोपसंहारवर्णने न्याय्ये बहुवचनमविवक्षितं । ‘पादतः’
 पादप्रभृतिमूर्द्धान्तं ।

तथा च प्रचेताः ।

पादप्रभृतिमूर्द्धान्तं देवानां पुष्पपूजनं ।

पूजासम्प्रदायस्तु प्रथमं दक्षिणपादे ततः मध्यपादे दक्षिणे जानु-
 नि मध्यजानुनि दक्षिणे करे मध्यकरे दक्षिणांशे मध्यांशे शिरसीत्येवं

क्रमेण पुष्यनितेपः कियत इति । अर्धनितेपश्च मन्त्रान्तेऽर्धवाक्य-
मुच्चार्य कर्त्तव्यः । तच्च पुरुरवार्द्रवौ वै सङ्कीर्त्तौ वैश्वदेविक इत्या-
दिवचनात् पुरुरव आदिनामयुक्तं विभक्तिप्रकरणोक्तवैकल्पिकसंबुद्धि-
चतुर्थीयुक्तं च प्रयोज्यं ।

चतुर्थीप्रयोगे च लिङ्गदर्शनं ब्रह्मपुराणे ।

कुश-गन्ध-धवैः पुष्पैरर्थं दत्त्वा च सूकरः ।

विश्वेभ्यो देवेभ्य इति ततस्तान् पर्य्यष्ट्यतः ॥

पितृनावाहयिष्यामीति, इदं वः पाद्यमर्थ्यश्चेति वचनादिदं व
इत्यपि प्रयोज्यं ।

स्वाहाशब्दश्चात्र प्रयोक्तव्य इत्युक्तं गार्ग्येण ।

स्रधेति चैव मन्त्रान्ते पितृणां वचनं यथा ।

स्वाहेति चैव देवानां होमकर्मण्युदाहरेत् ॥

‘मन्त्रान्ते’ इति मन्त्रान्ते प्रयुज्यमानवाक्यावयवत्वेनेत्यर्थः । होम-
शब्दोऽत्र त्यागप्रत्येपरूपत्वादर्थ्येऽपि वर्त्तते ।

नागरखण्डे ।

चन्दनं गन्ध-पुष्पाणि धूपं दत्त्वा यथाक्रमं ।

सप्तविधेषु हस्तेषु दद्यादर्घ्यं समाहितः ।

या दिव्या इति मन्त्रेण स्वाहाकारममन्त्रितं ॥

स्वाहान्ते नमःशब्दोऽपि प्रयोज्यः । “नमो देवानामिति श्रुतेः ।
एतच्च सर्वं वैश्वदेविकमुदङ्मुखेन कार्यं ।

तथा च भविष्योक्तरे ।

उदङ्मुखस्तु देवानां पितृणां दक्षिणामुखः ।

आसनार्थादिकं दद्यात् सर्वमेव यथाविधि ॥

इति विस्तरेणार्थनिरूपणं ।

इह शिष्टाचारानुगृहीतैतदचनमन्दर्भनिष्पन्नः पाद्यादिप्रयोगोऽभिधीयते । यथा लाभं सुवर्णाद्यन्यतमजातीयद्रव्यनिर्मितानि पात्राणि चारम्टादिभिः सम्राज्य^(१) गुणवतीभिरदोषाभिरङ्घ्रिः प्रक्षाल्य वैश्वदेविकदिजममौपे प्रोचितायां भुवि यज्ञोपवीती निपातितदक्षिणजानुः कर्त्ता प्रागयं प्रागपवर्गमुदगपवर्गं वा दर्भप्रकरणोक्तलक्षणान् दर्भानास्तौर्यं तत्र न्युज्ये द्वे पात्रे समासाद्य प्रोक्ष्योत्ताने कुर्यात् । उत्ताने एव वासादयेत्, अनन्तरञ्चैकैकस्मिन् पात्रे प्रागग्रमुदगग्रं वा पवित्रशब्दवाच्यमृज्जेव कुशद्वयं निधाय शत्रोदेवीरिति देवतीर्थेन शुचि मलिलं निषिच्य पूर्वोक्तेन यवोऽमौतिमन्त्रेण यवान्निक्षिप्य ।

गन्धद्वारां दूराधर्षां नित्यपुष्टां करौषिणीं ।

ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपहृये श्रियमिति ॥

गन्धं निधाय श्रीय ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्थे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ ध्यानं इष्टां निषाणामुन्मदषाण सर्वलोकं मरुषाणेति पुष्पाणि निधाय तत्पात्रं धूप-दीपाभ्यां संकृत्योत्पुष्य सावित्र्याभिमग्न्य ब्राह्मणाभिसुखः कृताञ्जलिः पात्रमग्न्यन्तरि स्थितिं वदेत् । विप्रैश्चाम्बु पात्रमग्न्यन्तरित्युक्ते सत्यास्तोर्णदर्भसहितं सपवित्रमेकैकं पात्रं उद्धृत्य स्वाहाार्था इत्यनेनार्थनिवेदनवाक्येन वैश्वदेविकदिजपुरः-प्रदेशे स्थापयित्वा पात्रस्थितं पवित्रद्वयं प्रागग्रतथोदगग्रतया वा द्विजकरे निवेशोक्तप्रकारेण दिजमभ्यर्थ्य कराभ्यां दक्षिणेनैव करेण पात्र-

(१) सम्पूज्येति ग० ।

सुद्धृत्य पूर्ववद्विद्वान् देवाननुध्यायन् या दिव्या इत्यादिकं मन्त्रमुच्चार्य
 पुरुरव-आर्द्रवःसंज्ञका विश्वेदेवाः इदञ्च वः पाद्यं स्वाहा नम इत्ये-
 तद्वाक्यं प्रयुज्य देवतीर्थमन्त्रवनामि तेन पात्रेणैकैकस्य दिजस्य करे
 तत्पात्रस्यसुदकं निनयेदिति । एवमेवेदं वोऽर्घ्यमेष वोऽर्घ्य इति वा
 प्रयुज्यार्घ्यं कुर्यात् । एवमेवेदं वः आचमनीयमित्याचमनीयं दद्यात् ।
 इत्युपवेशन-संवेशन-पाद्यार्घ्याचमनीयानि ।

अथ गन्धादिदानम् ।

तत्र तावद्विधिः ।

कूर्मपुराणे ।

प्रदद्यात् गन्ध-माल्यानि धूपादीनि च शक्तिः ।

आदिशब्देन दीपोऽपि गृह्यते ।

तथा च विष्णुपुराणे ।

सुगन्ध-धूप-दीपांश्च दत्त्वा तेभ्यो यथाविधि ।

पितृणामपसव्येन^(१) सर्वमेवोपकल्पयेत् ॥

‘तेभ्य इति विश्वेभ्यो देवेभ्यः । एतच्च गन्धादिदानमर्घ्यदानोत्तर-
 कालं कर्तव्यं ।

तथा च वाराहपुराणे ।

यवाम्बुना तु देवानां दत्त्वा चार्घ्यं विधानवित् ।

सुगन्ध-धूप-दीपांश्च दत्त्वा तेभ्यो यथाविधि ॥

मार्कण्डेयपुराणेऽपि ।

(१) पितृणामपसव्येति ख० ।

यवाभोऽभिलतश्चायं दत्त्वा वै वैश्वदेविके ।

गन्ध-माख्यञ्च धूपञ्च दत्त्वा सम्यक् सदीपकं ॥

याज्ञवल्क्येन तु गन्धादिदानस्योदकपूर्वकत्वमुक्तं ।

दत्तोदकं गन्ध-माख्यं धूपदानं सदीपकं ।

अत्र “भित्तादानमपूर्वं ददातिषु चैवं धर्म्येविति गौतमेन विध्युपदिष्टानां सर्वदानानामुदकपूर्वकत्वमुक्तं । अतः करिष्यमाणगन्धादिदानस्योदकपूर्वकताभिद्वयैषां पदेशे ददातिः प्रक्षेपमाचार्योऽवगन्तव्यः । अतो दानवाक्यमन्तरेणैव द्विजहस्ते जलं प्रक्षिप्यानन्तरं गन्धं माख्यञ्च दत्त्वा प्रक्षेपमाचार्यत्वेन प्रयुक्तोऽपि दत्तेति शब्दोऽनुपपद्यमानः स्वरूपेण विपरिणतोऽपि परिणतार्थो याज्ञः । दत्तेत्यस्य प्रयोगान्तरद्वानुसन्धेयं । अतोविश्वान् देवानुद्दिश्य दर्शयिष्यमाणेन वाक्येनानुलेपनार्थं ब्राह्मणकरे चन्दन-कुङ्कुमादिविहितसुरभिद्रव्यकल्पाः प्रदेयः । गन्धादिदानञ्च देवतोद्देशेनैव तदधिष्ठानभृतद्विजकरे कर्तव्यं । न तु द्विजसम्प्रदानकमिति पूर्वमेव विल्लरेणाभिहितं । गन्धानन्तरमुदकं दत्त्वा मल्लिकादिविहितमाख्यं प्रदेयं । उपलक्षणञ्चैतत् पुष्पवदुपयोज्यानां विहितपाषाणां । अनन्तरं सोदकं दत्त्वा तथैव गुग्गुलुप्रभृतिविहितद्रव्यजन्मनो धूपस्य दानं कर्तव्यं । ‘सदीपकं’ दीपदानमहितं । एतदनुदकपूर्वकं कर्तव्यं । अस्यानन्तरमाच्छादनदानं कर्तव्यं । अत एवाह श्रौतकः ।

एतस्मिन् काले गन्ध-माख्य-धूप-दीपाच्छादनानां सम्प्रदानं ।

एतस्मिन् काल इत्यर्थदानानन्तरक्रमेण गन्धादीनां आच्छादनानानां दानं कर्तव्यं । ‘आच्छादनं’ वत् ।

सौरपुराणेऽप्युक्तं ।

प्रदद्याद्गन्ध-मान्यानि धूप-वामांसि शक्तिः ।

विष्णुधर्मात्तरे ताच्छादनदानानन्तरं भूषणानामपि दानमुक्तं ।

निवेद्य त्रिप्रेषु ततः पाद्यार्घ्यौ प्रयतः क्रमात् ।

गन्धैः पुष्पैश्च धूपैश्च वस्त्रैश्चाप्यथ भूषणैः ।

अर्चयेद् ब्राह्मणान् शक्त्या अर्द्धधानः समाहितः ॥

आदौ समर्चयेद्दिप्रान् वैश्वदेवे निवेशितान् ।

निवेशितांश्च पिच्यर्थे ततः पश्चात् समर्चयेत् ॥

विहित-निषिद्धगन्ध-पुष्पादिविवेकस्तु परिभाषायामेव कृतः ।

इति गन्धादिदानविधिः ।

अथ गन्धादिदानेति कर्त्तव्यता ।

तत्र तावत् प्रदत्तस्य गन्धस्य ब्राह्मणोपलेपनीपथोच्यतमुक्तं
ब्रह्मपुराणे ।

श्वेतचन्दन-कर्पूर-कुङ्कुमानि शुभानि तु ।

विलेपनार्थं दद्यात्तु यच्चान्यत् पिष्टवस्त्रभं ॥

विलेपनञ्च द्विजानां आहुकर्त्ता कुर्यात् त एव वा कुर्युः ।

अत्र मन्त्रविधिविशेषश्चाह व्यासः ।

विपवित्रकरो गन्धैर्गन्धदारेति पूजयेत् ।

गन्धदारेति मन्त्रेण ब्राह्मणहस्ते गन्धान् प्रदाय तैर्गन्धैर्विगतपत्रि-
चकरः आहुकर्त्ता विप्रान् पूजयेत् । भाल-गल-वज्र-कुलि-कचा-
द्यङ्गेषु विलिम्बेदित्यर्थः । पवित्रशून्यताविधिशायं विलेपनं कुर्वतः
आहुकर्तुरेव न पुनः करग्रहीतगन्धैः स्नातृविलेपनं कुर्वतां द्विजाना-

मपि । अतएव वृद्धशातातपेन आहुकर्त्तव्यैव विलेपनकारिणि सपविच-
करे दोषोऽभिहितः ।

पविचन्तु करे कृत्वा यः समालभते दिजान् ।

राक्षसानां भवेत् आहुं निराशाः पितरो गता इति ॥

‘समालम्भनं’ गन्धैर्विलेपनं ।

अत्र कश्चिदाह ।

पविचन्तु करे कृत्वेत्यत्र मयन्धिकपविचधारणस्य निषेधः । न तु
यन्धिरहितस्यापि यतो विपविचकरैरिति व्यासवचनेन विविधपवि-
चता विधौयते न तु विगतपविचतेति । तदेतदयुक्तं । कल्पनामाच-
प्रसृतत्वात् । यदपि तेनैवाक्तं । ब्राह्मणा अपि स्नाह्वविलेपनं कुर्वाणाः
मयन्धिकं पविचमपकुर्वुरिति तदणमूलत्वादुपेक्षणीयं ।

आहुकर्त्तुर्गन्धै ब्राह्मणाह्वविलेपनं कुर्वतो नियमान्तरमुक्तं देवल-
स्यति-भविष्यपुराणयोः ।

यज्ञोपवीतं विप्राणां स्कन्धानैवावतारयेत् ।

गन्धादिपूजासिद्ध्यर्थं दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥

विप्राणां यज्ञोपवीतं गन्धाद्यनुलेपनसिद्ध्यर्थमनुलेपको नावतार-
येदित्यर्थः ।

शातातपोऽपि ।

कथान्विपुष्करं कृत्वा गन्धैर्यन्तु विलिम्पति ।

पितृयज्ञे भवेच्छिद्रं निराशैः पितृभिर्गतैः ॥

‘छिद्रं’ आहुविध्वंसिराक्षमादिप्रवेशद्वारं, ‘विपुष्करं’ उपवीतं ।
अतोऽनुलेपनमौकार्थ्यं स्कन्धादवतार्य यज्ञोपवीतं कटिप्रदेशे न

स्यापनीयं । उपलक्षणस्यैतत्तदुत्तरौघावतारणस्य । तदवतारणे ह्येक-
वस्त्रता स्यात् । मा च निषिद्धा ।

सव्यादंसात्परिभ्रष्टमम्बरं यम्भु धारयेत् ।

एकवस्त्रन्तु तं विद्याद्वैवे पित्र्ये च वर्जयेत् ॥

तथा ।

नैकवासो न च द्वीपे नान्तराले कदाचन ।

श्रुति-स्मृत्युदितं कर्म कुर्यान्नाप्यशुचिः कचिदिति ॥

आङ्गकर्त्तरि ब्राह्मणे वा विलेपनकारिणि येन केनचिदपि
ब्राह्मणयज्ञोपवीतावतारणे कृते दोषः शङ्केनोक्तः ।

उपवीतं कटौ^(१) कृत्वा कुर्याद्वाचानुलेपनं ।

एकवासोऽथ योऽश्रौयान्निराशः पितरोऽगता इति ॥

अथ वर्तुलमर्द्धचन्द्राकारं वा तिलकं न कार्यं ।

तथा च क्रतुः ।

ललाटे पुण्ड्रकं दृष्ट्वा स्कन्धे मालान्तयेव च ।

निराशः पितरो यान्ति दृष्ट्वा च वृषलौपतिं ॥

इह दोषश्रुतिवलेन कल्पस्य निषेधस्य कृत्रेर्द्धपुण्ड्रविध्यवाधेन
कल्पत्वादर्नुलादिपुण्ड्रविषयत्वमेव न्याय्यं । स्कन्धे मालाधारणे दोष
स्मरणान्न शिरसि धारणाभ्यनुज्ञा गम्यते । शिरस्यपि धार्यमानाया
मान्यमालायाः प्रदेशविशेषमाह वृद्धमनुः ।

उपवीतित्वमुत्सृज्य कारयेन्वानुलेपनं ।

न नियुक्तः शिखावर्जं मान्यं शिरसि धारयेदिति ॥

‘नियुक्तः’ आहुते निमन्त्रितोविप्रः ।

विष्णुस्तु पुष्पदानमन्त्रमाह, पुष्पवतीरिति पुष्पमिति । दद्यादिति पूर्ववाक्यश्रुतमिहानुषज्यते । पुष्पवतीरिति मध्यप्रतीकेन मन्त्रो विनियुक्तः ।

स च ॐ ओषधयः प्रतिमोदध्वमेनं पुष्पवतीः सुपिप्पलाः । अयं वेगर्भं चतुर्विधः प्रज्ञं सधस्यमासदन्निति ।

धूपदाने मन्त्रमाह व्यासः ।

धूपञ्च धूरणीत्युक्तेति । धूरमि धूर्वं धूर्वतं धूर्वन्तं योऽस्मान् धूर्वति तं धूर्वयं धूर्वाम त्वेतदयजुर्गुक्ता धूपं दद्यादित्यर्थः । यद्यपीदं यजुर्धूरभिधाने सामर्थ्याद्दर्शपौर्णमासिकशकटधूरभिमर्शने विनियुक्तं । तथापि धूपदानेऽपि वचनविनियुक्तत्वात् गार्हपत्यमुपतिष्ठत इतिवत् कदाचित् वृत्त्या प्रकृतार्थप्रकाशनं कार्यं ।

ब्रह्माण्डपुराणे तु मन्त्रान्तरमुक्तं ।

वनस्पतिरसो दिव्यो गन्धाब्जः सुमनोहरः^(१) ।

आग्नेयः^(२) सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यतामिति ॥

धूपस्य व्यजनादिवातेन देवो न हस्तवातेन ।

अतएव शातातपः ।

हस्तवाताक्षतं धूपं ये पिवन्ति दिव्योत्तमाः ।

वृथा भवति तच्छ्राद्धं तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥

(१) गन्धाब्जो मधुरप्रिय इति ग० ।

(२) आहार इति ग० ।

एवं धूपदानं कृत्वा यथोक्ततैलवर्थादिप्रवर्तितः प्रदीपोदातव्यः ।
तत्राह व्यासः ।

इदं ज्योतिरिति प्रोच्य दीपं दद्यात् समाहितः ।

अस्थानन्तरमाच्छादनं दत्त्वा यज्ञोपवीतञ्च यथाशक्त्यलङ्करणञ्च-
कमण्डलादीनि देयानि । उपानद्दाने तु संकल्पमात्रं तदा, सम्यादनन्तु
ब्राह्मणप्रस्थापनकाले एव कर्तव्यं । तत्राच्छादनदाने मन्त्रमाच्छाद-
नाभावे प्रतिनिधिञ्चाह शातातपः ।

युवा सुवासा इति वस्त्रं दद्यात्तदभावे च औपवीतकमिति ।
युवा सुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान् भवति जायमानः तं
धीरामः कवय उन्नहन्ति साधोऽमनसा देवयन्त इत्यनेन मन्त्रेण वस्त्रं
दद्यादित्यर्थः ।

अविस्तु मन्त्रान्तरमाह

युवं वस्त्राणि मन्त्रेण दद्यादस्त्राणि भक्तिः ।

मन्त्रस्तु ।—युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथेयुवोरच्छिद्रामन्त्रो ह
सर्गाः । अवातिरतमनृतानि विश्व च्छतेन मित्रावरुणा सचेद्ये इति ।

एतेषां च गन्धादिमन्त्राणां दैवे पित्र्ये च साधारणमुक्तं भवि-
ष्योत्तरे ।

गन्धद्वारामित्यनेन गन्धं दद्यात् प्रयत्नतः ।

पुष्पवत्या च पुष्पाणि धूरसीति च धूपकं ॥

दीपं चेदं ज्योतिरिति दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।

युवं वस्त्रानीत्यनेन दद्यादासांसि शक्ति इति ॥

अत्र च मन्त्रोच्चारणान्तरं गन्धादिदानवाक्यान्मुच्चारणीयानि ।

तानि च ब्रह्मपुराणे दर्शितानि ।

इदं वः पाद्यमर्घ्यञ्च पुष्प-धूपविलेपनं ।

अयं दीपप्रकाशश्च विष्टेदेवाः समर्प्यते ॥

तथा ।

अयं वो गन्ध इत्युक्त्वा गन्धं दद्यात् सुशोभनं ।

इदं वः पुष्पमित्युक्त्वा पुष्पाणि च निवेदयेत् ॥

अयं वो धूप इत्युक्त्वा तदये तु दहेत्ततः ।

अयं वो दीप इत्युक्त्वा दीपं ह्ययं निवेदयेत् ॥

अनङ्गलग्नं सदत्त्वं भवेत् यत्तद्युगं शुभं ।

इदं वो वस्त्रमित्युक्त्वा चित्तयं वा निवेदयेत् ।

इदं वो माल्यमित्युक्त्वा दद्यान्माल्यं सुशोभनमिति ॥

‘माल्यं’ यन्वितपुष्पाणि ।

अथ दीयमानगन्धादिस्त्रीकारकाले ब्राह्मणाभिषेयं देवलेनेत्तं ।

इदं ज्योतिरिति ज्योतिः सुज्योतिरिति तेऽपि च ।

इदं ज्योतिरिति ज्योतिः आङ्ककर्त्ता निवेदयेत् ॥

‘तेऽपि’ विप्राः, सुज्योतिरिति ब्रूयुरित्यर्थः । स्त्रीकारकाले स्वासनं, सुगन्धः, सुपुष्पाणि, सुधूपः, सुदीपः, स्वाच्छादनमिति ब्रूयुरिति च शब्दात् सूचितं ।

अथ हि गन्धादिदानप्रयोगः ।

ययोक्तोपवीतित्वादिदेवधर्मयुक्तः कर्त्ता प्रथमोपविष्ट-वैश्वदेविक-ब्राह्मणकरे तृष्णीं जलमासिच्य स्वकरेण सुगन्धचन्दनादिकस्त-मादाय गन्धदारामित्यादिकं मन्त्रमुच्चार्य पुरुरव-आर्द्रव-संज्ञका

विश्वेदेवा अयं वो गन्ध इत्यभिधाय मिकोदके ब्राह्मणहस्तेऽर्पयेत् ।
 एवमेव द्वितीयादिद्विजकरेषु क्रमेणार्पयित्वा पुनः प्रथमद्विजकरे
 अपो दत्त्वा प्रशस्तं कुसुमाद्युपादाय पूर्वोक्तां पुष्पवतीमृचमुच्चार्य पुरु-
 रव आर्द्रवःसंज्ञका विश्वेदेवा इदं वः पुष्पश्चेत्यभिधाय तत्करे दत्त्वैव-
 मेव क्रमेण द्वितीयकरे दद्यात् । एवमेव पुनरपो दत्त्वा गुग्गुलुप्रसृति-
 द्रव्यदाहप्रसृतं धूपं धूरसीत्यसुं मन्त्रमुच्चार्य पुरुरव-आर्द्रवःसंज्ञका
 विश्वेदेवा अयं वा धूप इत्यभिधाय क्रमाद्वज्रनादिवातेन ब्राह्मणघ्राणं
 प्रापयेत् । एवमेव हस्ते जलं प्रदाय इदं वो ज्योतिरिति अयं वो दीप-
 प्रकाश इति वाभिधाय महालोकमण्डलेन दीपमर्पयेत् । एवमेवोदकं
 दत्त्वा युवा सुवामा इत्यादिकं मन्त्रमुच्चार्य पुरुरव-आर्द्रवःसंज्ञका
 विश्वेदेवा इदं व आच्छादनमित्यभिधाय प्रत्येकमाच्छादनं दद्यात् ।
 अनन्तरं यज्ञोपवीतं दत्त्वा यथाशक्त्याङ्गुलीयकादीनि भूषणानि
 क्वादीनि चार्पयेदिति । तदनन्तरं कृताञ्जलिः कर्त्ता विशेषां
 देवानां अर्चनं सम्पूर्णमस्त्विति वैश्वदेविकद्विजान् प्रति वदेत् ।
 तैश्चास्त्वर्चनं सम्पूर्णमिति प्रतिवचने कृते सङ्कल्पसिद्धिरस्त्विति भवन्नो
 नुवन्त्विति कर्त्ता ब्रूयात् । अस्तु सङ्कल्पसिद्धिरिति विप्रा ब्रूयुः ।
 एतच्च स्मृतिचन्द्रिकाकारेण संप्रहकारोक्तत्वेन प्रमाणीकृतं । अनन्तरं
 भविष्यपुराणोक्तं प्रार्थनाश्लोकमत्यन्तं विनीतः सन् पठेत् ।

मन्त्रहीनं क्रियाहीनं सम्पद्धीनं दिजोत्तमाः ।

आहुं सम्पूर्णतां यातु प्रसादाद्भवतां मम ॥

‘सम्पूर्णतां यातु’ विधिवदस्त्वित्यर्थः । यस्य स्मृत्येत्यादिकं श्लोकं जम्बा^(१)

देवताभ्यः पितृभ्यश्चेत्यादिकन्तिर्जपेत् । अनन्तरं आहुताह्वाचमनप्रकरणेऽक्तमाचमनं कुर्यात् ।

इति गन्धादिदानेतिकर्तव्यता ।

इति गन्धाददानं समाप्तं वैश्वदेवार्चनकाण्डम् ,
हेमाद्रिणा श्रियोयेन विनयेन विभूषिताः ।
पितृविप्रार्चनस्यैवं काण्डं तेन निगद्यते ॥

अथ पित्र्यदर्भामनदानादि ।

तच्च आहुतवल्ग्यादिवचनानुसाराद्दर्भामनदानाच्छादनान्तवैश्वदेविकपदार्थकाण्डसमाप्त्युत्तरकालमारभणीयमिति पूर्वमेवाक्तं । अत्र च वैश्वदेविकदिज्ञानुज्ञायहणपूर्वकत्वमुक्तं पाद्म-मत्स्यपुराणयोः ।

अभ्यर्च्य ताभ्यामुत्सृष्टः पितृयज्ञं समारभेदिति ।

‘अभ्यर्च्य’ गन्ध-पुष्प-धूप-दीपाच्छादनैः वैश्वदेविकद्विजौ समूज्य ताभ्यां ‘उत्सृष्टः’ अनुज्ञातः सन्, कर्त्ता ‘पितृयज्ञं’ दर्भामनदानाद्यात्मिकां पितृपूर्जां, अत्रानुज्ञावचनात् प्रश्नोऽपि गम्यते । अतस्तु यमदनुज्ञया पितृणामर्चनं करिष्य इति कर्त्ता वैश्वदेविकद्विजौ प्रति प्रश्ने कृते कुरुष्वेति ताभ्यां सोऽभ्यनुज्ञातः पित्र्यविप्रेषु पितृ-पिता-महादीनामर्चनमारभेत ।

तत्र पित्रादिविप्रान् प्रति यथास्वं प्रश्नविशेषो ब्रह्मपुराणे ।

आवाहनादितः पूर्वं विश्वेदेवान् प्रपूज्य च ।

वसुभ्यस्त्वामहं विप्र रुद्रेभ्यस्त्वामहं ततः ।

सुर्व्येभ्यस्त्वामहं विप्र भोजयामौति तान् वदेत् ॥

‘पूर्वं’ प्रथमं । ‘आवाहनादितः’ आवाहनात् प्रभृत्याच्छादना-

न्तेन क्रियाकलापेन, विश्वान् देवान् समूज्य पित्रादिब्राह्मणान्
 पृच्छेत् । तत्र पित्राह्मणं प्रति वसुभ्यस्त्वामहं विप्र भोजयामि,
 पितामहब्राह्मणं प्रति रुद्रेभ्यस्त्वामहं भोजयामि । प्रपितामहब्राह्मणं
 प्रति ऋश्रादित्येभ्यस्त्वामहं विप्र भोजयामीति पृष्ट्वा क्रमेण तथैव
 मातामहादिविप्रान् पृच्छेत् । सर्वत्र च प्रश्नानुरूपं ऋभोजयेति
 प्रतिवचनमनुसन्धेयं । अत्र भोजयामीत्यनेन साङ्ख्यभोजनविषय-
 प्रश्नकरणादर्भासनदानात् पूर्वकालतास्य युक्तैव ।

तत्र दर्भासनदानं ।

इह स्थिति-पुराणविकल्पसूचोक्तानि पित्र्यासनदानविषयाणि वच-
 नानि दैविकासनदानवचनैर्विभागानर्हत्वात्तदासनप्रतिपादनावसर एव
 दर्शितानि ।

गोत्र-सम्बन्ध-नामानुकीर्तनकर्तव्यतामाह इहस्थितिः ।

आसने चार्घ्यदाने च पिण्डदानेऽवनेजने ।

सम्बन्ध-नाम-गोत्राणि यथाहमनुकीर्तयेत् ॥

आसनादिग्रहणमावाहनादिपितृकर्मणामुपलक्षणार्थं । सम्बन्धाव-
 बोधकः पित्र-मात्रादिशब्दः । 'गोत्रं' काश्यप-कौण्डिन्यादि प्रसिद्धं ।
 'नाम' साङ्केतिकञ्चैत्र-मैत्रादि । 'यथाहं' यथायोग्यं । पित्रादिषु
 गुरुषु वज्रवचनेनेति षष्ठी-चतुर्थीवैकल्पिकप्रयोगस्तु विभक्तिप्रकरणे
 स्थितः । पित्रादीनां वस्त्रादिरूपतया ध्यानमनुकीर्तनञ्च देवताप्रकरणे
 च साधितं । 'पातयेदितरत् जानु पितृनित्यादिना सव्यजान्वाच्य
 अर्चनमुक्तं ।

प्राचीनावीतन्तु मार्कण्डेयपुराणे ।

अपसव्यं पिहणाच्च सर्वमेवोपकल्पयेत् ।

वाराह-विष्णुपुराणयोरपि ।

पिहणामपसव्येन सर्वमेवोपकल्पयेत् । उदङ्मुखस्तु देवानामित्या-
दिना दक्षिणामुखत्वमुक्तं ।

देवलोऽप्याह ।

द्विजातयो यथोदिष्टा नियताः सुरुदङ्मुखाः ।

पूजयेद्यजमानस्तु विधिवद्दक्षिणामुख इति ॥

प्रयोगपद्धतिस्त्वभिधीयते । दक्षिणामुखः प्राचीनावीत्याचितसव्य-
जानुः द्विजहस्तं वामहस्तेन धृत्वा जल-तलसमन्वितान् मध्यभङ्गेन
द्विगुणीकृतांस्त्रीन् कुशानादाय ॐ नमो भगवते वासुदेवाय नमः इत्यादि-
स्मृतपिहणं सपत्नीकानां वसुरूपाणामिदमासनमित्युच्चार्य पिह-
स्थानोपवेशितानां ब्राह्मणानां प्रत्येकं हस्ते जलमामिष्य कम्बला-
द्यासनवामभागस्योपरि पिहतीर्थेन तान् कुशान् प्रक्षिप्य पुनर्द्विजह-
स्तेऽपः प्रदद्यात् । एवं पिहणामित्यस्य स्थाने पितामहानामिति,
वसुरूपाणामित्यस्य स्थाने रुद्ररूपाणामिति च प्रयुज्योक्तेनैव वाक्येन
पितामहस्यासनं दद्यात् । एवं पिहणामस्थाने षष्ठौ बह्वचनान्तमे-
कैकस्य मातामहादेर्नाम समुच्चार्य स्वस्थाने चैकैकं क्रमेण वस्त्रा-
दिनाम प्रयुज्य निष्पादिते वाक्यवये क्रमेणैवैकैकस्य मातामहादेः
स्थाने निवेशितेषु ब्राह्मणेष्वेकैकेन वाक्येनासनं दद्यात् । अत्र कुश-
प्रक्षेपानन्तरं ॐ स्वासनमस्त्विति ब्राह्मणेन प्रतिवचनं कर्त्तव्यं । इह
सपत्नीकानामिति तु प्रमीतायामेव पित्रादिपत्न्या प्रयोज्यं नान्यथा ।

षष्ठीवज्रवचनस्थाने तु केचित्तदेकवचनं प्रयुञ्जते तत्पुनर्यथाचारं व्यवस्था वेदितव्यमित्युक्तं ।

इति पित्र्यासनदानं ।

अथ तृतीयनिमन्त्रणं ।

तदपि च दैवे निमन्त्रणप्रकरणेऽकैरेव वचनैः पित्रेऽपि विहितं । तच्च प्रथमनिमन्त्रणवदेवेत्यपि “यथा प्रथममेवं द्वितीयं तृतीयञ्चेत्यापस्तम्बवचनात् सिद्धं । दक्षिणं जानुमालम्ब्य त्वमप्यत्र^(१) निमन्त्रित इति मत्स्यपुराणवचनाज्जान्वालम्बपूर्वकमित्यवगतं । अतः पित्र्यविप्रदक्षिणजानुमुपस्पृशन् अमुकगोचस्य अमुकशर्मणोऽस्मत्पितुः सप्तद्वीकस्य वसुरुपस्य आहुते क्षणः क्रियतामित्यादिना पूर्वप्रदर्शितेन वाक्येन पित्रादिस्थानोपवेशितान् ब्राह्मणान् क्रमेण प्रत्येकं निमन्त्रयेत् ।

इति तृतीयं निमन्त्रणं ।

अथावाहनं ।

तत्रावाहनविधिप्रश्नानुज्ञा मार्कण्डेयपुराणे ।

दर्भांस्तु द्विगुणान् दत्त्वा तेभ्योऽनुज्ञामवाप्य च ।

मन्त्रपूर्वं पितृणाञ्च कुर्यादावाहनं बुधः ॥

दर्भान् द्विगुणान् यथोक्तप्रकारेण विष्टरार्थं दत्त्वा द्विजकरे जलञ्च प्रदाय स्मृत्यन्तरविहितं तृतीयनिमन्त्रणञ्च कृत्वा विप्रहतां दर्शयिष्यमाणस्वरूपावाहनानुज्ञाञ्च लब्ध्वा वक्ष्यमाणमन्त्रपूर्वकं पितृणां लोकान्तरगतानां पितृ-पितामहादीनामावाहनं कुर्यात् ।

वाराह-विष्णुपुराणयोः ।

अनुज्ञाञ्च ततः प्राप्य दत्त्वा दर्भान् दिधाकृतान् ।

मन्त्रपूर्वं पिह्णान्तु कुर्यादावाहनं बुधः ॥

अथ दर्भान् दत्त्वा तदनन्तरमनुज्ञां प्राप्यावाहनं कुर्यादित्यन्वयः ।

इह पदार्थानुसमर्थं पुरस्कृत्य वैश्वदेविकावाहनानन्तरं पित्र्यमावाहनं प्रतिपादयन्तौ प्रश्नानुज्ञयोः स्वरूपमाहृतुः गोभिल-काव्ययतौ ।

अथ पिह्णनावाहयिष्य इति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञात इति ।

पृच्छति यजमानः । अनुज्ञातो द्विजैः ।

एतदेव प्रश्नोत्तरयोरौषदिकारप्रदर्शनपूर्वकं विष्णुधर्मोत्तरे स्फुट-
मभिहितं ।

पिह्णनावाहयामीति स्वयमुक्ता समाहितः ।

आवाहयस्वेति ततोद्विजैरुक्तोऽथ तन्मनाः ॥

अथ भविष्यत्कालीनस्याप्यावाहनस्य वर्तमानसामीप्ये वर्तमान-
वहेतिविहितप्रत्ययान्तेन शब्देन व्यपदेशः । 'स्वयमिति कर्त्ता, 'तन्मनाः'
करिष्यमाणकर्मकायमनाः, अथ चावाहयेदित्यनेन वक्ष्यमाणेन सह
सम्बन्धः प्रत्येतव्यः ।

ब्रह्मपुराणे तु वैश्वदेविकाभ्यर्चनसमाप्त्युत्तरकालं प्रत्यावाहनप्रश्नः
कियता विशेषान्तरेण प्रयुक्तोदर्शितः ।

कुश-गन्ध-यवैः पुष्पैरर्घ्यं दत्त्वा तु सुकरः ।

विश्वेभ्यो देवेभ्य इति ततस्तान् पर्यपृच्छत ॥

पिह्णनावाहयिष्यामि ये दिव्या ये च मानुषाः ।

आवाहयस्वेति परैरुक्तस्यावाहयच्छुचिः ॥

अत्र 'विश्वेभ्यो देवेभ्यः' इत्येतदन्तं वाक्यं वैश्वदेविकाचनसम्बद्धं, ततस्तानित्यादिपिञ्चावाहनप्रश्नोत्तरसम्बद्धं, 'तान्' पिञ्चविप्रान्-
त्यर्थः । 'सुकरः' यज्ञवराहः ।

स पुरा कौकामुखे आहुं कुर्वन् 'परैः' आहुभोक्तृभिर्दिजैः,
'आवाहयस्वैत्येवमनुज्ञातः पितृनावाहयन् पितृणामावाहनं कुर्यात् ।
अनेन लिङ्गदर्शनेनैतद्भ्रम्यते, यदन्येनापि आहुं कुर्वन् "पितृनावा-
हयिष्यामि ये दिव्या ये च मानुषा इत्यनेन वाक्येन पिञ्चविप्रान्
प्रति प्रश्नं कृत्वा यद्येकेन चोत्तरेण तैरनुज्ञातः सन् पितृणामावाहनं
कुर्यादिति । 'ये दिव्या इत्यादि, वसु-रुद्रादित्यरूपेण ये दिव्याः,
यजमानजनकत्वादिरूपेण ये मानुषाः तान् पितृनावाहयिष्य इति
सम्बन्धः । एतत्पुराणमते दर्भासनदानात् पूर्वमावाहनमित्यवगन्तव्यं ।
तत्र हि "आवाहयच्छुचिरित्यावाहनमभिधाय तदनन्तरं "ददौ सव्येन
चासनमित्यासनदानाभिधानात् । निगमेऽपि "पितृनावाहयिष्य इत्या-
द्युक्ता दर्भान् द्विगुणानासनेषु प्रदाय पादेभ्योन्यांश्चेत्युक्तं । कठसूत्रेऽपि
हविरर्हानुपवेश्य पितृनावाहयिष्यामीत्युक्तेति दिजेऽपवेशनानन्तरं
दर्भासनदानात् पूर्वमावाहनमुक्तं । पितृनावाहयामीत्याद्युक्ता
विश्वेभ्यो देवेभ्यः क्षणः कियतामित्यादिवदता बौधायनेन क्षणदा-
नात् पूर्वकालत्वमावाहनस्योक्तं । यस्मै पुनर्गौकरणानन्तरमावाहन-
मुक्तं । तच्चाहिताग्निआहुं दर्शयिष्यते । वैजवापगृह्ये तु पूरिता-
र्घ्यपात्रनिधानानन्तरमुपदिष्टं तद्वचनन्विहैव प्रकरणे दर्शयिष्यते ।
पाश्चात्त्यपुराणयोस्तु द्विजकरेर्घ्यपात्रस्थितपवित्रनिधानानन्तर-
मुक्तं । "पितृनावाहयिष्यामि तथेत्युक्तस्तु तैः पुनः" । अत्रावाहये-

दित्युत्तरेण सम्बन्धः । एषाञ्च पक्षाणां यथास्वशास्त्रं व्यवस्था ।

अत्र प्रदर्शितेषु “पितृनावाहयिष्ये इत्येवमादिषु प्रश्नवाक्येषु पितृशब्दस्तत्पञ्चाहुद्देश्यभूतमनुष्यसम्बन्धाभिधायकपिचादिशब्दोप-
सृचणार्थः । तदुक्तं मानवे आहुकल्पे । पितृन् पितामहानावाहयिष्या-
मीति उक्ता ब्राह्मणैरनुज्ञात इति । अत्रत्यः पिचादिशब्दप्रयोगोऽपि
देवदत्तादिविशेषनामप्रयोगोपलक्षणार्थः । मन्वादिप्रकरणे नामभिरा-
वाह्येति वैजवापयस्त्ववचनस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् । देवसम्बन्ध-नाम्नोः
प्रयोगे सिद्धे गोच-सम्बन्ध-नामानौति ताभ्यां साहचर्यदर्शनात्
काश्यपादिगोचमहोर्जनमपि कर्त्तव्यमित्यनुमीयते ।

तथा च श्लोकगोभिलः ।

आवाहनेऽमुकगोचानस्मत्पितृन् पितामहान् ।

प्रपितामहान् विप्रेन्द्र शर्मणोऽथ भवेत्तदा ॥

पिचावाहनरूपे पदार्थेऽनुष्ठाप्यमाने तदङ्गभूतप्रश्नवाक्यप्रयोग-
करणेऽमुकगोचानस्मत्पितृन्मुकशर्मण इत्येतत्पदजातं ‘भवेत्’ तद्भावं
प्राप्नुयात् उच्चारणीयमित्यर्थः । एतानि दर्शितप्रकाराणि सर्वाण्यपि
प्रश्नवाक्यानि प्रणवपूर्वकाण्युच्चारणीयानि ।

तथा मैत्राण्यौथसूत्रे ।

प्रणवमुक्ता पितृनावाहयिष्यामीति ब्राह्मणानामग्न्यावाहयेत् यथा
पिण्डं पितृयज्ञ इति ।

दक्षिणमुखत्वादिधर्मप्राप्त्यर्थेनिर्देशः ।

ब्रह्मपुराणे च प्रश्नोत्तरयोः स्वरूपं प्रतिपाद्य प्रैषान्तरोपदेशं
कुर्वता वाक्येन पितृविप्रान् प्रति प्रश्नकर्त्तव्यतोक्ता ।

पितृनावाहयिष्येऽहं शेषान् विप्रान् वदेत्ततः ।

आवाहयस्वेत्युक्तलैः सावधाना भवन्त्विति ॥

येषु वैश्वदेविकेषु विप्रैस्त्वावाहनं कृतं तदितरे 'शेषाः' पित्र्यवि-
प्रा इत्यर्थः । इहावाहनप्रश्नोत्तरानन्तरं तान् विप्रान् भवन्तः साव-
धाना भवन्त्विति यजमानो ब्रूयात् । अनेन च भवामः सावधाना
इति द्विजानां प्रत्युत्तरं गम्यते ।

ब्रह्माण्डपुराणे तु प्राचीनावीतिना तिलहस्तेन यजमानेन पितृ-
विप्रान् प्रति च प्रश्नः कर्त्तव्य इत्युक्तं ।

अपमथं ततः कृत्वा तिलानादाय संयतः ।

पितृनावाहयामीति पृच्छेद्विप्रानुदङ्मुखान् ॥

उदङ्मुखान् पित्र्यानित्यर्थः ।

अत्र पितृणां दिगुणैस्त्रिलैरिति परिभाषया दिगुणीकृतदर्भमहि-
तांस्त्रिलानादायेति गम्यते आवाहनाच्चे तिलविकिरणे ब्रह्मपुराणोक्तस्य
“उच्चरंस्त्रिलवर्हिषीति वचनस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् । तिलहस्ता
चावावाहने तिलान् साधनीकर्तुः ।

तथा च नागरखण्डे ।

उग्रन्तस्त्रेति च तिलैः पितृनावाहयेत्ततः ।

तिलैरिति तृतीयान्तेन पदेन तिलानामावाहने साधनता प्रति-
पादिता । साधनता च यववर्दिकिरणद्वारैव ।

प्रचेतसापि तिलानां साधनत्वमप्रादक्षिण्यं चोक्तं ।

तिलैरावाहनं कुर्यादनुज्ञातोऽप्रदक्षिणं ।

प्रदक्षिणादन्यत् 'अप्रदक्षिणं', प्रदक्षिणं नामाभिमुखपुरुषवामाङ्गो-

पलचितं प्रदेशं प्रति कर्मणोनिर्वहणं, यथा पूर्वाभिमुखोपविष्टदैविकप-
ङ्क्तिमूर्धन्यदिजादारभ्य तत्पङ्क्तिचरमदिजापवर्गता, उक्तविपरीतलच-
णलचितमप्रदक्षिणं । यथोदङ्मुखोपविष्टपिच्यविप्रपङ्क्तिमुख्यदिजादारभ्य
तत्पङ्क्तिनिविष्टान्तिमदिजपर्यवसायितेति तिष्ठता चायं प्रश्नः कर्त्तव्यः ।

तथा चार्घ्यद्रव्यपुरितपाचनिधानानन्तरमुक्तं वैजवापगृह्ये ।

तिष्ठन् पितृनावाहयिष्यामीत्यामन्त्र्येति ।

‘तिष्ठन्’ ऊर्ध्वर्जुः । अनेनानुज्ञायद्वयमपि तिष्ठतैव कार्यमिति
मन्तव्यं । यतः तिष्ठन्नामन्त्र्येत्यनेन अनुज्ञायद्वयरूपस्त्रप्रयोजनशिरस्क-
स्यामन्त्रणस्य सम्बन्धावगमात् ।

आवाहनप्रश्नादिकञ्च दक्षिणामुखेन कार्यं ।

तथा च कूर्मपुराणे ।

अपमव्यं ततः कृत्वा पितृणां दक्षिणामुखः ।

आवाहनं तदा कुर्यादिति ।

आसीन ऊर्ध्वः प्रक्षो वा नियमो यत्र नेदृशः ।

तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रक्षेपेण न तिष्ठता ॥

इति भविष्यत्पुराणवचनात् प्रश्नोत्तरसमाप्त्युत्तरकालमुपविष्टावा-
हनादि कुर्यात् । अथैतदचनसन्दर्भसम्बन्धः प्रश्नोत्तरप्रयोगोऽभिधीयते ।
प्राचीनावीनी द्विगुणभग्नकुशसंस्मितांस्तिलान्दक्षिणहस्ते समादाय
दक्षिणामुख ऊर्ध्वर्जुः कृताञ्जलिर्भूत्वा “पितृनावाहयिष्यामि ये
दिव्या ये च मानुषाः” इत्युक्त्वा ॐ अमुकगोचानस्मत्पितृनमुक-
शर्चणः सपत्नीकान् वसुरूपान्, ॐ अमुकगोचानस्मत्पितामहान्
अमुकशर्चणः सपत्नीकान् रुद्ररूपान्, अमुकगोचानस्मत्पितामहा-

नमुकशर्मणः सपत्नीकानादित्यरूपानावाहयित्ये आवाहयामि आवा-
हयिष्यामि इति वा पित्र्यादिद्विजान् प्रति प्रश्नवाक्यमुच्चारयेत् । तैरपि
ॐ आवाहय ॐ आवाहयस्वेति वा प्रतिवचनमुच्चारणीयं । अथ
तथैव मातामहद्विजाभिमुखो भूत्वा “पितृनाहयिष्यामि ये दिव्या
ये च मानुषाः” इत्युक्त्वा ॐ अमुकगोचानस्मत्प्रमातामहानमुकशर्मणः
सपत्नीकान् वसुरूपान्, ॐ अमुकगोचानस्मत्प्रमातामहान् मातुः
पितामहानिति वा अमुकशर्मणः सपत्नीकान् रुद्ररूपान्, ॐ अमुकगो-
चानस्मद्बृहद्रूपमातामहान् मातुः प्रपितामहानिति वा अमुकशर्मणः
सपत्नीकानादित्यरूपानावाहयित्ये आवाहयामि आवाहयिष्यामि
इति वा प्रश्नवाक्यमुच्चारयेत् । द्विजवाक्यं तु पूर्ववत् । तदनन्तरञ्च
ॐ भवन्तः सावधाना भवन्त्विति पुनर्थजमानेन त्रैषः कार्यः, विप्रैश्च
ॐ भवामः सावधाना इति प्रतिवचनं कर्तव्यं ।

इत्यावाहनप्रश्नानुज्ञाः ।

अथ मन्त्रादयः पदार्थाः ।

तत्र शङ्ख-लिखितौ ।

ब्राह्मणाननुज्ञाय पितृनावाहयिष्यामीत्युशन्तस्वेति आवाह्येति ।
पितृनावाहयिष्यामीति प्रतिवचनेनावाहयेति ब्राह्मणैरनुज्ञां कारयि-
त्वा उशन्तस्त्वा निधौमहीत्यनयर्चावाहयेत् ।

पाद-मात्स्ययोः पुराणयोः ।

उशन्तस्त्वायन्तु अग्भ्यामावाहयेत् पितृन् ।

‘पितृन्’ पित्रादीन् मातामहादींश्च । एतच्च अग्न्ययं गोभिलवचन-
स्थितं दर्शयिष्यते । अत्र यद्यपि द्वयोरपि अचोसृतीयाश्रुत्यावाहने

करणे मन्त्रत्वं प्रतीयते तथाप्याद्याया एव करणत्वं द्वितीयस्यास्त-
नुमन्त्रणमन्त्रत्वमेव विज्ञेयं ।

उक्तञ्च कूर्मपुराणे ।

आवाहनं ततः कुर्यादुग्रन्तस्त्वेत्यृचा बुधः ।

आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायन्तु नस्ततः ॥

‘ततः’ वैश्वदेविकार्चनानन्तरं । ‘तदनुज्ञातः’ पित्र्यविग्रानुज्ञातः,
आवाहनं कुर्यात् । आवाह्य चायन्तु न इति जपेदित्यवयवः । अत्र
पितृ-पितामह-प्रपितामहानावाह्यायन्तु न इति मन्त्रं सहजजपेत् ।
एवं मातामहाद्यावाहनानन्तरमपि ।

आवाहनश्चापसंख्येन कर्त्तव्यमित्युक्तं सौरपुराणे ।

अपसंख्यं ततः कृत्वा पितृनावाहयेद्विजः ।

उग्रन्तस्त्वेति च ऋचा आवाह्य तदनुज्ञया ।

जपेदायन्तु न ऋचमिति ।

अत्राधिष्ठाननिर्देशार्थं द्विजजानुनि हस्तनिवेशनं पित्रादीनां ध्यानञ्च
दर्शितं ब्रह्मपुराणे ।

तथैव जानुसंख्येन करेणैकेन तान् पितृन् ।

आवाहयद्वराहस्तु तदनुध्यानपूर्वकं ॥

जानुसंख्येन करेणेत्यत्र एकैकस्य ब्राह्मणस्य जानूपर्युत्तानतया
स्थापितेनेति विशेषः समाचारादवगन्तव्यः । ‘एकेन’ दक्षिणेनैव पितृ-
णामप्रदक्षिणेनैव । पितृनामप्रदक्षिणोपचारत्वाद्विजजानुनोवासात्मक-
मुपसंख्येयं । नन्वेवं तर्हि यजमानहस्तापि वामास्त्रे पितृकर्मसाधनत्वं
प्रसज्येत । सत्यं । इमामेव शङ्कां निराकर्तुमपसंख्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं

शचीत्यत्र मनुवाक्ये सामानाधिकरण्येन व्याख्यां कुर्वता मेधातिथिना
अपमस्येन दक्षिणेन उदकं निर्वपेदिति वर्णितं । उदकनिर्वापग्रह-
णञ्च पित्र्यकर्ममात्रोपलक्षणार्थं । सव्योपग्रहीतेन दक्षिणेनेति वदद्भिः^(१)
शौनकाश्वलायनादिभिः दक्षिणहस्तस्यैव तत्र तत्र पितृकर्मसाधनत्वेन
प्रदर्शितत्वात् ।

यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं न तृच्यते ।

दक्षिणास्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥

इति भविष्यपुराणवचनेन दक्षिणकरस्यैव सकलकर्मसाधनत्वप्रतिपादनाच्च

अत्र पित्र्ये जानुग्रहणदर्शनाद्वैदेषुपि केचित्तद्ग्रहणं मन्यन्ते ।
तद्युक्तं, पित्र्यसम्बन्धेनोपदिष्टस्य दैवसम्बन्धे प्रमाणाभावात् ।
अन्यथा पित्र्यसम्बन्धेन विहितस्य प्राचीनावौतादेरपि देवसम्बन्धप्रसङ्गः
स्यात् । अतोनिर्गृह्णद्विजकरणग्रहणेनैव दैविकमावाहनं जानुग्रहणेन
तु पौत्रिकमावाहनं कार्यमिति व्यवस्यैव युक्ता । 'तदनुष्ठानपूर्वकमिति
तेषां पित्रादीनां तत्तत्प्रातिस्निकमानुषरूपेण वस्त्रादिरूपेण च यद-
नुष्ठानं तत्पूर्वकमित्यर्थः ।

न केवलमनुष्ठानपूर्वकमेवावाहनं किन्तु पित्रादिसम्बन्धनामो-
च्चारणपूर्वकमपि कार्यमित्युक्तं वैजवापग्रहणे ।

उग्रन्तस्वेत्यनया यजमानस्य पितरं पितामहं प्रपितामहं नाम-
भिरावाह्यायन्तु न इति जपित्वा पात्राण्यनुदिशति ।

अत्र पितरं पितामहमित्यादिपृथङ्निर्देशात् प्रत्यधिष्ठानपृथगा-
वाहने कर्तव्ये तावत्कालः करणमन्त्रोप्यावर्त्तयितव्यः ।

अवावाहनं प्रकृत्य गोवानुकीर्तनमप्याह यमः ।

कीर्तयेत् पितरन्वादौ तथैव च पितामहं ।

पितुः पितामहश्चैव नाम-गोचैरतन्द्रितः ॥

अत्रोन्नतस्त्वेतिमन्त्रान्ते ॐ अमुकगोवाः अस्मात्पितरोऽमुकशर्माणः
सपत्नीका वसुरूपा इहागच्छतेत्यादिभिः पित्रादीन्मातामहार्दोश्वावा-
हयेत् । तत्तदावाहनानन्तरं तत्तदधिष्ठानभूतदिजस्य पुरस्तादप्रादक्षि-
ण्येन तिल-कुशान् विकिरेत् ।

तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ।

आवाहयेदनुज्ञात उन्नतस्त्वेत्यृचा पितृन् ।

क्षिप्रापमव्यञ्च तिलान् पितृन् ध्यायन् समाहितः ।

अपेदायन्तु न इति मन्त्रं सम्यगशेषतः ॥

‘अपमव्यं’ अप्रादक्षिण्येन, तिलान् क्षिप्रेत्यत्र पूर्वगृहीतांस्तिल-
कुशानिति वेदितव्यं ।

तथा च मन्त्रसहितमेतदुक्तं ब्रह्मपुराणे ।

अपयन्त्वन्तरे ये वा उच्चरंस्तिलवर्हिषः ।

वराहः पितृविप्राणामपेतोयन्त्वित्तीरयन् ॥

असुं य ईयुर्धृत्वा चैव रक्षणञ्चापमव्यतः ।

तत्वा वावाहनञ्चके पितृणां नाम-गोत्रतः ।

एतत्पितरोमनोजवा आगच्छत इतीरयन् ॥

‘वर्हिषः’ कुशाः । अपयन्त्वन्तरे ये वेति मन्त्रद्वयं कपिञ्जल-
कठशाखायां प्रसिद्धं । अपेतोयन्तु असुं य ईयुरिति मन्त्रद्वयं पूर्वं
दर्शितं । एतत्पितर इत्याद्यावाहने करणमन्त्रद्वयं वक्ष्यमाणप्रचेतोवच-

नगतवज्रवचनस्य मन्त्रान्तरममुच्यपरत्वादुशन्तस्वेत्यनेन समुच्यते ।
तच्चैवं । एतत्पितरो मनोजवा आगच्छत पितरोजवैः ये निखाता ये
परोप्ता गर्भा ये च पेदिरे इत्येकः । आगच्छत पितर इत्येतत्पदद्वयोप-
लक्षितोऽपरः । स चैवं । सर्वांस्तान्य आवाहयत् पितृन् हविषे अन्तवे ।
आगच्छत पितरो मनोजवसः पितरः शुधध्वमिति । बौधायनस्ता-
वाहने मन्त्रान्तरं दर्शितवान् । पितृनावाहयत्यायात पितरः सोम्या
गम्भीरैः पथिभिः पूर्वैः । प्रजामस्मभ्यन्ददतेरयिच्च दीर्घायुष्टुच्च
शतशारदश्चेति । आश्वलायनादिगृह्याद्यनुसारिणस्तु “क्षिप्वापमव्यञ्च
तिलानित्येतदप्रादक्षिणेन द्विजाङ्गेषु तिलान् बिभ्रेति व्याचक्षते । ते
च उशन्तस्वेति मन्त्रेण द्विजाङ्गेषु तिलानावपन्नः पितृनावाहयन्ति ।
तथा च नागरखण्डे ।

उशन्तस्वेति तिलैः पितृनावाहयेत्ततः ।

आयन्तु न इतिजपेत्ततः पार्थिवसत्तमाः ॥

अत्रेति करणेन तृतीयया यच्च मन्त्र-तिलयोः करणत्वं तच्च चका-
रात्समुच्चितयोरिति । मानवमैवायणीयसूत्रे तु मन्त्रान्तरमयुक्तं ।
उशन्तस्त्वा हवामहे परेत नः पितरः सोम्यास इति तिलान् विकिरेत् ।
परेत नः पितरः सोम्यासोगम्भीरेभिः पथिभिः पूर्वार्णोभिः दत्तास्मभ्य-
न्द्रविणेह भद्रं रयिच्च नः सर्ववीरं नियच्छतेति । स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु
सुष्यपूजने विहितं नमोव इति मन्त्रमत्र दर्शितवान् । तन्निर्मूलत्वा-
दुपेक्षणीयं । तिलप्रलेपणे अवयवक्रमस्तु प्रथमं शिरसि ततः सव्ये अंसे,
दक्षिणांसे, मध्यहस्ते, दक्षिणहस्ते, मध्यजानुनि दक्षिणजानुनि, दक्षि-
णपदे चेत्याचारादनुसन्धेयः ।

कात्यायनः ।

उग्रन्तस्तेत्यनयावाह्यावकीर्य आयन्तु न इति जपितेति ।

अवकीर्य तिलानिति शेषः ।

याज्ञवल्क्यः ।

द्विगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा क्षुग्रन्तस्तेत्यृचा पितृन् ।

आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायन्तु नस्ततः ।

यवार्थस्तु तिलैः कार्य इति ।

द्विगुणांस्तु कुशानामनार्थं प्रदाय तिलावकिरणं ।

आह प्रचेताः ।

उग्रन्तायन्तु नोमन्तान् जपेद्वै दक्षिणामुखः ।

अत्र मन्त्रानिति वज्रवचनेन कल्पसूत्र-सूति-पुराणेतिहामोपदि-
ष्टा अन्येपि करणमन्त्रा अनुमन्त्रणमन्त्राद्याभ्यनुज्ञायन्ते । कठसूत्रे
पितृनावाहयिष्यामीत्युक्ता अपयन्त्वसुरा इति दाभ्यां तिलैः सर्वतो-
वकीर्य एत पितर आगच्छत पितर आमेयं तन्तर्दधे पर्वतैरिति ज-
पित्वावाहयेदिति । अपयन्त्वसुरा इति मन्त्रद्वयं एत पितर इत्या-
दिमन्त्रद्वयञ्च प्राक्प्रदर्शितं । अवशिष्टं मन्त्रद्वयं लिख्यते । आमेयन्तु
पितरोभागधेयं विराजाहताः सलिलात् समुद्रात् । अस्मिन् वज्रे
सर्वकामाङ्गभन्तामचीयमाणानुपजीवन्तेतानिति । अन्तर्दधे पर्वतैरुत
मह्या पृथिव्या दिवाग्निरनन्ताभिरनन्तरान्यान् पितृन्दधे अन्तर्दधे
अतुभिरहोरात्रैः समन्ध्यकैरर्द्धमासैरिति ।

आह विष्णुः ।

ततो ब्राह्मणानुज्ञातः पितृनावाहयेदपयन्त्वसुरा इति दाभ्या-

निलैः यातुधानविमर्जनकुत्वा एत पितरः सर्वास्तानग्र आमेयन्त्व-
न्तर्दधे इत्यावाहनकुत्वेति ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

एतत्पितर इत्येवं सर्वास्तानग्र आवह ।

आमेयन्तु तथोदीर्य एतदः पितरस्तथा ॥

एतदः पितरोभागधेयं पात्रेषु दत्तममृतं स्वधावत् । अक्षौष-
माणमुपजीवत्वेनं मया दत्तं स्वधया मदध्वमिति ।

गोभिलः ।

उग्रन्तस्त्वा निधीमद्भुशन्तः समिधीमहि, उग्रन्नुशत आवह पितॄन्
हविषे अन्तवे, एत पितरः सोम्यासः । ॐ आयान्तु नः पितरः सोम्यासो-
ऽग्निव्याक्ताः पथिभिर्देवयानैः अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिब्रुवन्तु
तेऽवन्त्वस्मान् । अपहता इति तिलान् विकीर्येति । एत पितर इत्येष
मन्त्रो लिख्यते । एत पितरः सोम्यासोगक्षीरेभिः पथिभिः पितृयानैः
आयुरस्मभ्यं दधत प्रजाञ्च रयिञ्च पोषैरभि नः सचध्वं । अपहता इति
मन्त्रः पूर्वं प्रदर्शितः । एतच्च तिलविकिरणमावाहनान्ते कर्त्तव्यं ।

तथा च ब्रह्मपुराणे जप्यमन्त्रान्तरमहितमावाहनमुक्त्वा तदनन्तरं
गृहगर्भे समन्त्रकं तिलविकिरणमुक्तं ।

उग्रन्तस्त्वेति च जपन् पितृनावाहयेत्ततः ।

सोमवन्तोवर्हिषदयाग्निव्याक्ताश्च ये परे ।

पितरः पुण्ययज्ञशः सर्वेऽप्यायन्तु नस्त्विति ॥

ततस्तिलान् गृहे तस्मिन् विकिरेचाप्रदक्षिणं ।

अद्वया परया युक्तोजपन्नपहता इति ॥

तस्मिन् गृहे यत्र आहुं कियते । गृह इति आहुदेशोपलक्षणं ।
अपहता इति मन्त्रः पूर्वं दर्शितः ।

अथ प्रयोगपद्धतिरुच्यते ।

आवाहनप्रश्नोत्तरपर्यवसानान्तरं दक्षिणामुखोऽन्वाचितमव्यजानुः
समुपविश्य प्राचीनावीतौ प्रथमपैतृकद्विजवामजानुनि पूर्वगृहीत-
तिल-कुशान्वितं स्वकीयमनुत्तानं दक्षिणकरं विन्यस्य मानुषेण रूपेण
च स्वपितरन्ध्यायन् उग्रान्तस्तेत्येतामृचमुच्चार्य तदन्ते ॐ अमुकगोवा
अस्मत्पितरः अमुकशर्माणः सपत्नीका वसुरुपा इहागच्छतेति जानु-
ग्रहणनिर्दिश्यमाने स्वकीयाधिष्ठानभूते प्रथमदिजे पितरमावाह्य
तस्य पुरतः कतिपयांस्तिल-कुशान्प्रदक्षिणं भूमौ विकीर्य तथैव
तदधिष्ठानभूते द्वितीयादावावाहयेत् । ततः प्रथमपितामहब्राह्मण-
वामजानुनि पूर्ववत्करं निधायोशन्तस्तेत्यभिधाय ॐ अमुकगोवा
अस्मत्पितामहाः अमुकशर्माणः सपत्नीका रुद्ररूपा इहागच्छतेति
जानुग्रहणनिर्दिश्यमाने स्वकीयाधिष्ठानभूते प्रथमदिजे पितामहमा-
वाह्य तस्य पुरतस्तथैव तिल-कुशान् विकीर्य तथैव तदधिष्ठानभूत-
द्वितीयादावावाहन-विकिरणे कुर्यात् । अथ प्रथमप्रपितामहब्राह्मण-
जानुनि पूर्ववत् करं निधायोशन्तस्तेत्यभिधाय ॐ अमुकगोवाः
अस्मत्प्रपितामहा अमुकशर्माणः सपत्नीका आदित्यरूपा इहागच्छतेति
जानुग्रहणनिर्दिश्यमाने स्वकीयाधिष्ठानभूते प्रथमदिजे प्रपिताम-
हमावाह्य तस्य पुरतस्तथैव तिल-कुशान् विकीर्य तथैव तदधिष्ठानभूते
द्वितीयादौ आवाहन-विकिरणे कुर्यात् । इत्येवं पित्रादौनावाह्य
शताञ्जलिं रायन्तु न इति मन्त्रं सकृज्जपेत् । तदनन्तरमेवोशन्तस्तेति

मन्त्रान्ते अमुकगोचा अस्मन्मातामहा अमुकशर्माणः सपत्नीका
वायुरूपा इहागच्छतेति निजाधिष्ठानभूते एकैकस्मिन् द्विजे माता-
महावाहनं तिलविकिरणञ्च कृत्वा पूर्वोक्तमन्त्रान्त एव ॐ अमुकगोचा
अस्मत्प्रमातामहा अस्मन्मातुः पितामहा इति वोच्चार्य अमुक-
शर्माणः सपत्नीका रुद्ररूपा इहागच्छतेति निजाधिष्ठानेषु तथैव
प्रमातामहमावाह्य विकीर्य च प्राचीनमन्त्रोच्चारणानन्तरमेव ॐ अमु-
कगोचा अस्मद्गृहप्रमातामहा मातुः प्रपितामहा इति वोच्चार्य
अमुकशर्माणः सपत्नीकाः आदित्यरूपा इहागच्छतेति निजाधि-
ष्ठानेषु तथैव प्रत्येकं गृहप्रमातामहमावाह्य प्रत्येकमेव तिल-कुशान्
विकीर्यञ्चलिमावध्यायान्तु न इत्यादि सहज्जपेत् । कल्पसूत्रस्यति-
पुराणेतिहासोपदिष्टमन्त्रान्तरोपमंदारशक्तस्तु सोमवन्तो वह्निषद एत
पितरः सोम्यासः सर्वास्तानग्रे, आमेयन्तु, अन्तर्दधे, आयात पितरः
आगच्छत पितरः, एतदः पितरः इत्याद्याकारणमन्त्राननुमन्त्रणमन्त्रांश्च
यथाशक्ति प्रयुञ्जीत । शौनकाश्वलायन-गृह्याद्यनुसारिणस्त्वावाहन-
प्रश्नोत्तरानन्तरं ब्राह्मणसमीप उपविश्य प्राचीनावीतं कृत्वा उग्रन्त-
स्तेत्यनयर्चा शिरःप्रसृतिपादान्तं अप्रदक्षिणं दिजाङ्गेषु तिलानारोप्य
पूर्ववत् द्विजानूपसंगृह्य यद्येकैरेव वाक्यैस्तत्तदधिष्ठानेष्ववाहनं
कृत्वा ब्राह्मणानां पुरतोऽञ्चलिमावध्यायान्तु न इत्यादिकाननुमन्त्रण-
मन्त्रान् सहदेव यथाशक्ति जपेयुः । कठ-विष्णवाद्यनुसारिणस्तु प्रश्नोत्त-
रानन्तरमपयन्त्वसुरा इति द्वाभ्यां आहुदेशे तिलविकिरणं कृत्वाञ्च-
लिवन्धपूर्वकं एतत् पितर इति जपित्वा पूर्वोक्तैरेव वाक्यैरावाहन-
कृतानुमन्त्रणमन्त्रान् जपेयुः । सर्वैरपि च आहुकर्मभिरनुमन्त्रण-

मन्त्रजपान्तरमपहता असुरा रक्षासीत्यादिना मन्त्रेण गृहगर्भे तिल-
विकिरणं कार्यं ।

इति मन्त्रादयः पदार्थाः ।

इत्यावाहनं ।

अथोपवेशन-संवेशन-पाद्यार्थाचमनीयानि ।

तत्रावाहयेदित्यनुवृत्तावुक्तं पिप्पलाथर्वणसूत्रे ।

आयात पितर इति पितृनामीनाम इत्युपवेशयेत् ।

आयात पितर इत्यनेन पितृनावाहयेत् । आमीनाम इत्यादिना-
पवेशयेदित्यन्वयः । आयात पितरः सोम्याभोगक्षीरेभिः पथिभिः
पितृयानैः अधामासः पुनरायात नो गृहं हविरन्तः सुप्रजसः सुवीराः,
आमीनामो अरुणीनामुपस्थे रथौ धत्त दाशुषे मर्त्यायापुचेभ्यः
पितरस्तस्य वसु प्रयच्छत त इहोजै दधात ।

शौनकसूत्रे तु मन्त्रान्तरमहितमुपवेशनं समन्तकं संवेशनञ्चोक्तं ।

आयातेति पितृनावाहयेत्, आच्याजान्वित्युपवेशयेत्, संविश-
न्त्विति संवेशयेत् ।

अत्राच्याजान्विति संविशन्त्विति च प्रतीकद्वयेन विनियुक्तं मन्त्र-
द्वयं आथर्वणप्रसिद्धं लिख्यते । आच्याजानु दक्षिणतो निषेद्यैतन्नो
हविरभिगृणन्तु विद्ये मा हिंमिष्टाः पितरः केनचित्तो यद् आगः
पुरुषदाकरामः । संविशन्तिह पितरः स्नानः स्नानं कृण्वन्तः प्रति-
रन्त आयुः तेभ्यः शङ्के विषानक्षमाणाञ्चोजीवन्तः शरदः पुरुचौ-
रिति ।

अत्र पाद्यमाह विष्णुः ।

कुश-तिलविमिश्रेण गन्धोदकेन यास्तिष्ठन्त्यमृतावागिति यन्मे
मातेति च पाद्यं निवेद्यैवमेवार्थं दद्यात् ।

अस्यार्थः । यावद्देवतमुपकल्पितेषु खड्गादिषु पात्रेषु दिगुणी-
कृतानि चौणि चौणि कुशपवित्राणि निधाय शन्नोदेवैरित्यनयत्वां
पितृतीर्थेन प्रत्येकं जलमासिच्य तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोमयोदेव-
निर्मितः । प्रत्नमद्भिः पृक्तः स्वधया पितृन् लोकान् प्रीणाहि नः
स्वधा नम इत्येकैकस्मिंस्तिलान्निलिप्य गन्धद्वारामिति गन्धं निलिप्य
सपुष्पमपमस्यत इति दर्शयिष्यमाणब्रह्मपुराणवचनेऽभिहितत्वात् श्रीश-
ते लक्ष्मीशेति पुष्पाणि निलिप्य यास्तिष्ठन्तीत्यादिभिर्मन्त्रैरेकैकस्य
पित्रादेस्तदधिष्ठानभूतदिग्देवो पाद्यं निवेद्य तथैवार्थं दद्यादिति ।
अत्र यास्तिष्ठन्ति अमृता वागिति प्रतीकद्वयेन पित्रादेरेकैकस्य पाद्ये
समुचितौ द्वौ मन्त्रौ विनियुक्तौ । यन्मे मातेति चाद्यमन्त्रप्रतीकेन
सूचितेषु क्रमपठितेषु त्रिषु मन्त्रेष्केकैकः पूर्वोक्ताभ्यां समुचित्य
पित्रादिपाद्ये विभज्य विनियुज्यते । ते चैवं यास्तिष्ठन्ति या धावन्त्य-
दुग्धाः परि संस्तुषीः । अद्भिर्विश्वस्य धावौभिरन्तरन्यान् पितृन्दधे ।
अमृता वागमृता आपोऽग्निर्वाचोऽनृतं तत् त्रिवृदेकधाम । ताभि-
र्मत्प्रत्तोभिः स्वधया मदध्वमिहास्मभ्यं वशीचोस्त देवाः ॥ यन्मे माता
प्रलुलुभे यच्चारानुव्रतं । तन्मे रेतः पिता वृङ्नामाभिरन्योऽव-
पद्यतां । यन्मे पितामही प्रलुलुभे यच्चारानुव्रतं । तन्मे रेतः
पितामहे वृङ्नामाभिरन्योऽवपद्यतां ॥ यन्मे प्रपितामही प्रलुलुभे
यच्चारानुव्रतं । तन्मे रेतः प्रपितामहे वृङ्नामाभिरन्योऽव-
पद्यतां ॥

ब्रह्मपुराणेऽपि । यास्तिष्ठन्तीत्यादिमन्त्रद्वयमुक्त्वा यन्मे मातेत्यादेः
मन्त्रद्वयस्य पित्रादिचयार्घ्यदाने विभज्य विनियोगो दर्शितः ।

यांस्तिष्ठन्त्यमृतावाक् च यन्मे मातेति वै पितुः ।

यन्मे पितामहीत्येवं ददावर्घ्यं पितामहे ॥

यन्मे प्रपितामहीति ददौ च प्रपितामहे ।

कुत्र-गन्ध-तिलोन्मिश्रं मपुष्यमपसव्यतः ।

तदन्मातामहेभ्यश्च विधिं चक्रे जगद्गर्जनः ॥

‘तददिति’ यथा पित्र-पितामह-प्रपितामहानां पाद्यादिकं दत्तं
तथा मातामहादौनामपि पाद्यादिदानमित्यर्थः । अनेनातिदेशेन
मातामहादिपाद्यादावप्येतेष्वेव मन्त्रेषु प्रापितेषु यन्मे मातेत्यादिमन्त्र-
चये समवेतार्थत्वात् माचादिपदस्थाने मातामहादिपदोहः कार्यः ।
तद्यथा,—यन्मे मातामही प्रलुलुभे यच्चचारानुव्रतं । तन्मे रेतो मा-
तामहो वृहन्नामाभिरन्योऽवपद्यतां ॥ यन्मे प्रमातामही प्रलुलुभे यच्च-
चाराननुव्रतं । तन्मे रेतो वृद्धप्रमातामहो वृहन्नामाभिरन्योऽवपद्यतां ॥
यन्मे वृद्धप्रमातामही प्रलुलुभे यच्चचाराननुव्रतं । तन्मे रेतो वृद्धप्रमा-
तामहो वृहन्नामाभिरन्योऽवपद्यतामिति ॥ विष्णुवाक्ये चैवमेवार्थं
इत्यादित्यनेन पाद्येतिकर्त्तव्यतार्घ्यदानेऽतिदिश्यते ।

अतएव विष्णुधर्मोत्तरे मन्त्रादिरितिकर्त्तव्यता पाद्यार्घयोः सा-
धारणेनैवाक्ता ।

कुशैस्तिक्ष्णैश्च मिश्रेण वारा गन्धयुतेन च ।

यास्तिष्ठन्ति या धावन्त्यमृतावागिति द्वयं ।

यन्मे मातेति च तथा पाद्यमर्घ्यश्च कारयेदिति ॥

‘वारा’ वारिणा ।

कठसूत्रे तु अर्थानन्तरमाचमनीयमयुक्तं । यास्तिष्ठन्त्यमृता
वाक् यन्मे मातेत त्रिभिः पाद्यार्थाचमनोदकानि चानयेदिति ।

आनयेत् द्विजहस्तं प्रापयेत् ।

शौनकाथर्वणस्त्रीकृते आहुकल्पे पाद्यादिषु मन्त्रान्तराण्ययुक्तानि ।

चौण्डुदपात्राणि कल्पयेत् गन्ध-माख्य-तिलैर्मिश्राणि ह्रतोदीर-
तामिति तिसृभिरन्यृचं सपवित्रेषु ब्राह्मणहस्तेषु निनयेत् प्रपिता-
महेभ्यः पितामहेभ्यः पितृभ्यश्चेदं पाद्यमर्थमाचमनीयमिति ।

‘चौण्डीति पित्राद्येकवर्गापेक्षया । ‘अनृचमिति प्रपितामहादिक्र-
मेणैकैकस्य ब्राह्मणस्य करे क्रमेणैव, ‘उदीरतामिति एकैकयर्चा तान्यु-
दपात्रस्थितानि जलानि प्रक्षिपेत्, ‘सपवित्रेष्विति पाद्यादिपात्रस्थित-
दक्षिणायपविचयुक्तेषु । एतासु चतुः ‘उदीरतामितौघं पूर्वमेव दर्शिता ।
द्वितीय-तृतीये तु प्रदर्शयेते । अहं पितृन् सुविद्वन् अविस्मिन् पातञ्च
विक्रमणश्च विष्णोः । वर्हिषदेये स्तुधासुतस्य भजन्तयित्वस्त इहा-
गामिष्ठाः ॥ इदं पितृभ्योनमः अस्तु च ये पूर्वासे य उपरास ईयुः । ये
पार्थिवे रजस्थानिषत्ता ये वानूनं सुवजिना सुविचु ॥ प्रपितामहात्
प्रभृति पितृपर्यन्तदेवतोद्देशस्तु तच्छास्त्रीयानामेव ते हि सर्वमपि
आहुं तथैव कुर्वते । अन्येष्वप्यनु पित्रादिक्रमेणैव । तथा च पिण्य-
लादाथर्वणआहुकल्पे ताभिरेव ऋग्भिः पित्रादिक्रमेण पाद्यादि-
दानमुक्त्वा आच्याजान्नित्यादिनोपस्थानमुक्तं ।

चौण्डुदपात्राण्युपकल्प्य गन्ध-माख्य-तिलमिश्राणि उदीरतामिति
तिसृभिः प्रत्यृचं सपवित्रेषु ब्राह्मणहस्तेषु निनयेत् पितुः पितामहस्य

प्रपितामहस्य च नाम गृह्णन्नाच्याजानु यद्वोरुद्रमित्युपस्थायेति ।

आच्याजान्विति मन्त्रो दर्शितः । इतरस्तु लिख्यते । यद्वोरुद्रं
पितरः सोम्यच्च तेनं सचध्वं स्वयशसोहि भूतः । तैर्वाणः कवयः
गृणोत सुविदवाविदये ह्यमानाः ॥

अथैतद्वचनप्रबन्धबोधितः शिष्टाचारसंवादी प्रयोगोऽभिधीयते ।

दक्षिणामुखः प्राचीनावीती मय्यञ्जान्वाच्य प्रातिस्त्रिकेन मानुषेण
वसुमङ्गकदेवतारूपेण चावाहनमन्निधापितं स्वपितरं पुरतोऽवस्थितमेव
चिन्तयन् प्राञ्जलिः प्रणवपूर्वकमाभीनाम इत्याच्याजान्वित्येतयोर्विक-
ल्पेनैकं मन्त्रं दावपि वा समुच्चयेनोच्चार्य पूर्वापकल्पितं दर्भासनं
बुद्ध्या समुद्दिश्य अमुकगोवा अस्मात्पितरोऽमुकशर्माणः सपत्नीकाः वसु-
रूपाः इहोपविशतेति प्रत्यधिष्ठानं पितरमुपवेशयेत् । एवमेव पूर्वा-
नुभूतमानुषाकृत्या रुद्रमञ्जकदेवतारूपेण च पितामहमनुष्ठायन् पूर्ववदु-
पवेशनमन्त्रान्ते पूर्वापकल्पितमासनं चोद्दिश्य ॐ अमुकगोवा अस्मात्-
पितामहा अमुकशर्माणः सपत्नीका रुद्ररूपा इहोपविशतेति प्रत्य-
धिष्ठानं पितामहमुपवेशयेत् । एवमेवानुभूतमानुषाकारेणादित्यमञ्ज-
कदेवतारूपेण च प्रपितामहमनुष्ठायन् पूर्ववदुक्तमन्त्रोच्चारणं कृत्वा आस-
नमुद्दिश्य ॐ अमुकगोवाः अस्मात्प्रपितामहा अमुकशर्माणः सपत्नीका
आदित्यरूपा इहोपविशतेति प्रत्यधिष्ठानं पितामहमुपवेशयेत् । अथ
यथोक्तविशेषणविशिष्टः कर्त्ता मानुषस्वाकारेण वस्त्राकारेण च
मातामहमनुष्ठायन् पूर्ववत् मन्त्रोच्चारणानन्तरमासनमुद्दिश्य ॐ
अमुकगोवाः अस्मन्मातामहाः अमुकशर्माणः सपत्नीकाः वसुरूपाः
इहोपविशतेति प्रत्यधिष्ठानं मातामहमुपवेशयेत् । तथैव स्वरूपेण

रुद्ररूपेण च प्रमातामहमनुध्यायन् मन्त्रावमाने ॐ अमुकगोत्राः
 अस्मत्प्रमातामहा मातुः पितामहा इति वोचार्थं अमुकशर्माणः
 सपत्नीका रुद्ररूपा इहोपविशतेति प्रत्यधिष्ठानं प्रमातामहमुपवेशयेत् ।
 एवं मानुषस्याहृत्यादित्यरूपेण च रुद्रप्रमातामहमनुचिन्तयन् ॐ
 अमुकगोत्राः अस्मद्रुद्रप्रमातामहा अस्मन्मातुः प्रपितामहा इति
 वाभिधाय अमुकशर्माणः सपत्नीकाः आदित्यरूपा इहोपविशतेति
 प्रत्यधिष्ठानं रुद्रप्रमातामहमुपवेशयेत् । अथ ययोक्तधर्मकः कर्त्ता
 पूर्वोक्तरूपद्वयेन स्वपितरं पुरःस्थितमिवानुचिन्तयन् संविशन्त्विह पितरः
 इत्यमुं मन्त्रमुच्चार्य ॐ अमुकगोत्राः अस्मत्पितरोऽमुकशर्माणः सप-
 त्नीका वसुरूपा इह सुखं संविशतेति प्रत्यधिष्ठानं पितरं संवेशयेत् ।
 एवमेवोपवेशनोक्तस्वस्रमन्त्रिरूपद्वयेन पितामहमनुध्यायन् संविशन्त्वि-
 हेत्येतमेव मन्त्रमुच्चार्य ॐ अमुकगोत्राः अस्मत्पितामहा अमुकशर्माणः
 सपत्नीका रुद्ररूपा इह सुखं संविशतेति प्रत्यधिष्ठानं पितामहं
 संवेशयेत् । एवमेव स्वेन रूपद्वयेन प्रपितामहमनुध्यायन् संविश-
 न्त्वित्याद्यनुकौत्थं ॐ अमुकगोत्राः अस्मत्प्रपितामहा अमुकशर्माणः
 सपत्नीका आदित्यरूपा इह सुखं संविशतेति प्रत्यधिष्ठानं प्रपितामहं
 संवेशयेत् । एवमेव स्वेन रूपेण वसुरूपेण च स्वमातामहमनुध्यायन्
 संविशन्त्विह पितर इत्यमुं मन्त्रमुच्चार्य ॐ अमुकगोत्राः अस्मन्माता-
 माहा अमुकशर्माणः सपत्नीका वसुरूपा इह सुखं संविशतेति प्रत्य-
 धिष्ठानं मातामहं संवेशयेत् । एवमेव स्वस्रमन्त्रिरूपद्वयेन प्रमा-
 तामहमनुचिन्तयन् संविशन्त्विहेत्येतमेव मन्त्रमुच्चार्य ॐ अमुकगोत्राः
 अस्मत्प्रमातामहा अस्मन्मातुः पितामहा इति वोचार्थं अमुकशर्माणः

सपत्नीका इद्ररूपा इह सुखं संविशतेति प्रत्यधिष्ठानं मातामहं
 संविशयेत् । एवमेव स्वेन रूपद्वयेन वृद्धप्रमातामहमनुध्यायन् संवि-
 शन्वित्याद्यनुकीर्त्तं ॐ अमुकगोत्रा अस्मद्वृद्धप्रमातामहा मातुः
 प्रपितामहा इति वा प्रयुज्य अमुकशर्माणः सपत्नीका आदित्यरूपाः
 इह सुखं संविशतेति प्रत्यधिष्ठानं वृद्धप्रमातामहं संविशयेत् । अथ
 पूर्वाकधर्मविशिष्ट एव भूत्वा सुप्रोचितायां सुवि पिढसंख्ययोप-
 कल्पितेषु प्रदक्षिणापवर्गपङ्क्तिरूपतया स्थापितेषु यथात्म्यसङ्ग-रज-
 तादिद्रव्यनिर्मितेषु पवित्रतरेषु पाचेष्वेकैकस्मिन् द्विगुणभग्नं कुशचयं
 दक्षिणायतया निधाय शन्नोदेवीरिति पिढतीर्थेन शुचि जलं निविश्य
 तिलोऽपीति मन्त्रेण तिलान्निविश्य गन्धद्वारामिति गन्धं निधाय
 श्रीश्च त इति पुष्पाणि निविश्य ततो धूपदीपाभ्यां तानि पात्राणि
 संस्तुत्य सावित्र्याभिमन्त्र्य क्रमेणैकैकं पात्रमुद्धृत्य पित्राद्यधिष्ठानभूत-
 दिजाये स्थापयित्वा पिढपात्रस्थितान् कुशान् प्रथमपिढदिजदक्षिणकरे
 दक्षिणायतया निवेश्य पुरतः स्थितं तत्पात्रं हस्ते गृहीत्वा यास्तिष्ठ-
 न्तीति, अमृता वागिति, यन्मे मातेति मन्त्रचयमुच्चार्य ॐ अमुकगोत्रा
 अस्मत्पितरोऽमुकशर्माणः सपत्नीका वसुरूपा इदं वः पाद्यं स्वधा
 नम इति पात्रस्थितमुदकं तस्य दिजस्य सपवित्रे दक्षिणकरे पिढ-
 तीर्थेन कतिपयं निधाय तत्करस्थितान् कुशानादाय क्रमेण पवित्रा-
 धिष्ठानभूतानां द्वितीयादिदिजानां दक्षिणकरे निधायोदकप्रक्षेपान्
 पूर्ववत्कुर्यात् । ब्राह्मणैकले तु पात्रस्थितं सर्वमपि जलमेकस्त्रैव करे
 निनयेत् । तदनन्तरं पैतामहपात्रस्थितं कुशचयं पितामहाधिष्ठान-
 भूतदिजदक्षिणकरे दक्षिणायतयावस्थाप्य यास्तिष्ठन्तीति, अमृता वा-

गिति, यन्मे पितामहौति मन्त्रत्रयोच्चारणान्तं कृत्वा ॐ अमुकगोत्राः
 अस्मत्पितामहा अमुकशर्माणः सपत्नीका रुद्ररूपा इदं वः पाद्यं स्वधा
 नमः इति प्रैतामहद्विजकरेषु पूर्ववत्तत्पात्रस्थितमुदकं निनयेत् । अन-
 न्तरं तथैव यास्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे प्रपितामहौति
 मन्त्रत्रयोच्चारणान्ते ॐ अमुकगोत्रा अस्मत्प्रपितामहा अमुकशर्माणः
 सपत्नीका आदित्यरूपा इदं वः पाद्यं स्वधा नम इति प्रपैतामहद्विज-
 दक्षिणकरेषु पूर्ववदुदकं प्रक्षिपेत् । अथ यथोक्तप्रकारेण यास्तिष्ठ-
 न्तीति, अमृता वागिति, यन्मे मातामहौत्येतन्मन्त्रत्रयमुच्चार्य ॐ
 अमुकगोत्राः अस्मन्मातामहा अमुकशर्माणः सपत्नीका वसुरूपा इदं
 वः पाद्यं स्वधा नम इति सपवित्रेषु मातामहाधिष्ठानभूतद्विजदक्षिण-
 करेषु तत्पात्रस्थितमुदकं पूर्ववत्प्रक्षिपेत् । ततो यास्तिष्ठन्तीति, अमृता
 वागिति, यन्मे प्रमातामहौत्यादिमन्त्रत्रयान्ते ॐ अमुकगोत्रा अस्मत्
 प्रमातामहाः अस्मन्मातुः पितामहा इति वोच्चार्य अमुकशर्माणः
 सपत्नीका रुद्ररूपाः इदं वः पाद्यं स्वधा नम इति सपवित्रेषु प्रमा-
 तामहाधिष्ठानभूतद्विजकरेषु तत्पात्रस्थितमुदकं निदध्यात् । तदन-
 न्तरं यास्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे रुद्रप्रमातामहौत्यादिकं
 मन्त्रत्रयं पठित्वा अमुकगोत्रा अस्मद् रुद्रप्रमातामहा अस्मन्मातुः
 प्रपितामहा इति वोच्चार्य अमुकशर्माणः सपत्नीका आदित्यरूपा
 इदं वः पाद्यं स्वधा नम इति सपवित्रेषु प्रमातामहाधिष्ठानभूतद्वि-
 जदक्षिणकरेषु तत्पात्रस्थितमुदकमर्पयेत् । तदेवं पित्रादीनां माता-
 महोदीनाञ्च पाद्यदानं निष्प्राद्य वक्ष्यमाणेति कर्त्तव्यताकलापयुक्त-
 मर्घदानमपि तेषां निष्प्रादयेत् । आचमनीयदनप्रकारस्त्वेवं । दक्षिण-

मुखत्वादिविशेषणविशिष्टः सन् भूमिप्रोक्षणादि यास्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे मातेति मन्त्रचयोच्चारणान्तं पाद्यदानवन्निष्पाद्य ऐश्वर्यमुकगोचाः अस्मात्पितरोऽसुकशर्माणः सपत्नीका वसुरूपा इदं वः आचमनीयं स्वधा नम इति पात्रस्थितमुदकं सपवित्रेषु दिजदक्षिण-
करेषु पूर्ववन्निषिषेत् । ततो यास्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे पितामहीति मन्त्रचयोच्चारणान्ते ऐश्वर्यमुकगोचा अस्मात्पितामहा असुकशर्माणः सपत्नीका रुद्ररूपा इदं वः आचमनीयं स्वधा नम इति पितामहाधिष्ठानभूतदिजकरेषु तत्पात्रारूढमुदकं पूर्ववन्निषिषेत् । तदनन्तरं यास्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे प्रपितामहीत्यादि-
मन्त्रचयमुच्चार्य ऐश्वर्यमुकगोचा अस्मात्प्रपितामहा असुकशर्माणः सप-
त्नीका आदित्यरूपा इदं वः आचमनीयं स्वधा नम इति प्रपिता-
महदिजकरेषु तत्पात्रस्थमुदकमाभिषेत् । अथ यथोक्तप्रकारेण या-
स्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे मातामहीत्यादिमन्त्रचयमुच्चार्य ऐश्वर्यमुकगोचा अस्मात्मातामहा असुकशर्माणः सपत्नीका वसुरूपा इदं वः आचमनीयं स्वधा नम इति मातामहदिजकरेषु पूर्ववज्जलं निषिषेत् । ततो यास्तिष्ठन्तीति, अमृतावागिति यन्मे प्रमातामहीति-
मन्त्रचयं पठित्वा ऐश्वर्यमुकगोचा अस्मात्प्रमातामहा अस्मात्मातुः पिता-
महा इति वोच्चार्य असुकशर्माणः सपत्नीका रुद्ररूपा इदं वः आचम-
नीयं स्वधा नम इति प्रमातामहस्थानस्थितदिजकरे तत्पात्रस्थित-
मुदकं दद्यात् । अथ यास्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे रुद्रप्रमा-
तामहीत्यादिसंज्ञितपूर्वोक्तमन्त्रचयोच्चारणानन्तरं ऐश्वर्यमुकगोचा अस्माद्
रुद्रप्रमातामहा अस्मात्मातुः प्रपितामहा इति वाभिधास्य असुक-

शर्माणः सपत्नीका आदित्यरूपा इदं वः आचमनीयं सुधा गम इति
 वृद्धप्रमातामहाधिष्ठानभूत-दिग्दक्षिणकरेषु तत्पावस्थितमुदकं पूर्व-
 वत्प्रक्षिपेत् । यान्येतानि वृद्धवचनप्रयोगपक्षमाश्रित्य वाक्यानि दर्शि-
 तानि तान्येकवचनप्रयोगयुक्तान्यथाचारानुसारात् प्रयोज्यानि । यानि
 तु पाद्याचमनीयदानविषये प्रदर्शितानि वाक्यानि तानि पूर्वोपन्यस्त-
 कल्पसूचानुसाराच्चतुर्थ्यन्तगोचादिपदयुक्तानि विकल्पेन प्रयोज्यानि ।
 पिप्पलादाथर्वणास्तु उदीरतामिति मन्त्रं पितृ-मातामहयोः, आहं
 पितृनिति पितामह-प्रमातामहयोः, इदं पितृभ्य इति प्रपितामह-
 वृद्धप्रमातामहयोः पाद्याचमनीयेषु प्रयुज्यते । श्रौतकार्यवर्णास्तु
 उदीरतामिति मन्त्रेण प्रथमं प्रपितामहस्य, तदनन्तरमाहं पितृ-
 निति पितामहस्य ततश्चेदं पितृभ्य इति पितुः पाद्यार्थाचमनीय-
 दानं कृत्वा उदीरतामिति प्रथमं वृद्धप्रमातामहस्य, तदनन्तरमाहं
 पितृनिति प्रमातामहस्य, ततश्चेदं पितृभ्य इति मातामहस्य पाद्या-
 र्थाचमनीयानि प्रयच्छन्ति । ये तु विष्णुदितानां यास्तिष्ठन्तीत्यादीनां
 चयाणां मन्त्राणामाथर्वणसूत्रोक्तस्योदीरतामित्यादेरेकैकस्य मन्त्रस्य
 पिचाद्यैकैकदेवतायाः पाद्यार्थाचमनीयदानेषु समुच्चयं मन्त्रन्ते, या-
 स्तिष्ठन्तीत्यादिमन्त्रत्रयात् पूर्वं पश्चाद्वा उदीरतामित्यादिषु मन्त्रेषु
 एकैकस्तत्र तत्र समुच्चारणीयः ।

इत्युपवेशन-संवेशन-पाद्यार्थाचमनीयानि ।

अथार्थनिरूपणं ।

तथावाहनमुक्त्वा अर्थदानविधिमाह याज्ञवल्क्यः ।

यवार्थस्तु तिलैः कार्यः कुर्यादर्थ्यादि पूर्ववत् ।

‘पूर्ववत्’ वैश्वदेविकाध्यादिवत् । ‘आदिशब्देन गन्धपुष्पादिदानं गृह्यते । अस्मिंश्चातिदेशे यज्ञोपवीतस्य प्राचीनावीतेन, प्राङ्मुखत्वस्य इक्षिणामुखत्वेन, प्रादक्षिण्यस्य अप्रादक्षिणेन, दक्षिणजानुपातनस्य मध्यजान्वाचनेन, पवित्रशिखादित्यस्य चित्रेन, यवप्रवेपस्य तिलनिर्वपणेन, देवतीर्थस्य पिबतीर्थेन, स्नाहशब्दस्य स्नधाकारेण पुष्करवार्द्रव इत्यादिनाम्नाः पित्रादिनाम्ना, बलवदुपदेशप्रापितेन बाधोऽनुसन्धेयः, तत्रैतेषु केषाञ्चिदुपदेशः पूर्वमेव दर्शितः, केषाञ्चिदत्रैव प्राचीनावीतोपदेशमहितस्तिलोपदेशो वैजवापगृह्ये ।

प्राचीनावीतो पाचाण्यपूर्णानि सदर्भाणि सतिलानि पश्चादपे दर्भेषु निधापयेत् ।

छान्दोग्यपरिशिष्टे कात्यायनोऽपि ।

अपमव्यं तदा मिञ्चेत् पित्रपात्रेषु पूर्ववत् ।

ततस्तिलांस्तिलोमीति गन्धपुष्पाणि चैव हि ॥

‘पूर्ववत्’ शन्नोदेवोरित्यनेनेत्यर्थः ।

गृह्य-लिखितस्य तावपि ।

अपमव्यं वासोयज्ञोपवीते कृत्वा तिलैरवकीर्य सर्वमुरभि तिलोन्मिश्रपात्रेषु दत्तं कृत्वा शन्नोदेवोरिति ।

वाराह-विष्णुपुराणयोः ।

तिलाम्बुना चापमव्यं दद्यादर्ध्यादिकं द्विजः ।

न चैवं मन्तव्यं यवैः सह समुच्चयेनापि तिलानामुपदेशो घटत इति, यतोऽयं यवकार्यं तेषामुपदेशः, यवार्थस्तु तिलैः कार्यं इत्युक्तात् ।

मार्कण्डेयपुराणेऽप्युक्तं ।

अपमद्यं तथा चार्घ्यं यवार्यञ्च तथा तिस्रैः ।

निष्यादयेन्महाभाग पितॄणां प्रीणने रतः ॥

चतुर्विंशतिमते तु पित्र्ये त्रिंशत्खलस्योपदेशः कृतः ।

पितृपात्रे विशेषोऽयं तिलोत्तमैति तिलान् क्षिपेत् ।

तिस्रस्तिस्रः शलाकास्तु पितृपात्रेषु पार्ष्वणे ।

एकोद्दिष्टे शलाकैकं निधायोदकमाहरेदिति ॥

दक्षिणमुखलोपदेशस्तु सङ्गत्यन्तरेण दर्शयिष्यमाणे दत्तवचने,
अप्रादक्षिण्योपदेशोऽपि वृद्धवसिष्ठस्य प्रचेतसस्य वचने, पितृतीर्थोपदेशो
ब्रह्मपुराणे, पित्रादिनामोपदेशस्तु ब्रह्मस्यैव वाक्येषु द्रष्टव्यः । अतश्चायं
याज्ञवल्क्यः पूर्ववदित्यतिदेशः पात्रपवित्रे, 'शन्नोदेवीः' पयःप्रक्षेपे,
'था दिव्याः' द्विजकराधारत्वेनैव व्यवतिष्ठते ।

इत्यर्घ्यदानविधिः ।

अथार्घ्यपात्रसंस्कारः ।

तत्र ब्रह्माण्डपुराणोक्ता संस्कारकर्त्तव्यता वैश्वदेविकार्घ्यप्रकरणे
दर्शिता । संस्कारस्वरूपं तदुपयोगश्च तत्रैवोक्तः । पात्राणि तु परि-
भाषार्थां पात्रप्रकरणेऽभिहितानि । तेषु च पात्रेष्वेकजातीयद्रव्य-
निर्मितानि भिन्नजातीयद्रव्यनिर्मितानि वा यथोपपन्नानि याज्ञाणि ।
तत्र च शौनकाश्वलायनावाहृतः ।

तैजसाग्निमय-मृन्मयेषु त्रिषु पात्रेष्वेकद्रव्येषु चेति ।

'तैजसं' सुवर्ण-रजत-ताम्रादिकांश्चमयं । 'अग्निमयं' माणिक्य-
मरकत-स्फटिकादिमयं । 'मृन्मयं' मृत्तिकाप्रकृतिकं प्रसिद्धमेव । पित्रा-

दीनां चयाणां यथाक्रममेकैकस्य तैजसादिजातीयमेकैकपात्रमित्येवं
भिन्नजातीयद्रव्यनिर्मितेषु पात्रेषु चयाणामपि वा पित्राणां तैजसा-
दिजातीयद्रव्यनिर्मितेषु^(१) वा चिषु ।

गोभिलोऽप्याह ।

सौवर्णराजतो दुम्बरखट्वमणिमयानामन्यतमेषु पत्रपुटेषु वा यानि
वा विद्यन्त इति ।

तानि चैतान्वर्थपात्राणि पार्वणे चैन्येव गृहीतव्यानि ।

तथाच मानवमैत्रायणीयसूत्रे ।

चौण्डपात्राणि कल्पयेत् ।

‘उदपात्रानि’ अर्घ्यसाधनोदकधारणार्थानि पात्राणि, तानि पित्र-
पितामह-प्रपितामहदेवत्ये आह्वे चौण्डेव ‘कल्पयेत्’ उपाददीत । अवा-
यमभिप्रायः यद्यपि पित्रादेरेकैकस्य स्थाने बहवो ब्राह्मणा निमन्त्रिताः
सर्वेषामेक एव वा, तथाप्यर्घ्यदानोद्देशानां पित्रादीनां चिसंख्यकत्वा-
त्पात्राणां त्रितमेवोचितं न ब्राह्मणसंख्यापरिच्छेदत्वं । अर्घ्यसाधनोपा-
दानस्यार्थार्थत्वात्तस्य चार्घ्यदेवतार्थत्वात् प्रधानभूतदेवताभेदेन तदु-
पसर्जनौभूतपात्रे भेदो न्यायः न त्वर्घ्यदेवताधिष्ठानभूतब्राह्मणभेदेन ।
अधिष्ठानस्यार्घ्यादिकं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । एवं देवतैक्ये पात्रैक्यं न
ब्राह्मणैक्य इति । यजमानस्य द्विपित्रकत्वे द्विपितामहत्वे द्विप्रपि-
तामहकत्वेपि वा वचनात्तौण्डेवार्घ्यपात्राणीति हरिहरः ।

शौनकाश्वलायनाभ्यामप्युक्तं ।

चिषु पात्रेऽस्त्विति ।

(१) तैजसाद्यन्यतमेकजातीयद्रव्यनिर्मितेऽस्त्विति ख० ।

प्रचेतमायुक्तं ।

चीष्णेवोदपाचाणि सृन्मस्योदुम्बराश्चयीयान्यद्रव्यमयानि वा सति-
लानि सपवित्राणि गन्ध-मान्द्यार्चितानि कृतेति ।

शङ्खोऽप्याह ।

चीष्णेव पाचाणि सतिलकुशगन्धोदकानि इति ।

तानि च पाचाणि पितृभ्योमातामहेभ्यश्च चीणि चीणि क्रियन्ते ।
तथाहि । एकैकस्यैकैकेन ददाति एकैकस्य पित्रादेयं सृन्मन्त्रि कर्म तदे-
कैकेन पात्रेण निर्वर्त्तयितव्यं इति कात्यायनवचनव्याख्यायां उपाध्याय-
कर्कणोक्तं, तदन्मातामहेष्वित्यतिदेशादपि मातामहवर्गे पृथक् पात्रत्रयं
कर्त्तव्यं । यच्च निगमवचने मातामहादिवर्गार्थमेकमेव पात्रं दर्शयिष्यते,
तद्येषां वृद्धपरम्परया क्रियते तेषामेव नान्येषां । यतो मातामहवर्गेऽपि
शिष्टपरम्परया पात्रत्रयोपादानं दृश्यते । तानि च चीणि पाचाणि
दक्षिणाभिमुखः प्राचीनावीती मयं जान्वाच्य प्रोक्षितायाभुवि पित्रा-
दिक्कमेणागेषु दर्भेषु दक्षिणापवर्गान्युत्तानान्यासाद्यैकैकविगुणीकृतानि
दक्षिणापाणि पवित्राणि निधायापोनिषिञ्चेत् ।

तदाह विष्णुः ।

दक्षिणाग्रदर्भेषु दक्षिणापवर्गचमसेषु पवित्रानार्चितेष्वप आशिञ्चेत्
शन्नोदेवौरिति ।

दक्षिणाग्रदर्भापरि दक्षिणापवर्गतद्यासादितेषु चमसेषु सार्धपात्रेषु
उपरिनिहितपवित्रेषु शन्नोदेवौरिति मन्त्रेण प्रतिपात्रमपोनिनयेदि-
त्यर्थः । अत्र केचित् न्युज्जान्यासाद्य प्रोक्ष्योत्तानानि कृत्वा तेषु पवित्रा-
नार्हितेषु जलं निषिञ्चति, तत्तु यथाचारं कैश्चिदेव कर्त्तव्यं । अत्र पवि-

त्राणि विशिष्टानि कर्त्तव्यानीति प्रागेव चतुर्विंशतिमनोपन्यासे दर्शितं ।

अत्र प्रतिपाद्यमन्त्रासेचनं कार्यमित्याह प्रचेताः ।

यजियवृत्तचमसेषु पवित्रान्तर्हितेष्वेकैकस्मिन्नप आमिधेदिति ।

अत्र पात्रभेदादेकैकस्मिन्नेव जलप्रक्षेपे सिद्धे प्रतिपात्रं मन्त्रावन्त्यर्थोऽयं विधिरिति गम्यते ।

अन्त्रासेचनानन्तरं तिलप्रक्षेप उक्तः कूर्मपुराणे ।

शन्नोदेव्योदकं पात्रे तिलोऽमीति तिलांस्तथा ।

क्षिप्वा चार्घ्यं यथापूर्वं दत्त्वा हस्तेषु वा पुनः ॥

अथ प्रतिपात्रं समन्त्रकं तिलावापमाह कात्यायनः ।

यजियवृत्तचमसेषु पवित्रान्तर्हितेष्वेकैकस्मिन्नप आमिधति शन्नो-
देवीरित्येकैकस्मिन्नेव तिलानावपति, तिलोऽसि सोमदेवत्योगोमवोदेव-
निर्म्मितः प्रत्नवद्भिः प्रचः स्वधया पितृन् लोकान् प्रीणाहि नः स्वधा
नम इति ।

अत्र पितृतीर्थेन तिलावापः सोमदेवत्य इत्येतस्य स्थाने पितृदेव
इत्येति पठित्वा मन्त्रस्य नागरखण्डे दर्शितः ।

पितृणामर्घ्यपात्रेषु तथैव च जलं क्षिपेत् ।

तिलोऽसि पितृदेवत्यो गोमवोदेवनिर्म्मितः प्रत्नवद्भिः प्रचः स्वधया पितृ-
निमाक्षोकान् प्रीणाहीति । पृथक् तिलांश्च तत्रैव पितृतीर्थेन यजतः ।

‘तथैव चेति शन्नोदेवीरित्यनेन मन्त्रेण तिलोमीत्यादिना तु मन्त्रेण
पृथक् पृथगेकैकस्मिन् पात्रे तिलान् क्षिपेत् । अत्र प्रीणाहीत्यस्थानान्तरं
नः स्वधा नम इति मन्त्रस्य शेषो ज्ञातव्यः ।

प्रत्नवद्भिः पृक्त इति पाठान्तरं दर्शयन्नाह गोभिलः ।

यज्ञियतृणचमसेषु पविचान्तर्हितेष्वेकैकस्मिन् अपि आसिञ्चति शन्नो-
देवौरित्यथ तिलानावपति तिलोऽसि पितृदेवत्योगोसवो देवनिर्मितः
प्रजवद्भिः पुत्रः स्वधया पितृनिमान् लोकान् प्रीणाहि नः स्वधेति ।

आश्वलायनगृह्ये त्रिषु पात्रेष्वेकद्रव्येषु वा दर्भान्तर्हितेष्वपि प्रदाय
शन्नोदेवौरभिष्टय इत्यनुमन्त्रितासु तिलानावपति, तिलोऽसि सोमदेव-
त्योगोसवोदेवनिर्मितः । प्रजवद्भिः पुत्रः स्वधया पितृनिमान् लोकान्
प्रीणाहि नः स्वधेति प्रमथ्येनेतरपाण्डुष्ठान्तरेणोपवीतवाद्दक्षिणेन वा
मध्योपगृहीतेनेति ।

अथ त्रिषु पात्रेष्वेकद्रव्येषु वेत्येतावत्पूर्वमेव व्याख्यातं । आधा-
राकाङ्क्षापरिपूरणार्थं पुनर्लिखितं दर्भान्तर्हितेष्विति, द्विगुणैकत-
त्रिंशद्विष्वदभ्यर्चयितुं पात्रेषु तृष्णीमपः प्रदाय ताम्राश्च शन्नो-
देवौरभिष्टय इत्यादिनानुमन्त्रणं कर्त्तव्यं । तच्च पात्रवयनिवेशि-
तानामप्यपां सहदेव तन्मन्यायेन युगपत्सर्वानुमन्त्रणसम्भवात्तासु चैव-
मनुमन्त्रितास्वसु तिलोमीत्यादिना प्रतिपात्रं तिलावापः कर्त्तव्यः । अथ
च प्रत्यावापं मन्त्रावृत्तिः, क्रियमाणवस्थस्य हि कर्मणः करणमन्त्रो-
ऽङ्गं । न च चयाणां तिलावापानामेकस्मिन् काले क्रियमाणतोप-
पद्यते । अतः कालभेदात् तन्नामसम्भवे मन्त्रावृत्तिरावश्यकौ । अनुम-
न्त्रणान्तु निष्पादितेषु कर्मसु क्रियमाणमविशेषात् सर्वोपकारकसम्भवि-
ष्यतीति नावृत्तिं लभत इति हरिहराभिप्रायः । अप्तिलादिप्रक्षेपाणां
प्रकारमाह 'प्रमथ्येनेत्यादिना । 'प्रमथ्येन' वामेन हस्तेन, 'इतरस्य'
दक्षिणपाणे, प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरागतेन । एतदुक्तं भवति वामस्य
कनिष्ठिकामूलप्रदेशे दक्षिणहस्तपितृतीर्थसंयोगः कर्त्तव्य इति । अथ

हेतुः 'उपवीतत्वादिति । यथा दक्षिणेन कर्म कुर्वतो वामस्कन्धस्थिते-
न यज्ञोपवीतेन उपवीतिता भवति । तथा वामेन कर्म कुर्वतो दक्षि-
णस्कन्धस्थितेनोपवीतितेत्यर्थः । दक्षिणेन वा हस्तेन, 'मव्योपगृह्यतेन'
वामहस्तागस्पृष्टेन, तिलावापनादि सर्वे कार्ये ।

अनुपूर्वमानुपूर्व्येण कुर्यात्, तिलावापानन्तरं गन्ध-पुष्पप्रक्षेपः
कार्यं इत्युक्तं पाद्म-मातृश्रयोः ।

दर्भासनानि दत्त्वादौ चौणि पात्राणि पूरयेत् ।

मपवित्राणि कृत्वादौ शन्नोदेवीत्यपः क्षिपेत् ।

तिलोऽमीति तिलान् कुर्यात् गन्ध-पुष्पादिकं पुनः ॥

एतच्च गन्ध-पुष्पनिधानं पात्रनिहितानामपाम्पूजनार्थमित्युक्तं ब्रह्मपुराणे ।

ततो यज्ञियदृक्षेत्यपात्रेषु सकुशेषु च ।

गृहीत्वापः पवित्राणि शन्नोदेवीर्जपन् क्षिपेत् ॥

विकिरेत्तेषु च तिलान् तिलोऽमीति जपन् क्रमात् ।

अर्घ्याः पुष्पैश्च गन्धैश्च ताः प्रपूज्याश्च शास्त्रवत् ॥

'ततः' इत्यावाहनेनोत्तरकालीनतिलविकिरणानन्तरं । 'ताः' पात्रनि-
हिताः, 'अर्घ्याः' आपः, पुष्पैश्च गन्धैश्च प्रपूज्याः । 'शास्त्रवत्' यथाशास्त्रं ।

अत्रैकमेव पात्रं, पात्रस्थापने मन्त्रं, जल-तिलप्रक्षेपयोर्बुद्धकर्म,
स्वधा-निषेचने मन्त्रान्, समन्त्रकगन्ध-पुष्पाक्षतप्रक्षेपमुपरि दर्भैः
प्रच्छादनञ्चाह बौधायनः ।

दक्षिणेन अग्निं स्वधापात्रं स्थापयेत् आमागन्तु पितरो देवयानात् ।
तिलोऽसि सोमदेवयो गोमवे देवनिर्भितः प्रत्नवद्भिः पृक्तः स्वधया
पितृनिमान् लोकार् प्रीणाहि नः स्वधा नम इति तिलानारोप्य, मधु

वाता च्छतायते मधु चरन्ति सिन्धवः माध्वीर्नः सन्वोषधीः मधु
नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता मधुमाक्षो
वनस्पतिर्मधुमानस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावोभवन्तु नः । सोमस्य त्विषिरमि ।
शन्नो देवीरभिष्टय आपोभवन्तु पीतये शंखोरभिस्त्वन्तु नः । इत्येतैः
स्वधा मिश्रीकृत्य निरस्तन्नमुचेः शिर इति किञ्चिन्निरस्त्य गन्ध-पुष्पा-
क्षतैः पितृभ्यो नमः पितामहेभ्यो नमः प्रपितामहेभ्यो नम इत्यर्च-
यित्वा दर्भैः प्रच्छादयेत् ।

अस्वार्थः । अग्निर्दक्षिणेन अन्वाहार्यपचनस्यावमथ्यस्य वाग्नेर्दक्षिणतः
स्वधापात्रे अर्धोदकधारणार्थं पात्रं स्थापयन्नामागन्तु पितरो देव-
यानादित्यादिकं मन्त्रमुच्चारयेत् । तदनन्तरं तिलोऽमौत्यादिना मन्त्रेण
तिलान् प्रक्षिप्य मधुवातेत्यादिभिर्मन्त्रैर्मधु-घृतोदकरूपां स्वधां मि-
श्रीकुर्यात् । तत्र मधुप्रकाशकत्वान्मधुवाता इति त्वचेन मधुप्रक्षेपः ।
त्विषिस्तेजः तेजो वै घृतमिति घृतप्रकाशकत्वात् सोमस्य त्विषिरमौ-
त्यनेन घृतप्रक्षेपः । उदकप्रकाशकत्वाच्छन्नो देवीरित्यनेनोदकप्रक्षेपः ।
ततो निरस्तं नमुचेः शिर इत्यनेनावकरनिरसनं कुर्यात् । पितृभ्यो
नम इत्यादिमन्त्रत्रयेण प्रत्येकं गन्ध-पुष्पाक्षतं निक्षिप्योपरि कुशत्रयं
निदध्यात् ।

ते च मन्त्राः । आमागन्तु पितरो देवयानात् पयःसमुद्रात्सरितात्
सुवर्गात् अस्मिन् यज्ञे सर्वकामान् लभन्तामलौक्यमाणसुद्वतामिमां
पितृभ्यो वो गृह्णामौति । मधु वाता च्छतायते मधु चरन्ति सिन्धवः
माध्वीर्नः सन्वोषधीः मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु
द्यौरस्तु नः पिता मधुमाक्षो वनस्पतिर्मधुमानस्तु सूर्यः । माध्वीर्गा-

वोभवन्तु नः । सोमस्य त्विषिरसि तवेव मे त्विषिर्भूयादिति यजुः ।
निरस्तं नमुचेः शिर इत्येतदेतावदेव यजुः ।

हारौतेन त्वपां निविद्यने मन्त्रान्तरमुत्पवनचोक्तं ।

आमाद्योदपात्रेषु समन्यायन्तीत्यप आभिच्य सुमनस्योत्पूयेति ।

अयमर्थः । समन्यायन्तीति प्रथमप्रतीकवता मन्त्रेणार्घ्यपात्रे जलं
निविच्य सुमनसः पुष्पाणि तत्र निधाय हस्तदयाङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यां
कुशपवित्रं गृहीत्वा प्रोक्षणीवदुत्पवनं कुर्यात् ।

अत्र प्रतीकगृहीतो मन्त्रो वैश्वदेवार्घ्यप्रकरणे दर्शितः । उत्पवनन्तु
दृष्टणीमेव कर्तव्यं । केचित्तु देवावः सवितोत्पुनात्तच्छिद्रेण पवित्रेण
वशोः सूर्यस्य रश्मिभिरित्येतेन यजुषोत्पवनं कुर्वन्ते । निगमे तु
साग्निककर्मके षड्दैवत्ये आहुते चत्वार्यर्घ्यपात्राणि तेषां च दक्षि-
णाभिमुखोक्लिखितलेखायां स्थापनं स्वगादिषड्द्रव्योपेतानां अद्भिः
प्रपूरणं । तत्र च मन्त्रान्तराण्युक्तानि उक्लिख्य दक्षिणालेखायां कृत्वा
लौहांश्चमसांश्चतुरः सक्तिल-पयोदधि-मधु-घृतमिश्रात्महाव्याहृत्या-
पोहिषीय शन्नोदेवौरित्यद्भिः प्रपूर्यन्ति ।

‘सक्त’ पुष्पमाला । ‘लौहान्’ चपु-सौम-कृष्णायसव्यतिरिक्तैर्द्वैज-
मधातुभिर्विरचितान् । तांश्चतुःसंख्यकान् यथोक्तायां लेखायां समा-
साद्य, अत्र चतुर्थस्य मातामहाद्यर्घ्यार्थता वक्ष्यते । तांश्च स्वगादिषड्द्र-
व्योपेतान् कृत्वा महाव्याहृत्यादिभिर्मन्त्रैरद्भिः प्रपूरयेत् । भूर्भुवःस्वरि-
तिसहाय्याहृतयः । ‘आपोहिषीयं’ आपोहिषा मयाभुव इत्यादिनवर्च-
सुक्तं । अन्ये तु जल-तिल-कुश-कुसुम-यव-गन्धाख्यानं षड्वर्धद्रव्या-
णाञ्जः । तथाचार्घ्यन्दद्यादित्यनुवृत्तौ कालिकापुराणे ।

तिल-गन्ध-यवैः पुष्पैर्जलेर्दग्धैश्च मन्त्रितैः ।

‘मन्त्रितैरिति तिल-जलयोरवैव मन्त्रावुक्तौ । यवानान्तु यवो-
सीति प्रागुक्तः । गन्धपुष्पयोस्तु गन्धद्वारामिति, औषधं ते सञ्जीवेति
मन्त्रद्वयं पाद्यादिप्रकरणे दर्शितं । यच्च पाद्यादिप्रकरणे पाचपूरणानन्तरं
गायत्र्यानुमन्त्रणमुक्तं तेन कुशानां वक्ष्यमाणानां शानुक्तमन्त्रकाणां
मन्त्रवृत्तानुमन्त्रेया ।

ब्रह्मपुराणे त्वष्टावर्ष्यद्रव्याष्टुक्तानि ।

एष तेऽर्घ्य इति प्रोच्य तेभ्यो दद्यादथावृधा ।

जलं चौरं दधि घृतं तिल-तण्डुल-सर्षपान् ।

कुशायाणि च पुष्पाणि दत्त्वाचामेत्ततः स्वयं ॥

अवृधेति चौराद्यष्टजातीयद्रव्यमर्हितं जलं एष तेऽर्घ्य इति वा-
क्येन पित्रादिभ्यो दत्त्वाचामेदित्यर्थः ।

इति पात्रादिमंस्कारः ।

अथार्घ्यदानं ।

तत्र पात्रेऽर्घ्यद्रव्यनिधानानन्तरं ॐ पित्र्यार्घ्यपात्राणां सम्यन्तिरस्त्रि-
ति कृताञ्जलिः पितृब्राह्मणान् पृच्छेत् । ॐ अस्तु पित्र्यार्घ्यपात्राणां
सम्यन्तिरिति तैः प्रत्युक्ते तेत्थ्यर्घ्यपात्रेष्वधोनिहितदग्धैः सह पाणिभ्यामे-
कैकमुद्धृत्य ॐ स्वधार्था इति मन्त्रेण पित्रादिब्राह्मणानां पुरतो
यथाक्रमं दक्षिणायतया स्थापयेत् ।

तदाह जातुकर्णः ।

ततोऽर्घ्यपात्रसम्यन्तिं वाचयित्वा द्विजेत्तमान् ।

तदये चार्घ्यपात्राणि स्वधार्था इति विन्यसेत् ॥

तदनन्तरं “दत्तदर्भादके हस्त इत्यादिदर्शयिष्यमाणब्रह्मपुराणव-
चनात् ब्राह्मणहस्ते प्रथममपो निनीयार्घ्यपात्रस्थितं कुशपवित्रञ्च
दक्षिणायं निधाय ब्राह्मणमभ्यर्च्यार्घ्यं दद्यात् ।

तथा च दत्त-गार्ग्यावाहृतुः ।

हस्ते प्रादेशमाचन्तु चिह्नत्वा पवित्रकं ।

अभ्यर्च्य पूर्वतोऽर्घ्यं वै दद्यान्तु पितृदिङ्मुखः ॥

‘चिह्नत्’ विश्रुतां । ‘पूर्वतः’ आदौ । अत्र यत्पूर्वमर्घ्यपात्रस्या-
पितं पवित्रमासीत् तदेव ब्राह्मणहस्ते देयं नान्यदिति गत्यन्तरेण
दर्शयिष्यमाणे मानव-मैत्रायणीयसूत्रे द्रष्टव्यं । प्रकृतत्वेनापि तस्मैव
बुद्धिस्थमात् । केचित्तु तस्य प्रयोजनत्वादप्यदुपाददते । तदयुक्तं ।
अन्यत्रोपयुक्तानामपि दर्भाणामन्यत्र विनियोगदर्शनादित्युपाध्यायकर्के-
णाप्येवमेवाक्षिप्य सिद्धान्तितं ।

अर्चनञ्च गन्ध-पुष्पैः कार्यमित्युक्तं वाराहपुराणे ।

गन्ध-पुष्पार्चनं कृत्वा दद्याद्दस्ते तिलोदकं ।

अर्चनप्रकारस्तुतः कालिकापुराणे ।

अभ्यर्च्य विधिवद्भक्त्या सृष्टिन्यायेन मन्त्रवित् ।

अर्घ्यन्दद्यात्ततः पात्रैर्ब्रह्मवृत्तदलोद्भवैः ॥

शिरसोऽधोऽधःकरणं सृष्टिन्यायेन करणं, शीर्षतोवागे जायमानो
जायत इति श्रुतपथे शीर्षतः सृष्टिभ्रुतेः वैकल्पिकश्चेतत् ।

अतएव गार्ग्यश्लोक-गौतमावाहृतुः ।

शिरस्तः पादतोवापि सम्यगभ्यर्चयेत्ततः ।

पूर्ववत् प्रयगेकैकमेकैकेनार्चयेत् क्रमात् ॥

अथ पितृन् पादतः शिरस्तो वा पूजयेद्देवांस्तु पादत एवेति शङ्खधरो व्याख्यातवान् । पूर्ववदिति या दिव्या इत्यनेन मन्त्रेण एकैकं पित्रादिमेकैकेनार्घ्येण पूजयेत् । स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु एकैकं ब्राह्मणमेकैकेनार्घ्येण पूजयेदिति मन्यमानः पितृपक्षे त्रैनित्येतत्पक्षविषयतामस्योक्तवान् । पादतोऽथ दभ्यर्चनं तत् मूर्द्धान्तं यच्च शिरस्तः तत्पादान्तं मन्त्रविशेषेण कर्त्तव्यमित्याह प्रचेताः ।

पादप्रभृति मूर्द्धान्तं देवानां पुष्पपूजनं ।

शिरःप्रभृति पादान्तं नमो व इति पैत्रके ॥

अथ नमो व इति मन्त्रोवाजघनेयशाखीयस्तावस्मिन्नित्ये । नमो वः पितरोरमाय नमो वः पितरः शोषाय नमो वः पितरोजीवाय नमो वः पितरः स्वधायै नमो वः पितरोघोराय नमो वः पितरोमन्यवे नमो वः पितरः पितरो नमो वो गृहान्नः पितरोदत्त सतो वः पितरोदेमेति । शाखान्तरीयास्तु पिण्डप्रदाने दर्शयिष्यन्ते । पूजायामयमेव क्रम उक्तः । स्कन्दपुराणे ।

श्रीर्षाणमादितः स्कन्ध-पाणि-जानु-पदद्वये ।

सतिलैर्गन्ध-कुसुमैरर्चयित पितृद्विजान् ॥

अस्यार्थः । प्रथमं शिरसि, ततः सव्यांसे, दक्षिणांसे, सव्यकरे, दक्षिणकरे, सव्यजानुनि, दक्षिणजानुनि, सव्यपादे, दक्षिणपादे इति क्रमेण तिल-गन्ध-कुसुमैः पितृविप्रार्चनं कुर्यात् । इह प्राचीनावीत्याचितसव्यजानुर्दक्षिणामुखः पितृन् ध्यायन् अर्घ्यपात्रस्थितमुदकं या दिव्या इति मन्त्रेण पित्रादिनाम-गोचोच्चारणपूर्वकमेव एष तेऽर्घ्यं

इति सपवित्रेषु ब्राह्मणहस्तेषु पिबतौर्येन प्रचेपणीयमिति क्रिया-
क्रमः । एतेन प्राचीनावीनादयः पदार्थाः सामान्यवचनप्रापिता
अपि यावद्व्यवचनमस्यादिभिरस्माभिर्विशेषतोऽपि स्यति-पुराणवचना-
रूढाः प्रदृश्यन्ते तत्र पिबध्यानं प्राचीनावीतं चोक्तं प्रचेतसा ।

पिबन् ध्यायन् ब्राह्मणेष्वपसव्यं निनयेदिति ।

ब्राह्मणशरीरेषु पिबन् ध्यायन् प्रक्षिपेदित्यर्थः ॥

दक्षिणाभिमुखत्वं, या दिव्या इति मन्त्रः, प्रचेपणीयं, प्रचेपा-
धिकरणं चोक्तं नागरखण्डे ।

पैतके याम्यवज्ञेण पिबणां परितुष्टये ।

या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्थं प्रदापयेदिति ॥

‘याम्यवज्ञेण’ दक्षिणादिक्प्रेक्षकेण मुखेन विमिश्रितः कर्त्ता, ‘अर्थ्य’
अर्थ्यायमुदकं, ‘प्रदापयेत्’ प्रदद्यात् । या दिव्या इति मन्त्रस्वरूपं
कात्यायनादिवचनेषु स्फुटीभविष्यति ।

हस्तानां ब्राह्मणमन्त्रं तेषु च पविचान्तर्हितेष्वर्थ्यादकनिषेचन-
माहतुः शृङ्खल-लिखितौ ।

पविचान्तर्हितेषु ब्राह्मणहस्तेषूदकं निनयेदिति ।

पविचान्तर्द्धानञ्च केचित्ब्राह्मणहस्तेपवित्रं निधाय कुर्वन्ते, अपरे
तर्षपात्रस्थाप्ये तिरस्त्रीनं पवित्रं विधारयन्तस्तस्मिन्मादयन्ति । पिबतौर्ये-
नविधिस्तु पिबतौर्येन ततोऽयमित्यादौ ब्रह्मपुराणवचने दर्शयिष्यते ।

पित्रादिनामोच्चारणपूर्वकत्वमुक्तं साङ्ख्यायनग्रन्थे ।

उदपात्राणि तिलैरवकौर्यामावेतन्त इत्यनुदिश्व ब्राह्मणानां पाणिषु
निनयेदिति ।

अमाविति पित्रादिपात्रकस्य विशेषनाम्नः परामर्शः क्रियते ।

अतएव नामगोत्रोच्चारणपूर्वकत्वमुक्तं पाद्म-मात्मपुराणयोः ।

एवं पात्राणि सङ्कल्प्य यद्यात्माभं विमत्सरः ।

या दिव्येति पितृनाम-गोत्रैर्दर्भकरे न्यसेत् ॥

पित्रादीनां नाम गोवञ्चोच्चार्य दर्भयुक्ते ब्राह्मणकरेऽर्घ्यं न्यसेदि-
त्यर्थः । करे इत्येकवचनादेकस्मिन् दक्षिण एव द्विजकरेऽर्घ्यदानं
कर्त्तव्यमित्यभिमतं ।

वैजवापेन त्वञ्जलावर्धदानमुक्तं ।

पात्राण्यनुदिशति पितरेतत्तेऽर्घ्यं, पितामहैतत्तेऽर्घ्यं, प्रपितामहैतत्ते-
ऽर्घ्यमिति ब्राह्मणाञ्जलिषु पात्राणि निनयेदिति ।

पात्राणीति पात्रस्यानि जलादीन्यर्घ्यवस्तूनि, अत्र पित्रादिशब्दान्
सम्बुद्धेकवचनान्तान् प्रयुञ्जानेन नाम-गोत्रयोरपि तदन्तयोरेव प्रयोगः
सूचितः ।

तथा च प्रचेतोदृढवसिष्ठौ ।

अप्रदक्षिणमेतेषां एकैकन्तु पितृक्रमात् ।

सम्बोध्य नामगोत्राभ्यामेव तेऽर्घ्यं दत्तोरयन् ॥

‘एतेषां’ पितृ-पितामह-प्रपितामहानां, ‘पितृक्रमात्’ पित्रादि-
क्रमात् ‘एकैकं’, ‘नाम-गोत्राभ्यां सम्बोध्य’ नाम-गोत्रोच्चारणेन
सम्बुद्धौकृत्य, अनेनार्थात्सम्बोधनविभक्तिप्रयोगोगम्यते । एव तेऽर्घ्यं
इत्युच्चारयन् पित्राद्यधिष्ठानभूतब्राह्मणहस्तेऽर्घ्यं दद्यादिति-शेषः । ते
इत्यनेन सहान्वयोपपत्त्यर्थं नाम-गोत्रयोरैकवचनान्तयोः प्रयोगोऽनु-
सन्नेयः । अत्र नाम-गोत्रग्रहणं सम्बन्धाभिधानस्योपलक्षणञ्चेति विज्ञेयं ।

तथा च श्यामः ।

गोत्र-सम्बन्ध-नामानि पितृणामनुकौर्त्तयन् ।

एकैकस्य तु विप्रस्य अर्घ्यपात्रं विनिर्दिशेत् ॥

‘एकैकस्य तु विप्रस्येत्येतत् केचिदेवं व्याचक्षते, यद्यप्येकैकस्य पित्रादेः स्थाने वहवो ब्राह्मणा निमन्त्रितास्तथाप्येकदेवताधिष्ठान-भूतेषु ब्राह्मणेष्वेकमेव ब्राह्मणं तदुद्देशपरिकल्पितेनार्घ्येण पूजयेत्, न तु तदधिष्ठानभूतद्वितीयादिकमपैति ।

अन्ये त्वाहुः ।

एकदेवतासम्बन्धेन यावन्तो ब्राह्मणाः सम्पादितास्तावतां हस्तेषु तत्पात्रस्यमर्घ्यादकं प्रदेयं । एकैकस्येति प्रतिब्राह्मणं पृथक्पृथक्क्रिया-रम्भायं । अस्मिंश्च पत्रे हस्तेष्वर्घ्यं प्रदापयेदित्येकस्यार्घ्यादकस्थानेकहस्त-सम्बन्धाभिधानमसमञ्जसं स्यात् । प्रत्यधिष्ठानं प्रतिपाद्यमानगन्ध-पुष्पादिसारूप्यमर्घ्यदानस्य कृतं स्यात् ।

समुद्घुन्नानां सम्बन्धाभिधानानाम् प्रयोगस्तु मानव-मैत्रायणीय-सूत्रेऽभिहितः ।

पवित्रं विप्रपाणौ प्रदाय नाम-गोत्रे समुच्चार्य मम पितरेतत्तेऽर्घ्यं मम पितामह प्रपितामहेति ।

अत्र केचिद्वृत्तिपाणेरेव सकलकर्मसाधनत्वं मन्यमानाः पात्रो-दकमर्घ्यदाननिनयनञ्च तेनैवाचरन्ति । अन्ये तु पाणिभ्यां पात्र-मुद्धृत्य ताभ्यामेव पात्रेणार्घ्यं निनयन्ति ।

तथा च धर्मः ।

या दिव्या आप इति पात्रं पाणिभ्यामुद्धृत्य नाम गोबन्ध गृहीत्वा सपवित्रे हस्तेऽर्घ्यं दद्यादिति ।

ब्रह्मपुराणे त्वन्य एव प्रकारोऽर्थनिनयने दर्शितः ।

ततो वामेन हस्तेन गृहीत्वा चमसान् क्रमात् ।

पितृतीर्थेन ततोयं दक्षिणेन च पाणिना ॥

दत्तदर्भादके हस्ते विप्राणाञ्च पृथक् पृथक् ।

दद्यान्मन्त्रं जपंश्चाथ या दिव्या आप इत्यपि ।

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमस्तु तिलोदकं ॥

वामहस्तगृहीतेन पात्रेण दक्षिणहस्ते जलं सावयन् दक्षिणहस्त-
पितृतीर्थेन विप्रहस्ते तन्निनयेदिति वचनार्थः । अत्र एष तेऽर्थ
इत्येतस्य स्थाने एतत्तुभ्यमस्तु तिलोदकमित्युच्चारणीयं । अथञ्च
मन्त्रः प्रायेणाग्निमत्कर्वकस्याद्भविष्य इति गम्यते, साग्निकस्याद्भे
ह्यर्थशब्दमन्तरेणैवोदकनिषेधनविधेरुपासम्भात् ।

अतएव बोधायनः ।

अथैतास्तिष्ठमिश्रा अपः प्रतियाहयिष्यन्मुष्मै स्वधा नमोऽमुष्मै
स्वधा नम इति विस्तिष्ठोदकमेके समामनन्ति, पुरोऽन्नं द्विस्तिष्ठोदकं
दद्यात्, भुक्तवत्सु च तृतीयमिति ।

‘अपः प्रतियाहयिष्यन्’ ब्राह्मणानपः स्त्रीकारयिष्यन्, पित्रादि-
नामानन्तरं स्वधा नम इत्युच्चारयेत् । ‘विरित्यादि, ‘एके’ सूच-
काराः, आद्भप्रयोगे चिवारं तिलोदकमामनन्ति । तत्र कालानाह,
‘पुरोऽन्नं द्विः’ अन्नत्यागात्पूर्वं द्विवारं । तत्र गोमयमण्डले चरणचाल-
नानन्तरमेकं, अग्नौकरणात् पूर्वं द्वितीयं । ‘भुक्तवत्सु च तृतीयमिति
भुक्ताचान्तेषु द्विजेष्वचथोदकाख्यं तृतीयमित्यर्थः । अतएव प्रदेशान्तरे
स एवाह, पितृभ्यः स्वधा नमः पितामहेभ्यः स्वधा नमः प्रपिताम-

हेभ्यः स्वधा नम इति स्वधादत्वेति । स्वधा पूर्वमेव व्याख्याता, ताः
ब्राह्मणहस्ते दत्ताग्नौ कुर्यादित्युत्तरेण सम्बन्धः ।

निगमोऽपि ।

तेभ्योऽयतिषङ्गमवदानवद्भृता हस्तेष्वपोनिषिञ्चत्यमुष्येति नाम-
याहं चतुर्थेन मातामहादीनामवनेत्येति ।

‘तेभ्यः’ चमसेभ्यः, चतुर्थेन मातामहादीनामित्युक्तात् । त्रिभ्य-
श्चमसेभ्यः अपोदत्त्वा हस्तेनोद्भृत्य अमुष्येति षष्ठ्यन्तमेकैकस्य पित्रादे-
र्नाम गृहीत्वा तत्तद्ब्राह्मणहस्तेषु निषिञ्चेत् । उद्धरणप्रकारमाह ।
‘यतिषङ्गमवदानवदिति । यथा चातुर्मास्येषु पैत्रे महाहविषि व्यति-
षङ्गमवदानानि गृह्यन्ते एवमत्रापि । तद्यथा पैत्रे पितामह-
प्रपितामहचमसेभ्यो गृहीत्वा प्रथमं पित्रब्राह्मणहस्ते निषिञ्चेत् । ततः
पैतामह-प्रपैतामह-पैत्रचमसेभ्यो गृहीत्वा पितामहद्विजकरे निषिञ्चेत् ।
ततश्च प्रपैतामह-पैत्र-पैतामह-चमसेभ्यो गृहीत्वा प्रपितामहद्विजकरे
निषिञ्चेदिति । आश्वलायनीयास्तु सार्धपात्रं वामहस्तं दक्षिणहस्ता-
ङ्गुष्ठतर्जन्यन्तराले निवेश्य पात्रान्तरपरिस्तुतेनोदकेनार्घ्यं कुर्वन्ति, संयो-
पसृष्टदक्षिणकरगृहीतेन पात्रेण वा । तच्च प्रसज्येनेतरपात्राङ्गुष्ठा-
न्तरेणेत्यादावाश्वलायनवचने प्रागेव दर्शितं । पात्रानुमन्त्रणमन्त्राद-
र्घ्यदाने मन्त्रान्तरं, या दिव्या इत्यस्य ब्राह्मणहस्तगलितोदकानु-
मन्त्रणे विनियोगं चाश्वलायनः ।

पितरिदं तेऽर्घ्यं पितामहेदं तेऽर्घ्यमित्यनुपूर्वन्ताः प्रतिग्राहयिष्यन्
मष्टत्सुधाया इति प्रष्टाष्टानुमन्त्रितास्तु यादिव्या आपः पृथिव्यां
संवभ्रवुर्या अन्नरिवा उत पार्थिवीर्याः । हिरण्यवर्णा यज्ञिद्यास्ता न
आपः संश्लोनाः सुह्वा भवन्त्विति ।

अत्र तिलावापानन्तरं पितरिदं तेऽर्घ्यं पितामहेदं तेऽर्घ्यं प्रपितामहेदं तेऽर्घ्यमित्यानुपूर्व्येण पित्रादिकमेण एकैकस्मिन् पात्रे एकैकमन्त्रेणार्घ्यं प्रयोजयेत् न त्वेतान्यर्घ्यदानवाक्यानीति भाष्य-
काराः ।

‘ताः’ पात्रस्या अपः, ब्राह्मणान् प्रतिग्राहयिष्यन् सकृत्सकृत्स-
धार्घ्या इति मन्त्रं जपेत् । अनेन प्रतिग्राहयेदित्यर्थः । सकृत्सकृद्वच-
नादस्य विरेवोच्चारणं कर्तव्यं, ब्राह्मणभेदानुरोधेनावृत्तिः । तामु
प्रसृष्टासु ब्राह्मणहस्तेभ्यो भूमिगतासु यादिव्या इत्यनयर्चातुमन्त्रयेत्,
अनुमन्त्रणञ्च सकृदेव सर्वेषामिति प्रागेवोक्तं । कात्यायनस्तु पृथिव्या-
मित्येतस्य स्थाने पथयेति पठितवान्, एकैकस्यैकैकेन ददाति सप-
वित्रेषु हस्तेषु । या दिव्या आपः पथमा संवभृवुर्था अन्तरिक्षा उत
पार्थिवीर्याः हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आपः संस्थोनाः सुहवा भवन्त्विति
अभावेप तेऽर्घ्यं इति । गोभिलस्तु शिवा इति पदाधिकममुमेव मन्त्रं
पठितवान्, एकैकस्यैकैकेन ददाति सपवित्रेषु हस्तेषु । या दिव्या आपः
पथमा संवभृवुर्था अन्तरिक्षा उत पार्थिवीर्याः हिरण्यवर्णाः यज्ञि-
यास्ता न आपः शिवाः संस्थोनाः सुहवा भवन्त्वभावेतत्तेऽर्घ्यमिति । ये
विष्णुस्मृति-विष्णुधर्मोत्तर-ब्रह्मपुराणेषु यास्तिष्ठन्तीत्यादयोऽर्घ्यमन्त्राः
उक्ताः ते पाद्यादिप्रतिपादन एव दर्शिताः ।

मैत्रायणीयसुत्रे एकैकं पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय चानु-
दिग्ध ब्राह्मणस्य पात्रौ निनयेत् । पित्रे पितामहाद्येत्यादिचतुर्थ्यन्त-
निर्देशात् असुकगोवाच असुकशर्मणे अस्मात्पित्रेऽयमर्थ इत्यादी-
न्यर्घ्यदानवाक्यानि प्रयोज्यानि इति गम्यते ।

आह शरीतः ।

ब्राह्मणैरनुज्ञातः समित्स्वेतीथमावाह्याग्निष्वान्तादीन् ब्राह्मण-
स्वानुदपात्रैर्यथार्थमर्चयित्वेति ।

अत्र समित्स्वेति ब्राह्मणकर्तृकानुज्ञाश्रयणादग्निसमिन्धनं कर-
वाणीत्यादिप्रार्थनावाक्यं द्रष्टव्यं । एवमतुज्ञाप्य 'इध्य' अग्नौ समिन्ध-
नार्थं काष्ठं क्षिप्त्वा, पूर्वप्रदर्शितैरेत पितर इत्यादिभिर्मन्त्रैः पितृना-
वाह्य ततः पूर्वकल्पितैरुदपात्रैरुपविष्टान् ब्राह्मणस्याग्निष्वान्तादीना-
दियद्वणाद्भुविर्भुक्प्रभृतीन् यथापूर्वं यस्य वर्णस्य वैरर्चितैरर्थः आहुं
मिधति तान्नर्चयेत् । ते तु "सोमपा नाम विप्राणामित्यादिना मनु-
वचनेन पूर्वप्रदर्शिताः ।

यदा आवाहन एव मृतपित्राद्यधिष्ठातृभावेनाग्निष्वान्तादिस-
ङ्कल्पार्चनन्तु पित्रादिचयस्यैव नामभिर्यथार्थमिति वचनात् । अनेनैव
च जीवत्पितृकादेर्द्वयार्चनमिति ज्ञायते ।

यमः ।

ततः सलिलमानीय तुष्णीं दद्यात्पवित्रवत् ।

तुष्णीमित्यनेन मन्त्रराहित्यं तेन या दिव्या इत्यादयोनुमन्त्रण-
मन्त्रा विकल्पेन करणमन्त्रा वेत्यनुसन्धेयं । अथ वैतर्क्यदानेमन्त्ररा-
हित्यं येषां तृद्भुपरम्परया चर्यते तेषामेव न सर्वेषामिति व्यवस्थया
बोद्धव्यं । 'पवित्रवत्' पवित्रादिष्वकलार्थद्रव्यसहितं । अग्निंश्च मते
ब्राह्मणहस्तेऽन्ये एव कुशा निधेयाः । एवमेव मातामहादीनामपि
अर्घ्यपात्रसंस्कारादि ब्राह्मणहस्तेऽर्घ्यदानं तत्तन्नाम-गोच-सम्बन्धाभि-
धानसहितं पदार्थानुसमयेन कुर्यात् । मातामहानामप्येवमिति अति-

देशस्मरणात् अर्घ्यदानानन्तरमाचमनं कर्तव्यमिति पूर्वप्रदर्शितात्
ब्रह्मपुराणवचनादवगन्तव्यं ।

इत्यर्घ्यदानं ।

अथ संस्वविनियोगादि ।

तथाश्रुत्यायनगृह्ये ।

संस्वान् समवनीय ताभिरङ्घ्रिः पुत्रकामोमुखमनकौति ।

‘संस्वाः’ अर्घ्यपात्रस्थिता जलशेषाः । अत्र लिङ्गदर्शनं शतपथे ।
संस्वो ह्येव खलु परिशिष्टो भवतीति । केचित्तु ब्राह्मणकराङ्गुलि-
विवरविनिःसृतमर्घ्यादकं संस्वशब्देनोच्यत इति व्याचक्षते । तस्मै तु
अर्घ्यदानसमये एव संस्वदुदकं प्रथमपात्रे संस्त्रियते । ‘समवनीय’
एकत्र समवृत्त्य । तथाच कात्यायनः । एकस्मिन् संस्वान् समवनीय
पुत्रकामोमुखमनकौति । मुखस्य सम्बन्धपेक्षायां मन्त्रिधानादधि-
कारिण एव सम्बन्धित्वेनावगमात् पुत्रकामो यजमानः स्वमुखमंज्या-
दित्यवगम्यते । ‘एकस्मिन्’ प्रथमपिटपात्रे ।

तथा च बृहद्गतातपः ।

प्रथमे पिटपात्रे तु मर्दान् समवृत्त्य संस्वान् ।

अनक्ति वदनं पश्चात् पुत्रकामो भवेद्यदि ॥

पितृार्घ्यपात्रेषु यत्प्रथमं पात्रं तत्र सर्वान् संस्वान् समवृत्त्य, अत्र
पिटपात्रमन्त्रिधानात् सर्वशब्देन पिटपात्रगता एव संस्वा गृह्यन्ते,
न वैश्वदेवपात्रस्या अपीति ।

लोककात्यायनस्तु संस्वाभिमन्त्रणे मुखाञ्जने च मन्त्रमुक्तवान् ।

अर्घ्यं स्वधाया इत्युक्त्वा संस्वानभिमन्त्रयेत् ।

ये देवा इति मन्त्रेण पुत्रकामोमुखं स्मृशेत् ।

अत्र प्रतीकगृहीतो मन्त्रोलिख्यते ।

ये देवाः पितरो ये च मानवा ये गर्भेऽस्तु मरुतः^(१) ये परास्ता ।
य उद्धृता उत ये निखातास्ते मसं इव मादधन्तां ।

ब्रह्मपुराणे तु तत्पात्रस्थितेष्वेव संस्वजलेषु पुत्रकामस्य यज-
मानस्य स्वमुखप्रतिविम्बावलोकनमुक्तं ।

तेषु संस्वपात्रेषु जलपूर्णेषु तत्र सः पुत्रकामोमुखं पश्येन्नान्तं
पूर्वमुखोजपेत् ।

इन्द्रमन्तां लोकाः पितृमदनाः पितृमदनमधीति च ।

नागरखण्डे त्रायुष्कामस्य संस्वजलेन लोचनावधेचनमुक्तं ।

पितृपात्रे समाधाय अर्घ्यपात्राणि कृच्छ्रशः ।

त्रायुष्कामस्तु तन्नीयं लोचनाभ्यां परिचिपेत् ॥

‘पितृपात्रे’ पितुरर्घ्यपात्रे । अर्घ्यपात्राणीति लक्षणया पात्रस्थिता
जलशेषाः । ‘समाधाय’ निक्षिप्य, लोचनाभ्यां परिचिपेत् । अन्ये तु
पितुरर्घ्यपात्रे शेषाण्यर्घ्यपात्राण्येव निधाय तेभ्यस्तदवस्थेभ्यो हस्ते जलं
मंसाद्य तेन लोचनवस्त्रणं कार्यमित्याहुः । प्रथमपात्रमभृतं संस्वोदकं
हस्ते गृहीत्वा आपः शिवाः शिवतमाः शान्ताः शान्ततमास्तास्ते कृण्व-
न्तु भेषजमिति प्राप्नुवन्तोऽपविष्टस्य यजमानस्यान्येनाभिषेकः क्रियत इति
वाजसनेयिनामाचारः । एतानि च मुखान्नादादौ नि काम्यानि कर्माणि
यज्ञोपवीतिना यजमानेन कार्याणि । पूर्वमुखवलिङ्गेनापैत्यकर्मकला-

(१) ‘मरुत’ इत्ययं आदर्शपुस्तकपाठः, परन्तु न समीचीनः ।

वगतेः फलसाधनत्वेन गोदोहनवत् प्रकृतक्रियाङ्गभावाभावाच्च । एव-
मिह सुखमार्जनादिषु काम्यक्रियाविशेषेषु विनियोग उक्तः । तत्र
यदि तेषूपयुज्यमानानान्तेषां क्रियानंशोवशिष्यते तदा वा काम-
विरहे वा प्रतिपत्तिविशेषः कार्यः । सोऽपि तदैव वा स्वधावाचनप-
र्यन्तं संगृह्य वा तत्र प्रथमपितृपात्रन्युज्जीकरणपक्षे तदैव उत्तान-
धारणपक्षे तु स्वधावाचनाव्यवहितपूर्वकाले । यैस्तु कराङ्गुलिगतान्य-
र्थादकानि संस्त्रवशब्देनोच्यते इति पक्षाग्रथणं क्रियते तैः प्रागुक्त-
सुखाञ्जनादिकार्येषु तान्येवोपयोज्यानि । वक्ष्यमाणप्रतिपत्तिस्तु पात्र-
स्थानामर्ष्यशेषाणामेव कर्त्तव्या, ये तु संस्त्रवश्रितं पात्रं न्युज्जीकुर्वन्ति
तस्मै दिविधानामपि संस्त्रवाणां शौचनिष्ठेति ।

तत्कार्यदानानन्तरमेव प्रतिपत्तिर्वैजवाप्यगृह्ये ।

पितृभ्योऽक्ष्यत्यमस्त्विति शेषं दर्भेष्ववने जपतीति ॥

अर्थे दत्ते यत्पात्रे अवशिष्टञ्चलं तद्गूमावासीर्णेषु दर्भेषु निषि-
द्धेदित्यर्थः । तदनन्तरं तत्पात्रमनुपहते क्वचित् प्रदेशे स्थापयेत् ।
तथा च मैत्रायणीयसूत्रे “शिष्टं बर्हिषि निनयेदभ्युक्ष्य प्रत्यामादयेत्”
इति । अभ्युक्ष्यपात्रं प्रत्यामादनस्थानं वा । ‘प्रत्यामादन’ नाम पूर्व-
मामाद्य गृहीतस्य कृतकार्यस्य पुनः क्वचित्प्रदेशे स्थापनं । संस्त्रवाणां
संग्रहं कृत्वा स्वधावाचनात् पूर्वकालान्तेषां प्रतिपत्तिस्त्वचिणोक्ता ।

अपमर्द्यततः कृत्वा पिण्डपात्रे समाहितः ।

क्षिप्वा दर्भपवित्राणि मोचयेत् संस्त्रवांस्ततः ॥

एतच्च संस्त्रवधारणं पात्रस्थोत्तानतया स्थापने सत्येव नान्यथा,
अतोऽनेनार्थादुत्तानतयैव पात्रस्य स्थापनमुक्तं वेदितव्यं । अस्मिंस्तु

पक्षे संस्वाधारीकृतस्य पित्रपात्रस्य पितामहपात्रेण न्युज्जेनोत्तानेन वा पिधानं कर्त्तव्यं ।

तथा च यम-कात्यायनौ ।

पैत्रकं प्रथमं पात्रं तस्मिन् पैतामहं न्यसेत् ।

प्रपितामहन्ततो न्यस्य नोद्धरेत् न च चालयेत् ॥

अचिरपि ।

तृतीयेनापिधापयेत् । तृतीयाभावे चान्येनेति ।

पित्रपात्रं पितामहपात्रेण पिधाय प्रपितामहपात्रेणापिदध्यात्, प्रपितामहपात्राभावे अन्येन येन केनचित् पात्रेण बद्धुप्रपितामहपात्रेण वापिदधीत । प्रपैतामहपात्राभावस्तु जीवत्प्रपितामहके आहुतेऽनुसन्धेयः । एतच्च पात्रनिधानं विशेषायहणादुत्तानस्थापन-न्युज्जीकरणोभयपक्षसाधारणं । तत्र संस्ववसहितन्युज्जीकरणमन्त्रस्योक्तः कूर्मपुराणे ।

संस्वांश्च ततः सर्वान् पात्रे कुर्यात्समाहितः ।

पित्रभ्यः स्नानमसीति न्युज्जं पात्रं निधापयेत् ॥

‘पात्र इति पितुरर्थपात्रे’ पितृभ्यः स्नानमसीत्यनेन मन्त्रेण ‘न्युज्जं’ अधोमुखं, ‘निधापयेदिति निदधीतेत्यर्थः ।

पितुरर्थपात्रे संस्वनिधानमुक्तं कात्यायनसूत्रे ।

प्रथमे पात्रे संस्वान् समवनीय पितृभ्यः स्नानमसीति न्युज्जं पात्रं करोतीति ।

पितृार्थपात्रेषु पितुरर्थपात्रमेव प्रथममिति व्यक्तमेवावगम्यते ।

गोभिलस्तु न्युज्जीकरणानन्तरमेतन्मन्त्रप्रपमाह ।

प्रथमे पात्रे संस्वान् समवनीय पात्रं न्युज्जं कृत्वा पितृभ्यः स्नानमसीति ।

जपेदिति शेषः ।

संस्वपात्रन्युज्जीकरणाय प्रदेशविशेषस्तु नागरखण्डे ।

अधोमुखञ्च तत्पात्रं विजने स्थापयेत्ततः ।

‘तदिति यस्मिन् पिढपात्रे संस्ववाः संगृहीताः । ‘विजने’ आहूय-
द्रव्यानयनापनयन-परिवेषणादिकर्तृजनसञ्चरणदोषरहिते प्रदेशे ।

एवंविधेऽपि न यस्मिन् कस्मिंश्चित् किन्तु वैश्वदेविकद्विजपङ्क्ते-
रुत्तरत एवेत्याह प्रचेताः ।

पिढपात्रे निधायाथ न्युज्जमुत्तरतो न्यसेत् ।

पिढभ्यः स्नानमसीति निधायाथार्चयेद्द्विजान् ॥

पिढपात्रे संस्वान्निधाय तत्पात्रं ब्राह्मणानां पुरतः पिढभ्यः
स्नानमसीति अनेन मन्त्रेण न्युज्जमधोमुखं स्थापयेत् । तदनन्तरं
गन्धपुष्पादिभिः आहुभोक्तृनर्चयेत् ।

पाद्म-मातृश्रपुराणयोरप्युक्तं ।

या दिव्येत्यर्थमुत्सृज्य दद्याद्गन्धादिकं ततः ।

वत्सोत्तरद्वानुपूर्वं दत्त्वा संस्वमादितः ॥

पिढपात्रे निधायाथ न्युज्जमुत्तरतो न्यसेत् ।

पिढभ्यः स्नानमसीति निधाय परिवेषयेत् ॥

अस्यार्थः । या दिव्येत्यनेन मन्त्रेणार्थं ‘उत्सृज्य’ दत्त्वा, तदनन्तरं
‘आदितः’ प्रथमं, पिढपात्रे संस्वान् पितामहार्थपात्रस्थितान् जल-
शेषान् निधाय तत्पात्रं पिढभ्यः स्नानमसीत्यनेन मन्त्रेण भोक्तृदि-
जपङ्क्तेरुत्तरतो न्युज्जं ‘न्यसेत्’ निदधीत, निधाय च ‘गन्धादिकं’
गन्ध-पुष्प-धूप-दीपं, ‘वत्सोत्तरं’ वत्समुत्तरं यस्य यस्य दीयते

तदनुपूर्वक्रमेण दत्ताग्नौकरणञ्च कृत्वा परिवेषयेदिति ।

संस्वपाचस्य भूमावेव न्युज्जीकरणं न तु षौठ-दृशी-कुतुपाद्यु-
परीत्याह याज्ञवल्क्यः ।

दत्ताग्नौ संस्ववांस्तेषां पाचे कृत्वा विधानतः ।

पितृभ्यः स्नानमसीति न्युज्जं पाचं करोत्यधः ॥

अथ इति भूमावेव ।

अतएव प्रचेताः ।

प्रथमे पितृपाचे तु सर्वान् मन्त्रान् संस्ववान् ।

पितृभ्यः स्नानमित्युक्ता कुर्याद्भूमावधोमुखं ॥

एतच्च कुशान्तरितायामेव भूमावधोमुखं कर्त्तव्यं ।

तथाचाच भाडलाचार्येण स्मृतिर्दर्शिता ॥

कुर्याद्भूमेध्वधोमुखमिति ।

अस्माभिरप्यत्र कात्यायनवचनं दर्शयिष्यते ।

पाचस्यापनभूमेः समन्तकं प्रोक्षणमाह दत्तः ।

शुश्रूणां लोका इति तु मिश्रेद्भूमिं लिपेत् कुशान् पितृभ्यस्ना-
नमसीति ।

शुश्रूणां लोकाः पितृषदना इत्येतावत्परिमाणं यजुः ।

शङ्खधरापराकाभ्यां प्रदर्शिते तु कात्यायनवचने न्युज्जीकरणे
मन्त्रान्तरमुक्तं । शुश्रूणां लोकाः पितृषदना इत्यनेन मन्त्रेण तिलो-
दकेनावसिष्य तच्च पितृषदनमसीति अनेन मन्त्रेण तत्पाचमधोमुखं
स्थापयेत् । अत्र द्वारकार्येक्यात् पितृभ्यः स्नानमसीति अनेन
महास्य विकल्प इति शङ्खधरः ।

प्रचेतसा तु शुश्रूक्षन्तामित्यस्य स्थापयिष्यमाणपात्रस्यार्धे विनि-
योगः सपवित्रस्य च पात्रस्य न्युज्जीकरणस्तदुपरि कुशनिधानशोक्तं ।

अर्धसंस्तवपात्रन्तु शुश्रूक्षन्तामिति संस्पृशेत् ।

पितृभ्यः स्थानमस्मैति न्युज्जं कुर्यात्पवित्रवित् ॥

तस्योपरि कुशान् दत्तेति ।

यान्यर्धपात्रेभ्यः समुद्धृत्य ब्राह्मणहस्तेषु दत्तानि पवित्राणासन्
तान्यादाय तैः सह न्युज्जं कुर्यात्, सहभावस्यैव । अत्र तेभ्येव पवित्रेषु
यैः स्वधानिनयनं क्रियते ते न्युज्जीकृतपात्रपार्श्वे दक्षिणायाणि तानि
स्थापयन्ति । ये तु तद्व्यतिरिक्तेभ्येव दर्भेषु स्वधानिनयनं कुर्वन्ते
तेषामेव पवित्राणामुपरि पात्रं न्युज्जीकुर्वन्ति ।

वैजवापोऽपि ।

तस्योपरि कुशान् दत्त्वा प्रदद्यादेवपूर्वकं ।

प्रदद्यादित्यादिरुत्तरवाक्यस्यावयवः ।

कात्यायन आह ।

अत्र गन्धपुष्पधूपदीपानां प्रदानमिति ।

अचेति कृते न्युज्जीकृते पात्रे । केचित्तु अचेत्येतस्मिन्नवसरे
ब्राह्मणेभ्यो गन्धादीनां प्रदानमिति व्याचक्षते । तदप्यविरुद्धं वचना-
न्तरसंवाददर्शनात् । अत्रिस्तु गन्ध-पुष्पादिभिरभ्यर्चित एव देशे पात्रस्य
न्युज्जीकरणं । न्युज्जीकृतस्थार्चनमन्त्रेणैवापिधानं ।

पिधायकपात्रस्याप्यर्चनमाह ।

गन्धादिभिस्तदभ्यर्च्य हतौघेनापिधापयेत् ।

पितृभ्यः स्थानमस्मैति शुचौ देशेऽर्चितेर्चयेत् ॥

अथ द्वितीयेनापि धाययेदित्यवगन्तव्यं ।

ब्रह्मपुराणे तु न्युज्जीकृतेषु पात्रेषु पितृणां पाद्यादिभिरर्चनमुक्तं ।

तत्सोष्वर्थपात्रेषु सापिधानेषु वै पितृन् ।

पूजयेत् पितृपूर्वन्तु पाद्यार्घ्यकुसुमादिभिः ॥

यद्यपि सापिधानेषु पूजयेदित्युक्तं तथाप्यपिधानरहिते सर्वोत्तरे पात्रे पूजनं कर्त्तव्यं । सापिधानशब्दस्त्वानपिधानेपि भूत्वा प्रवृत्तत्वात् । अतो चार्घ्यपात्रेषु सापिधानेष्वितिवचनार्जवाय नापरमनर्थपात्रमर्थ-पात्रपिधायकं कल्पनीयं ।

एतच्च न्युज्जीकृत्यार्चितं पात्रं ब्राह्मणविमर्जनादिकालात् पूर्वं नोद्धरणीयमित्यापस्तम्ब-यमावाहृतः ।

नोद्धरेत् प्रथमं पात्रं पितृणामर्थपातितं ।

आवृतास्तत्र तिष्ठन्ति यावद्विप्रविमर्जनं ॥

‘प्रथमं’ विप्रविमर्जनात् पूर्वं विप्रविमर्जनपूर्वकालात् पूर्वं वा प्रीतिप्रश्नपूर्वकालात् पूर्वं वा । ‘पितृणामर्थपातितं’ पितृणामर्थकर्षणि न्युज्जीकृतपात्रं, नोद्धरेत् । यतस्तेन पात्रेण आवृताः सन्तः पितरस्तत्र तिष्ठन्ति ते तस्योद्धरणे सति प्रध्वस्तगृहा गृहमेधिन इवावृताः सन्तोऽपमरन्तीत्यर्थवादः । अतः पूर्वोक्तकालत्रयात् पूर्वं नोद्धरेत्, विप्रविमर्जनग्रहणस्य कालत्रयोपलक्षणार्थत्वात् ।

आश्वलायनगृह्येऽपि ।

नोद्धरेत् प्रथमं पात्रं पितृणामर्थपातितं ।

आवृतास्तत्र तिष्ठन्ति पितरः श्रौतकोऽब्रवीत् ॥

उद्धरणे दोषोऽपि तत्रैवोक्तः ।

उद्धरेद् यदि चेत्पात्रं ब्राह्मणोऽज्ञानदुर्वलः ।

अभोज्यं तद्भवेच्छ्राद्धं क्रुद्धेऽपि पितृगणे गते ॥

आपस्तम्ब-यमाभ्यामपि दोषोऽभिहितः ।

उद्धरेत् यदा पात्रं विवृतम् यदा भवेत् ।

अभोज्यं तद्भवेच्छ्राद्धं देवैः पितृगणैः सह ॥

उशनसा तद्घाटनेऽपि दोषोऽभिहितः ।

उत्तानं विवृतं चापि पितृपात्रं यदा भवेत् ।

अभोज्यं तद्भवेदन्नं क्रुद्धैः पितृगणैर्गतैः ॥

विवृतमित्युद्घाटितं ।

यम-कात्यायनाभ्यान्तु तस्य स्पर्शं दोषोऽभिहितः ।

स्पृष्टमुद्धृतमन्यत्र नीतमुद्घाटितं तथा ।

पात्रं दृष्ट्वा व्रजन्त्याशु पितरः प्रशपन्ति च ॥

‘स्पृष्टं’ इत्यादिना संयोजितं, ‘उद्धृतम्’ उत्क्षिप्तं, ‘अन्यत्र नीतं’ स्थानान्तरं प्रापितं, ‘उद्घाटितम्’ अपनीतपिधानं, ‘पात्रं’ अर्घ्यपात्रं, दृष्ट्वा पितरः ‘व्रजन्ति’ आहुदेशन्यजन्ति, ‘प्रशपन्ति च’ यजमानं प्रति तमसुतोऽनायुरधनो भव इत्यादिप्रकारामनिष्टफलां वाच-
मुक्नुजन्ति । अत्र स्पर्शनमन्तरेणोद्धरणादिक्रियाकरणसामर्थ्यविरहात् स्पर्शमात्रे दोषाभिधानेनोद्धरणादावपि सिध्यत्येव दोषः, तथापि दोषातिशयार्थन्तेषां पृथगुपन्यासः । अथवा स्पर्शनमन्तरेण यस्या-
दिनाभ्युद्धरणे दोषप्राप्त्यर्थन्तेषां पृथगभिधानमिति ।

इति संस्वरविनियोगादि ।

अथ प्रयोगपद्धतिः ।

यथोक्तपित्र्यधर्मयुक्तः कर्त्ता प्रोचितायां भुवि दक्षिणापवर्गंतया-
स्त्रीर्णेषु त्रिषु दर्भेखेकैकमित्येवं पित्र्यवर्गे चोणि तैजसाश्चमय-मृण्म-
यानीत्येवं भिन्नजातीयानि पात्रप्रकरणोक्ततैजसाद्यन्यतमैकजातीयानि
वा पात्राणि “आमागन्वित्यादिना मन्त्रेण तृष्णीं वा साग्निकोऽग्निम-
मीपे अग्निको ब्राह्मणममीपे दक्षिणापवर्गं दक्षिणापतया न्युञ्जान्या-
साद्य तेषां पश्चिमतस्तथैव मातामहवर्गे चोण्येकं वामाद्यामादनक्रमेण
प्रोच्योक्तानानि कुर्यात् उत्तानान्येव वामादयेत् । तेषु च प्रत्येकं
त्रिंशत्खानि द्विगुणीकृतानि दक्षिणायाणि पवित्राणि निधाय “गन्धो-
देवोरित्यनेन मन्त्रेण “समन्यायन्ती-महाव्याहृत्यापोहिष्टीर्यैर्वैकैक-
स्मिन् पात्रे दक्षिणायाणिप्रदेशिन्यङ्गुष्ठान्तरालसंयुक्तस्य वामस्य वामोप-
स्थस्य दक्षिणस्य वा करस्य पित्र्योर्ध्वेन जलं निषिञ्चेत् । तदनन्तर-
मेव “तिलोमीत्यादिना तत्र तिलान् प्रक्षिप्य “गन्धद्वारामित्यादिना
मन्त्रेण तृष्णीं वा गन्धं निधाय “श्रीश्च त इत्यादिना तृष्णीं वा
पुष्पाणि प्रक्षिपेत् । बौधायनानुसारी तु कर्त्ता “मधु वातेत्यादिभि-
र्भनैर्मधु-घृतप्रक्षेपमपि कुर्यात् । गन्ध-पुष्पाक्षतप्रक्षेपन्तु “पित्र्यभ्योनम
इत्यादिना मन्त्रत्रयेण निर्वर्त्तयेत् । निगमानुसारी तु पूर्वोक्तानि
द्रव्याणि सचौर-दधौनि निदधौत । कालिकापुराणं ब्रह्मपुराणञ्चा-
द्रियमाणस्तु यव-सर्पप-तिल-तण्डुल-कुशायाण्यपि प्रक्षिपेत् । तदनन्तरं
सर्वोऽपि कर्त्ता “निरस्तं न सुमुचेरित्यनेनावकरन्निरस्त “देवावः सविता
इत्यादिना मन्त्रेण तृष्णीं वा हस्तद्वयाङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां पाचस्यं
कुशपवित्रं मृहीत्वोत्पूय तदुपरि कुशत्रयं निधाय सावित्र्यानुमन्त्य

हताञ्जलिः ॐ पित्र्यर्घ्यपात्राणां सम्यन्तिरस्त्विति पितृब्राह्मणान् पृष्ट्वा
तैश्च ॐ अमुपित्रर्घ्यपात्राणां सम्यन्तिरिति प्रतिवचने हते सत्या-
स्तोर्षदर्भमहितानि दक्षिणाग्राण्यर्घ्यपात्राणि स्वधार्घ्या इति द्विजानां
पुरतः स्थापयेत् । ततः पित्र्यप्रथमद्विजहस्तेऽपोदत्तादिमार्घ्यपात्रस्थं
कुशपवित्रञ्च दक्षिणायं तत्करे निधाय स्नेन रूपेण पितरमनुधायन्
तिल-गन्ध-कुसुमैः शिरस्तः पादान्तं पादतो वा शिरोऽन्तं नमोव इति
मन्त्रेण ब्राह्मणमभ्यर्च्य पाणिद्वयेनार्घ्यपात्रमुद्धृत्य या दिव्येत्यादिकं
मन्त्रमुच्चार्य ॐ अमुकगोत्रामुकशर्मन्मस्मात्पितः सपत्नीक वसुरूपे-
दन्तेऽर्घ्यं स्वधा नम एष तेऽर्घ्यः स्वधा नम इति वा प्रयुज्य पूर्वदत्त-
पवित्रमहिते हस्ते तत्पात्रस्थितमर्घ्यादकं दक्षिणहस्तपितृतीर्थमन्वव-
नतेन पात्रेण किञ्चित् निनयेत् । आश्वलायन-शौनकमतानुसारी तु
कर्त्ता मयकरेणार्घ्यपात्रमुद्धृत्य दक्षिणकरपितृतीर्थमन्ववनामितेन पा-
त्रेण । वक्ष्यमाणब्रह्मपुराणमाद्रियमाणस्तु सम्बुद्धान्तगोत्राद्युच्चारणानन्तरं
एतत्तुभ्यमस्तु तिलोदकमित्युच्चारयन् वामकरेणोद्धृतेन पात्रेण
दक्षिणहस्तेन जलं स्थापयन् दक्षिणहस्तपितृतीर्थेनार्घ्यं दद्यात् ।
तदनन्तरं तस्मात्पवित्रमादाय पित्रधिष्ठानभूतद्वितीयादिद्विजकरे
प्रदाय तत्र तत्पात्रस्थितं किञ्चित् किञ्चिदर्थ्यादकं पूर्ववन्निषिध्य
कियत्संस्ववशब्दाच्चमवशेषयेत् । ब्राह्मणकरगलितस्तु संस्ववशब्दवा-
च्यत्वं मन्यमानस्तु नावशेषयेत् किन्तु तत्करगलितं संस्ववकार्याये
कस्मिंश्चित्पात्रे धारयेत् । ततः पैतामहप्रथमद्विजहस्ते अपोदत्ता
पितामहपात्रस्थितं कुशपवित्रञ्च दक्षिणायं तत्करे निधाय स्नेन रूपेण च
पितामहमनुधायन् ब्राह्मणमभ्यर्च्य पात्रमुद्धृत्य “या दिव्येत्याद्युच्चार्य

ॐ अमुकगोत्रामुकशर्मन्वस्मत्पितामह सपत्नीक इद्रूपेत्यभिधाय
 पितामहाद्यंपात्रेण पितामहाधिष्ठानभूतद्विजहस्तेषु सर्वे पूर्ववत् कु-
 र्यात् । एवं प्रपितामहद्विजहस्तोऽपोदत्वा प्रपितामहपात्रस्थितं पवित्रं
 तत्करे दक्षिणाय निधाय स्वेन रूपेणादित्यरूपेण च प्रपितामहमनु-
 ध्यायन् “वा दिव्येत्यन्तं कृत्वा मुकशर्मन्वस्मत्प्रपिताह सपत्नीकादि-
 त्यरूपेत्यभिधाय प्रपितामहाद्यंपात्रेण प्रपितामहाधिष्ठानभूतद्विज-
 हस्तेषु सर्वे पूर्ववत् कुर्यात् । एतदनन्तरञ्च पित्रवर्गवन्मातामहवर्गेऽपि
 तत्तद्गोत्राद्युच्चारणपूर्वकमध्ये दद्यात् । वर्गद्वयेपि च गोत्राद्युच्चारणे
 सम्बुद्ध्या सह विकल्पमानायास्तुत्या अपि प्रयोगोऽनुसन्धेयः । निगम-
 मतमनुसरंस्तु पैत्र-पैतामह-प्रपैतामहचमसेभ्योऽर्थोदकं गृहीत्वा यथो-
 क्तयैवेति कर्त्तव्यतया प्रथमं पित्रब्राह्मणहस्तो षष्ठान्तगोत्राद्युच्चारणपूर्वकं
 तद्विषयं पैतामह-प्रपैतामह-पैत्रचमसेभ्यो गृहीत्वा पितामहद्विज-
 हस्तेष्वसिच्य प्रपैतामह-पैत्र-पैतामहचमसेभ्यो गृहीत्वा प्रपैतामहदि-
 जकरे निक्षिप्य शेषं पूर्ववत् कुर्यात् । ततः सर्वेऽपि यज्ञोपवीतीं
 प्राङ्मुखः पित्रर्घ्यपात्रस्थितान् जलशेषान् पित्रब्राह्मणकराङ्गुलिगलि-
 तान्वर्धोदकानि वा पितुरर्घ्यपात्रे सम्भृत्य अर्थं स्वधा या इत्यनेन
 मन्त्रेणाभिमन्त्र्य तत्पात्रस्थं संस्त्रोदकं दक्षिणकरे गृहीत्वा ये देवा
 इति मन्त्रेण पुचकामो यजमानः स्वमुखमंज्यात् ।

ब्रह्मपुराणमाद्रियमाणस्तु प्राङ्मुखो यज्ञोपवीती पुचकाम एव
 पित्रादितत्पात्रावस्थितेस्त्वेवार्धोदकशेषेषु शुश्रूक्षन्तां लोका इत्यादिना
 मन्त्रेण स्वमुखपतिविम्बावलोकनं कुर्यात् । आयुष्कामस्तु यज्ञोपवी-
 तादिधर्मयुक्तः सन् पित्रर्घ्यसंभवान् पितुरर्घ्यपात्रे निक्षिप्य पित्रपात्रे

वा पितामहपात्रं तस्मिंश्च प्रपितामहपात्रं निधाय तदवस्थेभ्य एव
 तेभ्यः स्वदक्षिणहस्ते जलं संस्त्राय त्वय्यौमेव स्वलोचनाञ्जनं कुर्यात् ।
 वाजसनेयिनामाचारमनुसरंस्तु प्राङ्मुखस्यासीनस्त यज्ञोपवीतिनो यज-
 मानस्त प्रथमपितृपात्रमधृतैः संस्त्रवैः “आपः शिवाः शिवतमा इत्यनेन
 मन्त्रेण पित्र्यत्राह्णपङ्क्त्यावुपविष्टः कश्चिदभिषेकं कुर्यात् । ततः प्रा-
 चीनावीती दक्षिणामुखो मुखाञ्चनादिक्रियोपयुक्तसंस्त्रवशेषानकामस्तु
 सर्वानेव संस्त्रवान् पाचाधोभागनिहितदर्भेषु पितृभ्योऽर्चय्यमस्त्वित्यनेन
 मन्त्रेण दक्षिणकरपितृतीर्थस्थितेन पात्रेण निनौयानिनौघैव वा
 वैश्वदेविकदिजपङ्क्तेरुत्तरतः शुभ्रान्तां लोका इत्यनेन जलमधरण-
 दूषितं प्रदेशं प्रोक्ष्य तत्र दक्षिणायान् कुशानास्तीर्थं पितृभ्यः स्नान-
 मसीति पितृषदनमसीति वा सपवित्रं पितृपात्रं न्युज्जं कुर्यात् ।
 तच्च पितामहपात्रेण तदपि प्रपितामहपात्रेण पिधाय तदुपरि
 कुशान्निदधीत । अथवा शुभ्रान्तां लोका इत्यनेन पात्रस्पर्शं कृत्वा
 न्युज्जीकरणादिकुशनिधानान्तं कुर्यात् । स्वधावाचनपर्यन्तं संस्त्रधार-
 णकारी तु तत्रोक्तानमेव पात्रं स्थापयित्वा पूर्ववत्पिधानादि कुर्यात् ।
 अनन्तरञ्च तत्र आहुदेवताभूतान् पित्रादीन् गन्ध-पुष्प-धूप-दीपैर-
 र्चयेत् । एवं मातामहादिआहुतेऽपि कुर्यात् ।

इत्यर्चनिरूपणं ।

अथ गन्धादिदानं ।

तत्र तावद्विधिमाह तुर्मनु-रहस्यती ।

उपवेश्य तु तान् विप्रानामनेषु जुगुप्सितान् ।

गन्ध-माक्ष्यैः सुरभिभिरर्चयेद्देवपूर्वकं ॥

अस्थायैः । उपवेशनानन्तरन्तानुपविष्टान् विप्रान् गन्धमाल्यैरर्चयेत् ।
 'गन्धान्' कुङ्कुम-कर्पूरादीन् दद्यात् । 'माल्यानि' कुसुमस्रजः ।
 सुरभिग्रहणं माल्यविशेषणं । अतो निर्गन्धानि पुष्पाणि न दद्यात् ।
 गन्धेष्वपीदं विशेषणं असुरभिगन्धनिवृत्त्यर्थं युक्तं । अथवा सुरभिग्र-
 हणं स्वतन्त्रमेव धूपसङ्ग्रहायै व्याख्येयं । 'पूर्वकमिति देवेभ्यो ब्राह्म-
 णेभ्यः पूर्वं दत्त्वा ततः पित्रभ्योदातव्यं । इदञ्च देवपूर्वकत्वस्य पुनर्ग्रहणं
 प्राग्भोजनप्रवृत्तौ तु पान-व्यञ्जनादिदाने न नियम इत्येवमर्थमाहुः ।
 अन्यथा कोऽर्थः पुनरभिधाने भवेत् । 'अजुगुप्सितान्' अनिन्द्यान्
 विप्रान् । अनुवादेयं तादृशानामेव विधानात् । अथवा सत्यपि
 भूतप्रत्ययनिर्देशे प्रकृत्यर्थकत्तत्त्वतानिषेध एवायं । उपविष्टान्न जुगुप्सेत
 न निन्देदित्युक्तं भवति, प्रत्ययार्थं त्यागो वरं न सर्वपदार्थत्याग इति
 मन्यते । अनुवादे हि कृत्स्नमेव पदमनर्थकं स्यादिति ।
 बौधायनस्तु गन्धादिदानस्वार्थानन्तर्यमाह ।

अथैतांस्तिलमिश्रा अपः प्रतियाह्य गन्धमाल्येन चालङ्कृतेति ।
 'अथ' उपवेशनानन्तरं, 'एतान्' पित्रब्राह्मणान्, 'अपः' अर्घ्यार्थाः ।
 धूपस्यापि दानमाहतुः शङ्कालिखितौ ।
 गन्ध-माल्य-धूपैरलङ्कृत्येति ।

नागरखण्डे ।

ततस्तु चन्दनादीनि दीपनानि समाददेत् ।

'ततः' अर्घ्यदानानन्तरं ।

कौशिकसूत्रे त्वञ्जनादर्शयोरपि प्रदानमुक्तं । गन्ध-माल्य-धूपान्ना-
 नादर्श-प्रदीपस्थाहरणं ।

आहरणस्य दृष्टार्थत्वाद् ब्राह्मणेषु तत्सम्पादनकर्त्तव्यतावगन्तव्या ।

आश्वलायनगृह्ये तच्छादनदानमप्युक्तं ।

एतस्मिन् काले गन्ध-माख-धूप-दीपाच्छादनानां प्रदानं ।

‘एतस्मिन्’ अर्घ्यदानानन्तरं ।

बोधायनसूत्रेऽपि ।

अथैतान् वस्त्र-गन्ध-धूप-दीप-माखैर्यथोपपादं सम्पूज्य पृच्छ-
त्युद्धृत्यतामिति ।

‘यथोपपादं’ यथोपपत्तिगुणजातिप्रकर्षम्, ‘पृच्छति’ उपविष्टान्
ब्राह्मणानग्नौकरणार्थं सर्वप्रकारमन्नमुभ्रियतामिति प्रश्नं कुर्यात् । तथा
“स्वधां दत्त्वा वस्त्र-भोजन-गन्ध-पुष्प-धूपादिभिरर्चयित्वा पितृननु-
ज्ञाय” इति ‘स्वधा’ अर्घ्यादकं । अत्र यद्यपि गन्धादिदानात् पूर्वं
वस्त्रप्रदानमास्तात् तथापि पाठक्रमं बाधित्वा धूपदीपदानानन्तरमेव
तत्कार्यं ।

तथाचोक्तं कालिकापुराणे ।

ततोऽभ्यर्च्य मुरान् पूर्वं सान्निध्यं कल्प्य वै पितृन् ।

गन्धाद्यैर्गन्ध-माखैश्च विधिवद् यन्नतोऽर्चयेत् ।

धूप-दीपावसाने तु आच्छादनं नियोजयेत् ॥

‘सान्निध्यं कल्प्य’ आवाहनेन पितृणां सन्निधानं परिकल्प्य,
अथवा विश्वेदेवार्चनानन्तरं पितृब्राह्मणानां सन्निधानं परिकल्प्य
कृत्वा तत्र पितृनर्चयेत् । ‘गन्धाद्यैः’ सौरभयुक्तैः । ‘गन्धैः’ चन्दना-
दिभिः । माखैश्चार्चयेत् । ‘आच्छादनं नियोजयेत्’ पुवादिभिः
संयोजयेत् तद्गृहेण दद्यादित्यर्थः ।

पाद्म-मास्त्रयोरपि ।

या दिव्येत्यर्थमुक्तृष्य दद्याद्गन्धादिकं तत' ।

वस्त्रोत्तरश्चानुपूर्वं दत्त्वा संस्वमादितः ॥

“या दिव्या इत्यनेन मन्त्रेणार्थे दत्त्वा, ‘गन्धादिकं’ गन्ध-पूष्य-धूप-दीपं, ‘वस्त्रोत्तरं’ वस्त्रमुत्तरं, यस्य दीयते तत्पितृभ्यो दत्त्वा पाचय्यं जलश्रेष्ठं पितृपात्रे निधाय तत्पात्रमुत्तरप्रदेशे न्युज्जं कुर्यादित्यनेन संभवः । ‘अनुपूर्वं’ आनुपूर्व्येण, प्रथमं गन्धं दत्त्वा ततः पुष्पाणि ततो धूप-दीपमाच्छादनं दद्यादिति ।

वैजवापेन तु आच्छादनदानान्तरं यज्ञोपवीतदानमुक्तं ।

तस्योपरि कुशान् दत्त्वा प्रदद्याद्देवपूर्वकं ।

गन्धपुष्पाणि धूपञ्च दीपं वस्त्रोपवीतके ॥

‘तस्य’ न्युज्जीकृतपितृपात्रस्य, उपरि कुश-गन्ध-पुष्पाणि दत्त्वा वैश्वदेविकब्राह्मणपूर्वकं पित्रादिब्राह्मणकरेषु गन्धादि दद्यात् । अनेन पित्र्यगन्धादिदानस्य दैवगन्धादिदानेन सह क्रमोपदेशेन दैवे पित्रे चार्चनं पदार्थानुसमयेन कार्यमिति ज्ञायते । तेन याज्ञवल्क्योक्तेन काण्डानुसमयेन सह अस्य पदार्थानुसमयस्य विकल्पो वेदितव्यः । न चार्थगन्धादिदानात् प्रभृत्तेव तत्पूर्वन्तु काण्डानुसमय एवेति वाच्यं । प्रयोगवैहृष्यापत्तेः । देवांस्य पितृंश्चावाहयिष्य इत्यनुज्ञाप्येत्यादिना गन्धादिदानात् प्रागेवानुष्ठानस्य पैठौनसिना स्मृतत्वाच्च । अस्य च गन्धादिदानस्य न्युज्जीकृतपात्रोपरि कुशनिधानानन्तर्यमपि वैकल्पिकं वेदितव्यं । निरन्तरदर्शितमस्यपुराणवचने तत्पूर्वमेवावस्थ-कर्त्तव्यताया अवगमात् । ‘वस्त्र-यज्ञोपवीतके’ इति । वस्त्रं यज्ञो-

पवीतं च दद्यात् । न चैतत् “वस्त्राभावे यज्ञोपवीतकं” इति
वृद्धशातातपविहितं वस्त्रप्रतिनिधिरूपं यज्ञोपवीतमिति मन्त्रार्थं,
समुच्चयाभिधायकसमासविरोधात् यज्ञोपवीतप्रकरणप्रदर्शितस्वत-
न्त्रयज्ञोपवीतदानोपदेशवाधापत्तेश्च ।

विष्णुना त्वत्तद्धारदानमप्युक्तं ।

निवेद्य चानुलेपन वस्त्र-पुष्पालङ्कार-धूपैः श्रुत्या विप्रान् समभ्यर्च्य ।
निवेद्येत्यनुलेपनादौ नि पित्राद्युद्देशेन ब्राह्मणेषु सम्याद्य तैस्तानभ्यर्च्या-
लङ्कृत्य वक्ष्यमाणं कुर्यादित्यर्थः ।

इति गन्धादिदानविधिः ।

अथ गन्धादिदानेति कर्त्तव्यता ।

तत्र तावद्विश्वेदेवगन्धादिदाने प्रदर्शिता मन्त्राः पित्र्यगन्धादि-
दानेऽपि वेदितव्याः । “दौपञ्चेदं ज्योतिर्देवे पित्र्ये च कर्मणि” इत्यादे-
र्भविष्योत्तरवचनस्य तत्साधारण्यप्रतिपादकस्य विश्वेदेवगन्धादिदान-
प्रकरणे प्रदर्शितत्वात् । एवमेव आहुकर्त्तव्यं गन्धैर्गात्रानुलेपने क्रियमाणे-
ऽपि पवित्रकरत्वमङ्गं पुनर्दिजैः क्रियमाण इति तत्प्रकरणप्रदर्शितवच-
नवशादिहाप्यवगन्तव्यं । एवमेव गन्धादिपूजामिह्यर्थं आहुकर्त्तव्यं
ब्राह्मणेन चोत्तरीयोपवीतयोः ब्राह्मणस्तन्मादनुत्तारणं वर्तुलपुण्ड्रा-
करणं ब्राह्मणेन शिखायामेव मास्यधारणं गन्धादिदानस्योदक-
पूर्वकत्वमित्येवमादयो नियमाः समाना वेदितव्याः । विशेषस्तु च्यते ।
गन्धदानादौ गन्धद्वारामित्यादिमन्त्रोच्चारणान्ते पितृ-पितामह-
प्रपितामहानां नाम-गोत्रोच्चारणं कर्त्तव्यं ।

तथाचोक्तं आदित्यपुराणे ।

अतोऽयं प्रदहेद्भूपं पितृनुद्दिश्य धर्मवित् ।

मङ्गीर्त्य नाम-गोचादि प्रत्येकञ्च प्रकल्पयेत् ॥

यस्माद्भूपदानेन पितृणामक्षया प्रीतिर्जायते अत एतदर्थं नाम-
गोचाद्युच्चारणपूर्वकं पितृनुद्दिश्य ब्राह्मणानां पुरतो घृत-मधुयुक्तं
गुग्गुल्वादिकं धूपप्रकरणोक्तं धूपं प्रदहेत् तच्च पित्रादिभ्यः कल्पये-
त्तदुद्देशेन दद्यादित्यर्थः । अत्र यद्यपि धूपदान एव नाम-गोचाद्युच्चारणं
प्रतीयते तथापि गन्धादिदानादावप्यनुमन्त्रेयं ।

अत आह पैठीनसिः ।

नाम-गोत्रे समुच्चार्य दद्याच्छ्रद्धासमन्वितः ।

पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यो गन्धादीन् देवपूर्वकं ॥

आदिशब्देन पुष्प-धूपाच्छादनानि संगृह्यन्ते । अनन्वाह हारीतः,
“गन्धान् पितृगोत्र-नाम गृहीत्वाप उपस्पृश्वैवमेवेतरयोर्धूप-दौप-
माख्याच्छादनं” इति । पितृर्थं ब्राह्मणहस्तेऽपानिनीय गन्धान् चन्द-
नकुङ्कुमकर्पूरादीनादाय वक्ष्यमाणप्रकारेण पितुर्नाम-गोत्रे समुच्चार्य
ब्राह्मणहस्त एव गन्धं दत्त्वाप उपस्पृश्वैवमेव पुष्प-धूप-दौपाच्छादानं
दद्यात् । ‘इतरयोः’ पितामह-प्रपितामहयोः, ‘एवमेव’ पितृरिव,
गन्धाच्छादनान्तं तत्र ब्राह्मणहस्ते दत्त्वादकं संस्पृशेदित्यर्थः । तदेवं
गन्धादिदानं कृत्वा कृताञ्जलिः आद्रुकर्त्ता आदित्या रुद्रा वसव
इत्येतामृचं जपेत् ।

तथा च लिङ्गदर्शनं ब्रह्मपुराणे ।

तानर्च्य भूयोगन्धाद्यैर्धूपं दत्त्वा च भक्तिः ।

आदित्या रुद्रा वसव इत्यृचमजपत् प्रभुः ॥

‘तान्’ पिचादीन्, गन्ध-पुष्पैरभ्यर्च्योच्छादनान्नं कृत्वा “आदित्या रुद्रावसवः सुनिष्पाद्य वा चामा पृथिवीमन्तरिक्षं । सजोषसोयज्ञं मुचन्तु देवा ऊर्ध्वं कृष्णन्वध्वरस्य केतुः” इत्येतामृचं वराहः पठितवान् । अनोऽन्येनापि आहुं कुर्वता गन्धादिदानान्ते च्छक् पठितयेति गम्यते । विष्णुधर्मोत्तरे तु द्विजानवलोकयन् अमुमेव मन्त्रं जपेदित्युक्तं ।

समूज्य गन्ध-पुष्पाद्यैर्वाह्मणान् प्रयतः सदा ।

आदित्या रुद्रा वसवो द्विजान् वीचंस्ततो जपेत् ॥

अत्र यद्यपि वीचन् जपेदिति जपावेक्षणयोस्तुल्यकालता प्रतीयते तथापि मन्त्रोच्चारणान्त एव द्विजावेक्षणं कर्तव्यं । तत्र तस्य करणमन्त्रत्वात् ।

तथा च विष्णुः ।

विप्रान् समभ्यर्च्य आदित्या रुद्रा वसव इति वीक्ष्य ।

अवेतिकरणादिमामगृभ्णात् रश्मनामृतस्थेतिवत्करणमन्त्रत्वं प्रतीयते ।

कठसूत्रे तु मन्त्रान्तरमुक्तं ।

यास्तिष्ठन्वभृता वाग्यन्त्रे मातेति त्रिभिः पाद्यार्घ्यान्मनीयोदकानि चानयेदेताभिरेवादित्या रुद्रा वसव इत्येतान् समीक्ष्याग्नौकरवाणीति वृच्छति ।

अत्र एताभिरिति सर्वनाम्ना मन्त्रोपादानस्य कृतत्वादादित्या रुद्रा वसव इतीतिकरणस्वरूपमाचार्यपरोव्याख्येयः ।

अत्रैवं गन्धादिदानादौ प्रयोगः । यथोक्तप्राचीनावीतित्वादि-

पित्रधर्मयुक्तः कर्त्ता प्रथमोपविष्टपैवब्राह्मणकरेण सुगन्धिवन्दना-
 दिकल्मषादाय गन्धदारामित्यादिकं मन्त्रमुच्चार्य ॐ अमुकगोत्रा
 अस्मत्पितरः अमुकशर्माणः सपत्नीकाः वसुरुपाः अयं वो गन्धः स्वधा
 नमोनम इत्यभिधाय सितोदके ब्राह्मणहस्तेऽर्पयेत् । ब्राह्मणेन च
 सुगन्ध इत्युक्ते जलमुपस्पृश्यैवमेव पितृस्थानोपविष्टद्वितीयादिद्विजेषु
 गन्धदानं प्रवर्त्तयेत् । ततः पितृपदस्थाने पितामहपदं वसुप-
 दस्थाने रुद्रपदं प्रयुज्य पैतामहद्विजेषु तयोरेव स्थानयोः क्रमेण
 प्रपितामहपदं आदित्यपदं प्रयुज्य प्रपैतामहेषु द्विजेषु पूर्वैर्णैव
 वाक्ये न गन्धदानं कुर्यात् । तदनन्तरं मन्त्रोच्चारणान्तं कृत्वा
 अमुकगोत्राः अस्मन्मातामहाः अमुकशर्माणः सपत्नीका वसुरुपा
 इत्युच्चार्यायं वो गन्ध इत्यादिना वाक्येन मातामहेषु द्विजेषु
 गन्धं दत्त्वा मातामहपदस्थाने प्रमातामहपदं मातुः पितामहा
 इति वा प्रयुज्य वसुपदस्थाने रुद्रपदञ्च प्रयुज्य प्रमातामह-
 द्विजेषु मातामहपदस्थाने रुद्रप्रमातामहपदं मातुः प्रपितामहा इति
 वा प्रयुज्य रुद्रपदस्थाने चादित्यपदं प्रयुज्य प्रपैतामहेषु द्विजेषु
 मातामहवाक्येनैव गन्धं दद्यात् । ततस्तत्करस्मितैर्गन्धैः आहु-
 कर्त्ता क्रमेण तान् ब्राह्मणान् भालाद्यङ्गेषु विलिम्बेत् । त एव वा स्वयं
 लिम्बेयुः । अनन्तरं गन्धवत्प्रशस्तानि पुष्पाणि पत्राणि चादाय
 पुष्पवतीमृचमुच्चार्य गन्धपदस्थाने पुष्पपदं प्रयुज्य पूर्ववत् पूर्वैर्णैव
 वाक्येन ब्राह्मणकरेषु पुष्पं पत्रञ्च दद्यात् । एवमेव धूरमीत्युच्चार्य
 गन्धपदस्थाने धूपपदं प्रयुज्य पूर्ववत् पूर्वैर्ण वाक्येन धूपं दद्यात् ।
 एवमेव धूपपदस्थाने अयं दौप अयं वो ज्योतिः अयं दौपप्रका ।

इत्येतेषामन्यतमप्रयोगेन^(१) दीपं दद्यात् । एवमेव तत्तद्देयद्रव्य-
वाचकपदानि दत्त्वा वस्त्रालङ्कारादिकं दद्यात् । तदनन्तरं कृता-
ञ्जलिः कर्त्ता पिष्टणामर्चनं सम्पूर्णमस्त्विति पिष्टदिजान् प्रति-
वदेत् । तैश्चास्त्वर्चनं सम्पूर्णमिति प्रतिवचने कृते सङ्कल्पमिद्विर-
स्त्वित्यादिकं आचमनान्तं वैश्वदेविकवत् कुर्यात् । तदनन्तरमादित्या
रुद्रा वसव इत्यादिकं मन्त्रमुच्चार्य ब्राह्मणावेक्षणं कुर्यात् । तदेवं
गन्धादिदानं निर्वर्त्य आहुभूमिशोधनादिकं कुर्यात् । तथा च
कालिकापुराणे ।

निर्वर्त्य ब्राह्मणादेशात् क्रियामेवं यथाविधि ।

पुनर्भूमिं तु संशोध्य पङ्क्तेरन्तरमाचरेत् ।

भाजनानि ततोदद्याद्भूमौ च पुनः क्रमात् ॥

‘एवं’ अनेन प्रकारेण, ‘ब्राह्मणादेशात्’ ब्राह्मणानुज्ञया, गन्धा-
दिदानान्तां क्रियां निष्पाद्यार्चनप्रसङ्गपतितकुशकुसुमादिद्रव्ययुक्ता-
मर्चकपदपातोपहतां भूमिं पतितकुशाद्यपनयनेन करपरिमार्जनेन
‘संशोध्य’ शुचौकृत्य, ‘पङ्क्तेरन्तरं’ भोजनपात्रस्थापनपर्याप्तप्रदेशं,
परितोभस्मादिरेखादिरचितमण्डलैरन्योन्यव्यवधानं कुर्यात् । ‘भाज-
नानि’ भोजनपात्राणि, ‘दद्यात्’ यथोक्तमण्डलमध्ये स्थापयेत् । ततो
ब्राह्मणहस्तचालनाय जलं दत्त्वा पात्रचालनं कुर्यात् ।

मर्यादाकरण-हस्तप्रचालनयोः पौर्वापर्यविपर्यये दोषो मत्स्य-
पुराणेऽभिहितः ।

अथवा भस्ममर्थादां यः कुर्यात्पाणिशोधनं ।

आसुरन्तद्भवेच्छाहं पितृणान्नोपतिष्ठते ॥

मर्थादाशब्देनात्र यथाव्याख्यातं पङ्क्तेरन्तरमेवोच्यते । भस्मग्रहणं
नौवारचूर्णाद्युपलक्षणार्थं ।

अतएव ब्रह्मपुराणे ।

मण्डलानि च कार्याणि नैवारैश्चूर्णकैः शुभैः ।

गौरसृत्तिकया वापि प्रणीतेनाथ भस्मना ।

पाषाणचूर्णमङ्गौणमाहृतञ्च विवर्जयेत् ॥

भृगुणा तु ब्राह्मणादिवर्णविभागे मण्डलानां संस्थापनविशेष-
स्तत्साधनञ्चोक्तं ।

भस्मना वारिणा वापि कारयेन्मण्डलं ततः ।

चतुष्कोणं द्विजाग्र्यस्य त्रिकोणं चविग्र्यस्य तु ।

मण्डलाकृतिं वैश्यस्य शूद्रस्याभ्युत्थनं स्मृतं ॥

‘मण्डलाकृति’ वर्तुलाकारं ।

ब्रह्माण्डपुराणे तु हस्तपात्रचालनोदकस्य प्रतिपत्तिरुक्ता ।

प्रचाल्य हस्तपात्रादि पश्चादङ्घ्रिर्विधानवित् ।

प्रचालनजलं दूर्भैस्त्रिलैर्मिश्रं क्षिपेत् शुचौ ।

एतच्च पादप्रचालनमण्डले प्रक्षिप्यत इति शिष्टाचारः ।

इति गन्धादिदानेति कर्त्तव्यता ।

समाप्तञ्च पित्र्यर्चनकाण्डं ।

महादेवमहोपालमान्योहेमाद्रिरादरात् ।

करोति निपुणं पुण्यमग्नौकरणनिर्णयं ॥

अथाग्नौकरणनिर्णयः ।

तत्राग्नौकरणहेमः किं प्राचीनावीतिना कार्यं यज्ञोपवीतिना वेति मन्द्देहे चिन्त्यते । तत्र तावत्पितृरूपदेवतायोगमन्वगतस्वधाशब्दप्रयोगाभ्यां प्राचीनावीतिना कार्यं इति मन्यन्ते । तथाहि । अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहेति शङ्खुलिखितादिपदार्थितमन्त्रवर्णप्रकाशस्य कव्यवाहनत्वविशिष्टस्याग्नेः पितृमत्वविशिष्टस्य च सोमस्य देवतात्वमवगम्यते । तत्र कव्यं नाम यत्पितृभ्योदौयतेऽन्नादि तदुच्यते । तस्य च देवैरमन्वन्मादग्निना पितृभ्य एव तद्वाह्यं । पित्र्येष्टौ च श्रूयते । “अग्निं कव्यवाहनं यजति य एव पितृणामग्निस्तमेव तद्यजति” इति । शतपथश्रुतिश्चाह “हव्यवाहोवै देवानां कव्यवाहनः पितृणां तस्मादाहाग्नये कव्यवाहनायानुब्रूहि” इति । अतोऽत्र पितृरूपोऽग्निर्देवता । ननु येन शब्देन विधीयते देवता तेनैव सा निरूप्या नान्येन, अन्येन निरूप्यमाणान्यैव भवेत् । अतएवेन्द्र-महेन्द्रयोः कर्मसमवायिदेवतास्वरूपं भिन्नमेवेति समर्थयन्ते । अतः कव्यवाहनशब्देन विहिता देवता कथं पितृरूपेत्युच्यते । मैवं । पितृ-पितामहादिशब्दैर्विहितानां यथा पितृशब्देन निरूपणमविरुद्धन्तथा तत्रापि भविष्यति । तत्रापि विरुद्धमिति चेत् । तत्र । एवं हि सति पितामहादिदैवत्ये कर्मणि पित्र्यकर्मविहितधर्मान्वयो न सिध्येत् । अथ वाक्यान्तरेण तेषां पितृत्वाभिधानात् पितृभ्यो दद्यादिति देवतात्वावगमाच्च पितृशब्देन निरूपणं न विरुद्धत इत्युच्यते । तर्हि कव्यवाहनस्याग्नौरपि प्रमाणान्तरेणैव पितृरूपत्वावगतौ पितृशब्देन निरूपणं न मन्दौभवति । पितृमत्वं नाम

सोमस्य सोमादिपितृगणाधारत्वं तदुपयोज्यत्वं वा । तदेतदु-
 भयविधं पितृमन्त्रिधानं लिङ्गात्सोमस्य पितृरूपत्वङ्गमयति । तथा च
 श्रुतिः । “पितृदेवत्योवै सोमः” इति । पितृमन्त्रश्च न सोमस्योपलक्षणं
 किन्तु विशेषणं । तच्च दृष्टार्थत्वमालोच्य विशेषणीभूतानां पितृणां
 महभावेन देवतार्थत्वमिति गम्यते । यत्तु “त्वष्टा सोमं पिब” इत्यत्र
 त्वष्टुर्देवतात्वं निराकृतं तद्देवताविधिवाक्ये कवलपाचीवत् श्रुतेरित्य-
 दोषः । हारीतस्मृतिश्रानयोः पितृरूपत्वं गमयति । “मेघेणपाणि-
 रनुज्ञातोयत् सोमाय पितृमते जुहोति सोमज्येष्ठांस्तेन सोमपांश्च
 पितृन् प्रीणाति । यद्यमायाङ्गिरस्ते यमज्येष्ठान् वर्हिषदस्तेनाग्नि-
 ज्येष्ठानग्निष्यान्तांश्च यदग्निं कथ्यवाहनं स्विष्टकृतं तेन यमज्येष्ठमादधा-
 त्यात्मानं तेन प्रीणाति” इति । किञ्च कथ्यवाहनाग्निःपितृमत्सो-
 मयोश्चातुर्मास्थान्तर्गतायां पित्र्येष्टौ देवतात्वदर्शनात् पितृरूपत्व-
 मवसीयते । इष्टौ चानयोः प्राचीनावीतवतौज्या दृष्टा, अतः
 पिण्डपितृयज्ञहोमेऽग्नौकरणे च तददेव भवितुमर्हति । तदेवमस्य
 कर्मणः पितृदेवतत्वे स्थिते “प्राचीनावीतं पितृणां” इति च स्मृतेः
 प्राचीनावीतिना होमः कार्यः । होममन्त्रे स्वधाशब्दप्रयोगश्च दृश्यते ।
 “सोमाय पितृमते स्वधा नमोऽग्नये कथ्यवाहनाय स्वधा नमः”
 इति । स्वधाकारस्यासाधारण्येन पितृव्यप्रतिष्ठेः । तथा च ज्ञतप-
 यश्रुतिः । “वाचं धेनुमुपासीत तस्याश्चत्वारस्तनाः स्वाहाकारो
 वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकारस्तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति
 स्वाहाकारश्च वषट्कारश्च हन्तकारश्च मनुष्याः स्वधाकारं पितरः”
 इति । अतो प्राचीनावीतिना कार्यः ।

मनुस्यतिष्ठ मात्तात् प्राचीनावीतं विदधाति ।

अपसव्यमग्नौकृत्वा सर्वमावृत्परिक्रमं ।

अपसव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं शुचि ॥ इति ॥

हन्दोगपरिग्रहे कात्यायनोऽपि “अग्नौ दे आहुती जुहोति देवेभ्यः” इति पिण्डपितृयज्ञप्रकरणान्नातदेवश्रुतिमामर्थ्यात् पित्र्यज्ञात्मकस्य होमस्य दैविकत्वमभिप्रेत्य तद्विकृतिभूतस्याग्नौकरणहोमस्यापि दैविकत्वं मन्यमानः “अग्नौकरणहोमस्तु कर्त्तव्यं उपवीतिना । प्राङ्मुखेनैव देवेभ्यो जुहोति” इति श्रुतेः यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यत्वं पूर्वमभिधाय न्यायान्तरेण सिद्धान्ततया प्राचीनावीतिकर्त्तव्यत्वमुक्तवान् । “अपसव्येन वा कार्यं दक्षिणाभिमुखेन च । निरूप्य हविरन्यथा अन्यस्मै नहि ह्वयेत” इति । अस्यार्थः । पिण्डपितृयज्ञे पितृभ्यो वो जुष्टं निर्वपामीति मन्त्रे सक्तदेव होमदेवतार्थं पिण्डदेवतार्थञ्च निर्वापः क्रियते । ततश्च निर्वापमन्त्रसामर्थ्यात् पितृरूपयोरेव सोमान्धोर्देवतात्वमिति गम्यते । देवरूपयोर्देवतात्वाभ्युपगमे अन्यस्मै निरुप्रमन्यस्मै ह्वयेत इत्ययुक्तमापद्येव । अतः पितृयज्ञहोमः पित्र्यत्वात् प्राचीनावीतादिपित्र्यधर्मयुक्तेन क्रियत इति तद्विकृतिभूतः अग्नौकरणहोमोऽपि तद्धर्मयुक्तेनैव कार्यं इति अयमेव पक्षः श्रेयानिति मन्यमान आश्रयायनः पिण्डपितृयज्ञसूत्रे स्वमतत्वेन पिण्डपितृयज्ञहोमं पितृकधर्मयुक्तमुक्त्वा परमतत्वेन दैविकधर्मयुक्तमुक्तवान् प्राचीनावीतीत्वमुपाधाय मेचणेनादायावदानमप्यदा जुहुयात् सोमाय पितृमते स्वधानमोऽग्नये कथवाहनाय स्वधानम इति स्वाहाकारेणाग्निं पूर्वे यज्ञोपवीतीति । अतोऽयमग्नौकरणहोमः प्राचीनावीतयुक्तेन कार्यः ।

अवेच्यते । कथं ब्राह्मणादिलिङ्गानुमौयमानपितृत्वयुक्तदेवतानुरोधेन होमस्य पितृत्वमापाद्य प्राचीनावीतमुच्यमानं प्रत्यक्षश्रुतिनिर्दिष्टदेवत्वयुक्तदेवतान्वयनिष्पादितदैवकर्मत्वोपनीत-यज्ञोपवीतप्रतीत्या बाध्यते । तथा च श्रुतिः ।

स उदास्याग्रौ हे आहुतौ जुहोति देवेभ्यो देवान् वा एष उपावर्त्तते य आहिताग्निर्भवति यो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते अथैतत् पितृयज्ञेनैवाचारौत्तदु देवेभ्यो निज्जुते स देवैः प्रसूतोऽप्येतत्पितृभ्यो ददातीति ।

दैवच कर्म यज्ञोपवीतिना कार्यं तथा च पिण्डपितृयज्ञे श्रूयते ततो देवा यज्ञोपवीतिनो भूत्वा दक्षिणं जान्वाच्योपामीदन्तीति । “अन्यथानुपपत्त्या हि श्रुतेरस्याः सदैव तु । कर्त्तव्यं दैविके सव्यमानर्थक्यमतोन्यथा” । अतोऽस्य होमस्य दैविकत्वादयं यज्ञोपवीतिना कार्यः । नन्वस्य दैविकत्वे पितृभ्योजुष्टं निर्वपामीति निर्वपमन्त्रविरोधः । मैवं । यथा दर्श-पूर्णमासयागेऽनेकदेवतासम्बन्धित्वेन निरुपेक्षु ब्रौहिषु प्रोचितव्येषु अग्नये वोजुष्टं प्रोचामीत्यत्र वः इत्येष शब्दः केषुचिदेव ब्रौहिषु पर्यवस्यति न सर्वेषु । तथा पितृभ्योजुष्टं निर्वपामीत्ययमपि केषुचित्पिण्डार्थेव पर्यवस्यति न तन्मिश्रानपि होमार्थान् व्याप्नोति । तृष्णीमेव सर्वनिर्वप इत्येतस्मिंस्तु पक्षे मन्त्रविरोधश्चैव नास्ति । अस्ति चायमपि पक्षः । तथा चापस्तम्बः मृन्मये निर्वपति पितृभ्योजुष्टं निर्वपामीति तृष्णीं वेति । तृष्णीं पृथङ्निर्वप इत्यस्मिंस्तु पक्षे सुतरां न विरोधश्चास्ति, चायं पक्षः, तथा च चरकाध्ययसूत्रवद्वत्तमः,

पवित्रान्निर्हिते चरुं विनिर्वपति यज्ञोपवीती दक्षिणेन हस्तेन

त्रिः प्राचीनावीती मध्येन हस्तेन यज्ञोपवीतीमेक्षणेन जुहुयात् सो-
माय पितृमते स्वधा यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नमोऽग्नये
कव्यवाहनाय स्वधा नम इति ।

तस्मान्न निर्वापमन्त्रविरोधः । अग्नौकरणप्रकृतिभूते पिण्डपितृ-
यज्ञहोमे चोपवीतोपदेशो दृश्यते ।

तत्र तावद्वैजवापः ।

आज्यमामिच्योदास्य यज्ञोपवीत्यन्वाहार्यपचने मेक्षणेन द्वे आहुती
जुहोत्यग्नये इति पूर्वां सोमायेत्युत्तरामिति ।

‘अन्वाहार्यपचनः’ दक्षिणाग्निः ।

आपस्तम्बोऽप्याह ।

अध्वर्युरुपवीती दक्षिणं जान्वाच्य मेक्षण उपस्तीर्य तेनावदा-
याभिघार्य सोमाय पितृमते स्वधा नम इति दक्षिणाग्नौ जुहोति
यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नम इति द्वितीयामग्नये कव्यवाह-
नाय स्वधा नम इति तृतीयां मेक्षणेन तण्डुलान् जुत्वा तृष्णीं
मेक्षणमादधाति न यमाय जुहोतीत्येक इति ।

आह सांख्यायनः ।

दक्षिणं जान्वाच्य यज्ञोपवीती प्रागाभीनो मेक्षणेन जुहोत्यग्नये
कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहेति ।

ननु सूचकारैः पिण्डपितृयज्ञमधिकृत्यैवोपवीतं होमे विहितं तस्य
च प्रकृतहोमगृहीतत्वाच्चैतत्वाच नाप्रकृतस्मार्त्ताग्नौकरणहोमे तद्भवि-
तुमर्हति । किन्तु स्मृतिविहितं प्राचीनावीतमेव तत्राच्यं लभते । मैवं ।
यथा औतोऽपि पिण्डपितृयज्ञोपवचनात् स्मार्त्ताग्नौ क्रियते, यथा च

प्रकृताग्नेयादिगृहीताप्रयाजादयोऽप्रकृतसौर्यादियागान्वयं लभन्ते ।
 तथा श्रौतप्रकृतपिण्डपितृयज्ञसम्बन्धुपवीतमप्यतिदेशात् स्मार्त्ताप्रकृ-
 ताम्नौकरणहेमान्वयं लभ्यते । वाचनिकस्यातिदेशः ।
 तथाचाश्वलायनगृह्यं ।

उद्धृत्य घृताक्तमन्नमनुज्ञापयति अग्नौ करिष्ये करवै करवाणीति
 वा प्रत्यभ्यनुज्ञाक्रियतां कुरुष्व कुर्विति अथाग्नौ जुहोति यथोक्तं
 पुरस्तादिति ।

‘पुरस्तात्’ पूर्वं पिण्डपितृयज्ञप्रकरण इत्यर्थः ।
 कात्यायनगृह्येऽपि ।

उद्धृत्य घृताक्तमन्नं पृच्छति अग्नौ करिष्य इति कुरुष्वेत्यनु-
 ज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवद्भवेति ।

अत्र यद्यपि पिण्डसाध्यः पितृयज्ञ इति मुख्यतया वृत्त्या पिण्डदा-
 नस्यैवेदं नामधेयं तथापि दण्डिवत्तत्तणया होमस्यापि कल्पना
 इत्युच्यते, चातुर्मास्ये प्रथमे पर्वणि वैश्वदेवनामवत् । तदेवं पिण्ड-
 पितृयज्ञवदित्यनेन होमेतिकर्त्तव्यतातिदेशे सिद्धे यज्ञोपवीतधर्मक-
 ताम्नौकरणस्योपपन्ना ।

याज्ञवल्क्योऽप्याह ।

कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो जुवाग्नौ पितृयज्ञवदिति ।
 प्रचेता अपि ।

कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो जुवाग्नौ पितृयज्ञवदिति ।
 पारस्करोऽप्याह ।

पैदकैरभ्यनुज्ञातो जुहोति पितृयज्ञवत् ।

अतोनिदेशादुपवीतिनाग्नौकरणहोमः कार्यः । उपदेशश्च भवति ।

तथा च गृह्ये वैजवापः ।

यज्ञोपवीत्यग्नौ करवाणीत्यामन्याग्नौकरणं कुर्यादिति ।

आह गोभिलः ।

मेवणेनोपघातं जुहुयात्स्वाहा सोमाय पिबमत इति पूर्वां स्वाहा-
ग्नये कथवाहनायेति द्वितीयां अत ऊर्ध्वं प्राचीनावीतीति ।

कुन्दोगगृह्ये ।

अग्नौकरिथामौत्यामन्त्रणं होव्यतः कुर्वित्युक्तः कांस्यमये चरोः
समवदाय मेवणेनोपघातं जुहुयात् स्वाहा सोमाय पिबमत इति
पूर्वां स्वाहाग्नये कथवाहनायेत्युत्तरामत ऊर्ध्वं प्राचीनावीतीति ।

अत्र होमोत्तरकाले प्राचीनावीतिवचनाद्दोमकाले यज्ञोप-
वीत्येतदुक्तं भवति । नन्वेवं तर्ह्यपसव्यमग्नौकृत्वा सर्वमावृत्परिक्रम-
मित्यादिकाया मनुस्मृतेः का गतिः । उच्यते । यदि तावत्प्रा-
चीनावीतप्रतिपादनपरेयं स्मृतिः तदा विरोधे त्वनपेक्ष्यं स्यादितिन्या-
यात्प्रत्यक्षया श्रुत्या बाध एव । वस्तुतस्तु प्राचीनावीतप्रतिपादक-
त्वमस्याः स्मृतेर्नास्त्येव । तथा च मेधातिथिनाम्न्य श्लोकस्य स्वमतेन
परमतेन चान्यथैव व्याख्यानं कृतं । अग्नये कथवाहनाय स्वधा नम
इत्याहुतिप्रक्षेपलक्षणं यत्कार्थ्यं तदपसव्यं दक्षिणेन हस्तेन कर्तव्यं ।
न पुनरुभयोर्हस्तयोर्मुक्तमित्यादिनिषेधभयादुभयां सव्योपसृष्टेन
दक्षिणेन वा सव्येन केवलेनेति परमतेन व्याख्याय स्वमतेन व्याख्यानं
कृतं या अग्रावाहुतयो ह्यन्ते तामां यः आवृत्परिक्रमः आवर्त्त-
मानानां यः क्रमः तं सर्वमपसव्यं कुर्यात् । दक्षिणमंस्त्रा आहुतीः

कुर्यान्नोदकसंस्था इत्यर्थः । अपमयेन हस्तेन निर्वपेदुदकं शूचीति
 श्रवनेजनाख्योयमुदकनिर्वापः । तत्र चाथोदपात्रमादायावने जप-
 तीति वाजसनेयशाखायां पिण्डपितृयज्ञाघ्रातस्योदपात्रस्थातिदेशिकीं
 प्राप्तिं निवर्त्तयितुमिदं दक्षिणहस्तविधानं, अतो न प्राचीनावीत-
 विधायिकेयं स्मृतिः । अथवास्तु श्रद्धाधरस्मृतिचन्द्रिकाकारानुसारादि-
 धायिकापि तथापि कात्यायनाश्वलायनादिसूत्रानुसारि-कतिपयक-
 र्त्तविषयिण्येव भविष्यति । कात्यायनेन हि श्राद्धकल्पेऽग्नौकरणहोमे
 पिण्डपितृयज्ञवत् कृत्वेत्युक्तं । पिण्डपितृयज्ञहोमे च मेक्षणेन जुहो-
 त्यग्नय इति सोमायेति च तेनैवोक्तं । एतत्सूत्रव्याख्यानानुसारे चोपा-
 ध्यायकर्त्तृणोक्तं होमस्य यज्ञोपवीतिना प्राङ्मुखेन च कर्त्तव्यः दैव-
 त्वात् । स उदास्याग्नौ दे आहुतौ जुहोति देवभ्य इति श्रुतेः । न
 वा यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यः किन्तु प्राचीनावीतिनैव पित्र्यकर्माङ्गत्वात्
 प्रधानन्यायोपचाराच्चाङ्गानां महापितृयज्ञे च दैवाज्यग्रहणे यज्ञोप-
 वीतिविधानान् । स यज्ञोपवीतौ भूत्वाज्यानि गृह्णातीति । अथञ्च
 पित्र्यकर्माङ्गत्वेन प्रसज्यमानं प्राचीनावीतं निवर्त्तयितुं विधिर्भवन्ना-
 ज्यग्रहणादन्यत्र प्राचीनावीतमभ्यनुजानातीति गम्यते । दैवत्वेन प्राप्त-
 स्थास्य प्राचीनावीतस्यानुवादोऽस्त्विति चेत् । न । अनुवादप्रयोजनास-
 न्नवादाक्यस्य प्राचीनावीतापवादपरत्वात् । अत्र यद्यपि पक्षद्वयं दृश्यते
 तथापि प्राचीनावीतपक्षस्य पश्चादुपमासात्कात्यायनानुयायिभिश्चा-
 नुष्ठीयमानत्वात्सिद्धान्तता कल्प्यते तैशाग्नौकरणानुज्ञाभ्यर्थनादारभ्य
 प्राचीनावीतमाद्रियमाणं दृश्यते । अतो यत् नागरखण्डे प्रश्नादारभ्य
 प्राचीनावीतमुक्तं, तत्कात्यायनमतानुसारिभिरेवाश्रयणीयं ।

ततः पार्क समादाय पृच्छेद्विप्रान्नृपोत्तम ।

अहमग्नौकरिष्यामि होमं पितृममुद्भवं ॥

अनुज्ञा दीयतां मह्यमपमयाश्रितस्य भोः ।

‘ततः’ पित्राज्ञाकार्यनान्तरं । अपमयाश्रितस्यानुज्ञा दीयता-
मिति वचनादभ्यर्चनादारभ्य प्राचीनावीतं गम्यते । आश्रयायन-
सूत्रेण पूर्वमेव दर्शितं । तत्र यद्यपि प्राचीनावीतं पूर्वमुक्तं पश्चाच्च
यज्ञोपवीतं तथापि तच्छाखोद्यैरादृतत्वात् प्राचीनावीतस्यैव सिद्धा-
न्ता व्यवसीयते । कैश्चित्पुनरनुज्ञाभ्यर्चनं यज्ञोपवीतिभिरेवानु-
ष्ठाय तदुत्तरभाविनि क्रियाकलापे प्राचीनावीतं क्रियमाणं दृश्यते ।
मत्स्यपुराणे त्वनुज्ञाभ्यर्चनोत्तरकालीनेष्वपि पर्युत्तणपर्यन्तेषु पदार्थेषु
यज्ञोपवीतमुक्त्वा परतः प्राचीनावीतमुक्तं । “यज्ञोपवीती निर्वर्त्य ततः
पर्युत्तणादिकं । प्राचीनावीतिना कार्यमतः सर्वं विजानता” ॥ एतदपि
यच्छाखागृह्यादौ विहितं सर्वथा वा येषां यज्ञोपवीतं प्राचीनावीतं
वा नाम्नातन्त्रैरेव यद्दीतव्यं । यन्तु कथवाहनत्वादिलिङ्गेनाग्यादेः
पितरूपत्वमुक्तं । तत्र । न हि कथवाहनेन पितृमता वा पितरूपेण
भाव्यमित्यत्र किञ्चित्प्रमाणमस्ति, अतो न तद्योगात् पित्र्यत्वं होमस्य ।
अथ यद्यग्नौ जतनेन देवस्याः पितृव्यास्तर्पितैर्द्विजैः । भूमौ दत्तेन
तिर्यक्स्यास्तृण्यन्तु पितरः सदेति शातातपादिवचनैर्होमस्य पित्र्यत्व-
मुच्यते । तत्र । अस्य वाक्यस्यार्थवादरूपत्वेन विधिगत्यभावान्नात्र
होमादेः पित्र्यत्वं विधीयते । किन्तु प्रमाणान्तरावगतं यथास्थितं
आहुं स्तूयते, स्वधाशब्दप्रयोगो पित्र्यत्वे लिङ्गः । वचनाद्वैवेऽपि
स्वधाशब्दः ऐन्द्रागार्हपत्योपस्थानवत् । पित्र्येपि नान्दीमुखदेव-

त्येयग्नौकरणहोमे स्वधाशब्दप्रयोगोपपत्तेः, विकल्पो वा प्राचीनावी-
तोपवीतयोः दैव-पितृभयरूपत्वान्निश्चरूपं हौदं कर्म । तच्च दैवेन
पितृण वा धर्मेण युक्तं कार्यं कथं पुनर्मिश्रं स्वधा नम इति मन्त्रे
उभयदर्शनात् । स्वधा हि पितृं लिङ्गं नमो दैवस्य तथा च श्रुतिः ।

स्वधाकारः पितृणां नमस्कारो देवानामुभये हौज्यन्त इति ।

अवाहुः उपवीतविधिवचनानां भूयस्त्वात् भूयसां स्यादुधर्म-
त्वमिति न्यायेनोपवीतिनैव कार्यो होम इति । अन्ये तु यथाशास्त्रं
श्ववक्षामेव प्राचीनावीतोपवीतयोर्मन्यन्ते ।

तथा च कात्यायनः ।

स्वाहा स्वधा नमः मय्यमपमर्थं तथैव च ।

आहुतीनां च या संख्या सा वा गम्या स्वसूचतः ॥ इति ॥

इति प्राचीनावीतादिनिर्णयः ;

अथाग्नौकरणहोमाधिकरणनिर्णयः ।

अग्निरूपं अग्निरूपश्चेति द्विविधमधिकरणं । तच्च तावदग्नि-
रूपस्य निर्णये केचिदाहुः, पिण्डपितृयज्ञप्रकरणे “दक्षिणाग्नौ जुहो-
ति” इति वचनादग्नौकरणे च “जुहुयात्पितृयज्ञवत्” इति स्मरणादति-
देशप्राप्ते दक्षिणाग्नौ होम इति । अन्ये लाङ्, आहुस्य गृह्योक्तत्वात्-
दन्तर्भूतस्याग्नौकरणहोमस्य गृह्यत्वे प्रकृतगृह्यान्वयव्यावगमादौपास-
नेष्ठाविति । किञ्च । स्मार्त्तं हौदहर्म अतो गृह्याग्नौवेव कर्त्तव्यं ।

यत आह याज्ञवल्क्यः ।

कर्म स्मार्त्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।

दायकालाहते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निविति ॥

‘स्मार्त्तं कर्म’ वैश्वदेवोपासनाग्नौकरणादिरूपं, ‘विवाहाग्नौ’ विवाह-
समयसमुत्पादिते । ‘दायकालाहते’ रिक्त्यविभागकाले, वैश्वकुलादा-
हत्य संस्कृते चौपासनेऽग्नौ कुर्वति श्रौतं कर्माग्निहोत्रादिरूपं वैता-
निकाग्निध्वाहवनीयदक्षिणान्यादिषु कुर्वति तत्पुनश्च ।

मनुरप्याह ।

श्रौपासनाग्नौ कुर्वति गृह्यं कर्म यथाविधि ।

पञ्चयज्ञावपत्तिश्च यच्चान्यद्गृह्यकृत्यकमिति ॥

अत्रोपदेशादतिदेशबाधोन्याय इत्यापासनाग्न्यधिकरणत्ववादिनो-
मन्यन्ते । दक्षिणान्यधिकरणत्ववादिनस्तु बाधलाघवन्यायस्थिराति-
देशिकस्याप्यनुगृहाभिमतौ प्राप्तवाधस्य चात्यन्तदुष्टत्वावगतावुपदेशा-
तिदेशयोः परस्परबाधेनैव सन्निवेशापपत्तावनव्यगतिन्यायाभ्युपगम-
स्यातिदेशिकपदार्थबाधस्यान्यायत्वमनुसन्धानाः कर्म स्मार्त्तमित्या-
दिसामान्यवचनस्योपासनादिकर्मसु सावकाशत्वादग्नौकरणव्यतिरिक्तवि-
षयत्वं मन्यन्ते । ननुपदेशादतिदेशोदुर्बलः किमतः । न हि दुर्बलः
इत्येव बाधः, किन्तु अतुल्यविषयो दुर्बलः । किञ्च वाचनिकोपपत्तिदेशः
उपदेशाच्च भिद्यते, अतः सर्वाधानोपासनाग्न्यभावेऽप्यर्ह्वाधानेन तत्स-
द्भावेऽपि वाहिताग्निनामावास्याश्राद्धे दक्षिणाग्नौ अग्नौकरणहोमः
कार्यः । तिथ्यन्तरश्राद्धे तु विहरणाभावेन दक्षिणाग्निरसम्भवे सर्वाधा-
निना द्विजपाणावर्ह्वाधानिना आहिताग्निना चौपासनेऽग्नौकरण-
होमः कार्यः । ननु वाचनिकातिदेशोपपत्तेन दक्षिणाग्निना सामान्य-
वचनप्राप्यमाणोऽग्निरग्नौकरणहोमाच्चिवर्त्तितः कुतः प्रत्यावृत्त्या
तदधिकरणतां लभेत । मैवं । विद्यमानो हि दक्षिणाग्निस्तत्रिवर्त्तयेच्च

पुनर्वन्ध्यासुतोपसोऽपि अतः सामान्यवचनं दक्षिणाग्निमत्कर्तृकाग्नौ-
करणहोमप्रयोगान्विवर्त्तते नानाग्निकर्तृकात्तत्प्रयोगात् । अतो दक्षि-
णान्वभावे स उपासनाग्नौकर्त्तव्यः ।

तदेतदाह विष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयः ।

आहिताग्निस्तु जुहुयादक्षिणाग्नौ समाहितः ।

अनाहिताग्निस्तौपसदेऽन्यभावे दिजेऽप्सु वा ॥

‘औपसदः’ गृह्याग्निः । अत्राप्सु वेत्यस्य पचस्य विषयविशेषः
कात्यायनेन दर्शितः ।

अग्नौकरणहोमन्तु कुर्यादप्सिति यस्मत् ।

स यदापां समौपे स्याद्वाह्ने ज्ञेयोविधिस्तदा ॥ इति ।

यत्तु “औपासनेनानामिद्विरग्नौकरणमेव च” इति प्रजापतिवचनं
तत्केवलौपासनाग्निमदिषयं । तदेवं तावदक्षिणाग्नौ होमस्तदमन्त्रवे
दुपासनाग्नाविति शम्भु-शङ्खधरप्रभृतयः । अन्ये उपासनाग्निमन्त्रावे
तत्रैव होमस्तदभावे दक्षिणाग्नावित्याहुः । ते हि “जुहुयात्पितृयज्ञ-
वत्” इत्यस्यातिदेशवचनस्यापि सामान्यवचनत्वादुपदेशसामान्यवचना-
नुरोधेन दक्षिणाग्नितिरिक्तप्राक्ततपदार्थातिदेशविषयतां मन्यन्ते ।
तथा च वायुपुराणे ।

आहत्य दक्षिणाग्निन्तु होमार्थं वै प्रयत्नतः ।

अन्यथं लौकिकं वापि जुहुयात् कर्मसिद्धये ॥ इति ।

अस्यापराकर्णार्थाव्याख्यातः । अत्र वाक्छेदशब्दः प्रकृतेऽग्नौ वर्त्तते,
आहुप्रयोगविधौ च गृह्याग्निः प्रकृतः आहुप्रयोगस्य गृह्यशास्त्रवि-
धेयत्वात् । गृह्याग्न्यधिकारेण च गृह्यशास्त्राणां प्रवृत्तिरिति तदभाव

एव तत्कार्यं दक्षिणाग्नि-लौकिकान्योर्विधिर्युज्यते, तत्सद्भावे तु तेनैवास्य कार्यमिद्वौ किमन्याग्निविधानेन । योऽपि धर्मशास्त्रेषु आह्निक-प्रयोगविधिः स गृह्योक्तादभिन्नः प्रत्यभिज्ञानात् । तेन धर्मशास्त्रे-ष्वपि गृह्य एवाग्निः प्रकृतः । अतोग्न्यर्थमित्यत्राग्निशब्दो गृह्यपर एव प्रकृतत्वादिति युक्तमिति । एवमस्य वाक्यस्यार्थं व्याख्याय “आहि-ताग्निस्तु जुहुयाद्दक्षिणाग्नौ” इत्यादेर्माकण्डेयवाक्यस्यार्थः स्वमतानुसार्यैव वर्णितः । तथाहि यदैतदाहिताग्नेर्दक्षिणाग्नौ होमविधानं तत्सर्वाधानेनोपासनाग्न्यभावे अर्द्धाधानपक्षे तु सत्योपासनाग्नौ तत्रैव होमो न दक्षिणाग्नौ विधीयते । यत्पुनरनाहिताग्निस्यौपसद इति वचनं तद्दक्षिणाग्नौकरणविधानादनाहिताग्नेर्दक्षिणाग्न्यभावेन होमनिष्पाद-नशक्तिविरहेऽर्द्धाधिकार एव पार्वण्यशब्दे भवेदित्याशङ्क्याधिकारप्रति-पादनार्थं । ततश्चाननाहिताग्निस्यौपसदे कुर्यान्न त्वनाहिताग्निरौप-सद इति तस्यार्थ इति । इदन्वयुक्तं न ह्याहिताग्निस्तु जुहुयाद्दक्षि-णाग्नौ वित्यस्मिन् वचने सर्वाधान्योपासनाग्निरहितोवेत्याहिताग्नेर्विशे-षणं श्रूयते । नापि कल्पयितुं शक्यं, कल्पकानुपलम्भात् । “कर्म स्मार्त्तं विवाहाग्नौ वित्यस्य विधेर्वाधोमाभूदित्येवंविधानुयायिको मतिः कल्पिकेति चेत् । न । न हि विशेषविधिविषयेऽपवादशास्त्रविषये वा उत्सर्गशास्त्राण्यनुवर्तन्ते, तथाभ्युपगमे हि ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तर्जं कौण्डिन्यायेत्यत्रापि विशेषविध्यपवादयोर्दध्यभावविषयताप्रसङ्गः । अथाहृत्य दक्षिणाग्निमित्येतस्मिन् वचने अग्न्यर्थमित्यभिधानात् गृह्याग्निकार्यं दक्षिणाग्निविध्यवगतौ गृह्याग्नेर्मुख्यत्वे दक्षिणाग्निविधे-स्तदभावविषयतेत्यभिमतं । तत्र । अविज्ञातौ तावत्कार्येऽपि विधौ

वैकृतेन प्राकृतस्य बाधो दृष्टः प्रकृतावपि फलचमसेन सोमस्य । अतः कार्येऽपि विधौ दक्षिणाग्निना गृह्याग्निर्बाध एव न्यायः । वस्तुतस्तु अन्यर्थमित्यचाग्निशब्देनैकवाक्योपात्तो दक्षिणाग्निरेवाभिधातुं न्यायो न गृह्याग्निः, बलवान् हि प्रकरणसन्निधर्वाक्यमन्निधिः । अतो दक्षिणाग्निकार्यं लौकिकोऽत्र विधीयत इति युक्तं । लौकिकस्यात्र स्मार्त्ता गृह्याग्निरेव विवक्षितो न पुनरमंस्कृतोऽन्यः । तस्य हि न पैतृकयज्ञियोहोमो लौकिकाग्नौ विधीयत इति निषेधात् । यत्तु “शालाग्नौ तु पचेदन्नं लौकिके वापि नित्यशः । यस्मिन्नेव पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते” इत्यङ्गिरेवचने शालाग्निशब्देन गृह्यमग्निमभिधाय तदन्यममंस्कृतं लौकिकशब्देनोक्ता तत्र होमविधानमुक्तं तद्वैश्वदेवविषयं ।

तदाहुः ।

शालाग्नाविति यच्चैतदाक्यमङ्गिरसेदितं ।

वैश्वदेवविधानं तस्मात्स्य होमस्य युज्यते ॥ इति ।

अतोलौकिकशब्देन गृह्याग्निरेवोच्यते । तस्य च तदुपलक्षितकार्योद्देशेन विधेः प्रयोजनाभावः । न ह्यनुपलक्षिते विधीयमानः पदार्थोऽन्यत्र भवति । न च तदुपलक्षिते विधिः सम्भवति, प्रकृतौ कार्यं प्रकृतेः पदार्थविद्युत्तरकालभावित्वात् । अतोऽन्यर्थमित्यचाग्निशब्देन दक्षिणाग्निरेवाभिधातुं न्यायः । या चावाहिताग्निसौपसद-इत्यस्यानधिकारशङ्कानिवृत्त्यर्थतोक्ता साय्यौपासनाभावे दक्षिणाग्निविधौ शङ्कानुत्पत्तेर्न घटते । अतश्चाहिताग्निसेद्दक्षिणाग्नावनाहिताग्नियेदौपासने तदुभयान्वयसन्निधाने सर्वथा तदभावे पाष्ठादावगौकरण-

होमः कार्यं इति स्थितं । अत्रापराकर्मतमेवानुसृत्य स्मृतिचन्द्रिकाकारेणोक्तं । अनाहिताग्नेरौपासनवत आहिताग्नेरप्यर्द्धधानेनौपासनवतः औपासन एवाग्नौकरणहोमः, प्रवासादिना तदसन्निधाने तु द्विजपाणौ जलादौ वा । सर्वाधानेनौपासनाधानेनौपसनाग्निरहितत्वादाहिताग्नेर्दक्षिणाग्नौ । तदसन्निधाने लौकिकाग्नौ पाण्यादौ वा यः स्वीकृतोपासनतया समुच्छिन्नाग्निस्तथा भार्याविधुरतया वाग्निरहितः तस्य द्विजपाणौ जलादौ वा, न जातु लौकिकेऽग्नौ ।

तथा च स्मृतिः ।

साग्निरग्नावनग्निस्तु द्विजपाणौ तथासु वा ।

कुर्यादग्नौ क्रियां नित्यं लौकिकेनेति निश्चितं ॥ इति ।

अत्र लौकिकनिषेधोऽनग्निकसाग्निकं चार्द्धधानिनमेवाश्रयते, न सर्वाधानिनं । तं प्रति “अन्यथं लौकिके वापि जुहुयात् कर्मसिद्धये” इत्यत्र लौकिकाग्निविधेर्दर्शितत्वात् “हस्तेऽग्नौकरणं कुर्यादग्नौ वा साग्निकोद्विजः” इति पराशरस्मरणाच्च । अत्राग्निशब्देन गृह्याग्निरुच्यते, तस्मिन् विद्यमाने हस्तपदानवकाशात् । तेनात्राग्निशब्देन दक्षिणाग्निः लौकिको वाभिधीयते । साग्निकशब्देन च सर्वाधान्येवाच्यते इति । तत्र तावदैपासनाभाव एव दक्षिणाग्नौ होम इत्येतावत्पूर्वमेव निराकृतं, सर्वाधानिनस्य लौकिकाग्नौ होम इत्येतदप्यन्यथं लौकिकं वेत्यत्र वचने लौकिकशब्दस्य स्मार्त्ताग्निवाचकत्वोक्त्या सर्वाधानशब्दश्रवणाभावोक्त्या निरस्तमेव । यत्पूर्वं सत्यौपासने हस्तपदानवकाशात् पराशरवचनेऽग्निशब्देन दक्षिणाग्निलौकिकश्चोच्यते न पुनरौपासनोपैति,

तदक्षिणाग्निमद्भावेऽपि समानं । अथ दक्षिणाग्निमन्त्रिधौ पाणिपक्षाव-
काशः स तर्ह्युपासनाग्निमद्भावेऽपि भविष्यति । अन्यदपि स्मृतिचन्द्रिका-
कारेणाभ्यधायि । सर्वाधानेनौपासनासम्भवे त्वापस्तम्बोक्ताग्नौकरणहो-
मस्य लोप एव । तत्र हि स्मार्त्तत्वाच्छ्रौतं वैतानिकाग्निस्त्रित्युपदेशतो
दक्षिणाग्निप्राप्तिर्न विद्यते । पिण्डपितृयज्ञधर्मकत्वाभावात् “जुहुयात्
पितृयज्ञवत्” इत्यतिदेशतोऽपि नास्ति । अग्नेशाप्रतिनिधेयत्वात्प्रति-
निधिन्यायेन दक्षिणाग्ने लौकिकस्य वाग्नेः प्राप्तिर्न सम्भवति, अतो-
ऽधिकरणाभावाज्जोप एव होमस्य । अतएव सर्वाधानेनौपासनास्या-
भावे धूर्त्तस्वामिनोक्तं आहुमुद्धं होमात् कर्त्तव्यं ब्राह्मणा आहवनीयार्थं
इति तस्यापि प्रधानत्वादिति । सर्वाधानिना होमादुपरितनं ब्राह्मण-
भोजन-पिण्डदानात्मकं यावच्छ्राद्धं तदेवानुष्ठेयं “ब्राह्मणा आहवनी-
यार्थं” इत्यादिवचनपर्यालोचनया ब्राह्मणभोजनस्यापि प्रधानत्वाव-
गमादिति । तदेतत् पितृयज्ञधर्मकत्वाभावेऽपि वचनातिदेशेन
दक्षिणाग्निप्राप्तिसम्भवादग्निरूपाधिकरणसम्भवेऽपि सर्वमाधारणस्मृति-
पुराणविहितपाणिरूपाधिकरणसम्भवाद्विचारणीयमेवेति ।

अथ गृह्यपरिशिष्टं ।

अन्वष्टक्यञ्च पूर्वेषुर्मासि मास्यय पार्वणं ।

काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्विष्टमथाष्टमं ॥

चतुर्ध्यायेषु साग्रीनां वक्तुं होमो विधीयते ।

पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्थ्यपि ॥ इति ।

अथ किलाष्टौ आहुतानि भवन्ति । अष्टकानां क्षुपरितना नव-
मोऽन्वष्टकाः तन्निमित्तं आहुमन्वष्टक्यं, अष्टकापूर्वदिनरूपासु सप्त-

मीषु क्रियमाणं आहुं पूर्वेषुः । मासि मासीति यस्यां कस्या-
 क्षित्तिथौ प्रतिकृष्णपक्षं क्रियमाणं आहुं अमावास्यानिमित्तकं आहुं
 पार्वणं । पुत्रादिकामनया क्रियमाणं काम्यं । अभुदये पुत्रजन्म-
 विवाहादौ, क्रियमाणं अष्टकामंशकायामष्टम्यां क्रियमाणं । मुखैको-
 दिष्टेऽग्नौकरणाभावादेकोदिष्ट-पार्वणोभयात्मकत्वात् सपिण्डीकरणस्यै-
 कोदिष्टशब्देन लक्षणया सपिण्डीकरणमुक्तं । तत्राद्येषु चतुर्षु आहुषु
 साग्रेरग्नवेव होमः । तत्र यदापि कस्यचिदाहिताग्रेरष्टकादिषु
 औतकर्मार्थविहितदक्षिणाग्निमन्त्रिधिर्न विद्यते सर्वाधानेनोपासना-
 ग्निमन्त्रिधिय नास्ति तथाप्यग्नौ होमविधानान्तर्दर्थमेव विहरणं कृत्वा
 होमः कार्यः । येषामिदं परिशिष्टं तेषामेवायं विधिर्वैदितव्यो न
 सर्वेषां ।

इत्यग्निरूपहोमाधिकरणनिर्णयः ।

अथ होमाधिकरणभूताग्निलक्षणं ।

ब्रह्मवैवर्त-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

वज्रशुक्लेश्वने वज्रौ सुसमिद्धे विशेषतः ।

विधूमे शुद्धवर्णे च होतव्यं कर्मसिद्धये ॥

अर्चिष्मान् पिण्डितः शीतः सर्पिः-काञ्चनसन्निभः ।

स्निग्धः प्रदक्षिणश्चैव वज्रिः स्यात् कौत्सित्वद्वये ॥

एवं लक्षणके होमं यस्तु वज्रौ समाचरेत् ।

नरनारीगणेभ्यः स पूजां प्राप्नोति शश्वतीं ।

अवयं पूजितास्तेन भवन्ति पितरस्तथा ॥

अथाबुद्धः सधूमे च जुहुयाद्यो जुताशने ।

यजमानो भवेदन्धः सपुत्र इति च श्रुतिः ॥
 अल्पेन्धनोऽथ रुचो वा विस्फुलिङ्गावृतोऽथ वा ।
 अप्रदक्षिणमावन्तः स च वज्जिरसिद्धये ॥
 दुर्गन्धस्यैव नीलस्य कृष्णस्यैव विशेषतः ।
 भूमिश्च गाहते यस्य स तु कुर्यात् पराभवं ॥

ब्रह्मपुराणे ।

तुल्यक्रोध-तरायुक्तो हीनमन्त्रं जुहोति यः ।
 अपवृद्धे सधूमेऽग्नौ सोऽन्धः स्वादन्यजन्मनि ॥
 स्वल्पे रुचे सस्फुलिङ्गे वामावर्त्ते भयानके ।
 सार्द्धकाष्ठैश्च सम्पूर्णं फूत्कारवति पावके ॥
 कृष्णार्चिषि सदुर्गन्धे तथा लिहति मेदिनीं ।
 आहुतिं जुहुयाद्यस्तु तस्य नाशो भवेद्भुवं ॥

देवीपुराणे ।

तप्तघाटकवर्णाभः सूर्य-मिन्दूरकान्तिधत् ।
 शङ्ख-कुन्देन्दुसङ्काशो घृत-लौरनिभः शुभः ॥
 जपामोऽशोकपुष्पाभोलाक्षादरदमन्त्रिभः ।
 शुभदः सर्वकार्याणां विपरीतोऽक्षसिद्धिदः ॥
 मेघ-दुन्दुभि-शङ्खनौघ-वेणु-वीणास्वनः शुभः ।
 वृषभ-शिखि-कोकानां पूजितः कोकिलस्वनः ॥
 कुङ्कुमागुरु-कर्पूर-सितगन्धिसु पूजितः ।
 हंसचक्रभगोकुम्भपद्माकृतिधरः शुभः ॥
 सिंह-वर्द्धिण-शैलानां चामराकृतिविष्यदः ।

सधूमोमृतगन्धिय शूकषट्चरणोपमः ।
 छिन्नज्वालोलोऽथवा रोदो नष्टः कर्मसु पावकः ॥
 समुन्नतशिखः शस्त ऊर्ध्वं वातेऽपि याति यः ।
 लेलिहानः शुभः कुण्डं दौर्गन्तिमान् वरदोऽनलः ॥

वह्नुचपरिशिष्टे ।

योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः ।
 मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्चैव जायते ॥
 तस्मात् समिद्धे होतव्यं नासमिद्धे कदाचन ।
 आरोग्यमिच्छतायुश्च श्रियमात्यन्तिकीन्तया ॥

समिद्धे होतव्यमित्युक्तं ।

ततः समिन्धनप्रकारमाह ।

जुह्वयंश्च ऊते चैव पाणि सूर्प-सुवादिभिः ।
 न कुर्यादग्निधमनं कुर्यान्तु व्यजनादिना ॥
 सुखेनैव धमेदग्निं सुखाहोषोऽभ्यजायत ।
 नाग्निं सुखेनेति तु यत्कौकिके योजयन्ति तत् ॥ इति ॥
 इत्यग्निलक्षणं ।

अथानग्निरूप-होमाधिकरण-निर्णयः ।

तत्र तावत् साग्निकस्यापि प्रवासादिना कदाचिदग्निमन्त्रिधानाभावे-
 ऽनग्निरूपेऽपि द्विजपाणौ होम इति प्रागेवाहुः “हस्तेऽग्नौकरणं कुर्यादग्नौ
 वा साग्निको द्विजः” इत्यनेन । अधुनानग्निकस्य पाष्णादौ होम उच्यते ।

अत्र मनु-शातातपो ।

अन्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् ।

योद्धाग्निः स द्विजो विप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुच्यते ॥

योद्धाग्निरित्यादिना हेतुवन्निगदेन होमाधिकरणभूताग्निकार्यमाम-
र्ष्याविष्कारेण प्रसूयते । 'मन्त्रदर्शिभिः' वेदविद्विरित्यर्थः । नैत्तिरीयश्रु-
तावपि दृश्यते च स्तुतिः । "एष एवाग्निर्वैश्वानरो यद्वाह्यणोऽग्नावेवैनं वै-
श्वानरे जुहोति" इति । अन्यभेदवचनस्य सादृश्यपरत्वादलौकिकाग्निरूप-
पत्ताभिधानस्याप्यारोपैकनिवन्धनत्वाद् ब्राह्मणस्यानुकल्पत्वं न विरुध्यते ।

अतएव यमवचनेऽग्निसादृश्येनैव स्तुतिः क्रियते ।

ययान्ययस्तथा विप्रा यथा विप्रास्तथाग्नयः ।

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणौ होमोविधीयते ॥ इति ।

अग्न्यभावोऽत्र भार्यापरिग्रहाभावकृत-तत्परिग्रहोत्तरकालिका-
ग्निस्त्रीकाराभावकृतः स्त्रीकृतसमुच्छेदकृतः सन्निधानाभावकृतश्चेति
केचिदाहुः ।

एके तु समुच्छिन्नाग्नेः पार्वणश्राद्धानधिकारेऽग्नौकरणाभावान्न
समुच्छेदनिवन्धनेऽग्न्यभावे पाणिविधिरित्याहुः ।

अन्ये तु । अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणौ दद्यात्तु दक्षिणे ।

अग्न्यभावः स्मृतस्तावद्व्यावद्भार्या न विन्दति ॥

इति गार्ग्य-जातृकर्णयोर्वचने उपसंहारदर्शनाद्भार्यापरिग्रहोत्तर-
कालिकास्त्रीकारकृतेऽप्यग्न्यभावे न पाणिविधिरिति मन्यन्ते ।

अन्ये तु भार्यापरिग्रहात् पूर्वं नियतोऽग्न्यभावः । अतः स्फुटप्रती-
तिना तेन भार्यापरिग्रहोत्तरकालीनोऽप्यग्न्यभावोवचनेन लक्ष्यते, न
पुनरभावश्रुतिरुपसंह्रियत इति ।

अपरे तु अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणवेवोपपादयेदित्येवैव-

शब्देन यन्मौकिकाम्यभावाद्यधिकरणान्तरनिराकरणं क्रियते तद्वाक्या-
परिग्रहाभावकृतेऽग्न्यभावे नान्यस्मिन्निति गार्ग्यवचने प्रतिपाद्यते,
न पुनर्विवाहोत्तरकालीनेऽग्न्यभावेषु पाणेरपि होमाधिकरणत्वं
निवर्तते इति । अत्राचार्यैर्विचार्य न्याय्यपक्षपरिग्रहः क्रियतां ।

इह जयन्तस्त्रामिमत् हरिहरेणोपन्यस्तं । अग्न्यभावे तु विप्रस्येति-
श्लोकस्य कदाचित्कचिदमन्त्रिचिताग्निः साग्निरेव विषयः । यस्य हि
यत्सम्बन्धोऽस्ति तस्य कदाचित् कचिदमन्त्रिधावेवंविधाः प्रयोगाः
भवन्ति । सम्भवत्येवाश्वसम्बन्धे यथास्याभावेऽयतरमारुह्य तया गन्तव्य-
मिति प्रयुञ्जते, न पुनरत्यन्तासम्भवत्यश्वसम्बन्ध इति । तदेतज्जयन्त-
स्त्रामिमस्यतं चैवर्णिकमात्रविषयत्वमस्य तेनैव दूषितं ।

मत्स्यपुराणे क्षामान्नश्राद्धे कण्ठरवेणामौकरणमुक्तं ।

आमश्राद्धं यदा कुर्याद्विधिज्ञः श्राद्धदस्तदा ।

तेनामौकरणं कुर्यात्पिण्डांस्तेनैव निर्वपेदिति ॥

तेनैवेत्यामद्रव्येण ।

आमश्राद्धश्चाग्निमंस्काररहितस्य शूद्रस्य साक्षादुक्तं, अन्यस्य तु
पक्षास्त्राभावेऽनित्यत्वेन न्यायप्राप्तं, “एवं शूद्रोऽपि सामान्यं वद्वि-
श्राद्धं तथैव च । नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्यादामान्नबहुधः ॥” इति ।
अतोऽनग्नः शूद्रस्यामान्नश्राद्धे अमौकरणानुवादेनामद्रव्यकलास्यविशे-
षाविधानादनग्नोर्वाचनिकममौकरणं तदाक्षिप्तज्ञानाग्निरूपं पाण्यधिक-
रणमिति । अत्र यद्यपि विप्रस्येति सामान्येनाक्तं तथापि प्रकृत-
त्वात् मन्त्रिहितपरित्यागे कारणाभावाच्च श्राद्धभोक्तुरेव विप्रस्येति
गम्यते । प्रधानस्य प्रत्यङ्गमावृत्तेर्निषेधात् विप्रस्येति विवक्षित-

स्यात् विहितहोमस्य समयोऽपि कृतार्थः स्यात् । अत्र विहितकृतत्वं
 विधिकृतत्वं विधिकृतार्थत्वं प्रतिहेतुत्वेनोपन्यस्तमिति न्यायानर्थक्यं
 तस्मादेकस्यैव करे होमः पूर्वाक्तन्यायाच्च प्रथमोपविष्टस्यैव दक्षिण-
 एव करे होमः । तदेवं पूर्वाक्तया कर्त्तव्यवस्थया सर्वेषां समविकल्पेन
 देवविप्रकरे पित्र्यविप्रकरे वा होमः कार्यः । यस्तु “अग्नौकरणवत्
 कुर्याद्विजातौ वैश्वदेविके । पाणावेव तु तद्व्यात् न तु पित्र्ये
 कदाचन” इति पित्र्यपाणिनिषेध इव प्रतीयते स दैवपाणिस्तुत्यर्थेन
 पित्र्यपाणिनिवृत्त्यर्थः । अथवा दैविकपङ्क्तिमूर्द्धन्यकरे कृत्वा पुनः पित्र्य-
 पङ्क्तिमूर्द्धन्यकरेऽपि होमो न कर्त्तव्य इत्येवमर्थः । अत्र पित्र्यादिदेवत्ये
 पितामहादिदेवत्ये वामावास्याश्राद्धे यदाग्नौ होमः क्रियते यदा वा
 वैश्वदेविकतन्त्रानुष्ठानवति प्रयोगे वैश्वदेविकद्विजपाणौ तदा देश-
 काल-कर्त्तव्यधिकरणादिकारकैश्चाद्वैश्वदेवदग्नौकरणस्यापि तन्त्रेणैवानु-
 स्ठानं । अतस्तद्विधिवैश्वदेविकपाणौ होष्यन् दैविकपङ्क्तिमूर्द्धन्युपविष्ट-
 स्यैकस्यैव पाणौ जुहुयात् । यदा तु भेदेन वैश्वदेविकानुष्ठानं तदा
 वैश्वदेविकद्विजपाणावपि होमं करिष्यन्नधिकरणभेदाद्भेदेनैव होमं
 कुर्यात् । तथा च वैश्वदेविकपङ्क्तिद्वयोपविष्टमुख्यद्विजद्वयपाण्योः
 होमद्वयं कर्त्तव्यं । ननु तथापि तत्प्रयोगमन्त्रिहितदेश-कालेऽग्नौ तन्त्र-
 वैश्वदेविकार्थद्विजपाणौ वा क्रियमाणो होमः श्राद्धद्वयोपकारको
 भवति । तथा वैश्वदेविकभेदोप्यस्तु । अन्यथाधिकरणाख्यगुणानुरोधेन
 प्रधानावृत्तिः कृता स्यात् । मैवं । न ह्यधिकरणान्तरं कृतार्थमस्त्वित्येव-
 मत्र होमोऽभ्यस्यते, किन्तु मातामहश्राद्धाख्यं प्रधानान्तरं कथं नु
 नाम सगुणं स्यादित्येवं पाणिहोमस्य चानन्यश्राद्धार्थब्राह्मणपाणावनु-

ष्ठितस्यैवोपकारकत्वं निश्चितं । अतः पृथगनुष्ठेयमानवैश्वदेविकदिज-
पाणौ होम्यन् द्वितीयवैश्वदेविकदिजपाणावग्नौकरणमावर्त्तयेदेव ।
अनेनैव पित्र्यविप्रपाणावपि होमोव्याख्यात इति अपरार्क-सूति-
चन्द्रिकाकार-मधुमिश्रादयः । तत्र तेषां विशेषः । यदापि वैश्वदेविकं
तन्त्रं तदाप्यधिकरणभेदादतिरेव होमस्य ।

तदाह कात्यायनः ।

मातामहस्य भेदेऽपि कुर्यात्तन्त्रे च साग्निक इति ।

अस्यार्थः । यदा मुख्यपार्वणादौ पित्र्यविप्रकरे होमधिकीर्षेत्
तदा पितृ-पितामहादिपङ्क्त्युपविष्टमुख्यदिजकरे जुत्वा मातामहस्य
सम्बन्धी यो ब्राह्मणस्तस्यापि करे पृथक् होमं कुर्यात् । एतच्च पृथ-
ज्ज्ञातामहसम्बन्धि-दिजकरे होमानुष्ठानं भेदेन वैश्वदेविकानुष्ठाने
तन्त्रेण चानुष्ठाने ज्ञेयं । अस्ति कदाचित्साग्निकस्यापि दिजपाणौ
होमः । साग्निक इत्येतदुपलक्षणं एवंविधाधिकरणकेऽनग्निककर्तृके-
ऽपि पाणिहोमेऽस्यादृष्टिर्न्यायस्य समत्वात् । पर्यवसितः पाणिरूप-
होमाधिकरणनिर्णयः ।

अथान्यान्यथ्यनग्निरूपाणि होमाधिकरणानि ।

मत्स्यपुराणे ।

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणौ वायु जलेऽपि वा ।

अजकर्णेऽश्वकर्णे वा गोष्ठे वायु शिवान्तिके ॥

अजकर्णेऽश्वकर्णे इत्यत्र लिङ्गाविवचाहेत्वभावादिवचितमेव पुंस्त्वं ।

अत्र यद्यपि ब्राह्मणपाणेर्मुख्यकल्पत्वेऽग्नौकरणवति आहुते च तस्या-
वश्यसम्भवेऽजकर्णादीनामनवकाश एव । तथापि “एष वा अग्निर्वैश्वानरो

यद्वाङ्मणः” इति प्रत्यक्षश्रुत्या ब्राह्मणस्याग्निवाभिधानात् परोक्षश्रुति-
मूलकस्य प्रतिमाचदृष्टानामजकर्षादीनां जघन्यत्वेनात्यन्तबाधाय सम-
विकल्प एवाभ्युपेयः । ब्राह्मणस्थाने दर्भवटुनिवेशे वाजादीनामव-
काशः कार्यः ।

आह शङ्खः ।

अजस्य दक्षिणे कर्णे पाणौ विप्रस्य दक्षिणे ।

अस्य चैव कुशक्षमे अग्निं कात्यायनोऽजवौत् ।

रजते च सुवर्णे च नित्यं वसति पावकः ॥ इति ।

अवाग्निमद्भावप्रतिपादनेनाग्निकार्यं विनियोगो दर्शितः । अर्थवाद-
मात्रत्वे स्थानार्थक्यापत्तेः ।

शौरपुराणे ।

अन्यभावे तु विप्रस्य पाणौ विप्रपादयेत् ।

महादेवान्तिके वाय गोष्ठे वा सुसमाहितः ॥

कूर्मपुराणे ।

अग्नेरभावादिप्रस्य पाणौ होमो विधीयते ।

महादेवस्य पुरतो गोष्ठे वा अद्भ्यश्चितः ॥ इति ।

इत्यनग्निरूपहोमाधिकरणनिर्णयः ।

अथाग्नौ करणहोमाङ्गभूतानि प्रश्नोत्तरद्रव्याणि ।

तत्राह याज्ञवल्क्यः ।

अग्नौ करिष्यन्नादाय पृच्छत्यन्नं घृतशुतं ।

कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो ज्ञत्वाग्नौ पितृयज्ञवत् ॥

यादुकर्त्ताग्नौ होमं कर्त्तुमिच्छन् वज्रतराज्यसंमिश्रमन्नं प्रशस्तं

दर्व्यादिरूपे पात्रे समादायाग्नौ करिष्य इति आहुभोक्तृन् ब्राह्मणान-
नुज्ञापनरूपेण पृच्छेत् । तैश्च ब्राह्मणैः कुरुष्वेत्येवंविधेन वाक्येनाभ्य-
नुज्ञातः सन् स्वकल्पसूचोक्तपिण्डपितृयज्ञहोमवज्जुहुयात् । अत्र
वचने अग्नौ करिष्य आदायेत्यपि पठन्ति । तत्र धृतश्रुतमन्नमादा-
याग्नौ करिष्य इति पृच्छेदित्यन्वयः ।

कात्यायनोऽप्याह ।

उद्धृत्य घृताक्तमन्नं पृच्छत्यग्नौ करिष्य इति कुरुष्वेत्यनुज्ञातः
पिण्डपितृयज्ञवद्धुत्वा ऊतशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपतीति ।

अत्रान्नमादायाग्नौ करिष्य इति पृच्छतीत्युक्ते अदृष्टार्थत्वमालो-
च्यान्नस्य होमद्रव्यस्वावगतौ तात्पर्यान्तस्त्वैवान्नस्य ग्रहणेऽवधृते प्रकृत-
पाकात् पृथग्भावभावनात्मकस्योद्धारणस्यार्थमिद्वत्त्वादुद्धृत्येतिवचनमुत्-
क्षेपणार्थमितिगम्यते ।

आह प्रचेताः ।

अग्नौ करिष्यन्नादाय पृच्छत्यन्नं घृतश्रुतं ।

ॐ कुरुष्वेत्यनुज्ञातो जुहुयात्पितृयज्ञवत् ॥ इति ।

सौरपुराणे ।

अग्नौ करिष्य इत्युक्ता कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञया ।

अन्नं घृतश्रुतं वज्रौ जुहुयात्पितृयज्ञवत् ॥

कूर्मपुराणे ।

कृत्वा समाहितं चित्तं मन्त्रयेद्दे करोमि च ।

अनुज्ञातः कुरुष्वेति तथेति द्विजसत्तमैः ।

पत्नीमादाय पुत्रांश्च जुहुयाद्भुव्यवाहने ॥

निगमः ।

अत्रमुद्धृत्याभिधार्ण्याग्नौ करिष्य इति पृच्छतीति ।

विष्णुपुराणे ।

अग्नौकरिष्य इत्युक्त्वा तैरुक्तः क्रियतामिति ।

गृह्योक्तेनैव विधिना ऊत्वा पात्रेषु दापयेत् ॥

ऊत्वा ऊतशेषं पित्र्यविप्रपात्रेषु प्रतिपेदित्यर्थः । गृह्योक्ते-
नैवेत्येवकारो न स्मृति-पुराणोक्तविधिनिवृत्त्यर्थः प्रत्यभिज्ञानात्
सर्ववैकर्म्यं सर्वशास्त्राणां परस्परसापेक्षत्वे च स्थिते सर्वधर्माप-
संहारस्य न्याय्यत्वात् । अतो विधिनैवेत्येवमयमेवकारो योज्यः ।

आह बौधायनः ।

अथैतांस्त्रिभिरपः प्रतिपाद्य गन्धेन माल्येन चाल्लङ्घ्याग्नौ
करिष्यामीत्यनुज्ञातो अग्निमुपसमाधाय सम्यरिस्तीर्थं तिस्र आज्याहुतौः
जुहोति । सोमाय पितृमते स्वधा नमः स्वाहा । यमायाङ्गिरस्मते
पितृमते स्वधा नमः स्वाहा । अग्नये कव्यवाहनाय स्विष्टिकृते
स्वधा नमः स्वाहेति तर्क्षषेणान्नमभिधार्ण्यास्त्रैता एव तिलो
जुहुयात् ।

‘अथेति ब्राह्मणोपवेशनादनन्तरं । ‘एतानिति ब्राह्मणान् । ‘अग्नि-
मुपसमाधाय’ अग्न्यायतने अग्निं प्रतिष्ठितं प्रज्वाल्य, ‘सम्यरिस्तीर्थं’
दर्भैः समन्तात् परिस्रियं । ‘इतिशब्द आज्यहोमसमाप्तौ । ‘तर्क्षे-
षेण’ आज्याहुतिशेषेण । ‘अन्नं’ होमार्थमुद्धृतमोदनं, ‘तदभिधार्ण्यं’
तस्योपरि ऊतशेषमाज्यं चारयित्वेत्यर्थः । अन्नस्यावदाय “एता एवे-
त्येतैरेव मन्त्रैस्त्रिभिर आहुतौर्जुहुयात् ।

मन्त्रपुराणे ।

अग्नौ कुर्यादनुदजातो विप्रो विप्रैर्यथाविधि ।

स्वगृह्योक्तेन विधिना कांक्षे कृत्वा चरन्तः ॥

अग्नौ-सोम-यमानान् कृत्वाप्यायनमादितः ।

दक्षिणाग्नौ प्रणीते वा य एकाग्निर्द्विजोत्तमः ॥

हारीतः ।

आमाद्योदपात्रेषु समन्यायन्तीत्यप आभिच्य सुमनसश्चोत्पूय
ब्राह्मणैरनुजातः सामिधेन्येभ्यमाधायावाह्याग्निष्वान्तादीन् ब्राह्मण-
स्थानुदपात्रैर्यथार्थमर्चयित्वा मेतृणपाणिरनुजातो यत्सोमाय पितृमते
जुहोति सोमज्येष्ठांस्तेन सोमपांश्च पितृन् प्रीणाति यमायाङ्गिरस्वते
यमज्येष्ठान् वर्चिषदस्तेनाग्निज्येष्ठानग्निष्वान्तांश्च यदग्निं कथ्यवाहनं
स्विष्टकृतं यन्मेतृणमादध्यादात्मानन्तेन प्रीणाति । ऊतोच्छिष्टं ब्राह्म-
णेभ्यः प्रदाय पिण्डेभ्योऽवशेषयेदिति ।

‘सामिधेन्येत्यत्र हरिहरेण समीत्स्वेतीति पाठोदर्शितः ।
वचनञ्च व्याख्यातं । तद्यथा । “समन्यायन्त्युपयन्यन्त्या इत्यनेन मन्त्रे-
णार्घ्यपात्रेषु जलं प्रक्षिप्य तदुपरि सुमनसः पुष्पाणि च क्षिप्वा
प्रोक्षणीवन्मन्त्ररहितमेवोत्पवनं कृत्वा ब्राह्मणैः समीत्स्वेत्येवमुनुजातः
सन् इभ्यमग्निर्मामिन्वार्थकाष्ठमग्नौ क्षिपेत् । अनुजावचनदर्शनादर्थात्
पूर्वकालेऽग्निर्मामिन्वनं करवाणीत्यादिप्रार्थनावाक्यं आहुकर्त्तव्यं प्रयो-
ज्यमित्यनुमीयते । एवमिभ्यमाधायावाहनमन्त्रैः पितृनावाह्यानन्तरं
पूर्वोपकल्पितैरुदपात्रैर्ब्राह्मणरूपाधिष्ठानस्थितानग्निष्वान्तादीन् आदि-
यहणाहुर्विभुक्प्रभृतौन् यथार्थं यद्य वंश्च यैरर्चितैरर्थः आहु-

प्रयोजनमन्यत्तिस्तानर्चयेत् । ते च “सोमपा नाम विप्राणामित्यादिना
मन्वादिभिर्निर्दिष्टाः । यदावाहन एव मृतपित्राद्यधिष्ठातृभावेनाग्नि-
खान्तादिमङ्कल्यः । अर्चनन्तु पित्रादिवयस्यैव नामभिर्यथार्थमिति
वचनात् । एवञ्च जीवत्पितृकादेर्दयार्चनमिति सिद्ध्यति । अथ
मेवणपाणिरग्नौ करिष्यामौत्यादि पृष्ट्वा कुरुष्वेत्यनुज्ञातः सोमादिभ्य
आहुतिवचं कृत्वा मेवणमन्तेऽग्नावादध्यात् । ऊतावशेषन्तु पित्र्यविप्र-
पात्रेषु कियन्नित्तिप्यान्यत् पिण्डार्थमवशेषयेदिति ।

उद्धृत्यार्चमित्युक्तं, तत्रान्ते विशेषो ब्रह्मपुराणे दर्शितः ।

ततो घृताक्तमन्नन्तु सोष्णमादाय साधितं ।

तानग्नौ करिष्य इति प्रयतः प्रार्थयेत् दिजान् ॥

महाभारतेऽपि ।

जुहुयाद् व्यञ्जन-चारवर्जमन्नं ततो नरः ।

अनुज्ञातो दिजैस्त्रैस्तु कृत्वा ॐ भरतर्षभेति ॥

‘व्यञ्जनशब्देनात्र दधि-पयस्तक-गुड-मरीचादीनि । लवणरम-
संस्कार्याणां शाक-सुपादीनान्तु लवणरसवर्जनेनैव प्रतिषेधः सिद्धः ।

‘चाराणि’ लवणरसवन्ति द्रव्याणि ।

यन्तु ब्रह्माण्डपुराणे ।

पुष्पाणाञ्च फलानाञ्च भक्ष्याणाञ्च प्रयत्नतः ।

अणुमुद्धृत्य सर्वेषां जुहुयाज्जातवेदसि ॥

इति पितृयथाकामिद्वलवणादिसंसृष्टाकादिहोमस्मरणं, तद्येषां
मृद्धेष्टौकरणहोमानन्तरं तदङ्गतया हविष्यव्यतिरिक्तेनान्यसंसृष्टेन चा-
न्नेनोष्णे भक्ष्यमन्त्रकोहोम उक्तस्यद्विषयमित्यविरोधः ।

स च होम आपस्ताम्बसूत्रे दर्शितः ।

न चारलवणहोमो विद्यते तथा परान्नसृष्ट्याहविष्यस्य होम उदीचीनमुष्णं भस्मापो ह्येतस्मिन् जुहुयात्तद्भुतमज्जतच्चाग्नौ भवतीति । अथवा अन्नभावे यदा कन्द-मूल-फलादिभिरेव आहुं तद्विषयमिदं ब्रह्माण्डपुराणवचनं । अत्र पक्वान्नेन यदा आहुन्तदैव होम-पिण्डक्रिये प्रवर्त्तते । तयोः पक्वान्नद्रव्यकलनियमादित्येतज्जयन्तस्वामिमतं हरि-हरेणोपन्यस्यामश्नाहुं यदा कुर्यादित्यादिपूर्वप्रदर्शितमत्स्यपुराणवि-रोधमूढाव्य दूषितं ।

अग्नौ करिष्यन् पृच्छतीत्युक्तं तत्र सर्वान् वैकं वेत्यपेक्षायामाह मनुः ।

तेषामुदकमानीय सपवित्रांस्तिलानपि ।

अग्नौ कुर्यादनुज्ञातो ब्राह्मणो ब्राह्मणैः सह ॥

गन्ध-मात्रादिभिः ब्राह्मणानर्चयित्वा 'तेषां' ब्राह्मणानां, इस्ते जलं प्रक्षिप्य पवित्रमहितांस्तिलांश्च दत्त्वा 'सह' सम्भूय युगपत्सर्वैर्ब्राह्मणैरनु-ज्ञातः सन् कर्त्ताग्नौ होम कुर्यात् । अनुज्ञावचनात् प्रश्नोऽभ्यनुमौयते । सहेतिवचनात् सर्वान् प्रति प्रश्नः कर्त्तव्य इति गम्यते । एकं प्रति प्रश्ने कृते सर्वैरभ्यनुज्ञाने क्रियमाणे प्रश्नस्यादृष्टार्थत्वं प्रसज्येत । अथञ्च सर्वप्रश्नपक्षो वैकल्पिकः । अथोद्धृत्याग्निं पक्लिमूर्द्धन्यं सर्वान् पृच्छ-त्यग्नौ करिष्य इति द्वासीतवचनात् अत्रैकाभिमुख्येनैकं प्रति सर्वा-भिमुख्येन सर्वान् प्रति प्रश्नोऽयमिति सुज्ञेयत्वान्नाभ्यनुज्ञावचने द्वि-जानामनन्धवषायः प्रश्नाभिप्रायः प्रश्नप्रसङ्गो वा वाच्यः ।

अभ्यनुज्ञातो जुहुयादित्युक्तं कैरभ्यनुज्ञात इत्यपेक्षायामाह पारस्करः ।

दत्त्वा गन्धादि-धूपांश्च सर्पिर्गृह्णविहृद्भरेत् ।

पैतृकैरभ्यनुज्ञातो जुहोति पितृयज्ञवदिति ॥

पैतृकैरित्यत्र ब्राह्मणैरिति शेषः । अनेन प्रश्नोऽपि पैतृकान् प्रत्ये-
वेति गम्यते । अत्राद्यौकरिख्ये कुरुष्वेति प्रश्नोत्तरयोः प्रकारोऽवगत एव ।
प्रकारान्तरमप्याश्रयायनगृह्ये दर्शितं ।

उद्धृत्य घृतात्मन्मनुज्ञापयत्यग्नौकरिख्ये करवै करवाणीति वा
प्रत्यनुज्ञा क्रियतां कुरुष्व कुर्वित्यथाग्नौ जुहोति यथोक्तं पुरस्तादिति ।

आपस्तम्बसूदीच्यानां प्रश्नोत्तरप्रकारमाह ।

उदीच्यवत्निस्त्रासनगतानां हस्तोषूदकपाचानयनमुद्धृत्यतां अग्नौ
च क्रियतामित्यामन्त्रयते काममुद्धृत्यतां काममग्नौ च क्रियतामि-
त्यतिसृष्ट उद्धरेज्जुहुयाचेति ।

अत्र “प्रागुदघ्नौ विभजते हंसः चीरोदके यथा । विदुषां
शब्दसिद्ध्यर्थं सा नः पातु सरस्वती” इति पुरातनानां वाक्यात्सर-
स्वतुत्तरदेशमभ्युत्थिनो ये ते उदीच्याः तेषां वत्तिराचारः कथ्यत
इति शेषः । ‘उदकपाचानयनं’ अर्घ्यप्रदानं । ‘ब्राह्मणानामन्त्रयते’
अनुज्ञाभ्यर्थनवाक्येनाभिमुखान् कुरुते । ‘अतिसृष्टः’ ब्राह्मणैरनुज्ञातः ।

अत्र पितृयज्ञवदित्यनेन अग्नौकरणक्षेमे पितृयज्ञैतिकर्त्तव्यताति-
देशः कृतः, सा चेतिकर्त्तव्यता आपस्तम्बादिभिः पिण्डपितृयज्ञप्रकरणे
दर्शिता । तत्रापस्तम्बः ।

ममूलं महदाच्छिन्नं वर्चिराहरति महदाच्छिन्नानि वा दणान्युप-
मूलन्दिनानौति दक्षिणाप्रागयैर्दर्भैः दक्षिणमग्निं परिसीर्य दक्षिणं
जान्वाचमेक्षणे उपसीर्य तेनावदायाभिघायं सोमाय पितृमते स्वधा
नम इति दक्षिणाग्नौ जुहोति यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नम

इति द्वितीयां अग्नये कथ्यवाहनाय स्वधा नम इति तृतीयां ये
मेचणे तन्दुलाभान् ऊवा तृष्णीं मेचणमादधाति इत्यादि ।

आश्वलायनोऽपि ।

प्राचीनावीती इधमुपसमाधाय मेचणेनावदाय अवदानसम्यदा
जुहुयात् । सोमाय पिष्टमते स्वधा नमोऽग्नये कथ्यवाहनाय स्वधा
नम इति स्वाहाकारेण वा अग्निं पूर्वं यज्ञोपवीतीति ।

एवमन्यान्यपि पिण्डपितृयज्ञसूत्राणि प्राचीनावीतयज्ञोपवीतनिर्णये
द्रष्टव्यानि । अथच पिण्डपितृयज्ञधर्मातिदेशोच्चारितवचने विस्तरेण
विवृतः । “कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातः पूर्वाहुतेऽग्नौ सकृदाच्छिन्नैरुपमूललूनैः
परिस्तीर्णै समित्तन्त्रेण प्राञ्जुखोमेवणेनाहुतिद्वयं ऊवा मेचणमग्रावेव
कुर्यात्” इति । अस्यार्थः स्मृतिचन्द्रिकाकारेण व्याख्यातः । ‘पूर्वाहुते-
ऽग्नौ’ परिस्तरणकालात्पूर्वमेवोद्बोधितेऽग्नौ, मूलसमौपदेशे सकृदेक-
यत्नेन च्छिन्नैर्दर्भैः परिस्तीर्णै समित्तन्त्रेणाहुतिद्वयार्थमेकामेव समिध-
मादाय मेचणेन यज्ञीयकाष्ठकृतेनाहुतिद्वयं ऊवाग्रावेव मेचणं प्रचिपेत् ।
समित्तन्त्रेणेत्यनेन पित्रयज्ञधर्म उक्तः पित्रयज्ञे समिदाधानस्याभावात्
किन्त्विह धर्मान्तरमुपदिष्टमिति ।

ब्रह्माण्डपुराणेऽथ च समिदाधानमुक्तं ।

अन्तर्निधाय समिधं जुहुयात् कथ्यवाहनमिति ।

ब्रह्मपुराणे तु घृताक्तप्रादेशमाचसमित्तयाधानमुक्तं ।

ॐ कुरुष्वेति तैरुक्तो दक्षिणाग्निं समाह्वयेत् ।

दक्षिणायांसुतुर्दिक्षु दर्भानास्तीर्य वाग्यतः ॥

दद्यात्तु समिधस्त्रिस्तस्मिन् प्रादेशमाचिकाः ।

घृताक्ताः समिधो ज्ञत्वा दक्षिणायाः समन्तकाः ।

मेचणेन घृताक्तेन जुहुयाच्चाहुतिचयं ॥

समिदर्हाश्च द्रुमास्तत्रैवोक्ताः ।

पलाश-फल्गु-न्ययोध-अत्रायत्य-विकङ्कताः ।

उदुम्बरस्तथा विल्वश्चन्दनं यज्ञियाश्च ये ॥

सरलो देवदारुश्च सालश्च खदिरस्तथा ।

समिदर्थे प्रशस्ताः स्युरेते वृक्षा विशेषतः ॥

याद्वाः कण्टकिनश्चैव यज्ञिया ये च केचन ।

पूजिताः समिदर्थेन पिह्याणां वचनं यथा ॥

समिद्विस्त्राज्यलिप्ताभिर्जुहुयाद्यो ज्ञताशनं ।

फलं यत्कर्मणस्तस्य तन्मे निगदतः शृणु ।

अक्षयं सर्वकामीयं अश्वमेधफलं हि तत् ॥

समिदनर्हास्तु ।

श्लेष्मातको नक्तमालः कपित्थः शाल्मलिस्तथा ।

नीपोविभीतकश्चैव आद्रुकर्मणि गर्हिताः ॥

चिरविल्वस्तथा टङ्कस्तिन्दुकाश्चातकौ तथा ।

तिज्जकः कोविदारश्च एते आह्वे विगर्हिताः ॥

निवासश्चैव कीटानां गर्हिताः सूरयज्ञियाः ।

गुल्मीश्च वेष्टिता ये च वल्लीभिश्च समन्ततः ॥

शकुनीनां निवामाश्च वर्जयेत्तान् दिजोत्तमः ।

अन्याश्चैवविधान् सर्वान् वर्जयेद्देवैः अयज्ञियान् ॥

‘पलाशः’ किंशुकः । ‘फल्गुः’ काकोदुम्बरिका । ‘न्ययोधः’ वटः । ‘अत्र.’

जटौ । 'अश्वत्थः' पिप्पलः । 'विकङ्कतः' सुवटलः । 'उदुम्बरः'
 जन्तुफलः । 'विल्वः' श्रीफलः । 'चन्दनं' मलयजं । 'वज्रियाः' काश-
 र्यशमीप्रभृतयः । 'मरुतः' पीतद्रुमः । 'मालः' मालवृत्तः । 'खदिरः'
 बालपत्रः । 'कण्टकिनः' इक्षुदौप्रभृतयः । 'श्लेष्मातकः' सेलुः ।
 'नक्तमालः' करञ्जः । 'कपित्थः' दधित्थः । 'शाल्मलिः' स्त्रिरायुः ।
 'नीपः' कदम्बः । 'चिरविल्वः' पूतिकरञ्जः । 'टङ्कः' अहिमारकः ।
 'तिन्दुकः' स्फूर्जकः । 'आस्मातकः' कपौतनः । 'तिल्लकः' रोध्रः ।
 'कोविदारः' काञ्चनारः । 'अयश्शियाः' पिचुमर्द-पारिभद्रादयः ।
 आह सुयज्ञः ।

परिमसुह्य पर्युक्ष्य परिसौर्य दक्षिणं जान्वाच यजोपवीतौ
 प्रागासीनोमेवण्णेन जुहोतीति ।
 शङ्ख-लिखितौ ।

धूप-गन्ध-माख्यैरुद्धृत्य ब्राह्मणान् सघृतमन्त्रमनुज्ञाय दर्भैर्द-
 क्षिणायैरग्निं परिसौर्य जुहुयादिति ।

इत्यग्नौकरणज्जुहृतानि प्रश्नोत्तरद्रव्याणि ।

अथाग्नौकरणदेवताज्जतिमंख्या-मन्त्रविकल्पाः ॥

मनु-वृहस्पती ।

अग्नेः सोम-यमाभ्याश्च कृत्वाण्यायनमादितः ।

हविर्दानेन विधिवत् पश्चात्सन्तर्पयेत् पितृन् ॥

अग्नि-सोम-यमाख्यानां देवतानां प्रथमेन होमेनाप्यापनकृत्वा
 हविर्दानेन यथोक्ताक्षप्रदानेन ब्राह्मणाधिष्ठानान् पितृन् पश्चात्तर्पयेत् ।
 अस्य मेधातिथि-हरिहराभिमतया व्याख्या । अग्निरिति चतुर्थ्यर्थे

षष्ठी । अग्निरेका देवता, सोम-यमरूपाधिष्ठानद्वयनिष्ठैकदेवतात्व-
युक्ता द्वितीया । सोम-यमाभ्यामिति इन्द्रादग्नौषोमवदेकत्वावगतेः ।
एतच्च येषां गृह्ये ईदृग्विधं देवतात्वमुक्तं तेषामेव वेदितव्यमिति ।
अत्र ब्रूमः । यद्यप्यत्र सोम-यमयोः देवतात्वाच्चतुर्थ्यन्ततोचिता,
तथापि पोषणपर्यायेणाप्यायनश्चेन्नान्वये क्रियमाणे पृथगन्तयैव
भावं । अथ देवतात्वान्नात्र षष्ठीत्युच्येत, तर्ह्यग्निरितीयमपि न स्यात् ।
चतुर्थ्यर्थं व्याख्याता सेति चेत् । न । आप्यायनपदेनान्वयात् । षष्ठ्यास्तु
सम्बन्धसामान्यवाचिन्या विशेषपर्यवसायित्वमभ्युपगतमेवेति न देवता-
रूपविरोधित्वं । सूतन्त्रयोः सोम-यमयोर्देवतात्वप्रतिपादकानां
वचनानामाहुतिमन्त्राणाञ्च दर्शनान्नान्योन्यमहितयोर्देवतात्वं । न च
क्वचिदगृह्ये तदवस्थयोर्देवतात्वमुपलभन्ते श्रिष्टाः । दृश्यते चोपनिष-
त्स्वनान्तरेषु पाठान्तरमस्य वचनस्य । “अग्नि-सोम-यमानाश्च
कुत्वाप्यायनमादितः” इति ।

यमः ।

अग्नये चैव सोमाय यमाय जुहुयात्ततः ।

अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहेति जुहुयाद्भुविः ॥

सोमाय पिबमते यमायाङ्गिरसे तथा ।

सोमस्त्राप्यायनद्वृत्ता वज्रैर्वैवस्वतस्य च ॥

ऊते त्वग्नौ ततः सम्यक् विधिनानेन मन्त्रवित् ।

स्वधेत्येव हविःशेषं आदधीत समीक्ष्य च ॥

ब्रह्म-लिखितौ ।

जुहुयादग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पिबमते स्वाहेति ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

अग्नये कथवाहनाय स्वाहेति प्रथमाहुतिः ।

सोमाय वै पिबमते स्वाहेत्यन्या तथा भवेत् ॥

वैश्वः पादपूरणार्थत्वात् प्रयोगकाले प्रयोज्यः । गोभिलेन
तेतावेव मन्त्रौ पुरस्तात् स्वाहाकारौ विपरीतेन च क्रमेणोक्तौ ।

मेक्षणेनोपघातं जुहुयात् स्वाहा सोमाय पिबमते इति पूर्वां,
स्वाहाग्नये कथवाहनायेति द्वितीयामत ऊर्ध्वं प्राचीनावीतीति ।

ब्रह्माण्डपुराणे त्वाहुतिचयं स्वधा-नमोऽन्तास्त्रयो मन्त्रास्तथा
प्रत्याहुत्यधिकरणभूताग्निप्रदेशानां विभज्य विनियोगस्योक्तः ।

आहुत्य दक्षिणाग्निन्तु होमार्थं वै प्रयत्नतः ।

अग्नये कथवाहनाय स्वधा नम इति ब्रुवन् ॥

सोमाय च पिबमते स्वधा नम इति ब्रुवन् ।

यमायाङ्गिरसाम्यथे स्वधा नम इति ब्रुवन् ।

इत्येते होममन्त्रास्तु चयाणामनुपूर्वशः ॥

दक्षिणतोऽग्नये नित्यं सोमाद्योत्तरतस्तथा ।

एतयोरन्तरे नित्यं जुहुयाद्वै विवस्वते ॥ इति ।

‘अङ्गिरसाम्यथे इति यमविशेषणं ।

ब्रह्मवैवर्ते तु वैवस्वतायेति यमस्य, अङ्गिरस इत्यग्नेः सोमस्य च
विशेषणं दर्शितं ।

अग्नये कथवाहनाय स्वधा चाङ्गिरसे नमः ।

सोमाय च पिबमते स्वधा चाङ्गिरसे नमः ॥

यमाय वैवस्वताय स्वधा नम इति ब्रुवन् ।

इत्येते वै होममन्त्रास्त्रयाणामनुपूर्वशः ॥

दक्षिणेनाग्नये नित्यं सोमायोत्तरतस्तथा ।

एतयोरन्तरे नित्यं जुहुयाद्वै विवस्वते ॥ इति ।

पिण्डपितृयज्ञमधिकृत्याहान्धलायनः ।

मेक्षणेनादायावदानसम्पदा जुहुयात्सोमाय पितृमते स्वधा नमः
अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति स्वाहाकारेण वाग्निं पूर्वमिति ।
पिण्डपितृयज्ञप्रकरण एवाहापस्तम्भः ।

सोमाय पितृपीताय स्वधा नम इति दक्षिणाग्नौ जुहोति ।
यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नम इति द्वितीयामग्नये कव्यवा-
हनाय स्वधा नम इति तृतीयां, न यमाय जुहेतौत्येक इति ।
पितृयज्ञमेवाधिकृत्य सांख्यायनः ।

मेक्षणेन जुहोत्यग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते
स्वाहा यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहेति ।

पितृयज्ञमेवाधिकृत्य वैजवापः ।

अन्वाहार्यपचने मेक्षणेन द्वे आहुती जुहोत्यग्नय इति पूर्वां
सोमायेत्युत्तरामिति ।

अत्र निर्विशेषणयोरेवाग्नीषोमयोर्देवतात्वं । अन्वाहार्यपचनो-
दक्षिणाग्निः पिण्डपितृयज्ञोक्ता अयेते देवताहुतिमन्त्रविकल्पाः
अतिदेशतोऽग्नौकरणे भवन्त्येवेति । एते च देवतादिविधयोयदीयेषु
कल्पसूत्रमन्त्रेषूक्तास्तौ तदीया एवेति व्यवस्थया बोद्धव्याः । अतश्च
यदापस्तम्बेन स्वयन्त्ये चयोदशाहुतिकमग्नौकरणमुक्तं तद्येषां तत्सूत्रं
तेषामेवेति स्मृतिचन्द्रिकाकारः । स ह्येवमाह । उद्धृत्यतामग्नौ च

क्रियतामित्यामन्त्रयते कामसुद्धियतां काममग्नौ च क्रियतामित्यति-
सृष्ट उद्धरेज्जुहुयाच्चेत्येवंधर्मशास्त्रसूत्रोक्तप्रश्न-प्रतिवचनानन्तरमवसु-
द्धृत्याग्न्युपसमाधानाद्याज्यभागान्तं कुर्यात् । अस्याग्न्युपसमाधाना-
द्याज्यभागान्तस्य कर्मणः सर्वप्रधानहोमप्राच्याङ्गकलापवेनापस्तम्बी-
यग्रहोपक्रमेऽभिधानात् । आज्यभागानन्तरमग्नेनाज्येन च द्रव्येण
“यन्मे मातेत्यादिभिर्मन्त्रैरग्नौकरणसंज्ञकं प्रधानहोमं कुर्यात् ।
तथाचापस्तम्बीयग्रहसूत्रं ।

अन्नस्योत्तराभिर्जुहोत्याज्याहुतीरुत्तरा इति ।

उद्धृतस्यान्नस्य किञ्चित्किञ्चिदवदानधर्मेणावदायावदाय पित्रा-
दित्रयस्य षण्मातामहादिवयाय षडाहुतीरुत्तराभिर्चग्निर्जुहुयात् ।
मन्त्रप्रपाठकपठितानां मध्ये याः पूर्वमुक्तविनियोगास्तामामूर्ध्वं पश्य-
माना च च उत्तराः अन्नाहुतीनामुत्तराः पाश्चात्याः षडाहुतीश्च
जुहुयादित्यर्थः । अत्र यद्यपि षण्णामुत्तराणामृचां स्वस्वदेवतालिङ्गेन
पाठक्रमेण च पित्रादिदेवत्याहुतिविभागेन विनियोगोऽवगम्यत एव,
तथापि स्पष्टत्वार्थमाहुतिसंख्याज्ञानार्थं प्रयोगप्रदर्शनार्थञ्च दयोर्द्वयो
र्विनियोगमाह, यन्मे माता प्रलुलोभ चरति यास्मिष्ठन्ति दाभ्या-
मृग्भ्यां अमुष्मै स्वाहेत्यन्ताभ्यामिति । अत्र जुहोतीत्यनुषज्यते ।
अमुष्मा इत्यत्र चतुर्थ्यन्तं पितुर्नाम गृहीत्वा हे आहुती जुहुयात् ।
एवं यन्मे पितामही प्रलुलोभ चरति अन्तर्दधे पर्वतेरिति दाभ्या-
मृग्भ्याममुष्मै स्वाहेत्यन्ताभ्यामिति । अमुष्मा इत्यत्र चतुर्थ्यन्तं
पितामहस्य नाम गृहीत्वा हे आहुती जुहुयात् । यन्मे प्रपिता-
मही प्रलुलोभ चरति अन्तर्दधे चतुर्भिरिति दाभ्यामृग्भ्याममुष्मै

स्वाहेत्यन्ताभ्यामिति । अमुष्मा इत्यत्र प्रपितामहस्य नाम गृहीत्वा
 द्वे आऊतौ जुहुयादिति । एवं पित्राऊतिविनियुक्ताभ्यामृग्भ्यां
 मातामहायाऊतिद्वयं, पितामहाऊतिविनियुक्ताभ्यां मातुः पिता-
 महायाऊतिद्वयं, प्रपितामहाऊतिविनियुक्ताभ्यां मातुः प्रपिताम-
 हायाऊतिद्वयं जुहुयात् । ऊहस्त्वत्र कार्यः । तत्र प्रथममन्त्रे यन्मे
 मातामही प्रलुलोभ तन्मे रेतोमातामहो वृद्धामित्यूहः । द्वितीये
 मन्त्रे अन्तरन्यं मातामहाद्वृध इत्यूहः । मन्त्रद्वयेषुमुष्मा इत्यत्र
 चतुर्थ्यन्तस्य मातामहनाम्नो ग्रहणं कर्त्तव्यं । तृतीये मन्त्रे यन्मे
 मातुः पितामही प्रलुलोभ तन्मे रेतो मातुः पितामहो वृद्धामि-
 त्यूहः । चतुर्थे मन्त्रे अन्तरन्यं मातुः पितामहाद्वृध इत्यूहः ।
 मन्त्रद्वयेषुमुष्मा इत्यत्र चतुर्थ्यन्तस्य मातृपितामहनाम्नो ग्रहणं कर्त्तव्यं ।
 पञ्चमे मन्त्रे यन्मे मातुः प्रपितामही प्रलुलोभ तन्मेरेतो मातुः
 प्रपितामहो वृद्धामित्यूहः । षष्ठे मन्त्रे अन्तरन्यं मातुः प्रपिताम-
 हाद्वृध इत्यूहः । मन्त्रद्वयेषुमुष्मा इत्यत्र चतुर्थ्यन्तस्य मातृप्रपिताम-
 हनाम्नो ग्रहणं कर्त्तव्यं ।

तदेतदाह गृह्यभाष्यसंग्रहकारः ।

योग्यः पित्रादिशब्दानां स्थाने मातामहादिकः ।

अन्नहोमे तथा सृष्टौ जलपिण्डादिदानके ।

यन्मेमातामहीत्यादि तत्रोदाहरणं भवेत् ॥ इत्यादि ।

‘सृष्टौ’ एष ते ततमधु मां ऊर्मिः सरस्वानित्यादिमन्त्रत्रयेण
 ब्राह्मणभोजनार्थस्यान्नस्य सृष्टौ, ततः पूर्वदवदाय ये चेह पितर इत्यृचा
 एकामाऊतिं जुहोति । एवमन्नाऊतीर्ज्जत्वा षड्वाज्याऊतीर्जुहोति ।

तत्र स्वाहा पित्रे इति पुरस्तात्स्वाहाकारेण मन्त्रेण प्रथमद्वितीये,
एताभ्यामेव मन्त्राभ्यां तृतीयचतुर्थे आज्याहुतौर्ज्ज्वा स्वाहा स्वाहेति
मन्त्रेण पञ्चमौ जुहोति । अग्नये कथवाहनाय स्वाहेति मन्त्रेण
षष्ठौ । ततः स्विष्टकृदाहुतिं कृत्वा भक्ष्य-भोज्यादिसर्वविधहविष्या-
न्नात्किञ्चिदादायोदौचौनमुष्णं भस्मापीक्ष्य तस्मिन्मुष्णे भस्मानि तृष्णौ
जुहोति । ततो लेपयोः प्रस्रवाभ्यां तृष्णौ वर्धिरङ्गाम्नौ प्रहरतौत्या-
दिकं परिषेचनान्तमाग्नेयस्थालीपाकोक्तं चरुं होमेष्वतिदेशप्राप्तसु-
दौच्याङ्गकलापं कृत्वा ऊतशेषं ब्राह्मणपात्रेषु निदध्यात् ।

तदेतत्सर्वमप्याह गृह्यमाख्यसंयहकारः ।

अग्नीन्वनादिप्रतिपाद्यकर्म कृत्वाज्यभागान्तमथावदाय यन्मेति-
मन्त्रैः प्रतिमन्त्रमग्नौकार्यास्तथा सप्तभिरन्नहोमाः स्वाहादिमन्त्रैरपि
सर्पिषा सृर्होमास्ततः स्विष्टकृतन्तु कृत्वा भस्माप्यपोद्वाहविरन्नहोमा-
लेपन्तु दर्व्याश्च समञ्जनादिशेषञ्च कृत्वा परिषेचनान्तं पात्रेषु दद्याद्भु-
तशेषमन्नमिति ।

सप्तभिरन्नहोमा इत्यनूहितमन्त्राभिप्रायेणोक्तं । ऊहितमन्त्र-
साहित्ये हि त्रयोदशसंख्यापत्तेः । सप्तभिरित्ययुक्तं स्यात् । अयश्चा-
ग्नौकरणहोमः प्राचीनावीतिना कार्यः पैतृकत्वात् । तथाचापस्तम्बेन
स्वगृह्यगन्थादावित्युक्तं । “अपरपत्ते पित्र्याणि प्राचीनावीतिनापसव्यं
दक्षिणतोऽपवर्गः” इति । अत्रापि यदा पैतृकमाधारसमिन्वनादिकं
तद्यज्ञोपवीतिना कार्यं ।

तदाह भाष्यार्थसंयहकारः ।

आधारदार्वाग्निमुखाज्यभाग-

प्रदक्षिणानुव्रजनेषु तावत् ।

आधारयोः खिष्टकृति प्रदिष्टं

यज्ञोपवीतं हि कपर्दिनः स्यात् ।

इत्यग्नौकरणदेवताहुतिसंख्यामन्त्रविकल्पाः ।

अथ पाण्यधिकरणस्य होमस्य प्रश्नादौनि ।

शौनकगृह्ये ।

अग्निसिद्धेदाज्यं गृहीत्वा भवत्स्वेवाग्नौकरणमिति पूर्ववक्तव्यमस्त्विति ।

अस्यार्थः आज्यमाज्ययुक्तमन्नदद्यादिपात्रे स्थापयित्वा पात्रद्वो-
द्धृत्य करे धारयित्वा भवत्स्वेवाग्नौकरणमित्यधिकरणकर्मकारकयोर्नि-
र्देशं कृत्वा शेषं पूर्ववत् । अन्यधिकरणकहोमवत्कारिष्ये करवै करवाणौति
वा आख्यातपदं प्रयुञ्जीतेत्यर्थः । तथास्त्विति ब्राह्मणा अनुज्ञान्दद्यु-
रिति यावत् । अत्रापि काकाणिगोलकवत् पूर्ववदितिसम्बन्धनीयं ।
तथा च किंयतां कुरुष्व कुर्वित्यभ्यनुज्ञावचनं लभ्यते । तत्राग्नौकर-
णधर्मान्तरातिदेशोऽपि पाणिहोमे ज्ञातव्यः । तथा च होमार्थेऽन्वे
पूर्वाह्णापराह्णकल्पना । अभिघारणप्रत्यभिघारणे द्विरवदानं मेतृणे-
नावदाय होम इति । अत्र स्मृत्यर्थमारकता मेतृणेष्व-विप्रानुज्ञाः
न सन्ति परिसमूहन-पर्युत्तरे भवतः^(१) इत्युक्तं ।

तत्राह सत्यिचन्द्रिकाकारः ।

याच स्मृत्यर्थमारकर्तुं विप्रानुज्ञाभावोक्तिः सान्निध्यादेत्यादिनि-
रन्तरोक्तशौनकवचनादर्शननिवन्धनेत्युपेक्षणीया । मेतृणाभावोक्तिरपि

(१) परिसमूहन-पर्युत्तरे स्त इति ख० ।

मेवणकार्यं अन्यस्य विध्यदर्शनाच्चिन्त्या, पर्युत्तण-परिसमूहनसङ्गावो-
क्तिश्च पांसुनिरसनलक्षणस्य दृष्टकार्यस्य लोपान्निवमादृष्टमात्रस्य चा-
प्रयोजकत्वादयुक्ता । यस्य त्वदृष्टरूप एव संस्कारः कार्यं परिस्तरणस्य
तदस्येव ।

तथा च यमः ।

अग्नौकरणवत्तत्र होमो दैवकरे भवेत् ।

पर्यस्तदर्भानास्तीर्थं यतोद्वाग्निसमोहि सः ॥ इति ।

‘दैवकरः’ वैश्वदेविकब्राह्मणपाणिः । दैवग्रहणं पित्र्यस्यायुपलव-
णार्थं । ‘पर्यस्तदर्भाः’ परितः सर्वतोऽन्यमनीयाः दर्भाः परिस्तरणदर्भाः
इति यावत् । अन्ये तु निबन्धकाराः “पर्युत्तं दर्भानास्तीर्थेति पठन्ति ।
इधमस्य निबन्धनार्थं समिद्धवेदिति अग्निसमिन्धनार्थत्वस्मरणात्तदभावे
सर्वसम्भत् एव लोपः । परिसमूहन-पर्युत्तणयोस्तु धर्ममात्रत्वादलोप एव ।
उपाध्यायकर्कस्तु कुरुवेत्यभ्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवद्भुत्वेत्यत्र कात्या-
यनस्तु चे पिण्डपितृयज्ञवदित्यस्य पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इत्यनेन पौन-
रुक्त्यमाशङ्क्य यथासम्भवं परिस्तरण-परिसमूहनादौतिकर्त्तव्यतापरि-
सङ्ख्यार्थतामेव समर्थितवान् । ततश्च परिसमूहन-पर्युत्तण-मेवणादौ-
तिकर्त्तव्यताशून्यहोममात्राचारस्तु तन्मत्तानुसारिभिरेव प्रवर्त्तित इति
जानीमः । यदत्र युक्तं तद्ग्राह्यं ।

इति पाण्ड्यधिकरणस्य होमस्य प्रश्नादौनि ।

पाण्ड्यधिकरणकहोमधर्मक एवाजाकर्णाद्यधिकरणकोऽप्यग्नौकरण-
होमः । अग्नौकरणं करिष्य इत्येतावानेव प्रश्नोऽत्रेति विशेषः ।

इत्यजकर्णाद्यधिकरणकस्य होमस्य प्रश्नादौनि ।

अथ ऊतावशिष्टप्रतिपत्तिः ।

तत्राग्नौ होममुक्ताह याज्ञवल्क्यः ।

ऊतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ।

यथास्नाभोपपन्नेषु रौप्येषु तु विशेषतः ॥

अत्र पितृप्रियरौप्यवचनात् पैतृकविप्रभाजनेऽस्त्विति गम्यते ।

तथा च यमः ।

अग्नौकरणशेषन्तु पित्र्येषु प्रतिपादयेत् ।

प्रतिपाद्य पितृणान्तु न दद्यादैश्वदेविक इति ॥

अत्राग्नौकरणशब्दादचनस्याग्निहोमविषयत्वं अन्यनग्निरूपोभय-
विधाधिकरणहोमविषयत्वं वास्तु । अग्नौकरणशब्दस्य नामधेयत्वात् ।

तथा च पङ्क्तिमूर्द्धन्यपित्र्यपाणौ होममुक्ताह कात्यायनः ।

ऊता मन्त्रवदन्वेषां तृष्णीं पात्रेषु निक्षिपेत् । इति ।

अन्यशब्दस्य प्रकृतमजातीयवचनत्वात् पित्र्यपङ्क्तुगपितृविप्रपात्रे-
स्त्विति लभ्यते ।

अत एवाह यमः ।

पित्र्यपाणिऊताच्छेषं पितृपात्रेषु निक्षिपेत् ।

अग्नौकरणशेषन्तु न दद्यादैश्वदेविके ॥

अत्र पित्र्यपाणिग्रहणमुपलक्षणं । अतो वैश्वदेविकद्विजपाणौ
होमेऽपि शेषस्य पितृपात्रेष्वेव प्रक्षेपोन दैवपात्रेषु । अत एव सर्वमा-
धारण्येनैव ऊतशेषस्य वैश्वदेविकपात्रप्रक्षेपः प्रतिषिद्धो ब्रह्माण्ड-
पुराणे ।

अग्नौकरणशेषन्तु न दद्यादैश्वदेविके ।

न हि स्रताः शेषभाजो विश्वेदेवाः पुराणैरिति ॥

यमेनापि प्रतिषिद्धः ।

अग्नौकरणशेषेण पित्र्येषु प्रतिपादयेत् ।

ऊतशेषं कदाचित्तु न दद्याद्वैश्वदेविके ॥

न कदाचिदित्यस्यायमर्थः । यदा वैश्वदेविकपङ्क्तिमुख्यविप्रपाणौ होमः तदा तस्मैव वा वैश्वदेविकद्विजान्तरस्य पात्रे ऊतशेषप्रलेपो न कर्त्तव्यः । यदा वा पित्र्यपाणौ वज्रादावधिकरणान्तरे वा होमः तदानौमपि वैश्वदेविकद्विजपात्रे ऊतशेषप्रलेपो न कर्त्तव्य इति विशेषतश्च वैश्वदेविकपात्रेषु ऊतशेषप्रलेपस्तेनैव निषिद्धः ।

दैवविप्रकरेऽनग्निः कृत्वाग्नौकरणं द्विजः ।

शेषयेत् पित्र्यविप्रेभ्यः पिण्डार्थं शेषयेत्तथेति ॥

वायुपुराणे ।

ऊत्वा दैवकरेऽनग्निः शेषं पित्र्ये निवेदयेत् ।

न हि स्रताः शेषभाजो विश्वेदेवाः पुराणैरिति ॥

पित्र्ये पात्र इति शेषः । 'पुराणैः' पुराणजैः । उपलक्षणद्वैत-
च्छ्रुति-स्रतीतिहास-कल्पसूत्राद्यभिधानं ।

वाजसनेयपरिशिष्टनिगमे तु शेषप्रतिपत्तिर्वाङ्मणहस्तेषूक्ता ।

शेषमन्नं हस्तेन हस्तेषु पिण्डवत्प्रदायेति ।

'पिण्डवदित्यनेन स्वधाकारोच्चारणमात्रमतिदिग्गते । न पुनरवने-
जन-प्रत्यवनेजनोल्मुकादीनि । स्वधेत्येव हविःशेषमाददीतेति यमवचने
धर्मान्तरपरिमज्जानात् । अथवैवमस्यार्थः । 'पिण्डवत्' यथा पिण्डेषु,
एतदुक्तं भवति यथा पिण्डार्थं पिण्डपात्रेऽग्नौकरणशेषः प्रक्षिप्यते तथा

ब्राह्मणहस्तेष्वपीति । अथवा पिण्डवदिति मतुवन्तं । शेषमत्र
 कियतायंशेन पिण्डवत् पिण्डसम्बन्धि यथा भवति तथा ब्राह्मणहस्तेषु
 प्रक्षेपणीयं न कृत्स्नमित्यर्थः । पिण्डार्थं शेषयेदित्येतच्च यदाग्नौ पित्र्य-
 विप्रकरादौ वा होमस्तदापि वेदितव्यं । अवशेषणस्य पिण्डार्थत्वा-
 वगमात् । ननु दैवपाणिज्ज्ञातवशेषणस्यैव पिण्डार्थत्वोपदेशात् पित्र्य-
 पाणिज्ज्ञातवशेषणस्य तादर्थ्यं न लभ्यते । मैवं । दैवकरे ह्यमान-
 स्यान्नस्तीकदेशं पिण्डार्थमवशेषयेदित्यत्र दैवकरादिविशेषणविवक्षायां
 विशिष्टोद्देशप्रसङ्गः । अतोऽग्निपाण्ड्याद्यधिकरणकृतैकदेशेनापि सह
 शेषयेदित्येतत् सम्बध्यते ।

अत एवाह वद्ववमिष्ठः ।

पित्र्यविप्रकरे ज्ञत्वा शेषं पात्रेषु निक्षिपेत् ।

पिण्डेभ्यः शेषयेत् किञ्चिन्न दद्यादैश्वदेविके ॥

अत्र यद्यपि पिण्डपर्याप्तशेषमग्न्यादनं कर्तुं शक्यं तथापि पिण्डार्थं
 प्रकृतसर्वरूपास्त्रोद्धरणस्य वक्ष्यमाणत्वादुद्धृतात्रमिश्रीभावमात्रेणाग्नौ-
 करणशेषस्य पिण्डोपकारकत्वमवगम्यते । एवं च पिण्डपात्रप्रक्षेपो
 ऽस्यार्थादेशे सिद्धः । यद्यपि चात्र शेषयेदिति विधिश्रवणात् पिण्डार्थ-
 मित्यर्थकर्मत्वावगमाच्च शेषधारणस्यावश्यकत्वं प्रतीयते तथाप्युप-
 युक्तद्रव्यसंस्कारकत्वेन प्रतिपत्तित्वावगमादनावश्यकत्वं शेषं प्रत्यप्रयोज-
 कत्वज्ञावसीयते । शेषकर्मणामप्रयोजकत्वात् । अर्थकर्मरूपाणामप्या-
 श्रयिकर्मणां प्रस्तरयागादौनां प्रतिपत्तिरूपसंश्लेदेन द्रव्यं प्रत्यप्रयोज-
 कत्वमेवाभिमतं ।

आह यमः ।

ऊते तन्मौ ततः सम्यग्विधिनानेन मन्त्रवित् ।

सुधेत्येव हविःशेषमाददीत समीक्ष्य च ॥

होमावशिष्टमन्नमवलोक्य 'सुधेत्येवमाददीत' पित्र्यविप्रपात्रेषु
 कियत्प्रक्षिप्य शेषं पिण्डार्थमाहरेदित्यर्थः । अतस्त्रुणीं पात्रेषु निक्षिपे-
 दित्यनेनास्य विकल्पः । यथागृह्या व्यवस्था वेति । अत्र यद्यप्याहुतेर-
 ग्निप्राप्तिमात्रेणैव पाणितलप्राप्तिमात्रेण च होमसमाप्तिर्जातैव शेष-
 प्रतिपत्तिरसमाप्तिश्च पात्रप्राप्तिमात्रेण जाता तथापि ऊत-शेषयो-
 र्वचनाद्ब्राह्मणेर्भोजनं कार्यं ।

तदाह गार्ग्यः ।

यदन्नं दीयते पाणौ पात्रे वापि निधौयते ।

भुञ्जोरन् ब्राह्मणास्तु पितृपत्नौ निवेशिताः ॥

तच्च प्रक्षेपकाल एव न भोक्तव्यं । नापि भोजनार्थमुपकल्प्य-
 मानादन्नान्तरात् पृथक्कृत्य ।

तथा च षड्विंशपरिशिष्टे ।

अन्नं पाणितले दत्तं पूर्वमग्न्यबुद्धयः ।

पितरस्तेन दृश्यन्ति शेषान्नं न लभन्ति ते ॥

यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्यदुपकल्पितं ।

एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते ॥

आश्वलायनगृह्ये ।

यदि पाणिष्व्वाचान्तेष्वन्यदन्नमनुदिश्यथाग्नौ ऊतशेषमन्नं सृष्टं
 दत्तमर्द्धकमिति ।

इह होमानन्तरपरिवेषणाच्च पूर्वं विधौयमानमाचमनं सनिमि-

तन्मात्रपक्षकाल एव ऊतभक्षणमापादयतीति भ्रमोभाभूदिति
 मन्यमानेन हरिहरेणास्त्रार्थं व्याख्यातः । यदा द्विजपाणिषु जुहु-
 वान्ता होमाधिकरणीकृतपाणिषु द्विजेष्वाचान्तेषु कृतेषु कृताचमनेषु
 मत्स्वन्यदन्नं 'अनुदिशात्' ददाति । आचमनञ्चावाभ्यवहारसंयोगात् ।
 अभ्यवहारश्चात्र "पाण्यासो हि द्विजः स्मृत इति वचनादभ्यवहार्यस्य
 पाणितलेन सह संयोगमात्रं न मुख्यं भक्षणं । सुख्ये हि भक्षणे "यत्र
 पाणितले दत्तमित्यादिवचनविरोधः स्यात् । 'अथ' अनन्तरं, अग्नौ
 ऊतादन्नाच्छेषभूतमन्नं ब्राह्मणेभ्योदद्यात् पित्र्यब्राह्मणपात्रेषु निक्षिपे-
 दित्यर्थः । यतस्तेन संसृष्टं समिश्रं दीयमानं अन्यदन्नं 'अर्द्धकं' च दि-
 क्कृद्भवति विशेषेण पित्र्येणमुपकारि भवतीत्यर्थः । अत्राद्यावित्युपल-
 चणार्थः । वचनान्तरानुरोधात् । पाण्यादावित्यपि श्रेयं ।

बौधायनेन तु सोमाय पितृमते स्वधा नम इत्यादिमन्त्रचयेणा-
 व्याकृतिवच्यं विधायाज्यशेषेण अन्नाभिघारणमभिघाय तेनाग्नेनाकृति-
 वयमुक्त्वान्नशेषभक्षणे कालप्रकारौ दर्शितौ ।

अग्नौकरणशेषेण यदन्नमभिघारयेत् ।

तस्मिंस्तु प्राशिते दद्याद्यदन्नं प्रकृतमभवेत् ॥

इयद्य शेषप्रतिपत्तिर्बौधायनोक्ताग्नौकरणविषयैवेति ।

इति ऊतावशिष्टप्रतिपत्तिः ।

इत्यग्नौकरणनिर्णयः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-पण्डित-
 श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे आहुकल्पे
 आहुदिवापरकृत्ये अग्नौकरणं नाम चयोदशोऽध्यायः ॥ ० ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ परिवेषणं ।

अस्य चाग्नौकरणशेषप्रतिपत्युत्तरकाले कर्त्तव्यतामाह प्रचेताः ।

ऊतशेषं पितृभ्यस्तु दत्त्वात्रं परिवेषयेत् ।

हविष्यं मधुमांसानि पायसापूपमेव च ॥

पैठीनसिखाह ।

ब्राह्मणानलङ्कृत्य मांसापूप-दधि-मधु-घृत-पायस-कसर-फल-
विकारानिति मत्स्यांश्चोपसादयेत् ।

ब्राह्मणान् गन्धपुष्पादिभिरलङ्कृत्य मांसापूपादिकं 'उपसादयेत्'
परिवेषयेत् ।

अलङ्कृत्येत्यनेनालङ्करणस्य परिवेषणात् पूर्वकालत्वमात्रमुच्यते,
न त्वव्यवहितपूर्वकालत्वं, अतोऽलङ्करणानन्तरमग्नौकरणं कृत्वापि
क्रियमाणे परिवेषणे वचनार्थोपपत्तेः पूर्वेण महाविरोधेनैतद्वाख्येयं ।
इतिशब्दः प्रकारवचनोभक्ष्य-भोज्यप्रकाराणां सूप-शाकादीनां सङ्ग-
हार्यः । मत्स्यग्रहणञ्च मांसेषु मत्स्यमांसातिशयितपितृदत्तिकरत्वद्यो-
तनार्थं । परिवेषणात् पूर्वञ्च यज्ञोपवीत्येव पात्रेणान्यमादाय तृष्णी-
मेव देवपूर्वकं भोजनपात्रेषूपस्तरणं कुर्यात् । तेषां देवतोद्देशेन त्यक्त्य-
माणहविराधारतया स्वगादितुल्यत्वात् शिष्टाचाराच्च । केचित्तूपस्तर-
णेऽमुं मन्त्रं प्रयुञ्जते । आमासुपक्वमैरथ आसुर्यं रोहयोदिवि । धर्मं न
सामन्तपनता सृष्टिभिर्जुष्टिर्विणसे वृद्धदिति । ततः परिवेषणसौक-
र्यार्थं आहुदेशं प्रति पाकसंभृतभाण्डाहरणं कर्त्तव्यं ।

तत्र प्रकारमाह मनुः ।

पाणिभ्यामुपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितं ।

विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् शनकैरुपनिविष्टे ॥

‘अन्नस्य वर्द्धितं’ अन्नपूर्णभाजनं, रसवत्यगारात् द्वाभ्याङ्गराभ्यां गृहीत्वा समानीय प्रकृतश्राद्धसम्बन्धिनः पितृन् उच्छिष्टस्यग्रसङ्गरहिते भोजनीयविप्रसमीपदेशे स्थापयेत् । ‘शनकैः’ यथा भाण्डभेदः शब्दोवा नोत्पद्यते । ‘स्वयमिति मुख्यपक्षत्वेनोक्तं । सत्यन्तरोक्तस्य पत्न्यादेः परिवेषणमहायस्य तदुपकारके भाजनानयने सुतरां सम्भवात् ।

स्यतिचन्द्रिकाकारस्तु ‘अन्नस्य वर्द्धितं’ अन्नपूर्णपरिवेषणपात्रं, पाणिभ्यामुपसंगृह्य तत्स्वयमन्नं भोजनपात्रेषु निक्षिपेदिति व्याख्यातवान् । मेधातिथिस्तु सह पूर्व्या व्याख्ययैतदपि व्याख्यानमन्वमन्वत । एकेन तु पाणिना समुद्धृत्यानयने परिवेषणे च दोषमाह स एव ।

उभयोर्हस्तयोर्मुक्तं यदन्नमुपनीयते ।

तदिप्र लुप्यन्वसुराः सहसा दुष्टचेतसः ॥

उभाभ्यां हस्ताभ्यां ‘मुक्तं’ अपरिगृहीतं यदन्नं, परिवेषणार्थमुपनीयते तत् ‘सहसा’ ‘बलेन’ दुष्टचेतसः पापात्मानः, ‘असुराः’ देवद्विषः, ‘लुप्यन्ति’ लुठन्ति । उभयोरित्यधिकरणसप्तमी, मुक्तमित्यनाश्रितमस्थितमिति यावत् । एवं समानीतमन्नं परिवेषणीयमित्याह स एव ।

अर्घ्यं भोज्यञ्च विधिवत् मूलानि च फलानि च ।

हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभौणि च ॥

उपनीय सर्वमेतच्छनकैः सुसमाहितः ।

परिवेषयेत् प्रयतो गुणान् सर्वान् प्रबोदयन् ॥

‘भक्ष्यं’ शकुली-मोदकादि । ‘भोज्यं’ घृतपूरादि । अत्रान्यान्यपि परिवेषणीयान्यन्नानि याज्ञान्नप्रकरणे द्रष्टव्यानि । ‘उपनीय’ विप्रान्तिकमानीय, ‘परिवेषयेत्’ भोजनपात्रेषु प्रक्षिपेत् । माधुर्यादीन् अन्नगुणान् ‘प्रचोदयन्’ इदं मधुरमिदमम्लमिदं कषायमिति वचनेन वेदयमानः । अत्र पित्र्यमपि परिवेषणं यज्ञोपवीत्येव कुर्यादिति यज्ञोपवीतप्रकरणे प्रतिपादितं ।

कालिकापुराणे ।

नियतो वाग्यतः सोऽथ कराभ्यां चैव भाजनं ।

विप्राये च ततो नीत्वा भवांश्च परिवेषयेत् ॥

आह यमः ।

ततो विशदमानीय भोजयेत् प्रथतो द्विजान् ।

अन्नं सुपं घृतं शाकं मांसं दधि पयो मधु ।

सर्वमेतत्समानीय प्रीणयेत् यथासुखं ॥

सर्वमेतत्समानीय परिवेषणपूर्वकं पितृनुद्दिश्य त्यक्त्वा यथासुखं ब्राह्मणान् संभोज्य तर्पयेदित्यर्थः । एतच्च परिवेषणं देवपूर्वकं कर्तव्यमित्याह शौनकः ।

पाकं सर्वमुपानीय संवेद्य च पृथक् पृथक् ।

विधिना देवपूर्वन्तु परिवेषणमारभेत् ॥

‘संवेद्य’ इदं मधुरमित्यादिप्रकारकेण वाक्येन ब्राह्मणान् प्रति संविदितं कृत्वा । एतच्च देवपूर्वकं भोजनारम्भात् प्राचीनपरिवेषणविषयं । तदूर्ध्वन्तु यथेष्टं येन केनचित् क्रमेण परिवेषणं कार्यं ।

“यद्यद्रोचेत विप्रेभ्यस्तत्तदद्यादमत्सरी” इति परिवेषणे ब्राह्मणेच्छानु-

मारस्य यमेनोक्तत्वात् । एतच्च यजमानेन भार्याया शुचिना परिचार-
केण वा कर्त्तव्यं । तच्च यजमानेन क्रियमाणे परिवेषणे फलानन्त-
तामाह धर्मः ।

फलस्नानन्तता प्रोक्ता स्वयञ्च परिवेषणे ।

‘स्वयमिति यजमानेन । अत्र प्रशस्ततरत्नप्रतिपादनपरेण फलान-
न्तवचनेन भार्यादिना क्रियमाणस्य प्रशस्तस्यानुज्ञा गम्यते ।

तथा च भविष्योत्तरे ।

भार्याया आहुकाले तु प्रशस्तं परिवेषणं ।

वायुपुराणेऽपि ।

परिवेषणं प्रशस्तं स्यात् पितृकर्मणि भार्याया ।

पितृ-देव-मनुष्याणां स्त्री महायोचतः स्यता ॥

इति हेतुवज्रिगदानुस्यूतया यजमानकर्तृक एव परिवेषणे
भार्यायाः सहकारिमात्रत्वं न तु मुख्यत्वमिति गम्यते । प्रशस्तवच-
नादन्यस्यापि परिचारकस्य परिवेषणेऽनुज्ञा क्रियते । भार्यायापि
सवर्ण्यैव कर्त्तव्यं नान्यवर्णया ।

तथा च नारायणः ।

यद्वयं यत्पवित्रञ्च यत्पिच्यं यत्सुखावहं ।

दिजातिभ्यः सवर्णायानार्याहस्तेन दौयते ॥

अत्र गुणातिशयार्थं तिलसहित-दर्भयुक्तपाणिना परिवेषणं कार्य-
मिति पाद्म-माख्ययोरुक्तं ।

उभाभ्यामथ हस्ताभ्यां आहृत्य परिवेषयेत् ।

प्रशान्तचित्तः सतिल-दर्भपाणिर्विशेषतः ॥

एतच्च परिवेषणं पिच्ये मय्योपसृष्टेन दक्षिणेन कर्त्तव्यं । आश्लायनादिभिरेवंविधस्य दक्षिणस्य पिच्यद्रव्यप्रलेपे माधनत्वेन विधानादाचाराच्च ।

एवंविधेनापि हस्तेन केवलेन न कार्यं किंत्वयोमयवर्जद्रव्यादिपरिवेषणपात्रान्तर्हितेन तदभावे पर्णाद्यन्तर्हितेनापौत्युक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ।

नापविवेण नैकेन हस्तेन न विना कुशं ।

नायसेनायसेनैव श्राद्धे तु^(१) परिवेषयेत् ॥

‘आयसेन’ कृष्णायसमयेन, आयसेन वा नैव परिवेषयेत् । अत्र परिवेषणे पात्रान्तर्हितहस्तविधायकानि केवलहस्तनिषेधकानि च सौवर्ण-रजतादिपात्रविधायकान्यायसनिषेधकानि च वज्रतराणि वाक्यानि परिवेषणपात्रप्रकरणे द्रष्टव्यानि ।

अत्र दर्थाः कस्यचिदेवात्मस्य परिवेषणे विधिं कस्यचित्तु निषेधमाह कार्ष्णाजिनिः ।

दर्था देयं श्रुतान्नञ्च समस्तं व्यञ्जनानि च ।

उदकं यच्च पक्वान्नं योदर्था दातुमिच्छति ।

स चौरः स च पापिष्ठो ब्रह्मघ्नं तं विनिर्दिशेत् ॥

‘श्रुतान्नं’ पायसौदनादि । ‘पक्वान्नं’ मोदकादि । उदकादिदाने दर्वौनिषेधात् पात्रान्तरेण दानं कर्त्तव्यं, केवलहस्तनिषेधस्यापि दर्शितत्वात् ।

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि ।

हस्तदेयन्तु योदर्था दर्था देयन्तु हस्ततः ।

विपरीतानि योऽश्रीयत् सोऽश्रीयत् पूय-शोणितं ॥

कार्णायसद्वर्णनिषेधस्तु भविष्योत्तरे दर्शितः ।

कार्णायस्या हि यद्दत्तं दत्तान्नं श्राद्धकर्मणि ।

हस्तेनापि हि यद्दत्तं तद्रक्षोभिः प्रयुज्यते ॥

परिवेषणं भूमावेव स्थितेषु पात्रेषु कर्त्तव्यं, न तु दाह-शिला-
दिपात्रान्तराद्युपरिस्थितेषु ॥

तदाह मनुः ।

गुणान् सूप-शकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु ।

विन्यसेत् प्रयतः सम्यक् भूमावेव समाहितः ॥

‘भूमावेवेति भूमावेव निहितेषु भाजनेष्वित्यर्थः । ‘गुणान्’ गुण-
शब्दवाच्यान् । कांस्तानित्यपेक्षायां ‘सूप-शकादौ नित्युक्तं । ‘सूपं’ सुद्धा-
दिमाधितं वराजशब्दाभिधेयमोदनादिना सह मिश्रीकृत्य भोज्यमन्नं ।
‘शकं’ पक्कं कन्द-मूल-फल-पत्रादि । चशब्दात् “भक्ष्यं भोज्यञ्च विवि-
धमित्यादिना पूर्वप्रदर्शितमन्नं समुच्यते । एवञ्च सति यानि पात्रसौ-
दनापूर्वाद्याधारभूतानि महापात्राणि यानि च महाभाजनोपरि-
निवेश्यत्वेन प्रसिद्धानि खलु जलकाम्बलिकघृतपयःपानकाद्याधार-
भूतानि लघुपात्राणि तेषूभयेषु भूमावेव स्थितेषु परिवेषणं कार्यं
न पुनराधारान्तरस्थितेष्वित्युक्तं भवति ।

अतएव शारीतः ।

भूमावेव निदध्यासोपस्युपरिपात्राणीति ।

‘उपरिपात्राणि’ पात्रान्तरोपरिनिधेयत्वेन प्रसिद्धानि पात्राणि ।
तान्यपि भूमावेव स्थापयेन्न पात्रान्तरस्य न चाधारान्तरस्योपरीत्यर्थः ।

मानव-मैत्रायणीयसूत्रे तु पायसादिपरिवेषणे मन्त्रा विनियुक्ताः । पयः
 प्रयिष्यामिति पायसं दद्यात् । मधुवाता च्युतायते इति मधु । आयुर्देति
 घृतं दद्यात् । अत्र मधुवातेत्ययं मन्त्रः पूर्वं दर्शितः । अवशिष्टान्तु मन्त्रद्वय-
 मेवं । पयः प्रयिष्यां पय ओषधौषु पयोदिव्यन्तरिक्षे पयोधाः पयस्वतौः
 प्रदिशः सन्तु मन्त्रा । आयुर्दा अग्ने हविषा जुषाणो घृतप्रतौको घृतयोनि-
 रेधि । घृतं पौत्वा मधु चारु गव्यं पितेव पुत्रमभिरक्षतादिमान् ॥

कठसूत्रे तु पायसौदनाद्यन्नस्याभिमर्शनं घृत-पयःप्रक्षेपे च मन्त्रा-
 न्तरसुक्तं । कल्पितान्नमभिमृश्यैषावोर्ध्वाभासु पक्वमिति घृतं क्षीरं
 चासिच्येति ।

स्कान्दे प्रभासखण्डे तु मन्त्रान्तराण्युक्तानि ।

पायसं गुडसंयुक्तं हविष्यं गुडपूरितं ।

नमोवः पितरोरसाः परिविषन्नभिमन्त्रयेत् ॥

तेजोऽसि शुक्रमित्याज्यं दधिकान्नेति वै दधि ।

क्षीरमाप्यायमन्त्रेण व्यञ्जनानि च यानि तु ॥

भक्ष्य-भोज्यानि सर्वाणि महानिन्द्रेण दापयेत् ।

संवत्सरोऽसि मन्त्रन्तु जघ्ना तेनोदकं द्विजः ॥

दापयेदिति सर्वत्र सम्बध्यते ।

अत्र यानि यावन्ति यावद्गुणोत्कर्षशैलान्यन्नान्येकस्य पात्रे
 परिविष्टानि 'तानि' तावन्ति तावद्गुणोत्कर्षशैलान्येवान्यस्यापि पात्रे
 परिवेष्टाणि, न तु वैपरीत्येनेत्याह हारीतः ।

पङ्क्यां चैवोपविष्टेभ्यः समं गन्धादिभोजनं ।

न पङ्क्यां विषमं दद्यान्न याचेन्न च दापयेत् ॥

वैधम्येण तु दाने दोषमाह यमः ।

एकपङ्क्त्युपविष्टानां विषमं यः प्रयच्छति ।

दुष्कृतं हरते पङ्क्त्या दाता गृह्णाति यश्च तत् ॥

कुनदौ सेतुकारस्य कन्याविघ्नकरस्य च ।

पङ्क्तां विषमदातुश्च निष्कृतिर्नोपपद्यते ॥

यम-व्यासावयादतुः ।

यस्त्वेकपङ्क्तां विषमं ददाति

स्नेहाद्भयाद्वा यदिवार्थहेतोः ।

पूर्वप्रणीतां श्रुतिभिश्च गीतां

तां ब्रह्महत्यामृषयोवदन्ति ॥

अत्र यद्यदन्नं ब्राह्मणपात्रे परिवेष्यते तत्तत्काल एव पिण्ड-
पात्रेऽपि परिवेषणीयमित्यत्र लिङ्गदर्शनं ब्रह्मपुराणे ।

ततोऽन्नं सुरसं स्वादु ददौ पायसपूर्वकं ।

प्रत्ययमेकदा स्निग्धमपर्युषितमुत्तमं ॥

अल्पशाकं वज्रफलं पद्मसन्धमृतोपमं ।

ब्राह्मणानाञ्च प्रददौ पिण्डपात्रे तथैव च ॥

इति परिवेषणं ।

अथ पात्रालम्भ-जपाङ्गुष्ठनिवेशनानि ।

तत्राह कात्यायनः । ऊतशेषं दत्त्वा पात्रमालम्भ्य जपति पृथिवी ते
पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य सुखे मृतं जुहोमि स्वाहेति वैष्णव्यऽर्चा
यजुषा वाङ्मुहमन्त्रे वगाह्यापहता इति तिलान् प्रकीर्यीषां स्निग्धमन्नं
दद्यादिति ।

पृथिवी ते पात्रमित्यादिस्वाहान्तमुच्चार्यानन्तरमिदं विष्णुर्वि-
चक्रमे चेधा निदधे पदं मनूढमस्य पांसुरे इत्येतां वैष्णवीमृचं
जपानन्तरं विष्णा इयं रक्षस्वेति यजुसोच्चार्य पित्र्यपात्रनिहिते-
ऽग्नौकरणशेषेऽन्नेऽङ्गुष्ठमवगाह्य निवेश्यापक्षता इत्यादि कृत्वात्रं दद्या-
त्परिवेषयेदित्यर्थः ।

निगमे त्वङ्गुष्ठावगाहनानन्तरं परिवेषणमुक्त्वा पात्रालम्भ-जपौ
पाठान्तरञ्च मन्त्रे दर्शितं ।

शेषमन्नं हस्तेन हस्तेषु पिण्डवत् प्रदायाङ्गुष्ठमन्त्रेऽवगाह्य सोष्णमन्नं
वज्रं च दद्यादभिमृष्य पात्रं जपति । पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं
ब्राह्मणानां त्वा प्राणापानयोर्मध्येऽमृतंऽमृतं जुहोमि स्वाहेति ।

मैत्रायणीयसूत्रे त्वग्नौकरणशेषएवाङ्गुष्ठावगाहनमुक्त्वा पात्रालम्भे
मन्त्रान्तरमुक्तं । अवशिष्टेऽन्ने ब्राह्मणाङ्गुष्ठमुपयम्य द्यौः पात्रं स्वधा-
पिधानं ब्राह्मणस्त्वा पित्र्यमुखेऽमृतं जुहोमि स्वधेति । ‘अवशिष्टे’
अग्नौकरणहोमावशिष्टे, पित्र्यपात्रप्रदत्तेऽन्ने ।

बौधायनसूत्रे तु निवेशनौयस्याङ्गुष्ठस्य नखगून्यत्वरूपो विशेषः
पित्रादिस्थानविभागेन मन्त्रान्तराणि चोक्तानि ।

अथेतरद्ब्राह्मणेभ्यो निवेश्य ब्राह्मणस्य अङ्गुष्ठेनानखेनानुदिशति
पृथिवीममन्तस्य तेऽग्निरूपदृष्टर्चस्ते महिमा दत्तस्याप्रमादाय पृथिवी
ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखेऽमृतं जुहोमि ब्राह्मणानां त्वा
विद्यावतां प्राणापानयोर्जुहोमि अन्नतमसि मा पित्र्यं श्रेष्ठा अमुत्रा-
ऽमुश्निहोके इति । द्वितीयमनुदिशति अन्तरिक्षममन्तस्य ते वायु-
रूपश्रोता यजुंषि ते महिमा दत्तस्याप्रमादाय पृथिवी ते पात्रं

द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य सुखेऽमृतं जुहोमि ब्राह्मणानान्त्वा विद्यावतां
प्राणापानयोजुहोम्यक्षतमसि मा पितामहानां श्रेष्ठा अमुचाममुस्मिन्
लोके । तृतीयमनुदिशति धुमन्तस्य ते आदित्योनुस्वाता सामानि
ते महिमा दत्तस्या प्रमादाय पृथिवी ते पाचं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य
सुखेऽमृतं जुहोमि ब्राह्मणानान्त्वा विद्यावतां प्राणापानयोजुहोम्य-
क्षतमसि प्रपितामहानां श्रेष्ठा अमुचामुस्मिन् लोक इति ।

‘इतरत्’ अग्नौकरणावशिष्टमन्नं, ‘ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य’ पित्र्यविप्र-
पात्रेषु प्रक्षिप्य । तदेवमेतेन वचनसन्दर्भेण परिवेषणात् पूर्वमेव
पात्रालम्भन-जपौ अग्नौकरणशेषे चाङ्गुष्ठावगाहनमुक्तं ।

प्रचेतसा तु पात्रालम्भ-जपाङ्गुष्ठावगहनानि परिवेषणात्पश्चादे-
वोक्तानि ।

सर्वञ्च प्रकृतं दत्त्वा पात्रमालम्भ्य मञ्जपेत् ।

‘प्रकृतं’ प्रस्तुतश्राद्धार्थतया सम्पादितं भक्ष्यभोज्यादिकं सर्वं,
‘दत्त्वा’ परिवेष्य, जपेत् । पृथिवी ते पाचमित्यादीति शेषः ।
नागरखण्डेऽपि ।

इष्टमन्नं ततो दत्त्वा पात्रमालम्भ्य मञ्जपेत् ।

‘ततः’ इत्यग्नौकरणशेषप्रतिपत्त्युत्तरकालं । ‘इष्टं’ पितृणां दिजा-
नाञ्च अपेक्षितं ।

अत्र जप्यं प्रतीकेनाह याज्ञवल्क्यः ।

दत्त्वाहं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणं ।

हविर्दं विष्णुरित्यन्ने दिजाङ्गुष्ठं निवेशयेत् ॥

पैठीनशिक्षु समयं मन्त्रमाह ।

पृथिवी ते पाचं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य सुखेऽमृतं जुहोमि स्वधा,
इदं विष्णुर्विचक्रम इत्यनेनाङ्गुष्ठमन्त्रे चोदके चावधाय ।

अत्र केचिदन्त्रे निवेशितस्याङ्गुष्ठस्य प्रचालनार्थं उदके अवधान-
मिति व्याचक्षते । अन्ये तु भोजनार्थं पूर्वमेव परिविष्टेऽत्र इव
पानार्थं पूर्वमेवोपनीतं उदकेऽवधानमित्याहुः । तदेतन्मतद्वयमपि
दृश्यते । मानवमैत्रायणीयसूत्रे त्विदं विष्णुरित्यनयर्चाङ्गुष्ठस्य ग्रहणं,
विष्णुर्विचक्रम इति ब्राह्मणानामङ्गुष्ठमादाय विष्णो हव्यं रक्षस्वेति
वैश्वदेविके, विष्णो कव्यं रक्षस्वेति पित्र्ये निवेशोदकं पाणौ प्रदायेति ।

यमस्त्राह ।

विष्णो हव्यञ्च कव्यञ्च ब्रूयात् रक्षेति च क्रमात् ।

वारिष्वयप्रदक्षेपु तमङ्गुष्ठं निवेशयेत् ॥

विष्णो हव्यं रक्षस्वेति दैवे ब्रूयात्, विष्णो कव्यं रक्षस्वेति पित्र्ये
ब्रूयादित्यर्थः । 'तमिति पूर्वमन्त्रे निवेशितं । 'अयप्रदक्षेपु' ब्राह्मणाय
स्नापितेषु अन्नवत् पूर्वमेव परिविष्टेषु वा ।

अतएव ब्रह्मपुराणे ।

अथ दत्त्वा समग्रान्तु जलान्तं भोजनं क्रमात् ।

विश्वेभ्यस्त्वय देवेभ्यः कुर्याच्च प्रतिपादनं ॥

द्विजाङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु पटेन्मन्त्रञ्च वाग्यतः ।

पृथिवी ते पात्रमित्यन्नममृतं चिन्तयेत् पठन् ॥

विष्णो हव्यमिदं रक्ष मदीयमिति कौर्त्तयेत् ।

पुनस्तेनैव मन्त्रेण पित्र्यभ्यश्च निवेदयेत् ।

एकैकस्थाय विप्रस्य गृहीत्वाङ्गुष्ठमादरादिति ॥

‘भोजनमिति भोज्यं भक्ष-भोज्य-लेह्य-चोद्य-पेषादिकं, ‘दत्त्वा’ परिवेश्य, ‘प्रतिपादनं’ त्यागः । द्विजाङ्गुष्ठं गृहीत्वेत्यादिना त्यागपूर्व-मनुष्ठेया तदितिकर्तव्यतोका ।

शङ्ख-लिखिताभ्यान्वङ्गुष्ठनिवेशने जानुपातनं पितृध्यानञ्चोक्तं । अङ्गुष्ठमुपयन्वेदं विष्णुरिति जानु निषद्य भूमौ पितृन् ध्यायन्ननयेति ।

एतच्च पित्र्ये दैवे विश्वान् देवान्ध्यायन्निति वेदितव्यं । जानुनस्तु निषदनं दैवे दक्षिणस्य, पित्र्ये वामस्येति विभागेन प्रत्येतव्यं । एतच्च सर्वेषां दैव-पित्र्यधर्माणामुपलक्षणार्थं ।

कालिकापुराणेऽन्नमध्येङ्गुष्ठस्य भ्रामणमुक्तं ।

धृत्वाङ्गुष्ठं द्विजानान्तु आवर्त्त्याज्यमधुमुते ।

पृथिवी त इतिमन्त्रेण इव्य-कथ्ये च रचयेत् ॥

‘पृथिवी त इत्यनेन पृथिवी ते पाचमित्यादि इदं विष्णुरित्यादि विष्णो इव्यमित्याद्यन्तमुपलक्षितं । एतच्च सर्वे जज्ञा द्विजानामङ्गुष्ठं परिविष्टे घृत-मधुमुतेऽन्ने ‘आवर्त्य’ परिभ्राम्य’ तदन्नकृतेनाङ्गुष्ठेन राक्षसा-दिभ्यो रचयेत् ।

विष्णुर्ह्यङ्गुष्ठरूपेण तस्य चान्नस्य रचिता ।

तदाह यमः ।

अङ्गुष्ठमाचो भगवान् विष्णुः पर्थ्यटते महीं ।

राक्षसानां वधार्थाय कोमेऽस्य प्रहरिष्यति ॥

तस्मात् आह्वेषु सर्वेषु अङ्गुष्ठगच्छणं स्मृतं ।

निरङ्गुष्ठान्तु यत् आहं वहिर्जानु तु यद्धृतं ।

तत्सर्वमसुरैर्भुक्तं सर्वमेवासुरं भवेत् ॥

हारीतोऽपि ।

निरङ्गुष्ठन्तु यत् आहं न तत्प्रीणाति वै पिहन् ।

तस्मादङ्गुष्ठमाक्रम्य जपेन्मन्त्रं समाहितः ॥

इदं विष्णुर्विचक्रम इति ।

यथाचं निहितं पात्रे पिहितं तदधीयसा ।

अक्षतं स्थानमायाति तददङ्गुष्ठमंक्षतं ॥

अङ्गुष्ठग्रहणे मन्त्रान्तरं तद्भामणे विशेषश्लोकः पिप्पलादसूत्रे ।

अङ्गुष्ठमुपयमन् पात्रे प्रदक्षिणं दैवेऽपमद्यं पित्रे अतो देवा अवन्तु
नोधतो विष्णुरिति जपेज्जानुनी विभज्य भूमाविति ।

‘अपमद्यं’ अप्रदक्षिणं । अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे
पृथिव्याः सप्तधामभिरित्ययं मन्त्रः अत्र प्रतीकेनोपदिष्टोऽयम् ।
अयमपि पूर्वाक्तवैष्णवयजुःशिरस्क एव प्रयोज्यः । ‘जानुनी भूमौ
विभज्येत्यत्र दक्षिणं जानु दैवे, सव्यन्तु पित्र्य इति विभागोऽनु-
सन्धेयः, न तु जानुद्वयमप्येकैकचेति ।

कौशिकसूत्रे ।

अङ्गुष्ठमुपयम्य प्रदक्षिणं दैवे अपमद्यं पिहन् इदं विष्णुरिति
जपेज्जानु निषद्य भूमाविति ।

अङ्गुष्ठग्रहणे विशेषान्तरं धौम्येनोक्तं ।

परिवृत्य दिजाङ्गुष्ठं दिजस्थाने निवेशयेत् ।

राक्षसं तद्भवेदेव पिहन् नोपतिष्ठते ॥

स्वभावस्थितेरन्यथाकरणं ‘परिवर्त्तनं’ । अतो दिजहस्तं ‘परिवृत्य’
उत्तानीकृत्य, अङ्गुष्ठं न निवेशयेत् इत्युक्तं भवति । यजमानेनापि

नमो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यक्षमादौ प्राङ्मुखयोर्निवेदयेत् पित्रे
पितामहाय प्रपितामहाय च नामगोवाभ्यामुदङ्मुखेषु ।

नमो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यनेन शब्देन निवेदनवाक्यैकदेश एवायं
निवेदनीयनिर्देशरहितत्वात् । 'प्राङ्मुखयोरिति वैश्वदेविकद्विजयोः ।
अनयोश्चापसव्येनाह्वनौयस्थानीयतयोपदेशात् । त्यज्यमानर्हविरधि-
करणभृतत्वेन सप्तम्याः प्रयोगः । 'आदाविति पित्र्यविप्रापेक्षया, अनेन
पित्र्यविप्रेषु पश्चादिति लभ्यते । तत्रापि पित्रे पितामहायेत्यादिना-
र्यात् प्रयोगवाक्यैकदेशोदर्शितः । एतच्चान्ननिवेदनं करग्रहीततिलम-
हितोदकप्रक्षेपेण कार्यं । तथा पित्र्यविप्रेषु स्वधाशब्दान्तेन वाक्येन ।
तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ।

नमो विश्वेभ्य इति च सतिलेनोदकेन च ।

प्राङ्मुखेषु च यदन्नं तदन्नमुपमन्त्रयेत् ॥

उदङ्मुखेषु यदन्नं नाम-गोचप्रकीर्त्तनैः ।

मन्त्रयेत् प्रयतः प्राज्ञः स्वधानैः सुममाहितः ॥

यदन्नं यत्परिविष्टं तन्नमो विश्वेभ्य इत्यादिना त्यागवाक्यात्मकेन
'मन्त्रयेत्' प्रकाशयेत् । पित्र्येषु तु यत्परिविष्टं तत्त्यागवाक्यावयवभूतैः
स्वधाशब्दान्तेर्नामगोचप्रकीर्त्तनैर्मन्त्रयेत् ।

इह वैश्वदेविकेऽन्ननिवेदनवाक्यस्य स्वाहान्तां, पित्र्ये च स्वधान्तां,
निवेदनीयनिर्देशकं शब्दश्च, निवेदनकाले पाचालम्बनश्चाह्वाविः ।

हस्तेनामुक्तमन्त्राद्यमिदमन्नमुदीरयेत् ।

स्वाहेति च ततः कुर्यात्स्वसन्ताविनिवर्त्तनं ॥

तथा ।

गोच-सम्बन्ध-नामानि ददमन्नं ततः स्वधा ।

पितृकमादौर्येति स्वसन्तां विनिवर्त्तयेत् ॥

‘स्वसन्तां’ स्वत्वस्य सद्भावं, ‘विनिवर्त्तयेत्’ मनःकरणकस्वत्वत्या-
गवाचकं नमेति प्रयुञ्जीतेत्यर्थः । ‘अमुक्तमिति स्पृश्यमानं’, हस्तेनेत्यत्र
सव्येनेति वेदितव्यं । ‘दक्षिणस्य त्यागार्थ्यादकधारणे आप्रियमाणत्वात् ।
‘अन्नाद्यमित्यन्नाद्यधारणार्थं पात्रं न तु साक्षादन्नं । अत एव चतुर्वि-
ंशतिमते “पात्रालम्भं द्विजः कुर्यादिदं वोऽन्नमितीरयन्निति ।

अत्र दैवे पात्रालम्भे त्यागजलप्रक्षेपे च देवतौर्धसम्बन्धस्यागवाको
च ईकारयोगः स्वधाशब्दान्ते नमःशब्दोष्णुक्तो ब्रह्मपुराणे ।

ततोमधु-घृताक्तन्तु सेष्णमन्नं तिलान्वितं ।

गृहीत्वा देवतौर्धेन प्रणवेनैव तत्पुनः ।

एतदोऽन्नमिति ह्युक्त्वा विश्वान् देवान् संजपेत्^(१) ॥

परिविष्टमन्नं मधु-घृत-तिलान्वितं कृत्वा पात्रालम्भद्वारेण सव्यक-
रस्य देवतौर्धेन गृहीत्वा प्रणवपूर्वकं विश्वान् देवाननुकीर्त्त्य एतदो-
न्नमित्यन्ननिर्देशकृत्वा विश्वान् देवान् संजपेत् । एतदोऽन्नमित्येतदि-
दमन्नमित्यनेन सह तुल्यार्थत्वादिकल्प्यते । एतद्व इति निर्देशादाम-
न्लणविभक्त्या देवतानिर्देशोऽत्र विवक्षितः ।

अतएवास्मिन्नेव पुराणे पित्र्यान्नत्यागवाको स्पष्टमेवैतद्विभक्ति-
प्रयोगः प्रतिपादितः ।

पितृभ्यश्च ततोदद्यादन्नमामन्त्रेण तु ।

अमुकामुकगोचैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नम इति ॥

नचाक्षदाने चतुर्थी स्यादित्यनेन विरोधोऽस्य शङ्कनीयः, आमन्त्र्य
तुभ्यमित्यभिधानात् । अमुकामुकगोत्रेत्यस्यापि पित्रे पितामहाद्ये-
त्यादिना सह तुल्यार्थत्वादिकल्प एव ।
साङ्ख्यानग्रन्थे ।

अन्नं चासावेतत्त इत्यनुदिश्य भोजयेत् ।

कठसूत्रे ।

पृथिवी ते पात्रमिति मङ्गल्यं कृत्वा मुष्मै स्वधा नमोऽऽमुष्मै स्वधा
नम इति यथास्त्रिंशन्मनुमन्य भोजयेत् ।

इत्यन्नमङ्गल्यः ।

अथ पात्रालम्भादिप्रयोगः ।

तत्र दैवधर्मयुक्तः कर्त्ता पूर्वं प्रथमोपवेशित-वैश्वदेविक-दिज्ञपात्र-
स्थितमन्नं सप्रणवव्याहृतिपूर्विकया सावित्र्या प्रोक्ष्योत्तानाभ्यां कराभ्यां
पात्रमालभमानः पृथिवी ते पात्रमित्यादिकं स्वाहान्तं मन्त्रमुक्त्वा
अतो देवा अवन्तु न इत्येतामिदं विष्णुर्विचक्रम इत्येतां वा अचमुच्चा-
र्यानुत्तानेन दक्षिणकरेणानुत्तानमेव दिज्ञाङ्गुष्ठं गृहीत्वा विष्णोर्हृत्वं
रक्षस्वित्यनेन वैश्वदेवेन यजुषाञ्चे निवेशयेत् । ततो यव-कुशाञ्चितमुदकं
गृहीत्वा वामेन करेण पात्रं स्पृशन् पुरुरव-आर्द्रवःसंज्ञका विश्वेदे-
वा देवता इदमन्नं हव्यं ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थं गयेयधूः शङ्ख-चक्र-
गदाधरो भोक्ता सौवर्णपात्रमित्यभिधाय पुरुरव-आर्द्रवःसंज्ञकेभ्यो
विश्वेभ्यो देवेभ्यः सोपस्करं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं च ब्राह्मणमग्निपर्या-
प्रमिदमन्नं स्वाहा नमो नम ऐतद्वदिति तदुदकं देवतीर्येन भूमौ
निक्षिपेत् । अनन्तरं क्रमेण द्वितीयादिषु वैश्वदेविकद्विजेषु एव-

मेव पात्रालम्भादिकमन्नत्यागानां कुर्यात् । तदनन्तरं पिचधर्मयुक्तः
कर्त्ता स्वाहाशब्दस्थाने स्वधाशब्दं हव्यशब्दस्थाने कव्यशब्दं च प्रजुव्य
प्रथमोपविष्टपित्रदिजपात्ने पूर्ववदङ्गुष्ठनिवेशनानां कृत्वा दिगुण-
भग्नकुशत्रयसहितं सतिलं जलं दक्षिणकरे गृहीत्वा सव्यकरेण पाच-
मालभमानः अमुकगोत्रासत्पितरोऽमुकशर्माणः सपत्नीका वसुरु-
पा देवता इत्यभिधाय गदाधरोभोक्ता इत्यन्तं पूर्ववदनुकीर्त्य राजतं
पात्रमिति चोक्त्वा गोत्रेभ्योऽमुकशर्मभ्यः सपत्नीकेभ्यो वसुरूपेभ्य इत्य-
भिधाय सोपस्कारं परिविष्टं परिवेष्ट्यमाणं च ब्राह्मणदक्षिणपदात्त-
मिदमन्नं स्वधा नमो नम ऐतत्सदित्युच्चार्य तदुदकं पिबतौर्ध्वेन
भूमौ निक्षिपेत् । एवं क्रमेण पैतृकदिजेषु त्यागं कृत्वा पितामह-
नाम्ना रुद्ररूपानुकीर्त्तनेन च पैतामहदिजेषु प्रपितामहनाम्ना
आदित्यरूपानुकीर्त्तनेन च प्रपितामहेषु दिजेष्वपि कृत्वा स्त्रीय-
स्त्रीयनाम्ना वस्त्रादिरूपानुकीर्त्तनेन च मातामहदिजेषु कुर्यादिति ।

इति पात्रालम्भादिप्रयोगः ।

अथ सावित्रीजपादि ।

तत्र पारस्कारः ।

सङ्कल्प्य पित्रदेवेभ्यः सावित्री-मधुमज्जपः ।

आहूतं निवेद्यापोशानं जुषप्रैषोऽथ भोजनं ॥

देवेभ्यः पित्रभ्यश्चान्नं 'सङ्कल्प्य' यथोक्तविधिना त्यक्त्वा, 'सावित्री'
सवित्रदेवत्यां गायत्रीं, मधुमतीं च जप्त्वा आहूतं च निवेद्य दर्शयिष्य-
माणेन प्रकारेण आहुत्याच्छिद्रवाचनं कृत्वापोशानजलं च दिजकरे
दत्त्वा जुषध्वमिति प्रैवेण भोजयेत् ।

अथ मधुसम्पर्करणे मधुमतीभिरनुमन्त्रणे च लिङ्गदर्शनं ब्रह्म-
पुराणे

तिलपूतं पितृष्वन्नमाव्यपूतं मधूक्षितं ।

मन्त्रितं पृथिवीत्येवं मधुवातेत्यृचं जगौ ॥

जगौ वराहः ।

एतत् मधुशेचनादिकमच्छिद्रवाचनप्रकारश्चाह यमः ।

अन्नं मधुमयं कृत्वा मधुवातेति मन्त्रितं ।

अन्नहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनञ्च यद्भवेत् ।

सर्वमच्छिद्रमित्युक्त्वा ततो यत्नेन भोजयेत् ॥

अच्छिद्रमित्युक्तानन्तरं जायतामिति प्रयोक्तव्यं । दौघाद्यनेना-
च्छिद्रं जायतामिति प्रयोगस्य दर्शितत्वात् । अत्र जायतां सर्वमच्छि-
द्रमिति विप्रैर्वक्तव्यं । अभ्यर्थनस्यैतदाक्यप्रवृत्त्यर्थत्वात् । एतच्चापोशान-
दानात् पूर्वमेव कर्त्तव्यं । पश्चात्करणे हि प्रचेतसा दोषस्योक्तत्वात् ।

आपोशानकरायाणामच्छिद्रस्य तु भाषणात् ।

निराशाः पितरोयान्ति देवैः सह न संशयः ॥

अत्र याज्ञवल्क्यः सावित्रीजपस्य व्याहृतिपूर्वकत्वमाह ।

सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति तृचं ।

जप्त्वा यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः ॥

यथासुखञ्जुषधमिति वाच्यमित्यर्थः ।

मानव-मैवायणीयसूत्रे तु प्रणवपूर्वकत्वं व्याहृतिस्वरूपं गायत्र्या-
न्तिरभ्यास इत्यादयोविशेषाः प्रदर्शिताः । ॐ भूर्भुवः स्वस्तु सवितुरिति
त्रिरुक्ता मधुवाता ज्ञातायत इति तृचं मध्विति त्रिरुक्ता प्रीयन्ता

पितरः पितामहाः प्रपितामहा वाग्यतः सन्निष्ठतमान्यत्रानि दद्यात् ।

प्रचेतास्तृपोशानदानानन्तरं सावित्रीजपमाह ।

अपोशानं प्रदायाथ सावित्रीं त्रिजपेदथ ।

मधुवाता इति श्रुचं मध्वित्येतत्त्रिकं तथा ॥

कात्यायनोऽप्यपोशानदानानन्तरमेव चिः सकृदा गायत्रीजपमाह ।

अपोशानं प्रदायाथ जपेद्व्याहृतिपूर्विकां ।

गायत्रीं चिः सकृदेति ।

अतश्च गायत्रीजपादिकं स्वयच्छास्त्राद्यनुसारेणापोशानदानात्पूर्वं पश्चादा कर्त्तव्यं ।

ब्रह्मपुराणे तृपोशानदानात्पूर्वं तिलादिविकिरणमप्युक्तं ।

तिलयुक्तञ्च पानीयं सकुशन्तेषु चागतः ।

विकिरेत् पितृभ्यस्तेभ्यो जपन्नपक्षता इति ।

तेभ्योदद्यादपोशानं भवन्तः प्राशयन्त्विति ॥

अपोशाने च क्रियमाणे भुवि बलिप्रक्षेपो न कार्यः ।

तथा च भरद्वाजः ।

पितृणामन्नमादाय बलिं यस्तु प्रयच्छति ।

स्तेन ब्राह्मणस्तेन स सर्वस्तेष्वहम्भवेत् ॥

‘पितृणामन्नं’ दैव-पितृभ्यमुपकल्पितमन्नं । अतस्त्रागात् पूर्वमपि चित्रगुप्तादिभ्यो बलिर्न देयः ।

अत एवाविः ।

दत्ते वाप्यथवादत्ते भूमौ योनिचिपेदलिं ।

भोजनात् किञ्चिदन्नायं धर्मराजाय वै बलिं ।

दत्त्वा चित्रगुप्ताय विप्रस्यौर्यमवाप्नुयात् ॥

अथ भोजनप्रैषे विशेषो वाराह-विष्णुपुराणयोः ।

ताऽत्रं मृष्टमत्यर्थमभौष्टमतिमंस्कृतं ।

दत्त्वा जुषध्वमिच्छातो वाचमेतदनिष्टुरं ॥

मार्कण्डेयपुराणे तु ।

भाजनालम्भनं कृत्वा दत्त्वा चान्नं यथाविधि ।

यथासुखं जुषध्वं भोरिति वाच्यमनिष्टुरम् ॥

अथ च “यज्ञश्चरो हव्यधमस्तकव्य-भोक्ताव्ययात्मा हरिरीश्वरोऽथ । तस्मिन्निधानादपयान्तु मद्योरचांस्यशेषाण्यसुरास्य सर्वं” इत्युच्चार्य “पितृ-स्वरूपी भगवान् यज्ञपुरुषः प्रीयतां” इति चाभिधाय कुश-तिलयुक्तं जलं दक्षिणकरेण ब्राह्मणमसौपे भूमावासिच्य दिजाक्षमः कुर्यादि-तिमिष्टाचारादवगन्तव्यं ।

आह व्यासः ।

जुषध्वमिति ते चोक्ताः सम्यग्निधृतभाजनाः ।

कृतमौनाः समश्रौयुरपोशानादनन्तरं ॥

अत्रानिषिद्धनित्यभोजनविधिप्राप्तं प्राणाज्जतिपक्षमपि कर्तव्य-मेव । अथ यजमानः “पिता-पितामहस्येत्यादीनां जपप्रकरणे प्रद-र्शितानां मन्त्राणां जपं कुर्यात् ।

आह कात्यायनः ।

अश्रक्तु जपेत्प्राज्ञतिपूर्वां गायत्रीं सप्रणवां सकृत्त्रिंशं रक्षोघ्नान् पितृमन्त्रान् पुरुषसूक्तमप्रतिरथमन्यानि च पवित्राणीति ।

एतच्च जपप्रकरण एव व्याख्यातप्रायं ।

वाराह-विष्णुपुराणयोः ।

रत्नोन्नमन्त्रांश्च जपेत्^(१) भूमेरास्तरणं तिलैः ।

कृत्वा ध्येयाः स्वपितरस्तएव द्विजसन्तमाः ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

अकुटुम्बश्च नरोदद्यात् संस्तवेन प्रलोभयन् ।

रत्नोन्नांश्च जपेन्मन्त्रान् तिलैश्च विकिरेत्तद्द्वौ ॥

अथ यजमानो ब्राह्मणान् भोजयेत् भक्तभोज्यादीनि नाप्रयच्छन्
न प्रेक्षेत । मुञ्जमुञ्जः प्रयच्छन् याचितं प्रयच्छन्नाप्रयच्छन् विविधान्न-
गुणकीर्तनेन प्ररोचयन् ददामीत्यवदत् शनैरुदीर्य किञ्चित् किञ्चिद-
ग्रयन् हविर्गुणान् पृच्छन् अन्तरान्तरास्त्रादु शिगिरस्त्वच्छं पयः पाय-
यन् भुञ्जानानवलोकयन् श्रद्धधानः पिबन् ध्यायन् काम-क्रोध-
लोभ-मोह-दम्भाहङ्कार-मत्सर-परुषभाषण-दैन्याश्रुपातादीन् अकुर्वन्
अनन्यमनाः शनैः शनैः भोजयेदित्येवमादयो भोजयित्वनियमास्तुप्रक-
रणोक्ता अनुसन्धेयाः । भुञ्जानैश्च ब्राह्मणैर्मौनिभिरितस्ततोऽनवलोकय-
द्भिर्भाजनव्यापारव्यतिरिक्तमिन्द्रियचापल्यमकुर्वद्भिः क्रोध-हास-वास-
विस्मयविधुरैः पादेन पादपादुकामनाद्यनाकमद्भिः अकृतजानुनिपातनैः
परस्परमस्पृशद्भिः प्रमादात् स्पर्शं भोजनमत्यजद्भिर्हस्तसङ्केतेनापि हवि-
र्गुणानकथयद्भिः पानौषपाचादिव्यतिरेकेण भृतत्वात् पात्रमनुद्वर-
द्भिरविमुक्तभाजनैः अवहिःकनैरवहिर्जानु-करैरवहिष्कृताङ्गुष्ठतर्जनी-
यामयादिभिरकृतफूत्कृतादिशब्दैरपीतावग्नितृपायिभिरखादिताडुर्गिष्ट-
खादिभिर्मुखादिगलितदन्तच्छिन्नावशेषश्च पात्रेऽन्नमखापयद्भिर्मुख-

भारतेनोष्णमकुर्वद्भिरनिष्टीवद्भिर्गामहस्तेनान्न-शिरश्चरण-वस्तीन् पादेन
भोजनभाजनश्चासृशद्भिरनतिमात्रभोजिभिर्दधि-मधु-दुग्ध-सक्तु-सर्पि-
र्वर्जमसर्वाग्निभिर्भाक्तव्यमित्येवमादयोभोक्तृनियमास्तत्प्रकरणोक्ता वेदि-
तव्याः ।

इति सावित्रीजपादि ।

अथ विकिरादि ।

तत्र तावत्कर्म-विधौ ।

आह धर्मः ।

केषाञ्चिदिकिरः पूर्वं हस्तिप्रश्नस्तथापरः ।

प्रश्नपूर्वमयान्येषां विकिरस्तदनन्तरं ॥

अमृतापिधानात्पूर्वञ्च केषाञ्चिदिकिरो मतः ।

अन्येषान्तु ततः पश्चाद्विदुषामिति सन्मतं ।

गायत्र्यादिजपात्पूर्वं केषाञ्चित्तदनन्तरं ॥

अमृतापिधानात्पश्चादिप्रश्नात् गायत्र्यादिजपात्पूर्वं विकिर इत्येतं
पञ्चमाश्रित्याह कात्यायनः ।

हस्मान् ज्ञात्वान्नं प्रकीर्य सक्तुसक्तुदपोदत्वा पूर्वं गायत्रीं जप्त्वा
मधुमतीर्मधुमध्विति च हस्ताः स्तेति पृच्छति हस्ताः स्तेत्यनुज्ञातः शेष-
मन्नमनुज्ञाप्येति हस्मान् ब्राह्मणाननुमानेन विज्ञाय प्रकृतसर्वजातीयम-
न्नमेकस्मिन् पात्रे गृहीत्वा वक्ष्यमाणसंस्कारयुक्तायां सुवि प्रकीर्य विरलं
प्रक्षिप्य पात्रमौनोभयविमोचनार्थं अमृतापिधानमसीत्येतन्मन्त्रेण
प्राप्य सक्तुसक्तुदपः प्रदाय चिः सक्तुदा गायत्रीं मधुवातेत्यादिश्लक्वयञ्च
जप्त्वा मधुशब्दश्च त्रिरक्ता हस्ताः स्तेतिविप्रान् यजमानः पृच्छेत् ।

अत्र हस्तिभवेदनस्य दृष्टप्रयोजनानुपलम्भात् सर्वत्र प्रश्नेषु पङ्क्ति-
मूर्द्धन्य एव प्रष्टव्यः न पुनः सर्व एव प्रष्टव्या इत्येवंविधिनिश्चयः । न
चाहप्रत्वेन विज्ञातेभ्यः पुनरब्रवीत्यत इति हस्तिभवेदनस्य प्रयोजनं
वाच्यं । हस्तान् ज्ञात्वैव पात्रविमोचनार्थं गृह्यस्य दत्तत्वात् । विकल्पे
चैकस्मिन्नपि वज्रवचनं पूजार्थं ।

अबोच्यते ।

सत्यप्यदृष्टार्थत्वे वज्रवचनोपदेशात्सर्वे प्रष्टव्याः यस्तु विकल्पः
सोऽन्यविषयोऽस्तु । तैश्च हस्ताः सा इत्युक्ते शेषमहं किं क्रियतां इति
अन्नशेषविनियोगानुज्ञाभ्यर्थने कृते विप्रैः श्रेष्ठैः सह भुज्यतां अस्मभ्य-
न्दीयतामिति चोक्ते सति पिण्डान् दद्यादित्युत्तरेण सम्बन्धः । अत्र
ब्राह्मणा यदिधिविनियोगमभ्यनुजानीयुस्तद्विधं कुर्यात् ।

तथा च यमः ।

ततोभुक्तवतां तेषां अन्नशेषं निवेदयेत् ।

यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादनुज्ञातस्तु तैर्द्विजैः ॥

हृदस्यतिरपि ।

पृच्छेद्विप्रांस्ततोस्तु यत् ब्रूयुस्तस्माच्चरेदिति ।

नागरखण्डे ।

हस्तान् ज्ञात्वा ततोविप्रानग्रे अन्नं परिचिपेत् ।

अग्निदग्धाश्च य इत्यादि ।

सहस्रहृदपोदत्त्वा गायत्रीचितयं जपेत् ।

मधुवातेति सहस्रैर्वा ततः पृच्छेत् द्विजोत्तमान् ॥

हस्ता म्य इति राजेन्द्र अनुज्ञां प्रार्थयेत्ततः ।

बन्धूनां भोजनार्थाय शेषस्यान्नस्य भक्तिमान् ।

गोभिलोऽप्याह ।

दत्तान् ज्ञात्वा अन्नं प्रकीर्य अग्निदग्धा इत्यादि सक्तसक्तदपो
दत्ता पुनरपि मधुवातेति जपेत् । मधुवातेत्येतत्कात्यायनाद्युक्तस्य
गायत्र्यादिजपस्योपलवकं ।

कौशिकसूत्रेऽपि ।

दत्तान् ज्ञात्वा अन्नं प्रकीर्य दत्ता चापः सक्तसक्तदिति ।

वाराहपुराणे ।

दक्षेण तेषु विप्रेषु विकिरेदन्नं महीतले ।

दद्यादाचमनार्थाय तेभ्योवारि सक्तसक्तत् ॥

कूर्मपुराणेऽपि ।

ततोऽन्नमुत्तुजेद्भुक्तेष्वयतोविकिरन् भुवि ।

विकिरन्नित्यनेन पिण्डीभूतस्य निक्षेपो निवर्तते ।

अत्र गायत्र्यादिजपस्य तस्मिन्निप्रश्नस्तदनन्तरं ऋष्यदूषदानमित्येवं का-
त्यायनाद्यक्तकमविपरौतं क्रममाश्रित्याह याज्ञवल्क्यः ।

आदक्षेत् पवित्राणि जप्त्वा पूर्वजपं तथा ।

अन्नमादाय दत्ताः स्य शेषश्चैवानुमन्य च ।

तदन्नं विकिरेद्भूमौ दद्याच्चापः सक्तसक्तत् ।

‘पूर्वजपं’ सव्याहृतौकां गायत्रीमित्यादिना प्रतिपादितं । अत्र
गायत्री-मधुमत्यादेरुच्चारणं यथा ब्राह्मणाः शृण्वन्ति तथा कार्यं ।
तथा च शङ्ख-लिखितौ ।

गायत्रीमन्त्राद्य दत्तान् ज्ञात्वा शेषमन्नमनुज्ञाय प्रकृताद विकिरं

कुर्यात् । दप्तान् ज्ञात्वा गायत्रीमनुश्राव्येत्यवयः । अस्त्रानन्तरं मधु-
मतीश्रावणं कर्त्तव्यं ।

तथा च शौनकः ।

दप्तान् ज्ञात्वा मधुमतीः श्रावयेत् ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

पृष्ठैस्तृप्तैश्च दप्ताः स्य दप्ताः स्य इति वादिभिः ।

अनुज्ञातो नरस्त्वन्नं विकिरेद्भुवि सर्वतः ।

तद्त्वाचमनार्थाय दद्यादग्निः सक्तत् सक्तत् ॥

व्यासः ।

दप्ताः स्य इति पृष्ठास्ते ब्रूयुस्तृप्ताः स्य इत्ययः ।

ब्रह्मपुराणे ।

भुक्तवत्सु च विप्रेषु पृष्ठा दप्ताः स्य इत्ययः ।

दप्ताः स्मेति सक्तदेवो ददौ मौनविमोचनं ॥

मौनविमोचनार्थाय गण्डूषार्थमपोददौ, यज्ञवराह इत्यर्थः ।

मानवमैत्रायणीयसूत्रे ।

दप्ताः स्य इति पृच्छति दप्ताः स्य इत्युक्तः सक्तदाचान्तेषु भूमौ
विकिरं निनयेत् ।

सौरपुराणे ।

विकिरं प्रलिपेत्पश्चात् शेषमन्नमथोवदेत् ।

ब्रह्मपुराणे तु पूर्वं गण्डूषोदकदानं ततः प्रश्नोत्तराणि ततो
विकिरं इत्येतत्क्रममाश्रित्योक्तं ।

दत्त्वास्तृतापिधानञ्च विप्रेभ्यश्च सक्तत् सक्तत् ।

किञ्चित्सम्पन्नमेतन्मे भो विप्रा इति तान् वदेत् ॥

ते च प्राहुः सम्पन्नं स च तान् पुनराह च ।

अन्नैर्भवन्तकृप्राः स्य हप्राः स्मेति वदन्ति ते ॥

स तानाह पुनः शेषं क देयञ्चान्नमित्यपि ।

शिष्टेभ्योदौयताञ्चैव तदिदं प्रवदन्ति ते ॥

अथ हप्रांसु तान् ज्ञात्वा भूमावेवान्नमुत्सृजेत् ॥

बोधायनसूत्रे ।

हप्राणप आचमय्यानुज्ञाप्यान्नशेषं संप्रकिरन्ति ये अग्निदग्धा इति ।

इति क्रमविधिः ।

अथ प्रश्नोत्तरप्रपञ्चः ।

तत्राह प्रचेताः ।

हप्राः स्य हप्राः स्मः प्रभूतं प्रभूतमित्युक्तवन्त इति ।

अत्रैकः प्रभूतशब्दः प्रश्नः, द्वितीयस्तत्तरं ।

विष्णुश्रुत्यायनौ प्रश्नान्तरमाहृतुः ।

सम्पन्नं पृष्ट्वा च विकीर्येति ।

अथ चार्थादुत्तरमध्येव विधङ्गम्यते ।

विष्णुधर्मोत्तरे त्वेतयोः प्रश्नोत्तरयोः पूर्वोक्ताभ्यां प्रश्नोत्तराभ्यां सह

समुचितयोः प्रयोगो जानुपातनश्च दर्शितं ।

प्रष्टव्या ब्राह्मणा भक्त्या भूनिविष्टेन जानुना ।

हप्रा भवन्तः सम्पन्नं भवतां कश्चिदेव तु ॥

हप्राः स्मेति च तैत्तिरीयं सम्पन्नमिति चाप्यथ ।

दद्यादाचमनं भक्त्या अदधानः समाहितः ॥

कूर्मपुराणे ।

पृष्ठा तदन्नमस्यैव दधानाचामयेत्ततः ।

आचान्ताननुजानौयादभितोरस्यतामिति ॥

अचार्यादभिरताः स्म इत्युत्तरं गम्यते ।

इह आहुविशेषे प्रश्नोत्तरविशेष उच्यते ।

तत्र मैत्रायणौयसूत्रे ।

विकिरं प्रदाय दधान् स्वदितमिति पृच्छेत् सम्यन्नमित्याभ्युदयिक इति ।

हारीतः ।

दधान् स्वदितमिति पृच्छेत् स्वदितमिति प्रत्याहुः । स्वतमिति

दैवेष्ट्यायुष्यमिति स्त्रैरिष्ट्याचान्तेषु भूमौ विकिरं निनयेत् ।

आह विष्णुः ।

पित्र्ये स्वदितमित्येवं वाच्यं गोष्ठेषु सुश्रुतं ।

सम्यन्नमित्याभ्युदये दैवे रोचत इत्यपि ॥

इति प्रश्नोत्तरप्रपञ्चः ।

अथाचमनदानग्रहणप्रकारः ।

तत्राह विष्णुः ।

उदङ्मुखेष्वाचमनमादौ दद्यात् ततः प्राङ्मुखेऽपि ।

अन्नलिप्तं हस्तमप्रक्षाल्यैव गण्डूषग्रहणं कर्त्तव्यं । अस्नान्यायाकरणे

तु दोषमाह मरीचिः ।

हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूषं चः पिवेदविचक्षणः ।

आसुरन्तद्भवेच्छ्राद्धं पिबेष्टं नोपतिष्ठते ॥

भविष्यत्पुराणे ।

हस्तौ प्रचाल्य गण्डूषं यः पिबेदविचक्षणः ।

स तु दैवञ्च पिच्यञ्च आत्मानञ्चोपघातयेत् ॥

वराहपुराणे ।

हस्तं प्रचाल्य यः पश्चाद् पिबेद्भुक्ता द्विजः सदा ।

तदन्नमसुरैर्भुक्तं निराशाः पितरोगताः ॥

इत्याचमनदानग्रहणप्रकारः ।

अथ विकिरेतिकर्त्तव्यता ।

तत्र ब्रह्माण्डपुराणे ।

ततोविकिरणं कुर्याद्विधिदृष्टेन कर्मणा ।

‘विधौ’ शास्त्रे, ‘दृष्टेन’ उपलब्धेन, ‘कर्मणा’ इतिकर्त्तव्यतारूपेण ।

तत्र विकिरप्रदेश-तत्संस्कार-विकरणौघान्नस्वरूपसंस्काराः ।

तत्र पाद्म-मात्स्ययोः ।

ब्रह्मान् ज्ञात्वा ततः कुर्याद्विकिरं सार्ववर्णिकं ।

शेदकं चान्नमुद्धृत्य सतिलं प्रक्षिपेत् भुवि ॥

देवलः ।

ततः सर्वाशनं पात्रे गृहीत्वा विविधं बुधः ।

तेषामुच्छेषणस्थाने तेन पात्रेण निक्षिपेत् ॥

‘तेषां’ ब्राह्मणानां, ‘उच्छेषणस्थाने’ भोजनभाजनसमीपे ।

तथा च मनुस्मृति-मार्कण्डेयपुराणयोः ।

भुक्तवत्सु ततस्तेषु भाजनोपान्तिके नृप ॥

सार्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नौघाग्राह्य वारिणा ।

समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्नौविकिरन् भुवि ॥

‘सर्ववर्णिकं’ प्रकृतश्राद्धार्थमन्यादितपायसेदनापूप-सूप-शाका-
दिनानाजातीयं । अनेन विकरणीयान्नस्वरूपमुक्तं । ‘सन्नौय’ पाक-
भाजनेभ्यः श्लोकं श्लोकं समुद्धृत्यैकस्मिन् दद्यादिरूपे पात्रे संसृत्य,
“यद्यन्ननिवेदितं किञ्चित् पितृभ्यश्चाथ तत्र च । तस्मात् तस्माच्च
भागन्तु गृहीत्वा चमसे शुभे ॥” इति ब्रह्मपुराणाभिधानात् ।
‘चमस इति प्रशस्तपात्रोपलक्षणं । तिल-दर्भयुक्तेन वारिणा ‘आप्लाव्य’
प्रोक्ष्य । अनेन विकरणीयान्नसंस्कारोदर्शितः । ‘भाजनोपान्तिकइ-
त्यत्र पितृविप्रभाजनोपान्तिक इति ज्ञेयं ।

अत एव विष्णुधर्मोत्तरे ।

भुक्तवत्स्वय विप्रेषु विधिं मे गदतः शृणु ।

उदङ्मुखानां विप्राणां पुरतः सेदकन्ततः ॥

अचन्तु विकिरेद्भक्ष्या पितृभागस्तु स सतः ।

उदङ्मुखानां विप्राणां पुरतः सेदकं ततः ॥

उदङ्मुखानां विप्राणां सेदकं पूर्वमाख्यातेनार्थेन प्रलेपाधिकर-
णभूतभूमौ प्रोक्षणार्थेन जलेन सहितं । एतदुक्तं भवति “तिल-दर्भ-
सहितेनोदकेन भूमिं प्रोक्ष्य तथाविधेनैव च तेनान्नं परिप्लाव्य तस्यां
भूमौ तदन्नं विकिरेत्” इति । पितृणां प्रमौतानां सपिण्डादीनां भागः
हस्तिहेतुः । येषां येषामयं भागस्ते तु देवताप्रकरणे दर्शिताः । दर्श-
यिष्यमाणमन्त्रलिङ्गैश्च प्रत्येतव्याः । भूमिप्रोक्षणञ्च स्पष्टमेवाक्तं वायु-
पुराण-ब्रह्माण्डपुराणयोः । “प्रोक्ष्य भूमिमथोद्धृत्य पूर्वं पितृपरायणः” ।
तस्माच्च भुवि तिल-सहितदर्भास्तरणमुक्तं ब्रह्मपुराणे ।

उद्धिष्टे सतिलान्दर्भान् दक्षिणायान्निधापयेत् ।

‘उच्छिष्ट इत्युच्छिष्टमन्त्रिभ्यौ ।

विष्णुधर्मोत्तरे त्वन्नसंस्कारविशेष उक्तः ।

अन्नं सट्णमभ्युक्ष्य मामेचेत्वेति मन्त्रतः ।

‘सट्णम्’ उपरिनिहितदर्भं, तत् मामेचेत्वेति मन्त्रेणाभ्युक्ष्य ।

मन्त्रस्य ।

मामेचेत्वं वज्र मे पूर्त्तमस्य ब्राह्मणो मे जुपतामवाचं सहस्रधारम-
स्यतोदकं मे पुरतस्त्वेतत्परमे व्योमन्निति ।

कठसूत्रेऽपि ।

मामेचेत्वेति सट्णमन्नमभ्युक्ष्येति ।

विष्णुः ।

भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु दग्निमागतेषु मामेचेत्वेत्यन्नं सट्णमभ्युक्ष्या-
न्नविकिरणमुच्छिष्टायतः कुर्यात् ।

इति विकिरप्रदेश-तत्संस्कार-विकरणौयान्नस्वरूपसंस्काराः ।

अथ विकिरमन्त्राः ।

तत्रादौ वैश्वदेविकस्य विकिरस्य ।

आह गोभिलः ।

अशेमपाश्व ये देवा यज्ञभागविवर्जिताः ।

तेषामन्नं प्रदास्यामि विकिरं वैश्वदेविके ॥

एतन्मन्त्रप्रदेयस्य विकिरः लिङ्गाद्वैश्वदेविकसम्बन्धीति गम्यते ।

अतस्यायं तत्रत्यवैश्वेदिकधर्मयुक्तस्तदर्थद्विजोच्छिष्टभाजनसमीपे च
प्रदेयः । दैवतात्पिच्यविकिरात् पूर्वमनुष्ठेयः । अथञ्च वज्रमिः श्रिष्टे-
र्नानुष्ठीयतइति कैश्विदेव स्थाचारानुसारात्कार्यः ।

अथ पित्र्यस्य विकिरमन्त्राः ।

कठसूत्रे ।

अग्निदग्धाश्च ये जीवा इत्यन्नं विकिरेत् भुवि ।

आह प्रचेताः ।

दक्षिं बुद्धान्नमादाय सतिलं पूर्ववज्जपेत् ।

दक्षिं पृच्छेदनुज्ञातोये अग्नीति भुवि क्षिपेत् ॥

पिप्पलादसूत्रे ।

दक्षान् ज्ञात्वा ये अग्निदग्धा इति विकिरं कुर्यात् ।

बृहस्पतिः ।

उपस्पृष्टोदकानाञ्च ब्राह्मणानां तयायतः ।

सोदकं विकिरेदन्नं मन्त्रश्चेममुदाहरेत् ॥

अनग्निदग्धा ये जीवा येऽग्निदग्धाः कुले मम ।

भूमौ दत्तेन दण्यन्तु दक्षा यान्तु पराङ्गतिं ॥

कात्यायनः ।

येऽग्निदग्धा येऽनग्निदग्धा जीवा जाताः कुले मम ।

भूमौ दत्तेन दण्यन्तु दक्षा यान्तु परां गतिं ॥

गोभिलः ।

अग्निदग्धा जीवा येऽप्यनग्निदग्धाः कुले मम ।

भूमौ दत्तेन दण्यन्तु दक्षा यान्तु पराङ्गतिं ॥

पाद्मनाभस्योः ।

समुत्सृजेद्भुक्तवतामयतोविकिरन् भुवि ।

अनग्निदग्धास्तु ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम ।

भूमौ दत्तेन दृष्यन्तु दत्ता यान्तु पराङ्गतिं ॥
 येषां न माता न पिता न बन्धु-
 नं चास्त्रमिद्विर्न तथात्रमस्ति ।
 तत्तृप्तयेऽन्नं भुवि दत्तमेतत्
 प्रयान्तु लोकाय सुखाय ते तु ॥

ब्रह्मपुराणे ।

येऽस्मात्कुले तु पितरोऽनुपपिण्डोदकक्रियाः ।
 ये चाप्यकृतचूडास्तु ये च गर्भादिनिःसृताः ॥
 येषां दाहो न क्रियते अग्निदग्धाश्च येऽपरे ।
 भूमौ दत्तेन दृष्यन्तु तेऽपि यान्तु पराङ्गतिं ॥
 इति पित्र्यविकिरणमन्त्राः ।

विकिरप्रक्षेपानन्तरं करणीयमुक्तं ब्रह्मपुराणे ।

ततः प्रक्षाल्य हस्तौ च त्रिराचम्य हरिं स्मरेत् ।
 प्रेतभागं विष्टज्याथ प्रायश्चित्तोपशान्तये ॥
 सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीञ्च पठेत्तथा^(१) ।
 पठेन्मधुमतीः पुण्यास्तथा च मधुमध्विति ॥

अत्र वक्ष्यमाणानेकपदार्थव्यवहितप्रयोगापि विकिरप्रतिपत्ति-
 विंकिरसम्बन्धादेषैव प्रतिपाद्यते ।

तत्र तावत् प्रतिपत्तिकालमाह गौतमः ।

विकिरमुच्छिष्टैः प्रतिपादयेत् ॥

(१) नपेत्तयेति खं ।

‘उच्छिष्टैरिति महार्थे द्वतीया । तेनावमर्थः सम्पद्यते । यदो-
च्छिष्टानि पात्रदेशात् समादाय कस्मिंश्चित् प्रदेशे निक्षिप्यन्ते तदा
विकिरस्यापि यथोपदेशं प्रतिपत्तिं कुर्यात् ।

अन्यथा तु तत्करणे दोषमाह व्यासः ।

उच्छिष्टैरेव विकिरं सदैव प्रतिपादयेत् ।

अन्यथा कुरुते यस्तु निराशास्तस्य देवताः ॥

प्रतिपत्तिविशेषत्वाद् भार्गवः ।

पिण्डवत् प्रतिपत्तिः स्याद्विकिरस्येति तौल्लिरिति ।

पिण्डवदिति । यादृशी पिण्डानां प्रतिपत्तिः क्रियते तादृशी
विकिरस्यापि कर्त्तव्येति तौल्लिर्निर्णाम मुनिरुक्तवान् । अतश्च “पिण्डांस्तु
गोऽज-विप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा” इत्याद्युक्ता पिण्डप्रतिपत्ति-
विकिरस्यापि कर्त्तव्या ।

षट्चिन्मते ।

यदुक्तं पिण्डदानस्य तत्कर्म विकिरस्य च ।

क्षिपेत् पिण्डान् जलेऽग्नौ तु विकिरं तत्र निक्षिपेत् ॥

अत्र केचिन्मन्यन्ते । वैकल्पिकं विकिरप्रक्षेपाय स्थानद्वयं । तत्रैक-
मुच्छिष्टमग्निधौ स्थानमपरं पिण्डमग्निधौ । तत्र यदोच्छिष्टमग्निधौ
विकिरो दीयते तदोच्छिष्टप्रतिपत्तिकाल एव तत्प्रतिपत्तिसदृशी
विकिरस्यापि प्रतिपत्तिः कर्त्तव्या । यदा तु पिण्डमग्निधौ विकिरः
क्रियते तदा तत्प्रतिपत्तिकाले तद्वत्कर्त्तव्येति । ते च पिण्डमग्निधानेऽपि
विकिरः कर्त्तव्य इत्यत्र कालिकापुराणोक्तं वचनं दर्शयन्ति ।

पूर्ववद्वापयेत्पूज्य पिण्डानर्थं पृथक् पृथक् ।

अग्निदग्धानग्निदग्धान् वै पश्चादन्नं विकीरयेत् ॥

अत्र पिण्डपूजानन्तरं विकिरविधानाद्देशविशेषानुपादानाच्च देश-
काङ्क्षायां पिण्डसन्निधाविति गम्यते ।

धूसः ।

कपित्थस्य प्रमाणेन पिण्डान् दद्यात् समाहितः ।

तत्समं विकिरन्दद्यात् पिण्डान्तेषु षडङ्गुले ॥

इति विकिरप्रतिपत्तिः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपतिपण्डि-
तश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे आद्रुकल्पे
विकिरादिविधिर्नाम चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ॥ • ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

—

चीरोदन्वदल्ललहरीवृन्दमन्देहभूमिः

सखीकलीकुचपरिमरामुकमुक्तावयसा ।

यस्य प्रोचैर्विहरति मदा कौर्त्तिवन्तौ स एषः

श्रीहेमाद्रिः कथयति पुरः पिण्डदानप्रकारं ॥

अथ पिण्डदानं ।

तत्र कालाः ।

इह तावत्केचित् ब्राह्मणभोजनात् पूर्वमेव पिण्डनिर्वपणं कुर्वन्ति
केचिदुपरिष्ठात् ।

तदाह मनुः ।

पिण्डनिर्वपणं केचित् पुरस्तादेव कुर्वन्त इति ।

केचिदुपहृणात् केचित्पुरस्तात् केचिदुपरिष्ठादिति द्वैधं गम्यते ।

तथा च सांख्यायनग्रहं ।

भुक्तवत्सु पिण्डान् दद्यात् पुरस्तादेक इति ।

ग्रहणेऽपि ।

उच्छिष्टमन्निधौ कार्यं पिण्डनिर्वपणं बुधैः ।

आदौ वापि ततः कुर्यादग्निकार्यं यथाविधीति ॥

केचित्तु ब्राह्मणभोजने वर्त्तमान एव कुर्वन्ति ।

तथाचादत्सु ब्राह्मणेभ्यस्त्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

उच्छिष्टमन्त्रिधौ दक्षिणाग्रेषु पृथिवीदर्विरचितेत्येकं पिण्डं पित्रे
निदध्यादित्यादि ।

तत्र ये पूर्वं कुर्वन्ति तेऽपि केचित् ब्राह्मणार्चनानन्तरमग्नौकर-
णात् पूर्वमेव कुर्वन्ति केचित्तन्मग्नौकरणानन्तरं ।

तत्रार्चनानन्तरमाह देवलः ।

अथ सङ्गृह्य कलशं सदभे पूर्णमन्त्रमा ।

पुरस्तादुपविष्टौषां पिण्डावापं निवेदयेत् ॥ इत्यादि ।

यथोक्ते शङ्खवचने चैव एव पिण्डदानकालोद्दिश्यते ।

मनुस्तु भोजनात् पूर्वकालीनस्य पिण्डदानस्याग्नौकरणानन्तरं
कर्तव्यतामाह ।

अपसव्यमग्नौ कृत्वा सर्वमावृत्परिश्रुतं^(१) ।

अपसव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं शुचि ।

चोस्तु तस्माद्भुविःशेषात् पिण्डान् कृत्वा समाहित इति ॥

तस्माद्भुविःशेषादित्यग्नौकरणहविःशेषात् । शेषं पूर्वमेव व्याख्यातं ।

ये त्वपरिष्ठात्कुर्वन्ति तेऽपि केचित् ब्राह्मणेष्वनाचान्तेषु कुर्वन्ति,
केचिदाचान्तेषु कुर्वन्ति ।

तथाचाश्वलायनगृह्यं ।

भुक्तवत्सनाचान्तेषु पिण्डान्निदध्यादाचान्तेष्वेक इति ।

कात्यायनोऽपि कृतगण्डूषेषु सम्यगनाचान्तेषु ब्राह्मणेषु पिण्डदा-
नमुक्ताह । आचान्तेष्वेक इति । आचान्तेष्वपि कुर्वाणाः केचिदि-
किरं प्रक्षिप्य ब्राह्मणेभ्यो गण्डूषाय सहस्रकृदपोदत्वा गायत्र्यादि-

जपं कृत्वा हस्तिप्रश्नोत्तरपूर्वकं शेषान्नानुज्ञां कारयित्वा नन्तरं कुर्वन्ति ।
अत एव कात्यायनेन शेषमन्नमित्यारभ्याननुज्ञाप्येत्यन्तं यथोक्तक्रमेण
प्रतिपाद्योक्तं ।

सर्वमन्नमेकत उद्धृत्योच्छिष्टमसौपे दर्भेषु चौंस्त्रीन् पिण्डानवनेज्य
दद्यादाचान्तेष्वित्येके ।

सर्वमन्नमेकस्मिन् पात्रे उद्धरेत् । सर्वशब्दः प्रकृतान्नजातिसर्वत्वार्थः ।
अतोमांस-पायसौदनापूप-सृपादिजातौघेभ्यः प्रकृतश्चाहुप्रयोगार्थं
साधितेभ्यः सर्वेभ्योऽन्नेभ्यः किञ्चित्किञ्चिदादाय पिण्डपर्याप्तपरिमाण-
मन्नसमुदायमेकस्मिन् पात्रे समृत्येत्येतदुक्तं भवति । ‘उच्छिष्टमसौप
इत्युच्छिष्टप्रदेशात् व्यामचरन्निवाङ्गादिव्यवहिते देशे । अत्र पिण्ड-
पितृयज्ञवदुपचारः । पित्र्य इति सूचितत्वाद्दर्भग्रहणमुपमूलमकृदाच्छि-
त्रोपलक्षणार्थं । परिसंख्यानार्थमिति केचित् । ‘अवनेज्य’ प्रदास्यमान-
स्यैकैकस्य पिण्डस्य स्थाने उद्देश्यस्य पिचादरेकैकस्य गोचसम्बन्धनामानि
सम्बुध्य तानि समुच्चार्यावनेनिच्छेति पात्रेण सतिलं जलं निनीयेत्यर्थः ।
‘चौंस्त्रीनिति वीष्मा मातामहादिपिण्डत्रयमपेत्य, ‘पिण्डान् दद्यात्’,
परस्परसंश्लेषादिभागं परित्यज्य सहाततां प्राप्तमन्नं पिण्डः । एवं संपूर्ण-
मनाचान्तेषु पात्रविमोचनार्थं सकृत्गृहीतगण्डूषेषु ब्राह्मणेषु गायत्री-
जपादि कृत्वा पिण्डान् दद्यादित्येकेषां मतमभिधायान्येषां मतमाह
‘आचान्तेष्वेक इति । ‘एक इति एकवचनादस्य पत्रस्य परमतत्वमिति न
मन्तव्यं उभयशान्तत्वादिकल्प इति कर्कोक्तेः । अस्तु चैक इति वचनात्
प्रथमे परत्वात्परेषामेवैष पत्र इति । केचित्तन्नाचान्तेष्वेव विकिरार्थम-
न्नमादाय हस्तिप्रश्नोत्तरपूर्वकं शेषान्नानुज्ञावचनं कारयित्वा विकिरं

प्रक्षिप्य ब्राह्मणेभ्यः सकृत्सकृदपोदत्तानन्तरं पिण्डदानं कुर्वन्ति ।

अतएव याज्ञवल्क्येनात्रमादायेत्यारम्भामुनैव क्रमेण सकृत्सकृदित्यन्तमभिधायोक्तं ।

सर्वमन्नमुपादाय सतिसं दक्षिणामुखः ।

उच्छिष्टमन्निधौ पिण्डान् प्रदद्यात् पित्र्यज्जवदिति ॥

केचित्तु भुक्तवत्स्नानाचान्तेष्वेव विकिरं दत्त्वा स्वधां च वाचयित्वा पिण्डदानं कुर्वन्ति ।

तथा च शङ्ख-लिखितौ ।

गायत्रीमनुश्राव्य हृत्पान् ज्ञात्वा स्वदितमिति पृष्ट्वा श्रेयमन्नमनु-
ज्ञाय प्रकृतादन्नादिकिरं कुर्यात् । स्वधां वाचयित्वा विष्टरांस्त्रीक्षिद-
ध्यात् चौष्टेवेदपात्राणि सतिलानि सपवित्राणि मृक्षयाश्ममघौदुम्ब-
राणि वा धूप-गन्ध-मास्यादर्श-प्रदीपाञ्जनादीनि षोडहरेत्सर्वाचप्र-
कारमादाय पिण्डाञ्चिदध्यात् ।

अस्यार्थः । गायत्रीं 'अनुश्राव्य' यथा ते ब्राह्मणाः शृण्वन्ति तथोच्चार्य,
'हृत्पान्' सुदितान्, ज्ञात्वा स्वदितमिति पृष्ट्वा श्रेयमन्नमदितं 'स्वदितं' ।
अर्थात्सुवदितमिति उत्तरं गम्यते । श्रेयमन्नं किं कियतामिष्टैः सह
भुज्यतामिति प्रश्नोत्तराभ्यां अनुज्ञायानुज्ञातादन्नात्क्रियदन्नमुद्धृत्य तस्य
भूमौ विकिरणं कुर्यात् । स्वधां वाचयित्वा इत्यादिना प्रकारेण
स्वधां वाचयित्वा निधाम्यमानस्यैकैकस्य पिण्डस्याधारभूत एकैकोवि-
ष्टर इति पिण्डत्रयाय चौचिष्टरान् भूमौ निदध्यात् । पूर्वार्थान्वितपञ्च-
विंशतिदर्भपिचूलात्मको विष्टरः । एकैकस्मिन् पिण्डे एकैकेन पात्रे-
णावनेत्रनं कर्तुं चौष्टेव मृच्छिन्ना-ताम्राणामन्यतमेन निर्मितानि

पवित्रमहितान्युदपात्राणि । ‘धूपः’ गुग्गुलुनिर्यासादिः । ‘गन्धाः’
 आङ्गे विहितानि सुरभीष्णतुलेपनानि । ‘माल्यानि’ आङ्गेचितानि
 यथितपुष्पाणि । ‘आदर्शः’ दर्पणः, आदृश्यतेस्मिन् रूपमित्यादर्शः ।
 आदिशब्दात् प्रसाधनद्रव्यं सिन्दूरादीति हरिहरः । ‘प्रदीपः’ प्रसिद्धः ।
 ‘अञ्जनं’ सौवीरादि । आदिशब्दोऽभ्यञ्जन-वासः प्रमृत्युपयोगिद्रव्यान्तर-
 संग्रहार्थः । एतानि च ‘उपहरेत्’ पिण्डदेशममीपे निदध्यात् । सर्व-
 मन्नप्रकारमादाय तदेकीकृत्य तन्मयान् पिण्डान्निदध्यादिति ।

केचित्त्वनाचान्तेष्वेव पिण्डदानं कुर्वन्ति आचान्तेषु विकिरः ।
 अतएव वृहस्पतिना “तत्समीपे प्रकुर्व्याच्च पिण्डनिर्वपणं तत इत्या-
 दिना पिण्डदानमुक्त्वा “उपसृष्टोदकानान्वित्यादिना विकिरदानमुक्तं ।
 आचान्तेष्वपि कुर्वाणाः केचिदभिरमणानुज्ञावचनादिपदार्थमल्लवैव
 पिण्डदानं कुर्वन्ति । केचित्तदुत्तरकालं, केचित् ब्राह्मणविमर्जनानन्तरं ।
 तत्राचान्तेष्विति वचनादाचमनाद्यव-हितोत्तरकालता गम्यते ।

अनुज्ञावचनानुत्तरकालतान्त्वाच्च यमः ।

आचान्तांश्चानुजानीयादभिवाद्य कृताञ्जलिः ।

भवन्तोऽरमतामन्नं ज्ञात्वानुज्ञातलक्षणं ॥

सूधेति चेति वक्तव्यं प्रीयन्तां पितरस्तथा ।

अल्यमन्नदानन्तु वाच्यं प्रीतैर्द्विजातिभिः ।

ततो निर्वपणं कुर्यात् पिण्डानान्नदानन्तरम् ॥ इति ।

भवन्तोऽरमतामित्यादिश्लोकाद्धमनुज्ञावचनं । अनुज्ञातस्य लक्षणं
 यथासुखं वर्त्तनमित्येवंविधं स्वरूपं ज्ञात्वा भवन्तः ‘रमतां’ यथासुखं
 वर्त्ततां । केचित्तु ब्राह्मणविमर्जनानन्तरं पिण्डदानं कुर्वन्ति ।

तथा च हारीतः ।

दशान् स्वदितमिति पृच्छेदित्यादि वाजे वाज इत्यनुव्रजेत्यन्तं
भोजनोत्तरतन्त्रमुक्त्वा आह शेषस्य पिण्डान् पिष्टयज्ञवन्निदध्यादिति ।
एते च पिण्डदानकालाः शाखाभेदेन व्यवस्थिता वेदितव्याः ।

तथा च स्मृतिः ।

मुनिभिर्भिक्षकालेषु पिण्डदानं तु यत् स्मृतं ।

तत् स्वशाखामतं यत्र तत्र कुर्याद्विचक्षणः ॥

‘यत्र’ यस्मिन् काले, कियमाणं स्वशाखयानुमतं भवति तस्मिन्
काले कर्तव्यं । उपलक्षणञ्चैतत् स्वगृह्याद्यनुमतेः ।

भोजनात् पूर्वकालोत्तरकालयोर्व्यवस्थान्तरमाह लौगाक्षिः ।

अप्रशस्तेषु यागेषु पूर्वं पिण्डावनेजनं ।

भोजनस्य प्रशस्तान्तु पश्चादेवोपकल्पयेदिति ॥

‘अप्रशस्तेषु यागेषु’ संपिण्डीकरणात् पूर्वेषु प्रेतश्राद्धेषु । ‘अवनेजनं’
मवाचीनपाणिना निर्वपणं, इति स्मृतिचन्द्रिकाकारः । पिण्डनिर्वपणा-
रम्भपदार्थेनावनेजनाख्येन पिण्डदानं लक्ष्यत इत्यपि शक्यं व्याख्यातुं ।
‘भोजनस्य पूर्वं’ भोजनात् पूर्वमित्यर्थः । ‘प्रशस्ते’ संपिण्डीकरणादि-
श्राद्धेषु कियमाणं भोजनात् पश्चादेव यथाकालं । इयञ्च व्यवस्था
केषाञ्चिदेव शाखिनां । यतोमन्वादिस्मृति-मत्स्यादिपुराणेषु च
मुख्यपार्वणं पिण्डान्वाहार्यकर्म वाधिकात् पिण्डदानस्य भोजनात्
पूर्वमेव कालचोदना । अतएव पार्वणश्राद्धे भोजनात्पश्चादेवेति
स्मृतिचन्द्रिकाकारोक्तिरप्येवमेव व्याख्येया । येषान्तु गृह्यादौ पिण्ड-
दानस्य कालविशेषा नोक्ताः तेषान्तु मौक्यादाचान्तेष्वेक इत्ययमेव

पक्षो ग्रहीतुं न्यायः । अत्र प्रसङ्गादिकिरदानकालविकल्पा अपि
व्याख्याताः ।

इति पिण्डदानकालाः ।

अथ पिण्डदानप्रदेशाः ।

तत्र तावत् पिण्डपितृयज्ञेऽग्निममीपे पिण्डनिर्वापं विधाय पिण्ड-
पितृयज्ञवदुपचारः । पित्र्य इत्यादिषु च पिण्डपितृयज्ञविधन्ताति-
देशादग्निमद्भावे तत्समीप एव पिण्डान् दद्यात् । तथा च ब्राह्मण-
भोजनात् पूर्वकालीनं पिण्डनिर्वापं वर्णयता देवलेन भुवि पिण्डानां
सन्निवेशनमञ्जनादिभिस्तदलङ्करणञ्चोक्ता अनन्तरमग्नौ करणहोममभि-
धाय तस्य होमस्य पूर्वनिवेशितपिण्डसन्निधानमुक्तं ।

ऊर्ध्वैवमग्निं पिण्डानां सन्निधौ तदनन्तरं ।

पक्वाग्नेन बलिं तेभ्यः पिण्डेभ्यो दापयेत् द्विजः ॥

इति पिण्डानां सन्निधावेवमुक्तेन प्रकारेणाग्निं ऊत्तानन्तरमेभ्यः
पिण्डेभ्यः पक्वाग्नेन बलिं नैवेद्यरूपं दद्यात् । अत्राग्नौ होमस्य पिण्ड-
सन्निधानं वदतार्यात् पिण्डानामप्यग्निमन्निधानमुक्तं । अन्यभावे तु
पूर्वापन्यसेषु शङ्ख-कात्यायन-याज्ञवल्क्य-वचनेषुच्छिष्टसन्निधावित्युप-
देशादुच्छिष्टममीपे दद्यादिति मधुगर्भप्रभृतयः ।

तत्र नैरन्तर्येणोच्छिष्टसन्निधयस्य देशस्याशुचिवेन पिण्डदानान-
र्हेतेऽपि वचनादर्हत्वं परिकल्प्य तत्र पिण्डदानं कर्तुमश्ववस्यतोदाहृन्
वारयितुं उच्छिष्टप्रदेशात् कियद्भावधानमाह व्यासः ।

अग्निमावसुत्सृज्य पिण्डांश्च प्रदापयेत् ।

यत्रोपसृशतां वापि प्राप्नुवन्ति न विन्दवः ॥ इति ।

‘तत्र’ तस्मिन् आद्रप्रयोगे, उच्छिष्टप्रदेशादरन्निपरिमितं प्रदेशं परित्यज्य योदेशोऽवतिष्ठति तत्र पिण्डान् प्रदद्यात् । सकनिष्ठिकः करः ‘अरन्निः’ । एतच्च व्यवधानमतिकुशलेषु सुशीलेषु चाचमनोदक-विन्दुभिः पिण्डदानप्रदेशमनुपपन्नसु ब्राह्मणेषु विज्ञेयं । आचमनो-दविन्दूपघाते तु ततोऽधिकमपि प्रदेशमुत्सृजेत् ।

तदाह ।

यत्रोपसृशतामित्यादिना उपसृशतामाचामतां विप्राणामुदक-विन्दवो यं देशं न प्राप्नुवन्ति तत्र देशे वा पिण्डदानं ।

तथा चारन्निमाचादधिकपरित्यागमाह पारस्करः ।

विप्राणां बाहुमात्रेण पिण्डदानं विधीयते ।

आद्रभोक्तृन् विप्रानवधीकृत्य बाहुमाचात् प्रदेशात्परत इत्यर्थः । विप्राणामित्यत्र पात्राणामिति पाठान्तरं ।

तत्राप्युदविन्दुप्राप्तिशङ्कायामुच्छिष्टमन्निधिवार्षाद्यै विवृण्वन्दिङ्-निधमञ्चोपदिशन् बाहुमाचादप्यधिकप्रदेशपरित्यागमाहचिः ।

पितृणामासनस्थानादयतस्त्रिखरन्निषु ।

उच्छिष्टमन्निधानन्तरोच्छिष्टासनमन्निधौ ‘पितृणां’ पित्रब्राह्म-णानां । उपलक्षणस्यैतदेवब्राह्मणानां । तदुच्छिष्टव्यवधानस्यापेक्षितत्वेन तुल्यन्यायत्वात् । ‘आसनस्थानात्’ अवधियोग्यादासन्नप्रदेशात् । स च तद्देशस्त्वार्षाक्भाग एव नियतव्यवधानलाभात् । अन्यथा सङ्कटासङ्कटवि-भागेनानियतव्यवधानं प्रसज्येत । तथा च कदाचिदुच्छिष्टमंस्युष्ट एव देशे पिण्डदानमापद्येत । नियतलाभे नियतकल्पनानुपपत्तेश्च । अथवा भुञ्जानाः पितरो यावता प्रदेशेन संयुज्यन्ते तावत्पितृणामासनस्थानं ।

अतः पात्राण्यवधित्वेन लभ्यन्ते तावता हि प्रदेशेन पितरः संयुज्यन्ते ।

‘अयतः’ पुरस्तात् । न तु पश्चात्पार्श्वयोर्वेति दिङ्निश्चयः ।

अत्राप्युदविन्दुप्राप्तिशङ्कायामधिकपरित्यागमाह जातुकर्णः ।

व्याममात्रं समुत्सृज्य पिण्डांस्तत्र प्रदापयेत् ।

यत्रोपसृशतां वापि प्राप्नुवन्ति न विन्दवः ॥

तिर्यक्प्रसारितयोर्भुजयोः सहोरमा यन्मानं सः ‘व्यामः’ । यदा तु ब्राह्मणसौम्यौल्यादिनाचमनोदविन्दूनां अरव्यादिपरिमितदेशप्राप्तिर्नाशङ्कते तदोच्छिष्टमन्निर्धेर्वचनविहितत्वेन मुख्यस्योच्छिष्टमन्निधितारतम्यस्यानुपहाय अत्रिवाङ्गादिपरिमित एव देशे पिण्डदानं कार्यमित्यभिप्रेत्योक्तं यत्रोपसृशतां वापीत्यादि । अतोरन्त्यादिमानववचनानामाचमनोदविन्दुप्राप्तिवर्जितोच्छिष्टसमीपदेशोपलक्षणत्वमेव न तु नियमार्थत्वं । सङ्कटे तु आहुप्रदेशे प्रयत्नविशेषेणाचमनोदविन्दुसमुच्छलनं सङ्कोच्यारन्त्यादिव्यवहितप्रदेशानुपगतमापाद्य तत्र पिण्डदानं कुर्यादिति व्यवस्था ।

ब्राह्मणभोजनात् पूर्वकालप्रदेयान् पिण्डान् प्रस्तुत्य देशविशेषादिमाह देवलः ।

अभ्यज्य मधुसर्पिर्भ्यां नान्वपेत् कुशसञ्चये ।

ह्यायायां हस्तिनश्चैव वस्तदौद्विषमन्निधौ ॥

हस्तिच्छाया राजश्लदनुगृहीतस्य वा पिण्डदाने । तदन्यस्य तत्सम्पादनशक्तिविरहात् । यत्र पिण्डदानं कर्त्तव्यं तत्र हस्तिच्छाया-सम्पादनेन तद्देशवैशिष्ट्यमापाद्यं । एतच्च षाड्गुण्यातिशयार्थं^(१) । यतोऽस्य

(१) षाड्गुण्यातिशयार्थमिति ख० ।

इक्षिच्छायादेर्वचनान्तरतः आह्वे प्रशस्ततरत्वमवगम्यते । अतो विनापि इक्षिच्छायादिकं भवत्येव पिण्डदानं । एवं स्थिते दिज्ञभोजनोत्तर-
कालीनमपि पिण्डदानमस्मिन् देशे षाड्गुण्यसम्पत्तये^(१) विधेयमिति
गम्यते । अथवा आहुमध्यवर्तिना तौर्धादिहृत्येन स्वतन्त्रेण च
पिण्डदानेन संशोध्यमानोऽयं देशविशेषः षाड्गुण्यमापादयिष्यतीति
किं प्रकरणाद्यहेण । एतच्च गजच्छायाप्रकरणे व्यक्तमस्ति ।

इति पिण्डदानदेशः ।

अथ पिण्डदानप्रयोगः ।

तथानुज्ञापद्वयं ।

तद्य पिण्डदानं चिकीर्षतोऽभ्योमृतकुम्भोपादानपूर्वकमाह देवलः ।

अथ संगृह्य कलशं सदभं पूर्णमम्भसा ।

पुरस्तादुपविष्टैषां पिण्डावापं निवेदयेत् ।

ततस्तैरभ्यनुज्ञातो दक्षिणां दिशमेत्य भः ॥

पिण्डनिर्वापार्थं दर्भसहितं सपविचस्र 'अम्भसा' जलेन, परिपूर्णं
कलशं 'संगृह्य' सम्यक् कराभ्यां गृहीत्वा, ब्राह्मणानां पुरस्तादुपविश्य
पिण्डावापं करिष्य इत्यनुज्ञाभ्यर्थनाभिप्रायवता प्रश्नेन करिष्यमाणं
पिण्डावापमेपां निवेदयेत् । ततस्तैर्ब्राह्मणैः कुरुष्वेत्यनुज्ञातो दक्षिणां
दिशमागच्छेत् । यद्यपि च ब्राह्मणाभिमुख्येन प्रश्नकरणात् स्वतः
एव यजमानस्य दक्षिणाभिमुख्यं सिद्धं । दिज्ञानामये पिण्डदानं
कर्तव्यं न पृष्ठत इत्यविणाभिहितत्वादुत्तराभिमुखावस्थितब्राह्मण-
पङ्क्त्यपेक्षया दक्षिणादिनामनं चायुक्तं । तथापि दक्षिणाभिमुख्येव

(१) षाड्गुण्यसम्पत्तये इति ख० ।

स्थितस्य दक्षिणां दिशमेत्येति विधेरर्थवत्त्वाय प्रश्नस्यानात् द्विचाणि पदान्यागत्येति गम्यते । अथवा पुरस्तादुपविष्येति प्राङ्मुख उपविष्य प्रश्नं कुर्यात् । ततो दक्षिणां दिशमेत्येति दक्षिणाभिमुखोभूत्वा पिण्डदानं कुर्यादिति । कलशसंग्रहस्तत्र सर्वेषामेव तस्य पिण्डावापोपयोगिमार्जनावनेजनादिमाधमजलोपादानार्थत्वात् । अथवा कलशसंग्रहस्य कलशकार्यार्थत्वाद्येषां ततः पानीयकुम्भेन तर्पयेत् “प्रथतः पितृनित्यादिना कलशेनैव किञ्चित्कर्म विहितं तेषामेव तत्संग्रहः । अवेनेजनादिकन्तु सर्वश्राद्धसाधारणपात्रस्थेन जलेन ।

केषाञ्चिदेवाय कलशसंग्रह इत्येतमर्थं तत्संग्रहमन्तरेणैवानुज्ञायग्रहणं वदन् व्यक्तीकरोति शालङ्कायनः ।

पिण्डावापमनुज्ञाय यतवाकाय-मानसः ।

सतिलेन ततोऽन्नेन पिण्डान् सर्वेण निर्व्वपेत् ॥

इत्यनुज्ञायग्रहणं ।

अथ पिण्डदानस्यानकल्पना ।

आह देवलः ।

उपलिप्ते शुचौ देशे स्थानं कुर्व्वीत सैकतं ।

मण्डलञ्चतुरस्रं वा दक्षिणावनतं महत् ॥

‘उपलिप्ते’ गोमय-गोमूत्राभ्यामुपलिप्ते महीपृष्ठे, “गोशृङ्गद्वारिणेति मत्स्यवचनात् । उपलिप्ते कृते मत्पुपलेपान्पूर्व्वस्थिताशुचित्वनिवृत्त्या सिद्धेऽपि शुचित्वे तदुत्तरकालिकोपघातजन्याशुचित्वनिवृत्त्यर्थं शुचावित्युक्तं । उपलिप्ते अतएव शुचाविति वा । ‘सैकतं’ सिकतामयं स्थानं, ‘कुर्व्वीत’ पिण्डाधारभूतं स्तलं रचयेत् । तस्याकारमाह, ‘मण्डलं

चतुरस्रं वेति । ‘मण्डलं’ वृत्ताकारं, ‘चतुरस्रं’ चतुष्कोणं वा । ‘दक्षिणा-
वनतं’ दक्षिणाप्रवणं । ‘महत्’ भूप्रदेशाद्व्यक्तावभासं पिण्डावस्थापन-
पर्याप्तवैपुल्ययुक्तञ्च तावता वैपुल्यस्यार्थमिद्वलेपि स्पष्टत्वार्थाऽनुवादः ।
अथवा पिण्डदानावस्थापनपर्याप्तवैपुल्यात् किञ्चिदभ्यधिकवैपुल्या-
र्थविधिः । एतच्च सैकतस्थानकरणं केषाञ्चिदेव । अतएव उपलिप्ते-
महौष्ठ इति मत्स्यपुराणे महौष्ठस्यैव माज्ञात् पिण्डाधारत्वं विहितं ।
इति पिण्डदानस्थानकल्पना ।

अथ पिण्डदान-स्थान-संस्कारः ।

तत्र तावदुपलेपनमुक्तमेव । उल्लेखनादि त्र्युच्यते ।

तत्राह देवलः ।

एकदर्भेण तन्मध्यमुल्लिखेत्त्रिंशत् तं त्यजेत् ।

‘तन्मध्यं’ पिण्डस्थानमध्यं । ‘उल्लिखेत्’ रेखायुक्तं कुर्यात् । ‘त्रिः’ त्रिवारं ।

ननु पित्र्यर्थमुल्लेखनं सक्तदेव कर्तव्यं । तथा च शतपथे “पिण्ड-
पितृयज्ञब्राह्मणं अथ दक्षिणेनाम्बाहार्यपचनं सक्तदुल्लिखति तद्देदि-
भाजनं” इति । ‘वेदिभाजनं’ वेदिस्थानीयं ।

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि ।

खण्डनं पेषणञ्चैव तथैवोल्लेखनक्रिया ।

सक्तदेव पितृणां स्याद्देवानां च चिरुच्यते ॥ इति ।

‘खण्डनं’ वर्धिरादेः क्षेदनं, ‘पेषणं’ मूर्तिघर्षणादिकं । ‘उल्लेखन-
क्रिया’ लेखाकरणं । ‘पितृणां’ पितृकार्यं, ‘सक्तदेव स्यात्’ । अतः
कथमत्र चिरुल्लेखनं । उच्यते । विकल्पात् विशेषशास्त्रादा भविष्यतीति ।
अथ वैकैकपिण्डार्थमेकैकमुल्लेखनमित्येवं सक्तदपि क्रियमाणं चिः

सम्पद्यते । अथ वैकैकपितृवर्गार्थमेकैकमुल्लेखनमित्येवं त्रिः क्रियते द्वि-
कदाचित् पितृ-मातृ-मातामहादिवर्गाणां पिण्डदानं । अनेन च
यदा वर्गद्वयस्य पिण्डदानं तदा द्विरुल्लेखनं, यदा त्रैकवर्गस्य तदा
सकृदेवेत्यपि दर्शितं भवति । ‘एकदर्भेणेत्येकया दर्भशिखया । एतच्च
स्फालाभा । ‘पिण्डपितृयज्ञे सकृत् स्फोनेनोल्लिखेत्पापस्तम्बादिवचनात्
पिण्डान् दद्याद्द्वै पितृयज्ञवदिति याज्ञवल्क्यादिवचनाच्चातिदेशतः
स्फालप्राप्तेः । न च दर्भापदेशेनास्य बाधः ।

यतो बाधशङ्कायामेवोक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ।

वज्रेण वा कुशैर्वापि उल्लिखेत्तन्महीं द्विज इति ।

‘वज्रः’ स्फः । “वज्रो वै स्फ इति श्रुतेः । स्फोनेनोल्लिखेदित्युक्ते
अर्थात् करगृहीतेनेति सिद्धेऽपि किमेककरगृहीतेन उत करद्वयगृही-
तेनेत्येवमाद्याकाङ्क्षानि वृत्त्यर्थमाह पारस्करः ।

कराभ्यामुल्लिखेत् स्फोने कुशैर्वापि महीं द्विज । इति ।

कराभ्यामित्युक्ते किं सन्निवेशविशिष्टाभ्यामित्याकाङ्क्षायां मुक्तं
ब्रह्माण्डपुराणे ।

मथोत्तराभ्यां पाणिभ्यां कुर्यादुल्लेखनं द्विजः । इति ।

‘मथः’ वामः, म ययोः पाण्डोर्मध्ये ‘उत्तरः’ उपरिष्ठादवस्थितः,
तौ ‘मथोत्तरौ’ । एतदुक्तं भवति । “उल्लेखनाय पाणिभ्यां निपौद्यमाने
स्फो दक्षिणमुष्टेरुपरिष्ठाद्वाममुष्टिः स्थापनीय इति । स्फस्थानपाता-
दर्भस्य तेनाप्युल्लेखने मथोत्तरावेव करौ कर्त्तव्यौ । उल्लेखनश्चाभिमु-
खमभिगच्छता स्फोने दर्भेण वा न कार्यं किन्तु प्राङ्मुखतया
गच्छतैव । तच्चाप्येऽप्याभिमुख्येनैव कार्यं । “दक्षिणाप्राचीं पराचीं

वेदिमुद्भृत्येत्यापस्तम्बेन पिण्डपितृयज्ञेऽभिधानात् । दक्षिण-प्राचोरन्त-
रालभृता या कोणात्मिकाग्रैच्यौति प्रसिद्धा दिग्दर्शने तदवच्छिन्नां
दक्षिणाप्राचीं, 'प्राचीं' पराङ्मुखीं । यजमानापेक्षया पराङ्मुखं
गच्छता स्फोटोत्प्लियेत्यर्थः । आश्वलायनेनापि दक्षिणाप्राचीमेव
प्रस्तुत्य परिभाषायामुक्तं "सर्वकर्माणि तान्दिशमिति । तान्दिश-
माश्रित्य सर्वाण्यपि पित्र्याणि कर्माणि कार्याणीत्यर्थः । अनेन
कर्तुराग्नेयाभिमुखं सिद्ध्यति । नह्यन्याभिमुखोऽञ्जसा तदभिमुखानि
शक्नोति कर्माणि कर्तुं । अतश्चाग्नेयाभिमुखः सन् कर्त्ताग्नेयाभिमुखीं
रेखां कुर्यात् । अयं वक्ष्यमाणस्य दर्भास्तरणस्यावनेजन-पिण्डनिर्वा-
पादेष्ट्याग्नेयाभिमुख्यमेव । उल्लेखणं हि संस्कारत्वात् पिण्डाधारत्वे-
नापयोक्त्यमाणाया भुवः कियते । अतः पिण्डाधारभूतानां
दर्भाणामपि तदाभिमुख्येनास्तरणं । दक्षिणाभिमुखास्तरणे तना-
धारभूतभृम्यास्तृतानां दर्भाणामनाधारतैवोपपद्यते । यथाधारश्च
पितृणामुपवेशनं यथोपवेशनमवनेजनादौति सर्वमाग्नेय्यभिमुखं ।
एतच्च वैकल्पिकं । "दक्षिणा दिक् पितृणामिति श्रुतेर्दक्षिणाभिमुख-
त्वादेरप्यवगमात् दक्षिणाभिमुखत्व-दक्षिणापवर्गत्वादेरपि दर्शनात् ।
लेखाकरणे च मन्त्रो ब्रह्मपुराणे ।

निहन्मि सर्वं यदमेध्ववद्भवेत्

हताश्च सर्वे सुर-दानवा मया ।

रक्षांसि यक्षाः सपिशाचमङ्गा

हता मया यातुधानाश्च सर्वे ॥

अस्य मन्त्रस्य साधेवादकोविनियोगस्तत्रैव ।

एतेन मन्त्रेण सुसंयतात्मा
 दर्भेण वेदिं स्रक्तदुल्लिखेत् ।
 शिवां हि वृद्धिं ध्रुवमिच्छमानः
 क्षिपेद्विजातिर्दिशमुत्तराङ्गतः ॥
 यस्मिन् देशे पथते ह्येषमन्त्र-
 स्तं वै देशं राक्षसा वर्जयन्ति ॥

‘क्षिपेत्’ उल्लेखनदर्भमिति शेषः । ‘उत्तरां दिशं’ लेषदर्भापेक्षया ।
 अनेन चात्मापेक्षया दक्षिणस्यान्दिशि क्षिपेदिति लभ्यते । अपहता
 इत्यादिमन्त्रान्तरञ्च लेखाकरणे दृश्यते ।
 तथा च पिण्डपितृयज्ञसूत्रे कात्यायनः ।

दक्षिणेनोल्लिखत्यपहता इत्यपरेण वा ।

‘दक्षिणेनापरेण वेति’ अग्नेर्दक्षिणतः पश्चिमतो वा । अपहता
 असुरा रक्षांसि वेदिषद इत्यनेन मन्त्रेणोल्लिखेदित्यर्थः ।

आपस्तम्बस्तु किञ्चिदधिकावयवमेतमेव मन्त्रमाह ।

अपहता असुरा रक्षांसि पिशाचा वेदिषद इत्यन्तरा गार्हपत्यान्वा-
 हार्यपचनो दक्षिणपूर्वेण वान्वाहार्यपचनमिति ।

वेदिमुद्धृत्येत्युत्तरेण सम्बन्धः । उल्लिख्य चाभ्युत्थनं कर्त्तव्यं ।
 स्प्रेयन लेखासुल्लिखेदपहता असुरा रक्षांसि वेदिषद इति ताम-
 भ्युद्धेत्याश्रयाद्यनेन पिण्डपितृयज्ञेभिधानात् ।

अभ्युत्थनानन्तरमापस्तम्बेन पिण्डपितृयज्ञे आवाहनप्रकाशकेन
 मन्त्रेणाभिमन्त्रणमुक्तं ।

अवेक्ष्यायन्तु पितरो मनेजवस इत्यभिमन्त्रेति ।

उल्लेखनानन्तरं पश्चादुल्लुक्कनिधानमाह कात्यायनः ।

उल्लुक्कं परस्तात्करोति ये रूपाणीति ।

शतपथेऽप्युल्लेखनानन्तरमुल्लुक्कनिधानमुक्तं ।

अथ परस्तादुल्लुक्कं निदधाति स यदनिधायोल्लुक्कमयेतत्
पितृभ्योदद्यादसुर-रक्षमानिहैषामेतद्विमथ्यौरंस्तथोहैतत् पितृणामसु-
ररक्षमानि न विघ्नते तस्मात्परस्तादुल्लुक्कं निदधाति ये रूपाणि
प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति परापुरोनिपुरोये
भरन्त्यग्निष्ठान् लोकान् प्रणुदात्यस्मादित्यग्निर्हि रक्षसामपहन्ता तस्मा-
देष निदधातीति ।

अथ तत्रैकमूलत्वादिविशेषेण विशिष्टाणां दर्भाणामासुरणं कर्त्तव्यं ।
तथा च देवलः ।

तस्मिन् स्थाने ततो दर्भानेकमूलान् शिवान् बहून् ।

दक्षिणायानुदक्पादान् सर्वांस्तोस्तृणयात्मनः ॥

‘तस्मिन्निति यच्च पिण्डाः प्रदातव्याः । ‘तत इत्युल्लेखनाद्य-
नन्तरं । ‘दर्भान्’ कुशान् । तदभावे पूर्वप्रदर्शितान् काशादीन् ।
एकमुल्लसंलग्नवज्रशिखान् । ‘शिवानिति सायानस्फुटितायत्वादिविशे-
षणविशिष्टान् । बज्रवचनन्तिल एव समाप्तिं प्राप्ततौत्याशङ्क्य ‘बहू-
नित्युक्तं । बज्रत्वञ्च विशेषानभिधानादेकैकस्मिन् पिण्डे चित्वात्
प्रभृति यथेच्छं यथासम्भवञ्च, भूम्याच्छादनपर्याप्तसंख्यानियमस्तु
नास्ति । आसुरणञ्च दृष्टार्थत्वात् । भूव्यवधायकाधारान्तरत्वाव-
गमाच्चियम इति चेत् । न । पिण्डाधारभूतसर्वभूव्यवधानाभावेऽप्या-
धारभूतभूव्यवधानस्य कतिपयैरेव दर्भैः सिद्धत्वात् । सर्वव्यवधाना-

वगतिस्तु नास्त्येव । दक्षिणतोऽयं येषान्ते 'दक्षिणायाः' । 'उदक्पादाः'
उदङ्मूलाः । 'क्षुण्णयात्' विस्तारयेत् । 'ममं' समस्यलतया समान-
रतया समायतया समूलतया वेति । एकमूलत्वविधानादेव तेषां
समूलत्वमपि गम्यते ।

तदाह जातृकर्णः ।

उपमूलं समास्तौर्यं दर्भानुच्छिष्टमन्निधौ ।

'उपमूलं' मूलममीपे । मूलान्यभिरक्ष्य, अत्र लूनानिति शेषः ।
तथा च समूलत्वे तैत्तिरीयब्राह्मणं ।

यत्पक्षि दितं तद्देवानां यदन्तरा तन्मनुष्याणां यत्समूलं तत्
पितॄणां समूलं वर्हिर्भवति व्यावृत्त्यै ।

उपमूले लूनानां सकृदाच्छिन्नमुक्तं शतपथे ।

अथ सकृदाच्छिन्नान्युपमूलन्दिनानि भवन्त्ययमिव वै देवानां मथमिव
मनुष्याणां मूलमिव पितॄणां तस्मादुपमूलन्दिनानि भवन्ति सकृदाच्छि-
न्नानि भवन्ति सकृदुच्चेव पराञ्चः पितरस्तस्मात्सकृदाच्छिन्नानि भवन्ति ।

'दितानि' खण्डितानि । दोऽवखण्डन इत्यस्य निष्ठान्तं रूपं ।
तैत्तिरीयश्रुतावपि ।

सकृदाच्छिन्नं वर्हिर्भवति सकृदिव हि पितरः ।

आपस्तम्बः ।

समूलं सकृदाच्छिन्नं वर्हिराहरति सकृदाच्छिन्नानि वा दृणा-
ण्युपमूलन्दिनानि ।

'वर्हिः' कुशाः । 'दृणानि' काशादौनि ।

आश्वलायनः ।

महदाच्छिन्नैरवसौर्य ।

लेखामिति शेषः ।

तथा च कात्यायनः ।

उपमूलं महदाच्छिन्नानि लेखायां कृतेति ।

मा च लेखा यदा दक्षिणाया तदा दर्भानपि दक्षिणायानास्तृणुयात् ।

तदुक्तं देवलेन ।

दक्षिणायास्तदुक्पादानिति ।

तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि ।

दक्षिणास्तृणानि दक्षिणादृद्धिं पितृणामिति ।

‘दक्षिणादृत्’ दक्षिणाप्रकारकं ।

महदाच्छिन्नानि प्रकृत्य शतपथेऽपि ।

तानि दक्षिणोपस्तृणानीति ।

मत्स्यपुराणेऽपि ।

निधाय दर्भान् विधिवदक्षिणायान् समाहितः ।

चौस्त्रीन् पिण्डानयोदद्यात् सर्वानेव तिलैर्युतान् ॥

यदा त्वाग्नेयीन्दिशमाश्रित्य लेखा क्रियते तदा दर्भानामपि दक्षिणायाणामेवास्तरणं ।

एतच्च विशेषान्तरसहितमुक्तं वायुपुराणे ।

महदेवास्तरदर्भान् पिण्डार्थं रक्षिणामुखः ।

प्राग्दक्षिणायाच्रियतो दद्यात् पिण्डाननन्तरमिति ॥

‘महत्’ एकवारं । बह्वनामप्यास्तरणं शक्यत एव महत्कृत् ।

‘प्राग्दक्षिणा’ आग्नेयी दिक् ।

अवापस्तम्बेन पिण्डपितृयज्ञे दर्भास्तरणे मन्त्रोदर्शितः ।

सहदाच्छिन्नं वर्हिर्गुणां सृदु स्त्रोत्रं पितृभ्यस्त्वा भराभ्यहं अस्मिन्
सौदन्तु मे पितरः । सौम्याः पितामहाः प्रपितामहाश्चानुगैः सहेति,
सहदाच्छिन्नेन वर्हिषा वेदिं सृणातीति ।

अथ शङ्ख-लिखिताभ्यां पिण्डभूमौ विष्टरचयनिधानमुक्तं ।

विष्टरांस्त्रीन्निदध्यादिति ।

अथ सङ्ख्यासाम्यादेकैकपिण्डाधारत्वेनैकैकोविष्टरोनिधेय इति गम्यते ।
यमस्तत्र विशेषमाह ।

विष्टरांस्त्रीन् वपेत्तत्र नाम-गोचसमन्वितान् ।

अद्विरभ्युक्ष्य विधिवत् तिलैरभ्यवकौर्त्य चेति ॥

‘नाम-गोचसमन्वितान्’ असुकगोचस्यास्मात्पितुर्देवदत्तशर्मणोऽयं
विष्टर इत्यादिवाक्योच्चारणपूर्वकमित्यर्थः ।

दर्भास्तरणानन्तरमावाहनपूर्वकं पितृणां स्नानकल्पनामाह देवज्ञः ।

अथ साञ्जलिहृत्याय स्थित्वा आवाहयेत् पितृन् ।

पितरो मे प्रसौदन्तु प्रथान्तु च पितामहाः ॥

इति सङ्कीर्त्तयंस्त्रुणौस्तिष्ठेत्तृणमनुच्छसन् ।

आवाहयित्वा दर्भापैक्षेपां स्नानानि कल्पयेदिति ॥

करे दर्भान् सृष्ट्वा पित्रे इदं स्नानं, पितामहायेदं स्नानं
प्रपितामहायेदं स्नानमित्येव क्रमेण दर्भापैर्निर्दिशेत् । शेषं व्यक्तं ।

स्नानकल्पनानन्तरं तत्र मार्जनं तिलविकिरणञ्चाह स एव ।

तेष्वासीनेषु पात्रेण प्रयच्छेन्मार्जनादकं ।

प्रक्षाल्य विकिरेत्तत्र नानावर्णांस्तिष्ठानपि ॥

अनेन मार्जने पात्रमुक्तं ।

आपस्तम्बेन तच्छलिर्मन्त्रश्रुतः ।

मार्जयन्तां मम पितरो मार्जयन्तां मम पितामहा मार्जयन्तां
मम प्रपितामहा इत्येकरेखायान्त्रौतुदकाञ्चलौघ्नियति ।

प्रसव्यं चाचिः । परिषिञ्चति चौतुदपावान् वाजसनेयिनः समा-
मनन्ति ।

अचायन्तायनेन मन्त्रान्तरमुक्तं ।

प्राचीनावीती लेखान्तिरुदकेनोपनयेच्छुभन्तां पितरः शुभन्तां
पितामहा प्रपितामहा इति ।

‘लेखां’ मङ्गदाच्छिन्नोपस्त्रीर्णां, ‘उदकेनोपनयेत्’ उदकेन संयो-
जयेत् ।

सुमन्तुना तु भविष्यत्पुराणे दर्भाक्षरणानन्तरं मार्जनस्थाने विशेषा-
न्तरमहितमवनेजनमुक्तं ।

असाववनेनिष्लेति पुरुषं पुरुषं प्रति ।

चिस्तिरेकेन हस्तोऽन विदधीतावनेजनं ॥

असावित्यत्र गोच-सम्बन्ध-नामानि सम्बुद्धान्तानि क्रमेणोच्चार्याव-
नेनिष्लेत्यभिधायावनेजनाय पितृणां करग्रोधनायोदकं दद्यात् ।
तच्च पुरुषं पुरुषं प्रति चिः । तथा च पितरमुद्दिश्य चिवारमित्या-
द्यनुसन्धेयं । ननु सर्वत्र मन्त्रेष्वसावित्यस्य स्थाने नाममात्र-
प्रयोगं मन्यमाना दृश्यन्ते । असाविति नाम गृह्णातीति । शतपथे-
ष्वेवमेव श्रूयते । तत् कथमत्र गोच-सम्बन्ध-नाम्नां चयाणामपि गृह्यणं
व्याख्यायते । मैवं । असावित्यनेन व्यावर्त्तकशब्दोपस्थापनं क्रियते ।

गोचादीन्यपि व्यावर्त्तकान्येव । न च नास्मैव व्यावृत्तिभिद्भेर्गोचाद्य-
ग्रहणं वाच्यं । नाम-गोचं च सम्बन्धः प्रापकं हव्य-कव्ययोरित्यादिना
तद्यग्रहणस्य विहितत्वात् । “अर्घ्यदानेऽथ सङ्कल्पे पिण्डदाने तथा लये
गोच-सम्बन्ध-नामानि यथावत्प्रतिपादयेत्” इति पारस्करवचनाच्च ।
नचात्र पिण्डदानशब्देन प्रधानमात्राभिधानादवनेजनसंग्रहः, साङ्गे-
ऽपि प्रयोगदर्शनात् । “पिण्डोदकप्रदानन्तु नित्यनैमित्तिकेष्वपि ।
आलप्य नाम-गोत्रेण कर्त्तव्यं सर्वदैव हि” ॥ इति व्यासेनावनेजनेऽपि
गोत्रग्रहणस्याभिधानाच्च । नामगोत्रेण च ‘आलप्य’ सम्बोध्य, ‘नित्य-
नैमित्तिकेष्वपि’ पिण्डदानेषु, ‘पिण्डोदकप्रदानं अवनेजनोदकदानं,
कर्त्तव्यं । नाम-गोत्रेणेत्यत्र नामगोत्रयोः पौर्वापर्यमविवक्षितं । सम्बन्ध-
नाम-गोत्रशब्दानां शास्त्रेषु नानाक्रमदर्शनादैच्छिकेन क्रमेण प्रयोगः
कर्त्तव्यः । शाखाभेदेन वा क्रमस्य व्यवस्था । एतच्चावनेजनमेकेनैव
हस्तेन कर्त्तव्यं नाञ्जलिना न पात्रेण ।

सर्वाण्यपि आहूतानि सेचनान्येकहस्तेन कर्त्तव्यानीति तत्रैवोक्तं ।

आहुसेचनकाले तु दद्यादेकेन पाणिना ।

तर्पणे तृभयं कुर्यादेष एव विधिः स्मृतः ॥

तर्पणे तु ‘तृभयं’ पाणिद्वयं साधनीभूतं कुर्यात् । एकेनापि हि
हस्तेन क्रियमाणमवनेजनं दक्षिणेनैव हस्तेन कर्त्तव्यं ।

तदाह मतुः ।

अपसव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं शुचीति ।

‘अपसव्येन’ सव्येतरेण हस्तेन, ‘शुचि’ अनुपहतं, उदकं पिण्डार्थ-
मास्तीर्णदर्भोपरि ‘निर्वपेत्’ निनयेत् । तद्योदकं तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यमार्गेण

निनयेत् । तस्य पितृतीर्थत्वात् ।

तथा च मार्कण्डेयपुराणे ।

पितृतीर्थेन तोयञ्च दद्यान्नेभ्यः समाहित इति ।

‘तेभ्यः’ पितृभ्यः ।

कात्यायनस्तु पात्रेणावनेजनमाह ।

उदपात्रेणावनेजयत्यपमद्यं मध्येन वोद्धरणसामर्थ्यादभाववनेनिच्छेति
यजमानस्य पितृप्रभृतिर्चीनिति ।

उदकान्वितं पात्रमुदपात्रं । ‘अपमद्यं’ पितृतीर्थेन । ‘मध्येन’
मनुज्यतीर्थेन । ‘वोद्धरणसामर्थ्यात्’ वोद्धरन्ति मनुज्येभ्य इति शतपथ-
श्रुतिसामर्थ्यादित्यर्थः । अभाववनेनिच्छेति मन्त्रः । यजमानग्रहणं
पिण्डपितृयज्ञस्याभ्यर्च्यकर्तृकत्वात् । अपमद्यादिशब्दानां पितृतीर्थाच्च-
र्थत्वमुपाधायककर्मण व्युत्पादितं ।

लेखाकरणोत्सुकनिधानानन्तरं शतपथेऽपि ।

अथोदपात्रमादायावनेजयत्यभाववनेनिच्छेति । यजमानस्य पित-
रमभाववनेनिच्छेति पितामहमभाववनेनिच्छेति प्रपितामहस्तद्यथा
श्रियतेऽभिषिञ्चेद्देवं तत् । तद्यथा श्रियत इति ।

यथा भोक्ष्यमाणस्य पुरुषस्य हस्तादौ जलनिषेचनमेवमिदं
पितृणामवनेजनमित्यर्थः ।

राणायनीयसूत्रेऽपि पात्रेणैवावनेजनमाह गोभिलः ।

मध्येनैव पाणिनोदपात्रं गृहीत्वावमलविः पूर्वस्थाङ्ग्यां दर्भेषु
निनयेत्पितृर्नाम गृहीत्वाभाववनेनिच्छे ये चात्र त्वामनुयां अयमनु-
तस्मै ते स्तुधेत्यप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोरिति ।

मध्येन पाणिनोदपात्रं गृहीत्वेत्यादिवामहस्तगृहीतेनोदपात्रेण दक्षिणहस्ते निषिध्यमानञ्चलं पितृतीर्थेन निनयेदित्यर्थः । अत्रमल-
विशब्दस्यापसव्यपर्यायत्वात् पितृतीर्थंवाचित्वं । कर्पूचयश्चात्र वेदिस्मा-
नौचलेखास्थाने । ‘अपामुपस्पर्शनं’ हस्तेन मलिलस्पर्शनमात्रमित्या-
चारविदः । ‘इतरयोः’ शेषयोः कर्त्तव्यः । एतच्च जलस्पर्शनं पिण्डदानं
प्रत्यवनेजन-गन्ध-पुष्प-धूप-दौप-सुचदानेषु प्रत्येकमेव कर्त्तव्यं । गो-
भिलाचार्येण तच्च तच्च तथैव वक्ष्यमाणत्वात् । एतच्चावनेजनोदकं
मतिलं प्रत्येतव्यं ।

तथाचोशनाः ।

तिलोन्मिश्रितेनोदकेनामिच्छ दर्भास्त्रीर्णायां भूमौ पिण्डं निवे-
दयेदिति ।

अवाञ्छलेकहस्तोदपात्राणां विकल्पः शाखाभेदेन व्यवस्था वेति
वेदितव्यं । न तु दक्षिणहस्तः पात्रधारणेनावनेजनस्योपकरोति पात्र-
झोदकधारणेनेति द्वारकार्यभेदात्समुच्चयोऽस्तु न हस्तेनेति पात्र-
निरपेक्षस्य हस्तस्यावनेजनसाधनत्वावगमात् । शक्नोति चानपेक्ष्य
पात्रं साक्षादुदकाधारत्वेनैव हस्तेऽवनेजनं साधयितुं । अत्र कात्या-
यनादिमतेनावनेजनप्रयोगवाक्यं । “अमुकगोवास्मात्पितर्देवदत्तशर्मन्-
वनेनिष्ठ” इत्यादि । आश्वलायनादिभिस्तु “शुश्रूषतां पितरः” इत्या-
द्युक्तं । आपस्तम्बादिभिस्तु “मार्जयन्तां मम पितरः” इत्यादि । अत्रापि
पूर्ववद्विकल्प-व्यवस्थेः । तथा सुमन्तुप्रभृतिभिस्तु “शुश्रूषतां पितरः”
इत्याद्युक्तं । कात्यायनेन तु ततः प्रागेवोक्तं । अतोऽवनेजन-वर्हिस्तरणयोः
पौर्वापर्यं विकल्पः, यथाशास्त्रं व्यवस्था वेति । अत्र यद्यप्यवनेज-

नस्य पिण्डस्थानमंस्कारता न विद्यते । तथाप्युदकनिनयनात्मकत्वेन
तत्संस्कारस्वरूपत्वात् लेखावर्हिस्तरणमन्दंशपतितत्वाच्च तस्य संस्कारे-
स्वभिधानं । आवाहनस्यापि मन्दंशपातादेवाभिधानं ।

इति पिण्डदानमंस्कारः ।

अथ पिण्डकरणं ।

तच्चाह जातृकर्णः ।

कृत्वावनेजनं कुर्यात् चौन् पिण्डांस्तु यथाविधीति ।

अथ चौनिति पिचाद्येकवर्गापेक्षया । कात्यायनादिवचनेषु
चौंस्त्रीनिति वीष्मादर्शनादमावासाश्राद्धे मातामहादिवर्गस्यापि पि-
ण्डनिर्वापावगमात् ।

तथाच वाराहपुराणे वराहकृतश्राद्धमधिकृत्योक्ते पिण्डार्थान्नविभाग-
प्रतिपादके वाक्ये लिङ्गं दृश्यते ।

पिण्डपात्रं समादाय जायाद्यै प्रददौ ततः ।

सा तदन्नं द्विधा कृत्वा चिधैकैकमथाकरोदिति ॥

‘यथाविधि’ विध्यनतिक्रमेण । विधिश्च पिण्डार्थान्नविषयः पिण्ड-
परिमाणविषयः पिण्डक्रियेत्यस्मावविषयश्च दर्शयिष्यते । तत्रेत्यस्मा-
वविषयेण विधिना महान्नविधिस्तावदुच्यते । इह ब्राह्मणभोजनात्
पूर्वकालीने अग्नौकरणात्पूर्वं क्रियमाणे पिण्डदानेऽग्नौकरणाद्यर्थेन
चरणा पिण्डाः कर्त्तव्याः ।

तदेतत्सेतिकर्त्तव्यताकमाह देवलः ।

ततश्चरमुपादाय सपवित्रेण पाणिना ।

चतुर्द्धा विभजेत् पिण्डान् घृताक्तान् भाजनेन वै ।

अभ्यज्य मधु-सर्पिर्भ्यां तान् वपेत् कुशमञ्चये ॥

‘चतुर्द्धा विभजेत्’ भाजने गृहीत्वा तं पवित्रमहितेन पाणिना चतुर्द्धा विभजेत् । तदनन्तरमेकैकेन चरुभागेन एकैकं पिण्डमित्येवं चतुरः पिण्डान् कुर्यात् । तांश्च घृताक्तान् घृतमध्वक्तान् वा ‘भाजनेन’ पात्रेण भूतेन, ‘वपेत्’ निदध्यात् । अत्र चतुर्द्धेति चिकौर्धितपिण्डसंख्याक-विभागोपलक्षणार्थं । अग्नौकरणोत्तरकालान्तु क्रियमाणे पिण्डदाने अग्नौकरणशेषेण पिण्डाः कर्त्तव्याः ।

तथाचापसव्यमग्नौ कृत्वेत्यारम्भाह मनुः ।

चौंस्तु तस्माद्भुविःशेषात् पिण्डान् कृत्वा समाहितः ।

अौदकेनैव विधिना निर्वपेद्दक्षिणामुखः ॥

‘तस्माद्भुविःशेषादित्यग्नौकरणश्चविःशेषात् । ‘अपसव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकमित्ययमौदकोविधिः । भोजनोत्तरकालीने तु पिण्ड-दानेऽन्नमाह कात्यायनः ।

सर्वमन्नमेकत उद्धृत्योच्छिष्टममीपे दर्भेषु चौंस्तीन् पिण्डानवने-निज्य दद्यादिति ।

सर्वशब्दः प्रकृतान्नसर्वजातिमर्वत्वार्थः न परिमाणसर्वत्वार्थः । अतः प्रकृतआह्वार्यमाधितब्राह्मणभुक्तावशिष्टौदन-पायमापूप-सुपादिसर्व-जातीयान्नममुदायेभ्यः किञ्चित् किञ्चिदादायैकस्मिन् पात्रे समृत्य तदन्नमयान् पिण्डान् कृत्वोच्छिष्टप्रदेशादरत्न्यादिव्यवहिते देशे स्फ्यादिभिः कृतलेखे पूर्वप्रदर्शितप्रकारमवनेजनं कृत्वास्तीर्णेषु सकृदा-च्छिन्नेषु चौंस्तीन् पिण्डान् दद्यात् । चौंस्तीनिति वीष्ठाकरणमनेक-

वर्गपिण्डाभिप्रायेण । एतच्च सर्वप्रकारमन्त्रमग्नौकरणावशिष्टेन चरुणा मिश्रणीयं ।

तथावाञ्छलायनः ।

यद्यदन्नमुपभुक्तं ततस्ततः स्थालीपाकेन सह पिण्डार्थमुद्धृत्य पिण्डान्निदध्यादिति ।

यदन्नमुपभुक्तं आहुतीयब्राह्मणैरिति शेषः । ततस्ततः किञ्चित् किञ्चिदुद्धृत्याग्नौकरणशिष्टेन स्थालीपाकेन सह संयोज्य पिण्डान्निदध्यात् । स्थालीपाकमिश्रणञ्चाग्नौकरणशेषप्रतिपत्तिप्रकरणे विस्तरेणोक्तं । एतच्चान्नं मध्वाज्य-तिलयुक्तं कर्त्तव्यं ।

तथाच वायुपुराणे ।

मधु-सर्पिल्ल-युतांस्त्रीन् पिण्डान्निर्वपेद् बुधः ।

न चैतन्मध्वादिवयुक्ततानियमार्थकं किन्तु वैशिष्ट्यातिशयार्थं ।

अत एव मधु-तिलद्वयमाचयुक्ततामाह वृहस्पतिः ।

सर्वस्मात् प्रकृतादन्नात् पिण्डान् मधुतिलान्वितान् ।

पितृ-मातामहादीनां दद्यादुष्टद्विविधानतः ॥

नापि मधु-तिलद्वययुक्ततानियमः ।

अत एव तिलमाचयुक्ततामाह याज्ञवल्क्यः ।

सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः ।

उच्छिष्टमन्निधौ पिण्डान् प्रदद्यात्पितृद्वयज्ञवत् ॥

मार्कण्डेयपुराणेऽपि तिलमाचयुक्ततोक्ता ।

सतिलेन ततोऽन्नेन पिण्डांस्त्रीनेव पुत्रक ।

पितृनुद्दिश्य दर्भेषु दद्यादुच्छिष्टमन्निधौ ॥

इति पिण्डार्थान्नविषयोविधिः ।

अथ पिण्डपरिमाणविषयोविधिः ।

तत्राह व्यासः ।

द्विहायनस्य वत्सस्य विण्त्वास्त्रे यथासुखं ।

तथा कुर्यात् प्रमाणान् पिण्डानां व्यासभाषितं ॥

‘द्विहायनः’ द्विवर्षवयस्कः ।

परिमाणान्तरविधिर्ब्रह्माण्डपुराणे ।

त्रैन् पिण्डानानुपूर्व्येण साङ्गुष्ठमुष्टिवर्द्धनान् ।

‘अनुपूर्व्येण’ वक्ष्यमाणेन पितृ-मातामहादिकमेण । साङ्गुष्ठोमुष्टिर्यवान् तावद्वर्द्धनं पुष्टिर्येषान्ते ‘साङ्गुष्ठमुष्टिवर्द्धनाः’ साङ्गुष्ठमुष्टि-प्रमाणा इति यावत् । अथ वा साङ्गुष्ठं मुष्टिं वर्द्धयन्तीति साङ्गुष्ठमुष्टिवर्द्धनाः । येषु साङ्गुष्ठमुष्टिनिवेशितेषु किञ्चिदभ्यधिकपरिमाणतया अन्त्याङ्गुष्ठममुच्छामात् मुष्टिवर्द्धते ।

परिमाणान्तराण्यष्टाङ्गिराः ।

कपित्थ-विल्व-मात्रान् वा ऽपिण्डान् दद्यात् विधानतः ।

कुक्कुटाण्डप्रमाणान् वा यदिवामलकैः समान् ।

वदरेण समान् वापि दद्याच्छृङ्गाममन्वित इति ॥

पिण्डदानेनापि पितृणां हृत्ति-प्रौति-सङ्गतयो भवन्तीत्येवंविधे विधौ श्रद्धां बद्ध्वा वदरमात्रप्रमाणानपि पिण्डान् दद्यात् । न पुनः किं वदरमात्रैः पितृणां भविष्यति इत्येवमश्रद्धामाविष्कृत्य दद्यादिति । एषाञ्च परिमाणानां शक्तिभेदेन व्यवस्था वेदितव्या ।

अत्र व्यवस्थान्तरयुक्तानि कानिचित्परिमाणान्याह मरौचिः ।

आर्द्रामलकमात्रांस्तु पिण्डान् कुर्वीत पार्वणे ।

एकोद्दिष्टे विज्वमात्रं पिण्डमेकन्तु निर्वपेत् ॥

नवश्राद्धे स्थूलतरं तस्मात् पिण्डन्तु निर्वपेत् ।

तस्मादपि स्थूलतरमाशौचे प्रतिवामरं ॥

‘पार्वणे’ एकोद्दिष्टेतरश्राद्धे । पार्वणग्रहणं व्यवस्थार्थं । प्रकरणात् पार्वणान्वये लब्धे पार्वणग्रहणमनुवाद इति तु स्मृतिचन्द्रिकाकारः । स तु श्लोकोत्तराद्धं न पर्यालोचितवानिति मन्यामहे । अचामल-कमात्रानेव पार्वणे कुर्वीतेति न व्याख्येयं । किन्त्वामलकमात्रान् पार्वण एवेति । अतश्च पार्वणेऽप्यामलकाधिकपरिमाणपिण्डनिर्वापा-चारदर्शनं न विरुध्यते । विज्वमात्रमित्यनेन विज्वात्प्रभृन्मामलका-दिपरिमाणमेव निवर्त्यते न त्वधिकमपि । तथा च श्रिष्टाचारोनु-सृष्टौ भवति । ‘नवश्राद्धे’ आशौचमध्ये प्रथमतोयादिदिनेष्वे-कादशे च दिने विहितं श्राद्धं । तस्यैकोद्दिष्टत्वेपि न तत्र विज्वमात्रं किन्तु तस्मादपि स्थूलतरं निर्वपेत् । श्राद्धमन्तरेणैवाशौच-मध्ये ‘प्रतिवामरं’ प्रतिदिवसं नवश्राद्धपिण्डादपि स्थूलतरं पिण्डं निर्वपेत् ।

पित्राद्येकैकवर्गसम्बन्धिनः पिण्डत्रयस्य यथोत्तरं परिमाणाधिक्य-मुक्तं मैत्रायणीयपिण्डपिट्टयज्ञसूत्रे ।

द्वयोर्द्वयोर्द्वृतेषु पिण्डान्निदधाति पितुर्नाम्नाभावेतन्ने ये चात्र ता-
नु तस्मै तेभ्यश्च स्वधेति प्रथमं पितामहस्य नाम्ना स्ववौयांसं मध्यमं,
प्रपितामहनाम्ना स्वविष्टं दक्षिणं, द्वयोः परयोर्नामनौ सृङ्गं मूलदेशे
लेपं निर्माष्टि ।

इति पिण्डपरिमाणविषयोविधिः ।

अथ पिण्डनिर्वापाद्भूतं कर्त्तव्यम् ।

तच्च प्राचीनावीत-सव्यजानुनिपातन-दक्षिणामुखत्व-पराचीनपा-
णित्वादिरूपं, इदञ्च सकलपितृकर्मसाधारणमपि पिण्डनिर्वापैकसम्ब-
द्धैतद्व्यतिपादकनानावचनसञ्चिधृत्याच निरूप्यते । तत्र तावत्प्राची-
नावीतं कर्त्तव्यं । “दक्षिणतः प्राचीनावीती” इति तैत्तिरीयश्रुतेः ।
‘प्राचीनावीती लेखां चिरुदकेनोपनयेत्’ इत्यवनेजनात्प्रभृति प्राची-
नावीतविधायकादाश्रयापनसूत्रात् । अत उच्ये “प्राचीनावीती
कर्माणि करोति” इति माज्जनात्प्रभृति प्राचीनावीतिविधायकादा-
पसाम्बसूत्रात् “प्राचीनावीतिना वाग्यतेन कृत्यं” इति लेखाकरणारम्भे
गोभिलसूत्राच्च “अथ प्राचीनावीती भुवमुपलिषोक्तिष्व” इति कट-
सूत्राच्चेति । तदेतत् प्राचीनावीतमुपलेपनादारभ्य पिण्डप्रतिपत्तिपर्यन्तं
वक्ष्यमाणपवादस्थानानि विहाय कर्मकर्त्ता सम्याहं । प्राचीनावीतव-
दुपलेपनात्प्रभृति भूमौ वामजानुनिपातनमपि कर्त्तव्यं ।

तथा च ब्रह्माण्डपुराण-वायुपुराणयोः ।

मधु-सर्पिलयुतांस्त्वौन् पिण्डान्निर्वपेद् बुधः ।

जानु कृत्वा तथा सव्यं भूमौ पितृपरायणः ॥

जानु कृतेत्यनया पूर्वकालताभिधायिन्याक्ता श्रुत्या पाठक्रमबाधे-
न जानुपातनस्य पिण्डनिर्वापात् पूर्वकालमनुष्ठेयता प्रतिपाद्यते ।
सव्यमिति वचनादर्थोदक्षिणस्य जानुनो भूमावपातनं गम्यते । अतश्च
आहुकर्त्ता कटकमलावस्थितः सव्यं जानु भूमौ निवेश्य दक्षिणस्या-
निवेश्योपविशेदित्युक्तं भवति ।

अथ पूर्वोक्तपरिमाणान्यतमपरिमाणकं पिण्डं कृत्वा दक्षिणपा-

णिनोपाददीत । “श्रौदकेनैव विधिना निर्वपेदक्षिणामुखः” इति पूर्व-
प्रदर्शितान्नुवचनात् । दक्षिणपाणिमृहीते खड्गादिपात्रे वा पिण्ड-
मुपाददीत “पात्राणां खड्गपात्रेण पिण्डदानं विधीयते । राजतौ-
दुम्बराभ्यां वा हस्तेनैवाथ वा पुनः” इति मरौचिवचनात् ।

‘खड्गः’ खड्गाख्यस्यापदविशेषः, तल्ललाटास्थिमश्वं पात्रं ‘खड्ग-
पात्रं’ । ‘राजतं’ रजतमयं । ‘श्रौदुम्बरं’ तास्रमयं । खड्गादेः प्रश-
स्ततरस्य प्रथमकल्पत्वेनोपादानात्तदभावे येन केनचित्पात्रप्रकरणोक्तेन
पात्रेण पिण्डदानं कर्तव्यं । अनन्तरं संयोजितमव्यहस्ताङ्गुलेर्दक्षिण-
हस्तस्योत्तानस्य पिण्डसहितस्य यथासामर्थ्यमङ्गुष्ठेन पिण्डमसृजतः
पिढतीर्थमवनतं कुर्यात् ।

तत्र तावत्सव्यपाणिमंयोजनं शङ्ख-लिखिताभ्यामुक्तं ।

पिण्डं निदध्यास्येन पाणिना दक्षिणपाणिपुरःमरेणेति ।

मयं दक्षिणेन संयोज्य उत्तानहस्ता तु ब्रह्माण्डपुराणेऽभिहिता ।

उत्तानेन तु हस्तेन निर्वपेदक्षिणामुख इति ।

अङ्गुष्ठस्पर्शनं देवलेनोक्तं ।

अपसव्यमपाङ्गुष्ठमिति ।

दर्शयिष्यते चैतदुत्तरस्मिन् प्रकरणे वचनं । पिढतीर्थावनमनञ्चा-
पस्तम्बेन पिण्डपिढयज्ञेऽभिहितं ।

सव्यञ्चान्वाच्यावाचीनपाणिरिति ।

उत्तानएवाधरौकतपिढतीर्थपाणिरवाचीनः स यस्य कर्तुः स तथा ।

आवाचीनमेव पराचीनशब्देनाहायलायनः ।

तस्यां पिण्डान्निमृहीयात्पराचीनपाणिरिति ।

‘तस्यामिति दर्भास्त्रीर्णायां कृतोदकनिनयनायाञ्च लेखायां ।
पिबतीर्यावनमनञ्च तेन तीर्थेन पिण्डनिर्वापार्थं ।

अत एव शतपथश्रुतिः पिबतीर्थेन पिण्डदानमाह ।

स वा इति ददातीति च वै देवेभ्यो जुह्वत्युद्धरन्ति मनुष्येभ्योऽथैवं
पिबूणां तस्मादिति ददातीति ।

ददातीति पिबतीर्थेन ददतोहस्तस्यानुकृतिः प्रदर्शते । ‘इति
च वै देवेभ्य इत्यादावर्थवादेऽनुकरणभङ्गीव देव-मनुष्य-पिबतीर्थानां
देवादिप्रतिनियतहोमोद्धरणदानसम्बन्धप्रतिपादनात् ।

षड्विंशन्मतेऽप्युक्तं ।

सद्यं जानु निपात्यैव भूमौ पिण्डान् प्रयत्रतः ।

निर्वपेत् पिबतीर्थेन खधाकारमुदाहरन्निति ॥

इति कर्त्तृसंस्थानं ।

अथ देवता-मन्त्रक्रम-संख्याविकल्पसहितं पिण्डदानाख्यं प्रधान-
मुच्यते ।

तत्राह कात्यायनः ।

यथावन्निर्क्तं पिण्डान् ददात्यसवेतत्त इति ये च तामन्निति चैक
इति ।

‘यथावन्निर्क्तं’ यत्र यत्र येन च क्रमेण यस्य यस्यावनेजनं कृतं,
तत्र तत्र तेनैव क्रमेण तस्य तस्य पिण्डं दद्यात् । अवनेजने च
पिबप्रभृतिचौनितिवचनाद्यथावन्निर्क्तमित्यनेनैवोद्देश्यपित्रादिरूपदेवता-
सहिता पिण्डसंख्यापि लब्धा । पिण्डपिबयज्ञप्रकरणस्यैतद्वचनं ।
तत्र च पित्रादिचयवर्गस्यैकस्योद्देश्यत्वात् पिण्डानां चित्तसंख्यानियमः ।

अमावास्यादिश्राद्धे तु वर्गान्तरस्याणुद्देश्यत्वात् चित्तनिवमोनास्ति ।

अत एवाह वाजसनेयश्राद्धकल्पे कात्यायनः ।

चौस्तून् पिण्डानवनेज्य दद्यादिति ।

अमावित्यस्य स्थाने गोच-सम्बन्ध-नास्त्रामभिधानं कर्त्तव्यत्वेन विवक्षितं ।

अत एवाह पारस्करः ।

अर्घ्यदाने च सङ्कल्पे पिण्डदाने तथा चये ।

गोच-सम्बन्ध-नामानि यथावत् प्रतिपादयेत् ॥ इति ॥

सङ्कल्पशब्देनात्र द्विजभोजनस्य^(१) त्यागोऽभिधीयते । अत्रैतानि यथावत्प्रतिपादयेदितिकथनेनन्यत्रैतेष्वेकतमवैकल्पेऽपि न वैगुण्यमिति गम्यते । अत्र गोच-सम्बन्ध-नास्त्रां किंविभक्त्यन्तानामभिधानं कर्त्तव्यमित्यपेक्षायां कश्चित्तावदेवं मन्यते । एतत्ते इत्येतन्मन्त्रस्य ते इतिपदं न तावत् प्रथमावज्जवचनान्तस्य प्रथमाद्विवचनान्तस्य वा तदोरूपं । तस्य प्रकृतानुपयोगात् । अत एव चतुर्थ्येकवचनान्तस्य षष्ठ्येकवचनान्तस्य वा युग्मदोरूपं वाच्यं । तत्र देवतायाः सम्प्रदानमाहूयान्तदाचिनः शब्दस्य चतुर्थ्यन्ततैव युक्ता । अतस्थानेन महात्मयाकाङ्क्षिणां गोच-सम्बन्ध-नास्त्रां चतुर्थ्येकवचनान्तानामेवाभिधानं कर्त्तव्यं । पित्रादीनां देवतात्वस्यैवंविध एवाभिधाने कृते प्रकाशयते नान्यथा । अतो यथोक्तमभिधानं कर्त्तव्यमिति । अपरस्त्वाह । युग्मदः परोक्षव्यावृत्त-व्यक्तिविवक्षत्वादङ्गेषु समवस्थितेष्वेकस्याभिमुखीकरणार्थत्वेन समुद्देशेरेवोपयुक्तमत्वान्तदन्तानामेव गोच-सम्बन्ध-नास्त्रामभिधानं युक्तं । अमा-

विति प्रथमानिर्देशस्याविवक्षायां प्रमाणाभावाच्च । यस्तु लोके प्रयोगः
 “स कथं वीरायते द्रुहति स कुतस्त्वाञ्चैवं जेष्यति” इति स तु तदव-
 स्थस्य कारकताभिधायकत्वेन वा प्रकारान्तराभिमुखीकृतयुग्मदर्याधि-
 ष्ठानविषयत्वेन वा हेतुपरत्वेन वा प्रशंसार्थत्वेन बोधयुज्यते । प्रकृते
 पुनरेतेषां मध्ये नैकस्यापि सम्भवः । प्रमौतस्य हि पूर्वजन्मप्रवृत्तगोत्र-
 सम्बन्ध-नास्त्वामिदानीमवर्त्तमानत्वेन चेन्नविशेषोपलक्षकत्वात्कारका-
 दिरूपस्वार्थममर्पकत्वायोगात् । अतः समुद्भूतानामेव गोत्रादीनाम-
 भिधानं कर्त्तव्यं । सूत्रान्तरे चैवमेवाभिधानं दृश्यते एतत्ते पितरेतत्ते
 पितामहेतत्ते प्रपितामहेत्यादि । एतदित्ययं निर्वक्ष्यमानस्य पिण्ड-
 स्य निर्देशः । ननु कथं पुंलिङ्गस्य नपुंसकलिङ्गेन शब्देन निर्देशः ।
 उच्यते ।

“प्रविश्य पिण्डीकुक्ष्यस्य पिण्डं पतति” इति महाभाष्यादौ पिण्ड-
 शब्दस्य स्त्री-नपुंसकयोरपि प्रयोगदर्शनात् नपुंसकेन निर्देशो न
 विरुध्यते । उपाध्यायकर्कस्त्वन्नमित्यध्याहारः कार्य इत्युक्तवान् । तन्तु
 स्रतिचन्द्रिकाकारो न मन्यते । स ह्याह । अनन्यगतित्वेऽध्याहारः क्रियेत ।

न चात्रानन्यगतित्वं, पिण्डशब्दस्य नपुंसकलिङ्गस्य दर्शितत्वादिति ।
 अवेदमुच्यते । नायं नपुंसकप्रयोगोपपादनार्थमध्याहारः । किन्तु मन्त्र-
 वाक्यपरिपूरणार्थः । अनुमतश्च “दधे त्वेत्यादौ च्छिद्नीत्यादेर्वाक्यपरि-
 पूरणार्थाऽध्याहारः । दृश्यते चेदं चेन्नमिदं गृहमिदं धनन्तुभ्यं दीयत
 इति लोके प्रयोगः । उपलक्षणार्थस्य कर्कभाष्येऽन्नशब्दः । अतश्चैतत्ते
 इत्यस्यानन्तरं अन्नमिति पिण्डमिति वाध्याहारः कार्यः ।

अनयोश्च व्यवस्थामाह लौगाचिः ।

महालये गयायास्तु प्रेतश्राद्धे दशाह्निके ।

पिण्डशब्दप्रयोगः स्यादन्नमन्त्रव कीर्तयेत् ॥

‘महालये’ तीर्थविशेषे । ‘प्रेतश्राद्धे’ इति सपिण्डीकरणान्तेषु श्राद्धेषु । ‘दशाह्निके’ श्राद्धव्यतिरेकेणापि दशाह्ननिर्वर्त्ये पिण्डदाने । अन्नशब्दस्य चानन्तरं स्वधाशब्दः प्रयोज्यः । मन्त्रपूर्वं स्वधेति देवत्ववचनात् ।

स्वधाशब्दानन्तरं नमःशब्दोऽपि प्रयोज्य इत्याह शाखायनिः ।

अभावेतत्त इत्युक्ता तदन्ते च स्वधा नमः ।

अत्र चाभियुक्ताः स्वधा-नमःशब्दान्तं मन्त्रमुच्चार्य पुनश्चेदं-शब्देनान्नं निर्दिश्य तैरेव गोचादिभिस्तुर्थ्यनैः पित्रादीनुद्दिश्य नम इत्युच्चारयन्ति । ननु मन्त्रगतेनैव ते इति चतुर्थ्यन्तेन पित्रादीनां देवतात्वस्य प्रकाशितत्वात् किमर्थं पुनर्गोत्रादीनां चतुर्थ्यन्तानां प्रयोगः । अथ गोचादिभिरपि देवताप्रकाशकैर्भाव्यमिति पुनः प्रयोग इति मतं । तत्र । देवदत्तैतत्ते वासो दीयत इत्यत्रापि पुनश्चतुर्थ्यन्तप्रयोगप्रसङ्गात् । अत्र ब्रूमः । मन्त्रवाक्येन प्रकाशितोऽपि त्यागः पुनस्तरामाचारानुसारात् लौकिकेनापि वाक्येनाभिव्यक्ती-कियते । तच्चेदं प्रयोगवाक्यं । अमुकगोत्रास्मत्पितरमुकशर्मन्नेतत्तेऽन्नं स्वधानम इदममुकगोत्रायास्मत्पित्रे अमुकशर्मणे न ममेति । अन्येषां तु प्रयोगवाक्यानि तत्र तत्र दर्शयिष्यन्ते । अत्र चैके सूत्रकारा अभावेतत्त इत्युक्त्यानन्तरं ये च त्वामन्त्रिमन्त्रशेषमामनन्ति । स तु मन्त्रशेषोवाजमनेयिभिर्न प्रयोज्यः ।

अत एव शतपथे अस्य निन्दार्थवादपूर्वकः प्रयोगो निषिध्यते ।

म ददात्यसावेतत्त इत्येव यजमानस्य पित्रे ये च त्वामन्वित्युहैक-
आहुः तद् तथानुब्रूयात् स्वयं वैतेषां सह येषां सह तस्माद्ब्रूयात्
असावेतत्त इति यजमानस्य पित्रे असावेतत्त इति पितामहायामावे-
तत्त इति प्रपितामहायेति ।

ये च त्वामित्यस्य पारमार्थिकस्तावदयमर्थः । 'त्वामनु' ये त्वदनु-
चरीभूय तया सह ये वर्त्तन्ते, तेभ्यश्चैष पिण्ड इति निन्दा त्वेवं, त्वां
प्रमौतमनु पश्चाद्भावेन सह ये भवन्ति तेभ्योऽप्ययं पिण्डोऽस्त्विति । तदे-
तदमङ्गल्यमभिधानं भवति । यतोऽयं पिण्डदानं कुर्वाणः पुत्रादिभि-
र्यं च त्वामन्विति मन्त्रेण येषां प्रमौतानां सहेत्याह तेषां पश्चाद्भूतः
स्वयमेव सह भवति । अतश्चामौ स्वस्मा एव पिण्डदानं करो-
तीति प्रतिभाति । तथाचैतदमङ्गल्यं । अतस्तथा न ब्रूयादित्यस्याः
श्रुतेरर्थः । देवलस्वेतमेव मन्त्रश्रेणं विदधानस्त्रित्वाधिकपिण्ड-
संख्यामाह ।

पितृपूर्वं च नामानि त्रयाणां कौर्त्तयेच्छनैः ।

अपसव्यमपाङ्गुष्ठं मन्त्रपूर्वं स्वधेति च ॥

एतत्ते तत ये च त्वामन्वित्यावापयेत्पितुः ।

तथा पितामहस्यापि तत्पितुश्च तथा वपेत् ।

सामान्यमिति शेषाणाञ्चतुर्थं पिण्डमावपेत् ॥

अस्यार्थः । पित्रादीनां त्रयाणां नामानि पितृपूर्वं पित्रादि-
क्रमेण कौर्त्तयेत् । सम्बुद्धान्तान्यभिदधौत नामानीति गोत्रादीना-
मुपलक्षणं । अनन्तरं मन्त्रमुच्चार्य स्वधेति ब्रूयात् । एतत्ते तत इत्या-
दिना मन्त्रोदर्शितः । अवापयेतत्त इत्यस्यानन्तरमव्रामिति पिण्डमि-

ति वा प्रयोज्यं । एवं समन्वयेण स्वधान्तेन वाक्येनाज्ञान्यत्वा पूर्व-
चतुर्थ्यन्तगोवादिशब्दात्मकं पित्रे न ममेति लौकिकमपि वाक्यमनु-
कीर्त्य प्रथमं पिण्डं निर्वपेत् । पितृशब्दस्थाने पितामहशब्दं प्रयुज्य
पितृनामस्थाने पितामहनाम च प्रयुज्य पितामहाय द्वितीयं वपेत् ।
एवमेव सम्बन्ध-नास्मोरुहं कृत्वा प्रपितामहाय तृतीयं वपेत् । शेषा-
णां प्रपितामहात्परेषां चयाणां सामान्यमेतदन्नं स्वधा न ममेति
चतुर्थं वपेत् । 'अपमव्यमपाङ्गुष्ठं' अपगतमव्यहस्तमङ्गुष्ठवर्जितं च यथा
भवति तथा वपेत् असाधनीभूताङ्गुष्ठेन दक्षिणहस्तेन वपेदित्यर्थः ।
अत्र मव्यहस्तस्य पिण्डस्यर्शोनिषिध्यते न तु दक्षिणहस्ताचारम्भोऽपि ।
अथवापमव्यमिति पितृतीर्थेन । अपमव्यशब्दस्य पितृतीर्थाभिधायकत्वं
मपि कर्कादिमन्त्रतत्वेन गृह्यते । अत्र प्रयोगवाक्यं । अमुकगोवास्मत्त-
तामुकशर्मन्तेतन्नेऽन्नं ये च त्वामनु स्वधा इदं अमुकगोवायास्मत्तताया-
मुकशर्मणे न ममेति । एते च पिण्डा दक्षिणापवर्गा देयाः । चतुर्थश्च
वैकल्पिकः । स च प्रपितामहात्परेषां नाम-गोवादिग्रहणं विनैव देयः ।
तदेतन्मन्त्रान्तरं दर्शयन्नाहापस्तम्बः ।

महदाच्छिन्ने वर्हिषि दक्षिणापवर्गान् पिण्डान् ददात्येतन्ने ततासौ
ये च त्वामन्वित्येतैः प्रतिमन्त्रं तृणीं चतुर्थं महाताळतः प्रपितामह-
प्रभृतीन् नानाम गृहीतं गच्छति ।

दक्षिणतोऽपवर्गः समाप्तिर्येषान्ते 'दक्षिणापवर्गाः' । एतदुक्तं भवति ।
वर्हिषि प्रथमं पिण्डं निधाय तस्मादक्षिणेन द्वितीयं तस्मादपि दक्षिणेन
तृतीयं तस्मादपि चतुर्थमित्येवं दद्यादिति, 'प्रतिमन्त्रं' एकैकेन मन्त्रे-
णैकैकं पिण्डं दद्यादित्यर्थः । मन्त्रान् दर्शयति 'एतत्त इत्यादिना ।

एतत्ते ततासौ ये च त्वमनु एतत्ते प्रपितामह ये च त्वामन्वित्यनैः
 तैत्तिरीयब्राह्मणे क्रमेणान्नाता मन्त्राः सूचकारेण प्रथममन्त्रोच्चारणेन
 दर्शिताः । 'अमाविति व्याख्याताऽर्थः । चतुर्थन्तु पिण्डं तृष्णीममन्त्रकमेवं
 निर्वपेत् । 'कृताकृतः' वैकल्पिकः । 'प्रपितामहप्रसूतीनित्यतद्गुणसंवि-
 ज्ञानोवज्जनीहिः । प्रपितामहात्परान् चौरुद्दिष्य चायं दातव्य इत्यर्थः ।
 अत्र हेतुमाह 'नानामगृहीतं गच्छतीति । नामयद्गुणमन्त्रेण त्यक्तं
 हविर्देवतां न प्राप्नोतीति । गोच-सम्बन्ध-नामानुकीर्तितपिहव्यतिरि-
 क्तानां प्रमीतसर्वसम्बन्धानामुद्देशेनायं चतुर्थः पिण्डोदीयत इति-
 मन्त्रान्तरलिङ्गादवगम्यते ।

दर्शितस्यासौ मन्त्रो लौगाक्षिणा ।

पिहवंशे मृता ये च माहवंशे तथैव च ।

गृह-शशुर-बन्धूनां ये चान्ये बान्धवा मृताः ॥

ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्र-दारविवर्जिताः ।

क्रियालोपगता ये च जात्यन्धाः पङ्गवस्तथा ॥

विरूपा आमगर्भाश्च ज्ञाताज्ञाताः कुले मम ।

तेभ्यः पिण्डं मया दत्तमच्यमुपतिष्ठतां ॥

आश्रयायनस्तु पित्रादिपिण्डदाने मन्त्रान्तरमाह ।

एतत्ते ततासौ ये च त्वामन्वित्यनिति ।

गोभिलस्तु मन्त्रान्तरमाह ।

अमावेश ते पिण्डो ये चात्र त्वानु यांश्च त्वमनु तस्मै ते हविर्देवताः ।

मैत्रपिण्डपिहव्यज्ञे ।

एतत्ते मम पितरमाविति पितुर्नाम गृहीत्वैतत्ते मम पितामहा-

साविति पितामहस्यैतत्ते मम प्रपितामहासाविति प्रपितामहस्य ये
चात्र त्वानु तेभ्यश्च स्वधेत्यनुषजेदेतत्तेऽमुष्य पितरेतत्तेऽमुष्य पितामहै-
तत्तेऽमुष्य प्रपितामहेति प्रवसति यजमानोऽध्वर्युः ।

शङ्ख-लिखितौ ।

सर्वान्नप्रकारमादाय पिण्डान्निदध्यादेकैकन्विरभिमन्त्रयामावेतत्त
इति दर्भेषु ।

अथैकैकं पिण्डं पृथिवी रचितेत्यादिनैकैकेन मन्त्रेण विरभिम-
न्त्रयामावेतत्त इति निदध्यादिति महार्णवप्रकाशकाराः ।

एकैकमेकैकस्मिन् पिण्डे विनियुञ्जानस्त्वामन्त्रान् प्रतीकग्रहणेन
दर्शयति यमः ।

पूर्वं पिण्डं प्रयच्छेन्नु पित्र्यन्तु पृथिवीति च ।

पितामहाय त्वपरमन्तरिचेति दापयेत् ॥

प्रपितामहाय तत्तत्तृतीयन्तु निवेदयेत् ।

द्यौर्दर्विरिति मन्त्रेण श्रुतिरेषा पुरातनौ ॥

विष्णुरप्याह ।

उच्छिष्टमन्त्रिधौ दक्षिणायेषु दर्भेषु पृथिवीदर्विरचितेत्येकं पिण्डं
पित्रे निदध्यात् । अन्तरिक्षं दर्विरचितेति द्वितीयं पितामहाय, द्यौर्द-
र्विरचितेति तृतीयं प्रपितामहायेति ।

अस्यार्थं हरिहरो व्याख्यातवान् । पृथिवीदर्विरचिता दक्षिः स्वधा-
नुपस्मातां पृथिवीदर्विमचितां दक्षिं स्वधामनुपस्मामग्निरिव पृथि-
वौमुपजीवासौ येषात्र त्वान्वेषान्ते स्वधा इत्यनेन मन्त्रेणैकं पिण्डं पित्रे
निदध्यात् । अन्तरिक्षं दर्विरचिता दक्षिः । स्वधानुपदस्मान्दक्षिणं

द्विमक्षितां तृप्तिं स्वधामनुपदस्तां वायुरिवान्तरिक्षमुपजीवामौ
ये चात्र त्वामन्वेष्टा ते स्वधेति द्वितीयं पिण्डं पितामहाय निदध्यात् ।
द्यौर्द्विरक्षिता तृप्तिः स्वधामनुपदस्ता तान्दिवं द्विमक्षितां तृप्तिं
स्वधामनुपदस्तां सूर्य इव दिवमुपजीवामौ ये चात्र त्वां त्वेषां ते
स्वधेति मन्त्रेण तृतीयं पिण्डं प्रपितामहाय निदध्यात् ।

मन्त्रार्थोऽपि तेनैव व्याख्यातः । येषं प्रसिद्धा पृथिवी सैषेयं
प्रथमपिण्डरूपेणावस्थिता । अनेन च प्रथमपिण्डे पृथिवीबुद्धिः
कर्त्तव्येति गम्यते । इयञ्चान्नमाधनत्वाश्रयत्वाभ्यां द्विमाख्याद्भिर्वा ।
सत्कर्ममाधनौभावद्वारेण दूरितदारणाद्वा द्विः । 'अक्षिता तृप्तिः' ।
अविनाशिनौ तृप्तिः । चराचरैर्भूतैरहरहस्तृप्तिमाधनत्वेनापजीवमा-
नापि न क्षीयत इत्यर्थः । 'स्वधा' अलौकिकपितृप्रोतिहेतुत्वात् ।
'अनुपदस्ता' दसुरूपक्षये अनुपक्षीणापचयरहितेत्यर्थः । तां पृथिवीं
द्विमक्षितां तृप्तिं स्वधामनुपदस्तां प्रथमपिण्डरूपां 'उपजीव' भुङ्क्ष्व ।
'अमावित्यच प्रथमपिण्डोद्देश्यस्य पित्रादेः सम्बुद्धानां नाम प्रयोज्यं,
हे पितः हे मातामहेत्यादि । 'अग्निरिव' यथाग्निः पृथिव्यधिपति-
भूत्वा प्रसिद्धां पृथिवीमुपजीवति तथा अनेन च प्रथमपिण्डो-
द्देश्येऽग्नितुल्यताबुद्धिः कर्त्तव्येति गम्यते । 'ये च त्वामनु' येचात्र पर-
लोके त्वामनुस्थिताः त्वानुचरभूतास्त्युपजीवन्तु । 'एषा ते स्वधा'
त्वदया एषा स्वधा, भवतीति शेषः । अन्तरीचं तमोदारणादन्न-
माधनत्वाद्विः । अन्नमाधनं त्वं च दृष्टिहेतुत्वात् । अन्तरीक्षाद्वि
दृष्टिर्जायते । 'वायुरिव' यथा वायुरधिपतिभूत्वान्तरिक्षमुपजीवति
तथा त्वमेतमेवंरूपं पिण्डं । अनेन द्वितीयपिण्डोद्देश्ये पितामहादौ

वायुतुल्यबुद्धिः कर्त्तव्येति गम्यते । द्यौस्तु दुःखदारणादर्विः । स्वर्गस्य
निरतिशयसुखात्मकत्वात् दुःखदारकत्वं । 'सूर्य इव' यथा सूर्योऽधि-
पतिर्भूत्वा दिवमुपजीवति । अनेन तृतीयपिण्डोद्देश्ये प्रपितामहादौ
सूर्यतुल्यबुद्धिः कर्त्तव्येति गम्यते । 'अमावित्यत्र तृतीयपिण्डोद्देश्यस्य
प्रपितामहादेः सम्बन्धन्तं नाम प्रयोज्यं । शेषं गतार्थं । शौनकाद्यर्वण-
श्राद्धकल्पे तैत्तिरेव मन्त्रैः पिण्डार्थान्नोद्धरणमुक्त्वा एतच्चे प्रपितामहै-
तच्चे पितामहैतच्चे पितरिति मन्त्रैः प्रपितामहादारभ्य पितृपर्यन्तं
विपरीतेन क्रमेण पिण्डदानमुक्तं । "द्यौदर्विरचितेति तिसृभिः सर्वा-
न्नप्रकारमुद्धृत्याज्येन सन्नौय चोन् पिण्डानसंहतान्निदधात्येतच्चे प्रपिता-
मह" इति । पिप्पलादाद्यर्वणश्राद्धकल्पेऽपि । "पृथिवीदर्विरिति सर्वा-
न्नप्रकारानुद्धृत्याज्येन सन्नौय वर्हिषद् इति दर्भान् दक्षिणागान् परि-
स्तीर्य एतच्चे तत इति चोन् पिण्डानसंहतान् दद्यात्" इति । तदेवमेषु
मन्त्रेषु पिवादौनामग्नि-वायु-सूर्योपमत्वाभिधानादर्थान्तेषामग्न्यादि-
सारूप्येणानुसन्धानं कार्यमिति गम्यते ।

व्यासवचने तु वरुणादिरूपत्वेनानुसन्धानं कर्त्तव्यमिति प्रकाशते ।

प्रथमोवरुणोदेवः प्रजापतिरथापरः ।

तृतीयोऽग्निः स्रतः पिण्ड एष पिण्डविधिः स्रतः ॥ इति ॥

अत्र पिण्डदेवतारूपाः पिवादयोवरुणादिरूपेण ध्येया इत्येवं-
परमिदं वाक्यमिति स्रतिचन्द्रिकाकारेणोक्तं । "अग्निरुद्धः स्वयं देव
इत्यादि भविष्यत्पुराणोक्तप्रकारेण वा पिण्डेषु देवताभिधानं कर्त्तव्यं ।
तत्र हि श्राद्धकर्त्ता स्वस्वरूपमग्निरुद्धरूपेण ध्येयं । प्रथमोद्देश्यस्तु
प्रद्युम्बरूपेण, द्वितीयस्तु संकर्षणरूपेण, तृतीयस्तु वासुदेवरूपेण ध्येय

इत्युक्तं । एतच्च सर्व्वं पूर्व्वमेव विस्तरेण प्रतिपादितं । अत्रैतावत्सम्पन्नं ।
वरुणादिरूपेण पित्रादौ ननु मन्दधानस्तानुदिश्व पिण्डान् दद्यादिति ।

पिण्डदाने मन्त्रान्तरमाह व्यासः ।

द्रुयाच्छ्राद्धेषु सावित्रीं पिण्डे पिण्डे समाहितः ।

सोमाद्येति च वक्तव्यं तथा पितृमतेऽपि च ॥

अथ द्विपितृकं कर्त्तारं प्रति पिण्डपितृयज्ञसूत्रे विशेषमुपदिश-
त्यापस्तम्बः ।

यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्ष्येदिति ।
यो हि क्षेत्रजादिद्विपितृकः स्यात्स तु पिण्डान्निर्व्वपन्नेकैकस्मिन् पिण्डे
द्वौ द्वावुपलक्ष्येदुद्दिशेत् प्रथमे पिण्डे द्वौ पितरौ, द्वितीये द्वौ
पितामहौ, तृतीये द्वौ प्रपितामहाविति ।

एतदपि पूर्व्वमेव विस्तरेणोक्तं । पित्रादौ नामज्ञाने तु पिण्डदाने
मन्त्रान्तराणि दर्शयति स एव ।

यदि बन्धुं न विन्द्यात् स्वधा पितृभ्यः पृथिवीषद्भ्य इति प्रथमं
पिण्डं निदध्यात् । स्वधा पितृभ्योन्तरौत्तमद्भ्य इति द्वितीयं । स्वधा
पितृभ्यो दिविषद्भ्य इति तृतीयमिति ।

बन्धुशब्देन नामाभिधीयते ।

तथा च गोभिलः ।

यदि नामानि न विन्द्यात् स्वधा पितृभ्यः पृथिवीषद्भ्य इति प्रथमं
पिण्डं निदध्यात् । स्वधा पितृभ्योन्तरौत्तमद्भ्य इति द्वितीयं । स्वधा
पितृभ्यो दिविषद्भ्य इति तृतीयं निधाय जपत्यत्र पितरोमादय-
ध्वमिति ।

गोवाज्ञाने त्वाह व्याघपात् ।

गोचनाशे तु काश्यप इति ।

गोवाज्ञाने काश्यपगोचग्रहणं कर्त्तव्यं, काश्यपगोचस्य सर्वमाधारणत्वात् ।

तथा च शतपथश्रुतिः ।

तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्यप इति ।

यदेतत्पिचादीनां गोच-नाम्नोरज्ञानेऽभिहितं तस्मातामहादी-
नामपि वेदितव्यम् ।

जीवत्पितृकं कर्त्तारन्तु प्रतिपिण्डदाने निषेधमाहापस्तम्बः ।

यदि जीवत्पिता न दद्याद्भोमान् कृत्वा विरमेदिति ।

एतच्च पिण्डपितृयज्ञमधिकृत्याप्युक्तं तुल्यन्यायत्वादपि पिण्डदानं
निषेद्धुं प्रभवत्येव । वैकल्पिकश्चायं निषेधः । एतच्च पूर्वमेव प्रपञ्चे-
नोपपादितम् । अत्र षड्दैवत्यादौ आह्वे पिण्डदाने च स्वतन्त्रे वा
मातामहादिदैवत्ये पिचादिगोच-सम्बन्ध-नाम्नां स्थाने मातामहादि-
गोच-सम्बन्ध-नामानि प्रयुज्य प्रयोगोऽनुष्ठेयः ।

तदाहापस्तम्बस्तस्मात्प्रार्थनार्थमयहकारः ।

योज्यः पिचादिशब्दानां स्थाने मातामहादिकः ।

अन्नहोमे तथा स्यर्गे जलपिण्डादिदानके ।

यन्मे मातामहीत्यादि तचोदाहरणं भवेत् ॥ इति ॥

‘अन्नहोमे’ यन्मे माता प्रलुप्तोम चरत्यनुव्रजेत्यादिभिर्मन्त्रैरग्नौ-
करणान्नहोमे । ‘स्यर्गे’ एष ते तत मधुमानूर्मिः सरस्वानित्यादि-
भिर्मन्त्रैर्ब्राह्मणभोजनार्थान्नस्यर्गे । ‘जलपिण्डादिदानके’ मार्जयन्तां

मम पितर इत्यादिजलदानमन्त्रे एतत्तेऽसौ ये च त्वामन्वित्यादि-
 पिण्डदानमन्त्रे च पित्रादिशब्दानां स्थाने मातामहादिकः शब्दो
 योज्यः । 'यन्मे मातामहौत्यादि तत्रोदाहरणं भवेदित्यस्यायमर्थः ।
 तथाच पित्रादिस्थाने मातामहादिशब्दप्रयोगे यन्मे माता प्रलुलोभ
 चरत्यनुव्रता तन्मे रेतः पिता वृडनामिति मन्त्रे मातामहानां होमे
 कर्त्तव्ये मन्त्रगतमाह्वयस्थाने मातामहौपदप्रत्ययेण यन्मे मातामहौ
 प्रलुलोभेत्येवंसम्यक् ऊहस्तन्मेरेतो मातामहो वृडनामित्येवमादीनां
 विकीर्षितानामूहानामुदाहरणं । अयं चापस्तम्बगृह्यानुसारिभिरूहो
 यहीतव्यः । अन्यैस्त्वेतदुदाहरणीकृत्य स्वस्वगृह्याभिमतमन्त्रगतानि
 पित्रादिपदान्युहितव्यानि । तत्र षड्दैवत्ये पितृवर्गाय पिण्डार्थां
 लेखाङ्गुत्वा मातामहवर्गाय पिण्डार्थां कुर्यात् । एकैकशः पितृवर्गाय
 पिण्डत्रयस्थानेऽवनेजनङ्गुत्वा मातामहवर्गाय पिण्डत्रयस्थानेऽवनेजन-
 कुर्यात् । एवमन्यमयेकैकं पदार्थं पितृवर्गीयपिण्डेषु समाप्य
 मातामहवर्गीयेषु समापयेदित्येष पदार्थक्रमोनुबन्धेयः । नवदैवत्ये
 द्वादशदैवत्ये वा आह्ने पिण्डदाने च प्रसूते सति तन्मध्यवर्त्तिनि
 स्त्रीदैवत्ये स्वतन्त्रे वा तदैवत्ये स्त्रीलिङ्गानि गोच-सम्बन्ध-नामानि
 प्रयुज्य प्रयोगः कार्यः । ये च त्वामन्वित्ययं मन्त्रो यास्य त्वामन्विति
 प्रयोज्यः । तत्र नवदैवत्ये पितृवर्गीयपिण्डार्थां लेखां कृत्वा ततः
 पश्चिमेन मातृवर्गीयपिण्डार्थां ततोऽपि पश्चिमेन मातामाह्वर्गीय-
 पिण्डार्थां कुर्यात् । अवनेजन-वर्द्धिरास्तरणाद्यप्यनेनैव क्रमेण कर्त्तव्यं ।

तदेतदापस्तम्बगृह्ये पितृवर्ग-मातृवर्गावाश्रित्याह ।

हैहं दक्षिणाद्यान् दर्भान् संस्तौर्य तेषूत्तरैरपोदत्त्वोत्तरैरपोदत्त्वोत्त-

रैर्दक्षिणापवर्गान् दत्तेति द्विधाभूतं यथा भवति तथा दक्षिणागान्
 दर्भानुसिद्धितदेशे संस्तीर्य तत्र पूर्वभागे पिचादिवर्गाद्यं संस्तरणं
 पश्चाद्भागे तु माचादिवर्गाद्यं । स्त्रीभ्यश्च पिण्डा इह पश्चिमा स्युरिति
 गृह्यभाष्यार्थसंग्रहकारवाक्यात् । तथाधिकं विशेषमुपदिशतः साङ्ख्या-
 यनगृह्यकारवचनात् । भुक्तवत्सु पिण्डान् दद्यात्पुरस्तादेके पिण्डान् पश्चि-
 मेन तत्पत्नीनां किञ्चिदन्तर्द्धायेति पितृवर्गपिण्डेभ्यः पश्चिमेन दृणा-
 दिकं किञ्चिदन्तर्द्धाय पितृ-पितामह-प्रपितामहपत्नीभ्यः पिण्डान्
 दद्यादिति ।

मत्स्यपुराणे ।

ततः कृतान्तरे दद्यात्तत्पत्नीभ्यः कुशान् बुधः ।

तद्वत्पिण्डादिकं कुर्यादावाहन-विमर्जनमिति ॥

‘उत्तरैः’ मार्जयन्तामित्यादिभिर्मन्त्रैः, पुनः ‘उत्तरैः’ एतत्ते तता-
 मावित्यादिभिः ।

शौनकाथर्वणश्राद्धकरणे तु पितृवर्गादक्षिणतो मातृवर्गाय पिण्ड-
 दानमुक्तं ।

दक्षिणतः पत्नीभ्यः इदं वः पत्न्या इति ।

देवलेन च स्त्रीवर्गे चत्वारः पिण्डा उक्ताः ।

हविःशेषं ततो मुष्टिमादायेकैकमादितः ।

क्रमशः^(१) पितृपत्नीनां पिण्डनिर्वपणं चरेत् ॥

ततः पिण्डमुपादाय हविषः संछातं महत् ।

ज्ञातिवर्गस्य सर्वस्य मामान्यमिति निर्वपेत् ॥

तदेवमेतत्सिद्धं प्रथमं पितृवर्गाय पिण्डदानं, ततो मातृवर्गाय,
ततो मातामहवर्गायोत ।

तदाह सत्यव्रतः ।

पितॄणां प्रथमं दानं मातॄणां तदनन्तरं ।

ततो मातामहानाञ्च क्रमस्यैवं प्रकीर्त्यते ॥

अयं च क्रमः सर्वकालिके नवदेवत्ये आहूते न त्वष्टकाकालनिर्वर्त्य
एवैकस्मिन् ।

यत्तु ब्रह्माण्डपुराणवचनं—

पितॄभ्यः प्रथमन्दद्यान्मातृभ्यस्तदनन्तरं ।

ततो मातामहेभ्यस्येत्यन्वष्टक्यः क्रमः स्मृतः ॥ इति ॥

तन्नूपलक्षणाद्यं । तदेवं नवदेवत्ये मातृवर्गस्य देशतः कालतश्च
मध्ये निवेश उक्तः ।

तस्मान्न्ययाकरणे दोषमाहोशनाः ।

अन्तर्मातामहान् कृत्वा मातॄणां यः प्रयच्छति ।

आहूतं वा पिण्डदानं वा पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

आह सत्यव्रतः ।

अन्तर्मातामहान् कृत्वा मातॄणां यः प्रयच्छति ।

आहूतं वा पिण्डदानं वा नरकं स तु गच्छति ॥

गार्गीयाऽप्याह ।

अन्ते निवेशयेद्यस्तु मातृः आहूतेषु मानवः ।

स मूढोनरकं यात कालसूत्रमवाकशिराः ॥

यत्तुक्तार्थं विरुद्धवचनं ।

पितृमातामहावादौ मातरस्तदनन्तरं ।

तर्पणेऽन्वष्टकाश्राद्धे तौर्यं चायं क्रमः स्मृतः ॥ इति ॥

तत् येषां पूर्वपुण्यपरम्परयानुष्ठितार्थं तेषामेव श्रेयमेऽस्तु ।
यस्यायं मातृवर्गस्य मध्ये निवेशोऽभिहितः स नान्दीमुखव्यतिरिक्त-
नवदैवत्ये नान्दीमुखे त्वादावेव निवेशः ।

अतएव षट्त्रिंशन्नाते ।

तथाहे केवलाः कार्या वट्टावादौ प्रकीर्तिताः ।

सर्वत्रैव हि मध्यस्था नान्याः कार्यास्तु मातरः ॥

‘सर्वत्रेति महालयान्वष्टका-गयादिश्राद्धपिण्डदानादौ ।

अत्र येषां गृह्यकारैरमावास्यादौ मातृश्राद्धं पृथक्विहितनै-
दादशदैवत्यं श्राद्धं कर्त्तव्यं । पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा-
ध्रुवमिति वचनात् मातामहश्राद्धेऽपि कर्त्तव्ये प्राप्ते प्रकृतिवद्विहित-
रितिन्यायात् पृथङ्मातामहौवर्गस्यापि श्राद्धं कर्त्तव्यं सक्तञ्च श्रिष्टानां
पितृश्राद्धविहितत्वं मातामहश्राद्धस्य ।

अतएव मातामहश्राद्धे पितृश्राद्धधर्मातिदेश आपस्तम्बगृह्य-
भाष्यार्थसंग्रहकारेण दर्शितः ।

मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्यात् प्रयत्नत इति ।

अत्र मातामहौवर्गस्य मातामहेभ्यः पश्चिमतः सर्वान्ते निवेशः ।
उक्तप्रायश्चात्र पदार्थानुष्ठानक्रमः । येषान् गृह्यकारैरमावास्यायां
मातृश्राद्धं पृथक् नोक्तनैरमावास्यादौ पित्राद्युद्देशे क्रियमाणे सप-
त्नीकाभिधानं कर्त्तव्यं ।

इति देवता-मन्त्र-क्रम-सङ्ख्या-विकल्पसहितं पिण्डदानाख्यं प्रधानं ।

अथ हस्तोन्मार्जनं ।

तच्च पिण्डनिर्वापानन्तरं मैवायणीयपिण्डपितृयज्ञसुचे दर्भेषु
पिण्डं समन्वक्तुमुक्तं ।

वर्हिषि लेपं निमार्ष्टि याच पितरः स्वधा तया यूयं यथाभागं
मादयध्वमित्यत्र पितरोमादयध्वमिति ।

मानवमैवायणीयपिण्डपितृयज्ञसुचे तु प्रथममन्वस्य दक्षिणां
दिशमन्वीक्षमाणोजपतीति दक्षिणाभिमुखेन जपमात्रे विनियोगोद-
र्शितः । 'वर्हिषीति दर्भेषु ।

अत्र दर्भाणां मूलमध्यागेषु मध्येकस्मिन्नवलेपमार्जनं कार्यमि-
त्यपेक्षायां मन्वान्तरमुपदिशन्नाह विष्णुः ।

अत्र पितरोमादयध्वमिति दर्भमूलेषु करावघर्षणमिति ।

अस्य तु मन्वस्य पिण्डाभिमुखेन जपमात्रे विनियोगो वज्र-
मन्वतः । स तु पुरस्तादर्थयिष्यते ।

व्याघ्रोऽप्याह ।

दर्भमूलेषु निमृजेद्वस्तुलेपं समाहित इति ।

इह कस्य पदार्थस्थानन्तरं केषाञ्च दर्भाणां मूले काञ्च पितृनु-
द्दिश्य लेपमार्जनमित्यपेक्षायामाह मनुः ।

पुष्पपिण्डान् पितृभ्यश्च प्रयतोविधिपूर्वकं ।

तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्याक्षेपभागिनां ॥

पुष्पदर्भेषु निधाय । 'प्रयतः' प्रयत्नविशेषवान् । अत्रैकाग्रत्वा-
दिरूपोमनोधर्मः पदार्थविस्मृतिरूपप्रमादपरिहारोपयोगी प्रयत्नो
याज्ञः । अनुवादश्चायं सर्वप्रयोगार्थत्वेनास्य प्राप्तत्वात् । 'विधिपूर्वक-

मिति शास्त्रान्तरदृष्टविध्यपसंयत्तायै मनुशास्त्रोक्तविधिपूर्वकत्वाभिधाने
त्वस्थानर्थक्यं स्यात् । 'तेषु दर्भेभ्य इति येषु पिण्डनिर्वापः कृतः । 'तमिति
येन पिण्डदानं कृतं । 'लेपभागिनामिति लेपभागिनः पितृनुद्दिश्य ।
ते च मत्स्यपुराणे दर्शिताः ।

लेपभाजचतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यां साप्तपौरुषम् ॥ इति ॥

'चतुर्थाद्याः' वृद्धप्रपितामहप्रभृतयः । तदेवमयं आहूकर्त्ता
वृद्धप्रपितामहादौस्तौनुद्दिश्य तेषामयं भागोऽस्त्वित्यभिधानः प्रथम-
पिण्डाधारभूतदर्भमूलेषु हस्तं निमृज्यात् । निमार्जनञ्च हस्तलग्न-
स्थान्नस्योदकस्य वापरेचनाय दर्भेषु संक्षेपणं । अतश्च यदि हस्ते लेपोऽस्ति
तर्हि तस्य रेचनास्यप्रतिपत्त्यर्थं मार्जनं कर्त्तव्यं नान्यथेत्येकं मतं ।
अपरमपि मतं मेधातिथि-हरिहराभ्यां दर्शितं तद्वच्च ।

यदि न किञ्चिदपि हस्ते संक्षिप्येतथापि हस्तं निमृज्यादेव ।
न ह्येतत्प्रतिपत्तिकर्मैव येनासति रेचनप्रयोजने न क्रियेत । न ह्यत्र
श्रूयते हस्तलग्नं निमृज्यादिति । किं तर्हि हस्तमेवेति ।

ननु च लेपभागिनामिति श्रूयते, तत्रासति लेपे न प्राप्नोति ।
उच्यते । साचाद्रूपमत्रं कदाचित् स्मिष्यति । पिण्डेषु तु वर्त्तमानेष्व-
चरसक्तदुग्धा च संक्रमत्येव हस्ते । स एव चान्नलेप इत्युच्यते । षष्ठी
चात्र निमार्जनस्य लेपभागिसम्बन्धितामाह । न च लेपभागिनः
प्रत्यचदुग्धाः सन्ति येषां स्वस्त्वान्यादिसम्बन्धो लेपस्य क्रियते । त-
स्मादविद्यमानेऽपि साचादन्नलेपेऽचरसं तदुग्गाणं वा लेपसंज्ञकं हस्ते
संक्रान्तं लेपभागिनामयं भागोऽस्त्विति ब्रुवन् दर्भमूलेषु निमृज्यादेव ।

अतएव विष्णुना करमाचघर्षणमुक्तं ।

दर्भमूलेषु करावघर्षणमिति ।

हस्तलेपमार्जनानन्तरमुदकुम्भेन तर्पणमाह यमः ।

ततोदर्भेषु तं हस्तं निम्बज्यात् लेपभागिनां ।

ततः पानीयकुम्भेन तर्पयेत् प्रयतः पिबन् ॥

एतच्च तर्पणं दक्षिणादानानन्तरं वदता देवलेन तस्य प्रकारोऽपि दर्शितः ।

ततो मुष्टिसुपादाय हविषोऽन्तस्ततः स्वयं ।

कलशं जलमभूषणं गृहीत्वोभयमेव च ॥

पिबेत्तं ब्राह्मणानाञ्च हस्तायात् प्रभृति चरन् ।

अपमद्यं क्रमेत् सर्वान्तांस्तु पिण्डान् वहिर्मुखः ॥

चिरेवं पाचगं तोयं परीत्य आवयेच्छनैः ।

परिक्रम्य च तत्पाचं तत्रैवाप्यवकुञ्जयेत् ॥

इति हस्तोन्मार्जनं ।

अथाचमनादयः पिण्डदानोद्दौच्याङ्गभृताः पदार्थाः ।

तत्राह मनुः ।

आचम्योदकपरावृत्य त्रिरायम्य ग्रनैरसृन् ।

षड्पृष्ठमस्कुर्व्यात् पिबेत्तु च मन्त्रवत् ॥

हस्तमार्जनानन्तरमाचमनं कुर्यात् । एतच्चाचमनं हस्तप्रवासन-
पूर्वकं त्रिषु कर्त्तव्यं ।

तथा च ब्रह्मपुराणे ।

ततोदर्भेषु विधिवत् मन्मार्ज्यं च करौ ततः ।

प्रक्षाल्य च जलेनाथ त्रिरायम्य हरिं स्मरेत् ॥

विरिति निर्वर्त्य पितृकर्माणि मरुदाचमनस्यरेदित्यस्याप-
वादायं । तच्च यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यं । आचमनानन्तरं पूर्वधृतान्
दर्भान् परित्यज्य दर्भान्तराणि धारयेत् । एतच्चाचमनं पितृभोग-
श्चादिदानानन्तरं केचिदाचरन्ति । अपरे तु तत्र चात्र चेतुभयमप्या-
चरन्ति । आचमनानन्तरं 'उदक्परावृत्य' उदीचीं दिशं प्रति परिवृत्य
परिवर्त्तनेनोत्तराभिमुखो भूत्वेत्यर्थः । 'त्रिः' त्रिवारं, 'आयम्य' निरुध्य ।
'श्रनैः' यथा नातिपीडा भवति । 'असृन्' प्राणान् । "प्रणवसंयुक्ता^(१)
गायत्रीं शिरसा सहेत्यादिविहितान् त्रीन् प्राणायामान् कृत्वेति
मेधातिथिः । विनैव मन्त्रं प्राणानायमेति तु कर्कादिवज्रमन्त्रं ।
ते च कात्यायनादिवचनेषु प्राणनिरोधमात्रश्रवणात्तावन्मात्रस्य विव-
चित्तत्वं मन्यन्ते । 'स्रुतन्' वसन्तादीन्, नमस्कुर्यात् । पितृन् नम-
स्कुर्यात् । एतच्च नमस्कारद्वयं 'मन्त्रवत्' मन्त्रसंयुक्तं कर्त्तव्यं ।

तत्र तु नमस्कारे मन्त्रो ब्रह्मपुराणे ।

वसन्ताय नमस्तुभ्यं शीमाय च नमोनमः ।

वर्षाभ्यश्च शरत्संज्ञश्चतवे च नमः सदा ॥

हेमन्ताय नमस्तुभ्यं नमस्ते शिशिराय च ।

माघ-श्रवणसरेभ्यश्च दिवसेभ्यो नमोनमः ॥ इति ।

पितृनमस्कारे तु मन्त्रः ।

नमो वः पितरः इषेत्यादि दर्शयिष्यते । अत्र पिण्डानुमन्त्रणपूर्वक-
मुदक्परावर्त्तनं । तच्च सव्यमङ्गं पुरस्कृत्यापसव्यं वा । प्राणायामस्योत्त-
राभिमुखस्यैवावस्थितस्य । नमस्कारस्तु पिण्डाभिमुखावर्त्तनादिनीव-

(१) कथाहृतिं सप्रणवामिति ग० ।

मोक्षान्नकर्मानन्तरं विधेय इत्येते विशेषाः शास्त्रान्तरात् गृहीतव्याः ।

तत्र तावत्कात्यायनसूत्रे ।

अत्र पितर इत्युक्तोदङ्गास्त आत्मनादावृत्यामीमदन्तेति जपति ।
अत्र पितर इति प्रतीकग्रहणेन समग्रोमन्त्रो दर्शितः । स च विनि-
योगः सव्याख्यानश्चास्वातः श्रुतपथे । तत्र जपत्यत्र पितरोमादयध्वं
यथाभागमावृषायध्वमिति यथाभागमश्रीतेत्येतदाहेति । तचेति
पिण्डेषु निहितेषु । पिण्डसमुत्सृज्य स्मृत्वात्र पितर इत्यादिकमा-
वृषायध्वमित्यन्तं मन्त्रञ्जपेत् । यथाभागमित्यादि व्याचष्टे, यथाभागम-
श्रीतेत्यादिना । 'उदङ्गास्ते' उदङ्मुखो भूत्वा 'आस्ते' आसीत् । उदङ्मु-
खीभावश्चाप्रदक्षिणावर्त्तनेनेत्युपाध्यायकः ।

उक्तं चाश्वलायनसूत्रे ।

निवृताननुमन्त्रयेतात्र पितरोमादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति
सव्यावृदुदङ्गावृत्येति ।

'निवृतान्' विधिपूर्वकं दर्भेषु निहितान् । 'सव्यावृत्' सव्यप्रकारकं
सव्यमङ्गं पुरस्कृत्यापसपथं पश्चात् कुर्वन् परिवर्त्तत अपदक्षिणं परि-
वर्त्ततेत्यर्थः । उदङ्गेत्यनेनोदगन्तमेवावर्त्तनं कर्त्तव्यमिति गम्यते ।

विष्णुनाम्नम् ।

इत्वा च पिण्डाच्चिबृताननुमन्त्रयेतात्र पितरोमादयध्वं यथाभा-
गमावृषायध्वमिति । ततः सव्यावृदुङ्मुखः परावृत्येति ।

एतच्च सव्यावृदावर्त्तनं केषाञ्चिदेव कर्त्तव्यं न सर्वेषां ।

अत्र षड्विंशन्मते ।

वामेनावर्त्तनं केचिदुदगन्तं प्रचक्षते ।

सर्वं गौतम-शाण्डिल्यौ शाण्डिल्यायन एव चेति ॥

‘वामेन’ वाममङ्गं पुरस्कृत्येत्यर्थः । ‘उदगन्तं’ यावदुदङ्मुखो भवति तावदेव नाधिकं । ‘केचिदिति गौतम-शाण्डिल्य-शाण्डिल्यायनाख्य-मुनिव्यतिरिक्ता मुनयः । गौतमादयस्तु ‘सर्वं’ सर्वप्रकारं सव्येनाप-सव्येन परावर्त्तनं प्रचक्षते । ‘उदङ्गास्तु’ इत्यस्य कालावधिमाह, ‘आतमनात्’ ‘तमनं’ ग्लानिः, तदवधि । अत्रोदङ्मुख्यावस्थानमात्रेण तमनाभक्षवाच्छ्वासनिरोधनात्मकं शास्त्रान्तरोपदिष्टं तमनकारणमनु-ष्ठेयतया सूचितं ।

तदाह्यश्वलायनः ।

यथाशक्त्यप्राणान्नामित्येति ।

‘यथाशक्ति’ शक्तिमनतिक्रम्य । ‘अप्राणन्’ । प्राणानिरोधनं कृत्वेत्यर्थः ।

तदाह विष्णुः ।

यथाशक्ति प्राणानिरोधनं कृत्वेति ।

तदनन्तरं ‘आवृत्य’ आवर्त्तनाख्यक्रियया पिण्डाभिमुखमेत्य । आवर्त्तनञ्च तेनैव मार्गेणेति कर्कः ।

अतएव कर्मप्रदीपे ।

आवृत्य प्राणमायस्य पितृन् ध्यायन् यथार्हतः^(१) ।

जपन्तेनैव आवृत्य ततः प्राणान् प्रमोचयेदिति ॥

‘जपन्’ अमीमदन्तेतिमन्त्रमिति शेषः । ‘तेनैव’ वामेनैव मार्गेण ।

प्राणान् 'प्रमोचयेत्' उच्छ्वसेदित्यर्थः । अत्र जपतोऽभ्यावृत्तिः प्रतिपा-
दिता । कात्यायनादौ त्वभ्यावृत्त्युत्तरकालञ्चप इत्येतावान् विशेषः ।
आहृत्यामीमदन्तेति जपति । अत्र प्रतीकग्रहणेन समयोमन्त्रो-
द्दिष्टः ।

तदेतत्सर्वं सार्थवादने सव्याख्यानं समयैतन्मन्त्रमहितं व्रतपथे
ब्रूयते ।

अथ पराङ् परावर्त्तते तिर इव वै पितरो मनुष्येभ्यस्तिर इव
वै तद्भवति स वै आतमितोरासीतेत्याहुरेतावानेव ह्यसुरिति स वै
मुहूर्त्तमेवासित्वाद्योपपन्नस्य जपत्यमीमदन्तपितरोयथाभागमाहवाची-
यतेति यथाभागमाग्निपुरित्येवैतदाहेति ।

'अथेत्यत्र पितर इत्यादिमन्त्रजपानन्तरं । 'पराङ्' पिण्डापेक्षया
पराचीनो यथा भवति, उदङ्मुख इत्यर्थः । 'परावर्त्तते' उपविष्ट
एवाप्रदक्षिणं भ्रमन्निव गच्छति । पराङ्पर्यावर्त्तते न हेतुवज्जिगद-
तुल्योऽर्थवादः । 'तिर इव वै पितरोमनुष्येभ्यः', 'तिरः' तिरोहिताः ।
इवशब्दः किलार्थे हि शब्दार्थे वा, भुञ्जानाः किल लज्जया पितरो
मनुष्येभ्यस्तिरोभवितुमिच्छन्ति ।

तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणे पराङ्गवर्त्तते ह्रीका हि पितर इति ।

'ह्रीकाः' ह्रीमन्त इत्यर्थः । पराङ्पर्यावर्त्तनञ्च 'तिरः' । दक्षिणतः
पिण्डरूपमन्नं भुञ्जानान् पितृ रुदङ्मुखस्य कर्तुंस्तिरोहितान् करोतीति
कृत्वा तदेतदतुरूपमपेक्षितञ्च कृत्वा पितृणां कृतं स्यात् । 'आतमितोः'
आतमनात् । आसननिरोधजपौडावधि । 'एतावानेव ह्यसुः' । एताव-
देव जीवितं यावत्तमनमिति अविवक्षितोऽयमवधिरित्याह । 'स

वैभुर्हर्त्तमेवेति । सुहर्त्तश्चेनात्र आसनिरोधजनितज्वलेः प्राचीनः
क्रियानपि कालोलङ्घ्यते । 'उपपन्न्य' पुनः पिण्डाभिसुखमावृत्य ।
'आग्निपुरिति भुक्तवन्त इत्यर्थः ।

आश्लाघनोऽप्याह ।

अभिपर्यावृत्यामीमदन्त पितरोयथाभागमावृषायीषतेति ।

अनेन मन्त्रेण पिण्डाननुमन्त्रयतेत्यर्थः ।

तदाह विष्णुः ।

पर्यावृत्यामीमदन्तेत्यामन्त्रेति ।

राणायणीयमुच्यता गोभिलेन त्वमीमदन्तेत्यस्य मन्त्रस्य जपः
पर्यावर्त्तमानेन कर्त्तव्य इत्युक्तं ।

पिण्डान्निधाय जपत्यत्र पितरो मादध्वं यथाभागमावृषाध्व-
मित्यपर्यावृत्य पुरोच्छामादभिपर्यावर्त्तमानोजपेदमीमदन्त पितरो-
यथाभागमावृषायीषतेति ।

अत्र पिण्डनिधानानन्तरमापस्तम्बेन मन्त्रान्तरप्रदर्शनपूर्वकं का-
त्यायनाद्युक्तयोर्मन्त्रयोः पाठान्तरेण सह विनियोगोदर्शितः ।

यन्मे माता प्रममाद यच्चाराननुव्रतं तन्मे रेतः पितावृङ्नामायु-
रन्योपपद्यतां पित्रभ्यः स्वधाधिभ्यः स्वधा नमः, पितामहेभ्यः स्वधा-
धिभ्यः स्वधा नमः, प्रपितामहेभ्यः स्वधाधिभ्यः स्वधा नमः, इत्यु-
पस्थायात्र पितरोयथाभागं मादध्वमित्युक्तापराडावर्त्तते ओम्नणो-
व्यावृत्तेः उपास्तेऽमीमदन्तःपितरः सेव्याः इति व्यावृत्तवशाच्चभिपर्या-
वर्त्ततेऽव्यावृत्तो वेति ।

आउम्नणोव्यावृत्तेः पिण्डोपापगमं मर्द्यादौक्येत्यर्थः । तदनन्तर-

अमीमदन्तेत्यनेन मन्त्रेण पिण्डाभिसुखमावर्त्तेत । अचामीमदन्तेत्य-
स्थानन्तरं कैश्चित्पिण्डावशिष्टान्नावघ्राणमुक्त्वा प्रत्यवनेजनमुक्तं ।
तथाचाश्वलायनसूत्रे ।

चरोः प्राणभक्ष्यं भक्षयेन्नित्यं निनयनमिति ।

नासिकया वहता प्राणेन भक्षणमवघ्राणन्तद्यथा निष्पद्यते तथा
चरोः पिण्डावशिष्टस्य भक्षयेत् । पिण्डावशिष्टमन्नमवजिघ्रेदित्यर्थः ।
अनन्तरं 'नित्यं' नियमेन, 'निनयनं' उदकनिनयनं प्रत्यवनेजनमित्यर्थः ।
विष्णुनाप्युक्तं ।

अमीमदन्तेत्यनुमन्त्य शेषावघ्राणं कृत्वा शुश्रूणां पितर इति
पूर्ववदुदकनिनयनमिति ।

आपस्तम्बसूत्रे तु पिण्डावशेषस्यावघ्राणमुक्त्वा तस्य समस्तकङ्काम्यं
भक्षणं चोक्त्वा प्रत्यवनेजनमुक्तं ।

यः स्नात्वा शेषस्तमवजिघ्रति ये समानाः समनसः पितरो-
यमराज्ये तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्प्यतां, वीरं मे दत्त
पितर इत्यामयाविना प्राश्यान्नाद्यकामेन प्राश्वोद्योलमन्नाद्याय तेन
वा प्राश्वः पूर्ववदेकस्मादां चीनुदकाञ्जलीन् उपजिनीयेति ।

'आमयावी' रोगी । अस्त्रौचित्याद्रोगनिवृत्तिकामता अचिकित्स-
रोगाभितप्तस्य विशिष्टलोककामिता वेति गम्यते । अन्नाद्यमन्न-
त्कामोऽपि भक्षयेत् । योवान्नाद्याय अन्नं समर्थः सन् नाद्यात् ।
अन्नमप्यन्नो भूत्वापि तौत्तण्णतरजठरवैश्वानरविरहेण हविःप्राचुर्या-
भावादन्नं भुङ्क्ते सोऽपि रुचिकाम्यया प्राश्रीयादित्यर्थः । एतच्च इदं
मैत्रायणीयपरिशिष्टे नमस्कारानन्तरमुक्तं । शेषमन्नमिव जिघ्रेदाम-

धाद्यन्नाशकामोवा प्राश्नीयादिति ।

अत्र शेषावघ्राणस्यार्थवादत्वमुक्तं तैत्तिरीयब्राह्मणे ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति प्राश्नां न प्राश्नामिति यत् प्राश्नीयाज्ज-
घन्यमन्नमद्यात्प्रमायुकः स्याद्यत्र प्राश्नीयात् अरविः स्यात् पितृभ्य
आवृक्ष्येत अवघ्रेयमेव तच्चेव प्राशितमप्राशितमिति ।

‘ब्रह्मवादिनः’ वेदवादिनः । ‘वदन्ति’ संशय्य निर्णयन्ति । ‘जघन्यं’
अमङ्गल्यं । ‘प्रमायुकः’ अपमृत्युमान् । शेषभक्षणरूपप्रतिपत्त्यभावा-
दाहरिविष्टं । अतएव तदन्नं पितृभ्यः ‘आवृक्ष्येत’ उच्छिद्येतेत्यर्थः ।
उक्तं शेषावघ्राणं पिण्डावघ्राणन्तु पुरस्तादर्शयिष्यते ।

अचामीमदन्तेति मन्त्रजपानन्तरमृत्यवनेजनात्प्रमृत्युल्लुक्निधा-
नान्तानि पिण्डदानान्याह कात्यायनः ।

अमीमदन्तेतिजपत्यवनेज्य पूर्ववत् नीवीं विस्मस्य नमोव इत्य-
ञ्जलिङ्करोत्येतद् इत्युपास्यति सूत्राणि प्रतिपिण्डमूर्णा दशा वा वय-
स्युत्तरे यजमानसोमानि वोर्जमित्यपोनिषिञ्चत्यध्यावावजिघ्रति यज-
मान उत्लुक्कसहदाच्छिन्नान्यग्राविति ।

अत्र पूर्ववदवनेज्येति सम्बन्धः । पूर्ववदित्यनेन पूर्वावनेजनेति-
कर्त्तव्यतातिदिश्यते । सा चोदपात्रादिरूपा दर्शितैव पूर्वं ।

अतपयस्तु प्रत्यवनेजनेऽपि तामुपदेशेनैव दर्शयन् सार्थवादकं
प्रत्यवनेजनमाह ।

अथोदपात्रमादायावनेनिष्कृत्येव यजमानस्य पितरमसावने-
निष्कृतेति पितामहमसाववनेनिष्कृतेति प्रपितामहं तद्यथा जत्तुषेऽभि-
षिञ्चेदेवं तदिति ।

‘जजुषे’ भुक्तवते, ‘नीविं विस्वस्येति वामकलायामन्तरौयवत्त-
दशासंगोपनं ‘नीविः’ तां, ‘विस्वस्य’ उच्यते । विस्वसनविधानादितः
पूर्वन्तस्थाः साधारणं कर्त्तव्यमिति गम्यते । ‘नमोव इत्यञ्जलिं करोति’
नमोवः पितरोरसायेत्यादिभिर्मन्त्रैः प्रतिनमस्कारमञ्जलिं करोति ।
‘अञ्जलिः’ करसंपुटः, अञ्जलिमावधय पिण्डाभिसुखः पिढभ्यो नम-
स्कारान् कुर्यादित्यर्थः । ते च मन्त्राः वाजमनेविभिरेवं पश्यन्ते ।

नमोवः पितरोरसाय नमोवः पितरः शोषाय नमोवः पितरो
जीवाय नमोवः पितरः स्वधायै नमोवः पितरो घोराय नमोवः
पितरोमन्त्रवे नमोवः पितरो नमोव इति ।

आश्वलायनसूत्रे ।

अथैतानुपतिष्ठेत नमोवः पितर इषे नमोवः पितर ऊर्जे नमोवः
पितरः शुक्राय नमोवः पितरोघोराय नमोवः पितरोजीवाय नमोवः
पितरोरसाय स्वधा वः पितरोनमोवः पितरोनमः एता युष्माकं
पितर इमास्माकं वोजौवन्त इह सन्तः स्याम मनोन्वाज्जवामहे इति
चतसृभिः । मनोन्वाज्जवामहे नाराशंसेन सोमेन । पिढणाञ्च म-
न्त्रभिः । आत एतु मनः पुनः कृत्वे दद्याय जीवसे ज्योक्ते सुख्यं
दृष्टे पुनर्नः पितरोमनोददातु दैव्योजनः । जीवं व्रातं सवेमहौति ।

आपस्तम्बसूत्रे । वीतोश्मसु पिण्डेषु नमोवः पितरोरसायेति नम-
स्कारान् जपति ।

तैत्तिरीयब्राह्मणे ।

नमस्करोति नमस्कारे हि पिढणां नमोवः पितरोरसाय
नमोवः पितरः शुक्राय नमोवः पितरोजीवाय नमोवः पितरः

स्वधायै नमोः पितरोमन्यवे नमोः पितरोधोराय पितरो-
 नमोवाय एतस्मिन् लोके स्य युष्मांस्तेऽनु येऽस्मिन् लोकेमान्तेऽनु य
 एतस्मिन् लोके स्य यूयन्तेषां वसिष्ठा भूयास्य येऽस्मिन्नोकेऽहन्ते
 वसिष्ठोभूयासं मनोन्वाह्वामहे नाराजसेन सोमेन । पितृणां च
 मन्त्रभिः । आत एतु मनः पुनः कृत्वे दद्याय जीवमे । ज्योक्ते सूर्य्यं
 दृष्टे । पुनर्नः पितरोमनोददातु दैव्योजनः । जीवं व्रातं सवेमहीति ।
मैत्रायणीयसूत्रे ।

निष्कृतेऽञ्जलिं कृत्वा नमोः पितरोमन्यवे नमोः पितरो
 इषे नमोः पितर ऊर्जे नमोः पितरः सुग्राय नमोः पितरो-
 रमाय नमोः पितरोबलाय नमोः पितरोयज्जीवं तस्मै नमोः
 पितरोधोरन्तस्मै स्वधावः पितरोनमोनमोः पितरः । येऽत्र पितरः
 प्रेता युष्मांस्तेऽनु य इह पितरोजीवा अस्मांस्तेऽनु येऽत्र पितरः
 प्रेता यूयन्तेषां वसिष्ठा भूया स्य य इह पितरोजीवाः अहं तेषां
 वसिष्ठा भूयासमिति ।

निष्कृवनं चोपरि पाण्डोः करणं । अथ ते प्रस्तारे निष्कृवता
 इत्यादिषु तथा प्रसिद्धेः ।

राणायणीयसूत्रवृद्धोभिलः ।

अथ निष्कृवते पूर्वस्थां कर्षां दक्षिणोत्तानौ पाणौ कृत्वा नमोः
 पितरोजीवाय नमोः पितरः शोषायेति मध्यमायां सव्योत्तानौ
 नमोः पितरोधोराय नमोः पितरोरमायेति । उत्तमायां दक्षि
 णोत्तानौ नमोः पितरः स्वधायै नमोः पितरोमन्यव इति । अथा-
 ञ्जलिं कृत्वा जपति । नमोः पितरः पितरोनमोः इति ।

‘दक्षिणोत्तानाविति दक्षिणपाणिमुत्तानं कृत्वा तदुत्तरपार्श्वे लग्नं
मध्यं पाणिं अधोमुखं कृत्वेत्यर्थः । तदैपरीत्येन मद्योत्तानत्वमनुसन्धेयं ।

आपस्तम्बेन तु स्वर्गस्त्रे पुंस्त्वैवत्य-स्त्रीस्त्वैवत्यपिण्डदानविभागेनोप-
स्थानमन्त्रा दर्शिताः ।

तत्र ये च वोऽच ये चास्मास्त्राशंसन्ते च वहन्तां तृप्यन्तु भवन्त-
सृप्यत तृप्यत तृप्यतेत्येतैर्मन्त्रैः पित्रगवायं पिण्डोपस्थानं । याश्च वोऽच
याश्चास्मास्त्राशंसन्ते ताश्च वहन्तां तृप्यत तृप्यत तृप्यतेत्येतैर्मन्त्रैः
स्त्रीवर्गार्थं पिण्डोपस्थाने कार्यमिति मन्त्रलिङ्गादवगन्तव्यं ।

शास्त्रान्तरे पुनरमौ मन्त्राः । तृप्यन्तु भवन्तः पितरोद्ये च भवन्तोऽनु
ये चास्मास्त्राशंसन्ते तृप्यन्तु चास्मास्त्राशंसन्ते तृप्यन्तु पितामहा ये च
भवन्तोऽनु ये भवन्तः प्रपितामहा ये च भवन्तोऽनु ये चास्मास्त्रा-
शंसन्ते तृप्यन्तु भवन्तोमातरोद्याश्च भवतीरनु याश्चास्मास्त्राशंसन्ते
तृप्यत तृप्यन्तु भवन्त्यः पितामहोद्याश्च भवतीरनु याश्चास्मास्त्राशंसन्ते
तृप्यत तृप्यन्तु भवन्त्यः प्रपितामहोद्याश्च भवतीरनु याश्चास्मास्त्राशं-
सन्ते तृप्यत तृप्यन्त्विति ।

व्याख्याताश्चैते हरिहरेण । हे पितरः भवन्तसृप्यन्तु ये च ‘भवतोऽनु’
येऽपि शुभ्रदनुचराः, तेऽपि तृप्यन्तु । बहुवचनं पितृव्याद्यपेक्ष्यं । आह-
णामेकजातानामित्यादिवचनात् । एवं पितामहादिष्वपि यथायद्यं यो-
जनीयं । ये चास्मास्त्राशंसन्ते हविराशंसां कुर्वन्ति अदग्धादयस्तेऽपि
तृप्यन्वेतेन कर्मणा । अन्ते तृप्तिपदाभ्यासोऽतिशयार्थः । स्वष्टार्थमन्यत् ।

कटसूत्रे ।

अथ निरुद्धे नमोऽवः पितरोजीवन्तो भूयास्तेति ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

सद्योत्तराभ्यां हस्ताभ्यां वदेन्मन्त्रमिमं सदा ।

नमोऽवः पितर इव इति मन्त्रगतन्द्रितः ॥

सद्योत्तराभ्यां दक्षिणपाणिमुत्तानं कृत्वा तदुपरि मन्त्रपाणिना अधोमुखेनाञ्जलिं बद्धेत्यर्थः । नमस्कारसंख्यामाह 'षट्कृत्व इति । एतच्च सार्थवादकं शतपथे श्रूयते ।

अथ नीविमुद्धृत्य नमस्करोति । पित्रदेवत्या वै नीविस्तस्मा-
न्नीविमुद्धृत्य नमस्करोति । यज्ञो वै नमो यज्ञियानेवैतानेतत्क-
रोति षट्कृत्वो नमस्करोति षड्वा ऋतवः ऋतवः पितरस्तस्मात्
षट्कृत्वो नमस्करोतीति ।

अथ शतपथे प्रत्यवनेजननीविमोक्षानन्तरं नमस्कार उक्तः ।

मनुस्मृतौ तु नमस्कारानन्तरं प्रत्यवनेजनमुक्तं । तस्य च स्थान-
विशेषः पूर्वावनेजनादकदेशमाश्रया चोक्ता ।

षट्पिहंश्च नमस्कुर्यात् पिहनेव च मन्त्रवित् ।

उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके पुनरिति ॥

यस्योदकस्यैकदेशः पूर्वपिण्डस्थाने निनीतः तस्यैवोदकस्य शेष-
मेकदेशान्तरं पिण्डान्तिके पुनः पिण्डसमीपे निनयेत् अवनेजनरू-
पेण चारयेत् । प्रतिपत्तिस्थेयन्तस्योदकस्य । तथा च शेषशब्दउपपन्नो
भवति । अतः कथञ्चित् तस्याभावे नास्ति निनयनमित्युक्ताह मेधा-
तिथिः । "यज्ञो तु नित्यं निनयनमित्युक्तं" इति । युक्तश्चैतत् । अत-
एवायत्सायनपिण्डपिह्यज्ञेऽप्युक्तं । "नित्यं निनयनं" इति । अत्राव-
नेजननमस्कारोक्तः क्रमः साक्षात्कात्यायन-शतपथाभ्यां विरुद्धत्वा-

तदनुसारिभिर्न ग्रहीतव्यः । वज्रसम्मतस्य शतपयोक्तः कमः ।
यस्तत्रावनेजनस्य स्थानविशेषोजलविशेषयोक्तः स तु प्रत्यक्षशास्त्रवि-
रोधादर्शनात् ग्रहीतव्यः ।

स्मृत्यन्तरे तु पिण्डपाच-चालन-जलेन प्रत्यवनेजनमुक्तं ।

तत्पाचचालनेनाथ पुनरवनेजयेदिति ।

व्याचोऽप्याह ।

अङ्गिः प्रक्षाल्य तत्पाचं प्रतिपिण्डन्तु पूर्ववत् ।

कृत्वावनेजनं कुर्यात् पिण्डपाचमधोमुखं ॥

अथ पिण्डपाचस्यापि अधोमुखकरणं शतपथानुसारिभिरपि
गृह्यतां । पाचचालनजलन्तु प्रत्यवनेजनाय तैर्न देयमेव । यतः
“तदु तथा न कुर्याद्यथा यस्मा अशनमाहरेत्तत्पाचनिर्णेजनं पाच-
येदेवं तत्तस्मादु परास्वेदेवैतान्” इति शुक्लस्मार्जनानामग्नौ प्रहरणं
निन्दता शतपथेन भोजयितुमभौष्टाय भोज्यमानाय भोजिताय
वा लौकिकस्य पाचनिर्णेजनदानस्य निन्दितत्वेन प्रसिद्धस्य दृष्टान्त-
त्वेनोपादानं कृतन्ते नैतेनान्याय्यदर्शनेनान्यत्रापि पाचनिर्णेजनस्यादेय-
त्वमवगम्यते । “एतद्वः पितरो वामः” इत्यनेन यजुषा प्रतिपिण्डं
सूचाणि निदध्यात् । वज्रवचनात् त्रिणि त्रिणौति गम्यते । ‘ऊर्णा वा’
‘ऊर्णाः’ मेषरोमाणि । ‘दशा वा’ ‘दशाः’ वस्त्राञ्चलसूचाणि । तेषामपि
सूत्र-शब्देनैव संयहसम्भवेऽपि सूचान्तराद्दशानां जघन्यत्वं स्थापयितुं
पृथगुपन्यासः । अतएव दशानां कचिन्निषेध एव स्मर्यते । “दशां विव-
र्जयेत् प्राज्ञो यद्यप्याहतवज्रजां” इति । ‘वयस्युत्तरे यजमानलोमानि
वा’, शतवर्षस्यायुषः समं भागद्वयं परिकल्प्य दे वयसौ कल्पेते,

उत्तरे उपरितने वयसि वर्त्तमानस्य यजमानस्य लोमानि, तानि च प्रशस्ताङ्गत्वादुपरस्थितान्येव ग्राह्याणि, “उत्तरे वयस्युरोलोमानि” इति सूचान्तरदर्शनात् । वाग्रब्दादस्मिन्नपि वयसि सूत्रादीनां विकल्पेनावकाशो दर्शितः । एतच्च सूत्रादि वस्त्राभावे वस्त्रस्थाने दातव्यं । सति तु वस्त्रे वस्त्रमेव । अतएवाश्वलायनेन वासो दद्यादित्युक्तोक्तं ।

दशामूर्णाम्बुकां वा पञ्चाग्रद्वर्षताया ऊर्ध्वं स्वस्त्रोमेतदः पितरो वासोमानोऽतोऽन्यत् पितरो युङ्ध्वमिति ।

‘उर्णाम्बुका’ उर्णाखण्डं ।

वायुपुराणे चोक्तं ।

वस्त्रार्थं सूत्रमेव वेति ।

न चैवं मन्त्रव्यं वस्त्रार्थं सूत्रमेव देयं न कदाचिदपि वस्त्रमिति ।

यत आह विष्णुः ।

अथ वस्त्रमभावे दशामूर्णाया एतदः पितरो वासोमानोऽतोऽन्यत् पितरो युङ्ध्वमिति ।

ब्रह्मपुराणेऽपि ।

दद्यात् क्रमेण वासांसि दशां वा श्वेतवस्त्रजामिति ।

यदपि व्याघ्रेणोक्तं ।

एतदः पितरो वासो दशां दद्यात् पृथक् पृथगिति ।

तदपि वस्त्राभाव इति व्याख्येयं । अत्र कात्यायनाभिमतान्मन्त्रान्तरं विण्वाश्वलायनाभ्यामुक्तवाक्ये दर्शितं ।

आपस्तम्बेनापि मन्त्रान्तरं दर्शितं ।

एतानि वः पितरो वासांस्तोनान्यत्पितरो माद्योऽहेति वाससो

दशां हित्वा निदध्यादूर्णास्तुकां वा पूर्वं वयस्युत्तर आयुषि स्वं लोमेति ।

राणायणीयसुत्रज्ञद्गोभिलस्त्रप्रदक्षिणत्वादितिकर्तव्यताविशेषेण सह
मन्वान्तरमाह ।

सद्येनैव पाणिना सूचतन्तुं गृहीत्वापमलविः पूर्वस्थां कर्षां
पिण्डं निदध्यात् । पितुर्नाम गृहीत्वामावेतत्ते वासोद्ये चात्र त्वानु
यांस त्वमनु तस्मै ते स्वधेत्यप उपसृष्ट्वैवमेवेतरयोरिति ।

अत्र नामग्रहणमुपलक्षणं गोत्रादियहणस्य ।

अत एव ब्रह्मपुराणे ।

एतद्वः पितरोवासस्त्विति जल्पन् प्रथक् प्रथक् ।

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यं वासः पठेत्ततः ॥

मैत्रायणीयपिण्डपिटयज्ञे तु कश्चिद्विशेषो दर्शितः ।

एषा युष्माकं पितर इत्यूर्णां दशां वाभ्यस्यति मा अस्माकमित्य-
वशिष्टावेक्षते लोमोत्तरवयसि न्यसेदतोऽन्यः पितरोऽन्या मायोष्टेति ।

मानवमैत्रायणीयपिण्डपिटयज्ञसुत्रे तु पिण्डेषु दास्यमानस्य
दशादेः पूर्वं प्रोक्षणमुक्तं ।

वासः उर्णां दशां वाभ्युक्ष्य पिण्डदेशे निदधाति रोमोत्तरवयसि
हित्वा वाससोदशां वातोऽन्यत्पितरोन्या मायोष्टेति निदध्यादिति ।

मन्वान्तरमाह विष्णुः ।

येऽत्र पितरः प्रेता य इति वासोदेयमिति ।

कठानां आहुकल्पेऽपि ।

येऽत्रपितरः प्रेता इति वासांसि निदध्यादिति ।

अत्र प्रतीकग्रहणेन विनियुक्तो मन्त्रः समयः प्रदर्श्यते ।

येऽत्र पितरः प्रेता युष्मांस्तेऽनु य इह पितरोजीवा अस्मांस्तेऽनु
येऽत्र पितरः प्रेता यूयन्तेषां वसिष्ठा भूयास्त इह पितरोजीवा वय-
न्तेषां वसिष्ठा भूयास्त एतानि वः पितरो वामांस्ततोऽन्यत्पितरो-
मायुषन् वीरान्नः पितरोधत्तेति ।

अत्र कात्यायनसूत्रव्यतिरिक्तेषु वज्रतरशाखा-कल्पसूत्र-सूति-
पुराणादिषु सूत्रदानात् पूर्वं गृहोदीक्षण-पिण्डावेक्षणाञ्चनाभ्यञ्जन-
दानानुक्तानि ।

तत्र तावदाह गोभिलः ।

गृहानवेक्षते गृहान्नः पितरोदत्तेति, पिण्डानवेक्षते सदेवः
पितरोदेमेति ।

गृहान्नः पितरोदत्तेत्यनेन मन्त्रेण गृहानवेक्षते पत्नीं वा, गृहाः
पत्नीति तेनैवोक्तत्वात् । 'सदेव इत्यादिना पिण्डानवेक्षते'
वाजसनेयिनस्तु सदेव इत्यस्य स्थाने सतोव इति पठन्ति ।

शतपथे त्वाग्नीरूपार्थाभिधानादस्य मन्त्रस्योपस्थाने साधनत्वं गम्यते ।

गृहान्नः पितरोदत्तेति गृहाणां हि पितर ईषत एषो एतस्या-
ग्नीःकर्मण इति गृहानवेक्षमाणेनाप्युपस्थानं कर्तुं शक्यत एवेत्यविरोधात्
शतपथानुसारिभिरपि गृहानवेक्षमाणैरेव पिण्डोपस्थानं विधेयम् ।

अस्य मन्त्रद्वयस्योपस्थाने विनियोगमाहापस्तम्बः ।

गृहान्नः पितरोदत्त सदेवः पितरोदेमेति पितृनुपतिष्ठत इति ।
अत्राप्यविरोधाद्गृह-पिण्डावेक्षणाभ्यां उपस्थानस्य समुच्चयोऽनुसन्धेयः ।

अञ्चनाभ्यञ्जने तु वायुपुराणे ।

अञ्चनाभ्यञ्जनं दद्यात् सूत्रप्रणयनं तथा ।

काशैः पुनर्भवैः कार्यमश्वमेधफलं लभेदिति ॥

काशैरित्युपलक्षणं कुशादीनां । अतो विहितानां दर्भाणां पवित्र-
दणानां वा मध्ये यथाप्राशस्त्यं यथालाभं वा केनचिदेकेनाञ्जना-
भ्यञ्जने कर्तव्ये । अत्राञ्जनशब्देनाह्णोः प्रमाधनाय क्षमं किमपि
लक्षणवर्णं द्रव्यं लोकप्रसिद्धमेव । अभ्यञ्जनञ्च खेहद्रव्यम् । तदुभय-
द्रव्यमाधे क्रिये अञ्जनाभ्यञ्जनशब्दाभ्यामुच्यते ।

अत्रापेक्षिताः केचन विशेषा ब्रह्मवैवर्त्ते दर्शिताः ।

मृहीतैर्दर्भपिञ्ज्रलैस्त्रिभिश्चैव यथाविधि ।

अपसव्यं पितृभ्यस्तु दद्यादञ्जनमुत्तमम् ॥

नामान्मुद्यार्थं पूर्वेषां वक्तार्यं सूचमेव च ।

एकं पवित्रं हस्ते तु पितृणाञ्च सक्तत् सक्तत् ।

तैलं मन्त्रेण दातव्यं पिण्डेभ्योभ्यञ्जनं हितं ॥

अत्रैकैकस्मिन् पिण्डे त्रिभिर्दर्भपिञ्ज्रलैरञ्जनमित्येकोविशेषः । अप-
सव्यमित्यपरः । ‘उत्तमं’ श्रेष्ठं, चैककुदन्ददातीत्यर्थः । ‘नामान्मुद्यार्थं-
त्यत्र गोत्र-सम्बन्ध-नाम्नामुच्चारणं विवक्षितं । ‘एकं पवित्रं’ एकशिखं
पवित्रं, तत्करे मृहीत्वा पितृणां पिण्डेभ्यस्तेन पवित्रेण तैलरूपमभ्य-
ञ्जनमेकैकस्मिन् पिण्डे कल्पसूत्रादिप्रसिद्धेन मन्त्रेण सक्तत्प्रदीयमानं
‘हितं’ श्रेयस्करं सम्पद्यते । अञ्जनमपि मन्त्रेणैव कार्यं । ‘सक्तत्
सक्तदिति दर्शयिष्यमाणेन चित्तिरित्यनेन सह विकल्प्यते । अवतिष्ठते
वा यथाशास्त्रं ।

अत्राञ्जने कण्ठोक्त्यैव चैककुदलरूपोविशेषोऽभ्यञ्जने तैलत्वावा-
न्तरोऽपि विशेषो ब्रह्मपुराणे दर्शितः ।

श्रेष्ठमाहुस्त्रिककुदमञ्जनं नित्यमेव च ।

तैलं कृष्यतिलेभ्यस्तु यद्वात् सुपरिरक्षितमिति ॥

‘त्रिककुदं’ त्रिककुत्पर्वतोद्भवं नीलाञ्जनशब्देन लोके प्रसिद्धत-
रम् । तत्पिण्डोपचारे श्रेष्ठमाहुर्मुनयः । ‘श्रेष्ठमाहुर्नित्यभिधाना-
त्तदभावे कञ्जलाभ्यनुज्ञा गम्यते ।

अत्राञ्जनाभ्यञ्जनयोः क्रमविशेषं मन्त्राद्याश्रयायनः ।

अभावभङ्गलाभावंच्चेति पिण्डेष्वभ्यञ्जनाञ्जने वाशो दद्यादिति ।

विष्णुरप्याह ।

ततोऽभावस्त्वेत्यभ्यञ्जनं दद्यादभावंच्चेत्यञ्जनमिति ।

‘तत इत्यवनेजनानन्तरम् । ‘अभावभङ्गेत्यभ्यञ्जनं पिण्डोपरि
प्रतिपिण्डं दद्यात् । ‘अभावित्यनेन सम्बोधनरूपेण पित्रादिगोत्र-
सम्बन्ध-नाम्ना यद्गुणं विवक्षितम् । ‘अभावंच्चेति मन्त्रेण पिण्डोपरि
प्रतिपिण्डमञ्जनं दद्यादिति ।

राणायनीयसूत्रकृद्गोभिलस्तु वायुपुराणोक्तमेव क्रममनुसरन्मन्त्रा-
न्तरमाह ।

सव्येनैव पाणिना दर्भपिञ्जलीं गृहीत्वापमलविः पूर्वखां कर्ष्वां पिण्डे
निदध्यात् पितुर्नाम गृहीत्वाभावेतत्त आञ्जनं चेत्वात्र त्वानु यांश्च
त्वमनु तस्मै स्वेत्यप उपसृष्ट्वैवमेवेतरयोस्तथा तैलं तथा सुरभीति ।

‘दर्भपिञ्जली’ अञ्जनाभ्यक्षां । ‘सुरभि’गन्ध-माख्यादिकं ।

मैत्रायणौषधिपिण्डपितृयज्ञेऽप्येतत्क्रममर्हितं मन्त्रान्तरं दर्शितम् ।
अञ्जनाक्ताः शलाकाः प्रतिपिण्डं निदधात्यञ्जनाभावित्यञ्जनेनाभङ्गला-
भावित्यभ्यञ्जनेनेति ।

‘शलाकाः’ दर्भशिलाः ।

मानवमैत्रायणीयसूत्रेऽपि ।

अंशलाभावित्यञ्जनस्य प्रतिपिण्डं लेपं निर्मार्शभ्यंशलाभावित्यञ्जनस्येति ।
आहापस्तम्भः ।

अञ्जनाभ्यञ्जने वासस्य चिरनुपिण्डं दद्यात्तुल्यं ततोऽमार्वाञ्च
पितामहामार्वाञ्च प्रपितामहामावित्याञ्जनमेवमभ्यञ्जनमभ्यंशेति मन्त्रं
सन्नमति, यदि नामानि न विन्वादाञ्जतां मम पितर आञ्जतां मम
पितामहा आञ्जतां मम प्रपितामहा इत्यञ्जनमेवमभ्यञ्जनमभ्यञ्जता-
मिति मन्त्रं सन्नमतीति । चिरनुपिण्डं दद्यादिति ।

‘अनुपिण्डं’ एकैकस्मिन् पिण्डे, ‘चिरिति चिवारं’ अञ्जनादीनि
दद्यात् । ‘असाविति सम्बुद्धान्तानि पित्रादिनामानुच्चार्य । यदि
आहुकर्त्ता पित्रादिनामानि न जानीयात् तदा आञ्जतां मम पितर
इत्यादिप्रयोगः आञ्जनं दद्यात् । एवमेवाभ्यञ्जनं, एवमित्यूह्यमानपदे-
नाञ्जनमन्त्रेणैवोच्यमाह ‘अभ्यञ्जनमिति, ‘मन्त्रं सन्नमतीति । ‘सन्नमनं’
विपरिणामः । ऊर्जमित्यपेक्षिष्यतीति । ऊर्जमिति प्रतीकग्रहणेन
मन्त्रोविनियुक्तः । स च “ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं
परिस्नुतं स्वधा स्य तर्पयत मे पितृन्” इति । अनेन मन्त्रेण पिण्ड-
मूलेषु तिलोदकनिषेचनं कार्यम् । अस्य च व्याख्यानं हरिहरेण कृतम् ।
अत्र सामर्थ्यादापदत्यध्याहारः, हे आपः ! ‘स्वधा स्य पितृणां हवि-
र्भवथ । ततश्च मम पितृन् तर्पयत । किं कुर्वन्थः । ऊर्जादि वहत्यः ।
‘ऊर्जं’ बलं प्राणान् शक्तिं वा । ‘अमृतं’ अमृतत्वकारणं सोमरसं
वीर्यं वा ‘घृतं’ आज्यं । ‘पयः’ चौरं, ‘कीलालं’ अन्नरसं । ‘परिस्नुतं’

सुरां । एवमनेकविधसृष्टृणीयतमरसं वहन्त्योभूत्वा पितृणां अक्षय्यां
हृदि कुर्वतेत्यर्थः ।

कठानां आद्रुकल्पेवेतत्मन्त्रमाध्यसोदकनिषेचनस्य परिषेचन-
रूपतोक्ता । ऊर्जं वहन्तौरित्यपः परिषिच्येति ।

परिसमन्तात् त्यक्त्वा 'परिषिच्य', परिषेचनञ्चाप्रदक्षिणं कर्त्तव्यं
पिच्यत्वात् ।

आपस्तम्बगृह्ये तु त्रिः पिण्डपरिषेचनं । तत्र च मन्त्रान्तरमुक्तं ।
उत्तरयोदपात्रेण त्रिः प्रसव्यं परिषिच्येति ।

अस्यार्थः । पुत्रान् पौत्रानभितर्पयन्तीरपोमधुमतौरिमाः । स्वधा
पितृभ्यः अमृतं दुहाना आपोदेवौरुभयांस्तर्पयन्त्वित्येतया च्चरा
उदकपूर्णपात्रेण सर्वान् पिण्डान् प्रसव्यं त्रिः परिषिच्येदिति ।

विष्णुना तूर्जमित्यनेन मन्त्रेण सोदकस्वान्नस्य पिण्डानां समन्ता-
दप्रदक्षिणं विकिरणमुक्तम् ।

ऊर्जं वहन्तौरित्यनेन सोदकेनाप्रदक्षिणं पिण्डानां विकिरणं
कृतेति ।

श्रौताकार्यवर्णसूत्रे तु मन्त्रान्तरसहितमन्त्रेण परिविकिरणमुक्तं ।
इदमांशसुनामिदमांशमनानामित्यन्त्रेण प्रसव्यं परिविकिरणमिति ।

पिप्पलादआद्रुकल्पे तु पिण्डशेषान्नमिश्रतण्डुलप्रविकिरणमुक्तम् ।
इदमांशसुनामिति शेषेण त्रिः प्रसव्यं तण्डुलान् प्रकिरेदिति ।

अन्नविकिरणानन्तरमाह विष्णुः ।

अर्थ-पुष्प-धूपानुलेपनान्नाद्यभक्ष्य-भोज्यानि निवेदयेदुदपात्रं
मधुतिलाभ्यां मधुतश्चेति ।

शालङ्कायनः पिण्डानां विकिरणं कृतार्थ-पुष्प-धूपानुलेपनान्ना-
भक्ष्य-भोज्यं निवेदयेदुदपात्रं मधु-घृत-तिलैः संयुक्तञ्च ।

आह पैठीनसिः ।

धूप-गन्ध-माध्यादर्श-प्रदीपाञ्जनादीनि चोपहरेत् ।

‘उपहरेत्’ उपहारीकुर्यात् । अन्नाञ्जनादीनां पिण्डेभ्यः प्रदानं
व्याख्यातं ।

इतरेषां गन्धादिक्रमेण वस्त्रदानात् पूर्वं पिण्डेभ्योदानमाह व्यासः ।

गन्ध-पुष्पाणि धूपञ्च दीपञ्च विनिवेदयेत् ।

एतद्दः पितरोवासो दशां दद्यात् पृथक् पृथगिति ॥

अयं हि श्रुतसमाचारानुगृहीतः पाठक्रमः श्रुतोत्येव दर्शयिष्य-
माणानि पाठक्रमान्तराण्यविवक्षितानि कर्तुं ।

वृहस्पतिस्तु प्रत्यवनेजनात् पूर्वं गन्धादिदानमाह ।

दीप-धूपैर्मास्य-गन्धैस्तथा वस्त्राञ्जनादिना ।

समभ्यर्च्योदपात्रं तु तेषामुपरि निक्षिपेदिति ॥

‘उदपात्रमित्युदपात्रस्यमुदकं । आदिशब्देन भक्ष्य-भोज्य-फल-
ताम्बूलादि गृह्यते ।

अतएव देवलः ।

एवं निवेष्ट्य पिण्डांस्तानलंकुर्याच्च पूर्ववत् ।

पक्षाक्षेण बलिं तेभ्यः पिण्डेभ्योदापयेद् बुधः ॥

ततोदन्नबलिभ्यश्च पिण्डेभ्यो मन्त्रपूर्वकं ।

पिण्डपात्रेण तेनैव दद्यादाचमनोदकं ॥

‘पूर्ववत्’ पूर्वोक्तेनापसव्यादिविधिना । ‘वलिं’ उत्पहारः । ‘आ-
चमानोदकं’ प्रत्यवनेजनं ।

तथा ।

दक्षिणां सर्वभोगांश्च प्रतिपिण्डं प्रदापयेत् ।

भक्ष्यान्धूपानिहून्श्च व्यञ्जनान्यशनानि च ॥

‘दक्षिणाशब्देनात्र रजत-हिरण्यादि ।

अत्र पिण्डप्रदानदिने सिद्धानां भोक्ष्य-भोज्यादीनां मध्ये कस्य-
चिदेकस्यापि पिण्डेभ्यो निवेदनमन्तरेण भक्षणे यजमानस्य दोषः
ब्रह्मस्मृति-ब्रह्माण्डपुराणयोरुक्तः ।

यत्किञ्चित्पच्यते गेहे भक्ष्यं भोक्ष्यं विगर्हितं ।

अनिवेद्य न भोक्तव्यं पिण्डमूले कथञ्चन ॥

गन्धादिदाने सव्यजानुनिपातनादिरूपः कोपौतिकर्त्तव्यताविशेषो
मत्स्यपुराणे दर्शितः ।

गन्ध-धूपादिकं दद्यात् कुर्यात् प्रत्यवनेजनं ।

जाज्वात्य सव्यं सव्येन पाणिना त्वप्रदक्षिणं ॥

पित्र्यमानिधनात् कार्यं विधिवद्भक्षणं पाणिना ।

दीपं प्रज्वालनं तदत् कुर्यात्पुष्पार्चनं बुधः ॥

‘अनिधनात्’ आ आहुसमाप्तेरपवादवज्रं ।

ब्रह्मवैर्ते तु गन्धादिदाने मन्त्रोदर्शितः ।

पिण्डान् परिलिपेत् सम्यगपसव्यमतद्धितः ।

एतद्दः पितरो देवा देवाश्च पितरः पुनः ।

पुष्प-गन्धादि-धूपानामेष मन्त्र उदाहृत इति ॥

पिण्डेभ्यो गन्ध-पुष्पादि दत्त्वा ब्राह्मणेष्वाचान्नेषु यजमानेनाप्याच-
मनं कार्यं ।

तथा च मत्स्यपुराणे ।

गन्ध-धूपादिकं दद्यात् कृत्वा प्रत्यवनेजनं ।

दीपप्रज्वालनं तद्वत् कुर्यात् पुष्पाचनं बुधः ।

अथाचान्नेषु वाचम्य वारि दद्यात् सकृत् सकृत् ॥

वारिदानञ्च ब्राह्मणहस्तेषु “शिवा आपः सत्त्वित्यादिभिर्मन्त्रैः
कर्तव्यं । “अवधायावजिघ्रति यजमान इति । ‘अवधायेति प्रत्यवधाय ।
भूमौ निहितानुद्धृत्य स्यात्वा निधायेत्यर्थः । ‘अवजिघ्रति’ पिण्डानां
गन्धमुपलभेत । स चायं यजमानसंस्कारः । “अथावजिघ्रति प्रत्यवधाय
पिण्डान् स यजमानभाग इति शतपथवचनात् । ततश्च नाध्वर्युरव-
जिघ्रति । “अथावजिघ्रति प्रत्यवधाय पिण्डानिति प्रयोगशामर्थ्याद्-
ध्वर्युरेव प्रत्यवधत्ते । काप्रयोगाच्चेति चेत्, स्वात् कालार्थत्वात् । यथा
निरूप्याज्यं प्रातर्दीहनमिति ।

मनुना तु प्रत्यवनेजनानन्तरं भूमिष्ठानामेव पिण्डानां क्रमेणा-
वघाणमुक्तं ।

उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डादिके पुनः ।

अवजिघ्रेष्व तान् पिण्डान् यथा नुप्राण् समाहितः ॥

‘यथा नुप्राणित्यनेन निर्वापक्रमेण पिण्डानामवघाणं दर्शितं ।

“उत्सुकमष्टदाच्छिन्नान्यग्राविति । अत्र आदधातीति वाक्यशेषः ।

तत्र पूर्वं सष्टदाच्छिन्नानि तत उत्सुकं । “सष्टदाच्छिन्नान्यग्रावभ्या-
दधाति पुनरुत्सुकमपि सृजतीति शतपथश्रुतेः । सुचे त्वजादि-

त्वादत्पाचरत्वाच्चोल्मुकस्य पूर्वनिपातः । ‘अपि सृजतीति यस्मा-
दग्नेहल्मुकमाहृतं तेन पुनः संयोजयतीत्यर्थः ।

आपस्तम्बेन हल्मुकापिमर्जने मन्त्रोद्दिष्टः ।

“अभृन्नोद्धतो हविषो जातवेदा आवाञ्छयातिसुरभौणि कृत्वा ।
प्रादात् पिबभ्यः स्वधया ते अस्वन्प्रजानन्नग्नेः पुनरषेतु देवानित्ये-
कोल्मुकं प्रत्यपिष्टज्येति ।

गोभिलेन त्वेतेनैव मन्त्रेणोल्मुकाभ्युत्थणमुक्तं ।

अभृन्नोद्धतो हविषो जातवेदा इत्युल्मुकमङ्गिरभ्युत्थ्य इदं
पात्राणि प्रक्षाल्य प्रत्यभिहारयेदिति ।

आश्वलायन-पिण्डपिबयज्ञसूत्रे तु मनस्वतीजपानन्तरं पिण्डप्रवाहण-
मुक्तं ।

अथैतान् प्रवाहयेत् “परेतनः पितरः सोम्यासोगम्भीरेभिः
पचिभिः पूर्विणेभिः दत्तासभ्यं द्रविणेह भद्रं रयिञ्च नः सर्ववीरं
निधञ्चतेति ।

‘प्रवाहयेत्’ हस्तेन युगपत्सर्वान् प्रवाहयेत् ।

आपस्तम्बेन तु प्रवाहणात् पूर्वमुपस्थानमुक्तं ।

“उत्तिष्ठत पितरः प्रेतशूरा यमस्य पन्यामनुवेता पुराणन्धत्ताद-
स्मासु द्रविणं यच्च भद्रं प्राणोद्भूताङ्गागधौ देवतास्त्विति पिबन्-
त्यापयति “परेतपितरः सोम्या इति प्रवाहाङ्गा पिबन् प्रवाहयतीति ।

‘उत्त्यापयति’ हस्तेन युगपत् सर्वान् पिण्डान् भूमेः किञ्चिदुत्ति-
षेदित्यर्थः ।

मैत्रायणौयसूत्रेऽपि ।

प्रजापते न त्वदित्युत्तिष्ठत परेत पितर इति यजमानः प्रवाहणौ
जपति उभौ मनस्तौर्मनोऽन्वाहवामह इति तिस्रः वयं सोमव्रते तव
मनस्तुषु विभ्रतः प्रजावन्तः सचेमहीति चाचन्नमौमदन्तेति चेति ॥

इत्याचमनादयः पदार्थाः ।

अथात्वाहार्यकास्थ्याद्वाङ्गभूतं^(१) दिजभोजनात् पूर्वकालीनम-
ग्निमत्कर्तृकं पिण्डप्रदानं ।

तत्रोपकरणसम्भरणं मात्स्य-पाद्मयोक्तं ।

पिण्डभूमौ प्रयत्नेन तिस्रः कर्षूश्च कारयेत् ।

ता वितस्त्यायतौः कार्याः चतुरङ्गुलविसृताः ॥

दर्वीचयन्तु कुर्वीत खादिरं रजतान्वितं ।

अरन्निमाचं परिश्रुत्तुं हस्ताकारायमुत्तमं ॥

‘कर्षूः’ अवटः । सा च कैश्चित् सलिलेन पूर्यते, कैश्चित् तत्र
पिण्डनिर्वापः क्रियते । त्रित्वाभिधानं पित्रादिवर्गपिण्डापेक्षया ।

‘दर्ष्यः’ सुविशेषाः । ताश्च हविरुद्धरण-पिण्डप्रक्षेपणार्थाः क्रियन्ते ।
अग्नौकरणानन्तरञ्च तत्रैवोक्तं ।

प्राचीनावौतिना कार्यमतः सर्वं विजानता ।

षट् च तस्माद्भुविःशेषात् पिण्डान् कृत्वा तथोदकं ॥

दद्यादुदकपात्रैस्तु सलिलं मय्यपाणिना ।

जलं त्रिः मय्यं यत्नेन दर्भयुक्तो विमत्सरः ॥

उदकपात्रेणोदकदानं कार्यं । अप्रादक्षिण्येन विर्जलदानं परि-
षेचनाख्यं ।

विधाय लेखां यत्नेन निवापायावनेजनं ।
 दक्षिणाभिमुखः कुर्यात्ततोर्दिवीं निधाय वै ॥
 विधाय पिण्डमेकैकं दद्यान्माधाय च क्रमात् ।
 निनयेद्य दर्भेषु नाम-गोत्रानुकीर्त्तनैः ॥
 तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमज्ज्याक्षेपभागिनां ।
 तथैव च बुधः कुर्यात् पुनः प्रत्यवनेजनं ॥
 षडष्टतन्त्रमन्त्राद्य गन्ध-धूपार्पणादिभिः ।
 एवमाहृत्य तत्सर्वं वेदमन्त्रैर्यथोदितैः ॥
 ततः कृत्वान्तरे दद्यात्तत्पत्नीभ्यः कुशान् बुधः ।
 तद्वत् पिण्डादिकं कुर्यादावाहन-विमर्जने ॥
 ततो गृहीत्वा पिण्डेभ्यो मावाः सर्वाः क्रमेण तु ।
 तानेव विप्रान् प्रथममाशयेत् यत्नतो नरः ॥

‘मावा’ लेशः ।

यस्माद्दत्ता हता मावा भक्षयन्ति दिजातयः ।
 अन्वाहार्यकमित्युक्तं तस्मात्तच्चद्रमङ्गये ॥
 पूर्वं दत्त्वा तु तद्गृह्ये सपवित्रं तिलोदकं ।
 तत्पिण्डायं प्रयच्छेत्तु स्तुधैषामस्त्विति ब्रुवन् ॥

आह मनुः ।

पिण्डेभ्यस्त्वत्पिकां मावां समादायानुपूर्वशः ।
 ता एव विप्रानासीनान् विधिवत् पूर्वमाशयेत् ॥
 तेषान्दत्त्वा तु हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकं ।
 तत्पिण्डायं प्रयच्छेत्तु स्तुधैषामस्त्विति ब्रुवन् ॥

श्रेया त्वितिकर्त्तव्यता पूर्वाक्तपिण्डदानेन समाना वेदितव्या ।
आश्वलायन-पिण्डपितृयज्ञसूत्रे पिण्डप्रवाहणमुक्तं ।

अग्निं प्रत्येयादग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैरिति गार्हपत्यं यदन्तरिक्षं
पृथिवीमुत द्यां चन्द्रातरं पितरं वाजिहिंसिमग्निर्मा तस्मादेनमो
गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु करोतु मामनेनममिति ।
प्रवाहणानन्तरमेवाह आपस्तम्बः ।

प्रजापते न त्वदेतानिति यज्ञोपवीतिगार्हपत्यदेशं गच्छति यद-
न्तरिक्षमिति पङ्क्त्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति ।

मैत्रायणीयसूत्रे ।

परेत न पितर इति यजमानः प्रवाहणीं जपति । उभौ मन-
स्वतीर्मनोऽन्वाह्वामह इति तिस्रो वयं सोमव्रते तव मनस्तनुषु
विभ्रतः । प्रजावन्तः सचेमहीति चाक्षन्नमीमदन्तेति च प्राणतेग्र-
हधीमहीति गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति ।

मानवमैत्रायणीयसूत्रे ।

परेत नः पितरः सोम्यास इति प्रवाहय इति प्रजापते न त्वदि-
त्येतद्योपतिष्ठत्यक्षन्नमीमदन्तेति पुनरिति मनस्वतीर्जपन्नग्ने तमद्येत्ये-
तया गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति ।

कठानां सूत्रे ।

आते अग्न इति दक्षिणाग्निङ्गत्वा तस्मिन् समिध आधायावत्य
जपति मनोऽन्वाह्वामह इति तिस्रो यदन्तरिक्षमिति गार्हपत्यमिति ।

श्रीनकार्यवर्णपिण्डपितृयज्ञसूत्रे ।

पिण्डनिर्वापानन्तरं । आपोऽग्निरित्यङ्गिरग्निमवसिच्य पुत्रं पौत्र-

मभितर्पयन्तीरित्याचामत मम प्रततामहास्ततामहास्तताः सपत्नी-
 काकृत्यन्वाचमन्तु । प्रसव्यं परिषिच्य वीरान्मे प्रततामहादत्त वीरान्मे
 ततामहादत्त वीरान्मे पितरो दत्त पितृन् वीरान् याचते नमोऽवः
 पितर इत्युपतिष्ठते अन्नित्युत्तरस्तुवमवधूय परापातेति परापाय
 यथातः पित्र्योपवीति-यज्ञोपवीती यत्र इदं पितृभ्यः सह मनोभृ-
 रिति मन उपाङ्गयामि मन उपाङ्गयन्ति मनोऽन्वाङ्गवामहे नारा-
 शंसेन स्त्रोमेन पितृणां च मन्त्रभिः । आत एतु मनः पुनः कवे
 दद्याय जीवमेज्यो कच सूर्यं दृजे पुनर्नः पितरो मनो ददातु
 दैव्योजनः जीवं ब्रातं मत्तेमहि वयं सोमव्रते तव मनस्तनुषु विभ्रतः
 प्रजावन्तः मत्तेमहि । ये समानाः सुमनसो जीवाजीवेषु मामकाः ।
 तेषां श्रीर्मयि कल्प्यतामस्मिन् गोष्ठे शतं समा इति । यच्चर-
 स्थाख्यामोवावशिष्टं भवति । तस्योक्तं भक्ष्यं भक्ष्ययित्वा ब्राह्मणाय
 दद्यात् । यदि ब्राह्मणो न लभ्येत स्वयमभ्यवहरेत् निजाय दा-
 साद्येत्येके पर्युत्तुषिं समिधश्चादाय मा प्रगामेत्यावर्ज्याजं विभ्रदिति
 गृहानुपतिष्ठते । रमध्वमाविभीत नास्मिन् गोष्ठे करिषिणः ऊर्जं
 दुहानाः शुचयः शुचिव्रताः गृहाजीवन्त उपवः सदेमः । ऊर्जं मे
 देवा अददुः ऊर्जं मनुष्या ऊर्जं पितृभ्यः माहार्घमूर्जस्त्रन्तो गृहा
 मम । पयो देवा अददुः पयो मनुष्या उत पयः पितृभ्यः माहार्घं
 पयस्त्रन्तो गृहा मम । वीर्यं मे देवा अददुः वीर्यं मनुष्या उत वीर्यं
 पितृभ्यः माहार्घं पयस्त्रन्तो गृहा ममेत्यन्तरूपातीत्यतोऽन्तोऽग्निरभ्यु-
 द्योयन्नो वसुवित्तमः । अस्योपमव्यं मारिषामा यं रत्नतु नः प्रजा ।
 अस्मिन् सहस्रं पुण्या समेधमानः स्ते गृहे । इमे समन्दिषीमह्या-

युगन्तः सुमेधसः त्वमग्ने ईडितः । आत्माग्न इधीमहीत्यभूदूत
इत्यग्निं परिणयति । यदि सर्वः प्रणीतः स्याद्विष्णुना तदाहि-
ताग्नेर्गृह्येऽप्यनाहिताहिताग्नेः । इदं चित्वे कृतमस्तीदं विद्ययाभि-
पौतरस्त्विवावेदन्निति यो ह यजते तं देवा विदुः, यो ददाति तं
मनुष्याः, यः आहुनि कुरुते तं पितरस्तं पितरः, इत्यन्वाहार्थान्त-
र्भूतपिण्डदानं ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवौय-मकलकरणाधिपति-
पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-
खण्डे आहुकल्पे पिण्डदानप्रकरणं नाम पञ्च-
दशोऽध्यायः समाप्तः ॥०॥

अथ षोडशोऽध्यायः ।

अथ सुप्रेक्षितादयः पदार्थाः ।

अत्राह विष्णुः ।

ततः सुप्रोक्षितमिति आहूदेष्टं प्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्वं कुर्यात् ।

‘तत इति पैतृकदिजपुरःसरं हस्तप्रक्षालनपूर्वकमाचमनोदकं दत्त्वा ।

‘सर्वमिति वक्ष्यमाणमब्दवाचनादि ब्राह्मणविमर्जनान्तं ।

मानव-मैत्रायणीयसूत्रे ।

सुप्रोक्षितमस्त्वक्ष्यमस्त्वक्षताः सन्त्विति ।

एतच्च यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यमित्युक्तं नागरखण्डे ।

नमस्कृत्य पितृन् पश्चात् सुप्रोक्षितमतःपरं ।

कृत्वा सव्येन राजेन्द्र याचयित्वा वराशिषः ॥

‘आशिषः’ वक्ष्यमाणस्वरूपाः ।

अत्र पूर्वधृतपवित्राणामुच्छिष्टोद्धतत्वेन दिजैः परित्यक्तत्वात् सप-
वित्रकरत्वार्थं सुप्रोक्षितानन्तरं दिजपाणिषु दर्भाः प्रदेयाः ।

आह कात्यायनः ।

आचानेषु उदक-पुष्पाक्षतानक्ष्योदकञ्च दद्यादिति ।

पाद-मात्स्ययोरपि ।

तथाचानेषु चाक्षम्य वारि दद्यात् सकृत् सकृत् ।

तथा पुष्पाक्षतान् पश्चादक्ष्योदकमेव च ॥

अक्षतशब्देन यथा उच्यन्ते ।

ब्रह्मपुराणे ।

आचान्नेषूदकं दद्यात् पुष्पाणि^(१) मयवानि च ।

यवोऽमीति पठेन्मन्त्रं अद्वा-भक्तिसमन्वितः ॥

यवदानञ्च वैश्वदेविकदिजहस्तेष्वेव । पित्र्यहस्तेषु तु तिल-
दानमेव कार्यं ।

तथाच ब्रह्मपुराणे ।

ततस्त्वभ्युक्ष्य तां भूमिं दत्त्वापः सुमनोऽचतैः ।

मतिलाम् पिण्डादौ दत्त्वा देवेषु साचतं ॥

‘तत इत्याचमनदानानन्तरं ।

अचोदकादिदाने मन्त्रानाह ग्रातातपः ।

अपां मध्ये स्थिता देवाः सर्वमप्यु प्रतिष्ठितं ।

ब्राह्मणस्य करे न्यस्ताः शिवा आपो भवन्तु नः ॥

लक्ष्मीर्वसति पुष्पेषु लक्ष्मीर्वसति पुष्करे ।

लक्ष्मीर्वसेत् सदा सोमे सौमनस्यं सदास्तु मे ॥

अचतं चास्तु मे पुष्टं शान्तिः पुष्टिर्धृतिश्च मे ।

यद्यत् श्रेयस्करं लोके तत्तदस्तु सदा मम ॥

अचोदकदानादौ ययालिङ्गं मन्त्राणां विभज्य विनियोगोऽनुसन्धेयः ।

अचोपाध्यायकर्क आह ।

इदममु पुष्पाक्तदानं देवेषु तु मध्येन । पित्र्ये तपमध्येन कार्यं ।

केचित् पुनः पित्र्ये मध्येनेच्छन्ति । तत्र । पिण्डपिण्डयज्ञवदुपचारः ।

पित्र्य इत्यतिदेशात् ।

(१) पुष्पानीति ख० ।

शङ्खधरस्ताह ।

न ह्यवाम्बुप्रभृतीनां पित्राद्युद्देशेन दानं क्रियते किन्तु हस्ते प्रक्षे-
पमात्रं अतोऽस्य पित्र्यत्वाभावात् सव्येनैव कर्त्तव्यतोचितेति ।

तथा च बृहन्नातातपः ।

ततः पुष्याणि सव्येन षोडशानि पृथक् पृथक् ।

दर्भपाणिः प्रदद्यात्तु यतवाकाय-मानस इति ॥

हस्तदत्तानां चाम्बु-पुष्यात्तानां चिरधारणप्रयोजकभाविकार्या-
भावान्न दैवकृतकार्याणां कस्मिंश्चिच्छुचौ देशे विप्राः प्रक्षेपं कुर्युः ।

ततः पुनरपि तेषां दानं कर्त्तव्यं ।

तथा च मत्स्यपुराणे ।

आचान्तेषु पुनर्दद्यात् जल-पुष्यात्ततोदकम् ।

दत्वाग्नीः प्रतिगृह्णीयाद्विजेभ्यः प्राङ्मुखो बुधः ॥

पुनःशब्देन पूर्वमप्यस्य दानं सूचितं । आग्नीरित्याग्निषः ।

मत्स्यपुराणवचने पाठान्तरम् ।

ततः स्तधावाचनिकं विश्वेदेवेषु षोडशं ।

दत्वाग्नीः प्रतिगृह्णीयाद्विजेभ्यः प्राङ्मुखो बुधः ॥

आग्निषां याचने तत्प्रदाने च वाक्यं तत्रैव दर्शितम् ।

अधोराः पितरः सन्तु सन्वित्युक्ते पुनर्द्विजैः ।

गोचं तथा वर्द्धतां नस्तथेत्युक्तः स तैः पुनः ॥

दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामन्नं चैवेत्युदीरयेत् ।

एताः सत्याग्निषः सन्तु सन्वित्युक्तस्तैः पुनः ।

स्तस्मिन्वाचनिकं कुर्यात् पिण्डानुद्धृत्य भक्तिः ॥

मनु-विष्णु ।

विष्टव्यं ब्राह्मणांस्तांस्तु नियतो वाग्यतः शुचिः ।

दक्षिणान्दिशमाकाङ्क्षन् याचेतेमान् वरान् पितॄन् ॥

दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।

अह्ना च नो माव्यगमद्वज्रदेयञ्च नोऽस्त्विति ॥

‘विष्टव्यं’ यथासुखं विहाराय पौठेभ्यः समुत्थायानुव्रजंश्चरणचालनमण्डलसमीपमानीय, दक्षिणान्दिशमवलोकयन् दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामित्यादिकान् वरानभिलषितानि पितॄभ्यः ‘याचेत’ प्रार्ययेत् । दातार इत्यादि वज्र देयञ्च नोऽस्त्वित्यन्तमुक्ताह बौधायनः ।

अन्नञ्च नो वज्र भवेदतिथौश्च लभेमहि ।

याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्य कञ्चन ॥

वरयाचने क्रियमाणे ब्राह्मणैः प्रतिवचनं वरप्रदानवाक्यमुच्चारणीयं । तद्यथा सन्त्वघोराः पितरः । वर्द्धतां वो गोवं । अभिवर्द्धन्तां वो दातारः । अभिवर्द्धन्तां वो वेदाः । अभिवर्द्धतां वः सन्ततिः । मा विगमदः अह्ना । अस्तु वो वज्र देयं । भवतु वो वज्रञ्च । लभध्वमतिथौन् । सन्तु वो याचितारः । मा याचिष्यं कञ्चन । सन्वेताः सत्या आशिष इति । अत्र पूर्वप्रदर्शितैर्मन्त्रपुराणे विमर्जनात् प्रागेव प्राङ्मुखेन ब्राह्मणेभ्यो वरयाचनं कर्त्तव्यमित्युक्तम् ।

मनु-विष्णुभ्यान्तु विमर्जनानन्तरं दक्षिणामुखेन पितॄभ्यश्च कार्यमित्युक्तम् । तदेवं विरोधे विकल्पः शास्त्राभेदेन व्यवस्था वा वेदितव्या । द्विवारं वरयाचनं कर्त्तव्यम् ।

अचाह संयहकारः ।

दातार इति याचोक्ता वरायं प्रार्थना स्मृतौ ।
 तां सुरप्रौतिभम्पश्रात् प्राक्प्रचेतास्तु मन्यते ॥
 थाञ्जवत्कथस्तथा वक्ति प्रश्ने निर्वर्त्तिते सति ।
 पारस्करः स्वस्ति वाच्यं कृत्वाशीर्वचनं^(१) जगौ ॥
 विमर्जितेषु विप्रेषु वशिष्ठेषु मनुर्जगौ ।
 यान्यत्र कालभेदेन कर्माणि मुनयोजगुः ॥
 स्वयद्भोक्तानुसारेण विकल्पस्तेषु युज्यते ।
 न गृह्यादिस्यतिर्येषां आह्लादावुपलभ्यते ।
 कर्त्तुमर्हन्ति ते कृत्स्नं यस्य कस्य मुनेर्मतं ॥

अत्र यद्विमर्जनात्पूर्वं वरयाचनं तन्मत्स्यपुराणोक्तप्रकारकं । यत्
 पुनस्तदनन्तरं तन्मनु-विष्णूक्तप्रकारं कार्यमिति विवेकः । अथवैतथोः
 प्रकारयोः साग्निकानग्निक्कर्त्तृकआह्लादेन व्यवस्था । अत एव साग्निक-
 आह्लादमधिकृत्य मत्स्यपुराणे एवोक्तं ।

विमर्ज्य ब्राह्मणांस्तांस्तु तेषां कृत्वा प्रदक्षिणं ।

दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन् पितृन् याचेत साग्निकः ॥

अत्र यदा प्राङ्मुखोवरयाचनग्रहणं कुर्यात्तदायज्ञोपवीत्येव, यदा
 तु दक्षिणामुखस्तदा प्राचीनावीतौति विवेच्यं । यदा तु पितृन् प्रार्थयते
 तदा पितृणां समुखत्वेऽपि परोक्षवर्जिर्देशप्रसङ्गादधोरत्नसङ्गावदुर-
 भिप्रायानौचित्यापाताच्चाधोराः पितरः सन्वित्येतावतो लोप इति
 कश्चित् ।

आह शातानपः ।

अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थमिष्टान् कामांस्तु वाचयेत् ।

दीर्घाः सूर्यहया नद्यो विष्णोस्त्रीणि पदानि च ।

एवमेषां प्रमाणेन दीर्घमायुरवाप्नुयां ॥

दक्षिणाद्यास्तु सर्वत्र ब्रह्मदेयं तथास्तु नः ।

एवमस्त्विति तैवाच्यं मूर्ध्ना शान्त्यस्तु तेन तत् ॥

आश्वीःप्रतिपदहानन्तरं यजमान-तत्पुत्र-पौत्रादयः पिण्डदेवता-
नमस्करणं कुर्युरिति कश्चित् । इह ब्राह्मणविसर्जनात्पूर्वकालमन्त्रवा-
चस्याश्वीःप्रतिपदहानन्तरं पिण्डोद्धरणं कृत्वा स्वस्तिवाचनं कार्य-
मिति यद्यपि पूर्वोक्तमन्त्रपुराणवाक्ये दर्शितं तथापि स्वस्तिवाचनात्
पूर्वं पात्रचालनं कर्तव्यं ।

अत एव प्रचेताः ।

ततस्तु स्थापयेत् पिण्डान् विप्रपात्राणि चैव हि । इति ।

अकृत्वा तु पात्रचालन-स्वस्तिवाचने दोषमाह नारायणः ।

अचालयित्वा तत्पात्रं स्वस्ति कुर्वन्ति ये दिजाः ।

निराशाः पितरस्तेषां श्रद्धा यान्ति यथागति ॥

बृहस्पतिरपि ।

भाजनेषु च तिष्ठन्तु स्वस्ति कुर्वन्ति ये दिजाः ।

तदन्नमसुरैर्भुङ्क्तं निराशैः पित्रभिर्गतैः ॥

भविष्योत्तरेऽपि ।

भाजनेषु च तिष्ठन्तु स्वस्ति कुर्वन्ति ये दिजाः ।

तेषां निराशाः पितरो भवेयूरात्तसार्दिताः ॥

पात्रचालने कांश्चित् कर्त्तव्येनोपदिष्टं कांश्चिन्निषेधति जातृकर्तृः ।

पाचाणि चालयेच्छाद्धे स्वयं शिष्योऽथवा सुतः ।

न स्त्रीभिर्न च बालेन नामजात्या कथञ्चन ॥

नागरखण्डेऽपि ।

न स्त्रीभिर्न च बालेन नान्येनैव च केनचित् ।

आद्धे पिण्डश्च पाचश्च स्वयमेव प्रचालयेत् ॥

पाचाण्युत्पापघेदित्यनुवृत्तावाह प्रचेताः ।

स्वयं पुत्रोऽथवा यस्य वाञ्छेदभ्युदयत्परं ॥

न स्त्रियो न च बालश्च नान्यजातिर्न चाग्रतः ।

आद्धे भोजनपाचाणि स्वयमेव प्रचालयेत् ॥

‘स्वयमिति पुनर्वचनमादरायं । ‘अन्यजातिः’ यजमानजातिमपेक्ष्य
हीनजातिमान् । ‘अग्रतः’ अनुपनीतः, अनुपनीतग्रहणेनैव बालस्यापि
नितृत्तौ सिद्धायां बालग्रहणमुपनीतादेरप्यज्ञस्य नितृत्त्यर्थं । अज्ञे-
ऽपि बालशब्दप्रयोगदर्शनात् ।

भविष्योत्तरे ।

चालयेद्विप्रपाचाणि स्वयं शिष्योऽथवा सुतः ।

न स्त्री प्रचालयेत्तानि हीनजातिर्नचाग्रजः ॥

‘अग्रजः’ ज्येष्ठभ्राता, यजमानमपेक्ष्याधिकवयस्को वा, ब्राह्मणो
वा, स च स्वापेक्षया हीनजातीयेन चत्विधादिना आद्धे क्रियमाणे
पाचाणि न चालयेत् । एतच्च प्रायेणोत्तमजातीयोपलक्षकं भवितु-
मर्हति । अथ स्वस्तिवाचनादिविसर्जनान्तेषु पदार्थेषु नानाक्रमसं-
गृहार्थमविच्छिन्नान्येव वचनानि लिख्यन्ते ।

पाचचालनानन्तरमाह याज्ञवल्क्यः ।

स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यादक्षयोदकमेव च ।

दत्त्वा तु दक्षिणां श्रत्वा स्वधाकारमुदाहरेत् ॥

वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः स्वधोच्यतां ।

ब्रूयुरसु स्वधेत्युक्ते भूमौ मिञ्चेन्नतो जलं ।

विश्वेदेवाः प्रीयन्तां विप्रैश्चोक्त इदं जपेत् ॥

दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामित्यादि ।

इत्युक्तोक्ता प्रिया वाचः प्रणिपत्य विमर्जयेत् ।

वाजे वाज इति प्रीतः पिण्डपूर्वं विमर्जनं ॥

यस्मिंस्ते संस्त्रवाः पूर्वमर्घ्यपात्रे निवेशिताः ।

पिण्डपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान् विमर्जयेत् ॥

‘स्वस्तिवाच्यं’ स्वस्तिवाचनं । तच्च ॐ स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्स्वित्येवं-
विधप्रैवरूपमेके मन्यन्ते । स्वस्तीति ब्रूते त्वेवरूपमपरे । पारस्करेण
स्वस्ति भवान् ब्रूहोत्युक्तं । ब्राह्मणैश्च ॐ स्वस्तीति वक्तव्यं । ततः पुरु-
रवोमार्द्रवःसंज्ञकानां विश्वेषां देवानां दत्तं आहुतमक्षय्यमस्त्वित्यभि-
धाय वैश्वदेविकस्यैकैकस्य द्विजस्य हस्ते कुश-यवमहितं जलं प्रक्षिपेत् ।
विप्रैश्चास्त्वक्षय्यमिति वक्तव्यं । ततः षष्ठ्यन्तपिचादिगोत्र-सम्बन्ध-नामा-
भिधानपूर्वकं दत्तं आहुतमक्षय्यमस्त्वित्युच्चार्य क्रमेण पृथक् पिच्यविप्र-
करेषु जलं निविञ्चेत् विप्रैश्चास्त्वक्षय्यमिति वक्तव्यं ।

अत्राह बृहद्ब्राह्मणतपः ।

पिण्डाणां नाम-गोत्रेण करे देयन्तिलोदकं ।

प्रत्येकं पिण्डतीर्थेन अक्षय्यमिदमस्त्विति ॥

ततो रजतवर्जं सुवर्णादिद्रव्यरूपां साम्यगुणतारतम्यं पुरस्कृत्य

वैषम्येण वा यथाशक्ति वैश्वदेविकदिवेभ्यो दक्षिणाप्रकरणोक्तप्रकारेण
दक्षिणां दत्त्वा पित्र्येभ्यो रजतमयीं सुवर्णादिद्रव्यमयीं वा यथा-
विभवन्तथैव तां दद्यात् । ततः स्वधां वाचयिष्य इति विप्रान् अनु-
ज्ञाप्य तैश्च वाच्यतामित्यनुज्ञातोऽमुकगोत्रेभ्योऽमुकपितृभ्योऽमुकश-
र्मभ्यः सपत्नीकेभ्यो वसुरूपेभ्यः स्वधोच्यतामित्यभिदधौत ।

अथञ्च स्वधावाचनप्रश्नोत्तरप्रकारोऽचिणा दर्शितः ।

वाचयिष्ये स्वधां प्रश्नमित्यङ्कुर्याद्विजातिषु ।

वाच्यतामित्यनुज्ञान्तु प्रीता दद्युः समाहिताः ॥

वदेच्च तांस्ततोविप्रान् पित्रादिभ्यः स्वधोच्यतां ।

अस्तु स्वधेति तैः प्रोक्ते निषिच्योदौर्घ्यं नित्यशः ॥

दर्शयिष्यते चायं प्रकारः कात्यायन-गोभिलवचनाभ्यां ।

विप्रैश्च अस्तु स्वधेत्युक्ते सत्यूर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कौलालं परिस्रुतं
स्वधा स्नानपथत मे पितृन् इत्येतं मन्त्रं उच्चार्य भूमौ जलधारां पातयेत् ।
एतच्च सविशेषमुक्तं कालिकापुराणे ।

भूमौ किरेच्छनेर्वत्स धाराञ्चैव तिलोदकीं ।

शुचिर्भूत्वा ततोयाचेत् विषज्य च दिजानिदं ॥

अथ केषाञ्चित् श्राद्धकाले ऋचे त्वा ऋचे त्वा सम्यक् स्वन्ति
सरितो न धेना अन्तर्हृदा मनसा पूजमानाः घृतस्य धारा अभिवा-
कणीमि हिरण्ययोवेतसोमध्ये आर्षा तस्मिन् सुपर्णा मधुमत्कुलापी
भजन्नास्ते मधुदेवताभ्यः । तस्य सते हरये सप्ततौरस्वधान्दुहानां अमा-
न्तरथं धारामित्यनेन मन्त्रेण स्वधाधाराप्रपातनमुक्तं । अत्रैके धारानि-
षेचनानन्तरं स्वधा सन्पद्यतामिति भवन्तो ब्रुवन्त्विति यजमानेनो-

के भव्यदातां स्वधेति ब्राह्मणैर्वक्तव्यमित्याहुः । केचिच्चार्यपात्रस्थित-
पविवसहितान् भूमौ दर्शानास्तीर्थं तत्र स्वधोदकनिषेचनं कुर्वन्ति ।
कात्यायनवचने चैतद्दर्शयिष्यते । केचित्तु पिण्डानामुपरि स्वधोदकं
निषिञ्चन्ति ।

उक्तं च मत्स्यपुराणे ।

स्वधावाचनिकं सर्वं पिण्डोपरि समाचरेदिति ।

केचिच्चार्यमंसवजलेन स्वधावाचनमाचरन्ति ।

उक्तं च ब्रह्माण्डपुराणे ।

ततः संस्ववपात्रेभ्यो जलमादाय चार्चितं ।

उज्जं वह्नौश्च जपन् पिण्डांश्चाप्यवमिञ्चति ॥

अत्रात्रि-विष्णु-मनुभिः स्वधावाचनप्रशंसा दर्शिता ।

स्वधास्त्विति च तं ब्रूयुः ब्राह्मणास्तदनन्तरं स्वधाकारः पराह्वाशौः
सर्वेषु पिण्डकर्मसु ।

विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति यजमानेन विश्वदेविकान् विप्रान् प्रत्युक्ते
विप्रैश्च प्रीयन्तां विश्वेदेवा इति वक्तव्यं ।

प्रीतिवाचने प्रकारविशेषो ब्रह्मवैवर्ते दर्शितः ।

सव्यवद्देवतीर्थेन यवोदकमथो ददेत् ।

विश्वेदेवाश्च यज्ञेस्मिन् प्रीयन्तामित्युदाहरेत् ।

ददेत् विश्वदेविकद्विजहस्रो आहुकक्षां । तदनन्तरं प्रीयन्तामिति
पित्र्यविप्रान् प्रति यजमानेनोक्ते सति विप्रैश्च प्रीयन्तां पितर इति
वक्तव्यं । तदनन्तरं “दातार इत्यादिकमाशौःश्लोकं पठेत्^(१) । इत्युक्ता

दातार इत्यादिकं श्लोकमुक्त्वा धन्योऽहमतुष्टहीतोऽहं भवद्भिर्मंदतु-
 यहार्यमेतावत् क्लेशमङ्गीकृतवन्तो भवन्तः यथाकथञ्चित् सम्पादिते-
 नाशनेन यूयमेवंविधाः अमं प्रापिताः स्य तदस्माकं सर्वं भवद्भिः
 चन्तव्यं । भवत्प्रसादादद्य मे पितरः स्वर्गलोकं प्राप्ता इत्यादिरूपा
 द्विजान् प्रति प्रिया वाचस्य वदेत् ।

बृहस्पतिप्रोक्तः प्रियवायूपोमन्त्रश्च जप्तव्यः ।

स च ।

अद्य मे सफलं जन्म भवत्पादाभिवन्दनात् ।

अद्य मे वंशजाः सर्वे यातावोऽनुग्रहादिवं ॥

पत्र-शाकादिदानेन क्लेशिता यूयमीदृशाः ।

तत्क्लेशजातं चित्तन्तु विस्मृत्य चन्तुमर्हथेति ॥

तदनन्तरं सर्वं सम्पूर्णमस्त्विति विप्राः प्रार्थयितव्याः ।

तथा च विष्णुः ।

मन्त्रहीनं क्रियाहीनं सम्पद्धीनं द्विजोत्तमाः ।

आर्द्धं सम्पूर्णतां यातु प्रसादाद्भवतां ममेति ॥

विप्रैश्च सर्वे सम्पूर्णमित्युक्त्वा अन्नगुणप्रशंसा कर्त्तव्या ।

तथा च वसिष्ठः ।

आर्द्धावसाने कर्त्तव्या द्विजैरन्नगुणस्तुतिरिति ।

अत्र गुणस्तुतिः मधुरादिगुणानां पृथक् पृथक् न कर्त्तव्या किन्तु
 शोभनं हविरित्येवमेव ।

तथा च स्मृतिः ।

हविर्गुणा न वक्तव्या वक्तव्यं शोभनं हविरिति ।

तदनन्तरं भूमौ जालुनौ निधाय तान् विप्रान् प्रणम्य विमर्जयेत् ।

तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ।

जालुभ्यामवनिक्त्वा प्रणिपत्य विमर्जयेदिति ।

विमर्जनं नाम ब्राह्मणानामासनेभ्य उत्थापनं ।

अत एव मार्कण्डेयः ।

वाजे वाजेति तृत्याप्य कृत्वा चैषां प्रदक्षिणं ।

एतच्च न्युज्जीकृतपितृपात्रोत्तानं कृत्वा कर्त्तव्यं । तच्च “वाजे वाजे
वत वाजिनो नो धनपु विप्रा अमृता अतज्ञाः ।

अस्य मध्वः पिवत मादयध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः” । इत्येतं
मन्त्रमुच्चारयता कर्त्तव्यं ।

शौनकेन तु ।

उपचीर्योऽस्येति विष्टजेदस्तु स्रधेति चेत्युक्तं ।

मैत्रायणीयसूत्रे तु ।

प्रणवमुक्त्वा स्रधास्त्विति विमर्जयेदिति ।

दर्भायेण विमर्जनं कर्त्तव्यं ।

तथा च मत्स्यपुराणे ।

वाजे वाज इति जपन् कुशायेण विमर्जयेत् ।

अपसथ्येन कर्त्तव्यं सर्व्वं आहुं यथाविधि ।

सुक्त-स्तोत्रजपं कृत्वा विप्राणाञ्च विमर्जनं ॥

कुशायेणैकैकं ब्राह्मणं दक्षिणकरेण स्पृशन्नुत्थापयेदित्यर्थः । अत्रै-
कैकस्मिन् ब्राह्मणे मन्त्रं परिसमाप्यैकैकस्य ब्राह्मणस्योत्थापने क्रियमाणे
वह्मतां युगपदेकप्रेषान्वयेनैव पपद्यमानं यातेतिमन्त्रगतं वज्रवचनम-

विवर्चितं स्यात् । अतः क्रमेण सर्वान् दर्भाद्येण स्पृगन्मल्लान्त्वमुच्चारयन् युगपत्पित्रान् पूर्वंमुत्थाप्यानन्तरं वैश्वदेविकानुत्थापयेत् । तदनन्तरमेवं मातामहेऽप्युत्थापयेत् ।

अत एव विष्णुधर्मोत्तरे ।

पश्चाद्विमर्जयेद्देवान् पूर्वं पैतामहान् दिवान् ।

मातामहानामप्येवं सह देवैः क्रमः स्मृतः ॥

प्रचेता अपि ।

सस्तिवाच्यं ततः कृत्वा पितृपूर्वं विमर्जनं ।

अत्र विप्राणामुत्थापनेनैव तत्रावाहितदेव-पितृणामप्युदासनं निद्भूमिति । यद्यपि तत् स्मृतिषु पृथक् नोक्तं तथापि तदनुसन्धानार्थमुत्तिष्ठत पितरोदेवैः सहेति वक्तव्यं ।

अथथोदकमुक्ताह कात्यायनः ।

अधोराः पितरः सन्नु सन्वित्युक्ते, गोत्रं वर्द्धतां वर्द्धतामित्युक्ते, दातारोनोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च अद्भ्या च नो मा व्यगमदङ्गदेयश्च नोऽस्त्विति आग्निषः प्रतिगृह्य स्वधावाचनीयान् सपवित्रान् कुशानास्तीर्थं स्वधां वाचयिष्य इति पृच्छति वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यः वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्यतामित्यस्तु स्वधेत्युच्यमाने स्वधावाचनीयेष्वपो निषिञ्चत्युत्तानं पात्रं कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणान्दद्याद्विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति दैवे जपित्वा वाजे वाज इति विसृज्यामावाजस्येत्यनुब्रज्य प्रदक्षिणौकत्योपविशेत् ।

अत्र साम्प्रदायिका व्याचक्षते । स्वधावाचनार्थमुपकल्पिताः कुशाः

‘स्वधावाचनौघाः’ पवित्राण्यर्घपात्रस्थितानि आत्मीर्यं पिण्डानामुत्तरतो दक्षिणायान् तेषु पिण्डावनेजनपात्रस्थितमुदकं दक्षिणकरे गृहीत्वा ऊर्जे वहन्तौरित्यादिकं मन्त्रमुच्चार्य दृश्यतेति चिरक्ता पिण्डीर्येन निषेचनीयं । विसर्जने कृते गृहान्निर्गच्छतो ब्राह्मणानामावाजस्येत्ये-
तत्प्रतीकवता मन्त्रेणानुब्रज्य द्वारमागतान् पादप्रक्षालनमण्डलप्रदेशे चोर्ध्वभृताननेनैव मन्त्रेण प्रदक्षिणीकृत्य “आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च । प्रयच्छन्तु तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः” ॥ इत्यादिका ब्रह्मपुराणोक्ता आशिषः प्रतिगृह्य तानुपवेश्योपविशेत् । ब्रह्मवैवर्ते ।

दद्यादथावयजज्ञं तिलाज्य-मधुसंयुतं ।

दरिद्रेऽपि यथाशक्त्वा दद्याद् विप्रेषु दक्षिणां ॥

क्षमाय विप्रान् ब्रूयान्तु प्राञ्जलिः स च श्रायतान् ।

अघोराः पितरः सन्तु मां प्रतीतिसमाहितः ॥

ते च तं प्रणतं ब्रूयुर्भवन्तु च सनातनाः ।

पितृभिस्तुष्टैस्तृप्तैश्च मामकं सुसमाहितैः ।

गोचं प्रवर्द्धतां पुत्र जननारोग्य-पुष्टिदैः ॥

ततस्ते ऊचुः सर्वेऽपि वर्द्धतामिति सादरं ।

प्राञ्जल्यश्च ततः प्राह स च तत्सत्यवादिनः ॥

दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामन्नञ्च न इतीव हि ।

एवमस्त्विति ते तच्च कथयन्ति समाहिताः ॥

अथ चैवद्वृते विप्रो ब्रूयाच्च जलपूर्वकं ।

विश्वदेवाश्च प्रीयन्तामिति मन्त्रं समाहितः ।

एवमस्त्विति ते तच्च कथयन्ति प्रहृष्टवत् ॥

विमर्जयेच्च पितरो वाजे वाज इति स्मरन् ।

अनुव्रजेत्पितृन् सर्वान् सुपुण्ड्रं विमुखे स्थितान् ॥

आमावाजेति मन्त्रन्तु पठित्वा च प्रदक्षिणं ।

दारोपान्ते ततः कृत्वा संयतः प्रविशेद्गृहे ॥

आमावाजस्येत्यादिकन्तु समग्रं मन्त्रमाह गोभिलः ।

अधोराः पितरः सन्तु मन्त्रित्युक्ते, गोचं नो वर्द्धतां वर्द्धतामित्युक्ते
स्वधानिनयनीयान् सपवित्रान् कुशानास्तीर्थं स्वधां वाचयिष्य इति
पृच्छति वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो-
मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो बृहृप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्यतामित्यस्तु
स्कधेत्युच्यमाने स्वधानिनयनीयेषु धारान्दशादूर्जं वहन्तीरिति, विश्वे-
देवाः प्रीयन्तामिति देवे वाचयित्वा पिण्डपात्राणि चालयित्वा यथा-
शक्तिं दक्षिणां दद्यात् । दातारो न इत्याद्या आशिषः प्रतिगृह्य वाजे
वाज इति विमृश्य “आमावाजस्य प्रमवोजगम्या द्यावा पृथिवी विश्व-
रूपे । आमागन्तां पितरा मातरा चामासोमोऽमृतत्वेन गम्यात्” ॥
इत्येतयानुव्रज्याभिवाद्य प्रदक्षिणीकृत्य वामदेवज्ञीलोपविशति ।
वामदेवं नाम माम तद्वीत्वा । छन्दोगविषयमेतत् । ब्राह्मणानुपवेशो-
पविशेद्यजमानः ततस्तांस्तामूलदानादिना परितोषयेत् । तदनन्तरं
च तेषां स्वस्थानगमनार्थं पुनर्विमर्जनं कार्यं ।

तथा च ज्ञातातपः ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु शक्त्या दद्याच्च दक्षिणां ।

प्रतिगृह्याशिष्यन्तेषां कृत्वा विप्रान् प्रदक्षिणं ॥

ततः प्रदक्षिणीकृत्य पुनस्तेषां कृताञ्जलिः ।

उक्ता चैव प्रियां वाचं प्रणिपत्य विमर्जयेत् ॥

अस्य च विमर्जनस्य द्विजचरणावमर्दनपूर्वकत्वं कियदध्वानुव्रजन-
वैशिष्ट्योक्तं नागरखण्डे ।

पादावमर्दनं कृत्वा आसीमान्तमनुव्रजेत् ।

‘आसीमान्तं’ खण्डहसौमापर्यन्तं ।

मत्स्यपुराणे त्वनुव्रजने मर्यादान्तरं विशेषान्तरमहितमुक्तं ।

वहिः प्रदक्षिणं कुर्यात् पदान्यष्टावनुव्रजेत् ।

बन्धुवर्गेण सहितः पुत्रभार्यासमन्वितः ॥

अनुव्रज्य निवर्त्तते ।

अत्र विमर्जने क्रमविशेषो निवर्त्तने ब्राह्मणानुज्ञायदणञ्चोक्तं
वाराह-विष्णुपुराणयोः ।

विमर्जनञ्च प्रथमं पित्र्ये मातामहेषु च ।

विमर्जयेत् प्रीतिमनाः सम्मान्याभ्यर्च्य तांस्ततः ।

निवर्त्तताभ्यनुज्ञात आधारात्ताननुव्रजेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणेऽपि ।

विमर्जयेत् प्रियाण्युक्ता प्रणिपत्य च भक्तिः ।

आधारमनुगच्छेन्नु आगच्छेच्चानुमोदितः ॥

‘अनुगच्छेत्’ ब्राह्मणाननुव्रजेत् । ‘आधारं’ निवेशनद्वारपर्यन्तं ।

‘अनुमोदितः’ ब्राह्मणैरनुज्ञातः ।

अत्र नागरखण्डे ।

अलथादयः पदार्थाः स्वधावाचनप्रकारान्तरमहिता दर्शिताः ।

अक्षयं सलिलं देयं पश्या चैव ततः परं ।
 पवित्राणि समादाय ॐ स्वधेति च कीर्त्तयेत् ॥
 अस्तु स्वधेति तैरुक्ते पिण्डोपरि विनिविपेत् ।
 ततो मधु समादाय पायसञ्च तिलोदकं ॥
 ऊर्जं वेति च मन्त्रेण पितृणामुपरि चिपेत् ।
 उत्तानमथ पाचन्तु कृत्वा दद्याच्च दक्षिणां ॥
 हिरण्यं देवतानाञ्च पितृणां रजतं तथा ।
 ततः सुख्युदकं दद्यात् पितृपूर्वञ्च मय्यतः ।
 ततः कृत्वाञ्जलिर्भूत्वा प्रार्थयेत् पार्थिवोत्तम ।

दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामित्यादि ।

वाजेवाजे वतेत्येवं विष्टजेत्तान् दिजेत्तमान् ।
 आमावाजस्येत्येतेन प्रदक्षिणमथ क्रमेत् ।
 विसर्जनञ्च कुर्वीत विनयेन समन्वितः ॥

'तत इति ब्राह्मणकरेषु पुष्पाक्षतंदत्तार्घ्यपात्रस्थितानि पवित्रा-
 ण्यादाय पिण्डानामुपरि स्थापयित्वा मधु-पायस-तिलमिश्रमुदकं
 पाचे गृहीत्वा ऊर्जं वेति मन्त्रमुच्चार्य पितृणां पिण्डानामुपरि
 पितेषु पवित्रेषु धारया तदुदकं निनयेत् । ततोऽर्घ्यपात्रोत्तानतादि
 कुर्यादित्यर्थः ।

पिण्डपूजानन्तरं वाराह-विष्णुपुराणयोरुक्तं ।

पूजयित्वा दिजाय्याणां दद्यादाचमनं बुधः ।
 पैत्रेभ्यः प्रथमं भक्त्या तन्मनस्को दिजेश्वरः ।
 सुखधेत्याशिषा युक्तां दद्याच्छक्रा च दक्षिणां ॥

दत्त्वा च दक्षिणान्तेभ्यो वाचयेद्देवदेविकान् ।

प्रौयन्तामिति ये विद्येदेवास्ते व इतोरयेत् ॥

तथेति चोक्ते तैर्विप्रैः प्रार्थनीयास्तथाश्रियः ।

विमर्जयन्तु कुर्वन्त ततोभक्तिमन्वितः ॥

मानवमैवायणीयसूत्रे ।

उच्छिष्टेभ्यः उत्थाय वाजे वाज इत्यभिब्रज्य आमावाजस्येति
प्रदक्षिणं कृत्वा रजतं दद्यात् ।

सौरपुराणे ।

हस्तप्रक्षालनं दत्त्वा कुर्यादै स्वस्तिवाचनं ।

दद्यादे दक्षिणां शक्त्वा स्वधाकारमुदीरयेत् ॥

दातारोनोऽभिवर्द्धन्तां वाजेवाजेति वे च्छृचं ।

जघ्ना तु ब्राह्मणांस्तुत्वा नमस्कृत्य विमर्जयेत् ॥

वायुपुराण-ब्रह्मपुराणयोः ।

स्वधां वाच्य ततोविप्रान् विधिवत् भूरिदक्षिणान् ।

अन्नशेषमनुज्ञाय मत्कृत्य दिजमत्तमान् ।

प्राञ्जलिः प्रयतयैव अनुगम्य विमर्जयेत् ॥

वृहत्सतिः ।

वाजेवाज इति प्रोच्य ब्राह्मणांस्तान् विमर्जयेत् ।

विप्रान् प्रदक्षिणीकृत्य पितृभ्यः प्रार्थयेद्दरान् ॥

शङ्खः ।

भोजयित्वा दिजान् भक्त्या स्वधान्तान् दत्तदक्षिणान् ।

स्वस्तिवाच्यं द्विजान् भक्त्या^(१) अनुब्रज्य विमर्जयेत् ॥

हारीतः ।

प्रत्याचान्तेषु समस्तदर्भतिलं ब्राह्मणपाणिषु निनयेत् ॐ स्वधेत्या-
ङ्गरम् स्वधेति प्रत्याङ्गः । ततोऽनुज्ञावचनमभिरम्यतामित्येकेऽभिरताः
स्मेति प्रत्याङ्गर्वाजे वाज इत्यभिब्रज्य पिण्डान् पिष्टयज्वन्निदध्यात् ।

उशनाः । स्वधां वाचयेत् पिण्डानवधाय तोषेन प्रतिपिच्योदकभाज-
नान्नुत्सृजेत् । स्वधावाचनानन्तरमाहाविः ।

आयुः-पुत्र-धनारोग्य-शान्त्यर्थं चैव वाचयेत् ।

द्विजानिति शेषः ।

माग्निकन्तु प्रत्याह व्याचः ।

अक्षय्यमन्नदानश्च^(२) वाच्यं प्रीतैर्द्विजातिभिः ।

अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणांस्तु विमर्जयेत् ॥

निगमः ।

स्वस्तिवाच्यं ॐ स्वधोच्यतामित्युक्ताभिरम्यतां यथासुखमिति
च समूह्यानुब्रजेत् ।

देवलः ।

अथवा वैश्वदेवत्यान् ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचयेत् ।

अक्षय्यं वाचयेत्पित्र्यांश्चुरमं सतिलोदकं ॥

अथ विप्रान् गृहीतार्थान् संव्रतानभिवादयेत् ।

यथावद्वैश्वदेवत्यान् पिष्टपूर्वं पुनः पिष्टम् ॥

पूर्वमुत्थापयेत् पित्र्यान् चक्षुतामिति च ब्रुवन् ।

उत्थिताननुगच्छेच्च तेभ्यः श्रेष्ठं संहरेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

अच्यमस्त्विति पितृन् प्रीयन्तामिति देवताः ।

प्रीणयित्वा परावृत्य चिर्जपेदधमर्षणं ॥

ततो विवृत्य च जपेज्जन्मानाम इति तृचं ।

वीरान्नः पितरोदत्त वीरांश्च प्रददौ ततः ॥

अर्घ्यपाचन्तु पिण्डानां अन्तरे मपविचकं ।

निक्षिप्योर्जं वहन्तीति कोकातोयमयोजयत्^(१) ॥

हिमं क्षीरं मधु तिलान् पितृणां तर्पणं ददौ ।

स्वस्तीत्युक्ते पैतृकैस्तु विश्वान् हेष्वा ह्युतर्पयत् ॥

रजतं दक्षिणां दत्त्वा पित्र्यान्देवो गदाधरः ।

संविभागं मनुष्येभ्यो ददौ स्वदिति च ब्रुवन् ॥

कच्चित्सम्पन्नमित्युक्त्वा प्रत्युक्तसौर्द्धिजोत्तमैः ।

अभिरम्यतामुवाच प्रोत्तुमोऽभिरताः स्म वै ॥

शिष्टमन्नञ्च पप्रच्छ तैरिष्टैः सह चोदितः ।

पाणावादाय तान् विप्रान् कुर्वैश्वानुगतिं तथा ॥

वाजेवाज इति पठन् वह्निर्वैद्या विनिर्गतः ।

कोटितीर्थजलेनासावपसब्धं समुत्क्षिपन् ॥

स्वलग्नान् विपुलान् बालान् प्रार्थयामास चाग्निं ।

दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां तैस्तथेति समीरितः ॥

प्रदक्षिणमुपावृत्य कृत्वा पादाभिवन्दनं ।

आमनानि ददौ चैषां श्रावयामास सुकरः ।

विश्राम्यतां प्रविश्याथ पिण्डं जगद् मध्यमं ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

गन्ध-मान्वादिमंयुक्तान् दद्यादाचमनन्ततः ।

दत्त्वा च दक्षिणां शक्याथ स्वधास्त्विति तान् वदेत् ॥

तैश्च तुष्टैस्तथेत्युक्ते वाचयेद्वैश्वदेविकान् ।

प्रीयन्तामितिभद्रं वो विश्वेदेवा इतीरयन् ॥

बौधायनसूत्रे ।

यथोपपादं सम्पूज्याचयं वाचयित्वोपमंष्टव्यं स्वधां वाचयित्वो-
पस्थाप्य प्रसाद्य प्रदक्षिणीकृत्य शेषमनुज्ञाप्य यथा ब्रूयस्तथा कुर्यात्
अनुज्ञातोदक्षिणाग्निं दर्भान् मंसौर्ग्यं पिण्डान् दद्यात् ।

विष्णुः ।

ततः प्राङ्मुखेषूदङ्मुखायतो यन्मे राम इति प्रदक्षिणं कृत्वा
प्रत्येत्य च यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वाभिरमन्तु भवन्त इत्युक्त्वा तैरुक्ते-
ऽभिरताः स्मेति देवाश्च पितरश्चेत्यभिजपेत् । अच्योदकञ्च नाम-
गोचाभ्यां जप्त्वा विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति च प्राङ्मुखेभ्यः ततः प्राञ्ज-
लिदिदन्तकानाः सुमना याचेत दातारो नो भिवर्द्धन्तामित्यादि वाजे
वाज इति । ततो ब्राह्मणांस्तान् विमर्जयेत् । “पूजयित्वा यथान्या-
यमनुब्रज्याभिवाद्य च” ।

यन्मे राम इति प्रतीकविनियुक्तोऽयं मन्त्रः । यन्मे रामः शकुनिः
श्यापदश्च यन्मे शुचिर्मन्त्रकृतश्च प्राप्त वैश्वानरः सविता तत्पुनातु तस्मिन्
पूते देवतामाद्यन्तां । तेन पूतेन पितरो मदन्तां । देवाश्च पितरश्चेत्य-

यमपि मन्त्रोलिख्यते । देवाश्च पितरश्चेत्यैतत्पूर्वमचोपजीवतामस्मिन्
लोके मान्धत्त जीवेम शरदः शतं पश्येम शरदः शतमूर्जं धत्त ज्योति-
र्हन्ताजरन् आयुः । यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्यां यन्मातरं पितरं वाजि-
हिंसिम । अग्निर्गन्तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु चक्रमयानि दुरिता ।
विष्णुधर्मोत्तरे ।

दद्यादाचमनं भक्त्या अद्धानः समाहितः ।

यन्मे रामः शकुनिरिति कृत्वा चैव प्रदक्षिणं ॥

प्रत्येत्य तर्पयेद्विद्वान् दक्षिणाभिः स्वशक्तिः ।

भवन्तोऽभिरमन्त्विति वाच्या विप्रास्त्वनन्तरं ॥

तैरुक्तेऽभिरताः स्मेति द्विजानां पुरतः स्थितः ।

देवाश्च पितरश्चेति जपेन्मन्त्रमतन्द्रितः ॥

पितृणां नाम-गोत्रेण जलं देयमनन्तरं ।

ब्राह्मणानां द्विजैर्वाच्यमन्त्रं मनुजेश्वर ।

ततस्तु प्रार्थना कार्या मन्त्रेणानेन भूमिप ॥

दातारोऽन इत्यादि ।

वाजे वाज इति प्राक्का कृत्वा चैतान् प्रदक्षिणं ।

प्रणम्य च ततस्तांस्तु भक्त्या विप्रान् विसर्जयेत् ॥

कठसूत्रे ।

वृक्षानाचामयित्वा यन्मे राम इति प्रदक्षिणं कृत्वा प्रत्येत्याभि-
रमन्तु भवन्त इत्युक्ता देवाश्च पितरश्चेत्यनुवाकशेषेणोपतिष्ठेत ।

पिप्पलादसूत्रे ।

आचमनीयं दत्त्वा दक्षिणां दद्यात् । पुत्रान् पौत्रानित्येकमुदपा-

चमापोऽग्निमिति द्वितीयं दाभ्यां तृतीयमुदपात्रशेषं ब्राह्मणहस्तेषु
निनयेत् पिबभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः स्वधावदस्वत्थम-
स्त्विति ब्राह्मणवचनं दातारो न इत्यादिवरान् याचित्वा नमो वः
पितर इति नमस्करोति परायत इति दाभ्यां पराणीय वाजे वाज
इति जपेत् । सूर्यस्यावृत्तमिति प्रदक्षिणमावृत्त्य मनोऽन्वाहुवामह
इत्युक्तं पिण्डपिब्यज्ञेनोपवीतिविशेषस्य ।

कौशिकसूत्रे ।

आचमनीयं दत्त्वा पुण्याहं वाचयेद्दक्षिणाघ दत्त्वा यथाशक्त्युदपात्र-
शेषं सपवित्रेषु ब्राह्मणहस्तेषु निनयेत्युचं पौत्रमित्येकमापोऽग्निमिति
द्वितीयं युक्ताभ्यां तृतीयं पुत्रं पौत्रमित्येकयैवोदपात्रमिति कौशिकः ।
प्रपितामहेभ्यः पितामहेभ्यः पिबभ्यो मातुलमातामहेभ्यो निर्दिष्ट-
न्तेभ्यः सर्वभ्यः सपत्नीकेभ्यः स्वधावदस्वत्थमस्तु अस्वत्थमस्त्वितिब्राह्मण-
वचनादातारो नोऽभिवर्द्धन्तामित्यादि वरान् याचित्वा नमो वः पितर
इत्येवमादि मनोऽन्वाहुवामह इत्येवमन्तं ये समानाः सपिण्डाः पिब्यज्ञे
मध्यमपिण्डप्रदाने चेति वाजे वाजे वत वाजिन इत्यादिना ब्राह्म-
णान् हस्तेषु गृहीत्वोत्थाप्य प्रदक्षिणं कुर्यात् । एष आहुविधिः ।

अत्र पात्रोत्तानताकरणं नानासुनिप्रोक्तान् । क्रमानुपमंगृह्य
संग्रहकारः कथितवान् ।

याज्ञवल्क्यो विसर्गात् प्राक्पात्रमुत्तानमिच्छति ।

यमोविसर्जनं कृत्वा गृह्यकृत्वापि शौनकः ।

प्रौतिप्रश्नान्तु देवानां पूर्वं कात्यायनादयः ॥

एषाञ्च पञ्चाणामाशीर्यहणपक्षवद्भवत्या वक्तव्या ।

अत्र सूधावचनानन्तरं पवित्रविमोचनमुक्त्वा पात्रोत्तानतामाह
शास्त्राचरिः ।

मातामहानामथेवं ततोदर्भ-पवित्रके ।

पिण्डपार्श्वे ततो^(१)मुक्त्वा न्युजं पात्रं विवर्त्तयेत् ॥

प्रीतिवाचनात्पूर्वं पुण्याहवाचनाख्यं पदार्थं स्वस्तिवाचनानन्तरं
पात्रोत्तानताञ्चाह प्रचेताः ।

ॐपुण्याहं विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति वाचयेत् ।

वादमित्येवमुक्त्वाभौ दक्षिणां आवर्त्तयेत्तः ॥

स्वस्तिवाच्यं ततः कृत्वा न्युजं पात्रं विवर्त्तयेत् ।

विमर्जयेत्ततस्तांस्तु वक्ष्येव प्रदक्षिणं ॥

कृत्वा विश्राम्य तत्रैतान् सन्धान्य च पुनस्तथा ।

विमृजेद्भक्तिमंयुक्तः शीमान्तश्चाप्यनुव्रजेत् ।

निवर्त्तेताभ्यनुज्ञातस्त्वैर्विप्रैः स्वयं प्रति ॥

आह देवलः ।

निर्वर्त्य पिहमेधन्तु दीपं प्रच्छाद्य पाणिना ।

आचम्य पाणी प्रक्षाल्य ज्ञातीन् शेषेण भोजयेत् ॥

प्रच्छाद्येति निर्वाप्य ।

इति सुप्रोचितादयः पदार्थाः ।

अथ पिण्डप्रतिपत्तयः ।

तास्य पिण्डप्राशनवर्जं पत्न्यसन्निधानादिनिमित्तविहितप्रतिपत्ति-
वर्जं दर्शयिष्यमाणात् संयोगपृथक्त्वानित्य-काम्यरूपत्वेन ह्यात्मिकाः ।

तत्र कालविशेषविशिष्टं प्रतिपत्तिद्वयमाह तुः शङ्ख-लिखितौ । एवं वरान्
याचित्वा नमस्कृत्य पिण्डान्गौ वाष्पु वा क्षिपेदिति नमस्कृत्य ब्राह्मणान् ।
अथ च कर्मभमास्यात्मकः समापनरूपो नमस्कारोच्चेयः ।
विष्णुधर्मेत्तरे तु प्रतिपत्तिचतुष्टयमुक्तं ।

पिण्डांश्च गोऽज-विप्रेभ्यो दद्यादग्नौ वा क्षिपेदिति ।
देवस्तु प्रतिपत्तिपञ्चकमाह ।

ततः कर्मणि निर्वृत्ते तान् पिण्डांस्तदनन्तरं ।
ब्राह्मणोऽग्निरजोगौर्वा भक्षयेदप्सु वा क्षिपेत् ॥

याज्ञवल्क्योऽप्याह ।

पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा ।
प्रक्षिपेदक्षिणामिच्छन् दिशं पित्रपरायणः ॥

मनुस्मृतामेव पञ्चविधां प्रतिपत्तिमभिधाय षष्ठीमथेकैयमतेन
दर्शितवान् ।

एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तदनन्तरं ।
गां विप्रमज्जमग्निं वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत् ।
वयोभिः खाद्यन्यन्ये प्रक्षिपन्त्यनलेषु वा ॥

‘अनलेषु वेतिपूर्वाक्तस्यैवानुवाद इति सेधातिथिः ।

पाद्म-मात्स्ययोस्तु सप्तविधा प्रतिपत्तिरुक्ता ।

पिण्डांस्तु गोऽज-विप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा ।
विप्रान्ते वाथ विकिरेदयोभिरथवाशयेत् ॥

अत्र पिण्डान्वाह्यार्थकश्राद्धसम्बन्धिनः पिण्डान् प्रकृत्य कालि-
कापुराणे ।

अवजिघ्रिषतो गत्वा पिण्डांस्तांश्च समाहितः ।
 तेभ्योभृत्योऽल्पिकां मात्रामादाय प्राशयेदिमान् ॥
 पितावतिष्ठते वत्स तच्चैवाप्येवमाशयेत् ।
 तच्छेषमग्नौ विप्रे वा अग्नौ गोजामुखे ज्वेत् ॥
 पिण्डानेव ततो यज्ञात् पितृन् ध्यायन् विचक्षणः ।
 पृष्ठतस्तु ततो कृत्वा नैवेद्येद्वर्यं चाननं ॥

यदि जीवत्पितृकः आहुकर्त्ता तर्हि पिण्डमात्रान्तं पितरमाशयेत् ।
 अन्यदादौ ज्ञतेषु पिण्डेषु ततस्तान् पृष्ठतः कृत्वा मुखं परावृत्य नावे-
 चेत् । पिण्डमात्राशनविधिस्तु पिण्डप्रदानप्रकरण एव दर्शितः ।
 यमेन त्वेकैकस्य पिण्डस्य पृथक् पृथक् प्रतिपत्तिरुक्ता ।

अपस्वेकं ज्ञावयेत् पिण्डमेकं पत्न्यै निवेदयेत् ।
 एकञ्च जुहुयाद्ग्नौ त्रयः पिण्डाः प्रकीर्त्तिताः ॥

बाराहपुराणेऽपि ।

जुह्वते प्रथमन्त्वग्नौ पत्न्यै देयन्तु मध्यमं ।
 तृतीयमुदके दद्याच्छेषं वा लेहयेत्स्वयं ।
 शामयेच्च नमस्कृत्य भूमिन्दैवीं तदन्तरे ॥

आभिस्तु प्रतिपत्तिभिः प्रीणनीयानाह यमः ।

यत्पिण्डं ज्ञावयत्यग्नौ चन्द्रम्यीणाति तेन सः ।
 अग्नौ प्रीणयते देवान् । पतञ्जल्यैव महायज्ञाः ॥
 यत्तथा मध्यमं पिण्डं पत्नी प्राश्नाति वाग्यता ।
 पुत्रकामां सपुत्रान्तां कुर्वन्ति प्रपितामहाः ॥
 यदेव प्रथमं पिण्डं जुहोत्यग्नौ द्विजोत्तमः ।

शाश्वतान् प्राप्यते लोकांस्तुष्टैः स प्रपितामहैः ॥

हारीतस्त्वाह ।

यद्ग्रावसु विप्रे वा पिण्डानादधते पुनः ।

तद्गुणास्ते ऊता दद्यात् यथाकामं विशन्ति हि ॥

अन्याद्याश्रयत्वादन्यादिगुणा ये ऊतादादिसंज्ञकाः पितरस्तांसे-
ऽन्यादौ प्रतिपादिताः पिण्डाः 'यथाकामं' अयत्रेनैव 'विशन्ति'
प्रविशन्ति तर्पयन्तीत्यर्थः । अत्र मध्यमपिण्डभक्षणस्य कामसम्बन्धो
विष्णुधर्मेत्तरे प्रतिपादितः ।

मध्यमं पुत्रकामा वा पत्नी पिण्डं हि भक्षयेत् ।

आह देवलः ।

तेषां वा मध्यमं पिण्डं पुत्रकामा हि भक्षयेत् ।

पितृप्रसादात् पुत्रं वा लभते हि महागुणं ॥

तदेवं या सर्वया पुत्रं न लभते या वा गुणवन्तं न लभते सा
तथाविधपुत्रलाभाय मध्यमं पिण्डमश्नीयात् । आवश्यकस्यायं कामः ।
“एष वा अनृणोयः पुत्रीति श्रुतेः । “महागुणं सुतं सुते” इत्युक्तं ।

तत्र पुत्रगुणान् प्रतिपदपाठेन भक्षणयोग्यतापादकान् पत्नीगुणा-
श्चाहर्तुमर्ह-वहस्यती ।

पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ।

मध्यमन्तु ततः पिण्डमद्यात्पत्नी सुतार्थिनी ॥

आयुश्चान्तं सुतं सुते यशोमेधासमन्वितं ।

धनवन्तं प्रजावन्तं धार्मिकं सात्विकं तथा ॥

भक्षणयोग्यतापादकं पत्नीसम्बन्धिविशेषान्तरमाहतुः शङ्ख-लिखितौ ।

पत्नी वा मध्यमं पिण्डमश्रीयादार्त्तवान्विता ।

‘आर्त्तवं’ रजः, तन्निमित्तं चतुर्थेऽहनि स्नानं कृतवती ।

अस्मिंश्च पिण्डभक्षणे विशेषमाह दारौतः ।

या पत्नी पुत्रकामा स्यान्मध्यमं पिण्डमश्रुयात् ।

प्राजापत्येन विधिना स तस्याः पुत्रदः स्यतः ॥

प्रजापतिदृष्टोविधिः ‘प्राजापत्यः’ । स च मन्त्रविशेषेण भक्षण-
मित्येवंरूपः ।

मन्त्रस्य पादमात्मनोः प्रतीकेन विनियुक्तः ।

पत्नीं तु मध्यमं पिण्डमाशयेद्विनयान्वितां ।

आधत्त पितरोगर्भं मन्त्रः सन्तानवर्द्धनः ॥

ब्रह्मपुराणेऽपि ।

विश्वाम्य तान् प्रविश्याथ पिण्डञ्चपाह मध्यमं ।

ह्यायामयी महापत्नी तस्यै पिण्डमदात्मभुः ॥

आधत्त पितरो गर्भमित्युक्त्वा सा सुरूपिणी ।

पिण्डं गृहीत्वा विप्राणां चक्रे पादाभिवन्दनं ॥

अमुच मन्त्रं सम्पूर्णमाहात्म्यलाघनः ।

पिण्डानां मध्यमं पत्नीं प्राशयेत् आधत्त पितरोगर्भं कुमारं पुष्कर-
स्रजं । यथायमरया अमदिति । कुन्दोगानां तस्मिन् मन्त्रे पाठान्तरं ।

“आधत्त पितरोगर्भं कुमारं पुष्करस्रजं । यथेह पुरुषः स्यादिति ।

आपस्तम्बस्तु भक्षणाद्य पत्नीकरे पिण्डार्पणे मन्त्रं प्राशनमन्त्रे
च पाठान्तरमाह । अपांस्त्वोषधीनां रमम्याश्रयामि भूतकृतं
गर्भं दधत्सेति मध्यमं पिण्डं पत्न्यै प्रयच्छत्याधत्त पितरो गर्भं

कुमारं पुष्करस्त्रजं यथेह पुरुषोऽसदिति तं पत्नी प्राश्नातीति ।

दृश्यतिस्तु पिण्डभक्षणाद्योग्यायां पत्न्यां मध्यमपिण्डस्य प्रति-
पत्त्यन्तरमाह ।

अन्यदेशगता पत्नी गर्भिणी रोगिणी तथा ।

तदा तं जीर्णवृषभश्चागो वा भोक्तुमर्हति ॥

वायुपुराणे ।

अन्यदेशगता पत्नी नष्टा वा यदि वा मृता ।

तत्र मध्यमपिण्डस्य का गतिः किं प्रयोजनं ॥

वत्सो वा यदिवानङ्गान् भक्षयेत्तत्र मध्यमं ।

तस्मिन्नेवाथवा देशे निक्षिपेदेषु वा ततः ॥

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि ।

पत्नी यस्य विदेशस्था आर्त्तवच्च विमुञ्चति ।

आद्वकाले समुत्पन्ने तस्य पिण्डस्य का गतिः ॥

गतवीर्यस्तु योऽक्षयोऽनङ्गांश्चैव तथाविधः ।

तयोः पिण्डः प्रदातव्यो ययोर्वीजं न रोहति ॥

आपस्तम्बः ।

यदि पत्नी विदेशस्था उत्सृष्टा यदि वा मृता ।

दुरात्माननुकूला वा तस्य पिण्डस्य का गतिः ॥

आकाशं गमयेत्पिण्डं जलस्थो दक्षिणामुखः ।

पितृणां स्थानमाकाशं दक्षिणा चैव दिग्भवेत् ॥

अथान्या अपि कामसम्बन्धयुक्ताः प्रतिपत्तयः । तत्र मध्यमं
पिण्डं पत्नीं प्राशयेदित्युक्ताह्याश्वलायनः ।

अप्स्वितरावति प्रणीते वा यस्य वा गन्तुरनुकाम्याभावः स
 प्राश्नीयात् महारोगेण वाभितप्तः प्राश्नीयादन्यतरां गतिं गच्छति ।
 रोगविमुक्ते विशिष्टलोकप्राप्तिरूपयोगंत्योर्मध्येऽन्यतरां प्राप्नोति ।
 आपस्तम्बेन तु यजमानकर्तृके पिण्डभक्षणे मन्त्रोऽभिहितः ।

ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः । तेषां श्रीर्मयि
 कल्पतामस्मिन् लोके शतं समा इत्यवशिष्टानामेकं यजमानः प्राप्ना-
 तीति । अथ रोगाभितप्तेन प्रथमोऽन्नाद्यकामेन तु चरमः पिण्डो-
 भक्षणीय इति विवेकः ।

तथा च क्षरीतवचनेऽन्यार्थदर्शनं ।

आयुर्दः प्रथमः पिण्डो द्वितीयः पुत्तदः सप्तः ।

अद्विदस्तु तृतीयो वै तस्मान्नाध्यममाशयेत् ॥

पुत्तकामा यजमानपत्नीति शेषः ।

वायुपुराण-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

पिण्डमग्नौ सदा दद्याद्भोगार्थौ सततं नरः ।

पत्न्यै प्रजार्थौ दद्यादै मध्यमं मन्त्रपूर्वकं ॥

उत्तमाङ्गतिमन्विच्छन् गोभ्योनित्यं प्रयच्छति ।

आज्ञां प्रजां यज्ञः कौर्त्तिमसु पिण्डं निधापयेत् ॥

प्रायश्चन् दौर्घमायुश्च वायसेभ्यः प्रयच्छति ।

सौकुमार्यमयान्विच्छन् कुक्कुटेभ्यः प्रयच्छति ॥

आकाशं गमयेदसु स्थितो वा दक्षिणामुखः ।

पितृणां स्नानमाकाशं दक्षिणादिक् तथैव चेति ॥

इति पिण्डप्रतिपत्तयः ।

अथोच्छिष्टोदासनं ।

तत्र भोजनदेशसंशोधनार्थं तदुदासनं गृहजन-बाल-बान्धवादि-
भोजनार्थमुच्छिष्टस्यलादिप्रचालनञ्चार्थप्राप्तं न शास्त्रे प्रतिपाद्यते ।
तस्मिन्बन्धौ तु कालविशेष उच्यते । स च सूर्यास्तमयात्परतोमुखः
पूर्वतस्तु जघन्यः । तत्र जघन्यनिषेधभङ्गा मुख्य उक्तः ।
कूर्मपुराणे ।

नोदासयेत्तदुच्छिष्टं यावन्नास्तमितो रविः ।

एतावत्कालपर्यन्तं अनुदासनं प्रयोजनसहितमाह वशिष्ठः ।

आहूये नोदासनीयानि उच्छिष्टान्यादिनञ्चयात् ।

द्योतन्ते वै सुधाधारास्ताः पिवन्त्यकृतोदकाः ॥

यावदुच्छिष्टानि नोदास्यन्ते तावन्तेभ्यः 'सुधाधाराः' अमृतस्य
धाराः, 'द्योतन्ते' निःसरन्ति । ताः येषां प्रमौतानां उदकदानं
निषिद्धमनिषिद्धमपि वा येषां कैश्चिन्न कृतन्ते प्रेतादियोनौ वर्ज-
मानाः सन्तः पिवन्ति ।

कालिकापुराणे ।

उच्छिष्टमार्जनं यावन्न कृतं दिजसत्तम ।

तावदश्नन्ति पितरः सुधारसविमिश्रितं ॥

वाराहपुराणे ।

विप्रोच्छिष्टानि यावन्ति यावन्तिष्ठन्ति भूतले ।

आप्यायमानाः पितरस्तावन्तिष्ठन्ति ते गृहे ॥

पितर इत्युच्छिष्टभागिन इति शेषः । ते च पूर्वोक्ता अकृतो-
दकाः ।

ये च ब्रह्माण्डपुराणे दर्शिताः ।

उच्छिष्टं न प्रमृज्यात्तु यावन्नास्तमितो रविः ।

क्षीरधारास्ततोयान्यतथ्याः सञ्चरभागिनः ॥

‘सञ्चरः’ मार्गः । एतच्चाहुचिप्रदेशोपलक्षणं । ततश्चाहुचिप्रदेशं
ये भजन्ते भूत-प्रेत-पिशाचादियोनिगताः आहुकर्तृसपिण्ड-समानो-
दकादय इत्यर्थः ।

मनुरपि आहुोच्छिष्टभागिनः प्रतिपादयति ।

उच्छेपणं भूमिगतमजिह्वास्त्राशठस्य च ।

दासवर्गस्य तत् पित्र्ये भागधेयं प्रचक्षते ॥

दासवर्गोऽत्र मुख्यपितृसम्बन्धी प्रमीतो वेदितव्यः ।

आह वशिष्ठः ।

प्राक्संस्कारात् प्रमीतानां सम्प्रेष्याणामिति स्थितिः ।

भागधेयं मनुः प्राह उच्छिष्टोच्छेपणे उभे ॥

‘भागधेयं’ भजनार्थोऽयम् । उच्छिष्टं नाम भुञ्जानेषु यत्पात्रकर-
मुखेषु संश्लिष्यते भूमौ च पपात, तत्तु सुव्रतत्वेन कारणान्तरेण
वा सुहृत्तमानादन्नराशेर्बुद्धिपूर्वकमवशिष्यते तदुच्छेपणं, तदेतदुभयं
‘सम्प्रेष्याणां’ दासानां, ‘भागधेयमिति श्रुतिरित्येतन्मनुः प्राह ।

उच्छेपणमपि न पात्रस्थितं तेषां भागधेयं किन्तु भूमौ निक्षिप्तं
अतस्तद्ब्राह्मणैर्बुद्धिपूर्वकं भूमौ निधेयमिति गम्यते । तच्च प्रेतादि-
योनिगतं दासादिवर्गमुद्दिश्य यजमानेन त्याज्यं ।

तदेतदाह वशिष्ठः ।

उच्छेपणं भूमिगतं विकिरं लेपमोदकं ।

अनुप्रेतेषु विमृजेदप्रजानामनायुषां ॥

अनुमुख्यपित्र्यनुगमनबुद्ध्या प्रमीतेभ्योदासवर्गेभ्यः प्रजारहितेभ्यो
वाच्य एव मृतेभ्यश्च विमृजेत् । अमुकस्मा अमुकस्मै प्रेतायेदमुच्छिष्ट-
मुच्छेषणं वोपतिष्ठतामित्यभिधाय पिष्टतौर्यावपादितेन सतिलेन
जलेन त्यजेत् ।

मनु-विष्णू ।

असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषितां ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्यात् दर्भेषु विकिरय यः ॥

‘असंस्कृताः’ अकृतोपनयनाः, अकृतविवाहाश्च स्त्रियः । ‘त्यागिनां
नाम जलानल-विष-शस्त्रोदम्बन-भृगुपातादिभिरात्मघातिनः । कुल-
योषितामकृतोदकानामेवं । अथवा कारणमन्तरेण कुलयोषितां ये
त्यागं कृतवन्तः तेषामिति व्याख्येयं । असंस्कृतेरवाबुच्छिष्टोदासनं उक्तं
तच्च स्वल्पप्रचालनस्याप्युपलक्षणं ।

यन्तु ।

असंस्कृते ततः सूर्ये विप्रपात्राणि वासामि ।

निक्षिपेत् प्रयतो भूत्वा सर्वाण्यधोमुखान्यपि ॥

द्वितीयेऽहनि सर्वेषां भाण्डानां चालनं तथा ।

अनन्ता जायते हस्तिः पितृणामपि सर्वदेति ॥

ब्रह्मपुराणे यदस्तमयानन्तरं जलमध्येऽन्यजभोजनपात्रस्थापनमुक्ता
द्वितीयदिने प्रचालनमुक्तं तत्पात्रान्तरमङ्गावे सति वेदितव्यं । यच्च
सायङ्कालपर्यन्तं उच्छिष्टस्थापनमुक्तं तदपि पुनः-मित्रादिभोजनार्थं
मृद्धान्तरमङ्गावे सति वेदितव्यं ।

अत एवाह प्रचेताः ।

मृत्यवर्णवृत्तोभुङ्क्ते कथशेषं सगोचरैः ।

आ सायं आहुशालायां द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत् ॥

अत्र आहुशालायामुच्छिष्टमिति विशेषणं, तदेतस्यां भोजनशालायां भुक्तं इति गम्यते ।

गृहान्तर-भोजनपाचान्तराभावे तु जघन्यं कालान्तरं मनु-
मन्त्रपराणयोर्दर्शितं ।

उच्छेषणन्तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्रा विसर्जिताः ।

ततो गृहवर्णिं कुर्यादिति धर्मेऽवस्थितः ॥

अमुमेव कालं कालान्तरनिषेधभङ्गाह याज्ञवल्क्यः ।

मसु विप्रेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेदिति ।

‘मसु’ स्वस्थानगमनार्थमविसर्जितेषु ।

अत्र यदि आहुभोक्ता ब्राह्मणेन भोजनयोग्यं किञ्चिदुच्छे-
षितमस्ति तर्हि तत्तदीयाय शिष्याय सुतायोच्छिष्टभोजनयोग्याय
दीयमानं न दुष्यति शूद्रादिभ्यस्तु दीयमानन्दुष्यत्येव ।

अत एव शातातपेनोक्तं ।

आहुं सुक्ता य उच्छिष्टं वृषलाय प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति कालसूचमवाक्शिराः ॥

अनेन वृषलनिषेधेन भोक्तृद्विजोच्छिष्टभोजनयोग्याय सुत-शिष्य-
भार्यादेर्जैवर्णिकाय तदुच्छिष्टदापनमनुमतं भवति ।

जैवर्णिकायाप्यनुपनौताय न दातव्यं ।

तथा च ब्रह्माण्डपुराणे ।

शूद्राय चानुपेताय आहोच्छिष्टं न दापयेत् ।

योदद्याद्रागतोमोक्षान्न तद्वच्चति वै पितृन् ॥

तस्माच्च देवमुच्छिष्टमन्नाद्यं आहूकर्मणि ।

अन्यत्र दधि-सर्पिर्भां शूद्रादिभ्यः कदाचन^(१) ।

कामं दद्याच्च सर्वन्तु शिष्याय च सुताय च ॥

अन्यत्र दधि-सर्पिर्भां इत्यनेनोच्छिष्टयोर्दधि-सर्पिषोरनुपनीताय

शूद्राय च दानमनुमतं कृतं ।

आह जातकण्ठः ।

द्विजमुक्तावशिष्टन्तु सर्वमेकत्र मंहरेत् ।

शुचिभूमौ प्रयत्नेन निखत्याच्छादयेद् बुधः ॥

अत्र तावत्सुत-शिष्यादिदत्तावशिष्टं निखनेत् । यदि तु तद्-
यक्षीतारः सुतादयो न सन्ति तदा सर्वमेव निखनेत् । अत्र यदि
द्विजविमर्जनानन्तरमेवोच्छिष्टोदासनं क्रियते तदा तदनन्तरं आहू-
शेषेण पञ्चमहायज्ञनिर्वपणं कार्यं । यदि तत्समयपर्यन्तं उच्छिष्टानि
स्त्रायन्ते तदा विमर्जनानन्तरमेव । तच्च पूर्वमेवोक्तं ।

इत्युच्छिष्टोदासनं ।

अथ शेषभोजनं ।

तत्र ब्रह्मपुराणे ।

एवं सम्यक् गृहस्थेन देवताः पितरस्तथा ।

सम्पूज्या हव्य-कथ्याभ्यां अन्नेनातिथि-बान्धवाः ॥

भूतानि भृत्या विकलाः पशु-पक्षि-पिपौलिकाः ।

भित्तवो याचमानाश्च ये चान्ये याचका गृहे ॥

‘विकलाः’ अन्ध-वधिर-मूकादयः ।

मनुः ।

प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातिप्राथं प्रकल्पयेत् ।

ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्त्वा बान्धवानपि पूजयेत् ॥

‘ज्ञातयः’ पिण्डपत्नीयाः सपिण्डाः, आह्नावशिष्टमन्नं यथा तान् प्राप्नोति तथा कुर्यात् तेनान्नेन तान् भोजयेदित्यर्थः । तेभ्यः सत्कारपूर्वकं तदन्नं दत्त्वा ‘बान्धवान्’ मातृ-पितृरपत्नीयान्, पूजयेदित्यर्थः । अत्र यदि शेषमन्नं किं कियतामिति वेदितमन्नं ब्राह्मणैर-सम्बन्दीयतामित्येवमुक्ता स्वयं स्वीकृतं तदा पाकान्तरेण ज्ञाति-बान्धवादयो भोजनीयाः । यदि लिष्टैः सह भुज्यतामित्येवमनुज्ञातं तदा तच्छेषेण । अथ वा शेषमन्नमित्युक्ते दृष्टेभ्योदीयतामिति ते ब्रूयुरिति नित्यवदाख्यानान्नं गृहीतव्य एव दिजेरन्नशेष इति तेनैव ज्ञात्यादयो भोजनीयाः ।

देवलस्मृति-कूर्मपुराणयोः ।

प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातीन् शेषेण भोजयेत् ।

ज्ञातिष्वपि च तृप्तेषु स्वान् सत्यान् भोजयेत्ततः ।

आदित्यपुराण-ब्रह्मपुराणयोः ।

भगिन्यो बान्धवाः पूज्याः आह्नेषु च सदैव हि !

दारिद्र्योपहतो दौनस्विक्ताङ्गश्चाधिकाङ्गुलिः ॥

वृथाजाता विरक्ताश्च व्याधिना च प्रपीडिताः ।

एते भोजनमर्हन्ति भोक्तुः सर्वत्र सर्वदा ॥

वन्दि-मागध-सुताय तौर्यचिकविदस्तथा ।

अलम्बलाभाः श्राद्धेषु नाशयन्ति महद्यशः ।

तस्मान्नेऽपि विभक्त्याः सकलं संविभज्य च ॥

‘वृथाजाताः’ षण्डान्ध-पङ्गवादयः । वन्दादयः पूर्वमेव व्याख्याताः ।
‘तौर्यचिके’ नृत्य-गौत-वाद्यानि । ‘अलम्बलाभाः’ अप्राप्तान्नाः,
‘विभक्त्याः’ अत्र भागिनः कर्त्तव्या इति । एवं ज्ञात्यादीन् भोज-
यित्वा स्वयमपि भुञ्जीत ।

तथा च निगमः ।

अनुज्ञातो गृहान् बाल-वृद्धांश्च परितोष्य भुञ्जीतेति ।

‘अनुज्ञातः’ इष्टैः सह भुज्यतामित्येवं श्राद्धभोक्तृभिरनुज्ञातः ।
अनेन श्राद्धशेषमन्नं भुञ्जीत नान्यदित्यपि सूचितं ।

अतएवाह ज्ञातातपः ।

शेषमन्नमनुज्ञातं भुञ्जीत तदनन्तरं ।

इष्टैः सार्द्धं नु विधिवद्बुद्धिमान् सुसमाहितः ॥

‘इष्टैः सार्द्धं’ मित्यनेन स्वपङ्क्तिभोजिभिः सहैकपङ्क्तावित्युच्यते ।
‘विधिवदित्यनेनापोषणानादीतिकर्त्तव्यताविशिष्टता पाचधारण-मौना-
दिनित्यभोजनधर्मयुक्तता च प्रतिपादिता । ‘बुद्धिमान्’ भोजनवि-
धिज्ञः । ‘समाहितः’ पाष्ठादिचापलरहितः ।

तत्र मौनयुक्तता भविष्योत्तरे दर्शिता ।

मित्र-वन्धुजनैः सार्द्धं शेषभुञ्जीत वाग्यतः ।

‘सार्द्धं’ मित्यनेनैकपङ्क्तावित्यपि लभ्यते । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयं ।
अत्र ज्ञाति-भृत्यभोजनानन्तरमुक्तं ।

कूर्मपुराणे ।

पश्चात् स्वयञ्च पत्नीभिः शेषमन्नं समाचरेत् ।

अथ पत्नान्तरमपि कात्यायनेन दर्शितं ।

पूर्वावा गृहपतिरिति ।

अतो गृहपतिं भोजयित्वा पत्न्योभुञ्जीरन् पत्नी वा ।

आह हृत्स्पतिः ।

एवं देवान् पितृंश्चैव तर्पयित्वा द्विजोत्तमः ।

पुत्र-मित्रादिषद्वितो गृहस्थो भोक्तुमर्हति ॥

ब्रह्मपुराण-मार्कण्डेयपुराणयोः ।

ततस्तदन्नं भुञ्जीत सह भृत्यादिभिर्नरः ।

वाराहपुराणे ।

भुञ्जीथाच्च समं पूज्य भृत्य-बन्धुभिरात्मनः ।

तथान्यान् प्रयतः सम्यक् सखि-सम्बन्धि-बान्धवान् ॥

उशनाः ।

तैरनुज्ञातोऽपि शेषमिष्टेभ्यो दद्यात् स्वयञ्च भुञ्जीत ।

याज्ञवल्क्यः ।

प्रदक्षिणमनुब्रूय भुञ्जीत पितृशेवितं ।

पद्मपुराणे ।

इष्टैः सह ततः शान्तो भुञ्जीत पितृशेवितं ।

‘पितृशेवितं’ पितृब्राह्मणैर्यद्यदन्नं भुक्तं तस्य तस्य शेषं भुञ्जीत ।

अतश्च यत्प्रमादेन आहूतभोक्तृभ्यो न दत्तं तन्न भोक्तृभ्यमेवेति गम्यते ।

पितृनिषेवितञ्च सर्वमपि श्लोकं श्लोकं भोक्तव्यं ।

तथा च मास्यपुराणे ।

ततस्तु वैश्वदेवान्ते सभृत्य-सुत-बान्धवः ।

भुञ्जीतातिथिसंयुक्तः सर्वे पितृनिषेवितं ॥

अत्र मास-मांसादिकं पितृनिषेवितमप्यन्वाधानकृता आहुते न भक्षयितव्यं । “अमासममांसं व्रतं व्रतयेत्” इति श्रुत्या प्रतिषेधात् । अकृतान्वाधानेनानग्निना च पञ्चदश्यामपि पितृनिषेवितं मांसादिकं भक्षयितव्यं “पितृनिषेवितं सर्वं भुञ्जीत” इतिवचनात् । यस्तु “हत्यादा-सप्तमं कुलं मांसाग्ने पञ्चदशी” इति निषेधः स रागप्राप्तभक्षणविष-यत्वाच्च वैधं भक्षणं बाधितुं क्षमते । घेनाप्यमुककालपर्यन्तं सर्वदा वा मधु-मांसादिकं मया न भक्ष्यमिति नियमोऽभ्युपगतः तेनापि तच्छ्राद्धादौ भक्षणीयं ।

तथा च बृहस्पतिः ।

कतौ आहुते तदङ्गत्वादिप्राज्ञाभङ्गतोऽवृतः ।

भक्ष्यत्वादन्ययोगेऽपि खादन्मांसान्यपि व्रतौ ॥

‘कतौ’ पशुवन्धे, आहुते च भवतास्मिन् भोजने मांसभक्षणौच्यमि-त्येवंविधाया विप्राज्ञायाः ‘अभङ्गतः’ अभङ्गहेतोः, यजमानः तेन च यः ‘वृतः’ श्रुतिक्, सः ‘अनुयोगेपि’ अभक्षणव्रतेपि, मांसान्यपि खादन् व्रत्येव भवति । न तु भग्नव्रतः मांसान्यपौत्यनेन किमुतान्यत् खादन्निति सूचितं ।

तथा ।

रोगेण युक्तो विधिवद्भुतं विप्रवृत्तस्तथा ।

मांसमद्याचतुर्वर्षा परिसंख्या प्रकीर्तिता ॥

‘रोगेण’ मांसभक्षणैकचिकित्सेन । ‘विधिवत्’ मधुपर्कश्राद्धादि-
विधिनिवेदितं । ‘ऊतं’ पशुवन्धे यजमानः, तेन च विप्रेण वृतः अतिक-
व्रतवानपि मांसमद्यात् । एषा चैतेषु चतुर्षु स्थानेषु ‘परिमंखा’ मांस-
भक्षणनियमस्य व्यावृत्तिः । अन्ये त्वभक्षणव्रते श्राद्धे तदवघ्राणमाहुः ।
तथा च जातुकर्णः ।

मधु-मांसनिवृत्तस्तु श्राद्धे कर्माणि चाचरेत् ।

पाचस्थं गन्धमाघ्राय पितृणामनृणो भवेदिति ॥

‘पाचस्थं’ भोजनपाचस्थितमांसाद्याश्रितं, ‘पितृणामनृण’ इत्यनेन
पितृनिषेवितान्नभोजनादवघ्राणाच्च पितृणां हस्तिर्भवतीति सूचितं ।
तथा च ब्रह्मवैवर्ते ।

पितृद्विजेभ्यः सर्वेभ्योयद्यद्व निवेदितं ।

अन्नमेव हि तत्सर्वं पितृन् प्रीणाति मानवः ॥

एतच्च भोजनं सति सामर्थ्ये हस्तिपर्यन्तं कर्त्तव्यं । तदभावे तु
पितृनिषेवितेभ्योऽन्नेभ्यः किञ्चित् किञ्चिदादायैकयामपरिमाणमपि
ममुदायं मम्याद्य भोजनं कर्त्तव्यं ।

तदाहापस्तम्भः ।

सर्वतः समवदायोत्तरेण यजुषाशेषस्य ग्रामावराद्धं प्राश्नीयादिति ।

प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि ब्रह्मणि मे आत्माऽमृतत्वायेति ।

उत्तरं यजुः अनेन च भोजनस्यावश्यकत्वमुक्तं ।

अत एव श्राद्धदिने उपवासनिषेधमाह व्यासः ।

आदित्येऽहनि सङ्क्रान्तावभितैकादशीयहे ।

व्यतीपाते कृते श्राद्धे पुत्री नोपवसेद्गृही ॥

देवस्तुपवासे दोषमप्याह ।

आह्ने दत्त्वा तु योविप्रो न भुङ्क्तेऽथ कदाचन ।

देवा हविर्न गृह्णन्ति कथानि पितरमाथा ॥

उपवासदिने आहुकर्त्ता पितृनिषेवितं सर्वमवघातव्यमेवेत्ययमपि
पक्षो ब्रह्मवैवर्त्ते विचारपूर्वकं प्रतिपादितः ।

उपवासदिनं प्राप्य यदा भवति नारद ।

पितृआहुं तथान्यच्च तदा कार्यच्च तच्छृणु ॥

व्रतभङ्गो महत्पापं भुक्तशेषस्तु सेवया ।

तत्र वै यत्प्रकर्त्तव्यं तच्छृणुष्व मयेरितं ॥

सर्वमन्नं समुद्धृत्य दक्षिणेन करेण तु ।

अवघाणन्ततः कुर्यात् व्रतभङ्गोऽन्यथा भवेत् ॥

अकृते तु मुनिश्रेष्ठ ह्यवघाणे च नारद ।

आहुलोपः कृतस्तेन मातृहा पितृहा भवेत् ।

एवं ज्ञात्वा तु विद्वद्भिर्पापम्विन्तितो द्विजैरिति ॥

आसोऽप्याह ।

उपवासे यदा नित्यः आहुं नेमिन्निकं भवेत् ।

उपवासन्तदा कुर्यादाघातं पितृसेवितं ॥

‘नेमिन्निकमित्यनेन नित्यआह्ने उपवासदिनेऽवघातं न कार्य-
मिति सूचितं ।

शिवरात्रिब्रतोपवासं पुरस्तुत्योक्तं प्रभामखण्डे ।

पुरोडाशोऽपि देवेशि सम्प्राप्ते शिववासरे ।

अभक्ष्येण समः प्रोक्तः किं पुनस्तान्यसत्किया ॥

चतुर्दशां यदा चैव आहुं नैमित्तिकं तथा ।

उपवामन्तदा कुर्यादाचाय पिहसेवितं ॥

एवं यस्मिन् शिवरात्रेकादश्यामुपवासे क्रियमाणे महत्पुण्य-
ज्यमाने वा वज्र पापक्षमिन्नवघ्राणमेव कर्त्तव्यं । यस्मिंस्तु द्वयमेतदर्थं
तस्मिन्नवघ्राणमयाचितमेकभक्तं वा कर्त्तव्यं ।

अत एवोपवासायाचितैकभक्तानां प्रत्येकं फलविशेषः प्रभासखण्डे एवोक्तः ।

उपवामदिने आहुं कथञ्चिद्यदि जायते ।

उपवासेऽश्वमेधाख्यं राजसूयमयाचिते ।

वाजपेयं लभेद्भोक्ता एकभक्तेऽग्निहोमजं ॥

‘अग्निहोमजं’ पुण्यमिति शेषः । अतश्चोपवामदिने आहुं कृते
शेषान्नावघ्राणं भोजनं वा कर्त्तव्यमिति स्थितं ।

तत्र भोजनकालमाह जातुकर्णः ।

अहन्येव तु भोक्तव्यं कृते आहुं दिजन्मभिः ।

अन्यथा ह्यासुरं आहुं परपाके च सेविते ॥

नागरखण्डे ।

वलिञ्च निक्षिपेत्तस्माद्भोजनञ्च समाचरेत् ।

मौनेन दृश्यते सूर्यो यावत्तावन्नराधिप ॥

यस्यैवास्त्वमिते सूर्ये भुक्ते च आहुकृत्तरः ।

व्यर्थतां याति तच्छ्राद्धं तस्माद्रात्रौ न भोजयेत् ॥

इति शेषभोजनं ।

इति मुख्यकल्पिकः पार्वणश्राद्धप्रयोगः ।

अथानुकल्पिकाः पार्वणश्राद्धप्रयोगाः ।

तत्र मुख्यकल्याणकल्याणानुकल्पेनानुष्ठानमाह कात्यायनः ।

चरितार्था श्रुतिः कार्या यस्मादप्यनुकल्पतः ।

अतोदेवं यथाशक्ति आहुकाले समागते ॥

मुख्याण्यौ चानुकल्पानुष्ठाने मुख्यफलावाप्तिमाह शातातपः ।

यथाकर्तव्यन्नित्यानि कुर्यादिन्दुचयादिषु ।

पाच-द्रव्याद्यसम्पन्नौ सोऽपि मुख्यफलं लभेत् ॥

‘यथाकर्तव्यं’ कियदङ्गहान्या, ‘नित्यानि’ यावज्जीवमनुष्ठेयतया विहितानि दर्श-पूर्णमासपिण्डपितृयज्ञआहुदौनि । ‘इन्दुचयादिषु’ अमावास्यादिकालेषु । ‘पाचाणि’ पूर्वाकलक्षणा ब्राह्मणाः । ‘द्रव्यं’ मधुमांस-पायसोदन-सूप-भाकादि ।

भविष्योत्तरे ।

आहुतानुकल्पं यः कुर्याज्जात्यवस्थापेक्षया ।

अहुवान् सोऽप्यवाप्नोति मुख्यआहुफलं नरः ॥

‘जात्यपेक्षया यथा शूद्रः स्त्रीयां शूद्रतामपेक्ष्य मन्त्ररूपाङ्ग-हीनं पक्वाङ्गहीनचानुकल्परूपं आहुं करोति, यथा वा स्त्री मन्त्र-हीनं । यद्यपि स्त्री-शूद्रयोस्तथाविधमेव आहुं मुख्यं तथापि द्विज-कर्त्तव्यं मुख्यं आहुमपेक्ष्यात्पाङ्गत्वाद्विजैरनुष्ठीयमानमिवाचानुकल्प-शब्देन व्यवह्रियते । ‘श्रवस्थापेक्षया यथानुपनीतो मन्त्रहीनमपब्रौकः प्रवामौ चामहेमआहुयोरन्यतरत् । आदिशब्देन पाच-द्रव्याद्यसम्प-त्त्यपेक्षापि संयुज्यते ।

मुख्यानुष्ठानशक्तिमांस्तानुकल्पमनुतिष्ठन् कर्मफलं न प्राप्नोतीत्याह व्यासः ।

शक्तः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ।

स नाप्नोति फलं तस्य परचेति सुनिश्चितं ॥

अचानेकब्राह्मणसम्यक्त्यभावे अनेकब्राह्मणभोजनपर्याप्तान्नासम्भवे
चेत्केनैव ब्राह्मणेन षड्दैवतं षट्पिण्डाहुं कुर्यात् ।
तथा च प्रभासखण्डे ।

द्रव्याभावे दिजालाभे विधिं वक्ष्यामि तत्ततः ।

एकेनापि हि विप्रेण षट्पिण्डं आहुमाचरेत् ॥

षडर्भान् दापयेत्तस्मै षड्भ्योदद्यात्तथासनं ।

षडप्यावाहयेत्तत्र षड्भ्योदद्यात्तथा हविः ॥

‘दिजालाभ इत्यनेकदिजालाभे । यदा च षड्दैवत्यमेकेनैव
विप्रेण कुर्यात्तदा सर्वगुणसम्पन्नं विप्रं निमन्त्रयेत् ।
उक्तं हि कूर्मपुराणे ।

अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगं ।

श्रुत-श्रीलादिसम्पन्नमलक्षणविवर्जितं ॥

एकेनापि हि विप्रेण षड्दैवतं आहुं क्रियमाणं वैश्वदेविकयुक्तमेव कर्त्तव्यं ।
तत्र दिजाभावेऽपि वैश्वदेविकानुष्ठानप्रकारमाह वसिष्ठः

यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवं तत्र कथं भवेत् ।

अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च ।

देवतायतने कृत्वा ततः आहुं प्रवर्त्तयेत् ॥

प्रकृतआहुतार्थं सन्यादितस्य तत्तज्जातीयस्यान्नस्य प्रत्येकमेकदेशं
समुद्धृत्य देवतायतने वैश्वदेविकदिजोपवेशनोचिते स्थाने पात्रमा-
साद्य तत्र परिवेश्य तत्रत्यासने च विश्वान् देवानावाह्य तान् पुरो-
वर्त्तिन इवानुध्याय पृथिवी ते पात्रमित्यादिकं जपित्वा पुरुरवार्द्रवः-

संज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य इदमन्नं स्वाहा ॐ तत् सदित्युक्त्वा 'आहुं'
पित्र्य कर्म प्रवर्त्तयेदित्यर्थः ।

कूर्मपुराणे ।

उद्धृत्य पात्रे चान्नं तत्सर्वस्मात् प्रकृताहतात् ।

देवतायतने चैभ्यो निवेद्यान्यत् प्रवर्त्तयेत् ॥

शङ्खोऽप्याह ।

भोजयेदयवाप्येकं ब्राह्मणं पङ्क्तिपावनं ।

देवै लब्धा तु नैवेद्यं पश्चात्तस्य तु निर्वपेत् ॥

'तस्य' पित्र्यस्य द्विजस्य स्थाने ।

आह आतातपः ।

देवेभ्यश्च नमस्कृत्य पूर्वं भागं प्रदापयेत् ।

'पूर्वमिति पितृभ्यः पूर्वं । 'भागमिति तत्प्रदेयमन्नं ।

ब्रह्माण्डपुराणे तु वैश्वदेविकस्थानेऽग्निस्थापनमुक्तं ।

एक एव यदा विप्रो द्वितीयोनोपपद्यते ।

पितृणां ब्राह्मणे योज्यो दैवे तग्निं नियोजयेत् ॥

अत्र पित्र्येऽन्नमङ्गल्यप्रकारमाह बृहस्पतिः ।

यद्येकं भोजयेच्छाहे स्वल्पत्वात् प्रकृतस्य तु ।

श्लोकं श्लोकं समुद्धृत्य तेभ्योऽन्नं विनिवेदयेत् ॥

एकब्राह्मणत्वप्रिसमर्थनानाजातौयान्नसमुदायान्नजातौयान्नैकदे-
शमुद्धृत्योद्धृत्य षट्समुदायान् सम्याद्यैकस्मिन्नन्ने एकस्मिन् वा पात्रे
परिवेष्ट्यैकैकं समुदायं पित्रादिक्रमेणैकैकस्मै आहुदेवतारूपाय निवे-
दयेत् । एकस्मादेव वान्नसमुदायात् श्लोकं श्लोकं समुद्धृत्य बुध्यैव

पृथक् परिकल्प्य निवेदयेत् । दैवे पित्र्ये क्रमादन्नं मङ्गल्य गायत्री-
जपादिकं कृत्वा पित्र्यविप्रभोजनकाले वैश्वदेविकस्थानस्य प्रतिपत्ति-
विशेषः कार्यः ।

तमाह वसिष्ठः ।

प्राग्देह्यौ तदन्नं दद्यादा ब्रह्मचारिणे ।

कूर्मपुराणे ।

प्राग्देह्यं ततोऽग्नौ तु दद्यादा ब्रह्मचारिणे ।

‘तत इति भोजनानुज्ञापर्यन्तं पित्र्यं कृत्वा ।

अत्रैकस्मिन् ब्राह्मणे अनेकेषां पितॄणां हस्तिप्रकारमाह शातातपः ।

एकसु ब्राह्मणः श्राद्धे स्वल्पञ्च प्रकृतं भवेत् ।

त्रयस्य पितरः प्रोक्ताः कथं दृष्यन्तु ते त्रयः ॥

उरस्यश्रन्ति पितरो वामपार्श्वे पितामहाः ।

प्रपितामहा दक्षिणतः प्रष्ठतस्त्वनुयायिनः ॥

‘अनुयायिनः’ पितृपत्नीप्रभृतयः । ‘अनुयायिन इत्यत्र’ ‘पिण्ड-
तर्कका इति पाठान्तरं, तच्च पिण्डलेपभागिनो वृद्धप्रपितामहादय
इति व्याख्येयं ।

प्रभासखण्ड-देवलस्मृत्योक्तम् ।

पिता भुङ्क्ते दिजकरे मुखे भुङ्क्ते पितामहाः ।

प्रपितामहस्तु तालुग्यः कण्ठे मातामहः स्मृतः ।

प्रमातामहस्तु हृदये वृद्धो नाभौ तु संस्थित इति ॥

‘वृद्धः’ वृद्धप्रमातामहः ।

अत्रैकस्यापि ब्राह्मणस्थालाभेऽनुकल्पान्तरमुक्तं प्रभासखण्डे ।

अलाभे ब्राह्मणस्यैव कौशः कार्यो वटुः प्रिये ।

एवमप्याचरेच्छाङ्गं षड्दैवत्यं समाहितः ।

विभक्तिं कारयेद्यस्तु पितृहा स प्रजायते ।

‘कौशः’ कुशमयः, ‘वटुः’ लघुमनुष्यप्रतिकृतिः, तं वटुं ब्राह्मण-
त्वेन परिकल्प्य सर्वे आहुमाचरेत् । ‘विभक्तिः’ कर्मणः क्लेशो लोप
इति यावत् । तं न कुर्यात् ।

वटुषु आहुप्रकारमाह देवलः ।

निधाय वा दर्भवटूनामनेषु समाहितः ।

प्रेषानुप्रेषमंयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत् ॥

‘आमनेषु’ ब्राह्मणोपवेशनोचितेषु । स्वागतं भवतां, आङ्गं करिष्ये,
आहुं क्षणः कियतां, देवान् पितृनावाहयिष्ये, अग्नौकरणं करिष्ये
इत्यादयः प्रश्नाः ‘प्रेषाः’ एषामुत्तराणि ‘अनुप्रेषाः’, तदुभयमंयुक्तं
‘विधानं’ आहुतेतिकर्तव्यताकाण्डं, स्वयमेव कुर्यात् । तत्र मङ्गल्यपित-
स्यान्त्रस्य यत्कर्त्तव्यं तदपि स एवाह ।

पात्राभावे परकुत्वा पितृयज्ञविधिं नरः ।

निर्दिश्याप्यत्रमुद्धृत्य यत्र पात्रं ततोगतिः ॥

पात्राभावे क्षिपेद्ग्नौ गवे दद्यात्तयाप्सु वा ।

न तु प्राप्तस्य लोपोऽस्ति पैतृकस्य विज्ञेयत इति ॥

मुख्यद्रव्यामन्त्रावे चान्येऽप्यनुकल्पाः ।

तत्रामन्त्राहुः ।

इह पराशरस्मृति-विष्णुपुराण-वाराहपुराणेषूक्तं ।

असमर्थोऽक्षदानस्य धान्यमात्रं स्वशक्तिः ।

प्रदद्यात्तु द्विजातिभ्यः स्वत्पामपि च दक्षिणां ॥

अस्यार्थः । पक्वान्नाभावे आहुतयोग्यान्नप्रकृतौभूतं यव-गोधूम-
तण्डुलादिधान्यमेव विश्वान् देवान् पितृंसोदृष्टिंश्च पक्वान्नवत्पक्वा निम-
न्वितद्विजेभ्यः समर्पयेत् । तत्र धान्यस्य मात्नादनदनौयत्वाद्भोजना-
भावे तत्सम्बन्धिनो धर्मजातस्य लोपः, अश्वत इत्याशः धान्यवि-
शेषणेन चाशब्देनैतत् सूच्यते यत्स्वस्थानं गत्वा तैर्नाह्नाणैस्तदुद्धान्यम-
ग्नययोग्यं कृत्वा भोक्तव्यं न तु कार्यान्तरे विनियोक्तव्यमिति । अन्यथा-
शमित्यनर्थः स्यात् ।

अस्य कर्तृविशेषवादमाह व्यासः ।

हिरण्यमात्रं आहुतौयं लब्धं यत् तृचियादितः ।

यथेष्टं विनियोज्यं स्याद्बुद्धौयाद्ब्राह्मणः स्वयं ॥

‘तृचियादितः’ तृचिय-वैश्व-मूर्द्धावभिकादिभ्यः । अत्र यद्यपि
‘यथेष्टं विनियोज्यमिति सामान्येनेकं तथापि आहुतादौ न विनियोज्यं
देवतोद्देशेन त्यक्तस्य पुनर्देवतान्तरोद्देशेन त्यागस्यायुक्तत्वात् । अतो
लौकिके भोजने क्रियादौ चालौकिकेऽपि अति-स्मृतिविहिते दक्षि-
णादौ नित्य-नैमित्तिके विनियोज्यमित्यवगन्तव्यं । ब्राह्मणान्तु लब्धं
स्वयमेवेति नियम्यते । अत्र यावत्प्रतिगृहीतं तावत्स्वयमेव भोज्य-
मिति नियमो न मन्तव्यः किन्तु दक्षिणपर्यन्तं स्वयमुक्त्वान्यस्य आहुत-
योचितता प्रतिपत्तिः कर्तव्येति निश्चेतव्यं । शूद्रान्तु प्रतिगृहीतं
कस्मिंश्चिदपि नित्यनैमित्तिके न विनियोज्यं किन्तु स्वकीये परकीये
वा भोजन एवोपयोज्यमित्युक्तं षड्विंशत्यते ।

आमं शूद्रस्य यत् किञ्चिच्छ्राद्धिकं प्रतिगृह्यते ।

तत्सर्वं भोजनावाप्तं नित्य-नेमित्तिके न च ॥

अत्र प्रदेयधान्यपरिमाणमितिकर्तव्यताश्चाह व्यासः ।

आमन्दद्यात् कौन्तेय दद्यादन्नं चतुर्गुणं ।

सिद्धान्ते तु विधिर्यः स्यादामश्राद्धेऽप्यमौ विधिः ॥

आवाहनादि सर्वं स्यात्पिण्डदानञ्च भारत ।

दद्याद्यच्च द्विजातिभ्यः शृतं वाशृतमेव वा ।

तेनाग्नौकरणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ॥

षड्विंशन्मते पिण्डदाने पक्षान्तरमप्युक्तं ।

आमश्राद्धं तदा कुर्याद्विधिज्ञः श्राद्धलक्षदा ।

हस्तेऽग्नौकरणं कुर्याद्ब्राह्मणस्य विधानतः ॥

चतुर्गुणमित्येकैकब्राह्मणद्विप्रिपर्याप्तान्मिद्विप्रमर्याद्भान्याचतुर्गुणं
तावत्तेकैकस्मै ब्राह्मणाय दद्यादित्यर्थः । चतुर्गुणदानाशक्तौ पक्षान्तर-
मपि तेनैवोक्तं ।

आमन्ददद्भि कौन्तेय तद्दानं द्विगुणं भवेत् ।

त्रिगुणं चतुर्गुणं वापि नन्वेकगुणमर्पयेत् इति ॥

आवाहनादीत्यादिशब्देन अर्थादिकं गृह्यते ।

तथा च भविष्यत्पुराणे ।

आवाहनं भवेत्कार्यमर्घ्यदानं तथैव च ।

एष एव विधिर्यच यत्र श्राद्धं प्रवर्त्तते ॥

कूर्मपुराण-व्यमपुराणयोः ।

आसेन वर्त्तयेन्नित्यं ब्राह्मणो व्यमनान्वितः ।

तेनाग्नौकरणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ॥

षड्विंशन्मते पिण्डदाने पचान्तरमप्युक्तं ।

आमश्चाहुं यदा कुर्यात् पिण्डदानं कथं भवेत् ।

गृहपाकात् स्वसुद्धृत्य मनुभिः पायसेन वा ।

पिण्डान् दद्यात् यथास्नाभं तिलैः सह विमत्सरः ॥

विकिरादिकमप्यामद्रव्येणैव कर्त्तव्यं ।

तथा च प्रचेताः ।

आमश्चाहुप्रदः पिण्डांस्तथाग्नौकरणञ्च यत् ।

तद्दद्यात्तत्र तेनैव यत्किञ्चिच्छाद्धिकं भवेत् ॥

‘यत्किञ्चित्’ यदन्यदपि विकिरादि तदपि, ‘तेनैव’ आमेनैव, कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

आवाहने स्वधाकारे मन्त्रा जप्या विमर्जने ।

अन्यकर्मणूनां स्युरामश्चाहु विधिः स्मृतः ॥

आवाहनमन्त्रे अन्नं च इत्यत्र स्वीकर्तं च इत्युहः । स्वधाकारे नमो वः पितर इत्यादिमन्त्रे इष इतिपदस्थाने आमद्रव्यस्येत्यूहः । विमर्जने वाजे वाज इति मन्त्रे दध्ना इत्यस्य स्थाने तर्पस्वेत्यूहः कार्य इत्यर्थः । शूद्रेण तु पक्वान्नमन्मवेऽपि आमश्चाहुं कर्त्तव्यमिति पूर्वमेवोक्तं । तदनुष्ठानप्रकारस्तु भविष्योत्तरे दर्शितः ।

धर्मेष्ववश्य धर्मज्ञा यदि शूद्राः प्रकुर्वते ।

अग्नौकरणमन्त्रश्च नमस्कारो विधीयते ॥

आवाहनादि कर्त्तव्यं यथा शूद्रेण तच्छृणु ।

देवानां देवतानान्तु पितॄणां नाम-गोचतः ।

पिण्डादीन्निर्वपेद् वीर नामतो गोचतस्तथा ॥

‘नमस्कारः’ नम इतिशब्दः । अग्नये कव्यवाहनाय नमः । सोमाय
पिबमते नमः । अग्नौकरण इत्युपलक्षणं, अन्यवाप्ययमेवास्य मन्त्रः ।

तथा च शूद्रं प्रकृत्य मत्स्यपुराणादिषूक्तं ।

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत् । इति ।

अथञ्च मन्त्रः शूद्रस्यान्यमन्त्रनिवृत्त्या विधीयते । एवं तस्य
मन्त्रान्तरनिवृत्तिर्मत्स्यपुराणेऽभिहिता ।

सर्वं आहुस्तु कर्त्तव्यं शूद्रेणाप्येवमेव तु ।

मन्त्रवर्जं हि शूद्रस्य सर्वमेव विधीयते ॥

‘एवमेव’ पार्वणश्राद्धविधिनैव । अत्र शूद्राणां गोचस्याविद्य-
मानत्वाद्विज्ञातृशूद्रविषयं गोत्र इत्येतद्भवितुमर्हति । अथ वा
“तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः कश्यपः” इति श्रुतेः सर्वेषामेव शूद्राणां
कश्यपं गोत्रं भवितुमर्हति । अत एव व्याघ्रपादा प्रतिपादितं “गोच-
नाच्चे तु कश्यपः” इति ।

आमान्नस्याप्यमभावे हेमश्राद्धं कर्त्तव्यं ।

तथा च मरीचिः ।

आमान्नस्याप्यभावे तु श्राद्धं कुर्वीत बुद्धिमान् ।

धान्याच्चतुर्गुणेनैव हिरण्येन सुरोचिषा ॥

आमश्राद्धे यावदेकैकस्मै ब्राह्मणाय धान्यं दौयते तावत्तत्तुर्गुणं
यावता हिरण्येन लभ्यते तावदेकैकस्मै ब्राह्मणाय हेमश्राद्धे हिरण्यं
देयमित्यर्थः । इह ये शक्तितारतम्यालोचनया आमश्राद्धे धान्यद्वै-
गुणादिपक्षाः प्रतिपादिताः तदनुसारेणैव हेमोऽपि प्रमाणभेदोऽनुक्त
एवार्थाद्भव्यते ।

धर्मस्त्नाह ।

आमन्तु द्विगुणं प्रोक्तं हेम तदचतुर्गुणं ।

अन्नाभावे द्विजातीनां ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥

एकैक-ब्राह्मण-हस्ति-पर्याप्तान्नसमर्थं धान्यं यावता लभ्यते ताव-
तचतुर्गुणं हेम एकैकस्मै ब्राह्मणाय इत्यर्थः । अनेन द्विगुणधान्या-
द्विगुणं हेम प्रदेयमित्युक्तं भवति ।
भविष्योत्तरे ।

अन्नाभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्तजन्मनि ।

हेमश्चाहुं संयहे च तथा स्त्री-शूद्रयोरपि ॥

व्यासः ।

द्रव्याभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्तजन्मनि ।

हेमश्चाहुं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला ॥

हेमश्चाहुस्य कचिदपवादः षट्चिंशन्मते ।

अन्नाभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्तजन्मनि ।

हेमश्चाहुं प्रकुर्वीत वर्जयित्वा त्रयेऽहनि ॥

इह स्मृत्यन्तर-पुराणान्तरेषु यत्र यचामश्चाहुं विहितं तत्र तत्र
हेमश्चाहुं विधीयमानमामद्रव्यासम्भव एवेति व्याख्येयं । एवं ह्यामद्रव्य-
हेत्नोरष्टदोषो विकल्पो न भविष्यति । अन्नप्रकृतिभूतत्वेन आहुविध्य-
न्तरङ्गस्य धान्यस्य सति सम्भवे वहिरङ्गाहेत्नः पूर्वमुपादानस्यानुगृहीतं
भवति । पुत्तजन्मनिमित्ते पकामयोरन्नयोः सद्भावेऽपि हेमश्चाहुमेव ।
अत एव सम्मर्त्तः ।

पुत्तजन्मनि कुर्वीत आहुं हेतवैव बुद्धिमान् ।

न पक्वेन न चामेन कल्याणान्यभिकामयन् ॥

पिण्डदानप्रकारोऽप्यत्र भविष्योत्तर एव दर्शितः ।

गृहपाकात् समुद्भूतं सक्तुभिः पायसेन वा ।

पिण्डप्रदानं कुर्वीत हेमश्राद्धे कृते मदा ॥

शूद्रस्तु गृहपाकेन तत्पिण्डान्निर्वपेत्तथा ।

सक्तु मूलं फलं तस्य पायसं वा भवेत् स्मृतं ॥

पिण्डनिर्वपणार्थमिति शेषः ।

षट्चिंशन्मते ।

नामन्वणाग्नौकरणं विकरो नैव दीयते ।

हस्तप्रश्नोऽपि नैवात्र कर्त्तव्यः केनचिद्भवेत् ॥

शूद्रश्राद्धे प्रतिगृहीतं धान्यं नित्य-नैमित्तिके न विनियोज्यमि-
त्यभिधायोक्तं षट्चिंशन्मते ।

हिरण्यं तत्पुनः श्राद्धे गृहीतं नैव दुष्यति ।

तेन नित्यक्रियाः कार्या हिरण्यं नात्रमुच्यत इति ॥

यस्तु पिण्डप्रदानादिवज्रविधानयुक्तमावाहनादिविततानेकाङ्ग-
युक्तञ्च श्राद्धमनुष्ठातुमशक्तः स साङ्कल्पं श्राद्धं कुर्यात् ।

तथा च सम्बर्त्तः ।

समयं यस्तु शक्नोति कर्त्तुं नैवेद्यं पार्वणं ।

अपि सङ्कल्पविधिना काले तस्य विधीयते ॥

पाचभोज्यस्य चात्रस्य त्यागः सङ्कल्प उच्यते ।

तत्रयुक्तो विधिर्यस्तु स तेन व्यपदिश्यते ।

तावन्मात्रेण सम्बद्धं श्राद्धं साङ्कल्पमुच्यते ॥

अथ यद्यप्रधानमङ्गं वा न कर्त्तव्यं तदाह व्यासः ।

सङ्कल्पन्तु यदा कुर्यान्न कुर्यात्पाचपूरणं ।

नावाहनं नाग्नौकरणं पिण्डांश्चैव न दापयेत् ॥

पाचस्वार्थस्य जलादिना परिपूरणं न कर्त्तव्यं । अर्थो न दातव्य इत्यर्थः । आवाहनञ्च समन्त्वकं निषिध्यते न त्वावाहनमात्रं, तेन विना देवतासन्निधानाभावाच्चाहुनिष्पत्त्यसम्भवात् । केचित्तु आहुते विकिरदानमपि न कर्त्तव्यमित्युक्ता संवादाय कस्यचिद्वचनं पठन्ति ।

सङ्कल्पन्तु यदा आहुं न कुर्यात्पाचपूरणं ।

विकिरन्तु न दातव्यं पिण्डांश्चैव विनिक्षिपेदिति ॥

आवाहनाग्नौकरणादिसन्यादनसमर्थेनापि कदाचित् सङ्कल्पविधिर्नैव आहुं कर्त्तव्यमिति ह्यगलेयः ।

पिण्डं यत्र निवर्त्तेत मघादिषु कदाचन ।

सङ्कल्पन्तु तदा कार्यं नियमाच्छ्रद्धया द्विजः ॥

कर्त्तव्यविशेषं प्रति च नियमेन सङ्कल्पश्चाहुमाह व्यासः ।

त्यक्ताग्नेः पार्वणं नैव नैकोद्दिष्टं सपिण्डनं ।

अत्यक्ताग्नेस्तु पिण्डोक्तिस्तस्मात् सङ्कल्प्य भोजयेत् ॥

यस्मादत्यक्ताग्नेरेव सपिण्डश्चाहुोक्तिस्तस्मात्त्यक्ताग्निना सङ्कल्पश्चाहुमेव कार्यमित्यर्थः ।

षट्चिंशन्मते ।

अग्निको यदा विप्र उत्सन्नाग्निस्तथैव च ।

तदा वृद्धिषु सर्वासु सङ्कल्प्य आहुमाचरेत् ॥

साग्निकस्तु सङ्कल्पविधिना वदरादिभिः अपिण्डप्रदानयुक्तं वा

वद्धिआहुं कुर्यादित्यर्थादिह गम्यते । यदा तु सर्वाङ्गोपसंहाराग्रह्या
आहुं कुर्यात्तदा ब्राह्मणात् प्रार्थनाविशेषमाह व्यासः ।

अङ्गानि पितृयज्ञस्य यदा कर्तुं न शक्यताम् ।

स तदा वाचयेद्विप्रान् सकला सिद्धिरस्त्विति ॥

वाचनप्रकारस्तु अथ आहुस्य सकला सिद्धिरस्त्विति भवतो
ब्रुवन्त्विति यजमानेनोक्ते सकला सिद्धिरस्त्विति ब्राह्मणा ब्रूयुरिति ।

ब्राह्मणभोजनपर्याप्ताक्तपरिमाणपकामरूपोभयविधानासम्भवे सर्व-
आहुयोग्यदिजालाभे चानुकल्पमाह देवलः ।

पिण्डमात्रं प्रदातव्यमलाभे द्रव्य-विप्रयोः ।

आहुऽहनि तु सम्प्राप्ते भवेत्त्रिरश्नोऽपि वा ॥

भविष्योत्तरे तृदककुम्भादिदानमप्युक्तं ।

किञ्चिद्द्यादशकस्येदुदकुम्भादिकं दिजे ।

विवासमेन वा दद्यात् पिण्डं वायाभिनिर्वपेत् ॥

तिलोदकैस्तर्पयेदा पितृन् स्नात्वा समाहितः ।

अग्निना वा दहेत्कचं आहुकाले समागते ॥

तस्मिन् वोपवसेदङ्गि जपेदा आहुसंहितां ।

यथाशक्त्वा तु दातव्यं आहुकालसमागमे ॥

‘कचं’ पर्वतदरी, ‘आहुसंहितां’ सर्वमन्त्रमहितं आहुकल्पं ।

तृद्वसिष्ठः ।

किञ्चिद्द्यादशकस्तु उदकुम्भादिकं दिजे ।

दणानि वा गवे दद्यात् पिण्डान् वायस्य निर्वपेत् ।

तिलदर्भैः पितृन् वापि तर्पयेत् स्नानपूर्वकं ॥

कूर्मपुराणे ।

अपि मूलैः कुशैर्वापि प्रकुर्व्यान्निर्धनो दिवः ।
तिलोदकैस्तर्पयेद्वा पितृन् स्नात्वा समाहितः ॥

हारौतः ।

अपि मूलैः फलैर्वापि तथाप्युदकतर्पणैः ।
अविद्यमाने कुर्वीत न तु प्राप्तं विलङ्घयेत् ॥

देवलः ।

यदेव तर्पयत्यङ्गिराहिताग्निर्दिने दिने ।
पिच्यन्तेनैव प्राप्नोति वार्षिकादिक्रियाफलं ॥

मत्स्यव्रतः ।

शाक-मूल-फलाक्षैस्तु वासोगो-भूमि-काञ्चनैः ।
अङ्गिर्वा विप्रसंवादात् पितॄणां प्रीतिमावहेत्^(१) ॥

‘विप्रसंवादात्’ यस्य कस्यचिद्वाङ्मनसानुज्ञया ।

कालिकापुराणे ।

अन्नाभावे फलैर्वापि यदश्नाति नरः स्वयं ।
तेन श्राद्धं प्रकुर्वीत पितॄणां हृष्टिकामतः ॥

वाराहपुराणे ।

तत्राप्यसामर्थ्ययुतः करायावस्थितांस्तिलान् ।
प्रणम्य द्विजमुख्येभ्यो दद्यादुद्दिश्य वै पितॄन् ॥
तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि समवेतं जलाञ्जलिं ।
भक्तिनम्रः समुद्दिश्य पितॄन् दद्यात्समाहितः ॥

यतः कुतस्त्रित्वाप्राप्य गोभ्योवापि गवान्निभं ।
 पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यो दद्याच्छ्रद्धासमन्वितः ।
 सर्वाभावे वनज्जत्वा स्कन्द-मूलप्रदर्शकः ॥

कचामूलप्रदर्शक इति पाठान्तरं ।

पूर्वादिलोकपालानामिदमुच्चैः पठेद्बुधः ।
 न मेऽस्ति वित्तं न धनं न चान्यत्
 आहोपयोग्यं स्वपितृजतोऽस्मि ।
 दृष्यन्तु भक्त्या पितरोमयैतौ
 कृतौ भुजौ वर्त्तानि मारुतस्य ॥
 इत्येतत् कथितं सर्वं पितृभक्तिपरायणः ।
 यः करोति हतन्तेन आह्वं भवति वै द्विज ॥

पुराणात् ।

पराधीनः प्रवासौ च निर्धनो वापि मानवः ।
 मनसा भावयुक्तेन आह्वं कुर्यात्तिलोदकं ॥

तथा स्मृत्यन्तरे दृष्टान्तद्वारेणोक्तं ।

यदाचा कर्मणा कर्तुं कथञ्चित्तु न शक्नुयात् ।
 तत्सर्वं साधयेद्दिदाम्नससा पितृयज्ञवत् ॥

इत्यनुकल्पिकाः पार्वणश्राद्धप्रयोगाः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवौघ-सकलकरणाधिपति-
 पण्डित-श्रीदेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे आह्व-
 कस्ये मुख्यकल्पानुकल्पिकपार्वणप्रयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ ० ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

विद्यादिवृद्धान्विविधोपचारै-
रानन्दयन् योमुदमाददाति ।
हेमाद्रिसुरिः करणेश्वरोऽसौ
वृद्धीरितश्चाहुविधिं ब्रवीति ॥

अथ वृद्धिश्चाहुप्रयोगः ।

तत्र तावदेतच्छ्राद्धं मण्डपदेवता-कुलदेवतास्थापनपूर्वकं मा-
तृकापूर्जां विधाय वसोधाराश्च कृत्वा कार्यं ।

तथा च चतुर्विंशतिमते ।

आभ्युदयिके सम्याग्ने देवतास्थापनं स्मृतं ।

जाति-धर्मकुलाच्चातं लोकानां वृद्धिकारकं ॥

आभ्युदयिकश्चाहुः कर्त्तव्यतया प्रसूते सति ब्राह्मण-वृत्रिया-
दिजातिविभागेन श्रुत्यादिषु समाच्चातं कुलवृद्धेशोपदिश्यमानं देव-
तानां प्रतिष्ठापनं कर्त्तव्यतया स्मृतं । तद्धि लोकानां वृद्धेर्मङ्गलपरम्प-
रायाः कारणं । अस्यानन्तरं मातृपूजनं कर्त्तव्यं ।

तथा च कूर्मपुराणे ।

पूर्वन्तु मातरः पूज्या भक्त्या वै मणेश्वराः ।

एतच्च मातृणां पूजनं नामानि चोक्तानि चतुर्विंशतिमते ।

तिस्रः पूज्याः पितुः पत्ने तिस्रः पूज्यास्तु मातृके ।

इत्येता मातरः प्रोक्ताः पितृ-मातृस्त्वभाष्टमौ ॥

ब्रह्माण्डाद्याः स्मृताः सप्त दुर्गा-क्षेत्र-गणाधिपाः ।

आदौ दृष्ट्वै मदा पूज्याः पश्चान्नान्दीमुखान् पितृन् ॥

गौरी पद्मा सचौ दत्ता सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ।

एतास्त्वभ्युदये पूज्या आत्मदेवतया सह ॥

‘पितुः पत्ने’ पितृवर्गे, ‘तिस्रः’ मातृ-पितामहौ-प्रपितामहः पूज्याः । तथा ‘मातृके’ मातामहवर्गे, ‘तिस्रः’ मातामहौ-मातुः-पितामहौ-मातुःप्रपितामहः पूज्याः । ‘पितृ-मातृस्वमाष्टमी’ पितृ-स्वमा सप्तमी मातृस्वमाष्टमी च पूज्या । इत्यष्टौ मनुष्यमातरः प्रोक्ताः एताश्च प्रत्यक्षाः प्रत्यक्षमेव कुङ्कुम-कुसुम-वस्त्राभरण-भोजनैः पूजनीयाः । परोक्षान्तु वक्ष्यमाणदेवमातृवदत्ततादिपुञ्जेष्ववाह्य पूजनीयाः । ‘ब्रह्माण्डाद्याः स्मृताः सप्त’ ब्राह्मी वैष्णवी माहेश्वरी ऐन्द्री वाराही कौमारी चामुण्डेत्येताः सप्तदेवमातृः, तथा ‘दुर्गा-क्षेत्र-गणाधिपाः’ दुर्गा क्षेत्राधिपं गणाधिपञ्च ‘दृष्ट्वादौ दृष्ट्विआहूता प्राक्, षोडश-भिरुपचारैः पूजयित्वा पश्चान्नान्दीमुखान् पितृन् आहूतेन पूजयेदिति । ‘आत्मदेवता’ स्वकौयकुलदेवता, तथा सहैताः पूज्याः । शास्त्रान्तरे ब्रह्माण्डाद्यास्त्वष्टौ दर्शिताः । ब्रह्माणौ माहेशी कौमारी वैष्णवी च वाराही इन्द्राणी चामुण्डा महालक्ष्मीश्च मातरः प्रोक्ताः ।
आह शातातपः ।

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥

धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया सह ।

आभ्योऽर्घ्य-गन्ध-पुष्पञ्च धूपन्दौषं निवेदयेत् ॥

एतच्च मातृपूजनं कर्माङ्गआह्नेऽपि कार्यमिति षट्चिंशन्मत
एवोक्तं ।

कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।

पूजनौघाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥

आसाञ्च पूजाधिष्ठानं वसोर्धारानिर्माणादि च तत्रैवोक्तं ।

प्रतिमासु च शुभासु लिखिता वा पटादिषु ।

अपि वाचतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ॥

कुड्यलम्बा वसोर्धाराः पञ्च धाराघृतेन तु ।

कारयेत्सप्तधारा वा नातिनौचा नचोच्छ्रिताः ।

आयुष्याणि च श्रान्त्यर्थं जम्बा तत्र समाहितः ॥

‘आयुष्याणि’ ‘श्रानोभद्रौघादित्याग्नौःप्रधानानि सूक्तानि तथा
तथाविधमन्त्राधाराणि सामानि च । ‘तत्रेति यत्र मातृपूजा वसो-
र्धारा च कृता ।

एतन्मातृपूजनस्याकरणे भविष्यत्पुराणे दोषो दर्शितः ।

अकृत्वा मातृजज्ञं तु यः आहुं परिवेषयेत् ।

तास्तस्य क्रोधमन्यन्ना हिंसां कुर्वन्ति दारुणं ॥

मातृणां प्रतिमास्वरूपं मार्कण्डेयपुराणे ।

हंसयुक्तविमानस्था साक्षसुत्रकमण्डलुः ।

आयाता ब्रह्मणः शक्तिर्ब्रह्माणी साभिधीयते ॥

माहेश्वरौ वृषारूढा विशूलवरधारिणौ ।

महाह्रिवलया प्राप्ता चन्द्रेखाविभूषणा ॥

कौमारी शक्तिहस्ता च मयूरवरवाहना ।
 योद्धुमभ्याययौ दैत्यानमिका गुरुपिणी ॥
 तथैव वैष्णवी शक्तिर्गङ्गोपरि संस्थिता ।
 शङ्ख-चक्र-गदा-शार्ङ्ग-खड्गहस्ताभ्याययौ ॥
 यज्ञवाराहमतुलं रूपं या विभ्रतो हरेः ।
 शक्तिः साप्याययौ तव वाराही विभ्रती तनुं ॥
 वज्रहस्ता तथैवैन्द्री गजराजोपरि स्थिता ।
 प्राप्ता सहस्रनयना यथा शक्तस्तथैव सा ॥

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

महालक्ष्मीश्च कर्त्तव्या नृत्यमाना कपालिनी ।
 कार्तिकी तुङ्गखट्वाङ्गविमालासुजधारिणी ।
 कूष्माण्डया तु प्रेतस्था दन्तुरा वर्वरं शिरः ॥

सिद्धार्थपृच्छायां ।

चन्द्रार्द्धनवचतुर्भ्याश्चास्तरेण ऋषेण च ।
 विद्योतन्ते करा यस्याः पद्मा सा च प्रकीर्त्तिता ॥
 कीरकव्यजिनी चैव व्यजनं समिधन्तया ।
 या विभर्त्ति कराग्रेः सा शची नाम्ना प्रकीर्त्तिता ॥
 धन्ते या समिधं हस्तैः रजनी-कीरकावपि ।
 क्रमतस्तालवृन्तश्च सा च मेधाभिधीयते ॥
 अक्षयचक्रं सुवह्नैव शक्तिकाश्च कमण्डलुम् ।
 कलयन्ति करा यस्याः सावित्री सा प्रकीर्त्तिता ॥
 कार्मुकद्वार्धपात्रश्च योगमुद्रां कृपाणिकां ।

पाणिभिर्या क्रमाद्धन्ते सा दुर्गा परिगीयते ॥
 योगमुद्राञ्च चापञ्च क्रमेणैवार्द्धभाजनं ।
 क्षपाणौ चैव या धन्ते सा चामुण्डा प्रकीर्तिता ॥
 या कपालञ्च कोशञ्च पौयूषं पाशमेव च ।
 या विभर्त्ति कराभोजैर्विजया सा प्रकीर्तिता ॥
 क्रमात्कोश-कपाले च पौयूषञ्च सपाशकं ।
 आश्रित्य यत्करायाणि विजयन्ते जया च सा ॥

यच्च सागरमंहितायां ।

दर्पणं पङ्कजं पद्मं पुष्टिकां दधतीं स्मरेत् ।
 पुष्टिं लक्ष्मीं शितां भौम्यां पङ्कजासनमंस्त्रितां ॥
 वज्रं पद्मं तथादर्शं पौयूषं दधतीं स्मरेत् ।
 सा वै तुष्टिर्महालक्ष्मीः स्थिता वीरामनोपरि ॥

मत्स्यपुराणे विनायकप्रतिमास्वरूपं ।

सूदनं दक्षिणकरे उत्पलञ्च तथापरे ।
 लङ्कं परशुञ्चैव वामतः सम्प्रकल्पयेत् ।
 मंयुक्तमुद्धि-च्छद्धिभ्यां अधस्तान्मूर्षिकान्वितं ॥

तदेवं विशेषतः कामाक्षिन्मातृणां स्वरूपं दर्शितं सामान्याका-
 रेण तु सर्वामां महापक्षरात्रे उक्तं । पूज्याश्चित्रेऽथवार्चायां वरदा-
 भयपाणयः । तदेवमिदन्देवताप्रतिष्ठापनात्मकमिति वसोधारापर्यन्तं
 कृत्वा नान्दीआहुमारभेत ।

तथाच चतुर्विंशतिमते ।

षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु आहुदानमुपक्रमेत् ।

वसिष्ठोक्तोविधिः कृत्स्नोद्गृह्योऽत्र निरामिषः ॥

‘तदनु’ मातृपूजाद्युत्तरकालं । पितृवर्गीयेभ्यस्त्रिभ्यः माता-
महवर्गीयेभ्य इत्येवं षड्भ्यः । ‘वसिष्ठोक्तोविधिः’ वसिष्ठादिमुनि-
प्रोक्तोविधिः । आमिषं मांसं तदर्जितः । एतच्च आहूतद्वयं मातृ-
आहूतपूर्वकं कर्त्तव्यं ।

तथाच क्रमेण आहूतत्रयमाह ज्ञातातपः ।

मातृआहूतं पूर्वं स्यात्पितृहृणां तदनन्तरं ।

ततोमातामहानाञ्च वृद्धौ आहूतत्रयं स्मृतं ॥

मत्स्यपुराणेऽपि ।

मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरं ।

ततोमातामहाः पूज्याः विश्वेदेवास्तथैव च ॥

आह वसिष्ठः ।

मातृभ्यः कल्पयेत्पूर्वं पितृभ्यस्तदनन्तरं ।

ततोमातामहानाञ्च कुर्याच्छ्राद्धं क्रमेण वै ॥

अत्र केचिन्मातामहादिविदैवत्यं चतुर्थमपि आहूतमावचते ।

तथाच चतुर्विंशतिमते मातृपूजां प्रतिपाद्योक्तं ।

पूजयेच्च ततः पश्चात्तत्र नान्दीमुखान् पितृन् ।

मातृपूर्वान् पितृन् पूज्य ततोमातामहानपि ।

मातामहीस्ततः केचिद्युग्मा भोज्या द्विजातयः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

सव्येन पाणिना वीर विधिवत् खगसत्तम ।

मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे निर्वपेत् पूर्वतोमुखं ॥

पितृमात्रे तु तन्मात्रे निर्वपेद्विधिवत्स्वग ।
 दृष्ट्वायै प्रपितामहौ तथान्ते निर्वपेत् स्वग ।
 एवमुद्दिश्य वै मातुः आद्रपिण्डांश्च निर्वपेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

प्रपितामहोपर्यन्ता नान्दौमुख्यश्च मातरः ।
 मातामह्यः पितामह्यः प्रमातामह्य एव हि ॥
 अथ मातामह्यादिआद्रविधेरर्थवादो व्याघ्रेण दर्शितः ।
 यथा मनुष्यास्तुष्यन्ति दृष्ट्वा पत्नीः सुपूजिताः ।
 पूजितास्त्रिह पत्नीषु तुष्यन्ति पितरस्तथा ॥

मातृआद्रे ब्राह्मणसंख्यामाह शातातपः ।

पित्रादिचत्वारिंशो भोज्या मातुः प्रति दिजाः ॥
 स्त्रीणामेव तु तद्यस्मान्मातृआद्रमिहोच्यते ।

मातुः प्रतीत्येकस्मिन्स्त्रीवर्गे चतुरादियुग्मसङ्ख्याका ब्राह्मणा भोज-
 नीयाः । तथाच मातृवर्गे च चत्वारः मातामहोवर्गं चत्वार
 इत्येवमष्टौ सम्पद्यन्ते ।

अत एवोक्तं भविष्यत्पुराणे ।

भोजयेच्च द्विजानष्टौ मातृआद्रे सगेश्वर ।
 नवमं सर्वदेवतं भोजयेद्विजमागतं ॥

मति सन्भवे चैतद्देदितव्यं । असम्भवे त्वेकैकस्मिन् वर्गे द्वौ द्वावपि
 भोजनीयौ ।

ब्राह्मणालाभे तु दृष्ट्वसिष्ठेनोक्तं ।

मातृआद्रे तु विप्राणामलाभे पूजयेदपि ।

पति-पुत्रान्विता भया योषितोऽष्टौ मुदान्विताः ॥
 पित्रादिवर्गेऽपि चतुरादिसङ्ख्याका एव ब्राह्मणा भोजनीयाः ।
 तथाच पद्मपुराणे ।

युग्मा द्विजातयः पूज्या वस्त्र-कार्त्तस्वरादिभिः ।
 'कार्त्तस्वरं' सुवर्णं ।
 मार्कण्डेयपुराणे ।

युग्माश्च द्विजाः कार्यान्ते पूज्याश्च प्रदक्षिणं ।
 विष्णुपुराणे ।

युग्मांस्तु प्राङ्मुखान् विप्रान् भोजयेन्मनुजेश्वर ।
 ब्रह्मपुराणे ।

युग्मांस्तु भोजयेद्बृह्म ब्राह्मणान्नियतः शुचिः ।
 मातृ-पितृ-मातामह-श्राद्धे युग्मान् ब्राह्मणानाह बृहद्वातातपः

चिञ्चयेतेषु युग्मांस्तु ब्राह्मणान्नियतः शुचिः ।
 युग्ममङ्ग्यास्तु तत्संख्याविशेषादरार्थमाह ङागलेयः ।

एकैकस्य तु वर्गस्य द्वौ द्वौ विप्रौ समर्चयेत् ।

वैश्वदेवे तथा द्वौ च न प्रमज्जेत विस्तरे ॥

एवञ्चात्राष्टौ ब्राह्मणाः सम्पद्यन्ते ।

भविष्यत्पुराणे तु नवमोऽष्टकः ।

पूर्वाह्णे भोजयेद्विप्रान्ष्टौ सर्वे प्रदक्षिणं ।

तथा च नवमं विप्रं चतुरस्रे खगोत्तम ॥

चतुरस्रे मण्डले चरणबालने क्रियमाणे यः कश्चिदतिथि-
 रागच्छेत् स नवमोऽपि तत्र भोजनीय इत्यर्थः । पचान्तरमष्टकं
 तत्रैव ।

नान्दीमुखान् समुद्दिश्य पितृन् पञ्च दिजोत्तमान् ।

भोजयेदिधिवत्प्राज्ञो वृद्धिआहे प्रदक्षिणं ॥

अस्य च नान्दीआहवयस्य वैश्वदेविकपूर्वकत्वमाह वृद्धिआहतातपः ।

प्रदक्षिणन्तु मध्येन भोजयेद्देवपूर्वकम् ।

विश्वान् देवानुद्दिश्य क्रियमाणं आहं वैश्वदेविकं । वृद्धिआहे च सत्य-वसुसंज्ञकाः कर्माङ्गे च क्रतु-इक्ष्मसंज्ञका विश्वेदेवा इति पूर्वमेव देवताप्रकरणे प्रतिपादितं । पितरस्त्वत्र नान्दीमुखसंज्ञकाः पूज्या इति तत्रैव दर्शितं । इहापि तत्र दर्शयिष्यते । अथास्मिन् वृद्धिआहेऽन्येऽपि धर्मविशेषाः प्रतिपाद्यन्ते ।

तत्राह आहतातपः ।

कर्त्तव्यं चाभ्युदयिकं आहमभ्युदयार्थिना ।

मध्येन चोपवीतेन ऋजुदर्भस्य धीमता ॥

पितृणां रूपमास्थाय देवा अन्नं समश्नुते^(१) ।

तस्मात् मध्येन दातव्यं वृद्धिआहे तु नित्यशः ।

यथैवोपचरेद्देवांस्तथा वृद्धौ पितृनपि ॥

श्लोककात्यायनोऽपि ।

सदा परिवरेद्धृत्या पितृनप्यत्र देववत् ।

अनेन वैश्वदेविके ये धर्मास्ते सर्वेऽप्यत्र कर्त्तव्या न पित्र्यआहुधर्मा इत्युक्तं भवति ।

अतएव तिलकार्थे यवप्रयोग उक्तः पद्मपुराणे ।

तिलार्थस्तु यवैः कार्यः मध्येनैवानुपूर्वशः ।

(१) समश्नुते इत्येकवचनान्तप्रयोग आर्थः ।

मङ्गलानि च सर्वाणि वाचयेद्विजपुङ्गवान् ॥

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि ।

वृद्धिआद्धेपु कर्त्तव्यास्तिलस्याने यवास्तथा ।

पित्र्यधर्मान्तरस्याने धर्मान्तरप्रयोगस्तुक्तो ब्रह्माण्डपुराणे ।

स्नाहाशब्दं प्रयुञ्जीत स्वधास्याने च बुद्धिमान् ॥

वृद्धिआद्धे सदा सयं यज्ञसूचञ्च कारयेत् ।

कुशस्याने च दूर्वाः सुर्मङ्गलस्याभिवृद्धये ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा यजमानः समाहितः ।

वृद्धिआद्धं प्रकुर्वीत नान्यवक्त्रः कदाचन ॥

अचोदङ्मुखत्वं-प्राङ्मुखचोर्व्वस्वोक्ताश्वलायनश्रृङ्गपरिशिष्टे ।

आभ्युदयिके युग्मा ब्राह्मणा अमूलं दर्भाः प्राङ्मुखेभ्य उदङ्-
मुखो दद्यादुदङ्मुखेभ्यो वा प्राङ्मुखो दौ दर्भा पवित्र इति ।

आह प्रचेताः ।

प्राङ्मुखो देवतीर्थेन वृद्धौ परिचरेत्पितृन् ।

स्येनैवोपवीतेन क्षिप्रं देशविमार्जनं ॥

उच्छिष्टस्य मार्जनं क्षिप्रमेव कार्यं न तु पार्वणवत् कदाचिदा-
सायं प्रतीचेदित्यर्थः ।

भविष्यत्पुराणे ।

सर्वं प्रदक्षिणं कार्यं पूर्वाह्न उपवीतिना ।

तस्य पुष्टिरथैश्वर्यमायुः सन्ततिरेव च ॥

यदि विभ्राजते लक्ष्म्या मोक्षश्च लभते क्रमात् ।

अजवः कुतपा देया न भङ्गत्वा विधिवत् खग ॥
 कुर्याद्यवैस्त्रिलार्थन्तु दद्यादर्थं तथैव च ।
 गन्ध-धूपादिकं सर्वं कुर्यादौर प्रदक्षिणं ।
 पूर्वायांस्तु कुशान् दद्यात् सद्यैव हि बुद्धिमान्
 'कुतपाः' दर्भाः । 'सद्यं' सद्यस्त्वन्यस्थितं यज्ञोपवीतं ।
 भविष्योत्तरे ।

वृद्धिश्चाहं दैविकञ्च कार्यं यज्ञोपवीतिना ।
 प्रदक्षिणं प्राङ्मुखेषु युग्मेषु च यवैस्तथा ॥
 कूर्मपुराणे ।

दैववत् सर्वमेव स्यान्न वै कार्याः तिस्रैः क्रियाः ।
 दर्भाश्च अजवः कार्या युग्मान् वै भोजयेद्विजान् ।
 दैवपूर्वं प्रदद्याद्वै न कुर्यादप्रदक्षिणं ॥
 पित्र्यधर्मानिवेधाद्याच भवन्ति ।

तत्र श्लोककात्यायनः ।

निपातो न हि सव्यस्य जानुनो विद्यते कश्चित् ।
 नात्रापसव्यकरणं न पित्र्यं तीर्थमिष्यते ॥
 मधुमध्विति यस्तत्र त्रिजपः श्रेय इच्छता ।
 गायत्र्यनन्तरः सोऽत्र मधुमन्त्रविमर्जितः ॥
 यस्तस्य विकिरोऽन्नस्य तिलवान् यववांस्तथा ।
 उच्छिष्टमन्निधौ सोऽत्र द्वेष्टेषु विपरीतकः ॥

वैश्वदेविकः 'यववान्', पित्र्यः 'तिलवान्' । 'विपरीतकः' सर्वोऽपि
 यववानित्यर्थः ।

आह प्रचेताः ।

न जपेत्पैतृकं जप्यं न मांसं तत्र दापयेत् ।

अत्र 'जप्यशब्दात् यो भुञ्जानेषु द्विजेषु पित्रलिङ्गकानां मन्त्राणां
जपः स एव निषिध्यते, न तु पदार्थानुष्ठानकरणौभूतानामपि ।

अतएव जातृकर्णः ।

पित्रलिङ्गेन मन्त्रेण यत्कर्मा मुनिभिः स्मृतं ।

तेनैव तद्विधातव्यममन्त्रमकृतं यतः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

रक्तपुष्पं तिलांश्चैव अपसव्यञ्च वर्जयेत् ।

जलोद्भवमप्यत्र रक्तपुष्पं न दातव्यम् । इत्येतदर्थोऽयं निषेधः ।

आह शातातपः ।

अपसव्यं न कुर्वीत न कुर्यादप्रदक्षिणं ।

अपसव्येन यो दद्याद्बद्धौ किञ्चिदतिक्रमात् ।

न तस्य देवास्तृष्यन्ति पितरश्च यथाविधि ॥

एतच्च पित्र्यधर्मविवर्जितं दैवधर्मयुक्तञ्च नान्दौमुखदैवत्यश्राद्ध-
मेवं कर्त्तव्यम् ।

अत्राह जातृकर्णः ।

पूर्वेद्युस्तद्दिने वायु दैवपूर्वं निमन्त्रणं ।

कृत्वा विप्रान् समाह्वय पूर्वाह्ने नियतः शुचिः ॥

कृत्वा मण्डलकं तेषां चालयेच्चरणांस्ततः ।

आचान्तान् कृतसत्कारानामनेषूपवेशयेत् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

कृत्वा मण्डलकं वीर चतुरस्रं प्रदक्षिणं ।
पूर्वायांस्तु कुशान् कृत्वा पुष्पाणां प्रकरं तथा ।
भोजयेद्भो द्विजान् वीर गन्ध-पुष्पविभूषितान् ॥

अथ श्लोककाल्यायनः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि विशेष इह यो भवेत् ।
प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा ।
उपवेश्य कुशान् दद्याद्भूजनेव हि पातितान् ॥

अस्यार्थः । पूर्वेषु स्मृता दक्षिणाभिमतानि विप्रान् 'प्रातरेव पूर्वाह्ण-
एव, आह्वय चन्दनाक्षत-कुसुमार्चिते चतुस्रमण्डले सत्य-वसुमंशकान्
विश्वेदेवात्रान्दीमुखसंज्ञकांश्च पित्रादीननुकौन्त्यं तत्क्षणचालनं कृत्वा
आमनेषूपवेश्य ऋजुभूतैरेव दर्भैरामनं दद्यात् । 'उभयत इति चतुरः
पूर्वमुखानेकत उपवेश्यान्यतश्चतुर उदङ्मुखानुपवेशयेत् ।
तथा च भविष्यत्पुराणे ।

प्राङ्मुखान्चतुरस्रैव चतुरस्र उदङ्मुखान् ।
निवेश्य ऋजुभिर्दर्भैर्दद्यादामनमादरात् ॥

अथवा सर्वेऽपि प्राङ्मुखा उपवेश्याः ।

तथा च द्वागलेयः ।

सर्वानेव तु तान् विप्रान् प्राङ्मुखानुपवेशयेत् ।

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

विप्रान् प्रदक्षिणावर्त्ते प्राङ्मुखानुपवेशयेत् ।
शक्राग्नि-यम-भान्वऽम्बोऽनिल-चन्द्र-शिवांशकान् ॥
समान् प्रशस्तान् सुभगान् पुष्पमाल्यविभूषितान् ।

दद्याद्दर्भासनं देवान् पितृनुद्दिश्य तेषु च ॥

श्लोककात्यायनः ।

पितृभ्य इति दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान् ।

गोचनामभिरामन्तरं पितृनर्थं प्रदापयेत् ॥

हान्दोग्यग्रन्थेऽर्घ्यपाचसंख्योक्ता ।

चत्वार्यर्घ्यपात्राण्याभ्युदयिक इति ।

एतानि मात्रादिश्राद्धत्रये चौणि, वैश्वदेविके चैकमित्येवं विभ-
जनीयानि ।

पात्रपुरणादिविधिश्च कात्यायनेनोक्तः ।

पात्राणां पूरणादीनि दैवेनैव हि कारयेत् ।

श्लोकोत्तरकरान् युग्मान् कराण्यपविचकान् ।

कृतार्घ्यं संप्रदातव्यं नैकैकस्य प्रदीयते ॥

दैवेन दर्भाजं एव सव्यदेवतौर्यादिना वैश्वदेविकधर्मेण श्लोक्तस्य
युग्माद्यस्य विप्रस्य करोद्युग्मद्वितीयविप्रकरस्थोत्तरो येषु ते तथा ।
कराण्येवं पवित्राणां येषु ते 'कराण्यपविचकाः' । एवंविधान् कृत्वा
अर्घ्यं प्रदद्यात् । पूर्वोक्तेन संस्थानेन द्वयोर्द्वयोर्हस्तौ मेलयित्वा तत्र
तत्र च पूर्वाग्रौ द्वौ कुशौ स्थापयित्वैकैकस्मिन् मातृ-पित्रादिवर्गे
वैश्वदेविके च सव्यदेवार्घ्यं प्रदेयो नैकैकस्य विप्रस्य कर इत्यर्थः ।
पद्मपुराणे ।

सम्यक्कृतमित्यभ्युदये दद्यादर्थं द्वयोर्द्वयोः ।

हस्तिप्रश्नस्थाने सम्यक्कृतमिति पृच्छेत् । अर्घ्यं च द्वयोर्द्वयो विप्रयो-
र्हस्तौ मेलयित्वा दद्यादित्यर्थः । अर्घ्यपात्रे तिलस्थाने यवेषु

प्रक्षेपणीयेषु तिलोऽमृत्ययं मन्त्रोयवोऽमृत्यायूहवान् प्रयोज्यः ।
 अत एवाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ऊहितस्यैव मन्त्रस्य प्रयोगोदर्शितः ।
 सोपयामानि पवित्राणि चत्वारि शन्नो देवोरित्यनुमन्त्रितासु य-
 वानावपति यवोऽसि सोमदेवत्यो गोमवोदेवनिर्मितः । प्रववद्भिः
 पृक्तः पुष्ट्या नान्दीमुखान् लोकान् प्रीणयाहि नः स्वाहेति । तथा ।
 विश्वेदेवा इदं वोऽर्घ्यं नान्दीमुखाः पितर इति यथालिङ्गमर्घ्यदानं
 पितरः प्रीयन्तामित्यपां प्रतिग्रहणं विमर्जनं चैवमुत्तरयोरपि पिता-
 मह-प्रपितामहयोः अर्घ्यदानश्चावाहनपूर्वकं कर्तव्यम् ।
 तथाच चतुर्विंशतिमते ।

नान्दीमुखान् पितृन् पूज्य पितृकार्यं विधानवत् ।

आसनञ्च ततोदद्यात् कुर्यादावाहनादिकम् ॥

आवाहनार्घ्यादिकं पार्वणोक्तं पदार्थजातं तदुक्तेनैव क्रमेण कुर्या-
 दित्यर्थः ।

आवाहनप्रकारश्चाद्ये ब्रह्मपुराणे दर्शितः ।

नान्दीमुखान् पितृन् भक्त्या माञ्जलिञ्च समाह्वयेत् ।

पठेत्पवित्रं मन्त्रं विश्वेदेवास्य आगत ॥

अर्घ्यदानानन्तरं गन्ध-पुष्पादिकं देयम् ।

तथाच भविष्यत्पुराणे ।

कृत्वा यवैस्त्रिलार्थन्तु दद्यादर्घ्यं विधानतः ।

गन्ध-धूपादिकं^(१) सर्वं कुर्यादौर प्रदक्षिणम् ॥

एतच्च गन्धादिकमेकैकस्य हस्ते द्विर्दिः प्रदेयम् ।

तथाचाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

“प्रदक्षिणमुपचारे यवैस्त्रिलार्थः सर्वं द्विर्दिः” इति । गन्धादि-
दानानन्तरं चाग्नौकरणं कर्त्तव्यं । एतदपि तत्रैवोक्तं “नित्यञ्चाग्नौकरणं
स्वाहाकारेण होमश्च” इति । अत्र पाठान्तरं । “पाणौ होमोऽग्नये
कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहा” इति । तथा “पृषदा-
व्यमिश्रं ओदनेहविः सर्वं च तस्माद्धूँ न दे दे आहुतौ जुहुयात्” इति ।

सर्वचेत्यग्नौकरण-द्विजभोजन-विकिरण-पिण्डदानेषु, दधिमिश्रमाज्यं
‘पृषदाज्यं’, तन्निमिश्रं ओदनस्य पूर्वापराद्धूँ विभागं कल्पयित्वा
द्विरवदाद्य होमः कार्यं इत्यर्थः ।

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

रचोन्नीर्जुहुयादग्नौ समिदर्थे महौषधीः ।

‘रचोन्नीः’ पलाशशङ्खिनौविष्णुकान्ताद्याः ।

कृते चाग्नौकरणे द्विजपात्रेषु परिवेषणं कर्त्तव्यं । तच्च परिवे-
षणौयमत्रमुक्तम् भविष्यत्पुराणे ।

पृषदाज्येन संयुक्तं दद्यादोदनमादितः ।

पायसञ्च तथा भक्ष्यं मोदकादिरसोत्तरं ।

मधुरं भोजनन्दद्यान् चाम्बं परिवेषयेत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

मङ्गल्यं भक्ष्य-भोज्यादि दद्यादन्नं पृथग्विधम् ।

गुडमिश्रं खगश्रेष्ठं साज्यञ्चैवोदनं परम् ।

रसालान्मोदकांश्चैव नचास्त-कटुकादिकम् ॥

आदिशब्देनाचोदेजकतिकादिरसमङ्गहः क्रियते ।

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

अन्नं दद्याच्च दैवेन तीर्थेन च जपन् स्त्रधाम् ।

परिवेद्य चान्नं पात्राभिमन्त्रणादि कर्त्तव्यम् ।

तत्राश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

अतो देवा अवन्तु न इत्यङ्गुष्ठग्रहणं इदं विष्णुर्विचक्रम इत्यन्यत्र

अतो देवा अवन्तु न इत्येतयर्चा नान्दीआह्वेऽङ्गुष्ठग्रहणम् ।

‘अन्यत्र’ आह्वान्तरेऽन्यर्थेत्यर्थः । अत्रन्नमीमदन्तेति च षष्ठीति-
पाठान्तरं ।

भुञ्जानेषु जपोऽपि तत्रैवोक्तः ।

पावमानीः शम्भतीरौद्रश्चाप्रतिरयञ्च आवधीत ।

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

पठेत्तु शकसुक्तं सुस्तियुक्तं शुभं तथा ।

युक्तमशुमुखानां तु न पठेत् पितृसंचितां ॥

‘शकसुक्तं’ आशुः शिशान इत्यादिकं सुक्तं । ‘सुस्तियुक्तं’ सुस्ति-
शब्दयुक्तं यत्किञ्चित् सुक्तम् । शुभं अन्यदपि पठेत् । शुभतराशीः-
प्रधानं किञ्चिद्दृग्यजुःप्रभृतिकं तदपि पठेत् ।

मधुमतीजपनिषेधं कृत्वा कात्यायनः ।

अन्यत्र च जपः कार्यः सोमसामादिकः शुभः ।

चतुर्विंशतिमते ।

विकिरञ्च तथा पिण्डान् दद्याच्च नियमं विना ।

ब्रूयात्तृप्तेषु सम्यक् दृष्टिआह्वे समाहित ॥

आह कात्यायनः ।

सम्यन्नमिति तृप्ताः स्य प्रश्नस्थाने विधीयते ।

सुसम्यन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

कश्चित् सम्यन्नमेतन्नो तान् पृच्छेच्च पदार्थितान् ।

सुसम्यन्नं च ते ब्रूयुः सर्वे सिद्धं ततः क्षिपेत् ॥

सर्वजातीयसिद्धमन्नमेकपात्रे समुद्धृत्य विकिरं कुर्यादित्यर्थः ।

वृद्धवशिष्ठः ।

तृप्तप्रश्ने तु सम्यन्नं दैवे रोचत इत्यपि ।

सम्यन्नं पित्र्ये, दैवे तु रोचत इति ।

भविष्यत्पुराणे ।

एवं भुक्तेषु विप्रेषु दद्यात्पिण्डान् समाहितः ।

दध्यक्षतैर्विमिश्रांसु वदरैश्च खगाधिप ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

कर्कन्धु-दधिसंमिश्रान् तथा पिण्डांश्च निर्वपेत् ।

ब्रह्मपुराणे ।

शास्त्रान्नं दधि-मध्वक्त्वं वदराणि यवांस्तथा ।

मिश्रीकृत्य तु चत्वारि पिण्डान् श्रीफलमन्निभान् ।

दद्यान्नान्दौमुखेभ्यश्च पितृभ्यो विधिपूर्वकम् ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

पिण्डांश्च दधिसंमिश्रान् दद्याद्यवसुमिश्रितान् ।

वृद्धवशिष्ठः ।

दधि-कर्कन्धुसंमिश्राः पिण्डाः कार्या यथाक्रमं ।

‘कर्कन्धुः’ वदरीफलम् ।

चतुर्विंशतिमते ।

संभोज्यैव दिजान् घोरस्ततः पिण्डांसु निर्वपेत् ।

पद्मपुराणे ।

प्रदक्षिणोपचारेण दध्यक्षत-फलोदकैः ।

प्राङ्मुखोदङ्मुखोवापि प्रदद्याददरैर्युतान् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

दधि-वदराक्षताद्यांश्च पिण्डान् सव्येन भारत ।

निर्वपेन्मण्डले वीर चतुरस्रे विचक्षणः ॥

पवित्रपाणिराचान्त उपविष्टः समाहितः ।

प्रदद्यात् प्राङ्मुखः पिण्डान् दह्मौ सव्येन वाग्यतः ॥

पिण्डप्रदानञ्चात्र वैकल्पिकम् ।

तथा च विष्णुपुराणे ।

दध्यक्षतैः सवदरैः प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा ।

देवतीर्थेन वै पिण्डान् दद्यात्कामेन वै नृप ॥

‘कामेन’ इच्छया । इच्छाभावे तु न दद्यात् ।

पिण्डदानकरणाकरणयोर्व्यवस्थोक्ता भविष्यपुराणे ।

पिण्डनिर्वपणं कुर्यान्नैव कुर्यान्नराधिप ।

दृष्टिआह्ने महाबाहो कुलधर्ममवेक्ष्य वै ॥

अनेन येषां कुले दृष्टपरम्परया दृष्टिआह्ने पिण्डदानमनुष्ठायते
तैः कर्त्तव्यं । येषां तु कुले नानुष्ठायते तैर्न कर्त्तव्यमिति व्यङ्ग्या
दर्शिता । इत्यथ व्यवस्था निरग्निकानामेव च । साग्निकैस्तु सर्वदा
कर्त्तव्यमेवेत्युक्तमाद्ये ब्रह्मपुराणे ।

योऽग्नौ तु विद्यमानेषु दृष्टौ पिण्डान् निर्वपेत् ।

पतन्ति पितरस्तस्य नरके स तु पच्यते ॥

अथ पिण्डदानाय प्रदेशविशेषमाह दृष्टज्ञातातपः ।

प्रदद्यात्प्राङ्मुखः पिण्डान् दृष्टौ नाम्ना स वाह्यतः ।

‘सः’ आङ्गुर्क्षा, ‘वाह्यतः’ भोजनशालाया वहिः, न तृच्छिष्ट-
समीप इत्यर्थः ।

आह प्रचेताः ।

प्राङ्मुखो देवतीर्थेन प्राक्कुलेषु कुशेषु च ।

पितृपिण्डांस्तु कुर्वीत पिण्डपाचमधोमुखम् ॥

‘प्राक्कुलाः’ प्रागद्याः ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे पिण्डभुमेर्गोमयेनोपलेपनमुक्तं ।

आश्वयेषु पिण्डदानं गोमयोपलिप्तेषु प्रागद्यान् कुशानास्तीर्थेति ।
चतुर्विंशतिमते ।

द्वौ द्वौ चाभ्युदये पिण्डावेकैकस्मै विनिविपेत् ।

एकं नाम्नापरं तूष्णीं दद्यात् पिण्डान् पृथक् पृथक् ॥

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

प्राङ्मुखांस्तथ दर्भांस्तु दद्यात्चौरावनेजनं ।

नान्दीमुखानां कुर्वीत प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियां ।

प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चित्प्राजायते ॥

आह कात्यायनः ।

प्रागगेषु च दर्भेषु आद्यमामन्तर पूर्ववत् ।

अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनित्येति निस्तिलाः ॥

द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशायदेशयोः ।

‘आमन्त्र्य’ गोत्र-सम्बन्ध-नामभिः सम्बोध्य, तथा ‘द्वितीयं’
पितामहञ्च, ‘तृतीयं’ प्रपितामहं ।

मातामहप्रभृतौस्तु एतेषामेव वाग्यतः ।

सर्वस्मादन्नमुद्धृत्य व्यञ्जनैरुपमिष्य च ॥

संयोज्य यव-कर्कन्धु-दधिभिः प्राङ्मुखस्ततः ।

अवनेजनवत्पिण्डान् दद्याद्विलप्रमाणकान् ॥

तत्पाचलालनेनाथ पुनरप्यवने जपेत् ।

उत्तरोत्तरदानेन पिण्डानामुत्तरोत्तरः ॥

भवेदधश्च करणादधरः आहुकर्मसु ।

तस्माच्छ्राद्धेषु सर्वेषु वृद्धिमत्स्वितरेषु च ॥

मूल-मध्यायदेशेषु ईषत्सकांश्च निर्वपेत् ।

गन्धादीन्निचिपेत्तुष्णीं ततश्चाचामयेद्विजान् ॥

अन्यत्राप्येष एव स्वाद्यवादिरहितोविधिः ।

अथ पिण्डदानं चाधिकृत्योक्तमाद्ये ब्रह्मपुराणे ।

अर्घ्यं पुष्पञ्च धूपञ्च प्रशस्तमनुलेपनम् ।

वासः साध्वहृतं शुद्धं देयं च सदृशं समं ॥

द्राक्षामलकमूलानि यवांश्चाथ निवेदयेत् ।

तान्येव दक्षिणार्थं तु दद्याद्विप्रेषु सर्वदा ॥

अद्याक्ष्योदकस्थाने दत्त्वा क्षीर-यवादिकम् ।

नान्दीमुखेभ्यश्चाक्ष्यमिदमस्त्विति संजपेत् ॥

अलव्योदकदानञ्च अर्घ्यदानवदियते ।
 षष्ठ्यैव नित्यं तत्कुर्यान्न चतुर्थ्या कदाचन ॥
 प्रपितामहसंज्ञाश्च नान्दीमुख्यश्च मातरः ।
 मातामहः पितामहः प्रपितामह एव हि ॥
 मातामहेभ्यश्च तथा नान्दीवत्तोभ्य एव च ।
 प्रमातामहसंज्ञेभ्यो भवद्भिश्च स्वधोच्यतां ।
 अमुं स्वधेति ते तच्च जल्पन्ति प्रहसन्ति च ॥

बौधायनसूत्रे ।

तेषु भुक्तवत्सु स्वधायै स्थाने मधु-मनिये मधु जनिष्य इत्ये-
 तच्चजुर्जपित्वा नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यपोनिनयति स्वधैवै-
 षोक्तिर्भवति ।

आह शातातपः ।

नान्दीमुखाम्बु पितरस्तृण्यन्तामिति वाचयेत् ।

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तामिति दाताब्रवौदिमान् ।

प्रीता भवन्तु ते तच्च वदन्ति मधुराचरं ॥

ब्रह्मपुराणे ।

नान्दीमुखाम्बु पितरः प्रीयन्तामिति वाचयेत् ।

चतुर्विंशतिमते ।

प्रीयन्तामिति च ब्रूयात् पिण्डान् स्वाहेति निक्षिपेत् ।

आयन्नायनग्रन्थपरिशिष्टे ।

नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति विमृजेदिति ।

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

चमूषु वाजिनमिति पठंस्ताश्च विमर्जयेत् ।

अथ नान्दीमुखीभ्यश्च मातृभ्यः आद्रमुत्तमम् ।

अनेन विधिना कार्यं सौमनोन्नयनादिषु ॥

आह कात्यायनः ।

अयागभूमिमामिच्छेत् सुसुपोचितमस्त्विति ।

शिवा आपः सन्त्विति च युग्मान् यवोदकेन च ॥

सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमतः परम्^(१) ।

अन्नतश्चारिष्ट्यास्त्वित्यन्नतान् प्रतिपादयेत् ।

अन्नयश्च ततः कुर्यादैवपूर्वं विधानतः ॥

अथ दातार इत्यादिप्रार्थनाश्लोकान् पूर्वं प्रयोज्य श्लोकान्तरमुक्तं
भविष्यत्पुराणे ।

माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ।

एता भवन्तु मे प्रीताः प्रयच्छन्तु च मङ्गलम् ॥

अनन्तरं कर्त्तव्यमाह कात्यायनः ।

प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्वास्त्रेव दिजोत्तमैः ।

पवित्रान्निर्हितान् पिण्डान् सिद्धेदुत्तानपाचकम् ॥

युग्मानेव स्तुतिवाच्यमङ्गुष्ठग्रहणं सदा ।

कृत्वा धुर्यस्य विप्रस्य प्रणम्यानुब्रजेत्ततः ॥

‘धुर्यः’ पङ्क्तिमूर्धन्यः ।

चतुर्विंशतिमते ।

शेषमन्नमनुज्ञाप्य वैश्वदेवक्रियां ततः ।

आहुतिं आहुशेषेण वैश्वदेवं समाचरेत् ॥

वैश्वदेवग्रहणमन्नसाध्यानां देव-पितृ-मानुष-भौतिककर्मणामु-
पलक्षणार्थं । अत्र प्रागुक्तविशेषातिरिक्तं धर्मजातं पार्वणवत् कर्त्तव्यम् ।
तथाच विष्णुधर्माक्षरे ।

वृद्धौ समर्चयेद्विद्वान् नित्यं नान्दीमुखान् पितॄन् ।

सम्पादितो विशेषस्तु शेषं पार्वणवद्भवेत् ॥

‘विशेषः’ पितॄणां नान्दीमुखसंज्ञकत्वमित्येषः । उपलक्षणं चैतत्
प्रागुक्तानां वैशेषिकाणां सर्वेषां धर्माणां ।

पद्मपुराणे ।

एवं शूद्रोऽपि सामान्यं वृद्धिश्चाहुन्तु सर्वदा ।

नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्याद्दानादि वै बुधः ॥

अत्र कात्यायनोक्ता प्रयोगपद्धतिः ।

आभ्युदयिके प्रदक्षिणमुपचारः, पितृमन्त्रवर्जं जपः, अजवोदर्भाः,
यवैस्त्रिलार्थाः, सम्यन्नमिति तृप्तिप्रश्नः, सुसम्यन्नमितीतरे ब्रूयुः, दधि-
वदराक्षतमिश्राः पिण्डाः, नान्दीमुखान् पितॄन् वाचयिष्य इति पृच्छ-
ति, नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहा मातामहाश्च प्रीय-
न्तामिति न खधां प्रयुञ्जीत, युग्मानाशयेदिति ।

अस्यार्थः । ‘आभ्युदयिके’ पुत्तजन्म-विवाहादिरूपाभ्युदयनिमित्तके
आहुते । प्रदक्षिणग्रहणेन यज्ञोपवीतित्व-प्रागुदङ्मुखत्व-प्रागुदक्स्थित्वं
चोपलक्षितं । ‘उपचारः’ अनुष्ठानं । ‘पितृमन्त्रवर्जं जपः’ स चायमश्रु-
पितृमन्त्रजपः प्रतिषिध्यते, “आयन्तु न इत्यादि पितृशब्दवन्मन्त्रवर्जं ।

‘सृजवो दर्भाः’ न तु दिगुणमुग्धाः । ‘तिलार्थः’ तिलकार्यं यवैरेव कर्तव्यम् । अत्र तिलोमीत्यादिमन्त्रोपयोगोमीत्येवं प्रयोज्य इति कर्कः ।

दध्नाः स्वेत्यस्य स्थाने सम्भवमिति प्रश्नः कार्यः । ब्राह्मणैश्च सुसम्भवमित्युत्तरं प्रदेयं । पितृनावाहयिष्य इत्यस्य स्थाने नान्दीमुखान् पितृनावाहयिष्य इति प्रयोगः । एवं यत्र यत्र पितृपद-प्रयोगः तत्र तत्र नान्दीमुखपदं पूर्वम्प्रयोज्यमिति ज्ञेयं । स्वधावाचनस्थाने च नान्दीमुखान् पितृन् स्वाहा वाचयिष्य इति पृच्छति । वाचयतामिति ब्राह्मणैरनुज्ञातो नान्दीमुखेभ्यः स्वाहोच्यतामिति प्रेष्यति अस्तु स्वाहेति ब्राह्मणैरनुज्ञातः “ऊर्जमित्यादि मन्त्रे स्वाहा स्वेत्युहं विधाय भूमावास्तृतासु दूर्वासु जलं निषिञ्चेत् । अत्र युग्मान् ब्राह्मणान् भोजयेदिति ।

गोभिलोक्ता प्रयोगपद्धतिः ।

आभुदयिके आह्ने युग्मा ब्राह्मणाः प्रदक्षिणमुपचारः सृजवोदर्भा यवैस्त्रिलार्था दधि-वदराक्षतमिश्राः पिण्डा नान्दीमुखाः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यः स्वाहोच्यतामिति स्वधावाचनस्थानेन स्वाहां प्रयुञ्जीत ।

बौधायनोक्ता प्रयोगपद्धतिः ।

अद्यातो नान्दीमुखमादित एव द्वौ विप्रौ निमन्त्रापरांश्च पिचर्यान्तय श्शश्रुकर्माभ्यञ्जनस्नानैर्यथोपपादं समूज्याग्निमुपसमाधाय सम्प्रिस्तीर्याज्यं विलापोत्पूय दध्ना संविपूय सुवं संमृज्य दैवे द्वौ विप्रावुपवेश्मालङ्कृत्यानुदिग्य द्विपवित्रमेव यवोदकं निधाय पुष्पफलाक्ष-

तमिश्रं भोजनस्थानेष्वामनेषु यवान् मिकताः सम्प्रकीर्य पिवथानु-
पवेश्य तेषु मपवित्रेषु नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यनेन मन्त्रेण
पाचान्तरेणोपयुज्य यवोदकं द्विरयालङ्कृत्यैवमेव दत्त्वाग्नौकरण-
मनुस्याप्यालङ्कृत्य पृषदाज्यान् सुवेणोपहत्य नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः
स्वाहेत्येतावदग्नौ कृत्वा नमुपसौर्णाभिघारितत्वाचेष्टुद्धृत्य पृषदाज्येन
संसृज्य दक्षिणेनाग्निं दर्भेषु सादयित्वा दर्भैः प्रच्छाद्य नान्दीमुखानां
इति मन्त्रमूहयित्वा विप्रेभ्यो द्विरुपसौर्ण्याभीष्टस्यान्नस्य दिर्दिरवदाय
दिर्दिरभिघार्थं यथावद्भोजयेत् । पितृसामान्यवाचीनि स्वधायुकानि
ब्राह्मणान्यभिधाय भुक्तवत्स्वाचान्तेषु दध्मोदनं सम्प्रकीर्य संचालनेन
दिर्दिः परिषिच्य पूर्ववद्यवोदकं दत्त्वा दक्षिणाः प्रदाय नान्दीमुखाः
पितरः प्रीयन्तामिति वाचयित्वाभिवाद्य स्वधास्थाने दक्षिणं जानु
निधाय मथ्यमुद्धृत्य दूधादेव भरति जपित्वान्तोऽनुवाकस्य नान्दी-
मुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यपोनिनीय समुत्थाप्य प्रसाद्य प्रदक्षिणी-
कृत्य शेषमनुज्ञाय दैवतञ्च विसृज्य प्रदक्षिणेनाग्निं प्राग्येषु दर्भेषु
नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्योदद्यान् नान्दीमुखेभ्यः स्वाहेति संचालनेन प्रद-
क्षिणं परिषिञ्चत्यूर्जं वहन्तौरिति इहापि जायाद्यर्थेन कालहोमान्
पृषदाज्येन पूर्ववद्भोमं सकृदित्यं त्यक्तमेतत् ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-
पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे
श्राद्धकल्पे वृद्धिश्राद्धप्रयोगः नाम सप्तदशोऽध्यायः ।

अथ अष्टादशोऽध्यायः ।

अथ नित्यश्राद्धप्रयोगः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

कुर्यादहरहः कार्यमन्वाद्येनोदकेन वा ।

तस्यार्थं वै पित्रेणां आत्मनः श्रेय इच्छता ॥

एतच्च पञ्चयज्ञान्तर्गत-पितृयज्ञात्मकं श्राद्धं । अतएव पञ्चयज्ञान्
प्रकृत्योक्तं नारायणेन ।

पितृभ्योऽनन्तरं दानं सत्पात्रेषु विशेषतः ।

कृतापसव्यं तन्वीत ध्यायन् पितृपितामहान् ॥

‘तन्वीत’ कुर्वीतेत्यर्थः ।

कात्यायनः ।

एकमप्याग्नयेदिप्रं पितृयज्ञार्थमिदुद्ये ।

विष्णुपुराणे ।

पित्र्यर्थं चापरं विप्रमेकमप्याग्नयेनृप ।

तद्देशं विदिताचारसंभृतं पाञ्चयज्ञिके ॥

एकमित्यनेन सति सम्भवे विषमसंख्यकाननेकान् भोजयेदिति
सूचितं ।

कूर्मपुराणे ।

एकन्तु भोजयेदिप्रं पितृनुद्दिश्य सत्तम ।

नित्यश्राद्धं तदुद्दिश्य पितृयज्ञोत्तमप्रदः ॥

आह मतुः ।

दद्यादहरहः श्राद्धमन्त्राद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यस्तृप्तिमाहरन् ॥

कुर्यादहरहः श्राद्धमन्त्राद्येनोदकेन वा ।

पितृनुद्दिश्य विप्रांस्तु भोजयेद्विप्रमेव वा ॥

एकस्यापि विप्रस्य सन्निहितस्याल्लाभे भोजनपर्याप्तान्नासम्भवविषये
च कात्यायनेनोक्तम् ।

अद्वैतं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापिवा ।

अणुद्धृत्य यथाशक्त्या किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्य इदमित्युक्ता स्वधाकारमुदाहरेत् ॥

एतच्चान्नं ब्राह्मणस्थानं गत्वा तस्मै दद्यात् । यत्र पात्रं ततो गति-
रिति वचनात् ।

कूर्मपुराणेऽपि ।

उद्धृत्य वा यथाशक्ति किञ्चिदन्नं समाहितः ।

वेदतत्त्वार्थविदुषे द्विजायैवोपपादयेत् ॥

सर्वथा द्विजालाभे तु तस्यान्नस्य पार्वणानुकल्प-प्रकरण-प्रतिपा-
दिताः प्रतिपत्तिविशेषाः कर्त्तव्याः । एतच्च षड्दैवक्यं श्राद्धकर्त्तव्यं ।
तथाच भविष्योत्तरे ।

नित्यश्राद्धेऽर्घ्य-गन्धार्घ्यैर्द्विजानभ्यर्घ्यं शक्तिः ।

सर्वान् पितृगणान् सम्यक् सदैवोद्दिश्य भोजयेत् ॥

अत्र यावन्तः पार्वणे पितरः समुद्दिश्यन्ते तावतां सर्वशब्देन यक्ष-
णात् सपत्नीका पित्रादयो मातामहादयश्चेत्येते षडिति लभ्यन्ते ।

अत्र यदेषां अर्घ्यदानमुक्तं तद्वाङ्मणमत्काररूपमेव न तु श्राद्धदेव-
तोपचाररूपमिति दर्शयिष्यमाण-निषेध-वचनानुरोधादवगन्तव्यं ।

नित्यश्राद्धं प्रकृत्याह व्यासः ।

एकमप्याशयेद्विप्रं षष्ठामप्यन्वहं गृही ।

षष्ठां पित्रादीनां स्थाने ।

यत्तु “एकमप्याशयेद्विप्रं चोनुदिश्व पितृंस्तथा” इति मत्स्यपुरा-
णवचनं तत्रापि चिर्यहणं षष्ठामुपलक्षणाये । “पितरोऽथ च पूज्यन्त”
इत्यादि धौम्यवचनात् ।

एतच्च पार्वणवदेव कर्त्तव्यं । अत एव पार्वणमभिधायाह ।

देवलः ।

अनेन विधिना श्राद्धं कुर्यात् संवत्सरं सकृत्^(१) ।

दिश्यतुर्वा यथाश्राद्धं मासे मासे दिने दिने ॥

अनेन पार्वणविधिना दिने दिने तावत् श्राद्धकृत्तव्यं प्रतिदिन-
मनुष्ठानाशक्तौ तु मासे मासे, तत्राप्यशक्तौ संवत्सरमध्ये मासचये
मासषट्के वा संवत्सरे वा कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

अत्र केषाञ्चित्पार्वणधर्माणामपवाद उच्यते ।

तत्राह मनुः ।

एकमप्याशयेद्विप्रं पित्र्यं पाह्यजिने ।

नचैवात्राशयेत्कश्चिद्देवदेवं प्रतिदिजम् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

नित्यश्राद्धं तु यन्नाम दैवहीनं तदुच्यते ।

तत्तु षाड्वर्षिकं जेयं दक्षिणापिण्डवर्जितम् ॥
मत्स्यपुराणे ।

नित्यन्तावत् प्रवक्ष्यामि अर्थावाहनवर्जितम् ।
अदैवं तद्विजानीयात् पार्वणं पर्वसु स्रुतम् ॥
आह हारीतः ।

नित्यश्राद्धमदैवं स्यादर्घ्यपिण्डादिवर्जितम् ।
प्रचेताः ।

नामन्त्रणं न होमश्च नाङ्गानं न विमर्जनं ।
न पिण्डदानं न सुराश्रित्ये कुर्याद्विजोक्तमः ॥
भविष्योत्तरे ।

आवाहन-स्रधाकार-पिण्डाग्नौकरणादिकम् ।
ब्रह्मचर्यादिनियमो विशेषेदेवास्त्यैव च ।
नित्यश्राद्धे त्यजेदेतान् भोज्यमन्नं प्रकल्पयेत् ॥
भोज्यमन्नं नाम यत् स्वयं यजमानो भुङ्क्ते ।
अत एव ब्रह्माण्डपुराणे ।

यदन्नः पुरुषस्य स्वात्तदन्नास्तस्य देवताः ।
नित्यश्राद्धे ततोदद्यात् भुङ्क्ते यत् स्वयमेव हि ॥
अनेन च तैलादेरप्यनुज्ञा कृता, भवति उत्तमान्नसद्भावे तु
हीनं न दद्यात् ।
तदाह देवलः ।

अधृतं भोजयन् विप्रं स्वे गृहे सति सर्पिषि ।
परच निरयं घोरं गृहस्थः प्रतिपद्यते ॥

मृष्टमर्घं स्वयं भुङ्क्ता पश्चात्कदशनं लघु ।

ब्राह्मणं भोजयन् विप्रो निरये चिरमावसेत् ॥

प्रचेताः ।

नावाचनाग्नौकरणं न पिण्डा न विमर्जनम् ।

अनुब्रह्म दक्षिणाश्च चिभ्यश्चातिथिकल्पनम् ॥

“न विमर्जनमित्यत्र “वाजे वाज इत्यादि विशिष्टस्य विमर्जनस्य निषेधः क्रियते न तु विमर्जनमात्रस्य दर्शयिष्यमाणवचनानुरोधात् । ‘अनुब्रह्म’ प्रतिब्राह्मणं, दक्षिणाश्च दद्यादिति शेषः । चिभ्यः आहुतौयेभ्यो-द्विजेभ्योधिकस्य तत्कालसमागतस्य द्विजस्यातिथित्वं कल्पनीयमित्यर्थः । एतच्च निषिद्धेतराणां पार्वणधर्माणामनुष्ठेयत्वसूचनार्थं विज्ञेयं ।

अत एव धर्मान्तराणि स एवाह ।

उपवेश्यासनं दत्त्वा मयूज्य कुसुमादिभिः ।

निर्दिश्य भोजयित्वा तु किञ्चिद्दत्त्वा विमर्जयेत् ॥

भविष्योत्तरे विमर्जने विशेषो दर्शितः ।

प्रदद्यादक्षिणां शक्र्या नमस्कारैर्विमर्जयेत् ।

अत्र पूर्वप्रदर्शित-दक्षिणा-दाननिषेधक-ब्रह्माण्डपुराणवचनसामर्थ्यादक्षिणा कृताकृतेति गम्यते ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-

पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-

खण्डे आहुकल्पे मुख्यकल्पानुक्तिकनित्यआहु-

प्रयोगो नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥०॥

अथ जनविंशोऽध्यायः ।

अथ तीर्थश्राद्धप्रयोगः ।

अथ तावद्ब्राह्मणानुज्ञानमुक्तं प्रभासखण्डे ।

तीर्थे विप्रवचोवाह्यं स्नान-श्राद्धार्चनादिषु ।

मत्स्यपुराणे ।

स्नात्वा नदीषु सर्वासु पितृन् देवांस्य तर्पयेत् ।

तत्र तत्र यथावित्तं कुर्याच्छ्राद्धादिकं तथा ॥

अकालेऽप्यथवा काले तीर्थश्राद्धं तथा नरैः ।

प्राप्तेरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् ॥

‘नदीष्विति तीर्थमात्रोपलक्षणं । ‘श्राद्धादिकं’ श्राद्ध-दान-जपा-
दिकं विशिष्टं कर्म । ‘यथावित्तमित्यनेन सत्यां शक्तौ विशिष्टयान्नादि-
सम्भवा तदभावे यथामग्नयेति प्रतिपाद्यते । ‘काले’ अमावा-
स्याष्टकाषष्ठान्यादिरूपविशिष्टे काले । ‘अकाले’ अविशिष्टे निषिद्धे-
तरस्मिन् शुक्लप्रतिपदादिरूपे वा, न पुनर्निषिद्धेऽपि रात्र्यादौ ।
प्रभासखण्डे ।

श्राद्धं सपिण्डकं कुर्यात् स्वतन्त्रोक्तविधानतः ।

आमन्त्र्य ब्राह्मणांस्तत्र शास्त्रज्ञान् दोषवर्जितान् ॥

‘अथ सपिण्डकमित्यनेन कालनिषेधनिमित्तविशेषनिबन्धनपि-
ण्डविशेषनादरणीयत्वमुक्तं । स्वतन्त्राणि’ स्वकीयानि गृह्यादीनि ।

‘आमन्व्य’ सत्यवकाशे पूर्वेषुर्निमन्व्य, अमति तु तस्मिन् तदानी-
मेवाह्वयेति वेदितव्यं । ‘शास्त्रज्ञानित्येतद्यथोक्तसर्वगुणोपलक्षणं ।
दोषाश्च कुनखि-कुष्ठिलादयः पूर्वमेव प्रपञ्चिताः ।

प्रभासखण्डे ।

आमन्व्य पूर्वदिवसे निरीहा अपि ये दिजाः ।

अलोलुपा व्याधिहीना न तु ये शामयाजिनः ॥

एवम्विधानां ब्राह्मणानां तत्तीर्थनिवासिनामेव लाभे मतीदं
वेदितव्यं । अलाभे तन्ये एवम्विधा अपि प्रथमं तत्तीर्थनिवासिन
एव शास्त्रास्ततोऽन्ये ।

तथाच प्रभासखण्डे ।

यात्रागतैर्नरैर्देवि तत्र सेवनिवासिनः ।

ब्राह्मणाः प्रथमं पूज्याः देवे पित्र्ये च कर्मणि ॥

येषु तीर्थेषु ये विप्रा ये देवा यास्तु मातृकाः ।

तेषु ताव्नावमन्येत यदीच्छेज्जीवितश्चिरम् ॥

पद्मपुराणे ।

तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव परीक्षेत कथञ्चन ।

अन्नार्थिनमनुप्राप्तं भोजयेन्मनुशासनात् ॥

प्रभासखण्डे ।

वानप्रस्थो ब्रह्मचारौ पथिकस्तौथसेवकः ।

अतिथिर्वैश्वदेवान्ते सम्यग्भ्याः आद्रकर्मणि ॥

तीर्थमधिकृत्य पद्मपुराणे ।

आद्रं तत्र तु कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् ।

श-ध्वाङ्ग-रुप्र-काकाद्या प्रन्ति दृष्ट्वा न तत्क्रियाः ॥

‘क्रियाः’ आहुपिण्डदानादिरूपाः, ‘आदयः’ सर्वेष्वप्रशस्ताः, ‘न प्रन्ति’ न दूषयन्ति ।

अर्थमावाहनं चैव दिजाङ्गुष्ठनिवेशनम् ।

विकिरं दन्निप्रश्नश्च तीर्थश्राद्धेऽपि वर्जयेत् ॥

अत्र च श्राद्धे क्रियमाणे ब्राह्मणानां पुरतः पिण्डदानकर्त्तव्य-
तोक्ता प्रभासखण्डे ।

तेषां पुरः प्रकर्त्तव्यं पिण्डदानं विधानतः ।

तथा च ब्रह्मवैवर्त्ते ।

स्नात्वा तीर्थं महात्मानः पितॄणां पिण्डपातनम् ।

ये कुर्वन्ति पितॄन् सर्वान् निरयादुद्धरन्ति ते ॥

चमत्कारखण्डे ।

पिण्डदानं तथा श्मशं पितॄणाञ्चातिवक्ष्यते ।

पितरोहि निरौचन्ते गोचजं खसुपागतम् ॥

आश्रया परया युक्तास्तामाशां तेषु पूरयेत् ।

विलम्बो नैव कर्त्तव्यो नैव क्षिप्रं समाचरेत् ॥

पद्मपुराणे ।

पिण्डप्रकृतिद्रव्याण्युक्तानि ।

सक्तुभिः पिण्डदानं स्यात् सयवैः पायसेन वा ।

कर्त्तव्यमृषिभिर्दिष्टं पिण्याक्तेनैव देन वा ।

पिण्याकेन तिलानां वा भक्तिमद्भिर्नरैः सदा ॥

‘देवदेन’ इन्द्रदीपलनिष्पन्नेन पिण्याकेन ।

गोप्रचाराख्यं तीर्थविशेषं प्रकृत्य प्रभासखण्डे ।

पिण्डं दद्यात्स्वपिचादेरात्मनोऽपि स्वयं नरः ।

पिण्याकेनैद्गुदेनापि तेनाशोच्या वरानने ॥

एवं कृत्वा ततस्तत्र दमं मन्त्रमुदीरयेत् ।

कथवाङ्मनः सोमो यमस्यैवार्थमा तथा ॥

अग्निध्यात्ता वर्हिषदः सोमपाः पितृदेवताः ।

आगच्छन्तु महाभागा युष्माभीरचितास्विह ॥

महीपाः पितरो ये च कुले जाताः सनाभयः ।

तेषां पिण्डप्रदाताहमागतोऽस्मि पितामहाः ॥

एवमुक्त्वा महादेवि अथ मन्त्रमुदीरयेत् ।

पिता पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ॥

माता मातामही चैव तथैव प्रपितामही ।

मातामहः प्रमाता च तथा दृष्टुप्रमातृकः ॥

तेषां पिण्डोमया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठतां ।

ऋणमोभानवे भर्त्से सोम-भौमस्वरूपिणे ॥

जीव-भार्गव-सौम्यार-राज-केतुस्वरूपिणे ।

एवं नत्वा रचयित्वा तु दमां स्तुतिमथोजपेत् ॥

तत्र गोप्यदसामीप्यं चरुणा शुश्रुतेन च ।

पितृनावाह्य तेभ्यश्च मन्त्रैः पिण्डांश्च निर्वपेत् ॥

अस्मत्कुले मृता ये च गतिर्धेषां न विद्यते ।

आवाहयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे तिलोदकैः ॥

पितृवो मृता ये च मातृवंग्रे तथैव च ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 बन्धुवर्गाश्च ये केचिन्नाम-गोत्रविवर्जिताः ।
 स्वगोत्रे परगोत्रे वा तेषां पिण्डः प्रकल्पितः ॥
 उद्धन्वन्मृता ये च विष-शस्त्रहताश्च ये ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 अग्निदग्धाश्च ये केचिन्नाग्निदग्धास्तथापरे ।
 विद्युच्चौरहता ये च तस्य पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 रौरवे चान्धतामिश्रे कालसूत्रे च ये गताः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 अमिषत्रवने घोरे कुम्भीपाके च ये गताः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 पशुयोनिगता ये च पक्षि-कौट-सरौसृपाः ।
 अथवा वृक्षयोनिस्वास्तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 अमह्ययातनासंस्था ये नीता यमशासकैः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 जात्यन्तरसहस्राणि भ्रमन्ते स्वेन कर्मणा ।
 मानुष्यं दुर्लभं येषां तेषां पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 ये बान्धवाऽबान्धवा वा येऽन्यजनानि बान्धवाः ।
 ते सर्वे हस्तिमायान्तु पिण्डेनानेन सर्वदा ॥
 ये केचित् प्रेतरूपेण वर्तन्ते पितरो मम ।

ते सर्वे दक्षिमाद्यान्तु पिण्डेनानेन सर्वदा ॥
 दिव्यान्तरिक्ष-भूमिष्ठाः पितरो बान्धवादयः ।
 मृता अमंज्जता ये च तेषां पिण्डस्तु मुक्तये ॥
 पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे तथैव च ।
 गुरु-असुर-वन्धूनां ये चान्ये बान्धवा मृताः ॥
 ये मे कुले सुप्तपिण्डाः पुत्र-दारविवर्जिताः ।
 क्रियालोपगता ये च जात्यन्वा पद्मवस्त्रया ॥
 विरूपा आमर्गभास्य ज्ञाताज्ञाता कुले मम ।
 तेषां पिण्डोमया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठतां ॥
 प्रेतत्वात् पितरो मुक्ता भवन्तु मम शाश्वतं ।
 यत्किञ्चिन्मधुसंमिश्रं गोक्षीर-घृत-पायसं ॥
 दत्तमक्षयमित्याहुस्तस्मिन् तीर्थे तु गोप्यदे ।
 एवं न्यंकुसतीमध्ये गोप्यदे तीर्थे उत्तमे ॥
 दत्त्वा पिण्डांश्च विधिवत्पुनर्मन्त्रमिमं पठेत् ।
 साक्षिणः सन्तु मे देवा ब्रह्माद्या ऋषिपुङ्गवाः ॥
 मयेदं तीर्थमासाद्य पितॄणां निष्कृतिः कृता ।
 आगतोऽस्मि इदं तीर्थं पितृकार्यं सुरोत्तमाः ॥
 भवन्तः साक्षिणः सर्वे मुक्तश्चाहं ऋणत्रयात् ।
 एवं प्रदक्षिणं कृत्वा गोप्यदं तीर्थमुत्तमम् ॥
 विप्रेभ्यो दक्षिणां दत्त्वा नद्यां पिण्डान् विमर्जयेत् ।
 गोदानं तत्र देयन्तु तदल्लणाजिनं प्रियम् ॥

आद्रभोक्तृभ्य इति शेषः ।

पद्मपुराणे पुष्करतीर्थे रामकृते श्राद्धे ।

भुक्तवत्सु च विप्रेषु दत्त्वा पिण्डान् यथाक्रमं ।

प्रेषितास्तु यथाशक्त्या दत्त्वा तेषु च दक्षिणां ॥

सर्वतीर्थसाधारणेनोक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

तीर्थश्राद्धे सदा पिण्डान् क्षिपेत्तीर्थे विचक्षणः ।

दक्षिणाभिमुखोभूत्वा पित्र्या दिक् चा प्रकीर्त्तिता ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

उदक्पूर्वं बलिं कुर्यादुदकान्नेऽथ वा पुनः ।

बलिं सुविदितं कुर्यादुच्चादुच्चतरं क्षिपेत् ।

परं शृङ्गाङ्गवामूर्द्धं बलिं पूर्वं समुत्क्षिपेत् ॥

तीर्थश्राद्धप्रशंसा प्रभासखण्डे ।

श्राद्धपिण्डप्रदो लोके विष्णुं नेष्यति त्रै पिहन् ।

एकं यो भोजयेत्तत्र ब्राह्मणं शंसितव्रतम् ॥

गोप्रचारे महातीर्थे कोटिर्भवति भोजिता ।

इति मन्त्रेण प्रोक्तं च श्राद्धविधिस्तत्र ॥

श्राद्धाङ्गप्रशंसापि तत्रैव ।

गन्धदानेन गन्धाक्षः सौभाग्यं पुष्पदानतः ।

धूपदानेन राज्याग्निः दीप्यते दीपदानतः ॥

ध्वजदानात्पापहानिर्वाचाकृत् ब्रह्मलोकभाक् ।

दर्भान्तिला हविष्यान्नं प्रयोगे श्रद्धया कृतं ॥

अगस्त्यं भृङ्गराजस्तु पुष्यं शतदलं शुभं ।

कर्पूरागुरु-शौखण्डं कुङ्कुमं तुलसीदलम् ॥

वित्तप्रमाणपिण्डेषु दीपद्योतितभूमिषु ।
तामूल-फल-नैवेद्यैः तिल-दर्भादकेन च ।
तीर्थे सङ्कल्पितं भूत्यै तदानन्थाय जायते ॥

अथ गयाआढप्रयोगः ।

तत्र महाभारते ।

केश-श्वश्रु-नखादीनां वपनञ्च न शस्यते ।
अतोऽन्यं कार्यं वपनं गयाआढार्थिना सदा ॥
ये भारतेभिन्नं पिढकर्मतत्पराः
सन्धार्य केशानतिभक्तिभाविताः ।
चण्डव्याधे पिढतीर्थमागता-
स्तेषामृणं संव्यसेय्यति ध्रुवम् ॥

वित्तशायं न कुर्वीत गयां प्राप्य सदा नरः ।
वित्तशायं हि कुर्वाणो न तीर्थफलभाग्यवेत् ॥

अथ गयाआढीयब्राह्मणाः ।

वाराहपुराणे ।

यदि पुत्रोगयां गच्छेत् कदाचित्कालपर्ययात् ।
तानेव भोजयेद्विप्रान् ब्रह्मणा ये प्रकल्पिताः ॥
येषां ब्रह्मसमं स्थानं सोमपानं तथैव च ।
ब्रह्मकागतसंस्थाना विप्रा ब्रह्मसमाः सृताः ॥
अमानुषा गयाविप्रा ब्रह्मणा ये प्रकल्पिताः ।
तेषु तुष्टेषु सन्तुष्टाः पिढभिः सह देवताः ॥
पिढरूपान् गया विप्रान् पुजयित्वा समाहितः ।

सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥
 तेषाञ्च हस्ते दत्तं वै गयायां च विशेषतः ।
 तदक्षयं भवेत्तस्य पिण्डाणां नात्र संशयः ॥
 न विचार्यं कुलं शीलं विद्याञ्च तप एव च ।
 पूजितैस्तैस्तु मनुष्या देवाः सपितृगुह्यकाः ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

गयाशीर्षे वसेन्नित्यं स्नानं फलवां समाचरेत् ।
 गयाशीर्षे सदा पिण्डमेतत् स्वर्गेऽपि दुर्लभं ॥
 फल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा देवं दृष्ट्वा गदाधरं ।
 गयाशिरः परिक्रम्य सुच्यते ब्रह्महत्याया ॥

महाभारते ।

ततोनिवर्त्तयेच्छ्राद्धं यथाशक्ति यथाबलम् ।
 कामान् स लभते दिव्यान् स्वर्गदारान्तु तत्सूतम् ॥
 सवर्णां ज्ञातयो मित्रा बान्धवाः सुहृदश्च ये ।
 तेभ्यो भूय गयाभूमौ पिण्डा देया विधानतः ॥
 पुत्रेभ्यो दौहित्रेभ्योऽपि कनिष्ठेभ्योऽपि सर्वशः ।
 ये मृताश्चान्यजन्मानः पिण्डान् तेभ्योऽपि निर्वपेत् ॥
 तेऽपि यान्ति दिवं सर्वे पिण्डे दत्ते इति श्रुतिः ।
 अज्ञातनाम गोचाणां मन्त्र एव प्रकीर्तितः ॥
 पितृवंशसमुत्पन्ना मातृवंशे तथैव च ।
 गुरु-श्वशुर-बन्धूनां ये चान्ये बान्धवा द्विजाः ॥
 ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्र-दारविवर्जिताः ।

विरूपा आमगर्भाश्च ज्ञाताज्ञाताः कुले मम ॥
 क्रियालोपगता ये च ये चान्ये गर्भमंस्थिताः ।
 तेभ्योदत्तो मया पिण्डो ह्यवयवसुपतिष्ठताम् ॥

इति पिण्डदानमन्त्रः ।

अपि तत्र क्षिपेत्पिण्डं निधानौभृतमात्मनः ।
 आत्मनस्तु महाबुद्धे गयां यान्तु तिलैर्विना ॥
 पिण्डनिर्वपणं कार्यं मृतानान्तु तिलैः सह ।
 पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् तथा चान्येपि गोचराः ॥
 सर्वणा ज्ञातयोमित्रा बान्धवाः सुहृदस्तथा ।
 तेपि भूय गयारूपे पिण्डं दद्युर्विधानतः ॥
 पुत्त्रेभ्यो दुहितृभ्योऽपि कनिष्ठेभ्योऽपि सर्वशः ।
 दद्यात् पिण्डं प्रयत्नेन बुद्धिमान् सुममाहितः ॥
 ते दिवं यान्ति सर्वेऽपि पिण्डे दत्त इति श्रुतिः ।
 अतस्तेभ्योपि नियतः पिण्डं दद्यात् समाहितः ॥
 ब्रह्महा च कृतघ्नश्च गोघाती पञ्चपातकी ।
 सर्वं ते निष्कृतिं यान्ति गयायां पिण्डपातनात् ॥
 ब्रह्मघ्नश्च सुरापश्च बाल-दृढ़-गुरुद्रुही ।
 नाशमायाति वै पापं गयायामनुयाति यः ॥
 आत्मजो वायवान्नोऽपि गयाकूपे यदा तदा ।
 यन्नास्मा पातयेत् पिण्डं तं नयेत् ब्रह्मशाश्वतम् ॥
 मकरे वर्त्तमाने तु ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।
 दुर्लभं त्रिषु लोकेषु गयायां पिण्डपातनम् ॥

अत्र पिण्डपातनश्राद्धादिषु यानि प्रशस्तानि स्थानानि उक्तानि
तेषु गयाशिरस्यविष्णुपादपूर्वकेषु पिण्डदानादिकं कर्त्तव्यं ।
भविष्यत्पुराणे ।

अनेनैव विधानेन गत्वा शोत्तरमानसम् ।
आचम्य कुशहस्तान् शिरः शिक्तास्य वारिणा ॥
अध्रुवस्थानमध्ये तु गच्छेत्कनकसंज्ञितम्^(१) ।
तत्राचम्य शिरः शिक्ता ब्रूयादादित्यमौक्ष्य तु ॥
गयायां शिरशेनत्वा^(२) खाला पैतामहं पदम् ।
दृष्ट्वा स्नानं प्रविश्याथ श्राद्धं कुर्याद्यथाविधि ॥
गयाशिरस्येतत्कुर्याच्छ्राद्ध-पिण्डौ चतुर्थके ।
पञ्चमे दिवसे गच्छेद्वटमक्षयमंशकम् ॥
गयावटेपि च खायात् कृत्वा तर्पणमेव च ।
वटवृक्षतले श्राद्धं ततः कुर्याद्विधानतः ॥
तत्राक्षयवटोनाम त्रिषु लोकेषु विद्युतः ।
पितृणां तत्र यदक्षयमक्षयं तद्भवेद्भुवम् ॥
वटमूलं समाश्रित्य शाकेनाप्युदकेन वा ।
एकस्मिन् भोजिते विप्रे कौटिर्भर्वात भोजिता ॥
देहत्यागो निवामस्य गयायान् विधीयते ।
श्राद्धं पिण्डोदके चैव पूर्वं पूर्वं प्रशस्यते ॥
उदीच्यां मुण्डपृष्ठस्य नदी कनकसंज्ञिता ।

(१) करकसंज्ञितमिति ख० ।

(२) मध्ये इति ग० ।

तत्र स्नात्वा प्रकुर्वीत आङ्गं पिण्डममन्वितम् ॥
 तावच्च कृतकृत्यः स्यान्मुच्यते स ऋणैस्त्रिभिः ।
 सुषुप्तायां पुष्करिण्यां आङ्गमचथ्यमुच्यते ॥
 मानसे सरसि स्नात्वा आङ्गं कृत्वा ततोव्रजेत् ।
 तीरे देवगृहन्तत्र पिण्डमाचादिकं जपेत् ॥
 उत्तरे मानसे आङ्गं ततः कुर्याद्यथाविधि ।
 कामान् स लभते दिव्यान् मोक्षोपायञ्च विन्दति ॥
 यत् फलं सन्निहत्यायां राज्ञ्यग्रे दिवाकरे ।
 फलं तदखिलं प्रोक्तं गयायान्मुदिने दिने ॥
 श्वभ्युभ्योऽथ बभ्रुभ्यः कन्या-बालेभ्य एव च ।
 यन्नाम्ना पातयेत् पिण्डं गयायां ब्रह्म तन्नयेत् ॥
 गयाआङ्गं मृतानान्मुपूणे तच्चे प्रशस्यते ।
 जीवतामपि वै दद्यात् पिण्डानात्मन एव च ॥
 नाम-गोत्रेषु तान् पिण्डान् दद्याच्छाङ्गे तिलैर्विना ।
 जीवतां मृतकानां वा तिलाः आङ्गे न गर्हिताः ॥
 यमुदिश्य गयायाञ्च वृषं नीलं समुत्सृजेत् ।
 स मोक्षमश्नुते प्रीत उत्सृष्टोपि तथैव च ॥
 लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः ।
 श्वेतः खुर-विषाणाभ्यां स नीलो वष उच्यते ॥
 बलिष्ठं रूपसम्पन्नं दृढं सर्वाङ्गसुन्दरम् ।
 दर्शनार्थं वृषं सम्यक् नीलं वाय समुत्सृजेत् ॥
 यादृशं तादृशं वापि गयायां वृषमुत्सृजेत् ।

अद्यथ लभते लोकं सुखञ्चाप्नोत्यनुत्तमम् ॥
 शूलेन निर्दहेत्यर्थं वामे चक्रेण निर्दहेत् ।
 अङ्कितं स्थापयेत्पश्चात् स्नानं विधिवदुत्सृजेत् ॥
 इत्युक्तं यो गयाश्राद्धं कुर्याच्छ्रद्धयनुसारतः ।
 अतिक्रम्य स दुर्गाणि परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

द्वारवतीमधिकृत्य स्कन्दपुराणे ।

स्नानं कृत्वा ततोदेवान् पितॄन् मन्तर्पयेन्नर ।
 श्राद्धं कुर्यात् विधानेन श्रद्धया परया युतः ।
 पञ्चरत्नं ततोदेयं सप्तधान्यं दिजातये ॥

तथा ।

तर्पयेत् पितॄदेवांश्च मनुष्यांश्च यथाक्रमं ।
 ततः श्राद्धं प्रकुर्वीत पितॄणां श्रद्धयान्वितः ॥
 दद्याच्च दक्षिणान्तरं वित्तगायं विवर्जयेत् ।
 विशेषतः प्रदेयानि फलानि रमयन्ति च ॥
 देवौ श्यामाक-नीवारौ विद्रुमं अजिनानि च ।
 सप्तधान्यं शालयश्च सक्तवश्च गुडैर्युताः ॥
 गन्ध-माख्यानि ताम्बूलं वस्त्राणि च तथा पथः ।
 सफलं जगन्मर्त्येषु जीवितञ्च सुजीवितम् ॥

विरजमधिकृत्य वाराहपुराणे ।

तत्र स्नानञ्च दानञ्च सर्वं कोटिगुणं भवेत् ।
 अमासे अदिने तत्र पितॄणां पिण्डपातनात् ।
 निरयादुद्धरन्त्येव कुलकोटिं न संशयः ॥

आदित्यपुराणे ।

प्रत्यागतस्याथ गृहं पुनस्तु
देवान् पिबन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च ।
एवं कुर्वन्त्यस्य तीर्थआहुदुक्तं
फलन्तु स्यान्नाच सन्देहकोऽस्ति ॥

इति तीर्थआहुप्रयोगः ।

अथेष्टापौर्णिककर्मशुद्ध्यर्थ-गोष्ठ्यद्वैविकयाचार्य-पौष्टिककाम्य-
आहुतानां प्रयोगः ।

तत्र भविष्योत्तरे ।

दद्यात्पूर्णादिके आहुं दृष्ट्वा आहुवदाचरेत् ।

पारस्करः ।

निषेककाले सोमे च मीमन्तोन्नयने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवने आहुं कर्माङ्गं दृष्ट्वित्ततम् ॥

आह प्रचेताः ।

क्रियते शुद्धये तत् ब्राह्मणान्तु भोजनं ।

शुद्ध्यर्थमिति तत् प्रोक्तं आहुं पार्वणवत्ततम् ॥

भविष्यपुराणे ।

गोष्ठ्यां यत् क्रियते आहुं तत् गोष्ठ्यं आहुमुच्यते ।

पार्वणेन विधानेन तदप्युक्तं खगाधिप ॥

भविष्योत्तरे ।

उत्पातादिनिमित्तेषु नित्यआहुं सदैव तु ।

देवांसुद्दिश्य विद्यादीन् प्रदद्याद्विजभोजने ॥

तन्नित्यश्राद्धवत्कार्यं दैवश्राद्धं तदुच्यते ॥

कूर्मपुराणे ।

कथयिष्यामि ते वत्स तीर्थयात्राविधिक्रमं ।

आर्षेण तु विधानेन यथादृष्टं यथाश्रुतं ॥

पूर्वेद्युः कृतमङ्कल्पः पूजयित्वा पितृन् सुरान् ।

ऊतशेषभुगव्यगो ब्रह्मचारौ च भृशयः ॥

अपरेद्युः शुचिः स्नातः कृताग्रीः कृतमङ्गलः ।

अभिवन्द्य गुरुन् वृद्धान् यामं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।

प्रतिष्ठेत् सुमना भूत्वा इष्टान् देवाननुस्मरन् ॥

स्कान्दे प्रभासखण्डे ।

स्नानं प्रदक्षिणौकृत्य वाग्यतः सुसमाहितः ।

नियतो नियताहारी गच्छेच्चैव ततः पथि ॥

महाभारते ।

गृहे श्राद्धं प्रकुर्वीत सम्यक् सङ्कल्प्य बुद्धिमान् ।

पितृतीर्थं समुद्दिश्य सङ्कल्प्य पितृसन्निधौ ॥

प्रतिग्रहं पराञ्जस कलिञ्चैव द्विजोत्तम ।

वर्जयेत् कुम्भितानन्यानमाधूनपि सत्तम ॥

आह धर्मः ।

यात्राश्राद्धं नरः कुर्वन् विधिना पार्वणेन तु ।

अषाढनियमं सुक्ता कुर्यात्सर्वं समाहितः ॥

गयामधिकृत्य ब्रह्मवैवर्ते ।

उद्यतस्तु गयां गन्तुं श्राद्धं कृत्वा विधानतः ।

विधाय कर्पटीवेधं ग्रामस्यापि प्रदक्षिणम् ॥

ततो ग्रामान्तरङ्गत्वा आहूशेषस्य भोजनम् ।

कृत्वा प्रतिदिनङ्गच्छेत् प्रतिग्रहविवर्जितः ॥

अत्र आहुदिन एव ग्रामान्तरङ्गत्वा आहूशेषस्य भोजनमित्ये-
तस्मार्थस्य गयाधिकारेणाभिहितस्य पूर्वप्रदर्शितकूर्मपुराणवचनप्रति-
पादितस्य आहुत्तरेदिनप्रस्थानस्य गयायाचाव्यतिरिक्तविषयत्वमवश्यं,
असाध्यनियमं मुक्त्येतत् धर्मवचनं सामान्याभिधायिवचनत्वात्
गयातीर्थविषय एवोपसंह्रियत इति विवेकः ।

पारस्करः ।

शरीरोपचये आहुमर्थोपचय एव च ।

पुष्पार्थमिति तत् प्रोक्तं आहुं पार्वणवत् कृतम् ॥

‘शरीरोपचये’ शरीरोपचयार्थं भेषजप्रयोगात् पूर्वं, ‘अर्थोपचये’
अर्थोपचयोपायभूतकृत्याद्यारम्भात्पूर्वं ।

वृद्धश्रुतातपः ।

कामादभिहितङ्काम्यमभिप्रेतार्थमिदृशे ।

पार्वणेन विधानेन तदप्युक्तं यथाक्रमं ॥

अत्र विश्वदेवाख्यो विशेषो देवताप्रकरणे दर्शितो वेदितव्यः ।

इतीष्टापौर्निककर्माङ्गशुद्ध्यर्थगोष्ठ्यद्वैविकयात्रार्थपौष्टिकआहुप्रयोगः ।

दौनदैव्यौघदलनं येन हेमाद्रिणा कृतम् ।

प्रेतदृष्टिकरङ्गमं सर्वन्तेनाधुनोच्यते ॥

अथ प्रेतदृष्टिकराणां तिलोदकपिण्डआहुदौनां प्रयोगः ।

तत्र तावत्तिलोदकस्य, आह याज्ञवल्क्यः ।

सप्तमादशमादापि ज्ञातयोऽभ्युपयन्त्यपः ।

अपनः शोऽचदघमनेन पिबदिङ्मुखाः ॥

‘ज्ञातयः’ सपिण्डाः समानोदकाश्च, सप्त वा दश वा दिनानि यावत् ‘पिबदिङ्मुखाः’ दक्षिणाभिमुखाः, स्नातुञ्जलञ्च प्रेताय दातु-
मपोऽभ्युपेयः गत्वा चापनः शोऽचदघमिति कुत्सदृष्ट्याग्निदेवत्वया
गायत्र्या स्नातोदकं दद्युः ।

अज्ञातिष्वतिदेशमाह याज्ञवल्क्यः ।

एवं मातामहाचार्य-प्रेतानां चोदकक्रिया ।

कामोदकं सखि-प्रत्ता-स्वस्रीय-श्वसुरन्विजाम् ॥

मातामहादीनां प्रेतानां दौहित्रादिभिः पूर्वाक्केन प्रकारेणो-
दकक्रिया कार्या, सखिप्रभृतीनां कामोदकं कुर्यात्, श्वसुरदकं दातुं
कामयते तदा दद्यादित्यर्थः । ‘प्रत्ता’ अकृतविवाहदुहित्रादिः ।

पारस्करः ।

कामोदकमृत्विक्श्वशुर-सखि-मातुल-भागिनेयानां उदकदान-
धर्मविधिमाह याज्ञवल्क्यः ।

सकृत्प्रसिद्धत्युदकं नाम-गोत्रेण वाग्यतः ।

उक्तमन्त्रकेषु दिनेषु प्रत्यहं सकृदेकवारं ज्ञात्यादय उदकं नाम-
गोत्राभ्यां वाच्यमाः प्रसिद्धेयुः ।

कात्यायनः ।

अथानापत्तमेत्यापः^(१) सर्व एव श्वसृशः ।

(१) ‘अथानापत्तमेत्यापः’ इत्ययं पाठः सर्वेषु आदर्शपुस्तकेषु एकस्य
एव वर्तते, परन्त्वयं न समीचीनः ।

स्नात्वा सत्त्वमाचम्य दक्षुरस्योदकं स्थले ।
 गोत्र-नामपदान्ते च तर्पयामीत्यहं वदेत् ।
 दक्षिणायान् कुशान् कृत्वा सतिलं तु पृथक् पृथक् ॥

विष्णुपुराणे ।

सपिण्डीकरणं यावद्दृजुदर्भैः पितृक्रिया ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं द्विगुणैर्विधिवद्भवेत् ॥

निर्हृत्य बान्धवाः प्रेतं संकृत्याप्रदक्षिणेन चित्तमभिगम्यासु
 सवाससो निमज्जनदुर्गुः प्रेतस्योदकस्य निर्वपणं कृत्वाऽपि पण्डितेषु
 दद्युः ।

वसिष्ठः ।

सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां उदकक्रियां कुर्वीरन् शयुग्मान् दक्षिणा-
 मुखाः ।

वैजवापायनः ।

उदकान्तङ्गत्वा सकृदुक्त्यासु सव्यपाणेः कनिष्ठिकया विलि-
 खन्ति कनिष्ठयापमिति तस्मिंस्त्वेकमुदकाञ्जलिं प्रेताय दक्षुरमुग्रै
 स्सधेति ।

हारीतः ।

निष्क्रम्य संकृत्यापो गत्वाप्राच्यासौ तृप्यतामित्युदकाञ्जलिं
 निनयन्ति ।

पैठौनसिः ।

मनसा ध्यायन् दक्षिणाभिमुखस्त्रीनुदकाञ्जलीन् निनयेत् ।
 श्रावप्रभृत्येकादशाहे विरमेत् ।

प्रचेताः ।

दिने दिनेऽञ्जलीन् पूर्णान् प्रदद्यात् प्रेतकारणात् ।

तावद्बृहस्पतिर्न कर्त्तव्या यावत्पिण्डः समाप्यते ॥

गौतमः ।

प्रथम-तृतीय-पञ्चम-सप्तम-नवमेषु दकक्रियाः ।

प्रचेताः ।

प्रेतस्य बान्धवा यथावद्बृहस्पतिकमवतीर्थ्य नोद्बर्षयेयुर्दकान्ते प्रसिञ्चेयुरपमव्यं यज्ञोपवीतवाससौ दक्षिणाभिमुखा ब्राह्मणस्योदङ्मुखाः प्राङ्मुखा राजन्य-वैश्वयोः ।

विष्णुः ।

यावदाशौचं तावत् प्रेतस्योदकं पिण्डञ्च दद्युः ।

शङ्खः ।

प्रेतस्य बान्धवा यथावद्बृहस्पतिकमवतीर्थ्य नोद्बर्षयेरंस्ते प्रसिञ्चेरन् सकृत् प्राग्दक्षिणाभिमुखा राजन्य-वैश्यावप्येवमेवापमव्यं वासो-यज्ञोपवीते कृत्वाञ्जलिना वसते तत उदकमित्युक्त्वा तस्मादुत्तीर्थ्य प्रेतसंसृष्टानि वामांसि परित्यज्य परिदधुरन्यानि, अञ्जलीनां सङ्ख्याविधानाधिकसङ्ख्याविधानं प्रेतोपकारातिशयार्थमिति मन्तव्यं ।

रामायणे जलदानवाक्यं राम आह ।

ददं पुरुषशार्दूलं विमलं दिव्यमलयम् ।

पिबल्लोकेषु पानीयं महत्तमुपतिष्ठतो ॥

ब्रह्मपुराणे ।

कर्त्तव्यं तु मचेत्तन्तु स्नानं सर्वमलापहम् ।

ततः पाषाणपृष्ठे तु सर्वैर्देयं तिलोदकम् ॥

प्रेतस्य मणिपिण्डे दक्षिणामुखैर्जलाशये कृतापसव्यैः सहदेव स्नात्वा
पाषाणस्योपरि प्रेतोद्देशेनाञ्जलिना पिबतीत्येन तिलोदकं देयं ।

एकैकेन तु देयास्तु विप्रायाञ्जलयोदश ।

द्वादश क्षत्रिये देया वैश्याय दशपञ्च च ।

त्रिंशत् शूद्राय देयास्तु प्रेतभूमिं गताय च ॥

अपसव्यं क्वचित् कृत्वा वस्त्र-यज्ञोपवीतकैः ।

दक्षिणाभिमुखैर्विप्रेर्देयन्तस्याञ्जलिचयम् ॥

वामाङ्गुष्ठप्रवाहेण भूमावेवाथवा क्वचित् ।

अभावमुकगोत्रस्तु प्रेतस्तृण्यत्विदं पठन् ॥

अथन्तुमहापातकरहिताय तिलोदकदानप्रकारः । पतिताय तन्य-
एवोच्यते ।

पतितस्य तु कारुण्याद्यस्तृप्तिं कर्तुमिच्छति ।

स तु दाम्नीं समाह्वय सवर्णां दत्तवेतनां ॥

अशुद्धघटहस्तान्तु यथावृत्तं ब्रवीत्यपि ।

हे दामि गच्छ मूढ्येन तिलानानय सत्वरं ॥

तोयपूर्णं घटस्तेमं सतिलं दक्षिणामुखी ।

उपविष्टा तु वामेन चरणेन ततः क्षिप ॥

कीर्त्तयेद्भृतमंजानं पिबेति च वदेर्मुहुः ।

निशम्य तस्य वाक्यं सा लब्धमूढा करोति तत् ।

एवं कृते भवेत् तृप्तिः पतितानां नचान्यथा ॥

इति पतिताय तिलोदकविधिः ।

तिलोदकप्रशंसा आदित्यपुराणे ।

यथा योधसहस्रेण वतोरानुगच्छति !

तदन्तिलममायुक्तं जलं प्रेतेषु गच्छति ॥

अथ प्रेतपिण्डप्रयोगः ।

तत्र दन्ततिलोदकेषु गृह्यमागतेषु ज्ञातिष्वार शङ्खः ।

दूर्वां प्रवालमग्निं वृषभञ्जालभ्य गृह्यद्वारे प्रेताय पिण्डं दत्त्वा
पश्चात् प्रविशेयुः ।

प्रेतपिण्डं प्रकृत्याह, शुनःश्रेफः ।

द्वारदेशे प्रदातव्यो देवायतनेषु वा ।

बहुप्रचेतास्त्वाह ।

द्वारदेशे प्रदातव्यो न देवायतने कश्चित् ।

आदित्यपुराणे चोक्तं ।

द्वारदेशेषु दातव्यो न देवायतने कश्चित् ।

एवञ्च देवायतनस्य विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पः पिण्डोदातव्य
इत्यनुवृत्तावस्मिन्नेव पुराणे ।

शुचौ तु देशे नद्यां वा जीर्णतोये प्रवाहयेत् ।

पद्मपुराणे ।

प्रेताय पिण्डदानन्तु द्वादशाहं समाचरेत् ।

पायेयन्तस्य तत्प्रोक्तं यतः प्रीतिकरं महत् ॥

वाराहपुराणे ।

स्वर्णिलप्रेतभागन्तु दद्यात् पूर्वाह्न एव तु ।

कृत्वा तु पिण्डसङ्कल्पं नाम-गोत्रेण सुन्दरि ॥

पश्चादन्नन्ति गोचाणि सकुल्यास्त्वेकभोजनाः ।

न दद्यादन्यगोचाय भुञ्जते यत एकतः ॥

चतुर्णामपि वर्णानां प्रेतकार्येषु माधवि ।

एवं दत्तेन प्रीयन्ते प्रेतलोकगता नराः ॥

कूर्मपुराणे ।

दशाहं बान्धवाः स्वात्मा सर्वे चैव सुमंथताः ।

पिण्डं प्रतिदिनन्दद्युः सायं प्रातर्यथाविधि ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

प्रेतौभूतश्च सततं भुवि पिण्डजलं तथा ।

सतिलं सकुणं दद्याद्विर्जलममीपतः ।

ब्रह्मपुराणे ।

यामादहिय कर्त्तव्यं जलाशयममीपतः ।

पिण्डदानं दशाहानि प्रेताधारणमाश्रितैः ॥

अरण्ये पिण्डदानन्तु मोहान्न क्रियते यदि ।

तदा रौरवमायाति प्रमीतः प्रथमेऽहनि ॥

पुत्रामशंजं त्वपरे महारावं तृतीयके ।

तामिस्त्राख्यं चतुर्थे तु प्रयात्यपि सुदारुणं ॥

पञ्चमे चान्धतामिस्रं षष्ठे घोरश्च सुप्रभं ।

अमेध्यपूयसम्पूर्णं सप्तमेऽहनि पातकं ॥

असिपचवनं घोरमष्टमेऽहनि सर्वथा ।

महारौरवमंजन्तु नवमे याति मानवः ॥

अवीचिरिति विख्यातं दशमेऽहनि भीषणं ।

तण्डुलैः सक्तुभिः शकैः फलैर्वा श्रद्धया ततः ।

देश-कालानुसारेण कुर्यात् प्रेतस्य तर्पणं ॥

आह विष्णुः ।

यावदाशौचं प्रेतस्योदकं पिण्डमेकञ्च दद्युः ।

ब्रह्मपुराणे ।

प्रेताय दिवसे पिण्डो देय एकक्रमेण हि ।

आह शातातपः ।

व्यहाशौचस्य द्वासेऽपि पिण्डान् दद्यादशैव तु ।

पिण्डमेकमथ आह्ने सम्प्रदद्याद्यथाविधि ॥

तत्र व्यहाशौचे दशपिण्डदानप्रकारमाह पारस्करः ।

प्रथमे दिवसे देयास्तथः पिण्डाः समाहितैः ।

द्वितीये चतुरोदद्यादस्त्रिसञ्चयनं तथा ।

चौस्तु दद्यात् तृतीयेऽङ्गि वक्त्रादिचालनं तथा ॥

ब्रह्मपुराणे तु सद्यःशौचविषये युगपद्दशपिण्डदानं ।

व्यहाशौचे प्रदातव्यः प्रथमे त्रैक एव हि ।

द्वितीयेऽहनि चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि ॥

जात्युक्ताशौचतुल्यांस्तु वर्णानां कचिदेव हि ।

देशधर्मान् पुरस्कृत्य प्रेतपिण्डान् वपन्त्यपि ॥

देयस्तु दशमः पिण्डो राज्ञां वै द्वादशेऽहनि ।

वैश्यानां पञ्चदशमे देयस्तु दशमस्तथा ।

शूद्रस्य दशमः पिण्डो मासि पूर्णेऽङ्गि दीयते ॥

पारस्करः ।

ब्राह्मणे दशपिण्डास्तु क्षत्रिये द्वादश स्मृताः ।

वैश्ये पञ्चदश प्रोक्ताः शूद्रे विंशत्यकीर्णिताः ॥

उक्तमध्यायामसर्थान् प्रति सङ्ख्यानतरमाह,

स एव ।

प्रेतेभ्यः सर्ववर्णैभ्यः पिण्डान् दद्याद्दशैव तु ।

आहुकर्मणि सम्प्राप्ते पिण्ड एको विधीयते ॥

आह प्रचेताः ।

असंस्तृतानां भूमौ पिण्डं दद्यात् संस्तृतानां कुशेषु ।

गुनःपुच्छः ।

फल-मूलैश्च पयसा शाकेन च गुडेन च ।

तिलमिश्रं नु दर्भेषु पिण्डन्दक्षिणतो हरेत् ॥

तृष्णीं प्रसेकं पुष्पञ्च धूपं दीपं तथैव च ।

शालिना सकृन्निर्वापि शाकैर्वाप्यथ निर्वपेत् ।

प्रथमेऽहनि यद्व्यं तदेव स्याद्दशाहिकं ॥

भविष्योत्तरे ।

ओदनामिष-सकूनां शाक-मूल-फलादिषु ।

प्रथमेऽहनि यद्व्यान्तदद्यादुत्तरेऽहनि ॥

गृह्यपरिशिष्टे ।

असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

प्रथमेऽहनि योदद्यात् स दशाहं समापयेत् ।

ब्रह्मपुराणे ।

प्रथमेऽहनि योदद्यात् प्रेतायान्नं समाहितः ।

अन्नं नवसु चान्येषु स एव प्रददात्यपि ॥

भविष्योत्तरे ।

गृहदारे यज्ञाने च तीर्थे देवगृहे तथा ।

यत्राद्योदीयते पिण्डस्तत्र सर्वं समापयेत् ॥

आह प्रचेताः ।

नवान्यादाय भाण्डानि आलुकं चरुकं तथा ।

तोयार्थन्तु ततो गच्छेद् गृहीत्वा पुरुषं पुरः ।

गृहीतलकुटं मार्गात् सर्वदुष्टनिवारणम् ॥

ततो गृहं सम्प्रविशेत् प्रेतस्थाहृत्य तण्डुलान् ।

तेषां प्रसूतिमादाय कर्त्तव्यं पिण्डकर्म तु ॥

त्रिः प्रक्षाल्य तु तान् सम्यक् चरुं सम्पादयेत्ततः ।

तं सम्पाद्य समादाय दर्भेषु विनिवेशयेत् ॥

दक्षिणायांश्च दर्मांश्च स च वै दक्षिणामुखः ।

पिण्डकृत्वा समुद्धृत्य नाम्ना गोत्रेण चार्पयेत् ॥

आदित्यपुराणे ।

तिलमिश्रेषु दर्भेषु कर्त्ता वै दक्षिणामुखः ।

नाम-गोत्रप्रमाणेन दद्यात्पिण्डं तममन्त्रकम् ॥

आह मरौचिः ।

प्रेतपिण्डं वह्निर्दद्याद्दर्भममन्त्रविवर्जितम् ।

प्रागुदीच्यां चरुं कृत्वा स्नातः प्रयतमानसः ॥

आदित्यपुराणे ।

पितृशब्दं स्मृधाश्चैव न प्रयुञ्जीत कर्त्तुं चित् ।

अनुशब्दं तथाचेह प्रयत्नेन विवर्जयेत्^(१) ।
 उपतिष्ठतामयं पिण्डः प्रेतायेति समुच्चरेत् ॥
 तृष्णीं धूपं प्रसेकञ्च दीपं पुष्पं तथैव च ।
 अशुद्धस्त्रिषु वर्षेषु ददन्दद्यान्न संशयः ॥

शातातपः ।

वाग्यतः प्रयतञ्चैव तिष्ठेत् पिण्डस्य मन्त्रिधौ ।
 ततो वाप्ये निवृत्तेऽस्य नद्यान्तु प्रक्षिपेत्ततः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

मृण्मयं भाण्डमादाय नवं स्नातः सुमंयतः ।
 लकुटं सर्वदुष्टघ्नं गृहीत्वा तोयमानयेत् ॥
 ततश्चोत्तरपूर्वस्यामग्निं प्रज्वालयेद्दिशि ।
 तण्डुलं प्रमृतिं तत्र त्रिः प्रक्षाल्य पचेत् स्वयम् ॥
 सपवित्रैस्तिलैर्मिश्रं कृमि-केशविवर्जितम् ।
 द्वारोपान्ते ततः क्षिप्वा सुशुद्धां गौरमृत्तिकां ॥
 तत्पृष्ठे प्रक्षरेद्दर्भान् यान्यायान् देशसम्भवान् ।
 ततोऽवनेजनं दद्यात् संस्मरन् गोत्र-नामनी ॥
 तिल-सर्पिर्मधु-क्षीरैः संश्लिष्टं तप्तमेव हि ।
 दद्यात् प्रेताय पिण्डान्तु दक्षिणाभिमुखस्थितः ॥
 फल-मूल-गुड-क्षीर-तिलैर्मिश्रन्तु कुचचित् ।
 अर्थैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैस्तोयैश्च शीतलैः ॥
 ऊर्णान्तुमयैः शुद्धैर्वासोभिः पिण्डमर्चयेत् ।

(१) विसर्जयेदिति ग० ।

प्रयाति यावदाकाशं पिण्डाद्वाप्यमयी त्रिषा ।
 तावत्तत्समुत्सृज्य तिष्ठेत् पिण्डं तोये क्षिपेत्ततः ॥
 एकस्तोयाञ्चलिश्चैव पाचमेकञ्च दीयते ।
 द्वितीये द्वौ तृतीये चीन् चतुर्थे चतुरस्तथा ॥
 पञ्चमे पञ्च षष्ठे च सप्तमे सप्त एव च ।
 अष्टमेऽष्टौ च नवमे नवैव दशमे दश ॥
 येन स्युः पञ्चपञ्चाशन्नोयस्याञ्चलयः क्रमात् ।
 तोयपाचाणि तावन्ति संयुक्तानि तिलादिभिः ॥
 एकादशेन्द्रियवधाः सन्ति बुद्धिवधैः सह ।
 सर्वेषामेव भूतानां परलोकसमक्रमे ॥
 प्रेतभागवतानान्तु रौरवादिषु वर्त्तताम् ।
 पञ्चभिः पञ्चभिस्त्रेभिः पाचैरञ्चलिभिस्तथा ।
 एकादशैवेन्द्रियाणि पूयन्ते शास्त्रदर्शनात् ॥

बृहद्भगवत्पुराणे ।

दिने दिनेऽञ्जलीन् पूर्णान् प्रक्षिपेत् प्रेतकारणात् ।
 तावद्बुद्धिश्च कर्त्तव्या यावत् पिण्डः समाप्यते ॥
 पिण्डस्त्रोदकदानस्य च फलमुक्तमादित्यपुराणे ।
 स्वर्गोवा वान्धवोवा वा स्त्रियश्च पुत्रवास्तथा ।
 प्रेतास्तु पिण्डसम्बन्धा मुच्यन्ते तेन कर्मणा ।
 वायुभूतास्तु तिष्ठन्ते कालक्षेपेण सर्वदा^(१) ॥
 ब्रह्मपुराणे ।

प्रेताय पिण्डदानन्तु कर्तुं कृच्छन्ति ये नराः ।
 निष्क्रमन्ति गृहात्ते तु ज्येष्ठकृत्वा पुरःसरम् ॥
 ब्रह्मान् पुरःसरान् कृत्वा प्रविशन्ति गृहन्तु ते ।
 उक्कङ्क्षु शस्त्र-पाषाणौ प्रविशन्ति गृहं क्रमात् ॥
 एकाहं द्वारदेशे तु जलपात्रं निधाय च ।
 चीरं पात्रञ्च कारुण्यात् प्रेतायेति विनिश्चयः ॥
 प्रेतास्मिन् शीतले तोये स्नाहि दुग्धं ततः पिव ।
 इति जल्पस्त्रिराचन्तु भक्तमुष्टिं लिपेत्तया ॥

आह शतातपः ।

जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यङ्गीरश्च मृन्मये ।

‘आकाशे’ भूमेरन्यत्र शिखादौ, प्रेतमुद्दिश्य जलङ्गीरश्च पृथक्
 पृथक् मृन्मये पात्रे प्रथममहोरात्रं स्थापयेदित्यर्थः ।

अत्र दिनसङ्ख्याधिक्यमुक्तं पद्मपुराणे ।

यस्मात् प्रेतपुरीं प्रेतो द्वादशाहेन नीयते ।

गृह-पुत्र-कलत्रञ्च द्वादशाहं प्रपश्यति ॥

तस्मान्निवृतमाकाशे दशरात्रं पयस्तथा ।

सर्वतापोपशान्त्यर्थमध्वयमविनाशनम् ॥

स्थापयेदिति शेषः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-मकलकरणाधिपति-

पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-

खण्डे आहुकल्पे तीर्थश्राद्धादिप्रयोगप्रकरणम्

नाम जनविंशोऽध्यायः ॥ ० ॥

अथ विंशोऽध्यायः ।

अथ प्रेतदन्तिकरआद्धादीनां प्रयोगप्रकरणम् ।

तत्र दशपिण्डनिष्पाद्यावयवा ब्रह्मपुराणे ।

शिरस्त्राद्येन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते सदा ।

द्वितीये तलुकर्णाक्षिनासिकाश्च समासतः ॥

गलास्य-भुज-वल्गुमि द्वितीयेन यथाक्रमम् ।

चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभि-लिङ्ग-गुदानि च ॥

ऊरू जङ्घे तथा पादौ पञ्चमेन च सर्वदा ।

सर्वतर्माणि षष्ठेन सप्तमेन च नाड्यः ॥

दन्त-लोमान्यष्टमेन पूर्णत्वं क्षुद्रिपर्ययः ।

जायते नवमेनाय दशमेन तथा क्रमात् ॥

आदित्यपुराणे ।

प्रथमेऽहनि यः पिण्डस्तेन मूर्द्धा प्रजायते ।

चक्षुषौ श्रोत्र-नासश्च द्वितीयेऽहनि जायते ॥

भुजौवक्षस्तथा ग्रीवा द्वितीयेऽहनि जायते ।

हृदयं कुक्षिरुदरं प्राणस्थानञ्चतुर्गुणम् ॥

कटिस्थानं गुदं स्निग्धं पञ्चमेऽहनि जायते ।

ऊरू षष्ठे तु विज्ञेयौ सप्तमेऽङ्गुलयस्तथा ॥

पादौ तु नवमे ज्ञेयौ दशमे वीर्य-चक्षुषौ ।

आदौ विग्रहमुत्पन्नं तथा चैव शुभाशुभम् ॥

दशाहे प्रेतपिण्डेन ज्ञानं प्रेतेषु जायते ।

दशाहा क्रियते यस्मात् नामादिग्रहणक्रिया ॥

सम्भवं नाममात्रेण नामतो जीवसंज्ञकम् ।

नाममात्रप्रतिष्ठा तु अविनष्टे विदुर्बुधाः ॥

अथ प्रेतआह्वानां प्रयोगः ।

तत्र तावन्नवसंज्ञकानां एषां च सङ्ख्याधिकारकालाः पूर्वमेव
प्रतिपादिताः । प्रयोजनत्वाद् व्याघ्रपात् ।

देयानि वेष्मशुद्ध्यर्थं नवआह्वानि यन्नतः ।

ततः प्रेतविशुद्ध्यर्थं मृताहनि तु वत्सरम् ॥

‘तत इति नवआह्वानोत्तरकालं । मासि मासि मृताहे यावत्
संवत्सरं प्रेतत्वविमुक्त्यर्थं आह्वानि देयानीत्यर्थः ।

वृद्धवसिष्ठस्त्वाह ।

अलब्धा तु नवआह्वं प्रेतत्वान्तु न मुच्यते ।

अर्वाक् द्वादशाहस्य लब्धा तरति दुष्कृतम् ॥

अनेन नवआह्वानामपि प्रेतत्वविमुक्तिः प्रयोजनमित्युक्तं भवति ।

‘दुष्कृतं’ प्रेतत्वहेतुभूतं, द्वादशाहस्यार्वाक् मृताहमारभ्यैकादशाहान्तं
आह्वानि लब्धा तरति । अनेन द्वादशाहात्पूर्वं क्रियमाणानां आह्वानां
नवआह्वसंज्ञकत्वमपि गम्यते ।

प्रेतआह्वेष्वदत्तेषु प्रेतत्वमुक्तिर्न भवतीत्याह यमः ।

यस्मैतानि न दत्तानि एकोद्दिष्टानि षोडश ।

पिशाचत्वं स्थिरं तस्य दत्तैः आह्वयतैरपि ॥

‘पिशाचत्वं’ प्रेतशब्दवाच्यप्राणिरूपत्वं ।

भविष्यत्पुराणे त्वधोगतिनिवृत्तिप्रयोजनमुक्तम् ।

नवश्राद्धं त्रिपलं च षण्मासं मासिकानि च ।

न करोति सुतो यस्तु तस्याधः पितरो गताः ॥

तथोत्तरश्राद्धाधिकारोऽप्येषां प्रयोजनमित्यपि तत्रैवोक्तं ।

नवश्राद्धादिश्राद्धानि न कृतानि तु यस्तु वै ।

नाधिकारौ भवेत्तत्र मास-षण्मासिकादिके ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

नवश्राद्धानि कुर्वीत प्रेतोद्देशेन धनतः ।

एकोद्दिष्टविधानेन नान्यथा तु कदाचन ॥

आह कामलेयः ।

शावे तु सूतकं चेत्सुखान्निशाग्नौचे तथैव च ।

नवश्राद्धानि देयानि यथाकालं यथाक्रमं ॥

अथ क्रम-कालौ पूर्वमेव कालप्रकरणे दर्शितौ । नवश्राद्धेषु केषा-

श्चित्पदार्थानामननुष्ठानमुक्तं गृह्यपरिशिष्टे ।

अनुदकमधूपञ्च गन्धमाख्यविवर्जितम् ।

नवश्राद्धममन्त्रश्च पिण्डोदकविवर्जितम् ॥

‘अनुदकं’ अन्वर्थ-पिण्डोदकमवनेजन-परिषेचनरूपं ।

तथा ।

एकोद्दिष्टेषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् ।

नाग्नौकरणमन्त्रश्च एकञ्चाथ तिलोदकम् ।

अनूद्दिष्ट्य तु प्रेताय सर्वत्रैव प्रदद्यते ॥

अनपत्येषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरन्यताम् ।

स्वस्यस्तु विसृजेदेवं महत्तन्त्रणववर्जितम् ॥

एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अनुशब्दो न विद्यते ।

पितृशब्दं न कुर्वीत पितृहा चोपजायते ॥

सपिण्डीकरणात् प्राक्तनैकोद्दिष्टविषयमेतदिति वज्रभिर्याख्यातम् ।
प्रेतायेत्यनेन प्रेतशब्दोऽत्र प्रयोक्तव्यो न तु पितृशब्द इत्युक्तं भवति ।

आहापस्तम्भः ।

नैमित्तिकं आह्नं वहिर्धामात् शुचयः शुचौ देशे संस्कुर्वन्ति । तत्र
नवानि द्रव्याणि धैरन्नं संस्क्रियते येषु च भुज्यते तानि भुक्तवद्भ्यो दद्यात्
मसुदितांश्च भोजयेन्न तावद्गुणयोच्छिष्टं प्रयच्छेदेवं संवत्सरं तेषां
उत्तमलोहेनाजेन कार्यं मानसं कारयेत् प्रतिच्छन्ने तस्योत्तरार्द्धं
ब्राह्मणान् भोजयेदुभयान् पश्यति ब्राह्मणांश्च भुञ्जानानात्मनेव पितृ-
नित्युपदिशन्ति । कृताकृतामृतं जर्ध्वं आह्नेन तृप्तिं हि वेदयन्ति पितरः ।

नैमित्तिकशब्देन प्रेतआह्वानुच्यते ।

अतएवाह गालवः ।

दाहादारभ्य दातव्यं आह्नं नैमित्तिकं बुधैः ।

नियमाद्वत्सरं यावदिति गालवभाषितम् ॥

नवश्राद्धशेषमन्नं यजमानेनान्येन वा न भोक्तव्यमिति ।

आहाङ्गिराः ।

नवश्राद्धेषु यच्छिष्टं गृहे पर्युषितञ्च यत् ।

दम्यत्योर्भुक्तशिष्टञ्च तत्र भुञ्जीत कर्हिचित् ॥

का तर्हि नवश्राद्धे शेषस्य प्रतिपत्तिः कर्त्तव्या इत्यपेक्षायामाह
देवतः ।

एकोद्दिष्टेषु श्रेयन्तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत्^(१) ।

ततः कामन्तु भुञ्जीत स्वयं मङ्गलभोजने ॥

नवश्राद्धसंज्ञकेष्वेकोद्दिष्टेषु श्रेयं श्राद्धभोक्तृभ्यो ब्राह्मणेभ्यः समर्पयेत् । तदनुज्ञया जलादौ वा प्रक्षिपेत् न तु स्वयं भुञ्जीत न चान्यं कमपि भोजयेत् । 'ततः' तदनन्तरं क्रियमाणे, 'मङ्गलभोजने' सांवत्सरिकादौ, श्राद्धश्रेयं ज्ञात्यादौन् भोजयेत् । स्वयं यजमानो भुञ्जीत । श्राद्धश्रेयादन्येनास्त्रेण तु ज्ञाति-दैनानायादयो भोजनीयाः । तथा च नवश्राद्धान्यभिधायोक्तम् ।

ब्रह्मपुराणे ।

कर्त्तव्यन्तु नरैः श्राद्धं देश-कालानुरोधतः ।

सपिण्डास्तु सजातीयैस्तथान्येऽपि बुभुक्षिताः ।

दैनानायाश्च कृपणास्तथान्नमुपभुञ्जते ॥

अज्ञातिना तु भुक्तेऽस्मिन्नस्त्रे प्रायश्चित्तमप्यचैवोक्तं ।

दाभ्यान्तु तप्तकच्छाभ्यां शुद्धिः स्यात्तु विवेकिनाम् ।

तृतीये पञ्चमे स्नानं कर्त्तव्यं नवमे तथा ।

इति नवसंज्ञकानां श्राद्धानां प्रयोगः ।

अथैकादशद्विकानां श्राद्धानां प्रयोगः ।

तत्र कूर्मपुराणे ।

एकादशेऽङ्गि कुर्वति प्रेतमुद्दिश्य भावतः ।

दादशे वाहि कर्त्तव्यं अनिन्द्येण्यथ वाहनि ॥

एकं पवित्रमेकोऽर्थः पिण्डपात्रन्तर्थाव च ।

एवं मृताह्नि कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम् ॥

पद्मपुराणे ।

ततस्त्वेकादशाहं तु द्विजानेकादशैव तु ।

गोवादिमृतकान्ते च भोजयेद्युजोद्विजान् ॥

द्वितीयेऽह्नि पुनस्तद्वदेकोद्दिष्टं समाचरेत् ।

आवाहनाग्नौकरण-दैवहौनं विधानतः ॥

एकं पवित्रमेकोऽर्घ्यः एकः पिण्डो विधीयते ।

उपतिष्ठन्तां तदति देवं पश्चात्तिलोदकं ॥

स्वदितं द्विकरे ब्रूयादिसर्गे चाभिरम्यताम् ।

शेषं पूर्ववदवापि कार्यं वेदविदो विदुः ।

अनेन विधिना सर्वमतुमासं समाचरेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

द्वितीयेऽहनि कर्त्तव्यं प्रेतदाहावनौ द्विजः ।

मृतकान्ते गृहे आहुमेकोद्दिष्टं प्रचक्षते ॥

द्वादशेऽहनि मासे च त्रिपले च ततः परम् ।

मासि मासि तु कर्त्तव्यं यावदावत्सरं द्विज ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

मृताह्नि तु कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं गृणुष्व तत् ।

दैवहौनन्तर्ग्यैकार्घ्यं तथैवैकपवित्रकम् ॥

आवाहनं न कर्त्तव्यमग्नौकरणवर्जितम् ।

प्रेतस्य पिण्डमेकञ्च दद्यादुच्छिष्टमग्निधौ ॥

तिलोदकवापसं तन्नामस्मरणान्वितम् ।

अक्षय्यममुकस्येति स्थाने चैवोपतिष्ठताम् ॥
 इति ब्रूयात् प्रयत्नेन कर्त्ता विप्रविमर्जने ।
 अभिरम्यतामिति ब्रूयात् ब्रूयस्तेऽभिरताः स्मृ ह ।
 प्रतिमासं भवेदेतत्कार्यमावसराक्षरैः ॥

बौधायनसूत्रे ।

अथैकोद्दिष्टेषु नाग्नौकरणं नातिश्रयणं न पूर्वं न देवं न धूपं न दीपं न स्त्रधा-नमस्कारौ नावापूपं सर्वं सिद्धं समानौषाद्युग्मान् ब्राह्मणान् सुप्रचालितपाणिपादानप आचमय्य दर्भोपकृतेष्वाग्नेषु उपवेश्य सर्वस्मात् सज्जत् सज्जत् समवदायाभिधाय्य दक्षिणतो भस्ममि-
 श्रानङ्गाराग्निरुद्धं तेषु जुहुयात् । प्रेतायामुग्मे यमाय स्वाहेति तद्भुतमज्जतज्ञ हवत्यमुग्मे हस्तिरस्त्रित्यपां प्रतिग्रहणं विमर्जनञ्चासुग्मा-
 उपतिष्ठत्यनुद्दिश्य येखेव पिण्डदानं हृष्येति संचालनं हस्तिर-
 स्त्रिति विस्मृजेत् । नमोऽस्तु हस्तिरित्यौतरेषां प्रतिवचनं प्रेतस्य
 द्वितीयाप्रभृतिब्राह्मणैरेकोत्तरवृद्धिरादशाष्टादच नवं विच्छिद्यतैका-
 दश्यां आहुं तृतीये पक्षे द्वितीयं सन्ततमेकैकेनैकादशमासान्नयन्ति
 तद्वादशमासमभ्यारोहति

बौधायनः ।

एकोद्दिष्टं च एव स्याद्वादशेऽहनि वा पुनः ।
 अथवोर्द्धमयुग्मे तु कुर्वीताह स्वगतितः ॥
 अर्द्धमासेऽथ मासे वा स्रतौ संवत्सरेऽपिवा ।
 निमग्नणन्तु पूर्वेषुर्द्धवमग्नौकृतिस्रतया ॥
 न स्त्रधाश्रावणापूप-धूप-दीपौ नमस्कृतिः ।

अग्निं समृद्धं पर्युत्थं परिसीर्य च सादयेत् ॥
 दर्वीमौदुम्बरीमान्यस्थालीञ्च सुवमेव च ।
 पात्रीञ्च प्रोक्षणीञ्चैव तिलोदकवरन्तया ॥
 प्रोक्ष्यैतत् सद्विशेषान्नमानीयाजं निरूप्य च ।
 अधिश्रित्य च पर्यग्निं कृत्वा तदुभयं ततः ॥
 सुवन्दर्वी च संमृज्य तन्मसुदास्य धारितम् ।
 कृत्वा तिलोदकं पुंसां स्त्रीणाञ्चोदितमन्त्रवत् ॥
 पिबन्श्चेत् क्षिपेत्प्रेतं स्वधावर्जन्तु सर्वतः ।
 प्रेतमावाह्य विप्रांश्चाणुपवेश्य निमग्न्य च ॥
 अमुष्मै हस्तिरस्त्रेवं तिलोदकमिदार्पयेत् ।
 हस्तिरस्त्रिति चान्योऽपि ब्रूयादत्वाप्यलङ्कृते ॥
 करिष्यामीत्यनुज्ञाय कुरुष्वेति च चोदितः ।
 उपसीर्याय दर्शान् सर्वान्नेभ्यः सकृत् सकृत् ॥
 अभिघार्थाय जुहुयादङ्गारान् भस्ममिश्रितान् ।
 पृथग्दक्षिणतः कृत्वा प्रेतायेत्यादिना ततः ॥
 अपि मृशान्नमूत्रिला निविश्यानुदिशेत्ततः ।
 अमुष्मा उपतिष्ठन्तित्यय मनैः समीक्ष्य तान् ॥
 भुक्त्वावान्तेषु कृत्वा च स्मदितञ्च तिलोदकम् ।
 विकीर्यैत्सिच्य दत्त्वा च दक्षिणामुदिते लये ॥
 अभिवाद्य तु तान् ब्रूयात् हस्तिरस्त्रिति तेऽपि च ।
 अस्तु हस्तिरिति ब्रूयुरनुज्ञानान्तमाचरेत् ॥
 अनुज्ञातोऽन्नशेषेण पिण्डं दत्त्वा प्रसिच्य च ।

दृष्यस्तेत्येतमादाय पिण्डमुच्छिष्टमेव च ॥

अपामन्ते तदुत्सृज्य स्नात्वा गच्छेद्गृहान् प्रति ।

पुण्यादमुक्तदीपञ्च पूर्णकुम्भादिमङ्गलम् ॥

गृहद्वारे स दृष्ट्वाञ्च शेषं भुञ्जीत कामतः ।

चचियस्नातमाचस्तु स्पृशेद्वाहनमाहितम् ॥

वैश्वः प्रतोदं रस्मिं वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः ।

ऐकोदिष्टान्त एवायं संस्कर्त्ता मुच्यते तत्रात् ॥

तृतीये पत्र आयाते कुर्यादेव द्वितीयकम् ।

मासि मासि च कामन्तु नष्टे पूर्णे कथञ्चन ।

वत्सरे वत्सरे केचित् कुर्यन्तेऽस्य स्मृताहनि ॥

वक्षत्प्रचेताः ।

न पैतृकोजपः कार्यः स्मदितञ्च नोदाहरेत् ।

वक्तृचगृह्यपरिशिष्टे ।

एकोदिष्टपिण्डे अतुशब्दो न विद्यते पिण्डशब्दं न कुर्वीतेति ।

शृगुः ।

एकोदिष्टे कुशाः समूला इति सहदाच्छिन्ननिषेधः । अग्नेजेनं प्रत्यग्नेजनं कुर्यात् । धूप-चन्दन-माल्यादि च न कुर्यात् । “अनूदक-मधूपञ्च गन्धमाल्यविवर्जितम् । नवव्याह्नममन्त्रञ्च पिण्डोदकविवर्जितम्” इति वचनात् । शेषमन्त्रमिति वचनात् शेषमन्त्रमिति च न वक्तव्यम् । शेषमपि तस्मै दद्यादपु वा प्राप्नोत् नान्येन भोक्तव्यम् ।

एकादशाहे साग्निकेनापि वैश्वदेवः पश्यात्कर्त्तव्यः ।

तथाच परिशिष्टम् ।

सम्प्राप्ते पार्वणआह एकोद्विष्टे तथैव च ।

अथतो वैश्वदेवः स्यात्पश्चादेकादशेऽहनि ॥

तथाच श्रव्यादिदाने विशेषः ।

यथाह सत्यव्रतः ।

सद्यःशौचेऽपि दातव्यं प्रेतस्यैकादशेऽहनि ।

स एव दिवसस्तस्य आह्नश्रव्यामनादिषु ॥

तच्छ्राद्धं न केवलं ब्राह्मणस्यैकादशेऽहनि अपि तु चत्वियादेरेष्य-
स्याद्यआह्नस्यायमेव कालः ।

तथाच पैठीनसिः ।

एकादशेऽहनि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहरम् ।

चतुर्णामपि वर्णानां सूतकन्तु पृथक् पृथगिति ॥

न च चत्वियादेरशुचित्वेन तत्र आह्वानधिकार इत्याशङ्कनीयं,
अशुद्धस्वाप्ययं वाचनिकोऽधिकार इति ।

तथाच शङ्खः ।

आद्यं आह्नमशुद्धोपि कुर्यादेकादशेऽहनि ।

कर्तुंस्नात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥ इति ॥

‘आद्यमिति सर्वैकोद्विष्टप्रकृतिभूतमेकादशाहास्यमित्यर्थः ।

एतच्छ्राह्वानन्तरं स्नात्वा भुञ्जीतेति ।

तथान्ये विशेषाः ।

आग्निषो दिगुणा दर्भा जयाशौः स्तुतिवाचनम् ।

पितृशब्दश्च सम्बन्धः शर्मशब्दस्तथैव च ॥

आवाहः पात्रलभश्च उल्लुकोल्लेखनादिकम् ।

हप्रप्रश्नश्च विकरः शेषप्रश्नस्तथैव च ॥

प्रदक्षिणविमर्गश्च सीमान्तं गमनन्तथा ।

अष्टादशपदार्थांस्तु प्रेतश्राद्धे विवर्जयेत् ॥

मनुः ।

असपिण्डक्रियाकर्म द्विजातैः संस्थितस्य तु ।

अद्वैतं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकान्तु कारयेत् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

एकोद्दिष्टं दैवहौनमेकार्थैकपवित्रकम् ।

आवाहनाग्नौकरणवर्जितं क्षपमव्यवत् ॥

उपतिष्ठतामच्यस्थाने विप्रविमर्जने ।

अभिरम्यतामिति वदेद्ब्रह्मसोऽभिरताः सा ह ॥

कात्यायनः ।

अथैकोद्दिष्टमेकोऽर्थ्य एकं पवित्रमेकः पिण्डोनावाहनं नाग्नौकरणं
नाच विश्वेदेवाः स्तदितमिति हप्रप्रश्नः उपतिष्ठतामित्यच्यस्थाने-
ऽभिरम्यतामिति विमर्गाभिरताः सा इतीतरे ।

साङ्ख्यायनः ।

अथात एकोद्दिष्टमेकपवित्रमेकार्थमेकं पिण्डं नावाहनं नाग्नौ-
करणं नाच विश्वेदेवाः स्तदितमिति हप्रप्रश्नः उपतिष्ठतामच्यस्थाने
अभिरम्यतामिति विमर्गः सम्यक्तरमेवं प्रेते ।

‘एकं पवित्रं’ एकग्रिखं पवित्रं ।

नागरखण्डे तु द्विशिखमपुत्रम् ।

एकोद्दिष्टं दैवहौनमेकार्थैकपवित्रकम् ।

आवाहनं परित्यक्तं कार्यं पार्थिवमन्त्रम् ॥
 हस्तिप्रअस्त्राद्या कार्यः स्वदितेति मृकत्ततः ।
 अभिरम्येति मन्त्रेण ब्राह्मणस्य विमर्जनम् ॥
 अश्विन्नायमभिन्नायं कुर्याद्भक्षणदयम् ।
 पवित्रं तद्विजानीयादेकोद्दिष्टे विधीयते ॥

भविष्योत्तरे ।

एकादशाहे यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् ।
 एकादशेभ्यो विप्रेभ्यो दद्यादेकादशेऽहनि ॥
 भोजनं तत्र चैकस्मै ब्राह्मणाय महात्मने ।
 वस्त्रालङ्कार-ग्रन्थाद्यं पितुर्यदाहनादिकम् ।
 गो-गृहामन-दामौस्तु दद्यात् समूज्य भक्तितः ॥

वाराहपुराणे ।

एकादशाहे कर्त्तव्यं श्राद्धं प्रेताय यज्ञतः ।
 श्वः करिष्य इति ज्ञात्वा ब्राह्मणामन्त्रणक्रिया ॥
 स्नात्वा चैव शुचिर्भूत्वा प्रेतं विप्रेषु योजयेत् ।
 गतोऽसि दिव्यलोकन्त्वं कृतान्तविहितात्पथः ॥
 मनसा वायुभूतेन विप्रे त्वाहं नियोजये ।
 पूजयिष्यामि भोगेन एवं विप्रं निमन्त्रयेत् ॥
 अस्तुङ्गते तथादित्ये गत्वा विप्रनिवेशनम् ।
 दत्त्वा तु पाद्यं विधिवत् नमस्कृत्य द्विजोत्तमान् ॥
 पादौ संघृज्य तैलेन प्रेतस्य हितकाम्यया ।
 प्रभातायान्तु श्रव्यं सुदिते च दिवाकरे ॥

शशशुकर्म तु कर्त्तव्यं नखच्छेदस्तथैव च ।
 स्नपनाभ्यञ्जनन्द्यादिप्राय विधिपूर्वकम् ॥
 गृहीत्वा भूमिभागश्च स्थण्डिलं तदनन्तरम् ।
 निपानदेशं सङ्गृह्य कर्त्तव्यं स्थण्डिलं मरुत् ।
 नदीकुले निवासे वा प्रेतभूमिं विनिर्दिशेत् ॥
 अकृत्वा पृथिवीभागं निवाप ये तु कुर्वते ।
 तदधीनं जगद्भद्रे तदुच्छिष्टं कृतम्भवेत् ॥
 न देवाः पितरस्तस्य गृह्णन्तीह कदाचन ।
 पतन्ति निरये घोरे तेनोच्छिष्टेन सुन्दरि ॥
 मर्चेलं स्नपनं कृत्वा गत्वा चैव महानदीं ।
 तीर्थानि मनसा ध्यात्वा तैः स्वमभ्युक्षयेदुधः ॥
 एवं शुद्धिं ततः कृत्वा ब्राह्मणं शीघ्रमानयेत् ।
 आगतश्च दिजं दृष्ट्वा कर्त्तव्या स्वागतक्रिया ॥
 अर्घ्यं पाद्यं ततः कृत्वा हृष्टतुष्टेन माधवि ।
 आसनं चोपकल्पेत् मन्त्रेण विधिपूर्वकम् ॥

तथा ।

उपवेश्यासने भद्रे क्वचन्तत्र प्रकल्पयेत् ।
 आवरणार्थं तच्छत्रं ब्राह्मणाय प्रदीयते ॥
 पद्यादुपानहौ दद्यात्पादस्पर्शकरे शुभे ।
 सन्तप्रवालुकां भूमिमहि-कण्टकितान्तथा ॥
 सन्तारयति दुर्गाणि प्रेतन्ददुपानहौ ।
 तिलोपचारं कृत्वा तु विप्राय नियतात्मवान् ॥

नाम-गोचमुदाहृत्य प्रेताय तदनन्तरम् ।

शौचमाह्वानयेद्भूमिं दर्भहस्तोऽय भूतले ॥

मन्त्रः ।

इहलोकं परित्यज्य गतोऽसि परमाङ्गतिं ।

एवमाह्वानिते गन्ध-पुष्प-धूपैः समर्चयेत् ॥

ततो वस्त्राणि विप्राय सर्वाण्यभरणानि च ।

ततः पक्वान्नकश्चैव कल्पयेच्चैव सुन्दरि ॥

एवमादीनि द्रव्याणि प्रेतभागानि सर्वशः ।

पादशौचादितः कृत्वा चातुर्वर्ण्यं माधवि ॥

वहस्पतिः ।

एकोद्दिष्टविधानेन यदैकस्य प्रदीयते ।

आवाहनाग्नौकरणवर्जितं देववर्जितम् ॥

वस्त्रालङ्कार-शय्यालं पितुर्यदाहनायुधम् ।

गन्ध-माद्यैः समभ्यर्च्य आहुभोजो तदर्पयेत् ॥

भोजनञ्चानेकविधं कारयेत् व्यञ्जनानि च ।

यथाशक्ति प्रदद्याच्च गो-भृ-हेमादिकं तथा ॥

श्रोत्रिया भोजनौयास्तु नव सप्त चयोदश ।

ज्ञातयो बान्धवा वापि तथा वातिथयोऽपरे ॥

प्रदद्याद्दक्षिणां तेषां सर्वेषामनुरूपतः ।

इतमश्रोत्रियं आहुं इतोयज्ञस्त्वदक्षिणः ॥

तस्मात्पणं काकिणीं वा फलं पुष्पमद्यापि वा ।

प्रदद्याद्दक्षिणां यज्ञे तथा शतगुणो भवेत् ॥

सत्यव्रतः ।

प्रातरुत्थाय प्रेतब्राह्मणानेकादशामग्न्य पराह्णे नानाभक्षान्न-
रसविन्यासैः एकैकमुद्दिश्य विधिवत्पिण्डदानं वामो हिरण्य-दाम्बुपा-
नच्छ्वोदकुम्भदक्षिणा गुणवति पात्रे शय्याप्रदानं ततः स्वस्ययनादि-
धर्माः प्रवर्त्तन्ते । दशम्यामतीतायामेकैकमुद्दिश्य भोजयेत्तेषामेवै-
कस्मै गुणवते शय्या देया ।

विष्णुः ।

अथाग्नौचव्यपगमेषु स्नातः सुप्रक्षालितपाणि-पादः स्नाचान्तस्त्वेवं
विधानेव ब्राह्मणान् यथाशक्त्युदङ्मुखान् गन्ध-माल्य-वस्त्रालङ्कारा-
दिभिः पूजितान् भोजयेदेकवक्त्रन्तानूहेतैकोद्दिष्ट उच्छिष्टमन्निधावे-
कमेव तन्नाम-गोत्राभ्यां पिण्डं निर्वपेत् । भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु दक्षिण-
याभिपूजितेषु प्रेतनाम-गोत्राभ्यां दत्तात्रय्योदकेषु चतुरङ्गुलपृथ्वी-
स्नावदन्तरास्नावदधःस्नाता वितस्त्रायतास्त्रिस्तः कर्पूः कुर्यात् ।
कर्पूणां समीपे चाग्नित्रयमुपसमाधाय परिलीर्य तत्रैकस्मिन्नाहुति-
त्रयं जुहुयात् । सोमाय पित्रमते स्वधा नमः अग्नये कव्यवाहनाय
स्वधा नमः यमाद्याङ्गिरस्वते स्वधा नमः । स्नानत्रये प्राग्वत्पिण्ड-
निर्वपणं कुर्यात् । ततो दधि-मधु-घृत-मांसैः कर्पूत्रयं पूरयित्वैतत्त
इति जपेत् । एवं मृताहे प्रतिमासं कुर्यात् ।

लघुहारीतः ।

एकोद्दिष्टं प्रकुर्वीत पात्रेनैव सदा स्वयं ।

अभावे पाकमात्राणां तदहः समुपोषणं ॥

इत्येकादशाहिकादीनां आह्वानां प्रयोगः ।

अथ मृतशय्यादानविधिः ।

स च जीवच्छय्यादानेति कर्त्तव्यतातिदेशपरिपूरणीय इति तत्-
पूर्वकोऽभिधीयते ।

तत्र भविष्योत्तरे ।

शय्यादानं प्रवक्ष्यामि तुभ्यं यदुक्तोदह^(१) ।
 यं दत्त्वा शिवभागी स्यादिह लोके परत्र च ॥
 शय्यादानं प्रशंसन्ति सर्वे देव-द्विजोत्तमाः ।
 अनित्यं जीवितं यस्मात् पश्चात्कोऽन्यः प्रदास्यति ॥
 तस्मात्त्वबन्धुः सपिता यावज्जीवति भारत ।
 मृतोमृत इति ज्ञात्वा क्षणात्त्रेहो निवर्त्तते ॥
 तस्मात्स्वयं प्रदातव्यं शय्या-भोज्य-जलादिकं ।
 आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरिति मच्चिन्त्य चेतसि ॥
 आत्मैव यदि चात्मानं दानैर्भागैर्न पूजयेत् ।
 कोऽन्यो हि इतरस्तस्माद्यः पश्चात् पूजयिष्यति ॥
 तस्माच्छय्यां समासाद्य मारदारुमयीं दृढां ।
 दन्तपत्रान्वितां रम्यां हेमपट्टैरलङ्कृतां ॥
 हंसतुलीप्रतिच्छन्नां शुभगण्डोपधानकां ।
 प्रच्छादनपट्टीयुक्तां गन्धधूपाधिवासितां ॥
 तस्यां संस्थापयेद्द्वैमं हरिं लक्ष्म्या समन्वितं ।
 उच्छीर्षके घृतभृतं कलशं परिकल्पयेत् ॥
 विज्ञेयः पाण्डवश्रेष्ठ मनिद्राकलशो बुधैः ।

(१) पाण्डुकोदह इति ग० ।

ताम्बूल-कुङ्कुमचोद-कर्पूरागुरुचन्दनं ॥
 दौपिकोपानहच्छत्रं चामरासन-भाजनं ।
 पार्श्वेषु स्थापयेद्भक्त्या सप्तधान्यानि चैव हि ॥
 शयनस्थस्य भवति यदन्यदुपकारकं ।
 मृत्कारकरकाद्यान् पञ्चवर्णं विनायकं ॥
 शय्यामेवंविधां कृत्वा ब्राह्मणाय प्रदापयेत्^(१) ।
 सपत्नीकाय संपूज्य पूण्ड्रि विधिपूर्वकम् ॥
 यथा न कृष्णशयनं शून्यं मागरजातया ।
 शय्या ममाप्यशून्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि ॥
 यस्मादशून्यं शयनं केवलस्य शिवस्य च ।
 शय्या ममाप्यशून्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि ॥
 दत्तैवं तस्य सकलं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।
 एवं शय्याप्रदाने तु विधिरेषः प्रकीर्तितः ॥
 एकादशाहेऽपि तथा विधिरेषः प्रकीर्तितः ।
 ददाति यदि धर्मार्थं बान्धवोबान्धवे मृते ॥
 विशेषञ्चात्र राजेन्द्र कथ्यमानं निशामय ।
 तेनोपभुक्तं यत्किञ्चित् किञ्चित्पूर्वं गृहे स्थितम् ॥
 तद्वाचलग्रञ्च तथा वस्त्र-वाहन-भाजनम् ।
 यद्यदिष्टञ्च तस्य स्नान्तत्सर्वं परिकल्पयेत् ॥
 तमेव पुरुषं हैमं तस्यां संस्थापयेत्तदा ।
 पूजयित्वा प्रदातव्या मृतशय्या यथोदिता ॥

पद्मपुराणे ।

मृतकान्ते द्वितीयेऽङ्गि शय्यां दद्यादिलक्षणां ।

काञ्चनं पुरुषं तद्वत्फल-वस्त्रसमन्वितम् ॥

संपूज्य द्विजदम्पत्यं नानाभरणभूषितम् ।

उपवेश्य तु शय्यायां मधुपर्कं ततो वदेत् ॥

रजतस्य तु पात्रेण दधि-दुग्धसमन्वितम् ।

अस्मि लालाटं संगृह्य सृक्षं कृत्वा सवञ्चकम् ॥

पायसैर्द्विजदम्पत्यं नानाभरणभूषितम् ।

भोजयेत्प्रयतः प्राज्ञो विधिरेषः सनातनः ।

एष एव विधिर्दृष्टः पार्वतीयैर्द्विजोत्तमैः ॥

शय्यायां ब्राह्मणोपवेशनविधिर्ब्राह्मणकर्त्तव्यश्च वाराहपुराणे ।

संगृह्य पाणिना पाणौ मन्त्रेणोत्थापयेद्विजं ।

दद्याच्छय्यासनं चैव तथैवाञ्जनकङ्कतीं ॥

अञ्जनकङ्कतीं गृह्य शय्यामाक्रम्य स द्विजः ।

मुहूर्त्तं तत्र विश्रम्य निवापस्थानमागतं ।

गवां लाङ्गूलमाश्रित्य ब्राह्मं हस्तं समाददेत् ॥

शय्यादानफलं तु भविष्योत्तरे ।

स्वर्गे पुरन्दरगृहे सूर्यपुत्रालये तथा ।

सुखं वसत्यसौ जन्तुः शय्यादानप्रभावतः ॥

सूर्यपुत्रालये चैव तथा वैवस्वते पुरे ।

पीडयन्ति न तं याम्याः पुरुषा भीषणाननाः ॥

न घर्मेण न शीतेन बाध्यते स नरः कश्चित् ।

अपि पापसमायुक्तः स्वर्गलोकं स गच्छति ॥

विमानवरमारुहः सेव्यमानोऽप्सुरोगणैः ।

आभूतसंश्रवं यावत् तिष्ठत्यातङ्गवर्जितः ॥

श्रव्याप्रदानममलं तव पाण्डुपुत्र

संकीर्तितं सकलभौख्यनिधानभूतं ।

यो वै ददाति विधिना स हि विष्णुलोके

कल्पं विकल्परहितः स विभाति मर्त्यः ॥

अथ प्रसङ्गान्मृतश्रव्याप्रतिग्रहनिषेधोऽभिधीयते ।

पद्मपुराणे ।

अतिदुष्टा प्रेतश्रव्या न याव्या द्विजमत्तमैः ।

गृहीतायान्तु तस्यां तु पुनः संस्कारमर्हति ॥

वेदे चैव पुराणे च श्रव्या सर्वत्र गर्हिता ।

गृहीतारस्तु जायन्ते सर्वे निरयगामिनः ॥

इति श्रव्यादानविधिः ।

एकादशाहादारभ्य संवत्सरपर्यन्तं प्रतिदिनं प्रेतायोदकुम्भो-
दातव्यः ।

तथा च पद्मपुराणे ।

उदकुम्भश्च दातव्यो भक्ष्य-भोज्यसमन्वितः ।

यावदपि नरश्रेष्ठ सतिलोदकपूर्वकम् ॥

आह्व हारीतः ।

मृते पितरि वै पुत्रः पिण्डं मेध्यं समावपेत् ।

अन्नकुम्भश्च विप्राय प्रेतनिर्देशधर्भतः ॥

स्यतिसमुच्चये ।

एकादशाहात् प्रभृतिघटस्तोयान्नसंयुतः ।

दिने दिने प्रदातव्यो यावत्स्यादत्सरः सुतैः ॥

पारस्करः ।

अहरहरन्नमसौ ब्राह्मणायोदकुम्भञ्च दद्यात्पिण्डमप्येके निगृह्णन्ति ।

याज्ञवल्क्यः ।

अर्वाक् सपिण्डीकरणं यस्य संवत्सरात्कृतं ।

तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्याद्वर्षं द्विजन्मने ॥

आह्वापस्तम्बः ।

यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं कृतं ।

अब्दमम्बुघटं दद्यात् प्रत्यहं तन्नसंयुतं ॥

लौगादिः ।

यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं भवेत् ।

मासिकञ्चोदकुम्भञ्च देयं तस्यापि वत्सरं ॥

इत्युदकुम्भः ।

अथ वृषोत्सर्गः ।

तत्र तावदस्य विधि-काल-देशाः इह चैकादशेऽहनि प्रमीतमनु-
द्योदेशेन वृषोत्सर्गः कार्य इत्युक्तं ।

षड्विंशन्मते ।

एकादशाहे प्रेतस्य यस्य नेतृव्यते वृषः ।

पिशाचत्वं स्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धघृतैरपि ॥

भविष्योत्तरे तु द्वादशेऽहनि वृषोत्सर्गोऽभिहितः ।

कार्त्तिक्यामथवामावास्यामयने वा युधिष्ठिर ।

चैत्र्यां वापि तृतीयायां वैशाखां द्वादशेऽङ्गि वा ॥

विष्णुधर्मोत्तरे तु यस्मिन् कस्मिंश्चिन्मृताहेऽपि वृषोत्सर्गोऽभिहितः ।

अथयुक् प्रकृतपत्न्य पञ्चदशां नराधिप ।

कार्त्तिकेऽप्यथवा मासि वृषोत्सर्गं नु कारयेत् ॥

ग्रहणे द्वे महामुखे तथा चैवायनद्वये ।

विषुवदितये चैव मृताहे वान्धवस्य च ।

उत्सृजेन्नीलकण्ठं वै कौमुद्याः समुपागमे ॥

‘नीलकण्ठः’ नीलवृषः । ‘कौमुदी’ आश्विनकार्त्तिकयोः पौर्णमासी ।

पित्राद्युद्देशेन वृषोत्सर्गमकुर्वाणस्य निन्दा मत्स्यपुराणे ।

न करोति वृषोत्सर्गं सुतीर्थे वा जलाञ्जलिं ।

न ददाति सुतो यस्तु पितुरुच्चार एव सः ॥

‘उच्चारः’ पुरीषोत्सर्गः । अथ नीलसंज्ञकः सर्वोत्तमो वृषः ।

वृषोत्सर्गप्रदेशा देवीपुराणे ।

स त्वरणे भवेत्तीर्थे उत्सर्गो गोकुलेऽपि वा ।

ब्रह्मपुराणे ।

प्रागुदक्प्रवणे देशे मनोज्ञे निर्जने वने ।

वृषोत्सर्गः कार्य इति शेषः ।

कालिकापुराणे ।

अरण्ये चत्वरे वापि गोष्ठे वा मोचयेद्दृषम् ।

न गृहे मोचयेद्दिद्वान् कामयन् पुष्कलं फलम् ॥

इति वृषोत्सर्गविधि-काल-देशाः ।

अथोत्सर्जनोद्यत्पलक्षणम् ।

मत्स्यपुराणे मनुस्वाच ।

भगवन् श्रोतुमिच्छामि वृषभस्य तु लक्षणम् ।

वृषोत्सर्गविधिश्चैव तथा पुण्यफलं महत् ॥

मत्स्य उवाच ।

धेनुमादौ परीक्षेत सुशीलां लक्षणान्विताम् ।

अथङ्गामपरिक्षिप्तां जीववत्सामरोगिणीम् ॥

स्निग्धवर्णां स्निग्धसुरां स्निग्धशृङ्गां तथैव च ।

मनोहरातिमौम्याश्च सुप्रमाणामनुद्धताम् ॥

आवर्त्तेर्दक्षिणावर्त्तेर्युक्ता दक्षिणतश्च या ।

वामावर्त्तेर्वांमतश्च विसृष्टोर्जघन-स्तना ॥

मृदुसंहतताम्रोष्ठौ रक्तजिह्वा सुपूजिता ।

अस्यावदोर्धास्फुटितरक्तजिह्वा तथा च या ॥

ताघानाविलनेचा च शफरैर्विरलैर्दृढैः ।

वैदुर्यमधुवर्णैश्च जलबुद्बुदमन्निभैः ॥

रक्तस्निग्धैश्च नयनैस्तथा रक्तकनौलकैः ।

सप्त चतुर्दशदन्ता भवेदस्यावतालुका ॥

षडुन्नता सुपार्श्वीरः पृथुपक्षसमायता ।

अष्टायता शिरोयौवायुता या शुभलक्षणा ॥

षडुन्नता भवेत्केषु केषु पक्षसु चायता ।

आयताश्च तथैवाष्टौ धेनूनाङ्गे शुभावहाः ॥

मत्स्य उवाच ।

उरः पृष्ठं शिरः कुक्षी ओणी च वसुधाधिप ।
 षडुक्षतानि धेनूनां पूजयन्ति विचक्षणाः ॥
 कर्णा नेत्रे ललाटश्च पञ्चैव रतिनन्दन ।
 समायतानि शस्त्रान्ते पुच्छं सास्त्रा च सक्थिनौ ॥
 चत्वारश्च स्तना राजन्नेवमष्टौ मनौषिभिः ।
 शिरोघ्नीवायुता चैव भूमिपालायता श्चर्म ॥
 तस्याः सुतं परीक्षेत दृढमं लक्षणान्वितं ।
 उन्नतस्कन्धककुदम्बजुलाङ्गूलकम्बलं ॥
 महाकटितटस्कन्धं वैदूर्यमणिलोचनं ।
 प्रवालवर्णशृङ्गायं सुदीर्घमृदुवाल्मधिं ॥
 नवाष्टदशमङ्घ्रिवां तीक्ष्णगैर्दशनैः शुभैः ।
 मल्लिकाचश्च भोक्तव्यो गृहेऽपि धन-धान्यदः ॥
 वर्णस्तलाग्रकपिलो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ।
 श्वेतोरक्तस्य कृष्णस्य गौरः पाटल एव च ॥
 इन्द्रनीलाभपृष्ठस्य श्वलः पञ्चकालकः ।
 पृथुकर्णो महास्कन्धः सत्त्वरौमा च यो भवेत् ॥
 रक्ताक्षः कपिलोद्यस्य रक्तशृङ्गस्य यो भवेत् ।
 श्वेतोदरः कृष्णपृष्ठो ब्राह्मणस्य च शस्यते ॥
 क्षिप्रो रक्तेन वर्णेन क्षत्रियस्य प्रशस्यते ।
 काश्यानाभेन वैश्यास्य कृष्णेनाप्यन्यजन्मनः ॥
 यस्य प्रागायते शृङ्गे स्वमुखाभिमुखे सदा ।
 सर्वेषामेव वर्णानां स च सर्वार्थमाधकः ॥

मार्जारपादः कपिलो धन्यः कपिलपिङ्गलः ।
 श्वेतो मार्जारपादस्तु धन्यो मणिनिभेषणः ॥
 करटः पिङ्गलश्चैव श्वेतपादस्तथैव च ।
 खच्चपादगिराश्चैव दिपादः श्वेत एव च ॥
 कपिञ्जलनिभोधन्यस्तथा तित्तिरसन्निभः ।
 आकर्णमूलाच्चेतनुं सुखं यस्य प्रकाशते ॥
 नान्दीमुखः स विज्ञेयो रक्तवर्णो विशेषतः ।
 श्वेतश्च जठरं यस्य भवेत् पृष्ठञ्च गोपते ॥
 वृषभः स समुद्राख्यः सततं कुलवर्द्धनः ।
 मल्लिकापुष्पचित्रश्च धन्यो भवति पुङ्गवः ॥
 कमलैर्मण्डलैश्चापि चित्रो भवति गोपते ।
 श्वेतसौ पुष्पवर्णश्च तथा धन्यतरः स्मृतः ।
 एते धन्यास्तथाऽधन्यान् कीर्त्तयिष्यामि ते नृप ॥
 कृष्णतान्त्रोष्ठदशना रुबय्दङ्ग-शफाश्च ये ।
 श्वयत्तवर्णा ब्रह्माश्च व्याघ्रभस्मनिभाश्च ये ॥
 ध्वाङ्ग-गृध्रसवर्णाश्च तथा मूषकसन्निभाः ।
 कुण्डाः काणास्तथा खञ्जाः केकरास्तास्तथैव च ॥
 विषमश्वेतपादाश्च उद्भ्रान्तनयनास्तथा ।
 न ते वयाः प्रमोक्तव्या न ते धार्यास्तथा गृहे ।
 मोक्तव्यानाञ्च धार्याणां भूवो वक्ष्यामि लक्षणं ॥
 खस्तिकाकारगृह्णाश्च मेघौघसदृशस्रजः ।
 महाप्राणाश्चैव तथा मत्तमातङ्गगामिनः ॥

महोरस्ता महोच्छासा महाबलपराक्रमाः ।
 शिरः कर्णौ ललाटश्च बालधिसुरणास्तथा ॥
 नेत्रे पार्श्वे च कृष्णानि शस्त्रान्ते चन्द्रमन्त्रिणः ।
 श्वेतान्येतानि शस्त्रान्ते कृष्णस्य तु विशेषतः ॥
 भूमौ कर्षति लाङ्गूलं सुसूला चैव बालधिः ।
 पुरस्तादुद्यतोनीलो वृषभश्च प्रशस्यते ॥
 शक्ति-ध्वज-पताकाभा येषां राजौ विराजते ।
 अनङ्गादस्तु ते धन्या वित्तमिद्धिजयावहाः ॥
 प्रदक्षिणानि वर्त्तन्ते स्वयं ये विनिवर्त्तिताः ।
 समुन्नतशिरोयौवा धन्यास्ते यूथवर्द्धनाः ॥
 रक्तशृङ्गायनयनः श्वेतवर्णीभवेद्यदि ।
 शफैः प्रवालमदृशैर्नास्ति धन्यतरस्ततः ॥
 एते धार्याः प्रयत्नेन मोक्तव्या यदि वा वृषाः ।
 धारितास्तथा मुक्ता धन-धान्यविवर्द्धिताः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

वृषभः कृष्णसारस्तु प्रत्ययस्तु त्रिहायनः ।

मनोज्ञोदर्शनोयश्च सर्वलक्षणसंयुतः ॥

आह विष्णुः ।

तचाहवे च वृषभं परीक्षेत जीववत्सायाः पुच्छं सर्वलक्षणोपेतं
 नीलं लोहितं वा पुच्छ-पादेषु सर्वशुक्लं यूथस्याङ्गादकं ।

अथ सर्वोत्तमस्य नीलमञ्जकस्य वृषस्य लक्षणं ।

रेवाखण्डे ।

यस्तु वै पाण्डुरो वले ललाटे चरणे तथा ।
लाङ्गूले यस्तु वै शुभ्रः स वै नाकस्य दर्शनः ॥

कालिकापुराणे ।

नीलोत्पलदलप्रख्यः श्वेताङ्घ्रिचन्द्रमस्तकः ।
शुभ्रयुवा लोहिताक्षो दशभोनील उच्यते ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

लोहितो यस्तु वर्णेन सुखे पुच्छे च पाण्डुरः ।
श्वेतः सूरविषाणाभ्यां स नीलोदय उच्यते ॥

मत्स्यपुराणे ।

चरणाश्च मुखं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपते ।
लाङ्गारसमवर्णस्य तन्नीलमिति निर्दिशेत् ॥
वृष एव स मोक्षयो न स धार्म्यो गृहे भवेत् ।
तदर्धमेवा चरति लोके गाथा पुरातनी ॥
एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
गौरीं वायुदहेद्धार्या नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥

अथोत्सर्गविधिः ।

भविष्योत्तरे कृष्णवाक्यं ।

पाण्डं नीलं शङ्खपादं सपौण्ड्रं श्वेतपुच्छकं ।
गोभिश्चतुर्भिः सहितमुत्सृजेत्तं विधिं गृह्णु ॥
अथोवाच पुरा मर्गा गोकुलेऽनघ पाण्डव ।
तं ते सन्पादयिष्यामि विधिं गृह्णप्रचोदितं ॥
मातरः स्थापयित्वा च पूजयेत्कुसुमाचनेः ।

मातृश्राद्धं ततः कुर्यात् सदाभ्युदयकारकं ॥
 अर्कमूले तु कलशमश्रयदलशोभितं ।
 तत्र रुद्रान् जपित्वा तु स्थापयेद्गुह्यदेवतं ॥
 सुसमिद्धं ततः कुर्याद्वह्निं मन्त्रपुरःसरं ।
 आज्येन जुहुयात् षड्भिः प्रथगाहुतिमंक्रुतैः ॥
 पौष्णमन्त्रैस्ततः पश्चाद्भुत्वा वह्निं यथाविधि ।
 एकवर्णं द्विवर्णं वा रोहितं श्वेतमेव वा ॥
 जीववत्सपयस्त्रिन्वाः पुत्रं सर्वाद्वसुन्दरं ।
 चतस्रो वसतर्यश्च ताभिः सार्द्धमलङ्कृतं ॥
 तामाहुर्णे जपेद्विप्रः पतिं वो बलिनं शुभं ।
 ददामि तेन सहिताः क्रीडध्वं हृष्टमानसाः ॥
 ततो वामे त्रिशूलश्च दक्षिणे चक्रमालिखेत् ।
 अङ्कितं शूल-चक्राभ्यां चर्चितं कुसुमादिना ॥
 पुष्पमालावृतघीवं मितवस्त्रैश्च कादितं ।
 विमुञ्चेद्वत्सकाभिश्च तिसृभिर्वलिनं वृषं ॥
 देवालये गोकुले वा नदीनां सङ्गमे तथा ।
 इत्युक्तं गर्गमुनिना विधानं वृषमोक्षणे ॥

अत्र मातृपूजापूर्वकं अभ्युदयकारकं श्राद्धं कुर्यात् इत्युक्तं तेन
 चाभ्युदयिकं श्राद्धं कर्त्तव्यमवेति गम्यते । तत्र श्राद्धं कृत्वा श्राद्ध-
 भोक्तृव्यतिरिक्तानामपि दिजानां भोजनादिना प्रीणनं कृत्वा तिलो-
 दकदानपूर्वकं पिण्डदानं कर्त्तव्यमित्युक्तं वाराहपुराणे ।

श्राद्धं कृत्वा तु सुश्रोणि तर्पणीया दिजातयः ।

दत्त्वा तिलोदकं पिण्डं पिब-पैतामहेषु च ॥

कलशे रुद्रजपानन्तरं पुरुषसूक्तादिजपोप्युक्तो विष्णुधर्मोत्तरे ।

तत्र रुद्रं जपित्वा तु स्थापयेद्भुद्रदेवतां ।

तथैव पौरुषं सुक्तं कुम्भाण्डानि तथैव च ।

‘रुद्रः’ “नमस्ते रुद्रमन्यव इत्यादिरध्यायो यजुर्वेदे प्रसिद्धः ।

पुरुषसूक्तं “महस्वगौर्यैत्यादिषोडशर्चः । “यद्देवा देवहेडनमित्याद्या

अथः कुम्भाण्डसंज्ञाः ।

अत्र कश्चिदिशेषः सौरपुराणे ।

रुद्रमावाह्य कलशे गन्ध-माख्यालतादिभिः ।

समूज्य संस्पृशन् कुम्भं रुद्राध्यायं जपेत्ततः ।

तथैव पौरुषं सुक्तं गायेद्गौरीशं संक्षितां ॥

“आवोराजेत्येकं, “तद् इति चत्वारि, “आज्यदोहानि त्रीणि, देवव्रतानि त्रीणीत्येकादशसामानि रुद्रसंक्षिता । तदुक्तं सामविधानाख्ये ब्राह्मणे, “आवोराजा तदोवर्गं आज्यदोहानि देवव्रतानि त्रैषा रुद्रा नाम संक्षितैतां प्रयुञ्जन् रुद्रं प्रीणाति” इति जपानन्तरं होमः कार्यः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

सुसमिद्धं गवां मध्ये सुविस्तीर्य ऊताशनं ।

पयसा अपयेद्विद्वान् चरुं पौष्णं समाहितः ॥

अत्रार्थं क्रमेण होमोऽभिधीयते । गवां मध्ये रुद्रकलशस्य पश्चाद्भागे परिसमूहनादिपञ्चभूषंस्कारान् विधायाग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्य उत्तरकर्मापयुक्तं सर्वमापाद्य आज्यमधिश्रित्य

पयसा सह तण्डुलान् प्रक्षिप्य पायसं अपयित्वा सोदकन्तण्डुलं
 स्नात्वा प्रक्षिप्य पौष्णचरं अपयित्वा आज्यादीन्मुदास्य आज्यं
 संकृत्य समित्प्रक्षेपानन्तरं प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्ष्य दक्षिणं जान्वाच्य
 प्रथममन्वारब्धे इह रतिरिति षड्वाज्याहुतयो होतव्याः । तद्यथा इह
 रतिः स्वाहा । इदमग्नये । ॐ इह रमध्वं स्वाहा । इदमग्नये ।
 ॐ इह धृतिः स्वाहा । इदमग्नये । ॐ इह स्वधृतिः स्वाहा । इद-
 मग्नये । ॐ उपमोषमस्मामुदीधरत् स्वाहा । इदमग्नये । ततो ब्रह्म-
 णान्वारब्धे प्रजापतये स्वाहेति मनसा ध्यात्वा अग्रावुत्तरतो हुत्वा
 इदं प्रजापतये इति त्यागः । एष पूर्व आघारः । तत इन्द्राय स्वाहे-
 त्यग्नौ दक्षिणतो हुत्वा इदमिन्द्रार्येति त्यागः । एष उत्तर आघारः ।
 अग्नये स्वाहेत्युत्तरपूर्वाहुँ हुत्वा इदमग्नय इति त्यागः । एष आग्नेय
 आज्यभागः । सोमाय स्वाहेति दक्षिणपूर्वाहुँ हुत्वा इदं सोमायेति
 त्यागः । एष सौम्य आज्यभागः । तदनन्तरमन्वारब्धे पायसेन गोय-
 ज्ञोक्तदेवताभ्यो होमः तद्यथा ॐ अग्नये स्वाहा । इदमग्नये ।
 ॐ रुद्राय स्वाहा । इदं रुद्राय । ॐ सर्वाय स्वाहा । इदं सर्वाय ।
 ॐ पशुपतये स्वाहा । इदं पशुपतये । ॐ उगाय स्वाहा । इदमु-
 गाय । ॐ अश्विनये स्वाहा । इदमश्विनये । ॐ भवाय स्वाहा । इदं
 भवाय । ॐ महादेवाय स्वाहा । इदं महादेवाय । ॐ ईशानाय
 स्वाहा । इदं ईशानाय । अथ पौष्णचरोरेकाहुतिः । पूषा गा
 अन्वेतु नः पूषा च रवत्वर्ततः पूषा वाजान् मनोतु नः । इदं पूष्णे ।
 अथ ब्रह्मणान्वारब्धे स्विष्टकृत्स्नहाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यञ्चरं
 जुहुयात् । ततः अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा । इदमग्नये स्विष्टकृते ।

इति पौष्णपायसाभ्यां स्विष्टकृद्दोमः । महाव्याहृत्यादिहोमस्वाज्येन ।
 ॐ भूः स्वाहा । इदमग्नये । ॐ भुवः स्वाहा । इदं वायवे । ॐ स्वः
 स्वाहा । इदं सूर्याय । इति तिस्रो महाव्याहृतयः । अथ तन्ने
 अग्न इत्यादिभिः स्वाहानैः पञ्चभिर्मनैः सर्वप्रायश्चित्तं । ॐ स तन्नो अग्ने
 अग्ने प्रमुमुग्ध्यास्तु स्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्यां । ॐ स तन्नो अग्ने
 सुहवो न एधि स्वाहा । इदमग्नीवरुणाभ्यां । ॐ अयाद्याग्ने
 स्वनभि भेषजं स्वाहा । इदमग्नये । ॐ ये ते शतं स्वर्काः स्वाहा ।
 इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्योमरुद्भ्यः स्वर्केभ्यः ।
 ॐ उदुत्तमं अदितये स्याम स्वाहा । इदं वरुणाय । अथ प्रजापत्यं ।
 ॐ प्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजापतये । ततः संश्रवप्राशनं, मार्जनं,
 पवित्रप्रतिपत्तिः, दक्षिणादानमिति । एवं होमं परिसमाप्य वृषस्था-
 द्धनादिकं कुर्यात् ।

तत्राह विष्णुः ।

गवां मध्ये सुममिद्धमग्निं परिसीर्य पौष्णं चरुं अपयित्वा पूषा-
 भिगन्धे नुम इह रतिरिति च ऊत्वा वृषभमानीयायस्करमावाहयेत् ।

‘अयस्करः’ लोहकारः ।

मौरपुराणे ।

ततो वृषभमानीय अग्रेरुत्तरतः स्थितं ।

मव्यस्त्रिचि लिखेचक्रं शूलं वाही तु दक्षिणे ॥

‘मव्यस्त्रिचि’ वामकटिभागे ।

कुङ्कुमेनाङ्कयित्वादौ ब्राह्मणः सुममाहितः ।

तन्नेन धातुना पश्चादयस्कारोऽङ्कयेद् वृषं ॥

देवीपुराणे ।

तत्रेन वामतश्चक्रं पार्श्वे शूलं समालिखेत् ।

धातुना हेम-तारेण आयमेनाथ वाङ्मयेत् ॥ .

‘हेम’ सुवर्णं ‘तारं’ रूढं, ‘आयमं’ लोहं ।

विष्णुः ।

एकस्मिन् पार्श्वे चक्रेणापरस्मिन् शूलेनाङ्कितश्च “हिरण्यवर्णेति
चतसृभिः “शन्नोदेवौरिति च स्थापयेत् ।

विष्णुधर्मात्तरे ।

अङ्कितं स्थापयेत्यस्यात् स्नाने तस्य तथा पठेत् ।

हिरण्यवर्णेति अचक्षतस्त्रो मनुजैश्चर ।

आपोहिष्ठेति तिस्रश्च शन्नोदेवौति चाप्यथ ॥

“हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इत्याद्याश्चतस्रोभिषेचनीया
अचोऽथर्ववेदे प्रसिद्धाः ।

पारस्करः ।

अकालमूलान् कलशानष्टौ सगदामभूषितान् ।

सवस्त्रांश्च सरव्रांश्च चूतपल्लवशोभितान् ॥

स्थापयित्वा चतुर्भिस्तु संस्त्राण्यो दृषभः पुरः ।

चतुर्भिर्वत्सिकाः स्थाप्यास्ततः सर्वान् विभूषयेत् ।

अथः समुद्रज्येष्ठाश्च कीर्त्तयेदभिषेचने ॥

“समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्य मध्यादित्याद्या अचोवङ्कचानां प्रसिद्धाः ।

एतच्च दृषस्य वत्सिकानाञ्च स्थापनादिकन्तस्य ताभिः सह विवाहं कर्तुं ।

एतच्च वत्सिकासङ्ख्यादिविधिपूर्वकम् देवीपुराणे स्पष्टीकृतम् ।

चतस्रो वत्सिका भद्रा द्वे चासम्भवतोऽपि वा ।

वत्सः सर्वाङ्गसम्पूर्णः कन्यका वत्सिका भवेत् ॥

अलङ्कृत्य यथाशोभमुत्सर्गं कारयेन्मुने ।

विवाहस्त्वेकवत्सर्था नौलेन भवते सदा ॥

‘कन्यका’ अनुभूतमैथुना । ‘एकवत्सरी’ एकवर्षवयस्का ।

तथा ।

अष्टाभिर्धनुभिर्द्युतयतुभिरेयवा क्रमात् ।

विहाय नोभिर्धन्याभिः सुरूपाभिश्च शोभितः ॥

‘विहायन्तः’ विवर्षवयस्काः ।

सर्वोपकारेणोपेतः स सर्वस्य वरोमहान् ।

उत्सृष्टव्यो विधानेन अपि स्मृतिनिदर्शनात् ॥

आदित्यपुराणे ।

विमर्ज्यस्याथ सुविण्णो देया गावो वृषस्य च ।

अष्टौ वाय चतस्रो वा यथालाभमथापि वा ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

वत्सतर्यश्चतस्रश्च तं वृषश्च नराधिप ।

अलङ्कुर्यान्ततः पश्चाद्गन्ध-मान्यैश्च शक्तिः ।

किङ्किणीभिश्च रम्याभिस्रया चीनांशुकैः शुभैः ॥

‘किङ्किणः’ घर्घरौकाः ।

आदित्यपुराणे ।

घण्टां लोहकतां दद्यात् शुद्धे च पटलं शुभं ।

‘पटलं’ सुवर्णादिनिर्मितः कोशः ।

देवीपुराणे ।

अङ्घ्रिचोत्सृज्यते पूर्वं गावोऽलङ्घ्य सर्वतः ।

शिवधर्मोत्तरे ।

रक्त-पौतैश्च कुसुमैः कुङ्कुमाद्यैश्च वर्णकैः ।

यथाशोभं समालभ्य विभवैः पूजयेद्दृष्टवान् ॥

किङ्किणीरवकोप्रेतां घटिकाञ्चरकान्वितां ।

स्वस्तिकैरर्द्धचन्द्रैश्च नानारत्नोपशोभितां ॥

‘स्वस्तिकः’ विच्छन्दप्रभेदः ।

अष्टाङ्गुलप्रविस्तीर्णा हेमपद्मविनिर्मितां ।

राजतीं चर्मणोवापि मालामुरमि विन्यसेत् ॥

तद्विधां पृष्ठमालाञ्च पुटान्तककुदक्षितां ।

नानाभरणसंयुक्तां उदरार्द्धप्रलम्बिनीं ।

हेम-राजत-कौषीं वा नानारत्नोपशोभिताम् ॥

‘कौषी’ ताम्रमयी ।

पट्टवस्त्रैर्विचित्रैश्च यथाशोभमलङ्कृतां ।

कार्थ्यं शृङ्गद्वयान्तस्थं सदस्तचामरान्वितम् ।

पद्मं शिरशि सौवर्णं चन्द्रं चन्द्रकभूषितम् ॥

‘चन्द्रकः’ मयूरपिच्छं ।

भ्रमराश्रयत्वपच्चैश्च वध्नीयाद्भ्रमसंयुतम् ।

शैवेयकेन दिव्येन नानावस्त्रोपशोभिना ॥

‘शैवेयकं’ कण्ठभूषा ।

घण्टाङ्गान्धमयीं शृङ्गां गले वध्नीत मुखनां ।

सुरैः सौवर्ण रौप्यैश्च केयूराङ्गदभूषितां ।

पट्टवस्त्रैर्विचित्रैश्च यथाशोभमलङ्कृताम् ॥

पारस्करः ।

अद्यालङ्कृत्य तान् सर्वान् रुद्राध्यायं समाहितः ।

श्रावयेत्पौरुषं सुक्तं तथा प्रतिरथानि च ॥

“आशुः जिज्ञानो वषभो न भौम इत्याद्या द्वादशसूचः प्रति-
रथसंज्ञाः ।

विष्णुः ।

स्नातालङ्कृतं स्नाताभिः चतस्रभिर्वत्सतरौभिः सार्द्धमानौय
रुद्रान् पुरुषसूक्तं कुशाण्डीय जपेत् । पिता वत्सेति च मन्त्रं वषभस्य
दक्षिणे कर्णे जपेत् ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

मन्त्रं पितावत्सेति प्रतीतं जपेदपसव्ये वृषभस्य कर्णे ।

‘अपसव्ये’ दक्षिणे । पितावत्सेति मन्त्रोऽथर्ववेदे प्रसिद्धः । “पिता
वत्सानां प्रतिरथ्यानां अथो पिता महतां गर्गाणां वत्सोजरायुः प्रति-
धुक्पीयूष आयुष्या घृतं तदस्य रेतः” इति ।

आदित्यपुराणे ।

सावित्रीञ्च जपेत्तत्र तथाचैवाघमर्षणं ।

कर्णजपस्य दद्यात्तु वृषभस्य न संशयः ॥

‘अघमर्षणं’ “ऋतञ्च सत्यञ्चाभीष्टान्तपस इत्यादिप्रसिद्धं ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

ततोऽद्विते जपेन्नान्तमिमं प्रयतमानसः ।

वृषोऽसि भगवान् धर्मश्चतुष्पादः प्रकीर्तितः ।

वृणोमि तमहं भक्त्या स मां रचतु सर्वतः ॥

पारस्करस्त्रोतमेव मन्त्रमभिधाय ।

इति प्रार्थ्य वृषेन्द्रन्तं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।

त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य नमस्कुर्याद्यथाविधि ॥

प्रत्यङ्मुखानान्तु गवामेतावान् विधिरिष्यते ।

अथैशान्याभिसुखतः कुर्याद्गावो वृषन्तया ॥

गावोवृषस्योभयतो वृषमध्ये निवेश्य च ।

सर्वेषां कण्ठस्त्राणि श्लेषयेत्तु परस्परं ॥

अथ हि वो मया दत्तः सर्वामाम्पतिरुत्तमः ।

तुभ्यश्चैता मया दत्ताः पत्न्यः सर्वा मनोरमाः ॥

संयोज्येति वृषं ताभिः पिष्टभक्ष्यं निवेदयेत् ।

मद्येन पाणिना पुच्छं समालम्ब्य वृषस्य तु ॥

दक्षिणेनाप आदाय सतिलाः सकुशास्ततः ।

ततो गोत्रं समुच्चार्य अमुकस्मा इति ब्रुवन् ॥

वृष एव मया दत्तः तन्नारयतु सर्वदा ।

सहेम सतिलं भूमावित्युच्चार्य विनिलिपेत् ॥

इदन्तु पारस्करेणैकप्रमीतोद्देशेन वृषोत्सर्गवाक्यमुक्तं । अनेक-
प्रमीतोद्देशेन तु नौलोत्सर्गे मन्त्र उक्तः ।

वाराहपुराणे ।

नरा ये चात्र तिष्ठन्ति पतिताः पिष्टवान्भवाः ।

तेषाम्भवत्यं चाता नौलोमुक्तो यथाविधि ॥

महीनोदुम्बरं पात्रं कृत्वा कृष्णतिलोदकं ।

करेण पुच्छमादाय पितृणामुत्सृजेत् वृषं ॥

‘उदुम्बरं’ ताघं ।

ब्रह्मपुराणे ।

स्वधा पितृभ्यो मातृभ्यो बन्धुभ्यश्चापि तप्तये ।

मातृपत्न्याश्च ये केचिद्ये चान्ये पितृपत्न्याः ॥

गुरु-सगुरु-बन्धूनां ये कुलेषु मसृङ्गवाः ।

ये प्रेतभावमापन्ना ये चान्ये आहूवर्जिताः ॥

वृषोत्सर्गेण ते सर्वे लभन्तां तप्तिमुत्तमां ।

दद्यादनेन मन्त्रेण तिलावतयुतञ्जलं ।

पितृभ्यश्च समामेन ब्राह्मणेभ्यश्च दक्षिणं ॥

अनेन मन्त्रेण वज्रपिच्यद्देशेन वृषमुत्सृजेत् ।

विष्णुः ।

एतं युवानं पतिं वोददामि तेन क्रीडन्तीस्वरय प्रियेण ।

माहात्म्यं हि प्रजसां मातनूभिर्मारं धाम दिषते सोमराजन्^(१) ।

वृषं वत्सतरौयुक्तमैशान्यां कालयेद्दिशि ।

‘कालयेत्’ प्रणोदयेत् । अनेन मन्त्रेणेति शेषः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

एतं युवानं वृषभं ददामि

गवां पतिं यूथपतिं सदपं ।

(१) एतं युवानं पतिं वो ददामि तेन क्रीडन्तीस्वरय । माहात्म्यं हि प्रजा-
मातनूभिर्मारिषाम दिषते सोमराजनं इति क० ।

अनेन सार्द्धं चरत प्रकामं
 कामं तथा प्राक्तनवत्सतर्थः ।
 प्रकालयेत्तं द्रवभं ततस्तु
 पूर्वां दिशं वत्सतरींश्च सर्वाः ॥

कात्यायनः ।

जीववत्सायाः पयश्चिन्त्याः पुत्रे यूथे च^(१) रूपस्त्रितमः स्त्रात्त-
 मलङ्कृत्य यूथे सुख्याश्रितसोवत्सतर्थस्त्राश्चालङ्कृत्यैतं युवानं पतिं वोद-
 दामि तेन क्रीडन्तीश्चरय प्रियेण मानः साप्रजनुषा संविदाना
 रायस्त्रोषेण समिषा मदमेत्येतयैवोत्पृजेरन्नभ्यस्यमभिमन्त्रयते मयो-
 भूरित्यनुवाकशेषेण ।

ब्रह्मपुराणे ।

अथ वृत्ते द्रवोत्सर्गे दाता वक्रोक्तिभिः पदैः ।

ब्राह्मणानाङ्गयत् किञ्चिद्येनोत्पृष्टुं निर्जने ।

तत्कश्चिदन्योन नयेद्विभाज्यं न यथाक्रमं ॥

अत्र निर्जने येन केनापि यत्किञ्चिदुत्पृष्टुं दान्येन केनचिन्न नेयं
 न च विभाज्यमिति ब्राह्मणान् प्रति दातुं कृतिः ।

अथ मोक्षव्यख्यानमाह पारस्कारः ।

वज्रतोयदण्डेऽरण्ये क्षेपणीयः स गोपतिः ।

वत्सतर्थश्च ताः सर्वास्तेनैव सह कालयेत् ।

अथवा गोकुले क्षेप्या वज्रगोधनमङ्गुले ॥

शिवधर्मात्तरे ।

एवंविधश्च वृषभं गोपतिं गोधनचमं ।
वत्सिकाजननप्रायं वज्रचौरावहङ्गवां ॥
नानाभरणसंयुक्तं पूर्वशोभासमन्वितं ।
गोमातरस्य संपूज्य विसृजेच्छिवगोकुले ॥
एवं विसृज्य स्वस्तिवाचनादिकं कुर्यात् ।
पारस्करः ।

निष्क्रान्ते गोपतौ तत्र ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् ।
दद्याच्च दक्षिणान्तेषां ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥
सहिरण्यं रुद्रकुम्भं तथा स्नानघटानपि ।
होत्रे प्रदद्यात्तत् सर्वं धेतुं चैव पयस्विनीं ॥
वाराहपुराणे ।

विप्राणां वचनं कृत्वा यथा शक्त्या च दक्षिणां ।
'विप्राणां वचनं' विप्रैः स्वस्तिवाचनं ।
विष्णुधर्मात्तरे ।

वासोद्युगं होतुरय प्रदेयं
सुवर्णयुक्तं सघृतं च कांस्यं ।
शिल्पिप्रधानस्य तथैव मूढ्यं
देयं तथा तुष्टिमुपैति राजन् ।
विप्रास्तथान्नं दधि-सर्पिषा घृतं
सम्भोजनीयाः पयसा च मिश्रं ॥
तच्च ब्राह्मणभोजनं रुद्रस्याग्रे कर्त्तव्यं तथाचोक्तं ।

रुद्रस्याये भोजयेच्च ब्राह्मणान् वै यथाविधि ।

एवं विधिना मुक्तस्य वृषभस्य धारणादिनिषेधमाह पारस्करः ।

विधारयेन्न तं कश्चिन्न च कश्चिन्न वाहयेत् ।

न दोहयेच्च तां धेनुं न च कश्चन वन्धयेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

नासौ वाह्यो न तत्क्षीरं पातव्यं केनचित् क्वचित् ।

शिवधर्मोत्तरे ।

ये वृषाः साधुभिर्मुक्ताः त्रिशूलाङ्गाः शिवप्रियाः ।

तान् वाहयन्ति ये मूढाः पापाचारा नराधमाः ॥

ते महाप्रलयं यावदशेषनरकादिषु ।

पच्यन्ते विविधैर्धैरैः पन्नौ-पुत्रादिसंयुताः ॥

राज्ञश्च विषये यस्य जना यत्र नराधमाः ।

वाहयन्ति वृषं पापाः पापन्तस्यापि तत्समं ।

तस्मान्निवारयेद्राजा वाह्यमानांश्च तैर्वृषान् ॥

दैवीपुराणे ।

एवं कृत्वा ह्यवाप्नोति फलं वाजिमखोदितं ।

यमुद्दिशोत्सृजेदत्सं स लभेताविचारणात् ॥

एवं वृषोत्सर्गविधिं नरोयः

करोति भक्त्या निजपूर्वजानां ।

उद्धृत्य तान् दुर्गतिपङ्कमग्रान्

स्वयं सलोकं समुपैति ब्रह्मोः ॥

भविष्योत्तरे ।

स्नेच्छाविहारिणं दृष्टं गर्जन्तं सुखदं गवां ।
 ककुच्चिन्नं धूपपतिं धन्या मुञ्चन्ति गोवृषं ।
 वृषोत्सृष्टः पुनात्येव दशातीतान् दशापरान् ॥
 यत्किञ्चित् स्पृशते तोयं समुन्नीर्य जलान्महौ ।
 वृषोत्सृष्टं पितृणान्नदत्तं समुदाहृतं ॥
 यैश्च यैश्च स्पृशेत्तोयं लाङ्गूलादिभिरन्तः ।
 सर्वान्नदत्तयन्तस्य भवेन्नैवाव संग्रहः ॥
 शृङ्गैः खुरैर्वा यद्भूमिमुल्लिखत्यनिशं वृषः ।
 मधुकुल्याः पितृस्तस्य अत्ययास्ता भवन्ति वै ॥
 महस्त्रनन्वमात्रेण तद्भागेन पथा श्रुतिः ।
 पितृणां या भवेत् हस्तिष्ठां वृषस्त्वितिरिच्यते ॥
 धोददादि तिलैर्मिश्रांसिलान् वा आङ्गकर्मणि ।
 मधु वा नीलखण्डं वा अत्रयं सर्वमेव तत् ॥

‘नीलखण्डः’ नीलवृषः ।

यद्भूमिमालिखति शृङ्ग-खुरैः स दृष्टो-
 यद्भां करोति प्रतिमङ्गवृषाचिरीत्य ।
 कालं समस्तमपि तत्प्रविवाहकर्तुः
 सन्तोषमावहति शकसभागतश्च ॥

इति वृषोत्सर्गः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवौघ-सकलकरणाधिपति-
 पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-
 खण्डे आङ्गकल्पे प्रेतहस्तिकराणां तिलोदकआङ्गा-
 दीनां प्रयोगोनाम विंशोऽध्यायः ॥ ० ॥

अथैकविंशोऽध्यायः ।

येनादाववनी वनीयकथाशून्यावदानादिमत्-
श्रीमद्वचिणपाणिपञ्चवसुता सम्यक्कृता सम्यदा ।
हेमस्तोमपरम्वराभिरनु सा द्यौरप्यनार्त्ताहता
सोऽयं वक्ति सपिण्डनाविधिमथोहेमाद्रिसुरिः कृतौ ॥

अथ सपिण्डीकरणप्रयोगः ।

तत्र संवत्सरपर्यन्तं प्रेतार्थानि कर्माण्यभिधायोक्तं मार्कण्डेय-
पुराणे ।

अथ संवत्सरे पूर्णे यथावत्क्रियते नरैः ।

सपिण्डीकरणं श्राद्धं तत्रापि विधिरुच्यते ॥

अथ 'संवत्सरे पूर्णे' इत्ययमौत्सर्गिकः कालः, कारणान्तरप्रयुक्ता-
स्त्वसम्पूर्णोऽपि संवत्सरे यस्यापवादिकाः कालास्ते सर्वेऽपि पूर्वमेव
कालप्रकरणे प्रतिपादिताः । सपिण्डीकरणलक्षणन्तु श्राद्धभेदप्रकरणे
प्रतिपादितम् । तस्य चैतावत् संक्षेपतो रूपं । अचिरप्रमौतप्रेतीभूत-
मनुष्योद्देशेनैकोद्दिष्टविधिना पिबलप्राप्ततत्पूर्वमनुष्योद्देशेन पार्वणवि-
धिना युगपदेकप्रयोगात्मकत्वेन ब्राह्मणभोजनेऽनुष्ठेयमाने प्रेतार्था-
दकं पिबर्थपात्रेषु प्रेतपिण्डेषु पिबपिण्डेषु विभज्य प्रक्षिप्यत इति
सपिण्डीकरणस्य विधिरुच्यत इति प्रतिज्ञायास्मिन्नेव पुराणेऽभि-
हितम् ।

प्रेतोद्देशेन कर्त्तव्यं आह्नं तत्र समाहितैः ।
 तच्चापि देवरहितमेकार्थ्यकपविचकम् ॥
 नैवाग्नौकरणं तत्र तच्चावाहनवर्जितम् ।
 अपसव्यश्च तच्चापि भोजयेद्युजोद्विजान् ॥
 पितृचयार्थमपि च भोजयेच्च तथापरान् ।
 विशेषस्तत्र चान्योऽस्ति प्रतिमासक्रियाधिकः ॥
 तं कथ्यमानमैकाग्र्याद्भद्रतोमे निशामय ।
 तिल-गन्धोदकैर्युक्तं तत्र पात्रचतुष्टयम् ॥
 कुर्यात् पितृणां चितयमेकं प्रेतस्य पुत्रक ।
 पात्रत्रये प्रेतपात्रमयार्थ्यं प्रसेचयेत् ॥
 ये समाना इति जपन् पूर्ववक्ष्यमाचरेत् ।
 स्त्रीणामप्येवमेवैतदेकोद्दिष्टमुदाहृतम् ॥
 सपिण्डीकरणं तामां पुत्राभावे न विद्यते ।
 एकोद्दिष्टं तु वै तामां कर्त्तव्यं बन्धुभिः सदा ॥

भविष्यत्पुराणे ।

पात्राणि कृत्वा चत्वारि पूरयित्वा तिलाम्बुभिः ।
 चिच्छेकं पितृपात्रेषु प्रमिच्छेन्नाम-गोचतः ॥

याज्ञवल्क्यः ।

गन्धोदक-तिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ।
 अर्थार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥
 ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत् ।
 एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥

गन्धैश्चन्दनादिभिरुदकेन तिस्रैश्च युक्तं पात्रचतुष्टयं, प्रेतादिभ्योऽर्घ्यपात्रं कुर्यात् । तत्र प्रेतायार्घ्यं दत्त्वा शेषं तत्पात्रस्थं जलं पिता-
महादिपात्रेषु ये समानादिति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां यथाक्रमं पितृदेव-
त्याभ्यां प्रसिञ्चेत् । शेषन्तु कर्म ब्राह्मणनिमन्त्रणादिपार्वणवदाचरेत् ।
एतदुक्तप्रकारं पितामहदेवत्वं पार्वणं प्रेतदेवत्वं कैकोद्दिष्टश्राद्धं सपि-
ण्डीकरणसंज्ञकं वेदितव्यं । क्षत्रिया अपि चैतत्कार्यं न पुनः पुरु-
षस्यैव ।

चतुर्विंशतिमते ।

सपिण्डीकरणश्राद्धे सन्पूर्णेऽभ्युदयेऽपि वा ।
द्वादशाहे तु केषाञ्चिच्छातं वैकादशे तथा ॥
पूर्वं कृत्वा नवं प्रेतमुत्तरान् प्रपितामहान् ।
चतुर्भिः पितृभिर्युक्तं पार्वणन्तु विधीयते ॥
चत्वारि चार्घ्यपात्राणि अर्चयेत्पूर्ववच्चुचिः ।
प्रेतपात्रं पितृणान्तु पात्रेषु निनयेद्दुर्बुधः ॥
मधुवाताशृचं जप्त्वा संगच्छध्वमिति शृचं ।
ये समाना इति द्वाभ्यां केचिदिच्छन्ति सूरयः ।
एवं पिण्डेषु कर्त्तव्यं परमन्तु विसर्जयेत् ॥

आशुक्लायनमृह्यपरिशिष्टे ।

अथ सपिण्डीकरणं चत्वार्युदपात्राण्येकं प्रेतस्य चीनीतरेषां ।
प्रथमं पात्रं त्रिषु पात्रेषु नियोजयेत् । समानीव आकृतानीत्येवं प्रथमं
पिण्डेषु नियोजयेत् । मधुमतौभिः सङ्गच्छध्वमिति द्वाभ्यामेवं चतुर्थ्या-
ऽनुज्ञापितो भवतीति । नचात्र दैवं भोजयेत्, प्रागेव दैवेऽर्घ्यमन्त्राद्यश्च

दत्त्वा गन्ध-माल्यैः पात्रमर्चयित्वा ज्ञतशेषं पितृभ्यः पाणिषु दद्यात् ।

कात्यायनः ।

ततः संवत्सरे पूर्णं चत्वारि पात्राणि सतिस्रगन्धोदकानि पूरयित्वा
चौणि पितृणामेकं प्रेतस्य पात्रं पितृपात्रेष्वामिञ्चति ये समाना
इति दाम्भासेतेन पिण्डोद्याख्यातः ।

कूर्मपुराणे ।

सपिण्डीकरणं प्रोक्तं पूर्णं संवत्सरे पुनः ।

कुर्याच्चत्वारि पात्राणि प्रेतादीनां द्विजोत्तमाः ॥

प्रेतार्थं पितृपात्रेषु पात्रमासेचयेत्ततः ।

ये समाना इति दाम्भ्यां पिण्डानयेवमेव हि ॥

सपिण्डीकरणं श्राद्धं देवपूर्वं विधीयते ।

पितृनावाहयेत्तच्च पुनः प्रेतञ्च निर्दिशेत् ॥

वैजवापः ।

अथ सपिण्डीकरणं संवत्सरमेकं पिण्डमनुद्दिश्य समाप्ते संवत्सरे
चत्वार्युदपात्राणि प्रयुनक्ति तत्रैकं प्रेताय चौणि पितृभ्यस्तत् प्रेतपात्रं
पितृपात्रेष्वामिञ्चति ये समाना इति दाम्भासेवं पिण्डोद्याभिष्टुत्येष
वोऽनुगतः प्रेतः पितरस्तं दधामि वः । शिवमस्त्विति शेषाणां जायतां
चिरजीविता । समानौव आकृतानि समानाहृदयानि वः । समान-
मस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ।

सङ्गच्छन् संवदन् संवोमनांसि जानतो देवा भागं यथा पूर्वं
सञ्जानाना उपासते इत्यभिष्टुत-पतित-भूणहननस्त्री वातिचारिणी
नातिदिशेत् ।

‘अतिदेशः’ पितृभिः सह संसर्जनम् ।

आह दारौतः ।

समाप्तेऽन्धे पशुश्राद्धं विधिवत्प्रतिपादयेत् ।

चतुरोर्निर्वपेत् पिण्डान् पथमं तेषु सन्धयेत् ॥

वर्षां पशुवपाच्चैव ह्यवदानानि यानि च ।

ऊत्वा तानि विधानेन शेषं पिण्डात् समावपेत् ॥

ततः प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमाप्नुयात् ।

विदते पितृलोकश्च ततः श्राद्धं प्रवर्त्तते ॥

विधिना च नियुक्तस्य यावन्नोमानि वै पशोः ।

तावदर्धसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

आह विष्णुः ।

संवत्सरान्ते प्रेताश्च तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्प्रपितामाय च
ब्राह्मणान् दैवपूर्वान् भोजयेद्चाग्नौकरणमावाहनं पाद्यं च कुर्यात् ।
संसृजन्तु त्वा पृथिवी समानीव इति प्रेतपात्रं पाचत्रये योजयेत्,
उच्छिष्टमन्निधौ पिण्डचतुष्टयं कुर्यात्, प्रेतपिण्डं पाच-पाद्योदकवत्
पिण्डत्रये निदध्यात् कर्पूत्रयमन्निकर्षेऽप्येवं । काठकगृह्ये चतुर्थं पिण्ड-
मुत्सृज्य वैधङ्गत्वा पिण्डेषु निदध्यात्संसृजन्तु त्वा पृथिवी वायुरग्निः
प्रजापतिः संसृजन्तु पूर्वभिः पितृभिः सह समानाः संवा मनांसौत्ये-
वमुदकमिति ।

ब्रह्मपुराणे ।

चतुर्भ्यश्चार्यपात्रेभ्य एकं वामेन पाणिना ।

गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिना च तिलोदकं ॥

संसृजतु त्वा पृथिवी ये समाना इति स्मरन् ।

प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भागं जलं क्षिपेत् ॥

ततः पितामहादिभ्यस्तन्मन्त्रेण पृथक् पृथक् ।

ये समाना इति दाभ्यां तज्जलान् समर्पयेत् ॥

अर्धान्तेनैव विधिना प्रेतपात्राच्च पूर्ववत् ।

तेभ्यश्चाथ निवेद्यैव पश्चाच्च स्वयमाचमेत् ॥

अथ तेनैव विधिना दर्भमूलेऽवनेजनं ।

पितुर्दत्त्वा तु पिण्डान् दद्याद्भक्त्या तु पूर्ववत् ॥

दत्त्वा पिण्डमथाष्टाङ्गं ध्यात्वा तन्मन्त्रमौशरं^(१) ।

सुवर्णरूपदर्भेस्तु तस्मिन् पिण्डं ततस्त्रिधा ॥

कृत्वा पितामहादिभ्यः पित्र्यभ्यः प्रेतमर्पयेत् ।

संसृज त्वानुपृथिवी वायुरग्निः प्रजापतिः ॥

एतन्मन्त्रं जपेद्भक्त्या समानीवन्तमेव च^(२) ।

ये समाना इति दाभ्यां पित्र्यभ्यः प्रेतमर्पयेत् ॥

सुवर्णरूपं तत्तत्तत्पिण्डान् कृत्वा प्रपूजयेत् ।

अर्घ्य-पुष्पैस्तथा धूपैर्दोष-मात्रानुलेपनैः ।

मुखान् पितरङ्कृत्वा मुनयश्च यथाक्रमं ॥

अथ कश्चिन्मनुभाष्यकार आह ।

यद्यपि प्रेताय ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्पित्रे तत्पितामहाय च

(१) तच्च सुमास्तरमिति ख० ।

(२) पाठोऽयमादश्रंशकानुसारेण भुजितः, परन्त्वयं न समीचीनो विभाति ।

तत्प्रपितामहाय चेति स्मर्यते, तथापि पृथक्शब्दाभावात्कहनादुपहास-
प्रेतोऽपि पितामहाद्यर्थेऽपि त्रिषु ब्राह्मणेषु निवेश्यते । यथामावास्या-
दिश्राद्धेषु कदाचिदेकस्मिन् ब्राह्मणे पित्रादयस्त्रयोऽपि भोज्यन्ते एव
मत्रापि पितामहाद्यर्थेषु चिष्वपि ब्राह्मणेषु प्रेतोऽपि निवेश्यत इति ।

अस्ति च स्मृतौ पुनःशब्दः ।

सपिण्डौकरणं श्राद्धं देवपूर्वं निवेदयेत् ।

पितृनावाहयेत्तत्र पुनः प्रेतं विनिर्दिशेत् ॥

स एव पुनःशब्दस्तदोपपद्यते यदा तेऽपि त्रिषु ब्राह्मणेषु प्रेतोऽपि
निवेश्यते नापि पृथगिति । एवं च सति सर्वतस्तस्य संमर्गः कृतो
भवति । संमर्जनार्थं हौदं कर्म क्रियते । प्रेतस्यापि तेऽपि वाह-
त्वात् प्रेतार्थमपि तद्भोजनं भवति, पित्र्ये अयुष्मान् भोजयेदिति च
यत् स्मर्यते तदप्येवमतुष्टहीतं भवति प्रेताय पृथक्ब्राह्मणकल्पनार्था
चतुरादिसंख्याकेषु ब्राह्मणेषु तदिरुध्येत ।

किञ्च ।

प्रेतपात्रं पितृपात्रेऽपि सिद्ध्यत्यर्थार्थमित्यपि न सङ्गच्छेत तथा हि
यदि प्रेतार्थदानात् पूर्वमेवासेचनं क्रियते तदा तत्पात्रस्य रिक्तौभा-
वात् कुतः पात्रात् प्रेतस्यार्थदानं भवेत् । न चासेचितात् पितृपा-
त्रादिति वाच्यं । न ह्यन्यार्थमुपकल्पितेनान्यस्यार्थदानं युज्यते ।
पितामहाद्यर्थं हि तत्कल्पितं न पितुः ।

अथ प्रेतार्थदानानन्तरमासेचनं क्रियते तदा कृतेऽर्थदाने न
तदर्थदानार्थादासेचनं स्यात्, उक्तेन तु प्रकारेण न कश्चिदिरोधः ।
तदेतदयुक्तं । यतः प्रेताय ब्राह्मणान् भोजयेदित्यादिना स्मृतावेकैकं

पितरमुद्दिश्यैकैकं ब्राह्मणं भोजयेदित्युक्तं । तत्र प्रतिपुरुषनिर्देशात्
पृथक्शब्दापेक्षैव कर्तुं न युज्यते ।

अथास्ति पृथक्शब्देन भवतामतीव प्रयोजनन्तर्हि शृण्वन्नुत्कृति-
पुराणज्ञतां वचनं । तत्राह्नुत्कृतिः-सुमन्तु ।

सपिण्डीकरणे विप्रान् भोजयेत्पार्वणे यथा ।

पृथक्प्रकल्प्यं प्रेतार्थमेकोद्दिष्टं विधानतः ॥

सपिण्डीकरणे वीरं कुर्याच्छ्राद्धदयं नृप ।

एकोद्दिष्टं पार्वणञ्च इत्याह भगवान् शिवः ॥

ननु नैवं सति पुनःशब्द उपपन्नो भवति । मैवं । पुनःशब्दादयम-
र्थोऽवगम्यते पितृणामावाहनकृत्वा पश्चात् प्रेतस्य कुर्यादिति । न
चैवंविधं कचिदपि वाक्यमस्ति तेष्वेव ब्राह्मणेषु प्रेतश्चावाहयितव्य
इति । नन्वेवं सति सहलानुपद्येन स्यात् इत्त तर्हि सहलमनुसृजतां
सर्व्वदैक एव सर्व्वार्थमपि भोजयितव्यो भवेत् । न चैतदुपपद्यते, नत्वे-
वैकं सर्व्वेषां पिण्डैर्वाख्यातमिति श्रौतकवचनात् । यदप्येकैकमपि विदा-
मन्दैवे पित्र्ये च भोजयेदिति मतुवचनन्तस्यापि सपिण्डीकरणविषयत्वं
वक्तुमशक्यं यतोयचैकस्मा एव दीयते तदेकोद्दिष्टमभिधीयते, चिभ्यश्च
यत्र दीयते तच्च पार्वणमिति । यदा तु युगपदेकस्मिन्नेव काले
पार्वणैकोद्दिष्टे स्थातान्तदा सपिण्डीकरणमिति तदेतदेकब्राह्मणपक्षे-
ऽवश्यं विनश्येत् पृथगेकोद्दिष्टाभावात् । अतो यथा ब्राह्मणभेदे
पार्वणसाहित्यमेवमत्रापि वाच्यं ।

यद्युक्तं पितामहादिविप्रेष्वेव प्रेतेऽप्याह्वयमाने पित्र्ये अयुग्मा-
नित्यस्यानुग्रहः स्यादिति । तच्चैतयोः पार्वणैकोद्दिष्टयोर्बिभिन्नत्वात्

मिलितयोरुभयोरुभिरपि द्विजैः मन्त्रैरेकैकस्मिन्नयुग्मतानपा-
 यात् पचान्तरेऽप्यनुग्रहोऽस्यास्येव । यदपि यदि प्रेतार्थदानात्पूर्वमा-
 सेचनमित्यादिना विकल्पोक्तं तदपि न किञ्चित् अर्थदानायैव हि न
 निःशेषीकृत्य प्रसिध्यते । ततश्चार्थदानमासेचनं चेत्युभयमपि स्यादेव
 न कृत्स्नेनार्थादकेन सेचनं कर्त्तव्यमित्येवंविधं स्मरणमस्ति अतः पित्र्ये-
 ख्येव विप्रेषु प्रेतस्थावाहनं कर्त्तव्यमित्यनुपपन्नं । अपरिग्रहीतव्यायं
 पतः शिष्टैः । अतः प्रेतार्थे पृथक् पितामहाद्यर्थं च पृथक् ब्राह्मणान्
 परिकल्प्य सपिण्डीकरणं कार्यमिति स्थितं । इह केचिद्वाञ्छवल्क्य-
 व्याख्यातारः पिण्डपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसिध्येदित्यत्र प्रेतशब्दमेवं व्याच-
 क्षते, प्रकर्षेण इतोक्तः पिण्डदानादेः सकाशात् प्रच्युत इति
 चिरप्रमीतो वृद्धप्रपितामहः प्रेतशब्देनोच्यत इति । अतस्तदीय-
 मर्घपात्रं पित्र्यपात्रेषु प्रमेचनीयं तदीयश्च पिण्डः पिण्डेषु संसर्जनीय
 इति । यदि त्वचिरमृतः प्रेतशब्देनाभिधीयते तदा तदर्थपात्रोदके
 पिण्डपात्रेषु प्रसिक्ते सति तत्पात्ररिक्तौभावात् प्रेतसार्थदानं न स्यात् ।
 यदि तु चिरमृतः प्रेतशब्देनाभिधीयते तदा न कश्चिद्दोषः, तस्य
 नौरसार्थदानाभावात् । प्रयुक्तस्य प्रेतेश्चो ददातीत्यादिषु प्रमीतमात्रे
 प्रेतशब्दः । अतोमृतमात्रवाचिनि प्रेतशब्दे यत्रायमुपपन्नो भवति स
 एवात्र यद्दीप्तं युज्यते ।

काठकगृह्यकृता च स्फुटोक्त्यैव वृद्धप्रपितामहपिण्डान्तरेषु संसर्ज-
 नमुक्तं ।

तच्चया ।

चतुर्थे पिण्डमुत्सृज्य चैध कृत्वा पिण्डेषु निदध्यादिति ।

अत एव वृद्धपितातपः ।

निरूप्य चतुरः पिण्डान् पिण्डदः प्रतिनामतः ।

ये समाना इति दाभ्यामाद्यन्तु विभजेत् विधा ॥

आह्निकशब्दाद्यानापि पुरुषपिण्डाभिप्रायेण । कथमिति चेत्, काठकण्टकवाक्यानुसारात् । न च प्रमौतपिण्डस्याचान्तिमत्वात्तदभिप्रायेण त्वाह्निकशब्दानुपपत्तिरेव । यदि वा चिरमृतः प्रेतशब्देनोच्येत तदा “यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पिण्डे नियोजयेत् । स तु पापं समाप्नोति पितृहा चोपजायते” ॥ इत्येतन्नोपपद्येत, सपिण्डीकरणानन्तरं तस्य प्रत्यब्दमेकोद्विष्टस्य विहितत्वात्, चिरमृते तु वृद्धप्रपितामहे प्रेतशब्दाभिधेये सपिण्डीकरणानन्तरं तस्य पृथक्प्रदानाभावादेव निषेधोऽवकल्प्यते । तस्माद्वृद्धप्रपितामहार्घ्यस्वार्घ्येषु पिण्डस्य पिण्डेषु संमर्जनं कार्यमिति तदेतदयुक्तं एवं हि मति वृद्धप्रपितामहार्घ्यपिण्डयोरन्वैर्वज्रभिरर्घ्य-पिण्डैः सह सम्यक्स्थापाद्यमानत्वात्तस्यैव सपिण्डीकरणं स्यात् । न त्वचिरोपरतस्य प्रेतस्य । अतोनूतनप्रमौतस्यैवार्घ्य-पिण्डयोरन्वेषु संमर्जनं कार्यमित्येव युक्तं । यत्तुक्तं एवं क्रियमाणे नूतनप्रमौतस्यार्घ्यदानं न स्यादिति । तन्न । पितृपाचप्रसिकावशिष्टेनोदकेन तदर्घ्यदानमिद्वेः । न हि निःशेषं प्रमेचनीयमिति किञ्चिदचनमस्ति । यदपि प्रकर्षणेतः प्रेत इत्यनया व्युत्पत्त्या वृद्धप्रपितामहः प्रेतशब्देनोच्येत इत्युक्तं तदप्यनालोच्यैव, यतो याज्ञवल्क्येन “पिण्डयज्ञावृता देयं प्रेतायात्रं दिनत्रयमित्याशौचप्रकरणे प्रतिपाद्य सम्प्रति पुनरभिहितं” प्रेतपाचं प्रमेचयेदिति । अतोनूतनप्रमौत एव प्रकृतत्वात् बुद्धौ विपरिवर्त्तमानः प्रेतशब्देना-

भिधातुं युज्यते नाप्रकृतत्वात् स्वविरतरः । यदि चात्र वृद्धप्रपितामहः
 प्रेतशब्देनाभिधीयते तदा “प्रेतत्वात् प्रतिमुच्येत सपिण्डीकरणे कृते ।
 पित्रत्वं लभते मर्त्याः प्रतिसंवत्सरं ततः । सृताश्चे तस्य कर्त्तव्यं
 आहुं सम्यक्प्रमादितैः” ॥ इत्यादिना प्रेतत्वविमुक्तिरुच्यमाना तावन्न
 सङ्गच्छेत । न हि तदा वृद्धप्रपितामहस्य प्रेतत्वमपैति, प्रकर्षेण न
 वा प्रमीतत्वं निवर्त्तते, नापि प्रेतशब्दवाच्यावस्थाविशेषनिवृत्त्या पितृ-
 संज्ञा स्यादवस्थाविशेषस्य तदोत्पद्यते, पूर्वमेव तस्य पितृत्वसम्यक्तेः ।
 न च प्रतिसंवत्सरं विधीयमानं आहुमपि तस्य युज्यते । न चतुर्थे
 पिण्डोगच्छति “त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते । चतुर्थः
 मम्प्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते” ॥ इत्यादिभिस्तन्निषेधात् । गार्ग्येण च
 व्यक्ततरमेवाभिनवप्रमीतः प्रेतशब्देनाभिहितः “समान्ते पितृभिः प्रेतं
 योजयेत् पितरं सुतः । तदादि पार्वणं आहुं सृताहन्यपि नान्यथा” ॥
 यदा तु “तदादि पार्वणं आहुमित्यनेनोक्तं तदाभिनवप्रमीत एवात्र
 प्रेतशब्देनावगन्तुं योग्यो न वृद्धप्रपितामहः । न हि तदादि पार्वणं
 आहुं कर्तुं युज्यते, “न परेभ्यो नाधिकारादिति निषेधात् आचा-
 रविरोधाच्च । किञ्च वृद्धप्रपितामहवचने प्रेतशब्दस्य प्रेताद्य ब्राह्म-
 णान् भोजयेत्तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्प्रपितामहाय चेति विष्णु-
 वचनात् वृद्धप्रपितामहपित्राद्युद्देशेन ब्राह्मणभोजनं स्यात् । न च
 तदुपपन्नमित्युक्तं । यदप्युक्तं प्रेतेभ्योददातीति प्रमीतमात्रे प्रेतशब्दो-
 दृश्यत इति वृद्धप्रपितामहोऽपि प्रेतशब्देनाभिधातुं शक्यत इति तदपि
 न । तत्रापि प्रदानयोग्यस्यैव तेन शब्देनाभिधानं । न च तदयोग्यस्य
 वृद्धप्रपितामहस्यापि । यन्तु चतुर्थपिण्डमुत्सृज्य वैधं कृत्वा पिण्डेषु

निदध्यादित्युक्तं तदण्यस्मात्पक्ष एव घटते, न युज्यते । चतुःसङ्ख्यापूरको वि चतुर्थ इत्युच्यते । तथाविधस्य न चातीतस्यैव पिण्डो भवति । यतः “आह्नकद्वयमुपकम्य कुर्वीत सहपिण्डता । तद्योस्त्रिपुरुषं पूर्वमेकोद्दिष्टं ततःपरमिति ॥ पुराणे नवप्रमीतार्थस्यैकोद्दिष्टस्य पार्वणोत्तरकालमनुष्ठाने विहिते तत्पिण्डस्य विहितत्वेन चतुःसङ्ख्यापूरकत्वात् । कठपरिशिष्टे चोक्तं ।

दत्त्वा पिण्डान् पिहन्ध्याऽथ पश्चात्प्रेताय धर्मतः ।

तन्नु पिण्डं त्रिधा कृत्वा आनुपूर्व्या तु मन्ततः ।

निदध्यात् त्रिषु पिण्डेषु एष संसर्जने विधिरिति ॥

यदि च “आद्यन्तु विभजेत् त्रिधेत्यत्रादिपुरुषाभिप्रायेणाद्यशब्द इत्यभिधीयते । ततश्च “आद्यः पिता तत्पिता यस्तस्यापि यः पितेत्येवमादावाद्यशब्दस्य प्रथमाभिधानादव्यवस्थादोषोभवेत् ।

किञ्च । चतुर्थे पिण्डमुत्सृज्य त्रैधं कृत्वा पिण्डेषु निदध्यादिति एतस्मादचनाच्चतुर्थस्योत्सर्जनादनन्तरमेव विभजनं पिण्डेषु संसर्जनं च प्रतीयते । तच्च वृद्धप्रपितामहपिण्डविषयत्वे न घटते । तथाहि पूर्वमतुष्टीयमानपितामहादिदेवत्यपार्वणपदार्थोभूत-वृद्धप्रपितामहपिण्डदानस्य तदनन्तरमतुष्टीयमाननवप्रमीतार्थैकोद्दिष्टपदार्थोभूतपिण्डप्रदानेन व्यवधाने विभाग-संसर्गयोरपि व्यवधानात् । नवप्रमीतपिण्डविषयत्वे तु पिण्डान्तरप्रदानव्यवधानाभावात् समनन्तरमेव प्रतिपाद्यमानौ विभाग-संसर्गौ उपपन्नतरौ भवतः । नचाद्यन्तु विभजेत् त्रिधेत्यस्य नवप्रमीतविषयत्वानुपपत्तिः, आद्यशब्देन मुख्यत्वाभिधानात् । मुख्यत्वाच्च नवप्रमीतस्य पिण्डः । सपिण्डीकरणस्य नवप्रमीत-

संस्कारार्थत्वात् । अस्ति च “मुख्यन्तु पितरं कृतेत्यादिकः पुराणोक्तः,
 “मंवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहायेत्यादिकः स्मृत्युक्तौ नवप्र-
 मीतपिण्डस्य पितामहादिपिण्डोद्यः पूर्वकालताविधिरपि तदभिप्रायेण
 चाद्यशब्दस्य प्रयुक्तत्वादुक्तदोषानवकाशात् । यद्योक्तं सपिण्डीकर-
 णानन्तरं नवप्रमीतोद्देशेन प्रतिमंवत्सरमेकोद्दिष्टस्य विहितत्वाद् “यः
 सपिण्डीकृतं प्रेतमित्यादिको निषेधस्तत्र नोपपद्यत इति तदपि
 न, तत्रापि वैकल्पिकपार्वणविधिर्यत्नेन चौरसादिपुत्रकर्तृकमंवत्सरि-
 कविषये व्यवस्थितत्वेन वा चतुर्दशीव्यतिरिक्तकालिकाशस्तद्वत्तद्वाह-
 विषयत्वेन वा तस्योपपत्तेः, वरं बद्धप्रपितामहपिषयत्वं एवायं निषेधः
 नोपपद्यते । “त्रयाणामुदकह्वार्यमित्यादिना सर्वात्मनैव तस्य मृता-
 हादौ पिण्डनिषेधादप्यथक्पिण्डदानस्य प्रसक्तभावात् पृथक्पिण्ड-
 दाननिषेधस्तत्र किमर्थो भवेत् । अस्ति च कश्चिद्वहभृतपिशाचा-
 दिवत्प्रेताख्यः प्राणियोनिविशेषः । अस्ति च स्मृति-पुराणप्रमाणकं
 सपिण्डीकरणान्तोर्द्धदेहिकक्रियानिवर्तनीयं नवप्रमीतस्य तद्रूपत्वं ।

तथा च ब्रह्मपुराणे ।

सपिण्डीकरणात् पूर्वं प्रेतोभवति वै मृतः ।

कृते सपिण्डीकरणे पिष्टत्वं प्रतिपद्यत इति ॥

अतो नवप्रमीतस्यावस्थाविशेषे ह्यस्या प्रेतशब्दोवर्तते । बद्ध-
 प्रपितामहे तु योगेण, योगाच्च रुद्धिर्वस्त्रोपसौ । किञ्च यस्यैव षोडश
 आह्वानि तस्यैव सपिण्डीकरणम् ।

अत एव ज्ञातातपः ।

मंवसरे तु विज्ञेयं सपिण्डीकरणम् ।

सपिण्डीकरणान्ता वै ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैरिति ॥

अनेन च यो मासिकादौ प्रेतशब्दाभिधेयः स एव सपिण्डीकरणेऽपीति गम्यते, अतो नवप्रमौतस्य पित्रादेरर्घ्यपात्रं पितामहाद्यर्घ्यपात्रेषु, पिण्डेषु पिण्डः संयोजनीय इति स्थितम् । पितामहे प्रियमाणे यदि पिता प्रमौतः स्यात् पितामहं परित्यज्य प्रपितामहात् प्रभृति पुरुषत्रयेण सह सपिण्डीकरणं कार्यम् ।

तथाच ब्रह्मपुराणे ।

मृते पितरि यस्याथ विद्यते तु पितामहः ।

तेन देयास्तथः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः ॥

तेभ्यश्च पैटकः पिण्डो नियोक्तव्यस्तु पूर्ववत् ।

न देयो जीवते पिण्डः स च यस्मान्मृतो भवेत् ॥

पिण्डस्तु जीवतो हस्ते शिरश्छेदसमो भवेत् ॥

अथञ्च जीवत्पितामहकस्य पितृसपिण्डीकरणप्रकारो जीवत्पितृकाद्यधिकारिकपिण्डं पितृयज्ञप्रकाराणामुपलक्षणार्थं इत्यनुसन्धेयम् ।

अथ पितामहादिभिः सह सपिण्डीकरणे कृतेऽपि पितामहापरमे सति तदौर्द्ध्वदेहिने सपिण्डीकरणान्ते पुनः पितामहेनापि सह पितुः सपिण्डीकरणं कर्तव्यं । अन्ययामावास्यादि-कालानुष्ठेयं श्राद्धं न निष्यद्येतेति केचित् । प्रियमाणायां पितामहा मातुः सपिण्डीकरणे यथोक्तः पितृसपिण्डीकरणन्याय एवानुसन्धेयः ।

तथा चास्मिन्नेव पुराणेऽभिहितम् ।

मातर्यथ मृतायान्तु विद्यते च पितामहौ ।

प्रपितामहौतः सर्वः कार्यस्तवाप्ययं विधिरिति ॥

अथ स्त्रीसपिण्डीकरणेऽन्योपि विशेष उच्यते ।

तत्र तावद्भविष्यत्पुराणे शतानीकः प्रश्नभङ्गा मन्देहमुपन्यस्यति ।

मातुः सपिण्डीकरणं कथं कार्यम्भवेत् सुतैः ।

मातामहेन संयोज्या किं वा पतिकुलञ्चयेत् ॥

किं मातामहादिभिः संयोज्या सपिण्डीनीया किम्वा पतिकुलेन
सहेत्यस्यार्थः ।

अत्र निर्णयं वर्णयिष्यन्नाह सुमन्तुः ।

अहोवत मत्तत्कष्टं दुर्विज्ञेयं त्वयेरितम् ।

दिभावोऽद्य च लोकानां तथापि श्रूयतां नृप ॥

ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवं विश्वमिदं जगत् ।

ध्रुवाच्चेमे नगाः सर्वे ध्रुवाः पतिकुले स्त्रियः ॥

अनेन मातामहादिभिः सह सपिण्डीनीयेत्यमुं पूर्वपक्षं विधाय
पतिकुलेन सह संयोजनीयेति सिद्धान्तमित्यवगम्यते ।

किञ्च ।

मृताया अपि नार्थाः^(१) पिण्डोदकादिषु भर्तृगोचयोगो दृश्यते
न तद्वियोगः ।

तथाच हारीतः ।

स्वगोचाद् भ्रम्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे ।

स्वामिगोचेण कर्त्तव्यास्तथाः पिण्डोदकक्रियाः ॥

उज्जना आह ।

एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोचे च सुतके ।

तस्मादुदक-पिण्डौ तु भर्तृगोत्रेण निर्वपेत् ॥

वृहस्पतिः ।

चतुर्थीहोममन्त्रैस्तु मांस-मज्जास्थिभिः सह ।

एकत्वमागता भर्तृस्तस्मात्तद्गोत्रभागिनी ॥

पाणिग्रहणिका मन्त्राः पित्रगोत्रापहारकाः ।

भर्तृगोत्रेण नारीणां देवमिण्डोदकन्तः ॥

तथा ।

भर्तृगोत्रेण नास्तीति च मातुः कुर्यात् सपिण्डनम् ।

तृष्णीं दम्यतिपिण्डाभ्यां कुशैरन्तरयन् पिबन् इति ॥

‘अन्तरयन्’ तिरोदधानः ।

आह व्यासः ।

अशुरस्वायतो यस्मात् शिरःप्रच्छादनक्रिया ।

पुत्रैर्दर्भेण सा कार्या मातुरभ्युदयार्थिभिः ॥

तदेवं पित्रकुलेन सह भार्यायाः सपिण्डनं कर्त्तव्यमिति स्थितम् ।

तच्चापि केन सहेति संशयपूर्वकत्वमाह ज्ञातातपः ।

मातुः सपिण्डीकरणं कथं ह्यर्थ्यम्भवेत् सुतैः ।

पितामह्याः सहैवास्याः सपिण्डीकरणक्रिया ॥

पितामही-प्रपितामही-वृद्धप्रपितामहीभिः सहेत्यर्थः ।

अथ पञ्चान्तरमाह गार्ग्यः ।

पत्न्यैवेकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियः ।

सा मृतापि हि तेनैक्यं गता मन्त्राज्जतिव्रतैः ॥

‘मन्त्राः’ यदेतद्ब्रूयं तव तदस्तु हृदयं ममेत्यादयः, ‘आज्जतयः’

विवाहहोमाद्यन्तर्गताः, 'व्रतानि' ब्रह्मचर्याचारलवणादीनि, तैरित्यर्थः ।

स्यत्यन्तरेऽपि ।

मातुः सपिण्डीकरणं पत्या साङ्गं विधीयते ।

यस्मात्पतिव्रतानां वै स एव गतिरिष्यते ॥

उक्तञ्च भविष्यत्पुराणे ।

पुरुषस्यार्द्धदेहस्तु भार्या वेदेषु गीयते ।

अर्द्धादि वात्मनो ह्येष यज्जायेति ह वै नृप ॥

तस्मात् पत्या सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्मृतं ।

विवाहे चैव निर्दन्ते चतुर्थेऽहनि रात्रिषु ।

सन्विता सा यतोमन्त्रैरस्त्रि-मांस-त्वगादिभिः ॥

मन्त्रास्तु "प्राणैस्तो प्राणान् सन्ध्याम्यस्त्रिभिरस्त्रीनि मांसेमां-
सानि त्वचा त्वचमिति । तदेवं केषुचिद्वचनेषु मातुः पितामह्यादिभिः
सह सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यमित्युक्तं केषुचिच्च पत्या सहेति । तत्रैव
विषयव्यवस्था भविष्यत्पुराणे ।

जीवत्पिता पितामह्या मातुः कुर्यात्सपिण्डनं ।

प्रमौतपितृकः पित्रा तत्पित्रा पुत्रिकासुतः ॥

'तत्पित्रा' मातुः पित्रेत्यर्थः ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

मातुः सपिण्डीकरणं कार्यं संवत्सरे सुतैः ।

पितामह्या सहैवास्याः पतिर्यदि तु जीवति ॥

आह खोगाचिः ।

पितामह्यादिभिः स्त्रीभिर्मातरन्तु सपिण्डयेत् ।

पितरि प्रियमाणे तु तेनैवोपरते सति ॥

आह्न शातातपः ।

मृता यालुगता नाथं सा तेन सहपिण्डता ।

अर्हति स्मर्गवासञ्च यावदाभूतमंश्रवम् ॥ इति ।

एवञ्च सति पितरि जीवति पितामह्यादिभिरेव सह सपिण्डीकरणं कार्यं । प्रमौते तु पितर्यन्वारूढायां मातरि पितैव सह सपिण्डीकरणं । अनन्वारूढायामपि पितामह्यादिभिर्वा सहेति व्यवस्था प्रतिपादिता भवति । यदि त्वनन्वारूढायामपि मातरि पितैव सह सपिण्डनं स्यात् तदान्वारूढाविषयं वचनमनर्थकं भवेत् । तस्यान्वारूढा भूतैव सह सपिण्डनीयेति नियामकत्वेन सार्यकत्वे “प्रमौतपितृकः पितृत्ववचनं न नियमपरं शक्यं वक्तुमित्यनियम-
सिद्धिः ।

यत्पुनरपरार्के जीवन्त्यां पितामह्यां पितैव सह मातुः सपिण्डीकरणमित्युक्तं । तत्र । एवंविधे विषये प्रपितामह्यादिभिः सह सपिण्डीकरणस्य ब्रह्मपुराणोक्तस्य दर्शितत्वात् ।

अथवास्तु पितृ-पितामह्योरुभयोर्जीवने ब्रह्मपुराणोक्तं प्रपितामह्यादिभिः सह सपिण्डीकरणं, जीवन्त्यां पितामह्यां मृते च पितरि पितैव सह सपिण्डनमिति व्यवस्था ।

यत्वाह्न शातातपः ।

मृते पितरि मातुस्तु न कार्या सहपिण्डता ।

पितुरेव सपिण्डत्वे तस्या अपि हतं भवेत् ॥ इति ।

तदत्यन्ताशक्तपुत्रविषयं । केषाञ्चिद् वा मतमित्यनुसन्धेयं ।

यदा तु पतिः पत्न्याः सपिण्डीकरणं कुर्यात्, तदा स्त्रीय-
माचादिभिरेव सहेत्याह पैठीनसिः ।

अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डनं ।

शश्वदादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् ॥

एवञ्च सति पत्युरपि स्त्रीसपिण्डीकरणाधिकारे प्रतिपादिते सति
सपिण्डीकरणं स्त्रीणां पुरुषाभावे न विद्यत इति । अयं निषेधः
पत्याभावसहिते पुत्राभावे वेदितव्यः ।

व्यासः ।

अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डनं ।

शश्वुभिस्तिसृभिः मातृं एवं धर्मेण युज्यते ॥

तदेवमेतावता प्रपञ्चेन पितामह्यादिभिः पित्रा वा सह भर्तृकुल
एव मातुः सपिण्डीकरणं कार्यमित्युक्तम् । अस्ति च मातामहकुले-
ऽपि सपिण्डीकरणं कार्यमित्ययमपि पत्रः ।

आह्वापस्तम्बः ।

कोकिलश्च यथा पुत्रा अन्यसमन्वज्जीविनः ।

पुष्टास्ते स्त्रकुलं यान्ति एवं नारी मृता मती ॥

भविष्यत्पुराणे ।

आकाशसं यथा तोयं पतितं धरणीतले ।

योनिं स्त्रीयां गच्छेत्तु तथा नारी मृता मती ॥

पितृगौत्रं समुत्सृज्य न कुर्याद्भर्तृगोचरः ।

जन्मन्येव विपत्तौ च नारीणां पैदकं कुलं ॥

गवां म्रतमहस्त्रेषु वत्सो विन्दति मातरं ।

एवं स्त्री पैतृकं याति त्यक्त्वा पतिकुलं नृप ॥
 त्यक्त्वा स्वलं यथा ह्यापो निधं यान्ति नराधिप ।
 तथा पतिकुलं हित्वा मृता नारी स्वकं व्रजेत् ॥
 पिता पितामहे योज्यः पूर्णे संवत्सरे सुतैः ।
 माता मातामहे तद्वदित्याह भगवान् शिवः ॥

‘योज्यः’ सपिण्डीनीयः ।

तथा च ब्रह्माण्डपुराणे ।

पितुः पितामहे यदत् पूर्णे संवत्सरे सुतैः ।

मातुर्मातामहे तद्वदुन्नोक्ता सपिण्डता ॥

तदेवं पितृकुलेन सह सपिण्डीनीयेति कैश्चित्प्रतिपादितं । माता-
 महकुलेन वेत्यपरैरिति विरोधे विषयव्यवस्थोच्यते ब्राह्म-दैवार्ध-
 प्राजापत्याख्यानां विवाहानामन्यतमेन परिणीतायाः पतिकुलेन
 सह संयोजनं तद्गोत्रेण पिण्डादिदानञ्च कर्त्तव्यं । सा ह्यनौपाधि-
 केन दानेन पित्रा परिणेतृस्त्वामिका कृतेति मृतापि न तत्कुल-गोत्रे
 परित्याजयितुं योग्या । गान्धर्वासुर-राक्षस-पैशाचानामन्यतमेन तु
 परिणीताया मातामहकुलेन सह संयोजनं तद्गोत्रेण पिण्डादिदानञ्च
 कर्त्तव्यं । न हि सा स्वरूपा पित्रा निष्प्रतिद्वन्द्वं वराय दत्तेति न
 मातामहकुलात् तद्गोत्राच्च प्रत्यावयितुं योग्या ।

अत आह वृहच्छातातपः ।

ब्राह्मादिषु विवाहेषु सा कृडा कन्यका भवेत् ।

भर्तृगोत्रेण कर्त्तव्याः तस्याः पिण्डादकक्रियाः ।

आसुरादिषु चान्येषु पितृगोत्रेण धर्मवित् ॥

अथ प्रकारान्तरेण व्यवस्था ।

अथाह व्यासः ।

मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रिया ।

प्रकुर्यात्पुत्रिकापुत्र एष धर्मः सनातनः ॥

पत्या सहैकता तावत् यावत्पुत्रो न जायते ।

पुत्रिकायाः सुतोत्पन्नौ पत्यैकत्वं निवर्त्तते ॥

यद्यान्यद्वचनं “तत्पिचात् पुत्रिकासुतः” इति तत्पूर्वमेव दर्शितं ।

अत्रापि व्यवस्थोच्यते ।

येनास्य पितरो याता येन याता पितामहाः ।

तेन याताः सतां मार्गाः तेन गच्छन्नु दुष्यति ॥

इति वचनात् यैस्तु कुलपरम्परया पितृकुलेन सह सपिण्डनं क्रियते तैस्तथा कार्यमन्यैस्त्वन्यथेति । अस्मिन्नेव विषये परस्पर-
विरुद्धानि वचनानि उपन्यस्य भविष्यत्पुराणे सुमन्तुनाभिहितं ।

एवं शास्त्रगतिभिर्ध्वा सर्वकर्मसु भारत ।

उदितेऽनुदिते चैव होमभेदे यथा भवेत् ।

तस्मात् कुलक्रमायातमाचारश्च चरेद्बुध इति ॥

इति स्त्रीसपिण्डने विशेषः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवौय-सकलकरणाधिपति-

पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-

खण्डे आह्नकान्त्ये सपिण्डीकरणप्रयोगो-

नाम एकविंशोऽध्यायः ॥ ० ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथ सांख्यिकस्याद्वयप्रयोगः ।

अथैताः सपिण्डीकरणान्ताः प्रेतक्रियाः केषाञ्चित् संवत्सरात्
प्राक् नारायणवलिं अकृत्वा च न कार्याः ।

तत्राह गौतमः ।

पापकर्मणो न संसृजेरन् स्त्रियश्चाभिचारिणीः ।

वृद्धयाज्वक्त्र्यः ।

सर्वविप्रहतानाञ्च शृङ्गि-दंष्ट्रि-सरीसृपैः ।

श्राद्धमेषां न कर्त्तव्यं ब्रह्मदण्डहताश्च ये ॥

संवर्त्तः ।

महापातकिनां चैव तथा चैवात्मघातिनां ।

उदकं पिण्डदानञ्च श्राद्धं चैव तु यत्कृतं ।

नोपतिष्ठति तत्सर्वं राक्षसैर्विप्रलुण्ठते ॥

स्मृत्यन्तरात् ।

विशुद्धो-नृप-विप्राम्बु-शृङ्गि-दंष्ट्रि-घातिताः ।

वृथोत्पन्न-महाक्लीव-प्रतिगो नोदभाजनाः ॥

‘उदभाजनाः’ अर्थोदकसंसर्गभाजना इत्यर्थः ।

तथा च ।

ब्राह्मणादिहते तान्ते पतिते सङ्गवर्जिते ।

कुक्कुमाच्च मृते देयं येभ्य एव ददात्यमौ ॥

‘मङ्गवर्जितः’ भिक्षुः ।

भविष्योत्तरात् ।

स्वेच्छया मरणं विप्रात् गृह्णि-दंष्ट्रि-मरीसृपैः ।

अन्यान्यज-विषोद्वन्मैरात्मना चैव ताडनैः ॥

सम्पूर्णसर्वगात्राणां विषादाकर्षतोऽथवा ।

जलाग्नि-गर्भपातैश्च निराहारादिभिस्तथा ॥

येषामेवं भवेत्ते वै कथिताः पापकर्मिणः ।

पाषण्डमाश्रिताश्चैव महापातकिनस्तथा ॥

स्त्रियश्च व्यभिचारिण्य आरूढपतितास्तथा ।

न तेषां स्नान-संस्कारौ न आहुं न मणिष्ठनं ।

आहुतानि षोडशोक्तानि नान्यान्यपि भवन्ति हि ॥

वैतानं प्रक्षिपेत्तोये गृह्याग्निश्च चतुष्पथे ।

पात्राणि निर्दहेद्ग्नौ साग्निके पापकर्मणि ॥

षड्विंशन्मते ।

व्यापादयेद् य आत्मानं स्वयमग्न्युदकादिभिः ।

विहितं तस्य नाशौचं नापि कार्योदकक्रिया ॥

सर्प-विप्रहतानाञ्च गृह्णि-दंष्ट्रि-मरीसृपैः ।

आत्मनस्ताग्निनाश्चैव आहुमेवां न कारयेत् ॥

चण्डालादुदकात्सर्पाद्वाह्मणाद्वैद्युतस्तथा ।

दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मिणां ॥

उदकं पिण्डदानञ्च आहुश्चैव तु यत्कृतं ।

नोपतिष्ठति सत्सर्वमन्तरिचे च तिष्ठति ॥

नारायणबलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ।

तस्मात्तेभ्योऽपि दातव्यमन्नमेव सदक्षिणं ॥

नारायणबलिस्तु पुरस्तादुच्यते । 'तस्मात्' नारायणबलेरनन्तरं ।

तथा ।

कृत्वा चान्द्रायणं पूर्वं क्रियाः कार्यो यथाविधि ।

नारायणबलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ॥

अन्नमिष्टं प्रियञ्चैव विप्रे दद्यात् सदक्षिणं ।

पिण्डोदकक्रियाः पञ्चाद्वृषोत्सर्गादिकञ्च यत् ।

एकोद्दिष्टानि कुर्वीत सपिण्डौकरणं तथा ॥

योऽयमग्न्युदकादिमृतानां नारायणबलित्तः स तु क्रोधमदणो-
कादियोगेन यैरात्माघातिनस्तेषामेव न तु प्रमादतो विदितो वा ।

तथा च भविष्योत्तरे ।

अथ कस्यत्प्रमादेन म्रियतेऽग्न्युदकादिभिः ।

संस्कारप्रमुखं तस्य सर्वं कुर्याद्यथाविधि ॥

कचिदेतस्यापवादमाह ।

प्रमादादिच्छया वापि न गच्छेत्सर्पतोमृतः ।

'न गच्छेत्' संस्कारादिकर्म प्रति न गच्छेत् वक्ष्यमाणप्रकारनाग-
पूजां विना तन्नार्हतीत्यर्थः ।

षड्विंशत्युक्ते ।

अथ कस्यत्प्रमादेन म्रियतेऽग्न्युदकादिभिः ।

तस्याग्नौचं विधातव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया ॥

बौधायनः ।

बुद्धिपूर्वाङ्गदन्तूणां क्रियान्तोपो विधीयते ।

तेषामेव च संस्कारुर्दोषश्रुतिरुदाहृता ॥

दाहयित्वा शवं तेषां शूद्रैरेव विधर्मकं ।

अन्येषां पापमरणं प्राप्तानां पापकर्मणां ॥

पूर्ववत् देहदाहोऽथ शरीरस्य प्रकल्पनं ।

पाल्नाश्रवृत्तैः संस्कुर्व्यात्पितृमेधविधानतः ॥

आहिताग्नीनां पापमृतानां प्रतिकृतिवर्जनं मुख्यमेव शरीरं
आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेत्येते न संस्कुर्वन्ति ।

आह ब्रह्मर्गः ।

योऽनुष्ठातुं न शक्नोति महाव्याधुपपौडितः ।

सोऽग्न्युदकमहायात्राः कुर्वन्नामुच दुष्यति ॥

विवस्त्रान् ।

सर्वेन्द्रियविरक्तस्य वृद्धस्य कृतकर्मणः ।

व्याधितस्य स्यात्तन्तीर्थे मरणं तपसोऽधिकम् ॥

तथा गाग्णोऽपि गृहस्थमेवाधिकृत्याह ।

महाप्रस्थानगमनं ज्वलनान्मुप्रवेशनम् ।

भृशप्रपतनं चैव वृथा नेच्छेत्तु जीवितुम् ॥

‘भृशुः’ पर्वतकटकः । ‘वृथा’ धर्मानुष्ठानशून्यं ।

मनुर्वानप्रस्थमधिकृत्याह ।

अपराजितां चास्थाय व्रजेद्दिशमजिह्मगः ।

आतिपाताच्छरीरस्य ब्रह्मलोके महीयते ॥

‘अपराजिता’ पूर्वोत्तरा, तामा शरीरपातादकुटिलं जलमनिलं
वा भलयन् समाहितो व्रजेत् ।

स्थित्वा महर्षिचर्यायां त्यक्त्वा पापमयीं तनुं ।

वौतशोकमयोविप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

गो-ब्राह्मणहतानान्तु विशेषः षड्विंशन्मते ।

गो-ब्राह्मणहतानाञ्च पतितानां तथैव च ।

उद्धं संवत्सरात् कुर्यात् सर्वमेवौद्धदेहिकम् ॥

अथ नारायणवलिप्रयोगः ।

तत्र तावत् संस्कारादिविधेः बौधायनसूत्रे ।

अथातो नारायणवलिं व्याख्यासामोऽभिग्रस्त-पतित-सुरापात्म-
त्याग्निनां ब्राह्मणहतानाञ्च द्वादशवर्षाणि त्रीणि वा यत्र यत्र मरणं
जातं तस्य स्थान्तत्र तत्र कुर्वीत । सहितानां पालाशानां ग्रामे वाह्ये ।
पर्णमरूपाणां कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं करोति, होतृकल्पनेन वा
पितृमेधिकेन वा संस्कारं कुर्यात् । अङ्गप्रयोगमन्त्रानुद्धृत्य पुरुष-
सूक्तस्य प्रत्यृचं मन्त्राणां स्थाने पृथक्प्रयोगो भवति इत्यपि वा तृष्णीं
सर्वं कुर्यात् यान्यसूक्तानि न पोषणं पौरुषेणोपस्थानं समानमन्यन्तीर्य
स्नात्वा प्रेताद्योदकक्रियां कृत्वा नाम गोचं मनसा ध्यात्वा नारायणाद्यै-
तत्ते उदकमिति चाभिध्याहरेदेवमेव सायं प्रातर्दशरात्रं करोति
चिरात्वेण वा पिण्डप्रदानेऽसावेतत्ते पिण्ड इति विशेषः । एका-
दशमेकोद्दिष्टं कुर्वन्ति ।

संस्कारविधिं प्रकृत्योक्तं तत्रैव ।

सर्पसृतानां नमोऽस्तु सर्पभस्त्रिस आहुतीर्जला उदके सृतानां

समुद्राय वायुनापेत्याज्जतौर्ज्ज्वा तस्य कुड्मं मयं न विद्मः देह-
संस्कारपक्षो ज्ञानमृतदेहिनामित्याज्जः, सर्वेषामिति चापरे ।

नारायणवलिप्रयोगस्तु षड्विंशन्मते दर्शितः ।

तेषां पुत्राश्च पौत्रा वा दायादाः समभिप्लुताः ।

यथा आहूँ प्रतन्वन्ति विष्णुनामप्रतिश्रुतम् ॥

तथा वः संप्रवक्ष्यामि नमस्तुभ्य स्त्रयन्भुवे ।

एकादशीं समामाद्य शुक्लपक्षस्य वै तिथिं ॥

नारायणवलिः कार्यं इति शेषः । अत्र विशेषो भविष्योत्तरे
दर्शितः ।

पूर्णे संवत्सरे तेषामथ कार्यं दद्यालुभिः ।

एकादशीं समामाद्य शुक्लपक्षस्य वै तिथिं ॥

विष्णुं यमञ्च संपूज्य गन्धपुष्पादिभिक्षया ।

दशपिण्डान् घृताभ्यक्तान् दर्भेषु मधुसंयुतान् ॥

यज्ञोपवीती सतिलान् ध्यायन् विष्णुं यमन्तथा ।

दक्षिणाभिमुखस्त्रिणीमेकैकं निर्वपेत्तु तान् ।

उदृत्य नियतान् पिण्डांस्तीर्याद्यक्षमि निक्षिपेत् ॥

एतच्च विष्णुध्यानपूर्वकं कर्त्तव्यमित्युक्तम् षड्विंशन्मते ।

विष्णुं बुद्धौ समामाद्य नद्यक्षमि ततः क्षिपेत् ॥

भविष्योत्तरे ।

क्षिपंस्तान् कौर्त्तयेन्नाम विष्णोर्वै प्रेतकस्य च^(१) ।

पुनरभ्यर्चयेद्विष्णुं यमं कुसुम-चन्दनैः ॥

धूप-दीपैः सनैवेद्यैः भक्ष्य-भोज्यममन्त्रितैः ।

तस्मिंश्चोपवसेदङ्घ्रि विप्रांश्चैव निमन्त्रयेत् ॥

कुल-विद्या-तपोयुक्तान् रूप-शैलममन्त्रितान् ।

नव सप्ताथ वा पञ्च स्वसामर्थ्यानुसारतः ॥

बौधायनसूत्रे ।

अथातो नारायणबलिं व्याख्यास्यामः । दक्षिणायने वोत्त-
रायणे वा अपरपक्षस्य द्वादशां क्रियेत पूर्वेषुः षट् द्वादश वा
ब्राह्मणान्निमन्त्रयेत योनि-गोत्र-श्रुत-वृत्तसमन्वान् ।

भविष्योत्तरे ।

अपरेऽहनि सम्प्राप्ते मध्याह्ने सुममाहितः ।

विष्णुं यमञ्च संपूज्य विप्रांस्तानुपाश्र्यते ॥

उदङ्मुखान् यथाज्येष्ठं पितृरूपमनुस्मरन् ।

आवाहनार्घ्यदानादीन् विष्णु-सौरिममन्त्रितान् ॥

प्रेतस्थाने स्मरन् प्रेतं विष्णोर्वै नाम कीर्त्तयेत् ।

यज्ञोपवीती कुर्वीत प्रेतनाम प्रकीर्त्तयेत् ।

प्रेतं यमञ्च विष्णुञ्च स्मरन् आहुं समापयेत् ॥

बौधायनसूत्रे ।

तथापरेद्युर्देवगृहे नदीतीरे अग्निमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य
प्रणीताभ्यः कृतोत्थायायेणाग्निदेवतामावाहयति पुरुषसूक्तेन दे कश्चौ
जपित्वा व्याहृतिभिर्देवतामावाहयति । अथैनं स्थापयति पुरुष-
सूक्तेनाथैनं गन्ध-पुष्प-धूप-दीपैरष्टाचरेणार्चयित्वाङ्घ्रिर्क्षयति केशवं

तर्पयामीति द्वादशनामधेयैः परिधानप्रभृत्याग्निमुखान् कृत्वा
 पक्वान्नाज्जुहोति विष्णोरनुक्रमिति पुरोनुवाक्यामनूच्य परोमाचयेति
 याज्यया जुहोति आवाच्याहुतीरुपजुहोति केशवाय स्वाहेत्येतैरेव
 नामधेयैर्गुड-पायस-घृतमिश्रमन्नं निवेदयति देवस्य त्वा सवितुः
 प्रसवेयिनोर्वाङ्मथां पुष्णोहस्ताभ्यां विष्णवे निवेदयामीति सप्त-
 व्याहृतिभिः स्वाहाकारेण जपति । व्याहृतिभिराचमनीयमथ
 ब्राह्मणानाह्वय सदर्भापकृतस्थानेषूपवेश्यायेतान् वस्त्र-गन्ध-पुष्प-
 धूप-दीप-माल्यैरभ्यर्चानुज्ञाय घृतमिश्रं हविः समिधायुज्य हस्तेन
 जुहोति पितृभ्यः स्वधा नमो नारायणाय स्वाहेति पितामहेभ्यः
 स्वधा नमो नारायणाय स्वाहा, अग्नये कव्यवाहनाय स्विष्टकृते
 स्वधा नमो नारायणाय स्वाहेति ब्राह्मणानन्नेन परितोषयित्वेति ।
 वक्ष्यमाणं कुर्यादिति शेषः ।

भविष्योत्तरे ।

दशान् ज्ञात्वा ततोविप्रान् दक्षिं पृष्ट्वा यथाविधि ।
 अन्नेभ्यस्त्वथ सर्वेभ्यः पिण्डदानार्थमुद्धरेत् ॥
 पृथक्दर्भेषु पिण्डांस्तु पञ्च दद्यात्कमेण तु ।
 प्रथमं विष्णवे दद्यात् ब्रह्मणे च शिवाय च ॥
 सभृत्याय यमायाय प्रेतायापि च पञ्चमं ।
 नाम-गोत्रं स्ररेत्तस्य विष्णुश्चन्दस्य कौर्त्तयेत् ॥
 नमस्कारशिरस्कन्तु पञ्चमं पिण्डमुद्धरेत् ।
 दद्यादाचमनं पद्यान्ताम्बूलं दक्षिणान्तथा ॥
 एकं विप्रं श्रेष्ठतमं क्षिराद्येन प्रपूजयेत् ।

गो-भूमि-वल्ग-पानाद्यैः शक्त्या प्रेतं स्मरंश्च तं ।

ततस्त्रिंशत् विप्राणां दर्भयुक्तेषु पाणिषु ।

नाम गोचं स्मरन् दद्याद्विष्णुः प्रीतोऽस्त्विति ब्रुवन् ॥

अनुव्रज्य द्विजान् पश्चात्त्रिंशत् दक्षिणामुखः ।

कौर्त्तयेन्नाम-गोत्रे तु भुवि प्रीतोऽस्त्विति क्षिपेत् ।

मित्र-वन्धुजनैः सार्द्धं शेषं भुञ्जीत वाग्यतः ॥

बौधायणसूत्रे ।

आचमय्य तेषां यथाशक्ति दक्षिणां ददाति । प्रदक्षिणीकृत्य शेष-
मनुज्ञाय दक्षिणेनाग्निं प्रागयान् दर्भान् संस्तीर्य तेषु वलिं ददाति ।
विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः साध्येभ्यो देवेभ्यो नमः सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः
सर्वाभ्यो देवताभ्यो नमः विष्णवे नारायणाय नमः यज्ञात्मने नमो
यज्ञपुरुषाय नमः सर्वेश्वराय नमः इति स्त्रिष्टकप्रभृतिसिद्धमा धेनु-
वरप्रदानात् सर्वान् पितॄन् समधिगच्छति ब्रह्मलोके महीयते ब्रह्म-
लोके महीयते इत्याह भगवान् बौधायनः ।

नारायणवलिं प्रकृत्य भविष्योत्तरे ।

एवं कृते गमिष्यन्ति स्वर्लोकं पापकर्मिणः ।

सपिण्डीकरणादौ तु कृते नैवाप्नुवन्ति ते ॥

तथा ।

एवं विष्णुमते स्त्रित्वा यो दद्यादात्मघातिने ।

समुद्धरति तं क्षिप्रं नात्र कार्या विचारणा ॥

इति नारायणवलिप्रयोगः ।

अथ नागपूजाविधिः ।

मविशोत्तरे ।

प्रमादादिच्छया वापि नागादा सर्पतोमृतः ।
 पक्षयोद्भवयोर्नागान् पक्ष्ममौषु प्रपूजयेत् ॥
 कुर्यात् पिष्टमयीं लेखां नागप्रतिकृतिं भुवि ।
 अर्चयेत्तां मितैः पुष्पैः सगन्धैश्चन्दनेन तु ॥
 प्रदद्याद्गुप-दीपन्तु तण्डुलांश्च मितान् चिपेत् ।
 ग्रामपिष्टं तथैवान्नं चौरश्च विनिवेदयत् ॥
 उपस्थाय वदेदेवं सुप्तं सुप्तामुकन्त्विति ।
 मधुरन्तद्दिने दद्यादेवमब्दं समाचरेत् ॥
 सौवर्णे शक्तितोनागं ततोदद्याद्विजोत्तमः ।
 गां सवसान्ततोदद्यात् प्रीयतां नागराडिति ॥
 यथा विभागद्वुर्वीत कर्माणि प्राक्तनान्यपि ।
 नागादिमोक्षणार्थन्तु प्रोक्तमप्यधिकन्विदम् ।
 द्विजान् विमोक्षयित्वा तु सम्प्रीताः सन्तु पन्नगाः ॥
 इति नागपूजाविधिः ।

अथ प्रोषितमृतदाहादिप्रयोगः ।

तत्र षट्त्रिंशन्मते ।

देशान्तरगताः केचिदद्दृष्टा ये मृताः श्रुताः ।
 कथन्तेषां क्रियाः कार्या दहनाद्याः सविस्तराः ॥
 अत्र कालविशेषमाह बृहस्पतिः ।
 प्रोषितस्य यदा कालो गतश्चेद्दादशाब्दिकः ।
 प्राप्ते चथोदशे वर्षे प्रेतकर्माणि कारयेत् ॥

भविष्योत्तरे ।

पितरि प्रोषिते तस्य न वार्त्ता नैव वागमः ।

ऊर्द्धं पञ्चदशादृषात् कृत्वा तत्प्रतिरूपकम् ॥

कुर्यात्तस्य तु संस्कारं संस्कारविधिना ततः ।

तदादीन्येव सर्वाणि शेषकर्माणि कारयेत् ॥

अत्र प्रतिरूपकरणमस्यामलाभ एव वेदितव्यम् । तस्यद्भावे
तु शास्त्रान्तरोक्तो विशेषः ।

तद्यथा ।

अत्र प्रोषितमृतस्य विशेषः कथ्यते । प्राग्दाहादग्निहोत्रं होतव्यं
प्राचीनावीतिना मंपरिस्तरणं तस्यैवाप्रदक्षिणं पथ्युक्ष्णं न कुर्याद-
क्षिणत उष्णभस्मनिरुक्ष्णं तत्राधिश्रयणं नावद्योतनासेकः दक्षिणत
उद्दामनं सकृन्निधानं प्रैषरहितं सकृदुन्नयनं सुचः समिद्धारणं
मध्यजानुनिपातनं समिदाधानं सकृत् सर्वप्रक्षेपः ततः कृष्णाजिने-
ऽभ्यां पुरुषाकृतिकरणं घृताभ्यञ्जनं ऊर्णाभिः प्रच्छादनं पूर्ववत्
पाचयोजनं सन्तापजाग्निभिर्दाहः । चतुर्थेऽङ्गि मस्ययनादि पूर्व-
वदिति ।

षड्विंशन्मते ।

दाहस्तस्याग्निनाशे तु ब्रह्मदर्भैः कृतस्य तु ।

उक्तं कात्यायनेनेदं प्रेताभावे मनौषिणा ॥

कुर्याद्दर्भमयम्प्रेतं कुशैर्निशतषष्टिभिः ।

पलाशैर्वा समिद्धिस्तु मज्झा चैवं प्रकीर्त्तिता ॥

प्रेताकारान्ततः कुर्याद्भस्मपादादिचिकित्तम् ।

अपेत इतिजघ्ना वै दहेत विधिपूर्वकम् ॥

अथ शिरोघ्नीवादिप्रेतशरीरावयवभेदेन कुशादेः सङ्ख्याविभाग-
माह यज्ञपाशैः ।

चत्वारिंशच्छिरःस्थाने घ्नीवायां च दशैव तु ।

उरःस्थाने शतन्दद्यात् षष्टिश्च जठरोदरे ॥

वाङ्मोः स्थाने शतन्दद्याद्विंशतिर्जानु-जङ्घयोः ।

दद्याच्चत्वारि शिश्ने तु षड्दद्याद्दृषण्दयोः ।

पादाङ्गुलीषु च दश कल्पयेदस्थिमङ्गलं ॥

उर्णाभिः प्रच्छाद्य धृतेनाभ्यज्य पूर्ववत्पाचयोजनं कृत्वा सन्ताप-
जाग्निभिरेव दहेदिति ।

भविष्योत्तरे ।

शिरस्यग्रीत्यर्द्धन्दद्याद् घ्नीवायां तु दशैव तु ।

वाङ्मोस्यैव शतन्दद्याद्विंशतिश्च तथोरसि ॥

उदरे विंशन्तिन्दद्यात् त्रिंशच्च कटिदेशयोः ।

ऊर्वेस्यैव शतन्दद्यात् त्रिंशच्च जानु-जङ्घयोः ।

पादाङ्गुलीषु च दश एषा च प्रेतकल्पना ॥

अथ कृष्णाजिने कुशैः पुरुषाकृतिं कृत्वा पलाशवृन्तनिधानं
तत्रैव सङ्ख्याविभाग इति मधुशर्ममिश्राः ।

भविष्योत्तरे ।

गृहस्थे प्रोषिते यस्तु कचिच्चेत् म्रियते गृहे ।

आग्नौचेऽपगते तत्र प्रारब्धे आहूतकर्मणि ॥

प्रत्यागतयेत् जानाति पूर्ववृत्तं गृहे तदा ।

अग्नौचं गृहिणस्तत्र तद्गव्यादेस्तदा भवेत् ॥

अपुत्रादिना यत्प्रारब्धं आहुन्तत्तेन चाखिलम् ।

समापनीयन्तत्रापि गृही तिष्ठेत् सुदूरतः ॥

अनन्तरं यत्कर्तव्यं तदाह वृद्धमनुः ।

अमृतं मृतमाकर्ण्य कृतं यत्सौर्द्धदेहिकम् ।

प्रायश्चित्तमधौ स्नात्तं कृत्वाग्नीनादधीत चेति ॥

प्रायश्चित्तमत्र जातकर्मादिविवाहान्तं पुनःसंस्करणं वेदितव्यम् ।

अत एवोक्तन्तेनैव ।

जीवन् यदि स आगच्छेद् घृतकुण्डे निमज्ज्य तम् ।

उद्धृत्य स्नापयित्वास्य जातकर्मादि कारयेत् ॥

तथा ।

द्वादशाहं व्रतचर्या त्रिरात्रमथवास्य तु ।

स्नात्वोदहेत् ततोभार्यामन्यां वा तदभावतः ॥

अग्नीनाधाय विधिवद्ब्राह्मणोमेन वा यजेत् ।

तथैन्द्राग्नेन पशुना गिरिङ्गत्वा तु तत्र तु ॥

इष्टिमायुष्मतीदुर्यादौष्पितांश्च कर्तुंस्ततः ।

‘आयुष्मतीमिष्टि’ आयुःकामेष्टिमित्यर्थः ।

इति प्रोषितमृतदाहादिकर्मप्रयोगः ।

अथ सांवत्सरं आहुं ब्रूते हेमाद्रिपण्डितः ।

खण्डिताशेषदोषोर्मिनिर्मलीकृतमानसः ॥

अथ सांवत्सरिकआहुप्रयोगः ।

तत्र कालाधिकारिदेवताः पूर्वमेव प्रतिपादिताः ।

आह लोगादिः ।

आहुर्दुर्घादवशन्तु प्रमीतपितृकः स्वयं ।

दन्दुलये मासि मासि वृद्धौ प्रत्यब्दमेव च ॥

स्वयङ्महणमादरार्थं न पुनः पुनः-शिष्यवर्गादिनिवृत्त्यर्थं । असा-
वेतत्त इति मन्त्रेण यजमानस्य पितृ चृत्तिगादिः पिण्डान्
दद्यादिति स्मृत्यन्तरेऽभिधानात् । एतच्च यजमानस्यासामर्थ्ये गुरु-
तरकार्यानन्तरव्ययनेन कालातिपत्तिविषये वा द्रष्टव्यम् ।

जावालिः ।

उपरागमहस्त्राणि अमावास्यायुतानि च ।

अवयन्तु भवेच्छ्राद्धं यस्तु दद्यान्मृतेऽहनि ॥

अकरणे दोषमाह कार्णाजिनिः ।

ऊषरे तु यथा क्षिप्रं वीजं न प्रतिरोक्षति ।

तथा च तद्भवेत्तेषां यन्न दत्तं मृताहनि ॥

तेन मृताहे अवश्यं दातव्यमित्यभिप्रायः ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

संवत्सरे केचिदेकस्मै दानत्रिभ्यः परे जगुः ।

अतः स्मृत्यविरोधेन निर्णयं श्रोतुमर्हथ ॥

‘एकस्मै दानमित्यनेन एकोद्दिष्टवत् सांवत्सरिकश्राद्धप्रयोग उक्तः ।
‘त्रिभ्य इत्यनेन पार्वणवदिति । एकोद्दिष्टविधायकानि तावदाक्यानि
लिख्यन्ते । तत्राह यमः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं सुतः ।

एकोद्दिष्टं प्रकुर्वीत पितृरन्यत्र पार्वणं ॥

व्यासः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।
तत्र तत्र त्रयं कार्यं वर्जयित्वा मृताहनि ॥
प्रतिसंवत्सरं यत्र मातापित्रोः प्रदीयते ।
अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकस्य निर्वपेत् ॥

गार्ग्यः ।

कृतेऽपि सप्तपिण्डत्वे गणमामान्यताङ्गते ।
प्रतिसंवत्सरं श्राद्धमेवास्मैव विधीयते ॥

लौगाचिरप्याह ।

सपिण्डीकरणात् पूर्वमेकोद्दिष्टं सुतः पितुः ।
ऊर्ध्वं च पार्वणं कुर्यात् प्रत्यब्दमितरेण तु ॥
'इतरेणेत्येकोद्दिष्टविधानेनेत्यर्थः ।

शातातप आह ।

संकान्ध्यावुपरागे च पर्वत्सव-महालये ।
निर्वपेत्तौन् सुतः पिण्डानेकमेव त्रयेऽहनि ॥

आपस्तम्बः ।

एकस्य प्रथमं श्राद्धं सर्वागब्दाच्च मासिकं ।
प्रतिसंवत्सरञ्चैव शेषन्तिपुरुषं विदुः ॥
यमेन त्वेकोद्दिष्टं सांवत्सरिकं विधाय तस्याकरणे दोष उक्तः ।
एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते यदि ।
अकृतं तद्विज्ञानीयात् स माद-पिण्डघातकः ॥
अधुना पार्वणविधायकानि वचनानि लिखन्ते ।

तत्र शातातपः ।

प्रदानं यत्र यत्रैषां सपिण्डीकरणात्परं ।

तत्र पार्वणवच्छ्राद्धं ज्ञेयमभ्युदयार्थिना ॥

ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषान् पृथक्क्रिया ।

न पृथक् पिण्डदानं तु तस्मादूर्ध्वं विधीयते ।

प्रेतत्वाच्चेह निस्तीर्णाः प्राप्ताः पिण्डगणांस्तु ते ॥

यतश्चैवमत एव पुनराह ।

यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक् पिण्डे नियोजयेत् ।

विधिप्लप्सेन भवति पिण्डहा चोपजायते ॥

पुनस्त्यः ।

एकोद्दिष्टान् कर्त्तव्यं यावत्पितृभ्योः सपिण्डनं ।

ततः सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं निवर्त्तते ॥

प्रजापतिरप्याह ।

असपिण्डीकृतान् प्रेतानेकोद्दिष्टेन वर्त्तयेत् ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं त्रिभिः सामान्यमुच्यते ॥

यतश्चैवमत एव धर्मः ।

पार्वणं पर्वकाले तु तथा कामार्थसम्पदा ।

वृद्धौ वृद्धिविधानेन एकस्य सह योजनात् ॥

इति प्रतिपाद्योर्द्ध्वं सपिण्डीकरणादेकोद्दिष्टं न सम्भवतीत्याह स एव ।

सन्नीतानां सदैकस्य वर्त्तत न कथञ्चन ।

सह संस्कारहेतुत्वात् पृथक् नोपपद्यते ॥

एवं सपिण्डीकृतस्यैकोद्दिष्टं निराकृत्य मासिकाद्येकोद्दिष्टानु-

ठानानुवादेन प्रत्यब्दं सृताहनि पार्वणमाह स एव ।

एकस्य प्रथमं आह्नमर्वागब्दाच्च मासिकम् ।

परं संनयनात्पित्रो सृताहन्यपि पार्वणं ॥

तथा ।

मनीतौ पितरौ येन पुत्रेण विधिसम्पदा ।

वृद्धावभ्युदितस्तस्य पार्वणं तदतोऽन्यथा ॥

अतो वृद्धिआह्नमुत्सृज्यान्यत्र सर्वदा सर्वत्र सृताहादिषु कृत-
सपिण्डीकरणस्य पितुः पार्वणमेव कर्त्तव्यमिति ।

तथा ।

देवत्वपदवीं नीतः पिता वै मन्त्रसम्पदा ।

प्रेतत्वं न पुनर्याति नीयमानोऽपि पुत्रकैः ॥

स्वतन्त्रा देवताः सर्वाः स्वतन्त्रा च सपिण्डता ।

भूयः पृथक्तत्करणशून्यं प्रेतनिवेशनम् ॥

उत्तमां गतिमास्थाय पितृ-देवर्षयो यथा ।

नेच्छन्ति कुगतिं यद्वत्प्रेता अथेकशः कृताः ॥

पारस्करः ।

प्रेतस्मिदेषु मनीय पिण्डदानार्घ्यदानयोः ।

उद्धृत्य नरकाग्नेतं भूयस्तत्र न पातयेत् ॥

आह शम्भुः ।

सहपिण्डक्रियायान्तु विधिना सर्वकालिकम् ।

तत्सहत्वबलीयस्त्वात् सर्वत्रैव विपौरुषम् ॥

अत एव जातकर्णः ।

अत ऊर्ध्वं न कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं कदाचन ।

सपिण्डीकरणान्तश्च तत्प्रोक्तमिति मुद्रलैः ॥

तथा ।

ततः संवत्सरे पूर्णे सपिण्डीकरणे कृते ।

निराशाः पितरो यान्ति एकस्माद्वाहने कृते ॥

आवाहनञ्चाचामन्त्रकं विवक्षितम् ।

भविष्यत्पुराणे ।

राजन् संवत्सरे पूर्णे सपिण्डीकरणे कृते ।

निराशाः पितरो यान्ति एकस्माद्वाहने कृते ॥

एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं यावत्पितरोः सपिण्डनम् ।

राजन् सपिण्डनादूर्द्ध्वमेकोद्दिष्टं निवर्त्तते ॥

न पृथक् पिण्डदानन्तु तस्मादूर्ध्वं विधीयते ।

प्रेतानामिह सर्वेषां यो मन्त्रेषु नियोजितः ॥

प्रेतत्वं चैव निस्तीर्णः प्राप्तः पितृगणन्तु सः ।

च्यवते पितृलोकान्तु पृथक्पिण्डनियोजनात् ॥

परिणीता यथा योषित्र गच्छेत्पैतृककुलम् ।

प्रेतोऽप्येवं महाराज संयुक्तः पितृभिः सदा^(१) ॥

संवत्सरं भवेद्यावदेकोद्दिष्टश्च तद्भवेत् ।

संवत्सरे व्यतीते तु त्रिभिः सामान्यमुच्यते ॥

कृतार्थास्त्रिह संवृत्ताः सपिण्डीकरणे कृते ।

ते गणा पितृलोकान्तु यथाह भगवान् शिवः ॥

मपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यात्पार्वणवत्सदा ।

प्रतिमंवत्सरे विद्वानित्येवं विष्णुरब्रवीत् ॥

श्रुतिरपि । देवा वा असुरान् कृत्वा पित्र्यं समविन्दत सर्वानव-
ष्टथाः^(१) सच्चैवेति ब्रुवन् ये नः समानास्ते वः परस्थानुस्वभागं प्रति-
गृह्णन्त्येवमेवाभूदिति ।

‘ये नः समाना इति ये पितरो नोस्माकं समानाः सदृशास्तस्याः
मपिण्डीकृताः इत्यर्थः । ते देवास्ते पितरः वायुष्माकं पश्चात् स्वभागं
प्रतिगृह्णन्तीत्येवमेवाभूदिति । तेन मपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यदा पितृभ्यो
दातव्यं तदा पूर्वं देवेभ्योदत्त्वा पश्चात्पितृभ्य इत्यवगमात् प्रत्यब्दं
मृताहनि पार्वणं आह्नं कर्त्तव्यमित्यथवसीयते, विशेषतोऽपि तत्र
पार्वणविधिर्दृश्यते ।

आह जातकर्मः ।

पितुः पित्रगणस्य कुर्यात्पार्वणवत्सुतः ।

प्रत्यब्दं प्रतिमासञ्च विधिर्ज्ञेयः सनातनः ॥

‘पित्रगणस्यः’ कृतमपिण्डीकरणः । ‘सनातनः’ आवश्यकः ।

ज्ञातातपः ।

मपिण्डीकरणकृत्वा कुर्यात्पार्वणवत्सदा ।

प्रतिमंवत्सरं विद्वान् द्वागलेयोदितो विधिः ॥

जमदग्निः ।

देवतारहितं आह्नमुदिष्टमफलं यतः ।

अतः आह्नेषु सर्वत्र मृताहन्यपि पार्वणम् ॥

भविष्यपुराणे ।

एकोद्दिष्टं प्रशंसन्ति केचिद्राजन् मृताहनि ।
 केचिन् पार्वणं राजन् प्रशंसन्ति मृताहनि ॥
 कृत्वा तु पार्वणं आहूमेकोद्दिष्टं न कारयेत् ।
 कुर्वन्नरकमाप्नोति विशेषाच्च मृताहनि ॥
 प्रेतः प्रयोजितो वीरं नियुक्तः पितृभिः सह ॥
 न वर्त्तते क्षणमपि यथा माचा विना सुतः ॥
 बालवत्स यथा माचा वियोज्य नरकं व्रजेत् ।
 तथा प्रेतं नियोज्याशु एकोद्दिष्टेन मानवः ॥
 अहमेकं प्रकुर्वीत एकोद्दिष्टं मृताहनि ।
 ततः परन्तु संनीते पार्वणं स्थास्यमृताहनि ॥
 अत ऊर्ध्वं न कुर्वीत एकोद्दिष्टं कदाचन ।
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं वर्षे वर्षे मृताहनि ॥
 कर्त्तव्यं पार्वणं राजन् नैकोद्दिष्टं कदाचन ।
 उदकुम्भश्च दातव्यो मृताहनि सदा तथा ॥

गार्ग्य आह ।

समान्ते पितृभिः प्रेतं योजयेत् पितरं सुतः ।
 तदादि पार्वणं आहूय मृताहन्यपि नान्यथा ॥

श्रुतिरपि ।

मासि मास्युताहतौ प्रतिहेमन्त-शौक्ल-वर्षासु प्रतिसंवत्सरे च
 देवाश्च पितरश्च महास्तामिति । विशेषेदेवाः पितृपितामहादयश्च
 आहूम्नोक्तुं सह तिष्ठन्तीत्यर्थः ।

सुमन्तः ।

कर्त्तव्यं पार्वणं राजन् नैकोद्दिष्टं कदाचन ।

वह्निं अत्र वाक्यानि मुनिगीतानि वक्ष्यते ॥

अल्पतराणि राजेन्द्र एकोद्दिष्टं प्रचक्ष्यते ।

तस्मादचनसामर्थ्यात् पार्वणं स्थान्मृताह्नौति ॥

‘वचनसामर्थ्यात्’ वज्रतराणां वचनानां सामर्थ्यादित्यर्थः ।

अयमेवार्थोऽयमिनिनाप्युक्तः ।

विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्थात् सधर्मत्वं तदेवं वचनद्वैधे
सति विषयव्यवस्था कर्त्तव्या ।

आह जावालः ।

श्रुतिद्वैधन्तु यत्र स्थात्तत्र धर्मावुभौ स्यतौ ।

सतिद्वैधे तु विषयः कल्पनीयः पृथक् पृथक् ॥

तत्र तावत्पार्वणविधायकानि वाक्यान्मौरसपुत्रविषयाणि वेदि-
तयानि ।

अत एव जमदग्निः ।

आपाद्य सहस्रपिण्डत्वमौरसो विधिवत्सुतः ।

कुर्वीत दशंवच्चाहुं मातापित्रोः चयेऽहनि ॥

पुत्राणामौरसः पुत्रः पुत्रमात्रास्तथापरे ।

पितुः पितृगणस्यस्य नित्यं कुर्यात् स पार्वणम् ॥

औरसग्रहणं तेवजस्याप्युपलक्षणम् ।

अत एव जावालः ।

औरस-तेवजौ पुत्रौ विधिना पार्वणेन तु ।

प्रत्यब्दमितरे कुर्युः एकोद्दिष्टं सुता दश ॥

यत्तु गार्ग्यवचनम् ।

प्रसीतपिष्टकः श्राद्धं पर्वकाले यथाविधि ।

मृताहनि यथारूच्या वृद्धावभ्युदिता क्रिया ॥

यथारूच्या पार्वणैकोद्दिष्टयोर्मध्ये विकल्पेनैकस्यानुष्ठानमिति, त-
न्निरग्निकौरस-क्षेत्रज-पुत्तिकापुत्तविषयम् ।

यत आह धर्मः ।

विधिचितयमाप्नातं साग्नेर्नास्त्यग्निवर्जिते ।

एकोद्दिष्टविधानेन क्रिया तस्योच्यते न च ॥

अमावेतत्त इति यजमानस्य पित्रे, अमावेतत्त इति पितामहाय,
अमावेतत्त इति प्रपितामहायेत्येतद्विधिचितयं । एतच्च साग्नेरेव,
निरग्नेस्तु एकोद्दिष्टं पार्वणं वेति विकल्पः । तथापि येषां परम्परया
पार्वणमेव क्रियते तैस्तदेव कर्त्तव्यं येषामेकोद्दिष्टमेव क्रियते तैरेको-
द्दिष्टमेवेति ।

येनास्त्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन याथात्मतां मार्गन्तं न गच्छन्न दुष्यति ॥

इति मनुवचनात् ।

तेन निरग्निकौरस-क्षेत्रज-पुत्तिकापुत्तैर्मृताहनि पार्वणं विक-
ल्पेन कर्त्तव्यम् । साग्निकैस्तु पार्वणमेव अन्यैस्तु दत्तकादिभिर्दशभिः
पुत्तैरेकोद्दिष्टमेवेति स्थितं ।

उक्तञ्च भविष्यपुराणे ।

निरग्नेरौरसस्योक्तमेकोद्दिष्टं मृताहनि ।

प्रत्यब्धं पार्वणं साग्नेरन्येषान्तु न पार्वणम् ॥

अन्येषां दत्तकादीनां दशविधानां ।

पुलस्त्यः ।

प्रत्यब्दमेतदेकस्य कुर्युः आह्नं सुता दश ।

अनग्निमानौरसश्च कुर्यात् साग्निस्तु पार्वणम् ॥

ननु च ।

पर्वकालो मृतादयः यद्येकत्र दयभावेत् ।

पार्वणं तत्र कर्त्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन ॥

अमायां वाच्यो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा भवेत् ।

पार्वणं तत्र कर्त्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन ॥

इति वचनात् ।

प्रेतपक्षे प्रमौतस्य पितुः कुर्वीत पार्वणम् ।

पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

इति वचनाच्च प्रेतपक्षामावास्याक्षयाद् एव साग्नौनामौरसपुत्राणां पार्वणविधिरस्तु न सर्वचेति उच्यते । निरग्निकानामौरसादीनां चयाणां प्रेतपक्षामावास्याक्षयाद्दे पार्वणमेभिर्वाक्यैर्नियम्यते ।

तथाहि ।

“नैकोद्दिष्टं कदाचनेत्यादिवाक्यशेषेणैकोद्दिष्टं निषिध्य पार्वण-
नियम एभिर्वाक्यैः क्रियते । एकोद्दिष्टप्राप्तिश्च निरग्निकानामेव न
साग्निकानाम् । “न दर्शनं विना आह्नमाहिताग्नेर्दिजन्मन इति
वाक्येन तेषां पार्वणस्य नियतत्वात् । अतो निरग्निकानां पक्ष-
प्राप्तं पार्वणं प्रेतपक्षामावास्याक्षयाद्दे नियम्यते । अत्रेदमेव कर्त्तव्यं
नैकोद्दिष्टमिति ।

किञ्च ।

माग्रीनामौरसादीनां चयाणाममावास्याप्रेतपक्षचयाह एव
पार्वणं नान्यचेति नियम्यमाने तेषां प्रेतपक्षामावास्याचयाहादन्यत्र
चयाहे आह्वाभावप्रसङ्गः । तत्र पार्वणनियमादन्यत्रैकोद्दिष्टप्राप्ति-
रिति चेत् । न । “एकोद्दिष्टं सुता दशेति वाक्येन दत्तकादीनां
दशविधानामेव तस्य नियमितत्वादिति । एतच्च मावत्सरिकआह्नं
पार्वणेति कर्त्तव्यताकमपि पितृचयाहे पितृ-पितामह-प्रपितामहानां
चयाणामेव कर्त्तव्यं न मातामहानामपि ।

आह सङ्ग्रहकारः ।

याज्ञवल्क्येन कालस्तु अमावास्यादिनोदितः ।

अविशेषेण पितृस्य तथा मातामहस्य च ॥

युगपद्य स विज्ञेयो वचनाद्व्युत्पद्यमानकालः ।

कालाभेदेन तन्त्रं स्याद्देशाभेदेन चैव हि ॥

तस्मात्तन्त्रविधानान्तु यौगपद्यं प्रतीयते ।

अमावास्यादिकालेषु मातामहसहक्रिया^(१) ।

मृताहनि तु तद्भावाच्च युज्येत पृथक्क्रिया^(२) ॥

अस्यार्थः ।

“अमावास्याष्टकाष्टद्विरित्यादिना याज्ञवल्क्यवचनेन पितृआह्नस्य
मातामहआह्नस्य च सामान्येनामावास्यादिकाल उक्तः । स च

(१) कालैकत्वात्सहक्रियेति अ० ।

(२) सहक्रियेति अ० ।

युगपदनुष्ठीयमानयोः पित्राह-मातामहआहुयोरङ्गत्वेनावगन्तव्यः ।
 “मातामहानामथेवं तन्त्रे वा वैश्वदेविकमिति तस्मिन्नेव प्रकरणे
 वैश्वदेविकतन्त्रत्वाभिधानस्य युगपदनुष्ठीयमान एवोपपद्यमानत्वात् ।
 अत एककाल एवानुष्ठीयमानत्वेनावगतयोः पैत्रक-मातामहआहुयोः
 समानतन्त्रता युज्यते । सृताहे तु प्रतिपुरुषमायुःप्रमाणभेदात्
 पित्र-मातामहव्याहभेदेन मातामहआहुस्यापि पित्रव्याहे न काल
 इतरन्निवन्धना समानतन्त्रता न युज्यते । नन्वेनेनैव न्यायेन
 पित्र-पितामहव्याहभेदात् पित्रव्याहे पितामहादीनां आहुं न
 कर्त्तव्यं स्यात् । मैवं । “कुर्वीत दर्शवच्चाहुमित्यतिदेशवचनात्
 पितामह-प्रपितामहयोरपि पित्रव्याहे देवतात्वं । न च वाच्यं “दर्श-
 वदित्यतिदेशवचनादेव “पितरो यव पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुव-
 मिति वचनाच्च मातामहादीनामपि देवतात्वमिति ।

आह व्यासः ।

दर्शवस्याच्योदेशः सपिण्डीकरणे कृते ।

पारस्करः ।

पितुर्गतस्य देवत्वं शौरसस्य त्रिपौरुषम् ।

सर्ववानेकगोवाणामेकस्यैव सृताहनि ॥

‘देवत्वं गतस्य’ सपिण्डीकरणेन पित्रत्वं प्राप्तस्य, ‘पितुः’ स्या-
 हनि ‘शौरसस्य’ पुत्रस्य, ‘त्रिपौरुष’ त्रिदेवत्वं, आहुं कर्त्तव्यम् । ‘अने-
 कगोवाणां’ भिन्नगोवाणां दौहित्रादीनां, अनपत्यमानामहादिआहु-
 नेकोदिष्टमेवेत्यर्थः । तेन दर्शवदित्यतिदेशपात्रे षड्देवस्य त्रिपौ-
 रुषमिति पुनरभिधानात् पित्रव्याहे मातामहादीनां परिसङ्ख्या

भवति । ननु यत् त्रिपुरुषं तदौरसस्येति त्रिपौरुषोद्देशेनौरसस्य
 नियन्त्रितस्य चोद्देशविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वान्मातामहादिपरिमज्जा ।
 मैवं । अथाहनि त्रिदैवत्यश्राद्धप्राप्त्यभावात् । “दर्शवत्यात्रयोद्देश
 इति वचनात् सपिण्डीकरणोत्तरकालं मृताहेऽपि सामान्येन त्रिदैव-
 त्यप्राप्तिरिति चेत् । एवं तर्ह्यनेनैव मातामहादीनां परिमज्जा
 भविष्यति । किञ्च । “औरसस्य त्रिपौरुषमित्यत्र विग्रहणस्याविवक्षिते
 त्ववाक्यमेवानर्थकं स्यात् । न हि मृताहे पौरुषमपौरुषञ्च श्राद्ध-
 मस्ति येन पौरुषमौरसस्य अपौरुषमन्येषामित्येवं व्यवस्थापनार्थं
 वाक्यं भवेत् । अनेनैव च न्यायेन न सपत्नीकानामुद्देशः कार्यः । न
 च “स्त्रेण भर्ता समं श्राद्धं माता भुङ्क्त इत्यादिवचनात् पार्वणवत्
 सपत्नीकानामुद्देश इति वाच्यं ।

यत आह व्यासः ।

अन्वष्टकायु तृद्धौ च प्रतिषंवत्सरे तथा ।

अत्र मातुः पृथक्श्राद्धमन्यत्र पतिना सह ॥

यदापि पितृसांवत्सरिकश्राद्धकालो मातृसांवत्सरिकश्राद्धकालश्च
 दैवादेक आपन्नस्तदापि पितृसांवत्सरिकश्राद्धे पित्रादीनां सपत्नीकानां
 उद्देशो न कर्त्तव्यः, इदन्तु मरणपौर्वापर्यानुसारेण तयोः सांवत्सरिक-
 श्राद्धद्वयं तन्त्रेण अपणं कृत्वा निमन्त्रणादि द्विजविमर्जनान्तं पृथगेव
 कार्यं । यदा तु मरणपौर्वापर्यमज्ञातं तदा पूर्वं पितुः सांवत्सरिकं
 पश्चान्मातुरित्येवं श्राद्धद्वयं कार्यं पितुर्मुख्यत्वात् । एवमेव भ्रात्रादि-
 सांवत्सरिकश्राद्धदिनैस्त्रोऽपि ज्येष्ठादिक्रमेणानेकश्राद्धं कर्त्तव्यं । एतच्च
 सर्वङ्गालम्बिपातप्रकरणे विस्तरेण प्रतिपादितं ।

अन्वारोहणविषये तु दम्पतीआह्निकप्रकारमाह लौगाचिः ।

मृताहनि समासेन पिण्डनिर्वपणं पृथक् ।

नवआह्निकं दम्पत्योरन्वारोहण एव तु ॥

‘समासेन’ सञ्ज्ञेपेण, पिण्डनिर्वपणम् ।

यथा द्विपितृकआह्ने द्वयोः पितॄरमुकनाम्ने अमुकनाम्ने चेत्यु-
द्दिश्य एक एव पिण्डो दीयते तथेहाप्येकस्मिन् पिण्डे द्वयोर्माता-
पितॄरमुकायामुकायै चेत्युद्देशं कृत्वा एक एव पिण्डो देयः ।
एतच्च आह्निकनेकोद्देशशालित्वरूपास्तिङ्गात् पार्वणधर्मकं । तेनात्र
वैश्वदेविकं तन्त्रेण कार्यं । ‘पृथक् नवआह्निकं दम्पत्योः’ इति ।
नवआह्निकं प्राग्दशाहात् नवआह्निकदिनेषु क्रियमाणं आह्निकं पृथक् पितु-
र्मातुः कार्यम् ।

यत्तु गार्ग्येणोक्तम् ।

एकचित्यां समारूढौ दम्पती निधनङ्गतौ ।

पृथक् आह्निकं तयोः कुर्यादोदनञ्च पृथक् पृथक् ॥

‘ओदनं’ ओदनपिण्डः । यत्तु नवआह्निकविषयं न तु सांत्वरिक-
विषयमपीति न पूर्ववचनविरोधः ।

यत्तु भृगुणोक्तं ।

या समारोहणं कुर्याद्भर्तुश्चित्यां पतिव्रता ।

तां मृताहनि संप्राप्ते पृथक्पिण्डे नियोजयेत् ।

प्रत्यब्दञ्च नवआह्निकं युगपत्तु समापयेत् ॥

तदेषां दत्तकादीनामेकोद्दिष्टविधानेन मातापितॄः सांत्वरिक-
आह्निकं विहितं तद्विषयं नवआह्निकं युगपत्तु समापयेदिति दृष्ट्या-

यमर्थः । मातापित्रोर्मृताहैके माता चैकचित्यामन्वारोहणे कृते
पितुर्नवश्राद्धं मातुर्नवश्राद्धं चैककालमेकपाकेन प्राधान्यात् पूर्वा-
ङ्गकलापं कृत्वा प्रथमं पित्रे पश्चान्मात्रे च श्राद्धं कृत्वा पाश्चात्याङ्ग-
कलापश्च तन्त्रेण कुर्यादिति । अनेकमाहभिरेकचित्यामन्वारोहणे
कृते पितुरनन्तरं मातान्मातुस्तदनन्तरमुपमातुरित्येवं ज्येष्ठादि-
क्रमेण नवश्राद्धं कुर्यादिति मातुः सांवत्सरिकश्राद्धमिति ।

सांवत्सरिकश्राद्धप्रकारो विष्णुधर्मेत्तरे ।

प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकोद्दिष्टं नरैः स्त्रियः ।

मृताहनि ययान्यायं नृणां यददिहोदितम् ॥

यदत्पुरुषाणां समन्तकं श्राद्धं तदद्दिजातिस्त्रीणां कृतविवा-
हानां समन्तकमेव श्राद्धमिति ।

आह मरौचिः ।

स्त्रीणाममन्तकं श्राद्धं तथा शूद्रासु तस्य च ।

प्राग्दिजातेर्ब्रतादेशान्ते च कुर्युस्तथैव तत् ॥

अमन्तकमिति वैदिकमन्त्रोच्चारणरहितं । अमन्तकमित्यनेन
नाम-गोत्रोच्चारणमेव कर्त्तव्यमित्यर्थः । तथापि “स्रुगोत्राद्भ्रम्यते
नारीत्यादिना भर्तृगोत्रेण दातव्यमिति प्रतीयते । “पितृगोत्रं समु-
त्सृज्य न कुर्याद्भर्तृगोत्रत इत्यादिना पितृगोत्रेणैवेति । तदेवं विप्रति-
पत्तावासुरादिविवाहपरिणीतायाः पुच्छिकाकरणेन प्रत्तायाश्च पितृ-
गोत्रेणैव, ब्राह्मादिविवाहपरिणीतायास्तु भर्तृगोत्रेणेति व्यवस्था ।
तच्च कृतविवाहस्त्रीश्राद्धविषयं । अपरिणीतानां संस्कारहीनतया
वैदिकमन्त्रानुच्चारणयोग्यत्वात् । “ते च कुर्युस्तथैव तदिति ते

पारश्वकरणादयः । प्राग्ब्रताच्च द्विजातयः असंस्कृतत्वात् संस्कृता-
नामपि पित्र-पितृव्यादीनाममन्त्रकं श्राद्धमर्हन्तीति ।

अत्रैकोद्दिष्ट-पार्वण्यवस्थामाह कात्यायनः ।

प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात् पुत्रः पित्रे सदा द्विजः ।

तथैव मातुः कर्त्तव्यं पार्वणं वान्यदेव वा ॥

‘अन्यत्’ एकोद्दिष्टं । यत्तु तेनैवोक्तं । “पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं
सदैव त्विति, तत्पितृव्यादिषमभिव्याहाराद्भातृमपत्नीपरं वेदितव्यं ।

अपुत्ताणां सांवत्सरिकश्राद्धमाहापस्तम्बः ।

अपुत्ता ये मृता केचित् स्त्रियोवा पुरुषाश्च ये ।

तेषामपि च देयं स्वादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

मित्र-बन्धु-मपिण्डेभ्यः स्त्री-कुमारीभ्य एव च ।

दद्याद्द्वै मासिकं श्राद्धं सांवत्सरमतोऽन्यथा ॥

प्रचेताः ।

मपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं एकोद्दिष्टं विधीयते ।

अपुत्ताणाञ्च सर्वेषामपत्नीनां तथैव च ॥

‘अपत्नीनां’ अद्भुतविवाहानां ।

अत्रिः ।

भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय च ।

पितृव्यगुरवे श्राद्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

जातृकथं ।

पितृव्यभ्रातृमातृणामपुत्ताणां तथैव च ।

मातामहस्यापुत्रस्य श्राद्धादि पितृवद्भवेदिति ॥

अवश्यकर्त्तव्यतावद्योतनार्थं सव्यासिनां तु चयाहे सर्वैरपि सुतैः
पार्वणमेव कर्त्तव्यमित्याह प्रचेताः ।

एकोद्दिष्टं यतेर्नास्ति त्रिदण्डगहणादिह ।

सपिण्डीकरणाभावात् पार्वणं तस्य सर्वदा ॥

ज्ञातातपः ।

एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसत्त्विकां ।

न कुर्यात् पार्वणादन्यद्ब्रह्मभूताय भिचवे ॥

अतः सर्वदा यतेः चयाहे सर्वपुत्रैः पार्वणमेव कर्त्तव्यम्
नैकोद्दिष्टमिति ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-

पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-

खण्डे आह्नकल्पे मांस्वरिकआह्नप्रयोगो

नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ० ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

आहु त्वापरपक्षिके विधिममुं विशोपकारव्रतौ
 सर्वश्रीकरणेश्वरः सुकृतिनामयेसरो भाषते ।
 हेमाद्रिः परिपाकनिर्मलरसप्रसन्नन्दिवाग्वैभवः
 कर्णाभ्यर्णसुरस्यभारघरभाभारैर्गिराङ्गुष्फनैः ॥

अथ भाद्रपदापरपक्षआहुप्रयोगः ।

तत्र यदि तावत्पाकब्राह्मणशरीरसामर्थ्यादिसर्वोपपत्तिर्भवति
 तदा सामान्यनग्नि-विधवा-ब्रह्मचारिप्रभृतयः सर्वे प्रतिपत्प्रभृति प्रति-
 दिनं चतुर्दशीवर्जममावास्यापर्यन्तं सर्वेषां कुर्युः । चतुर्दशान्तु
 शस्त्रहृतस्तैव । यदा पुनः पाकाद्यनुपपत्तिस्तदा एकस्मिन्नपि दिने
 सर्वेषामवष्टं कुर्युः “शाक्तेनाप्यपरपक्षं नातिक्रामेदितिवचनात् । भाद्र-
 पदापरपक्षाख्यमुख्यकालासम्भवे दीपोत्सवपञ्चदशां कर्त्तव्यमित्येत-
 द्भाद्रपदापरपक्षकालप्रकरणे प्रतिपादितं । एतच्च आहुं नवदैवत्यं
 कर्त्तव्यम् ।

आह धर्मः ।

महालये गयाश्राद्धे वृद्धौ चान्वष्टकामु च ।

नवदैवत्यमत्र स्याच्छ्रेष्ठं षाट्पौरुषं विदुः ॥

‘श्रेष्ठं’ षोडशश्राद्धादिव्यतिरिक्तं आहुं ।

आह कात्यायनः ।

कर्षुममन्वितं मुक्ता तथाद्यं आह्वयोडग्रम् ।

प्रत्याब्धिकञ्च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः ॥

कर्षुशब्देन सपिण्डीकरणमुच्यते । नवदेवत्यता चात्रैवं एकः
पितृवर्गः । द्वितीयो मातृवर्गः । तृतीयोमातामहवर्गः इति । माता-
महवर्गे च स्त्रीणां सहैवोद्देशो न पृथक् ।

तथाच कर्मप्रदीपः ।

न योषिद्भ्यः पृथग्दद्यादवमानदिनादृते ।

स्वभर्तृपिण्डमाचैभ्यस्तृप्तिस्तामां प्रकीर्त्तिता ।

डागलेयः ।

तथाहे केवलाः कार्या ब्रह्मावादौ प्रकीर्त्तिताः ।

सर्वत्रैव हि मध्यस्था नान्याः कार्यास्तु मातरः ॥

सर्वत्र महालयेऽन्वष्टका-गयाश्राद्धे च मध्य एव निवेशः ।

सत्यव्रतः ।

पितृणां प्रथमं दानं मातृणां तदनन्तरं ।

ततो मातामहानाञ्च पितृव्यस्यास्तु तस्य च ॥

उग्रनाः ।

अन्तर्मातामहान् कृत्वा मातृणां यः प्रयच्छति ।

आह्वं वा पिण्डदानं वा नरकं स तु गच्छति ॥

जाबालः ।

अन्ते निवेशयेद्यस्तु मातृः आह्वेषु मानवः ।

स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

पितृभ्यः प्रथमं दद्यान्मातृभ्यस्तदनन्तरं ।

ततोमातामहेभ्यश्चेत्यन्वष्टक्ये क्रमः स्मृतः ॥

चतुर्विंशतिमते ।

अथाहं वर्जयित्वा तु स्त्रीणां नास्ति पृथग्विधिः ।

केचिदिच्छन्ति नारीणां पृथक्श्राद्धं दिजोत्तमाः ॥

आचार्य-गुरु-शिष्येभ्यः सखि-ज्ञातिभ्य एव च ।

सर्वेभ्यश्च पितृभ्यश्च तत्पत्नीभ्यस्तथैव च ।

पिण्डानेभ्यः सदा दद्यात् पृथग्भाद्रपदे दिजः ॥

अथ पार्वणिकोद्दिष्टव्यवस्थामाह आतृकर्णः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् ।

पितृव्य-भ्रातृ-मातृणामेकोद्दिष्टं सदैव हि ॥

अथ पार्वणिकोद्दिष्टोः पौर्वापर्यनियममाह मरौचिः ।

यद्येकत्र भवेयातामेकोद्दिष्टश्च पार्वणम् ।

पार्वणञ्चाभिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समापयेत् ॥

अथ तन्त्रेणैव पाकः कर्त्तव्यः ।

तथाचाचिः ।

वज्रना वायवा दार्भा श्राद्धं चेत् स्यात्समेऽहनि ।

तन्त्रेण अपणकुत्वा पृथक्श्राद्धानि कारयेत् ॥

पुलस्त्यः ।

महालये गयाश्राद्धे गतासुनां चयेऽहनि ।

तन्त्रेण अपणकुत्वा श्राद्धकुर्वात् पृथक् पृथक् ॥

एतच्च भाद्रपदकृष्णपक्षप्रतिपत्तमृतिषु चतुर्दशीवर्जमत्रावासा-

पर्यन्तासु तिथिषु प्रत्यक्षमशक्तौ तन्माध्य एव यथासम्भवं नवदैवत्यं
पार्वणविधानेन पित्र्यादौनामपुत्राणामन्येषां चैकोद्दिष्टविधानेन
तन्त्रेण पाककृत्वा पृथक्पृथगपरपक्षश्राद्धं कर्त्तव्यमिति स्थितं ।

इदानीं कृष्णपक्ष एव कामुचित्तिथिषु श्राद्धप्रयोगविशेष
उच्यते । तत्र तावत्पञ्चमीश्राद्धं बौधायनसूत्रे ।

पुत्रार्थं पञ्चमीश्राद्धं करिष्ये तदर्थं पुण्याहं वाचयिष्ये इति मङ्गल्य
पुण्याहं वाचयित्वा पुण्याहदेवताग्निः प्रीयतामित्युक्ता पुण्याहं वाच-
येत् । एतच्च मार्गशीर्षमासमारभ्य कुर्यात् । विश्विन्नाग्निसन्धानं कृत्वा
अग्निसुखमारभ्य प्रणीतान्तं कृत्वा दक्षिणेनाग्निं स्वधापात्रं स्थापयेत् ।
आमागन्तु पितरो देवयानात् तिलोऽग्निं सोमदैवत्यो गोमवो
देवनिर्मितः । प्रस्रवद्भिः प्रतः सुध एहि पितृनिमाज्ञोकान् प्रीण-
याहि नः स्वधा नमः । मधुवाता अतायते इति तिष्ठभिः सोमस्य
तिपिरसि निरसं न मुच्येः शिरः । शन्नोदेवौरभिष्टय इत्येतैः स्वधां
मिश्रीकृत्य गन्ध-पुण्याक्तैः पितृभ्यो नमः । पितामहेभ्यो नमः ।
प्रपितामहेभ्यो नम इत्यर्चयित्वा दध्मैः प्रच्छादयेत् । भोजनस्थाने अप-
हता असुरा रक्षांसि पित्राच पितृपदः ये चयन्ति पृथिवीमनु
अन्यवेतो गच्छन्तु यच्चैषां गतं मन इत्यङ्गिरेवोचति उदीरतामवर
उत्परास उन्मथमाः पितरः सोम्यासः असुं य ईयुरवका अतज्ञा-
स्तेनोऽवतु पितरोहवेपु पितृनावाहयति आयात पितरः सोम्यः
गम्भीरैः पथिभिः पूर्वैः प्रजाममभ्यं ददते रयिञ्च दीर्घायुष्टुच शतं
शारदश्चेति द्वौ देवौ कृत्वा विश्वेभ्यो देवेभ्यः चणः कर्कथ इति कृत्वा
वक्त्रालङ्कार-भोजनन्दत्वा गन्ध पुष्प-धूप-दीपांश्च पितृर्षे चयाणां

ब्राह्मणानां पदप्रचालनं कृत्वा पितृभ्यः स्वधा नमः पितामहेभ्यः
 स्वधा नमः प्रपितामहेभ्यः स्वधा नमः इति स्वधान्दत्त्वा वस्त्र-भोज-
 न-गन्ध-पुष्प-धूपादिभिः अर्चयित्वा पितृननुज्ञायाग्नौ करिष्यामीति
 सङ्कल्प्य आचम्यस्कारं कृत्वा सुक्लमार्जनं विधाय परिधीन् स्वाप-
 यित्वा दधानभ्यर्ज्येष्टं निधाय परिषेचनं कृत्वा घारावाधारयति,
 युक्तोऽवश्वतस्त आशाः आनोभद्राः विरूपाक्षमाविरूपाक्षमहं या
 तिरस्त्री मंराधन्यै प्रसाधन्यै व्याहृतयश्चेति ऊत्वा प्राचीनावीतीयाः
 प्राचीरन्तर्दधे चतुर्भिरन्ये माता यद्वः कन्यादिति पञ्च दृचाऊतौर्ज्ज्वा
 चरन्निधा कृत्वा सोमाय पितृमते शुभिणे जुहुमोहविर्वाजिनौद-
 क्षुपस्व नः स्वाहा इत्थं देवेभ्यः पितृभ्यः स्वधा नमः स्वाहेति एकेन
 भागेन जुहोति, द्वितीये भागेऽवदाय अङ्गिरस्वन्तमूतये धमं पितृ-
 मन्तमाहुः वैवस्वतेदमहिनः स्वाहा इत्थं देवेभ्यः स्वधा नमः स्वाहेति
 तृतीये भागेऽवदाय अग्नये कव्यवाहनपितृन्यसि चतारुधः प्रदे-
 वेभ्यो वह इत्थं पितृभ्यस्तु स्वाहा इत्थं देवेभ्यः पितृभ्यः स्वधा नमः
 स्वाहेति त्रयं ऊत्वा एतैरेव मन्त्रैस्त्रिभिरूपाऊतिचयं कुर्यात् ।
 पितृभोजनार्थं पक्वेऽन्ने तिलान् मिश्रयित्वा तर्पणमन्त्रैर्विश्रत्याऊतौः
 कृत्वा अग्नये कव्यवाहनाय स्विष्टकृते स्वधा नमः स्वाहेत्यग्नौ
 दक्षिणपूर्वभागे होमकृत्वा जेषमन्नस्ररुषेपस पितृत्वेन कृपान् ब्राह्म-
 णान् भोजयेत् । भोजनारम्भे अन्नं स्पृष्ट्वा जपेत् पृथिवीममन्तस्य
 तेऽग्निरुपसृष्टा ऋचस्ते महिमा गुप्त्रस्याप्रमादाय पृथिवी ते पात्रं
 पितामहानामन्तरिक्षं समन्तस्य ते पुरुष ओता यजूंषि महिमा
 दत्तस्याप्रमादाय पृथिवी ते पात्रं पितामहपात्रं स्पृष्ट्वा द्यौः सम-

नस्य ते आदित्योऽनुष्वाता सामानि ते महिमा दत्तस्याप्रमादाय
 वृष्टिवी ते पाचं ॐ भूर्भुवः स्व इति अन्नमहुतेन स्पर्शयित्वा पिबेभ्यः
 स्वधा नमः पितामहेभ्यः स्वधा नमः प्रपितामहेभ्यः स्वधा नम इति
 दद्यादमृतोपस्तरणमपि प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहा व्यानाय स्वा-
 हादानाय स्वाहा समानाय स्वाहेति पञ्चाङ्गतैर्यजमानो जपति
 ब्रह्मणि चात्मा मृतत्वाय सर्वैः कामैस्तर्पयतेत्युक्ता अमृतापिधानमपि
 भोजनान्ते उदकमन्नञ्च गृहीत्वा भूमौ विकिरेत् । ये अग्निदग्धा
 ये जीवा ये त्वदग्धाः कुले मम । भूमौ दत्तेन दृष्यन्तां दृष्ट्वा यान्तु
 पराङ्गतिं इति तिलोदकं गृहीत्वा दृष्यध्वमिति दृष्टेभ्यः स्वधां
 दत्त्वा भुक्तिदक्षिणामपि ब्राह्मणान् प्रदक्षिणीकृत्य विभर्जयेत् । दक्षिणे-
 नाग्निं चतुर्विंशतिपिण्डान् पिबेभ्यः स्वधा नम इत्यारभ्य सर्वाभ्यः
 स्वधा नम इति दद्यात् । चरुशेषेण तिस्र आङ्गतीः कुर्याद्यन्मे
 माता यन्मे पितामहौ यन्मे प्रपितामहौतिजपादि प्रतिपद्यते,
 परिषेचनानां कृत्वा संवत्सरादर्वाक् पुत्रं लभते सत्यमित्याह भगवान्
 बौधायनः ।

अथाष्टकाहोमः ।

बौधायनसूत्रे ।

अथाष्टकाहोमस्तैवे मास्यपरवसाष्टम्यां क्रियेत एवं माघ-फाल्गुने
 यदि वा विहते यदि वा समस्त उपरिष्टान्नामे पौर्णमास्यामपर-
 पवसप्तम्यामष्टम्यां नवम्यां इति क्रियते यदि वाष्टम्यामेव श्वः करिष्या-
 मीति ब्राह्मणास्त्रिमन्त्रयेत् योनि-गोच-श्रुत-वृत्तसम्पन्नानसम्बद्धानि-
 त्येके कामं सम्बद्धानपि श्रुत-वृत्तसम्पन्नान् श्रुतवृत्तयोनिभिः स्वधा

निधीयत इत्युपदिशन्ति तान् अश्रुकर्माभ्यञ्जन-स्नानादिभिर्यथोपपादं
 सम्पूज्य स्वयमायुष्य श्रुचौ समे देशे देवयजनोत्सेखनप्रमृत्त्याप्रणीताभ्यः
 कृत्वा वह्निरादाय मासुपाकरोति पिबभ्यः स्वाहा पितामहेभ्यः
 स्वाहा प्रपितामहेभ्यो जुष्टासुपाकरोमीति तृष्णीमित्येकेऽयैनामद्भिः
 प्रोचति पिबभ्यः स्वाहा पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः जुष्टां प्रोचामीति
 तृष्णीमित्येके मामत्रैव प्रतीचौन्नशिरसं दक्षिणपदं संज्ञपयन्ति तस्यैव
 संज्ञाद्भिर्भिषेकं प्राणानाप्याचयति तृष्णीं वपासुत्स्विच्च हृदयमुद-
 हेति प्रज्ञानानि चावदानानि तान्येतेष्वेव श्रुते पूषन्निचिष्यैतस्मिन्नेवाग्नौ
 अपयति प्रथमं मासं चोदनञ्चापूपान् अपयति अन्यांश्च विशेषान् सर्वं
 सिद्धं समानीय युग्मान् ब्राह्मणान् सुप्रचालितपादान् अप आच-
 मय्य सदभौपकृतेष्व्यासनेषु प्राङ्मुखानुपवेशयन्त्युदङ्मुखान् वा यदि
 प्राङ्मुखान् दक्षिणापवर्गान् यद्युदङ्मुखाः प्रागपवर्गाः प्राप्नोतु भवा-
 निति प्राप्तवानिति इतरे प्रत्याहुः अथैतान्ववमिश्रा आपः प्रति-
 ग्राहयत्यमुष्मै स्वाधा नमोऽमुष्मै स्वाधा नम इति विभिस्तिलोदकमेके
 समामनन्ति पुरोऽन्नं द्विस्तिलोदकं दद्यात् शुक्लवत्सु च तृतीयमथैतान्वस-
 गन्ध-धूप-दीप-माल्यैर्यथोपपादं सम्पूज्य पृच्छत्युभ्रियतामग्नौ च क्रिय-
 तामिति कामसुभ्रियतां काममग्नौ क्रियतामितीतरे प्रत्याहुः ।
 अपिचाग्नौ करिष्यामीति कुरुष्वेति प्रत्याहुः । अथाभ्यनुज्ञातः परि-
 धानप्रमृत्त्यग्निमुखान् कृत्वा कृतायां वपायां पञ्च सुवाहुतौर्जुहोतीति
 वा पुरस्ताद्वाख्यातं वेधा वपां विच्छिद्यौदुम्ब्यां दर्भ्या जुहोतीति
 तत्पुरस्ताद्वाख्यातमयाष्टकाहोमान् जुहोतौयमेव सा या प्रथमा
 विधौच्छदित्यष्टौ पञ्चदशीये पुष्टये पूर्वतरामपश्चन्नित्येकां संवत्सरस्य

प्रतिमामित्येकान्ताः सप्तदशापूपमष्टधा विच्छिद्य बीजवदानानि
 वपायाः कल्पेन ऊत्वायेतराणि ब्राह्मणेभ्योऽवतान्यवदानानीडासु प्रच्छि-
 द्वादनं मांसं पूषमित्याज्येन समदायुत्थौदुम्ब्यां दद्यादपिधानं जुहोति
 पितृभ्यः स्वधा नमः स्वाहा पितामहेभ्यः स्वधा नमः स्वाहा प्रपिता-
 महेभ्यः स्वधा नमः स्वाहा मातृभ्यः स्वधा नमः स्वाहा पिता-
 महीभ्यः स्वधा नमः स्वाहा प्रपितामहीभ्यः स्वधा नमः स्वाहा माता-
 महेभ्यः स्वधा नमः स्वाहा मातुः पितामहेभ्यः स्वधा नमः स्वाहा
 मातुः प्रपितामहेभ्यः स्वधा नमः स्वाहा मातामहीभ्यः स्वधा नमः
 स्वाहा मातुः पितामहीभ्यः स्वधा नमः स्वाहा मातुः प्रपितामहीभ्यः
 स्वधा नमः स्वाहा आचार्येभ्यः स्वधा नमः स्वाहा आचार्यपत्नीभ्यः स्वधा
 नमः स्वाहा गुरुभ्यः स्वधा नमः स्वाहा गुरुपत्नीभ्यः स्वधा नमः स्वाहा
 मखिभ्यः स्वधा नमः स्वाहा मखिपत्नीभ्यः स्वधा नमः स्वाहा ज्ञातिभ्यः
 स्वधा नमः स्वाहा ज्ञातिपत्नीभ्यः स्वधा नमः स्वाहेति अमात्येभ्यः स्वधा
 नमः स्वाहा अमात्यपत्नीभ्यः स्वधा नमः स्वाहा सर्वेभ्यः स्वधा नमः स्वाहा
 सर्वाभ्यः स्वधा नमः स्वाहा अग्नये कथवाधनाय स्विष्टकृते स्वधा नमः
 स्वाहेति दक्षिणार्द्धं पूर्वार्द्धं मांसोदनं पात्रेषु उद्धृत्य विशेषानुपचिष्याज्ज-
 तशेषेण संसृज्य दर्भेषु सादयित्वा दर्भैः प्रच्छाद्याभिमृशति पृथिवी ते
 पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखे जुहोमि ब्राह्मणानाद्याभिधावतां
 प्राणापानयोरुहोम्यक्षितमसि पितॄणां पितामहानां प्रपितामहानां
 जुष्टा अमुवासुभिन् लोक इत्यथैतानि ब्राह्मणेभ्यः उपनिक्षिप्य ब्राह्म-
 णस्याङ्गुष्ठेनानखेन उद्दिशत्यमुष्मै स्वधा नमोऽमुष्मै स्वधा नम इति
 भुञ्जानान् समीक्ष्यते प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमीति पञ्चब्राह्मणीर्जपित्वा

आत्मासृतत्वायेत्यात्मानन्न वात ऊर्ध्वं निरीक्ष्यते ह्रीका हि पितर
 इति विज्ञायते सर्वैः कामैस्तर्पयन् स्वधायुकानि ब्राह्मणानि आवयेत् ।
 रत्नोन्नानि नैर्घृतानि च हस्त्रानप आचम्याशयेस्वन्नशेषान् सम्प्रकि-
 रति, येऽग्निदग्धा जाता जीवा ये च दग्धाः कुले मम भूमौ दत्तेन
 हृष्यन्तु हृषा यान्तु पराङ्गतिमिति सङ्कालनान्यपकीर्य दक्षिणा-
 भिधास्यति सुवर्णं-हिरण्य-मणि-वस्त्र-लोह-भूमि-भाण्डैर्गवाश्वाजावि-
 हस्तिभिश्च यथोपपादमन्त्रं वाचयित्वा उपसङ्गृह्य स्वधां वाचयित्वा-
 च्छात्य प्रसाद्य प्रदक्षिणौष्ठस्य शेषमनुज्ञाय तेनैव पथेन गत्वान्नशेषं
 निवेदयेत् यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यात्तैस्त्वभ्यनुज्ञातो दक्षिणेनाग्निं दक्षि-
 णायान् दभान् संस्तीर्य तैस्वन्नशेषैः पिण्डान् ददाति पितृभ्यः स्वधा
 नमः पितामहेभ्यः स्वधा नमः सर्वाभ्यः स्वधा नम इत्यथैतान् सङ्काल-
 नेन चिः परिषिञ्चति, उजं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कौलालं परिसृतं
 स्वधास्य तर्पयत मे पितॄन् हृष्यत हृष्यत हृष्यतेतिजपप्रभृतिभिर्ब्रह्मा-
 धेनुवरप्रदानादाचमनेऽग्निमुखे चाभिआवणे चोपसङ्गृहणे पश्चाद्भोमे
 च यज्ञोपवीतमेव शोभूते मांसशेषेणैवमेव यदि अहमथ यदि गां न
 लभते मेवमजं वा लभते आरण्येन च मांसेन यथोपपन्नखड्ग-मृग-
 महिष-वराह-वृष-शश-रोहित-शार्ङ्ग-तिन्निरि-कपोतकपिञ्जल-वाघ्री-
 णसादिना तिल-मधुमंसष्टुं मत्स्यवातपल्लैः क्षीरोदनेन वा सुपो-
 दनेन वा यद्भवत्यामैर्मूल-फलैः प्रदानमात्रं हिरण्येन वा दानमपि
 गोयाममाहरेदपि वानूचानेभ्य उदकुक्षानाहरेदपि वा आहुमन्त्रानध-
 योतापि वारण्येग्निना कलमुपोषेदेवाष्टकेति न त्वेवानष्टकः स्यात् ।
 एवमेव मासि मासि आहुमपरपञ्चाहुस्थान्यतमेऽहनि क्रियते ।

अथान्वष्टकाश्राद्धं विष्णुधर्मोत्तरे ।

अन्वष्टकासु च स्त्रीणां श्राद्धं कार्यं तथैव च ।

अष्टकाविधिना कृत्वा क्रमेणैतासु पञ्चकं ॥

मात्रे राजन् पितामहौ विश्वेदेवपुरःसरं ।

पिण्डनिर्वपणं कार्यं तस्यान्तु पिङ्गवचृप ।

भुक्तवत्सु च विष्टेषु तत्र कर्म निबोध मे ॥

प्रादेशमावा राजेन्द्र चतुरङ्गुलमायता ।

तावदेव समुत्सेधा षट्कर्षूस्तत्र कारयेत् ॥

इन्दोगानां कर्षूचयं कर्त्तव्यं ।

आह गोभिलः ।

तिष्ठः कर्षूद्यानयेत् प्रादेशमावाचतुरङ्गुलखाता इति अन्येषान्तु
यथास्मृगृह्यं व्यवस्था ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

प्रत्येकं कर्षूमूलेषु परिसौख्यं कृताशनं ।

अग्नीषोम-धमानाञ्च यागं कृत्वा यथा पुरा ॥

कर्षूचयस्य मूले तु पुरुषाणान्तु कारयेत् ।

पिण्डनिर्वपणं प्राग्वदेकैकस्मिन् यथाविधि ॥

कर्षूभिलितयन्तश्च क्षीराक्षाभ्यः प्रपूरयेत् ॥

कर्षूचितयमूले च स्त्रीणां निर्वपणं भवेत् ।

दद्या मांसेन पयसा कर्षूणाञ्चैव पूरणं ॥

अन्नोदकविमिश्रेण कार्यं मनुजपुङ्गव ।

भवतीभ्यो भवत्वेतदक्षयं परिकीर्तितं ॥

विष्णुः ।

अष्टकासु दैवपूर्वं श्राक-मांसापूर्वैः श्राद्धं कृत्वान्वष्टकासु च वज्रो
ज्जला देवपूर्वमेवापि च मात्रे पितामहौ च पूर्ववद्ब्राह्मणान् भोज-
यित्वा दक्षिणाभियुक्त्यानुव्रज्य विसर्ज्य ततः षट्कर्षूः कुर्यात् ।
तन्मूले च प्रागगन्तुपमन्थानं कृत्वा ज्जला च पिण्डत्रयनिर्वपणं प्रकृत्यै-
कस्मिन् कर्षूमूले कुर्यात् । कर्षूत्रयेषु कर्षूणां मूलत्रये स्त्रीणां पुरु-
षकर्षूत्रयं साध्वेनोदकेनापूरयेत् । स्त्रीकर्षूत्रयं साध्वेन पयसा दध्ना
मांसेन पयसा प्रत्येकं कर्षूत्रयं पूरयित्वा जपेदेतद्भवतीभ्योऽस्तु
चाक्षयं ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

श्रामश्राद्धेषु काम्येषु ज्जला प्रथमपञ्चकं ।

मध्यमं पञ्चकं ज्जला शुक्रश्राद्धेषु संयतः ॥

अमावास्यासु सर्वासु ज्जला चोत्तमपञ्चकं ।

ज्जला च पञ्चकान्येतान्यष्टकाचितयं क्रमात् ।

अन्वष्टकासु च तथा भोजयेत् प्रयतो दिजान् ॥

चयोदशीश्राद्धे तु पित्रादित्रयस्य मातामहादित्रयस्य चेत्येवं
वर्षां पार्वणविधानेन कर्त्तव्यमिति तत्सर्वमपरपक्षश्चाहकालप्रकरण-
प्रतिपादितं ।

अथ चतुर्दशीश्राद्धप्रयोगः ।

प्रचेताः ।

समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य वै ।

एकोद्दिष्टं सुतैः कार्यं चतुर्दशीं महालय इति ॥

अथमभिसन्धिः, 'समत्वमागतस्य' सपिण्डीकृतस्य, 'महालये' भाद्रपदापरपक्षचतुर्दश्यां, शस्त्रहतस्यैव नान्यस्येति नियम्यते । न पुनः शस्त्रहतस्य चतुर्दश्यामेवेति अतश्च चयाहादौ शस्त्रहतस्यापि यथा-प्राप्तमेव आहुं कर्त्तव्यं । यदा चतुर्दश्यां शस्त्रहतः पिता जननौ वा तदा चयाहनिमित्तं पार्वणं विनिवर्त्यापरपक्षनिमित्तं शस्त्रहतस्यैको-दिष्टमपि कर्त्तव्यमेवेति ।

अत्रापरपक्षआहुतानुकल्प उक्तो ब्रह्मपुराणे ।

पथोमूल-फलैः शाकैः कृष्णपत्रे च सर्वदा ।

सर्वाधीनः प्रवासी वा निर्द्धनो वापि मानवः ।

मनसा भावशुद्धेन आहुं दद्यात्तिलोदकं ॥

इति भाद्रपदापरपक्षआहुप्रयोगः ।

अथ दौहित्रप्रतिपञ्चाहुप्रयोगः ।

तत्रापरपक्षमावास्थोत्तरप्रतिपद्येव कर्त्तव्यं । ननु "दर्शआहुं गयाआहुं आहुश्चापरपक्षिकं । न जीवपितृकः कुर्यात्तिलैस्तर्पणमेव च" इति जीवत्पितृकस्यापरपक्षआहुनिषेधात् कथमिति चेत्, शिष्टसमाचारादिति चेत् इति ब्रूमः । यद्यपरपक्षनिमित्तं दौहित्रस्य आहुं निषिद्धं तर्हि प्रतिपद्यपि क्रियमाणं तन्निषिद्धमिति । उच्यते ।

कन्यागते सवितरि पितरोद्यान्ति वै सुतान् ।

शून्या प्रेतपुरौ सर्वा यावदृष्टिकदर्शनमिति ॥

अत्र कन्यागतस्यापि आहुनिमित्तत्वात् दौहित्रैस्तन्निमित्तमेव

आद्रं कर्त्तव्यं नापरपक्षनिमित्तमिति । एतच्च शिष्टाचारानुसारात्
पार्वणविधानेन कर्त्तव्यमिति मधुशर्ममिश्राः ।

इति दौहित्रप्रतिपञ्चाद्रप्रयोगः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-
पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-
खण्डे आद्रकल्पे अपरपक्षआद्रप्रयोगः ।

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथ सत्रासाङ्गश्राद्धप्रयोगः ।

तत्र सत्रासमधिकृत्य बौधायनमुचे ।

आदावग्निमान् पार्वणविधिनाष्टौ श्राद्धानि कुर्यात् । अनग्नि-
मानेकोद्दिष्टविधिना दैवमाचार्षक-दिव्यपिच्य-माहक-मानुषभौति-
कान्यष्टौ श्राद्धान्यात्मनश्चान्ते कुर्यात् ।

नथा ।

अथ सत्रासविधिं व्याख्यास्यामः । तत्र सत्राससङ्कल्पपूर्वमष्टम्या
आरभ्य श्राद्धादिकं कुर्यात् । पौर्णमास्याममावास्यायां वा देवश्राद्धं
ऋषिश्राद्धन्दिव्यश्राद्धं मानुषश्राद्धं भूतश्राद्धं पित्रश्राद्धं माहश्राद्धं
आत्मनः श्राद्धमेति । देवश्राद्धे देवताचयं ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः । ऋषि-
श्राद्धे देवताचयं देवर्षि-ब्रह्मर्षि-त्तर्षयः । दिव्यश्राद्धे देवताचयं
वसु-रुद्रादित्याः । मनुष्यश्राद्धे देवताचयं सनक-सनन्दन-सनातनाः ।
भूतश्राद्धे देवताचयं पृथिव्यादीनि भूतानि चतुरादीनि करणानि
चतुर्विधो भूतसामः । पितृश्राद्धे देवताचयं पितृ-पितामह-प्रपिता-
महाः मातामह-मातुः पितामह-मातुः प्रपितामहाश्च । माहश्राद्धे
देवताचयं माह-पितामहौ-प्रपितामहः । आत्मनः श्राद्धे देवताचयं
आत्म-पितृ-पितामहः ।

अथातः श्रौतकप्रोक्तं सत्रासविधिं व्याख्यास्यामः । पूर्वद्युर्नान्दीमुखं
श्राद्धं कुर्यात् । देवर्षि-दिव्य-मनुष्य-भूत-पितृ-मावात्मनश्च पृथक्-
पिण्डदानैर्युग्मैर्ब्राह्मणैः पिण्डोदकं कुर्यात् । देवश्राद्धे देवताचयं

ब्रह्मविष्णुमाहेशानाः पिण्डत्रयं दद्यात् । अग्निआहुते देवतात्रयं देवर्षि-
 क्षत्रर्षि-मनुष्यर्षयः पिण्डत्रयं दद्यात् । दिव्यआहुते देवतात्रयं वसु-रुद्रा-
 दित्याः पिण्डत्रयं दद्यात् । मनुष्यआहुते देवतात्रयं मनक-मनन्दन-
 मनातनाः पिण्डत्रयं दद्यात् । भूतआहुते पृथिव्यादीनि भूतानि
 पिण्डत्रयन्दद्यात् । मातृआहुते देवतात्रयं मातृ-पितामही-प्रपितामह्यः
 पिण्डत्रयं दद्यात् । आत्मआहुते देवतात्रयं आत्म-पितृ-पितामहाः
 पिण्डत्रयं दद्यात् । नाम-गोचसम्बन्धात् पिण्डोदकं दद्यात् । अनन्तरं
 पुण्याहं वाचयेत् ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-
 पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-
 खण्डे आहुकल्पे सत्यासाङ्गआहुप्रयोगप्रकरणम्
 समाप्तम् ।

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथ जीवच्छादुप्रयोगः ।

आदित्यपुराणे ।

देश-काल-धन-आहुतयवमायममुच्छ्रये ।

जीवते वाय जीवाय दद्याच्छादुं स्वयं नरः ॥

वाग्भटाच्छादुकर्त्तनराभावे स्वयमेव स्वस्य आदुं कर्त्तव्यमिति ।

तथा ।

कृतोपवासः सुखातस्तयोदक्षां समाहितः ।

कर्त्तारमथ भोक्तारं विष्णुं सर्वेश्वरं यजेत् ॥

जले स्थलेऽम्बरे मूर्त्तां कलशे पुष्करे रवौ ।

चन्द्रार्क-गुरु-गो-विप्र-माता-पितृषु सर्वगम् ॥

सदक्षिणाम्बु सतिलासिम्बाम्बु जलधे नवः ।

निवेदयेत् पितृभ्यश्च तदग्रेषु समाहितः ॥

एवं सम्पूज्य पितुरुद्देशेन तिस्रो जलधेनूदद्यात् ।

तत्र मन्त्रानाह ।

योमाय त्वा पितृमते सुधानम इति स्मरन् ।

अग्रये कव्यवाहनाय सुधा नम इति स्मरन् ॥

दक्षिणे तु निदध्याच तृतीयां दक्षिणामुखां ।

यमायाङ्गिरसे चाथ सुधा नम इति स्मरन् ॥

तथोर्मध्ये तु निक्षिप्य विप्रान् पद्मोपवेशयेत् ।

प्रथमासुत्तरतः द्वितीयां दक्षिणतः तृतीयां मध्ये निक्षिपे-
दित्यर्थः ।

आवाहनादिना पूर्वं विश्वान् देवान् प्रपूज्य च ।

अहं वसुभ्यस्तु विप्र इद्रेभ्यस्तु वामहन्तः ।

सूर्येभ्यस्तु मघं विप्र भोजयामीति तान् वदेत् ॥

आवाहनादिकं सर्वं कुर्याच्च पित्रकर्मवत् ।

सौम्यधेनुस्ततो देवा वामवाय दिजाय तु ॥

आग्नेयी चाय रौद्राय याम्या सूर्यदिजाय तु ।

विश्वेभ्यश्चाय देवेभ्यस्तैलपात्रं निवेदयेत् ॥

‘वामवाय’ वसुदेवज्ञेनोपवेष्टिताय ।

एवमुत्तरवापि ।

स्रक्ष्युदकमज्यं जलन्दत्त्वा च तान् दिजान् ।

विमर्जयेत् स्मरन् विष्णुं देवमष्टाक्षरं विभुम् ।

ततः कामकुलेशानं निशि नारायणं स्मरेत् ॥

एवं कृष्णचयोदस्मानेतत्सर्वं विधाय द्वितीयेऽहनि यत्कर्त्तव्यं
तदाह ।

चतुर्दश्यां ततो गच्छेद्यथाप्राप्तां भरिदराम् ।

पूर्वेण विप्रः सौम्येन राजा वैश्वोऽपरेण च ।

दक्षिणेन तथा शूद्रो मार्गेण विकिरन् यवान् ॥

‘सौम्येन’ उत्तरेण, यवान् ‘विकिरन्’ प्रक्षिपन्, गच्छेदित्यर्थः ।

वज्राणि लोहखण्डाश्च जीवन्त इति संस्मरेत् ।

तत्र गत्वा यत्कर्त्तव्यं तदाह ।

दक्षिणाभिमुखो वज्रं ज्वालयेत्तत्र च स्वयम् ।

पञ्चाशता कुशैर्बाह्वीं कृत्वा प्रतिकृतिन्दहेत् ॥

स्वयमित्यन्यनिवृत्यर्थः । 'प्रतिकृतिः' हस्त-पादाद्यवयवा आकृतिः ।

कृत्वा भ्रूयानिकं होत्रं पूर्णाहुत्या तमेव हि ।

अयमर्थः ।

उत्सन्नाग्निं स्येत् पृष्ठोदिवीतिपक्षेणाग्निमाधाय स्वयद्व्योक्तविधिना
पूर्णाहुतिं विधायाग्निप्रदानमन्त्रेणाज्यं कृत्वा प्रतिकृतिन्दहेत् ।

अहताग्निपरिग्रहस्येदेतत्कुर्यादित्याह ।

निरग्निरयवा भूमिं यमं रुद्रञ्च संस्मरन् ।

कृत्वा प्राधानिके स्थाने पश्चादाहापयेच्च ताम् ॥

पृष्ठोदिविपक्षमाह कात्यायनः ।

अन्वग्निरिति मन्त्रेण यामाग्निं समाहरेत् ।

पृष्ठोदिवीति चादध्यात् सावित्र्या ज्वालयेदथ ॥

तत्सवितुर्वरेण्यं विश्वानीति स्मृतोऽपरः ।

'यामाग्निः' लौकिकाग्निः । स च ओचियागारादानेयः । 'आद-
ध्यात्' प्रणयेत् ।

अपयेच्चापरे वज्रौ मुद्गमिश्रचरुन्ततः ।

तिल-तण्डुलमिश्रं द्वितीयं सपविचकम् ॥

अपरग्रहणं यत्र प्रतिकृतिदाहः कृतस्ततोऽन्यस्मिन्नित्यर्थः ।
तस्माच्चरुअपणार्थं पूर्वेण प्रकारेणाग्निमुत्पादयेत् । 'सपविचकमिति
सपविचकरस्तण्डुलावपनं श्रुताभिचारणञ्च ।

अपणानन्तरं कर्तव्यमाह ।

मधु-चौर-घृताम्बोभिः पूरयेत् कर्षुकावयम् ।
 तदुपान्ते तु स-मुद्रपात्राणि चैषि पूरयेत् ॥
 ॐ पृथिव्यै नमस्तुभ्यमिति चैकं निवेदयेत् ।
 ॐ यमाय नमश्चेति द्वितीयं तदनन्तरं ॥
 ॐ नमश्चाय रूद्राय अशानपतये तथा ।
 ततो दौप्रं समिद्धाग्निं भूमौ प्रकृतिदाहकं ॥
 क्रयादमग्निं तत्रायै भूम्यै नम इति स्मरन् ।
 चौराक्तं जलकुम्भन्तु विकिरेत्तत्प्रशान्तये ॥
 नाभिमात्रं ततस्तोत्रं प्रविश्य यमदिक्पुत्रः ।
 सप्तभ्यो यममंजेभ्यो दद्यात्सप्त जलाञ्जलीन् ॥
 यमाय धर्षराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
 वैवस्वताय काश्याय सर्वप्राणहराय च ॥
 स्वधाकार-नमस्कार-प्रणवैः सह सप्तधा ।
 ॐ नमश्चाय रूद्राय अशानपतये स्मरन् ॥
 लाजोदकाभ्यां पूर्णन्तु कुम्भञ्च विकिरेद्भुवि ।
 याम्योन्मुखेषु दर्भेषु प्रदद्याच्चावनेजनम् ॥
 स्वधायै च स्वधारूपिरुद्रो नम इति स्मरन् ।
 अमुकामुकगोचैतत्तुभ्यमस्तु तिलोदकम् ॥
 सुक्लदेहैष ते पिण्डस्तुर्व-पुष्प-सुगन्धिमान् ।
 धूपोदीपो बलिर्वाय स्वर्ग्येषा तुभ्यमवया ॥
 दशपिण्डांस्ततोदत्वा विष्णोः सौम्यमुखान् स्मरेत् ।
 निरुक्षणस्तु तत्तोत्रं नाभिमात्रं प्रविश्य च ॥

प्रक्षिपेत् पूर्णकुम्भन्तु जलमध्ये पृथक् पृथक् ।
 प्रदद्यात्पञ्चपञ्चाशत् कुम्भांश्चाथ जलाञ्जलीन् ॥
 द्वारोपान्ते गृहे वायु चौरन्तोयश्च निक्षिपेत् ।
 जीवाश्च स्वादि दुग्धञ्च पिवेदक्षायितुम्भरन् ॥
 याम्योन्मुखेषु दर्भेषु खपेत्पश्चादुदङ्मुखः ।
 अमावास्यायां कुर्याच्च जीवच्छ्राद्धमतःपरम् ॥
 घृतान्न-मांस-दधिभिः^(१) पूरयेत् कर्षुकाचयम् ।
 कुर्याच्च मामिकं मासि सपिण्डीकरणं ततः ॥
 अशौचान्ते ततः सर्वमात्मनो वा परस्य वा ।
 कुर्यादस्थिरतां ज्ञात्वा भक्त्यारोग्यधनायुषाम् ॥

अथ बौधायनोक्तजीवच्छ्राद्धप्रयोगः ।

जीवच्छ्राद्धविधिं व्याख्यास्यामोयस्त्वात्मनः श्रेयः समिच्छति
 अपरपक्षे चयोदशौमुपेत्य तस्मिन्नहनि सन्भारानुपकल्पयेत् ।
 शौर्द्धदेहिने मृतानां वस्त्रषट्कं सौवर्णसूचितं अङ्गुशं नवपालाशं
 स्कन्धरजं पलाशवृन्दं कृष्णाजिनमौदुम्बरौमिश्रासन्दीकलशादीत्यपि
 तस्मिन्नेवाहनि शोभूते स्नात्वा मध्याह्ने जले स्थित्वा उपर्येवात्थाय
 पुण्याहं स्वस्त्ययनमिति वाचयित्वा वस्त्राङ्गुलीयक-दक्षिणां दद्यान्नैरेव
 पायसं दक्षिणासुखोऽश्रीयादथ स्वगृहोक्तविधिनाग्निमुपसमाधाय स
 परिसौख्यं धारावाज्यभागाविष्ट्वा सुचा तिस्रः श्राज्याहुतीरग्निमुखान्
 ऊत्वा पक्वान्नेन जुहोति, चत्वारि गृह्णेति, पुरोऽनुवाक्यामनूच्य
 तत्सवितुर्वरेण्यमिति याज्यया जुहोति ये च पुरोऽनुवाक्यामनूच्य

वसुनीति पुरोऽनुवाक्यामनूच्य या तिरस्त्रां निपद्यतेयमिति याज्वया
 जुहोति । अथान्याहुतोरुपजुहोति पौरुषेण सूक्तेनाष्टादशर्चेन घृतं
 हुत्वा गायत्र्याष्टमहस्मष्टाविंशतिं वा जुहुयात् । स्विष्टकृत्प्रभृतिमिद्ध-
 माधेनुवरप्रदानादार्घ्यं एकशिरसमास्ते न चतुष्पथं दत्त्वा सूचिमङ्गुलां
 स्कन्धां रज्जुमिति कृष्णतनवः भूः स्वाहेति दत्त्वा प्रीयन्तां यमकिङ्क-
 रादय इति वाचयित्वा त्रीक्षिपु कलशं सादयेत्तन्नुना परिवेष्ट्य
 जलपूर्णं पुरुषाहुतिं कृत्वा चौणि शीघ्रं मुखे चौणि ग्रीवाया-
 मेकविंशतिः शरीरे चतुष्टयं वाक्नेर्देहं लिङ्गस्यैकं पादयोः पञ्च
 पद्मेति प्रीतोऽमु भगवान् यमकिङ्कर इति आसन्दौ कृत्वा पद्मगन्धेन
 प्रक्षाल्य पलाशवृत्तैः कृष्णाजिने पुरुषाहुतिं कृत्वा कलशपुरुषे प्राणा-
 नभिनिवेश्य वृत्तशरीरे देहमभिनिवेश्य मध्ये खपेत् । उदिते सूर्ये
 कलशैर्देहं स्वयं सेचयेत् । पौरुषेण सूक्तेन पद्मगन्धेन शुद्धोदकेन
 सायाह्ने सतिलमन्त्रं सर्पिषाग्नीयात् । ब्राह्मणानपि यमकिङ्करवस्त्रे
 भोजयेत् । चतुर्थां यन्त्रदाह उदक-पिण्डं त्वामुकगोचाय मरुतो-
 मत्पिण्डममुष्मिन् स्वधेति नमस्कृष्टान्तं कृत्वा समापयेत् । तत्राग्नौचं
 दशाहं स्यात्स्वस्य मन्त्राहुतेर्न विद्यते । एकादश्यामेकोद्दिष्टमिति
 प्रतिपद्यतामणुदाहरन्त्यापतौ स्त्री च शुद्रश्च यन्त्रैर्दग्धां स्वकां तनुं
 दहेन्मध्याह्ने जले स्थित्वा न च क्रियाः सर्वाः कुर्यादित्येवहि श्रुतिः ।
 स्त्रीणां तृष्णीं समन्त्रकं वा मासि मास्येवं संवत्सरादूर्हं प्रतिस्वत्सरमा-
 दादशान्दात्ततो निवृत्तिः, यदा स्वयं न शक्नुयात्तदा पुत्रादयः कुर्युः
 अमुकगोचायामुष्मा इति शेषं समापयेत् ।

अथाणुदाहरन्ति ।

जीवन्नेवात्मनः आहुं कुर्यादन्येषु मत्स्यपि ।

यथाविधि प्रवृत्त्याशु मपिण्डीकरणादृते ॥

इति तस्योक्तकारणेन विलम्बयेत् । यतोऽनित्यं जीवितमिति
शेषं समापयेदित्याह भगवान् बौधायनः ।

लिङ्गपुराणे ।

जीवच्छाहुविधिं वक्ष्ये समामाच्छ्रुतिमस्यतम् ।

मुनये देवदेवेन कथितं ब्रह्मणा पुरा ॥

विशिष्टाय वशिष्टाय भार्गवाय च साम्प्रतम् ।

शृण्वन्तु सर्वभावेन सर्वभिद्धिकरन्परम् ॥

आहुमार्गक्रमं साक्षात् आह्वार्हाणामपि क्रमम् ।

विशेषमपि वक्ष्यामि जीवच्छाह्वेषु यः स्मृतः ॥

पर्वते वा नदीतीरे वने देवालयेऽपि वा ।

जीवच्छाहुं प्रकर्त्तव्यं मृत्युकाले प्रयत्नतः ॥

जीवच्छाह्वे कृते जीवो जीवन्नेव विमुच्यते ।

कर्म कुर्वन्नकुर्वन् वा अज्ञानो ज्ञानवानपि ॥

ओचिषोऽओचिषोवापि ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ।

वैश्यो वा नाच मन्देहे योगमार्गरतोयथा ॥

परौक्ष्य भूमिं विधिना गन्ध-वर्ण-रमादिभिः ।

स्वल्पमुद्धृत्य यन्त्रेण स्पण्डिलं सैकतं भुवि ॥

मथ्यते हस्तमात्रेण कुण्डसैवायतः शुभम् ।

स्पण्डिलं वा प्रकर्त्तव्यं द्युमात्रं पुनः पुनः ।

उपलिप्य विधानेन चोत्तिष्ठ्याग्निं निधाय च ।

अन्वाधानं यथाशास्त्रं परिसमूह्य सर्वतः ॥
 परिसीर्य्य स्वशास्त्रोक्तं पारम्पर्य्यक्रमगतम् ।
 समाप्याग्निमुखं सर्वं मन्त्रैरेतैर्यथाक्रमम् ॥
 समूह्य स्पष्टिले वक्त्रिं होमयेत्समिदादिभिः ।
 आदौ कृत्वा समिद्धोमं चरुणा च पृथक् पृथक् ॥
 धृतेन च पृथक्पात्रे शोभितेन पृथक् पृथक् ।
 जुहुयादात्मनोऽहृत्य तच्च भूतानि सर्वतः ॥

ॐ भूः ब्रह्मणे नमः । ॐ भूः ब्रह्मणे स्वाहा । ॐ भुवः विष्णवे
 नमः । ॐ भुवः विष्णवे स्वाहा । ॐ स्वः रुद्राय नमः । ॐ स्वः रुद्राय
 स्वाहा । ॐ महः ईश्वराय नमः । ॐ महः ईश्वराय स्वाहा । ॐ जनः
 प्रकृतये नमः । ॐ जनः प्रकृतये स्वाहा । ॐ तपः पुङ्गवाय नमः ।
 ॐ तपः पुङ्गवाय स्वाहा । ॐ सत्यं पुरुषाय नमः । ॐ सत्यं पुरुषाय
 स्वाहा । ॐ सत्यं शिवाय नमः । ॐ सत्यं शिवाय स्वाहा । ॐ सर्व-
 धरां मे गोपाय प्राणे गन्धं सर्वाय देवाय भुर्नमः । ॐ सर्वधरां मे
 गोपाय प्राणे गन्धं सर्वाय देवाय भूः स्वाहा । ॐ सर्वधरां मे
 गोपाय प्राणे गन्धं सर्वस्य देवस्य पत्न्यै भुर्नमः । ॐ सर्वधरां मे
 गोपाय प्राणे गन्धं सर्वस्य देवस्य पत्न्यै भूः स्वाहा । ॐ भवजलं मे
 गोपाय जिह्वायां रसम्भवाय देवाय भुवो नमः । ॐ भवजलं मे
 गोपाय जिह्वायां रसम्भवाय देवाय भुवः स्वाहा । भवजलं मे
 गोपाय जिह्वायां रसम्भवस्य देवस्य पत्न्यै भुवो नमः । भवजलं
 मे गोपाय जिह्वायां रसम्भवस्य पत्न्यै भुवः स्वाहा । रुद्राग्निं मे
 गोपाय नेत्ररूपं रुद्राय देवाय स्वर्गमः । रुद्राग्निं मे गोपाय नेत्ररूपं-

(रुद्राय देवाय स्वाः स्वाहा । रुद्राग्निं मे गोपाय नेत्ररूपं रुद्रस्य
 देवस्य पत्न्यै स्वनमः । रुद्राग्निं मे गोपाय नेत्ररूपं रुद्रस्य देवस्य
 पत्न्यै स्वाः स्वाहा । उग्रवायुं मे गोपाय त्वचि स्पर्शं उग्राय देवाय
 महो नमः । उग्रवायुं मे गोपाय त्वचि स्पर्शं उग्राय देवाय महः
 स्वाहा । उग्रवायुं मे गोपाय त्वचि स्पर्शं उग्रस्य देवस्य पत्न्यै महो
 नमः । उग्रवायुं मे गोपाय त्वचि स्पर्शं उग्रस्य देवस्य पत्न्यै महः
 स्वाहा । भीमसुविरं मे गोपाय ओत्रे शब्दभीमाय देवाय जनो
 नमः । भीमसुविरं मे गोपाय ओत्रे शब्दभीमाय देवाय जनः
 स्वाहा । भीमसुविरं मे गोपाय ओत्रे शब्दं भीमस्य देवस्य पत्न्यै
 तपो नमः । भीमसुविरं मे गोपाय ओत्रे शब्दं भीमस्य देवस्य पत्न्यै
 तपः स्वाहा । ईशरजोमे गोपाय द्रव्ये दृष्णां ईशाय देवाय तपो
 नमः । ईशरजोमे गोपाय द्रव्ये दृष्णां ईशाय देवाय तपः स्वाहा ।
 ईशरजोमे गोपाय द्रव्ये दृष्णां ईशस्य देवस्य पत्न्यै तपो नमः ।
 ईशरजोमे गोपाय द्रव्ये दृष्णां ईशस्य देवस्य पत्न्यै तपः स्वाहा ।
 महादेव सत्यं मे गोपाय अद्भुतार्थं महादेवाय श्रुतं नमः ।
 महादेव सत्यं मे गोपाय अद्भुतार्थं महादेवाय श्रुतं स्वाहा ।
 महादेव सत्यं मे गोपाय अद्भुतार्थं महादेवस्य पत्न्यै श्रुतं नमः ।
 महादेव सत्यं मे गोपाय अद्भुतार्थं महादेवस्य पत्न्यै श्रुतं स्वाहा ।
 ऐष्युपते पाशं मे गोपाय भोक्तृत्वं भोग्ये पशुपतये देवाय सत्यं नमः ।
 ऐष्युपते पाशं मे गोपाय भोक्तृत्वं भोग्ये पशुपतये देवाय सत्यं
 स्वाहा । ऐष्युपते पाशं मे गोपाय भोक्तृत्वं भोग्ये पशुपतेर्देवस्य पत्न्यै
 सत्यं नमः । ऐष्युपते पाशं मे गोपाय भोक्तृत्वं भोग्ये पशुपतेर्देवस्य

पत्न्यै सत्यं स्वाहा । ॐ शिवाय सत्यं नमः । ॐ शिवाय सत्यं स्वाहा ।

एवं शिवादि होतव्यं विरिञ्चान्तश्च पूर्ववत् ।

विरिञ्चान्तं पुरा प्रोक्तं सृष्टिमार्गेण सुव्रताः ॥

पुनः पशुपतेः पत्नीं तथा पशुपतिं क्रमात् ।

संपूज्य पूर्ववन्मन्त्रैर्होतव्यं वै क्रमेण च ।

सर्वान्तमाख्यं पूर्वञ्च समिदन्तं समाहितः ॥

ॐ सर्वं धरां मे क्षिन्धि प्राणोगन्धं क्षिन्धि मेऽर्घं जहि भूः स्वाहा ।

भूर्भुवः स्वाहा ।

एवं पृथक् पृथक् ऊत्वा केवलेन घृतेन च ।

सहस्रं वा तदर्द्धं वा शतमष्टोत्तरन्तु वा ॥

विधायैवं घृतेनैव शतमष्टोत्तरं पृथक् ।

प्राणादिभ्यश्च जुहुयात् घृतेनैव तु केवलम् ॥

ॐ प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माविशाप्रदाहाय प्राणाय
स्वाहा । प्राणाधिपतये रुद्राय पृषातकाय स्वाहा । भूः स्वाहा ।

भुवः स्वाहा । स्वः स्वाहा । भूर्भुवः स्वः स्वाहा ।

एवं क्रमेण जुहुयात् यथोक्तञ्च यथाक्रमम् ।

सप्तमेऽहनि विप्रेन्द्रान् आह्वार्त्तान् विप्रं भोजयेत् ॥

सर्वेषाञ्चैव विप्राणां वक्ताभरणसंयुतम् ।

वाहनं शयनङ्गास्थामासनादि च भाजनम् ॥

हैमं वा राजतं धेतु-तिलक्षेत्रञ्च वै गृहम् ।

दाम्नी-दामगणश्चैव दातव्यो दक्षिणा अपि ॥

पिण्डश्च पूर्ववद्देयं पृथगुक्तप्रकारतः ।

ब्राह्मणानां महस्रश्च भोजयेच्च सदक्षिणम् ॥
 एकं वा योगनिरतं ब्रह्मनिष्ठं जितेन्द्रियम् ।
 त्यक्ष्यैव तु रुद्रस्य महाचरनिवेदनम् ॥
 विशेषमेतत्कथितमशेषं आहूचोदितम् ।
 मृते कुर्यान्न कुर्याद्वा जीवन्मुक्तो यतः स्वयम् ।
 नित्य-नैमित्तिकादीनि कुर्याद्वा सन्धजेत वा ॥
 बान्धवेऽपि मृते तस्य नैवाशौचं न विद्यते ।
 स्रतकञ्च न सन्देहः स्नानमाचरेण शुध्यति ॥
 पश्चाज्जाते कुमारे च स्त्रलेवे वात्मनोऽपि ।
 तस्य सर्वं प्रकर्त्तव्यं पुत्रोऽपि ब्रह्मविद्भवेत् ॥
 कन्यका यदि सञ्जाता पश्चात्तस्य महात्मनः ।
 एकवर्णाय वायन्या सवर्णा सा च सुव्रता ॥
 भवत्येव न सन्देहः तस्य स्वान्वयजा अपि ।
 मुच्यन्ते नात्र सन्देहः पितरो नरकादपि ।
 मुच्यन्ते सर्वकर्माणि^(१) माहृतः पितरस्तथा ॥
 कालङ्कृते द्विजे भूमौ खनेदापि दहेत वा ।
 पुत्रकृत्यमशेषं वा कृत्वा दोषो न विद्यते ॥
 कर्मणा चोत्तरेणैव गतिरस्य महात्मनः ।
 ब्रह्मणा कथितं सर्वं मुनीनां भावितात्मनाम् ॥
 पुरा सनत्कुमारायाञ्छ्रुतञ्चैव नियोगतः ।

एतदः कथितं सर्वं घृणया तेन धीमता ॥

कृष्णदैपायनायैव कथितं ब्रह्मसूनुना ।

प्रसादात्तस्य देवस्य वेदव्यासस्य धीमतः ॥

ज्ञातं मया कृतञ्चैव नियोगादेव तस्य तु ।

एतदः कथितं सर्वं रक्षस्यं सर्वसिद्धिदम् ।

नैव दुष्टाय दातव्यं न चाभक्ताय सुप्रत ॥

अस्य लिङ्गपुराणस्य व्याख्या वक्ष्यत इति सूतः श्रोतुं प्रत्याह,
 'आहुतमार्गे' जीवच्छादायधिकारे, 'क्रमं' प्रकारं विशेषदेशकालादि-
 रूपं, 'मृत्युकाले' मरणकाले समासत्वे, 'जीवन्नेवेति' सत्त्वशुद्धिदारेण
 तत्त्वज्ञानलाभान्मुच्यत एवेत्यर्थः, 'अयत इति मध्ये स्यण्डिलादिभ्यो-
 ऽर्वाचनार्थात् प्राग्दिशि^(१), कुण्डं स्यण्डिलान्तरं वा होमार्थं कार्यं,
 'एतैर्वक्ष्यमाणैः' द्वादिमन्त्रैः स्यण्डिले ब्रह्मादीन् संपूज्य तैरेवाग्नौ
 समिदादीन् जुहुयात्, 'आत्मनोऽहुत्येति' आत्मस्थानि तत्त्वानि भूतानि
 च तत्तन्मन्त्रप्रकाशितान्येकत्रः समुद्धृत्य पृथक्कृतानौव भावयित्वा
 ततो देवतामुद्दिश्य जुहुयात्, ततस्तत्तत्त्वं शुद्धं भावयेत् । अत्र
 नमोऽन्तः पूजायां स्नाहान्तो होमे मन्त्रः । तत्र ब्रह्मादित्रिप्रथमा-
 ह्नके तत्तद्देवानां पूजा-होमौ तथा सर्वादिपशुपत्यन्तानां सपत्नी-
 कानां धरादितत्त्वयुक्तानाञ्च पूजा-होमौ । एवं सृष्टिक्रमेण द्वि-चतु-
 विंशतिमन्त्रालुक्ता संहारे तद्वैपरीत्यप्रदर्शनार्थं प्रथमाह्नकप्रान्त
 मन्त्रमाद्यत्वेनोदाहरति, 'ऐश्विवाय सत्यमित्यादि । 'एवमिति सृष्टि-

(१) मध्यस्यण्डिलादेवार्चनात् प्राग्दिशीति ख० ।

क्रमेण प्रागुक्तविरिञ्चादि-शिवान्तदेवताष्टकमन्त्रेषु पुनः संहारक्रमे-
णाग्निं शिवाय मयं स्थाहेत्यादि ब्रह्मणे स्थाहेत्यन्तं, तथा पशुपति-
पद्म्यादिसर्वान्तं उक्तक्रमेण संपूज्य घृत-चक्षु-समित्कृमात् प्रत्येकं
हेतव्यं । ॐ सर्वेत्यादि केवलाज्यहोममन्त्रस्तत्र सर्वं धरामिति वाक्य-
चयान्ते भुवः स्थाहेति तृतीयः, भूर्भुवः स्तः स्थाहेति चतुर्थीमन्त्रः ।
‘एवं पृथक् पृथगिति, तथा शिवस्य पत्नीत्येते शिवारोमन्त्रा ऊह्याः ।
एवं भव जलं मे त्विन्धि जिह्वायां रसं भव मेऽघं जहि भुः स्थाहे-
त्यादिभिर्ब्रह्महेतुर्भिर्मन्त्रैर्होमः । तथा विरजमन्त्रेण तथा प्राणे
निविष्ट^(१) इत्यादिषण्मन्त्रेण आहुतः स्वर्गलोकः पितृ-पितामह-
प्रपितामहाद्युद्देशे होमश्च । एवं सप्ताहं प्रत्यहं कृत्वा सप्तमे दिने भुवा-
दित्तदेवतोद्देशात् विप्रानभ्यर्च्य सर्वादिभ्योऽष्टौ पिण्डा देयाः । एवं
कृते जीवच्छ्राद्धे स्ववान्धवे मृते नाग्नौचं न स्तुतकं । एवं तस्मादुत्पन्नः
पुत्रोऽपि पित्रादिजातकर्मादिना संस्कार्यः स च ज्ञानी भवेत् ।
एवं दुहिता च । तथाचैतत्सन्ततौ योगिनो जायन्ते इति ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-
पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-
खण्डे आहुतकल्पे जीवच्छ्राद्धप्रयोगप्रकरणम्
समाप्तम् ।

(१) उभयत्रैव ‘प्राणे निविष्ट इत्यत्र ‘प्राणैर्निविष्ट इति ख० पुस्तक-
पाठः ।

आहुकल्पप्रशंसा ।

मत्स्यपुराणे ।

एतावदुक्तं तव भूमिपाल

आहुस्य कल्पं सुनिश्चयमिदं ।

पापापहं पुण्यविवर्द्धनश्च

लोके तु सुख्यत्वकरन्तयैव ॥

सत्पुण्याङ्कुरितेषु यस्य गहनारम्भोऽङ्गप्रियेषु कचि-

शामौत्कोऽप्यवकेशिता स्पृशति यं लेशेन केनापि न ।

तेन श्रीकरणेश्वरेण रचितो हेमाद्रिणायं महा-

शब्दः आहुनिबन्धशब्दविषयो मुष्णातु मोहं मतां ॥

इति आहुकल्पः समाप्तः ।

चतुर्वर्गचिन्तामण्युपक्रमणिका ।

प्रथमे अध्याये आहविधिपलप्रशंसाप्रकरणम्	...	...	१
द्वितीये पिढनिरूपणप्रकरणम्	...	...	२६
तृतीये देवतानिर्यायप्रकरणम्	...	...	६२
चतुर्थे आहदेशकचनप्रकरणम्	...	...	१५२
पञ्चमे आहकालनिर्यायप्रकरणम्	...	...	१६४
षष्ठे ब्राह्मणनिरूपणम्	...	...	२४०
सप्तमे अपासनीयनिरूपणप्रकरणम्	...	...	५१५
अष्टमे प्रक्षेपद्रव्यनिरूपणप्रकरणम्	...	...	५२४
नवमे आहोपकरणानि	...	...	६३०
दशमे परिभाषाप्रकरणम्	...	...	७४८
एकादशे निमित्तव्यप्रकरणम्	...	...	११२०
द्वादशे आहदिनपूर्वाह्नकालं	...	...	११६०
त्रयोदशे आहदिनापराह्नकालं	...	...	११८०
चतुर्दशे परिवेषणादिप्रकरणम्	...	...	१२६०
पञ्चदशे पिण्डदानप्रकरणम्	...	...	१४०२
षोडशे सुप्रोक्षितादिपदार्थनिरूपणम्	...	...	१४८०
सप्तदशे लुद्धिआहप्रयोगप्रकरणम्	...	...	१५३०
अष्टादशे नित्यआहप्रयोगप्रकरणम्	...	...	१५६३
ऊनविंशे तीर्थआहप्रयोगप्रकरणम्	...	...	१५६८
विंशे प्रेतहस्तिकरआहादीनां प्रयोगप्रकरणं	...	...	१५८६
एकाविंशे सपिण्डीकरणप्रकरणम्	...	...	१६२६
द्वाविंशे साम्प्रतिकआहप्रयोगः	...	...	१६८८
त्रयोविंशे अपरपक्षआहप्रयोगप्रकरणम्	...	...	१६८८
चतुर्विंशे सन्धासाकृआहप्रयोगप्रकरणम्	...	...	१७०२
पञ्चविंशे जीवआहप्रयोगप्रकरणम्	...	...	१७०४

शुचीपत्रम् ।

॥॥

पृष्ठायां ।

अभौकरणनिर्णयः	१३१८
अभौकरणहोमाधिकरणनिर्णयः	१३२८
अभौकरणहोमाङ्गभूतप्रश्नोत्तरद्वयाणि	१३४४
अङ्गनाभ्यङ्गनसूत्रनिरूपणं	७३४
अङ्गनिसंख्या	६२४
अतिथिपरीक्षानिषेधः	४३२
अतिथिपूजाविधिः	४३३
अतिथिपूजाप्रसङ्गम्	४३५
अतिथिप्रशंसा	४३०
अतिथिस्वरूपनिरूपणं	४२७
अतिथेः आह्नपङ्क्तौ भोजनीयवनिरूपणं	४३८
अत्यन्तोपहतद्वयमुद्भाषायाः	८१८
अथर्ववेदिनां जप्यानि	१०७६
अथर्मापावाजितस्य प्रतिषेधः	५३१
अध्यात्ममुद्भाषायाः	७६०
अनमिकानां समिखीकरणकालाः	२६६
अनमिकत्रैविर्णिकपिष्टभागामिधानं	५८
अनुकल्पनिरूपणं	४४१
अनुसमयस्य निर्णयः	७५६
अन्नसंकल्पः	१३८०
अन्नानि	६००

अत्राहार्यकांस्तथाज्ञात्तुभूतं दिवसोचनात् पूर्वकाशीनमभिमत-

कटकपिण्डप्रदानं	१४७५
अपरपक्षचतुर्दशीआहुतिरूपम्	२१३
अपराह्नकस्थाः	३१७
अपराह्नादिकानविनियोगः	३२०
अपराह्नकस्थं	११८०
अपाङ्गुल्याः ब्राह्मणाः	७७६
अपासनीयनिरूपणं	५१५
अत्राह्मणाः	३५५
अभ्यक्षणाहरणम्	६२३
अमावास्याक्षये आहुतिविधिः	१७६
अमावास्यातिथेर्बारविशेषेण पुण्ययोगतमत्वं	१७७
अमावास्यातिथेर्नक्षत्रयोगेन पुण्यतमत्वं	१७७
अमावास्याद्वैधनिर्ययः	१७६
अमावास्यानिरूपणं	१६६
अमावास्याया निवृत्ताभिधिः	१७०
अमावास्यायुक्तादिआहुतकालस्य निवृत्तानिधानं	२४
अयनादयः आहुतकालाः	२२८
अर्घ्यदानविधिः	१२७७
अर्घ्यपात्रसंस्कारः	१२७६
अर्घ्यदानप्रयोगपद्धतिः	१३०६
अनुष्ठपवादः	८३५
अष्टकाम् आहुतिविधिः	२५
अष्टकानिरूपणं	१८५
अष्टकाशेषः	१६६७

	पृष्ठायां ।
आचमनदानग्रहणप्रकारः	१२६५
आचमननिरूपणं	६५७
आचमने निषेधः	६७७
आचमनादयः पिण्डदानोदीत्याङ्गभूताः पदार्थाः	१७५१
आचमनापवादः	६७१
आचमने गणदूषसंख्या	६६१
आचमने तीर्थनियमः	६६०
आचमने दिङ्निबन्धः	६८७
आचमनोदकानि	६८२
आचमनोदकपरिमाणं	६८७
आच्छादननिरूपणं	६६२
आतिथ्यमकुर्वतोदोषः	७३७
आवाहनं	१२२१
आसननिरूपणं	७०७

इष्टापौर्तिककर्मशुद्धार्थ-गोघदैविकयाचार्थ-पौष्टिककाम्ययाज्ञानां

प्रयोगः	१५८१
-----------------	------

उच्छिष्टोदासनं	१५१०
उत्पृष्टवृषस्य भोक्तव्यस्थानं	१६२२
उदकशुद्धापायाः	८३७
उपवेशन-संवेशन-पाद्यार्घ्याचमनीयानि	१२६८
उपानत्पादकानिरूपणं	७०५

लपावाणि	..	..	..	..	७००
..	..	..	..	..	२५६
ठाः	..	..	..	..	३६३
काम्यश्चाद्धकालाः	..	..	..	..	२६२
काम्यश्चाद्धतिथयः	..	..	..	..	२६२
काम्यश्चाद्धनक्षत्राणि	..	..	..	..	२६६
काम्यश्चाद्धवाराः	..	..	..	..	२७२
काम्याः प्रकीर्णकालाः	..	..	..	..	२७६
कालसमवायनिर्णयः	..	..	..	..	३३६
कालविशेषावच्छेदेन ढमिकराणि द्रव्याणि	..	..	..	..	५८६
क्रियास्थानं	..	..	..	..	८०४
कुतपकालविनियोगः	..	..	..	..	३२०
कुतपकालाः	..	..	..	..	३१८
कुशविधिः	..	..	..	..	६३१
कृष्णपक्षः	..	..	..	..	१८३
कृष्णाजिननिरूपणं	..	..	..	..	६५२
केतनानक्षाः	..	..	..	..	४७७
क्षयाहर्द्धनिर्णयः	..	..	..	..	२८६
क्षयाहर्द्धनिर्णयः	..	..	..	..	२७८
क्षयाह्मापरिज्ञाने सांवत्सरिकश्चाद्धकालाः	..	..	..	..	२८८
क्षीरादीनि ग्राह्याणि वर्ज्यानि च	..	..	..	..	५६७
गजच्छायानिरूपणं	..	..	..	..	२४४
गन्धनिरूपणं	..	..	..	..	६७८
गन्धादिदानं	..	..	..	..	१२०८, १२४१

गन्धादिदानसम्पदाननिर्यायः	८६
गन्धादिदानेतिक्त्तव्यता	८७
गन्धाश्चाङ्गप्रयोगः	८८
गुह्याः पितरः	८९
गृहस्थादीनां योगित्वं	९०
गोमहिषीवलीवर्द्धादिनिरूपणं	९१
ग्राह्याणि धान्यानि	९२
ग्राह्याण्यन्नानि	९३
ग्राह्याण्युदकानि	९४

घृतुर्द्वितीयाङ्गप्रयोगः	९५
घृतुर्विधपूर्वाङ्गविवेकः	९६
घन-सूर्ययोर्महर्षं	९७
घामरसजन-दर्पण-क्षेत्रप्रसाधन-निरूपणं	९८

ङ्गनिरूपणं	९९
ङ्गदोगानां जप्यानि	१००

जप्यानि अथर्ववेदिनां	१०१
जप्यानि इन्द्रोमानां	१०२
जप्यानि यजमानस्य	१०३
जप्यानि यजुर्वेदिनां	१०४
जप्यानि आङ्गमोक्षप्राप्त्यानां	१०५

द्वादशाङ्गस्पर्शनं	..	..	..	..	..
द्विराचमननिमित्तानि	..	..	..	..	..

ध

धनाजनाधिकरणविरोधपरिहारः	..	..	..	..	५३४
धर्मेगापायार्जितद्रव्यविधिः	..	..	..	..	५२४
धूपनिरूपणं	..	..	..	..	६८६

न

नारायणवलिप्रयोगः	..	..	..	..	१६६१
न्याङ्ककालनियमः	..	..	..	..	१०६७
नित्यन्याङ्कप्रयोगः	..	..	..	..	१४६३
निमन्त्रणस्थूलकालाः	..	..	..	..	११३०
निमन्त्रणकर्तारः	..	..	..	..	११३८
निमन्त्रणीयब्राह्मणसङ्ख्या	..	..	..	..	११३६
निमन्त्रणेति कर्तव्यता	..	..	..	..	११५४
निमन्त्रितनियमाः	..	..	..	..	१०००
निषिद्धमांसप्रकृतयः	..	..	..	..	५८२

प

पञ्चाङ्गशुद्धिपायाः	..	..	..	..	८२४
पञ्चनभाराहानि	..	..	..	..	६७६
परिविन्धादयः	..	..	..	..	३७०
परिवेषणं	..	..	..	..	१३६७
परिवेषणपात्राणि	..	..	..	..	६७४
पात्राणि	..	..	..	..	६६६

प्रेतपिण्डप्रयोगः	.. ..	१५८८
प्रेतलुप्तिकरआज्ञादीनां प्रयोगः	.. ..	१५८९

व

वौधायनोक्ततर्पणं	.. ..	८४८
ब्राह्मणप्रशंसा	.. ..	३४०
ब्राह्मणनिरूपणप्रकरणं	.. ..	३४०
ब्राह्मणलक्षणं	.. ..	३४२
ब्राह्मणब्रवादयः	.. ..	३६०
ब्राह्मणोपवेशनार्थमासुनोपकल्पनं	.. ..	११८०
ब्राह्मणोपवेशनं	.. ..	११८३
ब्राह्मणाः सृजतुल्याः	.. ..	३५८
ब्राह्मणाः पतिताः	.. ..	३६८
ब्राह्मणाः यज्याः	.. ..	३६८
ब्राह्मणाः नद्याः	.. ..	३६८
ब्राह्मणाः पाक्षिकाः	.. ..	३८२
ब्राह्मणाः पक्षिपावनाः	.. ..	३८६
ब्राह्मणाः पक्षिपावनपावनाः	.. ..	४०४
ब्राह्मणाः अनधीयानादयः	.. ..	४६५
ब्राह्मणाः शरीरदोषिणः	.. ..	४६८
ब्राह्मणा निन्दिताचाराः	.. ..	४७०
ब्राह्मणाः आत्ममवाक्षाः	.. ..	४७५
ब्राह्मणा अपाक्षेयाः	.. ..	४७८
ब्राह्मणाः पक्षिदूषकाः	.. ..	४८३
ब्राह्मणपरीक्षा	.. ..	५०५

प्रेतपिण्डप्रयोगः	१५८८
प्रेतवृत्तिकरस्याज्ञादीनां प्रयोगः	१५८९

व

वैधायनोक्ततर्पणं	६४६
व्राक्ष्यप्रशंसा	३४०
व्राक्ष्यनिरूपणप्रकरणं	३४०
व्राक्ष्यनक्षत्राणां	३४२
व्राक्ष्यनुवादयः	३६०
व्राक्ष्योपवेशनार्थमास्तनोपकावपनं	११६०
व्राक्ष्योपवेशनं	११६३
व्राक्ष्याः श्रुतुल्याः	३५६
व्राक्ष्याः पतिताः	३६८
व्राक्ष्याः षण्डाः	३६६
व्राक्ष्याः नद्याः	३६६
व्राक्ष्याः पाह्वियाः	३६१
व्राक्ष्याः पङ्क्तिपावनाः	३६६
व्राक्ष्याः पङ्क्तिपावनपावनाः	४०४
व्राक्ष्याः श्वनधीयानादयः	४६५
व्राक्ष्याः शरीरदोषिणः	४६८
व्राक्ष्या निन्दिताचाराः	४७०
व्राक्ष्याः श्वाश्वसवाद्याः	४७५
व्राक्ष्याः श्वापह्वियाः	४७६
व्राक्ष्याः पङ्क्तिदूषकाः	४८३
व्राक्ष्यपरीक्षा	५०५

मादपदापरपक्षश्चाद्विप्रयोगः ...	...	...	...	...	१६८
मादपदापरपक्षः ...	...	...	...	...	१६५
भू-स्य-पुस्तकाभयनिरूपणं ...	...	...	...	...	०२८
भूतवशादिकालनिर्ययः ...	...	...	...	...	१०६५
भृशुडुपायाः ...	...	...	...	...	८१
भोजनपात्राणि ...	...	...	...	...	६०२
भोजयिष्टनियमाः ...	...	...	...	...	१०२६
भोज्यान्ननिरूपणं ...	...	...	...	...	०६६

मघात्रयोदशीश्चाद्विनिरूपणं ...	...	...	...	...	२१३
मध्याह्नकाल्याः ...	...	...	...	...	२१०
मध्याह्नकालविनियोगः ...	...	...	...	...	३२०
मध्याह्नस्नानं ...	...	...	...	...	८८०
मन्वन्तरादयः ...	...	...	...	...	२५०
मन्वादयः पदार्थाः ...	...	...	...	...	१२२०, १२५८
मलमासनिरूपणं ...	...	...	...	...	२२१
मलमासेऽपरपक्षादिश्चाद्विप्रवादः ...	...	...	...	...	२२१
मांसमन्त्रे विधिः ...	...	...	...	...	५००
मांसदानविधिः ...	...	...	...	...	५०३
मांसमन्त्रे नियुक्तस्य प्रत्यवायः ...	...	...	...	...	५०६
मांसमन्त्रे प्रतिषेधः ...	...	...	...	...	५८०
मुख्यकालातिक्रमकालाः ...	...	...	...	...	३०२

य

पृष्ठायां ।

यज्ञसानजप्यानि ...	...	...	...	...	१०६८
यजुर्वेदिनां जप्यानि ...	...	...	...	...	१०७४
यत्नेः श्राद्धे नियोगः ...	...	...	...	...	४१६
यज्ञोपवीतनिरूपणं ...	...	...	...	...	६६७
यम-भीष्मदर्पणे ...	...	...	...	...	८४७
यवानां महिमा ...	...	...	...	...	६४८
युगादयः ...	...	...	...	...	२५१
युगान्ताः ...	...	...	...	...	२५४
योगिनां श्राद्धे नियोगः ...	...	...	...	...	४०६
योगिनां सर्वोत्कृष्टत्वं ...	...	...	...	...	४१२
योगिणोऽतिक्रमदोषनिरूपणं ...	...	...	...	...	४१४

र

रजतनिरूपणं ...	...	...	...	...	६५७
रजतमहिमा ...	...	...	...	...	६५८

व

वर्णां वाङ्मयाः ...	...	...	...	...	४५८
वर्णानि वक्त्रमूलादीनि ...	...	...	...	...	५५५
वर्णान्यद्रानि ...	...	...	...	...	६०७
वर्णान्युदकानि ...	...	...	...	...	६२१
वर्णानि पुष्पाणि ...	...	...	...	...	६८३
विकिरादिजगन्विधिः...	...	...	...	...	१३६०
विकिरेतिवत्संख्या ...	...	...	...	...	१३६६

पृष्ठायां ।

विकिरमन्ताः	...	...	...	...	...	१२६६
विष्णुहृदयमन्त्रः	...	...	...	...	...	१०८०
विष्णुरेणार्घ्यनिरूपणं...	...	...	...	...	...	१२२६
वैङ्गलनतिकादयः	...	...	...	...	...	२६४
वैशेषिकाः आङ्गकालाः	...	...	...	...	...	२७६
वैश्वदेवकालनिर्यायः	...	...	...	...	...	१०५८
वैश्वदेवपाकनिर्यायः	...	...	...	...	...	१०४६
वैश्वदेवार्चनकाण्डं	...	...	...	...	...	१२१४
वृद्धिआङ्गं	...	...	...	...	...	१६०
वृद्धिआङ्गप्रयोगः	...	...	...	...	...	१५३७
वृषलीपतिप्रभृतयः	...	...	...	...	...	२५०
वृषतीपातः	...	...	...	...	...	२४१

अ

अध्यात्मरत्नप्रच्छादनपट्टोपाधानानि	...	...	...	...	...	७०८
गृहस्य सपिण्डीकरणकालाः	...	...	...	...	...	३००
शेषभोजनं	...	...	...	...	...	१५१४
आङ्गकर्मपरिभाषा...	...	...	...	...	...	७४८
आङ्गकर्तुर्नियमाः	...	...	...	...	...	१००६
आङ्गाकरणे प्रत्यवायः	...	...	...	...	...	२४
आङ्गकालाः वैशेषिकाः	...	...	...	...	...	२७
आङ्गदेशं प्रति पितृणां आगमनं	...	...	...	...	...	२२
आङ्गदेवतानिर्यायः	...	...	...	...	...	६२
आङ्गदेशाः	...	...	...	...	...	१६०
आङ्गदिनपर्याहृत्यं	...	...	...	...	...	११६०

आहविधिपत्रप्रशंसा	..	..	..	..	१
आहविशेषः	..	..	..	..	१६७
आहमहिमा	..	..	..	..	२५
आहे प्रशंसा वाङ्मयाः	..	..	..	..	२७७
आहोपकरणानि	..	..	..	..	६३०
आहे मृतमनुष्योद्देशविधिः	..	..	..	..	६६
आहपदार्थविचारः	..	..	..	..	१५२
आहाचमनानि	..	..	..	..	८८८
आहमोक्षनिर्णयः	..	..	..	..	१०१६
आहसम्पदः	..	..	..	..	११७२

स

सपिण्डीकरणप्रयोगः	..	..	..	..	१६३६
सपिण्डीकरणकालः	..	..	..	..	२६६
सप्तचिह्नोत्तम	..	..	..	..	१०८१
सन्निहितवाङ्मयानतिक्रमः	..	..	..	..	७५३
साधिका कर्तुं वैश्यदेवकालनिर्णयः	..	..	..	..	१०६७
साधिकाणां सपिण्डीकरणकालः	..	..	..	..	२६६
सावित्रीजपादि	..	..	..	..	१३८५
साम्बत्सरिक आहकालनिरूपणं	..	..	..	..	२८८
साम्बत्सरिक आहप्रयोगः	..	..	..	..	१६५७
सायाज्ञकल्पः	..	..	..	..	३१८
सुप्रेक्षितादयः पदार्थाः	..	..	..	..	१४८०
स्नानप्रशंसा	..	..	..	..	८४६
स्नानभेदाः	..	..	..	..	८५१

एखाया ।

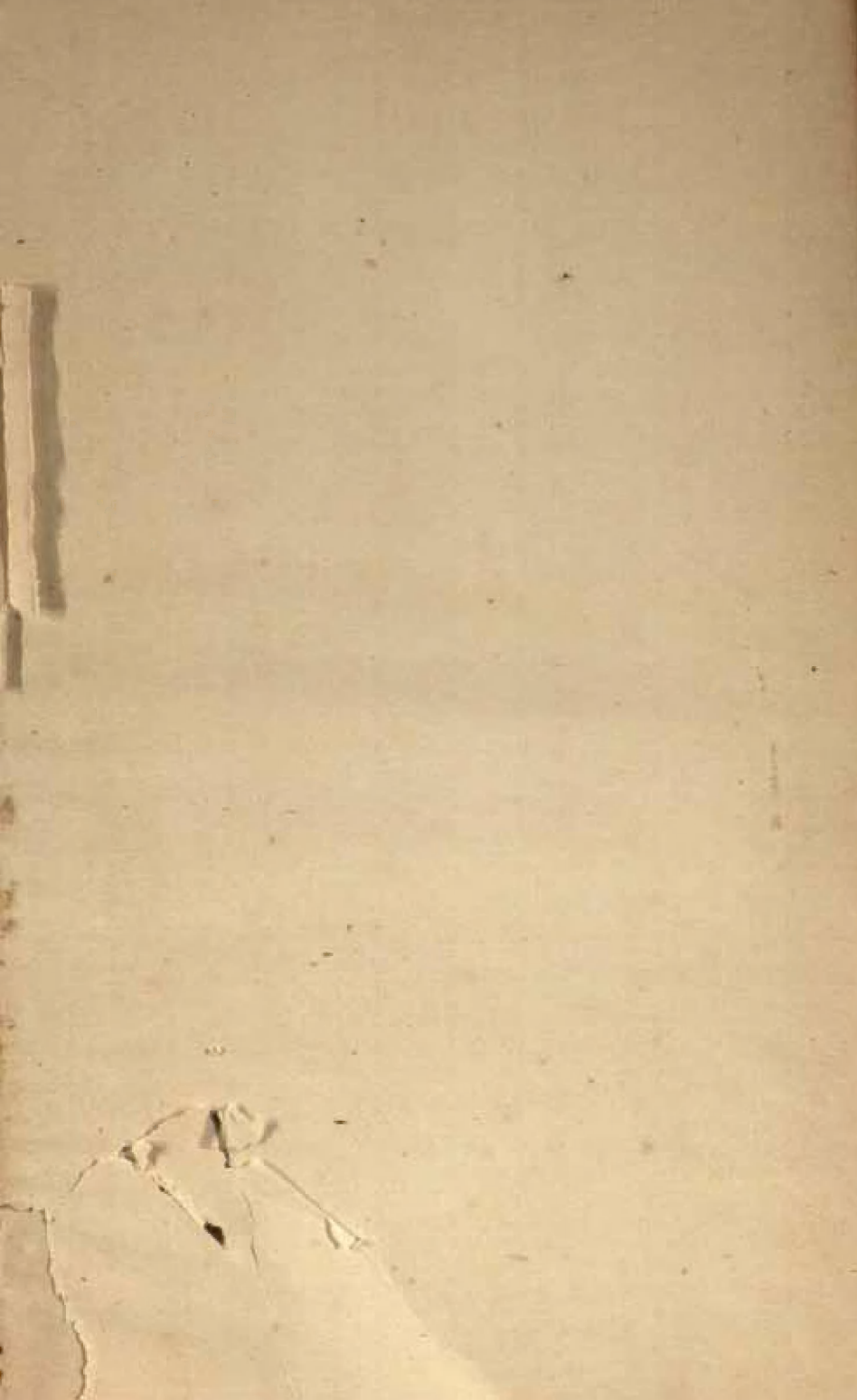
खानकत्तुः प्रतिषेधाः	८५७
खानार्थं याज्ञानि वक्ष्यानि च उदकानि	८६७
खानसम्भाराः	८७८
संखवविनियोगादि	१२६७
संस्काराः	१६१
संक्रान्तिनिरूपणं	२३०

४

हस्तवीर्योपवीतजानुदिङ्मियमाः	६२८
हस्तोन्माजंनं	१४७६
हिरण्यनिरूपणं	६६०
हिरण्यमहिमा	६६३
हिरण्यालङ्कारयाननिरूपणं	७२५, ७२१
ऊतावशिशुप्रतिपत्तिः	१२६२
होमाधिकरणभूताभिलक्षणं	१२३५

(52) ✓

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

37250

Call No. Sa 35
Hemibha

Author—

Title— Chaturvarya Chintam-
ani vol 1

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return
--------------	---------------	----------------

"A book that is shut is but a block."

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.